

Εθνικό Πανεπιστήμιο Αθηνών
Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Διοίκησης

Διδακτορική Διατριβή

Εμπόριο, Πολιτική και Αδελφότητα: Ρωμιοί στη Ρωσία 1700-1774

Υποψήσιος διδάκτωρ: Γιάννης Κ. Καρράς

Επόπτης καθηγητής: Καθ. Πασχάλης Κιτρομηλίδης
Μέλη τριμελούς επιτροπής: Καθ. Θάνος Βερέμης
Καθ. Βασίλης Καρδάσης

Αθήνα 2010

Πίνακας Περιεχομένων

Μέρος Ι: Η εποχή «τῆς νηπιότητος τοῦ Ἐμπορίου».

1. Εισαγωγή	
1.1 Εμπόριο και Αδελφότητα	4
2. Καραβάνια και εμποροπανήγυρες	
2.1 Η εμποροπανήγυρη.....	27
2.2 Καραβάνια.....	37
2.3 Πόσοι ἦσαν οἱ Ρωμιοί;.....	43
2.4 Οἱ αἰτίες τῆς ροῆς Ρωμιῶν εμπορευόμενων στη Καζακία.....	51
2.5 Που ταξίδευαν οἱ ἔμποροι;	68
2.6 Ἡ διαμόρφωση μίας αγοράς;	119
3. Κίνδυνοι και προϊόντα	
3.1 Κίνδυνοι.....	123
3.2 Τελωνιακοὶ και λαθραῖο εμπόριο.....	134
3.3 Κοζάκοι και Τάταροι.....	149
3.4 Φόροι και στρατιώτες.....	157
3.5 Προϊόντα.....	167
3.6 Υπομονή και φιλία.....	193

Μέρος ΙΙ: Αδελφότητα

4. Πίστωση και Αδελφότητα	
4.1 Θεσμός	202
4.2 Πίστωση.....	207
4.3 Εταιρείες	232
4.4 Κατάστιχα.....	240
5. Ἡ λειτουργία του θεσμοῦ	
5.1 Ἡ ίδρυση τῆς Αδελφότητος	243
5.2 Οἱ ἐλευθερίες των Ρωμιῶν.....	254
5.3 Σταυροπηγιακὴ συντεχνία;	269
5.4 Ψήφοι και «οφίκια».	279
6. Νόμος και τὰ ὅρια τῆς Αδελφότητος	
6.1 Νομικὸ υπόβαθρο.....	289
6.2 Ἡ οργάνωση του Κριτηρίου	295
6.3 Εφέσεις και δικαιοδοσία.....	305
6.4 Δυσκολίες	311
6.5 Πλεονεκτήματα	319
6.6 Ἀνεξαρτησία.....	330
6.7 «Μαλώματα»	336
6.8 Αδελφότητα και ἐξουσία.....	348

Μέρος III: Μετακινήσεις και κοινωνία

7. Εμπορευόμενοι	
7.1 Δύο ζωές.....	360
7.2 Οι έννοιες του εμπόρου	372
7.3 Έμποροι και τεχνίτες	380
7.4 Βοηθοί	392
7.5 Σκλάβοι.....	405
7.6 Καταγραφές και κοινωνία	422
8. Ελεημοσύνη	
8.1 Έμποροι και ιερωμένοι	427
8.2 Et dona ferentes	430
8.3 Οι απεσταλμένοι των εκκλησιών.....	442
8.4 Ελεημοσύνη και εμπόριο.....	450
8.5 Ελεημοσύνη και προστασία.....	491
9. Υπηρεσία	
9.1 Ληστεία στο Μπογκ.....	495
9.2 Πρέσβεις, διερμηνείς και αγγελιοφόροι.....	499
9.3 Πληροφοριοδότες.....	509
9.4 Ναύτες και στρατιώτες	517
9.5 Μάγισσες και μηχανικοί.....	524
9.6 Ιατροφιλόσοφοι και εμπόριο.....	528
9.7 Προστατευόμενοι και προστάτες.....	540
9.8 Τσαρική προστασία	572
9.9 Υπηρεσία και προστασία.....	584
10. Συμπεράσματα	
10.1 Δοσίθεος και Παπαδόπουλος	597
10.2 Αγάπη	601
10.3 Γραφειοκρατία και διαφοροποιήσεις.....	608
10.4 Καλπάκι και καμηλαύκι.....	619

Βιβλιογραφία

Αρχαιακό υλικό	629
Έντυπες πηγές	637
Δευτερογενής βιβλιογραφία.....	644

Σύνοψη

Σύνοψη	663
--------------	-----

Μέρος Ι: Η εποχή «τῆς νηπιότητος τοῦ ἔμπορίου»

Ὅσον ἐγὼ ὁ μάταιος πάντοτε ἀγρυπνοῦσα, / μὴ χάσω ἄσπρο ἢ
παρᾶ, κ' ἔτρεμα κ' ἐπονοῦσα. / Νὰ παραβλέπω κίνδυνον, νὰ
παρατρέχω κλέφταις, / φωτιαῖς, πανούκλαις, ἀρρωστιαῖς,
κατηγορίαις, ψεύταις. / Ἀπέκει καὶ οἱ τωρινοὶ καιροί, καθὼς
θωροῦμεν, / Καιροὶ κακοὶ καὶ φοβεροί, καὶ βίον λαγοῦ ζοῦμεν. /
Καὶ πρέπει νὰ προσέχωμεν, καὶ νὰ περιπατοῦμεν / μὲ πολλὴν
γνώσιν, ἀδελφέ, διὰ νὰ μὴ χαθοῦμεν.¹

Ὅτι δὲ ὁ τρόπος οὗτος τῆς διὰ ξηρᾶς μετακομίσεως τῶν
πραγματιῶν εἶναι κοπιαστικώτερος, πολὺ ἐξοδώτερος, καὶ κατὰ
πάντα τρόπον δυσκολώτερος ἀπὸ τὸν διὰ θαλάσσης, εἶναι
φανερώτατον [...] ὥστε τὴν πρὸ τῆς εὐρέσεως τῆς Ναυτικῆς
ἡμποροῦμεν νὰ ὀνομάσωμεν ἐποχὴν τῆς νηπιότητος τοῦ
Ἐμπορίου.²

¹ Καיסάριος Δαπόντες, *Κήπος Χαρίτων*, Γαβριήλ Σοφοκλῆς (επιμ.), Αθήνα, 1880 [συγ. 1765], σ. 143.

² Νικόλαος Γ. Παπαδόπουλος, *Ἑρμῆς ὁ Κερδῶος, ἤτοι Ἐμπορικὴ ἐγκυκλοπαίδεια*, Αθήνα, 1989 [1815], σ. 37.

Κεφάλαιο Πρώτο: Εισαγωγή

1.1 Εμπόριο και Αδελφότητα

Η παρούσα εργασία στοχεύει να συμβάλει στη διερεύνηση της σχέσης μεταξύ του εμπορίου και της αδελφότητας, όπως τη βίωσαν οι Ρωμιοί στην Ουκρανία και τη Ρωσία, την περίοδο μεταξύ 1700 και 1774. Με άλλα λόγια, στοχεύει στην εξέταση της αλληλεπίδρασης μεταξύ του οικονομικού βίου και της πολιτικής, η οποία ορίζεται εδώ στην ευρύτερή της έννοια ως η οργάνωση της εξουσίας στην κοινωνία.¹

Ποια ήταν τα κοινωνικά θεμέλια της οικονομικής δραστηριότητας στη διάρκεια αυτής της περιόδου; Ποια ήταν η συνεισφορά των Ρωμιών στις εξελίξεις στην Ουκρανία; Ποια σημασία είχαν οι επίσημοι θεσμοί, όπως η Αδελφότητα των Ρωμιών της Νίζνας, ως καταλύτες ιστορικών αλλαγών; Ποιες ήταν οι επιπτώσεις των συνεχών μετακινήσεων στη μορφή των κοινοτήτων που σχημάτισαν οι Ρωμιοί στην Ουκρανία και τη Ρωσία; Ερωτήματα όπως αυτά πρόσφεραν την κινητήρια ώθηση γι' αυτή την εργασία.²

Πρέπει επίσης να διασαφηνιστεί ότι ένα από τα βασικά ζητήματα που επιδιώκει να αντιμετωπίσει η παρούσα εργασία είναι οι τρόποι με τους οποίους τα καθιερωμένα εργαλεία οικονομικής ανάλυσης, τα οποία χρησιμοποιούνται για σύγχρονες κοινωνίες, μπορούν να εφαρμοστούν στις πολύ διαφορετικές συνθήκες της

¹ Για τον συγκεκριμένο ορισμό της πολιτικής, βλ. John Tosh, *The Pursuit of History*, Λονδίνο, 2002, σ. 109.

Πρέπει να σημειωθεί ότι ο ορισμός δεν επιτρέπει απαραίτητα μια ξεκάθαρη διάκριση ανάμεσα στην πολιτική και σε άλλους τομείς της ανθρώπινης κοινωνικής συμπεριφοράς. Η α ριγοί διατύπωση μιας τέτοιας διάκρισης θα συνιστούσε αναχρονισμό. Ωστόσο υπάρχουν μερικές ενδείξεις ότι λιγοστοί μορφωμένοι Ρωμιοί ήταν σε θέση να κάνουν τη διάκριση ανάμεσα στον πολιτικό και τον θρησκευτικό τομέα.

Έτσι, σε επιστολή του προς τον Πέτρο Α' το 1705 που αφορούσε τις ιδιότητες ενός μελλοντικού Πατριάρχη Μόσχας, ο Πατριάρχης Ιεροσολύμων Δοσίθεος σημειώνει: «[...] και να είναι άνθρωπος όπου να κιτάζη μόνον τήν εκκλησίαν, και να λείπη από τὰ πολιτικά, να μη γράφεται αὐθέντης καὶ πατριάρχης, ἀλλὰ μόνον ἀρχιεπίσκοπος καὶ πατριάρχης, καὶ ἂν δὲν εἶναι καὶ φιλόσοφος, ἀρκεῖ νὰ ἤξεύρη τὰ ἐκκλησιαστικά [...]». РГАДА, ф. 52, *Сношения России с Грецией*, оп. 1, д. 1, 1705, ф. 6.

Ο Σεραφεΐμ Μυτιληναίος κάνει την ίδια διάκριση ανάμεσα στο θρησκευτικό και το πολιτικό: «[...] ἐπίασαν μερικὸς ἀπὸ τοῦς ἐπιτρόπους καὶ νὰ τοῦς ἔβαλαν εἰς τὸ κάτεργον μαζί με τοῦς μισιονάριους ὁμως ὄχι διὰ πολιτικὰ πράγματα ἀλλὰ διὰ θρησκείαν [...]». Η μετάφραση του ίδιου κειμένου στα ρωσικά γράφει: «[...] не ради Гражданских дель но ради веры [...]». РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 15, 1704, ф. 6.

Ο βαθμός στον οποίο παρόμοιες διακρίσεις ισχύουν για όλους τους Ρωμιούς κατά την περίοδο 1700-1774 θα εξεταστεί στην πορεία αυτής της διατριβής. Βλ. III.7-III.10.

² Τα παραπάνω ερωτήματα τέθηκαν και αναπτύχθηκαν κατά τη διάρκεια της παρούσας έρευνας· η δυναμική των ερωτημάτων αυτών προκύπτει από σύγχρονους προβληματισμούς και παραμένει αδιάπτωτη.

Η παρατήρηση του E.H. Carr το 1961: «δεν είμαι σίγουρος αν θα ζήλευα τον ιστορικό ο οποίος θα ισχυριζόταν εντίμως ότι έζησε τα κοσμογονικά γεγονότα των περασμένων πενήντα χρόνων χωρίς να μεταβληθεί ριζικά η θεώρησή του των πραγμάτων», εξακολουθεί να ισχύει και σήμερα. Edward Hallett Carr, *What is History?*, Middlesex, 1981 [1961], σ. 42. Μολονότι η παρούσα εργασία σέβεται την ανομοιότητα του παρελθόντος, ωστόσο γράφτηκε συνειδητά σε διάλογο με τις πολιτικές και οικονομικές εξελίξεις της τελευταίας δεκαετίας.

Ουκρανίας και της Ρωσίας εκείνης της εποχής. Μπορεί άραγε να επιχειρήσει κανείς μια έγκυρη διάκριση μεταξύ της οικονομικής και της μη-οικονομικής σφαίρας στη ζωή των Ρωμιών της υπό μελέτη περιόδου;³

Η παρούσα εργασία θα εξετάσει δύο είδη φαινομένων: αυτά που συνδέονται με την κοινωνικοοικονομική ανάπτυξη και, παράλληλα και στενά συνδεδεμένα μαζί τους, τον κόσμο των ιδεών, τις νοοτροπίες.⁴ Έτσι, ακολουθώντας ένα καθιερωμένο πλέον πρότυπο για τη θεωρία των θεσμών,⁵ αυτή η εργασία αντιμετωπίζει την Αδελφότητα των Ρωμιών της Νίζνας τόσο ως ένα θεσμό με τις συγκροτημένες αρχές του και τους κανόνες του που ενσωματώνουν συγκεκριμένες επαναλαμβανόμενες πρακτικές, καθώς επίσης και ως έναν κόσμο ιδεών, ακόμη και ιδανικών.⁶ Είναι μάλλον άσκοπη η όποια συζήτηση για το εάν τα κοινωνικοοικονομικά φαινόμενα προκάλεσαν τις ιδέες και τις νοοτροπίες ή αν συνέβη το αντίθετο· είναι προτιμότερο να εστιάζεται κανείς στη αλληλεπίδραση μεταξύ των κοινωνικοοικονομικών φαινομένων και των ιδεών.

Οι μετακινήσεις και οι ανταλλαγές πέρα από τα πολιτιστικά σύνορα έχουν θεωρηθεί καταλύτες της ιστορικής αλλαγής,⁷ κάτι που ισχύει και για συγκεκριμένους θεσμούς που συνέβαλαν στη διευθέτηση των εμπορικών ροών, όπως η Αδελφότητα των Ρωμιών της Νίζνας.⁸ Δεν υπάρχει καμία αμφιβολία ότι τόσο οι μετακινήσεις

³ Σημειώνεται εδώ η κεντρική ιδέα του Karl Polanyi ότι ένα μεγάλο μέρος αυτού που λογίζεται ως «εμπόριο» στις περιόδους πριν τη σύγχρονη εποχή δεν διεξαγόταν σε ελεύθερες αγορές μέσω ενός μηχανισμού προσφοράς-ζήτησης αλλά περιελάμβανε ένα σύνολο συναλλαγών που ενσωματώνονταν στις κοινωνικές σχέσεις, και ειδικότερα αντανακλούσαν σχέσεις αμοιβαιότητας ανάμεσα στα συναλλασσόμενα μέρη.

Βλ. Karl Polanyi, *The Great Transformation: The Political and Economic Origins of Our Time*, Boston, 2001. Angeliki E. Laiou, «Economic and Noneconomic Exchange», Angeliki E. Laiou (επιμ.), *The Economic History of Byzantium From the Seventh through the Fifteenth Century*, τόμος 2^{ος}, Washington D.C., 2002, σσ. 681-696.

Βλ. επίσης τις θέσεις του Μαρξ για το συγκεκριμένο θέμα, στο Karl Marx, «Society and Economy in History», Robert C. Tucker (επιμ.), *The Marx-Engels Reader*, W.W. Norton & Company, Νέα Υόρκη, Λονδίνο, 1978, σσ. 136-142, ιδ. σσ. 138-140. Karl Marx, «The Grundrisse», Robert C. Tucker (επιμ.), *The Marx-Engels Reader*, W.W. Norton & Company, Νέα Υόρκη, Λονδίνο, 1978, σσ. 221-293, ιδ. σσ. 241-242.

Για περισσότερα, βλ. II.6-III.9.

⁴ Οι ιδρυτές των *Annales*, και ιδίως ο Lucien Febre, ήταν αυτοί που επέκτειναν την ιστορία των ιδεών για να καλύψουν μια γενικότερη ιστορία των νοοτροπιών. Η ιστορία των νοοτροπιών σχετιζόταν φυσικά με το συναίσθημα και το ένστικτο καθώς και με το λογικό.

⁵ Antony Black, *Guilds and Civil Society in European Thought from the Twelfth Century to the Present*, Λονδίνο, 1984. Douglass C. North, *Institutions, Institutional Change and Economic Performance*, Cambridge, 1990. Anne Goldgar και Robert I. Frost (επιμ.), *Institutional Culture in Early Modern Society*, Leiden, Boston, 2004. Avner Greif, *Institutions and the Path to the Modern Economy. Lessons from Medieval Trade*, Cambridge, 2006.

⁶ Βλ. II.5-6, III.10.

⁷ Philip D. Curtin, *Cross-cultural trade in world history*, Cambridge, 1984, σ. 1.

⁸ Douglass C. North, *Institutions, Institutional Change [...]*, 1990, σσ. 7, 120-121.

Για τη σημασία της μελέτης ανάλογων θεσμών στην ελληνική ιστοριογραφία, βλ. Dimitris Arvanitakis, «The Institution of the Communities: A Form of Communication between Sovereign and Subject and a Mechanism of Constructing Social Memory»,

όσο και οι ανταλλαγές συνιστούν μορφές άσκησης εξουσίας, και ότι η σημασία τους δεν περιορίζεται στο πεδίο των οικονομικών δραστηριοτήτων αλλά επεκτείνεται και πέρα απ' αυτές εξασκώντας μια ισχυρή επιρροή στην κοινωνική οργάνωση.⁹ Αυτήν ακριβώς τη σύνδεση μεταξύ των μετακινήσεων, των εμπορικών ανταλλαγών και της πολιτικής εξουσίας, σε σχέση πάντα με τους ομοεθνείς του στη Ρωσία, υπογράμμισε σε ομιλία του το 1803 ο Αδαμάντιος Κοραΐς αναλύοντας τις συνθήκες που έμελλε να οδηγήσουν στην Επανάσταση του 1821.¹⁰

Η ανάλυση των δραστηριοτήτων των Ρωμιών της Ουκρανίας και της Ρωσίας στη διάρκεια του 18^{ου} αιώνα μπορεί συνεπώς να συνεισφέρει στη μελέτη της σχέσης μεταξύ του οικονομικού βίου και της οργάνωσης της κοινωνικής εξουσίας. Κι αυτό, όχι μόνο λόγω του πλούσιου αρχαιακού υλικού ή επειδή το ζήτημα δεν έχει ερευνηθεί επαρκώς μέχρι τώρα,¹¹ αλλά και λόγω του γεγονότος ότι από τον ύστερο 17^ο αιώνα και έπειτα οι περιοχές υπό τον έλεγχο των Κοζάκων και η Μοσχοβία συμμετείχαν σε ένα ολοένα επεκτεινόμενο πλέγμα εμπορικών ανταλλαγών με άλλες περιοχές και κράτη, πράγμα που οδήγησε σε αξιοσημείωτη οικονομική ανάπτυξη κατά τη διάρκεια του 18^{ου} αιώνα. Πρόσφατες μελέτες ισχυρίζονται μάλιστα ότι το εμπόριο αποτέλεσε ένα πολύ σημαντικό στοιχείο στην οικονομική και πολιτική ενδυνάμωση της Ρωσίας τη συγκεκριμένη εποχή.¹² Εξακολουθεί να παραμένει ζητούμενο της έρευνας η αποτίμηση του ρόλου των Ρωμιών της Ουκρανίας και της Ρωσίας σε αυτή τη διαδικασία καθώς και των συνεπειών που είχαν οι οικονομικές τους δραστηριότητες για τους ίδιους.

Paschalis Kitromilides και Dimitris Arvanitakis (επιμ.), *The Greek World under Ottoman and Western Domination: 15th-19th Centuries*, Νέα Υόρκη, 2008, σσ. 17-24.

⁹ Paul Halstead και John O'Shea, *Introduction: cultural responses to risk and uncertainty*, Paul Halstead και John O'Shea (επιμ.), *Bad year economics, cultural responses to risk and uncertainty*, Cambridge, 1989, σσ. 1-7.

¹⁰ A. Coray, *Mémoire sur l'état actuel de la civilisation dans la Grèce lu à Société des Observateurs de l'homme, le 16 Nivôse, an XI (6 janvier 1803)*, σσ. 17-25.

¹¹ Για την ανάγκη περαιτέρω μελέτης των δραστηριοτήτων των Ρωμιών της Ουκρανίας και της Ρωσίας, βλ. Roumiana Mikhneva, «De Certains problèmes de l'organisation du commerce entre la Russie et l'Empire Ottoman pendant la première moitié du XVIIIe siècle et des commerçants des pays balkaniques», *Relations et influences réciproques entre Grecs et Bulgares XVIIIe-XXe siècles, art et littérature, linguistique, idées politiques et structures sociales, Cinquième colloque organisé par l'institut d'études Balkaniques de l'Académie Bulgare des Sciences à Thessaloniki et Jannina, 27-31 Mars, 1988*, Institute for Balkan Studies, Θεσσαλονίκη, 1991, σσ. 331-341, ιδ. σ. 332.

Για την ανάγκη περαιτέρω μελέτης των νοοτροπιών των εμπόρων, βλ. Olga Katsiardi-Hering, «L'idée de la révolution dans l'horizon politique des grecs de Hongrie (fin XVIIIe siècle)», *Centre de Recherches Néohellénique, Fondation Nationale de La Recherche Scientifique, Actes du IIIe Colloque d'Histoire (Athènes 14-17 Octobre 1987), La Révolution Française et L'Hellénisme Moderne*, Athènes, 1989, σσ. 87-118, ιδ. σ. 90.

Βλ. επίσης τα σχόλια στο Xanthipi Kotzageorgi, «Βιβλιοκρισία: Ioannis A. Papadrianos, Οι Έλληνες απόδημοι στις Γιουγκοσλαβικές χώρες, 18^{ος}-20^{ος} αι., Thessaloniki, 1993», *Balkan Studies*, τόμος 34^{ος}, τεύχος 2^ο, Θεσσαλονίκη, 1993, σ. 370.

¹² J.T. Kotilaine, *Russia's Foreign Trade and Economic Expansion in the Seventeenth Century, Windows on the World*, Leiden, Boston, 2005, σσ. 2, 505, 511-515. Η.Β. Κοζλοβα, *Росси́йский а̀бсолюти́зм и купечество в XVIII веке (20^е-начало 60^х годов)*, Μόσχα, 1999, σ. 370.

Ενώ τα παραπάνω ερωτήματα συνθέτουν μια σχετικά δομημένη εικόνα, τα βιώματα των ανθρώπων στον οθωμανικό και τον ρωσικό κόσμο στη διάρκεια του 18^{ου} αιώνα, η καθημερινότητά τους, αναδεικνύουν σημαντικές αντιφάσεις, μια πληθώρα ιστοριών που τείνουν να ανατρέψουν και τα πιο δομημένα επιχειρήματα. Ο πραγματικός κόσμος είναι παράδοξος, πολύπλοκος και ρευστός· αποτελεί καθήκον του ιστορικού η μετάδοση αυτής της ρευστότητας.¹³ Η παρούσα εργασία βασίστηκε στο συνδυασμό διαφορετικών μεθοδολογικών προσεγγίσεων, προκειμένου να γεφυρωθεί το χάσμα μεταξύ της ιστορίας ως ερμηνευτικής επιχειρηματολογίας και της ιστορίας ως απόπειρας ανασύνθεσης των εμπειρικών βιωμάτων των ανθρώπων της εποχής, όπως αυτά έχουν αποτυπωθεί στο αρχαιακό υλικό.¹⁴ Η επιλογή του αρχαιακού υλικού αποδείχτηκε ιδιαίτερα σημαντική απ' αυτή την άποψη. Στην υπό μελέτη περίοδο υπήρχαν Ρωμιοί σε πολλές περιοχές της Ουκρανίας και της Ρωσίας, όμως η παρούσα εργασία επικεντρώθηκε σε δύο ιδιαίτερα σημαντικές συλλογές: πρώτον, στα αρχεία της Αδελφότητας των Ρωμιών της Νίζνας, της πιο πρώιμης και πιο σημαντικής κοινότητας των Ρωμιών στην Ουκρανία· και δεύτερον, στα αρχεία που βρίσκονται στη Μόσχα. Αν και τα συγκεκριμένα αρχεία περιέχουν ενδείξεις σχετικά με τις δραστηριότητες των Ρωμιών σε όλη τη Ρωσική Αυτοκρατορία και πέρα απ' αυτή, αναπόφευκτα προσφέρουν περισσότερες πληροφορίες για τους Ρωμιούς στη Νίζνα και στη Μόσχα.

Η μέθοδος που χρησιμοποιήθηκε για την παρουσίαση αυτού του υλικού λειτουργεί συνειδητά «από κάτω προς τα επάνω».¹⁵ Ορισμένα τμήματα αυτής της εργασίας μπορούν μάλιστα να θεωρηθούν ως απόπειρες μικρο-ιστορίας,¹⁶ όπως παραδείγματος χάριν το εισαγωγικό τμήμα του τρίτου μέρους όπου παρατίθεται η εξιστόρηση των βιωμάτων του Αλέξανδρου Λεβαντίνου.¹⁷ Πράγματι, η προσπάθεια κατανόησης των

¹³ Για την περιορισμένη θέση της θεωρίας στην συγγραφή της ιστορίας, βλ. την πολεμική του Άγγλου Μαρξιστή Thompson κατά του επίσης Μαρξιστή Louis Althusser. E.P. Thompson, «The Poverty of Theory or An Orrery of Errors», E.P. Thompson, *The Poverty of Theory and Other Essays*, Νέα Υόρκη, Λονδίνο, 1978, σσ. 1-210, ιδ. σσ. 38-39, 164-165.

Για την αποτίμηση των επιχειρημάτων του Thompson, βλ. Harvey J. Kaye, *The British Marxist Historians: An Introductory Analysis*, Cambridge, 1984, σσ. 203-215. Christopher Lloyd, *Explanation in Social History*, Οξφόρδη, 1986, σσ. 292-297.

Για μια κριτική της θέσης του Thompson, βλ. Joan W. Scott, «The Evidence of Experience», *Critical Inquiry*, τόμος 17^{ος}, τεύχος 4^ο, καλοκαίρι 1991, σσ. 773-797, ιδ. σσ. 784-785.

¹⁴ Για μια σύνοψη των προβλημάτων που δημιουργεί στην ιστοριογραφία το συγκεκριμένο χάσμα, βλ. John Tosh, *The Pursuit of History*, 2002, σ. 45.

¹⁵ Για τη σημασία και τα προβλήματα τέτοιου είδους ιστοριογραφίας, βλ. Eric Hobsbawm, «On History from Below», Eric Hobsbawm, *On History*, Λονδίνο, 1998, σσ. 266-286. Jim Sharpe, «History from Below», Peter Burke (επιμ.), *New Perspectives on Historical Writing*, Cambridge, 1991, σσ. 24-41.

¹⁶ Giovanni Levi, «On Microhistory», Peter Burke (επιμ.), *New Perspectives [...]*, 1991, σσ. 93-113.

Μια σημαντική πρόσφατη εργασία μικρο-ιστορίας έχει ως θέμα της τις εμπειρίες ενός Ρώσου εμπόρου του 18^{ου} αιώνα. David L. Ransel, *A Russian Merchant's Tale, The Life and Adventures of Ivan Alekseevich Tolchénov, Based on his Diary*, Bloomington και Indianapolis, 2009.

¹⁷ Βλ. III.7.

εμπειριών των Ρωμιών της Ρωσίας μέσω του πρίσματος μιας συγκεκριμένης κοινότητας οφείλει να εκληφθεί ως ένα είδος μικρο-ιστορίας.¹⁸ Παρόμοιες μικρο-ιστορίες δεν πρέπει να αντιμετωπίζονται απλώς ως αφητηρίες της ιστορικής γνώσης αλλά επίσης ως το τέλος της, ως το σημείο όπου συγκλίνει ολόκληρη η ανάλυση.¹⁹

Ωστόσο αυτή η εργασία δεν αποτελεί έργο μικρο-ιστορίας· κι ούτε θα μπορούσε να αποτελέσει, αν ληφθεί υπ' όψη η μεγάλη εδαφική έκταση και το πλήθος των προσώπων που μελετώνται, προσώπων που κατοικούσαν σε άλλα μέρη πέραν της Νίζνας, τα οποία διαρκώς ταξίδευαν από τη μία αγορά στην επόμενη. Συγκεκριμένα, η εραγασία προσπαθεί να ανασύρει θέματα από τον πλούτο των λεπτομερειών στις αφηγήσεις των βιωμάτων των Ρωμιών και να τα χρησιμοποιήσει προκειμένου να αναπαραστήσει μια ιστορία των κοινωνικών, οικονομικών και πολιτικών ρευμάτων που χαρακτήριζαν την εποχή.²⁰ Ως αποτέλεσμα υφίσταται μια διαρκής ένταση σε όλο το κείμενο ανάμεσα σε μικρο-παρατηρήσεις και στα ευρύτερα συμπεράσματα που συνάγονται από αυτές, ή, εναλλακτικά, τις φωτίζουν.²¹

Κεντρικό ρόλο στην επίλυση αυτής της έντασης παίζουν οι επαναλαμβανόμενες πρακτικές. Με τον όρο «πρακτική» εννοείται ένας μεγάλος αριθμός επαναλαμβανόμενων πράξεων, παραδείγματος χάριν πράξεων μετακίνησης, ανταλλαγής αγαθών, καθορισμού ομαδικών αποφάσεων και λατρείας. Βασική συλλογιστική είναι ότι οι νοοτροπίες που χαρακτήριζαν τους Ρωμιούς της εποχής βρίσκονται σε συνάφεια και αλληλεπίδραση με αυτές τις πρακτικές. Όπως το έθεσε ο Τεύλορ: «[...] οι ιδέες συχνά αναφύονται από προσπάθειες να διατυπωθεί με κάποια συνειδητή έκφραση η υποκείμενη αιτιολόγηση επαναλαμβανόμενων

¹⁸ Σύμφωνα με το πρότυπο που έθεσε ο Emmanuel Le Roy Ladurie. Βλ. Emmanuel Le Roy Ladurie, *Montaillou: village Occitan de 1294 à 1324*, Παρίσι, 1975.

¹⁹ Έτσι στην ανάλυση του της ιστοριογραφίας του Pierre Bayle, ο Ernst Cassirer τονίζει ότι το μέρος όχι μόνο ενυπάρχει στο όλον αλλά του επιβάλλεται. Ernst Cassirer, *The Philosophy of the Enlightenment*, Fritz C.A. Koelln και James P. Pettegrove (μτφ.), Princeton, New Jersey, 1951, σσ. 204-205.

²⁰ Η προσέγγιση αυτή οφείλει πολλά στο *The Corrupting Sea* των Peregrine Horden και Nicholas Purcell, έργο που κατασκευάστηκε σε συνεχή διάλογο με τα κλασικά συγγράμματα του Braudel. Peregrine Horden, Nicholas Purcell, *The Corrupting Sea, A Study of Mediterranean History*, Οξφόρδη, 2000.

Η έμπνευση ήρθε πολύ πριν το βιβλίο, μιας και ήμουν αρκετά τυχερός ώστε να παρακολουθήσω τις διαλέξεις και τα σεμινάρια του Nicholas Purcell, όσο ήμουν φοιτητής στην Οξφόρδη.

Ενώ ακολουθούν μια μέθοδο που έχει κοινά στοιχεία με αυτό που η Joan Scott ονόμασε «ιστορία χωρίς θεμέλια», δηλαδή μια αποδομιστική προσέγγιση που αποφεύγει τους ορισμούς και τις κατηγορίες, δεν δεσμεύονται από τη μετα-μοντέρνα επιστημολογική προσέγγιση της Scott. Joan W. Scott, «The Evidence of Experience», *Critical Inquiry*, τόμος 17^{ος}, τεύχος 4^ο, καλοκαίρι 1991, σσ. 773-797, ιδ. σ. 776.

²¹ Για τέτοιου τύπου εντάσεις μεταξύ διαφορετικών κλιμάκων της ιστορίας, βλ. Carlo Ginzburg, «Microhistory: Two or Three Things That I Know about It», John Tedeschi, Anne C. Tedeschi (μτφ.), *Critical Inquiry*, τόμος 20^{ος}, τεύχος 1^ο, Φθινόπωρο 1993, σσ. 10-35, ιδ. σ. 27.

ενεργειών [...]».²² Σε πολλές περιπτώσεις οι ιδέες μπορούν να γίνουν κατανοητές μόνο σε σχέση με τέτοιου είδους πρακτικές. Επιπλέον, η πρόχειρη και συχνά αστόχαστη χρήση ορισμένων λέξεων ή επιχειρημάτων στα αρχαιακά έγγραφα προσφέρει διαύλους προς τη νοοτροπία των συγγραφέων και των ακροατηρίων τους.²³

Ένα ιδιαίτερο πρόβλημα αφορά τη χρήση των ποσοτικών δεδομένων. Αν και περιορισμένα για την περίοδο 1700-1774, αυτού του είδους τα δεδομένα είναι προφανώς σημαντικά.²⁴ Πάντως η ανά χειράς εργασία δεν συνιστά έργο ποσοτικής, πόσο μάλλον «κλειομετρικής» ιστορίας.²⁵ Και τούτο επειδή μια ποσοτική προσέγγιση είναι μόνο μερικώς κατάλληλη για οποιαδήποτε συζήτηση σχετικά με τη λειτουργία θεσμών όπως αυτός της Αδελφότητας των Ρωμιών της Νίζνας και εντελώς ακατάλληλη για την ιστορία των ιδεών και των νοοτροπιών. Και παρόλο που η αντίθεση ανάμεσα στις περισσότερες ποιοτικές και τις περισσότερες ποσοτικές προσεγγίσεις δεν είναι τόσο έντονη στην πράξη, η ποσοτική μελέτη των Ρωμιών της Ουκρανίας

²² Στα αγγλικά: «[...] ideas frequently arise from attempts to formulate and bring to some conscious expression the underlying rationale of the patterns [...]». Για πλήρη ανάλυση της συγκεκριμένης θέσης, βλ. Charles Taylor, *Sources of the Self: The Making of the Modern Identity*, Cambridge, 1989, σ. 204.

Για τη σημασία των επαναλαμβανόμενων ενεργειών, βλ. επίσης Traian Stoianovich, *French Historical Method: The Annales Paradigm*, Ithaca και Λονδίνο, 1976, σ. 160.

²³ Για την ανάγκη μιας μετάβασης από τις επαναλαμβανόμενες πρακτικές στην νοοτροπία, βλ. επίσης Antony Black, *Guilds and Civil Society [...]*, 1984, ιδ. σ. 244.

Μια τέτοια προσέγγιση χτίζει πάνω στις θεωρίες της ιστορίας των Collingwood και Oakeshott. Ο Collingwood, παραδείγματος χάριν, επιχειρηματολογεί ότι τα ιστορικά γεγονότα έχουν μια ουσιαστική εσωτερική διάσταση που αποτελείται από τις προθέσεις και τα συναισθήματα των πρωταγωνιστών. Γι' αυτό τα παρελθόντα γεγονότα αναβιώνουν μέσα από μια ταύτιση με τους ανθρώπους του παρελθόντος, η οποία εξαρτάται, μεταξύ άλλων, από τη φαντασία του ιστορικού. R.G. Collingwood, *The Idea of History*, 1946, σσ. 205-282. Michael Oakeshott, *Experience and its Modes*, Cambridge, 2002, σσ. 86-168. Michael Oakeshott, «Historical Events», Michael Oakeshott, *On History and Other Essays*, Indianapolis, 1999, σσ. 49-104.

Για σημαντικές διαφορές μεταξύ του Collingwood και του Oakeshott, βλ. όμως Luke O' Sullivan, *Oakeshott on History*, Exeter, 2003, σσ. 268-271. Βλ. επίσης τα σχόλια του Αντώνη Λιάκου «Ποίησης και Ιστορία». Αντώνης Λιάκος, *Πώς το παρελθόν γίνεται ιστορία*, Πόλις, Αθήνα, 2007, σσ. 133-160, ιδ. σσ. 142-144, 151-152. Για μια χρήσιμη ανάλυση της συγκεκριμένης παράδοσης και της σημασίας της για την ιστοριογραφία, βλ. W.H. Walsh, *An Introduction to Philosophy of History*, St. Albans, 1953, σσ. 48-59.

Για τη συνάφεια μεταξύ της ιστορίας των ιδεών και της ιστορίας των νοοτροπιών, βλ. επίσης Richard Tuck, «History of Political Thought», Peter Burke (επιμ.), *New Perspectives [...]*, 1991, σσ. 193-205, ιδ. σ. 202. Βλ. επίσης Quentin Skinner, «Meaning and Understanding in the History of Ideas», *History and Theory*, τόμος 8^{ος}, τεύχος 1^ο, 1969, σσ. 3-53, ιδ. σσ. 37-40. Ας σημειωθεί ότι ο Skinner δεν χρησιμοποιεί τον όρο «νοοτροπίες», αλλά συζητά τη σχέση ανάμεσα στις ιδέες και στα κοινωνικά συμφραζόμενα.

²⁴ Για παραδείγματα ποσοτικής προσέγγισης όσον αφορά τη Ρωσία της εποχής, βλ. Arcadius Kahan, *The Plow, the Hammer and the Knout, An Economic History of Eighteenth-Century Russia*, Chicago, 1985. Richard Hellie, *The Economy and Material Culture of Russia 1600-1725*, Chicago, Λονδίνο, 1999.

²⁵ Για την «κλειομετρική» ιστορία, βλ. R.W. Fogel, «The New Economic History I. Its Findings and Methods», *The Economic History Review*, New Series, τόμος 19^{ος}, τεύχος 3^ο, 1966, σσ. 642-656.

και της Ρωσίας θα μπορούσε να αποδειχθεί μια χρήσιμη προσθήκη στην παρούσα εργασία.²⁶ Όμως αυτό συνιστά μια εργασία για το μέλλον.²⁷

Με άλλα λόγια, ο στόχος της παρούσας εργασίας δεν είναι η απόδειξη ή η απόρριψη κάποιου μοντέλου ή κάποιας θεωρίας, αλλά η φωτισμένη από τη θεωρία αφήγηση. Έτσι, διάφορες θεωρίες μπορούν να ιδωθούν εκ νέου κάτω απ' το φως μιας συγκεκριμένης ιστορικής διαδρομής. Άλλωστε, η βάση για την αποδοχή οποιασδήποτε θεωρίας δεν μπορεί να είναι άλλη, παρά το ότι εξηγεί συγκεκριμένες συμπεριφορές και συγκεκριμένες εξελίξεις καλύτερα από τις υπόλοιπες. Έτσι, η πρόκληση την οποία καλείται να αντιμετωπίσει η παρούσα εργασία είναι η διαμόρφωση μιας συνεκτικής ιστορίας των βιωμάτων των Ρωμιών της Ουκρανίας και της Ρωσίας την περίοδο 1770-1774 βασισμένη στο διαθέσιμο αρχειακό υλικό.²⁸

Ο καθορισμός της χρονικής περιόδου που θα αποτελούσε την βάση της εργασίας αποδείχτηκε ιδιαίτερα δύσκολος. Απαιτήθηκε αρκετός χρόνος προκειμένου να τεθούν ενδιαφέροντα ερωτήματα. Το γύρισμα του αιώνα φαινόταν ένα λογικό σημείο για να αρχίσει η παρούσα έρευνα, για αρκετούς λόγους: λίγο πριν το 1700, ο Πέτρος Α' είχε κατακτήσει το Αζόβ, εγκαινιάζοντας έτσι μια νέα περίοδο στις σχέσεις της Ρωσίας με τους Ρωμιούς της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.²⁹ την ίδια περίπου εποχή, οι Ρωμιοί της Νίζνας απέκτησαν ένα επίσημο καταστατικό για την Αδελφότητά τους. Αυτό δεν σημαίνει βέβαια ότι ο ρόλος των Ρωμιών στη Ρωσία ενισχύθηκε – άλλωστε η επικρατούσα άποψη υποστηρίζει μάλλον το αντίθετο.³⁰ Όμως η σημασία της Ρωσίας για τους Ρωμιούς κατά πάσα πιθανότητα αυξήθηκε μετά το γύρισμα του αιώνα.³¹ Η παρούσα εργασία

²⁶ Κάτι που ισχύει ιδιαίτερος για την υλική υπόσταση της καθημερινότητάς τους: δημογραφία, παραγωγή, εμπόριο, κατανάλωση κ.κ.

²⁷ Για τα πλεονεκτήματα και τα μειονεκτήματα της μιας και της άλλης προσέγγισης, βλ. John Habakkuk, «Economic history and economic theory», *Daedalus*, τόμος 100^{ος}, τεύχος 2^ο, 1971, σσ. 305-322, ιδ. σ. 318. Eric Hobsbawm, «Historians and Economists: II», Eric Hobsbawm, *On History*, 1998, σσ. 144-163, ιδ. σσ. 158-163.

Όσον αφορά το συγκεκριμένο θέμα βρήκα ισορροπημένη την ανάλυση του Coleman. D.C. Coleman, *History and the Economic Past*, Οξφόρδη, 1987, σσ. 128-146.

²⁸ Σκοπός λοιπόν είναι αυτό που ο North έχει ορίσει ως τη συγκρότηση «μιας συνεκτικής αφήγησης μιας συγκεκριμένης όψης της ανθρώπινης κατάστασης μέσα στο χρόνο». Στα αγγλικά: «a coherent story of some facet of the human condition through time». Douglass C. North, *Institutions, Institutional Change [...]*, 1990, σ. 131.

Ο πειραματισμός με τις μορφές της ιστορικής αφήγησης πρέπει να θεωρηθεί από τις πλέον ενδιαφέρουσες εξελίξεις στην ιστοριογραφία της εποχής μας. Για το θέμα αυτό, βλ. Lawrence Stone, «The Revival of the Narrative: Reflections on a New Old History», *Past and Present*, τόμος 85^{ος}, Νοέμβριος 1979, σσ. 3-24, ιδ. σσ. 8, 16-17. Peter Burke, «History of Events and the Revival of Narrative», Peter Burke (επιμ.), *New Perspectives [...]*, 1991, σσ. 233-249.

Για παρόμοιους πειραματισμούς στη γαλλική παράδοση, βλ. Traian Stoianovich, *French Historical Method [...]*, 1976, σσ. 220-222.

²⁹ Μόλις λίγα χρόνια αργότερα, μετά την ήττα του Πέτρου Α' στο Προύθο το 1711, οι Ρώσοι έχασαν τον έλεγχο του Αζόβ.

³⁰ Boris L. Fonkich, «Russia and the Christian East from the 16th to the first quarter of the 18th century», *Modern Greek Studies Yearbook*, τόμος 7^{ος}, 1991, σσ. 439-463, ιδ. σ. 441.

³¹ John Nicolopoulos, «From Agathangelos to the Megale Idea: Russia and the Emergence of Modern Greek Nationalism», *Balkan Studies*, τόμος 26^{ος}, τεύχος 1^ο, 1985, σσ. 41-56. Για μια εικονογραφική προσέγγιση των εξελίξεων, βλ. Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης, «Χρησμολογικό εικονογραφημένο μονόφυλλο των αρχών του 18^{ου} αιώνα», *Μνήμων*, τόμος 7^{ος}, 1978, σσ. 46-59.

φθάνει ως και την εποχή της υπογραφής της συνθήκης του Κιουτσούκ Καϊναρτζί, η οποία επέτρεπε σε πλοία που έφεραν ρωσική σημαία να ταξιδεύουν στη Μαύρη Θάλασσα, γεγονός που άνοιξε ένα καινούργιο κεφάλαιο στις σχέσεις Ρωσίας-Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.

Με το πλεονέκτημα της εκ των υστέρων γνώσης, ο καθορισμός αυτής της χρονικής περιόδου με τα συγκεκριμένα σημεία αφετηρίας και τέλους φαντάζει ως έναν βαθμό αυθαίρετος. Πολλές από τις τάσεις που περιγράφονται σε αυτή την εργασία εμφανίστηκαν πολύ πριν το 1700 και, όπως θα συζητηθεί παρακάτω, το 1739 αποτελεί πιθανόν πιο σημαντική ημερομηνία από το 1774, αναφορικά με το εμπόριο στη Μαύρη Θάλασσα. Ωστόσο, ο ορισμός της συγκεκριμένης περιόδου εξυπηρετεί έναν πρακτικό σκοπό: η τυχόν μακρύτερη χρονική περίοδος θα κατέληγε σε υπερβολικό φόρτο εργασίας, εξάλλου η περίοδος μετά το 1774 έχει καλυφθεί από άλλους ιστορικούς με μεγάλη λεπτομέρεια.³²

Δεδομένης της κινητικότητας των Ρωμιών και λαμβάνοντας υπ' όψη τον πάντα απειλητικό κίνδυνο στρέβλωσης της προοπτικής, λόγω της εξάρτησης από μία μόνο πηγή, χρησιμοποιήθηκε για την ανά χείρας εργασία ένα μείγμα από αρχειακές και άλλες πρωτογενείς πηγές. Έτσι, η επιλογή να μελετηθούν αρχεία που σχετίζονται τόσο με τη Νίζνα όσο και με τη Μόσχα μπορεί να θεωρηθεί μέθοδος αντιστάθμισης των κινδύνων μιας μονόπλευρης οπτικής γωνίας, παρόμοια με αυτή των αρχαιολόγων οι οποίοι, λόγω του υπέρογκου κόστους που θα σήμαινε η προσπάθεια ανάκτησης όλου του υλικού σε μια συγκεκριμένη ανασκαφή, διενεργούν διερευνητικές ανασκαφές σε περισσότερες από μία περιοχές, επιτρέποντας στους εαυτούς τους να φαντάζονται την έκταση και τη φύση των αρχαιοτήτων που θα πρέπει να παραμείνουν προς το παρόν ανεξερεύνητες. Μια προσεκτική ματιά στα εν λόγω αρχειακό υλικό αποκαλύπτει τους λόγους για τους οποίους τέτοιες μέθοδοι είναι απαραίτητες για την κατανόηση των Ρωμιών της Ουκρανίας και της Ρωσίας εκείνης της εποχής.

Τα αρχεία της Αδελφότητας των Ρωμιών της Νίζνας στο Τσερνίγκοβ (αρχειακή μονάδα 101) αναφέρονται στη μεγάλη τους πλειονότητα στο τέλος της υπό μελέτη περιόδου. Με την εξαίρεση μερικών εγγράφων που αφορούν την αρχή του αιώνα και ορισμένων που αναφέρονται στη δεκαετία του 1730, σχεδόν όλα τα υπόλοιπα ανήκουν στη περίοδο μετά το 1760. Πιθανότατα κάτι τέτοιο δεν ίσχυε στα τέλη του 19^{ου} αιώνα, αλλά από τα πλέον των δέκα χιλιάδων αρχειακών εγγράφων που σώζονταν τότε, σήμερα διασώζονται λίγο

³² Viron Karidis, «A Greek Mercantile Paroikia: Odessa 1774-1829», Richard Clogg (επιμ.), *Balkan Society in the Age of Greek Independence*, Hong Kong, 1981, σσ. 111-136. Βασίλης Καρδάσης, *Έλληνες ομογενείς στη Νότια Ρωσία 1775-1861*, Αθήνα, 1998. Г.Л. Арш, «Переселение греков в Россию в конце XVIII-начале XIX века», Ю.В. Иванова (επιμ.), *Греки России и Украины*, Αγ. Πετρούπολη, 2004, σσ. 16-49. Theophilus C. Prousis, *Russian Society and the Greek Revolution*, Illinois, 1994.

περισσότερο από τέσσερις χιλιάδες.³³ Στη μεγάλη τους πλειονότητα τα αρχαιακά έγγραφα αναφέρονται σε νομικές υποθέσεις που σχετίζονται με γραπτές διαβουλεύσεις του Κριτηρίου, δηλαδή του δικαστικού σκέλους της Αδελφότητας. Νομικά έγγραφα αυτού του είδους είναι πολύτιμα, επειδή περιγράφουν στη γλώσσα της εποχής τις εμπειρίες πολλών Ρωμιών, παρέχοντας συγχρόνως πληροφορίες για την λειτουργία της Αδελφότητας στην πράξη.³⁴

Θα ήταν αδύνατο να χαρτογραφηθεί η ιστορία της Αδελφότητας των Ρωμιών της Νίζνας χρησιμοποιώντας μόνο τα αρχεία του Τσερνίγκοβ. Τα αρχεία της Μόσχας έρχονται να καλύψουν ένα σημαντικό κενό. Ωστόσο υπάρχουν κάποια προβλήματα αναφορικά με τη χρήση των αρχείων της Μόσχας, και ίσως το πιο σημαντικό είναι η ποσότητα του σχετικού υλικού. Η εξέταση όλου του αρχαιακού υλικού που σχετίζεται με τους Ρωμιούς στην ίδια τη Μόσχα αλλά και πέρα απ' αυτή, θα ξεπερνούσε κατά πολύ τις δυνατότητες οποιουδήποτε μεμονωμένου ερευνητή. Έτσι λήφθηκαν κάποιες αποφάσεις προκειμένου να καθοριστεί ποιοι αρχαιακοί φάκελοι παρουσίαζαν το μεγαλύτερο ενδιαφέρον.

Στο Ρωσικό Κρατικό Αρχείο Αρχαίων Κειμένων, δόθηκε ιδιαίτερη έμφαση στην αρχαιακή μονάδα 52 που αφορά τις σχέσεις μεταξύ της Ρωσίας και των Ρωμιών. Χρησιμοποιήθηκαν ωστόσο και ορισμένες άλλες μονάδες, συμπεριλαμβανομένων των μονάδων 158 και 159 που σχετίζονται με τις διοικητικές αρχές στη Μόσχα. Από το Αρχείο Εξωτερικής Πολιτικής της Ρωσικής Αυτοκρατορίας ερευνήθηκαν οι αρχαιακές μονάδες 2 και 7, σχετικές με τη διοίκηση, 13 κείμενα που σχετίζονται με τους αλλοδαπούς, 52 που αφορούν τις σχέσεις με τους Ρωμιούς, 89 που αναφέρονται στις σχέσεις με την Οθωμανική Αυτοκρατορία και 124 που αφορούν τη Μικρά Ρωσία.³⁵

Ο μεγάλος όγκος του αρχαιακού υλικού επέβαλε ωστόσο έναν ακόμη σημαντικό συμβιβασμό. Η έρευνα στα αρχεία της Μόσχας εστιάστηκε στα πρώτα δεκαπέντε χρόνια της υπό μελέτη περιόδου, στην περίοδο δηλαδή 1700-1715, καθώς και στα τελευταία δεκαπέντε χρόνια, δηλαδή στην περίοδο 1760-1774. Και παρόλο που η συγκεκριμένη μέθοδος επεξεργασίας ενός υπερβολικού σε όγκο αρχαιακού υλικού δεν είναι ασυνήθης σε διδακτορικές διατριβές που επιχειρούν να εξετάσουν μεγάλες χρονικές περιόδους,³⁶ παρουσιάζει

³³ Για την ακρίβεια, τέσσερις χιλιάδες τριακόσια εξήντα έγγραφα σώζονται από δέκα χιλιάδες και πλέον τα οποία υπήρχαν ακόμη στα τέλη του 19^{ου} αιώνα. Επίσης, εξαιτίας αλλαγών στην αρίθμηση μετά τη μετακόμιση των αρχείων στο Τσερνίγκοβ, είναι αδύνατον να ελέγξει κανείς τις αρχαιακές αναφορές των προηγούμενων συγγραφέων. Α.Κ. Швидько, «Анализ публикаций источников по истории греческой нежинской колонии», *Исследования по археογραφии и источниковедению отечественной истории XVI-XX вв.*, Межвузовский сборник научных трудов, Днепропетровск, 1990, σσ. 64-75, ιδ. σ. 66.

³⁴ Για δυσκολίες που προκύπτουν από τη χρήση τέτοιων εγγράφων όσον αφορά την εξερεύνηση των νοοτροπιών των Ρωμιών της εποχής, βλ. II.6.

³⁵ Για τη χρήση του όρου «Μικρά Ρωσία», βλ. παρακάτω.

³⁶ Jeremy Osborn, *India, Parliament and the Press under George III: A Study of English Attitudes Towards the East India Company and Empire in the Late Eighteenth and Early Nineteenth Centuries*, διδ. διατρ., Lincoln College, Οξφόρδη, Trinity Term 1999.

ανεπάρκειες. Και ιδίως, δεν υπάρχει καμιά εγγύηση ότι οι περίοδοι 1700-1715 και 1760-1774 είναι αντιπροσωπευτικές της όλης περιόδου· το αντίθετο, υπάρχουν λόγοι να πιστεύει κανείς ότι δεν συμβαίνει κάτι τέτοιο, αν λάβει υπ' όψη ότι για τις επιλεγμένες δειγματολογικά περιόδους είναι καθοριστικοί οι πόλεμοι ανάμεσα στην Οθωμανική και τη Ρωσική Αυτοκρατορία, πράγμα που δεν ισχύει στον ίδιο βαθμό για την ενδιάμεση περίοδο. Ωστόσο τα οφέλη αυτής της προσέγγισης υπερτερούν κατά πολύ των αδυναμιών της· δημιουργεί έναν χώρο για συγκρίσεις και αντιπαραβολές στο πέρασμα του χρόνου, πράγμα που οδηγεί σε μια ανάλυση των συντεταγμένων της ιστορικής αλλαγής. Έτσι προστατεύει από τον πάντα απειλητικό κίνδυνο κατάτμησης της ιστορίας.

Το αρχαιακό υλικό που εξετάστηκε στη Μόσχα αποτελείτο σχεδόν εξ ολοκλήρου από ρωσικά κρατικά έγγραφα, μάλιστα έγγραφα της ολοένα διευρυνόμενης γραφειοκρατίας του *Ποσόλσκι Πρικάζ*, του μετέπειτα Υπουργείου Εξωτερικών. Πληροφορίες που δεν καταγράφονταν από αυτούς τους γραφειοκράτες, και στην περίπτωση του εμπορίου αυτές αποτελούσαν πιθανόν ένα μεγάλο τμήμα του συνόλου, έχουν ξεγλιστρήσει από τα αρχεία.³⁷ Έτσι, τα αρχεία της Νίζνας και της Μόσχας, καθώς τα πρώτα συντάχθηκαν από τα όργανα της Αδελφότητας ενώ τα δεύτερα από ρωσικούς κρατικούς οργανισμούς, προσφέρουν δύο διαφορετικές οπτικές γωνίες, παρόλου που οι ίδιοι Ρωμιοί ταξίδευαν ανάμεσα σε Νίζνα και Μόσχα.

Μια ισορροπημένη προσέγγιση απαιτεί τα δύο αυτά είδη ανομοιογενούς αρχαιακού υλικού να εξεταστούν από κοινού και να συνδυαστούν. Για τον λόγο αυτό μελετήθηκε επικουρικά και ήδη εκδεδομένο αρχαιακό υλικό σχετικό με τους Ρωμιούς της Ουκρανίας και της Ρωσίας στη διάρκεια της υπό μελέτη περιόδου. Σε αυτό περιλαμβάνονται γραπτά Ρώσων προσκυνητών που ταξίδευαν στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, συχνά συνοδεύοντας Ρωμιούς,³⁸ ανταποκρίσεις πρεσβευτών,³⁹ γραπτά ξένων που επισκέπτονταν την Ουκρανία, τη Ρωσία και την Οθωμανική Αυτοκρατορία,⁴⁰ κείμενα σχετικά με την εξωτερική και την εσωτερική πολιτική

³⁷ Βλ. I.3.

³⁸ Βλ. ενδεικτικά Василий Григорьевич Барский, *Пешеходца Василия Григорьевича-Барского-Плаки-Албова уроженца Киевскаго, Монаха Антиохийскаго Путешествие к Святым Местам в Европе, Азии и Африке находящимся, предпринятое в 1723, и оконченное в 1747 году*, Αγ. Πετρούπολη, 1793.

Επίσης Theofanis G. Stavrou, Peter R. Weisensel, *Russian Travelers to the Christian East from the 12th century to the 20th century*, Columbus, Ohio, 1986.

³⁹ Βλ. ενδεικτικά Π.Α. Толстой, *Османская империя в начале XVIII в. и ее описание П.А. Толстым*, Μ.С. Лазарев, Н.А. Халфин (επιμ.), Μόσχα, 1985.

⁴⁰ Βλ. ενδεικτικά Claude Charles de Peyssonnel, *Traité sur le commerce de La Mer Noire*, τόμοι 1^{ος} και 2^{ος}, Παρίσι, 1787.

Επίσης Volodymyr Sichynsky, *Ukraine in Foreign Comments and Descriptions from the VIth to XXth Century*, Νέα Υόρκη, 1953.

του Πέτρου Α',⁴¹ κείμενα που αναφέρονται στο εμπόριο ανάμεσα στη Ρωσία και τα Βαλκάνια,⁴² ρωσικοί νόμοι και κανονισμοί,⁴³ καθώς και τα γραπτά του Ρώσου οικονομολόγου Τσουλκόβ.⁴⁴

Χρήσιμες αποδείχθηκαν επίσης ορισμένες γραπτές πηγές στα ελληνικά, οι οποίες παρέχουν πληροφορίες είτε για το εμπόριο είτε για τις σχέσεις εκείνης της περιόδου ανάμεσα στους Ρωμιούς και τη Ρωσία.⁴⁵ Η εργασία της Παπαστράτου για τον Χατζηκυριακή υπήρξε πηγή έμπνευσης σε όλη τη διάρκεια αυτής της εργασίας.⁴⁶ Σε ό,τι αφορά την Αδελφότητα των Ρωμιών της Νίζνας, και μολονότι υπάρχουν και άλλα κείμενα που έχουν εκδοθεί,⁴⁷ τέσσερις σημαντικές γραπτές πηγές με σχόλια ξεχωρίζουν. Πρόκειται για τη συλλογή επίσημων εγγράφων που αφορούν την Αδελφότητα του Φέντοτοβ-Τσεχόβσκι,⁴⁸ για τις αναφορές των αντιπροσώπων της Νίζνας προς τη Νομοθετική Επιτροπή της Αικατερίνης Β' το 1767,⁴⁹ την ανάλυση του Τσερνούχιν για το Βιβλίο Αφιερωμάτων της Αδελφότητας,⁵⁰ και τη μελέτη του Λασκαρίδη για το Καταστατικό της Αδελφότητας.⁵¹

Αν και μια υποδειγματική διαδικασία ιστορικής έρευνας σε παρόμοιες περιπτώσεις είναι η συσώρευση όσο το δυνατόν περισσότερων στοιχείων από ένα ευρύ φάσμα πηγών ώστε να φωτίζονται οι τυχόν στρεβλώσεις

⁴¹ Βλ. ενδεικτικά Петр I, *Письма и бумаги Императора Петра Великаго*, τόμος 1^{ος}, 1688-1701, Αγ. Πετρούπολη, 1887.

⁴² Я.С. Гросул (επιμ.), *Исторические связи народов СССР и Румынии в XV-начале XVIII в. Документы и материалы*, τόμος 3^{ος}, Μόσχα, 1970.

⁴³ Βλ. ενδεικτικά *Полное Собрание Законов Российской Империи (ПСЗ)*, συλλογή 1^η, τόμος 1^{ος}, αρ. 231, σσ. 456-457, Ιούλιος 30, 1658.

⁴⁴ Ίσως ο σημαντικότερος Ρώσος οικονομολόγος του 18^{ου} αιώνα. Βλ. ενδεικτικά Михаил Дмитриевич Чулков, *Историческое описание российской коммерции при всех портах и границах от древних времен до ныне настоящего [...]*, τόμος 1^{ος}, βιβλίο 1^ο, Αγ. Πετρούπολη, 1781.

⁴⁵ Βλ. ενδεικτικά Αλέξανδρος Καυκελλάριος (μτφ.), *Βίος Πέτρου τοῦ Μεγάλου*, τόμοι Α'-Β', Βενετία, 1737. Καλλινίκου Γ', *Τὰ κατὰ καὶ μετὰ τὴν ἔξοριαν ἐπισυμβάντα, Αγαμέμνων Τσελίκας* (επιμ. και εισ.), Αθήνα, 2004. Αθανάσιος Κομνηνός Υψηλάντης, *Ἐκκλησιαστικὸν καὶ πολιτικὸν τῶν εἰς Δώδεκα Βιβλίον Η' Θ' και Ι' ἦτοι Τὰ Μετὰ Τὴν Ἄλωσιν (1453-1789)*, Γερμανός Αφθονίδης (επιμ.), Κωνσταντινούπολη, 1870.

⁴⁶ Ντόρη Παπαστράτου (επιμ.), *Ὁ Σιναΐτης Χατζηκυριακῆς ἐκ Χώρας Βουρλά, Γράμματα – Ἐυλογραφεῖς 1688-1709*, Αθήνα, 1981.

⁴⁷ Αθανάσιος Ψαλίδας, *Ἀθανασίου Πέτρου Ψαλίδα, Αἰκατερίνα ἢ Β' ἦτοι Ἱστορία σύντομος τῆς ἐν τῇ ὁδοιορίᾳ αὐτῆς πρὸς τοὺς ἐν Νίζνῃ καὶ Ταυρίᾳ Γραικοὺς ὑπ' αὐτῆς δειχθείσης Εὐνοίας. Συντεθείσα μὲν ὑπὸ Ἀθανασίου Πέτρου Ψαλίδα τοῦ ἐξ Ἰωαννίνων, καὶ τύποις ἐκδοθεῖσα, Ἐν Βιέννῃ τῆς Αουστρίας 1792 ἔτει Παρὰ Ἰωσήφ τῷ ΒΑΟΥΜΑ ἸΣΤΕΡΩι*, Βιέννη, 1792.

⁴⁸ Κείμενα ἀπὸ το 1680 ὡς το 1784 τῶν ἱεραρχῶν τῆς ὀρθόδοξης Ανατολῆς, τοῦ Μητροπολίτη Κιέβου, *Ουνιβερσάλια τῶν Χατμάνων καὶ Ουκάζια τῶν Αυτοκρατόρων τῆς Ρωσίας*. Α.Α. Федотов-Чеховский, *Акты Греческаго Нежинскаго Братства*, Κιέβο, 1884.

⁴⁹ Ἀνών., «Материалы Екатерининской Законодательной Комиссии», *Сборник Императорскаго Русскаго Историческаго Общества*, τόμος 144^{ος}, μέρος 13^ο, Αγ. Πετρούπολη, 1914.

Γ.Α. Максимович, *Выборы и наказания в Малороссии в Законодательную Коммиссию 1767*, Νίζνα, 1917.

⁵⁰ Евгений Чернухин, «Книга пожертв грецкого нижинского братства 1696-1786 гг.», *Записки Историко-Филологического товарищества Андрия Билецкого*, τεύχος 1^ο, Κιέβο, 1997, σσ. 91-102 καὶ 144-179. [Στο ἐξῆς: Евгений Чернухин, *Книга пожертв [...]*, 1997].

⁵¹ Χρήστος Π. Λασκαρίδης, *Το Καταστατικό τῆς Ἑλληνικῆς Ἐμπορικῆς Κοινότητος στὴ Νίζνα Ουκρανίας*, Ἰωάννινα, 1997.

της κάθε πηγής,⁵² ωστόσο αυτό αποδείχτηκε μόνο εν μέρει δυνατό στην προκειμένη περίπτωση. Έτσι, δεν μελετήθηκαν οι οθωμανικές, ρουμανικές και πολωνικές πηγές. Και μόνον ένα πολύ μικρό δείγμα αρχαιακού υλικού εξετάστηκε στην Ουκρανία και τη Ρωσία.⁵³ Και σ' αυτή την περίπτωση είναι αλήθεια ότι οι εισροές στην έρευνα καθορίζουν σε πολύ μεγάλο βαθμό τις εκροές της, κάτι που ο αναγνώστης πρέπει να το έχει υπόψη του.

Από το δευτερογενές βιβλιογραφικό υλικό που σχετίζεται με το εμπόριο, ξεχωρίζει το άρθρο του Στογιάνοβιτς για τον κατακτητή ορθόδοξο βαλκάνιο έμπορο. Η συγκεκριμένη εργασία αποδείχτηκε από πολλές πλευρές πρόδρομος όλων των επακόλουθων μελετών για τον εμπορικό ρόλο των Ρωμιών στα Βαλκάνια και τη Ρωσία κατά τον 18^ο αιώνα. Πέρα από την έμφαση που δίνει στη σημασία του εμπορίου αυτού καθαυτό, ο συγγραφέας άνοιξε καινούργιους δρόμους επιχειρώντας να συνδυάσει τους υλικούς παράγοντες με τις νοοτροπίες. Υπογράμμισε επίσης το ρόλο των εμπόρων ως διαύλων πολιτισμού στα Βαλκάνια.⁵⁴ Έκτοτε, δημοσιεύτηκαν αρκετές εργασίες σχετικά με την οικονομική δραστηριότητα των Ρωμιών στα Βαλκάνια του 18^{ου} αιώνα· σε αυτές περιλαμβάνονται σημαντικές μελέτες όπως της Κατσιαρδή,⁵⁵ του Ασδραχά,⁵⁶ και άλλων.⁵⁷ Το βιβλίο του Σκλαβενίτη για τα εμπορικά εγχειρίδια αποτελεί επίσης μια πολύ χρήσιμη εισαγωγή στον πνευματικό κόσμο των εμπόρων.⁵⁸ Η πρωτοπόρος εργασία του Ράνσελ συμβάλει στη

⁵² Για τον συγκεκριμένο θέμα, βλ. John Tosh, *The Pursuit of History*, 2002, σσ. 83-107, ιδ. σ. 98.

⁵³ Θα ήταν πολύ σημαντικό, για παράδειγμα, να δουλέψει κανείς στα αρχεία του Ασπραχάν. Για περισσότερα, βλ. I.2.

⁵⁴ Ας σημειωθεί ότι ο Stoianovich γράφει για τον Βαλκάνιο έμπορο, κι όχι για τον Έλληνα. Traian Stoianovich, «Ο κατακτητής ορθόδοξος Βαλκάνιος έμπορος», Σπύρος Ι. Ασδραχάς (εισ., επιλ. κειμ.), Ντόρα Μαμαρέλη (μτφ.), *Η Οικονομική Δομή των Βαλκανικών Χωρών στα Χρόνια της Οθωμανικής Κυριαρχίας (15^{ος}-19^{ος} αιώνες)*, Αθήνα, 1979, σσ. 287-346.

Ένα άρθρο σε παρόμοια κατεύθυνση εξετάζει το ρόλο των μοναχών, βλ. Carole Roggel, «The Wandering Monk and the Balkan National Awakening», *Études Balkaniques*, τόμος 1^{ος}, 1976, σσ. 114-127.

⁵⁵ Όλγα Κατσιαρδή-Hering, *Η Ελληνική Παροικία της Τεργέστης (1751-1830)*, τόμος Α' και Β', Αθήνα, 1986.

⁵⁶ Σπύρος Ι. Ασδραχάς, «Οικονομία και νοοτροπίες: ή μαρτυρία του Χρονικού των Σερρών, του Νεκτάριου Τέρπου και του Αργύρη Φιλίππιδη», Σπύρος Ι. Ασδραχάς, *Οικονομία και Νοοτροπίες*, Νεοελληνικά Μελετήματα 10, Ερμής, Αθήνα, 1988, σσ. 167-210. Σπύρος Ι. Ασδραχάς, με τη συνεργασία των Ν.Ε. Καραπιδάκη, Όλγας Κατσιαρδή-Hering, Ευτυχίας Δ. Λιάτα, Άννας Ματθαίου, Michel Siviñnon, Traian Stoianovich, *Ελληνική Οικονομική Ιστορία, ΙΕ'-ΙΘ' αιώνας*, τόμοι 1^{ος} και 2^{ος}, Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, Αθήνα, 2003.

⁵⁷ Λουκία Δρούλια, «Νοοτροπίες και δεκτικότητα του οικονομικού στη Νοτιοανατολική Ευρώπη», Δουκία Δρούλια (επιμ.), *Προσεγγίσεις στις νοοτροπίες των βαλκανικών λαών 15^{ος}-19^{ος} αι.*, Οικονομικές αντιλήψεις και συμπεράσματα, Αθήνα, 1988, σσ. 7-40.

Cornelia Parcostea-Danielopolu, «L'organisation de la compagnie grecque de Brasov (1777-1850)», *Balkan Studies*, τόμος 14^{ος}, 1973, σσ. 313-323. Δέσποινα-Ειρήνη Τσούρκα-Παπαστάθη, *Η Ελληνική Εμπορική Κομπανία Του Σιμπίου Τρανσυλβανίας 1636-1848, Οργάνωση και Δίκαιο*, Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου Του Αίμου 246, Θεσσαλονίκη, 1994. Κ. Παπακωνσταντίνου, *Ελληνικές εμπορικές επιχειρήσεις στην Κεντρική Ευρώπη το β' μισό του 18^{ου} αιώνα. Η οικογένεια Πόνδικα*, διδ. διατρ. Πανεπιστήμιο Αθηνών, 2002. Katerina Parakonstantinou, «The Pondikas merchant family from Thessaloniki, ca. 1750-1800», Suraiya Faruqi, Gilles Veinstein (επιμ.), *Merchants in the Ottoman Empire*, Collection Turcica, τομ. XV, Παρίσι, Louvain, Dudley, 2008, σσ. 133-149.

⁵⁸ Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης, *Τα εμπορικά εγχειρίδια της Βενετοκρατίας και Τουρκοκρατίας και η Εμπορική Εγκυκλοπαίδεια του Νικολάου Παπαδοπούλου*, Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού, Αθήνα, 1990.

σύνδεση μεταξύ της μελέτης του εμπορίου και της ιστορίας των νοοτροπιών.⁵⁹ Κανείς από αυτούς τους ιστορικούς δεν καλύπτει όμως τις εμπειρίες των Ρωμιών που ταξίδεψαν στη Ρωσία στη διάρκεια της περιόδου από το 1700 ως το 1774.

Για τις αλληλεπιδράσεις ανάμεσα στους Ρωμιούς και τη Ρωσία κατά τον 17^ο και τον 18^ο αιώνα, το έργο του Κάπτερεβ παραμένει θεμελιώδες, παρά τις σλαβόφιλες προκαταλήψεις του.⁶⁰ Το ίδιο ισχύει επίσης και για το διεξοδικό έργο για τη ρωσική διπλωματική ιστορία του Ουλιάνισκι.⁶¹ Πολλοί μελετητές έχουν βασιστεί στην εικόνα που δημιούργησαν οι προαναφερόμενοι, αμφισβητώντας ωστόσο παράλληλα κάποιες όψεις της. Αξίζει να αναφερθούν η κομψή εξιστόρηση του πολέμου του 1768-1774 από τον Κοντογιάννη,⁶² η ανάλυση των γεγονότων που οδήγησαν στη συνθήκη του Κιουτσούκ Καϊναρτζί από την Ντρουζίνινα,⁶³ η θέση του Σάμνερ ο οποίος επιχειρηματολογεί ότι ο Πέτρος Α΄ εγκαινίασε μια καινούργια περίοδο στις ρωσο-οθωμανικές σχέσεις.⁶⁴ Ιδιαίτερα σημαντικές συνεισφορές για το σημείο συμβολής ανάμεσα στην πολιτιστική και την πολιτική ιστορία έχουν γίνει από τους Καραθανάση,⁶⁵ Παπουλίδη,⁶⁶ Ταχιάο,⁶⁷ και Κιτρομηλίδη.⁶⁸

⁵⁹ David L. Ransel, «Character and Style of Patron-Client Relations in Russia», Antoni Maćzak (επιμ.), *Klientelssysteme im Europa der Frühen Neuzeit*, Μόναχο, 1988, σσ. 211-231. David L. Ransel, «Russian Merchants: Citizenship and Identity», Roger Bartlett, Gabriela Lehmann-Carli (επιμ.), *Eighteenth-Century Russia: Society, Culture, Economy. Papers from the VII International Conference of the Study Group on Eighteenth-Century Russia, Wittenberg 2004*, New Brunswick, Βερολίνο και Λονδίνο, 2007, σσ. 417-428.

⁶⁰ Н.Ф. Каптерев, *Сношения иерусалимских патриархов с русским правительством с половины XVI до конца XVIII столетия*, Православный Палестинский Сборник, τόμος 15^{ος}, τεύχος 43^ο, Αγ. Πετρούπολη, 1895. Н.Ф. Каптерев, *Характер отношений России к православному Востоку в XVI и XVII столетиях*, Сергиев Посад, 1914.

⁶¹ В.А. Уляницкий, *Дарданеллы, Босфор и Черное Море в XVIII веке*, Μόσχα, 1883. В.А. Уляницкий, *Исторический очерк русских консульств за границей*, Μόσχα, 1893.

⁶² Παντελή Μ. Κοντογιάννη, *Οι Έλληνες κατά τον Πρώτον επί Αικατερίνης Β΄ Ρωσοτουρκικόν Πόλεμον 1768-1774*, Αθήνα, 1903.

⁶³ Е.И. Дружинина, *Кючук-Кайнарджийский Мир 1774 года (его подготовка и заключение)*, Μόσχα, 1955.

Μολονότι πολλά από τα συμπεράσματα της Дружинина είναι σήμερα ξεπερασμένα, αυτό δεν αναιρεί την ποιότητα της δουλειάς της. Вл. Joseph L. Wiczynski, «The Myth of Kuchuk Kainardji in American Histories of Russia», *Middle Eastern Studies*, τόμος 4^{ος}, Ιούλιος 1968, σσ. 276-9. Roderic H. Davison, «Russian Skill and Turkish Imbecility: The Treaty of Kuchuk Kainardji Reconsidered», Roderic H. Davison, *Essays in Ottoman and Turkish History 1774-1923, The Impact of the West*, Austin, 1990. σσ. 29-50 [*Slavic Review*, τόμος 35^{ος}, 1976, σσ. 463-483].

Вλ. επίσης τα πιο πρόσφατα λεπτομερή άρθρα της Крылова σχετικά με τις πολιτικές του Πέτρου Α΄ απέναντι στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Т.К. Крылова, «Русская дипломатия на Боспоре в начале 1800 в. (1700-1709)», *Исторические Записки*, τεύχος 65^ο, Μόσχα, 1959, σσ. 249-278. Т.К. Крылова, «Русская дипломатия на Боспоре в 1711-1714 гг.», Л.Г. Бескровный (επιμ.), *Международные связи России в XVII-начале XVIII вв.*, Μόσχα, 1966, σσ. 410-446.

⁶⁴ В.Н. Sumner, *Peter the Great and the Ottoman Empire*, Οξφόρδη, 1949.

⁶⁵ Вл. παραδείγματος χάριν Αθανάσιος Ε. Καραθανάσης, «Ο Μέγας Πέτρος και οι Έλληνες Λόγιοι (1685-1740)», Αθανάσιος Ε. Καραθανάσης, *Ο Έλληνικός Κόσμος στα Βαλκάνια και την Ρωσία*, Θεσσαλονίκη, 2003, σσ. 309-321.

Επίσης Ariadna Camariano-Cioran, «La guerre russo-turque de 1768-1774 et les Grecs», *Revue des études sud-est européennes*, τόμος 3^{ος}, 1965, τεύχος 3^ο-4^ο, σσ. 513-547.

⁶⁶ Вл. παραδείγματος χάριν Κωνσταντίνος Κ. Παπουλίδης, *Ανατόλιος Μέλες (1722 - ;), Η ζωή και το έργο του, Συμβολή στο Ελληνικό Σχέδιο της Μεγάλης Αικατερίνης*, Θεσσαλονίκη, 2003.

Ωστόσο, παρόλο που αυτές οι συνεισφορές εμπλουτίζουν την εικόνα για τις αλληλεπιδράσεις Ρωσίας και Ρωμιών κατά τον 18^ο αιώνα, δεν επιχειρούν να συνδέσουν τον οικονομικό βίο των Ρωμιών της Ρωσίας εκείνης της εποχής με άλλες κοινωνικές, πολιτιστικές και πολιτικές εξελίξεις.

Στον τομέα του εμπορίου και του οικονομικού βίου γενικότερα, αξίζει να αναφερθεί η πρόσφατη μελέτη του Κοτιλείν για την οικονομική εξάπλωση της Ρωσίας τον 17^ο αιώνα, μια εργασία που δίνει ιδιαίτερη προσοχή στην οικονομική δραστηριότητα κατά μήκος των νοτίων συνόρων της και που τονίζει παράλληλα ότι το συγκεκριμένο εμπόριο έχει παραμεληθεί από την επιστημονική έρευνα.⁶⁹ Με αφετηρία τις παρατηρήσεις των Ιούχτ⁷⁰ και Μιχνέβα⁷¹ σχετικά με το εμπόριο στη Μαύρη Θάλασσα, η διεξοδική ανάλυση της Κοζλόβα απαριθμεί τις επίμονες προσπάθειες των ρωσικών αρχών για την προαγωγή του εμπορίου κατά μήκος των νοτίων συνόρων της αυτοκρατορίας.⁷² Η σημαντική εργασία του Καρδάση η οποία εστιάζεται στους Ρωμιούς της Ουκρανίας και της Ρωσίας αφορά τα τέλη του 18^{ου} και τον 19^ο αιώνα.⁷³

Αν και αρκετά άρθρα έχουν γραφεί για συγκεκριμένες κοινότητες Ρωμιών στην Ουκρανία και τη Ρωσία τον 18^ο αιώνα, πρέπει να αντιμετωπίζονται με επιφύλαξη επειδή συχνά αγνοούν τις στενές διασυνδέσεις ανάμεσα στις κοινότητες, παρουσιάζοντας έτσι ως στατική μια πραγματικότητα που χαρακτηρίζεται από κίνηση. Σε αυτά περιλαμβάνονται εργασίες για το Ελιζάβετγκραντ,⁷⁴ το Κίεβο,⁷⁵ και – μια περιοχή που απαιτεί πολύ περισσότερη έρευνα – την Αγία Πετρούπολη.⁷⁶ Σε αυτή την κατηγορία των μελετών ξεχωρίζει η ιστορία του

⁶⁹ Αντώνιος-Αιμίλιος Ν. Ταχιάος, «Ο χαρακτήρας των σχέσεων της Ρωσίας με τις Βαλκανικές Χώρες κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας», Αντώνιος-Αιμίλιος Ν. Ταχιάος, *Βυζάντιο, Σλάβοι, Άγιον Όρος*, Θεσσαλονίκη, 2006, σσ. 313-342.

⁶⁸ Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, Αθήνα, 1996.

⁶⁹ J.T. Kotilaine, *Russia's Foreign Trade [...]*, Leiden, Βοστόνη, 2005.

⁷⁰ Α.И. Юхт, *Торговля с восточными странами и внутренний рынок России (20-60е гг. XVIII в.)*, Μόσχα, 1994.

⁷¹ Ρ. Михнева, *Россия и османская империя в международных отношениях в середине XVIII века (1739-1756)*, Μόσχα, 1985.

Roumiana Mikhneva, «De Certains problèmes de l'organisation du commerce [...], *Relations et influences réciproques entre Grecs et Bulgares XVIIIe-XXe siècles [...]*, 1991, σσ. 331-341.

⁷² Η.В. Козлова, *Российский абсолютизм [...]*, 1999.

⁷³ Βασίλης Καρδάσης, *Έλληνες ομογενείς [...]*, 1998.

⁷⁴ Β. Ястребов, «Греки в Елисаветграде, отрывок из истории колонизации 1754-1777 гг.», *Киевская Старина*, έτος τρίτο, τόμος 8^{ος}, Απρίλιος (4), 1884, σσ. 673-684.

⁷⁵ Η. Петров, «Греческий Екатерининский Монастырь в Киеве», *Труды Киевской Духовной Академии*, XXXVII (37), τόμος 1^{ος}, Ιανουάριος 1896, Κίεβο, σσ. 55-112.

Светлана Мазарати, «Греки Киева (история и современность)», *Записки історико-філологічного товариства Андрія Білецького*, τεύχος 1^ο, Κίεβο, 1997, σσ. 67-81.

⁷⁶ Φ.Α. Елоева, Д. Летсиос (επц.), Α.Β. Борисова, Μ.Α. Григорьева, Ε.В. Ильвес (μτφ.), *Санкт-Петербург и Греция. Прошлое и настоящее. Материалы Международной конференции 26-29 октября 2006 г.*, Αγ. Πετρούπολη, 2008.

Μοναστηριού του Αγίου Νικολάου της Μόσχας, της Όλγας Αλεξανδροπούλου.⁷⁷ Μια ενδιαφέρουσα κατεύθυνση στην οποία πρόσφατα άρχισε να στρέφεται η έρευνα είναι η προσπάθεια σύγκρισης των εμπειριών διαφορετικών εμπορών της διασποράς, και ειδικότερα των Αρμενίων και των Ρωμιών – για παράδειγμα το άρθρο της Ξανθοπούλου-Κυριακού. Αυτή η προσέγγιση μπορεί να αποδώσει σημαντικά αποτελέσματα στο μέλλον.⁷⁸

Σε ό,τι αφορά την Αδελφότητα των Ρωμιών της Νίζνας, ο Παπουλίδης συνέταξε μια σύντομη εισαγωγή,⁷⁹ ενώ ο Τσερνούχιν έχει γράψει μια λεπτομερή και χρήσιμη επισκόπηση του υφιστάμενου βιβλιογραφικού υλικού.⁸⁰ Η παρούσα εργασία έκανε σημαντική χρήση ορισμένων από τα πρώιμα άρθρα για την Αδελφότητα, των Στοροζέβσκι,⁸¹ Δημητρέβσκι,⁸² και Σάββα.⁸³ Η μονογραφία του Πλοχίνσκι για τους ξένους στη Μικρά Ρωσία έχει ιδιαίτερη αξία, αφού υπήρξε ο πρώτος που επιχείρησε μια πιο πλατιά προσέγγιση· πολύ μπροστά από την εποχή του, ο εν λόγω συγγραφέας συνδυάζει πληροφορίες που άντλησε από διάφορα αρχεία, αναφερόμενος διαρκώς σε κάποιο αρχείο προκειμένου να τεκμηριώσει πληροφορίες από κάποιο άλλο. Διαθέτει επίσης μια σαφή επίγνωση των αλληλεπιδράσεων ανάμεσα στην οικονομική, τη θρησκευτική και την πολιτική σφαίρα, δίνοντας έμφαση στην πολιτική σημασία της Αδελφότητας. Αν και χαλαρά δομημένη, η εργασία του ξεχειλίζει από ενδιαφέρουσες ιδέες και κατευθύνσεις για περαιτέρω έρευνα.⁸⁴

⁷⁷ Το άρθρο της αφορά κυρίως τον 17^ο αιώνα. Όλγα Αλεξανδροπούλου, «Η ελληνική μονή Αγίου Νικολάου στη Μόσχα. στοιχεία από την ιστορία των ελληνορωσικών σχέσεων στο δεύτερο μισό του 17^{ου} αιώνα», *Μεσαιωνικά και Νέα Ελληνικά*, τόμος 6^{ος}, 2000, σσ. 111-154.

Για μια επιπλέον μελέτη των Ρωμιών της Μόσχας, βλ. Α.В. Жилиякова, А.Д. Шахова, ««Гречане» в Московии», Ю.В. Иванова (επιμ.), *Греки России и Украины*, Αγ. Πετρούπολη, 2004, σσ. 16-35.

⁷⁸ Artémis Xanthopoulou-Kyriakou, «Les migrations grecques de l'Empire Ottoman vers l'Empire russe (XVe-XIXe siècle)», Michel Bruneau, Ioannis Hassiotis, Martine Hovanessian, Claire Mouradian (επιμ.), *Arméniens et Grecs en diaspora: approches comparatives*, Αθήνα, 2007, σσ. 181-188.

⁷⁹ Κωνσταντίνος Κ. Παπουλίδης, «Ορισμένες σκέψεις με αφορμή την τύχη του αρχείου της Ελληνικής Κοινότητας της Νίζνας», Κωνσταντίνος Κ. Παπουλίδης, *Οι Έλληνες της Οδησού*, Θεσσαλονίκη, 1999, σσ.361-373.

⁸⁰ Е.К. Чернухин, *Грецьке Нежинське Братство: Історіографія та Джерела*, Κίεβο, 1998.

⁸¹ Н.К. Сторожевский, *Нежинские Греки*, Κίεβο, 1863.

⁸² А.А. Дмитриевский, «Греческие нежинские храмы и их капитальный вклад в церковно-археологический музей при Киевской Духовной Академии», *Православное Обозрение*, τόμος 1^{ος}, Φεβρουάριος, 1885, σσ. 370-400. А.А. Дмитриевский, «Описание рукописей и книг, поступивших в Церковно-Археологический музей при Киевской Духовной Академии из Греческой Нежинской Михайло-Архангельской Церкви», *Труды Киевской Духовной Академии*, έτος εικοστό-έκτο, Μάρτιος (3), Κίεβο, 1885, σσ. 1-16.

⁸³ В. Савва, «Материалы из архива нежинских греческих братства и магистрата», *Сборник Историко-Филологического Общества при Институте кн. Безбородко*, τόμος 6^{ος}, τεύχος 1^ο, Νίζνα, 1909.

⁸⁴ М.М. Плохинский, *Иноземцы в старой Малороссии. Греки, цыганы, грузины, Мόσχα*, 1905.

Για μια αρνητική βιβλιοκρισία του Πλοχίνσκι, βλ. Виталий Эйнгорн, *К истории иноземцев в Старой Малороссии, Отзыв об исследовании М.М. Плохинского, издание Императорского Общества Истории и Древностей Российских при Московском Университете*, Μόσχα, 1908.

Όμως η μακράν πιο σημαντική εργασία για την Αδελφότητα των Ρωμιών της Νίζνας είναι αυτή του Χαρλαμπόβιτς. Η σημασία που έδωσε αυτός ο εξέχων Ουκρανός ιστορικός στην ιστορία του συγκεκριμένου θεσμού είναι από μόνη της πρωτοποριακή. Στην πλήρη της εκδοχή, αυτή η ημιτελής εργασία σκόπευε να περιλάβει μια γενική ιστορία των Ρωμιών της Νίζνας, την ποσοτική ανάλυση των εθνικοτήτων και των επαγγελματιών τους, μια ανάλυση για το νομικό τους σύστημα, μια μελέτη για τους δεσμούς ανάμεσα στις εμπορικές δραστηριότητες των Ρωμιών και την παραγωγική βάση της περιοχής, μια επισκόπηση των εμπορικών πρακτικών των Ρωμιών και μια αξιολόγηση των πολιτιστικών και φιλανθρωπικών δραστηριοτήτων τους.⁸⁵ Μόνο ένα μικρό τμήμα απ' όλα αυτά δημοσιεύτηκε κατά τη διάρκεια της ζωής του Χαρλαμπόβιτς, συμπεριλαμβανομένης της γενικής ιστορίας της Αδελφότητας των Ρωμιών της Νίζνας.⁸⁶ Αν υπάρχει μια κριτική επισήμανση που μπορεί να γίνει για το έργο του Χαρλαμπόβιτς, είναι ότι, εξαιτίας των δύσκολων συνθηκών κάτω από τις οποίες δούλευε, εστιάζεται αποκλειστικά στις πληροφορίες που παρέχει το αρχείο της ίδιας της Αδελφότητας, υποτιμώντας ως εκ τούτου τη σημασία των μη οικονομικών παραγόντων που συνέβαλαν στην πρόοδό της. Πρόκειται για μια επισήμανση στην οποία η παρούσα εργασία θα επανέλθει.

Το έργο του Χαρλαμπόβιτς έχει παραμεληθεί σε μεγάλο βαθμό ως πηγή πληροφοριών και πρωτοποριακή ανάλυση των ρωσο-οθωμανικών σχέσεων και της κοινωνικής ζωής των Ρωμιών κατά τον 18^ο αιώνα. Αυτό οφείλεται εν μέρει στο ότι συνήθως έγραφε στα ουκρανικά και εν μέρει στο ότι πέθανε ως ανεπιθύμητο πρόσωπο, διωγμένος από την Ουκρανική Ακαδημία Επιστημών από το νέο τότε καθεστώς, με αποτέλεσμα να έχει μείνει ένα μεγάλο μέρος της εργασίας του αδημοσίευτο.⁸⁷ Μολονότι η μελέτη των εμπορικών θεσμών όπως η Αδελφότητα δεν έβρισκε απήχηση κατά τη διάρκεια της μακράς περιόδου μετά την Επανάσταση, ένα μεγάλο μέρος του έργου του Χαρλαμπόβιτς έχει πλέον έρθει στο φως χάρη στην επιμέλεια του Τσερνούχιν, περιλαμβανόμενης της εργασίας του Χαρλαμπόβιτς για τον οικονομικό βίο των Ρωμιών της Νίζνας, όπως και

⁸⁵ Евгений Чернухин, «Кость Харлампович та його нариси історії ніжинських греків», *Записки історико-філологічного товариства Андрія Білецького*, τεύχος 3^ο, Κίεβο, 1999, σσ. 160-176, ιδ. σ. 175.

⁸⁶ Μόνο το πρώτο μέρος της μελέτης δημοσιεύθηκε το 1929 στο 24^ο τεύχος του ακαδημαϊκού περιοδικού «Σημειώσεις του Ιστορικού-Φιλολογικού Τμήματος της Πανουκρανικής Ακαδημίας Επιστημών». Костянтин Харлампович, *Нариси з Історії Грецької Колонії в Ніжуні (XVII-XVIII ст.)*, *Записки історико-філологічного вiддiлу*, ВУАН, τόμος 24^ο, Κίεβο, 1929. Επίσης Костянтин Харлампович, «Архівна спадщина Ніжинських Греків», *Архіва Справа*, βιβλίο 9^ο-10^ο, 1929, σσ. 97-102.

⁸⁷ Ο Χαρλαμπόβιτς συνελήφθη και στάλθηκε στο Όρενμπουργκ το 1924. Αν και επέστρεψε στην Ουκρανία, η θέση του ήταν επισφαλής. Το 1931, σε πλήρη ένδεια, έφυγε από τη Νίζνα αναζητώντας ένα μέρος να ζήσει και να εργαστεί στο Κίεβο. Δεν τα κατάφερε και τελικά πέθανε τον Μάρτιο του 1932. Το έργο του αγνοήθηκε σε μεγάλο βαθμό μες στην κυρίαρχη ατμόσφαιρα της μετεπαναστατικής, προπολεμικής ΕΣΣΔ.

Евген Чернухин, «Кость Харлампович та його нариси історії ніжинських греків», *Записки історико-філологічного товариства Андрія Білецького*, τεύχος 3^ο, Κίεβο, 1999, σσ. 160-176.

για τις πολιτιστικές και φιλανθρωπικές τους δραστηριότητες.⁸⁸ Πράγματι, τα άρθρα του ίδιου του Τσερνούχιν αποτελούν μια εντυπωσιακή προσθήκη στη μελέτη του Χαρλαμπόβιτς.⁸⁹ Δεν θα ήταν υπερβολή να ισχυριστεί κανείς ότι, σε ό,τι αφορά την Αδελφότητα των Ρωμιών της Νίζνας, η παρούσα εργασία δεν είναι τίποτα παραπάνω από μια σειρά από σχόλια και προσθήκες στο αριστούργημα του Χαρλαμπόβιτς.

Πιάνοντας το νήμα του Χαρλαμπόβιτς, η ανά χείρας μελέτη επιδιώκει να εξηγήσει τον οικονομικό βίο των Ρωμιών στην Ουκρανία και τη Ρωσία την περίοδο 1700-1774. Οι μορφές που πήρε το εμπόριο θα συζητηθούν στο πρώτο μέρος της εργασίας, μορφές που αναπτύχθηκαν σε μεγάλο βαθμό ως αντίδραση στους κινδύνους που αντιμετώπιζαν οι Ρωμιοί της εποχής (I.2-3). Στο δεύτερο τμήμα της εργασίας εξετάζεται ο ρόλος της Αδελφότητας των Ρωμιών της Νίζνας σε αυτή τη διαδικασία και ειδικότερα η λειτουργία των νομικών οργάνων της (II.4-6). Το τρίτο τμήμα της εργασίας επικεντρώνεται στο ζήτημα των μετακινήσεων ως βασικού παράγοντα στην καθημερινότητα των Ρωμιών και, κατ' επέκταση, στις μορφές κοινωνικής αλληλεπίδρασης που προκαλούσε αυτή η κινητικότητα (III.7-9). Ιδιαίτερη προσοχή θα δοθεί στους δεσμούς ανάμεσα στους εμπορευόμενους και τον κλήρο (III.8) και επίσης στις σχέσεις ανάμεσα στους εμπορευόμενους και τους ανθρώπους στην υπηρεσία του κράτους (III.9). Τέλος, θα επιχειρηθεί να δοθούν κάποιες εξηγήσεις των σταδιακών αλλαγών που διαπιστώνονται στην Αδελφότητα και γενικότερα τη κοινωνία των Ρωμιών στην Ουκρανία και τη Ρωσία (III.10).

Προτού ξεκινήσει η αφήγηση, πρέπει να αποσαφηνιστούν ορισμένες λεπτομέρειες σχετικά με τα τοπωνύμια και τα ονόματα των προσώπων. Όπως θα έχει ήδη αντιληφθεί ο αναγνώστης, οι Ρωμιοί σε αυτή την εργασία αποκαλούνται «Ρωμιοί» και όχι «Έλληνες». Πρόκειται για τον όρο που οι ίδιοι χρησιμοποιούσαν προκειμένου να περιγράψουν τους εαυτούς τους.⁹⁰ Στα ρωσικά και σε άλλες ευρωπαϊκές γλώσσες ο όρος «Ρωμιός»

⁸⁸ Кость Харлампович, «До історії національних меншостей на Україні. Грецька колонія в Ніжені (XVII-XVIII ст.). Нарис V. Ніженські греки й торгівля», *Записки історико-філологічного товариства Андрія Білецького*, τεύχος 3°, Κίεβο, 1999, σσ. 87-159. Кость Харлампович, «Нарис VI: Просвітницька й благодійна діяльність Ніжинської грецької громади», *Записки історико-філологічного товариства Андрія Білецького*, τεύχος 4°, Κίεβο, 2003, σσ. 131-164.

⁸⁹ Евгений Чернухин, *Книга пожертв [...]*, 1997, σσ. 91-102 και 144-179. Евгений Чернухин, «Грецьке духовенство на Українських Теренах. Справа Архімандрита Козьми», *Подвижники й меценати, Грецькі підприємці та громадські діячі в XVII-XIX, Україні*, *Історико-біографічні нариси*, Κίεβο, 2001, σσ. 45-67.

⁹⁰ «[...] Οἱ πραγματευτάδες τοῦ ἀδελφάτου τῶν ῥωμαίων τῆς καζακίας [...]». ГАЧО, ф. 101, Суд Нежинского Греческого Братства, оп. 1, д. 4272, 1773, ф. 17.

Για τη συνεχή χρήση του όρου Ρωμιός στα πλαίσια της Αδελφότητας, βλ. Евгений Чернухин, *Книга пожертв [...]*, 1997, σσ. 151-152, 156, 159. Για τη χρήση του «Ρωμιός» από σύγχρονο ιστορικό, βλ. Φίλιππος Ηλιού, «Συγχωροχάρτια», *Τα Ιστορικά*, τεύχος 1°, Σεπτέμβριος, 1983, σσ. 35-84, ιδ. σσ. 25-26.

Για τη χρήση του όρου «τὸ γένος τῶν ῥωμαίων», βλ. РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 2, 1704, ф. 12.

Για τη προϊστορία του θέματος «Ρωμιός» ή «Έλληνας», βλ. Άλκης Κυριακίδου Νέστορος, «Ρωμιοί, Έλληνες και Φιλέλληνες», *Λαογραφικά Μελετήματα*, Εκδόσεις Όλκος, 1975, σσ. 217-234. Για τη σημασία του όρου «γένους», βλ. Λυδία Παπαδάκη,

μεταφραζόταν ως «Γρεκ» ή «Γραικός». Το «Έλληνας» δεν φαίνεται να χρησιμοποιούνταν από τους ανθρώπους που μελετώνται εδώ κατά τη διάρκεια της περιόδου μέχρι το 1774, με ελάχιστες εξαιρέσεις στον κανόνα: έτσι, τον όρο «Έλληνας» χρησιμοποιεί ο σπουδασμένος στην Οξφόρδη Σεραφεΐμ Μυτιληναίος, όταν βρισκόταν στη Μόσχα. Αυτό έφερε σε αμηχανία τους ομολόγους του, που ολοφάνερα δεν είχαν ιδέα πώς να μεταφράσουν τον όρο στα ρωσικά, επιλέγοντας τελικά τη μεταγραφή «Έλην» σε αντίθεση με το «Γρεκ». ⁹¹ Ο μικρός αριθμός τέτοιων παραδειγμάτων δεν αρκεί για να προτιμηθεί ο όρος «Έλληνας» πιο γενικά, ιδίως όταν ένα από τα ζητήματα που έχουν τεθεί από πολλούς ιστορικούς είναι μέχρι ποιού βαθμού είναι δυνατόν να γίνει διάκριση ανάμεσα στους διάφορους ορθόδοξους λαούς των Βαλκανίων στην Ουκρανία και τη Ρωσία εκείνης της περιόδου. ⁹²

Η χρήση του όρου «Ρωμιοί» χρησιμεύει για να δοθεί έμφαση στους δεσμούς ανάμεσα στα διάφορα μέλη μιας βαλκανικής ορθόδοξης κοινοπολιτείας, ⁹³ ενώ η χρήση του όρου «Έλληνας» υποβάλλει την ιδέα μίας αδιάλειπτης συνέχειας με τους συνονόματους τους στον αρχαίο κόσμο, μίας συνέχειας η οποία εδράζεται

«Διαφωτισμός και εθνική υποκειμενικότητα στην ιστοριογραφία της ελληνικής εκπαίδευσης», *Ιστορ*, τόμος 12^{ος}, 2001, σσ. 189-206, ιδ. σ. 195.

⁹¹ Μεταξύ άλλων γράφει: «Τὸ δὲ ζήτημα τῶν ἐλλήνων [...], που μεταφράζεται στα ρωσικά: «[...] прошение еллинов [...]». РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 15, 1704, ф. 8.

⁹² Όπως σημειώνει ο Βασίλης Καρδάσης, «Η αναφορά Έλληνας είχε πολύ μεγαλύτερη εμβέλεια και περιλάμβανε όλους όσους είχαν ελληνική, βλαχική, μακεδονο-σλαβική και βουλγαρική καταγωγή». Βασίλης Καρδάσης, *Έλληνες ομογενείς [...]*, 1998, σ. 262, υποσημείωση 2.

Βλ. επίσης Виталий Эйнгорн, *К истории иноземцев в Старой Малороссии [...]*, 1908, σ. 5. Paul Cernovodeanu, «Les Marchands Balkaniques, Intermédiaires du Commerce Entre L'Angleterre, La Valachie Et La Transylvanie Durant Les Années 1660-1714», *Actes du 1er Congres International Des Etudes Balkaniques Et Sud-est Européennes*, τόμος 3^{ος}, Histoire (V^e-XVe ss.; XVe-XVIIe ss.), Σοφία, 1969, σσ. 649-658, ιδ. σ. 651. Д.Н. Рамазанова, «Греческие купцы в России во второй половине XVII в.», А.П. Павлов (επιμ.), *Торговля, купечество и таможенное дело в России в XVI-XVIII вв.*, Сб. материалов международной научной конференции, Αγ. Πετρούπολη, 2001, σσ. 106-109. М.А. Родионов, «Греки в российском обществе», Ю.В. Иванова (επιμ.), *Греки России и Украины*, Αγ. Πετρούπολη, 2004, σσ. 66-86, ιδ. σ. 66.

Για μία συζήτηση του όλου θέματος εκείνη την εποχή, βλ. Δημήτριος Καταρτζής, *Δοκίμια*, Κ.Θ. Δημαράς (επιμ.), Αθήνα, 1974, σσ. 11, 44. Επίσης Δανιήλ Φιλίππιδης, Γρηγόριος Κωνσταντάς, *Γεωγραφία Νεωτερική*, Αικ. Κουμαριανού (επιμ.), Αθήνα, 1988 [1791], σ. 120.

⁹³ Για τη χρήση του όρου «ορθόδοξη κοινοπολιτεία», βλ. Π.Μ. Κιτρομηλίδης, «Από την ορθόδοξη κοινοπολιτεία στις εθνικές κοινότητες: το πολιτικό περιεχόμενο των ελληνορωσικών πνευματικών σχέσεων κατά την τουρκοκρατία», *Χίλια Χρόνια Ελληνισμού-Ρωσίας*, Διεθνές Εμπορικών Επιμελητήριο, Αθήνα, 1994, pp. 139-165. Gale Stokes, *Three Eras of Political Change in Eastern Europe*, Οξφόρδη, 1997, σ. 74. Ο όρος είναι απόρροια της ανάλυσης του Dimitri Obolensky για τον «Βυζαντινό» πρόγονό του. Βλ. Dimitri Obolensky, *The Byzantine Commonwealth*, Λονδίνο, 1971.

Ας σημειωθεί ωστόσο ότι η χρήση του όρου «ορθόδοξη κοινοπολιτεία» δεν πρέπει να συσκοτίζει το γεγονός ότι ο βαθμός της αλληλοεπίδρασης μεταξύ Ορθοδόξων της βαλκανικής χερσονήσου μπορεί να διέφερε ανάλογα με τη περιοχή. Η χρήση του «Ρωμιοί» δεν πρέπει πάντως να ταυτιστεί με το «Ρουμ μιλλέτ» αργότερων εποχών. Βλ. Paraskevas Konortas, «VIII from Tâ'ife to Millet: Ottoman Terms for the Ottoman Greek Orthodox Community», Dimitri Gondicas, Charles Issawi (επιμέλεια), *Ottoman Greeks in the Age of Nationalism: Politics, Economy and Society in the Ninetenth Century*, The Darwin Press Inc. Princeton, New Jersey, σσ. 169-179.

στην αρχαιομάθεια, εξ ου και η χρήση του όρου από μορφωμένα στη Δύση μέλη του κλήρου.⁹⁴ Αυτό, το ζήτημα των ταυτοτήτων, ένα θέμα που δεν θα συζητηθεί στην παρούσα εργασία, είναι, τελικά, ζήτημα έμφασης, ερμηνείας των στοιχείων που ήταν όντως σημαντικά για τους ανθρώπους της εποχής, και όχι ζήτημα σωστής ή λανθασμένης χρήσης.⁹⁵ Τέτοιου είδους προσδιορισμοί είναι από τη φύση τους προβληματικοί· στα ζητήματα ταυτότητας αυτό ισχύει ακόμη περισσότερο, μιας και παρόμοιοι προσδιορισμοί τείνουν να υποκαταστήσουν μια διαδικασία που είναι εγγενώς δυναμική με μια ιδέα που συστήνεται ως στατική.⁹⁶

Αν οι διαμάχες σχετικά με την ονομασία των Ρωμιών είναι φορτισμένες, αυτές που αφορούν τη σωστή ορολογία για την Ουκρανία είναι ακόμη περισσότερο, αφού προσκρούουν στους ανταγωνιστικούς ισχυρισμούς των σύγχρονων εθνικισμών της Ρωσίας και της Ουκρανίας. Ωστόσο οι πηγές είναι αρκετά ξεκάθαρες: και οι τρεις όροι, Καζακία, Ουκρανία και Μικρά Ρωσία, χρησιμοποιούνται χαλαρά σε όλη την περίοδο τόσο στα ελληνικά όσο και στα ρωσικά για να περιγράψουν την ευρύτερη περιοχή, η οποία είναι το αντικείμενο της παρούσας έρευνας.⁹⁷ την περιοχή που περικλείει τη δυτική ή δεξιά όχθη του Δνείπερου που

⁹⁴ Ωστόσο κάποια γνώση της κοινής γλώσσας ήταν σίγουρα πλεονέκτημα για να θεωρείται κανείς μέλος της Αδελφότητας των Ρωμιών της Νίζνας, όπως γίνεται φανερό από ένα έγγραφο του 1730, όπου μέλη της Αδελφότητας υποστηρίζουν ότι όποιος δεν μιλάει τη γλώσσα τους δεν πρέπει να πληρώνει μια συγκεκριμένη εισφορά: «[...] και να μην δώσει τα άνωθεν έξω μοσχοβί ρούσοι, και άλλοι όπου δεν όμοφονούν με τοῦ λόγου μας [...]». ΓΑΧΟ, φ. 101, οπ. 1, δ. 4285a, 1779, φ. 4.

⁹⁵ Λαμβάνοντας υπ' όψη την ποικιλομορφία στις ταυτίσεις των Ρωμιών της εποχής – Ρωμιών που προέρχονταν από διαφορετικές περιφέρειες της εκτεταμένης Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, που μιλούσαν διαφορετικές μητρικές γλώσσες, με τα κάθε λογής επαγγέλματα τους και την μεγαλύτερη ή μικρότερη επαφή τους με την παιδεία των λογίων – και προσθέτοντας την παράμετρο της ενσωμάτωσης στους γηγενείς πληθυσμούς των περιοχών της Καζακίας και της Ρωσίας, φαίνεται μάλλον ακριβέστερο να γίνεται αναφορά στις ταυτίσεις του γένους των Ρωμιών στον πληθυντικό. Οι Ρωμιοί ήσαν γένος που το χαρακτήριζαν πολλές και ετερόκλητες εμπειρίες και ταυτίσεις, πολλαπλές ταυτότητες.

Ας σημειωθεί όμως ότι κατά τη διάρκεια του 18^{ου} αιώνα σε αρκετές περιπτώσεις Ορθόδοξοι της Βαλκανικής δεν θεωρούσαν τους εαυτούς τους «Ρωμιούς». Το όλο θέμα της σχέσης μεταξύ του όρου «Ρωμιός» από τη μια, και της παιδείας, της κοινωνικής θέσης, και της αφοσίωσης στο Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως από την άλλη χρειάζεται περισσότερη μελέτη.

Για το θέμα αυτό, βλ. Vassiliki Seirinidou, «Grocers and wholesalers, Ottomans and Habsburgs, foreigners and 'our own': The Greek trade diasporas in central Europe, seventeenth to nineteenth centuries», Suraiya Faroqhi, Gilles Veinstein (επιμ.), *Merchants in the Ottoman Empire*, Collection Turcica, τομ. XV, Παρίσι, Louvain, Dudley, 2008, σσ. 81-95, ιδ. σσ. 92-93.

⁹⁶ Ως συνέπεια, η όποιου είδους ταυτότητα περιγράφεται καλύτερα με την αφήγηση, και η αφήγηση υποδηλώνει την αλλαγή.

⁹⁷ Για μία συζήτηση της ονομασίας της Ουκρανίας, βλ. E. Brown, *A discourse of the original countrey, manners, government and religion of the Cossacks, with another of the Precopian Tartars, and the history of the wars of the Cossacks against Poland*, Λονδίνο, 1672, σ. 17. Μελέτιος Μητροπολίτης Αθηνών, *Μελετίου Γεωγραφία Παλαιά και Νέα*, Άνθιμος Γαζής (επιμ.), τόμος 2^{ος}, Βενετία, 1807, σσ. 15-18.

Για την χρήση των όρων «Καζακία» και «Ουκρανία», βλ. επίσης Γεοργ Γрунд, *Доклад о России в 1705-1710 годах*, Ю.Н. Беспятых (μτφ.), Αγ. Πετρούπολη, 1992, σ. 115. Επίσης «περί τῆς Οὐκραίνας, ἡγουν Καζακίας κοινῶς», στο Γεώργιος Κωνσταντίνου, *Παγκόσμιος Ἱστορία τῆς Οἰκουμένης, Περιγράφουσα καθὲν ἕκαστον Βασίλειον κατὰ τὴν παροῦσαν αὐτοῦ κατάστασιν, ἡγουν τὰς ἐπαρχίας αὐτοῦ, τὰς πολιτείας, τὰ ἦθη, τοὺς νόμους, τὰς πραγματείας, τὰς τέχνας, τὴν θρησκείαν, τὴν διάλεκτον, καὶ εἴτι ἄλλο περιέρρον καὶ ἀξιόλογον, ὡς ἐν τῷ πίνακι φαίνεται, μετὰ καὶ τῆς Γεωγραφικῆς χάρτας. Νῦν πρώτον συλλεχθεῖσα ἐκ τῶν ἀκριβεστέρων ἱστορικῶν ἀγγλογαλλοῖταλῶν, καὶ εἰς φῶς ἄχθεισα εἰς τὴν ἡμετέραν ἀπλὴν διάλεκτον παρὰ Γεωργίου Κωνσταντίνου ἐξ Ἰωαννίνων [...]*, Τόμος Πρῶτος, *Περιέχων τὸ Βασίλειον τῆς Μεγάλης Ρουσίας ἤτοι Μοσχοβίας, Παρὰ Ἀντωνίῳ τῷ Ζάπα*, 1759, σσ. 135-136, 141.

ελεγχόταν από την Πολωνία και την ανατολική ή αριστερή όχθη του ποταμού, η οποία από τα μέσα του 17^{ου} αιώνα περιερχόταν ολοένα και περισσότερο στη σφαίρα επιρροής της Ρωσίας.

Σε γενικές γραμμές ο όρος «Καζακία» χρησιμοποιούνταν πιο συχνά στις αρχές του αιώνα ενώ ο όρος «Μικρά Ρωσία» χρησιμοποιούνταν πιο συχνά προς τα τέλη της υπό μελέτη περιόδου, και μάλιστα στις εκτάσεις που βρίσκονταν στη σφαίρα επιρροής της Ρωσίας, μία περιοχή δηλαδή που ονομάζεται αναχρονιστικά ως το «Χετμανάτο».⁹⁸ Μία παρόμοια μετάβαση παρατηρείται και για τους όρους «Μοσχοβία» και «Ρωσία».⁹⁹ Η παρούσα εργασία επιχειρεί να χρησιμοποιήσει όλους τους παραπάνω όρους, με ιδιαίτερη έμφαση στο «Καζακία» και «Μοσχοβία» για τα πρώτα χρόνια του 18^{ου} αιώνα.¹⁰⁰ Άλλες περιοχές και πόλεις ονομάστηκαν

Για σύγχρονες αναλύσεις, βλ. Volodymyr Kubijonyc και άλλοι (επιμ.), *Ukraine, A Concise Encyclopaedia*, τόμος 1^{ος}, Toronto, 1963, σ. 3. Κωνσταντίνος Κ. Παπουλίδης, *Ανατόλιος Μέλες [...]*, 2003, σ. 32, υποσημείωση 12.

Για τη χρήση του «Μικρά Ρωσία», βλ. Евген Чернухин, *Книга пожертв [...]*, 1997, σσ. 145, 152, 154.

Για τη χρήση του «Καζακία», βλ. Евген Чернухин, *Книга пожертв [...]*, 1997, σ. 153. РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 11, 1705, ф. 17^ν. ГАЧО, ф. 101, оп. 1, д. 4272, 1773, ф. 17.

Frank E. Sysyn, «Concepts of Nationhood in Ukrainian History Writing, 1620-1690», *Harvard Ukrainian Studies*, τόμος 10^{ος}, τεύχη 3^ο και 4^ο, 1986, σσ. 393-423, ιδ. σσ. 404-405.

⁹⁸ Ενώ δεν χρησιμοποιούσαν τον αναχρονιστικό όρο «Χετμανάτο», οι Ρωμιοί της εποχής αναφέρονταν στον «[...] εκλαμπρότατον και υψηλότατον αυθέντην και χάτμανον των εκατέρων Βορισθένους μερών [...]». Χρήστος Π. Λασκαρίδης, *Το Καταστατικό [...]*, 1997, σ. 111.

Παρ' όλο που ενδεχομένως ο όρος θα θεωρηθεί παραπλανητικός, το «Χετμανάτο» παραμένει χρήσιμο δεδομένης της ανάγκης να γίνει κάποια διάκριση μεταξύ της περισσότερο κατοικημένης και ευπορότερης περιοχής του «Χετμανάτου» και της Ζαπορόζιας και των άλλων εδαφών της ευρύτερης Καζακίας. Για τον όρο «Χετμανάτο», βλ. Zenon E. Kohut, *Russian Centralism and Ukrainian Autonomy, Imperial Absorption of the Hetmanate 1760s-1830s*, Harvard, 1988, σ. 6.

⁹⁹ Όσον αφορά αυτή τη συγκεκριμένη μετάβαση σημαντικό ήταν το έτος 1721, όταν ο Πέτρος Α' υιοθέτησε επισήμως τον τίτλο του Αυτοκράτορα. Ο όρος «Ρωσία» είχε χρησιμοποιηθεί όμως άλλοτε για τα εδάφη της Καζακίας και άλλοτε για τα εδάφη της Μοσχοβίας πολύ πριν το 1721.

Για το θέμα αυτό, βλ. Μελέτιος Μητροπολίτης Αθηνών, *Μελετίου Γεωγραφία [...]*, 1807, σσ. 23-30. Για τη χρήση του Μοσχοβία, βλ. Евген Чернухин, *Книга пожертв [...]*, 1997, σ. 157.

Η χρήση του «Ρους» σε αντίθεση με τη Μοσχοβία, ή μάλλον του όρου «Ρώσος» σε αντίθεση με το «Μόσχοβος», φαίνεται σε επιστολή του Πατριάρχη Δοσιθέου προς τον Πέτρο Α' το 1705: «Δεύτερον παρακαλούμεν [...] ή μεγάλη σου βασιλεία αν έχη σκοπόν να προσάξη να γένη έκλογη και ψήφος πατριάρχου, να όριση να μη γένη έκλογη προσώπου από καζάκουσ και ρώσους και σέρβους και ρωμαίους, ότι είναι ως επί τὸ πολὺ μμιγμένοι και συμπεπλεγμένοι με τὸς σχισματικούς και αίρετικούς, όθεν μήτε έχουσιν άδολον και καθαρὸν κατὰ πάντα τὸ όρθόδοξον δόγμα, αλλά να προσταξη να γένη έκλογη προσώπου, να είναι μόσχοβος και γέρων [...]». РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 1, 1705, ф. 6.

Για μια μελέτη της χρήσης των όρων «Ρους» και «Μικρά Ρωσία», βλ. А. Соловьёв, «Великая, Малая и Белая Русь», *Вопросы Истории*, τόμος 7^{ος}, 1947, σσ. 24-38. Ο Соловьёв δεν συζητά όμως το «Μοσχοβία» και το «Καζακία». Βλ. επίσης Paul Bushkovitch, «The Formation of National Consciousness in Early Modern Russia», *Harvard Ukrainian Studies*, τόμος 10^{ος}, τεύχη 3^ο-4^ο, 1986, σσ. 355-376, ιδ. σσ. 374-375.

¹⁰⁰ Για τη χρήση του όρου «Καζακία» στη σύγχρονη ελληνική ιστοριογραφία, βλ. Φίλιππος Ηλιού, «Συγχωροχάρτια», *Τα Ιστορικά*, τεύχος 1^ο, Σεπτέμβριος, 1983, σσ. 35-84, ιδ. σσ. 32, 52, 60.

Η μόνη θέση που φαίνεται απαράδεκτη απ' αυτή την άποψη είναι αυτή που δίνει προτεραιότητα σε μία μόνο εθνική ονομασία για την όποια περιοχή ή χώρα, αφομοιώνοντάς τη με αυτό τον τρόπο σε μια εθνική αφήγηση. Πολύ προτιμότερη είναι η χρήση πολλών και διαφορετικών εκδοχών του κάθε ονόματος, μια πρακτική που διασώζει την πληθώρα των δυνατοτήτων που εμπεριέχονται στο

όπως άρμοζε στην κάθε περίπτωση, με μια προτίμηση ωστόσο στη ρωσική εκδοχή του ονόματος, αφού η παρούσα εργασία βασίζεται σε αρχεία γραμμένα στη ρωσική γλώσσα.¹⁰¹

Αλλά και τα ονόματα των ανθρώπων δεν είναι μια λιγότερο περίπλοκη υπόθεση και αυτό όχι μόνο επειδή η χρήση των επωνύμων και των πατρωνυμικών ήταν σε μεταβατικό στάδιο εκείνη την περίοδο. Συχνά τα ονόματα των Ρωμιών εμφανίζονταν με δύο, ακόμη και τρεις εκδοχές και επιπλέον με διαφορετικές ορθογραφίες.¹⁰² Γενικώς προτιμάται η ελληνική μορφή του ονόματος στις περιπτώσεις στις οποίες είναι φανερό ότι το κείμενο έχει να κάνει με ένα και το αυτό πρόσωπο. Στις περιπτώσεις όπου δεν υφίσταντο ελληνικές εκδοχές του ονόματος, δεν επιχειρήθηκε εξελληνισμός του αρχικού ονόματος.¹⁰³ Τέλος, ας σημειωθεί ότι η σοβιετική πρακτική ονομασίας του Πέτρου, της Αικατερίνης και των μελών της αυτοκρατορικής οικογένειας με αριθμούς, και όχι με το βαθμό της μεγαλειότητάς τους, υιοθετήθηκε κι εδώ.¹⁰⁴

Σε ό,τι αφορά την παρουσίαση του αρχειακού υλικού, χρησιμοποιήθηκε το σύστημα που εφαρμόστηκε στη μελέτη της Παπαστράτου.¹⁰⁵ Όπου ήταν απαραίτητο, τα κείμενα παρατίθενται στο ρωσικό πρωτότυπο. Σχετικά με τις χρονολογίες, ας σημειωθεί ότι το 1699 ο Πέτρος Α΄ αντικατέστησε τη βυζαντινή πρακτική της χρονολόγησης από κτίσεως κόσμου, με την αρίθμηση από τη γέννηση του Χριστού, με το έτος να αρχίζει τον

αρχειακό υλικό. Έτσι στη θέση του «Κωνσταντινουπολη» ο αναγνώστης μπορεί να διαβάσει «Τσαργκράντ», «Σταμπούλ» και ίσως «Κωνσταντίνιε», ή και τα τέσσερα συγχρόνως, ανάλογα με τις προτιμήσεις του.

¹⁰¹ Κίεβο και όχι Μίνκιμαν, Δνείπερος και όχι Βορυσθένης ή Όζου, Πολωνία και όχι Λεχία κοκ.

Για τη χρήση του «Λεχία», βλ. Евгений Чернухин, *Книга пожертв [...]*, 1997, σ. 154.

¹⁰² Για τον Γρηγόρη του Καμένου ο οποίος εμφανίζεται με τη μετάφραση του ονόματός του, δηλαδή ως Γρηγόρη Πογκρέλι, βλ. РГАДА, ф. 124, *Малороссийские Дела*, оп. -, д. 12, 1711, ф. 20^ν. Για τον Κωνσταντίνο Παπαγγελινό που αναφέρεται ως Κωνσταντίν Ποπόβ, βλ. РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 5, 1711, ф. 1. Υπάρχουν πάμπολλα άλλα παραδείγματα τέτοιου τύπου.

Αξίζει να σημειωθεί πως τα ονόματα των εμπόρων δεν μας επιτρέπουν να διακρίνουμε μεταξύ Ρωμιών και άλλων.

¹⁰³ Δίνοντας προτεραιότητα στη μία ή στην άλλη μορφή του ονόματος, ο ιστορικός τονίζει διαφορετικά στοιχεία της ταυτότητας του κάθε προσώπου. Σε τέτοιου είδους περιπτώσεις, καμία μορφή δεν μπορεί να θεωρηθεί σωστή· για τον συγγραφέα, η επιλογή ανθρωπωνυμίων και τοπωνυμίων είναι απλώς μια ακόμα ερμηνευτική επιλογή.

Δεν υπάρχει λοιπόν καμία γραμμή άμυνας ενάντια στην κατηγορία ότι η επιλογή της ελληνικής μορφής των ονομάτων των Ρωμιών δίνει έμφαση στους δεσμούς ανάμεσα στους ανθρώπους που καταγράφονται σε αυτή τη μελέτη και τους σύγχρονους Έλληνες, σε βάρος των δεσμών τους με άλλους βαλκανικούς λαούς. Ωστόσο, είναι μια λογική προέκταση της επιλογής να γραφθεί η παρούσα εργασία στην ελληνική γλώσσα.

Αν οι γλωσσικές κοινότητες είναι εξαρτημένες από τη διαδρομή τους, πράγμα το οποίο θα σήμαινε ότι η μελλοντική πορεία της οποιασδήποτε κοινωνίας επικαθορίζεται ως ένα βαθμό από ό,τι έχει προηγηθεί, τότε μία εργασία που αναφέρεται στην ιστορία μιας κοινότητας ανθρώπων που μιλούσαν ελληνικά είναι πιο χρήσιμο να γραφτεί στα ελληνικά παρά σε όποια άλλη γλώσσα.

¹⁰⁴ Πέτρος Α΄, όχι Πέτρος ο Μέγας. Για μια συζήτηση του θέματος, βλ. Evgenii V. Anisimov, *The Reforms of Peter the Great: Progress through Coercion in Russia*, John T. Alexander (μτφ.), Λονδίνο, 1993, σ. 20.

¹⁰⁵ Ντόρη Παπαστράτου (επιμ.), *Ο Σιναΐτης Χατζηκυριακής [...]*, 1981, σσ. 11, 42.

Ιανουάριο και όχι πια τον Σεπτέμβριο.¹⁰⁶ Τον 18^ο αιώνα ωστόσο υφίστατο μια διαφορά έντεκα ημερών ανάμεσα στο Ιουλιανό ημερολόγιο, το οποίο χρησιμοποιούσαν οι Ρωμιοί και οι Ρώσοι, και το Γρηγοριανό που χρησιμοποιούνταν στη Δύση. Η χρονολόγηση των πρωτότυπων πηγών σύμφωνα με το Ιουλιανό ημερολόγιο χρησιμοποιήθηκε για όλες τις σχετικές χρονολογίες του 18^{ου} αιώνα.

Κατά τη διάρκεια αυτής της μελέτης έχω επωφεληθεί από την βοήθεια τόσων ανθρώπων που μου είναι αδύνατον να τους καταγράψω όλους. Η φιλοξενία Ρώσων, Ουκρανών, Άγγλων, Ελλήνων και άλλων μου επέτρεψαν να φέρω το έργο σε πέρας. Ορισμένοι με δίδαξαν τις απαιτούμενες γλώσσες· άλλοι με βοήθησαν με δύσκολες μεταφράσεις· άλλοι με συμβουλές ή και συζητήσεις πάνω σε συγκεκριμένα θέματα. Ένας με βοήθησε με χάρτες, άλλος με καταλόγους, άλλοι πάλι μου διάβασαν τα γραπτά και μου διόρθωσαν ορθογραφικά και άλλα λάθη. Πολλοί μου έδωσαν το κουράγιο να φέρω σε τέλος τις προσπάθειες μου.

Ακολουθεί μια σύντομη αλφαβητική λίστα μερικών εξ αυτών: Ανδρέι Βινογκράντοβ, Ντενίς Βοβσένκο, Χριστόφορος Γκάρας, Άννα Ζαχάροβα, Άγγελος Καλογερόπουλος, Μαρία Καραβία, Μαρία-Θάλεια Καρρά, Χάνα Κέγκελ, Μαξίμ Κισιέρ, Γιώργος Κούτσης, Γιώργος Κραίας, Πάβελ Λουκίν, Αλέξανδρος Μπάουνοβ, Κάτια Νοβοχάτκο, Τατιάνα Ντίκο, Γιούρη Καζατσκόβ, Λέον Μενέζες, Έρικα Μόϊναχαν, Βασίλης Μουρδουκούτας, Μανώλης Μπουρμπουχάκης, Αντών Νέστεροβ, Νίνα Πάβλοβνα, Έλενα Παναρίτη, Κυριάκος Παπουλίδης, Βλαντιμίρ Ποταπόβ, Στέπαν Σαμίν, Λεβ Σάντσες, Μαξ Σέρμπεργκερ, Νατάσα Σίμες, Τζον Στεούαρτ, Ιούλια Τκατσένκο, Κάρμεν Τσβέτκοβιτς, Όλεγκ Τσιμπένκο, Ρίτα Τολστάγια και όλη η οικογένεια των Τολστόι στην Γιάσναγια Πολιάνα, Μιχάλης Φακίνος, Αλέξανδρος Φιλιππίδης, Ελένη Φίλωνος, Μαρίνα Φίρμαν και Ντάνυ Χαν. Θα ήθελα να ευχαριστήσω ιδιαίτερα τον Θέμη Δημητρακόπουλο, την Όλγα Κακάνη, την Ασπασία Λοΐζου, τον Θεόδωρο Σαρρή και τον Στυλιανό Χρονόπουλο.

Η φιλοξενία των μελών της σημερινής κοινότητας των Ελλήνων της Νίζνας με συγκίνησε βαθιά. Βοήθησαν ιδιαίτερα οι Λαρίσα Πριπλάβκο-Μιλόσοβα, η Βαλεντίνα Σιντορένκο, και ο πάτερ Αλέξανδρος Μοροζόβ της Εκκλησίας των Αγίων Πάντων. Στο Τσερνίγκοβ ιδιαίτερα σημαντική υπήρξε η βοήθεια του Σεργκέι Μολότσκο και της πεθεράς του, της Άννας (Αλίας) Γκους.

Χωρίς τη βοήθεια των συναδέλφων σε αρχεία και βιβλιοθήκες δεν θα ήταν δυνατή αυτή η εργασία. Ιδιαίτερα σημαντική ήταν η βοήθεια των συναδέλφων στην Ιστορική Βιβλιοθήκη Μόσχας, στην Κρατική Βιβλιοθήκη Μόσχας του Λένιν, στη Γεννάδειο Βιβλιοθήκη, στο Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, στο Σουηδικό Ινστιτούτο Αθηνών, στη Βιβλιοθήκη του Πανεπιστημίου του Φράιμπουργκ, και στη Βρετανική Βιβλιοθήκη στο Λονδίνο. Εξ ίσου σημαντική υπήρξε η βοήθεια των

¹⁰⁶ Lindsey Hughes, «Russian culture in the eighteenth century», Dominic Lieven (επιμ.), *The Cambridge History of Russia, volume II, Imperial Russia, 1689-1917*, Cambridge, 2006, σσ. 67-91, ιδ. σ. 67.

συναδέλφων στο αρχείο του Τσερνίγκοβ, στο αρχείο του Υπουργείου Εξωτερικών στη Μόσχα και στο Ρωσικό Κρατικό Αρχείο Αρχαίων Κειμένων.

Πολύ χρήσιμες ήταν επίσης οι συμβουλές μεταξύ άλλων: του Νικόλα Βερνίκου, του Δημήτρη Γιαλαμά, του Αλέξανδρου Γκαμαϊούνοβ, του Δημήτρη Δημητρόπουλου, του Γιάννη Κολιόπουλου, του Βασιλείου Μακρίδη, του Μπόγκνταν Μουργκέσκου, του Αλεξέι Νοβοχάτκο, του Κωνσταντίνου Παπουλίδη, της Όλγας Ποπόβας, της Σοφίας Σιφναίου, του Κώστα Σταματόπουλου, του Πάνου Στάμου, της Τζελίνας Χαρλαύτη, του Μάριου Χατζόπουλου και του Μπόρις Φόνκιτς. Ιδιαίτερα σημαντική υπήρξε η βοήθεια του Ανδρέα Σιδέρη, του Τριαντάφυλλου Σκλαβενίτη, του Αγαμέμνονα Τσελίκα, και του Ευγένιου Τσερνούχιν. Η ιδέα γι' αυτή τη μελέτη προήλθε από τον Γιάννη Νικολόπουλο.

Ορισμένοι καθηγητές ιστορίας και ιστοριογραφίας στην Οξφόρδη συνεισέφεραν τα μέγιστα στον τρόπο γραφής που προτιμήθηκε γι' αυτή την εργασία, μεταξύ άλλων ο Γεώργιος Καούκβελ, ο Θωμάς Τάρβερ και ο Ανδρέας Χόμπσον.¹⁰⁷ Ο Γρηγόρη Αρς επέβλεψε τις μελέτες στα ρωσικά αρχεία και παρείχε πολλές χρήσιμες συμβουλές. Ο Νικόλαος Χρυσίδης συνεισέφερε με λεπτομερή κριτικά σχόλια. Οι Θάνος Βερέμης και Βασίλης Καρδάσης επέβλεψαν την εργασία στην Ελλάδα. Ο Πασχάλης Κιτρομηλίδης, επιμένοντας απ' αρχής μέχρι τέλους στις αλληλοεπιδράσεις μεταξύ του κόσμου της ύλης και των ιδεών, κατηύθυνε την εργασία. Χωρίς τις συμβουλές και τις διορθώσεις τους αυτή η εργασία δεν θα είχε λάβει την παρούσα της μορφή. Τα λάθη παραμένουν βεβαίως δικά μου.

Η εργασία έγινε δυνατή χάρη στη υποστήριξη του Ιδρύματος Σλαβικών Σπουδών της Ρωσικής Ακαδημίας Επιστημών στη Μόσχα και στον τότε διευθυντή του Ιδρύματος Βλαδίμιρ Βόλκοβ.

Το νόημα μιας εξιστόρησης των βιωμάτων των Ρωμιών στην Ουκρανία και τη Ρωσία έγκειται στην αναπαράσταση της ποικιλίας των δυνατοτήτων που περικλείονται στις εμπειρίες αυτών των ανθρώπων· στη χαρτογράφηση, στο βαθμό που κάτι τέτοιο γίνεται δυνατό από το αρχαιολογικό υλικό, της ιστορίας μιας μονάδας ελέγχου και οργάνωσης που βρίσκεται κάπου ανάμεσα στην οικογένεια και στο κράτος· και επίσης στην παρουσίαση των δεσμών ανάμεσα στην εμπιστοσύνη και τις ανταλλαγές και ανάμεσα στις ανταλλαγές και τον πολιτικό έλεγχο.

Θέλω τελικά να ευχαριστήσω την γυναίκα μου, την Άννα, η οποία με βοήθησε με κάθε δυνατό τρόπο στη διάρκεια αυτού του μαραθώνιου. Αυτή η εργασία αφιερώνεται στους γονείς μου, Κώστα και Λυδία, οι οποίοι με στήριξαν σε όλη τη διαδρομή.

¹⁰⁷ George Cawkwell, Tom Tarver, Andrew Hobson.

Κεφάλαιο Δεύτερο: Καραβάνια και εμποροπανηγύρεις

2.1 Η εμποροπανήγυρη

Το επίκεντρο των δραστηριοτήτων των Ρωμιών εμπόρων στην Καζακία και τη Ρωσία ήταν η αγορά ή μάλλον οι αγορές της κάθε περιοχής. Θα μπορούσε λοιπόν να φανταστεί ο αναγνώστης μια αγορά, λόγω χάριν της Μόσχας· εκεί:

Μπροστά στο Κρεμλίνο βρίσκεται η μεγαλύτερη και καλύτερη αγορά της πόλης, καθημερινά γεμάτη από εμπόρους, άντρες, γυναίκες, δούλους και διάφορους παρευρισκόμενους σουλατσαδόρους. [...]

Στην αγορά και τις παράπλευρες οδούς είναι έτσι οργανωμένα τα μαγαζιά με τα ποικίλα αγαθά και προϊόντα βιοτεχνίας, ώστε στο κάθε σημείο να βρίσκει κανείς εμπορεύματα μόνο ενός συγκεκριμένου είδους. Οι μεταξάδες, οι υφασματέμποροι, οι κοσμηματοπώλες, οι σαμαράδες, οι τσαγκάρηδες, οι ράπτες, οι γουναράδες, οι καπελάδες και άλλοι, όλοι έχουν τις δικές τους οδούς όπου και πωλούν τα εμπορεύματά τους.¹

Αλλού αναφέρονται μεγάλες κλειστές «αυλές», κάτι σαν μπεζεστένια, όπου διεξαγόταν το εμπόριο της πόλης και επίσης κρατικές υπηρεσίες όπου ειδικά επιλεγμένοι από τον Τσάρο έμποροι αντάλλαζαν τα εισαγόμενα εμπορεύματα με γούνες. Οι ξένοι έμποροι που κατέφθαναν στη Μόσχα έπρεπε να απευθυνθούν σ' αυτές τις υπηρεσίες ούτως ώστε να δοθεί η ευκαιρία στον Τσάρο να επιλέξει τα όποια εμπορεύματα επιθυμούσε, προτού αυτά διατεθούν στην ευρύτερη αγορά.²

Από το δεύτερο ήμισυ του 17^{ου} αιώνα, Ρωμιοί έμποροι ταξίδευαν με ολοένα και μεγαλύτερη συχνότητα στη Μόσχα. Κατά τον 17^ο αιώνα τους δόθηκε δική τους «αυλή» στην οποία πωλούσαν τα εμπορεύματά τους και μπορούσαν επίσης να διανυκτερεύσουν. Ενίοτε διέμεναν στο κτίριο που εξυπηρετούσε το εμπόριο με την

¹ Адам Олеарий, *Подробное описание путешествия голштинскаго посольства в Московию и Персию в 1633, 1636 и 1639 годах*, Μόσχα, 1870, σσ. 110-111.

² «Αυλή» είναι μετάφραση του «двор». Η συγκεκριμένη ορολογία εντοπίζεται και στην Ορθόδοξη Ανατολή για την περιγραφή χώρων με μαγαζιά και παράγκες όπου γινόταν αγοραπωλησίες. Charalambos Bouras, «Aspects of the Byzantine City, Eighth-Fifteenth Centuries», Angeliki E. Laiou (επιμ.), *The Economic History of Byzantium From the Seventh through the Fifteenth Century*, τόμος 2^{ος}, Washington D.C., 2002, σσ. 497-528, ιδ. σ. 514. Για τις «αυλές» της Μόσχας βλ. Иоганн Филипп Кильбургер, *Краткое известие о русской торговле, как она производилась в 1674г. вывозными и привозными товарами по всей России*, Б.Г. Курц (μτφ.), Κίεβο, 1915, σ. 170.

Οι ξένοι έμποροι, με τα εισαγόμενα εμπορεύματά τους, έπρεπε να απευθύνονται στο Θησαυροφυλάκιο της Σαμούρας (Собольная Казна) και στο Κρατικό Θησαυροφυλάκιο, το οποίο λειτουργούσε ως προσωπικό θησαυροφυλάκιο του Τσάρου (Казённый Двор ή Казённый Приказ). Βλ. Raymond H. Fisher, *The Russian Fur Trade 1550-1700*, Berkeley και Los Angeles, Λονδίνο, 1943, σσ. 123-125, 129. Ο Ρωμιός Καπετάν Παρασκευάς Θεοδώρου (ή αλλιώς Παρασκευά Θεδιωρή Καπατάνοβο) καταφθάνοντας, τον Ιανουάριο του 1705, στη Μόσχα, από την Καζακία, αγόρασε γούνες σκίουρου στην «Αυλή των Εμπόρων» (на гостином дворе). РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 10, 1705, ф. 12.

Καζακία, δηλαδή στην «Αυλή της Μικράς Ρωσίας».³ Πιο συχνά όμως, ιδιαίτερα από τις αρχές του 18^{ου} αιώνα, διέμεναν στις δύο Μονές των Ρωμιών: του Αγίου Νικολάου και του Αγίου Ιωάννη του Προδρόμου. Όλες οι «αυλές» και τα μοναστήρια βρίσκονταν στο Κιτάι Γκόροντ, περιοχή που συγγένευε με την Κόκκινη (ή Όμορφη) Πλατεία, το εμπορικό κέντρο της πόλης.⁴ Η Μόσχα, με τους περισσότερους από εκατό χιλιάδες κατοίκους της στις αρχές του 18^{ου} αιώνα – όπως και η Κωνσταντινούπολη με τον κατά πολύ μεγαλύτερο πληθυσμό της – υπήρξε κέντρο εξουσίας το οποίο απορροφούσε τις παραγωγές των γύρω περιοχών και στο οποίο κατέληγαν οι εμπορικοί δρόμοι της ρωσικής επικράτειας· λειτουργούσε δηλαδή ως μόνιμη αγορά.⁵

Οι εμπορικές συναλλαγές σε λιγότερο πυκνοκατοικημένες περιοχές πραγματοποιούνταν σε τακτικές εμποροπανηγύρεις. Μεταξύ των εμποροπανηγύρεων της αραιοκατοικημένης Καζακίας εξέχουσα θέση διατηρούσαν οι τρεις της Νίζνας, η πρώτη τον Φεβρουάριο, η δεύτερη του Αγίου Πνεύματος τον Ιούνιο και η τρίτη της Μεσιτείας της Θεοτόκου την 1^η Οκτωβρίου.⁶ Την πόλη της Νίζνας περιγράφει ο Αμπντουλκερίμ Εφέντης, ένας Οθωμανός Πρέσβυς που ταξίδεψε μέχρι τη Μόσχα το 1775:

Την Κυριακή, 15 Ρετσέπ [10 Σεπτεμβρίου], φτάσαμε στη Νίζνα και μείναμε εκεί για δυο μέρες. Η πόλη ήταν μεγάλη και πολυπληθής, οι αγορές και τα παζάρια ανθούσαν, τα σπίτια ήταν μάλλον επιδεικτικά. Υπήρχαν πολυάριθμοι πλούσιοι έμποροι και μαγαζάτορες και διάφορες αποθήκες για εμπορεύματα. Το οχυρό της πόλης – πασίγνωστο στους Ρώσους – περιβάλλεται από τάφρο και διαθέτει επαρκή στρατό για την άμυνά του.⁷

³ Για Ρωμίο στην «Αυλή της Μικράς Ρωσίας» (Малороссииский Двор), βλ. РГАДА, ф. 52, *Сношения России с Грецией*, оп. 1, д. 21, 1701, φ. 7.

⁴ Иоганн Филипп Кильбургер, *Краткое известие о русской торговле [...]*, 1915, σ. 174.

⁵ Για τη σημασία της Κωνσταντινούπολης ως επίκεντρο του οδικού συστήματος της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, βλ. Robert Mantran, «Le Milieu Urbain et Social à Istanbul, Les étrangers», *L'empire ottoman du XVIe au XVIIIe siècle*, Λονδίνο, 1984, σσ. 159-189. Για το εμπόριο στη Μόσχα στα μέσα του 18^{ου} αιώνα, βλ. Е.Н. Кушева, «Торговля Москвы в 30-40-х годах XVIII в.», *Исторические Записки*, τόμος 23^{ος}, Μόσχα, 1947, σσ. 44-104, ιδ. σ. 44. Για τον πληθυσμό της Μόσχας, βλ. Paul Bushkovitch, *The Merchants of Moscow 1580-1650*, Cambridge, 1980, σ. 4.

⁶ «Στη Νίζνα γίνονται τρεις εμποροπανηγύρεις: από την πρώτη ως τις δεκατέσσερις Οκτωβρίου, κατά τη διάρκεια της εβδομάδας του Αγίου Πνεύματος και τις Απόκριες. Η τελευταία είναι και η φτωχότερη». Михаил Дмитриевич Чулков, *Словарь учреждений в России ярмарок и торгов*, Μόσχα, 1788, σ. 135.

Η εβδομάδα του Αγίου Πνεύματος ενίοτε πέφτει στα τέλη Μαΐου. Η γιορτή της Μεσιτείας της Θεοτόκου τιμά την προστασία που παρέχει στους πιστούς η διαμεσολάβηση της Παναγίας. Έχει μεγαλύτερη σημασία για τους Ρώσους απ' ό,τι για τους Ορθόδοξους της Ανατολής. Ο χρόνος των εμποροπανηγύρεων καθοριζόταν βάσει του εκκλησιαστικού ημερολογίου. Βλ. επίσης Л. Синицкий, «Путешествия в Малороссию академика Гильденштедта и кн. И.М. Долгорукаго», *Киевская Старина*, έτος δωδέκατο, τόμος XL (40), 1893, Μάρτιος (3), σσ. 412-441, ιδ. σ. 436.

⁷ Norman Itzkowitz, Max Mote (επιμ., μτφ.), *Mubadele - An Ottoman-Russian Exchange of Ambassadors*, Chicago, Λονδίνο, 1970, σ. 86.

Η πόλη βρισκόταν σε περιοχές που κατοικούνταν από Κοζάκους και υπόκειντο από τα μέσα του 17^{ου} αιώνα στα ημιαυτόνομα εδάφη του Χατμάνου, στα σύνορα μεταξύ της Πολωνίας, της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, του Χανάτου της Κριμαίας και της Ρωσίας. Με το ξύλινό της φρούριο η Νίζνα ήλεγχε τον ασφαλέστερο οδικό άξονα μεταξύ Μόσχας και Κιέβου μέχρι τα πολωνικά εδάφη και μέσω της Πολωνίας ως την Κωνσταντινούπολη. Ακριβώς όμως επειδή δεν βρισκόταν στα σύνορα, όπως συνέβαινε με το Κίεβο, αποτελούσε ασφαλέστερη βάση για την «πραγματεία» (το εμπόριο). Ήδη από τα μέσα του 17^{ου} αιώνα φαίνεται πως πολλοί Ρωμιοί παρέβλεπαν το Κίεβο και πορεύονταν κατευθείαν προς τη Νίζνα.⁸

Όπως φανερώνουν τα εκκλησιαστικά έγγραφα και τα *Ουνιβερσάλια* (διατάγματα) των Χατμάνων που φυλάχτηκαν αρχικά στην εκκλησία των Ρωμιών της Νίζνας, ο Χατμάνος Μποχντάν Χμελνίτσκι είχε παραχωρήσει τα πρώτα προνόμια στους Ρωμιούς εμπόρους της Καζακίας το 1657 χωρίς όμως να αναφερθεί συγκεκριμένα στη Νίζνα. Η πρώτη αναφορά σε Ρωμιούς της Νίζνας γίνεται σε *Ουνιβερσάλι* του 1675.⁹ Μέχρι τις αρχές του 18^{ου} αιώνα ο αριθμός των Ρωμιών της πόλης είχε αυξηθεί σημαντικά. Ξεκινώντας το 1701 από τη Ρωσία για τα Ιεροσόλυμα ο προσκυνητής Ιωάνν Λουκιάνοβ σημειώνει: «Στην πόλη αυτή κατοικούν πολλοί έμποροι Γραικοί».¹⁰

Για περιγραφή της Νίζνας κατά τη διάρκεια της επίσκεψης της Αικατερίνης Β' στη πόλη τον Ιανουάριο του 1787, βλ. το πολύ ενδιαφέρον κείμενο του Ψαλίδα. Αθανάσιος Ψαλίδας, *Αικατερίνα ή Β' ήτοι Ιστορία σύντομος τής εν τή οδοπορία αυτής προς τους εν Νίζνη και Ταυριά Γραικούς υπ' αυτής χειρείσης Εύνοιας [...]*, Βιέννη, 1792, σ. 7.

⁸ М.М. Плохинский, *Иноземцы в Старой Малороссии. Греки, цыганы, грузины*, Μόσχα, 1905, σσ. 8-9.

Η Νίζνα, Νιέζιν στα ρωσικά, βρίσκεται στον ποταμό Όστερ περίπου εβδομηνταοκτώ χιλιόμετρα νοτιοανατολικά του Τσερνίγκοβ. Η αρχική πόλη του 11^{ου} αιώνα καταστράφηκε από τους Μογγόλους τον 13^ο αιώνα. Λειτουργούσε ως συνοριακό οχυρό τουλάχιστον από το 1514. Το 1624 επανιδρύθηκε από τον βασιλέα Σιγισμούνδο Γ' της Πολωνίας και έλαβε προνόμια μιας ανεξάρτητης πόλης βάσει των νόμων του Μαγδεμβούργου. Υπόκειτο στην Πολωνία μέχρι τη δεκαετία του 1640, οπότε, κατόπιν της επαναστάσεως του Χατμάνου Μποχντάν Χμελνίτσκι, έγινε το κέντρο του «Πόλκ» δηλαδή του Συντάγματος της Νίζνας.

Τα εδάφη του Χατμάνου ήταν μοιρασμένα σε Συντάγματα, όρος προερχόμενος από τις στρατιωτικές ανάγκες των Κοζάκων ο οποίος και χαρακτήριζε το σύνολο του πληθυσμού κάποιων συγκεκριμένων περιοχών.

Κατά τη διάρκεια του 18^{ου} αιώνα η Νίζνα υπήρξε η σημαντικότερη εμπορική πόλη της Μικράς Ρωσίας, κάτι που σημειώνουν οι ίδιοι οι κάτοικοι της Νίζνας: «[...] η πόλη της Νίζνας, που βρίσκεται στο σημαντικότερο οδικό άξονα από τη Μόσχα προς το Κίεβο, είναι η πλέον επιφανής εκ των πόλεων της Μικράς Ρωσίας. Εδώ, διεξάγεται μεγάλο εμπόριο [...]». Ανών., «Материалы Екатерининской Законодательной Комиссии», *Сборник Императорскаго Русскаго Историческаго Общества*, τόμος 144^{ος}, μέρος 13^ο, Αγ. Πετρούπολη, 1914, σσ. 21-63, ιδ. σ. 37. Βλ. επίσης George Gajecy, *The Cossack Administration of the Hetmanate*, Harvard, 1978, τόμος 1^{ος}, σσ. 124-193, ιδ. σ. 146.

⁹ В.А., «Библиография: А.А. Федотов-Чеховский. Акты греческаго нежинскаго братства, Кіево, 1884», *Киевская Старина*, έτος τρίτο, τόμος 10^{ος}, Δεκέμβριος (12), 1884, σσ. 716-718, ιδ. σ. 717. Костянтин Харлампович, «Нариси з історії грецької колонії в Ніжені (XVII-XVIII ст.)», *Записки историко филологічного відділу*, ВУАН, τόμος 24^{ος}, Κίεβο, 1929, σσ. 2-3. [Στο εξής: Κοσταντίν Харлампович, *Нариси [...]*, 1929].

Α.Κ. Швидко, «Анализ публикаций источников по истории греческой Нежинской колонии», *Исследования по археографии и источниковедению отечественной истории XVI-XX вв.*, *Межвузовский Сборник Научных Трудов*, Днепропетровск, 1990, σσ. 64-75.

¹⁰ Иоанн Лукьянов, *Путешествие в Святую Землю Старообрядца Московского Священника 1710-11 гг. в Царствование Петра Великого*, Μόσχα, 1864, σ. 11. Για τη χρονολόγηση του ταξιδιού του Ιωάνν Λουκιάνοβ στα έτη 1701-1703, βλ. Theofanis G.

Κατά τη διάρκεια των εμποροπανηγύρεων της Νίζνας οι έμποροι συγκεντρώνονταν λίγο έξω από την πόλη. Εκεί, σ' ένα χερσό χωράφι, στήνανε ξύλινα υπόστεγα, τέντες και πρόχειρα στυλωμένους πάγκους όπου συγκέντρωναν αγαθά, κυρίως αγροτικά προϊόντα από τις γύρω περιοχές, αλλά και διάφορα άλλα προϊόντα από μακρινά μέρη: ζώα, φαγώσιμα, κρασιά και βότκες, αλάτι, βαμβάκι, βελούδινα, μεταξωτά και άλλα υφάσματα, γούνες κτλ. Στις εμποροπανηγύρεις της Νίζνας η μουσική συνέβαλε στη γιορτινή ατμόσφαιρα. Η πόλη ξεχείλιζε από κόσμο: Πολωνοί, Τάταροι, διάφοροι Μουσουλμάνοι της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, Εβραίοι, Κοζάκοι όχι μόνο της περιοχής αλλά επίσης της Ζαπορόζιας και του Ντον, Καλμούχοι, Ρώσοι και βεβαίως Ρωμιοί ταξίδευαν φορτωμένοι με τα εμπορεύματά τους στο «περίφημον» αυτό «εμπόριον».¹¹

Η περιγραφή του Ρωμιού Τριανταφύλη Γκίκα, το 1768, βοηθάει να φανταστεί κανείς τις αγοραπωλησίες που διεξάγονταν καθημερινά στη Νίζνα, κατά τη διάρκεια των εμποροπανηγύρεων:

Έχθες ἤλθεν εἰς τὸ κονάκι μου ὁ Μηχάλης καὶ εἶδεν πέντε προφίλια μπογάζια καὶ δύο γούνας ἀπὸ πεχλέδες, καὶ οὕτως μὲ εἶπεν ἂν ἀγαπῶ νὰ κάμωμεν ἀλαγὴν μὲ αὐγοτάραχον ὅπου εἶχε, καὶ ἐκάμαμεν παζάρι τὰ μὲν προφίλια πρὸς εἴκοσι πέντε ρούμβλια, ταῖς δὲ γούνες πρὸς ρούμβλια δέκα πέντε, καὶ οὕτως ἐπήγαμεν τὸ πρᾶγμα καὶ ἐπήγαμεν εἰς τὸν ὄντὰ του διὰ νὰ εἰδῶ καὶ ἐγὼ τὸ αὐγοτάραχον καὶ νὰ κάμωμεν παζάρι [...].¹²

Δεν διεξάγονταν όμως όλες οι αγοραπωλησίες τόσο ήρεμα. Ένα άλλο κείμενο της ίδιας χρονιάς αναφέρεται στις ύβρεις που αντάλλαξαν και τις ατιμίες που έκαναν οι Ρωμιοί «μέσα εἰς τὸ παζάρι ταῖς ἀπερασμέναις ἡμέραις».¹³ Η συρροή τόσων ανθρώπων και αγαθών από απόμακρα μέρη εντυπωσίασαν έναν νέο, κάτοικο της περιοχής· ο Στεπάν Βίνσκι περιγράφει την εμποροπανήγυρη της Νίζνας όπως την έζησε, όταν παραβρέθηκε εκεί το 1762, μόλις δεκάχρονο παιδί:

Stavrou, Peter R. Weisensel, *Russian Travelers to the Christian East from the 12th century to the 20th century*, Columbus, Ohio, 1986, σσ. XXXVIII-XXXIX και 55-57.

¹¹ Л. Синицкий, «Путешествия в Малороссию академика Гильденштедта и кн. И.М. Долгорукаго», *Киевская Старина*, έτος δωδέκατο, τόμος XL (40), 1893, Μάρτιος (3), σσ. 412-441, ιδ. σ. 436.

Για την περιγραφή της Νίζνας ως «εμπόριον», βλ. Γ. Κωνσταντίνου, *Παγκόσμιος Ιστορία τῆς Οἰκουμένης [...] νῦν τὸ πρῶτον συλλεχθεῖσα ἐκ τῶν ἀκριβεστέρων ἱστορικῶν ἀγγλογαλλοῖταλικῶν, καὶ εἰς φῶς ἀχθεῖσα εἰς τὴν ἡμετέραν ἀπλήν διάλεκτον παρὰ Γεωργίου Κωνσταντίνου ἐξ Ἰωαννίνων [...]*, Τόμος Πρῶτος, Περιέχων τὸ Βασίλειον τῆς Μεγάλης Ρουσίας ἤτοι Μοσχοβίας, Παρὰ Ἀντωνίῳ τῷ Ζάπα, 1759, σ. 141. «Ζαπορόζια» είναι το ρωσικό «Ζαπορόζιε».

¹² Σε αυτή την περίπτωση όμως, η συμφωνία κλείνεται στο «κονάκι» του εμπόρου και όχι στον χώρο της εμποροπανήγυρης. ΓΑЧО, φ. 101, *Суд Нежинского Греческого Братства*, оп. 1, д. 4230, 1760, φ. 2. «Πεχλές» είναι κομμάτι γούνας.

¹³ ΓΑЧО, φ. 101, оп. 1, д. 4230, 1760, φ. 7.

Θυμάμαι καλά τους Γραικούς που έχω δει· στα καταστήματά τους με ενδιέφεραν ιδιαίτερα οι σουπιές και τα λουκάνικα· η αγορά και οι οδοί ήταν γεμάτες με καρπούζια, δαμάσκηνα, σταφύλια και άλλα.¹⁴

Σώζονται βεβαίως μνείες και για άλλες εμποροπανηγύρεις στην περιοχή οι οποίες συνεισφέρουν στη συνολική εικόνα των εμπορικών δραστηριοτήτων των Ρωμιών και των άλλων εμπόρων. Εκτός από τη Νίζνα οι πιο σημαντικές εμποροπανηγύρεις στην Καζακία ήταν ίσως αυτές του Κρολεβέτς και της Πολτάβας. Αλλά όχι μόνο. Στις πόλεις των ουκρανικών περιοχών οι εμποροπανηγύρεις ήκμαζαν κατά το 18^ο αιώνα. Το Μίργκοροντ, η Πριλούκι, το Γαλάτσι, το Πιριάτιν, το Μπατούριν, το Περεγιασλάβ, το Τσερνίγκοβ, το Κονοτόπ, το Νόβγκοροντ Σέβερσκι και το Σταροντούμπ οργάνωναν εμποροπανηγύρεις δύο έως τέσσερις φορές το χρόνο, η καθεμία διάρκειας δύο έως πέντε εβδομάδων.¹⁵ Μια σταδιακή αύξηση του αριθμού αλλά και της δυναμικότητας των εμποροπανηγύρεων σημειώνεται στην Καζακία: από περίπου σαράντα τον αριθμό το 1665, στα μέσα του 18^{ου} αιώνα ξεπέρασαν τις τριακόσιες.¹⁶

Άλλες εμποροπανηγύρεις λάμβαναν χώρα στα σύνορα της Καζακίας με τη Ρωσία. Η εμποροπανήγυρη του Σβενσκ, στη Μονή του Σβενσκ η οποία βρισκόταν κοντά στην πόλη του Μπριάνσκ στον οδικό άξονα που ένωνε το Κίεβο, τη Νίζνα και τη Μόσχα, ήταν ιδιαίτερα σημαντική, όσον αφορά το εμπόριο μεταξύ Καζακίας και Ρωσίας, καθώς επίσης μεταξύ Ρωσίας και Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Αναφέρονται μάλιστα πολλοί Ρωμιοί οι οποίοι ταξίδευαν εκεί με τα εμπορεύματά τους.¹⁷ Η εμποροπανήγυρη αυτή ξεκινούσε την πρώτη

¹⁴ Οι σουπιές, τα χαπαόδια και το «γραικικό λουκάνικο» θεωρούνταν από τους Ρωμιούς εκλεκτοί μεζέδες, ακόμα και τον XIX αιώνα. Αναφέρεται στο Кость Харлампович, «До історії національних меншостей на Україні. Грецька колонія в Ніжені (XVII-XVIII ст.). Нарис В. Ніженські греки й торгівля», *Записки історико-філологічного товариства Андрія Білецького*, τεύχος 3^ο, Κίεβο, 1999, σσ. 87-159, ιδ. σ. 128. [Στο εξής: Кость Харлампович, *Нарис В. Ніженські греки й торгівля* [...], 1999].

Για τα «γραικικά λουκάνικα» που όπως φαίνεται ήταν «πιεσμένα, με πολλά μπαχαρικά, και πολύ σκληρά, αν όχι σαν πέτρα, τότε σαν το σκληρότερο δέρμα», βλ. Владимир Симоненко, «Греки в Нежине», *Черниговский Полдень*, τεύχος 24^ο (175), 11 Ιουνίου 1998, σ. 5. Στη σημερινή Νίζνα, πάντως, δε βρήκα τέτοια λουκάνικα.

¹⁵ Михаил Дмитриевич Чулков, *Словарь учрежденных в России ярмарок* [...], 1788, σ. 215. М.М. Плохинский, *Иноземцы в старейшей Малороссии* [...], 1905, σ. 67. J.T. Kotilaine, *Russia's Foreign Trade and Economic Expansion in the Seventeenth Century, Windows on the World*, Leiden, Boston, 2005, σ. 423.

Η εικόνα που παραδίδει η Αγγλίδα Μ. Holderness στην περιγραφή της εμποροπανήγυρης του Κιέβου, «το λεγόμενο «κοντράκτο»», από τις αρχές του 19^{ου} αιώνα, ίσως να είναι χαρακτηριστική και για μέρος του 18^{ου}: «Τότε συγκεντρώνονται άνθρωποι από όλα τα μέρη και είναι τέτοια η κοσμοσυρροή που, από τη στιγμή που αρχίζει η εμποροπανήγυρη, είναι αδύνατον να βρει κανείς μέρος να μείνει. Διαρκεί τρεις εβδομάδες ανά έτος και σε αυτό το διάστημα ακόμη και ντόπιες οικογένειες νοικιάζουν στους επισκέπτες τα σπίτια τους ή κάποια δωμάτια. Εδώ φέρνουν κάθε είδους εμπορεύματα για πώληση και όλοι οι ευγενείς της χώρας έρχονται, για να αγοράσουν». Μ. Holderness, *Journey from Riga to the Crimea with some account of the Manners and the Customs of the Colonists of New Russia*, Λονδίνο, 1827, σ. 60.

Για άλλες περιγραφές των εμποροπανηγύρεων της εποχής, βλ. τα έργα του σατυρικού συγγραφέα από το Τσερνίγκοβ, Ιβάν Некрасевич (Иван Некрасевич, 1742-1796), ιδιαίτέρως δε το έργο του «Ярмарок» ή «Εμποροπανήγυρις» (1790).

¹⁶ J.T. Kotilaine, *Russia's Foreign Trade* [...], 2005, σσ. 52-53, 423.

¹⁷ Вл. Иоанн Лукьянов, *Путешествие в Святую Землю* [...], 1864, σ. 9.

Οκτωβρίου και συνεχιζόταν καθ' όλη τη διάρκεια του μήνα. Αξιοσημείωτες επίσης ήταν οι συναλλαγές που γινόταν στις συνοριακές πόλεις του Πουτίβλ, του Κουρσκ, του Μπριάνσκ, του Ριλσκ, του Σεβσκ, του Καραάσεβ και του Τρούμπεβσκ.¹⁸ Οι πόλεις αυτές ήταν μικρές· υπολογίζεται πως το Πουτίβλ, η πιο μεγάλη από αυτές, είχε στις αρχές του 18^{ου} αιώνα λιγότερο από δύο χιλιάδες κατοίκους, στρατιώτες ως επί το πλείστον. Κατά τη διάρκεια των εμποροπανηγύρεων όμως οι πόλεις φιλοξενούσαν πληθυσμό από τις γύρω περιοχές.¹⁹

Εκτός από την Καζακία οι Ρωμοί ταξίδευαν στις εμποροπανηγύρεις της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, της Πολωνίας και της Ρωσίας.²⁰ Οι Ρωμοί δεν φαίνεται να περιόριζαν τις εμπορικές τους δραστηριότητες στις καθορισμένες το 1667 από τις ρωσικές αρχές συνοριακές πόλεις της χώρας: το Αρχάγγελσκ, το Νόβγκοροντ, το Πσκοβ, το Σμολένσκ, το Αστραχάν και στα σύνορα με την Καζακία το Πουτίβλ. Βρίσκονται ήδη από το 17^ο αιώνα στην ενδοχώρα της Ρωσίας, παραδείγματος χάριν στη σημαντική εμποροπανήγυρη στο Μοναστήρι του Μακάριεβ στην περιοχή του Νίζνι Νόβγκοροντ που ξεκινούσε κάθε Ιούνιο.²¹ Στη Ρωσία, στο σύνολο της, λειτουργούσαν περίπου τέσσερις χιλιάδες εμποροπανηγύρεις κατά τον 18^ο αιώνα. Οι πόλεις στη ρωσική επικράτεια ήταν αξιοσημείωτα μικρότερες στον αριθμό από τις εμποροπανηγύρεις και σε πολλές περιπτώσεις θα δυσκολευόταν κανείς να τις ξεχωρίσει από τις γύρω αγροτικές περιοχές.²² Οι

Για τους Ρωμούς που ταξίδευαν στο Σβενσκ, βλ. РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 13, 1707, ф. 1. РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 1, 1710, фф. 1, 7. РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 2, 1708, фф. 10, 26^ο, 28^ο.

Επίσης РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 14, 1710, фф. 1-10. РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 12, 1715, ф. 6. Βλ. επίσης Михаил Дмитриевич Чулков, *Историческое описание российской коммерции при всех портах и границах от древних времен до ныне настоящего [...]*, τόμος 2^{ος}, βιβλίο 1^ο, Αγ. Πετρούπολη, 1786, ιδ. σ. 71.

¹⁸ Б.Б. Кафенгауз, *Очерки внутреннего рынка России первой половины XVIII в. (по материалам внутренних таможен)*, Μόσχα, 1958, σσ. 115, 136, 190, 289, 293. J.T. Kotilaine, *Russia's Foreign Trade [...]*, 2005, σσ. 54, 411.

¹⁹ J.T. Kotilaine, *Russia's Foreign Trade [...]*, 2005, σ. 54.

²⁰ Για την οθωμανική επικράτεια, βλ. την περιγραφή στο Edward Brown, *A Brief Account of some Travels in Hungaria, Servia, Bulgaria, Macedonia, Thessaly, Austria, Styria, Carinthia, Carniola and Friuli*, Λονδίνο, 1673, σ. 77. Για τη σημαντική εμποροπανήγυρη της Ουζουντζόβας στην ανατολική Θράκη (σημερινή Βουλγαρία) όπου Ρωμοί μετέφεραν και προϊόντα από τη Ρωσία, βλ. Bruce McGowan, «Part III. The Age of the Ayans, 1699-1812», Halil Inalcik, Donald Quataert (επιμ.), *An Economic and Social History of the Ottoman Empire 1300-1914*, Cambridge, 1994, σσ. 637-758, ιδ. σ. 701.

Για τις εμποροπανηγύρεις στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, βλ. Suraiya Faroqhi, «The Early History of Balkan Fairs», στο Suraiya Faroqhi, *Peasants, Dervishes and Traders in the Ottoman Empire*, Λονδίνο, 1986, σσ. 50-68. Βλ. επίσης Κ. Καρανάτσης, «Οί έτήσιες περιοδικές αγορές στην Ήπειρο (17^{ος}-18^{ος} αι.) συμβολή στη μελέτη της έμποροπανήγυρης», *Τα Ιστορικά*, τόμος 11^{ος}, τεύχος 21^ο, Δεκέμβριος 1994, σσ. 311-338.

²¹ Б.Б. Кафенгауз, *Очерки внутреннего рынка России [...]*, 1958, σσ. 115, 136, 190. R.E.F. Smith και David Christian, *Bread and Salt: A Social and Economic History of Food and Drink in Russia*, Cambridge, 1984, σ. 169. J.T. Kotilaine, *Russia's Foreign Trade [...]*, 2005, σσ. 14, 46, 431.

²² Janet M. Hartley, *A Social History of the Russian Empire, 1650-1825*, Harlow, 1999, σ. 24. Fernand Braudel, *The Perspective of the World, Civilization and Capitalism 15th-18th Century*, τόμος 3^{ος}, Λονδίνο, 1984, σ. 452.

Δεδομένης της συχνότητας των εμποροπανηγύρεων, οι μετακινήσεις του Ρωμιού Δ. Σοφρόνοβ, διαχειριστή του κτήματος του στρατιωτικού Γρηγορίου Τερεντένκα, ήταν χαρακτηριστικές για τους Ρωμούς στα ρωσικά εδάφη της εποχής. Κατά το έτος 1770 είχε

εμποροπανηγύρεις αντιπροσώπευαν λοιπόν ένα πρώιμο στάδιο της οικονομίας της Καζακίας, πριν δηλαδή τη ραγδαία αύξηση του πληθυσμού των περιοχών αυτών και την εξάπλωση μιας, έστω περιορισμένης, αστικής κοινωνίας.²³

Με αφετηρία τη ανάλυση για τις εμποροπανηγύρεις, θα γίνει, σ' αυτό το μέρος της εργασίας (I.2 και I.3), μια σύντομη σκιαγράφηση της εμπορικής ζωής των Ρωμιών στην Καζακία και τη Ρωσία κατά τη διάρκεια του 18^{ου} αιώνα μέχρι το 1774. Στο δεύτερο κεφάλαιο (I.2), η ανάλυση του μεγέθους αλλά και των αιτίων της πληθυσμιακής ροής των Ρωμιών στα εδάφη της Καζακίας και της Ρωσίας θα συνεισφέρει σε μια γενικότερη εικόνα των συνεχών μετακινήσεων που χαρακτήριζαν τη συμπεριφορά των Ρωμιών. Στο τρίτο κεφάλαιο (I.3), θα εξεταστούν οι συνθήκες κάτω από τις οποίες οι Ρωμιοί εκτελούσαν το εμπορικό τους έργο και, πιο συγκεκριμένα, οι σχέσεις μεταξύ των κινδύνων που αντιμετώπιζαν και των εμπορευμάτων που προσκόμιζαν στις εμποροπανηγύρεις και τις αγορές της Ρωσίας και της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Όπως και να έχει, το εμπόριο δια ξηράς στις εμποροπανηγύρεις ήταν πολύ δυσκολότερο από το εμπόριο διά θαλάσσης· εξ ου και ο από τον Νικόλαο Παπαδόπουλο χαρακτηρισμός της εποχής ως «τῆς νηπιότητος τοῦ Ἐμπορίου».²⁴ Ο φόβος και η ασφάλεια έπαιζαν πρωταρχικό ρόλο στις επιλογές των Ρωμιών, κάτι το οποίο είχε σημαντικές επιπτώσεις στις κοινωνίες που διαμόρφωναν στην αλλοδαπή.

Το σύστημα των εμποροπανηγύρεων υπήρξε ιδιαίτερα ευνοϊκό σε αυτό το πρώιμο στάδιο του εμπορίου που διεξαγόταν με караβάνια. Όσοι εμπορεύονταν σε караβάνια διέθεταν πενιχρές δυνατότητες αποθήκευσης εμπορευμάτων, περιορισμένες πληροφορίες για τις ιδιαιτερότητες της εκάστοτε αγοράς και βεβαίως ελάχιστο χρόνο για στάσεις. Η οριοθετημένη διάρκεια της κάθε εμποροπανηγύρης όμως εξισορροπούσε την αγορά, περιορίζοντας την υπεροχή των εκάστοτε ντόπιων εμπόρων: αυτοί, καθώς δεν τους επιτρεπόταν να παραμένουν ενεργοί στην αγορά πέραν της λήξης της εμποροπανηγύρης, δεν επωφελούνταν από τις αυξημένες δυνατότητες αποθήκευσης που διέθεταν. Επιπλέον, οι εμποροπανηγύρεις επέτρεπαν την ανταλλαγή πληροφοριών οι οποίες περιόριζαν τους κινδύνους για τους εισερχόμενους εμπόρους.²⁵

πουλήσει και αγοράσει εμπορεύματα στις εμποροπανηγύρεις του Σταροντούμπ, της Νίζνας, του Μπατούριν, του Κιέβου, του Χάρκοβ, του Κρολεβέτς και του Σούμι. Εκτός από την Ουκρανία είχε ταξιδέψει και στην εμποροπανηγύρη του Μακάριεβ. Кость Харлампович, *Нарис V. Ніженські греки й торгівля [...]*, 1999, σ. 130.

²³ Η περιγραφή του Κρολεβέτς από τον Ιωάνν Λουκιάνοβ στις αρχές του αιώνα είναι ενδεικτική: φτωχή η πόλη, πλούσια η εμποροπανηγύρη: «Η πόλη Κρολεβέτς είναι μια χωμάτινη πόλη με ξύλινα τείχη· διαθέτει πολλά υπόστεγα για αγοραπωλησίες· οι κάτοικοι της πόλης όμως δεν είναι πλούσιοι και ο αριθμός τους δεν είναι μεγάλος, τα κτίρια είναι μέτρια· στην πόλη αυτή γίνονται συνήθως μεγάλες εμποροπανηγύρεις». Иоанн Лукьянов, *Путешествие в Святую Землю [...]*, 1864, σ. 9.

²⁴ Νικόλαος Γ. Παπαδόπουλος, *Ερμής ό Κερδῶος [...]*, 1989, σ. 37.

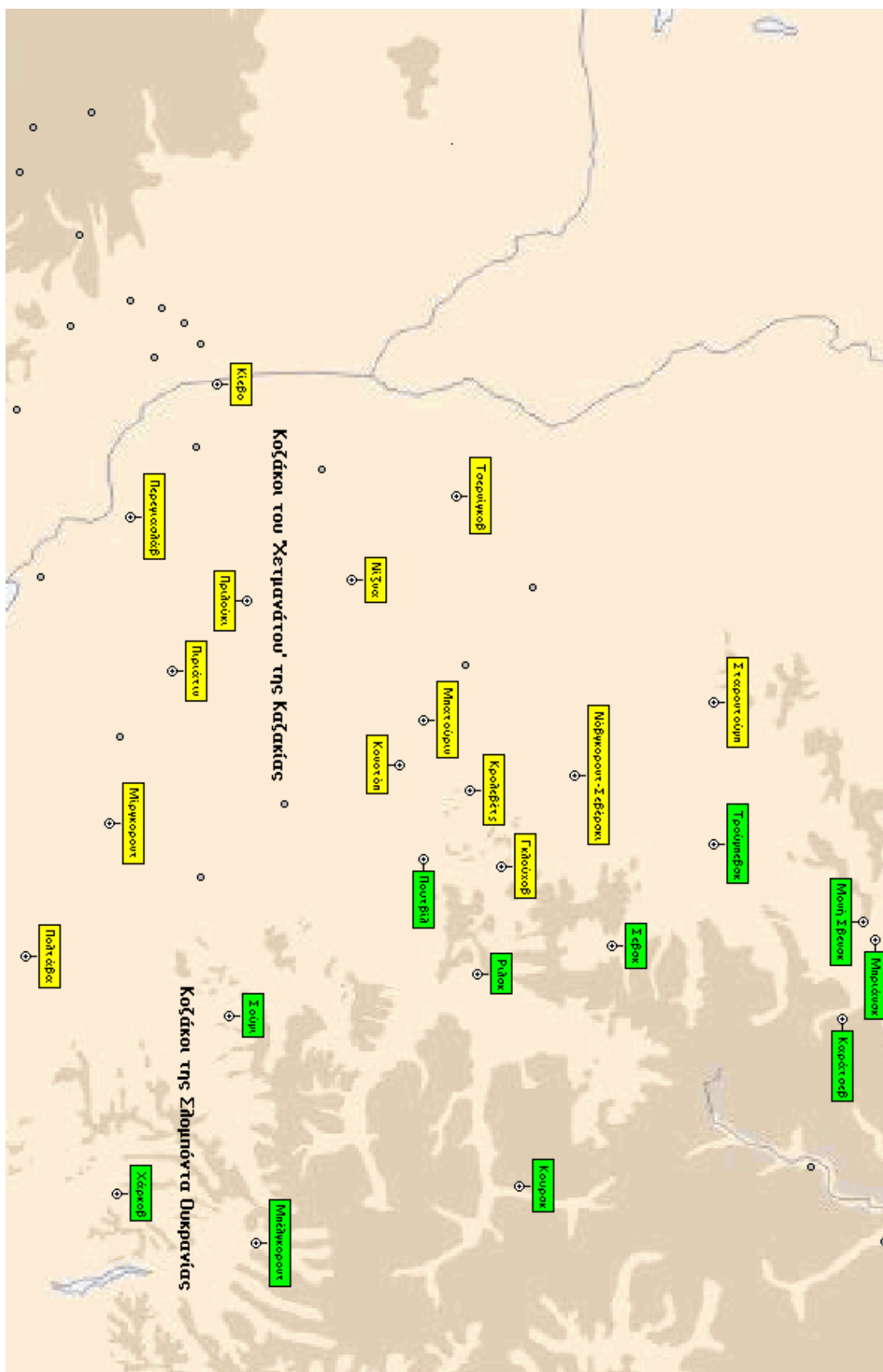
²⁵ Suraiya Faroqhi, «The Early History of Balkan Fairs», στο Suraiya Faroqhi, *Peasants, Dervishes and Traders [...]*, 1986, σσ. 50-68, ιδ. σ. 55.

Η βασική διαφορά μεταξύ των αγορών της Μόσχας και της Νίζνας ορίζει και τον χαρακτήρα των δύο αυτών πόλεων. Η Μόσχα ήταν τελικός προορισμός για την κατανάλωση εμπορεύσιμων προϊόντων και ως εκ τούτου διέθετε μόνιμη αγορά· η Νίζνα αντιθέτως – όπως και άλλες εμπορικές πόλεις της νότιας Ρωσίας και της Καζακίας – ήταν σημείο διανομής και μεταπώλησης προϊόντων, τουτέστιν, για να χρησιμοποιήσουμε τον αρχαιοπρεπή όρο, «εμπόριον».²⁶ Ένα «εμπόριον» λειτουργεί εν πολλοίς ως λιμάνι, συγκεντρώνοντας και κατόπιν διανέμοντας αγαθά. Σε αντίθεση όμως με ένα λιμάνι όπου τα καράβια μεταφέρουν μεγάλο όγκο προϊόντων, οι μεταφορές μεταξύ Οθωμανικής και Ρωσικής Αυτοκρατορίας αλλά και αυτές στα εδάφη της Καζακίας και της Ρωσίας γίνονταν με κάρα που έσερναν άλογα, μουλάρια ή βόδια, δηλαδή με καραβάνια.

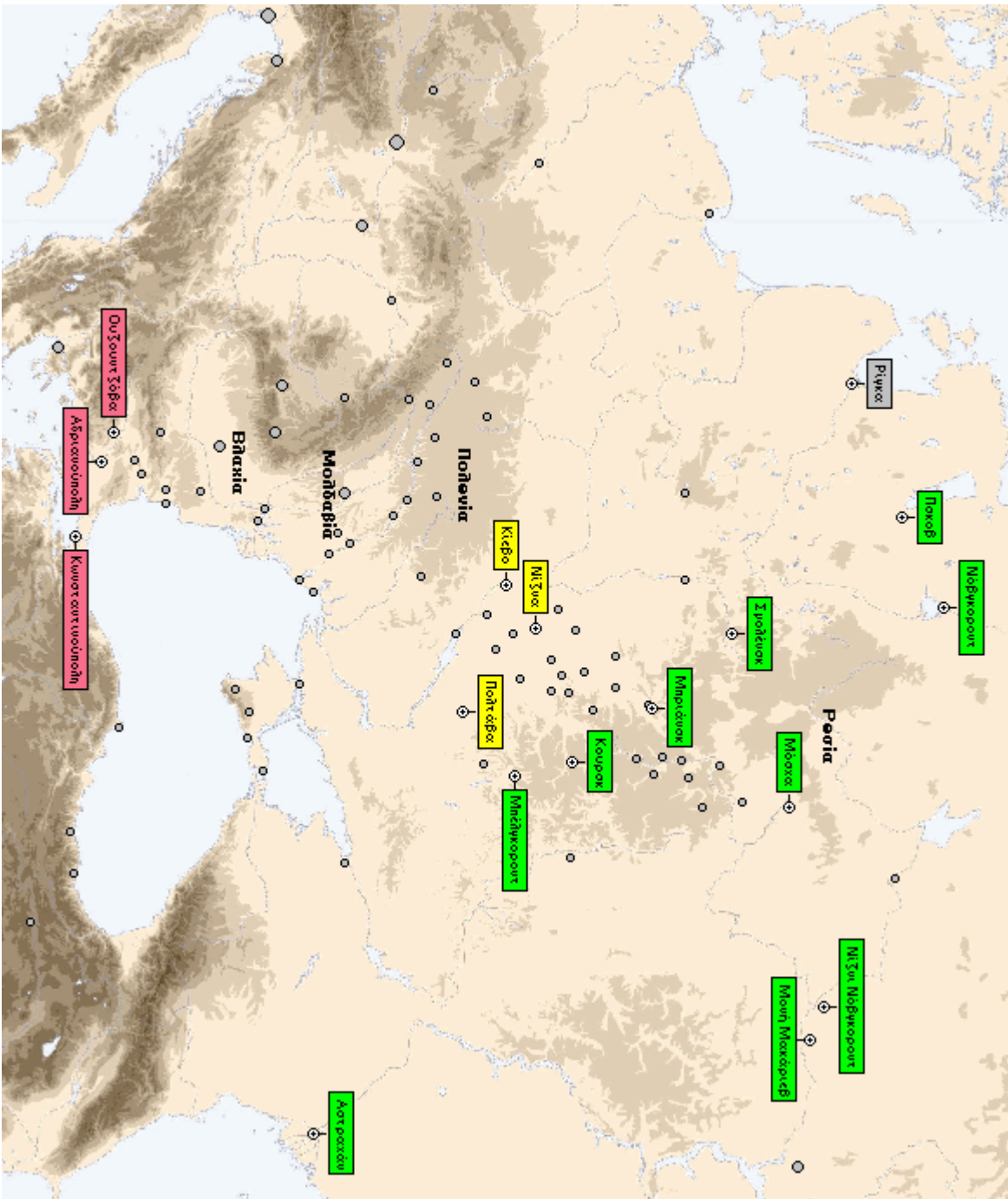
Για μια καλή ανάλυση πρόσφατων θεωριών αναφορικά με τις συγκυρίες που επιτρέπουν την ανάπτυξη εμποροπανηγύρεων ή και αγορών, βλ. L. De Light, *Fairs and Markets in the Roman Empire*, Amsterdam, 1993, σσ. 6-25, 29. Ο De Light εστιάζει στη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία και διακρίνει μεταξύ διαφόρων ειδών εμποροπανηγύρεων: τις τοπικές, τις περιφερειακές και τις δια-περιφερειακές. Παρ' ότι η κατηγοριοποίηση των εμποροπανηγύρεων δεν μπορεί να είναι απόλυτη, η εμποροπανήγυρη της Νίζνας θα ανήκε στην τελευταία κατηγορία.

²⁶ Στη θέση του αρχαιοπρεπή όρου «εμπόριον» θα μπορούσαμε να χρησιμοποιήσουμε τον όρο του Karl Polanyi που χαρακτήρισε τέτοιου είδους πόλεις ως «ports of trade» ή «λιμάνια εμπορίου». Βλ. K. Polanyi, Conrad M. Arensberg, Harry W. Pearson (επιμ.), *Trade and Market in the Early Empires: Economies in History and Theory*, Glencoe, Illinois, 1957, σ. 116.

2.1.i Η Εμποροπανήγυρη

2.1.ii Η Εμποροπανήγυρη

2.2 Καραβάνια

Οι εμποροπανηγύρεις υπήρξαν λοιπόν σημεία αναφοράς και συγκέντρωσης αγαθών. Δεν ήταν όμως απομονωμένες οντότητες, απομακρυσμένες η μία από την άλλη. Αντιθέτως, η κάθε εμποροπανήγυρη αποτελούσε τμήμα ενός ενιαίου δικτύου μεταφοράς και πώλησης προϊόντων· οι εμπορικοί δρόμοι και οι αγορές άλληλοκαθορίζονταν από τη στιγμή που οι εμπορικές μεταφορές εξαρτιόνταν από τις εμποροπανηγύρεις, δηλαδή από τα κέντρα των εμπορικών συναλλαγών, ενώ οι έμποροι βρίσκονταν σε συνεχή κίνηση. Οι χρονικές συγκυρίες καθόριζαν τις κινήσεις των εμπόρων από τη μία εμποροπανήγυρη στην επόμενη, ώσπου να κλείσει ο ετήσιος κύκλος και να ανοίξει ο επόμενος.²⁷ Γι' αυτό το λόγο θα ήταν λανθασμένη η μεμονωμένη προσέγγιση μιας εμποροπανήγυρης, όσο σημαντική κι αν είναι αυτή, όπως, παραδείγματος χάριν, της Νίζνας. Η ιστορία δεν πρέπει να εστιάσει σε ένα σημείο, σε ένα νησί μέσα στο αρχιπέλαγος των εμποροπανηγύρεων, όταν οι ίδιοι οι έμποροι με τα φορτία τους βρίσκονταν σχεδόν μόνιμα «εν πλω». Το λιμάνι ήταν οπωσδήποτε σημαντικό, αλλά εξ ίσου σημαντικό ήταν το «καράβι», στην περίπτωση μας, το караβάνι.²⁸

Καθώς οι ημερομηνίες των εμποροπανηγύρεων ήταν προκαθορισμένες, οι περισσότεροι έμποροι ταξίδευαν στους ίδιους προορισμούς και ως εκ τούτου συχνά συνέβαινε να συνταξιδεύουν. Πολλοί βεβαίως ήταν οι λόγοι για τους οποίους οι έμποροι ταξίδευαν σε караβάνια, με πρώτο και αναμφισβήτητα σημαντικότερο την ασφάλεια.²⁹ Οι έμποροι συχνά περίμεναν στο Ιάσιο μέχρις ότου συμπληρώσουν επαρκή αριθμό συντρόφων και οδηγών, για να αναχωρήσουν για την Καζακία.³⁰ Το 1710 ο Ρωμικός έμπορος Σάββας Θεόδωροβ πληροφορήθηκε για επιθέσεις από Κοζάκους του Ντον εναντίον Ρωμιών εμπόρων που ταξίδευαν από την Κωνσταντινούπολη στην εμποροπανήγυρη της Νίζνας. Οι συγκεκριμένοι Κοζάκοι είχαν εξαπλωθεί στις περιοχές μεταξύ Τσερκάσι και Νεμίροβ, στην πέρα όχθη του Δνείπερου. Ο Θεόδωροβ διέκοψε το ταξίδι του προς τη Μόσχα και ανέμεινε επί εικοσιπέντε μέρες στο Ιάσιο προκειμένου να σχηματιστεί ικανός αριθμός Ρωμιών εμπόρων για τη διαμόρφωση караβανιού.³¹

²⁷ Arno Mehlman, «Οι εμπορικοί δρόμοι στα Βαλκάνια κατά την Τουρκοκρατία», Σπύρος Ασδραχάς (εισ., επιλ. κειμ.), *Η Οικονομική Δομή Των Βαλκανικών Χωρών (15^{ος}-19^{ος} αιώνας)*, Αθήνα, 1979, σσ. 369-407, ιδ. σσ. 373, 389.

²⁸ Η παρομοίωση караβανιού και караβιού φαίνεται στα τραγούδια των ίδιων των εμπόρων: «Κίνησαν τὰ καράβια τὰ Ζαγοριανά· / Κίνησε κ' ὁ καλός μου, πάει 'ς τὴν ξενιτειάν· / Κ' οὐδὲ γραφὴν μοῦ στέλνει, κ' οὐδ' ἀπηλογιάν». C. Fauriel, *Chants populaires de la Grèce moderne*, Παρίσι, 1924, σ. 182.

²⁹ Τα караβάνια ήταν οπλισμένα. Βλ. РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 4, 1703, ф. 6^ν.

³⁰ Е.М. Подградская, *Экономические связи Молдавского княжества и Балканских стран с Русским государством в XVII веке*, Κισινάου, 1980, σσ. 50-51.

³¹ РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 12, 1710, фф. 1-1^ν.

Όποτε ένιωθαν ανασφάλεια ή δεχόνταν επίθεση, οι έμποροι έστηναν τις άμαξές τους σε κύκλο και – σπλισμένοι καθώς ήταν – αμύνονταν.³² Ένας Γερμανός έμπορος, ο Κλέμαν, ο οποίος το 1768 ταξίδευε προς την Κριμαία με караβάνι Αρμενίων, δίνει μια ενδιαφέρουσα περιγραφή του πως – φοβούμενοι αιφνίδια επίθεση – προχωρούσαν:

Τρεις ώρες πριν το χάραμα ετοιμάστηκε το караβάνι μας για πορεία· φτάσαμε στις 17 του μηνός στους Νογκάι Τατάρους, σε μια περιοχή που εκτός από πεδιάδες και ξερή γη δεν βλέπαμε τίποτε, μήτε δέντρο μήτε κάποιο φυτό [...] και αφού πορευόμασταν δυο μέρες ασταμάτητα, βρεθήκαμε μία νύχτα κάπου που δεν υπήρχε κανένα χωριό.

Κατασκευάσαμε λοιπόν οχυρό από τις καρότσες μας, τοποθετώντας τες κυκλικά τη μία πλάι στην άλλη, και αφήσαμε τα άλογά μας ελεύθερα στο χωράφι. Μερικοί από τους Τατάρους μας περιτριγύρισαν καβάλα στ' άλογά τους και τελικά πλησίασαν, για να μας ζητήσουν καπνό, το εμπόρευμα που προτιμούν περισσότερο από κάθε άλλο. Και τους δώσαμε. Μόλις όμως προσέξαμε να έρχονται κοντά μας και άλλοι και να μας περικυκλώνουν, γεμίσαμε τα όπλα μας και τα ακουμπήσαμε στις καρότσες, για να αντισταθούμε σε περίπτωση ανάγκης.

Τους κυριεύσε αίσθημα τρόμου μήπως χάσουν τα εμπορεύματά τους αλλά και την ίδια τη ζωή τους και αποφάσισαν να μη διανυκτερεύσουν στο σημείο αυτό· συνέχισαν την πορεία τους στο σκότος της νύκτας.³³

Τα караβάνια επέτρεπαν επίσης την αλληλοβοήθεια στο πέρασμα ποταμών, την εξεύρεση τροφής, την πληρωμή τελωνειακών φόρων και την ανίχνευση της σωστής στρατας στις αραιοκατοικημένες και ομοιογενείς περιοχές της Καζακίας. Οι έμπειροι γνώστες των δρόμων της περιοχής καθοδηγούσαν τους νεοαφιχθέντες. Σε πολλές περιπτώσεις οδηγοί καθοδηγούσαν εμπόρους και άλλους ταξιδιώτες στην πορεία τους προς τη Μόσχα. Έτσι ένας οδηγός, ο Ιβάν, βοήθησε τον Αναστάση Μπότση να ταξιδέψει ως τον αδελφό

³² Η εικόνα αυτή είναι γνωστή από τις «western» ταινίες των ΗΠΑ.

³³ Клеман, Клеманово путешествие из Вены в Бельград и Новую Килию також в земли Бюджетских и Нагайских Татар и во весь Крым с возвратном чрез Константинополь, Смирну и Триест в Австрию, в 1768, 1769 и 1770 годах [...], Иван Одинцов (μτφ.), Αγ. Πετρούπολη, 1783, σ. 69.

Ένας άγγλος ταξιδιώτης καταγράφει, στις αρχές του 19^{ου} αιώνα, μια πιο ειρηνική εικόνα караβανιών στη Μικρά Ρωσία: «Τα караβάνια τους τα σέρνουν βόδια που διανύουν περίπου τριάντα βέρστια τη μέρα. Τα βράδια σταματούν στη μέση μίας πεδιάδας, κοντά σε κάποια γούρνα με νερό. Με τα μικρά βαγόνια σχηματίζουν έναν κύκλο και τα γελάδια βόσκουν τριγύρω. Οι άμαξάδες αναπαύονται ξαπλωμένοι στο απαλό γρασίδι ή απολαμβάνουν τις πίπες τους, μετά τον κάματο και τη ζέστη της μέρας. Όποτε συναντούν μία άμαξα, βγάζουν το καπέλο τους και υποκλίνονται». E.D. Clarke, *Travels in Various Countries of Europe, Asia and Africa, Part the First Russia Tahtary and Turkey*, τόμος 1^{ος}, Λονδίνο, 1817, σ. 278.

Ας σημειωθεί πως κατά τη διάρκεια του 18^{ου} αιώνα δεν είχε σταθεροποιηθεί η απόσταση που αντιστοιχούσε στο «βέρστι». Σε μια κοινή εκδοχή, το «βέρστι» ήταν ίσο με 1.067 μέτρα.

του στη Μόσχα: «επειδή αυτός ο Ιβάν είχε έρθει στη Μόσχα προηγουμένως [...] και ως εκ τούτου γνώριζε τον δρόμο από την Κωνσταντινούπολη στη Μόσχα».³⁴

Εκτός από τους οδηγούς, οι Ρωμιοί είχαν ανάγκη από αγωγιάτες με ζώα (άλογα ή βόδια) και κάρα για τη μεταφορά των αγαθών. Ενίοτε, τους αγωγιάτες τους χορηγούσε το ρωσικό κράτος ή ο Χατμάνος, ιδιαίτερα στις αρχές του αιώνα.³⁵ Όπως σημείωσαν ορισμένοι Ρωμιοί στο Τομπόλσκ της Σιβηρίας σε επιστολή τους τον Νοέμβριο του 1706, ο Κνέζης «Μηχαήλ Εϊακοβήτς», «μάς ἔδοσεν ὄλλα τὰ χριαζούμενα τῆς στρατάς ποτβόταις [...]».³⁶ Άλλο παράδειγμα: ο Ρωμιός Βασίλης του Βασίλη διαμαρτυρήθηκε έντονα για τη συμπεριφορά κάποιου αγωγιάτη που του είχε χορηγήσει το ρωσικό κράτος για τη διαδρομή από το Κίεβο στη Μόσχα. Ο αγωγιάτης εξαφανίστηκε κατά τη διάρκεια της πορείας με τα εμπορεύματα του Βασίλη.³⁷ Όταν ο Μακεδόνας Ρωμιός της Νίζνας Κοσμάς Κυρίλοβ (ο οποίος ονομαζόταν επίσης Κοσμάς του Κυρήλα ή Κηρήλοβο) έκανε αίτηση για άδεια να ταξιδέψει από τη Μόσχα στην εμποροπανήγυρη του Σβενσκ, ζήτησε να του χορηγηθούν τέσσερα κάρα για τη μεταφορά των εμπορευμάτων του.³⁸

Ωστόσο, όλο και πιο συχνά, ο ίδιος ο έμπορος ήταν αυτός που νοίκιαζε τα κάρα και πλήρωνε τους αγωγιάτες.³⁹ Αν κρίνουμε από την αλληλογραφία του Ρωμιού εμπόρου Στέργιου Ιωάννου στη Νίζνα και του Ρωμιού Χριστόδουλου Καντάρη στη Μόσχα που χρονολογείται το 1706, τα παράπονα των εμπόρων για τους αγωγιάτες πρέπει να ήταν πολλά. Φαίνεται πως έστελναν εμπορεύματα και «φαγωλά πράματα» ο ένας στον άλλον με αγωγιάτες, χωρίς να τα συνοδεύουν οι ίδιοι. Όπως σημειώνει ο Στέργιος Ιωάννου για ορισμένα φαγώσιμα προϊόντα:

³⁴ РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 2, 1708, ф. 2.

³⁵ Για το όλο θέμα, βλ. III.9.

³⁶ «Подвода» σημαίνει κάρο στα ρωσικά. Πρόκειται για τον Συμεών Γρηγορίου, τον Βενιαμίν Παύλου και τον Δημήτριο Θεοδωρή που γράφουν στον Ρωμιό Χριστόδουλο στη Μόσχα. РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 11, 1705, ф. 6^ν.

³⁷ РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 18, 1705, ф. 1^ν.

³⁸ РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 13, 1707, ф. 1.

Παράβαλε επίσης την περίπτωση του Πάβελ Ανανίν που του χορηγούνται από το ρωσικό κράτος κάρα για τη μεταφορά εικόνων, στο РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 4, 1708, ф. 1.

Βλ. επίσης, τα κάρα που χορηγήθηκαν στον Μανουήλ Χρισόφοροβ το 1703, στο Я.С. Гросул (επιμ.), *Исторические связи народов СССР и Румынии в XV-начале XVIII в. Документы и материалы*, τόμος 3^{ος}, Μόσχα, 1970, σ. 363, υποσημείωση 98.

Για άλλες περιπτώσεις τέτοιου τύπου, βλ. РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 21, 1701, ф. 20^ν. РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 26, 1705, ф. 2^ν. РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 10, 1705, ф. 28.

³⁹ Кость Харлампович, *Нарис V. Ніженські греки й торгівля [...]*, 1999, σ. 115.

[...] *ἰδοῦ ὡποῦ σας τὰ ἔστιλα με ταῦτον τῶν ἀγωγιάτη τῷ ὄνωμά του Ἰλίας ἀγωγιάτης ἀπὸ τὴν Καλούχα, καὶ νὰ τὸν δίδεται, διὰ τῷ ἀγῶγι του καπίκια 40 καὶ τὰ ἔχω καταλεπτὸς γραμμένα σὲ ταῦτω τὸ κατάστιχο.*⁴⁰

Μόλις μερικούς μήνες αργότερα ὁμως, τὸν Αὐγούστο του 1706, ὁ Στέργιος Ἰωάννου ἀναγκάζεται νὰ ξαναγράψει στὸν Χριστόδουλο με παράπονα καὶ δικαιολογίες:

[...] *μοῦ γράφετε διὰ τὰ λιανικὰ ὡποῦ σας ἔστιλα, πῶς σας τὰ ὑφέραν ἀβούλοτα καὶ ἔληπαν, καθὼς με γράφεται· ἐγὼ τὰ ἦχα βουλομένα, μὰ τὴν κατάρρα νὰ ἔχι ὡ ποῦ τὰ ἤφερεν, καὶ τὰ ἔκλεψεν [...].*

Ὅσο γιὰ τὸν ἀγωγιάτη Ἠλία, ποὺ τὸν ἀποκαλεῖ «Ἠλούσκα» δηλαδὴ «μικρὸ Ἠλία» σ' αὐτὴ τὴν ἐπιστολή, ὁ Στέργιος προσθέτει: «αὐτὸν λέγω ξεῦρο τὴ θέλο τὸν κάμι». Θὰ ἦταν καλύτερα, συμπληρώνει, νὰ μὴν του δοθοῦν τα ποσὰ ποὺ θα πληρωνόταν γιὰ τὴν ἐργασία του. Καὶ ολοκληρώνει:

[...] *καὶ ὅτη με γράφεται ἀκόμι διὰ φαγολὰ πράγματα, ὅτη λάχι θέλο στίλη τὴν ἐντημῶτη σας, μῶνον σας ἦχα ὑπὴ καὶ αὐτοῦ, ὅτη με κόπον ἄν λάχι ἐμπυστάμενος ἄνθρωπος, διὰ νὰ τὰ φέρη αὐτοῦ ὅτι ἦνε πράγματα ὅποῦ τρόγωνται, καὶ πήνονται καὶ ἡ κλευταγογιάταις τὰ χαρίουν· μῶνον ἄν λάχι κάνας πραγματευτὴς ὅποῦ νὰ ἦνε ἐμπυστεμένος καὶ τὰ φέρη ἀχάλαστα [...].*⁴¹

Ὁ Ἀρχιμανδρίτης τῆς Μονῆς Ταξιαρχῶν Σερίφου Καλλίνικος Γρυπάρης ὁ ὁποῖος περιπλανήθηκε στὴν Καζακία καὶ τὴν Πολωνία στα μέσα τοῦ 18^{ου} αἰῶνα, γράφοντας συγχρόνως ἓνα σύντομο ὁδοιπορικό, σημειώνει, μεταξύ ἄλλων, τὸ κόστος τῶν διαδρομῶν ποὺ ἔκανε: «ἀπὸ τὴν Σμολέντζησαν ἕως τὴν Νίζναν εἰς τὸν δρόμον ἔξοδα τῶν ἀλόγων ρούμπλ. 6 καπίκια 30». Λίγο παρακάτω ἀναφέρει πὼς ξόδεψε 80 καπίκια γιὰ τὸ «φτιάσιμων τῶν ἀμαξιῶν».⁴²

Οἱ Ρωμοὶ ἔμποροι ταξίδευαν λοιπὸν με τοὺς ἀγωγιάτες καὶ τὰ κάρρα τῆς ἐκάστοτε περιοχῆς. Τα κάρρα εἶχαν μῆκος περίπου τρία μέτρα καὶ μᾶκρος μέχρι ἓνα μέτρο· συνήθως τα ἔσερναν ἀπὸ τέσσερα ἕως ἑξὶ βόδια ἢ

⁴⁰ Ὁ Χριστόδουλος Καντάρης εἶχε ἐρθεῖ στὴ Μόσχα με συστατικὴ ἐπιστολή τοῦ Δοσίθεου Πατριάρχου Ἱεροσολύμων. Ἀλλοῦ ὀνομάζεται Ἰωάννης Χριστοδούλου ἢ Χριστόδουλος τοῦ Γεωργίου. ΡΓΑΔΑ, φ. 52, ὀπ. 1, δ. 11, 1705, φφ. 4, 11.

⁴¹ Ὡς «φαγολὰ πράγματα» ἐννοοῦνται τὰ φαγώσιμα. ΡΓΑΔΑ, φ. 52, ὀπ. 1, δ. 11, 1705, φφ. 17-17'.

Ἐνα ἀκόμα παράδειγμα ἀπὸ τὸ τέλος τῆς περιόδου· τὸ 1765, ὁ Ἰωάννης Δημητρίου Πάσαλης (Ἰωάννης Δημητρίου Πάσαλης), γιὰ νὰ ταξιδέψει στὴ Μόσχα, ἀγόρασε δύο ἄλογα καὶ προσέλαβε ἓναν βοηθό. АВПРИ, φ. 7, *Московская Контора КИД*, ὀπ. 3, δ. 173, 1766, φφ. 4-4'.

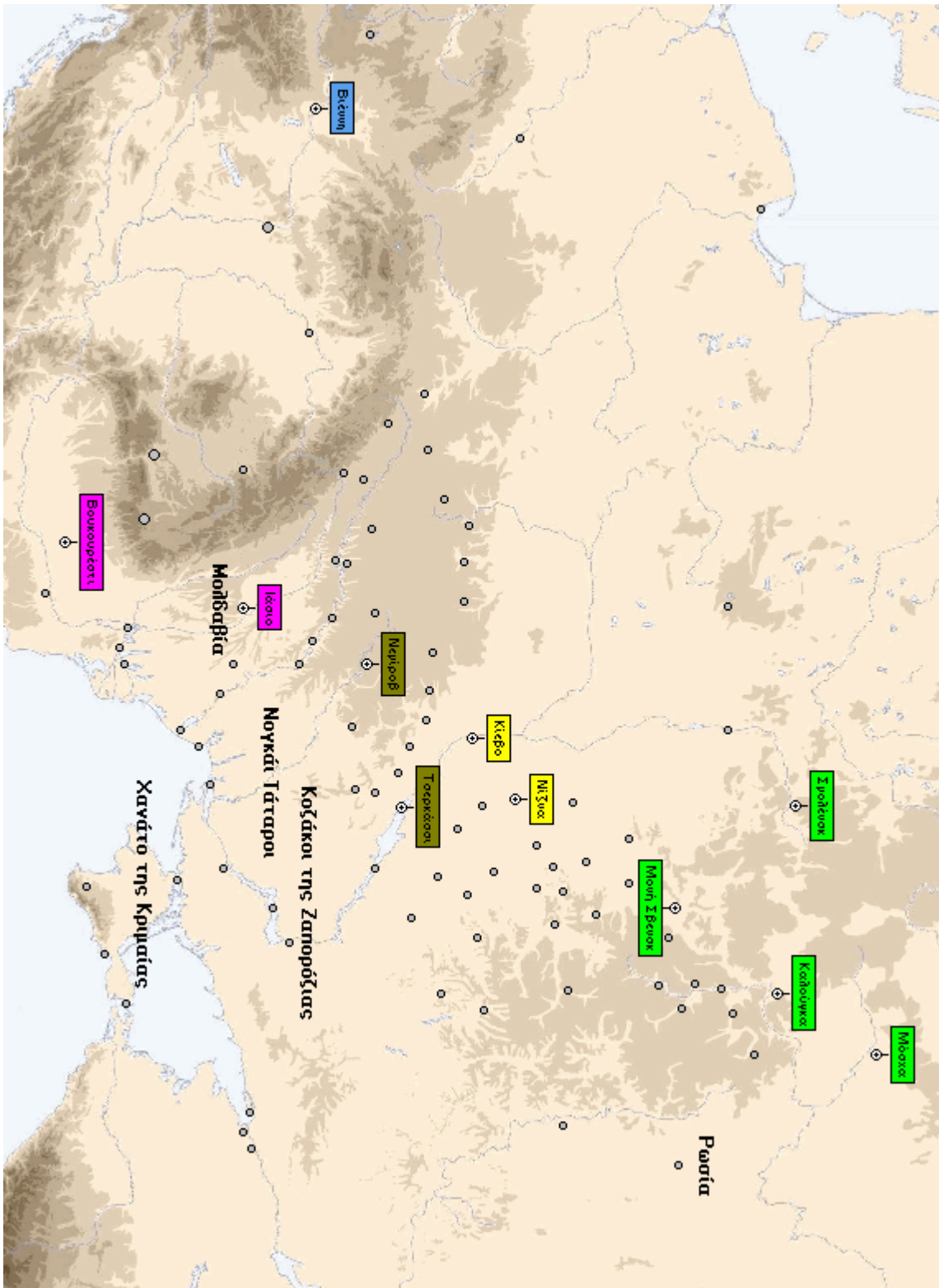
⁴² Ἴδρυμα Ἐθνικῆς Τραπεζῆς, Ἱστορικό καὶ Παλαιογραφικό Ἀρχεῖο, *Μονὴ Ταξιαρχῶν Σερίφου, καταστατικά 3, ὁδοιπορικό ἡγουμένου Καλλινίκου Γρυπάρη*, σσ. 89, σ. 10. [Στὸ ἐξῆς: Καλλίνικος Γρυπάρης, *Ὀδοιπορικό [...]*. Βλ. ἐπίσης Δημήτρης Α. Γιαλαμάς, «Ἀρχιμανδρίτου Καλλινίκου Ἐπιγίγης εἰς τὸ Εὐσεβέστατον Ἰμπερίον τῶν Ὀρθοδόξων Μοσχοβῶν» (1754-1761). Σπάνια μαρτυρία ἀπὸ τὴν ἱστορία τῶν ἐλληνορωσικῶν σχέσεων τοῦ 18^{ου} αἰῶνος», Ἀστέριος Ἀργυρίου, Κωνσταντῖνος Α. Δημάδης, Ἀναστασία Δανάη Λαζαρίδου (ἐπιμ.), *Πρακτικά τοῦ Α' Ευρωπαϊκοῦ Συνεδρίου Νεοελληνικῶν Σπουδῶν, Βερολίνο 2-4 Οκτωβρίου 1998, Ὁ Ἑλληνικὸς Κόσμος Ἀνάμεσα στὴν Ἀνατολή καὶ τὴ Δύση 1453-1981*, τόμος 2^{ος}, Ἀθήνα, 1990, σσ. 199-206.

άλογα και μπορούσαν, στις πιο ευνοϊκές συνθήκες, εφόσον τα έσερναν άλογα, να διασχίσουν μόνο 10 χιλιόμετρα περίπου την ώρα στους εμπορικούς δρόμους της Καζακίας και της Ρωσίας.⁴³ Βεβαίως, οι συνθήκες δεν ήταν τις περισσότερες φορές ευνοϊκές. Το εμπόριο σε ποταμόπλοια, όταν και όπου ήταν εφικτό, ήταν ευκολότερο και φθηνότερο· οι ποταμοί όμως πάγωναν από τον Δεκέμβριο ως τον Μάρτιο.⁴⁴ Ως εκ τούτου, ένα από τα βασικότερα χαρακτηριστικά του εμπορίου δια ξηράς με караβάνια ήταν ο επιπρόσθετος χρόνος για την ολοκλήρωση του κάθε ταξιδιού και το μεγαλύτερο κόστος μεταφοράς σε σχέση με το εμπόριο στα ποτάμια της περιοχής ή μέσω θαλάσσης. Όπως θα φανεί στη συνέχεια (I.3), το αυξημένο κόστος του εμπορίου με караβάνια καθόριζε και τις μορφές των εμπορευμάτων που μετέφεραν οι Ρωμιοί στην Καζακία και τη Ρωσία.

⁴³ Για τα κάρα της Ρωσίας, βλ. Richard Hellie, *The Economy and Material Culture of Russia 1600-1725*, Chicago, Λονδίνο, 1999, σ. 475. Janet M. Hartley, *A Social History of the Russian Empire [...]*, σ. 158. Philip D. Curtin, *Cross-cultural trade in world history*, Cambridge, 1984, σ. 191. Βλ. επίσης Volodymyr Kubijovyč (επιμ.), *Ukraine, A Concise Encyclopaedia*, τόμος 1^{ος}, Toronto, 1963, σ. 297.

⁴⁴ H.D. Seymour, *Russia on the Black Sea and Sea of Azof, being a narrative of travels in the Crimea and bordering provinces*, Λονδίνο, 1855, σ. 326. Για τις δυσκολίες και το κόστος του εμπορίου μέσω ξηράς, βλ. Stephen Velychenko, «Cossack Ukraine and the Baltic Trade 1600-1648. Some Observations on an Unresolved Issue», I.S. Koropeckyj (επιμ.), *Ukrainian Economic History, Interpretive Essays*, Harvard, 1991, σσ. 151-171, ιδ. σ. 161.

2.2.i Καραβάνια

2.3 Πόσοι ήσαν οι Ρωμιοί;

Τα караβάνια και οι εμποροπανηγύρεις ήταν βασικά στοιχεία της οικονομικής ζωής της Καζακίας και της Ρωσίας κατά τη διάρκεια του 18^{ου} αιώνα· δεν εξηγούν από μόνα τους όμως για ποιούς λόγους ταξίδεψαν και εγκαταστάθηκαν τόσοι Ρωμιοί στην Καζακία και τη Ρωσία. Ποιοί υπήρξαν οι παράγοντες που τους ώθησαν εκεί και τί τους κρατούσε στα μέρη αυτά; Πριν την ανάλυση όμως των βασικότερων λόγων για το εμπόριο και τη μετανάστευση των Ρωμιών στις περιοχές της Καζακίας και της Ρωσίας κατά την περίοδο 1700-1774, πρέπει να γίνει μια έστω πρόχειρη αξιολόγηση του μεγέθους της εν λόγω μετανάστευσης.

Αυτό είναι ένα ερώτημα το οποίο είναι αδύνατον να απαντηθεί με τα στοιχεία που υπάρχουν. Όπως θα φανεί στη συνέχεια (I.3), η Καζακία και η Ρωσία ήταν αχανείς περιοχές, στις οποίες οι αρχές, όσο και αν το επιθυμούσαν, αδυνατούσαν πρακτικά να ελέγξουν και να καταγράψουν με ακρίβεια τις κινήσεις των πληθυσμών, περιλαμβανομένων των εμπορευόμενων Ρωμιών. Τα αρχεία παρέχουν ενδεικτικά στοιχεία: επιτρέπουν τον σχηματισμό υποθέσεων αλλά όχι και την ακριβή γνώση του συνολικού αριθμού των Ρωμιών, ούτε καν των μελών της Αδελφότητας των Ρωμιών της Νίζνας.⁴⁵

Ο Ιόγκαν Φιλίπ Κιλμπούργκερ στη σύντομη αναφορά του για το εμπόριο της Ρωσίας το 1674 αναφέρεται στην παρουσία Ρωμιών στη Μόσχα: «Συνήθως έρχονται [...] από πενήντα έως εκατό άτομα το χρόνο, και μένουν στη Μόσχα για εμπόριο πολλά χρόνια».⁴⁶ Όσον αφορά την Καζακία του 17^{ου} αιώνα, ο ερευνητής του 19^{ου} αιώνα Ν.Κ. Στοροζέβσκι υπολογίζει ότι αρκετοί Ρωμιοί πρέπει να βρίσκονταν στην περιοχή πριν την εποχή του Μποχντάν Χμελνίτσκι, οπότε ο δεύτερος αποφάσισε να τους χρησιμοποιήσει, για να προωθήσει το εμπόριο στα εδάφη υπό τον έλεγχό του.⁴⁷ Ωστόσο, μόλις δεκαοκτώ άτομα τα οποία ορκίστηκαν στο ρωσικό κράτος αναφέρονται σε κατάλογο των Ρωμιών της Νίζνας το 1682.⁴⁸ Κατά την τελευταία δεκαετία

⁴⁵ Τα μέλη της Αδελφότητας της Νίζνας ήταν πάντοτε λίγα, σε σχέση με το σύνολο των εμπορευόμενων Ρωμιών στην Καζακία.

Παρόμοιο φαινόμενο παρατηρείται και σε άλλες εμπορικές κοινότητες, παραδείγματος χάριν του Σιμπίου, όπου στο δεύτερο ήμισυ του 17^{ου} αιώνα η Κομπανία αριθμούσε εξήντα μέλη, παρ' ότι στην Τρανσυλβανία εμπορεύονταν τότε περισσότεροι από τετρακόσιοι Ρωμιοί. Δέσποινα-Ειρήνη Τσοούρκα-Παπαστάθη, *Η Ελληνική Εμπορική Κομπανία Του Σιμπίου Τρανσυλβανίας 1636-1848, Οργάνωση και Δίκαιο*, Θεσσαλονίκη, 1994, σ. 38.

⁴⁶ Иоганн Филипп Кильбургер, *Краткое известие о русской торговле [...]*, 1915, σ. 364. Βλ. επίσης Α.В. Жилиякова, Α.Д. Шахова, «Гречане в Московии», Ю.В. Иванова (επιμ.), *Греки России и Украины*, Αγ. Πετρούπολη, 2004, σσ. 16-35, ιδ. σ. 24.

⁴⁷ Н.К. Сторожевский, *Нежинские Греки*, Κίεβο, 1863, σσ. 4-5.

⁴⁸ Виталий Эйнгорн, *К истории иноземцев в Старой Малороссии, Отзыв об исследовании М.М. Плохинского, издание Императорскаго Общества Истории и Древностей Российских при Московском Университете*, Μόσχα, 1908, σ. 17. Кость Харлампович, *Нарис V. Ніженські греки й торгівля [...]*, 1999, σ. 88. Евгений Чернухин, «Книга пожертв грецького ніжинського братства 1696-1786 рр.», *Записки Историко-Филологического товариства Андрія Білецького*, τεύχος 1^ο, Κίεβο, 1997, σσ. 91-102 και 144-163, ιδ. σ. 91. [Στο εξής: Евгений Чернухин, *Книга пожертв [...]*, 1997].

του 17^{ου} αιώνα ο αριθμός των Ρωμιών της Νίζνας πρέπει να αυξήθηκε σημαντικά. Παραδείγματος χάριν, μονάχα το έτος 1696 στην πόλη εγκαταστάθηκαν δέκα Ρωμιοί.⁴⁹

Σε δύο καταλόγους των «Γραικών» της Μόσχας του πρώιμου 18^{ου} αιώνα οι οποίοι χρονολογούνται το 1708 και το 1711 αναφέρονται περισσότεροι από ενενήντα «Γραικοί» στη μία περίπτωση και περίπου εβδομήντα στην άλλη.⁵⁰ Δεν καταγράφηκαν στη συγκεκριμένη συγκυρία όλοι οι Ρωμιοί της Μόσχας, εφόσον αρκετοί δεν κατοικούσαν στα Μοναστήρια του Αγίου Νικολάου και του Αγίου Ιωάννου Προδρόμου, όπου και έγινε η καταγραφή.⁵¹ Προφανώς, δεν βρίσκονταν στη Μόσχα τη στιγμή της καταμέτρησης αρκετοί (ίσως και οι περισσότεροι) από τους Ρωμιούς που είχαν ταξιδέψει στην Καζακία και τη Μοσχοβία με τα εμπορεύματά τους κατά τη διάρκεια του 1708 και εν συνεχεία το 1711.

Παρόμοια καταγραφή έγινε στη Νίζνα τον Μάρτιο του 1711, εν όψει του πολέμου μεταξύ Ρωσίας και Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Τότε, οι Ρωμιοί έμποροι της Νίζνας αναγκάστηκαν να υπογράψουν πως δεν θα περνούσαν τα σύνορα κατά τη διάρκεια του πολέμου. Από αυτά τα έγγραφα φαίνεται πως τουλάχιστον διακόσιοι τριάντα δύο «Γραικοί» ήταν προσωρινά ή μόνιμα εγκατεστημένοι στη Νίζνα, αρκετοί εξ αυτών Βλάχοι, Μολδαβοί και άλλοι. Απ' αυτούς ενενήντα επτά άτομα θέλησαν κατά τη συγκεκριμένη συγκυρία να επιστρέψουν στην Οθωμανική Αυτοκρατορία.⁵² Από τα τέλη του 17^{ου} αιώνα και κατά τη διάρκεια όλης της περιόδου που εξετάζεται εδώ συμπληρώνεται και το βιβλίο αφιερωμάτων της Αδελφότητας των Ρωμιών της

⁴⁹ Костантин Харлампович, *Нариси [...]*, 1929, σ. 18.

⁵⁰ РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 2, 1708, фф. 1-75. РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 2, 1711, фф. 1-78.

Η σημασία των καταλόγων θα εξεταστεί παρακάτω, βλ. III.7.

⁵¹ РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 2, 1708, фф. 10, 26^ν.

Για Ρωμιό που είχε σπίτι στη Μόσχα, το 1712, βλ. РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 16, 1712, ф. 8^ν. Ένα άλλο παράδειγμα, ο Ρωμιός Χριστόφορος Κωνσταντίνοβ κατοικούσε ένα διάστημα «στην περιοχή των αστών» («в мещанской слободе»). РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 5, 1700, ф. 4.

Για τις διάφορες διάσπαρτες περιοχές όπου κατοικούσαν οι Ρωμιοί στη Μόσχα το 17^ο αιώνα, βλ. А.В. Жиликова, А.Д. Шахова, «Гречане» в Московии», Ю.В. Иванова (επιμ.), *Греки России и Украины*, Αγ. Πετρούπολη, 2004, σσ. 16-35, ιδ. σσ. 18, 22, 25. Ο Κάπτερεβ υπολογίζει περίπου άλλους 30 που δεν καταγράφηκαν αρχικά στο *Ποσόλκι Πρικάζ*. Н.Ф. Каптерев, *Характер отношений России к Православному Востоку в XVI и XVII столетиях*, Сергиев Посад, 1914, σ. 272.

Για περισσότερα, βλ. III.7.

⁵² РГАДА, ф. 124, *Малороссийские Дела*, оп. -, д. 12, 1711, фф. 1-26. Е.М. Подградская, *Экономические связи Молдавского княжества [...]*, 1980, σ. 80. А.К. Швидько, «Анализ публикаций источников по истории греческой нежинской колонии», *Исследования по археографии и источниковедению отечественной истории XVI-XX вв.*, Межвузовский сборник научных трудов, Днепрпетровск, 1990, σσ. 64-75, ιδ. σσ. 70-71.

Βλ. επίσης Костантин Харлампович, *Нариси [...]*, 1929, σ. 25. Кость Харлампович, *Нарис V. Ніженські греки й торгівля [...]*, 1999, σσ. 88-89. Евген Чернухін, *Книга пожертв [...]*, 1997, σ. 92.

Νίζνας. Οι δεκατέσσερις πρώτοι δωρητές καταγράφονται κατά τη διάρκεια της περιόδου 1696-1699. Συνολικά μέχρι και το 1786 μνημονεύονται διακόσιοι έντεκα δωρητές, σχεδόν αποκλειστικά άνδρες.⁵³

Τον Ιανουάριο του 1713 Ρωμιοί έμποροι απηύθυναν παρακλητική επιστολή στον Πέτρο Α', παραπονούμενοι ότι δεν τους επιτρέπεται λόγω των διαταγμάτων του ρωσικού κράτους περί εμπορίου εν καιρώ αυξημένης έντασης να περάσουν με τα εμπορεύματά τους από το Κίεβο πίσω στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Όπως εξηγούν:

*Εὐσεβέστατε θεόστεπτε καὶ θεοφύλακτε βασιλεῦ προσκυνοῦμεν τὸ κράτος τῆς μεγάλης σου βασιλείας ἡμεῖς οἱ ἐλάχιστοι δοῦλοι τῆς καὶ οἱ πτωχοὶ **πραγματευταὶ καὶ ξένοι ῥωμαῖοι ὁποῦ ἤμασθαι – ἀπὸ τὰ ἔξω μέρει τῆς τουρκίας** – κατὰ τὸ ὀκάζη τῆς μεγάλης σου βασιλείας – ἤλθαμαι ἐδῶ εἰς τὸ Κίεβον, καὶ ὁ κνάζης δὲν μᾶς ἄφηκεν νὰ πηγένωμε εἰς τὸν τόπον μας καὶ ἐμεῖς ἔχωμεν χρόνον κερὸν καὶ περισσότερο ὁποῦ ἐψονήσαμεν τὸ πρᾶγμα καὶ εἶναι δεμένον τὸ ὁποῖο ἀπὸ τὴν πολυκερίαν μᾶς χαλνὰ καὶ εἶναι κρίμα εἰς ἐμᾶς διότι χανόμεθα ἀπὸ τὸ πρόσωπον τῆς γῆς **ὁποῦ ἤμεσθε περισσότεροι ἀπὸ ἑκατὸν πραγματευτᾶδες** καὶ τὰ ἔξωδὰ μας – ἐσώπαμεν [...] ἔτος σωτρίῳ ασιγῳ ἰαννουάριου 29 εἰς Κίεβον.⁵⁴*

Πρόκειται για εκατό περίπου Ρωμιούς εμπόρους που βρέθηκαν στην Καζακία κατά τη συγκεκριμένη συγκυρία· έμποροι που ταξίδευαν μέσω Κιέβου δεν ήταν εγκαταστημένοι μόνιμα ούτε στην Καζακία ούτε στη Μοσχοβία και επέλεξαν να μη φύγουν λαθραία από την Καζακία. Δεν μπορεί όμως κανείς να ισχυριστεί με βεβαιότητα πως στο συνολικό αριθμό των εκατό αυτών ατόμων δεν υπολογίστηκαν οι βοηθοί και οι δούλοι τους. Επιπλέον, κατά τη διάρκεια του πολέμου ο αριθμός των εμπόρων θα πρέπει λογικά να είχε μειωθεί αισθητά, ενώ πολλοί από αυτούς θα είχαν ασφαλώς κανονίσει να φύγουν, πριν αρχίσουν οι εχθροπραξίες ή έστω λίγο μετά την έναρξη αυτών. Ο αριθμός εκατό, πάντως, αποτελεί πιθανότατα ένα κάτωτατο όριο των Ρωμιών εμπόρων οι οποίοι ταξίδευαν στην Καζακία κάθε χρόνο στις αρχές του αιώνα. Και με βάση αυτή την πληροφορία θα ανέμενε κανείς έναν αρκετά μεγαλύτερο συνολικό αριθμό.

Άλλα, μεταγενέστερα έγγραφα προσθέτουν πληροφορίες αναφορικά με τον αριθμό των Ρωμιών στη Νίζνα. Το 1731 εκατόν είκοσι πέντε Ρωμιοί υπογράφουν ένα επίσημο έγγραφο της Αδελφότητας.⁵⁵ Το 1760 εκατόν

⁵³ *Συνοδικό της Ελληνικής Αδελφότητας της Πόλης Νιέζιν 1696-1786*, τόπος: Κίεβο, βιβλιοθήκη: Βερνάντσκι, κώδικας αρ.: 72.12, φφ. 1-33. Евгений Чернухин, *Книга пожертв [...]*, 1997, σσ. 144-163.

⁵⁴ РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 2, 1713, ф. 1.

Επειδή το χωρίο είναι εκτενές, τονίζω εδώ, όπως και σε επόμενα χωρία, τα σημαντικότερα, κατά τη γνώμη μου, σημεία.

Για περισσότερα, βλ. III.9.

⁵⁵ ГАЧО, ф. 101, оп. 1, д. 4285а, 1779, фф. 1-4. Евгений Чернухин, *Книга пожертв [...]*, 1997, σ. 92.

δέκα τέσσερις υπογράφουν άλλο έγγραφο.⁵⁶ Το έγγραφο σχετικά με την ορκωμοσία των Ρωμιών της Νίζνας κατά την ενθρόνιση της Αικατερίνης Β' το 1762 υπογράφουν διακόσιοι σαράντα δύο Ρωμιοί άνδρες.⁵⁷ Άλλο έγγραφο του 1765 αναφέρεται σε περίπου 150 Ρωμιούς της Νίζνας που κατοικούσαν μόνιμα στην πόλη για αρκετά μεγάλο χρονικό διάστημα.⁵⁸ Εκείνη την περίοδο εκατόν εξήντα τέσσερα σπίτια στη Νίζνα ανήκαν σε Ρωμιούς.⁵⁹ Μόνο ενενήντα ένας Ρωμιοί της Νίζνας έλαβαν μέρος στις εκλογές για τη Νομοθετική Επιτροπή της Αικατερίνης Β' το 1767 (το 7.3 % του συνόλου των ψηφοφόρων της Νίζνας). Το εκλογικό σώμα αποτελείτο όμως αποκλειστικά από άρρενες οι οποίοι διέμεναν μόνιμα στην περιοχή, σε ιδιόκτητες οικίες· τα κριτήρια δε των αρχών της εποχής ήταν ιδιαίτερα αυστηρά, όσον αφορά τη συγκεκριμένη προϋπόθεση.⁶⁰

Από το 1769 πάλι διασώζονται δύο έγγραφα, το πρώτο με κατάλογο των Ρωμιών που κατοικούσαν μόνιμα στη Νίζνα και το δεύτερο με τους Ρωμιούς της Αδελφότητας των Ρωμιών της πόλης οι οποίοι δεν κατοικούσαν εκεί μόνιμα. Ο πρώτος κατάλογος απαριθμεί εκατόν εξήντα Ρωμιούς ενήλικες άρρενες, μόνιμους κατοίκους της πόλης. Τουλάχιστον οι ογδόντα εννέα από αυτούς ζούσαν με τις οικογένειές τους.⁶¹ Ο δεύτερος κατάλογος απαριθμεί τουλάχιστον εκατόν είκοσι έξι εισερχόμενους οι οποίοι δεν ήταν μόνιμοι κάτοικοι της Νίζνας, αλλά θεωρούνταν μέλη της Αδελφότητας των Ρωμιών.⁶² Δύο έγγραφα-παρακλήσεις προς την Αικατερίνη Β' που χρονολογούνται το 1773 υπογράφονται από διακόσια ενενήντα δύο και διακόσια πενήντα τρία, μάλλον εισερχόμενα και εγκαταστημένα, μέλη της Αδελφότητας αντιστοίχως.⁶³

Σύμφωνα, τέλος, με τα επίσημα στοιχεία της απογραφής του 1782 για την πόλη της Νίζνας, ζούσαν εκεί τότε τετρακόσιοι οκτώ Ρωμιοί άντρες και τριακόσιες πενήντα επτά γυναίκες· σαράντα επτά άνδρες και σαράντα

⁵⁶ Χρήστος Π. Λασκαρίδης, *Το Καταστατικό της Ελληνικής Εμπορικής Κοινότητας στη Νίζνα της Ουκρανίας*, Ιωάννινα, 1997, σ. 49.

⁵⁷ ГАЧО, ф. 101, оп. 1, д. 11, 1762-64, фф. 1, 6, 10-12.

⁵⁸ М.М. Плохинский, *Иноземцы в старой Малороссии [...]*, 1905, σ. 168. Αναφέρεται επίσης στο Евген Чернухин, *Книга пожертв [...]*, 1997, σ. 92.

⁵⁹ Кость Харлампович, *Нарис V. Ніженські греки й торгівля [...]*, 1999, σ. 89.

⁶⁰ Г.А. Максимович, *Выборы и наказания в Малороссии в Законодательную Коммиссию 1767*, Νίζνα, 1917, μέρος 1^ο, σσ. 53, 60-61.

Για το διάταγμα της *Συγκλήτου* σχετικά με τη σύνταξη σχεδίου νέου κώδικα και την εκλογή μελών της Νομοθετικής Επιτροπής στη Νίζνα, βλ. ГАЧО, ф. 101, оп. 1, д. 13, 1766, фф. 1-14.

⁶¹ Ο Πλοχίνσκι χρονολογεί το έγγραφο το 1765, ενώ αυτό είναι του 1769. М.М. Плохинский, *Иноземцы в старой Малороссии [...]*, 1905, σ. 210.

⁶² В. Савва, «Материалы из архива нежинских греческих братства и магистрата», *Сборник Историко-Филологического Общества при Институте кн. Безбородко*, τόμος 6^ο, τεύχος 1^ο, Νίζνα, 1909, ιδ. σσ. 1-14. [Στο εξής: В. Савва, *Материалы [...]*, 1909]. А.К. Швидько, «Анализ публикаций источников по истории греческой нежинской колонии», *Исследования по археографии и источниковедению отечественной истории XVI-XX вв.*, Межвузовский сборник научных трудов, Днепрпетровск, 1990, σσ. 64-75, ιδ. σσ. 71-73.

⁶³ Κοσταντίν Харлампович, *Нариси [...]*, 1929, σσ. 64-65. Για εκατόν είκοσι τρεις υπογραφές σε κείμενο του Ιανουαρίου του 1774, βλ. Χρήστος Π. Λασκαρίδης, *Το Καταστατικό [...]*, 1997, σ. 50.

δύο γυναίκες που καταγράφονται ως Βλάχοι, Βούλγαροι και Πέρσες· επίσης δεκαπέντε άνδρες και δεκαεννέα γυναίκες οι οποίοι σημειώνονται ως νεο-βαπτισθέντες Τούρκοι. Συνολικά δηλαδή σημειώνονται περισσότερα από οκτακόσια άτομα μόνιμα εγκαταστημένα στην πόλη. Οι εισερχόμενοι Ρωμιοί (αυτοί δηλαδή που δεν ήταν μόνιμοι κάτοικοι της Νίζνας) πρέπει να ήταν περισσότεροι.⁶⁴

Πληθυσμός της Νίζνας το 1782 ⁶⁵			
Άνδρες και γυναίκες			
Έμποροι Μικράς Ρωσίας	163		
Έμποροι Μεγάλης Ρωσίας	90	253	2,3%
Άλλοι αστοί Μικράς Ρωσίας	4,817		
Άλλοι αστοί Μεγάλης Ρωσίας	88	4,905	44,2%
Κοζάκοι	3,610	3,610	32,5%
Χωριάτες	1.197	1,197	10,8%
Ιερείς και επίκουροί τους	188		
Μοναχοί	34	222	2,0%
Γραικοί	765		
Βλάχοι, Βούλγαροι και Πέρσες ⁶⁶	89		
Νεοβαπτισθέντες Τούρκοι	34	888	8,0%
Ξένοι ρωμαιοκαθολικού δόγματος	27	27	0,2%
Σύνολο	11,102		

⁶⁴ Афанасий Шафонский, Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малья России, из частей коей оно наместничество составлено. Сочинено действительным статским Советником и Кавалером Афанасием Шафонским в Чернигове 1786, Κίεβο, 1851, σσ. 467-478. Н.К. Сторожевский, Нежинские Греки, Κίεβο, 1863, σ. 14.

⁶⁵ Για τον συγκεκριμένο πίνακα, βλ. М. Бережков, Город Нежин в начале XIX века, по списанию московских путешественников (заметки к истории города), Νίζνα, 1895, σ. 12.

⁶⁶ Πιθανότητα Αρμένιοι από την Περσία.

Οι Ρωμιοί αποτελούσαν περίπου το 8% του συνολικού πληθυσμού της Νίζνας κατά την εποχή αυτή, κάτι που δεν εμπόδιζε τον Ρώσο αξιωματούχο Ιβάν Ντολγκоруки στις αρχές του 19^{ου} αιώνα να δηλώσει:

[...] η υπεροχή των Γραικών κατοίκων είναι τέτοια, που εύκολα μπορούμε να τη θεωρήσουμε Γραικική πόλη.⁶⁷

Υπάρχουν και άλλες μνείες για τον πληθυσμό των Ρωμιών σε διάφορες πόλεις της Καζακίας και της Ρωσίας τον 18^ο αιώνα. Στην τρίτη δεκαετία του 18^{ου} αιώνα στο Κίεβο κατοικούσαν τουλάχιστον είκοσι δύο Ρωμιοί έμποροι.⁶⁸ Στην πόλη Ελισαβέτγκραντ στις αρχές της δεκαετίας του 1760 αναφέρονται περίπου πενήντα μόνιμα εγκαταστημένοι Ρωμιοί έμποροι μαζί με τις γυναίκες τους.⁶⁹ Πολλά από τα ίδια επίθετα όμως – Τερναβιώτης και Καραμαλής παραδείγματος χάριν – βρίσκονται στους καταλόγους των Ρωμιών του Κιέβου, της Νίζνας και αλλού.⁷⁰ Περαιτέρω μελέτες στα αρχεία ουκρανικών πόλεων, όπως λόγου χάριν, της Πολτάβας, θα πρόσφεραν οπωσδήποτε χρήσιμα στοιχεία για την εγκατάσταση Ρωμιών και σε άλλες περιοχές.

Σε όλες τις προαναφερθείσες περιπτώσεις πάντως, τέτοιου είδους υπολογισμοί αποτελούν κατώτατο όριο για τον αριθμό των Ρωμιών της Καζακίας. Σχετικά λίγοι έμποροι θα βρίσκονταν στην πόλη της Νίζνας την

⁶⁷ Иван Михайлович Долгорукий, «Славны бубны за горами, или путешествие мое кое куда 1810 года», *Чтения в императорском обществе истории и древностей российских при московском университете*, βιβλίο 2^ο (Απρίλιος-Ιούνιος), βιβλίο 3^ο (Ιούλιος-Σεπτέμβριος), Μόσχα 1869, σσ. 1-170 και 171-356, ιδ. σ. 308. Βλ. επίσης Иван Михайлович Долгорукий, «Путешествие в Киев в 1817 году Князя Ивана Михайловича Долгорукого», *Чтения в императорском обществе истории и древностей российских при московском университете*, Μόσχα, 1870, βιβλίο 2^ο, σσ. 1-208. Επίσης Л. Синицкий, «Путешествия в Малороссию академика Гильденштедта и кн. И.М. Долгорукаго», *Киевская Старина*, έτος δωδέκατο, τόμος XL (40), 1893, Μάρτιος (3), σσ. 412-441. Μ. Бережков, *Город Нежин в начале XIX века [...]*, 1895, σ. 12.

Βλ. και την παρατήρηση του Μ. Jean-Benoit Scherer, «Οι Γραικοί είναι λίγο-πολύ οι μόνοι οι οποίοι εμπορεύονται σ' αυτή την πόλη [...]». Μ. Jean-Benoit Scherer, *Annales de la Petite-Russie ou Histoire Des Cosaques-Saporogues Et Des Cosaques De L' Ukraine, ou de la Petite-Russie, Depuis leur origine jusqu' à nos jours*, Παρίσι, MDCCLXXXVIII (1788), σ. 55.

Για την περιγραφή των Ρωμιών της Νίζνας από τον Μητροπολίτη Μόσχας Πλάτωνα Λεβσίν τον οποίον υποδέχθηκαν τα μέλη της Αδελφότητας το 1804, βλ. Платон Левшин, *Путешествие Высокопреосвященнейшаго Платона митрополита московскаго и разных орденов кавалера, в Киев и по другим Российским городам в 1804 году. Собственною рукою с замечаниями его писанное*. Иждивением бывшего при Особе Его, Кол. Секретаря и Кавалера г. Новосильскаго. Αγ. Πετρούπολη, σσ. 64-65.

Βλ. τελικά και τα σχόλια του αγνώστου συγγραφέα της *Ελληνικής Νομαρχίας*, «Τὸ Τεργέστιον, ἡ Ὀδεσσα, ἡ Νίζνα, καὶ ἄλλαι διάφοραι πόλεις, εἶναι σχεδὸν καταοικημένα ἀπὸ μόνον Ἑλλήνας». Ανών., *Ἑλληνικὴ Νομαρχία, ἥτοι λόγος περὶ ἐλευθερίας*, Γεώργιος Βαλέτας (επιμ.), Αθήνα, 1968 [1806], σ. 128.

⁶⁸ Светлана Мазарати, «Греки Киева (история и современность)», *Записки историко-филологического товариства Андрия Білецького*, τεύχος 1^ο, Κίεβο, 1997, σσ. 67-81, ιδ. σ. 69. Michael F. Hamm, *Kiev, a Portrait, 1800-1917*, Princeton, 1993, σ. 13.

⁶⁹ В. Ястребов, «Греки в Елисаветграде, отрывок из истории колонизации 1754-1777 гг.», *Киевская Старина*, έτος τρίτο, τόμος 8^ο, Απρίλιος (4), 1884, σσ. 673-684, ιδ. σ. 674.

⁷⁰ Ανών., «Киевский обыватель грек Иотий (1741-61)», *Киевская Старина*, έτος δέκατο τέταρτο, τόμος L (50), Ιούλιος (7-8), 1895, σσ. 4-7.

εκάστοτε χρονική στιγμή και πολλοί θα προσπαθούσαν να αποφύγουν τους περιορισμούς που τους επέβαλαν οι κρατικές αρχές στη Μόσχα και αλλού. Ως εκ τούτου δεν παρουσιάζονταν για καταμέτρηση (βλ. Ι.3, III.7).

Ίσως η πιο καλή ένδειξη για τη σημασία του εμπορίου μεταξύ Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, Καζακίας και Ρωσίας και για την παρουσία των Ρωμιών στις συγκεκριμένες περιοχές προέρχεται όχι από τις ελλιπείς μνείες για τους Ρωμιούς εμπόρους στην Καζακία, αλλά από το σύνολο των γουναράδων στην Κωνσταντινούπολη. Οι γουναράδες της Κωνσταντινούπολης αριθμούσαν περισσότερες από επτά χιλιάδες στα μέσα του 18^{ου} αιώνα, ένας τεράστιος αριθμός για την εποχή.⁷¹ Μάλιστα η Συντεχνία των Γουναράδων υπήρξε μια από τις πολυπληθέστερες της πρωτεύουσας. Δεδομένης της ρωσικής προέλευσης των περισσότερων γουनों και δεδομένων των λοιπών εμπορικών συναλλαγών των Ρωμιών που ταξίδευαν στην Καζακία και τη Ρωσία, δεν είναι δυνατόν να υποτιμηθεί η σημασία του εμπορίου και το πλήθος των ανθρώπων στους οποίους άμεσα ή έμμεσα πρόσφερε απασχόληση.⁷²

Σε κάθε περίπτωση όμως οι Ρωμιοί αποτελούσαν μια ελάχιστη μειονότητα στις περιοχές της Καζακίας, πολύ δε περισσότερο της Ρωσίας.⁷³ Όσο ελλιπή κι αν είναι όλα τα στοιχεία για τους πληθυσμούς, μπορεί κανείς να είναι σίγουρος πως οι Ρωμιοί της Καζακίας και της Ρωσίας αυξήθηκαν από εκατοντάδες σε χιλιάδες, αλλά την περίοδο που εξετάζεται δεν πλησίασαν τις δεκάδες χιλιάδες. Έστω κι αν ολοένα και περισσότεροι Ρωμιοί

⁷¹ «Реляция от поверенного в делах при Порте Оттоманской надворного Советника Обескова от 2 Сентября 1752 года [...]», στο Михаил Дмитриевич Чулков, *Историческое описание российской коммерции [...]*, τόμος 2^{ος}, βιβλίο 1^ο, Αγ. Πετρούπολη, 1786, σ. 198.

Βλ. όμως τους χαμηλότερους υπολογισμούς για τον αριθμό των γουναράδων, στον Hülya Tezcan, «Furs and skins owned by the Sultans», Suraiya Faroqhi και Christoph K. Neumann (επιμέλεια), *Ottoman Costumes: From Textile to Identity*, EREN, Istanbul, 2004, σσ. 63-79, ιδ. σ. 71.

⁷² Για γούνες και γουναράδες, βλ. παρακάτω Ι.3.

⁷³ Χωρίς ο αριθμός να είναι ακριβής, ο συνολικός πληθυσμός της Ουκρανίας στην αριστερή (ανατολική) όχθη του Δνεπίερου υπολογίζεται σε πεντακόσιες χιλιάδες, το 1666. Виктор Александрович Романовский, *Перепись населения левобережной Украины 1666 года, ее организация и критическая оценка*, Ставропол, 1967, σ. 308. Την περίοδο 1762-1764, εκτιμάται πως ξεπερνούσε κατά τι το ένα εκατομμύριο, αγρότες στη συντριπτική πλειοψηφία. Ярослав Евгеньевич Водарский, *Население России в конце XVII-начале XVIII века: численность, сословно-классовый состав, размещение*, Μόσχα, 1977, σ. 192. John P. LeDonne, *Ruling Russia, Politics and Administration in the Age of Absolutism 1762-1796*, Princeton, New Jersey, 1984, σ. 306. Janet M. Hartley, *A Social History of the Russian Empire [...]*, 1999, σ. 9.

Όποιοι και να ήταν οι απόλυτοι αριθμοί, ο πληθυσμός της αριστερής όχθης του Δνεπίερου αλλά και των νότιων περιοχών της Ρωσίας αυξανόταν με πολύ γοργούς ρυθμούς. Ярослав Евгеньевич Водарский, *Население России [...]*, 1977, σσ. 224-227. Βάσει της καταγραφής του 1764, ο πληθυσμός της περιοχής του Συντάγματος της Νίζνας απαριθμούσε εκατόν σαράντα μία χιλιάδες επτακόσιους εβδομήντα πέντε άρρενες κατοίκους, εκ των οποίων οι είκοσι μία χιλιάδες εξακόσιοι πενήντα δύο ήταν εκλεγμένοι Κοζάκοι. George Gajecy, *The Cossack Administration [...]*, 1978, τόμος 1^ο, σ. 127. Βλ. επίσης Афанасий Шафонский, *Черниговского наместничества топографическое описание [...]*, 1851, σ. 75.

Ο πληθυσμός της περισσότερο παραγμένης, πολωνικής, δυτικής όχθης του Δνεπίερου ήταν πολύ μικρότερος. Βλ. J.T. Kotilaine, *Russia's Foreign Trade [...]*, 2005, σσ. 422, 431. Ο πληθυσμός της Μοσχοβίας, στο σύνολό της, έχει υπολογιστεί, προς τα τέλη του 17^{ου} αιώνα, στους ένδεκα εκατομμύρια ανθρώπους. Ярослав Евгеньевич Водарский, *Население России [...]*, 1977, σσ. 130, 133, 192. J.T. Kotilaine, *Russia's Foreign Trade [...]*, 2005, σ. 188.

εμπορεύονταν στις περιοχές της Καζακίας και της Ρωσίας, δεν τίθεται ζήτημα σύγκρισης με τη μαζική μετανάστευση Ρωμιών στην Ουκρανία, στα βόρεια παράλια της Μαύρης Θάλασσας, που χαρακτηρίζει την περίοδο μετά το 1774.⁷⁴

⁷⁴ Αξίζει να αναφερθεί συγκριτικά πως το 1760 ο αριθμός των Οθωμανών εμπόρων στην Ουγγαρία υπολογίζεται από το Αυστριακό Εμπορικό Συμβούλιο σε δύο χιλιάδες. Σε ολόκληρη την Ουγγαρία υπήρχαν δεκαεπτά με δεκαοκτώ χιλιάδες εγκαταστημένες οικογένειες, προερχόμενες από την Οθωμανική Αυτοκρατορία. Traian Stoianovich, «Ο κατακτητής ορθόδοξος Βαλκάνιος έμπορος», Σπύρος Ι. Ασδραχάς (εισ., επιλ. κειμ.), Ντόρα Μαμαρέλη (μτφ.), *Η Οικονομική Δομή [...]*, 1979, σσ. 287-346, ιδ. σ. 305.

2.4 Οι αιτίες ροής εμπορευόμενων Ρωμιών στην Καζακία

Η αναζήτηση των αιτιών της παρουσίας Ρωμιών εμπόρων στην Καζακία είναι δύσκολο έργο, κυρίως λόγω των περιορισμένων πληροφοριών για το εμπόριο των Ρωμιών τον 17^ο αλλά και τον 18^ο αιώνα. Δύο είναι τα ερωτήματα που τίθενται ενδιάμεσα: πρώτον, πώς και γιατί ήλεγχαν οι Ρωμιοί το εμπόριο μεταξύ Ρωσίας και Οθωμανικής Αυτοκρατορίας μέσω Καζακίας και Πολωνίας και δεύτερον, πώς και γιατί διαδραμάτισαν ουσιαστικό ρόλο στο εμπόριο εντός της ίδιας της Καζακίας.

Σ' ένα πρώτο επίπεδο είναι προφανές πως η αυξημένη δραστηριότητα των Ρωμιών στο εμπόριο μεταξύ Μοσχοβίας και Οθωμανικής Αυτοκρατορίας ήταν άμεσα συνδεδεμένη με τη γενικότερη άνθιση των εμπορικών δραστηριοτήτων των Ρωμιών εντός της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας κατά τον 17^ο αιώνα και στις αρχές του 18^{ου}. Ο Τράιαν Στοϊάνοβιτς απαριθμεί τους λόγους της ενισχυμένης εμπορικής θέσης των Ρωμιών εντός της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας κατά την περίοδο αυτή, εντοπίζοντάς την, μεταξύ άλλων, στην ανάπτυξη των πόλεων της Αυτοκρατορίας τον 16^ο αιώνα, στην εγκατάσταση σε αυτές πολλών μη Μουσουλμάνων, στην ύπαρξη εξαγωγίμων πλεονασμάτων – κυρίως λόγω της ποιμενικής οικονομίας και της καλλιέργειας βαμβακιού και σιτηρών – καθώς και στις νέες επιχειρηματικές μεθόδους που χρησιμοποιούσαν οι έμποροι.⁷⁵

Εξαιτίας των εμποδίων που αντιμετώπιζαν οι Ρωμιοί στο να επενδύουν σε αγροτική γη αλλά και σε αστικές βιοτεχνίες εντός της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, στρέφονταν αναγκαστικά προς μία πιο ριψοκίνδυνη επένδυση, το εμπόριο.⁷⁶ Η χρόνια αστάθεια και η έλλειψη προφύλαξης που είχε ως συνέπεια τη συρροή πληθυσμών στις πόλεις και τις ορεινές περιοχές, σε συνδυασμό ενδεχομένως με κάποιους περιοριστικούς κανονισμούς της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, όσον αφορά την ενσωμάτωση τέτοιων μεταναστών στις

⁷⁵ Traian Stoianovich, «Ο κατακτητής ορθόδοξος Βαλκάνιος έμπορος», Σπύρος Ι. Ασδραχάς (εισ., επιλ. κειμ.), Ντόρα Μαμαρέλη (μτφ.), *Η Οικονομική Δομή [...]*, 1979, σσ. 287-346, ιδ. σ. 327.

⁷⁶ Όπως σημειώνει ο επηρεασμένος από τους φυσιοκράτες Adam Smith: «Ο άνθρωπος που επενδύει το κεφάλαιό του στη γη, το επιβλέπει και το ελέγχει καλύτερα και η περιουσία του υπόκειται πολύ λιγότερο σε ατυχήματα από όσο η περιουσία ενός εμπόρου [...]. Συνεπώς, για ευνόητους λόγους, το μεγαλύτερο τμήμα των κεφαλαίων κάθε αναπτυσσόμενης κοινωνίας κατευθύνεται πρώτα στη γεωργία, κατόπιν στη βιομηχανία και λιγότερο από όλα στο εξωτερικό εμπόριο». Adam Smith, *The Wealth of Nations*, Λονδίνο, 1999 [1776], τόμος 1^ο, βιβλίο 3^ο, σσ. 480-3.

Στην περίπτωση των Ρωμιών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας όμως, η έλλειψη επαρκούς προστασίας και το αντίξοο πολιτικό κλίμα αναρρούν τη συνηθισμένη προτίμηση για επένδυση σε γη. Βλ. Bruce McGowan, «Part III. The Age of the Ayans, 1699-1812», Halil Inalcik, Donald Quataert (επιμ.), *An Economic and Social History of the Ottoman Empire 1300-1914*, Cambridge, 1994, σσ. 637-758, ιδ. σ. 641. Deena R. Sadat, «Rumeli Ayanlari: the Eighteenth Century», *Journal of Modern History*, τόμος 44^{ος}, τεύχος 3^ο, 1972, σσ. 346-363, ιδ. σσ. 355-356.

συντεχνίες των πόλεων, προσέφερε – παρά τις διατάξεις – ένα εξαιρετικά ευκίνητο εργατικό δυναμικό για το οποίο οι συνεχείς μετακινήσεις και το εμπόριο αποτελούσαν τακτική επιβίωσης.⁷⁷

Οι Αρμένιοι, οι Εβραίοι αλλά και οι Ρωμιοί βρίσκονταν σε προνομιούχο θέση αναφορικά με το εξωτερικό εμπόριο, διότι ήλεγχαν πολλές από τις συντεχνίες της Κωνσταντινούπολης, περιλαμβανομένης, στην περίπτωση των Ρωμιών, της σημαντικής Συντεχνίας των Γουναράδων.⁷⁸ Οι Χριστιανοί και οι Εβραίοι της Αυτοκρατορίας καλλιεργούσαν επαφές με ξένους εμπόρους, κάτι που οι Μουσουλμάνοι έμποροι απέφευγαν. Ξένοι έμποροι είχαν ανάγκη των ικανοτήτων των γηγενών, για να παρακάμψουν τη δαιδαλώδη γραφειοκρατία και να περατώσουν τις εμπορικές τους συναλλαγές. Ως εκ τούτου, οι Εβραίοι και οι Χριστιανοί πολλάκις προόδευαν επιχειρηματικά.⁷⁹

Στο δεύτερο μισό του 17^{ου} αιώνα και στις αρχές του 18^{ου} σημειώθηκε σημαντική αύξηση του εμπορίου μεταξύ της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και των κρατών δυτικότερα αυτής. Με τη δραματική αύξηση του κρατικού προϋπολογισμού διαμορφώθηκαν, με επίκεντρο το κρατικό θησαυροφυλάκιο, οι απαρχές μιας εκκολαπτόμενης κεφαλαιαγοράς.⁸⁰ Οθωμανοί μέγιστοι κτήμονες και κρατικοί αξιωματούχοι επένδυναν στο εμπόριο και συγχρόνως διαμόρφωναν τη ζήτηση για την εισαγωγή ειδών πολυτελείας.⁸¹ Ρωμιοί έμποροι στη Ρωσία των αρχών του 18^{ου} αιώνα, μεταξύ αυτών ο Χριστόφορος Γεωργίου, ο Ράλλης Ιωάννου, ο Γεώργιος Ιωάννου και ο Μιχαήλ Δημήτριο Μερζάν, επωφελήθηκαν από τις επενδύσεις Οθωμανών αξιωματούχων.⁸² Ο Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος υπήρξε σημαντικός χρηματοδότης τέτοιων εμπορικών αποστολών, επενδύοντας, παραδείγματος χάριν, στις δραστηριότητες του Καπετάν Παρασκευά που ταξίδεψε στη Μόσχα

⁷⁷ Bruce McGowan, «Part III. The Age of the Ayans, 1699-1812», Halil Inalcik, Donald Quataert (επιμ.), *An Economic and Social History of the Ottoman Empire 1300-1914*, Cambridge, 1994, σσ. 637-758, ιδ. σσ. 646 και 697.

⁷⁸ Robert Mantran, «Foreign Merchants and the Minorities in Istanbul during the Sixteenth and Seventeenth Centuries», Benjamin Braude, Bernard Lewis (επιμ.), *Christians and Jews in the Ottoman Empire, The Central Lands*, τόμος 1^{ος}, Λονδίνο, 1982, σσ. 127-141, ιδ. σ. 130. Για τη συντεχνία των γουναράδων, βλ. Βασ. Βλ. Σφυροέρα, *Επισκόπηση Οικονομική και Δημογραφική του Τουρκοκρατούμενου Ελληνικού Χώρου (1669-1821)*, Αθήνα, 1979, σ. 11.

⁷⁹ Σύμφωνα με τους Οθωμανούς, οι άπιστοι έκαναν αιτήσεις, για να εμπορευούνται, και οι Μουσουλμάνοι τους τις παραχωρούσαν, όχι ως αποτέλεσμα αμοιβαίας συμφωνίας αλλά μάλλον ως εκχώρηση προνομίων. Robert Mantran, «Foreign Merchants and the Minorities in Istanbul during the Sixteenth and Seventeenth Centuries», Benjamin Braude, Bernard Lewis (επιμ.), *Christians and Jews in the Ottoman Empire, The Central Lands*, τόμος 1^ο, Λονδίνο, 1982, σσ. 127-141, ιδ. σ. 132.

⁸⁰ Edhem Eldem, Daniel Goffman και Bruce Masters, *The Ottoman City between East and West: Aleppo, Izmir and Istanbul*, Cambridge, 1999, σσ. 174-176.

⁸¹ Traian Stoianovich, «Ο κατακτητής ορθόδοξος Βαλκάνιος έμπορος», Σπύρος Ι. Ασδραχάς (εισ., επιλ. κειμ.), Ντόρα Μαμαρέλη (μτφ.), *Η Οικονομική Δομή [...]*, 1979, σσ. 287-346, ιδ. σ. 302. Kemal H. Karpat, «Ottoman Relations with Balkan Nations After 1683», Kemal H. Karpat, *Studies on Ottoman Social and Political History, Selected Articles and Essays*, Leiden, Boston, Köln, 2002, σσ. 385-433, ιδ. σσ. 404-405. Edhem Eldem, «Structure et acteurs du commerce international d'Istanbul au XVIIIe Siecle», Daniel Panzac (επιμ.), *Les Villes Dans l'Empire Ottoman: Activités et Sociétés*, Παρίσι, 1990, σσ. 243-272, ιδ. σ. 264.

⁸² РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 4, 1703, фф. 23-23^ν. Για τον Μερζάν, βλ. РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 3, 1714, ф. 36. Για δάνειο από το κρατικό θησαυροφυλάκιο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, με σκοπό το εμπόριο με τη Ρωσία, βλ. РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 7, 1704, ф. 1^ν.

στις αρχές του 18^{ου} αιώνα.⁸³ Η αύξηση του εμπορίου των Ρωμιών με τη Ρωσία αντικατόπτριζε λοιπόν μια γενικότερη άνθιση στο εμπόριο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.⁸⁴

Ήδη πριν την εγκατάσταση των Φαναριωτών Ηγεμόνων, οι περιοχές της Μολδοβλαχίας πρόσφεραν κεφάλαια και λειτουργούσαν ως εφιαλτήρια για τις εμπορικές εξορμήσεις προς τον Βορρά. Από τα τέλη του 17^{ου} αιώνα ο Βοεβόδας της Βλαχίας Κωνσταντίνος Μπασαράμπας Μπρανκοβάνος είχε εδραιώσει μια πολιτική προσέλκυσης Ρωμιών εμπόρων στις περιοχές που ο ίδιος ήλεγχε.⁸⁵ Πριν ξεκινήσουν για τη Μολδοβλαχία οι νέοεκλεγέντες Φαναριώτες Ηγεμόνες, συναντούσαν τραπεζίτες και εμπόρους στην πρωτεύουσα, αποβλέποντας στην εξασφάλιση του μέγιστου δυνατού ιδίου οφέλους από το συνήθως πρόσκαιρο αξιωματά τους.⁸⁶

Εξίσου σημαντικός για την εξάπλωση του εμπορίου των Ρωμιών μεταξύ Ρωσίας και Οθωμανικής Αυτοκρατορίας ήταν ο ρόλος που διαδραμάτιζαν τα μοναστήρια και ο ανώτερος κλήρος της ορθόδοξης Ανατολής. Οι ιερωμένοι οι οποίοι κατέφθαναν στη Μόσχα κατά τη διάρκεια του 17^{ου} αιώνα για τη συγκομιδή της ελεημοσύνης του Τσάρου ταξίδευαν με «συγγενείς» εμπόρους οι οποίοι επωφελούνταν από την παροχή μέσων μεταφοράς μεταξύ Πουτίβλ και Μόσχας καθώς και από το σιτηρέσιο, «κορμλένιε», που παρείχαν στους ιερωμένους οι ρωσικές αρχές.⁸⁷

Εκτός από τους Ρωμιούς, υπήρχαν και άλλες ομάδες που θα μπορούσαν ενδεχομένως να είχαν επωφεληθεί από αυτή τη συγκυρία ανάπτυξης του εμπορίου μεταξύ Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και Ρωσίας. Οι

⁸³ Я.С. Гросул (επιμ.), *Исторические связи народов СССР и Румынии [...]*, τόμος 3^{ος}, 1970, σ. 233.

Για το όλο θέμα, βλ. III.9.

⁸⁴ Σύμφωνα με τους όρους των Συνθηκών του Κάρλοβιτς το 1699 και του Πασσάροβιτς το 1718, οι δασμοί που πλήρωναν οι έμποροι μεταξύ Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και Αυστρίας μειώθηκαν. Επίσης, μία σειρά επιπρόσθετων μέτρων απελευθέρωσε το εμπόριο και συνεισέφερε στη δημιουργία μιας ανθηρής ομάδας εμπόρων. Αυτή η κατάσταση συνεχίστηκε τουλάχιστον μέχρι την επανάσταση του Πατρόνα Χαλίλ το 1730 κατά τη διάρκεια της οποίας καταστράφηκαν οι επαύλεις πολλών εύπορων κατοίκων στην Κωνσταντινούπολη. Kemal H. Karpat, «Ottoman Relations with Balkan Nations After 1683», Kemal H. Karpat, *Studies on Ottoman Social and Political History, Selected Articles and Essays*, Leiden, Boston, Koln, 2002, σσ. 385-433, ιδ. σ. 396.

Βλ. την περίπτωση του Jaszunksag (Τζασκουνσάγκ), μεταξύ των ποταμών Δούναβη και Τίσιτσα, καθ' οδόν προς την Πέστη και τη Βιέννη όπου το εμπόριο των Ρωμιών εκείνη την εποχή άνθιζε, Izabella Papp, «Greek Merchants in the Eighteenth Century Jászunkság», *Balkan Studies*, τόμος 30^ο, τεύχος 2^ο, 1989, σσ. 261-289. Επίσης, βλ. Paul Cernovodeanu, «Les Marchands Balkaniques, Intermédiaires du Commerce Entre L'Angleterre, La Valachie Et La Transylvanie Durant Les Années 1660-1714», *Actes du 1er Congres International Des Etudes Balkaniques Et Sud-est Européennes*, τόμος 3^{ος}, Σοφία, 1969, σσ. 649-658, ιδ. σ. 651.

⁸⁵ Για παράδειγμα ανάμειξης του Ηγεμόνα της Βλαχίας στο εμπόριο με τη Ρωσία, στις αρχές του αιώνα, βλ. ΡΓΑДА, φ. 52, οπ. 1, δ. 7, 1704, φφ. 1-2. Sevket Pamuk, *A Monetary History of the Ottoman Empire*, Cambridge, 2000, σσ. 80-81. Βλ. επίσης Ντόρη Παπαστράτου (επιμ.), *Ο Σιναΐτης Χατζηκυριάκης εκ Χώρας Βουρλά, Γράμματα - Ξυλογραφίες 1688-1709*, Αθήνα, 1981, σσ. 30-31.

⁸⁶ Kemal H. Karpat, «Ottoman Relations with Balkan Nations After 1683», Kemal H. Karpat, *Studies on Ottoman Social and Political History, Selected Articles and Essays*, Leiden, Boston, Koln, 2002, σσ. 385-433.

⁸⁷ Μια ανάλυση της αλληλεξάρτησης ιερωμένων και εμπόρων εμπεριέχεται στο III.8. Για την ελεημοσύνη του Τσάρου προς τους Ορθοδόξους της Ανατολής, βλ. III.9.

Μουσουλμάνοι έμποροι ήταν ωστόσο σε μειονεκτική θέση, όχι μόνο επειδή δεν ήταν ευπρόσδεκτοι στη Ρωσία, αλλά επίσης επειδή απέφευγαν τις εμπορικές συναλλαγές με αλλόθρησκους. Εξ άλλου, οι οθωμανικές αρχές τηρούσαν μάλλον αδιάφορη στάση, όσον αφορά τους υπηκόους της Αυτοκρατορίας που εμπορεύονταν στο εξωτερικό.⁸⁸

Παρ' όλο που Ρώσοι έμποροι, ως επί το πλείστον, δεν ταξίδευαν δυτικά για εμπόριο, σώζονται στα αρχεία μνείες για αρκετούς Ρώσους εμπόρους οι οποίοι ταξίδευαν μέχρι την Κωνσταντινούπολη.⁸⁹ Οι Ρώσοι ήταν

⁸⁸ Bruce McGowan, «Part III. The Age of the Ayans, 1699-1812», Halil Inalcik, Donald Quataert (επιμ.), *An Economic and Social History of the Ottoman Empire 1300-1914*, Cambridge, 1994, σσ. 637-758, ιδ. σ. 729.

⁸⁹ Έτσι ο Ιωάνν Λουκιάνοβ συναντήθηκε εκεί, στις απαρχές του αιώνα, με αρκετούς από αυτούς· αναφέρεται μεταξύ άλλων στον Βασίλη Νικίτιν Πουτιμέτς ο οποίος τον ξενάγησε στην Αγία Σοφία και σε κάποιον Σάββα Βενέδικτο που θα εξορμούσε προσεχώς για το Αζόβ.

Ενδέχεται ο Σάββα Βενέδικτος στον οποίο αναφέρεται ο Λουκιάνοβ να ήταν στην πραγματικότητα ο Σάββα Βλαντισλάβ Ραγκουζίνσκι ο οποίος δεν μπορεί να θεωρηθεί Ρώσος (βλ. III.9). Άλλοι Ρώσοι έμποροι με τους οποίους συναντήθηκε ο Λουκιάνοβ ήταν ο Ιβάν Καντμίν με τον αδελφό του Εράστ Στεπάνοβιτς, αμφότεροι από την Καλούγκα, ένας Ιβάν Ισαήβ και επίσης ένας Ματθαίο Γρηγόριεβ. Иоанн Лукьянов, *Путешествие в Святую Землю [...]*, 1864, σσ. 25, 29, 49, 98-99.

Έγγραφο του Αρχείου του Υπουργείου Εξωτερικών στη Μόσχα αναφέρεται σε μια σειρά Ρώσων εμπόρων στην Κωνσταντινούπολη, στις αρχές του αιώνα, μεταξύ των οποίων ήταν ο Ιβάν Κλοπούκοβ, ο Δαβίδ Ιβανόβ, ο Μακάρ Ροντιόνοβ, ο Ιάκωβ Ιβανίν και ο Γρηγόρη Ματβέεβ (πιθανότατα ο ίδιος με τον Ματθαίο Γρηγόριεβ στον οποίο αναφέρεται ο Λουκιάνοβ). АВПРИ, φ. 2, *Внутренние Коллежские Дела*, оп. 6, том II, д. 4082, 1754-1758, φ. 47.

Καταφθάνοντας το 1704 στην Κωνσταντινούπολη οι ιερομόναχοι Μακάριος και Σίλβεστρος βρήκαν και αυτοί Ρώσους που τους υποδέχτηκαν. Иеромонах Макарий и Селивестр, *Путь нам иеромонахам Макарию и Селивестру из монастыря всемилостиваго Спаса Новгородка Северскаго до Святаго града Иерусалима поклонитися гробу Господню 1704 году [...]*, Μόσχα, 1873, σ. 3.

Ο Βασίλη Μπάρσκι, επίσης, αναφέρεται σε εμπόρους από την Ουκρανία στη Θεσσαλονίκη. «Και από τη Ρώσικη Ουκρανία έρχονται έμποροι διάφοροι, μικροί και μεγάλοι, και φέρνουν από παντού ποικίλα εμπορεύματα». Василий Григорьевич Барский, *Пешеходца Василия Григорьевича Барского Плаки Албова уроженце Киевскаго, Монаха Антимохиѣскаго Путешествие к Святым Местам в Европе, Азии и Африке, находящимся, предпринятое в 1723, и оконченное в 1747 году*, Αγ. Πετρούπολη, 1793, σ. 159.

Μετά την άφιξη του στην Κωνσταντινούπολη το 1766, ένας άλλος Ρώσος προσκυνητής στην Ανατολή, ο πατήρ Ιγνάτιος, σημειώνει: «Όταν προσαράξαμε στην προκυμαία και οι Τούρκοι ανέβηκαν στο πλοίο και άρχισαν διάφορα άτοπα, τότε στάθηκε τυχερός και με πλησίασε ένας έμπορος και με ρώτησε από ποιο μέρος είμαι· του αποκρίθηκα πως είμαι Ρώσος, από την πόλη Κουρσκ, και με πληροφόρησε ταυτόχρονα εκείνος ότι υπήρχε εκεί ένας άλλος έμπορος από την πόλη μας».

Δεν άργησαν να ανταμωθούν οι δύο ξενιτεμένοι συντοπίτες: «[...] λίγο μετά ήρθε και ο ίδιος αυτός ο έμπορος της πόλεώς μας, ονόματι Γρηγόρη Ντριούτσιν. Χάρηκα πάρα πολύ, όταν με πήγε στο σπίτι του και άρχισε να με ρωτά για το Κουρσκ και του διηγήθηκα τα νέα για όλους τους κατοίκους με λεπτομέρειες». Отец Игнатий, «Описание путешествия отца Игнатия в Царьград, Афонскую Гору, Святую Землю и Египет 1766-1776», В.Н. Хитров (επιμ.), *Православный Палестинский Сборник*, τόμος 12^{ος}, τεύχος 3^ο (τεύχος 36^ο), Αγ. Πετρούπολη, 1891, σ. 2.

Το 1768 αναφέρεται ο Σέμεν Σενκόβσκι, Ρώσος έμπορος από το Ελισαβέτγκραντ που εμπορευόταν με την Κωνσταντινούπολη μέσω της πόλης Χατζί-μπέι η οποία αργότερα μετονομάστηκε σε Οδησό. Άλλο μέλος της ίδιας οικογένειας, ο Φέντορ, εμπορευόταν και αυτός με την Πολη. N.D. Polonska-Vasylenko, «The Settlement of the Southern Ukraine (1750-1775)», *The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the US*, τόμοι 4^{ος}-5^{ος}, καλοκαίρι-φθινόπωρο 1955, τεύχη 4^ο(14)-1^ο(15), σ. 262.

Έτσι, ενώ ο μεγαλύτερος Ερμέι Πιρόζνικοβ ήταν ο περισσότερο ακουστός Ρώσος έμπορος στην Κωνσταντινούπολη κατά την περίοδο μεταξύ των δύο πολέμων του 1739 και του 1768, η περίπτωση του παραμένει μόνο ένα παράδειγμα μεταξύ πολλών. Για τον «Ερмей Πιροζνικов», βλ. АВПРИ, φ. 2, оп. 6, том II, д. 4123, 1757-1770, φ. 237. Για άλλους Ρώσους που εμπορεύονταν στην Κωνσταντινούπολη, βλ. АВПРИ, φ. 2, оп. 6, том II, д. 4082, 1754-1758, φφ. 54, 67-8. АВПРИ, φ. 89, *Сношения России с Турцией*, оп. 8, д. 338, 1763, φ. 1. Επίσης Μ. Jean-Benoit Scherer, *Histoire Raisonnée du Commerce De La Russie*, τόμος 1^{ος}, Παρίσι, MDCCLXXXVIII (1788), σσ. 218-220.

όμως και αυτοί σε δυσκολότερη θέση, όσον αφορά τον έλεγχο του εμπορίου.⁹⁰ Πιο συγκεκριμένα, όσον αφορά το εμπόριο με την Οθωμανική Αυτοκρατορία, οι Ρώσοι έμποροι βρίσκονταν σε μειονεκτική θέση σε σχέση με Αρμένιους και Ρωμιούς, λόγω της συχνής αντιπαράθεσης του κράτους τους με τους Οθωμανούς που είχε ως συνέπεια την αύξηση των κινδύνων και του κόστους του εμπορίου. Σε αντίθεση με Αρμένιους, Εβραίους και Ρωμιούς, οι Ρώσοι έμποροι δεν είχαν το πλεονέκτημα να ανήκουν σε μια μικρή ομάδα ξένων

⁹⁰ Ο Ρώσος έμπορος αντιμετώπιζε μια σειρά περιορισμών στις δραστηριότητές του μεταξύ των οποίων συμπεριλαμβάνονταν η διαρκής και πολλές φορές στενή επίβλεψη των οικονομικών τους δραστηριοτήτων από την κρατική γραφειοκρατία, το βαρύ φορτίο των φορολογικών και αστικών τους υποχρεώσεων καθώς και η έλλειψη άμεσης πρόσβασης στα όργανα που διαμόρφωναν την πολιτική του ρωσικού κράτους. J. Michael Hittle, «The Service City in the 18th Century», Michael F Hamm (επιμ.), *The City in Russian History*, Kentucky, 1976, σσ. 53-68, ιδ. σ. 54. Isabel de Madariaga, *Russia in the Age of Catherine the Great*, Λονδίνο, 1981, σσ. 92, 476. Alfred J. Rieber, *Merchants and Entrepreneurs in Imperial Russia*, North Carolina, 1982, σ. 8.

Οι Ρώσοι δεν έχαιραν ούτε καν του προνομίου του ελεύθερου εμπορίου με την Καζακία· έπρεπε να πληρώσουν τελωνειακούς δασμούς, για να περάσουν με τα εμπορεύματά τους στην Καζακία από τη Ρωσία. Οι δασμοί αυτοί επέτρεπαν στους ξένους εμπόρους να εισάγουν προϊόντα χωρίς να διατηρούν οι Ρώσοι έμποροι κανένα πλεονέκτημα στις περιοχές της Ουκρανίας.

Επιπλέον, οι κοινωνικές συνθήκες στη Ρωσία εμπόδιζαν τη διαμόρφωση μιας εξωστρεφούς και δυναμικής εμπορικής τάξης. Με τη Συλλογή Νόμων του 1649, η κρατική διοίκηση διαίρεσε τους πληθυσμούς της Μοσχοβίας σε τρεις κλειστές, κληρονομούμενες κατηγορίες: των κρατικών λειτουργών, των αστών και των αγροτών. Η κάθε κατηγορία είχε συγκεκριμένα καθήκοντα και υποχρεώσεις.

Όταν ο Πέτρος Α΄ προχώρησε σε μεταρρύθμιση του ρωσικού διοικητικού συστήματος, αποφάσισε να καταργήσει την ηγετική θέση μιας μικρής ομάδας προνομιούχων εμπόρων, των επονομαζόμενων «γκόστι». Αρνήθηκε να παραχωρήσει το μονοπώλιο του εμπορίου στους εμπόρους, αλλά και να τους εξαιρέσει από τις υποχρεώσεις των «γκόστι». Έτσι οι Ρώσοι έμποροι ούτε απέκτησαν την ασφάλεια των Μοσκοβιτών προκατόχων τους (των «γκόστι»), ούτε απαλλάχθηκαν από τις παλαιές φορολογικές τους υποχρεώσεις. Οι διατάξεις του Πέτρου Α΄ λοιπόν εμπόδιζαν τους εμπόρους να επικρατήσουν έναντι των γηγενών και των ξένων ανταγωνιστών τους. Richard Hellie, «The Stratification of Muscovite Society: The Townsmen», *Russian History*, τόμος 5^{ος}, 1978, σσ. 119-175. Alfred J. Rieber, *Merchants and Entrepreneurs [...]*, 1982, σ. 6. Richard Hellie, «The economy, trade and serfdom», Maureen Perrie (επιμ.), *The Cambridge History of Russia, volume I, From Early Rus' to 1689*, Cambridge, 2006, σσ. 539-558, ιδ. σσ. 542-543, 552-553.

Οι περιορισμοί, επίσης, στην ελευθερία μετακίνησης των δουλοπάροικων στη ρωσική επικράτεια λειτουργούσαν ανασταλτικά, ανακόπτοντας την ανάπτυξη των πόλεων και, ως εκ τούτου, λειτουργώντας ως τροχοπέδη για το εμπόριο. Η νομοθεσία που εδραίωνε τον θεσμό έφθασε μάλιστα στο αποκορύφωμά της επί Αικατερίνης Β΄, σε μια περίοδο όπου η αριστοκρατία της χώρας προσπαθούσε να επωφεληθεί των ευκαιριών που της πρόσφεραν οι εξαγωγές αγροτικών προϊόντων.

Ως εκ τούτου, οι εξαγωγές της Ουκρανίας και της Ρωσίας διογκώθηκαν παράλληλα με τη θεσμοθέτηση κρατικών κανονισμών που περιόριζαν τις ευκαιρίες πολλών Ρώσων να επωφεληθούν αυτής της αύξησης. Η κορύφωση της δουλοπαροικίας συντελέστηκε στα χρόνια της Αικατερίνης Β΄, αποκλείοντας σχεδόν όλους τους χωρικούς από οποιαδήποτε προσωπική νομική υπόσταση και προστασία. Immanuel Wallerstein, *The Modern World System III, The Second Era of Great Expansion of the Capitalist World-Economy 1730s-1840s*, Νέα Υόρκη, 1989, σσ. 160-162.

Για τα σχόλια του Έγκελς όσον αφορά τη σχέση εξαγωγών-δουλοπαροικίας στη Ρωσία της εποχής, βλ. Friedrich Engels, «On Social Relations in Russia», Robert C. Tucker (επιμ.), *The Marx-Engels Reader*, W.W. Norton & Company, Νέα Υόρκη, Λονδίνο, 1978, σσ. 665-677, ιδ. σ. 668.

Η ρωσική κοινωνία, με την αυξημένη εξάρτησή της από τους δουλοπάροικους αγρότες, υπήρξε μια αυστηρά στρωματοποιημένη κοινωνία. Αυτή η κοινωνική δομή δεν ευνοούσε διόλου τη δημιουργία μιας υγιούς και ζωντανής αστικής εμπορικής τάξης. Ως εκ τούτου, οι έμποροι της Ρωσίας συχνά αισθάνονταν μειονεκτικά απέναντι σε άλλες εθνικές ομάδες: Γερμανούς και Αγγλους, Ινδούς, Εβραίους και άλλους. Alfred J. Rieber, *Merchants and Entrepreneurs [...]*, 1982, σ. 41. Martyn Rady, *The Tsars, Russia, Poland and the Ukraine*, Λονδίνο, 1990, σ. 67.

Για τους Ινδούς στο Αστραχάν, βλ. J.T. Kotilaine, *Russia's Foreign Trade [...]*, 2005, σσ. 480-484.

εμπόρων που αλληλοϋποστηρίζονταν έναντι των διαφόρων κρατών στα οποία σύχναζαν και έναντι των γηγενών πληθυσμών των κρατών αυτών.⁹¹

Η Αρμένικη Κομπανία με βάση τη Νέα Ιούλφα στα προάστια του Ισφαχάν στην Περσία ήλεγχε το εμπόριο μεταξιού μεταξύ Περσίας, Αστραχάν και Μόσχας. Συχνά Αρμένιοι ταξίδευαν και παραπέρα, μέχρι τη Βαλτική ή τη Σουηδία και από εκεί στην υπόλοιπη Ευρώπη.⁹² Ενίοτε Αρμένιοι εμπορεύονταν σε συνεργασία με Ρωμιούς, ή Ρωμιοί εμπορεύονταν μεταξύ επωφελούμενοι των ίδιων προνομίων με τους Αρμένιους.⁹³ Στη Μόσχα, Αρμένιοι και Ρωμιοί συγκατοικούσαν στο Μοναστήρι του Αγίου Ιωάννη Προδρόμου, ένα από τα δύο μοναστήρια όπου διέμεναν οι Ρωμιοί.⁹⁴ Άλλοι Αρμένιοι πραγματευόνταν με βάση την Κριμαία, κάτι που

⁹¹ Η αλληλοεμπιστοσύνη που προσέφεραν οι μικρότερες ομάδες εξηγεί εν μέρει και τη σταδιακή επικράτηση των Σταροβέρτσων (Παλαιόπιστων ή Σχισματικών) στο εμπόριο της Ρωσίας, κατά τη διάρκεια του 18^{ου} και 19^{ου} αιώνα. Αυτοί όμως, όπως και οι Ρωμιοί, έχαιραν ορισμένων απαλλαγών. Σύμφωνα με συνοδική πράξη του 1721, οι Σταροβέρτσοι έμποροι αποκλείονταν από κάθε υπηρεσία δημόσιας αρχής. Αυτός ο αποκλεισμός τους από χρονοβόρες διαδικασίες όμως, κατέληγε σε πλεονέκτημα έναντι των ντόπιων Ορθόδοξων εμπόρων. Α.Α. Преображенский, «Русское купечество XVII века: социальный облик, самосознание», Α.В. Семенова, Α.В. Демкин, Β.Б. Перхавко (επιμ.), *Κупечество в России XV-середина XIX века. Сборник статей*, Москва, 1997, σσ. 57-95, ιδ. σσ. 79-80. Α.В. Демкин, «Купечество в России в XVIII веке», Э.Г. Истомина, Α.В. Демкин, Ю.А. Тихонов (επιμ.), *Исследования по истории России XVI-XVIII вв. Сборник статей в честь 70-летия Я.Е. Водарского*, Μόσχα, 2000, σ. 161.

Αξίζει να σημειωθούν εδώ και τα κρυφά εμπόδια στο εμπόριο των Ρώσων με την Οθωμανική Αυτοκρατορία. Το 1763, όταν οι ρωσικές αρχές εξέτασαν τους λόγους για τους οποίους οι Ρώσοι έμποροι ήταν λιγότερο αποτελεσματικοί από τους Ρωμιούς στην εξαγωγή μεταξιού και μαλλιού από την Κωνσταντινούπολη, εστίασαν την προσοχή τους ακριβώς στα κρυφά εμπόδια που τους δημιουργούσαν άλλες ομάδες εμπόρων. АВПРИ, φ. 89, оп. 8, д. 333, 1763, φ. 9.

Για τον ρόλο των μειονοτήτων που πρόσφεραν έτομα δύκτια αλληλοϋποστήριξης στο εμπόριο, βλ. επίσης Fernand Braudel, *The Wheels of Commerce, Civilization and Capitalism 15th-18th Century*, Sian Reynolds (μτφ.), τόμος 2^{ος}, Λονδίνο, 1982 [Παρίσι, 1979], σσ. 165-167.

Το όλο θέμα των εμποδίων στο ελεύθερο εμπόριο θα εξεταστεί στο Ι.3.

⁹² Βλ. παραδείγματος χάριν την περίπτωση του Αρμένιου εμπόρου Ιακώβ Νταβιέντοβ ο οποίος ταξίδευε επανειλημμένα από το Ισφαχάν στην Ολλανδία. Corneille Le Brun, *Voyages de Corneille le Brun par la Moscovie en Perse et aux Indes Orientales*, τόμος 1^{ος}, Άμστερνταμ, 1718, σ. 61.

Βλ. επίσης Fernand Braudel, *The Wheels of Commerce [...]*, 1982, σσ. 154, 159. Philip D. Curtin, *Cross-cultural trade [...]*, 1984, σσ. 202-203. Ina Baghdiantz McCabe, «La diaspora marchande arménienne de la Nouvelle-Djoulfa et sa fonction dans l'État séfévide: un modèle théorique à revisiter», Michel Bruneau, Ioannis Hassiotis, Martine Hovanessian, Claire Mouradian (επιμ.), *Arméniens et Grecs en diaspora: approches comparatives*, Αθήνα, 2007, σσ. 77-84.

Για εξελίξεις στο εμπόριο των Αρμενίων με την Περσία και την Οθωμανική Αυτοκρατορία κατά τη διάρκεια του 18^{ου} αιώνα, βλ. Ж.А. Ананян, «Армянское купечество в России (1660-1830)», Α.В. Семенова, Α.В. Демкин, Β.Б. Перхавко (επιμ.), *Κупечество в России XV-середина XIX века*, Μόσχα, 1997, σσ. 232-261, ιδ. σ. 241.

⁹³ Ο Παύλο Δημητρίεβο, ο Παύλο Νικακίεβ και οι Μακεδόνες Ανδρέας και ο Δημήτρης Νικολάου με τη μητέρα τους Χρυσάνθη, είναι παραδείγματα Ρωμιών που εμπορεύονταν με τους βοηθούς τους μέσω Αστραχάν και Περσίας, σε συνεργασία με Αρμένιους εμπόρους. ΡΓΑДА, φ. 52, оп. 1, д. 2, 1711, φφ. 29, 32-32^γ. Για το εμπόριο μεταξιού του Δημήτρη Νικολάου, βλ. επίσης ΡΓΑДА, φ. 52, оп. 1, д. 4, 1711, φ. 1.

Ο Ρωμιός Παρασκευάς Θεοδώρου ήταν ένας από τους πολλούς Ρωμιούς που δανειζόταν χρήματα από Αρμένιους εμπόρους. ΡΓΑДА, φ. 52, оп. 1, д. 10, 1705, φ. 12.

Για άλλα παραδείγματα εμπορικών σχέσεων μεταξύ Ρωμιών και Αρμενίων, βλ. ΡΓΑДА, φ. 158, *Приказные дела новых лет*, оп. 2, д. 3, 1710, φ. 55. ΡΓΑДА, φ. 52, оп. 1, д. 16, 1712, φφ. 1-10. ΡΓΑДА, φ. 158, оп. 2, д. 57, 1713, φ. 1.

⁹⁴ Βλ. τις αναφορές σε Ρωμιούς και Αρμένιους μάρτυρες, στο ΡΓΑДА, φ. 52, оп. 1, д. 14, 1718, φ. 15.

τους επέτρεπε να εξαπλωθούν στην Καζακία, όταν το εμπόριο μεταξύ των δύο αυτών περιοχών άρχισε να ανθεί.⁹⁵ Ήταν όμως λιγοστοί στην Καζακία και δεν φαίνεται να διαδραμάτισαν ιδιαίτερο ρόλο στο εμπόριο γουναρικών.⁹⁶

Όσον αφορά το εμπόριο μεταξύ Μόσχας και Κωνσταντινούπολης μέσω Νίζνας, εμπόριο στο οποίο οι Αρμένιοι δεν έπαιζαν κάποιο ιδιαίτερο ρόλο, η υπεροχή των Ρωμιών εμπορών έναντι άλλων ομάδων δεν πέρασε απαρατήρητη από κρατικούς αξιωματούχους της Ρωσίας. Είναι ενδεικτικό πως ο Ρώσος Πρέσβυς στην Κωνσταντινούπολη από το 1752 ως το 1768 Αλεξί Μιχαήλοβιτς Ομπρεσκόβ παραπονούνταν για τους συμπατριώτες του εμπόρους:

[...] Δεν βρέθηκε κανένας ικανός να ιδρύσει σπουδαία επιχείρηση στο Τσαργκράντ, παρ' όλο που έχουν τα πλήρη δικαιώματα· εμπορεύονται [...] σε τόση ακαταστασία, που καταντάει αξιολύπητο.⁹⁷

Η συγκριτική αδυναμία των Ρώσων εμπορών έναντι των Ρωμιών φαίνεται και στις δυσκολίες που αντιμετώπιζαν στις προσπάθειες τους να καλύψουν τις ανάγκες του ρωσικού κράτους για την παροχή χρημάτων για τη ρωσική αποστολή στη Κωνσταντινούπολη (βλ. III.9).⁹⁸ Η εδραιωμένη τους θέση και στις δύο πρωτεύουσες, η ευχέρεια να πωλούν τις γούνες απευθείας στην αυλή του Σουλτάνου, το ανεπτυγμένο πνεύμα συλλογικότητας και η κατ' επέκταση αμεσότερη πρόσβαση στις πληροφορίες που μεταδίδονταν μεταξύ των εμπορών, αποτελούσαν τα κύρια συγκριτικά πλεονεκτήματα των Ρωμιών έναντι των Ρώσων αλλά και έναντι άλλων εμπορών.

⁹⁵ Παραδείγματος χάριν, ο Αρμένιος συνοδοιπόρος του Κλέμαν. Клеман, *Клеманово путешествие [...]*, 1783, σ. 25. Βλ. επίσης Yaroslav Dashkevych, «Armenians in the Ukraine at the Time of Hetman Bohdan Xmel'nyc'kyj (1648-1657)», *Harvard Ukrainian Studies*, τόμοι 3^{ος}/4^{ος}, μέρος 1^ο, 1979-1980, σσ. 166-88, ιδ. σσ. 166, 171.

⁹⁶ Είναι ενδιαφέρον ότι σε εμπορικό εγχειρίδιο των Αρμενίων που εκδόθηκε στο Άμστερνταμ τα τελευταία χρόνια του 17^{ου} αιώνα και στο οποίο περιγράφονται οι διάφορες περιοχές όπου δραστηριοποιούνταν οι Αρμένιοι δεν αναφέρεται ούτε η Νίζνα ούτε η Καζακία. Kéram Kévonian, «Marchands Arméniens au XVIIe siècle, A propos d' un livre arménien publié à Amsterdam en 1699», *Cahiers du Monde Russe et Soviétique*, τόμος 16^{ος}, τεύχος 2^ο, Απρίλιος-Ιούνιος 1975, σσ. 199-244, ιδ. σ. 202.

Αρμένιοι όμως υπήρχαν στη Νίζνα, όπως προκύπτει από τα σχόλια του Τσουλόκβ. Михаил Дмитриевич Чулков, *Историческое описание российской торговли [...]*, τόμος 2^{ος}, βιβλίο 1^ο, Αγ. Πετρούπολη, 1786, σ. 10.

Αρμένιοι στη Νίζνα αναφέρονται επίσης, στις αρχές του 19^{ου} αιώνα, από τους ταξιδιώτες Μπάντις Καμένσκι (Бантыш-Каменский, ο οποίος σημείωσε ότι εμπορεύονταν σε συνεργασία με τους Ρωμιούς), και Ιβάν Ντολγκορούκι. Д. Бантыш-Каменский, *Путешествие в Молдавию, Валахию и Сербию*, Μόσχα, 1810, σ. 184. М. Бережков, *Город Нежин в начале XIX века [...]*, 1895, σ. 13.

⁹⁷ «Τσαργκράντ» δηλαδή «Σταμπούλ». В.А. Уляницкий, *Дарданеллы, Босфор и Черное Море в XVIII веке*, Μόσχα, 1883, σ. 84.

Χαρακτηριστική της έλλειψης κατανόησης των κοινωνικών συνθηκών που διαμορφώνουν μία ενεργή εμπορική τάξη είναι και η παρατήρηση του Felix Beaujou, στα τέλη του αιώνα: «Οι Γρακοί είναι οι αποκλειστικοί παράγοντες σ' αυτό το εμπόριο· οι Ρώσοι είναι ανόητοι και ανίκανοι να λάβουν μέρος στο εμπόριο αυτό». Felix Beaujour, *A view of the commerce of Greece formed after an annual average from 1787 to 1797*, Thomas Hartwell Horne (μτφ.), Λονδίνο, 1800, σ. 317.

⁹⁸ Όταν το 1761 ζητήθηκε από τους Ρώσους Ζουραβλέβ που εμπορεύονταν με την Κωνσταντινούπολη να δανείσουν στον Ρώσο Πρέσβυ Ομπρεσκόβ έξι χιλιάδες ρούβλια, αυτοί αδυνατούσαν, ενώ ο Ρωμιός της Νίζνας Δημήτρης Αναστάσιεβ ανταπεξήλθε στην παράκληση και χορήγησε το ζητούμενο ποσό. АВПРИ, ф. 7, оп. 3, д. 24, 1761, фф. 1, 9.

Τα προαναφερθέντα στοιχεία επιτρέπουν τη μερική αιτιολόγηση της υπεροχής των Ρωμιών οι οποίοι αντιμετώπιζαν μικρότερα εμπόδια στο διακομιστικό εμπόριο Μόσχας-Κωνσταντινούπολης απ' ότι οι αντίστοιχοι Ρώσοι ή Μουσουλμάνοι έμποροι. Δεν εξηγούν όμως την εμπορική δραστηριότητα των Ρωμιών στην ενδοχώρα της Καζακίας και της Ρωσίας. Προκειμένου να δοθεί μια εξήγηση για το πως κατάφεραν οι Ρωμιοί να διαδραματίζουν σημαντικό εμπορικό ρόλο στο εσωτερικό της Καζακίας, είναι αναγκαία μια σύντομη περιγραφή των χαρακτηριστικών της συγκεκριμένης αυτής περιοχής.

Οι ευρύτερες περιοχές της Καζακίας και της νότιας Ρωσίας κατοικούνταν από Κοζάκους.⁹⁹ Οι Κοζάκοι όμως παρουσίαζαν ποικιλία χαρακτηριστικών. Παραδείγματος χάριν, στις περιοχές της Ζαπορόζιας ή στις εκβολές του ποταμού Ντον και ανατολικότερα, υπήρξαν ακρίτες – συχνά δραπέτες από τα γύρω κράτη και ιδιαίτερος από τη Ρωσία – που ζούσαν από την αλιεία ή τη ληστεία και τον πόλεμο.¹⁰⁰

Στις αρχές του 18^{ου} αιώνα οι περιοχές της αριστερής όχθης του Δνείπερου, το λεγόμενο σε σημερινή ορολογία «Χετμανάτο», διοικούνταν από τον εκάστοτε Χατμάνο. Οι Κοζάκοι του «Χετμανάτου» αποτελούσαν ένα στρώμα ελεύθερων και σχετικά εύπορων αγροτών με τα δικά τους χωράφια και συγκεκριμένα προνόμια. Ήταν οργανωμένοι για τις ανάγκες του πολέμου σε δέκα Συντάγματα, με το καθένα να αντιστοιχεί σε κάποια συγκεκριμένη περιοχή· μεταξύ αυτών ήταν και το Σύνταγμα της Νίζνας. Οι ανώτεροι αξιωματούχοι των Συνταγμάτων απάρτιζαν το Συμβούλιο των Πρεσβυτέρων το οποίο λειτουργούσε ως συμβουλευτικό όργανο για τον Χατμάνο. Εκτός από τους Κοζάκους το κάθε Σύνταγμα συμπεριλάμβανε πληθυσμό των δύο άλλων κοινωνικών στρωμάτων της περιοχής: των απλών χωρικών και των αστών. Οι αναλογίες των τριών στρωμάτων υπήρξαν διαφορετικές στην περίπτωση κάθε Συντάγματος.¹⁰¹

Στην πολωνική, δεξιά όχθη του Δνείπερου η οικονομία ασφυκτιούσε εξαιτίας των πολεμικών συγκρούσεων που τάραξαν την Καζακία στο σύνολό της κατά το δεύτερο ήμισυ του 17^{ου} και στις αρχές του 18^{ου} αιώνα,

⁹⁹ Βλ. την εισαγωγή της εργασίας για μια ανάλυση της ορολογίας που χρησιμοποιείται για την περιγραφή των περιοχών όπου εμπορεύονταν οι Ρωμιοί.

¹⁰⁰ Δεν υπήρξαν μεταξύ των Κοζάκων της Ζαπορόζιας τεχνίτες, ούτε έμποροι. Όπως σημειώνει ένας χαρτογράφος, το 1699: «Ανάμεσα στους Κοζάκους υπάρχουν ελάχιστοι χειροτέχνες ή τεχνίτες που μπορούν να τα βγάλουν πέρα με το εμπόριο της τέχνης τους· παράγουν αντικείμενα, μόνο για να καλύψουν τις ανάγκες τους, και τη γεωργία τη θεωρούν ντροπή [...]». Корнелиус Крейс, «Розыскания о Доне, Азовском Море, Воронеже и Азове (с некоторыми сведениями о козаках) учиненные по повелению Петра Великаго вице-адмиралом К. Крейсом в 1699 году и поднесенныя царевичу Алексею Петровичу», *Отечественныя Записки*, τεύχος 53^ο, Σεπτέμβριος, 1824, σσ. 295-318, *Отечественныя Записки*, τεύχος 54^ο, Σεπτέμβριος, 1824, σσ. 46-7, 67.

Για αλλαγές στις σχέσεις των Κοζάκων του Ντον με το ρωσικό κράτος επί Πέτρου Α', βλ. Brian J. Boeck, *Imperial Boundaries: Cossack Communities and Empire-Building in the Age of Peter the Great*, Cambridge, 2009, σσ. 134-171.

¹⁰¹ Η λέξη «σύνταγμα» αποτελεί μετάφραση του ρωσικού «полк». Αντίστοιχα, «Συμβούλιο των Πρεσβυτέρων» είναι μετάφραση του «Старшина». John P. LeDonne, *Ruling Russia [...]*, 1984, σσ. 272, 306. Volodymyr Kubijovych (επιμ.), *Ukraine, A Concise Encyclopaedia*, τόμος 2^{ος}, Toronto, 1963, σ. 35.

αλλά επίσης και εξαιτίας του θεσμού της δουλοπαροικίας που δέσμευε περισσότερο από το 80% του λιγοστού πληθυσμού της δεξιάς όχθης.¹⁰² Στην αριστερά όχθη του Δνείπερου, κατά τη διάρκεια του 18^{ου} αιώνα, το ρωσικό κράτος έλαβε μια σειρά από μέτρα που εμπόδισαν τη διαμόρφωση μιας εμπορικής τάξης.¹⁰³ Το 1764 ο Κύριλ Γρηγόριεβιτς Ραζουμόβσκι, ο τελευταίος Χατμάνος, υπογράφει, μαζί με τους πρεσβύτερους και τους αριστοκράτες της Μικράς Ρωσίας, έγγραφο διαμαρτυρίας προς τη νέα Αυτοκράτειρα Αικατερίνη Β', στο οποίο καταλογίζει στις ρωσικές αρχές μια σειρά ενεργειών οι οποίες όχι μόνο έβλαψαν το αστικό στοιχείο, αλλά περιόρισαν επίσης το εμπόριο των Μικρορώσων. Όπως θυμίζει το έγγραφο, κρατικά *Ουκάζια* του 1714 και του 1723 απαγόρευαν στους κατοίκους της Μικράς Ρωσίας να εξάγουν τα σημαντικότερα προϊόντα τους: «κάνναβη, ποτάσα, λίγδα, λαρδί, κερύ, κανναβέλαιο και άλλα». Στους Μικρορώσους απαγορεύτηκε επίσης οποιαδήποτε εμπορική ενέργεια σε άλλες ξένες χώρες εκτός από τη Ρωσία, στερώντας τους κάθε νόμιμη πρόσβαση στη γειτονική πολωνική αγορά.¹⁰⁴ Σε ολόκληρη την Καζακία λοιπόν οι πολιτικές και κοινωνικές συνθήκες εμπόδιζαν τη διαμόρφωση μίας δυναμικής, εμπορικής κοινωνικής τάξης.

Οι Κοζάκοι με τις αγροτικές και στρατιωτικές τους παραδόσεις είχαν λοιπόν ανάγκη ξένων εμπορών για την περάτωση του εξωτερικού και εσωτερικού τους εμπορίου, σύνηθες φαινόμενο εξ άλλου για την εποχή.¹⁰⁵ Οι περιορισμοί του ρωσικού κράτους συνεισέφεραν στη διόγκωση και διαιώνιση της ήδη υπάρχουσας τότε κατάστασης. Υπ' αυτές τις συνθήκες, δεν εκπλήσσει το γεγονός ότι ομάδες ξένων εμπορών διείσδυσαν στις εμποροπανηγύρεις της Καζακίας και διαδραμάτισαν πρωταρχικό ρόλο στην εμπορική ζωή της περιοχής.

Οι Εβραίοι υπήρξαν η σημαντικότερη εμπορική ομάδα στην Καζακία, μέχρι το ήμισυ του 17^{ου} αιώνα.¹⁰⁶ Ως εκ τούτου, η παλαιότερη παρουσία και από τα μέσα του 17^{ου} αιώνα και έπειτα απουσία Εβραίων εμπορών αποτελεί βασική παράμετρο που εξηγεί την εδραίωση των Ρωμιών στις αγορές της περιοχής.¹⁰⁷ Ο θρύλος του

¹⁰² J.T. Kotilaine, *Russia's Foreign Trade [...]*, 2005, σ. 422. Volodymyr Kubijovyc (επιμ.), *Ukraine, A Concise Encyclopaedia*, τόμος 2^{ος}, Toronto, 1963, σ. 751.

¹⁰³ J.T. Kotilaine, *Russia's Foreign Trade [...]*, 2005, σ. 411.

¹⁰⁴ Ανών., «Прошение малороссийскаго шляхетства и старшин, вместе с гетманом, о возстановлении разных старинных прав Малороссии, поданное Екатерине II-й в 1764 году», *Киевская Старина*, έτος δεύτερο, τόμος 6^{ος}, Ιούνιος, 1883, σσ. 317-345, ιδ. σ. 338.

¹⁰⁵ Βλ. παραδείγματος χάριν Paul Cernovodeanu, «Les Marchands Balkaniques, Intermédiaires du Commerce Entre L'Angleterre, La Valachie Et La Transylvanie Durant Les Années 1660-1714», *Actes du 1er Congres International Des Etudes Balkaniques Et Sud-est Européennes*, τόμος 3^{ος}, Σοφία, 1969, σσ. 649-658, ιδ. σ. 651.

¹⁰⁶ Σε αντίθεση με τη Μοσχοβία στην οποία τους απαγορευόταν η είσοδος. Richard Hellie, *The Economy and Material Culture of Russia [...]*, 1999, σ. 442.

¹⁰⁷ Ήδη από το 1619, όταν οι Εβραίοι ακόμη ήλεγχαν ένα σημαντικό μέρος του εμπορίου της πολωνικής τότε αριστερής όχθης του Δνείπερου, αναφέρονται κάποιοι περιορισμοί στο εμπόριο των Εβραίων στο Κίεβο και σε άλλες πόλεις της περιοχής. Στο Κίεβο ειδικά οι κανόνες της πόλης τους επέτρεπαν να διανυκτερεύουν μόνο μια βραδιά. Ир. Житецкий, «Евреи в Южной России», *Киевская Старина*, έτος εικοστό, τόμος LXXII (72), Ιανουάριο (1), 1901, σσ. 57-80, ιδ. σ. 68. Για τον ρόλο των Εβραίων στο εμπόριο γούνας στην Πολωνία, μέχρι τα μέσα του 17^{ου} αιώνα, βλ. Raymond H. Fisher, *The Russian Fur Trade [...]*, 1943, σσ. 202-203.

Μποχντάν Χμελνίτσκι, διώκτη των Εβραίων από τα εδάφη της Καζακίας, έφτασε μέχρι τους Ρωμιούς· έτσι ο Χατμάνος επαινείται το 1652 από έναν σύγχρονό του Ρωμιό για τις νίκες του εναντία στους Πολωνούς, αλλά και για τις βιαιότητες που διέπραξε ενάντια στο: «μυσαρώτατον καὶ ἔξουδενημένον γένος» των Εβραίων.¹⁰⁸

Χειρότερα όμως τους έμελλαν. Στο οδοιπορικό του 1654, καταγράφοντας το ταξίδι του Πατριάρχη Αντιοχείας Μακάριου στη Μοσχοβία, ο Παῦλος από το Χαλέπι αφήνει μια έντονη, ενδεχομένως υπερβάλλουσα, περιγραφή των παθημάτων των Εβραίων κατά τη διάρκεια της εξέγερσης του Μποχντάν Χμελνίτσκι κατά των Πολωνών. Μεταξύ του 1648 και του 1654 οι εξεγερθέντες Κοζάκοι εκδίωξαν τους Εβραίους από τα εδάφη τους. Η επανάσταση του 1648 ήταν λοιπόν καταστροφική όχι μόνο για τους Πολωνούς εμπόρους και γαιοκτήμονες αλλά και για τους Εβραίους. Paul of Aleppo, *The Travels of Macarius, Patriarch of Antioch written by his attendant Archdeacon, Paul of Aleppo in Arabic*, F.C. Balfour (μτφ.), Λονδίνο, MDCCCXXIX (1829), σ. 203.

Ο Άραβας συγγραφέας Παῦλος από το Χαλέπι (Būlus al-Halabī, περίπου 1627-1669) συνόδευσε τον πατέρα του, Πατριάρχη Μακάριο, στο ταξίδι του από τη Δαμασκό μέχρι τη Μόσχα. Διέσχισαν την Καζακία το 1654. Ταξιδιωτικό έργο μάλλον και όχι ακριβής περιγραφή, οι πληροφορίες που δίδει είναι χρήσιμες κυρίως επειδή αποδίδουν τις προκαταλήψεις ενός Ορθόδοξου ιερωμένου της εποχής. Βλ. τα σχόλια στο Yaroslav Dashkevych, «Armenians in the Ukraine at the Time of Hetman Bohdan Xmel'nyč'kyj (1648-1657)», *Harvard Ukrainian Studies*, τόμοι 3^{ος}/4^{ος}, μέρος 1^ο, 1979-1980, σσ. 166-88, ιδ. σ. 184-185. Βλ. επίσης Виталий Эйнгорн, *К истории иноземцев в Старой Малороссии [...]*, 1908, σ. 6.

Από τους επιζώντες οι περισσότεροι αναγκάστηκαν να μεταναστεύσουν, μερικοί από αυτούς βρίσκοντας άσυλο μέχρι και τη Σταμπούλ της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Robert Mantran, *Istanbul dans la Seconde Moitié du XVIIe siècle. Essai d'histoire institutionnelle, économique et sociale*, Παρίσι, 1962, σ. 58.

Παρ' όλα αυτά, ορισμένοι Εβραίοι συνέχισαν να εμπορεύονται στις εμποροπανηγύρεις της περιοχής, με έναν μικρό αριθμό αυτών να επανεγκαθίσταται στην Καζακία. Ορισμένοι Εβραίοι κατοικούσαν το 1702, παράνομα έστω, στο Τσερνίγκοβ όπου κατείχαν σπίτια, προσλάμβαναν Χριστιανούς υπηρέτες και συναντούνταν για τις θρησκευτικές τελετές τους. John Doyle Klier, *Russia Gathers her Jews, The Origins of the 'Jewish Question' in Russia, 1772-1825*, Illinois, 1986, σ. 33.

Το 1708 επιβεβαιώνεται πως τους επιτρεπόταν να ταξιδεύουν μόνο μέχρι το Κίεβο και να πουλάνε τα προϊόντα τους χονδρικά και όχι λιανικά. Михаил Дмитриевич Чулков, *Историческое описание российской [...]*, τόμος 2^ο, βιβλίο 1^ο, Αγ. Πετρούπολη, 1786, σ. 64. Ο Τσουλκόβ δικαιολογεί αυτή τη διατύπωση με τη συνήθεια των Εβραίων να εξαγουν νόμισμα.

Άλλη διάταξη του 1727 φαίνεται πως τους επέβαλε νέους περιορισμούς. Ανών., «Прошение малороссийскаго шляхетства и старшин, вместе с гетманом, о возобновлении разных старинных прав Малороссии, поданное Екатерине II-й в 1764 году», *Киевская Старина*, έτος δεύτερο, τόμος 6^{ος}, Ιούνιος, 1883, σσ. 317-345, ιδ. σ. 341. Михаил Дмитриевич Чулков, *Историческое описание российской коммерции [...]*, τόμος 2^{ος}, βιβλίο 1^ο, Αγ. Πετρούπολη, 1786, σσ. 122-123.

Επιστολή του 1730 προς τον Χατμάνο Δανιήλ Αποστόλ επιβεβαιώνει πως οι περιορισμοί συνέχιζαν να ισχύουν· επιτρεπόταν τότε στους Εβραίους να εμπορεύονται στην Καζακία, αλλά όχι στη Ρωσία· να εμπορεύονται μόνο σε εμποροπανηγύρεις και μόνο χονδρικά. Αντίστροφα, τους απαγορεύεται να κατοικήσουν στην Καζακία ή να εξαγάγουν νόμισμα από τη χώρα. АВПРИ, φ. 2, оп. 6, том II, д. 3860, 1730, φφ. 1-1^ο. Στο συγκεκριμένο χειρόγραφο, η τελευταία διατύπωση, περί νομίσματος, έχει σημειωθεί και στη συνέχεια έχει σθηστεί. Η πληροφορία επιβεβαιώνεται, παρ' όλα αυτά, σε κείμενο του 1797 στο οποίο αναφέρονται τα δικαιώματα των Εβραίων εμπόρων στην πόλη της Νίζνας, κατά τον 18^ο αιώνα. Βλ. В. Иконников, «Прошение 'граждан' города Нежина о запрещении евреям розничной торговли», *Киевская Старина*, έτος δέκατο-έβδομο, τόμος LXI (61), Ιούνιος, 1989, σσ. 86-89.

Επί Αυτοκρατορίας Ελισάβετ άρχισαν νέες απελάσεις Εβραίων. Το 1742 διατάχθηκε η εκτόπιση από «όλες τις πόλεις και τα χωριά της Ρωσίας, καθώς και της Μικράς Ρωσίας, όλων των Εβραίων με όλη την περιουσία τους». Τους απαγορεύτηκε να εισέρχονται πλέον στη Ρωσία και τη Μικρά Ρωσία, με εξαίρεση όσων αλλαξοπιστούσαν. ПСЗ, συλλογή 1^η, τόμος 11^{ος}, αρ. 8673, σ. 727, Δεκέμβριος 2, 1742.

Ορισμένοι έμποροι απηύθησαν σχετική επιστολή διαμαρτυρίας προς το Γενικό Στρατιωτικό Επιτελείο της Μικράς Ρωσίας και τη Σύγκλητο. Ισχυριζόμενοι πως οι Εβραίοι διαδραμάτιζαν καίριο, διαμεσολαβητικό ρόλο στο εμπόριο με την Πολωνία, ζητούσαν να τους επιτρέπεται η είσοδος τουλάχιστον στη Μικρά Ρωσία για τις εμποροπανηγύρεις. Αμείλικτη η Ελισάβετ λέγεται πως ανταπάντησε: «Δεν επιθυμώ ως κερδοσκόπος να επωφεληθώ από τους εχθρούς του Χριστού». John Doyle Klier, *Russia Gathers her Jews [...]*, 1986, σ. 34, που αναφέρεται στο ПСЗ, αρ. 8840, Δεκέμβριος 16, 1743. Βλ. επίσης Михаил Дмитриевич Чулков, *Историческое описание российской коммерции [...]*, τόμος 2^{ος}, βιβλίο 1^ο, Αγ. Πετρούπολη, 1786, σ. 158.

¹⁰⁸ Ο Χμελνίτσκι περιγράφεται ως Ηγεμόνας «τῆς Ῥωσίας», όρος που μάλλον χρησιμοποιείται σε αντιδιαστολή με τη βορειοανατολικότερη Μοσχοβία. «H ΝΑΥΤΙΚΗ ΝΙΚΗ ΟΠΟΥ ΕΓΙΝΗΚΕ ΑΠΟ ΤΟΝ ΣΤΟΛΟΝ τῆς γαληνοτάτης πολιτείας τῶν Ἐνετῶν, ΕΞΑΡΧΕΥΟΝΤΑΣ ΑΛΟΪΖΙΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟΣ Ο ΜΟΤΖΕΝΙΚΟΣ, εναντίον εις τοὺς Τούρκους, εις τὸ Αἰγαῖον Πέλαγος ἀχνά.

Κατά τη διάρκεια του 18^{ου} αιώνα, οι Ρωμιοί μετέφεραν τα εμπορεύματά τους από την Καζακία στα πολωνικά εδάφη· σε πολλές περιπτώσεις τα μεταπωλούσαν εκεί σε Εβραίους εμπόρους, με κοινό τους όφελος.¹⁰⁹ Από το 1764 οι συνθήκες καλυτέρευαν για τους Εβραίους της Μικράς Ρωσίας.¹¹⁰ Το 1769, με την πιο φιλελεύθερη στάση της Αικατερίνης Β', επιτράπηκε στους Εβραίους «[...] να εγκαθίστανται μόνο στην περιφέρεια του Νέας Ρωσίας».¹¹¹ Όποια όμως και να ήταν η ισχύουσα νομοθεσία έναντι των Εβραίων, η στάση των διαφόρων πληθυσμών της περιοχής ήταν άκρως αρνητική απέναντί τους,¹¹² ενώ οι σποραδικές επιθέσεις Κοζάκων δυσχέραιναν το εμπορικό τους έργο.¹¹³ Οι έριδες για τη θέση των Εβραίων στη Μικρά Ρωσία συνεχίστηκαν, τουλάχιστον ως τα τέλη του 18^{ου} αιώνα.¹¹⁴

ΠΡΟΣ ΤΟΝ ΥΨΗΛΟΤΑΤΟΝ ΕΝΔΟΞΟΤΑΤΟΝ ΦΙΛΟΧΡΙΣΤΟΝ ΗΓΕΜΟΝΑ ΤΗΣ ΡΩΣΙΑΣ ΖΗΝΟΒΙΟΝ ΕΧΜΗΛΙΣΚΗΝ. Con licenza de' superiori, & Priuilegio: - ΕΝΕΤΙΗΣΙΝ, αχνβ'. Παρά Ίωάννη Άντωνίω τῷ Ίουλιανῷ: [...]. Émile Legrand, *Bibliographie Hellénique ou description raisonnée des ouvrages publiés par des Grecs au dix-septième siècle*, τόμος 2^{ος}, Παρίσι, 1894, αρ. 400, σσ. 52-55.

Για περισσότερα όσον αφορά τον Αθηναίο συγγραφέα, μοναχό Δανιήλ Γκρέκα, βλ. Μ.Ι. Μανούσακα, «Εκκλήσεις των ελλήνων λογίων προς τους ηγεμόνες της Ευρώπης για την απελευθέρωση της Ελλάδος», *Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών*, τόμος 59^{ος}, 1984, σσ. 196-249, ιδ. σσ. 223-224.

¹⁰⁹ Τέτοιο παράδειγμα αποτελούν οι συναλλαγές της εταιρείας των Ρωμιών Νικολάι Μεταξά, Νικολάι Εφστάφιεβ και Εφστάφι Ιβανόβ με τον Εβραίο της Πολωνίας, Λέιμπ Σκλοβόσκι. Δεδομένης της ύπαρξης παρόμοιων συναλλαγών, εξηγείται η επιστολή του Ρωμιού εμπόρου και «βόιτ» της Νίζνας Τερναβιώτη το 1740 στην οποία ζητάει «να επιτρέπεται η ελεύθερη πρόσβαση των εμπόρων και Εβραίων από την Πολωνία με την πραγματεία τους στη Μικρά Ρωσία». Η ορολογία «βόιτ» που χρησιμοποιείτο για τους ιθύνοντες των Μαγιστράτων στα εδάφη της Καζακίας, αντιστοιχεί στο σημερινό «διοικητής». Виталий Эйнгорн, *К истории иноземцев в Старой Малороссии [...]*, 1908, σσ. 26, 33.

¹¹⁰ Ир. Житецкий, «Евреи в Южной России», *Киевская Старина*, έτος εικοστό, τόμος LXXII (72), Ιανουάριος (1), 1901, σσ. 57-80, ιδ. σ. 73. Το 1764, ο Χατμάνος Κύριλ Γρηγόριεβιτς Ραζουμόβσκι και οι Πρεσβύτεροι των Κοζάκων ζητούν από την Αικατερίνη Β' να επιτραπεί στους Εβραίους να εμπορεύονται ελεύθερα στη Μικρά Ρωσία. Ανών., «Прошение малороссийскаго шляхетства и старшин, вместе с гетманом, о возобновлении разных старинных прав Малороссии, поданное Екатерине II-й в 1764 году», *Киевская Старина*, έτος δεύτερο, τόμος 6^{ος}, Ιούνιος, 1883, σσ. 317-345, ιδ. σ. 341.

¹¹¹ «[...] и о дозволении жидам селиться в одной Новороссийской Губернии». Βλ. ПСЗ, συλλογή 1^η, τόμος 18^{ος}, αρ. 13383, σ. 1018, Νοέμβριος 16, 1769.

Για τη θέση των Εβραίων στην Καζακία, βλ. Ανών. «Прошение малороссийскаго шляхетства и старшин, вместе с гетманом, о возобновлении разных старинных прав Малороссии, поданное Екатерине II-й в 1764 году», *Киевская Старина*, έτος δεύτερο, τόμος 6^{ος}, Ιούνιος, 1883, σσ. 317-345. Βλ. επίσης N.D. Polonska-Vasylenko, «The Settlement of the Southern Ukraine (1750-1775)», *The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the US*, τόμοι 4^{ος}-5^{ος}, καλοκαίρι-φθινόπωρο 1955, τεύχη 4^ο(14)-1^ο(15), σ. 263.

Σε άλλες πόλεις ωστόσο, όπως το Κίεβο, δεν επιτράπηκε η εγκατάστασή τους μέχρι το 1790. Michael F. Hamm, *Kiev [...]*, 1993, σ. 118. Ο Ιβάν Ντολγκορούκι παραβρέθηκε σε εβραϊκό γάμο, στη Νίζνα. М. Бережков, *Город Нежин в начале XIX века [...]*, 1895, σ. 13.

¹¹² Βλ., για παράδειγμα, την αναφορά του πατρός Σεραπίωνος: «[...] έφτασε στο Μογίλιβ την παραμονή της γιορτής της Μεσιτείας της Θεοτόκου, στην εμποροπανήγυρη [...] και βρήκα εκεί ένα πλήθος καταραμένων Εβραίων· η αγορά εκεί είναι γνωστή, μόνο που είναι γεμάτη από Εβραίους». Σεραπιόν, «Путник или путешествие во Святую Землю Матронинскаго Монастыря инокa Серапиона, 1749 года», *Чтения в Императорском Обществе Истории и Древностей Российских при Московском Университете*, Μόσχα, 1873, σσ. 78-129, ιδ. σ. 129.

¹¹³ Παραδείγματος χάριν, το 1768, έγινε σφαγή Εβραίων στην πόλη Ουμάν. Michael F. Hamm, *Kiev [...]*, 1993, σ. 118.

¹¹⁴ Το 1796, ορισμένοι έμποροι της Νίζνας ζήτησαν από τον στρατιωτικό διοικητή του Κιέβου να εφαρμόσει τους κανονισμούς και να βάλει τέλος στην ολοένα αυξανόμενη ροή Εβραίων μεταναστών στην περιοχή. Βλ. Ανών., «Прошение нежинских купцов и мещан

Παρά τις νομοθετικές ρυθμίσεις και παρ' όλες τις δυσκολίες που αντιμετώπιζαν, οι Εβραίοι συμμετείχαν στις εμποροπανηγύρεις της Καζακίας, ενώ ορισμένοι κατοικούσαν στην περιοχή. Συνέχισαν επίσης να διαδραματίζουν πρωταρχικό ρόλο στο εμπόριο στα πολωνικά εδάφη της δεξιάς όχθης του Δνειπερου. Και όμως, παρ' όλες τις στενές εμπορικές σχέσεις ορισμένων Ρωμιών εμπόρων με αντίστοιχης ιδιότητας Εβραίους, φαίνεται πως η επικράτηση του ρωμαϊκού εμπορικού στοιχείου στο σύνολό της συνδέεται άμεσα με την εκδίωξη των Εβραίων από την Καζακία.¹¹⁵ Οι συγκρούσεις των Κοζάκων και των Ρώσων με τους Πολωνούς είχαν παρόμοιο αποτέλεσμα, εμποδίζοντας την πρόσβαση όχι μόνο Εβραίων αλλά και Πολωνών στις αγορές της αριστερής όχθης του Δνειπερου.¹¹⁶ Με την εκδίωξη του εβραϊκού στοιχείου και δεδομένης της ανεπαρκούς γηγενούς εμπορικής τάξης, οι Κοζάκοι χρειαζόνταν εμπόρους και οι Ρωμιοί έμποροι είχαν μια άριστη ευκαιρία να καλύψουν το εν λόγω κενό.

Οι Ρωμιοί βοηθήθηκαν όμως και από μια σειρά προνομίων του Μποχτάν Χμελνίτσκι και των Χατμάνων που τον ακολούθησαν, προνόμια που στο σύνολό τους λειτούργησαν καταλυτικά υπέρ της αύξησης του εμπορίου των Ρωμιών και επιπλέον εδραίωσαν την παρουσία τους στην Καζακία. Η θεσμοθέτηση προνομίων για ξένους εμπόρους αποτελούσε συνήθη τακτική της εποχής. Συγκεκριμένα προνόμια χορηγήθηκαν σε Ρωμιούς σε αραιοκατοικημένες περιοχές της Ουγγαρίας,¹¹⁷ στο Σιμπίου και στο Μπρασόβ της Τρανσυλβανίας,¹¹⁸ στη

о воспрещении польским и австрийским евреям розничной торговли на ярмарках в Малороссии 1797г. в Июле», *Киевская Старина*, έτος εικοστό πρώτο, τόμος LXXVIII (78^{ος}), Ιούλιος-Αύγουστος (7-8), 1902, σσ. 12-15.

Για Εβραίους στη Νίτζνα το 1804, βλ. Платон Левшин, *Путешествие Высокопреосвященнейшаго Платона [...]*, Αγ. Πετρούπολη, σ. 64.

¹¹⁵ Για τη σημασία που η απουσία των Εβραίων είχε για το εμπόριο των Ρωμιών, βλ. επίσης τις παρατηρήσεις στο Евгений Чернухин, «Кость Харлампович та його нариси історії ніжинських греків», *Записки історико-філологічного товариства Андрія Білецького*, τεύχος 3^ο, Κίεβο, 1999, σσ. 160-176, ιδ. σ. 169.

Για το όλο θέμα των Εβραίων στη Ρωσία της εποχής, βλ. Benjamin Nathans, «The Jews», Dominic Lieven (επιμ.), *The Cambridge History of Russia, volume II, Imperial Russia, 1689-1917*, Cambridge, 2006, σσ. 184-201, ιδ. σσ. 186-188.

¹¹⁶ Виталий Эйнгорн, *К истории иноземцев в Старой Малороссии [...]*, 1908, σ. 25. Костантин Харлампович, *Нариси [...]*, 1929, σ. 10.

¹¹⁷ Στα τελωνεία της περιοχής του Jaszunksag που βρίσκεται μεταξύ των ποταμών Δούναβη και Τίτσα στο δρόμο προς την Πέστη και τη Βιέννη, οι γηγενείς έμποροι πλήρωναν φόρο σχεδόν οκτώ τοις εκατό ενώ οι Ρωμιοί μόνο τρία και αργότερα πέντε τοις εκατό επί της αξίας των προϊόντων τους. Υπό τέτοιες συνθήκες, η διαμαρτυρία των γηγενών εμπόρων, το 1732, στην αυλή της Βιέννης για άνισες εμπορικές συνθήκες, ήταν αναμενόμενη. Izabella Papp, «Greek Merchants in the Eighteenth Century Jászunkság», *Balkan Studies*, τόμος 30^{ος}, τεύχος 2^ο, 1989, σσ. 261-289.

¹¹⁸ Η Κομπανία των Ρωμιών στο Σιμπίου (Χερμανστάντ) ιδρύθηκε το 1639 και ακολούθησε αυτή του Μπρασόβ (Κροστάνδη), το 1687. Οι Ρωμιοί του Σιμπίου και του Μπρασόβ επικαλούνταν το Χρυσόβουλλο που είχαν λάβει από τον αυτοκράτορα Λεοπόλδο, το 1701 και τα παλαιά προνόμια που τους είχε παραχωρήσει το 1636 ο Georges Rasczy, πρίγκιπας της Τρανσυλβανίας. Το πιο σημαντικό από αυτά ήταν το *Jus Judicandi*, το δικαίωμα δηλαδή να εκλέγουν δικαστή και δώδεκα ενόρκους για την εκδίκαση των εσωτερικών τους υποθέσεων. Olga Cicanici, «Les statuts et les règlements du fonctionnement des compagnies grecques de Transylvanie (1636-1746)», *Revue des Études Sud-est Européennes*, τόμος 14^{ος}, τεύχος 3^ο, 1976, σσ. 477-496, ιδ. σσ. 478-480.

Βιέννη της Αυστρίας¹¹⁹ και αλλού.¹²⁰ Τέτοιου είδους προνόμιων έχαιραν οι Αρμένιοι της Νέας Ιούλφας και του Ασπραχάν.¹²¹ Συν τοις άλλοις, τα προνόμια των Ρωμιών αποτελούσαν συνέχεια της πρακτικής της παραχώρησης ποικίλων (αν και διαφορετικών) προνομίων στις διάφορες κοινωνικές ομάδες της Καζακίας γενικότερα.¹²² Υπό αυτές τις περιστάσεις, η θεσμοθέτηση συγκεκριμένων προνομίων για τους Ρωμιούς αλλά και για τους Αρμένιους εμπόρους ήταν μάλλον αναμενόμενη, εφόσον ο Μποχταν Χμελνίτσκι επιθυμούσε την προσέλκυση τους κατόπιν απελάσεως των Πολωνών και των Εβραίων.

Ο Χατμάνος Μποχταν Χμελνίτσκι ήταν αυτός που παραχώρησε τα πρώτα προνόμια στους Ρωμιούς εμπόρους στην Καζακία στις 2 Μαΐου του 1657, χωρίς όμως τα διατάγματά του να αναφέρονται σε κάποια συγκεκριμένη πόλη.¹²³ Ο Χμελνίτσκι απελευθέρωσε τους Ρωμιούς, αλλά επίσης και τους Αρμένιους και Μουσουλμάνους εμπόρους από τη «μίτα», τη βασική φορολογία της Καζακίας· έχοντας όμως ανάγκη εσόδων για τις στρατιωτικές του δαπάνες, όρισε πως έπρεπε να πληρώνουν ορισμένους δασμούς για την εισαγωγή και την εξαγωγή προϊόντων.¹²⁴ Ο Χμελνίτσκι παραχώρησε επίσης στους Ρωμιούς την άδεια να δικάζουν οι ίδιοι της υποθέσεις τους.¹²⁵ Τα συγκεκριμένα προνόμια επιβεβαιώθηκαν με *Ουνιβερσάλια* των Χατμάνων διαδόχων του Χμελνίτσκι: του Ιβάν Βιγκόβσκι, Γιούρη Χμελνίτσκι, Ιβάν Μπριουχοβέτσκι, Πάβελ Τετέριν, και του Ιβάν Σαμοήλοβιτς.¹²⁶ Όλα τα παραπάνω *Ουνιβερσάλια* αφορούσαν τους Ρωμιούς, όπου κι αν βρίσκονταν αυτοί στην Καζακία της αριστερής όχθης του Δνείπερου. Η πρώτη αδιαμφισβήτητη απόδειξη για την εγκατάσταση μιας αποικίας Ρωμιών στη Νίζνα βρίσκεται στο *Ουνιβερσάλι* του Χατμάνου Σαμοήλοβιτς, με ημερομηνία 28 Νοεμβρίου 1675.¹²⁷

¹¹⁹ Για τις εξελίξεις στην Αυστρία, όπου οι Ρωμιοί έμποροι της πόλης λαμβάνουν προνόμια από τον Ιωσήφ Α' (1705-1711), βλ. Α.Κ. Vakalopoulos, *History of Macedonia, 1354-1833*, Peter Megann (μτφ.), 1973, σ. 411.

¹²⁰ Στη Βοημική κωμόπολη Λίμπιν υπήρχε, από το 1656, μία Κομπανία Ρωμιών. Την περίοδο 1725-1771, κοινότητες Ρωμιών είχαν ήδη ριζώσει σε διάφορες πόλεις και χωριά της Τρανσυλβανίας και της Μοραβίας. Από όλες τις κοινότητες των Ρωμιών στην περιοχή η οποία βρισκόταν υπό την εξουσία της οικογένειας Rakoczy, η πιο σημαντική ήταν αυτή στην ουγγρική πόλη Τοκάι. Α.Κ. Vakalopoulos, *History of Macedonia [...]*, 1973, σ. 398.

¹²¹ Philip D. Curtin, *Cross-cultural trade [...]*, 1984, σσ. 189-204.

¹²² Евгений Чернухин, «Кость Харлампович та його нариси історії ніжинських греків», *Записки історико-філологічного товариства Андрія Білецького*, τεύχος 3°, Κίεβο, 1999, σσ. 160-176, ιδ. σ. 166.

¹²³ Α.Α. Федотов-Чеховский, *Акты Греческаго Нежинскаго Братства*, Κίεβο, 1884, σ. 43. Α.Κ. Швидко, «Анализ публикаций источников по истории греческой Нежинской колонии», *Исследования по археографии и источниковедению отечественной истории XVI-XX вв., Межвузовский сборник Научных трудов*, Днепропетровск, 1990, σσ. 64-75, ιδ. σ. 67.

¹²⁴ Α.Α. Федотов-Чеховский, *Акты [...]*, 1884, σσ. 43-44. Кость Харлампович, *Нарис V. Ніженські греки й торгівля [...]*, 1999, σ. 87.

¹²⁵ Α.Α. Федотов-Чеховский, *Акты [...]*, 1884, σ. 43. Костантин Харлампович, *Нариси [...]*, 1929, σ. 10.

¹²⁶ Για όλα τα παραπάνω *Ουνιβερσάλια*, βλ. Α.Α. Федотов-Чеховский, *Акты [...]*, 1884, σσ. 44-53. Костантин Харлампович, *Нариси [...]*, 1929, σσ. 11-12.

¹²⁷ Α.Α. Федотов-Чеховский, *Акты [...]*, 1884, σ. 53. Костантин Харлампович, *Нариси [...]*, 1929, σσ. 12-13.

Το επόμενο μέρος της εργασίας (II.4-II.6) θα εμβαθύνει στο θέμα των προνομίων των Ρωμιών της Νίζνας πριν και μετά την ίδρυση της Αδελφότητας το 1696. Αξίζει όμως να αναφερθούν επιγραμματικά εδώ οι βασικές κατηγορίες προνομίων της Αδελφότητας, όπως αυτά διαμορφώθηκαν βάσει των *Ουνιβερσάλιων* των Χατμάνων και των *Ουκαζίων* των Αυτοκρατόρων της Ρωσίας.¹²⁸ Τα προνόμια των Ρωμιών της Νίζνας συμπεριλάμβαναν (1) συγκεκριμένες θρησκευτικές ελευθερίες, (2) το δικαίωμα να εισέρχονται, να εξέρχονται και να εμπορεύονται στα εδάφη της Καζακίας, (3) ορισμένες φοροαπαλλαγές ή φόροελαφρύνσεις, (4) το δικαίωμα να έχουν δικό τους Κριτήριο ή δικαστήριο στο οποίο να κρίνουν τις υποθέσεις τους και (5) την αποδέσμευσή τους από ποικίλες υποχρεώσεις προς τις τοπικές αρχές και το κράτος.¹²⁹

Τα προνόμια της Αδελφότητας των Ρωμιών της Νίζνας ήταν αναμφίβολα σημαντικά· αφορούσαν όλα τα μέλη της Αδελφότητας, όπου και αν βρίσκονταν στην Καζακία. Δεν υπήρξαν όμως τα μόνα προνόμια των Ρωμιών της Καζακίας και της Ρωσίας. Όπως θα φανεί στη συνέχεια (II.5, III.9), οι Ρωμιοί έμποροι έχαιραν ειδικής μεταχείρισης από τους Χατμάνους και τις ρωσικές αρχές, πριν ιδρυθεί η Αδελφότητα.¹³⁰ Παράλληλα με τα προνόμια της Αδελφότητας, οι ρωσικές αρχές παραχωρούσαν επίσης ιδιαίτερες φοροαπαλλαγές και άλλα πλεονεκτήματα σε συγκεκριμένους Ρωμιούς.¹³¹ Με την πάροδο του αιώνα τα προνόμια της Αδελφότητας λειτουργούσαν και ως προηγούμενο για τη διαμόρφωση άλλων εμπορικών κοινοτήτων

¹²⁸ Οι Ρωμιοί της Νίζνας αρχειοθετούσαν τα έγγραφα και τα κρατούσαν έτοιμα προς επίδειξη στις αρχές σε οποιαδήποτε περίπτωση απειλής σε βάρος τους. Για την αρχειοθέτηση των επίσημων εγγράφων («τά χρυσώβουλλα, όνιβερσάλια») από τους Επιτρόπους της εκκλησίας, βλ. ΓΑЧО, φ. 101, оп. 1, д. 4267, 1773, φ. 5.

¹²⁹ Για το έγγραφο που ετοίμασε η Αδελφότητα προς τον «έκλαμπρότατο Γατμάνον και καβαλέρον Γράφον Κ.Γ. Ραζουμόβσκει» όπου οι Αδελφοί εκθέτουν τα σημαντικότερα προνόμιά τους, από τον καιρό του Χατμάνου Χμελνίτσκι, βλ. ΓΑЧО, φ. 101, оп. 1, д. 4225, από το 1680, φφ. 1-8.

Ένα προνόμιο που ουδέποτε απόλαυσαν οι Ρωμιοί της Νίζνας ήταν το δικαίωμα αγοράς αγροτικής γης. Οι δυσκολίες που θα αντιμετώπιζαν οι Ρωμιοί στην απόκτηση αγροτικής γης πρέπει να τους εμπόδιζαν, ως ένα σημείο τουλάχιστον, να επεκτείνουν τις δραστηριότητές τους πέραν του εμπορίου. Οι περιορισμοί στην αγορά γης εξηγούν και την επικράτηση ξένων εμπόρων σε άλλες περιοχές όπου το σύνθημα για τη γηγενή άρχουσα τάξη ήταν η καλλιέργεια γης, όπως πιθανότατα συνέβη στην περίπτωση της Ουγγαρίας και της Τρανσυλβανίας. Βλ. James Niessen, «Rumanian and Other Greek Merchants in Southern Transylvania», *Modern Greek Studies Yearbook*, τόμος 8^{ος}, 1992, σσ. 433-439, ιδ. σ. 436.

¹³⁰ «Ούνιβερσάλη καθολικό του αὐτοῦ έκλαμπροτάτου Γετμάνου Μπογδάν Χμελνίτζει δωμένω ρωμέων πραγματευτῶν Παύλου και Στεφάνου ὅτι καθὼ αὐτοὶ πραγματευταὶ νὰ ἔχοῦν εἰς ταῖς πόλεις και καστράκεια τῆς οὐκράϊνας και παντάχῳθεν νὰ πουλοῦν τὰ παλέα και νὰ ἀγωράζουιν κενούρια πράγματα δήχος κουμέρκυ, νὰ ἔχουν τὴν [σβησμένο: ἐλευθερία] αὐτὰ νὰ πραγματεύουιν, και αὐστιρῶς προστάζη τὸν ἀρχόντων και ἐπιλίπων λαῶν τοῦ, ὅτι τοὺς ἄνωθεν τόσον εἰς ταῖς στράταις, εἰς τὰ κονάκεια, ἐλεύθερα νὰ τοὺς ἀφύνουν [...]». Βλ. το Ουνεβερσάλι του Χατμάνου Χμελνίτσκι, του 1757, στο ΓΑЧО, φ. 101, оп. 1, д. 4225, από το 1680, φ. 3.

¹³¹ Για τα ειδικά προνόμια συγκεκριμένων εμπόρων, βλ. РГАДА, ф. 52, оп. 3, д. 95, 1703, φφ. 1-4. РГАДА, ф. 52, оп. 3, д. 96, 1705, ф. 3. РГАДА, ф. 52, оп. 3, д. 97, 1706, φφ. 1-4. Я.С. Гросул (επιμ.), *Исторические связи народов СССР и Румынии [...]*, τόμος 3^{ος}, 1970, σσ. 202, 251.

Επίσης Α.Κ. Швидько, «Анализ публикаций источников по истории греческой нежинской колонии», *Исследования по археογραφии и источниковедению отечественной истории XVI-XX вв.*, Межвузовский сборник научных трудов, Днепрпетровск, 1990, σσ. 64-75, ιδ. σ. 69.

Το θέμα θα εξεταστεί εκτενέστερα στο III.9.

Ρωμιών στην Ουκρανία, παραδείγματος χάριν στο Ελισαβέτγκραντ, στο Κερτς, στο Ταγκανρόγκ, στη Μαριούπολη, στη Χερσώνα και αργότερα στην Οδησό.¹³²

Σε κάθε περίπτωση, η άποψη ότι τα ειδικά προνόμια αποτελούν επαρκή εξήγηση για την επικράτηση των Ρωμιών στο εμπόριο της Καζακίας είναι μάλλον εσφαλμένη. Στη συνέχεια της παρούσας μελέτης (Ι.3), γίνεται φανερό ότι οι Ρωμιοί δεν απολάμβαναν πάντοτε τα προνόμια που θεωρητικά δικαιούνταν, βάσει των σχετικών διατυπώσεων των Χατμάνων ή των ρωσικών αρχών. Στις συναντήσεις με τους τελωνιακούς και τις άλλες αρχές της Καζακίας και της Ρωσίας τα προνόμια μετατρέπονταν από νομοθετημένα δικαιώματα σε διαπραγματευτικά επιχειρήματα, αποτελούσαν μέρος δηλαδή του παζαριού σχετικά με τον φόρο ή τα «πεσκέσια» (σήμερα αποκαλούνται «μίζες») που έπρεπε κάθε έμπορος να πληρώσει.¹³³ Ήταν λοιπόν απολύτως αναγκαία η συνεχής υπεράσπιση των εν λόγω προνομίων, όχι μόνο από τα συλλογικά όργανα των Ρωμιών αλλά και από τον κάθε έμπορο μεμονωμένα κατά τη διάρκεια των συναλλαγών του.¹³⁴ Μην υποτιμώντας τη σημασία των προνομίων που θέσπισαν οι αρχές της Καζακίας και της Ρωσίας για τους Ρωμιούς της Νίζνας, η ισχύς της συνήθους αυτής πρακτικής που στόχευε στην προώθηση του εν τη γενέσει εμπορίου πρέπει να θεωρηθεί αμφιλεγόμενη. Αν τα προνόμια αποτελούσαν στηρίγματα που ενίσχυαν την προϋπάρχουσα τάση εξάπλωσης των δραστηριοτήτων των Ρωμιών εμπόρων στην περιοχή, ακόμα περισσότερο αυτά προστάτευαν τη θέση των εδραιωμένων πλέον Ρωμιών στο εμπόριο της Καζακίας από κάθε είδους ανταγωνισμό σε σχέση με άλλες εμπορικές ομάδες. Τα προνόμια, εν ολίγοις, εξηγούν περισσότερο την παρατεταμένη παρουσία των Ρωμιών στις αγορές της Καζακίας και λιγότερο μάλλον την αρχική εμφάνισή τους στις αγορές αυτές.¹³⁵

Η έντονη παρουσία Ρωμιών στην Καζακία εξηγείται λοιπόν ικανοποιητικά από τις προαναφερθείσες πολιτικές και κοινωνικές συνιστώσες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, της Ρωσίας και της Καζακίας, από τα μέσα του 17^{ου} αιώνα και εντεύθεν. Οι Ρωμιοί επικράτησαν στο εμπόριο των περιοχών αυτών, όχι μόνο χάριν

¹³² Τα προνόμια των Ρωμιών της Νίζνας ήταν όμως πολύ μεγαλύτερα από αυτά των Ρωμιών στις άλλες πόλεις, αργότερα τον ίδιο αιώνα. В. Ястребов, «Греки в Елисаветграде, отрывок из истории колонизации 1754-1777 гг.», *Киевская Старина*, έτος τρίτο, τόμος 8^{ος}, Απρίλιος (4), 1884, σσ. 673-684, ιδ. σ. 678. Светлана Мазарати, «Греки Киева (история и современность)», *Записки историко-филологического товариства Андрия Білецького*, τεύχος 1^ο, Κίεβο, 1997, σσ. 67-81, ιδ. σσ. 69-71. Г.Л. Арш, «Переселение греков в Россию в конце XVIII-начале XIX века», Ю.В. Иванова (επιμ.), *Греки России и Украины*, Αγ. Πετρούπολη, 2004, σσ. 16-49, ιδ. σ. 38.

¹³³ Όπως θα φανεί στη συνέχεια (Ι.3), η διαφορά μεταξύ φορολογίας και διαφθοράς δεν είναι πάντοτε ξεκάθαρη.

¹³⁴ Βλ., παραδείγματος χάριν, τις δράσεις των εμπόρων τον Μάιο του 1768, όταν οι Ρωμιοί απευθύνθηκαν στον Ρουμιάντσεβ, για να προστατεύσουν τα προνόμιά τους από τις πιέσεις του τοπικού Μαγιστράτου. ГАЧО, ф. 101, оп. 1, д. 23, 1768, φφ. 1-1^ν. Σώζονται πολλά άλλα παραδείγματα τέτοιου τύπου.

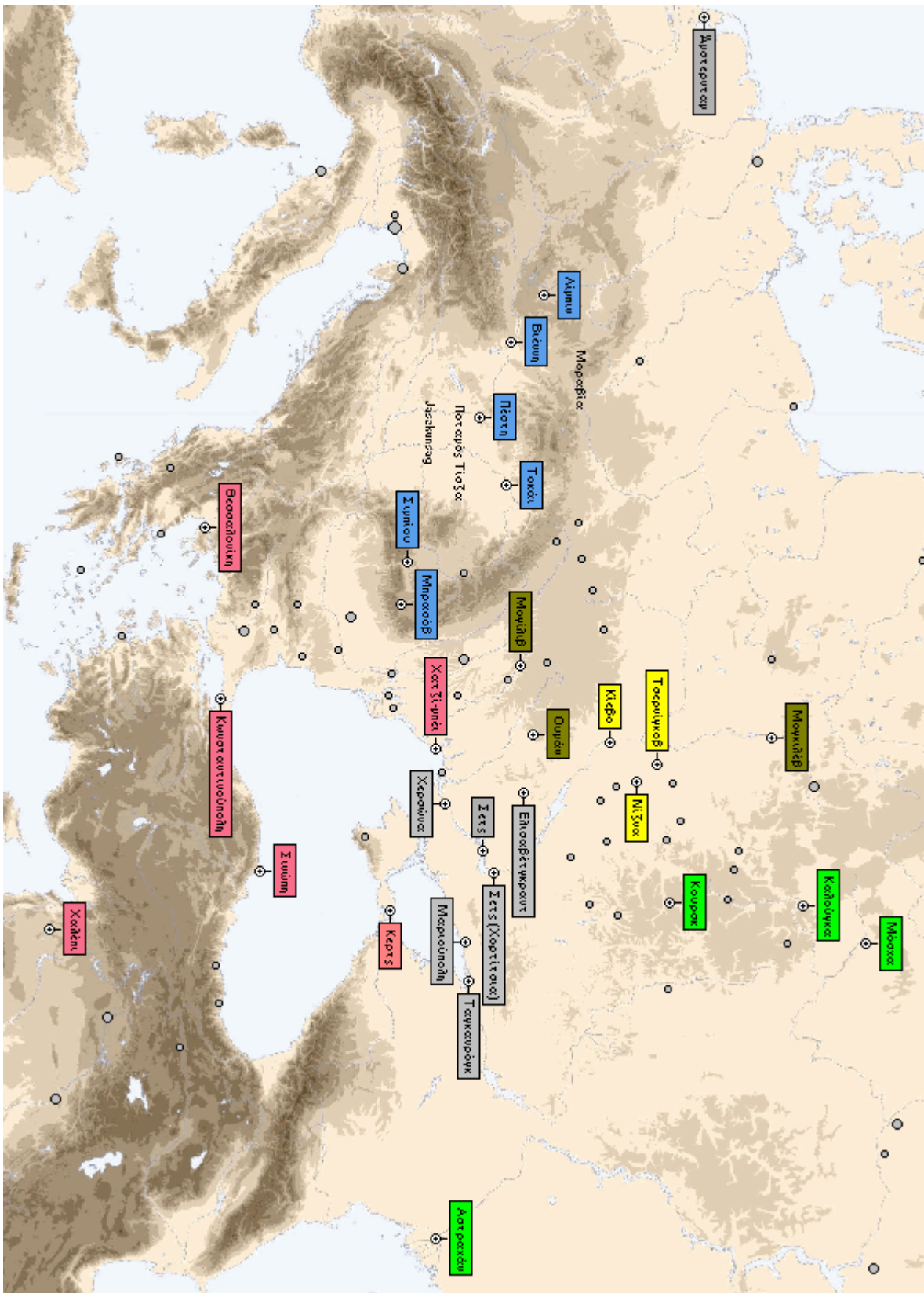
¹³⁵ Ωστόσο, στην ελληνική βιβλιογραφία υποστηρίζεται και η αντίθετη άποψη, δηλαδή ότι διαφόρων ειδών προνόμια ήταν πρωτίστης σημασίας για τους Ρωμιούς της εποχής. Ενδεικτικά βλ. Ελένη Ε. Κούκκου, *Θεσμοί και Прονόμια του Ελληνισμού μετά την Άλωση, Διαμόρφωση της Ελληνικής Κοινωνίας κατά την Τουρκοκρατία*, Αθήνα, 1984, σ. 28.

των κρατικών διατάξεων, αλλά επειδή ήταν συγκριτικά σε καλύτερη θέση από άλλες εμπορικές ομάδες: ανταπεξέρχονταν ευκολότερα στους υφιστάμενους κινδύνους εκατέρωθεν των συνόρων και ως εκ τούτου είχαν μειωμένο κόστος, στοιχείο που τους επέτρεπε να διεκδικούν, συνήθως με επιτυχία, ολοένα περισσότερα προνόμια από τα οποία, εν συνεχεία, επωφελούνταν εκ νέου.¹³⁶

Επωφελούμενοι από κοινωνικές δομές και εμπορικές μεθόδους οι οποίες θα αποτελέσουν βασικό αντικείμενο αυτής της μελέτης (βλ. II.5, III.8, III.9), οι Ρωμιοί ενίσχυσαν και εδραίωσαν τη θέση τους στο εμπόριο της Καζακίας· κατόρθωσαν, με άλλα λόγια, να μειώσουν – περισσότερο από άλλες εμπορικές ομάδες – ουσιαστικά εμπόδια στο εμπόριο. Η θέση τους στην Καζακία οφείλονταν σε έναν περιορισμένο μόνο βαθμό στα προνόμια που τους παραχώρησαν οι αρχές της Καζακίας και της Ρωσίας.

¹³⁶ Όπως σημειώνει ο Fredric C. Lane: «Αν ένας έμπορος ή μια ομάδα εμπόρων ήταν εξίσου αποτελεσματική με κάποια άλλη στη συλλογή πληροφοριών και στις εκτιμήσεις γύρω από την προσφορά και τη ζήτηση των διαφόρων προϊόντων, αυτή που θα ήταν σε θέση να λειτουργεί με μικρότερο κόστος, θα αποκόμιζε τα μεγαλύτερα κέρδη». Fredric C. Lane, «Economic Consequences of Organized Violence», *The Journal of Economic History*, τόμος 18^{ος}, τεύχος 4^ο, Δεκέμβριος 1958, σσ. 401-417.

2.4.i Οι αιτίες της παρουσίας και της εμπορικής δραστηριότητας των Ρωμαίων

2.5 Πού ταξίδευαν οι έμποροι;

Η Νίζνα υπήρξε μία πόλη, σημείο αναφοράς, βόσπορος αλλά και μετερίζι, από την οποία εξορμούσαν οι Ρωμιοί έμποροι, για να ταξιδέψουν σε όλες τις πόλεις και τα χωριά της Καζακίας και ακόμα πιο πέρα. Όμως δεν μπορεί να καταγραφεί η ιστορία των Ρωμιών της Καζακίας μέσα από το πρίσμα μιας μόνο πόλης, της Νίζνας, όταν στην πραγματικότητα οι Ρωμιοί ταξίδευαν σε όλες τις πόλεις, κωμοπόλεις και χωριά των αχανών αυτών εδαφών. Εκείνο που τους χαρακτήριζε ήταν η κίνηση και όχι η στάση· έτσι δεν είναι δυνατή η κατανόηση του ρόλου της Νίζνας ανεξάρτητα από την ενδοχώρα της. Ποια ήταν λοιπόν η ενδοχώρα της Νίζνας των Ρωμιών ή, όπως έθεταν την ίδια ερώτηση με τα λόγια της εποχής: «[...] καλομέρα σου, αν θέλοι ω θεός πού κοπιάζεις».¹³⁷ Πού ταξίδευαν δηλαδή οι Ρωμιοί έμποροι της Καζακίας και της Ρωσίας, κατά τη διάρκεια του 18^{ου} αιώνα;

Συνήθως, η ενδοχώρα μιας πόλης αρχίζει από τις γύρω αγροτικές περιοχές που της παρέχουν ύδρευση και την προμηθεύουν με τρόφιμα. Στη συγκεκριμένη περίπτωση όμως δε μιλάμε απαραίτητα για την πόλη της Νίζνας αυτή καθ' αυτή, αλλά για την ενδοχώρα της Νίζνας των Ρωμιών, μιας εμπορικής κοινότητας που συνέδεε τη Νίζνα με απόμακρα σημεία μέσω των караβανιών. Η ενδοχώρα δεν αποτελούνταν επομένως μόνο από τις συγγενικές αγροτικές περιοχές, περιλάμβανε επίσης απομακρυσμένα σημεία που συνδέονταν και αυτά με άλλους τόπους ακόμα πιο πέρα, ως ένα δίκτυο από αλληλοσυνδεόμενες στρατές.

Από τις περιγραφές εμπόρων και ταξιδιωτών της εποχής, είναι προφανές πως ο χώρος γινόταν τότε αντιληπτός ως σειρά συνδεδεμένων σημείων που δημιουργούσαν μια αναμεταξύ τους «αλυσίδα».¹³⁸ Η περιγραφή του Σταυριανού υιό του Πάπα Κοσμά Σινοπαίου ο οποίος δίνει πληροφορίες στη Μόσχα για τη γεωγραφία των νότιων, παράκτιων περιοχών του Εύξεινου Πόντου αποτελεί ένα καλό παράδειγμα:

[...] ό οίνοις [Οινόη] είναι χώρα χριστιανών και έχει και τούρκους ολίγους καίχη τρίς εκλεισίαις· εις τὸ λήμενα του καράβεια δὲν χειμάζουν μὲ τὸ νὰ μὴν εἶναι καλὸς λημένας· έχει και κάστρο μακρὶ κάπο τὴν χώρα μιὰς ὄρας στρατά ὅμος εἶναι τὸ κάστρο εις τὸ βουνὸ ἀπάνο και καθείζουν τουρκὴν [...] απ' τὸν

¹³⁷ РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 21, 1704, ф. 5.

¹³⁸ Ορισμένοι δεν διέθεταν ούτε αυτού του είδους την κατανόηση. Ο Ιωάνν Λουκιάνοβ αναφέρει το παράδειγμα κάποιου Πέτρου, Κοζάκου της Ζαπορόζιας: «[...] μου είπε ότι πορεύεται προς τα Ιεροσόλυμα και με παρακάλεσε να τον δεχτώ και να τον πάρω μαζί μου. Και του απάντησα: αδελφέ, εμείς είμαστε πάντα πρόθυμοι να δεχθούμε ντόμπρους συνοδοιπόρους, έλα μαζί μας. Ήταν όμως φτωχούλης του Θεού· στην αρχή είχε στην τσέπη μία πολτίνα (50 καπίκια), αλλά, λες κι ήταν άγιος, πορευόμενος τα μοίρασε όλανόμιζε πως τα Ιεροσόλυμα βρίσκονται στο Δούναβη και όταν έφτασε στο Δούναβη, σκέφτηκε καλά-καλά κι έπειτα πήρε το δρόμο της επιστροφής». Иоанн Лукьянов, Путешествие в Святую Землю [...], 1864, σ. 16.

*ποστέπαι αἰὸς τὴν κυρσόντα [Κερασούντα] εἶναι μῆλια 42 [...] ἀπὸ τὰ πλάτανα καὶ ὡς τεῖν τραπεζούντα μῆλια 9 [...] αὐτὰ τὰ μῆλεια εἶναι βέρσθηα μοσχοβηκὰ.*¹³⁹

Ο Σταυριανός υἱός του Πάπα Κοσμά και κατ' επέκταση και οι αναγνώστες του ενδιαφέρονταν για τον δρόμο από το ένα σημείο στο άλλο, για την απόσταση και την ύπαρξη λιμανιών και οχυρωμάτων εξίσου με τη θρησκευτική σύνθεση της εκάστοτε πόλης ή περιοχής. Πληροφορίες όπως αυτές του Σταυριανού βοηθούσαν τις ρωσικές αρχές να καταγράψουν το χώρο και να δημιουργήσουν χάρτες για τις ανάγκες του ρωσικού κράτους.

Παρόμοιας μορφής είναι και η περιγραφή της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας στη ρωσική γλώσσα ενός αγνώστου, μάλλον Ρώσου που ασπάστηκε το Ισλάμ, στα τέλη του 17^{ου} αιώνα. Στο ακόλουθο απόσπασμα περιγράφει τον δρόμο από το Ιάσιο ως την Κωνσταντινούπολη:

Και από τις βόρειες χώρες, νότια του τρίτου συνόρου από την πολωνική γη, από την πόλη Κάμενετς Ποντόλσκι. Μετά την πόλη αυτή [Κάμενετς Ποντόλσκι] είναι τέσσερις μέρες δρόμος ως το Ιάσιο της Βλαχίας· και από το Ιάσιο της Βλαχίας έξι μέρες δρόμος ως τη Σελίστρα· και από 'κεί μια μέρα ως το χωριό Πρόβατ· και από το χωριό Πρόβατ μία μέρα ως το χωριό Καρναμπάτ· και από εκεί ο δρόμος συνεχίζει μια μέρα και μια νύχτα, ως το χωριό Γιάνμπολ· και από το χωριό Γιάνμπολ μία μέρα δρόμος ως την Αδριανούπολη· και από τον τόπο εκείνο, τον λεγόμενο «Αδριανούπολη», μια μέρα δρόμος ως το Τσαργκράντ.¹⁴⁰

Απ' ότι ξέρουμε όμως, ο Σταυριανός του Πάπα Κοσμά, ο άγνωστος Ρώσος και οι περισσότεροι ταξιδιώτες της εποχής δεν διέθεταν χάρτες με τη σημερινή έννοια αλλά μνήμες από προηγούμενα ταξίδια και επίσης δρομοδείκτες που τους βοηθούσαν στην εξεύρεση της επιθυμητής πορείας. Η εμπειρία των Ρωμιών ταξιδιωτών δεν πρέπει επομένως να απείχε πολύ από την περιγραφή του Αθανασίου Κομνηνού Υψηλάντου για τις γεωγραφικές γνώσεις των Τατάρων:

Πρακτικήν γεωγραφίαν ἤξεύρουσιν οἱ Τάρταροι· χωρὶς γὰρ νὰ ἔχουσιν οὔτε χάρτας οὔτε βιβλία γεωγραφικὰ ἤξεύρουσι μᾶλλον πάντων τὴν τοποθεσίαν διαφόρων πόλεων, ποταμῶν, λιμνῶν, τόπων λασπωδῶν, γεφυρῶν, δρυμῶνων, στενῶν πεδίων καὶ κωμοπόλεων, κατὰ παράδοσιν τὴν ἀπὸ τῶν

¹³⁹ РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 11, 1704, ф. 5.

Το «ποστέπαι». είναι μάλλον το σημερινό «Boztere».

¹⁴⁰ Δηλαδή «до Царьграда». Ανών., *Описание турецкой империи XVII века, составленное русским, бывшим в плену у турок, Православный Палестинский Сборник*, τόμος 10^{ος}, τεύχος 3^ο, Αγ. Πετρούπολη, 1890, σ. 43.

προγόνων αὐτῶν εἰς τοὺς ἀπογόνους ἐλλυθειαν, τὰ ὁποῖα καὶ χωρὶς νὰ ἰδῶσι διηγοῦνται ἀναμεταξύ τους ὀρθῶς καθὼς τὰ ἤκουσαν παρὰ τῶν προγόνων αὐτῶν καὶ περιγράφουσιν αὐτὰ ἐντελῶς [...].¹⁴¹

Οἱ λιγοστοὶ καὶ μάλλον εὐποροὶ Ρωμιοὶ ποὺ κατεῖχαν κάποιον χάρτη, ἄνθρωποι σαν τὸν Χατζηκυριάκη ἀπὸ τὰ Βουρλά τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, με διασυνδέσεις στὶς αὐλές τῆς Πολωνίας καὶ τῆς Καζακίας, καμάρωναν γιὰ τὰ πολύτιμα αὐτὰ πράγματα. Ὅπως σημειώνει σὲ ἐπιστολὴ τοῦ 1708, ὁ Χατζηκυριάκης εἶχε χαρίσει «ἓνα τρανὸ βιβλίον κοσμογραφία ὀνόματι ἄτλαντας» στὸν ἴδιο τὸν Χατμάνο Μαζέπα ὡς πεσκέσι.¹⁴² Ἡ εἰκόνα τῆς Ἁγίας Αἰκατερίνης ποὺ φιλοτεχνήθηκε στὸ Λβοβ τὸ 1688 με κονδύλια καὶ κατὰ παραγγελία τοῦ Χατζηκυριάκη, ἀπεικονίζει τὴν Ἁγία με ἄτλαντες κάτω ἀριστερά, τονίζοντας με αὐτὸν τὸν τρόπο τὴ σοφία τῆς.¹⁴³

Περιπτώσεις σαν αὐτὴ τοῦ Χατζηκυριάκη πρέπει νὰ ἦταν ελάχιστες, τουλάχιστον στὶς ἀρχές τοῦ 18^{ου} αἰῶνα. Προκειμένου νὰ ἀποκτήσει κανεὶς μιὰ πληρέστερη αἴσθησι τοῦ χώρου κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἐποχῆς εἶναι βεβαίως χρήσιμο νὰ μελετήσῃ τοὺς χάρτες τῆς περιοχῆς, κυρίως ὁμως νὰ προσπαθήσῃ ταυτόχρονα νὰ κατανοήσῃ τὴ γεωγραφία τῶν ἐδαφῶν μέσα ἀπὸ μνήμες προηγουμένων ταξιδιῶν καὶ λίστες ἀλληλοσυνδεμένων σημείων ὅπως αὐτὴ τοῦ Σταυριανοῦ.¹⁴⁴ Σκοπὸς εἶναι ἐδῶ ἡ ἀναδιαμόρφωσι ἐνός τέτοιου ἱστοῦ, με κέντρο τὴ Νίζνα. Δεδομένων τῶν ἐμπορικῶν συνδέσεων με ἀπομακρυσμένες περιοχές, τὸ «ἐμπόριον» τῆς Νίζνας, τὸ ἐπίκεντρο τῶν νοητῶν γραμμώσεων τῶν Ρωμίων ἐμπόρων τῆς Καζακίας, ἐμοιάζε περισσότερο με λιμάνι σὲ κάποιον νησί, χωρὶς ἄμεση ἐνδοχώρα, παρὰ με πόλη ποὺ διέθετε τριγύρω δική τῆς παραγωγικὴ γῆ.

¹⁴¹ Πρέπει βεβαίως ἐδῶ νὰ ληφθῇ υπ' ὄψῃ πὼς ἤδη πρὶν τὸν 17^ο αἰῶνα εἶχαν διαμορφωθῆ διάφοροι μῦθοι γύρω ἀπὸ τοὺς φοβεροὺς καὶ τρομεροὺς Τατάρους. Ἀθανάσιος Κομνηνὸς Ὑψηλάντης, *Ἐκκλησιαστικὸν καὶ πολιτικὸν τῶν εἰς Δώδεκα Βιβλίον Η' Θ' καὶ Ι' ἦτοι Τὰ Μετὰ Τὴν Ἄλωσιν (1453-1789)*, Γερμανὸς Αφθονίδης (ἐπιμ.), Κωνσταντινούπολι, 1870, σ. 775.

Ὅπως ἢ ἄλλως, αὐτὴ ἡ μέθοδος κατανόησης τοῦ χώρου δὲν ἦταν πάντα ἀποτελεσματικὴ. Ὁ Ἰωάνν Λουκιάνοβ σημειώνει πὼς ὁ διερμηνέας-οδηγὸς τοῦ «δὲν γνωρίζει καλὰ τὸν δρόμο, καὶ ὡς ἐκ τούτου δὲν μας καθοδήγησε ὅπως ἐπρεπε». Στὰ ρωσικά: «А толмач наш мало пути знает, и так вел нас не тем путем». Иоанн Лукьянов, *Путешествие в Святую Землю [...]*, 1864, σ. 21.

Βλ. λοιπὸν τὴν περιγραφή ἐπίσκεψῆς στὸν πρῶν Χάνο τῆς Κριμαίας ὁ ὁποῖος κατοικοῦσε στὴ Χίο στὰ μέσα τοῦ 18^{ου} αἰῶνα· ὁ υἱὸς τοῦ εἶχε πάθος γιὰ τοὺς σύγχρονους χάρτες καὶ διέθετε συλλογὴ χαρτῶν. J. Aegidius Van Egmont, *Travels through Parts of Europe, Asia Minor, Syria, Palestine, Egypt, Mount Sinai, &c.*, John Heymans (μτφ.), τόμος 1^{ος}, Λονδίνο, 1759, σ. 259.

¹⁴² Ὁ Χατζηκυριάκης διέθετε ἄλλο βιβλίον κοσμογραφίας γιὰ προσωπικὴ τοῦ χρῆσι. Σημειώνει: «Τὸ ἐδικό μου εἶναι φτενὸ καὶ χωρὶς γράμματα, μόνον τόπους, στεριές, θάλασσες, βουνά, δένδρα, ποταμοὺς καὶ ὀνομάζεται ἄτλας μίνορ, ἤγουν μικρὸς ἄτλαντας [...]». Κυκλοφόρησαν πολλὲς ἐκδόσεις κοσμογραφιῶν κατὰ τὸν 16^ο καὶ 17^ο αἰῶνα. Ὁ Ἄτλας Μίνορ πρῶτοδημοσιεύτηκε τὸ 1607 ἀπὸ τὸν Jodochus Hondius, με χάρτες τοῦ Mercator. Ντόρη Παπαστράτου (ἐπιμ.), *Ὁ Συναῖτης Χατζηκυριάκης [...]*, 1981, σσ. 12, 100-101, 116.

Βλ. καὶ τὰ σχόλια τοῦ Πατριάρχῃ Καλλινίκου γιὰ τοὺς ἄτλαντες τῆς ἐποχῆς. Καλλινίκου Γ', *Τὰ κατὰ καὶ μετὰ τὴν ἐξορίαν ἐπισυμβάντα*, Ἀγαμέμνων Τσελίκας (ἐκδ., εἰσ.), Ἀθήνα, 2004, σ. 449.

¹⁴³ Ντόρη Παπαστράτου (ἐπιμ.), *Ὁ Συναῖτης Χατζηκυριάκης [...]*, 1981, σσ. 174-175, 196-198.

¹⁴⁴ Γιὰ τοὺς δρομοδείχτες (ἐντυποὶ οδηγοὶ γιὰ τὰ караβάνια) ποὺ κυκλοφοροῦσαν τὸν 18^ο αἰ. καὶ στὶς ἀρχές τοῦ 19^{ου}, βλ. Βασ. Βλ. Σφυρόερα, *Ἐπισκόπησι Οἰκονομική [...]*, 1979, σ. 9.

Βεβαίως, οι εμπορικές οδοί δεν παρέμεναν σταθερές· αναπροσαρμόζονταν διαρκώς. Σημειώνονται βαθιές, σταδιακές αλλαγές στις κατευθύνσεις του παγκόσμιου εμπορίου κατά τη διάρκεια της περιόδου από τον 16^ο μέχρι και τον 19^ο αιώνα. Το απευθείας εμπόριο με την Κριμαία και μέσω αυτής με την Οθωμανική Αυτοκρατορία είχε περιέλθει σε τέλμα ήδη από το τέλος του 16^{ου} αιώνα, εξαιτίας της επέκτασης της Μοσχοβίας προς τον Νότο. Κατά τον 17^ο αιώνα άρχισε η άνθιση του εμπορίου μέσω του Αστραχάν με την Περσία που συνέχιστηκε και κατά τη διάρκεια του πρώιμου 18^{ου} αιώνα.¹⁴⁵ Οι κατευθύνσεις του εμπορίου μετατοπίζονταν και βραχυπρόθεσμα βέβαια για την αντιμετώπιση των όποιων, έστω και παροδικών, κινδύνων. Μολαταύτα, αξίζει μία πιο προσεκτική ματιά στους κυριότερους δίαυλους επικοινωνίας που ήταν προσβάσιμοι στους Ρωμιούς εμπόρους κατά την περίοδο 1700-1774, όχι μόνο εντός της Καζακίας και της Ρωσίας αλλά και μεταξύ Ρωσίας και Οθωμανικής Αυτοκρατορίας (έχοντας όμως κατά νου ότι κατά περιόδους πολλοί από αυτούς τους δίαυλους ήταν ουσιαστικά κλειστοί).

Τα διαβατήρια που λάμβαναν οι έμποροι από το Μαγιστράτο της Νίζνας θα μπορούσαν να χρησιμεύσουν ως σημαντική μαρτυρία για τις διαδρομές που ακολουθούσαν οι Ρωμιοί έμποροι κατά τον 18^ο αιώνα.¹⁴⁶ Η αναφορά ενός Ρωμιού εμπόρου, του Γεωργή Δημητρίου Σαζίνο (Γαιωργί Διμητρίου Σαζίνο), που κατέφθασε στη Νίζνα το 1769 είναι ενδεικτική:

[...] την ίδια χρονιά, από τον πατέρα του πέρασε στην υπηρεσία του Μακεδόνα εμπόρου Ιωάννη Κρομμύδα του Αναστασίου, τον οποίο και συνόδευσε στο ταξίδι του. **Στη Νίζνα, ο Γραικός ζήτησε από το Μαγιστράτο διαβατήριο, με καταγεγραμμένα και τα δύο ονόματα** – του Γραικού Ιωάννη Κρομμύδα και του ιδίου, Γεωργίου Σατίστιν (sic!) – **για να ταξιδέψουν στη Μόσχα, το οποίο και έλαβε**. Έφτασε έτσι στη Μόσχα με τον Κρομμύδα στην οικία του οποίου διέμεινε πέρσι, τον Ιανουάριο του 1772, ως τις 26 του μηνός [...].¹⁴⁷

Το 1774, μία από τις ελάχιστες χρονιές για τις οποίες σώζονται πληροφορίες, το Μαγιστράτο της πόλης της Νίζνας εξέδωσε διαβατήρια σε τουλάχιστον πενήντα δύο περιπτώσεις. Εξ αυτών τριάντα οκτώ ήταν για τη Βλαχία, τέσσερα για την Πολωνία, τρία μέχρι τα σύνορα με την Αυστρία (*Τσεσαρία*) και άλλα οκτώ για εμπόριο εντός της Αυστρίας. Μόνο εννέα διαβατήρια εκδόθηκαν με τελικό προορισμό τη Μόσχα, αριθμός πολύ μικρότερος ίσως από τον αναμενόμενο. Ο συνολικός αριθμός των Ρωμιών που ταξίδεψαν με

¹⁴⁵ Michael Khodarkovsky, *Russia's Steppe Frontier: The Making of a Colonial Empire 1500-1800*, Bloomington και Indianapolis, 2004, σ. 26-27.

¹⁴⁶ «Μαγιστράτο» δηλαδή η διοικητική αρχή της πόλης.

¹⁴⁷ АВПРИ, ф. 7, оп. 4, д. 136, 1774, ф. 4.

διαβατήρια πάντως ήταν αρκετά μεγαλύτερος, διότι, όπως και στην περίπτωση του Σαζίνο, περισσότεροι από ένας ταξίδευαν με το ίδιο διαβατήριο.¹⁴⁸

Οι ενδείξεις για τα ταξίδια των Ρωμιών από τα διαβατήρια είναι όμως ελλιπείς για πολλούς λόγους. Πρώτον, δεν είναι ξεκάθαρη η αναλογία των διαβατηρίων που ελάμβαναν οι Ρωμιοί από το Μαγιστράτο της Νίζνας σε σχέση με άλλες αρχές της Καζακίας και της Ρωσίας.¹⁴⁹ Ο Ιωάννης Δημητρίου Πάσαλης, παραδείγματος χάριν, ο οποίος ταξίδεψε στη Ρωσία το 1765, έλαβε διαβατήρια από τον Ρώσο Πρέσβυ στην Κωνσταντινούπολη Ομπρεσκόβ και από το φρουραρχείο του Αγίου Δημητρίου στο Ροστόβ.¹⁵⁰

Δεύτερον, το Μαγιστράτο της Νίζνας χορηγούσε διαβατήρια για μεγάλο χρονικό διάστημα, πράγμα που σημαίνει ότι δεν χρειαζόταν ο κάθε έμπορος να κάνει ετήσια αίτηση για διαβατήριο. Στον Ρωμίο της Νίζνας Στέφαν Φέντοροβ, υιό του Τσόρλικ, παραδείγματος χάριν, χορηγήθηκε διαβατήριο το 1763, προκειμένου αυτός να εμπορευείται από τη Νίζνα μέχρι τη Μόσχα, την Αγία Πετρούπολη ή όπου αλλού επιθυμούσε στη Ρωσία. Η ισχύς του διαβατηρίου του είχε τριετή διάρκεια. Χρειαζόταν όμως ξεχωριστό διαβατήριο, για να ταξιδέψει από την Αγία Πετρούπολη στο εξωτερικό, όπως επιθυμούσε.¹⁵¹

Τρίτον, ενώ η Αδελφότητα των Ρωμιών της Νίζνας δεν είχε νομικά το δικαίωμα να εκδίδει διαβατήρια για τους εμπόρους, στην πράξη συχνά εξέδιδε άδειες για τη μετακίνησή τους.¹⁵² Σε ορισμένες χρονικές στιγμές το Μαγιστράτο της Νίζνας έπαυε να χορηγεί διαβατήρια στους Ρωμιούς, όπως, παραδείγματος χάριν, κατά την

¹⁴⁸ Р. Михнева, *Россия и османская империя в международных отношениях в середине XVIII века (1739-1756)*, Μόσχα, 1985, σ. 120. Кость Харлампович, *Нарис V. Ніженські греки й торгівля [...]*, 1999, σ. 133.

Βλ. και την περίπτωση των Ρωμιών της Μακεδονίας Ηλία Ματβέεβ και Αποστόλ Αναστάσιεβ με τον υπηρέτη τους, Βέλτσο Ιβανόβ, στους οποίους χορηγήθηκαν διαβατήρια «από το Μαγιστράτο της Νίζνας». Από τη Μόσχα και τη Νίζνα ταξίδεψαν στη Ρίγα και στην Αυστρία, εμπορευόμενοι δρεπάνια. АВПРИ, ф. 2, оп. 6, том II, д. 4776, 1769, φφ. 380, 385 (8).

Δεν υπάρχει κανένα στοιχείο για τον συνολικό αριθμό των διαβατηρίων που εκδόθηκαν από το Μαγιστράτο προ του 1769. Кость Харлампович, *Нарис V. Ніженські греки й торгівля [...]*, 1999, σσ. 115, 131, 133.

Για τη χορηγία διαβατηρίων στους Ρωμιούς, βλ. επίσης τις διατάξεις από το 1770. ГАЧО, ф. 101, оп. 1, д. 1082, 1771, ф. 2.

¹⁴⁹ Παραδείγματος χάριν, οι Ρωμιοί Δρακούλης και Δημήτρης Δημούλη εφοδιάστηκαν με διαβατήρια από το «Κολέγιο για διάφορες υποθέσεις του κράτους» (Камер Коллегия στα ρωσικά) στην Αγία Πετρούπολη, το Μάρτιο του 1720, για να επιστρέψουν μαζί με άλλους δύο Ρωμιούς από την Αγία Πετρούπολη στο Κίεβο, μέσω Μόσχας. АВПРИ, ф. 89, оп. 1, д. 11, 1720, ф. 9.

Διαβατήριο χορηγείται στον Ρωμίο Βασίλη Βατάτση από τον Ιβάν Νεπλιούεβ, Ρώσο Πρέσβυ στην Κωνσταντινούπολη, το 1727. АВПРИ, ф. 9, *Дело о выездах иностранцев в Россию*, оп. 1, д. 2, 1727-9, φφ. 1-2.

Άλλοι, όπως ο Ρωμιός Μιχαήλ Έγκοροβ από τη Βηθλεέμ, έλαβαν διαβατήρια στο Κίεβο «[...] в киевской губернской канцелярии [...]». АВПРИ, ф. 7, оп. 4, д. 125, 1770, ф. 3. Αλλά ακόμα και στη Νίζνα, όπως στην περίπτωση του Νικολάι Μιχαήλοβ, ορισμένοι Ρωμιοί έλαβαν άδεια μετακίνησης από τις στρατιωτικές και όχι τις αστικές αρχές. АВПРИ, ф. 7, оп. 3, д. 126, 1768, ф. 3.

¹⁵⁰ АВПРИ, ф. 7, оп. 3, д. 173, 1766, φφ. 4-5.

¹⁵¹ АВПРИ, ф. 7, оп. 3, д. 158, 1764, φφ. 6-6^ν.

¹⁵² Костянтин Харлампович, *Нариси [...]*, 1929, σσ. 72, 88-89.

περίοδο μετά το 1755, στις περιπτώσεις που οι αρχές του Μαγιστράτου θεωρούσαν πως οι Ρωμιοί δεν είχαν πληρώσει φορολογικές επιβαρύνσεις από τις οποίες οι ίδιοι οι Ρωμιοί ισχυίζονταν πως ήταν απαλλαγμένοι,¹⁵³ ή αργότερα, με την έναρξη των εχθροπραξιών το 1769.¹⁵⁴ Άμεση συνέπεια της παύσης έκδοσης διαβατηρίων ήταν οι λαθραίες, χωρίς διαβατήρια μετακινήσεις πολλών Ρωμιών.

Και τέταρτον, δεν είναι ξεκάθαρο κατά πόσο οι Ρωμιοί μόνιμοι κάτοικοι της Νίζνας ήταν υποχρεωμένοι να ζητήσουν διαβατήρια για το εμπόριό τους εντός της Ρωσικής Αυτοκρατορίας. Όπως θα φανεί στη συνέχεια (I.3), πολλοί Ρωμιοί, μόνιμοι κάτοικοι της Νίζνας και μη, προτιμούσαν να ερμηνεύσουν τη νομοθεσία προς το συμφέρον τους και να ταξιδέψουν χωρίς έγγραφα του Μαγιστράτου.¹⁵⁵

Είναι επομένως αδύνατον να αξιολογηθεί το ποσοστό των Ρωμιών που ταξίδευαν (εντός αλλά και εκτός της Καζακίας και της Ρωσίας) χωρίς διαβατήριο. Ο αριθμός πάντως φαίνεται πως ήταν μεγάλος. Στις σπάνιες περιπτώσεις που τους εντόπιζαν οι αρχές, Ρωμιοί έμποροι δήλωναν πως «δεν είχαν διαβατήριο. Και από παλιά συνήθεια ποτέ δεν παίρνουν [...]».¹⁵⁶ Ο αρχιμανδρίτης Καλλίνικος Γρυπάρης που ταξίδευε ευρέως σε Καζακία και Ρωσία, μέχρι μάλιστα την «Σμολένζη» και την Αγία Πετρούπολη, κομίζοντας «πεσχεσλίκια κρασί γλυκίσματα και σαπούνια δια τούς άρχωντας» και συνάζοντας ελεημοσύνες καθ' οδόν, δοξάζει τους Αρχιστράτηγους Μιχαήλ και Γαβριήλ στο οδοιπορικό του για: «[...] τήν προστασίαν τούς όπου είλθα χωρίς πασαπόρτι με φόβον πολλήν να μη με γυρίσουν πίσω, και τόσον με έβοήθησαν όπου έσυργιάνισα σχεδόν όλον τὸ βασίλειον [...]».¹⁵⁷

¹⁵³ Ανών., «Материалы Екатеринбургской Законодательной Комиссии», *Сборник Императорскаго Русскаго Историческаго Общества*, τόμος 144^{ος}, μέρος 13^ο, Αγ. Πετρούπολη, 1914, σσ. 21-63, ιδ. σ. 52. Кость Харлампович, *Нарис V. Ніженські греки ѣ торгівля [...]*, 1999, σ. 132.

Αξίζει να αναφερθούν τα παράπονα που απηύθυνε ο Ρωμιός της Νίζνας Λουκάς Ιβανόβ προς την Αικατερίνη Β'. Το 1769, ισχυρίστηκε πως το Μαγιστράτο της Νίζνας δεν χορηγούσε διαβατήρια στους Ρωμιούς. ПСЗ, συλλογή 1^η, τόμος 18^{ος}, αρ. 13397, σσ. 1028-1029, Δεκέμβριος 21, 1769.

¹⁵⁴ ГАЧО, ф. 101, оп. 1, д. 1076, 1769, фф. 1-3.

¹⁵⁵ Απ' ότι φαίνεται, οι Ρωμιοί μόνιμοι κάτοικοι της Νίζνας σε πολλές περιπτώσεις δεν ζητούσαν διαβατήριο, για να ταξιδέψουν εντός της Ρωσικής Αυτοκρατορίας. Кость Харлампович, *Нарис V. Ніженські греки ѣ торгівля [...]*, 1999, σ. 131.

¹⁵⁶ Η περίπτωση αφορά κάποιον Διαμαντή από το Βουκουρέστι με τους συνταξιδιώτες του, Πέτρο, Παύλο, Κωνσταντίνο και Γιώργο. Περισσότερα γι' αυτούς αναφέρονται παρακάτω. РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 5, 1712, ф. 13^ο.

Για τον Κοσμά Κυρίλοβ που σε ορισμένες περιπτώσεις ταξίδευε από τη Μόσχα με τα κατάλληλα έγγραφα ενώ σε άλλες χωρίς αυτά, βλ. РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 14, 1718, ф. 15.

¹⁵⁷ Καλλίνικος Γρυπάρης, *Оδοιπορικό [...]*, σσ. 10, 14.

Βεβαίως, δεν ήταν όλοι εξίσου τυχεροί. Το 1770, εν καιρώ πολέμου, ο Ρωμιός Μακεδόνας Γιούρη Σουγδουρής «από τα Ιωάννινα» φυλακίστηκε στη Μόσχα, επειδή δεν είχε παρουσιάσει νόμιμα έγγραφα στις αρχές. Φαίνεται πως είχε ταξιδέψει μέσω Κιέβου, Νίζνας και Γκλούχοβ και ήδη διέμενε επί μακρόν στη Μόσχα, προτού συλληφθεί. АВПРИ, ф. 7, оп. 4, д. 100, 1771, фф. 3, 5.

Σε κάθε περίπτωση, θα ήταν λάθος να θεωρηθεί πως τα διαβατήρια ήταν ασήμαντα για τους Ρωμιούς της Καζακίας. Μάλλον το αντίθετο ίσχυε: οι μη έχοντες διαβατήριο Ρωμιοί ήταν αναγκασμένοι να δίνουν στους αξιωματούχους του ρωσικού κράτους μεγαλύτερα φιλοδωρήματα συγκριτικά με όσους μετακινούνταν νόμιμα των οποίων τα ταξίδια ήταν μάλλον πιο εύκολα. Οι Ρωμιοί της Νίζνας, μάλιστα, έπρεπε να δηλώνουν τις κινήσεις τους στους Κριτές της Αδελφότητας, οι οποίοι όφειλαν να γνωρίζουν που βρίσκονταν οι έμποροι ανά πάσα στιγμή.¹⁵⁸ Νέα μέλη της Αδελφότητας – στην προκειμένη περίπτωση ο Ιωάννης Χρίστου από τη Βάρνα – δήλωναν: «[...] ἐγὼ ὑπόσχομαι ὅτι χωρὶς τὴν εἶδηση τοῦ ῥωμαϊκοῦ ἀδελφάτου νὰ μὴν πηγαίνω πουθενά [...]».¹⁵⁹ Εάν κάποιος Ρωμιός είχε απλήρωτα χρέη, το Μαγιστράτο της Νίζνας δεν του χορηγούσε διαβατήριο μέχρι την αποσαφήνιση της υπόθεσής του στα δικαστήρια. Είχε δε το δικαίωμα να φυλακίσει τον οφειλέτη για το διάστημα αυτό.¹⁶⁰

Με την πάροδο του αιώνα και με την αυξημένη ικανότητα των αρχών να παρακολουθούν τις κινήσεις των Ρωμιών, τα διαβατήρια πρέπει σταδιακά να έγιναν περισσότερο αναγκαία στους Ρωμιούς, ιδιαίτερα σε όσους εξ αυτών υπόκειντο στον έλεγχο της Αδελφότητας των Ρωμιών της Νίζνας. Ωστόσο, ελλείπει επιπλέον στοιχείων, οι πληροφορίες που παρέχουν τα διαβατήρια δεν επαρκούν για την περιγραφή των εμπορικών διαδρομών ούτε για τον ακριβή υπολογισμό του πλήθους των περιπλανώμενων Ρωμιών της εποχής.

Διασώζεται ένα χειρόγραφο με καταγεγραμμένες δέκα εναλλακτικές διαδρομές από τη Μοσχοβία και την Καζακία προς τον Νότο. Οι διαδρομές που καταγράφηκαν την περίοδο από το 1680 ως το 1715 και ενσωματώθηκαν στο συγκεκριμένο χειρόγραφο, είναι: (1) μέσω Κιέβου, Μπέντερ και Μπουντζαϊσκαιας Στέπας έως την Κωνσταντινούπολη, (2) μέσω Κιέβου, Σορόκα, Ιάσιου και Γαλατσίου έως την Κωνσταντινούπολη, (3) μέσω Αζόβ και θάλασσας του Αζόβ έως τον Εύξεινο Πόντο και την Κωνσταντινούπολη, (4) δια ποταμών και ξηράς μέσω Αστραχάν, Ντιαρμπακίρ και Μοσούλ, (5) και (6) έως τα Ιεροσόλυμα, (7) δια ξηράς από την Κωνσταντινούπολη έως τη Βαγδάτη, (8) μέσω Βενετίας, (9) μέσω

¹⁵⁸ Όπως φαίνεται από έγγραφο του 1771 με το οποίο ζητούνται πληροφορίες για το που βρίσκονται οι Ρωμιοί έμποροι σύμφωνα με συνημμένη λίστα. ΓΑΥΟ, φ. 101, οπ. 1, δ. 53, 1771, φ. 1.

¹⁵⁹ ΓΑΥΟ, φ. 101, οπ. 1, δ. 1077, 1769, φ. 2.

¹⁶⁰ Βλ. την περίπτωση του Στεφανή Χρίστου, ο οποίος φυλακίστηκε από το Μαγιστράτο μετά από κατηγορία «ἔξω ἀπὸ τὸν καφενέ» για απλήρωτα χρέη. Οι αντίδικοι συμφώνησαν όμως να εξετάσουν την υπόθεση, αφ' ότου ο Στεφανής θα γύριζε από το ταξίδι που σχεδίαζε. Αφέθη έτσι ελεύθερος. ΓΑΥΟ, φ. 101, οπ. 1, δ. 4249, 1771, φφ. 1-2.

Το 1771, ο Ρωμιός Στέργιος Αλεξίου Μετσοβίτης έκανε αγωγή στο Μαγιστράτο για απλήρωτα χρέη του Μαυρουδή Χατζή Κυριάκο και ζήτησε όχι μόνο να μην του χορηγηθεί διαβατήριο αλλά και να φυλακιστεί. Ο Μαυρουδής επέμενε όμως πως είχε αφήσει πίσω υπεύθυνο, για να χρεϊζείται τις υποθέσεις του. ΓΑΥΟ, φ. 101, οπ. 1, δ. 4259, 1771, φ. 2.

Κιέβου ή και Σμολένσκ στην Πολωνία, (10) μέσω των πόλεων της Μικράς Ρωσίας στο Περεκκόπ (την Περεκκοπή) και έως την Κριμαία.¹⁶¹

Αυτές οι διαδρομές, απ' ό,τι φαίνεται, εξυπηρετούσαν τις ανάγκες του κράτους, των εμπόρων αλλά και όσων προσκυνητών ταξίδευαν στη χριστιανική Ανατολή. Η χρήση όρων από την αρχαία γεωγραφία όπως «Μαιώτης Λίμνη» ή «Palus Maeotis» (κοινώς η Αζοφική)¹⁶² και «Εύξεινος Πόντος» υποδεικνύουν πως οι λόγιοι καταγραφείς των διαδρομών είχαν πιθανώς φοιτήσει στα πανεπιστήμια της Ιταλίας και άλλων χωρών της Δύσης ή στη σχολή των αδελφών Λειχούδη στη Μόσχα. Οι διαδρομές υποδηλώνουν περιέργεια για τη γεωγραφία των γύρω περιοχών, περιέργεια άμεσα συνδεδεμένη με τις δραστηριότητες και τις ανάγκες τόσο των εμπόρων,¹⁶³ όσο και του ρωσικού κράτους το οποίο επιχειρούσε, μέσω της σύστασης επιτροπών, να εξακριβώσει τα σύνορα της Αυτοκρατορίας με τα γύρω κράτη.¹⁶⁴ Έτσι, παράλληλα με την καταγραφή του χώρου ανιχνεύονταν νέοι δίοδοι για τους ταξιδιώτες, χτίζονταν δρόμοι¹⁶⁵ και ανοικοδομούνταν χάνια και

¹⁶¹ Д.Ч.А.А. Русов, *Русские трактаты в конце XVII и начале XVIII веков и некоторые данные о Днепре из атласа конца прошлаго столетия*, Κιέβο, 1876, σσ. 48-55.

¹⁶² Για διάφορες ονομασίες της Αζοφικής, βλ. «Ponti Euxini cum Regionibus Versus Septentrionem et Oriente Adjacentibus Nova Tabula, 1672», στο Johannes Chardin, *Voyages du Mr. Le Chevalier Chardin en Perse et Autres Lieux de L' Orient*, τόμος 1^{ος}, Άμστερνταμ, MDCCXI (1711), χωρίς αριθμό σελίδας. H.D. Seymour, *Russia on the Black Sea [...]*, 1855, σ. 326.

¹⁶³ Στο Αστραχάν και αλλού διασώζονται παρόμοια χειρόγραφα και βιβλία Αρμενίων εμπόρων, από τα τέλη του 17^{ου} και τον 18^ο αιώνα, στα οποία περιγράφονται οι διαδρομές τους, βλ. Kéram Kénonian, «Marchands Arméniens au XVIIe siècle, A propos d' un livre arménien publié à Amsterdam en 1699», *Cahiers du Monde Russe et Soviétique*, τόμος 16^{ος}, τεύχος 2^ο, Απρίλιος-Ιούνιος 1975, σσ. 199-244, ιδ. σσ. 199-201.

¹⁶⁴ Ορίζοντας μια σειρά μεικτών επιτροπών, με σκοπό να προσδιορίσουν τα ακριβή σύνορα μεταξύ των δύο αυτοκρατοριών, οι αρχές της ρωσικής και της οθωμανικής αυτοκρατορίας αποσκοπούσαν στη διαμόρφωση καθορισμένων και μάλιστα ξεκάθαρων συνόρων εκεί που προηγουμένως εκτεινόταν μόνο η προϋπάρχουσα ασαφή συνοριακή περιοχή. Είναι ενδεικτικό πως τα σύνορα ορίστηκαν όλο και περισσότερο βάσει φυσικών διαμορφώσεων, ποταμών, περασμάτων και ούτω καθ' εξής, και όχι μόνο βάσει των λιγοστών πόλεων και χωριών.

Για την εξακρίβωση των συνόρων το 1705, το 1713 και το 1739 και επίσης για την ίδρυση χωριών στα σύνορα, βλ. Петр I, *Письма и Бумаги [...]*, τόμος 3^{ος}, 1704-1705, Αγ. Πετρούπολη, 1893, σσ. 400-402, 469-470, 886. Петр I, *Письма и Бумаги [...]*, τόμος 4^{ος}, 1706, Αγ. Πετρούπολη, 1900, σσ. 147, 690. ПСЗ, συλλογή 1^η, τόμος 5^{ος}, αρ. 2687, σσ. 36-43, Ιούνιος 13, 1713. ПСЗ, συλλογή 1^η, τόμος 10^{ος}, αρ. 7900, σσ. 899-904, Σεπτέμβριος 18, 1739.

Вλ. επίσης Αθανάσιος Κομνηνός Υψηλάντης, *Τὰ Μετὰ Τὴν Ἄλωσιν*, 1870, σσ. 287, 776. Аполлон Скальковский, *Хронологическое обозрение истории новороссийскаго края 1730-1823, Часть 1 с 1730-1796*, Οδησός, 1836, σσ. 1-2, 15-16. Т.К. Крылова, «Русская дипломатия на Боспоре в начале 18ого в. (1700-1709)», *Исторические Записки*, τεύχος 65^ο, Μόσχα, 1959, σσ. 249-278, ιδ. σ. 257.

Οι επιστημονικές έρευνες αποτελούσαν και αυτές μέθοδο για την καταγραφή περιοχών και τον έλεγχο του χώρου. Robert E. Jones, *Provincial Development in Russia, Catherine II and Jacob Sievers*, New Brunswick, New Jersey, 1984, σ. 175. R.E. Jones, «The St. Petersburg Academy of Sciences and the Development of the Black Sea Region (1773-1795)», G.S. Smith (επιμ.), *Literature, Lives and Legality in Catherine's Russia*, Nottingham, 1994, σσ. 33-44, ιδ. σ. 37.

¹⁶⁵ Το ρωσικό κράτος έλαβε μια σειρά από μέτρα, για να βελτιώσει τους οδικούς άξωνες. Д. Бантыш-Каменский, *История Малой России, Часть Третья, От Избрания Мазепы до уничтожения Гетманства*, τόμος 3^{ος}, Μόσχα, 1842, σ. 219.

Οι ποταμοί μπορούσαν να λειτουργήσουν ως δρόμοι αλλά χρειαζόνταν δαπανηρά έργα, για να διευκολυνθεί το εμπόριο σε λέμβους και άλλα ποταμόπλοια. Το σχέδιο του Πέτρου Α' να ενωθούν με σύστημα καναλιών οι ποταμοί του Ντον και του Βόλγα δεν καρποφόρησε (το κανάλι αυτό ολοκληρώθηκε τελικά επί Στάλιν). Corneille Le Brun, *Voyages de Corneille le Brun [...]*, 1718, σ. 61.

τελωνεία,¹⁶⁶ δραστηριότητες που αποσκοπούσαν στον αυξημένο έλεγχο του κέντρου πάνω στις συνοριακές περιοχές της ρωσικής επικράτειας.¹⁶⁷

Ο συνδυασμός του εν λόγω χειρογράφου με τις δέκα διαδρομές προς τον Νότο και των συγχρόνων του χαρτών και ατλάντων, σηματοδοτεί μία νέα κατανόηση του χώρου, τουλάχιστον από τη πλευρά των κρατικών αρχών. Ο μελετητής αντιλαμβάνεται τη μνήμη να μετατρέπεται σταδιακά σε λίστα αλληλοσυνδεόμενων σημείων, για να καταλήξει σε σχήμα δύο διαστάσεων στο οποίο οι αποστάσεις μεταξύ των σημείων αντικατοπτρίζουν σε μικρότερη κλίμακα της πραγματικές αποστάσεις της γήινης επιφάνειας. Κοινώς, αυτή η καταγραφή των δέκα εναλλακτικών διαδρομών αποτελεί ένα σημαντικό βήμα προς τη σύγχρονη αντίληψη του χώρου.¹⁶⁸

Και οι Οθωμανοί είχαν προσπαθήσει να ενώσουν αυτούς τους δύο ποταμούς κατά τη διάρκεια εκστρατείας τους στην περιοχή το 1569. Michael Khodarkovsky, *Russia's Steppe Frontier [...]*, 2004, σσ. 115-116.

¹⁶⁶ Με την ίδρυση τελωνείων και λοιμοκαθαρηθρίων στα σύνορα, το κράτος οριοθετούσε τον χώρο στις περιοχές του Νότου, ήλεγχε τις παλιρροϊκές κινήσεις των εμπόρων και των νομάδων και συγχρόνως τοποθετούσε τους στρατιώτες και τους υπηρέτες του όλο πιο βαθιά στη στέπα.

Για τους υπηρέτες του κράτους, βλ. III.9.

Για την ανοικοδόμηση τελωνιακών σταθμών, βλ. АВПРИ, ф. 2, оп. 6, том II, д. 6843, 1762-1799, фф. 17-17'. Михаил Дмитриевич Чулков, *Историческое описание российской коммерции [...]*, τόμος 2^{ος}, βιβλίο 1^ο, Αγ. Πετρούπολη, 1786, σσ. 75, 77, 466.

Επίσης Михаил М. Вольский, *Очерк Истории Хлебной Торговли Новороссийскаго Края с древнейших времен до 1852 года*, Οδησός, 1854, σ. 56. Аполлон Скальковский, *Хронологическое обозрение [...]*, 1836, σσ. 64-65. Ρ. Михнева, *Россия и османская империя [...]*, 1985, σσ. 118, 120.

Η στενή σχέση τελωνείου και οχυρωμένης βάσης φαίνεται σε μία γνωμάτευση του Νικήτα Ιβάνοβιτς Πανίν (Никита Иванович Панин, 1718-1793). Συνιστά την ίδρυση ενός πανδοχείου στο ποταμό Ορέλ ή στο νότιο Μπουγκ- εικονικός σκοπός του πανδοχείου ήταν η προώθηση εμπορικών σχέσεων με την Οθωμανική Αυτοκρατορία· στην αλήθεια επέτρεπε την τοποθέτηση στρατιωτών και αποσκοπούσε στη φύλαξη των συνόρων από τους ακρίτες της περιοχής. N.D. Polonska-Vasylenko, «The Settlement of the Southern Ukraine (1750-1775)», *The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the US*, τόμοι 4^{ος}-5^{ος}, τεύχη 4^ο(14)-1^ο(15), καλοκαίρι-φθινόπωρος, Νέα Υόρκη, 1955, σ. 297.

Βλ. επίσης Н.Н. Фирсов, *Правительство и общество в их отношениях к внешней торговле России в царствование Екатерины II. Очерки из истории торговой политики*, Типо-литография Императорскаго Университета, Казань, 1902, σσ. 180-181. Кость Харлампович, *Нарис V. Ніженські греки й торгівля [...]*, 1999, σσ. 104-105.

Σημειώνονται εδώ και οι μάλλον αποτυχημένες προσπάθειες δημιουργίας μιας αποτελεσματικής ταχυδρομικής υπηρεσίας. Петр I, *Письма и Бумаги [...]*, τόμος 2^{ος}, 1702-1703, Αγ. Πετρούπολη, 1889, σσ. 34-35. ПСЗ, συλλογή 1^η, τόμος 9^{ος}, αρ. 6888, σσ. 739-740, Φεβρουάριος 11, 1736.

¹⁶⁷ Όλα αυτά σε συνδυασμό με την ανοικοδόμηση φρουρίων και άλλων οχυρωμένων θέσεων. ПСЗ, συλλογή 1^η, τόμος 10^{ος}, αρ. 7900, σσ. 899-904, Σεπτέμβριος 18, 1739. Н.Д. Чечулин, *Внешняя политика России в начале царствования Екатерины II*, Αγ. Πετρούπολη, 1896, σσ. 164, 193.

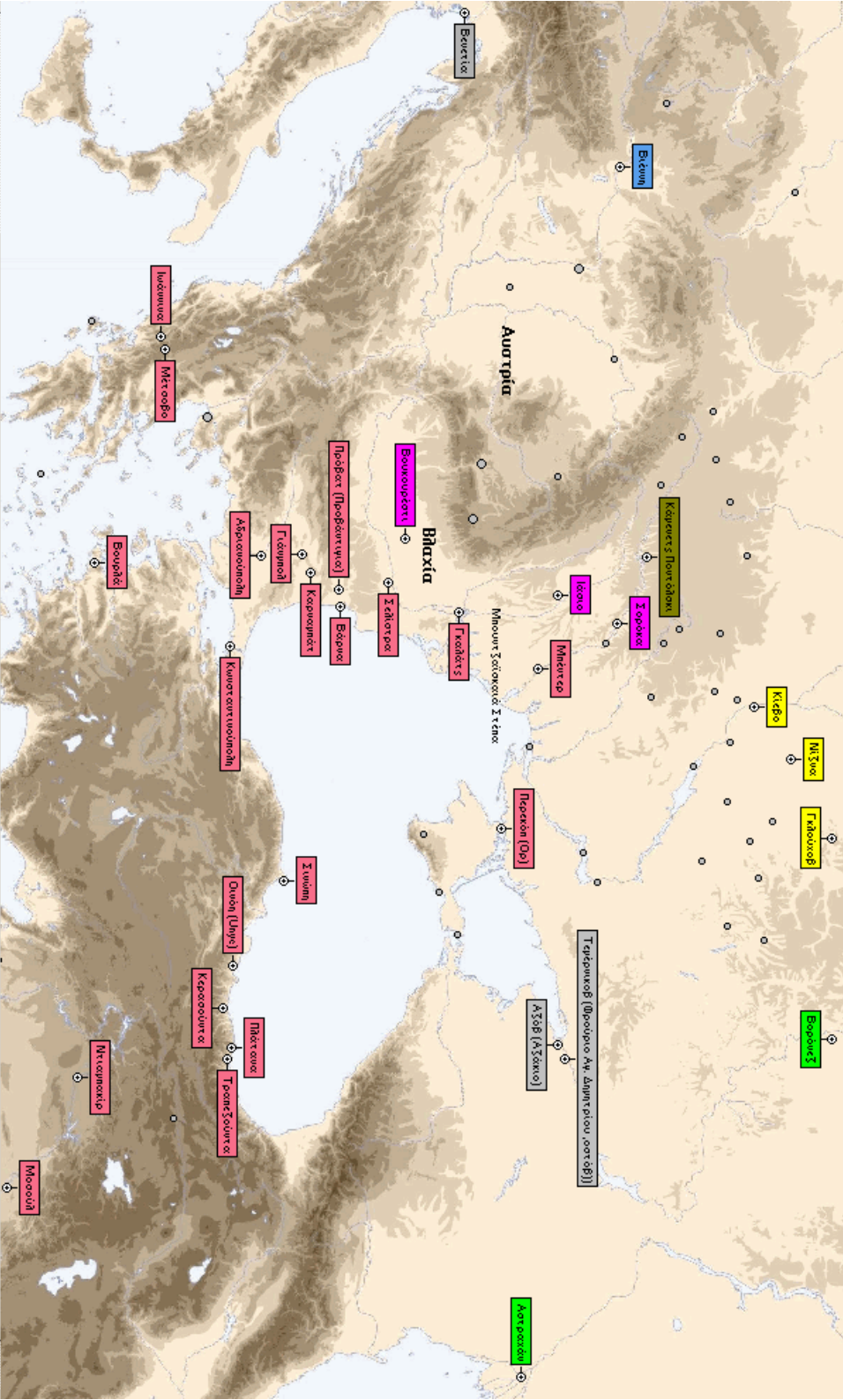
Συν τοις άλλοις, οι αρχές σφράγισαν τον έλεγχό τους, μετονομάζοντας τα τοπωνύμια. Βεβαίως, οι Ρώσοι δεν ήταν ούτε οι πρώτοι ούτε οι τελευταίοι κατακτητές, για να αλλάξουν τις ονομασίες των εδαφών υπό τον έλεγχο τους. Το ίδιο πράττουν όσοι ιστορικοί επιμένουν στη χρήση γεωγραφικών όρων που προέρχονται αποκλειστικά από τη δική τους γλωσσική παράδοση.

¹⁶⁸ Για τη χαρτογράφηση της Ουκρανίας κατά τον 17^ο και 18^ο αιώνα, βλ. Volodymyr Kubijovyc (επιμ.), *Ukraine, A Concise Encyclopaedia*, τόμος 1^{ος}, Toronto, 1963, σσ. 38, 45-49. М. Вавричин, Я. Дашкевич, У. Кришталович (επιμ.), *Україна на стародавніх картах, середина XVII-друга половина XVIII ст.*, ДНВП Картографія, Кієво, 2009, ιδ. σσ. 128-131.

Χάρτη της Βλαχίας σχεδίασε στις αρχές του 18^{ου} αιώνα και ο ιατροφιλόσοφος Ιωάννης Κομνηνός. D. Nicol, «The doctor – philosopher John Commen of Bucharest and his biography of emperor John Kantakouzenos», *Revue des études sud-est européennes*, τόμος 9^{ος}, τεύχος 3^ο, 1971, σσ. 511-527.

Για το όλο θέμα, βλ. Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, Στέλλα Νικολούδη (μτφ.), Αθήνα, 1996, σσ. 125-165. James Cracraft, «Mapping Russia», James Cracraft, *The Petrine Revolution in Russian Imagery*, The University of Chicago Press, Chicago και Λονδίνο, 1997, σσ. 271-281.

2.5.i Πού ταξίδεψαν οι έμποροι;

(α) Ο πιο σημαντικός άξονας για τους Ρωμιούς της Καζακίας ήταν αυτός που ξεκινούσε από τη Μόσχα και κατέληγε μέσω Νίζνας στην Κωνσταντινούπολη· αυτός ήταν ο αρχικός άξονας του διακομιστικού εμπορίου και αντιστοιχεί στις πρώτες δύο διαδρομές του προαναφερθέντος χειρογράφου. Βεβαίως, οι έμποροι σπάνια ολοκλήρωναν το ταξίδι τους χωρίς ενδιάμεσες στάσεις. Συνήθως σταματούσαν σε χωριά και κωμοπόλεις, ανάλογα με τις ανάγκες τους, τις πληροφορίες άλλων εμπόρων περί κινδύνων και τη ζήτηση που είχαν τα προϊόντα που κόμιζαν στις διάφορες περιοχές. Ο τελικός τους προορισμός (αν επιτρέπεται να εκληφθεί ως τέτοιος) δεν ήταν απαραίτητα η Μόσχα ή η Κωνσταντινούπολη, αυτές καθ' εαυτές, αλλά κάποιο σημείο από μια σειρά διαφόρων σημείων εντός της Ρωσικής και της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Παρ' όλα αυτά, η μελέτη του άξονα Μόσχα – Νίζνα – Κωνσταντινούπολη είναι σημαντική, εφόσον αυτός υπήρξε για τους εμπόρους ο πλέον προσηφιλής.¹⁶⁹

Οι διαδρομές από την Κωνσταντινούπολη έως τη Μόσχα και από τη Μόσχα έως την Κωνσταντινούπολη δεν ήταν προκαθορισμένες. Ακολουθώντας μια από τις πιθανές διαδρομές, οι έμποροι μπορούσαν να ταξιδέψουν μέσω Βλαχίας και από εκεί: Ισάκσι – Ιάσιο – Χότιν – Κάμενετς Ποντόλσκι – Τουρόβ – Σλουκ – Μινσκ – Σμολένσκ και κατόπιν αυτού ανατολικά μέχρι τη Μόσχα.¹⁷⁰ Μπορούσαν επίσης να ακολουθήσουν την διαδρομή: Βουκουρέστι – Μπρασόβ – Μπίστριτς – να περάσουν τον ποταμό Σερέτ και από εκεί Ναντβόρνα – Στανισλάβ – Μπρόντι – Ντούμπνο – Νίζνα.¹⁷¹

Άλλη διαδρομή περνούσε από: Ιάσιο – Μογίλιβ – Σάργκοροντ – Βίννιτσα – Πάβολοτς – Χβάστοβ – Τσερνογκορόντκα – Νοβοσέλοκ – Μπελγκορόντκα – Κίεβο – Νίζνα.¹⁷² Ο έμπορος μπορούσε επίσης να περάσει τα σύνορα στο Χότιν και να συνεχίσει: Κάμενετς Ποντόλσκι μέσω πολωνικών εδαφών στο Βασίλικοβ – Κίεβο – Νίζνα.¹⁷³ Ή, ξεκινώντας από το Ιάσιο, να προχωρήσει: Σορόκα – Νεμίροβ – Χβάστοβ –

¹⁶⁹ E.M. Подградская, *Οικονομικές σχέσεις Μολδαβικού княжества [...]*, 1980, σ. 49. Για τα ταξίδια των Ρωμιών της Καζακίας εντός της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, βλ. τη μαρτυρία του Δημητρίου Κυριάκου ο οποίος αναφέρει πως εργαζόταν από το 1758 μέχρι το 1769 για το θείο του, Ιωάννη Θεοδώρου, πηγαίνοντας: «[...] τόσων εις την Τουρκίαν όπου με έστειλαν διά την σηνδροφικήν τούσ πραγματιάν (λέγο, εις τόν Τουρνάβων, Σιλήβνω, Μορέαν, και εις κάθε άλλα κάστρα τής Τουρκίας [...]). ΓΑЧО, ф. 101, оп. 1, д. 4251, 1771, ф. 1. Δεν έχω εντοπίσει τις συντεταγμένες της «Σιλήβνω».

¹⁷⁰ Ήδη από τον 16^ο αιώνα, ορισμένοι Βαλκάνιοι έμποροι χρησιμοποιούν την πορεία αυτή. E.M. Подградская, *Οικονομικές σχέσεις Μολδαβικού княжества [...]*, 1980, σ. 7. Βλ. επίσης A. Bennigsen, Chantal Lemerrier-Quelquejay, «Les marchands de la Cour ottomane et le commerce des fourrures moscovites dans la seconde moitié du XVIe siècle», *Cahiers du monde russe et soviétique*, τόμος 9^{ος}, τεύχος 3^ο, Ιούλιος-Σεπτέμβριος 1970, σσ. 363-391, ιδ. σ. 376.

¹⁷¹ Э.Г. Истомина, «Дороги России в XVIII-начале XIX века», Э.Г. Истомина, А.В. Демкин, Ю.А. Тихонов (επιμ.), *Исследования по истории России XVI-XVIII вв., Сборник статей в честь 70-летия Я.Е. Водарского*, Μόσχα, 2000, σσ. 181-209, ιδ. σ. 203. Кость Харлампович, *Нарис V. Ніженські греки й торгівля [...]*, 1999, ιδ. το τρίτο μέρος, σσ. 92-97.

¹⁷² E.M. Подградская, *Οικονομικές σχέσεις Μολδαβικού княжества [...]*, 1980, σσ. 35, 37.

¹⁷³ Э.Г. Истомина, «Дороги России в XVIII-начале XIX века», Э.Г. Истомина, А.В. Демкин, Ю.А. Тихонов (επιμ.) *Исследования по истории России XVI-XVIII вв., Сборник статей в честь 70-летия Я.Е. Водарского*, Μόσχα, 2000, σσ. 181-209, ιδ. σ. 203.

Βασιλικοβ – Κίεβο – Νίζνα.¹⁷⁴ Και τελικά: Ισμαήλ – Μπέντερ – Εγκορλίκ – Στροέντσι – Ράσκοβο – Ομποντόβκα – Κροπίβνα και από εκεί είτε στο Νεμίροβ είτε στη Μπέλαγια Τσέρκοβ – Κίεβο – Νίζνα.¹⁷⁵

Από τη Νίζνα οι έμποροι ακολουθούσαν διάφορες διαδρομές, για να καταλήξουν στη Μόσχα. Οι πιο συνήθεις ήταν: Νίζνα – Μπατούριν – Σεβσκ – Μπόλχοβ – Μπέλεβ – Καλούγκα – Μόσχα. Επίσης, Νίζνα – Σοσνίτσα – Νόβγκοροντ Σέβερσκι – Μπριάνσκ – Καλούγκα – Μόσχα. Μπορούσαν να επιλέξουν τη διαδρομή: Νίζνα – Χάρκοβ – Μπέλγκοροντ – Κουρσκ – Ορέλ – Τούλα – Σέρπουκχοβ – Μόσχα.¹⁷⁶

Περισσότερο επικίνδυνη ήταν η διαδρομή νοτιότερα την οποία χρησιμοποιούσαν ορισμένοι Ρωμιοί κυρίως κατά το δεύτερο ήμισυ του αιώνα: Μπέντερ – Ντουμποσσάρι – Ολβιόπολ – Ελισαβέτγκραντ – Κρεμεντσούγκ – Πολτάβα – Χάρκοβ – Μπέλγκοροντ – Ορέλ, με τελικό προορισμό τη Μόσχα.¹⁷⁷

Όπως θα φανεί στη συνέχεια (1.3), αρκετοί έμποροι απέφευγαν σκόπιμα οποιαδήποτε κύρια αρτηρία, προκειμένου να εμπορεύονται ανεμπόδιστα (από τελωνιακούς και άλλους κρατικούς αξιωματούχους).

Αντί να διασχίσουν τις περιοχές μεταξύ Ιασίου και Κωνσταντινούπολης οδικώς, ορισμένοι ταξιδιώτες επέλεγαν να οδεύσουν παράλληλα με τον Δούναβη ή να πλεύσουν επί του ποταμού από ή προς το Γαλάτσι, στις εκβολές του Δούναβη στα σύνορα της Μολδαβίας και της Βλαχίας, διασχίζοντας τη Μαύρη Θάλασσα με πλοίο. Ο Πάβελ (ή Παύλος) Ανανίν, παραδείγματος χάριν, ταξίδεψε μέσω θαλάσσης από την Κωνσταντινούπολη μέσω του Μπάμπα στο Γαλάτσι και μέσω της Βλαχίας στο Κίεβο. Στο Γαλάτσι συναντήθηκε με τον Κύριλλο τον Μακεδόνα, Ρωμίο διερμηνέα στην υπηρεσία του Τσάρου, ο οποίος όμως

Για τη λειτουργία τελωνείου και λοιμοκαθαρητηρίου από τα μέσα του 18^{ου} αιώνα στο Βασιλικοβ, βλ. Кость Харлампович, *Нарис V. Ніженські греки й торгівля [...]*, 1999, σ. 103.

¹⁷⁴ Ανών., «Описание дорог от Киева до Царяграда, сочиненное в 1714 году», *Академическая Известия*, VII, 1781, σσ. 326-349, ιδ. σ. 342.

¹⁷⁵ Ανών., «Описание дорог от Киева до Царяграда, сочиненное в 1714 году», *Академическая Известия*, VII, 1781, σσ. 326-349, ιδ. σ. 326. Το Εγκορλίκ βρίσκεται σε μικρή απόσταση από το Στροέντσι.

¹⁷⁶ Э.Г. Истомина, «Дороги России в XVIII-начале XIX века», Э.Г. Истомина, А.В. Демкин, Ю.А. Тихонов (επιμ.), *Исследования по истории России XVI-XVIII вв., Сборник статей в честь 70-летия Я.Е. Водарского*, Μόσχα, 2000, σσ. 181-209, ιδ. σ. 203. J.T. Kotilaine, *Russia's Foreign Trade [...]*, 2005, σ. 54.

Στο δεύτερο ήμισυ του 17^{ου} αιώνα οι Ρωμιοί ήταν αναγκασμένοι να ταξιδεύουν στο Πουτίβλ που βρισκόταν μεταξύ Νίζνας και Σεβσκ. Στις περισσότερες περιπτώσεις έπρεπε να εμπορευτούν εκεί.

Ενώ συνέχισε να είναι σημαντική, η εμποροπανήγυρη του Πουτίβλ δεν έπαιξε τόσο καθοριστικό ρόλο για τους Ρωμιούς που ταξίδευαν στη Μόσχα τον 18^ο αιώνα. М.М. Плохинский, *Иноземцы в старой Малороссии [...]*, 1905, σ. 8. Carol B. Stevens, «Trade and Muscovite Economic Policy toward the Ukraine: The Movement of Cereal Grains during the Second Half of the Seventeenth Century», I.S. Koropecky (επιμ.), *Ukrainian Economic History, Interpretive Essays*, Harvard, 1991, σσ. 172-183, ιδ. σ. 173.

¹⁷⁷ Э.Г. Истомина, «Дороги России в XVIII-начале XIX века», Э.Г. Истомина, А.В. Демкин, Ю.А. Тихонов (επιμ.), *Исследования по истории России XVI-XVIII вв., Сборник статей в честь 70-летия Я.Е. Водарского*, Μόσχα, 2000, σσ. 181-209, ιδ. σ. 203.

συνέχισε την πορεία του προς την Κωνσταντινούπολη οδικώς.¹⁷⁸ Ο Πάβελ Ανανίν οπωσδήποτε δεν ήταν ο μόνος που επέλεξε να ταξιδέψει δια θαλάσσης, μεταξύ Κωνσταντινούπολης και Γαλατίου.¹⁷⁹

Διασώζονται άφθονα έγγραφα με παραδείγματα εμπόρων και άλλων που ταξίδευαν στον οδικό άξονα Κωνσταντινούπολη – Νίζνα – Μόσχα και αντιστρόφως. Ένα από αυτά αφορά τους εμπόρους Μιχάλη Γεωργίου, Λεοντή Χριστοφόροβ και Διαμαντή Ιβανόβ, μέλη μιας μικρής ομάδας έξι συνολικά ταξιδιωτών που ξεκίνησε από την Κωνσταντινούπολη το 1701 και πορεύτηκε μέσω Βλαχίας, Μολδαβίας, πολωνικών εδαφών και Κιέβου μέχρι τη Νίζνα, το Σεβσκ και τη Μόσχα.¹⁸⁰ Ο Ρωμιός έμπορος Σάββας Θεόδωροβ έφθασε στη Μόσχα το 1710, έχοντας ταξιδέψει μέσω Ιασίου, Νεμίροβ, Χβάστοβ, Κιέβου, Περεγιασλάβ και Νίζνας. Από τη Νίζνα κατευθύνθηκε στην Καλούγκα και από εκεί στη Μόσχα.¹⁸¹ Ο Ιωάνν Λουκιάνοβ ακολούθησε το 1702 παρόμοια διαδρομή με αντίστροφη όμως κατεύθυνση: μέσω Κιέβου, Χβάστοβ, Πάβολοτς και Νεμίροβ μέχρι το Ιάσιο, συνοδεία Ρωμιών εμπόρων καθ' όλη τη διαδρομή.¹⁸²

Οι ιερομόναχοι του Νόβγκοροντ Μακάριος και Σιλβέστρος σημείωσαν πως ξεκίνησαν στις 8 Ιανουαρίου του 1704 από το Κίεβο και έφθασαν στο Χβάστοβ μετά από πορεία τριών ημερών. Δύο ημέρες αργότερα προσπέρασαν το Πάβολοτς και μετά από επιπλέον πέντε ημέρες το Νεμίροβ. Από εκεί χρειάστηκαν μία ακόμα ημέρα, για να φθάσουν στον ποταμό Μπουγκ, και άλλες τέσσερις για τη Σορόκα στο Δνεϊστερο. Το

¹⁷⁸ РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 21, 1704, ф. 7^ν.

¹⁷⁹ Η περίπτωση των ιερομόναχων Μακάριου και Σιλβέστρου το 1704 είναι ενδεικτική, «Στις 18 Φεβρουαρίου ξεκινήσαμε από το Ιάσιο, πορευόμασταν οχτώ ημέρες και φτάσαμε στο Μοναστήρι λεγόμενο Ντουμπρόβτσι (до монастыря Дубровици), ξενυχήσαμε εκεί και έπειτα φτάσαμε στο Μοναστήρι του Αδάμ (до монастыря Адамова), από το Μοναστήρι του Αδάμ μέχρι το Γαλάτσι (до Залецах) πορευόμασταν τρεις μέρες· στο Γαλάτσι μείναμε μισή βδομάδα, περιμένοντας πλοία από την Κωνσταντινούπολη, γιατί δια ξηράς δύσκολα περνάει κανείς από εκεί στην Πόλη· και μάθαμε, καθώς ήμασταν στο Γαλάτσι, πως πολλά πλοία προσάραζαν στην πόλη του Ισμαήλ [...]». Иеромонах Макарий и Селивестр, *Путь нам иеромонахам Макарию и Селивестру [...]*, 1873, σ. 1. Δεν έχω εντοπίσει τα συγκεκριμένα Μοναστήρια.

Για άλλες περιπτώσεις Ρωμιών που ταξίδεψαν από την Κωνσταντινούπολη στο Γαλάτσι δια θαλάσσης, για να συνεχίσουν την πορεία τους με караβάνια, βλ. РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 21, 1704, фф. 5, 7^ν. РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 34, 1705, ф. 1^ν.

Βλ. επίσης τις πληροφορίες για πλοία που έπλεαν από το Γαλάτσι στη Μαύρη Θάλασσα, φορτωμένα με σιτηρά, ξυλεία και άλλα προϊόντα, στο R.P. Joseph Boscovich, *Journal d' un voyage de Constantinople en Pologne fait à la suite de son excellence Mr. Jaq. Porter, Ambassadeur d' Angleterre*, Lausanne, 1772, σσ. 178 και 198. Επίσης William Wilkinson, *An Account of the Principalities of Wallachia and Moldavia with various political observations relating to them*, Λονδίνο, 1820, σσ. 78-80.

Κατά τη διάρκεια του 18^{ου} αιώνα, ο ποταμός Δούναβης δεν ήταν παρά ασήμαντη εμπορική διόδος. Bruce McGowan, *Economic Life in Ottoman Europe, Taxation, Trade and the Struggle for Land 1600-1800*, Cambridge, 1981, σ. 26.

¹⁸⁰ РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 12, 1701, ф. 2. Ο Παρασκευάς Θεοδώρου ταξίδεψε επανειλημμένα από την Κωνσταντινούπολη στη Μόσχα, στις αρχές του αιώνα. РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 10, 1705, ф. 10.

Ο Χρύσανθος, απεσταλμένος, αργότερα διάδοχος, του Πατριάρχη Ιεροσολύμων Δοσίθεου, ταξιδεύοντας μέσω της Αδριανούπολης, των πολωνικών εδαφών, του Κιέβου και του Μπατούριν κατέφτασε το 1701 στη Μόσχα, για να εμπορευθεί και να εισπράξει χρεωστούμενα. РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 21, 1701, ф. 24.

¹⁸¹ РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 12, 1710, фф. 1-1^ν.

¹⁸² Иоанн Лукьянов, *Путешествие в Святую Землю [...]*, 1864, σσ. 10-18.

Δνεϊστερο απείχε από το Ιάσιο τέσσερις ημέρες δρόμο.¹⁸³ Την ίδια διαδρομή ακολούθησε και ο ιερομόναχος του Τσερνίκοβ Ιππόλιτος Βισένσκι, συνταξιδεύοντας με Ρωμιούς εμπόρους, με τελικό προορισμό του τα Ιεροσόλυμα. Όπως ο ίδιος περιγράφει:

[...] Το 1707 τον Οκτώβρη αναχώρησα, αφού έμαθα πως από την πόλη Νίζνα θα ξεκινούσε караβάνι για το Τσαργκράντ στο οποίο επιθυμούσα πάρα πολύ να ταξιδέψω. Και πορεύτηκα από την πόλη Τσερνίκοβ ως τη Νίζνα, μαζί με έναν διερμηνέα και έναν υπηρέτη. Και έφτασα στη Νίζνα, από την οποία θα ξεκινούσε караβάνι Γραικών και άλλων εμπόρων για το Τσαργκράντ. Φύγαμε από τη Νίζνα στις 21 Οκτωβρίου και πορευτήκαμε προς την πόλη Κοζέλετς, τον ποταμό Οστέρ και την περιοχή του Κιέβου. Περάσαμε την γέφυρα στον ποταμό Δνεϊπερο και φτάσαμε στο Κιέβο στις 27 Οκτωβρίου. Στο Κιέβο προσκυνήσαμε τις άγιες εικόνες στους ιερούς τόπους, καθυστερώντας έτσι δώδεκα μέρες.

Και συνεχίζει:

Από το Ιάσιο το караβάνι πήγε κατευθείαν στο Γαλάτσι, ενώ εμείς, με τη βοήθεια του Κυρίου, ξεκινήσαμε [...] με κατεύθυνση το Βουκουρέστι, στις 9 Δεκεμβρίου.¹⁸⁴

Ενώ ο Αυλικός Σύμβουλος Ρ. Λοντίγκιν στάλθηκε το 1761, για να εξετάσει πιθανούς νέους δίαυλους για τους εμπόρους που ταξίδευαν από την Μικρά Ρωσία στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, οι Ρωμιοί που ακολούθησαν την προτεινόμενη απ' αυτόν νοτιότερη, και άρα περισσότερο επικίνδυνη, διαδρομή ήταν λίγοι.¹⁸⁵ Έτσι, στα τέλη της περιόδου που εξετάζεται ο Γιούρη Σουγδουής, Μακεδόνας από τα Ιωάννινα, ήρθε το 1771 στη

¹⁸³ Иеромонах Макарий и Селивестр, «Путь нам Иеромонахам Макарию и Селивестру из монастыря всемилостиваго Спаса Новгорода Северскаго до Святаго Града Иерусалима поклонитися Гробу Господню 1704 году», *Паломники-писатели Петровскаго времени или путники во Святой Град Иерусалим, Чтения в Императорском Обществе Истории и Древностей Российских при Московском Университете*, Μόσχα, 1873, σσ. 1-26, ιδ. σ. 1.

¹⁸⁴ Иеромонах Ипполит Вишенский, «Путешествие иеромонаха Ипполита Вишенскаго в Иерусалим, на Синай и Афон (1707-1709 гг.)», С.П. Розанов (επιμ.), *Православный Палестинский Сборник*, τεύχος 61°, Αγ. Πετρούπολη, 1914, σσ. 2-4.

¹⁸⁵ Κατόπιν εκτενούς έρευνας, ο Λοντίγκιν είχε προτείνει οι έμποροι να μην ταξιδεύουν μέσω Νίζνας και πολωνικών εδαφών, όπως συνήθιζαν οι Ρωμιοί, αλλά περισσότερο νότια μέσω Κουρσκ, Κρεμεντσούγκ και Νέας Σερβίας, μέσω Ζαπορόζιας ή μέσω του Οτσακόβ και του ποταμού Μπουγκ μέχρι τον οικισμό Οριόλ στις εκβολές του ποταμού Σινιούχα, με τελικό στόχο πάντα το οθωμανικό Μπέντερ (αλλιώς το Μπεντέρι). Από το Ότσακόβ μέχρι το Όρελ όμως οι έμποροι θα ταξίδευαν μέσω των γαιών των Τατάρων όπου οι ρωσικές αρχές δεν μπορούσαν να εγγυηθούν την ασφάλειά τους. Ο Λοντίγκιν είχε μάλιστα προτείνει να συνοδευτούν από στρατιώτες. «[...] надворный советник Р. Лодыгин [...]». В.А. Уляницкий, *Дарданеллы [...]*, 1883, σ. 88. Ρ. Михнева, *Россия и османская империя [...]*, 1985, σ. 122. Н.В. Козлова, *Российский абсолютизм и купечество в XVIII веке (20^{-е} начало 60^{-х} годов)*, Археογραφический центр, Μόσχα, 1999, σ. 217.

Вλ. επίσης Robert E. Jones, «Opening a Window on the South: Russia and the Black Sea 1695-1792», Maria Di Salvo and Lindsey Hughes (επιμ.), *A Window on Russia, Papers from the V International Conference of the Study Group on Eighteenth-Century Russia, Gargnano, 1994*, Ρόμη, 1996, σσ. 123-128, ιδ. σσ. 124-125.

Για τέτοιου είδους απόπειρες να αλλάξει η γεωγραφία μετακινήσεων των εμπόρων, βλ. АВПРИ, ф. 89, оп. 8, д. 353, 1764, ф. 108.

Μόσχα, μέσω Κιέβου, Νίζνας και Γκλούχοβ.¹⁸⁶ Αλλά και ο Οθωμανός Πρέσβυς, Αμπντουλκερίμ Εφέντης ταξίδεψε μέσω Αδριανούπολης, Σελίστρας, Μπράιλας, Γαλατσίου, Χότιν, Κιέβου, Νίζνας, Ορέλ και Τούλας και εισήλθε στην πόλη της Μόσχας στις 18 Οκτωβρίου 1775.¹⁸⁷

Είναι μάλλον άσκοπη η προσπάθεια προσδιορισμού της διάρκειας της διαδρομής από τη Μόσχα έως την Κωνσταντινούπολη· ελάχιστοι έμποροι ταξίδευαν χωρίς σταθμούς και καθυστερήσεις. Στις αρχές του 18^{ου} αιώνα, ένας ειδικά απεσταλμένος αγγελιοφόρος που ταξίδεψε οδικώς από τη Μόσχα στη Σταμπούλ, χρειάστηκε περισσότερο από έναν μήνα, για να φθάσει στον προορισμό του.¹⁸⁸ Άλλος, ξεκινώντας από το Βουκουρέστι, έφθασε στη Μόσχα σε λίγο περισσότερο από έναν μήνα.¹⁸⁹ Κατά συνέπεια, ένας έμπορος – ακόμα και εάν δεν εμπορευόταν καθ' οδόν – θα χρειαζόταν πολύ περισσότερο χρόνο. Είναι ενδεικτικό ότι το 1772 το ταξίδι από την Κωνσταντινούπολη ως το Γαλάτσι μέσω ξηράς (με κάρο) διαρκούσε τουλάχιστον έναν μήνα ενώ με ούριο άνεμο, διά θαλάσσης, οκτώ μόλις ημέρες.¹⁹⁰

¹⁸⁶ АВПРИ, φ. 7, оп. 4, д. 100, 1771, φ. 5. Βλ. επίσης την περίπτωση του караβаниού στο οποίο βρισκόταν ο Μιχαήλ Έγοροβ. АВПРИ, φ. 7, оп. 4, д. 125, 1770, φ. 3.

¹⁸⁷ Norman Itzkowitz, Max Mote (επιμ., μτφ.), *Mubadele [...]*, 1970, σ. 6. Βλ. επίσης και το ταξίδι του Joseph Boscowich από την Κωνσταντινούπολη μέχρι την Πολωνία, R.P. Joseph Boscowich, *Journal d' un voyage de Constantinople en Pologne [...]*, 1772, σσ. 303-305.

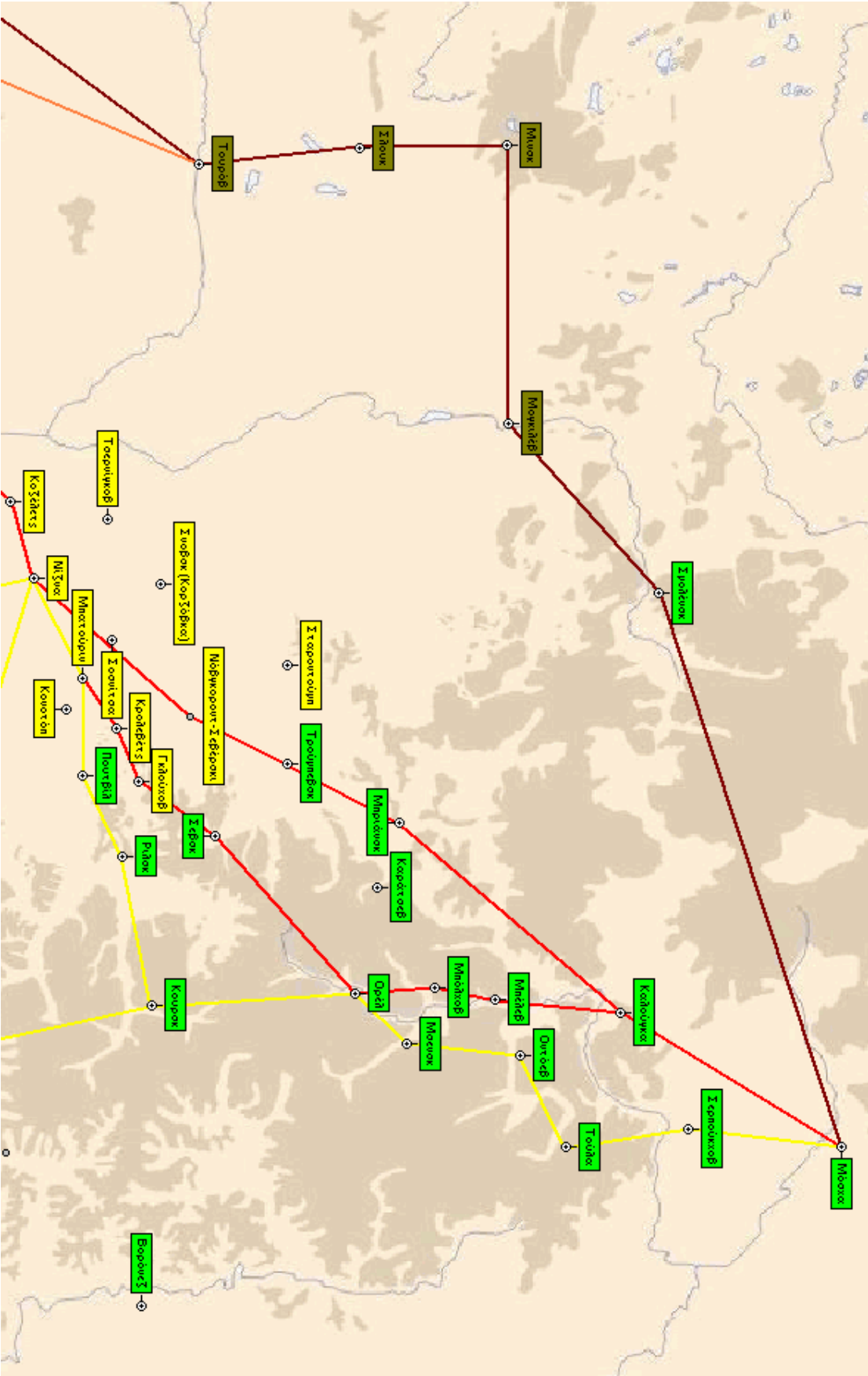
¹⁸⁸ Т.К. Крылова, «Русская дипломатия на Босфоре в начале 18-ого века (1700-1709)», *Исторические Записки*, τόμος 65^{ος}, Μόσχα, 1959, σσ. 249-278, ιδ. σ. 265.

Ο Ρωμιός έμπορος, Ανδρέας Βασιλίου ο οποίος το 1705 ταξίδεψε από την Κωνσταντινούπολη στη Μόσχα, με έγγραφο του Πρέσβευς Τολστόι, έφτασε στον προορισμό του μετά από τριάντα πέντε ημέρες. Ταξίδεψε όμως με επίσημη και οπλισμένη συνοδεία από το Μπέντερ μέσω Ντουμπασάρι, Ουμάν, Περεγιασλάβ και από εκεί προχώρησε στη Νίζνα, στο Μπατούριν και στη Μόσχα. Λόγω της συνοδείας, η πορεία του θα ήταν ιδ. εύκολη, άρα οι τριάντα πέντε ημέρες μπορούν να θεωρηθούν ως ελάχιστη διάρκεια ταξιδιού στη συγκεκριμένη διαδρομή. РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 20, 1705, φφ. 1-2.

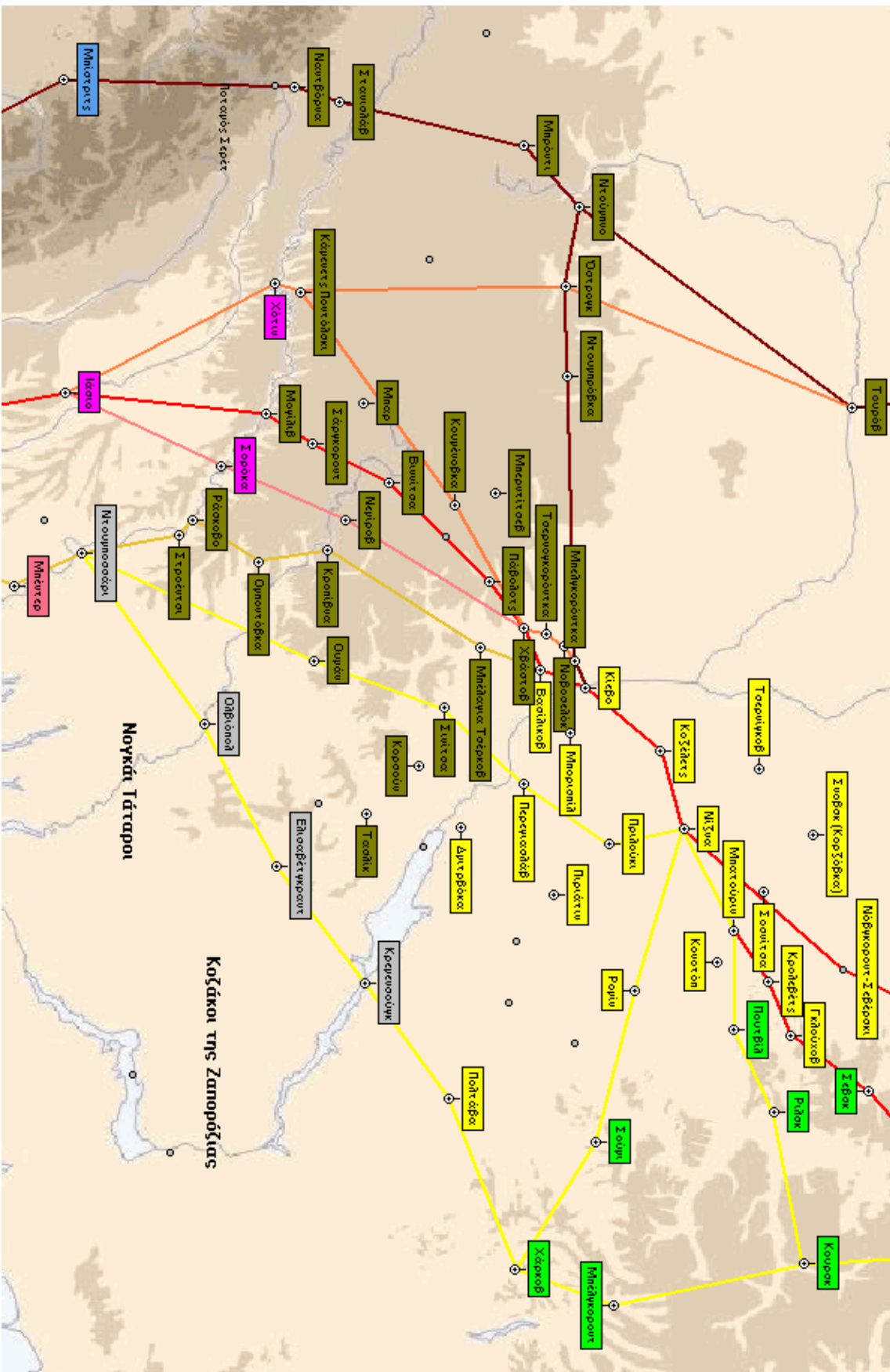
¹⁸⁹ Πρόκειται για τον Φέντορ Κορμπ ο οποίος ξεκίνησε από το Βουκουρέστι στις 17 Ιουλίου του 1703 και έφτασε στη Μόσχα στις 20 Αυγούστου. Я.С. Гросул (επιμ.), *Исторические связи народов СССР и Румынии [...]*, τόμος 3^{ος}, 1970, σ. 196.

¹⁹⁰ R.P. Joseph Boscowich, *Journal d' un voyage de Constantinople en Pologne [...]*, 1772, σσ. 186-187.

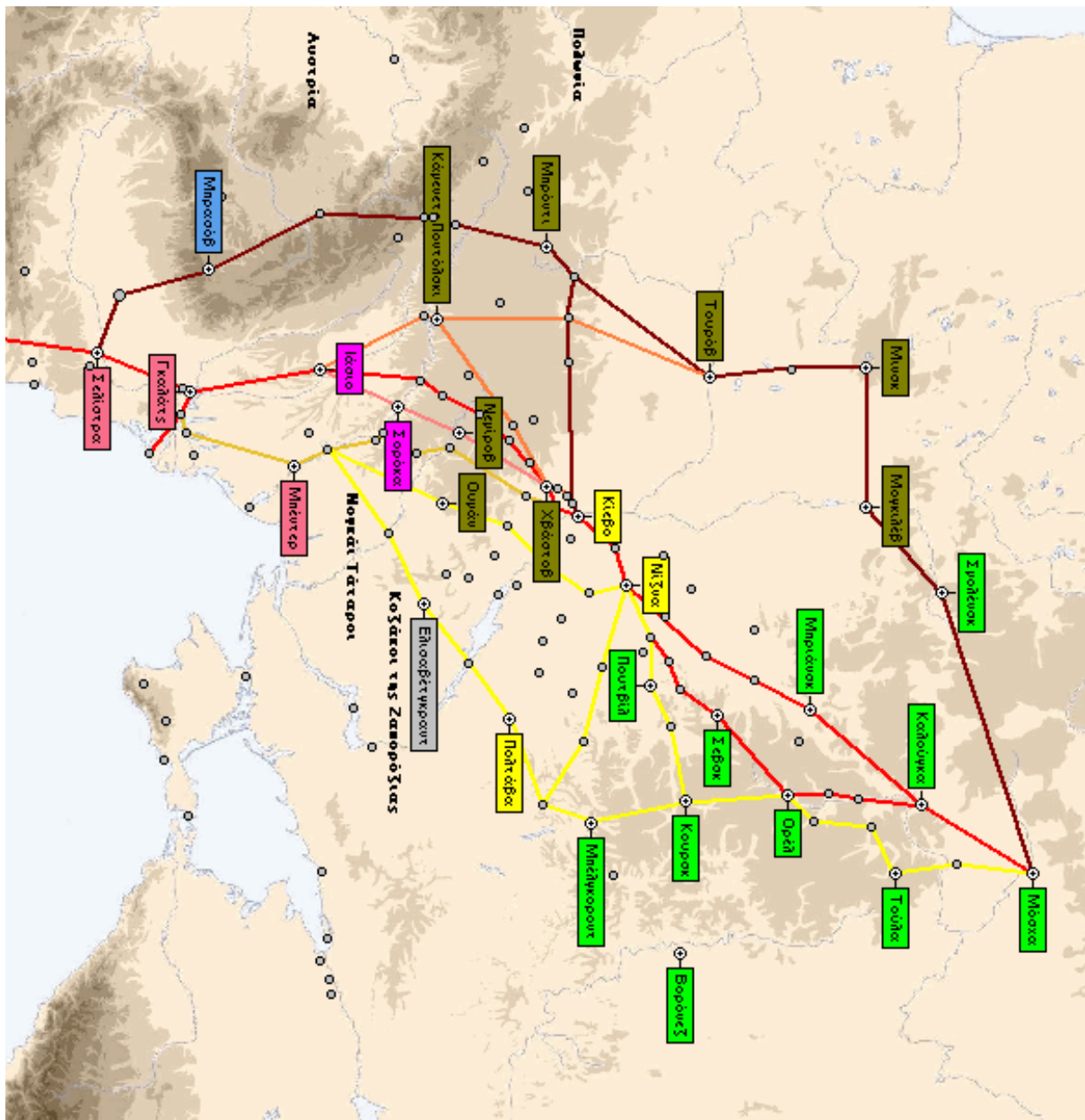
2.5.ii Πού ταξίδευαν οι έμποροι: Κωνσταντινούπολη – Νίζνα – Μόσχα

2.5.iii Πού ταξίδευαν οι έμποροι: Κωνσταντινούπολη – Νίζνα – Μόσχα

2.5.v Πού ταξίδευαν οι έμποροι: Κωνσταντινούπολη – Νίζνα – Μόσχα

(β) Μία δεύτερη διαδρομή που ακολουθούσαν πολλοί Ρωμιοί, για να φέρουν σε πέρας τις εμπορικές τους αποστολές, ήταν από τη Μόσχα, μέσω του Αστραχάν, στις εκβολές του ποταμού Βόλγα έως την Περσία ή και την Οθωμανική Αυτοκρατορία – και βεβαίως και αντίστροφα. Αυτή η πορεία αντιστοιχεί στην τέταρτη εκ των καταγεγραμμένων νοτίως της Ρωσίας διαδρομών του προαναφερθέντος χειρογράφου.

Αντίπαλοι των Οθωμανών καθώς ήταν εξίσου Ρώσοι Τσάροι και Πέρσες Σάχηδες, είχαν αναπτύξει εμπορική δραστηριότητα ήδη από τον 17^ο αιώνα. Αποτέλεσμα αυτού, κατά τη δεκαετία του 1620, ήταν η προσωρινή απαλλαγή, από το κράτος της Μοσχοβίας, των Περσών και των ντόπιων εμπόρων που εμπορεύονταν στο Τερσκ και το Αστραχάν, όσον αφορά τελωνειακούς δασμούς. Κατά τη διάρκεια του 18^{ου} αιώνα, οι περισσότεροι έμποροι στο Αστραχάν δεν ήταν Ρώσοι αλλά Αρμένιοι, Ινδοί, Πέρσες, έμποροι της Μπουχάρας και Τάταροι.¹⁹¹ Το Αστραχάν ήταν πολύ μεγάλη πόλη για τα δεδομένα της Ρωσίας των αρχών του 18^{ου} αιώνα: ξεπερνούσε τις δέκα χιλιάδες σπίτια (αριθμός πολύ μεγαλύτερος από τους αντίστοιχους της Καζακίας και των άλλων πόλεων του ρωσικού νότου).¹⁹² Η ανοικοδόμηση του φρουρίου του Νέου Τρανζαμέντ το 1712 που αργότερα μετονομάστηκε σε φρούριο της Αγίας Άννας προσέφερε επιπρόσθετη προστασία – προϋπόθεση για την ανάπτυξη του εμπορίου της περιοχής.¹⁹³ Σε αυτό το πλαίσιο ανάπτυξης εντάσσονται και οι εμπορικές οδοί τις οποίες χρησιμοποιούσαν οι Ρωμιοί που περνούσαν από το Αστραχάν και οι Ρωμιοί (αρκετοί στον αριθμό) που κατοικούσαν εκεί.

Ήδη από τον 17^ο αιώνα αναφέρονται Ρωμιοί που ταξίδευαν από τη Ρωσία στην Περσία, παραδείγματος χάριν οι Μακεδόνες έμποροι πολύτιμων λίθων Σπυρίδων Οστάφιεβ και Ιβάν Ιουρέεβ.¹⁹⁴ Οι σχετικές αναφορές των αρχών του 18^{ου} αιώνα είναι πολλές και αποκαλύπτουν, εν μέρει, την αυξημένη παρουσία Ρωμιών στο Αστραχάν και την Περσία γενικότερα. Ένα τέτοιο παράδειγμα εμπόρου αποτελεί ο Διαμαντής Μαρίνου (Δεμέντι Μανουήλοβ στη ρωσική εκδοχή του ονόματός του) ο οποίος φαίνεται ότι εμπορευόταν, έχοντας ως βάση το Αστραχάν. Την περίοδο 1706-1715, τουλάχιστον τέσσερα ταξίδια του από τη Μόσχα στο Αστραχάν

¹⁹¹ Για περιγραφή των εμπόρων στο Αστραχάν στις αρχές του 18^{ου} αιώνα, βλ. Corneille Le Brun, *Voyages de Corneille le Brun [...]*, 1718, σ. 92. Για την εμπορική σημασία του Αστραχάν και αναφορές στους Ρωμιούς της πόλης στα μέσα του 18^{ου} αιώνα, βλ. Hermann Kellenbenz, «Marchands en Russie Aux XVIIe et XVIIIe siècles (II)», Marie-Élisabeth Xifaras (μτφ.), *Cahiers du Monde Russe et Soviétique*, τόμος 12^{ος}, Ιανουάριος-Ιούνιος, 1971, σσ. 76-109, ιδ. σ. 84.

Για τον ρόλο της Αρμενικής Κομπανίας, βλ. Kéram Kévonian, «Marchands Arméniens au XVIIe siècle, A propos d' un livre arménien publié à Amsterdam en 1699», *Cahiers du Monde Russe et Soviétique*, τόμος 16^{ος}, τεύχος 2^ο, Απρίλιος-Ιούνιος 1975, σσ. 199-244, ιδ. σσ. 213-214. Επίσης για την Κομπανία των Αρμενίων και για τους Ινδούς του Αστραχάν, βλ. J.T. Kotilaine, *Russia's Foreign Trade [...]*, 2005, σσ. 456-460, 480-484.

¹⁹² J.T. Kotilaine, *Russia's Foreign Trade [...]*, 2005, σσ. 57-58.

¹⁹³ Α.Ι. Юхт, *Торговля с восточными странами и внутренний рынок России (20-60е XVIII века)*, Μόσχα, 1994, σ. 128. Michael Khodarkovsky, *Russia's Steppe Frontier [...]*, 2004, σ. 28.

¹⁹⁴ РГАДА, ф. 159, *Посольский приказ*, оп. 2, д. 289, 1696-8, фф. 5, 8, 13.

μετ' επιστροφής τεκμηριώνονται σε έγγραφα στα αρχεία της Μόσχας. Όπως προκύπτει από τα έγγραφα, ο Διαμαντής είχε ταξιδέψει στο Αστραχάν και από την Κωνσταντινούπολη. Στο Αστραχάν εμπορευόταν με άλλους Ρωμιούς μεταξύ των οποίων αναφέρονται κάποιοι ονόματι Νικολάι Κωνσταντίνοβ και Λουκάς Στεφανής.¹⁹⁵

Το 1711, ο Ρωμιός Δημήτρης Νικολάου ζήτησε να του επικυρωθούν εκ νέου τα προνόμια που έλαβε το 1700 για το εμπόριό του με το Αστραχάν, κατά το παράδειγμά της και σε συνεργασία με την Αρμένικη Κομπανία. Όπως ο ίδιος σημειώνει, το 1700:

Κατά τη διαταγή, να δέχεστε **τους Γραικούς αδελφούς μας οι οποίοι θα έρχονται πέρα από τη θάλασσα δια του Αστραχάν** με ακατέργαστο μετάξι και άλλα εμπορεύματα· και να τους δέχεστε και να τους επιτρέψετε να περάσουν στη Μόσχα.¹⁹⁶

Στον κατάλογο των Ρωμιών της Μόσχας, το 1711, εμφανίζεται κάποιος Ανδρέας Νικολάου, Μακεδόνας, αδελφός του προαναφερθέντος Δημητρίου Νικολάου. Σε συνεργασία με τον ανηψιό τους, Ησαΐα Νικολάου, τη μητέρα τους Χρυσάνθη και τρεις άλλους Ρωμιούς, οι αδελφοί Νικολάου εμπορεύονταν με Αρμένιους θαλάσσια προϊόντα, μέσω Αστραχάν και Περσίας.¹⁹⁷ Το 1712 ο Δημήτριος Νικολάου κατέφθασε από την Περσία, μέσω Αστραχάν, στη Μόσχα όπου, κατά τα φαινόμενα, διέθετε σπίτι. Μαζί του ήταν ο Σιμιόν Δημήτριοβ από την Τραπεζούντα. Από εκεί, ο Δημήτρης Νικολάου, ξεκίνησε για το Άμστερνταμ, ενώ ο Σιμιόν Δημήτριοβ επέστρεψε με την Αρμένικη Κομπανία στο Αστραχάν.¹⁹⁸

Το 1711, επίσης, κάποιος Ιάκωβος, Ηγούμενος της Μονής Πέτρου και Παύλου στο Άγιο Όρος έφθασε στη Μόσχα, έχοντας ταξιδέψει μέσω Κωνσταντινούπολης, Τραπεζούντας, Περσίας και Αστραχάν.¹⁹⁹ Το 1712 ο Ρωμιός Ζαχάρης Αντώνοβ, ταμίας του Κύριλλου Στεπάνοβ, που είχε επανειλημμένα ακολουθήσει τη διαδρομή από το Αστραχάν στη Μόσχα και αντιστρόφως, βρέθηκε να ταξιδεύει και αυτός συνοδεία της

¹⁹⁵ ΡΓΑΔΑ, φ. 158, οπ. 1, δ. 4, 1706, φ. 1. ΡΓΑΔΑ, φ. 52, οπ. 1, δ. 8, 1714, φ. 1. ΡΓΑΔΑ, φ. 52, οπ. 1, δ. 6, 1713, φ. 1. ΡΓΑΔΑ, φ. 52, οπ. 1, δ. 6, 1715, φ. 1.

Αξιίζει να αναφερθεί ότι κατά τον Chardin η διαδρομή διά θαλάσσης από την Κωνσταντινούπολη στην Περσία ήταν πιο ασφαλής από τη διαδρομή διά ξηράς. Johannes Chardin, *Voyages du Mr. Le Chevalier Chardin [...]*, τόμος 1^{ος}, Άμστερνταμ, MDCCXI (1711), σ. 93.

¹⁹⁶ Κατά πάσα πιθανότητα, ο Δημήτρης Νικολάου εννοεί την Κασπία θάλασσα. ΡΓΑΔΑ, φ. 52, οπ. 1, δ. 4, 1711, φ. 1. Για τον ίδιο, βλ. επίσης ΡΓΑΔΑ, φ. 52, οπ. 1, δ. 2, 1708, φ. 12.

¹⁹⁷ ΡΓΑΔΑ, φ. 52, οπ. 1, δ. 2, 1711, φφ. 50, 52. Επίσης ΡΓΑΔΑ, φ. 52, οπ. 1, δ. 8, 1712, φ. 4^ο.

¹⁹⁸ ΡΓΑΔΑ, φ. 52, οπ. 1, δ. 16, 1712, φ. 8^ο. Είναι ενδιαφέρον ότι ο Δημήτρης Νικολάου ακολουθούσε τα βήματα Αρμένιων εμπόρων, όπως του Ιάκωβ Νταβιέντοβ. Το 1703, επέστρεψε με τον Corneille Le Brun στο Αστραχάν. Βλ. Corneille Le Brun, *Voyages de Corneille le Brun [...]*, 1718, σ. 61. Για τους Δημήτρη και Ανδρέα Νικολάου και τη μητέρα τους, Χρυσάνθη, βλ. επίσης ΡΓΑΔΑ, φ. 158, οπ. 2, δ. 148, 1712, φ. 1^ο.

¹⁹⁹ Με άλλα λόγια η Μονή Καρακάλου. ΡΓΑΔΑ, φ. 52, οπ. 1, δ. 8, 1711, φ. 5.

Αρμένικης Κομπανίας.²⁰⁰ Ο Κυριακής Στεφανή εμπορευόταν υφάσματα Ολλανδίας και διάφορα άλλα πολύτιμα αγαθά στη Μόσχα, το Αστραχάν και την Περσία, όπως προκύπτει από δύο έγγραφα του 1712. Στα ίδια έγγραφα αναφέρονται επίσης και άλλοι Ρωμιοί: ο Πάβελ Ιουρέεβ, αδελφός της προαναφερθείσας Χρυσάνθης, για τον οποίο ο Κυριακής Στεφανή είχε εργαστεί ως ταμίας και στον οποίο είχε δανείσει ένα μεγάλο χρηματικό ποσό και ο Διογκέν Καστριότ. Και οι δύο εμπορεύονταν μέσω του Αστραχάν.²⁰¹ Ομοίως το 1712, ο Ρωμιός Χατζή Θωμά Ιβανόβ αναφέρεται ως έμπορος μεταξύ Νίζνας, Μόσχας και Περσίας.²⁰² Κατά το έτος 1715, αναφέρεται ο Σάββα Πετρόβ, Ρωμιός από την Μακεδονία, που εμπορευόταν μεταξύ και άλλα περσικά προϊόντα από την Περσία μέσω Αστραχάν στη Μόσχα και στο Αρχάγγελσκ. Από το Αρχάγγελσκ ο Πετρόβ πορεύτηκε έως το Άμστερνταμ όπου και παρέμεινε επί εννέα μήνες, προτού επιστρέψει στη Μόσχα. Συνοδοιπόρος του υπήρξε ένας βοηθός, Ρωμιός επίσης, τον οποίο αποκαλούσαν «Νάνο».²⁰³

Ρωμιοί ταξίδευαν από το Αστραχάν, μέσω Περσίας, μέχρι τη Μπουχάρα, στο σημερινό Ουζμπεκιστάν, στο οποίο προμηθεύονταν την πολυπόθητη και πανάκριβη στις ευρωπαϊκές αγορές της εποχής ροή (ή ραβέντι όπως ονομάζεται συνήθως σήμερα). Η ροή, λόγω των θρεπτικών της ουσιών, ήταν πολύτιμη και το εμπόριο της αποτελούσε μονοπώλιο του ρωσικού κράτους, εξασφαλίζοντας στη Ρωσία τον αποκλειστικό έλεγχο της ευρωπαϊκής αγοράς, αναφορικά με το συγκεκριμένο προϊόν.²⁰⁴ Αξιοσημείωτο είναι πως το 1747 ο κυβερνήτης του Αστραχάν κατήγγειλε τη μετάβαση Ρωμιών στην πόλη του, με σκοπό την προμήθεια ραβέντι:

Στη Μπουχάρα πουλάνε το ραβέντι και στην Ευρώπη το εισάγουν μέσω Περσίας, μειώνοντας θεαματικά το ρώσικο κρατικό εμπόριο ραβεντιού στην Ευρώπη. [...] σ' αυτούς τους Γραικούς δεν πρέπει να επιτρέπεται πλέον να περνούν στην Περσία.

Πρότεινε δε να επιτρέπεται μόνο στους Ρωμιούς κατοίκους της Ρωσίας να περνάνε τα σύνορα από το Αστραχάν προς την Περσία, να απαγορεύεται δηλαδή η είσοδος σε εκείνους που δεν διέθεταν σπίτια στη

²⁰⁰ РГАДА, ф. 158, оп. 2, д. 85, 1712, ф. 1^ν.

²⁰¹ Κυριάκ Στεπάνοβ Εκονόμοβ είναι η ρωσική εκδοχή του ονόματός του, αλλά είναι ενδεχομένως το ίδιο πρόσωπο με τον προαναφερθέντα Κύριλλο Στεπάνοβ. РГАДА, ф. 158, оп. 2, д. 156, 1712, фф. 1-2.

Επίσης РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 24, 1712, фф. 1-2. Για τον Πάβελ Ιουρέεβ και τη σχέση του με τον Κυριακή, βλ. επίσης РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 3, 1713, фф. 1^ν, 6.

²⁰² РГАДА, ф. 158, оп. 2, д. 148, 1712, фф. 1-2.

Στο τρίτο μέρος της εργασίας (III.7) θα γίνει αναφορά στις δραστηριότητες ενός άλλου Ρωμιού που εμπορευόταν μέσω Αστραχάν, του Αλέξανδρου Λεβαντίνου. Με τον αδελφό του, Βενιαμίν, τον Νικολάι Κωνσταντίνοβ και πλήθος συνεργατών, ταξίδευε και εμπορευόταν μέσω Αστραχάν στη Μόσχα, τη Γεωργία (Меретинская земля) και την Οθωμανική Αυτοκρατορία. РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 8, 1712, фф. 1-1^ν, 4^ν.

²⁰³ РГАДА, ф. 158, оп. 2, кн. 12, 1715, фф. 5-6.

²⁰⁴ Για περιγραφή των χρήσεων της ρόης ή ραβεντιού («rhubarb» στα αγγλικά), βλ. Corneille Le Brun, *Voyages de Corneille le Brun [...]*, 1718, σ. 192.

ρωσική επικράτεια. Το ρωσικό κράτος θα απαλλοτριώνει, σύμφωνα με την πρότασή του, τις περιουσίες όσων συλλαμβάνονταν, έχοντας στην κατοχή τους λαθραίο φορτίο ροής. Ο κυβερνήτης ήλπιζε προφανώς πως τέτοια μέτρα θα έθεταν το λαθραίο εμπόριο του πολύτιμου αυτού λαχανικού υπό έλεγχο.²⁰⁵ Αργότερα, το 1768, ο Ρωμιός Γεωργής Μιχαήλ Σταυράτης, Μακεδόνας από τα Ιωάννινα, εμφανίζεται να ζητά άδεια ταξιδιού προς το Ασπραχάν και εν συνεχεία προς την Περσία.²⁰⁶ Άλλο έγγραφο αναφέρει κάποιον Ανάνες, Ρωμιό, ο οποίος εμπορευόταν και αυτός με βάση του το Ασπραχάν.²⁰⁷

Τα αρχεία που έχουν εξεταστεί διασώζουν πολλές άλλες περιπτώσεις εμπορίου Ρωμιών μέσω Ασπραχάν στην Περσία και την Οθωμανική Αυτοκρατορία, συχνά σε συνεργασία με Αρμενίους.²⁰⁸ Σώζονται μάλιστα επιγραφές που δείχνουν πως Ρωμιοί έμποροι είχαν δράσει και είχαν πεθάνει στο εμπορικό κέντρο των Αρμενίων, δηλαδή την πόλη Νέα Ιούλφα της Περσίας.²⁰⁹ Η διαδρομή προς Κωνσταντινούπολη μέσω Ασπραχάν υπήρξε ιδιαίτερα σημαντική σε περιόδους που η πολιτική κατάσταση δυσχέραινε την πρόσβαση μέσω πολωνικών εδαφών, Μολδαβίας και Βλαχίας. Αυτός ο λόγος δικαιολογεί την πληθώρα μνημών σε ταξίδια Ρωμιών μέσω Ασπραχάν, το πρώτο διάστημα μετά την κήρυξη του πολέμου μεταξύ των δύο αυτοκρατοριών, το 1711. Παρ' όλα αυτά, προς το παρόν τουλάχιστον, είναι αδύνατον να οριστεί το μέγεθος του εμπορίου των Ρωμιών μέσω Ασπραχάν.²¹⁰

²⁰⁵ АВΠРИ, φ. 2, оп. 6, том II, д. 4082, 1754-1758, φφ. 46-47, 83-83'.

²⁰⁶ Τελικά, μη κατορθώνοντας να βρει άλλους Ρωμιούς εγγυητές, επέστρεψε στη Νίζνα. АВΠРИ, φ. 7, оп. 3, д. 124, 1768, φφ. 1, 2, 5.

²⁰⁷ АВΠРИ, φ. 7, оп. 4, д. 121, 1770, φ. 1.

²⁰⁸ Δεν έχουν εξεταστεί τα αρχεία του Ασπραχάν για την παρούσα εργασία. Αρκετοί Ρωμιοί ήταν μόνιμα εγκατεστημένοι εκεί, παραδείγματος χάριν ο Πανκοταίος που στη διαθήκη του άφησε χίλια εφίμκι (ασημένια νομίσματα, γνωστά ως Joachimsthalers) στον Πανάγιο Τάφο. РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 17, 1702, φ. 1.

Για αναφορές σε άλλους Ρωμιούς με σπίτια στο Ασπραχάν, βλ. АВΠРИ, φ. 2, оп. 6, том II, д. 4082, 1754-1758, φφ. 83-84. Για Ρωμιούς στο Ασπραχάν, βλ. επίσης РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 16, 1712, φφ. 7, 10, 13.

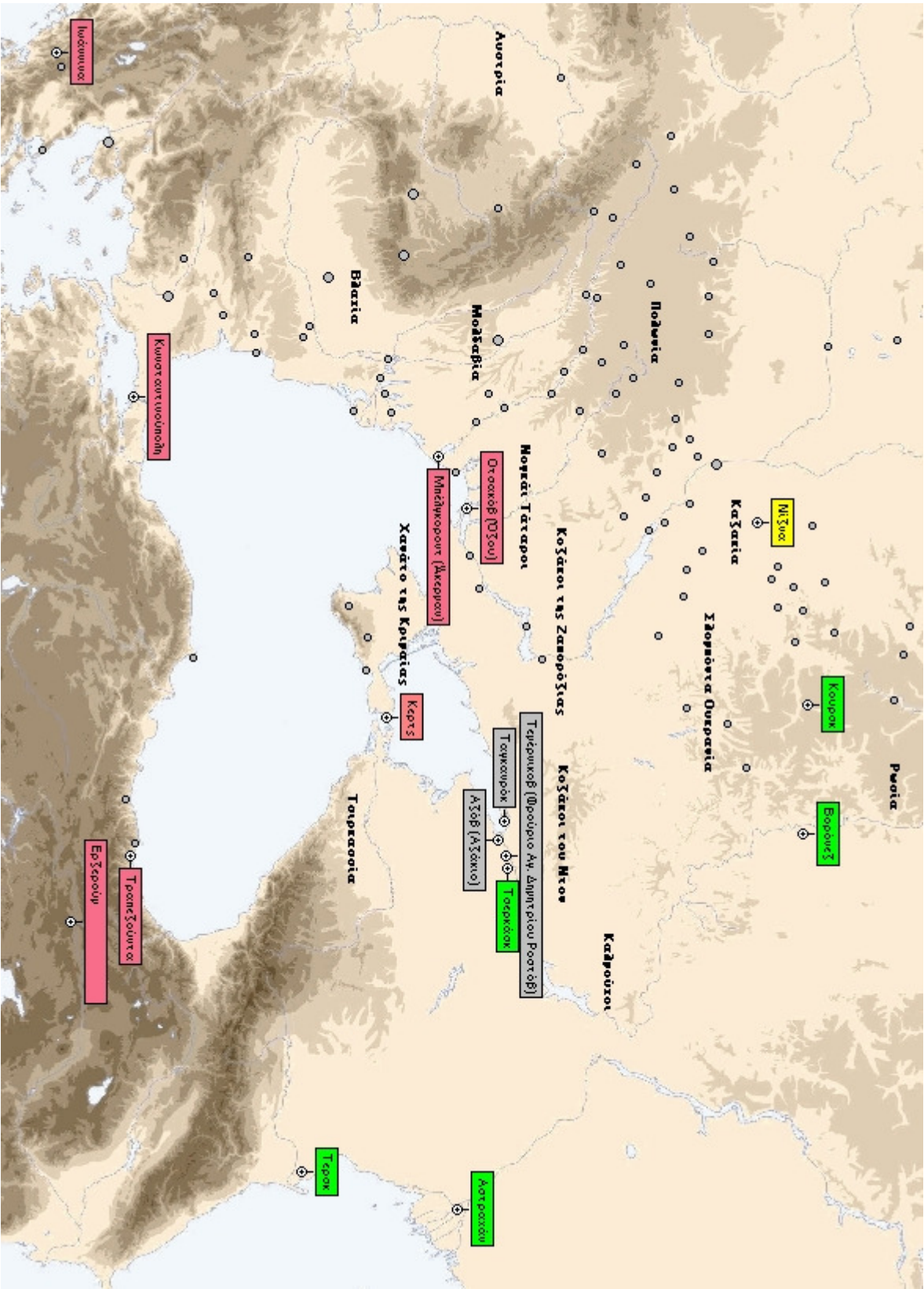
Για τις περιπτώσεις του Ρωμιού Πάβελ Χριστοφόροβ ο οποίος, το 1717, εμπορευόταν μέσω Ασπραχάν στην Περσία, βλ. РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 9, 1717, φφ. 1-2.

Ο Ρωμιός Βασίλης Βατάτσης εμπορευόταν μεταξύ Ασπραχάν και Μόσχας από το 1727. АВΠРИ, ф. 9, оп. 1, д. 2, 1727-9, φφ. 1-4. Παρ' ότι είναι αδύνατον να αναφερθούν όλες, υπάρχει ενδιαφέρον σε κάθε μία από αυτές τις ιστορίες.

²⁰⁹ Philip D. Curtin, *Cross-cultural trade [...]*, 1984, σ. 202.

²¹⁰ Βλ. τις περιπτώσεις του Ρωμιού Ανάνες Νικολάεβ και του Γιούρη Μιχαήλοβ οι οποίοι εμπορεύονταν μεταξύ Μόσχας και Ασπραχάν στα τέλη της περιόδου. АВΠРИ, ф. 7, оп. 4, д. 121, 1770, φ. 1· αλλά επίσης και του Ρωμιού της Μακεδονίας Νικολάι Μιχαήλοβ. АВΠРИ, ф. 7, оп. 3, д. 126, 1768, φ. 3.

2.5.vi Πού ταξίδευαν οι έμποροι: Ασραχάν και νότος

(γ) Μια άλλη διαδρομή την οποία ενίοτε επέλεγαν οι Ρωμιοί ταξιδιώτες μεταξύ Μόσχας και Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, ήταν αυτή μέσω του ποταμού Ντον ως την πόλη Τσερκάσκ.²¹¹ Από εκεί οι έμποροι συνέχιζαν λίγο παρακάτω, στις εκβολές του Ντον ως το Αζόβ και την Αζοφική Θάλασσα στα παράλια της οποίας βρισκόταν το εμπόριο του Τεμέρνικοβ και το Ταγκανρόγκ. Οι έμποροι μπορούσαν εκεί να φορτώσουν τα αγαθά τους σε θαλασσοπόρα σκάφη και να συνεχίσουν μέσω του Κερτς προς Κωνσταντινούπολη ή άλλα λιμάνια του Εύξεινου Πόντου. Αυτή η διαδρομή (που αντιστοιχεί στην τρίτη του προαναφερθέντος χειρογράφου) χρησιμοποιήθηκε εκτενώς από εμπορικές αποστολές της Μοσχοβίας κατά τη διάρκεια του 16^{ου} αιώνα. Ήταν όμως εξαιρετικά επικίνδυνη κατά τις τελευταίες δεκαετίες του 17^{ου} και κατά τη διάρκεια του πρώτου μισού του 18^{ου} αιώνα (βλ. I.3).²¹²

Το εμπόριο των Ρωμίων στις παράκτιες περιοχές της Αζοφικής ήταν άμεσα συνδεδεμένο με τις απόπειρες της Ρωσίας να αποκτήσει λιμάνι με πρόσβαση στη Μαύρη Θάλασσα. Η πολιτική του Πέτρου Α΄ σε σχέση με το Αζόβ στις αρχές του 18^{ου} αιώνα αποδεικνύει την ιδιαίτερη σημασία που ο ίδιος απέδιδε στο εμπόριο μέσω της Μαύρης Θάλασσας.²¹³ Το Αζόβ το κατέλαβαν οι Ρώσοι το 1696 και πέρασε και τυπικά πλέον στη δικαιοδοσία της Ρωσίας με τη συνθήκη που υπογράφηκε στην Κωνσταντινούπολη το 1700.²¹⁴ Παρά τη συνθήκη, η θέση

²¹¹ Για ένα σημαντικό χρονικό διάστημα, το Τσερκάσκ ήταν προστατευμένο από τα νερά του Ντον που το περιτριγύριζαν. Hermann Kellenbenz, «Marchands en Russie Aux XVIIe et XVIIIe siècles (II)», Marie-Élisabeth Xifaras (μτφ.), *Cahiers du Monde Russe et Soviétique*, τόμος 12^{ος}, Ιανουάριος-Ιούνιος, 1971, σσ. 76-109, ιδ. σ. 82.

²¹² «[...] Το εμπόριο εδώ όμως γίνεται μέσω δύο δρόμων: ο πρώτος περνά από την Καζακία μέσω του ποταμού Δνεπίερου, ενώ ο δεύτερος μέσω των ποταμών Βόλγα και Ντον φτάνει στο Αζόβ· χάριν των εμπορικών αυτών δρόμων οι Ρώσοι κάθε χρόνο αποκομίζουν οκτακόσιες χιλιάδες ρούβλια». Георг Грунд, *Доклад о России в 1705-10 годах*, Ю.Н. Беспятых (μτφ.), Αγ. Πετρούπολη, 1992, σ. 110.

Από το Αζόβ, ταξιδεύοντας προς την Μόσχα, οι έμποροι τις περισσότερες φορές περνούσαν από τις πόλεις Κουρσκ και Καλούγκα. Βλ. A. Bennigsen, Chantal Lemercier-Quelquejay, «Les marchands de la Cour ottomane et le commerce des fourrures moscovites dans la seconde moitié du XVIe siècle», *Cahiers du monde russe et soviétique*, τόμος 11^{ος}, τεύχος 3^ο, Ιούλιος-Σεπτέμβριος 1970, σσ. 363-391, ιδ. σσ. 371-372.

Από τη Μόσχα, αναλόγως καιρού, η οδός μέσω του ποταμού Ντον απαιτούσε ταξίδι πενήντα πέντε περίπου ημερών που αναμφίβολα αυξάνονταν κατά τον ανάπλου του ποταμού. Το θαλάσσιο πέρασμα από το Αζόβ έως την Κωνσταντινούπολη παρέτεινε το ταξίδι κατά δέκα πέντε έως είκοσι πέντε ημέρες. Οι έμποροι όμως, ακολουθώντας αυτή την κατεύθυνση, μπορούσαν να μεταφέρουν πολύ μεγαλύτερο όγκο εμπορευμάτων, απ' ό,τι με караβάνια μέσω Καζακίας. Alan Fisher, «Azov in the Sixteenth and Seventeenth Centuries», *A Precarious Balance: Conflict, Trade and Diplomacy on the Russian-Ottoman Frontier*, *Analecta Isisiana XL (40)*, Κωνσταντινούπολη, 1999, σσ. 59-75, ιδ. σ. 63.

²¹³ Έτσι σε επιστολή του προς τον Δόγη της Βενετίας ο Πέτρος υπογραμμίζει την πρώτιστη σημασία της πρόσβασης στη Μαύρη Θάλασσα. Петр I, *Письма и Бумаги [...]*, τόμος 1^{ος}, 1688-1701, Αγ. Πετρούπολη, 1887, σ. 82.

Για το όλο θέμα, βλ. επίσης Корнелис Крейс, «Розыскания о Доне, Азовском Море, Воронеже и Азове (с некоторыми сведениями о козаках), учиненные по повелению Петра Великого вице-адмиралом К. Крейсом в 1699 году и поднесенные царевичу Алексею Петровичу», *Отечественные Записки*, τεύχος 53^ο, Σεπτέμβριος, 1824, σσ. 295-318, ιδ. σσ. 299-300.

²¹⁴ Για τις πολιορκίες του Αζόβ από τον Πέτρο Α΄, βλ. Γεώργιος Κωνσταντίνου, *Παγκόσμιος Ιστορία τής Οικουμένης [...]*, 1759, σ. 17. Βλ. επίσης Л.Б. Перепечаева, «Новозавоеванная крепость Азов (1696-1700 гг.)», *Очерки истории Азова*, τεύχος 1^ο, Азов, Αζάκιο, 1992, σσ. 18-34.

των Ρώσων στο Αζόβ ήταν πάντα ευάλωτη και βασιζόταν εν πολλοίς στην ειρηνική στάση των νομαδικών Καλμούχων που διάβαιναν στις γαίες της περιοχής.²¹⁵

Επιθυμώντας να μετατρέψει το Αζόβ σε κέντρο εμπορίου και σε σημαντική πόλη που θα προσέλκυε μετανάστες από τον οθωμανικό χώρο, ο Πέτρος Α΄ ίδρυσε εμποροπανήγυρη στο Αζόβ με *Ουκάζιο* του Ιανουαρίου του 1701· μάλιστα, για να προωθήσει το εμπόριο δια θαλάσσης, απαγόρευσε τους εμπορευόμενους να ταξιδεύουν στη Μόσχα μέσω Νίζνας και Μικράς Ρωσίας: «Να μην επιτρέπεται στους Ρωμιούς και στους άλλους να ταξιδεύουν δια ξηράς [...], αλλά να εμπορεύονται στο Αζόβ».²¹⁶

Από τα αμέσως επόμενα χρόνια σώζονται αρκετές αναφορές σε Ρωμιούς οι οποίοι προσπαθούσαν να εμπορευτούν μέσω της Αζοφικής στο Αζόβ και από εκεί στην ενδοχώρα. Έτσι ο Παρασκευάς Θεόδωροβ είχε ταξιδέψει με το σκάφος του μέχρι το Αζόβ για εμπόριο (βλ. III.7).²¹⁷ Το 1703 κατέφθασαν από το Αζόβ στο Τσερκάσκ οι Ρωμιοί Χριστόφορος, Θωμάς και Σαβέλης Μανουήλοβ με τελικό προορισμό τη Μόσχα.²¹⁸

Στις περισσότερες περιπτώσεις οι έμποροι εξέφραζαν δριμύτατα παράπονα για τη δυσκολία πρόσβασης στο Αζόβ. Ο Ρωμιός Νικολάι Πάβλου ταξίδεψε από την Κωνσταντινούπολη δια θαλάσσης μέσω Κερτς στο Αζόβ: «με μισθωμένο εμπορικό τούρκικο σκάφος». Στο Κερτς τον είχαν σταματήσει Οθωμανοί αξιοματούχοι· αυτός ισχυρίστηκε ότι δεν πηγαίνει στο Αζόβ αλλά στο Κουμπάν, όποτε του επιτράπηκε να συνεχίσει το ταξίδι του.

²¹⁵ Καλό παράδειγμα της ευάλωτης θέσης των Ρώσων στο Αζόβ, από το 1705: «[...] οι άστατοι και παλαιόθεν πανούργοι κάτοικοι του Κουμπάν τρεις φορές επιτέθηκαν στο Αζόβ κατά τη διάρκεια του καλοκαιριού με πολύ λαό. [...] σκότωσαν πολλούς δικούς μας ανθρώπους τόσο υπηρετούντες στο στράτευμα όσο και αγρότες. Αιχμαλώτισαν δε άλλους και πήραν πολλά ζώα και άλογα». Πετρ Ι, *Письма и Бумаги [...]*, τόμος 3^{ος}, 1704-1705, Αγ. Πετρούπολη, 1893, σσ. 392-395.

Για Ρωμιούς που εμπορεύονταν στο νότο και για αλλαγές στις περιοχές των Κοζάκων του Ντον που έγιναν σε συνδυασμό με τη κατάληψη του Αζόβ, βλ. Brian J. Boeck, *Imperial Boundaries: Cossack Communities and Empire-Building in the Age of Peter the Great*, Cambridge, 2009, σσ. 48, 117-134.

²¹⁶ Μάλιστα είχε καταργήσει τη θαλαρή εμποροπανήγυρη του Σβενσκ, για να πετύχει αυτό το σκοπό. Πετρ Ι, *Письма и Бумаги [...]*, τόμος 2^{ος}, 1702-1703, Αγ. Πετρούπολη, 1889, σσ. 37-38, 309, 384. Βλ. επίσης ΠСЗ, συλλογή 1^η, τόμος 4^{ος}, αρ. 1826, σ. 132, Ιανουάριος 17, 1701. РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 10, 1705, φφ. 23-23^ν.

Η κατάργηση της εμποροπανηγύρης του Σβενσκ αύξησε το εμπόριο σε άλλες εμποροπανηγύρεις της περιοχής, μεταξύ άλλων και στη Νίζνα. Βλ. επιστολή για το θέσμα, στο Πετρ Ι, *Письма и Бумаги [...]*, τόμος 4^{ος}, 1706, Αγ. Πετρούπολη, 1900, σσ. 710, 881.

Ο Πέτρος Α΄ σχεδίαζε μέχρι και Μητρόπολη στο Αζόβ που θα μπορούσε να εξελιχθεί σε Αγία Πετρούπολη του Νότου. Л.В. Перепечеева, «Новозавоеванная крепость Азов (1696-1700 гг.)», *Очерки истории Азова*, τεύχος 1^ο, Азов, Αζάκιο, 1992, σσ. 18-34, ιδ. σ. 27. Н.И. Павленко, *Птенцы гнезда Петрова*, Μόσχα, 1994, σ. 235.

Δεν ήταν ο μόνος με μεγάλες προσδοκίες για την εξέλιξη του Αζόβ. Ο Πατριάρχης Δοσίθεος Ιεροσολύμων έγραψε ενθουσιασμένος στον Πέτρο Α΄ τον Αύγουστο του 1700, προσφέροντάς του ποικίλες συμβουλές, μεταξύ άλλων: «Γι' αυτό είναι πρέπον [...] να δημιουργηθεί ένα καλό λιμάνι για όλα τα είδη του εμπορίου [...]». РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 1, 1700, φφ. 38-40. Βλ. επίσης Н.Ф. Каптерев, *Характер отношений России [...]*, 1914, σσ. 302-304.

²¹⁷ Λίγο αργότερα ταξίδεψε όμως στη Μόσχα δια ξηράς μέσω Καζακίας. РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 7, 1703, φ. 23. РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 10, 1705, φφ. 12, 17-17^ν.

²¹⁸ РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 15, 1703, ф. 1.

Φτάνοντας στο Κουμπάν, μίσθωσε αλογόμαξες και ήρθε οδικώς στο Αζόβ.²¹⁹ Ο συγκεκριμένος έμπορος έφτασε στον προορισμό του· άλλοι ήσαν λιγότερο τυχεροί. Ενώ ο Ρωμιάς Μάρκος Νικολάεβ προσπάθησε να ταξιδέψει δια θαλάσσης στο Αζόβ, τον σταμάτησαν οι οθωμανικές αρχές στο Κερτς. Τελικά ταξίδεψε στη Ρωσία με καραβάνι δια ξηράς.²²⁰

Ο Παύλος Χριστοφόρου, εμπορευόμενος κρασί, αναφέρεται εκτενώς σε άλλου τύπου δυσκολίες που αντιμετώπισε στο Αζόβ. Εκτός από τα χρηματικά ποσά που αναγκάστηκε να δώσει στις αρχές της Κριμαίας, για να επιτραπεί στο ναυλωμένο καράβι στο οποίο διάβαινε να εισχωρήσει στην Αζοφική, δεν υπήρχαν αρκετοί αγοραστές για τηνπραμάτεια του στην αγορά της πόλης. Συν τοις άλλοις οι ρωσικές αρχές τον υποχρέωσαν να πουλήσει το κρασί χονδρικά και έτσι ο Παύλος Χριστοφόρου έμεινε σοβαρά ζημιωμένος: «[...] τόσο μεγάλη έπαθα ζημιά [...]». ²²¹ Χωρίς επαρκή πληθυσμό αλλά και εμπόρους η αγορά στην περιοχή του Αζόβ ήταν εξαιρετικά περιορισμένη. Πέραν όμως της αδυναμίας της τοπικής αγοράς η διαφθορά αξιωματούχων, η αυθαίρετη κατάχρηση της εξουσίας και ο έντονος φόβος κατασκοπίας έπλητταν επίσης το εμπόριο (βλ. I.3, III.9).²²²

Ήδη από τα πρώτα χρόνια του 18^{ου} αιώνα φάνηκε ότι τα σχέδια του Πέτρου Α΄ για τη δημιουργία ενός κέντρου για το εμπόριο μεταξύ Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και Ρωσίας στο Αζόβ δεν θα καρποφορούσαν, όποτε, κατόπιν πολλών συστάσεων, ο Πέτρος Α΄ άλλαξε στάση. Το 1706 ιδιοχείρως υπέγραψε διαταγή, ξανανοίγοντας την εμποροπανήγυρη του Σβενσκ: «Рітер. υπάρχει διάταγμα γι' αυτό, να διεξάγεται το εμπόριο, όπως και πριν». ²²³ Η εμποροπανήγυρη του Σβενσκ γρήγορα επανέκτησε την προηγούμενή της σημασία: από τους περίπου εβδομήντα Ρωμιούς στον κατάλογο των Ρωμιών της Μόσχας του 1708, ένδεκα ανέφεραν πως είχαν έρθει στη Μόσχα από το Σβενσκ και άλλοι έξι πως επιθυμούσαν να ταξιδέψουν εκεί

²¹⁹ РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 20, 1704, фф. 3-8.

²²⁰ РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 24, 1705, фф. 1-2.

Μέσω Τσερκάς ταξίδεψε το 1708 ο Γεωργής Νικολάεβ, έμπορος από την Κωνσταντινούπολη. РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 2, 1708, ф. 2^ο.

²²¹ РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 4, 1705, фф. 3-9.

Για τη συνέχεια της υπόθεσης, βλ. III.7.

²²² Л.Б. Перепечаева, «Новозавоеванная крепость Азов (1696-1700 гг.)», *Очерки истории Азова*, τεύχος 1^ο, Азов, Αζάκιο, 1992, σσ. 18-34, ιδ. σσ. 22-23. Βλ. επίσης Петр I, *Письма и Бумаги [...]*, τόμος 2^ο, 1702-1703, Αγ. Πετρούπολη, 1889, σσ. 152-153.

Για τον Σάβα Ραγκουζίνσκι ο οποίος έφτασε στο Αζόβ το Νοέμβριο του 1702 με πλοίο φορτωμένο λάδι, ελιές, χαρτί, σταφίδα, λεμόνια, τσίτι και γυαλί, αλλά θεωρήθηκε κατάσκοπος, βλ. Петр I, *Письма и Бумаги [...]*, τόμος 2^ο, 1702-1703, Αγ. Πετρούπολη, 1889, σ. 524. Н.И. Павленко, *Птеницы [...]*, 1994, σσ. 331-332.

²²³ Петр I, *Письма и Бумаги [...]*, τόμος 4^ο, 1706, Αγ. Πετρούπολη, 1900, σ. 258. Για τη συζήτηση γύρω απο το όλο θέμα, βλ. Петр I, *Письма и Бумаги [...]*, τόμος 2^ο, 1702-1703, Αγ. Πετρούπολη, 1889, σσ. 37-38.

προσεχώς.²²⁴ Η προσωπική ενασχόληση του Τσάρου με το θέμα αυτό καταδεικνύει βεβαίως τη σημασία που απέδιδε στο εμπόριο για την επίτευξη των πολιτικών του στόχων στον Νότο (βλ. III.9).

Όπως φαίνεται από τις δυσκολίες που αντιμετώπιζαν οι Ρωμιοί έμποροι που ταξίδευαν προς το Αζόβ, το εμπόριο αυτό βρισκόταν σε μειονεκτική θέση, διότι το Αζόβ, παρακείμενο στην Αζοφική, δεν έχαιρε πρόσβασης απευθείας στη Μαύρη Θάλασσα. Με το οχυρωμένο λιμάνι τους στο Κερτς οι αρχές της Κριμαίας ήλεγχαν όλα τα καράβια που έπλεαν προς ή από το Αζόβ. Τίποτε δεν φόβιζε τις οθωμανικές αρχές περισσότερο από μια πιθανή ρωσική εκστρατεία στη Μαύρη Θάλασσα, παρόμοια ίσως με τις λεηλασίες των Κοζάκων του προηγούμενου αιώνα, που θα άφηνε την Κωνσταντινούπολη απροστάτευτη.²²⁵ Έτσι οι οθωμανικές αρχές και οι Τάταροι δεν ήταν διόλου πρόθυμοι να επιτρέψουν το εμπόριο μέσω Μαύρης Θαλάσσης, έστω και σε οθωμανικά εμπορικά πλοία.²²⁶ Παρ' όλο που μερικοί έμποροι όντως κατάφεραν να ξεπεράσουν τα εμπόδια και να φτάσουν στο προορισμό τους με τα εμπορεύματά τους, για να αποδειχθεί χρήσιμη η κατάκτηση του Αζόβ, έπρεπε οι Ρώσοι να διαπραγματευθούν ειδική συμφωνία με την Οθωμανική Αυτοκρατορία η οποία θα τους επέτρεπε να εμπορεύονται στη Μαύρη Θάλασσα.²²⁷

²²⁴ РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 2, 1708, фф. 1-75.

²²⁵ Για τις επιθέσεις Κοζάκων τον 17^ο αιώνα, βλ. Michael Khodarkovsky, *Russia's Steppe Frontier [...]*, 2004, σ. 131. Victor Ostapchuk, «The Human Landscape of the Ottoman Black Sea in the Face of the Cossack Naval Raids», *Kate Fleet (επιμ.)*, *Oriente Moderno, The Ottomans and the Sea*, nuova serie, anno XX (20), (LXXXI), 2001, σσ. 23-95, ιδ. σσ. 73, 78-86.

Για τις σχέσεις Ρωμών και Κοζάκων τον 17^ο αιώνα, βλ. Г.Ю. Магаков, В.Н. Королев, «Донские казаки и причерноморские греки в XVII в.», *Очерки Истории Азова*, τεύχος 1^ο, Азов, Αζάκιο, 1992, σσ. 73-82, ιδ. σσ. 78-79.

Για τον φόβο των Οθωμανών, βλ. Я.С. Гросул (επιμ.), *Исторические связи народов СССР и Румынии [...]*, τόμος 3^{ος}, 1970, σσ. 155-156, 178. Sir Robert Sutton, *The Dispatches of Sir Robert Sutton, Ambassador in Constantinople 1710-1714*, Akdes Nimet Kurat (επιμ.), Λονδίνο, 1953, σ. 29.

²²⁶ Έτσι το 1702 ο Πατριάρχης Ιεροσολύμων Δοσίθεος ενημερώνει τον Πέτρο Α': «ο σουλτάνος της Τουρκίας έστειλε διαταγές κρυφά στο Κέρτς και σε όλη την Ουκρανία με φοβερό φερμάνι, ώστε κανείς να μην τολμά ούτε με μεγάλο καράβι ούτε με μικρότερο να έρχεται στο Αζόβ. Όποιος δεν υπακούσει, θα θανατωθεί». РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 1, 1702, фф. 13, 16. Για τις διαπραγματεύσεις γύρω από το θέμα και τη στάση των οθωμανικών αρχών, βλ. Я.С. Гросул (επιμ.), *Исторические связи народов СССР и Румынии [...]*, τόμος 3^{ος}, 1970, σ. 155.

Βλ. επίσης τα σχόλια του Πρέσβευς Τολστόι στην Κωνσταντινούπολη. П.А. Толстой, *Османская империя в начале XVIII в. и ее описание П.А. Толстым*, М.С. Лазарев, Н.А. Халфин (επιμ.), Μόσχα, 1985, σσ. 31, 49, 94.

²²⁷ Στην Κωνσταντινούπολη στάλθηκε το 1699 ο Εμελιάν Ιγνατέβιτς Ουκραϊντσεβ, για να διαπραγματευθεί συνθήκη ειρήνης και πιο συγκεκριμένα για να επιδιώξει την έναρξη του απευθείας εμπορίου μεταξύ της Ρωσίας και της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας μέσω της Μαύρης Θαλάσσης. Για να ενισχύσει τη διαπραγματευτική του θέση ο Πέτρος έστειλε τον Ουκραϊντσεβ στο πολεμικό καράβι «Κρέποστ» ή «Φρούριο» με τα 46 του κανόνια. Για να πεισθούν οι Οθωμανοί πως η Ρωσία δεν διέθετε μόνο ένα καράβι, ο Πέτρος έστειλε ολόκληρη μοίρα στόλου μέχρι το Κερτς. Θα ήταν δύσκολο να επινοήσει κανείς ένα λιγότερο αποτελεσματικό τέχνασμα, για να πετύχουν οι Ρώσοι διαπραγματευτές τους σκοπούς τους! Βλ. Петр I, *Письма и Бумаги [...]*, τόμος 1^{ος}, 1688-1701, Αγ. Πετρούπολη, 1887, σσ. 370-378. В.А. Уляницкий, *Дарданеллы [...]*, 1883, σ. 22.

Οι μετέπειτα Ρώσοι Πρέσβεις στην Κωνσταντινούπολη αντιμετώπισαν παρόμοια κωλύματα. Петр I, *Письма и Бумаги [...]*, τόμος 3^{ος}, 1704-1705, Αγ. Πετρούπολη, 1893, σ. 79. С.Ф. Орешкова, *Русско-турецкие отношения в начале XVIII в.*, Μόσχα, 1971, σ. 37.

Οι συνθήκες που υπογράφηκαν μεταξύ της Ρωσίας και της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας φανερώνουν την άρνηση της δεύτερης να επιτρέψει το εμπόριο δια θαλάσσης μέχρι το 1739. ПСЗ, συλλογή 1^η, τόμος 4^{ος}, αρ. 2398, σσ. 714-716, Ιούνιος 12, 1711. ПСЗ, συλλογή

Ενώ Ρωμιοί εμπορεύονταν στα λιμάνια της Μαύρης Θάλασσας κατά τη διάρκεια όλης της εποχής που εξετάζεται σε αυτή τη μελέτη,²²⁸ σημαντικές εξελίξεις, όσον αφορά το εμπόριο δια θαλάσσης με τη Ρωσία, ξεκίνησαν κατόπιν της υπογραφής της Συνθήκης του Βελιγραδίου το 1739. Αυτή η Συνθήκη, σε συνδυασμό με την αλλαγή στάσης των Κοζάκων της Ζαπορόζιας που πέρασαν στην προστασία του Τσάρου την ίδια χρονική συγκυρία,²²⁹ έδωσε την πρώτη σημαντική ώθηση στο εμπόριο δια θαλάσσης μεταξύ Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και Ρωσίας.²³⁰

Το 1741 το *Κολέγιο Εμπορικών Υποθέσεων* συνέταξε σχέδιο ίδρυσης λιμανιών στις εκβολές του Ντον και του Δνεπίερου και έλαβε μια σειρά από μέτρα για την προώθηση του εμπορίου δια θαλάσσης.²³¹ Ήδη πριν τα μέσα του αιώνα το Τεμέρνικοβ, στη δεξιά όχθη του ποταμού Ντον, κατά τι νοτιότερα της πόλης Τσερκάσκ

1^η, τόμος 5^{ος}, αρ. 2687, σσ. 36-43, Ιούνιος 13, 1713. Έτσι, στη Συνθήκη του 1720 (σημείο XI) τονίζεται ότι το εμπόριο επιτρέπεται «ελεύθερα» αλλά αυτό θα είναι «εμπόριο δια ξηράς». ΠСЗ, συλλογή 1^η, τόμος 6^{ος}, αρ. 3671, σσ. 253-259, Νοέμβριος 5, 1720.

²²⁸ Ο Joseph Pitton de Tournefort ευρισκόμενος στην Πάτμο σημειώνει: «Έτσι όλο το εμπόριο του νησιού βασίζεται στην επιτηδειότητα των κατοίκων. Πηγαίνουν, με δώδεκα περίπου καΐκια και πολλά άλλα πλοία, να βρουν σιτάρι στην ηπειρωτική χώρα και μάλιστα μέχρι τις ακτές της Μαύρης Θάλασσας, από όπου επιστρέφουν, για να το φορτώσουν στα γαλλικά πλοία».

Σε αυτή την πρώιμη περίοδο το σιτάρι πιθανότατα προερχόταν από την Κριμαία ή και τις ακτές της Ρούμελης ή της Βλαχίας. Joseph Pitton de Tournefort, *Ταξίδι στην Κρήτη και τις Νήσους του Αρχιπελάγους*, Μάκης και Μυρτώ Απέρρη (εισ., μτφ.), Ηράκλειο, 2003, σ. 488 [Πρώτη έκδοση: *Relation d'un voyage du Levant*, Paris 1717].

²²⁹ Volodymyr Kubijovych (επιμ.), *Ukraine, A Concise Encyclopaedia*, τόμοι 1^{ος}, Toronto, 1963, σσ. 662-663.

²³⁰ Στο τρίτο άρθρο της Συνθήκης οι δύο πλευρές συμφώνησαν πως: «Δεν επιτρέπεται στο ρωσικό κράτος να έχει κανέναν στόλο από καράβια ούτε να ναυπηγήσει άλλα καράβια στην Αζοφική και τη Μαύρη Θάλασσα».

Η Συνθήκη δεν επέτρεπε λοιπόν το εμπόριο στη Μαύρη Θάλασσα σε ρωσικά καράβια. Το ένατο άρθρο της Συνθήκης όμως όριζε: «Καθώς το εμπόριο είναι καρπός της ειρήνης και πηγή ευφορίας και αφθονίας των κρατών και των υπηκόων, γι' αυτό τον λόγο επιτρέπεται στους εμπόρους υπηκόους της Λαμπράς Πύλης να εμπορεύονται εντελώς ελεύθερα στο Πανρωσικό Κράτος, όπως επιτρέπεται στους υπηκόους άλλων κρατών, πληρώνοντας τους δασμούς που πληρώνουν και εκείνοι· έναντι αυτού αμοιβαίως πρέπει να δοθεί η ίδια ελευθερία στους εμπόρους υπηκόους της Πανρωσικής Αυτοκρατορίας να εμπορεύονται στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, και, σ' ότι αφορά το ρωσικό εμπόριο στη Μαύρη θάλασσα, και αυτό θα διεξάγεται με σκάφη που ανήκουν σε Τούρκους υπηκόους».

Η Συνθήκη επέτρεπε το εμπόριο μεταξύ Ρωσίας και Οθωμανικής Αυτοκρατορίας δια θαλάσσης με την προϋπόθεση ότι τα καράβια που θα εμπορεύονταν θα ήταν αποκλειστικά οθωμανικά. ΠСЗ, συλλογή 1^η, τόμος 10^{ος}, αρ. 7900, σσ. 899-904, Σεπτέμβριος 18, 1739. В.А. Уляницкий, *Дарданеллы [...]*, 1883, σ. 68.

Βλ. επίσης Roumiana Mikhneva, «De Certains problèmes de l'organisation du commerce entre la Russie et l'Empire Ottoman pendant la première moitié du XVIIIe siècle et des commerçants des pays balkaniques», *Relations et influences réciproques entre Grecs et Bulgares XVIIIe-XXe siècles, art et littérature, linguistique, idées politiques et structures sociales, Cinquième colloque organisé par l'institut d'études Balkaniques de l'Académie Bulgare des Sciences à Thessaloniki Et Jannina, 27-31 Mars, 1988*, Thessaloniki, 1991, σσ. 331-341, ιδ. σσ. 334-336. Р. Михнева, *Россия и османская империя [...]*, 1985, σ. 113.

Για το οθωμανικό εμπόριο στη Μαύρη Θάλασσα γενικότερα, βλ. Henry Grenville, *Observations sur l'état actuel de l'Empire Ottoman*, Andrew S. Ehrenkrutz (επιμ.), Michigan, 1965 [1765], σσ. 29, 49-54.

²³¹ Στα ρωσικά: «Коммерц-коллегия», γραφειοκρατικός θεσμός για την ανάπτυξη του εμπορίου. Н.В. Козлова, *Российский абсолютизм [...]*, 1999, σσ. 178-180.

και περίπου στην ίδια απόσταση από την πόλη Αζόβ, λειτουργούσε ως «περίφημο εμπόριο των Γραικών».²³² Το «εμπόριο» αυτό εξελίχθηκε μάλιστα στο βασικότερο κέντρο δραστηριότητας ρωσικής εμπορικής εταιρίας η οποία εμπορευόταν με την Οθωμανική Αυτοκρατορία.²³³

Ακολούθως, μετά το 1739 όλο και περισσότεροι Ρωμιοί έπλεαν αρχικά στο Τσερκάσκ και λίγα μόλις χρόνια αργότερα στο Τεμέρνικοβ και το Ταγκανρόγκ στις ακτές της Αζοφικής.²³⁴ Βάσει επίσημων στοιχείων, τους τρεις θερινούς μήνες του 1746 δώδεκα σκάφη από την Κωνσταντινούπολη και άλλα λιμάνια της Μαύρης Θάλασσας, μεταξύ αυτών και σκάφη Ρωμιών, έφτασαν στο λιμάνι του Τσερκάσκ. Από το Τσερκάσκ έμποροι και ταμίες ταξίδεψαν δια ξηράς στη Νίζνα, για να βρουν εμπορεύματα προς εξαγωγή.²³⁵

Στο λιμάνι του Ταγκανρόγκ έπλευσαν δεκαεπτά καράβια το 1746· εννέα το 1747· δώδεκα το 1748. Το 1750 αναφέρονται τουλάχιστον έξι καράβια που ταξίδεψαν στο Τεμέρνικοβ· το 1751 άλλα έξι· το 1752 δέκα. Το 1760 ο επίσημος αριθμός των καραβιών που έφτασαν στο συγκεκριμένο «εμπόριο» ήταν δεκαέξι. Μεταξύ των εμπόρων στα καράβια ήταν Ρωμιοί της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας· αναφέρονται όμως και Ρωμιοί της

²³² «[...] знажное пристанище Грекам», βλ. Михаил Дмитриевич Чулков, *Историческое описание российской коммерции [...]*, τόμος 2^{ος}, βιβλίο 1^ο, Αγ. Πετρούπολη, 1786, σ. 4. Στην πόλη αυτή κατασκευάστηκε από το 1760 το φρούριο του Αγίου Δημητρίου του Ροστόβ. Α.Ι. Юхт, *Торговля с восточными странами и внутренний рынок России (20-60е гг. XVIII в.)*, Μόσχα, 1994, σσ. 134.

²³³ Το 1756-1757 ιδρύθηκε η Εταιρεία του Τεμέρνικοβ που έφερε το όνομα *Εμπορική Εταιρεία της Ρωσίας στην Κωνσταντινούπολη*: «Российская в Константинополе торгующая компания». Μπορούσε να ζητήσει στρατιωτική φρουρά για συνοδεία των караβιανών της που ταξίδευαν από τη Μόσχα στο Τεμέρνικοβ. Στο Τεμέρνικοβ τα εμπορεύματα έφευγαν δια θαλάσσης για την Κωνσταντινούπολη. Έχαιρε πολλά προνόμια και την υποστήριξη της αυλής. АВПРИ, φ. 2, оп. 6, том II, д. 6843, 1762-1799, φφ. 19^ο-20. Μ. Jean-Benoit Scherer, *Histoire Raisonnée [...]*, τόμος 1^{ος}, Παρίσι, MDCCLXXXVIII (1788), σσ. 218-221. С.Ф. Покровский, *Внешняя торговля и внешняя торговля политика России*, Μόσχα, 1947, σσ. 98, 123.

Την περίοδο 1758-1764 αυτή η εταιρία είχε αξιόλογο τζίρο ανάμεσα στις 86 και τις 170 χιλιάδες ρούβλια ετησίως. В.А. Уляницкий, *Дарданеллы [...]*, 1883, σσ. 79, 84. Α.Ι. Юхт, *Торговля с восточными [...]*, 1994, σσ. 131. Α.В. Демкин, «Купечество в России в XVIII веке», Э.Г. Истомина, Α.В. Демкин, Ю.А. Тихонов (επιμ.), *Исследования по истории России XVI-XVIII вв. Сборник статей в честь 70-летия Я.Е. Водерского*, Μόσχα, 2000, σσ. 152-181, ιδ. σ. 176. Н.Н. Репин, ««Купцы-Капиталисты» и внешняя торговля России в XVIII веке», Α.В. Семенова, Α.В. Демкин, В.Б. Перхавко (επιμ.), *Купечество в России, XV - середина XIX века*, Μόσχα, 1997, σσ. 175-193, ιδ. σ. 179.

Το 1763 συστήθηκε στη Αγία Πετρούπολη άλλη ειδική εταιρεία για την ανάπτυξη του εμπορίου από την πρωτεύουσα της Ρωσικής Αυτοκρατορίας με τη Μεσόγειο. Ο Wallace L. Daniel ισχυρίζεται πως βασικός λόγος για τον ορισμό της Αγίας Πετρούπολης ως έδρας της εταιρείας ήταν η αντιπαράθεση που σοβούσε στους κυβερνητικούς κύκλους σχετικά με τη ρωσική πολιτική στον Νότο. Δεν έχει δίκιο· η εταιρία ιδρύθηκε στην Αγία Πετρούπολη, κατά πάσα πιθανότητα επειδή από το λιμάνι αυτό ρωσικά πλοία μπορούσαν να εξορμούν στο ανοικτό πέλαγος σε αντίθεση με τα λιμάνια της Μαύρης Θάλασσας. Το ποσοστό της κρατικής επένδυσης στην εταιρία ήταν πολύ μεγάλο. Η Αικατερίνη Β' μάλιστα διάταξε να ναυπηγηθεί και να εξοπλιστεί συνοδευτικό πλοίο με έξοδα της κυβέρνησης για την προστασία των εμπορικών σκαφών της εταιρείας. Н.Н. Фирсов, *Правительство и общество [...]*, 1902, σ. 297. Wallace L. Daniel, *Grigorii Teplov: A Statesman At the Court of Catherine the Great*, Newtonville, MA, 1991, σσ. 110-116.

²³⁴ Για εκτενή αναφορά στην εμπορική κίνηση του Τεμέρνικοβ από Ρωμιούς και άλλους εμπόρους την περίοδο μεταξύ του 1739 και του 1763, βλ. АВПРИ, φ. 89, оп. 8, д. 337, 1763, φφ. 1, 3-3^ο. Βλ. επίσης АВПРИ, φ. 89, оп. 8, д. 367, 1764, φ. 1^ο.

Οι αναφορές της εποχής στο εμπόριο αυτό είναι πολλές. Μ. de Peyssonnel, *Traité sur le commerce de La Mer Noire*, τόμος 2^{ος}, Παρίσι, MDCCLXXXVII (1787), σσ. 212-221. Βλ. επίσης Μ. Jean-Benoit Scherer, *Histoire Raisonnée [...]*, τόμος 1^{ος}, Παρίσι, MDCCLXXXVIII (1788), σ. 217.

²³⁵ АВПРИ, φ. 89, оп. 1, д. 12, 1746, φ. 11. Н.В. Козлова, *Российский абсолютизм [...]*, 1999, σσ. 178-180.

Νίζνας.²³⁶ Λόγω της μικρής απόστασης που χώριζε τον ποταμό Βόλγα από τον Ντον, τα «εμπόρια» του Τεμέρνικοβ και του Ταγκανρόγκ ήταν ιδιαίτερος καλά τοποθετημένα για τη γρήγορη και ως εκ τούτου αποτελεσματική εξαγωγή του σιδήρου της Σιβηρίας και του Όρενμπουργκ στην παγκόσμια αγορά.²³⁷

Διασώζονται λοιπόν αρκετές μνείες για εμπόρους και ταξιδιώτες που ταξίδευαν δια θαλάσσης μεταξύ των δύο αυτοκρατοριών τις δεκαετίες μετά το 1739.²³⁸ Μεταξύ τόσων άλλων, στο Ταγκανρόγκ έπλευσε το 1765 έμπορος από την Κωνσταντινούπολη, ο «Ρωμέος Ίωάννης Διμητρίου Πάσαλης». Ακριβώς επειδή είναι χαρακτηριστικές για τους εμπόρους του δευτέρου μισού του 18^{ου} αιώνα στην περιοχή, αξίζει να παρατεθεί αναφορά των δραστηριοτήτων του:

Πέρυσι, το 1765, ξεκίνησε αυτός από το Τσαργκράντ, για να πουλήσει καρύδια και χυμό λεμονιού και μαργαριτάρια, [...] στο πλοίο ενός Γραικού, ονόματι Χατζή Παναγιώτοβ, έχοντας διαβατήριο ως το λιμάνι του Τεμέρνικοβ το οποίο σήμερα λέγεται Φρούριο του Αγίου Δημητρίου του Ροστόβ· και με το πλοίο αυτό λοιπόν, ο Ιβάν, με άλλους Γραικούς εμπόρους από την Πόλη, έφτασε στο λιμάνι του Τεμέρνικοβ για εμπόριο και, μόλις έφτασε, πούλησε αμέσως τα καρύδια και τον χυμό, εκτός από τα μαργαριτάρια.²³⁹

²³⁶ Α.Ι. Юхт, *Торговля с восточными странами [...]*, 1994, σσ. 135-136, 144.

Η Ρ. Μιχνέβα καταγράφει πενήντα τρεις περιπτώσεις ανθρώπων που είχαν ταξιδέψει δια θαλάσσης από την Κωνσταντινούπολη στη Ρωσία μεταξύ του 1742 και του 1745. Για την εξαιρετική ανάλυσή της του όλου θέματος, βλ. Ρ. Михнева, *Россия и османская империя [...]*, 1985, σσ. 113-119.

Όπως θα φανεί στη συνέχεια (Ι.3), σε πολλές περιπτώσεις καράβια που ταξίδευαν από την Οθωμανική Αυτοκρατορία προσπαθούσαν να αποφύγουν τις ρωσικές αρχές, άρα το πραγματικό μέγεθος του εμπορίου δια θαλάσσης στην Αζοφική πρέπει να ήταν μεγαλύτερο.

²³⁷ Το εμπόριο αυτό έφτανε στο Τεμέρνικοβ από τη Σιβηρία εντός τριών μηνών. Αντιστοίχως χρειαζόταν ένδεκα μήνες, για να φτάσει στο λιμάνι της Αγίας Πετρούπολης. Για την εξαγωγή σιδήρου την περίοδο μετά το 1739, βλ. АВПРИ, φ. 89, оп. 8, д. 337, 1763, φφ. 3-3^ν. АВПРИ, φ. 89, оп. 8, д. 338, 1763, φφ. 1-4.

Βλ. επίσης Robert E. Jones, «Opening a Window on the South: Russia and the Black Sea 1695-1792», Maria Di Salvo και Lindsey Hughes (επιμ.), *A Window on Russia, Papers from the V International Conference of the Study Group on Eighteenth-Century Russia, Gargnano, 1994*, Ρόμη, 1996, σσ. 123-128.

²³⁸ Ενδεικτικά αναφέρεται εδώ πως τον Αύγουστο του 1753 δύο καράβια από την Κωνσταντινούπολη αγκυροβόλησαν στο Ταγκανρόγκ. АВПРИ, φ. 2, оп. 6, том II, д. 4576, 1763, φ. 328. Το 1764 πάλι οι Ρωμοί Αφανάσι Χριστόφοροβ και Μανώλη Ιβανόβ ταξίδεψαν από την Κωνσταντινούπολη στο Ροστόβ για εμπόριο. АВПРИ, φ. 7, оп. 3, д. 163, 1765, φφ. 2-3. Το 1766 ο Ρωμιός έμπορος Ματβέι Δημήτριεβ ταξίδεψε από την Κωνσταντινούπολη για το Τεμέρνικοβ στο σκάφος του Ρωμιού Χατζή Παναγιώτη. Απ' εκεί συνέχισε δια ξηράς μέσω Βορόνεζ στη Μόσχα. АВПРИ, φ. 7, оп. 3, д. 173, 1766, φφ. 1, 4-4^ν.

Για τα ολοένα και μεγαλύτερα μεγέθη του εμπορίου δια θαλάσσης την εποχή αυτή, βλ. Михаил Дмитриевич Чулков, *Историческое описание российской коммерции [...]*, τόμος 2^{ος}, βιβλίο 1^ο, Αγ. Πετρούπολη, 1786, σ. 453.

²³⁹ Συνεχίζει: «Και σε τρεις μήνες ξεκίνησε ο Ιβάν από το λιμάνι αυτό με το διαβατήριο που πήρε από το διοικητήριο του φρουρίου για το ταξίδι στη Μόσχα και σε άλλες πόλεις της Ρωσίας και για την επιστροφή του πίσω στο λιμάνι αυτό· και περνώντας από την παράδεικη κωμόπολη του Οστρόγκοβ, αγόρασε δυο άλογα [...]· από εκεί ταξίδεψε στο Βορόνεζ, την Τούλα και την Καλούγκα, [...] και, όταν τελείωσε τις συναλλαγές του, συνέχισε τον δρόμο του και στις 6 του τρέχοντος Ιανουαρίου [1766] έφτασε στη Μόσχα».

Αναμφίβολα, το δια θαλάσσης αυτό εμπόριο αντιμετώπιζε πολλά προβλήματα. Έγγραφο της Αδελφότητας των Ρωμιών της Νίζνας προς τον Κυβερνήτη της Μικράς Ρωσίας Πετρ Αλεξάνδροβιτς Ρουμιάντσεβ εκθέτει τα διάφορα εμπόδια που αντιμετώπιζαν οι Ρωμιοί στο εμπόριο δια θαλάσσης²⁴⁰ συν τοις άλλοις, αυτοί που ταξίδευαν από την Κωνσταντινούπολη και από άλλα λιμάνια της Μαύρης Θάλασσας αναγκάζονταν να αφήσουν τις παράκτιες περιοχές και να ταξιδέψουν στη Νίζνα και σε άλλες πόλεις της ενδοχώρας, για να βρουν κατάλληλο εμπόριο.²⁴¹ οι χερσαίοι δρόμοι προς τη θάλασσα παρέμεναν όμως επικίνδυνοι.²⁴² Έτσι το εμπόριο γουνών και άλλων προϊόντων υψηλής αξίας συνέχισε να ακολουθεί τον γνωστό άξονα Μόσχα-Νίζνα-Κωνσταντινούπολη για πολλά χρόνια μετά το τέλος της περιόδου που εξετάζεται.²⁴³ Παρ' όλ' αυτά, ήδη πριν το 1774 τα караβάνια στην Ουκρανία και τη νότιο Ρωσία λειτουργούσαν και ως συνδετικός κρίκος ανάμεσα στο χερσαίο εμπόριο και το εμπόριο δια θαλάσσης.

Η διαδρομή Κωνσταντινούπολη – Κερτς – Τεμέρνικοβ ή Ταγκανρόγκ – Τσερκάσκ – Βορόνεζ – Τούλα – Μόσχα δεν ήταν όμως η μόνη διαθέσιμη για τους Ρωμιούς εμπόρους που επιθυμούσαν να εμπορευτούν δια

«[...] από το διοικητήριο του φρουρίου» είναι μετάφραση του «[...] от гарнизонной канцелярии». АВПРИ, ф. 7, оп. 3, д. 173, 1766, φφ. 4-4^ν, 5. Δεν έχω εντοπίσει το Οστρόγκοβ.

²⁴⁰ Το έγγραφο χρονολογείται το 1780, αλλά οι δυσκολίες στη διεξαγωγή του εμπορίου που περιγράφει ίσχυαν για όλη την περίοδο από το 1739. Στο έγγραφο οι Ρωμιοί της Νίζνας επισήμαναν πως η μεταφορά δια θαλάσσης ήταν κατάλληλη για βαρέα εμπορεύματα· όσον αφορά όμως τα ελαφρά και μεγαλύτερης αξίας εμπορεύματα, ήταν δύσκολο γι' αυτούς να αφήσουν την ξηρά «[...] που καθιερώθηκε από την αρχή [...]».

Συν τοις άλλοις, το ταξίδι δια θαλάσσης ήταν επικίνδυνο και μάλλον αδύνατο εκτός θερινής περιόδου. Ο έμπορος έπρεπε να ψάξει για συνταξιδιώτες, συχνά δεν μπορούσε να βρει καράβι στα λιμάνια, και ακόμη, όταν εύρισκε, έπρεπε να περιμένει καιρό, έως ότου ο ιδιοκτήτης του καραβιού το φορτώσει. Οι φορολογικές ρυθμίσεις για το εμπόριο μέσω Πολωνίας, Μολδαβίας και Βλαχίας διευκόλυναν επίσης το εμπόριο δια ξηράς. Πάνω απ' όλα, επέμεναν οι Ρωμιοί της Νίζνας, δεν υπήρχε επαρκής ασφαλιστική κάλυψη για το εμπόριο δια θαλάσσης. ГАЧО, ф. 101, оп. 1, д. 76, 1780, φφ. 1-5.

Βλ. επίσης Кость Харлампович, *Нарис V. Ніженські греки й торгівля [...]*, 1999, σ. 96.

²⁴¹ Οι αναφορές στα κωλύματα, όσον αφορά το εμπόριο δια θαλάσσης, είναι πολλές. Τα μικρόσχημα καΐκια που διέσχισαν τη θάλασσα συχνά βούλιαζαν με το φορτίο τους· οι καπεταναίοι, Ρωμιοί και άλλοι, δεν διέθεταν την κατάλληλη εκπαίδευση για τις δυσχερείς συνθήκες· δεν υπήρχαν κατάλληλα λιμάνια με τελωνεία, λοιμοκαθαρτήρια και χώρους αποθήκευσης, και ούτω καθ' εξής. Βλ. Ι.3.

Για το όλο θέμα βλ. επίσης «Изъяснение о коммерции турецкой империи в ответ на предложение Действ. Тайн. Сов. и Кавалера Кн. Б.Г. Юсупова, сообщенного государственной коллегии иностранных дел при промемории коммерц-коллегии от 30 марта 1745 года [...]» που μεταφράζεται ως, «Εξήγηση περί του Εμπορίου της Τουρκικής Αυτοκρατορίας σε απάντηση της πρότασης του Ενεργού Μυστικού Συμβούλου και Ιππότη και Κνέζη Μπ.Γ. Ιουσουπόβ, η οποία ελήφθη από το Κολέγιο Εξωτερικών Υποθέσεων με την επικύρωση του Κολεγίου Εμπορικών Υποθέσεων στις 30 Μαρτίου». Στο В.А. Уляницкий, *Дарданеллы [...]*, 1883, παράρτημα 15ε, σ. XXXVI (36).

Για αναφορά του Πρέσβευς Ομπρεσκόβ, βλ. АВПРИ, ф. 89, оп. 1, д. 12, 1746, ф. 11. Άλλη αναφορά του Ομπρεσκόβ από το 1752 σχολιάζεται στο Михаил Дмитриевич Чулков, *Историческое описание российской коммерции [...]*, τόμος 2^{ος}, βιβλίο 1^ο, Αγ. Πετρούπολη, 1786, σσ. 196-198. Και επίσης αναφορές του ίδιου Πρέσβευς, στο АВПРИ, ф. 89, оп. 8, д. 333, 1763, φφ. 78, 81.

²⁴² Είναι ενδεικτικό πως ο Χάνος της Κριμαίας προσπάθησε να ανατρέψει τη Συνθήκη του Βελιγραδίου. АВПРИ, ф. 89, оп. 8, д. 333, 1763, φφ. 78, 81.

²⁴³ АВПРИ, ф. 89, оп. 1, д. 12, 1746, ф. 11.

Βλ. επίσης А.И. Юхт, *Торговля с восточными странами [...]*, 1994, σσ. 132-134.

θαλάσσης. Εναλλακτικά, μπορούσαν να πλεύσουν κατευθείαν από τη Μαύρη Θάλασσα στο Οτσάκοβ ή στην Κριμαία και από εκεί να ταξιδέψουν μέχρι τη Νίζνα μέσω ξηράς ή, ακόμη καλύτερα, να ανέβουν τον Δνειπέρο στην καρδιά της Καζακίας.

(δ) Ήδη από τον 17^ο αιώνα αναφέρονται Ρωμιοί που ταξίδευαν με πλοία ως τις βόρειες ακτές της Μαύρης Θάλασσας κι από εκεί συνέχιζαν την πορεία τους οδικώς. Το 1693 ο Ρωμιός έμπορος της Κωνσταντινούπολης Αναστάσης Σεμένοβ ταξίδεψε στη Ρωσία:

Μέσω Μαύρης Θάλασσας μέχρι το Οτσάκοβ, και από το Οτσάκοβ μέχρι το Καζικερμέν, και από το Καζικερμέν μέχρι τη Ζαπορόζια, στο Σετς, μέσω του Δνειπερου, και από το Σετς στο Περεβόλιτς και στο Μπατούριν, δια ξηράς.²⁴⁴

Το πρώτο μισό όμως του 18^{ου} αιώνα η διαδρομή αυτή ήταν εξαιρετικά επικίνδυνη για τους Ρωμιούς εμπόρους, καθώς περνούσε ακριβώς από τις περιοχές των Κοζάκων της Ζαπορόζιας αλλά και των διαφόρων Τατάρων της στέπας (βλ. Ι.3).²⁴⁵ Το 1701, παραδείγματος χάριν, οι Ρωμιοί έμποροι Χριστόφορος Γεωργίου, Ράλλης Ιωάννου και Γεώργιος Ιωάννου έπλευσαν από την Κωνσταντινούπολη μέχρι το Οτσάκοβ (το Όζου των Οθωμανών) μέσω Μαύρης Θάλασσας και από εκεί, με μεγάλη συνοδεία για ασφάλεια, ξεκίνησαν οδικώς με πρώτο προορισμό τη Νίζνα. Δεν είχαν διανύσει όμως παρά ελάχιστο δρόμο, όταν λεηλατήθηκαν από Κοζάκους στις όχθες του ποταμού Μπουγκ, κοντά στις εκβολές του ποταμού Ινγκούλ.²⁴⁶ Επιπλέον, εμπόδιο αποτελούσε για αυτούς ο ίδιος ο ποταμός· σκάφη μπορούσαν να πλεύσουν στο Δνειπέρο μόνο την άνοιξη ή όποτε έστω η στάθμη του νερού ήταν ανεβασμένη.²⁴⁷

Το 1727 επιτράπηκε με *Ουκάζιο* της Ρωσικής Αυτοκρατορίας το εμπόριο από τη Ρωσία προς την Κριμαία και ξεκίνησε, με αργούς πάντα ρυθμούς, να αλλάζει η κατάσταση.²⁴⁸ Έτσι ένας Ρωμιός της Κριμαίας, «ό παύλος

²⁴⁴ Е.М. Подградская, *Экономические связи Молдавского княжества [...]*, 1980, σ. 35.

Το 1694 ο Ρωμιός Λεόντιεβ ταξίδεψε από τη Κωνσταντινούπολη στην Κριμαία και από εκεί μέσω Ζαπορόζιας στη Νίζνα. Ο Ρωμιός Ιβανόβ έπλευσε στο Οτσάκοβ και συνέχισε από εκεί για τη Ζαπορόζια και τη Νίζνα. Кость Харлампович, *Нарис V. Ніженські греки й торгівля [...]*, 1999, σ. 96.

²⁴⁵ A. Bennigsen, Chantal Lemerrier-Quellejey, «Les marchands de la Cour ottomane et le commerce des fourrures moscovites dans la seconde moitié du XVIe siècle», *Cahiers du monde russe et soviétique*, τόμος 11^{ος}, τεύχος 3^ο, Ιούλιος-Σεπτέμβριος 1970, σσ. 363-391, ιδ. σ. 374.

²⁴⁶ РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 4, 1703, фф. 8^{в.}, 11, 18^{в.}, 21, 23-23^{в.}, 26, 28-28^{в.}.

Για περισσότερα, βλ. III.9.

²⁴⁷ Hermann Kellenbenz, «Marchands en Russie Aux XVIIe et XVIIIe siècles (I)», Marie-Élisabeth Xifaras (μτφ.), *Cahiers du Monde Russe et Soviétique*, τόμος 11^{ος}, Οκτώβριος-Δεκέμβριος 1970, σσ. 576-620, ιδ. σ. 618.

²⁴⁸ Михаил Дмитриевич Чулков, *Историческое описание российской коммерции [...]*, τόμος 2^{ος}, βιβλίο 1^ο, Αγ. Πετρούπολη, 1786, σσ. 123, 472-473.

ἀπὸ κεφέ», εγγράφηκε στην Αδελφότητα των Ρωμιῶν της Νίζνας το 1738.²⁴⁹ Το 1755, ἐπίσης, αναφέρεται ὁ ταγματάρχης Ματθαῖος Μιρόνοβ να συνταξιδεῦει με τον:

[...] **Γραϊκό Γιαννάκη ἀπὸ το Μπαχτσισαράι ὁ ὁποῖος εἶχε πάει στη Ζαπορόζια για ἐμπόριο** και εἶναι θερμὸς υποστηρικτὴς της Ρωσίας και που πριν, κατὰ τον πόλεμο με τους Τατάρους, ἐμεινε στη Ζαπορόζια ἐνῶ τώρα ἐγκαταστάθηκε στο Μπαχτσισαράι [...].²⁵⁰

Στο Σετς, στον ποταμὸ Δνεῖπερο, κέντρο των Κοζάκων της Ζαπορόζιας, ἐφταναν σκάφη με διαφόρων ειδῶν ἐμπορεύματα που προορίζονταν για τις αγορὲς της Ουκρανίας και της Ρωσίας. Οι ρωσικὲς ἀρχὲς δεν ἐλέγχαν πλήρως την περιοχή της Ζαπορόζιας, ἀρα δεν υπάρχουν οὔτε καν τα ημιτελὴ ἐπίσημα στοιχεῖα που ρίχνουν κάποιον φως στο ἐμπόριο της Αζοφικῆς. Παρ' ὄλ' αὐτὰ τα παραδείγματα στα ἀρχεῖα δεν εἶναι λίγα. Οκτῶ πλοῖα που μετέφεραν κρασιά, φρούτα και ἄλλα ἐμπορεύματα ἀπὸ την Οθωμανικὴ Αυτοκρατορία βρισκονταν στο Σετς στις ἐννέα Ιουλίου του 1746.²⁵¹ Ο ἱερομόναχος Σεραπίων πάλι, ταξιδεύοντας το 1749 προς τα Ἱεροσόλυμα, ἀκολούθησε τὴ διαδρομὴ ἀπὸ το Κίεβο στο Μπορίσπολ, στο Περεγιασλάβ, στο Γελμιάζοβ, στο Κρεμεντσούγκ και στο Σετς. Εκεί μάρκαρε σε σκάφος για την Κωνσταντινούπολη. Σημείωσε πως πολλὰ πλοῖα φορτωμένα με κρασί ἐφταναν κάθε καλοκαίρι στο Σετς ἀπὸ την Κωνσταντινούπολη.²⁵²

Ἦδη πριν το 1727 αναφέρονται (χωρὶς να κατονομάζονται) ἐμποροὶ που περνοῦσαν ἀπὸ την Κριμαία στην Καζακία· ἡ συγκεκριμένη μνεῖα ἀφορὰ Ρωμιούς και Ἀρμένιους ἐμπόρους-κατάσκοπους ἀπὸ το Περεκὸπ. АВПРИ, ф. 89, оп. 1, д. 17, 1725, ф. 2.

²⁴⁹ Το «Κεφέ» δηλαδὴ τὴν «Κάφφα». Евгений Чернухин, *Книга пожертв [...]*, 1997, σ. 159.

²⁵⁰ «Ταγματάρχης» εἶναι μετάφραση του «секунд-майор». А. Андр, «К истории пограничных наших сношений с крымским ханством, Путевой журнал секунд-майора Матвея Миронова в командировку его к крымскому хану 1755 года», *Киевская Старина*, ἔτος τρίτο, τόμος 11^{ος}, Φεβρουάριος (2), 1885, σσ. 339-356.

Ὁ Γάλλος πρόξενος στην Κριμαία, στα μέσα του 18^{ου} αἰῶνα αναφέρεται ἐκτενῶς στο ἐμπόριο μεταξύ Ρωσίας, Οθωμανικῆς Αυτοκρατορίας, Πολωνίας και Κριμαίας. M. de Peyssonnel, *Traité sur le commerce [...]*, τόμος 1^{ος}, Παρίσι, MDCCLXXXVII (1787), σσ. 232, 262 και ἄλλα.

Για ἐμπόρους της Νίζνας και ἄλλων ρωσικῶν πόλεων που ἐμπορεύονταν στην Κριμαία, βλ. Кость Харлампович, *Нарис V. Ніженські греки й торгівля [...]*, 1999, σ. 105.

Ὅπως σημείωσε ὁμως το 1745 Ῥώσος ἀξιωματοῦχος, το ἐμπόριο «κατ' εὐθείαν στην Κριμαία» ἦταν «περιορισμένων διαστάσεων». Στο В.А. Уляницкий, *Дарданеллы [...]*, 1883, παράρτημα 15е, σ. XXXV (35).

²⁵¹ В.А. Уляницкий, *Дарданеллы [...]*, 1883, παράρτημα 15е, σ. XXXV (35).

²⁵² Серапион, «Путник или путешествие во Святую Землю Матронинскаго Монастыря инока Серапиона, 1749 года», *Паломники-писатели Петровскаго времени или путники во Святой Град Иерусалим, Чтения в Императорском Обществе истории и древностей российских при Московском Университете*, Μόσχα, 1873, σσ. 78-129, ἰδ. σσ. 78-79.

Τὴ διαδρομὴ μέσω Σετς της Ζαπορόζιας και Οτσάκοβ μέχρι τον Εὐξεινο Πόντο ἀκολούθησε ἐπίσης ἕνας ἄλλος ἱερομόναχος, ὁ Ἰγνάτιος ἀπὸ το Κουρσκ. Επέστρεψε δια θαλάσσης στο Ταγκανρόγκ. Отец Игнатий, «Описание путешествия отца Игнатия в Царьград, Афонскую Гору, Святую Землю и Египет 1766-1776», В.Н. Хитров (επιμ.), *Православный Палестинский Сборник, Издание Императорскаго Православнаго Палестинскаго Общества*, τόμος 12^{ος}, τεύχος 3^ο (36), Αγ. Πετροῦπολη, 1891, σσ. 1-2, 25.

Λίγα μόλις χρόνια αργότερα, ο Ρωμιός έμπορος Αθανάσης Ιωάννης Ντιρής επέστρεψε από την Κωνσταντινούπολη στη Ρωσία μέσω Μαύρης Θάλασσας, σε σκάφος με δέκα ναύτες του Ροδίτη καπετάνιου Γιάννη Κωνσταντίνοβ Τσουλάκ. Έπλευσε έως το Σετς της Ζαπορόζιας από το οποίο συνέχισε οδικώς προς το Κίεβο και τη Νίζνα.²⁵³ Σώζεται, τέλος, από το 1769 εκτενής δικογραφία μεταξύ του μεγαλέμπορου της Νίζνας Χριστόφορου Μπόνη και του Ιωάννη Στεφάνου Κρομμύδα για μία υπόθεση μεταφοράς θυμαριού με πλοίο από την Κωνσταντινούπολη στο Σετς της Ζαπορόζιας.²⁵⁴

Τα ταξίδια μέσω θαλάσσης ήταν προτιμότερα, όχι μόνο επειδή οι αποστάσεις ήταν μικρότερες σε σχέση με τα πολωνικά εδάφη, τη Μολδαβία και τη Βλαχία, αλλά επίσης επειδή τα σκάφη μπορούσαν να μεταφέρουν περισσότερο εμπόρευμα σε πολύ χαμηλότερο κόστος, συγκριτικά με τα караβάνια. Όπως η διαδρομή μέσω της Θάλασσας του Αζόβ, έτσι και οι διαδρομές από τη Νίζνα προς τον Νότο μέσω Δνείπερου στο Σετς και από το Σετς στην Κριμαία ή από το Σετς στο Περεκόπ (το «Ορ» των Οθωμανών), στο Οτσάκοβ και στο Μπέλγκοροντ (Ακερμαν) εξαρτιόνταν απόλυτα από την πολιτική κατάσταση στην Καζακία και από τις σχέσεις μεταξύ Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, Κριμαίας, διαφόρων Κοζάκων συμπεριλαμβανομένων των Κοζάκων της Ζαπορόζιας και Ρωσίας. Η επιλογή των διαδρομών μέσω Καζακίας στη θάλασσα (ή το αντίστροφο) υπήρξε γι' αυτό το λόγο σπάνια κατά τις πρώτες δεκαετίες του 18^{ου} αιώνα.²⁵⁵

Διαφαίνεται λοιπόν μια δυνατότητα χωρισμού περιόδων· μέχρι το 1739 δεν σημειώνεται αξιόλογη εμπορική δραστηριότητα μέσω Μαύρης Θάλασσας μεταξύ λιμανιών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και της Καζακίας ή της Ρωσίας. Η περίοδος από το 1739 μέχρι το 1774 ήταν όμως σημαντική, όσον αφορά την εξάπλωση του εμπορίου αυτού· ενώ οι ρωσικές αντιπροσωπίες στην Κωνσταντινούπολη δεν πέτυχαν κάποια συνθήκη που θα επέτρεπε το ελεύθερο εμπόριο σε ρωσικά πλοία,²⁵⁶ το εμπόριο από λιμάνια της ρωσικής επικράτειας αυξήθηκε, παράλληλα βεβαίως με το χερσαίο εμπόριο. Η περίοδος από το 1739 μέχρι το 1774 έθεσε λοιπόν

²⁵³ АВПРИ, ф. 52, *Сношения России с Грецией*, оп. 1, д. 7, 1759-1761, ф. 10.

Άλλη περίπτωση είναι αυτή του Κωνσταντίν Σαβέλεβ από τη Σινώπη που είχε ταξιδέψει στο Οτσάκοβ ως ναύτης. АВПРИ, ф. 7, оп. 3, д. 174, 1766, ф. 11.

²⁵⁴ ГАЧО, ф. 101, оп. 1, д. 2282, 1769, фф. 1, 21.

Για περισσότερες πληροφορίες για το εμπόριο στο Σετς, βλ. Р. Михнева, *Россия и османская империя [...]*, 1985, σσ. 116-117.

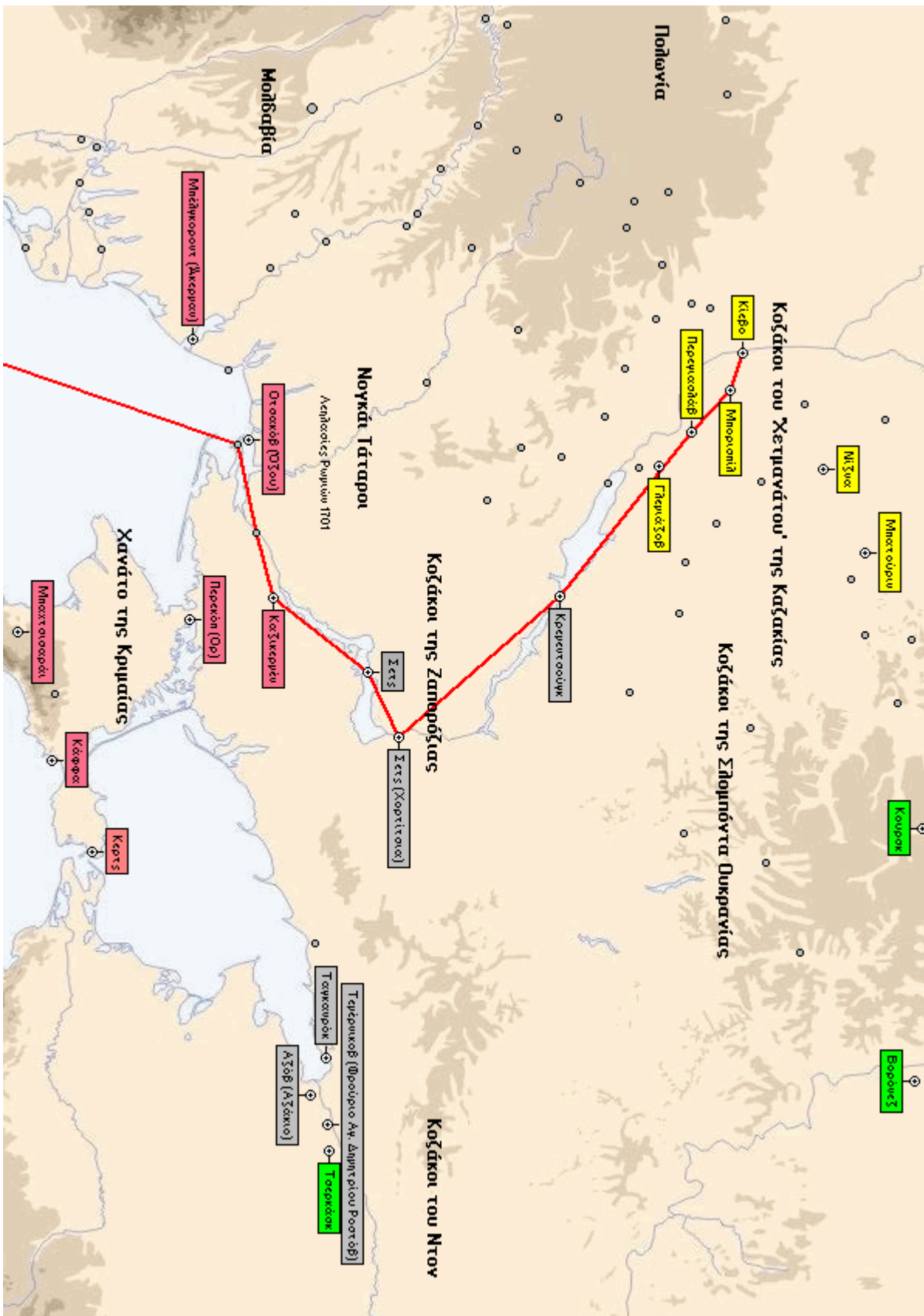
²⁵⁵ Η κατεύθυνση αυτή αντιστοιχεί στη δέκατη διαδρομή του χειρογράφου που καταγράφει τις διαδρομές νοτιώς της Ρωσίας στις αρχές του 18^{ου} αιώνα, χειρόγραφο το οποίο σχολίασα ανωτέρω. Е.М. Подградская, *Экономические связи Молдавского княжества [...]*, 1980, σ. 7. А. Bennigsen, Chantal Lemerrier-Quelquejay, «Les marchands de la Cour ottomane et le commerce des fourrures moscovites dans la seconde moitié du XVIe siècle», *Cahiers du monde russe et soviétique*, τόμος 11^{ος}, τεύχος 3^ο, Ιούλιος-Σεπτέμβριος 1970, σσ. 363-391, ιδ. σσ. 374-376.

²⁵⁶ Για τις απόπειρες του Πρέσβυ Ομπρέσκοβ, βλ. АВПРИ, ф. 89, оп. 8, д. 334, 1763, фф. 86-87^ο. В.А. Уляницкий, *Дарданеллы [...]*, 1883, σσ. 79, 82. Н.Д. Чечулин, *Внешняя политика России [...]*, 1896, σ. 164.

τις βάσεις για την περαιτέρω σταδιακή αύξηση του εμπορίου δια θαλάσσης, σε πλοία που από το 1774 και έπειτα σε ορισμένες περιπτώσεις έφεραν ρωσική σημαία.²⁵⁷

²⁵⁷ Μέχρι το τέλος του 18^{ου} αιώνα, οι αλλαγές στις κατευθύνσεις του εμπορίου είχαν περιορίσει την εμπορική σημασία της Νίζνας από την οποία δεν υπήρχε εύκολη πρόσβαση σε ποτάμια που οδηγούσαν στα παράλια της Μαύρης Θάλασσας. Γ.Λ. Арш, «Переселение греков в Россию в конце XVIII-начале XIX века», Ю.В. Иванова (επιμ.), *Греки России и Украины*, Αγ. Πετρούπολη, 2004, σσ. 16-49, ιδ. σ. 36.

2.5.vii Πού ταξίδευαν οι έμποροι: Κριμαία

(ε) Ρωμιοί εμπορεύονταν επίσης με τις πόλεις της Πολωνίας, της Αυστριακής Αυτοκρατορίας και της Γερμανίας, ακολουθώντας λίγο πολύ την ένατη διαδρομή του προαναφερθέντος χειρογράφου. Έφταναν όμως μέχρι την Ιταλία ή την Ολλανδία και ενίοτε δυτικότερα. Εδώ θα αναφερθούν μόνο ορισμένες πόλεις της Ευρώπης όπου ταξίδευαν Ρωμιοί της Καζακίας και της Ρωσίας, κατά τη διάρκεια της περιόδου μέχρι το 1774.

Πρώτον, αξίζει να δωθεί έμφαση στο αυτονόητο: στη σημασία δηλαδή της Πολωνίας για το εμπόριο των Ρωμιών της Καζακίας – και όχι μόνο επειδή οι Ρωμιοί αναγκάζονταν να περάσουν από πολωνικά εδάφη, για να φτάσουν στη Νίζνα.²⁵⁸ Η εμπορική κοινότητα των Ρωμιών του Λβοβ (Λιόβη, Λεούπολη, Λεοντούπολη, Λβιβ, Λέμπεργκ) ήταν σημαντική ήδη από τον 16^ο αιώνα.²⁵⁹ Πολλοί Ρωμιοί έμποροι ταξίδευαν μεταξύ Λβοβ και Νίζνας με τα εμπορεύματά τους.²⁶⁰ Ο Ρωμιός έμπορος Γεώργιος Γεράκης και κάποιος Εφήμιος συγκαταλέγονται μεταξύ αυτών που πέρασαν από το Λβοβ στις αρχές του 18^{ου} αιώνα.²⁶¹

Ρωμιοί της Καζακίας και της Ρωσίας αναφέρονται και σε άλλες πόλεις της Πολωνίας.²⁶² Στον κατάλογο των Ρωμιών της Μόσχας του 1711, ο ερευνητής εντοπίζει μία σειρά Ρωμιών, μεταξύ αυτών ο Αποστόλ Κυριάκοβ, οι οποίοι δεν συμπεριλήφθηκαν στην καταγραφή, διότι τη συγκεκριμένη στιγμή βρισκόταν στο Σμολένσκ, οδεύοντας προς Πολωνία.²⁶³ Το 1712 απεβίωσε «εις τήν λεχίαν» (όπως ονόμαζαν οι Ρωμιοί την Πολωνία) ο

²⁵⁸ Τα μέλη της Αδελφότητας των Ρωμιών της Νίζνας, προκειμένου να περνούν από τα πολωνικά εδάφη, πλήρωναν στις πολωνικές αρχές έναν ετήσιο προσυμφωνημένο φόρο, το λεγόμενο «κοντράκτον τής καμάρας τής λεχίας». ΓΑΧΟ, φ. 101, οπ. 1, δ. 4272, 1773, φ. 4.

²⁵⁹ Το αναγεννησιακό σπίτι και ο πύργος του εμπόρου Κωνσταντίνου Κορνιακού, αμφότερα κατασκευασμένα στα τέλη του 16^{ου} αιώνα από τον αρχιτέκτονα Pietro di Barbona εκ Πάντονας, είναι αρχιτεκτονικά κατάλοιπα της εμπορικής παρουσίας των Ρωμιών της πόλης. Ο Κορνιακός υπήρξε εξέχον μέλος της Σταυροπηγιακής Αδελφότητας της πόλης. Ihor Zhuk, «The Architecture of Lviv from the Thirteenth to the Twentieth Century», John Czaplicka (επιμ.), *Lviv, A City in the Crosscurrents of Culture*, Harvard, 2005, σσ. 95-130, ιδ. σ. 104.

Βλ. τις περιπτώσεις των Ρωμιών Δεμιάνκο (1632) και Κυριάκ Ισάροβιτς. Ο δεύτερος ήταν από τους σημαντικότερους εμπόρους της πόλης και το 1678 είχε αγοράσει μεγάλη ποσότητα από σαμούρια στην εμποροπανήγυρη του Σβενσκ. J.T. Kotilaine, *Russia's Foreign Trade [...]*, 2005, σσ. 415, 431. Επίσης, αυτή του Ρωμιού Αφανάσι Ματβέεβ. ΡΓΑДА, φ. 52, οπ. 1, δ. 25, 1694, φ. 3.

Βλ. και τα σχόλια του Χρυσάνθου για ορισμένους Ρωμιούς που εμπορεύονταν «[...] ή εις τὸ λιόβι, ἢ εις τὸ ἱεροσλάβι ἢ εις κανένα ἄλλο παζάρι τῆς λεχίας [...]». ΡΓΑДА, φ. 52, οπ. 1, δ. 1, 1707, φ. 31^ν. Οι κατάλογοι των «Γραικών» της Μόσχας προσφέρουν και άλλα παραδείγματα τέτοιου τύπου. ΡΓΑДА, φ. 52, οπ. 1, δ. 2, 1708, φφ. 1-75. ΡΓΑДА, φ. 52, οπ. 1, δ. 2, 1711, φφ. 1-78.

²⁶⁰ Παραδείγματος χάριν, ο Αφανάσι Ματβέεβ από τον Τύρναβο «της Μακεδονίας». ΡΓΑДА, φ. 52, οπ. 1, δ. 25, 1694, φ. 3. Επίσης, ο Χατζηκυριάκης από τη Βουρλά της Μικράς Ασίας ο οποίος μεταξύ άλλων εμπορεύονταν κεχριμπάρι και γούνες. Ντόρη Παπαστράτου (επιμ.), *Ὁ Σιναΐτης Χατζηκυριάκης [...]*, 1981, σ. 13.

²⁶¹ ΡΓΑДА, φ. 52, οπ. 1, δ. 5, 1712, φφ. 1, 3^ν.

Για εμπόριο Ρωμιών στο Λβοβ, βλ. επίσης Bruce McGowan, *Economic Life in Ottoman Europe [...]*, 1981, σ. 25.

²⁶² Ο Γεώργ Γρουντ, για παράδειγμα, αναφέρεται σε τέτοιου είδους εμπόριο «στο Μπρέσλαου» και «στο Ντάνζιγκ». Георг Грунд, *Доклад о России [...]*, 1992, σ. 116.

²⁶³ ΡΓΑДА, φ. 52, οπ. 1, δ. 2, 1711, φ. 70.

Ρωμιός της Νίζνας Νικόλαος του Ιωάννου.²⁶⁴ Το 1716 ένας άλλος Ρωμιός έμπορος, ο Παύλος του Νικολάου, ταξίδεψε με στρατιωτικό πλοίο από την Πολωνία στην Αγία Πετρούπολη, προκειμένου να εισπράξει χρεωστούμενα, και έλαβε άδεια να συνεχίσει το ταξίδι του μέχρι τη Μόσχα.²⁶⁵ Οι Δημήτρη Ιουρέεβ, Στέφαν Τσιγαρά, Νικολάι Μεταξά, Νικολάι Εφστάφιεβ, Εφστάφι Ιβανόβ και ο Μακεδόνας Χατζή Μοέκα ήταν μερικοί από τους Ρωμιούς της Καζακίας που εμπορευόνταν στα πολωνικά εδάφη, στα μέσα του αιώνα.²⁶⁶ Συνεταιρισμός Ρωμιών στον οποίο μετείχε ο Ρωμιός της Νίζνας Αναστάσης Νικοστόρης εμπορευόταν στην Πολωνία το 1769,²⁶⁷ ενώ στα τέλη της περιόδου, οι Ρωμιοί Τουχάεβ και Στανέβιτς εμπορευόνταν μέσω της εταιρείας τους γουναρικά, μάλλινα και μεταξωτά προϊόντα μεταξύ Ρωσίας και Πολωνίας.²⁶⁸

Διάφοροι έμποροι ταξίδευαν, επίσης, από την Καζακία στις πόλεις της Αυστρίας, της Ουγγαρίας και της Γερμανίας. Μεταξύ αυτών, ο Αφανάσι Ματβέεβ ο οποίος πέρασε από το Μπρέσοβ και άλλες πόλεις της Ουγγαρίας, ο Πετρ Δεμιάνοβ που εμπορευόταν με τη Βιέννη και οι Θεόδωρος Βαϊνάς και Αθανάσης Ιωάννου οι οποίοι φυλακίστηκαν λόγω χρεών.²⁶⁹ Με πόλεις της Γερμανίας εμπορευόνταν στις αρχές του αιώνα οι Γιούρη Παύλοβ και Κωνσταντίν Παύλοβ,²⁷⁰ και στα μέσα του αιώνα ο Αναστάση Μιχαήλοβ Βιχάρα.²⁷¹ Το 1763, ο Μακεδόνας Θεόφιλος Κατεργάρης, κάτοικος Βιέννης, ο οποίος εμπορευόταν μεταξύ Αυστρίας,

²⁶⁴ Евгений Чернухин, *Книга пожертв [...]*, 1997, σ. 154.

²⁶⁵ РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 8, 1716, ф. 1.

²⁶⁶ М.М. Плохинский, *Иноземцы в старой Малороссии [...]*, 1905, σσ. 123-124. Виталий Эйнгорн, *К истории иноземцев в Старой Малороссии [...]*, 1908, σ. 26.

²⁶⁷ ГАЧО, ф. 101, оп. 1, д. 4239, 1769, ф. 1. Στα αρχεία της Μόσχας και της Νίζνας, Ρωμιοί αναφέρονται στη Ρίγα, στο Μπρέσλαου, στο Ντάνζιγκ και αλλού. АВПРИ, ф. 2, оп. 6, том II, д. 4776, 1769, ф. 380. М.М. Плохинский, *Иноземцы в старой Малороссии [...]*, 1905, σσ. 123-124. Ντόρη Παπαστράτου (επιμ.), *Ο Σιναΐτης Χατζηκυριάκης [...]*, 1981, σ. 14.

²⁶⁸ В. Савва, *Материалы [...]*, 1909, σ. 37.

Για άλλες αναφορές σε εμπόριο Ρωμιών μεταξύ Πολωνίας, Καζακίας και Ρωσίας, βλ. ГАЧО, ф. 101, оп. 1, д. 4226, 1734, ф. 42. ГАЧО, ф. 101, оп. 1, д. 37, 1769, ф. 1^ν. Михаил Дмитриевич Чулков, *Историческое описание российской коммерции [...]*, τόμος 2^{ος}, βιβλίο 1^ο, Αγ. Πετρούπολη, 1786, σ. 69.

Για μια ανάλυση των δασμών που πλήρωναν οι Ρωμιοί στην Πολωνία, βλ. Кость Харлампович, *Нарис V. Ніженські греки й торгівля [...]*, 1999, σσ. 98-102.

²⁶⁹ РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 25, 1694, ф. 3. АВПРИ, ф. 2, оп. 6, том II, д. 4246, 1763-1764, ф. 5. М.М. Плохинский, *Иноземцы в старой Малороссии [...]*, 1905, σ. 126.

Βλ. και την περίπτωση του Ρωμιού Αντωνίου Μεγγένη ο οποίος είχε εμπορικές σχέσεις με τον έμπορο της Αυστρίας Joseppe Legrin. Αλληλογραφούσαν στα Ιταλικά. АВПРИ, ф. 89, оп. 1, д. 12, 1725, φφ. 2, 12, 14. Επίσης, αυτή του Γρηγόρη Κατάν ο οποίος εμπορευόταν μέσω Καζακίας, Πολωνίας και Τρανσυλβανίας. ГАЧО, ф. 101, оп. 1, д. 37, 1769, φφ. 1-1^ν.

²⁷⁰ Συγκεκριμένα με το Αμβούργο. РГАДА, ф. 124, оп. -, д. 12, 1711, ф. 11^ν.

²⁷¹ В. Савва, *Материалы [...]*, 1909, σ. 4.

Ιταλίας, Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, Νίζνας και Μόσχας, φυλακίστηκε στη Ρωσία λόγω χρεών του αδελφού του, Φίλιππου Κατεργάρη.²⁷²

Υπό αυτές τις περιστάσεις δεν είναι διόλου παράξενο ότι σε αναφορά τους προς τη Νομοθετική Επιτροπή της Αικατερίνης Β' οι Ρωμιοί της Αδελφότητας κατέθεσαν το 1767:

[...] από εμας μερικοί ισχυροί εμπορεύονται νόμιμα προϊόντα στις τουρκικές επαρχίες, την Αυστρία, την Ιταλία και άλλες χώρες [...].²⁷³

Ο Κοστέβιτς, αντιπρόσωπος στη Νομοθετική Επιτροπή από την πόλη της Νίζνας, αντιστάθηκε σθεναρά στην πρόταση ενός εκπροσώπου του *Κολεγίου Εμπορίου* ο οποίος επέμενε πως το εμπόριο μεταξύ Ουκρανίας και Πολωνίας έπρεπε να παραπεμφθεί συνολικά στην Αγία Πετρούπολη. Όπως σημείωσε, κάτι τέτοιο θα επηρέαζε αρνητικά όχι μόνο το εμπόριο με την Πολωνία αλλά και με την Αυστρία και όλες τις χώρες δυτικότερα.²⁷⁴ Κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1760, αλλά και του 1770, η εταιρεία του Χριστόφορου Μπόνη, του πλουσιότερου Ρωμιού της Νίζνας, εμπορευόταν μεταξύ άλλων με την Πολωνία, το Λιβόρνο, τη Τεργέστη και το Αμβούργο.²⁷⁵

Στο σημείο αυτό, αξίζει να σημειωθεί η σχέση των Ρωμιών της Καζακίας με το Άμστερνταμ, εμπορικό κέντρο της Ευρώπης κατά τη διάρκεια του 17^{ου} αιώνα, πόλη που διατήρησε την πρωτιά στο εμπόριο με τη Ρωσία για ένα σημαντικό τμήμα του 18^{ου}. Ήδη αναφέρθηκαν αρκετές περιπτώσεις Ρωμιών που ταξίδευαν μέχρι το Άμστερνταμ, πρωτίστως από το Αρχάγγελσκ μέσω της Θάλασσας του Βάρεντς (την οποία οι Ρώσοι της

²⁷² АВПРИ, φ. 2, оп. 6, том II, д. 4571, 1763, φφ. 231-232.

Το 1766 πάλι, οι Ρωμιοί Μακεδόνες Ηλίας Ματβέεβ και Αποστόλ Αναστάσιεβ ταξίδευσαν μεταξύ Ρίγας, Νίζνας και Αυστρίας, με διαβατήρια του Μαγιστράτου της Νίζνας, για να εισάγουν στη Ρωσία δρεπάνια. АВПРИ, φ. 2, оп. 6, том II, д. 4776, 1766, φ. 380.

Και το 1773 ο Γεώργιος Κουμπτόγλου ταξίδευε από τη Βενετία μέσω κεντρικής Ευρώπης στο Ιάσιο και τη Νίζνα. ГАЧО, ф. 101, оп. 1, д. 4280, 1774, φφ. 1-1'.

²⁷³ «[...] στην Αυστρία» μεταφράζει το «в Цесарию». Ανών., «Материалы Екатеринбургской Законодательной Комиссии», *Сборник императорского русского исторического общества*, τόμος 144^{ος}, μέρος 13^ο, Αγ. Πετρούπολη, 1914, σσ. 21-63, ιδ. σ. 53.

²⁷⁴ Кость Харлампович, *Нарис V. Ніженські греки й торгівля [...]*, 1999, σ. 94.

²⁷⁵ АВПРИ, φ. 2, оп. 6, том II, д. 5305, 1775-77, φφ. 217-217'. Για τον μεγαλύτερο Μπόνη, βλ. επίσης Д. Бантыш-Каменский, *Путешествие в Молдавию [...]*, 1810, σ. 184.

Βλ. και το εμπόριο του Ρωμιού της Νίζνας Γεώργιου Κουμπιζόγλου (ή Κουμπτόγλου) με τη Βενετία, μέσω ξηράς, στο ГАЧО, ф. 101, оп. 1, д. 4280, 1774, φ. 1. Ο Εφήμ Τεμέλει, από τους σημαντικότερους Ρωμιούς εμπόρους στο Ελισαβέτγκραντ υπήρξε κάτοικος Βενετίας. В. Ястребов, «Греки в Елисаветграде, отрывок из истории колонизации 1754-1777 гг.», *Киевская Старина*, έτος τρίτο, τόμος 8^{ος}, Απρίλιος (4), 1884, σσ. 673-684, ιδ. σ. 674.

Για το εμπόριο των Ρωμιών στη Σερβία, την Τρανσυλβανία, τη Βλαχία, τη Μολδαβία, την Αυστρία και την ευρύτερη Γερμανία, κατά το 18^ο αιώνα, βλ. επίσης Α.Κ. Vakaoropoulos, *History of Macedonia [...]*, 1973, σσ. 379-383.

εποχής ονόμαζαν Λευκή, όπως και το Αιγαίο).²⁷⁶ Ακολουθώντας τους εμπόρους, Ρωμιοί ιερωμένοι ταξίδευαν, επίσης, μεταξύ Άμστερνταμ και Ρωσίας, για παράδειγμα ο ιερομόναχος Αβέρκιος ο οποίος, ορμώμενος από τη Μεγίστη Λαύρα του Αγίου Όρους, ταξίδεψε στην Πελοπόννησο, τη Βενετία, το Λονδίνο, το Άμστερνταμ και από εκεί στη Ρωσία.²⁷⁷ Δεν πρέπει λοιπόν να εκπλήσσει που ο εφημέριος της εκκλησίας των Ρωμιών στο Άμστερνταμ, ένας Αλέξιος Κοζάκος, χειροτονημένος Αμβρόσιος, υπήρξε Ρωμιός της Καζακίας, γέννημα θρέμμα της Νίζνας.²⁷⁸

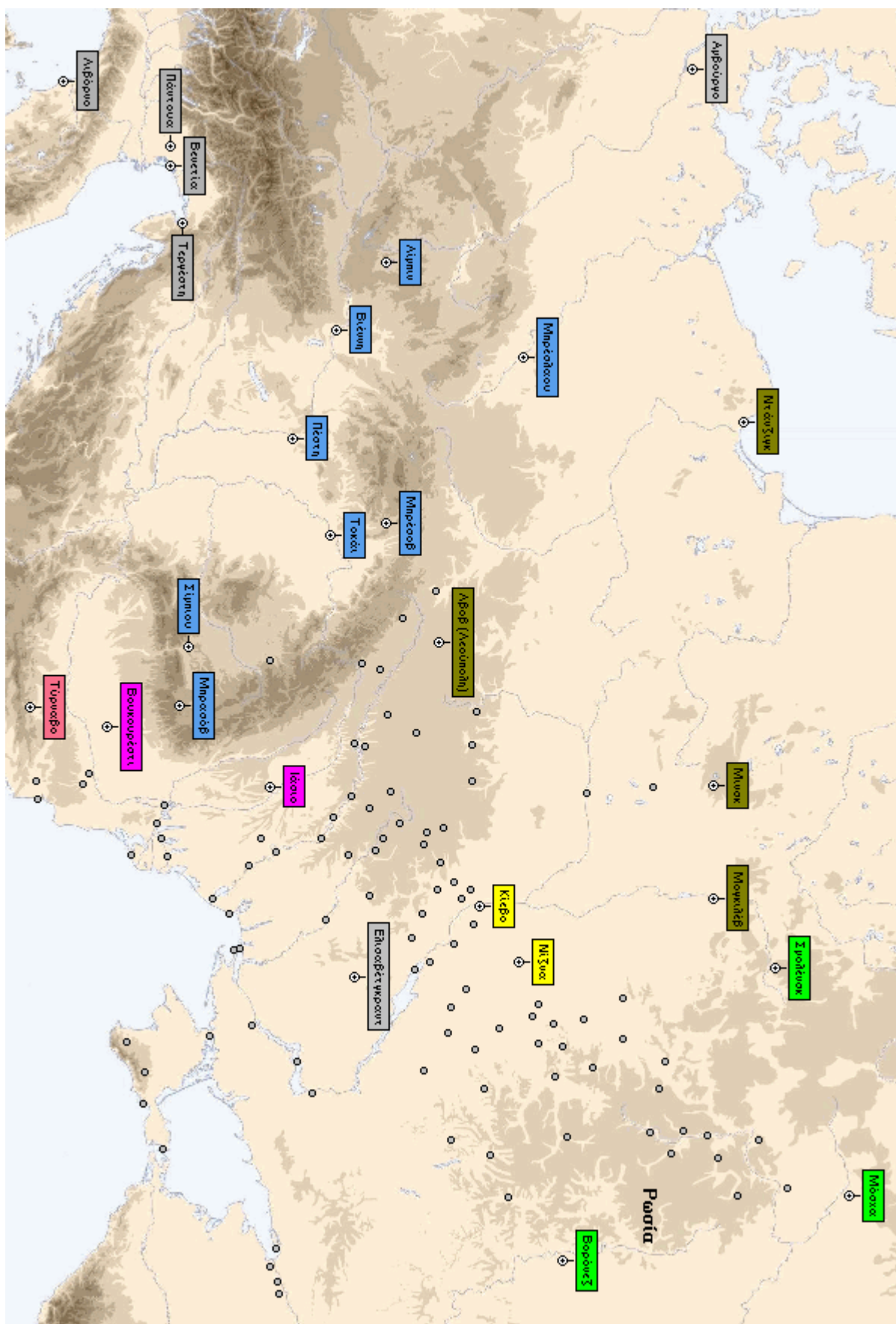
²⁷⁶ Για τον Ιάν Ιορδάνοβ, βλ. РГАДА, φ. 52, оп. 1, д. 2, 1708, φ. 10^ν. Για τον Σάββα Πετρόβ, βλ. РГАДА, φ. 158, оп. 2, кн. 12, 1715, φφ. 5-6. Για τον Δημήτρη Νικολάου, βλ. РГАДА, φ. 52, оп. 1, д. 16, 1712, φ. 8^ν.

²⁷⁷ АВПРИ, φ. 52, оп. 1, д. 8, 1760, φ. 2.

²⁷⁸ Ο Αλέξιος Κοζάκος είχε επί δώδεκα χρόνια εργαστεί ως ψάλτης στην εκκλησία των Ρωμιών στο Λονδίνο πριν το 1752, οπότε και χειροτονήθηκε ιερέας της παροικίας του Άμστερνταμ, ακούγοντας έκτοτε στο όνομα Αμβρόσιος Παρτζικάλας (Παρτζικάλας ήταν το πραγματικό του επώνυμο). Ο Ρωμιός έμπορος του Άμστερνταμ Ιωάννης Πρίγκος ισχυρίζεται πως ήταν χρεωμένος με πολλά δάνεια και έπινε: «[...] είχε πολλή ευλάβεια στο πρώτο θαύμα όπου ξκαμε ο κύριός μας εν Κανᾶ τῆς Γαλιλαίας – τὸ ὕδωρ οἶνον [...]». Ν. Ανδριώτης, «Τὸ Χρονικὸ τοῦ Ἄμστερδαμ», *Νέα Εστία*, τόμος 10^{ος}, Ιούλιος-Δεκέμβριος 1931, σσ. 846-853, 914-920, ιδ. σ. 849.

Για τον Αμβρόσιο Παρτζικάλα, τους Ρωμιούς του Άμστερνταμ και τις σχέσεις τους με τη Ρωσία, βλ. АВПРИ, φ. 52, оп. 1, д. 2, 1758, φφ. 1-4. Βλ. επίσης Βαγγέλη Σκουβαρά, *Ιωάννης Πρίγκος (1725;-1789), Η ελληνική παροικία του Άμστερνταμ, η σχολή και η βιβλιοθήκη Ζαγοράς*, Αθήνα, 1964, σσ. 39-40, 78.

2.5.viii Πού ταξίδευαν οι έμποροι: Πολωνία, Αυστρία και δυτικότερα

(στ) Οι περισσότεροι Ρωμιοί της Καζακίας δεν εμπορεύονταν στις απόμακρες πόλεις της Ευρώπης αλλά εντός της Καζακίας και της Ρωσίας. Απόδειξη αυτού αποτελεί η διαμαρτυρία του Μαγιστράτου της Νίζνας το 1769 πως οι εγκαταστημένοι Ρωμιοί της πόλης εμπορεύονταν σχεδόν αποκλειστικά εντός της Μικράς Ρωσίας.²⁷⁹

Δεν κρίνεται απαραίτητη η καταγραφή κάθε πόλης και κωμόπολης της Καζακίας και της Ρωσίας στην οποία αναφέρεται πως ταξίδευαν και εμπορεύονταν Ρωμιοί· ένας τέτοιος κατάλογος δεν θα ήταν παρά ενδεικτικός της ρωμαϊκής διασποράς, χωρίς να αλλάζει ουσιαστικά την εικόνα διαρκούς κίνησης που χαρακτήριζε τους Ρωμιούς.²⁸⁰ Εντός των εδαφών της Καζακίας και της Ρωσίας, Ρωμιοί ταξίδευαν από το Αρχάγγελσκ²⁸¹ έως το Χάρκοβ²⁸² και από τη Ρίγα²⁸³ έως το Καζάν.²⁸⁴ Πολλοί Ρωμιοί βρίσκονταν στην πρωτεύουσα της Αυτοκρατορίας, την Αγία Πετρούπολη.²⁸⁵

Αξιίζει, όμως, να γίνει αναφορά στους Ρωμιούς που εμπορεύονταν στα πιο απόμακρα μέρη της αχανούς Αυτοκρατορίας, πιο συγκεκριμένα στα εδάφη της Σιβηρίας. Οι αναφορές στα αρχεία της Μόσχας και της Νίζνας σε Ρωμιούς στη Σιβηρία είναι πολλές. Ενδεικτική είναι η επιστολή από το Τομπόλσκ, πρωτεύουσα της

²⁷⁹ Кость Харлампович, *Нарис V. Ніженські греки й торгівля [...]*, 1999, σ. 115.

²⁸⁰ Εντός της Καζακίας διαμορφώθηκαν σημαντικές κοινότητες Ρωμιών στο Γκλούχοβ, το Ρομίν, την Πριλούκι, το Λούμπνι, το Κρολεβέτς, την Πολτάβα, το Κιεβο και αλλού. Βλ. Ανών., *Греки на Українських теренах, нариси з етнічної історії, документи, матеріали, карти*, Κιεβο, 2000, σ. 57.

²⁸¹ Βλ. παραδείγματος χάριν τον Ρωμιό Κοσμά Κυρίλοβ, στο ΡΓΑДА, φ. 52, οπ. 1, δ. 12, 1708, φ. 5^ο. Για τον Ιάν Ιορδάνοβ, βλ. ΡΓΑДА, φ. 52, οπ. 1, δ. 2, 1708, φ. 75. Και επίσης Σάββα Πετρόβ, στο ΡΓΑДА, φ. 158, οπ. 2, κν. 12, 1715, φ. 6.

²⁸² Καλλίνικος Γρυπάρης, *Οδοπορικό [...]*, σσ. 7-8.

²⁸³ Παράδειγμα αποτελεί ο Ρωμιός Μάρκος Αλμπάνσκι, στο ΑΒΠРИ, φ. 2, οπ. 6, том II, д. 4620, 1766, φφ. 347-348.

²⁸⁴ Μεταξύ άλλων, ο έμπορος Ιβάν Βαλτσιστίνο, το 1727. Кость Харлампович, *Нарис V. Ніженські греки й торгівля [...]*, 1999, σ. 133. Επίσης ο Πάβελ Ιουρέεβ, ΑΒΠРИ, φ. 7, οπ. 4, д. 107, 1772, φ. 3.

²⁸⁵ Ο Βασίλης του Παπά Ευαγγελίνου, το 1714. ΡΓΑДА, φ. 52, οπ. 1, д. 18, 1714, φφ. 1, 3^ο. Ο Ιβάν Νικολάγιεβ, το 1714. ΡΓΑДА, φ. 52, οπ. 1, д. 6, 1714, φ. 1^ο. Ο Νικόλαος του Μηχάλη, το 1715. ΡΓΑДА, φ. 52, οπ. 1, д. 11, 1715, φ. 1. Οι Ρωμιοί Δρακούλης και Δημήτρης Δημούλη, το 1720. ΑΒΠРИ, φ. 89, οπ. 1, д. 11, 1720, φ. 9. Ο Νικολάι Χατζιαγγέλοβ το 1747. ΑΒΠРИ, φ. 7, οπ. 3, д. 121, 1768, φ. 2.

Ο Στέφαν Φέντοροβ, το 1764. ΑΒΠРИ, φ. 7, οπ. 3, д. 158, 1764, φφ. 6-6^ο. Ο Μάρκο Αλμπάνσκι, το 1766. ΑΒΠРИ, φ. 2, οπ. 6, том II, д. 4620, 1766, φφ. 347-348. Ο Νικολάι Καλίννικοβ, το 1768. ΑΒΠРИ, φ. 7, οπ. 3, д. 122, 1768, φ. 1. Ο Μιχαήλ Έγκοροβ, το 1770. ΑΒΠРИ, φ. 7, οπ. 4, д. 125, 1770, φ. 3.

Ο Πάβελ Ιουρέεβ και ο Δημήτρης Φέντοροβ, το 1772. ΑΒΠРИ, φ. 7, οπ. 4, д. 107, 1772, φ. 3. Ο Γεράσιμος Λούζης από την Κεφαλλονιά και ο Σταμαγίλη Σπυρίντονοβ, το 1772. ΑΒΠРИ, φ. 7, οπ. 4, д. 116, 1773, φ. 1. Η περίπτωση του Γεράσιμου Λούζη με ενδιαφέρει και προσωπικά, καθώς η γιαγιά μου Μαρία ήταν κόρη της Αγάθης Λούζη και εγγονή ενός Γεράσιμου Λούζη με καταγωγή από το Ληξούρι της Κεφαλληνίας. Αναφέρονται επίσης πολλοί άλλοι.

Η ιστορία της παρουσίας Ρωμιών στην Αγία Πετρούπολη χρίζει περαιτέρω μελέτης. Βλ. Φ.Α. Елоева, Д. Летсиос (επιμ.), А.Б. Борисова, М.А. Григорьева, Е.В. Ильвес (μτφ.), *Санкт-Петербург и Греция. Прошлое и настоящее. Материалы Международной конференции 26-29 октября 2006 г.*, Алетея, Санкт-Петербург, 2008.

Σιβηρίας, των Ρωμιών Συμεών Γρηγορίου, Βενιαμίν Παύλου και Δημητρίου Θεοδωρή, με παραλήπτη τον Ρωμιό Χριστόδουλο που βρισκόταν στη Μόσχα. Τον Νοέμβριο του 1706, του έγραψαν:

[...] Όμως ήξαίραιο όσπην σήμερον έβρισκόμασθεν ειστην Τομπόλλα μαζί και ό κουιπτζηνός με όλλη του τήν συνδροφίαν και του Θεού θελλόντος δια τάφτες τές ήμέραις κηνούμεν αφήνοντάς σας ύγήαν και καλλήν άντάμοσην [...].

Στην επιστολή μετέδωσαν, επίσης, τις ευχές ενός γέροντα που βρισκόταν και αυτός «εις τήν Τομπόλλα».²⁸⁶ Άλλος Ρωμιός, ο Χριστόφορος Γεώργιεβ Καφτόρ (ή αλλού Καντίρεβ) απεβίωσε στη Σιβηρία όπου και εμπορευόταν με Ρωμιούς κατά την πρώτη δεκαετία του 18^{ου} αιώνα.²⁸⁷ Τον Νοέμβριο του 1714 απεβίωσε επίσης στο Τομπόλσκ ο Ρωμιός Δημήτρης Χατζή Γρηγόριεβ.²⁸⁸

Δεν προκαλεί επομένως εντύπωση η πληροφορία πως το 1734 Ρωμιόι γουνέμποροι βρίσκονταν σε άλλα απόμακρα μέρη της Σιβηρίας, στην περιοχή του Αλτάι.²⁸⁹ Όπως φαίνεται από έγγραφο του 1762, τουλάχιστον ένας Ρωμιός της Νίζνας, ο Αφανάσι Ιβάνοβιτς Αρτίνοβ, εμπορευόταν στο μακρινό Ιρκούτσκ.²⁹⁰ Από τη Νίζνα στο «Σιβρήρι» είχε ξενιτευτεί και ο αρραβωνιαστικός της κόρης της Σοφίας «γυνή του μακαρίτου Ίλιάσκου», ο έμπορος Αθανάσιος Αλεξίου.²⁹¹

Το 1770, ο εξορισμένος Πολωνός επαναστάτης Μπενιόβσκι συνάντησε Ρωμιούς εμπόρους σε μια άλλη περιοχή της Σιβηρίας, το Γιακούτσκ. Στα απομνημονεύματά του σημειώνει:

²⁸⁶ «Κουιπτζηνός» είναι μεταγραφή του ρωσικού «купец», δηλαδή έμπορος. РГАДА, φ. 52, оп. 1, д. 11, 1705, φφ. 6-6^ν. Η περίπτωση των συγκεκριμένων Ρωμιών θα εξεταστεί λεπτομερέστερα στο III.7.

²⁸⁷ Η Μαρία Φεντόροβα ζήτησε από το *Σμπίρσκι Πρικάζ* να της σταλεί η κληρονομιά της από τον αποθανώντα αδελφό της στην Κωνσταντινούπολη. РГАДА, φ. 52, оп. 1, д. 20, 1709, φφ. 1^ν, 65. РГАДА, φ. 52, оп. 1, д. 1, 1713, φφ. 2, 6. Βλ. επίσης РГАДА, φ. 52, оп. 1, д. 16, 1708, φ. 1.

²⁸⁸ РГАДА, φ. 52, оп. 1, д. 11, 1715, φ. 1.

²⁸⁹ Μάλιστα, ο Πέτρος Α΄ είχε ζήτησε από τον Βαλκάνιο έμπορο και έμπιστό του Σάββα Ραγκουζίνσκι να οργανώσει το εμπόριο της Σιβηρίας. Fernand Braudel, *The Perspective of the World [...]*, 1984, σσ. 461-462.

²⁹⁰ ГАЧО, ф. 101, оп. 1, д. 2235, 1762. φφ. 1-4.

²⁹¹ Ενώ είχε αρραβωνιαστεί «με τὸ συνηθισμένον μισοστέφανον», φτάνοντας στη Σιβηρία φαίνεται πως μετάνοισε, καθ' όσον έγραψε στη Νίζνα, ώστε να απαλλαγεί από κάθε υποχρέωση απέναντι στη μνηστή του. Το 1771, μετά το θάνατο του Αθανασίου στο Ιρκούτσκ, η Σοφία συνέταξε έγγραφο προς το Κριτήριο των Ρωμιών της Νίζνας, ζητώντας να της ξεπληρωθούν από το σεντούκι του Αθανασίου – που βρισκόταν στην εκκλησία της Νίζνας – τα χρέη που είχε η ίδια δημιουργήσει για τον επικείμενο γάμο της κόρης της. ГАЧО, ф. 101, оп. 1, д. 4260, 1771, φφ. 1-1^ν.

Στη διάρκεια της παραμονής μας σε αυτό το μέρος, γνώρισα αρκετούς Γραικούς εμπόρους στους οποίους η Αυτοκράτειρα είχε παραχωρήσει το αποκλειστικό προνόμιο του εμπορίου γούνας σε αυτή την επαρχία, με αντάλλαγμα το ποσό των τριάντα χιλιάδων ρουβλιών.²⁹²

Όπως επιβεβαιώνει ο Μπενιόβσκι, ο βασικότερος λόγος για την παρουσία των Ρωμιών στη Σιβηρία δεν ήταν άλλος από το εμπόριο γουναρικών.

(ζ) Από τη Σιβηρία ορισμένοι Ρωμιοί πέρασαν και στην Κίνα για εμπόριο. Οι Ρωμιοί Σπυρίδων Οστάφιεβ και Ιβάν Ιουρέεβ, παραδείγματος χάριν, ακολούθησαν την πρεσβεία του Νικόλα Σπαθάρη στην Κίνα εμπορευόμενοι πολύτιμους λίθους. Όταν γύρισαν στη Μόσχα, κατηγορήθηκαν πως επιστρέφοντας μέσω Περσίας πούλησαν ένα σημαντικό τμήμα του εμπορεύματός τους για προσωπικό όφελος, χωρίς δηλαδή να επιστρέψουν στους δανειστές τους ό,τι όφειλαν· αθωώθηκαν όμως από το ρωσικό δικαστήριο.²⁹³ Και άλλοι Ρωμιοί συνόδεψαν την ίδια πρεσβεία.²⁹⁴ Ο Κωνσταντινουπολίτης Δημήτρη Κωνσταντίνοβ υπήρξε ένας ακόμη Ρωμιός που εμπορευόταν μεταξύ Κίνας και Ρωσίας στο δεύτερο μισό του 17^{ου} αιώνα. Ταξίδεψε τουλάχιστον δύο φορές μέχρι την Κίνα από την οποία εισήγαγε προϊόντα μεγάλης συνολικής αξίας.²⁹⁵

²⁹² Mauritius Augustus Count de Benyowsky, *Memoirs and Travels*, Captain S. Pasfield Oliver (επιμ.), Λονδίνο, 1904 [1791], σ. 54. Ο Ρωμιός Πάβελ Ιουρέεβ, υιός του Γρέφοβ, πέρασε και αυτός από τη Σιβηρία, για μικρό χρονικό διάστημα, την ίδια περίπου εποχή. АВПРИ, φ. 7, оп. 4, д. 107, 1772, φ. 3.

²⁹³ РГАДА, ф. 159, оп. 2, д. 289, 1696-1698, φφ. 5, 33. Άλλοι Ρωμιοί εμπορευόμενοι στην ίδια πρεσβεία ήταν οι Κωνσταντίν Ιβανόβ και Θεοδώρ Παύλοβ.

²⁹⁴ Για το ταξίδι του Νικόλαου Σπαθάρη στην Κίνα το 1675 επί Τσάρου Αλεξέι Μιχαήλοβιτς, βλ. Foy de La Neuville, *Relation curieuse et nouvelle de Moscovie*, Παρίσι, 1698, σσ. 206 και τα ακόλουθα. Επίσης Κ.Α. Παλαιολόγος, «Έλληνες Διπλωμάται εν Ρωσία κατά τήν ΙΕ' και ΙΖ' έκονταετηρίδα», *Παρνασσός*, τόμος 10^{ος}, 1886, σσ. 32-39 και 388-391, ιδ. σσ. 35, 388-390.

Επίσης Émile Picot, «Nicolas Spathar Milesco», Emile Legrand (επιμ.), *Bibliographie Hellénique ou description raisonnée des ouvrages publiés par des Grecs au dix-septième siècle*, τόμος 4^{ος}, Παρίσι, 1896, σσ. 62-104, ιδ. σσ. 62, 75-77, 99. Николай Милеску Спафарий, *Сибирь и Кумаи*, В. Соловьев, А. Кидель, Н. Юстратова (επιμ.), Государственное Издательство «Карта Молдовеняскэ», Κισινάου, 1960. Φλόριν Μαρινέσκου, «Νικόλαος 'Μιλέσκου', ένας έλληνορουμάνος λόγιος του 17^{ου} αί. και τὸ ταξίδι του στην Κίνα», *Journal of Oriental and African Studies*, τόμος 2^{ος}, 1990, σσ. 76-91.

Βλ. και τη μετάφραση του έργου του Νικολάου Σπαθάρη από τον Χρύσανθο: «όδοιπορία τῆς βασιλείας τοῦ Σιμπιρίου ἀπὸ τῆς πόλεως Τομπόλσκι μέχρι καὶ τῶν ὁρίων τοῦ βασιλείου τῆς Χήνας». Για βιβλιογραφία και άλλες πληροφορίες, ὅσον αφορά τὴ μετάφραση στα ελληνικά ἀπὸ τον Χρῦσανθο, βλ. Μιχαήλ Λάσκαρης, «Ὁ Χρῦσανθος Νοταρᾶς καὶ ἡ Κίνα», *Ελληνική Δημιουργία*, τόμος 6^{ος}, 1950, σσ. 433-440. Πηνελόπη Στάθη, *Χρῦσανθος Νοταρᾶς Πατριάρχης Τεροσολύμων*, Αθήνα, 1999, σσ. 21, 60, 157, 194-195.

Ὁ Σπαθάρης, κατὰ τὴν περίοδο τῆς διαμονῆς του στην Κίνα, εμπορευόταν γουναρικά, πρωτίστως για τὸ ρωσικὸ Ἰθσαυροφυλάκιο. Συνέγραψε ἀφήγηση τῆς πρεσβείας του.

²⁹⁵ Σε ἀντίθεση με τους Ρωμιούς που ἀκολούθησαν τὴν πρεσβεία του Σπαθάρη, ὁ Δημήτρη ὁ ὁποῖος συνεργαζόταν με ἕναν ἔμπορο τῆς Μπουχάρας εμπορευόταν ἀνεπίσημα, χωρίς να διαθέτει ἔγγραφα ἢ να ἀκολουθεῖ κάποια πρεσβεία. Το 1685, εἰσήγαγε στη Ρωσία κινεζικὰ υφάσματα, ἀξίας ἀνω των τεσσάρων χιλιάδων ρουβλιών. Αυτό τὸ παράδειγμα εμπορεύματος υψηλῆς συνολικῆς ἀξίας χωρίς ἐπίσημη ἀδεία ἀποτελεῖ ἔνδειξη τῆς ἀδυναμίας των ρωσικῶν ἀρχῶν να ἐλέγχουν τὸ ἀνά τὴν ἐπικράτεια ἐμπόριο και ταυτόχρονα τῆς ἀδυναμίας των πηγῶν να ἀποδώσουν τὸ εὔρος του ἐμπορίου στις περιοχές που ἐξετάζονται ἐδῶ. РГАДА, ф. 214, *Сибирский приказ*, 1685, ст. 935, φφ. 8, 58-61.

Ευχαριστῶ τὴν Ἐρῖκα Μόναχαν (Erika Monahan), τότε του πανεπιστημίου του Στάνφορντ τῶρα του Νέου Μεξικῶ, που μου ἀνέφερε τὴν περίπτωση αὐτὴ και ἐπίσης για πολλές και γόνιμες συζητήσεις για τὴ Ρωσία του 17^{ου} και 18^{ου} αἰῶνα.

Στις αρχές του 18^{ου} αιώνα ο Αλέξανδρος Λεβαντίνος πέρασε από τη Σιβηρία στην Κίνα για εμπορικούς λόγους.²⁹⁶ Υπήρξαν και άλλοι: στα κατάστιχα του Χριστόδουλου Γεώργιεβ ο οποίος εμπορευόταν στη Σιβηρία διασώζονται μνείες για κινεζικά εμπορεύματα.²⁹⁷ Δεν είναι ξεκάθαρο από τα αρχεία που έχουν εξεταστεί για την παρούσα μελέτη κατά πόσον οι Ρωμιοί συνέχισαν να ταξιδεύουν στην Κίνα καθ' όλη τη διάρκεια του αιώνα. Στα τέλη του 18^{ου} αιώνα, πάντως, η εταιρεία των αδελφών Ζωσιμά είχε εμπορικές σχέσεις με την Κίνα.²⁹⁸ Παρ' ότι οι Ρωμιοί που έφταναν στην Κίνα ήταν προφανώς λιγιστοί, η παρουσία τους είναι ενδεικτική της μεγάλης διασποράς των Ρωμιών της Ρωσίας. Τούτοι είναι στην πραγματικότητα οι ίδιοι Ρωμιοί που διένυαν την πλέον πολυσύχναστη οδό από τη Μόσχα έως την Κωνσταντινούπολη, αρκετοί από αυτούς μέλη της Αδελφότητας των Ρωμιών της Νίζνας.

Η συνεχής μετακίνηση υπήρξε λοιπόν χαρακτηριστικό των Ρωμιών της Ρωσίας οι οποίοι κατά την εκκίνηση συχνά αγνοούσαν τον τελικό τους προορισμό. Μία χαρακτηριστική περίπτωση αλλαγής πορείας Ρωμιών εμπόρων περιγράφει, στις αρχές του αιώνα, ο Ιωάνν Λουκιάνοβ:

Εδώ στο Ιάσιο, οι Γραικοί σύντροφοί μας, μας άφησαν. Δεν ήρθαν μαζί μας στο Τσαργκράντ· έλαβαν είδηση από την Πόλη, πως τα γουναρικά της αλεπούς και του σκίουρου έχουν τώρα εκεί πολύ χαμηλή τιμή. Ως εκ τούτου, ξεκίνησαν για τα Μολδαβικά εδάφη και το Βουκουρέστι [...].²⁹⁹

Βλ. επίσης Β.Α. Александров, *Россия на дальневосточных рубежах (вторая половина XVII в.)*, Хабаровск, 1984, σσ. 106-107. Επίσης J.T. Kotilaine, *Russia's Foreign Trade [...]*, 2005, σ. 484.

Φαίνεται πως το μεγαλύτερο μέρος του εμπορίου μεταξύ Ρωσίας και Κίνας, μέχρι και το Πεκίνο, ήταν ανεπίσημο, μη μπορώντας κανένα κράτος να το ελέγξει. Οι Κινέζοι αξιωματούχοι, μάλιστα, αδυνατούσαν να διακρίνουν τη διαφορά μεταξύ επίσημων και πλαστών ρωσικών εγγράφων. Όταν ο Βαλκάνιος έμπορος Σάββα Ραγκουζίνσκι έφτασε ως επικεφαλής επίσημης ρωσικής αποστολής στο Πεκίνο (1725-1727) έμεινε έκπληκτος. Οι Κινεζικές αρχές επέμεναν πως επίσημα είχαν φτάσει πενήντα ρωσικά караβάνια στην πρωτεύουσά τους, όταν οι ρωσικές αρχές μετρούσαν μόνο δεκατέσσερα. Βλ. Raymond H. Fisher, *The Russian Fur Trade [...]*, 1943, σσ. 222, 227.

Για το εμπόριο μεταξύ Ρωσίας και Κίνας, την εποχή αυτή, βλ. επίσης Mark Mancall, *Russia and China: Their Diplomatic Relations to 1728*, Harvard, 1971, σ. 168. Για τις απόπειρες του Πέτρου Α' να ιδρύσει κομπανίες για εμπόριο στην Κίνα, βλ. Hermann Kellenbenz, «Marchands en Russie Aux XVIIe et XVIIIe siècles (II)», Marie-Élisabeth Xifaras (μτφ.), *Cahiers du Monde Russe et Soviétique*, τόμος 12^{ος}, Ιανουάριος-Ιούνιος, 1971, σσ. 76-109, ιδ. σ. 104.

²⁹⁶ РГАДА, ф. 151, Дело о горных заводах и промыслах, оп. 1, д. 48, фф. 8-25.

Για περισσότερα, βλ. III.7.

²⁹⁷ Ο Χριστόδουλος Γεώργιεβ και ο Χριστόφορος Γεώργιεβ Καφτόρ (παραπάνω), μάλλον ήταν το ίδιο πρόσωπο. РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 16, 1708, ф. 1.

Βλ. επίσης Н.И. Павленко, «Торгово-промышленная политика правительства России в первой четверти XVIII века», *История СССР*, τεύχος 3^ο, Μάιος-Ιούνιος, 1978, σσ. 49-69, ιδιαίτερα σ. 60.

²⁹⁸ Г.Л. Арш, «Греческие ученые и греческие купцы – покровители национального просвещения – в России (XVIII-XIX веков)», Ю.В. Иванова (επιμ.), *Греки России и Украины*, Αγ. Πετρούπολη, 2004, σσ. 50-65, ιδ. σ. 58.

²⁹⁹ Иоанн Лукьянов, *Путешествие в Святую Землю [...]*, 1864, σ. 19.

Οι εμπορευόμενοι Ρωμιοί σπανίως παρέμεναν επί μακρόν στο ίδιο σημείο: ο Ιβάν Βαλτσιστίνο ο οποίος έφτασε στη Ρωσία το 1727 εμπορευόταν στη Μόσχα, το Καζάν, το Ασπραχάν και την Αγία Πετρούπολη και εγκαταστάθηκε στη Νίζνα μόνο προς το τέλος της ζωής του.³⁰⁰ ο Νικολάι Μιχαήλοβ περιπλανιόταν μεταξύ Νίζνας, Ασπραχάν, Τσερκάσκ, Μόσχας και παραπέρα.³⁰¹ ο γκριζομάτης, σαρανταδυάχρονος Ρωμιός Αντώνη Ζουκοβήζη από τη Θεσσαλονίκη είχε περιπλανηθεί από το Λέβο της Ουγγαρίας στο Λόβιτς της Πολωνίας και από το Μάριαν Βέρντεν της Πρωσίας στο Σμολένσκ και τη Μόσχα.³⁰² όταν ο Ιωάννης Δημητρίου Πάσαλης ανέφερε πως: «[...] χάριν τηςπραμάτειας εμπορευόταν σε διάφορες πόλεις και επανειλημμένα ταξίδευε στη Ρωσία και πίσω στην πατρίδα», σημειώνει απλώς το αυτονόητο για τα δεδομένα των Ρωμιών εμπόρων της εποχής.³⁰³

Τα ταξίδια των Ρωμιών εμπόρων της Καζακίας και της Ρωσίας του 18^{ου} αιώνα ξαφνιάζουν τον σημερινό μελετητή, λόγω της ποικιλίας των προορισμών· εξίσου, όμως, και με το πλήθος τους. Σαφέστατα, οι ανάγκες του εμπορίου υπαγόρευαν τη θεαματική κινητικότητα των Ρωμιών της περιοχής. Οι αλληπάλληλες αυτές μετακινήσεις, όμως, αποτελούσαν ταυτόχρονα μία άριστη μέθοδο αντιμετώπισης διάφορων οικονομικών και πολιτικών κινδύνων. Οι κίνδυνοι αυτοί θα αποτελέσουν βασικό αντικείμενο του επομένου κεφαλαίου (I.3).

Παρ' ότι οι διαδρομές τους προσαρμόζονταν στις εκάστοτε πολιτικές και άλλες συνθήκες, η εμπορική δράση των Ρωμιών δεν περιοριζόταν αποκλειστικά στον άξονα Κωνσταντινούπολη – Νίζνα – Μόσχα και αντιστρόφως. «Ο τόπος είναι μεγάλος», πληροφορεί ένας έμπορος· και οι Ρωμιοί ήταν παντού.³⁰⁴ Δεσπόζει εδώ μία εικόνα συνεχών μετακινήσεων· οι συνέπειες αυτής της εικόνας για τις κοινωνίες των Ρωμιών της εποχής θα αποτελέσουν το κύριο αντικείμενο του τρίτου μέρους αυτής της μελέτης (III.7-III.10).

³⁰⁰ Кость Харлампович, *Нарис V. Ніженські греки й торгівля [...]*, 1999, σ. 133.

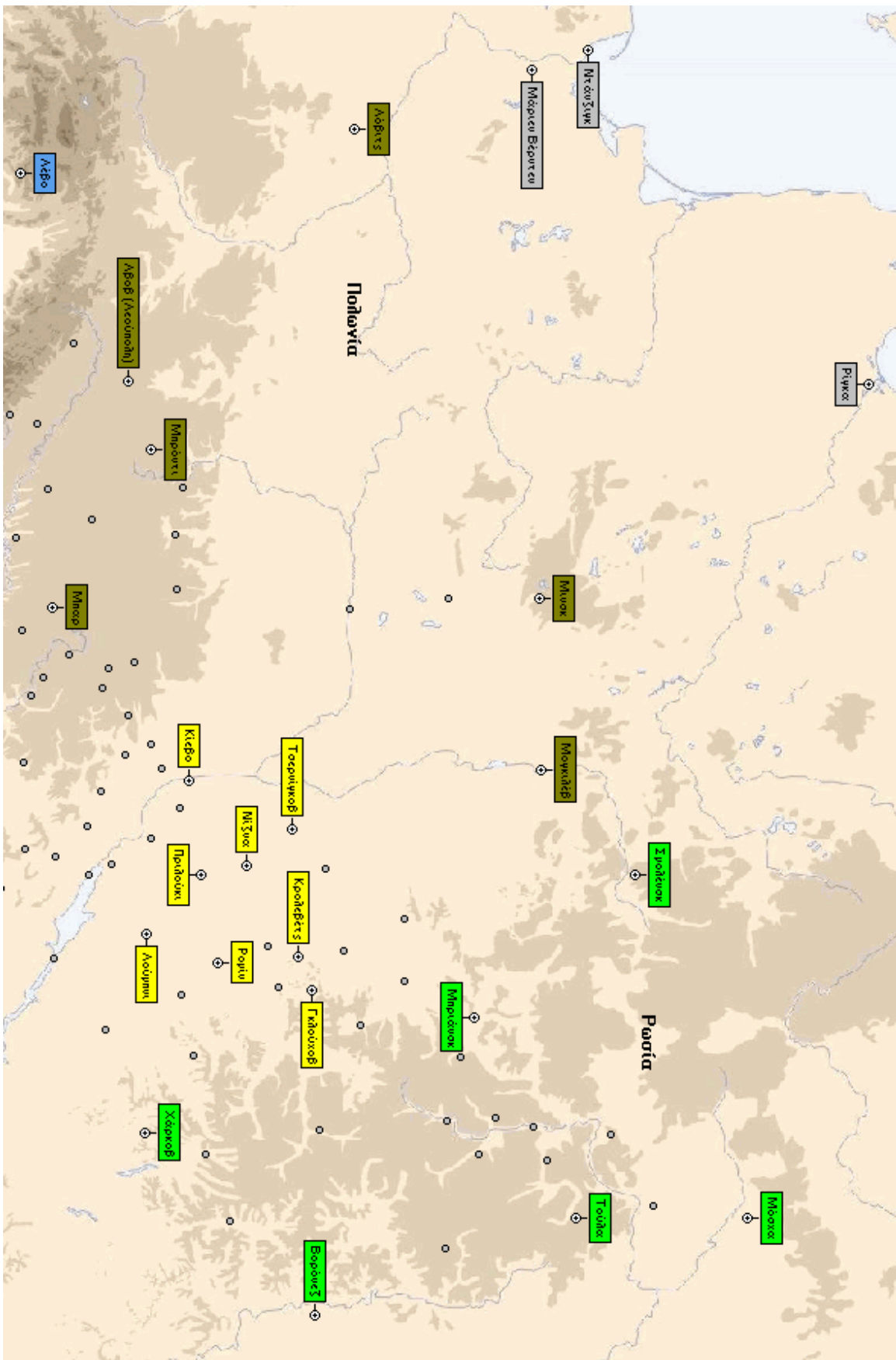
³⁰¹ АВПРИ, φ. 7, оп. 3, д. 126, 1768, φ. 3.

³⁰² АВПРИ, φ. 7, оп. 3, д. 175, 1766, φφ. 2-2^ν, 8.

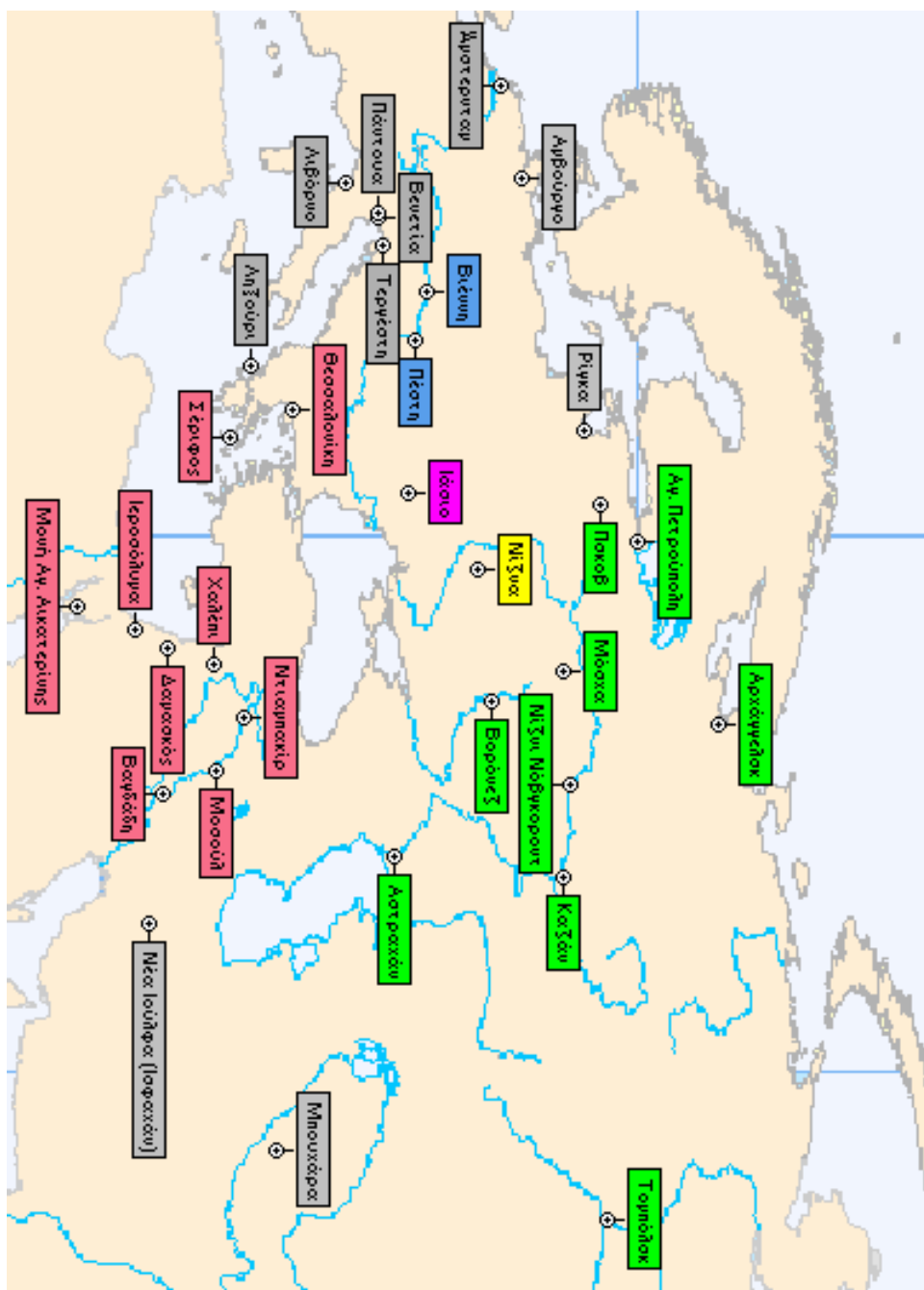
³⁰³ Η καταγωγή του ήταν από την Κωνσταντινούπολη. АВПРИ, φ. 7, оп. 3, д. 173, 1766, φ. 4.

³⁰⁴ Γράμμα από τον Χατζηκυριάκη στον Αθανάσιο, Αρχιεπίσκοπο Σινά, το 1709. Ντόρη Παπαστράτου (επιμ.), *Ό Σιναΐτης Χατζηκυριάκης [...]*, 1981, σ. 113.

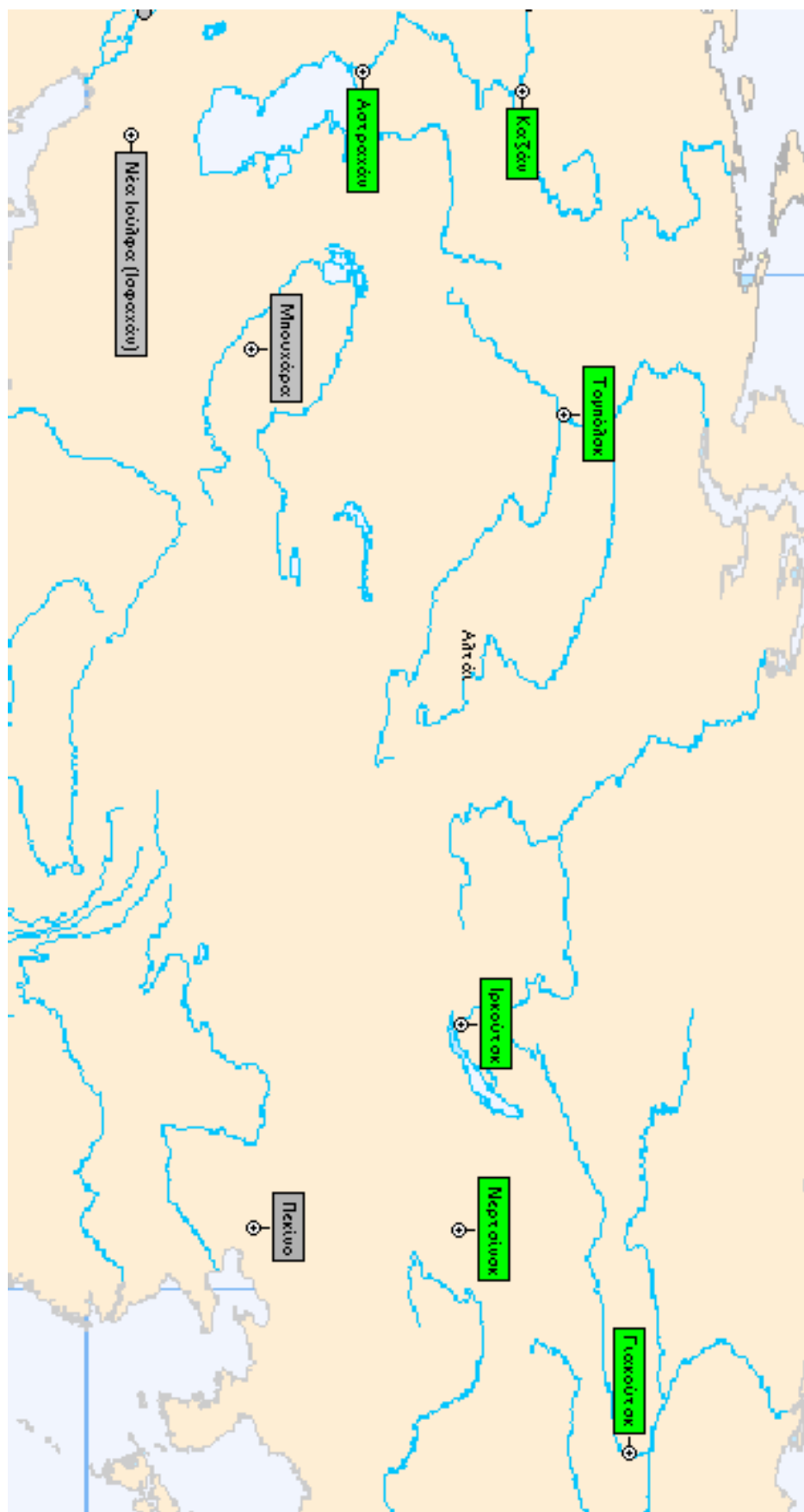
2.5.ix Πού ταξίδευαν οι έμποροι: Κεντρική Ρωσία και Πολωνία

2.5.x Πού ταξίδευαν οι έμποροι: Δύση και Νότος

2.5.xi Που ταξίδευαν οι έμποροι: Σιβηρία και Κίνα

2.6 Η διαμόρφωση μιας αγοράς;

Από την προηγούμενη ανάλυση διαφαίνεται πως οι παράμετροι που συνεισέφεραν στον πρωταρχικό ρόλο των Ρωμιών στο διακομιστικό εμπόριο μεταξύ Ρωσίας και Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, μέσω Καζακίας και Πολωνίας, υπήρξαν ποικίλοι. Μεταξύ αυτών: (1) οι κοινωνικές συνθήκες στην Καζακία οι οποίες εμπόδιζαν τους Κοζάκους και εν μέρει τους Ρώσους να αναπτύξουν ευρεία εμπορική δραστηριότητα, (2) οι κοινωνικές συνθήκες στην Οθωμανική Αυτοκρατορία που ωθούσαν πολλούς Ρωμιούς στο εμπόριο, (3) το προβάδισμα που είχαν οι Ρωμιοί έμποροι ως δικτυωμένη μειονότητα με πρόσβαση στις αρχές και των δύο αυτοκρατοριών, (4) η στροφή πολλών Ρωμιών στο εμπόριο, λόγω του ότι δεν κατείχαν καλλιεργήσιμες εκτάσεις και τελικά (5) τα κεφάλαια που διέθεταν οι Ρωμιοί, για να επενδύσουν στο εμπόριο, και τα σερμαγιά που τους δάνειζαν Οθωμανοί, οι Ηγεμόνες της Μολδαβίας και της Βλαχίας και άλλοι Φαναριώτες. Όλα αυτά αποτελούν τους λόγους που οι Ρωμιοί διαδραμάτισαν σημαντικό ρόλο στην εσωτερική αγορά της Καζακίας, με επιπλέον αιτία (6) τη μερική απουσία και τους περιορισμούς στη δράση Εβραίων και Πολωνών εμπόρων. Η παρουσία Ρωμιών στην Καζακία εξηγείται λοιπόν βάσει των πολιτικών και κοινωνικών συνθηκών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, της Ρωσίας και της Καζακίας από τα μέσα του 17^{ου} αιώνα και εντεύθεν.

Μέχρι το σημείο αυτό πρέπει να έχει ήδη γίνει σαφής η άποψη πως η μελέτη της Αδελφότητας των Ρωμιών της Νίζνας ως οντότητας ξεχωριστής από τους αντίστοιχους θεσμούς των Ρωμιών της Μόσχας, της Κωνσταντινούπολης και των άλλων κομβικών για την κινητή γεωγραφία των Ρωμιών σημείων πρέπει να θεωρηθεί άκρως παραπλανητική, καθώς επίσης και πως η επικράτηση των Ρωμιών στο εμπόριο της Καζακίας δεν βασίστηκε στα ειδικά προνόμια της Αδελφότητας. Ωστόσο, τα προνόμια αυτά δεν παύουν να αποτελούν μέρος της εξήγησης του εν λόγω φαινομένου· προστάτευαν, εν μέρει, τη θέση των εδραιωμένων πλέον Ρωμιών στο εμπόριο και σε συνδυασμό με το θεσμό της Αδελφότητας διαμόρφωναν ένα θετικό κλίμα για την ανάπτυξη του εμπορίου. Έτσι, στις προαναφερθείσες έξι αιτίες για την επικράτηση των Ρωμιών στις περιοχές που εξετάζονται εδώ, καλό θα ήταν να προστεθούν οι παράμετροι που θα εξεταστούν στο δεύτερο μέρος της παρούσας μελέτης: (7) τα προνόμια που χάρισαν οι ηγέτες της Καζακίας και της Ρωσίας στους Ρωμιούς της Νίζνας (II.5), και (8) ο ίδιος ο θεσμός της Αδελφότητας που εξασφάλιζε στους Ρωμιούς την εκκλησιαστική, νομική και διοικητική τους αυτονομία (II.5-II.6).

Σε κάθε περίπτωση, οι Ρωμιοί δεν αποτελούσαν παρά μια ελάχιστη μειονότητα στα καζακικά εδάφη. Οπωσδήποτε οι ντόπιοι εμπορευόμενοι της Καζακίας θα διαδραμάτιζαν σημαντικότερο ρόλο στις μεταφορές αγροτικών αγαθών, προς τις – εντός των συνόρων – εμποροπανηγύρεις της εποχής. Επίσης, λόγω της μικρής απόστασης από τη Ρωσία, Ρώσοι έμποροι ενδέχεται να πλειοψηφούσαν στην Καζακία έναντι των Ρωμιών. Ενώ δεν υπάρχουν αδιάσειστα στοιχεία περί του συνολικού μεγέθους του εμπορίου στην Καζακία μεταξύ του

1700 και του 1774, η έλλειψη πληθυσμού στα περισσότερα αστικά κέντρα της Καζακίας και του ρωσικού Νότου στις αρχές του 18^{ου} αιώνα είναι ενδεικτική.³⁰⁵

Αν και προς το παρόν τουλάχιστον δεν κατέστη δυνατή η αξιολόγηση του μεγέθους του εμπορίου που ήλεγχαν οι Ρωμιοί στην Καζακία και τη Ρωσία, αξίζει να αναφερθούν συνοπτικά ορισμένα ενδεικτικά στοιχεία για την περιοχή. Το 1720, οι συνολικές εισαγωγές της πόλης Κουρσκ της Ρωσίας από την Καζακία ανήλθαν, κατά τα τελωνιακά έγγραφα, σε ποσό μεγαλύτερο από εκατό χιλιάδες ρούβλια. Στην αντίθετη κατεύθυνση, δηλαδή από το Κουρσκ στην Καζακία, φαίνεται να πέρασαν εμπορεύματα που είχαν συνολική αξία λίγο πάνω από σαράντα τέσσερις χιλιάδες ρούβλια. Η αξία των εξαγωγών και των εισαγωγών από το Μπριάνσκ, το 1726, φαίνεται πως ήταν κατά τι μικρότερη: οι εισαγωγές κυμάνθηκαν περίπου στις είκοσι τρεις χιλιάδες ρούβλια και οι εξαγωγές δεν ξεπέρασαν τις οκτώ χιλιάδες.³⁰⁶ Έχει υπολογιστεί ότι το συνολικό εμπόριο μεταξύ Καζακίας και Ρωσίας κατά τις πρώτες δεκαετίες του 18^{ου} αιώνα, αναλογούσε στο ένα τρίτο περίπου του εμπορίου μέσω Αρχάγγελσκ, αρκετά δηλαδή περισσότερο από το εμπόριο μέσω Σμολένσκ, και μάλιστα με τάσεις ραγδαίας αύξησης.³⁰⁷

Διασώζονται, όμως, από το 1762 πληροφορίες για το μεταξύ Καζακίας και Πολωνίας – καθ' οδόν προς την Οθωμανική Αυτοκρατορία – εμπόριο των Ρωμιών. Σύμφωνα με μαρτυρίες της Αδελφότητας, οι Ρωμιοί πλήρωναν κάθε χρόνο, υπό μορφή φόρων, περί τις διακόσιες χιλιάδες ρούβλια στην Πολωνία την οποία έπρεπε να διασχίσουν ώστε να φτάσουν στις αγορές της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και της Δύσης. Άλλες (αδιευκρίνιστες) ομάδες εμπόρων άφηναν στην Πολωνία φόρους της τάξεως των πενήντα χιλιάδων ρουβλιών. Οι Ρωμιοί ισχυρίζονταν δηλαδή ότι τη συγκεκριμένη χρονική στιγμή διεξήγαγαν το ογδόντα τοις εκατό των συνολικών εξαγωγών και εισαγωγών δια ξηράς μεταξύ Οθωμανικής και Ρωσικής Αυτοκρατορίας.³⁰⁸

³⁰⁵ Θα ήταν ωφέλιμη η δημιουργία μιας βάσης δεδομένων για τους εμπόρους και το εμπόριο στην Καζακία και επίσης η διεξοδικότερη μελέτη των λιγοστών εναπομείναντων τελωνειακών εγγράφων της εποχής.

Διασώζονται τελωνιακά βιβλία του έτους 1720 από την πόλη Κουρσκ, του 1725 από την πόλη Μπόλχοβ και του 1726 από το Μπριάνσκ. Για μια πληρέστερη εικόνα, θα πρέπει να εξεταστούν αυτά και άλλα παρόμοια τελωνιακά έγγραφα. Β.Β. Кафенгауз, *Очерки внутреннего рынка России [...]*, 1958, σσ. 315-316. J.T. Kotilaine, *Russia's Foreign Trade [...]*, 2005, σ. 429. А.И. Раздорский, *Книга таможенного и нитейного сбора курска и курского уезда 1720 г. Исследование. Текст. Комментарий*, Αγ. Πετρούπολη, 2007, σσ. 79-251.

³⁰⁶ Εδώ αναφέρονται επίσημα στοιχεία που μοιραία αγνοούν το λαθρεμπόριο. Β.Β. Кафенгауз, *Очерки внутреннего рынка России [...]*, 1958, σσ. 315-316.

³⁰⁷ J.T. Kotilaine, *Russia's Foreign Trade [...]*, 2005, σ. 434.

³⁰⁸ Σύμφωνα με αναφορές Ρωμιών της Νίζνας προς τον Ρώσο κυβερνητικό αξιωματούχο Λαντίγκιν. Кость Харлампович, *Нарис V. Ніженські греки й торгівля [...]*, 1999, σ. 146.

Οι διαθέσιμες πληροφορίες δημιουργούν έτσι την εικόνα ραγδαίας εμπορικής και οικονομικής ανάπτυξης από χαμηλά αρχικά επίπεδα. Από το 1700 μέχρι το 1774 σημειώνεται μια σταδιακή μεταβολή στις κατευθύνσεις αλλά και το συνολικό μέγεθος του εμπορίου, με την από το 1739 και ύστερα μεγέθυνση του εμπορίου δια θαλάσσης να αποτελεί βασική συνιστώσα των εξελίξεων.

Τέτοιου είδους μεταβάσεις συσχετίζονται με την αυξανόμενη ασφάλεια και με τον πολλαπλασιασμό του πληθυσμού στα εδάφη της Ουκρανίας· συνδέονται εξίσου με τις αλλαγές στα προϊόντα που μετέφεραν οι Ρωμιοί στην Καζακία και τη Ρωσία. Στη συνέχεια, θα γίνει μια προσπάθεια να εξεταστούν διεξοδικά οι συνιστώσες των συγκεκριμένων αλληλοσυνδεδεμένων αλλαγών.

Κεφάλαιο Τρίτο: Κίνδυνοι και Προϊόντα

3.1 Κίνδυνοι

Η ανάλυση του μεγέθους αλλά και των αιτιών της πληθυσμιακής ροής των Ρωμιών στα εδάφη της Καζακίας και της Ρωσίας στο προηγούμενο κεφάλαιο συνεισέφερε στη διαμόρφωση μιας εικόνας συνεχών μετακινήσεων. Η παρουσία Ρωμιών στην Καζακία εξηγήθηκε βάσει της πολιτικής και κοινωνικής κατάστασης στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, τη Ρωσία και την Καζακία, από τα μέσα του 17^{ου} αιώνα και εντεύθεν. Οι Ρωμιοί επικράτησαν στο εμπόριο, επειδή ανταπεξέρχονταν ευκολότερα από άλλες εμπορικές ομάδες στους υφιστάμενους κινδύνους και ως εκ τούτου είχαν μειωμένο κόστος.

Οι συνεχείς μετακινήσεις αποτέλεσαν για πολλούς Ρωμιούς αναγκαία τακτική για την αντιμετώπιση κινδύνων. Σ' αυτό το τρίτο κεφάλαιο, συνέχεια του πρώτου μέρους της εργασίας, θα εξεταστούν σε μεγαλύτερο βάθος οι συνθήκες κάτω από τις οποίες οι Ρωμιοί εκτελούσαν το εμπορικό τους έργο. Αφού οι κίνδυνοι καθόριζαν το κόστος του εμπορίου και άρα το είδος των προϊόντων που εισάγονταν και εξάγονταν, θα ερευνηθούν επίσης οι σχέσεις μεταξύ των κινδύνων που αντιμετώπιζαν οι Ρωμιοί και των εμπορευμάτων που κόμιζαν στις εμποροπανηγύρεις και τις αγορές της εποχής.

Ορισμένοι κίνδυνοι ήταν κοινοί για όλους τους πληθυσμούς της εποχής, ενώ άλλοι αφορούσαν συγκεκριμένα όσους εμπορεύονταν στα εδάφη της Καζακίας και της Ρωσίας. Κατ' αρχήν, ελλόχευαν οι συνηθισμένοι για το εμπόριο κίνδυνοι: ασταθείς αγορές, πανώλη και άλλες ασθένειες και βέβαια δυσμενείς καιρικές συνθήκες στις οποίες περιλαμβάνονταν οι πλημμύρες των ποταμών στην Καζακία και τη Ρωσία. Οι κυριότεροι όμως κίνδυνοι – που καθόριζαν εν τέλει το πλαίσιο της εμπορικής δραστηριότητας των Ρωμιών στις περιοχές που εξετάζονται – ήταν πολιτικής φύσεως, με σημαντικότερους τους πολέμους, τις επιδρομές από τα γύρω κράτη, τις ληστείες και τη στάση γηγενών πληθυσμών και αξιωματούχων. Στη συνέχεια θα ακολουθήσει ιδιαίτερη ανάλυση των πολιτικής φύσεως αυτών κινδύνων.¹

Στην αλληλογραφία τους οι έμποροι επανειλημμένα τόνιζαν τη σημασία της υγείας. Οι Ρωμιοί στο Τομπόλσκ γράφουν στον κυρ Χριστόδουλο «του Θεού δεόμεθα να σέ δίνη ύγην ήνα ζίζης, να μάθης και διαλλόγου μās χάριτη χριστου τήν ύγην μèn μέχρι τήν σίμερον».² Μάλιστα, η συγκεκριμένη ευχή, σχεδόν ρητορικός τόπος,

¹ Arno Mehlau, «Οι εμπορικοί δρόμοι στα Βαλκάνια κατά την Τουρκοκρατία», Σπύρος Ασδραχάς (εισ., επιλ. κειμ.), *Η Οικονομική Δομή Των Βαλκανικών Χωρών (15^{ος}-19^{ος} αιώνας)*, Αθήνα, 1979, σσ. 369-407, ιδ. σ. 377. Για τη σημασία της ασφάλειας στην οικονομική ανάπτυξη, βλ. επίσης Fredric C. Lane, «Economic Consequences of Organized Violence», *The Journal of Economic History*, τόμος 18^{ος}, τεύχος 4^ο, Δεκέμβριος 1958, σσ. 401-417.

² Πρόκειται για τους Συμεών Γρηγορίου, Βενιαμίν Παύλου και Δημήτριο Θεοδωρή οι οποίοι αναφέρθηκαν προηγουμένως. ΡΓΑΔΑ, φ. 52, *Сношения России с Грецией*, оп. 1, д. 11, 1705, φ. 6. Οι ευχές τους δεν έπιασαν τόπο. Ο κυρ Χριστόδουλος πέθανε πριν το

επαναλαμβάνεται στην εισαγωγή αλλά και στην κατακλείδα των λιγοστών επιστολών που διαθέτουμε από εμπόρους.³ Το 1706, ο Μεθόδιος Αρμενόπουλος, πρώην Αρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης, πλέον κάτοικος Μόσχας, στέλνει λεμόνια, ρόδια και δύο χταπόδια στον Φέντορ Αλεξέεβιτς Γκολόβιν. «Γευθήται τὰ εἰς τὴν ὑγείαν μᾶς», τον παρακάλεσε.⁴ Μόλις λίγους μήνες αργότερα απεβίωσε.⁵

Αρρώστιες υπήρχαν διαφόρων ειδών· συνήθως δεν περιγράφονται συγκεκριμένα. Για παράδειγμα, δύο από τους συνταξιδιώτες του μοναχού Ησαΐα αναγκάστηκαν να παραμείνουν στη Νίζνα χωρίς ποτέ να φτάσουν στον προορισμό τους, τη Μόσχα.⁶ Το 1705, ο Σταύρος Κοζμινάς αναφέρει πως ο πατέρας και ο αδελφός του είχαν αρρωστήσει βαριά στη Νίζνα· ο πατέρας επέζησε, ο αδελφός όμως «πλήρωσε τὸ κοινὸν χρέος» κατά τη συνήθη ορολογία της εποχής.⁷ Το 1714, ο Φιλίπ Κωνσταντίνοβ αδυνατούσε να παρουσιαστεί στο *Ποσόλσκι Πρικάζ*, επειδή ήταν βαριά άρρωστος. Στη θέση του υπέγραψε άλλος Ρωμῖος «εἰς τὸν τόπον τοῦ Φηλήπου ἔβαλα τὸ χαιρή μου ἐγὼ σπανδόνις ἔστοντας καὶ ἦταν ἄροστος».⁸ Τέλος, ο Θεόφιλος Κατεργάρης, μόνιμος κάτοικος Βιέννης, ταξίδεψε ασθενής από τη Νίζνα στη Μόσχα αναζητώντας κατάλληλη περίθαλψη.⁹

Σε άλλες περιπτώσεις όμως, οι πηγές επιτρέπουν να αποδοθεί σε νόσους της εποχής σημερινή ορολογία. Ο χρυσοχόος Λεονής του Κωνσταντίνου που έπασχε από σύφιλη, την τότε λεγόμενη «Γαλλική νόσο», προκειμένου να θεραπευτεί, υποσχέθηκε δαχτυλίδι αξίας άνω των τριάντα ρουβλιών στον ιατροφιλόσοφο Αλέξανδρο Ελλάδιο ο οποίος βρισκόταν εκείνο το διάστημα στη Μόσχα.¹⁰ Αναφέρεται επίσης κάποιος

1711, όπως φαίνεται από μία αναφορά στο κατάλογο των Ρωμῶν της Μόσχας εκείνου του έτους, РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 2, 1711, ф. 70^ν.

³ «[...] τὴν ὑγίαν ἔχω ἐὼς τῶ νῦν, καὶ παρακαλῶ τὸν θεὸν καὶ τὴν παναχράντου αὐτοῦ μητρῶς, νὰ μὲ ἀξιῶσι νὰ σᾶς ἀπολαύσω [...]». РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 11, 1705, фф. 11-12, 17-18, 21-22.

Για άλλο παρόμοιο παράδειγμα, βλ. РГАДА, ф. 151, *Дело о горных заводах и промыслах*, оп. 1, д. 48, ф. 24^ν.

⁴ РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 2, 1706, ф. 12.

⁵ РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 2, 1706, ф. 32.

Όσον αφορά την υγεία, οι συγκεκριμένοι Ρωμῖοί ακολουθούσαν καθιερωμένους κανόνες, όπως φαίνεται και από επιστολάρια της εποχής.

⁶ РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 25, 1704, ф. 10.

⁷ РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 26, 1705, ф. 2^ν.

⁸ РГАДА, ф. 158, *Приказные дела новых лет*, кн. 10, 1714, ф. 57.

Βλ. επίσης τις παρόμοιες περιπτώσεις του Αγγέλη Τσαρογκορόντετς, του Γερασίμ Δημήτρεβ, του Κωνσταντίν Σαμαργή, του Μαντό Μακεντονιάν, του Χριστόφορου. РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 2, 1708, фф. 19^ν, 24^ν, 25, 26^ν. Επίσης του Νικολάι Ιβανόβ. РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 2, 1711, ф. 19. Και πολλών πολλών άλλων.

⁹ АВПРИ, ф. 2, *Внутренние Коллежские Дела*, оп. 6, том II, д. 4571, 1763, фф. 231-232.

¹⁰ Σε «Γαλλική νόσο» μεταφράζω τη ρωσική «от лихорадки и французской». Ο ασθενής που είχε και πυρετό εν τέλει δεν πλήρωσε τον γιατρό, όπως είχε υποσχεθεί. РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 14, 1718, фф. 13-14.

Για τον Αλέξανδρο Ελλάδιο και τους ιατροφιλόσοφους στη Ρωσία του 18^{ου} αιώνα, βλ. III.9.

Αναστάσιος, ιεροδιάκονος της εκκλησίας των Ρωμιών της Νίζνας που έπασχε από φυματίωση. Η αναφορά του, ημερομηνίας Σεπτεμβρίου του 1773, μεταξύ άλλων γράφει:

[...] ἀφοῦ ἦλθα ἐδῶ ἐὼς τῶρα δὲν ἠμπόρεσα νὰ ἰδῶ τέλειαι τὴν ὑγείαν μου, ἀλλὰ τὸν περισσότερον καιρὸν τὸν ἐπέρασα ἀσθενὴς καὶ ζαΐφην, ὄντας ὑποκείμενος εἰς πάθος στηθικόν, καὶ μὲ ἐνοχλεῖ ὁ ἀήρ τοῦ τόπου, καὶ μάλιστα τὸν χειμῶνα.¹¹

Προφανώς, η υψηλή θνησιμότητα και η ἔλλειψη αποτελεσματικῆς περίθαλψης περιλαμβάνονται στα κύρια προβλήματα που αντιμετώπιζαν οι Ρωμιοί, ὅπως ἄλλωστε ἴσχυε για ὅλους ανεξαιρέτως τους πληθυσμούς της εποχῆς.¹²

Μέχρι και τον 18^ο αἰώνα, οι επιδημίες ἦταν ἓνα ἀπὸ τα βασικά στοιχεία που περιορίζαν την πληθυσμιακή αὐξηση σε κάθε περιοχή.¹³ Ἐνῶ οι κλιματικές αλλαγές της εποχῆς ἄλλα και τα μέτρα που ἐφάρμοσαν οι κατὰ τόπους αρχές κατὰ τη διάρκεια του αἰώνα, ὅπως παραδείγματος χάριν τα λοιμοκαθαρθήρια, συνέβαλλαν στη μείωση των επιδημιῶν, δεν εἶναι γνωστός ο βαθμός στον οποίο η τροπὴ αὐτὴ συνεισέφερε στην αὐξηση των πληθυσμῶν στις εν λόγω περιοχές.¹⁴

Οι ἔμποροι, ὅπως κάθε ταξιδιώτης της εποχῆς, εἶχαν λόγο να φοβούνται, καθὼς γίνονταν συχνά μεταφορεῖς ὄχι μόνο εμπορευμάτων ἀλλὰ και θανατηφόρων επιδημιῶν. Ο Καλλίνικος Γρυπάρης ἀναφέρει στο οδοιπορικό του πως το 1756 «ἐπέρασα ἀπὸ τὴν νίζναν, καὶ σταραντούπαν, καὶ ἐπάγησα αὐγούστου 2, ἐδῶ

Αξίζει να σημειωθεί ὅτι ο συγκεκριμένος ἔμπορος ἀποτάθηκε σε γιατρό, κάτι σπάνιο για την εποχὴ. Βλ. τα σχόλια στο David L. Ransel, *A Russian Merchant's Tale, The Life and Adventures of Ivan Alekseevich Tolchënov, Based on his Diary*, Bloomington και Indianapolis, 2009, σ. 62.

Στις ἀντιλήψεις του Νικόλαου Κωνσταντίνου πάλι, ἐνὸς ἐμπόρου που εἶχε τάξει προσκύνημα στο Μοναστήρι των Σπηλαίων στο Κίεβο, η μετακίνηση και η αντιμετώπιση της ἀρρώστιας ἦταν ἀκόμα πιο ἀμεσα συνδεδεμένα. ΡΓΑΔΑ, φ. 52, ὀπ. 1, δ. 2, 1708, φ. 51.

¹¹ ΓΑΧΟ, φ. 101, *Суд Нежинского Греческого Братства*, ὀπ. 1, д. 4269, 1773, φ. 9.

Του Χριστόφορου Χριστοφόροβ ἔτρεμαν τα πόδια και ἐπασχε ἀπὸ ουρική ἀρθρίτιδα. ΡΓΑΔΑ, φ. 52, ὀπ. 1, д. 36, 1706, φ. 3. ΡΓΑΔΑ, φ. 52, ὀπ. 1, д. 2, 1708, φ. 13.

¹² Για την τεκμηρίωση αὐτῆς της ἐντύπωσης θα ἦταν χρήσιμη μια στατιστικὴ ἀνάλυση της θνησιμότητας, βάσει των σχετικῶν – ἔστω περιορισμένων – διαθέσιμων στοιχείων.

¹³ Το 1711, για παράδειγμα, η Γερμανία και η Αυστρία ἀποδεκατίστηκαν ἀπὸ ἐπιδημία που οδήγησε στο θάνατο περισσότερους ἀπὸ μισὸ ἑκατομμύριο ἀνθρώπους· αὐτὴ ἦταν ὅμως η τελευταία μεγάλη ἐπιδημία του 18^{ου} αἰώνα δυτικὰ της Οθωμανικῆς Αυτοκρατορίας και της Ρωσίας. Παρ' ὅλο που ἔκτοτε οι ἐπιδημίες δεν ἔλειψαν στα εδάφη ὅπου κατοικοῦσαν Ρωμιοί, σταδιακά ἐλαττώθηκε τόσο η συχνότητα ὅσο και η ἐντάση τους.

¹⁴ Η ἐλάττωση των ἐπιδημιῶν, εἴτε οφειλόταν κατὰ κύριο λόγο στα προληπτικὰ μέτρα του ρωσικῆς κράτους, ὅπως η πιο αποτελεσματικὴ καραντίνα, εἴτε ἦταν ἀποτέλεσμα ἄλλων παραγόντων, ὅπως οι κλιματικὲς αλλαγές, πρέπει να ἐκληφθεῖ σαν μία ἀπὸ τις αλλαγές που συνέβησαν κατὰ τον 18^ο και τον 19^ο αἰώνα στη Ρωσικὴ και την Οθωμανικὴ Αυτοκρατορία και φυσικὰ στις περιοχές που τις χώριζαν. Αὐτὴ η μείωση των ἐπιδημιῶν μπορεῖ να θεωρηθεῖ ως ἓνας ἀπὸ τους παράγοντες που οδήγησαν στην αὐξηση του πληθυσμοῦ, ἀρα και του ἐμπορίου, σε αὐτές τις περιοχές. John T. Alexander, *Bubonic plague in early modern Russia: public health and urban disaster*, Baltimore, Λονδίνο, 1980, σσ. 29-35, 127-128, 304.

έτραβιξα δύο φοραίς λοιμικήν [...] με τὸ νὰ ἀσθενοῦσα πολλάκις καὶ ἄργησα».¹⁵ Οι ρωσικές αρχές ήταν σε συνεχή εγρήγορση, για να εντοπίσουν εμπόρους οι οποίοι εμφάνιζαν σημάδια αρρώστιας, ενώ η «λοιμική» στην οποία αναφέρεται ο Καλλίνικος φαίνεται πως ήταν συνηθέστατη.¹⁶

Η συρροή ετερόκλητων πληθυσμών στα πολυπληθή παζάρια και τις αγορές ευνοούσε την εξάπλωση της πανώλης και των άλλων επιδημιών. Ο φόβος της ασθένειας ενέτεινε τις μετεγκαταστάσεις από τα εμπορικά κέντρα στην επαρχία, πολλαπλασιάζοντας έτσι την πληθυσμιακή κινητικότητα. Κατ' αυτόν τον τρόπο, βέβαια, η πανώλη έβρισκε νέους γόνιμους τόπους για την περαιτέρω εξάπλωσή της.¹⁷

Οι επιδημίες εξαπλώνονταν πρωτίστως κατά τη διάρκεια των πολέμων, λόγω των ανθυγιεινών συνθηκών στα στρατόπεδα, όπου, σημειωτέον, οι στρατιώτες έρχονταν κατ' ανάγκη σε επαφή και με τους εμπόρους που τους προμήθευαν τα αναγκαία.¹⁸ Σε τέτοιες περιστάσεις, οι έμποροι λειτουργούσαν ως συνδετικός

¹⁵ Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Ιστορικό και Παλαιογραφικό Αρχείο, *Μονή Ταξιαρχών Σερίφου, καταστατικά 3, οδοιπορικό ηγουμένου Καλλινίκου Γρυπάρη*, σ. 2. [Στο εξής: Καλλίνικος Γρυπάρης, *Οδοιπορικό [...]*].

¹⁶ Ήδη από τον 17^ο αιώνα διατάξεις του ρωσικού κράτους έλεγχαν τους ταξιδιώτες, έτσι ώστε να μη μεταφέρουν επιδημίες στη Ρωσία. РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 25, 1694, φφ. 1-2.

Αυτές έγιναν όλο και αυστηρότερες κατά τη διάρκεια του 18^{ου}. Βλ. АВПРИ, ф. 9, *Дело о выездах иностранцев в Россию*, оп. 1, д. 2, 1727-1729, ф. 2. АВПРИ, ф. 89, *Сношения России с Турцией*, оп. 8, д. 335, 1763, φφ. 40-40^ο. АВПРИ, ф. 2, оп. 6, том II, д. 4576, 1763, φφ. 330, 335.

Τέτοιου είδους διατάξεις αφορούσαν το Κιέβο, τη Νίζνα και άλλες συνοριακές πόλεις και λιμάνια του Νότου. Για τη λειτουργία λοιμοκαθαριστηρίων και καραντίνας, βλ. АВПРИ, ф. 2, оп. 6, д. 3500, 1763-1798, ф. 144.

Υπάρχουν πολλά παραδείγματα Ρωμιών που κρατήθηκαν σε καραντίνα κατά την περίοδο επιδημιών αλλά και προϊόντων που απαγορεύθηκε η εισαγωγή τους στη Ρωσία. Το 1753 πλοίο ενός Ρωμιού ονόματι Χρίστου έφτασε στο Ταγκανρόγκ από την Κωνσταντινούπολη. Είχε φορτώσει στη Σμύρνη βαμβάκι και μετάξι. Εξετάστηκαν τα εμπορεύματα αλλά και όλα τα μέλη του πληρώματος από τον υπεύθυνο γιατρό και αποφασίστηκε ότι δεν θα περιοριστούν καν σε καραντίνα· το πλοίο με τους ναύτες και τα εμπορεύματά στάλθηκε πίσω λόγω του αυξημένου κινδύνου επιδημίας. АВПРИ, ф. 2, оп. 6, том II, д. 4576, 1763, φφ. 328-329.

Τέτοιου είδους διατάξεις βεβαίως αύξαναν το χρόνο και το κόστος του εμπορίου και ως εκ τούτου, όπως σημειώνει ο Πρέσβυς Ομπρεσκόβ, πολλοί Ρωμιοί προσπαθούσαν να αποφύγουν την καραντίνα. АВПРИ, ф. 89, оп. 8, д. 335, 1763, φφ. 40-40^ο. Για παράδειγμα ενός Ρωμιού που εμπορεύτηκε δια ξηράς αποφεύγοντας την καραντίνα κατά τη διάρκεια πολέμου, βλ. АВПРИ, ф. 7, *Московская Контора КИД*, оп. 4, д. 100, 1771, ф. 5.

¹⁷ Βλ. την περιγραφή αυτού του φαινομένου, στο Richard Chandler, *Travels in Greece or An Account of a Tour Made at the Expense of the Society of Dilettanti*, Οξφόρδη, MDCCLXXVI (1776), σ. 117.

¹⁸ Ο τύφος ήταν μία από τις συνέπειες κάθε πολέμου ανάμεσα σε Οθωμανούς και Ρώσους.

Στην επιδημιολογία, ανάλογα με τον ξενιστή της ασθένειας, διακρίνονται δύο είδη τύφου.

Το πρώτο είδος είναι ο φθειρογενής επιδημικός τύφος (Epidemic Typhus), ο οποίος μεταδίδεται μέσω των ψειρών από άνθρωπο σε άνθρωπο. Η φθειρίαση, άλλωστε, είναι πολύ συνηθισμένο φαινόμενο στα στρατόπεδα.

Το δεύτερο είδος είναι ο μυϊκός ενδημικός τύφος (Murine Endemic Typhus), με κύριους ξενιστές τα ποντίκια. Mark H. Beers, Robert Berkow (επιμ.), *The Merck Manual of Diagnosis and Therapy*, Whitehouse Station New Jersey, 1999, σσ. 1228-1229. Και τα δύο είδη τύφου ήταν επικίνδυνα την εποχή.

Βλ. επίσης Bruce McGowan, *Economic Life in Ottoman Europe, Taxation, Trade and the Struggle for Land 1600-1800*, Cambridge, 1981, σ. 86. John T. Alexander, *Bubonic plague in early modern Russia [...]*, 1980, σσ. 1-7, 101-102.

κρίκος μεταξύ της επιδημίας στο μέτωπο και των πληθυσμών της ενδοχώρας. Κατά τη διάρκεια του πολέμου του 1737, επιδημία ξέσπασε στην Καζακία και τη Ρωσία.¹⁹ Το 1768, η ίδια ιστορία επαναλαμβάνεται. Ο Δημήτρης Αναστασίου Μισίωκας, ο αδελφός του Γεώργιος Μισίωκας και ο Ιωάννης Στεφάνου Λιάρου ήταν μεταξύ των πολλών Ρωμιών της Καζακίας που έλαβαν άδεια να προμηθεύουν τα ρωσικά στρατεύματα. Η αναφορά που συνέταξε ο Δημήτρης Μισίωκας στις 14 Μαρτίου 1771 είναι ενδεικτική του κινδύνου που διέτρεχαν οι Ρωμιοί έμποροι λόγω των επιδημιών εν καιρώ πολέμου:

Είς τούς 1769 φευρουαρίου 13 έδω εις Νίζνα έσυμφωνίσαμεν έγγραφως [...] και έμισεύσαμεν διά τήν δεύτερην άρμιαν. Δέν απέρασε καιρώς πολλοίς άρώστισε ό αυτός Ιωάννης και έμινεν εις τήν Έλυσάβετ [...]. Το δεύτερον χρόνον πηγενάμενει πάλην με τίν αυτιν άρμιαν πρήν παρθή τó Μπετέρη, έδωσαν τó κυνών χρέως ό αυτός Ιωάνις εις Μπετέρη όμοίως απόθανεν και ό αυτόαδελφος μου Γεώργιος [...].²⁰

Ο Δημήτρης Μισίωκας και άλλοι όπως αυτός υπήρξαν μεταφορείς της επιδημίας από το μέτωπο στην ευρύτερη περιοχή της Καζακίας και της Ρωσίας. Από τους εξακόσιους φυλακισμένους στο Κίεβο σχεδόν όλοι πέθαναν κατά τη διάρκεια δεκατριών εβδομάδων στις αρχές του πολέμου, ενώ κατά το διάστημα 1770-1771 η πανώλη αποδεκάτισε τους κατοίκους της πόλης του Κιέβου. Βάσει επίσημων πληροφοριών, από τους είκοσι χιλιάδες κατοίκους της πόλης την εποχή αυτή πέθαναν τρεις χιλιάδες εξακόσιοι τριάντα ένας, γεγονός που οδήγησε σε εκτεταμένες ταραχές στην πόλη.²¹ Την ίδια περίοδο, πέθανε και ένα μεγάλο ποσοστό των κατοίκων της Μόσχας.²²

Βεβαίως, λόγω της μετακίνησης του πληθυσμού σε εποχές επιδημιών και λόγω της υψηλότερης θνησιμότητας στις ευάλωτες ηλικιακές ομάδες, δηλαδή τους ηλικιωμένους και τα νεογνά, οι σχετικές περιγραφές της εποχής, όσον αφορά την έκταση των θανάτων, πρέπει να αντιμετωπίζονται με επιφυλακτικότητα.²³ Είναι όμως ενδεικτικό ότι κατά τη διάρκεια της επιδημίας του 1770-1771 οι αρχές

Ενώ ο Κώστας Κωστής δίνει περισσότερη έμφαση στα ποντίκια και στους αρουραίους ως ξενιστές, το έργο του προσφέρει εξαιρετικά παραδείγματα που δείχνουν τη διαφορά μεταξύ των δύο τύφων. Κώστας Π. Κωστής, *Στον καιρό της πανώλης: Εικόνες από τις κοινωνίες της ελληνικής χερσονήσου 14^{ου}-19^{ου} αιώνας*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο, 1995, ιδ. σσ. 35-38.

¹⁹ Ödön Füves, *Οι Έλληνες Της Ουγγαρίας, Εταιρεία Μακεδόνικων Σπουδών*, Θεσσαλονίκη, 1965, σ. 15.

²⁰ ΓΑΧΟ, φ. 101, οπ. 1, δ. 4232, 1769, φ. 5.

²¹ Michael F. Hamm, *Kiev, a Portrait, 1800-1917*, Princeton, 1993, σ. 45.

²² Σύμφωνα με ορισμένες πληροφορίες, σχεδόν το ένα τέταρτο του πληθυσμού της Μόσχας πέθανε λόγω της επιδημίας του 1770-1771. John T. Alexander, *Bubonic plague in early modern Russia [...]*, 1980, σσ. 257-279. Επίσης Michael F. Hamm, *Kiev [...]*, 1993, σ. 45. Robert E. Jones, *Provincial Development in Russia, Catherine II and Jacob Sievers*, New Brunswick, New Jersey, 1984, σ. 177.

²³ «Τρομερή στην αρχή, περισσότερο από την ταραχή που σκορπίζει, παρά από τα κακά που προκαλεί, η πανούκλα μοιάζει σα να διαδίδεται από τον τρόμο που γεννάει». Πουκεβίλ, *Ταξίδι στο Μοριά*, Όλγα Ρομάκη, Ελένη Γαρίδη (μτφ.), Αθήνα 1980, σ. 344.

αναγκάστηκαν να θάψουν τους νεκρούς εκτός πόλεων, αντίθετα με την παράδοση κατά την οποία καθένας θαβόταν στην ενορία που ανήκε.²⁴

Πέραν του κινδύνου για την υγεία των Ρωμίων εμπόρων κατά τη διάρκεια κάθε έξαρσης των επιδημιών, αυτές αποτελούσαν σημαντικό εμπόδιο για την εμπορική τους δραστηριότητα γενικότερα. Οι έμποροι μετέδιδαν ο ένας στον άλλον αλλά και στις αρχές πληροφορίες για την πανώλη και τις άλλες επιδημίες, μία τακτική που τους επέτρεπε να αποφύγουν τις περιοχές σε κρίση.²⁵ Με γράμματα του Πρέσβυ Τολστόι, ένας Ρωμικός, ονόματι Σάββας Θεόδωροβ, ο οποίος έφτασε στη Μόσχα το 1710 μεταφέρει την πληροφορία:

[...] είχε ακούσει αυτός, στο Χβάστοβ, ότι εμείνετο επιδημία στο Κίεβο. Για τον λόγο αυτό, έκανε παράκαμψη προσπερνώντας το Κίεβο ως το Περεγιασλάβ.²⁶

Ο μοναχός Σεραπίων, ευρισκόμενος το 1749 στο Οτσάκοβ, καθ' οδόν προς τα Ιεροσόλυμα, εξέφρασε τον φόβο που ένιωθαν οι ταξιδιώτες της εποχής για τις επιδημίες:

²⁴ Για την επιδημία του 1770, βλ. Протоиерей П. Орловский, «К истории чумной эпидемии в Киеве 1770-1771 гг.», *Киевская Старина*, έτος δέκατο-έκτο, τόμος LVII (67), Ιούνιος (6), 1877, σσ. 445-459, ιδ. σ. 453.

Η πανώλη μαινόταν ανά τακτά χρονικά διαστήματα και στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Όπως περιγράφει ο Καισάριος Δαπόντες για την πανώλη του 1750-1752: «Ότι εκείνη ή φρικτή προπερσινή πανώλης / έκαμε κατ' αλήθειαν κ' έκλαψεν όλ' ή Πόλις. / Άφάνισε παζάρια, έρήμαξεν οικίας, / ταίς στραταίς ταίς έγέμισε λείψανα θρηνηφιδίας». Καισάριος Δαπόντες, *Κήπος Χαρίτων*, Γαβριήλ Σοφοκλής (επιμ.), Αθήνα, 1880, σ. 144 [συγ. 1765].

Η πανώλη, τα έτη 1750-52, θανάτωσε άνω των εκατόν πενήντα χιλιάδων κατοίκων της πρωτεύουσας. Άλλες ανεξέλεγκτες επιδημίες σημειώθηκαν το 1719 και το 1770. Ευθυμία Α. Κάννερ, *Φιλανθρωπία: Κοινωνική Λειτουργία του Φαινομένου στην Ορθόδοξη Κοινότητα της Κωνσταντινούπολης (1753-1908)*, διδ. διατρ., Τμήμα Ιστορίας-Αρχαιολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών, Αθήνα, 1999, σσ. 1-53, ιδ. σ. 14. [Το έργο της Κάννερ εκδόθηκε το 2004, βλ. Εφη Κάννερ, *Φτώχεια και Φιλανθρωπία στην Ορθόδοξη κοινότητα της Κωνσταντινούπολης 1753-1912*, Εκδόσεις Κατάρτι, Αθήνα, 2004].

Ο Βρετανός Πρέσβυς στην Κωνσταντινούπολη Γρένβιλ σημείωσε για την πανώλη που μαινόταν εκεί το 1762: «Ετούτη η χώρα σίγουρα δεν είναι τόπος απόλαυσης και χαράς [...] η πανούκλα κυριαρχεί και κρέμεται μόνιμα πάνω απ' τα κεφάλια μας [...] το να καταφέρεις έστω για μια ώρα απ' τη ζωή σου να ξεγλιστρήσεις απ' τον θανάσιμο κλοιό της πανούκλας είναι σχεδόν ένα θαύμα». Henry Grenville, *Observations sur l' état actuel de l' Empire Ottoman*, Andrew S. Ehrenkrutz (επιμ.), Michigan, 1965 [1765], σσ. vii-viii.

Για περιγραφή μιας πρωιμότερης επιδημίας στην Κωνσταντινούπολη, βλ. επίσης Βαρόνου Βέγκεσλα Βρατισλάφ Φον Μήτροβιτς, *Η Κωνσταντινούπολις Κατά Τον 16^{ον} Αιώνα (1591-1598)*, Ιωάννης Επ. Δρύσκοκ (μτφ.), Αθήνα, 2001 [1920], σ. 114. Βλ. επίσης την περιγραφή στο Baron de Tott, *Memoirs of the Baron de Tott on the Turks and Tartars*, «an English gentleman at Paris» (μτφ.), τόμος 1^{ος}, Λονδίνο, 1785, σσ. 75-76. Γενικότερα για την πανώλη, βλ. Daniel Panzac, *La peste dans l'empire ottoman 1700-1850*, Louvain, 1985, ιδ. σσ. 163-166, 181-194, 264-268, 295-311, 394-407. Daniel Panzac, *Quarantaines et Lazarets, L'Europe et la peste d'Orient (XVIIe-XXe siècles)*, Aix-en-Provence, 1986, ιδ. σσ. 9-14, 19-21, 33-93. Επίσης Κώστας Κωστής, «Χρονογραφία τής Πανώλης στήν Έλληνική Χερσόνησο 14^{ος}-19^{ος} αιώνας. Μέρος Πρώτο», *Ιστωρ*, τόμος 6^{ος}, Δεκέμβριος 1993.

²⁵ Ανάλογη είναι η περίπτωση του Ρωμιού Κυριάκ Ισάροβ ο οποίος, το 1675, ταξίδεψε στη Μόσχα μέσω Άβοβ αποφεύγοντας τη Βλαχία, λόγω της εκεί πανώλης. Кость Харлампович, «До історії національних меншостей на Україні. Грецька колонія в Ніжені (XVII-XVIII ст.). Нарис В. Ніженські греки й торгівля», *Записки історико-філологічного товариства Андрія Білецького*, τεύχος 3^ο, Κίεβο, 1999, σσ. 87-159, ιδ. σ. 114. [Στο εξής: Кость Харлампович, *Нарис В. Ніженські греки й торгівля* [...], 1999].

²⁶ РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 12, 1710, ф. 1^ο.

Περάσαμε μόνο μια μέρα εκεί με μεγάλο φόβο και ανησυχία· τότε, ξέσπασε εκεί επιδημία πανώλης και εμείς ήμασταν πολύ τρομαγμένοι.

Επιστρέφοντας από τα Ιεροσόλυμα επέλεξε να ταξιδέψει μέσω Βουλγαρίας και όχι μέσω Κωνσταντινούπολης, ώστε να αποφύγει την επιδημία που μαινόταν τότε στην πρωτεύουσα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Όπως εξηγεί:

[...] όμως φοβηθήκαμε να πάμε στο Τσαργκράντ, λόγω της μεγάλης επιδημίας πανώλης που κυριαρχούσε παντού, στα νησιά και βεβαίως στο Τσαργκράντ. Μεγάλο θανατικό τότε! Αναγκαστήκαμε έτσι να ταξιδέψουμε μέσω Βουλγαρίας.²⁷

Οι επιπτώσεις της πανώλης στο εμπόριο, το διάστημα 1770-1771, φαίνονται στην περίπτωση των Ρωμιού Νικολάι Χριστοφόροβ ο οποίος εμπορευόταν λιβάνι· δεν υπήρξε συνεπής στις υποχρεώσεις του, λόγω της πανώλης που μαινόταν στη Νίζνα, και για την υπόθεσή του ακολούθησε μακροχρόνια διένεξη στο Κριτήριο της Αδελφότητας που συνέχισε, κατόπιν εφέσεως, στο *Κολέγιο της Μικράς Ρωσίας*. Άλλη χαρακτηριστική τέτοια περίπτωση είναι αυτή του Ρωμιού Ιβάν Κάρλοβ, το 1771. Όταν ακυρώθηκαν οι εμποροπανηγύρεις της Μικράς Ρωσίας λόγω της πανώλης, ο Κάρλοβ, μη μπορώντας να πουλήσει τα εμπορεύματά του και να ξεπληρώσει τα δάνειά του, ζήτησε από τους δανειστές του περιθώριο πέντε επιλέον ετών, για να κατορθώσει να ξεχρεώσει.²⁸ Ανεξάρτητα λοιπόν από οποιαδήποτε άλλη παράμετρο, κάθε προσπάθεια κατανόησης των Ρωμιών της εποχής οφείλει να συνυπολογίζει το φόβο τους απέναντι στις επιδημίες. Η διατύπωση ενός εμπόρου από τις αρχές του αιώνα: «είχεν δύσκολον χρόνο από τήν πανούκλα καί ἕτερες δυσκολίες [...]» είναι λακωνική αλλά μεστή. Ποιές ήταν όμως αυτές οι «έτερες δυσκολίες»;²⁹

Οι έμποροι ζούσαν με τον διαρκή κίνδυνο της αρρώστιας και ιδιαιτέρως της επιδημίας. Επιπλέον, αντιμετώπιζαν μια σειρά καθημερινών, διόλου ασήμαντων δυσκολιών, σχετικών με τη μεταφορά και διακίνηση των εμπορευμάτων τους. Και παρ' ότι αυτού του είδους οι κίνδυνοι σπανίως κόστιζαν τη ζωή ενός εμπόρου, μπορούσαν παρόλ' αυτά να τον καταστρέψουν οικονομικά, να βυθίσουν τον ίδιο, την οικογένεια του, ακόμα και τους δανειστές του στην ένδεια.

²⁷ Серапион, «Путник или путешествие во Святую Землю Матронинскаго монастыря инока Серапиона, 1749 года», *Чтения в Императорском Обществе Истории и Древностей Российских при Московском Университете*, Μόσχα, 1873, σσ. 78-129, ιδ. σ. 126.

²⁸ Διασώζονται αρκετά άλλα έγγραφα που αναφέρονται στη δράση του συγκεκριμένου εμπόρου. Кость Харлампович, *Нарис V. Нижнєвськї греки ѿ торгівля [...]*, 1999, σσ. 135, 142.

²⁹ Πρόκειται για σημείωμα του Χατζηκυριάκη, σε επιστολή του 1708, του Φιλόθεου, ιερομόναχου της Ιεράς Μονής της Αγίας Αικατερίνης στο Σινά. Βλ. Ντόρη Παπαστράτου (επιμ.), *Ο Σιναΐτης Χατζηκυριάκης εκ Χώρας Βουρλά, Γράμματα – Ξυλογραφίες 1688-1709*, Αθήνα, 1981, σ. 94. Ευχαριστώ τον νευρολόγο Γεώργιο Κούτση που ήλεγξε το συγκεκριμένο τμήμα του κεφαλαίου.

Εκτός από τις μεγάλες αποστάσεις που έπρεπε να διανύουν, για να εμπορεύονται στην Καζακία και τη Ρωσία, οι Ρωμιοί έμποροι αναγκάζονταν να αντιμετωπίσουν και τις εξαιρετικά δύσκολες καιρικές συνθήκες των περιοχών αυτών. Όπως αναφέρει ο Αδάμ Ολεάριους, τον 17^ο αιώνα:

Όσο δυνατό είναι το κρύο το χειμώνα, τόσο ανυπόφορη είναι η κάψα το καλοκαίρι η οποία ταλαιπωρεί τους ταξιδιώτες και όχι μόνο με τις φλογερές ακτίνες του ηλίου το μεσημέρι αλλά και με το πλήθος των κουνουπιών τα οποία γεννιούνται με συνέργεια του ήλιου στους βάλτους που καλύπτουν σχεδόν όλα τα εδάφη της Ρωσίας, μην αφήνοντας κανέναν ήσυχο, ούτε τη μέρα, ούτε τη νύχτα.³⁰

Παρ' όλη την παγωνιά, ο χειμώνας δεν παρουσίαζε τις μεγαλύτερες δυσκολίες, αν ο έμπορος δεν επιχειρούσε να ταξιδέψει διασχίζοντας ποτάμια ή δια θαλάσσης.³¹ Αντί για άμαξα, ο έμπορος μπορούσε πάντα να χρησιμοποιήσει έλκθηρο, φτάνοντας συχνά, κατ' αυτόν τον τρόπο, γρηγορότερα στον προορισμό του. Με τις φθινοπωρινές βροχές ή το λιώσιμο των πάγων την άνοιξη, όμως, οι δρόμοι γινόταν δύσβατοι.³² Τότε ήταν που σημειώνονταν και οι διάφορες πλημμύρες.³³

Στην περιγραφή του οδοιπορικού του στην ανοικτή στέπα, συνοδεία με Ρωμιούς της Νίζνας, ο Ιωάνν Λουκιάνοβ γράφει:

[...] πορευόμασταν στα βάθη της στέπας· και ήταν θλιβερή και δυσάρεστη η πορεία μας, αφού δεν συναντούσαμε μήτε πόλη, μήτε χωριό. [...] Μεγάλη η ερημιά και πολλά τα άγρια ζώα: λύκοι, άλκες, άγριες γίδες, αρκούδες· [...] Ήμασταν λοιπόν σ' εκείνη την ερημιά συνολικά πέντε μέρες και δεν είδαμε το παραμικρό ίχνος ανθρώπου.³⁴

³⁰ Адам Олеарий, *Подробное описание путешествия голштинского посольства в Московию и Персию в 1633, 1636 и 1639 годах*, Μόσχα, 1870, σ. 117. Όσον αφορά τα κουνούπια της Ρωσίας, είμαι σε θέση να επιβεβαιώσω πως είναι πολύ πιο επιθετικά από αυτά της χώρας μας.

Για προβλήματα που αντιμετώπιζαν συγκεκριμένοι Ρωμιοί με το κρύο του χειμώνα στη Ρωσία, βλ. РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 9, 1706, ф. 59. РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 14, 1708, ф. 5.

³¹ Για τους πολλούς κινδύνους του ταξιδιού δια θαλάσσης τους χειμερινούς μήνες, βλ. A. de la Motraye, *Travels through Europe, Asia, and into Part of Africa*, τόμος 2^{ος}, Λονδίνο, 1723, σ. 36.

³² Βλ. την περιγραφή των προβλημάτων του ταξιδιού με κάρα στο R.P. Joseph Boscovich, *Journal d' un voyage de Constantinople en Pologne fait à la suite de son excellence Mr. Jaq. Porter, Ambassadeur d' Angleterre*, Lausanne, 1772, σσ. 175-176.

³³ Όπως αναφέρει ο Παύλος της Χαλέπας, στα μέσα του 17^{ου} αιώνα: «Τη Μεγάλη Τετάρτη ξεκινήσαμε [...] Ταξιδεύαμε με μεγάλη βίαση και τραβήξαμε τα πάνδεινα εξαιτίας των ανωμαλιών και της λάσπης του δρόμου». Paul of Aleppo, *The Travels of Macarius, Patriarch of Antioch written by his attendant Archdeacon, Paul of Aleppo in Arabic*, F.C. Balfour (μτφ.), Λονδίνο, MDCCCXXIX (1829), σ. 85.

³⁴ Και λίγο παρακάτω συνεχίζει: «[...] αν δεν υπήρχαν τα καυσόξυλα εκείνα, θα πεθαίναμε σίγουρα· ήμασταν όλοι μας καταβρεγμένοι, ενώ τη νύχτα ήρθε το ψύχος και μαζί άρχισε να βρέχει και να χιονίζει και δυσκολευτήκαμε πάρα πολύ να ανάψουμε φωτιά. Οι Γραικοί

Ο Ρωμιός έμπορος Κοσμάς Κυρίλοβ σημείωσε και αυτός τις δυσκολίες του ταξιδιού σε περίοδο βροχοπτώσεων. Όταν του δόθηκε άδεια από το *Ποσόλσκι Πρικάζ*, προκειμένου να ταξιδέψει από τη Μόσχα έως την εμποροπανήγυρη της Μονής του Σβενσκ στο Μπριάνσκ, μετ' επιστροφής, ολοκληρώνοντας το ταξίδι εντός μηνός, διαμαρτυρήθηκε: «[...] δεν ήταν δυνατό να επιστρέψει εντός αυτού του χρονικού διαστήματος· η απόσταση είναι μεγάλη και εκείνη την εποχή λόγω της βροχής όλος ο δρόμος θα ήταν γεμάτος με λάσπη [...]».³⁵

Είναι ενδεικτικό πως το караβάνι με το οποίο ταξίδεψε ο Γερμανός Κλέεμαν το φθινόπωρο του 1768 έχασε μία άμαξα, όταν έσπασε ο πάγος στον Δνεϊστερο.³⁶ Όταν ο Οθωμανός απεσταλμένος στη Ρωσία Αμντουλκερίμ Εφέντης ξεκίνησε, για να επιστρέψει στην πατρίδα την άνοιξη του 1776, οι Ρώσοι τον αποθάρρυναν. Όπως σημείωσε ο γραφέας που εξιστόρησε την αποστολή του:

[...] τα ύδατα των διάφορων μεγάλων ποταμών, από τη Μόσχα μέχρι το Κίεβο, είχαν παγώσει και θα έλιωναν κατά τη διάρκεια του Μαρτίου. Τα νερά που ξεχειλίζουν από τις όχθες, εκείνη την εποχή, θα τον ανάγκαζαν να διακόπτει συνεχώς το ταξίδι του.

Αποφασίστηκε να ξεκινήσουν μετά τα τέλη Ιανουαρίου, χωρίζοντας όμως τη συνοδεία σε τρία ξεχωριστά караβάνια: «μιας και οι περισσότεροι σταθμοί μας ήταν πολύ μικρά χωριά όπου δεν θα βρίσκαμε εύκολα καταλύματα». Σε άλλες περιπτώσεις θα αναγκάζονταν να διανυκτερεύσουν στην ανοικτή στέπα. Τα караβάνια θα ξεκινούσαν το ένα μετά το άλλο, με δύο ή τρεις μέρες διαφορά μεταξύ τους.³⁷

όμως ήταν όλοι στεγνοί – κατασκεύασαν κάτι καλύβες και ξάπλωσαν εκεί μέσα· ενώ εμείς, όλη τη νύχτα χτυπιόμασταν από το κρύο σαν ψάρια στο αγκίστρι [...] αφού έξω έβρεχε και χιόνιζε βαριά».

«Άλκες» είναι μετάφραση του «лоси», είδος ελαφιού.

Κείμενα όπως του Λουκιάνοβ που μεταφέρουν το παρελθόν με ρητορική ζωντάνια είναι ιδιαίτερα χρήσιμα, όσον αφορά την περιγραφή της γεωγραφίας (και όχι μόνο), επειδή συνδυάζουν την περιγραφή με τα συναισθήματα που αυτή προκαλούσε στους ανθρώπους της εποχής, αναγνώστες και ακροατές. Иоанн Лукьянов, *Путешествие в Святую Землю Старообрядца Московского Священника 1710-11 гг. в Царствование Петра Великого*, Μόσχα, 1864, σ. 17.

³⁵ Η κατ' ευθείαν απόσταση Μόσχα-Μπριάνσκ είναι πάνω από τριακόσια πενήντα χιλιόμετρα. РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 13, 1707, фф. 2^ν.-3.

³⁶ Клеemann, *Клеemannово путешествие из Вены в Бельград и Новую Килию також в земли Бюджетских и Нагайских Татар и во весь Крым с возвратном чрез Константинополь, Смирну и Триест в Австрию, в 1768, 1769 и 1770 годах [...]*, Иван Одинцов (μτφ.), Αγ. Πετρούπολη, 1783, σ. 67.

³⁷ Το αξιοσημείωτο εδώ ότι όλα αυτά αφορούν όχι το 1700 αλλά το 1776. Ο γραφέας ήταν ο Ναχίφι Μεχμέτ Εφέντης. Norman Itzkowitz, Max Mote (επιμ., μτφ.), *Mubadele - An Ottoman-Russian Exchange of Ambassadors*, Chicago, Λονδίνο, 1970, σ. 110.

Η περιγραφή ενός ταξιδιώτη στον Νότο της Ρωσίας περίπου στα μέσα του 19^{ου} αιώνα απεικονίζει τις συνθήκες και κατά τον 18^ο αιώνα: «Οι δρόμοι της Νότιας Ρωσίας δεν είναι παρά μονοπάτια και όπου έχουν εγκατασταθεί ταχυδρομικοί σταθμοί τα μονοπάτια έχουν αναχώματα κι από τις δύο πλευρές και σε τακτά διαστήματα κωνικά βουναλάκια, από χώμα ή πέτρες, για οδοδείκτες. [...] Όταν λιώνουν τα χιόνια, τον Μάρτιο και τον Απρίλιο, τα αυλάκια μεταβάλλονται σε χειμάρρους τα νερά των οποίων, κυλώντας άπιστευτα ορμητικά, δημιουργούν απροσπέλαστο εμπόδιο για τους ταξιδιώτες. Το έδαφος, κορεσμένο από το λιωμένο χιόνι, γίνεται τόσο λασπώδες που ακόμη και ελαφριά φορτωμένες άμαξες βουλιάζουν μέχρι τους άξονές τους. Τη διάρκεια αυτής της εποχής δεν είναι

Επιπρόσθετος κίνδυνος για τα εμπορεύματα των Ρωμιών ήταν οι συνεχείς φωτιές στις ξύλινες πόλεις της Καζακίας και της Ρωσίας. Το χαμηλότερο κόστος της κατασκευής με ξύλο αλλά και η αυξημένη θερμότητα, που πρόσφερε το ξύλινο σπίτι τον χειμώνα, διαμόρφωνε πόλεις που καίγονταν εύκολα. Ο πρώτος πρόχειρος ναός των Ρωμιών της Νίζνας κάηκε μόλις λίγα χρόνια, αφότου ανέλαβε ο πατήρ Χριστόφορος ως εφημέριος. Όπως περιγράφει ο Ρωμιός έμπορος Παναγιώτης Ρόδιος:

[...] ο εχθρός της αληθείας και μισόκαλος διάβολος, θέλοντας να τον εμποδίσει, ενήργησε με τας μιανάς αυτού μηχανουργίας και άναψεν φωτία εις τον ναόν του αγίου Νικολάου, και έκαμεν μεγάλην σύγχυσιν επί τους εφημερίους του ναού και εις τον κοινόν λαόν.³⁸

Οι φωτιές κατέστρεφαν τις οικίες των Ρωμιών με όλα τα εμπορεύματά τους καθώς επίσης και τα πιστοποιητικά γραμμάτια τα οποία τους επέτρεπαν να συνεχίσουν τις αλληλοσυνδεδεμένες εμπορικές τους δραστηριότητες. Όπως ανέφερε ένας Ρωμιός της Νίζνας, ο Ιωάννης Πέτρου:

[...] πρὸς ἔτι μὲ ἀφάνισεν ἡ πυρκαϊᾶ, καὶ τὸ ἄλλο ὅπου ἀνάμεινα εἰς τὸ χρέος, καὶ ἔρχεται ὁ χειμῶνας, καὶ θαυμάζω, πῶς θέλω νὰ κυβερνίσω τὰ πτωχὰ μου παιδιά [...].³⁹

Κείμενο του 1732 από τη Νίζνα που φέρει την υπογραφή του «βόιτ», με άλλα λόγια διοικητή, του Μαγιστράτου της πόλης Πέτρου Τερναβιώτη, σημειώνει πως δεν υπήρχε τρόπος να αντιμετωπιστούν οι φωτιές και πως έπρεπε να αφεθούν στην πορεία τους, ώσπου να αποφασίσει ο Θεός να τις περιορίσει.⁴⁰ Οι Ρωμιοί όριζαν φύλακες, για να προλαμβάνουν τις φωτιές, παρόλ' αυτά όμως, πυρκαγιά στη Νίζνα το 1754 έκαψε μέχρι και το κτίριο του Μαγιστράτου της πόλης, μαζί και το δημόσιο ωρολόγιο.⁴¹ Η Μόσχα έπαθε

ασυνήθιστο να συναντάς πολλές απ' αυτές κατεστραμμένες και παρατημένες, αφού δεν στάθηκε δυνατό οι ιδιοκτήτες τους να τις ανασύρουν από τη λάσπη». H.D. Seymour, *Russia on the Black Sea and Sea of Azof, being a narrative of travels in the Crimea and bordering provinces*, Λονδίνο, 1855, σσ. 21-22.

³⁸ Χρήστος Π. Λασκαρίδης, *Το Καταστατικό της Ελληνικής Εμπορικής Κοινότητας στη Νίζνα της Ουκρανίας*, Ιωάννινα, 1997, σ. 109.

³⁹ Το έγγραφο δεν έχει χρονολογία. ΓΑЧО, φ. 101, оп. 1, д. 4226, 1734, φ. 17.

⁴⁰ Ο Πέτρος Τερναβιώτης, ρωμαϊκής καταγωγής, υπήρξε «войт магистрата Нежинского». Ο όρος «βόιτ» αντιστοιχεί στον σύγχρονο «διοικητής». Пилип Клименко, «До історії м. Ніженя», *Записки Історично Філологічного Відділу, Українська Академія Наук*, τόμος 15^{ος}, 1927, σσ. 215-21, ιδ. σσ. 219-220.

⁴¹ Ανών., «Материалы Екатерининской Законодательной Комиссии», *Сборник императорского русскаго историческаго общества*, τόμος 144^{ος}, μέρος 13^ο, Αγ. Πετρούπολη, 1914, σσ. 21-63, ιδ. σ. 30.

Για τους φύλακες που όριζαν οι Ρωμιοί και την απόπειρα να οργανωθεί σύστημα προφύλαξης από τις φωτιές στη Νίζνα, το 1775, βλ. Костянтин Харлампович, «Нариси з історії грецької колонії в Ніжені (XVII-XVIII ст.)», *Записки історико філологічного відділу, ВУАН*, τόμος 24^{ος}, Кієво, 1929, σ. 75. [Στο εξής: Костянтин Харлампович, *Нариси [...]*, 1929].

Για κανονισμούς κατά των πυρκαγιών, βλ. ΓΑЧО, ф. 101, оп. 1, д. 71, 1780, фф. 1-2.

σοβαρές ζημιές από εκτεταμένες πυρκαγιές το 1699, το 1701, το 1707, το 1737, το 1748 και το 1752.⁴² Το φαινόμενο των επανειλημμένων πυρκαγιών εξηγεί εν μέρει τις υψηλές στη συνέχεια επενδύσεις των Ρωμιών της Νίζνας σε περισσότερο ασφαλείς πέτρινες κατοικίες και εκκλησίες.⁴³

⁴² Ο Ρωμικός Κωνσταντίνοβ αναγκάστηκε να εγκαταλείψει την περιοχή που κατοικούσε στη Μόσχα για ένα διάστημα λόγω φωτιάς. РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 5, 1700, ф. 4.

Για τις φωτιές στη Μόσχα και τις συνέπειές τους, βλ. Адам Олеарий, *Подробное описание путешествия [...]*, 1870, σ. 107. Επίσης Eleazar de Mauvillon, *Histoire de Pierre I*, Άμστερνταμ, Λειψεία, MDCCXLII (1742), σ. 7. Hermann Kellenbenz, «Marchands en Russie Aux XVIIe et XVIIIe siècles (II)», Marie-Élisabeth Xifaras (μτφ.), *Cahiers du Monde Russe et Soviétique*, τόμος 12^{ος}, Ιανουάριος-Ιούνιος, 1971, σσ. 76-109, ιδ. σ. 79.

⁴³ Για τις καταστροφές που προκαλούσαν οι φωτιές στην επίσης ξύλινη πόλη της Κωνσταντινούπολης, βλ. Henry Grenville, *Observations [...]*, 1965, σσ. vii-viii. Επίσης Baron de Tott, *Memoirs of the Baron de Tott [...]*, 1785, σ. 52. Bruce McGowan, «Part III. The Age of the Ayans, 1699-1812», Halil Inalcik, Donald Quataert (επιμ.), *An Economic and Social History of the Ottoman Empire 1300-1914*, Cambridge, 1994, σσ. 637-758, ιδ. σ. 651.

Οι φωτιές δεν ήταν επικίνδυνες μόνο για τις πόλεις. Στις αρχές του 18^{ου} αιώνα ο Ιωάνν Λουκιάνοβ αναφέρεται στον θάνατο δεκαοκτώ Ρωμιών, λόγω φωτιάς, στην ανοικτή στέπα: «[...] και σε απόσταση περίπου δέκα πέντε βερστίων από την πόλη Σορόκα, στην άκρη του δρόμου, υπάρχει ένας πέτρινος σταυρός με επιγραφή: αφού πήρε φωτιά η στέπα, κήκαν ζωντανοί εδώ δέκα οκτώ Γρακοί έμποροι με τα εμπορεύματα και τα άλογά τους, σώθηκαν μόνο τρεις άνθρωποι». Иоанн Лукьянов, *Путешествие в Святую Землю [...]*, 1864, σσ. 16-17.

3.2 Τελωνιακοί και λαθραίο εμπόριο

Στους διάφορους κινδύνους λόγω των επιδημιών και των απειλητικών στοιχείων της φύσης θα πρέπει να προστεθεί και η δράση των αξιωματούχων των διαφόρων κρατών απ' όπου περνούσαν ή κατοικούσαν οι Ρωμιοί έμποροι. Για παράδειγμα, λίγο νοτιότερα του Κιέβου, ο Ιωάνν Λουκιάνοβ παρατήρησε τη συμπεριφορά ενός καθ' οδόν προς την Αυστρία Ρώσου αξιωματούχου: λόγω της δυσκολίας που αντιμετώπισε στην προσπάθειά του να διασχίσει με πορθμείο τον πλημμυρισμένο τότε ποταμό, διέταξε να πεταχθούν οι άμαξες των Ρωμιών συνεπιβατών του στον Δνείπερο.⁴⁴ Σε μια άλλη, αντίστοιχη περίπτωση, ο Ρωμιός της Νίζνας Γιούρη Μπαμπατσάν, υιός του Ρεζάν, κατήγγειλε τη ζημιά που του προκάλεσε ο Σπαθάριος Γεώργιος Σταβράκης στο Ιάσιο, το 1753. Ισχυριζόμενος πως ο Μπαμπατσάν ήταν κατάσκοπος, ο Σπαθάριος σφετερίστηκε όλο το εμπόρευσμά του (το οποίο περιλάμβανε έναν σταυρό από αλμάζι, δύο διαμάντια αξίας χιλίων πεντακοσίων ρουβλιών και γούνες, συνολικής αξίας περί των έξι χιλιάδων ρουβλιών) και επιπλέον τον κράτησε τρία χρόνια φυλακισμένο όπου, κατά τα λεγόμενα του ίδιου του Ρωμιού εμπόρου, «βασανιζόμασταν φριχτά».⁴⁵

Λιγότερο εντυπωσιακές αλλά πιο συνηθισμένες υπήρξαν οι αυθαιρεσίες τελωνιακών. Σώζονται αναρίθμητες μνείες για την ιδιοτελή συμπεριφορά τελωνιακών στα εδάφη της Ρωσίας, της Καζακίας, της Πολωνίας και της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Δεδομένης της νομοθεσίας της Καζακίας και της Ρωσίας, οι φόροι που θα πλήρωναν οι Ρωμιοί ταξιδιώτες, θεωρητικά, ήταν προκαθορισμένοι. Στην πράξη όμως συνέβαινε ακριβώς το αντίθετο: οι νόμοι δεν λειτουργούσαν παρά ως μέσα εκδήλωσης των προθέσεων του κεντρικού κρατικού οργάνου προς τους εμπόρους και τις τελωνιακές αρχές· μ' άλλα λόγια, λειτουργούσαν ως βάση για διαπραγματεύσεις μεταξύ εμπόρων, τοπικών αξιωματούχων και κεντρικής εξουσίας. Λαμβάνοντας υπ' όψη πως το κράτος συχνά πωλούσε το δικαίωμα της φορολογίας σε συγκεκριμένους εμπόρους – ενίοτε Ρωμιούς – φαίνεται ολοκάθαρα πως απώτερος σκοπός των αξιωματούχων, ανεξαρτήτως βαθμού, ήταν να ενισχύσουν, με κάθε τρόπο, τον πενιχρό μισθό τους.⁴⁶

⁴⁴ Η αναφορά είναι σε «стольник», αξιωματούχο στην υπηρεσία του Τσάρου. Иоанн Лукьянов, *Путешествие в Святую Землю [...]*, 1864, σσ. 11-12.

⁴⁵ АВПРИ, ф. 13, *Письма разных лиц на русском языке*, оп. 2, д. 871, 1769, φφ. 1-2.

⁴⁶ Η δράση των Σάββα Ραγκουζίνσκι, Πέτρου Τερναβιώτη, Πέτρου Στερίεβ, Σαμουήλ Φέντοροβ και άλλων Ρωμιών τελωνιακών θα εξεταστεί στο III.9.

Вλ. επίσης Кость Харлампович, *Нарис V. Ніженські греки й торгівля [...]*, 1999, σ. 107.

Вл. το σχόλιο Ρωμιών ότι μετέφεραν «[...] διάφορα δώρα τα οποία αγοράστηκαν για τους άρχοντες αξίας εκατό λέβια». Στα ρωσικά: «[...] да разных подарков которые были куплены для посиону [;] господам на сто левков». РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 4, 1703, ф. 3^ο.

«Λέβια» είναι μετάφραση του «левки», νομίσματα με λέοντα στην όψη τους, είτε οθωμανικά πιάστρα, είτε ολλανδικά τάλληρα. Στην προκειμένη περίπτωση, πιθανότατα πρόκειται για τα πρώτα. Για «λέβια», βλ. II.4.

Ήδη από τον 17^ο αιώνα, πολλοί έμποροι είχαν αρχίσει να παραπονούνται για τις αυθαιρεσίες των τελωνιακών της Καζακίας (του «Χετμανάτου») καθώς επίσης και της Ρωσίας. Πιο συγκεκριμένα, διαμαρτύρονταν, επειδή – σε αντίθεση με τα θεσμοθετημένα *Ουνιβερσάλια* των Χατμάνων – ο *Εκσάκτορας* δεν ήταν ο μόνος που τους ανάγκαζε να πληρώνουν φόρους.⁴⁷ Ένα παράδειγμα είναι ο Ρωμιός Δημήτρης Γρηγορίου που το 1710 διαμαρτυρήθηκε για τις πράξεις τελωνιακών:

[...] και τώρα μου ζητάνε ακόμα δύο ρούβλια και δε γνωρίζω για ποιο λόγο [...] Μεγαλειότατε, δεν έχω χρήματα να πληρώσω αυτούς τους αβάσταχτους δασμούς [...].⁴⁸

Ο Ρωμιός Καπετάν Παρασκευάς, εμπορευόμενος κρασί μεταξύ Ουγγαρίας, Καζακίας και Ρωσίας, διαμαρτυρείται το Σεπτέμβριο του 1714 για τη συμπεριφορά των τελωνιακών: «[...] διὰ τὴ ἐδὸ ἡ κουμερκηρέγι δὲν γιρέβουν ἐκὴνο ὅπου τοὺς τηχαίνη – μόνον γιρέβουν τρι διπλοῦ παραπάνο καὶ εἰς αὐτὸ [...]». Η περιγραφή στα ρωσικά των πράξεων των τελωνιακών, ή κουμαρκαρέων όπως τους ονόμαζαν οι Ρωμιοί της εποχής, μεταδίδεται πληρέστερα. Όπως αναφέρει ο Καπετάν Παρασκευάς, «οι τελωνιακοί μας επιτέθηκαν και εμείς, βλέποντας τη συμπεριφορά τους, απευθυνθήκαμε στον Χατμάνο με τη *Γράμωτα* από τον Μεγαλοπρεπή Τσάρο γραμμένη προς αυτόν, και με δώρα, και αυτός μας υποδέχθηκε [...]». Λίγο παρακάτω συνεχίζει:

[...] και εμείς, μη γνωρίζοντας τι να κάνουμε, πήραμε αυτό το εμπόρευμα στο *Όστρογκ* και θέλουμε τώρα να πάμε στον θησαυροφύλακα και να δούμε τι θα ορίσει, διότι οι εδώ τελωνιακοί δε ζητούν ό,τι τους πρέπει, θέλουν να λάβουν τρεις φορές παραπάνω [...].⁴⁹

⁴⁷ Костантин Харлампович, *Нариси [...]*, 1929, σσ. 11-12.

Вλ. επίσης τα παράπονα των Ρωμιών στο Переγιάσλάβ το 1661 για τη συμπεριφορά αξιωματούχων του ρωσικού κράτους εκεί, στο Кость Харлампович, *Нарис V. Ніженські греки й торгівля [...]*, 1999, σ. 88.

⁴⁸ РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 1, 1710, ф. 1. Вл. επίσης τα παράπονα Ρωμιών εμπόρων για τη μεταχείρισή τους από τελωνιακούς και τα ποσά που αυτοί απαιτούσαν. Е.М. Подградская, *Экономические связи Молдавского княжества и Балканских стран с Русским государством в XVII веке*, Κισινάου, 1980, σ. 97.

⁴⁹ «Κουμερκηρέγι» αντιστοιχεί στον ρωσικό όρο «индукторы». «Οι τελωνιακοί επιτέθηκαν σ' έμας» είναι μετάφραση του: «и индукторы напали на нас [...]». Επίσης «[...] στον θησαυροφύλακα» είναι μετάφραση του «[...] подскарбиему». Το «подскарбство» ή «quaestura» ήταν αξίωμα στις περιοχές της δεξιάς όχθης του Δνείπερου, αλλά πιθανόν ο Παρασκευάς απλώς να χρησιμοποιεί πολωνική λέξη, για να περιγράψει Ουκρανό αξιωματούχο της αριστερής όχθης.

Ένα «Όστρογκ» βρισκόταν στη δεξιά όχθη, αλλά η λέξη σημαίνει «τείχος όχυρόν και χαράκωμα» ή «φρούριο». Вл. С.Г. Бархударов και άλλοι (επιμ.), *Словарь Русского Языка XI-XVII вв.*, τόμος 13^{ος}, Μόσχα, 1987, σσ. 159-160. Επίσης στο ίδιο, τόμος 16^{ος}, Μόσχα, 1990, σ. 56.

Ο Παρασκευάς θα μπορούσε να βρισκόταν οπουδήποτε στην Καζακία. Η αναφορά σε *Γράμωτα* (κάτι σαν έγγραφη άδεια) του Τσάρου μάλλον υποδεικνύει την αριστερά όχθη, χωρίς να αποκλείει τη δεξιά. Σε κάθε περίπτωση, η περιγραφή των σχέσεων μεταξύ εμπόρων και τελωνιακών εκατέρωθεν του Δνείπερου παραμένει μεστή. РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 15, 1714, фф. 2^ο-3^ο. Вл. επίσης Михаил Дмитриевич Чулков, *Историческое описание российской коммерции при всех портах и границах от древних времен до ныне настоящего [...]*, τόμος 2^{ος}, βιβλίο 1^ο, Αγ. Πετρούπολη, 1786, σ. 69.

Τα παράπονα εμπόρων σχετικά με τη διαφθορά των τελωνιακών της Μόσχας και άλλων πόλεων της ρωσικής επικράτειας κορυφώθηκαν το 1727, όταν διαπιστώθηκε πως στην πράξη οι αρχές τους ήλεγχαν, όχι τόσο για να εξετάσουν τις άδειες και τα διαβατήριά τους, όσο για να σφετεριστούν τα προϊόντα που μετέφεραν.⁵⁰

Αντίστοιχα με τον Καπετάν Παρασκευά και οι άλλοι ταξιδιώτες στην Καζακία και τη Ρωσία της εποχής αναγκάζονταν να δώσουν δώρα, ή αλλιώς «πεσκέσια», στις αρχές, προκειμένου να περατώσουν το ταξίδι τους. Η περίπτωση του Καλλίνικου Γρυπάρη είναι χαρακτηριστική καθώς, όπως σημειώνει στο οδοιπορικό, του μετέφερε «πηγώαμενος διά τὸν δεσπότην εἰς τὸ Πρεάσλοβον πεσχεσλίκια κρασὶ γλυκίσματα καὶ σαπούνια διὰ τοὺς ἄρχωντας ρ. 5 κ. 80».⁵¹ Το 1761, λίγα μόλις χρόνια αργότερα, οι Ρωμιοί της Νίζνας παραπονέθηκαν πως οι αγοραστές των δικαιωμάτων επιβολής φόρων στους εμπόρους χρέωναν πολύ περισσότερο απ' όσο δικαιούνταν. Ακολούθησαν μακρόχρονες δικαστικές παρεμβάσεις για τη «χρέωση υπερβολικῶν δασμῶν».⁵² Οι συνεχείς επανεκδόσεις των *Ουνιβερσάλιων* των Ρωμιῶν της Καζακίας ήταν μία από τις συνέπειες των διαμαρτυριῶν τους ὅτι αυτά δεν εφαρμόζονταν στην πράξη.

Ας σημειωθεί ἐδῶ και ἡ περίπτωση των Ρωμιῶν του Γιακούτσκ της Σιβηρίας. Ὅπως ἐξήγησαν στον Μπενιόβσκι το 1770, οι Ρωμιοί ἔμποροι στη Σιβηρία εἶχαν αγοράσει το δικαίωμα να εμπορεύονται αποκλειστικά στην περιοχή του Γιακούτσκ, ἔναντι τριάντα χιλιάδων ρουβλιῶν. Το πραγματικό ποσό που πλήρωναν ὁμως ἦταν πολύ μεγαλύτερο:

[...] εἶχαν ἤδη κερδίσει πάνω ἀπὸ ογδόντα χιλιάδες ρούβλια επιπρόσθετα του τιμήματος. Ὅμως, λόγω του ὅτι ἦταν υποχρεωμένοι να μοιραστούν αὐτὸ το ποσό με τους κυβερνήτες και τους υπουργούς που εἶχαν υποστηρίξει τα προνόμιά τους, το συγκεκριμένο εμπόριο δεν ἦταν και τόσο επωφελές [...].⁵³

Περνώντας στα πολωνικά εδάφη, ο ἔμπορος αντιμετώπιζε παρόμοια μεταχείριση. Ο Ιωάνν Λουκιάνοβ, ευρισκόμενος στο Νεμίροβ, σχολιάζει τη συμπεριφορά τελωνιακῶν:

⁵⁰ РГАДА, ф. 1261, Фонд Воронцовых, оп. 6, д. 11, 1727-1728, фф. 16-17. Βλ. επίσης Н.В. Козлова, *Российский абсолютизм и купечество в XVIII веке*, Μόσχα, 1999, σ. 282.

⁵¹ Καλλίνικος Γρυπάρης, *Οδοιπορικό [...]*, σ. 8.

Για τη σημασία του «πεσχεσίου», βλ. Καισάριος Δαπόντες, *Éphémérides Daces, ou Chronique de la Guerre de Quatre ans (1736-1739)*, [Δακικαὶ Ἐφημερίδες, Ἦτοι συμβεβήκοτα τετραετοῦς μάχης Ὀθωμανορρώσων, πρὸς δὲ καὶ Ἀουστριακῶν, μέχρις ἐτους 1739], Émile Legrand (επιμ.), δέμα 1^ο, τόμος 1^ο, Παρίσι, 1880, σσ. Τκβ (322)-Τκυ (323).

⁵² Οι δικαστικές ἐνέργειες των Ρωμιῶν για την ἐν λόγω υπόθεση συνεχίστηκαν μέχρι το 1779. ΓΑЧО, ф. 101, оп. 1, д. 65, 1779, ф. 3. Кость Харлампович, *Нарис V. Ніженські греку й торгівля [...]*, 1999, σ. 109.

⁵³ Mauritius Augustus Count de Benyowsky, *Memoirs and Travels*, Captain S. Pasfield Oliver (επιμ.), Λονδίνο, 1904 [1791], σ. 54.

Οι συγκεκριμένοι και ο Μπενιόβσκι αναφέρθηκαν προηγουμένως, βλ. I.2.

Μας επισκέφτηκαν οι τελωνειακοί της Πολωνίας και εξέτασαν τα εμπορεύματα των Γραικών, ενώ τα δικά μας δεν τα εξέτασαν καθόλου: μόνο που ένας απ' αυτούς πρόσεξε το δικό μου βαρέλι κρασιού και μου το ζήτησε· εγώ του το χάρισα και αμέσως μου έδωσε την επίσημη σφραγίδα, για να περάσω· εδώ στο Νεμίροβ οι τελωνειακοί ταλαιπώρησαν πολύ τους Γραικούς εμπόρους.⁵⁴

Καθώς προχωρούσαν οι έμποροι στα πολωνικά εδάφη, συναντούσαν Εβραίους και Πολωνούς οι οποίοι εισέπρατταν ποσά.⁵⁵ Η συγκομιδή δασμών στις γέφυρες και τα περάσματα αποτελούσε προνόμιο των τοπικών προυχόντων οι οποίοι συνήθως υπονοικίαζαν τα περάσματα που είχαν υπό τον έλεγχό τους σε Εβραίους ή αλλιώς προσλάμβαναν Εβραίους που εκτελούσαν την όλη διαδικασία για λογαριασμό τους. Το 1747, η Αδελφότητα των Ρωμιών της Νίζνας διαμαρτυρήθηκε στον Χατμάνο της δεξιάς όχθης του Δνείπερου, Ποτότσκι, για την πληθώρα των τελωνείων στα πολωνικά εδάφη και για τα μεγάλα ποσά που ζητούσαν οι εκεί Εβραίοι.⁵⁶

Αναφέρεται στα μέσα του 18^{ου} αιώνα η περίπτωση ενός Πολωνού αξιωματούχου ο οποίος απαίτησε καμήλες, ασημένια τσαγιέρα και άλλα πεσκέσια από τους Ρωμιούς της Νίζνας.⁵⁷ Πρέπει να σημειωθεί όμως πως η επίσημη φορολογία που εισέπρατταν οι πολωνικές αρχές από τους Ρωμιούς κυμαινόταν – κατά τη δήλωση του εκπροσώπου της Νίζνας στη Νομοθετική Επιτροπή της Αικατερίνης Β' – σε λογικά για τα δεδομένα της εποχής επίπεδα. Η Αδελφότητα, εξάλλου, είχε διαπραγματευτεί το ύψος της φορολογίας απευθείας με τις αρχές.⁵⁸

⁵⁴ «Οι τελωνιακοί της Πολωνίας» είναι μετάφραση του «мытники Лятцкіе» και «τελωνιακοί» είναι μετάφραση του «индучники». Иоанн Лукьянов, *Путешествие в Святую Землю [...]*, 1864, σ. 16.

⁵⁵ Ο προσκυνητής Ιεροσλάβετς που το 1711 ταξίδευε προς τα Ιεροσόλυμα αναφέρει: «Πορευόμενοι δια του πολωνικού εδάφους· εκεί ο δρόμος περνάει πολλές γέφυρες. Στέκονται λοιπόν εκεί Εβραίοι και Πολωνοί και εισπράττουν χρήματα από κάθε καρότσι, είτε γεμάτο με εμπορεύματα είτε άδειο, όσα θέλουν, κατά τη βούλησή τους [...]. Πολλές αδικίες κάνουν οι Εβραίοι της Πολωνίας στους περαστικούς ταξιδιώτες: από το δικό μου άδειο καρότσι εισέπραξαν, εκτός από το κόστος μεταφοράς, φόρο 2 ρούβλια». Кость Харлампович, *Нарис V. Ніженські греки й торгівля [...]*, 1999, σ. 99. Ο Χαρλαμπόβιτς αναφέρεται στο: *Книга Хождения во святыи град Иерусалим Ярославца Толчковской слободы посадского человека Матвея Гаврилова сына Нечаева, Варшавского университета известия*, Βαρσοβία, Ροσтов-на-Дону, 1875, τόμος 1^{ος}, σσ. 6-7. Δεν έχω κοιτάξει το πρωτότυπο.

⁵⁶ Кость Харлампович, *Нарис V. Ніженські греки й торгівля [...]*, 1999, σ. 98.

⁵⁷ Οι Ρωμιοί φαίνεται πως δυσκολεύτηκαν να βρουν υγιείς καμήλες. Кость Харлампович, *Нарис V. Ніженські греки й торгівля [...]*, 1999, σ. 100.

⁵⁸ ГАЧО, ф. 101, оп. 1, д. 4272, 1773, ф. 4. Кость Харлампович, *Нарис V. Ніженські греки й торгівля [...]*, 1999, σ. 100.

Η αυθαιρεσία των κρατικών αρχών χαρακτήριζε εξίσου την οθωμανική πλευρά των συνόρων. Ο Λουκιάνοβ γράφει πως, μόλις έφθασε με τους συνοδοιπόρους του, στις 17 Φεβρουαρίου 1702, στην πολωνική όχθη του Δνέστερου, στην πόλη Σορόκα, τους πλησίασε ένας τελωνιακός: «[...] και άρχισε να διαπραγματεύεται με τους Γραικούς για τον δασμό που θα πλήρωναν, για να τους ικανοποιεί όλους, ώστε να μην κρύβουν οι έμποροι τα αγαθά τους· και οι Γραικοί έμποροι κατέληξαν τελικά σε συμφωνία μαζί του [...]. Την ίδια μέρα, όπως συμφώνησαν, πλήρωσαν τους δασμούς και άρχισαν να διαπεραιώνουν στην αντίπερα όχθη του Δνέστερου, στην τούρκικη και молδαβική χώρα». Οι έμποροι, σύμφωνα με τον Λουκιάνοβ, πλήρωσαν πανάκριβα το πέρασμα του ποταμού.

Εκτός του ότι οι Ρωμιοί πλήρωναν ένα μεγάλο, επιπλέον του προκαθορισμένου, ποσό το οποίο βέβαια κατέληγε σε αξιωματούχους της Ρωσίας ή άλλων κρατών και όχι στο εκάστοτε κρατικό θησαυροφυλάκιο, από τις πηγές προκύπτει επίσης ο εξής μηχανισμός: οι έμποροι απέκρυβαν, κατά το δυνατόν, τις δραστηριότητές τους από τους τελωνιακούς οι οποίοι με τη σειρά τους απέκρυβαν τα πραγματικά έσοδά τους από άλλους κρατικούς αξιωματούχους και ούτω καθ' εξής. Υπό τέτοιες συνθήκες, η κατανόηση της σημασίας και της έκτασης του εμπορίου δεν μπορεί να στηριχθεί αποκλειστικά στα επίσημα στοιχεία του ρωσικού κράτους.

Βέβαια, η έννοια «διαφθορά» δεν έχει σταθερό νόημα.⁵⁹ Όπως θα εξηγηθεί στη συνέχεια (III.10), ακόμα και η χρήση αυτού του όρου μπορεί να θεωρηθεί άκαιρη για την περίοδο που περιγράφεται εδώ. Χρησιμοποιούνταν όμως διάφορες λέξεις με αρνητικές αποχρώσεις για την περιγραφή φαινομένων που συνδέονται με τη διαφορά.⁶⁰ Στα ρωσικά έγγραφα των Ρωμιών, για παράδειγμα, εντοπίζεται η λέξη

Ο ίδιος σημειώνει και για την κατάσταση στο Ιάσιο: «Με τους δασμούς που εισπράττουν στο Ιάσιο κλέβουν τους εμπόρους κατά κόρον (пошлиною очень гробят), γι' αυτό πολλοί έμποροι αποφεύγουν να περάσουν από την πόλη αυτή και την παρακάμπτουν». Иоанн Лукьянов, *Путешествие в Святую Землю [...]*, 1864, σσ. 16, 19. Βλ. τη σ. 22 για τις δράσεις άλλων οθωμανών τελωνοφυλάκων.

Παρόμοιες είναι, το 1751, οι παρατηρήσεις του πατρός Σεραπίωνος στον Δούναβη: μόνο κατόπιν πληρωμής μπορούσε ο ταξιδιώτης να διασχίσει τον ποταμό. Серапион, «Путник или путешествие во Святую Землю Матронинскаго монастыря инока Серапиона, 1749 года», *Чтения в Императорском Обществе Истории и Древностейъ Россійскихъ при Московскомъ Университете*, Μόσχα, 1873, σσ. 78-129, ιδ. σ. 128.

Αλλά και ο έμπορος Κλέεμαν σημειώνει: «Είχαμε μεγάλη συζήτηση με τους τελωνειακούς υπαλλήλους οι οποίοι ήθελαν να πληρώσουμε διακόσια πενήντα πιάστρα δασμό για τα αγαθά μας· όμως ο Χατζή Μουσούς κατάφερε με τη βία να τους αποδείξει ότι οι απαιτήσεις τους δεν ήταν δίκαιες και ότι έπρεπε να ικανοποιηθούν με το ποσό στο οποίο είχαμε συμφωνήσει και με τα μικρά προσωπικά πεσκέσια που τους χάρισαμε. Клееман, *Клееманово путешествие [...]*, 1783, σ. 25, 112.

⁵⁹ Mark Galeotti, «'Who's the Boss: Us or the Law?' The Corrupt Art of Governing Russia», Stephan Lovell, Alena Ledeneva, Andrei Rogachevskii (επιμ.), *Bribery and Blat in Russia. Negotiating Reciprocity from the Middle Ages to the 1990s*, Λονδίνο, 2000, σσ. 270-287, ιδ. σ. 271.

⁶⁰ «почестъ», «взятка», «мзда», «лихоимание», «зачестъ» και άλλα.

Για το όλο θέμα των χρηματικών αποδοχών των υπηρετών του ρωσικού κράτους και της ιδιαιτερότητας ενός συστήματος που βασιζόταν στη διαφθορά, βλ. Н.Ф. Демидова, *Служилая бюрократия в России XVII в. и ее роль в формировании абсолютизма*, Μόσχα, 1987, σσ. 124-137.

Το θέμα της διαφθοράς απασχολούσε και τους λογίους της εποχής, όπως φαίνεται από τη καταδίκη της από τον Φεοφάν Προκοπέβιτς το 1720 (1681-1736). James Cracraft, «Feofan Prokopovich», J.G. Garrard (επιμ.), *The Eighteenth Century in Russia*, Οξφόρδη, 1973, σσ. 75-106, ιδιαίτερα σ. 99.

Με σχεδόν ριζοσπαστική ορμή, ο Ευγένιος Βούλγαρης, βρισκόμενος στην Αγία Πετρούπολη προς το τέλος της ζωής του, υπογραμμίζει: «[...] κατατρώγουσι και καταπίνουσιν οί τής γής Δυνάσται αὐτήν τήν γήν, ἐφ' ἧς τάσσονται νὰ εἶναι φύλακες καὶ σωτήρες. Αὐτήν τήν γήν κατατρώγουσιν (εἶπα) καὶ καταπίνουσιν εἰς πλάτος καὶ βάθος, ὥστε εἰς τήν τόσσην αὐτῶν ἀδδηφαγίαν καὶ βουλιμίαν, δὲν φθάνει ἡ ταλαίπωρος νὰ τοὺς χορτάσῃ». Ευγένιος Βούλγαρης, ΑΔΟΛΕΣΧΙΑ ΦΙΛΟΘΕΟΣ ἤτοι ΕΚ ΤΗΣ ΑΝΑΓΝΩΣΕΩΣ τῆς ΜΩΣΑΪΚΗΣ ΠΕΝΤΑΤΕΥΧΟΥ ΒΙΒΛΟΥ, Ἐπιστάσεις ψυχωφελείς τε καὶ Σωτηριώδεις· Ὑπὸ τοῦ ΑΡΧΙΕΠΙΣΚΟΠΟΥ ΕΥΓΕΝΙΟΥ ΤΟΥ ΒΟΥΛΓΑΡΕΩΣ. ΤΟΜΟΣ ΠΡΩΤΟΣ. Ἐν ᾧ αἱ Ἐπιστάσεις περιέχονται αἱ ἐκ τῆς Αναγνώσεως τῶν Τριῶν τῆς Ἱερᾶς Πεντατεύχου. ΓΕΝΕΣΕΩΣ. ΕΞΟΔΟΥ. ΛΕΥΙΤΙΚΟΥ. Ἐκδοθεῖσα Φιλοτίμῳ Δαπάνῃ τῆς Ἀνταδελφότητος τῶν Κυρίων ΖΩΣΙΜΑΔΩΝ. Ἐπιστάσις τοῦ Ἀρχιμανδρίτου ΑΝΘΙΜΟΥ ΓΑΖΗ, 1801, σ. 175.

«βολοκοτά», κάτι μεταξύ «διαφθοράς» και «υπερβολικής γραφειοκρατίας».⁶¹ Στα ελληνικά σημειώνεται η χρήση του τουρκικού όρου «πεσκέσι» για τα συγκεκριμένα φιλοδωρήματα που οι έμποροι έπρεπε να παρέχουν στους αξιωματούχους.⁶² Επίσης, για την περιγραφή της κατάχρησης της φιλίας και των προσωπικών σχέσεων στον δημόσιο χώρο χρησιμοποιείται ο όρος «φιλοπροσωπία».⁶³ Χρησιμοποιώντας τέτοιους όρους, οι έμποροι κατέγραφαν και εν τέλει προσπαθούσαν να εξηγήσουν την αυθαιρεσία τελωνιακών και άλλων. Κατέγραφαν, με άλλα λόγια, συμπεριφορές οι οποίες εν μέρει τουλάχιστον καλύπτονται από τον γενικό και αναχρονιστικό όρο «διαφθορά». Οι ίδιοι οι Ρωμιοί της Νίζνας τόνιζαν τη σημασία της σωστής και αδιάφθαρτης συμπεριφοράς:

[...] να περιπατοῦν εἰς ταῖς δουλιαῖς τους με ἀλήθειαν [...] δίχως καμίαν δολιότητα, καὶ ἀπολογία, καὶ πρόφασιν.⁶⁴

Η τότε ύπαρξη ορολογίας για την περιγραφή της διαφθοράς δεν σημαίνει ότι οι έμποροι της εποχής αντιλαμβάνονταν τον όρο με τον τρόπο που νοείται σήμερα. Άλλωστε, τα όρια μεταξύ νομιμότητας και διαφθοράς δεν ήταν πάντοτε ευδιάκριτα. Μάλιστα, το είδος της διαφθοράς στο οποίο γίνεται αναφορά εδώ είχε πλήθος πλεονεκτημάτων. Οι τελωνιακοί αύξαναν το εισόδημά τους και οι έμποροι κατόρθωναν να

Βλ. επίσης Richard Hellie, *The Economy and Material Culture of Russia 1600-1725*, Chicago, Λονδίνο, 1999, σ. 530. Cathy J. Potter, «Payment, 'Gift or Bribe?' Exploring the Boundaries in Pre-Petrine Russia», Stephan Lovell, Alena Ledeneva, Andrei Rogachevskii (επιμ.), *Bribery and Blat in Russia. Negotiating Reciprocity from the Middle Ages to the 1990s*, Λονδίνο, 2000, σσ. 20-34. Christoph Witzernath, *Cossacks and the Russian Empire 1598-1725, Manipulation, rebellion and expansion into Siberia*, Λονδίνο, Νέα Υόρκη, 2007, σ. 123.

⁶¹ Χρησιμοποιείται, παραδείγματος χάριν, από τον Γιούρη Ιουρέεβ. РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 11, 1700, ф. 1. Και από τον Ρωμιό Λεωνή του Κωνσταντίνου. РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 14, 1718, ф. 14.

Επίσης, από τους Ρωμιούς Ιωάννη και Ανανία Μωραΐτη για την περιγραφή των ταλαιπωριών που αντιμετώπιζαν και της μακράς αναμονής τους για μια υπόθεση που τους αφορούσε. АВПРИ, ф. 13, оп. 2, д. 662, 1767, ф. 1.

Και το 1767 από την ίδια την Αδελφότητα σε αναφορά της προς τη Νομοθετική Επιτροπή της Αικατερίνης Β' όπου χαρακτηριστικά αναφέρεται πως οδηγεί τον έμπορο «στην καταστροφή», Ανών., «Материалы Екатеринбургской Законодательной Комиссии», *Сборник Императорскаго Русскаго Историческаго Общества*, τόμος 144^{ος}, μέρος 13^ο, Αγ. Πετρούπολη, 1914, σσ. 21-63, ιδ. σσ. 50-51.

Βλ. γενικότερα В.Б. Перхавко, «Глава 2: Становление российского предпринимательства в XVI веке», А.В. Семенова (επιμ.), *История предпринимательства в России, книга первая, от средневековья до середины XIX века*, Μόσχα, 2000, σσ. 51-100, ιδ. σ. 58.

⁶² «[...] να περνάτε τὰ ἀναγγέα χρεαζόμενα πεσκέσια [...]». ΓΑЧО, ф. 101, оп. 1, д. 4272, 1773, ф. 10.

Αλλού Ρωμιοί επιμένουν: «[...] να σὰς δόσο κάνμποσα ἄσπρα [...]» και περιγράφουν: «[...] πάγο σίμα του καὶ πιάνο τὸ χέρι του και βάνο τὸν μέσο τὰ κοσιπέντε φλουροῖα τὰ διπλὰ νὰ τὰ βάσι στὴν τζέπιν του καὶ οἴφιγεν [...]». РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 21, 1704, ф. 5^ο-6.

⁶³ «[...] δείχος καμία δολιότητα και φιλοπροσωπία [...]». ΓΑЧО, ф. 101, оп. 1, д. 4285a, 1779, ф. 2. Επίσης: «[...] διὰ νὰ μὴν γίνη καμία φιλοπροσωπία [...]». ΓΑЧО, ф. 101, оп. 1, д. 4269, 1773, ф. 4.

Για περισσότερα, όσον αφορά την «φιλοπροσωπία», βλ. II.5, III.10.

⁶⁴ ΓΑЧО, ф. 101, оп. 1, д. 4272, 1773, ф. 17.

παρακάμψουν διάφορες παρεμποδιστικές νομοθετικές ρυθμίσεις, συνεχίζοντας κατ' αυτόν τον τρόπο το έργο τους. Το ρωσικό κράτος με τους ανεπαρκείς πόρους διατηρούσε έτσι σε χαμηλά επίπεδα το κόστος λειτουργίας του, εφ' όσον η πενιχρή μισθοδοσία των αναγκαίων για τη διακυβέρνηση της χώρας αξιωματούχων συμπληρωνόταν με τις προαναφερθείσες πρωτοβουλίες των ιδίων.⁶⁵

Παρ' όλες τις ευκαιρίες τους να σφετεριστούν μέρος των τελών προς ίδιον όφελος, οι τελωνιακοί έπρεπε να είναι προσεκτικοί. Εκτός από τη χρονοβόρα προσφυγή στο νόμο, οι Ρωμιοί έμποροι μπορούσαν να αποταθούν σε άλλους, ανώτερους αξιωματούχους για προστασία (βλ. III.9). Επιπλέον, τυχόν παράλογες απαιτήσεις τους από τους εμπόρους θα μπορούσαν να οδηγήσουν σε παράκαμψη συγκεκριμένων τελωνιακών σταθμών, και βεβαίως στη γενικότερη αύξηση του λαθραίου εμπορίου. Σε κάθε περίπτωση, πάντως, οι δωροδοκίες και τα ρουσφέτια λειτουργούσαν ως επιπρόσθετη φορολογία, τροχοπέδη στο εμπόριο των Ρωμιών που συνάμα περιόριζε την ανάπτυξη της οικονομίας στις περιοχές όπου οι Ρωμιοί εμπορεύονταν.⁶⁶

Υπό αυτές τις συνθήκες, δεν είναι καθόλου παράξενο που στις απέραντες εκτάσεις της Καζακίας και της Ρωσίας ένα μεγάλο ποσοστό εμπόρων εμπορεύονταν λαθραία.⁶⁷ Το λαθραίο εμπόριο, εκ φύσεως, διεξάγεται

⁶⁵ Βλ. Christoph Witzernath, *Cossacks and the Russian Empire [...]*, 2007, σ. 137. Για τη διαφθορά ως είδος επιπρόσθετης φορολογίας, βλ. ---, *Building Institutions for Markets, World Development Report 2002*, The World Bank, Washington D.C., 2001, σ. 5.

Και στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, όμως, αν δεν υφίστατο τέτοιου είδους παρανομίες, η οικονομία θα έπασχε. Με την πάροδο του αιώνα, όλο και περισσότερα από τα εξαγόμενα προϊόντα της ήταν αγροτικά των οποίων όμως η εξαγωγή απαγορευόταν, όπως ίσχυε και για το σιτάρι. Deena R. Sadat, «Rumeli Ayanlari: the Eighteenth Century», *Journal of Modern History*, τόμος 44^{ος}, τεύχος 3^ο, 1972, σσ. 346-363, ιδ. σ. 349.

Για το θέμα της δωροδοκίας ως στοιχείο της οργάνωσης της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, βλ. τη στιχομυθία του νεοεκλεγέντα, το 1707, Πατριάρχη Χρυσάνθου και του Μαυροκορδάτου, στο Δημήτρης Γ. Αποστολόπουλος, *Για Τους Φαναριώτες, Δοκιμές ερμηνείας και Μικρά Αναλυτικά*, Αθήνα, 2003, ιδ. σ. 129.

Για τη διαφθορά ως αναπόσπαστο μέρος της λειτουργίας των κρατών στις απαρχές της νεωτερικότητας, βλ. Anne Goldgar και Robert Frost, «Introduction», Anne Goldgar και Robert I. Frost, *Institutional Culture in Early Modern Society*, Leiden, Boston, 2004, σσ. xi-xxii, ιδ. σ. xx.

⁶⁶ Βλ. τα σχετικά σχόλια για την παράλληλη οικονομία, στο Douglass C. North, *Institutions, Institutional Change and Economic Performance*, Cambridge, 1990, σ. 65.

⁶⁷ Λαθραίο ορίζεται εδώ το εμπόριο που πραγματοποιούνταν χωρίς τα απαραίτητα κρατικά έγγραφα, άνευ καταβολής φόρων ή / και αυτό που αφορούσε απαγορευμένα προϊόντα, είδος με το οποίο καταπιάνονταν συχνά οι Ρωμιοί· παραδείγματος χάριν, η εξαγωγή ποτών από την Ουκρανία στη Ρωσία την οποία για μεγάλο διάστημα απαγόρευαν οι ρωσικές αρχές. J.T. Kotilaine, *Russia's Foreign Trade and Economic Expansion in the Seventeenth Century, Windows on the World*, Leiden, Boston, 2005, σ. 421. Ή και το εμπόριο ρόης. АВПРИ, φ. 2, оп. 6, том II, д. 4082, 1754-1758, φφ. 46-55; 83-84.

Το 1714, με την πολιτική προστασίας της εγχώριας αγοράς στο αποκορύφωμα της, το κράτος μονοπωλούσε τα εξής προϊόντα: ποτάσα, κατράμι, κάνναβη, λινέλαιο, ξύγκι, χαβιάρι, αλάτι, κερι, σιτάρι, ραβέντι, γουρουνότριχα και ρωσικά δέρματα. Михаил Дмитриевич Чулков, *Историческое описание российской коммерции [...]*, τόμος 2^{ος}, βιβλίο 1^ο, Αγ. Πετρούπολη, 1786, σ. 77.

Χάριν της απαγόρευσης, οι τιμές των εμπορευμάτων κυμαίνονταν σε υψηλότερα επίπεδα, προσφέροντας επιπρόσθετα κέρδη στους Ρωμιούς που τα εμπορεύονταν. Μέχρι το 1719 όμως, είχε επιτραπεί η ελεύθερη αγοραπωλησία των περισσότερων εκ των ανωτέρω προϊόντων. J.M. Letiche (επιμ.), *A History of Russian Economic Thought, 9th through 18th Centuries*, Berkeley και Los Angeles, 1964, σ. 261.

με μυστικότητα. Ως εκ τούτου, δεν θα περίμενε κανείς παρά ελάχιστες σχετικές αναφορές στα έγγραφα που φυλάσσονται στα κρατικά αρχεία. Κι όμως, οι μνείες για το λαθραίο εμπόριο των Ρωμιών είναι πολλές. Αναφορές υπάρχουν ήδη από τον 17^ο αιώνα. Σε *Γράμματα* η οποία στάλθηκε στον Βοεβόδα του Σεβσκ Β. Ν. Πανίν, στις 5 Αυγούστου του 1674, αναγράφεται:

[...] οι Γραικοί οι οποίοι ταξιδεύουν στη Μόσχα, μέσω του Σεβσκ και του Πουτίβλ, αποφεύγοντας τα τελωνεία, περνούν λαθραία πολλά αγαθά.⁶⁸

Στη νομοθεσία του κράτους της Μοσχοβίας του 1677 επιβεβαιώνεται το πρόβλημα (πρόβλημα σύμφωνα βεβαίως με την οπτική του κράτους) αυτών που εμπορεύονταν, αποφεύγοντας τις πόλεις, για να μην πληρώσουν φόρους.⁶⁹ Σημειώθηκε προηγουμένως η περίπτωση του Δημήτρη Κωνσταντίνου που εμπορευόταν σαμούρια μεταξύ Σιβηρίας, Μπουχάρας και Κίνας, χωρίς να του έχουν χορηγηθεί τα κατάλληλα έγγραφα· ο έμπορος εν τέλει συνελήφθη το 1685 από τις ρωσικές αρχές.⁷⁰ Το 1692 πάλι, ορισμένοι Ρωμιοί ομολόγησαν πως πολλοί απ' αυτούς μετέφεραν άλογα της Γερμανίας, της Βλαχίας και της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας στη Μόσχα όπου και τα πωλούσαν λαθραία, χωρίς την πληρωμή οποιουδήποτε φόρου.⁷¹

Σώζονται επίσης μνείες από το 1701 για Ρωμιούς που προσπαθούσαν να αποφύγουν τα τελωνεία, επειδή μετέφεραν σκλάβους στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Ο Μιχαήλ Σομπάκιν, ένας αξιωματούχος του ρωσικού κράτους, συνέταξε την ακόλουθη αναφορά στον Πέτρο Α'. Καθώς περιέχει στιγμιότυπα από τη ζωή στα σύνορα, αξίζει να παρατεθεί ολόκληρη:

⁶⁸ «Воевода» δηλαδή κυβερνήτης κάποιας πόλεως ή περιοχής. Е.М. Подградская, *Экономические связи Молдавского княжества [...]*, 1980, σ. 102.

Το ίδιο έτος, ένας Γερμανός περιηγητής αναφέρεται στο λαθραίο εμπόριο ρήου: «Και παρ' όλο που το εμπόριο ραβεντιού αποτελεί τσαρικό μονοπώλιο και σε κανέναν έμπορο δεν επιτρέπεται να το εμπορεύεται, το χειμώνα περνάνε λαθραία πολύ ραβέντι και το πουλάνε σε ανέλεγκτες τιμές». Иоганн Филипп Кильбургер, *Краткое известие о русской торговле, как она производилась в 1674г. вывозными и привозными товарами по всей России*, Б.Г. Курц (μτφ.), Κίεβο, 1915, σ. 106.

⁶⁹ «Οι Γραικοί που έρχονται εμπορεύονται στις εμποροπανηγύρεις, εκεί όπου δε χρειάζεται να πληρώνουν τελωνιακούς φόρους, ενώ στο Πουτίβλ δεν πηγαίνουν, για να μην πληρώσουν δασμούς. Οι Ρώσοι έμποροι που γνωρίζουν για το αφορολόγητο εμπόριο των Γραικών προσπερνούν με τα εμπορεύματά τους τις πόλεις και πηγαίνουν στις εμποροπανηγύρεις αυτές όπου εμπορεύονται επίσης άνευ πληρωμής φόρων. Ως εκ τούτου, δεν γίνεται κανονική συγκομιδή δασμών [...]». ПСЗ, συλλογή 1^η, τόμος 2^{ος}, αρ. 693, σ. 104, Μάιος 28, 1677.

⁷⁰ Ευχαριστώ την Έρικα Μόναχαν που μου επισήμανε την περίπτωση αυτή. Βρίσκεται στο РГАДА, ф. 214, *Сибирский приказ*, 1685, ст. 935, ф. 61. Για την ανάμιξη Ρωμιών στο λαθραίο εμπόριο ασημιού με την Κίνα, βλ. РГАДА, ф. 151, оп. 1, д. 48, фф. 14^η, 18^η, 151.

⁷¹ Е.М. Подградская, *Экономические связи Молдавского [...]*, 1980, σ. 57. Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με το πως οι Ρωμιοί απέφευγαν τα τελωνεία, ήδη από τον 17^ο αιώνα, βλ. Кость Харлампович, *Нарис V. Ніженські греки ў торгівля [...]*, 1999, σ. 116.

Αξιότιμε Κύριε, πέρυσι, στις 18 Νοεμβρίου του 1701, κατά τη διαταγή σας, εγώ, ο δούλος σας, παρευρισκόμενος στο Περεγιασλάβ, έπρεπε να προσέχω να μην περνούν τα σύνορα οι αιχμάλωτοι, οι ερχόμενοι από τα σύνορα της Λιθουανίας, τους οποίους πουλάνε οι Τσερκάσσιοι στους Γραικούς και τους οποίους οι Γραικοί μεταφέρουν αιχμάλωτους στο εξωτερικό. Έπρεπε να τους σταματάω, να τους κατάσχω και να σου γράφω, αξιότιμε Κύριέ μου, για κάθε τέτοια περίπτωση απευθείας στη Μόσχα.

Και φέτος, στις 10 Ιουνίου του 1702, πέρασε δια του Περεγιασλάβ ένα караβάνι Γραικών με τα αγαθά τους με προορισμό το Τσαργκράντ. Στο караβάνι αυτό ένας Γραικός, ονόματι Γιούρη Κυρίλοβ, μετέφερε κρυμμένη στην άμαξα ανάμεσα στα εμπορεύματα μία κοπέλα από τους Τσουχόνους, ονόματι Εύα· με τη βοήθεια του στρατιώτη Ομπράμ Νικήφοροβ και με την οδηγία μου, του δούλου σας, στο πέρασμα Τερεχτεμίρ απελευθερώθηκε η κοπέλα αυτή και φυλάχθηκε στο Περεγιασλάβ, ως διατάξατε, Μεγάλε Βασιλιά, ενώ ο Γραικός αυτός συνέχισε το ταξίδι του στο Τσαργκράντ.

Και ο Γραικός αυτός στην αναφορά του διαμαρτυρήθηκε ότι την κοπέλα αυτή την αγόρασε στο Μίργκοροντ από έναν Εκατοντάρχη για σαράντα τάλληρα, αλλά δεν είχε μαζί του καμία γραπτή απόδειξη.

Και πάλι φέτος, στις 11 Ιουνίου, ήρθε εδώ από το εξωτερικό, από την Κορσούν, ένας αστός, ονόματι Βασίλειος Ζντάνοβ, για εμπόριο στην εμποροπανήγυρη και μου διηγήθηκε εμένα, του δούλου σας, ως αυτόπτης μάρτυρας, ότι **κάποιοι Γραικοί πήγαιναν στο Τσαργκράντ, μέσω του ποταμού Δνείπερου, μεταφέροντας επτά αιχμαλώτους.**

Οι ίδιοι οι Γραικοί του είπαν πως τέσσερις απ' αυτούς τους αγόρασαν και άλλους τρεις τους βρήκαν στην Ουκρανία και τους έπεισαν να πάνε μαζί τους. Και την ίδια μέρα, Κύριέ μου, εγώ, ο δούλος σας, είχα πάρει είδηση από τον Γραικό Νικόλαο Αρκουδοχέστη και τον Βούλγαρο Μάρκο Ιβανόβ ότι τη νύχτα **ένας Αρμένιος από τη Βλαχία πέρασε λαθραία μία κοπέλα με το όνομα Τσουχόνκα, μέσω του Δνείπερου, παρακάμπτοντας το πέρασμα, με τη βοήθεια του Εκατοντάρχη του Περεγιασλάβ.**

Και συνεχίζει:

Και στην εποχή μας, Κύριέ μου, **πολλοί, Γραικοί, Αρμένιοι, Βλάχοι και Εβραίοι, περνούν με τα караβάνια τους τόσο από το Τσαργκράντ στην Ουκρανία, όσο και στο Τσαργκράντ μέσω Περεγιασλάβ, παρακάμπτοντας το Κίεβο και λαθραία περνούν ό,τι θέλουν, ενώ εγώ, ο δούλος**

σας, χωρίς τη διαταγή σας, Μεγάλε Βασιλέα, δεν δικαιούμαι να οργανώσω φυλάκια, ούτε στο πέρασμα Τερεχτεμίρ, ούτε σε άλλα κοντινά σημεία, αναμένω γι' αυτό διαταγή σας.⁷²

Οι Ρωμιοί Διαμαντής και Πέτρος, αμφότεροι από το Βουκουρέστι, συνελήφθησαν από το ρωσικό κράτος, το 1712, με την κατηγορία πως προετοίμαζαν πολιτική δολοφονία, κατόπιν καταγγελίας του επίσης Ρωμιού Γεωργίου Γεράκη. Εδώ δεν ενδιαφέρει το πολιτικό σκέλος της υπόθεσης, αλλά οι πληροφορίες που αυτή προσφέρει για το εμπόριο. Ο Διαμαντής καταθέτει πως ο ίδιος:

[...] ξεκίνησε από το Βουκουρέστι για την Ουκρανία με τους συναδέλφους του, τον Πέτρο, τον Παύλο, τον Κωνσταντίνο και τον Γεώργιο, και δεν είχαν μαζί τους καθόλου εμπορεύματα, μόνο αντάλλαξαν τα λέβια τους με ρωσικά καπίκια στο Ιάσιο και έφτασαν στο Κίεβο με τα χρήματα αυτά, παρέα με δώδεκα άλλα άτομα. Και από το Κίεβο αναχώρησαν για τη Νίζνα και έφτασαν στη Νίζνα παραμονές των Αποκριών, έχοντας μαζί τους μιάμισυ χιλιάδα ρούβλια και κάτι φτηνά εμπορεύματα.

Και από το Βουκουρέστι ξεκίνησαν αυτοί χωρίς καμία άδεια, αφού κατά την παλιά συνήθεια ποτέ δεν έπαιρναν άδεια. Και δεν παρουσιάστηκαν στον Βασιλέα, παρ' όλο που στο παρελθόν αυτός [ο Διαμαντής] είχε περάσει τρεις φορές από τη Μόσχα όπου είχε μείνει πέντε ή έξι εβδομάδες. Με την αφορμή αυτή έστειλε γράμμα ο Θεόδωρος Κορμπ στον ανηψιό του, ενώ με τα χρήματα που είχε πάνω του [ο Διαμαντής] ήθελε να πάει στην εμποροπανήγυρη στη Μπάρζκα.⁷³

Όταν συνελήφθησαν οι άμοιροι αυτοί έμποροι, οι ρωσικές αρχές έψαξαν τα περιεχόμενα των σεντουκιών τους και ξεκίνησαν έρευνα για τα χρηματικά ποσά που εκείνοι κόμιζαν. Άρχισαν όμως να καταφτάνουν μια σειρά εγγράφων από άλλους Ρωμιούς της Νίζνας σχετικά με τα ποσά αυτά:

Κατά τη διάρκεια της έρευνας της υπόθεσης των συλληφθέντων εκείνων Γραικών, ο αυλικός σύμβουλος Σάββα Ραγκουζίνσκι παρουσίασε τα γράμματα άλλων Γραικών, κατοίκων της Νίζνας που έλαβε στις 12 Μαρτίου του τρεχούμενου έτους [...]:

⁷² Н.Б., «Покупка греками на Украине 'девок чухонок'», *Киевская Старина*, έτος δωδέκατο, τόμος XLII (42), 1893, σσ. 440-441.

«Ο δούλος σας» αποτελεί μετάφραση του «холопу твоему»· «Εκατοντάρχης» του «сотник»· «αστός» του «мещанин»· «κύριέ μου» του «государь». Τσερκάσσοι στη ορολογία της Μοσχοβίας του 17^{ου} αιώνα ήταν οι Κοζάκοι. Οι Τσουχόνιοι ήταν φινλανδικής ή εσθονικής καταγωγής. Δεν μπόρεσα να εντοπίσω την ακριβή θέση του περάσματος «Τερεχτεμίρ».

Για περισσότερα, όσον αφορά το δουλεμπόριο, βλ. III.7.

⁷³ РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 5, 1712, ф. 13^ν. «Την παραμονή των Αποκριών» είναι μετάφραση του «пред масленицею»· «χωρίς καμία άδεια» του «и пасу у них нет». «[...] στη Μπάρζκα» είναι μετάφραση του «в Барзку». Δεν έχω εντοπίσει τέτοια πόλη εντός της Ρωσίας. Η πόλη «Μπάρζκα» βρίσκεται δυτικά του Αβοβ. Ίσως ο Διαμαντής να αναφέρεται στο τελικό του προορισμό, εκτός Ρωσικής Αυτοκρατορίας.

1. Από τον Γρηγόριο Πετρόβ που έμενε στο ίδιο διαμέρισμα με τον Διαμαντή και ο οποίος αγνοούσε την υπόθεση και τι είχε συμβεί σε εκείνον και επιπλέον, μην έχοντας δικό του σεντούκι, έβαλε τα χρήματά του στο σεντούκι του Διαμαντή και το άφησε στην εκκλησία των Γραικών για φύλαξη. Και το ποσό του ήταν – 1305

2. Από τον Κωνσταντίνο Μανουήλοβ που και αυτός, για τον ίδιο λόγο με τον Γρηγόριο, έβαλε τα χρήματά του στο σεντούκι του Διαμάντη – 800

3. Από τον Πονατσιόκ [sic!] που επίσης με τον ίδιο τρόπο έβαλε χρήματα στο σεντούκι του Γραικού Πέτρου – 2500

Έτσι, σύμφωνα με τα γράμματα των άλλων αυτών Γραικών, το συνολικό ποσό ήταν – 4605. Και μέσω των επιστολών τους, οι τρεις Γραικοί ζητούσαν από τον Σάββα Ραγκουζίνσκι συνηγορία, προκειμένου να μη χαθούν τα χρήματα αυτά, αλλά να τους επιστραφούν.

Παραδόξως, οι αιτήσεις αυτών των Ρωμιών της Νίζνας έγιναν πλήρως αποδεκτές από τις ρωσικές αρχές. Όπως αναφέρεται στη συνέχεια:

Στις 30 Ιουνίου του 1712, κατά το γράμμα του κρατικού καγκελαρίου, ιππότη, δούκα Γαβριήλ Ιβάνοβιτς Γκολόβκιν, υπαγορεύτηκε να χορηγηθεί το ποσό των τεσσερισήμισυ χιλιάδων από το *Πρικάζ* στον κύριο Σάββα Ραγκουζίνσκι για την αποστολή των χρημάτων αυτών στους Γραικούς – κατοίκους της Νίζνας, στον Γεώργιο Πετρόβ και τους συναδέλφους του ως αποζημίωση.⁷⁴

Τα χωρία αυτά παρουσιάζουν εξαιρετικό ενδιαφέρον, κυρίως διότι αποδεικνύουν πως το λαθραίο εμπόριο ήταν άμεσα συνδεδεμένο με το νόμιμο. Ο Διαμαντής και ο Πέτρος έχαιραν εξαιρετικά στενών εμπορικών σχέσεων με πολλούς Ρωμιούς της Αδελφότητας της Νίζνας. Τα χρηματικά ποσά που χειρίζονταν ήταν μεγάλα και διέθεταν διασυνδέσεις με υψηλά ιστάμενους, για παράδειγμα με τον Πατριάρχη Ιεροσολύμων Χρυσάνθο.⁷⁵ Και παρ' ότι ταξίδευαν επανειλημμένα στη Μόσχα με πληθώρα συνοδών, ο Διαμαντής ομολογεί, σαν να ήταν το πλέον φυσιολογικό: «δεν έχουν καμία άδεια, αφού κατά την παλιά τους συνήθεια

⁷⁴ РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 10, 1718, фф. 1-3.

«Αυλικός σύμβουλος» είναι μετάφραση του «надворный советник». Ο «надворный советник» ήταν κρατικός υπάλληλος έβδομης κατηγορίας. «Κρατικού καγκελαρίου, ιππότη, κόμη Γαβριήλ Ιβάνοβιτς Γκολόβκιν» είναι μετάφραση του «Государственного канцлера и кавалера графа Гаврила Ивановича Головкина». Στα ρωσικά το όνομα του εμπόρου που αναφέρεται είναι «Поначиок». Το ρωσικό χειρόγραφο αναφέρεται σε «Γρηγόριο Πετρόβ» σε μια περίπτωση και σε «Γεώργιο Πετρόβ» σε άλλη. Τα ποσά είναι σε ρούβλια.

⁷⁵ Ο Χρυσάνθος ως Πατριάρχης Ιεροσολύμων είχε ζητήσει την απελευθέρωσή τους. РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 5, 1712, фф. 1-2.

Για περισσότερα, βλ. III.8.

δεν έπαιρναν ποτέ καμία άδεια». ⁷⁶ Συνελήφθησαν λοιπόν, μόνο όταν τους κατέδωσε άλλος Ρωμιός για λόγους ανεξάρτητους από την εμπορική τους ιδιότητα.

Υπάρχουν βεβαίως αναφορές στο λαθραίο εμπόριο και αργότερα τον 18^ο αιώνα. Το 1723 η *Σύγκλητος* της Ρωσικής Αυτοκρατορίας επεξεργάζεται το θέμα της μεγάλης έκτασης λαθραίου εμπορίου στη Ρωσία, μια συζήτηση που επαναλαμβάνεται σε τακτά χρονικά διαστήματα κατά τη διάρκεια του αιώνα. ⁷⁷ Το 1732, αναφέρεται η περίπτωση του Ρωμιού Αναστάση Καμπουρλή (Κουμπουρλή;) που δήλωσε πως είχε μεταφέρει θυμίαμα από το Λβοβ, ενώ αυτό προερχόταν στην πραγματικότητα από την Κωνσταντινούπολη. Ο συγκεκριμένος έμπορος προσπαθούσε να αποφύγει την υποχρέωσή του να διαμείνει στο λοιμοκαθαριστήριο του Βασιλικού. ⁷⁸ Το 1742, διαβάζουμε για τον Αντώνη Καραμαλή που εμπορευόταν ραβέντι λαθραία και για έναν άλλο Ρωμιό, τον Αφανάσι Νικίτιν, ο οποίος εμπορευόταν λαθραία ερμίνες, ραβέντι και άλλα. ⁷⁹ Στα πλαίσια έρευνας των ρωσικών αρχών για το λαθραίο εμπόριο το 1746, η Αδελφότητα των Ρωμιών της Νίζνας είχε απαντήσει στη σχετική ερώτηση πως οι έμποροι συχνά προσπερνούσαν τις πόλεις, για να αποφεύγουν τη φορολογία:

[...] δεν γνωρίζει η Γραικική Αδελφότητα πότε οι έμποροι έρχονται λαθραία και δεν υπάρχει τρόπος να βρεθούν πληροφορίες, αφού εκείνοι δεν είναι ακόμα επίσημα μέλη της Γραικικής κοινότητας, άρα δεν καταγράφονται στο μητρώο. ⁸⁰

Ιδιαίτερος δε όσον αφορά την πορεία μέσω Νεμίροβ, στην Πολωνία, η Αδελφότητα είχε συντάξει έγγραφο το 1747 με το οποίο δήλωνε:

[...] σ' εκείνον τον δρόμο όμως, υπάρχουν πολλά φυλάκια όπου οι Πολωνοί και οι Εβραίοι εισπράττουν δασμούς και πάντα στα φυλάκια αυτά μαζεύουν τόσα πολλά χρήματα από τους ταξιδιώτες, ώστε οι ταξιδεύοντες έμποροι υποφέρουν πολύ από αυτούς και αναγκαστικά ψάχνουν για πιο ελεύθερους δρόμους. ⁸¹

⁷⁶ РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 5, 1712, ф. 13^ν.

⁷⁷ Михаил Дмитриевич Чулков, *Историческое описание российской коммерции [...]*, τόμος 2^{ος}, βιβλίο 1^ο, Αγ. Πετρούπολη, 1786, σ. 98.

⁷⁸ Кость Харлампович, *Нарис V. Ніженські греки й торгівля [...]*, 1999, σ. 116.

⁷⁹ Кость Харлампович, *Нарис V. Ніженські греки й торгівля [...]*, 1999, σσ. 116-117.

⁸⁰ Кость Харлампович, *Нарис V. Ніженські греки й торгівля [...]*, 1999, σ. 93.

⁸¹ Кость Харлампович, *Нарис V. Ніженські греки й торгівля [...]*, 1999, σ. 94.

«Τελωνειακοί εισπράκτορες» είναι μετάφραση του «индукти», «υπάρχουν πολλά φυλάκια» του «митницах немалым числом», «δασμοί» του «митних денег» ή «митници».

Σε ορισμένες περιόδους, οι έμποροι απέφευγαν μέχρι και την κεντρική πόλη του Ιασίου, όπου η φορολογία ήταν ιδιαίτερα υψηλή.⁸² Το 1747 πάλι, αναφέρεται πως Ρωμιοί εμπορεύονταν λαθραία ρόη.⁸³ Το 1748, όταν ορισμένοι έμποροι από τη Βενετία ζήτησαν άδεια από το Ρώσο Πρέσβυ στην Κωνσταντινούπολη Νεπλιούεβ να εμπορευτούν στο Καζάν και στο Αστραχάν, εκείνος απάντησε πως δεν γνώριζε τα δικαιώματα των Ρωμιών που εμπορεύονταν στα μέρη αυτά. Πρόσθεσε όμως πως οι Ρωμιοί δεν θα έπρεπε να προχωρούν πέραν της Μικράς Ρωσίας, επειδή εμπορεύονταν λαθραία και μεταπωλούσαν τα προϊόντα τους λιανικά.⁸⁴

Λίγο αργότερα, το 1766, τελωνιακοί συνέλαβαν έναν άλλον Ρωμιό, τον έμπορο γουναρικών Γιούρη Αντωνίου, ο οποίος εμπορευόταν λαθραία «αφορολόγητα γούνινα εμπορεύματα πέρα από το Δνείπερο και το Σετς της Ζαπορόζιας».⁸⁵ Το 1769 αναφέρεται ένας Ρωμιός της Νίζνας, ο Ιβάν Βαλτσιστίνο, ο οποίος δρούσε από το 1727 (ήτοι 42 ολόκληρα χρόνια) στην Καζακία και τη Ρωσία, περνώντας μάλιστα από το Καζάν, τη Μόσχα και την Αγία Πετρούπολη, χωρίς να φέρει κανένα από τα απαιτούμενα έγγραφα.⁸⁶ Το 1769 αναφέρονται Ρωμιοί να ταξιδεύουν από τη Νίζνα χωρίς διαβατήρια, μαρτυρία αξιόπιστη, καθώς η απόκτηση διαβατηρίου τη συγκεκριμένη περίοδο ήταν ιδιαίτερα δύσκολη.⁸⁷ Επίσης, το 1773, ο Ρωμιός αρχιτέκτονας Ζαφίρ Σεμένοβ συνελήφθη από τις αρχές της Νίζνας, κατηγορούμενος ότι εμπορευόταν κυπριακό κρασί, χρησιμοποιώντας ψεύτικο όνομα για λόγους φοροδιαφυγής.⁸⁸

Όταν το πρόβλημα του λαθραίου εμπορίου συζητήθηκε στη *Σύγκλητο* το 1769, οι απόψεις συμφωνούσαν ότι το λαθρεμπόριο γίνεται «από τη μία πλευρά λόγω της πονηριάς των εμπόρων, και από την άλλη λόγω της πλεονεξίας των τελωνειακών υπαλλήλων» και κατέληξαν στο συμπέρασμα πως θα ήταν καλό η «ληστεία αυτή» να «μειωθεί» κατά το δυνατόν. Εν γνώσει της *Συγκλήτου* πάντως ήταν αδύνατο να «ξεριζωθεί» εντελώς.⁸⁹

⁸² Кость Харлампович, *Нарис V. Ніженські греки й торгівля [...]*, 1999, σ. 98.

⁸³ АВПРИ, ф. 2, оп. 6, том II, д. 4082, 1754-1758, фф. 46-46'.

⁸⁴ Кость Харлампович, *Нарис V. Ніженські греки й торгівля [...]*, 1999, σ. 132.

⁸⁵ ГАЧО, ф. 101, оп. 1, д. 2290, 1769-1770, ф. 2.

⁸⁶ Кость Харлампович, *Нарис V. Ніженські греки й торгівля [...]*, 1999, σ. 133.

⁸⁷ Костянтин Харлампович, *Нариси [...]*, 1929, σ. 72.

⁸⁸ Кость Харлампович, *Нарис V. Ніженські греки й торгівля [...]*, 1999, σ. 143.

Για περισσότερα, όσον αφορά τον Ζαφίρ (ή Ζαχάρη) Σεμένοβ, βλ. III.9.

⁸⁹ Н.Н. Фирсов, *Правительство и общество в их отношениях в царствование Екатерины II*, Казань, 1902, σ. 181.

Το εύρος του λαθραίου εμπορίου επιβεβαιώνεται και από τον Μιχαήλ Δημήτρεβιτς Τσουλκόβ, κορυφαίο αναλυτή του ρωσικού εμπορίου, στον ύστερο 18^ο αιώνα. Михаил Дмитриевич Чулков, *Историческое описание российской коммерции [...]*, τόμος 2^{ος}, βιβλίο 1^ο, Αγ. Πετρούπολη, 1786, σσ. 86, 98.

Όπως αποδεικνύουν – ενίοτε απροσδόκητα – οι πηγές, έμποροι μπορούσαν να εμπορεύονται λαθραία όχι μόνο στην ανοικτή στέπα της νότιας Καζακίας και τις περιοχές εκατέρωθεν του ποταμού Ντον αλλά και στις πιο κατοικημένες περιοχές του «Χετμανάτου». Η ίδια δυνατότητα φαίνεται πως υπήρχε και εντός της ίδιας της Ρωσίας, ακόμα και στη Μόσχα.

Το λαθραίο εμπόριο, άλλοτε εν γνώσει και άλλοτε εν αγνοία των τελωνιακών, είχε ποικίλες μορφές. Ρωμιοί μπορούσαν να αποκρύψουν τα πραγματικά τους στοιχεία, όπως έκανε ο Ζαφίρ Σεμένοβ που εμπορευόταν με ψευδώνυμο, ή μπορούσαν να αποκρύψουν την ποσότητα των αγαθών που κόμιζαν ή ακόμα να αποφύγουν εντελώς τους τελωνιακούς σταθμούς.⁹⁰ Θεωρείται λαθραίο, επειδή παρέκαμπτε τη νομοθεσία και τις νομοθετημένες ρυθμίσεις του κράτους. Αντί για φόρους στην κεντρική εξουσία, το λαθραίο εμπόριο πρόσφερε προσωπικό κέρδος στους αξιωματούχους των συνόρων και των επαρχιών και βεβαίως στους ίδιους τους εμπόρους.

Η έννοια του λαθραίου εμπορίου δεν ήταν όμως πάντοτε ξεκάθαρη. Από τη στιγμή που οι έμποροι δήλωναν μειωμένη αξία των προϊόντων που εμπορεύονταν, προκειμένου να εξοικονομήσουν τελωνιακούς δασμούς, η σχέση λαθραίου και νόμιμου εμπορίου ήταν κάθε άλλο παρά προσδιορισμένη. Πόσο έπρεπε να υποτιμήσει την αξία του εμπορεύματός του ο εκάστοτε έμπορος, για να θεωρηθεί πως εμπορευόταν λαθραία; Όπως σημείωσε, προς τα τέλη της περιόδου που εξετάζεται εδώ, ο τελωνιακός επιθεωρητής Πέτρος Σερμπάτσεβ:

[...] έχω παρατηρήσει πως οι Γραικοί δηλώνουν εξαιρετικά χαμηλή τιμή στο τελωνείο της Νίζνας για τα εξαγώγιμα γουναρικά τους. Πολλοί μάλιστα ισχυρίστηκαν πως οι Γραικοί παρανομούν, ενώ αυτοί επιμένουν πως δεν γνωρίζουν τους νόμους, επειδή δήθεν δεν κατέχουν τη ρωσική γλώσσα [...].

Για να αποκλείσει μελλοντικά τέτοιου είδους δικαιολογίες, ο Σερμπάτσεβ έδωσε εντολή στην Αδελφότητα να ενημερώσει διεξοδικά τους Ρωμιούς σχετικά με τη φορολόγηση των προϊόντων τους.⁹¹ Ο διαχωρισμός του λαθραίου από το νόμιμο εμπόριο δεν είναι όμως εύκολος, για έναν επιπλέον λόγο. Όπως φαίνεται στην περίπτωση του Διαμαντή (ο οποίος φυλακίστηκε, ενώ οι σερμαγιές με τις οποίες εμπορευόταν επιστράφηκαν στους δανειστές του), οι δύο αυτοί τρόποι εμπορίου αλληλεξαρτούνταν. Εμπορευόμενοι λοιπόν εν μέρει λαθραία εν μέρει νόμιμα, κάποιοι έμποροι μείωναν σημαντικά τον συνολικό εμπορικό κίνδυνο που οι ίδιοι αναλάμβαναν, κάτι που αφορούσε ταυτόχρονα τους επενδυτές με τους οποίους συνεργάζονταν.

⁹⁰ Кость Харлампович, *Нарис V. Ніженські греки й торгівля [...]*, 1999, σ. 143.

⁹¹ Στα ρωσικά: «надзиратель над таможенными сборами действительный статский советник Петр Щербачев». ГАЧО, ф. 101, оп. 1, д. 31, 1768, фф. 1-2'.

Δεδομένων των αναληθειών και των ψευδολογημάτων από εμπόρους και τελωνιακούς, είναι πρακτικά αδύνατο να υπολογιστεί η έκταση του λαθραίου εμπορίου· αυτό το είδος εμπορίου, άλλωστε, δεν συνοδεύεται από τεκμήρια. Παρ' όλα αυτά, το λαθραίο εμπόριο οφείλει να ληφθεί σοβαρά υπ' όψη. Το αντίθετο δεν θα αποτελούσε μόνο ένδειξη έλλειψης ιστορικής φαντασίας αλλά και σοβαρό ατόπημα για τον ερευνητή. Εστιάζοντας την προσοχή του στη νομοθετική δραστηριότητα του κράτους, ενδέχεται ο ερευνητής να θεωρήσει εσφαλμένα πως αυτό καταμετρούσε και ήλεγχε το σύνολο του εμπορίου, όταν στην πράξη ένα σημαντικό ποσοστό – ίσως πάνω από το μισό – παρέκαμπτε τον νόμο. Αντίστροφα όμως, η συνειδητοποίηση της πιθανής έκτασης του λαθραίου εμπορίου δεν αναιρεί τη σημασία του κράτους και της κρατικής νομοθεσίας. Η καθημερινότητα των εμπόρων, λαθραίων και μη, διαμορφωνόταν εν πολλοίς βάσει των ενεργειών των αρχών και της νομοθεσίας του κράτους. Όπως θα φανεί στη συνέχεια, αρχές και νομοθεσία αποτελούσαν, κατά περίπτωση, εμπόδιο ή και βοήθημα για τον εμπορευόμενο.⁹²

⁹² Για το λαθραίο εμπόριο στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, βλ. Bruce McGowan, *Economic Life in Ottoman Europe [...]*, 1981, σ. 12. Επίσης Deena R. Sadat, «Rumeli Ayanlari: the Eighteenth Century», *Journal of Modern History*, τόμος 44^{ος}, τεύχος 3^ο, 1972, σσ. 346-363, ιδ. σ. 349.

Το λαθραίο εμπόριο ήταν τόσο διαδεδομένο, ώστε σε ορισμένες περιπτώσεις οι οθωμανικές αρχές θεσμοθέτησαν τη θανατική ποινή, για να το περιορίσουν. Είναι χαρακτηριστικό πως ένας Ρωμιός της Κωνσταντινούπολης εξήγησε στον περιηγητή Σαρντίν πως έπρεπε να δωροδοκήσει τον «Ecrivin de vasseau» αλλιώς θα δήλωνε όλη την αξία των αντικειμένων που κόμιζε στις τελωνιακές αρχές. Johannes Chardin, *Voyages du Mr. Le Chevalier Chardin en Perse et Autres Lieux de L' Orient*, τόμος 1^{ος}, Άμστερνταμ, MDCCXI (1711), σ. 111.

Στην αρχή ενός ταξιδιού από τη Σταμπούλ προς την Πολωνία, στα τέλη της περιόδου, ο R.P. Joseph Boscovich ανέφερε: «Στην αρχή συναντήσαμε ένα γραϊκικό χωριό που το έλεγαν Καρατσλικιό. Είναι διαβόητοι για το λαθρεμπόριο εμπορευμάτων που μεταφέρουν από το αρχιπέλαγος οι Γραϊκοί· τα κουβαλάνε εκεί, επειδή το χωριό βρίσκεται εκτός της αρμοδιότητας του μεγάλου τελώνη της Κωνσταντινούπολης. Από εκεί τα μεταφέρουν λαθραία, λίγα λίγα, στην πρωτεύουσα». Βλ. R.P. Joseph Boscovich, *Journal d' un voyage de Constantinople en Pologne [...]*, 1772, σ. 21.

3.3 Κοζάκοι και Τάταροι

Πριν από οποιαδήποτε ανάλυση του ρόλου των αρχών και της κρατικής νομοθεσίας, αξίζει να σημειωθεί η συνάφεια της δράσης των παράνομων ληστών οι οποίοι σε πολλές περιπτώσεις ήταν Κοζάκοι ή Τάταροι και αυτής των εξουσιοδοτημένων από το κράτος τελωνιακών. Θα μπορούσε να ισχυριστεί κανείς ότι ληστές και τελωνιακοί ζούσαν ως παράσιτα σε βάρος των εμπόρων – σε ορισμένες περιπτώσεις όμως ληστές, τελωνιακοί και έμποροι υπήρξαν οι ίδιοι άνθρωποι.⁹³ Έτσι, παρ' ότι είναι αμφίβολο κατά πόσον η περιγραφή του Μιχαήλο Βασίλεβιτς ως «[...] υιού κλέφτη και σκύλας, παλιανθρώπου και απατεώνα» αντικατοπτρίζει τις πραγματικές προθέσεις του συγκεκριμένου κρατικού γραμματέα, είναι πιθανό πως υποδεικνύει τη συνάφεια της δράσης των παράνομων ληστών και αυτής των εξουσιοδοτημένων από το κράτος τελωνιακών.⁹⁴ Αυξάνοντας τον κίνδυνο του εμπορίου, η ληστεία και οι αυθαιρεσίες των τελωνιακών επιβάρυναν αμφότερες τους εμπόρους με επιπρόσθετα, απρόβλεπτα έξοδα.

Ληστές αναφέρονται παντού.⁹⁵ Ρωμιοί υπήρξαν θύματα ληστών το 1661 στο Περεγιασλάβ, άλλοι το 1691 στην περιοχή του Ντον,⁹⁶ άλλοι πάλι το 1706.⁹⁷ Ο ιερομόναχος Ιπόλυτος Βισένσκι, στις αρχές του αιώνα, αναφέρθηκε στο διάσημο Σέρβο κλέφτη Ιβάν Νοβάκ τον οποίο οι Οθωμανοί αδυνατούσαν να συλλάβουν.⁹⁸ Το 1711, ο Γεωργής Κωνσταντίνου και οι τρεις Ρωμιοί βοηθοί του έπεσαν θύματα ληστών, μεταφέροντας προϊόντα από την Καζακία στη Μόσχα.⁹⁹ Το 1744 με 1745, ο Ρωμιός της Νίζνας Απόστολος Κουρσάρ σκοτώθηκε από κλέφτες της Μακεδονίας· το 1747 ένας άλλος Ρωμιός έμπορος, ο Γιούρη Νικολάγιεβ,

⁹³ Για τη συνάφεια εμπορίου και ληστείας, βλ. В.Б. Перхавко, «Глава 1: Истоки предпринимательской деятельности в средневековой руси», А.В. Семенова (επιμ.), *История предпринимательства в России, книга первая, от средневековья до середины XIX века*, Μόσχα, 2000, σσ. 12-50, ιδ. σσ. 14-15.

⁹⁴ Η περιγραφή χρονολογείται το 1769 και μεταφράζει τις ρωσικές λέξεις, «сукиным и розбойним сином, плутом и лихоимцем». «Κρατικός γραμματέας» είναι μετάφραση του «писарь». Костянтин Харлампович, *Нариси [...]*, 1929, σ. 92.

⁹⁵ Η ληστεία ήταν το συνηθέστερο έγκλημα στη Ρωσία της εποχής του Πέτρου Α', βλ. Ivan Pososhkov, *The Book of Poverty and Wealth*, Α.Ρ. Vlasto και L.R. Lewitter (επιμ., μτφ.), Stanford, California, 1987, σ. 288.

⁹⁶ Кость Харлампович, *Нарис V. Ніженські греки й торгівля [...]*, 1999, σ. 88.

⁹⁷ Πρόκειται για караβάνι του Σάββα Ραγκουζίνσκι. Н.И. Павленко, *Птенцы гнезда петрова*, Μόσχα, 1994, σ. 338.

⁹⁸ Иеромонах Ипполит Вишенский, «Путешествие иеромонаха Ипполита Вишенского в Иерусалим, на Синай и Афон (1707-1709 гг.)», С.П. Розанов (επιμ.), *Православный Палестинский Сборник*, τεύχος 61°, Αγ. Πετρούπολη, 1914, σ. 11.

Για μια άλλη παρόμοια περίπτωση, βλ. РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 2, 1708, ф. 70^ο.

⁹⁹ РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 2, 1711, ф. 33.

Για ληστεία του Δημήτρη Κυρίλοβ κοντά στο Κίεβο, βλ. РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 13, 1712, ф. 2.

θανατώθηκε στη Μολδαβοβλαχία.¹⁰⁰ Το 1747 πάλι, δύο Ρωμιοί, ο Αναστάση Μαντσόβοϊ και ο Βελισάρι Ζέλτιεβ, έπεσαν θύματα ληστών εντός της ίδιας της Νίζνας.¹⁰¹

Αξίζει να αναφερθεί η περιγραφή μιας ληστείας Ρωμιού της Νίζνας, του Γεώργου Κουμτόγλου, ο οποίος ταξίδευε από τη Βενετία στο Ιάσιο, με τελικό προορισμό τη Νίζνα. Το μεσημέρι μιας Πέμπτης, 19 Σεπτέμβριο του 1773, με τον Κουμτόγλου και τη συνοδεία του να διασχίζει τα εδάφη της Μολδαβίας «[...] με άγοιάτες Μολδοβάνους τρίς κέ άμάξια τρία πρὸς τέσερα ἄλογα τὸ καθὲν [...]», εμφανίστηκαν οι ληστές:

[...] περπατόντας εἰς τὴν στράτα ἀπὸ ἕνα λόγγκον ὀνομαζόμενον Λουνκαμάρε τὴν ἴδιαν ὄραν μᾶς ἀπίντισαν ὀκτὸ κλέπτες καβάλα ἀρματομένι τόπια· τριπεζέβοντας ἀπὰ τὰ ἄλογά τοὺς μᾶς ἔσταμάτισαν κὲ μᾶς ἐκατέβασεν ἀπὸ τὰ ἀμάξια κὲ πρότον ἔπιασεν ἐμένα κὲ με ἐξεγίμνοσαν λαμβάνοντας τὸ κεμέρι μου με τὴ φλόρια ὅπου ἴτον τοῦ ἀριθμοῦ 78: τὰ μὲν 50 ὠλανδέζικα, τὰ δὲ 28 βασιλικά εἶτα με ἔδεσαν φοβρίζοντας με νὰ με σκοτόσουν διὰ νὰ τοὺς φανερόσο κὲ ἄλα ἄσπρα [...].

Ὀντως, απεδείχθη τυχερός ο Κουμτόγλου που δεν τον σκότωσαν. Άλλοι ἔμποροι οι οποίοι επίσης υπήρξαν θύματα ληστών την ίδια μέρα επιβεβαίωσαν πως είχαν πράγματι συμβεί τέτοια περιστατικά στην περιοχή.¹⁰²

Αλλού, υπάρχει αναφορά σε Ρωμιό ληστή: ο Γιούρη Χριστοφόροβ ο οποίος έκλεβε ἄλογα στην περιοχή του Ντον με έναν Τάταρο συνέταιρο. Οι δύο τους στάλθηκαν το 1702 στη Σιβηρία «σε ισόβια κάθαρση».¹⁰³ Οι κίνδυνοι της ληστείας βέβαια δεν περιορίζονταν στην επαρχία. Ο Κοσμάς Κυρίλοβ κατηγορήσε – το 1708 στη Μόσχα – τον Ρωμιό Λεονή του Κωνσταντίνου πως του είχε κλέψει το ἄλογό του, αξίας τριάντα πέντε ρουβλιών.¹⁰⁴ Ο Λεονής με τη σειρά του, το 1711, μαζί με τον Ρωμιό Κωνσταντίνο Βατατζή, κατέθεσε πως, επιστρέφοντας από κάλεσμα, του επιτέθηκαν ληστές στο Κιτάι Γκόροντ, στο κέντρο της Μόσχας, επίθεση που του κόστισε, μεταξύ άλλων, ένα ρολόι τσέπης, γερμανικής κατασκευής, αξίας είκοσι πέντε ρουβλιών.¹⁰⁵ Λίγα μόλις χρόνια αργότερα, αναφέρεται ἄλλη επίθεση σε ἔμπορο, περίπου στο ίδιο σημείο, απέναντι από το *Ικόνι Ριάντ*, το Σοκάκι των Εικόνων (όπου γινόταν το εμπόριο εικόνων), δίπλα δηλαδή στις μονές όπου

¹⁰⁰ Кость Харлампович, *Нарис V. Ніженські греки й торгівля [...]*, 1999, σ. 113.

¹⁰¹ Г.А. Максимович, *Выборы и наказания в Малороссии в Законодательную Коммиссию 1767*, Νίζνα, 1917, μέρος 1^ο, σ. 207.

¹⁰² ГАЧО, ф. 101, оп. 1, д. 4280, 1774, фф. 1-1^ν.

¹⁰³ РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 18, 1702, ф. 1.

¹⁰⁴ Απ' ότι φαίνεται ψευδώς. РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 14, 1718, фф. 3, 14.

¹⁰⁵ РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 27, 1712, ф. 1.

διέμεναν οι Ρωμιοί.¹⁰⁶ Όπως φαίνεται από τις συνεχείς αναφορές η βία ήταν πανταχού παρούσα· συν τοις άλλοις, αποτελούσε και βασική μέθοδο για την επίλυση διαφορών μεταξύ των ιδίων των Ρωμιών.¹⁰⁷

Από τη σκοπιά των Ρωμιών εμπόρων θα ήταν δύσκολο να γίνει κάποια διάκριση μεταξύ των Κοζάκων που κατοικούσαν εκτός των πλαισίων του «Χετμανάτου», στις περιοχές της Ζαπορόζιας και αλλού στην Καζακία καθώς και στις εκβολές του Ντον, και των ληστών. Οποσδήποτε αυτοί οι Κοζάκοι δεν ήταν λιγότερο επικίνδυνοι για τους Ρωμιούς: λεηλατούσαν τα караβάνια τους, αυξάνοντας κατά πολύ τους κινδύνους αλλά και το συνολικό κόστος του ταξιδιού.¹⁰⁸ Οι λεηλασίες τους δεν περιορίζονταν στις περιοχές της Ζαπορόζιας. Αντιθέτως, εκτείνονταν σε μεγάλη ακτίνα, από το Αστραχάν έως την Πολωνία και από την Βλαχία έως την Κριμαία.¹⁰⁹ Το 1703, Κοζάκοι της Ζαπορόζιας δικαιολόγησαν την «ήπια» λεηλασία ενός караβανιού Ρωμιών στον απεσταλμένο του Τσάρου:

Αν και πήραν ένα μικρό μέρος από τα εμπορεύματα για τον κόπο τους, δεν σκότωσαν κανένα Γραικό.¹¹⁰

Ο Ρωμιός έμπορος Σάββας Θεόδωροβ που ταξίδεψε το 1710 στη Μόσχα αναφέρει:

[...] στο Ιάσιο άκουσε ότι κάτω απ' τον Δνείπερο, μεταξύ Τσερκάσι και Νεμίροβ, γινόταν ληστείες από τους Κοζάκους του Ντον οι οποίοι, πριν από την άφιξή του στο Ιάσιο, συνέτριψαν Γραικούς εμπόρους που πορεύονταν από το Τσαργκράντ προς την εμποροπανήγυρη της Νίζνας.¹¹¹

Οι ιερομόναχοι Σίλβεστρος και Νικοντίμ (στα ελληνικά Νικόδημος) που ξεκίνησαν για τα Ιεροσόλυμα το 1722 αναγκάστηκαν να πληρώσουν τέσσερις έφιππους, για να τους προστατεύσουν από τυχόν Κοζάκους που θα εμφανίζονταν στη διαδρομή από το Νεμίροβ στο Σορόκα.¹¹² Έγγραφο της Αδελφότητας των Ρωμιών της Νίζνας προσφέρει άλλο παράδειγμα των κινδύνων που διέτρεχαν οι Ρωμιοί από τους Κοζάκους:

¹⁰⁶ РГАДА, ф. 158, кн. 7, 1713, ф. 18.

¹⁰⁷ Βλ., παραδείγματος χάριν, РГАДА, ф. 158, кн. 7, 1713, фф. 7^ο, 11-11^ο.

¹⁰⁸ Βλ. ως παράδειγμα την περίπτωση των Ρωμιών Χριστόφορου Γεωργίου, Ράλλη Ιωάννου και Γεώργιο Ιωάννου, στο РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 4, 1703, фф. 1-47.

Το 1693, ο Χατμάνος Μαζέπας έγραψε στον Πέτρο Α' για τη ληστεία κάποιων Ρωμιών από Κοζάκους. Н.К. Сторожевский, *Нежинские Греки*, Κίεβο, 1863, σ. 7.

¹⁰⁹ Για τη λεηλασία μέχρι και εργοστασίων (заводы), βλ. Михаил Дмитриевич Чулков, *Историческое описание российской коммерции [...]*, τόμος 2^{ος}, βιβλίο 1^ο, Αγ. Πετρούπολη, 1786, σ. 64.

¹¹⁰ РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 4, 1703, ф. 6^ο.

¹¹¹ «μεταξύ του Τσερκάσι και τον Νεμίροβ» είναι μετάφραση του «между Цекавки и Немирова», χωρίς να είναι απολύτως σίγουρο ότι η αναφορά είναι στο Τσερκάσι. РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 12, 1710, ф. 1.

¹¹² Кость Харлампович, *Нарис V. Ніженські греки й торгівля [...]*, 1999, σ. 113.

[...] ὅτι εἰς τοὺς 1735 χρόνων τῆς ζαπορόζας ἢ καζάκου Σάβας Τζαλοῦ μὲ τοὺς συντρόφους, ὄντας ἦταν εἰς τῆς λεχείας τὸν τόπον μὲ σύμφωνην καποιονῶν ποδάνον, ἐκαμνὲν πολὲς διαγουμοίεσ καὶ ἀφανιζμοὺς, καὶ τότεσ [σβησμένο...] τῶπισεν τίς τῆς μακαιδόνης τοὺς [πρα]ματευτᾶδες ρομέουσ Γεώργιο [...] Θεοδόσιον Σῖατῆ μὲ τοὺς συντρόφους καὶ σηντρόφη εἰς τὴν δουλιὰ τὰ ὀνόματα φανερομένα, Κονστάντης Σῖατῆς, Θεωδόσης Δημιτρίου, Κόστας Σαβάση, Χρηστόφορος τοῦ Παπᾶ, Γιάννης τοῦ Ἀθανάση εἰς τοὺς ὁποίους ἐπήραν παράνω ἀπὸ τὲς 30,000 ρούμπλια γουναρικῶν καὶ λίπα πράγματα, ἀπὸ τὸ ὁποίων αὐτὴ ἦλθαν εἶσε μεγάλον ἀφανηζμὸν καὶ πτόχιαν [...].¹¹³

Το 1757, Κοζάκοι σκότωσαν δεκαἑξὶ Ρωμιούς εμπόρους κοντὰ στον ποταμὸ Σινίτσα.¹¹⁴ Το 1769, ο εβδομηντᾶχρονος νέοεγκαταστημένος Ρωμιός της Νίζνας Ιωάννης Χριστοῦ ο οποίος εἶχε καταγωγή ἀπὸ τη Βάρνα αναφέρει πως του εἶχαν επιτεθεῖ Κοζάκοι μεταξύ του Ιασίου καὶ του Βουκουρεστίου οἱ ὁποῖοι του εἶχαν κλέψει περισσότερα ἀπὸ δύο χιλιάδες εκατὸ ρούβλια.¹¹⁵ Το ἴδιο ἔτος, ο Δημήτρης Μισίωκας καὶ οἱ συντάριοί του ἐπάθαν «ἀρκετὶν ζιμίαν τὸ ὁποῖον εἶναι γνωστὸν εἰς πολλοὺς», ὅταν, ὅπως σημειώνουν, «πάλι μας ἀπάτισαν ἢ ζαποσιζιάνη».¹¹⁶ Δεν θα ἦταν δύσκολο νὰ αναφερθοῦν πολλὰ ἀκόμα παραδείγματα τέτοιων περιστατικῶν.

Στους κινδύνους, ἐκτὸς ἀπὸ τη δράση των Κοζάκων της Ζαπορόζιας καὶ του Ντον, πρέπει νὰ συγκαταλεχθεῖ καὶ αὐτὴ των ἄλλων νομαδικῶν πληθυσμῶν της ευρύτερης περιοχῆς της Καζακίας, παραδείγματος χάριν των Καλμούχων.¹¹⁷ Το 1722, Καλμούχοι καὶ Κοζάκοι ἐπιτέθηκαν ἀπὸ κοινού σε εμπόρους που ταξίδευαν ἀπὸ τὴν πόλη Καράς της Κριμαίας.¹¹⁸ Στὴν Τσερκεσία δε τὸ φαινόμενο της ληστείας ἦταν τόσο διαδεδομένο, ὥστε ο

Για λεηλασίες ἀπὸ Κοζάκους το 1722, βλ. АВПРИ, φ. 89, οπ. 1, д. 13, 1722, φ. 1.

¹¹³ ГАЧО, φ. 101, οπ. 1, д. 4226, 1734, φ. 42.

¹¹⁴ Кость Харлампович, *Нарис V. Ніженські греки й торгівля [...]*, 1999, σ. 113.

Για διάφορες ἐπιδρομές Κοζάκων ἀπὸ το 1750 καὶ μετέπειτα, βλ. Alexandre Bennigsen, Pertev Naili Boratav, Dilek Desai, Chantal Lemercier-Quelquejaye, *Le Khanat de Crimée [...]*, 1978, σσ. 223, 231-233.

¹¹⁵ ГАЧО, φ. 101, οπ. 1, д. 1077, 1769, φ. 1. Ο Ιωάννης Χριστοῦ αναφέρεται σε Γαϊνταμάκουσ «Γαϊδαмаки», ἐπαναστάτες ἢ ληστές, στὴν πολωνικὴ δεξιὰ ὄχθη του Δνεπέρου.

¹¹⁶ ГАЧО, φ. 101, οπ. 1, д. 4232, 1769, φ. 5.

¹¹⁷ Βλ. Don B. Yaroshevski, «Attitudes towards the nomads of the Russian Empire Under Catherine the Great», A.G. Cross, G.S. Smith (ἐπιμ.), *Literature, Lives, and Legality in Catherine's Russia*, Astra Press, Nottingham, 1994, σσ. 15-25, ἰδ. σ. 20.

¹¹⁸ АВПРИ, φ. 89, οπ. 1, д. 13, 1722, φφ. 7-8.

Για τοὺς νομάδες, βλ. A. de la Motraye, *Travels through Europe [...]*, τόμος 2^{ος}, Λονδίνο, 1723, σ. 21.

Γ. Κωνσταντίνου, γράφοντας το 1759, έφτασε στο σημείο να ισχυριστεί πως η περιοχή δεν υπόκειτο σε κανένα βασίλειο, διότι οι κάτοικοί της ήταν όλοι κλέφτες.¹¹⁹

Σε τελική ανάλυση, είναι δύσκολο να διακρίνει κανείς διαφορά μεταξύ των λεηλασιών των Κοζάκων και της δράσης των ληστών στα Ουκρανικά εδάφη τον 18^ο αιώνα. Άλλωστε, τόσο οι ληστές της περιοχής όσο και οι Γαϊνταμάκοι, επαναστάτες εναντίον των Πολωνών που δρούσαν στη δεξιά (δυτική) όχθη του Δνειπέρου, δεν ήταν παρά Κοζάκοι, κατά βάση Κοζάκοι της Ζαποροζίας ενώ «Γαϊνταμάκος» στη διάλεκτο των Οθωμανών της περιοχής σήμαινε ληστής.¹²⁰

Παρόμοιο κίνδυνο αποτελούσαν οι Τάταροι, ιδιαίτερος κατά το πρώτο ήμισυ του 18^ο αιώνα και σε περιόδους πολέμου. Πλήθος πηγών αναφέρουν τις σχεδόν ετήσιες επιδρομές των Τατάρων από το 1468 μέχρι και τις αρχές του 18^ο αιώνα ή τις συνεχείς, μικρότερες επιδρομές προς άγρια σκλάβων και άλλης λείας στην Καζακία, την Πολωνία, τη Μολδαβοβλαχία και τη Νότια Ρωσία.¹²¹ Μέχρι και την εποχή του Πέτρου Α΄, οι Μοσχοβίτες πλήρωναν στους Τατάρους το διόλου ευκαταφρόνητο ποσό των εξήντα χιλιάδων ρουβλιών ετησίως, προσπαθώντας να αποτρέψουν έτσι τις υπερβολικές λεηλασίες βαθύτερα στην ενδοχώρα της επικράτειας.¹²² Ο Βαρόνος Αυγουστίνος Μαϊερμπέργκ σχολίασε το 1661 τις συνέπειες στο εμπόριο από το φόβο των λεηλασιών:

¹¹⁹ Άνομοι άρα άναρχοι. Γ. Κωνσταντίνου, *Παγκόσμιος Ίστορία τής Οίκουμένης [...]* νυν τὸ πρῶτον συλλεχθεῖσα ἐκ τῶν ἀκριβεστέρων ἱστορικῶν ἀγγλογαλλοῖταλικῶν, καὶ εἰς φῶς ἀχθείσα εἰς τὴν ἡμετέραν ἀπλὴν διάλεκτον παρὰ Γεωργίου Κωνσταντίνου ἐξ Ἰωαννίνων [...], Τόμος Πρῶτος, Περιέχων τὸ Βασίλειον τής Μεγάλης Ρουσίας ἤτοι Μοσχοβίας, Παρὰ Ἀντωνίῳ τῷ Ζάπα, 1759, σ. 215.

¹²⁰ Ὅπως σημείωσε ο αξιωματοῦχος του ρωσικοῦ στρατοῦ von Manstein: «Ὀλη ἡ χώρα εἶναι στὴν πραγματικότητα στὸ ἔλεος τῶν κλεφτῶν καὶ τῶν ἀπατεῶνων που τὴν κατακυριεύουν καὶ ζοῦν χάριν διαρπαγῶν καὶ μόνο, τόσο στὴν εἰρήνη ὅσο καὶ στὸν πόλεμο. Οἱ Γαϊνταμάκοι που λυμαινόνται τὴν Πολωνία δὲν εἶναι ἄλλοι ἀπὸ δαῦτους τοὺς Κοζάκους τῆς Ζαποροζίας. Ἡ αὐλὴ τῆς Ρωσίας ὄχι μόνο δὲν εἶναι σὲ θέση νὰ ἐμποδίσει τὶς ἀλλεπάλληλες ἐπιδρομὲς τοὺς, ἀλλὰ εἶναι υποχρεωμένη νὰ ἔχει καλὲς σχέσεις μαζί τους, ἐπειδὴ φοβάται μὴν τυχόν ἀλλάξουν στρατόπεδο». Général de Manstein, *Mémoires Historiques et Militaires sur la Russie*, τόμος 1^{ος}, Lyon, XDCCLXXII (1772), σ. 20.

Για τοὺς Γαϊνταμάκους, βλ. Volodymyr Kubijonč (ἐπιμ.), *Ukraine, A Concise Encyclopaedia*, τόμος 1^{ος}, Toronto, 1963, σσ. 660-661.

Για τοὺς συνεχεῖς κινδύνους ἀπὸ τοὺς επαναστάτες στὰ πολωνικά εδάφη, βλ. АВПРИ, φ. 13, оп. 2, д. 125, 1775, φφ. 1-9^ο.

¹²¹ Το 1637, ἐπιθυμῶντας νὰ ἐπιστρέψει στὴ Ρωσία μέσω Κριμαίας, ἕνας ταξιδιώτης-προσκυνητὴς συμβουλευετὰ Ρώσους αἰχμαλώτους τῶν Οθωμανῶν: «[...] ταξιδεύεις λοιπὸν μέσω του Κριμαϊκοῦ εδάφους; Θα σὲ κλέψουν καὶ θα σὲ πωλήσουν ἐκεῖ». Василия Яковлева Гагары, С.О. Долгов (ἐπιμ.), «Житие и хождение в Иерусалим и Египет казанца Василия Яковлева Гагары 1634-7», *Православный Палестинский Сборник*, τόμος 11^{ος}, τεῦχος 3^ο, Αγ. Πετροῦπολη, 1891, σ. 38.

Βλ. ἐπίσης Alan Fisher, «Muscovy and the Black Sea Slave Trade», *A Precarious Balance: Conflict, Trade and Diplomacy on the Russian-Ottoman Frontier, Analecta Isisiana XL (40)*, Κωνσταντινούπολη, 1999, σσ. 27-46, ἰδ. σ. 31.

¹²² Ἡ πληρωμὴ αὐτὴ τελείωσε τὸ 1700. Αθανάσιος Κομνηνός Ὑψηλάντης, *Ἐκκλησιαστικὸν καὶ πολιτικὸν τῶν εἰς Δώδεκα Βιβλίον Η΄ Θ΄ καὶ Ι΄ ἤτοι Τὰ Μετὰ Τὴν Ἄλωσιν (1453-1789)*, Γερμανός Αφθονίδης (ἐπιμ.), Κωνσταντινούπολη, 1870, σ. 275. Т.К. Крылова, «Русская дипломатия на Боспоре в начале 1800 в. (1700-1709)», *Исторические Записки*, τεῦχος 65^ο, Μόσχα, 1959, σσ. 249-278, ἰδ. σ. 249.

Με τη βοήθεια του ελεύθερου εμπορίου, ο Δνείπερος θα μπορούσε να προμηθεύει με ρωσικά πλούτη τη Θρακία και τη Γρακία. Αλλά η ληστεία, εκ μέρους των Τατάρων και των, ακόμα πιο επικίνδυνων, Τούρκων, αναγκάζει τους εμπόρους να αποφεύγουν τον δρόμο αυτό.¹²³

Υπάρχουν πολλές μνείες για τέτοιου είδους λεηλασίες από τα τέλη του 17^{ου} αιώνα.¹²⁴ Κατά τον 18^ο αιώνα οι ληστείες Τατάρων αραιώσαν, τουλάχιστον στις ελεγχόμενες από ρωσικά στρατεύματα περιοχές.¹²⁵ Το 1734-1735 και το 1768-1769 όμως σημειώθηκαν σημαντικές επιδρομές Τατάρων στα εσωτερικά της Καζακίας.¹²⁶

¹²³ «[...] στη Θρακία και τη Γρακία» είναι μετάφραση του «Фракия и Греция». Барон Августин Майерберг, *Путешествие в Московию барона Августина Майерберга, члена императорскаго придворнаго совета Горация Вильгельма Кальвуччи, кавалера и члена правительственного совета нижней Австрии, послов Августейшаго римскаго императора Леопольда к царю и великому князю, Алексею Михайловичу, в 1661 году, описанное самим бароном Майербергом*, Μόσχα, 1874, σσ. 196-197.

¹²⁴ Για Ρώσους που αιχμαλωτίστηκαν από Τατάρους σε καζακικά εδάφη και εν συνεχεία πωλήθηκαν στην Οθωμανική Αυτοκρατορία ως σκλάβοι, μεταξύ αυτών ο κάτοικος της Νίζνας, Ανδρέας Αστάφιεβ, που κρατήθηκε στα περίχωρα της πόλης του, βλ. Ανών., *Описание турецкой империи XVII века, составленное русским, бывшим в плену у турок, Православный Палестинский Сборник*, τόμος 10^{ος}, τεύχος 3^ο, Αγ. Πετρούπολη, 1890, σσ. 45-46, 51-52.

Για άλλον σκλάβο που αιχμαλωτίστηκε στο Αζόβ και επέστρεψε κατόπιν στη Ρωσία με τον Ρωμίο Ανδρέα Βασιλίεβ, βλ. РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 20, 1705, ф. 5.

Για το δουλεμπόριο στην Καζακία, βλ. III.7.

¹²⁵ Για τις λεηλασίες και τη γενικότερη στάση των Τατάρων στις αρχές του 18^{ου} αιώνα, βλ. Петр I, *Письма и Бумаги Императора Петра Великаго*, τόμος 3^{ος}, 1704-1705, Αγ. Πετρούπολη, 1893, σσ. 392-395. Петр I, *Письма и Бумаги [...]*, τόμος 10^{ος}, 1710, Μόσχα, 1956, σ. 78. Петр I, *Письма и Бумаги [...]*, τόμος 11^{ος}, Ιανουάριος-12 Ιουλίου 1711, Μόσχα, 1962, σ. 78.

Βλ. επίσης Иоанн Георг Корб, *Дневник путешествия в Московию в 1698 и 1699 гг.*, А.И. Малеин (μτφ.), Αγ. Πετρούπολη, 1906, σ. 248. Sir Robert Sutton, *The dispatches of Sir Robert Sutton, ambassador in Constantinople 1710-1714*, Akdes Nimet Kurat (επιμ.), Λονδίνο, 1953, σσ. 14, 34.

A. de la Motraye, *Travels through Europe [...]*, τόμος 2^{ος}, Λονδίνο, 1723, σ. 54. Αθανάσιος Σκιαδάς, *Γένος, ήθος, κίνδυνοι, και κατορθώματα Πέτρου του Πρώτου*, Βενετία, 1737, σσ. 372, 400, 418. Charles Perry, *A view of the Levant, particularly of Constantinople, Syria, Egypt and Greece*, Λονδίνο, 1743, σσ. 102-103. J. Aegidius Van Egmont, *Travels through Parts of Europe, Asia Minor, Syria, Palestine, Egypt, Mount Sinai, &c.*, John Heymans (μτφ.), τόμος 1^{ος}, Λονδίνο, 1759, σσ. 255-256.

Για τον Ρωμίο Ανδρέα Βασιλίεβ που τον είχαν αιχμαλωτίσει Τάταροι, βλ. РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 20, 1705, ф. 1.

Βλ. γενικά Т.К. Крылова, «Русская дипломатия на Боспоре в начале 1800 в. (1700-1709)», *Исторические Записки*, τεύχος 65^ο, Μόσχα, 1959, σσ. 249-278, ιδ. σ. 264.

¹²⁶ Αθανάσιος Κομνηνός Υψηλάντης, *Τὰ Μετὰ Τὴν Ἄλωσιν*, 1870, σ. 339.

C.H. von Manstein, *Contemporary Memoirs of Russia from the Year 1727 to 1744*, Λονδίνο, 1968, σ. 238. Βλ. επίσης επιστολή του 1739. Comte Algarotti, *Lettres du Comte algarotti sur la russie, traduites de l'Italien*, Λονδίνο, 1769, σ. 113. Για τη λεηλασία του 1768, βλ. Baron de Tott, *Memoirs of the Baron de Tott [...]*, 1785, σσ. 438-455, 463-477. Virginia H. Aksan, *An Ottoman Statesman in War and Peace Ahmed Resmi Efendi 1700-1783*, Leiden, 1995, σ. 118.

Για τις επιπτώσεις της εισβολής στην περιοχή Ελισαβέτγκραντ, βλ. В. Ястребов, «Греки в Елисаветграде, отрывок из истории колонизации 1754-1777 гг.», *Киевская Старина*, έτος τρίτο, τόμος 8^{ος}, Απρίλιος (4), 1884, σσ. 673-684, ιδ. σ. 676.

Η άγρα ανθρώπων για μεταπώληση στα παζάρια της Κωνσταντινούπολης φαίνεται και κατά την περίοδο 1770-1772. Ένα μέρος της λείας ήταν εξακόσιοι εβδομήντα τρεις Βλάχοι και Εβραίοι με τις γυναίκες και τα παιδιά τους. Χίλιοι τριακόσιοι επιπλέον αιχμάλωτοι εντοπίστηκαν και απελευθερώθηκαν από ρωσικά στρατεύματα στην περιοχή του Οτσάκοβ. Βλ. А. Скальковский, «Еврейский Плен в Запорожьи 1770-1772», *Киевская Старина*, έτος τρίτο, τόμος 8^{ος}, Ιανουάριος (1), 1884, σσ. 159-165, ιδ. σ. 159.

Μικρότερου βεληνεκούς περιστατικά ήταν συνήθη, ιδιαίτερα στις αραιοκατοικημένες συνοριακές περιοχές νοτιώς του «Χετμανάτου» και τη δυτική όχθη του Δνείπερου, περιοχές που αναγκάζονταν να διασχίσουν οι Ρωμιοί έμποροι.¹²⁷ Όπως φαίνεται στην αλληλογραφία του Μιχαήλ Ιβάνοβιτς Λεόντιεβ, Στρατιωτικού Διευθυντή του Κιέβου, με τον Χάνο της Κριμαίας, στα σύνορα με την Κριμαία, κατά την περίοδο 1752-1753, εξαφανίστηκαν αρκετοί έμποροι, μεταξύ αυτών δύο Ρωμιοί και δύο Μολδαβοί.¹²⁸ Άλλοι έμποροι δολοφονήθηκαν στην περιοχή.¹²⁹ Όταν οι Ρωμιοί της Νίζνας, αδελφοί Ιωάννης και Ανανίας του Παύλου Μωραϊτή, λεηλατήθηκαν από Τατάρους του Μπουντζαϊσκ και Νογκάι το 1764, δήλωσαν πως έχασαν πάνω από έξι χιλιάδες ρούβλια.¹³⁰ Κατά τη διάρκεια του 18^{ου} αιώνα, οι Τάταροι λεηλατούσαν και τη Μολδαβοβλαχία από την οποία περνούσαν και στην οποία κατοικούσαν πάμπολλοι έμποροι Ρωμιοί.¹³¹

Πέραν των λεηλασιών, μεγάλος ήταν ο φόβος που ακολουθούσε τους εμπόρους, ανεξάρτητα αν εκείνοι πλησίαζαν σε εδάφη Τατάρων ή Τάταροι προσέγγιζαν περιοχές που οι έμποροι εμπορεύονταν.¹³² Ο Κλέεμαν αναφέρεται στο χλώμιασμα των συνταξιδιωτών του αλλά και του ίδιου, όταν ήρθαν αντιμέτωποι με

¹²⁷ В.А. Уляницкий, *Дарданеллы, Босфор и Черное Море в XVIII веке*, Μόσχα, 1883, σ. 88. Alan W. Fisher, *The Russian Annexation of the Crimea 1772-1783*, Cambridge, 1970, σ. 26.

¹²⁸ Alexandre Bennigsen, Pertev Naili Boratav, Dilek Desai, Chantal Lemercier-Quelquejey, *Le Khanat de Crimée dans les archives du Musée du Palais de Topkapı, École des hautes études en sciences sociales*, Παρίσι, 1978, σσ. 231-232 (E 737/11 και E 737/12).

¹²⁹ Αναφέρεται ένας Φίλιππος από το Ερζερούμ και άλλοι. Alexandre Bennigsen, Pertev Naili Boratav, Dilek Desai, Chantal Lemercier-Quelquejey, *Le Khanat de Crimée [...]*, 1978, σσ. 233, 236 (E 737/15 και E737/16).

¹³⁰ Κοντά στο Κιλμπουρούν. Μετάφραση του «Будяжецкимы и Нагайскимы татарами». АВПРИ, ф. 13, оп. 2, д. 662, 1767, ф. 1.

¹³¹ Για λεηλασίες Τατάρων στη Βλαχία στις αρχές του αιώνα, βλ. Я.С. Гросул (επιμ.), *Исторические связи народов СССР и Румынии в XV-начале XVIII в. Документы и материалы*, τόμος 3^{ος}, Μόσχα, 1970, σ. 226.

Ο Καισάριος Δαπόντες περιγράφει μία από τις λεηλασίες των Τατάρων σε περιοχή της Μολδαβίας: «Οι δὲ Τατάροι τοῦ παντοῦ πλέον εἰς τὰ χωρία / ν' ἀρπάζουν, νὰ ξεσχίζουσι, ὡς λύκοι στὰ μαντρία». Καισάριος Δαπόντες, *Κήπος Χαρίτων*, 1880, σ. 155.

Ο περιηγητής Κάλβητ, ευρισκόμενος στη Μολδαβία το 1764, παρατηρεί: «[...] εδώ, και μέχρι τις όχθες του Δούναβη, τα δάση είναι γεμάτα ληστές και ομάδες ακόλαστων Τατάρων της Κριμαίας· δύο ομάδες από δαύτους προσπέρασαν το μικρό μας караβάνι, καβάλα στ' άλογά τους, οπλισμένοι με δόρατα, τόξα, βέλη κτλ. Σταθήκαμε πολύ τυχεροί που δεν μας απήγαγαν, όπως το συνηθίζουν στα σπίτια τους είναι πολύ ευγενικοί και άδολοι με τους ξένους, όμως μακριά απ' αυτά είναι οι χειρότεροι κακοποιοί και ληστές που μπορεί κανείς να φανταστεί. Λίγο προτού διασχίσουμε τη Μολδαβία, είχαν λεηλατήσει ένα μεγάλο τμήμα της κι είχαν αιχμαλωτίσει άνδρες και γυναίκοπαιδα, γελάδια κι ό,τι άλλο μπορούσαν να αρπάξουν. Και τα έπραξαν όλα αυτά μολονότι είναι στενοί φίλοι και σύμμαχοι του Μεγάλου Αφέντη [...]». Lord B. Calvet, *A Tour to the East in the Years 1763 and 1764 with Remarks on the City of Constantinople and the Turks*, Λονδίνο, 1767, σσ. 147-148.

¹³² Επιστολή του Κωνσταντίνου Μπασαράμπα Μπρανκοβάνου, *Βοεβόδα* της Βλαχίας, προς τον Ρωμιό έμπορο Χατζηκυριάκη, τον Ιανουάριο του 1703, αποτελεί μαρτυρία του τρόμου που αισθάνονταν οι έμποροι της εποχής για τους Τατάρους. Ο Χατζηκυριάκης είχε γράψει στον *Βοεβόδα*, εκφράζοντας ανησυχίες για ένα πιθανολογούμενο σεφέρι Τατάρων. Ο Μπασαράμπας του απαντά καθησυχαστικά, συμβουλευόντάς τον πως σε περίπτωση τέτοιας εισβολής «[...] καλλίτερος τρόπος και φύλαξης δὲν είναι εἰς τὸ νὰ φυλαχθῆτε ὡσάν νὰ κλεισθῆτε μέσα εἰς τὸ μοναστήρι, βάνοντας μέσα τοὺς καζάκους ὅπου εἶναι αὐτοῦ [...]». Μου είναι άγνωστο το μέρος από το οποίο γράφει ο Χατζηκυριάκης. Ντόρη Παπαστράτου (επιμ.), *Ὁ Σιναΐτης Χατζηκυριάκης [...]*, 1981, σ. 81.

Τατάρους καθ' οδόν προς το Οτσάκοβ, το 1768.¹³³ Ο Καισάριος Δαπόντες περιγράφει επίσης τον πανικό που επικράτησε, όταν Τάταροι πλησίασαν το Ιάσιο, το 1758· μέχρι και οι πέτρες έτρεμαν, τονίζει.¹³⁴

Ενώ από τις πρώτες δεκαετίες του 18^{ου} αιώνα η αποτελεσματικότητα των Ταταρικών επιδρομών στην Καζακία του «Χετμανάτου» σταδιακά μειώθηκε, η ανασφάλεια λόγω των λεηλασιών των Τατάρων παρέμενε βασικό περιοριστικό στοιχείο για τις επιλογές των Ρωμιών εμπόρων, τουλάχιστον μέχρι το 1774. Όποιοι και να ήταν οι αντικειμενικοί κίνδυνοι που αντιμετώπιζαν οι Ρωμιοί στο δεύτερο μισό του 18^{ου} αιώνα στην Ουκρανία, οι φήμες για ληστές, για Κοζάκους της Ζαπορόζιας και για τις ενέργειες των Τατάρων συνεισέφεραν στη διαμόρφωση ενός κλίματος φόβου, ενός κλίματος που είχε σημαντικές επιπτώσεις και στο εμπόριο. Έτσι, ενώ οι λεπτομέρειες των περιστασιακών εντάσεων στις συνοριακές περιοχές της Ουκρανίας θα παραμείνουν λίγο πολύ αβέβαιες, ένα συλλογικό αίσθημα φόβου αποτελεί βασικό στοιχείο στα γραπτά της εποχής.¹³⁵

¹³³ Клеemann, *Клеemannово путешествие [...]*, 1783, σ. 69.

¹³⁴ «Εκλείσθη ὅλο τὸ Τζαρσί, ὅλα τὰ ἐργαστήρια, / στὰ Μοναστήρια ὁ λαὸς μέσα καὶ στὰ τζαντήρια· / Πραγματεῖαις δὲν ἐκίταζαν, τέχναις ταῖς παρατήσαν, / καὶ εἰς ἀγῶνα ἔπεσαν, κεῖς φόβον ὅλοι ἦσαν, / Τὴν πραγματεῖαν τῆς ζωῆς καὶ τῆς ἐλευθερίας / αὐτὴν μόνον ἐκίταζαν τότε μετ' ἀγωνίας. / Καὶ νά, σήμερα, ἔλεγαν, ἔρχονται οἱ Τατάροι, / τὸ ἔλεγαν, καὶ ἔτρεμαν ὅλοι τοὺς σὰν τὸ ψάρι».

Και αφού αφηγείται τα διάφορα δεινά που οι Τάταροι είχαν προκαλέσει σε διάφορους τόπους, σύμφωνα με ὅσα ἀκούγονταν ἐκεῖνες τις ἡμέρες στο Ιάσιο, συνεχίζει: «Καὶ εἶναι τόσο φοβερὸ στὰς Βλαχοπογδανίας, / τὸνομα τὸ Τατάρικον αὐτὸ ἐπ' ἀληθείας. / Τόσο φοβοῦνται ἀπ' αὐτὸ τὸ γένος τῶν Τατάρων, / καθὼς φοβοῦνται ἀπ' αὐτὸν τὸν ἴδιον τὸν Χάρον. [...] / Αὐτὰ καὶ ἄλλα σὰν αὐτὰ ἀκούωντας στὸ Γιάσι, / ὡς καὶ ἡ πέτρας ἔτρεμαν, καὶ ἦτον φόβος πᾶσι. / Φόβος, ἀγῶνας, ταραχὴ, καὶ σύγχυσις καὶ ζάλη, / κ' ἔτοιμασία ἀρκετὴ εἰς ὅλους καὶ μεγάλῃ». Καισάριος Δαπόντες, *Κήπος Χαρίτων*, 1880, σσ. 157-158.

¹³⁵ Οι συνέπειες αὐτοῦ τοῦ αἰσθηματος θα ἐξεταστοῦν σε βάθος στο III.9.

3.4 Φόροι και στρατιώτες

Αλλά και οι στρατιώτες δεν υστερούσαν στις λεηλασίες. Οι στρατιώτες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, της Ρωσίας, της Πολωνίας, ακόμα και της Σουηδίας ανεφοδιάζονταν καθ' οδόν, ενώ η λεία τους πρόσφερε τη δυνατότητα να αποκομίσουν κάποιο προσωπικό κέρδος από τον πόλεμο. Στη δε Καζακία υπήρξαν πολλοί μόνιμα εγκαταστημένοι Ρώσοι στρατιώτες. Όπως τονίζει ένας έμπορος για την Καζακία του 1709: «καί είναι τόσοι πολκόβγικοι».¹³⁶

Μεταξύ των εμπορών που λεηλατήθηκαν από τα ρωσικά στρατεύματα ήταν ο παππούς του Αθανασίου Κομνηνού Υψηλάντη, Αφεντούλης Τζανέτος. Κατά τον εγγονό του, Ρώσοι στρατιώτες του πήραν όλο του το εμπόρευμα και όλη του την περιουσία.¹³⁷ Ο Καισάριος Δαπόντες, περιγράφοντας τη συμπεριφορά των στρατευμάτων των «Μοσχοβοκαζάκων», όπως τους αποκαλεί, στον πόλεμο που διήρκησε από το 1736 ως το 1739, τους καταλογίζει:

[...] ότι έληλάτησαν μοναστήρια, εκκλησίας, πραγματευτάς, και τούς εκατοίκους, και έπηραν αίχμαλώτους [...]. Ταῦτα καί ἕτερα πλείονα ἀδικήσαντες οἱ κλεπτομοσχοβοκαζάκοι, ἀνεχώρησαν ἀπό τα χώματα τῆς Βλαχίας [...].¹³⁸

Παρόμοια συμπεριφορά έδειξαν Οθωμανοί στρατιώτες κατά τη διάρκεια του πολέμου που άρχισε το 1768. Όπως αναφέρει ο Κλέεμαν:

[...] σε όλες τις επαρχίες, όπου και αν περνούσα, συναντούσα σώματα στρατού που επέστρεφαν στον τόπο συστράτευσής τους. Οι πόλεις ήταν γεμάτες στρατιώτες. Πολλοί απ' αυτούς ληστεύουν και κλέβουν όποιον απαντούν στον δρόμο τους. Δεν τους νοιάζουν αυτούς ούτε τα ταξιδιωτικά έγγραφα, ούτε τα διαβατήρια που μου έχουν δοθεί. Και αν δεν με σκοτώσουν, θα μου πάρουν ό,τι

¹³⁶ Πρόκειται για τον Χατζηκυριάκη. Ντόρη Παπαστράτου (επιμ.), *Ο Σιναΐτης Χατζηκυριάκης [...]*, 1981, σ. 113. Σε αυτή την περίπτωση, «πολκόβγικοι» εννοούνται οι στρατιώτες από το ρωσικό «полк» ή «τάγμα», δηλαδή, «μέλη ενός τάγματος».

Ενώ οι Ρωμιοί της Νίτζνας ήταν απαλλαγμένοι από την υποχρέωση να φιλοξενούν στρατό, η υποχρέωση αυτή βάραινε τον υπόλοιπο πληθυσμό της περιοχής (βλ. II.5). Ανών., «Состояние полиции в малороссийских городах XVIII в.», *Киевская Старина*, έτος πρώτο, τόμος 3^{ος}, Август (8), 1882, σσ. 379-382.

Για περισσότερα, βλ. II.5.

¹³⁷ «[...] έδυστύχησε γυμνωθείς πάσης έμπορίας και περιουσίας του παρά του ρουσσικού στρατού [...]». Αθανάσιος Κομνηνός Υψηλάντης, *Τά Μετά Τήν Άλωσιν*, 1870, σ. 284.

Για περισσότερα, βλ. III.9.

¹³⁸ Καισάριος Δαπόντες, *Éphémérides Daces [...]*, δέμα 1^ο, τόμος 1^ο, Παρίσι, 1880, σσ. Σνστ (256)-Σνη (258).

Για περίπτωση κλοπής γυναίκας από στρατιώτες στη Βλαχία, το 1738, βλ. Καισάριος Δαπόντες, *Éphémérides Daces [...]*, δέμα 1^ο, τόμος 1^ο, 1880, σ. Μη (48).

έχω. Και αν τυχόν δείξουν έλεος, θα μου πάρουν μόνο τα χρήματά μου ή ένα μέρος από το εμπόρευσμά μου.¹³⁹

Αναφέρεται βεβαίως πλήθος άλλων, αντίστοιχων περιστατικών και διενέξεων μεταξύ στρατιωτών και Ρωμιών εμπόρων, εν καιρώ ειρήνης. Οι Ρωμιοί έμποροι Δεμιάνοβ και Αναστάσιεβ ήρθαν σε σύγκρουση με Ρώσους στρατιώτες.¹⁴⁰ Το 1747, Ρώσοι στρατιώτες βίασαν την Ευφημία Βασιλέεβνα, σύζυγο Ρωμιού της Νίζνας.¹⁴¹ Σε ορισμένα σημεία, ο πληθυσμός των περιοχών όπου περνούσαν τα στρατεύματα εγκατέλειπε τις κεντρικές αρτηρίες και κατοικούσε σε απόμακρα μέρη, σε κάποια απόσταση από τις συνηθισμένες στράτες· στράτες που ερήμωναν λόγω των δράσεων των στρατιωτών, διπλωματών και άλλων απεσταλμένων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και της Ρωσίας.¹⁴²

Η παρουσία τόσων στρατιωτών στην Ουκρανία είχε άμεση σχέση με τις πολιτικές επιλογές της Ρωσίας προς τον Νότο, πολιτικές που σε γενικές γραμμές αποσκοπούσαν στην πρόσβαση στις παράκτιες περιοχές της Μαύρης Θάλασσας (βλ. Ι.2). Η επιθυμία για πρόσβαση και εμπόριο στη θάλασσα εξηγεί όμως μόνο ορισμένα από τα πολιτικά και εμπορικά μέτρα που έλαβαν οι ρωσικές κυβερνήσεις κατά την περίοδο 1700-1774. Ένας συνδεδεμένος και λίγο πολύ σταθερός στόχος κατά τη διάρκεια της περιόδου ήταν ο πιο αποτελεσματικός έλεγχος πάνω στις ακριτικές περιοχές όπου κατοικούσαν Κοζάκοι, πρωτίστως αλλά όχι αποκλειστικά πάνω στις περιοχές του «Χεταμανάτου».¹⁴³

¹³⁹ Клеман, *Клеманово путешествие [...]*, 1783, σσ. 23-24. Βλ. επίσης σ. 39 του ίδιου όπου περιγράφεται η λεηλασία εμπόρων από Γιανίταρους.

¹⁴⁰ Костантин Харлампович, *Нариси [...]*, 1929, σ. 34.

¹⁴¹ ГАЧО, ф. 101, оп. 1, д. 2225, 1747, ф. 1.

Άλλος Ρωμιός της Νίζνας, ο Χριστόφορος Μπόνης, έχασε μεγάλο μέρος του εμπορεύματός του, όταν ληστεύθηκε από Πολωνούς στρατιώτες το 1773. АВПРИ, ф. 2, оп. 6, том II, д. 5304, 1772-1773, φφ. 194-214.

Για ζημιές που προκάλεσαν σε εμπόρους τα ρωσικά στρατεύματα στο Αιγαίο το 1772, βλ. АВПРИ, ф. 13, оп. 2, д. 304, 1778, ф. 1.

¹⁴² Σχολιάζοντας τις περιοχές γύρω από τον Δούναβη, παρά την εύπορη εκεί γη, ο Άγγλος E. Chishull παρατήρησε, το 1702: «αυτά τα μέρη είναι σχεδόν ακατοίκητα και τα χωράφια τα αφήνουν στερνά». Constantin Căzănișteanu, «The Consequences for the Rumanian Principalities of the Ottoman Wars with Austria and Russia», Gunther E. Rothenberg, Béla K. Király και Peter F. Sugar (επιμ.), *East Central European Society and War in the Pre-Revolutionary Eighteenth Century, Social Science Monographs*, Boulder, 1982, σσ. 401-414, ιδ. σ. 408. Επίσης R.P. Joseph Boscovich, *Journal d' un voyage de Constantinople en Pologne [...]*, 1772, σσ. 218-219.

Ειδικά η Μολδοβλαχία ήταν από τις πιο αραιοκατοικημένες περιοχές της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, βλ. Bruce McGowan, «Part III. The Age of the Ayans, 1699-1812», Halil Inalcik, Donald Quataert (επιμ.), *An Economic and Social History of the Ottoman Empire 1300-1914*, Cambridge, 1994, σσ. 637-758, ιδ. σσ. 648, 682.

¹⁴³ Κατά την περίοδο μέχρι το 1774 το κράτος της Ρωσίας έλαβε μια σειρά από μέτρα με στόχο τον σταδιακό περιορισμό της ανεξαρτησίας των Κοζάκων. Η πολιτική της όλο και αυξανόμενης υποτελής της περιοχής στη Μοσχοβία είχε ήδη αρχίσει το 1654. Με τη Συνθήκη του Ανδρούσοβο το 1667 επισημοποιήθηκε ο διαμερισμός της σημερινής Ουκρανίας μεταξύ των Πολωνών δυτικά του Δνεύπερου και ενός χώρου ρωσικής επιρροής ανατολικά αυτού του ποταμού. Αφού πέρασαν λίγα μόλις χρόνια, το 1686 η Μητρόπολη Κιέβου πέρασε από τη δικαιοδοσία του Οικουμενικού Πατριάρχη στο Πατριαρχείο της Μόσχας.

Η ανοικοδόμηση φρουριών,¹⁴⁴ συνοριακών σταθμών, τελωνίων και λοιμοκαθαριστηρίων αναφέρθηκαν προηγουμένως (I.2). εφαρμόστηκαν επίσης πολιτικές για την ενθάρρυνση της μετανάστευσης στην περιοχή.¹⁴⁵ Η πολιτική της Ρωσίας για το εμπόριο της Ουκρανίας γίνεται λοιπόν κατανοητή μέσα από το πρίσμα της όλο και αυξανόμενης υποταγής των περιοχών αυτών στη ρωσική αρχή.

Αναφέρθηκε ήδη η κατάργηση της εμποροπανήγυρης του Σβενσκ και η απαγόρευση του εμπορίου μεταξύ της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και της Ρωσίας μέσω Αζόβ (I.2). Άλλα μέτρα του Πέτρου Α΄ για το εμπόριο

Παρ' όλ' αυτά, Οθωμανοί και Ρώσοι δεν ασκούσαν παρά ισχύο έλεγχο στην περιοχή των συνόρων που χώριζαν τις δυο αυτοκρατορίες, γεγονός που παραδέχθηκαν και στη συνθήκη ειρήνης που υπέγραψαν μεταξύ τους, το 1711. Μία από τις ρήτρες συνομολογούσε ότι ούτε οι επιδρομές των Καλμούχων κατά των Τατάρων κατά μήκος των συνόρων, ούτε οι επιδρομές, σε αντίποινα, των προαναφερόμενων ομάδων δεν θα έπρεπε να ερμηνεύονταν από τις δύο πλευρές ως παραβιάσεις της συνθήκης. Αν και ισχυριζόνταν πως οι παραπάνω λαοί ήταν υποτελείς τους, τόσο η Μοσχοβία όσο και η Οθωμανική Αυτοκρατορία αναγνώριζαν σαφώς τον περιορισμένο έλεγχο και την αδυναμία τους να επιβάλουν τον νόμο στην περιοχή των συνόρων.

Κατά τη διάρκεια του 18^{ου} αιώνα οι περιοχές του «Χετμανάτου» ενσωματώνονταν ολοένα και περισσότερο στη Ρωσική Αυτοκρατορία. Συνάμα οι ελευθερίες των Κοζάκων της Ζαπορόζιας συρρικνώθηκαν και τελικά, κατόπιν της κατάκτησης το 1775 του Σετς, πρωτεύουσά τους, από ρωσικά στρατεύματα, καταργήθηκαν.

Για προβληματισμούς των ρωσικών αρχών, όσον αφορά τη συνεργασία Κοζάκων της Ζαπορόζιας και Οθωμανών, βλ. Петр I, *Письма и Бумаги* [...], τόμος δεύτερος, 1702-1703, Αγ. Πετρούπολη, 1889, σσ. 335-336. Я.С. Гросул (επιμ.), *Исторические связи народов СССР и Румынии* [...], τόμος 3^{ος}, 1970, σσ. 178, 181.

Γενικά, βλ. George Gajecy, *The Cossack Administration of the Hetmanate*, τόμος 1^{ος}, σσ. 3-4. Harvard, 1978. Zenon E. Kohut, *Russian Centralism and Ukrainian Autonomy: Imperial Absorption of the Hetmanate 1760s-1830s*, Harvard, 1988, σσ. 68-73. Michael Khodarkovsky, *Russia's Steppe Frontier: The Making of a Colonial Empire 1500-1800*, Bloomington και Indianapolis, 2004, σ. 139. Brian J. Boeck, *Imperial Boundaries: Cossack Communities and Empire-Building in the Age of Peter the Great*, Cambridge, 2009, σσ. 187-208.

¹⁴⁴ Για την ανοικοδόμηση από τους Ρώσους αμυντικών γραμμών και φρουριών τα οποία προκαλούσαν προβληματισμούς για τους Τατάρους και πολλές διαμαρτυρίες από τις οθωμανικές αρχές, βλ. Sir Robert Sutton, *The Dispatches of Sir Robert Sutton* [...], 1953, σ. 29. Αθανάσιος Σκιαδάς, *Γένος, ήθος, κίνδυνοι* [...], 1737, σσ. 284-285. ПСЗ, συλλογή 1^η, τόμος 10^{ος}, αρ. 7900, σσ. 899-904, Σεπτέμβριος 18, 1739. С.Н. Von Manstein, *Contemporary Memoirs of Russia* [...], 1968, σ. 93. M. de Keralio, *Histoire de la guerre des Russes et des Impériaux contre les Turcs en 1736, 1737, et 1739 et de la paix de Belgrade qui les termina*, τόμος 2^{ος}, Παρίσι, 1780, σσ. 1-2.

Βλ. επίσης Н.Д. Чечулин, *Внешняя политика России в начале царствования Екатерины II*, Αγ. Πετρούπολη, 1896, σ. 193. N.D. Polonska-Vasylenko, *The Settlement of the Southern Ukraine (1750-1775)*, The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the US, τόμοι 4^{ος}-5^{ος}, τεύχη 4^ο(14)-1^ο(15), καλοκαίρι-φθινόπωρος, Νέα Υόρκη, 1955, σ. 298.

¹⁴⁵ Ήδη από τα μέσα του 17ου αιώνα η κυβέρνηση της Μοσχοβίας επέτρεπε τη φυγή πληθυσμών από την Κεντρική Ρωσία στον Νότο. Michael Khodarkovsky, *Russia's Steppe Frontier* [...], 2004, σ. 132.

Από το 1729 οι ρωσικές αρχές προωθούσαν την περιορισμένη αποίκηση περιοχών της Καζακίας με μετανάστες από τα Βαλκάνια. Аполлон Скальковский, *Хронологическое обозрение истории новороссийскаго края 1730-1823, Часть 1 с 1730-1796*, Οδησός, 1836, σ. 15.

Από το 1752 και μετά σημειώθηκε σημαντικός εκτοπισμός πληθυσμών της Βαλκανικής χερσονήσου, πρωτίστως Σέρβων της Αυστριακής Αυτοκρατορίας, στα εδάφη νοτίως του «Χετμανάτου» που μετονομάστηκαν Νέα Σερβία και Σλαβιάνο-Σερβία. ПСЗ, συλλογή 1^η, τόμος 13^{ος}, αρ. 9924, σσ. 581-585, Ιανουάριος 11, 1752. Γεώργιος Κωνσταντίνου, *Παγκόσμιος Ιστορία τής Οίκουμένης* [...], Τόμος Πρώτος, 1759, σσ. 141-142.

Το 1762-1763 η Αικατερίνη Β΄ δημοσίευσε ευρέως σε πολλές πόλεις της Ευρώπης, στο Λονδίνο, τη Στοκχόλμη, τη Βιέννη, την Κωνσταντινούπολη και επιπλέον, σε μια πλειάδα γλωσσών, μεταξύ αυτών τα σέρβικα, τα ρουμάνικα και τα ελληνικά, τη Διακήρυξη περί Εποικισμού της Ουκρανίας. Βλ. γενικά Roger P. Bartlett, *Human Capital: The Settlement of Foreigners in Russia 1762-1804*, Cambridge, 1979.

στην Καζακία αποσκοπούσαν στον διαχωρισμό της Καζακίας από τη γειτονική πολωνική αγορά και την πλήρη ενσωμάτωση της οικονομίας της περιοχής στη ρωσική.¹⁴⁶

Η χρήση εμπορικών μέτρων ως επέκταση της πολιτικής συνεχίστηκε κατά τη διάρκεια όλης της περιόδου μέχρι το 1774. Έτσι το 1754 η Αυτοκράτειρα Ελισάβετ κατάργησε τους δασμούς μεταξύ Ρωσίας και Μικράς Ρωσίας. Η άρση των δασμών έβλαψε πρωτίστως τις πόλεις του «Χετμανάτου» που είχαν δικαίωμα να εισπράττουν για λογαριασμό τους τα τελωνειακά τέλη που επιβάλλονταν στα αγαθά τα οποία διακινούνταν ανάμεσα στη Ρωσία και την Ουκρανία, μεταξύ αυτών και την πόλη της Νίζνας. Ενώ τα δημοτικά έσοδα μειώθηκαν κατακόρυφα μετά το 1754, οι Ρωμιοί της πόλης επωφελήθηκαν από τις νέες ευκαιρίες να εμπορευτούν ελεύθερα σε όλη τη Ρωσική Αυτοκρατορία.¹⁴⁷ Και για την Αικατερίνη Β΄ το εμπόριο της Ουκρανίας αποτελούσε προτεραιότητα, ακριβώς επειδή το συνέδεε με την ενίσχυση της ρωσικής παρουσίας στις ακριτικές γαίες του Νότου και με την πλήρη ενσωμάτωσή τους στη Ρωσική Αυτοκρατορία.¹⁴⁸

Η φορολογία που καθιστούσε δυνατή την ενδυνάμωση των ρωσικών στρατευμάτων είναι ενδεικτική για τις προθέσεις των ρωσικών αρχών. Κατά τη διάρκεια του 18^{ου} αιώνα οι δασμοί ήταν σε γενικές γραμμές υψηλότεροι για τους ξένους εμπόρους απ' ό,τι για τους Ρώσους.¹⁴⁹ Οι Ρωμιοί που περνούσαν τα σύνορα από

¹⁴⁶ Ο Πέτρος Α΄ απαγόρευσε στους εμπόρους της Καζακίας να εμπορεύονται μια πλειάδα σημαντικών εξαγωγικών προϊόντων με την Πολωνία. Михаил Дмитриевич Чулков, *Историческое описание российской коммерции [...]*, τόμος 2^{ος}, βιβλίο 1^ο, Αγ. Πετρούπολη, 1786, σ. 77.

Οι διατάξεις αυτές περιόριζαν και τα έσοδα του «Χετμανάτου», επειδή ο Χετμάνος εισέπραττε φόρο από όλα τα προϊόντα που έμπαιναν και έβγαιναν από το Χετμανάτο. (βλ. II.5). Zenon E. Kohut, *Russian Centralism [...]*, 1988, σ. 50.

Βλ. γενικά Ανών., «Прошение малороссийскаго шляхетства и старшин, вместе с гетманом, о восстановлении разных старинных прав Малороссии, поданное Екатерине II-й в 1764 году», *Киевская Старина*, έτος δεύτερο, τόμος 6^{ος}, Ιούνιος, 1883, σσ. 317-345. Επίσης Bohdan Krawchenko, «Petrine Mercantilist Policies toward the Ukraine», I.S. Koropeckyj (επιμ.), *Ukrainian Economic History, Interpretive Essays*, Harvard, 1991, σσ. 186-209, ιδ. σσ. 206-208.

¹⁴⁷ Zenon E. Kohut, *Russian Centralism [...]*, 1988, σσ. 53, 162.

¹⁴⁸ Χαρακτηριστικό είναι το *Ουκάζιο* της Αικατερίνης Β΄ που χρονολογείται το 1764, όταν διόρισε νέο γενικό διοικητή της Νέας Σερβίας. Γράφει: «[...] του αναθέσαμε να προσπαθήσει επιμελώς να αυξήσει το εκεί εμπόριο, για να ακμάζει προς όφελος των υπηκόων μας. [...]». Και σ' αυτή την περίπτωση η Αυτοκράτειρα συνδέει το εμπόριο της Ουκρανίας με τη ρωσική πολιτική προς την Οθωμανική Αυτοκρατορία. АВПРИ, ф. 89, оп. 8, д. 353, 1764, φφ. 37, 108, 118-118^ο.

Βλ. γενικά Н.В. Козлова, *Российский абсолютизм [...]*, 1999, σσ. 178-180, 195-222.

¹⁴⁹ Η δασμολογική πολιτική της Ρωσικής Αυτοκρατορίας αποτελεί περίπλοκο θέμα. Κατά τη διάρκεια του 17^{ου} αλλά και του 18^{ου} αιώνα εναλλασσόταν μεταξύ της προώθησης του ελεύθερου εμπορίου και της προστασίας της εγχώριας αγοράς. Ακολουθεί μια εξαιρετικά σχηματική περιλήψη των εξελίξεων στην πολιτική των δασμών της Ρωσίας.

Ο *Νέος Κανονισμός περί Εμπορίου* «Новой торговой устав» του 1667 με τον οποίο εισήχθησαν για πρώτη φορά περισσότερο ενιαία τέλη στα εισαγόμενα προϊόντα υπήρξε καίριας σημασίας για την εμπορική πολιτική της Μοσχοβίας το δεύτερο μισό του 17^{ου} μέχρι και τις αρχές του 18^{ου} αιώνα. Βάσει του *Νέου Κανονισμού*, ο φόρος σε ρούβλια που πλήρωναν οι ξένοι «ργόβлея» ήταν το 6% της συνολικής αξίας των εμπορευμάτων τους, σε αντίθεση με τους Ρώσους που φορολογούνταν με 5% της συνολικής αξίας. Οι ξένοι όμως έπρεπε να πληρώσουν τις ρωσικές αρχές σε χρυσό ή «φίμκες» (εφίμκι). Καθώς το ρωσικό συνάλλαγμα ήταν υποτιμημένο, στην ουσία ο φόρος που πλήρωναν οι ξένοι έμποροι αυξανόταν στο 28%, ποσοστό που είχε αρνητικές επιπτώσεις για το εμπόριο.

την Καζακία στη Μοσχοβία φορολογούνταν όμως χαμηλότερα από άλλους ξένους.¹⁵⁰ Οι έμποροι που ταξίδευαν μέσω της Γεωργίας ή της Περσίας, πολλοί από αυτούς Αρμένιοι, έχαιραν και αυτή προνομιακής

Είναι πολύ δύσκολο όμως να εξακριβωθεί η φορολόγηση των Ρωμιών. Εμπορευόμενοι υψηλής αξίας προϊόντα για τη ρωσική αυλή, ενδέχεται οι εξαιρέσεις στους γενικούς κανόνες που καθόριζαν τη δασμολογική πολιτική της Μοσχοβίας να ήταν εξαιρετικά πολλές. Σε αρκετές περιπτώσεις Ρωμιοί δεν πλήρωναν κανένα φόρο στα προϊόντα που εμπορεύονταν με την τσαρική Αυλή. Για μια σειρά τέτοιου τύπου εξαιρέσεων, βλ. РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 20, 1710, фф. 3-6^ν. Βλ. επίσης III.9.

Εκτός από τη φορολογία πάνω στη συνολική αξία των προϊόντων «рублевая пошлина» υπήρχαν και οι τελωνειακοί δασμοί «проезжая пошлина» που πληρωνόταν, όποτε εμπορεύματα έμπαιναν ή έφευγαν από τη χώρα. Οι Ρωμιοί δεν φαίνεται να πλήρωναν «проезжая пошлина», δηλαδή δασμούς στα σύνορα, αλλά, στις περιπτώσεις που προχωρούσαν στην ενδοχώρα, πλήρωναν στον προορισμό τους, εκεί που θα πωλούσαν τα εμπορεύματά τους. Και δεν πλήρωναν δασμούς για όσα προϊόντα εξήγαγαν.

Οι δυτικοί έμποροι αντιθέτως πλήρωναν δασμό 10% της αξίας των εμπορευμάτων τους για όλα τα προϊόντα που εισήγαγαν, καθώς επίσης και για όλα τα προϊόντα που εξήγαγαν.

Δεν είναι ξεκάθαρο αν οι Ρωμιοί έμποροι έπρεπε να πληρώσουν τους φόρους και τους δασμούς σε «φίμκες», δηλαδή με ξένο νόμισμα σε τιμή συναλλάγματος προκαθορισμένο από το ρωσικό κράτος – στις αρχές του 18^{ου} αιώνα μάλλον όχι. Πάντως, παρ' όλη την ευνοϊκή τους μεταχείριση σε σχέση με τους εμπόρους της Δύσης, αναφορές Ρωμιών καταδεικνύουν πως στην πράξη πολλοί από αυτούς πλήρωναν υψηλότερους δασμούς από τους Ρώσους, όταν εμπορευόταν εντός της Μοσχοβίας.

Εκτός από τη «рублевая» και τη «проезжая пошлина», υπήρχαν πάρα πολλοί άλλοι μικρότεροι φόροι.

Τη δασμολογική πολιτική τη ρύθμισε ο Πέτρος Α' με σκοπό να προσφέρει αυξημένη προστασία στην εγχώρια βιομηχανία. Τα πρώτα μέτρα προς αυτή την κατεύθυνση χρονολογούνται από το 1720, αλλά οριστικοποιήθηκαν το 1724. Τελωνειακοί δασμοί επιβλήθηκαν σε ποσοστά 12,5%, 25% και 37,5% σε ευθεία αναλογία με την κατάσταση ανάπτυξης της κάθε βιομηχανίας, με σκοπό να παρέχεται η μέγιστη προστασία στις πλέον αναπτυγμένες βιομηχανίες. Ήταν ένα πολύ περίπλοκο σύστημα τελωνειακών δασμών, εξαιτίας των εντελώς διαφορετικών τελών που επιβάρυναν το κάθε αγαθό. Άφηνε λοιπόν πολλά περιθώρια για καταχρήσεις στις συναλλαγές των εμπόρων με τους τελωνειακούς υπαλλήλους.

Όπως και με τις εμπορικές ρυθμίσεις του 1667 οι δασμοί των ξένων καταβάλλονταν σε «φίμκες» στην επίσημη και τεχνητή ισοτιμία, πενήντα καλίκια ανά ασημένιο δολλάριο. Καθώς η πραγματική αξία ανταλλαγής του ασημένιου δολλαρίου στην αγορά ήταν λίγο υψηλότερη από το διπλάσιο αυτής της ισοτιμίας, το αληθινό τέλος ήταν παραπάνω από διπλάσιο από το ονομαστικό.

Το κατά πόσο οι Ρωμιοί της Νίζνας έπρεπε να φορολογούνται ως ξένοι ή ως υπήκοοι της Ρωσικής Αυτοκρατορίας αποτελούσε πεδίο διενέξεων κατά τη συγκεκριμένη περίοδο (βλ. II. 5-6). Οι Ρωμιοί που εμπορεύονταν χονδρικά στα σύνορα συνέχισαν να μην πληρώνουν «проезжая пошлина».

Το τάλληρο ή «reichsthaler», που λεγόταν «φίμκα» («эфимок») στα ρωσικά, ήταν το πιο σύνηθες ξένο νόμισμα στη ρωσική επικράτεια κατά την περίοδο. Το ρωσικό κράτος επανειλημμένα θεσμοθέτησε, ώστε οι ξένοι έμποροι να πωλούν όλο το ξένο συνάλλαγμά τους στα σύνορα σε προκαθορισμένες τιμές έναντι ρωσικού νομίσματος. Στην ελεύθερη αγορά όμως η τιμή του τάλληρου σε ρούβλια κυμαινόταν.

С.Ф. Покровский, *Внешняя торговля и внешняя торговля политика России*, Μόσχα, 1947, σσ. 84, 96-97, 116. Е.М. Подградская, «Таможенная политика русского государства по отношению к купечеству стран Юго-Восточной Европы, входивших в состав Османской Империи (XVII в.)», Я.С. Гросул (επιμ.), *Карпато-дунайские земли в средние века*. Кишинев, Κισινάου, 1975, σσ. 229-247. Е.М. Подградская, *Экономические связи Молдавского княжества [...]*, 1980, σσ. 91-92, 95-96.

Кость Харлампович, *Нарис V. Ніженські греки й торгівля [...]*, 1999, σσ. 105-108. Ivan Pososhkov, *The Book of Poverty [...]*, 1987, σ. 117. Richard Hellie, *The Economy and Material Culture of Russia [...]*, 1999, σσ. 564-566. J.T. Kotilaine, *Russia's Foreign Trade [...]*, 2005, σσ. 215, 217-228.

Για τη φορολογία στα εδάφη της Καζακίας, βλ. II.5.

¹⁵⁰ Ρωμιοί και Ρώσοι πληρώνουν τους ίδιους δασμούς. АВПРИ, ф. 2, оп. 6, том II, д. 3860, 1730, фф. 4-5^ν.

Όσον αφορά την Οθωμανική Αυτοκρατορία, μετά τη Συνθήκη του Βελιγραδίου, οι υπήκοοι της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας πλήρωναν για ένα διάστημα υψηλότερους δασμούς (10%) από τους υπηκόους της Ρωσικής (3%). Στην πράξη, όμως, αρκετοί Ρωμιοί, παραδείγματος χάριν οι Ρωμιοί της Νίζνας, ήταν ήδη υπήκοοι της Ρωσίας· ούτως ή άλλως οι έμποροι αποφάσιζαν πόσο εμπόρευμα θα

διαχείρισης από το ρωσικό κράτος σε σχέση με τους εμπόρους της Δύσης· όσοι Ρωμιοί ταξίδευαν στη Ρωσία μέσω Περσίας λάμβαναν τα ίδια φορολογικά προνόμια με τους Αρμένιους και όχι τα ακόμα μεγαλύτερα προνόμια των Ρωμιών που ταξίδευαν μέσω Καζακίας.¹⁵¹ Από το 1754 και έπειτα, όποτε Ρωμιοί της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας περνούσαν στο πλέον ενιαίο οικονομικό χώρο της Ρωσικής Αυτοκρατορίας, φαίνεται πως πλήρωναν δασμούς κανονικά όπως οι άλλοι ξένοι έμποροι, χωρίς φοροελαφρύνσεις. Πρέπει βεβαίως να σημειωθεί ότι μέχρι το 1754 πολλοί Ρωμιοί – ιδιαιτέρως δε Ρωμιοί της Νίζνας – είχαν γίνει υπήκοοι της Ρωσίας και άρα φορολογούνταν ως Ρώσοι.¹⁵²

Είναι αναμενόμενο πως μέτρα όπως αυτά του Πέτρου Α΄ και της Ελισάβετ ή η υψηλότερη φορολογία του εμπορίου στον Νότο θα είχαν ορισμένες αρνητικές επιπτώσεις για την οικονομική ζωή της Ουκρανίας, αφού αποσκοπούσαν στην ενίσχυση του ρωσικού κράτους στο σύνολό του και όχι στην ενίσχυση της τοπικής οικονομίας και των τοπικών αρχών. Παραδόξως, ενώ τα ρωσικά στρατεύματα προστάτευαν από τις λεηλασίες Τατάρων και άλλων, οι συμπεριφορές των στρατιωτών αλλά και οι διατάξεις του ρωσικού κράτους

δήλωναν και όριζαν ποιοι από αυτούς θα περνούσαν τα σύνορα φορτωμένοι με εμπόρευμα, για να περιορίσουν στο δυνατό το φορολογικό βάρος.

Вл. Р. Михнева, *Россия и османская империя в международных отношениях в середине XVIII века (1739-1756)*, Μόσχα, 1985, σ. 117.

Η πληρωμή δασμών ήταν άμεσα συνδεδεμένη με την παροχή ασφάλειας. Έτσι το 1769 οι Ρωμιοί της Νίζνας ζήτησαν να πληρώσουν χαμηλότερους φόρους στα σύνορα με την Πολωνία λόγω των αυξημένων κινδύνων της συγκυρίας. Кость Харлампович, *Нарис V. Ніженські греки й торгівля [...]*, 1999, σ. 102. Για περισσότερα, βλ. II.5 και III.9.

Σε κάθε περίπτωση, η δασμολογική πολιτική της Ρωσικής Αυτοκρατορίας, όσον αφορά τους Ρωμιούς, χρειάζεται περαιτέρω μελέτη.

¹⁵¹ Η περίπτωση του Ρωμιού Δημήτρη Νικολάου είναι ενδεικτική. Όπως αναφέρει ο ίδιος: «εντέλλεται σε εμάς τους Ρωμιούς που θα ερχόμαστε από τη θάλασσα μέσω του Αστραχάν με ακατέργαστο μετάξι και με άλλα εμπορεύματα να μας δέχονται και να μας αφήνουν να πηγαίνουμε στη Μόσχα, δίχως να μας σταματούνε, ενώ τους δασμούς και το ποσό των ρουβλιών και τα χρήματα της διόδου να τα πληρώνουμε κατά το παράδειγμα της Κομπανίας των Αρμενίων». РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 4, 1711, ф. 1.

Е.М. Подградская, «Таможенная политика русского государства по отношению к купечеству стран Юго-Восточной Европы, входивших в состав Оттоманской Империи (XVII в.)», Я.С. Гросул (επιμ.), *Карпато-дунайские земли в средние века*. Кишинев, Кишинάου, 1975, σσ. 229-247, ιδ. σ. 239. Βλ. επίσης Е.М. Подградская, *Экономические связи Молдавского княжества [...]*, 1980, σσ. 99-100.

¹⁵² Το 1754 οι τελωνιακοί δασμοί στον Νότο ορίστηκαν στο 13%. Οι Ρωμιοί της Αδελφότητας που ήταν Ρώσοι υπήκοοι επέμεναν ότι δεν έπρεπε να πληρώνουν «προезжая пошлина», ενώ οι Ρωμιοί της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας έπρεπε τον συγκεκριμένο φόρο να τον πληρώνουν.

Το 1766 ορίστηκαν νέοι δασμοί. Βάσει της δασμολογικής πολιτικής της Αικατερίνης Β΄ απαγορευόταν η εισαγωγή στη χώρα όσων εμπορευμάτων αφθονούσαν ή επαρκούσαν στην Αυτοκρατορία. Απαλλάσσονταν όμως δασμών τα εμπορεύματα των οποίων η καλλιέργεια ή η παραγωγή στο κράτος δεν είχε αρχίσει ακόμη. Όσον αφορά τα εμπορεύματα των οποίων η εγχώρια παραγωγή δεν ικανοποιούσε πλήρως τη ζήτηση της εσωτερικής αγοράς, επιτράπηκε να εισάγονται, αλλά η δασμολόγησή τους αυξήθηκε ως το 30%.

Έτσι, παρ' όλη την τακτοποίηση του εμπορίου επί Ελισάβετ και Αικατερίνης Β΄, οι δασμοί για την εισαγωγή εμπορευμάτων στη Ρωσία ήταν υψηλοί. Ένας Οθωμανός αξιωματούχος που βρισκόταν στη Μόσχα το 1775 σημείωσε: «Επιβάλλουν δασμούς 30% στα αγαθά που προέρχονται από το εξωτερικό· έτσι η τιμή αυτών των προϊόντων είναι εξωφρενική».

Ανών., «Материалы Екатерининской Законодательной Комиссии», *Сборник Императорскаго Русскаго Историческаго Общества*, τόμος 144^{ος}, μέρος 13^ο, Αγ. Πετρούπολη, 1914, σ. 52. J.T. Kotilaine, *Russia's Foreign Trade [...]*, 2005, σσ. 215, 217-228. Για την παραπομπή του Οθωμανού, βλ. Norman Itzkowitz, Max Mote (επιμ., μτφ.), *Mubadele [...]*, 1970, σ. 111.

ενδέχεται, ιδιαίτερα στις αρχές του 18^{ου} αιώνα, να λειτούργησαν άκρως αρνητικά για το εμπόριο και την όλη οικονομία της περιοχής. Σίγουρα δημιούργησαν τεράστια προβλήματα στους εμπόρους, ωθώντας τους στην παράνομη μετακίνηση και διαμορφώνοντας τις κατάλληλες συνθήκες για την έξαρση του λαθραίου εμπορίου.

Ενώ η μεταχείριση των Ρωμιών ήταν προνομιακή σε σχέση με άλλους ξένους, η εμπορική και δασμολογική πολιτική της Ρωσίας σηματοδοτούσε περισσότερο τις προθέσεις της πολιτικής ηγεσίας της χώρας παρά τις συνθήκες που αντιμετώπιζαν οι ίδιοι οι έμποροι που έπρεπε σε τακτά διαστήματα να διαπραγματευτούν με τελωνειακούς και άλλους αξιωματούχους του κράτους για τους φόρους που θα πλήρωναν. Όπως φάνηκε προηγουμένως (I.2), οι Ρωμιοί ήταν οι βασικοί κερδισμένοι από τις συνθήκες που διαμορφώθηκαν στα τέλη του 17^{ου} και στις αρχές του 18^{ου} αιώνα στην Καζακία· ενώ οι πολιτικές του ρωσικού κράτους και η πληθώρα στρατιωτών μπορεί να επιβάρυναν την οικονομική ζωή της Καζακίας για κάποιο διάστημα, οι Ρωμιοί ήταν σε ισχυρότερη θέση από άλλες ομάδες εμπόρων, για να ανταπεξέλθουν στις υφιστάμενες δυσκολίες.¹⁵³

Δεδομένης λοιπόν της πληθώρας των ληστών, των λεηλασιών Κοζάκων και Τατάρων, της αμφιλεγόμενης στάσης στρατιωτών και της γενικότερης γεωπολιτικής κατάστασης, δεν είναι παράξενο που οι Ρωμιοί ταξίδευαν οπλισμένοι· στη Μονή του Αγίου Νικολάου στη Μόσχα, μεταξύ άλλων, στα σεντούκια του Μιχαήλ Δημήτριεβ Μερζάν, ενός Ρωμιού που εμπορευόταν λίθους και απεβίωσε στις αρχές του 18^{ου} αιώνα, βρέθηκαν τα εξής: «Ντουφέκι ρώσικης κατασκευής, караμπίνα ενετικής, τούρκικο σπαθί, χάλκινη θήκη».¹⁵⁴

Ο Αθανάσιος Τουχάεβ που πέθανε το 1779 ταξίδευε με τρία ντουφέκια γερμανικής κατασκευής, δύο ντουφέκια της Τούλας, τρία τουρκικά γιαταγάνια, μία πάλα που ανήκε στον πατέρα του, δύο δοχεία για μπαρούτι, μια μικρή θήκη για σκάγια, τέσσερα ζευγάρια πιστόλια και άλλα όπλα.¹⁵⁵ Αλλού, αναφέρονται «βενετσιάνικες караμπίνες»¹⁵⁶ και «μπιστόλια».¹⁵⁷ Ενίοτε, για μεγαλύτερη ασφάλεια, οι έμποροι επέλεγαν να ταξιδέψουν με οπλισμένους συνοδούς.¹⁵⁸

¹⁵³ Το όλο θέμα των επιπτώσεων της πολιτικής της Ρωσίας στην οικονομία της Ουκρανίας χρειάζεται περαιτέρω μελέτη.

¹⁵⁴ РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 3, 1714, ф. 35.

¹⁵⁵ Ο Ιβάν Μάρκ ήταν ένας επιπλέον οπλισμένος ταξιδιώτης του 1771. Βλ. Кость Харлампович, *Нарис V. Ніженські греки й торгівля [...]*, 1999, σ. 113.

¹⁵⁶ М.М. Плохинский, *Иноземцы в старой Малороссии. Греки, цыганы, грузины*, Μόσχα, 1905, σ. 96.

¹⁵⁷ РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 18, 1705, ф. 1^ο.

¹⁵⁸ Όπως φαίνεται στον Иоанн Лукьянов, *Путешествие в Святую Землю [...]*, 1864, σ. 99.

Βλ. την περίπτωση του Ρωμιού Ανδρέα Βασίλιεβ, στο РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 20, 1705, ф. 1-2. Και του Καπετάν Παρασκευά, στο РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 15, 1714, ф. 2^ο. Βλ. επίσης την προστασία που παρείχαν ειδικοί Κοζάκοι με διαταγές του ρωσικού κράτους σε συγκεκριμένους εμπόρους, στο АВПРИ, ф. 89, оп. 1, д. 8, 1753-1761, ф. 98.

Οι αρρώστιες, οι δυσκολίες μεταφοράς, τα εμπόδια στα σύνορα, η συμπεριφορά των αξιωματούχων του κράτους και βέβαια οι ληστές υπήρξαν κοινοί κίνδυνοι για όλους τους πληθυσμούς της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, της Πολωνίας, της Ρωσίας και της Καζακίας την περίοδο που εξετάζεται εδώ, ιδιαιτέρως δε για τους εμπόρους.¹⁵⁹ Επιπλέον παράγοντες, όμως, που οφείλονται στην πολιτική κατάσταση της Καζακίας, αύξαναν δραματικά τον κίνδυνο για τους εμπόρους της περιοχής. Σε αυτούς συγκαταλέγονται η στάση των Τατάρων και των Κοζάκων και οι πολλαπλές συγκρούσεις μεταξύ των στρατευμάτων που μάχονταν για τον έλεγχο της περιοχής. Οι πολιτικοί αυτοί κίνδυνοι δικαιολογούν την προτίμηση των Ρωμιών για τις λιγότερο ριψοκίνδυνες διαδρομές μέσω πολωνικών εδαφών, διαδρομές που τους επέτρεπαν να αποφύγουν τη σχεδόν ευθεία πορεία που διέσχισε τη Ζαπορόζια η οποία περνούσε και από περιοχές Τατάρων.¹⁶⁰

Ίσως η πιο σημαντική επίπτωση των πολλαπλών κινδύνων στις μεθοριακές περιοχές είναι η έλλειψη πληθυσμού, έλλειψη που καθόριζε και την έκταση του εμπορίου. Οι αναταραχές στην Πολωνία, τη Μολδοβλαχία και την Καζακία κατά τη διάρκεια του 17^{ου} και του 18^{ου} αιώνα δυσκόλευαν τη δράση όλων των εμπόρων και λειτουργούσαν ανασταλτικά για την ανάπτυξη της τοπικής οικονομίας στο σύνολό της.¹⁶¹ Όπως θα φανεί στη συνέχεια, η ανάγκη για ασφάλεια επηρέαζε μέχρι και την κοινωνική δομή των κοινοτήτων των Ρωμιών εμπόρων (II και III). Έτσι, ενώ οι κίνδυνοι δυσκόλευαν την εμπορική δραστηριότητα των Ρωμιών, καθόριζαν συγχρόνως και τις περαιτέρω επιλογές τους.

Πολλές φορές, στις πηγές δεν διευκρινίζονται οι ακριβείς συνθήκες θανάτου Ρωμιών. Στο βιβλίο αφιερωμάτων των Ρωμιών της Νίζνας, για παράδειγμα, αναφέρεται ένας πατήρ Γρηγόριος, Κρητικός ιερομόναχος, τον οποίον «έσκότοσαν από κάτω εις τήν πολτάβαν», το 1722. Πούλησαν τα ρούχα του και δώρισαν το ποσό στην εκκλησία της Αδελφότητας, για να μνημονεύεται.¹⁶² Ο Χαρλαμπόβιτς σημειώνει πως

¹⁵⁹ «[...] και τι άκμη πραγμάτειας ζητείς εις έναν τόπο όπου ή θάλασσά του βράζει από πειραταί, ή ξηρά του είναι γεμάτη από κλέφταις και κισιντζήδες [...]» για το φαινόμενο της ληστείας στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, τον 18^ο αιώνα, βλ., μεταξύ άλλων, Δανιήλ Φιλιππίδης, Γρηγόριος Κωνσταταντάς, *Γεωγραφία Νεωτερική*, Αικ. Κουμαριανού (επιμ.), Αθήνα, 1988 [1791], σσ. 117-118.

¹⁶⁰ Για έναν ταξιδιώτη που απέφυγε, μεταξύ πλείστων άλλων, την περιοχή του Κιέβου, λόγω των Τατάρων που σύχναζαν εκεί, βλ. Foy de La Neuville, *Relation curieuse et nouvelle de Moscovie*, Παρίσι, 1698, σ. 2.

Ο αντιπρόσωπος της Νίζνας στη Νομοθετική Επιτροπή της Αικατερίνης Β' σημείωσε, το 1766, πως ο δρόμος που προτιμούσαν οι Ρωμιοί έμποροι, μέσω πολωνικών εδαφών «[...] προσφέρει μεγαλύτερο κέρδος, όφελος και ασφάλεια [...]» μετάφραση του «[...] гораздо способнее, выгоднее, полезнее и безопаснее [...]». Кость Харлампович, *Нарис V. Ніженські греки й торгівля [...]*, 1999, σ. 95.

¹⁶¹ Mihnea Berindei, «Contribution a l' étude du commerce ottoman des fourrures moscovites, La route moldavo-polonaise 1553-1700», *Cahiers du Monde Russe et Soviétique*, τόμος 12^{ος}, Οκτώβριος-Δεκέμβριος, 1971, σσ. 393-409, ιδ. σ. 403. Για τα δεινά που υπέστησαν οι Αρμένιοι έμποροι της Καζακίας στα χέρια στρατιωτών και άλλων ληστών, βλ. Yaroslav Dashkevych, «Armenians in the Ukraine at the Time of Hetman Bohdan Xmel'nyc'kyj (1648-1657)», *Harvard Ukrainian Studies*, τόμοι 3^{ος}/4^{ος}, μέρος 1^ο, 1979-1980, σσ. 166-88, ιδ. σ. 187.

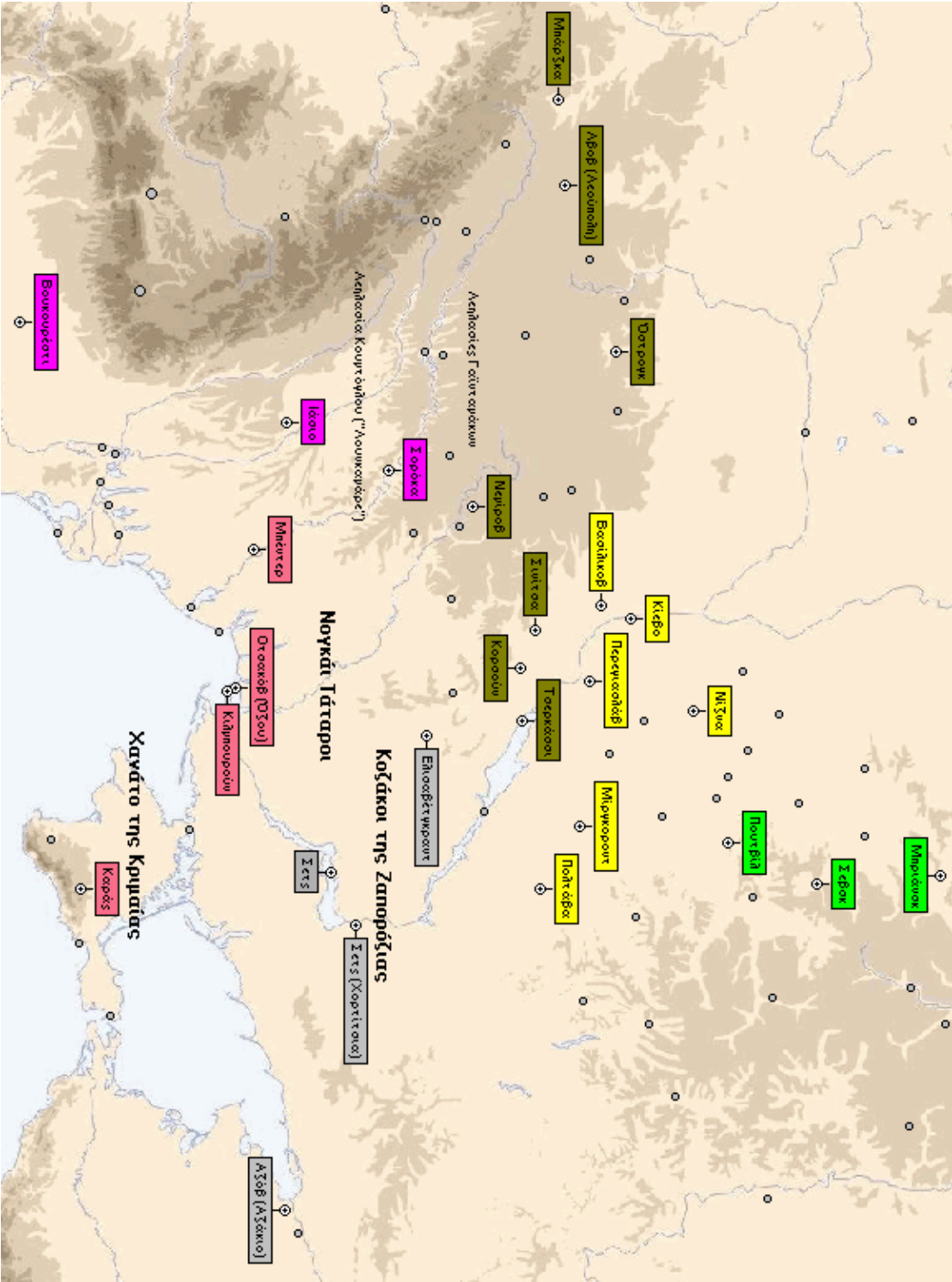
¹⁶² Евгений Чернухин, «Книга пожертв грецького ніжинського братства 1696-1786 рр.», *Записки Историко-Филологического товариства Андрія Білецького*, τεύχος 1^ο, Κιέβο, 1997, σσ. 91-102 και 144-179, ιδ. σ. 149. [Στο εξής: Евгений Чернухин, *Книга пожертв [...]*, 1997].

παραδοσιακά οι Ρωμιοί της Νίζνας, πριν από κάθε τους ταξίδι ευλογούνταν. Σαν να επρόκειτο για την Κυριακή της Συγχωρέσεως, ο ιερέας τους έχριε με λάδι το μέτωπο, μια συνήθεια που μάλλον υποδηλώνει την πεποίθηση των Ρωμιών πως κάθε αναχώρηση έθετε σε πραγματικό κίνδυνο τη ζωή τους.¹⁶³

Ο κίνδυνος και ως επακόλουθο η προτίμηση των εμπόρων για την ασφαλέστερη πλην όμως ακριβότερη διαδρομή μέσω των πολωνικών εδαφών, καθόριζε κάτι επιπλέον: την επιλογή προϊόντων ικανών, στις συγκεκριμένες συνθήκες, να αποφέρουν κέρδος. Ευθύς αμέσως θα γίνει μια σύντομη εξέταση των προϊόντων που μετέφεραν οι Ρωμιοί.

¹⁶³ Кость Харлампович, *Нарис V. Ніженські греки й торгівля [...]*, 1999, σ. 113.

3.4.i Κίνδυνοι

3.5 Εμπορεύσιμα προϊόντα

Ο Ιόγκαν Φίλιπ Κίλμπουργκερ, μέλος της σουηδικής αποστολής στη Ρωσία, γράφοντας στα τέλη του 17ου αιώνα για το εμπόριο των Ρωμιών στη Μοσχοβία, αναφέρει:

Εμπορεύονται άλογα, **πολύτιμες πέτρες, τούρκικα χαλιά, υφάσματα**, κασκόλδερμα μαροκέν, σαφράνι και ποικίλα τούρκικα προϊόντα και με τη σειρά τους αγοράζουν **πολλά υπέροχα σαμούρια**.¹⁶⁴

Στα μέσα του 18^{ου} αιώνα ο Νεπλιούεβ, Πρέσβυς στην Κωνσταντινούπολη, προσθέτει:

[...] Από τη Ρώσικη Αυτοκρατορία, εκτός από τις γούνες και τις μαύρες σγουρές προβιές που εδώ γίνονται ανάρπαστες, επειδή οι Γραικοί και οι Αρμένιοι φτιάχνουν απ' αυτές γούνινα καπέλα που όλοι οι ντόπιοι Χριστιανοί φορούν, φέρνουν εδώ, στο Τσαγκράντ, διάφορα υφάσματα, σκληρά πανιά, κερύ, βούτυρο αγελάδας, λαρδί, χαβιάρι βαρελίσιο, γουρουνότριχα, αλογότριχα· κατά καιρούς – μετάξι, ατλάζι, κινέζικο τσάι [...].¹⁶⁵

Οι Ρωμιοί έμποροι που ταξίδευαν στις αρχές του 18^{ου} αιώνα μεταξύ Μόσχας και Κωνσταντινούπολης εμπορεύονταν ποικιλία προϊόντων, μειώνοντας με αυτόν τον τρόπο τον εμπορικό κίνδυνο. Κατ' αυτόν τον τρόπο, όποτε η τιμή ενός ή μερικών από τα μεταφερόμενα προϊόντων σημείωνε για οποιουδήποτε λόγους πτώση, οι συνέπειες για την κερδοφορία του εγχειρήματος δεν ήταν μοιραίες.¹⁶⁶ Όπως φαίνεται από τις αναφορές του Ιόγκαν Φίλιπ Κίλμπουργκερ και του Γεώργ Γρούντ, τα προϊόντα αυτά είχαν κοινά χαρακτηριστικά: σχεδόν όλα ήταν προϊόντα υψηλής αξίας, με τελικούς αγοραστές, κατά προτεραιότητα, τις Αυλές του Τσάρου και του Σουλτάνου και τους ανώτερους αξιωματούχους του κράτους. Δεδομένων των πολλαπλών κινδύνων και του μεγάλου κόστους μεταφοράς μέσω ξηράς, μόνο όσοι εμπορεύονταν προϊόντα υψηλής αξίας, δηλαδή αγαθά που επέτρεπαν σημαντικό περιθώριο κέρδους, μπορούσαν να ελπίζουν πως θα κάλυπταν το κόστος της επένδυσής τους και θα αποζημιώνονταν για τον κίνδυνο του ταξιδιού. Εκτός από τους ανθρώπους, τα προϊόντα που υποσχόνταν κέρδος ήταν: πολύτιμοι λίθοι, μεταξωτά και άλλα υφάσματα,

¹⁶⁴ Иоганн Филипп Кильбургер, *Краткое известие о русской торговле [...]*, 1915, σ. 152.

Λίγα μόλις χρόνια αργότερα, στις αρχές του 18^{ου} αιώνα, ο Γεώργ Γρούντ, Δανός Πρέσβυς στη Ρωσία, συμπληρώνει: «Το τέταρτο μεγάλο εμπόριο των Μοσχοβιτών είναι με τους Τούρκους, στους οποίους οι Ρώσοι προμηθεύουν γούνες, μέλι, σιτάρι, κάνναβη και κερύ, παίρνοντας για όλα αυτά κυρίως μετρητά». Γεοργ Γрунд, *Доклад о России в 1705-10 годах*, Ю.Н. Беспятых (μτφ.), Αγ. Πετρούπολη, 1992, σ. 110. Βλ. επίσης Ε.М. Подградская, *Экономические связи Молдавского княжества [...]*, 1980, σ. 53.

¹⁶⁵ АВПРИ, ф. 89, оп. 1, д. 12, 1746, ф. 13.

¹⁶⁶ Ε.М. Подградская, *Экономические связи Молдавского княжества [...]*, 1980, σ. 43. Και στην περίπτωση της Ουγγαρίας σημειώνεται πως οι Ρωμιοί έμποροι ήταν κυρίως παντοπώλες που είχαν στα καταστήματά τους από μπαχαρικά της Ανατολής έως σιγάρα και βιβλία. Όδον Füves, *Οι Έλληνες Της Ουγγαρίας*, 1965, σ. 18.

χαρτί και ιδιαίτερα – από τη Ρωσία προς την Οθωμανική Αυτοκρατορία – γούνες.¹⁶⁷ Ήδη πριν το 1774 όμως, τα είδη των προϊόντων που επέλεγαν να εμπορευθούν οι Ρωμιοί είχαν τροποποιηθεί σε σημαντικό βαθμό, κάτι που φαίνεται και από την αναφορά του Νεπλιούεβ. Τα προϊόντα που μετέφερε ο έμπορος, όπως και οι διαδρομές του, άλλαξαν διαρκώς.

Με πιθανή εξαίρεση το εμπόριο σκλάβων τον 17^ο αιώνα (βλ. III.7), τα γουναρικά υπήρξαν τα κύρια εξαγωγίμα προϊόντα από τη Ρωσία στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, κατά τη διάρκεια της περιόδου που εξετάζεται εδώ.¹⁶⁸ Οι πιο πολύτιμες γούνες ήταν τα σαμούρια, δέρματα ικτίδων, από τα οποία φιλοτεχνούσαν πελερίνες για τις γυναίκες και μανδύες για τους άνδρες, η μαύρη αλεπού (πιο ακριβή ακόμη και από τη ζιμπελίνα), η ερμίνα (μια ασπριδερή γούνα που πωλούνταν σε δέματα των σαράντα τομαριών και φορούνταν συχνά από τις κυρίες της αυλής) και οι γούνες με τις οποίες οι Οθωμανοί κάλυπταν τα καλπάκια τους οι οποίες αποτελούσαν παράλληλα το διακριτικό του ιερατικού σχήματος. Στις πιο φτηνές γούνες περιλαμβάνονταν αυτές από δέρμα σκίουρου και γάτας.¹⁶⁹

Κατά κύριο λόγο, οι γούνες που αντιπροσώπευαν μεγάλο μέρος των εξαγωγών της Μοσχοβίας προέρχονταν από τη Σιβηρία. Μάλιστα η επικράτηση των Ρώσων στις εκτάσεις της Σιβηρίας ήταν άμεσα συνδεδεμένη με το ενδιαφέρον τους για το εν λόγω προϊόν. Η εξαγωγή γούνας συνεπαγόταν εισαγωγή ξένου συναλλάγματος, αναγκαίου για την κάλυψη της κρατικής μισθοδοσίας και άλλων δαπανών. Οι φόροι των

¹⁶⁷ Η τιμή οποιουδήποτε βασικού προϊόντος, του σιταριού για παράδειγμα, διπλασιαζόταν ανά εκατό χιλιόμετρα απόστασης που διένυαν οι μεταφορείς. Bruce McGowan, «Part III. The Age of the Ayans, 1699-1812», Halil Inalcik, Donald Quataert (επιμ.), *An Economic and Social History of the Ottoman Empire 1300-1914*, Cambridge, 1994, σσ. 637-758, ιδ. σ. 738.

¹⁶⁸ Στα κείμενα της εποχής τα γουναρικά πολύ συχνά αναφέρονται ως «мягкая рухляд». Για το εμπόριο γουνών πριν τον 18^ο αιώνα, βλ. την περίπτωση του Μιχαήλ Καντακουζηνού ο οποίος, τον 16^ο αιώνα, λάμβανε από τον Σουλτάνο εξήντα χιλιάδες δουκάτα το χρόνο, προκειμένου να αγοράζει πολύτιμες γούνες από τη Ρωσία, μέσω των πρακτόρων του. Ν. Iorga, *Το Βυζάντιο Μετά το Βυζάντιο*, Γιάννη Καρα (μτφ.), Αθήνα, 1989, σ. 121.

Βλ. επίσης Α. Bennigsen, Chantal Lemercier-Quelquejay, «Les marchands de la Cour ottomane et le commerce des fourrures moscovites dans la seconde moitié du XVIe siècle», *Cahiers du monde russe et soviétique*, τόμος 11^{ος}, τεύχος 3^ο, Ιούλιος-Σεπτέμβριος 1970, σσ. 363-391. Για την εξαγωγή γουναρικών από τη Μοσχοβία το δεύτερο μισό του 17^{ου} αιώνα, βλ. J.T. Kotilaine, *Russia's Foreign Trade [...]*, 2005, σ. 446.

¹⁶⁹ Παρατηρήσεις του Felix Beaujour. Οι γούνες με τις οποίες οι Οθωμανοί κάλυπταν τα καλπάκια τους ονομάζονταν «agnelins». Βλ. Felix Beaujour, *A view of the commerce of Greece formed after an annual average from 1787 to 1797*, Thomas Hartwell Horne (μτφ.), Λονδίνο, 1800, σσ. 318-325.

Βλ. επίσης Β.Л. Курц, *Сочинение Кольбургера о Русской Торговле, как она производилась в 1674 г. вывозными и привозными товарами по всей России*, Κίεβο, 1915, σ. 170. Π.Α. Толстой, *Османская империя в начале XVIII в. и ее описание*, Π.Α. Толстым, Μ.С. Лазарев, Η.Α. Халфин (επιμ.), Μόσχα, 1985, σ. 31.

Η πιο ακριβή γούνα ήταν αυτή της ζιμπελίνας· ακολουθούσαν οι γούνες της ερμίνας, του λύγκα, της μαύρης και λευκής αλεπούς, του ρωσικού σκίουρου, του κουναβιού κτλ. Mihnea Berindei, «Contribution a l' étude du commerce ottoman des fourrures moscovites, La route moldavo-polonaise 1553-1700», *Cahiers du Monde Russe et Soviétique*, τόμος 12^{ος}, Οκτώβριος-Δεκέμβριος, 1971, σσ. 393-409, ιδ. σσ. 395, 409. Βλ. επίσης Richard Hellie, *The Economy and Material Culture of Russia [...]*, 1999, σ. 53.

Για γούνα γάτας Ρωμιού στη Μόσχα, βλ. РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 16, 1710, фф. 1-2^ο.

εντόπιων πληθυσμών της Σιβηρίας πληρώνονταν σε γούνες, αλλά, εκτός από τους ντόπιους, Ρώσοι και άλλοι κυνηγοί που όργωναν τα εδάφη της Σιβηρίας με τα όπλα τους, συνεισέφεραν στο μέγεθος της συνολικής εξαγωγής γουναρικών.¹⁷⁰

Μόλις έφταναν στη Μόσχα με τα εμπορεύματά τους, οι Ρωμιοί έπρεπε να παρουσιαστούν στη *Σομπόλναγια Καζνά*. Εκεί οι έμποροι-αξιωματούχοι του κράτους επέλεγαν τα προϊόντα που επιθυμούσαν και τα αντάλλαζαν με γούνες. Ρωμιοί και άλλοι έμποροι αγόραζαν τις γούνες, για να τις μεταφέρουν σε μία από τις πολλές εμποροπανηγύρεις της Ρωσίας και της Ουκρανίας, για παράδειγμα στην εμποροπανήγυρη του Σβενσκ και στη Νίζνα. Έτσι, ήδη από το 17^ο αιώνα, το επίσημο κρατικό και ιδιωτικό εμπόριο συνυπήρχαν.¹⁷¹

Οι Ρωμιοί έμποροι που έφταναν από την Ουκρανία και την Πολωνία μεταπωλούσαν το εμπόρευμα στις αγορές της Ουζουντζόβας ή της Κωνσταντινούπολης. Εκεί, αφού τύχαιναν κατάλληλης επεξεργασίας, οι γούνες μετατρέπονταν σε ενδύματα πολυτελείας, κυκλοφορούσαν σε όλα τα Βαλκάνια (τη Ρουμेलία) και εξαγονταν στη Συρία, την Αίγυπτο, την Αυστρία, την Ουγγαρία, ακόμη και την Ολλανδία.¹⁷² Η επιδεξιότητα των γουνεμπόρων ήταν αξιοθαύμαστη, συγκρινόταν μόνο με την αντίστοιχη των εμπόρων πολυτίμων

¹⁷⁰ Οι λιγοστές πόλεις της Σιβηρίας λειτουργούσαν ως τόποι συγκέντρωσης και αποστολής των τομαριών στο *Σιμπίρσκι Πρικάζ* στη Μόσχα. Ο *Βοεβόδας* της κάθε περιοχής, με τη βοήθεια ειδικών κρατικών αξιωματούχων και εμπόρων, κατένεμε τα τομάρια των ζώων ανάλογα με την ποιότητά τους και τα κοστολογούσε. Τα τομάρια δένονταν σε ζευγάρια και συνήθως συσκευάζονταν σε δέματα σαράντα ζευγαριών, ενδιάμεσα σε δύο σανίδες. Τα τομάρια της μαύρης αλεπούς συσκευάζονταν σε δέματα δέκα μόνο ζευγαριών, ενώ όσα θα κατέληγαν σε φθηνότερες γούνες συσκευάζονταν σε δέματα εξήντα, ογδόντα ή εκατό ζευγαριών. Τα δέματα συγκεντρώνονταν σε τσουβάλια ή ξύλινα κιβώτια τα οποία σφράγιζε ο *Βοεβόδας* της κάθε περιοχής. Έμπιστοι εκλεγμένοι στην υπηρεσία του κράτους συνόδευαν το εμπόρευμα ως τη Μόσχα, φέροντας τα σχετικά φορολογικά έγγραφα και τα κατάστιχα των κατά τόπους τελωνείων. Συνήθως, ταξίδευαν την άνοιξη ή στις αρχές του καλοκαιριού. Οι αξιωματούχοι του *Σιμπίρσκι Πρικάζ* στη Μόσχα αντιπαρέβαλαν τα τομάρια που είχαν λάβει με τα συνοδευτικά έγγραφα και αξιολογούσαν τη συνολική αξία τους η οποία ήταν πολύ μεγαλύτερη από την αντίστοιχη στη Σιβηρία.

Στη Μόσχα ο Τσάρος πωλούσε τις γούνες μέσω της *Σομπόλναγια Καζνά*, υπηρεσία του *Σιμπίρσκι Πρικάζ*, και μέσω του *Κάζενι Πρικάζ*, του προσωπικού θησαυροφυλακίου του («Соболиная Казна», το Θησαυροφυλάκιο της Σαμούρας και «Казённый Двор» ή «Казённый Приказ»). Είχε προκαθοριστεί μία περιοχή της αγοράς της πόλης (το «Скорнячный Ряд» το οποίο βρισκόταν στο Κιτάι Γκόροντ, δίπλα στο Κρεμλίνο) για αγοραπωλησίες γουνών και σ' αυτήν διεξαγόταν το εμπόριο γουναρικών βάσει ιδιωτικής πρωτοβουλίας. Για την πώληση γουνών εκτός Μόσχας, ο Τσάρος διόριζε επίσημους εμπόρους, αντιπροσώπους του κρατικού θησαυροφυλακίου· αυτό το εκτός κέντρο εμπόριο γούνας κάλυπτε μεγάλο μερίδιο της αγοράς. Raymond H. Fisher, *The Russian Fur Trade 1550-1700*, Berkeley, Los Angeles, Λονδίνο, 1943, σσ. 67-69, 123-128. J.T. Kotilaine, *Russia's Foreign Trade [...]*, 2005, σ. 194.

¹⁷¹ Raymond H. Fisher, *The Russian Fur Trade [...]*, 1943, σσ. 129, 181, 187, 211, 217.

Οι «γκόστι», οι πλουσιότεροι έμποροι της Μοσχοβίας του 17^{ου} αιώνα, εμπορεύονταν συγχρόνως για τον Τσάρο και για δικό τους όφελος. J.T. Kotilaine, *Russia's Foreign Trade [...]*, 2005, σσ. 205-206.

¹⁷² Η Ουζουντζόβα βρίσκεται στη σημερινή Βουλγαρία. Για τους τόπους στους οποίους εξήγαγαν τις επεξεργασμένες γούνες, βλ. Ελένη Βουραζέλη-Μαρινάκου, *Αί έν Θράκη Συντεχνίαι τών Έλλήνων κατά τήν Τουρκοκρατίαν*, Θεσσαλονίκη, 1950, σ. 54. Βλ. επίσης Traian Stoianovich, «Ο κατακτητής ορθόδοξος Βαλκάνιος έμπορος», Σπύρος Ι. Ασδραχάς (εισ., επιλ. κειμ.), Ντόρα Μαμαρέλη (μτφ.), *Η Οικονομική Δομή [...]*, 1979, σσ. 287-346, ιδ. σ. 302.

λίθων.¹⁷³ Όπως παρατηρεί για τους Ρωμιούς εμπόρους γουναρικών ο Ρώσος οικονομολόγος του 18^{ου} αιώνα Τσουλκόβ:

Αν και έχουν σχετικά λίγα γουναρικά που τα εισάγουν από τις βόρειες χώρες και βέβαια από τη Ρωσία όπου τα γουναρικά αποτελούν μεγάλο μέρος του εμπορίου, ξέρουν καλά πως να τα επεξεργάζονται και να παράγουν προϊόντα απ' αυτά.¹⁷⁴

Το γουνεμπόριο δεν ήταν στενά συνδεδεμένο μόνο με το κρατικό θησαυροφυλάκιο της Μοσχοβίας· η εισαγωγή γούνας στην Οθωμανική Αυτοκρατορία αποτελούσε, θεωρητικά τουλάχιστον, ένα ακόμα μονοπώλιο του οθωμανικού κράτους.¹⁷⁵ Η επιμονή αυτή στην εισαγωγή του συγκεκριμένου είδους δεν εκπλήσσει, αν ληφθεί υπ' όψη η σημασία των γούνινων καφτανιών στην Οθωμανική Αυτοκρατορία: εκτός από την προφανή χρήση τους, για να προφυλάσσουν από το κρύο,¹⁷⁶ κυρίως ήταν σύμβολα της κοινωνικής θέσης των κατόχων τους και ως μέσα προβολής κατείχαν για τους Οθωμανούς ρόλο πολύ ανώτερο του απλώς πρακτικού.

Οι γούνες αποτελούσαν πρωτίστως ένδειξη πλούτου, κοινωνικής υπεροχής και καταξίωσης για τους αξιωματούχους και τους ευπορότερους υπηκόους της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Όπως επισήμανε ο Πρέσβυς Πέτρος Τολστόι το 1706, ορισμένες γούνες είχαν θεσμοθετηθεί ως προνόμιο ανώτερων αξιωματούχων της Αυτοκρατορίας: «[...] Οι Τούρκοι επίσης, είχαν μεριμνήσει, ώστε να μην επιτρέπεται σε κανέναν εκτός του Σουλτάνου και του Βεζίρη να φοράει σαμούρια [...]».¹⁷⁷ Τέτοιοι κανόνες που καθόριζαν τις

¹⁷³ «Το εμπόριο γούνας [...] πρέπει να το διεξάγουν καταρτισμένα άτομα, γιατί πρόκειται για ένα αντικείμενο που απαιτεί μεγάλη εμπειρία, επειδή είναι εντελώς αδύνατον για τον καθένα να καθορίσει την αξία των γουναρικών. Είναι όπως και με τα πολύτιμα πετράδια: πρέπει κανείς να γνωρίζει επακριβώς τους διάφορους βαθμούς τελειότητας οι οποίοι ορίζουν την τιμή». M. de Peyssonnel, *Traité sur le commerce de La Mer Noire*, τόμος 1^{ος}, Παρίσι, MDCCLXXXVII (1787), σ. 190.

¹⁷⁴ Михаил Дмитриевич Чулков, *Историческое описание российской коммерции [...]*, τόμος 2^{ος}, βιβλίο 1^ο, Αγ. Πετρούπολη, 1786, σ. 7. Για τη ζωή και το έργο του Μιχαήλ Δημήτριεβιτς Τσουλκόβ (1743-1793), του σημαντικότερου Ρώσου οικονομολόγου του 18^{ου} αιώνα, βλ. επίσης J.M. Letiche (επιμ.), *A History of Russian Economic Thought [...]*, 1964, σσ. 451-464.

¹⁷⁵ A. Bennigsen, Chantal Lemerrier-Quellejey, «Les marchands de la Cour ottomane et le commerce des fourrures moscovites dans la seconde moitié du XVIe siècle», *Cahiers du monde russe et soviétique*, τόμος 11^{ος}, τεύχος 3^ο, Ιούλιος-Σεπτέμβριος 1970, σσ. 363-391, ιδ. σσ. 364-365.

¹⁷⁶ Ο περιηγητής Ολιβιέρ, στο τέλος του 18^{ου} αιώνα, μαρτυρεί πως οι πλούσιοι Ρωμιοί της Κωνσταντινούπολης, τον βαρύ χειμώνα, φορούσαν δύο ή και τρεις γούνες, αλλά και οι λιγότερο εύποροι φορούσαν άλλες, φτηνότερες γούνες. Βασ. Βλ. Σφυρόερα, *Επισκόπηση Οικονομική και Δημογραφική του Τουρκοκρατούμενου Ελληνικού Χώρου (1669-1821)*, Αθήνα, 1979, σ. 11. T.K. Крылова, «Русская дипломатия на Босфоре в начале 18-ого в (1700-1709)», *Исторические Записки*, τόμος 65^{ος}, Μόσχα, 1959, σσ. 249-278, ιδ. σ. 250.

Εξορισμένος στην παγωμένη έρημο του Σινά στην Αίγυπτο στα τέλη του 1757 ή τις αρχές του 1758 ο Καλλίνικος Γ' παραπονείται: «[...] οὐδὲν μαζί μας εἶχομεν, μήτε τῶν ἱματίων / ρούχων καὶ σκεπασμάτων μας, μήτε γούναν καμίαν / μεγάλην νὰ φορέσωμεν εἰς τὴν ὁδοποροίαν [...]». Καλλίνικου Γ', *Τα κατά και μετά την εξορίαν επισυμβάντα*, Αγαμέμνων Τσελίκας (έκδ., εισ.), Αθήνα, 2004, σ. 141.

¹⁷⁷ Петр I, *Письма и Бумаги [...]*, τόμος 4^{ος}, 1706, Αγ. Πετρούπολη, 1900, σ. 691. Mihnea Berindei, «Contribution a l' étude du commerce ottoman des fourrures moscovites, La route moldavo-polonaise 1553-1700», *Cahiers du Monde Russe et Soviétique*, τόμος 12^{ος}, Οκτώβριος-Δεκέμβριος, 1971, σσ. 393-409, ιδ. σ. 395.

χρήσεις των γουναρικών στην Οθωμανική Αυτοκρατορία λειτουργούν για τον ιστορικό ως γέφυρα η οποία οδηγεί στην κατανόηση των κοινωνικών συνιστωσών της εποχής και των σχέσεων των Ρωμιών με τα κράτη όπου εμπορεύονταν. Ενώ το θέμα αυτό θα αποτελέσει στη συνέχεια βασικό μέρος της παρούσας μελέτης (III.9), αξίζει να γίνει εδώ μια πρώτη έστω και σύντομη εξέταση της σημασίας της γούνας και των άλλων προϊόντων που μετέφεραν οι Ρωμιοί στη διαμόρφωση κοινωνικών σχέσεων και, πιο συγκεκριμένα, στην ιεράρχηση της οθωμανικής κοινωνίας.

Τη γούνα από μαύρη αλεπού τη φορούσε μόνο ο Σουλτάνος και οι μεγάλοι πασάδες στις δημόσιες τελετές.¹⁷⁸ Όπως περιγράφει ο Καλλίνικος Γ' τον Σουλτάνο, κατά την επίσκεψη του Πρέσβυ της Σικελίας στο Σαράι, στα μέσα του αιώνα: «Εἰς μέσην δὲ ὁ βασιλεὺς καθέζεται φορῶντας / Τὴν καμπανίτσα γούνα του, τοὺς ξένους θεωρῶντας [...]».¹⁷⁹ Ο Σουλτάνος και οι ανώτεροι αξιωματούχοι του φορούσαν διάφορες γούνες, ανάλογα με την εποχή: ερμίνα το φθινόπωρο, σκίουρο για ένα ενδιάμεσο διάστημα, σαμούρια τον χειμώνα. Την ημέρα που ο Σουλτάνος άλλαζε την εποχική του ενδυμασία, ακολουθούσε ολόκληρη η Αυλή.¹⁸⁰

Δεν ήταν όμως μόνο ο Σουλτάνος και ο Μεγάλος Βεζίρης που φορούσαν γούνες ανάλογες του αξιωματός τους. Το ίδιο ίσχυε για τους Πρέσβεις, τους Ηγεμόνες της Μολδαβίας και της Βλαχίας και τους άλλους αξιωματούχους της Αυτοκρατορίας.¹⁸¹ Μάλιστα, ο ίδιος ο Σουλτάνος χάριζε τα ενδύματα στους Πρέσβεις και τους ανώτερους αξιωματούχους του, αυτοί στους υφιστάμενούς τους και ούτω καθ' εξής.¹⁸² Τα ενδύματα, ως ένδειξη ευταξίας, αντικατόπτριζαν την ιεραρχία της Αυτοκρατορίας, όντας συγχρόνως μέρος του πελατειακού δικτύου προστασίας που πρόσφεραν οι ανώτεροι αξιωματούχοι στους προστατευόμενούς τους. Ο αξιωματούχος, χαρίζοντας ενδύματα σε κατώτερό του, του πρόσφερε όχι μόνο αμφίεση αλλά και εύνοια,

¹⁷⁸ Felix Beaujour, *A view of the commerce of Greece [...]*, 1800, σ. 325.

¹⁷⁹ Και συνεχίζει: «Μὲ φοβερὸν καὶ βλοσυρὸν καὶ σοβαρὸν τὸ βλέμμα, / ὅπου παγώνει βέβαια τοῦ βλέποντος τὸ αἷμα. / Γούνας δὲ τὰ τσαπράζια ἀπ' τὰ ἐκλελεγμένα / Εἶναι τὰ διαμάντια καὶ χῦμα καρφωμένα / ὁμοῦ καὶ σεργουτζίου του, ὃ στὸ καβούκιόν του / εἰς τόπον στέφους τίθησι καὶ στὸ φακιολίον του». Το σημαντικό εδώ δεν είναι βεβαίως η ακρίβεια της περιγραφῆς αλλά ο συμβολισμός της. Καλλινίκου Γ', *Τα κατά και μετὰ την εξορίαν [...]*, 2004, σ. 291.

¹⁸⁰ Για το ὅλο θέμα της συμβολικῆς σημασίας της ενδυμασίας στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, βλ. Suraiya Faroqhi, «Introduction, or why and how one might want to study Ottoman clothes», Suraiya Faroqhi και Christoph K. Neumann (επιμέλεια), *Ottoman Costumes: From Textile to Identity*, EREN, Istanbul, 2004, σσ. 15-49. Hülya Tezcan, «Furs and skins owned by the Sultans», Suraiya Faroqhi και Christoph K. Neumann (επιμέλεια), *Ottoman Costumes: From Textile to Identity*, 2004, σσ. 63-79, ιδ. σσ. 64-65, 69. Christoph K. Neumann, «How did a vizier dress in the eighteenth century?», Suraiya Faroqhi και Christoph K. Neumann (επιμέλεια), *Ottoman Costumes: From Textile to Identity*, 2004, σσ. 181-193, ιδ. σ. 188. Βλ. επίσης Philip Mansel, *Constantinople, City of the World's Desire, 1453-1924*, Λονδίνο, 1995, σ. 67.

¹⁸¹ «Εἰς ἄλλα δ' ἀνταμώματα καὶ γούνας ἐφοροῦσαν / οἱ πρέσβεις εἰς τὴν ἔντευξιν, ὅταν ἐχαιρετοῦσαν. [...] / συνήθη ὄφφικίου του γούναν ἐνδύοντάς τον [...]». Καλλινίκου Γ', *Τα κατά και μετὰ την εξορίαν [...]*, 2004, σσ. 293, 307.

¹⁸² «Μετὰ δ' ἡμέρας τέσσαρας ὁ πρέσβης ὁ τῶν Γάλλων / ὡς προτιμούμενος αὐτὸς ἀπὸ ὄλων τῶν ἄλλων / ἐπήγεν εἰς τὸν ὕπατον διὰ νὰ ἐγχειρίσῃ / γράμματα τοῦ ῥηγὸς αὐτοῦ καὶ νὰ τοῦ ὁμλήσῃ / [...] δι' ἣν ὁ μέγας ὕπατος ἔκαμ' εὐχαριστίαν, / πλὴν ὄχι ὥσπερ ἠλπίζε εἰς τὴν αὐτῶν φιλίαν, / Καὶ γούναν τὸν ἐφόρεσεν ὄλην ἀπὸ σαμούρι / Καὶ ἵππον τὸν ἐχάρισεν ἀπὸ δικό του ἀχούρι [...]». Καλλινίκου Γ', *Τα κατά και μετὰ την εξορίαν [...]*, 2004, σ. 276.

ήτοι προφύλαξη. Έτσι, οι πελάτες εξασφάλιζαν προστασία ενδεδυμένοι με το κύρος του κηδεμόνα τους. Χαρακτηριστικό των δικτύων πελατειακής προστασίας είναι ένα στιγμιότυπο από όνειρο του Καλλίνικου Γ', όπως το μεταδίδει ο ίδιος:

Δι' ἄπερ ὁ ποστέλνικος κυρίτση Νικολάκης
ἐχαμογέλασε μικρὸν εἰπών: «Ὁ Μανωλάκης
ὁ πενθερός μου δι' ἐμοῦ στέλνει τὰ κεκλεισμένα
ἄμφια, νὰ τὸν εὐχέσθε καὶ μὲ αὐτὸν κ' ἐμένα.
Καὶ γούναν μόνον στείλετε εἰς τοῦ Νικομηδείας,
τὰ δὲ λοιπὰ νὰ τὰ χαρῆς, δεσπότη, μεθ' ὑγείας.¹⁸³

Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο ἐξηγούνται καὶ οἱ αυστηρότατες περιοριστικές ρυθμίσεις γιὰ τὴν επιτρεπόμενη ενδυμασία τοῦ κάθε υπηκόου τοῦ Σουλτάνου. Στὴν αυστηρὰ ἱεραρχημένη αὐτὴ κοινωνία δὲν ἦταν επιτρεπτό σε κανέναν νὰ οικειοποιεῖται τὴν ἰσχύ καὶ τὴν προστασία ποὺ ἐξέφραζε ἡ ἀμφίεση, παρά μόνον εἴν τὴν πρόσφερε ὁ Σουλτάνος, ἢ ἔστω κάποιος ἀνώτερος.¹⁸⁴ Τὸ κράτος ἐπέβαλλε ενδυματολογικοὺς κανόνες ποὺ ἀποσκοπούσαν, κατὰ κύριο λόγο, στὴν ἐκφραση καὶ ἄρα στὴ διατήρηση τῶν παγιωμένων σχέσεων ἐξουσίας.¹⁸⁵

Ἡ ὀθωμανικὴ Αὐλὴ προμηθευόταν τὶς ακριβότερες γούνες γιὰ τὶς οποίες οἱ ἔμποροι δὲν ἐβρίσκαν ἀνάλογους πελάτες στὴ Γερμανία καὶ τὶς ἄλλες δυτικὲς χώρες. Οἱ βασιλικὲς γούνες ὅμως, ακριβῶς γιὰ νὰ διαφοροποιούνται ἀπὸ τὶς υπόλοιπες, δὲν θὰ μπορούσαν παρά νὰ εἶναι ἀριστης ποιότητας, δυσεῦρετες καὶ ἄρα πανάκριβες. Τὸ υψηλὸ κόστος ἐξηγεί, ταυτόχρονα, τὴν ψυχολογικὴ καὶ πολιτικὴ σημασία τῆς γούνας

¹⁸³ Ὁ Νικολάκης ἦταν «ποστέλνικος αὐθέντου Μολδαβίας». Τὸ ὄνειρο συνεχίζει «Ταῦτα εἰπὼν ἐτράβηξε χέρι μου νὰ φιλήσῃ / καὶ μὲ αὐτὸ τὸ κίνημα εἶχα κ' ἐγὼ ξυπνήσει». Τὸ ὄνειρο τοῦ Καλλίνικου Γ' ἀντικατόπτριζε τὶς πελατειακὲς σχέσεις ποὺ χαρακτήριζαν τὴν κοινωνία τῆς ἐποχῆς. Καλλίνικου Γ', *Τὰ κατὰ καὶ μετὰ τὴν ἐξορίαν [...]*, 2004, σ. 404.

¹⁸⁴ Κανόνες ποὺ παραβιάζονταν στὴ πράξη. Γιὰ παραβιάσεις ὅσον ἀφορᾷ τὴν ενδυμασία γουναρικών ἀπὸ τὴ Μοσχοβία, βλ. W. Theyls, *MEMOIRS POUR SERVIR À L'HISTOIRE DE CHARLES XII ROI DE SUEDE*, Leyde, 1722, σ. 212.

¹⁸⁵ Γιὰ τὸ θέμα αὐτό, βλ. Madeline C. Zilfi, «Goods in the Mahalle: Distribution Encounters in Eighteenth Century Istanbul», Donald Quataert (ἐπιμ.), *Consumption Studies and the History of the Ottoman Empire 1550-1922. An Introduction*, Νέα Υόρκη, 2000, σσ. 289-312, ἰδ. σσ. 306-307.

Φαίνεται πὼς ἡ χαρακτηριστικὴ αὐτὴ χρῆση τῆς ἀμφίεσης στὴν ὀθωμανικὴ Αυτοκρατορία ἀκολουθοῦσε περσικὰ καὶ ἀραβικὰ πρότυπα. Γιὰ τὸ θέμα τῶν πολλῶν χρήσεων τῆς γούνας, βλ. ἐπίσης Robert Delort, *Le commerce des fourrures en occident à la fin du moyen age (vers 1300-vers1450)*, École Française de Rome, 1978, τόμος 1^{ος}, σσ. 505-543. Ὅτι ἐπαίτες προσκυνούσαν ἀκόμα καὶ τὴν ενδυμασία τῶν ἀνωτέρων τους. J. Aegidius Van Egmont, *Travels through Parts of Europe [...]*, 1759, σ. 258.

Ἡ ἀποστολὴ γουναρικών ἀπὸ τοὺς Ἡγεμόνες τῆς Μολδαβίας καὶ τῆς Βλαχίας στὴ σουλτανικὴ Αὐλὴ δὲν ἦταν παρά ἐνδειχὴ υποτέλειας. Ἡ ἴδια ἐνέργεια δὴλωνε λοιπὸν διαφορετικὲς σχέσεις ἐξουσίας, ἀνάλογα με τὴν περίσταση. Γιὰ τὸν ρόλο τῶν Ἡγεμόνων στὸ ἐμπόριο γούνας, βλ. Я.С. Гросул (ἐπιμ.), *Исторические связи народов СССР и Румынии [...]*, τόμος 3^{ος}, 1970, σσ. 149, 194, 241, 304, 322. Δὲν θὰ ἔπρεπε ὅμως νὰ ἐρμηνευτοῦν ὡς ἐνδειχὴ υποτέλειας καὶ τὰ πανάκριβα γουναρικά τὰ οποία εἶχε στείλει ἡ Αἰκατερίνη τοῦ Πέτρου Α' στὸν Μεγάλο Βεζίρη Μεχμέτ Πασά στὸ Προύθο; Felix Beaujour, *A view of the commerce of Greece [...]*, 1800, σ. 322.

στην Οθωμανική Αυτοκρατορία του 18^{ου} αιώνα.¹⁸⁶ Δεν είναι διόλου παράξενο λοιπόν πως στο σύντομό του ποίημα «Κανών Περιεκτικός Πολλών Έξαιρέτων Πραγμάτων» όπου εκθέτει τα «εξαισία» του κόσμου τούτου ο Καισάριος Δαπόντες περιλαμβάνει και «γούνες μοσχόβικες» που τις περιγράφει ως «εὐμορφότατα πράγματα».¹⁸⁷

Η Συντεχνία των Γουναράδων – οι Κιουρτζήδες όπως ονομάζονταν, με προστάτη τους τον Προφήτη Ηλία, λόγω της μηλωτής του – ήταν από τις παλαιότερες και σημαντικότερες της Κωνσταντινούπολης.¹⁸⁸ Όπως σημείωσε ο Ρώσος Πρέσβυς Ομπρεσκόβ, το 1745, το εμπόριο γούνας αποτελούσε ένα αξιοσημείωτο τμήμα της εμπορικής δραστηριότητας της Κωνσταντινούπολης:

Το εμπόριο γουναρικών της Τουρκίας είναι, χωρίς αμφιβολία, από τα πιο σημαντικά· εδώ καθένας, Τούρκος ή άλλος υπήκοος, χειμώνα καλοκαίρι τριγυρνάει φορώντας γούνα και η Συντεχνία των Γουναράδων της Κωνσταντινούπολης είναι περιβόητη ως πρώτη. Είναι μοιρασμένη σε δυο τμήματα. Στο πρώτο είναι οι έμποροι οι οποίοι πωλούν τα γουναρικά, μεταφέροντάς τα οι ίδιοι ή στέλνοντας τους ταμίες τους· στο δεύτερο είναι αυτοί που κάθονται μόνιμα στα μαγαζιά τους, πουλάνε τις γούνες λιανικά και τις επεξεργάζονται [...].

¹⁸⁶ Ε.М. Подградская, *Экономические связи Молдавского княжества [...]*, 1980, σ. 74. Για τους Ρωμιούς ως αγοραστές των καλύτερων γουνών, βλ. Иоганн Филипп Кильбургер, *Краткое известие о русской торговле [...]*, 1915, σσ. 95-96.

¹⁸⁷ Ευθυμίου Θ. Σουλογιάννη, «Καισαρίου Δαπόντε, Κανών Περιεκτικός Πολλών Έξαιρέτων Πραγμάτων», *Παρνασσός*, τόμος Θ' (8), τεύχος 3^ο, Ιούλιος-Σεπτέμβριος, 1967, σσ. 441-453, σ. 452, ωδή ε'. Δεν υπάρχει καλύτερη ένδειξη για τη σημασία των γουνών στην κοινωνική ζωή των ευπόρων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας από τις ζωγραφιές και τις προσωπογραφίες του J.B. Van Mour (1671-1737), του Jean-Étienne Liotard (1702-1789) και του Antoine de Favray (1706-1798) οι οποίοι περιγράφουν την Κωνσταντινούπολη του 18^{ου} αιώνα. Βλ. Auguste Borpe (1862-1921) *Ambassadeur de France, Les Peintres du Bosphore au XVIIIe siècle*, Παρίσι, 1989, ιδ. σσ. 32-33 (πορτραίτο της Lady Mary Wortley Montagu σε οθωμανική αμφίεση από ερμίνα), σσ. 46-47 (πορτραίτα ευπόρων Εβραίων της πόλης), σ. 50 (απεικόνιση χαρεμιού), σ. 63 (πορτραίτο ευγενή από το Ιάσιο), σ. 69 (γυναίκα της συνοικίας Πέραν στην Κωνσταντινούπολη), σ. 111 (εύπορες Ρωμιές σε κήπο) και άλλα παρόμοια.

Και στις εικόνες της εποχής παρατηρείται όμως η σημασία των γουναρικών. Η Αγία Αικατερίνη στο Όρος Σινά, σε εικονογράφηση που έγινε από τον Νικόδημο στο Λβοβ, το 1688, δωρεά του Ρωμιού έμπορου Χατζηκυριάκη, είναι καλυμμένη με πολύτιμη γούνα, μάλλον ερμίνας. Η εικόνα βρίσκεται στην Μονή Βατοπεδίου στο Άγιο Όρος. Ντόρη Παπαστράτου (επιμ.), *Ό Σιναΐτης Χατζηκυριάκης [...]*, 1981, σσ. 174-175.

Βλ. επίσης Leslie Peirce, «The material world: ideologies and ordinary things», Virginia H. Aksan, Daniel Goffman (επιμ.), *The Early Modern Ottomans: Remapping the Empire*, Cambridge, 2007, σσ. 213-232, ιδιαίτερα σ. 215.

¹⁸⁸ Για την οθωμανική ορολογία «Κιουρτζήδες», βλ. Evliya Celebi, *Narrative of Travels in Europe [...]*, Joseph von Hammer (μτφ.), τόμος 1^{ος}, μέρος 2^ο, Λονδίνο, 1834, σ. 204. Για τις διάφορες άλλες λέξεις που περιέγραφαν τεχνίτες και εμπόρους γουνών καθώς και για τη διαχρονική παρουσία της Συντεχνίας των Γουναράδων στην Κωνσταντινούπολη, βλ. Ελένη Βουραζέλη-Μαρινάκου, *Αί έν Θράκη Συντεχνίαί [...]*, 1950, σσ. 52-53, 111.

Για την εικόνα του Προφήτη Ηλία στις εκκλησίες των Ρωμών της Νίτζας, βλ. А.А. Дмитриевский, «Греческие нежинские храмы и их капитальный вклад в церковно-археологический музей при Киевской Духовной Академии», *Православное Обозрение*, τόμος 1^{ος}, Φεβρουάριος, 1885, σσ. 370-400, ιδ. σ. 376.

Κατά τον Ομπρεσκόβ πάνω από επτά χιλιάδες γουναράδες – τεχνίτες και έμποροι γουνών – εργάζονταν στην Κωνσταντινούπολη.¹⁸⁹ Μαζί με τους μπακάληδες ήταν το μεγαλύτερο εσνάφι Ρωμιών της πρωτεύουσας με συγκεκριμένες υποχρεώσεις στις επίσημες εορτές της Αυτοκρατορίας· πλήρωναν δε τον μεγαλύτερο ετήσιο φόρο απ' όλες τις συντεχνίες των Ρωμιών.¹⁹⁰ Ας σημειωθεί όμως πως και άλλες πόλεις της Βαλκανικής είχαν εδραιωμένες συντεχνίες γουναράδων, μεταξύ αυτών η Καστοριά, τα Ιωάννινα, η Σιάτιστα, η Κοζάνη και η Θεσσαλονίκη, ενώ πολλοί γουναράδες προέρχονταν από την ευρύτερη περιοχή της Μακεδονίας.¹⁹¹

Η ισχύς των γουναράδων ήταν τεράστια, διαδραμάτιζαν σημαντικότατο ρόλο στην κοινοτική ζωή των Ρωμιών.¹⁹² Οι εκάστοτε επικεφαλής των γουναράδων, ο Μανωλάκης ο Καστοριανός, ο Μανωλάκης Κιουρκτζήμπασης, αρχιγουνάρης από την οικογένεια των Υψηλάντων, ο Μουσελίμης Κομνηνός, ένας Αθανασάκης και άλλοι χειρίζονταν το «κουτίον των Γουναράδων» – ταμείο για αγαθοεργίες και εκπαιδευτικούς σκοπούς – κατευθύνοντας τις ευεργεσίες της Συντεχνίας.¹⁹³ Αυτές συμπεριλάμβαναν τη χρηματική υποστήριξη ναών, μετοχιών και μοναστηριών, όπως την επισκευή του Πατριαρχικού Ναού στην Κωνσταντινούπολη, την ενίσχυση του Παναγίου Τάφου, της Μονής του Αγίου Ιωάννη Θεολόγου στην Πάτμο, δημοσίων κρηνών και αγιασμάτων, όπως αυτή των Βλαχερνών στην Κωνσταντινούπολη της οποίας οι γουναράδες είχαν την εποπτεία, σχολείων όπως η Μεγάλη του Γένους Σχολή, η Σχολή της Χίου (που ιδρύθηκε από τον Μανωλάκη τον Καστοριανό), της Πάτμου (που ανεγέρθηκε με δαπάνη του Μανωλάκη

¹⁸⁹ «Изъяснение о коммерции турецкой империи в ответ на предложение Действ. Тайн. Сов. и Кавалера Кн. Б.Г. Юсупова, сообщеннаго государственной коллегии иностранных дел при промемории коммерц-коллегии от 30 марта 1745 года [...]». Στο Β.Α. Уляницкий, *Дарданеллы [...]*, 1883, παράρτημα 15ε, σ. XXXVI (36). Михаил Дмитриевич Чулков, *Историческое описание российской коммерции [...]*, τόμος 2^{ος}, βιβλίο 1^ο, Αγ. Πετρούπολη, 1786, σ. 198.

¹⁹⁰ Για τον ρόλο των γουναράδων στις εορτές της πρωτεύουσας, βλ. Evliya Celebi, *Narrative of Travels in Europe, Asia, and Africa, in the seventeenth century*, Joseph von Hammer (μτφ.), τόμος 1^{ος}, μέρος 2^ο, Λονδίνο, 1834, σσ. 204-205. Επίσης Alexander Pallis, *In the Days of the Janissaries, Old Turkish Life as Depicted in the 'Travel Book' of Evliya Chelebi*, Λονδίνο, 1951.

Για τη δύναμη της Συντεχνίας, βλ. Νικόλας Βερνίκος, Σοφία Δασκαλοπούλου, *Στις Απαρχές της Νεοελληνικής Ιδεολογίας, Το Χρονικό της Δρόπολης*, Αθήνα, 1999, σ. 118. Η καταβολή του φόρου από τις συντεχνίες της Κωνσταντινούπολης το έτος 1789 είχε ως εξής «Οί γουναράδες 300 οκ., οί σαράφηδες 250, οί τζοχατζήδες και χεταϊτζήδες 125 [...]». Βλ. Ελένη Βουραζέλη-Μαρινάκου, *Αί έν Θράκη Συντεχνία [...]*, 1950, σσ. 25-26. Βλ. επίσης Αθανάσιος Κομνηνός Υψηλάντης, *Τά Μετά Τήν Άλωσιν*, 1870, σ. 707.

¹⁹¹ Ο Evliya Celebi αναφέρει πως οι γουναράδες προέρχονταν από πολλές άλλες πόλεις της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Evliya Celebi, *Narrative of Travels in Europe [...]*, τόμος 1^{ος}, μέρος 2^ο, Λονδίνο, 1834, σ. 205. Επίσης Ελένη Βουραζέλη-Μαρινάκου, *Αί έν Θράκη Συντεχνία [...]*, 1950, σ. 54.

Για την Καστοριά, βλ. Απόστολος Ε. Βακαλόπουλος, *Οι Δυτικομακεδόνες Απόδημοι Επί Τουρκοκρατίας, Εταιρεία Μακεδόνικων Σπουδών*, Θεσσαλονίκη, 1958, σ. 21. Αναφέρεται στον F.C.H.L. Rouquerville, *Voyage de la Grèce*, τόμος 3^{ος}, Παρίσι, MDCCCXXVI (1826), σσ. 1-2.

¹⁹² Η ισχύς των γουναράδων φαίνεται στις περιγραφές του Καλλινίκου Γ', «[...] άπερ τινές μοφλούζηδες, άχρειοι γουναράδες / έκοινολόγουν, έλεγον εις τούς αυτών όδαδες [...]» και «Και κάθε φόβο έβγαλε και κάθε ύποψια / ήν γουναράδες έσπειραν εις τήν αυτου καρδία [...]. Καλλινίκου Γ', *Τα κατά και μετά την εξορίαν [...]*, 2004, σσ. 110, 114.

¹⁹³ Ελένη Βουραζέλη-Μαρινάκου, *Αί έν Θράκη Συντεχνία [...]*, 1950, σσ. 55, 181. Μανουήλ Γεδεών, «Σχολεία και βιβλία κατά τόν ΙΗ' αιώνα», *Εκκλησιαστική Άλήθεια*, τόμος 8^{ος}, 1887-1888, σσ. 318-321, ιδ. σ. 319. Απόστολος Ε. Βακαλόπουλος, *Οι Δυτικομακεδόνες Απόδημοι [...]*, 1958, σ. 20.

Κιουρκτζήμπαση Υψηλάντη), της Σίφνου, της Καστοριάς, των Ιωαννίνων, της Αδριανουπόλεως και άλλων.¹⁹⁴

Στο βιβλίο αφιερωμάτων της Αδελφότητας των Ρωμιών της Νίζνας αναφέρεται μια συγκεκριμένη δράση της Συντεχνίας των Γουναράδων της Κωνσταντινούπολης:

Ἐκοιμήθει ἐν κ(υρί)ω ὁ ἐν μακαρί(α) τη λέξι – καὶ ἀδελφὸς ἡμῶν Διάμανθης – υἱὸς τοῦ καζάσει – ὅστις ὑπῆρχεν, ἐκ τῆς περιφήμου Κωνσταντινουπόλεως – τούτος ὦν εἰς το γαλάτζιον τῆς μπογδανίας – ἀπῆλθεν εἰς την ἀγήρω – καὶ ἀκήρατον ζωὴν – **ποιῶν εἰς τὴν περιουσίαν αὐτοῦ ἐπιτρόπους – τὸ φιλόχριστον – ρουφέτιον τῶν ἐκτιμωτάτων Γουναράδων τῆς κωνσταντινουπόλεως – οἱ ὅποιοι – μὰς ἔστιλαν – ζολότια – χιλιάδες τρεῖς καὶ πεντακόσια** – καὶ χίλια, ὅπου ἔδωσαν τὸν μακαριώτατον δια τὸ ὀσπήτιον, ὅπου ἀγοράσαμεν, παραῦτον τοῦ ἀγίου τάφου – αὐτὸ ὅπου κάθον(ται) οἱ ἱερεῖς καὶ ἔγινεν ἡ ὀλότις σοῦμα ζολότια – 4500 – ἔτι μας χρεοστούν οἱ ἄνω προλεχθέντες – γουναράδες ζολότια 500 – καὶ ἂν τα λάβωμ(εν) ἔγιναν – 5000 ζολότια [...].¹⁹⁵

Σε περίπτωση θανάτου του, ο Διαμανθής ὀριζε διαχειριστὴ τὸ «ρουφέτιον» των γουναράδων ἐνῶ ἡ Συντεχνία των Γουναράδων πρόσφερε καὶ ἓνα μεγάλο ποσὸ γιὰ τὴν ἀγορὰ οἰκίας γιὰ τους ἱερεῖς στὴ Νίζνα.

Σώζεται μεγάλος ἀριθμὸς μνειῶν γιὰ ἐμπόρους γουναρικῶν ἀλλὰ καὶ γουναράδων Ρωμιῶν στὴ Νίζνα καὶ τὴ Μόσχα. Ενδεικτικὰ ἀναφέρεται ἐδῶ πὼς ὁ Κλίτσα, ἓνας Ρωμιὸς τῆς Νίζνας, ἐφοδίαζε τὴν Κωνσταντινούπολη ἀλλὰ καὶ τὴν Περσία με γουναρικά τῆς Σιβηρίας.¹⁹⁶ οἱ Ἰβάν Φέντοροβ Μετσοβίτ, Τριανταφύλ Ἰβανόβ, Γιούρη Αναστάσιεβ, Νικολάι Χριστοδούλοβ, Νικολάι Αναστάσιεβ, Ἀνδρέι Μαρέι καὶ ἄλλοι ἐμπορευόνταν γούνες καὶ συγχρόνως διάφορα ἄλλα προϊόντα.¹⁹⁷ Καὶ ἓνας Γιούρη Ἀντῶν ἐμπορευόταν

¹⁹⁴ Καισάριος Δαπόντες, *Éphémérides Daces [...]*, δέμα 2^ο, τόμος 2^ο, Παρίσι, 1881, σ. XXXIX (39). Γιὰ τὶς σχολές τῆς Καστοριάς, βλ. Eudoxiu de Hurmuzaki, N. Iorga (ἐπιμ.), *Documente privitoare la Istoria Românilor 1320-1716*, τόμος 14^ο, μέρος 1^ο, Βουκουρέστι, 1909, σσ. 700-701.

βλ. ἐπίσης Βασ. Βλ. Σφυρόερας, *Επισκόπηση Οικονομική [...]*, 1979, σ. 11. Ν. Iorga, *Τὸ Βυζάντιο Μετὰ τὸ Βυζάντιο*, 1989, σ. 245. Ελένη Βουραζέλη-Μαρινάκου, *Αἱ ἐν Θράκῃ Συντεχνίαι [...]*, 1950, σσ. 55, 132, 141-142, 154, 181-182. Ἀπόστολος Ε. Βακαλόπουλος, *Οἱ Δυτικομακεδόνες Απόδημοι [...]*, 1958, σσ. 18, 40.

¹⁹⁵ Евгений Чернухин, *Книга пожертв [...]*, 1997, σ. 156. *Συνοδικὸ τῆς Ἑλληνικῆς Αδελφότητος τῆς Πόλης Νιέζιν 1696-1786*, τόπος: Κίεβο, βιβλιοθήκη: Βερνάντσκι, κώδικας αρ.: 72.12, φ. 19.

¹⁹⁶ Н.К. Сторожевский, *Нежинские Греки*, Κίεβο, 1863, σ. 15. ἀναφέρεται ἐπίσης στὸ Σωκράτης Ἀγγελίδης, *Ἱστορία των Ἑλλήνων τῆς Νιέζιν Ουκρανίας ἀπὸ τὸν 9^ο αἰῶνα π.Χ. μέχρι τὸν 20όν αἰῶνα*, Θεσσαλονίκη, 1996, σ. 58.

¹⁹⁷ М.М. Плохинский, *Иноземцы в Старой Малороссии [...]*, 1905, σ. 210. В. Савва, «Материалы из архива нежинских греческих братства и магистрата», *Сборник Историко-Филологического Общества при Институте кн. Безбородко*, τόμος 6^ο, τεῦχος 1^ο, Νίζνα, 1909, ἰδ. σσ. 6, 10, 12. [Στὸ ἐξῆς: В. Савва, *Материалы [...]*, 1909].

γουνναρικά λαθραία με τελικό προορισμό την Κωνσταντινούπολη.¹⁹⁸ Μάλιστα, το 1739, όταν χρειάστηκαν γουνναράδες στην Αγία Πετρούπολη, στάλθηκαν Ρωμιοί από τη Μόσχα, για να καλύψουν τις ανάγκες της πρωτεύουσας και της Αυλής.¹⁹⁹

Λίγο πριν το 1750, το μονοπώλιο της Ρωσίας άρχισε να αμφισβητείται με την εισαγωγή γουνναρικών από τον νέο κόσμο, κυρίως από τον Καναδά.²⁰⁰ Μειώνοντας τις τιμές των προϊόντων που μετέφεραν, οι Ρωμιοί έμποροι ανταπεξήλθαν όμως επιτυχώς στον ανταγωνισμό. Ως εκ τούτου, για τις αγορές της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, η Ρωσία παρέμεινε, όσον αφορά την περίοδο μέχρι το 1774, η σημαντικότερη εξαγωγός χώρα γουνναρικών.²⁰¹ Τα δέρματα²⁰² και οι εικόνες²⁰³ ήταν προϊόντα που επίσης εξήγαγε η Ρωσία στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, στις αρχές του 18^{ου} αιώνα.

¹⁹⁸ ΓΑЧО, φ. 101, оп. 1, д. 2290, 1769-70, φφ. 1-2.

Βλ. τις περιπτώσεις των Ρωμιών Παρφένι Ιβανόβ το 1700, Ιβάν Μάρκοβ το 1706, Πάβελ Ιβανόβ και Δεμέντι Χριστοφόροβ το 1709, Δεμέντι Πάβλοβ το 1710, στο Я.С. Гросул (επιμ.), *Исторические связи народов СССР и Румынии [...]*, 1970, τόμος 3^{ος}, σσ. 149, 241, 378.

Βλ. την περίπτωση του Αγγέλι Τσαρογκορόντετς. ΡΓАДА, φ. 52, оп. 1, д. 2, 1708, φ. 19^ο. Επίσης του Γερασίμ Ανατόλσκι, μεταξύ πλείστων άλλων, στο ΡΓАДА, φ. 52, оп. 1, д. 4, 1712, φ. 1. Για πολλούς άλλους γουνναράδες, βλ. ΡΓАДА, φ. 52, оп. 1, д. 14, 1710, φφ. 1-20. ΓΑЧО, φ. 101, оп. 1, д. 4226, 1734, φ. 42.

Για αναφορές του Ρώσου Πρέσβευος στην Κωνσταντινούπολη Ομπρεσκόβ σε εμπόριο σαμουριών και ερμινών, βλ. АВПРИ, φ. 89, оп. 1, д. 8, 1753-1761, φφ. 3^ο-4, 80-90. Βλ. τις περιπτώσεις των Ρωμιών Τουχάεβ και Στανέβιτς οι οποίοι εμπορεύονταν γουνναρικά στα τέλη της περιόδου που εξετάζεται εδώ. В. Савва, *Материалы [...]*, 1909, σ. 37.

Βλ. επίσης την αναφορά στις ρωσικές αρχές για το εμπόριο γουνναρικών, γραμμένη από τους ίδιους τους Ρωμιούς της Νίζνας, στο ΓΑЧО, φ. 101, оп. 1, д. 76, 1780, φ. 4^ο.

¹⁹⁹ М.М. Плохинский, *Иноземцы в Старой Малороссии [...]*, 1905, σ. 3.

²⁰⁰ «Изъяснение о коммерции турецкой империи [...] 1745 года [...]». Στο В.А. Уляницкий, *Дарданеллы [...]*, 1883, παράρτημα 15ε, σ. XXXVI (36).

²⁰¹ Felix Beaujour, *A view of the commerce of Greece [...]*, 1800, σσ. 327-328. Το θέμα της ιστορίας και του ρόλου της Συντεχνίας των Γουνναράδων στην Κωνσταντινούπολη χρήζει περαιτέρω έρευνας, ιδιαίτερος στα αρχεία της σημερινής Ρωσίας, Ουκρανίας και Τουρκίας.

²⁰² Απ' ότι φαίνεται, Ρωμιοί εμπορεύονταν δέρματα εντός της Καζακίας και της Ρωσίας. Για το εμπόριο δερμάτων «юфть», βλ., ως παράδειγμα, τις αγοραπωλησίες του Κωνσταντίν Ροντιόνοβ. ΡΓАДА, φ. 124, *Малороссийские Дела*, оп. -, д. 12, 1711, φ. 11^ο. Επίσης του Ρωμιού της Νίζνας Αλεξέι Νικολάγιεβ, στο АВПРИ, φ. 124, *Малороссийские Дела*, оп. 1, д. 14, 1721, φ. 1.

Από το 1738 μάλιστα, Ρωμιός της Νίζνας λειτουργούσε εργοστάσιο δέρματος, για να καλύπτει τις ανάγκες του ρωσικού στρατού. А.К. Швидко, «Анализ публикаций источников по истории греческой Нежинской колонии», *Исследования по археογραφии и источниковедению отечественной истории XVI-XX вв., Межвузовский Сборник Научных Трудов*, Днепропетровск, 1990, σσ. 64-75, ιδ. σ. 72. Χρήστος Π. Λασκαρίδης, «Η συμβολή των Ελλήνων της Νίζνας στην Πολιτιστική και Οικονομική Ανάπτυξη της Ουκρανίας», *Δωδώνη, Ιστορία και Αρχαιολογία*, τόμος 26^{ος}, 1997, σσ. 405-464, ιδ. σσ. 419-420.

Τέτοιου είδους αναφορές σε μονάδες παραγωγής που έστηναν οι Ρωμιοί στη Ρωσία είναι ενδεικτικές για το γεγονός ότι δεν ενδιαφέρονταν μόνο για το μεταπρατικό εμπόριο. Για άλλες αναφορές στην ίδρυση «εργοστασίων» ή «μονάδων παραγωγής», στα ρωσικά «заводы», από Ρωμιούς, βλ. ΡΓАДА, φ. 52, оп. 1, д. 12, 1711, φφ. 1, 4. АВПРИ, φ. 7, оп. 3, д. 127, 1768, φ. 4.

Για εργοστάσια Ρωμιών στο Αστραχάν, βλ. Н.В. Козлова, *Российский абсолютизм [...]*, 1999, σ. 226. Για περισσότερα, βλ. III.7.

Αντίστοιχα, τα προϊόντα δηλαδή που εξήγαγε την ίδια περίοδο η Οθωμανική Αυτοκρατορία στη Ρωσία ήταν υψηλής αξίας και συνήθως σχετικά μικρού όγκου. Πρωτίστως ήταν υφάσματα και συναφή είδη: μετάξι, πλούσια καφτάνια, υφαντά με χρυσό και ασήμι, πολυτελή χαλιά, κουρτίνες, μαξιλαροθήκες, παπλώματα, κόκκινο τσίτι κτλ.²⁰⁴ Τέτοιου είδους οθωμανικά προϊόντα ήταν περιζήτητα στα ανάκτορα της Καζακίας και της Μοσχοβίας. Τα καφτάνια και τα σπάνια υφάσματα είχαν βασικά κοινά με τις γούνες: μπορούσαν εξίσου να υποκαταστήσουν το ρευστό χρήμα και κυρίως να επιδείξουν την κοινωνική θέση,²⁰⁵ αλλά και την ταυτότητα των κάτοχών τους.²⁰⁶

Έχει ήδη αναφερθεί η δράση της Αρμένικης Κομπανίας, όσον αφορά το εμπόριο μεταξίου από την Περσία· το συγκεκριμένο προϊόν εμπορεύονταν επίσης και Ρωμιοί έμποροι. Μεταξύ άλλων αγαθών είχαν κλαπεί και «είκοσι μεταξένια σάλια της Περσίας» από τον Ρωμίο Χριστόφορο Μανουήλοβ στις αρχές του 18^{ου} αιώνα.²⁰⁷

²⁰³ Ο Ρωμός της Κωνσταντινούπολης Πάβελ Ανανίν ταξίδεψε στη Μόσχα, για να αγοράσει πολλές και καλής ποιότητας εικόνες. РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 4, 1708, ф. 1. Е.М. Подградская, *Экономические связи Молдавского княжества [...] 1980*, σσ. 71-73.

Το πολύ σημαντικό θέμα του εμπορίου εικόνων θα εξεταστεί στο III.9.

²⁰⁴ «Τσίτι» είναι μετάφραση του «кумач». Ο Ρωμός, Βασίλης του Βασίλη (Βασίλιεβ) μετέφερε μεταξύ άλλων και τσίτι προς την Μόσχα. РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 18, 1705, ф. 1^ν. Για άλλους εμπόρους σε τσίτι, βλ. В. Савва, *Материалы [...]*, 1909, σσ. 7-8, 10-11.

Για διάφορα υφάσματα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, βλ. АВПРИ, ф. 89, оп. 1, д. 12, 1746, φφ. 12-13.

²⁰⁵ Όπως αναφέρει, το 1703, ένας έμπορος στον *Ποσόλски Πρικάζ*: «Και όταν ζούσε, όπως είπε, αυτός ο Μιχαήλο στο Βουκουρέστι, άκουσε ότι ο Οσποδάρος της Μολδαβίας (господарь мултянской) έγινε δεκτός από τον Τούρκο με την πρέπουσα τιμή. Και όταν ο Οσποδάρος παρουσιάστηκε στον Σουλτάνο, τότε, απ' ότι φαίνεται, ο Σουλτάνος έντυσε τον ίδιο και συγχρόνως είκοσι δικούς του Μπογιάρους με καφτάνια. Και παρουσιάστηκε μια φορά στον Σουλτάνο και δύο φορές στον Βεζίρη. Μάλιστα έντυναν τον ίδιο και τους Μπογιάρους κάθε φορά που επισκέπτονταν τον Βεζίρη». Я.С. Гросул (επιμ.), *Исторические связи народов СССР и Румынии [...]*, τόμος 3^{ος}, 1970, σ. 194. Δεν είναι ξεκάθαρο αν τα συγκεκριμένα καφτάνια ήταν κατασκευασμένα και από γούνα.

Για εμπόριο τέτοιου είδους προϊόντων, βλ. Иоганн Филипп Кильбургер, *Краткое известие о русской торговле [...]*, 1915, σ. 363. Επίσης Е.М. Подградская, *Экономические связи Молдавского княжества [...]*, 1980, σσ. 4, 54.

²⁰⁶ Η ενδυμασία σηματοδοτούσε και την ταυτότητα των λαών της εποχής. Βλ. τα σχόλια για το θέμα στον Λουκιάνοβ. Иоанн Лукьянов, *Путешествие в Святую Землю [...]*, 1864, σ. 37. Charles Thompson, *The Travels of the Late Charles Thompson*, τόμος 1^{ος}, Λονδίνο, 1744, σ. 376.

Όταν ο Ρώσος Πρέσβης Πέτρος Τολστόι έφτασε στην Αδριανούπολη το 1701 «φορώντας Γερμανικά ρούχα», οι Οθωμανοί αξιωματούχοι αλλά και οι Ρωμιοί έμειναν έκπληκτοι. Πολλοί έλεγαν ότι είχαν εγκαταλείψει τα ελληνικά και μάθαιναν πλέον γερμανικά. Н.Ф. Каптерев, *Характер отношений России к православному Востоку в XVI и XVII столетиях*, Сергиев Посад, 1914, σ. 513. Ο Paul Rysaut από την άλλη παρατηρεί ότι οι «Γραικοί και Αρμένιοι Χριστιανοί» προσπαθούσαν και αυτοί να ντύνονται με την ενδυμασία των Μουσουλμάνων. Paul Rysaut, *The History of the Present State of the Ottoman Empire*, Λονδίνο, 1675, σ. 148. Και ο Ψαλίδας δίνει έμφαση στο γεγονός ότι οι Ρωμιοί της Νίζνας προσκύνησαν την Αικατερίνη Β', «[...] ένδεδυμένοι λαμπρά ιμάτια, ούχι Ρωσικά, αλλά Ρωμάϊκα [...]». Αθανάσιος Ψαλίδας, *Αικατερίνα ή Β' ήτοι Ιστορία σύντομος τής εν τή όδοιορία αυτής προς τούς εν Νίζνη και Ταυριά Γραικούς υπ' αυτής δειχθείσης Εύνοίας [...]*, Βιέννη, 1792, σ. 19.

Στη Νίζνα εργαζόταν ένας ράφτης που ειδικεύοταν στην ενδυμασία των Ρωμιών. Απ' ότι φαίνεται, οι Ρωμιοί της πόλης φορούσαν και τοπική ουκρανική ενδυμασία. М.М. Плохинский, *Иноземцы в старей Малороссии [...]*, 1905, σ. 26. Л. Саницкий, «Путешествия в Малороссию академика Гильденштедта и кн. И.М. Долгорукаго», *Киевская Старина*, έτος δωδέκατο, τόμος XL (40), 1893, Μάρτιος (3), σσ. 412-441, ιδ. σ. 433.

²⁰⁷ РГАДА, ф. 158, оп. 2, д. 3, 1710, φφ. 51-52.

Για μεταξωτά μαντήλια του Ρωμιού Χριστόφορου, καφτάνι από κινέζικο ύφασμα και ζώνη μεταξωτή πλεκτή, βλ. РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 16, 1710, φφ. 1-2^ν.

Ο Ρωμικός Σάββα Πετρόβ από τη Μακεδονία έφτασε στη Μόσχα μέσω Περσίας και Αστραχάν, το 1715, φέροντας ωμό (ακατέργαστο) μετάξι.²⁰⁸ Αργότερα, οι ρωσικές αρχές, προσπαθώντας να ενθαρρύνουν τη λειτουργία εγχώριων μονάδων παραγωγής μεταξιού, κάλεσαν καλλιεργητές από το εξωτερικό, για να στήσουν εργοστάσια στο Κίεβο. Έτσι οι Ρωμιοί Ιωάννης Ντιρής και Στεπάν Μιχαήλοβ έστησαν εργοστάσιο μεταξιού στο Κίεβο το 1724 και το 1729 ο Γιούρη Λεόντιεβ ακολούθησε με άλλο.²⁰⁹

Πέρα από το εμπόριο μεταξιού, αξίζει να σημειωθεί η εμπορική δραστηριότητα του Κοσμά Κυρίλοβ ο οποίος εμπορευόταν μεταξύ άλλων και υφάσματα-καλύμματα (ταπετσαρίες) για τις ανάγκες του αρχηγείου του ρωσικού στόλου.²¹⁰ Ορισμένοι Ρωμιοί εισήγαγαν πολύτιμα αγγλικά και ολλανδικά υφάσματα,²¹¹ άλλοι βενετσιάνικο βελούδο²¹² και άλλοι φτηνότερα βαμβακερά²¹³ και μάλλινα.²¹⁴ Το 1753, ο Μ. ντ. Πεϋσσοννέλ, Γάλλος Πρόξενος στην Κριμαία, αναφέρεται στην εξαγωγή μέχρι και χαλιών από τη Θεσσαλονίκη στις

²⁰⁸ РГАДА, ф. 158, оп. 2, кн. 12, 1715, фф. 5-6. Για το εμπόριο μεταξιού, βλ. επίσης АВПРИ, ф. 2, оп. 6, том II, д. 4576, 1763, ф. 325. Βλ. επίσης τις περιπτώσεις του Αναστάση Αλεξέεβ Μπίτσα από τα Ιωάννινα και του Ιβάν Ιβάνοβιτς Τσερβεμβοντόλη που εμπορευόταν μετάξι από το 1752 και από το 1763, αντίστοιχα. В. Савва, *Материалы [...]*, 1909, σ. 7.

Ο Αυτοκράτορας Ιουστινιανός ήταν αυτός που είχε μεριμνήσει πρώτος για την παραγωγή μεταξιού στην πρωτεύουσά του. Η εξαγωγή μεταξιού από την Κωνσταντινούπολη στο Κίεβο σημειώνεται τουλάχιστον από τις αρχές του 10^{ου} αιώνα. Angeliki E. Laiou, «Exchange and Trade, Seventh-Twelfth Centuries», Angeliki E. Laiou (επιμ.), *The Economic History of Byzantium From the Seventh through the Fifteenth Century*, τόμος 2^{ος}, Washington D.C., 2002, σσ. 697-770, ιδ. σ. 724. Για την εξαγωγή μεταξιού από την Οθωμανική Αυτοκρατορία και την Περσία, βλ. Bruce McGowan, *Economic Life in Ottoman Europe [...]*, 1981, σ. 41.

²⁰⁹ АВПРИ, ф. 52, *Сношения России с Грецией*, оп. 1, д. 7, 1759-1761, фф. 2^ο-3. Βλ. επίσης АВПРИ, ф. 89, оп. 8, д. 333, 1763, ф. 9.

М.М. Плохинский, *Иноземцы в Старой Малороссии [...]*, 1905, σ. 25. Светлана Мазарати, «Греки Киева (история и современность)», *Записки историко-филологического товарищества Андрия Билецького*, τεύχος 1^ο, Κίεβο, 1997, σσ. 67-81, ιδ. σ. 69. Наталья Терентьева, *Греки в Украине, экономическая и культурно-просветительская деятельность (XVII-XX вв.)*, Κίεβο, 1999, σ. 102. Επίσης Michael F. Hamm, *Kiev [...]*, 1993, σ. 13.

²¹⁰ «Сукно абинное» δηλαδή τριμένο τραχύ ύφασμα μάλλον λευκού χρώματος. РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 12, 1708, ф. 1^ο. Άλλοι πάλι εμπορευόνταν μαλλί ή βαμβάκι, όπως ένας Χρίστος το 1753. АВПРИ, ф. 2, оп. 6, том II, д. 4576, 1763, ф. 328.

²¹¹ Όπως ο Κυριακής Στεφανή. РГАДА, ф. 158, оп. 2, д. 156, 1712, ф. 1. Ο Χρηστόφορος Μπόννης εμπορευόταν «φлер», «διαφανές ισχνό ύφασμα» από την Ολλανδία. АВПРИ, ф. 2, оп. 6, том II, д. 5305, 1775-1777, ф. 217.

Οι Ρωμιοί μετέφεραν, μέσω Πολωνίας, υφάσματα από γερμανικές και πολωνικές πόλεις όπως το Μπρεσλάου, τη Λειψία και το Κέννιγκσμπουργκ, καθώς και από τη Γαλλία, την Ολλανδία και την Αγγλία. Кость Харлампович, *Нарис V. Ніженські греки й торгівля [...]*, 1999, σ. 89. Βλ. επίσης Е.М. Подградская, *Экономические связи Молдавского княжества [...]*, 1980, σ. 49.

²¹² Από τη Βενετία. Βλ. Н.А. Терентьева, О.А. Слюсаренко, С.В. Мякушко, *Украина-Греция, штрихи к портрету экономического сотрудничества*, Κίεβο, 1998, σ. 6.

²¹³ АВПРИ, ф. 2, оп. 6, том II, д. 4576, 1763, ф. 328. Το βαμβάκι προερχόταν ως επί το πλείστον από τις Σέρρες, την Κοζάνη και τη Σμύρνη ένα σημαντικό ποσοστό του εξαγόταν στην Αυστρία, βλ. Α.Κ. Vakalopoulos, *History of Macedonia, 1354-1833*, Peter Megann (μτφ.), 1973, σ. 386. Επίσης Н.А. Терентьева, О.А. Слюсаренко, С.В. Мякушко, *Украина-Греция [...]*, 1998, σ. 6. Bruce McGowan, *Economic Life in Ottoman Europe [...]*, 1981, σ. 42.

²¹⁴ Βλ. την περίπτωση του Ιβάν Ιβάνοβιτς Τσερβεμβοντόλη, στο В. Савва, *Материалы [...]*, 1909, σ. 7. Η εταιρεία του Τουχάεβ και του Станέβιτς αποτελεί άλλο καλό τέτοιο παράδειγμα. В. Савва, *Материалы [...]*, 1909, σ. 37. Για την εξαγωγή μαλλιού από τις Βλαχόφωνες περιοχές της Δυτικής Ελλάδας και της Πίνδου, βλ. Α.Ε. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, Δ' Τουρκοκρατία 1669-1812, Η Οικονομική Άνοδος και ο Φωτισμός του Γένους*, τόμος 4^{ος}, Θεσσαλονίκη, 1973, σ. 208.

περιοχές της Μαύρης Θάλασσας.²¹⁵ Τέλος, ένας άλλος Ρωμιός, ο Χατζή Λαζαρέας Αντώνοβ, εμπορευόταν ένα μάλλον ασυνήθιστο, υψηλής αξίας προϊόν: ύφασμα για τραπέζια μπιλιάρδου.²¹⁶ Το εμπόριο υφασμάτων υπήρξε σημαντικό για τους Ρωμιούς καθ' όλη τη διάρκεια της περιόδου. Όπως σημείωσαν Ρωμιοί της Νίζνας σε αναφορά τους το 1780, συνήθιζαν να εισάγουν στη Ρωσία «διαφόρων ειδών ελαφρών Τουρκικών βαμβακερών και μεταξωτών προϊόντων».²¹⁷

Σώζονται πολλές μνείες για το εμπόριο πολυτίμων λίθων, μαργαριταριών και κοραλλιού.²¹⁸ Σημαντικό, μάλιστα, ποσοστό των Ρωμιών στη Μόσχα και τη Νίζνα, στις αρχές του 18^{ου} αιώνα, ήταν χρυσοχόοι που ειδικεύονταν στο εμπόριο πετραδιών ή την επεξεργασία χρυσού και ασημιού, κατασκευάζοντας χρυσές αλυσίδες, ασημένια ποτήρια, σταυρούς, δαχτυλίδια, σκουλαρίκια, βραχιόλια και πολύτιμα κουμπιά.²¹⁹ Ενδιαφέρον παρουσιάζει η σημείωση του Χατζηκυριάκη από τη Βάρνα πως – για ένα διάστημα τουλάχιστον – στη Μοσχοβία αγόραζαν τα ψεύτικα «πετράδια» για αυθεντικά.²²⁰ Υπάρχει επίσης καταγραφή του 1720 για έμπορο που διακινούσε όχι πολύτιμους λίθους αλλά αρχαία αντικείμενα από την Ιταλία μεταξύ των οποίων και ένα άγαλμα της Αφροδίτης που προοριζόταν για την Αυλή του Πέτρου Α'.²²¹

²¹⁵ M. de Peyssonnel, *Traité sur le commerce [...]*, τόμος 1^{ος}, Παρίσι, MDCCLXXXVII (1787), σ. 66.

Για τον Ρωμιό Σπυρίδων Νικολάεβ που και αυτός εμπορευόταν χαλιά, βλ. РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 22, 1705, φ. 1^ο.

²¹⁶ Ο Αντώνοβ πέθανε το 1762. Βλ. Константин Харлампович, *Нарису [...]*, 1929, σ. 45.

²¹⁷ ГАЧО, ф. 101, оп. 1, д. 76, 1780, φ. 4^ο.

²¹⁸ Για τους Ρωμιούς από τη Μακεδονία, Σπυρίδων Οστάφιεβ και Ιβάν Ιουρέεβ, βλ. РГАДА, ф. 159, *Посольский приказ*, оп. 2, д. 289, 1696-1698, φ. 5. Βλ. τους τρεις Ρωμιούς που αναφέρονται στο РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 4, 1703, φ. 1. Επίσης, για τον Σταύρο Κοζμινά, βλ. РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 26, 1705, φ. 1^ο. Για τον αγράμματο Ρωμιό Γεώργη Καρακζία ο οποίος μεταξύ άλλων εμπορευόταν πολύτιμες πέτρες, βλ. РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 11, 1700, φ. 14. Για τον Γερασίμ Ανατόλσκι, βλ. РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 4, 1712, φ. 1.

Ο Χατζηκυριάκης εμπορευόταν κεχριμπάρι (παράλληλα με τα γουναρικά) μάλλον από τη σημερινή Λετονία. Ντόρη Παπαστράτου (επιμ.), *Ο Σιναΐτης Χατζηκυριάκης [...]*, 1981, σ. 13. Γενικά βλ. И.А. Селезнева, «Предпринимательский опыт мастеров золотого и серебряного дела в Москве XVII века (по материалам дворцовых мастерских)», А.В. Семанова, А.В. Демкин, В.Б. Перхавко (επιμ.), *Купечество в России XV середина XIX века. Сборник статей*, Μόσχα, 1997, σσ. 148-174, ιδ. σ. 148.

²¹⁹ Οι χρυσοχόοι Νικολάι και Στεφάν Αντρέγιεβ ήταν μεταξύ αυτών που είχαν ως βάση τη Νίζνα. М.М. Плохинский, *Иноземцы в старой Малороссии [...]*, 1905, σ. 86. Ο Ρωμιός Μιχαήλ Δημήτριεβ Μερζάν εμπορευόταν μεταξύ άλλων σκουλαρίκια από αμμάζι και δαχτυλίδια με πολύτιμες πέτρες. РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 3, 1714, φφ. 4, 8^ο, 15^ο.

²²⁰ «[...] Διὰ τὰ ἐγγόλφια, ἦταν μὲ ψεύτικα πετράδια, καθὼς ἐγελοῦσαν ἕναν καιρὸ τοὺς Μοσχέβους [...]». Το έγγραφο χρονολογείται το 1708. Ντόρη Παπαστράτου (επιμ.), *Ο Σιναΐτης Χατζηκυριάκης [...]*, 1981, σ. 100.

Όπως φαίνεται σε μια υπόθεση του 1747, και άλλοι Ρωμιοί πουλούσαν ψεύτικα πετράδια. Кость Харлампович, *Нарис V. Ніженські греки й торгівля [...]*, 1999, σ. 91.

Για το εμπόριο μαργαριταριών του Ρωμιού Ιωάννη Δημητρίου Πάσαλη, βλ. АВПРИ, ф. 7, оп. 3, д. 173, 1766, φ. 4.

²²¹ Πρόκειται για τον Σάββα Ραγκουζίνσκι. Н.И. Павленко, *Птенцы [...]*, 1994, σσ. 344-345.

Για τη σημασία αρχαίων αντικειμένων στη Ρωσία του 18^{ου} αιώνα, βλ. Lindsey Hughes, «Russian culture in the eighteenth century», Dominic Lieven (επιμ.), *The Cambridge History of Russia, volume II, Imperial Russia, 1689-1917*, Cambridge, 2006, σσ. 67-91, ιδ. σσ. 72, 82.

Αντίστοιχα μεγάλης αξίας ήταν όμως και μια σειρά άλλων αντικειμένων που μετέφεραν οι Ρωμιοί: καθρέφτες, διακοσμημένα τραπεζάκια και κασετίνες, μαχαίρια, γυαλί και κρύσταλλο,²²² ενίοτε βιβλία²²³ και λείψανα.²²⁴ Μετέφεραν μέχρι και μοδάτα παπούτσια.²²⁵ Τα πολύτιμα αντικείμενα και οι λίθοι ήταν προϊόντα εξαιρετικά δαπανηρά στην αγορά τους. Ως εκ τούτου, οι Ρωμιοί που εμπορεύονταν είδη πολυτελείας ήταν ανώτερης κοινωνικής στάθμης και είχαν διασυνδέσεις με ανώτερους αξιωματούχους των κρατών που συναλλάσσονταν.²²⁶

Άλλα προϊόντα που εμπορεύονταν οι Ρωμιοί είχαν θεραπευτική αξία ή προορίζονταν για τραπέζια ευπόρων. Μεταξύ των εξαιρετων πραγμάτων του Καισαρίου Δαπόντε αναφέρονται και «φαρφόρια τής Κίνας και τὰ τζάγια, και ραβέντια, ὄντως ἐξάισια πράγματα».²²⁷ Το ραβέντι που προερχόταν από τη Μπουχάρα της Κεντρικής Ασίας ήταν περιζήτητο, όπως έχει ήδη αναφερθεί, για τις θρεπτικές του ιδιότητες.²²⁸ Το 1742, ο

²²² И.А. Селезнева, «Предпринимательский опыт мастеров золотого и серебряного дела в Москве XVII века (по материалам дворцовых мастерских)», А.В. Семенова, А.В. Демкин, В.Б. Перхавко (επιμ.), *Купечество в России, XV - середина XIX века*, Μόσχα, 1997, σσ. 148-174, ιδ. σσ. 148-149. Για μαχαίρια, βλ. РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 16, 1710, фф. 1-2^ο, 7.

Αργότερα τον 18^ο αιώνα, Ρωμιοί εργάζονταν σε μονάδες παραγωγής γυαλιού, κρυστάλλου και πορσελάνης (φαρφουρί) στο Κίεβο. Наталья Терентьева, *Греки в Украине [...]*, 1999, σ. 102.

²²³ Το εμπόριο βιβλίων δεν θα αποτελέσει μέρος της παρούσας μελέτης. Για ένα παράδειγμα εμπόριου βιβλίων στα ελληνικά από τον Ρωμιό της Νίζνας Μάρκοβ, βλ. ГАЧО, ф. 101, оп. 1, д. 2324, 1771, ф. 5^ο.

²²⁴ Για εμπόριο μαχαiriών, βλ. την περίπτωση του Χριστόφορου Μανουήλοβ ο οποίος είχε μεταξύ ποικίλων άλλων εμπορευμάτων «δύο μαχαίρια από δαμασκό (пару ножей булатных) με ασημένιο επίχρισμα, τουρκικής τεχνοτροπίας». РГАДА, ф. 158, оп. 2, д. 3, 1710, фф. 51-54.

Ενώ οι εικόνες εξαγόταν ως επί το πλείστον από τη Ρωσία στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, τα λείψανα ακολουθούσαν αντίστροφη πορεία.

Η σημασία του εμπορίου λειψάνων θα εξεταστεί στο III.8.

²²⁵ «[...] δύο ζευγάρια κόκκινες μπότες από μαροκινό δέρμα» στα ρωσικά «[...] две пары сапогов сафьяных красных» μετέφερε ο Βασίλης του Βασίλη στις αρχές του αιώνα. РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 18, 1705, ф. 1^ο.

²²⁶ Βλ. την περίπτωση του Ιωάννη Γεωργίου Ραπέτα, τον 17^ο αιώνα, στο Κ.Α. Παλαιολόγος, «Αιτήσεις του Έλληνος Ιωάννου Γεωργίου Ρεπέτα τῷ τσάρφ Ἀλεξίῳ Μιχαϊλοβιτς», *Παρνασσός*, τόμος 10^ο, 1887, σσ. 468-474, ιδ. σ. 468-469.

Ο προαναφερθείς Μερζάν υπήρξε συγγενής του Αλέξανδρου Μαυροκορδάτου. РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 3, 1714, ф. 1.

²²⁷ Ευθυμίου Θ. Σουλογιάννη, «Καισαρίου Δαπόντε, Κανῶν Περιεκτικὸς Πολλῶν Ἐξαιρέτων Πραγμάτων», *Παρνασσός*, τόμος Θ' (8), τεύχος 3^ο, Ιούλιος-Σεπτέμβριος, 1967, σσ. 441-453, σσ. 449-451, ωδή δ'.

²²⁸ Ὅπως αναφέρει ο Κίλμπουργκερ στα τέλη του 17^ο αιώνα το ρήο (ραβέντι, «rhubarb»): «είναι ευρέως γνωστό σε φαρμακεία και θεωρείται, όπως και το Agaricus, ως Purgantia primaria. Αν και το εμπόριο ραβεντιού αποτελεί τσαρικό μονοπώλιο και κανένας έμπορος δεν δικαιούται να κάνει το εμπόριο αυτό, ωστόσο τον χειμώνα μεγάλες ποσότητες ραβεντιού εισάγονται λαθραία και πωλούνται σε διάφορες τιμές [...]». Ένα σημαντικό μέρος του εμπορευόμενου ρήου ήταν όμως χαμηλής ποιότητας ή και ψεύτικο (φυτικές ουσίες που του έμοιαζαν). Иоганн Филипп Кильбургер, *Краткое известие о русской торговле [...]*, 1915, σ. 106.

Βλ. επίσης Dr. Wilhelm Michael Richter, *Geschichte der Medicin in Russland, entworfen von Dr. Wilhelm Michael von Richter*, τόμος 2^ο, Μόσχα, 1815, σσ. 137-147. Andrew Burton, *The Bukharans, A Dynastic, Diplomatic and Commercial History 1550-1702*, Surrey, 1997, σσ. 383-384, 524. Και Richard Hellie, *The Economy and Material Culture of Russia [...]*, 1999, σ. 191.

Ρωμιός της Νίζνας Αντώνης Καραμαλής εμπορευόταν ραβέντι, μεταξύ άλλων, όπως ακριβώς έκανε και ο Αφανάσι Νικίτιν.²²⁹ Στο κατάστημα του Ρωμιού Γρικτόβ, στη Νίζνα, βρέθηκαν μετά το θάνατό του, το 1774, πολλά και ποικίλα φάρμακα.²³⁰

Και το τσάι της Κίνας θεωρούνταν «εξαισιο» προϊόν στις αρχές του 18^{ου} αιώνα· σταδιακά, όμως, διαδόθηκε χάριν των εμπορών και κατέληξε ρόφημα ευρείας κατανάλωσης.²³¹ Στις αρχές του 18^{ου} αιώνα πάντως, Ρωμιοί – μεταξύ των οποίων ο Χριστόδουλος στη Μόσχα και ο Στέργιος Ιωάννου στη Νίζνα – εμπορευόταν ήδη τσάι. Όπως γράφει ο Στέργιος, στις αρχές Ιουνίου του 1706:

[...] *άν ύμπωρέσεται νά έβρίται κάμπωσο τσοϊάν έώς φούντηα 5, νά με στίλεται και ύ τημηή τοϋ νά ήνε άπό καπίκεια 80, ή δέ άκρεβώτερο μήν πάρεται, και νά ήνε νοπώ νά μήν ήνε παραττριμένο ληανώ [...].*²³²

Απ' ότι φαίνεται από την αλληλογραφία τους, ο Χριστόδουλος εκπλήρωσε σε λιγότερο από ένα μήνα την παραγγελία γι' αυτή τη μικρή ποσότητα τσαγιού και ο Στέργιος τον ευχαρίστησε για «τὼ τσοιάϋ» που είχε λάβει με επιστολή που χρονολογείται στις 12 Αυγούστου 1706 και στην οποία έγραφε:

[...] *και ότη μοϋ θέλεται στίλη άν σās μεταγράψο διά τήποταις, έχεται τὰ διά ένθύμιτα στὼ κατάστυχο [...].*²³³

Για το εξαιρετικά ενδιαφέρον αυτό εμπόριο και τις προσπάθειες του ρωσικού κράτους να το ελέγχει, εις βάρος του ελεύθερου εμπορίου των Ρωμιών, βλ. επίσης АВПРИ, ф. 2, оп. 6, том II, д. 4082, 1754-1758, φφ. 46, 83-83^v. АВПРИ, ф. 2, оп. 6, том II, д. 6843, 1762-1799, ф. 18.

Κατά τα παιδικά μου χρόνια, στην Αγγλία, το ραβέντι υπήρξε για μένα όχι φάρμακο, αλλά ένα αγαπημένο επιδόρπιο. Η αγγλική ποικιλία διαφέρει όμως από αυτήν της Μπουχάρας.

²²⁹ Кость Харлампович, *Нарис V. Ніженські греки й торгівля [...]*, 1999, σσ. 116-117.

²³⁰ Кость Харлампович, *Нарис V. Ніженські греки й торгівля [...]*, 1999, σ. 91.

Για το ραβέντι στη Ρωσία, βλ. το έννατο κεφάλαιο της διδακτορικής διατριβής της Erika Monahan. Erika Monahan, *Trade and Empire: Merchant Networks, Frontier Commerce and the State in Western Siberia, 1644-1728*, διδ. διατρ. του Stanford University, 2007, σσ. 351-378. Επίσης Erika Monahan, «Virtue and Vice: Controlling Commodities in Early Modern Siberia», Matthew Romaniello, Tricia Starks (επιμ.), *Tobacco in Russian History and Culture: The Seventeenth Century to the Present*, Νέα Υόρκη, 2009, σσ. 61-83.

²³¹ Για το τσάι, βλ. Михаил Дмитриевич Чулков, *Словарь учрежденных в России ярмарок и торгов*, Μόσχα, 1788, σ. 135. Επίσης R.E.F. Smith and David Christian, *Bread and Salt: A Social and Economic History of Food and Drink in Russia*, Cambridge, 1984, σ. 231.

²³² Σε άλλη επιστολή, λίγες μέρες αργότερα, αναφέρεται στο ίδιο τσάι και συμπληρώνει: «[...] και γράφεται τὼ ή έντημότη σας έως οϋ νά δώσι ό Θεός των λογαριαζμών, και καλά πλερόματα [...]». РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 11, 1705, φφ. 9^v-10, 15.

²³³ Στις 26 Αυγούστου έλαβε επιπλέον τσάι από τον Χριστόδουλο. РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 11, 1705, φφ. 13, 17. Άλλο παράδειγμα από τις αρχές του αιώνα αποτελεί ο Ρωμιός Παρφένι Ιβανόβ ο οποίος, το 1700, εμπορευόταν μεταξύ άλλων και τσάι για τον Οσποδάρο της Βλαχίας. Я.С. Гросул (επιμ.), *Исторические связи народов СССР и Румынии [...]*, τόμος 3^{ος}, 1970, σ. 149.

Αργότερα φαίνεται πως ο Καλλίνικος Γρυπάρης έπινε τσάι στο κονάκι όπου έμενε στη Νίζνα και κατά τις περιοδείες του σε Καζακία και Ρωσία.²³⁴

«Εξάισιο» προϊόν υπήρξε επίσης το χαβιάρι και άλλα ψαρικά που εμπορεύονταν οι Ρωμιοί. Έτσι, ο Δημήτρης Νικολάγιεβ με τον αδελφό του Ανδρέα και τη μητέρα τους Χρυσάνθη εμπορεύονταν χαβιάρι και ξηρίχι μεταξύ Αστραχάν και Μόσχας.²³⁵ Αυτούς, όπως φαίνεται, χαιρετά ο Στέργιος Ιωάννου από τη Νίζνα σε επιστολή του στον Χριστόδουλο, στη Μόσχα.²³⁶ Ο Στέργιος παραγγέλνει μάλιστα από τον Χριστόδουλο οξύρυγχο, καλά τυλιγμένο, μάλλον για δική του κατανάλωση.²³⁷ και καλό χαβιάρι, όχι ιδιαίτερα αλμυρό, «[...] και νά βουλώσεται τώ κουτή με τώ χαβηάρη καλά [...]».²³⁸ Ο Βασίλης του Βασίλη ήταν ένας ακόμα έμπορος που μετέφερε θαλασσινά: «[...] εναία φούντια από σουπιές [...]».²³⁹ Δεν παραλείπει τέτοιου είδους προϊόντα ο Δαπόντες στο στιχούργημά του· επαινεί το ξηρίχι, σημειώνοντας πως ήταν προϊόν του Αζόβ.²⁴⁰ Το σαφράνι, τα πολυτελή γλυκίσματα και τα μπαχαρικά ήταν επίσης μεγάλης αξίας προϊόντα που εμπορεύονταν οι Ρωμιοί, ήδη από τις αρχές του αιώνα.²⁴¹

²³⁴ Αγόρασε «τζάη, ζάχαρη και πιπέρι» για τρία ρούβλια και 20 καπίκια. Καλλίνικος Γρυπάρης, *Οδοιπορικό [...]*, σ. 10.

²³⁵ Το χαβιάρι πρωτοεμφανίζεται στο εμπόριο κατά τον 18^ο αιώνα· προέρχεται από αβγά οξύρυγχου και από τις δυο πλευρές της Κασπίας. Το αβγοτάραχο ανακατωνόταν με σαλαμούρα και ύστερα συνθλιβόταν, ώστε να αποβάλει όσο το δυνατόν περισσότερο έλαιο. Διατηρούνταν σε αυτή τη μορφή για δύο ή και τρία χρόνια, χωρίς κονσερβοποίηση ή πρόσθετα συντηρητικά. Στις αγορές μεταφερόταν κυρίως από Αρμένιους αλλά και Ρωμιούς. ΡΓΑΔΑ, φ. 52, οπ. 1, δ. 2, 1711, φφ. 32-32^ν, 52.

²³⁶ «[...] χαιρετάτε μου και την κυρά μάνα, την κοταήνα, και των κύρ διμίτρι των ιών της [...]». ΡΓΑΔΑ, φ. 52, οπ. 1, δ. 11, 1705, φ. 13.

²³⁷ «[...] και ένα κομάτη από νά ψάρι από σατρήνα μπατώγι [...]». Δεν είναι βέβαιο τι σημαίνει το «μπατώγι»· ίσως «παχύ». Αλλιώς, από τα γεωργιανά, «σε σιρόπι». Έλαβε λοιπόν το ψάρι το οποίο, συνοδεία κρασιού, επαινεί ως εύγευστο, αν και ελαφρώς αλμυρό. ΡΓΑΔΑ, φ. 52, οπ. 1, δ. 11, 1705, φφ. 10, 13, 15-15^ν, 18.

²³⁸ ΡΓΑΔΑ, φ. 52, οπ. 1, δ. 11, 1705, φφ. 13-13^ν.

²³⁹ ΡΓΑΔΑ, φ. 52, οπ. 1, δ. 18, 1705, φ. 1^ν. Βλ. και την περίπτωση του Αρχιεπίσκοπου Θεσσαλονίκης Μεθόδιου Αρμενόπουλου, με τα δύο χταπόδια και τα «τρία ζευγάρια αύγοτάραχα του μουσιριού» του, στο ΡΓΑΔΑ, φ. 52, οπ. 1, δ. 2, 1706, φ. 12.

Σε μια άλλη παρόμοια περίπτωση το 1707 ο μεγαλέμπορας Ραγκουζίνσκι στέλνει ψάρια μέσω του κυβερνήτη του Αζόβ Ιβάν Τολστόι στο Πέτρο Α΄. *Петр I, Письма и Бумаги [...]*, τόμος 7^{ος}, Ιανουάριος-Ιούνιος 1708, Πετρογκράντ, 1918, σ. 197.

Για άλλους Ρωμιούς που εμπορεύονταν χαβιάρι και ψαρικά, μεταξύ αυτών ο Ιβάν Φεντούνοβ Βουλγάρ από τη Μακεδονία ο οποίος εμπορεύονταν τέτοια είδη από το 1761, βλ. В. Савва, *Материалы [...]*, 1909, σσ. 7, 13, 14.

Είναι ενδιαφέρον ότι ορισμένοι Ρώσοι, παρατηρώντας τους Ρωμιούς να απολαμβάνουν χταπόδια και άλλες γλυκουδιές και άρα να μην τηρούν της νηστείας εξ ίσου αυστηρά με τους ίδιους, τους θεωρούσαν γαλαντζί Ορθοδόξους. Иоанн Лукьянов, *Путешествие в Святую Землю [...]*, 1864, σ. 44.

Για τη σημασία της Σαρακοστής ως στοιχείο ταυτότητας, βλ. τα συμβάντα του 1719 στην Κωνσταντινούπολη, όταν ψαράδες φοβούμενοι πως αλλαγές στους κανονισμούς για τη νηστεία θα έβλαπταν τα οικονομικά τους, εξαγριώθηκαν. Αθανάσιος Κομνηνός Υψηλάντης, *Τὰ Μετὰ Τὴν Ἄλωσιν*, 1870, σ. 308.

²⁴⁰ Ευθυμίου Θ. Σουλογιάννη, «Καισαρίου Δαπόντε, Κανῶν Περιεκτικὸς Πολλῶν Ἐξαιρέτων Πραγμάτων», *Παρνασσός*, τόμος Θ΄ (8), τεύχος 3^ο, 1967, σσ. 441-453, ιδ. σ. 441.

²⁴¹ Για το σαφράνι, βλ. ΡΓΑΔΑ, φ. 52, οπ. 1, δ. 5, 1712, φ. 15. АВПРИ, φ. 89, οπ. 1, δ. 12, 1746, φ. 13. Επίσης Е.М. Подградская, *Экономические связи Молдавского княжества [...]*, 1980, σσ. 42, 62-62.

Το εμπόριο ζώων, ενίοτε χοίρων ή βοδιών αλλά κυρίως αλόγων, ήταν αναπόσπαστο τμήμα της συνολικής εμπορικής δραστηριότητας των Ρωμιών.²⁴² Τα άλογα και τα βόδια αποτελούσαν, κατ' αρχήν, αναγκαίο παράγοντα κάθε εμπορικού ταξιδιού, εφ' όσον αυτά έσερναν τις φορτωμένες με άλλα προϊόντα άμαξες. Επιπλέον, οι πορείες των караβανιών θύμιζαν κατά πολύ τις παλινδρομήσεις των βοσκών οι οποίοι κάθε χρόνο κινούνταν μαζικά, μαζί με τα κοπάδια τους, πουλώντας τα προϊόντα τους και τρέφοντας τα ζώα τους καθ' οδόν. Είναι δε αξιοσημείωτο ότι ένα σημαντικό ποσοστό του δια ξηράς εμπορίου συνδεόταν με περιοχές όπου η ζωοτροφία άκμαζε.²⁴³ Πέραν αυτών όμως, οι έμποροι, εκ των πραγμάτων, στις μετακινήσεις τους συναντούσαν αφενός τους πρόθυμους να πωλήσουν ζώα νομάδες της ανοικτής στέπας, αφετέρου τον ρωσικό στρατό με τις διαρκείς ανάγκες ανεφοδιασμού σε ζώα.²⁴⁴ Ρωμιοί, όπως ο Νικόλας του Κωνσταντίνου το 1707, αγόραζαν και πουλούσαν άλογα με την ίδια περίπου ευκολία που αγόραζαν και πουλούσαν τρόφιμα:

[...] Ταξιδεύοντας από Τσαργκράντ προς Μόσχα, ξόδεψε όλα του τα υπάρχοντα, για να αγοράσει άλογα, να νοικιάσει άμαξες και να τραφεί [...].²⁴⁵

Άλλοι δε έφερναν αγέλες αλόγων από την Οθωμανική Αυτοκρατορία, επειδή εκεί τα άλογα ήταν φτηνότερα απ' ό τι στη Ρωσία. Το 1703, ο Ρώσος Πρέσβυς, Πέτρος Τολστόι, σε γράμμα προς τον αδελφό του, διοικητή του Αζόβ, Ιβάν Τολστόι, εξηγούσε:

Η παραγωγή σαφρανού γινόταν, όπως και στις μέρες μας, στην περιοχή της Κοζάνης, βλ. Α.Κ. Vakalopoulos, *History of Macedonia [...]*, 1973, σ. 386. Για εμπόριο γλυκισμάτων, βλ. Я.С. Гросул (επιμ.), *Исторические связи народов СССР и Румынии [...]*, τόμος 3^{ος}, 1970, σ. 247.

Για το εμπόριο διαφόρων μπαχαρικών από Ρωμιούς, βλ. РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 5, 1712, ф. 15. Ανών., «Пропуск греческих купцов через Васильковский форпост в 1739г.», *Киевская Старина*, έτος εικοστό τρίτο, τόμος LXXXIV (84), Φεβρουάριος (2), 1904, σσ. 55-56.

Στο οδοιπορικό του Καλλίνικου Γρυπάρη αναφέρεται και το πιπέρι. Καλλίνικος Γρυπάρης, *Οδοιπορικό [...]*, σ. 10.

²⁴² Για εμπόριο χοίρων, βλ. АВПРИ, ф. 2, оп. 6, том II, д. 4246, 1763-1764, ф. 5. Για εμπόριο αλόγων, βλ. Е.М. Подградская, *Экономические связи Молдавского княжества [...]*, 1980, σσ. 57-58.

²⁴³ Όσον αφορά την Οθωμανική Αυτοκρατορία τον 18^ο αιώνα, άνω των εκατό χιλιάδων προβάτων από τη Βλαχία και τη Μολδαβία μεταπωλούνταν ετησίως στα παζάρια της Κωνσταντινούπολης. Για το εμπόριο μέσω Μολδαβίας είναι χαρακτηριστικά όσα γράφουν, στα τέλη του αιώνα, οι Δανιήλ Φιλίπιδης και Γρηγόριος Κωνσταντάς: «Πράγμα εύγαίνει από τόν τόπο εις ξένους τόπους, βόδια πολλά από τὰ όποια πέρνει τὸ κουμέρκι μόνο κοντὰ 100 χιλιάδες γρόσια, άλογα, πρόβατα γουρούνια, κρασιά πολλά, βούτυρο, πετζιά, κασκαβάλια, ξίγκι, μέλι, κηρί, γεννήματα εις τὴν Τουρκία [...]». Δανιήλ Φιλίπιδης, Γρηγόριος Κωνσταντάς, *Γεωγραφία Νεωτερική*, 1988, σ. 255.

Βλ. επίσης Henry Grenville, *Observations [...]*, 1965, σσ. 49-52.

²⁴⁴ Michael Khodarkovsky, *Russia's Steppe Frontier [...]*, 2004, σσ. 26-27.

²⁴⁵ РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 7, 1707, ф. 7^ο. Για το εμπόριο αλόγων κατά τη διάρκεια του ταξιδιού, βλ. Иеромонах Ипполит Вишенский, «Путешествие иеромонаха Ипполита Вишенского в Иерусалим, на Синай и Афон (1707-1709 гг.)», С.П. Розанов (επιμ.), *Православный Палестинский Сборник*, τεύχος 61^ο, Αγ. Πετρούπολη, 1914, σ. 14.

Τα άλογα τώρα εδώ, αδερφέ μου, είναι πολύ φθηνά. Υπάρχουν και πάρα πολλά θαυμάσια αραβικά. Τέτοια, να τα δεις να ευφρανθείς, κοκκινότριχα άτια και φοράδες, μπορεί κανείς ν' αγοράσει εδώ με πενήντα λέβια ή λίγο πιο πάνω. Μονάχα που, κύριέ μου, είναι μεγάλη ταλαιπωρία να τα μεταφέρει κανείς: μακρινός είναι ο δρόμος και δίχως ανέσεις. Γεγονός ήδη καλά γνωστό και στη χάρη σου.²⁴⁶

Ο Ρωμιός Χριστόδουλος του Κυριάκου είχε οδηγήσει άλογα του Τολστόι από την Κωνσταντινούπολη στη Μόσχα το 1710.²⁴⁷ Το 1714, αναφέρεται και ο Ρωμιός Φίλιππος Κωνσταντίνοβ να εμπορεύεται άλογα από την Κωνσταντινούπολη στη Μόσχα, μέσω Νίζνας.²⁴⁸ Άλλη αναφορά σε εμπόρους ζώων είναι αυτή στον Γιώργο Μπούνο που σε συνεργασία με τον Παύλο Πουλοβίτζη και τον Θεόδωρο Στεφάνοβικι εμπορεύονταν, από το 1758 μέχρι το 1763, γουρούνια και βόδια· τα οδηγούσε μέχρι και την Αυστρία, ταξιδεύοντας μέσω Τουρκίας και Τρανσυλβανίας.²⁴⁹ Ο Παπαδημητρίου ο οποίος ταξίδεψε μέσω Κιέβου αλλά εγκαταστάθηκε στη Ρωσία με σκοπό την εκτροφή ζώων για την παραγωγή κρέατος και γαλακτοκομικών αποτελεί παράδειγμα εμπορευόμενου Ρωμιού που έστησε μονάδες παραγωγής στα εδάφη της Ρωσικής Αυτοκρατορίας.²⁵⁰ Το εμπόριο αλόγων και άλλων ζώων, πάντως, συνεχίζεται καθ' όλη τη διάρκεια της περιόδου που εξετάζεται εδώ.²⁵¹

Οι αλλαγές στις διαδρομές που ακολουθούσαν οι έμποροι αλλά και οι προσπάθειες να περιοριστεί, κατά το δυνατόν, το κόστος μεταφοράς, διαφοροποίησαν σταδιακά τα είδη που επέλεγαν οι Ρωμιοί να εμπορευθούν. Ολοένα και μεγαλύτερο μέρος του εμπορίου εξελισσόταν εντός της Ουκρανίας και της Ρωσίας. Ως εκ τούτου, οι πελάτες των Ρωμιών ήταν κυρίως κάτοικοι των πόλεων και των χωριών απ' όπου και περνούσαν, κατά πολύ δε λιγότερο οι ευπορότεροι των αυλικών. Οι Ρωμιοί, σε όλη τη διάρκεια της περιόδου, συνέχισαν να εμπορεύονται υψηλής αξίας αγαθά· με την πάροδο του αιώνα όμως και ιδιαίτερα με την επικράτηση της δια θαλάσσης μεταφοράς εμπορευμάτων, οι αναλογίες ανατράπηκαν. Ρωμιοί εμπορεύονταν σχεδόν όλα τα προϊόντα που θα αναφερθούν στη συνέχεια, ήδη από τις αρχές του 18^{ου} αιώνα. Η πρωτοκαθεδρία των ειδών

²⁴⁶ «Αραβικά» μεταφράζει το «изрядных приведено из Арапов». Τα «λέβι» είναι περισσότερο γνωστό σ' εμάς ως «γρόσι», εκτός και αν ο Τολστόι αναφέρεται εδώ στο ολλανδικό τάλληρο. П.А. Толстой, «Письма Гр. П.А. Толстаго Из Турции к Брату Его И.А. Толскому (Апрель 1, 1703)», *Русский Архив*, τεύχος 5^ο και 6^ο, 1865, σσ. 473-93, ιδ. σ. 490.

²⁴⁷ РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 2, 1711, ф. 46^ο.

²⁴⁸ РГАДА, ф. 158, кн. 10, 1714, ф. 57.

²⁴⁹ АВПРИ, ф. 2, оп. 6, том II, д. 4246, 1763-1764, ф. 5. Για άλλο παράδειγμα του εμπορίου αλόγων από την Κωνσταντινούπολη στην Αγία Πετρούπολη, βλ. АВПРИ, ф. 7, оп. 3, д. 56, 1763, φφ. 31, 34.

²⁵⁰ РСЗ, συλλογή 1^η, τόμος 16^{ος}, αρ. 12010, σσ. 491-492, Ιανουάριος 13, 1764.

²⁵¹ АВПРИ, ф. 7, оп. 3, д. 56, 1763, ф. 31. Βλ. τις αναφορές στο εμπόριο αλόγων, στο R.P. Joseph Boscovich, *Journal d' un voyage de Constantinople en Pologne [...]*, 1772, σσ. 23-24.

Έχει ενδιαφέρον να σημειωθεί πως σε ορισμένες περιοχές της Ουγγαρίας οι λέξεις «Γραικός» και «ζωέμπορος» είχαν καταστεί σχεδόν συνώνυμες. Α.Κ. Vakaoropoulos, *History of Macedonia [...]*, 1973, σ. 390. Η σχέση ζωοτροφίας και εμπορίου χρήζει περαιτέρω μελέτης.

πολυτελείας, όμως, αντικαταστάθηκε από προϊόντα μεγαλύτερου όγκου αναλογικά με την τιμή τους, προϊόντα που απευθύνονταν σε ένα ευρύτερο πλέον κοινό (βλ. III.9-10).

Στα προϊόντα αυτά περιλαμβάνονται: φιστίκια, καρύδια, αμύγδαλα, σταφίδες,²⁵² αποξηραμένα δαμάσκηνα και άλλα φρούτα,²⁵³ ελιές και ελαιόλαδο,²⁵⁴ λεμόνια, άλλα οπωρικά και είδη μπακαλικής,²⁵⁵ σπόροι,²⁵⁶ αλάτι,²⁵⁷ αλάδανος και θυμίαμα,²⁵⁸ καπνός,²⁵⁹ καφές,²⁶⁰ ζαχαροκάλαμο από την Αίγυπτο,²⁶¹ χαρτί²⁶² και σαπούνη.²⁶³

²⁵² АВПРИ, φ. 7, оп. 3, д. 173, 1766, φ. 4. В. Савва, *Материалы [...]*, 1909, σσ. 7, 11. Е.М. Подградская, *Экономические связи Молдавского княжества [...]*, 1980, σ. 60. Р. Михнева, *Россия и османская империя [...]*, 1985, σ. 115.

²⁵³ АВПРИ, φ. 89, оп. 1, д. 12, 1746, φ. 12^ο.

Кость Харлампович, *Нарис V. Ніженські греки й торгівля [...]*, 1999, σ. 89.

²⁵⁴ Είναι αξιοσημείωτες οι αναφορές αγοραπωλησιών ελαιόλαδου, ήδη από τα μέσα του 17^{ου} αιώνα, στο Τομπόλσκ και αλλού. Το ελαιόλαδο ήταν, πάντως, πολύ ακριβό προϊόν. Richard Hellie, *The Economy and Material Culture of Russia [...]*, 1999, σ. 93. Στις αρχές του 18^{ου} αιώνα, ο Στέργιος Ιωάννου έστειλε ελιές στον Χριστόδουλο στη Μόσχα. ΡΓΑДА, φ. 52, оп. 1, д. 11, 1705, φ. 15^ο.

Βλ. επίσης АВПРИ, φ. 89, оп. 1, д. 12, 1746, φ. 12^ο. Н.И. Павленко, *Птенцы [...]*, 1994, σ. 331.

²⁵⁵ Τα λεμόνια διατίθεντο ήδη από τις αρχές του αιώνα αλλά το κόστος τους τότε ήταν υψηλό, προορίζονταν μόνο για λίγους, ιδιαίτερα εύπορους αγοραστής. Για λεμόνια, σταφύλια «από την μπωγτανήα», βύσσινο και «άπιδια» δηλαδή αχλάδια, βλ. ΡΓΑДА, φ. 52, оп. 1, д. 11, 1705, φφ. 13^ο, 15^ο, 17^ο. Για λεμόνια και ρόδια, βλ. ΡΓΑДА, φ. 52, оп. 1, д. 2, 1706, φ. 12.

Για αποστολή λεμονιών και άλλων οπωρικών από Οσποδάρους στη Ρωσία, μέσω εμπόρων, το 1707, βλ. Я.С. Гросул (επιμ.), *Исторические связи народов СССР и Румынии [...]*, τόμος 3^{ος}, 1970, σσ. 235, 247. Αλλού αναφέρονται ρόδια και βερίκοκα, μεταξύ άλλων. АВПРИ, φ. 7, оп. 3, д. 173, 1766, φ. 4.

Για είδη μπακαλικής, βλ. АВПРИ, φ. 89, оп. 1, д. 12, 1746, φφ. 12-12^ο. ГАЧО, φ. 101, оп. 1, д. 76, 1780, φ. 4^ο. В. Савва, *Материалы [...]*, 1909, σσ. 7-8, 11. Е.М. Подградская, *Экономические связи Молдавского княжества [...]*, 1980, σ. 59.

²⁵⁶ Е.М. Подградская, *Экономические связи Молдавского княжества [...]*, 1980, σσ. 60-61.

²⁵⁷ Για το εμπόριο αλατιού – συνήθως από Αρμένιους – από το Переκόп της Κριμαίας στη Ρωσία, βλ. H.D. Seymour, *Russia on the Black Sea [...]*, 1855, σ. 28. Επίσης R.E.F. Smith and David Christian, *Bread and Salt [...]*, 1984, σσ. 29, 72.

²⁵⁸ Πρόκειται για εμπόριο των Χριστόφορου Μπόνη και Ιωάννη Στεφάνου Κρομμύδα. ГАЧО, φ. 101, оп. 1, д. 2282, 1769, φφ. 1, 21. Ανών., «Пропуск греческих купцов чрез Васильковский форпост в 1739г.», *Киевская Старина*, έτος εικοστό τρίτο, τόμος LXXXIV (84), Φεβρουάριος (2), 1904, σσ. 55-56.

Το 1732, ο Αναστάση Κωνσταντίνοβ εμπορευόταν θυμίαμα, βλ. Кость Харлампович, *Нарис V. Ніженські греки й торгівля [...]*, 1999, σ. 116.

Για αυτού του είδους το εμπόριο, βλ. επίσης АВПРИ, φ. 89, оп. 1, д. 12, 1746, φ. 12^ο. ГАЧО, φ. 101, оп. 1, д. 76, 1780, φ. 4^ο. Επίσης В. Савва, *Материалы [...]*, 1909, σ. 11.

Η εκκλησία και το κρατικό θησαυροφυλάκιο αγόραζαν μεγάλες ποσότητες των δύο αυτών προϊόντων: «φимиам» και «ладан». Richard Hellie, *The Economy and Material Culture of Russia [...]*, 1999, σ. 183.

²⁵⁹ Ο καπνός εισαγόταν από την Οθωμανική Αυτοκρατορία και αλλού και διατίθετο εντός της Καζακίας και της Ρωσίας. Р. Михнева, *Россия и османская империя [...]*, 1985, σ. 115.

Κατά τη διάρκεια του 18^{ου} αιώνα, ο καπνός άρχισε να παράγεται στην ίδια την Ουκρανία και οι Ρωμοί είχαν ενεργό ρόλο στο εμπόριό του. Ρωμοί υπήρξαν δε ιδιοκτήτες βιομηχανίας καπνού και τσιγάρων που ονομαζόταν «Καρακόζ και συνάδελφοι». Е.Н. Кушева, «Торговля Москвы в 30-40-х годах XVIII в.», *Исторические Записки*, τόμος 23^{ος}, Μόσχα, 1947, σσ. 44-104, ιδ. σ. 48. Επίσης Hermann Kellenbenz, «Marchands en Russie Aux XVIIe et XVIIIe siècles (I)», Marie-Élisabeth Xifaras (μτφ.), *Cahiers du Monde Russe et Soviétique*, τόμος 11^{ος}, Οκτώβριος-Δεκέμβριος 1970, σσ. 576-620, ιδ. σ. 611.

Επίσης, εμπορευόνταν προϊόντα της Μικράς Ρωσίας και της Ρωσίας: ορισμένα είδη σιτηρών,²⁶⁴ γαλακτοκομικά προϊόντα,²⁶⁵ νίτρο και ποτάσα,²⁶⁶ μέλι, κερι, βαφές, ταφτάδες, σχοινιά,²⁶⁷ μέταλλα, ειδικά σίδηρο,²⁶⁸ και διάφορα άλλα.²⁶⁹

Е.М. Подградская, *Экономические связи Молдавского княжества [...]*, 1980, σ. 61. Наталья Терентьева, *Греки в Украине [...]*, 1999, σ. 102. Михаил Дмитриевич Чулков, *Историческое описание российской коммерции [...]*, τόμος 2^{ος}, βιβλίο 1^ο, Αγ. Πετρούπολη, 1786, σ. 128.

В. Ястребов, «Греки в Елисаветграде, отрывок из истории колонизации 1754-1777 гг.», *Киевская Старина*, έτος τρίτο, τόμος 8^{ος}, Απρίλιος (4), 1884, σσ. 673-684, ιδ. σ. 674. Wallace L. Daniel, *Grigorii Teplov: A Statesman At the Court of Catherine the Great*, Newtonville, MA, 1991, σσ. 108-110.

Вλ. επίσης το άρθρο του Νικόλαου Χρυσίδη για τον καπνό στη Ρωσία του 17^{ου} αιώνα. Nikolaos A. Chrissidis, «Sex, Drink, and Drugs: Tobacco in Seventeenth-Century Russia», Matthew Romaniello, Tricia Starks (επιμ.), *Tobacco in Russian History and Culture: The Seventeenth Century to the Present*, Νέα Υόρκη, 2009, σσ. 26-44.

²⁶⁰ Για τον Χρίστο Πετρόβ, τον Χατζή Χριστοφόροβ από το Τύρναβο, και άλλους εμπόρους καφέ, βλ. В. Савва, *Материалы [...]*, 1909, σσ. 10-11. Για αναφορές στο εμπόριο καφέ, βλ. М. de Peyssonnel, *Traité sur le commerce [...]*, τόμος 1^{ος}, Παρίσι, MDCCLXXXVII (1787), σ. 79. АВПРИ, ф. 89, оп. 1, д. 12, 1746, ф. 13.

Επίσης Кость Харлампович, *Нарис V. Ніженські греки й торгівля [...]*, 1999, σ. 89.

Αναφέρεται η λειτουργία πολλών καφετειών στη Νίζνα, από τα οποία ένα υπάρχει μέχρι σήμερα. Вл. ГАЧО, ф. 101, оп. 1, д. 4249, 1771, ф. 1-2. Για περιγραφή καφετειών Ρωμιών στη Νίζνα, στις αρχές του 19^{ου} αιώνα, βλ. М. Бережков, *Город Нежин в начале XIX века, по списанию московских путешественников (заметки к истории города)*, Νίζνα, 1895, σ. 11.

²⁶¹ Ενδεικτική είναι η έκφραση που χρησιμοποιεί ο Στέργιος Ιωάννου για ένα βαρέλι ρακί που στέλνει στον Χριστόδουλο. Του έγραψε, σε περίπτωση που δεν θα του φαινόταν αρκετά γλυκό: «[...] μα έχειται περισό ζάχαρι και τώ αλατήζεται και γήνεται γλυκό [...]». Μπορούμε να συμπεράνουμε πως για τους συγκεκριμένους εμπόρους η ζάχαρη ήταν σπάνιο προϊόν και χρησιμοποιούσαν, ως εκ τούτου, τη λέξη «αλατίζω», για να περιγράψουν την πρόσθεσή της σε φαγητά ή ποτά. РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 11, 1705, ф. 9.

Вл. επίσης АВПРИ, ф. 89, оп. 1, д. 12, 1746, ф. 13. Кость Харлампович, *Нарис V. Ніженські греки й торгівля [...]*, 1999, σ. 89. A. Bennigsen, Chantal Lemercier-Quellejey, «Les marchands de la Cour ottomane et le commerce des fourrures moscovites dans la seconde moitié du XVIe siècle», *Cahiers du monde russe et soviétique*, τόμος 11^{ος}, τεύχος 3^ο, Ιούλιος-Σεπτέμβριος 1970, σσ. 363-391, ιδ. σ. 369.

Ο Καλλίνικος Γρυπάρης προτιμούσε και αυτός το ζαχαρωμένο τσάι. Καλλίνικος Γρυπάρης, *Οδοιπορικό [...]*, σ. 10.

²⁶² Вл. την περίπτωση του Ρωμιού Ιβάν Μετσοβίτ που χρεοκόπησε το 1767. Кость Харлампович, *Нарис V. Ніженські греки й торгівля [...]*, 1999, σ. 91.

Για το εμπόριο χαρτιού, βλ. επίσης τις περιπτώσεις των Ρωμιών της Νίζνας Τριαντάφυλ Ιβανόβ και Λιар Ιβανόβ. В. Савва, *Материалы [...]*, 1909, σσ. 8, 10.

²⁶³ «[...] έξι φούντια σαπούνι από την Τουρκία συνολικής αξίας τέσσερα γρίβνια [...]» εμπορευόταν ο Βασίλης του Βασίλη. Το «φουντ» αντιστοιχούσε σε 409.5 γραμμάρια. РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 18, 1705, ф. 1^ο.

Ο Καλλίνικος Γρυπάρης και αυτός είχε αγοράσει «σαπούνια», για «πεσχεσιλίκια». Καλλίνικος Γρυпάρης, *Οδοιπορικό [...]*, σ. 10. A. Bennigsen, Chantal Lemercier-Quellejey, «Les marchands de la Cour ottomane et le commerce des fourrures moscovites dans la seconde moitié du XVIe siècle», *Cahiers du monde russe et soviétique*, τόμος 11^{ος}, τεύχος 3^ο, Ιούλιος-Σεπτέμβριος 1970, σσ. 363-391, ιδ. σ. 369.

Вл. επίσης АВПРИ, ф. 89, оп. 1, д. 12, 1746, ф. 12^ο.

²⁶⁴ Για εμπόριο σιταριού, βλ. АВПРИ, ф. 2, оп. 6, том II, д. 6843, 1762-1799, ф. 17.

Η εξαγωγή σιτηρών από την Ουκρανία παρέμενε περιορισμένη τουλάχιστον μέχρι το 1774. Михаил М. Вольский, *Очерк Истории Хлебной Торговли Новороссийского Края с древнейших времен до 1852 года*, Οδησός, 1854, σ. 56.

²⁶⁵ РСЗ, συλλογή 1^η, τόμος 16^{ος}, αρ. 12010, σσ. 491-492, Ιανουάριος 13, 1764.

Μερικοί εμπορεύονταν μαχαίρια και δρεπάνια.²⁷⁰ Άλλοι πάλι αγροτικά προϊόντα σε μικρή απόσταση από τον τόπο παραγωγής τους, όπως σιτάρι, κριθάρι και καλαμποκίσιο αλεύρι, πλιγούρι από κριθάρι και σιμιγδάλι από βρώμη.²⁷¹ Ο Σταμάτη Μεταξάς πάλι εμπορευόταν πάγο.²⁷²

Αξίζει να αναφερθεί και ένα τελευταίο είδος με το οποίο καταπιάνονταν οι Ρωμιοί, ήδη από τον 17^ο αιώνα, και πολύ περισσότερο μετά, όταν περιορίστηκε σταδιακά το κόστος μεταφοράς. Από τα σημαντικότερα λοιπόν προϊόντα που εμπορεύονταν οι Ρωμιοί, τόσο χονδρικά όσο και λιανικά, σε ταβέρνες και χαμαιτυπεία, ήταν τα ποτά: χούμελη,²⁷³ μύπρα, ρακί,²⁷⁴ βότκα²⁷⁵ και άλλα οινοπνευματώδη, με ιδιαίτερη έμφαση στο κρασί. Όπως σημειώνει ο Καισάριος Δαπόντες για το κρασί της Σάμου:

²⁶⁶ Ιδιαίτερα σημαντικά προϊόντα της Μικράς Ρωσίας για τα ρωσικά στρατεύματα καθώς και για τη βαφή υφασμάτων. J.T. Kotilaine, *Russia's Foreign Trade [...]*, 2005, σσ. 183-184, 420, 426.

²⁶⁷ Για την παραγωγή σχοινοβίου από λινάρι, βλ. J.T. Kotilaine, *Russia's Foreign Trade [...]*, 2005, σ. 199.

²⁶⁸ Για τον Ρωμίο της Νίζνας Νικολάι Χβεντόροβιτς Μαμαρά, από τον Βόλο, ο οποίος εμπορευόταν διάφορα μέταλλα, βλ. В. Савва, *Материалы [...]*, 1909, σ. 7. Βλ. επίσης Михаил Дмитриевич Чулков, *Словарь учрежденных в России ярмарок [...]*, 1788, σ. 135. A. Bennigsen, Chantal Lemerrier-Quellejeay, «Les marchands de la Cour ottomane et le commerce des fourrures moscovites dans la seconde moitié du XVIe siècle», *Cahiers du monde russe et soviétique*, τόμος 11^{ος}, τεύχος 3^ο, Ιούλιος-Σεπτέμβριος 1970, σσ. 363-391, ιδ. σ. 368.

Το εμπόριο σιδήρου από τα εργοστάσια της Σιβηρίας και του Orenburg (Ορενμπουργκ) αυξήθηκε ιδιαίτερα δραματικά. АВПРИ, ф. 89, оп. 8, д. 337, 1763, фф. 3-3^γ. АВПРИ, ф. 89, оп. 8, д. 338, 1763, фф. 1-4.

Για την εξαγωγή σιδήρου από τη Ρωσία στο δεύτερο μισό του 18^{ου} αιώνα, βλ. επίσης Immanuel Wallerstein, *The Modern World System III, The Second Era of Great Expansion of the Capitalist World-Economy 1730s-1840s*, Νέα Υόρκη, 1989, σσ. 162-163.

²⁶⁹ Για τις εξελίξεις στις εξαγωγές της Ουκρανίας γενικότερα, βλ. Михаил Дмитриевич Чулков, *Историческое описание российской коммерции [...]*, τόμος 2^{ος}, βιβλίο 1^ο, Αγ. Πετρούπολη, 1786, σ. 453.

Βλ. επίσης Мария В. Феххнер, *Торговля русского государства со странами востока в XVI веке*, Μόσχα, 1956, σ. 85. Л.В. Заборовский, «Экономические связи России с Балканами в первой половине XVII в.», Б.Н. Флоря (επιμ.), *Связи России с народами Балканского полуострова первая половина XVII в.*, Μόσχα, 1990, σσ. 138-194, ιδ. σσ. 143-144, 147.

Επίσης Viron Karidis, «A Greek Mercantile Paroikia: Odessa 1774-1829», Richard Clogg (επιμ.), *Balkan Society in the Age of Greek Independence*, Hong Kong, 1981, σσ. 111-136, ιδ. σ. 120.

²⁷⁰ Οι Ρωμιοί Κατεργάρηδες και οι ταμίες τους εμπορεύονταν δρεπάνια από την Αυστρία. Δύο Ρωμιοί ο Ν. Μεταξάς της Νίζνας και ο Ν. Κωνσταντίνοβ από την Πολτάβα, το 1752, επιδίωξαν ανεπιτυχώς να μονοπωλήσουν το εμπόριο δρεπανιών. М.М. Плохинский, *Иноземцы в старой Малороссии [...]*, 1905, σσ. 83-87. Για τον Ρωμίο Ιάν Ιούριεβ ο οποίος εμπορευόταν δρεπάνια από την Αυστρία, βλ. В. Савва, *Материалы [...]*, 1909, σ. 7.

Για εμπόριο πύλινων αντικειμένων, βλ. АВПРИ, ф. 89, оп. 1, д. 12, 1746, ф. 12^γ.

²⁷¹ Για εμπόριο σιτηρών εντός της Ουκρανίας, βλ. В. Ястребов, «Греки в Елисаветграде, отрывок из истории колонизации 1754-1777 гг.», *Киевская Старина*, έτος τρίτο, τόμος 8^{ος}, Απρίλιος (4), 1884, σσ. 673-684, ιδ. σ. 674. Επίσης Η.Α. Терентьева, Ο.Α. Слюсаренко, С.В. Мякушко, *Украина-Греция [...]*, 1998, σ. 6.

²⁷² Για τη διατήρηση του οποίου, κατά τη διάρκεια του καλοκαιριού, το 1768 αναφέρεται πως νοίκιαζε αποθήκη. Кость Харлампович, *Нарис V. Ніженські греки й торгівля [...]*, 1999, σ. 127.

²⁷³ Για το εμπόριο σε χούμελη (ή χμίλι), δηλαδή το φυτό *Humulus lupulus* του οποίου το άνθος προστίθεται σε αλκοολούχα ποτά, βλ. РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 11, 1705, ф. 5.

Ἐδῶ θωρεῖς, ἀκροατά, μοσχάτους ἀμπελώνας, [...]

Ὅπου γεμίζει ἡ Φραγγιά, καὶ ὄλ' ἡ Μοσχοβία
μοσχάτο τὸ σαμιώτικο, νέκταρ τῆ ἀληθεία.²⁷⁶

Τα περισσότερα κρασιά που εμπορεύονταν οι Ρωμιοὶ ἔμποροι στην Καζακία και τη Ρωσία δεν ἦταν ὅμως αἰγαιοπελαγίτικα, ἀλλὰ ἀπὸ τη Μολδοβλαχία.²⁷⁷ Οι αναφορὲς εἶναι πολλές, μεταξύ αὐτῶν ἡ περίπτωση του Ρωμιού Δημήτρη Ιουρέεβ που, ευρισκόμενος στη Μόσχα, το 1714, εμπορευόταν κρασιά ἀπὸ τη Βλαχία,²⁷⁸ και ἐκείνη των Ρωμιῶν που το 1739 προσπαθοῦσαν να περάσουν τα σύνορα της Καζακίας, μεταφέροντας «44 βαρέλια Βλάχικο κρασί».²⁷⁹

Πολλὲς ἀπὸ τις ταβέρνες και τα κουτούκια της περιοχῆς της Καζακίας ἀνήκαν σε Ρωμιούς, συμπεριλαμβανομένων ἑξι ταβερνῶν στην πόλη της Νίζνας.²⁸⁰ Ὅπως παραπονέθηκαν οι γηγενεῖς ἀστοὶ της Νίζνας στη Νομοθετικὴ Επιτροπὴ της Αικατερίνης Β΄:

[...] οι Γραικοὶ, οι Βλάχοι, οι ἀπόστρατοι Ουσσάροι και ἄλλοι πωλοῦν, ἐκτὸς ἀπὸ μεταξωτά και βαμβακερά, ποικίλα εἶδη μπακαλικῆς, κρασιά ἀπὸ σταφύλι και ἄλλα προϊόντα που τα φέρνουν ἀπὸ μακριά, καθὼς και ντόπια ποτὰ της Μικρᾶς Ρωσίας, **βότκες διάφορες, γορίλκες, μέλι, χύμα μπύρα,**

²⁷⁴ Ο Στέργιος Ιωάννου στέλνει στον Χριστόδουλο «[...] ἕνα βαρελάκει με ρακή και νὰ τὼ πῖεται με τὴν ὑγίαν σας [...]» και ζητὰ «[...] καλὴ πῆβα στίλετε με ἕνα βαρελάκει ἐὰν ἦνε καλὴ [...]». Φαίνεται ὅμως πως το ρακὶ το ἤπνε ο ἀγωγάτης καθ' ὁδόν. ΡΓΑΔΑ, φ. 52, οπ. 1, δ. 11, 1705, φφ. 9-10, 17.

²⁷⁵ Η βότκα υπήρξε ἀπὸ τις σημαντικότερες εξαγωγές της Ουκρανίας προς τη Ρωσία. Μέχρι τις διατάξεις του Πέτρου Α΄ το 1698, ἦταν κρατικὸ μονοπώλιο, θεωρητικὰ τουλάχιστον. J.T. Kotilaine, *Russia's Foreign Trade [...]*, 2005, σ. 425.

Για Ρωμιούς που εμπορεύονταν βότκες, βλ. АВПРИ, φ. 89, οπ. 1, δ. 12, 1746, φ. 12'. В. Савва, *Материалы [...]*, 1909, σσ. 7, 10-11.

²⁷⁶ Καισάριος Δαπόντες, *Κήπος Χαρίτων*, 1880, σ. 114.

²⁷⁷ Για «[...] βαρέλη κρασί μπωγτάνικο [...]», βλ. ΡΓΑΔΑ, φ. 52, οπ. 1, δ. 11, 1705, φ. 9.

Επίσης Я.С. Гросул (επιμ.), *Исторические связи народов СССР и Румынии [...]*, τόμος 3^{ος}, 1970, σσ. 228, 239. Επίσης АВПРИ, φ. 124, οπ. 1, δ. 8, 1729, φ. 1. АВПРИ, φ. 124, οπ. 1, δ. 30, 1730, φφ. 1-2. ГАЧО, φ. 101, οπ. 1, δ. 4280, 1774, φφ. 1'-2. Artur Attman, *The Russian and Polish Markets in International Trade 1500-1650*, Göteborg, 1973, σ. 102.

²⁷⁸ ΡΓΑΔΑ, φ. 158, κн. 10, 1714, φ. 63. Για εμπόριο κρασιού, βλ. επίσης ΡΓΑΔΑ, φ. 52, οπ. 1, δ. 7, 1705, φ. 12.

²⁷⁹ Ανών., «Пропуск греческих купцов через Васильковский форпост в 1739г.», *Киевская Старина*, ἔτος εικοστό-τρίτο, τόμος LXXXIV (84), Φεβρουάριος (2), 1904, σσ. 55-56.

Για Ρωμιούς εμπόρους κρασιού ἀπὸ το Ελισάβετγκραντ, βλ. В. Ястребов, «Греки в Елисаветграде, отрывок из истории колонизации 1754-1777 гг.», *Киевская Старина*, ἔτος τρίτο, τόμος 8^{ος}, Απρίλιος (4), 1884, σσ. 673-684, ιδ. σ. 674. Για περιπτώσεις Ρωμιῶν της Νίζνας οι οποίοι εμπορεύονταν μεταξύ ἄλλων και κρασί, βλ. В. Савва, *Материалы [...]*, 1909, σσ. 7, 9, 11-12.

²⁸⁰ Για τον Ρωμιὸ ταβερνιάρη της Νίζνας Φίλιππο, βλ. АВПРИ, φ. 89, οπ. 1, δ. 12, 1725, φ. 2.

Вλ. επίσης Кость Харлампович, *Нарис V. Ніженські греки й торгівля [...]*, 1999, σ. 90.

λιανικώς σε κύπελλα και ποτήρια που φέρνουν στα σπίτια ή που πωλούν σε μαγαζάκια.

Μεταπωλούν και διάφορα φαγώσιμα και έχουν πολλές μικροεπιχειρήσεις τέτοιου τύπου [...].²⁸¹

Η ύπαρξη ταβερνών και χαμαιτυπειών προκαλούσε εντάσεις μεταξύ γηγενών και Ρωμιών, καθότι οι πρώτοι θεωρούσαν τους δεύτερους υπαίτιους της μέθης τους.²⁸²

Τυπική του δεύτερου μισού του 18^{ου} αιώνα είναι η ακόλουθη περιγραφή εμπορικής δραστηριότητας:

Στις 29 Ιουλίου του τρέχοντος 1753 και την 1^η Αυγούστου από το Τσαργκράντ **έφτασαν μέσω θαλάσσης στο εμπόριο του Ταγκανρόγκ δυο πλοία.** Με το πρώτο ήρθε ένας Γραικός έμπορος Χρίστος [...] με τον υπηρέτη του Πανίοδο Μιχάηλοβ και μαζί τους δεκατρείς Γραικοί ναύτες. Με το δεύτερο πλοίο ήρθε ένας Τούρκος από την Κριμαία, ονόματι Μωάμεθ Γκετσέλι, με δέκα ναύτες. Συνολικά λοιπόν είκοσι έξι άτομα με διάφορα εμπορεύματα. **Στο πρώτο πλοίο – 126 χάρτινα δέματα με βαμβάκι, καθώς από 15 δέματα κόκκινου και λευκού χρώματος σε μεγάλα και μικρά τσουβάλια [...]. Στο δεύτερο πλοίο – άσπρο πρόβιο μαλλί από την Αδριανούπολη.** [...] οι έμποροι και οι άλλοι που ήρθαν μαζί τους δήλωσαν ότι το βαμβάκι και οι κλωστές αγοράστηκαν στη Σμύρνη πριν από τρεις μήνες [...], και το μαλλί στην Αδριανούπολη [...].²⁸³

Εξίσου αντιπροσωπευτική είναι η περίπτωση του Ιωάννη Δημητρίου Πάσαλη ο οποίος αναφέρεται πως από την Κωνσταντινούπολη έφτασε το 1765 στο Ροστόβ, μέσω της Μαύρης Θάλασσας – συνταξίδεψε με άλλους εμπόρους στο πλοίο ενός Ρωμιού, του Χατζή Παναγιώτοβ – μεταφέροντας φορτίο καρυδιών, χυμού λεμονιού και ποσότητα μαργαριταριών.²⁸⁴

²⁸¹ «[...] οι Γρεκοί, οι Βλάχοι, οι απόστρατοι Ουσσάροι» μεταφράζει το «греки, валахи, отставные гусары». Η «γορίλκα» είναι βότκα της Ουκρανίας. Ανών., «Материалы Екатеринбургской Законодательной Комиссии», *Сборник императорского русского исторического общества*, τόμος 144^{ος}, μέρος 13^ο, Αγ. Πετρούπολη, 1914, σσ. 21-63, ιδ. σ. 32.

Για τον Ρωμιό Παύλο Ιότι στον οποίο άνηκε μονάδα παραγωγής οινοπνευματωδών ποτών στο Κίεβο στα μέσα του 18^{ου} αιώνα, βλ. Ανών., «Киевский обыватель грек Иогий (1741-61)», *Киевская Старина*, έτος δέκατο-τέταρτο, τόμος L (50), τεύχη 7^ο-8^ο, Ιούλιος 1895, σσ. 4-7.

²⁸² Για τις πολλές ταβέρνες που ανήκαν σε Ρωμιούς, βλ. Д. Бантыш-Каменский, *Путешествие в Молдавию, Валахию и Сербию*, Μόσχα, 1810, σ. 55.

Όπως αναστέναξε ένας τοιχογράφος σκαλίζοντας τις πέτρες της Βασιλικής της Αγίας Σοφίας στο Κίεβο: «Όσο ήμουν εδώ έχασα μέχρι και τα ίδια μου τα ρούχα για το ποτό». Αναφέρεται στο Michael F. Hamm, *Kiev [...]*, 1993, σ. 15, με αρχική πηγή το John Bushnell, *Moscow Graffiti, Language and Subculture*, 1990.

Ο Adam Smith, συνήγορος των εμπόρων, ανταπαντά, «Δεν είναι το πλήθος των ταβερνών [...] που προκαλεί τη γενικότερη τάση για μέθη ανάμεσα στον πληθυσμό· αντίθετα, αυτή η τάση που οφείλεται σε άλλους λόγους προσφέρει δουλειά σε τόσες ταβέρνες». Adam Smith, *The Wealth of Nations*, βιβλία 1^ο-5^ο, Λονδίνο, 1999 [1776], τόμος 1^{ος}, βιβλίο 2^ο, σ. 461.

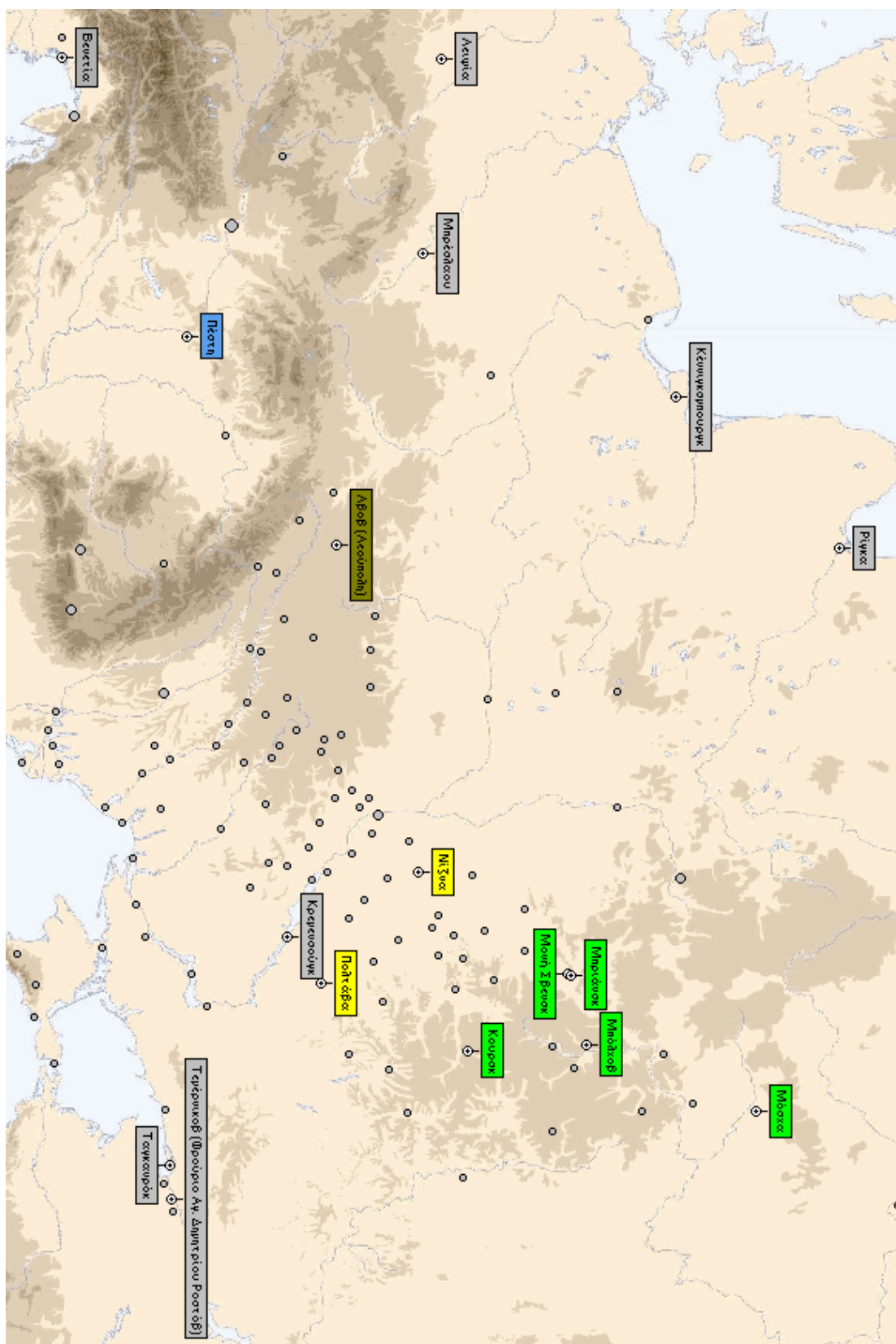
²⁸³ «[...] στο εμπόριο του Ταγκανρόγκ» μεταφράζεται το «к таганрогской заставе» «Τούρκος από την Κριμαία, ονόματι Μωάμεθ Γκετσέλι» το «турчанин крымской житель магомет кечелы». АВПРИ, φ. 2, оп. 6, том II, д. 4576, 1763, φ. 328.

²⁸⁴ Εμπορεύτηκε και άλογα καθ' οδόν προς Μόσχα. АВПРИ, φ. 7, оп. 3, д. 173, 1766, φφ. 3-4^ο.

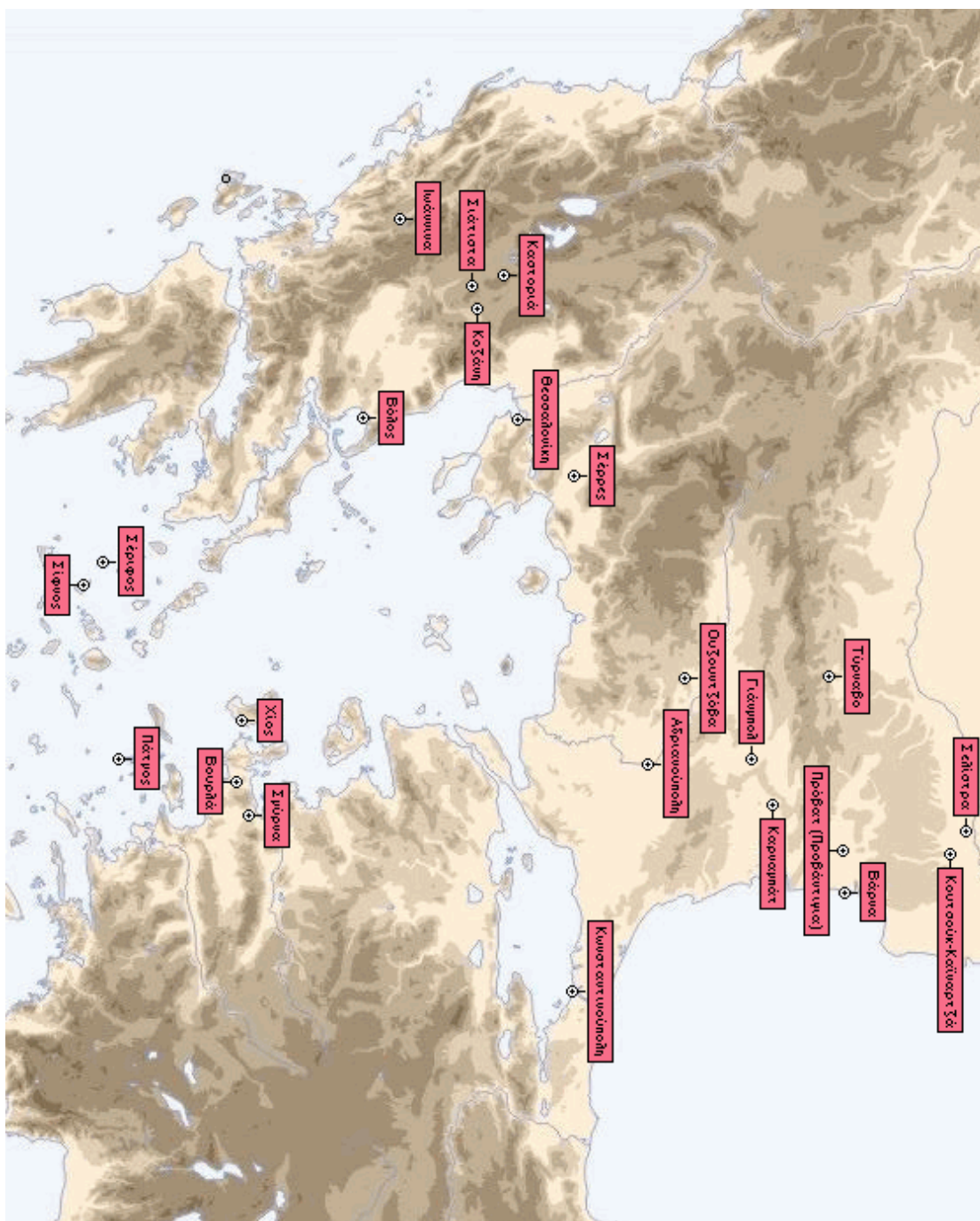
Από το 1700 έως το 1774 λοιπόν, στα προϊόντα που εμπορεύονταν οι Ρωμιοί σημειώνεται σταθερή αλλαγή η οποία συνδέεται αφενός με την αύξηση του πληθυσμού της Ουκρανίας αφετέρου με την ολοένα συχνότερη, από το 1739 και εντεύθεν διεξαγωγή του εμπορίου μέσω της Μαύρης Θάλασσας. Την περίοδο αυτή – όπως προκύπτει από τα ανωτέρω στοιχεία – τα προϊόντα που εμπορεύονταν οι Ρωμιοί, χονδρικά και λιανικά, ήταν, κατά μέσο όρο, μεγαλύτερου (απ’ ότι παλαιότερα) όγκου σε σχέση με την τιμή τους, ενώ, όλο και περισσότερο, απευθύνονταν πλέον στον ευρύτερο πληθυσμό. Είναι λοιπόν προφανές πως στη διάρκεια αυτών των ετών συντελέστηκε η σταδιακή μετατόπιση του ρωμαϊκού εμπορικού ενδιαφέροντος από τα προϊόντα πολυτελείας στη διακίνηση ειδών ευρείας κατανάλωσης και πρώτων υλών που φυόνταν ή εξορύσσονταν στις οθωμανικές επαρχίες, στην Ουκρανία και στη Ρωσία.

Για τα προϊόντα που εμπορεύονταν δια θαλάσσης, βλ. γενικά Henry Grenville, *Observations [...]*, 1965, σσ. 49-52.

3.5.i Προϊόντα

3.5.ii Προϊόντα

3.6 Υπομονή και φιλία

Στην από 29 Δεκεμβρίου 1707 επιστολή του Στέργιου Ιωάννου προς τον κυρ Χριστόδουλο στη Μόσχα αναγράφεται «[...] ό πραγματευτής πάντα εις τώ καλώ πάσχη, μά σάν έλθη και ή δουληά δέ σκολά, και μι θέλοντας ό άνθρωπος τά ύπομένη [...]».²⁸⁵ Τη συγκεκριμένη στιγμή – εν μέσω του Πόλεμου του Βορρά αναμεταξύ Σουηδίας και Ρωσίας, με τα σουηδικά στρατεύματα να βρίσκονται στο κατώφλι της Καζακίας, λίγο πριν την αυτομολία του Χατμάνου Μαζέπα και με διάχυτο τον κίνδυνο νέας πολεμικής σύγκρουσης μεταξύ Μοσχοβίας και Οθωμανικής Αυτοκρατορίας – ο Στέργιος και οι άλλοι έμποροι της εποχής όντως χρειάζονταν υπομονή. Ανήσυχος ο Στέργιος, στις 10 Ιουνίου του 1706, είχε γράψει στον κυρ Χριστόδουλο:

[...] ύκούσαμε τώρα πός έρχονται ή σφέτζη στώ κύοβω, και ήνε αλήθηα, ότι τοις ήδαν από τώ κύοβω μίλια 30 στώ πολωνό [...] και έχουν ώρεξη νά έλθουν στώ κύοβω [...].²⁸⁶

Όπως φαίνεται από την αλληλογραφία των δύο φίλων, οι Ρωμιόι της Καζακίας έπρεπε να αντιμετωπίσουν όχι μόνο τους συνηθισμένους κινδύνους που ταλαιπωρούσαν όλους τους πληθυσμούς της εποχής, αλλά και τους επιπρόσθετους κινδύνους που χαρακτήριζαν τα ασταθή συνοριακά εδάφη μεταξύ Ρωσίας, Πολωνίας και Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Όπως γράφει ο Στέργιος, στη συγκεκριμένη συγκυρία τα εμπορεύματα δεν περνούσαν στη Νίζνα από την Κωνσταντινούπολη.²⁸⁷ «μώνον ανάθεμα τώ κεσάτη», αναστενάζει.²⁸⁸

Όσο ο κίνδυνος υπήρξε ένα βασικό στοιχείο που καθόριζε τον εμπορικό βίο των Ρωμιών, τόσο η κίνηση αγαθών και ανθρώπων ήταν μία χρήσιμη, αν όχι αναγκαία, μέθοδος για την αντιμετώπιση του όποιου κινδύνου. Ο Ρωμιός έμπορος, ευρισκόμενος σε τόσα πολλά και διαφορετικά μέρη, ξαφνιάζει. Γι' αυτό ακριβώς δόθηκε έμφαση στις εμποροπανηγύρεις και τα караβάνια (I.2): μία κοινωνία που χαρακτηρίζεται από συνεχή κίνηση δεν είναι δυνατόν να κατανοηθεί μόνο μέσω της ανάλυσης των πόλεων και των επίσημων θεσμών της εποχής. Αλλά και η προτίμηση για το χρονοβόρο εμπόριο μέσω ξηράς, εμπόριο με πολύ μεγαλύτερο κόστος μεταφοράς σε σχέση με το εμπόριο δια θαλάσσης, επιλογή η οποία καθόριζε και το είδος των προϊόντων που εμπορεύονταν οι Ρωμιόι, εξηγείται βάσει των υφιστάμενων κινδύνων στις νοτιότερες περιοχές, στα βόρεια δηλαδή παράλια της Μαύρης Θάλασσας. Ως εκ τούτου, και όπως θα εξηγηθεί με

²⁸⁵ РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 11, 1705, ф. 21°.

²⁸⁶ РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 11, 1705, ф. 15°.

²⁸⁷ РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 11, 1705, ф. 13°.

²⁸⁸ Η επιστολή χρονολογείται στις 29 Δεκεμβρίου του 1707. РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 11, 1705, ф. 22.

Για περισσότερα όσον αφορά τη συγκεκριμένη συγκυρία, βλ. III.9.

Το 1771, κατά τη διάρκεια πολέμου, άλλοι έμποροι εκφράζουν με παρόμοια λόγια την αγανάκτησή τους, «έπειδή τής έδω ώ κόσμος άφανίστηκαν από τά ύπερβολικά κεσάτια». ГАЧО, ф. 101, оп. 1, д. 4285а, 1779, ф. 22.

μεγαλύτερη λεπτομέρεια παρακάτω (III.9), το που εμπορεύονταν οι Ρωμιοί είχε άμεση σχέση με τις πολιτικές συνιστώσες της εποχής.

Οι Ρωμιοί δεν υπήρξαν αμέτοχοι στις πολιτικές αυτές εξελίξεις. Το ίδιο το εμπόριό τους διαμόρφωνε τη γεωγραφία της περιοχής, δημιουργώντας συνθήκες που επέτρεπαν την εγκατάσταση πληθυσμού και την επέκταση της ρωσικής ισχύος. Τα σύμβολα της ρωσικής ισχύος στον Νότο: οι δρόμοι, τα τελωνεία, τα σπίτια, τα μοναστήρια και τα φρούρια εδραιώθηκαν σε συνδυασμό με το εμπόριο. Οι δίαυλοι στρατιωτικού ανεφοδιασμού, τα συστήματα ελέγχου κινήσεων και μάλιστα, όπως θα φανεί παρακάτω, ο ίδιος ο νόμος που επιβεβαίωνε την κυριαρχία της Ρωσίας διαμορφώθηκαν σε άμεση σχέση με το εμπόριο (II.6). Παράλληλα το τοπίο και η οικολογία της περιοχής σε μεγάλο βαθμό μεταμορφώθηκαν. Με δυο λόγια, οι περιοχές αυτές σταδιακά εμπορευματοποιήθηκαν (III.10). Άρα το εμπόριο Ρωμιών (και άλλων) ήταν άμεσα συνδεδεμένο με τον πολιτικό έλεγχο στον Νότο και την επέκταση της Ρωσίας προς τη Μαύρη Θάλασσα.

Ενώ βραχυπρόθεσμα οι πολιτικές του Πέτρου Α΄ μπορεί να έβλαψαν τους πληθυσμούς στην Καζακία και να συνεισέφεραν στη συρρίκνωση του εκεί εμπορίου, μακροπρόθεσμα οι στρατηγικές επιλογές του ρωσικού κράτους καρποφόρησαν, ακριβώς επειδή τα κύρια εμπόδια στην οικονομική ανάπτυξη στις περιοχές του Νότου ήταν η ανασφάλεια και η έλλειψη πρόσβασης στη θάλασσα, τομείς όπου η αποτελεσματική επέμβαση του ρωσικού κράτους ήταν καίρια. Με την παροχή μεγαλύτερης ασφάλειας, με την πρόσβαση στη θάλασσα, με την αύξηση του πληθυσμού και την ενσωμάτωση των εμπορικών συναλλαγών της περιοχής σε πολιτικά σταθερότερο πλαίσιο, μειώθηκαν σταδιακά οι κίνδυνοι που αντιμετώπιζαν οι έμποροι και δημιουργήθηκαν οι συνθήκες, για να ανθίσει η οικονομία της πλέον πλήρως ενσωματωμένης στην Αυτοκρατορία Μικράς Ρωσίας.

Παράλληλα με την πληθυσμιακή και οικονομική ανάπτυξη, παρατηρείται και η αργή και σταδιακή διαμόρφωση μιας εύπορης τάξης εμπόρων μεταξύ των Ρωμιών, και όχι μόνο.²⁸⁹ Ρωμιοί της Καζακίας αγόραζαν πολυτελή ανδρικά και γυναικεία ρούχα από μετάξι και άλλα υφάσματα, ρούχα που όλο και περισσότερο συνδύαζαν χαρακτηριστικά των τόπων απ' όπου προέρχονταν με στοιχεία των περιοχών όπου εμπορεύονταν.²⁹⁰ Η αρχιτεκτονική παρακαταθήκη της πόλης της Νίζνας με τα κομψά νεοκλασικά της σπίτια

²⁸⁹ Υπήρχαν και Ρωμιοί γαιοκτήμονες, π.χ. στην περιοχή του Τσερκάσκ. Βλ. E.D. Clarke, *Travels in Various Countries of Europe, Asia and Africa, Part the First Russia Tahtary and Turkey*, τόμος 1^{ος}, Λονδίνο, 1817, σ. 322.

Για τους διάφορους Ρωμιούς οι οποίοι απέκτησαν αγροτικές εκτάσεις γύρω από τη Νίζνα, βλ. Костянтин Харлампович, *Нариси [...]*, 1929, σσ. 37, 47.

²⁹⁰ Η Μ. Holderness περιέγραψε τις διαφορετικές ενδυμασίες των Ρωμιών στην Ουκρανία και συγκεκριμένα στην Κριμαία στις αρχές του 19^{ου} αιώνα: «Οι Γραικοί έμποροι [...] και οι γυναίκες και οι οικογένειές τους, ντύνονται ευρωπαϊκά, ενώ οι χωρικοί διατηρούν τις αρχαίες γραικικές ενδυμασίες και τους αναγνωρίζεις αμέσως από τα ρούχα τους. Οι άντρες φοράνε καμαρωτά τα τουρμπάνια τους που είναι όμορφα και μάλιστα ακριβά [...]». Χαρακτηριστικό της οπτικής γωνιάς τέτοιων περιηγητών είναι ότι συνέδεαν την

του 18^{ου} και του 19^{ου} αιώνα αποτελεί ένδειξη της διαμόρφωσης ανθηρής εμπορικής κοινωνίας με ιδιαίτερες αισθητικές αξίες. Οι Ρωμιοί διακοσμούσαν τα σπίτια αυτά με κουρτίνες και άλλα στοιχεία,²⁹¹ και τα εξόπλιζαν με «άσιμνια ποτνόσια» (δηλαδή δίσκους), κρυστάλλινα ποτήρια,²⁹² κρασοπότηρα, ρακοπότηρα, πιατέλες,²⁹³ φλιτζάνια τσαγιού²⁹⁴ και άλλα παρόμοια είδη.²⁹⁵

Ένα από τα σημάδια της κοινωνικής καταξίωσης αυτών των εμπόρων υπήρξε η αγορά «ωρολογίου». Ο Κωνσταντίνος Βατατζής διέθετε «γερμανικό ρολόι τσέπης».²⁹⁶ Ασημένιο ρολόι απόκτησε ο Χριστόφορος Μανουήλοβ.²⁹⁷ Μέχρι και ο Καλλίνικος Γρυπάρης αγόρασε, «μίαν ώραν έγγλεζικην ήτι ωρολόγιον» αξίας είκοσι οκτώ ρουβλιών.²⁹⁸ Η απόκτηση ρολογιού για ακριβή υπολογισμό του χρόνου αντικατοπτρίζει ίσως την επιθυμία των εμπόρων για μεγαλύτερη ακρίβεια στην καταγραφή του χώρου. Αυτή η επιθυμία για ακρίβεια φαίνεται στους χάρτες του 18^{ου} αιώνα (I.2)· διακρίνεται επίσης στα κατάστιχα της εποχής τα οποία

ανατολική ενδυμασία των τουρμπανοφόρων Ρωμιών όχι με τις συνήθειες των άλλων πληθυσμών της περιοχής αλλά με την αρχαιότητα. M. Holderness, *Journey from Riga to the Crimea with some account of the Manners and the Customs of the Colonists of New Russia*, Λονδίνο, 1827, σ. 149.

Άλλοι φορούσαν ένα κράμα ανατολικής και δυτικής, οθωμανικής αλλά και ρωσικής ενδυμασίας. Η περιγραφή ενός Ρωμιού του Αζόβ στα απομνημονεύματα άλλου Άγγλου περιηγητή, και αυτή από τις αρχές του 19^{ου} αιώνα, θυμίζει την αντίστοιχη εικονογράφηση του Μοσκοβ-Σελίμ στο γνωστό διήγημα του Γεώργιου Βυζινού. E.D. Clarke, *Travels in Various Countries of Europe [...]*, τόμος 1^{ος}, Λονδίνο, 1817, σ. 418. Η περιγραφή του Βιζυηνού συμπεριλαμβάνει τα εξής: «Τὰ μακρὰ αὐτοῦ σκέλη, μὲ ὄλην τὴν στεγνότητα τοῦ ἐδάφους, ἦσαν βυθισμένα μέχρι τῶν μηρῶν ἐντὸς ὑψηλῶν στρατιωτικῶν ὑποδημάτων, ἐξ ἐκείνων τὰ ὅποια οἱ κοζάκοι κατὰ δεκάδας χιλιάδων ἐπώλησαν εἰς τοὺς ἐντοπίους, καθ' ἃς ἡμέρας ἀπῆρον ἀπὸ τῆς Θράκης. [...] Εἰς ἐπίμετρον, ἔφερον [...] ἐπὶ τῆς κεφαλῆς ὑψηλὸν φέσιον Τούρκου στρατιωτικοῦ [...]». Γεώργιος Βιζυηνός, «Ο Μοσκόβ-Σελήμ», *Τὸ ἀμάρτημα τῆς μητρὸς μου καὶ ἄλλα διηγήματα*, Αθήνα, 2003, σ. 245.

Υπό αυτή τη σκοπιά, δεν είναι καθόλου παράξενη η σημασία που αποδίδεται στη μόδα ως ένδειξη κοινωνικών αλλαγών. Ο Μοισιόδαξ, λόγω χάριν, διαμαρτύρεται: «Ὅσοι γονεῖς ἔλαχον τύχης λαμπρᾶς, καὶ εἶναι πολυτελεῖς νομίζουσιν ὡς νόμον ἀπαραίτητον τῆς καταστάσεως αὐτῶν νὰ ἐνδύωσι τὰ παιδιά αὐτῶν πάντοτε κατὰ τὰς νέας τροπολογίας τοῦ ἱματισμοῦ, καὶ νὰ κρατῶσιν αὐτὰ κεχωσμένα εἰς ὑφάσματα ἰνδικά, εἰς κακούμια, εἰς σαμούρια [...]». Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης, *Ἰώσηπος Μοισιόδαξ. Οἱ συντεταγμένες τῆς βαλκανικῆς σκέψης τον 18^ο αἰῶνα*, Αθήνα, 1985, σ. 114. Η αναφορά είναι στην *Παιδαγωγία* του Μοισιόδακα σσ. 27-28.

²⁹¹ ΓΑΧΟ, φ. 101, οπ. 1, δ. 4268, 1773, φ. 4^ο.

²⁹² ΓΑΧΟ, φ. 101, οπ. 1, δ. 22, 1768, φ. 8.

²⁹³ ΓΑΧΟ, φ. 101, οπ. 1, δ. 4227, 1767, φ. 2. ΓΑΧΟ, φ. 101, οπ. 1, δ. 22, 1768, φφ. 1, 8.

²⁹⁴ АВПРИ, φ. 2, οπ. 6, том II, д. 4576, 1763, φ. 328.

²⁹⁵ «[...] φορέματα ὑπὲρ τὲς δύο χυληάδες ρούβλια [...] σεντούκια δέκα ὀκτὼ μὲ φορέματα ἀσημηκὰ μαργαριτάρη καὶ ἄλλα πολλὰ ἤτη ποτνόσια ἀσιμνια ἴκοσι, ρακοπότηρα ἑκατὼ, πουκάλεα τριάντα [...]». ΓΑΧΟ, φ. 101, οπ. 1, δ. 4227, 1767, φ. 2.

²⁹⁶ РГАДА, φ. 52, οπ. 1, д. 27, 1712, φ. 1.

²⁹⁷ РГАДА, φ. 158, οπ. 2, д. 3, 1710, φ. 51.

Για ἄλλη μια περίπτωση τέτοιου τύπου, βλ. РГАДА, φ. 52, οπ. 1, д. 16, 1710, φφ. 1-2.

²⁹⁸ Καλλίνικος Γρυπάρης, *Οδοιπορικό [...]*, σ. 14.

Ακριβώς επειδή οι τακτές κραυγές (το αζάμ) των Μουεζίνων επέτρεπαν στον καθένα να υπολογίζει την ώρα εντός της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, τα ρολόγια θα ήταν ιδιαίτερα χρήσιμα για όσους ταξίδευαν έξω απ' αυτή.

επέτρεπαν τη μεγαλύτερη ακρίβεια στην καταμέτρηση εξόδων και εσόδων (Π.4).²⁹⁹ Όπως και στις αρχές του αιώνα, πολλά από τα εμπορεύματα στα τέλη του ήταν υψηλής αξίας. Η διαφορά όμως είναι ευδιάκριτη: ενώ προηγουμένως το εμπόριο κάλυπτε τις ανάγκες συγκεκριμένων κέντρων εξουσίας, προ πάντων των Αυλών της Κωνσταντινούπολης και της Μόσχας, οι εγχώριες αγορές της Καζακίας άρχιζαν τώρα να υπακούουν στις επιθυμίες και τις απαιτήσεις που πρόβαλλαν εύποροι πλέον αγοραστές – έμποροι και γαιοκτήμονες – της συγκεκριμένης αυτής περιοχής.

Παράλληλα με τις μεταβολές στα εμπορεύματα που κόμιζαν οι Ρωμιοί, άλλαζαν και οι μορφές κοινωνικής συμπεριφοράς οι οποίες καθιστούσαν το εμπορικό τους έργο δυνατό. Σχέσεις συγγενικές, αλλά και προσωπικής φιλίας,³⁰⁰ δημιουργούσαν την απαραίτητη για το εμπόριο εμπιστοσύνη. Έτσι ο Στέργιος Ιωάννου αποκαλεί τον κυρ Χριστόδουλο «φίλο»,³⁰¹ και τον παρακαλεί (λίγο πολύ σε κάθε του επιστολή) να χαιρετήσει και άλλους φίλους: «χαιρετάτε μου καί τοίς φίλοις κατά πολά» ή, αλλού, «εις ώλους τούς φίλους καί αδελφούς χαίρην».³⁰²

Τα «φαγολά πράγματα» που έστελναν φίλοι όπως ο Στέργιος Ιωάννου και ο κυρ Χριστόδουλος ο ένας στον άλλον επιβεβαίωναν τις φιλικές τους σχέσεις.³⁰³ Μάλιστα, μέσω των γραμμάτων των δύο αυτών Ρωμιών αναδιαμορφωνόταν ολόκληρη η κοινωνία των Ρωμιών στα εδάφη της Καζακίας και της Ρωσίας. Όπως γράφει ο Στέργιος Ιωάννου στη Νίζνα: «[...] ύ πήβα τής έντημώτη σας, άρεσεν τοίς φύλοις μας έδό [...]». Και συνεχίζει:

*Χαιρέτα μου καί τούς φίλους τούς αδελφούς ρομέους κατά πολά, [...] Χαιρέτα μου τόν κϋρ Ζαφύρυ
άλπάνη, καί πές τόν, ό κϋρ φυφιλάχτως μποσνάκος διά τώ άρνι άκόω πού μου ήπεν νά τόν ροτήσω λεί
πός δέν τώ ήδεν [...].*³⁰⁴

²⁹⁹ Ο Πέτρος Α΄ είχε διατάξει όλους τους υψηλόβαθμους κρατικούς αξιωματούχους να αποκτήσουν ρολόι. Για τη σημασία του ρολογιού στη Ρωσία του 18^{ου} αιώνα, βλ. David L. Ransel, *A Russian Merchant's Tale [...]*, 2009, σ. 50.

Η μεγαλύτερη ακρίβεια στην καταμέτρηση του χρόνου πρέπει να άλλαξε και την κατανόηση της προαναφερθείσας υπομονής.

³⁰⁰ «[...] εύχαρηστώ τήν άγάπι καί τόν γλυκόν λώγον, καί τήν φυλήα [...]». ΡΓΑДА, φ. 52, οπ. 1, д. 11, 1705, φ. 11.

³⁰¹ «[...] φίλος σάς εις πάντα [...]». ΡΓΑДА, φ. 52, οπ. 1, д. 11, 1705, φ. 10.

³⁰² ΡΓΑДА, φ. 52, οπ. 1, д. 11, 1705, φφ. 15^ν, 17.

³⁰³ ΡΓΑДА, φ. 52, οπ. 1, д. 11, 1705, φ. 17^ν.

Ήδη αναφέρθηκε η σημασία του χαποδιού ως δώρο αλλά και ως σημάδι ταυτότητας για τους Ρωμιούς. ΡΓΑДА, φ. 52, οπ. 1, д. 2, 1706, φ. 12.

Ή όπως γράφουν άλλοι Ρωμιοί: «[...] πλέον καιρον δέν ήχαμεν νά άνταμόσομεν κανέναν φίλον». ΡΓΑДА, φ. 52, οπ. 1, д. 11, 1705, φ. 19.

³⁰⁴ ΡΓΑДА, φ. 52, οπ. 1, д. 11, 1705, φ. 10.

Σε τέτοιο δίκτυο φιλίας αναφέρεται και ο Πατριάρχης Ιεροσολύμων Δοσίθεος γράφοντας από το Ιάσιο προς τον Φέντορ Αλεξέβιτς Γκολόβιν το 1706:

[...] οί φίλοι στέλνουσι τὰ γράμματα πρὸς ἡμᾶς, ἅτινα δίδομεν τῷ κύρ πέτρῳ, καὶ πέρνομεν τὴν ἀπόκρισιν καὶ τὴν στέλνομεν εἰς τοὺς φίλους [...].³⁰⁵

Οι σχέσεις συγγένειας και φιλίας ήταν απολύτως απαραίτητες για το σύστημα των εγγυήσεων το οποίο, όπως θα φανεί στη συνέχεια, ήταν αναπόσπαστο μέρος όχι μόνο της οικονομικής ζωής των Ρωμιών (II.4),³⁰⁶ αλλά, σε ένα τόσο επικίνδυνο περιβάλλον, και των επαφών τους με τις αρχές (III.8-9).³⁰⁷ Μέσω τέτοιων σχέσεων, οι έμποροι έδιναν εγγύηση για την εντιμότητα ή μάλλον για την τιμή – η διπλή έννοια της λέξης είναι ενδεικτική – των φίλων τους. Ως εκ τούτου, πολλές διενέξεις μεταξύ Ρωμιών θεωρούνταν πρωτίστως θέματα τιμής (II.6).³⁰⁸

³⁰⁵ Στη περίπτωση αυτή η χρήση του «φίλος» είναι ταυτόσημη με το «έμπιστος». РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 1, 1706, ф. 6.

Δεν είναι λοιπόν παράξενο ότι κατά την ίδια περίπου περίοδο το θέμα της φιλίας προβλημάτιζε τον Ευγένιο Βούλγαρη. Στο σύντομο σύγγραμμά του για τη φιλία αναφέρθηκε μάλιστα στον *Φιλοκτήτη* του Σοφοκλή για να σχολιάσει το φαινόμενο της φιλίας μεταξύ ομογενών στην αλλοδαπή: «Διὰ τοῦτο καὶ εἰς τὰς μακρὰς ξενικτείας ἀνάμεσα εἰς τὰ ἀλλογενῆ καὶ ἑτερόγλωσσα ἔθνη, οἱ ὁμογενεῖς καὶ ὁμόγλωσσοι φαίνονται φίλοι, ἀγκαλὰ τὴν ἀρχὴν μηδὲ γνώριμοι διὰ τὶ ἐμπροσθεν εἰς τὴν μεγάλην πρὸς τοὺς ἄλλους διαφορὰν, μεγάλη καὶ δυνατὴ εἰς σύνδεσμον φιλίας γίνεται ἢ παραμικρὰ ὁμοιότης. Ὅθεν ὁ Φιλοκτήτης ἐκεῖνος, εἰς τὴν χρυσὴν ἐκεῖ Νῆσον, δέκα ἔτη μεμονωμένος ζήσας, ὡς ἤκουσε τὸν Νεοπτόλεμον ἑλληνίζοντα τὴν φωνὴν «ὦ φίλτατον (ἔκραζεν) ὦ φίλτατον φώνημα! Φεῦ τὸ καὶ λαβεῖν πρόσφθεγμα τοιοῦτ' ἀνδρὸς ἐν χρόνῳ μακρῶ!» Σοφοκλ. Φιλοκ. 234». Ευγένιος Βούλγαρης, *ΕΥΤΕΝΙΟΥ ΒΟΥΛΓΑΡΕΩΣ ΕΠΙΣΤΟΛΗ ΠΕΡΙ ΦΙΛΙΑΣ Νῦν τὸ πρῶτον ἐκδοθεῖσα ΥΠΟ Η. ΤΑΝΤΑΛΙΔΟΥ. ΕΝ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΙ ΕΝ Τῷ ΠΑΤΡΙΑΡΧΙΚῷ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙῶ*, 1850, σ. 6. Το «τοιοῦτ'» του Βούλγαρη το διαβάζουν ως «τοιοῦδ'» σύγχρονοι ερμηνευτές. A.C. Pearson, *Sophocles Fabulae*, Οξφόρδη, 1924.

³⁰⁶ Ὅπως γράφει ο Μαυρουδῆς Χατζηκυριάκου: «[...] ἀφίνω εἰς τὸν τόπον μου τὸν κύρ ῥάλην Ἰωάννου τέλειον ἐπίτροπον νὰ πάρῃ, καὶ νὰ δώσῃ ἐκ μέρους μου διὰ κάθε ὑπόθεσιν μου [...]». ГАЧО, ф. 101, оп. 1, д. 4259, 1771, ф. 2.

³⁰⁷ «[...] ο Μανόλης και ο Σπυριδων Μαρῖνοβ είχαν εγγυηθεῖ για τον Γρακὸ Διμήτρη Ματσμάτς [...] διετάρχη να γίνει νέα εγγύηση ἀπὸ ἄλλους για τον Διμήτρη Ματσμάτς». Στα ρωσικά: «Маныло да Спиридон Моринов поручны были по гречанина Дмитрее Мачмача [...] велено того гречанина Дмитрия Мачмача перепоручить на новые поруки». РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 29, 1691, ф. 6.

«Ἐγὼ ὁ βενηαμῆς λεβατηάνου ἐπήρα τὸν παπὰ πακράτην διὰ τὶ φλην[;] νὰ μὴν πηγῆνη ἀπὸ τὴν μοσκοβῆαν πουθενὰ καὶ ἔβαλα τὸ χέρι μου». РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 24, 1704, ф. 2.

«[...] και ἤθελε να μου δώσει έγγραφο κατοικίας με εγγυήσεις [...]». Στα ρωσικά: «[...] и хотел мне дать жилую запись с поруками [...]». РГАДА, ф. 158, оп. 2, д. 82, 1712, ф. 1.

«[...] στη θέση της Γρακίνας Ελισάβετ Ιουρέεβ, επειδὴ τὸ ζήτησε, ο Γρακὸς Μιχαήλ Ντούζης ἔβαλε τὸ χαίρι του [...]». Στα ρωσικά: «[...] в место гречанки Елисавети Юрьеви по ею прошению грек Михаил Дузин руку приложил». АВПРИ, ф. 7, оп. 4, д. 126, 1770, ф. 1.

³⁰⁸ Ὅπως, λόγου χάριν, στη διένεξη μεταξύ του Χριστόφορου Κωνσταντίνοβ και ενός Γιούρη Ζολοτάρ όπου ο πρώτος κατηγορήσε τον δεύτερο πως: «[...] τον ἔβρισε και τον ἀτίμησε χρησιμοποιώντας αισχρὴ γλώσσα, και τον ονόμασε ἀνθρωπάριο και ἔβαλε ἀγριες φωνές [...]». Στα ρωσικά: «[...] бранил и бесчестил матерны, и называл небыличным человеком и кричал великим голосом [...]». РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 5, 1700, ф. 9.

Ὅπως σημειώνει ο Στεφανῆς Χρίστου: «[...] ἔσινωμιλοῦσα μὲ τιμίους πραγματευτάς, ἦλθεν κάποιος φήλης κιούρτης μὲ αὐθάδεια χορῆς φόβο θεοῦ και τῆς κρήσεως, ἔβρηζωντάς μαι, μὲ διάφορες ἀσημολογίες ζητώντας με ἐξήντα φλοριά χόρης νὰ τὸν χρεοστῶ [...]». ГАЧО, ф. 101, оп. 1, д. 4249, 1771, ф. 1.

Από τη φύση τους, τέτοιου είδους σχέσεις οι οποίες προϋπόθεταν κάποια αίσθηση ισότητας μεταξύ των δύο τίμιων πλευρών ήταν περιορισμένες σε ένα εξαιρετικά στενό κύκλο άλλων Ρωμιών,³⁰⁹ κάτι που φαίνεται, παραδείγματος χάριν, στις περιπτώσεις όταν Ρωμιοί δεν μπορούσαν να βρουν κατάλληλους εγγυητές.³¹⁰ Όπως ανέφερε ο Ρωμιός Χριστόφορος Κωνσταντίνοβ το 1700:

Βασιλέα μου, εσύ ο ίδιος γνωρίζεις ότι ποτέ δεν έχω πει ψέματα [...] και αν ζητηθεί να φέρω μάρτυρες, ξέρω ότι δεν θα συμφωνήσουν, λόγω της φιλίας που ο ένας φίλος έχει για τον άλλο, διότι εγώ γνωρίζω τα καμώματά τους, και γι' αυτό αυτοί που κακολογούν, κακολογούν εμένα· και όλο το Μοναστήρι των Γραικών είναι τόπος όπου διαμένουν, αλλά δεν υπάρχει μέρος για μένα εκεί [...].³¹¹

Οι εξελίξεις στις μεθόδους διευθέτησης διαφορών στα πλαίσια της Αδελφότητας των Ρωμιών της Νίζνας θα εξεταστεί στο δεύτερο μέρος της εργασίας (II.6). Οι ενίοτε συγκρουόμενες μορφές κοινωνικής συμπεριφοράς που συνεισέφεραν στην επέκταση του εμπορίου και συγχρόνως διαμορφώθηκαν μέσα από την επέκταση του, όπως, λόγου χάριν, η έννοια της αδελφότητας (II.5), το σύστημα της ελεημοσύνης (III.8) και η σημασία της υπηρεσίας και της προστασίας (III.9), θα αποτελέσουν όμως ένα από τα βασικά αντικείμενα αυτής της μελέτης στο σύνολό της (II και III).

Συνοψίζοντας προηγούμενες διαπιστώσεις, στις αρχές του αιώνα, οι εμπορικές συναλλαγές των Ρωμιών της Καζακίας χαρακτηρίζονταν, τουλάχιστον ως ένα βαθμό, από το εμπόριο γουναρικών και πολύτιμων λίθων, με τελικούς αγοραστές τις εκατέρωθεν των συνόρων Αυλές. Από το 1700 μέχρι το 1774 σημειώνεται αλλαγή στα προτιμητέα από τους εμπόρους προϊόντα, εξέλιξη που έχει σχέση με την αύξηση του πληθυσμού της Ουκρανίας, με τη σταδιακή επικράτηση του εμπορίου μέσω της Μαύρης Θαλάσσης, αλλά και με τη διαμόρφωση μιας τάξης εμπόρων που δημιούργησε ικανή εγχώρια αγορά για τα προϊόντα υψηλής αξίας που

³⁰⁹ Βεβαίως, δεν ήταν ίσοι όλοι οι φίλοι. Το γεγονός ότι Ρωμιοί υπογράφουν «[...] τής έντημότητος σου ί μηκρότερι φήλη και έν τὸ χριστὸ ἀδελφί [...]» είναι ενδεικτικό, ὅσον αφορά τὴν αἴσθησι κάποιας ἰσότητος στὴν κατανόησι τῆς λέξεως «φίλος». Στὴ συγκεκριμένη περίπτωση οἱ ἀλληλογραφούντες ἐνιωθὰν τὴν ἀνάγκη νὰ προσθέσουν τὸ «μηκρότερι». ΡΓΑΔΑ, φ. 52, ὀπ. 1, δ. 11, 1705, φ. 19.

Ὁ Ευγένιος Βούλγαρης εὐστοχα σημειώνει: «[...] ἡ φιλία ἰσάζει τρόπον τινὰ καὶ τοὺς ἀνίσους [...]». Ευγένιος Βούλγαρης, *ΕΥΓΕΝΙΟΥ ΒΟΥΛΓΑΡΕΩΣ ΕΠΙΣΤΟΛΗ ΠΕΡΙ ΦΙΛΙΑΣ Νῦν τὸ πρῶτον ἐκδοθεῖσα ΥΠΟ Η. ΤΑΝΤΑΛΙΔΟΥ. ΕΝ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΙ ΕΝ ΤΩ ΠΑΤΡΙΑΡΧΙΚῶ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙῶ*, 1850, σ. 4.

Αξίζει νὰ σημειωθεῖ ὅτι στὰ ρωσικά ὑπάρχει διάκρισι μεταξύ τοῦ στενοῦ φίλου «друг» καὶ τοῦ φίλου ποὺ ἀποτελεῖ μέρος ἐνὸς ευρύτερου δικτύου σχέσεων «приятель». Τέτοια διάκρισι δὲν φαίνεται στὰ ἐλληνικά τῆς ἐποχῆς.

³¹⁰ «[...] καὶ αὐτὸς δὲν ἔχει κανέναν ἐγγυητὴ [...]». Στὰ ρωσικά: «[...] а поруки понем никого нет [...]», ἢ σε ἄλλῃ περίπτωσι, «Ἀηονῆς τοῦ Κωνσταντίνου ἔβαλα τὸ χέρι μου πὸς δὲν τὸν εἰξέρο». ΡΓΑΔΑ, φ. 52, ὀπ. 1, δ. 2, 1708, φφ. 22-22', 36.

³¹¹ Στὰ ρωσικά: «Государь мой, самому тебе известно, что ни в чем я не солгал и никогда якоже и уведал мя, а буде привести мне и свидетелей, чаю то, что не пойдут дружа друг другу, потому что знаю я деяния их и того ради сломы слять мне, всем Греческий монастырь вместилище есть мне же и места нет, а я оставил дома свои, жену и детей своих, винограды промыслы и всякое мое довольство, пришел служить великому Государю». ΡΓΑΔΑ, φ. 52, ὀπ. 1, δ. 5, 1700, φ. 4.

εμπορεύονταν οι Ρωμαίοι. Προϋπόθεση για όλες αυτές τις αλλαγές όμως ήταν η αυξημένη ασφάλεια που μπορούσε να προσφέρει στο εμπόριο μόνο η στρατιωτική ισχύ του ρωσικού κράτους.

Οι αλλαγές αυτές συνδέονται με την ίδρυση και τη λειτουργία του θεσμού της Αδελφότητας των Ρωμαίων της Νίζνας, θεσμού που εξασφάλιζε στους Ρωμαίους την εκκλησιαστική, νομική και διοικητική τους αυτονομία. Στη συνέχεια, θα εξεταστεί διεξοδικότερα η σημασία του συγκεκριμένου θεσμού.

Μέρος ΙΙ: Αδελφότητα

Εἰς ταύτην τὴν Ἐπαρχίαν εἶναι ἡ Πόλις Νίζνα, ἐμπόριον περίφημον, καὶ περιτειχισμένη αρκετά· εἰς τὴν ὁποίαν κατοικοῦσιν πολλοὶ Ῥωμαῖοι δ' αἰτίαν τῆς πραγματείας.¹

Καὶ εἰς αὐτὸ παρακαλῶ τὴν εὐγένειάν σας διὰ ἀγάπην Θεοῦ νὰ ἐξαιτάξετε τὴν ἀλήθειαν καταλεπτῶς [...].²

[...] διὰ νὰ δικεόνουντε ἢ ἀδικημένη [...].³

[...] διὰ νὰ μὴ γίνονται πάλιν τὰ πράγματα ἀδιόρθωτα καὶ ἀκυβέρνητα [...].⁴

¹ Γ. Κωνσταντίνου, *Παγκόσμιος Ἱστορία τῆς Οἰκουμένης [...]* νῦν τὸ πρῶτον συλλεχθεῖσα ἐκ τῶν ἀκριβεστέρων ἱστορικῶν ἀγγλογαλλοῖταλικῶν, καὶ εἰς φῶς ἀχθεῖσα εἰς τὴν ἡμετέραν ἀπλὴν διάλεκτον παρὰ Γεωργίου Κωνσταντίνου ἐξ Ἰωαννίνων [...], *Τόμος Πρῶτος, Περιέχων τὸ Βασίλειον τῆς Μεγάλης Ρουσσίας ἤτοι Μοσχοβίας, Παρὰ Ἀντωνίῳ τῷ Ζάπα*, 1759, σ. 141.

² Ἀπὸ τον Δρακοῦλη Δημητρίου πρὸς το Κριτήριον τῆς Αδελφότητος, δὲν ἔχει ἡμερομηνία. ΓΑΨΟ, φ. 101, Суд Нежинского Греческого Братства, οπ. 1, д. 4226, 1734, φ. 3.

³ Λόγια του Ρωμοῦ ἐμποροῦ Μανώλη Σάββα, τον Ἰούνιον του 1771. ΓΑΨΟ, φ. 101, οπ. 1, д. 4250, 1771, φ. 5.

⁴ ΓΑΨΟ, φ. 101, οπ. 1, д. 4285a, 1779, φ. 2^ο.

Κεφάλαιο Τέταρτο: Πίστωση και Αδελφότητα

4.1 Θεσμός

Ο Ιωάννης Στεφάνου Λιάρου, πεθαίνοντας το 1771, άφησε απλήρωτα χρέη, πιθανώς λόγω της τότε μαινώμενης πανώλης. Την περιουσία, «τὰ ἔχει του», την κρατούσε ο συνétairos του, Δημήτριος Αναστασίου Μισιώκας· κληρονόμοι και «κρεδιτόροι» απευθύνθηκαν στο Κριτήριο, το δικαστικό όργανο της Αδελφότητας των Ρωμιών της Νίζνας, ζητώντας την επέμβασή του:

[...] νὰ προστάζη τὸν ῥηθέντα Διμίτριον Μισιόκαν νὰ φέρη τὰ ἔχη τοῦ ἀποθανόντως Ἰωάννου Στεφάνη μὲ κατάστιχον τὰ ὅσα εἶναι νὰ βουλοθοῦν μὲ τὴν βουῶλαν τοῦ κριτηρίου [...] ἕως νὰ ἔλθουν κληρωνόμι ἀπὸ τὴν πατρίδαν του μὲ ἀποδίξεις κατὰ τὴν τάξην [...].

Ο Μισιώκας δεν διαφωνούσε· φοβούμενος πως ο Νικόλας Ιωάννου Ταρπόσης ή και άλλοι δανειστές θα προχωρούσαν με δικαστικά μέτρα εναντίον του, κατέθεσε «τὸν λογαρισμὸν» της συντροφιάς στο Κριτήριο. Η παρέμβαση του Κριτηρίου, απέδειξε πως η περιουσία του Ιωάννη Στεφάνου κάλυπτε επαρκώς τα απλήρωτα χρέη. Ως εκ τούτου, ο συνétairos Μισιώκας ήταν σε θέση να πράξει αυτό που επιθυμούσε: να εγκαταλείψει τη Νίζνα και να επιστρέψει στην Οθωμανική Αυτοκρατορία.¹

Η διένεξη μεταξύ του Ρωμιού Αντών Τουχάεβ και των συνεταιρίων του, του Ρωμιού Ιβάν Στανέβιτς και του εμπόρου από το Κρεμεντσούγκ Φέντορ Μοζαϊτοβ, δεν είχε εξίσου αίσιο τέλος. Οι Στανέβιτς και Μοζαϊτοβ κατηγορήσαν τον Τουχάεβ πως, όταν το 1771 προχώρησε στη δημιουργία της μεταξύ τους εταιρείας, τους απέκρυψε πως ήταν ήδη χρεοκόπος. Ως τέτοιος, δεν διέθετε φυσικά τα σερμαγιά που είχε υποσχεθεί πως θα επένδυε στην εταιρεία. Πέραν αυτού όμως, τον κατηγορήσαν επιπλέον πως σφετερίσθηκε ένα σημαντικό μέρος των κεφαλαίων της εταιρείας, για να καλύψει προσωπικές του υποχρεώσεις, επεμβαίνοντας στους κοινούς λογαριασμούς με σκοπό τη συγκάλυψη των πεπραγμένων. Το 1776, η εταιρεία χρεοκόπησε. Ενώ οι δύο κατήγοροι δικαιώθηκαν από το Κριτήριο της Αδελφότητας, ο Τουχάεβ προχώρησε σε μια σειρά νομικών ενστάσεων προς το Κολέγιο της Μικράς Ρωσίας και τη Σύγκλητο της Αυτοκρατορίας με αποτέλεσμα η δικαστική έριδα η οποία είχε ξεκινήσει με τις κατηγορίες του Στανέβιτς το 1777 να παραμείνει εκκρεμής μέχρι το 1786, οπότε τα ίχνη της περαιτέρω δικογραφίας χάνονται.²

¹ ГАЧО, ф. 101, Суд Нежинского Греческого Братства, оп. 1, д. 4232, 1769, фф. 4-5, 25.

² В. Савва, «Материалы из архива нежинских греческих братства и магистрата», Сборник Историко-Филологического Общества при Институте кн. Безбородко, τόμος 6^{ος}, τεύχος 1^ο, Νίζνα, 1909, σσ. 15-17, 19, 21, 26-28, 33-34, 37. [Στο εξής: В. Савва, *Материалы [...]*, 1909].

Οι Ρωμιοί της Καζακίας εμπορεύονταν σ' ένα συγκεκριμένο θεσμικό πλαίσιο. Σχέσεις συγγενικές, προσωπικής φιλίας, αλληλεξάρτησης προστατευόμενου και προστάτη, όλες τους μπορούν να θεωρηθούν θεσμοθετημένες σχέσεις οι οποίες πλαισιώνουν τις καθημερινές συμπεριφορές των μελών κάθε κοινωνίας. Αλλά και η νομοθεσία κάθε κράτους διαμορφώνει το θεσμικό πλαίσιο που συνεισφέρει στον τρόπο συμπεριφοράς των πολιτών. Μία βασική διαφορά μεταξύ των δύο κατηγοριών είναι πως οι μη νομοθετημένες σχέσεις, οι βασισμένες στις παραδόσεις της εκάστοτε ομάδας ή περιοχής, εξελίσσονται με πολύ πιο βραδείς ρυθμούς, συγκριτικά με τους επίσημους κανόνες.³

Θα ήταν χρήσιμη εδώ μία περαιτέρω διάκριση, αυτή του Χομπς, ανάμεσα στις ανεπίσημες θεσμοθετημένες σχέσεις και τους περισσότερο χειροπιαστούς, δημόσιους και επίσημους θεσμούς που λειτουργούν ως οργανώσεις ή μάλλον, σύμφωνα με τη δική του ορολογία, «πολιτικά σώματα». Ενορίες, μοναστήρια, υπουργεία, τάγματα, δικαστήρια, αδελφότητες αποτελούν παραδείγματα επίσημων θεσμών, αναγνωρισμένων από την εκάστοτε κρατική αρχή, δηλαδή «πολιτικών σωμάτων».⁴ Μάλιστα, σε τουλάχιστον

³ «Οι επίσημοι κανόνες περιλαμβάνουν τους πολιτικούς (και δικαστικούς) κανόνες, τους οικονομικούς κανόνες και τα συμβόλαια». Douglass C. North, *Institutions, Institutional Change and Economic Performance*, Cambridge, 1990, σσ. 4, 6, 36, 46-47.

⁴ «Από τα συστήματα που υπόκεινται [στην υπέρτατη εξουσία], άλλα είναι πολιτικά και άλλα είναι ιδιωτικά. Πολιτικά, τα οποία ονομάζονται και πολιτικά σώματα, ή νομικά πρόσωπα, είναι εκείνα τα οποία συστήνονται από την ανώτατη αρχή μιας κοινοπολιτείας. Ιδιωτικά είναι αυτά που απαρτίζονται αποκλειστικά από άτομα-υπηκόους ή που συγκροτούνται με την εξουσιοδότηση ενός ξένου». Στα αγγλικά, «Of systems subordinate, some are political and some private. Political, otherwise called bodies politic, and persons in law, are those, which are made by authority from the sovereign power of the commonwealth. Private, are those, which are constituted by subjects among themselves, or by authority from a stranger». Thomas Hobbes, *Leviathan, Or the Matter, Forme and Power of a Commonwealth Ecclesiasticall and Civil*, Michael Oakeshott, Richard S. Peters (επιμ.), Νέα Υόρκη, 1997, σ. 169.

Πολλοί ιστορικοί έχουν ακολουθήσει την αντιπαράθεση ανεπίσημων και δημόσιων-επίσημων θεσμών, κατά το παράδειγμα του Χομπς. «[...] Όλοι οι θεσμοί που αναφέρονται εδώ ήταν επίσημοι, δημόσιοι θεσμοί που εγκαθιδρύθηκαν κάποια συγκεκριμένη στιγμή, για να ικανοποιήσουν συγκεκριμένες ανάγκες». Keith Wrightson, «Afterward», Anne Goldgar και Robert I. Frost, *Institutional Culture in Early Modern Society*, Leiden, Boston, 2004, σσ. 354-359, ιδ. σ. 354. Βλ. επίσης Anne Goldgar και Robert Frost, «Introduction», Anne Goldgar και Robert I. Frost, *Institutional Culture in Early Modern Society*, Leiden, Boston, 2004, σσ. xi-xxii, ιδ. σσ. xi, xii-xiv, xx. Για τη χρήση του όρου «θεσμός» στην περιγραφή του Παγκοσμίου Οργανισμού Εμπορίου, βλ. επίσης ---, *Building Institutions for Markets*, World Development Report 2002, The World Bank, Washington D.C., 2001, σ. 105.

Ο Douglass C. North, διαφοροποιώντας τη θέση του, δε χρησιμοποιεί τον όρο «θεσμός» για την περιγραφή τέτοιου τύπου «οργανώσεων». Κατά τον North, «Δεν μπορούμε να δούμε, να αισθανθούμε, να αγγίξουμε ή να μετρήσουμε τους θεσμούς: πρόκειται για δημιουργήματα του ανθρώπινου μυαλού». Στα αγγλικά: «We cannot see, feel, touch, or even measure institutions; they are constructs of the human mind». Douglass C. North, *Institutions, Institutional Change [...]*, 1990, σ. 107, επίσης σσ. 7, 73.

Η διάκριση «οργανώσεων» και «θεσμών» κατά το παράδειγμα του North δεν είναι ιδιαίτερα χρήσιμη για τους σκοπούς αυτής της μελέτης. Οι λόγοι: (1), εάν δεχθεί κανείς πως ένας πιθανός ορισμός του θεσμού στα ελληνικά είναι «οποιοδήποτε στοιχείο έχει θεμελιώδη ρόλο στις λειτουργίες και τις δραστηριότητες του κοινωνικού συνόλου και χαρακτηρίζει τη δομή μιας κοινωνίας» [Γ. Μπαμπινιώτης, *Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας*, 1998, σ. 757], θα ήταν παράξενο να αρνηθεί πως η Αδελφότητα των Ρωμιών της Νίζνας υπήρξε «θεσμός», και (2), πιο ουσιαστικά, η διάκριση χειροπιαστής «οργάνωσης» και νοητού «θεσμού» δεν ικανοποιεί, επειδή σε καμία περίπτωση δεν είναι δυνατόν να θεωρηθεί μία τέτοια διάκριση απόλυτη. Μία εκκλησία, ένα δικαστήριο, ή, στην περίπτωση που εξετάζεται εδώ, η Αδελφότητα των Ρωμιών της Νίζνας, χαρακτηρίζονται συγχρόνως από αναμειγμένα χειροπιαστά και νοητά στοιχεία. Για την Αδελφότητα, παραδείγματος χάριν, τα νοητά στοιχεία δεν υπάρχουν ξεχωριστά από την ίδια τη χειροπιαστή, καθημερινή λειτουργία της. Ως εκ τούτου, χρησιμοποιώντας την ορολογία του North, η Αδελφότητα πρέπει να θεωρηθεί συγχρόνως ως «οργάνωση» και ως «θεσμός».

μία περίπτωση επίσημου εγγράφου, το 1730, οι Ρωμιοί της Νίζνας χρησιμοποίησαν τον όρο «πολιτεία» για να περιγράψουν την Αδελφότητα στο σύνολό της, έννοια παραπλήσια του «πολιτικού σώματος» του Χομπς.⁵

Μέσω των διατάξεων των αρχών της Καζακίας αλλά και της Ρωσίας διαμορφώθηκε η Αδελφότητα των Ρωμιών της Νίζνας, ένας δημόσιος, επίσημα αναγνωρισμένος, εκκλησιαστικός, δικαστικός και εμπορικός θεσμός. Ο συγκεκριμένος θεσμός συνεισέφερε στην αναδιαμόρφωση του ευρύτερου θεσμικού πλαισίου της περιοχής και, διαμορφώνοντας τις επιλογές των Ρωμιών, λειτουργούσε καθοριστικά για τις μεταξύ τους σχέσεις.⁶ Το θεσμικό πλαίσιο το οποίο θα εξεταστεί εδώ διακρίνεται στις δύο περιπτώσεις οι οποίες αναφέρθηκαν προηγουμένως, σε αυτή του Δημητρίου Μισιώκα και αυτή του Αντών Τουχάεβ. Από τη μια σημειώνονται οι ανεπίσημες θεσμοθετημένες σχέσεις μεταξύ των διαφόρων πρωταγωνιστών: σχέσεις

Η έννοια που αποδίδει ο North στον όρο «θεσμός» δυσκολεύει επίσης (3) τη διάκριση μεταξύ «θεσμών» και «νοοτροπίας» ή «κοσμοθεωρίας», του γαλλικού «mentalité», αλλά και γενικότερα μεταξύ «θεσμών» και «πολιτισμού». Τα γραπτά του North προκαλούν την εντύπωση πως χρησιμοποιεί την ορολογία του «θεσμού», για να εισάγει τη σημασία των ευρύτερων κοινωνικών σχέσεων και νοοτροπιών στην οικονομική επιστήμη. Ο μαθητής του North, Avner Greif, παραδέχεται μάλιστα πως οι όροι «θεσμός» και «πολιτισμός» είναι σχεδόν ταυτόσημοι. Avner Greif, *Institutions and the Path to the Modern Economy. Lessons from Medieval Trade*, Cambridge, 2006, σσ. 14, 21-22.

Ότι ο χειροπιαστός όρος «θεσμός» – τους θεσμούς τους αποδίδει ως ξεχωριστή ενότητα στις εξισώσεις που περιγράφουν τη λειτουργία της οικονομίας – γίνεται πιο εύκολα αποδεκτός σ' ένα κοινό συνηθισμένο στις μαθηματικές ακριβείες της σημερινής οικονομικής επιστήμης, δεν σημαίνει πως ο ιστορικός, με τη λογοτεχνική προσέγγιση του παρελθόντος που τον χαρακτηρίζει, πρέπει να ακολουθήσει τα βήματα των οικονομολόγων.

Ο North βασίζει τη διάκριση «οργάνωσης» και «θεσμού» και στην εξής ενδιαφέρουσα παρατήρηση: «[...] Οι διάφορες οργανώσεις δημιουργούνται με σκοπό την εκμετάλλευση των ευκαιριών που προκύπτουν από το υφιστάμενο πλαίσιο περιορισμών (των θεσμικών όσο και των καθορισμένων από την οικονομική θεωρία) με τις προσπάθειες που καταβάλλουν, για να επιτύχουν τους στόχους τους, αποτελούν βασικό παράγοντα θεσμικών αλλαγών». Στα αγγλικά: «Organizations are created with purposive intent in consequence of the opportunity set resulting from the existing set of constraints (institutional ones as well as the traditional ones of economic theory) and in the course of attempts to accomplish their objectives are a major agent of institutional change».

Η ταύτιση της «οργάνωσης» με τις προθέσεις του δημιουργού-επιχειρηματία όμως δεν αναιρεί τη λειτουργία μιας υπαρκτής πλέον «οργάνωσης», ως βασικό μέρος του θεσμικού πλαισίου. Βλ. Douglass C. North, *Institutions, Institutional Change [...]*, 1990, σ. 5. Βλ. επίσης Douglass C. North and John J. Wallis, «Integrating Institutional Change and Technical Change in Economic History, A Transaction Cost Approach», *Zeitschrift für die gesamte Staatswissenschaft, Journal of Institutional and Theoretical Economics*, τόμος 150^{ος}, τεύχος 4^ο, 1994, σσ. 609-624.

Για τις διαφορές επίσημων και ανεπίσημων θεσμών όπως αυτές ερμηνεύονται από την Παγκόσμια Τράπεζα, βλ. ---, *Building Institutions for Markets [...]*, 2001, σ. 2. Για μια άλλη επεξεργασία του θέματος, βλ. Michael Hechter, «The Emergence of Cooperative Social Institutions», Michael Hechter, Karl-Dieter Opp, Reinhard Wippler (επιμ.), *Social Institutions: Their Emergence, Maintenance and Effects*, Βερολίνο, Νέα Υόρκη, 1990, σσ. 14-28.

Δεδομένων αυτών των δυσκολιών καθώς επίσης και των ποικίλων εννοιών που μπορούν να αποδοθούν στη λέξη «θεσμός», έχει προτιμηθεί ο όρος «θεσμός» για την Αδελφότητα των Ρωμιών της Νίζνας και «θεσμοθετημένη σχέση» για την περιγραφή των ανεπίσημων και επίσημων σχέσεων που προέκυψαν από – αλλά και διαμόρφωναν – το θεσμικό πλαίσιο στο σύνολό του. «Δεν υπάρχουν ιδέες παρά μόνο στα πράγματα», είχε γράψει το 1944 ο William Carlos Williams. Κάτι τέτοιο ισχύει, στην παρούσα εργασία, και για τον όρο «θεσμός».

⁵ «[...] τὰ δὲ ἄσπρα ὁποῦ ἤθελαν συνάξουντας εἰς τὸ αὐτὸ κουτὶ νὰ μὴν ἐξοδιάζονται εἰς ἄλλην καμίαν χρεῖαν ἔξω ἀπὸ χρεῖας ἀναγκέαις τῶν ξένων πραγματευτῶν αὐτουνῶν ὁποῦ τὰ πλερώνουν κοιναῖς ὁποῦ ἀκολουθοῦν πρὸς κυβέρνησιν τῶν αὐτῶν πραγματευτῶν καὶ ὄχι τῆς πολιτείας [...]». ΓΑΨΟ, φ. 101, οπ. 1, δ. 4285a, 1779, φ. 4.

⁶ Είναι προφανές πως ο Χομπς θα θεωρούσε την Αδελφότητα των Ρωμιών της Νίζνας ως «πολιτικό» και όχι «ιδιωτικό» σώμα, με τα *Ουνιβερσάλια* και τις *Γράμμοτες* να κατοχυρώνουν αυτή τη θέση της. Βλ. επίσης Thomas Hobbes, *Leviathan [...]*, 1997, σ. 174, όπου αναλύει «πολιτικά σώματα» τα οποία αποσκοπούσαν στην οργάνωση του εμπορίου.

συγγένειας, φιλίας, αλληλοϋποστήριξης και προστασίας. Από την άλλη όμως, στα πλαίσια του επίσημου θεσμού της Αδελφότητας, διαμορφώνονται συνήθεις τρόποι έκφρασης και συγκεκριμένες συμπεριφορές.

Είναι ενδιαφέρον λοιπόν ότι αμφότερες οι πλευρές στην υπόθεση του Τουχάεβ χρησιμοποίησαν αμιγώς νομικά επιχειρήματα, για να προωθήσουν τις διεκδικήσεις τους. Ο Τουχάεβ, παραδείγματος χάριν, σε μία από τις πολλές ενστάσεις του προς το *Κολέγιο της Μικράς Ρωσίας*, αναφέρθηκε (1) στα *Ουκάζια* του Πέτρου Α', το 1711, της Άννας, το 1736 και της Αικατερίνης Β', το 1775, (2) στη νομοθεσία των «Γραικών Αυτοκρατόρων» όπως εκτίθεται σε συγκεκριμένα άρθρα της *Εξαβίβλου* του Κωνσταντίνου Αρμενόπουλου και (3) στο νομικό κώδικα της Μικράς Ρωσίας. Ο Στανέβιτς και ο Μοζαΐτοβ χρησιμοποίησαν την *Εξαβίβλο* του Αρμενόπουλου, για να θεμελιώσουν τις κατηγορίες τους κατά του Τουχάεβ. Με άλλα λόγια, δεν χρησιμοποίησαν τη γλώσσα των διαπροσωπικών σχέσεων, αλλά εκείνη της απρόσωπης και θεωρητικά αμερόληπτης επίσημης νομοθεσίας.

Συγχρόνως όμως, οι δανειστές της εταιρείας δεν απαίτησαν από τον Στανέβιτς να ξεπληρώσει τα χρέη του άμεσα, ως όφειλε, αλλά, όντες φίλοι του, του έδωσαν πενταετή παράταση.⁷ Όμως, η «φιλία», κατά τα φαινόμενα, είχε και άλλες επιπτώσεις. Ο Τουχάεβ και οι αντίπαλοί του αλληλοκατηγορήθηκαν πως δωροδόκησαν τις δικαστικές αρχές των Ρωμίων και της Ρωσικής Αυτοκρατορίας, για να πετύχουν ευνοϊκές για τους ίδιους αποφάσεις. Το Μάιο του 1777, ο Τουχάεβ διαμαρτυρήθηκε στο *Κολέγιο της Μικράς Ρωσίας* για τη μεροληψία του Κριτηρίου της Αδελφότητας:

Δεν είναι δυνατόν να θεωρήσουμε τέτοιο νομικό καθεστώς δίκαιο και μάλιστα τέτοια κυβέρνηση αδιάφθορη, όταν ορισμένοι οι οποίοι δεν ανήκουν στο δικαστικό σώμα συνεννοούνται, χωρίς τον παραμικρό φόβο, με τους δικαστές και μάλιστα υπογράφουν δικαστικές αποφάσεις.

Ο δε Στανέβιτς ισχυρίστηκε πως ο Τουχάεβ είχε δωροδοκήσει τα μέλη του *Κολεγίου της Μικράς Ρωσίας*, ξοδεύοντας μάλιστα δύο χιλιάδες ρούβλια για την απόφαση που εκδόθηκε τον Οκτώβριο του 1777.⁸ Στα λόγια των αντίδικων είναι ολοφάνερη η αντίφαση δύο μορφών θεσμοθετημένων σχέσεων: οι ανεπίσημες σχέσεις μιας κοινωνίας προσωπικών συγγενειών και φιλίας από τη μία και από την άλλη οι επίσημες σχέσεις οι οποίες βασιζόνταν στα νομοθετικά όργανα της Αδελφότητας και τις νομοθετικές ρυθμίσεις του ρωσικού κράτους.

⁷ В. Савва, *Материалы [...]*, 1909, σ. 16.

⁸ Το χωρίο στα ρωσικά γράφει: «Ибо какое правосудие и как порядочным можно признать такое правительство, где допускается безстрашно и другим, не посаждённым на суде, в соразсудение с судьями вступать и представления подписывать?». В. Савва, *Материалы [...]*, 1909, σσ. 15-17, 19, 21, 26-28, 33-34, 37. Το χωρίο είναι από τη σ. 19.

Όπως φαίνεται από την καθημερινότητά τους αλλά και τα ίδια τους τα λόγια, οι Ρωμιοί αποδέχονταν μία σειρά σχέσεων που τους επέτρεπαν να περατώσουν το εμπορικό τους έργο: απέδιδαν συγκεκριμένες αξίες στα διάφορα νομίσματα της εποχής, δέχονταν ορισμένες μορφές πίστωσης, αναγνώριζαν καθορισμένες υποχρεώσεις που συνεπάγονταν οι εμπορικές εταιρείες, και ούτω καθ' εξής. Ακριβώς επειδή εξηγούν την ανάγκη για επίσημους θεσμούς, σχέσεις και υποχρεώσεις τέτοιου είδους θα αποτελέσουν το βασικό αντικείμενο αυτού του κεφαλαίου (II.4).

Σε συνδυασμό με προσωπικές σχέσεις φιλίας και εμπιστοσύνης, η εμπορική καθημερινότητα των Ρωμαίων προϋπόθετε τη διαμόρφωση και συνεχή αναδιαμόρφωση ενός νομικού υπόβαθρου: μιας επίσημης νομικής αρχής στην οποία ο Μισίωκας, ο Στανέβιτς, ο Τουχάεβ και άλλοι μπορούσαν να απευθυνθούν, για να διευθετήσουν τις όποιες διαφορές τους. Μέρος αυτού του υπόβαθρου υπήρξε ο επίσημος θεσμός της κοινότητας των Ρωμαίων στην πλουσιότερη εμπορική πόλη της Καζακίας: η Αδελφότητα των Ρωμαίων της Νίζνας. Στο πέμπτο κεφάλαιο της εργασίας (II.5) θα εξεταστεί η συγκρότηση και λειτουργία της Αδελφότητας· στο έκτο πάλι (II.6) ο ρόλος του ανεξάρτητου Κριτηρίου στο εμπόριο των Ρωμαίων και στη συνέχεια τα όρια της Αδελφότητας. Με ποιούς τρόπους επηρέαζε ο επίσημος θεσμός της Αδελφότητας τη συμπεριφορά των Ρωμαίων, των κρατικών αξιωματούχων και των άλλων πληθυσμών της περιοχής; Ή, για να τεθεί η ίδια ερώτηση με διαφορετικά λόγια, πόσο σημαντικός ήταν ο θεσμός της Αδελφότητας για το εμπόριο των Ρωμαίων;

4.2 Πίστωση

Για να αξιολογηθεί η σημασία του θεσμού της Αδελφότητας, πρέπει πρώτα να εξεταστούν οι μέθοδοι που χρησιμοποιούσαν οι Ρωμιοί, για να προωθήσουν το εμπόριό τους. Παρ' ότι οι Ρωμιοί έμποροι της εποχής άλλοτε παζάρευαν χωρίς τη χρήση νομίσματος,⁹ κι άλλοτε το υποκαθιστούσαν με πέτρες, μαργαριτάρια ή πολύτιμα μέταλλα,¹⁰ τα χρήματα κατείχαν πρωταρχικό ρόλο στο εμπόριό τους. Τα χρήματα αποτελούσαν το βασικό μέσο συναλλαγής αλλά και υπολογισμού της περιουσίας των εμπόρων, διαμορφώνοντας, στα εδάφη της Καζακίας, μία ολοένα και περισσότερο νομισματοποιημένη οικονομία και κοινωνία.¹¹

Ως εκ τούτου, εκτός από τα ποικίλα εμπορεύματα τα οποία αναφέρθηκαν στο προηγούμενο κεφάλαιο, οι Ρωμιοί μετέφεραν μεγάλη ποσότητα ρευστού από την Οθωμανική Αυτοκρατορία στη Ρωσία. Σε ορισμένες περιπτώσεις, ταξίδευαν στη Ρωσία με χρήματα μόνο, ενώ επέστρεφαν στην Οθωμανική Αυτοκρατορία με εμπορεύματα.¹²

Τα νομίσματα υπήρξαν διάφορα: το γρόσι, ο παράς και το ασλάνι της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας,¹³ το ρούβλι της Ρωσίας με τις υποδιαιρέσεις του (που ονομάζονταν καρμπόβανετς ή μάλλον στον πληθυντικό

⁹ Για παζάρι δύο Ρωμιών, του Τριανταφύλη Γκίκα και του Μιχάλη, στη Νίζνα το 1768, βλ. ΓΑΥΟ, φ. 101, οπ. 1, δ. 4230, 1760, φ. 2. Είναι ενδεικτικό πως, ενώ έκαναν παζάρι χωρίς την ανταλλαγή χρημάτων, την αξία των προϊόντων την υπολογίζουν σε ρούβλια: «[...] ταίς δὲ γούνες πρὸς ρούμβλια δέκα πέντε [...]».

¹⁰ Η πιο συνήθης μονάδα αποτίμησης του χρυσού στην Καζακία και τη Ρωσία ήταν το ζολόνικ (για το οποίο βλ. παρακάτω). Τουλάχιστον μέχρι τις αρχές του 18^{ου} αιώνα, οι τιμές του χρυσού αντιστοιχούσαν στις ανάλογες τιμές των χρυσών νομισμάτων της Ουγγαρίας, με πολύ μεγαλύτερες αποκλίσεις και διακυμάνσεις όμως από τα χρυσά νομίσματα. Το πρόβλημα με τη χρήση μετάλλων ως υποκατάστατο του χρήματος είναι πως η τιμή ενός μετάλλου, π.χ. του χρυσού, έως ότου κοπεί σε νόμισμα δεν είναι σταθερή. Richard Hellie, *The Economy and Material Culture of Russia 1600-1725*, Chicago, Λονδίνο, 1999, σ. 146.

¹¹ Για τη σημασία του νομίσματος ως πρωταρχική μέθοδος υπολογισμού της περιουσίας εμπόρων στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, βλ. Halil Inalcik, «Capital Formation in the Ottoman Empire», *Journal of Economic History*, τόμος 29^{ος}, τεύχη 1^ο-2^ο (1969), σσ. 97-140, ιδ. σ. 99.

¹² Ο Ρωμιός Διαμαντής ταξίδεψε στην Καζακία «και είχε μαζί του χίλια πεντακόσια ρούβλια και άλλα εμπορεύματα άνευ αξίας». РГАДА, ф. 52, *Сношения России с Грецией*, οπ. 1, д. 5, 1712, φ. 13^ο. Ο Χατζή Μοέκα με τους έξι συνάδελφούς του ή ο Θεόδωρεβ από την Κωνσταντινούπολη, όλοι τους το 1744, αποτελούν άλλα παραδείγματα εμπόρων που ταξίδευαν προς τη Ρωσία με ρευστό και όχι με εμπόρευμα. М.М. Плохинский, *Иноземцы в старої Малороссии. Греки, цыганы, грузины*, Μόσχα, 1905, σ. 124.

¹³ Το ασλάνι, το πρώτο ασημένιο νόμισμα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, υποτιμήθηκε σταδιακά κατά την περίοδο 1585-1640. Κατά το διάστημα αυτό, ξένα νομίσματα κυκλοφορούσαν όλο και περισσότερο στα Βαλκάνια.

Μετά το 1690, οι αρχές της Αυτοκρατορίας εισήγαγαν νέο ασημένιο νόμισμα το γρόσι ή γουρούς, που ονομαζόταν επίσης πιάστρο ή «εσέντι» και «λέβι» (левок). οι τελευταίες ονομασίες συσχέτιζαν το οθωμανικό γρόσι με το ολλανδικό τάλληρο το οποίο είχε λιοντάρι στην όψη του. Το ολλανδικό τάλληρο χρησιμοποιήθηκε ως πρωτότυπο για το συγκεκριμένο οθωμανικό νόμισμα. Στόχος του νέου νομίσματος υπήρξε η νομισματική σταθεροποίηση.

Το 1703, ορίστηκε επίσημη αναλογία για το γρόσι και τις υποδιαιρέσεις του. Το κάθε γρόσι είχε αξία σαράντα παράδες και εκατόν είκοσι «аксе» ή ασλάνια. Για τα πρώτα εξήντα χρόνια του 18^{ου} αιώνα, τα γρόσια διατηρούσαν σχεδόν σταθερή την αξία τους, αλλά από το 1760 περίπου υποτιμούνταν κατά μέσο όρο 3 με 3,5% ετησίως, ποσοστό όχι υπερβολικό. Η περίοδος που εξετάζεται εδώ χαρακτηρίζεται λοιπόν από νομισματική σταθερότητα, όσον αφορά την Οθωμανική Αυτοκρατορία.

Μεταξύ του 1697 και του 1728, οι οθωμανικές αρχές εισήγαγαν επίσης οθωμανικά χρυσά νομίσματα, χρησιμοποιώντας ως πρωτότυπο το δουκάτο της Βενετίας. Όπως και τα ζολότια της Ρωσίας, έτσι και τα οθωμανικά χρυσά νομίσματα δεν διέθεταν κάποια

καρμπόβαντσι, στην Καζακία),¹⁴ τα τάλληρα (θάλλερ ή ρεγγίνες) της Αυστρίας,¹⁵ τα τάλληρα ή φιορίνια της Ολλανδίας,¹⁶ τα δουκάτα ή φλορίνια της Βενετίας¹⁷ και άλλα.¹⁸ Ενίοτε, οι ίδιοι οι έμποροι της εποχής συγχέαν τις διαδεδομένες ονομασίες των διαφόρων νομισμάτων.¹⁹

προκαθορισμένη αξία και η τιμή τους κυμαινόταν ανάλογα με τη ζήτηση και την προσφορά. Ήταν όμως λίγα στον αριθμό και τα ασημένια νομίσματα υπήρξαν η βασική μέθοδος συναλλαγής κατά τη διάρκεια της συγκεκριμένης περιόδου.

Για παραδείγματα των «аксе» ή «άσπρα» στην Καζακία, βλ. Евгений Чернухин, «Книга пожертв грецького нижинського братства 1696-1786 рр.», *Записки Историко-Филологического товариства Андрія Білецького*, τεύχος 1^ο, Κίεβο, 1997, σσ. 91-102 και 144-179, ιδ. σσ. 143, 162-163. [Στο εξής: Евгений Чернухин, *Книга пожертв [...]*, 1997].

Για παραδείγματα δωρεών σε γρόσια, βλ. Евгений Чернухин, *Книга пожертв [...]*, 1997, σ. 158.

Γενικότερα για το θέμα βλ. Felix Beaujour, *A view of the commerce of Greece formed after an annual average from 1787 to 1797*, Thomas Hartwell Horne (μτφ.), Λονδίνο, 1800, σσ. 366, 369. Δ. Νικολετόπουλος, «Οι νομισματικές συνθήκες στη διάρκεια της Τουρκοκρατίας», Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών, Ε.Ι.Ε. Ελληνική Νομισματική Εταιρεία, *Κατάλογος. Νομίσματα και Χάρτες στον Ελληνικό Χώρο 1204-1900*, Μουσείο Μπενάκη, Αθήνα, 1983, σσ. 79-90.

Bruce McGowan, «Part III. The Age of the Ayans, 1699-1812», Halil Inalcik, Donald Quataert (επιμ.), *An Economic and Social History of the Ottoman Empire 1300-1914*, Cambridge, 1994, σσ. 637-758, ιδ. σ. 711. Ευτυχία Δ. Λιάτα, *Φλωρία δεκατέσσερα στένουν γρόσια σαράντα. Η κυκλοφορία των νομισμάτων στον ελληνικό χώρο, 15^ο-19^ο αι.*, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, Αθήνα, 1996, σσ. 47-53, 88-118. Sevket Pamuk, *A Monetary History of the Ottoman Empire*, Cambridge, 2000, σσ. 20, 155, 158-159, 167, 170, 227.

¹⁴ Στη βάση της νομισματικής μεταρρύθμισης (1698-1704) του Πέτρου Α΄ ήταν το ρούβλι (καρμπόβαντες στα ουκρανικά) που υποδιαιρούνταν σε εκατό καπίκια. Το 1700 εκδόθηκαν χάλκινα νομίσματα: η «ντέγκα» (денга) είχε αξία μισό καπίκι, η «πολούσκα» (полушка) είχε αξία ενός τετάρτου του καπικιού και η «πολπολούσκα» (полполушка) που είχε αξία ενός ογδόου του καπικιού.

Το 1701, εκδόθηκαν καινούρια ασημένια νομίσματα από τα οποία η «πολτίνα» (полтина) είχε αξία πενήντα καπίκια, η «πολπολίνα» (полполтина) είκοσι πέντε καπίκια, η «γρίβνα» (гривна) δέκα καπίκια και το νόμισμα «δέκα ντέγκα» είχε αξία πέντε καπίκια. Το «αλτίν» (алтын) που προϋπήρχε της μεταρρύθμισης είχε αξία τρία καπίκια και το ρωσικό «γρόσι» (гроши) είχε αξία δύο καπίκια.

Συγχρόνως άρχισε η έκδοση νομισμάτων υψηλής αξίας από χρυσό, τα λεγόμενα «τσερβόντες» (червонцев) με 3.39 γραμμάρια χρυσού στις αρχές του αιώνα. Ενώ τότε η αξία του «τσερβόντες» σε ρούβλια δεν ήταν σταθερή, από το 1718 είχαν αξία δύο ρουβλιών. Οι έμποροι συχνά αναφέρονται επίσης σε «ζολότια» (золотники) με 4.226 γραμμάρια κάποιου πολύτιμου μετάλλου ή από μαργαριτάρι ή και μετάξι. Τέτοιου τύπου χρυσά νομίσματα είχαν εκδοθεί από διάφορα κράτη της εποχής, συμπεριλαμβανομένης της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και της Ρωσίας. Η αξία αυτών των νομισμάτων δεν ήταν σταθερή, εφόσον εξαρτώνταν από το ποσοστό του χρυσού που περιείχαν, και υπόκειτο στις διακυμάνσεις τις αγοράς. Ενίοτε, οι έμποροι αναφέρονταν στην αξία των χρυσών νομισμάτων σε ρούβλια.

Για τα «ζολότια καζάκικα» και «ζολότια των αριθμών μέτρον της καζακί(ας), 1000 [...]», βλ., παραδείγματος χάριν, Евгений Чернухин, *Книга пожертв [...]*, 1997, σσ. 149, 153, 159.

Όπως τονίζει ένας Ρωμιός έμπορος: «σ' αυτό το κάρο στη θέση κάτω απ' τον οδηγό ήταν τα χρυσά νομίσματα της Αυστριακής Αυτοκρατορίας, εφτά των δέκα ρουβλιών, τρία των πέντε ρουβλιών, τρία των δύο ρουβλιών, και διακόσια ογδόντα ζολότια από μαργαριτάρι αξίας χιλίων τριακοσίων ρουβλιών». Στα ρωσικά: «в тои кибитке подголовков в котором имелось золотых имперялов десяти рублевых семь, пяти рублевых три, дву рублевых три, жемчугу двести восемьдесят золотников по цене тысячу триста рублей [...]». Γ' αυτή τη χρήση του όρου «золотники» σε συνδυασμό με διευκρίνηση για τον τόπο προέλευσης και την αξία τους, βλ. АВПРИ, ф. 7, *Московская Контора КИД*, оп. 3, д. 173, 1766, ф. 4^ν-5. Γενικά βλ. В.Л. Янин (επιμ.), *Отечественная История. История России с древнейших времен до 1917 года. Энциклопедия*, τόμος 2^{ος}, Μόσχα, 1996, σσ. 21-23. Richard Hellie, *The Economy and Material Culture of Russia [...]*, 1999, σ. 646.

¹⁵ Το τάλληρο ή «reichsthaler», που λεγόταν «φίμκα» («ефимок» στα ρωσικά), ήταν το πιο σύνηθες ξένο νόμισμα στη ρωσική επικράτεια κατά την περίοδο (βλ. I.2). Στην ελεύθερη αγορά η τιμή του τάλληρου σε ρούβλια κυμαινόταν. Αργότερα, η Αυστριακή Αυτοκρατορία όρισε πως το τάλληρο θα είχε σταθερή ισοτιμία πέντε φράγκων. Εξ ου και η λέξη τάλληρο σήμαινε πέντε δραχμές. Ο Ρωμιός Κυριάκ Εκονόμοβ ήταν μεταξύ αυτών που εμπορευόταν με πολλά τάλληρα, «πολλές φίμκες» («ефимки многие»). Βλ. РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 3, 1713, ф. 1^ν.

Στις αρχές του αιώνα, τα οθωμανικά νομίσματα ήταν περισσότερο διαδεδομένα μεταξύ των Ρωμιών της Καζακίας,²⁰ ενώ στο τέλος της εποχής τα πρόστιμα και οι μισθοί της Αδελφότητας, όπως και τα κατάστιχα των Ρωμιών της Νίζνας, υπολογίζονται πλέον σε ρούβλια.²¹ Έτσι, σε μια απόφαση που χρονολογείται στις 6 Σεπτεμβρίου του 1768 και αφορά τον αθυρόστομο Αθανάσιο Νικοστόρη, οι Κριτές ορίζουν το ποσό της ποινής του σε ρούβλια:

[...] εὔρεθη εὐλογον πάρ' ἡμῶν, νὰ δῶση διὰ ποινὴν πρὸς σωφρονισμόν του, εἰς μὲν τὴν ἐκκλησίαν τοῦ ἀδελφάτου ρούμβλια ἑπτὰ ἡμισυ διὰ ἓν πουτι κηρί, καὶ εἰς τὸ κριτήριον ἕτερα ρούμβλια ἑπτὰ ἡμισυ [...].²²

Για τη χρήση του όρου «φίμκα» σε ελληνικό εγχειρίδιο, βλ. Ανών., Διδασκαλία Ἐντελής συστηματική ἀπάσης τῆς Ἐμπορικῆς Ἐπιστήμης, Πρὸς Χρήσιν τῶν Ἐμπόρων, Ἐξαρέτως δὲ τῶν Ἐμπορικῶν Σχολείων. Ἐκ τοῦ Γερμανικοῦ πρωτοτύπου ἐρμηνευθεῖσα καὶ τισὶ προσθήκαις πλουτισθεῖσα, Τύποις τε ἐκδοθεῖσα, Ἐν Ἰασσίῳ, Ἐν τῷ Ἑλληνικῷ Τυπογραφείῳ, Ἀναστάσιος Μιχαὴλ Γεϊτζᾶς (μτφ.), 1817, σ. 98. Για το συγκεκριμένο εγχειρίδιο, βλ. Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης, *Τα εμπορικά εγχειρίδια της Βενετοκρατίας και Τουρκοκρατίας και η Εμπορική Εγκυκλοπαίδεια του Νικολάου Παπαδοπούλου*, Αθήνα, 1990, σ. 152.

Βλ. επίσης Νικόλας Βερνίκος, Σοφία Δασκαλοπούλου, *Στις Αρχές της Νεοελληνικής Ιδεολογίας, Το Χρονικό της Δρόπολης*, Αθήνα, 1999, σ. 108. Για τη χρήση ταλλήρων στη Ρωσία, βλ. Richard Hellie, *The Economy and Material Culture of Russia [...]*, 1999, σσ. 164, 646. Βλ. επίσης Felix Beaujour, *A view of the commerce of Greece [...]*, 1800, σ. 369.

¹⁶ Και αυτά «φίμκες» με ασήμι από την Αμερική. «Albsthaler, νόμισμα ἀργυροῦν τῆς Ὀλλάνδας, τὸ ὁποῖον ἐχαράχθη τὸ πρῶτον τῷ 1618 ὑπὸ Ἀλβέρτου τοῦ Ἀρχιδουκὸς τῆς Ἀουστρίας [...], Ανών., *Διδασκαλία Ἐντελής [...]*, 1817, σ. 98.

Για τα τάλληρα της Ολλανδίας, βλ. επίσης Sevket Pamuk, *A Monetary History [...]*, 2000, σ. 169.

¹⁷ Βλ. «φλορία πέντε βενέτικα», στο Εβγεν Чернухин, *Книга пожертв [...]*, 1997, σ. 157. Για τα «βενετικά φλουριά» όπως τα ονομάζει ο Χατζηκυριάκης, βλ. Ντόρη Παπαστράτου (επιμ.), *Ὁ Σιναΐτης Χατζηκυριάκης ἐκ Χώρας Βουρλά, Γράμματα – Ξυλογραφίες 1688-1709*, Αθήνα, 1981, σ. 135.

¹⁸ Τα ζλότι της Πολωνίας, τις ρεάλες της Ισπανίας, τα δουκάτα της Ουγγαρίας, τα τάλληρα της Σουηδίας. Ανών., *Διδασκαλία Ἐντελής [...]*, 1817, σ. 86. Richard Hellie, *The Economy and Material Culture [...]*, 1999, σ. 162. Sevket Pamuk, *A Monetary [...]*, 2000, σ. 92, 160.

Και γενικότερα, βλ. Dariusz Kolodziejczyk, «The Export of Silver Coin through the Polish-Ottoman Border and the Problem of Balance of Trade», *Turcica*, τόμος 28^{ος}, 1996, σσ. 105-116. Για νομίσματα της Περσίας και νομίσματα που κυκλοφορούσαν στη Μολδοβλαχία καθώς επίσης και άλλων περιοχών, βλ. M. de Peyssonnel, *Traité sur le commerce de La Mer Noire*, τόμος 2^{ος}, Παρίσι, 1787, σσ. 38-39, 189.

¹⁹ Στο βιβλίο αφιερωμάτων της Αδελφότητας αναφέρεται, «[...] φλορία τούρκικα δεκαέξ τὰ ὁποία ἄσπρα [...]». Εβγεν Чернухин, *Книга пожертв [...]*, 1997, σ. 149.

Ἦν, σε μια ἄλλη περίπτωση, το 1773: «[...] τὸ κεμέρι μου μὲ τὴ φλορία ὅπου ἴτον τοῦ ἀριθμοῦ 78: τὰ μὲν 50 ὠλανδέζικα, τὰ δὲ 28 βασιλικά [...]». ΓΑΧΟ, φ. 101, οπ. 1, δ. 4280, 1774, φ. 1.

Ἦταν με ἄλλα λόγια εὐκόλο για τους εμπόρους να εντοπίσουν το κράτος προέλευσης των νομισμάτων που μεταχειρίζονταν, της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας στο πρώτο παράδειγμα, της Ολλανδίας και της Αυστρίας στο δεύτερο.

²⁰ Βλ. παραδείγματος χάριν το κατάστιχο Ρωμιών εμπόρων του 1695, στο ΓΑΧΟ, φ. 101, οπ. 1, δ. 4273, 1773, φφ. 2-3^ν. Επίσης «τὰ δὲ ἄσπρα ὁποῦ ἤθελαν συναξούντας» σε κείμενο που χρονολογείται το 1730. ΓΑΧΟ, φ. 101, οπ. 1, δ. 4285a, 1779, φ. 4.

²¹ Χρήστος Π. Λασκαρίδης, *Το Καταστατικό της Ελληνικής Εμπορικής Κοινότητας στη Νίζνα της Ουκρανίας*, Ιωάννινα, 1997, σ. 57. Εβγεν Чернухин, *Книга пожертв [...]*, 1997, σσ. 91-102 και 144-179. В. Савва, *Материалы [...]*, 1909, σσ. 37-51.

²² ΓΑΧΟ, φ. 101, οπ. 1, δ. 4230, 1760, φ. 7. Για το μισθό των σαράντα πέντε ρουβλίων το χρόνο στον Αναστάση Αποστόλη, Λαμπαδάριο της Αδελφότητας, βλ. ΓΑΧΟ, φ. 101, οπ. 1, δ. 4278, 1774, φ. 1.

Εφόσον οι Ρωμιοί έμποροι μεταχειρίζονταν όλα αυτά τα νομίσματα, η ανταλλαγή νομίσματος πρέπει να ήταν εύκολη στα παζάρια και τις εμποροπανηγύρεις της εποχής.²³ Ρωμιοί αναφέρουν πως άλλαζαν τα «λέβια» τους για ρούβλια στο Ιάσιο, πριν ξεκινήσουν για την Καζακία.²⁴ Στη Νίζνα η ανταλλαγή χρημάτων γινόταν σε ειδικά τραπέζια για την εξυπηρέτηση των εμπόρων.²⁵

Η μεταφορά χρημάτων από την Οθωμανική Αυτοκρατορία στη Ρωσία σήμαινε πως, κατά τη διάρκεια της περιόδου 1700-1774, το ισοζύγιο πληρωμών ήταν υπέρ της Ρωσίας και εις βάρος των Οθωμανών, κάτι που βάσει των προκαταλήψεων της άρχουσας τάξης της Ρωσίας, αλλά και των мерκαντλιστικών θεωριών της εποχής, ήταν θετικό για τη Ρωσία.²⁶ Το 1746 ο Ρώσος Πρέσβυς στην Κωνσταντινούπολη Α.Ι. Νεπλιούεβ καταγράφει το ίδιο φαινόμενο σε αναφορά του στο *Κολέγιο Εμπορίου*.²⁷ Μία από τις συνέπειες αυτής της σταθερής χρηματικής ροής από την Οθωμανική Αυτοκρατορία στη Ρωσία ήταν η αυξανόμενη σε ένταση παρουσία των Ρωμιών (ως μεταφορέων των χρημάτων) στην οικονομική ζωή της Ουκρανίας και της Ρωσίας: εκτός από το ίδιο το εμπόριο, οι Ρωμιοί επένδυναν σε βιοτεχνίες και εργοστάσια, άνοιγαν ξενώνες και ταβέρνες, ανοικοδομούσαν σπίτια και παρά τις σχετικές, απαγορευτικές διατάξεις αγόραζαν, ολοένα και περισσότερο, αγροτική γη. Η εισαγωγή χρημάτων υπήρξε λοιπόν αποτελεσματική μέθοδος για την ενίσχυση του κρατικού θησαυροφυλακίου και την προώθηση του εμπορίου: ως αποτέλεσμα όμως, οι Ρωμιοί επενδυτές

²³ «Είχα κάποιες αμφιβολίες για το κατά πόσο θα καταφέραμε να ανταλλάξουμε τα δουκάτα μας, τα δολάρια και τα άλλα νομίσματα που είχαμε φέρι μαζί μας· όμως βρήκαμε χρηματομεσίτες που έκαναν αυτή τη δουλειά σε ειδικούς πάγκους στην αγορά». Ο περιηγητής περιγράφει το παζάρι της Λάρισσας. Τα δολάρια αναφέρονται μάλλον στα τάλληρα της Αυστρίας. Τα δουκάτα είναι τα «ducats», χρυσό νόμισμα που θα μπορούσε να περιγράψει τα χρήματα αρκετών κρατών της εποχής. Εδώ πιθανόν πρόκειται για το νόμισμα της Βενετίας. Edward Brown, *A Brief Account of some Travels in Hungaria, Servia, Bulgaria, Macedonia, Thessaly, Austria, Styria, Carinthia, Carniola and Friuli*, Λονδίνο, 1673, σ. 61.

²⁴ РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 5, 1712, ф. 13^v.

²⁵ Όπως φαίνεται από την αναφορά των αστών της πόλης, «[...] деньги на столцах меняют [...]», Ανών., «Материалы Екатерининской Законодательной Комиссии», *Сборник императорского русского исторического общества*, τόμος 144^{ος}, μέρος 13^ο, Αγ. Πετρούπολη, 1914, σσ. 21-63, ιδ. σ. 32. Θα προμήθευαν τον αγοραστή και με κέρματα μικρής συνολικής αξίας, για να διευκολύνουν τις αγοραπωλησίες. Βλ. επίσης Α.Α. Преображенский, «Русское купечество XVII века: социальный облик, самосознание», Α.В. Семенова, Α.В. Демкин, Β.В. Перхавко (επιμ.), *Купечество в России XV-середина XIX века. Сборник статей*, Москва, 1997, σσ. 57-95, ιδ. σ. 69.

Για τέτοιου τύπου τραπεζίτες, καταλλάκτες, κερματιστές ή και κολλυβιστές στην οικονομία της Ανατολικής Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, βλ. Gilbert Dagron, «The Urban Economy, Seventh-Twelfth Centuries», Angeliki E. Laiou (επιμ.), *The Economic History of Byzantium From the Seventh through the Fifteenth Century*, τόμος 2^{ος}, Washington D.C., 2002, σσ. 393-462, ιδ. σσ. 432-435.

²⁶ Για το ισοζύγιο πληρωμών στις αρχές του 18^{ου} αιώνα και την εισαγωγή ρευστού από την Οθωμανική Αυτοκρατορία στη Ρωσία, βλ. Георг Грунд, *Доклад о России в 1705-10 годах*, Ю.Н. Беспятых (μτφ.), Αγ. Πετρούπολη, 1992, σ. 110.

Για την εισαγωγή ξένου νομίσματος ως πάγια πολιτική της Ρωσίας η οποία συμπλήρωνε με αυτό τον τρόπο την έλλειψη αποθεμάτων για την έκδοση νομίσματος στην επικράτειά της, βλ. J.T. Kotilaine, *Russia's Foreign Trade and Economic Expansion in the Seventeenth Century, Windows on the World*, Leiden, Boston, 2005, σσ. 2, 271.

Για τον мерκαντλισμό στη Μοσχοβία, βλ. Jarmo T. Kotilaine, «Mercantilism in Pre-Petrine Russia», Jarmo Kotilaine και Marshall Poe (επιμ.), *Modernising Muscovy, Reform and Social Change in Seventeenth-Century Russia*, Λονδίνο, 2004, σσ. 143-173, ιδ. σσ. 143-144.

²⁷ АВПРИ, ф. 89, *Сношения России с Турцией*, оп. 1, д. 12, 1746, ф. 12.

έθεσαν σταδιακά υπό τον έλεγχό τους όλο και σημαντικότερο τμήμα της οικονομικής ζωής στις παραμεθόριες περιοχές όπου και επένδυναν.²⁸

Πέραν της σταθερής ροής του νομίσματος από τη μία Αυτοκρατορία στην άλλη, η εύκολη κυκλοφορία χρημάτων ήταν απαραίτητη για την επιτυχή περάτωση του εμπορίου. Η εισαγωγή νομίσματος οπωσδήποτε αύξησε την κυκλοφορία του χρήματος και μεταξύ των πληθυσμών της Καζακίας.²⁹ Το νόμισμα όμως ποτέ δεν ήταν αρκετό· η δε Ρωσία παρήγαγε ελάχιστες ποσότητες μετάλλων κατά τη διάρκεια της περιόδου και, συν τοις άλλοις, λόγω της συνήθους πρακτικής της υποτίμησης των νομισμάτων, με σκοπό να μπορούν τα κράτη να καλύπτουν πιο εύκολα τα έξοδά τους, ένα μεγάλο μέρος του ρευστού δεν κυκλοφορούσε, παρά αποταμιευόταν για το μέλλον.³⁰

Το πιστωτικό σύστημα και ειδικότερα οι συναλλαγματικές κάλυπταν το κενό ανάμεσα στην ανάγκη για νόμισμα και τη διαθεσιμότητά του.³¹ Η ίδια η Αικατερίνη Β΄ κατανοούσε τη σημασία της πίστωσης για το εμπόριο και την ανάπτυξη, όπως δείχνει η ενασχόλησή της με το θέμα στην «Έρμηνεία» της «πρὸς τὸ σῶμα τῶν ἐπιστατῶν διωρισμένων διὰ τὴν ἔκθεσιν καὶ ἐκπλήρωσιν τοῦ συστήματος ἑνὸς νέου Κώδικος Νόμων».³²

²⁸ Η Ρωσία και η Οθωμανική Αυτοκρατορία είχαν αμφοτέρως θετικό ισοζύγιο πληρωμών με τις χώρες δυτικότερά τους. Κατά τη διάρκεια του 18^{ου} αιώνα, οι δύο Αυτοκρατορίες διαρκώς αύξαναν την εξαγωγή πρώτων υλών στη Δύση απ' όπου εισήγαγαν επεξεργασμένα προϊόντα. Για το θέμα αυτό, βλ. Immanuel Wallerstein, *The Modern World System III, The Second Era of Great Expansion of the Capitalist World-Economy 1730s-1840s*, Νέα Υόρκη, 1989, σσ. 137-141.

Ενώ έχει περάσει στην ιστοριογραφία η ιδέα της περιθωριακής περιοχής για την οικονομία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, δεν είναι ξεκάθαρο αν αυτή η στρουκτουραλιστική αντιμετώπιση της καθυστερημένης ανάπτυξης της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, αλλά και της Ρωσίας, μπορεί να εξηγήσει τα φαινόμενα. Η ραγδαία ανάπτυξη της Ουκρανίας, κατά την περίοδο που εξετάζεται εδώ, οδηγεί σε άλλα ερμηνευτικά σχήματα. Αν μη τι άλλο, το πολύπλευρο θέμα των μακροχρόνιων συνεπειών ενός ελλειμματικού ισοζυγίου πληρωμών προβληματίζει τους οικονομολόγους μέχρι και σήμερα.

²⁹ Απ' ότι φαίνεται, οι περιοχές του «Χετμανάτου» αντιμετώπιζαν ιδιαίτερο πρόβλημα, όσον αφορά την κυκλοφορία χρημάτων στα τέλη του 17^{ου} αιώνα, κάτι που ώθησε τις ρωσικές αρχές να ιδρύσουν νομισματοκοπείο στο Σεβσκ. J.T. Kotilaine, *Russia's Foreign Trade [...]*, 2005, σ. 425.

³⁰ Για τις επιρροές της προσφοράς χρημάτων στην οικονομική ανάπτυξη κατά τον Μεσαίωνα και ιδιαίτερα στην Ανατολική Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία, βλ. John Day, «A Note on Monetary Mechanisms, East and West», Angeliki E. Laiou (επιμ.), *The Economic History of Byzantium From the Seventh through the Fifteenth Century*, τόμος 3^{ος}, Washington D.C., 2002, σσ. 967-972, ιδ. σ. 967.

Για μια ανάλυση της προσφοράς, εξίσου με τη ζήτηση χρημάτων στις οικονομίες της εποχής, βλ. Dennis O. Flynn, «Use and Misuse of the Quantity Theory of Money in Early Modern Historiography», Eddy van Cauwenberghe και Franz Irsigler (επιμ.), *Minting, Monetary Circulation and Exchange Rates*, Trier, 1984, σσ. 383-406, ιδ. σσ. 393, 402.

Για την έλλειψη γηγενών πηγών ασημιού στην επικράτεια της Μοσχοβίας, βλ. J.T. Kotilaine, *Russia's Foreign Trade [...]*, 2005, σ. 271.

³¹ «Νόμισμα» δηλαδή «specie».

³² Αικατερίνη Β΄, *Έρμηνεία τῆς κραταιοτάτης καὶ σεβαστῆς Αἰκατερίνης Β΄, Αὐτοκρατορίσης πασῶν τῶν Ρωσιῶν πρὸς τὸ σῶμα τῶν ἐπιστατῶν διωρισμένων διὰ τὴν ἔκθεσιν καὶ ἐκπλήρωσιν τοῦ συστήματος ἑνὸς νέου Κώδικος Νόμων ἅμα καὶ Διάταξις ἀκριβῆς ἀποβλέπουσα τὸ αὐτὸ σῶμα τῶν ἐπιστατῶν Μεταφρασθεῖσα Ἐκ τοῦ ἰταλικοῦ ἰδιώματος καὶ παρὰ τοῦ Τυπογράφου ἀφιερωθεῖσα Τῷ ἐξοχωτάτῳ καὶ Ἐκλαμπροτάτῳ Κυρίῳ Κόμη Ἀλεξίῳ Δ΄ Ὀρλώφ. [...]*, ENETIΗΣΙΝ, 1770, σ. 142. Émile Legrand, *Bibliographie Hellénique ou description raisonnée des ouvrages publiés par des Grecs au dix-huitième siècle*, τόμος 2^{ος}, Παρίσι, 1928, αρ. 722, σ. 116.

Βλ. επίσης την «Εἰσηγήσις τῆς Αὐτοκρατορικῆς τῆς Μεγαλειότητος Αἰκατερίνας [...]», στο Émile Legrand, *Bibliographie Hellénique ou description raisonnée des ouvrages publiés par des Grecs au dix-huitième siècle*, τόμος 2^{ος}, Παρίσι, 1928, αρ. 723, σσ. 118-120. Η

Κατά τον Ρώσο οικονομολόγο και σύμβουλο της Αικατερίνης Β' Μιχαήλ Τσουλκόβ: «η πίστωση είναι η ψυχή του εμπορίου»· πρόσθεσε δε πως, όποτε το σύστημα πίστωσης δε λειτουργεί αποτελεσματικά, «το υγιές εμπόριο δεν μπορεί σε καμία περίπτωση να ριζώσει».³³

Οι έμποροι χρησιμοποιούσαν την πίστωση, για να αυξήσουν το αρχικό τους κεφάλαιο, αλλά επίσης είχαν ανάγκη των πιστωτικών γραμματίων ως μέθοδο αντικατάστασης του ελλειπούς νομίσματος. Όσον αφορά τη χρήση της πίστωσης για την αύξηση του αρχικού κεφαλαίου, είναι αξιοσημείωτο πως τα σερμαγιά, το αρχικό κεφάλαιο του Ρωμιού εμπόρου, συχνά περιορίζονταν μόνο στο 20% ή και λιγότερο του συνολικού κεφαλαίου του εμπόρου. Το υπόλοιπο το δανειζόταν.³⁴ Όπως παρατηρεί ο Τσουλκόβ για τους Ρωμιούς γουνεμπόρους της Κωνσταντινούπολης:

[...] υπάρχουν έμποροι με κεφάλαιο όχι περισσότερο από 3.000 λέβια οι οποίοι όμως ταξιδεύουν και αγοράζουν εμπορεύματα διάφορα, για να τα πουλήσουν στην Κωνσταντινούπολη [...]· ενώ υπάρχουν άλλοι οι οποίοι λαμβάνουν δάνεια με επιτόκιο δεκαπέντε, ακόμα και είκοσι τοις εκατό, ετησίως και αναγκάζονται να βρίσκουν διάφορους τρόπους να καλύψουν τη ζημιά [...].³⁵

μετάφραση από τα Γαλλικά ήταν του Ευγενίου Βούλγαρη. Βλ. Stephan K. Batalden, *Catherine II's Greek Prelate: Eugenios Voulgaris in Russia 1771-1806*, Boulder, Colorado, 1982, σ. 160.

³³ Н.Н. Фирсов, *Правительство и общество в их отношениях в царствование Екатерины II*, Казань, 1902, σ. 45. Ο Τσουλκόβ χρησιμοποιεί αλλού άλλη μεταφορά: «Η πίστωση είναι το όπλο του εμπόρου· χωρίς το όπλο αυτό, δεν μπορεί ο έμπορος να κάνει καμία αποτελεσματική και γρήγορη ενέργεια». Михаил Дмитриевич Чулков, *Историческое описание российской коммерции при всех портах и границах от древних времен до ныне настоящего [...]*, τόμος 1^{ος}, βιβλίο 1^ο, Αγ. Πετρούπολη, 1781, σσ. 39, 204.

Οι διατυπώσεις του Τσουλκόβ πρέπει να ήταν κοινός τόπος την εποχή. Παραδείγματος χάριν: «Πās πραγματευτής πρέπει να έχει πολλά μεγάλην έπιμέλειαν διά την πίστιν του, ήτις είναι ή ψυχή παντός εμπόριου». Ανών., *Διδασκαλία Έντελής [...]*, 1817, σ. 137.

Η σημασία της πίστωσης ήταν μάλιστα ακόμα μεγαλύτερη στις συνοριακές περιοχές, όπως η Καζακία, όπου ούτε τα εργατικά χέρια ούτε το διαθέσιμο κεφάλαιο επαρκούσαν. Jacob M. Price, «Transactions costs: A note on merchant credit and the organization of private trade», James D. Tracy (επιμ.), *The Political Economy of Merchant Empires*, Cambridge, 1991, σσ. 276-297, ιδ. σ. 296. А.А. Преображенский, «Русское купечество XVII века: социальный облик, самосознание», А.В. Семенова, А.В. Демкин, В.Б. Перхавко (επιμ.), *Купечество в России XV-середина XIX века. Сборник статей*, Μόσχα, 1997, σσ. 57-95, ιδ. σ. 78.

³⁴ А.В. Демкин, «Купечество в России в XVIII веке», Э.Г. Истомина, А.В. Демкин, Ю.А. Тихонов (επιμ.), *Исследования по истории России XVI-XVIII вв. Сборник статей в честь 70-летия Я.Е. Водерского*, Μόσχα, 2000, σ. 169.

Αναφέρονται και περιπτώσεις, όταν όλο το κεφάλαιο ενός εμπόρου προερχόταν από δάνειο, όπως μια περίπτωση Ρωμιών που εμπορεύονταν με την Πολωνία, το 1744. Βλ. Кость Харлампович, «До історії національних меншостей на Україні. Грецька колонія в Ніжені (XVII-XVIII ст.). Нарис V. Ніженські греки й торгівля», *Записки історико-філологічного товариства Андрія Білецького*, τεύχος 3^ο, Κίεβο, 1999, σσ. 87-159, ιδ. σ. 139. [Στο εξής: Кость Харлампович, *Нарис V. Ніженські греки й торгівля [...]*, 1999].

³⁵ Михаил Дмитриевич Чулков, *Историческое описание российской коммерции [...]*, τόμος 2^{ος}, βιβλίο 1^ο, Αγ. Πετρούπολη, 1786, σ. 198.

Ρωμιοί δανείζονταν από Ρωμιούς ή και Μουσουλμάνους στην Κωνσταντινούπολη.³⁶ δανείζονταν επίσης από Ρωμιούς της Καζακίας και της Ρωσίας ή από Αρμένιους³⁷, Ινδούς³⁸ και Γεωργιανούς.³⁹ Συχνά οι Ρωμιοί λάμβαναν δάνεια και από εμπόρους, αξιωματούχους και ευγενείς της Καζακίας και της Ρωσίας.⁴⁰ Το 1753, ο

³⁶ Όπως, παραδείγματος χάριν, ο Καπετάν Παρασκευάς από τη Σινώπη ο οποίος, στις αρχές του αιώνα, είχε δανειστεί δύο χιλιάδες ρούβλια από τον Αλέξανδρο Μαυροκορδάτο, για να ταξιδέψει στη Ρωσία. Я.С. Гросул (επιμ.), *Исторические связи народов СССР и Румынии в XV-начале XVIII в. Документы и материалы*, τόμος 3^{ος}, Μόσχα, 1970, σ. 223.

Άλλη περίπτωση είναι αυτή του Μιχαήλ Μερζάν ο οποίος είχε μεταξύ άλλων δάνεια από Οθωμανούς αξιωματούχους: «δύο, στα ακριβή αντίγραφα, στα τουρκικά. Ένα από το θησαυροφυλάκιο του Ασκέρη, το δεύτερο από τον Εφέντη του Τσαργκράντ, αξίας δύο χιλιάδων ρουβλιών». Στα ρωσικά: «две правые выписи натурецком языке. Одна казы аскерва, другая Цареграцкокого Эфендия в 2000 рублах». РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 3, 1714, ф. 36.

Ο Μπόγκдан Μουργκέσκου εκθέτει τις χρηματοοικονομικές σχέσεις μεταξύ της Μολδοβλαχίας και των πιστωτικών κέντρων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, στις αρχές του 18^{ου} αιώνα. Για να καλύψει τις απαιτούμενες πληρωμές από τους Οθωμανούς, ο Κωνσταντίνος Μπρακοβεάνου δανειζόταν σημαντικά ποσά από Μουσουλμάνους και Χριστιανούς δανειστές στην Κωνσταντινούπολη και την Αδριανούπολη. Μεταξύ των δανειστών ήταν και οι Συντεχνίες της Κωνσταντινούπολης, θεσμικοί επενδυτές της εποχής. Β. Murgescu, «Rumanian Information regarding the Ottoman Capital Market: Prince Constantin Brancoveanu's Debt Payments (1694-1703)», *Toplum ve Ekonomi*, τόμος 10^{ος}, 1997, σσ. 39-51. Ευχαριστώ τον καθηγητή κ. Bogdan Murgescu για τη βοήθεια του και για την αποστολή του συγκεκριμένου άρθρου.

Βλ. επίσης Sevket Pamuk, *A Monetary History [...]*, 2000, σ. 80-81. Halil Inalcik, «Capital Formation in the Ottoman Empire», *Journal of Economic History*, τόμος 29^{ος}, τεύχη 1^ο-2^ο (1969), σσ. 97-140, ιδ. σσ. 130-131.

Για τις απαρχές ενός τραπεζικού συστήματος για τους Ρωμιούς που παρείχε δάνεια στην Κωνσταντινούπολη, βλ. Traian Stoianovich, «Ο κατακτητής ορθόδοξος Βαλκάνιος έμπορος», Σπύρος Ι. Ασδραχάς (εισ., επιλ. κειμ.), Ντόρα Μαμαρέλη (μτφ.), *Η Οικονομική Δομή των Βαλκανικών Χωρών στα Χρόνια της Οθωμανικής Κυριαρχίας (15^{ος}-19^{ος} αιώνας)*, Αθήνα, 1979, σσ. 287-346, ιδ. σ. 324. Edhem Eldem, «Structure et acteurs du commerce international d'Istanbul au XVIIIe Siècle», Daniel Panzac (επιμ.), *Les Villes Dans l'Empire Ottoman: Activités et Sociétés*, Παρίσι, 1990, σσ. 243-272, ιδ. σ. 264. Επίσης Edhem Eldem, Daniel Goffman και Bruce Masters, *The Ottoman City between East and West: Aleppo, Izmir and Istanbul*, Cambridge, 1999, σσ. 175-177. Leslie Peirce, «The material world: ideologies and ordinary things», Virginia H. Aksan, Daniel Goffman (επιμ.), *The Early Modern Ottomans: Remapping the Empire*, Cambridge, 2007, σσ. 213-232, ιδ. σ. 217.

³⁷ Παραδείγματος χάριν, τα δάνεια του Παρασκευά Θεοδώρου από Ρωμιούς και Αρμένιους, στη Μόσχα, στις αρχές του αιώνα: «και όντας στη Μόσχα, αγόρασε στο *Γκοστίνι Ντβορ* («на гостином дворе», «Αυλή των Εμπόρων») τον Ιανουάριο, γούνες σκίουρων συνολικής αξίας άνω των τριάντα επτά χιλιάδων, με δάνειο χίλια εκατόν ενενήντα οκτώ ρούβλια [...] και αυτά τα χρήματα τα δανείστηκε από Γρακούς και Αρμένιους». РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 10, 1705, ф. 12.

³⁸ Στις αρχές του αιώνα, οι Ινδοί του Ασπραχάν και άλλοι δανειστές παρείχαν δάνεια μέχρι και σαράντα χιλιάδων ρουβλιών ετησίως σε Ρωμιούς και άλλους. Συνήθως χρέωναν πολύ υψηλά επιτόκια: από δύο έως πέντε τοις εκατό κάθε μήνα. А.В. Демкин, «Купечество в России в XVIII веке», Э.Г. Истомина, А.В. Демкин, Ю.А. Тихонов (επιμ.), *Исследования по истории России XVI-XVIII вв, Сборник статей в честь 70-летия Я.Е. Водерского*, Μόσχα, 2000, σ. 170.

³⁹ Εντοπίστηκε μόνο μία καταγεγραμμένη περίπτωση δανείου από Γεωργιανό. Πρόκειται για τον Αθωνίτη ιερομόναχο Ιωαννίκιο που το 1759 έλαβε δάνειο από τον ευγενή Γεωργιανό Οσίπ Τζεμαρίτζε «Осип Джемаридзе». АВПРИ, ф. 7, оп. 3, д. 136, 1760, ф. 1.

⁴⁰ Για δάνεια τέτοιου τύπου μεταξύ του Ρώσου Λεόντη Ιβανόβ Μπιριούκοβ και του Ρωμιού Δημήτρη Ανδρέεβ, βλ. РГАДА, ф. 159, *Посольский приказ*, оп. 2, д. 4338, 1691, фф. 1-2. Για δάνεια μεταξύ του Ρωμιού Ιωάννη Δημητρίου Πάσαλη και του Ρώσου Ματβέι Δημήτρεβ Σιτνικόβ, βλ. АВПРИ, ф. 7, оп. 3, д. 173, 1766, ф. 1.

Για άλλα δάνεια μεταξύ Ρωμιού και Ρώσου, βλ. АВПРИ, ф. 7, оп. 3, д. 136, 1760, ф. 6. АВПРИ, ф. 13, *Письма разных лиц на русском языке*, оп. 2, д. 308, 1773, ф. 5. Βλ. επίσης τις σχέσεις των Νικολάι και Μανουήλ Ρούσοβ από το Αιγαίο με τον έμπορο της Τούλας Δημήτρη Χιρόσάνοβ, στο АВПРИ, ф. 7, оп. 3, д. 159, 1764, ф. 2.

Οι Ρωμιοί δανείζονταν και δάνειζαν χρήματα επί πιστώσει στους κρατικούς αξιωματούχους της Καζακίας. Έτσι, το 1728 ο Ρωμιός Σαμουήλ Φέντοροβ δάνεισε στον Χατμάνο Δανιήλ Αποστόλ και το Συμβούλιο των Πρεσβυτέρων Κοζάκων («Козацкий Старшина») εννιάκοσια εννέα χρυσά νομίσματα (τσερβόντσι). Владимир Симоненко, «Греки в Нежине», *Черниговский Полдень*, αρ. 24 (175), 11 Ιουνίου 1998, σ. 5.

Ρωμιός της Νίζνας Δημητρώ Ιανούτσα που απειλούνταν με χρεοκοπία είχε δάνεια που ξεπερνούσαν τις είκοσι χιλιάδες καρμπόβαντσι (ρούβλια)· τα όφειλε δε σε εννέα Ρωμιούς και τέσσερις Ρώσους εμπόρους, καθώς και σε έναν Ουκρανό, έναν Γερμανό κι έναν έμπορο από τη Ρίγα.⁴¹ Άλλος Ρωμιός σημείωσε πως έλαβε «από φράγκους» τα κεφάλαια για το εμπόριό του.⁴² Άλλος πάλι από υπήκοο της Αυστρίας.⁴³ Η αμοιβαία πιστωτική σχέση με τους ξένους σύνδεσε τους Ρωμιούς εμπόρους της Ρωσίας με τον ευρύτερο κόσμο του διεθνούς πιστωτικού συστήματος και τα κέντρα του στη Βενετία, τη Βιέννη, το Άμστερνταμ και αλλού. Ωστόσο, ο δανεισμός από ξένους ήταν πιο δύσκολος και πολλοί έμποροι πρέπει να ανησυχούσαν για τους κινδύνους που ελλόχευαν στη λήψη δανείων από το εξωτερικό.⁴⁴

Η καταφυγή στην πίστωση για τη συμπλήρωση ρευστού δεν ήταν κατ' ουσία διαφορετική από την πίστωση για την αύξηση του αρχικού κεφαλαίου: αυξάνοντας την προσφορά χρημάτων, μεγενθύνονταν τα κεφάλαια που οι έμποροι μπορούσαν να επενδύσουν στο έργο τους. Οι Ρωμιοί πραγματοποιούσαν τις αγοραπωλησίες τους χρησιμοποιώντας πιστωτικές (υποσχετικές) επιστολές, που συχνά τις ονόμαζαν «Βερεσέδες» ή «Βερεσέδια». Συναλλάσσονταν με αυτές αντί για χρήμα, πρακτική που είχε ένα επιπλέον πλεονέκτημα: τους επέτρεπε να ταξιδεύουν με λιγότερο νόμισμα.⁴⁵ Όπως αναφέρει ο Γερμανός έμπορος Κλέεμαν: «Όσον αφορά άλλα εμπορεύματα, αναγκάζονται να πουλάνε επί πιστώσει, επειδή οι ντόπιοι έμποροι έχουν μεγάλη ανάγκη από χρήματα».⁴⁶

⁴¹ Кость Харлампович, *Нарис V. Ніженські греки й торгівля [...]*, 1999, σ. 141.

⁴² Πρόκειται για τον Χατζηκυριάκη. Ντόρη Παπαστράτου (επιμ.), *Ο Σιναΐτης Χατζηκυριάκης [...]*, 1981, σ. 68. Για τις πιστωτικές σχέσεις του Ρωμιού της Νίζνας Χρηστόφορο Μπόνη με εμπόρους στο Αμβούργο, βλ. АВПРИ, ф. 2, *Внутренние Коллежские Дела*, оп. 6, том II, д. 5305, 1775-1777, φφ. 217-217^ν.

⁴³ Ο «Monsier Andoine Mengeno Marchand a Moscu» δανείστηκε από τον «Joseppe Leprin». АВПРИ, ф. 89, оп. 1, д. 12, 1725, φφ. 12, 14, 14^ν.

⁴⁴ Για το Άμστερνταμ, ως διεθνές κέντρο πίστωσης μέσω του οποίου διαβιβάζονταν χρηματικά εμβάσματα από τη Ρωσία στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, σ' αυτή την περίπτωση με αποδέκτη το Ρώσο Πρέσβυ Ομπρεσκόβ, βλ. АВПРИ, ф. 89, оп. 8, д. 335, 1763, φ. 39. Βλ. Н.Н. Фирсов, *Правительство и общество [...]*, 1902, σ. 45.

Για μια έγκυρη ανάλυση των πιστωτικών επιστολών στη Ρωσία του 17^{ου} αιώνα, βλ. Андрей Владимирович Демкин, *Западноевропейское купечество в России в XVII в.*, τόμος 1^{ος}, Μόσχα, 1994, σσ. 122-123. Για τη σημασία των πιστωτικών επιστολών στο διεθνές σύστημα πληρωμών κατά το 18^ο αιώνα, βλ. J. Sperling, «The International Payments Mechanism in the 17th and 18th Centuries», *The Economic History Review*, τόμος 14^{ος}, τεύχος 3^ο, 1962, σσ. 446-468, ιδ. σσ. 446, 449, 451, 461.

⁴⁵ Για τη χρήση του όρου «Βερεσέδια», «Βερεσέδες» ή «Βερεσιγέδες», δηλαδή υποσχετικές επιστολές για αγοραπωλησίες με πίστωση, βλ. ГАЧО, ф. 101, оп. 1, д. 4241, 1769, φ. 6. ГАЧО, ф. 101, оп. 1, д. 4251, 1771, φφ. 1, 2^ν. Ντόρη Παпαστράτου (επιμ.), *Ο Σιναΐτης Χατζηκυριάκης [...]*, 1981, σ. 68.

Επίσης Edhem Eldem, «Structure et acteurs du commerce international d'Istanbul au XVIIIe Siècle», Daniel Panzac (επιμ.), *Les Villes Dans l'Empire Ottoman: Activités et Sociétés*, Παρίσι, 1990, σσ. 243-272, ιδ. σ. 264. Και Jacob M. Price, «Transactions costs: A note on merchant credit and the organization of private trade», James D. Tracy (επιμ.), *The Political Economy of Merchant Empires*, Cambridge, 1991, σσ. 276-297, ιδ. σ. 283.

⁴⁶ Ο Κλέεμαν εννοεί «από νομίσματα». Клеemann, *Клееманово путешествие из Вены в Бельград и Новую Килию також в земли Бюджетских и Нагайских Татар и во весь Крым с возвратом чрез Константинополь, Смирну и Триест в Австрию, в 1768*,

Είναι δύσκολο να διακρίνουμε μεταξύ των διαφόρων μορφών πίστωσης που χρησιμοποιούσαν οι Ρωμιοί· τα συστήματα πίστωσης βρίσκονταν εξάλλου υπό συνεχή εξέλιξη, καθ' όλη τη διάρκεια της εν λόγω περιόδου.⁴⁷ Στα ρωσικά κείμενα των αρχών του αιώνα χρησιμοποιούνται όροι που αντιστοιχούν στο «χρέος», το «καταχωρημένο χρέος», το «δάνειο» και την «υποθήκη».⁴⁸ Εδώ όμως ενδιαφέρει η χρήση της υποσχετικής επιστολής, επειδή, όπως εξηγεί ένας αναλυτής των αρχών του 19^{ου} αιώνα:

[...] εις τὴν κοινωνίαν τῶν ἀνθρώπων δὲν εὐρίσκεται κανὲν ἄλλο ἔργον τοσοῦτον οὐσιῶδες, συνθεμένον μὲ τόσον συντόμους καὶ συνδετικὰς λέξεις [...].⁴⁹

Η υποσχετική επιστολή αποτελούσε μέθοδο για τη μεταβίβαση χρημάτων «[...] χωρὶς νὰ εἶναι τις ὑποκείμενος διὰ νὰ στέλλη χρήματα μετρητά [...]». Ως εκ τούτου, οι υποσχετικές επιστολές ὄχι μόνο

1769 u 1770 godax [...] переведенное с немецкаго на францюзкии со онаго на российский язык, Государственной Военной Коллегии секретарем Иваном Оudinцовым, Αγ. Πετρούπολη, 1783, σ. 243.

⁴⁷ Για τους διαφορετικούς τύπους πίστωσης στις αρχές του 19^{ου} αιώνα, βλ. Ανών., *Διδασκαλία Ἐντελής [...]*, 1817, σ. 100.

⁴⁸ Ὅπως σημειώνει μεταφραστής εμπορικού εγχειριδίου της εποχής, η μεγαλύτερη δυσκολία: «[...] ἦν ὑπήντησεν [...] ἦτον ἡ κατὰ κυριολεξίαν, καὶ εἰ δυνατόν μονολεξίαν ἔρμηνεῖα τῶν ἑτερογλώσσων ἐμπορικῶν λέξεων, αἱ ὁποῖα πρὸ πολλῶν ἤδη χρόνων εἰσαχθεῖσαι εἰς χρῆσιν παρ ἡμῖν [...]». Ανών., *Διδασκαλία Ἐντελής [...]*, 1817, προοίμιο.

«Χρέος» αντιστοιχεί στο «долг», «καταχωρημένο χρέος» στο «кабала», «δάνειο» στο «заем» ἢ «заемное писмо» και «υποθήκη» στο «заклад». Το «кабала» στη ρωσική του εκδοχή φαίνεται πως αντιστοιχοῦσε σε υποσχετική επιστολή με την οποία ο δανειζόμενος υποχρεούνταν να ξεπληρώσει το δάνειό του με εργασία, εφόσον δεν εἶχε επαρκή ποσά (ἢ περιουσιακά στοιχεία), ὥστε να το καλύψει. Με ἄλλα λόγια, το τελικό ἐνέχυρο για το δάνειο ἦταν ἡ δουλεία του δανειζόμενου.

Στα αρχεῖα βρίσκονται ορισμένα παραδείγματα δανείων μεταξύ Ρωμιῶν ὅπου χρησιμοποιεῖται ἡ λέξη καμπάλα, ἀλλὰ μόνο κατὰ τα πρώτα χρόνια του 18^{ου} αιώνα. Μέσω του ἀνηψιῦ του Νικόλαου Λειχοῦδη (το ὄνομά του το γράφει Λυκοῦδη), ο ἱερομόναχος Σωφρόνιος της γνωστῆς Γραικο-Σλαβιάνο-Λατινικῆς Σχολῆς εἶχε δανείσει πεντακόσια ρούβλια σε μορφή καμπάλας στον Ρωμιό Γεώργη Καρακλέζ. Βλ. РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 11, 1700, фф. 14-14^в, 30.

Για ἄλλο παράδειγμα καμπάλα, βλ. τὴν περίπτωση του Κοσμά Κυρίλοβ το 1708. РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 12, 1708, ф. 3. Καὶ του Δημήτρη Μερζάν πάλι: «Ἀντίγραφο στη γραϊκὴ γραφὴ ἀπὸ καμπάλα 1175 ρουβλιῶν χρονολογημένος το ἔτος 1687. Ο οφειλέτης εἶναι Γραικός ὀνόματι Νικόλαϊ Ἰβανόβ». Στα ρωσικά: «Список с кабалы греческим письмом, которая была на грека Николая Иванова в 1175 рублях в 1687 году». РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 3, 1714, ф. 36^в.

Πρέπει ὅμως να εἶναι κανεὶς προσεκτικός, διότι ο μεταφραστής Μιχαήλ Γεϊτζάς, στις αρχές του 19^{ου} αιώνα, χρησιμοποιεῖ τον ὄρο «καμπιάλα» στα ἑλληνικά, για να περιγράψει ὅλες τις υποσχετικὲς επιστολές. Σημειώνει μάλιστα: «Ἡ καμπιάλα ἢ καμβιάλα (καταχρηστικῶς κοινότερον πόλιτζα λεγομένη) εἶναι λέξις λατινικὴ, ἐκ τοῦ cambio μεταλλάττομαι παραγομένη». Ἡ συγκεκριμένη λέξη αντιστοιχεῖ, κατὰ τον ἴδιο συγγραφέα, στους ὄρους: «Συναλλαγματικὴ, Καταλλακτικὴ, Συναλλαγματικῶν γραμμάτων». Ανών., *Διδασκαλία Ἐντελής [...]*, 1817, προοίμιο.

Ὅσον ἀφορὰ τὴ χρήση του ουδέτερου «заемное писмо», σημειώνονται οἱ δανειοληψίες του Δημήτρη Μερζάν, «Συναλλαγματικὴ του Βλάχου Παντελεῖ Ἀντώνοβ». Στα ρωσικά: «Заёмное письмо на Волошенина Пантелея Антонова [...]». РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 3, 1714, ф. 36^в.

Ἡ ορολογία «заклад» βρίσκεται σε κείμενα που ἀφοροῦν Ρωμιούς της εποχῆς, παραδείγματος χάριν στην περίπτωση του Ρωμιῦ της Νίζνας Αλεξέϊ Νικολάγιεβ στον ὁποῖο (σύμφωνα με δήλωσή του ἴδιου) ἄλλοι ἔμποροι εἶχαν υποθηκεύσει τα εμπορεύματά τους. АВПРИ, ф. 124, *Малороссийские дела*, оп. 1, д. 14, 1721, ф. 19. Το «заклад» θα μπορούσαμε να το μεταφράσουμε και ὡς «ἐνέχυρο» ἢ και «σιγουρίτα», χρησιμοποιώντας τὴν ορολογία των Ρωμιῶν της εποχῆς. АВПРИ, ф. 2, оп. 6, том II, д. 4246, 1763-1764, ф. 5.

Βλ. γενικά Richard Hellie, *The Economy and Material Culture [...]*, 1999, σ. 522.

⁴⁹ Ανών., *Διδασκαλία Ἐντελής [...]*, 1817, σ. 127.

αποτελούσαν πολύ χρήσιμη νέα πρακτική για την προώθηση του εμπορίου, άλλα αύξαναν την προσφορά χρημάτων, με ορατές συνέπειες στην οικονομική ανάπτυξη.⁵⁰ Ο έμπορος μπορούσε να πληρώσει (ή να δανειστεί) συγκεκριμένο ποσό σε μία τοποθεσία και να ξεπληρωθεί (ή να ξεπληρώσει) το ίδιο ποσό (ενίοτε σε ξένο συνάλλαγμα) αλλού, σε κάποια προσυμφωνημένη ημερομηνία, μέσω ενός τρίτου εμπόρου εντολοδόχου. Οι υποσχετικές επιστολές για την πληρωμή χρέους ή για την κάλυψη μιας εμπορικής συναλλαγής (που στην πραγματικότητα είναι το ίδιο), μπορούσαν να πουληθούν σε οποιονδήποτε τις αποδεχόταν.

Χρησιμοποιούνταν σε κάθε λογής εμπόριο. Έτσι, αν ένας έμπορος (Α) χρωστούσε σε κάποιον άλλο (Β) κάποιο ποσό, υπέγραφε μια επιστολή στην οποία ανέφερε ότι χρωστούσε στον κομιστή (Β) το συμφωνημένο ποσό. Αν όμως στον πρώτο έμπορο (Α) χρωστούσε το ίδιο ποσό ένας τρίτος έμπορος (Γ), μπορούσε, αν το αποδέχονταν αμφότεροι (Α και Β), να μεταβιβάσει ο πρώτος (Α) την υποσχετική επιστολή που είχε ήδη στα χέρια του (επιστολή του Γ στον Α που τώρα την λαμβάνει ο Β) αντί να υπογράψει μια καινούργια. Με αυτό τον τρόπο τα χρέη και οι πιστώσεις κυκλοφορούσαν στην αγορά ως υποκατάστατα του νομίσματος. Όλα λειτουργούσαν ομαλά, εφόσον ο πρώτος έμπορος που είχε γράψει την αρχική υποσχετική επιστολή (Γ) μπορούσε να ξεπληρώσει στον ορισμένο τόπο και χρόνο τον τελευταίο έμπορο που είχε λάβει την υποσχετική επιστολή (Β ή κάποιος άλλος μετά από περαιτέρω συναλλαγές, λ.χ. Δ, Ε). Αν δεν μπορούσε (να πληρώσει ο Γ τον όποιον Δ ή Ε), οι συνέπειες της χρεοκοπίας του επηρέαζαν ένα σημαντικό αριθμό αλληλοσυνδεδεμένων εμπόρων.⁵¹

Στις αρχές του 18^{ου} αιώνα οι υποσχετικές επιστολές ήταν σχετικά απλές: αμφότερα τα συναλλασσόμενα μέρη σημείωναν τι είχαν δώσει και τι είχαν λάβει και εξακρίβωναν τον χρόνο εξόφλησης και τον τόκο. Παραδείγματος χάριν, στο σεντούκι του πεθαμένου και καταχρεωμένου Ρωμιού Μιχαήλ Δημήτρεβ Μερζάν, στη Μονή του Αγίου Νικολάου στη Μόσχα, βρέθηκε μεταξύ άλλων παρόμοιων χρεωστικών ομολόγων: «Δανειστική επιστολή στο όνομα του Γραϊκού Αλέξανδρου Ιβανόβ, από τη Μακεδονία, για τριάντα τρία ρούβλια και 20 αλτίν, του έτους 1703».⁵²

⁵⁰ Ανών., *Διδασκαλία Έντελής [...]*, 1817, σ. 114.

⁵¹ Κατά τον Hellie οι υποσχετικές επιστολές υπήρξαν ένα σχετικά νέο εργαλείο στη ρωσική αγορά του 18^{ου} αιώνα. Richard Hellie, *The Economy and Material Culture [...]*, 1999, σ. 522.

Για τη χρήση της υποσχετικής επιστολής (suftaja) στην Οθωμανική Αυτοκρατορία (απ' ότι φαίνεται πολύ πριν την εισαγωγή της στη Ρωσική Αυτοκρατορία), βλ. Sevket Pamuk, *A Monetary History [...]*, 2000, σ. 84. Επίσης Eliahu Ashtor, «Banking Instruments between the Muslim East and the Christian West», *Journal of European Economic History*, τόμος 1^{ος}, τεύχος 3^ο, 1972, σσ. 553-573, ιδ. σ. 556.

Για την εξέλιξη της υποσχετικής επιστολής και την εξήγηση της λειτουργίας της, βλ. Ανών., *Διδασκαλία Έντελής [...]*, 1817, σ. 99.

⁵² Το «αλτίν» ήταν ρωσικό νόμισμα των τριών καπικιών. Ο Ρωμιός αυτός εμπορευόταν πέτρες στη Μόσχα, στις αρχές του 18^{ου} αιώνα. Βλ. РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 3, 1714, ф. 36^γ.

Όπως διαμορφώθηκε κατά τη διάρκεια του αιώνα, το έγγραφο οποιασδήποτε υποσχετικής επιστολής έπρεπε να περιέχει συγκεκριμένες πληροφορίες. Ειδικότερα να αναφέρει: (1) πως αποτελεί υποσχετική επιστολή, (2) το νόμισμα και το συνολικό χρηματικό ποσό, (3) την ονομασία του εμπόρου στον οποίο εκδόθηκε, (4) με διαταγή τίνος εκδόθηκε, (5) τον τόπο πληρωμής, (6) την ημέρα της πληρωμής, (7) τον τόπο και την ημέρα έκδοσής της, (8) την υπογραφή του εκδότη. Όποτε άλλαζε χέρια, η πράξη αυτή σημειωνόταν στο πίσω μέρος του εγγράφου της υποσχετικής επιστολής. Όλες οι υποσχετικές επιστολές: «[...] χωρίς εξαιρέσεως, δύνανται να γυρωθώσι κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον καὶ να δοθῶσιν ἀπὸ ἑνα πραγματευτὴν εἰς ἄλλον διὰ πληρωμὴν».⁵³

Το σύστημα των υποσχετικών επιστολών ήταν ιδιαίτερα χρήσιμο για όσους εμπορεύονταν σε εμποροπανηγύρεις. Καμία εμποροπανήγυρη δεν τελείωνε χωρίς να γίνουν οι απαραίτητες πληρωμές, όμως στο τέλος του χρόνου, σε ορισμένες σημαντικές εμποροπανηγύρεις, για παράδειγμα στο μεγάλο παζάρι της Ουζουνζόβας, και αφού ένα σημαντικό πλήθος υποσχετικών επιστολών είχε αλλάξει χέρια, οι έμποροι πραγματοποιούσαν έναν θεαματικό αριθμό συναλλαγών με ελάχιστο νόμισμα: «διὰ τοῦτο καὶ εἰς τοὺς καιροὺς ἡμῶν τότε μόνον στέλλουσι τινὲς νομίσματα εἰς ἄλλον τόπον, ὅταν εἶναι χρεῖα να ἐξισωθῆ ἡ ἀμοιβαία ζυγοσταθμία εἰς τὸ ἐμπόριον [...]».⁵⁴ Όπως γράφει μία βεβαίωση για δανεικά που ξεπληρώθηκαν στη Νίζνα, το 1715: «[...] ὅτι ὑμεῖς τὰ ἐλάβαμεν ἀπὸ λόγου του σῶα καὶ ἀναληπές, με καλὸν λογαριασμὸν ἕως λῆπτὸν [...]».⁵⁵ Συχνά τα χρέη μετατίθονταν και για τον επόμενο χρόνο. Έτσι, εξασφαλιζόταν η σταθερή αύξηση στην προσφορά χρήματος, χωρίς να απαιτείται αντίστοιχη αύξηση προσφοράς μετρητών. Ως εκ τούτου, τα δάνεια για κάθε εμπορική αποστολή αλλά και η πίστωση γενικότερα πολλαπλασίαζαν τη συνολική αξία και την κίνηση των χρημάτων στην αγορά. Παράλληλα με τη μεγαλύτερη ζήτηση χρήματος, τα δάνεια και η πίστωση λειτουργούσαν καταλυτικά για την αύξηση των εμπορευμάτων, άρα και για τη σταδιακή ανάπτυξη της περιοχής.⁵⁶

⁵³ Πρέπει επίσης να αναφέρει: (9) αν η υποσχετική επιστολή εκδόθηκε με γράμμα ειδήσεως ή χωρίς, (10) αν έγινε από τον ίδιο τον έμπορο ή δια αντιπροσώπου του, και, τέλος, (11) αν είναι η πρώτη, δεύτερη, τρίτη κτλ. υποσχετική επιστολή.

Το (11) χρειάζεται περαιτέρω εξήγηση. Επειδή πάντα υπήρχε ο κίνδυνος η υποσχετική επιστολή να μη φτάσει εγκαίρως στον προορισμό της, ο πρώτος έμπορος (Γ παραπάνω) έστελνε δεύτερη και πολλές φορές τρίτη υποσχετική επιστολή κατευθείαν στον τελικό προορισμό. Αν δεν έφτανε η πρώτη υποσχετική επιστολή, ο έμπορος Γ κάλυπτε τα χρέη του και δεν μπορούσε να τον κηρύξει κανείς χρεοκόπο. Έπρεπε όμως να εντοπίσει την πορεία της πρώτης υποσχετικής επιστολής και να διευθετήσει τα χρωστούμενα, ενίοτε χρησιμοποιώντας δικαστικά μέτρα. Ανών., *Διδασκαλία Έντελής [...]*, 1817, σσ. 105, 108-120.

⁵⁴ Ανών., *Διδασκαλία Έντελής [...]*, 1817, σ. 98.

⁵⁵ Евгений Чернухин, *Книга пожертв [...]*, 1997, σ. 155. Ο Καπετάν Παρασκευάς, παραδείγματος χάριν, έπρεπε να ξεπληρώσει μία υποσχετική επιστολή στην εμποροπανήγυρη του Μακάριεβ. РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 28, 1708, ф. 2.

⁵⁶ George E. Munro, «Glimpses into the Lives of the Merchants of Iaroslavl' in the Eighteenth Century», Roger Bartlett, Gabriela Lehmann-Carli (επιμ.), *Eighteenth-Century Russia: Society, Culture, Economy. Papers from the VII International Conference of the Study Group on Eighteenth-Century Russia, Wittenberg 2004*, New Brunswick και Λονδίνο, 2007, σσ. 507-520, ιδ. σσ. 515-517.

Ακολουθώντας τις παρατηρήσεις του Χαρλαμπόβιτς, φαίνεται πως οι Ρωμιοί της Καζακίας και της Ρωσίας χρησιμοποιούσαν δύο βασικές μορφές πιστωτικής επιστολής, κατά τον 18^ο αιώνα: το *όμπλικ* (που μάλλον αντιστοιχούσε στον όρο *ομολογία* που απαντάται στα έγγραφα των Ρωμιών) και το *βέκσελ*. Σ' αυτές τις δύο μορφές πιστωτικής επιστολής αναφέρονται οι Ρωμιοί της εποχής, παραδείγματος χάριν ο Παντελής, Γραμματικός της Αδελφότητας, σε έγγραφό του που χρονολογείται στις 6 Σεπτεμβρίου του 1768:

Ἐπειδὴ καὶ τῇ 20^ῃ τοῦ παρόντος μηνὸς τελειώνει ἡ συμφωνηθεῖσα μοῖ διορία, διὰ τοῦτο παρακαλῶ νὰ διορήσετε ποίου νὰ ἐγχειρίσω ταῖς δουλιαῖς ὁμολογία καὶ βεξέλια ὅπου εἰς τὸν καιρὸν μου εἰς τὸ κριτήριον ἐμβήκαν [...].⁵⁷

Η παλαιότερη μορφή πιστωτικής επιστολής ήταν το *όμπλικ* το οποίο και προτιμούσε η πλειονότητα των Ρωμιών εμπόρων, στη διάρκεια της συγκεκριμένης περιόδου.⁵⁸ Αξίζει να αναφερθούν μερικά παραδείγματα. Ο Στέργιος Ιωάννου, σε επιστολή του της 29ης Δεκεμβρίου 1707, εκφράζει τον φόβο πως δε θα μπορούσε να ξεπληρώσει την *ομολογία* του στον κυρ Χριστόδουλο λόγω της έλλειψης εμπορικής κίνησης· τον καθησυχάζει όμως: «[...] θέλο σας κάμι τὴν εὐχαρήσθησιν, κατὰ τὰν ὁμωλογίαν μου, καὶ τὼ διάφωρον [...]».⁵⁹ Ὁμπλικ του αρχιμανδρίτη Ιωαννίκιου είχε στα χέρια του ο Ρωμιός της Μακεδονίας Κύριλος Ιωάννου Κονιάρης. Ὅπως αναφέρει:

Ο αρχιμανδρίτης Ιωαννίκιος, εκ της Μονῆς Ἰβήρων του Αγίου Ὁρους, ἀρτι ἀφιχθεὶς στη Μόσχα για την αντικατάσταση του προηγουμένως ἀφιχθέντος ἀρχιμανδρίτη Ιωαννίκιου, της Μονῆς του αγίου Νικολάου των Γραικῶν, πέρυσι, τὴν 1^η Μαΐου του 1766 στην πόλη Νίζνα της Μαλορωσίας **κατὰ τὴν διάρκεια του ταξιδιού του δανείστηκε με ὁμπλικ αξίας χίλια εκατὸν πενήντα (1150) ρούβλια ἀπὸ ἕναν ἄλλο Γραικό, ἔμπορο καὶ κάτοικο της Μακεδονίας ὀνόματι Χατζῆ Λεώντιο, υἱὸ του Χριστοῦ.**

Επίσης Sevket Pamuk, *A Monetary History [...]*, 2000, σσ. 84, 169. Bruce McGowan, «Part III. The Age of the Ayans, 1699-1812», Halil Inalcik, Donald Quataert (επιμ.), *An Economic and Social History of the Ottoman Empire 1300-1914*, Cambridge, 1994, σσ. 637-758, ιδ. σσ. 705, 729.

⁵⁷ ΓΑЧО, φ. 101, οπ. 1, д. 4229, 1768, φφ. 1, 7. Για αναφορές στα *όμπλικ* και *βέκσελ* Ρωμιών, βλ. επίσης ΓΑЧО, φ. 101, οπ. 1, д. 23, 1768, φ. 1^ν.

Για ἄλλη περίπτωση χρήσης του ὀρου «ομολογία», βλ. Eudoxiu de Hurmuzaki, N. Iorga (επιμ.), *Documente privitoare la Istoria Românilor 1320-1716*, τόμος 14^{ος}, μέρος 1^ο, Βουκουρέστι, 1909, σ. 605.

⁵⁸ Η λέξη προέρχεται ἀπὸ το λατινικὸ «obligationes» και συνιστοῦσε μια μορφή εμπορικής οικονομικής υποχρέωσης. Αναφέρεται στην Εξάβιβλο του Ἀρμενόπουλου και ἐπίσης στο «Litovski Status». Βλ. το λήμμα «облига» στο *Словарь Русского Языка XVIII века*, τόμος 15^{ος}, Ἀγ. Πετρούπολη, 2005, σ. 259. Костъ Харлампович, *Нарис V. Ніженські греки ἢ торгівля [...]*, 1999, σ. 139.

⁵⁹ Το «διάφορο» είναι ο τόκος. РГАДА, φ. 52, οπ. 1, д. 11, 1705, φ. 21.

Για ἄλλο παράδειγμα πίστωσης σε *όμπλικ* του Ηγεμόνα της Μολδαβίας, αὐτὴ τη φορά ἀπὸ τις αρχές του αἰώνα, βλ. РГАДА, φ. 52, οπ. 1, д. 7, 1704, φφ. 1^ν-2. Βλ. ἐπίσης τὴν «ομολογία» του Χατζηκυριάκη, μάλλον το 1699. Ντόρη Παπαστράτου (επιμ.), *Ὁ Σιναΐτης Χατζηκυριάκης [...]*, 1981, σ. 68.

Βάσει της συμφωνίας ο αποδέκτης του *όμπλικ* έπρεπε να ξεπληρωθεί εντός έξι μηνών, κάτι που, κατά τα φαινόμενα, στη συγκεκριμένη περίπτωση δε συνέβη.⁶⁰ Ο Ρωμιός της Νίζνας Αναστάση Νικοστόρης ο οποίος εμπορευόταν στη Λεχία φυλακίστηκε με απόφαση του Κριτηρίου, το 1770: «[...] διὰ τὴν ὁμολογίαν ὅπου χρεωστὴ τοῦ Ἰωάννη Παπφίλλου [...]».⁶¹ Ο Γιούρη Πέτσα είχε δανειστεί χρήματα σε τρεις διαφορετικές περιπτώσεις από τον Τουτσάεβ και τον Μιχαήλ Εφστάφιεβ. Έτσι, με *όμπλικ* του 1773, ο Πέτσα ανέλαβε την υποχρέωση να επιστρέψει τα χρήματα στον Τουτσάεβ στην πρώτη απαίτηση του πιστωτή και παράλληλα να πληρώσει 1% τόκο τον μήνα για το συνολικό ποσό που είχε δανειστεί· βάσει δευτέρου *όμπλικ* του 1774, η αποπληρωμή θα γινόταν σε ένα μήνα στη Νίζνα· και βάσει τρίτου *όμπλικ* του 1776, ο Πέτσα υποχρεωνόταν να αποπληρώσει το δάνειο τον Οκτώβριο του 1776, στην εμποροπανήγυρη της Νίζνας, ειδικότερα κατά τη διάρκεια του πανηγυριού της Μεσιτείας της Θεοτόκου, τον Οκτώβριο.⁶²

Ρωμιοί μεσίτες λειτουργούσαν καταλυτικά για τη σύναψη των *όμπλικ* μεταξύ Ρωμιών ή και άλλων και χρέωναν «μεσιτικά».⁶³ Ενίοτε δε, ήσαν οι ίδιοι δανειστές. Έγγραφο της Αδελφότητας των Ρωμιών της Νίζνας από το 1731, δείχνει πως συγκεκριμένοι «μεσίτες» θεωρούνταν μέλη της Αδελφότητας, έπρεπε όμως να συμμορφώνονται με τις αποφάσεις της ολομέλειας, να υπογράψουν δηλαδή έγγραφο με καταγεγραμμένους τους κανόνες της εμπορικής τους συμπεριφοράς· αναγκάζονταν επίσης να πληρώνουν φόρο στην Αδελφότητα, ανάλογα με τα εισοδήματά τους:

*Είδε δὲν ἤθελαν κάμη κατὰ τὴν ἀπόφασιν τῶν πραγματευτῶν, νὰ παιδεύωνται καὶ νὰ ἀποδειώχωνται καὶ ἄλλοι χῶρια μεσίταις νὰ μὴν εἶναι ἔξω ἀπὸ τοὺς κάτωθεν ὑπογεγραμμένους [...].*⁶⁴

Μια απόφαση του 1760 για επιπρόσθετη φορολόγηση των μελών της Αδελφότητας αναφέρεται σε:

[...] κείνους οπου τοκίζουν και καμίαν πραγματείαν δεν μεταχειρίζονται και γιομπορτζίδες τον χρονον με την συνείδησίν τους (έξω απ' εκείνους οπου τυχών δίσωσι γιόλ μπόρτζη άνευ τόκου) και από όλας τας άνω γραφθείσας πραγματείας, να λαμβάνουν οι άνωθεν διορισμένοι από μίαν

⁶⁰ АВПРИ, ф. 2, оп. 6, д. 3643, 1764-1769, ф. 153.

⁶¹ ГАЧО, ф. 101, оп. 1, д. 4239, 1769, ф. 5.

⁶² Кость Харлампович, *Нарис V. Ніженські греки й торгівля [...]*, 1999, σ. 140.

⁶³ Ένας Ρωμιός μεσίτης στη Νίζνα στις αρχές του 18^{ου} αιώνα ήταν ο Λαβρέντι «Λαμπρινός» Μπαρίσνικ. РГАДА, ф. 124, *Малороссийские Дела*, оп. -, д. 12, 1711, ф. 24.

Βλ. επίσης ГАЧО, ф. 101, оп. 1, д. 4272, 1773, ф. 17. Για τους μεσίτες γενικότερα, βλ. Όλγα Κατσαρδής-Hering, *Η Ελληνική Παροικία της Τεργέστης (1751-1830)*, τόμος 2^{ος}, Αθήνα, 1986, σ. 399.

⁶⁴ ГАЧО, ф. 101, оп. 1, д. 4272, 1773, ф. 17.

πολούσαν εις το κάθε ρούβλι ανεμποδίστως και απροφασίστως. Έτσι δέον να πέρνουν και από τους μεσίτας το δέκατον από τα μεσιτηκά οπού ήθελαν πάρη.⁶⁵

Επιπλέον, οι μεσίτες ήταν οι μάρτυρες στις δανειοληψίες. Ενίοτε, όταν τα *όμπλικ* συνάπτονταν με μη Ρωμιούς, οι μεσίτες γεφύρωναν και τις διαφορές που προέκυπταν λόγω γλώσσας.⁶⁶ Και στο Υπόμνημα τους στη Νομοθετική Επιτροπή της Αικατερίνης Β' το 1767, οι Ρωμιοί έμποροι της Νίζνας αναφέρονται στα μέλη της Αδελφότητας που, γνωρίζοντας ελληνικά και ρωσικά, «βγάζουν το μεροκάματό τους με τη σύναψη εμπορικών συμφωνιών».⁶⁷

Το *βέκσελ* ήταν πιο περίπλοκο.⁶⁸ Ενώ ο όρος *βέκσελ* συναντάται ήδη από τις αρχές του αιώνα, η διαδεδομένη χρήση των *βέκσελ* ακολούθησε την έκδοση του διατάγματος του 1729 το οποίο συντάχθηκε με στόχο τη διευκόλυνση της πρόσβασης των εμπόρων της Ρωσίας στην πίστωση.⁶⁹ Η βασική διαφορά ανάμεσα στο *όμπλικ* και στο *βέκσελ* ήταν ότι το *όμπλικ* υπαγόταν στη νομική δικαιοδοσία των Ρωμιών και της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, ενώ το *βέκσελ* μόνο της Ρωσίας. Ως εκ τούτου, σημειώνονται περισσότεροι περιορισμοί στη χρήση των *βέκσελ*, συγκριτικά με τα *όμπλικ*, δηλαδή τις ομολογίες, περιορισμοί που,

⁶⁵ «Γιόλ μπόρτζη» είναι οθωμανική λέξη. Στα σημερινά τουρκικά το «Yol» σημαίνει «δρόμος» και το «Borç» σημαίνει «δάνειο», «υποχρέωση». Για το απόσπασμα, βλ. Χρήστος Π. Λασκαριδής, *Το Καταστατικό [...]*, 1997, σσ. 216-217.

Ενώ η εργασία τους υπήρξε απολύτως απαραίτητη για την προώθηση του εμπορίου, το συγκεκριμένο απόσπασμα σχηματίζει την εικόνα του πράγματος: η πλειοψηφία των υπόλοιπων Ρωμιών αντιμετώπιζε τους μεσίτες με καχυποψία, εφόσον αυτοί ήταν σε θέση να χρεώνουν τόκους.

⁶⁶ Για το ρόλο των μεσιτών («маклер» στα ρωσικά), βλ. επίσης Кость Харлампович, *Нарис V. Ніженські греки й торгівля [...]*, 1999, σσ. 117-123, 144.

⁶⁷ «[...] сводством купеческих договоров питают себя [...]» Ανών., «Материалы Екатеринбургской Законодательной Комиссии», *Сборник Императорскаго Русскаго Историческаго Общества*, τόμος 144^{ος}, μέρος 13^ο, Αγ. Πετρούπολη, 1914, σσ. 21-63, ιδ. σ. 53.

⁶⁸ Βλ. το λήμμα «вексель» στο *Словарь Русского Языка XVIII века*, τόμος 3^{ος}, Αγ. Πετρούπολη, 1987, σσ. 8-9.

Κατά τον Χαρλαμπόβιτς, το *βέκσελ* οι Ρωμιοί το ονόμαζαν και *πολίτσια*. Кость Харлампович, *Нарис V. Ніженські греки й торгівля [...]*, 1999, σ. 140.

Στο σχετικό έργο των αρχών του 19^{ου} αιώνα σημειώνεται πως η υποσχετική επιστολή («καμπιάλα». όπως αναφέρεται), είναι, «καταχρηστικώς κοινότερον πόλιτζα λεγομένη». Ως «πόλιτζα» όμως αναφέρεται και το «Υποσχετικόν εξασφάλισεως πραγματιών». Ανών., *Διδασκαλία Έντελής [...]*, 1817, προοίμιο και σ. 178.

Μέχρι στιγμής όμως έχει εντοπιστεί μόνο μία αναφορά σε *πολίτσια* στα ελληνικά έγγραφα της περιοχής που εξετάστηκαν για την παρούσα μελέτη: «Έδωσα εκατό φλουριά του χατζή Λουκή άφορμη διά τὸ σπίτι. Έγραψέ μου πόλιτζα -8- φλουριά τὸν χρόνο [...]». Η επιστολή χρονολογείται το 1709. Αυτό σημαίνει πως δεν πρόκειται για *βέκσελ* βάσει της ρωσικής νομοθεσίας του 1729, αλλά πιθανόν για κάποιο πρωτότυπο υποσχετικής επιστολής, επηρεασμένο από τα πρότυπα δυτικότερων χωρών. Δεν είμαι σε θέση λοιπόν να ταυτίσω το *βέκσελ* με την *πολίτσια*. Ντόρη Παπαστράτου (επιμ.), *Ο Σιναΐτης Χατζηκυριάκης [...]*, 1981, σ. 122.

⁶⁹ Н.В. Козлова, «Некоторые аспекты торговой деятельности в России в XVIII веке (из истории разработки правовых документов)», *Купечество в России XV - середины XIX века*, Μόσχα, 1997, σσ. 194-218, ιδ. σ. 199. Βλ., παραδείγματος χάριν, την πληρωμή πιστοποιητικών επιστολών που είχαν αναλάβει Ρώσοι απεσταλμένοι στην Κωνσταντινούπολη. Στο έγγραφο του 1700, σε αντίθεση με τέτοιου είδους έγγραφα αργότερα στη διάρκεια του αιώνα, δεν υπάρχει ο όρος *βέκσελ*, παρά το ουδέτερο «заемное писмо». РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 10, 1700, ф. 1.

Βλ. γενικά George Munro, «The Role of the Veksel' in Russian Capital Formation: A preliminary inquiry», Α.P. Bartlett, Α.G. Cross, Karen Rasmussen (επιμ.), *Russia and the World of the Eighteenth Century*, Ohio, 1988, σσ. 551-564, ιδ. σσ. 552-553, 562.

θεωρητικά τουλάχιστον, θα έπρεπε να καθιστούν το βέκσελ περισσότερο αξιόπιστο.⁷⁰ Το ρωσικό κράτος έστελνε, μέσω Ρωμιών, χρηματικά ποσά στους Πρέσβεις της Ρωσίας στην Κωνσταντινούπολη, έναντι υποσχετικών επιστολών που τις ξεπλήρωναν σε άλλους Ρωμιούς εμπόρους στην Καζακία και τη Ρωσία, πάντα υπό μορφή βέκσελ.⁷¹

Όσον αφορά υποσχετικές επιστολές μεταξύ εμπόρων, στην περίπτωση του *όμπλικ* ο υπόχρεος, μετά τη λήξη της προθεσμίας αποπληρωμής, δεν κατέβαλε τόκο πρόσθετο από αυτόν που ανέφεραν οι όροι του συμβολαίου. Στην περίπτωση του βέκσελ όμως, το ρωσικό κράτος επέβαλλε πρόστιμο της τάξεως του 8%, στις περιπτώσεις κατά τις οποίες η διαμάχη επιλυνόταν με την επέμβαση του διορισμένου σε κάθε πόλη της Ρωσικής Αυτοκρατορίας Δημόσιου Συμβολαιογράφου (Νοτάριους). Η ανάμειξη του Συμβολαιογράφου σήμαινε βέβαια πως θα διευκολυνόταν η είσπραξη των χρεών. Κατ' επέκταση, θα ανέμενε κανείς πως υπό κανονικές συνθήκες το κόστος της δανειοδότησης θα μειωνόταν. Όπως όμως θα φανεί στη συνέχεια, ο διορισμός Δημόσιου Συμβολαιογράφου ενίοτε δημιουργούσε επιπρόσθετους κινδύνους για τους Ρωμιούς εμπόρους.⁷²

Οι περισσότερες περιπτώσεις βέκσελ που εντοπίστηκαν στα αρχεία κατά τη διάρκεια της παρούσας μελέτης αφορούν υποσχετικές επιστολές μεταξύ Ρωμιών από τη μια και Καζάκων ή Ρώσων εμπόρων από την άλλη, κάτι ίσως αναμενόμενο, δεδομένου πως το βέκσελ υπόκειτο στη Ρωσική νομοθεσία. Το 1760, παραδείγματος χάριν, σημειώνεται πως στάλθηκε στις αρχές της Μόσχας:

⁷⁰ Κάτι που τονίζεται στο κείμενο των αρχών του 19^{ου} αιώνα, Ανών., *Διδασκαλία Έντελής [...]*, 1817, σσ. 107-108, 127.

⁷¹ «Μέσω της Ολλανδίας ή των Γραικών» όπως σημειώνει ο Πρέσβυς Ομπρεσκόβ. Παραδείγματος χάριν, μέσω του Ρωμιού Ιβάν Μαυρόδη, βλ. ΑΒΠΡΙ, φ. 89, οπ. 1, δ. 8, 1753-1761, φφ. 2, 24.

Ή σε μία άλλη περίπτωση στην Κωνσταντινούπολη, ο Ομπρεσκόβ αναφέρεται πως έλαβε από τον Ρωμιό Παρασκευά Πασκάλιεβ, δύο βέκσελ με συνολική αξία «δέκα χιλιάδες λέβια». Η αποπληρωμή έπρεπε να τελεστεί εντός σαράντα ημερών στον Ρωμιό της Νίζνας Δημήτρη Ιουρέεβ που θα λάμβανε τρεις χιλιάδες ρούβλια και στον Ρωμιό κάτοικο της Κωνσταντινούπολης Ιβάν Δημήτρεβ που θα λάμβανε άλλα τόσα. ΑΒΠΡΙ, φ. 89, οπ. 1, δ. 6, 1760, φ. 1. Επίσης ΑΒΠΡΙ, φ. 7, οπ. 3, δ. 54, 1760, φ. 1.

Δεν ήταν πάντα εύκολο για τις ρωσικές αρχές να λάβουν τα ποσά που χρειάζονταν έναντι υποσχετικών επιστολών. Όταν, μόλις ένα χρόνο αργότερα, οι Ρώσοι έμποροι Ιβάν Ρομάνοβ Ζουραλέβ και Φέντορ Ιβανόβ Ζουραλέβ αδυνατούσαν να προμηθεύσουν τα αναγκαία ποσά στον Ομπρεσκόβ, απευθύνθηκε ξανά στους Ρωμιούς της Νίζνας, συγκεκριμένα στον Δημήτρη Αναστάσιεβ. ΑΒΠΡΙ, φ. 7, οπ. 3, δ. 24, 1761, φφ. 1, 9-10. Βλ. επίσης ΑΒΠΡΙ, φ. 89, οπ. 8, δ. 335, 1763, φ. 39. Σε κάθε περίπτωση, τα βέκσελ αφορούσαν σημαντικά ποσά χιλιάδων ρουβλιών.

⁷² Кость Харлампович, *Нарис V. Ніженські греки й торгівля [...]*, 1999, σσ. 117-123, 144. Συν τοις άλλοις, όμως, το πρόστιμο του 8% είχε προτεραιότητα και έπρεπε να ξεπληρωθεί πριν τα άλλα δάνεια. Α.В. Демкин, «Купеческие Наказы 1767 г. в Уложенную Комиссию», Α.В. Семенова, Α.В. Демкин, Β.Б. Перхавко (επιμ.), *Купечество в России, XV - середина XIX века*, Μόσχα, 1997, σσ. 219-231, ιδ. σ. 224.

Για τον Δημόσιο Συμβολαιογράφο στη Νίζνα, βλ. Ανών., «Материалы Екатеринбургской Законодательной Комиссии», *Сборник императорского русского исторического общества*, τόμος 144^{ος}, μέρος 13^ο, Αγ. Πετρούπολη, 1914, σσ. 21-63, ιδ. σσ. 24, 51.

[...] πρωτότυπο ενός βέκσελ που αφορά δυο διαμαρτυρόμενα βέκσελ από τον Γραικό ονόματι Μεμόνη που του είχε παραδόσει μαζί με εξουσιοδότηση ένας άλλος Γραικός, ονόματι Ιωάννης Μεβροδής, υιός του Μιχαήλ, ενώ αυτός ο Ιωάννης τα είχε λάβει με οπισθογράφιση από τον έμπορο της πρώτης συντεχνίας της Μόσχας Ανδρέα Κόντικοβ, υιό του Δημητρίου [...].⁷³

Ο Δημήτρη Χιρσάνοβ από την Τούλα είχε αγοράσει προϊόντα από τον Αιγαιοπελαγίτη Νικολάι Ρούσοβ έναντι βέκσελ.⁷⁴ Ο Ρωμιός Ιωάννης Δημητρίου Πασάλης από την Κωνσταντινούπολη είχε ταξιδέψει στη Μόσχα, μέσω του λιμανιού του Τεμέρνικοβ το 1765, για τη συγκομιδή χρεών σε μορφή βέκσελ από τον Ρώσο Ματβέι Δημήτριεβ Σιτνίκοβ. Σε άλλη περίπτωση, αναφέρεται πως είχε χάσει βέκσελ αξίας διακοσίων σαράντα δύο ρουβλιών τα οποία του χρωστούσε ο Καζάκος από το Ντον Στεπάνο Ποπόβ.⁷⁵ Υπάρχουν όμως και περιπτώσεις βέκσελ μεταξύ Ρωμιών εμπόρων· ο Ρωμιός Αφανάσι Ιβάνοβιτς Αρτίνοβ, παραδείγματος χάριν, πλήρωσε με βέκσελ τον Ρωμιό Κύριλ Μαργαρίτ.⁷⁶

Το Κριτήριο της Αδελφότητας δε διέθετε νομικές διατάξεις για τα βέκσελ και έτσι οι Ρωμιοί που κατέφευγαν στη χρήση τους ήταν, ορισμένες φορές τουλάχιστον, αναγκασμένοι να απευθύνονται άμεσα στο ρωσικό δικαστικό σύστημα, για να επιλύουν τις τυχόν διαφορές τους. Το 1751, το Κριτήριο ισχυρίστηκε ότι «δεν υπήρχε νόμος που να αφορά τα βέκσελ». Το 1761, όταν κάποιος ονόματι Μεταξάς δεν ήταν σε θέση να αποπληρώσει ένα βέκσελ που χρωστούσε στον Πελοπόνοβ, το Κριτήριο αρνήθηκε να διατάξει τον Μεταξά να δουλέψει για λογαριασμό του Πελοπόνοβ, με τον ισχυρισμό ότι οι Ρωμιοί που ήταν υπόχρεοι (να καταβάλουν κάποιο χρέος) έπρεπε να δικάζονται από το δικό τους δικαστήριο, με τους δικούς τους νόμους. Το Γενικό Στρατοδικείο όμως αποφάνθηκε ότι από τη στιγμή που ο Μεταξάς είχε δανειστεί χρήματα με τη μορφή βέκσελ, όφειλε να εξοφλήσει το χρέος του σύμφωνα με τον νόμο που διήπε τα βέκσελ, ακολουθώντας τις νομικές πρακτικές των ρωσικών δικαστηρίων. Το δικαστήριο υποχρέωσε τον Μεταξά να υπηρετεί τον Πελοπόνοβ με ανταμοιβή τον σχεδόν ανύπαρκτο ετήσιο μισθό του ενός ρουβλιού. Στην ουσία, επρόκειτο για μια μορφή δουλείας λόγω χρεών. Συνεπώς τα βέκσελ τα οποία διευθετούνταν με τη βοήθεια Δημόσιου

⁷³ Στα ρωσικά: «Из канторы в московской магистрат прислано подлинное вексельное дело по поданным в той канторе протестованным от Греченина Мемони двум векселям выданным ему со уполномоченным письмом от греченина ж Ивана Михайлова сына Мевродя а ему с надписами от московского первой гильдии купца Андрея Дмитриева сына кондикова [...]». Η μετάφραση στα ελληνικά αρχίζει: «[...] στο Μαγιστράτο της Μόσχας έχει σταλεί από την Καντόρα πρωτότυπο ενός βέκσελ [...]». Η «Магистратская Контора» υπόκειντο στο Γενικό Μαγιστράτο. АВПРИ, φ. 7, оп. 3, д. 136, 1760, φ. 6.

⁷⁴ АВПРИ, φ. 7, оп. 3, д. 159, 1764, φ. 2.

⁷⁵ АВПРИ, φ. 7, оп. 3, д. 173, 1766, φφ. 1, 4-5.

⁷⁶ ГАЧО, ф. 101, оп. 1, д. 2235, 1762, φφ. 1-4. «Αναφορά διά τὸ βαλθὲν βέξηλι εἰς τὸ σεντούκιον τοῦ [...] Βελισσάρη Ἰωάννη [...]». ГАЧО, ф. 101, оп. 1, д. 4240, 1769, φ. 1.

Вλ. επίσης και τα βέκσελ τα οποία διέθετε η εταιρεία του Τουχάεβ και του Στανέβιτς. В. Савва, *Материалы [...]*, 1909, σ. 15.

Συμβολαιογράφου υπάγονταν στον ρωσικό νόμο, ενώ τα *όμπλικ*, παρουσία Ρωμιού μεσίτη, στη νομοθεσία των Ρωμιών. Το ζήτημα λοιπόν του *όμπλικ* και του *βέκσελ* μετατράπηκε σε ζήτημα δικαιωμάτων και ελευθεριών του Κριτηρίου των Ρωμιών, κατ' επέκταση στο ζήτημα των προνομίων της Αδελφότητας.⁷⁷

Αυτή η μετάλλαξη του θέματος των κατάλληλων εργαλείων για τη σύναψη δανείων σε ζήτημα περί των ελευθεριών της Αδελφότητας, εντοπίζεται προς το τέλος της περιόδου που εξετάζεται. Είναι ενδιαφέρον πως, τουλάχιστον μετά το 1760, οι ρωσικές αρχές προσπαθούσαν να επιβάλουν συγκεκριμένους μεσίτες στους Ρωμιούς εμπόρους. Οι Ρωμιοί της Αδελφότητας αγωνίζονταν να αποτρέψουν τέτοιο ενδεχόμενο, με τους Διαμαντή Κοργώλη, Δημήτριο Αναστασίου, Πέτρο Διαμαντού και Φώτη Κωνσταντίνου να υπογράφουν σχετικό έγγραφο διαμαρτυρίας. Παρά τις ενστάσεις, και κατόπιν της σύστασης του *Κολεγίου Εμπορίου*, η *Σύγκλητος* της Αυτοκρατορίας αποφάσισε πως θα όριζε πλέον η ίδια επίσημους μεσίτες για τους Ρωμιούς και τους άλλους εμπόρους των πόλεων της Καζακίας, ιδιαιτέρως δε της Νίζνας.⁷⁸

Στις 27 Ιανουαρίου 1766, η *Σύγκλητος* εξέδωσε διάταγμα, επιβεβαιώνοντας τις απόψεις του *Κολεγίου Εμπορίου*. Το ίδιο έτος, ο πρώτος Δημόσιος Συμβολαιογράφος της Νίζνας ανέφερε πως οι Ρωμιοί είχαν αρνηθεί να εξοφλήσουν *βέκσελ* που χρωστούσαν σε Ρώσους, προκειμένου να μην καταβάλουν τον τόκο που επέβαλλε ο σχετικός νόμος. Επιπλέον, οι Ρώσοι έμποροι που δεν γνώριζαν ελληνικά βρισκόνταν σε εξαιρετικά μειονεκτική θέση στις περιπτώσεις σύναψης *όμπλικ* γραμμένων στα ελληνικά, κυρίως όταν παρουσιάζονταν ενώπιον του Κριτηρίου της Αδελφότητας. Ο Συμβολαιογράφος πρότεινε λοιπόν την εξομοίωση των *όμπλικ* και των *βέκσελ*. Πρότεινε, με άλλα λόγια, να επιβάλει το κράτος το πρόστιμο του 8% και στα καθυστερούμενα *όμπλικ*, όπως ίσχυε για τα *βέκσελ*, και να εξετάζονται όλες ανεξαρτήτως οι περιπτώσεις από έναν Δημόσιο Συμβολαιογράφο. Σύμφωνα με τον Κοζίν, αν τα *όμπλικ* δεν γινόταν αντικείμενο διαμάχης μεταξύ δανειστή και δανειζόμενου, τότε το κρατικό θησαυροφυλάκιο δεν θα επέβαλε το πρόσθετο ποσό.⁷⁹

Στο Υπόμνημα του 1767 προς τη Νομοθετική Επιτροπή της Αικατερίνης Β', το Μαγιστράτο της Νίζνα υποστήριξε ότι οι Ρωμιοί δημιουργούσαν προβλήματα, επειδή δεν δέχονταν τα *βέκσελ*. Συναλλάσσονταν με

⁷⁷ Για το Γενικό Στρατοδικείο «Генеральный Войсковой Суд», βλ. κατωτέρω. Кость Харлампович, *Нарис V. Ніженські греки й торгівля [...]*, 1999, σσ. 142-143. Βλ. επίσης Н.В. Козлова, «Некоторые аспекты торговой деятельности в России в веке (из истории разработки правовых документов)», *Купечество в России XV-середина XIX века. Сборник статей*, Μόσχα, 1997, σσ. 194-218, ιδ. σσ. 199-200, 207.

⁷⁸ «Κολέγιο Εμπορίου» είναι μετάφραση του «Коммерц Коллегия», μέρος της κρατικής γραφειοκρατίας. ГАЧО, ф. 101, оп. 1, д. 10, 1760, фф. 1, 3. Михаил Дмитриевич Чулков, *Историческое описание российской коммерции [...]*, τόμος 2^{ος}, βιβλίο 1^ο, Αγ. Πετρούπολη, 1786, σ. 466. Кость Харлампович, *Нарис V. Ніженські греки й торгівля [...]*, 1999, σσ. 117-123, 144.

⁷⁹ Ανών., «Материалы Екатерининской Законодательной Комиссии», *Сборник императорского русского исторического общества*, τόμος 144^{ος}, μέρος 13^ο, Αγ. Πετρούπολη, 1914, σσ. 21-63, ιδ. σ. 51. Кость Харлампович, *Нарис V. Ніженські греки й торгівля [...]*, 1999, σ. 139.

Ρώσους εμπόρους με πίστωση, αλλά επιβεβαίωναν τα χρέη τους μόνο με τα *όμπλικ* τα οποία συχνά ήταν άχρηστα για τους Ρώσους, αφού το *όμπλικ* αναγνωριζόταν από το Κριτήριο της Αδελφότητας των Ρωμιών, όχι όμως από τις ρωσικές κρατικές και δικαστικές αρχές. Επιπλέον, όταν τύχαινε κάποιος Ρωμιός να φύγει από τη Ρωσία χωρίς να εξοφλήσει τα χρέη του, οι Ρώσοι έμποροι δεν ήξεραν σε ποιον να προσφύγουν, προκειμένου να πάρουν πίσω τα χρήματά τους.

Οι Γραικοί κάτοικοι της Νίζνας [...] κάνουν εμπορικές συναλλαγές με πιστώσεις με τους Ρώσους εμπόρους. Δεν δίνουν όμως καμιά εγγύηση η οποία να είναι σύμφωνη με τους τοπικούς κανόνες για τα προϊόντα που αγοράζουν, αλλά **κατά τη συνήθειά τους υποχρεώνονται με *όμπλικ* τα οποία για τους ντόπιους εμπόρους δεν έχουν καμία αξία, γιατί δεν γίνονται πουθενά δεκτά.** Λόγω αυτού του γεγονότος, εκείνοι, χωρίς να πληρώσουν τα χρήματα, θα επιστρέψουν στη χώρα τους από εδώ. **Εκεί τα *όμπλικ* αυτά έχουν την προτεραιότητα σε σχέση με τα τοπικά μας *βέκσελ*,** αλλά εδώ, καθώς και στη Μικρά Ρωσία, τα *όμπλικ* δεν γίνονται δεκτά στις περιπτώσεις διαμαρτυρίας στους Δημόσιους Συμβολαιογράφους και δεν έχουν νομική ισχύ στα προφορικά δικαστήρια που έχουν ιδρυθεί στη Μικρά Ρωσία.⁸⁰

Έτσι, το Μαγιστράτο της Νίζνας ζήτησε και αυτό την έκδοση διατάγματος που να επιβάλει στους Ρωμιούς τη χρήση του *βέκσελ* ή έστω να εξομοιώνει τη χρήση των *όμπλικ* με τα *βέκσελ*. Με αυτή τη ρύθμιση και βάσει των συστάσεων του Δημόσιου Συμβολαιογράφου, οι υποθέσεις που αφορούσαν χρέη, περιλαμβανομένων των *όμπλικ*, θα δικάζονταν στο εξής με τον ίδιο τρόπο όπως και με τα *βέκσελ*. Το Μαγιστράτο σχεδίαζε:

[...] να οριστεί για τους Γραικούς που εμπορεύονται στη Νίζνα και για τους ντόπιους αστούς, κατά τις συναλλαγές τους με τους Ρώσους εμπόρους, να τους δίνουν *βέκσελ* σύμφωνα με τους τοπικούς κανόνες για τα προϊόντα και τις πιστώσεις που παίρνουν. [Στην περίπτωση που δεν θεσμοθετηθεί μια τέτοια απόφαση] **τα *όμπλικ* να θεωρηθούν ισότιμα με τα *βέκσελ*.** Με τη λήξη της προθεσμίας τους πρέπει να γίνονται αποδεκτά στις περιπτώσεις διαμαρτυρίας στους Δημόσιους Συμβολαιογράφους και κατόπιν αυτού τα δικαστήρια πρέπει να τα χειρίζονται με τον ίδιο τρόπο που χειρίζονται τα

⁸⁰ «Προφορικό Δικαστήριο» αντιστοιχεί στο «словесный суд» όπου η δικαστική διαδικασία γινόταν με βάση των προφορικών δηλώσεων. Ανών., «Материалы Екатеринбургской Законодательной Комиссии», *Сборник императорского русского исторического общества*, τόμος 144^{ος}, μέρος 13^ο, Αγ. Πετρούπολη, 1914, σσ. 21-63, ιδ. σσ. 34-36.

Η μη αποδοχή των υποσχετικών επιστολών ήταν ένα ιδιαίτερο εμπόδιο για τους Ρώσους εμπόρους που ταξίδευαν στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Βλ. Traïan Stoïanovich, «Ο κατακτητής ορθόδοξος Βαλκάνιος έμπορος», Σπύρος Ι. Ασδραχάς (εισ., επιλ. κειμ.), Ντόρα Μαμαρέλη (μτφ.), *Η Οικονομική Δομή [...]*, 1979, σσ. 287-346, ιδ. σ. 302.

βέκσελ. Στο προφορικό δικαστήριο που βρίσκεται εκεί [το Κριτήριο της Αδελφότητας] να μην απαιτούν κανέναν μεσίτη από την πλευρά τους.⁸¹

Στα πλαίσια τέτοιων μηχανορραφιών, η *Κυβερνητική Καγκελαρία* του Κιέβου διέταξε τον Δημόσιο Συμβολαιογράφο της Νίζνας να εισπράξει από τους Ρωμιούς τα χρήματα που όφειλαν σε μορφή *όμπλικ*, με την επιβάρυνση του 8% ετησίως.⁸²

Για τους Ρωμιούς τέτοια μέτρα ισοδυναμούσαν με την απώλεια ενός σημαντικού πλεονεκτήματος στις εμπορικές συναλλαγές τους με τους Ρώσους και τους άλλους ντόπιους εμπόρους. Συν τοις άλλοις, η παροχή πρόσθετων πληροφοριών που αφορούσαν τις εμπορικές τους πρακτικές σε διορισμένους από τις αρχές μεσίτες ή σε Δημόσιο Συμβολαιογράφο δυνητικά αποτελούσε απειλή για την έως τότε δυνατότητα των Ρωμιών εμπόρων να αποκρύπτουν το πραγματικό μέγεθος τηςπραμάτειας τους, περιορίζοντας κατ' αυτόν τον τρόπο τη φορολογική τους επιβάρυνση. Εξ ου και πολέμησαν αυτού του είδους τις προτάσεις με σφοδρότητα· στην αναφορά τους στη Νομοθετική Επιτροπή της Αικατερίνης Β' οι Ρωμιοί σημείωσαν τις αρνητικές συνέπειες αυτού του οκτώ τοις εκατό (με το οποίο το κράτος φορολογούσε τα βέκσελ) για το εμπόριο.⁸³ Σε επίσημο έγγραφο της Αδελφότητας προς τον Κυβερνήτη της Μικράς Ρωσίας Πετρ Αλεξάνδροβιτς Ρουμιάντσεβ, με ημερομηνία 27 Μαΐου 1768, οι Ρωμιοί της Νίζνας διαμαρτύρονται για τον περιορισμό των ελευθεριών τους, αλλά και για τις επιπρόσθετες υποχρεώσεις που τους ζητούσε το *Κολέγιο της Μικράς Ρωσίας* να αναλάβουν.⁸⁴

Στην πράξη είναι πρόδηλο πως υπήρχαν αρκετές παραλλαγές τόσο των *όμπλικ* όσο και των βέκσελ. Μία ενδιαφέρουσα περίπτωση αφορά *ομολογίες* συνολικής αξίας μεγαλύτερης των εννέα χιλιάδων ρουβλιών που όφειλε ο Ζαφείρης Σημεών Καλφάς στον Φώτη Κωνσταντίνου. Αναφέρεται χαρακτηριστικά πως πρέπει «νά γένη φανέρωσις εις τὸ Μαγιστράτο τῆς Νίζνας», κάτι μη αναμενόμενο, αν το *όμπλικ* θεωρηθεί αντίστοιχο

⁸¹ Στα ρωσικά: «в находящемся тамо словесном суде, не требуя никаких с их стороны депутатов». Η λέξη «депутат» θα μπορούσε να μεταφραστεί με πολλούς τρόπους αλλά οι αστοί της Νίζνας μάλλον την χρησιμοποιούν εννοώντας «μεσίτες» ή αλλιώς «μάρτυρες». Ανών., «Материалы Екатерининской Законодательной Комиссии», *Сборник императорского русского исторического общества*, τόμος 144^{ος}, μέρος 13^ο, Αγ. Πετρούπολη, 1914, σσ. 21-63, ιδ. σσ. 34-36.

⁸² Πρόκειται για διάταξη του 1768. Кость Харлампович, *Нарис V. Ніженські греки й торгівля [...]*, 1999, σσ. 139, 144.

⁸³ Ανών., «Материалы Екатерининской Законодательной Комиссии», *Сборник императорского русского исторического общества*, τόμος 144^{ος}, μέρος 13^ο, Αγ. Πετρούπολη, 1914, σσ. 21-63, ιδ. σ. 54. Βλ. επίσης Zenon E. Kohut, *Russian Centralism and Ukrainian Autonomy, Imperial Absorption of the Hetmanate 1760s-1830s*, Harvard, 1988, σ. 314.

⁸⁴ ГАЧО, ф. 101, оп. 1, д. 23, 1768, φφ. 1-1^ν.

της ομολογίας.⁸⁵ Συν τοις άλλοις, ο τόκος εξαρτώνταν από τους όρους της συμφωνίας ανάμεσα στον οφειλέτη και τον δανειστή.⁸⁶

Η ανάγκη βέβαια για δανεικό χρήμα, σήμαινε ότι πολλοί Ρωμιοί χρησιμοποιούσαν το σύστημα του *βέκσελ*, παρά τα μειονεκτήματα που συνεπαγόταν η δυσκολία προσφυγής στο Κριτήριο της Αδελφότητας της Νίζνα καθώς και η παρέμβαση ενός Ρώσου αξιωματούχου στη διευθέτηση των σχετικών υποχρεώσεων. Ούτως ή άλλως, παρ' ότι οι Ρωμιοί εμφανίζονται σε πλεονεκτικότερη θέση έναντι των Κοζάκων και των Ρώσων εμπόρων, επειδή οι υποθέσεις τους δικάζονταν στο δικό τους Κριτήριο, ήταν, θεωρητικά τουλάχιστον, προς το συμφέρον της Αδελφότητας να δικάζει αμερόληπτα, γιατί μόνο σε αυτή την περίπτωση το επίπεδο του επιτοκίου για όσα μέλη της δανειζόνταν χρήματα από Ρώσους και άλλους ξένους εμπόρους θα παρέμενε σε λογικά πλαίσια και στο μέλλον.⁸⁷

Τα χρέη ήταν μέρος της καθημερινότητας των εμπόρων, σχεδόν τρόπος ζωής για αυτούς· ήταν ταυτόχρονα από τα μεγαλύτερά τους ρίσκα. Ο Ρωμιός έμπορος επιβίωνε σε μια συνεχή κατάσταση αβεβαιότητας: από τη μια οι υποσχετικές επιστολές που χρωστούσε σε άλλους εμπόρους, από την άλλη οι υποσχετικές επιστολές που χρωστούσαν στον ίδιο. Οι έμποροι δανείζονταν μεγάλα ποσά και είχαν πολλούς πιστωτές. Κατ' επέκταση, η όποια εμπορική αποτυχία ή καταστροφή ενός εμπόρου αυτομάτως είχε επιπτώσεις στον ευρύ κύκλο των συνδεδεμένων με εκείνον προσώπων. Δανειστής και δανειζόμενος βρίσκονταν σε αμοιβαία εξάρτηση, μοιράζονταν δηλαδή το ίδιο ρίσκο, κάτι που φαίνεται από τα αλισβερίσια του Παρασκευά Καπιτάνοβ με τον Γιούρη Νικολάγιεβ από την Πάτμο, στις αρχές του αιώνα.⁸⁸ Ο Μητροπολίτης Χαλκηδόνας σε έγγραφο του 1705 αναφέρεται στα παθήματα των δανειστών ενός εμπόρου που είχε χρεοκοπήσει στη Ρωσία· αυτοί: «[...] ώς ὄντες ἐγγυηταὶ [...]» υπέφεραν «[...] σπυρόμενοι καθεκάστην εἰς κρητήρια καὶ φυλακαῖς [...]».⁸⁹ Οι εγγυητές μείωναν το ρίσκο των δανειστών, ενώ επέτρεπαν στους δανειζόμενους να λαμβάνουν

⁸⁵ Κανονικά, τα *ὄμπλικ* θα έπρεπε να «φανερωθούν» (ορολογία της εποχής) όχι στο Μαγιστράτο αλλά στο Κριτήριο των Ρωμιών. Μήπως σ' αυτή την περίπτωση οι ομολογίες αναφέρονται σε *βέκσελ* και όχι σε *ὄμπλικ*; ΓΑΥΟ, φ. 101, οπ. 1, δ. 4267, 1773, φ. 1.

⁸⁶ Οποιαδήποτε γενίκευση, όσον αφορά το ετήσιο επιτόκιο του επιβαλλόμενου τόκου, θα ήταν άστοχη, επειδή τα επιτόκια διέφεραν αρκετά κατά περίπτωση. Ωστόσο, αξίζει να σημειωθεί ότι η εκκλησία των Ρωμιών της Νίζνας δάνειζε χρήματα με επιτόκιο 10%, κάποτε και με 20% ετησίως. Το 1773, σε μια αντιδικία ανάμεσα στον Χριστόφορο Μπόνη και τον Ιωάννη Κρομμύδα, το ετήσιο επιτόκιο υπολογίζεται στο 12%. Кость Харлампович, *Нарис V. Ніженські греки й торгівля [...]*, 1999, σσ. 141-144.

⁸⁷ Αν τυχόν το δικαστήριο των Ρωμιών αποκτούσε την κακή φήμη πως δε δίκαιε αμερόληπτα, πρακτικά αυτό θα οδηγούσε τους Ρώσους δανειστές να ζητούν μεγαλύτερο τόκο (λόγω των αυξημένων πιθανοτήτων να χάσουν τις επενδύσεις τους). Ενώ σε γενικές γραμμές το επιχείρημα ευσταθεί, σε πολλές περιπτώσεις δεν αντικατοπτρίζει την καθημερινή πραγματικότητα της λειτουργίας του Κριτηρίου, θέμα που θα εξεταστεί με μεγαλύτερη λεπτομέρεια στο Π.6.

⁸⁸ РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 13, 1707, фф. 6-7.

⁸⁹ РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 7, 1705, ф. 12.

Για περισσότερα όσον αφορά τη συγκεκριμένη υπόθεση, βλ. Π.8.

δάνεια πολύ μεγαλύτερα από εκείνα που θα επέτρεπε η προσωπική τους περιουσία. Αναπόφευκτα όμως, καθιστούσαν τον κάθε έμπορο-χρεώστη δέσμιο ενός ενιαίου δικτύου εμπορικών αλλά και κοινωνικών σχέσεων (βλ. III.8-9).⁹⁰

Το ρίσκο των εμπόρων διακρίνεται σε πολλά γραπτά της εποχής. Ένα στιγμιότυπο το οποίο παρουσιάζει τους κινδύνους που αντιμετώπιζαν όλοι όσοι (αναπόφευκτα) δέχονταν πληρωμές σε μορφή πίστωσης και όχι σε νόμισμα αναφέρεται στο οδοιπορικό του ιερομόναχου Αρσένιου Σουχάνοβ, στα μέσα του 17^{ου} αιώνα. Αφορά έναν Κωνσταντίνο που μιλούσε Σερβικά και βρισκόταν στο Ιάσιο. Ο άνθρωπος αυτός είχε στα χέρια του ρωσική επιστολή βάσει της οποίας ο Ιωάννης Βασιλιεβιτς Σουίτσι από τη Μόσχα του χρωστούσε χίλια τάλληρα: «Υποχρεώνομαι να του τα επιστρέψω στο κράτος το Μοσχοβίτικο», έγραφε. Η επιστολή αυτή είχε σφραγίδα από κόκκινο κερί· δε διέθετε όμως οποιαδήποτε άλλη επίσημη ένδειξη.⁹¹ Όταν ρωτήθηκε αν πράγματι υπήρχε τέτοιος Ιωάννης Βασιλιεβιτς Σουίτσι στη Μόσχα, ο Αρσένιος αποκρίθηκε πως δεν υπήρχε. Είναι λοιπόν πιθανό ο Κωνσταντίνος να έχασε το αξιοσημείωτο χρηματικό ποσό πού είχε δώσει με την πρώτη αυτή μορφή υποσχετικής επιστολής.

Στις αρχές του 18^{ου} αιώνα πάλι, ο Χατζηκυριάκης αναφέρεται σε δάνειο τριακοσίων πενήντα γροσιών, με πενήντα γρόσια «διάφορο», δηλαδή με ετήσιο τόκο λίγο περισσότερο από δεκατέσσερα τοις εκατό. Τα γρόσια αυτά έπρεπε να ξεπληρωθούν εντός του έτους. Παραπονούμενος όμως για τον δανειστή του, ο Χατζηκυριάκης αναφέρει: «δὲν ἐπέρασεν ὀλίγος καιρὸς ἐβγήκεν στὸ παρὸν φαλῆδος».⁹²

Το 1721, ένας έμπορος υφασμάτων, ο Ρωμιός Αλεξί Νικολάγιεβ, ο οποίος είχε φυλακιστεί λόγω χρεών κατέθεσε διαμαρτυρία στις ρωσικές αρχές στη Μόσχα. Κατά τα γραφόμενά του:

⁹⁰ Όλα τα νομικά έγγραφα της εποχής τελειώνουν με τη βεβαίωση μαρτύρων. «[...] κατὰ τὸ συμφωνητικὸν μας γράμμα ὅπου ἔχομεν μαρτυρημένον ὑπὸ τιμίους πραγματευτάς, λέγω τὸν κύρ Ἰωάννη Κρομμύδην καὶ κύρ Ἰωάννην Σαρρή, καὶ κύρ Νικόλαον Χρήστου καὶ ἑτέρους τιμίους πραγματευτάς». ГАЧО, ф. 101, оп. 1, д. 4241, 1769, ф. 6. Βλ. επίσης «Γιάνις Ράκα μαρτιρώ. Ἰωάννης Σπυρίδονος μάρτυς». АВПРИ, ф. 2, оп. 6, том II, д. 4246, 1763-1764, ф. 7.

Για τη σημασία των εγγυητών ως προς την κοινωνική δομή, βλ. David Ransel, «Character and Style of Patron-Client Relations in Russia», Antoni Maczak (επιμ.), *Klientelsysteme im Europe der Frühen Neuzeit*, Μόναχο, 1988, σσ. 211-231, ιδ. σ. 212. Για τους κανόνες που αφορούν τους εγγυητές στην Εξάβιβλο του Αρμενόπουλου, βλ. Olga Maridaki-Karatzas, «Legal Aspects of the Financing of Trade», Angeliki E. Laiou (επιμ.), *The Economic History of Byzantium From the Seventh through the Fifteenth Century*, τόμος 3^{ος}, Washington D.C., 2002, σσ. 1105-1120, ιδ. σ. 1107.

⁹¹ Арсений Суханов, *Просквинитарий Арсения Суханова (1649-1653)*, И.И. Ивановский (επιμ.), Православный Палестинский Сборник, τόμος 7^{ος}, τεύχος 3^ο (τετράδιο 21^ο), Αγ. Πετρούπολη, 1889, σ. 303.

Μια άλλη περίπτωση που δείχνει τις δυσκολίες που χαρακτήριζαν τις σχέσεις πιστωτών και δανειστών: οι Σπυρίδων Οστάφιεβ και Ιβάν Ιουρέεβ, Ρωμιοί της Μακεδονίας αμφότεροι, οι οποίοι είχαν εμπορευτεί στην Κίνα κατηγορήθηκαν πως είχαν κλέψει τον πισωτή τους. Τελικά όμως αθωώθηκαν από δικαστήριο της Μόσχας, βλ. РГАДА, ф. 159, оп. 2, д. 289, 1696-1698, фф. 5, 33.

⁹² Η επιστολή χρονολογείται στις 16 Δεκεμβρίου του 1708. «Φαλήδος» δηλαδή «χρεοκοπημένος». Ντόρη Παπαστράτου (επιμ.), *Ἐπιπέτης Χατζηκυριάκης [...]*, Αθήνα, 1981, σ. 111.

Από τη Μεγάλη και τη Μικρά Ρωσία πολλοί έμποροι του χρωστούσαν πολλά χρήματα. **Είναι γεγονός που αποδεικνύεται από τις υποσχετικές επιστολές που μέχρι τώρα τις κρατάει ο ίδιος. Εκεί είναι απαριθμημένα τα εμπορεύματα που του άφησαν οι δανειστές ως ενέχυρο.** Βρίσκονται στη Νίζνα, στην εκκλησία των Γραικών στην αποθήκη, όπου διατηρούνται και τα δικά του εμπορεύματα διάφορα, καθώς και ενέχυρα για πολλές χιλιάδες ρούβλια [...].⁹³

Αργότερα, το 1765, ο έμπορος της Μόσχας Πετρ Βασίλιεβ Κλομπούκοβ διαμαρτύρεται για απλήρωτο βέκεσελ που είχε λάβει από τον Γαβριήλ Φιλάτιεβ. Ο Γαβριήλ εμπορευόταν ήδη από καιρό στην Κωνσταντινούπολη, χωρίς να διαθέτει οικογένεια ή κάποιο ενέχυρο στη Ρωσία· ως εκ τούτου ο Πετρ Βασίλιεβ βρισκόταν σε κατάσταση αγωνίας, μη γνωρίζοντας πως να διεκδικήσει τα χρεωστούμενα.⁹⁴ Και ένα τελευταίο σχετικό παράδειγμα· το 1771, ο Ρωμιός Ιβάν Καρλόβ ο οποίος δεν κατόρθωνε να ξεπληρώσει τον δανειστή του, κάποιον Πολίσκου, ισχυρίστηκε ότι η αδυναμία του να ανταποκριθεί στις υποχρεώσεις του ήταν αποτέλεσμα της πανώλης, εφόσον εξ αιτίας της ματαιώθηκαν οι εμποροπανηγύρεις.⁹⁵

Στο βαθμό που το σύστημα των υποσχετικών επιστολών δούλευε άριστα, οι έμποροι δεν θα χρειαζόταν να αναλώσουν επιπρόσθετες δυνάμεις (πέρα από τα ταξίδια τους για το εμπόριο αγαθών), για να εισπράξουν τα ποσά που τους χρωστούσαν και να ξεπληρώσουν τα χρέη τους.⁹⁶ Όπως το νόμισμα έτσι και οι υποσχετικές επιστολές θα έπρεπε να μπορούν να ανταλλάσσονται εντελώς ελεύθερα στις εμποροπανηγύρεις. Όσον αφορά τους Ρωμιούς της Καζακίας και της Ρωσίας όμως, δε φαίνεται πως στην πράξη ίσχυε πάντα κάτι τέτοιο. Όπως έχει ήδη αναφερθεί, τα *όμπλικ* δεν ήταν ευρέως αποδεκτά στη Ρωσική Αυτοκρατορία, ενώ τα αντίστοιχά τους βέκεσελ δεν γίνονταν δεκτά στην Οθωμανική. Πέρα λοιπόν από τα προβλήματα που προέκυπταν από τις δυσκολίες που αντιμετώπιζαν συγκεκριμένοι έμποροι στην αποπληρωμή των υποχρεώσεών τους, προέκυπτε και το πρόβλημα των διαφορετικών δικαιοδοσιών στις οποίες αναγκάζονταν οι Ρωμιοί να προσαρμοστούν. Δεδομένης αυτής της κατάστασης, οι έμποροι έπρεπε να ταξιδεύουν, για να εισπράττουν τα ποσά που δικαιούνταν από τις υποσχετικές επιστολές.⁹⁷

⁹³ АВПРИ, ф. 124, оп. 1, д. 14, 1721, ф. 19.

⁹⁴ Πρόκειται για τον «Московской Первой Гильдии Купец Петр Василиев Сын Клобуков». АВПРИ, ф. 13, оп. 2, д. 446, 1765, ф. 1.

⁹⁵ Кость Харлампович, *Нарис V. Ніженські греки й торгівля [...]*, 1999, σ. 142.

⁹⁶ Δεν είναι δυνατή η διάκριση μεταξύ των εμπόρων που έδιναν πιστώσεις και των εμπόρων-χρεωστών. Οι υποσχετικές επιστολές που λάμβαναν και έδιναν οι έμποροι είχαν ως συνέπεια αυτοί να είναι συγχρόνως και πιστωτές και δανειστές. Βεβαίως, η αναλογία πιστώσεων και δανείων ήταν διαφορετική σε κάθε περίπτωση.

⁹⁷ Μια μορφή υποσχετικών επιστολών ήταν πληρωτέα με την εμφάνιση ενός εμπόρου σ' ένα συγκεκριμένο τόπο «αί λεγόμεναι επί τῇ ἐμφανίσει». Αύξαναν όμως το ρίσκο για δανειστή και δανειζόμενο. Ανών., *Διδασκαλία Ἐντελής [...]*, 1817, σ. 102.

Και ταξίδευαν επανειλημμένα. Μεταξύ των Ρωμιών που αναφέρεται πως ταξίδεψαν μέχρι τη Μόσχα για τη συγκομιδή χρεών, στις αρχές του αιώνα, ήταν ο Ιωάννης Μανουήλ από την Καστοριά, ο Γεώργιος Γεωργίου από το Ιάσιο και ο Δανιήλ Ιωάννου από την Ανατολή.⁹⁸ Το ίδιο και ένας Χατζή Θωμάς του Ιωάννου από τη Νίζνα.⁹⁹ Ο Κοσμάς Κυρίλοβ ταξίδεψε στην εμποροπανήγυρη του Σβενσκ.¹⁰⁰ Το 1768, ο Μακεδόνας «Ρωμέως Γεώργης Μηχαήλ Σταυβράτης» αναφέρεται πως ήρθε από τη Νίζνα στη Μόσχα για τη συγκομιδή χρεών, θέλησε όμως να συνεχίσει το ταξίδι του από τη Μόσχα στην Περσία.¹⁰¹ Ο Δημήτριος Κυριάκου μήνυσε τους Ιωάννη Θεοδώρου και Στέργιο Κυριάκου Μετζοβήτου με την κατηγορία πως, ενώ από το 1758 είχε ταξιδέψει επανειλημμένα, για λογαριασμό τους, σε πόλεις και εμποροπανηγύρεις της Μικράς Ρωσίας και της Οθωμανικής επικράτειας, προκειμένου να εισπράξει βερεσέδες τους, δεν έλαβε την πρόταση για τις υπηρεσίες του αμοιβή. Οι αντίδικοι του όμως διαφώνησαν: «ό αὐτάδελφός μου Διαμαντής τὸν ἔστηλεν εἰς τὸν Μοριά διὰ κάτι βερεσέδες καὶ τοῦ ἤφερεν ἄρκετὶ ζημιὰ», σημειώνει, μεταξύ άλλων, ο Στέργιος Κυριάκου.¹⁰²

Σε αναφορά του προς το Κριτήριο των Ρωμιών της Νίζνας τον Ιούνιο του 1769, ο Ζώγης Χριστουδούλου εκθέτει τα προβλήματα που προφανώς αντιμετώπιζαν όλοι οι Ρωμιοί της εποχής με τη συγκομιδή των βερεσέδων. Από το Μάιο του 1767 εργαζόταν ως μισθωτός του εμπόρου της Νίζνας Ιωάννη Αφεντούλη, έναντι ετήσιας αμοιβής πενήντα ρουβλιών τον πρώτο χρόνο και εξήντα τον δεύτερο. Όταν όμως ήρθε η ώρα της πληρωμής, τότε, κατά τον Ζώγη:

Τοῦ ὀμίλισα διὰ καὶ τρεῖς διὰ νὰ μὲ δῶσῃ τὸ δίκαιόν μου, καὶ δὲν ἠθέλησε προφασιζόμενος πρῶτον νὰ τοῦ συνάξω τὰ ὅσα βερεσέδια εἶναι, καὶ ἔπειτα νὰ μὲ πληρώσῃ τὴν ρόγαν μου. Καὶ πῶς εἶναι δυνατὸν ἐγὼ ὄντας πτοχὸς ἄνθρωπος νὰ πηγαίνω εἰς τὰ πανηγύρια νὰ τοῦ συνάξω τὰ βερεσέδια, μὲ ἕξωδα ἐδικά μου; Ὅπου ἡμεῖς καμμίαν τέτοιαν συμφωνίαν ἀναμεταξὺ μας δὲν ἔχομε καὶ ἂν θέλῃ ἄς μὲ στείλλῃ μὲ ἕξωδά του διὰ νὰ τοῦ τὰ συνάξω, καὶ νὰ τρέχῃ καὶ ἡ ρόγα μου ὡς καὶ πρότερον, καὶ διὰ τὰ

⁹⁸ РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 36, 1706, фф. 2-2^ν. РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 2, 1711, ф. 46.

⁹⁹ РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 3, 1716, ф. 2.

¹⁰⁰ РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 13, 1707, фф. 12-13.

¹⁰¹ АВПРИ, ф. 7, оп. 3, д. 124, 1768, фф. 1, 5.

¹⁰² Όπως λέει ο Δημήτριος: «[...] τόσον εἰς τὴν Τουρκίαν ὅπου μὲ ἔστειλαν διὰ τὴν σηνδροφικὴν τοὺς πραγματίαν, λέγο, εἰς τὸν Τούρναβων, Σιλήβων, Μορέαν, καὶ εἰς κάθε ἄλα κάστρα τῆς Τουρκίας, καὶ τοὺς ἐσήναξα τὰ σηνδροφικά τοὺς βερεσέδια καὶ εἰς ἄλλες ἱπερεσίες των ὅπου μὲ ἐπρώσταζαν, ὅσαν καὶ ἐδῶ εἰς τὴν μικρὰν ῥωσσίαν [...]». ΓΑЧО, ф. 101, оп. 1, д. 4251, 1771, фф. 1, 2-2^ν.

Για ἄλλη περίπτωση, βλ. АВПРИ, ф. 7, оп. 3, д. 122, 1768, ф. 1.

*βερεσέδια όπου υποπτοίει να μην είναι όλα αληθινά, όσα έδωσα εγώ δια χειρός μου, του δίδω υπόγραμμα [...].*¹⁰³

Βεβαίως, οι περισσότεροι εξ όσων ταξίδευαν με βασικό σκοπό την είσπραξη οφειλών παράλληλα εμπορεύονταν.

Η επίλυση του ζητήματος των απλήρωτων υποσχετικών επιστολών και κάθε άλλης μορφής χρέους ήταν ιδιαίτερα περίπλοκη και δημιουργούσε φοβερές νομικές δυσχέρειες. Στις ξεκάθαρες υποθέσεις όπου οι νομικές διαδικασίες δεν κρίνονταν απαραίτητες οποιοσδήποτε από τους δύο συμβαλλόμενους είχε τη δυνατότητα να προσφύγει απευθείας στα εκτελεστικά όργανα. Έτσι, τον Φεβρουάριο του 1715, ο Ρωμιός Ράλλης Ιούριεβ, με ενέχυρο το σπίτι του, είχε δανειστεί πεντακόσια ζολότια από τον Βασίλη Βολόσιν, υποσχόμενος ότι θα του τα επέστρεφε μέχρι την 1^η Μαΐου. Ο Ιούριεβ εξαφανίστηκε, το *όμπλικ* όμως διατήρησε την ισχύ του και – κατά τη διομολόγηση του συμβολαίου – ο Βολόσιν ζήτησε και έλαβε την επιβεβαίωση του Συνταγματάρχη της Νίζνας πως το υποθηκευμένο σπίτι πλέον του ανήκε.¹⁰⁴ Προφανώς, ο ρόλος ενός σπιτιού στη σύναψη δανείου ήταν πρωτεύων και αποτελεί επαρκή εξήγηση για τη σημασία που οι Ρωμιοί της Νίζνας έδιναν στο δικαίωμά τους να αγοράζουν και να κατέχουν σπίτια εντός της πόλης.¹⁰⁵

Στις περισσότερες περιπτώσεις, όταν ο οφειλέτης δεν ήταν σε θέση να αποπληρώσει το *όμπλικ* που χρωστούσε, η υπόθεση παραπεμπόταν στο Κριτήριο της Αδελφότητας, εάν όμως επρόκειτο για *βέκσελ*, παραπεμπόταν (βάσει της νομοθεσίας του ρωσικού κράτους) στον Δημόσιο Συμβολαιογράφο και τα αντίστοιχα μικρορωσικά και ρωσικά δικαστήρια. Για την όποια υπόθεση τα εκτελεστικά όργανα είχαν το νομικό δικαίωμα να ενεργήσουν μόνο κατόπιν δικαστικής απόφασης.

Οι υποσχετικές επιστολές δεν ήταν τα μόνα μέσα για τη συγκέντρωση του κεφαλαίου που οι Ρωμιοί της Ρωσίας χρησιμοποιούσαν στη διάρκεια του 18^{ου} αιώνα. Οι Ρωμιοί της Νίζνας ζήτησαν από τη Νομοθετική Επιτροπή της Αικατερίνης Β' το 1767 την ίδρυση μιας τράπεζας που θα τους έδινε τη δυνατότητα να βρίσκουν χρήματα γρήγορα και αποτελεσματικά. Όπως ισχυρίζονται:

¹⁰³ «ρόγα» είναι ο μισθός. ГАЧО, ф. 101, оп. 1, д. 4241, 1769, фф. 2, 6.

¹⁰⁴ Συνταγματάρχη είναι μετάφραση του «полковник». Кость Харлампович, *Нарис V. Ніженські греки й торгівля [...]*, 1999, σ. 140.

¹⁰⁵ Ανών., «Материалы Екатеринбургской Законодательной Комиссии», *Сборник императорского русскаго историческаго общества*, τόμος 144^{ος}, μέρος 13^ο, Αγ. Πετρούπολη, 1914, σσ. 21-63, ιδ. σσ. 53-54.

Η σημασία των σπιτιών ως ενέχυρο φαίνεται και στην περίπτωση του Καπετάν Παρασκευά. Του χρωστούσε χρηματικό ποσό ο Ρώσος από την Καλούγκα Ιβάν Καντιμίν και τον ανάγκασε να πουλήσει το σπίτι του, για να καλύψει τις υποχρεώσεις του. РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 28, 1708, ф. 1^ο. Βλ. επίσης την περίπτωση του Αντωνίου Μεγγένη. АВІР, ф. 89, оп. 1, д. 12, 1725, ф. 6.

Δεν ήταν όμως απαραίτητη η ιδιοκτησία οικίας για την ομαλή λειτουργία του συστήματος· σε πολλές περιπτώσεις έμποροι δέχονταν υποσχετικές επιστολές, χωρίς να διαθέτει ο οφειλέτης τέτοιο χειροπιαστό ενέχυρο.

[...] Και για να κάνουν οι έμποροι πιο γρήγορα και καλύτερα τη δουλειά τους, πρέπει να ζητήσουμε την ίδρυση στη Νίζνα της δανειστικής τράπεζας αποκλειστικά για τους Γραικούς εμπόρους, να παίρνουν δάνεια με ορισμένο τόκο και με σίγουρη υποθήκη ή άξια εγγύηση.

Ειδικότερα, θα τους επέτρεπε να καταβάλουν στους υπαλλήλους των τελωνείων τα σχετικά μικρά ποσά για δασμούς που τους επιβάλλονταν. Σαν αποτέλεσμα, δεν θα χρονοτριβούσαν παραμένοντας στη Νίζνα, προσπαθώντας να συγκεντρώσουν μικρά χρηματικά ποσά, όπως συνέβαινε μέχρι τότε.¹⁰⁶ Επίσης, γίνεται μνεία για ένα χρηματιστήριο στη Νίζνα, ήδη από το 1776. Αξίζει να σημειωθεί πως το χρηματιστήριο βρισκόταν δίπλα στα καφενεία. Με λίγη φαντασία, μπορεί κανείς να υποθέσει τις συζητήσεις που γινόταν εκεί για την εξασφάλιση των πιστώσεων και των άλλων επιχειρηματικών δοσοληψιών, γύρω από τον καφέ...¹⁰⁷

¹⁰⁶ Ανών., «Материалы Екатеринбургской Законодательной Комиссии», *Сборник императорского русского исторического общества*, τόμος 144^{ος}, μέρος 13^ο, Αγ. Πετρούπολη, 1914, σσ. 21-63, ιδ. σσ. 53-54. Zenon E. Kohut, *Russian Centralism [...]*, 1988, σ. 314.

Οι τοκογλύφοι χρέωναν απαγορευτικούς τόκους ακόμα και για μικρά ποσά. А.В. Демкин, «Купечество в России в XVIII веке», Э.Г. Истомина, А.В. Демкин, Ю.А. Тихонов (επιμ.), *Исследования по истории России XVI-XVIII вв, Сборник статей в честь 70-летия Я.Е. Водерского*, Μόσχα, 2000, σ. 170.

Για τη σημασία ενός τραπεζικού συστήματος για το εμπόριο, βλ. επίσης Νικόλαος Γ. Παπαδόπουλος, *Ερμής ο Κερδῶος, ἦτοι Ἐμπορική ἐγκυκλοπαίδεια*, Αθήνα, 1989 [Βενετία, 1815-1817], σ. 160. Βλ. και το σχετικό σχόλιο του Δημήτριου Καταρτζή: «Κ' ή έμπορ'ί άνάγεται στá οίκονομικά. Ναί, αὐτή στὸ γένος μας δέν εἶναι πολὺ τίποτες, γιατί δέν ἔχουμε μήτε μπάγκους, μήτε κομπανίαις τῆς Κίνας ἢ τῆς Ἰνδίας». Δημήτριος Καταρτζής, *Τα Ευρισκόμενα*, Κ.Θ. Δημαράς (επιμ.), Αθήνα, 1970, σ. 188.

Για τις τράπεζες στη Ρωσία που ιδρύονται με κρατική πρωτοβουλία από τα μέσα του 18^{ου} αιώνα και ύστερα, βλ. Boris Ananich, «The Russian economy and banking system», Dominic Lieven (επιμ.), *The Cambridge History of Russia, volume II, Imperial Russia, 1689-1917*, Cambridge, 2006, σσ. 394-425, ιδ. σ. 396.

Η βράβευση του Μοχάμεντ Γιουνούς και της Γράμιν Τράπεζας στο Μπανγκλαντές με το Νόμπελ Ειρήνης το 2006 αποδεικνύει πόσο σημαντική παραμένει η πίστωση μικρών δανείων για τις υποανάπτυκτες περιοχές, όπως στην Καζακία. Δεν βρήκα περισσότερες πληροφορίες για τη λειτουργία τράπεζας στα αρχαία που εξέτασα.

¹⁰⁷ Το χρηματιστήριο ονομάζεται «Биржа» στα ρωσικά. Кость Харлампович, *Нарис V. Ніженські греки й торгівля [...]*, 1999, σ. 126. Στα έγγραφα που έχουν εξεταστεί για την παρούσα μελέτη όμως, δεν βρέθηκαν μνείες για τη λειτουργία του χρηματιστηρίου.

Για τις συζητήσεις «[...] μέσα εις τὸν πέτρηνον καφέναιν [...]» της Νίζνας, βλ. ГАЧО, ф. 101, оп. 1, д. 4250, 1771, ф. 3. М. Бережков, *Город Нежин в начале XIX века, по списанию московских путешественников (заметки к истории города)*, Νίζνα, 1895, σ. 11.

Για τη νομική σημασία ορισμένων μαρτύρων οι οποίοι, ευρισκόμενοι σε καφενείο, αφουγκράστηκαν συζήτηση που αφορούσε την εισαγωγή βοδιών στη Σταμπούλ, κατά τον 18^ο αιώνα, βλ. Murat Çizkça, *A Comparative Evolution of Business Partnerships, The Islamic World and Europe, with Specific Reference to the Ottoman Archives*, Leiden, Νέα Υόρκη, Koln, 1996, σ. 79. Για την εμπορική σημασία των καφενείων της Κωνσταντινούπολης, βλ. Shirine Hamadeh, *The City's Pleasures: Istanbul in the Eighteenth Century*, University of Washington Press, Seattle και Λονδίνο, 2008, σσ. 57-58. Leslie Peirce, «The material world: ideologies and ordinary things», Virginia H. Aksan, Daniel Goffman (επιμ.), *The Early Modern Ottomans: Remapping the Empire*, Cambridge, 2007, σσ. 213-232, ιδ. σ. 229.

Και το Lloyd's of London – η σημαντικότερη αγορά για προϊόντα ναυτηλιακής ασφάλισης στη Βρετανική Αυτοκρατορία – ξεκίνησε ως το καφενείο του Edward Lloyd στο Λονδίνο του 1688.

4.3 Εταιρείες

Προκαλεί ενδιαφέρον ακόμα ένα χαρακτηριστικό του εμπορικού βίου των Ρωμιών στην Καζακία και τη Ρωσία· στην εξέλιξη του αιώνα, φαίνεται όλο και περισσότερο η προτίμησή τους να εμπορεύονται σε εταιρείες, επιλογή που τους επέτρεπε να διαμορφώσουν οικονομίες κλίμακας τόσο όσον αφορά τα αγαθά που εμπορεύονταν, όσο και ως προς τον δανεισμό.

Η αλληλογραφία του Στέργιου Ιωάννου στη Νίζνα και του κυρ Χριστόδουλου στη Μόσχα, από την πρώτη δεκαετία του αιώνα, παρέχει ενδιαφέρουσες πληροφορίες για τις πιέσεις που ωθούσαν τους Ρωμιούς να συστήνουν εταιρείες και να εμπορεύονται μέσω αυτών. Ο Στέργιος Ιωάννου και ο κυρ Χριστόδουλος δεν εμπορεύονται ως συνέταιροι μιας ενιαίας εταιρείας (δεν χρησιμοποιούν πουθενά κανέναν από τους σχετικούς όρους).¹⁰⁸ Είχαν όμως απόλυτη ανάγκη ο ένας τον άλλο· όχι μόνο για την παροχή πληροφοριών αλλά και για την αποστολή των εμπορευμάτων που μεταπωλούσε ο καθένας για λογαριασμό του άλλου, με όφελος ποσοστό επί του κέρδους. Όπως σημειώνει ο Στέργιος Ιωάννου:

[...] άλλο με γράφετε διά τῷ μερτζιζάνη, πῶς δὲν ὑξεύρεται πῶσον ἦνε, καὶ σὰν τῷ ἔχεται σὲ καλὸν τῶπον, τῆ ἔνια ἦνε, μὴν τὸ ἀφήνεται σὲ ξένα χέρια καὶ ἀφούλωτω νὰ μὴν μᾶς τήχι καμία ζημία, παρακαλῶ τὴν ἐντημώτη σας νὰ τῷ φηλάγεται ὅσαν δικόσας πρᾶγμα, ἐπιδὶ καὶ δὲν πουληῖται, ἄς στέκει σὲ σύγερων τῶπον [...] τῷ κεσάτη ἔτσοι τῷ ἤφερν ἂν ἤξευρα καὶ ἐγὼ πὸς θέλουν νὰ στείλουν τὰ πρᾶγματά μου τῶσον κερδὸν ἀπούλητα, δὲν ἔπερνα καὶ ἀπὸ τὴν ἐντημώτη σας τῷ πρᾶγμα σας [...].

Αλλά, συνεχίζει: «πρέπι ὁ ἄνθρωπος καὶ τῷ ξένο τῷ πρᾶγμα νὰ τῷ φηλάγι ὅσωνα τὸ ἐδικὸν του». Ο Στέργιος Ιωάννου είχε δανειστεί χρήματα από τον Χριστόδουλο τα οποία δυσκολευόταν να επιστρέψει. Το εμπόριο των δύο αυτών Ρωμιών ήταν λοιπόν άμεσα συνδεδεμένο και η επιτυχία ή αποτυχία του ενός ισοδυναμούσε με την επιτυχία ή αποτυχία του εταίρου. Όπως φάνηκε προηγουμένως (I.3), οι δύο τόνιζαν επανειλημμένα τις άριστες προσωπικές τους σχέσεις, με την αλληλοαποστολή φαγώσιμων και με τον Στέργιο να υπογράφει τις επιστολές του «φίλος σας εις πάντα» ή να αποκαλεί τον Χριστόδουλο «ἀδελφών». Είναι φανερό πως οι σχέσεις των δύο πραγματευτῶν των αρχῶν του αἰῶνα περιορίζονταν στην αμοιβαία εμπιστοσύνη· δεν χαρακτηρίζονταν από νομικές υποχρεώσεις δύο συνεταίρων.¹⁰⁹

Η εταιρεία όμως ήταν πολύ χρήσιμη μορφή κοινωνικής οργάνωσης. Αν ο Στέργιος Ιωάννου και ο Χριστόδουλος διέθεταν κοινή εταιρεία, θα μπορούσαν ενδεχομένως να διεξάγουν το εμπόριο τους πιο

¹⁰⁸ Σε άλλα έγγραφα για την περιγραφή εταιρείας εντοπίζονται οι όροι «товаришества», «συντροφία», «φίρμα», «εταιρεία», «συνεταιρεία». Δε φαίνεται πάντως να χρησιμοποιούνται, για να περιγράψουν με ακρίβεια διαφορετικά είδη εταιρειών.

¹⁰⁹ Η επιστολή χρονολογείται στις 29 Δεκεμβρίου 1707. РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 11, 1705, фф. 10-11, 21-22.

αποτελεσματικά, μέσω γραπτών συναλλαγών, όχι μόνο αναμεταξύ τους αλλά και με συνεταιίρους σε άλλες πόλεις. Δεν θα πουλούσαν τότε «ξένα» προϊόντα, αλλά τα κοινά δικά τους, και ως εκ τούτου οι αποφάσεις για το πότε θα αγόραζαν και πότε θα πουλούσαν θα λαμβάνονταν άμεσα. Θα κατέγραφαν τα συνολικά κέρδη και τις ζημιές σε ένα ενιαίο κατάστιχο. Τα χρέη που ο Στέργιος όφειλε στον Χριστόδουλο θα αντιστοιχούσαν έτσι σε μικρότερο αρχικό κεφάλαιο και (πιθανότατα) μικρότερο μερίδιο του συνολικού κέρδους της εταιρείας. Θα έκαναν κοινή χρήση των ζώων, των αμαξών και των υπόλοιπων εργαλείων που είχαν ανάγκη. Συν τοις άλλοις, οι εταιρείες διευκόλυναν τη συγκέντρωση χρηματικών πόρων, συνεπώς επέτρεπαν τα οφέλη μιας οικονομίας κλίμακας. Οι Ρωμιοί λοιπόν, στις περιπτώσεις που χαρακτηρίζονταν από αλληλοεμπιστοσύνη, λόγω φιλίας ή οικογενειακής σχέσης, είχαν κάθε λόγο να σχηματίζουν εταιρείες. Υπό αυτές τις συνθήκες, δεν είναι παράξενο πως όλο και περισσότερο, με την πρόοδο του αιώνα, οι Ρωμιοί της Καζακίας εμπορεύονταν σε μικρές και ευέλικτες εταιρείες.¹¹⁰

Προσαρμόζοντας τα πρότυπα της εποχής στις συγκεκριμένες τους ανάγκες, οι εταιρείες των Ρωμιών που εμπορεύονταν στην Καζακία και τη Ρωσία είχαν ορισμένα κοινά χαρακτηριστικά. Πρώτον, η ίδρυση μιας εταιρείας γινόταν από δύο ή παραπάνω συνεταιίρους με κοινά συμφέροντα και με την απόλυτη μεταξύ τους εμπιστοσύνη. Μέσω της εταιρείας οι συνεταιίροι συνδύαζαν κεφάλαιο και εργασία, προκειμένου να μειώσουν το ρίσκο και να αυξήσουν, κατά το δυνατόν, το κέρδος τους. Ο Θεόδωρος Βαϊενάς περιγράφει την ίδρυση εταιρείας του με τον Παύλο Πουλοβίτζη (ή Πουλοβηάζα):

Με τῶ παρῶν διαλαμβάνω ἐγὼ ὁ ὑποκάτοθεν γεγραμένος ἐστόντας ὡς νὰ εἶχα συντροφίαν τῆς πραγματίας μου μὲ τῶν κὺρ παῦλον Πουλοβηάζα κατὰ τοὺς 1758 Ἰουνίου 24 ἕως τοὺς 1760 Ἰανουαρίου 30 εἰς τῶν ὁποῖον κερῶν εἶτον ἡ συντροφία μας τῶ νὰ ἔχομεν τὴν ἐλευθερίαν νὰ ὑπογράφομαι εἰς κάθε χρέος ὁ ἕνας τοῦ ἄλονοῦ ὄνομα τουτέστι εἰς μὴαν φέρμαν [...].¹¹¹

Δεύτερον, η εταιρεία δημιουργούνταν για μία συγκεκριμένη χρονική περίοδο στο τέλος της οποίας οι συνεταιίροι λογάριαζαν τα κέρδη και τις ζημιές και αποφάσιζαν αν θα συνέχιζαν με παρόμοιο πλάνο. Η εταιρεία του Γιούρη Βενετισιάνοβ με τον Δημήτρη Πανταζέεβ που ιδρύθηκε το 1749 πήγε καλά. Έτσι, το 1763,

¹¹⁰ Ronald H. Coase, «The Nature of the Firm», *Economica*, τόμος 4^{ος}, 1937, σσ. 386-405.

Για την κοινή χρήση ζώων, αμαξών και δούλων τα οποία «είτον συνδροφικά» στην εταιρεία του Ιωάννη Κάρλου και του Αφεντούλη, βλ. ΓΑЧО, φ. 101, оп. 1, д. 4268, 1773, φ. 7.

¹¹¹ АВПРИ, ф. 2, оп. 6, том II, д. 4246, 1763-1764, ф. 7.

Για την ίδρυση και οργάνωση εταιρείας στην οποία συμμετείχαν τέσσερις Ρωμιοί, βλ. ΓΑЧО, ф. 101, оп. 1, д. 52, 1771, ф. 1. Για άλλη εταιρεία Ρωμιών της Νίζνας, βλ. ΓΑЧО, ф. 101, оп. 1, д. 4259, 1771, ф. 3. Βλ. επίσης Μ.М. Плохинский, *Иноземцы в старої Малороссии [...]*, 1905, σ. 91.

μόλις έληξε η πρώτη τους συμφωνία, οι δύο συνέταιροι δημιούργησαν δεύτερη, καινούργια εταιρεία· επίσης, επένδυσαν ένα μέρος από τα κέρδη τους σε εταιρείες άλλων Ρωμιών.¹¹²

Τρίτον, η εταιρεία αποτελούσε προσωπική συμφωνία των συνεταίρων. Όταν κάποιος συνέταιρος πέθαινε, η προσωπική αυτή συμφωνία έληγε και οι υπόλοιποι συνέταιροι έπρεπε να τερματίσουν τις δραστηριότητές τους στα πλαίσια της συγκεκριμένης εταιρείας.¹¹³ Εάν πάλι ένας από τους συνέταιρους αποφάσιζε έξαφνα να λύσει την εταιρεία, δικαιούνταν να το πράξει, με την προϋπόθεση πως θα κατέβαλε στους υπόλοιπους συνεταίρους τη δέουσα για την πρόωγη λύση αποζημίωση. Καλό τέτοιο παράδειγμα αποτελεί η προαναφερθείσα εταιρεία του Θεοδώρου Βαϊενά με τον Παύλο Πουλοβίτζη. Όπως περιγράφει ο πρώτος:

[...] είς τέλος δε μὴν ἐμπορόντας νὰ συμφωνίσωμεν, ἐπειδὴ καὶ ἐγὼ εἶταν ἡ κλήσις μου τὼ νὰ πραγματέβω μὲ τὰ βώδια οὕτως ἐχαλασάμεν τὴν πρότην μας συμφωνίαν μὲ τὸν ριθέν κὺρ Πουλοβίτζαν [...].

Μόλις χάλασε η «συντροφιά», ο Βαϊενάς έπρεπε να υπολογίσει τα χρεωστούμενα κατά τη διάρκεια του διαστήματος που εμπορευόταν μαζί και να πληρώσει αποζημίωση:

[...] ἀναμένο ἐγὼ νὰ τοῦ χρεοστῶ καθαρὼν καὶ ἀφιλονίκιτον χρέος 14478 φλορίνια [...] τὰ ὁποῖα τῶρα μὴν ἔχοντας τὸν τρώπον νὰ του τὰ πλερόσω ὑπόσχωμαι χωρὶς καμίαν ἐναντιότητα νὰ του τὰ εὐχαριστίσω [...].¹¹⁴

Τέταρτον και λόγω των προηγούμενων, η εταιρεία δεν απέκτησε, την περίοδο που εξετάζεται εδώ, νομική οντότητα πέρα από την προσωπική συμφωνία των συνεταίρων. Ως συνέπεια της μηδαμίνης της ανάπτυξης σε ανεξάρτητη νομική οντότητα, η εταιρεία δεν εξελίχθηκε σε εταιρεία περιορισμένης ευθύνης· δεν προστάτευε, με άλλα λόγια, τους συνέταιρους· στις περιπτώσεις που τα κεσάτια γινόταν αφόρητα, η εταιρεία χρεοκοπούσε και οι εταίροι έχαναν την προσωπική περιουσία τους.¹¹⁵

¹¹² Кость Харлампович, *Нарис V. Ніженські греки й торгівля [...]*, 1999, σ. 136.

¹¹³ Καλό παράδειγμα αποτελεί η εταιρεία των Ιωάννη Στεφάνου Λιάρου και Δημητρίου Αναστασίου Μισίωκα η οποία αναφέρθηκε στην εισαγωγή του κεφαλαίου. ΓΑΧΟ, φ. 101, οπ. 1, δ. 4232, 1769, φφ. 4-5, 25.

¹¹⁴ АВПРИ, φ. 2, οπ. 6, том II, д. 4246, 1763-1764, φ. 7.

¹¹⁵ Βλ. Κωνσταντίνος Αρμενόπουλος, *Πρόχειρον Νόμων ἢ Ἐξάβιβλος*, Κωνσταντίνος Γ. Πιτσάκης (επιμ.), βιβλίο 3^ο, τίτλος Γ'-ΙΑ', Αθήνα, 1971, σσ. 214-217. Επίσης Olga Maridaki-Karatzas, «Legal Aspects of the Financing of Trade», Angeliki E. Laiou (επιμ.), *The Economic History of Byzantium From the Seventh through the Fifteenth Century*, τόμος 3^ο, Washington D.C., 2002, σσ. 1105-1120, ιδ. σσ. 1106, 1112-1114.

Για τις μορφές των εταιρειών στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, βλ. Sevket Pamuk, *A Monetary History [...]*, 2000, σ. 83. Επίσης Halil Inalcik, «Capital Formation in the Ottoman Empire», *Journal of Economic History*, τόμος 29^ο, τεύχη 1^ο-2^ο, 1969, σσ. 97-140, ιδ. σσ. 100-101. Για τις εταιρείες Ρωμιών στην Τριέστη, βλ. Όλγα Κατσιαρδή-Hering, *Η Ελληνική Παροικία της Τεργέστης [...]*, τόμος 2^ο, Αθήνα, 1986, σσ. 413-416, 421.

Οι εταιρείες όμως δεν ήταν ομοιόμορφες. Ενώ μπορούν να κατηγοριοποιηθούν, βάσει ορισμένων κλασικών τύπων, στην πράξη η μορφή της κάθε εταιρείας διέφερε, ανάλογα με την εκάστοτε συμφωνία. Σε ορισμένες περιπτώσεις, όπως αυτή του Καπετάν Παρασκευά από τη Σινώπη στις αρχές του αιώνα, τα σερμαγιά προέρχονταν αποκλειστικά από κάποιον επενδυτή (ενίοτε έμπορο ή κρατικό αξιωματούχο), ενώ ο έμπορος-αντιπρόσωπός του παρείχε μόνο την πείρα, δηλαδή την ειδικεισή του στη συγκεκριμένη εμπορική δραστηριότητα και την προσωπική του εργασία. Σε τέτοιου τύπου εταιρείες το ρίσκο της επένδυσης καλυπτόταν εξ ολοκλήρου από τον επενδυτή.¹¹⁶ Ο έμπορος-αντιπρόσωπος ο οποίος διαχειριζόταν την εταιρεία επένδυε σ' αυτήν μόνο το χρόνο και τον κόπο του· τα δε κέρδη διανεμόνταν μεταξύ επενδυτή και εμπόρου-αντιπροσώπου, βάσει της αρχικής μεταξύ τους συμφωνίας. Ουσιαστικά, αυτή η μορφή εταιρείας επέτρεπε στους Ρωμιούς πολύ μεγαλύτερη ευελιξία στη λήψη και τη συλλογή πιστώσεων, απ' ότι αν εμπορεύονταν ως ιδιώτες.¹¹⁷

¹¹⁶ Ο Καπετάν Παρασκευάς είχε κεφάλαιο δύο χιλιάδες ρούβλια από τον Αλέξανδρο Μαυροκορδάτο. Я.С. Гросул (επιμ.), *Исторические связи народов СССР и Румынии [...]*, 1970, σ. 223.

¹¹⁷ Στα πλαίσια μιας τέτοιας εταιρείας, ο έμπορος ή ο αξιωματούχος που παρείχε το κεφάλαιο παρείχε επίσης αναγνώριση και προστασία στον έμπορο-αντιπρόσωπο, επιτρέποντάς του να επεκτείνει το πεδίο των επιχειρήσεών του. Αν ο έμπορος-αντιπρόσωπος έκανε κατάχρηση της θέσης του, τότε κινδύνευε να χάσει τόσο τη δουλειά του όσο και την απαραίτητη για το μελλοντικό του εμπόριο δυνατότητα πίστωσης, ήτοι την υπόληψή του.

Πολλοί Οσποδάροι της Μολδαβίας και της Βλαχίας φαίνεται πως είχαν τέτοιου είδους σχέση με Ρωμιούς και άλλους εμπόρους τους οποίους έστελναν στη Ρωσία για εμπόριο. Βλ., παραδείγματος χάριν, τις περιπτώσεις των Ρωμιών Παρφένη Ιβανόβ, Παναγιώτ Ροντίσκι (Παναγιώτης Ρόδιος) και Μανουήλ Χριστοφόροβ, όλες τους στις αρχές του αιώνα. Я.С. Гросул (επιμ.), *Исторические связи народов СССР и Румынии [...]*, 1970, σσ. 149, 153, 202, 363.

Αυτή η μορφή εταιρείας αντιστοιχεί στο οθωμανικό «mudaraba», στο Ιταλικό «commenda» και επίσης στη «χρεοκοινωνία» της Ανατολικής Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας. Ήταν συνηθισμένη στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, ιδιαιτέρως του πρώιμου 18^{ου} αιώνα. Halil Inalcik, «Capital Formation in the Ottoman Empire», *Journal of Economic History*, τόμος 29^{ος}, τεύχη 1^ο-2^ο, 1969, σσ. 97-140, ιδ. σσ. 100-101. Sevket Pamuk, *A Monetary History [...]*, 2000, σ. 83. Olga Maridaki-Karatzia, «Legal Aspects of the Financing of Trade», Angeliki E. Laiou (επιμ.), *The Economic History of Byzantium From the Seventh through the Fifteenth Century*, τόμος 3^{ος}, Washington D.C., 2002, σσ. 1105-1120, ιδ. σσ. 1118-1119. Παράβαλε άλλα παραδείγματα, στο Murat Çizkca, *A Comparative Evolution [...]*, 1996, σ. 71.

Για τον τύπου αυτού του εμπορίου, βλ. επίσης Ανών., *Διδασκαλία Έντελής [...]*, 1817, σσ. 65-69. Για τις πηγές και τη σημασία των «commenda», βλ. Douglass C. North, *Institutions, Institutional Change [...]*, 1990, σσ. 120-121, 127-128.

Για τις συνέπειες τέτοιων εταιρειών όσον αφορά την κοινωνική και πολιτική ζωή των Ρωμιών, βλ. III.9.

Στις αρχές του 18^{ου} αιώνα, σημειώνονται προσπάθειες της ρωσικής κυβέρνησης να συγκεντρωθεί το εμπόριο σε εταιρείες, στα χέρια ορισμένων έμπιστων ατόμων, με βασικό στόχο την προώθηση της ρωσικής επιρροής στον Νότο. Τέτοια παραδείγματα αποτελούν η εταιρεία του Σάββα Βλαντισλάβ Ραγκουζίνσκι για το εμπόριο στα Βαλκάνια και η απόπειρα του Πέτρου Α' να δρομολογήσει το εμπόριο με την Κίνα, μέσω μίας και μοναδικής εταιρείας. Με επισφαλή δικαιώματα ιδιοκτησίας και με ανεπαρκώς εφαρμοζόμενους νόμους, μεγάλες εταιρείες με σημαντικά πάγια κεφάλαια θα μπορούσαν να λειτουργούν μόνο κάτω από κυβερνητική προστασία και με ουσιαστικές επιδοτήσεις και πληρωμές. Μια τέτοια κατάσταση δύσκολα μπορεί να θεωρηθεί ότι προάγει την παραγωγική αποδοτικότητα κι έτσι δεν εκπλήσσει το γεγονός ότι αυτές οι προσπάθειες εγκαταλείφθηκαν σε σχετικά μικρό χρονικό διάστημα (γι' αυτό και εδώ δεν ασχολούμαι περαιτέρω με το ζήτημα). Hermann Kellenbenz, «Marchands en Russie Aux XVIIe et XVIIIe siècles (II)», Marie-Élisabeth Xifaras (μτφ.), *Cahiers du Monde Russe et Soviétique*, τόμος 12^{ος}, Ιανουάριος-Ιούνιος, 1971, σσ. 76-109, ιδ. σ. 104.

Σε άλλες περιπτώσεις όμως, οι επενδυτές-έμποροι συνεισέφεραν συνδυαστικά, με κεφάλαιο και εργασία. Και αυτών η ανταμοιβή ήταν ανάλογη της αρχικής τους συμφωνίας. Στις πιο ξεκάθαρες περιπτώσεις τέτοιου τύπου, όλοι οι συνεταιίροι συνεισέφεραν εξίσου στην εταιρεία, με κεφάλαιο και εργασία. Έτσι, στις 15 Μαρτίου του 1769 δημιουργήθηκε νέα εταιρεία με συμμετόχους τους: Χρίστο Παπαβασιλίου, Νικολάι Ιβανόβ, Βασίλη Ιουρέεβ, Νικολάι Στεφάνοβ, Κύριλ Μιχαήλοβ και Κύριλ Δημήτριοβ. Κοινός σκοπός τους ήταν η προμήθεια των ρωσικών στρατευμάτων με εφόδια κατά την περίοδο του πολέμου.

Μὲ τὸ παρὸν συμφωνητικὸν καὶ συντροφικὸν γράμμα φανερώνουν οἱ κάτωθεν ὑπογεγραμμένοι [...] ὅτι τὴν σήμερον ἐσυμφώνησαν μὲ κοινήν γνώμην, καὶ ἔκαμαν συντροφία νὰ πηγαίνουν εἰς τὴν ἄρμειαν μαρκετανέους, κὶ ἔβαλεν ὁ καθ' εἰς διὰ σερμαγὲν ἀπὸ ρούβλια διακόσια ὁποῦ συμποσοῦνται ὀλοννῶν ρούβλια 1200, λέγω ρούβλια χίλια διακόσια [...].

Οι αποφάσεις για τις αγοραπωλησίες είχε συμφωνηθεί να λαμβάνονται ομόφωνα: «μὴ ἔχοντας ἐξουσίαν ὁ καθεὶς νὰ κάμη τῆς ὄρεξής του», εκτός των περιπτώσεων, όταν κάποιος συνέταιρος βρισκόταν μόνος, ὅποτε ἔπρεπε εκ των πραγμάτων να αναλάβει ο ίδιος ὅλη την ευθύνη, με γνώμονα το κοινό ὄφελος. Ὅλοι εἶχαν το νομικὸ δικαίωμα να υπογράφουν ως εκπρόσωποι της εταιρείας. Τα κέρδη και οι ζημιές κατανέμονταν με ἀπόλυτη ἰσότητα μεταξύ των συνεταιίρων.¹¹⁸

Η εταιρεία των Πελοπόνιοβ και Μοραβίτ που εμπορευόταν δρεπάνια ήταν κάπως διαφορετική. Σ' αυτήν, η αρχική επένδυση σε κεφάλαιο και εργασία δεν ήταν ἴση: ο Πελοπόνιοβ επένδυσε στην εταιρεία οκτώ χιλιάδες πεντακόσια καρμπόβαντσι (ρούβλια), ενώ ο Μοραβίτ μόνο πεντακόσια. Ο Μοραβίτ όμως ήταν αυτός που ανέλαβε να διεξάγει σχεδόν αποκλειστικά το εμπόριο. Έτσι, η κατανομή των κερδών θα ήταν και σ' αυτή την περίπτωση πενήντα-πενήντα.¹¹⁹

Ὡς εξέλιξη των διαφόρων μορφών εταιρείας που σημειώθηκαν πιο πάνω, παρατηρεῖται μία πιο περίπλοκη μορφή: οι συνέταιροι επένδυσαν διαφορετικά κεφάλαια και περισσότερη ἢ λιγότερη εργασία, με ἀνάλογη κατανομή των κερδών. Έτσι, το 1743, ο Νικόλα Εφστάφιοβ ἰδρυσε μια εταιρεία μαζί με δύο ἄλλους Ρωμιούς. Επένδυσε χίλια πεντακόσια οκτώ καρμπόβαντσι (ρούβλια), ενώ οι συνέταιροί του δεν επένδυσαν καθόλου

¹¹⁸ Ακολουθούν οι ἑξι βεβαιωτικές υπογραφές των ἐμπόρων και η μαρτυρία του Αναστάσιου Γεωργίου, Γραμματικὸ της Αδελφότητας, ΓΑΧΟ, φ. 101, ὁπ. 1, δ. 2277, 1769, φ. 4.

Η συγκεκριμένη μορφή εταιρείας αντιστοιχοῦσε στο οθωμανικό «mufawada». Murat Çizkça, *A Comparative Evolution [...]*, 1996, σσ. 4-7. Sevet Pamuk, *A Monetary History [...]*, 2000, σ. 83.

¹¹⁹ Кость Харлампович, *Нарис V. Ніженські греки й торгівля [...]*, 1999, σ. 135.

Πληροφορίες για μια τέτοιου τύπου εταιρεία με δύο Ρωμιούς συνεταιίρους – που εμπορευόταν γουναρικά ἀπὸ τη Μόσχα στην Κωνσταντινούπολη – εκθέτει και ο Murat Çizkça στο πρόσφατο ἔργο του. Οι συνέταιροι εἶχαν προσφέρει διαφορετικὸ αρχικὸ κεφάλαιο, ἀλλὰ αυτός με λιγότερο κεφάλαιο εἶχε προσφέρει περισσότερη εργασία. Η εταιρεία εἶχε διάρκεια δώδεκα χρόνια μέχρι που πέθανε ὁ ἕνας συνέταιρος. Murat Çizkça, *A Comparative Evolution [...]*, 1996, σσ. 79-80.

χρήματα, ουσιαστικά όμως ανέλαβαν το εμπόριο. Ωστόσο, ο Εφστάφιεβ συμφώνησε την επιστροφή του ένα τοις εκατό της επένδυσής του ανά μήνα, εξασφάλισε με άλλα λόγια ετήσια απόδοση δώδεκα τοις εκατό.¹²⁰ Η προαναφερθείσα εταιρεία του Θεοδώρου Βαϊενά με τον Παύλο Πουλοβίτζη φαίνεται πως ήταν παρόμοιου τύπου, τα κέρδη της άρα δεν θα διανεμόνταν πενήντα-πενήντα.¹²¹ Στις περιπτώσεις αυτού του είδους, το ρίσκο αναλαμβανόταν (σε διαφορετικό βαθμό) από κάθε συνέταιρο και τα κέρδη διανεμόνταν βάσει της αρχικής τους συμφωνίας.¹²²

Όπως διαφαίνεται από τα ανωτέρω παραδείγματα εταιρειών, ένα αρχικά μικρό, αυξανόμενο όμως με την πάροδο των ετών, ποσοστό των πιο εύπορων εμπόρων περιορίσε τα ταξίδια του από τη μία εμποροπανήγυρη στην άλλη και εγκαταστάθηκε μόνιμα σε κάποια ουκρανική ή ρωσική πόλη. Ο Τουχάεβ, παραδειγματος χάριν, παρέμενε στη Νίζνα, ενώ οι συνέταιροί του ταξίδευαν σε εμποροπανηγύρεις.¹²³ Ενώ οι πλανόδιοι συχνά ένωναν τις δυνάμεις τους, για να διαμορφώσουν εταιρείες, το εμπόριο σε εταιρείες υπήρξε απολύτως αναγκαίο για τους μόνιμους κατοίκους κάποιας πόλης ή περιοχής. Σε τέτοιες περιπτώσεις, οι συνέταιροι κάποιας εταιρείας συχνά μετακινούνταν σε διαφορετικές πόλεις, ανάλογα με το που η παρουσία τους ήταν αναγκαία για την επίβλεψη της αγοράς αλλά και την πώληση των προϊόντων τους.¹²⁴ Ενίοτε, εταιρείες προσλάμβαναν ταμίες ή άλλους εργαζόμενους έναντι κάποιας «ρόγας», χωρίς πάντως αυτοί να θεωρούνται

¹²⁰ Кость Харлампович, *Нарис V. Ніженські греки й торгівля [...]*, 1999, σ. 135.

¹²¹ АВПРИ, φ. 2, оп. 6, том II, д. 4246, 1763-1764, φφ. 5, 7.

¹²² Οι όροι «mudaraba» ή «commenda» αντιστοιχούν σε εταιρείες στις οποίες μόνο κάποιοι εκ των συνεταίρων επένδυναν σε χρήμα. Αντίθετα, οι οθωμανικοί χαρακτηρισμοί «musharaka» ή «inan» και οι ιταλικοί «societas» ή «collegantia» περιγράφουν εταιρείες στις οποίες κάθε συνέταιρος συμμετείχε με μεγαλύτερο ή μικρότερο κεφάλαιο. Βλ. Κωνσταντίνος Αρμενόπουλος, *Πρόχειρον Νόμων ή Εξάβιβλος*, Κωνσταντίνος Γ. Πιτσάκης (επιμ.), βιβλίο 3^ο, τίτλος Ι', Αθήνα, 1971, σσ. 214-215. Sevket Pamuk, *A Monetary History [...]*, 2000, σ. 83. Olga Maridaki-Karatzas, «Legal Aspects of the Financing of Trade», Angeliki E. Laiou (επιμ.), *The Economic History of Byzantium From the Seventh through the Fifteenth Century*, τόμος 3^{ος}, Washington D.C., 2002, σσ. 1105-1120, ιδ. σ. 1119.

Για τους Ρωμιούς της Καζακίας και της Ρωσίας οι διάφορες μορφές εταιρειών δεν φαίνεται να αντιστοιχούν σε κάποια συγκεκριμένη δραστηριότητα. Έτσι, λόγω χάριν, η εταιρεία με μορφή «mudaraba» δεν ήταν με κανένα τρόπο η προτιμώμενη γι' αυτούς που εμπορεύονταν σε μακρινές αποστάσεις.

¹²³ В. Савва, *Материалы [...]*, 1909, σ. 16.

¹²⁴ Ο Χατζηκυριάκης είχε ως βάση του το Λβοβ, ενώ ο συνέταιρος του Παρασκευάς βρισκόταν στη Νίζνα. Ντόρη Παπαστράτου (επιμ.), *Ο Σιναΐτης Χατζηκυριάκης [...]*, 1981, σ. 126.

Άλλο παράδειγμα: ο Ιωάννης του Θεοδώρου και ο Στέργιος Κυριάκου Μετζοβήτου. Ενώ ο Στέργιος Κυριάκου αναφέρει πως ταξίδευε σε εμποροπανηγύρεις, πιο συχνά φαίνεται πως έστελνε μισθωτούς του των οποίων κάλυπτε τα έξοδα: «[...] Έρχόμενος δε μου ήφερν έξοδα περιτά από τὰ συνηθισμένα γρόσια έκατόν [...]. ΓΑΥΟ, φ. 101, оп. 1, д. 4251, 1771, φ. 2^ο.

Ένας άλλος Ρωμιός, ο «Ιστάτη», βρισκόταν στην Κωνσταντινούπολη, ενώ ο συνέταιρός του «Γιώργη» ήταν στη Μόσχα. Murat Çizka, *A Comparative Evolution [...]*, 1996, σσ. 79-80.

Τα οθωμανικά έγγραφα κάνουν διάκριση ανάμεσα στους εμπόρους που ταξίδευαν με τηνπραμάτεια τους (tajir-i seffar) και τους εμπόρους που κατεύθυναν το εμπόριο εγκατεστημένοι σε κάποιο κέντρο (tajir-i mutamakkin). Halil Inalcik, «Capital Formation in the Ottoman Empire», *Journal of Economic History*, τόμος 29^{ος}, τεύχη 1^ο-2^ο (1969), σσ. 97-140, ιδ. σ. 100.

συνέταιροι.¹²⁵ Ο Αναστάσης Νικοστόρη ο οποίος ταξίδεψε στη Λεχία «για δουλιὰ τῆς συνεταιρείας» αποτελεί καλό παράδειγμα ανθρώπου ο οποίος εργαζόταν έναντι μισθού, χωρίς όμως να έχει λάβει από τον εργοδότη του τη συμφωνηθείσα αμοιβή.¹²⁶

Είναι ίσως περιττό να ειπωθεί πως το εμπόριο μέσω εταιρειών δεν αποτελούσε εγγύηση ενάντια στις οδυνηρές διαφωνίες ανάμεσα στους συνεταίρους, ιδίως σε ό,τι αφορά τη διανομή των κερδών. Ένα καλό σχετικό παράδειγμα είναι η διαμάχη ανάμεσα στον Χριστόδουλ Αναστάσιεβ, τον Γιάνκοβ Αρτένοβ και τον Νικολάι Χριστοφόροβ. Ο Χριστοφόροβ κατηγορούνταν ότι δεν διένειμε τα κέρδη κατά πως είχε συμφωνηθεί και ο Αρτένοβ απευθύνθηκε στο Κριτήριο της Αδελφότητας.¹²⁷ Η υπόθεση του εμπόρου Τουχάεβ ο οποίος κατηγορήθηκε πως σφετερίστηκε κεφάλαια της εταιρείας ήταν παρόμοια.¹²⁸ Μια τέτοια κατάσταση περιγράφει ο Χατζηκυριάκης σε επιστολή του προς τον Αθανάσιο, Αρχιεπίσκοπο Σινά, που χρονολογείται στις 9 Ιουνίου 1709. Αφορά τις σχέσεις του με τον πρώην συνέταιρό του, Χατζή Παρασκευά, που ήταν εγκατεστημένος στη Νίζνα. Ο Χατζηκυριάκης γράφει:

Ὁ κόσμος θαμάζει σὲ τούτην τὴν ὑπόθεση. Ἀκόμα δὲν ἐμποροῦν νὰ ξεδιαλέξουν ποιὸν νὰ πιστεύσουν ἀπὸ τοὺς δύο μας. [...] ὅποιος ἐγνωρίζει πὼς εἴχομεν συντροφιά, ὅποιος ἐγνωρίζει τὸ ἰδιόχειρο τοῦ χατζῆ Παρασκευᾶ, ὅποιος πὸν νὰ κάμει φιλοπροσωπία ἀπὸ τοὺς μέλλοντας πὸν νὰ κοιτάξουν καὶ νὰ κρίνουν καὶ νὰ ξεδιαλέξουν τὰ κατάστιχα.

Σ' αυτό το χωρίο, ο Χατζηκυριάκης αναφέρεται σε δύο βασικές συνέπειες του χωρισμού συνεταίρων: πρώτον, κλονιζόταν η εμπιστοσύνη των άλλων εμπόρων στο πρόσωπό τους, μέγα ζήτημα, εφόσον η εμπιστοσύνη ήταν ίσως το βασικότερο εμπορικό κεφάλαιο του πραγματευτή και, δεύτερον, το μοίρασμα των κεφαλαίων (ή των χρεών) της εταιρείας υπήρξε εξαιρετικά δύσκολο εγχείρημα.¹²⁹

Σε γενικές γραμμές, οι εξελίξεις στη μορφή των εταιρειών φαίνεται πως αντικατόπτριζαν τις αλλαγές στην οικονομική ζωή της Καζακίας. Με τη μείωση του κόστους των μεταφορών καθώς επίσης και με την ευκολότερη πλέον και προπάντων ασφαλέστερη ανταλλαγή επιστολών, το κόστος του εμπορίου για τις μικρές εταιρείες των οποίων οι συνέταιροι έδρευαν σε διαφορετικές πόλεις περιορίστηκε εν συγκρίσει με το

¹²⁵ Παραδείγματος χάριν, ο Ζώγισ Χριστοδούλου που αναφέρει: «έρωγιάστηκα εἰς τὸν κύρ Ἰωάννη Ἄφεντούλη». ΓΑΧΟ, φ. 101, οπ. 1, δ. 4241, 1769, φ. 6.

¹²⁶ ΓΑΧΟ, φ. 101, οπ. 1, δ. 4239, 1769, φ. 1.

¹²⁷ Αργότερα προσέφυγε στο Κολέγιο της Μικράς Ρωσίας. Кость Харлампович, Харис V. Ніженські греки й торгівля [...], 1999, σ. 135.

¹²⁸ В. Савва, *Ματєριαλι [...]*, 1909, σ. 15.

¹²⁹ Ντόρη Παπαστράτου (επιμ.), *Ὁ Σιναΐτης Χατζηκυριάκης [...]*, 1981, σ. 126.

συνολικό κόστος των γυρολόγων-πραγματευτών. Αυτός άλλωστε ήταν και ο λόγος για τον οποίο αυξήθηκε η σύσταση εταιρειών κατά τη διάρκεια της περιόδου από το 1770 μέχρι το 1774.¹³⁰

¹³⁰ Για τα μειωμένα έξοδα του εμπορίου σε μορφή εταιρείας, βλ. Ronald H. Coase, «The Nature of the Firm», *Economica*, τόμος 4^{ος}, 1937, σσ. 386-405. Βλ. επίσης Douglass C. North και John J. Wallis, «Integrating Institutional Change and Technical Change in Economic History, A Transaction Cost Approach», *Zeitschrift für die gesamte Staatswissenschaft, Journal of Institutional and Theoretical Economics*, τόμος 150^{ος}, τεύχος 4^ο, 1994, σσ. 609-624, ιδ. σσ. 611, 616-617, 620, 623. Douglass C. North, *Institutions, Institutional Change [...]*, 1990, σσ. 68, 120-121.

4.4 Κατάστιχα

Βασική προϋπόθεση για την ομαλή λειτουργία των εταιρειών αλλά και των συστημάτων πίστωσης, συμπεριλαμβανομένων των υποσχετικών επιστολών, ήταν η ορθή λογιστική. Η τήρηση των καταστίχων υπήρξε λοιπόν από τις σημαντικότερες γνώσεις του εμπόρου.¹³¹ Οι έμποροι είχαν απόλυτη ανάγκη από εργαλεία που θα τους επέτρεπαν να καταμετρούν το δανεισμό, τα κέρδη και τις ζημιές τους, με άλλα λόγια από ενημερωμένα κατάστιχα ή τεφτέρια· «ἔχεται τα διὰ ἐνθύμιτα στῶ κατάστυχο» επαναλαμβάνουν στα γραπτά τους οι Ρωμιοί.¹³² Παρότι το ζήτημα των καινοτομιών στη διαμόρφωση των καταστίχων κατά τη διάρκεια του 18^{ου} αιώνα δεν αφορά άμεσα το θέμα της παρούσας μελέτης, αξίζουν εδώ ορισμένες παρατηρήσεις για τη σημασία της σωστής λογιστικής.¹³³

Κατάστιχα κρατούσαν όλοι οι Ρωμιοί. Όπως γράφει ο Στέργιος Ιωάννου στον φίλο του κυρ Χριστόδουλο: «καὶ τὰ ἔχω καταλεπτὸς γραμμένα, σὲ ταῦτο τὸ κατάστιχο», ή σε μια άλλη περίπτωση, «οἰδοῦ ὄπου σὰς στέλνο καὶ τὼ κατάστιχον, ὡς καθὸς σὰς τὼ ἄφησα καὶ τὼ ἤχα γράψη οὔλο τὸ μερτζιάνη, τὰ ὦμια ἔγραψα καὶ τὸ κατάστιχο αὐτῷ».¹³⁴ Μερικά κατάστιχα διασώζονται, μεταξύ αυτών ένα του 1695 και ένα άλλο του 1777.¹³⁵ Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι πληροφορίες για τα εισοδήματα και τα έξοδα ενός Ρωμιού στην Καζακία, στα μέσα του 18^{ου} αιώνα, του αρχιμανδρίτη Καλλίνικου Γρυπάρη.¹³⁶ Κατάστιχα κρατούσαν και τα όργανα της Αδελφότητας.¹³⁷ Βάσει των κανονισμών της Αδελφότητας, οι ιερείς έπρεπε:

Να ἔχουν [...] ἓνα σεντουκόπουλον μικρόν και το σεντούκιον εκείνω να το ἔχη ο ἓνας ἀπὸ τους ιερεῖς εἰς του λόγου του και να το ἔχουν κλειδομένον. Το δε κλειδίον να το βαστά ο ἄλλος ιερεὺς, και ο ιεροδιάκων να το ἔχει βουλλομένον. Και μέσα εἰς αὐτὸ το σεντούκιον να εἶναι ἓνα Κατάστιχον.

¹³¹ Ανών., *Διδασκαλία Ἐντελής [...]*, 1817, σσ. 10, 194-196.

¹³² ΡΓΑΔΑ, φ. 52, οπ. 1, δ. 11, 1705, φ. 17.

¹³³ Το 1708, τυπώνεται στη Βενετία η Πρακτική τῶν Λογαριασμῶν. Για το ενδιαφέρον που αρχίζει κατά την ίδια εποχή για λογαριασμούς κτλ., βλ. Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης, *Τα εμπορικά εγχειρίδια [...]*, 1990, σ. 89.

¹³⁴ ΡΓΑΔΑ, φ. 52, οπ. 1, δ. 11, 1705, φφ. 11, 21.

¹³⁵ ΓΑЧО, φ. 101, οπ. 1, δ. 4273, 1773, φφ. 2-3^v. В. Савва, *Ματεριάλι [...]*, 1909, σσ. 37-51.

¹³⁶ Παραδείγματος χάριν, «τὰ χριστούγενα ὀποῦ ἔκαμα εἰς Νίζναν ἔξοδα εἰς τὸ φαγὶ καὶ ξύλα ρ. 4 κ. 50». *Ίδρυμα Εθνικῆς Τραπεζῆς, Ἱστορικὸ καὶ Παλαιογραφικὸ Ἀρχεῖο, Μονὴ Ταξιαρχῶν Σερίφου, καταστατικὰ 3, ὀδοιπορικὸ ηἰγουμένου Καλλινίκου Γρυπάρη*, σσ. 89, σ. 10.

¹³⁷ «Κατάστιχον τὰ ὄσα ἄσπρα συνάζονται εἰς τὸ ῥωμαϊκὸν τοῦ ἀδελφάτου κριτηρίον τὰ ὀποῖα ἀπὸ τὶ αἰτίας ἐμβένουν, κάτωθεν ὀνομαστῶς σημειούνται». ΓΑЧО, φ. 101, οπ. 1, δ. 4228, 1758, φ. 1.

Είναι αξιοπρόσεκτο που στο κλειδωμένο σεντούκι δεν κρατούσαν χρήματα ή πολύτιμα αντικείμενα, παρά το κατάστιχο της Εκκλησίας.¹³⁸ Σώζονται άλλα δύο έγγραφα, αμφότερα του 1773, στα οποία Επίτροποι της Εκκλησίας καταγράφουν την εκκλησιαστική περιουσία και ετοιμάζουν εκκλησιαστικό λογαριασμό.¹³⁹

Μέσω των ορθών λογιστικών οι Ρωμιοί έμποροι αποκόμιζαν σημαντικές πληροφορίες που τους επέτρεπαν να λαμβάνουν εμπορικές αποφάσεις με μεγαλύτερη ευκολία· η λογιστική λοιπόν υπήρξε προϋπόθεση για τις πιστώσεις και τη λειτουργία των εταιρειών των Ρωμιών της Καζακίας και της Ρωσίας. Βέβαια, οι πιστώσεις επηρέαζαν όχι μόνο την καθημερινή τους ζωή αλλά και τη συνολική οικονομική ανάπτυξη των περιοχών όπου Ρωμιοί είχαν εγκατασταθεί και εμπορεύονταν. Έτσι, η σύνδεση διάφορων και πολλών προσώπων μέσω της πίστωσης και οι εξελίξεις στον τομέα των εταιρειών αποκαλύπτουν την εικόνα μιας πολύ πιο εξελιγμένης εμπορικής κοινωνίας, συγκριτικά με την εντύπωση που ίσως άφησε η ανάλυση του εμπορίου προϊόντων στο προηγούμενο κεφάλαιο.¹⁴⁰

Θα ήταν αδύνατο όμως να λειτουργήσει αποτελεσματικά η κατανομή των κεφαλαίων μέσω των εταιρειών, των υποσχετικών επιστολών και των υπόλοιπων χρεωστικών εργαλείων της εποχής, χωρίς έναν εύκολα προσβάσιμο, σχετικά γρήγορο και προβλέψιμο μηχανισμό κρίσης των εκάστοτε διαφορών. Ιδιαίτερα δε όσον αφορά τις υποσχετικές επιστολές, εύκολα γίνονταν «πολλοί δόλοι», αφού κυκλοφορούσαν μακριά· ιδιαίτερος δε επειδή στις σημαντικότερες αγορές «ό εκδότης και ό εισαγωγός όλίγον γνωρίζει ό είς τόν άλλον [...]». Ως εκ τούτου «[...] εἶναι φυσικόν τὸ νὰ ζητῆ ἕκαστος [...] νὰ λαμβάνη τὴν ἀσφάλειάν του κατὰ τὸν πλέον ἄριστον τρόπον».¹⁴¹

Δεδομένων: (1) της ευρείας χρήσης των υποσχετικών επιστολών, (2) του δανεισμού μεγάλων χρηματικών ποσών, (3) του διαρκούς κινδύνου της χρεοκοπίας ορισμένων από τους εμπόρους, ακριβώς λόγω των δανείων, (4) της χρήσης οικιών ως ενέχυρα, (5) της λειτουργίας ενός συστήματος εγγυητών για τη λήψη δανείων, (6) των κανονισμών που διευθετούσαν το εμπόριο σε εταιρείες, (7) της ανάγκης για τήρηση των κανονισμών που αφορούσαν τις διαθήκες και τα προικοσύμφωνα (βλ. II.6), (8) της όλο και μεγαλύτερης χρήσης συστημάτων εμπορικής ασφάλισης έναντι του ρίσκου,¹⁴² αλλά και (9) των ποικίλων εγγυήσεων και

¹³⁸ Χρήστος Π. Λασκαρίδης, *Το Καταστατικό [...]*, 1997, σσ. 142, 217.

¹³⁹ ΓΑΧΟ, φ. 101, οπ. 1, δ. 4267, 1773, φ. 5. ΓΑΧΟ, φ. 101, οπ. 1, δ. 4274, 1773, φ. 1.

¹⁴⁰ Είναι ωστόσο σημαντικό να μην αγνοηθεί η σημαίνουσα διαφορά ανάμεσα στις «πρωτόγονες» αυτές οικονομικές σχέσεις (εννοώντας ειδικότερα την ανεύρεση πιστωτών) και τις πιο σύνθετες, σύγχρονες μεθόδους.

¹⁴¹ Ανών., *Διδασκαλία Έντελής [...]*, 1817, σ. 133.

¹⁴² Για τη χρήση του Κριτηρίου όσον αφορά την ασφάλιση ενάντια στη ληστεία, βλ. την υπόθεση του Γεώργιου Κουμτζόγλου. ΓΑΧΟ, φ. 101, οπ. 1, δ. 4280, 1774, φφ. 1-2'.

βεβαιωτικών επιστολών που οι έμποροι είχαν ανάγκη,¹⁴³ διαφαίνεται η απόλυτη σημασία ενός έγκαιρου, προβλέψιμου και αξιόπιστου νομικού και δικαστικού συστήματος για το εμπόριο της εποχής.

Τα εμπορικά εγχειρήματα, από τη στιγμή που προϋπέθεταν τη λήψη πιστώσεων, απαιτούσαν τη δυνατότητα προσφυγής των εμπλεκόμενων μερών σε ισχυρούς θεσμούς, ικανούς να ενισχύουν τις συμφωνίες μέσω της απειλής του εξαναγκασμού.¹⁴⁴ Με άλλα λόγια, το οικονομικό οικοδόμημα μιας κοινωνίας όπως αυτής των Ρωμιών της Καζακίας και της Ρωσίας είχε απόλυτη ανάγκη ενός ευέλικτου πλην όμως σταθερού νομικού πλαισίου το οποίο, με τη σειρά του, θα επηρέαζε τη συμπεριφορά των εμπόρων.

Έτσι, παράλληλα με τους κανονισμούς για τα βέκελ που αναλύθηκαν προηγουμένους, οι ρωσικές αρχές προχώρησαν με αργούς πάντα ρυθμούς σε ρυθμίσεις για την ίδρυση τραπεζών¹⁴⁵ και τη διευθέτηση της εμπορικής χρεοκοπίας.¹⁴⁶ Παρ' όλες τις εξελίξεις, οι ρυθμίσεις του κράτους για εμπορικά θέματα δεν παρείχαν την απαραίτητη για την εξάπλωση του εμπορίου νομική ασφάλεια κατά τη διάρκεια της περιόδου που εξετάζεται εδώ. Γι' αυτό ακριβώς, το δικαίωμα των Ρωμιών να δικάζουν τις εμπορικές τους υποθέσεις στο δικό τους δικαστήριο, στο Κριτήριο της Αδελφότητας των Ρωμιών της Νίζνας, ήταν ύψιστης σημασίας για εκείνους. Ευθύς αμέσως θα εξεταστεί η ίδρυση και λειτουργία του θεσμού της Αδελφότητας (II.5)· στη συνέχεια θα ερευνηθούν οι διασυνδέσεις του Κριτηρίου και της Αδελφότητας στο σύνολό της (II.6).

¹⁴³ Ο Ιωάννης Θεοδώρου, παραδείγματος χάριν, έχοντας υποστεί σοβαρές ζημιές λόγω της συμπεριφοράς του Δημητρίου Κυριάκου, ανηψιού του, ζήτησε το 1771 από, «τὸ τίμιον κρητήριον τοῦ ἀδελφάτου καὶ μοῦ ἔδοσαν βίπισκα καθὼς εἶναι φανερόν, τὴν ὁποίαν τὸ ὀγληγορότερον στέλνωντάς την εἰς τὸ Τερλήση διὰ νὰ μὴν μοῦ κάμη καμία ναπάστα εἰς τὸ πρᾶγμα ὁποῦ μοῦ ἔρχονται καθὼ Λεχία ὅπου κίτον καὶ διὰ νὰ μὴν γελάση καὶ ἄλλους πραγματευτάς [...]». ΓΑΧΟ, φ. 101, οπ. 1, δ. 4251, 1771, φφ. 2-2^γ.

Ο Μαυρουδής Χατζηκυριάκου, προκειμένου να λάβει διαβατήριο από το Μαγιστράτο και να μπορεί άρα να ταξιδέψει, χρειαζόταν έγγραφο ότι δεν είχε χρέη, βλ. ΓΑΧΟ, φ. 101, οπ. 1, δ. 4259, 1771, φ. 2. Βλ. επίσης ΓΑΧΟ, φ. 101, οπ. 1, δ. 4280, 1774, φ. 2.

Περισσότερα στο III.9.

¹⁴⁴ Douglass C. North, *Institutions, Institutional Change [...]*, 1990, σ. 58.

¹⁴⁵ Н.В. Козлова, «Некоторые аспекты торговой деятельности в России в XVIII веке (из истории разработки правовых документов)», А.В. Семенова, А.В. Демкин, В.Б. Перхавко (επιμ.), *Купечество в России, XV-середина XIX века*, Μόσχα, 1997, σσ. 194-218, ιδ. σσ. 196-199.

¹⁴⁶ Ιδιαίτερα σημαντική για τις χρεοκοπίες ήταν η νομοθεσία του 1740. Н.В. Козлова, «Некоторые аспекты торговой деятельности в России в XVIII веке (из истории разработки правовых документов)», А.В. Семенова, А.В. Демкин, В.Б. Перхавко (επιμ.), *Купечество в России, XV-середина XIX века*, Μόσχα, 1997, σσ. 194-218, ιδ. σσ. 205-215. Н.В. Козлова, *Российский абсолютизм и купечество в XVIII веке (20^е-начало 60^х годов)*, Μόσχα, 1999, σσ. 181, 192-195.

Βλ. επίσης Robert E. Jones, «Merchant Bankruptcy and the Courts, 1649-1800», Roger Bartlett, Gabriela Lehmann-Carli (επιμ.), *Eighteenth-Century Russia: Society, Culture, Economy. Papers from the VII International Conference of the Study Group on Eighteenth-Century Russia*, Wittenberg 2004, New Bruswick και Λονδίνο, 2007, σσ. 521-530.

Κεφάλαιο Πέμπτο: Η λειτουργία του θεσμού

5.1 Η ίδρυση της Αδελφότητας

Η Αδελφότητα των Ρωμιών της Νίζνας διαμορφώθηκε μέσα σ' ένα εμπορικό, εκκλησιαστικό αλλά και νομικό πλαίσιο. Παράλληλα με τα προαναφερθέντα οφέλη που παρείχε η Αδελφότητα για το εμπόριο, οφέλη που εξηγούν όχι μόνο την ίδρυση αλλά και τη μακρά διάρκεια λειτουργίας της (II.4), πρέπει να εξετασθούν οι διατάξεις των κρατικών αρχών που οδήγησαν την Αδελφότητα στην τελική της μορφή. Μέσω των διατάξεων των αρχών της Καζακίας και της Ρωσίας διαμορφώθηκε ένας δημόσιος, επίσημα αναγνωρισμένος εκκλησιαστικός, δικαστικός και εμπορικός θεσμός. Το συγκεκριμένο «πολιτικό σώμα» είχε μάλιστα τη μακρύτερη διάρκεια απ' όλους τους επίσημους θεσμούς που ιδρύθηκαν στην Καζακία την εποχή των Χατμάνων.¹

Ποιά είναι, όμως, η ιστορία της ίδρυσης της Αδελφότητας; Πώς διαμορφώθηκε και πώς εξελίχθηκε ο επίσημος θεσμός της Αδελφότητας των Ρωμιών της Νίζνας; Λαμβάνοντας πάντοτε υπ' όψη πως τα προνόμια δεν καθόριζαν απαραίτητα τις επιλογές των Ρωμιών, θα εξετασθούν στη συνέχεια τα *Ουνιβερσάλια*, οι *Γράμωτες* και τα *Ουκάζια*, μέσω των οποίων χορηγήθηκαν στους Ρωμιούς της Καζακίας προνόμια και ελευθερίες.

Η θεσμοθέτηση προνομίων για διαφορετικές κοινωνικές ομάδες, ιδιαιτέρως για τους ξένους εμπόρους, υπήρξε συνήθης πρακτική της εποχής.² Прονόμια χορηγήθηκαν στους Ρωμιούς των αραιοκατοικημένων περιοχών της Ουγγαρίας,³ στο Σιμπίου και το Μπρασόβ της Τρανσυλβανίας,⁴ στη Βιέννη⁵ και αλλού.⁶

¹ Η Αδελφότητα στη μορφή του Γρακτικού Μαγιστράτου της Νίζνας συνέχισε να λειτουργεί μέχρι το 1873. Α.Κ. Швидько, «Анализ публикаций источников по истории греческой нежинской колонии», *Исследования по археογραφии и источниковедению отечественной истории XVI-XX вв., Межвузовский сборник научных трудов*, Днепропетровск, 1990, σσ. 64-75, ιδ. σ. 65.

Για τη χρήση του όρου «πολιτικό σώμα», βλ. II.4.

² Евген Чернухин, «Кость Харлампович та його нариси історії ніжинських греків», *Записки історико-філологічного товариства Андрія Білецького*, τεύχος 3^ο, Κίεβο, 1999, σσ. 160-176, ιδ. σ. 166.

³ Izabella Papp, «Greek Merchants in the Eighteenth Century Jászokunság», *Balkan Studies*, τόμος 30^{ος}, τεύχος 2^ο, 1989, σσ. 261-289.

⁴ Η «κομπανία» των Ρωμιών στο Σιμπίου (Χέρμανσταντ) ιδρύθηκε το 1639 και την ακολούθησε άλλη στο Μπρασόβ (Κροστάνδη) το 1687.

Οι Ρωμιοί του Σιμπίου και του Μπρασόβ επικαλούνταν τα παλαιά προνόμια που τους είχε παραχωρήσει το 1636 ο Georges Racoczy, πρίγκιπας της Τρανσυλβανίας, καθώς και τα προνόμια που είχαν λάβει, το 1701, από τον Αυτοκράτορα Λεοπόλδο. Το πιο σημαντικό απ' αυτά ήταν το *Jus Judicandi*, το δικαίωμα δηλαδή να εκλέγουν δικαστή και δώδεκα ενόρκους, για να δικάζουν τις εσωτερικές τους υποθέσεις. Olga Cicanci, «Les statuts et les règlements du fonctionnement des compagnies grecques de Transylvanie (1636-1746)», *Revue des Études Sud-est Européennes*, τόμος 14^{ος}, τεύχος 3^ο, 1976, σσ. 477-496, ιδ. σσ. 478-480.

⁵ Για τις εξελίξεις στην Αυστρία όπου οι Ρωμιοί έμποροι της Βιέννης λαμβάνουν προνόμια από τον Ιωσήφ Α' (1705-1711), βλ. Α.Κ. Vakalopoulos, *History of Macedonia, 1354-1833*, Peter Megann (μτφ.), 1973, σ. 411.

Αντίστοιχων προνομίων έχαιραν οι Αρμένιοι στη Νέα Ιούλφα και στο Αστραχάν.⁷ Η θεσμοθέτηση λοιπόν προνομίων υπέρ των Ρωμιών τους οποίους ο Μπόχταν Χμελνίτσκι ήθελε να προσελκύσει υπήρξε μάλλον αναμενόμενη.⁸

Ο Χατμάνος Μπόχταν Χμελνίτσκι ήταν αυτός που παραχώρησε τα πρώτα προνόμια στους Ρωμιούς εμπόρους της Καζακίας, στις 2 Μαΐου του 1657, χωρίς πάντως τα διατάγματά του να αναφέρονται σε κάποια συγκεκριμένη πόλη.⁹ Ο Χμελνίτσκι απάλλαξε τους Ρωμιούς, καθώς και τους Αρμένιους και τους Μουσουλμάνους εμπόρους, από το *Μίτο*, τη βασική φορολογία της Καζακίας. Έχοντας όμως ανάγκη εσόδων για τις στρατιωτικές του δαπάνες, όρισε πως για την εισαγωγή και την εξαγωγή προϊόντων έπρεπε να πληρώνουν ορισμένους άλλους δασμούς.¹⁰ Επίσης, ο Χμελνίτσκι ήταν αυτός που παραχώρησε στους Ρωμιούς την άδεια να δικάζουν οι ίδιοι της υποθέσεις τους.¹¹ Παρόλο που το *Ουνιβερσάλι* του Χμελνίτσκι δεν αναφέρεται στην πόλη της Νίζνας, οι Ρωμιοί της Αδελφότητας έδιναν ιδιαίτερη σημασία στα προνόμια που ο Χμελνίτσκι τους παρείχε.¹²

⁶ Στη βοημική κωμόπολη Λίμπιν υπήρχε μια «Κομπανία» των Ρωμιών ήδη από το 1656. Την περίοδο 1725-1771, κοινότητες Ρωμιών είχαν ήδη ριζώσει σε διάφορες πόλεις και χωριά της Τρανσυλβανίας και της Μοραβίας. Απ' όλες τις κοινότητες των Ρωμιών στην περιοχή την οποία εξουσίαζε η οικογένεια Rakoczy, η πιο σημαντική ήταν αυτή στην ουγγρική πόλη Τοκάι. Α.Κ. Vakalopoulos, *History of Macedonia [...]*, 1973, σ. 398.

⁷ Philip D. Curtin, *Cross-cultural trade in world history*, Cambridge, 1984, σσ. 189-204.

⁸ Οι πληροφορίες για τα προνόμια των Ρωμιών προέρχονται ως επί το πλείστον από τη συλλογή εγγράφων των Ρωμιών της Νίζνας του Φέντοτοβ-Τσεχόβσκι. Τα έγγραφα περιλαμβάνουν πρώτον, Χρυσόβουλλα των ιεραρχών της εκκλησίας και του Μητροπολίτη Κιέβου και δεύτερον, *Ουνιβερσάλια* των Χατμάνων. Η πρώτη ενότητα εγγράφων αναφέρεται στην ιστορία της εκκλησίας των Ρωμιών της Νίζνας και στην Αδελφότητα που δημιουργήθηκε στα πλαίσιά της. Στη δεύτερη ενότητα υπάρχουν έγγραφα που αναφέρονται στην αυτοδιοίκηση των Ρωμιών εμπόρων και σε συγκεκριμένα προνόμια τους. Α.Α. Федотов-Чеховский, *Акты Греческого Нежинского Братства*, Κιέβο, 1884.

Вλ. επίσης В.А., «Библиография: А.А. Федотов-Чеховский. Акты греческого нежинского братства, Кієво, 1884», *Киевская Старина*, έτος τρίτο, τόμος 10^{ος}, Δεκέμβριος (12), 1884, σσ. 716-718.

⁹ Α.Α. Федотов-Чеховский, *Акты [...]*, 1884, σ. 43. Α.Κ. Швидко, «Анализ публикаций источников по истории греческой Нежинской колонии», *Исследования по археографии и источниковедению отечественной истории XVI-XX вв., Межвузовский сборник Научных трудов*, Днепрпетровск, 1990, σσ. 64-75, ιδ. σ. 67.

¹⁰ Α.Α. Федотов-Чеховский, *Акты [...]*, 1884, σσ. 43-44. Κость Харлампович, «До історії національних меншостей на Україні. Грецька колонія в Ніжені (XVII-XVIII ст.). Нарис V. Ніженські греки й торгівля», *Записки історико-філологічного товариства Андрія Білецького*, τεύχος 3^ο, Κιέβο, 1999, σσ. 87-159, ιδ. σ. 87. [Στο εξής: Κость Харлампович, *Нарис V. Ніженські греки й торгівля [...]*, 1999].

¹¹ Α.Α. Федотов-Чеховский, *Акты [...]*, 1884, σ. 43. Κοσταντίν Харлампович, «Нариси з історії грецької колонії в Ніжені (XVII-XVIII ст.)», *Записки історико-філологічного відділу*, ВУАН, τόμος 24^{ος}, Κιέβο, 1929, σ. 10. [Στο εξής: Κοσταντίν Харлампович, *Нариси [...]*, 1929].

¹² Ας σημειωθούν οι συχνές αναφορές των Ρωμιών στο συγκεκριμένο *Ουνιβερσάλι* στο Υπόμνημά τους προς τη Νομοθετική Επιτροπή της Αικατερίνης Β', το 1767. Εκεί, το *Ουνιβερσάλι* χρονολογείται όμως στις 9 Μαΐου του 1657. Ανών., «Материалы Екатеринбургской Законодательной Комиссии», *Сборник Императорского Русского Исторического Общества*, τόμος 144^{ος}, μέρος 13^ο, Αγ. Πετρούπολη, 1914, σσ. 21-63, ιδ. σ. 46.

Αυτά τα δύο προνόμια, το δικαίωμα να έχουν το δικό τους δικαστήριο και η μερική απαλλαγή τους από τη φορολογία της Καζακίας, επιβεβαιώθηκαν με *Ουνιβερσάλια* των διαδόχων του Χμελνίτσκι: των Ιβάν Βιγκόβσκι,¹³ Γιούρη Χμελνίτσκι,¹⁴ Ιβάν Μπριουχοβέτσκι,¹⁵ Πάβελ Τετέριν,¹⁶ και τελικά του Ιβάν Σαμοήλοβιτς.¹⁷ Η πρώτη αδιαμφισβήτητη απόδειξη για την αποικία Ρωμιών στη Νίζνα βρίσκεται στο *Ουνιβερσάλι* του Χατμάνου Σαμοήλοβιτς, με ημερομηνία 28 Νοεμβρίου 1675. Το έγγραφο του Σαμοήλοβιτς προνοεί για το προνόμιο «στους ξένους εμπόρους, τους Γραικούς και τους Βλάχους οι οποίοι αυτή τη στιγμή παραμένουν στην Ουκρανία [...]» να δικάζουν μόνοι τους τις υποθέσεις τους και ορίζει ως εφετείο το *Γενικό Στρατοδικείο*,¹⁸ ενώ απαγορεύει στο τοπικό Μαγιστράτο της Νίζνας να επεμβαίνει στο δικαστήριο αυτό. Αυτό το διάταγμα απαγόρευε τις δικαστικές αρχές της Νίζνας και της Καζακίας να παρεμβαίνουν στις δικαστικές αποφάσεις που αφορούσαν τις εσωτερικές υποθέσεις των Ρωμιών. Εν ολίγοις, σε μεγάλο βαθμό έθετε τους Ρωμιούς εκτός της αρμοδιότητας άλλων δικαστικών αρχών πλην των δικών τους. Ενώ θα υπήρχαν οπωσδήποτε Ρωμιοί στη Νίζνα πριν το 1675, μέχρι τη συγκεκριμένη ημερομηνία δεν υπάρχουν αποδείξεις περί αποικίας Ρωμιών στην πόλη. Ούτως ή άλλως, δεν υπάρχει λόγος να πιστεύει κανείς πως η πλειονότητα των Ρωμιών της Καζακίας εγκαταστάθηκε στη Νίζνα το 1675.¹⁹

¹³ Ο Ιβάν Βιγκόβσκι (Иван Выговский, Χατμάνος 1657-59), με το *Ουνιβερσάλι* στις 9 Φεβρουαρίου του 1658, επέτρεπε στους Ρωμιούς να εμπορεύονται ελεύθερα και απαγόρευε στους κυβερνητικούς και τους στρατιωτικούς αξιωματούχους να επεμβαίνουν στη δράση τους, ιδίως κατά τη διάρκεια των εμποροπανηγύρεων. Μόνο στον *Εκσάκτορα* (ειδικός αξιωματούχος στην υπηρεσία του Χατμάνου) επιτρεπόταν να ελέγχει τους Ρωμιούς και τα αγαθά τους.

¹⁴ Ο Γιούρη Χμελνίτσκι (Юрий Хмельницкий, Χατμάνος 1659-63), με τα *Ουνιβερσάλια* του στις 3 Μαΐου και τις 16 Νοεμβρίου 1659, διέταξε να μην εισπράττονται τελωνειακοί δασμοί από τους Ρωμιούς, πέραν του ποσού που αυτοί απέδιδαν στον *Εκσάκτορα*.

¹⁵ Τα δύο *Ουνιβερσάλια* του Ιβάν Μπριουχοβέτσκι (Иван Брюхецкий, Χατμάνος 1663-68) που εκδόθηκαν την ίδια ημέρα, δηλαδή στις 16 Μαρτίου του 1665, επιβεβαίωναν το προνόμιο των Ρωμιών να έχουν το δικό τους δικαστήριο για τις εσωτερικές τους διαμάχες καθώς επίσης και τις εμπορικές φοροαπαλλαγές τους. Όπως σημείωσαν για τα *Ουνιβερσάλια* του «Μπριουχοβέτς» οι Ρωμιοί της Αδελφότητας σε υστερότερο έγγραφο τους: «[...] εις τὰ πανηγύρια πλερόνωντας τὸ διατεταμένον κουμέρκω ἐλεύθερη νὰ εἶναι νὰ κάμουν τὴν πραγματίαν τους». ГАЧО, ф. 101, Суд Нежинского Греческого Братства, оп. 1, д. 4225, από το 1680, φ. 4.

Ο Μπριουχοβέτσκι δεν επέτρεπε στους αξιωματούχους του να πλήττουν οικονομικά τους Ρωμιούς (να παίρνουν χρήματα από αυτούς). Τους απαγόρευε να επιβάλουν στους Ρωμιούς φόρους στις εμποροπανηγύρεις (*яроморковие зборы*, τα τέλη των εμποροπανηγύρεων), εκτός από την *Ιντούκτα* (*Индукта*) που πλήρωναν στον *Εκσάκτορα*. Οι Ρωμιοί πλήρωναν επίσης φόρο εισαγωγής για κάθε καινούργιο προϊόν που εισήγαγαν στη χώρα, όχι όμως πλήρη φόρο για το σύνολο των αγαθών που εμπορεύονταν (*дозвольное мыто*).

¹⁶ Ο Χατμάνος Πάβελ Τετέριν (Павел Тетери) που υπήρξε μεταξύ 1663-1665 Χατμάνος στη δεξιά όχθη του Δνείπερου – με την υποστήριξη των Πολωνών και με τον Μπριουχοβέτσκι να εκτελεί καθήκοντα Χατμάνου στην αριστερή όχθη – επέμενε, επίσης, πως οι Ρωμιοί έπρεπε να πληρώνουν φόρο αποκλειστικά στον *Εκσάκτορα*.

¹⁷ Ο Ιβάν Σαμοήλοβιτς (Иван Самойлович, Χατμάνος 1672-87) εξέδωσε δύο ακόμη *Ουνιβερσάλια* στις 28 Ιουνίου 1672 και στις 28 Ιουλίου 1672. Για όλα τα παραπάνω *Ουνιβερσάλια*, βλ. Α.Α. Федотов-Чеховский, *Акты [...]*, 1884, σσ. 44-53. Костантин Харлампович, *Нариси [...]*, 1929, σσ. 11-12.

¹⁸ Στα ρωσικά: «Генеральный Войсковой Суд».

¹⁹ Α.Α. Федотов-Чеховский, *Акты [...]*, 1884, σ. 53. Костантин Харлампович, *Нариси [...]*, 1929, σσ. 12-13.

Το αναμενόμενο βεβαίως θα ήταν να υπήρχαν Ρωμιοί στη Νίζνα πριν από την πρώτη αναφορά σ' αυτούς σε επίσημο κρατικό έγγραφο. Η φράση του πατέρα Χριστόδουλου «[...] των αυτών αδελφών Ρωμαίων πραγματευτών των πάντοτε εις τα εδώ μέρη

Ο Ρωμιός ιερέας, πατήρ Χριστόδουλος (ή αλλού Χριστόφορος) Δημητρίου, ο οποίος φαίνεται να πρωτοστάτησε στην ίδρυση της Αδελφότητας, αναφέρεται στη Νίζνα από τα πρώτα χρόνια της δεκαετίας του 1670. Τότε είχε αγοράσει οικόπεδο και μερίμνησε για την ανοικοδόμηση μιας πρώτης ξύλινης εκκλησίας του «Αρχιστράτηγου Μιχαήλ». Λόγω του αριθμού των Ρωμιών που εκκλησιάζονταν εκεί, ξεκίνησε την κατασκευή μιας μεγαλύτερης ξύλινης εκκλησίας «των Παμμεγίστων Ταξιαρχών Μιχαήλ και Γαβριήλ» και, το 1684,²⁰ την κατασκευή της πρώτης πέτρινης εκκλησίας των Αγίων Πάντων. Ο πατήρ Χριστόδουλος λειτουργούσε ως εφημέριος στις εκκλησίες αυτές μέχρι το θάνατο του, μάλλον το 1696.²¹ Τον Ιούλιο του

πραγματευόντων [...]» κατά τον Λασκαρίδη «έρχεται να δώσει απάντηση στους σχετικούς ενδοιασμούς Ρώσων και Ουκρανών μελετητών». Χρήστος Π. Λασκαρίδης, *Το Καταστατικό της Ελληνικής Εμπορικής Κοινότητας στη Νίζνα της Ουκρανίας*, Ιωάννινα, 1997, σ. 3.

Για την πιθανή εγκατάσταση Ρωμιών στη Νίζνα πριν το 1675, βλ. επίσης Η.Κ. Сторожевский, *Нежинские Греки*, Κίεβο, 1863, σ. 4. Μ.М. Плохинский, *Иноземцы в старої Малороссиї. Греки, цыгани, грузини*, Μόσχα, 1905, σ. 233.

Παραμένει πολύ ενδιαφέρουσα η παρατήρηση του Αμβρόσιου Φραντζή για τους πρώτους «Έλληνες» της Νίζνας. Ο Φραντζής αναφέρει πως: «Επί Τζάρου Θεοδώρου Μιχαλόβιτς, προπάππου Πέτρου του Μεγάλου, μία άποικία χριστιανών από 5 έως 6 οικογενείας συγκευμένη, (καθ' ἃς ἐλάβαμεν πληροφορίας) ἐζήτησεν ἄσυλον καταφυγὴν εἰς τὴν Ῥωσσίαν· ὁ δὲ Τζάρος προσέφερεν εἰς αὐτοὺς τὴν Νίζναν μὲ πρόνοια. Νὰ ἐμπορευῶνται εἰς ὅλον τὸ κράτος ἐλευθεροί».

Δυστυχώς δεν είναι εύκολο να κατανοήσουμε σε ποιον Τσάρο αναφέρεται ο Αμβρόσιος Φραντζής. Ο προπάππος του Πέτρου Α', δηλαδή ο πατέρας του Μιχαήλ Φεντόροβιτς Ρομανόβ (του πρώτου Τσάρου Ρομανόβ που βασίλευσε από το 1613 μέχρι το 1645) ήταν ο Πατριάρχης Φιλάρετος (κοσμικό όνομα Φέντορ Νικίτιτς Ρομανόβ που πέθανε το 1633). Ενώ κρατούσε τα ηνία της εξουσίας, δεν υπήρξε ποτέ Τσάρος παρά μόνον Πατριάρχης και η περιοχή της Νίζνας δεν βρισκόταν υπό την άμεση επιρροή της Μοσχοβίας κατά την περίοδο αυτή.

Ο Φραντζής αναφέρεται λοιπόν μάλλον στον Τσάρο Θεόδωρο Αλεξέεβιτς Ρομανόβ (Τσάρος από το 1676 έως το 1682), χρονολογία που συμβαδίζει με τις πληροφορίες από το Καταστατικό της Αδελφότητας: «[...] πρώτου αδελφού ημών του ευλαβεστάτου Χριστοδούλου ιερέως, του προμάχου της ορθοδόξου πίστεως και ευσεβείας ο οποίος κατά το παρόν πρώτον μας Τακτικόν εχρημάτισεν εδώ εις την Μικράν Ρωσσίαν εις τας αρχάς της βασιλείας του μεγάλου βασιλέως Θεοδώρου του Αλεξιάδου της Μεγάλης και Μικράς και Λευκής Ρωσσίας, Αυτοκρατόρου, αρχιερατεύοντας εις την Μεγάλην Ρωσσίαν ο Μακαριότατος Πατριάρχης Ιωακείμ, ηγεμονεύοντας δε εις την Μικράν Ρωσσίαν ο Εκλαμπρότατος Χάτμανος Ιωάννης Σαμουηλοβίτς, εις δε τον θρόνον της του Κιέβου επαρχίας εκάθητο επιτροπικώς ο του Τζιερνιέβου Αρχιεπίσκοπος Λάζαρος, ο επικαλούμενος Βαρανώβιτς [...]». Χρήστος Π. Λασκαρίδης, *Το Καταστατικό [...]*, 1997, σ. 123.

Ενώ δεν είναι απίθανο οι πληροφορίες του Φραντζή να προήλθαν από Ρωμιούς της Νίζνας, ο ίδιος δεν αναφέρει τις πηγές του. Βλ. Αμβρόσιος Φραντζής, *Επιτομή τῆς ἱστορίας τῆς ἀναγεννηθείσης Ἑλλάδος*, Αθήνα, 1839, τόμος 1^{ος}, σσ. 1-17, ιδ. σ. 13.

Σε κάθε περίπτωση, αυτό που πρωτίστως ενδιαφέρει είναι οι αιτίες της μαζικής παρουσίας των Ρωμιών στη Νίζνα, κατά πολύ δε λιγότερο το κατά πόσον η παρουσία αυτή υπήρξε διαρκής και αμετάβλητη.

²⁰ Οι ημερομηνίες είναι ενδεικτικές αφού προέρχονται από αργότερες πηγές που αποκλίνουν μεταξύ τους. Βλ. «1693 – Москва. Уривок зі справки про Єрусалимське подвір'я в Ніжині», στο Сергій Павленко (επιμ.), *Доба гетьмана Івана Мазепи в документах*, Κίεβο, 2008, αρ. 463, σσ. 488-489. Αλλά επίσης, για το 1690 ως ημερομηνία ανέγερσης των Αγίων Πάντων, βλ. Χρήστος Π. Λασκαρίδης, *Το Καταστατικό [...]*, 1997, σ. 4.

²¹ «Сергій Павленко (επιμ.), *Доба гетьмана Івана Мазепи [...]*, 2008, αρ. 463, σσ. 488-489.

Βλ. επίσης Α.Α. Федотов-Чеховский, *Акты [...]*, 1884, σσ. 6-7. Α.Α. Дмитриевский, «Описание рукописей и книг поступивших в Церковно-Археологический музей при Киевской духовной академии из Греческой Нежинской Михайло-Архангельской церкви», *Труды Киевской Духовной Академии*, Κίεβο, 1885, σσ. 1-16, ιδ. σ. 5. Н. Петров, *Греческий Екатерининский Монастырь в Киеве, Труды Киевской Духовной Академии*, Ιανουάριος 1896, σσ. 55-112, ιδ. σ. 57. Κωνσταντίνος Κ. Παπουλίδης, «Η Ελληνική Διασπορά στη Ρωσία το 15^ο με 17^ο Αιώνα», *Αρχειογραφικά και Ιστοριογραφικά της Ρωσίας*, Θεσσαλονίκη, 2000, σσ. 29-37, ιδ. σσ. 4, 107.

1682 καταγράφεται πως δεκαοκτώ Ρωμιοί της Νίζνας ορκίστηκαν επίσημα αφοσίωση και υποταγή στους Τσάρους Πέτρο και Ιβάν.²² Μεταξύ αυτών, στην πρώτη θέση υπήρξε ο Φώτιος Τομαράς, υιός του Πέτρου, με καταγωγή από το Λοζέτσι των Ιωαννίνων.²³

Το δικαιώματα των Ρωμιών επιβεβαιώθηκαν εκ νέου στις 13 Σεπτεμβρίου του 1687, με *Ουνιβερσάλι* του Χατμάνου Ιωάνν Μαζέπα. Οι ίδιοι οι Ρωμιοί, σε μεταγενέστερο κείμενο, αναφέρονται στο περιεχόμενό του:

*Ούνιβερσάλι καθολικῶ τοῦ αὐτοῦ Γ. Μαζέπα τοῦ Πάπα Κυρ. Χρηστόφορου καὶ ὄλου τῆς ἐκκλησίας ἀδελφάτου πραγματευτῶν ξενωμεριτῶν διὰ νὰ κτιστῆ ἡ ἐκκλησία εἰς τὴν ὁποίαν νὰ γίνεται ἀκολουθία μὲ ρομέικην γλῶτταν τους, τὴν ὁποίαν ἐκκλησίαν αὐτοὶ μὲ κόσταν καὶ ἐπιμέλιαν ἐδικόν τους εἰς Νίζνην ὄχι μόνον ξήλινην ἐτελίσαν, ἀλλὰ καὶ μὲ ὕλη ἀπὸ πέτρα νὰ κάμουσιν ἐπιμελιούνται τὸ ὁποῖον οὐνιβερσάλη καθὼς τοῦ Παπᾶ Χρηστοφόρου οὔτος καὶ τοῦ ἀδελφάτου ἐδώθη.*²⁴

Ἔτσι, εκτός από τις θρησκευτικές τους ελευθερίες, επιβεβαιώθηκε το δικαίωμά τους να εκδικάζουν τις εσωτερικές τους υποθέσεις στο δικό τους δικαστήριο, με εξαίρεση τις περιπτώσεις ποινικών εγκλημάτων για τα οποία αρμόδιο ήταν το *Γενικό Στρατοδικείο*. Πέραν του ανεξάρτητου δικαστηρίου και του μερικά απαλλαγμένου από φόρους εμπορίου, τα διάφορα *Ουνιβερσάλια* των Χατμάνων εξασφάλισαν στους Ρωμιούς επιπλέον προνόμια. Σε αυτά, περιλαμβάνονταν οι απαλλαγές των Ρωμιών από τις εξής υποχρεώσεις: προσφοράς καταλύματος στο στρατό, παροχής κάρων για τις στρατιωτικές μεταφορές και πληρωμής φόρων για τις μεταφορές αυτές.²⁵ Επίσημη σφραγίδα χορηγήθηκε στην Αδελφότητα των Ρωμιών της Νίζνας το 1692 και εκεί αναφέρεται ως «Σταυροπηγιακή».²⁶ Μέχρι το 1682 δηλαδή, είχε ήδη εδραιωθεί μια αποικία

Για τον θάνατο του πατρός Χριστοδούλου, βλ. Χρήστος Π. Λασκαρίδης, *Το Καταστατικό [...]*, 1997, σσ. 28-30. Για περισσότερα όσον αφορά τον πατέρα Χριστόδουλο, βλ. III.8.

²² Виталий Эйнгорн, *К истории иноземцев в Старой Малороссии, Отзыв об исследовании М.М. Плохинского, издание Императорскаго Общества Истории и Древностей Российских при Московском Университете*, Μόσχα, 1908, σ. 17. Κωνσταντίν Χαρλαμπόβιτς, *Нариси [...]*, Κίεβο, 1929, σ. 14.

²³ Το 1696, ο Φώτιος γίνεται το πρώτο ιδρυτικό μέλος της Αδελφότητας μετά τον πατέρα Χριστόδουλο. Χρήστος Π. Λασκαρίδης, *Το Καταστατικό [...]*, 1997, σσ. 18, 34.

²⁴ Είναι ενδιαφέρον πως οι Ρωμιοί χρονολογούν το *Ουνιβερσάλι* «1687 Δεκέμβριος 18». Δεν είμαι σίγουρος αν η μικρή αυτή απόκλιση στις ημερομηνίες έχει πράγματι σημασία. ΓΑЧО, φ. 101, оп. 1, д. 4225, από το 1680, φ. 5^v.

²⁵ Ο Ιβάν (ή Ιωάνν) Μαζέπα υπήρξε Χατμάνος από το 1687 ως το 1708 (ή το 1709, ανάλογα με την εκδοχή των γεγονότων του 1709 που ασπάζεται ο αναγνώστης, βλ. III.9). Α.Α. Федотов-Чеховский, *Акты [...]*, 1884, σ. 54.

Вλ. επίσης В.А., «Библиография: А.А. Федотов-Чеховский. Акты греческаго нежинскаго братства, Кіево, 1884», *Киевская Старина*, έτος τρίτο, τόμος 10^{ος}, Δεκέμβριος (12), 1884, σσ. 716-718, ιδ. σ. 717. Вл. επίσης Евген Чернухин, «Кость Харлампович та його нариси історії ніжинських греків», *Записки історико-філологічного товариства Андрія Білецького*, τεύχος 3^ο, Κίεβο, 1999, σσ. 160-176, ιδ. σ. 165.

²⁶ Н.К. Сторожевский, *Нежинские Греки*, Κίεβο, 1863, σ. 10. Κωνσταντίν Χαρλαμπόβιτς, *Нариси [...]*, 1929, σ. 20.

Για τη σημασία του «Σταυροπηγιακή», βλ. παρακάτω και III.8.

Ρωμιών στην πόλη. Μεταξύ 1682 και 1692 η αποικία εξελίσσεται και αποκτά τα πρώτα της χαρακτηριστικά ως επίσημος θεσμός.

Το 1696 ιδρύεται πλέον η Αδελφότητα ως επίσημο «πολιτικό σώμα», με το δικό της καταστατικό και με ανεξάρτητη θέση στην πολιτεία των Χατμάνων. Όπως σημειώνει ο Παναγιώτης Ρόδιος στην περιγραφή του βίου του πατρός Χριστόδουλου την οποία συνέγραψε το 1697:

[...] πρην δε της προς κύριον αυτού εκδημήσεως, καιρόν ουκ ολίγον, εσύναξεν τους ευσεβείς χριστιανούς Ρωμαίους εις του λόγου του. **Και είπεν προς αυτούς ότι τους θείους και ιερούς αυτού ναούς να τους κάμουν σταυροπήγιον, ήτοι Αδελφάτον**, δια να σώζωνται αιώνια και να κυβερνούνται υπ' αυτών ευσεβώς.²⁷

Στο βιβλίο αφιερωμάτων της Αδελφότητας αναφέρονται και τα υπόλοιπα ιδρυτικά του μέλη: ο προαναφερθείς Φώτιος Τομαράς, ο Σάββας Ελευθερίου από την Τραπεζούντα, ο Πέτρος Δημητρίου «από χώραν Χωτζήσας της Βουλγαρίας», ο Ζγουρός υιός του Στύλλου και ο Πάνος Ασάνης, οι δύο τους από τα Κάτω Σουδενά των Ιωαννίνων, ο Ιωάννης Μαρέσης από το χωριό Καλλινέστι της Ουγγροβλαχίας, ο Κωνσταντίνος Υψίλογλου από την Θεραπιά της Κωνσταντινούπολης, ο Νικόλαος Ρεϊζής υιός του Ζαούλ, επίσης από την Κωνσταντινούπολη και άλλοι πολλοί.²⁸

Στις 3 Ιουλίου του 1696, ο Μητροπολίτης Κιέβου, Βαρλαάμ Γιασίνσκι επικύρωσε τις προτάσεις των Ρωμιών και με «Χρυσόβουλλο» (*Γράμματα*, στα ρωσικά) αποφάσισε πως επιτρεπόταν στους Ρωμιούς εμπόρους που κατοικούσαν στη Νίζνα να δημιουργήσουν Σταυροπηγιακή Αδελφότητα, ενώ απαγορευόταν σε ντόπιους ιερείς καθώς και σε περαστικούς Ρωμιούς ιερωμένους να αναμιγνύονται στις εσωτερικές υποθέσεις αυτής. Οι ναοί θα υπάγονταν κατ' ευθείαν στη δικαιοδοσία του Μητροπολίτη Κιέβου και οι έμποροι θα εξέλεγαν οι ίδιοι τους εφημέριους τους και θα τους αντικαθιστούσαν κατά την κρίση τους.²⁹

²⁷ Κατά τον Λασκαρίδη, ο Χριστόδουλος είχε ήδη από το 1696 απεβιώσει, πριν το Συμφωνητικό Γράμμα που χρονολογείται στις 15 Μαΐου του 1697, όταν δηλαδή καταγράφηκε οριστικά πλέον το καταστατικό βάσει του οποίου θα διοικούσαν η κοινότητα. Οι αδελφοί ένιωθαν όμως την ανάγκη να τον μνημονεύουν ως πρώτο τη τάξει ιδρυτή. Χρήστος Π. Λασκαρίδης, *Το Καταστατικό [...]*, 1997, σσ. 5, 10, 17, 123-124.

Βλ. επίσης Евген Чернухин, «Книга пожертв грецького ніжинського братства 1696-1786 рр.», *Записки Історико-Філологічного товариства Андрія Білецького*, τεύχος 1^ο, Κιέβο, 1997, σσ. 91-102 και 144-179, ιδ. σσ. 144, 147-148. [Στο εξής: Евген Чернухин, *Книга пожертв [...]*, 1997].

²⁸ Евген Чернухин, *Книга пожертв [...]*, 1997, σσ. 144-147. Χρήστος Π. Λασκαρίδης, *Το Καταστατικό [...]*, 1997, σσ. 6, 18-21.

²⁹ А.А. Федотов-Чеховский, *Акты [...]*, 1884, σσ. 12-15. Χρήστος Π. Λασκαρίδης, *Το Καταστατικό [...]*, 1997, σ. 6.

Η χρήση του όρου «Χρυσόβουλλο» από τους Ρωμιούς της Νίζνας είναι ενδιαφέρουσα. Οι Αυτοκράτορες της Ανατολικής Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας και, στην μετά-Βυζαντινή περίοδο, οι Πατριάρχες ήταν οι μόνοι που εξέδιδαν Χρυσόβουλλα. Οι Ρωμιοί της εποχής όμως χρησιμοποιούν σε κείμενά τους την ελληνική λέξη Χρυσόβουλλο ως μετάφραση των όρων *Γράμματα*, *Ουνιβερσάλι* ή και *Ουκάζιο*. Μέσω αυτής της μετάφρασης τους προσπαθούσαν κατά πάσα πιθανότητα να αποδόσουν μεγαλύτερο κύρος στα προνόμια

Τρεις μήνες αργότερα, ο αδελφός Ζγουρός υιός του Στύλου, ο πατήρ Χριστόδουλος και άλλοι πορεύθηκαν προς τον:

[...] Χάτμανον των εκατέρων Βορισθένους μερών κύριον κύριον Ιωάννην τον Μαζέπα και εδεήθησαν και υπό της αυτού Υψηλότητος γράμμα χρυσόβουλον [...].³⁰

Το νέο *Ουνιβερσάλι* του Ιωάνν Μαζέπα, στις 19 Οκτωβρίου 1696, ανανέωσε τα προνόμια των Ρωμιών και τις αποφάσεις του Μητροπολίτη Βαρλαάμ Γιασίνσκι. Συγκεκριμένα, επικύρωσε εκ νέου τις εκκλησιαστικές ελευθερίες και το προνόμιο των Ρωμιών να επιλύουν τις διαφορές τους στο δικό τους Κριτήριο. Επίσης, απαγόρευσε στις στρατιωτικές, δικαστικές, αστικές και εκκλησιαστικές αρχές της Νίζνας να αναμιγνύονται στις εσωτερικές τους υποθέσεις. Πρόσθεσε, όμως, πως οι Ρωμιοί υπέκειντο στο Μαγιστράτο της Νίζνας και, όποτε χρειαζόταν, αυτοί όφειλαν να συνδράμουν στις κρατικές αρχές:

Οι ξένοι έμποροι, οι Ρωμιοί και οι υπόλοιποι αλλοδαποί οι οποίοι κατοικούν μόνιμα στη Νίζνα με τις οικογένειές τους, αν έχουν οικόπεδα στην ιδιοκτησία τους, πρέπει να παίρνουν μέρος στην εκπλήρωση των δημόσιων υποχρεώσεων όπως και οι ντόπιοι αστοί.³¹

Συνοψίζοντας, όσον αφορά το θέμα της πρώτης αποικίας Ρωμιών στη Νίζνα, δεν είναι εύκολο να οριστεί μία συγκεκριμένη ημερομηνία. Είναι ωστόσο προφανές πως ορισμένοι Ρωμιοί ζούσαν στη Νίζνα πριν το 1675, μολονότι η ίδρυση μιας κοινότητας Ρωμιών στην πόλη αφορά, κατά τα φαινόμενα, το διάστημα μεταξύ 1675 και 1696. Το καταστατικό της Αδελφότητας συντάχθηκε το 1696, ως εκ τούτου η ίδρυση του θεσμού της Αδελφότητας των Ρωμιών της Νίζνας ως επίσημο σώμα εντοπίζεται στο ίδιο έτος.³²

τους. Σε άλλες περιπτώσεις προτιμούν τη μεταγραφή της ρωσικής λέξης. Οι ρυθμίσεις των Τσάρων περιγράφονται σε έγγραφο του 1773 ως «Χρυσόβουλλα», ενώ οι ρυθμίσεις της *Συγκλήτου* ως «Ουκάζια». ГАЧО, ф. 101, оп. 1, д. 4272, 1773, ф. 2.

³⁰ Χρήστος Π. Λασκαρίδης, *Το Καταστατικό [...]*, 1997, σσ. 7, 111.

Για τον Ζγουρό, βλ. III.9.

³¹ А.А. Федотов-Чеховский, *Акты [...]*, 1884, σσ. 55-57. Ορισμένα εκκλησιαστικά σπίτια είχαν ήδη απαλλαγεί από οποιοδήποτε «δώσιμο» (βλ. III.8). ГАЧО, ф. 101, оп. 1, д. 4225, από το 1680, ф. 6^ο.

Βλ. επίσης Костантин Харлампович, *Нариси [...]*, 1929, σσ. 5, 20, 22, 23. Χρήστος Π. Λασκαρίδης, *Το Καταστατικό [...]*, 1997, σ. 7.

³² О N. Сторожевски, παραδείγματος χάριν, ισχυρίστηκε σε άρθρο του 1863 πως οι Ρωμιοί εγκαταστάθηκαν στη Νίζνα από τα μέση του 17^{ου} αιώνα. Н.К. Сторожевский, *Нежинские Греки*, Кієво. 1863, σ. 5.

Ο Πλοχίνσκι και ο Χαρλαμπόβιτς τοποθετούν την αρχή της Αδελφότητας στο έτος 1675. М.М. Плохинский, *Иноземцы в старой Малороссии [...]*, 1905, σ. 183. Виталий Эйнгорн, *К истории иноземцев в Старой Малороссии [...]*, 1908, σ. 17. Костантин Харлампович, *Нариси [...]*, 1929, σ. 121. Βλ. επίσης Χρήστος Π. Λασκαρίδης, *Το Καταστατικό [...]*, 1997, σ. 3.

Στη συγκεκριμένη περίπτωση, όλοι οι ερευνητές φαίνεται να έχουν κάποιο δίκαιο: η εγκατάσταση των Ρωμιών στη Νίζνα πραγματοποιήθηκε σταδιακά, άρα η έμφαση σε συγκεκριμένη χρονολογία αρχικής εγκατάστασης δεν είναι εν τέλει παρά ενδεικτική. Η επίσημη όμως ίδρυση της Σταυροπηγιακής Αδελφότητας των Ρωμιών πρέπει πλέον να χρονολογείται το 1696.

Μέχρι τις αρχές του 18^{ου} αιώνα, οι Χατμάνοι νομοθετούσαν για τα προνόμια των Ρωμιών στην Καζακία. Κατόπιν μεγάλης προσπάθειας να επηρεάσουν τον Πέτρο Α΄ της Ρωσίας, οι Ρωμιοί της Νίζνας λάβανε την πρώτη τους τσαρική *Γράμωτα* η οποία είχε ως βάση το *Ουνιβερσάλι* της 17^{ης} Οκτωβρίου 1709, του Χατμάνου Σκοροπάντσκι.³³ Στις 3 Φεβρουαρίου 1710, οι Ρωμιοί της Νίζνας με επικεφαλής τον ιερέα Κωνσταντίνο, υπέγραψαν έκκληση προς τον Πέτρο στην οποία ανέφεραν πως μέχρι την εποχή του «προδότη» Μαζέπα εμπορεύονταν χωρίς φόρους ή άλλα οικονομικά βάρη. Παρότι ο Χατμάνος Σκοροπάντσκι, με το *Ουνιβερσάλι* του 1709, είχε επανεπιβεβαιώσει τα προνόμιά τους, οι Ρωμιοί είχαν πολλά παράπονα, καθώς οι τοπικές αρχές δεν λάμβαναν υπ' όψη τα διατάγματα των Χατμάνων και καταπίεζαν τους Ρωμιούς, επιβάλλοντάς τους σημαντικούς φόρους για τα σπίτια, τα άλογα και τις κατοικίες τους που βρίσκονταν στις περιοχές γύρω από την πόλη. Ζήτησαν γι' αυτό από τον Τσάρο να επιβεβαιώσει τα προηγούμενα προνόμια «της εκκλησίας» τους και εκείνος ικανοποίησε το αίτημά τους με *Γράμωτα* που εκδόθηκε στις 11 Μαρτίου 1710.³⁴

Τα προνόμια των Ρωμιών επανεκδόθηκαν όμως και από τους Χατμάνους οι οποίοι συνέχισαν να διατηρούν περιορισμένες πλέον εξουσίες στη Μικρά Ρωσία: από τον Σκοροπάντσκι το 1719 και τον Δανιήλ Αποστόλ (το 1728, το 1729 και αργότερα),³⁵ κάτι που έπραξε και ο Χατμάνος Κύριλ Ραζουμόβσκι με *Ουνιβερσάλι* του στις 28 Αυγούστου 1751.³⁶

³³ Για το *Ουνιβερσάλι* του Σκοροπάντσκι (Χατμάνος 1708 με 1722), βλ. Α.Α. Федотов-Чеховский, *Акты [...]*, 1884, σσ. 60-62. Α.Κ. Швидко, «Анализ публикаций источников по истории греческой Нежинской колонии», *Исследования по археографии и источниковедению отечественной истории XVI-XX вв., Межвузовский сборник научных трудов*, Днепропетровск, 1990, σσ. 64-75, ιδ. σ. 68.

³⁴ Για τη *Γράμωτα* του Πέτρου, βλ. РГАДА, ф. 52, *Сношения России с Грецией*, оп. 3, д. 99, 1710, фф. 1-3. ПСЗ, συλλογή 1^η, τόμος 4^{ος}, αρ. 2260, σσ. 481-482, Μάρτιος 11, 1710. Михаил Дмитриевич Чулков, *Историческое описание российской коммерции при всех портах и границах от древних времен до ныне настоящего [...]*, τόμος 2^{ος}, βιβλίο 1^ο, Αγ. Πετρούπολη, 1786, σσ. 66-67. Костантин Харлампович, *Нариси [...]*, 1929, σ. 24.

Για τη *Γράμωτα* του Πέτρου Α΄, βλ. επίσης Αμβρόσιος Φραντζής, *Επιτομή τής ιστορίας τής αναγεννηθείσης Ελλάδος*, Αθήνα, 1839, τόμος 1^{ος}, σσ. 1-17, ιδ. σ. 17. Κατά τον Φραντζή η *Γράμωτα* φέρει την υπογραφή: «Άρχιγραμματεὺς Κόμης Γαβριήλ Γολόβκην».

Βλ. επίσης III.9.

³⁵ Για το «Ουνιβερσάλι τοῦ Ἰωάννη Σκοροπάτσκει» το 1719, βλ. ГАЧО, ф. 101, оп. 1, д. 4225, από το 1680, φ. 8.

Ο Χατμάνος Δανιήλ Αποστόλ (1727-1734) έγραψε στην πόλη της Νίζνας, για να επιβεβαιώσει τα προνόμια της πόλης, και συμπεριέλαβε μια παράγραφο που αφορούσε τους Ρωμιούς. Τόνισε πως και οι Ρωμιοί όφειλαν να εκπληρώνουν ορισμένες υποχρεώσεις. Όμως, μετά από διαμαρτυρίες των Ρωμιών ότι οι αρχές της πόλης στέγαζαν αξιωματικούς σε κτίρια της εκκλησίας τους, ο Χατμάνος εξέδωσε δύο *Ουνιβερσάλια*, στις 10 Ιανουαρίου 1728 και τις 8 Φεβρουαρίου 1729, με τα οποία απαγόρευε τη στέγαση στρατιωτών και αξιωματικών στα ακίνητα της εκκλησίας των Ρωμιών.

Παρόμοια *Ουνιβερσάλια* εκδόθηκαν το 1730 και κατόπιν το 1733. Α.Α. Федотов-Чеховский, *Акты [...]*, 1884, σσ. 64-68. Костантин Харлампович, *Нариси [...]*, 1929, σσ. 30-31.

³⁶ Ο Ραζουμόβσκι ήταν ο τελευταίος Χατμάνος (1750-1764). Α.Α. Федотов-Чеховский, *Акты [...]*, 1884, σσ. 79-84. Костантин Харлампович, *Нариси [...]*, 1929, σσ. 29-31, 48.

Σημαντικότερες την περίοδο μετά το 1710 όμως, ήταν οι επεμβάσεις των αρχών της Ρωσικής Αυτοκρατορίας με έδρα την Αγία Πετρούπολη, ιδιαίτερα των εκάστοτε Αυτοκρατόρων. Η Αυτοκράτειρα Άννα στο *Ουκάζιό* της προς το *Κολέγιο της Μικράς Ρωσίας* (που χρονολογείται στις 8 Αυγούστου 1734), στη δέκατη τρίτη παράγραφο, αναφέρεται στα δικαιώματα των Ρωμιών και συγκεκριμένα στην ανεξαρτησία του δικαστηρίου τους.³⁷ Το 1735, το *Κολέγιο της Μικράς Ρωσίας*, υποταγμένο στη *Σύγκλητο*, εξέδωσε από την έδρα του στο Γκλούχοβ *Ουνιβερσάλι* με το οποίο επικύρωνε τα δικαιώματα των Ρωμιών.³⁸

Οι Ρωμιοί της Νίζνας έλαβαν δεύτερη αυτοκρατορική *Γράμματα* στις 3 Νοεμβρίου του 1742, επί Ελισάβετ. Είχαν προσεγγίσει την Αυτοκράτειρα, παραπονούμενοι πως τα προνόμιά τους που βασιζόνταν στη *Γράμματα* του πατέρα της, Πέτρου Α΄, δεν τηρούνταν. Η βασική τους διαμαρτυρία αφορούσε το γεγονός ότι οι αρχές της Νίζνας στέγαζαν αξιωματικούς και στρατιώτες στα σπίτια τους, καθώς επίσης και ότι οι εν λόγω στρατιωτικοί συμπεριφέρονταν προσβλητικά τόσο στους ίδιους όσο και στις οικογένειές τους. Η Ελισάβετ ικανοποίησε τα αιτήματα των Ρωμιών, επιβεβαιώνοντας την προηγούμενη *Γράμματα*. Μεταξύ άλλων, όρισε πως η ιδιοκτησία των Ρωμιών που πέθαιναν θα περιερχόταν στην Αδελφότητα των Ρωμιών της Νίζνας η οποία θα διαχειριζόταν την περιουσία του νεκρού, ώστε να τη λάβουν οι κληρονόμοι όπως έπρεπε. Όπως αναφέρεται παρακάτω, η *Γράμματα* της Ελισάβετ διέκρινε μεταξύ εγκαταστημένων και εισερχόμενων Ρωμιών· οι δεύτεροι δεν έχαιραν της ίδιας ευνοϊκής αντιμετώπισης από τις αρχές, ούτε τους επιτρεπόταν να υπηρετήσουν ως Κριτές.³⁹

Κατόπιν μιας σειράς αποφάσεων της *Συγκλήτου* που θεωρούσαν περιοριστικές,⁴⁰ οι Ρωμιοί της Νίζνας φοβήθηκαν πως η Νομοθετική Επιτροπή της Αικατερίνης Β΄ του 1767 θα περιόριζε τις ελευθερίες τους. Η αναφορά τους στη Νομοθετική Επιτροπή προσφέρει ποικιλία πληροφοριών για τα προνόμια και τη λειτουργία της Αδελφότητας. Έπειτα από παράπονα του Λουκά Ιβανόβ και άλλων Ρωμιών της Νίζνας εναντίον του Μαγιστράτου, η *Σύγκλητος* εξέδωσε το 1769 *Ουκάζιο* που επικύρωνε τα προνόμια των Ρωμιών της Νίζνας.⁴¹ Συγχρόνως, η Αικατερίνη Β΄ ζήτησε από τον Πετρ Ρουμιάντσεβ, Κυβερνήτη της Μικράς

³⁷ ПСЗ, συλλογή 1^η, τόμος 9^{ος}, αρ. 6614, σσ. 395-399, Αύγουστος 8, 1734. Константин Харлампович, *Нариси [...]*, 1929, σ. 31.

³⁸ Константин Харлампович, *Нариси [...]*, 1929, σσ. 29-31.

³⁹ АВПРИ, φ. 10, *Духовные дела иностранных исповеданий*, оп. 2, д. 12, 1742, φφ. 1-2. ПСЗ, συλλογή 1^η, τόμος 11^{ος}, αρ. 8656, σσ. 709-711, Νοέμβριος 3, 1742. Михаил Дмитриевич Чулков, *Историческое описание российской коммерции [...]*, τόμος 2^{ος}, βιβλίο 1^ο, Αγ. Πετρούπολη, 1786, σ. 156.

Οι διαφορές μεταξύ εισερχόμενων και εγκατεστημένων στη Νίζνα Ρωμιών θα εξεταστούν στο Π.6.

⁴⁰ Παραδείγματος χάριν, η απόφαση της *Συγκλήτου* το 1766 πως «τα δάνεια και οι εμπορικές συναλλαγές Γραϊκών με Ρώσους πρέπει να δικάζονται στο Μαγιστράτο». Ανών., «Материалы Екатерининской Законодательной Комиссии», *Сборник Императорскаго Русскаго Историческаго Общества*, τόμος 144^{ος}, μέρος 13^ο, Αγ. Πετρούπολη, 1914, σσ. 21-63, ιδ. σ. 33.

⁴¹ Παραδείγματος χάριν, σε επιστολή της Αδελφότητας προς τον Πετρ Ρουμιάντσεβ στις 27 Μαΐου 1768. ГАЧО, φ. 101, оп. 1, д. 23, 1768, φφ. 1-1^η. ПСЗ, συλλογή 1^η, τόμος 18^{ος}, αρ. 13397, σσ. 1028-1029, Δεκέμβριος 21, 1769.

Ρωσίας, να εξετάσει το όλο θέμα των προνομίων των Ρωμιών· μεσολάβησε όμως ο πόλεμος μεταξύ Ρωσίας και Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και το όλο θέμα καθυστέρησε.⁴²

Το 1774, με τη λήξη των εχθροπραξιών, οι Ρωμιοί της Νίζνας απέστειλαν παράκληση στη *Σύγκλητο* με τα αιτήματά τους. Επαναλάμβαναν πως έπρεπε να δικάζονται στο δικαστήριο της Αδελφότητας των Ρωμιών της Νίζνας. Καθώς ο αριθμός των Ρωμιών αυξανόταν με τους γάμους, τις γεννήσεις και τη μετανάστευση, ζήτησαν να τους παραχωρηθεί το δικαίωμα αγοράς σπιτιών στη Νίζνα από οποιονδήποτε, περιλαμβανομένων των Κοζάκων και των αστών. Ζήτησαν επίσης την απαλλαγή και αυτών των σπιτιών από τη φορολογία. Επιπλέον, παρακάλεσαν να τους παραχωρηθεί η γη γύρω από την καινούργια εκκλησία τους ώστε να διεξάγουν σε αυτόν τον χώρο το εμπόριό τους. Και τέλος ζήτησαν καινούργια επίσημη σφραγίδα από τη *Σύγκλητο* με το έμβλημα του ρωσικού αετού, άρα την αναγνώριση της Αδελφότητάς τους ως επίσημου κρατικού θεσμού.⁴³

Κατόπιν *Γράμματος* της Αικατερίνης Β΄ στις 10 Φεβρουαρίου, η *Σύγκλητος* ικανοποίησε τα αιτήματα των Ρωμιών με ένα *Ουκάζιο* το οποίο εκδόθηκε στις 5 Μαρτίου του 1775. Το *Συγκλητικό Ουκάζιο* όριζε πως έπρεπε να είναι οι Ρωμιοί ελεύθεροι να εμπορεύονται στη Ρωσία, να επιτρέπεται στους Ρωμιούς εμπόρους να αγοράζουν σπίτια, να απαλλάσσονται οι Ρωμιοί από διάφορους φόρους, να μην επεμβαίνει το *Γενικό Στρατοδικείο* στις υποθέσεις της Αδελφότητας (και αν η τελευταία δυσκολευόταν να επιλύσει κάποιες υποθέσεις, αυτές να παραπέμπονται στο *Κολέγιο της Μικράς Ρωσίας*), να μηνύουν Ρωμιοί τυχόν Ρώσους σε ρωσικά δικαστήρια, να μηνύουν, αντίστροφα, Ρώσοι τυχόν Ρωμιούς στο δικαστήριο των Ρωμιών, να μην παρεμβαίνουν οι δικαστικές αρχές της Νίζνας στις ελευθερίες των Ρωμιών, να μην καθυστερεί η χορήγηση διαβατηρίων στους Ρωμιούς και να δοθεί επίσημη σφραγίδα στην Αδελφότητα. Τελικά, το *Ουκάζιο* όριζε πως η ιδιοκτησία των Ρωμιών που τύχαινε να πεθάνουν σε οποιαδήποτε ρωσική πόλη, θα περιερχόταν στην Αδελφότητα, η οποία εν συνεχεία όφειλε να φροντίσει, ώστε αυτή να διανεμηθεί στους κληρονόμους, κατά το δέον.⁴⁴

Οι παραπάνω αποφάσεις της *Συγκλήτου* σήμαιναν την απόλυτη νίκη της Αδελφότητας στη σύγκρουσή της με το Μαγιστράτο και τους αστούς της Νίζνας. Όμως δεν διήρκησε. Στις 7 Μαΐου του 1775, ένα νέο

⁴² Костантин Харлампович, *Нариси [...]*, 1929, σσ. 51, 58.

⁴³ Костантин Харлампович, *Нариси [...]*, 1929, σσ. 65-66.

⁴⁴ ПСЗ, συλλογή 1^η, τόμος 20^{ος}, αρ. 14247, σσ. 49-52, 10 Φεβρουαρίου 1775. В.А., «Библиография: А.А. Федотов-Чеховский. Акты греческого нежинского братства, Киев, 1884», *Киевская Старина*, έτος τρίτο, τόμος 10^{ος}, Δεκέμβριος (12), 1884, σσ. 716-718, ιδ. σ. 717. А.К. Швидко, «Анализ публикаций источников по истории греческой Нежинской колонии», *Исследования по археографии и источниковедению отечественной истории XVI-XX вв.*, *Межвузовский сборник научных трудов*, Днепропетровск, 1990, σσ. 64-75, ιδ. σ. 69. Костантин Харлампович, *Нариси [...]*, 1929, σσ. 2-3, 66-67.

Συγκλητικό Ουκάζιο ανέτρεψε ορισμένα καίρια σημεία του προηγούμενου. Το καινούργιο διάταγμα διακήρυσσε πως, μολονότι οι Ρωμιοί της Νίζνας μοιράζονταν τα προνόμια των Ρώσων εμπόρων και πλήρωναν τέλη στα ρωσικά τελωνεία, αυτό ίσχυε μόνο για όσους ήταν μόνιμοι κάτοικοι της Νίζνας και μάλιστα για όσους είχαν δώσει όρκο πως ήταν Ρώσοι υπήκοοι. Εκτός αυτού, το νέο *Ουκάζιο* όριζε πως οι Ρωμιοί όφειλαν να προσφεύγουν στα ρωσικά δικαστήρια για την επίλυση των διαφορών τους με τους Ρώσους εμπόρους. Επιπλέον, μόνο οι Ρωμιοί μόνιμοι κάτοικοι Νίζνας που ήταν Ρώσοι υπήκοοι μπορούσαν να γίνουν δικαστές στο Κριτήριο της Αδελφότητας.

Το *Ουκάζιο-καταπέλτης* συνέχιζε πως η Αδελφότητα των Ρωμιών της Νίζνας δεν επιτρεπόταν να έχει δοσοληψίες με Ρωμιούς που διέμεναν σε άλλες πόλεις και δεν ήταν μέλη της. Αν κάποιος Ρωμιός πέθαινε ή συλλαμβανόταν, η Αδελφότητα μπορούσε να διαχειρίζεται την περιουσία του μόνο στην περίπτωση κατά την οποία ο αποβιώσας ή συλληφθείς ήταν ορκισμένο μέλος της. Εν ολίγοις, το καινούργιο διάταγμα επέβαλλε αυτό ακριβώς που οι Ρωμιοί της Νίζνας ήθελαν πάση θυσία να αποφύγουν: τη διάκριση ανάμεσα στα μέλη της Αδελφότητας και τους υπόλοιπους Ρωμιούς της Ρωσίας. Επιπλέον, θέτοντας στους Ρωμιούς προσκόμματα, όσον αφορά την αγορά σπιτιών στη Νίζνα, το *Συγκλητικό Ουκάζιο* της 7^{ης} Μαΐου 1775 επί της ουσίας στερούσε σε ένα μεγάλο αριθμό εύπορων Ρωμιών βασικά προνόμια της Αδελφότητας.⁴⁵ Παρά τις προσπάθειες των Ρωμιών να το ανατρέψουν αυτό το *Ουκάζιο*, παρέμεινε σε ισχύ μέχρι το 1785, οπότε ιδρύθηκε το Μαγιστράτο των Ρωμιών της Νίζνας, ως ανεξάρτητο εκτελεστικό τους όργανο.⁴⁶

⁴⁵ Константин Харлампович, *Нариси [...]*, 1929, σσ. 68-70.

⁴⁶ ПСЗ, συλλογή 1^η, τόμος 22^{ος}, αρ. 16250, σ. 441, Σεπτέμβριος 1, 1785.

Οι Ρωμιοί είχαν λόγο λοιπόν να δείξουν την ευγνωμοσύνη τους στην Αικατερίνη Β' κατά τη διάρκεια της επίσημης επίσκεψής της στην πόλη το 1787. Τα μέλη της Αδελφότητας ανοικοδόμησαν θριαμβική πύλη και την καλωσόρισαν με ψωμί, αλάτι και μακροσκελείς, φιλόφρονες αγορεύσεις. Τα προνόμια του 1785 ίσχυσαν μέχρι το τέλος της Αδελφότητας, το 1873. Ανήκουν όμως σε μια άλλη ιστορία. Константин Харлампович, *Нариси [...]*, 1929, σ. 77.

Βλ. επίσης, Αθανάσιος Ψαλίδας, *Αθανασίου Πέτρου Ψαλίδα, Αικατερίνα ή Β' ήτοι Ιστορία σύντομος τής εν τῇ ὁδοιπορίᾳ αὐτῆς πρὸς τοὺς ἐν Νίζνῃ καὶ Ταυρίᾳ Γραικοὺς ὑπ' αὐτῆς δειχθείσης Εὐνοίας. Συντεθείσα μὲν ὑπὸ Ἀθανασίου Πέτρου Ψαλίδα τοῦ ἐξ Ἰωαννίνων, καὶ τύποις ἐκδοθεῖσα, Ἐν Βιέννῃ τῆς Αὐστρίας 1792 ἔτει Παρὰ Ἰωσήφ τῷ ΒΑΟΥΜΑ ὙΣΤΕΡΩι*, Βιέννη, 1792.

Οι πληροφορίες που παραδίδει ο Β. Σάββα είναι διαφορετικές: το ίδιο το Κριτήριο της Αδελφότητας επέμενε πως βάσει της πρώτης απόφασης της Αικατερίνης Β' που εκδόθηκε στις 10 Φεβρουαρίου του 1775 ήταν παράνομο για εισερχόμενους Ρωμιούς να αναλαμβάνουν το αξίωμα του Κριτή. В. Савва, «Материалы из архива нежинских греческих братства и магистрата», *Сборник Историко-Филологического Общества при Институте кн. Безбородко*, τόμος 6^{ος}, τεύχος 1^ο, Νίζνα, 1909, σσ. 23, 30. [Στο εξής: В. Савва, *Материалы [...]*, 1909]. Τέτοιου είδους λεπτομέρειες δεν αλλάζουν όμως την εικόνα της μακροχρόνιας αυτής έριδας, όπως την παραδίδουν οι πηγές.

5.2 Οι ελευθερίες των Ρωμιών

Δεδομένης της πληθώρας των *Ουνιβερσάλιων* και άλλων προνομίων που εκδόθηκαν αναφορικά με τους Ρωμιούς της Καζακίας, οποιαδήποτε απαρίθμηση των προνομίων τους αναπόφευκτα απαλείφει τις αποκλίσεις που ασφαλώς υπήρχαν καθώς και τις αλλαγές που σημειώθηκαν με την πάροδο του χρόνου. Όπως σημειώθηκε προηγουμένως (I.2), η διατύπωση των προνομίων από τις αρχές της περιόδου του «Χετμανάτου» ή και της ρωσικής κυριαρχίας δε σήμαινε πως, στην πράξη, οι Ρωμιοί έμποροι απολάμβαναν τα προνόμια που δικαιούνταν στην καθημερινότητά τους. Είναι όμως ενδιαφέρον το γεγονός ότι τα προνόμια συνέχιζαν να ισχύουν με σχετικά μικρές αποκλίσεις τουλάχιστον μέχρι τον Μάιο του 1775, κάθε *Ουνιβερσάλι* και κάθε *Γράμοτα* ουσιαστικά αναπλήρωναν τις διατάξεις του παρελθόντος στις οποίες αντιστοιχούσαν. Κάθε νέο *Ουνιβερσάλι* ή *Γράμοτα* δεν αναιρούσε αναγκαστικά τα *Ουνιβερσάλια* και τις *Γράμοτες* του παρελθόντος. Αντιθέτως, οι παλαιότερες διατάξεις είχαν ιδιαίτερη βαρύτητα, κυρίως αυτή του Πέτρου Α'.

Τα όργανα της Αδελφότητας αναφέρονταν επανειλημμένα στις διατάξεις των Χατμάνων και των Αυτοκρατόρων όπως, παραδείγματος χάριν, στο Υπόμνημα των Ρωμιών της Νίζνας προς τη Νομοθετική Επιτροπή της Αικατερίνης Β' το 1767 όπου σημειώνονται τα προνόμια που τους χαρίστηκαν από τους Χατμάνους Μπόχταν Χμελνίτσκι το 1657, Ιωάνν Βιγκόβσκι το 1658, Γιούρη Χμελνίτσκι το 1659, Ιωάνν Σαμοήλοβιτς το 1665 και Ιωάνν Σκοροπάντσκι το 1709.⁴⁷ Ακόμη και ύστερα από το *Ουκαζίο* της *Συγκλήτου* της 7^{ης} Μαΐου 1775, οι Ρωμιοί συνέχισαν να αναφέρονται στις αποφάσεις του *Ουκαζίου* της 5^{ης} Μαρτίου 1775. Ως εκ τούτου, το νομικό καθεστώς των προνομίων παρέμενε ακαθόριστο.⁴⁸

Δεν είναι παράξενο λοιπόν που οι Ρωμιοί της Αδελφότητας μεριμνούσαν για την καλή τάξη και την αποτελεσματική έκθεση όλων των εγγράφων που τους αφορούσαν, *Γράμοτες*, *Ουκάζια* και *Ουνιβερσάλια*. Συνέτασσαν κείμενα απαριθμώντας τις *Γράμοτες* και τα *Ουνιβερσάλια*, με συνόψεις των βασικών τους σημείων.⁴⁹ Διασώζεται μάλιστα κείμενο του 1773 στο οποίο οι επίτροποι της εκκλησίας της Αδελφότητας έπρεπε να καταγράψουν εκ νέου:

⁴⁷ Ανών., «Материалы Екатеринбургской Законодательной Комиссии», *Сборник императорского русского исторического общества*, τόμος 144^{ος}, μέρος 13^ο, Αγ. Πετρούπολη, 1914, σσ. 21-63, ιδ. σσ. 45-46.

⁴⁸ Βλ., παραδείγματος χάριν, τη διένεξη σχετικά με το πόσον ήταν επιτρεπτό στον Κρομμύδα να διατελέσει Κριτής σε συγκεκριμένη υπόθεση. Παρ' όλο που βάσει του δευτέρου *Ουκαζίου* κάτι τέτοιο δεν επιτρεπόταν, στην πράξη αυτή η απαγόρευση δε στάθηκε εμπόδιο. В. Савва, *Материалы [...]*, 1909, σσ. 23-26, 30.

⁴⁹ ГАЧО, ф. 101, оп. 1, д. 4225, από το 1680, φφ. 1-8.

[...] ὅλα τῆς ἐκκλησίας κοινητὰ καὶ ἀκοίνητα, τὰ πάντα, [...] τὰ χρυσώβουλλα, ὀνιβερσάλια, πατένταις τῶν ἀρχιερέων, κουπίτες, χερσία βιβλίας διὰ ταῖς ὑποθέσεις τῶν παλεῶν ἀδελφῶν [...].⁵⁰

Οἱ Ρωμοὶ ἀντιλαμβάνονταν πῶς διαφυλάσσοντας τὰ ἐγγράφα τους στερέωναν τὶς ἐλευθερίες τους. Ὡς ἐκ τούτου, ἀξίζει νὰ ἀναφερθοῦν τὰ βασικά, διαχρονικά προνόμια τῶν Ρωμίων τῆς Νίζνας, προνόμια ποὺ ἴσχυαν γιὰ τοὺς Ρωμοὺς τῆς Αδελφότητος ὄχι μόνον στὴν πόλιν τῆς Νίζνας, ἀλλὰ οπουδήποτε κι ἀν αὐτοὶ βρισκόταν στὴν Καζακία.⁵¹

Ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὸ Χρυσόβουλλο τοῦ Μητροπολίτη Κιέβου Βαρλαάμ Γιασίνσκι τὸ 1696, οἱ θρησκευτικὲς ἐλευθερίες ποὺ ἔχαιραν οἱ Ρωμοὶ υπῆρξαν ἡ πρώτη καὶ βασικότερή τους ἐλευθερία καὶ συγχρόνως κρηπίδωμα γιὰ τὰ ἄλλα προνόμια τους. Τὸ Χρυσόβουλλο γράφει:

Αὐτὴ τὴν ἐνάρετη τελειότητα [...] τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἀδελφότητος ἀγάπησαν οἱ **πιστοὶ Ὀρθόδοξοι Χριστιανοί, υἱοὶ τῶν Ἱερῶν Καθολικῶν Ανατολικῶν Ἐκκλησιῶν**, οἱ εὐσεβεῖς Γραικοὶ ἔμποροι οἱ ὁποῖοι ταξιδεύουν στὴ Μικρὰ Ρωσία καὶ κατοικοῦν στὴ θεοφοβούμενη πόλιν τῆς Νίζνας ὅπου ἔχουν τὴ δικιά τους γραικικὴ ἐκκλησία, τὸν ἀρχαιότερο ξύλινο Καθεδρικό Ναό τοῦ Ἁγίου Ἀρχιστράτηγου Μιχαήλ, καθὼς καὶ τὸν πέτρινο Ἱερό Ναό τῶν Ἁγίων Πάντων.⁵²

Καὶ συνεχίζει:

[...] **στὴ γραικικὴ τους ἐκκλησία στὴ Νίζνα νὰ ἔχουν πνευματικὴ ἐκκλησιαστικὴ χριστιανικὴ Ἀδελφότητα καὶ νὰ μὴν υποτάσσονται σὲ κανέναν ἄλλο, παρά στὸν Μητροπολίτη Ἡμῶν τοῦ Κιέβου τῆς Ἁγίας Σοφίας.**⁵³ Καὶ μῆτε Ἀρχιερέας τους, μῆτε κάποιος ἄλλος ταξιδιώτης ποὺ ἐρχεται στὴ Νίζνα, Γραικός ἢ μὴ, νὰ μὴν ἔχει καμία ἐπίσημη ἐξουσία πάνω στὴ γραικικὴ ἐκκλησία τῆς Νίζνας· τὸ ἴδιο καὶ ὁ εὐσεβέστατος πρωτοπαπὰς τῆς Νίζνας.⁵⁴ [...] Καὶ εὐλογοῦμε νὰ διατηροῦμε τὴν Ἀδελφότητά τους ὑπὸ τὴν αἰγίδα τῆς γραικικῆς ἐκκλησίας τους στὴ Νίζνα, ὄχι γιὰ κανένα

⁵⁰ ГАЧО, ф. 101, оп. 1, д. 4267, 1773, ф. 5.

⁵¹ Костантин Харлампович, *Нариси [...]*, 1929, σ. 14.

⁵² Στὰ ρωσικά: «Таковое совершенство добродетельное [...] братства церковнаго возлюбиха православныи Церкви Святыя восточныя Католическия сынове, благочеситвыи людии иноземныи Греческии купецкии, странствующие в Малой России, и обитающии в богоствующии граде Нежине, имеющии тамо и церковь свою греческу, храм первее Собора Святого Архистратига Михаила деревянный, таже и Храм всех Святых каменный [...]».

⁵³ Στὰ ρωσικά: «[...] при церкви их Греческой Нежинской, имети союз духовный братолюбный церковного братства с надежитостию вечистою присудственнойю и послушательною ни до кого же инного, токмо до православного престола Нашего Митрополитанскаго Киевского Свято Софейского [...]».

⁵⁴ Στὰ ρωσικά: «[...] и послушательною ни до кого же инного, токмо до православного престола Нашего Митрополитанскаго Киевского Свято Софейского: да инный Архиерей ни кийже, пачеже Гречестии, и прочии странствующий, приежающии в Нежин, ни единого властительского дела имеют до церкви их Греческия: такожде же и пречестный протопоп Нежинский».

προσωρινό άπληστο κέρδος τους, αλλά για την απόκτηση της αιώνιας σωτηρίας, και παραδεχόμαστε την Αδελφότητα αυτή με όλες τις ανάγκες της που αναφέραμε εδώ παραπάνω στην πνευματική μας οικειοποίηση και προστασία [...].⁵⁵

Βάσει του Χρυσόβουλλου, απαγορευόταν στους Ρωμιούς ιερωμένους οι οποίοι περνούσαν από τη Νίζνα να κατοικήσουν εκεί και να αναμειγνύονται στις υποθέσεις της Αδελφότητας, κάτι που, όπως θα φανεί στο τρίτο μέρος της εργασίας (III.8), υπήρξε ιδιαίτερα σημαντικό. Η Μονή της Αγίας Αικατερίνης στο Σινά διέθετε περιουσιακά στοιχεία στη Νίζνα τα οποία προκάλεσαν διένεξη των Ρωμιών της Νίζνας με το Μοναστήρι.⁵⁶ Όπως σημειώνει το 1708, αναφερόμενος στα περιουσιακά αυτά στοιχεία, ο Επίτροπος της Μονής Χατζηκυριάκης σε επιστολή του προς τον Αθανάσιο, Αρχιεπίσκοπο της Μονής Σινά:

[...] είναι τόσοι χρόνοι όπου τὰ πολεμοῦν νὰ τὰ πάρουν διὰ τὸ ἀδελφάτο. Όλο ἐπροφασίζονταν πὼς τὰ θέλει ὁ ἐκλαμπρότατος χάτμανος, νὰ κάμει σκολεῖο ἑλληνικό [...].

Κατά τον Χατζηκυριάκη, οι αληθινές προθέσεις των Ρωμιών της Νίζνας δεν ήταν η ίδρυση σχολείου αλλά:

[...] φοβοῦνταν μήπως καὶ κάμουν οἱ σιναῖτες ἐκκλησία καθὼς ἦταν πρῶτα [...].⁵⁷

Αλλά και το Πατριαρχείο Ιεροσολύμων διέθετε σπίτια στη Νίζνα στις αρχές του αιώνα.⁵⁸ Πέραν της ανεξαρτησίας των Ρωμιών της Νίζνας από τις εκκλησιαστικές αρχές της ορθόδοξης Ανατολής, απαγορευόταν επίσης στις τοπικές εκκλησιαστικές αρχές να αναμειγνύονται στις υποθέσεις των Ρωμιών. Όπως ένα «Σταυροπηγιακό» μοναστήρι που υπαγόταν στο Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως χωρίς τη

⁵⁵ Στα ρωσικά: «[...] и братство их духовное содержать при Церкви их Греческой обоей Нежинской, не ради временного их прибытка, но ради стяжания вечнаго спасения, благослолаем, приемлющие то братство с призволением на все их требования выше ту описныя, в Наше нстое духовное присвоение и защищение [...]». Α.Α. Федотов-Чеховский, *Акты [...]*, 1884, σσ. 12-15.

⁵⁶ Και πιο συγκεκριμένα μεταξύ του Ρωμιού της Νίζνας Χατζή Παρασκευά και του «Σιναΐτη» Χατζηκυριάκη. Η διένεξη αναφέρεται σε έγγραφο του Ιωαννίκιου, Αρχιεπισκόπου Σινά, προς τον Χατζηκυριάκη, στις 15 Οκτωβρίου του 1698. Ντόρη Παλαστράτου (επιμ.), *Ό Σιναΐτης Χατζηκυριάκης ἐκ Χώρας Βουρλά, Γράμματα – Ξυλογραφίες 1688-1709*, Αθήνα, 1981, σσ. 62.

⁵⁷ Κάποια στιγμή πριν το 1696 πρέπει να υπήρξε Μετόχι της Μονής της Αγίας Αικατερίνης στη Νίζνα, η ακριβής ημερομηνία, όμως, παραμένει αδιευκρίνιστη. Το έγγραφο χρονολογείται στις 28 Οκτωβρίου 1708. Ντόρη Παλαστράτου (επιμ.), *Ό Σιναΐτης Χατζηκυριάκης [...]*, 1981, σσ. 101-102.

Για περισσότερα, βλ. III.8.

⁵⁸ Κατά τη καταγραφή των Ρωμιών της Νίζνας του 1711, τα μέλη της Αδελφότητας συγκεντρώθηκαν μεταξύ άλλων στα σπίτια της Μονής της Αγίας Αικατερίνης του Σινά και του Πατριαρχείου Ιεροσολύμων. Στα ρωσικά: «[...] в дворе синатском [...] в Ерусалимском [...]». РГАДА, ф. 124, *Малороссийские Дела*, оп. -, д. 12, 1711, φφ. 19-19'. Βλ. επίσης Ντόρη Παλαστράτου (επιμ.), *Ό Σιναΐτης Χατζηκυριάκης [...]*, 1981, σ. 102.

Ας σημειωθεί ότι στα τέλη του 17^{ου} αιώνα ο Πατριάρχης Ιεροσολύμων Δοσίθεος είχε γράψει στους Τσάρους της Μοσχοβίας με αίτηση να δοθεί στο Πατριαρχείο μια από τις δύο εκκλησίες των Ρωμιών της Νίζνας. «1693 – Москва. Уривок зі справки про Ерусалимське подвір'я в Ніжині», στο Сергій Павленко (επιμ.), *Доба гетьмана Івана Мазепи в документах*, Кієво, 2008, αρ. 463, σσ. 488-489.

διαμεσολάβηση οποιασδήποτε τοπικής εκκλησιαστικής αρχής, η Αδελφότητα των Ρωμιών υπαγόταν απευθείας στον Μητροπολίτη Κιέβου, εξ ου και η ονομασία «Σταυροπηγική».⁵⁹

Το 1696, ο Χατμάνος Ιωάνν Μαζέπα επανεπιβεβαίωσε τις διατάξεις του Μητροπολίτη Βαρλαάμ Γιασίνσκι, ανανεώνοντας έτσι το δικαίωμα να εκλέγουν οι Ρωμιοί τους ιερείς τους και επαναλαμβάνοντας πως η εκκλησία τους υπαγόταν κατευθείαν στη Μητρόπολη Κιέβου. Έτσι, εξασφαλίστηκε η ανεξαρτησία της Σταυροπηγικής Αδελφότητας των Ρωμιών και ειδικότερα η προστασία των Ρωμιών από τις επεμβάσεις τόσο των ιερωμένων της Ανατολής όσο και των αρχιερέων της πόλης.⁶⁰ Είναι ενδεικτικό πως ήδη από το 1697 ο Ρωμιός Δημήτρης Ματζμάτης απομακρύνθηκε από τους κόλπους του «Σταυροπηγίου Ρωμαιοκονικού Αδελφάτου», καθώς είχε διαπράξει: «[...] εις ταῖς τάξεις ἐκκλησιαστικῆς πολῆς συγχήσεις [...]». Το κείμενο συνεχίζει:

*«[...] καὶ μὲ κανέναν τρόπον νὰ μὴν αποτολμίσει εἰς ταῖς τάξεις ἐκκλησιαστικῆς νὰ μὴν ἀνακατόνεται, οὔτε κανέναν ἄλλον νὰ μὴν ἀποτολμήσει νὰ ἀνακατοθεῖ.»*⁶¹

Εἶχαν μὴπως οι «συγχύσεις» που προκάλεσε στην Αδελφότητα ο Ματζμάτης κάποια σχέση με τις αξιώσεις της Μονῆς της Αγίας Αικατερίνης ἢ του Πανάγιου Τάφου στα Ιεροσόλυμα;

Ὅμως, ἡ ενασχόληση με τις θρησκευτικές ελευθερίες (σήμερα θα λέγαμε θρησκευτική αυτονομία) των Ρωμιών ως ἓνα προνόμιο μεταξύ ἄλλων εἶναι μάλλον παραπλανητική. Ὅπως θα φανεῖ στη συνέχεια (παρακάτω καὶ III.8), οι θρησκευτικές ελευθερίες ἦταν ἀμεσα συνδεδεμένες με τα ἄλλα ἐμπορικά καὶ πολιτικά τους προνόμια. Τα βασικά προνόμια των Ρωμιών ὅπως διαμορφώθηκαν, βάσει των διατάξεων των Χατμάνων καὶ των Αυτοκρατόρων της Ρωσίας, συμπεριλάμβαναν, ἐκτός ἀπὸ (1) τις θρησκευτικές τους ελευθερίες καὶ (2) τὸ δικαίωμα νὰ εἰσέρχονται καὶ νὰ ἐξέρχονται καὶ «[...] ἐλεύθερη νὰ εἶναι νὰ κάμουν τὴν πραγματίαν τους» στα ἐδάφη της Καζακίας,⁶² (3) ορισμένες φοροαπαλλαγές ἢ φόροελαφρύνσεις, (4) τὴν

⁵⁹ Οι πρώτες θρησκευτικές ελευθερίες δόθηκαν στην «[...] ἐκκλησία τῆς Νίζνας [...]» ἀπὸ τὸ ἴδιο τὸν Οἰκουμενικὸ Πατριάρχη. Βλ. ἔγγραφο τοῦ 1680 τοῦ Πατριάρχου Ἰακώβου. ΓΑЧО, φ. 101, οπ. 1, д. 4225, ἀπὸ τὸ 1680, φ. 1^ο.

Ἡ προσπάθεια νὰ προστατευτοῦν ἀπὸ τις ορέξεις των μοναστηριῶν στους Ἅγιους Τόπους τα μοναστήρια της Βλαχίας παρατηρεῖται καὶ κατὰ τὸν 17^ο αἰώνα. Τὸ 1641 ἀναγνωρίστηκε ἡ ἀνεξαρτησία πολλῶν μοναστηριῶν. Nicolae Iorga, *Τὸ Βυζάντιο μετὰ τὸ Βυζάντιο*, Γιάννης Καράς (μτφ.), Αθήνα, 1989, σσ. 169-170, 181-182.

⁶⁰ Михаил Дмитриевич Чулков, *Историческое описание российской коммерции [...]*, τόμος 2^{ος}, βιβλίο 1^ο, Αγ. Πετρούπολη, 1786, σσ. 67-68. В.А., «Библиография: А.А. Федотов-Чеховский. Акты греческаго нежинскаго братства, Кіево, 1884», *Κιευσκή Старина*, ἔτος τρίτο, τόμος 10^{ος}, Δεκέμβριος (12), 1884, σσ. 716-718, ἰδ. σ. 718.

Κοσταντίν Χαρλαмпович, *Нариси [...]*, 1929, σσ. 20-21. Μ.Ι.Γ., «Ἱστορία ἀπὸ σκυβάλων. Ἄθροισμα Πρώτων: Ἀποικία», Πατριαρχικὸν Ἰδρυμα Πατερικῶν Μελετῶν, Θεσσαλονίκη, 1991, σ. 138. Χρήστος Π. Λασκαρίδης, *Τὸ Καταστατικὸ [...]*, 1997, σσ. 6, 12.

⁶¹ ΓΑЧО, φ. 101, οπ. 1, д. 4225, ἀπὸ τὸ 1680, φφ. 6^ο-7^ο. Βλ. ἐπίσης Χρήστος Π. Λασκαρίδης, *Τὸ Καταστατικὸ [...]*, 1997, σ. 17.

⁶² ΓΑЧО, φ. 101, οπ. 1, д. 4225, ἀπὸ τὸ 1680, φ. 4.

αποδέσμευσή τους από ποικίλες υποχρεώσεις προς τις τοπικές αρχές και το κράτος, (5) το δικαίωμα να διοικούν οι ίδιοι της εσωτερικές τους υποθέσεις χωρίς την ανάμιξη των αρχών του κράτους, και τελικά (6) το δικαίωμα να λειτουργούν δικό τους Κριτήριο ή δικαστήριο για τις υποθέσεις τους.

Οι Ρωμιοί έχαιραν λοιπόν θεσμοθετημένων φοροαπαλλαγών, ως εκ τούτου ήταν ευνοημένοι συγκριτικά με τους άλλους ξένους εμπόρους στην Καζακία.⁶³ Ο Μπόχταν Χμελνίτσκι απάλλαξε τους Ρωμιούς από το *Μίτο*, τον βασικό φόρο· τους υποχρέωνε όμως να πληρώνουν αντ' αυτού ορισμένους άλλους φόρους εισαγωγών και εξαγωγών.⁶⁴ Ο Χμελνίτσκι καθόρισε επίσης ένα σταθερό ποσοστό φόρου για κάθε προϊόν, χωρίς ωστόσο να συγκροτήσει ένα συγκεκριμένο φορολογικό σύστημα. Για ορισμένα αγαθά ο φόρος αντιστοιχούσε σ' ένα ποσοστό της αξίας τους και για άλλα εξαρτώνταν από την ποσότητα των αγαθών που πωλούνταν, ενώ για κάποιες άλλες περιπτώσεις, παραδείγματος χάριν ρολά υφάσματος, ο τρόπος φορολόγησης παραμένει άγνωστος. Όπου ο φόρος καθοριζόταν ως ποσοστό επί της αξίας, κυμαινόταν μεταξύ του δύο και του πέντε τοις εκατό. Αυτό το φόρο συνέλεγε απευθείας ο Εφστάφι Σταματιένκα, ο Ρωμιός τελωνιακός, ή *Εκσάκτορας* (όπως ονομαζόταν) του ίδιου του Χατμάνου Μπόχταν Χμελνίτσκι.⁶⁵

Συνοψίζοντας τις φορολογικές ρυθμίσεις στο *Ουνιβερσάλι* του 1672 του Χατμάνου «Ιωάννη Σαμουλοβιτζί», σ' ένα κείμενο που ετοίμασαν για τον Χατμάνο «Κ.Γ. Ραζουμόβσκι»⁶⁶, οι αξιωματούχοι της Αδελφότητας επέστησαν την προσοχή του στα ακόλουθα σημεία:

Οι αστοί της Νίζνας ισχυριζόταν πως οι Ρωμιοί είχαν το προνόμιο να εισέρχονται και να εμπορεύονται μόνο χονδρικά, περιορισμός που στην πράξη δε θα ήταν βέβαια δυνατόν να εφαρμόζεται. Ανών., «Материалы Екатеринбургской Законодательной Комиссии», *Сборник Императорскаго Русскаго Историческаго Общества*, τόμος 144^{ος}, μέρος 13^ο, Αγ. Πετρούπολη, 1914, σσ. 21-63, ιδ. σ. 31.

⁶³ Εδώ θα γίνει αναφορά πρωτίστως στις φορολογικές ρυθμίσεις για τις περιοχές της Καζακίας οι οποίες βρίσκονταν υπό τον έλεγχο του εκάστοτε Χατμάνου. Όσον αφορά τις φορολογικές ρυθμίσεις των εδαφών που βρίσκονταν υπό πλήρη έλεγχο του Τσάρου στη Μοσχοβία, βλ. I.3.

⁶⁴ Οι Ρωμιοί της Αδελφότητας, το 1757, αναφέρουν πως το «Ούνιβερσάλι καθωλικό του αυτού έκλαμπροτάτου Γετμάνου Μπογδάν Χμελνίτσει» απελευθέρωσε ορισμένους Ρωμιούς από το «κουμέρκι», ενώ, βάσει των μετέπειτα *Ουνιβερσάλιων*, οι Ρωμιοί της Αδελφότητας έπρεπε να πληρώνουν «κουμέρκι».

Ο συσχετισμός της ονομασίας των φόρων αναμεταξύ ελληνικών και ουκρανικών και ρωσικών παραμένει δύσκολος. Το *Μίτο* μάλλον αντιστοιχεί στο ρωσικό «проежая пошлина»· φαίνεται όμως πως το «κουμέρκι» μεταφράζει περισσότερους του ενός ρωσικούς όρους. ГАЧО, ф. 101, оп. 1, д. 4225, από το 1680, ф. 3. А.А. Федотов-Чеховский, *Акты [...]*, 1884, σσ. 43-44. Ανών., «Для истории торговли в старой Малороссии», *Киевская Старина*, έτος εικοστός, τόμος LXXIII (73), τεύχος 5^ο, Μάιος 1901, σσ. 86-87. Кость Харлампович, *Нарис V. Ніженські греки й торгівля [...]*, 1999, σ. 87.

Για τις πηγές του όρου «κουμέρκι», βλ. Nicolas Oikonomides, «The Role of the Byzantine State in the Economy», Angeliki E. Laiou (επιμ.), *The Economic History of Byzantium From the Seventh through the Fifteenth Century*, τόμος 3^{ος}, Washington D.C., 2002, σσ. 973-1058, ιδ. σσ. 986, 988, 1007-1008, 1050.

⁶⁵ Кость Харлампович, *Нарис V. Ніженські греки й торгівля [...]*, 1999, σ. 106.

⁶⁶ Τελευταίος Χατμάνος, 1750-1764.

[...] ὅτι εἰ Ῥωμέοι πλερόνωντας τὸ διατεταγμένο κουμέρκω, νὰ εἶναι εἰς τὰ πανηγύρια ἐλεύθερη νὰ κάμουν τὴν πραγματίαν τους, καὶ κανὴς εἰς τὰ πανηγύρια νὰ μὴν πάρη ἀπὸ Ῥωμέους τὸ Ἰαρμαρκόβει, καὶ ἄλλην καμίαν αἰτησίαν νὰ μὴν τοῦς κάμι κανεῖς, καὶ ὅποιος εἴθελεν παρακούσει τὴν προσταγὴν τοῦ θέλη τὸν παιδεύσει αὐστηρά, [...] εἰς τὴν Μπατούρηνα 28 Ἰουνίου 1672.⁶⁷

Με ἄλλα λόγια, οἱ Ῥωμοὶ πλήρωναν ἀπευθείας στον *Εκσάκτορα* τὸ «κουμέρκι», ἓνα εἶδος φόρου που φαίνεται νὰ ἀντιστοιχεῖ στο *Ιντούκτα*, δὲν πλήρωναν ὅμως ἐπιπρόσθετο φόρο στις ἐμποροπανηγύρεις, τὸ λεγόμενο «Ἰαρμαρκόβει».⁶⁸

Οἱ ἀποκλίσεις στη φορολογία ἐμπορευμάτων διαφορετικοῦ εἴδους σταδιακὰ περιορίστηκαν.⁶⁹ Ἀν καὶ πρόκειται γιὰ ἓνα ἐξαιρετικὰ πολὺπλοκο σύστημα φορολογίας, ὅπως φαίνεται στα *Ουνιβερσάλια* τοῦ Σκοροπάντσκι, οἱ Ῥωμοὶ βασικά πλήρωναν, γιὰ τις εἰσαγωγές καὶ ἐξαγωγές τους ἀπὸ καὶ πρὸς τὴ Καζακία, τελωνιακὸ φόρο δύο τοῖς εκατό. Τὸ 1722, συντάχθηκε ἓνας κατάλογος με ὅλα τὰ προϊόντα γιὰ τὰ ὁποῖα ὁ φόρος καθοριζόταν στο δύο τοῖς εκατό τῆς ἀξίας τους. Ἀυτὴ ἡ προνομιακὴ φορολογικὴ μεταχείριση παρέμεινε ἓνα σταθερὸ προνόμιο τῶν Ῥωμῶν τουλάχιστον μέχρι τὸ 1754, ὅταν ἡ Μικρὰ Ῥωσία ἐνσωματώθηκε στον κοινὸ δασμολογικὸ χώρο τῆς Ῥωσικῆς Αυτοκρατορίας. Ἡ *Ιντούκτα* καὶ ἡ *Εβέκτα*, οἱ δύο βασικοὶ τελωνιακοὶ φόροι γιὰ εἰσαγωγές καὶ ἐξαγωγές που ἐπιβάρυναν τοὺς Ῥωμοὺς ἐμπόρους, δὲν ἐπιβάλλονταν μόνο στα σύνορα ἀλλὰ καὶ μέσα στις πόλεις τῆς Καζακίας, εἰδικότερα στις ἐμποροπανηγύρεις. Ὅπως ἦταν λογικὸ, στη Νίζνα, τὴν πιο σημαντικὴ πόλη στην Ουκρανία ὅσον ἀφορὰ τὸ ἐξωτερικὸ ἐμπόριο, υπήρχε τὸ κεντρικὸ γραφεῖο γιὰ τὴ συλλογὴ τῶν φόρων αὐτῶν.⁷⁰ Με τὸ πέρασμα τοῦ χρόνου, αὐτοὶ οἱ φόροι

⁶⁷ ΓΑΧΟ, φ. 101, ὀπ. 1, δ. 4225, ἀπὸ τὸ 1680, φφ. 4-5.

⁶⁸ «Ὅθεν πάλιν με γνώμιν κοινήν, καὶ ἐν χριστῷ ἀδελφικὴν ἀγάπην, συμφωνοῦμεν ὅλοι κοινῶς, καὶ ἀποφασίζομεν, καὶ διορίζομεν τὸ ῥηθὲν κουτεῖον τῆς βοηθείας νὰ εἶναι εἰς τὴν προτέραν τάξιν, καὶ νὰ εὑρίσκειται εἰς τὸν καρβασαράν, καὶ πλερόνροντες οἱ ταξιδευόμενοι πραγματευταὶ ξένοι, τόσον οἱ ἐξερχόμενοι, ὅσον καὶ οἱ εἰσερχόμενοι τὸ κομμέρκιόν τους κατὰ τὴν ποσότητα ὅπου ἤθελα δώσει, νὰ πληρώνουσιν κατὰ ἀναλογία εἰς τὸ ἀνὰ ρούβλιον καπίκια τρία, εἰς βοήθειαν τοῦ κοτείου τῆς κοινότητος με πᾶσαν προθυμίαν, καὶ ἀγάπην, χωρὶς νὰ γογγύζωσιν». Τὸ κείμενο χρονολογεῖται τὸ 1734 [αψλδ].

Γιὰ ἀναφορὰ στο «κουμέρκι», βλ. ΓΑΧΟ, φ. 101, ὀπ. 1, δ. 4273, 1773, φ. 1.

⁶⁹ Τα *Ουνιβερσάλια* τοῦ Ἰβάν Μπρουχοβέτσκι (Χατμάνος 1663-68) τὸ 1665 ἐπιβεβαίωσαν τις ἐμπορικὲς φοροαπαλλαγές. Ὅπως σημείωσαν γιὰ τὰ *Ουνιβερσάλια* τοῦ «Μπρουχοβέτζηει» οἱ Ῥωμοὶ τῆς Ἀδελφότητος, στο ἔγγραφο τους τὸ 1757: «[...] εἰς τὰ πανηγύρια πλερόνωντας τὸ διατεταμένον κουμέρκω ἐλεύθερη νὰ εἶναι νὰ κάμουν τὴν πραγματίαν τους».

Ὁ Χατμάνος ἀπαγόρευε στους ἀξιωματοῦχους του νὰ ἐπιβάλουν στους Ῥωμοὺς φόρους στις ἐμποροπανηγύρεις (*Ярморковные зборы*), πέραν τῆς *Ιντούκτας* (*Индукта*) που ἀπέδιδαν στον *Εκσάκτορα*. Ἐτσι, οἱ Ῥωμοὶ πλήρωναν τὸ «κουμέρκι» που στις περισσότερες περιπτώσεις ἀντιστοιχεῖ στους φόρους *Ιντούκτα* καὶ *Εβέκτα* που πληρώνονταν ἀπευθείας στον *Εκσάκτορα*· δὲν πλήρωναν ὅμως ἐπιπρόσθετα τοὺς *Μίτο* καὶ «Ἰαρμαρκόβει». ΓΑΧΟ, φ. 101, ὀπ. 1, δ. 4225, ἀπὸ τὸ 1680, φ. 4. Μ.Μ. Плохинский, *Иноземцы в старой Малороссии [...]*, 1905, σ. 163.

⁷⁰ Γιὰ τὴ σημασία που ἀπέδιδαν στην *Ιντούκτα* καὶ τὴν *Εβέκτα* ὡς πηγὴ ἐσόδων γιὰ τὸ Χατμάνο, βλ. τις διαμαρτυρίες τῶν ευπορότερον Μικρορῶσων πρὸς τὴν Αἰκατερίνη Β΄ τὸ 1764: «[...] ἐπειδὴ ὑπάρχει στη Μικρὰ Ῥωσία παλαιὰ συνήθεια σύμφωνα με τὴν ὁποία ἀπὸ τὴν εἰσαγωγὴ καὶ ἐξαγωγὴ προϊόντων εἰσπράττεται φόρος· ἀλλὰ ἐμπορεύματα φορολογοῦνται ἐλάχιστα, ἐνῶ ἄλλα φορολογοῦνται με τὴν ἀναλογία 2 καπίκια γιὰ κάθε ρούβλι· καὶ ἐπιπλέον σε ἐμποροπανηγύρεις ἀπὸ τοὺς ξένους ἐμπόρους ἦταν συνηθισμένο νὰ εἰσπράττουν ἓναν ξεχωριστό, ἀλλὰ λογικὸ καὶ ἀρκετὰ μετριοπαθὲς δασμὸ, καὶ οἱ εἰσπράξεις αὐτὲς ἀπὸ τὴν ἐποχὴ

μετακύλησαν στους φόρους που επιβάλλονταν μέσα στην Ουκρανία και οι όροι *Ιντούκτα* και *Εβέκτα* χρησιμοποιούνταν για τη φορολογία στα προϊόντα που παράγονταν και μεταφέρονταν στο εσωτερικό της χώρας· με άλλα λόγια, η διάκριση μεταξύ δασμών και φόρων προστιθέμενης αξίας προοδευτικά κατέστη ασαφής, η *Ιντούκτα* και η *Εβέκτα* κατέληξαν να περιγράφουν το εσωτερικό φορολογικό σύστημα.⁷¹

Η *Ιντούκτα* και η *Εβέκτα* εισπράττονταν από τους *Εκσάκτορες*. Αρκετοί Χατμάνοι πουλούσαν τα δικαιώματα συλλογής των συγκεκριμένων φόρων σε ιδιώτες που αποκαλούνταν *Οντκούπνικι*. Ανάμεσα στους ιδιώτες αυτούς υπήρξαν και Ρωμιοί, για παράδειγμα ο Πάβελ Τερναβιότ, ο Ιβάν Τερναβιότ, ο Σαμούηλ Πελοπάνοβ και ο Ρόμαν Ιακόβ (βλ. III.9). Τα πρώτα χρόνια της εξουσίας του Σκοροπάντσκι, αυτοί οι φόροι συλλέγονταν από τον *Οντκούπνικ* Σάββα Βλαντισλάβ Ραγκουζίνσκι, έμπιστο του Πέτρου Α΄. Την περίοδο μεταξύ 1722 και 1748, αυτά τα δικαιώματα δημοπρατούνταν. Δεν έλειπαν όμως τα έντονα παράπονα εκ μέρους των εμπόρων κατά των *Οντκούπνικι*.⁷²

Στα *Ουνιβερσάλια* του 1658, 1659, 1665, 1666 και 1672, διευκρινίζεται ότι οι Ρωμιοί υποχρεούνται να πληρώσουν ένα επιπρόσθετο ποσό στους *Εκσάκτορες* για τον *Στρατιωτικό Έρανο*, φόρος πρόσθετος της *Ιντούκτα*. Αυτό το *Μερίδιο* το κατέβαλλαν συνολικά όλοι οι έμποροι σε συγκεκριμένες ημερομηνίες.⁷³

Με την πάροδο του χρόνου, αναφαίνεται μια διάκριση μεταξύ εκείνων των Ρωμιών που θεωρούνταν Ρώσοι υπήκοοι, είχαν δώσει όρκο αφοσίωσης και υποταγής στον Τσάρο και διέθεταν σπίτια στη Νίζνα και των υπόλοιπων Ρωμιών που θεωρούνταν ξένοι. Μετά το 1755, οι αρχές της Νίζνα επέμεναν ολοένα και περισσότερο πως οι Ρωμιοί που δεν ήταν Ρώσοι υπήκοοι έπρεπε να υπόκεινται στις Εμπορικές Ρυθμίσεις της εκάστοτε χρονιάς. Κατ'επέκταση, όφειλαν να πληρώνουν το *Μίτο*, έναν φόρο που μόνον οι ξένοι έμποροι (δηλαδή οι έμποροι που δεν ήταν Ρώσοι, Μικρορώσοι ή και Ρωμιοί) υποχρεούνταν να καταβάλουν. Ωστόσο, η Αδελφότητα προσπάθησε να αποφύγει τους πρόσθετους αυτούς φόρους και το πέτυχε, όχι μόνο πρακτικά

ακόμα του Χατμάνου Μπογντάν Χμελνίτσκι χρησίμευαν στην κάλυψη των εξόδων του ίδιου του Χατμάνου και του στρατεύματός του [...]. Ανών., «Прошение малороссийскаго шляхетства и старшин, вместе с гетманом, о возстановлении разных старинных прав Малороссии, поданное Екатерине II-й в 1764 году», *Κιευσκή Старина*, έτος δεύτερο, τόμος 6^{ος}, Ιούνιος, 1883, σσ. 317-345, ιδ. σ. 338.

⁷¹ Βλ. τις δηλώσεις των Ρωμιών για τους φόρους που πλήρωναν, στο Ανών., «Материалы Екатерининской Законодательной Комиссии», *Σборник Императорскаго Русскаго Историческаго Общества*, τόμος 144^{ος}, μέρος 13^ο, Αγ. Πετρούπολη, 1914, σσ. 21-63, ιδ. σ. 53.

Για τη συγκομιδή των φόρων, βλ. Кость Харлампович, *Нарис V. Ніженські греки й торгівля [...]*, 1999, σ. 11.

⁷² Виталий Эйнгорн, *К истории иноземцев в Старой Малороссии [...]*, 1908, σ. 15. Χρήστος Π. Λασκαρίδης, *Το Καταστατικό [...]*, 1997, σ. 12.

⁷³ «Στρατιωτικός έρανος» είναι μετάφραση του «Войсковий Скорб».

Το 1729, το *Ουνιβερσάλι* του Χατμάνου Δανιήλ Αποστόλ διέταξε τους Ρωμιούς να καταβάλουν το *Μερίδιο* στο θησαυροφυλάκιο του Χατμάνου. Έτσι από το 1729 και μετά, ο συγκεκριμένος φόρος αποδιδόταν κατευθείαν στην Αυλή του Χατμάνου. Α.Α. Федотов-Чеховский, *Акты [...]*, 1884, σσ. 45-52, 60-62. Κωνσταντίνος Харлампович, *Нариси [...]*, 1929, ιδ. σ. 29.

αλλά και τυπικά, όπως προκύπτει από την τροποποίηση της ρωσικής νομοθεσίας, βάσει της *Γράμματος* της Αικατερίνης Β΄ της 10^{ης} Φεβρουαρίου 1775. Στη συνέχεια όμως, το *Συγκλητικό Ουκάζιο* της 7^{ης} Μαΐου 1775 περιόρισε τις φοροαπαλλαγές για τους Ρωμιούς που ταξίδευαν από τη Μικρά Ρωσία στη Ρωσία. Βάσει της δεύτερης αυτής ρύθμισης, μόνο οι Ρωμιοί υπήκοοι της Αυτοκρατορίας που διέθεταν σπίτι στη Νίζνα δικαιούνταν πλέον προνομιακής μεταχείρισης.⁷⁴

Επίσης, αντιμετώπιζαν δυσκολίες, επειδή άλλες αρχές επεδίωκαν επίσης να τους φορολογήσουν. Το 1701, για παράδειγμα, οι Ρωμιοί αναγκάστηκαν να αποταθούν με χρηματικό ποσό και πεσκέσια στον Ιβάν Ομπιντόβκι, έμπιστο του Χατμάνου Ιωάνν Μαζέπα, για να μην πληρώνουν επιστάθμια και άλλους μη προβλεπόμενους από τα *Ουνιβερσάλια* φόρους. Οι ίδιες δυσκολίες αναφέρονται και για το έτος 1723, όταν, λόγω των αόρητων φορολογικών πιέσεων, οι Ρωμιοί έμποροι επέλεξαν να αποφύγουν την εμποροπανήγυρη του Σβενσκ.⁷⁵ Όπως αναφέρθηκε προηγουμένως (Ι.3), τα τελικά ποσά που πλήρωναν οι Ρωμιοί έμποροι ήταν πολύ ανώτερα του επίσημου φόρου (εν προκειμένω του δύο τοις εκατό της *Ιντούκτα* και της *Εβέκτα*), δεδομένου ότι ήταν κατ' ουσία αναγκασμένοι να προσφέρουν ανεπίσημα δώρα στους αξιωματούχους κάθε περιοχής. Σημειώνεται επίσης η ύπαρξη άλλων κοινών υποχρέωσεων· «τὸ κοντράκτον τῆς καμάρας τῆς λεχίας», παραδείγματος χάριν, το πλήρωνε η Αδελφότητα, για να εξασφαλίσει την προστασία των πολωνικών αρχών.⁷⁶

Όπως στη Ρωσία (Ι.3), έτσι και στη Μικρά Ρωσίας η φορολογία του εμπορίου ήταν εξαιρετικά περίπλοκη. Με τη σταδιακή επέκταση του ελέγχου της Ρωσικής Αυτοκρατορίας στους διοικητικούς θεσμούς της Μικράς Ρωσίας κατά τη διάρκεια του 18^{ου} αιώνα, δεν ήταν, συν τοις άλλοις, πάντα ξεκάθαρο ποιες αρχές επιτρεπόταν να εισπράττουν ποιους φόρους από τους εμπόρους. Τα μέλη της Αδελφότητας των Ρωμιών της Νίζνας έχαιραν πάντως φοροαπαλλαγών «οι οποίες», όπως εξηγεί ο σημαντικότερος Ρώσος οικονομολόγος του 18^{ου}

⁷⁴ «[...] να ζητηθεί η ευμενέστατη άδεια της Αυτοκρατορικής Αυτής Μεγαλειότητας να είναι οι έμποροι ίσοι με τους Μικρορώσους να κάνουν εμπόριο στη Ρωσία σε εμποροπανηγύρεις χωρίς να πληρώνουν ταξιδιωτικό δασμό (без платежа проезжей пошлины)· και στη Μικρά Ρωσία και στην πόλη Νίζνα να διατηρούν, όπως παλιά, τα εμπορικά μαγαζιά και τις βιοτεχνίες τους [...] και να απαλλάσσονται από την πληρωμή των γενικευμένων φόρων (без платежа общенародных податей)». Ανών., «Материалы Екатерининской Законодательной Комиссии», *Сборник Императорскаго Русскаго Историческаго Общества*, τόμος 144^{ος}, μέρος 13^{ος}, Αγ. Πετρούπολη, 1914, σσ. 21-63, ιδ. σ. 53.

Вλ. επίσης Костантин Харлампович, *Нариси [...]*, 1929, σσ. 52, 55. Кость Харлампович, *Нарис V. Ніженські греки й торгівля [...]*, 1999, σ. 133.

⁷⁵ Костянтин Харлампович, *Нариси [...]*, 1929, σσ. 22, 30.

⁷⁶ «[...] έχουν να πληρώσουν [...], διὰ τὸ χρέος τοῦ κουτίου τῆς λεχίας, διὰ τὰ έξοδα, ὁποῦ τοὺς ἀπερασμένους χρόνους διὰ τὸ κοντράκτον τῆς καμάρας τῆς λεχίας, καὶ τῶν μιτῶν ἔγιναν ἕως τὴν σήμερον ρούβλια 3200 [...]». ГАЧО, ф. 101, оп. 1, д. 4272, 1773, ф. 4.

αιώνα, «τους εξίσωναν με τους Ρώσους εμπόρους στην πληρωμή δασμών».⁷⁷ Σε αντίθεση με τους άλλους αστούς της Νίζνας όμως, οι Ρωμιοί δεν πλήρωναν τέλη για τα σπίτια που διέθεταν στην πόλη ή τις γύρω περιοχές, προνόμιο το οποίο – όπως θα φανεί παρακάτω – προξενούσε τριβές με τις άλλες αρχές της Νίζνας.

Όσον αφορά την αποδέσμευση των Ρωμιών από ποικίλες υποχρεώσεις προς τις τοπικές αρχές και το κράτος, οι Ρωμιοί της Νίζνας απαλλάσσονταν από τη στρατιωτική θητεία.⁷⁸ επίσης δεν επιτρεπόταν στις αρχές της Ρωσίας και της Μικράς Ρωσίας να επιτάξουν άλογα και άλλα μεταφορικά μέσα Ρωμιών για οποιονδήποτε λόγο· και οι αρχές δεν δικαιούνταν να ζητήσουν από εκείνους οποιαδήποτε υπηρεσία.⁷⁹ Όπως σημειώνει η διάταξη του *Κολεγίου της Μικράς Ρωσίας* το 1735 και κατόπιν το *Ουκάζιο* της Ελισάβετ το 1742, η εγκατάσταση στρατιωτών, αξιωματικών και αξιωματούχων του κράτους στις οικίες των Ρωμιών, το λεγόμενο στην Ανατολική Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία «μιτάτο», απαγορευόταν. Αυτό το προνόμιο ήταν καίριο, επειδή οι Ρώσοι διατηρούσαν ισχυρές στρατιωτικές δυνάμεις στην περιοχή και οι γηγενείς κάτοικοι παραπονούνταν αναλόγως (βλ. Ι.2).⁸⁰ Στην πράξη το Μαγιστράτο της Νίζνας προσπαθούσε επανειλημμένα

⁷⁷ Михаил Дмитриевич Чулков, *Историческое описание российской коммерции [...]*, τόμος 2^{ος}, βιβλίο 1^ο, Αγ. Πετρούπολη, 1786, σσ. 65-7.

Στην Οθωμανική Αυτοκρατορία η φορολόγηση ήταν καταγεγραμμένη στους κανοναμέδες (φορολογικές διατάξεις). Οι φόροι ήταν εξ ίσου περίπλοκοι. Μεταξύ άλλων οι έμποροι, στις εσωτερικές χερσαίες μεταφορές, πλήρωναν φόρο για κάθε φορτίο που εμπορευόταν. Για τους εμπόρους της Ρωσίας ήταν σημαντικός ο φόρος εξαγωγής που ονομαζόταν «gumruk», δηλαδή τελωνειακός δασμός του «κομερκιού». Νικόλας Βερνίκος, Σοφία Δασκαλοπούλου, *Στις Απαρχές της Νεοελληνικής Ιδεολογίας, Το Χρονικό της Δρόπολης*, Αθήνα, 1999, σ. 98.

⁷⁸ Στις περιπτώσεις που εκδήλωναν την επιθυμία να υπηρετήσουν στον στρατό, υπηρετούσαν ως έμποροι πρώτης και δεύτερης τάξης, δηλαδή στην τάξη των ευγενών. Χρήστος Π. Λασκαρίδης, *Το Καταστατικό [...]*, 1997, σ. 14.

⁷⁹ Τα *Ουνιβερσάλια* των Χατμάνων δεν συμφωνούν στο τελευταίο αυτό σημείο, ωστόσο φαίνεται πως ίσχυε κατά τη διάρκεια του 18^{ου} αιώνα, εξ ου και οι σχετικές διαμαρτυρίες των αστών της πόλης της Νίζνας το 1767. «[...] υπάρχει *Γράμματα* που λέει να μην επιβαρύνονται αυτοί οι Γραϊκοί με κανένα φόρο· με αυτό το σημείο προστατεύονται από όλες τις υποχρεώσεις και επιβαρύνσεις των αστών, τόσο οι ίδιοι, όσο και οι άλλοι λαοί που βρίσκονται υπό την αιγίδα της Αδελφότητας. Με τον τρόπο αυτό ακυρώνουν τους κανονισμούς της *Γράμματος* που έχει παραχωρηθεί στο Μαγιστράτο».

Στα ρωσικά: «[...] в одной грамоте между прочим написано, дабы их, греков, никакими тягостями не отягощать, что они тем одним пунктом от всех тягостей и повинностей мещанских себя и других народов, под братством своим содержаемых, в отмену жалованной магистрату высочайшей грамоты защищают». Ανών., «Материалы Екатерининской Законодательной Комиссии», *Сборник Императорскаго Русскаго Историческаго Общества*, τόμος 144^{ος}, μέρος 13^ο, Αγ. Πετρούπολη, 1914, σσ. 21-63, ιδ. σ. 33. Εξ ου και η διένεξη γύρω από τις υποχρεώσεις των Ρωμιών της Αδελφότητας το 1769. ΓΑЧО, φ. 101, оп. 1, д. 41, 1769, φ. 1.

Вλ. επίσης Костантин Харлампович, *Нариси [...]*, 1929, σ. 48. В.А., «Библиография: А.А. Федотов-Чеховский. Акты греческаго нежинскаго братства, Кіево, 1884», *Киевская Старина*, έτος τρίτο, τόμος 10^{ος}, Δεκέμβριος (12), 1884, σσ. 716-718, ιδ. σ. 717.

⁸⁰ Михаил Дмитриевич Чулков, *Историческое описание российской коммерции [...]*, τόμος 2^{ος}, βιβλίο 1^ο, Αγ. Πετρούπολη, 1786, σ. 156.

Η υποχρέωση του γηγενούς πληθυσμού να στεγάζουν στρατιωτικούς αποτελούσε ένα επιπλέον οικονομικό βάρος που συνεισέφερε στην αποδυνάμωση του αστικού πληθυσμού της περιοχής. Ανών., «Состояние Полиции в Молооссиискх городах XVIII в.», *Киевская Старина*, έτος πρώτο, τόμος 3^{ος}, Αύγουστος (8), 1882, σσ. 379-382, ιδ. σ. 380. Michael F. Hamm, *Kiev, a Portrait, 1800-1917*, Princeton, 1993, σ. 16.

να περιορίσει την ισχύ του συγκεκριμένου αυτού προνομίου, έτσι ώστε να στεγάζονται στρατιώτες σε κατοικίες Ρωμιών. Η Αδελφότητα των Ρωμιών βεβαίως αντιστεκόταν στις όποιες αποκλίσεις από τα *Ουνιβερσάλια* και τις *Γράμωτες*, αποκλίσεις που οι Ρωμιοί θεωρούσαν προσβλητικές για την τιμή τους.⁸¹

Το θέμα του «μιτάτου» είχε άμεση σχέση με τα προνόμια που αφορούσαν τις οικίες και τα ακίνητα των Ρωμιών της Νίζνας. Οι Ρωμιοί που αγόραζαν οικίες στη Νίζνα θεωρούνταν «εγκατεστημένοι», αναγνωρισμένα άρα μέλη της Αδελφότητας που είχαν όλες τις ελευθερίες των υπόλοιπων, ήδη εγκαταστημένων στην περιοχή, Ρωμιών. Τα όλο και περισσότερα σπίτια που δεν υπόκειντο στις υποχρεώσεις των αστών της Νίζνας, όμως, περιόριζαν την ισχύ του Μαγιστράτου της πόλης.⁸² Οι υπόλοιποι αστοί με τις επιπλέον υποχρεώσεις τους βρίσκονταν σε μειονεκτική θέση και τα παράπονά τους ήταν αναμενόμενα. Το 1738, παραδείγματος χάριν, απευθύνθηκαν στον Πέτρ Ρουμιάντσεβ ισχυριζόμενοι πως:

[...] Τα σπίτια των Γραικών, των παιδιών τους και των εγγονιών τους κάθε χρόνο πληθαίνουν. Αυτοί μεν που έχουν από δύο και τρία σπίτια ζουν ήσυχα και ούτε ελάχιστες υποχρεώσεις δεν έχουν· εκείνοι δε που έχουν αγοράσει συνολικά δεκαπέντε και περισσότερα οικόπεδα έχτισαν πολλά σπίτια και ζουν μόνο από ενοίκια, ενοικιάζοντάς τα.⁸³

Το 1742, το Μαγιστράτο της Νίζνας απαγόρευσε πλέον την αγορά οικιών από Ρωμιούς και το 1748, ανακίνησε το ζήτημα των σπιτιών που ανήκαν σε Ρωμιούς και τα οποία αυτοί νοίκιαζαν σε άλλους, χωρίς να αποδίδουν τον παραμικρό φόρο στην πόλη. Το 1757 πάλι, το Μαγιστράτο διέταξε πως, μολονότι τα σπίτια όπου διέμεναν οι Ρωμιοί ιδιοκτήτες τους απαλλάσσονταν από κάθε φορολογία, η καταβολή φόρου όφειλε να συνεχιστεί για κάθε σπίτι που, πριν αγοραστεί από Ρωμιό, καταβαλλόταν φόρος. Μάλιστα, το 1759, δύο μόνο χρόνια αργότερα, η *Πολκόβναγια Καντσελιάρια* της Νίζνας έφτασε στο σημείο να φυλακίσει Κριτές της Αδελφότητας και διακήρυξε ότι θα τους απελευθέρωνε, μόνο όταν οι Ρωμιοί θα απέδιδαν τον εν λόγω χρωστούμενο φόρο. Κατόπιν της απόπειρας του 1761 για απογραφή όλων των σπιτιών που κατείχαν οι

Η αρχική έννοια του «μιτάτου» ήταν το μέρος ή το πανδοχείο όπου διέμεναν οι ξένοι έμποροι. Angeliki E. Laiou, «Exchange and Trade, Seventh-Twelfth Centuries», Angeliki E. Laiou (επιμ.), *The Economic History of Byzantium From the Seventh through the Fifteenth Century*, τόμος 2^{ος}, Washington D.C., 2002, σσ. 697-770, ιδ. σ. 732. Εξελίχθηκε όμως στην υποχρέωση των πολιτών να παρέχουν στέγη και τροφή σε κρατικούς υπαλλήλους και στρατιωτικούς.

⁸¹ Костантин Харлампович, *Нариси [...]*, 1929, σσ. 30-32. Евген Чернухин, «Кость Харлампович та його нариси історії ніжинських греків», *Записки історико-філологічного товариства Андрія Білецького*, τεύχος 3^ο, Κίεβο, 1999, σσ. 160-176, ιδ. σ. 167.

⁸² Ο πιο σημαντικός φόρος στις οικίες των αστών της Νίζνας, φόρος στον οποίο δεν υπόκειντο οι Ρωμιοί, αποκαλούνταν *Ρουμπλόβοϊ σμπόρ*, στα ρωσικά «Рубловой сбор».

⁸³ Костантин Харлампович, *Нариси [...]*, Κίεβο, 1929, σ. 32. Παρόμοια παράπονα καταγράφονται για το 1767. Ανών., «Материалы Екатеринбургской Законодательной Комиссии», *Сборник Императорскаго Русскаго Историческаго Общества*, τόμος 144^{ος}, μέρος 13^ο, Αγ. Πετρούπολη, 1914, σσ. 21-63, ιδ. σσ. 29, 37.

Ρωμιοί και για καθορισμό αυτών που όντως δικαιούνταν φοροαπαλλαγής, το Μαγιστράτο προσπάθησε να επιβάλει σε συγκεκριμένες περιπτώσεις την πληρωμή φόρων.⁸⁴

Το δε 1769, όταν Ρώσοι στρατιώτες έσπασαν τα λουκέτα και εγκαταστάθηκαν στις οικίες του Βασίλη Πανταζήση από τη Μακεδονία και του γέρου Κωνσταντίν Κωνσταντίνοβ, η Αδελφότητα διαμαρτυρήθηκε στο Μαγιστράτο της Νίζνας. Όπως δήλωσε ο Πανταζήσης, στο σπίτι του κρατούσε εκτός από εμπορεύματα και όλα τα έγγραφα του εμπορίου, συμπεριλαμβανομένων και διαφόρων γραμματίων. Με στρατιώτες εγκατεστημένους στα σπίτια τους, ήταν βέβαια αδύνατον για τον Πανταζήση ή κάθε άλλο Ρωμιό να διεκπεραιώσει το εμπορικό του έργο.⁸⁵ Το Μαγιστράτο της Νίζνας όμως διαφωνούσε και ανταπάντησε πως, βάσει των προνομίων, οι Ρωμιοί οι οποίοι ενοικίαζαν τις οικίες τους σε άλλους Ρωμιούς δεν έπρεπε να απαλλαγούν από το μιτάτο:

[...] οι Γραικοί, ιδιαίτερα εκείνοι απ' αυτούς που έχουν τρία-τέσσερα σπίτια [...] πρέπει, σε περίπτωση ανάγκης, να συμμετάσχουν στην παροχή στέγης για το μιτάτο.⁸⁶ Το ίδιο πρέπει να ισχύει και για τα λεγόμενα οικήματα της εκκλησίας των Γραικών [...].

Το κείμενο του Μαγιστράτου συνεχίζει:

[...] εάν τα «στεγαστικά» χρήματα δεν πληρωθούν από τα παραπάνω νοικοκυριά, τότε στη συνέχεια όλα τα οικήματά τους να είναι υποχρεωμένα να παρέχουν τακτικά στέγη, και ιδιαίτερα τα οικήματα της εκκλησίας των Γραικών.⁸⁷

Πάνω απ' όλα το Μαγιστράτο διαμαρτυρήθηκε ότι οι Ρωμιοί δεν πλήρωναν φόρο για τις οικίες που διέθεταν σε συμπατριώτες τους. Το 1769 λοιπόν, ο Πετρ Ρουμιάντσεβ, Κυβερνήτης της Μικράς Ρωσίας, διέταξε πως οι Ρωμιοί έπρεπε να πληρώνουν φόρους στις οικίες που ενοικίαζαν σε τρίτους και να δέχονται στρατιώτες εκεί.⁸⁸

Το μέτρο αυτό επηρέαζε σημαντικά το εμπόριο των Ρωμιών, εφόσον τα σπίτια τους λειτουργούσαν ως εμπορική επένδυση ή ως ενέχυρο, διευκολύνοντας την κυκλοφορία χρημάτων και επιτρέποντας τη

⁸⁴ Για τα γεγονότα του 1764 και τις διαμαρτυρίες του Ρωμιού Στεπάν Εφστάφιεβ, βλ. ΓΑΧΟ, φ. 101, οπ. 1, δ. 29, 1768-1771, φ. 1. Костантин Харлампович, *Нариси [...]*, Κίεβο, 1929, σ. 48.

⁸⁵ «[...] ἐκάτηκος τῆς μακεδονίας πραγματτῆς ρόμεος Πανταζήσης Βασίλης [...]». Η εκδοχή του ονόματός του στα ρωσικά είναι «Παντελέη Βασίλιεβ». ΓΑΧΟ, φ. 101, οπ. 1, δ. 2295, 1769, φφ. 1-1^ν, 6.

⁸⁶ «Μιτάτο» είναι μετάφραση του «постой». Θα μπορούσε να μεταφραστεί ως «επιστάθμευση στρατιωτών και άλλων αξιωματούχων του κράτους».

⁸⁷ Το κείμενο του Μαγιστράτου χρονολογείται στις 3 Δεκεμβρίου του 1769. ΓΑΧΟ, φ. 101, οπ. 1, δ. 2295, 1769, φφ. 6^ν, 7^ν-8.

⁸⁸ Костантин Харлампович, *Нариси [...]*, 1929, σσ. 58-60.

διεξαγωγή εμπορικών αποστολών. Υπό αυτές τις συνθήκες, δεν είναι παράξενο που η Αδελφότητα της Νίζνας αναφερόταν επανειλημμένα στην ανάγκη για ελεύθερη αγοραπωλησία σπιτιών. Για παράδειγμα, στην έκτη παράγραφο του Υπομνήματός τους προς την Νομοθετική Επιτροπή της Αικατερίνης Β' το 1767, οι Ρωμιοί αναφέρονται στο θέμα των οικιών τους στη Νίζνα. Ζήτησαν από την Αυτοκράτειρα να τους επιτρέψει την αγορά οικιών από Κοζάκους και αστούς, εφόσον οι εμπλεκόμενες πλευρές ήταν σύμφωνες. Επιπλέον, ζήτησαν να εξαιρούνται τα σπίτια αυτά από τη φορολόγηση, μιας και ο αριθμός των Ρωμιών στην πόλη αυξανόταν συνεχώς. Ωστόσο, όπως αποδεικνύουν οι περαιτέρω εκκλήσεις και των δύο πλευρών προς τις ρωσικές αρχές, η Αικατερίνη δεν έδωσε ευνοϊκή λύση στο καίριο αυτό πρόβλημα. Το 1777 μάλιστα, το *Κολέγιο της Μικράς Ρωσίας* επέβαλε στους Ρωμιούς φόρο για κάθε ακίνητο που τυχόν απέκτησαν μετά την απογραφή του 1764.⁸⁹

Το ζήτημα των νόμων που αφορούσαν την κληρονομιά των ακινήτων και της υπόλοιπης περιουσίας των Ρωμιών εμπόρων ήταν συνυφασμένο με το θέμα του ιδιοκτησιακού καθεστώτος αλλά και της μείωσης του κινδύνου στις σχέσεις πιστωτών-οφειλετών, θέμα υψηλής σπουδαιότητας, δεδομένων και των δυσκολιών που αντιμετώπιζαν οι έμποροι στα ταξίδια τους καθώς και της υψηλής θνησιμότητας της εποχής. Οι Ρωμιοί είχαν υποβάλει αίτημα στον Πέτρο Α', ώστε να διαχειρίζονται οι ίδιοι την περιουσία όσων Ρωμιών πέθαιναν. Αν και πιθανότατα αυτό στην πράξη πράγματι συνέβαινε, όσον αφορά την περιουσία των Ρωμιών της Καζακίας, ο Πέτρος δεν το είχε περιλάβει στη *Γράμματα* που τους χορήγησε στις αρχές του αιώνα σημειώνεται η ανάμειξη των ρωσικών αρχών σε ορισμένες τέτοιου είδους περιπτώσεις.⁹⁰ Οι Ρωμιοί έπρεπε για το ζήτημα αυτό να περιμένουν τη βασιλεία της Ελισάβετ η οποία ικανοποίησε το προαναφερθέν αίτημά τους, το 1742,⁹¹ αν και το θέμα δεν φαίνεται να έληξε, αφού συνέχισε να περιλαμβάνεται στα αιτήματα που οι αντιπροσωπείες των Ρωμιών έθεταν υπ' όψη των ρωσικών αρχών.⁹²

⁸⁹ Ο φόρος αυτός δεν θα ήταν αναδρομικός, αλλά θα αφορούσε όλα τα σπίτια που αγοράστηκαν μετά από την εν λόγω απογραφή. Константин Харлампович, *Нариси [...]*, 1929, σσ. 32, 56, 61-62, 74.

⁹⁰ Βλ., παραδείγματος χάριν, την ανάμειξη των ρωσικών αρχών στην περίπτωση του Μιχαήλ Δημήτρεβ, ενός Ρωμιού που είχε ταξιδέψει στη Μόσχα ως κληρονόμος ενός εκεί πεθαμένου συγγενή του. РГАДА, ф. 158, *Приказные дела новых лет*, д. 48, 1714, φφ. 5-5^ν.

Παρόμοια η ανάμειξη των αρχών στην περίπτωση του Χριστόφορου Γεώργιεβ Καφτόροβ όπου σημειώνεται: «[...] μετά το θάνατο του μακαρίτη Γραϊκού Χριστόφορου Καφτόροβ η περιουσία του, τα χρήματα και τα εμπορεύματά του που βρίσκονται όλα μαζεμένα στο *Σιμπίρски Πρικάζ*, να επιστραφούν στην κληρονόμο του μακαρίτη, την αδελφή του Μαρία Φεντόροβα». РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 1, 1713, ф. 9. Βλ. επίσης РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 20, 1709, φφ. 1^ν, 65-66^ν.

Άλλη περίπτωση αυτή του Δημήτρη Χατζή Γρηγόριεβ ο οποίος πέθανε στο Τομπόλσκ. РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 11, 1715, ф. 1.

⁹¹ М.М. Плохинский, *Иноземцы в старой Малороссии [...]*, 1905, σ. 164.

⁹² Ανών., «Материалы Екатерининской Законодательной Комиссии», *Сборник Императорскаго Русскаго Историческаго Общества*, τόμος 144^{ος}, μέρος 13^ο, Αγ. Πετρούπολη, 1914, σσ. 21-63, ιδ. σσ. 50, 54.

Μετά το θάνατο κάποιου Ρωμιού, η Αδελφότητα αναλάμβανε τη διαχείριση της περιουσίας του, σφράγιζε τα κιβώτια με τα υπάρχοντά του και τα μετέφερε στην αποθήκη της Εκκλησίας, μέχρις ότου όλοι οι κληρονόμοι ή και πιστωτές του αποθανόντος εγείρουν τις διεκδικήσεις τους.⁹³ Σε ορισμένες περιπτώσεις, ο αποβιώσας είχε ορίσει εγκαίρως επιτρόπους που θα εκτελούσαν τη διαθήκη του ή που – απουσία διαθήκης – θα διευθετούσαν τις τυχόν εκκρεμότητές του. Πριν πεθάνει, ο Ρωμιός της Νίζνας Δημήτριος Σλιάχτας:

[...] ἄφησεν ἐπιτρόπους τέσσερους [...] διὰ τὰ παρασταθούν διὰ τὰ ὄρφανὰ παιδιὰ του πρὸς κυβέρνησίν τους, καὶ διὰ τὰ ἔχη του, καθὼς ἡ διαθήκη του διαλαμβάνει, εἰς τὴν ὁποίαν διαθήκην λέγει ὅτι τὰ παιδιὰ του, ἐὼς ὅπου εἶναι ἀνύπανδρα τὰ τοὺς διαδοῦν τὸ διάφορον τῶν ἄσπρων πάνο τὸ μερίδιον ὅπου εἰς τὸ καθ' ἓνα ἄφηνε, ἡ ὁποῖα ποσότης τοῦ καθενὸς κοριτζιοῦ εἶναι ἀπὸ ρούβλια χίλια διακόσια, καὶ ὅταν κανένα κοριτζή του νομίμως ὑπανδρευθῆ, εὐθὺς τὰ τοῦ δίδονται τὰ αὐτὰ ρούβλια 1200 [...].⁹⁴

Σε άλλες περιπτώσεις, το Κριτήριο της Αδελφότητας ανέθετε την υπόθεση σε ειδική επιτροπή η οποία μπορούσε να βγάλει την ακίνητη περιουσία του αποθανόντος σε πλειστηριασμό, προκειμένου να ικανοποιηθούν οι πιστωτές του. Ωστόσο, το συγκεκριμένο σύστημα αποδείχτηκε ευάλωτο: σημειώθηκαν σημαντικές καταχρήσεις εκ μέρους των διαχειριστών που ὀριζε η Αδελφότητα, για να επιβλέπουν τις διαδικασίες.⁹⁵ Το αναθεωρημένο *Συγκλητικό Ουκάζιο* της 7^{ης} Μαΐου 1775 αποφάνθηκε ότι οι κανόνες που αφορούσαν τις κληρονομίες επιτρεπόταν να εφαρμόζονται μόνο για τους Ρωμιούς μόνιμους κατοίκους της Νίζνα. Η Αδελφότητα των Ρωμιών δε δικαιούνταν να προβαίνει σε δοσοληψίες με Ρωμιούς που διέμεναν σε άλλες πόλεις. Έτσι, ὅσον αφορά τους Ρωμιούς που ως μη μόνιμοι κάτοικοι Νίζνας δεν ανήκαν στην Αδελφότητα, το *Ουκάζιο* προέβλεπε πως η κυβέρνηση της Ρωσίας θα αποφάσιζε κατά περίπτωση πως θα διαχειριζόταν την περιουσία του αποθανόντος.⁹⁶

Ένα προνόμιο που ουδέποτε ἔλαβαν οι Ρωμιοί της Νίζνας ήταν το δικαίωμα να αγοράζουν αγροτική γη. Στην πράξη ὅμως, πολλοί Ρωμιοί αποκτούσαν εδάφη: «Ὁ Ἰωάννης Ντόγριανλις» παραδείγματος χάριν, «ἀγόρασεν

⁹³ Σε ορισμένες περιπτώσεις, ὅπως αυτή του Ρωμιού της Νίζνας Μάρκοβ, το 1771, η ἴδια η Αδελφότητα προσπαθοῦσε να εντοπίσει τους κληρονόμους. ΓΑЧО, φ. 101, оп. 1, д. 2324, 1771, φ. 4.

⁹⁴ Το κείμενο χρονολογείται το 1773. ΓΑЧО, φ. 101, оп. 1, д. 4285а, 1779, φ. 8. Βλ. ἔτισης ΓΑЧО, φ. 101, оп. 1, д. 4268, 1773, φ. 1.

⁹⁵ Για τους χειρισμούς της Αδελφότητας σε μια περίπτωση διένεξης μεταξύ των αδελφών Πέτρου, Γρηγόρη και Δανιήλ Γκολένκοβ, ὄλοι τους κληρονόμοι της ἴδιας περιουσίας, βλ. ΓΑЧО, φ. 101, оп. 1, д. 2293, 1769, φφ. 1-5.

Για άλλες περιπτώσεις τέτοιου τύπου, βλ. ΓΑЧО, φ. 101, оп. 1, д. 4235, 1769, φφ. 1-2. ΓΑЧО, φ. 101, оп. 1, д. 4233, 1769, φφ. 1-5.

Γενικά για το θέμα της κληρονομιάς, βλ. Константин Харлампович, *Нариси [...]*, 1929, σσ. 24, 45, 56.

⁹⁶ Константин Харлампович, *Нариси [...]*, 1929, σσ. 67-68.

ἀπὸ τὸν προτοπαπὰν βολχόβουν ἕναν μπαχτζέν κοντὰ εἰς τὸ σπίτι του [...].⁹⁷ Ἄλλοι δὲν περιορίστηκαν σ' ἕναν μεμονωμένο μπαχτσέ: Ρωμιοὶ ἀγόραζαν καλλιεργήσιμα εδάφη καὶ νερόμυλους στις περιοχές ἐντὸς τῆς Νίζνας,⁹⁸ ἀλλὰ καὶ περιμετρικὰ αὐτῆς.⁹⁹ Οἱ διαμαρτυρίες γηγενῶν γαιοκτημόνων πρὸς τὴν Αἰκατερίνη Β' τὸ 1764 εἶναι ἐνδεικτικὲς γιὰ τὴν κατάσταση πού επικρατοῦσε:

Εἰς τὸ χωρίο φαινέται ξεκάθαρα ἡ σύνδεση γαιοκτησίας καὶ κοινωνικῆς καταξίωσης. Πέραν τῆς κοινωνικῆς καταξίωσης, οἱ Ρωμιοὶ τῆς Νίζνας προσπαθοῦσαν μὲ τις ἐπενδύσεις τους σὲ γῆ νὰ περιορίσουν τοὺς κινδύνους πού διέτρεχαν κατὰ τις ἐμπορικῆς δραστηριότητες. Ὅπως οἱ οἰκίαι, ἔτσι καὶ ἡ γῆ αποτελοῦσε ἐξαιρετικὰ χρήσιμο ἐνέχυρο ἐναντὶ τῶν κεφαλαίων πού οἱ ἔμποροι εἶχαν ἀνάγκη.¹⁰¹ Ἐνῶ, θεωρητικὰ τουλάχιστον, ἡ νομοθεσία Καζακίας καὶ Ρωσίας ἔθετε ἐμπόδια στὴν ἀγορὰ γῆς ἀπὸ Ρωμιούς, μειώνοντας μὲ

⁹⁷ ГАЧО, ф. 101, оп. 1, д. 4284, 1779, ф. 4.

⁹⁸ ГАЧО, ф. 101, оп. 1, д. 2295, 1769, ф. 6' Виталий Эйнгорн, *К истории иноземцев в Старой Малороссии [...]*, 1908, σ. 31.

⁹⁹ Παραδείγματος χάριν, ὁ Ρωμιὸς Παπαδημητρίου πού ἐπιζητοῦσε νὰ ἰδρύσει, στὴ γῆ νότια τῆς Ρωσίας, κτηνοτροφικὴ ἐπιχείρηση, ὥστε νὰ παράγει σπαρατσοκέφαλα καὶ γαλακτοκομικὰ προϊόντα. Ὁ Παπαδημητρίου ἀναφέρεται στὴν ἀλληλογραφία τῆς Αἰκατερίνης Β' μὲ τὸν Βολτέρω ὡς παράδειγμα ἐπιφανοῦς ἐποίκου. ПСЗ, συλλογὴ 1^η, τόμος 16^{ος}, αρ. 12010, Ἰανουάριος 13, 1764, σσ. 491-492. Βλ. *Voltaire's Correspondence*, LXXVII (77), 186-7, αρ. 15829, Voltaire to Catherine 22, Dec NS 1770. Ἀναφέρεται στὸ Roger P. Bartlett, *Human Capital: The Settlement of Foreigners in Russia, 1762-1804*, Cambridge, 1979, σ. 157.

¹⁰⁰ Ἀνών., «Прошение малороссийскаго шляхетства и старшин, вместе с гетманом, о возстановлении разных старинных прав Малороссии, поданное Екатерине II-й в 1764 году», *Киевская Старина*, ἔτος δεύτερο, τόμος 6^{ος}, Ἰούνιος, 1883, σσ. 317-345.

Γιὰ παρόμοιες διαμαρτυρίες, μόλις λίγα χρόνια ἀργότερα, βλ. Ἀνών., «Материалы Екатерининской Законодательной Комиссии», *Сборник Императорскаго Русскаго Историческаго Общества*, τόμος 144^{ος}, μέρος 13^{ος}, Ἀγ. Πετροῦπολη, 1914, σσ. 21-63, ἰδ. σ. 32-33. Καὶ πάλι τὸ 1769: «[...] καὶ ἐπιπλέον, πολλοὶ ἀπ' αὐτοῦς ἔχουν ἀγοράσει χωράφια καλλιεργήσιμης γῆς, χωράφια χορτοκοπίας (γιὰ τὴν προετοιμασία ζωτροφῆς), καὶ διάφορα ἀγροκτήματα – κάτι πού δὲν ἀρμόζει στους ἐμπόρους ἀλλὰ θὰ ἔπρεπε νὰ εἶναι ἀποκλειστικὸ προνόμιο τῶν ἀστών». ГАЧО, ф. 101, оп. 1, д. 2295, 1769, ф. 6'.

¹⁰¹ Βλ., παραδείγματος χάριν, τὴν περίπτωση τοῦ Καπετάν Παρασκευά Θεοδώρου ὁ ὁποῖος εἶχε δανείσει χρηματικὸ ποσὸ στὸν Ἰβάν Καντμίν μὲ ἐνέχυρο τὸ σπίτι του. РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 28, 1708, ф. 1^ν-2. Βλ. καὶ τὴν περίπτωση τοῦ Μεγγένη μὲ ἐνέχυρο τὸ σπίτι του στὴν Κωνσταντινούπολη. АВПРИ, ф. 89, *Сношения России с Турцией*, оп. 1, д. 12, 1725, ф. 6.

Γιὰ τὴ σημασία πού ἀπέδιδαν οἱ Ρωμιοὶ τῆς Νίζνας στὸ θέμα τῆς ἀπαγόρευσης ἀγορᾶς νέων οἰκιῶν στὴν πόλη, βλ. Ἀνών., «Материалы Екатерининской Законодательной Комиссии», *Сборник Императорскаго Русскаго Историческаго Общества*, τόμος 144^{ος}, μέρος 13^{ος}, Ἀγ. Πετροῦπολη, 1914, σσ. 21-63, ἰδ. σσ. 45-46 καὶ σ. 53.

Ἀς σημειωθοῦν καὶ οἱ παρατηρήσεις τοῦ Ἄνταμ Σμιθ γιὰ τὸ ὅλο θέμα τῆς ἐπένδυσης στὴ γῆ: «Ὁ ἄνθρωπος πού ἐπενδύει τὸ κεφάλαιό του στὴ γῆ τὸ ἐπιβλέπει καὶ τὸ ἐλέγχει καλύτερα καὶ ἡ περιουσία του ὑπόκειται πολὺ λιγότερο σὲ ατυχήματα ἀπὸ ὅσο ἡ περιουσία ἐνός ἐμπόρου πού ὑποχρεώνεται συχνά νὰ τὴν ἐμπιστευτεῖται ὄχι μονάχα στους ἀνέμους καὶ τὰ κύματα ἀλλὰ καὶ στὰ ἀκόμη πιο ἀσταθῆ στοιχεῖα τῆς ἀνθρώπινης παράνοιας καὶ ἀδικίας [...]. Συνεπῶς, γιὰ ἐυνόητους λόγους, τὸ μεγαλύτερο τμῆμα τῶν κεφαλαίων κάθε ἀναπτυσσόμενης κοινωνίας κατευθύνεται πρῶτα στὴ γεωργία, κατόπιν στὴ βιομηχανία καὶ λιγότερο ἀπὸ ὅλα στὸ ἐξωτερικὸ ἐμπόριο». Adam Smith, *The Wealth of Nations*, Λονδίνο, 1999 [1776], τόμος 1^{ος}, βιβλίο 3^ο, σσ. 480-483.

αυτό τον τρόπο μία κάποια τάση φυγής τους από το εμπόριο,¹⁰² στην πράξη δεν ήταν ιδιαίτερα δύσκολο για τους Ρωμιούς να ξεπεράσουν τα εμπόδια αυτά.

Αξίζει να σημειωθεί πως, εκτός από τα μέλη της Αδελφότητας, καμία άλλη αρχή δεν είχε το δικαίωμα να ελέγχει τα έσοδα και τα έξοδα ή άλλα έγγραφα της.¹⁰³ Το όλο θέμα της σημασίας της νομικής αυτοτέλειας της Αδελφότητας των Ρωμιών της Νίζνας, όμως, θα εξεταστεί αναλυτικότερα στη συνέχεια (II.6).

Όπως σημειώθηκε στο πρώτο μέρος της εργασίας (I.2), θα ήταν λάθος να εκληφθούν τα ειδικά αυτά προνόμια ως μοναδική εξήγηση για την επικράτηση των Ρωμιών της Νίζνας στο εμπόριο της Καζακίας. Εξ άλλου, κατά τις συναντήσεις των Ρωμιών με αξιωματούχους, τα προνόμια μετατρέπονταν από νομοθεσία σε επιχειρήματα, ως μέρος του παζαριού μεταξύ εμπόρων και τελωνιακών. Για να απολαμβάνουν εν τέλει οι Ρωμιοί τα οφέλη των προνομίων, ήταν απολύτως αναγκαία η συνεχής διεκδίκησή τους τόσο από πλευράς Αδελφότητας, όσο και από τους ίδιους, κατά τις συναλλαγές τους. Ο διαρκής αυτός αγώνας εφαρμογής των προνομίων αποδεικνύει βέβαια πως τα προνόμια όντως στερέωναν τη θέση των Ρωμιών στην Καζακία και ευνοούσαν το εμπόριό τους.

Τα προνόμια είχαν τη σημασία τους: τα *Ουνιβερσάλια* και οι *Γράμοτες* προσέφεραν στους Ρωμιούς της Αδελφότητας ένα νομικό υπόβαθρο σχετικής ανεξαρτησίας, εντός των συνόρων της Καζακίας και της Ρωσικής Αυτοκρατορίας. Τα *Ουνιβερσάλια* και οι *Γράμοτες* επέτρεψαν, μ' άλλα λόγια, τη διαμόρφωση του «πολιτικού σώματος» που εξετάζεται εδώ. Πέραν όμως των επιμέρους προνομίων, ο θεσμός της Αδελφότητας των Ρωμιών της Νίζνας λειτουργούσε ως ένα σύνολο, διαμορφώνοντας ένα πλαίσιο για τις εμπορικές και άλλες δραστηριότητες των μελών της, αλλά και για τις σχέσεις των εμπόρων με τους κατοίκους της περιοχής και τις εκάστοτε αρχές της Καζακίας και της Ρωσίας. Γι' αυτό, η ανάλυση θα προχωρήσει ευθύς αμέσως στους τρόπους λειτουργίας αυτού του συνόλου, της Αδελφότητας των Ρωμιών.

¹⁰² Για τους περιορισμούς των Ρωμιών, όσον αφορά την αγορά γης και σπιτιών, βλ. Ανών., «Материалы Екатеринбургской Законодательной Комиссии», *Сборник Императорскаго Русскаго Историческаго Общества*, τόμος 144^{ος}, μέρος 13^ο, Αγ. Πετρούπολη, 1914, σσ. 21-63, ιδ. σ. 53.

¹⁰³ Χρήστος Π. Λασκαρίδης, *Το Καταστατικό [...]*, 1997, σ. 14.

5.3 Σταυροπηγιακή συντεχνία;

Έχοντας εξετάσει τα επιμέρους προνόμια της Αδελφότητας είναι ίσως πιο εύκολο να κατανοηθεί η φύση του θεσμού αυτού. Εδώ θα τεθεί η ερώτηση: η Αδελφότητα των Ρωμιών της Νίζνας ιδρύθηκε ως εκκλησιαστικός ή ως συντεχνιακός θεσμός; Στο επόμενο κεφάλαιο (II.6) θα εξεταστούν οι εξελίξεις στη λειτουργία της Αδελφότητας ως θεσμού.

Η Αδελφότητα των Ρωμιών δεν ήταν εμπορική κομπανία με την έννοια της Εταιρείας της Μοσχοβίας ή της Εταιρείας των Ανατολικών Ινδιών (στην οποία αναφέρεται ο Δημήτριος Καταρτζής ως «κομπανία τής Ίνδίας»),¹⁰⁴ κυρίως διότι δεν ανήκε σε συγκεκριμένους κεφαλαιούχους, ούτε λειτουργούσε ως σχήμα με ενιαία εμπορική διοίκηση.¹⁰⁵ Αντιθέτως, οι Ρωμιοί της Νίζνας εμπορεύονταν υπό την προστασία της Αδελφότητας μεν, ο καθένας για προσωπικό του όφελος δε. Η Αδελφότητα, όπως και άλλες κομπανίες των Ρωμιών, φαίνεται πως συνδύαζε στοιχεία διαφορετικών θεσμών, θεσμών χαρακτηριστικών της Ρωσίας, της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, της Μολδοβλαχίας, της Τρανσυλβανίας, της Πολωνίας αλλά και της Καζακίας, την εποχή εκείνη. Πιο συγκεκριμένα, γίνεται αναφορά εδώ στο θεσμό της Σταυροπηγιακής Αδελφότητας που πιθανότατα είχε μοναστικές καταβολές, καθώς επίσης και στο θεσμό της επαγγελματικής ή εμπορικής συντεχνίας. Αξίζει μια εκτενέστερη αναφορά στους δύο αυτούς θεσμούς.

Όπως φαίνεται από τον ορισμό ως «Σταυροπηγιακή Αδελφότητα» ή «Σταυροπηγιακό Αδελφάτο», η κοινοτική οργάνωση των Ρωμιών της Νίζνας έμοιαζε σε ορισμένα σημεία με τους εκκλησιαστικούς θεσμούς της εποχής, είτε αυτά ήταν μοναστήρια είτε άλλα «Αδελφάτα», όπως, παραδείγματος χάριν, οι ορθόδοξες Αδελφότητες στο Λβοβ, το Κίεβο και αλλού. Και αυτές οι Αδελφότητες ήταν «Σταυροπηγιακές».¹⁰⁶

¹⁰⁴ Αμφότερες είχαν έδρα το Λονδίνο. Δημήτριος Καταρτζής, *Τὰ Εύρισκόμενα*, Κ.Θ. Δημαράς (επιμ.), Αθήνα, 1970, σ. 188.

¹⁰⁵ Για την Εταιρεία της Μοσχοβίας η οποία λειτουργούσε ως μετοχική εταιρεία, βλ. J.T. Kotilaine, *Russia's Foreign Trade and Economic Expansion in the Seventeenth Century, Windows on the World*, Leiden, Boston, 2005, σσ. 94, 117.

Για το όλο θέμα της Εταιρείας των Ανατολικών Ινδιών, βλ. την εργασία του Jeremy Osborn που αποτέλεσε πηγή έμπνευσης και για την εδώ μελέτη. Jeremy Richard Osborn, *India, Parliament and the Press under George III: A Study of English Attitudes Towards the East India Company and Empire in the Late Eighteenth and Early Nineteenth Centuries, Thesis submitted for the D.Phil in Modern History*, Lincoln College, Οξφόρδη, Trinity Term, 1999.

¹⁰⁶ Όσον αφορά τις Σταυροπηγιακές Αδελφότητες τον 16^ο και τον 17^ο αιώνα, βλ. Κ. Харалампович, *Западнорусские православные цкoлы XVI в. и начала XVII века, отношение их к инославным, религиозное обучение в них и заслуги их в деле защиты православной веры и церкви*, Казань, 1898. Iaroslav Isaievych, *Voluntary Brotherhood: Confraternities of Lazmen in Early Modern Ukraine*, Edmonton, Toronto, 2006, ιδ. σσ. 40-68. Για την Αδελφότητα της Νίζνας, βλ. σ. 58.

Επίσης Iaroslav D. Isaievych, «Greek Culture in the Ukraine 1500-1650», *Modern Greek Studies Yearbook*, τόμος 6^{ος}, 1990, σσ. 97-122. William K. Medlin, Christos G. Patrinelis, *Renaissance Influences and Religious Reforms in Russia*, Γενέβη, σσ. 79-124. Και τη βιβλιογραφία, στο Gerhard Podskalsky, *Η Ελληνική Θεολογία επί Τουρκοκρατίας 1453-1821, Η Ορθοδοξία στη Σφαίρα Επιρροής των Δυτικών Δογμάτων Μετά τη Μεταρρύθμιση*, Γ.Δ. Μεταλληνός (μτφ.), Αθήνα, 2005, σ. 93.

Σταυροπηγιακό ήταν το μοναστήρι ή η αδελφότητα που υπαγόταν στη δικαιοδοσία του Οικουμενικού Πατριάρχη και όχι στη διοικητική εποπτεία του επιχώριου Μητροπολίτη ή Επισκόπου. Η περιοχή του Κιέβου υπαγόταν στο Οικουμενικό Πατριαρχείο μέχρι το 1686, οπότε πέρασε στη δικαιοδοσία του Πατριαρχείου της Μόσχας. Δεν είναι καθόλου παράξενο λοιπόν πως το πρώτο Χρυσόβουλλο των Ρωμιών της Νίζνας που χρονολογείται το 1680 είχε την υπογραφή του Οικουμενικού Πατριάρχη Ιάκωβου. Εκεί ο Πατριάρχης σημείωσε: «[...] ή τοῦ οἰκουμενικοῦ θρόνου πρόνοια καί ἐπισκέψις καλῶς καί περιεσκεμμένως ἐν ἀκριβέσι λόγοις, – τῆς κυριαρχίας ταύτης, ἀδείας τε καί ἀξίας, ἀνέκαθεν τῇ πατριαρχικῇ μεγαλότητι, καί πολλοῖς ἄλλοις ἐπιδαφιλευθείσης εἰς τὸ κατιστᾶν ἅπανταχοῦ σταυροπήγια, καί τὴν ἐλευθερίαν τοῖς δεομένοις τῶν σεβασμίων ναῶν χαρίζεσθαι».

Ο Πατριάρχης όμως συνδέει τις ελευθερίες που παραχωρεί στην «ἐκκλησίαν τιμωμένην ἐπ' ὀνόματι τῶν παμμεγιστῶν ταξιαρχῶν» με τη δράση του εφημερεύοντος πατῆρ Χριστόδουλου. Το κείμενο του Πατριάρχη συνεχίζει:

Τούτου χάριν γράφομεν καὶ ἀποφαινόμεθα, ἵνα ἡ διαληφθεῖσα αὕτη ἐκκλησία τῶν παμμεγίστων Ταξιαρχῶν, ἡ κατὰ τὸ κάστρον Νίζνα, εἴη καὶ διαμένοι εἰς αἰῶνα τὸν ἅπαντα, **παντελεύθερος καὶ ἀδούλωτος, καὶ ἀκαταπάτητος, καὶ ὅλως ἀνεπήρατος, καὶ ἀνενόχλητος παρὰ παντὸς προσώπου, μηδενὸς τῶν ἀπάντων ἔχοντος ἐξουσίαν**, καθυπερβαίνειν αὐτοῦ καὶ ἐνοχλεῖν τὸν εὐλαβέστατον αὐτὸν κυρ Χριστόφορον, καὶ καρποῦσθαι αὐτὸν καὶ νέμεσθαι τὰ εἰσοδήματα καὶ δικαιώματα τῆς ἐκκλησίας αὐτῆς, ἐφ' ὅρον ζωῆς αὐτοῦ ἄχρι τῆς τελευταίας ἀναπνοῆς.¹⁰⁷

Στα λόγια του Πατριάρχη η κοινότητα των Ρωμιών της Νίζνας δεν φαίνεται να διαφέρει ουσιαστικά από τις άλλες Αδελφότητες της ευρύτερης περιοχής.

Η εκκλησία – ή μάλλον οι δύο εκκλησίες, μία των Αρχαγγέλων (ή Αρχιστράτηγων όπως τους ονόμαζαν σε ορισμένες περιπτώσεις) Μιχαήλ και Γαβριήλ και μία των Αγίων Πάντων – λειτουργούσε ως τελετουργικό αλλά και εμπορικό κέντρο για τους Ρωμιούς της πόλης.¹⁰⁸ Ο αδελφός «εν Χριστῶ» Ζγούρος, υἱός του

Για την Αδελφότητα του Λβοβ (Λβιβ), βλ. Ю.Э. Шустова, *Документы Львовского Успенского Ставропигийского Братства (1586-1788), Источниковедческое Исследование*, Μόσχα, 2009, σσ. 77-95.

¹⁰⁷ ГАЧО, ф. 101, оп. 1, д. 4225, από το 1680, ф. 1^ν. А.А. Федотов-Чеховский, *Акты [...]*, 1884, σσ. 2-3.

¹⁰⁸ Η εκκλησία των Αρχαγγέλων Μιχαήλ και Γαβριήλ με τη σημερινή της μορφή χρονολογείται στην περίοδο 1714-1729 αλλά στο ίδιο το σημείο προϋπήρχε τουλάχιστον από το 1680 ξύλινη εκκλησία. Για την αρχιτεκτονική της εκκλησίας των Αρχιστράτηγων, βλ. В.И. Косьяненко, В.И. Лукьянченко, Л.Е. Чекурда, Г.А. Дядюшенко, *1714-1731 г.г. Греческая Михайловская церковь в г. Нежине, Проект ремонтно-реставрационных работ, Комплексные натурные исследования I этап исследования*, Украинский Специальный Научно-Реставрационный Проектиный Институт «Укрпроектреставрация», τόμος 2^{ος}, Κίεβο, 1990. Βλ. επίσης και τους άλλους δύο τόμους της ίδιας σειράς.

Ένας έμπορος της Νίζνας, ο Χατζή Θωμάς Ιωάννου, φτάνει στη Μόσχα το 1715, για να βρει υλικά, ιδιαίτερα σίδηρο, για την ανοικοδόμηση της εκκλησίας: «Και στην αναφορά είπε πως ήρθε στη Μόσχα για την αγορά σιδήρου για την κατασκευή της

Στόλλου, και οι άλλοι Ρωμιοί που απευθύνθηκαν στον Μητροπολίτη Κιέβου Βαρλαάμ Γιασίνσκι με την επιθυμία να επικυρωθεί το νέο τους καταστατικό έλαβαν άδεια, για να ιδρύσουν: «πνευματική φιλανθρωπική ένωση της εκκλησιαστικής Αδελφότητας».¹⁰⁹

Στις 3 Ιουλίου 1696 ο Μητροπολίτης τους χορήγησε «μεγαλώτατα προνόμια τας εκκλησίας αυτάς και τη Αδελφότητα».¹¹⁰ Πιο συγκεκριμένα, επέτρεψε στους Ρωμιούς να ανήκουν στην Αδελφότητα και να εκλέγουν τους δικούς τους ιερείς· απαγόρευσε σε οποιουδήποτε ιερωμένους, είτε Ρωμιούς είτε ντόπιους, να αναμιγνύονται στην Αδελφότητα η οποία θα βρισκόταν κάτω από την άμεση αιγίδα του ιδίου του

εκκλησίας του Αρχιστράτηγου Μιχαήλ που χτίζεται στη Νίζνα και για τις προσωπικές του ανάγκες». РГАДА, ф. 158, оп. 2, кн. 12, 1715, фф. 5-6.

Πέτρινη εκκλησία των Αγίων Πάντων ανοικοδομήθηκε τουλάχιστον από το 1690, πριν ακόμα πεθάνει ο πατήρ Χριστόδουλος. Αντιμετώπιζε όμως στατικά προβλήματα και καταστράφηκε το 1758. Η νέα εκκλησία των Αγίων Πάντων – η οποία στέκει και σήμερα – κτίζεται από τα θεμέλια το 1760 από τον αρχιτέκτονα Αντώνη Καρατάσοβ (κάτοικος του Τσερνίκοβ και πιθανών ρωμαϊκής καταγωγής). Η επανοικοδόμησή της ολοκληρώθηκε το 1782. А.А. Дмитриевский, «Греческие нежинские храмы и их капитальный вклад в церковно-археологический музей при киевской духовной академии», *Православное Обозрение*, τόμος 1^{ος}, Φεβρουάριος, 1885, σσ. 370-400, ιδ. σ. 375. А.А. Дмитриевский, «Описание рукописей и книг, поступивших в Церковно-Археологический музей при Киевской Духовной Академии из Греческой Нежинской Михайло-Архангельской Церкви», *Труды Киевской Духовной Академии*, έτος εικοστό-έκτο, Μάρτιος (3), Κίεβο, 1885, σσ. 1-16, ιδ. σσ. 5-6. Χρήστος Χρήστος Π. Λασκαρίδης, *Το Καταστατικό [...]*, 1997, σσ. 48-49.

Βλ. επίσης το σύντομο άρθρο του Γιάννη Καρρά, «Μνήμες Ρωμιών στη Νίζνα της Βόρειας Ουκρανίας», *Ελληνική Εταιρεία για την Προστασία του Περιβάλλοντος και της Πολιτιστικής Κληρονομιάς, Τριμηνιαία Έκδοση*, φύλλο 18^ο, έτος 33^ο, Απρίλιος-Μάιος-Ιούνιος 2005, σσ. 12-13.

Οι εκκλησίες διέθεταν αποθήκες για τα εμπορεύματα των Ρωμιών όπως αναφέρουν πολλοί Ρωμιοί, μεταξύ άλλων ο Αλεξέι Νικολάεβ. АВПРИ, ф. 124, *Малороссийские дела*, оп. 1, д. 14, 1721, ф. 5. Τέτοιου είδους αποθήκη δεν υπάρχει στην εκκλησία των Αρχαγγέλων Μιχαήλ και Γαβριήλ (τουλάχιστον όχι στη σημερινή μορφή του ναού), υπήρχε όμως στο υπόγειο της εκκλησίας των Αγίων Πάντων. «1693 – Москва. Уривок зі справки про Єрусалимське подвір'я в Ніжині», στο Сергій Павленко (επιμ.), *Доба гетьмана Івана Мазепи в документах*, Κίεβο, 2008, αρ. 463, σσ. 488-489. Υπάρχει επίσης στο υπόγειο της εκκλησίας των Αγίων Πάντων στη μεταγενέστερη της μορφή, μέχρι και τις μέρες μας.

Ως αμπάρια για τους Ρωμιούς της πόλης λειτουργούσαν επίσης αρκετά άλλα κτίρια που ανήκαν στην εκκλησία. Кость Харлампович, *Нарис V. Ніженські греки й торгівля [...]*, 1999, σ. 127.

Παρόμοια κατάσταση επικρατούσε και στη Μόσχα. Για το σεντούκι του Μιχαήλ Δημήτρεβ Μερζάν στη Μονή του Αγίου Νικολάου στη Μόσχα, βλ. РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 3, 1714, ф. 32.

Η συνήθεια των εμπόρων να κρατούν τα χρήματα και τα εμπορεύματά τους στις εκκλησίες τους για ασφάλεια ήταν πολύ διαδεδομένη, όπως φαίνεται από την περίπτωση του Γερμανού Κλέμαν στην Κριμαία ο οποίος ζήτησε από τον Αρμένιο συνοδοιπόρο του να κρατήσει τα χρήματά του στην Αρμενική εκκλησία στο Καράς της Κριμαίας. Клееман, *Клееманово путешествие из Вены в Бельград и Новую Килию також в земли Бюджетских и Нагайских Татар и во весь Крым с возвратом чрез Константинополь, Смирну и Триест в Австрию, в 1768, 1769 и 1770 годах [...]* переведенное с немецкаго на французский со онаго на российский язык, Государственной Военной Коллегии секретарем Иваном Одиновым, Αγ. Πετρούπολη, 1783, σ. 112.

Έτσι, το κτίριο της εκκλησίας των Ρωμιών της Νίζνας δε στέγαζε μόνο την τελετουργική και λατρευτική καθημερινότητα των Ρωμιών, λειτουργούσε επιπλέον και ως κέντρο των εμπορικών τους δραστηριοτήτων.

¹⁰⁹ Στα ρωσικά: «[...] при церкви их Греческой Нежинской, имети союз духовный братолюбный церковного братства [...]». А.А. Федотов-Чеховский, *Акты [...]*, 1884, σσ. 12-15. Για τον ρόλο του Ζγουρού και άλλα, βλ. Χρήστος Π. Λασκαρίδης, *Το Καταστατικό [...]*, 1997, σσ. 6, 111, 123.

¹¹⁰ Τα λόγια είναι του Παναγιώτη Ροδίου.

Μητροπολίτη, εξ ου και αποκαλείτο «Σταυροπηγιακή»· έδωσε, τέλος, άδεια για τη λειτουργία σχολείου και νοσοκομείου.¹¹¹ Μόνο αφού είχαν εξασφαλίσει την υποστήριξη του Μητροπολίτη, ο Ζγούρος, ο πατήρ Χριστόδουλος και άλλοι Ρωμιοί πλησίασαν τον Χατμάνο Μαζέπα και του απευθύνθηκαν με αίτημα για:

[...] χρυσόβουλον τη εκκλησία του Θεού και τη Αδελφότητα μετά τοιούτων προνομίων και συνθηκών, οπού εν αληθεία Θεού είμασταν χρεωσταί πάντωτε όλοι οι ευσεβείς χριστιανοί.¹¹²

Ο δε Χατμάνος σε μια σειρά *Ουνιβερσάλιων* του που εκδόθηκαν το 1696 και το 1697 τόνισε τη σημασία της Αδελφότητας ως οργάνωση εκκλησιαστικού τύπου και επικύρωσε όλες τις αποφάσεις του Μητροπολίτη. Το *Ουνιβερσάλι* του της 30^{ης} Απριλίου 1697, παραδείγματος χάριν, σημειώνει πως «αφού είχαμε δώσει το *Ουνιβερσάλι* μας στους ευσεβείς Γραικούς εμπόρους που κατοικούν στη Νίζνα, πρέπει να εφαρμόσουν τους εκκλησιαστικούς κανόνες στη Σταυροπηγιακή τους Αδελφότητα [...]».¹¹³

Και στο καταστατικό της Αδελφότητας των Ρωμιών της Νίζνας που χρονολογείται στα τελευταία χρόνια του 17^{ου} αιώνα, σύγγραμμα του αδελφού Παναγιώτη Ροδίου, φαίνεται ολοφάνερα η συγγενεία της με τους εκκλησιαστικούς θεσμούς.¹¹⁴ Ιδρυτής της Αδελφότητας εμφανίζεται ο ιερέας πατήρ Χριστόδουλος, «ο σεβάσμιος ούτος ανήρ και θαυμάσιος άνθρωπος» που περιγράφεται από τον Ρόδιο σαν «όσιος μιας άλλης εποχής».¹¹⁵ Ο Ρόδιος μεταφέρει τον αναγνώστη στις ημέρες πριν τον θάνατο του Χριστοδούλου:

[...] πριν της προς Κύριον αυτού αποδημήσεως ημέρας ουκ ολίγας, εσύναξε τους ευσεβείς χριστιανούς Ρωμαίους εις του λόγου του, ωσάν ο φιλόπαις πατήρ συνάζει τα ίδια του τέκνα, και είπεν

¹¹¹ Η.Κ. Сторожевский, *Нежинские Греки*, Κίεβο, 1863, 10. Χρήστος Π. Λασκαρίδης, *Το Καταστατικό [...]*, 1997, σ. 6.

Вл. επίσης Α.Α. Дмитриевский, «Греческие нежинские храмы и их капитальный вклад в церковно-археологический музей при киевской духовной академии», *Православное Обозрение*, τόμος 1^{ος}, Φεβρουάριος, 1885, σσ. 370-400, ιδ. σ. 373.

¹¹² Χρήστος Π. Λασκαρίδης, *Το Καταστατικό [...]*, 1997, σσ. 7, 111. Вл. στο ίδιο επίσης σ. 124.

Η μερική ανεξαρτησία από τους ιεράρχες απασχολούσε και άλλους φορείς εξουσίας· έτσι, κατά τον 17^ο αιώνα, ορισμένες μονές της Βλαχίας αποπειράθηκαν να φυλαχθούν από τις εκκλησιαστικές αρχές της Ορθοδοξής Ανατολής και να περιορίσουν τη χρηματική τους υποστήριξη προς αυτές. Nicolae Iorga, *Το Βυζάντιο μετά το Βυζάντιο*, 1989, σσ. 169-170, 181-182.

¹¹³ Στα ρωσικά: «Иж яко уже дали есмо универсаль наш учтивым купцом греческим в Нежине обитающим, абы в союзе крестоносного братства жителствуячи церковный заховали порядок [...]». Α.Α. Федотов-Чеховский, *Акты [...]*, 1884, σ. 58.

¹¹⁴ Ο Χαρλαμπόβιτς θεωρεί πως το καταστατικό γράφτηκε από τον πατέρα Χριστόδουλο. Костантин Харлампович, *Нариси [...]*, 1929, σ. 146. Κατά τον Χρήστο Λασκαρίδη, γράφτηκε από τον Παναγιώτη Ρόδιο γύρω στο 1699, δηλαδή ύστερα από το θάνατο του πατρός Χριστοδούλου. Χρήστος Π. Λασκαρίδης, *Το Καταστατικό [...]*, 1997, σσ. 27, 112.

Η σημασία του ιερέα Χριστοδούλου ως ιδρυτή της Αδελφότητας και ως πρώτου αδελφού φαίνεται ακόμα μεγαλύτερη, αν δεχθούμε την άποψη του Λασκαρίδη, δεδομένου ότι οι αδελφοί θα είχαν αλλάξει τις ημερομηνίες, για να τονίσουν τον πρωταρχικό του ρόλο.

¹¹⁵ Χρήστος Π. Λασκαρίδης, *Το Καταστατικό [...]*, 1997, σ. 109.

προς αυτούς ότι τους θείους και ιερούς αυτούς ναούς να τους κάνουν σταυροπήγιον, ήτοι Αδελφάτον, δια να σώζονται αιώνια και να κυβερνούνται υπ' αυτών ευσεβώς.¹¹⁶

Τα πρώτα κεφάλαια του καταστατικού αφορούν εκκλησιαστικά θέματα: το ρόλο των ιερέων στην κοινότητα, τις υποχρεώσεις και τη μισθοδοσία τους.¹¹⁷ Ακολουθούν τα καθήκοντα κάθε εμπόρου, εκλεγμένου στα «οφίκια» της Αδελφότητας, καθήκοντα που στις περισσότερες περιπτώσεις είχαν σχέση με τις εκκλησίες της Αδελφότητας. Μάλιστα, οι διορισμένοι στα «οφίκια», ο Πρωτέφορος που είχε τη συνολική επιστασία της εκκλησίας, ο Κυβερνήτης που ήταν υπεύθυνος για τους ιερείς και τις εκκλησιαστικές γιορτές, ο Λαμπαδάριος, ο Μέγας Κλειδούχος, ο Επίτροπος που είχε την ευθύνη να συγκεντρώνει την ελεημοσύνη των εκκλησιαζόμενων και ο Μέγας Υδρομελίων που βασικό του έργο ήταν να αγοράζει μέλι, θυμίζουν αντίστοιχα αξιώματα των μοναστηριών της εποχής.¹¹⁸

Τελικά, είναι αξιοσημείωτο πως, βάσει του καταστατικού, μόλις ένας έμπορος διέκοπτε τις σχέσεις του με την Αδελφότητα, οι Επίτροποι δεν επέτρεπαν στους ιερείς να τον δέχονται και να τον κοινωνούν στις εκκλησίες της Αδελφότητας.¹¹⁹ Ένα έγγραφο της Αδελφότητας, ημερομηνίας 21^{ης} Μαρτίου του 1731, διευκρινίζει πως στις περιπτώσεις που ένας έμπορος δεν συμμορφωνόταν με τις αποφάσεις της Αδελφότητας, «[...] από τούς αδελφούς και πραγματευτές ει θέλει φανεί ενάντιος εις όσα αὐτωθέλιτος ἐδιόρισαν και ἔγραψαν [...]», τότε:

[...] ὄλλοι καὶ ξένοι καὶ ἐντόπιοι τῶν τιοῦτον νὰ τὸν ἔχουν ὄλλοι ὁσὰν Ἰούδαν καὶ νὰ τὸν κατατρέχουν καὶ μικροὶ καὶ μεγάλοι ὡς ἐτίαν κακοῦ καὶ πρόξενον ζυμίας καὶ μάχης τοῦ ἀδελφάτου καὶ πραγματευτῶν καὶ νὰ τὸν ἀποξενόνουν εὐθείς μὲ γράμμα τους καὶ κάθε δύναμιν νὰ μὴν ἔχι πλέον νὰ κάμι τίποτες μὲ τούς ἀδελφούς ἢ μὲ τὴν ἐκκλησίαν [...].¹²⁰

Μετά την επικύρωση του καταστατικού, τα πρώτα μέλη εγγράφηκαν από τον Παναγιώτη Ρόδιο στο βιβλίο αφιερωμάτων: ο πατήρ Χριστόδουλος Δημητρίου, ο ιερέας Κώστας, ο Φώτιος Πέτρου Τομαράς, ο Σγούρος

¹¹⁶ Χρήστος Π. Λασκαρίδης, *Το Καταστατικό [...]*, 1997, σσ. 5, 110 και επίσης βλ. σ. 123.

Στο βιβλίο αφιερωμάτων της Αδελφότητας αναφέρει πως ο πατήρ Χριστόδουλος (ή Χριστόφορος, όπως τον αποκαλούσαν σε άλλες περιπτώσεις): «[...] οὐ μόνον ὀκοδώμησε τοὺς δύο ἱεροὺς ἐτούτους ναοὺς, ἀλλὰ τοὺς ἔφερε εἰς τὴν τελειότητα ταύτην, καὶ φέρωντάς τους, τοὺς ἀφιέρωσεν ἔτι ζῶν, καὶ ἐπαρακίνησ(εν), τοῖς ὀρθοδόξοις χριστιανοῖς, ρωμαίοις, διὰ νὰ κάμουν ἀδελφάτον αὐτούς». *Евген Чернухин, Книга пожертв [...]*, 1997, σ. 144.

¹¹⁷ Χρήστος Π. Λασκαρίδης, *Το Καταστατικό [...]*, 1997, σ. 142.

Για την εκλογή των ιερωμένων ὅποτε ἔπρεπε να παρευρίσκονται τουλάχιστον εικοσι τέσσερες αδελφοί, βλ. ΓΑΧΟ, φ. 101, οπ. 1, δ. 4269, 1773, φ. 4.

¹¹⁸ Χρήστος Π. Λασκαρίδης, *Το Καταστατικό [...]*, 1997, σσ. 70, 156.

¹¹⁹ Χρήστος Π. Λασκαρίδης, *Το Καταστατικό [...]*, 1997, σσ. 14-15.

¹²⁰ ΓΑΧΟ, φ. 101, οπ. 1, δ. 4285α, 1779, φ. 2^ο.

του Στύλου και ούτω καθ' εξής.¹²¹ Η συγγένεια μεταξύ της Αδελφότητας, όπως συγκροτείται με βάση το καταστατικό της, και εκκλησιαστικούς θεσμούς της εποχής είναι λοιπόν προφανής.¹²²

Ο δεύτερος θεσμός που συνεισέφερε στη δομική οργάνωση της Αδελφότητας των Ρωμιών της Νίζνας ήταν αυτός της επαγγελματικής συντεχνίας. Οι συντεχνίες ήταν βασικό στοιχείο της οργάνωσης του οθωμανικού κράτους. Ήταν επαγγελματικές ενώσεις και ταυτόχρονα κοινωνικές οργανώσεις που θεσμοθετούσαν κανόνες για τα μέλη τους σε μεγαλύτερο ή σε μικρότερο βαθμό: ρύθμιζαν την παραγωγή και τις πωλήσεις, διευθετούσαν συλλογικές συμφωνίες για την αγορά και διανομή ακατέργαστων προϊόντων, επέβλεπαν την ποιότητα των προϊόντων και ούτω καθ' εξής.

Σε πολλές περιπτώσεις, η συντεχνία πρόσφερε μία μορφή κοινωνικής προστασίας για τους άρρωστους και τη διανομή τροφίμων στους φτωχούς, ενώ πλήρωνε και τα έξοδα για τις εορτές της κοινότητας· παρείχε, με άλλα λόγια, υλική βοήθεια σε όσα μέλη την είχαν ανάγκη, ένα είδος κοινωνικής πρόνοιας. Σε ορισμένες περιπτώσεις, οι αρχές των συντεχνιών εκλέγονταν από τα μέλη της εκάστοτε συντεχνίας, σε άλλες ορίζονταν από το οθωμανικό κράτος. Τον 17^ο αιώνα, υπήρχαν περισσότερες από εκατό συντεχνίες στην πρωτεύουσα. Δεν ήταν μόνο οι γουναράδες, οι ράφτες, οι ναυτικοί και οι κηπουροί που είχαν τα δικά τους σινάφια, αλλά ακόμη και οι έφιπποι ακροβάτες.¹²³

¹²¹ Αλλού «Ζγουρός». Χρήστος Π. Λασκαρίδης, *Το Καταστατικό [...]*, 1997, σ. 15.

¹²² Ο Χαρλαμπόβιτς που έχει μελετήσει λεπτομερώς τις Σταυροπηγιακές Αδελφότητες της Πολωνίας και της Ουκρανίας σημειώνει πως οι κανόνες που καθόριζαν τις ελευθερίες της κοινότητας δεν έμοιαζαν ιδιαίτερα με τις αντίστοιχες των Αδελφοτήτων της Δυτικής Ουκρανίας. Αναρωτιέται αν η κύρια επιρροή για τις ελευθερίες των Γραικών της Νίζνας ήταν η κοινότητά τους στη Βενετία.

Ο Χαρλαμπόβιτς όμως, σε αντίθεση με τον Λασκαρίδη, δεν είχε εξετάσει το καταστατικό της κοινότητας. Το θέμα των επιρροών στα καταστατικά και την οργάνωση των πρώιμων εμπορικών κοινοτήτων των Ρωμιών, μεταξύ αυτών και της κοινότητας του Αβόβ, χρίζει περαιτέρω μελέτης. Κωνσταντίνος Χαρλαμπόβιτς, *Нариси [...]*, 1929, σ. 17.

¹²³ Όσον αφορά το θέμα της λειτουργίας των συντεχνιών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας διακρίνονται δύο τάσεις στην ιστοριογραφία. Η παραδοσιακή τάση απεικόνιζε τις συντεχνίες ως κλειστά επαγγελματικά σώματα που βρίσκονταν κάτω από τη συνεχή επιτήρηση του οθωμανικού κράτους το οποίο λειτουργούσε όχι μόνο ως διαιτητής αλλά και ως παράγοντας, καθορίζοντας τους κανόνες της παραγωγής και της πώλησης εμπορευμάτων. Η τάση αυτή αποδίδει ελάχιστη αυτονομία στις συντεχνίες· αποσκοπούσε όμως στον περιορισμό του αριθμού των μελών τους, για να ελαττώσουν τον ανταγωνισμό. Λειτουργούσαν με άλλα λόγια μονοπωλιακά.

Gabriel Baer, «Οι διοικητικές, οικονομικές και κοινωνικές λειτουργίες των τουρκικών συντεχνιών», Σπύρος Ασδραχάς (εισ., επιλ. κειμ.), Αλέκος Γαβαθάς (μτφ.), *Η Οικονομική Δομή των Βαλκανικών Χωρών (15^ο-19^ο αιώνες)*, Αθήνα, 1979, σσ. 575-596, ιδ. σσ. 579-580. Gabriel Baer, «Μονοπώλιο και περιοριστικές πρακτικές των τουρκικών συντεχνιών», Σπύρος Ασδραχάς (εισ., επιλ. κειμ.), Αλέκος Γαβαθάς (μτφ.), *Η Οικονομική Δομή [...]*, 1979, σσ. 597-612, ιδ. σσ. 600-601, 608.

Επίσης Nicolai Todorov, «Όψεις της μετάβασης από τον φεουδαλισμό στον καπιταλισμό στα βαλκανικά εδάφη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας», Σπύρος Ι. Ασδραχάς (εισ., επιλ. κειμ.), *Η Οικονομική Δομή [...]*, Αθήνα, 1979, σσ. 261-286, ιδ. σ. 269. Robert Mantran, «Le Milieu Urbain et Social à Istanbul, Les gens des corporations», *L'empire ottoman du XVIe au XVIIIe siècle*, μέρος 3^ο, Λονδίνο, 1984, σσ. 119-159, ιδ. σσ. 129-131. Ilkay Sunar, «State and economy in the Ottoman Empire», Islamoglu-Inan (επιμ.), *The Ottoman Empire and the World Economy*, Cambridge, 1987, σσ. 63-87, ιδ. σ. 67. Immanuel Wallerstein, Hale Decdeli και Resat Kasaba, «The incorporation of the Ottoman Empire in the world-economy», Islamoglu-Inan (επιμ.), *The Ottoman Empire and the World Economy*, Cambridge, 1987, σσ. 88-97, ιδ. σ. 90.

Όπως στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, έτσι και στη Ρωσία η κρατική εξουσία είχε ανάγκη τους συντεχνιακούς θεσμούς, για να επιβάλει τις διατάξεις και για να περνά τη ρήτρα της. Οι αντιπρόσωποι των εμπόρων ήταν αυτοί που συνέλεγαν τους φόρους ή πουλούσαν το αλάτι και τα οινοπνευματώδη στα χωριά της Καζακίας και της Ρωσίας. Οι συντεχνίες ενεργούσαν λοιπόν σαν συνδετικός θεσμός ανάμεσα στους τεχνίτες-εμπόρους και την κεντρική διοίκηση, εξασφαλίζοντας για λογαριασμό της τελευταίας εργατικό δυναμικό, φόρους και κοινωνικό έλεγχο. Ορισμένες υπόκεινταν σε επιστράτευση εν καιρώ πολέμου· σε ειδικές περιστάσεις είχαν υποχρέωση να συντρέχουν το κράτος με επιπρόσθετα χρηματικά ποσά.¹²⁴ Όσον

Άλλοι μελετητές έχουν αντιταχθεί σ' αυτή την εικόνα. Τονίζουν τη σημασία της μετανάστευσης στις πόλεις που δημιουργούσε συνεχείς πιέσεις στα εσνάφια να αποδεχθούν νέα μέλη. Παρατηρούν πως οι συντεχνίες ήταν σχετικά ανοικτές να δεχθούν αυτούς τους μετανάστες. Ισχυρίζονται πως τα όρια της συντεχνίας δεν ήταν ξεκάθαρα και πως στα πλαίσια της κάθε συντεχνίας υπήρχε μεγάλος αριθμός μελών που δεν ήταν πλήρως ενσωματωμένα σ' αυτή. Ως εκ τούτου, δεν είναι επιτρεπτός ο χαρακτηρισμός των συντεχνιών ως μονοπωλιακών οργανώσεων.

Συν τοις άλλοις, οι μελετητές αυτοί σχολιάζουν και τις σχέσεις των συντεχνιών με αντίστοιχους θρησκευτικούς θεσμούς. Τελικά, εξετάζοντας τις μεθόδους μέσω των οποίων οι συντεχνίες ασκούσαν πιέσεις στις αρχές, αποδίδουν πολύ μεγάλη σημασία στην αυτόνομη λειτουργία των συντεχνιών ως ανεξάρτητο μέρος του οθωμανικού πολιτεύματος.

Bruce McGowan, «Part III. The Age of the Ayans, 1699-1812», Halil Inalcik, Donald Quataert (επιμ.), *An Economic and Social History of the Ottoman Empire 1300-1914*, Cambridge, 1994, σσ. 637-758, ιδ. σσ. 697, 704. Eunjeong Yi, *Guild Dynamics in Seventeenth-Century Istanbul. Fluidity and Leverage*, Brill, Leiden, Boston, 2004, σσ. 14-15, 25, 70, 73-74, 81-83, 90-91, 111, 145, 147, 160-163, 241, 245-289.

Επίσης Deena R. Sadat, «Rumeli Ayanlari: the Eighteenth Century», *Journal of Modern History*, τόμος 44^{ος}, τεύχος 3^ο, 1972, σσ. 346-363, ιδ. σ. 346. Haim Gerber, *State, Society and Law in Islam, Ottoman Law in Comparative Perspective*, Νέα Υόρκη, 1994, σσ. 113-114, 117, 119, 123. Sevket Pamuk, *A Monetary History of the Ottoman Empire*, Cambridge, 2000, σ. xix.

Ενώ η πρώτη, περισσότερο παραδοσιακή, προσέγγιση ίσως περιγράφει πτυχές της νομοθεσίας που διέπει τη λειτουργία των συντεχνιών, η δεύτερη φαίνεται να προσφέρει πλουσιότερα ερμηνευτικά σχήματα για την κατανόηση των εμπειριών των Ρωμιών και των άλλων πληθυσμών της εποχής.

Είναι σημαντική όμως η παρατήρηση πως συντεχνίες είχαν ετερόμορφες δομές. Απέκλιναν η μία από την άλλη στον τρόπο λειτουργίας τους. Επίσης οι συντεχνίες, όπως όλοι οι θεσμοί, εξελίσσονται μέσα στον χρόνο ανάλογα με τις ανάγκες των μελών τους. Είναι λοιπόν εύλογο ο ιστορικός να προσκολλάται στις επιμέρους εμπειρίες των ανθρώπων που απάρτιζαν τις συντεχνίες, λαμβάνοντας πάντα υπ όψη το πλούσιο υλικό γι' αυτό το θέμα στα αρχεία της Κωνσταντινούπολης και άλλων πόλεων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.

Για το θέμα των συντεχνιών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας γενικότερα, βλ. Ελένη Βουραζέλη-Μαρινάκου, *Αί έν Θράκη Συντεχνίαι τών Έλλήνων κατά τήν Τουρκοκρατίαν*, Θεσσαλονίκη, 1950.

Επίσης Suraiya Faroqhi, «Part II. Crisis and Change, 1590-1699», Halil Inalcik, Donald Quataert (επιμ.), *An Economic and Social History of the Ottoman Empire 1300-1914*, Cambridge, 1994, σσ. 411-636, ιδ. σσ. 586-587. Suraiya Faroqhi, «The Fieldglass and the Magnifying Lens: Ottoman studies of Crafts and Craftsmen», Suraiya Faroqhi, *Making a Living in the Ottoman Lands 1480 to 1820*, Κωνσταντινούπολη, 1995, σσ. 71-91, ιδ. σ. 82. Suraiya N. Faroqui, «Guildsmen and handicraft producers», Suraiya N. Faroqui (επιμ.), *The Cambridge History of Turkey. Volume 3: The Later Ottoman Empire, 1603-1839*, Cambridge, 2006, σσ. 336-355.

Επίσης Νικόλας Βερνίκος, Σοφία Δασκαλοπούλου, *Στις Απαρχές [...]*, 1999, σ. 123. Ευθυμία Α. Κάννερ, *Φιλανθρωπία: Κοινωνική Λειτουργία του Φαινομένου στην Ορθόδοξη Κοινότητα της Κωνσταντινούπολης (1753-1908)*, διδ. διατρ., Τμήμα Ιστορίας-Αρχαιολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών, Αθήνα, 1999, σσ. 1-53, ιδ. σ. 50.

Για τις συντεχνίες των Σερρών, βλ. Socrate Petmézas, «Serres et sa region sous les Ottomans», Paolo Odorico, avec la collaboration de S. Asdrachas, T. Karanastassis, K. Kostis, S. Petmézas, *Conseils et Mémoires de Synadinos Prêtre de Serrès en Macédoine (XVIIe siècle)*, Παρίσι, 1996, σσ. 429-485, ιδ. σ. 479.

¹²⁴ Για τις συντεχνίες της Καζακίας και της Ρωσίας, βλ. Zenon E. Kohut, Bohdan Y. Nebesio, Myroslav Yurkevich (επιμ.), *Historical Dictionary of Ukraine*, Lanham (Maryland), Toronto, Οξφόρδη, 2005, σ. 202. Richard Hellie, «The economy, trade and serfdom»,

αφορά την Οθωμανική Αυτοκρατορία, κάτι τέτοιο συνέβαινε, μεταξύ άλλων, στη στέψη ενός Σουλτάνου ή τη γέννηση ενός πρίγκιπα. Συγχρόνως όμως, η συλλογική οργάνωση επέτρεπε στις συντεχνίες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και της Ρωσίας να διεκδικούν κάποια – έστω και περιορισμένη – αυτονομία από τα όργανα του κράτους.¹²⁵

Παρόμοιος υπήρξε βεβαίως και ο ρόλος της Αδελφότητας των Ρωμιών της Νίζνας: θεσμοθετούσε κανόνες για τη συμπεριφορά και τις εμπορικές δραστηριότητες των μελών της, αποταμίευε τα αναγκαία ποσά για την ομαλή της λειτουργία και αποτελούσε συνδετικό στοιχείο με τις αρχές της Καζακίας και της Ρωσίας. Δεν πρέπει όμως να παραβλεφθεί πως, κατά τα φαινόμενα, η οργάνωση της Αδελφότητας υπήρξε αρκετά πιο περίπλοκη από τις αντίστοιχες συντεχνίες στην οθωμανική και τη ρωσική επικράτεια.¹²⁶

Κατά τη διάρκεια του 17^{ου} και του 18^{ου} αιώνα, ιδρύονται παρόμοιες εμπορικές κοινότητες, ή κομπανίες όπως λέγονταν, Ρωμιών και σε άλλες πόλεις. Στη σχετική ιστοριογραφία έχουν αναφερθεί πολλές ομοιότητες μεταξύ των συντεχνιών και των ποικίλων εμπορικών κοινοτήτων των Ρωμιών στην Ευρώπη. Μεταξύ των οργανώσεων των Ρωμιών που είχαν τέτοιου τύπου δομή ήταν και οι εμπορικές κοινότητες του Σιμπίου της Τρανσυλβανίας όπου λειτουργούσε κομπανία από το 1636, του Μπρασόβ στην ίδια περιοχή όπου λειτουργούσε κομπανία από το 1678 και της Άλμπα Ιούλιας που και αυτή διέθετε κομπανία Ρωμιών από το 1678. Δύο χρόνια μετά τη Συνθήκη του Κάρλοβιτς με την οποία ενσωματώθηκε οριστικά πλέον η

Maureen Perrie (επιμ.), *The Cambridge History of Russia, volume I, From Early Rus' to 1689*, Cambridge, 2006, σσ. 539-558, ιδ. σσ. 542-543.

Επίσης George E. Munro, «Glimpses into the Lives of the Merchants of Iaroslavl' in the Eighteenth Century», Roger Bartlett, Gabriela Lehmann-Carli (επιμ.), *Eighteenth-Century Russia: Society, Culture, Economy. Papers from the VII International Conference of the Study Group on Eighteenth-Century Russia, Wittenberg 2004*, New Brunswick και Λονδίνο, 2007, σσ. 507-520. David L. Ransel, *A Russian Merchant's Tale, The Life and Adventures of Ivan Alekseevich Tolchënov, Based on his Diary*, Bloomington και Indianapolis, 2009, σ. 5.

¹²⁵ Γενικότερα για τις συντεχνίες ως φορείς πολιτικής ιδεολογίας, βλ. Antony Black, *Guilds and Civil Society in European Thought from the Twelfth Century to the Present*, Λονδίνο, 1984, ιδ. σσ. 143-166.

¹²⁶ Εφόσον ο ισχυρισμός των Haim Gerber και Eunjeong Yi πως η οργάνωση των συντεχνιών δεν υπήρξε κατά κανένα τρόπο ομοιόμορφη γίνει δεκτός, χρειάζεται λεπτομερέστερη έρευνα, ώστε να τεκμηριωθούν οι αποκλίσεις μεταξύ της οργάνωσης της Αδελφότητας και των συντεχνιών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Βλ. Haim Gerber, *State, Society and Law [...]*, 1994, σ. 114. Eunjeong Yi, *Guild Dynamics [...]*, 2004, σσ. 70, 73, 111, 160-163.

Όσον αφορά τις σχέσεις των Ρωμιών με συντεχνιακού τύπου οργανώσεις στην Οθωμανική και τη Ρωσική Αυτοκρατορία, οι πληροφορίες είναι ελάχιστες. Ένας Ρωμιός που ταξίδεψε στη Ρωσία για εμπόριο αναφέρει πως «είχε εγγραφή στους εμπόρους του Τσαργκράντ όπου είχε κληρονομήσει σπίτι και εμπόριο από τον πατέρα του». Στα ρωσικά: «[...] он Иван записан в царегородския ж купцы где жительство и торг имел от отца своего [...]». АВПРИ, ф. 7, *Московская Контора КИД*, оп. 3, д. 173, 1766, ф. 4.

Αναφέρονται επίσης ορισμένοι Ρωμιοί οι οποίοι ενσωματώθηκαν σε ρωσικές συντεχνίες εμπόρων, ο πρώτος στη Μόσχα και ο δεύτερος στο Σούμι. Μπορούσαν να παραμείνουν ταυτόχρονα μέλη της Αδελφότητας. Костантин Харлампович, *Нариси [...]*, 1929, σ. 146.

Τα αποσπασματικά αυτά στοιχεία δεν επιτρέπουν καμία πρόταση, όσον αφορά τη σχέση των Ρωμιών της Αδελφότητας με άλλες συντεχνίες, ιδιαίτερας δε με τη Συντεχνία των Γουναράδων της Κωνσταντινούπολης.

Τρανσυλβανία στην Αυτοκρατορία των Αψβούργων, ο Αυτοκράτορας Λεοπόλδος Α΄ εξέδωσε Προνομιακό Δίπλωμα, για να προστατεύσει τους Ρωμιούς εμπόρους που κατοικούσαν ή έστω περνούσαν από την Τρανσυλβανία, παραχωρώντας τους ειδικά προνόμια.¹²⁷

Είναι αξιοσημείωτο ότι όλες οι Αδελφότητες αυτού του τύπου είχαν ορισμένα κοινά χαρακτηριστικά, όσον αφορά την εσωτερική οργάνωσή τους. Σε πολλές περιπτώσεις, οι Αδελφότητες ή «κομπανίες» των Ρωμιών διοικούνταν από δωδεκαμελές εκλεγμένο συμβούλιο, κατά το πρότυπο ίσως των δώδεκα αποστόλων, όπως στο Σιμπίου, το Μπρασόβ, τη Βιέννη, το Λιβόρνο, την Τεργέστη και τη Νίζνα.¹²⁸ Στις περισσότερες από αυτές τις περιπτώσεις, ο όρος «Αδελφότητα» χρησιμοποιείται παράλληλα με τους όρους «κομπανία» ή και «εταιρεία».¹²⁹

Δεν θα σχολιαστούν με μεγαλύτερη λεπτομέρεια εδώ τα συμπεράσματα άλλων ερευνητών, όσον αφορά τις υπόλοιπες Αδελφότητες. Είναι σαφές ωστόσο ότι η μελέτη των πηγών στη Νίζνα οδηγεί σε διαφοροποιημένα ερμηνευτικά σχήματα: είναι πιθανόν ότι οι εκκλησιαστικοί θεσμοί της εποχής έπαιζαν σημαντικό ρόλο ως προηγούμενο για τη λειτουργία των εμπορικών αυτών κομπανιών.¹³⁰ Σε κάθε περίπτωση, δε μπορεί να

¹²⁷ Η συνθήκη υπεγράφη το 1699, άρα μιλάμε για το 1701. Δέσποινα-Ειρήνη Τσούρκα-Παπαστάθη, *Η Ελληνική Εμπορική Κομπανία Του Σιμπίου Τρανσυλβανίας 1636-1848, Οργάνωση και Δίκαιο*, Θεσσαλονίκη, 1994, σσ. 56, 246. Despina Tsourka-Papastathi, «Review Essay: A Propos Des Compagnies Grecques de Transylvanie a Sibiu et Braşov «Olga Cicanci, Companiile Greceşti DIN Transilvania şi comerţul european în anii 1636-1746 (Les Compagnies grecques de Transylvanie et le commerce européen aux années 1636-1746)», Bucarest, 1981», *Balkan Studies*, τόμος 23^{ος}, τεύχος 2^ο, 1982, σσ. 421-431. N. Camariano, «L'organisation et l'activité culturelle de la compagnie des marchands Grecs de Sibiu», *Balcania*, τόμος 6^{ος}, Βουκαρέστι, 1943, σσ. 201-242, ιδ. σ. 208.

Βλ. επίσης Paul Cernovodeanu, «Les Marchands Balkaniques, Intermédiaires du Commerce Entre L'Angleterre, La Valachie Et La Transylvanie Durant Les Années 1660-1714», *Actes du 1er Congres International Des Etudes Balkaniques Et Sud-Est Europeennes, Vol. III, Histoire (V^e-XVe ss.; XVe-XVIIe ss.)*, Σόφια, 1969, σσ. 649-658, ιδ. σ. 651. Olga Cicanci, «Les statuts et les règlements du fonctionnement des compagnies grecques de Transylvanie (1636-1746)», *Revue des Études Sud-est Européennes*, τόμος 14^{ος}, τεύχος 3^ο, 1976, σσ. 477-496.

¹²⁸ Κάτι το οποίο παρατήρησε ή Όλγα Κατσιαρδή-Hering στο έργο της για τους Έλληνες της Τεργέστης. Βλ. Όλγα Κατσιαρδή-Hering, *Η Ελληνική Παροικία της Τεργέστης (1751-1830)*, Αθήνα, 1986, σσ. 150-160. Βλ. επίσης Κ. Λαμέρας, «Περί του θεσμού των επί Τουρκοκρατίας Δημογερόντων», *Μικρασιατικά Χρονικά*, τόμος 3^{ος}, 1940, σσ. 1-73, ιδ. σσ. 20-32.

Όσον αφορά την «κομπανία» του Σιμπίου, σημειώνονται τα αξιώματα: Προέστος, Καπετάνιος, δύο Χαρατζάρηδες, Νοτάριος και Επίτροπος της Εκκλησίας. Τα συλλογικά όργανα συμπεριλάμβαναν τους ορκωτούς πάρεδρους, το «έσω συνέδριον», «η εξωτέρα των παλλικαριών» και το Κριτήριο. Οι αποκλίσεις από το πρώτο καταστατικό της Αδελφότητας της Νίζνας θα φανούν στη συνέχεια. Δέσποινα-Ειρήνη Τσούρκα-Παπαστάθη, *Η Ελληνική Εμπορική Κομπανία Του Σιμπίου [...]*, 1994, σ. 123. Για παρόμοιους προβληματισμούς, βλ. επίσης Ελένη Ε. Κούκκου, *Οί Κοινοτικοί Θεσμοί στις Κυκλάδες κατά την Τουρκοκρατία*, Αθήνα, 1980, σσ. 72-73.

Θα άξιζε επίσης η σύγκριση και με τις εμπορικές κοινότητες άλλων εμπόρων στη Ρωσία, για παράδειγμα των Αρμενίων. Για την οργάνωση της κομπανίας των Αρμενίων και τις δραστηριότητές της στο Αστραχάν, βλ. Ж.А. Ананян, «Армянское купечество в России (1660-1830)», *Купечество в России XV-середина XIX века. Сборник статей*, Μόσχα, 1997, σσ. 232-261, ιδ. σ. 234.

¹²⁹ Μεταφράζεται στα γαλλικά ως «corporation». Olga Cicanci, «Les statuts et les règlements du fonctionnement des compagnies grecques de Transylvanie (1636-1746)», *Revue des Études Sud-est Européennes*, τόμος 14^{ος}, τεύχος 3^ο, 1976, σσ. 477-496, ιδ. σσ. 480, 485.

¹³⁰ Το όλο θέμα της σχέσης μεταξύ της Αδελφότητας των Ρωμιών της Νίζνας, των εκκλησιαστικών ιδρυμάτων της εποχής, των συντεχνιών και των άλλων κομπανιών των Ρωμιών στην Ευρώπη χρειάζεται μία ξεχωριστή μελέτη.

θεωρηθεί πως υπήρχαν δύο διαφορετικού τύπου αρχές της κοινότητας των Ρωμιών στη Νίζνα, μία δηλαδή για το εμπόριο και άλλη για την εκκλησία.¹³¹ Οι Ρωμιοί έμποροι που δημιούργησαν την Αδελφότητα και υπέγραψαν το πρώτο καταστατικό, μεταδίδουν τη δική τους αντίληψη της σχέσης μεταξύ των εκκλησιαστικών και των εμπορικών τους ελευθεριών. Όπως σημειώνουν:

Κατά δε την παρούσαν ωφέλειαν έχωντες τας εκκλησίας μας, έχωμεν και το Αδελφάτον μας, έχωντες το Αδελφάτον έχωμεν τας ελευθερίας, έχωντας τας ελευθερίας πραγματευόμεθα και ωφελούμεθα ποίος πολύ, ποίος ολιγώτερον καθώς καθενός ο Θεός δώση και ούτω με τας αυτάς ελευθερίας εισερχόμεθα και απερχόμεθα, ούτε και οι προ ημών και ημείς και οι μεθ' ημών.¹³²

Με διαφορετικά λόγια, η εκκλησία έδινε οντότητα στην Αδελφότητα η οποία στη συνέχεια προστάτευε τις ελευθερίες των Ρωμιών, ώστε να μπορούν αυτοί να εμπορεύονται. Όσον αφορά την Αδελφότητα της Νίζνας, είναι λοιπόν δύσκολη η διάκριση μεταξύ εκκλησιαστικών και λαϊκών θεσμών.¹³³ Όπως θα φανεί στη συνέχεια (III.8), η θρησκευτική διάσταση ήταν πανταχού παρούσα. Από την άλλη, όμως, οι διασυνδέσεις μεταξύ της εκκλησίας και των άλλων λειτουργιών της Αδελφότητας δεν έμειναν σταθερές κατά τη περίοδο μέχρι το 1774, κάτι που θα εξεταστεί σε μεγαλύτερο βάθος στο επόμενο κεφάλαιο (II.6).

Αν ευσταθούν οι εδώ εντυπώσεις, τότε θα ήταν αναμενόμενη και η βαθύτατα επηρεασμένη από τα εκκλησιαστικά πρότυπα της εποχής οργάνωση των συντεχνιών. Όσον αφορά την Αδελφότητα της Νίζνας, η συγκεκριμένη ερμηνεία δεν είναι πρωτότυπη: το όλο έργο του Λασκαρίδη καθοδηγεί τον αναγνώστη σε παρόμοια συμπεράσματα. Είναι ενδεικτικό ότι η πρώτη σφραγίδα της Αδελφότητας απεικόνιζε τον Ιησού Χριστό και τους Άγιους Πάντες με την επιγραφή στα ελληνικά: ΕΤΟΣ 1692. Χρήστος Π. Λασκαρίδης, *Το Καταστατικό [...]*, 1997, ιδ. σ. 31.

¹³¹ Σε αντίθεση με τους ισχυρισμούς του Χαρλαμπόβιτς, η κοινοτική οργάνωση της Αδελφότητας για το μεγαλύτερο μέρος της περιόδου που εξετάζεται εδώ ήταν ενιαία.

Ο Χαρλαμπόβιτς αναφέρεται επίσης σε διαφορές αναμεταξύ των αξιωματούχων της Αδελφότητας. Ορισμένοι από αυτούς ήθελαν, για παράδειγμα, μικρότερο μέρος των εσόδων της Αδελφότητας να χρησιμοποιείται για την ανέγερση και το διάκοσμο των εκκλησιών, απ' ότι στην πράξη συνέβαινε. Αυτοί, όμως, αποτελούσαν μειοψηφία. Βλ. Κοσταντίν Χαρλαμπόβιτς, *Нариси [...]*, 1929, σ. 18.

¹³² Χρήστος Π. Λασκαρίδης, *Το Καταστατικό [...]*, 1997, σ. 126.

¹³³ Όπως παρατηρεί και η Ευθυμία Κάννερ για τα «Αδελφάτα» της Κωνσταντινούπολης, ο κάθε ενοριακός ναός ήταν συνδεδεμένος με τουλάχιστον μία Αδελφότητα: «Τις περισσότερες φορές είναι δύσκολο να διακρίνουμε τα ενοριακά από τα συντεχνιακά αδελφάτα». Ευθυμία Α. Κάννερ, *Φιλανθρωπία [...]*, 1999, σσ. 1-53, ιδ. σ. 45.

Οι πολυδιάστατες σχέσεις μιας εκκλησιαστικής και συγχρόνως εμπορικής αδελφότητας προϋπήρχαν του 18^{ου} αιώνα. Μεταξύ πολλών παραδειγμάτων, ας αναφερθεί ο κανόνας της εμπορικής εκκλησίας του Αγίου Ιωάννη στο Νόβγκοροντ του 12^{ου} με 14^{ου} αιώνα. Ενσωμάτωσε εμπορικό δικαστήριο που διεξαγόταν στο προαύλιο της εκκλησίας. Β.Β. Перхавко, «Глава 1: Истоки предпринимательской деятельности в средневековой руси», Α.В. Семенова (επιμ.), *История предпринимательства в России, книга первая, от средневековья до середины XIX века*, Μόσχα, 2000, σσ. 12-50, ιδ. σ. 20.

5.4 Ψήφοι και «οφίκια»

Ο Ρωμιός που ταξίδευε στην Καζακία και επιθυμούσε να γίνει μέλος της Αδελφότητας όφειλε να πληροφορήσει σχετικά τον ιερέα ο οποίος με τη σειρά του καλούσε τον Πρωτέφορο (περισσότερα για τον οποίο παρακάτω) κι αυτός εν τέλει πρότεινε τον υποψήφιο στη Σύναξη της Αδελφότητας.¹³⁴ Αφού πρώτα κατέβαλλαν τη συνδρομή τους οι έμποροι, με σκυμμένη την κεφαλή, έδιναν τον παρακάτω όρκο, προκειμένου να γίνουν πλήρη μέλη της Αδελφότητας.

Εν τω ονόματι της Παναγίας και Αδαιρέτου Τριάδος προσκαλούμε εις βοήθειάν μου την Παναγίαν Παρθένον Μαρίαν, τους Αγίους Πάντας και τους πρώτους των αρχαγγέλων Μιχαήλ τε και Γαβριήλ **να μεσητεύσουν δι εμέ τον κύριον ημών Ιησούν Χριστόν να αξιωθώ εις το να γένο αδελφός εις την εκκλησίαν ταύτην, εις την οποίαν είναι νυμφίος ο αυτός Χριστός, ο θεός, και να ορκισθώ, κατά τον απόστολον Παύλον εις την αδελφότητα ταύτην και εκκλησίαν και να γένω εις την συράν ταύτην μετά των αδελφών αυτής γνήσιος και οικείος.**

Μετά τον όρκο, ο νέος αδελφός προσκυνούσε το Ευαγγέλιο και υποκλινόταν μπροστά στους προκρίτους. Έχοντας καθορίσει, από κοινού με τον Πρωτέφορο, το ποσό που θα δώριζε στην εκκλησία εις αιώνια ανάμνηση του ιδίου και των συγγενών του, ο υποψήφιος γινόταν αποδεκτός ως μέλος της Αδελφότητας.¹³⁵

Η ετήσια συνδρομή που όφειλαν να πληρώνουν οι Ρωμιοί έμποροι που επιθυμούσαν να είναι μέλη της Αδελφότητας της Νίζνα ήταν μισό γρόσι στις αρχές του αιώνα. Η εγγραφή ίσχυε για έναν χρόνο και η επανεγγραφή γινόταν συνήθως κατά την εορτή των Αγίων Πάντων ή των Αρχαγγέλων Μιχαήλ και Γαβριήλ.¹³⁶ Ο Κλειδούχος, ένας από τους αξιωματούχους που εξέλεγε η Αδελφότητα (αργότερα μετατράπηκε σε έμμισθο υπάλληλο), εισέπραττε επίσης έναν ετήσιο φόρο για κάθε αντικείμενο που τα μέλη της

¹³⁴ Ο Ρωμιός που ήθελε να γίνει μέλος της Αδελφότητας δεν έπρεπε να είναι μόνιμος κάτοικος της Νίζνας ούτε να διαθέτει σπίτι στην πόλη.

Για περισσότερα όσον αφορά το συγκεκριμένο θέμα, βλ. II.6.

Επίσης Γ.Λ. Арш, «Греческие ученые и греческие купцы – покровители национального просвещения – в России (XVIII-XIX веков)», Ю.В. Иванова (επιμ.), *Греки России и Украины*, Αγ. Πετρούπολη, 2004, σσ. 50-65, ιδ. σ. 58.

¹³⁵ Η θρησκευτική φύση του τελετουργικού είναι ολοφάνερη. Ο όρκος παρέμεινε αμετάβλητος μέχρι το τέλος της εποχής που εξετάζεται εδώ. Χρήστος Π. Λασκαρίδης, *Το Καταστατικό [...]*, 1997, σσ. 83-85, 181-182.

Σώζεται η εξής αναφορά για ένα νέο μέλος της Αδελφότητας: «Ἰωάννης Ἱερεὺς καὶ ἐφημέριος τῆς γκρεκοροσαϊκῆς ἐκκλησίας τοῦ ἀδελφάτου μαρτυρῶ πῶς ἐδέχθηκεν τοῦ ὄρκου ὁ ῥηθῆς Ἀλέξιος Κόκλης». ΓΑΨΟ, φ. 101, οπ. 1, д. 4279, 1774, φ. 3.

¹³⁶ Δεν ήταν μέλη της Αδελφότητας όλοι οι Ρωμιοί οι οποίοι ταξίδευαν και εμπορεύονταν στην Καζακία (βλ. I.2, II.6). Χρήστος Π. Λασκαρίδης, *Το Καταστατικό [...]*, 1997, σσ. 67, 152.

Αδελφότητας φύλαγαν στις αποθήκες της εκκλησίας, καθώς και για τα κάρα που για ασφάλεια στάθμευαν στο προαύλιο της Αδελφότητας, μπροστά στις εκκλησίες, στο λεγόμενο «τβόρι» ή «κανόνι» της εκκλησίας.¹³⁷

Οι οικονομικές δυσχέρειες δημιούργησαν την επιτακτική ανάγκη στην Αδελφότητα εξεύρεσης νέων εσόδων. Από το 1734 πολλοί Ρωμιοί δεν κρατούσαν τα σεντούκια τους στις αποθήκες της εκκλησίας, παρά σε άλλες αποθήκες Ρωμιών στην πόλη. Προκειμένου να μη χάνει σημαντικά έσοδα, η Αδελφότητα αποφάσισε να χρεώνει τους Ρωμιούς με δέκα καπίκια για κάθε σεντούκι που εισαγόταν στην πόλη ή που εξαγόταν απ' αυτήν, ανεξαρτήτως αν το σεντούκι παρέμενε ή όχι στις αποθήκες της εκκλησίας.¹³⁸ Τα χρέη που συσσωρεύονταν από την ανοικοδόμηση της εκκλησίας των Αγίων Πάντων η οποία λόγω στατικής αστάθειας είχε κατεδαφιστεί το 1758 οδήγησαν σε επιπρόσθετες επιβαρύνσεις που επιβλήθηκαν εκείνη τη χρονιά και έγιναν αποδεκτές από την ολομέλεια της Αδελφότητας το 1760. Αυτός ήταν ο λεγόμενος φόρος της *πολούσκα* ή *παλούσκα*. Όπως αναφέρει η τροποποίηση του καταστατικού που χρονολογείται το 1773:

[...] δια να έγινεν διόρισις του Αδελφάτου 1758 εις το κριτήριο, κατά την αναφοράν των τότε επιτρόπων [...] να πληρώνουν τον φόρο της παλούσκα [...].

Ο φόρος της *παλούσκα* ήταν φόρος επί της συνολικής αξίας όλου του εμπορίου των Αδελφών, εισαγόμενου ή εξαγόμενου. Εφόσον πλήρωναν «δια τούτο είναι και λέγωνται όλοι εκείνοι οπού έδωσαν και αδελφοί». Εμπράκτως όμως, οι αρχές της Αδελφότητας δυσκολεύονταν να χρεώσουν με τον φόρο της *παλούσκα* τους εμπορευόμενους Ρωμιούς.¹³⁹

Αφού είχαν καταβάλει την ετήσια συνδρομή, είχαν καταχωρηθεί στον επίσημο κατάλογο και είχαν δώσει τον σχετικό όρκο, τα νέα μέλη είχαν πλέον το δικαίωμα να ψηφίζουν στη σύναξη της ολομέλειας για τους αξιωματούχους της Αδελφότητας. Εισέρχονταν έτσι όλοι στην εκκλησία των Αγίων Πάντων, έκλειναν τις

¹³⁷ «Двор» σημαίνει «αυλή». Ο χώρος λεγόταν και «Κανόνι». Αλλού ο χώρος αυτός περιγράφεται ως «το φόρο»: «[...] εις τήν μέσιν του φόρου, παρώντων πολλών [...]». ΓΑΨΟ, φ. 101, οπ. 1, δ. 4250, 1771, φ. 4.

Κατά τον Λασκαρίδη, το «Κανόνι» ή «Κανόνιο» ήταν ο χώρος έξω από τις δύο εκκλησίες. Εκεί γινόταν όλες οι εκδηλώσεις των Ρωμιών εμπόρων. Προστατευόταν από ψηλούς τοίχους και από βαριές σιδερένιες πόρτες που κλειδώνονταν, πριν νυχτώσει φυλαγόταν δε από νυχτοφύλακες και σκύλους. Εντός αυτού του περικλειστού χώρου υπήρχαν, εκτός από τις εκκλησίες, η αίθουσα όπου διεξαγόταν οι δίκες, τα σπίτια των ιερέων, ξενώνες και άλλα κτίσματα.

Σ' αυτόν το χώρο, επίσης, οι επίτροποι μοίραζαν ελεημοσύνη στους φτωχότερους Ρωμιούς. Χρήστος Π. Λασκαρίδης, *Το Καταστατικό [...]*, 1997, σσ. 73, 167-168.

¹³⁸ Кость Харлампович, *Нарис V. Ніженські греки й торгівля [...]*, 1999, σ. 127.

¹³⁹ Κατά τον Λασκαρίδη ήταν φόρος δέκα τοις εκατό επί της συνολικής αξίας του εμπορεύματος, ποσοστό που μου φαίνεται ιδιαίτερα υψηλό. Το ¼ του καπικιού για κάθε ρούβλι θα έπρεπε να είναι φόρος 0.25%. Χρήστος Π. Λασκαρίδης, *Το Καταστατικό [...]*, 1997, σσ. 154, 216-218.

Οι αρχές της Αδελφότητας δυσκολεύονταν στην είσπραξη του συγκεκριμένου φόρου: «[...] όλα δέ τὰ παλαιά, κουτί, πολούσκα, και τὰ λοιπά δωσίματα, καθώς έως τώρα άναίρεθήσαν, έτзи και εις τὸ έξης νά μείνουν άναίρεμένα, και άκαταζήτητα [...]». ΓΑΨΟ, φ. 101, οπ. 1, δ. 4272, 1773, φ. 2^v. Για τον φόρο «τῆς πολούσκα», βλ. επίσης ΓΑΨΟ, φ. 101, οπ. 1, δ. 4234, 1769, φ. 2.

θύρες και σηκωνόταν ο πιο ηλικιωμένος από τους δημογέροντες· με την εικόνα του Χριστού στο χέρι, περνούσε μπροστά από όλους τους Αδελφούς οι οποίοι, αγγίζοντας την εικόνα, υπόσχονταν απόλυτη αφοσίωση στην εκκλησία τους. Αμέσως μετά, όπως εξηγεί το καταστατικό της Αδελφότητας:

[...] κάθωντε κατά τάξιν και γίνεται η εκλογή των προκρίτων αδελφών και κυβερνίτων της εκκλησίας και διόρθωσις άλλων τινών αναγγαίων υποθέσεων.¹⁴⁰

Και άντρες και γυναίκες μπορούσαν να γίνουν μέλη της Αδελφότητας, ωστόσο δικαίωμα ψήφου είχαν μόνο οι άνω των είκοσι ετών άρρενες.¹⁴¹ Ενώ οι εκλογές διεξάγονταν κατά κανόνα κάθε δύο χρόνια στη γιορτή των Αγίων Πάντων, έγγραφο του 1731 σημειώνει πως οι εκλογές έπρεπε να διεξάγονται όχι κάθε δύο αλλά τουλάχιστον κάθε τρία χρόνια.¹⁴²

Το δωδεκαμελές συμβούλιο – και για ιδιαίτερα σημαντικά βουλευματα η ολομέλεια του συμβουλίου που την αποτελούσαν και άλλοι πρεσβύτεροι, τουλάχιστον είκοσι τέσσερις δημογέροντες στον αριθμό – λάμβανε όλες τις αποφάσεις που αφορούσαν την εκκλησία καθώς και την καθημερινή διαχείριση των θεμάτων που απασχολούσαν την Αδελφότητα.¹⁴³ Όπως γράφει το καταστατικό:

¹⁴⁰ Οι εκλογές γινόταν με μπάλες. Ωστόσο, παραμένουν πολλά ερωτήματα για το πως διεξάγονταν στην πράξη. Η ημερήσια διάταξη της σύναξης της ολομέλειας της Αδελφότητας στις 12 Μαρτίου 1769 σημειώνει: «κατά την διάρκεια των προκρίτων ένσνάχησαν όλοι οι κεκλημένοι», οι οποίοι όμως δεν συμπεριλάμβαναν τους εισερχόμενους Ρωμικούς.

Δεν είναι όμως σαφής η σχέση μεταξύ της ολομέλειας των Αδελφών και των τουλάχιστον εικοσιτεσσάρων προκρίτων ή δημογερόντων. Απ' ότι φαίνεται πάντως, η ολομέλεια επέλεγε τους κατόχους των αξιωματικών ή «οφικίων» της Αδελφότητας. Οι αξιωματούχοι της Αδελφότητας και μαζί μ' αυτούς οι δημογέροντες όριζαν στη συνέχεια τους μισθωτούς υπαλλήλους. ΓΑΧΟ, φ. 101, οπ. 1, δ. 4234, 1769, φ. 3. Βλ. Χρήστος Π. Λασκαρίδης, *Το Καταστατικό [...]*, 1997, σσ. 46, 67, 70, 153, 221.

Ο ιστορικός και ιερέας της Εκκλησίας των Αγίων Πάντων πατήρ Αντώνιος – ο οποίος με ξενάγησε κατά τη διάρκεια της παραμονής μου στη Νίζνα – έλεγε πως ο Γκόγκολ που σπούδασε και έζησε ένα διάστημα στην πόλη είχε παραβρεθεί σε εκλογές της Αδελφότητας και τις είχε περιγράψει σε πρώιμο (σατιρικό) έργο του το οποίο δυστυχώς δεν έχει σωθεί. Για το θέμα αυτό, βλ. επίσης Γ.Β. Самоїленко, *Нежин – город юности Гоголя*, НГПУ, Νίζνα, 2002, σσ. 110-112. Ευχαριστώ θερμά τον πατέρα Αντώνιο για πολλές και γόνιμες συζητήσεις γύρω από το θέμα των Ρωμικών της Νίζνας.

¹⁴¹ Για την «εκατερίνα άρχόντισσα του μακαρίτου νάνου σύρμπου και κόρη του Ίωάννου λέιμπα έξ Ίωαννίνων και γεννημένη εις κύβο» και άλλες γυναίκες που έγιναν μέλη στην Αδελφότητα των Ρωμικών στη Νίζνα, βλ. Евген Чернухин, *Книга пожертв [...]*, 1997, σσ. 156, 158, 161.

¹⁴² ΓΑΧΟ, φ. 101, οπ. 1, δ. 4285a, 1779, φ. 2'.

Σε αυτό το σημείο, η Αδελφότητα έμοιζε με άλλες κοινότητες, παραδείγματος χάριν, με την «Παροικία» της Τεργέστης όπου το σύνολο των αδελφών αποτελούσαν Γενική Συνέλευση που αντιστοιχούσε στο ανώτατο εκλογικό όργανο. Απ' αυτό εκλεγόταν κάθε δύο χρόνια το αντιπροσωπευτικό σώμα της Αδελφότητας. Όλγα Κατσιαρδή-Hering, *Η Ελληνική Παροικία της Τεργέστης [...]*, 1986, σσ. 153-154.

Στα πλαίσια εκλογών για την επιλογή των αξιωματούχων της Αδελφότητας, η χρήση της ορολογίας «κοινή γνώμη» αποτελεί ενδιαφέρον στοιχείο: «Όθεν πάλιν με γνώμιν κοινήν, και έν χριστώ αδελφικήν αγάπην, συμφωνούμεν όλοι κοινώς, και αποφασίζουμεν, και διορίζουμεν [...]». ΓΑΧΟ, φ. 101, οπ. 1, δ. 4273, 1773, φ. 1. Για τη χρήση παρόμοιας ορολογίας στις Κυκλάδες της εποχής, βλ. Ελένη Ε. Κούκκου, *Οι Κοινοτικοί Θεσμοί στις Κυκλάδες κατά την Τουρκοκρατία*, Αθήνα, 1980, σ. 59.

¹⁴³ Χρήστος Π. Λασκαρίδης, *Το Καταστατικό [...]*, 1997, σ. 47.

Εις την σύναξιν ούν έρχονται το ολιγότερον εικοστέσσαρες αδελφοί και αύτη η σύναξις ονομάζεται η σύναξις των δώδεκα των λοιπών. Αυτή ουν η σύναξις των αδελφών είναι εκείνη οπού να κυβερνά της χρονίας εκείνης όλας τας υποθέσεις της εκκλησίας και των αδελφών.¹⁴⁴

Έξι από αυτούς τους αξιωματούχους ήταν οι πλέον σημαντικοί. Βάσει του καταστατικού, ο πρώτος από τους έξι αυτούς αδελφούς ήταν ο Πρωτέφορος ο οποίος είχε την επιστασία όλων των σχετικών με την εκκλησία.¹⁴⁵ Ο δεύτερος αδελφός ήταν ο Κυβερνήτης που είχε χρέος να φροντίζει ό,τι αφορούσε τους ιερείς, τις εορτές, τα μνημόσυνα, τα σπίτια της Αδελφότητας, τα περιβόλια και άλλα παρόμοια.¹⁴⁶ Ο τρίτος εκλεγμένος ήταν ο Λαμπαδάριος που έπρεπε να κατασκευάζει και να πωλεί τα κεριά της εκκλησίας.¹⁴⁷ Ο Μέγας Κλειδούχος, τέταρτος στην τάξη αδελφός, κρατούσε κατάστιχο στο οποίο ήταν καταγεγραμμένα όλα τα σεντούκια που κρατούσαν οι Ρωμιοί στις διάφορες αποθήκες και τα σπίτια της εκκλησίας· κρατούσε επίσης τα κλειδιά όλων των αποθηκών της εκκλησίας.¹⁴⁸ Ο πέμπτος ήταν ο Επίτροπος και είχε την ευθύνη τις Κυριακές και τις εορτές

Δεν είναι ωστόσο ξεκάθαρο από το καταστατικό της Αδελφότητας με ποιον τρόπο επιλέγονταν οι δημογέροντες. Ήταν άραγε μια απόφαση που εναπόκειτο στο δωδεκαμελές συμβούλιο ή περιλαμβάνονταν όλα τα παρόντα στη Νίζνα τη συγκεκριμένη στιγμή ηλικιωμένα μέλη της Αδελφότητας; Αν όμως ίσχυε η δεύτερη περίπτωση, ο αριθμός των μελών του συμβουλίου θα ήταν αρκετά μεγαλύτερος.

Και στην «Παροικία» της Τεργέστης (ορολογία που έχω αποφύγει, όσον αφορά την Αδελφότητα της Νίζνας, επειδή δεν εντοπίζεται στις πηγές) ο αριθμός των μελών του Βουλευτηρίου ορίσθηκε στα δώδεκα, με πρόβλεψη να αυξηθεί ως τα είκοσι-τέσσερα. Όλγα Κατσιαρδή-Hering, *Η Ελληνική Παροικία της Τεργέστης (1751-1830)*, Αθήνα, 1986, σσ. 154-157.

¹⁴⁴ Χρήστος Π. Λασκαρίδης, *Το Καταστατικό [...]*, 1997, σ. 155.

¹⁴⁵ Σημείωση που χρονολογείται το 1764 αναφέρεται στον Διαμαντή Ιωάννου «ό έπικλιθείς γκοργόλης» ο οποίος «καί πρόκλητος έχρημάτησεν τής ήμετέρας αδελφότητος». Είναι σωστή όμως η ταύτιση του «Προκρίτου» με τον «Πρωτέφορο»; Евгений Чернухин, *Книга пожертв [...]*, 1997, σ. 163.

¹⁴⁶ Στα έγγραφα που εξετάστηκαν γι' αυτή τη μελέτη δεν υπήρχε αναφορά σε Κυβερνήτη της Αδελφότητας· το αξίωμα συνεχίζει όμως να υπάρχει και βάσει του ανανεωμένου καταστατικού του 1773. Χρήστος Π. Λασκαρίδης, *Το Καταστατικό [...]*, 1997, σσ. 72-73.

¹⁴⁷ Ο Αναστάσης Αποστόλης αναφέρεται ως Λαμπαδάριος το 1760. ΓΑΧΟ, φ. 101, οπ. 1, δ. 4278, 1774, φ. 1.

Λαμπαδάριος λέγεται συνήθως και ο αριστερός ψάλτης.

¹⁴⁸ Το 1721, ο Ρωμιός Αλεξί Νικολάγιεβ καταλογίζει στον τότε «Κλειδούχο της Εκκλησίας» Αναστάση Λάμπροβ πως ήταν «κλέφτης και απατεώνας». АВПРИ, φ. 124, οπ. 1, д. 14, 1721, φ. 23^ν.

Ο Κλειδούχος το 1738 ήταν ο «[...] αδελφός δήμος παπά ιωάννου [...]». Το 1758 πάλι, κάποιος «[...] κύρ παναγιότης άθανασόπουλος [...]». Евгений Чернухин, *Книга пожертв [...]*, 1997, σσ. 160-161.

Κλειδούχος το 1760 αναφέρεται να ήταν ο Ιωάννης Κανέλας από την Κωνσταντινούπολη. ΓΑΧΟ, φ. 101, οπ. 1, д. 4278, 1774, φ. 1. В. Савва, *Материалы [...]*, 1909, σ. 6.

Κλειδούχος από το 1769 μέχρι το 1773 ήταν ο Ιωάννης Κωνσταντίνου Κουμπάτης. ΓΑΧΟ, φ. 101, οπ. 1, д. 4266, 1773, φ. 2. Για άλλη αναφορά στο αξίωμα του Κλειδούχου, βλ. ΓΑΧΟ, φ. 101, οπ. 1, д. 4252, 1771, φ. 1.

να συγκεντρώνει την ελεημοσύνη.¹⁴⁹ Και ο έκτος αδελφός ήταν ο Μέγας Υδρομελίων με βασικό του καθήκον την αγοραπωλησία μελιού.¹⁵⁰

Έξι επιπλέον αδελφοί συμπλήρωναν το δωδεκαμελές συμβούλιο. Αυτοί ήταν: ο Μέγας Γραμματικός (που αναφέρεται επίσης ως Γραμματικός του Κουμμερκιού),¹⁵¹ ο Μέγας Επιστάτης των άσπρων και εσόδων της εκκλησίας,¹⁵² ο Μέγας Επισκέπτης του Νοσοκομείου, ο Μέγας Επισκέπτης του Σχολείου, ο Μέγας Επισκέπτης των Μοναζουσών Γυναικών και ο Μέγας Θυρωρός ο οποίος έπρεπε να ορίζει φύλακες για την εκκλησία την ώρα των ακολουθιών, ώστε να μην εισέρχονται ζητιάνοι.¹⁵³

Εκτός από τα συγκεκριμένα αξιώματα που αναφέρονται στο καταστατικό, κατόπιν συσκέψεως «τῆς τιμίας ὀμηγύρεως τῶν ἀδελφῶν», επιλέγονταν οι διάφοροι μισθωτοί, μεταξύ άλλων οι ιερείς, οι διάκονοι και οι ψάλτες.¹⁵⁴ Με την πάροδο του χρόνου, πολλά από τα αξιώματα της Αδελφότητας δεν λειτουργούσαν πια

¹⁴⁹ Το 1715 απέθανε ο «χατζή ἀγγελῆς τὸ Γένος ἀράπης» ἀπὸ τὴν Ἀντιόχεια «ὁ ὁποῖος ἐχρημάτισεν καὶ ἐπίτροπος εἰς τὴν ἐκκλησίαν τῆς ἡμετέρου ἀδελφότητος [...]». Το 1717 Επίτροπος ἦταν ὁ Ἀλέξιος Βασιλείου. Евген Чернухин, *Книга пожертв [...]*, 1997, σσ. 155-156.

Το 1731, Επίτροπος τῆς ἐκκλησίας ἦταν ὁ «μπασιά κὺρ νικόλας». ΓΑΧΟ, φ. 101, ὀπ. 1, δ. 4285a, 1779, φφ. 2-2^ο. Το 1758 Επίτροπος χριμάτισε ἕνας «[...] κὺρ Ἰω(άννης) παναγιότου μωραΐτης [...]». Евген Чернухин, *Книга пожертв [...]*, 1997, σ. 161.

Ἦδη πρὶν το 1758 θεωροῦνταν Ἐπίτροποι ὅλοι ὅσοι ἐκλέγονταν, γιὰ νὰ μεριμνήσουν γιὰ τὶς ἀνάγκες τῆς ἐκκλησίας.

¹⁵⁰ Το μέλη χρειάζονταν γιὰ τὰ κερὰ στὶς ἐκκλησίες. Χρήστος Π. Λασκαρίδης, *Τὸ Καταστατικό [...]*, 1997, σσ. 70, 74, 156, 166-167, 171.

¹⁵¹ Βασι τῆς ὀνομασίας, θὰ ἦταν ἀναμενόμενο πὼς ὁ Γραμματικὸς μεριμνοῦσε καὶ γιὰ τὴν πληρωμὴ τῶν ἐμπορικῶν τελῶν τοῦ κράτους. Δὲν ἔχει βρεθεῖ ὁμως ἐγγράφου πὼς νὰ ἐπιβεβαιῶναι τὴ συγκεκριμένη αὐτὴ ἀρμοδιότητά του. Διασώζονται ὁμως ἀρκετὲς ἀναφορὲς στὸ συγκεκριμένο «οφίκιο»: «1717 Ἰουνίου 23. Εγγραυθῆ ὁ ἀδελφός ἡμῶν κὺρ Θεόδωρος Γραμματικὸς τοῦ Κουμμερκίου καὶ ἀφιέρωσεν εἰς τὴν ἐκκλησίαν τοῦ ἀδελφάτου ζωλώτια 100 καὶ διὰ τὸ ἔλεως αὐτῶ καὶ τὸ ἀφιέρωμα, νὰ ἔχη νὰ μνημονεῦεται αἰωνίως». Евген Чернухин, *Книга пожертв [...]*, 1997, σ. 148.

Ἐνας Παντελής πὼς ἐκτελοῦσε χρέη Γραμματικὸ ἄχρι το 1768 χειριζόταν τὰ «ὀμολόγια καὶ βεξέλια» τῆς Αδελφότητος. ΓΑΧΟ, φ. 101, ὀπ. 1, δ. 4229, 1768, φφ. 1, 7.

Ὁ Ἀναστάσιος Γεωργίου ἀναφέρεται ὡς «γραμματικὸς τοῦ ἀδελφάτου» κατὰ το 1769. Ἐπιβεβαιῶναι τὴν ἐγκυρότητα ἐπισήμων ἐμπορικῶν ἐγγράφων: «μαρτυρῆ τὸ παρὸν ἴσον εἶναι ἀπαράλλακτον τοῦ πρωτοτύπου». ΓΑΧΟ, φ. 101, ὀπ. 1, δ. 2277, 1769, φ. 5.

Ὁ Γραμματικὸς ἔπρεπε ἐπίσης νὰ κρατᾶ κατὰστιχο με ὅλα τὰ ἀντικείμενα πὼς ἀφήναν οἱ Ρωμοὶ στὰ ἀμπάρια τῆς ἐκκλησίας καὶ νὰ το διαθῆται στὸν ἐκάστοτε Κλειδοῦχο. Εἶχε τὴν ἐπιστάσια ὀχι μόνου τῶν ἀποθηκῶν ἀλλὰ καὶ τοῦ μαγαζιῶ τῆς ἐκκλησίας· ἐνοικίαζε τὶς οἰκίε τῆς ἐκκλησίας σὲ Ρωμοὺς ἀπ' ἐξῶ οἱ ὀποῖοι δὲν διέθεταν δικὰ τοὺς σπῆτια στὴν πόλη· κρατοῦσε φόρο γιὰ ὅλα τὰ ἀντικείμενα τῶν ἐμπόρων στὶς ἀποθήκες τῆς ἐκκλησίας καὶ ἐπίσης εἴκοσι καπῆκια γιὰ κάθε ἀμαξα πὼς ἐμπαινε στὸ «Κανόνι» τῆς Αδελφότητος. Ἐυθὺνη τοῦ Γραμματικὸ ἦταν ἐπίσης νὰ λαμβάνουν οἱ μὲν ἀντίδικου, στὸ Κριτήριου, τὶς καταθέσεις τῶν δε. ΓΑΧΟ, φ. 101, ὀπ. 1, δ. 4268, 1773, φ. 6.

¹⁵² «τῶν ἀσπρων» δηλαδὴ «τῶν χρημάτων».

¹⁵³ Γιὰ τὰ διάφορα ἀξιώματα, βλ. Χρήστος Π. Λασκαρίδης, *Τὸ Καταστατικό [...]*, 1997, σσ. 70-82, 158-178.

¹⁵⁴ Πρὸς το τέλος τῆς ἐποχῆς πὼς ἐξετάζεται ἐδῶ, ἡ ἀμοιβὴ τῶν δύο ἱερέων καὶ τοῦ διακόνου ὕπολογίζεται στὰ ἐκατὸν ὀγδόντα ροῦβλια ἐτησίως. Ὄμοιως περὶ τῶν ἐκατὸν ὀγδόντα ροῦβλιῶν ἦταν καὶ ἡ ἀμοιβὴ τῶν ψαλτῶν. Χρήστος Π. Λασκαρίδης, *Τὸ Καταστατικό [...]*, 1997, σσ. 85, 203. ΓΑΧΟ, φ. 101, ὀπ. 1, δ. 4234, 1769, φφ. 1-2.

βάσει της περιγραφής τους στο αρχικό καταστατικό.¹⁵⁵ Ενώ πολλά από τα αξιώματα συνέχισαν να υπάρχουν, αναφέρονταν πλέον ως θέσεις μισθωτών των οποίων οι κάτοχοι δεν συγκαταλέγονταν στους διοικητές της Αδελφότητας. Το 1760, ο Λαμπαδάριος Αναστάσης Αποστόλης εισέπραττε μισθό.¹⁵⁶ Ήδη πριν το 1768 και το αξίωμα του Γραμματικού είχε μετατραπεί σε έμμισθο, όπως φαίνεται από την αναφορά του Παντελή Γραμματικού στη «ζαλοβάνια» του, δηλαδή στο μισθό του.¹⁵⁷ Ο Κλειδούχος και οι φύλακες ήταν και αυτοί έμμισθοι υπάλληλοι της Αδελφότητας.¹⁵⁸ Σώζεται αναφορά για κάποιους έμμισθους «στοροζίδες» (φρουροί ή επιστάτες θα λέγονταν σήμερα) οι οποίοι το 1769 δεν είχαν πληρωθεί εγκαίρως από την Αδελφότητα και γι' αυτό είχαν διαμαρτυρηθεί επανειλημμένα «[...] παραπονούμενοι καθ' ημέραν [...]». Επίσης, όποτε ήταν αναγκαίο για κάποια συγκεκριμένη αποστολή, αποφαιζόταν ποιοι θα ήταν οι επίσημοι αντιπρόσωποι της Αδελφότητας.¹⁵⁹

Από έγγραφο του 1731 φαίνεται πως τα αξιώματα της Αδελφότητας είχαν ήδη από νωρίς εξελιχθεί προς τη μορφή που έλαβαν τελικά το 1773, βάσει του αναθεωρημένου καταστατικού, με Κριτές και Επιτρόπους οι οποίοι χειρίζονταν τα του ανεξάρτητου δικαστηρίου των Ρωμίων και τα της εκκλησίας τους. Το έγγραφο σημειώνει:

¹⁵⁵ Έτσι, για το έτος 1731, το βιβλίο αφιερωμάτων της Αδελφότητας αναφέρει δύο Επιτρόπους, ενώ βάσει του αρχικού Καταστατικού θα έπρεπε να εκλέγεται μόνο ένας: «ἀπό τῆς σήμερον τὰ ὄσα ἀφιερώνονται εἰς τὴν ἐκκλησίαν καὶ δίδονται τὰ λαβαίνουν εἰς χεῖρας τοὺς ὁ θωμᾶς γεωργίου, καὶ ὁ ἰωαννίτζας ἀνδρέου ἐπίτροποι ὄντες».

Φαίνεται πως από νωρίς οι διάφοροι ἔμποροι δεν ἀναλάμβαναν τὰ ἀξιώματα τοὺς βάσει τοῦ Καταστατικοῦ, ἀλλὰ ἀπλῶς ὡς Ἐπίτροποι. Евгений Чернухин, *Книга пожертв [...]*, 1997, σ. 158.

Σε ἀχρονολόγητο ἐγγράφο ὁ Ρωμιὸς ἔμπορος Δρακούλης Δημήτριος συντάσσει ἐπιστολή, «πρὸς τοὺς εὐγενεστάτους καὶ ἐντιμωτάτους προεκλεγμένους προκρίτους ἀδελφοὺς καὶ ἐπίτροπους τοῦ τιμωτάτου ἀδελφάτου [...]». ΓΑΧΟ, φ. 101, ὀπ. 1, δ. 4226, 1734, φ. 3.

Τὰ ξεχωριστὰ ἀξιώματα τοῦ πρώτου Καταστατικοῦ σταδιακὰ συγχωνεύτηκαν. Χρήστος Π. Λασκαρίδης, *Το Καταστατικό [...]*, 1997, σσ. 173-180.

¹⁵⁶ ΓΑΧΟ, φ. 101, ὀπ. 1, δ. 4278, 1774, φ. 1.

¹⁵⁷ ΓΑΧΟ, φ. 101, ὀπ. 1, δ. 4229, 1768, φφ. 1, 7.

Επίσης, στὴν ἡμερησία διάταξη γιὰ τὴ Συναξὴ τῆς Αδελφότητος τοῦ συγκεκριμένου ἐτους, ἀναφέρεται: «[...] τοῦ γραμματικοῦ ῥωμαίου ποῖον θέλετε ἀπὸ τοὺς δύο ὁποῦ νὰ ῥωγιάσωμεν [...]». ΓΑΧΟ, φ. 101, ὀπ. 1, δ. 4234, 1769, φ. 2.

¹⁵⁸ Κάποια στιγμή πρὶν τὸ 1773 ὁ Κλειδούχος ἐγένε μισθωτὸς υπάλληλος τῆς Αδελφότητος. Кость Харлампович, *Нарис V. Нижненські греки й торгівля [...]*, 1999, σ. 127. Χρήστος Π. Λασκαρίδης, *Το Καταστατικό [...]*, 1997, σ. 166.

Παρ' ὅλ' αὐτὰ, ὁ Κλειδούχος Ἰωάννης Κωνσταντίνου Κουμπάτης σημείωσε τὸ 1773: «Κατὰ τὴν ἐπιστασίαν τῆς κλειδοουχίας, ὅπου ἔχω τῆς ῥωμαϊκῆς ἐκκλησίας εἰς χεῖρας μου ἀπὸ 1769 καὶ ἕως τοῦ νῦν εἰς τὴν ὁποῖαν ἐπιστασίαν ἐδανίσθην ἀρκετὰ, καὶ τὰ χρεωστῶ [...]». Ἴσως ἡ ἀνταμοιβὴ τοῦ Κλειδούχου δὲν ἐπαρκούσε, γιὰ νὰ καλύψει τὰ ἐξόδα τοῦ; ΓΑΧΟ, φ. 101, ὀπ. 1, δ. 4266, 1773, φ. 2.

¹⁵⁹ Ἐκατὸν οὐδὲν ῥούβλια ἦταν ἡ ἀμοιβὴ τοῦ Κλειδούχου καὶ τῶν φυλάκων οἱ ὁποῖοι ἦταν τέσσερις. Ὁ μισθὸς τοῦ καντηλανάφτη ἐφθανε τὰ ἑκατὸ ῥούβλια. Οἱ «στοροζίδες» καὶ οἱ φύλακες ἐνδεχομένως νὰ ἦταν οἱ ἴδιοι ἄνθρωποι. ΓΑΧΟ, φ. 101, ὀπ. 1, δ. 4234, 1769, φφ. 2-3. Χρήστος Π. Λασκαρίδης, *Το Καταστατικό [...]*, 1997, σσ. 85, 166-168, 200.

[...] και μετὰ χρόνους τρεῖς πολὺν νὰ γύνηται ἀπὸ τοὺς ἀδελφοὺς καὶ πραγματευτὲς σύναξις καὶ νὰ ἐθεοροῦν καὶ ἄλλους κριτὲς καὶ ἐπιτρόπους ἂν εἶνε καὶ μερικοὶ βαρεθοῦν ἢ πιγένη πουθενά, καὶ πάντα κάθε τρεῖς χρόνους νὰ γύνηται ἐκλογή [...].

Στη συγκεκριμένη συγκυρία ὁμως, Κριτὲς καὶ Ἐπίτροποι ἦταν οἱ ἴδιοι ἄνθρωποι· ας γίνῃ ἐνδεικτικὰ ἀναφορὰ στὸν Κριτὴ «ἐντιμώτατον μπασία κύρ νικολὶ καὶ ἐπίτροπον τῆς ἐκλίσιαις». Ἡ μέριμνα γιὰ τὴν ἐκκλησία γινόταν, ἐν ὀλίγοις, ἀπὸ ὅλους τοὺς Κριτὲς.¹⁶⁰ Ἄλλα ἐγγράφα τῆς περιόδου πρὸ τοῦ 1773 ἐπιβεβαιώνουν πὼς ἡ Ἀδελφότητα διοικούνταν εἴτε ἀπὸ δώδεκα Κριτὲς,¹⁶¹ εἴτε ἀπὸ ἕξι ἐκλεγμένους Κριτὲς καὶ τοὺς Ἐπιτρόπους τῆς ἐκκλησίας.¹⁶² Στὴν πράξη δὲν φαίνεται νὰ ἦταν σταθερὸς ὁ ἀριθμὸς τῶν Κριτῶν· στα ἐγγράφα πού ἀφοροῦν τὴν ὀρκωμοσίαν τῶν Ρωμίων τῆς Νίζνας κατὰ τὴν ἐνθρόνισή τῆς Αἰκατερίνης Β' ἀναφέρονται πέντε Κριτὲς καὶ τέσσερις Ἐπίτροποι.¹⁶³

Στὸ ἀναθεωρημένο καταστατικὸ τοῦ 1773 εἰσῆχθησαν ὀρισμένες ἀλλαγές. Λόγω τῆς διαμάχης (ἡ ὁποία θὰ ἐξεταστῇ ἀναλυτικότερα στὸ II.6) ἀνάμεσα σὲ κατοίκους μὲ τὰ σπίτια τοὺς στὴ Νίζνα καὶ εἰσερχόμενους οἱ ὁποῖοι δὲν διέθεταν κατοικία στὴν πόλη, ἀποφασίστηκε ὅτι ἀπὸ τοὺς ἕξι Κριτὲς τρεῖς θὰ προέρχονταν ἀπὸ τοὺς μόνιμους κατοίκους καὶ τρεῖς ἀπὸ τοὺς εἰσερχόμενους, ἐνῶ ὅλοι τοὺς θὰ ἐκλέγονταν γιὰ δύο χρόνια ἀπὸ τὴν ὀλομέλεια τῆς Ἀδελφότητας. Τὸ βασικὸ πλέον καθήκον αὐτῶν τῶν ἕξι Κριτῶν ἦταν νὰ δικάζουν ὡς δικαστὲς στὸ Κριτήριον τῶν Ρωμίων. Ἦταν ἐπίσης ἐπιφορτισμένοι μὲ τὴν προστασίαν τῶν προνομίων καὶ συνεπῶς τῆς τιμῆς τῶν Ρωμίων ἐμπόρων, καθὼς καὶ μὲ τὴν προάσπιση τῶν οἰκιῶν καὶ τῶν περιουσιῶν τοὺς, δεδομένων τῶν προκλήσεων τῶν τοπικῶν ἀρχῶν.¹⁶⁴

Σύμφωνα πάλι μὲ τὸ ἀναθεωρημένο καταστατικὸ τοῦ 1773, ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς Κριτὲς, ἡ ὀλομέλεια τῆς Ἀδελφότητας ἐξέλεγε τέσσερις Ἐπιτρόπους, δύο εἰσερχόμενους καὶ δύο κατοίκους, καὶ ἐπίσης τὸν Μέγα Γραμματικὸ τοῦ Πάγκου γιὰ διετὴ θητεία. Βασικὸ καθήκον τῶν τεσσάρων Ἐπιτρόπων ἦταν ἡ ὀργάνωση τῶν ἐκκλησιῶν τῆς Ἀδελφότητας καθὼς καὶ ἡ φροντίδα γιὰ τὰ διάφορα ἀκίνητα, τὰ δάνεια καὶ τὰ χρέη. Βάσει τῆς

¹⁶⁰ ΓΑΧΟ, φ. 101, ὀπ. 1, δ. 4285α, 1779, φφ. 2-2^ν. Ἡ ἐκλογή Κριτῶν «ὑπὸ ὅλης τῆς κοινότητος τῶν ἀδελφῶν» φαίνεται καὶ ἀπὸ ἐγγράφο τοῦ 1768. ΓΑΧΟ, φ. 101, ὀπ. 1, δ. 4230, 1760, φ. 7.

¹⁶¹ Βάσει τοῦ *Ουκαζίου* τοῦ 1734. Костянтин Харлампович, *Нариси [...]*, 1929, σ. 57.

¹⁶² «Εἶδε ὁ κύρ κηριάκης ὡς τίμιος καὶ χρήσιμος ὁποῦ ἐγνωρίσθη εἰς ὅλην τὴν κοινότητα, διὰ τοῦτο καὶ κριτὴς ἐκλέχθη, μὲ τοὺς συνεκλεγεμένους κατὰ τὴν ὑπόσχεσιν ὁποῦ τῆς κοινότητος ἔδωσε καὶ ἐδέχθη τὸν ὄρκον νὰ συγκαθήσῃ πρέπει. Καὶ εἰς τοῦτο ὑπογραφοῦμεθα 1768 Σεπτεμβρίου 6». Ἀκολουθοῦν 11 ὑπογραφές. ΓΑΧΟ, φ. 101, ὀπ. 1, δ. 4230, 1760, φ. 7. Χρήστος Π. Λασκαρίδης, *Τὸ Καταστατικὸ [...]*, 1997, σ. 70.

¹⁶³ ΓΑΧΟ, φ. 101, ὀπ. 1, δ. 11, 1762-1764, φ. 6.

¹⁶⁴ Γιὰ τὴν «κηνὴν σύναξιν ἀπὸ ὅλην τὴν κηρότη τοῦ ῥομαηκοῦ ἀδελφάτου νηζήνας» ὁποῦ «ἐδηορήστηκαν 6 ἀδελφῆ» τὸ 1773, βλ. ΓΑΧΟ, φ. 101, ὀπ. 1, δ. 4268, 1773, φ. 2. Χρήστος Π. Λασκαρίδης, *Τὸ Καταστατικὸ [...]*, 1997, σσ. 46, 69-70, 156, 210.

Τὸ ἀνανεωμένο καταστατικὸ τοῦ ὁποῖο γιὰ τὸ ἀξίωμα τοῦ Κριτῆ ἀπαγόρευε τὴν ἐκλογή Ρωμοῦ μὴ μόνιμου κατοικοῦ Νίζνας προσέκρουε στὸ *Ουκαζίον* τῆς *Συγκλήτου* τῆς 7^{ης} Μαΐου 1775. Костянтин Харлампович, *Нариси [...]*, 1929, σ. 67.

εν λόγω αρμοδιότητάς τους, οι Επίτροποι «τῆς ῥωμαϊκῆς ἐκκλησίας» Νικόλας Αλεξίου, Παναγιώτης Μαυρή και Δημήτρης Ζαφiriού οι οποίοι ἦταν «διοριζόμενη ἀπὸ τὴν τίμια κυνώτιτα ἐπίτροπη εἰς τὴν ἁγίαν μας ἐκκλησία διὰ δύο χρόνους [...]», ζήτησαν να καταθέσουν τους λογαριασμούς της εκκλησίας με ἔγγραφό τους που χρονολογείται στα τέλη του 1773.¹⁶⁵

Τουλάχιστον ἀπὸ το 1773 λοιπόν, το διευθυντήριο της Αδελφότητας αποτελούνταν ἀπὸ τους ἕξι Κριτές, τους τέσσερις Επιτρόπους και τον Μέγα Γραμματικό του Πάγκου, ἤτοι ἑνδεκα συνολικά αξιωματούχους. Οι Κριτές εἶχαν ως καθήκον να συγκαλοῦν τὴν ολομέλεια των ἑνδεκα προεστών. Για τις ἰδιαίτερες σημαντικές αποφάσεις, οι ἑνδεκα συγκαλοῦσαν τους «γεροντώτερος, πρακτικούς και συνετούς αδελφούς 13, δια να γεμίσει ο αριθμός των 24 αδελφών». Εἶχαν ἐπίσης τὴν ευθύνη να συγκαλοῦν τὴν ολομέλεια της Αδελφότητας για τις εκλογές και ὅποτε ἄλλοτε κρινόταν ἀπαραίτητο. Οι μεταγενέστεροι αυτοὶ αξιωματοῦχοι της Αδελφότητας δε διέθεταν τους διάφορους τίτλους και τις ἐπίσημες θέσεις που περιέγραφε το ἀρχικό καταστατικό. Προφανώς, το σῶμα που εἶχε ἀναλάβει τὴν ἀναθεώρηση του πρώτου καταστατικού ἔκρινε ὅτι οι τίτλοι ἀλλὰ και οι θέσεις αυτές εἶχαν ἤδη (ἰσως και προ πολλοῦ) πέσει σε ἀχρησία.¹⁶⁶

Κατὰ τὴ διάρκεια της περιόδου ἀπὸ το 1696 μέχρι και το 1773 παρατηρεῖται λοιπόν μία ἐξέλιξη και ως το τέλος της περιόδου που ξετάζεται ἐδῶ εἶναι πλέον ἐμφανής ἡ διαφοροποίηση μεταξύ των δύο διαφορετικῶν λειτουργιῶν της Αδελφότητας: ἀφενός της ἐπιστασίας της εκκλησίας, ἀφετέρου της λειτουργίας του Κριτηρίου. Η μερικὴ αὐτὴ διαφοροποίηση φαίνεται και στα πρόστιμα που ὀρίζε το Κριτήριο για τους παραβάτες· ξεχωριστές ποινές καθορίζονταν για τὴν εκκλησία ἀπὸ τὴ μία και για το Κριτήριο της Αδελφότητας ἀπὸ τὴν ἄλλη.¹⁶⁷

Ημερήσια διάταξη για τὴ Σύναξη των Αδελφῶν στις 12 Μαρτίου του 1769 ἐπιβεβαιώνει πως στο τέλος της περιόδου οι Ρωμιοὶ θεωροῦσαν τις εκκλησιαστικές υποθέσεις και τα ἄλλα ἐπιμέρους θέματα που ἀφοροῦσαν τὴν Αδελφότητα ξεχωριστά. Τὴν «ὑπόθεσιν τῆς ἐκκλησίας», ὁμως, συνέχισαν να τὴν θεωροῦν πρώτη και

¹⁶⁵ ΓΑΧΟ, φ. 101, ὁπ. 1, δ. 4274, 1773, φ. 1.

Για τὴν ἐκλογή τεσσάρων Επιτρόπων, βλ. ἐπίσης ΓΑΧΟ, φ. 101, ὁπ. 1, δ. 4272, 1773, φ. 2^ο.

¹⁶⁶ Χρήστος Π. Λασκαρίδης, *Το Καταστατικό [...]*, 1997, σσ. 47, 70, 157, 180-181, 211-212.

Στα ἔγγραφα που ἔχουν ξεταστεί ἀναφέρεται μία περίπτωση ὅπου οι Κριτές συγκαλέσαν τους γέροντες της Αδελφότητας. Αφοροῦσε πρόβλημα που εἶχε προκύψει στη λειτουργία των δικαστικῶν ὀργάνων της Αδελφότητας, το 1774. Ὅπως ἀναφέρει το κείμενο «κατὰ δὲ τὴν ἡμετέραν διόρισον ἐκράξαμεν 18 τίμους ἀδελφούς τῆς κοινότητος ἡμῶν». ΓΑΧΟ, φ. 101, ὁπ. 1, δ. 4268, 1773, φ. 8.

¹⁶⁷ Η υπόθεση χρονολογείται στις 6 Σεπτεμβρίου του 1768 και ἀφορὰ τον Ἀναστάσιο Νικοστόρη ο οποίος «ὑβρίσεν και ἀτίμασεν ἕναν ἀπὸ τοὺς κριταῖς τὸν κύρ Κηριακὴν Μαργαρίου». ΓΑΧΟ, φ. 101, ὁπ. 1, δ. 4230, 1760, φ. 7.

σημαντικότερη.¹⁶⁸ Με άλλα λόγια, όπως θα φανεί στη συνέχεια, οι παρατηρήσεις του Χαρλαμπόβιτς για δύο τύπου οργανώσεις στη Νίζνα μπορεί να γίνουν δεκτές μόνο προς το τέλος της περιόδου που εξετάζεται και μόνο με επιφυλάξεις.¹⁶⁹ Οι εξελίξεις αυτές στη θέση της εκκλησίας στον θεσμό της Αδελφότητας θα αποτελέσουν βασικό αντικείμενο του επομένου κεφαλαίου (II.6), καθώς επίσης και των συμπερασμάτων όλης της εργασίας (III.10).

Όπως έχει ήδη αναφερθεί (II.4), η Αδελφότητα ιδρύθηκε, για να ικανοποιήσει ορισμένες συγκεκριμένες ανάγκες των εμπόρων που εμπορεύονταν σε μακρινούς τόπους, ιδιαίτερα την ανάγκη τους για πιστώσεις καθώς και την ανάγκη για μηχανισμούς που να ενισχύουν τα συμβόλαια και να επιλύουν τις διαφορές τους. Σε συνδυασμό με τη μεγαλύτερη ζήτηση για χρήμα, τα δάνεια και η παροχή χρημάτων λειτουργούσαν καταλυτικά για την αύξηση των εμπορευμάτων, κατ' επέκταση για την ανάπτυξη της περιοχής. Η ίδρυση της Αδελφότητας προϋπόθετε, όμως, έναν βαθμό αμοιβαίας εμπιστοσύνης και αλληλεγγύης ανάμεσα στα μέλη της, εμπιστοσύνη που βασίστηκε στην κοινή παραδοχή ότι οι έμποροι ανήκαν όχι σε μια πάτρια ή ευρύτερη οικογένεια, μολονότι πολλά μέλη της Αδελφότητας ήταν όντως συγγενείς, αλλά σε μια διακριτή θρησκευτική ομάδα, συγκροτημένη γύρω από τον θεσμό μιας Σταυροπηγιακής Εκκλησίας.¹⁷⁰

Το «πολιτικό σώμα» των Ρωμιών της Νίζνας λειτουργούσε λοιπόν συγχρόνως ως εκκλησιαστικός αλλά και ως εμπορικός θεσμός. Ως θεσμός δομούσε την καθημερινή συνύπαρξη των εμπορευόμενων Ρωμιών. Μέσω του Κριτηρίου που εκδίκασε τις υποθέσεις που αφορούσαν τους Ρωμιούς, το «πολιτικό σώμα» αυτό ήταν επίσης και δικαστικός θεσμός. Γι' αυτό πρέπει να εξεταστεί σε μεγαλύτερο βάθος και η λειτουργία του Κριτηρίου.

¹⁶⁸ Εξ ου και βρίσκεται στην πρώτη θέση της ημερήσιας διάταξης για τη Σύναξη της Αδελφότητας, το 1769. ΓΑΧΟ, φ. 101, οπ. 1, δ. 4234, 1769, φφ. 2-2^v.

¹⁶⁹ Костянтин Харлампович, *Нариси [...]*, 1929, σ. 18.

¹⁷⁰ Όποιος και να ήταν ο ρόλος του κράτους, θεσμοί όπως η Αδελφότητα δεν μπορούν να επιβιώσουν χωρίς να υπάρχει ανάγκη για τις υπηρεσίες που αυτοί παρέχουν. Βλ. Ronald H. Coase, «The Nature of the Firm», *Economica*, τόμος 4^{ος}, 1937, σσ. 386-405. Ronald H. Coase, «The Problem of Social Cost», *Journal of Law and Economics*, τόμος 3^{ος}, 1960, σσ. 1-44.

Για τη σημασία του κράτους ως προς την ίδρυση νέων θεσμών στη Ρωσική Αυτοκρατορία της εποχής, βλ. Marc Raeff, *The Well Ordered Police State, Social and Institutional Change through Law in the Germanies and Russia 1600-1800*, Yale, 1983, σ. 251.

Κεφάλαιο Έκτο: Νόμος και όρια της Αδελφότητας

6.1 Νομικό υπόβαθρο

Το προνόμιο να δικάζουν τις υποθέσεις τους στο δικό τους δικαστήριο ή, όπως το ονόμαζαν οι ίδιοι, στο «Κριτήριο» της Αδελφότητας ήταν από τις σημαντικότερες «ελευθερίες» των Ρωμιών της Νίζνας.¹ Στη Νίζνα, όπως και σε άλλα εμπόρια, σε τόπους δηλαδή όπου συνέρεαν άνθρωποι από διάφορες κοινότητες και άρα από διαφορετικές πολιτισμικές και οικονομικές παραδόσεις, ήταν βέβαια εύκολο να δημιουργηθούν εντάσεις και νομικά προβλήματα. Σε τέτοιες περιπτώσεις, η λειτουργία δικαστικών αρχών που τις σέβονταν όλοι και που θα μπορούσαν να διευθετήσουν επί τόπου τις διαμάχες αποτελούσαν μεγάλο εμπορικό πλεονέκτημα.²

Τα εμπορικά εγχειρήματα, από τη στιγμή που προϋπόθεταν τη λήψη πιστώσεων, απαιτούσαν αυτομάτως ένα μέσο επίλυσης των τυχόν διαφορών, δηλαδή ένα αποτελεσματικό και ανεξάρτητο δικαστήριο. Η ασφάλεια που παρέχει ο νόμος ήταν, με άλλα λόγια, μείζον κίνητρο για την ανάπτυξη εμπορικής δραστηριότητας στην περιοχή, αφού μείωνε σημαντικά τους κινδύνους που διέτρεχαν οι έμποροι.³

¹ Όπως ορθώς σημειώνει ο Μανουήλ Γεδεών: «Εἰς τοὺς ἐν Νίζνῃ παροικοῦντας Ἕλληνας ἢ ῥωσικὴν κυβέρνησις πρὸ τοῦ 1700 παρεχώρησεν, ἐκτὸς τῆς δωρεᾶς τῶν φόρων, τὸ προνόμιον νὰ δικάζωσι πάσας τὰς πρὸς ἀλλήλους διαφορὰς καὶ τὰ πταίσματα [...]». Μ.Ι.Γ., «Ιστορία ἀπὸ σκυβάλων. Ἄθροισμα Πρώτον: Ἀποικία», *Πατριαρχικὸν Ἰδρυμα Πατερικῶν Μελετῶν*, Θεσσαλονίκη, 1991, σ. 138.

Βλ. και την περίπτωση του Σιμπίου όπου αναφέρεται, «Τὸ σπουδαιότερο ἴσως προνόμιο ἦταν τὸ δικαίωμα νὰ ἐκδικάζονται οἱ πάσης φύσεως διαφορές τους ἀπὸ τὸ δικό τους δικαστήριο». Δέσποινα-Ειρήνη Τσούρκα-Παπαστάθη, *Ἡ Ἑλληνικὴ Ἐμπορικὴ Κομπανία Τοῦ Σιμπίου Τρανσυλβανίας 1636-1848, Οργάνωση καὶ Δίκαιο*, Θεσσαλονίκη, 1994, σ. 41.

Δεν θα γίνει αναφορά ἐδῶ σε θεωρίες του Max Weber, του Pierre Bourdieu καὶ ἄλλων για την κοινωνικὴ λειτουργία του νόμου. Βλ. Max Weber, *Max Weber on Law in Economy and Society*, Max Rheinstein (μτφ., επιμ.), Harvard, 1954, σσ. 256-83, 301-21. Max Weber, «The Development of Bureaucracy and its Relation to Law», W.G. Runciman (επιμ.), Eric Matthews (μτφ.), *Weber. Selections in translation*, Λονδίνο, 1978, σσ. 341-354. Pierre Bourdieu, *La Force du Droit, Éléments Pour Une Sociologie du Champ Juridique, Actes de la Recherche en Sciences Sociales*, τεύχος 64^ο, Σεπτέμβριος 1986, σσ. 3-19. Αποτελούν τμήμα ενός αδημοσίετου άρθρου μου για το νομικὸ σύστημα των Ρωμιών της Νίζνας, «Патронаж и судебная независимость: к вопросу о работе суда у нежинских греков». Παρουσιάστηκε στο Κίεβο το 2010.

Οι απεικονίσεις του Μωυσή με τις πλάκες του Νόμου στην Αγία Κορυφή του Σινά ἀπὸ Ρωμιούς της εποχῆς καὶ της περιοχῆς ἀποτελεῖ ενδιαφέρον στοιχείο· Ντόρη Παπαστράτου (επιμ.), *Ὁ Σιναιτῆς Χατζηκυριάκης ἐκ Χώρας Βουρλά, Γράμματα – Ξυλογραφίες 1688-1709*, Αθήνα, 1981, σσ. 180-182. Τέτοιες απεικονίσεις θέτουν το ζήτημα της σχέσης μεταξύ θρησκευτικῆς ἢ ἐκκλησιαστικῆς νόμου καὶ της γενικότερης ἀντίληψης των Ρωμιών για τον νόμο. Η σχέση των Ρωμιών της εποχῆς με τον νόμο χρῆζει περαιτέρω μελέτης. Για τη σημασία του θρησκευτικῆς νόμου στη διαμόρφωση του νόμου γενικότερα, βλ. R.H. Tawney, *Religion and the Rise of Capitalism: A Historical Study*, Λονδίνο, 1929, σ. 39.

² S.C. Humphreys, «History, Economics and Anthropology: The Work of Karl Polanyi», *History and Theory*, τόμος 8^{ος}, 1969, σσ. 165-212, ιδ. σ. 193.

³ «Όταν ο νόμος δεν εγγυάται τη σωστή εκτέλεση των συμβολαίων, βάζει τους δανειολήπτες σχεδόν στο ίδιο καζάνι με τους χρεοκοπημένους [...] στις ευνομούμενες χώρες». Adam Smith, *The Wealth of Nations*, βιβλία 1^ο-5^ο, Λονδίνο, 1999 [1776], τόμος 1^{ος}, βιβλίο 1^ο, σ. 198.

Χωρίς ένα σταθερό δικαστικό σύστημα το οποίο να εκδίδει αποφάσεις και να επιβάλλει την αποπληρωμή χρεών ή την ανάλογη ποινή, όπου αυτό ήταν απαραίτητο, η πίστωση μοιραία θα εξαφανιζόταν: ως αποτέλεσμα, το εμπόριο θα οδηγούνταν σε τέλμα λόγω έλλειψης εμπιστοσύνης και ως εκ τούτου υπέρμετρου κόστους. Πράγματι, η έλλειψη νομικής προστασίας είχε επισημανθεί από τον Δανιήλ Φιλιππίδη και τον Γρηγόριο Κωνσταντά ως μία από τις κύριες αιτίες της μετανάστευσης εμπόρων και άλλων από την Οθωμανική Αυτοκρατορία σε κράτη με μεγαλύτερη προστασία.⁴ Αλλά και όσον αφορά τη Ρωσία, ένας σχολιαστής των αρχών του 19^{ου} αιώνα επεσήμανε στους αναγνώστες του τις αδυναμίες του νομικού συστήματος: «[...] αί άπάται δέν εΐναι δυνατόν νά τιμωρηθῶσιν ἐκεί, ὡς ἐν τῇ λοιπῇ Εὐρώπῃ».⁵ Η ανεξαρτησία του Κριτηρίου των Ρωμιών και ο διαχωρισμός του από τις δικαιοδοσίες των τοπικών δικαστικών αρχών στόχευε ακριβώς στη διαμόρφωση ενός προβλέψιμου και λειτουργικού νομικού πλαισίου για τους Ρωμιούς εμπόρους της περιοχής.

Ωστόσο, το δικαστήριο της Αδελφότητας των Ρωμιών της Νίζνας όφειλε να προσαρμοστεί στο ευρύτερο νομικό πλαίσιο του «Χετμανάτου» και, μετά το 1710, βαθμηδόν στο πλαίσιο του ρωσικού κράτους. Ποιο ήταν αυτό το νομικό πλαίσιο; Στην Καζακία των αρχών του 18^{ου} αιώνα, κάθε κοινωνική ομάδα είχε διαφορετικές ελευθερίες καθώς και τις δικές της δικαστικές αρχές. Στην περίπτωση των Κοζάκων, φερ' ειπείν, η διοίκηση κάθε Συντάγματος ήταν ανατεθειμένη στον Συνταγματάρχη του που λειτουργούσε συγχρόνως και ως δικαστής. Οι κληρικοί δικάζονταν στα ιεροδικεία. Οι αστοί των μεγαλύτερων πόλεων της περιοχής απολάμβαναν νομική ανεξαρτησία, βάσει των προνομίων του νόμου του Μαγδεμβούργου, ενώ η

⁴ «[...] ὄλοι λοιπὸν εἰς τὴν Τουρκία ὑποπτεύονται διὰ τὴ ζωὴ τους καὶ τὴν περιουσία τους, καὶ μάλιστα οἱ πλούσιοι, καὶ πολλοὶ σηκώνονται καὶ πηγαίνουν καὶ καταστῆνονται εἰς τὰ γείτονα μέρη, ἐκεῖ ὅπου βασιλεύοντας οἱ νόμοι, βασιλεύουν καὶ τὰ δίκαια τῆς ζωῆς καὶ τῆς ιδιότητος καὶ ἀναστενάζουσι πάντοτε ἐνθυμούμενοι τὰ ὄμορφα καὶ εὐτυχισμένα κλίματα τῆς πατρίδος τους». Δανιήλ Φιλιππίδης, Γρηγόριος Κωνσταντάς, *Γεωγραφία Νεωτερικῆ*, Αικ. Κουμαριανού (επιμ.), Αθήνα, 1988 [1791], σ. 166.

Για την περιορισμένη ασφάλεια που παρείχαν οι δικαστικές αρχές στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, βλ. επίσης τα σχόλια του Ευγένιου Βούλγαρη, στο Ευγένιος Βούλγαρης, *Στοχασμοὶ εἰς τοὺς παρόντας κρίσιμους καιροὺς τοῦ Ὀθωμανικοῦ κράτους*, Κέρκυρα, 1851, σ. 5. Βλ. επίσης Iannis Carras, «Topos and Utopia in Evgenios Voulgaris' Life and Work», *The Historical Review, Institute for Neohellenic Research*, τόμος 1^{ος}, 2004, σσ. 127-156, ιδ. σ. 145.

Σκοπός βεβαίως του Φιλιππίδη, του Κωνσταντά αλλά και του Βούλγαρη ήταν να ασκήσουν κριτική στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Ενώ σύμφωνα με τον νόμο του Σάρια ο όρκος ενός Μουσουλμάνου υπερτερούσε ενός Χριστιανού, το κατά πόσο το νομικό σύστημα (ή μάλλον τα νομικά συστήματα) των Οθωμανών λειτουργούσε (-αν) λιγότερο ή περισσότερο αποτελεσματικά από άλλα της εποχής παραμένει ερώτημα. Βλ. γενικότερα Najwa Al-Qattan, «Inside the Ottoman courthouse: territorial law at the intersection of state and religion», Virginia H. Aksan, Daniel Goffman (επιμ.), *The Early Modern Ottomans: Remapping the Empire*, Cambridge University Press, Cambridge, 2007, σσ. 201-212.

⁵ Ανών., *Διδασκαλία Ἐντελής συστηματικῆς ἀπάσης τῆς Ἐμπορικῆς Ἐπιστήμης, Πρὸς Χρῆσιν τῶν Ἐμπόρων, Ἐξαιρέτως δὲ τῶν Ἐμπορικῶν Σχολείων. Ἐκ τοῦ Γερμανικοῦ πρωτοτύπου ἐρμηνευθεῖσα καὶ τισὶ προσθήκαις πλουτισθεῖσα, Τύποις τε ἐκδοθεῖσα, Ἐν Ἰάσσιω, Ἐν τῷ Ἑλληνικῷ Τυπογραφείω*, 1817, σ. 59.

κάθε πόλη είχε το δικό της Μαγιστράτο. Η νομοθεσία των πόλεων, λοιπόν, βασιζόταν στους νόμους του Λιθουανο-Πολωνικού κράτους και του Μαγδεμβούργου.⁶

Αυτό το σύστημα όμως τροποποιήθηκε κατά τη διάρκεια του αιώνα τουλάχιστον δύο φορές, το 1743 και ξανά το 1763. Τότε, τα δικαστήρια των Κοζάκων αντικαταστάθηκαν από τα Κανονιστικά ή Προφορικά Δικαστήρια, με άλλα λόγια από ξεχωριστά δικαστήρια για τις κτηματικές, αστικές και αυλικές υποθέσεις. Το δικαστικό σύστημα συμπεριλάμβανε δεκαοκτώ Αστικά Δικαστήρια, με τον Δικαστή, τον Δικαστικό Κλητήρα και τον Γραμματέα τους. Εκτός αυτών, υπήρχαν και τα δέκα Μαγιστράτα έξι από τα οποία είχαν τις έδρες τους στις πρωτεύουσες των Συνταγμάτων. Αρχικά, οι εφέσεις γινόταν στο *Γενικό Στρατοδικείο* που βρισκόταν υπό την αιγίδα της *Γενικής Γραμματείας Στρατού* και του εκάστοτε Χατμάνου. Όπως όμως εξελίχθηκε το δικαστικό σύστημα κατά τη διάρκεια του αιώνα, οι αντίδικοι μπορούσαν να κάνουν έφεση ενάντια στις αποφάσεις των δικαστηρίων κατ' αρχάς στο *Κολέγιο της Μικράς Ρωσίας* και, αν επιθυμούσαν να προσφύγουν σε ακόμη ανώτερη βαθμίδα, στην ίδια τη *Σύγκλητο* της Ρωσικής Αυτοκρατορίας. Οι εν λόγω μεταρρυθμίσεις διαχώρισαν τη δικαστική από την εκτελεστική εξουσία και παράλληλα εδραίωσαν ένα σαφές σύστημα δύο διακριτών βαθμίδων όπου μπορούσε να ασκηθεί έφεση στις δικαστικές αποφάσεις.⁷

Στη Ρωσία των αρχών του 18^{ου} αιώνα πάλι, τα περισσότερα νομικά θέματα που αφορούσαν τον αγροτικό πληθυσμό ρυθμιζόνταν από την κοινότητα, σύμφωνα με το εθιμικό δίκαιο ή, στην περίπτωση των δουλοπάροικων, από τους αφέντες τους. Τα μέλη του στρατού και οι κληρικοί είχαν επίσης τα δικά τους δικαστήρια. Σε άλλες περιπτώσεις, ο επαρχιακός *Βοεβόδας*, δηλαδή ο τοπικός διοικητής, προήδρευε σε

⁶ Για τα διάφορα δικαστήρια της Νίζνας, βλ. Ανών., «Материалы Екатеринбургской Законодательной Комиссии», *Сборник Императорскаго Русскаго Историческаго Общества*, τόμος 144^{ος}, μέρος 13^ο, Αγ. Πετρούπολη, 1914, σσ. 21-63, ιδ. σ. 24.

Ο Νόμος του Μαγδεμβούργου ήταν ένας μεσαιωνικός νομικός κώδικας που απάλλαξε τις πόλεις από τη διοικητική και τη δικαστική αυθαιρεσία των μεγαλογαιοκτημόνων, με τη σύσταση σωμάτων τοπικής αυτοδιοίκησης. Υιοθετήθηκε τον δέκατο τρίτο αιώνα από την πόλη του Μαγδεμβούργου στη Γερμανία. Μεταξύ του δέκατου πέμπτου και του δέκατου έβδομου αιώνα, οι περισσότερες πόλεις της πολωνικής τότε Ουκρανίας υιοθέτησαν τον κώδικα αυτόν.

⁷ «Αστικά δικαστήρια» είναι μετάφραση του «Земские суды» ή και «Городские суды». Το *Γενικό Στρατοδικείο* είναι μετάφραση του «Генеральный войсковой суд».

Το *Γενικό Στρατοδικείο* υπόκειτο στη *Γενική Γραμματεία Στρατού*, μετάφραση του «Генеральная войсковая канцелярия». Δικαστικός Κλητήρας είναι μετάφραση του «Подсудок». Н.К. Сторожевский, *Нежинские Греки*, Κίεβο, 1863, σσ. 18, 21. Костянтин Харлампович, «Нариси з історії грецької колонії в Ніжені (XVII-XVIII ст.)», *Записки историко-філологічного відділу*, ВУАН, τόμος 24^{ος}, Κίεβο, 1929, σ. 10. [Στο εξής: Костянтин Харлампович, *Нариси [...]*, 1929]. John P LeDonne, *Ruling Russia, Politics and Administration in the Age of Absolutism 1762-1796*, Princeton, New Jersey, 1984, σσ. 312-313. Volodymyr Kubijonuč (επιμ.), *Ukraine, A Concise Encyclopaedia*, τόμος 2^{ος}, Toronto, 1963, σσ. 33, 35, 37, 41-43.

Στο Κίεβο όπου δεν υπήρχε ανάλογο Κριτήριο των Ρωμών ο Ιωάννης Θεοδώρου σημειώνει το 1771 πως ένας Γεώργης «[...] με έτράβιξεν εις την πολίτζια», ώστε να λύσουν μια επείγουσα υπόθεση χρεών. ГАЧО, ф. 101, Суд Нежинского Греческого Братства, оп. 1, д. 4251, 1771, ф. 2^ο.

δικαστήριο πρώτου βαθμού για ποινικές και αστικές υποθέσεις. Οι αποφάσεις του εφεσιβάλλονταν ενώπιον του Κυβερνήτη και οι αποφάσεις του τελευταίου ενώπιον του *Δικαστικού Κολεγίου*.⁸

Και στην περίπτωση των Ρωμιών εμπόρων στη Μόσχα οι οποίοι, στις αρχές του 18^{ου} αιώνα, έπρεπε να επιλύουν τις μεταξύ τους διαφορές στο *Ποσόλσκι Πρικάζ* δεν υπήρχε ουσιαστική διαφοροποίηση μεταξύ των δικαστικών και των εκτελεστικών αρχών.⁹ Ως εκ τούτου, κάθε μεταξύ τους δικαστική αυτοδικία τους εξέθετε στις κρατικές αρχές.¹⁰ Ωστόσο, υπήρχαν στη Ρωσία και ορισμένα ακόμη δικαστήρια με διαφορετική δομή.

⁸ *Δικαστικό Κολέγιο* δηλαδή «Юстиц коллегия». Janet M. Hartley, *A Social History of the Russian Empire, 1650-1825*, Harlow, 1999, σ. 5. John P LeDonne, *Ruling Russia [...]*, 1984, σ. 152.

⁹ Βλ. τη δικογραφία του Γερασίμ Εφστάφιεβ Ανατόλσκι, ο οποίος δικάστηκε στο *Ποσόλσκι Πρικάζ* για χρέη από το εμπόριο πολύτιμων λίθων και γουναρικών. РГАДА, ф. 52, *Сношения России с Грецией*, оп. 1, д. 4, 1712, ф. 1.

¹⁰ Όταν το 1707 ο Ρωμιός Κοσμάς Κυρίλοβ κατηγορήσε τον Ρωμιό Μιχαήλ Δημήτριοβ «για βρίσιμο και ατιμία έναντι του ιδίου και της μητέρας και της γυναίκας του και των παιδιών του και για τα υβριστικά και πρόστυχα του λόγια», η υπόθεση παραπέμφθηκε στο *Ποσόλσκι Πρικάζ*. Ο Μιχαήλ Δημήτριοβ απαντώντας στους ισχυρισμούς του Κυρίλοβ, υποστήριξε πως: «[...] δεν τον αποκάλεσε «πούστη». Του είπε μόνο πως δεν έκανε καμία κουβέντα μαζί του και έφυγε μακριά απ' αυτόν και πρόσθεσε πως έτσι είναι σωστό να φέρεται κανείς με τους «πούστηδες», γιατί, την εποχή που στη θέση του διοικητή του *Ποσόλσκι Πρικάζ* υπηρετούσε ο Κρατικός Λειτουργός (*Ντούμνι Ντιάκ*) ονόματι Εμελιάν Ιγνάτεβιτς Ουκραίντσεβ, εξετάζονταν η κατηγορία ενός Γραϊκού ονόματι Μανουήλ Χριστοφόροβ καθ' αυτού του Κοσμά για τη μοιχεία με τον υπρέτη του [...]. Στα ρωσικά: «а красиком его не называл, а сказал ему, что он с ним ничего не говорил и пошел от него прочь, и говорил, что надлежит с красиками, потому что при сиденье в посольском приказе думного дьяка Емельяна Игнатъевича Украинцова было на него, Кузьму, челобитье гречанина Мануела Христофорова: в блудно деле челядника его».

Η κατηγορία της ομοφυλοφιλίας ήταν σοβαρή για τα δεδομένα της εποχής. Για μια ανάλυση του κανονικού ή εκκλησιαστικού δικαίου όσον αφορά το θέμα, βλ. Eve Levin, *Sex and Society in the World of the Orthodox Slavs, 900-1700*, Cornell, Ιθάκη, Λονδίνο, σσ. 197-204. Θα ήταν χρήσιμο να εξετάσει κανείς τις εξελίξεις στη νομοθεσία της Ρωσικής Αυτοκρατορίας για το συγκεκριμένο θέμα.

Ωστόσο, αυτό που παρουσιάζει ενδιαφέρον είναι ότι η εν λόγω υπόθεση δεν εκδικάστηκε τελικά, αλλά αποσύρθηκε και από τα δύο μέρη. Θα μπορούσε ασφαλώς να υποθέσει κανείς πως οι άλλοι Ρωμιοί της Μόσχας πίεσαν τους δύο αντίδικους σχετικά, προκειμένου να μην εκτεθεί η κοινότητα στο σύνολό της. «Красик» θα πει «κούκλος», «καλοντυμένος», «όμορφος». Εδώ όμως τα συμφραζόμενα υποδεικνύουν σοβαρότερη κατηγορία, εξ ου και η επιλογή της μετάφρασης «πούστη», αντί του ουδέτερου «ομοφυλόφιλου». Η γλώσσα όπως και η πρόθεση του ομιλητή υπήρξαν άκρως υβριστικές. РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 13, 1707, φφ. 13^ο, 17-17^ο. Ευχαριστώ θερμά τον βιβλιοθηκάριο του РГАДА Αλέξανδρο Γκαμαϊούννοβ ο οποίος μου εξήγησε την έννοια της λέξης στα ρωσικά του 18^{ου} αιώνα.

Και σε άλλες περιπτώσεις, όμως, φαίνεται πως δεν υπήρξε μεγάλη διαφορά μεταξύ της παράκλησης μέσω του *Ποσόλσκι Πρικάζ* για την ευμένεια του Τσάρου και της δικαιοσύνης αυτής καθ' αυτής. Η υπόθεση του Χριστόφορου Κωνσταντίνοβ για εξύβριση από τον Γιούρη Ζολοτάρ, αμφότεροι Ρωμιοί, συνοδεύτηκε από επίκληση του Χριστόφορου προς τον Τσάρο. Την υπόθεση τη χειρίστηκε το 1700 ο Μπογιαρός Φέντορ Αλεξέεβιτς Γκολόβιν στο *Ποσόλσκι Πρικάζ*. РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 5, 1700, φφ. 5-6, 12.

Ας αναφερθούν ενδεικτικά ορισμένα άλλα παραδείγματα δίκης Ρωμιών στη Μόσχα: υπόθεση για μη πληρωμή χρεών από τον Ρωμιό Δημήτρη Αντρέγιεβ δικάστηκε από τον Κρατικό Λειτουργό (*Думный дьяк*) Εμιλιάν Ιγνάτεβιτς Ουκραίντσεβ, στο РГАДА, ф. 159, *Посольский приказ*, оп. 2, д. 4338, 1691, φφ. 1-2.

Υπόθεση του Σπυρίδων Οστάφιεβ και του Ιβάν Ιουρέεβ από τη Μακεδονία οι οποίοι τελικά δεν χρειάστηκε να απολογηθούν για το εμπόριο τους με την Κίνα και την Περσία, στο РГАДА, ф. 159, оп. 2, д. 289, 1696-8, φφ. 13, 33.

Υπόθεση της κληρονομιάς των εμπορευμάτων του Χριστόφορου Καντίρεβ (ο οποίος πέθανε εμπορευόμενος στη Σιβηρία) από την αδελφή του Μαρία Φεντόροβνα, στο РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 20, 1709, φφ. 1^ο, 65.

Υπόθεση του Ρωμιού εμπόρου πολυτίμων λίθων και σαμουριών Γερασίμ Ανατόλσκι (ο αντίδικός του όμως ήταν ξένος), στο РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 4, 1712, φφ. 1-1^ο.

Από το 1727 είχαν ιδρυθεί στη Ρωσία Κανονιστικά ή Προφορικά Δικαστήρια, προκειμένου να επιλύονται προφορικά (άρα γρήγορα) οι διάφορες εμπορικές δικαστικές διαμάχες. Τα δικαστήρια αυτά αποτελούνταν από δύο δικαστές οι οποίοι εκλέγονταν από τους εμπόρους για έναν χρόνο.¹¹ Στη πόλη της Νίζνας λειτουργούσε το Μαγιστράτο της πόλης¹² και συγχρόνως διάφορα άλλα Αστικά και Κανονιστικά Δικαστήρια.¹³ Κατά τη διάρκεια του 18^{ου} αιώνα, εδραιώθηκε και Προφορικό Δικαστήριο για τους εμπόρους της Μεγάλης Ρωσίας που είχαν εγκατασταθεί στην πόλη.¹⁴

Διαπιστώνεται άρα μεγάλη δυσκολία στην απομόνωση ενός συγκεκριμένου προτύπου ή προηγούμενου, αναφορικά με την ίδρυση και τη λειτουργία του Κριτηρίου. Βάσει των νομικών παραδόσεων της Καζακίας, της Ρωσίας αλλά και των Ρωμιών, φαίνεται ότι διαφορετικές κοινωνικές ομάδες είχαν, σε πολλές

Η αγωγή της Χρυσάνθης Ιουρέεβ, χήρας του Νικόλαου Κώνδικα, και μητέρας του Ανδρέα Κώνδικα ενάντια στον Ρωμιό Κυριάκ Στεπάνοβ για σημαντικό χρηματικό ποσό δικάστηκε στο *Ποσόλκι Πρικάζ*. Και αυτή η υπόθεση συνοδεύτηκε από επίκληση στο πρόσωπο του Τσάρου. Βλ. ΡΓΑДА, φ. 52, οπ. 1, д. 24, 1712, φφ. 1-2.

Για άλλη υπόθεση μεταξύ Ρωμιών που δικάστηκε στο *Ποσόλκι Πρικάζ*, βλ. ΡΓΑДА, φ. 158, *Приказные дела новых лет*, κн. 10, 1714, φφ. 39^v-40. Για υπόθεση που αφορά τον Ρωμιό Μιχαήλ Δημήτρεβ, βλ. ΡΓΑДА, φ. 158, д. 48, 1714, φφ. 5-5^v.

Όταν το 1718 ο Κοσμάς Κυρίλοβ κατηγορήσε τον Ρωμιό Λεονή του Κωνσταντίνου για κλοπή αλόγου και εμπορευμάτων στη Μόσχα, αυτή η υπόθεση δικάστηκε επίσης στο *Ποσόλκι Πρικάζ*. ΡΓΑДА, φ. 52, οπ. 1, д. 14, 1718, φφ. 3, 14-14^v.

¹¹ Janet M. Hartley, *A Social History of the Russian Empire [...]*, 1999, σ. 5. David L. Ransel, *A Russian Merchant's Tale, The Life and Adventures of Ivan Alekseevich Tolchënov, Based on his Diary*, Bloomington και Indianapolis, 2009, σσ. 25-137.

Στο Αστραχάν η Αρμενική κοινότητα είχε το δικό της δικαστήριο και τους δικούς της κανόνες· η δικαιοδοσία του εν λόγω δικαστηρίου περιοριζόταν στις περιπτώσεις κατά τις οποίες οι αντίδικοι ήταν Αρμένιοι. Οι δικαστικές όμως διαφορές ανάμεσα σε Αρμένιους και Ρώσους εισάγονταν ενώπιον του Ράτχαους το οποίο λειτουργούσε όπως και τα προαναφερθέντα Προφορικά Δικαστήρια, ενώ οι Ρώσοι δικάζονταν από το Μαγιστράτο της πόλης. Οι εφέσεις εκδικάζονταν ενώπιον της *Κυβερνητικής Καγκελαρίας* και του *Γενικού Μαγιστράτου* στη Μόσχα.

Το 1765 ιδρύθηκε ένα και μοναδικό δικαστήριο για όλους τους «Ασιάτες» του Αστραχάν το οποίο αποτελούνταν από δύο ή τρεις δικαστές τους οποίους εξέλεξαν ξεχωριστά οι Αρμένιοι, οι Τάταροι και οι Ινδοί, για να δικάζουν υποθέσεις μεταξύ μελών αυτών των ομάδων, και οι οποίοι συνδίκαζαν, μόνον όποτε έμποροι ή τραπεζίτες διαφορετικών ομάδων (αποφεύγω τη χρήση του αμφιλεγόμενου όρου «εθνικοτήτων») ήταν αντίδικοι στην ίδια υπόθεση. Σημειωτέον δε, το δικαστήριο αυτό λειτουργούσε υπό την επίβλεψη ενός Ρώσου αξιωματούχου.

«Κυβερνητική Καγκελαρία» μεταφράζει το «Губернская канцелярия». «Γενικό Μαγιστράτο» το «Главный магистрат». John P. LeDonne, *Ruling Russia [...]*, 1984, σσ. 152, 297.

Τέτοιου είδους μερικώς ανεξάρτητα δικαστήρια υπήρξαν πάγια τακτική όσων κρατών επιθυμούσαν να προσελκύσουν ξένους εμπόρους στην επικράτειά τους. Άλλα παραδείγματα αποτελούν τα ανεξάρτητα Κριτήρια των Ρωμιών στο Σιμπίρι και στο Μπρασόβ της Τρανσυλβανίας. Olga Cicanici, «Les statuts et les règlements du fonctionnement des compagnies grecques de Transylvanie (1636-1746)», *Revue des Études Sud-est Européennes*, τόμος 14^{ος}, τεύχος 3^ο, 1976, σσ. 477-496, ιδ. σ. 480.

¹² Για τη λειτουργία του Μαγιστράτου της Νίζνας ως δικαστηρίου, βλ. ГАЧО, ф. 101, оп. 1, д. 4248, 1771, ф. 1. ГАЧО, ф. 101, оп. 1, д. 4267, 1773, ф. 2.

¹³ Αστικό Δικαστήριο της Νίζνας δηλαδή, «Городский Нежинский Суд» ή «Городской Нежинский Суд».

¹⁴ Στο Προφορικό Δικαστήριο εξετάζονταν τα βέκσελ Ρώσων εμπόρων. Ανών., «Материалы Екатеринбургской Законодательной Комиссии», *Сборник Императорскаго Русскаго Историческаго Общества*, τόμος 144^{ος}, μέρος 13^ο, Αγ. Πετρούπολη, 1914, σσ. 21-63, ιδ. σ. 24.

περιπτώσεις, ξεχωριστά δικαστήρια, ακολουθούσαν διαφορετικές νομικές παραδόσεις, καθώς επίσης και ότι δεν υπήρξε απαραίτητα διαχωρισμός μεταξύ των δικαστικών και των εκτελεστικών αρχών.

6.2 Η οργάνωση του Κριτηρίου

Οι όροι που είχαν παραχωρηθεί στους Ρωμιούς της Νίζνας και διείπαν τη λειτουργία του δικαστηρίου τους αναφέρονται σε αρκετά έγγραφα. Βάσει των *Ουνιβερσάλιων* των Χατμάνων, αρχής γενομένης με τον Χμελνίτσκι το 1657, πριν δηλαδή συνδεθεί το Κριτήριο με τη συγκεκριμένη πόλη της Νίζνας, οι Ρωμιοί είχαν το προνόμιο να επιλύουν μόνοι τις μεταξύ τους διαφορές, κάτι που επικυρώθηκε από τον Χατμάνο Σαμουήλοβιτς το 1675 και από όλους τους μετέπειτα Χατμάνους. Το 1687 και πάλι το 1696, ο Χατμάνος Μαζέπα επιβεβαίωσε το συγκεκριμένο προνόμιο, με την εξαίρεση θεμάτων ποινικού δικαίου όπως η ανθρωποκτονία τα οποία παραπέμπονταν στο *Γενικό Στρατοδικείο*.¹⁵

Οι διατάξεις για το Κριτήριο των Ρωμιών θεσμοθετήθηκαν από το ρωσικό κράτος με τη *Γράμματα* του 1710, του Πέτρου Α', και με το *Ουκάζιο* του 1734, της Αυτοκράτειρας Άννας. Το *Ουκάζιο* της Άννας προς το *Κολέγιο τη Μικράς Ρωσίας* όριζε:

Σύμφωνα με τον καταστατικό χάρτη του Αυτοκράτορα του Πέτρου του Πρώτου, **οι Γραικοί έμποροι, μόνιμοι κάτοικοι της Νίζνας καθώς και εισερχόμενοι**, διαμένοντες στην πόλη μόνο για τις εμπορικές τους δουλειές, να έχουν μεταξύ τους σε όλες τις υποθέσεις τους (εκτός από τις ποινικές) την αυτοδιοίκηση, **να διεξάγουν δίκη, εκδίκηση και συμφιλίωση, κατά τα παλαιά τους έθιμα και κατά τον καταστατικό αυτό χάρτη**.¹⁶

Οι διατάξεις επαναβεβαιώθηκαν με τη *Γράμματα* του 1742, της Αυτοκράτειρας Ελισάβετ.¹⁷ Ως εκ τούτου, βάσει των διατάξεων των Χατμάνων και των Τσάρων και επίσης του Καταστατικού της Αδελφότητας, το Κριτήριο των Ρωμιών δεν υπαγόταν στη δικαιοδοσία του Μαγιστράτου και των τοπικών δικαστικών αρχών της Νίζνας. Οι Ρωμιοί έμποροι εκδίκαζαν τις υποθέσεις που τους αφορούσαν στο δικό τους Κριτήριο, με τους δικούς τους Κριτές που εκλέγονταν από τα μέλη της κοινότητας.¹⁸

Με τα εξής λόγια αρχίζει μία απόφαση του Κριτηρίου της Αδελφότητας, σε διένεξη μεταξύ δύο Ρωμιών, το έτος 1773:

¹⁵ А.А. Федотов-Чеховский, *Акты Греческого Нежинского Братства*, Кієво, 1884, σσ. 44, 53-58. В.А., «Библиография: А.А. Федотов-Чеховский. Акты греческого нежинского братства, Кієво, 1884», *Киевская Старина*, έτος τρίτο, τόμος 10^{ος}, Δεκέμβριος (12), 1884, σσ. 716-718, ιδ. σ. 717. Χρήστος Π. Λασκαρίδης, *Το Καταστατικό της Ελληνικής Εμπορικής Κοινότητας στη Νίζνα της Ουκρανίας*, Ιωάννινα, 1997, σσ. 7, 13. Ανών., «Материалы Екатерининской Законодательной Комиссии», *Сборник Императорскаго Русскаго Историческаго Общества*, τόμος 144^{ος}, μέρος 13^ο, Αγ. Πετρούπολη, 1914, σσ. 21-63, ιδ. σσ. 45-46, 49.

¹⁶ ПСЗ, συλλογή 1^η, τόμος 9^{ος}, αρ. 6614, σσ. 395-399, Αύγουστος 8, 1734.

¹⁷ Костантин Харлампович, *Нариси [...]*, 1929, σσ. 13, 31.

¹⁸ Ανών., «Материалы Екатерининской Законодательной Комиссии», *Сборник Императорскаго Русскаго Историческаго Общества*, τόμος 144^{ος}, μέρος 13^ο, Αγ. Πετρούπολη, 1914, σσ. 21-63, σ. 49.

Κατὰ τὰ ὕψιστα ἐλείμενα Χρυσσόβουλλα ἡμῶν γράμματα, ὅπου πανελεϊμόνως διορίζουν ὅλας τὰς τύχουσας ἀναμεταξύ ἡμῶν, καὶ τῶν δούλων μας διαφορὰς νὰ τὰς θεωροῦμεν μόνοι μας μὲ τοὺς ῥωμαϊκοὺς νόμους [...].

Οι Ρωμιοί τόνιζαν λοιπόν πως το δικαστήριό τους ήταν ανεξάρτητο, οι κρίσεις γινόταν με γνώμονα τη ρωμαϊκή νομοθεσία, νομοθεσία που ήταν όμως νομικά κατοχυρωμένη και ενσωματωμένη στο νομικό πλαίσιο της Ρωσικής Αυτοκρατορίας.¹⁹

Το Κριτήριο λειτουργούσε ως επί το πλείστον σαν προφορικό δικαστήριο που εκδίκασε υποθέσεις οι οποίες απαιτούσαν άμεση επίλυση.²⁰ Το Προφορικό Δικαστήριο είχε αρμοδιότητα πρωτίστως σε ζητήματα που άπτονταν του εμπορίου αλλά όχι μόνο.²¹ επενέβαινε μόνο εφόσον και τα δύο μέρη συναινούσαν στην εμπλοκή του. Όσον αφορά το Προφορικό Δικαστήριο, οι διοικητές της Αδελφότητας και οι Κριτές της κάθε υπόθεσης, δεν ήταν απαραίτητα τα ίδια πρόσωπα. Οι Κριτές επιλέγονταν και από τις δύο πλευρές και οι αντίδικοι είχαν την υποχρέωση να σεβαστούν τις αποφάσεις τους, να πληρώσουν όποιο πρόστιμο τους καταλογιζόταν και να μην κάνουν έφεση σε άλλο δικαστήριο. Έτσι, το 1732 ορίστηκαν Κριτές μεταξύ των επιφανών Ρωμιών της πόλης, για να δικάσουν έναν Ρωμιό ονόματι Στούκα ο οποίος χρωστούσε χίλιες διακόσιες εβδομήντα καρμπόβανετς (ρούβλια) σε διάφορους δανειστές.²² Σε μία υπόθεση του 1773, ο Ιωάννης Κουμπουρλής «σλοβέσνο έφανέροσεν» τις κατηγορίες του κατά του Ιωάννου Κάρλου, με άλλα λόγια τις κατέθεσε προφορικά· «έδιορίσθη», όμως, πως την υπόθεση έπρεπε να τη «φανέροσι ένγράφως».²³ Για ευνόητους λόγους, υπάρχουν περιορισμένες πληροφορίες για τη λειτουργία του Προφορικού Δικαστηρίου.²⁴

Η επιδιαιτησία σε Προφορικό Δικαστήριο ήταν ένα πολύ αποτελεσματικό μέσο, για να ξεπεραστούν πολλές καθυστερήσεις και δυσκολίες της δικαστικής διαδικασίας. Επιπλέον, μειωνόταν έτσι κατά πολύ το κόστος των δικαστικών αποφάσεων. Από την άλλη, θεωρητικά τουλάχιστον, η επιδιαιτησία αύξανε την αβεβαιότητα, αφού δεν υπήρχε περιθώριο έφεσης κατά των αποφάσεων των επιδιαιτητών, αποφάσεις που

¹⁹ ГАЧО, ф. 101, оп. 1, д. 4268, 1773, ф. 8.

²⁰ Χρήστος Π. Λασκαρίδης, *Το Καταστατικό [...]*, 1997, σσ. 13.

²¹ Για υπόθεση που αφορούσε χρέη μεταξύ Ρωμιών και μάλλον εκδικάστηκε προφορικά, βλ. ГАЧО, ф. 101, оп. 1, д. 2277, 1769, ф. 4.

²² Константин Харлампович, *Нариси [...]*, 1929, σ. 39.

²³ ГАЧО, ф. 101, оп. 1, д. 4268, 1773, ф. 4.

²⁴ Οι προφορικές αλλά και οι γραπτές δίκες εξαγονταν στο «Κανόνι» ή «Τβόρι», δηλαδή στον χώρο έξω από τις δύο εκκλησίες όπου υπήρχαν και άλλα κτήρια της Αδελφότητας. Χρήστος Π. Λασκαρίδης, *Το Καταστατικό [...]*, 1997, σ. 73. Ο ορισμός συγκεκριμένων προκαθορισμένων τοποθεσιών για την επίλυση των διενέξεων αποτελούσε σημαντικό μέρος της προώθησης προβλέψιμων νομικών διαδικασιών.

αναπόφευκτα λαμβάνονταν μετά από μια σύντομη εξέταση της υπόθεσης. Ως εκ τούτου, στις υποθέσεις που αφορούσαν μεγάλα χρηματικά ποσά, η προσφυγή στην επιδιαιτησία προφανώς δεν ήταν η ενδεδειγμένη λύση.²⁵

Μετά από το σχετικό *Ουκάζιο* της Αυτοκράτειρας Άννας του 1734, πιθανώς όμως και πριν απ' αυτό, οι δίκες μπορούσαν να διεξαχθούν γραπτώς και – σε αντίθεση με τις δίκες των Προφορικών Δικαστηρίων – διασώζονται οι δικογραφίες από ορισμένες τέτοιες περιπτώσεις.²⁶ Η αναλογία των υποθέσεων που εκδικάζονταν προφορικά με αυτές που εκδικάζονταν συνακόλουθα με τις πλήρεις νομικές διαδικασίες στο επίσημο Κριτήριο παραμένει άγνωστη. Ο Χαρλαμπόβιτς αναφέρει ότι το 1798 πέντε ή και περισσότερα διαιτητικά δικαστήρια γινόταν μέσα σε μια μέρα, ενώ σε διάρκεια ενός εξαμήνου μόνο έντεκα υποθέσεις εκδικάστηκαν σύμφωνα με τις πλήρεις νομικές διαδικασίες. Το συμπέρασμα εδώ λοιπόν είναι πως η μεγάλη πλειονότητα των υποθέσεων διεκπεραιωνόταν στο προφορικό διαιτητικό δικαστήριο.²⁷

Δεν είναι ξεκάθαρο από τα έγγραφα που έχουν εξεταστεί για την παρούσα μελέτη πότε τα αξιώματα των διοικητών της Αδελφότητας και των Κριτών συγχωνεύτηκαν· πιθανότατα αυτή η εξέλιξη να αφορά τα χρόνια αμέσως μετά το 1730.²⁸ Οι μετατροπές φαίνονται και στο νέο Καταστατικό της Αδελφότητας όπου το 1773 σημειώνεται πως οι Κριτές λειτουργούσαν ως διοικητές της κοινότητας και συγχρόνως ως δικαστές στις νομικές διαμάχες των Αδελφών.²⁹

Όπως σημειώθηκε πιο πάνω, οι Κριτές, κατά κανόνα, εκλέγονταν για δύο χρόνια. Το 1768, παραδείγματος χάριν, εξελέγη Κριτής ο «τίμος και χρήσιμος» κυρ Κυριακής «μὲ τοὺς συνεκλελεγμένους κατὰ τὴν ὑπόσχεσιν ὁποῦ τῆς κοινότητος ἔδωσε καὶ ἐδέχθη τὸν ὄρκον».³⁰ Κατόπιν εκλογής τους, οι Κριτές εξέλεξαν δύο

²⁵ Константин Харлампович, *Нариси [...]*, 1929, σ. 41. Χρήστος Π. Λασκαρίδης, *Το Καταστατικό [...]*, 1997, σ. 45.

Вλ. επίσης και την επιδιαιτησία στη διένεξη μεταξύ του Στανέβιτς και του Τουχάεβ κατά την οποία το *Κολέγιο της Μικράς Ρωσίας* αρχικά διέταξε πως οι δύο πλευρές έπρεπε να επιλέξουν έγκριτους Ρωμιούς, για να δικάσουν την υπόθεση, ενώ απαγορεύτηκε η προσφυγή σε εφετείο. В. Савва, «Материалы из архива нежинских греческих братства и магистрата», *Сборник Историко-Филологического Общества при Институте кн. Безбородко*, τόμος 6^{ος}, τεύχος 1^ο, Νίζνα, 1909, σσ. 20-23. [Στο εξής: В. Савва, *Материалы [...]*, 1909].

²⁶ Константин Харлампович, *Нариси [...]*, 1929, σσ. 40-41. Παραδείγματος χάριν, σε έγγραφο του 1731 ορίζεται πως οι Κριτές πρέπει: «[...] να κρατούν και βιβλίον να γράφουν τήν διαφοράν [...]». ГАЧО, ф. 101, оп. 1, д. 4285а, 1779, ф. 2^ο.

²⁷ Константин Харлампович, *Нариси [...]*, 1929, σ. 42.

²⁸ Το 1736 πάντως, εγκαινιάστηκε μία καινούργια σφραγίδα που έδινε έμφαση στη σημασία του Κριτηρίου. Για το θέμα της σφραγίδας, βλ. παρακάτω. Χρήστος Π. Λασκαρίδης, *Το Καταστατικό [...]*, 1997, σ. 31.

²⁹ Константин Харлампович, *Нариси [...]*, 1929, σσ. 38-39, 42, 57. Χρήστος Π. Λασκαρίδης, *Το Καταστατικό [...]*, 1997, σσ. 46-47.

³⁰ ГАЧО, ф. 101, оп. 1, д. 4230, 1760, ф. 7.

Έγγραφο του 1731 τονίζει όμως πως οι Κριτές πρέπει να εκλέγονται όχι κάθε δύο αλλά το πολύ κάθε τρία χρόνια. ГАЧО, ф. 101, оп. 1, д. 4285а, 1779, ф. 2^ο.

Γραμματείς καθώς και έναν Αντιγραφέα και τρεις Δικαστικούς Κλητήρες. Ο μισθός του Γραμματέα ήταν εκατόν είκοσι ρούβλια ετησίως και του Αντιγραφέα σαράντα. Ένα τμήμα των εξόδων λειτουργίας του Κριτηρίου καλυπτόταν από το επιπρόσθετο πρόστιμο 3% το οποίο πλήρωνε ο πταίστης γι' αυτόν ακριβώς το σκοπό.³¹

Δεν ήταν σταθερός ο αριθμός των Κριτών που εκλέγονταν. Βάσει εγγράφου του 1731, διαπιστώνεται πως εκλέγονταν τουλάχιστον δώδεκα Κριτές, ενώ, για να διεξαχθεί κάποια δίκη, έπρεπε να ήταν παρόντες το λιγότερο έξι:

[...] και όποτες δέν ἴθελαν εὐριθεῖ ὄλλοι ἴ ἄνωθεν ὅπου ἐδιορίστικαν νὰ **κιτάξουν καμίαν διαφορὰν και τύχουν μόνον ὀκτώ νὰ θεωροῦν και νὰ κρίνουν και ἴ ὀκτώ ἢ ἐξανάγκις δέν τύγχη και ὀκτώ και τύχουν ἔξι νὰ κρίνουν και νὰ ἀποφασίζουν και ἴ ἔξι και νὰ εὐρίσκονται και ἴ ἄλλοι σίνφωνοι [...].³²**

Το 1734, οι Ρωμιοί της Νίζνας διατάχθηκαν από το *Γενικό Στρατοδικείο* να εκλέξουν έξι Κριτές από τους μόνιμους κάτοικους της πόλης και άλλους έξι από τους εισερχόμενους. Στην πράξη ο αριθμός των Κριτών που εκδίκαζαν μια υπόθεση διέφερε σημαντικά, αν και συνήθως ήταν έξι. Επειδή οι Κριτές ήταν και αυτοί έμποροι και ταξίδευαν συχνά, ορίζονταν και άλλοι, αναπληρωματικοί.³³ Η Ελισάβετ με *Ουκάζιο* του 1742 έδωσε ιδιαίτερη έμφαση στις διαφορές Ρωμιών μόνιμων κατοίκων της Νίζνας και εισερχόμενων «ξένων» Ρωμιών, στερώντας από τους δεύτερους το δικαίωμα του εκλέγειν και εκλέγεσθαι.³⁴ Από το 1773 (και πιθανότατα και νωρίτερα) εκλέγονταν έξι Κριτές, από τους οποίους τρεις εγκαταστημένοι και τρεις εισερχόμενοι στη Νίζνα.³⁵

Αξίζει να παρατηρηθεί εδώ πως, όποτε ένας Κριτής βρισκόταν σε αντιδικία με άλλο μέλος της Αδελφότητας, δεν του επιτρεπόταν να ασκήσει το αξίωμά του σε οποιαδήποτε δίκη αφορούσε τον συγκεκριμένο έμπορο. Όπως σημειώνει ο Κριτής Ιωάννης Κάρλου που τον είχε κατηγορήσει ο Ιωάννης Κουμπουρλής:

³¹ Χρήστος Π. Λασκαρίδης, *Το Καταστατικό [...]*, 1997, σσ. 46, 211.

³² ГАЧО, ф. 101, оп. 1, д. 4285а, 1779, ф. 2^ο.

³³ Константин Харлампович, *Нариси [...]*, 1929, σσ. 40-41.

³⁴ А.К. Швидко, «Анализ публикаций источников по истории греческой Нежинской колонии», *Исследования по Археογραφии и Источниковедению Отечественной Истории XVI-XX вв., Межвузовский Сборник Научных Трудов*, Днепропетровск, 1990, σσ. 64-75, ιδ. σ. 69.

³⁵ ГАЧО, ф. 101, оп. 1, д. 4268, 1773, ф. 2. Βλ. επίσης ГАЧО, ф. 101, оп. 1, д. 4255, 1771, фф. 1-1^ο.

[...] ὁ αὐτὸς κουμπουρλῆς εἰς τὴν ἀναφορὰν του ἔγραψεν ὅτι μὲ λόγου μου ἔχει σῶρα ἐγγλιματική και νὰ ἴμαι εἰς τὸ ἀδελφάτον κριτῆς δὲν εἶναι δεκτόν.³⁶

Ὅποτε πάλι ἓνας Κριτῆς ἔπρεπε νὰ ἀφήσει τὴν πόλη τῆς Νίζνας γιὰ δικές του υποθέσεις, υποχρεωνόταν νὰ ορίσει προηγουμένως ἓναν ἀναπληρωτῆ.³⁷

Σε πολλές περιπτώσεις, ὅπως παραδείγματος χάριν στὴ διένεξη μεταξύ τοῦ Μανώλη Σάββα καὶ τοῦ Θέμελη Ὡμά το 1771, τὸ Κριτήριο τῆς Ἀδελφότητος σύστηνε ἐξεταστικὴ ἐπιτροπὴ ἢ «κομμία», με σκοπὸ τὴν προετοιμασίαν ἀναφορᾶς.³⁸ Ἄλλο παράδειγμα ἀποτελεῖ ἡ διένεξη τοῦ Στανέβιτς με τὸν Τουχάεβ.³⁹ Ἀνάλογα με τὴν περίπτωσι, ἡ ἐπιτροπὴ μποροῦσε νὰ διατάξει:

[...] τὰ ὅσα εἶναι νὰ βουλοθοῦν μὲ τὴν βουῶλαν τοῦ κριτιρίου καὶ νὰ βαλθοῦν εἰς τὸ καζενὸ τῆς ἐκκλησίας νὰ εἶναι πεφηλαγγμένα ἐδῶ κατὰ τὴν δίναμην τῶν ὑψίστων χρησόβουλων γραμμιάτων.⁴⁰

Ἡ ἐξεταστικὴ ἐπιτροπὴ ἤλεγχε τὰ κατάστιχα τῶν ἐμπόρων, γιὰ νὰ ἐκτιμῆσει τὶς ἐμπορικὲς τοὺς συναλλαγές, τὰ χρέη τοὺς καὶ τὴ συνολικὴ ἀξία αὐτῶν,⁴¹ διαπίστωνε τὴν ἐγκυρότητα τῶν ὀμπλικ, τῶν ἐνέχυρων («σηγουριτά»)⁴² τῶν διαθηκῶν,⁴³ τῶν προικοσύμφωνων,⁴⁴ τῶν μαρτύρων,⁴⁵ καὶ ἐρευνούσε κάθε σχετικὸ

³⁶ ΓΑΧΟ, φ. 101, ὀπ. 1, δ. 4268, 1773, φφ. 2, 7. Βλ. ἐπίσης τὴν ἀντιδικία τοῦ Κριτῆ Ἰωάννη Παπαφίλου το 1771, στο ΓΑΧΟ, φ. 101, ὀπ. 1, δ. 4255, 1771, φφ. 1-1^ν.

³⁷ Ὅπως γράφει ὁ Παναγιώτης Κρομμύδης: «Ἐπειδὴ καὶ ἔχω νὰ ἀναχορήσω διὰ τὴν πραγματίαν μου διὰ ὀλίγον κερὸν, κατὰ τῆς ἐκλογῆς τὸ γράμμα ὅπου δίδεται ἄδια τῶν κρητῶν ὅτι ὅταν θέλει νὰ ἀναχορήσει κανεὶς διὰ τὴν πραγματίαν του νὰ ἀφήνει ἄλον ἐπίτροπον εἰς τὸν τόπον του εἰς τὸ ἀδελφάτον. Διὰ τοῦτο μὲ τὸ παρὸν μου φανερώνω ὅτι εἰς τὸν τόπον μου ἐπαρακάλεσα τὸν κύρ Χριστόδουλον Νικολάου νὰ συνκαθῆσι ὄμμου μὲ τοὺς συνδρόφους μου καὶ νὰ ὑπογράφεται εἰς τὸν ἐδικόν μου τόπον». ΓΑΧΟ, φ. 101, ὀπ. 1, δ. 4267, 1773, φ. 2.

³⁸ ΓΑΧΟ, φ. 101, ὀπ. 1, δ. 4250, 1771, φφ. 3-5.

³⁹ В. Савва, *Материалы [...]*, 1909, σσ. 33-34.

⁴⁰ Ἡ ὑπόθεσι ἀφορᾶ τὴ διαθήκη τοῦ Ἰωάννη Στεφάνου Λιάρου το 1771. ΓΑΧΟ, φ. 101, ὀπ. 1, δ. 4232, 1769, φ. 4.

⁴¹ Στὴ διένεξη τοῦ Στανέβιτς με τὸν Τουχάεβ. В. Савва, *Материалы [...]*, 1909, σσ. 16, 34.

⁴² АВПРИ, φ. 2, *Внутренние Коллежские Дела*, ὀп. 6, том II, д. 4246, 1763-1764, φ. 5.

⁴³ Γιὰ τὴ λειτουργία τοῦ Κριτηρίου ὅσον ἀφορᾶ τὶς διαθήκες καὶ περιπτώσεις κληρονομίας, βλ. τὴ διαθήκη τοῦ Δημήτριου Σλιάχτα, στο ΓΑΧΟ, φ. 101, ὀп. 1, д. 4285а, 1779, φφ. 8-9, 11. ΓΑΧΟ, φ. 101, ὀп. 1, д. 4268, 1773, φ. 1.

Βλ. ἐπίσης τὶς δράσεις τοῦ Κριτηρίου κατόπιν θανάτου τοῦ Ρωμοῦ τῆς Νίζνας Μάρκοβ ὁ ὁποῖος ὑπῆρξε διαχειριστῆς τοῦ λοιμοκαθαριστήριου, στο ΓΑΧΟ, φ. 101, ὀп. 1, д. 2324, 1771, φφ. 4-5^ν.

Γενικά, βλ. Ἀνών., «Материалы Екатеринбургской Законодательной Комиссии», *Сборник Императорскаго Русскаго Историческаго Общества*, τόμος 144^{ος}, μέρος 13^{ος}, Αγ. Πετροῦπολη, 1914, σσ. 21-63, ἰδ. σ. 54. Костянтин Харлампович, *Нариси [...]*, 1929, σ. 45.

⁴⁴ Τα προικοσύμφωνα δὲν λειτουργοῦσαν μόνο ὡς σύστημα γιὰ τὴ μεταφορὰ ἀξιοσημείωτων περιουσιακῶν στοιχείων ἀλλὰ καὶ ὡς μέθοδος γιὰ τὴν ἐνδυνάμωσι τῶν ἐμπορικῶν σχέσεων μεταξύ τῶν ἐμπόρων. Γιὰ τὴν ἐνασχόλησι τοῦ Κριτηρίου με τὰ προικοσύμφωνα, βλ. ΓΑΧΟ, φ. 101, ὀп. 1, д. 4227, 1767, φ. 2.

ζήτημα.⁴⁶ Στα πορίσματά τους οι επιτροπές αποφαίνονταν πως, εφόσον ένα *όμπλικ* δεν είχε εξοφληθεί μέσα στην ορισμένη προθεσμία, τότε όλα τα υπάρχοντα του οφειλέτη έπρεπε να βγουν σε πλειστηριασμό, προκειμένου να εξοφληθεί το χρέος του.⁴⁷

Θεωρητικά τουλάχιστον, μόνο κατόπιν αποφάσεως του δικαστικού οργάνου, δηλαδή του Κριτηρίου, μπορούσε το εκτελεστικό όργανο, δηλαδή το Μαγιστράτο της Νίζνας, να προχωρήσει στη φυλάκιση του κατηγορουμένου χρεοκόπου.⁴⁸ Τότε το Κριτήριο διένεμε τα περιουσιακά του στοιχεία στους δανειστές. Μόνη υποχρέωση του κατηγορου ήταν να παρέχει στον κρατούμενο επαρκή σίτιση, «τὸν ἐπιούσιον ἄρτον», για το διάστημα που ο χρεοκόπος θα παρέμενε στη φυλακή. Ο Ζώγισ Χριστοδούλου ο οποίος είχε φυλακιστεί για χρέη διαμαρτυρείται τον Ιούνιο του 1769, σε αναφορά του στο Κριτήριο:

Πολλάκις ἐπαρακάλεσα τὸν Ἰωάννην καπαιτανόλα νὰ μὲ ἐλευθερώσῃ ἀπὸ τὴν φυλακὴν, οὐ μόνον ἐγὼ ἀλλὰ καὶ ἄλλοι πολλοὶ πραγματευτὰς ἀπαίξω τὸν ὁμοίλισαν, καὶ κάθ' οὐδὲν τρόπον δὲν ἔκλινεν εἰς τὸ νὰ μὲ ἀφίση, ὅθεν μετὰ θεοῦ ἀγὼν πρόσδαμεν εἰς τὴν τιμιώτητά σας καὶ περικαλῶ νὰ λαλήσεται τοῦ Ἰωάννην Καπετάνου, καὶ νὰ τοῦ προστάξεται, ἢ νὰ μὲ δίδῃ ἔξοδα διὰ τὴν ζωτροφίαν μου κατὰ τοὺς νόμους διὰ νὰ μὴν ἀποθάνω μέσα εἰς τὴν φυλακὴν ἢ νὰ μὲ πάρῃ δοῦλον νὰ τὸν ἐδουλεύσω τὰ καποίκια ὅπου τοῦ χραιωστῶ, εἶδε καὶ οὕτως δὲν θελήσῃ, ἄς μὲ ἀφίση ἐλεύθερον, νὰ ποιγένω νὰ δουλεύσω ὅπου εἴμπορέσω [...].

Εἶναι ενδιαφέρον πως ο Ζώγισ ο οποίος αρχικά χρωστούσε τριάντα οκτὼ ρούβλια εἶχε καταφέρει να τα ξεπληρώσει σχεδόν όλα. Ὅμως, παρέμενε φυλακισμένος με συνολικά χρέη μόλις δέκα τριῶν ρουβλιῶν (ποσό

Βλ. επίσης και την υπόθεση κατά του αποθανόντος πλέον Ρωμιού Αθανάσιου Αλεξίου ο οποίος δεν παντρεύτηκε τελικά την αρραβωνιαστικιά του. ΓΑΧΟ, φ. 101, οπ. 1, δ. 4260, 1771, φφ. 1-1^ν.

⁴⁵ Παραδείγματος χάριν, «[...] κατὰ τὸ συμφωνητικὸν μας γράμμα ὅπου ἔχομεν μαρτυρημένον ὑπὸ τιμίους πραγματευτὰς [...]». ΓΑΧΟ, φ. 101, οπ. 1, δ. 4241, 1769, φ. 6.

⁴⁶ Βλ. γενικότερα ΓΑΧΟ, φ. 101, οπ. 1, δ. 4285a, 1779, φ. 2^ν.

⁴⁷ Ο Δημόσιος Συμβολαιογράφος και τα ρωσικά δικαστήρια ακολουθούσαν παρόμοια διαδικασία ὅσον αφορά τα *βέκεσελ*.

⁴⁸ Ὅπως για παράδειγμα στην περίπτωση του Αναστάση Νικιστόρη ο οποίος χρωστούσε στον Ιωάννη Παπαφίλου, το 1769. Ο Παπαφίλος ζήτησε ὅμως την αποφυλάκιση του χρεώστη του. ΓΑΧΟ, φ. 101, οπ. 1, δ. 4239, 1769, φφ. 1, 5.

Και επίσης στην περίπτωση του Μανουήλ Πολίσοβ που ἔμεινε στη φυλακή ἀπὸ το 1774 μέχρι το 1781, ὁπότε κάποιος ἄλλος ἔμπορος πλήρωσε την εγγύηση για την αποφυλάκισή του. Кость Харлампович, «До історії національних меншостей на Україні. Грецька колонія в Ніжені (XVII-XVIII ст.). Нарис V. Ніженські греки й торгівля», *Записки історико-філологічного товариства Андрія Білецького*, τεύχος 3^ο, Κίεβο, 1999, σσ. 87-159, ιδ. σ. 142. [Στο εξής: Кость Харлампович, *Нарис V. Ніженські греки й торгівля* [...], 1999].

Ρωμοὶ ἔμποροι σε οικονομική δυσπραγία βρίσκονταν στις φυλακές ἄλλων πόλεων, εκτὸς ἀπὸ τη Νίζνα και τη Μόσχα. Ὅπως γράφουν σε εμπόρους της Νίζνας δύο φυλακισμένοι στη Βιέννη το 1763, σε μια απόπειρα να αποκτήσουν τα αναγκαία ποσά, για να ξεπληρώσουν τα χρέη τους: «[...] ἡμῆς οἱ ποκάτοθεν γεγραμένοι, ἔχοντας και νὰ ἡμεσται εἰς τὴν φυλακὴν ἐδῶ εἰς τὸ Ρωμούρχαους διὰ τὰ 1240 φλόρια [...]». АВПРИ, φ. 2, οπ. 6, том II, д. 4246, 1763-1764, φ. 5.

που αντιστοιχεί σε απολαβές περίπου δύο μηνών της εποχής εκείνης). Τελικά, υποσχόμενος να ξεπληρώνει ένα ρούβλι το μήνα στον δανειστή του, αφέθηκε ελεύθερος.⁴⁹

Φαίνεται, από έγγραφο του 1731, πως το Κριτήριο δίκαιε υποθέσεις οι οποίες σήμερα θα χαρακτηρίζονταν ποινικές.⁵⁰ Παρ' όλο που η Αυτοκράτειρα Ελισάβετ με τη *Γράμματα* της του 1742 επιβεβαίωσε πως δε θα βρίσκονταν όλες οι ποινικές υποθέσεις υπό τη δικαιοδοσία του Κριτηρίου των Ρωμιών, αξίζει να σημειωθεί πως στην πράξη, το Κριτήριο δεν δίκαιε μόνο ξεκάθαρα εμπορικές υποθέσεις, αλλά και άλλες οι οποίες αφορούσαν την κοινότητα των Ρωμιών στο σύνολό της.⁵¹ Οι υποθέσεις αυτές αφορούσαν ξυλοδαρμούς, αλλά και θέματα τιμής.

Σε ένα αχρονολόγητο κείμενο, μάλλον του δευτέρου μισού του 18^{ου} αιώνα, διαβάζει κανείς την έκκληση του Δημήτρου Ανδρείου προς το Κριτήριο των Ρωμιών:

[...] ἔστωντας καὶ νὰ εὐρίσκωμε ἐγὼ ὁ ταπεινός σας δοῦλος Δημήτρος Ἀνδρείου, μαζὴ μὲ τὸν κύρ Σταμούλην Μπαλιούλια εἰς ἓνα ντειβόρι, ἀνέτος μὲ ἐπιάσαν αὐτοὶ καὶ ὁ υἱός του καὶ μὲ ἔδειραν τοσοῦτον ἕως ὅπου κονδινέβω εἰς θάνατον διὰ τὸ τόσον αἷμα πολὺ ὅπου πτύω μένει νὰ χάσω καὶ τὴν ζωὴν μου ἐπειδὴ τόσον ἀνελέειμονα μὲ ἔδειραν ὅσον δὲν δεινώμι οὔτε μὲ λόγον νὰ τὸ προσφέρω [...] **διὰ ἐτοῦτο καὶ ἐγὼ σιλογιζώμενος τὸ δίκαιον κριτήριον τοῦ ἀδελφάτου ὅπου καθημέρος οἱ ἀδικούμενοι δικαιοῦνται, καὶ οἱ ἄρπαγες κατεσχύνονται τρέχω εἰς τὴν ἡμετέραν εὐγένειαν παρακαλώντας [...].**⁵²

Ο Δημήτρος Ανδρείου λοιπόν αναφέρει μία ξεκάθαρα ποινική υπόθεση που εκδικάστηκε στο Κριτήριο της Αδελφότητας. Ἄλλη «σώρα ἐγγλιματική» η οποία ομοίως εκδικάστηκε στο Κριτήριο ήταν αυτή μεταξύ των Ιωάννη Κουμπουρλή και Ιωάννη Κάρλου που αφορούσε την πιθανή ανάμειξη του δευτέρου στην αρπαγή της μικρότερης κόρης του Κουμπουρλή, της Μάρθας. Ο Ιωάννης Κάρλου στην εκτενή του αντίκρουση της κατηγορίας αυτής ισχυρίστηκε πως είχε αποτρέψει τον Αφεντούλη, μελλοντικό γαμπρό της Μάρθας, από οποιαδήποτε απόπειρα αρπαγής:

⁴⁹ ΓΑЧО, ф. 101, оп. 1, д. 4241, 1769, φφ. 2-2*, 6, 7.

⁵⁰ ΓΑЧО, ф. 101, оп. 1, д. 4285а, 1779, φ. 2.

⁵¹ Ο Α.Κ. Σβίντκο σημειώνει πως η Ελισάβετ αφαίρεσε τις ποινικές υποθέσεις από τη δικαιοδοσία του Κριτηρίου. Α.Κ. Швидко, «Анализ публикаций источников по истории греческой Нежинской колонии», *Исследования по Археογραφии и Источниковедению Отечественной Истории XVI-XX вв., Межвузовский Сборник Научных Трудов*, Днепропетровск, 1990, σσ. 64-75, ιδ. σ. 69. Κάτι τέτοιο όμως δεν φαίνεται να ευσταθεί. Ήδη από το 1734, βάσει τις ρωσικής νομοθεσίας, οι ποινικές υποθέσεις δε βρίσκονταν στη δικαιοδοσία του Κριτηρίου, βλ. ПСЗ, συλλογή 1^η, τόμος 9^{ος}, αρ. 6614, σσ. 395-399, Αύγουστος 8, 1734.

⁵² ΓΑЧО, ф. 101, оп. 1, д. 4273, 1773, φ. 8.

[...] μου ὕπεν ὁ ἀφεντούλις πὼς θέλει νὰ πάρει τὸ κορίτζι τοῦ Κουμπουρλί τὸ μικρότερον κριφίως καὶ νὰ στεφανοθῆ μὲ αὐτό, καὶ πὼς καὶ τὸ κορίτζι θέλη, μόνον ὁ πατέρας της δὲν θέλει. Ἐγὼ τοῦ ὕπα ἄν δὲν εἶναι μὲ τὴν εὐλογίαν τοῦ πατρός της, καὶ τῆς μιτροῦς της δὲν συμβουλέβο νὰ τὴν πάρης, ἐπειδὴ ὄσι ἔκαμαν παρόμιαν δουλιὰν κακὴ ζωὴ ἀπέρασαν.⁵³

Πλήθος διενέξεων σχετίζονταν με προσβολές τιμῆς κάποιου Ρωμιού. Ὄταν ο Γιάννης Ιωάννου Κανέλας αυθαδίασε στον Γεώργιο Δημητρίου Γγεμεζή, λέγοντάς του «σελμὰν μουλῶν ὕγουν μπάσταρτων καὶ καναλιὰν καὶ πετήαν καὶ ἄλες πολλὲς αἰσχίμωλωγιές» ἐξω ἀπὸ «τὸν καφενέ», ἡ υπόθεση δικάστηκε στο Κριτήριο.⁵⁴ Σε ἀχρονολόγητη ἐπιστολὴ του πρὸς τὸ Κριτήριο, ὁ Δρακούλης Δημητρίου καταγγέλλει:

Ἐγὼ ἐντιμότατοι ἄρχοντες προχθὲς εὐρισκόμενος εἰς τὸ καπηλεῖον τοῦ οὐνδριστη, μὰ ἐπαρὰκίνησαν πέντε ἔξ παλικάρια, καὶ ἔβαλα δύο ρουβλιὰ καὶ τοὺς ἐκέρασα, ὕστερον ἀπάνω εἰς τὸ πιωτὸ καὶ τὴν μέθην, ἐσηκώθη ὁ Ἰωάννης Μετζοβίτζη καὶ μὲ ὕβρισε, καὶ μὲ ἀτίμασε λόγια αἰσχρότατα, τὰ ὁποῖα μὲ ἔγγιζαν οὐ μόνον εἰς τὴν τιμὴν μου, ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν πίστην μου, ὄντας καὶ ἐγὼ εἰς τὸ κέφι δὲν ἐνθυμοῦμαι τί τὸν ἀπεκρίθην, καὶ ἔτζι ἐσηκώθη καὶ μὲ ἐκτίησε καὶ ὀλίγον ἔλειπε νὰ μὲ εὐγάλη τὸ ὀμμάτι μου τζαλαπατώντας με, καὶ μετὰ βίας μὲ ἐγλήτωσαν ἀπὸ τὰς χεῖρας του.⁵⁵

Εἶναι βεβαίως ἀδύνατο νὰ υπολογιστεῖ ὁ βαθμὸς στον ὁποῖο οἱ Ρωμοὶ τῆς Νίζνας διέκριναν μεταξύ ἐμπορικῶν καὶ ἄλλων υποθέσεων. Πρέπει νὰ θεωρηθεῖ χαρακτηριστικὴ γιὰ τὴν ἔλλειψη διακρίσεων ἡ διαμαρτυρία τῶν Κριτῶν τὸ 1768 πὼς τὸ Μαγιστράτο τῆς Νίζνας δὲν ἐδειχνε τὴν πρέπουσα τιμὴ στὴν Ἀδελφότητα τῶν Ρωμιῶν, ἐπειδὴ ἔλαβε μέτρα κατὰ τριῶν Ρωμιῶν σὲ μια υπόθεση που ἀφοροῦσε ἀπλήρωτα βέκεσελ καὶ ὀμπλικ.⁵⁶ Ενδεικτικὴ καὶ ἡ κατάθεση ἐνὸς Στεφανέι Χριστοῦ τὸ 1771: «[...] ἦλθεν κάποιος φήλης κιοῦρτης με αὐθάδεια χορῆς φόβο θεοῦ καὶ τῆς κρήσεως, ἐβρήζωντάς μαι, μὲ διαφορὲς ἀσχημολογίες ζητόντας με ἐξήντα φλόρια χόρης νὰ τὸν χρεοστῶ [...].⁵⁷ Σε μια ἄλλη υπόθεση τοῦ ἰδίου ἔτους που ἀφοροῦσε ἀπλήρωτες συναλλαγματικὲς, ὁ Δημήτρης Νικολάου Σιαργκάνης εἶχε ζητήσῃ τὴ φυλάκιση τοῦ δανειστή Μαυροῦδη Κυριάκου ἀπὸ τὸ Μαγιστράτο τῆς Νίζνας. Ὁ Κυριάκος ἐγράψε στον Κριτήριο

⁵³ ΓΑΧΟ, φ. 101, ὀπ. 1, δ. 4268, 1773, φ. 7.

⁵⁴ ΓΑΧΟ, φ. 101, ὀπ. 1, δ. 4265, 1773, φ. 1.

Βλ. καὶ τὶς ὕβρεις, «[...] τὴν ἀτιμίαν καὶ ὕβρην [...], στὴν υπόθεση Θέμελη Θωμά με τὸν Μανώλη Σάββα, στο ΓΑΧΟ, φ. 101, ὀπ. 1, δ. 4250, 1771, φφ. 3-4.

⁵⁵ ΓΑΧΟ, φ. 101, ὀπ. 1, δ. 4226, 1734, φ. 3. Γιὰ μίαν ἄλλη περίπτωση τέτοιου τύπου, βλ. τὴ διένεξη μεταξύ τοῦ Ἀναστασίου Νικοστόρη καὶ τοῦ Κριτῆ Κυριακῆ Μαργαρίου, ἡ ὁποία καταγράφεται στὶς 6 Σεπτεμβρίου τοῦ 1768. ΓΑΧΟ, φ. 101, ὀπ. 1, δ. 4230, 1760, φ. 7.

⁵⁶ Γιὰ τὴ γλώσσα τῆς ἀτιμίας, βλ. «[...] греческого братства наносили обиды, приключали бои и бесчестие [...] в обиду греческого братства [...]». ΓΑΧΟ, φ. 101, ὀπ. 1, δ. 23, 1768, φφ. 1-1'.

⁵⁷ ΓΑΧΟ, φ. 101, ὀπ. 1, δ. 4249, 1771, φ. 1.

επισημαίνοντας: «τούτο δὲ τὸ ἔκαμεν ὁ ῥηθεὶς Δημήτρης, καθὼς φαίνεται, διὰ καταφρόνησιν καὶ ἀτιμίαν μου [...]».⁵⁸

Ἡ ανταλλαγή δώρων, γυναικῶν (κορίτσια ἀντίστοιχης ἡλικίας με τὴ Μάρθα) ἀλλὰ καὶ τὸ ὅλο θέμα τῆς κοινωνικῆς καταξίωσης καὶ τῆς τιμῆς υπῆρξαν ἀμεσα συνδεδεμένα με τὶς ἐμπορικῆς δραστηριότητες τῶν Ῥωμίων ἐμπόρων τῆς περιοχῆς, κάτι που θὰ ἐξεταστῆ στο ἐπόμενο μέρος τῆς ἐργασίας (III.7-9).⁵⁹ Μέσω τέτοιων δραστηριοτήτων, διαμορφώνονταν οἱ κοινωνικῆς δομῆς που συνεισέφεραν στὴν ἐξάπλωση τοῦ ἐμπορίου.⁶⁰ Ἀπ' ὅτι φαίνεται ὁμως, μόνο οἱ υποθέσεις «ἐπαγόντων κεφαλικὴν ποινήν» ἐξαιρούνταν στὴν πράξη ἀπὸ τὴ δικαιοδοσία τοῦ Κριτηρίου.⁶¹

Οἱ Κριτῆς δίκαιζαν «μὲ τοὺς Ῥωμαίικους νόμους» ἀκολουθώντας τὸν ἐμφυτο φυσικὸ νόμο,⁶² καὶ τὴν *Εξάβιβλο* τοῦ Κωνσταντίνου Ἀρμενόπουλου.⁶³ Παραδείγματος χάριν, στὴν υπόθεση τῆς Μάρθας, στὶς ἔξι Φεβρουάριου τοῦ 1774, τὸ Κριτήριον ἀποφάσισε πὼς ὁ Ἀφεντούλης, ἡ γυναίκα τοῦ ἡ Μάρθα καὶ ἄλλοι ἔπρεπε:

⁵⁸ Καὶ συνεχίζει: «[...] αὐτὸς δὲ ὁ σιργκάνης κακία φερόμενος διὰ τὸ νὰ μὲ ζημιώσῃ καὶ νὰ μὲ ἀφανίσῃ [...]». ΓΑΧΟ, φ. 101, ὀπ. 1, δ. 4248, 1771, φφ. 1-2^ν.

Καὶ ἡ διένεξη τοῦ Μανώλη Σάββα με τὸν Θέμελη Θωμά γιὰ θέματα τιμῆς εἶχε ἀμεση σχέση, ἀπ' ὅτι φαίνεται, με τὶς ἐμπορικῆς καὶ δικαστικῆς υποχρεώσεις τῶν ἀντιδικούντων. ΓΑΧΟ, φ. 101, ὀπ. 1, δ. 4250, 1771, φφ. 3-5.

⁵⁹ Ἐνῶ οἱ διαμαρτυρίες στα δικαστήρια γιὰ προσβολῆς στὴν τιμὴ τῶν ἀστών ἦταν συνήθεις γιὰ τὴ Ῥωσία τοῦ 18^{ου} αἰῶνα, σχετικὰ λίγες υποθέσεις τέτοιου τύπου τελικὰ ἐκδικάζονταν. Ἦταν ἴσως σημαντικότερη ἡ προθυμία τοῦ καθενὸς νὰ υπερασπίσῃ τὴν ἐντιμότητα τοῦ ἀπ' ὅτι ἡ ὅποια ἀπόφαση ἐνὸς δικαστηρίου. Βλ. τὶς σημειώσεις γιὰ τὸ συγκεκριμένο θέμα στο σημαντικό νέο βιβλίο τοῦ Καμένσκι. Α.Β. Καμένσκι, *Повседневность русских городских обывателей, Исторические анекдоты из провинциальной жизни XVIII века*, Μόσχα, 2007, σσ. 140-176. Γιὰ τὴ σημασία τῆς τιμῆς στὴ Μοσχοβία, βλ. Nancy Kollmann, *By Honor Bound: State and Society in Early Modern Russia*, Cornell, Ιθάκη, Λονδίνο, 1999, ἰδ. σσ. 236, 247-248.

Κατὰ πάσα περίπτωση τὸ ἴδιο παρατηρεῖται καὶ σε διενέξεις που ἀφορούσαν Ῥωμοὺς ὅπως ἡ προαναφερθεῖσα μεταξὺ τοῦ Κοσμὰ Κυρίλοβ καὶ τοῦ Μιχαὴλ Δημήτρεβ τὸ 1707. ΡΓΑДА, φ. 52, ὀπ. 1, δ. 13, 1707, φφ. 13^ν, 17-17^ν.

⁶⁰ S.N. Eisenstadt, L. Roniger, *Patrons, clients and friends, Interpersonal relations and the structure of trust in society*, Λονδίνο, Νέα Ἰόρκη, 1963, σ. 36.

⁶¹ Μ.Ι.Γ., «Ἱστορία ἀπὸ σκυβάλων. Ἄθροισμα Πρῶτον: Ἀποικία», *Πατριαρχικὸν Ἰδρυμα Πατερικῶν Μελετῶν*, Θεσσαλονίκη, 1991, σ. 138.

⁶² Ὅπως σημειώνει ὁ Χατζηιωσήφ γιὰ τὴν περίπτωση τῆς Συνασοῦ: «Τὸ ἐπίθετο «φυσικός» δήλωνε ὅτι ὁ νόμος ἦταν γνωστός καὶ γενικῆς ἀποδοχῆς ἀπὸ τὴν τοπικὴ κοινωνία [...]». Γιὰ τὸν ἐμφυτο φυσικὸ νόμο, βλ. Χρήστος Χατζηιωσήφ, *ΣΥΝΑΣΟΣ: Ἱστορία ἐνὸς τόπου χωρὶς ἱστορία*, Πανεπιστημιακῆς Ἐκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο, 2005, σσ.113-133, ἰδ. σσ. 113-115. Βλ. ἐπίσης R.H. Tawney, *Religion and the Rise of Capitalism*, Λονδίνο, 1929, σ. 39. Ἀλκης Ἀγγέλου, «Ἰχνηλατήσεις πολιτικῆς οικονομίας στὸν χωρὸ τοῦ Νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ», Ἀλκης Ἀγγέλου, *Τῶν Φώτων Β': Ὀψεις τοῦ Νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ*, Μορφωτικὸ Ἰδρυμα Ἐθνικῆς Τραπεζῆς, Αθήνα, 1999, σσ. 55-99, ἰδ. σσ. 91-92.

⁶³ ΓΑΧΟ, φ. 101, ὀπ. 1, δ. 4268, 1773, φ. 8. Νομοθεσία που τὴ συνέδεαν με τὸν Αυτοκράτορα Κωνσταντίνου, βλ. ΓΑΧΟ, φ. 101, ὀπ. 1, δ. 59, 1774, φ. 2.

Γιὰ τὸ ἐμπορικὸ δίκαιο στὴν *Εξάβιβλο*, βλ. Olga Maridaki-Karatzas, «Legal Aspects of the Financing of Trade», Angeliki E. Laiou (ἐπιμ.), *The Economic History of Byzantium From the Seventh through the Fifteenth Century*, τόμος 3^{ος}, Washington D.C., 2002, σσ. 1105-1120, ἰδ. σσ. 1106-1111.

[...] να δεχθοῦν ὄρκον εὐαγγελικὸν εἰς τὴν ἐκκλησίαν κατὰ τὴν *ἐξάβιβλον, βιβλίον α^{ον} τίτλος 7^{ος}, φλλ. 63* ἐδορίσθη ὄρκος δίδεται ἀπὸ τοὺς κρητὰς, ὁπότεν δὲν ἔχουν φανεράν ἀπόδειξιν [...].⁶⁴

Στην υπόθεση του Στανέβιτς με τον Τουχάεβ και οι δύο πλευρές βασίστηκαν στη νομοθεσία των «Γραικῶν Αυτοκρατόρων». Για να αποφύγει την παραπομπή του στο Κριτήριο της Αδελφότητας, ο Τουχάεβ απηύθυνε αναφορά στο *Κολέγιο της Μικρᾶς Ρωσίας* όπου επικαλέσθηκε τη νομοθεσία του Πέτρου Α΄, της Άννας Ιβάνοβνας, της Αικατερίνης Β΄, τις νομικές παραδόσεις της Μικρᾶς Ρωσίας και βεβαίως την *Εξάβιβλο* του Αρμενόπουλου.⁶⁵ Ὅποτε οι κανονισμοί στην *Εξάβιβλο* δεν ανταποκρίνονταν στις συνθήκες της Καζακίας του 18^{ου} αιώνα, οι Κριτές της Αδελφότητας τους συμπλήρωναν με τους νόμους του Μαγδεμβούργου, του Πολωνο-Λιθουανικού κράτους και τη νομοθεσία της Ρωσίας.⁶⁶

⁶⁴ ГАЧО, ф. 101, оп. 1, д. 4268, 1773, фф. 8-9. Οι πληροφορίες στο χειρόγραφο αντιστοιχούν πλήρως στην *Εξάβιβλο*. Κωνσταντίνος Αρμενόπουλος, *Πρόχειρον Νόμων ἢ Ἐξάβιβλος*, Κωνσταντίνος Γ. Πιτσάκης (επιμ.), βιβλίο 1^ο, τίτλος Ζ΄, Αθήνα, 1971, σ. 57.

⁶⁵ В. Савва, *Ματεριалы [...]*, 1909, σσ. 27-28, 33.

⁶⁶ Н.К. Сторожевский, *Нежинские Греки*, Κίεβο, 1863, σ. 10. Χρήστος Π. Λασκαρίδης, *Το Καταστατικό [...]*, 1997, σ. 13. Костантин Харлампович, *Нариси [...]*, 1929, σ. 92.

6.3 Εφέσεις και δικαιοδοσία

Στις περιπτώσεις που οι Ρωμιοί έμποροι δεν ικανοποιούνταν από τη γραπτή εκδίκαση της υπόθεσής τους στο Κριτήριο, μπορούσαν να κάνουν έφεση σε ανώτερο δικαστήριο της Μικράς Ρωσίας. Ήδη από την εποχή του Χατμάνου Σαμουήλοβιτς, οι Ρωμιοί μπορούσαν να εφεσιβάλουν στο *Γενικό Στρατοδικείο*, διευθέτηση που επικυρώθηκε εκ νέου από τον Χατμάνο Μαζέπα, το 1687. Ο Μαζέπα πρόσθεσε μάλιστα ότι οι Ρωμιοί έμποροι μπορούσαν να απευθυνθούν στον ίδιο τον Χατμάνο, για να διευθετήσει τις δικαστικές τους διαφορές.⁶⁷

Το *Ουκάζιο* της Αυτοκράτειρας Άννας το 1734 όρισε πως όλες οι εφέσεις των Ρωμιών έπρεπε να γίνονται στη *Γενική Γραμματεία Στρατού* στο Γκλούχοβ.⁶⁸ Ωστόσο, ο Χατμάνος Ραζουμόβκι έθεσε όρο οι Ρωμιοί της Νίζνας να προσφεύγουν στον ίδιο για την επίλυση των διαφορών τους, όταν αδυνατούσαν να τις τακτοποιήσουν μέσω του Κριτηρίου.⁶⁹ Από τη σκοπιά των Ρωμιών όμως, δεν σημειώνεται ιδιαίτερη διαφορά μεταξύ της έφεσης στον ίδιο τον Χατμάνο ή στη *Γενική Γραμματεία Στρατού*, δεδομένου ότι ο εκάστοτε Χατμάνος (ή δικαστής αντιπρόσωπός του) προέδρευε της *Γενικής Γραμματείας Στρατού*. Όπως σημειώνουν οι Ρωμιοί της Νίζνας στην αναφορά τους προς τη Νομοθετική Επιτροπή της Αικατερίνης Β΄:

[...] οι Γράμοτες ορίζουν πως η Αδελφότητα των Γραικών πρέπει να απευθύνεται **είτε στον Χατμάνο είτε στη Γενική Γραμματεία Στρατού, μόνο στις περιπτώσεις που δεν μπορούν οι έμποροι να εξεύρουν λύση ανάμεσά τους**. Δικαιούνται να αποφανθούν και να δώσουν τελική απόφαση για κάποια υπόθεση μόνο μετά από την επερώτηση της Αδελφότητας των Γραικών· οι Γράμοτες δεν τους δίνουν το δικαίωμα να εξετάζουν και να εφεσιβάλουν εκείνες τις υποθέσεις που εξετάστηκαν και λύθηκαν ήδη από την Αδελφότητα των Γραικών [...].⁷⁰

⁶⁷ Κάτι που ίσχυε και βάσει της *Γράμοτας* του Πέτρου Α΄ του 1710. Α.Α. Федотов-Чеховский, *Акты [...]*, 1884, σσ. 52-54. Н.К. Сторожевский, *Нежинские Греки*, Κίεβο, 1863, σ. 8. Костантин Харлампович, *Нариси [...]*, 1929, σσ. 18, 21.

⁶⁸ Στα ρωσικά «Генеральная войсковая канцелярия». ПСЗ, συλλογή 1^η, τόμος 9^{ος}, αρ. 6614, σσ. 395-399, Αύγουστος 8, 1734. Ανών., «Материалы Екатерининской Законодательной Комиссии», *Сборник Императорскаго Русскаго Историческаго Общества*, τόμος 144^{ος}, μέρος 13^ο, Αγ. Πετρούπολη, 1914, σσ. 21-63, ιδ. σσ. 49-50. Костантин Харлампович, *Нариси [...]*, 1929, σ. 31.

⁶⁹ Ανών., «Материалы Екатерининской Законодательной Комиссии», *Сборник Императорскаго Русскаго Историческаго Общества*, τόμος 144^{ος}, μέρος 13^ο, Αγ. Πετρούπολη, 1914, σσ. 21-63, ιδ. σ. 50.

⁷⁰ «Τόσο η Γενική Γραμματεία Στρατού όσο και στη συνέχεια το σημερινό Κολέγιο της Μικράς Ρωσίας» μεταφράζει το «генеральная войсковая канцелярия и вследствие оной и нынешняя малороссийская коллегия». Ανών., «Материалы Екатерининской Законодательной Комиссии», *Сборник Императорскаго Русскаго Историческаго Общества*, τόμος 144^{ος}, μέρος 13^ο, Αγ. Πετρούπολη, 1914, σσ. 21-63, ιδ. σσ. 50-51.

Για τον ρόλο του Ρουμιάντσεβ στη μεταρρύθμιση του δικαστικού συστήματος της Μικράς Ρωσίας, βλ. Joseph L. Wiczynski (επιμ.), *The Modern Encyclopedia of Russian and Soviet History*, τόμος 32^{ος}, Gulf Breeze, 1983, σ. 15.

Η άμεση προσφυγή στον Χατμάνο επέτρεπε στους Ρωμιούς να υπερκεράσουν το δικαστικό σύστημα της περιοχής, απ' την άλλη όμως μετέβαλλε ένα νομικό θεσμό σε πελατειακή σχέση, δηλαδή σε σύστημα πολιτικής προστασίας όπου οι επαφές με τις κυβερνητικές αρχές ήταν υπέρτατης σημασίας.

Οι ίδιοι οι Ρωμιοί επανειλημμένα ζήτησαν το εφετείο να γίνει η ύπατη δικαστική ή πολιτική εξουσία στην Ουκρανία (όπως σημειώθηκε προηγουμένως, στις περισσότερες περιπτώσεις κατά την περίοδο η δικαστική και η πολιτική εξουσία συνέπιπταν), παρακάμπτοντας έτσι όλο το δικαστικό σύστημα εκτός από το τελευταίο του στάδιο και επιβεβαιώνοντας τα προνόμιά τους ως μέλη ενός ανεξάρτητου θεσμού που υπόκειτο απευθείας στις πολιτικές αρχές της περιοχής. Με αίτημα του 1774, οι Ρωμιοί της Νίζνας υποστήριξαν πως δυσκολεύονταν να προσφύγουν στα ρωσικά δικαστήρια, επειδή τα ρωσικά ήταν ξένη γι' αυτούς γλώσσα και επειδή δεν ήταν διόλου εξοικειωμένοι με το ρωσικό νομικό σύστημα. Πρόσθεσαν επίσης ότι οι διαδικασίες της έφεσης ήταν χρονοβόρες και υπερβολικά ακριβές. Οι υποθέσεις οι οποίες δεν μπορούσαν να επιλυθούν στο Κριτήριο της Αδελφότητας έπρεπε, κατά την άποψή τους, να παραπέμπονται απευθείας στο *Κολέγιο της Μικράς Ρωσίας*, το ανώτατο κυβερνητικό όργανο της Ουκρανίας.⁷¹ Οι Ρωμιοί πέτυχαν τελικά τον στόχο τους. *Ουκάζιο της Συγκλήτου* που χρονολογείται στις αρχές του 1775 γράφει:

[...] οι εφέσεις στις αποφάσεις του Κριτηρίου της Αδελφότητας των Γραικών πρέπει να απευθύνονται στο Κολέγιο της Μικράς Ρωσίας, ενώ όλα τα άλλα δικαστήρια δεν πρέπει να παρεμβαίνουν στις υποθέσεις μεταξύ των Γραικών και των ανθρώπων τους, εκτός από υποθέσεις ποινικού χαρακτήρα [...].⁷²

Οι αλλαγές που ακολούθησαν το δεύτερο *Συγκλητικό Ουκάζιο* στις 7 Μαΐου 1775, παρ' ότι επιζήμιες σε ό,τι αφορούσε τα προνόμια των Ρωμιών, δεν επηρέασαν το συγκεκριμένο προνόμιο. Έτσι, το *Γενικό Στρατοδικείο* της Μικράς Ρωσίας δεν είχε το δικαίωμα να αναμειγνύεται στις δικαστικές διαμάχες εμπορικού περιεχομένου μεταξύ Ρωμιών. Το *Κολέγιο της Μικράς Ρωσίας* παρέμεινε το εφετείο.⁷³ Πάντως, οι συνεχείς μετατροπές στη θέση του Κριτηρίου των Ρωμιών σε σχέση με τα άλλα δικαστήρια της περιοχής φανερώνουν μια προσπάθεια εξισορρόπησης των οφελών που είχαν οι Ρωμιοί έμποροι από την ανεξαρτησία του Κριτηρίου τους από τη

⁷¹ Константин Харлампович, *Нариси [...]*, 1929, σσ. 54, 58, 66-67.

⁷² Η αναφορά στις διατάξεις της Αικατερίνης Β' στις 10 Φεβρουαρίου του 1775 είναι από σχετική νομοθεσία του 1782. Βλ. *ПСЗ*, συλλογή 1^η, τόμος 21^{ος}, αρ. 15609, σσ. 773-774, Δεκέμβριος 8, 1782.

⁷³ Το ρωσικό κείμενο γράφει: «Генеральный Суд» και όχι «Генеральный Войсковой Суд» όπως ονομάζεται το δικαστικό αυτό όργανο συνήθως.

Ένα από τα πολλά παραδείγματα εφετείου στο *Κολέγιο της Μικράς Ρωσίας* χρονολογείται το 1767. Η υπόθεση αφορούσε διένεξη των Ρωμιών Χριστόφοροβ και Αρτένοβ για 51.873 καρμπόβαντσι (ρούβλια). Το 1773, το *Κολέγιο της Μικράς Ρωσίας* έστειλε πληροφορίες για αυτή την υπόθεση στη *Σύγκλητο*, μεταξύ των οποίων 269 σελίδες καταχωρημένες από τον Αρτένοβ. Кость Харлампович, *Нарис V. Ніженські греки й торгівля [...]*, 1999, σ. 135. Константин Харлампович, *Нариси [...]*, 1929, σσ. 67-68.

μία, και των δυσκολιών που αυτή η ανεξαρτησία επέφερε στην εφαρμογή μίας προβλέψιμης νομοθεσίας, προς όφελος όλων των πληθυσμών της περιοχής, από την άλλη.

Όπως φαίνεται από τις τροποποιήσεις στη νομοθεσία, κατά τη διάρκεια της συγκεκριμένης εποχής, ένα από τα βασικά θέματα που έπρεπε να επιλύσουν οι αρχές ήταν η έκταση της δικαιοδοσίας του Κριτηρίου ή αλλιώς, σε ποιους ήταν επιτρεπτό να επωφεληθούν από τη χρήση του Κριτηρίου των Ρωμιών για την επίλυση των διαφορών τους. Κατ' αρχήν, το δικαστήριο προοριζόταν για τους Ρωμιούς της Αδελφότητας της Νίζνας, τους βοηθούς και υπηρέτες τους και τους ιερείς της Αδελφότητας. Η υπόθεση του Ρωμιού Αλεξέι Νικολάγιεβ το 1721 όμως αποδεικνύει πως σ' αυτή την περίπτωση Βλάχοι και άλλοι έμποροι της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας μπορούσαν όλοι τους να θεωρηθούν πως υπάγονταν στη δικαιοδοσία του Κριτηρίου. Ο Νικολάγιεβ, Ρωμιός υφασματέμπορος από τη Νίζνα, διαμαρτυρήθηκε πως, ενάντια στην υφιστάμενη νομοθεσία, είχε καταδικαστεί από το Μαγιστράτο της πόλης. Μόλις απολύθηκε από τη φυλακή του Μαγιστράτου, ταξίδεψε στη Μόσχα και έκανε καταγγελία στη *Γραμματεία Εξωτερικών Υποθέσεων*.⁷⁴ Εκεί ισχυρίστηκε πως:

[...] Σύμφωνα με τα ανακοινωθέντα *Ουκάζια*, δεν ήταν επιτρεπτό να εξετασθεί η υπόθεσή μου στο Δικαστήριο της Μικράς Ρωσίας [...].

Και συνέχισε:

Οι άνω δε σημειωθέντες ψεύτες παραπονούμενοι, ο Αλεξάνδροβ και ο Γαλοχτιόνοβ, δεν είναι Μαλωρώσοι. Ένας απ' αυτούς είναι Γραικός ο άλλος είναι από τη Βλαχία, και οι δυο τους είναι έμποροι, ενώ κατά το *Ουκάζιο* του Τσάρου κανένας εδώ δεν είναι αρμόδιος να δικάζει τους Γραικούς. **Διατάζεται να εξετάζονται οι υποθέσεις των Γραικών και των υπηρετών τους στο δικό τους Κριτήριο στη δική τους γλώσσα.**⁷⁵

Έγγραφο της Αδελφότητας που χρονολογείται το 1731 συμπληρώνει:

[...] *ὅτι εἴθελαν εὐρῆ εὐλογον καθέναν ὅπου νὰ ἔχη διαφορὰν καὶ κρίσιν καὶ τοὺς ἀπεφασίσουν εἰ χρέοι εἶναι νὰ πληρώνουν ἢ εὐριστικὰ καὶ ἀμέλισαν καὶ ἀτίμισαν ἕνας τὸν ἄλλον ἢ ἐδέρθησαν καὶ ἐπαρεδώθησαν πουθενὰ καὶ τοὺς ἔγιναν ζημιαίς, ὅτι ἀπόφασις τοὺς κάμουν καὶ πεδαίμῳ ἢ ἄνωθεν νὰ στέργουν καὶ νὰ ὑποτάσσονται τὸ ὁμείως καὶ ὅτι δουλιὰ εἶναι τῆς ἐκκλησίας καὶ ἀποφασίσουν κυνοί· κ'*

⁷⁴ Στα ρωσικά, «Государственная Канцелярия Иностранних Дел», θεσμός που αντικατέστησε το *Ποσόλσκι Πρικάζ*.

⁷⁵ АВПРИ, ф. 124, *Малороссийские дела*, оп. 1, д. 14, 1721, фф. 9, 20.

αὐτὶ νὰ μὴν ἀντιλέγει ἢ Ῥομιῶς εἶναι ἢ Βλάχος, ἢ ἄλλου ξένου γένους ἀπὸ τὰ ἔξω μέρη ἐρχόμενοι ἢ καὶ ἐδῶ ἐνκάτικοι ἀλλὰ ἀδεφικῶ τῷ τρόπῳ νὰ κυβερνιοῦνται τὰ πάντα [...].⁷⁶

Δεν είναι γνωστό πόσοι Βλάχοι και άνθρωποι «ἄλλου ξένου γένους» είχαν προβάλει αντιρρήσεις στην εκτεταμένη αυτή δικαιοδοσία του Κριτηρίου· η υπόθεση του Αλεξέι Νικολάγιεβ και το συγκεκριμένο κείμενο του 1731 προκαλούν όμως την εντύπωση πως υπήρξαν κι άλλες τέτοιες ενστάσεις. Από τη σκοπιά των μελών της Αδελφότητας πάντως, Ρωμιοί και Βλάχοι θεωρούνταν πως αμφοτέροι υπάγονταν στη δικαιοδοσία του Κριτηρίου.⁷⁷

Σε γενικές γραμμές, η Αδελφότητα των Ρωμιών της Νίζνας λειτουργούσε βάσει της ιδέας πως όλοι οι Ρωμιοί της Καζακίας βρίσκονταν υπό τη δικαιοδοσία της. Η κατάσταση αυτή όμως δημιουργούσε τριβές, εφόσον ορισμένοι Ρωμιοί δεν επιθυμούσαν να δικαστούν βάσει των κανονισμών του Κριτηρίου. Όταν το Κριτήριο κάλεσε τον Ρωμιό Αλεξάντρ Ζενέτ να παρουσιαστεί για την εκδίκαση μιας υπόθεσης το 1768, αυτός απάντησε:

Η Γραικική Αδελφότητα δεν έχει κανένα λόγο να με ζητήσει, αφού είμαι μόνιμος κάτοικος του Γκλούχοβ και όχι της Νίζνας. Τα δικαιώματα της Αδελφότητας επεκτείνονται μόνο σ' εκείνους που ζουν μόνιμα στη Νίζνα, και σ' εκείνους που έρχονται στην πόλη και διαμένουν προσωρινά.

Αφού η Αδελφότητα δεν είχε δικαστική αρμοδιότητα για τους Ρωμιούς του Γκλούχοβ, συμπλήρωσε ο Ζενέτ, όφειλαν να τον δικάσουν στην πόλη του και όχι στη Νίζνα.⁷⁸ Σε μια άλλη υπόθεση όμως, το 1769, έναν μόλις χρόνο αργότερα, το Κριτήριο άλλαξε στάση· αποφάσισε πως ο Ρωμιός Δημήτρης Λασκάρ Σαροντλάν ο οποίος είχε φύγει από τη Νίζνα σχεδόν είκοσι χρόνια πριν έπρεπε να δικαστεί στο δικαστήριο του Τσερνίγκοβ όπου ζούσε εκείνος, παρά το γεγονός ότι ο ίδιος υποστήριζε πως έπρεπε να δικαστεί στο Κριτήριο.⁷⁹

⁷⁶ ГАЧО, ф. 101, оп. 1, д. 4285а, 1779, ф. 2^ο.

⁷⁷ Το θέμα της σχέσης μεταξύ Ρωμιών, Μολδαβών, Βλάχων, Σέρβων και άλλων λαών της Βαλκανικής είναι σημαντικό, δεν αποτελεί όμως μέρος της συγκεκριμένης μελέτης.

⁷⁸ Константин Харлампович, *Нариси [...]*, 1929, σ. 92.

⁷⁹ Μεταξύ άλλων, είχε κατηγορηθεί για ομοφιλοφιλία. Στα ρωσικά: «склонен ли он, Шародлан, к мужеложству [...]». ГАЧО, ф. 101, оп. 1, д. 2269, 1769, фф. 1^ο-3. Αναφέρεται επίσης στο Константин Харлампович, *Нариси [...]*, 1929, σσ. 68, 93.

Η συγκεκριμένη απόφαση φαίνεται λογική, δεδομένης της ύπαρξης και άλλων δικαστηρίων για τους Ρωμιούς εμπόρους στην Καζακία στο δεύτερο μισό της περιόδου. Σύμφωνα με το νομικά αναγνωρισμένο καταστατικό τους, οι Ρωμιοί του Ελισάβετγκραντ είχαν και αυτοί το δικαίωμα να επιλύουν τις εσωτερικές διαφορές τους ενώπιον ενός οργάνου αποτελούμενου από δύο εκλεγμένους πρεσβύτερους. В. Ястребов, «Греки в Елисаветграде, отрывок из истории колонизации 1754-1777 гг.», *Киевская Старина*, έτος τρίτο, τόμος 8^{ος}, Απρίλιος (4), 1884, σσ. 673-684, ιδ. σ. 680.

Ρωμιοί και αστοί της Νίζνας προσπαθούσαν επανειλημμένα να ασκήσουν πιέσεις στην κεντρική εξουσία για την επίλυση των απροσδιόριστων διατάξεων περί της έκτασης της δικαιοδοσίας του Κριτηρίου της Αδελφότητας. Βάσει του ανανεωμένου *Ουκαζίου* της *Συγκλήτου* της 7^{ης} Μαΐου 1775, μόνο οι Ρωμιοί κάτοικοι της Νίζνας και μέλη της Αδελφότητας υπαγόταν στη δικαιοδοσία του Κριτηρίου των Ρωμιών, απόφαση που περιόριζε ουσιαστικά το εύρος δράσης του Κριτηρίου.⁸⁰

Υπήρχε ωστόσο και το ζήτημα ως προς το ποιο δικαστήριο ήταν αρμόδιο για την επίλυση των νομικών διαφορών ανάμεσα σε Ρωμιούς και ανθρώπους άλλων λαών της περιοχής. Όταν ένας Ρωμιός βρισκόταν δικαστικά αντιμέτωπος με κάποιο κάτοικο της Καζακίας ή Ρώσο ή άλλον ξένο προς αυτόν, δεν ήταν ξεκάθαρο αν η υπόθεση έπρεπε να εισαχθεί στο Κριτήριο των Ρωμιών ή στο Μαγιστράτο της πόλης της Νίζνας. Οι αστοί της Νίζνας επέμεναν ότι οι υποθέσεις στις οποίες εμπλέκονταν Ρωμιοί αφενός και Ουκρανοί ή Ρώσοι αφετέρου έπρεπε να δικάζονται στο Μαγιστράτο και όχι στο Κριτήριο· οι δε Ρωμιοί το αντίθετο. Σε μια διένεξη του 1732 που αφορούσε τους Ρωμιούς Βασίλη Σαλατά και Νικόλα Σταυροπόδαρο και τον Αρμένιο από τη Βαβυλωνία Μανουήλοβ ο οποίος λεγόταν πως τους χρωστούσε χίλια οκτακόσια εβδομήντα πέντε καρμπόβαντσι (ρούβλια), ο Χατμάνος Αποστόλ διέταξε πως η υπόθεση έπρεπε να εκδικαστεί στο Κριτήριο των Ρωμιών.⁸¹

Και σ' αυτό το θέμα, όμως, η ισχύουσα νομοθεσία εξελίχθηκε κατά τη διάρκεια του αιώνα. Έτσι, το 1766 η *Σύγκλητος* εξέδωσε *Ουκάζιο*, βάσει του οποίου όλες οι υποθέσεις που αφορούσαν χρηματικά χρέη και εμπορικές συναλλαγές μεταξύ Ρωμιών και άλλων θα εξετάζονταν στο Μαγιστράτο και όχι στο Κριτήριο. Παρ' όλ' αυτά, σε περιπτώσεις που Ρώσοι και Μικρορώσοι έμποροι κατήγγειλαν Ρωμιούς, οι Ρωμιοί συχνά αρνούσαν να ξεπληρώσουν τα βέκεσελ που χρωστούσαν βάσει των αποφάσεων του Μαγιστράτου. Για παράδειγμα, το 1766 κάποιοι Ρωμιοί αρνήθηκαν να εξοφλήσουν τα βέκεσελ που χρωστούσαν σε Ρώσους παρ' ότι είχαν διαταχθεί να το πράξουν.⁸²

Το 1768 η Αδελφότητα των Ρωμιών υπέβαλλε στη *Σύγκλητο* αίτηση, ώστε όλες οι υποθέσεις στις οποίες Ρωμιός καταγγέλλει Μικρορώσο ή Ρώσο να εκδικάζονται σε μικρορωσικό δικαστήριο και όλες εκείνες στις

⁸⁰ Константин Харлампович, *Нариси [...]*, 1929, σ. 68.

⁸¹ Константин Харлампович, *Нариси [...]*, 1929, σ. 39.

Όπως εξηγεί ο Αθανάσιος Ψαλλίδας: «Η έπαρχία τής Βαβυλωνίας ή Χαλδαίας (Ιράκ Αράμπη) είναι μεσημβρινά τής Ασυρίας και Μεσοποταμίας κατά τας δύο πλευραῖς τοῦ Εὐφράτη καὶ Τίγρη καὶ τὸν Περσικὸν κόρφο». Αθανάσιος Ψαλλίδας, «Ἡ Τουρκία κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ ἸΘ' αἰῶνος», Γ. Χαριτάκη (επιμ.), *Ἀπόσπασμα ἐκ τῶν Ἑπειρωτικῶν Χρονικῶν*, τόμος 6^{ος}, Ἰωάννινα, 1931, σ. 70.

⁸² Βλ. και τα σχετικά σχόλια των αστών της Νίζνας για τη νομική ανεξαρτησία των Ρωμιών της ίδιας πόλης, στο Ανών., «Материалы Екатеринбургской Законодательной Комиссии», *Сборник Императорскаго Русскаго Историческаго Общества*, τόμος 144^{ος}, μέρος 13^ο, Αγ. Πετρούπολη, 1914, σσ. 21-63, ιδ. σ. 33. Βλ. επίσης Кость Харлампович, *Нарис V. Ніженські греки й торгівля [...]*, 1999, σ. 139.

οποίες Μικρορώσος ή Ρώσος καταγγέλλει Ρωμιό να εκδικάζονται στο Κριτήριο των Ρωμιών.⁸³ Επανέλαβαν την ίδια αίτηση στη *Σύγκλητο* και το 1774. Με *Ουκάζιο* στις 5 Μαρτίου 1775, η *Σύγκλητος* διέταξε ότι οι Ρωμιοί έπρεπε να απευθυνθούν σε ρωσικά δικαστήρια στις περιπτώσεις που κατηγορούσαν Ρώσους και οι Ρώσοι αντιθέτως να απευθυνθούν στο Κριτήριο των Ρωμιών, όταν είχαν παράπονα εναντίον κάποιου Ρωμιού. Οι Ρωμιοί της Νίζνας δεν πρόλαβαν όμως να πανηγυρίσουν την επιτυχία τους. Το δεύτερο *Ουκάζιο* της *Συγκλήτου* που χρονολογείται στις 7 Μαΐου 1775 αναίρεσε την προηγούμενη απόφαση: πλέον, όλες οι διενέξεις μεταξύ Ρώσων ή Μικρορώσων και Ρωμιών θα δικάζονταν στα ρωσικά δικαστήρια.⁸⁴

Συμπεραίνεται πως για τη συγκεκριμένη περίοδο δεν υφίσταται ξεκάθαρη απάντηση στο ερώτημα ποιος και σε ποιες περιπτώσεις δικαιούνταν να απευθυνθεί στο Κριτήριο των Ρωμιών της Νίζνας. Στο νομικό πλαίσιο της Μικράς Ρωσίας, πλαίσιο που δυσκολευόταν βέβαια να αντεπεξέλθει στις ραγδαίες αλλαγές που όριζαν οι πολλαπλές εξελίξεις στην πραγματική οικονομία της περιοχής, τα όρια της δικαιοδοσίας του Κριτηρίου των Ρωμιών παρέμεναν αδιευκρίνιστα και αυτή η ασάφεια οπωσδήποτε γινόταν αιτία προστριβών. Ακριβώς τέτοιου είδους προστριβές όμως σκιαγραφούν την ικανότητα των διαφόρων ομάδων που κατοικούσαν στην περιοχή να μάχονται για τα αιτήματά τους, και εν τέλει για την επιβολή των θέσεών τους. Τα όργανα του κράτους έπρεπε να διευθετήσουν τα αντικρουόμενα αιτήματα Ρωμιών και άλλων, οδηγώντας στη συνεχή αναδιαμόρφωση του νομικού πλαισίου, μια αναδιαμόρφωση που οδήγησε σταδιακά στη σαφέστερη οριοθέτηση του ρόλου και των αρμοδιοτήτων του Κριτηρίου των Ρωμιών της Νίζνας.

⁸³ Константин Харлампович, *Нариси [...]*, 1929, σ. 58.

⁸⁴ Константин Харлампович, *Нариси [...]*, 1929, σσ. 67-68.

6.4 Δυσκολίες

Στις δικογραφίες που σώζονται στα αρχεία φαίνονται διαφόρων ειδών δυσκολίες και κωλύματα ως προς τη χρηστή λειτουργία του Κριτηρίου· δυσκολίες που είχαν σχέση (1) με την πελατειακή δομή της κοινωνίας, (2) με τις διαφορετικές νομικές παραδόσεις της περιοχής και (3) με τις μεγάλες καθυστερήσεις που χαρακτήριζαν τη λειτουργία του.

(1) Η λειτουργία ενός ανεξάρτητου δικαστηρίου το οποίο εξέδιδε προβλέψιμες αποφάσεις ερχόταν επανειλημμένα σε σύγκρουση με την πελατειακή δομή της κοινωνίας της εποχής. Οι προσωπικές επαφές με τους δικαστές της Αδελφότητας των Ρωμιών είχαν εξαιρετική σημασία. Οι αλληλοκατηγορίες για «φιλοπροσωπία» ήταν επανειλημμένες· ο Τουχάεβ, παραδείγματος χάριν, κατηγορήσε δύο Κριτές της Αδελφότητας που τους θεωρούσε προκατειλημμένους εναντίον του. Ένας άλλος Κριτής στην ίδια υπόθεση, ο Μετσοβίτ, κατηγορήθηκε πως είχε ζητήσει δωροδοκία από τον Στανέβιτς.⁸⁵ Σε διένεξη που αφορούσε τον Μανώλη Σάββα και τον Θέμελη Θωμά το 1771, ο Μανώλης Σάββας ισχυρίστηκε πως ο Θέμελης είχε αναλάβει χρέη σε μία εξεταστική επιτροπή του Κριτηρίου, μεταξύ των τεσσάρων «συνδιωρηθέντων κομησιάντων», για να προστατεύσει έναν άλλο Ρωμίο, τον Πολίζο Δημήτριο, και ως εκ τούτου να εμποδίσει την ορθή εκτέλεση της δικαιοσύνης:

[...] ήμπορῆ νὰ θεωρηθῆ ὅτι ὁ Θέμελης τοῦ μὲν Πολίζου εἶναι ἄκρως φίλος καὶ διαφθενετευτής, ἐδικός μου δὲ ἄκρως καὶ ἐπιζήμιος ἐχθρός. Διὰ τούτου καὶ παρακαλῶ δουλικῶς τὸ νείζνης ῥωμαΐικον ἀδελφάτον κατὰ μὲν τὴν δουλίαν μου, τὴ μετὰ τοῦ Πολίζου Διμητρίου, νὰ γένη καὶ δίχος τὴν γνώμην τοῦ Θέμελη ἢ πρέπουσα θεώρησης, καὶ ἀπόφασης [...].⁸⁶

Οι εκλογές των Κριτών μπορούσαν, κατά τα φαινόμενα, να καθορίσουν τον κερδισμένο και τον χαμένο στην όποια δικαστική διαμάχη. Σε μια κοινωνία όπου όλοι γνώριζαν όλους και όπου η αλληλεξάρτηση χαρακτήριζε τις εμπορικές σχέσεις (και όχι μόνο), με δυσκολία θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ο νόμος τυφλός ή απρόσωπος, πόσο δε μάλλον αντικειμενικός. Είναι ενδεικτικό πως σε σχετικό έγγραφο της Αδελφότητας επαναλαμβάνεται πως οι δίκες πρέπει να διεξάγονται: «έν φόβῳ θεοῦ δείχος καμιά δολιότητα καὶ φιλοπροσωπία [...]».⁸⁷ η έμφαση που δίδεται στο έγγραφο κατά της «φιλοπροσωπίας» ρίχνει φως στα

⁸⁵ В. Савва, *Материалы [...]*, 1909, σσ. 18, 31.

⁸⁶ ΓΑΧΟ, φ. 101, оп. 1, д. 4250, 1771, φφ. 5^ο.

Βλ. και τη διένεξη μεταξύ των Αναστάση Νικοστόρη και Ιωάννη Παπαφίλου το 1770. Παρ' όλο που ο Νικοστόρης φυλακίστηκε κατόπιν αποφάσεως του Κριτηρίου, ο Παπαφίλος ζήτησε από τον Κριτή Κωνσταντίνο Μισοκρομμύδι και κατάφερε να τον αποφυλακίσουν. ΓΑΧΟ, φ. 101, оп. 1, д. 4239, 1769, φ. 5.

⁸⁷ Χρονολογείται το 1731. ΓΑΧΟ, φ. 101, оп. 1, д. 4285a, 1779, φ. 2.

εμπόδια που αντιμετώπιζε το Κριτήριο στις απόπειρές του να δικάζει τις υποθέσεις αντικειμενικά. Για να βελτιωθεί η λειτουργία του δικαστηρίου και να περιοριστεί το πρόβλημα των πελατειακών σχέσεων μεταξύ των Κριτών και των άλλων μελών της Αδελφότητας, το *Κολέγιο της Μικράς Ρωσίας* αποφάσισε το 1761 πως όλοι οι Κριτές θα έπρεπε να ορκίζονται ότι θα ήταν αμερόληπτοι στην άσκηση του έργου τους. Μεταξύ άλλων υπόσχονταν:

Συμμετέχοντας μετά φόβου Θεού στην παρούσα δίκη δεν θα κολακεύω τους ισχυρούς ούτε θα εκμεταλλεύομαι τους αδύναμους. Δεν θα κάνω διάκριση ανάμεσα σε πλούσιους και πτωχούς, ανάμεσα σε ειλικρινή φίλο ή συνάδελφό μου, ή ευεργέτη μου, ή εσωτερικό και εξωτερικό μου αντίπαλο. Θα κρίνω δίκαια χωρίς να στηρίζομαι σε αισθήματα φιλίας μήτε πανουργίας και δολιότητας, ούτε θα ενεργώ κάτω από το κράτος τρόμου και φόβου, ή ακόρεστου πάθους των υποσχέσεων και των αμοιβών που θα μου γίνονται απευθείας ή μέσω άλλων προσώπων.⁸⁸

Υπό αυτές τις περιστάσεις δεν είναι διόλου παράξενο που τα μέλη του Κριτηρίου έδιναν έμφαση στην τιμή των Κριτών. Σε μια απόφαση του 1768 διαβάζουμε: «[...] δὲν τὸ ἐδέχθημεν οἱ κριταὶ ἡμῶν νὰ ὑβρίζονται οὕτως [...]» και «ὅποιος ἄλλος ἀκόμα ἤθελε φανῆ ὅπου νὰ ὑβρίσῃ κριτὴν, οὕτως νὰ παιδεύεται εὐρέθῃ εὐλογον». Ο Κριτής «ὡς τίμος καὶ χρήσιμος ὁποῦ ἐγνωρίσθη εἰς ὅλην τὴν κοινότητα» έπρεπε να χαίρει της εκτίμησης της κοινότητας, για να είναι οι κρίσεις του σεβαστές.⁸⁹

Σε ορισμένες περιπτώσεις, Ρωμιοί που δεν έμεναν ικανοποιημένοι από τις αποφάσεις του Κριτηρίου κατέφευγαν σε ανώτερους Ρώσους αξιωματούχους, προκειμένου εκείνοι να επέμβουν για λογαριασμό τους. Η απαγόρευση «να μη δίνεται καμία προστασία στους Γραικούς ενάντια στις αποφάσεις του δικαστηρίου τους» σε νομοθεσία της Ρωσικής Αυτοκρατορίας το 1734 αποτελεί σημαντική ένδειξη για τις ενέργειες Ρωμιών και Ρώσων στην πράξη.⁹⁰ Στα μέσα του αιώνα κατέφευγαν ιδιαίτερα στον Χατμάνο Ραζουμόβσκι. Έγινε μια προσπάθεια να ξεπεραστεί αυτό το πρόβλημα, βάζοντας τις δύο πλευρές να συμφωνούν προκαταβολικά και να υπογράφουν ένα έγγραφο με το οποίο δεσμεύονταν να αποδέχονται τις αποφάσεις του Κριτηρίου.⁹¹ Το μόνο πάντως σίγουρο είναι πως χωρίς το ανεξάρτητο Κριτήριο οι πιέσεις και οι

⁸⁸ Χρήστος Π. Λασκαρίδης, *Το Καταστατικό [...]*, 1997, σσ. 35-36. Μετάφραση του Λασκαρίδη από κείμενο που διασώζεται μόνο στο Μ.Μ. Плохинский, *Иноземцы в старей Малороссии. Греки, цыганы, грузины*, Μόσχα, 1905, σ. 365.

⁸⁹ ГАЧО, ф. 101, оп. 1, д. 4230, 1760, ф. 7.

⁹⁰ Στα ρωσικά «и от того суда их, греков, никому ни под каким видом не защищать». *ПСЗ*, συλλογή 1^η, τόμος 9^{ος}, αρ. 6614, σσ. 395-399, Αύγουστος 8, 1734.

⁹¹ Константин Харлампович, *Нариси [...]*, 1929, σσ. 42-43, 50, 57. Βλ. και την ανάμιξη του Ρουμιάντσεβ σε μια υπόθεση μεταξύ Ρωμιών, στο В. Савва, *Материалы [...]*, 1909, σ. 27.

παρεμβάσεις Ουκρανών και Ρώσων αξιωματούχων στα εσωτερικά της Αδελφότητας θα ήταν πολύ μεγαλύτερες.⁹²

(2) Όπως σημειώθηκε παραπάνω, ένα από τα βασικά προβλήματα που αντιμετώπιζαν οι έμποροι της εποχής ήταν η πληθώρα των δικαστηρίων· οι διαφορετικές νομικές παραδόσεις των Ρωμιών, των τοπικών αρχών της Καζακίας αλλά και της Ρωσίας και η προσπάθεια να προσαρμοστούν σε ένα ενιαίο νομικό σύστημα δεν επέφεραν σταθερότητα στις δικαστικές αποφάσεις. Τουναντίον, δημιουργούσαν συνεχείς τριβές.

Επίσης, πολλοί Ρωμιοί κατέφευγαν σε άλλες δικαστικές αρχές της Μικράς Ρωσίας με ανομοιογενείς νομικές παραδόσεις και κατέθεταν σε αυτές τα έγγραφά τους, κίνηση που τους επέτρεπε να μην πληρώνουν τις οφειλές τους, δημιουργώντας έτσι σοβαρά προβλήματα στη λειτουργία του πιστωτικού συστήματος.⁹³ Σε τουλάχιστον ένα έγγραφο της εποχής το οποίο αφορά πιστώσεις αναφέρεται πως οι Ρωμιοί έμποροι είχαν συμφωνήσει «να γένη φανέρωσις εις τὸ Μαγιστράτο τῆς Νίζνας».⁹⁴ Πολλοί Ρωμιοί όμως κατέφευγαν κατευθείαν στο Μαγιστράτο χωρίς να έχει συμφωνηθεί κάτι τέτοιο εκ των προτέρων.⁹⁵ Σε άλλες περιπτώσεις, το εφετείο, και συγκεκριμένα το *Κολέγιο της Μικράς Ρωσίας*, λάμβανε ενεργό ρόλο στις δικαστικές υποθέσεις των Ρωμιών. Οι αντίδικοι παρέκαμπταν το Κριτήριο και ζητούσαν την εξ αρχής εκδίκαση στο εφετείο. Όπως διαμαρτύρεται ο Ιωάννης Παπαφίλος, το 1771: «[...] οί ρηθέντες πρῶην κριταί συκοφαντοῦντες με δίχως καμμίαν αἰτίαν ἀδίκως, καὶ παραλόγως μὲ ἐρεπορτάρησαν εἰς τὸ πανέντιμον κολλέγιον [...] διὰ Ζορμπάν τοῦ παζαρίου». Με άλλα λόγια, τον ανέφεραν στο *Κολέγιο της Μικράς Ρωσίας*· αλλά και αυτός, για να δικαιωθεί, επίσης απευθύνθηκε κατευθείαν «εἰς τὸ πανέντιμον κολλέγιον».⁹⁶

Η δικαστική διένεξη μεταξύ του Τουχάεβ και του Στανέβιτς – η οποία άρχισε το 1776 και στην οποία έγινε αναφορά προηγουμένως – είναι ενδεικτική των προβλημάτων που ανέκυπταν λόγω των διαφορετικών νομικών παραδόσεων και δικαστηρίων που συνυπήρχαν στη Μικρά Ρωσία της εποχής. Ενώ ορισμένοι Κριτές της Αδελφότητας επέτρεψαν στον Στανέβιτς να παραλάβει το σεντούκι του Τουχάεβ από το σπίτι του, για να εξετάσει τα κατάστιχα της κοινής τους εταιρείας, ο Τουχάεβ απευθύνθηκε στο Αστικό Δικαστήριο της

⁹² Για τα συστήματα προστασίας στη Ρωσία του 18^{ου} αιώνα, βλ. David Ransel, «Character and Style of Patron-Client Relations in Russia», Antoni Maczak (επιμ.), *Klientelsysteme im Europe der Frühen Neuzeit*, Μόναχο, 1988, σσ. 211-231, ιδ. σσ. 214-216.

Για περισσότερα, βλ. III.8-9.

⁹³ Константин Харлампович, *Нариси [...]*, 1929, σ. 54.

⁹⁴ Δηλαδή, όχι στο Κριτήριο. Δεν είναι ξεκάθαροι οι λόγοι για τη συγκεκριμένη επιλογή τους. ΓΑЧО, φ. 101, оп. 1, д. 4267, 1773, φ. 2.

⁹⁵ ΓΑЧО, φ. 101, оп. 1, д. 4248, 1771, φ. 1. Βλ. επίσης ΓΑЧО, φ. 101, оп. 1, д. 4259, 1771, φφ. 2-3.

⁹⁶ ΓΑЧО, φ. 101, оп. 1, д. 4255, 1771, φφ. 1-1^ν.

Νίζνας και κατηγορήσε τον Στανέβιτς για κλοπή· καθοδήγησε μάλιστα τις αστυνομικές αρχές της Νίζνας στο σπίτι του Στανέβιτς, για να τον συλλάβουν.⁹⁷

Το Κριτήριο προσπάθησε με τη σειρά του να φυλακίσει τον Τουχάεβ, χωρίς όμως επιτυχία. Ζήτησε λοιπόν το Κριτήριο από το *Κολέγιο της Μικράς Ρωσίας* να επέμβει και να διατάξει τις τοπικές αρχές της πόλης να μην αναμειγνύονται στις υποθέσεις των Ρωμιών. Κατόπιν επέμβασης του *Κολεγίου της Μικράς Ρωσίας*, ο Στανέβιτς αφέθηκε ελεύθερος. Ο Τουχάεβ επέμενε πως η συγκεκριμένη υπόθεση κλοπής του σεντουκιού δεν ήταν της δικαιοδοσίας του Κριτηρίου, επειδή η κλοπή ήταν ποινικό αδίκημα. Το *Κολέγιο της Μικράς Ρωσίας* απέρριψε όμως τα επιχειρήματα του Τουχάεβ: οι δικαστικές αρχές της Νίζνας είχαν επέμβει στα εσωτερικά της Αδελφότητας ενάντια στην υφιστάμενη νομοθεσία. Επέβαλλε μάλιστα χρηματική ποινή στις αστυνομικές αρχές της Νίζνας.

Αυτή η εξέλιξη φανερώνει τις ελλείψεις του δικαστικού συστήματος και την ανάγκη για περαιτέρω μεταρρυθμίσεις. Το *Κολέγιο της Μικράς Ρωσίας* όρισε πως οι αντίδικοι έπρεπε να καταλήξουν σε κοινά αποδεκτούς Ρωμιούς εμπόρους-επιδιατητές οι οποίοι θα έκριναν την υπόθεση σε ειδική επιδίατησία· οι δύο πλευρές θα έπρεπε να αποδεχθούν την όποια έκβαση της επιδίατησίας. Αποδειχτηκε αδύνατο όμως για τις δύο πλευρές να συμφωνήσουν σε κοινά αποδεκτούς δικαστές. Σημειωτέον, μόλις επιλέχτηκαν τέσσερις κατάλληλοι, ένας από αυτούς παραιτήθηκε. Κατόπιν επέμβασης του Κυβερνήτη της Μικράς Ρωσίας Πιερ Αλεξάνδροβιτς Ρουμιάντσεβ η υπόθεση επέστρεψε στη δικαιοδοσία του Κριτηρίου της Αδελφότητας και τον Ιούνιο του 1778 τέσσερις επίσημοι Κριτές της Αδελφότητας καταδίκασαν τον Τουχάεβ.

Ο Τουχάεβ με τη σειρά του έκανε εκ νέου έφεση στο *Κολέγιο της Μικράς Ρωσίας*, ισχυριζόμενος πως παράνομα είχε εγκαταλειφθεί η διαδικασία της επιδίατησίας. Το *Κολέγιο της Μικράς Ρωσίας* όμως δεν δέχθηκε την έφεση του Τουχάεβ. Τον Απρίλιο του 1780, ο Τουχάεβ έκανε νέα έφεση στο *Κολέγιο της Μικράς Ρωσίας*, ισχυριζόμενος πως, βάσει των *Ουνιβερσάλιων* και των *Ουκαζίων* που αφορούσαν την λειτουργία του Κριτηρίου, οι υποθέσεις μεταξύ Ρωμιών και μη Ρωμιών δεν άπτονταν της δικαιοδοσίας του Κριτηρίου αλλά αυτής των αντίστοιχων δικαστικών οργάνων της Μικράς Ρωσίας. Ο τρίτος συνέταιρος σ' αυτή την υπόθεση ήταν ένας Μοζαΐτοβ, Ρώσος έμπορος από το Κρεμτσούγκ. Η *Σύγκλητος* της Αυτοκρατορίας επενέβη υπέρ της νέας εφέσεως του Τουχάεβ. Σ' αυτή την υπόθεση φαίνονται λοιπόν οι δυσκολίες που επέφεραν οι διάφορες νομικές δικαιοδοσίες στη Μικρά Ρωσία. Μέσω των εφέσεων και των διευκρινήσεων από το *Κολέγιο της Μικράς Ρωσίας* και από τη *Σύγκλητο* της Αυτοκρατορίας, είναι προφανής η προσπάθεια των διαφορετικών δικαστηρίων να επέμβουν προς όφελος της μίας ή της άλλης πλευράς. Εξίσου προφανείς είναι

⁹⁷ Ως «Αστικό Δικαστήριο της Νίζνας» μεταφράζεται το «Городской нежинский суд».

όμως και οι διαδικασίες που ακολουθούνταν τόσο για την προσπέλαση των αδυναμιών του δικαστικού συστήματος, όσο και για τη βελτίωσή του. Αναφορικά με την παραπάνω υπόθεση, δεν είναι δύσκολο να φανταστεί κανείς τις δυσμενείς συνέπειες των επανειλημμένων εφέσεων για επενδυτές και δανειστές στην κοινή εταιρεία των τριών αντιδίκων.⁹⁸

Στο Υπόμνημά τους προς τη Νομοθετική Επιτροπή της Αικατερίνης Β' το 1767, οι Ρωμιοί της Νίζνας σχολίασαν τις δυσκολίες που προέκυπταν λόγω των διαφορετικών νομικών παραδόσεων των Ρωμιών και των πληθυσμών της Μικράς Ρωσίας. Διαμαρτυρήθηκαν μάλιστα για το υψηλό κόστος των εφέσεων και ιδιαίτερα για την ανάγκη να μεταφραστούν όλα τα νομικά έγγραφα από τα ελληνικά (τη γλώσσα του Κριτηρίου) στα ρωσικά (τη γλώσσα των άλλων δικαστικών αρχών στις οποίες γινόταν οι εφέσεις). Επέμεναν πως, βάσει των *Ουνιβερσάλιων* και των *Ουκαζίων*, μόνο κατόπιν επίσημης αίτησης του Κριτηρίου και πάντα για τις περιπτώσεις που το Κριτήριο αδυνατούσε να αποφασίσει για κάποιο θέμα, μπορούσαν τα ανώτερα δικαστικά όργανα της Μικράς Ρωσίας και της Ρωσίας να επέμβουν και να ορίσουν την κατάληξη κάποιας υπόθεσης. Στην αντίθετη περίπτωση, οι διαδικασίες της έφεσης μπορούσαν να οδηγήσουν «μέχρι και την πλευρά που είχε το δίκιο με το μέρος της, μέσω της διογκωμένης γραφειοκρατίας, στην καταστροφή».⁹⁹ Οι δε αστοί της Νίζνας επέμεναν στην περίσσεια των δικαστικών αρχών. Όπως σχολιάζουν: «γίνεται μεγάλη ασυμφωνία, τσακωμοί και άσκοπη έχθρα ανάμεσα στους κατοίκους της πόλης».¹⁰⁰

Μια επιπρόσθετη – αλλά άμεσα συνδεδεμένη με το ζήτημα των διαφορετικών δικαστικών σωμάτων – δυσκολία υπήρξε ο χωρισμός του Κριτηρίου των Ρωμιών από τα εκτελεστικά όργανα της περιοχής. Υπό κανονικές συνθήκες το Κριτήριο δε λειτουργούσε ως εκτελεστικό όργανο και οι αρχές του Μαγιστράτου έπρεπε να εκτελούν τις αποφάσεις του. Αυτός ο διαχωρισμός αρμοδιοτήτων προϋπόθετε όμως την αγαστή συνεργασία Κριτηρίου και Μαγιστράτου. Στην πράξη οι Ρωμιοί της Νίζνας απευθύνονταν επανειλημμένα στις αρχές της Μικράς Ρωσίας παρακάμπτοντας το Κριτήριο. Η περίπτωση του Δρακούλη Δημητρίου είναι ενδεικτική. Όταν «εύρισκόμενος εις τὸ καπηλείον» τον ύβρισε και τον ατίμασε ο Ιωάννης, πήγε και έψαξε τους Κριτές της Αδελφότητας· όμως δεν τους βρήκε:

⁹⁸ В. Савва, *Материалы [...]*, 1909, σσ. 15-18, 20, 25-27, 30-31, 35-36.

Για άλλη, παρόμοια διένεξη μεταξύ του Χριστόφορου Μπόνη και του Ιωάννη Στεφάνου Κρομμύδα που κατέληξε στα ρωσικά δικαστήρια και η οποία έληξε μόνο κατόπιν του θανάτου του δεύτερου, βλ. ГАЧО, ф. 101, оп. 1, д. 2282, 1769, фф. 23^ο, 34.

⁹⁹ Όπως παρατηρούν οι Ρωμιοί της Νίζνας στο Υπόμνημά τους προς τη Νομοθετική Επιτροπή της Αικατερίνης Β' το 1767. Στα ρωσικά, «приводят правую сторону к немалому чрез волокоту разорению». Ανών., «Материалы Екатерининской Законодательной Комиссии», *Сборник Императорскаго Русскаго Историческаго Общества*, τόμος 144^{ος}, μέρος 13^ο, Αγ. Πετρούπολη, 1914, σσ. 21-63, ιδ. σσ. 50-51.

¹⁰⁰ Ανών., «Материалы Екатерининской Законодательной Комиссии», *Сборник императорского русскаго историческаго общества*, τόμος 144^{ος}, μέρος 13^ο, Αγ. Πετρούπολη, 1914, σσ. 21-63, ιδ. σσ. 24, 28.

[...] φοβούμενος νὰ μὴ φύγη ἕως τὸ ταχύ, τὸν ἐπήγα εἰς τὸν κομαντάτον νὰ τὸν φυλάκωσι ἕως τὸ ταχύ καὶ νὰ μᾶς στείλῃ εἰς τὸ ἀδελφάτον καὶ τοὺς δύο νὰ μᾶς κρίνετε [...].¹⁰¹

Ἔτσι, ο διαχωρισμός της δικαστικής εξουσίας του Κριτηρίου από την εκτελεστική εξουσία του Μαγιστράτου δημιουργούσε και αυτός συνεχείς τριβές.

(3) Ἐν μέρει για τους παραπάνω λόγους, στις περιπτώσεις που οι διενέξεις μεταξύ εμπόρων δικαζόταν επίσημα, γραπτώς και ὄχι προφορικά, οι καθυστερήσεις στις αποφάσεις μπορούσαν να διαρκέσουν χρόνια. Πολλά ἦταν τα παράπονα για την «ἀργία» των διαδικασιῶν και για τη «ζημίαν» που αυτές προκαλούσαν.¹⁰² Ἐνίοτε, δεν εκλέγονταν εγκαίρως οι Κριτές.¹⁰³ Σε πολλές περιπτώσεις, οι Κριτές εμπλέκονταν οι ίδιοι σε δικαστικές διαμάχες και ως εκ τούτου δεν θεωρούνταν πως ἦταν σε θέση να κρίνουν συγκεκριμένες υποθέσεις.¹⁰⁴ Σὺν τοῖς ἄλλοις, οι Κριτές, ἔμποροι ὄντες, ταξίδευαν και ἦταν γι' αὐτὸ δύσκολο να υπάρξει απαρτία, ὥστε να δικαστῶν οι υποθέσεις που εκκρεμούσαν.¹⁰⁵ Μάλλον συνηθισμένη ὅσον αφορά τη δυσκολία εξεύρεσης Κριτῶν πρέπει να εἶναι ἡ αναφορά του Ἰωάννη Κουμπουρλή, το 1773:

[...] ὅπου συνποσέντε ὁ ἀριθμὸς 6 ἀδελφὴ δηὰ κρητὲ καθὸς καὶ τῆς ἐκλογῆς τὰ γράματα ῥητὸς δηαλανβάνουν καὶ ἐπηδὴ τὸρα κατὰ τὸ παρὸν ἀπὸ τοῦ ἀριθήμου τοῦ εὐκρητοῦ

1. ἀπὸ τοὺς ἐρχομένους ὁ κύρ δηαμαντῆς ἀναστασίου μπαλαδημᾶς ἦνε ἀνήμπορος πολὰ καὶ ἡς κρητηρήιον τοῦ ἀδελφάτου δὲν πηγένη παντελὸς

2. ὁ κύρ Δούκας Ἰωάνου εἶνε γαμπρὸς μου καὶ κατὰ τοὺς νόμους δὲν ἦνε δεκτὸ τῆς αὐτῆς ὑποθέσεος ὅπου μὲ τὸν λάνμπρο ἔχω κρήση νὰ ἦνε εἰς τὸ πρησέσφη

3. ὁ κύρ Δηαματῆς Νηκολάου ἐδηορήστηκεν ἀπὸ τὴν κηνότη νὰ πηγένη ἔξο ἡς τὸν ἐκλαμπρότατον γράφον δηὰ δουληὰ τῆς κηνότης

4. ὁ κύρ Γιάνης Χαρκοβιάνος μὲ τοῦ λόγου μου ἔχει σόρα ἐνκληματηκὴ ὅς γνωστὸν καὶ ἡς τὸ ἀδελφάτο καὶ κατὰ τοὺς νόμους νῆνε ἡς τὸ ἀδελφάτο κρητῆς δὲν ἦνε δεκτὸ

¹⁰¹ ΓΑΧΟ, φ. 101, οπ. 1, δ. 4226, 1734, φ. 3.

¹⁰² Το συγκεκριμένα λόγια εἶναι του Κωνσταντῆ Κρομμύδα το 1774. ΓΑΧΟ, φ. 101, οπ. 1, δ. 4277, 1774, φ. 1. Για «ἀργία» παραπονούνται και ἄλλοι. Βλ. ΓΑΧΟ, φ. 101, οπ. 1, δ. 4250, 1771, φ. 5.

¹⁰³ Γεγονὸς που προκαλεῖ τη διαμαρτυρία του Στέργιου Αλεξίου, βλ. ΓΑΧΟ, φ. 101, οπ. 1, δ. 4259, 1771, φ. 3.

¹⁰⁴ Βλ. την περίπτωση ενός Κριτῆ ο οποίος επιδιώκει να δικαιωθεί σε μία υπόθεση, για να μπορέσει, ὅπως λέει, να συγκάθεται «εἰς τὰς θεωρήσεις τῶν ὑποθέσεων τῶν ἀδελφῶν κατὰ τὴν ὑπόσχεσίν μου, καὶ τὸν ὄρκον». ΓΑΧΟ, φ. 101, οπ. 1, δ. 4255, 1771, φφ. 1-1'.

¹⁰⁵ Ὅπως σημειώθηκε προηγουμένως, ὀρισμένοι Κριτές ὀρίζαν ἄλλους Επιτρόπους στη θέση τους, για το διάστημα που οι ίδιοι θα απουσίαζαν στο εξωτερικό. Ἔτσι ἐπράξε ο Παναγιώτης Κρομμύδας, ὅταν αναγκάστηκε να ταξιδέψει εκτὸς Νίζνας για εμπορικές του υποθέσεις, το 1773. ΓΑΧΟ, φ. 101, οπ. 1, δ. 4267, 1773, φ. 2.

*πλὴν ἀπὸ τὸν ἀριθμὸν ἔγκρητον μένουν τόσο μονάχα = 2. Καὶ κάμνη χρῆνὰ νὰ ἐκλέξουν ἡ κηνότης ἐδὸς τὸν ἀριθμὸν ἀδελφούς 4 τήμιους καὶ χρησήμους ὅπου οὔτε ὁ Λαμπρὶ ἀλλὰ οὔτε ἐγὼ καμὴν ἠποψήαν νὰ μὴν ἔχομεν κατὰ πάνω τους καὶ ὄλη μαζί νὰ μὰς θεωρήσουν τὴν διαφορὰν μας ὅπου ἔχομε μὲ τὸν Λάμπρον Μακρήν.*¹⁰⁶

Για να λύσει αυτό το πρόβλημα, το Κριτήριο της Αδελφότητας κάλεσε δέκα οκτώ «τιμίους ἀδελφούς τῆς κοινότητος ἡμῶν» να ακούσουν την αναφορά του Ιωάννη Κουμπουρλή και να αποφανθούν επί του θέματος. Η συγκεκριμένη ενέργεια επιδεικνύει βέβαια ευελιξία από πλευράς Κριτηρίου. Είναι όμως άγνωστο το κατά πόσο οι δέκα οκτώ έπρεπε να αποφασίσουν μόνο για τις διαδικαστικές πτυχές ή και επί της ουσίας της υπόθεσης.¹⁰⁷

Ένας αδίστακτος Κριτής μπορούσε να εμποδίσει την εκδίκαση μιας υπόθεσης, χρησιμοποιώντας διάφορα τεχνάσματα. Ο Θέμελης Θωμάς, ένας από τέσσερις επελεγμένους σε μια ειδική εξεταστική επιτροπή («κομίσσιαν») για την εκδίκαση της διένεξης του Μανώλη Σάββα με τον Πολίζου Δημήτριο το 1771, αρνήθηκε να εκφέρει γνώμη για την υπόθεση, καθυστέρησε προκλητικά και τελικά ισχυρίστηκε πως δεν μπορούσε να την δικάσει μέχρι το πέρας της Μεγάλης Σαρακοστής. Κατόπιν αυτών, ο Θέμελης ισχυρίστηκε πως ο αγανακτισμένος πλέον Σάββας τον είχε αποκαλέσει: «ψεύτην, κλέπτην, καὶ ἀδικητήν» και δήλωσε πως δεν μπορούσε να συνεχίσει με την εκδίκαση του θέματος στην εξεταστική επιτροπή, μετά από αυτή την προσβολή που χαρακτηριστικά ο ίδιος περιγράφει: «διὰ τὴν ἀτιμίαν καὶ ὕβρην ὅπου ἔλαβα εἰς τὴν μέσιν τοῦ φόρου, παρώντων πολλῶν».¹⁰⁸

Το 1750, η *Γενική Γραμματεία Στρατού* προσπάθησε να περιορίσει το πρόβλημα και διέταξε πως το Κριτήριο των Ρωμιών έπρεπε να δικάζει με μικρότερες καθυστερήσεις· το Κριτήριο δεν απάντησε καν στη συγκεκριμένη επιστολή.¹⁰⁹ Οι αρχές της Αδελφότητας είχαν όμως πλήρη επίγνωση του προβλήματος το οποίο μάλιστα έθεσαν υπ' όψη της Νομοθετικής Επιτροπής της Αικατερίνης Β' το 1767, ισχυριζόμενοι πως οι αντίδικοι συχνά χρησιμοποιούσαν τις εφέσεις και τη «γραφειοκρατία», όχι για να κερδίσουν, αλλά για να καταστρέψουν τους αντιπάλους τους.¹¹⁰ Ας αναφερθούν ορισμένα ενδεικτικά παραδείγματα. Ένας Ρωμιός Λεονάρντοβ είχε δανειστεί χρηματικό ποσό από τον Αναστάσιο Μάντοβ, το 1767. Το 1773, ο Λεονάρντοβ

¹⁰⁶ ГАЧО, ф. 101, оп. 1, д. 4268, 1773, фф. 2-2^γ.

¹⁰⁷ ГАЧО, ф. 101, оп. 1, д. 4268, 1773, ф. 8.

¹⁰⁸ ГАЧО, ф. 101, оп. 1, д. 4250, 1771, ф. 4.

¹⁰⁹ Στα ρωσικά «Генеральная Канцелярия» ή «Генеральная войсковая канцелярия». Костантин Харлампович, *Нариси [...]*, 1929, σ. 48.

¹¹⁰ Ανών., «Материалы Екатерининской Законодательной Комиссии», *Сборник Императорскаго Русскаго Историческаго Общества*, τόμος 144^{ος}, μέρος 13^ο, Αγ. Πετρούπολη, 1914, σσ. 21-63, ιδ. σσ. 50-51.

κλείστηκε στη φυλακή όπου και πέθανε το 1789, αλλά η δικαστική του υπόθεση ολοκληρώθηκε μόνο μετά τον θάνατό του, το 1791.¹¹¹ Το Κριτήριο εξέδωσε τελική απόφαση στη διένεξη μεταξύ του Ιωάννη Στεφάνου Κρομμύδα και του Χριστόφορου Μπόνη μόνο κατόπιν του θανάτου του πρώτου.¹¹² Το έτος 1774, σε μια άλλη υπόθεση που αφορούσε την κληρονομιά της χήρας Σμαράγδας Γκριλκότοβα, το Κριτήριο άργησε τόσο να αποφανθεί που τα ποντίκια κατέστρεψαν μεγάλο μέρος της αξίας των αγαθών του μακαρίτη, μπακάλη, άνδρα της.¹¹³ Αλλά και η προαναφερθείσα υπόθεση μεταξύ του Τουχάεβ και του Στανέβιτς η οποία άνοιξε το 1776 δεν είχε λήξει όταν το 1786 χάνονται τα ίχνη της.¹¹⁴ Οι συνέπειες των καθυστερήσεων στις δικαστικές αποφάσεις σχολιάστηκαν επανειλημμένα κατά τη διάρκεια της εποχής.¹¹⁵ Η άκαιρη δικαιοσύνη ήταν – και παραμένει – άδικη δικαιοσύνη.

¹¹¹ Костантин Харлампович, *Нариси [...]*, 1929, σ. 43.

¹¹² ГАЧО, ф. 101, оп. 1, д. 2282, 1769, ф. 23^ν.

¹¹³ Костантин Харлампович, *Нариси [...]*, 1929, σ. 45.

¹¹⁴ В. Савва, *Ματεριαλι [...]*, 1909, σσ. 36-37.

¹¹⁵ Ανών., *Διδασκαλία Έντελής συστηματική άπάσης τής Έμπορικής Έπιστήμης [...]*, 1817, σ. 188.

6.5 Πλεονεκτήματα

Όμως, το Κριτήριο και μάλιστα η σχετική νομική ανεξαρτησία στην οποία εστιάστηκε η εδώ περιγραφή της λειτουργίας του πρόσφερε στους Ρωμιούς της Νίζνας συγκεκριμένα πλεονεκτήματα, μεταξύ αυτών, τη δυνατότητα να κρίνουν τις υποθέσεις τους: (1) στη δική τους γλώσσα, (2) σε ένα κατανοητό γι' αυτούς νομικό πλαίσιο, (3) γρήγορα και με σχετικά μικρό κόστος, (4) διατηρώντας αποστάσεις από τα εκτελεστικά όργανα της περιοχής και (5) διαμορφώνοντας συγχρόνως νέους τρόπους έκφρασης και συμπεριφοράς.

Ένα στοιχείο που είχε μεγάλη πρακτική σημασία για τους εμπόρους οι οποίοι απαιτούσαν δεσμευτικές αποφάσεις από ένα ανεξάρτητο δικαστήριο ήταν λοιπόν (1) η γλώσσα στην οποία διεξαγόταν η δικαστική διαδικασία. Η σημασία της γλώσσας μπορεί να εκτιμηθεί από διάφορα έγγραφα που σχετίζονται με δικαστικές αποφάσεις στη Μόσχα. Έτσι, το 1690, σε μια δίκη όπου αντίδικοι ήταν κάποιος Λεόντι Ιβάνοβιτς Μπριούκοβ, ένας από τους περίπου εκατό σημαντικότερους εμπόρους της χώρας, και ο Ρωμιός Δημήτρης Αντρέγιεβ, ήταν αδύνατο να παρθεί απόφαση για το κατά πόσο ο Ρωμιός ήταν εγγυητής του επίδικου χρέους, επειδή δεν υπήρχε μεταφραστής, ώστε να επιβεβαιώσει την υπογραφή του, γραμμένη όπως ήταν στα ελληνικά.¹¹⁶

Η σημασία της γλώσσας στις νομικές διαδικασίες μπορεί επίσης να ανιχνευθεί στην υπόθεση του Ρωμιού της Νίζνας Κοσμά Κυρίλοβ και του Ρωμιού Καπετάνιου Γιούρη Νικολάγιεβ από την Πάτμο που εκδικάστηκε και αυτή στη Μόσχα, το 1707. Ο Γιούρη Νικολάγιεβ ισχυρίστηκε πως δεν είχε αποπληρώσει τα χρήματα που είχε δανειστεί εξαιτίας του γεγονότος ότι δεν γνώριζε ρωσικά. Δεν μπορούσε, δήλωσε, να γνωρίζει σε ποιον οφειλόταν το υποσχετικό γραμμάτιο:

[...] και δεν γνωρίζει για ποιούς λόγους υποστηρίζεται στην αγωγή πως η επιστολή αυτή λέει να πληρώσει το συγκεκριμένο ποσό στην ορισμένη προθεσμία [...] γιατί δεν ξέρει ρωσικά [...].¹¹⁷

Ο Ρωμιός έμπορος της Νίζνας Μανώλης Σάββας, σε αναφορά του προς το Κριτήριο το 1771, γράφει πως η «κρατέα βασιλία» ελέησε το «γένος» των Ρωμιών «μὲ ὁμόγλωσον κρητίριον», τονίζοντας με αυτόν τον τρόπο τη σημασία της γλώσσας.¹¹⁸ Τα ελληνικά ήταν λοιπόν απαραίτητα όχι μόνο για την εκκλησιαστική ζωή των Ρωμιών της Καζακίας και της Ρωσίας, αλλά και για τη ευκολότερη απονομή δικαιοσύνης.

¹¹⁶ Ο Λεόντι Ιβάνοβιτς Μπριούκοβ ανήκε στους *Γκοστίνι σότνι*, «Гостинные сотни», στους εκατό περίπου σημαντικότερους εμπόρους της Μοσχοβίας, РГАДА, ф. 159, оп. 2, д. 4338, 1691, φφ. 1-2.

¹¹⁷ РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 13, 1707, φφ. 6-7.

¹¹⁸ ГАЧО, ф. 101, оп. 1, д. 4250, 1771, φ. 5.

(2) Πέραν της σημασίας της γλώσσας, το ανεξάρτητο Κριτήριο των Ρωμιών τους πρόσφερε επίσης ένα κατανοητό (σε εκείνους) νομικό πλαίσιο για τη λύση των εμπορικών και άλλων διενέξεών τους.¹¹⁹ Λόγω του Κριτηρίου, ο Ρωμιός έμπορος μπορούσε να γνωρίζει εκ των προτέρων τη νομοθεσία που καθόριζε τις αγοραπωλησίες στις ξένες περιοχές της Καζακίας, όπου αυτός ταξίδευε ή διέμενε. Εφόσον οι νομικές παραδόσεις στο Κριτήριο και στην Οθωμανική Αυτοκρατορία υπήρξαν συνδεδεμένες, οι έμποροι δεν αντιμετώπιζαν αξεπέραστα νομικά προβλήματα στην εφαρμογή των αποφάσεων του Κριτηρίου, όσον αφορά τις υποσχητικές επιστολές και τα άλλα εμπορικά θέματα, εντός της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.¹²⁰ Έτσι, ενώ παρατηρείται μία υπόθεση που εκδικάζεται συγχρόνως στα δικαστήρια της Μόσχας και της Κωνσταντινούπολης στις αρχές του αιώνα, δεν σημειώνεται κάτι παρόμοιο όσον αφορά τις υποθέσεις που εκδικάστηκαν στο Κριτήριο της Αδελφότητας.¹²¹ Συν τοις άλλοις, το Κριτήριο της Αδελφότητας μπορούσε εύκολα να εκδώσει βεβαιώσεις που θα είχαν νομική ισχύ και σε άλλες κοινότητες Ρωμιών.¹²²

Βεβαίως, η γνώση τις δικής τους νομοθεσίας και η γνωριμία με το δικό τους δικαστικό σύστημα υπήρξε ιδιαίτερως χρήσιμη στις χρονικές συγκυρίες κατά τις οποίες το Κριτήριο προχωρούσε σε κρίσεις μεταξύ Ρωμιών και άλλων κατοίκων της περιοχής. Οι Ρωμιοί είχαν από πλεονέκτημα, επειδή οι δίκες διεξάγονταν στα ελληνικά, καθώς επίσης και επειδή γνώριζαν τους Κριτές και το όλο δικαστικό και νομικό τους σύστημα πολύ καλύτερα από τους αντίδικούς τους.¹²³ Έτσι εξηγείται και η επιμονή των Ρωμιών της Νίζνας στο προνόμιο να δικάζουν τις υποθέσεις μεταξύ των ιδίων και άλλων εμπόρων της περιοχής στο Κριτήριο τους.¹²⁴ Όλο και περισσότερο, όμως, όπως ήδη σημειώθηκε για την περίπτωση των βέκσελ, οι Ρωμιοί αναγκάστηκαν να εξοικειωθούν και με τη νομοθεσία των περιοχών όπου εμπορεύονταν.¹²⁵

¹¹⁹ Βλ. τα σχετικά σχόλια των Ρωμιών της Αδελφότητας, στο Ανών., «Материалы Екатеринбургской Законодательной Комиссии», *Сборник Императорскаго Русскаго Историческаго Общества*, τόμος 144^{ος}, μέρος 13^ο, Αγ. Πετρούπολη, 1914, σσ. 21-63, ιδ. σ. 50.

¹²⁰ Επιστολή του Χατζηκυριάκη προς τον Ιωαννίκιο Αρχιεπίσκοπο της Μονής της Αγίας Αικατερίνης στο Σινά, από τα τέλη του 17^{ου} αιώνα, ρίχνει φως στη σημασία που θα είχε για τους Ρωμιούς ένα ενιαίο νομικό σύστημα: «[...] Πάλι με κράζει στην κρίση του μουσελίμη και όχι άλλου [...]. Οί κρίσεις άτυχες, άτέλειωτες [...]», γράφει. Προτιμότερες, κατά τον Χατζηκυριάκη, οι δυσκολίες ενός οικείου δικαστικού συστήματος, παρά οι κρίσεις ενός ξένου Μουσελίμη. Ντόρη Παπαστράτου (επιμ.), *Ο Σιναΐτης Χατζηκυριάκης [...]*, 1981, σ. 68.

¹²¹ Υπόθεση που αφορά την κληρονομιά του Μιχαήλ Μερζάν και χρονολογείται τουλάχιστον από το 1707. РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 3, 1714, ф. 8^ο.

¹²² Τέτοια βεβαίωση ζήτησε το 1771 ο Ρωμιός της Νίζνας Στέργιος Κυριάκου έναντι του Δημητρίου Κυριάκου για το εμπόριό του από τη Λεχία. Το ενδιαφέρον σ' αυτή την περίπτωση είναι ότι η βεβαίωση της Αδελφότητας αποσκοπούσε στην απαγόρευση του δεύτερου να εμπορεύεται στο όνομα του συγγενή του, του Στέργιου. ГАЧО, ф. 101, оп. 1, д. 4251, 1771, ф. 2^ο.

¹²³ Από την υπόθεση που αφορούσε τον Ρωμιό Κουμπουρλέι (Κουμπουρλής) φαίνεται πως το Κριτήριο θεωρούνταν προκατειλημμένο υπέρ των Ρωμιών στις διενέξεις τους με τους ντόπιους. Константин Харлампович, *Нариси [...]*, 1929, σ. 47.

¹²⁴ Константин Харлампович, *Нариси [...]*, 1929, σ. 70.

¹²⁵ Έτσι, το 1803 τυπώθηκε στην Αγία Πετρούπολη η «Διαταγή ήτοι νόμος περί τών μουφλούζηδων διηρημένη εις μέρη δύο, τὸ μὲν περί τών πραγματευτῶν, τὸ δὲ περί τών εὐγενῶν καὶ ἀξιωματικῶν. Μεταφρασθεῖσα [...] παρὰ Ι.Κ. [...] πρὸς κοινὴν σαφεστέραν

(3) Ένα ακόμη πλεονέκτημα ήταν η δημιουργία μίας δικαστικής αρχής η οποία θα επέβλεπε τη δίκαιη διανομή της όποιας περιουσίας γρήγορα και με σχετικά μικρό κόστος. Έτσι, στις περιπτώσεις του θανάτου κάποιου Ρωμιού, το Κριτήριο διένεμε την όποια περιουσία του αποθανόντος στους κληρονόμους του. Απουσία ενός τέτοιου δικαστικού σώματος, θα ήταν ιδιαίτερος δύσκολο να προσδιοριστεί τι ποσό από τις οφειλές του είχε αποπληρώσει ο πεθαμένος και άρα πόσο χρέος του απέμενε ή αντίστροφα τι χρωστούσαν ενδεχομένως στον μακαρίτη άλλοι έμποροι. Αν οι πιστωτές βρίσκονταν στο εξωτερικό, οι δυσκολίες αυξάνονταν δραματικά. Σε περιπτώσεις κατά τις οποίες δεν υπήρχε προφανής κληρονόμος, για να αναλάβει την ευθύνη ή όταν ο αποβιώσας είχε κηρυχθεί σε πτώχευση, το Κριτήριο διόριζε μία επιτροπή με αντικείμενό της τον διακανονισμό όλων των χρεών και την απόδοση της όποιας ιδιοκτησίας ή χρηματικού ποσού που θα περίσσευε στους ενδεχόμενους κληρονόμους.¹²⁶

Η πληρωμή χρεών σε περιπτώσεις χρεοκοπίας και η ασφάλιση δημιουργούσαν παρόμοιες δυσκολίες, δυσκολίες τις οποίες οι Ρωμιοί της ξεπερνούσαν – στο βαθμό που τις ξεπερνούσαν – μέσω του εργαλείου του σχετικά γρήγορου, ανεξάρτητου Κριτηρίου. Η υπόθεση του Γεώργιου Κουμτζόγλου ο οποίος έπεσε θύμα ληστών το 1773 είναι ενδεικτική, όσον αφορά την ασφάλιση του εμπορίου. Κατόπιν έρευνας και συγκεκριμένα κατόπιν της καταθέσεως επιπρόσθετων στοιχείων από άλλους εμπόρους οι οποίοι έπεσαν θύματα ληστών στην ίδια περιοχή την ίδια μέρα, το Κριτήριο αποφάσισε:

*[...] να τοῦ δοθῆ ἀτεστάτω διὰ φανέρωσίν του εἰς τοὺς συγουροδάρους νὰ πληρωθῆ ἀπαυτοὺς τὰ ὅσα οἱ κλέπται τοῦ ἄρπαξαν διὰ νὰ μὴν μείνει τελείως ζημιωμένος [...].*¹²⁷

Σε τέτοιου τύπου περιπτώσεις το Κριτήριο είχε λοιπόν σημαντικά πλεονεκτήματα έναντι άλλων ξένων προς τους Ρωμιούς δικαστικών αρχών: κυρίως στις περιπτώσεις που λειτουργούσε προφορικά (οι οποίες ήταν και οι περισσότερες), οι δικαστικές αποφάσεις ήταν άμεσες· δεύτερον και εν μέρει λόγω της ταχύτητας με την οποία οι Κριτές μπορούσαν να δικάσουν, όταν το Κριτήριο λειτουργούσε αποτελεσματικά, το κόστος ήταν πολύ χαμηλότερο απ' ό τι αντίστοιχες διαδικασίες στα δικαστήρια της Μικράς Ρωσίας και της Ρωσίας.

εἶδησιν καὶ ὠφέλειαν πάντων τῶν ἐν τῇ Ῥωσσίᾳ πραγματευομένων, οὐμὴν ἀλλὰ καὶ τῶν εὐγενῶν καὶ ἀξιώμασι παρὰ τῆς Βασιλείας τετιμημένων, ὁμογενῶν Ῥωμαίων».

Οι μουφλούζηδες ήταν αυτοί που επτώχευαν. Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης, *Τα εμπορικά εγχειρίδια της Βενετοκρατίας και Τουρκοκρατίας και η Εμπορική Εγκυκλοπαίδεια του Νικολάου Παπαδοπούλου*, Αθήνα, 1990, σ. 41.

¹²⁶ Στην πράξη, βεβαίως, οι χειρισμοί του Κριτηρίου δεν ήταν πάντα αμερόληπτοι. Για το θέμα αυτό, βλ. Ανών., «Материалы Екатеринбургской Законодательной Комиссии», *Сборник императорского русского исторического общества*, τόμος 144^{ος}, μέρος 13^ο, Αγ. Πετρούπολη, 1914, σσ. 21-63, ιδ. σ. 54. Βλ. επίσης την περίπτωση του Ιωάννη Στεφάνου Λιάρου, στο ΓΑΧΟ, φ. 101, οπ. 1, δ. 4232, 1769, φφ. 4-5, 25.

¹²⁷ ΓΑΧΟ, φ. 101, οπ. 1, δ. 4280, 1774, φφ. 2-2^ο.

Για το σύστημα «τῶν ἐξασφαλίσεων (σιγουριτῶν)», βλ. επίσης Ανών., *Διδασκαλία Ἐντελής συστηματικῆ ἀπάσης τῆς Ἐμπορικῆς Ἐπιστήμης [...]*, 1817, σσ. 73, 170.

Η εκδίκαση στο Κριτήριο είχε μικρότερο συνολικό κόστος, συγκριτικά με αυτό άλλων αντίστοιχων δικαστηρίων της Μικράς Ρωσίας, όταν οι αποφάσεις εκδίδονταν άμεσα κατόπιν προφορικής διαδικασίας.¹²⁸ Ενδεχομένως όμως κάτι τέτοιο να ίσχυε και στις υπόλοιπες περιπτώσεις. Κατ' αρχήν, χάριν της λειτουργίας του Κριτηρίου δεν υπήρχε ανάγκη να μεταφραστούν σε ξένη γλώσσα τα έγγραφα της όποιας διένεξης. Εξίσου σημαντικό όμως ήταν πως οι πληροφορίες διαδίδονταν μεταξύ των Ρωμιών της Νίζνας ευκολότερα. Έτσι, τόσο η εξακρίβωση των στοιχείων όσο και η επαλήθευση των ισχυρισμών ήταν σαφώς ευκολότερες, σε σύγκριση προς τις μεγαλύτερες κοινωνίες που εκ των πραγμάτων δεν χαρακτηρίζονταν από διαπροσωπικές σχέσεις εμπιστοσύνης.

(4) Το Κριτήριο της Αδελφότητας ήταν επίσης ανεξάρτητο από τα εκτελεστικά όργανα της Ρωσίας ή της Μικράς Ρωσίας. Αν και οι εκλεγμένοι Ρωμοί δικαστές του Κριτηρίου ήταν ουσιαστικά οι δημογέροντες που διοικούσαν την Αδελφότητα, το Κριτήριο δεν διέθετε την εξουσία να συλλαμβάνει όσους καταδίκασε για καταστρατήγηση του νόμου· ήταν υποχρεωμένο γι' αυτό να ζητά τη συνδρομή του Μαγιστράτου της Νίζνας.¹²⁹ Αυτός ο διαχωρισμός των δικαστικών και των εκτελεστικών οργάνων βοήθουσε, θεωρητικά τουλάχιστον, στη διαμόρφωση ενός νομικού συστήματος περισσότερο αξιόπιστου που εξασφάλιζε μεγαλύτερη ασφάλεια έναντι τυχόν αυθαιρεσιών της εκτελεστικής εξουσίας.

Η σημασία του διαχωρισμού δικαστικών και εκτελεστικών οργάνων φαίνεται ιδιαίτερα έντονα στις περιπτώσεις που ο διαχωρισμός αυτός παραβιαζόταν, όποτε δηλαδή Ρωμοί απευθύνονταν κατευθείαν στο Μαγιστράτο της πόλης, για να πετύχουν τους όποιους στόχους τους. Αυτό έπραξε, το 1771, ο Ρωμιός έμπορος Δημήτρης Νικολάου Σιαργκάνης. Όπως σημειώνει ο αντίδικός του, Μαυρουδής Χατζηκυριάκου, ο οποίος εμπορευόταν με τα ρωσικά στρατεύματα κατά τη διάρκεια του πολέμου που τότε μαινόταν μεταξύ της Ρωσίας και της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, ο Σιαργκάνης, τον «[...] έπηγεν εις τὸ τίμιον μαϊστράτον [...]» από το οποίο ζήτησε να επιβάλει στον Κυριάκου να εμφανίσει καλό εγγυητή, εγκαταστημένο στην περιοχή, για την περίπτωση που αυτός επιθυμούσε να εμπορευτεί εκτός Νίζνας. Ο Χατζηκυριάκου όμως, όντας «ξένος» και μη διαθέτοντας κατάλληλο εγγυητή για τα δεδομένα του Μαγιστράτου της πόλης, όχι μόνο αναγκάστηκε να διακόψει τις εμπορικές του δραστηριότητες, αλλά επιπλέον φυλακίστηκε λόγω των

¹²⁸ Η επιμονή στις γραπτές διαδικασίες περιορίζει την πρόσβαση στη δικαιοσύνη. Για τη σημασία των προφορικών δικαστηρίων για τη γρήγορη επίλυση διενέξεων μέχρι και σήμερα, βλ. ---, *Building Institutions for Markets, World Development Report 2002*, The World Bank, Washington D.C., 2001, σσ. 123-124, 127.

¹²⁹ Όπως για παράδειγμα στην περίπτωση του Μανουήλ Πολίσοβ που έμεινε στη φυλακή από το 1774 μέχρι το 1781, οπότε κάποιος άλλος έμπορος πλήρωσε την εγγύηση για την αποφυλάκισή του. Костъ Харлампович, *Нарис V. Ніженські греки ў торгівля [...]*, 1999, σ. 142.

Για άλλες συλλήψεις εμπόρων από τις ρωσικές αρχές, σ' αυτήν την περίπτωση του Θεόφилου Κατεργάρη, βλ. АВПРИ, ф. 2, оп. 6, том II, д. 4571, 1763, φφ. 230-236 (6), ιδ. φ. 231.

καταγγελιών εναντίον του. Στις 24 Ιανουαρίου 1771 ο Κυριάκου διαμαρτυρήθηκε στο Κριτήριο της Αδελφότητας:

Τοῦτο δὲ τὸ ἔκαμεν ὁ ῥηθεὶς δημήτρης, καθὼς φαίνεται, διὰ καταφρόνησιν καὶ ἀτιμίαν μου. Ἐπειδὴ ἂν ἦταν ἀνάγκη νὰ μὲ πάρῃ κεφιλὴν διὰ νὰ μὴ φύγω ἢμποροῦσεν εἰς τὸ τίμιον Ἀδελφάτον νὰ μὲ φέρῃ, ὡς Ῥωμαῖος ὁποῦ εἶναι καὶ αὐτός, καὶ ἐγὼ νὰ τὸν δώσω ἐγγυητὴν καλὸν ἐν εὐκολία, χωρὶς νὰ λάβω τὴν ἀτιμίαν νὰ φυλακωθῶ. Διὰ τοῦτο παρακαλῶ νὰ λαληθῇ ὁ ῥηθεὶς δημήτρης καὶ ἢ νὰ ἀποδείξῃ ὅτι ὄχι διὰ περιφρόνησιν καὶ ἀτιμίαν μου, ἀλλ' ἐξ ἀνάγκης, καὶ μὲ δίκαιον τρόπον μὲ ἐζήτησεν ἐγγυητὴν εἰς τὸ τίμιον μαϊστράτον καὶ ὄχι εἰς τὸ τίμιον ἀδελφάτον.

Μεσολάβησαν ἄλλοι Ρωμοὶ καὶ ἀπελευθερώθηκε σε σχετικὰ μικρὸ χρονικὸ διάστημα· χρησιμοποιώντας τέτοιου τύπου μεθοδεύσεις, ὁμῶς, ὁ Σιαργκάνης πέτυχε τὸ σκοπὸ του: δημιούργησε ἐμπόδια στὸν Κυριάκου, ἀναγκάζοντάς τον νὰ ἐγκαταλείψει, ἔστω καὶ προσωρινά, τὸ σχέδιό του νὰ ταξιδέψῃ στὸ Ιάσιο.¹³⁰

Σε μιὰ ἄλλη παρόμοια υπόθεση τοῦ ἰδίου ἔτους, υπόθεση που ἀφοροῦσε τὴ μὴ πληρωμὴ χρεῶν ἀπὸ τὸν Ρωμὸ Στεφανὴ Χριστοῦ, ὁ κατήγορος Φήλης Κιούρτης ἀπευθύνθηκε στὸ Κριτήριο τῆς Αδελφότητας. Οἱ ἀντίδικοι συμφώνησαν, ὁμῶς, νὰ ἀναβάλουν τὴ δίκη μέχρι νὰ ολοκληρώσῃ ὁ Χριστοῦ προσχεδιασμένη ἐμπορικὴ ἀποστολὴ του. Τὸ δε Κριτήριο τῆς Αδελφότητας ἔστειλε τὶς πρέπουσες ὁδηγίες στὸ Μαγιστράτο τῆς Νίζνας.¹³¹ Συγκρίνοντας αὐτὲς τὶς δύο υποθέσεις, τὸ Κριτήριο τῶν Ρωμιῶν φαίνεται ὄχι μόνον περισσότερο εὐέλκτο ἀπὸ τὸ Μαγιστράτο, ἀλλὰ καὶ πιο κατάλληλο νὰ κρίνει τὶς υποθέσεις που ἀφοροῦσαν Ρωμοὺς.

Παρ' ὅτι ἐνίοτε παραβίαζαν τὴ ρήτρα τῆς ρωσικῆς νομοθεσίας, ὅσον ἀφορὰ τὸ Κριτήριο, τὰ μέλη τῆς Αδελφότητας εἶχαν ἐπίγνωση ὅτι οἱ υποθέσεις μεταξύ Ρωμιῶν ἀπτονταν τῆς δικαιοδοσίας τοῦ Κριτηρίου καὶ ὄχι τοῦ Μαγιστράτου. Ὅπως ὁμολογεῖ ὁ Στέργιος Αλεξίου ὁ ὁποῖος εἶχε διαμαρτυρηθεῖ κατευθεῖαν στὸ Μαγιστράτο, παρακάμπτοντας τὸ Κριτήριο τῶν Ρωμιῶν, σε μιὰ υπόθεση που τὸν ἀφοροῦσε: «[...] νὰ δώσω εἰς τὸ μαϊστράτον καὶ ἐκὴ κατὰ τὰ οὐκάζια, καὶ κατὰ τὰ ὕψιστα χρῆσοβοῦλα τοῦ ἀδελφάτου ἐλειμένα ἢ ἀγωγή μου δὲν εἶναι δεκτὴ».¹³² Φαίνεται λοιπὸν ξεκάθαρα πως ὁ διαχωρισμὸς δικαστικῶν καὶ ἐκτελεστικῶν

¹³⁰ ΓΑΧΟ, φ. 101, ὀπ. 1, δ. 4248, 1771, φφ. 1, 2^ν.

Ὁ Μαυρουδὴς Χατζὴ Κυριάκου ἀντιμετώπισε ὁμῶς καὶ μιὰ σειρά ἄλλων προβλημάτων τὸ 1771, λόγω τῶν χρεῶν του στὸν Στέργιος Αλεξίου. Ὁ Στέργιος Αλεξίου καὶ αὐτὸς ἀπευθύνθηκε στὸ Μαγιστράτο ἐπιδιώκοντας νὰ μὴν ἐκδοθεῖ «πασιαπόρτι» γιὰ τὸν Χατζὴ Κυριάκου. Ὁ Χατζὴ Κυριάκου διαμαρτυρήθηκε στὸ Κριτήριο καὶ γιὰ αὐτὴ τὴν ἀπόπειρα ἐναντίον του· ζήτησε μάλιστα: «[...] διὰ δὲ τὴν συκοφαντίαν καὶ ἐμπόδιον ὁποῦ μὲ ἔκαμε νὰ λάβῃ τὴν πρέπουσαν παιδείαν [...]». ΓΑΧΟ, φ. 101, ὀπ. 1, δ. 4259, 1771, φ. 2.

¹³¹ ΓΑΧΟ, φ. 101, ὀπ. 1, δ. 4249, 1771, φφ. 1-2.

¹³² ΓΑΧΟ, φ. 101, ὀπ. 1, δ. 4259, 1771, φ. 3.

οργάνων, όσο και αν παραβιαζόταν στην πράξη, ευνοούσε την αξιοπιστία του νομικού συστήματος, και κατ' επέκταση ευνοούσε την εξάπλωση του εμπορίου.

Αξίζει να δοθεί ιδιαίτερη έμφαση σε μία περαιτέρω εξέλιξη που σχετίζεται με τη λειτουργία του Κριτηρίου. Μέσω των διενέξεων στο Κριτήριο, οι Ρωμιοί της Αδελφότητας (5) διαμόρφωσαν τρόπους έκφρασης, λέξεις και μεθόδους σκέψης που συνδέονταν άμεσα με τις απαιτήσεις των αντιδικιών. Στα πλαίσια του Κριτηρίου οι Ρωμιοί (5^α) είχαν ανάγκη ρητορικών επιχειρημάτων, (5^β) επιχειρηματολογούσαν με γνώμονα την εξακρίβωση της αλήθειας, (5^γ) ανέλυαν τα αίτια των γεγονότων, (5^δ) τόνιζαν την αξιοπιστία τους, (5^ε) επέμεναν στην έννομη διαδικασία και τη δικαστική τάξη, (5^{στ}) είχαν επίγνωση της σημασίας της ισονομίας, και (5^ς) επεξεργάζονταν το περιεχόμενο της δικαιοσύνης και της αδικίας.¹³³

Έτσι (5^α) οι Ρωμιοί της Νίζνας είχαν πλέον ανάγκη πειστικών ρητορικών επιχειρημάτων, για να αντικρούουν τους αντίδικούς τους και να πείθουν τους Κριτές για το δικό τους δίκιο· «καί ὄχει καθὼς ἦπαν ἡ ῥηθέντες» επιχειρηματολογεί ένας Ρωμιός,¹³⁴ ενώ άλλος επαναλαμβάνει τη λέξη «τάχατες», για να αντικρούσει τα επιχειρήματα του κατηγορούμενου: «ὅτι τάχατες, νὰ ἐσυμβουλευτικά [...] καὶ λὲ πὼς καὶ τάχατες πὼς εἶταν προέκτα ἐδικόμου [...]».¹³⁵

Το Κριτήριο υποχρέωνε τους Ρωμιούς εμπόρους να επιχειρηματολογούν (5^β) με γνώμονα την εξακρίβωση της αλήθειας, όσον αφορά τα γεγονότα στα οποία αναφέρονταν, αλλά και για τα χρηματικά ποσά που διεκδικούσαν και για το χρόνο εκπλήρωσης των υποχρεώσεών τους.¹³⁶ Έτσι, ως μάρτυρες, ορκίζονταν για το αληθές του λόγου τους στο Ευαγγέλιο. Επέμεναν όμως στην αλήθεια των καταθέσεών τους και κατά τη διάρκεια των αναφορών τους προς τους Κριτές. Ισχυρίζεται ένας:

¹³³ Για το θέμα της γλώσσας στο δικαστικό πεδίο, βλ. Pierre Bourdieu, «La Force du Droit, Éléments Pour Une Sociologie du Champ Juridique», *Actes de la Recherche en Sciences Sociales*, τεύχος 64°, Σεπτέμβριος 1986, σσ. 3-19, ιδ. σ. 5.

¹³⁴ ΓΑΧΟ, φ. 101, οπ. 1, δ. 4250, 1771, φ. 4.

¹³⁵ ΓΑΧΟ, φ. 101, οπ. 1, δ. 4268, 1773, φ. 7.

¹³⁶ «Καὶ κάθε ἐσόδιμα καὶ ἔξοδον νὰ εἶναι φανερόν ἀπεδῶ καὶ εἰς τῷ ἐξείς κρατῶντες λογαριασμόν». ΓΑΧΟ, φ. 101, οπ. 1, δ. 4285a, 1779, φ. 2^ο.

Άλλο παράδειγμα, η αναφορά του Κωνσταντίνου Κρομμύδα για χρέη προς τον αδελφό του, Αλέξιο Κρομμύδα, στο ΓΑΧΟ, φ. 101, οπ. 1, δ. 4277, 1774, φ. 1.

Για τη σημασία της ακρίβειας στη διατύπωση των εμπορικών συμφωνιών και ιδιαίτερα των υποσχετικών επιστολών, βλ. επίσης Ανών., *Διδασκαλία Έντελης συστηματική άπάσης τής Εμπορικής Επιστήμης [...]*, 1817, σ. 127.

[...] τὸ ὁποῖον ἄρχοντες ἠμπορεῖτε νὰ στείλετε καὶ νὰ ἐρωτήσετε νὰ βεβαιωθῆτε πὼς οὕτως ἔχει ἡ ἀλήθεια, καὶ ὄχι καθὼς λέγει αὐτός, καὶ ἂν ἴσως καὶ δὲν εἶναι ἔτσι ὑπόσχομαι κάθει παιδεῖαν ὅπου ἠθέλετε τὸ εὖρη εὐλογον, καὶ εἰς τὴν ἀλήθειάν μου κάμνω καὶ εὐαγγελικὸν ὄρκον.¹³⁷

Επιμένει ἄλλος πως ὁ ἀντίπαλος του: «[...] ἄφησεν τὸν ἄγγελο τῆς ἀληθείας καὶ ἔκλινεν πρὸς τὴν ψευτοδαιμονίαν [...].¹³⁸ Ἐνας ζητά ἀπὸ μέλη της Αδελφότητας «νὰ ρεπορτάρουν τὴν ἀλήθειαν».¹³⁹ ἄλλος ἐκλιπαρεῖ τοὺς Κριτές στὴν ὑπόθεση που τὸν ἀφοροῦσε: «νὰ ἐξαιτάξετε τὴν ἀλήθειαν καταλεπτῶς».¹⁴⁰ Ἄλλος πάλι ἐπιμένει πως συγκεκριμένος μάρτυρας πρέπει: «νὰ φανερώσι μὲ ὄρκον εὐαγγελικὸν τὴν ἀλίθειαν».¹⁴¹ Ἡ Αδελφότητα στο σύνολό της τονίζει πως τὰ μέλη πρέπει: «νὰ περιπατοῦν εἰς ταῖς δουλίαις τοῦς μὲ ἀλήθειαν», καὶ μάλιστα, «δίχως καμίαν δολιότητα, καὶ ἀπολογίαν».¹⁴²

Ἡ ἐξακρίβωση τῆς ἀλήθειας εἶχε ὡς συνέπεια (5^v) τὴν ἀναζήτηση αἰτιῶν γιὰ τὰ γεγονότα. Λέει ἕνας: «τοῦτες εἶναι ἡ ἀλιθηνὲς ἐτίαις».¹⁴³ Μέσω τῆς ἐξεύρεσης αἰτιῶν οἱ προθέσεις τῶν διαφόρων που ἐμπλέκονταν στὶς ὑποθέσεις ἀπέκτησαν ἰδιαίτερη σημασία. Ἐνῶ ἕνας Ἰωάννης Κουμπουρλής ἰσχυριζόταν πως «στανικῶς τὴν ἔστεφάνοσαν» τὴν κόρη του, ὁ Αφεντούλης, ἀντέλεγε πως ἡ Μάρθα: «[...] μὲ τὸ θέλιμά της ἐπάγισεν εἰς τὸν ἀφεντούλιν [...].¹⁴⁴ Μόνο μέσω τῆς ἀποκάλυψης τῶν πραγματικῶν προθέσεων μποροῦσαν οἱ ἀντίδικοι νὰ πείσουν γιὰ τὸ ἀληθὲς τῶν κατηγοριῶν τοὺς ἢ ἀντιθέτως νὰ ἀπολογηθοῦν.

Προκειμένου νὰ πείσουν τοὺς Κριτές γιὰ τὸ δίκαιο τοῦ λόγου τοὺς, οἱ ἀντίδικοι (5^δ) ἀναγκάζονταν νὰ ὑπογραμμίσουν τὴν ἀξιοπιστία τοὺς· πως τηρούσαν, «τὴν ὑπόσχεσίν τοὺς»,¹⁴⁵ καὶ φανέρωναν τὴν ἀλήθεια «μὲ τὴν σινῆδισιν» τοὺς.¹⁴⁶ Οἱ ἐπίσημοι ὄρκοι τῶν ἀντιδικῶν συνέβαλλαν στὴν ἀξιοπιστία ὅσων κατέθεταν στο Κριτήριον.¹⁴⁷ Σὲ δικογραφία, ἕνας Ρωμιὸς καθησυχάζει: «εἰς τὴν ἀλήθειάν μου κάμνω καὶ εὐαγγελικὸν

¹³⁷ ΓΑΧΟ, φ. 101, ὀπ. 1, δ. 4226, 1734, φ. 3.

¹³⁸ Ντόρη Παπαστράτου (ἐπιμ.), *Ὁ Συναῖτης Χατζηκυριάκης [...]*, 1981, σ. 120.

¹³⁹ Πρόκειται γιὰ τὸν Ἰωάννη Παπαφίλο. ΓΑΧΟ, φ. 101, ὀπ. 1, δ. 4255, 1771, φφ. 1-1^v.

¹⁴⁰ ΓΑΧΟ, φ. 101, ὀπ. 1, δ. 4226, 1734, φ. 3.

¹⁴¹ ΓΑΧΟ, φ. 101, ὀπ. 1, δ. 4268, 1773, φφ. 7-7^v.

¹⁴² ΓΑΧΟ, φ. 101, ὀπ. 1, δ. 4272, 1773, φ. 17.

¹⁴³ ΓΑΧΟ, φ. 101, ὀπ. 1, δ. 4250, 1771, φ. 5^v.

¹⁴⁴ ΓΑΧΟ, φ. 101, ὀπ. 1, δ. 4268, 1773, φφ. 4^v-5, 7-7^v.

¹⁴⁵ Λέξεις τοῦ Κωνσταντῆ Στεφάνου Κρομμύδα. ΓΑΧΟ, φ. 101, ὀπ. 1, δ. 4277, 1774, φ. 1.

¹⁴⁶ ΓΑΧΟ, φ. 101, ὀπ. 1, δ. 4268, 1773, φ. 7. Γιὰ τὴν χρῆση τοῦ σημαντικοῦ ὀρου «σινῆδισιν», βλ. ἐπίσης ΓΑΧΟ, φ. 101, ὀπ. 1, δ. 4250, 1771, φ. 5^v.

¹⁴⁷ Βλ. τὶς ἀναφορὲς σὲ ὄρκους στο κείμενο τοῦ Ἰωάννη Παπαφίλου, στο ΓΑΧΟ, φ. 101, ὀπ. 1, δ. 4255, 1771, φ. 1.

ὄρκον».¹⁴⁸ Αλλά και οι Κριτές έπρεπε να αποδεικνύουν πως ήταν τίμιοι, αμερόληπτοι, «δείχος καμία δολιότητα»,¹⁴⁹ και «ἄξιοι τοῦ ἑπαγγέλματος τούτου».¹⁵⁰

Συγχρόνως οι έμποροι και οι άλλοι Ρωμιοί που χρησιμοποιούσαν το Κριτήριο για την επίλυση των διενέξεών τους αναγκαστικά έδιναν έμφαση (5^ε) στη σημασία της έννομης διαδικασίας και της δικαστικής τάξης. Επέμεναν στην έννομη εκλογή των Κριτών· όπως σημειώνει ένας «κατὰ τοὺς νόμους ν' ἦνε ἡς τὸ ἀδελφάτο κρητῆς δὲν ἦνε δεκτό».¹⁵¹ Σχολίαζαν τον διορισμό των «κομησιάντων» στις ειδικές εξεταστικές επιτροπές, ιδιαίτερος δε τις αιτίες για τις οποίες κάποιος Ρωμιός θεωρούνταν «έμποδισμένος διὰ κοιμισιάν της ἀπὸ τοὺς νόμους».¹⁵² Υπογράμμιζαν τη σημασία της ορκωμοσίας των αντιδίκων και των μαρτύρων οι οποίοι διατάζονταν «νὰ κάμουν τὸν ὄρκον» και «νὰ δεχθοῦν ὄρκον εὐαγγελικὸν εἰς τὴν ἐκκλησίαν κατὰ τὴν ἐξάβιβλον».¹⁵³

Επεσήμαναν επίσης τη σημασία της σωστής καταγραφής των συναντήσεων του Κριτηρίου, των καταθέσεων στο Κριτήριο, ομολογιών και εγγράφων και βεβαίως των αποφάσεων του Κριτηρίου σε ειδικό «βιβλίον» για τη διατήρηση της έννομης τάξης όσο και για τη διαφύλαξη της θεσμικής μνήμης («διὰ ἐνθιμιτά»)¹⁵⁴ Όπως πληροφορεῖ ένας αντίδικος, ὅλοι οι εμπλεκόμενοι σε μία διένεξη είχαν το δικαίωμα να λάβουν αντίγραφα ὅλων των καταθέσεων.¹⁵⁵ Και υπογράμμιζαν την ανάγκη για τεκμηρίωση των επιχειρημάτων με την κατάθεση μαρτύρων και άλλων αποδεικτικών στοιχείων. Με σκοπό την εξακρίβωση, λέει ένας: «παρακαλῶ

¹⁴⁸ ΓΑΧΟ, φ. 101, οπ. 1, δ. 4226, 1734, φ. 3.

¹⁴⁹ ΓΑΧΟ, φ. 101, οπ. 1, δ. 4285a, 1779, φ. 2.

¹⁵⁰ «οἱ κριταὶ ἡμῶν ἐπειδὴ καὶ νὰ ἐκλέχθησαν ὑπὸ ὅλης τῆς κοινότητος τῶν ἀδελφῶν διὰ τίμιοι καὶ χρήσιμοι πραγματευταί». ΓΑΧΟ, φ. 101, οπ. 1, δ. 4230, 1760, φ. 7. Εξ ου και δεν ήταν επιτρεπτό να ατιμώνονται.

Η Αδελφότητα θέσπισε ειδικές ποινές για ὅποιον πρόσβαλε κάποιον Κριτή. Όπως σημειώνουν οι Κριτές σε μια υπόθεση τέτοιου τύπου, «[...] δὲν τὸ ἐδέχθημεν οἱ κριταὶ ἡμῶν νὰ ὑβρίζωνται οὕτως». ΓΑΧΟ, φ. 101, οπ. 1, δ. 4230, 1760, φ. 7. Εξ ου και δεν ήταν εφικτό να εἶναι οι ίδιοι αντίδικοι σε κάποια υπόθεση, κατὰ τη διάρκεια της θητείας τους. ΓΑΧΟ, φ. 101, οπ. 1, δ. 4250, 1771, φφ. 4-5.

¹⁵¹ Όπως προσθέτει ο Ιωάννης Κουμπουρλής δεν ήταν επιτρεπτό στους Κριτές να κρίνουν υπόθεση που αφορούσε συγγενείς τους. Βλ. επίσης τα σχόλια του Ιωάννη Κάρλου για το συγκεκριμένο θέμα, στο ΓΑΧΟ, φ. 101, οπ. 1, δ. 4268, 1773, φφ. 2, 7.

Επίσης ΓΑΧΟ, φ. 101, οπ. 1, δ. 4285a, 1779, φφ. 2-2^γ. Και επίσης ΓΑΧΟ, φ. 101, οπ. 1, δ. 4255, 1771, φ. 1.

¹⁵² ΓΑΧΟ, φ. 101, οπ. 1, δ. 4250, 1771, φφ. 4-5.

¹⁵³ ΓΑΧΟ, φ. 101, οπ. 1, δ. 4268, 1773, φ. 9.

¹⁵⁴ ΓΑΧΟ, φ. 101, οπ. 1, δ. 4285a, 1779, φ. 2^γ.

Για την επισήμανση της ανάγκης για τη σωστή καταγραφή της δικογραφίας σε μία υπόθεση, βλ. επίσης ΓΑΧΟ, φ. 101, οπ. 1, δ. 4268, 1773, φ. 4.

¹⁵⁵ ΓΑΧΟ, φ. 101, οπ. 1, δ. 4268, 1773, φ. 6.

λοιπόν να λαληθούν εις τὸ τίμιον ἀδελφάτον [...] διὰ νὰ θεωρηθῆ ἀκριβῶς ἡ ὑπόθεσις». ¹⁵⁶ Ἄλλος πάλι ἐπισημαίνει: «ἔπρεπε νὰ βάλῃ μάρτυρας, καὶ νὰ μὲ κράξῃ εἰς τὸ κριτήριον». ¹⁵⁷

Παρ' ὅλο που στα ἔγγραφα που ἐξετάστηκαν δὲν ἐντοπίστηκε ἡ συγκεκριμένη λέξη, τὰ ἐπιχειρήματα τῶν Ρωμίων που χρησιμοποιοῦσαν τὸ Κριτήριο γιὰ τὴν ἐπίλυση τῶν διαφορῶν τοὺς τόνιζαν (5^{στ}) καὶ τὴ σημασία τῆς ἰσονομίας. Χρησιμοποιεῖται ὁμῶς ἡ λέξη «ἰσοτίμιον» γιὰ τὴν περιγραφή τῆς πολυπόθητης ἰσονομίας, ὅσον ἀφορᾷ τὶς σχέσεις τῶν μόνιμα ἐγκαταστημένων Ρωμίων με τοὺς εἰσερχόμενους στὴ Νίζνα. Ὅπως ἀναφέρεται σὲ ἓνα ἔγγραφο: «καὶ ἡ αὐτὴ ὑπεροχὴ ἀπὸ τὸ μέσον τῆς κοινῆς καὶ ἰσοτίμου ἡμῶν ἀδελφότητος νὰ λείψῃ». ¹⁵⁸ Με ἄλλα λόγια, ὅλοι οἱ Ορθόδοξοι ἔμποροι τῆς Οθωμανικῆς Αυτοκρατορίας στὴ Νίζνα υπάγονταν, θεωρητικὰ τουλάχιστον, στὴν ἴδια νομοθεσία, καὶ ἡ Ἀδελφότητα στὸ σύνολό τῆς ἔπρεπε – ὅπως καὶ τὸ Κριτήριο – νὰ λειτουργεῖ, «ἀδελφικῶ τῷ τρόπῳ». Ἀν κάποιος πρόβαλε ἀντιρρήσεις ὡς πρὸς τὶς ἀποφάσεις τοῦ Κριτηρίου, τότε οἱ ἀδελφοὶ ἔπρεπε: «νὰ στέκουν ὅλλοι ὁμόγνομοι νὰ ἀποκρίνονται». ¹⁵⁹

Χρησιμοποιώντας τέτοιες λέξεις καὶ τὰ ἀναγκαῖα γιὰ τὴ νίκη τοὺς στο Κριτήριο ἐπιχειρήματα, οἱ Ρωμιοὶ τῆς Ἀδελφότητος ἐπεξεργάζονταν, πάντα μέσω χειροπιαστῶν παραδειγμάτων, ὀρισμένες βασικὲς ἐννοιες οἱ ὁποῖες καθόριζαν τὴ λειτουργία τῆς κοινότητας, πῶς συγκεκριμένα (5^ς) τὸ περιεχόμενο τῆς δικαιοσύνης καὶ τῆς ἀδικίας. Ἐνας πρᾶττει «ἀδίκως καὶ παραλόγως», ¹⁶⁰ ἄλλος πάλι υπογραμμίζει πὼς τὸ Κριτήριο ἰδρύθηκε «διὰ νὰ δικεόνουντε ἡ ἀδικημένη». ¹⁶¹ Ὁ κάθε Κριτὴς ἔπρεπε νὰ ὀρκιστεῖ πὼς θὰ ἦταν «δίκαιος» καὶ πὼς θὰ ἔκρινε «με πνεῦμα δικαιοσύνης». ¹⁶²

Σε πολλές περιπτώσεις οἱ Ρωμιοὶ δὲ μεταχειρίζονταν τὴ φράση «τὸ δίκαιο» ὡς ἀφηρημένη ἐννοία, ἀλλὰ ὡς κάτι προσωπικό, κάτι που τοὺς ἀνήκε καὶ που θὰ μπορούσαν ἐνδεχομένως νὰ τὸ χάσουν. Ρωμιοὶ μιλοῦσαν λοιπόν γιὰ «τὸ δικαίόν του», ¹⁶³ ἢ γιὰ τὸ «δικαίόν μου». ¹⁶⁴ Ὡς ἐκ τούτου, στα λόγια που χρησιμοποιοῦσαν οἱ Ρωμιοὶ, στα πλαίσια τοῦ Κριτηρίου τουλάχιστον, διαφαίνεται ἡ σχέση μεταξύ δικαιοσύνης ἢ δίκαιου καὶ

¹⁵⁶ ΓΑΧΟ, φ. 101, οπ. 1, δ. 4255, 1771, φ. 1.

¹⁵⁷ ΓΑΧΟ, φ. 101, οπ. 1, δ. 4226, 1734, φ. 3.

¹⁵⁸ ΓΑΧΟ, φ. 101, οπ. 1, δ. 4272, 1773, φφ. 2-2^ν.

¹⁵⁹ ΓΑΧΟ, φ. 101, οπ. 1, δ. 4285a, 1779, φ. 2.

¹⁶⁰ ΓΑΧΟ, φ. 101, οπ. 1, δ. 4250, 1771, φ. 3.

¹⁶¹ ΓΑΧΟ, φ. 101, οπ. 1, δ. 4250, 1771, φ. 5.

¹⁶² Χρήστος Π. Λασκαρίδης, *Τὸ Καταστατικὸ [...]*, 1997, σ. 35.

¹⁶³ ΓΑΧΟ, φ. 101, οπ. 1, δ. 4226, 1734, φ. 3.

¹⁶⁴ ΓΑΧΟ, φ. 101, οπ. 1, δ. 4241, 1769, φ. 6.

τιμής, μεταξύ αδικίας και ατιμίας. Επανεπιλημμένα, η χρήση του όρου «άδικος» συνδυάζεται με τη συκωφαντία.¹⁶⁵ του «αθώς» με το «τίμιος». Όπως σημειώνει ο εκλεγμένος Κριτής Ιωάννης Παπαφίλος:

*[...] όπου ἂν εὐγῶ ἀθῶος, καὶ τίμιος, καὶ ὄχι ὡς ἐσυκωφαντήθην παρ' αὐτῶν τῶν εἰρημένων πρώην κριτὴν ἄρπαγος, καὶ ζορπάς, νὰ συγκάθωμαι καὶ ἐγὼ εἰς τὰς θεωρήσεις τῶν ὑποθέσεων τῶν ἀδελφῶν κατὰ τὴν ὑπόσχεσιν μου, καὶ τὸν ὄρκον.*¹⁶⁶

Εξάλλου, ο συσχετισμός δικαιοσύνης και τιμής είναι μάλλον αναμενόμενος στην κοινότητα των Ρωμιών της Νίζνας. Η ορολογία της δικαιοσύνης στα πλαίσια του ανεξάρτητου Κριτηρίου επηρέαζε οπωσδήποτε βαθιά το κοινωνικό γίγνεσθαι, με κανένα τρόπο όμως δεν είχε εκθρονίσει τη σημασία της τιμής και κάθε παραπλήσιας διατύπωσης περί κύρους και κοινωνικής υπόληψης.¹⁶⁷

Οι λέξεις, οι εκφράσεις, όλοι οι τρόποι έκφρασης που συνδέονται με την καθημερινή λειτουργία του Κριτηρίου, διαμόρφωναν ένα σύνολο με το οποίο οι Ρωμιοί επεσήμαιναν τη σημασία της έννομης τάξης και της προσωπικής νομικής ευθύνης. Οι διαφορές, σύμφωνα με τις πεποιθήσεις τους, έπρεπε να επιλύονται «μὲ τοὺς ῥωμαϊκοὺς νόμους», ενώ επαναλάμβαναν τη φράση «κατὰ τοὺς νόμους λέγει», ή, αντιθέτως, «κατὰ τοὺς νόμους [...] δὲν ἦνε δεκτό». ¹⁶⁸ Ένας ζητά «νὰ θεωρηθῆ ἀκριβῶς ἡ ὑπόθεσις κατὰ τὸ δεύτερον οὐκάκιον». ¹⁶⁹ Άλλος παρακαλεῖ «τὸ τίμιον ἀδελφάτο τοῦ κρητηρίου νὰ γένη θεόρησι καὶ ἀπόφασιν». ¹⁷⁰ Συχνά δε, αναφέρονταν και στη νομοθεσία που αφορούσε κάποια συγκεκριμένη υπόθεση. ¹⁷¹

Όσον αφορά την προσωπική ευθύνη, είναι αξιοσημείωτο πως οι Ρωμιοί υπογράφουν «ἰδιοθελητῶς». ¹⁷² Επέκταση της έννομης τάξης και της προσωπικής ευθύνης ήταν η δίκαιη ποινή για τους όποιους παραβάτες

¹⁶⁵ ΓΑΧΟ, φ. 101, οπ. 1, δ. 4268, 1773, φ. 7^ν.

¹⁶⁶ ΓΑΧΟ, φ. 101, οπ. 1, δ. 4255, 1771, φφ. 1-1^ν.

¹⁶⁷ Όπως σημειώνει ο Θέμελης Θωμάς: «διὰ τὴν ἀτιμίαν καὶ ὕβρην ὅπου ἔλαβα [...] δὲν ἐπίγα πλέον εἰς τὴν κομίσιον». ΓΑΧΟ, φ. 101, οπ. 1, δ. 4250, 1771, φ. 4.

Βλ. επίσης, «καθὼς ψεύδετε καὶ μὲ συκωφαντεῖ πῶς τὸν ὕβρισα καὶ τὸν ἀτίμασα, ἔπρεπε νὰ βάλῃ μάρτυρας [...]», στο ΓΑΧΟ, φ. 101, οπ. 1, δ. 4226, 1734, φ. 3. Οι ακριβεῖς όμως σημασίες αυτών των λέξεων τη συγκεκριμένη εποχή θα έπρεπε να αποτελέσουν αντικείμενο μιας άλλης μελέτης.

¹⁶⁸ Σ' όλες αυτές τις περιπτώσεις οι αναφορές σε κείμενα της εποχής είναι στους «νόμους», όχι στο «νόμο». Η σχέση των Ρωμιών με τη νομοθεσία δεν ήταν κατ' αρχήν σχέση με μία αφηρημένη έννοια, αλλά με συγκεκριμένους κανονισμούς που σε πολλές περιπτώσεις πήγαιζαν από τις διατάξεις και τις ελευθερίες που τους παρείχαν τα *Ουνιβερσάλια* και τα *Ουκάκια* των Χατμάνων και των Αυτοκρατόρων της εποχής. ΓΑΧΟ, φ. 101, οπ. 1, δ. 4268, 1773, φφ. 2, 4, 7^ν, 8.

¹⁶⁹ ΓΑΧΟ, φ. 101, οπ. 1, δ. 4255, 1771, φ. 1^ν.

¹⁷⁰ ΓΑΧΟ, φ. 101, οπ. 1, δ. 4268, 1773, φφ. 2-2^ν.

¹⁷¹ ΓΑΧΟ, φ. 101, οπ. 1, δ. 4268, 1773, φ. 9.

¹⁷² ΓΑΧΟ, φ. 101, οπ. 1, δ. 4285a, 1779, φ. 4.

του νόμου. Όπως γράφει κείμενο της ολομέλειας της Αδελφότητας που χρονολογείται το 1731: «ὅ,τι ἀπόφασις τοὺς κάμουν καὶ πεδαμῶ», οι αντίδικοι πρέπει «νὰ στέργουν καὶ νὰ ὑποτάσσονται».¹⁷³ Έτσι, ο Ρωμιός Νικοστόρης, παρ' ὄλο που ζητά και εν τέλει λαμβάνει τη συγχώρεση του αντίδικού του Κυριακή, φαίνεται πως πρέπει αναπόφευκτα «νὰ λάβῃ τὴν πρέπουσάν του παιδείαν εἰς παράδειγμα ἀλονῶν».¹⁷⁴ Άλλος πάλι ζήτησε από το Κριτήριο να του επιβάλει ποινή σε περίπτωση που οι ισχυρισμοί του δεν αποδεικνυόταν αληθείς.¹⁷⁵ Όπως λοιπόν σημειώνει ο Δρακούλης Δημητρίου, «ὁ πταιστής» πρέπει «νὰ παιδεύετε» και απευθυνόμενος στους ίδιους τους Κριτές συμπληρώνει, «κάμετε μόνοι σας τὴν κρίσιν».¹⁷⁶

Αντίστοιχες εκφράσεις με αυτές που έχουν καταγραφεί εδώ από τα διασωθέντα, γραμμένα στα ελληνικά κείμενα του Κριτηρίου, χρησιμοποιούνται βεβαίως και σε έγγραφα που αφορούν το Κριτήριο τα οποία διασώζονται, γραμμένα όμως στα ρωσικά.¹⁷⁷ Τα λόγια, οι φράσεις και τα επιχειρήματα που χρησιμοποιούσαν στο Κριτήριο οι Ρωμιοί είναι εν τέλει ενδεικτικά για τη διαμόρφωση νέων κοινωνικών σχέσεων μεταξύ των Ρωμιών της περιοχής, κατά την εν λόγω εποχή: παράλληλα με τις διαπροσωπικές σχέσεις φιλίας ή και προστασίας, παράλληλα με την ισχύ που πήγαζε από το κύρος και την κοινωνική καταξίωση ορισμένων Ρωμιών, παρατηρούνται ολοένα και περισσότερα επιχειρήματα βασισμένα στην κυριαρχία του νόμου. Όποιες και να ήταν οι επί του πρακτέου αδυναμίες του Κριτηρίου, ο γνώμονας για τον ορισμό του «δικαίου», στα άτυπα λόγια εξίσου με τη ρητορική της εποχής, δεν ήταν πλέον παρά ο νόμος.

¹⁷³ ΓΑЧО, φ. 101, оп. 1, д. 4285а, 1779, φ. 2.

¹⁷⁴ ΓΑЧО, φ. 101, оп. 1, д. 4230, 1760, φ. 7.

¹⁷⁵ ΓΑЧО, φ. 101, оп. 1, д. 4226, 1734, φ. 3.

¹⁷⁶ ΓΑЧО, φ. 101, оп. 1, д. 4226, 1734, φ. 3.

¹⁷⁷ Ανών., «Материалы Екатеринбургской Законодательной Комиссии», *Сборник Императорскаго Русскаго Историческаго Общества*, τόμος 144^{ος}, μέρος 13^ο, Αγ. Πετρούπολη, 1914, σσ. 21-63, σ. 49. В. Савва, *Материалы [...]*, 1909, σ. 28.

6.6 Ανεξαρτησία

Η δυνατότητα των Ρωμιών να κρίνουν τις υποθέσεις τους στη δική τους γλώσσα, σε ένα κατανοητό γι' αυτούς νομικό πλαίσιο, γρήγορα, διατηρώντας συγχρόνως αποστάσεις από τα εκτελεστικά όργανα της περιοχής, πρέπει αναμφισβήτητα να θεωρηθεί μεγίστης σημασίας. Το πιο σημαντικό όφελος που πρόσφερε το Κριτήριο ήταν όμως άλλο: επέτρεπε στην Αδελφότητα να λειτουργεί ως ανεξάρτητη νομική οντότητα εντός του «Χετμανάτου» και του ρωσικού κράτους. Ως εκ τούτου, διαμορφώθηκε ένας σχετικά προστατευμένος από τις ορέξεις των εκάστοτε αρχών χώρος για τη διεξαγωγή του εμπορίου. Στη Μόσχα αντιθέτως, δε διαμορφώθηκε αντίστοιχος τέτοιος χώρος. Εκεί, περισσότερο από τη Νίζνα, διαπιστώνεται πως οι Ρωμιοί έμποροι προσέφευγαν απευθείας στα κρατικά όργανα, ζητώντας την παρέμβασή τους, και η όποια υπόθεση μετατρεπόταν σε παράκληση προς τις αρχές, και συγκεκριμένα προς τον Τσάρο. Όπως εκλιπαρεί το 1707 ο Κοσμάς Κυρίλοβ, απευθυνόμενος στον Τσάρο, στη διένεξή του με τον Μιχαήλ Δημήτριεβ:

[...] Παντοδύναμε Δέσποτα, Εξοχότατε, σας παρακαλώ, να διατάξετε να βρουν αυτόν τον Γεώργιο και να του κάνουν ανάκριση γι' αυτά τα δανεισμένα λεφτά και επί τη βάση της ανάκρισης αυτής να πάρετε τη δίκαιη απόφασή Σας.¹⁷⁸

Όταν ο Δημήτρης Χατζή Γρηγόριεβ πέθανε στο Τομπόλσκ το 1714, ο ανηψιός του, Νικολάι Μιχαήλοβ, έπρεπε να απευθυνθεί όχι σε ανεξάρτητη δικαστική αρχή Ρωμιών, για να λάβει την κληρονομιά του, αλλά στο ρωσικό κράτος, πιο συγκεκριμένα έπρεπε να εξασφαλίσει την ευμένεια του ιδίου του Πέτρου Α'.¹⁷⁹ Σε αντίθεση με την κατάσταση στη Μόσχα, η νομική ανεξαρτησία του Κριτηρίου σήμαινε ότι η Αδελφότητα ήταν θεσμός με νομικά δικαιώματα απέναντι τόσο στο Μαγιστράτο και τις άλλες αρχές της Νίζνας, όσο και στο ρωσικό κράτος στο σύνολό του.

Δύο περιστάσεις δείχνουν πως αυτή η μερική αυτονομία λειτουργούσε στην πράξη. Το 1759 οι τοπικές αρχές της Νίζνας είχαν φυλακίσει διάφορους Κριτές της Αδελφότητας και ανακοίνωσαν πως θα τους απελευθέρωναν, μόνο εφόσον Ρωμιοί έμποροι ξεπλήρωναν τα χρέη που όφειλαν σε Ρώσους και άλλους με τους οποίους είχαν συνάψει εμπορικές συμφωνίες.¹⁸⁰ Ωστόσο, οι Κριτές απέστειλαν έγγραφη διαμαρτυρία στην ανώτερη *Γενική Γραμματεία Στρατού* η οποία με τη σειρά της έγραψε στις τοπικές αρχές, διατάζοντάς

¹⁷⁸ Διένεξη στην οποία έγινε αναφορά προηγουμένως. РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 13, 1707, фф. 1, 6.

¹⁷⁹ РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 11, 1715, ф. 1.

¹⁸⁰ Πιο συγκεκριμένα, οι ενέργειες αυτές ήταν της *Πολκόβναγιας Канцеляρίας*, της Γραμματείας του Συντάγματος της Νίζνας, στα ρωσικά «Полковная Канцелярия».

τες να μην ανακατεύονται στις υποθέσεις του Κριτηρίου και να απελευθερώσουν τους Κριτές.¹⁸¹ Το Κριτήριο υπήρξε λοιπόν η νομική διάσταση της Αδελφότητας. Μέσω της λειτουργίας του ανεξάρτητου – ενσωματωμένου όμως στο ρωσικό δικαστικό σύστημα – Κριτηρίου, διαφυλάχθηκε το σύνολο των ελευθεριών των Ρωμιών και περιορίστηκαν οι παρεμβάσεις των εκάστοτε κρατικών αρχών στις εμπορικές τους υποθέσεις.¹⁸²

Μια άλλη περίπτωση δείχνει όμως τα όρια αυτής της ανεξαρτησίας. Το 1761, *Ουκάζιο* κατέφθασε στις δικαστικές αρχές της Νίζνας, από το *Γενικό Στρατοδικείο*, διατάζοντάς τες να συλλάβουν τον Ρωμιό Κριτή Μίτση. Σύμφωνα με τις αναφορές των αρχών, ογδόντα Ρωμιοί και Βλάχοι βγήκαν από τα γειτονικά σπίτια, για να τον υπερασπιστούν, όταν εκείνος κάλεσε βοήθεια. Σ' αυτή την περίπτωση, η νομική ανεξαρτησία του Κριτηρίου των Ρωμιών προστατεύτηκε με τη χρήση βίας, γεγονός που δείχνει τη σημασία που απέδιδαν σ' αυτήν οι Ρωμιοί και ταυτόχρονα τα όρια της νομοθεσίας σε μια περίοδο που συχνά η ρήτρα του νόμου δεν ίσχυε.¹⁸³ Κάτω απ' αυτές τις συνθήκες, όχι μόνο οι εκλεγμένοι Κριτές αλλά και η Αδελφότητα στο σύνολό της έπρεπε να καταβάλουν συνεχείς προσπάθειες, για να κατοχυρώσουν τη νομική τους ανεξαρτησία. Όπως αναφέρει έγγραφο του 1731:

[...] και άκομι παρακαλοῦμεν τοὺς ἐκλεχθέντες νὰ ὑπερμαχίσουν νὰ ανακενίσουν καὶ το χρισόβουλον καὶ νὰ τὼ στερεόσουν καλίτερα [...] διὰ νὰ ἔχωμεν τὴν ἐλευθερίαν καὶ τύχιν ὅσαν καὶ πρότερον [...].¹⁸⁴

Πάντως, ο χαρακτηρισμός της λειτουργικότητας του Κριτηρίου ως ανεπαρκούς, σε σύγκριση με τα άλλα δικαστήρια και τις νομικές πρακτικές της εποχής αλλά και της περιοχής, είναι άστοχος. Οι συνεχείς μετατροπές στη θέση του Κριτηρίου μέσα στο γενικότερο πλαίσιο του δικαστικού συστήματος της περιοχής και της εποχής, καθώς και οι διαρκείς απόπειρες εξακρίβωσης του ποιος ακριβώς δικαιούνταν να απευθυνθεί στο Κριτήριο και ποιος όχι, αποκαλύπτουν τις κινήσεις εξισορρόπησης των οφελών που είχαν οι Ρωμιοί έμποροι από την ανεξαρτησία του Κριτηρίου και των δυσκολιών που αυτή η ανεξαρτησία επέφερε στην εφαρμογή μιας ενιαίας και άρα προβλέψιμης νομοθεσίας. Με άλλα λόγια, ενώ η ανεξαρτησία του Κριτηρίου

¹⁸¹ *Γενική Γραμματεία Στρατού, Γενεράλναγια Καντσελιάρια*, μεταφράζει το «Генеральная Канцелярия» ή «Генеральная войсковая канцелярия».

¹⁸² Костантин Харлампович, *Нариси [...]*, 1929, σ. 48.

¹⁸³ Στα ρωσικά «Генеральный суд» ή «Генеральный войсковой суд». Είναι ενδιαφέρουσα η διαφοροποίηση Ρωμιών και Βλάχων από την πλευρά των αρχών – μια διαφοροποίηση η οποία δεν φαίνεται στον ίδιο βαθμό στις πράξεις των ιδίων των Ρωμιών της Αδελφότητας στη συγκεκριμένη συγκυρία. Костантин Харлампович, *Нариси [...]*, 1929, σ. 48.

¹⁸⁴ ГАЧО, ф. 101, оп. 1, д. 4285а, 1779, ф. 2'.

αποτελούσε σημαντικό πλεονέκτημα για τους Ρωμιούς εμπόρους, η πληθώρα των δικαστικών αρχών δημιουργούσε δυσκολίες στην ομαλή λειτουργία του δικαστικού συστήματος της όλης περιοχής.¹⁸⁵

Μέσω των νομοθετικών ρυθμίσεων των Χατμάνων και της ρωσικής Αυλής, μέσω των πιέσεων των Ρωμιών αλλά και των άλλων αστών της περιοχής, οι διατάξεις που καθόριζαν τη λειτουργία του Κριτηρίου συνεισέφεραν στη διαμόρφωση ενός περισσότερο σταθερού, προσβάσιμου και προβλέψιμου δικαστικού συστήματος για τους εμπόρους. Δεδομένων όμως των διαπροσωπικών και πελατειακών σχέσεων εξουσίας που χαρακτήριζαν την οικονομική και πολιτική συμπεριφορά των πληθυσμών της περιοχής εκείνη την εποχή, η σταδιακή διαμόρφωση ενός περισσότερο προβλέψιμου νομικού συστήματος, αναπόφευκτα δημιουργούσε τριβές και συγκρούσεις.¹⁸⁶

Το Κριτήριο, παρά τα πολλά ελαττώματα που εμφάνιζε στην πράξη, επέτρεπε τους Ρωμιούς να δικάζουν τις μεταξύ τους υποθέσεις στη δική τους γλώσσα, σχετικά γρήγορα, μέσα σ' ένα κατανοητό γι' αυτούς νομικό πλαίσιο και αντιπροσώπευε ένα σημαντικό βήμα προς την κατεύθυνση της δικαστικής ανεξαρτησίας από τις κρατικές αρχές. Το Κριτήριο, ως ανεξάρτητη ή καλύτερα ως ημιανεξάρτητη δικαστική αρχή, ήταν σημαντικό εργαλείο για τη διευθέτηση διάφορων διενέξεων, ιδιαιτέρως όμως των διαφορών εκείνων που αφορούσαν τη λειτουργία της οικονομικής ζωής των Ρωμιών της περιοχής: την πληρωμή υποσχετικών επιστολών και άλλων δανείων, την επέκταση των ασφαλιστρών, τη σύσταση και λύση των εταιρειών και άλλων παρόμοιων ζητημάτων. Όπως πολύ σωστά επισημαίνει εμπορικό εγχειρίδιο των αρχών του 19^{ου} αιώνα:

[...] δὲν ἤθελεν εὐρεθῶσιν εὐκόλως παραγγελλόμενοι, οἵτινες νὰ θελήσωσι νὰ ἐγγυηθῶσι τὸ ὑπὲρ τοῦ ἐμπιστεύειν, διὰ πραγματείας πωλουμένας ἐπὶ πίστει τινὸς τόπου, ὅπου πολλὰ ὀλίγον ἐξασκεῖται ἡ δίκη εἰς τὰ ἐνδότερα.¹⁸⁷

Σ' αυτό το απόσπασμα, οι λέξεις «ἐμπιστεύειν» και «ἐπὶ πίστει» είναι οι λέξεις-κλειδιά. Η οικονομική ζωή είναι αδύνατη κατα την απουσία όχι μόνο της πίστωσης, αλλά και της άμεσα συνδεδεμένης με αυτήν έννοιας της εμπιστοσύνης, της καλής πίστης μεταξύ των οικονομικά δραστήριων μελών μιας κοινωνίας.¹⁸⁸

¹⁸⁵ Για το θέμα αυτό, βλ. Janet M. Hartley, «Provincial and local government», Dominic Lieven (επιμ.), *The Cambridge History of Russia, volume II, Imperial Russia, 1689-1917*, Cambridge, 2006, σσ. 449-467, ιδ. σσ. 457-458.

¹⁸⁶ Για το όλο θέμα του εκσυγχρονισμού του δικαστικού συστήματος της Μοσχοβίας, βλ. George Weickhardt, «Modernization of Law in Seventeenth-Century Muscovy», Jarmo Kotilaine και Marshall Poe (επιμ.), *Modernising Muscovy, Reform and Social Change in Seventeenth-Century Russia*, Λονδίνο, 2004, σσ. 79-95.

Επίσης Nancy S. Kollmann, «Change and Continuity in Law under Peter I», Roger Bartlett, Gabriela Lehmann-Carli (επιμ.), *Eighteenth-Century Russia: Society, Culture, Economy. Papers from the VII International Conference of the Study Group on Eighteenth-Century Russia*, Wittenberg 2004, New Bruswick και Λονδίνο, 2007, σσ. 383-391.

¹⁸⁷ Ανών., *Διδασκαλία Έντελής συστηματική άπάσης τής Έμπορικής Έπιστήμης [...]*, 1817, σ. 58. Πιο συγκεκριμένα για τις υποσχετικές επιστολές, βλ. στο ίδιο σσ. 127, 133-134.

Σε σχετικά μικρές ομάδες ανθρώπων η εμπιστοσύνη αυτή καλλιεργείται μέσω των προσωπικών γνωριμιών. Το ανεξάρτητο Κριτήριο των Ρωμιών της Νίζνας, όμως, αποτελούσε ένα μεταβατικό στάδιο: ενόσω ήταν στενά συνδεδεμένο με μια μικρή ομάδα Ρωμιών εμπόρων, εξυπηρετούσε την επέκταση των μεταξύ τους σχέσεων εμπιστοσύνης σε μια ολοένα διευρυνόμενη κοινότητα. Επέτρεπε επίσης τους Ρωμιούς να συνδεθούν και, θεωρητικά τουλάχιστον, να διαμορφώσουν λειτουργικές σχέσεις με μια κάποια στοιχειώδη σιγουριά, στα πλαίσια ενός όλο και πιο απρόσωπου οικονομικού συστήματος. Απρόσωπο, διότι στο σύστημα στο οποίο συμμετείχαν οι Ρωμιοί της Νίζνας, οι υποσχετικές επιστολές και τα άλλα εργαλεία της οικονομικής ζωής κυκλοφορούσαν όχι μόνο μεταξύ φίλων και γνωστών, αλλά και μεταξύ αγνώστων, σε πολλές περιπτώσεις αλλογενών αγνώστων.

Οπωσδήποτε, τέτοιου τύπου εξελίξεις δεν ολοκληρώνονται σε μικρό χρονικό διάστημα· ενίοτε είναι αδύνατο ακόμα και να αιτιολογηθούν. Η χρήση νέων τρόπων έκφρασης συνδέεται άρρηκτα με συγκεκριμένες αλλαγές στη συμπεριφορά των εμπόρων και οι αλλαγές στη συμπεριφορά των εμπόρων συνδέονται ακολούθως με την ίδρυση νέων θεσμών.¹⁸⁹ Στην παρούσα αφήγηση σημειώθηκαν οι παράλληλες εξελίξεις στη γλώσσα, τις συμπεριφορές και τους θεσμούς των Ρωμιών. Το ανεξάρτητο Κριτήριο, με όλα τα πολλά και διάφορα ελαττώματά του, πρέπει να θεωρηθεί ένα από τα στοιχεία που ενίσχυαν την ασφάλεια των Ρωμιών και ευνόησε κατά πολύ την επέκταση των εμπορικών τους δραστηριοτήτων. Δίχως να παραβλέψει κανείς τις πολλές αδυναμίες που χαρακτήριζαν τη λειτουργία του Κριτηρίου, το αρχαιακό υλικό οδηγεί στο συμπέρασμα πως η επιρροή του Κριτηρίου στην οικονομική και κοινωνική ζωή, προπάντων δε στις συμπεριφορές, των Ρωμιών της Νίζνας και της Καζακίας, ήταν ουσιαστική.

¹⁸⁸ Ο Ρώσος οικονομολόγος του 18^{ου} αιώνα Τσουλκόβ υποστηρίζει την απόλυτη σημασία της εμπιστοσύνης για την εξάπλωση του εμπορίου, βλ. παραδείγματος χάριν Михаил Дмитриевич Чулков, *Историческое описание российской коммерции при всех портах и границах от древних времен до ныне настоящего [...]*, τόμος 1^{ος}, βιβλίο 1^ο, Αγ. Πετρούπολη, 1781, σ. 33.

Και ο Ευγένιος Βούλγαρης επεξεργάστηκε τη σχέση εμπιστοσύνης και νόμου. Μεταξύ άλλων σημειώνει: «Οί δίκαιοι κι εύσεβείς άνθρωποι, πιστοί όντες και φιλαλήθεις, έν ταίς πρὸς άλλήλους συνθήκαις δέν χρειάζονται μάρτυρας. Μάρτυρα άπαράκουστον, και διεκδικητήν και τιμωρόν τής διπλῆς και τοῦ ψεύδους ἔχουσι τὸν ἀληθινὸν Θεόν. [...] Ἄλλὰ διατί λοιπὸν οί Νόμοι συγχωροῦσι τοὺς μάρτυρας; Διότι οί Νόμοι ὑποθέτουσι τοὺς ἀθέους, ἢ τοὺς ἀθεοφόβους». Ευγένιος Βούλγαρης, *ΑΔΟΛΕΣΧΙΑ ΦΙΛΟΘΕΟΣ ἤτοι ΕΚ ΤΗΣ ΑΝΑΓΝΩΣΕΩΣ τῆς ΜΩΣΑΪΚΗΣ ΠΕΝΤΑΤΕΥΧΟΥ ΒΙΒΛΟΥ, Ἐπιστάσεις ψυχοφελείς τε και Σωτηριώδεις. Ὑπὸ τοῦ ΑΡΧΙΕΠΙΣΚΟΠΟΥ ΕΥΓΕΝΙΟΥ ΤΟΥ ΒΟΥΛΓΑΡΕΩΣ. ΤΟΜΟΣ ΠΡΩΤΟΣ. Ἐν ᾧ αἱ Ἐπιστάσεις περιέχονται αἱ ἐκ τῆς Ἀναγνώσεως τῶν Τριῶν τῆς Ἱερᾶς Πεντατεύχου. ΓΕΝΕΣΕΩΣ. ΕΞΟΔΟΥ. ΛΕΥΙΤΙΚΟΥ. Ἐκδοθεῖσα Φιλοτίμῳ Δαπάνῃ τῆς Ἀνταδελφότητος τῶν Κυρίων ΖΩΣΙΜΑΔΩΝ. Ἐπιστάσις τοῦ Ἀρχιμανδρίτου ΑΝΘΙΜΟΥ ΓΑΖΗ*, 1801, σσ. 135-136. Για την επεξεργασία της σημασίας του νόμου από τον Βούλγαρη, βλ. επίσης Κωνσταντίνος Γ. Πιτσάκης, «Ο Ευγένιος Βούλγαρης στη νομική ιστορία: Μερικά Παραδείγματα», Φ.Α. Ελοεβα, Δ. Летσιος (επιμ.), Α.Β. Борисова, Μ.Α. Григорьева, Ε.В. Ильвес (μτφ.), *Санкт-Петербург и Греция. Прошлое и настоящее. Материалы Международной конференции 26-29 октября 2006 г.*, Αγ. Πετρούπολη, 2008, σσ. 98-119.

Αξίζει εδώ να γίνει αναφορά στα σχόλια του θεολόγου Χρίστου Γιανναρά για τη σχέση εμπορίου και πίστης: «Και εδώ τὸ ἀντικείμενο τῆς πίστης δέν είναι ἀφρημένες ιδέες ποῦ ἀντλοῦν τὸ κύρος τους ἀπὸ κάποια ἀλάθητη αὐθεντία. Ἀντικείμενο τῆς πίστης είναι συγκεκριμένα πρόσωπα, ποῦ καλεῖσαι νὰ τὰ ἐμπιστευτεῖς στὰ πλαίσια μιᾶς ἄμεσης ἐμπειρικής σχέσης». Χρίστο Γιανναρά, *Αλφαβητὰρι τῆς Πίστης*, Αθήνα, 1983, σ. 26. Το πως μπορεί να λειτουργήσει μια κοινωνία όπου οι περισσότερες συναλλαγές δεν είναι ὁμως ἐμπειρικές, πρόσωπο με πρόσωπο, αποτελεί τὸ βασικὸ θέμα αὐτῆς τῆς μελέτης.

¹⁸⁹ Ο Douglass North θα ἔλεγε «νέων οργανώσεων».

Με την πάροδο του αιώνα, η ύπαρξη του Κριτηρίου αποδεικνύεται αλληλένδετη με την ανεξαρτησία της Αδελφότητας. Η καινούρια σφραγίδα της Αδελφότητας που εγκαινιάστηκε το 1736 απεικόνιζε ένα χέρι που κρατούσε μια ζυγαριά, με τις λέξεις: «ΣΦΡΑΓΙΣ ΤΟΥ ΔΙΑΙΤΗΤΙΚΟΥ ΚΡΙΤΗΡΙΟΥ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΑΔΕΛΦΑΤΟΥ ΝΙΖΝΗΣ ΤΕΟΣ 1736 ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΥ 1».¹⁹⁰ Έκτοτε, σε πολλές περιπτώσεις η Αδελφότητα αναφερόταν ως Συμβιβαστικό (ή Διαιτητικό) Δικαστήριο στα επίσημα έγγραφα του κράτους.¹⁹¹ Επίσης, η ταύτιση της Αδελφότητας με το Κριτήριο, στις περιγραφές Ρώσων ταξιδιωτών στα τέλη του 18^{ου} αιώνα, είναι ενδεικτική για την επικρατούσα αντίληψη, αναφορικά με το θέμα:

Οι Γραικοί δε οι οποίοι αποτελούν το μεγαλύτερο και σπουδαιότερο μέρος των ντόπιων εμπόρων **έχουν το δικό τους δικαστήριο το οποίο λέγεται «Αδελφότητα των Γραικών της Νίζνας»** όπου οι εκλεκτοί απ' αυτούς δημογέροντες λύνουν όλα τα προβλήματα μεταξύ των Γραικών και τους δικάζουν σύμφωνα με τους δικούς τους νόμους. Οι εφέσεις για τις αποφάσεις αυτές δηλώνονται απευθείας στο Κολέγιο της Μικράς Ρωσίας το οποίο βρίσκεται στο Γκλούχοβ. Οι υποθέσεις δε των Γραικών με τους Ρώσους δικάζονται στο Μαγιστράτο.¹⁹²

Όπως συνέβαινε με την εκκλησία στις αρχές του αιώνα, έτσι και το ανεξάρτητο Κριτήριο στα τέλη του ήταν ο κατεξοχήν θεσμός που ενσωμάτωνε τις «ελευθερίες» της Αδελφότητας και τις τοποθετούσε σε ένα νομικό πλαίσιο που συνδεόταν με τους υπόλοιπους ρωσικούς θεσμούς. Υπό αυτές τις περιστάσεις, δεν είναι παράξενο ότι ο Ρωμικός έμπορος χαρακτηριζόταν από ξένο παρατηρητή της εποχής «υπερβολικά δικομανής».¹⁹³ Επιπλέον, η αυξημένη σημασία του Κριτηρίου συγκριτικά με τους εκκλησιαστικούς θεσμούς της Αδελφότητας αποτελεί σημαντική ένδειξη εξελίξεων. Ενώ οι εξελίξεις θα ερευνηθούν στο επόμενο μέρος της εργασίας (III.7-10), στη συνέχεια αυτού του κεφαλαίου θα δοθεί ιδιαίτερη εξήγηση στη διένεξη μεταξύ εγκαταστημένων στη Νίζνα Ρωμιών και εισερχομένων (ή ξένων) εκτός Ρωσικής Αυτοκρατορίας οι οποίοι

¹⁹⁰ Χρήστος Π. Λασκαρίδης, *Το Καταστατικό [...]*, 1997, σ. 31. Στα ρωσικά: «Печать нежинского греческого компромиссиального суда 1736 года, генваря 1 дня». Н.К. Сторожевский, *Нежинские Греки*, Κίεβο, 1863, σ. 10. Костянтин Харлампович, *Нариси [...]*, 1929, σ. 38.

Για την εξέλιξη των ονομασιών και της «ιδεολογικής πορείας» όπως φαίνεται στις σφραγίδες κοινοτήτων, βλ. Όλγα Κατσιαρδή-Hering, *Η Ελληνική Παροικία της Τεργέστης (1751-1830)*, Αθήνα, 1986, σ. 152.

¹⁹¹ Το 1696, η Αδελφότητα ονομάζεται «Εκκλησιαστικό Σταυροπηγικό Αδελφάτο» ή «Πνευματικό Αδελφάτο». Στα ρωσικά: «Церковное крестоносное братство, духовное братство». Μέχρι το 1735 όμως, η ονομασία έχει αλλάξει. Στα ρωσικά έγγραφα χρησιμοποιείται το: «Γραικικό Εμπορικό Αδελφάτο της Νίζνας». Στα ρωσικά: «Гречесое нежинское купеческое братство». Костянтин Харлампович, *Нариси [...]*, 1929, σ. 42.

¹⁹² Л. Синицкий, «Путешествия в Малороссию академика Гильденштедта и кн. И.М. Долгорукаго», *Киевская Старина*, έτος δωδέκατο, τόμος XL (40), 1893, Μάρτιος (3), σσ. 412-441, ιδ. σ. 433.

¹⁹³ «Ο χαρακτήρας των Γραικών είναι υπερβολικά δικομανής· ο ένας φθονεί την ευημερία του άλλου ενώ παράλληλα είναι ολόψυχα δοσμένοι στο κυνήγι του κέρδους». M. Holderness, *Journey from Riga to the Crimea with some account of the Manners and the Customs of the Colonists of New Russia*, Λονδίνο, 1827, σ. 144.

ταξίδευαν στη Ρωσία, για να εμπορευτούν. Η συγκεκριμένη διένεξη εμπόδισε την ομαλή λειτουργία του Κριτηρίου και κατ' επέκταση κλόνισε την Αδελφότητα στο σύνολό της, κατά τη διάρκεια σχεδόν όλης της περιόδου μέχρι το 1774.

6.7 «Μαλώματα»

Τα ελαττώματα που εμπόδιζαν τη λειτουργία της Αδελφότητας υπήρξαν πολλά. Ίσως το σημαντικότερο εμπόδιο για την ομαλή λειτουργία του Κριτηρίου αλλά και της Αδελφότητας στο σύνολό της, ένα εμπόδιο που αναστάτωνε την κοινωνία των Ρωμιών της Νίζνας καθ' όλη σχεδόν τη διάρκεια της περιόδου, ήταν η διένεξη μεταξύ εγκαταστημένων και εισερχόμενων Ρωμιών. Με τη σταδιακή αύξηση των Ρωμιών εμπόρων στην Καζακία, ήδη από τις αρχές του 18^{ου} αιώνα, τίθεται το ερώτημα που γεννάται και σε άλλες περιπτώσεις κατά τις οποίες οι Ρωμιοί εμπορεύονταν: ποιοί ακριβώς θεωρούνταν πως ανήκαν στην κοινότητα αυτή και άρα δικαιούνταν τα προνόμια και την προστασία της και ποιοί όχι;¹⁹⁴

Οι Ρωμιοί οι ίδιοι αλλά και οι αρχές της Νίζνας άρχισαν από πολύ νωρίς να διακρίνουν μεταξύ αυτών που διέθεταν οικίες και κατοικούσαν μόνιμα στην πόλη και των υπόλοιπων Ρωμιών των οποίων τα σπιτικά και οι οικογένειες βρίσκονταν εντός της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και ταξίδευαν στην Καζακία για εμπορικούς ή άλλους λόγους. Η διάκριση μεταξύ εγκαταστημένων και εισερχόμενων είχε σημαντικές προεκτάσεις: εκτός από το θέμα των προνομίων που απολάμβαναν οι Ρωμιοί της Νίζνας, τα μέλη της Αδελφότητας ήλεγχαν τα όργανα της Αδελφότητας καθώς και το Κριτήριο· ως εκ τούτου, στη σχετικά μικρή αυτή κοινότητα, όπου οι περισσότεροι γνωρίζονταν μεταξύ τους, τα μέλη της Αδελφότητας ήταν σε θέση να επηρεάζουν τις αποφάσεις του δικαστηρίου προς όφελος φίλων ή συγγενών.

Η διάκριση μεταξύ εισερχόμενων και εγκαταστημένων Ρωμιών φαίνεται στις διατάξεις του ρωσικού κράτος ήδη από το έτος 1680. Τότε απαγορεύτηκε στους Ρωμιούς της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας να δηλώνουν πως ήταν κάτοικοι Καζακίας και ως εκ τούτου να ταξιδεύουν με τα εμπορεύματά τους στη Μόσχα. Απαγορεύτηκε και στους Ρωμιούς της Καζακίας να φέρνουν μαζί τους στην πρωτεύουσα της Μοσχοβίας Ρωμιούς της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.¹⁹⁵ Απ' την άλλη, ενώ ο όρκος των Ρωμιών της Νίζνας προς το μοσχοβίτικο κράτος το 1682 αναφερόταν σε εκείνους οι οποίοι ήταν είτε «μόνιμοι» είτε «προσωρινοί» στην

¹⁹⁴ Και σε άλλες περιπτώσεις πολλοί έμποροι σε περιοχές όπου εμπορεύονταν Ρωμιοί δεν ήταν μέλη των κομπανιών. Έτσι, δίδονται πληροφορίες πως στην Τρανσυλβανία δρούσαν τουλάχιστον τετρακόσιοι Ρωμιοί, ενώ τα μέλη της κομπανίας του Σμπίου αριθμούσαν περίπου εξήντα άτομα στο τέλος του 17^{ου} αιώνα και αποτελούσαν μειονότητα. Δέσποινα-Ειρήνη Τσούρκα-Παπαστάθη, *Η Ελληνική Εμπορική Κομπανία Του Σμπίου [...]*, 1994, σ. 38.

Για τη σημασία της μόνιμης κατοικίας ως μέθοδο ελέγχου του εμπορευόμενου πληθυσμού, βλ. τη διάταξη του 1741 της Αυτοκράτειρας της Αυστροουγγαρίας, Μαρίας Θηρεσίας, η οποία διέταξε πως μόνο όσοι μετακόμιζαν με τις οικογένειές τους από την Οθωμανική Αυτοκρατορία μπορούσαν να συνεχίσουν να εμπορεύονται στα εδάφη της. Απ' ότι φαίνεται, οι περισσότεροι Ρωμιοί έμποροι αγνόησαν τη διάταξη αυτή. Izabella Papp, «Greek Merchants in the Eighteenth Century Jászkutság», *Balkan Studies*, τόμος 30^{ος}, τεύχος 2^ο, 1989, σσ. 261-289, ιδ. σ. 266.

¹⁹⁵ Η Όλγα Αλεξανδροπούλου, γράφοντας για τα τέλη του 17^{ου} αιώνα, αναφέρεται στη διάκριση μεταξύ «των Ελλήνων της Μικράς Ρωσίας» και των «Ελλήνων της ορθόδοξης Ανατολής». Όλγα Αλεξανδροπούλου, «Η ελληνική μονή Αγίου Νικολάου στη Μόσχα, στοιχεία από την ιστορία των ελληνορωσικών σχέσεων στο δεύτερο μισό του 17^{ου} αιώνα», *Μεσαιωνικά και Νέα Ελληνικά*, τόμος 6^{ος}, 2000, σσ. 111-154, ιδ. σ. 138.

πόλη, δεν σημειώνεται εκεί κάποια ουσιαστική διάκριση μεταξύ των δύο αυτών ομάδων.¹⁹⁶ Και οι *Γράμωτες* που αφορούσαν την ίδρυση της Αδελφότητας, όμως, τόνιζαν πως:

[...] στην Εκκλησία των Γραικών εντάσσονται όχι μόνο οι Γραικοί έμποροι, κάτοικοι της Νίζνας, **αλλά και εκείνοι που παραμένουν προσωρινά στη Νίζνα, ξένοι που μιλούν την ίδια γλώσσα· και επίσης Βλάχοι, γνωστοί για τις εμπορικές τους ικανότητες, που ομιλούν τη γραικική γλώσσα, και οι οποίοι θεωρούνται Γραικοί [...].**¹⁹⁷

Σώζεται όμως μαρτυρία για κάποια διαφοροποίηση μεταξύ εισερχόμενων και εγκαταστημένων στη Νίζνα, από τα πρώτα χρόνια της Αδελφότητας. Στην εγγραφή του βιβλίου αφιερωμάτων της Αδελφότητας, για το έτος 1707, αναφέρεται:

Ἐπί τῷ χιλιοστῷ ἑπτακοστῷ, εὐβδόμῳ ἐν μηνὶ δεκεμβρίῳ 27 διὰ πρεσβειῶν καὶ προστασίαις τῶν ταξιαρχῶν καὶ πρεσβείαις τῶν ἀγίων πάντων, νεύσει θεία ἔγινε σύναξης τῆς ἀδελφότητος καὶ ἐδώθη ἄδια, ὅστις βουληθῆ καὶ θέλει ἔλθειν εἰς τὴν ὁμήγυριν τῆς αὐτῆς ἀδελφότητος ἐπειδὴ κατὰ τὸν πρῶτον τοὺς περασμένους χρόνους ἀπόντες **πολλοὶ ἀδελφοὶ ξένοι, γέροντες καὶ νέοι εἶσαν εἰς τὰς συνήθεις αὐτῶν πραγματίας καὶ οὐκ εἶσαν ὀρκισμένοι [...]**· διὸ τοίνυν ἐπρόδραμον περὶ χαρῶς, οἱ κατ' ὄνομα γραφθέντες καὶ τὰ αὐτῶν ἀφιερῶματα, εἰς αἰώνιον αὐτῶν μνημόσυνον καὶ τῶν μεταγενεστέρων παράδειγμα.

Ενῶ σημειώνεται ἡ διάκριση, εἶναι προφανές πως ἕνας εισερχόμενος μποροῦσε το 1707 νὰ εγγραφεῖ ὡς ἀδελφός, με τὴν προϋπόθεση πως θὰ ὀρκιζόταν καὶ θὰ πλήρωνε τὴ δέουσα συνδρομὴ. Δεν ἦταν ὅμως ἀναγκαῖο νὰ κατοικεῖ στὴ Νίζνα, γιὰ νὰ θεωρεῖται μέλος τῆς Αδελφότητας.¹⁹⁸ Ἀπ' τὴν ἄλλη, ἦταν, ἤδη πρὶν το 1710, πολὺ πιο εὐκόλο γιὰ τοὺς ἐγκάτεστημένους νὰ ταξιδεύουν καὶ νὰ ἐμπορευοῦνται σὲ ὅλη τὴ Ρωσικὴ Αὐτοκρατορία, χωρὶς ἐιδικὴ ἄδεια.¹⁹⁹

¹⁹⁶ «Μόνιμοι» καὶ «προσωρινοί» εἶναι μεταφράσεις τοῦ Χρήστου Λασκαρίδη. Χρήστος Π. Λασκαρίδης, *Το Καταστατικὸ [...]*, 1997, σσ. 33-34.

¹⁹⁷ Στὰ ρωσικά: «А до Церкви их Греческой Купце Гречестии не токмо живущии в Нежине, но и на время приходящии, иноземныи тогож языка; якоже и волоский, знаменитший, в купечестве, Греческий язык умеющии, и за Греков почитающиися, дабы в тоже братство вписующесе належали також в участии Святынь Церковных; [...]». Πρόκειται γιὰ τὴ *Γράμωτα* τοῦ Μητροπολίτη Κιέβου Βαρλαάμ Γασίνσκι το 1696. Α.Α. Федотов-Чеховский, *Акты [...]*, 1884, σ. 14.

¹⁹⁸ *Συνοδικὸ τῆς Ἑλληνικῆς Αδελφότητος τῆς Πόλης Νιέζιν 1696-1786*, τόπος: Κιέβο, βιβλιοθήκη: Βερνάντσκι, κώδικας αρ.: 72.12, φ. 14^v. Евгений Чернухин, «Книга пожертв грецкого нижинского братства 1696-1786 гг.», *Записки Историко-Филологического товариства Андрія Білецького*, τεύχος 1^ο, Κιέβο, 1997, σσ. 91-102 καὶ 144-179, ἰδ. σ. 150. [Στὸ ἐξῆς: Евгений Чернухин, *Книга пожертв [...]*, 1997].

¹⁹⁹ Кость Харлампович, *Нарис V. Ніженські греки й торгівля [...]*, 1999, σ. 131.

Σε κάποια χρονική συγκυρία όμως, κατέστη δυσκολότερο για έναν εισερχόμενο Ρωμιό ο οποίος δεν διέθετε οικία στη Νίζνα να ενταχθεί πλήρως στην Αδελφότητα, ώστε να επωφελείται των προνομίων που έχαιραν τα μέλη της. Σε κείμενο του 1730 αναφέρονται τα παράπονα των «ξένων», δηλαδή των εισερχόμενων Ρωμιών εμπόρων της Νίζνας· δεν είχαν καταφέρει, σημειώνουν, να μαζέψουν κάποιο κοινό ποσό με στόχο να προωθήσουν τα επί μέρους συμφέροντά τους, συμφέροντα που δεν ταυτίζονταν με αυτά των «εντόπιων», όπως ονομάζουν τους εγκαταστημένους. Εκφράζουν μάλιστα τον φόβο πως θα έχαναν τις ελευθερίες που μέχρι τότε δικαιούνταν όλοι οι Ρωμιοί της Νίζνας, ανεξαρτήτως προέλευσης:

Διὰ τοῦτο ἡμεῖς τὴν σήμερον βλέποντες τὴν τοιαύτην ἀσυστασίαν ὅπου ἀναμεσόν μας εὐρίσκεται, καὶ μάλιστα ἐπειδὴ καὶ νὰ ἀυγάτισαν τὰ περιστατικά, καὶ ἄλλαις διάφορες αἰτίαις, καὶ κόντραις παρὰ τῶν ἐντοπίων, καὶ στενοχορούμενοι μὴν ἔχοντας μὲ τί νὰ τοὺς ἀντισταθοῦμεν, καὶ μάλιστα ὅπου ἦτον χρεία νὰ ἀνακαινισθῇ καὶ τὸ χρυσόβουλον τὸ βασιλικὸν διὰ νὰ ἔχομεν μὲ τί νὰ ἀντιπαλεύομεν τοὺς ἐναντιοὺς μας, καὶ νὰ μένομεν ὡσαν καὶ πρῶτα ἐλεύθεροι κατὰ τὸ ἔλεος τῆς μεγάλης βασιλίας [...].

Και αμέσως συνεχίζουν:

[...] διὰ τοῦτο ἀποφασίσαμεν πάντες οἱ εὐρεθέντες πραγματευταὶ ξένοι ὅσοι εἴμεσθεν ὅπου πλερόνομεν κουρμέκη τῆς ὀκραΐνας μὲ κοινὴν γνώμην, καὶ θέλησιν, καὶ παρακαλοῦμεν, καὶ τοὺς ἐρχομένους εἰς τὸ ἐξῆς νὰ μὴν ἀντισταθοῦν, ἀλλὰ ὄλλοι νὰ ὑπόσχονται, καὶ νὰ πλερώνουν ὡς κάτωθεν θέλομεν ἀποφασίσει [...].

Τονίζουν μάλιστα πως τα άσπρα (με άλλα λόγια τα χρήματα) «ὅπου ἤθελαν συναξοῦντας εἰς τὸ αὐτὸ κουτί» δεν πρέπει να ξοδευτοῦν «εἰς ἄλλην καμίαν χρεῖαν ἔξω ἀπὸ χρεῖαις ἀναγκείαις τῶν ξένων πραγματευτῶν».²⁰⁰

Το δεύτερο έγγραφο που χρονολογείται το 1731 αποτελεί προσπάθεια να γεφυρωθούν οι διαφορές μεταξύ των εισερχόμενων και των εγκαταστημένων:

[...] καὶ θέλομε χάσει τὴν ἐλευθερίαν καὶ κρίσεις μας καὶ νὰ γελοῦν καὶ τὰ ἄλλα γένη μὲ λόγου μας, ἐσινφωνίσαμεν μὲ κοινὴν γνώμιν καὶ θέλησιν καὶ ἀποφασίσαμεν πάλιν νὰ συστειώσωμεν νὰ θεωροῦναι ἰ διαφορὲς καὶ κρίσαι τῶν πραγματευτῶν ἀπ' τοὺς ἀδελφοὺς καὶ πραγματευτὰς ὅπως καὶ εἰς τοὺς πρῶτερους καιροὺς [...].²⁰¹

²⁰⁰ «Ταῦτα βεβαιώνομαι ἰδιοθελήτως καὶ ὑπογραφέμεσθαι πάντες οἱ εὐρεθέντες ἐν Νίζνῃ τῆς Ὀκρανίας κατὰ τὸ 1730 ἔτος ἐν μηνὶ Ἰουνίου 29». ΓΑΥΟ, φ. 101, οπ. 1, δ. 4285a, 1779, φ. 4.

Ὅπως φαίνεται ἀπὸ ἔγγραφο του 1731, «ξένοι» μπορούσαν να εἶναι ὄχι μόνο οἱ πραγματευτὲς ἀλλὰ καὶ οἱ «μεσήταις καὶ γουναράδες». ΓΑΥΟ, φ. 101, οπ. 1, δ. 4272, 1773, φ. 17.

²⁰¹ ΓΑΥΟ, φ. 101, οπ. 1, δ. 4285a, 1779, φφ. 2-2'.

Είναι ενδεικτικό πως η απόπειρα αυτή να εξισωθούν εισερχόμενοι και εγκαταστημένοι γίνεται υπό την πίεση των περιστάσεων, με τα μέλη της Αδελφότητας να φοβούνται πως θα χάσουν τις ελευθερίες τους και πιο συγκεκριμένα την ανεξαρτησία του Κριτηρίου τους.

Ενώ εκλέγονται αντιπρόσωποι των δύο παρατάξεων, εισερχόμενων και εγκαταστημένων, τα κυριότερα αξιώματα φαίνεται πως τα ήλεγχαν οι εγκαταστημένοι, παραδείγματος χάριν ο Μπασίας κυρ Νικολής, εκτελώντας χρέη Επιτρόπου της Εκκλησίας. Από τους ξένους εισερχόμενους στη Νίζνα, αναφέρονται σημαντικοί πραγματευτές με χρόνια παρουσία στις εμποροπανηγύρεις της Καζακίας, μεταξύ αυτών ο άρχοντας Καπετάν Παρασκευάς. Δεδομένων όμως των διάφορων τριβών μεταξύ εισερχόμενων και εγκαταστημένων, ιδιαίτερα όσον αφορά τη λειτουργία του Κριτηρίου, ζητείται από τους Κριτές:

[...] να γράφουν τήν διαφοράν και κρίσις τοῦ κάθε ἐνοῦ και τί ἀπόφασιν ἔκαμεν και ποιὸς μάρτυρας ἦταν ἢ ἂν εἶχαν ὁμολογίαι και γράμματα και ὁπότες δύνουν διάκριτον να τὸ γράφουν εἰς τὸ βιβλίον διὰ ἐνθιμιτά [...].

Ἦλπιζαν ἔτσι να ἀποφύγουν τέτοιου τύπου διαφορές στο μέλλον.²⁰²

Το 1734 διαπιστώθηκε πως οι εν λόγω απόπειρες για εξίσωση και συμφιλίωση των δύο ομάδων είχαν περιέλθει σε τέλμα. Στη συγκεκριμένη συγκυρία, οι εισερχόμενοι προσπαθούσαν να συγκεντρώσουν χρηματικό ποσό (στο ειδικό κουτί «τῆς βοήθειας» που βρισκόταν στο «καρabaσαράν»), για να προστατεύσουν τα συμφέροντά τους, δίνοντας τα αναγκαία φιλοδωρήματα στους αξιωματούχους της Μικράς Ρωσίας και της Ρωσίας. Στο δεύτερο μισό του εγγράφου οι εισερχόμενοι παραθέτουν:

Και ὁψέποτε ἤθελε τύχη κάμια κατεπεύγουσα χρεία, και ἀνάγκη, διὰ τιμίν, και συμφέρον τῆς κοινότητος τῶν ταξιδευομένων, και πραγματευομένων ξένων, διὰ κοινῆς ἡμῶν βουλῆς, και θελήσεως να ἀνοίγεται, και να ξεβουλλώνεται παρὰ τῶν διαληφθέντων προσώπων διὰ να μὴν καταπατούμεθα, ζημιούμεθα ὑπὸ πάντων, και να δίδονται εἰς ὑποθέσεις εὐλογοφανεῖς, και δικαίας, και να ἐμποδίζωμεν κάθε συμβεβηκός, και ἐνδεχόμενον τῆς κοινότητος, με πολλήν εὐταξίαν, και σεμνότητα, και πίστιν ἀληθεστάτη.²⁰³

²⁰² «1731 Μαρτίου 21, ἐν Νίζνα τῆς Ὀκραΐνας». ΓΑΨΟ, φ. 101, οπ. 1, δ. 4285a, 1779, φ. 2^ν.

Χωρίς να αποκλείεται πως το κείμενο τονίζει κυρίως τη σημασία της μορφῆς (αντιπαραβάλλοντας το βιβλίο με τον κύλινδρο στον οποίο οι κόλλες του χαρτιού ράβονταν η μία στη συνέχεια της ἄλλης), το απόσπασμα υμνεῖ τη σημασία του γραπτοῦ λόγου.

²⁰³ Πάλι ἐπισημαίνεται η σημασία των λέξεων «διὰ κοινῆς ἡμῶν βουλῆς, και θελήσεως» που ἐπιλέγουν οι Ρωμοῖ της Νίζνας. ΓΑΨΟ, φ. 101, οπ. 1, δ. 4273, 1773, φ. 1.

Είναι ολοφάνερο πως οι διαφορές μεταξύ εισερχόμενων και εγκαταστημένων οι οποίες δημιουργούσαν συνεχείς τριβές δεν ήταν, σε αντίθεση με αυτά που σημειώνει ο Χρήστος Λασκαρίδης, φαινόμενο που ξεκίνησε το 1742· ούτε οφείλονταν, όπως ισχυρίζεται, κυρίως στις εξελίξεις στη ρωσική νομοθεσία.²⁰⁴ Η διχόνοια αντικατόπτριζε μάλλον δομικές ατέλειες στην ίδια την οργάνωση της Αδελφότητας, ατέλειες που παρατηρούνται από τις απαρχές της λειτουργίας του συγκεκριμένου θεσμού.²⁰⁵

Παρ' όλες όμως τις προσπάθειες εξομάλυνσης, οι έριδες συνεχίστηκαν και μάλιστα διογκώθηκαν. Κατά το *Ουκάζιο* της Αυτοκράτειρας Ελισάβετ το 1742, όσοι Ρωμιοί δεν υπήρξαν μόνιμοι κάτοικοι της Καζακίας και δεν ορκίζονταν δεν μπορούσαν να επωφεληθούν από πολλά από τα προνόμια της Αδελφότητας. Έχασαν, παραδείγματος χάριν, το δικαίωμα του εκλέγειν και εκλέγεσθαι. Ως εκ τούτου: «έβάλλη η ύπεροχή τῶν Νίζνης ἐγκατοίκων ῥωμαίων ὡς ὀρκομένων».²⁰⁶

Το 1746, μετά από αναφορά των εισερχόμενων Ρωμιών στη *Σύγκλητο* της Αυτοκρατορίας, επικράτησε η ελπίδα πως είχε βρεθεί λύση. Μάλιστα, επιτράπηκε στους εισερχόμενους να ορκίζονται και αυτοί στο όνομα της Αυτοκράτειρας. Μέσω αυτής της απόφασης: «ἐγεινεν τὸ ἀδελφάτον ὡς καὶ πρότερον ἰσότιμον καθότι καὶ τὰ δύο μέρη εἰς πίστωσιν ὀρκώθη».²⁰⁷ Ούτε αυτή η απόπειρα όμως άλλαξε τις συμπεριφορές Ρωμιών εμπόρων και Ρώσων αξιωματούχων, κάτι που φαίνεται από την απόπειρα των αρχών του Αστραχάν να

²⁰⁴ «Η ζωή στην Κοινότητα κυλούσε ομαλά και χωρίς απρόοπτα, όταν εντελώς ξαφνικά στα 1744 ξέσπασε μεγάλη διαμάχη ανάμεσα στους Εγκατοίκους και Εισερχόμενους». Η άποψη του Λασκαρίδη πηγάζει από έγγραφα της Αδελφότητας που χρονολογούνται το 1773· όπως παραθέτει: «[...] ηκολούθησαν τολμῶ εἰπεῖν ἀπὸ το 1744 ἔτος σκάνδαλα ἀναμεταξὺ τῆς ἡμῶν Αδελφότητος, ἡγουν Εγκατοίκων καὶ Εισερχομένων ἀδελφῶν Ῥωμαίων, ἐχθρα, καταδρομαί, ἐξῶδα καὶ διάφορα ἐπιχειρίματα ἐναντίο το ἐν μέρος τοῦ ἐτέρου».

Η Αδελφότητα είχε όμως κάθε λόγο να επιμείνει πως η πηγή των ερίδων υπήρξε η ρωσική νομοθεσία του 1742. Τέτοια αιτία επέτρεπε την ευκολότερη συμφιλίωση και αποτελούσε σθεναρό επιχείρημα για τη μεταρρύθμιση της ρωσικής νομοθεσίας προς όφελος των Ρωμιών. Χρήστος Π. Λασκαρίδης, *Το Καταστατικό [...]*, 1997, σ. 32.

Βλ. επίσης Χρήστος Π. Λασκαρίδης, «Η συμβολή των Ελλήνων της Νίζνας στην Πολιτιστική και Οικονομική Ανάπτυξη της Ουκρανίας», *Δωδώνη, Ιστορία και Αρχαιολογία*, τόμος 26^{ος}, 1997, σσ. 405-464, ιδ. σ. 425.

²⁰⁵ Ενώ είναι μάλλον λανθασμένη η διαπίστωση του Χρήστου Λασκαρίδη πως η διχόνοια εισερχόμενων και εγκαταστημένων αρχίζει το 1744, λόγω της νομοθεσίας της Αυτοκράτειρας Ελισάβετ, ορθώς επικεντρώνεται στη σημασία ελέγχου του Κριτηρίου από τις δύο πλευρές. Χρήστος Π. Λασκαρίδης, «Η συμβολή των Ελλήνων της Νίζνας στην Πολιτιστική και Οικονομική Ανάπτυξη της Ουκρανίας», *Δωδώνη, Ιστορία και Αρχαιολογία*, τόμος 26^{ος}, 1997, σσ. 405-464, ιδ. σ. 425.

Ο Χαρλαμπόβιτς επίσης θεωρεί πως η διένεξη άρχισε το 1742. Костянтин Харлампович, *Нариси [...]*, 1929, σ. 57.

²⁰⁶ ГАЧО, ф. 101, оп. 1, д. 4272, 1773, ф. 2. Костянтин Харлампович, *Нариси [...]*, 1929, σ. 46.

Ο Στοροζέβски σημειώνει πως το *Ουκάζιο* της Ελισάβετ εκδόθηκε κατόπιν πιέσεων εγκαταστημένων Ρωμιών, αναφορικά με το συγκεκριμένο θέμα. Н.К. Сторожевский, *Нежинские Греки*, Кієво, 1863, σ. 12. Οι εισερχόμενοι δε είχαν κατηγορήσει τους εγκαταστημένους πως είχαν αποστείλει τον Βελισάριο Ψάλτη στην Αγ. Πετρούπολη, με σκοπό να επηρεάσει τα κρατικά όργανα υπέρ τους. Χρήστος Π. Λασκαρίδης, *Το Καταστατικό [...]*, 1997, σ. 33.

²⁰⁷ Το κείμενο του 1773 σημειώνει πως από τον καιρό της βασιλείας του Πέτρου Α' μέχρι τη βασιλεία της Ελισάβετ Πετρόβνα, «δὲν ἦτον συνήθεια νὰ ὀρκόνωνται οἱ εἰσερχόμενοι ῥωμαῖοι, ἀλλὰ μόνον ἐκείνοι ὅσοι εἶχον κατικίας εἰς ῥωσσίαν». ГАЧО, ф. 101, оп. 1, д. 4272, 1773, ф. 2. Костянтин Харлампович, *Нариси [...]*, 1929, σ. 46.

εμποδίσουν το εμπόριο όσων Ρωμιών δεν κατοικούσαν στη Ρωσική Αυτοκρατορία το 1747,²⁰⁸ αλλά και από τη διαπίστωση των Ρωμιών της Αδελφότητας πως συνέχισαν ανάμεσά τους τα «μαλόματα» και στα αμέσως επόμενα χρόνια.²⁰⁹

Μετά το 1755, με την κατάργηση των δασμών μεταξύ Μικράς και Μεγάλης Ρωσίας, η διαφοροποίηση εισερχόμενων και εγκαταστημένων διογκώθηκε. Για να εμπορευούνται στη Ρωσία οι εισερχόμενοι, έπρεπε (θεωρητικά τουλάχιστον) να πληρώνουν τους δασμούς που αντιστοιχούσαν στους άλλους ξένους εμπόρους και να εμπορευούνται χονδρικά, ενώ οι εγκαταστημένοι διατηρούσαν τις φοροαπαλλαγές των μελών της Αδελφότητας.²¹⁰ Παρ' όλ' αυτά, την ίδια περίοδο σημειώνεται μια άλλη, μάταιη προσπάθεια συμφιλίωσης των μεν με τους δε η οποία αποσκοπούσε στην αύξηση των εισφορών της Αδελφότητας και τη συγκέντρωση των αναγκαίων για την ανέγερση ενός νέου ναού των Αγίων Πάντων.²¹¹

Σε κάθε περίπτωση είναι πρόδηλο πως δεν ήταν μόνο οι αρχές της Αυτοκρατορίας που συνέχιζαν να υποδαυλίζουν την αντιπαράθεση. Στην πράξη συνέφερε τους εγκαταστημένους να εμποδίζουν τους εισερχόμενους. Στην περίπτωση μάλιστα του εισερχόμενου Ρωμιού Κατσάρα, οι εγκαταστημένοι αρνήθηκαν να δικάσουν την υπόθεσή του στο Κριτήριο.²¹² Το Υπόμνημα των Ρωμιών της Νίζνας προς τη Νομοθετική Επιτροπή της Αικατερίνης Β' το 1767 το συνέταξαν και το υπέγραψαν αποκλειστικά εγκαταστημένοι Ρωμοί. Σ' αυτό, ισχυρίστηκαν πως εκείνοι, ως υπήκοοι της Ρωσίας, υπερτερούσαν έναντι των εισερχόμενων:

[...] οι εγκαταστημένοι της Νίζνας Ρωμοί οι οποίοι, μένοντας πιστοί στους προγόνους τους, έχουν ορκιστεί στην Αυτή Αυτοκρατορική Μεγαλειότητα **υπερέχουν έναντι των Ρωμιών που εισέρχονται** για εμπόριο σε όλα τα επί μέρους θέματα [...].

²⁰⁸ Σημειώνεται απόπειρα Ρώσων αξιωματούχων, το 1747, να απαγορεύσουν το εμπόριο μέσω Αστραχάν στην Περσία σ' όσους Ρωμιούς δεν ήταν Ρώσοι υπήκοοι, ώστε να περιορίσουν έτσι το εμπόριο ρήου μέσω Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. АВПРИ, φ. 2, оп. 6, том II, д. 4082, 1754-1758, φφ. 46-46^ο, 83-83^ο. Βλ. I.2.

²⁰⁹ ГАЧО, φ. 101, оп. 1, д. 4272, 1773, φ. 2.

²¹⁰ Στην πράξη όμως, δε σημειώνεται καμία τέτοιου τύπου διαφοροποίηση, εξ ου και τα σφοδρά παράπονα των εγκαταστημένων. Кость Харлампович, *Нарис V. Ніженські греки й торгівля [...]*, 1999, σ. 132.

²¹¹ Το άνοιξη του 1758 κατεδαφίστηκε ο προϋπάρχων ναός. Χρήστος Π. Λασκαρίδης, *Το Καταστατικό [...]*, 1997, σ. 49.

²¹² Костянтин Харлампович, *Нариси [...]*, 1929, σσ. 46-47, 57.

Το 1764, οι εισερχόμενοι ζήτησαν από τις ρωσικές αρχές να επιτρέπεται και σ' αυτούς να εκλέγονται Κριτές. Οι αρχές συμφώνησαν να εκλέγονται δώδεκα Κριτές, έξι εισερχόμενοι και έξι εγκαταστημένοι, όπως συνέβαινε πριν το 1742. Οι εγκαταστημένοι όμως, απευθυνόμενοι στις ρωσικές αρχές, υποστήριξαν πως οι εισερχόμενοι δεν θα έπρεπε να ορίζονται Κριτές.

Για απόπειρες να διευθετηθεί η διένεξη το 1762-1764, βλ. ГАЧО, φ. 101, оп. 1, д. 11, 1762-1764, φφ. 3^ο, 6. Βλ. επίσης Костянтин Харлампович, *Нариси [...]*, 1929, σ. 57. Χρήστος Π. Λασκαρίδης, *Το Καταστατικό [...]*, 1997, σσ. 36-38.

Συνεχίζοντας οι εγκαταστημένοι περιέγραψαν πως το Μαγιστράτο της Νίζνας τους μεταχειριζόταν σα να ήταν εισερχόμενοι ξένοι και μάλιστα τους ανάγκαζε να πληρώσουν την επιπρόσθετη φορολογία που προοριζόταν για τους ξένους και η οποία δεν αναλογούσε σε εγκαταστημένους. Στο Υπόμνημά τους, οι εγκαταστημένοι καταλογίζουν στις αρχές του Μαγιστράτου πως:

[...] δεν μας εκδίδουν διαβατήρια με την άδεια δωρεάν διαδρομής στη Μεγάλη Ρωσία, παρά το γεγονός ότι εμείς τους δηλώναμε επανειλημμένα πως, χάριν της ύψιστης αυτοκρατορικής ευμένειας, **είμαστε απαλλαγμένοι από τους φόρους και τους δεσμούς που προορίζονται για τους ξένους εμπόρους**· σύμφωνα μάλιστα με την 5^η παράγραφο του 11^{ου} άρθρου του Καταστατικού Εμπορίου, της 5 Δεκεμβρίου του 1755, **μόνο στους εισερχόμενους Ρωμιούς δεν επιτρέπεται η εισαγωγή εμπορευμάτων στη Μεγάλη Ρωσία χωρίς τελωνειακούς δασμούς**. Όμως αγνοούν τα δικαιώματά μας και απεναντίας προστατεύουν τους ξένους εμπόρους, σε αντίθεση με την ως άνω αναφερθείσα νομοθεσία για τους δασμούς [...].²¹³

Το κείμενο συνοψίζει ολοφάνερα το δίλημμα των εγκαταστημένων. Αυτοί οι Ρωμιοί ήθελαν πάση θυσία να προστατεύσουν τις ελευθερίες τους που συνεχώς τίθονταν υπό αμφισβήτηση, τόσο από το Μαγιστράτο της Νίζνας όσο και από άλλες αρχές της Ρωσικής Αυτοκρατορίας. Για να προστατεύσουν όμως τις ελευθερίες αυτές, έπρεπε να αποδείξουν πως ήταν απολύτως πιστοί στους Αυτοκράτορες της Ρωσίας, κάτι που δεν θα μπορούσαν να επιτύχουν, αν δεν τόνιζαν τις διαφορές τους από τους εισερχόμενους Ρωμιούς που ήταν κάτοικοι και υπήκοοι της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Είχαν λοιπόν ικανούς λόγους οι εγκαταστημένοι να βυσοδομούν ενάντια στους εισερχόμενους. Σε πολλές περιπτώσεις, οι εισερχόμενοι δεν είχαν ορκιστεί στο πρόσωπο της Αυτοκράτειρας ή του Αυτοκράτορα. Κι αν ακόμα όμως είχαν ορκιστεί, δεν έχαιραν της εμπιστοσύνης των αρχών, επειδή δεν ήταν κάτοικοι της Μικράς Ρωσίας.²¹⁴

Η στάση αυτή οδήγησε μάλιστα στο σημείο εγκατοικοι και εισερχόμενοι να συναντούνται, να διαβουλεύονται και να εκλέγουν τους αντιπροσώπους τους ξεχωριστά, όπως φαίνεται από έγγραφο των εγκαταστημένων που χρονολογείται στις 12 Μαρτίου 1769.

²¹³ Ανών., «Материалы Екатерининской Законодательной Комиссии», *Сборник Императорского Русского Исторического Общества*, τόμος 144^{ος}, μέρος 13^ο, Αγ. Πετρούπολη, 1914, σσ. 21-63, ιδ. σσ. 49-53. Το χωρίο είναι από τη σ. 52.

²¹⁴ Λίγο παρακάτω το κείμενο συνεχίζει: «[...] και ζητάμε την απαλλαγή από τους φόρους των ξένων εμπόρων, με τη μέγιστη εύνοια της Αυτού Αυτοκρατορικής Μεγαλειότητος [...]». Ανών., «Материалы Екатерининской Законодательной Комиссии», *Сборник Императорского Русского Исторического Общества*, τόμος 144^{ος}, μέρος 13^ο, Αγ. Πετρούπολη, 1914, σσ. 21-63, ιδ. σ. 53.

Για περισσότερα, βλ. III.9.

[...] κατὰ τὴν διώρισιν τῶν προκρίτων ἐσυνάχθησαν ὅλοι οἱ κεκλημένοι, καὶ κατὰ τὰ ζητήματα ὁποῦ τοὺς ἐπαράστησαν ἐγγράφως οἱ τίμοι κριταί, τὸ ἄ^{ον} περὶ τῆς ἐκκλησιαστικῆς ὑποθέσεως ἀφέθη ἀπὸ τοὺς εἰρημένους, ὡσὰν ὁποῦ πρέπει νὰ θεωρηθῆ μετὰ τοὺς ἐγκατοίκους ἀδελφούς μας.²¹⁵

Ἡ κατάσταση αὐτὴ επιβεβαιώνεται καὶ ἀπὸ τις δικαστικὲς υποθέσεις τῆς ἐποχῆς. Σὲ διένεξη τοῦ 1771 μεταξὺ ἐταίρων, ὁ Ρωμιὸς τῆς Νίζνας Στέργιος Αλεξίου σημείωσε πως ἡ ὑπόθεση δὲν μπορούσε νὰ ἐκδικαστεῖ στο Κριτήριο, ἐπειδὴ δὲν εἶχαν ἐκλεγεί Κριτές «ἐκ μέρους τῶν ξένων»· ὡς ἐκ τούτου, συνέχισε, «νὰ δώσο τὴν ἀγογὴν μου εἰς τοὺς ἐντόπους κυρήους κριτάς, εἰξεύρω καλὰ ὅτι ἱ ἐντόπιοι τοὺς ξένους δὲν κρήνουν καὶ τὰς κρήσας τοὺς δὲν τὲς θεωροῦν». Παρ' ὅλα αὐτά, οἱ Κριτές διατάζουν τὸν Στέργιο Αλεξίου νὰ καταθέσει ἄμεσα στο Κριτήριο.²¹⁶

Στὴ συγκεκριμένη συγκυρία, λίγο μετὰ τὴν ἀναφορὰ τῶν ἐγκαταστημένων στὴ Νομοθετικὴ Επιτροπὴ τῆς Αἰκατερίνης Β', μόνον ὁ θεσμὸς τῆς ἐκκλησίας φαίνεται νὰ τοὺς ἔνωνε με τοὺς εἰσερχόμενους· ἔτσι, γιὰ ἀποφάσεις ποὺ ἀφοροῦσαν τὴν ἐκκλησία, ὅπως παραδείγματος χάριν ἡ πώληση τῆς ἐκκλησιαστικῆς περιουσίας στο Κίεβο ποὺ ἀνήκε στὴν Αδελφότητα τῶν Ρωμιῶν τῆς Νίζνας, ἔπρεπε νὰ συσκέπτονται ἀπὸ κοινού.²¹⁷

Ἡ διχόνοια μεταξὺ ἐγκαταστημένων καὶ εἰσερχόμενων εξακολούθησε, δημιουργώντας συνεχεῖς δυσκολίες στὴ λειτουργία τῆς Αδελφότητας. Ὅπως τονίζουν τὰ μέλη τῆς Αδελφότητας, σὲ κείμενο τοῦ 1773: «πλὴν ἀνάμεσα εἰς τὴν ἀδελφότητα ἀκολούθησαν διάφορα μαλόματα, καὶ καταδρομοὶ καὶ ἐὼς τὴν σήμερον».²¹⁸ Τὸν Μάιο τοῦ 1773, ἐν αἰρῶ πολέμου, ἐγένετο μιὰ περαιτέρω ἀπόπειρα συμφιλίωσης τῶν δύο πλευρῶν:

Νῦν δὲ συνομιλῶντας ἀνάμεσόν μας ὅλοι ὁμοῦ ἐγκάτικοι, καὶ εἰσερχόμενοι συνάδελφοι ῥωμαῖοι, καὶ ἀπορρῦπτοντας πάσαν διχώνειαν ἠγαπήθημεν [...]. Καὶ διὰ ταύτην τὴν θεῖαν ἀρετὴν συγκαταβαίνοντας καὶ τὰ δύο μέρη, ἐσυμφωνήσαμεν δε τὰ κάτωθεν κεφάλαια.

Συμφώνησαν, πρῶτον, νὰ υπογράψουν ὅλοι μαζί χωρὶς τὴν ὑπεροχὴ τοῦ ἐνός ἢ τοῦ ἄλλου τμήματος τῆς Αδελφότητας. Συμφώνησαν, ἐπίσης, νὰ κάνουν κοινὲς αἰτήσεις στὶς ἀρχές: «καὶ νὰ στέλνωνται καὶ ἀπὸ τὰ δύο μέρη τίμοι καὶ ἄξιοι ἀδελφοί». Τὸ κείμενο συνεχίζει:

Β^{ον} Αἱ ἐκλογαὶ τῶν κριτῶν καὶ ἐπιτρόπων τοῦ ἀδελφάτου ἡμῶν νὰ γίνωνται κοινῶς ἀπὸ ἐγκατοίκους καὶ εἰσερχομένους, ἐκ τῶν εἰσερχομένων τρεῖς, καὶ ἐκ τῶν ἐγκατοίκων τρεῖς κριταί. Καὶ ἀπὸ δύο

²¹⁵ ГАЧО, ф. 101, оп. 1, д. 4234, 1769, ф. 3.

²¹⁶ ГАЧО, ф. 101, оп. 1, д. 4259, 1771, ф. 3.

²¹⁷ Костянтин Харлампович, *Нариси [...]*, 1929, σ. 58.

²¹⁸ ГАЧО, ф. 101, оп. 1, д. 4272, 1773, ф. 2.

ἐπιτρόπους ἐκ τῶν ἐγκατοίκων δύο καὶ δύο ἐκ τῶν εἰσερχομένων δίδοντας αὐτοῖς ἐκλογικὰ γράμματα, κατὰ τὴν ἐκπαλαὶ συνήθειαν [...].²¹⁹

Στη συνέχεια, ὅλοι οἱ ἀδελφοὶ μαζί ἐξέλεξαν ἕξι Κριτές, τρεῖς εἰσερχόμενους καὶ τρεῖς ἐγκαταστημένους καὶ τέσσερις ἐφόρους, δύο εἰσερχόμενους καὶ δύο ἐγκαταστημένους.²²⁰ Εἰγκαταστημένοι καὶ εἰσερχόμενοι λοιπὸν συμφώνησαν στο «ἰσότημον» μεταξύ τους. Πλέον θα ἀπευθύνονταν στους κρατικούς φορεῖς ἀπὸ κοινού, ἐνῶ τὰ ἐξόδα τῆς Ἀδελφότητος θα ἀναλάμβαναν ὅλα τὰ μέλη τῆς ἀνεξαρτήτως προελεύσεως, ἰδιαίτερως τὰ ἐξόδα τῆς πολυδάπανης ἀνοικοδόμησής τῆς ἐκκλησίας τῶν Ἁγίων Πάντων.²²¹

Πέτυχαν ὁμως ὄντως οἱ ἕως τότε ἀντιμαχόμενοι τὴν «εἰλικρινὴν ἀγάπην καὶ ὁμοφωνεῖαν» που ἀναφέρουν τὰ ἐγγράφα τῆς ἐποχῆς;²²² Δεν εἶναι ξεκάθαρο. Εἰσερχόμενοι καὶ ἐγκαταστημένοι φαίνεται πως πράγματι συνεργάστηκαν, τὴν περίοδο ἀμέσως μετὰ το 1773, γιὰ νὰ ἐπιτύχουν τοὺς στόχους τῆς Ἀδελφότητος.²²³ Δεν ἔπαυσαν ὁμως, ἐν μία νυκτί, ὅλα τὰ ἐκκρεμῆ «μαλώματα» τῆς προηγούμενης περιόδου.²²⁴

Καὶ βέβαια, ἡ ρωσικὴ νομοθεσία δὲν εὐνοοῦσε καθόλου τὸ ζήτημα αὐτό. Βάσει τοῦ ἀναθεωρημένου *Ουκαζίου* που ἐξέδωσε ἡ *Σύγκλητος* στις 7 Μαΐου 1775, οἱ ἐγκαταστημένοι ὑπερῆχαν τῶν εἰσερχομένων οἱ ὁποῖοι ἀποκλείονταν ἀπὸ τὸ ἀξίωμα τοῦ Κριτῆ. Ὄταν ἐπελέγησαν δύο εἰσερχόμενοι Ρωμοὶ γιὰ τὴν διαιτητικὴ διαδικασία στὴν ὑπόθεση τοῦ Τουχάεβ, τὸ Κριτήριον ἔκανε ἐφεση στο *Κολέγιο τῆς Μικρᾶς Ρωσίας*. Ὁ Κρομμύδας, ἕνας ἀπὸ τοὺς εἰσερχόμενους (ο ὁποῖος κατοικοῦσε ἐπὶ χρόνια στὴν Καζακία), διάλεξε νὰ παραιτηθεῖ. Παραδόξως, στὴν πρώτη γνωμοδότησή του, τὸ *Κολέγιο τῆς Μικρᾶς Ρωσίας* δὲν δέχθηκε αὐτὴ

²¹⁹ ΓΑΧΟ, φ. 101, ὀπ. 1, δ. 4272, 1773, φφ. 2-2^v.

²²⁰ ΓΑΧΟ, φ. 101, ὀπ. 1, δ. 4268, 1773, φ. 2.

«Αἱ ἐκλογαὶ τῶν κριτῶν καὶ ἐπιτρόπων τοῦ Ἀδελφάτου ἡμῶν νὰ γίνωνται κοινῶς ἀπὸ ἐγκατοίκους καὶ ἀπὸ εἰσερχομένους. Τρεῖς ἐκ τῶν εἰσερχομένων, τρεῖς ἐκ τῶν ἐγκατοίκων. Ὅλοι ἕξ οἱ κριταὶ καὶ ἀπὸ δύο ἐπιτρόπους – ἐκ τῶν ἐγκατοίκων δύο καὶ ἐκ τῶν εἰσερχομένων δύο [...]». Χρήστος Π. Λασκαρίδης, *Τὸ Καταστατικὸ [...]*, 1997, σ. 221.

²²¹ ΓΑΧΟ, φ. 101, ὀπ. 1, δ. 4272, 1773, φ. 2.

Τὸ νέο τακτικὸ ὁλοκληρώθηκε στις 24 Ἰανουαρίου 1774. Χρήστος Π. Λασκαρίδης, *Τὸ Καταστατικὸ [...]*, 1997, σ. 50.

²²² ΓΑΧΟ, φ. 101, ὀπ. 1, δ. 4272, 1773, φ. 2^v.

²²³ Ἔτσι, στις ἐπίσημες ἀποστολὲς ἐστελναν ἀντιπροσώπους στις ρωσικὲς ἀρχές καὶ ἀπὸ τις δύο πλευρές. Βάσει τῆς συμφωνίας, τὸ σῶμα τῶν Κριτῶν θὰ ἀποτελούνταν ἀπὸ τρεῖς ἐγκαταστημένους καὶ τρεῖς εἰσερχόμενους. Οἱ Ἐπίτροποι θὰ ἦταν τέσσερις, δύο ἀπὸ τὴν κάθε πλευρά. Τὰ ἐξόδα τῆς Ἀδελφότητος – συμπεριλαμβανομένου τοῦ κόστους γιὰ τὴν ἀνοικοδόμησὴ τῆς ἐκκλησίας – θὰ καλύπτονταν ἐξἴσου, ἀπὸ τοὺς ἐγκαταστημένους καὶ τοὺς εἰσερχόμενους Ρωμοὺς. Χρήστος Π. Λασκαρίδης, *Τὸ Καταστατικὸ [...]*, 1997, σ. 50.

²²⁴ Παρὰ τὴ συμφωνία που ἐπιτεύχθηκε τὸν Μάιο τοῦ 1773, τὸν Ἰούνιο τοῦ 1774 οἱ ἐγκαταστημένοι ἀκόμη χρωστοῦσαν τὸ ποσὸ τῶν χιλίων ἑκατὸ ογδόντα δύο ρουβλιῶν στὸν Ἀλέξη Κρομμύδα. ΓΑΧΟ, φ. 101, ὀπ. 1, δ. 4277, 1774, φ. 1.

την παραίτηση.²²⁵ Ενώ, βάσει της ρωσικής νομοθεσίας, ένας εισερχόμενος μπορούσε να γίνει κάτοικος, οι εγκαταστημένοι συνέχισαν να υπερτερούν έναντι των εισερχόμενων.²²⁶

Όπως προκύπτει από τη σύντομη αυτή περίληψη, η διένεξη μεταξύ εισερχόμενων και εγκαταστημένων δεν μπορεί να εξηγηθεί μονομερώς, ούτε ως αποτέλεσμα του ανταγωνισμού αναμεταξύ των Ρωμιών για τον έλεγχο της Αδελφότητας, ούτε ως συνέπεια της ρωσικής νομοθεσίας. Αντιδρώντας στις πιέσεις των τοπικών αρχών, οι εγκαταστημένοι, πολύ λογικά, τόνιζαν πως ήταν πιστοί στο ρωσικό κράτος, σε αντίθεση πάντα με τους άλλους Ρωμιούς οι οποίοι ήταν υπόδουλοι της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Οι εξωτερικές πιέσεις άρα διαμόρφωναν τις προϋποθέσεις της εσωτερικής διχόνοιας και η εσωτερική διχόνοια, με τη σειρά της, δεν επέτρεπε την αποτελεσματική αντιμετώπιση των εξωτερικών πιέσεων. Στον φαύλο αυτό κύκλο, η ίδια η δομή της Αδελφότητας υποδαύλιζε τη μακροχρόνια στάση μεταξύ των δύο πλευρών, λόγω της οποίας η Αδελφότητα βρισκόταν μονίμως στα πρόθυρα της διάσπασης. Οι διαφορετικές ανάγκες εγκαταστημένων και εισερχόμενων ωθούσαν τις δύο ομάδες προς αντίστοιχα διαφορετικές κατευθύνσεις.

Παράλληλα όμως, παρατηρούνται και ουσιαστικά στοιχεία που λειτουργούσαν ως στηρίγματα και διατηρούσαν τη συνοχή του θεσμού της Αδελφότητας. Μεταξύ αυτών ήταν (1) ο φόβος της διάσπασης που θα είχε ως επακόλουθο την απώλεια ή έστω τη συρρίκνωση των προνομίων όλων των Ρωμιών στην περιοχή. Είναι επίσης αξιοσημείωτο πως (2) οι εισερχόμενοι υπερτερούσαν πληθυσμιακά και ήλεγχαν το μεγαλύτερο μέρος του διεθνούς εμπορίου προς και από την Καζακία²²⁷ συνεισέφεραν μεγαλύτερα ποσά από τους εγκαταστημένους για τη λειτουργία της Αδελφότητας αλλά και ως φορολογία στο κρατικό θησαυροφυλάκιο.²²⁸ Σε κάθε περίπτωση, αμφότεροι, εγκαταστημένοι και εισερχόμενοι, αδυνατούσαν να αντεπεξέλθουν στις χρηματικές και τις άλλες προκλήσεις χωρίς τη βοήθεια των εσωτερικών αντιπάλων τους. Με άλλα λόγια, η παρουσία και η εμπορική δραστηριότητα των εισερχόμενων συνέφερε τους εγκαταστημένους.²²⁹ (3) Η σημαντικότερη ίσως αιτία για τις συνεχείς απόπειρες διευθέτησης της διένεξης μεταξύ εγκαταστημένων και εισερχόμενων, στα πλαίσια της κοινής τους Αδελφότητας, κατά τη διάρκεια της

²²⁵ В. Савва, *Материалы [...]*, 1909, σσ. 23-26, 30.

²²⁶ Η συγκεκριμένη ρύθμιση επανεκδόθηκε το 1785 και το 1797. Костянтин Харлампович, *Нариси [...]*, 1929, σσ. 67-68. Кость Харлампович, *Нарис V. Ніженські греки й торгівля [...]*, 1999, σ. 133.

²²⁷ Евгений Чернухин, *Книга пожертв [...]*, 1997, σ. 95.

²²⁸ Кость Харлампович, *Нарис V. Ніженські греки й торгівля [...]*, 1999, σ. 148.

Вλ. και επιστολή του κόμη Πετρ Αλεξάνδροβιτς Ρουμιάντσεβ-Ζαντουνάσκι το 1776 όπου σημειώνει: «Υπόψη ότι το βασικό εμπόριο το έχουν στα χέρια τους οι εισερχόμενοι [...]». Χρήστος Π. Λασκαρίδης, *Το Καταστατικό [...]*, 1997, σ. 40.

²²⁹ Κάτι που φαίνεται και από τους ξεχωριστούς λογαριασμούς της Αδελφότητας: «[...] οί συνάδελφοι ήμών Νίζνας ἐγκάτοικοι ῥωμαῖοι, ἔχουν νὰ πληρώσουν ἡμῖν τοῖς εισερχομένοις ῥωμαίοις, ἴδια τὸ χρέος τοῦ κουτίου τῆς λεχίας, διὰ τὰ ἔξοδα, ὅπου τοὺς ἀπερασμένους χρόνους διὰ τὸ κοντράκτον τῆς καμάρας τῆς λεχίας, καὶ τῶν μιτῶν ἔγιναν ἐὼς τὴν σήμερον ρούβλια 3200 [...]». ΓΑЧО, φ. 101, оп. 1, д. 4272, 1773, φ. 4.

εποχής, ήταν οι πολιτικές συνιστώσες. Όπως θα φανεί στο III.9, εν καιρώ πολέμου οι εισερχόμενοι αναγκάζονταν να επιλέξουν μεταξύ των δύο Αυτοκρατοριών, στοιχείο που περιόριζε το χάσμα μεταξύ όσων εισερχόμενων αποφάσιζαν να διαμείνουν στην Καζακία και τη Ρωσία και των μελών της Αδελφότητας. Αλλά και οι Ρώσοι υποστηρικτές της Αδελφότητας τόνιζαν ακριβώς την πολιτική σημασία της εν λόγω συμφιλίωσης. Ο Πετρ Ρουμιάντσεβ, Κυβερνήτης της Μικράς Ρωσίας, ήταν αυτός που, με την παρουσία του στη Σύναξη των Ρωμιών της Νίζνας το 1768, προσπάθησε να γεφυρώσει το χάσμα μεταξύ εγκαταστημένων και εισερχόμενων. Σε μια σειρά εγγράφων, ο Ρουμιάντσεβ επισήμανε τη σημασία της εξίσωσης εγκαταστημένων και εισερχόμενων.²³⁰

Υπό αυτές τις περιστάσεις δεν είναι παράξενο που τα επίσημα κείμενα της Αδελφότητας τονίζουν τη σημασία της κοινής γνώμης και θέλησης των μελών της: «έσινφωνίσαμεν με κοινὴν γνώμιν καὶ θέλῆσιν».²³¹ Ενώ σ' αυτή την περίπτωση η φράση αναφέρεται στη συγκατάθεση των δύο αντιμαχόμενων πλευρών, είναι αξιοσημείωτο πως η «κοινή γνώμη» αφορούσε τους Ρωμιούς της Νίζνας στο σύνολό τους.

Είχε τελικά η διαχρονική αυτή αντιπαράθεση εγκαταστημένων και εισερχόμενων σοβαρές επιπτώσεις για την Αδελφότητα; Αφενός το μέγεθος της Αδελφότητας διαρκώς αυξανόταν και ορισμένα μέλη της πλούτιζαν. Το γεγονός ότι οι εισερχόμενοι – των οποίων τα προνόμια ήταν περιορισμένα σε σχέση με αυτά των εγκαταστημένων – ήταν πιο εύποροι συνεισφέρει στην εντύπωση πως δεν ήταν τα προνόμια αυτά καθ' εαυτά που επέτρεπαν την ανέλιξη των Ρωμιών στην οικονομία της περιοχής. Κατά τα φαινόμενα, το εν λόγω κλίμα αναμεταξύ εισερχόμενων και εγκαταστημένων δεν εμπόδιζε την ουσιαστική ανάπτυξη του εμπορίου των Ρωμιών.²³² Αφετέρου, όπως ισχυρίστηκαν οι Ρωμιοί σε επιστολή τους προς τον κόμη Ρουμιάντσεβ, οι διαφορές μεταξύ εισερχόμενων και εγκαταστημένων αποτελούσαν το μεγαλύτερο εμπόδιο για την αποτελεσματική λειτουργία της Αδελφότητας.²³³ Σε κάθε περίπτωση, εφόσον θεωρηθεί πως ο θεσμός της

²³⁰ Έτσι, γράφοντας στον Γενικό Εισαγγελέα της *Συγκλήτου* της Αυτοκρατορίας Αλέξανδρο Αλεξέγιεβιτς Βιαζέμσκι το 1776, είχε τονίσει πως η εξίσωση των εισερχόμενων με τους εγκαταστημένους θα συντελούσε στην ενδυνάμωση της θέλησης και των λοιπών συμπατριωτών τους στην Οθωμανική Αυτοκρατορία να υποστηρίξουν τη Ρωσία, καθώς και στην περαιτέρω ανάπτυξη του εμπορίου στη Μικρά Ρωσία.

Στα ρωσικά: «[...] милостивии Гдр мой князь Александр Алексеевич имеющи греков под названием приезжих с греками тамож живущими, различаются лишь одним титулом, а не вещию, что главной – торг ведут приезжие, и что уравнение приезжего против живущего послужит к возбуждению охоты и в прочих и к одноземцам к обращению в сей край вящей торговли [...] Март 21, 1776». Για τις συνεχείς προσπάθειες του Ρουμιάντσεβ, βλ. ГАЧО, ф. 101, оп. 1, д. 62, 1775-1777, фф. 1^ο-2^ο, 8.

Βλ. επίσης Χρήστος Π. Λασκαρίδης, *Το Καταστατικό [...]*, 1997, σ. 40.

²³¹ ГАЧО, ф. 101, оп. 1, д. 4285а, 1779, фф. 2-2^ο.

²³² Ο Χαρλαμπόβιτς, παραδείγματος χάριν, θεωρεί πως η στάση δεν επηρέασε το εμπόριο των Ρωμιών. Кость Харлампович, *Нарис V. Ніженські греки й торгівля [...]*, 1999, σ. 148.

²³³ Костянтин Харлампович, *Нариси [...]*, 1929, σ. 70.

Αδελφότητας λειτουργούσε ενισχυτικά ως προς τις δραστηριότητες των Ρωμιών σε Καζακία και Ρωσία, οι όποιες δυσλειτουργίες του θεσμού οπωσδήποτε θα επηρέαζαν δυσμενώς τις δραστηριότητες αυτές.

Πέραν όμως των επιπτώσεων των στάσεων που κατά καιρούς πλήττουν όλες τις κοινωνίες, η διχόνοια αυτή επιδεικνύει τα όρια της τότε νομοθετικής αντίληψης για το εμπόριο. Ο νόμος υπήρξε πεδίο έριδας, μέρος της προσπάθειας για την προστασία και επικράτηση των αντιμαχόμενων παρατάξεων των Ρωμιών, πρωτίστως των εγκαταστημένων εις βάρος των εισερχόμενων. Όπως και στο ζήτημα του λαθραίου εμπορίου (I.3), έτσι και εδώ φαίνεται πως η μελέτη των επίσημων κανονισμών της Αδελφότητας, με άλλα λόγια του νόμου, δεν επαρκεί, για να γίνουν κατανοητές οι δραστηριότητες των εμπορευόμενων.

Σε αρκετές περιπτώσεις εισερχόμενοι κατοικούσαν στη Νίζνα για μεγάλο χρονικό διάστημα,²³⁴ ενώ οι εγκαταστημένοι ενίοτε ζούσαν σε άλλες πόλεις της Μικράς Ρωσίας και της Ρωσίας. Παραδόξως, παρά τις πολλές ρυθμίσεις των οργάνων της Αδελφότητας και από τις ρωσικές αρχές ως προς το ποιος επιτρεπόταν να γίνει μέλος, τα όρια της Αδελφότητας παρέμειναν τελικά θολά. Όπως με τη δικαιοδοσία του Κριτηρίου, έτσι και το ποιος υπήρξε μέλος της Αδελφότητας δεν ήταν ξεκάθαρο εκ των προτέρων. Ως εκ τούτου, η νομοθεσία που καθόριζε τη λειτουργία του Κριτηρίου και της Αδελφότητας στο σύνολό της αντικατόπτριζε την κοινωνία των Ρωμιών στην περιοχή μόνο έμμεσα, δηλαδή μερικώς. Οπωσδήποτε, η νομοθεσία επηρέαζε βαθιά τη ζωή των Ρωμιών της Νίζνας, βρισκόταν όμως σε συνεχή – σε πολλές περιπτώσεις δημιουργική – ένταση με την πραγματικότητα της κοινωνίας τους.

²³⁴ Για τέτοιου είδους περίπτωση, βλ. ΓΑΨΟ, φ. 101, οπ. 1, δ. 4285a, 1779, φφ. 2-2'.

6.8 Αδελφότητα και εξουσία

Η Νίζνα λειτουργούσε ως κέντρο, ως τόπος αναφοράς για τους περιπλανώμενουςπραματευτές· ως *εμπόρειον* ανάμεσα σε δύο πολιτισμούς, αυτόν της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και εκείνον της Ουκρανίας και της Ρωσίας. Το *εμπόρειον* της Νίζνας δεν ήταν απλώς ένα λιμάνι στην ενδοχώρα της Ουκρανίας όπου διεξαγόταν το εμπόριο· ενσωμάτωνε ένα σύνολο πρακτικών, χαρακτηριστικών του εμπορίου, ειδικότερα του διαπολιτισμικού εμπορίου.²³⁵ Σ' αυτό το ιδιαίτερο περιβάλλον ιδρύθηκε ο θεσμός της Αδελφότητας των Ρωμιών της Νίζνας.

Όπως έχει ήδη αναφερθεί, η εμφάνιση της Αδελφότητας προϋπόθετε έναν βαθμό αμοιβαίας εμπιστοσύνης και αλληλεγγύης ανάμεσα στα μέλη της. Αυτή η εμπιστοσύνη βασίστηκε στη συγκρότηση της Αδελφότητας γύρω από τον θεσμό της Εκκλησίας (II.5). Ίδρύθηκε, όμως, και για να ικανοποιήσει ορισμένες συγκεκριμένες ανάγκες των εμπόρων που εμπορεύονταν σε μακρινούς τόπους, ιδιαίτερα την ανάγκη τους για πιστώσεις καθώς και την ανάγκη για μηχανισμούς που να επιλύουν τις διαφορές τους (II.4-6).

Όπως κάθε θεσμός, η Αδελφότητα παρείχε δικαιώματα και ταυτόχρονα έθετε περιορισμούς. Και αναπόφευκτα, ως θεσμός, άλλοτε οφελούσε κι άλλοτε έβλαπτε. Ακριβώς δε επειδή ένας θεσμός εμπεριέχει ένα πλήθος διαφορετικών στοιχείων, η απόπειρα αποτίμησης της σημασίας της Αδελφότητας ενέχει πολλούς κινδύνους. Παρ' όλους τους κινδύνους, θα γίνει εδώ μια πρώτη απόπειρα αποτίμησης της σημασίας της Αδελφότητας για τους Ρωμιούς και για την ανάπτυξη της όλης περιοχής.

Η σημασία της Αδελφότητας στην εμπορική εξάπλωση των Ρωμιών στην Ουκρανία και τη Ρωσία εδράζεται, απ' ό τι φαίνεται, σε τρεις αλληλοσχετιζόμενους παράγοντες: (1) στη λειτουργία της ως γέφυρα ανάμεσα στις δραστηριότητες των Ρωμιών και τους λαούς και θεσμούς στην Ουκρανία και τη Ρωσία με τους οποίους εκείνοι έρχονταν σε επαφή, (2) στον ρόλο της στην προαγωγή συμπεριφορών συνεργασίας και αλληλεγγύης ανάμεσα στους ίδιους τους εμπόρους και (3) στον ρόλο της αναφορικά με τη μείωση των κινδύνων που αντιμετώπιζαν έως τότε οι Ρωμιοί έμποροι, καθώς και με την επακόλουθη αύξηση του πολύτιμου αισθήματος ασφάλειας. Ο κάθε παράγοντας θα εξεταστεί με τη σειρά:

²³⁵ Το *εμπόρειον* χρησιμοποιείται εδώ ως μετάφραση της ορολογίας του Karl Polanyi «port of trade» ή «λιμάνι εμπορίου». Karl Polanyi, Conrad M. Arensberg, Harry W. Pearson (επιμ.), *Trade and Market in the Early Empires: Economies in History and Theory*, Glencoe, Illinois, 1957, σσ. 16, 116, 263.

Πιο συγκεκριμένα Robert B. Revere, «'No Man's Coast': Ports of Trade in the Eastern Mediterranean», *Trade and Market in the Early Empires*, Νέα Υόρκη, Λονδίνο, 1957, σσ. 38-63, ιδ. σ. 52. Επίσης S.C. Humphreys, «History, Economics and Anthropology: The Work of Karl Polanyi», *History and Theory*, τόμος 8^{ος}, 1969, σσ. 165-212, ιδ. σ. 191.

(1) Ο θεσμός της Αδελφότητας, λοιπόν, λειτουργούσε ως γέφυρα μεταξύ της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και των πολύ διαφορετικών περιοχών της Ουκρανίας και της Ρωσίας. Εκεί, στο εμπόριο της Νίζνας (ή μάλλον μέσω της Νίζνας, με την αδιάκοπη κίνηση των πολυάσχολων εμπορών), η οικονομία της αγοράς συναντούσαν με την εκτός αγοράς οικονομία των αγροτικών και νομαδικών εκτάσεων της Ουκρανίας. Στους κόλπους της Αδελφότητας, το Κριτήριο πρόσφερε στους Ρωμιούς ένα αποτελεσματικό μέσο για την άμεση εκδίκαση εμπορικών διαφορών, μέσο που τους επέτρεπε με σχετικά μικρό συνολικό κόστος να μεταφέρουν τις τεχνικές του εμπορίου στις οποίες είχαν συνηθίσει και ιδιαίτερα τις συναλλαγματικές στα εδάφη της Ουκρανίας. Η Αδελφότητα έπαιξε επίσης αποφασιστικό ρόλο στη δυνατότητα κάθε εμπόρου να συλλέγει και να διαδίδει πληροφορίες (μέσω επιστολών ή προφορικά στα καφενεία και όχι μόνο) σχετικά με τις περιοχές στις οποίες εμπορευόταν, στοιχείο που μείωνε σημαντικά το κόστος διεξαγωγής του εμπορίου.

Μέσω των εκλεγμένων Κριτών της Αδελφότητας, οι έμποροι μπορούσαν επίσης να συνδιαλέγονται και να διαπραγματεύονται αποτελεσματικά με τους άλλους λαούς της περιοχής και ταυτόχρονα με τις αρχές της Καζακίας και της Ρωσίας. Έτσι, η Αδελφότητα στη Νίζνα λειτουργούσε ως διοικητικός σύνδεσμος μεταξύ κεντρικής εξουσίας και Ρωμιών. Αυτή η σύνδεση δεν λειτουργούσε μόνο όσον αφορά καθημερινές λειτουργίες, ίσχυε επίσης και στις διαπραγματεύσεις που αφορούσαν την κρατική νομοθεσία, τους κανονισμούς που ως ένα βαθμό καθόριζαν το μέλλον των Ρωμιών στην περιοχή.²³⁶

(2) Αλλά αν η Αδελφότητα των Ρωμιών της Νίζνας κατόρθωνε να γεφυρώνει το χάσμα ανάμεσα στον οθωμανικό και τον ρωσικό κόσμο, αυτό οφείλεται εν μέρει και στην ικανότητά της να ξεχωρίζει τα μέλη της από τους υπόλοιπους. Τα μέλη της Αδελφότητας υποχρεούνταν σε κανόνες ορθής συμπεριφοράς, κανόνες που μοιραία τα προίκιζαν με μία αίσθηση σκοπού και επιπλέον με την αντίληψη των ορίων της κοινότητας. Τέτοια χαρακτηριστικά προήγαγαν το αίσθημα της συνεργασίας και της εμπιστοσύνης ανάμεσα στα μέλη της Αδελφότητας· αίσθημα που επηρέαζε ουσιαστικά τις εμπορικές δραστηριότητες των Ρωμιών.

²³⁶ Βλ. τον ρόλο των Κριτών της Αδελφότητας στις διαπραγματεύσεις με τις αρχές της πόλης της Νίζνας και με τις αρχές της Ρωσίας, στο В. Савва, *Материалы [...]*, 1909, σ. 1.

Για θέματα πολιτικής αφοσίωσης στο ρωσικό κράτος, βλ. ΓΑΥΟ, φ. 101, οπ. 1, д. 11, 1762-1764, φφ. 3^ν, 6, 10-12.

Και για θέματα που αφορούσαν τη φορολόγηση των Ρωμιών, βλ. ΓΑΥΟ, φ. 101, οπ. 1, д. 31, 1768, φφ. 1-2.

Για τη λειτουργία του εμπορίου ως γέφυρα, βλ. K.N. Chaudhuri, «Reflections on the organizing principle of premodern trade», James D. Tracy (επιμ.), *The Political Economy of Merchant Empires*, Cambridge, 1991, σσ. 421-442, ιδ. σ. 421. Βλ. επίσης βλ. Philip D. Curtin, *Cross-cultural trade in world history*, Cambridge, 1984, σσ. 13-14.

Για περισσότερα, βλ. III.9.

Όπως οι συντεχνίες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, έτσι και η Αδελφότητα ανέπτυξε και διατήρησε τη θεσμική της ταυτότητα μέσα από μια διαδικασία αυτορρύθμισης στην οποία περιλαμβάνονταν συγκεκριμένες αρχές ως προς το τι επιτρεπόταν και τι όχι στα μέλη της κοινότητας.²³⁷ Ένα έγγραφο του 1731 αποκαλύπτει πως αυτή η διαδικασία λειτουργούσε στην πράξη. Το έγγραφο αποτυπώνει μία σειρά κανόνων που διείπαν τη συμπεριφορά των γουναράδων και των μεσιτών που ήταν μέλη της Αδελφότητας. Ανάμεσά τους, υπάρχουν κανόνες που καθορίζουν ποιες δραστηριότητες επιτρέπονται και ποιες όχι και άλλοι που καθορίζουν τις επιτρεπτές τιμές για συγκεκριμένα προϊόντα και υπηρεσίες.²³⁸ Με παρόμοιο τρόπο, καθοριζόταν οι εισφορές που τα μέλη ήταν υποχρεωμένα να καταβάλουν στην Αδελφότητα για την κάλυψη των εξόδων της.²³⁹

Το σημαντικό βέβαια εδώ δεν είναι αν εφαρμόζονταν στην πράξη οι συγκεκριμένες, λεπτομερείς οδηγίες (σε πολλές περιπτώσεις μπορεί με βεβαιότητα να ειπωθεί πως αυτό δεν συνέβαινε), αλλά ότι οι οδηγίες αυτές συντελούσαν, ώστε να συγκαταλέγονται όσοι τις αποδέχονταν «με ἴδιόν τους θέλιμα» σε μία ευρύτερη κοινότητα, τόσο θρησκευτική όσο και οικονομική: «[...] καὶ ἄλλοι χώρια μεσίταις νὰ μὴν εἶναι ἔξω ἀπὸ τοῖς κάτωθεν ὑπογεγραμμένους». Η συμφωνία και μάλιστα οι επίσημες συμβάσεις ανάμεσα στα μέλη της Αδελφότητας υπήρξαν κρίσιμης σημασίας, όπως διαπιστώνει κανείς από τις εισαγωγικές προτάσεις πολλών εγγράφων αλλά και από τις πάμπολλες υπογραφές στα έγγραφα οι οποίες δέσμευαν νομικά τους υπογράφοντες. Μάλλον τυπικές είναι οι λέξεις ενός συγκεκριμένου συμφωνητικού: «ὑπόσχομαι, οἱ κάτωθεν ὑπογεγραμμένοι», το οποίο συνεχίζει με την απαρίθμηση των συγκεκριμένων υποσχέσεων των συμφωνούντων.²⁴⁰ Το ίδιο ισχύει βεβαίως και για τις υποσχέσεις και τις ορκωμοσίες μεταξύ των μελών της Αδελφότητας.

Ωστόσο, η προαγωγή του αισθήματος συνεργασίας και εμπιστοσύνης μεταξύ των μελών της Αδελφότητας, υπέστη μια σημαντική μεταστροφή στη διάρκεια της περιόδου. Όταν ιδρύθηκε ή κατά τα πρώτα χρόνια λειτουργίας της, η Αδελφότητα δεν θα μπορούσε να χαρακτηριστεί αποκλειστικά εκκλησιαστική οντότητα, ενώ προς το τέλος της εν λόγω περιόδου δεν θα μπορούσε να χαρακτηριστεί αποκλειστικά δικαστική· παρ' όλα αυτά όμως, με την πάροδο του αιώνα, η σημασία του Κριτηρίου, συγκριτικά με αυτή της Εκκλησίας, αυξάνει προοδευτικά. Όλο και περισσότερο, το ανεξάρτητο Κριτήριο ήταν αυτό που ενσωμάτωνε τις «ελευθερίες» των Ρωμιών, προσφέροντας νέες μεθόδους για την επίλυση των διαφορών σε μια όλο και

²³⁷ Για τη διαδικασία της διαμόρφωσης των κανόνων που καθόριζαν τη λειτουργία της Αδελφότητας, βλ. ΓΑΧΟ, φ. 101, οπ. 1, δ. 4234, 1769, φ. 3.

²³⁸ ΓΑΧΟ, φ. 101, οπ. 1, δ. 4272, 1773, φφ. 17-17*.

²³⁹ Όσον αφορά κοινές αποφάσεις των μελών της Αδελφότητας για τα έξοδά της, βλ. ΓΑΧΟ, φ. 101, οπ. 1, δ. 4234, 1769, φφ. 1-2.

²⁴⁰ ΓΑΧΟ, φ. 101, οπ. 1, δ. 4272, 1773, φφ. 17-17*.

μεγαλύτερη κοινωνία εμπόρων, διαμορφώνοντας έτσι ένα πλαίσιο για νέους και διαφορετικούς τρόπους έκφρασης.

Τα λόγια που χρησιμοποιούνταν στο Κριτήριο και τα επίσημα γραπτά της Αδελφότητας δεν ήταν απλές σημειώσεις στα έγγραφα της εποχής· αποκτούσαν ισχύ, όταν νομιμοποιούνταν μέσα από τις θεσμοθετημένες δομές, και με αυτόν τον τρόπο συνεισέφεραν στη δημιουργία μορφών επαναλαμβανόμενης δράσης εντός των κόλπων της Αδελφότητας.²⁴¹ Ας δοθεί η δέουσα σημασία λοιπόν στα πολλά και ποικίλα κείμενα που διασώζονται τα οποία παρότρυναν τα μέλη της Αδελφότητας: «να περιπατοῦν εἰς ταῖς δουλίαις τους με ἀλήθειαν» και «δίχως καμίαν δολιότητα, καὶ ἀπολογίαν, καὶ πρόφασιν».²⁴²

Έτσι, μολονότι ένας ορισμένος βαθμός εμπιστοσύνης επέτρεπε στην Αδελφότητα να λειτουργεί ως σύνολο – εμπιστοσύνη που, τουλάχιστον εν μέρει, προερχόταν από τους κοινούς θρησκευτικούς δεσμούς που συνέδεαν τα μέλη της (για περισσότερα, βλ. III.8 και III.10) – το γεγονός ότι η Αδελφότητα κατόρθωνε να επεκτείνεται, προσελκύοντας στους κόλπους της έναν ολοένα αυξανόμενο αριθμό εμπόρων, οφείλεται στο Κριτήριο και τα διάφορα συστήματα απρόσωπης συναλλαγής τα οποία συνεπαγόταν ο θεσμός της. Όσο το πλήθος των εμπόρων και ο βαθμός της εξειδίκευσής τους σε συγκεκριμένους τομείς αυξανόταν, τόσο περισσότερο τα στοιχεία της Αδελφότητας που επέτρεπαν τα μέλη της να εμπορεύονται σε ένα όλο και πιο απρόσωπο περιβάλλον, με ασφαλή συμβόλαια και χωρίς να αναγκάζονται να προστρέχουν σε προσωπικές χάρες, κέρδιζαν σε σπουδαιότητα. Μέσω του Κριτηρίου, η Αδελφότητα παρείχε θεσμική αξιοπιστία, εξασφαλίζοντας πως τα συμβόλαια ήταν έγκυρα και πως οι νόμοι είχαν ισχύ.²⁴³ Παραδόξως, λοιπόν, η Αδελφότητα, ένας θεσμός που χαρακτηριζόταν από την τυποποίηση των προτύπων συλλογικής συμπεριφοράς, αποδείχθηκε, επεκτεινομένων των εμπορικών ευκαιριών, καταλύτης για τον θεμελιώδη μετασχηματισμό της ίδιας της κοινότητας των Ρωμιών.

Η λειτουργία της Αδελφότητας (1) ως γέφυρα μεταξύ δύο κόσμων, καθώς και (2) ο θετικός της ρόλος στην προαγωγή της συνεργασίας ανάμεσα στα μέλη της κοινότητας, συνέβαλλε (3) στην αύξηση του αισθήματος

²⁴¹ Αυτός ο εκσυγχρονισμός του νόμου ήταν, σύμφωνα με την ανάλυση του Βέμπερ, μία διαδικασία εκλογίκευσης και συστηματοποίησης που στόχευε να καταστήσει τη λειτουργία της νομικής διαδικασίας υπολογίσιμη και προβλέψιμη. Ο Βέμπερ ισχυρίζεται ότι ένα ορθολογικό νομικό σύστημα είναι απαραίτητη προϋπόθεση για μία σύγχρονη καπιταλιστική οικονομία. Βλ. Max Weber, «The Origins of Industrial Capitalism», W.G. Runciman (επιμ.), Eric Matthews (μτφ.), *Weber. Selections in translation*, Λονδίνο, 1978, σσ. 331-340, ιδ. σ. 339. Max Weber, «The Development of Bureaucracy and its Relation to Law», W.G. Runciman (επιμ.), Eric Matthews (μτφ.), *Weber. Selections in translation*, Λονδίνο, 1978, σσ. 341-354, ιδ. σ. 352.

Βλ. επίσης George Weickhardt, «Modernization of Law in Seventeenth-Century Muscovy», Jarmo Kotilaine και Marshall Poe (επιμ.), *Modernising Muscovy, Reform and Social Change in Seventeenth-Century Russia*, Λονδίνο, 2004, σσ. 79-95, ιδ. σσ. 79-81.

²⁴² ΓΑΥΟ, φ. 101, οπ. 1, δ. 4272, 1773, φ. 17.

²⁴³ Για το θέμα αυτό γενικότερα, βλ. Douglass C. North, *Institutions, Institutional Change and Economic Performance*, Cambridge, 1990, σσ. 34-34, 121.

ασφαλείας των εμπορών στις περιοχές όπου ταξίδευαν και εμπορεύονταν. Στους κόλπους της Αδελφότητας, μπορούσαν να βασίζονται στη δύναμη του πλήθους των μελών της και επίσης ήταν σε θέση να προστατεύουν πιο εύκολα τα εμπορεύματά τους, τόσο άμεσα, με την πρόσληψη φυλάκων που φρουρούσαν τις αποθήκες της Αδελφότητας, όσο και έμμεσα, μέσω ρυθμίσεων που διείπαν τα συμβόλαια και άρα τα δικαιώματα ιδιοκτησίας, τα ζητήματα του ανταγωνισμού, της πτώχευσης και της ασφάλισης.²⁴⁴

Το Κριτήριο – ως ανεξάρτητη νομική οντότητα – πρόσφερε ένα κατανοητό νομικό πλαίσιο για τους Ρωμιούς και ως εκ τούτου μερική προστασία από τις όποιες αυθαίρετες παρεμβάσεις στις εσωτερικές τους υποθέσεις. Και οι Κριτές, ως αντιπρόσωποι της Αδελφότητας που διέθεταν πρόσβαση στα υψηλά κλιμάκια της εξουσίας, είχαν τη δυνατότητα να παρεμβαίνουν υπέρ των Αδελφών, προκειμένου να τους προστατεύουν από άλλους θεσμούς ή ακόμα κι από το ίδιο το ρωσικό κράτος.²⁴⁵ Αλλά η προστασία που παρείχε ο θεσμός της Αδελφότητας έπρεπε και η ίδια να προστατευτεί. Μόνο μέσω του συνεχούς αγώνα για την προφύλαξη των ελευθεριών τους κατόρθωσαν οι Ρωμιοί να διασφαλίσουν την επιβίωση της Αδελφότητας.

Τα τρία αυτά στοιχεία, δηλαδή η λειτουργία της Αδελφότητας ως γέφυρα, η προαγωγή της συνεργασίας και η ταυτόχρονη αύξηση της προστασίας, δεν ήταν τελικά ξεχωριστά, αλλά επικαλύπτονταν. Σαν αποτέλεσμα του τριπλού της ρόλου, η Αδελφότητα κατόρθωσε να μειώσει το συναλλακτικό κόστος για τα μέλη της που εμπορεύονταν στην Ουκρανία και τη Ρωσία, παρέχοντάς τους έτσι ένα σημαντικό πλεονέκτημα έναντι των άλλων ομάδων εμπορών που δε διέθεταν αντίστοιχες οργανωτικές δομές. Υπό αυτές τις περιστάσεις, δεν είναι καθόλου παράξενο που υπήρξαν Ρωμιοί έμποροι στη Ρωσία, όπως, το 1774, κάποιος Χριστόφορος και κάποιος άλλος Ζώης, οι οποίοι ισχυρίζονταν πως ήταν μέλη της Αδελφότητας, χωρίς πράγματι να είναι.²⁴⁶ Οι Ρωμιοί της Νίζνας αισθάνονταν πως κατείχαν υψηλή κοινωνική θέση, όσο αισθάνονταν τις ελευθερίες τους κατοχυρωμένες και προστατευμένες από τον θεσμό της Αδελφότητας.

²⁴⁴ Για τους φύλακες, βλ. Χρήστος Π. Λασκαρίδης, *Το Καταστατικό [...]*, 1997, σσ. 94-95, 199.

Για «τους συγουραδώρους» της Νίζνας, βλ. ΓΑЧО, φ. 101, оп. 1, д. 4280, 1774, φφ. 1^ο, 2^ο.

²⁴⁵ Έτσι, το 1768, οι Κριτές, ενεργώντας για λογαριασμό της Αδελφότητας, παρενέβησαν απευθύνοντας επιστολή στον Γενικό Κυβερνήτη της Μικράς Ρωσίας, κόμη Πετρ Ρουμιάντσεβ, με θέμα: «περί των παρεμβάσεων του Μαγιστράτου της Νίζνας στις εμπορικές υποθέσεις της Αδελφότητας των Γραικών της Νίζνας». ΓΑЧО, φ. 101, оп. 1, д. 23, 1768, φ. 1.

Ένα χρόνο αργότερα, οι Κριτές παρενέβησαν εκ νέου, για να υπερασπιστούν τις ελευθερίες των Ρωμιών Βασιλή Παναζήση και Κωνσταντίν Κωνσταντίνοβι οι οποίοι είχαν υποχρεωθεί να στεγάσουν στρατιώτες στα σπίτια τους. Οι Κριτές διαμαρτυρήθηκαν πως βάσει των Χρυσόβουλλων (η λέξη στα ρωσικά είναι «Γράμωτες») της Αικατερίνης Β' προς την Αδελφότητα: «απαγορευόταν το μιτάτο στα σπίτια που τους ανήκαν και στα σπίτια που νοίκιαζαν». Στα ρωσικά: «запрещено в собственных жилых домах в наемных квартирах постоев не ставит». ΓΑЧО, φ. 101, оп. 1, д. 2295, 1769, φφ. 1-1^ο, 6.

Για περισσότερα παραδείγματα τέτοιου τύπου, βλ. III.9.

²⁴⁶ Кость Харлампович, *Нарис V. Ніженські греки й торгівля [...]*, 1999, σ. 115.

Δεν είναι όμως δυνατό να αξιολογηθεί η σημασία του θεσμού της Αδελφότητας για την ανάπτυξη του εμπορίου της Νίζνας ή για την επέκταση του εμπορίου στην Ουκρανία και τη Ρωσία γενικότερα, χωρίς να ληφθεί υπ' όψη πλήθος άλλων παραμέτρων. Η Αδελφότητα δεν ήταν ο μόνος σημαντικός για το εμπόριο επίσημος θεσμός: αποτελούσε μόνο ένα μικρό μέρος ενός ευρύτερου θεσμικού πλαισίου που συμπεριλάμβανε το Μαγιστράτο της Νίζνας, τη φρουρά της πόλης, συντεχνίες όπως αυτή των γουναράδων στην Κωνσταντινούπολη και τις διάφορες εκκλησιαστικές, δικαστικές και εκτελεστικές αρχές της Καζακίας, της Ρωσίας και των άλλων κρατών όπου εμπορεύονταν οι Ρωμιοί.

Αυτοί οι θεσμοί δεν υπηρετούσαν τον ίδιο σκοπό· απεναντίας, συχνά αλληλοσυγκρούονταν. Θα ήταν άστοχο να υποστηρίξει κανείς πως το θεσμικό πλαίσιο μέσα στο οποίο δρούσαν οι Ρωμιοί έμποροι του 18^{ου} αιώνα λειτουργούσε απρόσκοπτα. Αντίθετα, οι δυσλειτουργίες του συστήματος προκαλούσαν διαρκείς εντάσεις, τόσο ανάμεσα στα νομοθετικά σώματα της Καζακίας και της Ρωσίας όσο και ανάμεσα στους επίσημους (και κατά καιρούς νομοθετημένους) θεσμούς και τις πρακτικές τους από τη μια, και τις ανεπίσημες πρακτικές που χαρακτήριζαν την κοινωνία σαν ολότητα, από την άλλη. Παρόμοιες εντάσεις προέκυπταν ως συνέπειες μιας έκδηλης πραγματικότητας: ότι δηλαδή οι κανόνες που διείπαν τη λειτουργία των επίσημων θεσμών είχαν δημιουργηθεί, για να εξυπηρετούν συγκεκριμένα συμφέροντα. Ωστόσο, αυτές οι εντάσεις αποτελούν για τον ερευνητή ξεκάθαρο σημάδι των σημαντικών μεταβατικών διεργασιών και των εξελίξεων που σημειώθηκαν την εν λόγω περίοδο.

Όλα αυτά οδηγούν στο εύλογο ερώτημα: για ποιούς λόγους δεν ήταν εξίσου αποτελεσματικοί σε σύγκριση με την Αδελφότητα των Ρωμιών άλλοι θεσμοί οι οποίοι καθόριζαν τη λειτουργία μη Ρωμιών εμπόρων; Υπάρχει όμως μία κρίσιμη διαφορά ανάμεσα στην αντιμετώπιση των ρωσικών εμπορικών συντεχνιών και του Μαγιστράτου της Νίζνας από το ρωσικό κράτος και την αντιμετώπιση της Αδελφότητας των Ρωμιών της Νίζνας (βλ. I.2). Οι Ρωμιοί της Νίζνας βρίσκονταν βασικά σε καλύτερη μοίρα από τις περισσότερες εμπορικές και επαγγελματικές συντεχνίες της Ρωσίας. Πέραν της υποστήριξής τους από τις εκκλησιαστικές αρχές της Ανατολής (βλ. III.8) και πέραν του ρόλου τους ως φορείς της ρωσικής επέκτασης προς την Οθωμανική Αυτοκρατορία (βλ. III.9), η οικονομική ευελιξία, η κινητικότητα και οι διασυνδέσεις τους με διάφορα κράτη επέτρεπαν τους Ρωμιούς να μεταναστεύουν από τη Ρωσία ανά πάσα στιγμή, είτε για να εμπορευτούν αλλού είτε για να επιστρέψουν στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Η ίδια η θέση των Ρωμιών τους πρόσφερε περισσότερα – συγκριτικά με τους άλλους κατοίκους της περιοχής – εφόδια, για να διαφυλάττουν τις ελευθερίες και την Αδελφότητά τους. Τα προνόμια των Ρωμιών, άλλωστε, δεν ήταν παρά

προέκταση της δύναμής τους.²⁴⁷ Είναι λοιπόν ίσως περιττή η διαπίστωση ότι, προωθώντας τα συμφέροντα των Ρωμιών εμπόρων της Νίζνας, η Αδελφότητα δεν συνέβαλλε απαραίτητα στην οικονομική ανάπτυξη των περιοχών όπου εμπορεύονταν οι Ρωμιοί. Πρέπει λοιπόν να τεθεί εκ νέου η ερώτηση: ποιός ήταν ο ρόλος της Αδελφότητας στη συνολική ανάπτυξη της Μικράς Ρωσίας και της Ρωσίας;

Η προσέγγιση αυτού του ερωτήματος απαιτεί να ληφθούν υπ όψη πολλοί διαφορετικοί όροι και αντίστοιχες παράμετροι, συμπεριλαμβανομένης της κατανόησης των αντιλήψεων της εποχής περί αναπτύξεως, καθώς επίσης και το γεγονός ότι οι αντιλήψεις αυτές επηρέαζαν τις συμπεριφορές των συγκεκριμένων ανθρώπων, θέματα που οπωσδήποτε εκφεύγουν από τα όρια της παρούσας έρευνας. Αν θεωρηθεί, ωστόσο, πως το εξωτερικό εμπόριο συμβάλλει στην οικονομική ανάπτυξη, τότε μπορεί να υποστηριχθεί πως η Αδελφότητα, συντείνοντας με καθοριστικό τρόπο στην αύξηση του αισθήματος ασφάλειας των Ρωμιών εμπόρων, ευνόησε την ανάπτυξη της όλης οικονομίας στις περιοχές όπου δραστηριοποιήθηκαν οι Ρωμιοί.²⁴⁸

²⁴⁷ Το ίδιο φαινόμενο έχουν παρατηρήσει και άλλοι ιστορικοί για ξένους εμπόρους σε περιοχές των Βαλκανίων και όχι μόνο. James Niessen, «Rumanian and Other Greek Merchants in Southern Transylvania», *Modern Greek Studies Yearbook*, τόμος 8^{ος}, 1992, σσ. 433-439, ιδ. σ.434.

Μέρος της δύναμης αυτής υπήρξε βεβαίως και η κοινή θρησκεία Ρωμιών και Ρώσων.

²⁴⁸ Η θεωρητική επεξεργασία της άποψης πως το εξωτερικό εμπόριο συμβάλλει στην οικονομική ανάπτυξη προέρχεται ως επί το πλείστον από τα γραπτά του David Ricardo περί «συγκριτικού πλεονεκτήματος». Βλ. David Ricardo, *An Essay on the Influence of a Low Price of Corn on the Profits of Stock*, 1815.

Βασικοί κερδισμένοι στην πράξη από την επικράτηση της θεωρίας του Ricardo στη βρετανική νομοθεσία ήταν οι Ρωμιοί έμποροι που εξήγαγαν σιτάρι της Ουκρανίας στη Μεγάλη Βρετανία τον 19^ο αιώνα. Βλ. Βασίλης Καρδάσης, *Έλληνες ομογενείς στη Νότια Ρωσία 1775-1861*, Αθήνα, 1998, σσ. 149-194.

Ενώ ο Ricardo επικεντρώνεται στην αύξηση της επιμεριστικής αποτελεσματικότητας, υπάρχουν άλλα επιπρόσθετα οφέλη από το εξωτερικό εμπόριο το οποίο ανοίγει την αγορά κάθε περιοχής σε περισσότερους εμπόρους, διαμορφώνοντας έτσι την ανάγκη για την ίδρυση νέων θεσμών, για την παροχή πληροφοριών και για την ενίσχυση των δικαιωμάτων ιδιοκτησίας. Το γεγονός ότι το ελεύθερο εμπόριο λειτουργεί ως καταλύτης για την ελεύθερη κυκλοφορία των ιδεών και για διάφορες αλλαγές στο θεσμικό πλαίσιο αποτελεί σχεδόν κοινό τόπο για τους οικονομολόγους της εποχής μας. Βλ., παραδείγματος χάριν, ---, *Building Institutions for Markets, World Development Report 2002*, The World Bank, Washington D.C., 2001, σσ. 8-9. Douglass C. North, *Institutions, Institutional Change [...]*, 1990, σ. 119.

Παρ' όλ' αυτά, ο Braudel και άλλοι ιστορικοί έχουν διαφωνήσει με την επικρατούσα άποψη, αντιλέγοντας πως η θεωρητική επεξεργασία του Ricardo δεν αντικατοπτρίζει τα πραγματικά γεγονότα της ιστορίας. Κατά τη δική τους άποψη, το εμπόριο σε παλαιότερες εποχές διεξαγόταν πάντοτε μέσα σε κάποιο πλαίσιο ανισότητας και άρα δε συνέβαλλε στην ανάπτυξη ή προς όφελος όλων όσων εμπορεύονταν. Fernand Braudel, *The Perspective of the World, Civilization and Capitalism 15th-18th Century*, Sian Reynolds (μτφ.), τόμος 3^{ος}, Λονδίνο 1984, σ. 48. Παρόμοια είναι και η άποψη που αναπτύσσει ο Wallerstein στους τρεις τόμους του έργου του. Βλ. Immanuel Wallerstein, *The Modern World System II, Mercantilism and the Consolidation of the European World Economy 1600-1750*, Νέα Υόρκη 1980, σσ. 129-131, 187.

Η συζήτηση αυτή αποτελεί προέκταση της χρόνιας αντιπαράθεσης για τη φύση της αρχαίας οικονομίας, ιδιαιτέρως δε της μακρόχρονης και καρποφόρας διένεξης μεταξύ Rostovtzeff και Finley. Από τη μια, ο Rostovtzeff και άλλοι διάδοχοί του υποστηρίζουν θέσεις που επιτρέπουν την κατανόηση οικονομικού περιεχομένου αποφάσεων άλλων εποχών μέσα στα πλαίσια της σημερινής οικονομικής επιστήμης. Βλ. Michael Rostovtzeff, *The Social and Economic History of the Hellenistic World*, τόμοι 1^{ος}-2^{ος}, Οξφόρδη, 1998 [1941]. Ο Finley και οι διάδοχοί του διαφωνούν. Moses I. Finley, *The Ancient Economy*, Λονδίνο, 1973.

Για πιο πρόσφατες τοποθετήσεις, βλ. Colin Renfrew, «Trade As Action at a Distance: Questions of Integration and Communication», J.A. Sabloff και C.C. Lamberg-Karlovsky (επιμ.), *Ancient Civilisation and Trade*, Albuquerque, 1975, σσ. 3-60. Βλ. επίσης Karl

Στην οικονομία της Ουκρανίας, ο θεσμός της Αδελφότητας φαίνεται όμως πως έδωσε συγκεκριμένη κατεύθυνση στην ανάπτυξη: με άλλα λόγια, υπήρχαν ξεκάθαροι κερδισμένοι και χαμένοι. Οι ελευθερίες που ενσωματώθηκαν στη λειτουργία της Αδελφότητας μείωσαν βεβαίως το συναλλακτικό κόστος των Ρωμιών. Αντιστρόφως, οι ίδιες αυτές ελευθερίες αύξησαν το κόστος για πολλούς άλλους εμπόρους, ιδιαίτερα για τους κατοίκους των αστικών κέντρων της Ουκρανίας. Οι διάφοροι ρυθμιστικοί κανόνες περιόριζαν την είσοδο των μη Ρωμιών αστών στο εμπόριο και, πάνω απ' όλα, τους επιβάρυναν με μία διόλου ευκαταφρόνητη φορολογία, παράλληλα με την υποχρέωση να στεγάζουν μεγάλο αριθμό Ρώσων στρατιωτών, υπονομεύοντας (και) κατ' αυτόν τον τρόπο τη δυνατότητά τους να χρησιμοποιήσουν την ακίνητη περιουσία τους ως κεφάλαιο, με άλλα λόγια ως εργαλείο για την εξασφάλιση πίστωσης.²⁴⁹

Οι ελευθερίες που εξασφάλιζαν ευκολότερη πρόσβαση στις πιστώσεις και μεγαλύτερη ασφάλεια για τους Ρωμιούς, εξισορροπούνταν με τη μείωση των ελευθεριών των άλλων λαών που ζούσαν στην Ουκρανία. Τα προνόμια της Αδελφότητας της Νίζνας αποτελούσαν συνεπώς μέρος μιας ευρύτερης εικόνας κοινωνικού κατακερματισμού ο οποίος εμπόδιζε την οικονομική ανάπτυξη των κατοίκων των αστικών κέντρων, πράγμα που αποδεικνύεται και από το γεγονός ότι τέσσερα σχετικά Υπομνήματα στάλθηκαν στη Νομοθετική Επιτροπή της Αικατερίνης Β' από την πόλη της Νίζνας το 1767.²⁵⁰ Διαφορετικές αστικές ομάδες διοικούνταν με διαφορετικό τρόπο, σε ένα είδος πολιτικής που θυμίζει το «διαίρει και βασίλευε». Σκοπός αυτής της πολιτικής, οπωσδήποτε, ήταν η εξυπηρέτηση του κράτους και όχι η ενδυνάμωση της πόλης και των πολιτών.²⁵¹

Έτσι, αν και η Ουκρανία της αριστερής όχθης του Δνεπίερου αναπτύχθηκε οικονομικά κατά την εν λόγω περίοδο, κερδισμένοι ήταν οι Ρωμιοί έμποροι και, εύλογα, ο μηχανισμός του ρωσικού κράτους που στόχευε στην επέκταση σε βάρος της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας (βλ. Ι.3, ΙΙΙ.9). Σε πολλές περιπτώσεις, χαμένοι

Polanyi, *The Great Transformation: The Political and Economic Origins of Our Time*, Boston, 2001, σσ. 45-60. Gerald A. Gunderson, «Economic Behaviour in the Ancient World», Roger L. Ransom, Richard Sutch, Gary M. Walton, *Exploration in the New Economic History, Essays in Honor of Douglass C. North*, New York, London, 1982, σσ. 235-256. Richard Saller, *Framing the Debate Over Growth in the Ancient Economy*, J.G. Manning και Ian Morris (επιμ.), *The Ancient Economy: Evidence and Models*, Stanford, 2005, σσ. 223-238, ιδ. σ. 232.

Για μία ανάλυση των διαφόρων απόψεων γύρω από το όλο θέμα του εμπορίου και της οικονομικής ζωής παλαιότερων εποχών, βλ. K.N. Chaudhuri, «Reflections on the organizing principle of premodern trade», James D. Tracy (επιμ.), *The Political Economy of Merchant Empires*, Cambridge, 1991, σσ. 421-442, ιδ. σσ. 423-424.

²⁴⁹ Για το θέμα του μιτάτου και τις επιπτώσεις του, βλ. ГАЧО, ф. 101, оп. 1, д. 2295, 1769, ф. 1.

²⁵⁰ Για τα τέσσερα Υπομνήματα «Νακάζι» του αντιπρόσωπου της Νίζνας Ι.Α. Κοστέβιτς, βλ. А.К. Швидько, «Анализ публикаций источников по истории греческой нежинской колонии», *Исследования по археογραφии и источниковедению отечественной истории XVI-XX вв.*, Межвузовский сборник научных трудов, Днепрпетровск, 1990, σσ. 64-75, ιδ. σ. 70.

²⁵¹ Για περισσότερα, βλ. J. Michael Hittle, «The Service City in the 18th Century», Michael F Hamm (επιμ.), *The City in Russian History*, Kentucky, 1976, σσ. 53-68, ιδ. σ. 55.

βγήκαν οι κάτοικοι των ουκρανικών πόλεων που υποχρεώνονταν σε ένα πολύ πιο βαρύ φορολογικό φορτίο από τους Ρωμιούς και των οποίων οι κοινοτικοί θεσμοί υπονομεύονταν όχι μόνο από τις πράξεις του επεκτατικού ρωσικού κράτους, αλλά και από τη δράση της Αδελφότητας. Αν η Αδελφότητα συνεισέφερε στην ανάπτυξη της Ουκρανίας, επρόκειτο για μια μεικτή συνεισφορά η οποία πρόσθετε ποικιλοτρόπως στην παραγωγικότητα της περιοχής, αυξάνοντας ιδιαιτέρως και με γοργούς ρυθμούς την παραγωγική μετανάστευση προς την περιοχή· ταυτόχρονα όμως αφαιρούσε από την παραγωγικότητά της. Μία συνεισφορά που εξυπηρετούσε τα συμφέροντα ορισμένων, όχι όλων.

Αν και για ένα ασφαλές τελικό συμπέρασμα το ζήτημα πρέπει να αναλυθεί πολύ πιο λεπτομερειακά, φαίνεται πιθανό πως ο θεσμός της Αδελφότητας έπαιξε έναν σημαντικό αλλά μονόπλευρο ρόλο στην οικονομική ανάπτυξη των περιοχών όπου εμπορεύονταν οι Ρωμιοί. Οι ντόπιοι πληθυσμοί είχαν από πολλές απόψεις δίκαιο, όταν προσπαθούσαν να περιορίσουν τις ελευθερίες που είχαν παραχωρηθεί στους Ρωμιούς και αγωνιούσαν να βάλουν όρια στην αυτονομία και τα προνόμια της Αδελφότητας.²⁵²

Ωστόσο, η όποια αποτίμηση των συνεπειών της δραστηριότητας της Αδελφότητας των Ρωμιών της Νίζνας οφείλει τελικά να βασιστεί σε πιο στέρεα θεμέλια: σε βαθύτερα ερωτήματα που άπτονται του ρόλου του ατόμου και των ανθρώπινων συλλογικοτήτων, έναντι της κρατικής εξουσίας. Η Αδελφότητα ήταν μια τέτοια ακριβώς συλλογικότητα, ένα πολιτικό σώμα, για να χρησιμοποιήσω τον όρο του Χομπς, και η ύπαρξή της επιβεβαιωνόταν και προστατευόταν όχι μόνο χάριν της συλλογικής συγκατάθεσης των μελών της, αλλά επίσης και μέσα από κρατικά διατάγματα. Στην πραγματικότητα, και παρ' όλες τις επιφυλάξεις που σημειώθηκαν προηγουμένως όσον αφορά τη σημασία της κρατικής νομοθεσίας για την ίδρυση και επέκταση της Αδελφότητας (I.2), η συγκέντρωση των Ρωμιών στη Νίζνα μπορεί να ερμηνευθεί σωστά μόνο σε σχέση με τους σκοπούς και τις πράξεις του ρωσικού κράτους.²⁵³ Δεν είναι άλλωστε τυχαίο ότι η Αδελφότητα δρούσε όχι σε μοσχοβίτικο έδαφος· ένα τέτοιο ξένο σώμα, θα αύξανε τους κινδύνους για τους ηγέτες της χώρας. Σαν τα κλασικά *εμπορεία* της αρχαιότητας, τα προστατευμένα από τους θεούς, έτσι και η Αδελφότητα των Ρωμιών απολάμβανε τις κατοχυρωμένες θρησκευτικές και νομικές ελευθερίες της από το αρχικά ουδέτερο σημείο της Νίζνας, ανάμεσα σε περιοχές που ήλεγχαν οι μεγάλες Αυτοκρατορίες.²⁵⁴

²⁵² Βλ. τα παράπονα ενός αγνώστου της περιοχής πως οι ξένοι – στη διάρκεια της δεκαετίας από το 1730 ως το 1740 – πλούτιζαν «μέσω το εμπόριου» ενώ οι Μικρορώσοι γινόταν φτωχότεροι. Ανών., «Речь 'о поправлении состояния' малороссии», *Киевская Старина*, έτος πρώτο, τόμος 4^{ος}, Οκτώβριος, 1882, σσ. 119-125, ιδ. σσ. 123-123.

Η συντριπτική πλειοψηφία των ανθρώπων στις περιοχές όπου εμπορεύονταν οι Ρωμιοί ασχολούνταν με τη γεωργία· η ανάλυση της επίδρασης του εμπορίου σε αυτούς τους πληθυσμούς όμως είναι πέρα από τα πλαίσια της παρούσας εργασίας.

²⁵³ Για τις διατάξεις του κράτους σε σχέση με την Αδελφότητα, βλ. ΓΑЧО, φ. 101, оп. 1, д. 4225, από το 1680, φφ. 1-8.

²⁵⁴ Για μία διάταξη του 1700, μία από τις πολλές που διασώζονται από τα τέλη του 17^{ου} και τις αρχές του 18^{ου} αιώνα και που ανάγκαζαν τους Ρωμιούς να εγκαταλείψουν τη Μόσχα και να εγκατασταθούν στη Νίζνα, βλ. Я.С. Гросул (επιμ.), *Исторические*

Στην Ουκρανία και τη Ρωσία του 18^{ου} αιώνα λοιπόν, το καίριο ερώτημα δεν αφορά τον θεσμό της Αδελφότητας καθ' εαυτόν, αλλά τους τρόπους με τους οποίους ο θεσμός αυτός συνέτεινε στη διαμόρφωση της ευρύτερης πολιτικής οικονομίας της περιοχής, συμπεριλαμβανομένων των αλληλεπιδράσεων ανάμεσα στους εντόπιους πληθυσμούς και τον κρατικό μηχανισμό. Άραγε, πώς συνέβαλλε αυτό το πολιτικό σώμα, μέσω της παρουσίας του και των επαναλαμβανόμενων πράξεων των μελών του, στη διαμόρφωση του κρατικού συνόλου του οποίου αποτελούσε ένα μικρό μόλις τμήμα;

Σε πολύ γενικές γραμμές, συλλογικά πολιτικά σώματα όπως ο θεσμός της Αδελφότητας θέτουν όρια στη δράση του κρατικού μηχανισμού, συνιστώντας έτσι ένα σημαντικό εργαλείο στη διαδικασία ανακατάταξης των κρατικών προτεραιοτήτων. Οι μόνιμες διαφωνίες ανάμεσα στην Αδελφότητα και τις αρχές της πόλης της Νίζνας – με τις δύο πλευρές να αποσκοπούν εξίσου να επηρεάσουν τους κρατικούς αξιωματούχους προς τη μία ή την άλλη κατεύθυνση – υπήρξαν χρήσιμες ως μέσο προς την κωδικοποίηση ενός συνόλου κανόνων που διείπαν τις αλληλοεπιδράσεις μεταξύ των διαφόρων πολιτικών σωμάτων, καθώς και τις σχέσεις του κράτους με τα σώματα αυτά. Απ' αυτή τη σκοπιά, η Αδελφότητα λειτουργούσε (1) ως ένα μερικό, μεροληπτικό, πάντοτε ανολοκλήρωτο αλλά παρ' όλ' αυτά σημαντικό αντίβαρο απέναντι στις αυθαιρεσίες της υπερφίαλης κρατικής εξουσίας και (2) ως καταλύτης για την αργή αλλά αξιοσημείωτη ανάπτυξη ενός απρόσωπου νομικού συστήματος για το εμπόριο σε ολόκληρη τη Ρωσική Αυτοκρατορία. Με πολλές επιφυλάξεις, ο ερευνητής οδηγείται στο συμπέρασμα πως η Αδελφότητα των Ρωμιών της Νίζνας συνεισέφερε κατά τη διάρκεια της περιόδου μέχρι το 1774 στην ανάπτυξη της οικονομίας της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, της Ουκρανίας και της Ρωσίας.²⁵⁵

Η Αδελφότητα των Ρωμιών της Νίζνας ήταν λοιπόν συγχρόνως εμπορικός, νομικός, εκκλησιαστικός και πολιτικός θεσμός. Η σημασία της Αδελφότητας ως θεσμού ήταν τελικά πολλαπλάσια της σημασίας των επί μέρους προνομίων που έχαιραν οι Ρωμιοί έμποροι στην περιοχή. Ως θεσμός, οργάνωνε τη δράση, την ύπαρξη των εμπορευόμενων Ρωμιών. Ως θεσμός, δημιουργούσε κάποια τάξη μέσα στη μερική αναρχία των περιοχών όπου οι Ρωμιοί εμπορεύονταν, όπως σημειώνει ένα κείμενο: «να μὴ γίνονται πάλιν τὰ πράγματα

связи народов СССР и Румынии в XV-начале XVIII в. Документы и материалы, τόμος 3^{ος}, Μόσχα, 1970, σ. 141. Το απόσπασμα προέρχεται από το РГАДА, φ. 52, д. 4, 1700, φφ. 1-6.

Βλ. Karl Polanyi, Conrad M. Arensberg, Harry W. Pearson (επιμ.), *Trade and Market in the Early Empires: Economies in History and Theory*, Glencoe, Illinois, 1957, σσ. 16, 116, 263. Πιο συγκεκριμένα, βλ. Robert B. Revere, «'No Man's Coast': Ports of Trade in the Eastern Mediterranean», *Trade and Market in the Early Empires*, Νέα Υόρκη, Λονδίνο, 1957, σσ. 38-63, ιδ. σ. 52.

²⁵⁵ Για το θέμα αυτό γενικότερα, βλ. Douglass C. North, *Institutions, Institutional Change and [...]*, 1990, σσ. 34-35, 129. Angeliki E. Laiou, «The Byzantine Economy: An Overview», Angeliki E. Laiou (επιμ.), *The Economic History of Byzantium From the Seventh through the Fifteenth Century*, τόμος 3^{ος}, Washington D.C., 2002, σσ. 1145-1164, ιδ. σ. 1162.

αδιόρθωτα και άκυβέρνητα».²⁵⁶ Χάριν αυτού του θεσμού, δημιουργήθηκε ο χώρος στον οποίο οι Ρωμιοί μπορούσαν, προστατευμένοι κατά το δυνατόν από τους κινδύνους της Καζακίας και της Ρωσίας, να περατώσουν το εμπορικό τους έργο.

Στις αρχές του δευτέρου μέρους της εργασίας σημειώθηκε ότι, ακολουθώντας την ορολογία του Χομπς, η Αδελφότητα των Ρωμιών της Νίζνας μπορεί να θεωρηθεί ως «πολιτικό σώμα», με άλλα λόγια ως επίσημος νομοθετημένος θεσμός που είχε ως σκοπό την προστασία των Ρωμιών της περιοχής και την προώθηση του εμπορίου τους. Κι όμως, το πολιτικό αυτό σώμα χρησιμοποιούσε μεθόδους που κατήθυναν, και μάλιστα περιόριζαν, τις επιλογές των αρχών του κράτους, κάτι που ήταν εφικτό, επειδή η δύναμη της Αδελφότητας προερχόταν όχι μόνο εκ των άνω, από τις αρχές, κατά το πρότυπο του Χομπς για τη λειτουργία τέτοιου είδους «πολιτικών σωμάτων», αλλά πρωτίστως, κατά το πρότυπο του Χέγκελ, εκ των έσω, χάριν της συνεργασίας και της αλληλοϋποστήριξης των Ρωμιών της Νίζνας καθ' εαυτών.²⁵⁷ Εστιάζοντας ακριβώς στη συνεργασία και την αλληλοϋποστήριξη των Ρωμιών, μπορούν να κατανοηθούν πληρέστερα οι επιτυχίες τους στην κατάκτηση και επέκταση των διαφόρων ελευθεριών τους. Η συνεργασία και η αλληλοϋποστήριξη ήταν η πραγματική τους δύναμη (βλ. ΙΙΙ.10).

Ως εκ τούτου, η Αδελφότητα αποτελεί έξοχο παράδειγμα των συνθηκών εκείνων κατά τις οποίες η συνεργασία αναμεταξύ των μελών μίας μειονοτικής κοινότητας μπορεί να ανθίσει και να δώσει καρπούς, με ελάχιστη προσφυγή σ' ένα κράτος που χρησιμοποιεί μεθόδους καταναγκασμού. Η ιστορία των Ρωμιών της Νίζνας είναι μια ιστορία ανθρώπων που μόχθησαν, για να ξεπεράσουν τις δυσκολίες που αντιμετώπιζαν και πέτυχαν, τουλάχιστον εν μέρει, μέσω της συνεργασίας.²⁵⁸

²⁵⁶ Του 1731. ΓΑΧΟ, φ. 101, σπ. 1, δ. 4285a, 1779, φ. 2^v.

²⁵⁷ G.W.F. Hegel, *Elements of the Philosophy of Right*, Allen W. Wood (επιμ.), H.B. Nisbet (μτφ.), Cambridge University Press, Cambridge, 1991, σσ. 270-274, παράγραφοι 250-256.

Για τις θέσεις του Weber και άλλων όσον αφορά το θέμα, βλ. επίσης Michael Hechter, «The Emergence of Cooperative Social Institutions», Michael Hechter, Karl-Dieter Opp, Reinhard Wippler (επιμ.), *Social Institutions: Their Emergence, Maintenance and Effects*, Βερολίνο, Νέα Υόρκη, 1990, σσ. 1-9.

²⁵⁸ Έτσι οι Ρωμιοί της Νίζνας προσφέρουν ένα αισθητά διαφορετικό παραμύθι ανθρώπινης συνύπαρξης από αυτό που αφηγείται ο Χομπς. Thomas Hobbes, *Leviathan, Or the Matter, Forme and Power of a Commonwealth Ecclesiasticall and Civil*, Michael Oakeshott, Richard S. Peters (επιμ.), New York, 1997, σσ. 169, 177, 186, 198.

Βλ. επίσης Douglass C. North, *Institutions, Institutional Change [...]*, 1990, σσ. 57-58, 129, 133. Michael Oakeshott, «Introduction to Leviathan», *Hobbes on Civil Association*, Oxford, 1975, σσ. 1-74, ιδ. σσ. 63, 69. Michael Oakeshott, «The Rule of Law», Michael Oakeshott, *On History and Other Essays*, Southampton, 1983, σσ. 119-164, ιδ. σσ. 122-124.

Μέρος III: Μετακινήσεις και κοινωνία

[...] τῶν ἀγιωτάτων καὶ μακαριωτάτων πατριαρχῶν τῆς ἀγίας καθολικῆς καὶ ἀποστολικῆς τοῦ Χριστοῦ ἐκκλησίας ἴδιον εἶναι ἀναγκαιότατον καὶ τοῦτο, νὰ εἶναι κοινοὶ προστᾶται τῶν ἀδικουμένων [...].¹

Καὶ ἐκ τούτων ἡμπορεῖ νὰ συμπεράνη ἕκαστος, ὅτι τὸ Ἐμπόριον εἶναι τέχνη πάνδημος, ἐναγκαλιζομένη ὅλα τὰ πράγματα, καὶ ὠφελοῦσα ὅλας τὰς τάξεις τῶν ἀνθρώπων [...].²

¹ Πατριάρχης Ἱεροσολύμων Δοσίθεος. ΡΓΑДА, φ. 52, *Сношения России с Грецией*, оп. 1, д. 4, 1705, φ. 1.

² Νικόλαος Γ. Παπαδόπουλος, *Ἑρμῆς ὁ Κερδαῖος, ἤτοι Ἐμπορικὴ ἐγκυκλοπαιδεία*, Αθήνα, 1989, σ. 8.

Κεφάλαιο Έβδομο: Εμπορευόμενοι

7.1 Δύο ζωές

Δύο ζωές· Βασίλης Δημητρίου και Αλέξανδρος Λεβαντίνος.

Ο Αλέξανδρος Λεβαντίνος του Παύλου υπήρξε τεχνίτης Ρωμιός από τη Μικρά Ασία και συγκεκριμένα από το Ερζερούμ στον Πόντο.¹ Ειδικευόταν στην κατασκευή ορυχείων. Ο αδελφός και συνεργάτης του, Βενιαμίν Λεβαντίνος, καταγράφεται ήδη πριν από το 1694 ως κάτοικος της Νίζνας απ' όπου εμπορευόταν σε συνεργασία με πολλούς άλλους Ρωμιούς.² Αλέξανδρος και Βενιαμίν συνόδεψαν τον Ηγεμόνα της Ιμερέτίας της Δυτικής Γεωργίας, Αρτσίλ Βαχτανγκέεβιτς, στην αποστολή του στη Μόσχα όπου έφτασαν κατά τον Αύγουστο του 1684.³ Αρχικά, ο Αλέξανδρος σκόπευε να ανιχνεύσει χαλκό στην περιοχή του Νίζνι Ταγκίλ στα Ουράλια.⁴ Ο Πέτρος Α' τον διέταξε όμως να πορευτεί στο Τομσκ για την εξεύρεση και την επεξεργασία

¹ РГАДА, ф. 52, *Сношения России с Грецией*, оп. 1, д. 25, 1694, ф. 7. Αλλού αναφέρεται ότι προερχόταν από την πόλη «Κανά της Ανατολίας». Στα ρωσικά: «[...] родом анатолской земли города Кана». РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 36, 1706, ф. 3^ο. Η αναφορά μπορεί να είναι στη πόλη Ζιγκάνα, κοντά στο Γκουμούσανε (στην Αργυρούπολη), στην οποία υπήρχε (και υπάρχει) αναπτυσσόμενη βιομηχανία όπλων.

² Παραδείγματος χάριν, σε συνεργασία με τον Αθανάσιο Ματθαίου από το Τύρνοβο της Μακεδονίας ο οποίος εμπορευόταν από το Βουκουρέστι, το Μπρασόβ και το Λβοβ μέχρι τη Μόσχα. РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 25, 1694, фф. 3-4.

Ο Βενιαμίν Λεβαντίνος βρισκόταν στη Μόσχα στη Μονή του Αγίου Νικολάου το 1704, όταν έδωσε εγγύηση στο *Ποσόλσκι Πρικάζ* για τον Ιερομόναχο Παγκράτιο από την Κωνσταντινούπολη. «Εγώ ο Βενηαμής Λεβατηάνου έπηρα τόν παπά Πακράτην [...] να μὴν πηγήνη από τὴν Μοσκοβίαν πουθενά και ἔβαλα τὸ χέρι μου». Ηξερε, με άλλα λόγια, γράμματα. РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 24, 1704, ф. 2.

Άλλος Ρωμιός από το Ερζερούμ που ταξίδεψε στη Μόσχα ήταν ο Ιβάν Αναστάσοβ. РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 2, 1708, ф. 4^ο. Για τα ορυχεία της περιοχής του Ερζερούμ, βλ. Charles King, *The Black Sea, A History*, Οξφόρδη, 2004, σ. 175.

³ Σε έγγραφο του 1706 αναφέρεται πως ο Αλέξανδρος και ο Βενιαμίν είχαν ταξιδέψει από την Ιμερέτια της Δυτικής Γεωργίας (*Μερετίνσκαγια ζεμιλιά*) στη Μόσχα πριν είκοσι χρόνια «επί του βασιλέα Αρτσίλ Βαχτανγκέεβιτς». Στα ρωσικά «при царе Арчила Вахтангевича меретиском». РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 36, 1706, фф. 3^ο-4.

Σε έγγραφο του 1708 αναφέρεται πως ταξίδεψαν μέσω Γεωργίας «με τον βασιλέα Αρτσίλ Βαχτανγκέεβιτς». Στα ρωσικά: «с ц-рем Арчилом Вагтангевичем». РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 2, 1708, фф. 11-11^ο. Το πιο πιθανό είναι ότι ταξίδεψαν ως συνοδεία του Αρτσίλ Βαχτανγκέεβιτς (Арчил Вахтангович) ο οποίος κατέφτασε στη Μόσχα τον Αύγουστο του 1684 με εξήντα πέντε ακόλουθους.

Στη υπηρεσία του Βαχτανγκέεβιτς υπήρχαν και άλλοι Ρωμιοί. Ο Δημήτρης Κωνσταντίνοβ ο οποίος δήλωσε πως είχε χάσει την περιουσία του εμπορευόμενος από τη Βέροια στην Αλεξάνδρεια βρισκόταν το 1708 στην υπηρεσία του Αρτσίλ Βαχτανγκέεβιτς στη Μόσχα και μάλιστα κατοικούσε στο εκεί αρχοντικό του. Στα ρωσικά: «[...] и жил он на Москве у меретииского Царя Арчила Ваттангюевича и питался ево Царевым». РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 2, 1708, фф. 70^ο-71.

Ο Ρωμιός Γιούρη Κωνσταντίνοβ ο οποίος διέθετε τρεις βοηθούς βρισκόταν και αυτός στην υπηρεσία του Γεωργιανού βασιλέα. РГАДА, ф. 124, *Малороссийские Дела*, оп. -, д. 12, 1711, фф. 5-6.

Θα σημειώσει ο αναγνώστης τις πολλές μορφές του ονόματος του Βαχτάνγκέεβιτς όπως εμφανίζονται στα ρωσικά κείμενα της εποχής.

⁴ Το Νίζνι Ταγκίλ (Нижний Тагил) βρίσκεται στα Ουράλια λίγο βορειότερα της σημερινής πόλης Αικατερίνμπουργκ (Екатеринбург). РГАДА, ф. 1111, *Верховный уездный суд*, оп. 1. часть 3, д. 147, 1694-1695, ф. 390.

ασημιού, μέταλλο από το οποίο η Μοσχοβία της εποχής είχε ελάχιστα αποθέματα. Συν τοις άλλοις, ο Πέτρος Α΄ είχε απόλυτη ανάγκη από το ασήμι για τα πολεμικά και άλλα σχέδιά του.⁵

Οι προσπάθειες του Αλέξανδρου να βρει ασήμι στο Τομσκ αποδείχτηκαν εντελώς μάταιες και έτσι του δόθηκε άδεια να ερευνησει στο Νέρτσινσκ. Εγκατεστημένος στο απόμακρο Νέρτσινσκ ο Αλέξανδρος Λεβαντίνος συνέταξε τον Αύγουστο του 1700 την ακόλουθη αναφορά:

Μεγάλε Βασιλέα, το έτος 1697 Σας ικέτευσα να με αφήσετε να πάω στην Κίνα για την τέχνη μου.⁶

Έτσι, Μεγάλε Βασιλέα, έχοντας το Ουκάζιό Σας, λάβαμε τη χάρη Σας εγώ με δύο συντρόφους μου· μας διατάξατε να πάμε στο Νέρτσινσκ στην οχυρωμένη θέση Αργκούνσκ για ορυχεία αργυρίου. Με αυτό το δικό Σας Ουκάζιο και Γράμοτα, Μεγάλε Βασιλέα, καταφτάνοντας στο Νέρτσινσκ επισκέφτηκα τον Στόλνικ και Βοεβόδα Ιβάν Σαμοήλοβιτς Νικολάεβ ο οποίος μας έδωσε δώδεκα εργάτες και δέκα πέντε Κοζάκους από το Αργκούνσκ.⁷

Στο Αργκούνσκ ο Αλέξανδρος Λεβαντίνος και οι εργάτες του εξερεύνησαν την περιοχή των ορυχείων «βαθιά στα βουνά» όπου είχαν γίνει προηγουμένως εκσκαφές. Τα ορυχεία αυτά τα «είχαν επεξεργαστεί τα παλαιά χρόνια οι Μογγόλοι», οι οποίοι, όμως, «δεν γνώριζαν πως να τα επεξεργαστούν σε βάθος». Ο Λεβαντίνος συνεχίζει με την αναφορά του:

Τότε εγώ, αφού πίεζε ο χρόνος, μιας και η ταχύτητα των ενεργειών μας ήταν σημαντική, παρήγγειλα στους εργάτες να σκάψουν σε δύο καινούρια σημεία και σε ένα τρίτο που προϋπήρχε. Και οι Κοζάκοι άρχισαν να φωνάζουν πως εκεί δεν θα βρίσκαμε τίποτε. Εγώ όμως, **επιθυμώντας να εκτελέσω το**

⁵ Και ο Αθανάσιος Σκιαδάς τονίζει τη σημασία εξεύρεσης εντόπιων πηγών ασημιού για τη Ρωσία. Όπως αναφέρει το 1720 ο Πέτρος Α΄: «[...] έπεμπε ανθρώπους πρακτικούς διά να στοχασθούν τὰ ἀκροθαλάσσια τῆς Ταταρίας τοῦ Σιμπιρίου, καί νά ἐρευνοῦν Μετάλλων φλέβας». Αθανάσιος Σκιαδάς, *Γένος, ἦθος, Κίνδυνοι, καί Κατορθώματα Πέτρου τοῦ Πρώτου Πατρὸς Πατριδὸς Αὐτοκράτορος Πάσης Ῥωσσίας, καί τὰ ἐξῆς. Ἐνετίησιν, ἀψιλζ. Παρὰ Ἀντωνίω τῷ Βόρτολι*. Βενετία, 1737, σ. 445.

Ο Αλέξης Ζορμπάς λοιπόν ακολούθησε τα βήματα του Ρωμιού Αλέξανδρου Λεβαντίνου. Αφηγείται ο Ζορμπάς: «Μιὰν ἄλλη πάλι φορά ἤμουνα στὴ Ρουσία· γιατί πήγα κι ἀκεὶ πέρα ἀκόμα, πάλι γιὰ μεταλλεία· γιὰ χαλκό, κοντὰ στὸ Νοβορωσίσκι». Νίκου Καζαντζάκη, *Βίος καὶ Πολιτεία τοῦ Ἀλέξη Ζορμπά*, Αθήνα, Λευκωσία, 1981, σ. 84.

⁶ Για τη λέξη «купечество» που εδώ μεταφράζεται στα ελληνικά ως «τέχνη», βλ. παρακάτω. Εδώ και παρακάτω το «Μεγάλε Βασιλέα» αποτελεί μετάφραση του «Великий Государь».

⁷ РГАДА, ф. 151, Дело о горных заводах и промыслах, оп. 1, д. 48, -, ф. 22. Ο Αλέξανδρος Λεβαντίνος έγγραφε τις αναφορές του στο *Σιμπίρσκι Πρικάζ* στα ελληνικά. Σ' αυτή την περίπτωση, και ενδεχομένως και σε άλλες, μεταφραστής τους στα ρωσικά ήταν ο κρατικός αξιωματούχος Φέντορ Κωνσταντίνοβ.

Αξίζει να λάβει κανείς υπόψη του το μεγάλο χρονικό διάστημα μεταξύ της αποστολής των επιστολών από το Νέρτσινσκ και της παραλαβής τους στη Μόσχα. Η συγκεκριμένη αναφορά συντάχθηκε την 1^η Αυγούστου 1700. Την παρέλαβε όμως ο μεταφραστής στη Μόσχα μόλις τον Απρίλιο του 1702, δηλαδή πάνω από είκοσι μήνες μετά τη συγγραφή της. РГАДА, ф. 151, оп. 1, д. 48, ф. 22.

Σε ένα μεταγενέστερο κείμενο υπογράφει ο ίδιος στα ρωσικά, χρησιμοποιώντας όμως ελληνικούς χαρακτήρες. РГАДА, ф. 214, *Сибирский приказ*, оп. 5, д. 1553, 1709, ф. 6^ο.

Ουκάζιό Σας, Μεγάλε Βασιλέα, ενέτεινα τις προσπάθειες μου και έσκαψα στο βάθος πέντε με έξι σάζεν [περίπου ένδεκα με δώδεκα μέτρα] και βρήκα φλέβα και από το νέο ορυχείο έβγαλα μέταλλευμα τριών ειδών, συνολικά περίπου είκοσι πουντ [περίπου 328 κιλά] [...].

Και τώρα βρίσκονται εκεί δέκα εργάτες και τρεις μάστορες, οι εργάτες όμως χωρίς τον αναγκαίο ανεφοδιασμό.⁸ Για κάθε καμίνι χρειάζεται μεγάλη ποσότητα πρώτης ύλης· έτσι, ειδικά τώρα στην αρχή, χρειάζονται είκοσι επιπρόσθετοι εργάτες για το σκάψιμο των μεταλλευμάτων και την εύρεση κάρβουνου για τα καμίνια στο εργοστάσιο.

Επίσης Σας αναφέρω, Μεγάλε Βασιλέα, πως **οι εργάτες εδώ είναι ακριβοί και δυσεύρετοι**, και οι άνθρωποι γενικότερα λίγοι και άγριοι και δεν επιθυμούν αυτή τη δουλειά [...]. **Πρέπει άρα να σταλθούν εργάτες από άλλα μέρη.**⁹

Στο Νέρτσινσκ λοιπόν μόχθησε αδιάκοπα «ο Γραικός» Λεβαντίνος στήνοντας εργοστάσιο ασημιού και συγχρόνως εκπαιδεύοντας ντόπιους τεχνίτες, έτσι ώστε να αποκτήσουν τις απαιτούμενες γνώσεις, για να συνεχίσουν το έργο του.¹⁰

Από τη Σιβηρία ο Αλέξανδρος, ο αδελφός του Βενιαμίν που και αυτός ταξίδεψε στα απόμακρα αυτά μέρη, διατηρούσαν – όπως έκαναν και άλλοι Ρωμιοί με τους οποίους συνεργάζονταν – αλληλογραφία με φίλους τους Ρωμιούς στη Μόσχα και τη Νίζνα· ορισμένα μάλιστα από αυτά τα γράμματά τους σώζονται. Έτσι, ο Βενιαμίν Παύλου Λεβαντίνος, ο Συμεών Γρηγορίου και ο Δημήτριος Θεοδωρής συνέταξαν κοινή επιστολή στον κυρ Χριστόδουλο στη Μόσχα τον Ιούλιο του 1706.¹¹ Το Νοέμβριο του ίδιου έτους του γράφουν από το Τομπόλσκ αναφέροντας:

⁸ Στα ρωσικά: «[...] и есть десять работников и три мастера [...]».

⁹ РГАДА, ф. 151, оп. 1, д. 48, -, фф. 8-25, 144-159, ид. фф. 22-23. Το σημαντικό αξίωμα «стольник» ακολουθούσε στην τάξη το αξίωμα του «Μποϊάρου». «Воевода» δηλαδή κυβερνήτης κάποιας πόλεως ή περιοχής. Το «сажень» αντιστοιχεί σε 2.13 μέτρα. Το «пуд» σε 16.38 χιλιογραμμάρια.

Ο ταξιδιώτης Corneille Le Brun αναφέρθηκε στα συγκεκριμένα ορυχεία, όταν βρέθηκε στην περιοχή το 1695: «On trouve à une demi journée du château d' Argoun, dans les montagnes, une mine d' argent comblée, où l' on voit encore plusieurs fontes que les peuples de Nieucheu et de la Daurie y ont faites autrefois : Delà, jusqu' à Nersinskoï, capitale de la Daurie, il a dix journées de distance par terre, sur des chameaux». Corneille Le Brun, *Voyages de Corneille le Brun par la Moscovie en Perse et aux Indes Orientales*, τόμος 1^{ος}, Άμστερνταμ, 1718, σ. 140.

¹⁰ Στα ρωσικά: «[...] и те подмастерски люди учил александр грек в нерчинску [...]». Ο Λεβαντίνος παραπονείται μάλιστα ότι αρκετοί από τους εργάτες ήταν μπεκρήδες. РГАДА, ф. 214, оп. 5, д. 1553, 1709, фф. 4-4^γ, 7^ν. Σημειώνει δε ότι παράλληλα έστησε και εργοστάσιο για την επεξεργασία σιδήρου. РГАДА, ф. 214, оп. 5, д. 1553, 1709, фф. 1, 9^ν-10.

¹¹ РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 11, 1705, фф. 19-19^ν. Για τον Δημήτρη Θεοδωρή από την Κωνσταντινούπολη που εργαζόταν και αυτός ως τεχνίτης στα ορυχεία της Σιβηρίας, βλ. РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 2, 1708, ф. 12. Για τον Συμεών Γρηγορίου ή Σίμων Γριγόριεβ, βλ. РГАДА, ф. 151, оп. 1, д. 48, ф. 15^ν.

[...] ὅμως ἡξαίραις ὁστὴν σύμερον ἐβρισκόμασθεν εἰστὴν Τομπόλλα **μαζὴ καὶ ὁ κουιπτζήνος μὲ ὄλλη του τὴν συνδροφίαν** καὶ του θεοῦ θέλλοντος διὰ τᾶφτες τὲς ἡμέραις κηνοῦμεν [...].

Ταξίδευαν δηλαδή συνοδεία με κάποιο «κουιπτζίνο» ή έμπορο. Στη συνέχεια ζήτησαν από τον κυρ Χριστόδουλο να στείλει «πολλὰ προσκηνήματα ἀπολλόγου μας» σε μια σειρά από Ρώσους και Ρωμιούς· του στέλνουν πληροφορίες για εμπορους που κατευθύνονται προς τη Μόσχα: «τὸ ὁμήως ἔρχαιται καὶ ὁ πασία κύρ Διμήτρις Γριγορίου»· μεταδίδουν χαιρετισμούς από ιερωμένο γνωστό του Χριστόδουλου ο οποίος βρισκόταν στην περιοχή: «σᾶς χαιραίται ἕνας γέροντας εἰς τὴν Τομπόλλα»· και απορούν τι θα έπρεπε να κάνουν με τα εμπορεύματα του κυρ Χριστόδουλου που οι ίδιοι μεταφέρουν: «μὴ νὰ ἔχομεν κανέννα γράμαν τὴ νὰ κάμη τὰ ληανηκάν σου καὶ εἰς ἀφτὸ σε δίνομεν εἰδισην· κατὰ τὴν ἀρὰν παρακαλοῦμεν σε νὰ ἔχομεν τὸ τήμηόν σου γράμα διὰ τὰ πάντα [...]». Η σύντομη αυτή επιστολή από το Τομπόλσκ του Βενιαμίν Λεβαντίνου και των άλλων Ρωμιών ολοκληρώνεται με το εξής υστερόγραφο:

Ἄν ὀρίζης νὰ μάθης καὶ διὰ τὸν ἄρχοντα τὸν κνέζη μηχαήλ εἰακόβητζη ὁ θεὸς νὰ δόση τὴν ὑγίαν πολλὰ μᾶς ἐπεριπηείθη τὸ ψομὴ του ὄσους καθήσαμεν πάντοταις καθημαίραν ἦτον εἰστου λόγου μας· μᾶς ἔδοσεν ὄλλα τὰ χριαζούμενα τῆς στρατάς ποτβόταις καὶ κάθε τὴ μᾶς ἐχάρησεν καὶ ἀπὸ ἕνα κομάτη λαουτάνη καὶ μῆα σκηλλόγounα τοῦ καθ' ἑνὸς καὶ νὰ τὸ πολληχρονήση ὁ Θεὸς καθὸς ἐπηθημάει.¹²

Με άλλα λόγια ο «Κνέζης» παρείχε όχι μόνο σίτιση, αλλά και μέσα μεταφοράς (*ποντβόντι*) και φτηνές γούνες στους Ρωμιούς που ταξίδευαν προς την Ανατολή. Το εργοστάσιο του Λεβαντίνου παρήγαγε επεξεργασμένο ασήμι το 1704 και λειτούργησε τουλάχιστον μέχρι το 1709. Όπως όμως φαίνεται από την αλληλογραφία των Ρωμιών, εκείνοι συνέχισαν να εμπορεύονται κατά τη διάρκεια όλης της περιόδου που βρισκόταν στη Σιβηρία.¹³

Ο ορυχοτεχνίτης Αλέξανδρος Λεβαντίνος – που χρησιμοποιούσε προχωρημένη τεχνολογία και μεθόδους εργασίας για τα δεδομένα της Ρωσίας – υπήρξε υπηρέτης του κράτους· συνάμα όμως ήταν και έμπορος. Όπως εξηγεί ο Βενιαμίν Λεβαντίνος συνοψίζοντας τις δραστηριότητες του αδελφού του:

¹² РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 11, 1705, фф. 6-6'.

¹³ Άλλοι Ρωμιοί που συνεργάστηκαν με τον Λεβαντίνο στη Σιβηρία ήταν οι έμποροι και ορυχοτενίτες Σπυρίδων Μανουήλοβ («Σπυρίδωνης Μαρήνου») και Δεμέντι Μανουήλοβ οι οποίοι αναφέρονται στους καταλόγους των Ρωμιών της Μόσχας ως έμποροι κάτοικοι της Μονής του Αγίου Νικολάου. Βλ. РГАДА, ф. 124, оп. -, д. 12, 1711, ф. 6'. РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 2, 1711, фф. 3, 9'.

Στα έγγραφα αναφέρονται επίσης ένας Γρηγόρη Παύλοβ ο οποίος ταξίδεψε με τον Βενιαμίν από την Οθωμανική Αυτοκρατορία μέσω Γεωργίας (δεν γνωρίζω τον βαθμό της συγγένειάς τους) και ένας βοηθός ονόματι Φίλιπ. РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 36, 1706, ф. 3. Λίγα χρόνια αργότερα ο Λεβαντίνος φαίνεται πως διέθετε και άλλους «βοηθούς» («τσελιάντικι» στα ρωσικά) και μάλιστα πως ταξίδευε «με ανήψια του». РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 8, 1712, ф. 1.

[...] για την πιστή υπηρεσία που Σας πρόσφερε, Μεγάλε Βασιλέα, επειδή ανίχνευσε ορυκτά ασημιού στα όρη της Σιβηρίας και συγκεκριμένα στο Νέρτσινσκ και επειδή έστησε εκεί εργοστάσια και μάλιστα εκπαίδευσε ορισμένους από τους κατοίκους της περιοχής, για τους πολλούς κόπους του, **τον επιβραβεύσατε και – κατόπιν παράκλησής του – τον διατάξατε να εμπορεύεται κατά παράδειγμα των άλλων που έχουν προσφέρει υπηρεσίες στην Τσαρική Μεγαλειότητά Σας** στο ρωσικό κράτος [...].¹⁴

Οι λέξεις που χρησιμοποιούνται στα ρωσικά έγγραφα της εποχής για την περιγραφή της εργασίας των δύο αδελφών μεταφράζονται συνήθως ως «εμπόριο». Το *κουπέτσεστρο* αντιστοιχούσε όμως και στον όρο «τέχνη» και αυτή είναι η μετάφραση που προτιμήθηκε παραπάνω.¹⁵ Στη Σιβηρία, ο Λεβαντίνος ζήτησε και έλαβε την άδεια να εμπορευτεί εντός της Κίνας, ανιχνεύοντας καθ' οδόν πιθανές νέες πηγές ασημιού και άλλων πολύτιμων μετάλλων. Όπως μας μεταδίδει σε αναφορά του ο συνάδελφος του Αλέξανδρου, ο Ρωμιός Κωνσταντίνος Ιακοβλέβος:

[...] και από τα εν λόγω εργοστάσια ο Αλέξανδρος και ο Κωνσταντίνος **συνταξίδεψαν με τον έμπορο Γρηγόρη Μπόκοβ και με άλλους εμπόρους** για εμπόριο στην Κίνα, κομίζοντας τα εμπορεύματά τους μαζί τους. Και στην Κίνα ο Αλέξανδρος και οι έμποροι **πούλησαν γούνες σκίουρων [...] και ερμίνες [...]**.¹⁶

Οι ρωσικές αρχές προσπάθησαν να λάβουν μέτρα ενάντια στην κλοπή του ασημιού από τα ορυχεία και τη μεταπώληση του στην Κίνα, ένα αρκετά σύνηθες φαινόμενο, δεδομένου ότι τα караβάνια με προορισμό την Κίνα περνούσαν από αυτά ακριβώς τα μέρη.¹⁷ Ο Αλέξανδρος Λεβαντίνος αναγκάστηκε να αμυνθεί κατά της συκοφαντίας πως ο ίδιος διέπραξε τέτοια κλοπή.¹⁸

¹⁴ Στα ρωσικά: «за его к Вам, Великому Государю, верную службу, что он сыскал в Вашем Царского Величества Государстве в сибирских городах, а именно в Нерченске серебряную руду и построил там заводы, некоторых выучил тамошних жителей несколько человек и за многие его труды по его челобитью в награждение оных трудов велено ему иметь против других таких же заслуженных в Вашем Царского Величества в российском государстве торговый промысел незаповедными товары с платежом достойныя пошлин [...]». РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 8, 1712, ф. 1.

¹⁵ Για το «торговый промысел», βλ. РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 8, 1712, ф. 1. Για «купечество», βλ. РГАДА, ф. 151, оп. 1, д. 48, -, фф. 8-25, 144-159, ιδ. фф. 22-23.

¹⁶ Στα ρωσικά: «[...] а с вышеписанных заводов он Алесандр и Костянтин поехали с купчиною з Григорем Боковым и с торговыми людьми в Китаи для торгу с товары своими и в Китаех белку продавал он Алесандр и торговые люди [...] а соболи и пупки соболи и иные товры [...]». РГАДА, ф. 151, оп. 1, д. 48, -, фф. 9-9^ο.

Για τα ταξίδια του Κωνσταντίνου Ιακοβλέβου από το Νέρτσινσκ στη Μόσχα και αντιστρόφως, όταν «οι συνάδελφοί του Αλέξανδρος και Σπυρίδων παρέμεναν στο Νέρτσινσκ», και για την αναφορά του στην πρωτεύουσα που την υπογράφει «εις αὐτήν τὴν ἐρώτηση ῥωμαίος κωνσταντίνος ἰακοβλέβος», βλ. РГАДА, ф. 151, оп. 1, д. 48, фф. 8-9.

¹⁷ РГАДА, ф. 151, оп. 1, д. 48, -, фф. 14^ο-15, 18^ο-19. Για τα караβάνια ιδ. ф. 14^ο.

¹⁸ РГАДА, ф. 151, оп. 1, д. 48, -, фф. 151, 156.

Με την περάτωση της αποστολής του στη Σιβηρία, επιστρέφοντας στη Μόσχα, ο Αλέξανδρος Λεβαντίνος κατέγραψε τη δύσκολη οικονομική κατάσταση στην οποία βρισκόταν, κάτι που είθισται να ισχυρίζονται οι ικέτες σε τέτοιου είδους επιστολές. Το έγγραφο της αίτησής του διασώζεται στο τρίτο πρόσωπο και διαβάζει ως εξής:

Κατά τη διάρκεια της απουσίας του, η γυναίκα και τα παιδιά του που παρέμειναν πάνω από δέκα χρόνια στην πατρίδα τους, τρέφονταν με δανεικά και, όπως τον πληροφόρησαν, τα χρέη τους διογκώθηκαν πολύ· και τώρα δεν έχει τα μέσα να εξοφλήσει τα χρέη αυτά, **οπότε επιθυμούσε για την εξόφλησή τους να αναλάβει τη διακίνηση εμπορευμάτων στο Κράτος Πασών των Ρωσιών της Αυτού Τσαρικής Μεγαλειότητας, αλλά δεν έχει – κατά το πρότερο παράδειγμα άλλων αδερφών του Γραικών – Γράμματα της Αυτού Τσαρικής Μεγαλειότητας.**¹⁹

Ζήτησε εμπορικά προνόμια ανάλογα με αυτά που χορηγήθηκαν σε άλλους υπηρέτες του ρωσικού κράτους που προερχόνταν από τον οθωμανικό χώρο, έχοντας υπ όψη τον κάτοικο της Νίζνας Παρασκευά Θεοδώροβ και τον έμπιστο του Πέτρου Α', έμπορο της Κωνσταντινούπολης που ήλθε από την περιοχή της Ραγούζας, Σάββα Ραγκουζίνσκι.²⁰

Ο Αλέξανδρος Λεβαντίνος πέτυχε τον στόχο του. Στις 11 Μαρτίου 1710 του χορηγήθηκε *Γράμματα* επιτρέποντάς του ελεύθερο εμπόριο στο ρωσικό κράτος χωρίς επιπρόσθετους φόρους μέχρι και δύο χιλιάδες ρούβλια ετησίως, «κατά το παράδειγμα των άλλων αδελφών του Γραικών».²¹ Με άλλα λόγια ο Λεβαντίνος

Και ο Νικόλας Σπαθάρης είχε ταξιδέψει το 1675 μέσω Νέρτσινσκ καθ' οδόν προς το Πεκίνο, ταξίδι που διήρκησε τουλάχιστον τρία χρόνια. Όπως αναφέρθηκε προηγουμένως (Ι.2), στη συνοδεία του υπήρχαν διάφοροι Ρωμιοί έμποροι. Ο Σπαθάρης κατηγορήθηκε και αυτός πως είχε εμπορευτεί για προσωπικό του όφελος στην Κίνα. Κ.Α. Παλαιολόγος, «Έλληνες Διπλωμάται έν Ρωσία κατά τήν ΙΕ' και ΙΖ' εκατονταετηρίδα», *Παρνασσός*, τόμος 10^{ος}, 1886, σσ. 32-39 και 388-391, ιδ. σσ. 35, 390-391.

Μεταξύ των Ρωμιών στην αποστολή του Σπαθάρη ήταν ο Κωνσταντίν Ιβανόβ και ο Θεόδωρος Παύλοβ. Émile Picot, «Nicolas Spathar Milescu», Emile Legrand (επιμ.), *Bibliographie Hellénique ou description raisonnée des ouvrages publiés par des Grecs au dix-septième siècle*, τόμος 4^{ος}, Παρίσι, 1896, notice biographiques, σσ. 62-104, ιδ. σσ. 62, 75. Το λαθραίο εμπόριο γυνών μεταξύ Ρωσίας και Κίνας ήταν ιδιαίτερα επωφελές για τους Ρωμιούς και τους άλλους εμπόρους της εποχής.

¹⁹ РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 11, 1709, фф. 1-2.

²⁰ РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 11, 1709, фф. 2^ν-4. Για τον Ρωμίο Παρασκευά Θεοδώροβ αλλά και για τον Σάββα Ραγκουζίνσκι περισσότερα παρακάτω.

²¹ Η *Γράμματα* παρείχε στον Λεβαντίνο τις ίδιες φορολογικές ρυθμίσεις με τους Ρώσους εμπόρους, δηλαδή μικρότερη φορολογία απ' ότι πλήρωναν άλλοι ξένοι: «[...] ως ανταμοιβή για τους κόπους του να του χορηγηθεί το δικαίωμα κατά το παράδειγμα των αδελφών του Γραικών και του Παρασκευά του Θεοδώρου, να κάνει εμπόριο μη απαγορευμένων προϊόντων αξίας μέχρι δυο χιλιάδες ρούβλια εντός του Ρωσικού Κράτους της Τσαρικής Αυτού Μεγαλειότητος και να πληρώνει δασμούς σύμφωνα με το Καταστατικό Εμπορίου κατά το παράδειγμα των Ρώσων εμπόρων [...] και να του χορηγηθεί Γράμματα και διαβατήριο, για να ταξιδεύει ως τα σύνορα, καθώς και από τα σύνορα ως την Μόσχα». Στα ρωσικά; «в нагрежение его убытков иметь ему против его ж братьи греков так же и параскеви федорова в его Царского Величества российском Гдрстве торговли промысл не заповедными тавары на две тысячи рублев с платежем достойные пошлины по торговому уставу против русских людей [...] а о даче тои грамот и о пропуске его до границы также и от границ до Москвы». РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 20, 1710, фф. 3-3^ν.

πλήρωνε τους ίδιους τελωνιακούς φόρους με τους Ρώσους εμπόρους της εποχής.²² Δεν είναι βεβαίως τυχαίο ότι ο Τσάρος είχε επικυρώσει τα προνόμια της Αδελφότητας των Ρωμιών της Νίζνας ταυτόχρονα με τη χορήγηση *Γράμματος* στον Λεβαντίνο, στα πρόθυρα μίας νέας πολεμικής σύγκρουσης με την Οθωμανική Αυτοκρατορία.

Στη συνέχεια, διαφαίνονται πολλές διασυνδέσεις μεταξύ των δύο αδελφών Αλέξανδρου και Βενιαμίν με άλλους Ρωμιούς εμπόρους στη Νίζνα και τη Μόσχα. Το 1712 αυτοί και άλλοι βοηθοί τους, όπως ο Ρωμιός Νικολάι Κωνσταντίνοβ, εμπορεύονταν από τη Μόσχα μέσω του Αστραχάν στα εδάφη της σημερινής Γεωργίας, της Περσίας και στην Οθωμανική Αυτοκρατορία μέχρι και την Κωνσταντινούπολη.²³ Ο Αλέξανδρος Λεβαντίνοβ γύρισε μάλιστα στην πατρίδα του, για να συνοδέψει τη σύζυγο, τα παιδιά, τα ανήψια και άλλους βοηθούς του στο ταξίδι τους στη Ρωσία μέσω Γεωργίας, ενώ ο αδελφός του Βενιαμίν ο οποίος διέμενε στο Μοναστήρι του Αγίου Νικολάου κατά τη διάρκεια των παραμονών του στη Μόσχα παντρεύτηκε μια Γεωργιανή με την οποία εγκαταστάθηκε μόνιμα στα εδάφη της ρωσικής επικράτειας.²⁴ Ο Βενιαμίν βρισκόταν στη Μόσχα την πρώτη Φεβρουαρίου του 1713. Κατά τον χρυσοχόο Γιούρη Κωνσταντίνοβ, ο Βενιαμίν καθόταν τη νύχτα εκείνη σε κελί της Μονής του Αγίου Νικολάου και έπινε παρέα με τον έμπορο Παρασκευά Θεοδώρου και άλλους, βρίζοντας και γενικώς προκαλώντας ταραχές.²⁵ Τα έγγραφα που έχουν εξεταστεί δεν ρίχνουν κάποιο φως στη μετέπειτα εξέλιξη των δύο Λεβαντίνων.²⁶

Σε αντίθεση με τον Αλέξανδρο Λεβαντίνο, ο Βασίλης Δημητρίου έζησε στα τέλη της περιόδου που καλύπτει η παρούσα έρευνα και δεν του δόθηκε καμία ειδική άδεια, για να εμπορευτεί στη ρωσική επικράτεια. Ο Βασίλης είχε χάσει τον πατέρα του, έμπορο από τη Λιβαδειά, το 1743. Επτά χρονών παιδάκι τον παρέλαβε ο

Βλ. επίσης το κείμενο των προνομίων που χορηγήθηκε στον Αλέξανδρο Λεβαντίνο «για τις υπηρεσίες του», στα ρωσικά: «за ego службу», ακριβώς την ίδια εποχή με το *Ουκάζιο* που χορηγήθηκε στους Ρωμιούς της Αδελφότητας της Νίζνας. *ПСЗ*, συλλογή 1^η, τόμος 4^{ος}, αρ. 2259, σσ. 480-481, Μάρτιος 11, 1710.

²² Φοροαπαλλαγές που ίσχυαν και για τους ταμίες του. РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 20, 1710, ф. 3.

²³ Στα ρωσικά: «[...] от Астрахани через Меретийскую землю в Царьград [...]».

²⁴ РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 8, 1712, φφ. 1-1^ν, 4^ν.

²⁵ Κατά τον Βενιαμίν, ο Γιούρη ήταν αυτός που προκαλούσε τις ταραχές. РГАДА, ф. 158, *Приказные дела новых лет*, κн. 7, 1713, φφ. 7^ν, 11-11^ν.

²⁶ Ο Αλέξανδρος Λεβαντίνοβ και η ομάδα του δεν ήταν οι μόνοι Ρωμιοί που ταξίδεψαν στη Ρωσία, για να εργαστούν ως υπηρέτες του ρωσικού κράτους στα ορυχεία. Βλ. την περίπτωση ενός Νικηφόρου από το Μοναστήρι του Προφήτη Ηλία στα Ιωάννινα. РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 16, 1712, ф. 7.

Για άλλη περίπτωση Ρωμιού ορυχοτεχνίτη στη Ρωσία ο οποίος έφτασε στη χώρα το 1709 συνοδεία του «Γιάννη του Γραικού», βλ. Петр I, *Письма и Бумаги Императора Петра Великаго*, τόμος 9^{ος}, 1709, Μόσχα, 1950, σ. 635. Στις δραστηριότητες των Ρωμιών ορυχοτεχνιτών του Νέρτσινσκ αναφέρεται και ο Braudel. Fernand Braudel, *The Perspective of the World, Civilization and Capitalism 15th-18th Century*, τόμος 3^{ος}, Λονδίνο, 1984 [1979], σ. 457. Βλ. επίσης, Ian Blanchard, *Russia's Age of Silver, Precious Metal Production and Economic Growth in the Eighteenth Century*, Λονδίνο, 1989, σσ. 59, 70-71.

Ιβάν Καριάλ, έμπορος και αυτός, Κωνσταντινουπολίτης, και τον άφησε στη Βασιλεύουσα να μάθει γράμματα. Στην Κωνσταντινούπολη έζησε μια πενταετία περίπου και μόλις έφτασε στα δώδεκά του, ενηλικιωμένος πια, ακολούθησε τον Κωνσταντινουπολίτη έμπορο στην Ζαπορόζια, τη γη των Κοζάκων. Εκεί, ο Καριάλ τον εμπιστεύθηκε στον Ρωμιό Δημήτριο Μπαστανζιόγλου, για να διδαχθεί τη ρωσική γλώσσα. Δύο χρόνια μαθήτευσε στα χέρια του Μπαστανζιόγλου, μέχρι να παντρευτεί ο καθηγητής του και να τον εγκαταλείψει σε άλλον Ρωμιό έμπορο, τον Βασίλη Τοπαλά, με τον οποίο εργάστηκε άλλα τρία χρόνια. Δεκαεπτά χρόνων πια άφησε την υπηρεσία του Τοπαλά και εργάστηκε για τον Ρωμιό ιερέα Δημήτριο Σταμπολίτη με τον οποίο πορεύτηκε στο Τσερκάς. Έχοντας περάσει δύο χρόνια στην υπηρεσία του ιερέα, ξαναβρέθηκε στην υπηρεσία Ρωμιού εμπόρου που διέμενε και αυτός στο Τσερκάς. Τελικά, το 1763, ο Βασίλης Δημητρίου, 26 χρονών, κοντούλης, μαυρομάτης, με καστανά μαλλιά ανέφερε στις ρωσικές αρχές πως:

[...] βρισκόμουν στην υπηρεσία του Αρχιμανδρίτη Μελέτιου της Γραικικής Μονής του Αγίου Σάββα ο οποίος τώρα με απέλυσε και ζητώ άδεια να μείνω μόνιμα στη Μόσχα.²⁷

Κατόπιν αυτού, τα ίχνη του Βασίλη Δημητρίου χάνονται. Εξάλλου, δεν θα τον συμπεριλαμβάναμε στους προκρίτους Ρωμιούς που διαδραμάτισαν εξέχοντα ρόλο στη Ρωσική Αυτοκρατορία· ούτε μεγαλέμπορος υπήρξε, ούτε λόγιος, ούτε καν στρατιώτης. Η περίπτωσή του είναι όμως χαρακτηριστική· οι αρχειακές πηγές αποκαλύπτουν πλείστες παρόμοιες περιπτώσεις πλανόδιων Ρωμιών οι οποίοι οδηγούνταν εκούσια ή ακούσια προς τα βόρεια· άλλοτε εδραιώνονταν στη Ρωσία, άλλοτε επέστρεφαν στις εκάστοτε πατρίδες τους.²⁸

Πως θα έπρεπε να χαρακτηριστούν οι Βασίλης Δημητρίου και Αλέξανδρος Λεβαντίνος; Ο Βασίλης Δημητρίου, υιός εμπόρου, εκπαιδευμένος για τα δεδομένα της εποχής, εμπορευόταν ως βοηθός μιας σειράς Ρωμιών εμπόρων. Υπήρξε και μισθωτός υπάλληλος ιερωμένων. Δεν θα διέθετε όμως το κεφάλαιο και την ανεξαρτησία να γίνει μέλος της Αδελφότητας των Ρωμιών της Νίζνας. Είναι δυνατόν να του αποδοθεί κάποιο συγκεκριμένο επάγγελμα ή έστω κάποια συγκεκριμένη κοινωνική θέση; Ο Αλέξανδρος Λεβαντίνος, απ' την άλλη, ήταν τεχνίτης, υπηρέτης του κράτους και, επίσης, εξέχων Ρωμιός που έχαιρε ειδικών εμπορικών προνομίων.²⁹ Αυτός και ο αδελφός του, Ρωμιός της Νίζνας Βενιαμίν, περιγράφονται ως «ορυχοτεχνίτες» και «χρυσοχόοι».³⁰ Ως εμπειρογνώμονας για θέματα μεταλλίων, ο Βενιαμίν αποδείχθηκε

²⁷ АВПРИ, ф. 7, *Московская Контора КИД*, оп. 3, д. 128, 1763, фф. 1-7, ιδ. φ. 1.

²⁸ Παραδείγματος χάριν, ο Νικόλας του Καλλινίκου, Ρωμιός που εργάστηκε για έμπορο και μετά για αρχιμανδρίτη από τη Ρεντίνα. АВПРИ, ф. 7, оп. 3, д. 53, 1767, фф. 1-2.

²⁹ Βλ. την περιγραφή του Αλέξανδρου Λεβαντίνου ως «εξειδικευμένος οριχοτεχνίτης ασημιού». Στα ρωσικά «[...] рудоплавного серебряного дела мастера [...]». РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 11, 1709, ф. 1.

³⁰ РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 36, 1706, ф. 3.

ιδιαίτερα χρήσιμος στις ρωσικές αρχές, όποτε επιθυμούσαν να εξακριβώσουν την αξία των μετάλλων που στέλνονταν στη Μόσχα από τα ορυχεία της ρωσικής επικράτειας. Έτσι, σε μια περίπτωση το 1702 είχε αξιολογήσει πως κάποιο συγκεκριμένο ακατέργαστο μέταλλο «δεν ήταν ασήμι αλλά μαγνήσιο».³¹ Ποιοί υπήρξαν λοιπόν οι Ρωμιοί στα ρωσικά και ουκρανικά εδάφη τον 18^ο αιώνα; Ήταν έμποροι; Και τί θα σήμαινε ο όρος αυτός γι' αυτούς;

Ενώ η ανάλυση της λειτουργίας της Αδελφότητας ως θεσμού στο δεύτερο μέρος της παρούσας εργασίας (II.5-6) έδωσε μια συγκεκριμένη εικόνα της κοινωνίας των Ρωμιών, μια εικόνα βασισμένη, ως επί το πλείστον, σε νομικά κείμενα και επίσημες διατάξεις, οι εντυπώσεις που προκύπτουν από τις αρχειακές πηγές της Αδελφότητας της Νίζνας αλλά και των Ρωμιών της Μόσχας στο σύνολό τους οδηγούν σε κάπως διαφορετικά ερμηνευτικά σχήματα. Στη θέση της εικόνας μιας άκαμπτης κοινωνικής διαστρωμάτωσης που ξεχώριζε μεταξύ ορισμένων που ανήκαν σε κάποια ομάδα ή υποομάδα και άλλων που δεν ανήκαν σ' αυτή, διαμορφώνεται η εντύπωση μιας κοινωνίας το βασικό χαρακτηριστικό της οποίας υπήρξε η ρευστότητα.³²

Ρωσία και Οθωμανική Αυτοκρατορία ήταν αμφότερες πολιτείες που παρεμπόδιζαν την ελεύθερη μετακίνηση των υπηκόων τους, κάτι το οποίο φαίνεται επανειλημμένα στις συναλλαγές με το εξωτερικό. Μόλις πλησίασε τη συνοριακή πόλη του Κιέβου, οι εκεί αξιωματούχοι ανέκριναν τον Ιώανν Λουκιάνοβ και τους συνοδοιπόρους του: «από πού έρχεστε και ποιοί είσαστε; [...] έχετε *Ουκάζιο* από τον Βασιλέα; [...] δείξτε το μας! Χωρίς *Ουκάζιο* απαγορεύεται να σας επιτρέψουμε να εισέλθετε στην πόλη».³³ Το ίδιο ίσχυε και για την κίνηση των υπηκόων των δύο αυτών αυτοκρατοριών στο εσωτερικό της επικράτειάς τους.³⁴

³¹ Στα ρωσικά: «[...] сказал та де руд магнитная а не серебраная [...]». РГАДА, ф. 151, оп. 1, д. 47, ф. 113.

³² Ο Νικόλας Βερνίκος και η Σοφία Δασκαλοπούλου πολύ σωστά συνδέουν τη μετακίνηση με τη διαμόρφωση κοινωνικών κατηγοριών. Τονίζουν όμως πως: «Η ελευθερία κινήσεως ήταν κάτι άγνωστο στις ανατολικές κοινωνίες. Ενώ η κοινωνική κατηγορία στην οποία ανήκε κανείς (ραγιάς, τσίφτης, κτλ.) κληρονομούνταν πατρογραμμικά». Νικόλας Βερνίκος, Σοφία Δασκαλοπούλου, *Στις Απαρχές της Νεοελληνικής Ιδεολογίας, Το Χρονικό της Δρόπολης*, Αθήνα, 1999, σ. 88.

Και άλλοι ιστορικοί έχουν αναδείξει τις διατάξεις του οθωμανικού κράτους κατά της ελευθερίας κινήσεως, συνδέοντάς τες με τον καταμερισμό της κοινωνίας σε ξεχωριστές ταξικές και επαγγελματικές ομάδες. Barbara Jelavich, *History of the Balkans Eighteenth and Nineteenth Centuries*, Cambridge, 1983, σ. 44.

³³ Ήρθε αντιμέτωπος με αντίστοιχη συμπεριφορά και στην Οθωμανική Αυτοκρατορία όπου χρειάστηκε να δωροδοκήσει τον αξιωματούχο που τον ανέκρινε. Иоанн Лукьянов, *Путешествие в Святую Землю старообрядца московского священника 1710-11, в царствование Петра Великого*, Μόσχα, 1864, σσ. 12, 96.

³⁴ Για προκήρυξη που απαγόρευε τους Μικρορώσους να ταξιδεύουν με Ρωμιούς εκτός Ρωσίας, βλ. АВПРИ, ф. 124, оп. 1, д. 3, 1734, ф. 5. Για τους περιορισμούς στη μετακίνηση Ρώσων εμπορευόμενων προς το εξωτερικό τον 17^ο αιώνα, βλ. Richard Hellie, «The Expanding Role of the State in Russia», Jarmo Kotilaine και Marshall Poe (επιμ.), *Modernising Muscovy, Reform and Social Change in Seventeenth-Century Russia*, Λονδίνο, 2004, σσ. 29-56, ιδ. σ. 45.

Όσον αφορά τις μετακινήσεις στο εσωτερικό της Ρωσίας κατά το 18^ο αιώνα, πρέπει να σημειωθεί πως, πέραν του εξαιρετικά περιοριστικού θεσμού της δουλοπαροικίας για τους αγροτικούς πληθυσμούς, μέχρι και οι αστοί υπήκοοι της Ρωσικής Αυτοκρατορίας χρειαζόταν διαβατήριο, για να εμπορευτούν πιο πέρα από το *Ουέζντ* (τη διοικητική επαρχία) στην οποία κατοικούσαν. Richard

Αξίζει να σημειωθεί όμως ότι υπάρχει διάκριση μεταξύ της νομικά κατοχυρωμένης απαγόρευσης ελευθερίας κινήσεως και της ενδεχόμενης απόφασης του κάθε υπηκόου να κινηθεί, όποια και να ήταν η υφιστάμενη νομοθεσία. Στην πράξη η μετακίνηση ως μέθοδος επιβίωσης ήταν κάτι χαρακτηριστικό για πολλά στρώματα της ρωσικής κοινωνίας.³⁵ Το ίδιο ίσχυε και για την οθωμανική, κάτι που εξηγεί και τη μεγάλη μετανάστευση πληθυσμών προς τις ορεινές περιοχές και τις πόλεις κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου. Παραδόξως, οι όλο και αυστηρότερες διατάξεις οι οποίες περιόριζαν την ελευθερία κίνησης όξυναν τις τάσεις φυγής· οδηγούσαν στην ανάγκη μιας μόνιμης μετανάστευσης, για να μπορέσουν να αντεπεξέλθουν οι πληθυσμοί της εποχής στους κίνδυνους που θα αντιμετώπιζαν, αν γύριζαν στις πατρίδες τους. Ο δραπέτης δεν μπορούσε να γυρίσει πλέον στον τόπο του.³⁶

Σ' αυτό το πλαίσιο, οι εμπορευόμενοι Ρωμιοί της Καζακίας είχαν ένα μεγάλο πλεονέκτημα: οι κινήσεις τους, όσο και αν ελέγχονταν με τον έναν ή τον άλλο τρόπο, ήταν αποδεκτές από τις ρωσικές (και άλλες) κρατικές αρχές και μάλιστα, σε πολλές περιπτώσεις, νόμιμες. Δεδομένων των περιορισμών στην ελευθερία κίνησης των πληθυσμών στη νομοθεσία και των δύο αυτοκρατοριών, η σημασία της ελευθερίας κινήσεων των Ρωμιών της Καζακίας και της Ρωσίας υπήρξε ακόμη μεγαλύτερη. Η ελευθερία κίνησης των Ρωμιών της περιοχής τους ταύτιζε με τους πλέον διαπρεπείς των διαφόρων κρατών που συνόρευαν με τη Ρωσία· με αυτούς δηλαδή που συρρέανε στην πρωτεύουσα της Αυτοκρατορίας, για να επωφεληθούν των προνομίων που προερχόνταν από υπηρεσία για το ρωσικό κράτος.³⁷ Οι Ρωμιοί της Καζακίας και της Ρωσίας διέθεταν

Hellie, «The economy, trade and serfdom», Maureen Perrie (επιμ.), *The Cambridge History of Russia, volume I, From Early Rus' to 1689*, Cambridge, 2006, σσ. 539-558, ιδ. σ. 557. Isabel de Madariaga, *Russia in the Age of Catherine the Great*, Λονδίνο, 1981, σ. 92.

Για τον ρόλο της κρατικής γραφειοκρατίας στον περιορισμό των μετακινήσεων στο νότο της Ρωσικής Αυτοκρατορίας, βλ. Brian J. Boeck, *Imperial Boundaries: Cossack Communities and Empire-Building in the Age of Peter the Great*, Cambridge, 2009, σσ. 54-67, 215-218.

³⁵ Στα τέλη του 17^{ου} αιώνα κρατικοί αξιωματούχοι προσπάθησαν να περιορίσουν την προσέλευση δουλοπάροικων οι οποίοι είχαν δραπετεύσει στη μεγάλη εμποροπανήγυρη του Μακάριεβ που διεξαγόταν τον Ιούνιο και τον Ιούλιο. Οι απόπειρές τους προκάλεσαν τέτοια αναστάτωση και τόσες ζημιές στους εμπορευόμενους, ώστε αναγκάστηκαν να τις εγκαταλείψουν. Κατόπιν αυτού απαγορεύτηκε η παρουσία τέτοιων αξιωματούχων στην εμποροπανήγυρη. R.E.F. Smith και David Christian, *Bread and Salt: A Social and Economic History of Food and Drink in Russia*, Cambridge, 1984, σ. 169.

³⁶ Για το φαινόμενο των συνεχών μετακινήσεων πληθυσμών στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, κατά τη διάρκεια του 18^{ου} αιώνα, παρ' όλο που αυτές τυπικά απαγορεύονταν κατά τις κρατικές διατάξεις, βλ. Απόστολος Ε. Βακαλόπουλος, *Οι Δυτικομακεδόνες Απόδημοι Επί Τουρκοκρατίας, Εταιρεία Μακεδόνικων Σπουδών*, Θεσσαλονίκη, 1958, σ. 6. Deena R. Sadat, «Rumeli Ayanlari: the Eighteenth Century», *Journal of Modern History*, τόμος 44^{ος}, τεύχος 3^ο, 1972, σσ. 346-363, ιδ. σ. 353. Bruce McGowan, «Part III. The Age of the Ayans, 1699-1812», Halil Inalcik, Donald Quataert (επιμ.), *An Economic and Social History of the Ottoman Empire 1300-1914*, Cambridge, 1994, σσ. 637-758, ιδ. σσ. 646, 697.

Για μία σύγχρονη αντιμετώπιση του φαινομένου της μετακίνησης μεταξύ των πληθυσμών της Μεσογείου, βασισμένη όμως στις θέσεις του Braudel, βλ. Peregrine Horden, Nicholas Purcell, *The Corrupting Sea, A Study of Mediterranean History*, Οξφόρδη, 2000, σσ. 88-122.

³⁷ Για την ελευθερία κινήσεων των Ρωμιών της Νίζνας αλλά και για την υποχρέωση της Αδελφότητας να γνωρίζει που βρίσκονταν τα μέλη της, βλ. ΓΑЧО, φ. 101, *Суд Нежинского Греческого Братства*, оп. 1, д. 53, 1771, φ. 1. Βλ. για το θέμα τα σχόλια στο Marc

λοιπόν δύο βασικά εφόδια, για να ξεπεράσουν τους κινδύνους που αντιμετώπιζαν καθημερινά: τη δυνατότητα εύκολης μετακίνησης και τη δυνατότητα ανταλλαγής προϊόντων, με άλλα λόγια για εμπόριο, εφόδια άρρηκτα συνδεδεμένα μεταξύ τους.

Όπως θα περίμενε κανείς, αυτά τα πλεονεκτήματα είχαν σημαντικές επιπτώσεις και στις κοινωνίες που διαμόρφωσαν οι Ρωμιοί.³⁸ Οι κοινωνίες αυτές διαμορφωνόνταν ως αποτέλεσμα μετανάστευσης σε περιοχές όπου τα εργατικά χέρια ήταν περιζήτητα και ως εκ τούτου, υπήρξαν αναγκαστικά ευέλικτες και με ασαφή όρια.³⁹ Αυτές ήταν κοινωνίες όπου, ό,τι και αν προέβλεπαν οι ρυθμίσεις του εκάστοτε κράτους ή της εκάστοτε αδελφότητας, το εμπόριο δεν ήταν τελικά στα χέρια μιας ξεχωριστής ομάδας εμπόρων, αλλά αποτελούσε μέθοδο επιβίωσης για όλες τις τάξεις Ρωμιών που ταξίδευαν προς τη Ρωσία. Όχι τόσο κοινωνίες εμπόρων, όσο κοινωνίες εμπορευόμενων.

Ενώ στο πρώτο μέρος της εργασίας (I.1-I.3) διαμορφώθηκε η εικόνα μιας κοινωνίας σε συνεχή κίνηση, η περιγραφή στο δεύτερο (II.4-II.6) εστιάστηκε στη λειτουργία μίας κοινωνίας για την οποία σταθερό υποστήριγμα υπήρξε η ίδρυση και η σταδιακή επέκταση μιας οργανωμένης και γεωγραφικά ριζωμένης Αδελφότητας. Στο τρίτο και τελευταίο μέρος θα γίνει προσπάθεια να συσχετισθούν αυτές οι δύο άκρως αντιφατικές εικόνες. Διαμέσου της περιγραφής των υποομάδων που συνέθεταν την κοινωνία των Ρωμιών της Ρωσίας (III.7), η αρχική προέλευση των Ρωμιών αλλά και η εμπορική επέκτασή τους θα ερμηνευτούν ως προέκταση των εννοιών και των πρακτικών της ελεημοσύνης (III.8) και της υπηρεσίας (III.9). Στο τέλος του τρίτου μέρους της εργασίας θα γίνει μία αξιολόγηση των αλλαγών στις μεθόδους κοινωνικής οργάνωσης που συνεισέφεραν στη διεξαγωγή του εμπορίου των Ρωμιών στα χρόνια από το 1700 μέχρι το 1774. Η ενδυνάμωση του θεσμού της Αδελφότητας και η μερική διαφοροποίηση των εμπόρων από άλλες κοινωνικές ομάδες συμβάδιζαν με τη συνολική αύξηση του μεγέθους του εμπορίου· τέτοιου είδους εξελίξεις είχαν όμως και συγκεκριμένες συνέπειες για τη λειτουργία της κοινωνίας των Ρωμιών στη Ρωσική Αυτοκρατορία (III.10).

Raeff, *The Well Ordered Police State, Social and Institutional Change through Law in the Germanies and Russia 1600-1800*, Yale, 1983, σ. 219.

³⁸ Για μια θεωρητική επεξεργασία του θέματος, βλ. Paul Halstead και John O'Shea, *Introduction: cultural responses to risk and uncertainty*, Paul Halstead και John O'Shea (επιμ.), *Bad year economics, cultural responses to risk and uncertainty*, Cambridge, 1989, σσ. 1-7.

³⁹ «[...] οι εργάτες εδώ είναι ακριβοί και δυσέυρετοι [...]». ΡΓΑΔΑ, φ. 151, οπ. 1, δ. 48, -, φ. 23. Είναι ενδιαφέρουσα η ταύτιση του εμπορίου με τη μετανάστευση Ρωμιών στη Βλαχία σε ένα τραγούδι από το Ζαγόρι. Βλάχες συζητούν με τον έμπορο Ρόβα και τον ρωτάν: «Ρόβα, τὸ τί μᾶς ἤφερες ἀχ' τὸρημο Ζαγόρι; / - Σας ἤφερα τρία παιδιά τρία παλληκαράκια». Θα έπρεπε ίσως να φανταστούμε τον τρόπο που προκαλούσαν αυτές οι Βλάχες στις Ρωμιές που τραγουδούσαν, περιμένοντας την επιστροφή των «παιδιών» τους. Δ.Μ. Σαρρός, «Ο Ρόβας», *Δωδώνη*, έτος πρώτο, 1896, σσ. 102-103. Ευχαριστώ τη κα. Μαρία Καραβία που μου έστρεψε την προσοχή στους συγκεκριμένους στίχους.

Βεβαίως, η όποια εξιστόρηση εξελίξεων, όπως, λόγου χάριν, της ενδυνάμωσης της Αδελφότητας των Ρωμιών της Νίζνας, δεν μπορεί να αναιρέσει τις αντιφάσεις που ενυπάρχουν στην κοινωνία. Γι' αυτό, σ' αυτό το τρίτο μέρος της εργασίας θα δοθεί έμφαση στα ποικίλα βιώματα των Ρωμιών της εποχής, στις μικροϊστορίες τους οι οποίες, λόγω των αντιφάσεων που ενυπάρχουν σ' αυτές, δύσκολα επιτρέπουν τον ιστορικό να καταλήξει σε συγκεκριμένα συμπεράσματα πέρα από την ίδια την αφήγηση. Ούτως ή άλλως, η λειτουργία μιας σταθερής Αδελφότητας με τους επίσημους και ανεπίσημους κανονισμούς της συνυπήρχε, καθ' όλο το διάστημα μεταξύ του 1700 και του 1774, με τις πρακτικές ακραίας κινητικότητας που χαρακτήριζαν τη ζωή των Ρωμιών και αποτελούσαν δομικό στοιχείο της χαοτικής κοινωνίας τους. Ορισμένοι στίχοι του Καισάριου Δαπόντε που περιγράφουν τα βιώματά του καθρεφτίζουν συγχρόνως τις εμπειρίες τόσων άλλων Ρωμιών της εποχής:

Διότι έβαρέθηκα τόν κόσμον να γυρίζω
ταίς χώραις να περιπατώ, στάσιν να μη γνωρίζω
Τόπον εκ τόπου πάντοτε τόσον καιρό ν' αλλάζω,
εις ένα τόπον και έγω να μην έφησυχάζω.⁴⁰

Ένας Μάντος, ξυλουργός με καταγωγή από τη Μακεδονία που έφτασε άρρωστος στη Μόσχα το 1708, είχε δηλώσει, κάπως λακωνικότερα, πως «ζούσε, πηγαίνοντας όπου υπήρχε δουλειά».⁴¹

Στόχος λοιπόν του τρίτου μέρους αυτής της εργασίας είναι η καλύτερη κατανόηση των επιπτώσεων της κινητικότητας στην κοινωνία των Ρωμιών της Καζακίας και της Ρωσίας.

⁴⁰ Καισάριος Δαπόντες, *Κήπος Χαρίτων*, Γαβριήλ Σοφοκλής (επιμ.), Αθήνα, 1880, σ. 142 [συγ. 1765].

⁴¹ Στα ρωσικά: «переходя где работа бывает». РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 2, 1708, ф. 25.

7.2 Οι έννοιες του «εμπόρου»

Όπως όλες οι έννοιες, έτσι και αυτές του «εμπόρου» και του «εμπορίου» εξελίσσονται μέσα στον χρόνο και μεταλλάσσονται ανάλογα με τον τόπο χρήσης τους.⁴² Έννοιες και ορολογίες παρουσιάζουν ιδιαίτερες δυσκολίες για τον ιστορικό. Απ' τη μια, προσπαθεί να προσεγγίσει – στον βαθμό που είναι δυνατό – τους τρόπους έκφρασης και τις μεθόδους κατανόησης των ανθρώπων της εποχής που εξετάζει, με σκοπό να τις μεταδώσει στον αναγνώστη. Απ' την άλλη, όμως, θέλει να απελευθερωθεί από τους δεσμούς της ορολογίας της εποχής, έτσι ώστε να εξηγήσει καλύτερα τις εξελίξεις και τις μεταβάσεις που επεξεργάζεται. Κάτι τέτοιο ισχύει ιδιαίτερα για τις έννοιες που περιγράφουν την οικονομική ζωή παλαιότερων εποχών: θα ήταν δύσκολο για τους Ρωμιούς της εποχής που εξετάζεται εδώ, χρησιμοποιώντας τις έννοιες και τα εργαλεία που διέθεταν, να κατανοήσουν τις επιπτώσεις των δράσεών τους, τις επιπτώσεις της μεταφοράς νομίσματος, λόγου χάριν, ή της χρήσης διαφόρων μεθόδων πίστωσης, στην οικονομική ζωή της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και της Ρωσίας.

Για να μην λειτουργούν ορολογίες και έννοιες σαν παρωπίδες που εμποδίζουν την απόπειρα του ιστορικού να καταλάβει τις πράξεις των ανθρώπων της εποχής, είναι σημαντικό να κρατά κανείς κατά νου ότι οι έννοιες διάφορων όρων όπως «έμπορος» ή «έμπορας», «πραματευτής» και «εμπόριο» δεν είναι πρωτογενούς σημασίας· δεν πρέπει να θεωρηθούν δηλαδή ως σημείο αφετηρίας για την αφήγηση του παρελθόντος και δεν μπορούν να αντικαταστήσουν την περιγραφή πραγματικών εμπειριών όπως αυτές διασώζονται στις πηγές. Η αφήγηση των εμπειριών συγκεκριμένων Ρωμιών της εποχής, εμπειριών που συχνότατα τείνουν να ανατρέψουν τις οριοθετημένες κατηγορίες και τα εκλογικευμένα επιχειρήματα του θεωρητικού, αποτελούν το βασικότερο ερμηνευτικό εργαλείο του ιστορικού, εξ ου και η έμφαση που δίνεται στο παρόν έργο στις μικροϊστορίες συγκεκριμένων Ρωμιών. Παρ' όλ' αυτά, για την πληρέστερη κατανόηση της κοινωνίας των Ρωμιών στη Ρωσία και την Ουκρανία παραμένει χρήσιμη η επεξήγηση ορισμένων εννοιών· συγκεκριμένα, ποιοί ήταν οι «έμποροι» και τί ήταν το «εμπόριο»;

Μια ιδιαιτερότητα των πληθυσμών που μετακινούνταν πέρα από τα σύνορα και αποτελούν το αντικείμενο της παρούσας έρευνας είναι ότι αυτοί δέχονταν διάφορες επιρροές: οθωμανικές, πολωνικές, ιταλικές, επιρροές από τους πληθυσμούς της Μολδοβλαχίας, και ούτω καθ' εξής. Η χρήση ξένης ορολογίας από Ρωμιούς μαρτυρείται ευρέως, εξ ου και τα παράπονα του άγνωστου συγγραφέα της *Ελληνικής Νομαρχίας* και τόσων άλλων σχολιαστών της εποχής για το «μίγμα γλωσσών» στην οποία ήταν γραμμένη η «εμπορική

⁴² Για τις συνεχείς αλλαγές στους εμπορικούς όρους στη Μοσχοβία του 17^{ου} αιώνα, βλ. Α.Α. Преображенский, «Русское купечество XVII века: социальный облик, самосознание», Α.В. Семенова, Α.В. Демкин, Β.В. Перхавко (επιμ.), *Κупечество в России XV-середине XIX века. Сборник статей*, Μόσχα, 1997, σσ. 57-95, ιδ. σσ. 57-58.

άνταπόκρισις τῶν ἔξω τῆς Ἑλλάδας [...].⁴³ Ὡς συνέπεια, ἡ μελέτη τῆς ορολογίας που ιδιοποιήθηκαν οἱ Ῥωμοὶ εἶναι ἀπαραίτητη γιὰ τὴν πληρέστερη κατανόηση τῶν δραστηριοτήτων τους. Θα ερευνηθοῦν ἐδῶ μόνον οἱ λέξεις που ἀντιστοιχοῦν στὸν «ἐμπόρο» καὶ τὸ «εμπόριο» στὰ ρωσικά καὶ τὰ ἐλληνικά ἐγγραφα τῆς ἐποχῆς.

Στὰ ρωσικά ἐγγραφα που ἀφοροῦσαν τοὺς Ῥωμοὺς τῆς Καζακίας χρησιμοποιοῦνται διαφορετικὲς λέξεις που μποροῦν νὰ μεταφραστοῦν εἴτε ὡς «ἐμπόρος» εἴτε ὡς «εμπόριο». Μεταξὺ αὐτῶν, σημειώνεται ἡ ορολογία «κουπέτς» ἢ «κουπέτσκι τσελοβέκ» που χρησιμοποιεῖται ἐπανειλημμένα γιὰ τὴν περιγραφή αὐτῶν που ἐμπορεύονταν.⁴⁴ Ἀλλοῦ προτιμοῦσαν τὸν ὄρο «τοργκόβι τσελοβέκ» ἢ «τοργκόβι λιούντι», χωρὶς ὅμως αὐτὸ νὰ υποδεικνύει κάτι διαφορετικὸ ἀπὸ τὸ «κουπέτς».⁴⁵ Ὁ Ῥωμὸς Γιούρη Ζολοτάρ (δηλαδὴ Γιούρη Χρυσόχοος) κατηγορήθηκε γιὰ προσβολή τοῦ Χριστόφορου Κωνσταντίνοβ στὴ Μόσχα, παρουσία «Γραικῶν τοῦ Τσαργκράντ καὶ ἄλλων ἐμπόρων (τοργκόβι λιούντι) ἀπὸ τὴν Παλαιστίνη».⁴⁶

⁴³ Ἀνών., *Ἑλληνικὴ Νομαρχία, ἤτοι λόγος περὶ ἐλευθερίας*, Γεώργιος Βαλέτας (ἐπιμ.), Αθήνα, 1968 [1806], σ. 132.

Ἀλλὰ καὶ ὁ Νικόλαος Παπαδόπουλος παραπονεῖται γιὰ τὴν χρῆση ξένης ορολογίας ἀπὸ Ῥωμοὺς ἐμπόρους: «Ἐπροτεστάρισα τὴν καμβιάλε, καὶ σοῦ ῥακομανδάρω τὸ ἰντερέσσον μου, εἶναι φράσις ξένη, ἄγνωστος εἰς ὄλον τὸ Γένος, ἐκτὸς τῶν ἐμπόρων», παραπονεῖται. Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης, *Τὰ ἐμπορικὰ ἐγχειρίδια τῆς Βενετοκρατίας καὶ Τουρκοκρατίας καὶ ἡ Ἐμπορικὴ Ἐγκυκλοπαίδεια τοῦ Νικολάου Παπαδοπούλου*, Αθήνα, 1990, σ. 132.

⁴⁴ «купцы». Βλ. АВПРИ, φ. 7, оп. 3, д. 173, 1766, φ. 4. Βλ. τὴν περίπτωση τοῦ πατέρα τοῦ Νικολάου Χατζιαγγέλοβ, «[...] и тот отец ево и он находились тамо купцам [...]». АВПРИ, φ. 7, оп. 3, д. 121, 1768, φ. 2. Γιὰ ἐμπόρο ἀπὸ τὸ Ἀμβούργο, βλ. АВПРИ, φ. 2, *Внутренние Коллежские Дела*, оп. 6, том II, д. 5305, 1775-1777, φ. 217. «купецкий человек». Иоанн Лукьянов, *Путешествие в Святую Землю [...]*, 1864, σ. 25. Καὶ «[...] ἀπὸ τοὺς ἐμπόρους βγάλαμε τὸ ψωμί μας [...]», στὰ ρωσικά, «[...] у купецких людей питались мы». РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 9, 1705, φ. 1^ο.

Ὁ Ῥωμὸς γιατρός Γεωργῆς Δημάκης ἢ Δημάρχα (σῶζονται καὶ οἱ δύο αὐτὲς ἐκδοχὲς τοῦ ονόματός του) ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη δῆλωσε πὼς «ο πατέρας τοῦ ἦταν Γραικὸς ἐμπόρος». Στὰ ρωσικά: «Отец ево был гречанин купецкой человек». РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 9, 1710, φ. 1. Ὁ Ἰβάν Εφστάφιεβ υπογράφει ὡς «ἐμπόρος τῆς Νίζνας Γραικός» τὸ 1769. Στὰ ρωσικά: «[...] сие челобитную писал нежинской купец Грек Иван Евстафиев». АВПРИ, ф. 13, *Письма разных лиц на русском языке*, оп. 2, д. 871, 1769, φ. 2. Ὑπάρχουν πάρα πολλὰ τέτοια παραδείγματα.

Ὅταν ὁ Πέτρος Α' προχώρησε σὲ μεταρρύθμιση τοῦ ρωσικοῦ συστήματος, ἀποφάσισε νὰ καταργήσει τὴν ηγετικὴ θέση μιᾶς μικρῆς ομάδας προνομιούχων ἐμπόρων, τῶν ἐπονομαζόμενων «γκόστι», ὁπότε δὲν θεωρεῖται ἀναγκαῖα ἡ ἐπεξεργασία τῆς ορολογίας τῶν «γκόστι» ὅσον ἀφορᾷ τὴν περίοδο που ἐξετάζεται ἐδῶ. Samuel H. Baron, «The Elite of the Gosti in the Reign of Peter the Great», *Cahiers du monde russe et soviétique*, τόμος 14^{ος}, Οκτώβριος-Δεκέμβριος, 1973, σσ. 488-512.

⁴⁵ «ο ἐμπόρος Ἀθανάσις Ντιρής» ἢ, στὰ ρωσικά, «[...] торговый человек Афанасий Дирос», ὁ ὁποῖος ἔλαβε ἄδεια νὰ ἐπιστρέψει ἀπὸ τὸ Σετς μὲσω Μαύρης Θάλασσας στὴν Κωνσταντινούπολη. Ὁ πατέρας τοῦ ἐργαζόταν στὰ μεταξουργεῖα τοῦ Κιέβου, ὥσπου νὰ πεθάνει. АВПРИ, ф. 52, *Сношения России с Грецией*, оп. 1, д. 7, 1759-1761, φφ. 2-3, 10. «[...] торговой человек греческие породы Николай [...]». РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 20, 1705, φ. 5^ο. «Ἐμπόροι τοῦ κράτους τῆς Μοσχολίας», στὰ ρωσικά, «[...] торговые люди Московского государства [...]». Я.С. Гросул (ἐπιμ.), *Исторические связи народов СССР и Румынии в XV-начале XVIII в. Документы и материалы*, τόμος 3^{ος}, Μόσχα, 1970, σ. 166. Βλ. ἐπίσης τὴν περίπτωση τοῦ «[...] торговой человек [...]» Θεοδώρ Δημήτρεβ, ὁ ὁποῖος ταξίδεψε ἀπὸ τὴ Μόσχα στὴν ἐμποροπανήγυρη τοῦ Σβεנסκ τὸ 1710. РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 14, 1710, φ. 10.

Γιὰ μίαν ὑπόθεση τοῦ «[...] нежинского торгового человека ананья воинова [...]», βλ. РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 6, 1712, φ. 1.

Βλ. καὶ τὴν περίπτωση τοῦ Κωνσταντίνου Εὐαγγελίνοβ ὁ ὁποῖος συνταξιδεῦει μὲ «Γραικοὺς ἐμπόρους που πηγαίνουν στὴν ἐμποροπανήγυρη τοῦ Σβεנסκ». Στὰ ρωσικά «с торговыми людьми с греки же которые едут на свинскую ярмонку». РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 14, 1708, φ. 1. Στὰ κείμενα που ἔχουν ἐξεταστῆ δὲν ἐντοπίστηκε ὁ ὄρος «νεγκотσιάνт», στὰ ρωσικά «негоциант».

⁴⁶ Στὰ ρωσικά: «[...] и про то де слышали греки царегородцы, и иных палестин торговые люди [...]».

Όσον αφορά την πιο αφηρημένη έννοια του «εμπορίου», σε αυτήν αναφέρονται μια σειρά ρωσικών λέξεων. Το «τοβάρ», παραδείγματος χάριν, σηματοδοτεί το «εμπόρευμα».⁴⁷ Το «κουπέτσεσβο» που χρησιμοποιείται ευρέως αποτελεί προέκταση του «κουπέτς»· σηματοδοτούσε, με άλλα λόγια, τις δραστηριότητες του εμπόρου-τεχνίτη.⁴⁸ Σε ορισμένες περιπτώσεις περιγράφει όμως και την ομάδα όλων αυτών που ασχολούνταν με διαφορετικού είδους εμπορικές δραστηριότητες. Έτσι, τον Δεκέμβριο του 1710 ο Ρωμιός Κωνσταντίν Δημήτριεβ αναφέρθηκε στο «κουπέτσεσβο» στην Κωνσταντινούπολη.⁴⁹ Ο όρος χρησιμοποιείται και για την περιγραφή της Αδελφότητας των Ρωμιών της Νίζνας, όχι μόνο από άλλους, αλλά και από τους ίδιους: «[...] και εμείς, οι Γραικοί και οι άλλοι, ήδη από το καιρό των προγόνων μας θέσαμε τις ελπίδες μας στις ελευθερίες που χορηγήθηκαν δια παντός στην εμπορική (*κουπτέσκομου*) Αδελφότητα της Νίζνας [...]».⁵⁰

Διαφαίνεται όμως μια σταδιακή επέκταση της σημασίας της λέξης: σηματοδοτούσε όλο και περισσότερο όχι μόνο τους ανθρώπους που εμπορεύονταν και τις δραστηριότητες τους, αλλά το εμπόριο ως περισσότερο αφηρημένη έννοια. Χαρακτηριστικά, σ' ένα κείμενο του 1768 ο Ρωμιός Ηλίας Σταμπρίου αναφέρει πως «εγώ ο κατονομασμένος Γραικός ασχολούμουν με το εμπόριο κατά το παράδειγμα των προγόνων μου και ταξίδευα με τα εμπορεύματά μου από τα Ιεροσόλυμα στο Τσαργκράντ διά θαλάσσης».⁵¹ Σε πολλές

Η ορολογία «από την Παλαιστίνη», με άλλα λόγια «από τους Ιερούς Τόπους», κατ' επέκταση από τους εκκλησιαστικούς θεσμούς της ορθόδοξης Ανατολής, χρησιμοποιούνταν μέχρι τις αρχές του 18^{ου} αιώνα για την περιγραφή όλων των Ρωμιών, ανεξαρτήτως προελεύσεως. Λίγο πιο κάτω στο ίδιο κείμενο χρησιμοποιείται ο όρος «εμπορευόμενοι Γραικοί», στα ρωσικά: «а наперед сего торговым греком поуказом великого Гдря за бесчестье правливано по К рублев человеку». РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 5, 1700, фф. 5, 16.

⁴⁷ Иоанн Лукьянов, *Путешествие в Святую Землю [...]*, 1864, σ. 10.

Σε μια επιστολή του από το 1700, ο Πατριάρχης Ιεροσολύμων Δοσίθεος αναφέρεται σε «εμπόρους με διάφορα εμπορεύματα». Στα ρωσικά: «[...] торговые люди с розными торги [...]». РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 1, 1700, ф. 38. Επίσης РГАДА, ф. 158, оп. 2, д. 148, 1712, ф. 1.

⁴⁸ Για το «купечество», βλ. РГАДА, ф. 151, оп. 1, д. 48, -, фф. 8-25, 144-159, ιδ. ф. 22. «[...] для купечества [...]». АВПРИ, ф. 13, оп. 2, д. 871, 1769, ф. 1. Για τη χρήση του όρου «купечество» στα συγγράμματα για το εμπόριο της εποχής, βλ. Μ. Letiche (επιμ.), *A History of Russian Economic Thought, 9th through 18th Centuries*, Berkeley και Los Angeles, 1964, σ. 358. Βλ. και ορισμένες παραλλαγές της λέξης: «[...] и что там имелось – шуба харковская, платье, рубашки, поясы пограбили, також и сами скрыни, которые были его и чужие для сохранения поставленные купеческие [...]». АВПРИ, ф. 89, *Сношения России с Турцией*, оп. 1, д. 29, 1742-1743, ф. 9. «[...] по исправлении купеческих нужд своих [...]». АВПРИ, ф. 52, оп. 1, д. 7, 1759-1761, ф. 10.

⁴⁹ «Токмо де о той войне турецкой народ, а паче купечество, также и знатные особы и греки зело не ради [...]». Петр I, *Письма и Бумаги [...]*, τόμος 10^{ος}, 1710, Μόσχα, 1956, σ. 771.

⁵⁰ Στα ρωσικά: «[...] и мы, греки, а иные по предкам уже своим в надежде изображенных вечно пожалованных нежинскому купеческому братству вольностей [...]». Στις «Θέσεις της Αδελφότητας των Γραικών της Νίζνας» στο Υπόμνημά τους στη Νομοθετική Επιτροπή της Αικατερίνης Β' το 1767. Στα ρωσικά: «Пункты нежинского греческого купеческого братства». Ανών., «Материалы Екатерининской Законодательной Комиссии», *Сборник Императорскаго Русскаго Историческаго Общества*, τόμος 144^{ος}, μέρος 13^ο, Αγ. Πετρούπολη, 1914, σσ. 45, 53.

⁵¹ Στα ρωσικά: «Природою я именованны грек имел купечество и из Иерусалима отправился с имевшимися при мне именованными товарами в Царьграде морем [...]». АВПРИ, ф. 7, оп. 3, д. 125, 1768, ф. 1.

Βλ. όμως επίσης το πρόνομα του Σάββα Ραγκουζίνσκι από τις αρχές του αιώνα όπου σημειώνεται παρόμοια κατανόηση του «купечество»: «[...] να πληρώνει απ' αυτό το εμπόριο φόρο εισαγωγής και εξαγωγής κατά το παράδειγμα των εμπόρων της

περιπτώσεις χρησιμοποιούνταν και οι όροι «τοργκόβλια» και «τοργκόβοι πρόμισελ» οι οποίοι μεταφράζονται ως «εμπορική δραστηριότητα», «εμπόριο» ή και «τέχνη»,⁵² και «τοργκ», το οποίο μπορεί να μεταφραστεί ως «αγορά», ως «εμπόρευμα», ως «αλισβερίσι» και ως «εμπόριο».⁵³

Κατά τη διάρκεια του αιώνα, εμφανίζεται και ένας πρόσθετος όρος που περιέγραφε, στα ρωσικά, το εμπόριο των Ρωμιών, το «κομμέρτσια». Ο συγκεκριμένος όρος χρησιμοποιείται από τους Ρωμιούς της Νίζνας για την περιγραφή του εμπορίου πέρα των συνόρων: «[...] και μεταξύ ημών ορισμένοι ισχυροί εμπορεύονται

Μοσχοβίας». Στα ρωσικά: «[...] платить с того купечества пошлину против Московских купцов как в приезде, так и в отъезде». Михаил Дмитриевич Чулков, *Историческое описание российской коммерции при всех портах и границах от древних времен до ныне настоящего [...]*, τόμος 2^{ος}, βιβλίο 1^ο, Αγ. Πετρούπολη, 1786, σ. 60.

⁵² Ο Πατριάρχης Δοσίθεος γράφει το 1700 πως πρέπει να διαμορφωθεί λιμάνι στο Αζόβ «[...] για όλες τις εμπορικές δραστηριότητες». Στα ρωσικά: «[...] сего ради подобаеет, дабы и почтил его, чтоб учинилася пристан славная, всех торговых промыслов [...]». РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 1, 1700, ф. 38. Για τη χρήση του όρου «[...] за торговым промыслом [...]» ή «[...] для торгового промыслу [...]» ως περιγραφή της δραστηριότητας διαφόρων Ρωμιών, βλ. РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 2, 1708, фф. 10-10^ο, 70^ο. Επίσης РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 29, 1691, ф. 1.

Αργότερα χρησιμοποιείται και ο παρεμφερής όρος «[...] для купечского промыслу [...]». Η Ρωμιά Ελισάβετ Γιουρέεβα δηλώνει πως ο μακαρίτης άνδρας της Θωμάς Μάρκος ταξιδεύοντας από την Κωνσταντινούπολη είχε εγκατασταθεί «πριν είκοσι πέντε χρόνια στη Νίζνα για εμπόριο». Στα ρωσικά «[...] и назад тому лет с дватцать пять из того города выехал в Россию в город Нежин для купечского промыслу [...]». АВПРИ, ф. 7, оп. 4, д. 126, 1770, ф. 1.

⁵³ Από την επιστολή του Πατριάρχη Δοσίθεου το 1700 όσον αφορά το Αζόβ: «ка и εκεί κάτοικοι θα γίνονται πλούσιοι λόγω εκείνου του εμπορίου». Στα ρωσικά: «[...] яко же и жители тамошние обогатеют от тех торгов [...]». РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 1, 1700, ф. 39.

Ο Κωνσταντίνος Ευαγγελίνοβ ζητά: «να του επιτραπεί αυτό το εμπόριο». Στα ρωσικά: «[...] дабы ему Костянтину повелено было торг [...]». РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 14, 1708, ф. 2. Όπως ανέφεραν οι Ρωμιοί της Νίζνας, οι εγκατεστημένοι Ρωμιοί έπρεπε να έχουν προτέρημα σε σχέση «[...] με αυτούς τους Γραικούς που εισέρχονται για το εμπόριό τους». Στα ρωσικά: «[...] пред приезжающими ради торгов греками [...]». Ανών., «Материалы Екатерининской Законодательной Комиссии», *Сборник Императорскаго Русскаго Историческаго Общества*, τόμος 144^{ος}, μέρος 13^ο, Αγ. Πετρούπολη, 1914, σσ. 49. Ένα ακόμα παράδειγμα: «[...] πήγε στο Τσαργκράντ για εμπόριο [...]». Στα ρωσικά: «[...] он в Царьград для торгу [...]». АВПРИ, ф. 7, оп. 4, д. 125, 1770, ф. 3.

Σε ορισμένα κείμενα οι δύο όροι «купечество» και «торг» χρησιμοποιούνται παράλληλα, «[...] торг имел от отца своего [...] и посмерти отца он Иван покупечеству своему торг имел вразных городах и многократно приезал в россию и возвращаяся во отечество [...]». АВПРИ, ф. 7, оп. 3, д. 173, 1766, ф. 4. «Дозволить малороссийскому купечеству всяких малороссийских и иностранных товаров, а шляхетству своих продуктов и скота беспошлинно свободный торг [...]». Ανών., «Прошение малороссийскаго шляхетства и старшин, вместе с гетманом, о возстановлении разных старинных прав Малороссии, поданное Екатерине II-й в 1764 году», *Киевская Старина*, έτος δεύτερο, τόμος 6^{ος}, Ιούνιος, 1883, σσ. 317-345, ιδ. σ. 339.

Το «торг» χρησιμοποιείται και στον πληθυντικό με την έννοια «εμπορικές δραστηριότητες» ή «δουλειές», όπως εδώ: «[...] όλες οι εμπορικές δραστηριότητες σταμάτησαν [...]», ή, στα ρωσικά, «[...] все торги остановлены [...]». Петр I, *Письма и Бумаги [...]*, τόμος 9^{ος}, 1710, Μόσχα, 1956, αρ. 3872 και 4027, σσ. 230, 359. Σημειώνω και τον «Νέο Κανονισμό περί Εμπορίου» του 1667, μετάφραση από τα ρωσικά του, «Новый Торговый Устав». Е.М. Подградская, «Таможенная политика русского государства по отношению к купечеству стран Юго-Восточной Европы, входивших в состав Оттоманской Империи (XVII в.)», Я.С. Гросул (επιμ.), *Карпато-дунайские земли в средние века*, Κισινάου, 1975, σσ. 229-247, ιδ. σ. 230.

Απαντάται και το ρήμα «εμπορεύομαι», «торговать» στα κείμενα της εποχής. Ο «Θωμάς του Μανοΐλ», παραδείγματος χάριν, εμπορεύεται μέσω των Ουκρανικών πόλεων. Στα ρωσικά «[...] чрез Украйные города ездит и торговать и назад возвращается для торговых своих промыслов [...]». РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 5, 1706, ф. 1. Βλ. επίσης Ανών., «Прошение малороссийскаго шляхетства и старшин, вместе с гетманом, о возстановлении разных старинных прав Малороссии, поданное Екатерине II-й в 1764 году», *Киевская Старина*, έτος δεύτερο, τόμος 6^{ος}, Ιούνιος, 1883, σσ. 317-345, ιδ. σ. 338.

Αργότερα εμφανίζεται και το «торговля» που μεταφράζεται επίσης ως εμπόριο. Α.В. Демкин, «Купечество в России в XVIII веке», Э.Г. Истомина, Α.В. Демкин, Ю.А. Тихонов (επιμ.), *Исследования по истории России XVI-XVIII вв, Сборник статей в честь 70-летия Я.Е. Водерского*, Μόσχα, 2000, σσ. 152-181, ιδ. σ. 152.

(κομμέρτσιου μείουτ) επιτρεπτά προϊόντα στην τουρκική επικράτεια, την Αυστρία, την Ιταλία και σε άλλες χώρες [...].⁵⁴ Το 1771 γίνονται προσπάθειες για την ίδρυση μιας «κοινοπραξίας με εμπορική διακυβέρνηση (с κομμέρтσεσκιμ πραβλένιeм)» με τη συμμετοχή Ρωμιών εμπόρων της Νίζνας.⁵⁵ Είναι ενδιαφέρον ότι οι οικονομολόγοι της εποχής προσπαθούσαν να διευκρινίσουν τις αποχρώσεις των διαφόρων αυτών λέξεων. Ο Τσουλκόβ, ο σημαντικότερος Ρώσος οικονομολόγος του 18^{ου} αιώνα, επέμενε πως:

Ορισμός. Κατά γενικό κανόνα το *κουπέτσεσtβο* είναι το εργαλείο με το οποίο πραγματοποιείται η *κομμέρτσια*. Συγκροτεί ευημερή κοινωνία όχι μόνο επειδή αυτή η τάξη εμψυχώνει αυτούς που ασχολούνται με τις καλλιέργειες, αλλά επειδή συνεισφέρει στην κοινωνική ευμάρεια και, όσον αφορά τις πολιτικές υποθέσεις, αποτελεί σε πολλές περιπτώσεις σημαντικό κρηπίδωμα για τα κράτη.⁵⁶

Ταυτίζει, με άλλα λόγια, το «κουπέτσεσtβο» με τους ανθρώπους, με την τάξη των εμπόρων, ενώ το «κομμέρτσια» το κατανοεί ως το ίδιο το «εμπόριο», συμπεριλαμβανομένων όλων των δραστηριοτήτων που συνδέονται μ' αυτό, αλλά όχι, απ' ό,τι φαίνεται, και την παραγωγή.⁵⁷

⁵⁴ Στα ρωσικά: «[...] а с нас иные могущественные в турецкую область, в Цесарию, в Италию и в другие страны дозволенными товарами коммерцию имеют [...]». Ανών., «Материалы Екатерининской Законодательной Комиссии», *Сборник Императорскаго Русскаго Историческаго Общества*, τόμος 144^{ος}, μέρος 13^ο, Αγ. Πετρούπολη, 1914, σ. 53.

Για την ανάγκη που σημειώνει το 1761 ο Ρώσος αξιωματούχος Λαντίγκιν για μια «εμπορική συμφωνία» ή «коммерческий трактат» μεταξύ Ρωμιών της Νίζνας και Ρώσων, κατά το παράδειγμα της συμφωνίας των Ρωμιών με την Πολωνία, βλ. Кость Харлампович, «До історії національних меншостей на Україні. Грецька колонія в Ніжені (XVII-XVIII ст.). Нарис V. Ніженські греки й торгівля», *Записки історико-філологічного товариства Андрія Білецького*, τεύχος 3^ο, Κίεβο, 1999, σσ. 87-159, ιδ. σ. 100. [Στο εξής: Кость Харлампович, *Нарис V. Ніженські греки й торгівля* [...], 1999].

Για τη χρήση του όρου «коммерция» από «Επίσκοπο» ο οποίος έγραψε στην Αικατερίνη Β' το 1768, βλ. АВПРИ, ф. 52, оп. 2, д. 728, 1768, ф. 5.

⁵⁵ Στα ρωσικά: «документ об организации паевого торгового общества с коммерческим правлением [...]». ГАЧО, ф. 101, оп. 1, д. 52, 1771, фф. 1-3.

⁵⁶ Στα ρωσικά: «Предупреждение. По общим правилам купечество есть орудие Коммерции. Оно составляет благополучие общества не по тому только, что сей класс ободряет земледельство, служит к обогащению общественному, и в политических делах бывает иногда великою подпорою государствам».

⁵⁷ «Με τον όρο *κομμέρτσια* εννοείται κάθε αγοραπωλησία, δηλαδή κάθε αγορά, κάθε πώληση, κάθε ανταλλαγή, κάθε εξαγωγή ή εισαγωγή ή εγγραφή εμπορευμάτων, και επίσης εννοούνται και οι πράξεις με χρήματα ή μέσω *βέκσελ* του *κουπέτσεσtβο*». Στα ρωσικά: «Под именем Коммерции разумеется всякой торг, то есть купля, продажа, мена, отвоз, привоз и выписывание товаров, так же и то купечество, которое наличными деньгами, или чрез вексел между собой имеют». Михаил Дмитриевич Чулков, *Историческое описание российской коммерции* [...], τόμος 1^{ος}, βιβλίο 1^ο, Αγ. Πετρούπολη, 1781, σσ. 15, 21. Δεν αποκλείεται ο Τσουλκόβ να μεταφράζει κάποιο άγνωστο σ' εμένα ξένο πρωτότυπο.

Για τη σκέψη του Μιχαήλ Δημήτρεβιτς Τσουλκόβ (1743-1793), βλ. J.M. Letiche (επιμ.), *A History of Russian Economic Thought* [...], 1964, σσ. 452, 463-464. Σε πολλές περιπτώσεις το «κομμέρτσια» συνδέεται με τους θεσμούς της Αυτοκρατορίας που επέβλεπαν το εμπόριο, ιδιαίτερα με το *Κολέγιο Εμπορίου*.

Για το «коммерц коллегия», βλ. РГАДА, ф. 1261, *Фонд Воронцовых*, оп. 6, д. 6, 1727-1728, ф. 1. Επίσης РГАДА, ф. 397, *Комиссии о коммерции и о пошлинах*, оп. 1, д. 8, 1760, фф. 1, 39-41, 55.

Παρατηρείται ποικιλία όρων για την περιγραφή του εμπορίου και στα ελληνικά έγγραφα της εποχής. Όταν έγραφαν στα ελληνικά, οι Ρωμιοί περιέγραφαν τους εαυτούς τους όχι ως «εμπόρους» αλλά ως «πραματευτές».⁵⁸ Παραδείγματος χάριν, σε κείμενο του 1731: «[...] παρακαλούμεν τούς κάτοθεν ένκρίτους αδελφούς και πραγματευτές [...]».⁵⁹ Χρησιμοποιούσαν όμως και τη ρωσική ορολογία «κουπέτς» ή μάλλον, στην ελληνική του μορφή, το «κουπτζίνος».⁶⁰ Το «εμπόριο» το περιέγραφαν ως «πραγματεία»· τα «εμπορεύματα» ως «πράγμα» ή «πράγματα».⁶¹ Χρησιμοποιούσαν και το ρήμα «πραγματεύομαι».⁶² Δεν φαίνεται κάποια ιδιαίτερη διάκριση μεταξύ τηςπραμάτειας ως λιανικό εμπόριο και του χονδρικού εμπορίου στα κείμενα της εποχής. Έτσι διαβάζουμε για την ανταπόκριση «των πραγματευτών Ρωμαίων μικρών τε και μεγάλων» σε κείμενο του τέλους του 17^{ου} αιώνα.⁶³ Στα κείμενα που έχουν εξεταστεί για αυτή την εργασία δεν παρατηρείται η χρήση των λέξεων «έμπορος», «εμπόριο» και «εμπορεύομαι».⁶⁴

Γενικά για τη ρωσική ορολογία της εποχής, βλ. Α.В. Семенова, Н.В. Козлова, А.А. Преображенский, В.В. Перхавко, «Введение», А.В. Семенова (επιμ.), *История предпринимательства в России, книга первая, от средневековья до середины XIX века*, Μόσχα, 2000, σσ. 5-11.

⁵⁸ «[...] και η βοήθεια της παναχράντου Δεσποινής ημών Θεοτόκου, να είναι βοήθεια εις όλων των ευσεβών και ορθοδόξων χριστιανών πραγματευτών [...]». Επίσης «[...] τους πραγματευτάς [...]» σε έγγραφο του Οκτωβρίου 1760. Χρήστος Π. Λασκαρίδης, *Το Καταστατικό της Ελληνικής Εμπορικής Κοινότητας στη Νίζνα της Ουκρανίας*, Ιωάννινα, 1997, σσ. 103, 217. «[...] κάθε διαφοράν των πραγματευτών [...]», στο ΓΑΧΟ, φ. 101, οπ. 1, δ. 4285a, 1779, φ. 2.

⁵⁹ ΓΑΧΟ, φ. 101, οπ. 1, δ. 4285a, 1779, φ. 2.

⁶⁰ Για τη χρήση του όρου «κουπτζίνος» το 1706, βλ. ΡΓΑДА, φ. 52, οπ. 1, δ. 11, 1705, φ. 6. Επίσης «[...] άντάμα με τον κουπτζήνο [...]». ΡΓΑДА, φ. 52, οπ. 1, δ. 15, 1714, φ. 5.

⁶¹ Σε μετάφραση ενός *Ουνιβερσάλι* του 1657, χρησιμοποιούνται οι όροι: «[...] και να άγworάζουν κενούρια πράγματα δήχος κουμέρκυ, να έχουν την έλευθερία [σβησμένο] αυτά να πραγματεύουν [...]». ΓΑΧΟ, φ. 101, οπ. 1, δ. 4225, από το 1680, φ. 2.

Σε κείμενο του 1707: «[...] τὰ πράγματά μου τώσον κερδόν άπούλητα [...] τὼ πρᾶγμα σας [...] άπό τὰ πράματά σας θέλο να έχo ζημία [...]». ΡΓΑДА, φ. 52, οπ. 1, δ. 11, 1705, φφ. 21-21^ν.

«[...] τα πράγματα [...]» σε έγγραφο του Οκτωβρίου 1760. Χρήστος Π. Λασκαρίδης, *Το Καταστατικό [...]*, 1997, σ. 217. Σε έγγραφο του 1774: «[...] έφόρτοσα τὸ πρᾶγμα μου [...]» και, λίγο παρακάτω, «[...] εΐταν και πραγματευταί κρασσάδες [...]». ΓΑΧΟ, φ. 101, οπ. 1, δ. 4280, 1774, φφ. 1, 2.

⁶² «[...] οί έν Νίζνα ταξιδεύοντες, και πραγματευόμενοι ξένοι [...]». Από κείμενο του 1734. ΓΑΧΟ, φ. 101, οπ. 1, δ. 4273, 1773, φ. 1. «[...] τούς πραγματευτάς, όπου εκεί έπραγματεύοντο, άπό την όποίαν πραγμάτειαν [...]». Άθανάσιος Σκιαδάς, *Γένος, Ήθος, Κίνδυνοι [...]*, 1737, σ. 53.

⁶³ Χρήστος Π. Λασκαρίδης, *Το Καταστατικό [...]*, 1997, σ. 4. Για τη χρήση του όρου «πραματευτής» με την έννοια του λιανικού εμπόρου στην Ανατολική Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία, βλ. Gilbert Dagron, «The Urban Economy, Seventh-Twelfth Centuries», Angeliki E. Laiou (επιμ.), *The Economic History of Byzantium From the Seventh through the Fifteenth Century*, τόμος 2^{ος}, Washington D.C., 2002, σσ. 393-462, ιδ. σ. 744.

Για τον ορισμό τουπραματευτή ως «[...] ός τις άγοράζει ποσότητα τινά πραγματειών, ουχ' ίνα τās μεταχειρισθῆ αυτός, άλλ' επί σκοπῷ να τās πωλήσει πάλιν με κέρδος [...]» Ανών., *Διδασκαλία Έντελής συστηματική άπάσης τής Έμπορικής Έπιστήμης, Προς Χρήσιν των Έμπόρων, Έξαιρέτως δέ των Έμπορικων Σχολείων. Έκ του Γερμανικού πρωτοτύπου έρμηνευθεΐσα και τισι προσθήκαις πλουτισθεΐσα, Τύποις τε έκδοθεΐσα, Έν Ιάσσιω, Έν τῷ Έλληνικῷ Τυπογραφείω*, 1817, σ. 10. Για τη συγκεκριμένη διάκριση, βλ. επίσης Olga Katsiardi-Hering, «L'idée de la révolution dans l'horizon politique des grecs de Hongrie (fin XVIIIe siècle)», *Centre de Recherches Néohellénique, Fondation Nationale de La Recherche Scientifique, Actes du IIIe Colloque d' Histoire (Athènes 14-17 Octobre 1987), La Révolution Française et L' Hellénisme Moderne*, Αθήνα, 1989, σσ. 87-118, ιδ. σ. 90.

Συνοψίζοντας, φαίνεται πως στα ρωσικά έγγραφα της εποχής η χρήση των όρων που αφορούσαν το εμπόριο δεν ήταν εξειδικευμένη· η παραπάνω ορολογία δεν σηματοδοτούσε καμία διαφοροποίηση μεταξύ ενός εμπόρου που ήταν εγκατεστημένος σε κάποια πόλη και άλλου περιπλανώμενου. Δεν διαφοροποιούσε μεταξύ εμπόρου που ταξίδευε μέσω θαλάσσης και γυρολόγου που περιπλανιόταν στις πόλεις και τα χωριά της Καζακίας. Έτσι, σε έγγραφο που αναφέρεται στον Ρωμίο Ιβάν Χιωτίνσκι που έφτασε στη ρωσική επικράτεια μέσω θαλάσσης το 1766 αναφέρεται πως: «[...] και με το πλοίο αυτό λοιπόν, ο Ιβάν, με άλλους Γραικούς εμπόρους (ς *κουπτσάμι*) από την Πόλη, έφτασε στο λιμάνι του Τεμέρνικοβ για εμπόριο (*τοργκ*) [...]».⁶⁵ Συν τοις άλλοις όμως, όπως φαίνεται στην περίπτωση του Αλέξανδρου Λεβαντίνου και άλλων Ρωμιών της εποχής, η ρωσική ορολογία για το εμπόριο δεν σηματοδοτούσε κάποια διαφορά μεταξύ ενός εμπόρου και ενός τεχνίτη.⁶⁶

Όσον αφορά τα ελληνικά κείμενα, οι όροι «πραγματευτής», «πραγματεία» και «πραγματεύομαι» χρησιμοποιούνταν κατά τη διάρκεια όλης της περιόδου. Όπως και η αντίστοιχη ρωσική ορολογία, έτσι και ο όρος «πραγματευτής» διέκρινε τους πραγματευτές από τους γεωργούς που καλλιεργούσαν τη γη,⁶⁷ αλλά, όπως θα φανεί αργότερα (III.8), και από τους ιερωμένους.

Το «*κουπέτς*», το «*τοργκόβοι τσελοβέκ*» και το «*κουπέτσεστβο*» αφορούσαν λοιπόν ένα πολύ μεγάλο μέρος των Ρωμιών που ταξίδευαν προς τα βόρεια· εκείνους που, ως κάτοικοι πόλεων, ασχολούνταν με το εμπόριο και τις τέχνες.⁶⁸ Ο Χριστόφορος Χριστόφοροβ, παραδείγματος χάριν, βρισκόταν στη Μόσχα το 1708 «για το

Κάτι τέτοιο δεν φαίνεται όμως στα κείμενα των Ρωμιών της Νίζνας και της Μόσχας. Για τη χρήση του όρου «πραγματευτή» χωρίς καμία διάκριση μεταξύ λιανικού και χονδρικού εμπορίου σε κείμενο του 18^{ου} αιώνα, βλ. «Έτσι λοιπόν πολλοί πλούσιοι πραγματευταί όπου έδοκίμασαν άλλαις έπικράτεια, άποφασισμένοι να ζούν με τη πραγματεία, έκπατρίζονται και πηγαίνουν και καταστήνονται εις αυτάις, και γίνεται μεγάλη ζημία εις τόν τόπο· άλλοι πάλιν γίνονται ύπήκοοι εις καμμία ξένη Αύλη διά να διαφενδεύωνται εις τήν πραγματεία τους απ' αυτή»· Δανιήλ Φιλιππίδης, Γρηγόριος Κωνσταντάς, *Γεωγραφία Νεωτερική*, Αικ. Κουμαριανού (επιμ.), Αθήνα, 1988 [Βιέννη, 1791], σ. 118.

⁶⁴ Μόνο αργότερα – όταν πλέον έχει γίνει ευρέως αποδεκτή η χρήση του όρου «εμπόριο» – φαίνονται οι διακρίσεις ανάμεσα σε μεγαλέμπορους, πράκτορες, μεταπράτες, εργαστηριάρχους, πραγματευτές, περιοδευτές και ούτω καθ' εξής. Βλ. τον ορισμό του εμπορίου στην Εμπορική Εγκυκλοπαίδεια των αρχών του 19^{ου} αιώνα: «Εμπόριον όνομάζω έπιτήδευμα συναλλαγματικόν ανθρώπων τιμών εις όλα τὰ ύλικά πράγματα, σκοπόν έχόντων τίμιον κέρδος [...]». Νικόλαος Γ. Παπαδόπουλος, *Ερμής ό Κερδώς ήτοι Εμπορική έγκυκλοπαίδεια [...]*, 1989, σσ. 3, 8.

⁶⁵ Στα ρωσικά, «[...] на котором судне он, Иван, с прочими Царегородскими купцами греками для торгу приехал на оном судне в темерниковский порт [...]». АВПРИ, ф. 7, оп. 3, д. 173, 1766, фф. 4^ν.

⁶⁶ РГАДА, ф. 151, оп. 1, д. 48, -, ф. 22. Για άλλα παραδείγματα εμπόρων που ήταν συγχρόνως τεχνίτες, βλ. παρακάτω.

⁶⁷ Για τη διάκριση ανάμεσα σε «[...] γεωργούς και πραγματευτάς [...]», βλ. επιστολή του Πατριάρχη Δοσιθέου το 1700. РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 1, 1700, ф. 3.

⁶⁸ Η ορολογία αυτή εν μέρει αντικατόπτριζε τις νομοθετημένες κοινωνικές συνιστώσες της Μοσχοβίας. Βάσει του «Уложение» του 1649, οι λαϊκοί υπήκοοι του Τσάρου διαμερίστηκαν σε τρεις κλειστές, κληρονομικές κατηγορίες: στους ανώτερους υπηρέτες του κράτους, τους αστούς και τους χωρικούς. Έτσι, στη ρωσική νομοθεσία του δεύτερου μισού του 17^{ου} και των αρχών του 18^{ου} αιώνα δεν παρατηρείται κάποια διαφοροποίηση μεταξύ της περιγραφής του εμπόρου ως εμπορευόμενου και της περιγραφής του εμπόρου ως παραγωγού προϊόντων, ως τεχνίτη ή ως επιχειρηματία. Н.В. Козлова, «Некоторые черты личностного образа купца XVIII века (к

εμπόριο» ή (αλλιώς) «για την τέχνη των γουνών».⁶⁹ ο χρυσοχόος Λεονής Κωνσταντίνοβ βρισκόταν στη Μόσχα «για το εμπόριο» ή (αλλιώς) «για την τέχνη» του.⁷⁰ Σε αυτές και σε πολλές άλλες περιπτώσεις είναι αδύνατον να προσδιοριστεί μία μετάφραση ως σωστή· οι σημερινές διακρίσεις δεν αντικατοπτρίζουν την ορολογία εκείνης της εποχής.

вопросу о менталитете российского купечества)», Л.Н. Пушкарев (επιμ.), *Менталитет и культура предпринимателей России XVII-XIX вв.*, Μόσχα, 1996, σσ. 43-57, ιδ. σ. 44.

⁶⁹ Στα ρωσικά: «[...] для торгового промыслу скорняжного дела [...]». РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 2, 1708, ф. 13.

⁷⁰ Στα ρωσικά: «[...] для торгового промыслу [...]». РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 2, 1708, ф. 10.

Βεβαίως σε ορισμένες περιπτώσεις «η τέχνη του» μπορεί να σημαίνει και «η ειδικότητά του».

7.3 Έμποροι και τεχνίτες

Έτσι οι ορισμοί που αφορούν το εμπόριο κατά τη διάρκεια της περιόδου που εξετάζεται εδώ ήταν πράγματι ασαφείς· τα αρχαιακά έγγραφα μεταδίδουν όμως αρκετές πληροφορίες για τις επαγγελματικές ασχολίες Ρωμιών της Καζακίας και της Ρωσίας. Στα έγγραφα της εποχής επαναλαμβάνονται οι λέξεις «πως σιτίζονταν» οι Ρωμιοί· πως, με άλλα λόγια, «έβγαζαν το μεροκάματό τους».⁷¹

Διασώζονται διάφοροι κατάλογοι των ρωσικών αρχών που περιέχουν ονόματα των Ρωμιών της Μόσχας και της Νίζνας κατά την περίοδο 1700-1774. Εδώ θα γίνει επεξεργασία των καταλόγων που αφορούν την περίοδο 1700 με 1715. Πριν εξεταστούν οι πληροφορίες των καταλόγων, πρέπει να σημειωθούν οι πολλές δυσκολίες που προκύπτουν από τη χρήση τέτοιου είδους πληροφοριών. Θα αναφερθούν τέσσερις περιπτώσεις, αρκετά διαφορετικών δυσκολιών.

Όταν οι ρωσικές αρχές κατέγραφαν τους «Γραικούς», (1) δεν ήταν με κανέναν τρόπο προκαθορισμένο ποιοί ακριβώς θα έπρεπε να συμπεριλαμβάνονται και να καταγράφονται σε αυτή την ομάδα ανθρώπων. Κείμενα του 1700 αναφέρονται στην άφιξη στη Μόσχα «Γραικών, Μολδαβών και Βλάχων», ή «Γραικών, ανθρώπων του Τσαργκράντ, Μακεδόνων, Βλάχων, Μουλτιάνων [δηλαδή Μολδαβών] και άλλων εμπόρων εκείνων των χωρών με τους συντρόφους τους». Σε άλλες περιπτώσεις όμως όλες οι ως άνω κατηγορίες καταγράφονται απλώς ως «Γραικοί».⁷²

Έτσι ο κατάλογος των «Γραικών» της Μόσχας το 1706 αποσκοπούσε στην καταμέτρηση «όλων των Γραικών και Βλάχων που κατοικούσαν στη Μόσχα με αναφορά στους λόγους για τους οποίους έμεναν στη Ρωσία».⁷³ Ο πληρέστερος κατάλογος των «Γραικών» της Μόσχας το 1708 αναφέρεται μόνο σε «[...] ιερωμένους από την Παλαιστίνη και εμπορευόμενους Γραικούς [...]».⁷⁴ Οι κατάλογοι του 1711 των «Γραικών» της Νίζνας και της Μόσχας αποσκοπούσαν στην καταμέτρηση: «[...] των Γραικών, Βλάχων και Μολδαβών και άλλων λαών

⁷¹ Στα ρωσικά, «[...] кормитца скорняшным делом [...]». Я.С. Гросул (επιμ.), *Исторические связи народов СССР и Румынии [...]*, τόμος 3^{ος}, 1970, σ. 232. «[...] кормитца золотого дела мастерством [...]», «[...] кормитца скорняшным делом [...]», «[...] и кормитца шапки шить [...]», «[...] кормитца скорняшною работаю [...]». РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 2, 1708, φφ. 10, 13^ν, 14^ν, 24^ν.

⁷² Στα ρωσικά: «[...] также и для торгового промыслу греков, царегородцов, македонян, волохов и мултян и иных тамошних стран торговых людей с товарами [...]». Επίσης: «[...] чтоб приезжих греческих властей и торговых греков [...]». Я.С. Гросул (επιμ.), *Исторические связи народов СССР и Румынии [...]*, τόμος 3^{ος}, 1970, σσ. 141-142, 144.

⁷³ Στα ρωσικά: «Допрось живущим в Москве грекам и волохам с показател кто и для чего в России проживает». РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 36, 1706, φ. 1.

⁷⁴ Στα ρωσικά: «Переписать приезжих на Москве и полестинских духовных особ и торговых Греков [...]». РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 2, 1708, φ. 1. Στις αρχές του 18^{ου} αιώνα πολλοί Ρωμιοί περιγράφονταν ως «από την Παλαιστίνη» χωρίς αυτό να σημαίνει ότι προέρχονταν απαραίτητα από το Πατριαρχείο Ιεροσολύμων (ή βεβαίως από τα εδάφη της σημερινής Παλαιστίνης). Βλ. επίσης РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 2, 1710, φ. 2.

υπηκόων του Τούρκου Σουλτάνου [...].⁷⁵ Λίγο πιο κάτω όμως ο ίδιος κατάλογος αναφέρεται σε ανθρώπους «Γραικικού και Βλαχικού γένους»,⁷⁶ αλλά διαμορφώνεται με ξεχωριστά τμήματα για τους «Γραικούς», τους «Σέρβους», τους «Βλάχους» και τους «Μουλτιάνους» (δηλαδή τους Μολδαβούς).⁷⁷

Όποιες και να ήταν οι διαθέσεις τους σε κάθε καταγραφή, οι κρατικές αρχές προκαλούσαν προβληματισμό και αβεβαιότητα στους καταγεγραμμένους. Στον κατάλογο του 1708 αρκετοί «Σέρβοι» καταγράφονται ως «Γραικοί»,⁷⁸ σε μία περίπτωση όμως, αυτή του Πετρ Βασίλιεβ, αναφέρεται πως «στην καταγραφή στο *Πρικάζ* δεν εμφανίστηκε, επειδή δεν γνώριζε πως κατέγραφαν Σέρβους».⁷⁹ Οι ίδιες δυσκολίες παρατηρούνται και στους καταλόγους του 1711. Ενώ ο κατάλογος των «Γραικών της Νίζνας» χωρίζεται σε ξεχωριστά μέρη για τους «Γραικούς», τους «Σέρβους», τους «Βλάχους και τους «Μουλτιάνους» (όλοι τους μέλη της Αδελφότητας), εμφανίζονται μεταξύ των «Γραικών» πολλοί που ενδεχομένως θα περίμενε κανείς να έχουν τοποθετηθεί σε άλλες κατηγορίες: «Σέρβοι» ή «Σερπείνοι»,⁸⁰ ένας «Φηλήριος Ποσνκή» ή «Μποσνιάκ» από τη Βοσνία,⁸¹ ένας «Ανδρέας του Μαζήμι ό Πέρσης» και ούτω καθ' εξής.⁸² Δεν θα μελετηθεί εδώ το περίπλοκο θέμα των διαφόρων ταυτοτήτων των Ρωμιών της Ρωσίας, θέμα που απαιτεί ξεχωριστή εξέταση. Όμως, είναι

⁷⁵ Στα ρωσικά: «Дело по указу Государеву о учинении подписки живущим в Москве и в Нежине грекам, волохам и молдавцам, дабы они до окончания войны с турками не выезжали в Турецкую землю и не переписывались с турками». Επίσης: «указал помянному своему великого Гдря указу Греков Мултян и Волохов и протчих народов турецкого салтана подданных [...]». Και λίγο παρακάτω αναφέρεται στους «[...] εμπορευόμενους Γραικούς, Μουλτιάνους, Βλάχους και άλλους λαούς [...]». Στα ρωσικά: «[...] торговых греков, мултян и волохов и иных народов». РГАДА, ф. 124, оп. -, д. 12, 1711, фф. 1, 3^ν. Вл. επίσης РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 2, 1711, ф. 52.

Όπως αναφέρει άλλος Ρωμιός το 1712: «[...] а как в прошлом ашай году февраля в г день по именному его, Великого Государя, указу велено переписать греков, волохов, мултян, всех что есть на Москве, в Николаевской и в Богоявленском монастыре и во всей Москве, где кто живет и откуда и давно ли кто к Москве приехал [...]». РГАДА, ф. 158, оп. 2, д. 148, 1712, ф. 2.

⁷⁶ Στα ρωσικά: «[...] к гречецкой и волок породи [...]». РГАДА, ф. 124, оп. -, д. 12, 1711, ф. 18.

⁷⁷ «Рестр Сербов живочих у Нежине. [...] Рестр Волохов живочих у Нежине. [...] Рестр живочих у Нежине Мултян». РГАДА, ф. 124, оп. -, д. 12, 1711, фф. 24^ν, 25-26. Вл. επίσης την αναφορά που κάνει ο Ρωμιός Θωμάς Ιβανόβ στην καταμέτρηση: «[...] переписать греков, волохов, мултян [...]». РГАДА, ф. 158, оп. 2, д. 148, 1712, ф. 2.

⁷⁸ Όπως, παραδείγματος χάριν, ο «Μανουήλ Κωνσταντίνοβ» και ο «Σάβα Ιβανόβ» οι οποίοι αναφέρονται ως «Σέρβοι» αλλά συμπεριλαμβάνονται στην καταγραφή των Γραικών. Ο δεύτερος διέθετε δικό του σπίτι στη Μόσχα. РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 2, 1708, фф. 14, 16.

⁷⁹ Δεν εκθέτει άλλους λόγους για τη μη εμφάνισή του.

Στα ρωσικά: «У переписки в приказе неявился для того что не знал что Сербянов переписывают», αλλά επίσης «А о греках же, Христофоре Ничю, Петре Васильевеи [...]». РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 2, 1708, фф. 28, 35.

⁸⁰ Οι Βασίλη Ιερμάνοβ, Μιχαήλο Δεμιάνοβ, Νικολάι Χριστόφοροβ και Πετρ Ιβάνοβιτς αποκαλούνται «Серб» ή «Серпейнос». РГАДА, ф. 124, оп. -, д. 12, 1711, фф. 20^ν, -21.

⁸¹ РГАДА, ф. 124, оп. -, д. 12, 1711, ф. 19.

⁸² РГАДА, ф. 124, оп. -, д. 12, 1711, ф. 19^ν.

προφανές ότι οι Ρώσοι αξιωματούχοι δεν γνώριζαν ποιούς θα έπρεπε να καταγράψουν ως «Γραικούς», αλλά και οι «Γραικοί» δεν γνώριζαν εκ των προτέρων σε ποια κατηγορία ανήκαν.⁸³

Πέραν των δυσκολιών που συνδέονται με τις ταυτότητες των Ρωμιών, παρέμενε επίσης απροσδιόριστο (2) ποιοι και πόσοι από τους «Γραικούς» στη Μόσχα έπρεπε να καταγραφούν. Στους καταλόγους του 1708 παραδείγματος χάριν, δεν καταγράφονται οι βοηθοί των «Γραικών».⁸⁴ Ο Διαμάντ Βολοσανίν και ο Στεπάν Μανιάνετς δήλωσαν πως δεν παρουσιάστηκαν στο *Ποσόλски Πρικάζ* στην καταγραφή, επειδή ήταν άνθρωποι του Δαβίδ Κορμπ.⁸⁵ Ενώ αρκετοί βοηθοί των Ρωμιών της Νίζνας συμπεριλαμβάνονται στον κατάλογο του 1711,⁸⁶ ο ταμίας-βοηθός Ζαχάρ Αντόνοβ ο οποίος κατέφθασε στη Μόσχα από το Αστραχάν το 1712: «δεν εμφανίστηκε στο *Ποσόλски Πρικάζ*, επειδή δεν γνώριζε για τέτοια συνήθεια [...]».⁸⁷ Παρακάτω θα γίνει φανερό ότι αυτοί οι βοηθοί αποτελούσαν ένα σημαντικό μέρος του συνόλου των Ρωμιών.

Πέραν αυτών των σημείων, (3) οι κατάλογοι δεν ήταν πλήρεις ούτε ή άλλως, διότι πολλοί «Γραικοί» προσπαθούσαν να αποφύγουν την οποιαδήποτε καταγραφή από τις ρωσικές αρχές. Ο Μανουήλ Μαρίνοβ κατέθεσε πως ο αδελφός του Σπυρίδων Μαρίνοβ, χρυσοχόος από την Κωνσταντινούπολη, δεν είχε παρουσιαστεί στο *Ποσόλски Πρικάζ* επειδή δεν μετέφερε εμπόρευμα στη Μόσχα,⁸⁸ ο Θεοδώρ Ιβανόβ ισχυρίστηκε ότι δεν παρουσιάστηκε, επειδή εργαζόταν ως έμπορος για τον Σάββα Ραγκουζίνσκι,⁸⁹ ο Ιάν Ιούριεβ από την Πάτμο, επειδή – κατά τα λεγόμενά του – δεν υπήρξε έμπορος.⁹⁰ Άλλοι δήλωναν άγνοια για

⁸³ Οι ρωσικές αρχές αντιμετώπιζαν ακριβώς τα ίδια προβλήματα, όταν προσπαθούσαν να καταγράψουν «Σέρβους, Μακεδόνες, Βούλγαρους και Μολδαβούς» – όλοι τους Ορθόδοξοι – που είχαν εγκατασταθεί στη Νέα Σερβία ή στα εδάφη γύρω από το φρούριο της Αγίας Ελισάβετ στα μέσα του 18^{ου} αιώνα. Οι αρχές σημείωσαν πως ήταν αδύνατον να γίνει κάποια διάκριση μεταξύ Γραικών, Μακεδόνων και διαφόρων άλλων οι οποίοι είχαν εγκατασταθεί στα συγκεκριμένα εδάφη. Πολλοί από αυτούς δεν μπορούσαν να διευκρινίσουν καν ποια υπήρξε η μητρική τους γλώσσα. Ακόμα και οι γυναίκες δεν ήξεραν πως να περιγράψουν τους άνδρες τους. N.D. Polonska-Vasylenko, *The Settlement of the Southern Ukraine (1750-1775)*, The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the US, τόμοι 4^{ος}-5^{ος}, τεύχη 4^ο(14)-1^ο(15), καλοκαίρι-φθινόπωρο, Νέα Υόρκη, 1955, σσ. 103-104, 113-114.

⁸⁴ РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 2, 1708, ф. 39.

⁸⁵ Στα ρωσικά: «Диаманди Волошанин да Степан Манянец сказали что они люди умершаго надворного советника Давыда Ивановича Корба [...]». Άλλοι Ρωμιοί όμως διαφωνούν και μάλιστα επισημαίνουν: «και δεν δήλωσαν σωστά, είναι έμποροι και όχι βοηθοί». Στα ρωσικά: «И тот они сказали не правды, они купцы а не челядники». Για τον Κορμπ ή Κορμπέα περισσότερα παρακάτω (III.9). РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 2, 1708, фф. 23^ν, 31^ν.

⁸⁶ Στα ρωσικά: «по которой в городе Нежине явилось як самих господаров так и челяди в них к гречецкой и волок породы 232 человека». РГАДА, ф. 124, оп. -, д. 12, 1711, ф. 18. Για έναν Ρωμίο βοηθό Θωμά που ταξιδεύοντας από την Περσία καταγράφηκε στη Μόσχα το 1711, βλ. РГАДА, ф. 158, оп. 2, д. 148, 1712, ф. 2.

⁸⁷ Στα ρωσικά: «[...] а в посольском приказе не явился, не ведая такого обычая [...]». РГАДА, ф. 158, оп. 2, д. 85, 1712, ф. 1^ν.

⁸⁸ Παρ' όλο που αναφέρεται πως είχε ταξιδέψει «για εμπόριο». Στα ρωσικά: «для своей нужды», σβησμένο, και κατόπιν αυτού, «для торговли». РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 23, 1691, фф. 2, 7. Στα ρωσικά: «[...] Спиридон Маринов приехав к Москве в Государственном посольском приказе не являлся, для того, что де у него никаких товаров не было, а до сего де времени кормился он, Спиридон, своею рукоделью, делал золотое [...]». Και λίγο αργότερα: «[...] для торговли [...]».

⁸⁹ РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 2, 1708, ф. 20.

⁹⁰ Στα ρωσικά: «Да сего времени не явился для того что он не купецкой человек». РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 2, 1708, фф. 22-22^ν.

τις καταγραφές. Ο Ρωμιός Ερέκλ Μπολγκαρίν (με άλλα λόγια «Ηρακλής ο Βούλγαρος») δήλωσε πως δεν γνώριζε ότι έπρεπε να παρουσιαστεί στο *Ποσόλσκι Πρικάζ*,⁹¹ παρομοίως και ο Μάντος Μακεντονιάν.⁹² Άλλοι πάλι, όπως οι Κωνσταντίν Σαμαργή και Χριστοφόρ Νιτσιού, δεν παρουσιάστηκαν λόγω αρρώστιας.⁹³ Ενώ σημειώθηκε η παρουσία στη Μόσχα ενός Αγγέλη Τσαρογκορόντετς (δηλαδή «Κωνσταντινουπολίτη»), δεν βρέθηκε ο ίδιος πουθενά· ορισμένοι δήλωσαν μάλιστα πως δεν υπήρχε τέτοιο άτομο: «Ληονής του Κονσταντήνου έβαλα τὸ χέρι μου πὸς δὲν τὸν εἰξέρο».⁹⁴ Τελικά, όταν εντοπίστηκε, δήλωσε πως εργαζόταν ως γουναράς και είχε ταξιδέψει στη Μόσχα το 1707 μέσω της εμποροπανήγυρης του Σβενσκ. Δεν είχε εμφανιστεί για την καταγραφή λόγω ασθένειας.⁹⁵ Και σε άλλες περιπτώσεις σημειώνονται «Γραικοί» οι οποίοι δεν καταγράφηκαν στο *Ποσόλσκι Πρικάζ* όπως τους είχαν διατάξει.⁹⁶ Τα παραδείγματα που αναφέρονται εδώ προέρχονται μάλιστα αποκλειστικά από περιπτώσεις Ρωμιών των οποίων η παρουσία εντοπίστηκε από τις αρχές του κράτους.

Δεν είναι δύσκολο να φανταστεί κανείς τους λόγους για τους οποίους πολλοί προσπάθησαν να αποφύγουν τις επιβαρυντικές για αυτούς διατάξεις, προτάσσοντας τη μία ή την άλλη δικαιολογία στην περίπτωση που δεν κατάφερναν τελικά να διαφύγουν της προσοχής των αρχών. Μόνο οι «Γραικοί» οι οποίοι κατοικούσαν στις Μονές του Αγίου Νικολάου και του Αγίου Ιωάννη Προδρόμου, όπου δηλαδή ο κοινοτικός έλεγχος ήταν αυξημένος, θα δυσκολευόταν να αποφύγουν τέτοιου τύπου καταγραφές.⁹⁷ Άλλοι, οι οποίοι βρίσκονταν στη

⁹¹ Και αργότερα δηλώνει πως δεν παρουσιάστηκε, επειδή είχε αρρωστήσει. Στα ρωσικά: «[...] а как в нынешнем же году в Генваре месяце Греки переписаны он неявился заболезню своею и лечился в слободе [...]». РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 2, 1708, ф. 24^ν.

⁹² Στα ρωσικά: «Не явился незная о том Московском обыкновения». РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 2, 1708, ф. 25.

⁹³ РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 2, 1708, φφ. 25, 26^ν.

⁹⁴ Άλλοι Ρωμιοί στα δύο Μοναστήρια της Μόσχας σημείωσαν: «που μένει εκείνος δεν το γνωρίζουν». Στα ρωσικά: «И ныне он где живет того они не знают». РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 2, 1708, φφ. 36-36^ν.

⁹⁵ РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 2, 1708, ф. 19^ν.

⁹⁶ «Ρωμιοί οι οποίοι δεν εμφανίστηκαν στο *Ποσόλσκι Πρικάζ*». Στα ρωσικά: «Греки которые в посольском приказе не явились [...]». РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 2, 1708, ф. 14^ν.

⁹⁷ Στον κατάλογο των Ρωμιών της Μόσχας το 1711 είναι φανερή η έμφαση στους Ρωμιούς που κατοικούσαν στις Μονές του Αγίου Νικολάου και του Αγίου Ιωάννου Προδρόμου: «και βάσει του προσωπικού *Ουκάζιου* του Μεγάλου Βασιλέα διατάχθηκαν οι Γραικοί, οι Μολδαβοί και οι Βλάχοι των Μοναστηριών του Αγίου Νικολάου και του Αγίου Ιωάννη Προδρόμου στο κρατικό *Ποσόλσκι Πρικάζ* και τους μεταβίβαστηκε το *Ουκάζιο* και όσοι κατοικούσαν σ' αυτά τα Μοναστήρια καταγράφηκαν και σημειώθηκε ποιοί από αυτούς θα μείνουν στη Μόσχα». Στα ρωσικά: «и по тому его великого Государя имянному указу николаевского Греческого и Богоявленского Монастыря греки, мултяне и волохи в Государственном посольском приказе призываемыми и тот его Великого Государя имянной указ сказан и в тех монастырях сколько их живут переписываны и кто из них на Москве останется [...]». РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 2, 1711, ф. 52.

Για Ρωμιούς που κατοικούσαν στη Μόσχα εκτός του πλαισίου των δύο Μοναστηριών, βλ. Α.В. Жиликова, А.Д. Шахова, ««Гречане» в Московии», Ю.В. Иванова (επιμ.), *Греки России и Украины*, Αγ. Πετρούπολη, 2004, σσ. 16-35, ιδ. σσ. 18, 22, 25.

Βλ. επίσης РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 5, 1700, ф. 4. РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 16, 1712, ф. 8^ν. АВПРИ, ф. 7, оп. 3, д. 126, 1768, ф. 3^ν. АВПРИ, ф. 7, оп. 4, д. 126, 1770, ф. 1.

Μόσχα κατά το διάστημα αυτό, δεν εμφανίζονται πουθενά. Μερικά παραδείγματα αρκούν: πρώτον εκείνο του Ρωμιού διερμηνέα Κύριλ Μακεντόνσκι,⁹⁸ δεύτερον του γιατρού Γεωργίου Δημάκη,⁹⁹ και τρίτον του Ρωμιού εμπόρου Σπυρίδωνος Νικολάεβ. Ο τελευταίος είχε και οικογένεια και σπίτι στη Μόσχα και εμπορευόταν μεταξύ Μόσχας, Σβενσκ και Κωνσταντινούπολης. Όπως δήλωσε το 1705 η σύζυγός του Μάρφα Λεοντίεβα:

[...] και αυτός, ο άνδρας μου, είναι κάτοικος Μόσχας, και παντρεύτηκε εμένα [...] και διαθέτει σπίτι δικό του στην περιοχή των αστών [...].

Δεν εμφανίζεται όμως σε κανέναν από τους καταλόγους των Ρωμιών της πόλης.¹⁰⁰

Τέλος, (4) υπάρχουν προβληματισμοί και για όσους «Γραικούς» συμπεριλήφθηκαν στους καταλόγους. Οι «Γραικοί» αυτοί περιγράφονται όχι μόνο ως «Γραικοί» αλλά και ως «έμποροι» ή «τεχνίτες» ή «γουναράδες» ή οτιδήποτε άλλο, βάσει των δηλώσεών τους αλλά και των επιλογών των ρωσικών αρχών. Όταν ένας Γεωργής Φετόρου από την Κωνσταντινούπολη ο οποίος συνόδεψε τέσσερεις ναύτες στη Μόσχα¹⁰¹ ή ένας Χριστοφόρ Κυριάκοβ από τη Μακεδονία ο οποίος έφτασε συνοδεύοντας «άλογα του Πετρ Τολστόι»¹⁰² δηλώνουν και καταγράφονται ως «γουναράδες», σημαίνει αυτό πως πράγματι η επεξεργασία της γούνας ήταν η βασική τους απασχόληση; Όταν ο Χριστόφορος Χριστοφόρου δηλώνει «γουναράς», έχοντας συγχρόνως σημαντικά δάνεια, και μάλιστα ζητώντας και λαμβάνοντας άδεια από τις ρωσικές αρχές να προεκτείνει τη διαμονή του στη Μόσχα για την περάτωση του εμπορίου του, σημαίνει αυτό πως ήταν όντως γουναράς;¹⁰³ Όταν οι Ιβάν Ιβανόβ και Κωνσταντίν Μανουήλοβ, δηλωμένοι και αυτοί ως «γουναράδες», ταξιδεύουν στην εμποροπανήγυρη του Σβενσκ, για να εμπορευτούν, πώς θα έπρεπε να καταγραφούν οι δραστηριότητές

⁹⁸ РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 22, 1705, ф. 1^ν.

⁹⁹ РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 9, 1710, ф. 1.

¹⁰⁰ «[...] а он, муж мой, житель московский, и женюсь на мне, нижеименованный раб твой и двор у него свой в мещанской слободе [...]». РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 22, 1705, ф. 1^ν.

Υπάρχουν αρκετές μνείες για Ρωμιούς της Μόσχας οι οποίοι δεν κατοικούσαν στις δύο Μονές του Αγίου Νικολάου και του Αγίου Ιωάννη Προδρόμου: ο Έγκορ Ιβανόβ Κάπτερεβ από τη Μακεδονία ο οποίος διέθετε το δικό του σπίτι στη Μόσχα, ο Δημήτρη Οπορόβ που και αυτός διέθετε το δικό του σπίτι, ο Σάβα Ιβανόβ με δική του οικία στο «Μεσάνσκαγια Σλομπόντα». Στα ρωσικά: «[...] живет в Мещанской слободе своим двором [...]». РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 2, 1708, фф. 9^ν, 11^ν, 14.

Άλλος με ιδιόκτητο σπίτι στη Μόσχα ήταν ο Ρωμιός Φέντορ Μιχαήλοβ που μάλιστα ενοικίαζε και δωμάτια σε άλλους, συγκεκριμένα σ' έναν Ανδρέι Βενεντίκτοβ ο οποίος δεν διέθετε άδεια για την παραμονή του στην πόλη. Ο Φέντορ Μιχαήλοβ δεν εμφανίζεται στους καταλόγους του 1708 και του 1711. РГАДА, ф. 158, оп. 2, д. 82, 1712, фф. 1-1^ν.

¹⁰¹ РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 36, 1706, ф. 3.

¹⁰² РГАДА, ф. 124, оп. -, д. 12, 1711, ф. 12^ν.

¹⁰³ РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 2, 1708, ф. 46^ν. Πολλοί άλλοι που αναφέρονται ως γουναράδες στην πράξη φαίνεται πως εμπορευόνταν, π.χ. ο Σπυρίδων Μανουήλοβ. РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 2, 1708, ф. 10. Το ίδιο ισχύει για τους χρυσοχόους, όπως επί παραδείγματι για τον Λεοντή Κωνσταντίνοβ. РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 2, 1708, ф. 10.

τους;¹⁰⁴ Όταν, σε μία άλλη περίπτωση, ο Βασίλιος του Μάνου δηλώνει «μαθητής της ρωσικής», ενώ είχε λάβει σημαντικά δάνεια από τον Γερασίμ Εφστάφιεβ για εμπόριο, σημαίνει αυτό πως ήταν στ' αλήθεια φοιτητής;¹⁰⁵ Σε κάθε περίπτωση, οι διάφοροι κατάλογοι περιέχουν μόνο τις πληροφορίες που οι Ρωμιοί, είτε για λόγους εμπορικούς, είτε επειδή προσπαθούσαν να αποφύγουν ενδεχόμενη πρόωρη μετανάστευση από τη Μόσχα, έκριναν σκόπιμο να δώσουν στις ρωσικές αρχές.

Ακόμα και λαμβάνοντας υπ όψη όλες αυτές τις δυσκολίες στη χρήση των διαφόρων καταλόγων των Ρωμιών της Μόσχας και της Νίζνας κατά τον πρώιμο 18^ο αιώνα, είναι γεγονός ότι οι απόπειρες των αρχών να καταγράψουν τον αριθμό αλλά και τις δραστηριότητες των «Γραικών» προσφέρουν ορισμένες χρήσιμες πληροφορίες για τις δραστηριότητες των διαφόρων λαών που προέρχονταν από τον οθωμανικό χώρο. Έτσι, στον κατάλογο των «Γραικών» της Μόσχας του 1706 αναφέρονται μόνο σαράντα άτομα, μικρότερος αριθμός απ' ότι στους άλλους καταλόγους Ρωμιών της Μόσχας και της Νίζνας. Από αυτά είκοσι επτά καταγράφονται ως «Γραικοί», επτά ως «Μουλτιάνοι», δηλαδή Μολδαβοί, και έξι ως «Βλάχοι». Στις περισσότερες περιπτώσεις η δραστηριότητα του καθενός καταγράφεται.

«Γραικοί» Μόσχας 1706		
Γουναράς, γουνέμπορος ή πιλοποϊός	15	37.5%
Ασχολείται με εμπόριο	9	22.5%
Χρυσοχόος	6	15.0%
Άγνωστο	6	15.0%
Διερμηνέας	1	2.5%
Γιατρός	1	2.5%
Φοιτητής	1	2.5%
Άλλο	1	2.5%
Σύνολο	40	100.0%

¹⁰⁴ Δήλωσαν το 1710 πως ήρθαν στη Μόσχα «για την τέχνη (ντλια ρουκοντέλνια) τους ως γουναράδες». Αμέσως κατόπιν αυτής της δήλωσής τους ζήτησαν άδεια να ταξιδέψουν στην εμποροπανήγυρη του Σβενσκ, προφανώς για να εμπορευτούν. Στα ρωσικά: «[...] для рукоделия своего скорняшного дела [...]». Ακριβώς το ίδιο ισχύει για τον Ρωμιο Θεόδωρο Δημήτριο ή «Θόδωρο Μητρήου» ο οποίος «έβγαζε το μεροκάματό του από την τέχνη του ως γουναράς». Στα ρωσικά: «[...] кармился рукоделием своим скорняшным [...]». ΡΓΑДА, φ. 52, οπ. 1, δ. 14, 1710, φφ. 1^ν, 10.

¹⁰⁵ Δεν είναι ξεκάθαρο που φοιτούσε ο Βασίλιος. ΡΓΑДА, φ. 52, οπ. 1, δ. 2, 1708, φφ. 13, 32, 45^ν.

Οι κατηγορίες όμως δεν πρέπει επ' ουδενί να θεωρηθούν απόλυτες. Οι «γουναράδες» ειδικά εμφανίζονται σε ορισμένες περιπτώσεις και ως «βοηθοί» άλλων Ρωμιών. Συν τοις άλλοις, οι λέξεις στα ρωσικά που περιγράφουν τις δραστηριότητές τους δεν διευκρινίζουν αν ο «γουναράς» ήταν γουνέμπορος, τεχνίτης γούνας ή – το πιο πιθανό – και τα δύο συγχρόνως. Από τους «γουναράδες», ένας καταγράφεται ως «έμπορος και γουναράς», ένας άλλος ως «πιλοποιός και γουναράς» και ένας τρίτος απλώς ως «πιλοποιός». Σε δύο περιπτώσεις και οι χρυσοχόοι αναφέρονται ως εμπορευόμενοι.¹⁰⁶ Απ' αυτούς που «ασχολούνται με εμπόριο» τρεις δηλώνουν πως ήρθαν στη Μόσχα για τη συγκομιδή χρωστικών και τέσσερις αναφέρονται ως βοηθοί εμπόρων. Ο γιατρός ήταν ο Λουκάς Λεόντιεβ από τη Χίο.¹⁰⁷

Στον κάπως πληρέστερο κατάλογο του 1708 καταγράφονται ενενήντα εννέα άτομα. Μεταξύ των ιερωμένων ήταν ένας γιατρός και ένας που μετέφερε ναύτες από την Οθωμανική Αυτοκρατορία στη Ρωσία. Σημειώνεται η παρουσία ενός καπετάνιου, ενός κουρέα, ενός πλανόδιου μαραγκού, ενός φοιτητή και ενός Ρωμιού ναύτη στην υπηρεσία ενός Άγγλου.¹⁰⁸

¹⁰⁶ Ο Θωμάς και Σαβέλη του Μανώλη. Ένας άλλος είναι ο Βενιαμίν Παύλου Λεβαντίνος, ΡΓΑДА, φ. 52, οπ. 1, д. 36, 1706, φφ. 1^ν, 3^ν.

¹⁰⁷ ΡΓΑДА, φ. 52, οπ. 1, д. 36, 1706, φφ. 1-7, για τον γιατρό φ. 3^ν.

¹⁰⁸ ΡΓΑДА, φ. 52, οπ. 1, д. 2, 1708, φφ. 1-75.

«Γραικοί» Μόσχας 1708		
Γουναράς, γουνέμπορος, πιλοποιός	26	26.3%
Ασχολείται με εμπόριο	22	22.2%
Άγνωστο	15	15.2%
Για ελεημοσύνες	7	7.1%
Ιερωμένος	5	5.1%
Υπηρέτης	4	4.0%
Καπετάνιος / Ναύτης	3	3.0%
Για συγκομιδή χρεών	3	3.0%
Χρυσοχόος	3	3.0%
Ορυχοτεχνίτης	3	3.0%
Διερμηνέας	2	2.0%
Άλλο	6	6.1%
Σύνολο	99	100.0%

Ο συνολικός αριθμός όλων αυτών που αναφέρονται στον κατάλογο είναι πολύ μεγαλύτερος από την αρχική εκτίμηση των αρχών η οποία αναφέρει μόνο πενήντα πέντε άτομα εκτός από ιερωμένους. Εξ ίσου εντυπωσιακό, η αρχική εκτίμηση των αρχών αναφέρεται σε ένδεκα ιερωμένους (αρχιμανδρίτες και ιερομόναχους), ενώ οι πληροφορίες που αντλούνται από τον ίδιο τον κατάλογο αποκαλύπτουν μόνο πέντε. Μάλλον υπήρχαν ένδεκα ιερωμένοι από τον οθωμανικό χώρο στη Μόσχα τον καιρό της καταγραφής, αλλά δεν είναι ξεκάθαρο για ποιους λόγους δεν αναφέρονται αναλυτικά.¹⁰⁹

¹⁰⁹ Η άθροιση των αρχών, στα ρωσικά: «[...] и того духовных особ и греков: Архимандритов В (2), Иеромонахов и монахов Θ (9), Капитан А (1), Торговых греков КВ (22), Рукоделных ЛА (31). Всего греков кроме духовных особ НЕ (55) человек». Δεν είναι ξεκάθαρο για ποιους λόγους η συνολική αρίθμηση των αρχών μετρά πενήντα πέντε και όχι πενήντα τέσσερις· πιθανότατα ο Ρωμός υπεύθυνος για τη καταγραφή δεν μέτρησε τον εαυτό του. Όπως και για τους δύο καταλόγους του 1711, έχουν καταμετρηθεί όλοι όσοι αναφέρονται ως κάτοικοι Μόσχας στον εδώ κατάλογο και όχι μόνο αυτοί που καταγράφηκαν αρχικά από τις αρχές. Οι

Ο κατάλογος των «Γραικών, Μολδαβών και Βλάχων και των άλλων λαών υπηκόων του Τούρκου Σουλτάνου»¹¹⁰ της Μόσχας του 1711 προσφέρει ενδιαφέρουσες αποκλίσεις. Αναφέρονται μόνο εβδομήντα άτομα συνολικά, χωρίς να υπάρχει καμία ένδειξη ότι ο κατάλογος αντικατοπτρίζει έναν πραγματικό περιορισμό του συνολικού αριθμού των Ρωμιών στη Μόσχα.

«Γραικοί» Μόσχας 1711		
Άγνωστο	22	31.4%
Ασχολείται με εμπόριο	18	25.7%
Γουναράς / γουνέμπορος	11	15.7%
Άλλο	5	7.1%
Ιερωμένος	4	5.7%
Ευλουργός	2	2.9%
Χρυσοχόος	3	4.3%
Ορυχοτεχνίτης	2	2.9%
Υπηρέτης	1	1.4%
Γιατρός	1	1.4%
Φοιτητής	1	1.4%
Σύνολο	70	100%

Είναι αξιοσημείωτη η μείωση εκείνων που δήλωναν ότι ασχολούνταν με τα γουναρικά και το γουνεμπόριο· αυτοί ήταν δεκαπέντε το 1706, είκοσι έξι το 1708, αλλά μόνο ένδεκα το 1711. Οι δύο ορυχοτεχνίτες-έμποροι είναι οι συνάδελφοι του Αλέξανδρου Λεβαντίνου, Σπυρίδων και Δεμέντι Μανουήλοβ. Δεν είναι ξεκάθαρο όμως αν όντως βρίσκονταν στη Μόσχα κατά τη διάρκεια της καταγραφής ή αν γράφτηκαν στο κατάλογο

αριθμοί είναι λοιπόν ενδεικτικοί και τελικά αβέβαιοι, όπως εξ άλλου είναι όλες οι πληροφορίες στους συγκεκριμένους καταλόγους. РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 2, 1708, ф. 16.

¹¹⁰ Στα ρωσικά: «Греков, Мултян и Волохов и протчих народов Турецкого Салтана поданных [...]». РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 2, 1711, ф. 1. Βλ. επίσης «[...] греки, мултяне и волохи [...]». РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 2, 1711, ф. 52.

της Μόσχας κατά την απουσία τους, ίσως επειδή νοίκιαζαν κελί στη Μονή του Αγίου Νικολάου.¹¹¹ Ο γιατρός ήταν ένας Αντών Σεβάστ ο οποίος αναφέρεται από άλλους Ρωμιούς, χωρίς να έχει καταγραφεί ο ίδιος στον κατάλογο.¹¹² Σε αντίθεση με τον κατάλογο του 1708, δεν αναφέρεται κανένας ναύτης, εκτός από τον Ιάν Ιούριεβ από την Πάτμο που πλέον καταγράφεται ως «έμπορος».¹¹³ Ο φοιτητής ονομάζεται Ιβάν Πετρόβ· δήλωσε μάλιστα ότι βρισκόταν στη Μόσχα «ως μαθητής σε σχολείο» από το 1706, χωρίς να φαίνεται τέτοιος Ρωμιός στους καταλόγους του 1706 και του 1708.¹¹⁴ Βεβαίως, ο μεγάλος αριθμός αυτών για τους οποίους δεν διαθέτουμε πληροφορίες ως προς το επάγγελμά τους το 1711 δυσκολεύει τη σύγκριση.

Από μία άποψη ο κατάλογος των «Γραικών» της Νίζνας το 1711 είναι πληρέστερος: βάσει της επίσημης καταμέτρησης συμπεριλαμβάνει διακόσιους τριάντα δύο «Γραικούς», «Σέρβους», «Βλάχους», «Μουλτιάνους», όλοι τους άνδρες.¹¹⁵ Σε πολλές περιπτώσεις τα ονόματά τους καταγράφονται στα ρωσικά και παράλληλα στα ελληνικά. Έτσι οι «Γραικοί» Θεοδών Πόποβιτς, Ιάν Φέμεν και Φιλάβο Βοσνιακ ονομάζονται παράλληλα στα ελληνικά Θεοδωρής Παπά, Ιωάννης Θέμελης και Φηλήκιος Ποσνική.¹¹⁶ Ο «Γραικός» Ανδρέας του Μαζίμη αναφέρεται ως Πέρσης ενώ ο «Γραικός» Ανδρέι Θωμά υπέγραψε στα Αραβικά.¹¹⁷ Σημειώνεται η παρουσία τουλάχιστον τεσσάρων ιερωμένων και ενός Κυρίλλου Γιατρού από τη Μακεδονία.¹¹⁸ Καταγράφονται και οι βοηθοί των Ρωμιών. Ο κατάλογος δεν προσφέρει όμως καμία περαιτέρω πληροφορία για την επαγγελματική κατάρτιση των καταγραφέντων.

Τίθεται λοιπόν το ερώτημα: πόσοι Ρωμιοί εμφανίζονται σε πάνω από έναν κατάλογο της Μόσχας ή και της Νίζνας κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου; Εξαιτίας απουσίας επιθέτων και δεδομένων των κοινών ονομάτων των περισσότερων Ρωμιών (ονόματα όπως το «Γιούρη Ιουρέεβ» και το «Δημήτρη Μιχαήλοβ»), είναι σχεδόν αδύνατον να δοθεί ακριβής απάντηση σ' αυτό το κρίσιμο ερώτημα. Παρ' όλ' αυτά, όσον αφορά τους καταλόγους της Μόσχας όπου η καταγραφή συνδυάζεται με μια σύντομη περιγραφή της

¹¹¹ Στα ρωσικά αναφέρεται πως ταξίδεψαν στη Μόσχα «[...] для торговых своих промыслов [...]», αλλά επίσης «[...] для рудоплавного серебряного дела [...]». РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 2, 1711, ф. 33^ν. Επίσης: «и были в Сибири для рудоплавного серебряного дела». РГАДА, ф. 124, оп. -, д. 12, 1711, ф. 6^ν.

¹¹² РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 2, 1711, фф. 21-21^ν.

¹¹³ «[...] торгует торговым промыслом [...]». РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 2, 1711, ф. 68^ν. РГАДА, ф. 124, оп. -, д. 12, 1711, ф. 7^ν. Για τη καταγραφή του Ιάν Ιούριεβ το 1708, βλ. РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 2, 1708, фф. 22-22^ν.

¹¹⁴ РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 2, 1711, ф. 68^ν. Στα ρωσικά: «[...] для науки школьной [...]». РГАДА, ф. 124, оп. -, д. 12, 1711, ф. 8.

¹¹⁵ Όπως και στις άλλες περιπτώσεις, έτσι και εδώ αναφέρονται πιο πολλά ονόματα απ' ότι καταμετρούνται. РГАДА, ф. 124, оп. -, д. 12, 1711, фф. 1-26.

¹¹⁶ РГАДА, ф. 124, оп. -, д. 12, 1711, фф. 18^ν-19.

¹¹⁷ РГАДА, ф. 124, оп. -, д. 12, 1711, фф. 19^ν-20.

¹¹⁸ РГАДА, ф. 124, оп. -, д. 12, 1711, фф. 20, 22-22^ν, 23^ν.

δραστηριότητας των Ρωμιών, είναι δυνατή μία εκτίμηση, όσον αφορά το ποσοστό των Ρωμιών που εμφανίζονται σε πάνω από μία καταμέτρηση. Βάσει της καταγραφής των ονομάτων, υπολογίζεται πως από τα σαράντα άτομα που καταγράφονται στον κατάλογο της Μόσχας του 1706, τουλάχιστον δεκαεπτά εμφανίζονται στον πληρέστερο κατάλογο του 1708, δηλαδή πάνω από σαράντα τοις εκατό. Από αυτούς δεκατέσσερεις εμφανίζονται και στον κατάλογο της Μόσχας του 1711, δηλαδή περίπου τριάντα πέντε τοις εκατό όσων καταγράφηκαν το 1706. Από τα περίπου ενενήντα εννέα άτομα που καταγράφηκαν στον κατάλογο της Μόσχας του 1708, τουλάχιστον δέκα έξι εμφανίζονται στον κατάλογο της Μόσχας του 1711. Τουλάχιστον πέντε άτομα εμφανίζονται στους καταλόγους της Μόσχας του 1706 και του 1711, αλλά όχι στο κατάλογο του 1708.¹¹⁹

Τέλος, βάσει των πληροφοριών στους καταλόγους στις αρχές του αιώνα, μπορεί να συμπεράνει κανείς πως στους καταλόγους των «Γραικών» της Μόσχας και της Νίζνας ο διαχωρισμός των Ρωμιών σε εμπόρους, τεχνίτες και άλλους είναι επιφανειακός. Οι ορολογίες των αρχών ήταν σε συνεχή εξέλιξη κατά τη διάρκεια της συγκεκριμένης περιόδου, καθώς οι ρωσικές αρχές προσπαθούσαν να δημιουργήσουν σταθερές και κατά το δυνατόν ακριβείς διαφοροποιήσεις για τις γραφειοκρατικές τους ανάγκες, ενώ στις απαντήσεις τους οι καταγεγραμμένοι Ρωμιοί μάλλον αυτοσχεδίαζαν ανάλογα με το συμφέρον τους στην κάθε χρονική συγκυρία. Ως συνέπεια, οι διάφοροι κατάλογοι δεν είναι συγκρίσιμοι μεταξύ τους. Όχι μόνο δεν καταγράφεται επάγγελμα σε πολλές περιπτώσεις, αλλά και στις περιπτώσεις που καταγράφεται, αυτό δεν προσφέρει ουσιαστικές πληροφορίες για τις πραγματικές δραστηριότητες των «Γραικών». Σε όλες αυτές τις περιπτώσεις, όμως, είναι προφανές από τις ίδιες τις καταγραφές, αλλά και από εξωγενή στοιχεία, πως γουναράδες, χρυσοχόοι και άλλοι τεχνίτες εμπορεύονταν.

Παρ' όλα αυτά, αποτελεί ενδιαφέρον στοιχείο η μείωση του αριθμού γουναράδων, χρυσοχόων και άλλων τεχνιτών σαν ποσοστό επί του συνόλου. Δεν είναι βέβαιο κατά πόσο αυτό οφείλεται στην καταγραφή τέτοιων τεχνιτών απλώς ως εμπόρων, ή, αντιθέτως, αν εξηγείται από μία αντίστοιχη αύξηση στους τεχνίτες που εγκαταστάθηκαν στη Νίζνα μετά την αποπομπή πολλών Ρωμιών από τη Μόσχα το 1708.¹²⁰

Πάνω απ' όλα όμως, οι κατάλογοι επιδεικνύουν μία διάθεση καταμέτρησης προσώπων και εξακρίβωσης των δραστηριοτήτων τους. Με άλλα λόγια, οι κατάλογοι δεν προσφέρουν πληροφορίες τόσο για τους Ρωμιούς της Μόσχας και της Νίζνας καθ' εαυτούς, όσο για τη σχέση αυτών των Ρωμιών με τις κρατικές αρχές.

¹¹⁹ Για την πληρέστερη αξιολόγηση τέτοιου είδους στοιχείων θα έπρεπε να δημιουργηθεί βάση δεδομένων για όλους του Ρωμιούς που αναφέρονται στα ρωσικά αρχεία, κάτι που υπερβαίνει κατά πολύ τους στόχους της παρούσης εργασίας.

¹²⁰ Για το όλο θέμα των τεχνιτών στη Μοσχοβία, βλ. И.А. Селезнева, «Предпринимательский опыт мастеров золотого и серебряного дела в Москве XVII века (по материалам дворцовых мастерских)», А.В. Семенова, А.В. Демкин, В.Б. Перхавко (επιμ.), *Купечество в России, XV - середина XIX века*, Μόσχα, 1997, σσ. 148-174, ιδ. σσ. 157-159.

ρίχνουν φως στον τρόπο σκέψης των κρατικών αξιωματούχων που κατέγραφαν τα στοιχεία τα οποία θεωρούσαν περισσότερο σημαντικά για μία ομάδα ανθρώπων, τους λεγόμενους «Γραικούς» που προσπαθούσαν να τους προσδιορίσουν, να τους χαρακτηρίσουν και να τους περιγράψουν. Όταν καταμετρούσαν λοιπόν την υποομάδα όσων «Γραικών είχαν έρθει για την τέχνη των γυνών», στην πράξη σημείωναν όλους αυτούς που φαινόταν χρήσιμο να θεωρούνται τεχνίτες-γυναράδες από τις αρχές.¹²¹ Μέσω τέτοιου είδους διαδικασιών προχωρούσε ο καταμερισμός του αστικού πληθυσμού και συγκεκριμένα των Ρωμιών σε όλο και περισσότερο προσδιορισμένες επαγγελματικές (και όχι μόνο επαγγελματικές) ομάδες.¹²²

¹²¹ «Греки которые приехали для рукоделня и скорняшного мастерства и в посольском приказе явились [...]». РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 2, 1708, ф. 12.

¹²² Η ανάλυση των χρήσεων τέτοιων στοιχείων από τις κρατικές αρχές θα ήταν άκρως ενδιαφέρουσα. Δεν ανήκει όμως στην παρούσα μελέτη.

7.4 Βοηθοί

Οι κατάλογοι δεν δίνουν τη δέουσα σημασία σε μια άλλη ομάδα Ρωμιών οι οποίοι εμπορευόταν παράλληλα με τους καταγεγραμμένους χωρίς να αναγκάζονται σε όλες τις περιπτώσεις να δηλώσουν την παρουσία τους στις ρωσικές αρχές. Εδώ γίνεται αναφορά όχι σε γυναίκες (για τις οποίες υπάρχουν ελάχιστες πληροφορίες στα αρχεία), αλλά στους διάφορους βοηθούς και οικιακούς σκλάβους των εμπόρων.¹²³ Όπως ομολόγησε το 1708 ο Πάβελ Ανανίν για τους «Γραικούς» βοηθούς του: «δεν τους δήλωσα στις αρχές, επειδή κανείς δεν τους δηλώνει».¹²⁴ Ακριβώς το ίδιο ισχυρίστηκε και ο Ρωμιός Κωνσταντίνος Θεοδωρής ο οποίος: «[...] δεν δήλωσε τον Γραικό βοηθό Ανδρέι Ιβανόβ στην καταγραφή στο *Ποσόλσκι Πρικάζ*, επειδή δεν κατέγραφαν τους βοηθούς κανενός Γραικού».¹²⁵

Η διαφορά μεταξύ οικιακών σκλάβων και βοηθών δεν ήταν πάντα προφανής, δεδομένης της ορολογίας της εποχής.¹²⁶ Οι περιορισμοί στις ελευθερίες όχι μόνο των σκλάβων αλλά και των άλλων υπηρετών των Ρωμιών ήταν ουσιαστικοί.¹²⁷ Σε μια περίπτωση, το 1714, ο Σισίνιος, πνευματικός πατέρας του αποθαμένου Μιχαήλ Δημήτριεβ Μερζάν, απελευθέρωσε με πρωτοβουλία του δύο Σουηδούς σκλάβους που ανήκαν στον Μερζάν. Οι απελευθερωμένοι σκλάβοι αποφάσισαν να παραμείνουν στη Μονή του Αγίου Νικολάου· ο ένας έγινε «μαθητευόμενος» ενός γουναρά και ο δεύτερος βοηθός κάποιου άλλου Ρωμιού.¹²⁸ Άνθρωποι με μισθό και

¹²³ Οι βοηθοί των εμπόρων προέρχονταν από διάφορα σημεία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, της Ρωσίας και άλλων περιοχών. Αναφέρονται βοηθοί «Γραικοί», «Μακεδόνες», «Σουηδοί», «Λεττονοί» δηλαδή «Λατίς», «Πολωνοί», «Εσθονοί» ή «Φιλανδοί» δηλαδή «Τσουχόντσι» και «Τάταροι» διαφορετικής προελεύσεως αλλά ιδιαίτερα από την Τσερκασία.

¹²⁴ Στα ρωσικά: «[...] никого челядников не записывали [...]». РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 4, 1708, ф. 2^ν. Για άλλο βοηθό που δεν κατείχε τα απαραίτητα έγγραφα να εμπορευτεί μόνος, χωρίς τον εργοδότη του, βλ. РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 16, 1712, φφ. 8, 12-12^ν.

¹²⁵ Στα ρωσικά: «Гречанин Костянтин Федоров сказал что ж в приезде сним к Москве челядник ево Греческой породы Андрей Иванов, и у записки в посольском приказе он ево неявил для того что челядников ни у кого у Греков незаписывали». РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 2, 1708, ф. 39. Μέχρι το 1711 όμως είχε περάσει το μήνυμα ότι οι Ρωμιοί έπρεπε να δηλώσουν και τους βοηθούς τους. РГАДА, ф. 158, оп. 2, д. 148, 1712, ф. 2. Σημειώνονται λοιπόν και οι βοηθοί όσων Ρωμιών στάλθηκαν από τη Μόσχα το 1711. РГАДА, ф. 124, оп. -, д. 12, 1711, ф. 15.

¹²⁶ Μία εποχή κατά την οποία Ρωμιοί, όπως ο Δημήτρης Ντούζης το 1760, αναφέρονταν στους εαυτούς τους ως «έγώ ό σκλάβος Σας» (στη ρωσική εκδοχή της κατάθεσης του: «я раб ваш») στις επιστολές τους προς τους Αυτοκράτορες και τις Αυτοκράτειρες της Ρωσίας. Ο Ντούζης χρησιμοποιεί τον όρο «δούλον Σας» (στη ρωσική εκδοχή της κατάθεσης του: «с покойным министром вашим Вешняковым»), για να περιγράψει Ρώσο Πρέσβυ στη «Μπόλην». АВПРИ, ф. 52, оп. 1, д. 1, 1760, φφ. 2^ν-3, 5.

Για το συγκεκριμένο θέμα, βλ. Marshall Poe, «What did Russians mean when they called themselves ‘Slaves of the Tsar’?», *Slavic Review*, φθινόπωρο 1998, τόμος 57^{ος}, τεύχος 3^ο, σσ. 585-608. Δεν θα εξεταστούν εδώ οι διάφορες έννοιες των λέξεων «σκλάβος», «σκλαβιά» και «ελευθερία» που χρησιμοποιούσαν οι Ρωμιοί της εποχής.

¹²⁷ Δεν εντοπίστηκαν στις πηγές ποικίλοι όροι που αποπέμπουν στη συντεχνιακή οργάνωση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, όπως το «παραγός» και το «κάλφας». Έγγραφο του 1773 αναφέρεται σε έναν «Ζαφείρην Σημεών Κάλφαν». Σ’ αυτή την περίπτωση όμως το «κάλφας» χρησιμοποιείται ως επίθετο. ГАЧО, ф. 101, оп. 1, д. 4267, 1773, ф. 2.

¹²⁸ Στα ρωσικά: «[...] и те челядники живут в Николском монастыре, один учитца скорняшному делу: а другой живет у гречанина Дмитрея Григорьева [...]». РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 3, 1714, ф. 38. Σε αντίθεση με την Οθωμανική Αυτοκρατορία, στη Μοσχοβία οι οικιακοί σκλάβοι δεν απελευθερώνονταν. Στην προκειμένη περίπτωση οι Ρωμιοί της Μόσχας ακολουθούσαν τις

οικιακοί σκλάβοι εργάζονταν σε πολλές περιπτώσεις σε αντίστοιχες συνθήκες.¹²⁹ Παραδείγματος χάριν, δεν φαίνεται κάποια διαφορά μεταξύ των βοηθών του Ρωμιού της Νίζνας Κοσμά Κυρίλοβ το 1711: οι δύο ήταν Εσθονοί σκλάβοι που τους είχε αγοράσει και τους είχε βαπτίσει με το ίδιο το πατρωνυμικό του, Κύριλλο του Κυρίλλου και Ιβάν του Κυρίλλου. Ο τρίτος όμως ήταν «μισθωμένος, ένας Αλέξανδρος από το γένος των Τατάρων».¹³⁰

Οι πηγές των αρχών του αιώνα παρέχουν πληροφορίες για την παρουσία πολλών βοηθών στην υπηρεσία Ρωμιών εμπόρων. Στα ελληνικά έγγραφα της εποχής δεν φαίνεται όμως κάποια τυποποιημένη σχέση μεταξύ των Ρωμιών εμπόρων και των βοηθών τους. Μάλλον το αντίθετο, οι ελεύθεροι βοηθοί ήταν απλώς μισθωτοί υπάλληλοι άλλων Ρωμιών. Με την προϋπόθεση ότι τους το επέτρεπαν οι συνθήκες, μπορούσαν να εμπορευτούν και για ίδιον όφελος.¹³¹ Ενώ ένας βοηθός δεν θα ήταν μέλος της Αδελφότητας των Ρωμιών της Νίζνας, θα δικαζόταν στο Κριτήριο. Πληρώνοντας το απαιτούμενο ποσό ήταν επιτρεπτό να ενσωματωθεί ως ισότιμο μέλος στην Αδελφότητα.¹³²

Ο όρος που χρησιμοποιείται στα ρωσικά έγγραφα για την περιγραφή όλων των βοηθών των εμπόρων, συμπεριλαμβανομένων των οικιακών σκλάβων, είναι το ουκρανικό «τσελιάντικ», ανάλογο της έκφρασης «άνθρωπος». Οι έμποροι ταξίδευαν λοιπόν με τους «ανθρώπους τους».¹³³ Στα ελληνικά έγγραφα της εποχής

πρακτικές στις οποίες είχαν συνηθίσει στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Richard Hellie, *Slavery in Russia 1450-1725*, Chicago, 1982, σ. 555.

¹²⁹ Ο Stoianovich τονίζει πως η διαφορά ανάμεσα στην ελευθερία και τη δουλεία στην Οθωμανική Αυτοκρατορία δεν ήταν απόλυτη, αλλά ζήτημα βαθμού. Το ίδιο ίσχυε και για τη Ρωσική Αυτοκρατορία. Traian Stoianovich, *A Study in Balkan Civilization*, Νέα Υόρκη, 1967, σ. 159.

¹³⁰ Στα ρωσικά: «Челядников при нем чюхонской породы крещенные Кирило да Иван Кириловы купленные, третий наемной татарской породы Александр». РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 12, 1711, ф. 3^v.

¹³¹ Βλ. την περίπτωση του Γιούρη Ερεμέεβ στη Μόσχα, στο Я.С. Гросул (επιμ.), *Исторические связи народов СССР и Румынии [...]*, τόμος 3^{ος}, 1970, σ. 232. Οι εδώ παρατηρήσεις για τη λειτουργία των «βοηθών» φαίνονται αντίθετες με τις παρατηρήσεις άλλων ιστορικών για τα συγκεκριμένα αξιώματα. Για την άποψη περί επτά αυστηρών διαβαθμίσεων στα εσνάφια της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, βλ. Νικόλας Βερνίκος, Σοφία Δασκαλοπούλου, *Στις Απαρχές [...]*, 1999, σ. 114.

Για τη διαφορά μεταξύ του «τσιράκι», του «κάλφα» και του «ulfa» ή «μάστορα», βλ. Gabriel Baer, «Οι διοικητικές, οικονομικές και κοινωνικές λειτουργίες των τουρκικών συντεχνιών», Σπύρος Ασδραχάς (εισ., επιλ. κειμ.), Αλέκος Γαβαθάς (μτφ.), *Η Οικονομική Δομή των Βαλκανικών Χωρών (15^{ος}-19^{ος} αιώνας)*, Αθήνα, 1979, σσ. 575-596, ιδ. σ. 587. Ένας άλλος ερευνητής όμως σημειώνει την απουσία «καλφάδων» στις αναφορές για τα εσνάφια τον 17^ο αιώνα. Eunjeong Yi, *Guild Dynamics in Seventeenth-Century Istanbul. Fluidity and Leverage*, Brill, Leiden, Boston, 2004, σ. 48. Σε κάθε περίπτωση είναι προτιμότερο να μένει κανείς πιστός στις αναφορές στις πηγές που έχουν εξεταστεί, έγγραφα στα οποία δεν φαίνονται τέτοιου τύπου διαβαθμίσεις, παρά να ακολουθήσει τις παρατηρήσεις στη δευτερεύουσα βιβλιογραφία.

¹³² Костянтин Харлампович, «Нариси з історії грецької колонії в Ніжені (XVII-XVIII ст.)», *Записки історико-філологічного відділу*, ВУАН, τόμος 24^{ος}, Κίεβο, 1929, σσ. 22, 33. [Στο εξής: Костянтин Харлампович, *Нариси [...]*, 1929]. Χρήστος Π. Λασκαρίδης, *Το Καταστατικό [...]*, 1997, σ. 67.

¹³³ Ο Θεόδωρος Δημήτριάδης, Ρωμιός από τη Βλαχία, ταξίδεψε στη Νίζνα ως βοηθός «за челядника» άλλου Ρωμιού. РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 14, 1710, ф. 10. Ο Σταύρος Κοζμίνας έμενε στη Μόσχα με τον βοηθό του «с челдником». РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 14, 1705, ф. 6. Ο νέος Αναστάσης Μπότσης «προσέλαβε» έναν ρωσόφωνο «τσελιάντικ» στη Νίζνα, για να τον βοηθήσει στο ταξίδι του στην Αγία Πετρούπολη. РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 22, 1708, ф. 1.

οι έμποροι περιγράφουν τους βοηθούς και τους σκλάβους ως «παιδιά».¹³⁴ Σε άλλες περιπτώσεις χρησιμοποιείται το ρωσικό «ραμπόντικ» με το οποίο μάλλον υποδηλώνεται μισθωμένη εργασία,¹³⁵ ή και το «σλουγκ» που μεταφράζεται στα ελληνικά ως «δούλος».¹³⁶ Έτσι στη Νίζνα του 1711 αναφέρεται ο «Παρασκεβάς, δούλος του Νικόλα Καπελά» ο οποίος μάλιστα υπογράφει ιδιοχειρώς.¹³⁷ Δεν είναι φανερό στις πηγές που έχουν εξεταστεί για αυτή την εργασία πότε έπαψε να χρησιμοποιείται ο όρος «τσελιάντικ».¹³⁸ Πάντως στο τέλος τις περιόδου μεταξύ 1700 και 1774 αναφέρονται «υπηρέτες», όπως παραδείγματος χάριν στην περίπτωση του Ρωμιού Γιούρη Μιχαήλοβ, υπηρέτης του επίσης Ρωμιού Ατανάς Νικολάεβ που εμπορευόταν με βάση το Αστραχάν.¹³⁹ Την ίδια εποχή ένας Αναστάσιος Κουμπατίς ταξίδευε «[...] με τον

Άλλοι πάλι, όπως ένας Διαμαντής ο οποίος υπηρετούσε τον πρώην Αρχιεπίσκοπο Θεσσαλονίκης Μεθόδιο Αρμενόπουλο, υπήρξαν «τσελιάντικ» ιερωμένων. РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 2, 1708, ф. 35. Βλ. και τους δύο βοηθούς του Αρχιμανδρίτη Ησαΐα ο οποίος ταξίδευε στη Μόσχα από τη Μονή του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου στην Πάτμο. РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 11, 1702, ф. 2. Και Ρωμοί που ταξίδευαν για τη συγκομιδή ελεημοσύνης, όπως ο Διαμαντής Νικολάου «ρέφερεντάριος» της Μονής του Αγίου Ευφημίου, ταξίδευαν με τον «τσελιάντικ» τους. РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 7, 1705, ф. 1^ν.

Σε ορισμένες περιπτώσεις το ρωσικό κράτος πρόσφερε το συσσίτιο όχι μόνο στους ιερωμένους οι οποίοι ταξίδευαν στη Μόσχα για ζητήσεις, αλλά και στους βοηθούς τους. РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 29, 1712, ф. 1. Σημειώνεται ότι ο όρος «τσελιάντικ» είχε την έννοια «βοηθός» και όχι «έμπιστος άνθρωπος». Έτσι σε αίτηση προς τον Πέτρο Α', ο Βενιαμίν Λεβαντίνος διακρίνει τους «τσελιάντικ» του από τον έμπιστό του «τσελοβέκ» Νικολάι Κωνσταντίνοβ. Ο όρος «τσελοβέκ» και αυτός σημαίνει άνθρωπος, όχι όμως στα ουκρανικά αλλά στα ρωσικά. РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 8, 1712, ф. 1. Σε άλλη περίπτωση ο Ρωμιός της Νίζνας Θωμάς Ιβανόβ ο οποίος εμπορευόταν μέσω Ρωσίας και Περσίας χρησιμοποιεί τους δύο όρους μαζί: «[...] με τρεις βοηθούς-ανθρώπους του [...]». Στα ρωσικά: «[...] с тремя человеками-челядниками [...]». РГАДА, ф. 158, оп. 2, д. 148, 1712, ф. 2. Σώζονται στις πηγές πάμπολλα άλλα παραδείγματα Ρωμιών οι οποίοι ταξίδευαν με «τσελιάντικ».

¹³⁴ «Αναστάσις Ίάνου με τὸ πεδὴ του Ἀδάμ ἠπόγραψε». Επίσης: «Δανυύλυσ Ὑωάννου με τὸν Κύρηλα τὸ πεδὴ του ὑπόγραψα». Επίσης: «Μηχάλης τοῦ Δημήτρου με τὸν Ἀντόνη τὸ παιδὴ μου ὑπόγραψα». Επίσης: «Χριστόδουλος τοῦ Κηρηάκου καὶ τὸ πεδὴ μου ὁ Κωνσταντίνος ὑπόγραψα». Στο ίδιο έγγραφο χρησιμοποιείται και η λέξη «κοπέλι»: «ἐγὼ ὁ Γεώργιος τοῦ Παύλου με τὸν ἀδελφόν μου τὸν Κωνσταντίνον καὶ με τὰ κοπέλια μας ἐβάναμεν τὸ χέρι μας». РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 2, 1711, фф. 66, 74.

Αλλού, ένας Ρωμιός γράφει την εξής μαρτυρία: «[...] διὰ τὸ Μιχάλη ἔβηλα ἐγὼ τὸ χέρι ὁ δημίτρις ὁ ρόμεός τοῦ Ἑοάνου μήπος ἐπάρην τὸ πηδὴ του [...]». РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 12, 1700, ф. 4.

¹³⁵ Το 1705 ταξίδεψαν στο Κίεβο από την Κωνσταντινούπολη «οι Γραικοί Κωνσταντίν Ιουρέεβ και Κωνσταντίν Νικολάεβ και μαζί τους ο εργαζόμενος τους Μάρκο». Στα ρωσικά: «Греки Костянтин Юрьев да Константин Николаев да с ними работник их Марко». РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 14, 1705, ф. 1^ν.

¹³⁶ Ένας Ρωμιός Χριστόφορ ταξίδεψε στη Μόσχα μέσω της εμποροπανήγυρης του Σβενσκ «στην υπηρεσία» άλλων Ρωμιών το 1706. Στα ρωσικά: «[...] для служения у Греков [...]». РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 2, 1708, ф. 26^ν.

¹³⁷ Η σημείωση σώζεται και στα ρωσικά: «Параскева слуга Пана Миколая». РГАДА, ф. 124, оп. -, д. 12, 1711, ф. 24.

¹³⁸ Βλ. την περίπτωση του Ρωμιού Νικολάι Μιχαήλοβ, βοηθό ενός αρχιμανδρίτη ο οποίος όμως δεν αναφέρεται ως «τσελιάντικ» το 1768. АВПРИ, ф. 7, оп. 3, д. 126, 1768, фф. 3-3^ν.

¹³⁹ «[...] и прием служитель грек же Юрий Михайлов [...]». АВПРИ, ф. 7, оп. 4, д. 121, 1770, ф. 1. Ο Αρχιμανδρίτης Ιωαννίκιος της Μονής Ιβήρων του Αγίου Όρους έφτασε στη Νίζνα «[...] με δύο ιερομόναχους και δύο ιεροδιάκονους, δύο μοναχούς και δύο υπηρέτες [...]». Στα ρωσικά: «[...] с двумя иеромонахами двумя иеродиаконами двумя монахами и двумя служителями [...]». АВПРИ, ф. 2, оп. 6, д. 3643, 1764-1769, ф. 154.

Παρόμοια περίπτωση είναι αυτή του Νικολάι Ιβανόβ Καλίνικοβ ο οποίος ταξίδεψε στη Ρωσία ως υπηρέτης του Αρχιμανδρίτη Παρθένιου της Μονής της Ρεντίνας. Όπως γράφει η αναφορά του Αρχιμανδρίτη «[...] βρισκόταν στην υπηρεσία μου από τον Απρίλιο του 1766 ως το Ιούλιο του 1767 [...]». Στα ρωσικά: «[...] которой находился при мне в служении [...]». АВПРИ, ф. 7, оп. 3, д. 122, 1768, фф. 1-2.

δοῦλον του [...]».¹⁴⁰ Το 1771 ο Δημήτρης Κυριάκου αναφέρει στο Κριτήριο των Ρωμιών της Νίζνας πως δούλευε από το 1758 για τον Ιωάννη του Θεοδώρου και τον Στέργιο Κυριάκου «ὡς δοῦλος», δηλαδή, όπως μας εξηγεί λίγο πιο κάτω στο ίδιο κείμενο, χωρίς «καμίαν κυβέρνησιν [...] ἀλλὰ οὔτε καμίαν πληρωμήν».¹⁴¹ Οι προθέσεις του ήταν μάλλον ρητορικές· σκλάβος δεν υπήρξε, εφόσον ήταν ελεύθερος να αφήσει την υπηρεσία τους και μάλιστα ζητούσε την πρέπουσα αποζημίωση.

Οι βοηθοί αποτελούσαν σημαντικό ποσοστό των Ρωμιών στη Μόσχα και τη Νίζνα στις αρχές του 18^{ου} αιώνα. Στον κατάλογο του 1706 όπου πολλοί – πιθανότατα οι περισσότεροι – βοηθοί δεν καταγράφηκαν, πάνω από το 25% των καταγεγραμμένων «Γραικών» διέθεταν κάποιον δηλωμένο βοηθό. Το 10% είχε από δύο βοηθούς και πάνω. Έτσι, οι περίπου σαράντα «Γραικοί» του καταλόγου διέθεταν τουλάχιστον δεκαεννέα βοηθούς:

¹⁴⁰ ΓΑΧΟ, φ. 101, οπ. 1, δ. 4280, 1774, φ. 1. Βλ. επίσης «[...] τὸν δοῦλον μου [...]», και «[...] τὰ ἄλογά μας, καὶ οἱ δούλοι εἶτον συνδροφικά [...]», στο ΓΑΧΟ, φ. 101, οπ. 1, δ. 4268, 1773, φ. 7. Ὅσον αφορά τις γυναῖκες, αναφέρεται και «δουλεύτρα» σε σπίτι εὐπορου Ρωμιού της Νίζνας, ΓΑΧΟ, φ. 101, οπ. 1, δ. 4268, 1773, φ. 4^v.

¹⁴¹ ΓΑΧΟ, φ. 101, οπ. 1, δ. 4251, 1771, φ. 1.

«Γραικοί» Μόσχας 1706		%	
Με τρεις βοηθούς	3	7.5%	
Με δύο βοηθούς	1	2.5%	
Με έναν βοηθό	6	15.0%	25.0%
Χωρίς βοηθό	19	47.5%	47.5%
Δεν υπάρχουν πληροφορίες	11	27.5%	27.5%
Σύνολο	40	100%	100%

Ο κατάλογος των «Γραικών» της Μόσχας του 1708 δεν ρίχνει ιδιαίτερο φως στο συνολικό αριθμό των βοηθών· δεν προσφέρει καμία πληροφορία για την παρουσία ή απουσία βοηθών για ογδονταεπτά από τους ενενηνταεννέα «Γραικούς» που αναφέρονται. Οι δώδεκα «Γραικοί» για τους οποίους καταγράφεται κάποιος βοηθός διέθεταν συνολικά δεκαεπτά βοηθούς.

Στον πληρέστερο – όσον αφορά τον αριθμό των βοηθών – κατάλογο της Μόσχας του 1711 φαίνεται πως πάνω από το 40% των καταγεγραμμένων «Γραικών» διέθεταν κάποιο βοηθό. Το 10% είχε επίσης από δύο βοηθούς και πάνω.

«Γραικοί» Μόσχας 1711			%
Με τέσσερεις βοηθούς	1	1.4%	
Με τρεις βοηθούς	5	7.1%	
Με δύο βοηθούς	3	4.3%	
Με έναν βοηθό	20	28.6%	41.4%
Με κανέναν βοηθό	12	17.1%	
Συνεργασία με έμπορο που είχε βοηθό	4	5.7%	22.9%
Δεν υπάρχουν πληροφορίες	25	35.7%	35.7%
Σύνολο	70	100%	100%

Όπως προκύπτει από τον παραπάνω πίνακα, οι εβδομήντα καταγεγραμμένοι «Γραικοί» στον κατάλογο του 1711 είχαν τουλάχιστον σαρανταπέντε βοηθούς στην υπηρεσία τους.

Ο κατάλογος των «Γραικών» της Νίζνας το 1711 αναφέρεται σε σαρανταπέντε βοηθούς, κάτι που αντιστοιχεί στο δεκαπέντε τοις εκατό του συνόλου. Όπως σημειώθηκε παραπάνω, πρέπει να είναι κανείς εξαιρετικά επιφυλακτικός, όσον αφορά τη χρήση τέτοιου τύπου πληροφοριών· μέσω των καταγραφών των αρχών του αιώνα φαίνεται όμως ότι ο αριθμός των βοηθών των Ρωμιών της Μόσχας και της Νίζνας ήταν αξιοσημείωτος. Αναφορές της Αδελφότητας από τα τέλη της περιόδου οδηγούν στα ίδια συμπεράσματα. Έγγραφο του 1773 της Αδελφότητας προς τις ρωσικές αρχές μάλλον υπερβάλλει με τη δήλωση ότι στη Νίζνα: «[...] όσοι φαίνονται οικοκυρρεί με ύποστατικά, ιγούν με σπίτια, μετά βίας συναριθμόνται οἴκοσι [...]». Συνεχίζει όμως με την τεκμηριωμένη παρατήρηση: «[...] οἱ δὲ λοιποὶ ἄν καὶ εἶναι πολλοί, μὰ οἱ μερικοὶ δουλεύουν καὶ ζωογωνοῦνται, καὶ οἱ λιποὶ τοὺς φιλλάττει τὸ ἀδελφάτο μας [...]».¹⁴² Πρέπει με άλλα λόγια να λαμβάνονται υπ' όψη οι πολλοί και ποικίλοι Ρωμιοί της Νίζνας και της Μόσχας που εργαζόνταν για άλλους Ρωμιούς, σε πολλές περιπτώσεις μισθοδοτούμενοι και σε άλλες όχι.

Οι βοηθοί διαδραμάτιζαν σημαντικό ρόλο. Ορισμένοι ήταν γνώστες της περιοχής που διέσχιζαν οι έμποροι. Ο Αναστάσιος Μπότσης ταξίδεψε στη Ρωσία με τρεις βοηθούς: ο πρώτος ήταν παλαιός έμπιστός του Ρωμιός

¹⁴² ΓΑΥΟ, φ. 101, οπ. 1, д. 4267, 1773, φ. 6^ν.

από το Ναύπλιο και ο δεύτερος αποστρατευμένος ναύτης ο οποίος γνώριζε τους δρόμους για τη Μοσχοβία. Όπως σημειώνει ο Αναστάσιος για τον ναύτη που είχε το όνομα Ιβάν Ιουρέεβ: «θα ήταν όχι μόνο επικίνδυνο αλλά και αδύνατο να ταξιδέψει κανείς χωρίς τέτοιο άνθρωπο».¹⁴³ Ο τρίτος, ο Δημήτρη Μιχαήλοβ, εργαζόταν ως μισθωμένος διερμηνέας με βάση τη Νίζνα.¹⁴⁴ Είναι χαρακτηριστικό πως, όταν ένας Ρώσος προσκυνητής θέλησε να ταξιδέψει στην Οθωμανική Αυτοκρατορία το 1721, τότε: «Γραικοί, και πιο συγκεκριμένα ο οδηγός του, ο Αλεξέι Χοτζά, τον συμβούλεψαν» να προσλάβει στην υπηρεσία του «έναν βοηθό για τη γλώσσα». Ο Ρώσος προσκυνητής συμπληρώνει: «και εγώ τότε, πριν ξεκινήσω, προσέλαβα έναν Γραικό ονόματι Πέτρο του Αλεξέι και πορευόταν εκείνος ο Πέτρος μαζί μας από τη Νίζνα [...]».¹⁴⁵ Με βοηθό, για να του δείξει την πορεία, ταξίδεψε και ο Ρωμιός Πασάλης το 1766.¹⁴⁶ Συγχρόνως οι βοηθοί αυτοί πρόσεχαν τα άλογά των ταξιδιωτών και συνεισέφεραν στην προστασία των εμπορευμάτων τους.¹⁴⁷

Άλλες φορές οι βοηθοί ειδικεύονταν σε κάποια τέχνη ή εμπόριο κατά το πρότυπο των παραγίων στις οθωμανικές συντεχνίες. Τα έγγραφα που εξετάστηκαν δίνουν σχετικά λίγες πληροφορίες γι' αυτούς τους μαθητευόμενους. Αξίζει να σημειωθεί όμως η περίπτωση του Γιούρη Κωνσταντίνοβ που «έμαθε την τέχνη του χρυσοχόου στη Μόσχα»¹⁴⁸ και την μετέδωσε και σε άλλους,¹⁴⁹ καθώς επίσης και η περίπτωση ενός δεκαεξάχρονου, του Ιβάν Χριστόφοροβ από την Αδριανούπολη, ο οποίος είχε χάσει τον πατέρα του, όταν ήταν μικρός, και εργάστηκε ως μαθητευόμενος στην υπηρεσία εμπόρου.¹⁵⁰ Η δήλωση (στο τρίτο πρόσωπο) ενός άλλου είναι επίσης ενδεικτική. Είχε φτάσει στη Μόσχα:

¹⁴³ «[...] и без такого человека проехать было опасно и невозможно [...]». РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 22, 1708, ф. 2.

¹⁴⁴ РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 22, 1708, фф. 1^ν-2.

¹⁴⁵ Στα ρωσικά: «И советоваша мне грецы, наипаче мой предводитель Алексей Хожа повел мне, взяти человека в послужение ради языка. Тогда я, нанявши ехать, с собою взял гречанина Петра Алексеева, а тот Петр ехал с нами из Нежина в послужении у него Алексея [...]». Матвей Гаврилов Нечаев, «Путешествие в 1721 и 1722 годах, ярославскаго жителя Матвея Гаврилова Нечаева ко Св. Местам Палестинским», *Ярославский Литературный Сборник*, Ярославль, 1849, σσ. 127-181, ιδ. σ. 153.

Ο Νικόλας του Στεφάνου από τη Μακεδονία ο οποίος ταξίδεψε στη Μόσχα το 1705 εργαζόταν ως διερμηνέας τέτοιου τύπου. РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 36, 1706, ф. 3. Το ίδιο και ο Βλάχος Νικολάι Ιουρέεβ ο οποίος εργαζόταν ως διερμηνέας, δηλαδή «кормитца толмачеством Греческого языка». РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 2, 1708, ф. 15.

¹⁴⁶ Παρ' όλο που ο βοηθός του ήταν μισθωμένος, δραπέτευσε κλέβοντας τα εμπορεύματά του. АВПРИ, ф. 7, оп. 3, д. 173, 1766, ф. 4^ν.

¹⁴⁷ Οι αγωγιάτες δεν ήταν συνήθως βοηθοί τέτοιου τύπου, αλλά άνηκαν στον ντόπιο πληθυσμό της περιοχής. Е.М. Подградская, *Экономические связи Молдавского княжества и Балканских стран с Русским государством в XVII веке*, Κισινάου, 1980, σ. 50.

¹⁴⁸ «[...] учился на Москве золотого дела мастерству [...]». РГАДА, ф. 124, оп. -, д. 12, 1711, фф. 7-7^ν.

¹⁴⁹ РГАДА, ф. 158, кн. 7, 1713, ф. 11.

¹⁵⁰ АВПРИ, ф. 7, оп. 3, д. 56, 1767, ф. 1.

[...] το 1704 ως βοηθός με τον Γραικό Κωνσταντίν Λιάμρο και τώρα κατοικεί στη Μόσχα και βγάζει το μεροκάματό του δουλεύοντας ως γουναράς. Και ο ίδιος δεν έχει βοηθούς.¹⁵¹

Αργότερα τον ίδιο αιώνα δύο Ρωμιοί της Νίζνας πλήρωσαν για την εκπαίδευση του συγγενή τους Δημητρίου (ή Διαμαντή) Κυριάκου με την προοπτική να εργαστεί στην εταιρεία τους. Όπως δήλωσε στο Κριτήριο ο Ιωάννης Θεοδώρου, αυτός ο Δημήτριος:

[...] *επαρακάλεσεν ἐμὲ τὸν Ἰωάννην Θεοδώρου νὰ τὸν βάλω διὰ νὰ μάθῃ γράμματα ὡς ἀνήλικος ὁποῦ ἦταν τὸν ὁποῖον καὶ τὸν ἔβαλα εἰς τὸ σχολεῖον τοῦ Παπᾶ Ζαχαρία ἔπειτα εἰς τὸν Δανηὴλ Ὁρλικου καὶ εἰς τα ρουσικὰ εἰς τὸ Μπογοσλόβ καὶ ἔχω ἐξοδησμένα εἰς αὐτὸν ἀρκετὰ ἀπὸ τὸ 1759 ἕως 1764 διὰ φορέματά του μαθίματα καὶ φαγουτά του καὶ ἄλλα καθὼ εἶναι γνωστὸν παραπάνω ἀπὸ ρούβλια διακόσια πενήντα [...].¹⁵²*

Ἐχοντας ολοκληρώσει την πεντάχρονη εκπαίδευσή του, ακολούθησε τον Ιωάννη Θεοδώρου και τον συνέταιρό του Στέργιο Κυριάκο στα πανηγύρια: «διὰ νὰ μάθῃ τὴν τάξιν τῆς πραγματίας». Ως μαθητευόμενος δεν πληρωνόταν κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου.¹⁵³ Τα λιγοστά αυτά παραδείγματα δεν επιτρέπουν όμως κάποιο συμπέρασμα για τις σχέσεις μεταξύ μαθητευόμενων και των εργοδοτών τους.

Όπως φαίνεται από την περίπτωση του Δημητρίου Κυριάκου, αρκετοί από τους βοηθούς των Ρωμιών ήταν συγγενείς εμπόρων: γιοι, ανηψιοί, ξαδέλφια και ούτω καθ' εξής. Έτσι, ο Ρωμιός της Νίζνας Κοσμάς Κυρίλοβ εμπορευόταν όχι μόνο με δύο μισθωμένους βοηθούς (Σέρβους στην καταγωγή), αλλά και με τα δύο του ανήψια.¹⁵⁴ Ο Μιχάλης του Δημητρίου είχε βοηθό τον ανηψιό του.¹⁵⁵ Όπως θα ανέμενε εξ άλλου κανείς σε μια κοινωνία όπου η εμπιστοσύνη αποτελούσε αγαθό πρωτίστης σημασίας, τα παραδείγματα είναι πολλά.

¹⁵¹ Στα ρωσικά, «Юрья Еремеев сказал: приехал-де он к Москве оттуда ж в прошлом 704-м году при гречанине Костянтине Лямрuse в челядниках и ныне живет на Москве, кормитца скорняшным делом, челядников у него нет. Юрья Еремеев». Я.С. Гросул (επιμ.), *Исторические связи народов СССР и Румынии [...]*, τόμος 3^{ος}, 1970, σ. 232.

¹⁵² «[...] εἰς τὸ Μπογοσλόβ [...]» σημαίνει «[...] στη σχολή της θεολογίας [...]» ή «[...] στου θεολόγου». Κάποιος Ρώσος ιερέας μάλλον διδασκε θεολογία και συνάμα ρωσικά σε παιδιά εμπόρων της Νίζνας.

¹⁵³ ГАЧО, ф. 101, оп. 1, д. 4251, 1771, ф. 2^ο.

¹⁵⁴ Τα ανήψια του ονομάζονταν Φώτης του Φραγγούλη και Αντώνης του Μηλήου. РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 13, 1707, фф. 1-2. РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 12, 1708, ф. 2. Τέσσερα χρόνια αργότερα, το 1711, δεν αναφέρονται τα ανήψια του, αλλά τρεις άλλοι βοηθοί, δύο από τους οποίους ήταν σκλάβοι· σ' εκείνη τη συγκυρία κανένας από τους βοηθούς του δεν ήταν Σέρβος. Φαίνεται ότι είχε προσλάβει εντελώς νέους βοηθούς. РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 12, 1711, ф. 3^ο.

¹⁵⁵ РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 2, 1711, ф. 49. Το ίδιο και ο Δημήτρης Νικολάεβ. РГАДА, ф. 158, оп. 2, д. 85, 1712, ф. 1^ο. Οι αδελφοί Βενιαμίν και Αλέξανδρος Λεβαντίνος εμπορευόνταν με παιδιά και ανήψια τους, αλλά και με άλλους βοηθούς. Σε τουλάχιστον μία περίπτωση ταξίδεψαν και με τις γυναίκες τους. РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 8, 1712, ф. 1-1^ο. Οι Δημήτρης και Ανδρέας Νικολάεβ από τη Μακεδονία εμπορευόνταν μέσω Περσίας και Αστραχάν με τη μητέρα τους Χρυσάνθη και άλλους συγγενείς. РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 8, 1712, ф. 4^ο.

Ενδέχεται όμως Ρωμιοί να δήλωναν κάποτε αναληθώς πως οι βοηθοί τους ήταν συγγενείς, για να περιορίσουν τους φόβους των αρχών ότι ταξίδευαν με Σουηδούς ή άλλους εχθρούς του ρωσικού κράτους.

Δεν πρέπει να φανεί παράξενο ότι η επαγγελματική και κοινωνική θέση των βοηθών δεν ήταν σταθερή. Έτσι, παραδείγματος χάριν, ένας βοηθός εμπόρου μπορούσε κάλλιστα να εξελιχθεί σε έμπορο. Ορισμένοι, όπως ο Δανήιλο Ιβανόβ και ο Κύριλο Σαβέλεβ, καταγράφονται ως βοηθοί εμπόρων σε καταλόγους των «Γραικών» της Μόσχας· αλλού εμφανίζονται ως ανεξάρτητοι έμποροι.¹⁵⁶ Το ίδιο ισχύει για τον Νικολάι Ιουρέεβ από τη Βλαχία ο οποίος ταξίδεψε στη Μόσχα ως βοηθός ενός Πρέσβευς, αλλά ανεξαρτητοποιήθηκε όταν έφτασε στην πόλη,¹⁵⁷ όπως επίσης και για τον Θεόδωρο Μητρήου (ή Δημήτριοβ), γιο εμπόρου από το Ιάσιο, ο οποίος ταξίδεψε στη Μόσχα ως «τσελιάντικ» του Ρωμιού Θωμά Μανουήλοβ, ενώ μόλις τρία χρόνια αργότερα δήλωνε στις ρωσικές αρχές πως: «έβγαζε το μεροκάματό του από την τέχνη του ως γουναράς».¹⁵⁸

Ο Ρωμιός Σιμών Δημητρίου (ή Δημήτριοβ) ταξίδεψε από την Τραπεζούντα στην Περσία μόνος του. Απ' εκεί τον προσέλαβε ο Ρωμιός Δημήτρης Νικολάου. Το 1712 – μαζί πλέον – εμπορεύονταν στο Ασραχάν απ όπου ταξίδεψαν στη Μόσχα. Εκεί, εργοδότης και βοηθός χώρισαν: ο Δημήτρης Νικολάου συνέχισε για το Άμστερνταμ, ενώ ο Σιμών επέστρεψε, για να εμπορευτεί μόνος του στο Ασραχάν και στην Περσία. Επειδή είχε φτάσει στη Μόσχα ως βοηθός, δεν είχε δηλωθεί η παρουσία του στις αρχές και δεν κατείχε τα κατάλληλα έγγραφα για ανεξάρτητο εμπόριο. Ως εκ τούτου, ενώ πορευόταν συνοδεία με την Αρμένικη Κομπανία καθ' οδόν προς το Ασραχάν, τον συνέλαβαν οι αρχές· κατόπιν παράκλησης άλλων Ρωμιών, τον συγχώρεσαν και του επιτράπηκε να συνεχίσει τις εμπορικές του δραστηριότητες.¹⁵⁹ Και σε άλλες περιπτώσεις είναι φανερό πως τα όρια μεταξύ εμπόρων και βοηθών τους δεν ήταν ευδιάκριτα. Ο Αραβόφωνος Ρωμιός έμπορος από τα Ιεροσόλυμα Ηλία Στάμπριο εργάστηκε ως βοηθός «στην υπηρεσία» του Ρωμιού Δημήτρη

¹⁵⁶ РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 2, 1708, фф. 2^ν, 12, 64. РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 2, 1711, фф. 46, 70^ν.

¹⁵⁷ РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 2, 1708, ф. 15. Βλ. και τις παραπλήσιες περιπτώσεις του Αντών Ιβανόβ, του Ιβάν Ιβανόβ και του Γιούρη Ερμέεβ που ήρθαν ως «τσελιάντικ» αλλά δήλωναν στις αρχές τους εαυτούς τους ως γουναράδες. РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 2, 1708, фф. 12, 13^ν, 14^ν.

¹⁵⁸ Στα ρωσικά: «[...] отец у него торговой человек, и из волоской земли выехал он к Москве з Гречанином с Фомою Мануловым за челядника был, тому ныне лет шесть, и жил при нем только 3 год а потом кармился рукоделием своим скорняшным». РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 14, 1710, ф. 10.

Ο Σέμεν Μιχαήλοβ, Κωνσταντίν Μανουήλοβ, Μιχαήλο Μιχαήλοβ, Στέπαν Κυρίλοβ, Ούρσουλ Αντόνοβ είναι μεταξύ αυτών που ήρθαν ως «τσελιάντικ» αλλά μετά ανεξαρτητοποιήθηκαν. РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 36, 1706, фф. 4-5^ν. Επίσης ο Γεωργής Νικολάου, ο Ιβάν Αλεξάνδροβ ο Δανιήλ Κωνσταντίνοβ. РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 36, 1706, фф. 3, 5. Υπάρχουν πολλά άλλα παραδείγματα τέτοιου τύπου.

¹⁵⁹ РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 16, 1712, фф. 8^ν, 12-12^ν.

Ντούζη.¹⁶⁰ Όπως σημειώνουν ορισμένοι Ρωμιοί της Μόσχας όσον αφορά τρίτους: «και αυτοί δεν δήλωσαν σωστά, εφόσον είναι έμποροι και όχι βοηθοί».¹⁶¹

Ήδη στις αρχές του αιώνα ένας έμπορος που διατηρούσε την έδρα του σε κάποια συγκεκριμένη πόλη προσλάμβανε συχνά ταμίες – «πρικάσικι» στα ρωσικά – οι οποίοι εμπορευόταν εκ μέρους του.¹⁶² Δεδομένων των ασαφών ορίων μεταξύ εμπόρου και βοηθού, ούτε και η θέση του ταμία δεν φαίνεται να ήταν προσδιορισμένη. Ενώ ο Ρωμιός Ζαχάρ Αντώνοβ από την Κωνσταντινούπολη ταξίδεψε στη Μόσχα με τον «αφέντη του», τον Κύριλο Στεπάνοβ, «με τον οποίο κατοικούσε» και «εμπορευόταν ως ταμίας του, πηγαίνοντας από το Αστραχάν στην Περσία και τη Μόσχα μαζί με τον αφέντη του αλλά και μόνος του», δεν δήλωνε την παρουσία του στο *Ποσόλσκι Πρικάζ*, όποτε κατέφθανε από το Αστραχάν στη Μόσχα.¹⁶³ Η περίπτωση ενός Ρωμιού ο οποίος εμπορευόταν στη Σιβηρία και συγκεκριμένα στο Τομπόλσκ στις αρχές του αιώνα, είναι επίσης ενδεικτική των απροσδιόριστων ρόλων. Ενώ εργαζόταν ως ταμίας του Δημήτρη Χατζή Γρηγόριεβ, ονομάζεται – μάλλον υποτιμητικά – «τσελιάντικ» του τελευταίου από τον Νικόλα του Μιχάλη ο οποίος καταγγέλλει ότι σφετερίστηκε τα εμπορεύματα του Χατζή Γρηγόριεβ, του αποθανόντος πλέον θείου του.¹⁶⁴

Διασώζεται από το έτος 1714 η αναφορά μίας ενδιαφέρουσας διένεξης μεταξύ ενός Ρωμιού, του Έγκορ Ιβανόβ, και του ταμία του που ρίχνει κάποιο φως στις διαφορές μεταξύ ενός βοηθού και ενός ταμία της εποχής. Ο Ορθόδοξος Έγκορ Ιβανόβ κατηγορεί τον Αρμένη ταμία του Μπογκδάν Βολοντίμιροβ πως ήθελε να μνησεί τον Σουηδό βοηθό, κατά πάσα πιθανότητα σκλάβο – η λέξη που χρησιμοποιείται στα ρωσικά σημαίνει «παιδί» – στην πίστη των Αρμενίων. Η διένεξη δείχνει πως ένας ταμίας έχαιρε αρκετής αυτονομίας,

¹⁶⁰ Στα ρωσικά: «[...] находился у него в услужении [...]». АВПРИ, ф. 7, оп. 3, д. 125, 1768, ф. 1. Για τον Δημήτρη Ντούζη, βλ. АВПРИ, ф. 52, оп. 1, д. 1, 1760, фф. 1, 5. АВПРИ, ф. 52, оп. 1, д. 1, 1761, ф. 1. АВПРИ, ф. 7, оп. 3, д. 52, 1767, фф. 1-2, 7.

Μέχρι τον 20^ο αιώνα οι Αραβόφωνοι Ορθόδοξοι της Αντιοχείας ονομάζονταν «Ρωμιοί» ή «Ρουμ».

¹⁶¹ Στα ρωσικά: «И тот они сказали не правди, они купцы а не челядники». РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 2, 1708, фф. 23^ν, 31^ν.

¹⁶² Για τον ταμία Ιάν Τομαρά τον 17^ο αιώνα και τον Μετσοβίτ με τον ταμία του το 1769, βλ. Кость Харлампович, *Нарис V. Ніженські греки й торгівля [...]*, 1999, σσ. 88, 116. Ο Δημήτρης Μιχαήλοβ Μερζάν, ανηψιός του Αλέξανδρου Μαυροκορδάτου, διαμαρτυρήθηκε για τον ταμία της οικογένειας ο οποίος χειριζόταν την περιουσία του πεθαμένου πατέρα του στη Σιβηρία. РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 3, 1714, фф. 14^ν, 16.

Βλ. και την περίπτωση του Πάβελ Ιουρέεβ ο οποίος εμπορευόμενος με βάση το Αστραχάν είχε ταμία τον Κυριάκ Στεπάνοβ στη Μόσχα. РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 24, 1712, фф. 1-2. Δεν σημειώθηκε καμία περίπτωση χρήσης της λέξης «φατούρος» από το Ιταλικό «fattorino» στα έγγραφα.

¹⁶³ «И торговал от него, хозяина своего, за приказчика. И ездил из Астрахани в Персиду и к Москве с ним, хозяином своим, и один». РГАДА, ф. 158, оп. 2, д. 85, 1712, ф. 1^ν.

¹⁶⁴ РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 11, 1715, ф. 1.

αλλά συγχρόνως πως τα εμπορεύματα και τα άλλα ιδιοκτησιακά στοιχεία, συμπεριλαμβανομένης και της πίστης ενός (πιθανώς) σκλάβου, ανήκαν στον κύριο εμπορευόμενο.¹⁶⁵

Η σχέση μεταξύ κυρίου εμπόρου και ταμία περιπλέκεται επίσης λόγω των διασυνδέσεων πολλών Ρωμιών εμπορευόμενων της Ρωσίας με ισχυρούς που τους παρείχαν κεφάλαια και προστασία μέσω προσβάσεων στην κρατική Αυλή. Αναφέρθηκε προηγουμένως η δράση του Αλέξανδρου και του Βενιαμίν Λεβαντίνου που υπήρξαν δικτυωμένοι με άλλους Ρωμιούς.¹⁶⁶ Ο Ρωμιός της Νίζνας Παρασκευάς Θεοδώρου ήταν ακόμα καλύτερα δικτυωμένος, χαιρόντας και αυτός ειδικών προνομίων όσον αφορά το εμπόριο.¹⁶⁷ Έτσι, σε συνεργασία με τον Παρασκευά εμπορευόταν ο Αναστάσης Ιωάννου (Αστάφιεβ) από την Κωνσταντινούπολη¹⁶⁸ και ο Γιούρη Ερεμέεβ από τη Μολδαβία.¹⁶⁹ Ο Κωνσταντίν Φέντοροβ αναφέρεται ως «ταμίας» του.¹⁷⁰ Το ίδιο ίσχυε για τους «ανθρώπους οποιασδήποτε προέλευσης» του «Γραϊκού της Μολδαβίας» Ιβάν Ιβανόβ.¹⁷¹ Παρόμοια ήταν η θέση διάφορων Ρωμιών που εργαζόταν για τον κρατικό αξιωματούχο και έμπορο Ιβάν Κορμπ.¹⁷²

Η θέση του εμπόρου και κρατικού αξιωματούχου Σάββα Ραγκουζίνσκι ο οποίος λειτουργούσε, βάσει των προκηρύξεων του Πέτρου Α΄, ως συντονιστής του εμπορίου της Ρωσίας με την Οθωμανική Αυτοκρατορία ήταν ιδιαίτερη.¹⁷³ Πάμπολλοί Ρωμιοί εμπορεύονταν για τον Ραγκουζίνσκι, και ακόμα περισσότεροι είχαν διαφόρων ειδών διασυνδέσεις μαζί του. Ο Ρωμιός Ανδρέας Βασίλιεβ, ταμίας – στο ρώσικο κείμενο ονομάζεται «άνθρωπος» – του Σάββα Ραγκουζίνσκι, ήταν όμως από μόνος του έμπορος υψηλής κοινωνικής

¹⁶⁵ Στα ρωσικά: «Челобитье [...] Егора Иванова на приказчика его, на армяина Богдана Володимерова, что будто он, Богдан, малого его, Егорова, породюю шведа Парфена Крещеного, а по его, Егорову, званию Стефана, приводит в свою армянскую веру [...]». РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 21, 1714, фф. 1-2.

¹⁶⁶ «[...] и давать ему и детям и братьям и приказчикам его [...]». ПСЗ, συλλογή 1^η, τόμος 4^{ος}, αρ. 2259, σσ. 480-481, Μάρτιος 11, 1710.

¹⁶⁷ «[...] μη χρεώνοντας τον ίδιο και τους ταμίες του στο εμπόριο αυτό, στα τελωνεία, όποτε έρχονται και όποτε φεύγουν, πουθενά, κανένα επιπρόσθετο και περιττό και ανωφελές και εμπόδιο και εναντίωμα [...]». Στα ρωσικά: «[...] нечия ему и прикащиком его в том торговом промыслу, и в пошлинах, и в приездах и в отпусках нигде никакого изличного и напрасного озлобления и препятия и оstonовки». РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 11, 1709, φ. 4. РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 20, 1710, φ. 4.

¹⁶⁸ РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 2, 1711, фф. 40-40^ν.

¹⁶⁹ РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 2, 1708, φ. 13^ν.

¹⁷⁰ Στα ρωσικά: «Параскевы Федорова прикащик Костантин Федоров приехал с товары [...]». РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 2, 1708, φ. 19. Για τον Παρασκευά Θεοδώρου, βλ. περισσότερα πιο κάτω.

¹⁷¹ «[...] и люди которого нибуд народа [...]». РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 20, 1710, фф. 4^ν-5.

¹⁷² РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 2, 1708, φ. 23^ν.

¹⁷³ Για τα προνόμια του Ραγκουζίνσκι, βλ. РГАДА, ф. 52, оп. 3, д. 95, 1703, фф. 2-2^ν. Επίσης ПСЗ, συλλογή 1^η, τόμος 4^{ος}, αρ. 1936, σσ. 222-223, Ιουλίου 6, 1703. ПСЗ, συλλογή 1^η, τόμος 4^{ος}, αρ. 2044, σσ. 301-302, Απρίλιος 2, 1705. РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 20, 1710, фф. 6-6^ν.

στάθμης.¹⁷⁴ Το ίδιο ίσχυε για τον «έμπορο της Νίζνας» και «ταμιά» του Ραγκουζίνσκι Ανανία Βοϊνοβ,¹⁷⁵ όπως και για πολλούς άλλους Ρωμιούς που εμπορευόταν για τον Ραγκουζίνσκι.¹⁷⁶

Με την πάροδο του αιώνα φαίνονται στις πηγές όλο και περισσότερες περιπτώσεις εμπόρων που προσλάμβαναν ταμίες ή άλλους εργαζόμενους έναντι κάποιας προσυμφωνημένης «ρόγας», χωρίς αυτοί να θεωρούνται συνέταιροι.¹⁷⁷ Τέτοιοι «πρικάσικι» ταξίδευαν από τη Νίζνα στα λιμάνια στα βόρεια παράλια της Μαύρης Θάλασσας, για να προμηθεύσουν τα καράβια που ταξίδευαν από την Κωνσταντινούπολη με προϊόντα την περίοδο μετά το 1739.¹⁷⁸ Ο Αναστάσης Νικοστόρη ο οποίος ταξίδεψε στη Λεχία για δουλειά της εταιρείας αποτελεί καλό παράδειγμα ανθρώπου ο οποίος εργαζόταν έναντι προσυμφωνημένου μισθού.¹⁷⁹ Το 1767 ο Ζώγισ Χριστοδούλου δηλώνει: «έρωγιάστηκα εις τὸν κύρ Ἰωάννη Ἄφεντούλη»· και συνεχίζει με αναφορά στο συγκεκριμένο του μισθό όπως καταγράφεται στο: «[...] συμφωνητικόν μας γράμμα ὁποῦ ἔχομεν μαρτυρημένον ὑπὸ τιμίους πραγματευτάς, λέγω τὸν κύρ Ἰωάννη Κρομμύδην καὶ κύρ Ἰωάννην Σαρρή, καὶ κύρ Νικόλαον Χρήστου καὶ ἑτέρους τιμίους πραγματευτάς».¹⁸⁰

¹⁷⁴ «Иллирийского Шляхтича Савы рагузинского человек ево греческие породы Андрей Васильев [...]». РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 20, 1705, фф. 1, 3.

¹⁷⁵ РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 12, 1708, ф. 1^ν. РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 6, 1712, ф. 1.

¹⁷⁶ Άλλοι Ρωμιοί που εμπορεύονταν για τον Σάββα Ραγκουζίνσκι ήταν οι Τόντορ Ιβανόβ Καραποστούκη, Αποστόλη Κωνσταντίνοβ και Ιβάν Καζάκ. Ορισμένοι από αυτούς δεν καταγράφηκαν στο *Ποσόλσκι Πρικάζ*, επειδή, όπως δήλωναν, ήταν άνθρωποι του Ραγκουζίνσκι. «Ο Φέντορ Ιβανόβ (Τοντορί Καραποστουκί στα ελληνικά) δήλωσε πως ήταν άνθρωπος του αριστοκράτη από την Ιλλυρία Σάββα Ραγκουζίνσκι και γι' αυτό δεν εμφανίστηκε στο *Ποσόλσκι Πρικάζ*». Στα ρωσικά: «Федор Иванов а греческое речение сказал Тодоры Карапостуки что он человек Господина Иллирийского Шляхтича Савы Рагузинского. И для того з Греками в посольском приказе не явился». РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 2, 1708, фф. 20, 25.

Επίσης ο Κοσμάς Κυρίλοβ. РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 12, 1708, ф. 1^ν. Ο Σάββας Χατζή-Θεόδωροβ. РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 12, 1710, ф. 1^ν. Οι Πάβελ Χριστόφοροβ, Αποστόλ Κυριάκοβ, Λουκά Πετρόβ, Σαβέλη Φέντοροβ και Νικολάι Μιχαήλοβ. РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 2, 1711, ф. 70. РГАДА, ф. 124, оп. -, д. 12, 1711, ф. 14^ν.

Και άλλες περιπτώσεις τέτοιων εμπόρων αναφέρονται στις πηγές. РГАДА, ф. 158, кн. 7, 1713, фф. 20-23. Τα αδέρφια της οικογένειας Μπότση αλλά και ο ευγενής έμπορος της Κωνσταντινούπολης και κατάσκοπος των Ρώσων Γεώργιος Γεράκης ήταν μεταξύ αυτών που έχαιραν στενών διασυνδέσεων με τον Ραγκουζίνσκι, εφόσον έμεναν στο σπίτι του, όποτε βρισκόταν στη Μόσχα. РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 22, 1708, ф. 1^ν. РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 14, 1712, ф. 1. Βλ. επίσης *ПСЗ*, συλλογή 1^η, τόμος 9^{ος}, αρ. 6792, σ. 564, Αύγουστος 21, 1735.

Το θέμα της σχέσης των Ρωμίων εμπόρων με ισχυρούς της Ρωσίας και της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας θα εξεταστεί στο III.9.

¹⁷⁷ Βλ. την περίπτωση του Αθανάση Ντιρή ο οποίος εργάστηκε για ένα διάστημα ως ταμιάς του Δημήτρη Πανελόπολ αλλά έπειτα εμπορευόταν μόνος του. АВПРИ, ф. 52, оп. 1, д. 7, 1759-1761, ф. 5.

¹⁷⁸ АВПРИ, ф. 89, оп. 1, д. 12, 1746, ф. 11.

¹⁷⁹ Δεν είχε λάβει όμως από τον εργοδότη του τη συμφωνημένη αμοιβή. ГАЧО, ф. 101, оп. 1, д. 4239, 1769, ф. 1.

¹⁸⁰ ГАЧО, ф. 101, оп. 1, д. 4241, 1769, ф. 6. Βλ. και την περίπτωση του Ιωάννη του Αθανασίου ο οποίος είχε ταξιδέψει από την Κωνσταντινούπολη το 1764 στην υπηρεσία πρώτα του Ρωμιού Μανουήλ Ιβανόβ και κατόπιν αυτού του Ρωμιού Κωνσταντίνου Ιβανόβ. АВПРИ, ф. 7, оп. 3, д. 163, 1765, фф. 2, 3.

Απ' ότι φαίνεται, στις αρχές του αιώνα οι διαφορές μεταξύ ενός «τσελιάντικ» και ενός «πρικάσικ» εστιάζονταν τελικά όχι τόσο στην ύπαρξη κάποιας γραπτής συμφωνίας αλλά στην τιμή και την κοινωνική καταξίωση που έχαιρε ο καθένας. Αργότερα οι γραπτές και μάλιστα νομικά κατοχυρωμένες συμφωνίες εργοδοσίας, με ξεκάθαρη αναφορά στο διαφορετικό κίνδυνο που αναλάμβαναν οι συνεταίροι απ' τη μία και οι ταμίες τους απ' την άλλη, πρέπει να έπαιζαν αυξημένο ρόλο στον καθορισμό των διαβαθμίσεων.¹⁸¹

Ο δε Δημήτρης Κυριάκου διαμαρτύρεται, ισχυριζόμενος ότι: «[...] εις τόσα χρόνια ὅπου τοὺς ἐδούλεβα ἐὼς τὸ 1769 καμίαν κυβέρνησιν δὲν μοῦ ἔκαμαν καὶ ἄλλα οὔτε καμίαν πληρωμὴν ἄπ' αὐτοὺς ἔλαβων [...]». Ο όρος «κυβέρνηση» σηματοδοτούσε τη συμφωνία επίβλεψης ή τη συμφωνία εργοδοσίας, ΓΑΨΟ, φ. 101, σπ. 1, δ. 4251, 1771, φ. 1.

¹⁸¹ Η συγκεκριμένη διαπίστωση χρειάζεται περαιτέρω έρευνα, για να τεκμηριωθεί.

7.5 Σκλάβοι

Όπως με τους μαθητευόμενους και τους άλλους τυπικά ελεύθερους βοηθούς, έτσι και οι οικιακοί σκλάβοι περιγράφονταν ως «τσελιάντικι» στα ρωσικά κείμενα της εποχής. Σε άλλες περιπτώσεις όμως εντοπίζονται διάφοροι όροι στα ρωσικά όπως το «νεβόλνικι» για τους Ρώσους οι οποίοι αιχμαλωτίστηκαν στην Οθωμανική Αυτοκρατορία,¹⁸² το «κρεποστνόνι»¹⁸³ και το «μάλι» ή «παιδί».¹⁸⁴ Οι ίδιοι οι Ρωμιοί της Νίζνας και της Μόσχας χρησιμοποιούσαν επίσης τη λέξη «σκλάβος», για να περιγράψουν αυτά τα «παιδιά» τους. Παραδείγματος χάριν, σ' ένα κείμενο του 1710: «ιγώ ό Χριστόδουλος έλαβα τόν πεδι τόν Γιόργο τόν σκλάβο μου και έβανα τόν χέρι μου». Με άλλα λόγια, ο Χριστόδουλος υπέγραψε την παραλαβή του σκλάβου του, ονόματι Γιώργου.¹⁸⁵

Δεν θα εξεταστεί εδώ το θέμα της ανάμειξης Ρωμών στο εμπόριο σκλάβων μεταξύ Ρωσίας και Οθωμανικής Αυτοκρατορίας μέσω Κριμαίας, ένα θέμα που ούτως ή άλλως αφορά περισσότερο τον 17^ο παρά τον 18^ο αιώνα.¹⁸⁶ Η παρουσία «πάμπολλων» σκλάβων από περιοχές της Μοσχοβίας, της Καζακίας και της Πολωνίας σε πόλεις και χωριά της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας μαρτυρείται επανειλημμένα στις περιγραφές Ρώσων

¹⁸² Για μία χρήση του «невольники», βλ. РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 8, 1698, ф. 1.

¹⁸³ «Υπόθεση που αφορά τη διαμαρτυρία της συζύγου του Γραϊκού Δημήτρη Τσεγκοντάρεβ στο βαπτισμένο τους Σουηδό σκλάβο Αλεξέι και στη γυναίκα του για το βρίσιμο και τις ατιμίες που έλαβε η Τσεγκοντάρεβα από αυτούς». Στα ρωσικά: «Дело по челобитью грека Дмитрия Чегодарева жены на крепостного крещеного ими шведа Алексея и жену его в брани и бесчестии ее, Чегодаревой». РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 13, 1712, ф. 1.

¹⁸⁴ «[...] για τον νεοβαπτισθέντα Σουηδό Στεφάν [...]». Στα ρωσικά: «[...] и на малого на шведа новокрещенного Стефана [...]». РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 21, 1714, ф. 1.

¹⁸⁵ РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 16, 1710, ф. 7. Βεβαίως, όλοι ήταν «σκλάβοι» του Τσάρου, όπως σημειώνει και η γυναίκα του Ρωμιού Δημήτρη Κυρίλοβ Τσεγκοντάρεβ: «[...] και ήρθε, και με έβρισε, τη σκλάβα σου, και με ατίμασε [...]». Στα ρωσικά: «[...] и пришел, бранила меня, рабу твою и бесчестила [...]». РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 13, 1712, ф. 1.

Σε πολλές περιπτώσεις δεν ήταν ξεκάθαρος ο βαθμός της ελευθερίας που έχαιρε ο καθένας. Έτσι το 1711 ο Ρωμιός Λουκιάν Ιουρέεβ ο οποίος βρισκόταν στην υπηρεσία του Μπορίς Πετρόβιτς Σερεμέτεβ και μάλιστα είχε παντρευτεί Ρωσίδα διαμαρτυρήθηκε, επειδή ο αφέντης του δεν τον θεωρούσε ελεύθερο να φύγει, όποτε αυτός επιθυμούσε. Όπως σημειώνει, αυτός υπηρετούσε «[...] χωρίς να είναι σκλαβωμένος, ελεύθερα [...]». Στα ρωσικά: «[...] без крепости по волно [...]». Έχοντας εγκατασταθεί στη Μόσχα με τη γυναίκα του, ο Λουκιάν εντοπίστηκε και φυλακίστηκε. Αδικημένος, αναφέρει: «[...] και λόγω αυτής της διαμαρτυρίας του βρίσκομαι εγώ, ο κατονομασμένος σκλάβος Σου, στο *Πρικάζ Ζέμσκιχ Ντελ*, δεμμένος στα σίδερα, στις αλυσίδες, εδώ και καιρό, και πεθαίνω από την πείνα, χωρίς να είμαι ένοχος· και εγώ, ο σκλάβος Σου, είμαι το γένος Γραϊκός, και βάσει του δικού Σου κρατικού *Ουκαζίου* υπάρχει διάταξη να οδηγούνται οι Γραϊκοί στο *Ποσόλσκι Πρικάζ* για όλες τις υποθέσεις που τους αφορούν [...]» Στα ρωσικά: «[...] и по тому ево челобитью сию я, нижеименованный раб твой, в приказе земских дел, скован в железях и на цепи многое время и помираю голодною смертью безвинно, а я, раб твой, пороною гречанин, а по твоему Государственному именному указу греков велено во всяких делах ведать в Посольском приказе [...]». РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 9, 1711, ф. 1.

Σε ορισμένες τουλάχιστον περιπτώσεις η θέση της γυναίκας δεν ήταν τόσο διαφορετική από αυτή ενός σκλάβου. Έγγραφο του 1779 απαγορεύει σε συγκεκριμένους Ρωμιούς της Νίζνας να κρύψουν και να προστατεύσουν κάποια Αναστασία η οποία είχε δραπετεύσει από τον άνδρα της. ГАЧО, ф. 101, оп. 1, д. 66, 1779, ф. 1.

¹⁸⁶ Για σκλάβους στις κοινότητες των Ρωμιών της Κριμαίας τον 16^ο αιώνα, βλ. Alexandre Halenko, «Les diasporas grecque et arménienne en Crimée ottomane dans la première moitié du XVIe siècle», Michel Bruneau, Ioannis Hassiotis, Martine Hovanessian, Claire Mouradian (επιμ.), *Arméniens et Grecs en diaspora: approches comparatives*, Αθήνα, 2007, σσ. 107-119, ιδ. σ. 118.

προσκυνητών προς την Ανατολή.¹⁸⁷ Άλλοι σκλαβωμένοι κατάφεραν να επιστρέψουν και να κάνουν γνωστή τη συμφορά τους. Ο Ματβέι Νετσάεβ γνώρισε έναν τέτοιο δραπέτη στην εμποροπανήγυρη του Σβενσκ το 1721. Όπως αναφέρει:

[...] συνάντησα στο δρόμο μου έναν μοναχό, κάπως περίεργο στη μορφή, μελαμψό, και τον χαιρέτησα και είπα: από που έρχεσαι, άγιε πατέρα; Και εκείνος άρχισε να μου αφηγείται πως **αιχμαλωτίστηκε από τους Τατάρους και πως τον πήγαν στην Κριμαία και τον πούλησαν στο Τσαργκράντ.** [...] Και έμεινε αιχμάλωτος κοντά ένδεκα χρόνια δουλεύοντας σκληρά· και είδε πολλούς άλλους εκεί στα κάτεργα και σ' άλλα μέρη και στα νησιά, μεταξύ αυτών Ρώσους και άλλους από άλλες χώρες. Τους είχαν πουλήσει σε Τούρκους, Γραικούς, Αρμένιους και άλλους, για να εργάζονται παντοτινά· και τι μεγάλη φτώχεια και τι καταπίεση υπομένουν και πόσα δάκρυα χύνουν αδιάκοπα!¹⁸⁸

Ο πιο γνωστός από αυτούς τους σκλαβωμένους είναι σήμερα ο Άγιος Ιωάννης ο Ρώσος ο οποίος κατά την προφορική παράδοση που συνδέθηκε με το προσκύνημά του έλαβε μέρος στον ρωσο-οθωμανικό πόλεμο του 1711, όταν αιχμαλωτίστηκε από Τατάρους. Την υπόλοιπη ζωή του την πέρασε κατοικώντας «[...] ως Ίώβ ἄλλος [...] ὁ ἐπὶ κοπρίας, στένων καὶ θλιβόμενος [...]» σε στάβλο στο Προκόπι της Μικράς Ασίας (κοντά στην Καισαρεία της Καππαδοκίας) όπου και υπηρέτησε πιστά τον Οθωμανό αφέντη του, παρέχοντάς του πιλάφι ως μάννα εξ ουρανού κατά τη διάρκεια του προσκυνήματος του τελευταίου στη Μέκκα. Κηρύχθηκε άγιος μετά τον θάνατο του και από τότε η τύχη του προσκυνήματος του Αγίου Ιωάννη φαίνεται να σχετίζεται άμεσα με τις εξελίξεις στις σχέσεις μεταξύ Ρωμιών και Ρωσίας.¹⁸⁹ Βεβαίως, οι Ρωμιοί δεν

¹⁸⁷ «[...] zelo много множествам безчисла [...]». Διασώζεται και η αφήγηση ενός κατοίκου της Νίζνας που αιχμαλωτίστηκε στα περίχωρα της πόλης και πουλήθηκε στην Κωνσταντινούπολη τον 17^ο αιώνα, Ανών., «Описание Турецкой Империи XVII века составленное русским, бывшим в плену у турок», *Православный Палестинский Сборник*, τόμος 10^{ος}, τεύχος 3^ο, Αγ. Πετρούπολη, 1890, σσ. 22, 45-46, 51-52. Το χωρίο από τη σ. 22.

Για αναφορές στις σχέσεις Ρωμιών και σκλάβων και ιδιαίτερα σε Ρώσους και Καζάκους που ανήκαν σε Ρωμιούς της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, βλ. Иоанн Лукьянов, *Путешествие в Святыю Землю [...]*, 1864, σσ. 24, 29, 35, 43, 96.

¹⁸⁸ Матвей Гаврилов Нечаев, «Путешествие в 1721 и 1722 годах, ярославскаго жителя Матвея Гаврилова Нечаева ко Св. местам палестинским», *Ярославский Литературный Сборник*, Ярославль, 1849, σσ. 127-181, ιδ. σσ. 133-134. Για άλλους σκλάβους δραπέτες που καταφθάνουν με τον «Ρωμιό-Βούλγαρο» Φίλιππο Δημήτρεβ με βάρκα στο Αζόβ, βλ. РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 12, 1706, ф. 2.

¹⁸⁹ Κατά την παράδοση πέθανε στις 27 Μαΐου του 1730. Το προσκύνημα ανθεί στη σύγχρονη Εύβοια. Φωτίου Κόντογλου-Κυδωνιέως (επισ.), *Βίος και άσματική άκολουθία του Όσιου και Θεοφόρου Πατρός ήμῶν Ιωάννου του Νέου Όμολογητού του Ρώσου, του έν προκοπίῳ τῆς Καππαδοκίας ένασκήσαντος*, Έκδοσις Ιερού Προσκυνήματος Οσιου Ιωάννου του Ρώσου Προκόπιον Ευβοίας, Αθήνα, 2001, σσ. 14, 16-18, 28.

Μια άλλη περίπτωση τέτοιου σκλαβωμένου Ρώσου ήταν αυτή του Παύλου του Ρώσου που μαρτύρησε το 1683 στην Κωνσταντινούπολη. Ευγένιος Βούλγαρης, *ΕΠΙΣΤΟΛΗ ΕΥΓΕΝΙΟΥ ΤΟΥ ΒΟΥΛΓΑΡΕΩΣ ΠΡΟΣ ΠΕΤΡΟΝ ΤΟΝ ΚΛΑΙΡΚΙΟΝ Περί τῶν μετὰ τὸ σχίσμα Αγίων τῆς Ὀρθοδόξου Ανατολικῆς Ἐκκλησίας καὶ τῶν γινομένων έν αὐτῇ θαυμάτων, ἐκδιδομένη νῦν τὸ πρώτον ὑπὸ ΑΝΔΡΕΟΥ ΚΟΡΟΜΗΛΑ ΤΟΥ ΑΘΗΝΑΙΟΥ, ΑΘΗΝΗΣΙΝ, ΕΚ ΤΗΣ ΤΥΠΟΓΡΑΦΙΑΣ ΑΝΔΡΕΟΥ ΚΟΡΟΜΗΛΑ* 1844, σ. 31.

θεωρούσαν όλους τους σκλαβωμένους της Ρωσίας αγίους. Όπως θα περίμενε ο σύγχρονος αναγνώστης, γυμνασμένος στις θεωρίες του *Οριενταλισμού*, τα κάλλη και η γενικότερη συμπεριφορά των σκλαβωμένων Ρωσίδων δεν πέρασαν απαρατήρητα από τους Ρωμιούς σχολιαστές της εποχής.¹⁹⁰

Πολλοί Ρωμιοί εμπορευόμενοι ταξίδευαν στη Ρωσία με εμπόρευμα και παράλληλα με εξαγορασμένους σκλάβους, για να τους επιτραπεί ευκολότερη πρόσβαση στη Μοσχοβία.¹⁹¹ Το όφελος των επιπλέον χεριών που βοηθούσαν στη συλλογή άλλου εμπορίου και την προστασία κατά τη διάρκεια του ταξιδιού ήταν ένα βασικό κίνητρο. Από την άλλη πλευρά το κόστος της εξαγοράς σκλάβων στα παζάρια της Κωνσταντινούπολης ήταν μεγάλο και η πληρωμή στο τέλος από το ρωσικό κράτος δεν ήταν πάντοτε σίγουρη και δεν κάλυπτε απαραίτητα το κόστος της αρχικής αγοράς. Το εμπόριο σκλάβων από την Οθωμανική Αυτοκρατορία στη Μοσχοβία πρόσφερε λοιπόν ορισμένα κέρδη, αλλά – κάτι πιο σημαντικό – επέτρεπε τον έμπορο να μεταφέρει εμπόρευμα διαφόρων ειδών (όχι μόνο αντικείμενα αλλά και ανθρώπους), περιορίζοντας, μέσω της ποικιλίας, τους εμπορικούς κινδύνους.¹⁹² Ενώ απαγορεύτηκε στη Συνθήκη του

Επίσης του οσιομάρτυρα Παχωμίου. Του Παχωμίου τα λείψανα άρχισαν να σχετίζονται με θαύματα το 1730, την ίδια χρονιά που αναφέρει η παράδοση για τον θάνατο του Αγίου Ιωάννη. Γεώργιος Βενδότης (επιμ.), *Προσθήκη τής Εκκλησιαστικής Ιστορίας Μελετίου Μητροπολίτου Αθηνών. Πρὸς ἐξακολούθησιν τῶν ἄλλων τριῶν Τόμων· ἐρανισθεῖσα μετὰ μεγάλης προσοχῆς καὶ ἐπιμελείας ἐκ διαφόρων ἀξιολόγων συγγραφέων εὕρισκομένων ἐν τῇ περιφίμῳ Κ.Β. Βιβλιοθήκῃ τῆς Βιέννης εἰς τὴν ἀπλὴν ἡμῶν Διάλεκτον παρὰ Γεωργίου Βενδότῃ τοῦ ἐκ Ζακύνθου [...]. Τόμος Δ', Περιέχων τὰ ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ Συμβάντα ἀπὸ τοῦς χιλίους ἑπτακοσίους χρόνους τῆς τοῦ Χριστοῦ Γεννήσεως ἄχρι τῆς Σήμερον· δηλ. ὅλου τοῦ παρόντος αἰῶνος*, Βιέννη, 1795, σ. 222.

Το 1743 αναφέρεται ένας μάρτυρας Κωνσταντίνος ο Ρώσος. Ανών., «Κατάλογος τῶν ἀπὸ τῆς ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως μέχρι τοῦ 1811 ἔτους ὑπὲρ τῆς χριστιανικῆς πίστεως μαρτυρησάντων», Κ.Ν. Σάθας (επιμ.), *Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη*, τόμος 3^{ος}, Βενετία, 1872, σ. 608.

¹⁹⁰ Για τα σχόλια του Μαυροκορδάτου γύρω στο 1715 όσον αφορά τις Ρωσίδες, μάλλον σκλάβες, στην Κωνσταντινούπολη: «[...] ἀλλ' οὐκ οἶδ' ὅπως καίτοι γε ἐν κατεψυγμένῳ κλίματι φύσαι, πῦρ φέρουσιν ἐν τοῖς στέρνοις εἰς παντοδαπὴν Ἄφροδίτην ἐκμαινόμεναι», βλ. Νικόλαος Μαυροκορδάτος, *Φιλοθέου Πάρεργα*, Jacques Bouchard (επιμ., μτφ.), Αθήνα, 1989, σ. 150.

Βεβαίως, και Ρωμιοί υπήρξαν σκλάβοι. Για Ρωμιούς οι οποίοι είχαν σκλαβωθεί στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, πριν καταφέρουν να φτάσουν στη Ρωσία, βλ. την περίπτωση της οικογένειας του Δημήτρη Κωνσταντινόβ από τη Βέροια ο οποίος εμπορευόταν στην Αλεξάνδρεια, πριν έρθει στη Ρωσία. РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 2, 1708, фф. 70^ν-71. Επίσης από την κατάθεση του Ντούζη: «Εἰς τοὺς χιλίους ἑπτακοσίους δέκα πέντε ἔκαμε ὁ Τοῦρκος σεφέρει καὶ ἐχμαλότευσε ὅλον τὸν Μορέαν σὺν γειναιξί καὶ τέκνης· τὸ ἴδιον τὸ ἐπάθαι καὶ ἐμῆς με ὄλην τὴν γενεάν μας ἐγὼ ὁ σκλάβος Σας ὄντας δέκα χρόνον [...]». АВПРИ, ф. 52, оп. 1, д. 1, 1760, ф. 5.

Βλ. επίσης την εμπειρία του Ρωμιού εμπόρου από τα Ιεροσόλυμα Αδριάν Μιχαήλοβ ο οποίος αιχμαλωτίστηκε «από μαύρους Άραβες» πειρατές και πωλήθηκε ως σκλάβος στα παζάρια της Κωνσταντινούπολης. Μετά από δεκατρία χρόνια στα κάτεργα κατάφερε και δραπέτευσε, συνομοτώντας με έναν Γεωργιανό. Το 1770 έφτασε μέσω της Γεωργίας στο Αστραχάν της Ρωσίας. АВПРИ, ф. 7, оп. 4, д. 108, 1772, ф. 5.

¹⁹¹ Ενώ το εμπόριο σκλάβων μεταξύ των δύο αυτοκρατοριών ήταν πολύ σημαντικό μέρος του συνολικού εμπορίου των Ρωμιών του 17^{ου} αιώνα, ιδιαίτερα δε η επιστροφή σκλάβων από την Οθωμανική Αυτοκρατορία στη Ρωσία έναντι πληρωμής, έπαψε να έχει την ίδια σημασία μετά την πρώτη δεκαετία του 18^{ου} αιώνα. Μάλιστα το 1667 *Ουκάζιο* απαγόρευσε τη συγκομιδή φόρων από τους «Γραικούς οι οποίοι έρχονταν με εξαγορασμένους σκλάβους [...] και με εμπόρευμα». Η Ραμαζάνοβα ισχυρίζεται πως αυτός ήταν ο βασικός λόγος για τον οποίο οι Ρωμιοί δεν αναφέρονται ως έμποροι στα ρωσικά έγγραφα της εποχής. Д.Н. Рамазанова, «Греческие купцы в России во второй половине XVII в.», А.П. Павлов (επιμ.), *Торговля, купечество и таможенное дело в России в XVI-XVIII вв.*, Сб. материалов международной научной конференции, Αγ. Πετρούπολη, 2001, σσ. 106-109, ιδ. σσ. 107-108.

¹⁹² Για σκλάβους, δηλαδή «невольники», που ταξίδευαν στις αρχές του 18^{ου} αιώνα με Ρωμιούς πίσω στη Μοσχοβία όπου τους αγόραζαν οι αρχές (*положняничные деньги*) προς είκοσι ρούβλια το άτομο, βλ. РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 8, 1698, ф. 1.

Κάρλοβιτς το 1699,¹⁹³ το εμπόριο σκλάβων από τα βόρεια παράλια της Μαύρης Θάλασσας προς την Οθωμανική Αυτοκρατορία συνεχίστηκε, έστω και σε μικρότερη έκταση, κατά τη διάρκεια όλης της περιόδου μεταξύ του 1700 και του 1774.¹⁹⁴ Σε κάθε περίπτωση, η ανάμειξη των Ρωμιών στο εμπόριο σκλάβων, είτε από τη Μοσχοβία και την Καζακία προς την Οθωμανική Αυτοκρατορία, είτε το αντίθετο, δεν έχει μελετηθεί επαρκώς.¹⁹⁵

Εδώ θα γίνει ιδιαίτερη μνεία στη χρήση και το εμπόριο σκλάβων από Ρωμιούς εντός της Καζακίας και της Μοσχοβίας στις αρχές του 18^{ου} αιώνα. Ακριβώς επειδή τα εργατικά χέρια ήταν περιζήτητα στην Καζακία και τη Μοσχοβία της εποχής, οι «οικιακοί σκλάβοι» ήταν σημαντικοί ως επίκουροι των εμπόρων.¹⁹⁶ Οι Ρωμιοί

Ο σκλαβωμένος ιερέας Πιτρ Φέντοροβ «με την παπαδιά του την Παρακευή» μεταφέρθηκαν στη Μόσχα από τον Ρωμίο Γιούρη Φέντοροβ. Η Παρασκευή υπήρξε σκλάβα του Αλέξανδρου Μαυροκορδάτου. Ο δε Ρωμικός είχε μεταφέρει πολλούς άλλους σκλαβωμένους από την Κωνσταντινούπολη στη Μόσχα. ΡΓΑДА, φ. 52, оп. 1, д. 26, 1703, φφ. 1, 3, 4-5.

Για σκλάβους – μεταξύ αυτών ένας Βασίλη Αλεξέεβ σκλάβος του Αχμέτ Μπέι ο οποίος ελευθερώθηκε μετά τον θάνατο του αφέντη του – που συνταξίδευαν από την Οθωμανική Αυτοκρατορία στη Μόσχα με τον μοναχό Ησαΐα, βλ. ΡΓΑДА, φ. 52, оп. 1, д. 25, 1704, φφ. 2, 10^ο.

Για τον στρατιώτη Ιβάν Γουμπάνοβ απ' το Καζάν, αιχμαλωτισμένο κατά την πρώτη αποτυχημένη απόπειρα του Πέτρου Α' να καταλάβει το Αζόβ, ο οποίος, έχοντας περάσει πάνω από δέκα χρόνια ως σκλάβος, αγοράστηκε από Ρωμίο, απελευθερώθηκε απ' τον Πιτρ Τολστόι στην Κωνσταντινούπολη και συνταξίδεψε στη Μόσχα με τον Ρωμίο Ανδρέα Βασίλιεβ, βλ. ΡΓΑДА, φ. 52, оп. 1, д. 20, 1705, φφ. 4^ο-7.

Για τον Ασλάν Κωνσταντίνοβ ο οποίος μετέφερε «νεβόλνικι» από την Οθωμανική Αυτοκρατορία στη Μοσχοβία σε συνεργασία με έναν Αρμένιο, βλ. ΡΓΑДА, φ. 158, оп. 2, д. 57, 1713, φ. 1. Кость Харлампович, *Нарис V. Ніженські греки й торгівля [...]*, 1999, σ. 88.

¹⁹³ Alan Fisher, «Azov in the Sixteenth and Seventeenth Centuries», *A Precarious Balance: Conflict, Trade and Diplomacy on the Russian-Ottoman Frontier, Analecta Isisiana XL*, Κωνσταντινούπολη, 1999, σσ. 59-75, ιδ. σ. 70.

¹⁹⁴ Για το εμπόριο σκλάβων αργότερα στον 18^ο αιώνα, Клеман, *Клеманово путешествие из Вены в Бельград и Новую Кулию також в земли Бюджетских и Нагайских Татар и во весь Крым с возвратом чрез Константинополь, Смирну и Триест в Австрию, в 1768, 1769 и 1770 годах [...] переведенное с немецкаго на французский, а со онаго на российский язык, Государственной Военной Коллегии секретарем Иваном Одинцовым*, Иван Одинцов (μτφ.), Αγ. Πετρούπολη, 1783, σσ. 148, 244. Baron de Tott, *Memoirs of the Baron de Tott on the Turks and Tartars*, «an English gentleman at Paris» (μτφ.), τόμος 1^{ος}, Λονδίνο, 1785, σ. 491. Alexandre Bennigsen, Pertev Naili Boratav, Dilek Desai, Chantal Lemercier-Quelquejey, *Le Khanat de Crimée dans les archives du Musée du Palais de Topkapi*, École des hautes études en sciences sociales, Παρίσι, 1978, σσ. 230-231. M. de Reyssonne, *Traité sur le commerce de La Mer Noire*, τόμος 1^{ος}, Παρίσι, 1787, σσ. 177-179. А. Скальковский, «Еврейский плен в Запорожье 1770-1772», *Киевская Старина*, έτος τρίτο, τόμος 8^{ος}, Ιανουάριο (1), 1884, σσ. 159-165, ιδ. σσ. 159-160.

¹⁹⁵ Γενικότερα, βλ. Alan Fisher, «The Sale of Slaves in the Ottoman Empire: Markets and State Taxes on Slave Sales, Some Preliminary Considerations», *A Precarious Balance: Conflict, Trade and Diplomacy on the Russian-Ottoman Frontier, Analecta Isisiana XL*, Κωνσταντινούπολη, 1999, σσ. 77-104. Alan Fisher, «Chattel Slavery in the Ottoman Empire», *A Precarious Balance: Conflict, Trade and Diplomacy on the Russian-Ottoman Frontier, Analecta Isisiana XL*, Κωνσταντινούπολη, 1999, σσ. 105-128. Alan Fisher, «Muscovy and the Black Sea Slave Trade», *A Precarious Balance: Conflict, Trade and Diplomacy on the Russian-Ottoman Frontier, Analecta Isisiana XL*, Κωνσταντινούπολη, 1999, σσ. 27-46. Charles King, *The Black Sea [...]*, 2004, σσ. 116-117. Michael Khodarkovsky, *Russia's Steppe Frontier: The Making of a Colonial Empire 1500-1800*, Bloomington και Indianapolis, 2004, σσ. 25, 223.

Για τον σύγχρονο Έλληνα αναγνώστη το όλο θέμα των σχέσεων των Οθωμανών και των Ρώσων αιχμαλώτων με τον τόπο της αιχμαλωσίας τους αναγκαστικά ερμηνεύεται μέσα από το πρίσμα του κλασσικού διηγήματος του Γεωργίου Βιζυηνού «Ο Μοσχώβ-Σελήμ».

¹⁹⁶ Έτσι χαρακτηρίζεται η επικρατέστερη μορφή δουλείας στη Ρωσία των αρχών του 18^{ου} αιώνα.

της Καζακίας και της Ρωσίας αγόραζαν Εσθονούς, Σουηδούς, Τατάρους της Κριμαίας και άλλους αιχμάλωτους και τους μεταχειρίζονταν ως σκλάβους, προσπαθώντας συγχρόνως να τους βαπτίσουν Ορθόδοξους και να τους αλλάξουν τα ονόματα, αναιρώντας με αυτόν τον τρόπο τις προϋπάρχουσες ταυτότητές τους.¹⁹⁷

Στις πηγές σώζονται πολλές αναφορές σε βοηθούς οι οποίοι αποπειράθηκαν να δραπετεύσουν, συνήθως κομίζοντας πολύτιμα αντικείμενα στα οποία είχαν πρόσβαση, γεγονός που σηματοδοτεί τη στενή τους σχέση με τους αφέντες τους. Ο νόμος της Ρωσικής Αυτοκρατορίας υπήρξε όμως προστάτης των συμφερόντων των Ρωμιών ιδιοκτητών. Έτσι τον Οκτώβριο του 1700 ένας σκλάβος, ο Αντώνης από το Τσερκάς (ο οποίος όμως είχε μείνει ένα διάστημα στη Νίζνα), προσπάθησε να ξεφύγει από τον Βλάχο-Ρωμιό αφέντη του, τον Μιχαήλο Δημήτριοβ, κάτοικο της Μονής του Αγίου Νικολάου στη Μόσχα. Όταν οι αρχές εντόπισαν τον μικρό δραπετή τον οδήγησαν στο *Ποσόλκι Πρικάζ*, όπου απολογήθηκε πως ο αφέντης του δίδασκε μεν την τέχνη του γουναρά, δέροντάς τον όμως αμείλικτα.¹⁹⁸ Άλλος βοηθός, ο Αλέξης, Καζάκος, αυτή τη φορά σκλάβος αγορασμένος στα σκλαβοπάζαρα της Κωνσταντινούπολης, δραπετεύσε το 1702 από τον Ρωμιό έμπορο Σταυριανό, υιό του ιερέα Παπά-Κοσμά, υπεξαιρώντας πολύτιμες πέτρες. Ο Σταυριανός ισχυρίστηκε πως τον Αλέξη τον είχε σώσει από αναπόφευκτο εκτουρκισμό και πως θα τον άφηνε ελεύθερο να φύγει, όποτε ήθελε· ο χαρίστος Καζάκος όμως, εξαπατώντας τον αφέντη του, το είχε βάλει στα πόδια μόνος του.¹⁹⁹

Ας προσπαθήσει ο αναγνώστης να φανταστεί που διανυκτέρευαν οι σκλάβοι σε καθημερινή βάση· κατά πάσα περίπτωση στα πόδια των ιδιοκτητών τους, στα κελιά των μοναστηριών της Μόσχας, ή σε σπίτια στη Νίζνα. Μια τέτοια εικόνα, αν ευσταθεί, διαμορφώνει το πλαίσιο για την καλύτερη κατανόηση της θέσης των σκλαβωμένων στην κοινωνία των Ρωμιών της Ρωσίας.

Για τους σκλάβους της Ρωσίας, βλ. Richard Hellie, *Slavery in Russia [...]*, 1982, σσ. 1, 18-20, 68, 70.

¹⁹⁷ Παραδείγματος χάριν, οι Εσθονοί σκλάβοι τους οποίους είχε αγοράσει και βαπτίσει με το πατρωνυμικό του ο Ρωμιός Κοσμάς Κυρίλοβ. ΡΓΑΔΑ, φ. 52, οπ. 1, δ. 12, 1711, φ. 3^ν.

Για τον Ιβάν του Χριστόφορου, βαπτισμένο σκλάβο του Ρωμιού εμπόρου Χριστόφορου του Μανώλη, βλ. ΡΓΑΔΑ, φ. 158, οπ. 2, δ. 3, 1710, φ. 51. Βλ. και την περίπτωση του Σουηδού σκλάβου Έγκορ (ή Στέφαν) Ιβανόβ που και αυτός είχε βαπτιστεί Ορθόδοξος απ' τον αφέντη του. ΡΓΑΔΑ, φ. 52, οπ. 1, δ. 21, 1714, φ. 1. Το ίδιο ίσχυε πάλι και για τον Σουηδό Αλεξί που τον είχε αγοράσει ο Ρωμιός Δημήτρης Κυρίλοβ Τσουντάρεβ απ' τον Ρώσο ταγματάρχη Ανδρέι Κωνσταντίνοβιτς. Ο Αλεξί όχι μόνο βαπτίστηκε, αλλά ο αφέντης του του βρήκε Σουηδή γυναίκα (κατά πάσα πιθανότητα σκλάβο) την οποία παντρεύτηκε και απέκτησε παιδιά. ΡΓΑΔΑ, φ. 52, οπ. 1, δ. 13, 1712, φ. 1. Όπως σημειώθηκε παραπάνω, σε πολλές περιπτώσεις οι σκλάβοι μετονομάζονταν, λαμβάνοντας το πατρώνυμο του αφέντη τους.

¹⁹⁸ ΡΓΑΔΑ, φ. 52, οπ. 1, δ. 12, 1700, φφ. 1-4. Θεωρητικά όλες οι αγοραπωλησίες σκλάβων έπρεπε να δηλωθούν στις κρατικές αρχές, για να θεωρηθούν νόμιμες. Δεν είναι όμως ξεκάθαρο στις πηγές που εξετάστηκαν εδώ αν οι Ρωμιοί της Ρωσίας ακολουθούσαν παντα τη συγκεκριμένη διαδικασία και κατά πόσο η ενδεχόμενη έλλειψη δήλωσης επηρέαζε τα περιουσιακά τους δικαιώματα. Richard Hellie, «The economy, trade and serfdom», Maureen Perrie (επιμ.), *The Cambridge History of Russia, volume I, From Early Rus' to 1689*, Cambridge, 2006, σσ. 539-558, ιδ. σ. 541.

¹⁹⁹ ΡΓΑΔΑ, φ. 52, οπ. 1, δ. 26, 1705, φφ. 1^ν-2.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει ένας νέος, βαπτισμένος ως Ιβάν Χριστόφοροβ, σκλάβος του Ρωμιού εμπόρου Χριστόφορου του Μανώλη, ο οποίος ισχυριζόταν πως ήταν ανάδοχος του σκλάβου του.²⁰⁰ Ο σκλάβος, απ' ό,τι φαίνεται, προσπάθησε ανεπιτυχώς να δραπετεύσει. Όταν οι αρχές τον ξανάπιασαν έκανε τις εξής δηλώσεις (οι οποίες καταγράφηκαν στο τρίτο πρόσωπο) στο *Ποσόλσκι Πρικάζ*:

Και αυτός στην ανάκριση δήλωσε πως ονομάζεται Έγκορ, υιός του Μαρτίν, πολωνικής καταγωγής από αγρότες γονείς. Περίπου πριν από οκτώ χρόνια τον πήρε από την Πολωνία από το χωριό ο αξιωματικός του Μοσχοβίτικου Συντάγματος Δημήτρης Νικίφοροβ με τους στρατιώτες του· τον μετέφερε στην Μόσχα και έμεινε σ' αυτόν τον αξιωματικό περίπου μισό χρόνο και **ύστερα ο αξιωματικός τον πούλησε στη Μόσχα στον Ρωμιό Χριστόφορο του Μανουήλ έναντι χρηματικού ποσού**. Πόσα χρήματα έλαβε αυτός ο αξιωματικός από τον Χριστόφορο αλλά και τι χαρτί έδωσε αυτός ο αξιωματικός στον Χριστόφορο έναντι της αγοράς, δεν το γνωρίζει.

Την ίδια χρονιά που τον αγόρασε ο Χριστόφορος, τον βάπτισε στην Ορθόδοξη Χριστιανική πίστη και ανάδοχός του ήταν ο μαύρος [εννοεί άγαμος] Ρωμιός Διάκονος Βενιαμίν από το Γραικικό Μοναστήρι του Αγίου Νικολάου, όχι ο ίδιος ο Χριστόφορος. Από εκείνον τον χρόνο μέχρι τώρα ο Έγκορ ζει με τον αφέντη του, τον Χριστόφορο.

Ο Έγκορ (μεταβαπτισμένος Ιβάν) δεν ήταν ικανοποιημένος· όπως περιγράφει στη συνέχεια:

Τώρα όμως – προ ολίγου – άκουσε τη διαταγή στη Μαθηματική Σχολή του Μεγάλου Βασιλέα πως διατάχθηκαν οι άνθρωποι κάθε τάξεως που επιθυμούν να σπουδάσουν μαθηματικά να έρθουν να εγγραφούν στη *Ζολοτάγια Παλάτα*.²⁰¹ Στις 7 Οκτωβρίου του τρέχοντος έτους, επιθυμώντας να σπουδάσει αυτή την επιστήμη, ο Έγκορ ικέτευσε τον Μεγάλο Βασιλέα στη *Ζολοτάγια Παλάτα* να γίνει μαθητής αυτής της Μαθηματικής Σχολής.²⁰² Έτσι έγινε δεκτή η παράκλησή του και γράφτηκε το όνομά του και στάλθηκε ο ίδιος στη Μαθηματική Σχολή και άρχισε τις σπουδές του εκεί.

Σπούδασε μόνο μία μέρα εκεί. **Είχε εγγραφεί στη σχολή χωρίς την άδεια του Χριστόφορου, αλλά δεν είχε φύγει από τον Χριστόφορο ως φυγός μήτε είχε κλέψει ασημένιο ρολόι, ζευγάρι ασημένια μαχαίρια και μεταξωτά μαντήλια**. Ούτε ζώνη είχε κλέψει ούτε κοντή γούνα, όπως αναφέρεται στην παράκληση του Χριστόφορου, ούτε τα φορούσε αυτά, αλλά πήρε μόνο το δικό του ρούχο, και φορούσε την κοντή γούνα από ύφασμα γαλανό, με φόδρα από γατήσιο δέρμα, μισό κάφτανο από

²⁰⁰ РГАДА, ф. 158, оп. 2, д. 3, 1710, ф. 51.

²⁰¹ Στα ρωσικά: «[...] в Золотой Палате [...]». Ίσως εννοεί τη «Расправная Палата» της οποίας συνώνυμο ήταν το «Золотая Палата».

²⁰² Στα ρωσικά: «[...] бил челом великому Гдрю [...]».

κινέζικο ύφασμα και μια ζώνη παλαιά μεταξωτή κόκκινη πλεκτή, σκούφο και μπότες· όλα αυτά τα έχει κρατήσει στην εντέλεια.²⁰³

Και ολοκληρώνει:

Δεν θυμάται από ποιο χωριό στην Πολωνία τον άρπαξαν οι στρατιώτες με τον αξιωματικό τους· ήταν τότε πολύ μικρής ηλικίας, τεσσάρων έως και πέντε ετών. Το μόνο που θυμάται είναι πως τον άρπαξαν, την ώρα που ο πατέρας και η μητέρα του απουσίαζαν, δουλεύοντας στα χωράφια.

Ο νέος επιστράφηκε στον Ρωμιό αφέντη του και δεν περάτωσε τις μαθηματικές του σπουδές. Σ' αυτή την αφήγηση ο βαπτισμένος (και άρα Ρωμιός;) σκλάβος αποκαλείται «Έγκορ» και όχι «Ιβάν», για να του παραμείνει τουλάχιστον το ένα στοιχείο της ταυτότητας στο οποίο επέμενε κατά τη διάρκεια της αναφοράς.²⁰⁴

Το 1709 ο Ιβάν, και αυτός σκλάβος αλλά Εσθονός, δραπέτευσε από έναν Ρωμιό, υιό του Παρασκευά Καπετάνοβ, που βρισκόταν στη Μονή του Αγίου Νικολάου στη Μόσχα.²⁰⁵ Σώζονται μνείες για πολλούς οικιακούς σκλάβους που ανήκαν στον Παρασκευά Καπετάνοβ: μεταξύ αυτών μια σκλάβο Εσθονή, η Εύα, που την είχε χαρίσει σε έναν Αρμένιο συνétaίρό του. Το 1710 η Εύα κατάφερε όμως να δραπετεύσει και έκτοτε χάθηκαν τα ίχνη της.²⁰⁶ Στον ίδιο αφέντη ανήκε και ο Εσθονός Πετρ Ιβανόβ ο οποίος κατάφερε να δραπετεύσει το 1714.²⁰⁷

Ο Σουηδός-Εσθονός σκλάβος Γιούρη Ιβανόβ ο οποίος προσπάθησε επανειλημμένα να δραπετεύσει από τον αφέντη του δεν ανήκε στον Καπετάν Παρασκευά, αλλά στον σκληροτράχηλο Ρωμιό Παύλο Χριστόφοροβ.²⁰⁸ Η μητέρα του Γιούρη Ιβανόβ υπήρξε όμως σκλάβο του Καπετάν Παρασκευά· τον υπηρετούσε στη Μόσχα μέχρι τον θάνατό της. Όταν το 1717 ξαναπροσπάθησε ο σκλαβωμένος Γιούρη Ιβανόβ να ξεφύγει, τον εντόπισαν οι μπράβοι του Καπετάν Παρασκευά και τον έσυραν στο *Ποσόλσκι Πρικάζ*. Εκεί ο σκλάβος Γιούρη έκανε την εξής αναφορά, και αυτή καταγεγραμμένη στο τρίτο ενικό πρόσωπο:

²⁰³ «[...] όπως αναφέρεται στην παράκληση του Χριστόφορου [...]» μεταφράζει το «[...] как в челобитье его Христофорова написано [...]».

²⁰⁴ РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 16, 1710, фф. 1-2^ο, 7.

²⁰⁵ РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 5, 1710, ф. 4. Για μία άλλη παρόμοια περίπτωση Σουηδού σκλάβου, βαπτισμένου Ορθόδοξου, που δραπετεύει από τον Ρωμιό αφέντη του, βλ. РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 4, 1710, фф. 1-3.

²⁰⁶ РГАДА, ф. 158, оп. 2, д. 3, 1710, ф. 55.

²⁰⁷ РГАДА, ф. 158, д. 25, 1714, ф. 1.

²⁰⁸ Οι ταυτότητες αναφέρονται παράλληλα η μία στην άλλη: «[...] хлопец его шведского полону Чухонской породы новокрещеной Юрья Иванов [...]». РГАДА, ф. 158, оп. 2, кн. 12, 1715, ф. 72. РГАДА, ф. 158, кн. 7, 1713, ф. 15^ο.

Περίπου προ επτά χρόνων τον πήρανε αιχμάλωτο στην περιοχή του Βίμπουργκ οι Καζάκοι· τον έφεραν στην Πετρούπολη και τον πούλησαν σε Ρωμιό ναύτη, **και αυτός ο ναύτης τον έφερε στη Μόσχα και τον παρέδωσε εκεί πάλι σ' έναν άλλον Ρωμιό, τον γιατρό Ματθαίο Μανιάτη, και αυτός ο γιατρός τον παρέδωσε πάλι σ' έναν άλλον,** τον Παύλο Χριστόφορου, πριν από δύο χρόνια περίπου [...].²⁰⁹

Οι δηλώσεις του Έγκορ και του Γιούρη Ιβανόβ είναι σημαντικές, επειδή αποκαλύπτουν τις στενές σχέσεις μεταξύ των Ρωμιών στη Ρωσία, ανεξαρτήτως επαγγέλματος.

Οι σκλάβοι, βαπτισμένοι Ορθόδοξοι και μη, ήταν προφανώς όχι μόνο εμπόρευμα αλλά και άνθρωποι οι οποίοι έπαιξαν τον ρόλο τους στις συναλλαγές των ελεύθερων εμπόρων στην Καζακία και τη Μοσχοβία. Θα ήταν όχι μόνο λάθος αλλά και αδικία να αγνοηθεί η συνεισφορά τους στο εμπόριο και την καθημερινότητα των εμπορευόμενων Ρωμιών της ευρύτερης περιοχής. Όπως φαίνεται από τις δηλώσεις του Έγκορ, παραμένει ανοικτό ζήτημα κατά πόσο τέτοιοι σκλάβοι ήταν Ρωμιοί.²¹⁰ όπως συνέβαινε με τους ευπορότερους ελεύθερους εμπόρους, έτσι και οι βοηθοί αλλά και οι σκλάβοι τους προέρχονταν από διάφορους τόπους και μιλούσαν διάφορες γλώσσες. Εκουσίως ή μάλλον, στις περισσότερες περιπτώσεις, ακουσίως, βαπτίζονταν και γινόταν Ρωμιοί στη Νίζνα και τις μονές όπου κατοικούσαν στη Μόσχα μέσα στα πλαίσια της συναναστροφής τους με άλλους Ρωμιούς της Καζακίας και της Ρωσίας.

Από τις αναφορές των σκλάβων φαίνεται και ένα πρόσθετο στοιχείο που ρίχνει φως στις δραστηριότητες των Ρωμιών. Στις αρχές του αιώνα, ορισμένοι Ρωμιοί ειδικεύονταν στις αγοραπωλησίες σκλάβων. Πρώτος μεταξύ αυτών ο Καπετάν Παρασκευάς Θεοδώρου ο οποίος ήταν ένα από τα εξέχοντα μέλη της Αδελφότητας των Ρωμιών της Νίζνας. Εμπορεύονταν σκλάβους όχι μόνο εντός της Ρωσίας αλλά επίσης από τη Ρωσία στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Το 1707 ο Πρέσβυς Πητρ Τολστόι γράφει από την Κωνσταντινούπολη στον Πέτρο Α' για τις δωρεές που είχε κάνει σε συγκεκριμένο Ρωμιό της Κωνσταντινούπολης και προσθέτει:

[...] όμως, δηλώνω στη Λαμπρότητά Σας, ότι και πριν είχε αυτός από μένα παροχές με σαμουρόγουνες, **καθώς και ότι του χάρισα δυο σκλάβες υπηρέτριες Σουηδέζες, από εκείνες που**

²⁰⁹ РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 6, 1717, ф. 1^ν.

²¹⁰ Θα ήταν πιο σωστή η εξής διατύπωση: «[...] κατά πόσο τέτοιοι σκλάβοι θεωρούσαν τους εαυτούς τους Ρωμιούς και θεωρούνταν από άλλους Ρωμιοί παραμένει ανοικτό ζήτημα [...]»;

στέλνουν εδώ οι πονηροί αυτοί Γραικοί, ο Παρασκευάς και οι συνάδελφοί του, και όσες μπόρεσα εδώ να αρπάξω από αυτούς τους πονηρούς, τόσες και μοίρασα σε όποιον έπρεπε.²¹¹

²¹¹ Στα ρωσικά: «[...] к тому ж еще дал ему две невольницы шведки из тех, которых сюда присылают плуты греки, Параскева с товарищи, и сколько их возмочь здесь у тех плутов отнять, тех роздал, кому надлежало [...]». Πετρ Ι, *Πисьма и Бумаги [...]*, τόμος 6^{ος}, Ιούλιος-Δεκέμβριος 1707, Αγ. Πετρούπολη, 1912, σ. 502.

Διασώζονται αρκετές πληροφορίες για τη δράση του Καπετάν Παρασκευά Θεοδώρου (ή αλλιώς «Παρασκευά Θεδιωρή Καπατάνοβο»), ώστε να δικαιολογείται η δημιουργία συγγράμματος για τον συγκεκριμένο Ρωμιό.

Ο Καπετάν Παρασκευάς Θεοδώρου ο οποίος μιλούσε ρωσικά και είχε καταγωγή από τη Σινώπη ταξίδεψε μέσω θαλάσσης στο Αζόβ για εμπόριο. ΡΓΑДА, φ. 52, оп. 1, д. 7, 1703, φφ. 23-24. Αμέσως μετά δανείστηκε δύο χιλιάδες ρούβλια από τον Αλέξανδρο Μαυροκορδάτο, για να επιστρέψει στη Ρωσία. Ήθελε να γυρίσει στο Αζόβ μέσω θαλάσσης αλλά αυτό αποδείχθηκε αδύνατο, λόγω της οθωμανικής πολιτικής η οποία προσπαθούσε να αποτρέψει το εμπόριο μέσω θαλάσσης με τη Ρωσία, πολιτική που συνεχίστηκε (με ορισμένες εξαιρέσεις) μέχρι το 1739. Έφτασε στη Μόσχα, μάλλον για δεύτερη φορά, μέσω της Καζακίας το 1703 όπου κατ' αρχήν έλαβε σαμουρόγουνες αξίας δύο χιλιάδων τετρακοσίων ρουβλιών (κατόπιν αίτησής του αυξήθηκε η αξία των σαμουρογουνών που έλαβε). ΡΓΑДА, φ. 52, оп. 1, д. 7, 1703, φφ. 9, 14, 18, 23-33. Για αναφορά στο πρώτο (;) ταξίδι στη Μόσχα το 1701, βλ. ΡΓΑДА, φ. 52, оп. 1, д. 2, 1711, φφ. 31, 61.

Επέστρεψε στη Μόσχα τον Ιανουάριο του 1705 συνοδευόμενος από άλλους ναύτες και ναυπηγούς. Я.С. Гросул (επιμ.), *Исторические связи народов СССР и Румынии [...]*, τόμος 3^{ος}, 1970, σσ. 223. Ο Ρωμιός Χατζηκυριάκης αναφέρεται στον Παρασκευά Θεοδώρου – βασισμένο στη Νίζνα – περιγράφοντάς τον ως παλαιό συνétaίρο του, ώσπου να χαλάσει η φιλία τους. Ντόρη Παλαστράτου (επιμ.), *Ο Σιναΐτης Χατζηκυριάκης έκ Χώρας Βουρλά, Γράμματα – Ξυλογραφίες 1688-1709*, Αθήνα, 1981, σσ. 62, 120, 126.

Την ίδια περίπου χρονική συγκυρία ο Παρασκευάς Θεοδώρου (ως καταγωγή του οποίου αναφέρεται σε αυτή τη συγκυρία η Κωνσταντινούπολη), με σπίτι στη Νίζνα, έλαβε σημαντικά προνόμια από τον Πέτρο Α'. Ο Πρέσβυς Τολστόι αναφέρεται μάλιστα στην περίπτωση του. РСЗ, συλλογή 1^η, τόμος 4^{ος}, αρ. 2047, σσ. 304-305, Απρίλιος 28, 1705. Πετρ Ι, *Πисьма и Бумаги [...]*, τόμος 3^{ος}, 1704-1705, Αγ. Πετρούπολη, 1893, σ. 323. ΡΓΑДА, φ. 52, оп. 3, д. 96, 1705, φφ. 1-1^η. ΡΓΑДА, φ. 52, оп. 1, д. 11, 1709, φφ. 3^η-4. РСЗ, συλλογή 1^η, τόμος 4^{ος}, αρ. 2255, σσ. 478-479, Μάρτιος 2, 1710. ΡΓΑДА, φ. 52, оп. 1, д. 21, 1710, φφ. 1-2. Όπως σημειώνεται σε κείμενο του 1710: «τον περασμένο χρόνο (1705) στις 28 Απριλίου χορηγήθηκε στον Παρασκευά Θεοδώροβ επίσημη *Γράμματα* λόγω της υπηρεσίας του [...]». Στα ρωσικά: «в прошлом аше году апреля в кη день дана его, Великого Государя, жалованная грамота гречанину царегородцу Параскеве Федорову за службу его [...]». ΡΓΑДА, φ. 52, оп. 1, д. 20, 1710, φ. 4. Μάλιστα το 1710 ο Παρασκευάς υπογράφει ως «Παρασκευάς Θεοδορή Κοπατάνοβ». ΡΓΑДА, φ. 52, оп. 1, д. 5, 1710, φ. 4.

Το 1705 στη Μόσχα έλαβε δάνεια από Ρωμιούς και Αρμένιους εμπόρους, για να αγοράσει γούνες σκίουρου στην «Αυλή των Εμπόρων». Στα ρωσικά: «[...] на гостином дворе [...]». ΡΓΑДА, φ. 52, оп. 1, д. 10, 1705, φ. 12. ΡΓΑДА, φ. 52, оп. 1, д. 19, 1705, φ. 5. Я.С. Гросул (επιμ.), *Исторические связи народов СССР и Румынии [...]*, τόμος 3^{ος}, 1970, σ. 233. Το 1706 ζητά άμαξες για τη διαδρομή από τη Μόσχα ως το σπίτι του στη Νίζνα και υπογράφει: «Παρασκευάς Θεοδορή υπόγραψα». ΡΓΑДА, φ. 52, оп. 1, д. 16, 1706, φφ. 1-2.

Το 1708 ταξίδεψε από τη Νίζνα στη Μόσχα με τρεις «τσελιάντικι». ΡΓΑДА, φ. 52, оп. 1, д. 20, 1708, φ. 1. Το 1708 πάλι αποκτά κατόπιν δικαστικής απόφασης το σπίτι του Ιβάν Καντμίν στην Καλούγκα. Τα αρχεία αναφέρονται στις εμπορικές του σχέσεις μέχρι και τη μακρινή εμποροπανήγυρη του Μακάρεβσκ κατά τη διάρκεια της περιόδου αυτής. ΡΓΑДА, φ. 52, оп. 1, д. 28, 1708, φφ. 1-2. Βλ. επίσης ΡΓΑДА, φ. 158, оп. 2, д. 47, 1710, φφ. 1-2. Τον βρίσκουμε και σε άλλες περιπτώσεις να εμπορεύεται με τους δύο γιους του, τον Θεόδωρο και τον Δημήτρη, και με τρεις «τσελιάντικι». ΡΓΑДА, φ. 52, оп. 1, д. 2, 1711, φ. 31. ΡΓΑДА, φ. 124, оп. -, д. 12, 1711, φ. 4^η.

Το 1714 βρισκόταν για ένα διάστημα στην Αγία Πετρούπολη. ΡΓΑДА, φ. 52, оп. 1, д. 6, 1714, φφ. 1^η-2. Αλλά και σε άλλες πόλεις. Εμπορευόταν γούνες από το *Σιμπίρски Приκάζ* προς την Πολωνία και την Ουγγαρία και κρασί της Ουγγαρίας στην Καζακία και τη Ρωσία, μέσω Ιεροσολάβ. ΡΓΑДА, φ. 52, оп. 1, д. 15, 1714, φφ. 2^η-3^η, 5. Михаил Дмитриевич Чулков, *Историческое описание российской коммерции [...]*, τόμος 2^{ος}, βιβλίο 1^ο, Αγ. Πετρούπολη, 1786, σ. 69.

Αρκετοί άλλοι Ρωμιόι φτάνουν στη Μόσχα απεσταλμένοι του, όπως ο Γιούρη Ερεμέεβ και ο «ταμίας» του Κωνσταντίνος Θεοδωρή. ΡΓΑДА, φ. 52, оп. 1, д. 2, 1708, φφ. 13^η, 19. Επίσης ο Αναστάσης Ιωάννου (Αστάφιεβ) από τη Μακεδονία. ΡΓΑДА, φ. 124, оп. -, д. 12, 1711, φ. 9. ΡΓΑДА, φ. 52, оп. 1, д. 2, 1711, φ. 69. Και ο Ιβάν Νικολάεβ. ΡΓΑДА, φ. 52, оп. 1, д. 6, 1714, φ. 1^η. Ο Κοσμάς Κυρίλοβ ήταν ανηψιός του, και μάλιστα μεταξύ αυτών που είχαν αναπτύξει εμπορικές σχέσεις μαζί του. ΡΓΑДА, φ. 52, оп. 1, д. 12, 1708, φ. 3. Στη Μονή του Αγίου Νικολάου όπου διέμενε, όποτε βρισκόταν στη Μόσχα, είχε σχέσεις με τον Βενιαμίν Παύλου Λεβαντίνο και άλλους Ρωμιούς. ΡΓΑДА, φ. 158, кн. 7, 1713, φ. 11.

Αλλού ο Τολστόι αναφέρεται σε «μια κοπέλα από τη Μόσχα» την οποία πούλησαν Ρωμιοί στην Κωνσταντινούπολη.²¹²

Ρωμιοί που εμπορεύονταν σκλάβους από τη Ρωσία στην Οθωμανική Αυτοκρατορία ήταν ο Γιούρη Κυρίλοβ ο οποίος μετέφερε μια Σουηδέζα ονόματι Εύα και οι Νικολάι Αρκουδοχέστης και Μάρκο Ιβανόβ οι οποίοι, εμπορευόμενοι λαθραία, ταξίδεψαν στην Κωνσταντινούπολη με τουλάχιστον επτά σκλάβους – Σουηδούς και Καζάκους.²¹³ Ο Ρωμιός Σπυρίδων Νικολάεβ ο οποίος εμπορευόταν γούνες και διάφορα άλλα είδη από τη Ρωσία στην Οθωμανική Αυτοκρατορία είχε αγοράσει δέκα Σουηδέζες: τη δεκατριάχρονη Άννα, τη δεκαεξάχρονη Μαρία, μία άλλη δεκατριάχρονη Άννα, τη δωδεκάχρονη Ειρίνα, τη δεκαεξάχρονη Χριστίνα, τη δεκατετράχρονη Άννα, τη δεκαεπτάχρονη Ειρίνα, τη δωδεκάχρονη Άννα, τη δεκατριάχρονη Μαρία και τη δεκάχρονη Άννα.²¹⁴ Όντας στην υπηρεσία του Οσποδάρου της Βλαχίας, ο Ρωμιός Ιβάν Μάρκοβ προσπαθούσε το 1706 να αγοράσει τέσσερις με πέντε Σουηδέζες.²¹⁵ Ο προαναφερθείς Ρώσος Νετσάεβ περιγράφει τη συνάντησή του στη Ρόδο με Ρώσους σκλάβους από την Πένζα: «[...] τους οποίους απήγαγαν

Είχε σχέσεις με τον Πρέσβυ Πετρ Τολστόι (του οποίου τις επιστολές μετέφερε στη Μόσχα), τον Ναύαρχο Φέντορ Ματβέεβιτς Απράκσιν (1661-1728), τον Φέντορ Αλεξέεβιτς Γκολόβιν, τον Ιωάννη Μπότση και τον πρώην Αρχιεπίσκοπο Θεσσαλονίκης Μεθόδιο. РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 7, 1703, фф. 1, 14^ν. Είχε στενές σχέσεις επίσης και με τον ευγενή της Κωνσταντινούπολης, έμπορο και κατάσκοπο στην υπηρεσία των Ρώσων Γεώργιο Γεράκη. РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 6, 1714, ф. 1^ν. Στο σπιτικό του Σάββα Ραγκουζίνσκι έμενε ένας γιος του, όποτε βρισκόταν στη Μόσχα. РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 2, 1711, ф. 31.

Τελικά, κείμενο της Αδελφότητας των Ρωμιών της Νίζνας που χρονολογείται το 1731, αναφέρεται ότι αντιπρόσωπος: «[...] από δέ ξένους [...]» ήταν ο άρχον «[...] καπιτάν παρασκευά[ς] [...]». Μάλιστα υπογράφει, πρώτος στην τάξη, «Καπετάν Παρασκευάς υπόσκομε». ГАЧО, ф. 101, оп. 1, д. 4285а, 1779, фф. 2-2^ν.

Εκτός από ελληνικά, γνώριζε ρωσικά και πολωνικά. РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 15, 1714, фф. 2-3, 7. Αν ταυτιστεί το πρόσωπο στο κείμενο του 1731 με τον Καπετάν Παρασκευά στον οποίο αναφέρονται τόσες πηγές στις αρχές του αιώνα, τότε φαίνεται πως ο συγκεκριμένος έμπορος όχι μόνο διέμενε στη Νίζνα ως «ξένος» κατά τη διάρκεια τουλάχιστον τριών δεκαετιών, αλλά έζησε πολλά χρόνια, τουλάχιστον εξήντα ίσως και περισσότερο. Βλ. επίσης Μ.Μ. Плехинский, *Иноземцы в старой Малороссии. Греки, цыганы, грузины*, Μόσχα, 1905, σ. 14. Е.М. Подградская, «Таможенная политика русского государства по отношению к купечеству стран Юго-Восточной Европы, входивших в состав Османской Империи (XVII в.)», Я.С. Гросул (επιμ.), *Карпато-дунайские земли в средние века*, Κισινάου, 1975, σσ. 229-247, ιδ. σ. 246.

Η όποια διαφορά στον δηλωμένο τόπο καταγωγής δεν πρέπει να θεωρηθεί ένδειξη διαφορετικού προσώπου. Ο τόπος καταγωγής αποτελεί κατ' εξοχήν πρόσφορο πεδίο για την παραγωγή μύθων, ιδιαιτέρως δε σε μια κοινωνία που τη χαρακτήριζε η συνεχής κίνηση και στην οποία πολλοί θα δήλωναν καταγωγή από την Πόλη για λόγους δέους, όποιος και αν ήταν ο πραγματικός τόπος γέννησής τους. Ενώ δεν είναι δυνατόν να είναι κανείς εντελώς σίγουρος ότι όλες οι παραπομπές αναφέρονται στο ίδιο πρόσωπο, ένας Καπετάν Παρασκευάς Θεοδώρου διαδραμάτισε πρωταρχικό ρόλο μεταξύ των Ρωμιών της Νίζνας κατά την περίοδο που εξετάζεται εδώ. Πόσο πιθανόν ήταν να υπήρξε πάνω από ένας Παρασκευάς Θεοδώρου στη Νίζνα και τη Μόσχα κατά τη διάρκεια της πρώτης δεκαετίας του 18^{ου} αιώνα;

²¹² Αλλά και ο Τολστόι είχε δεχθεί σκλάβο Σουηδέζα και χάριζε σκλάβους σε Ρωμιούς κτίζοντας έτσι σχέσεις εμπιστοσύνης μαζί τους. Н.Ф. Каптерев, *Характер отношений России к православному Востоку в XVI и XVII столетиях*, Сергиев Посад, 1914, σσ. 304-305.

²¹³ Н.Б., «Покупка греками на Украине 'девок чухонок'», *Киевская Старина*, έτος δωδέκατο, τόμος XLII (42), 1893, σσ. 440-441.

²¹⁴ Δήλωσε πως ήθελε να μεταφέρει έξι απ' αυτές τις νεαρές στην Οθωμανική Αυτοκρατορία και να πουλήσει τις υπόλοιπες στη Μόσχα. РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 24, 1703, фф. 1-1^ν, 4.

²¹⁵ Δεν του επιτράπηκε τελικά η συγκεκριμένη αγορά. Я.С. Гросул (επιμ.), *Исторические связи народов СССР и Румынии [...]*, τόμος 3^{ος}, 1970, σ. 241.

έμποροι και τους πούλησαν εκεί στους Γραικούς· μας υποδέχτηκαν φιλόξενα και μας κέρασαν».²¹⁶ Αλλά και ξένοι περιηγητές του 18^{ου} αιώνα αναφέρονται στην αγοραπωλησία Σουηδών από Ρωμιούς στα σκλαβοπάζαρα της Σταμπούλ.²¹⁷ Αναφέρονται και περιπτώσεις στις αρχές του αιώνα όπου Ρωμιοί μετέφεραν σκλάβους της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, προορισμένους για τα ανάκτορα της Μοσχοβίας. Σε μία περίπτωση μαύροι «νεαροί Αράπηδες» μεταφέρθηκαν από την Κωνσταντινούπολη στη Μόσχα από τους Ρωμιούς Ανδρέα Βασιλίου (αλλού Γεώργιου) και Κωνσταντίνου Ιάνου, και οι δυο τους στην υπηρεσία του Σάββα Ραγκουζίνσκι. Ένας από αυτούς ήταν ο Αβραάμ Πετρόβιτς Χανιμπάλ (1697-1781), προπάππος του ποιητή Αλεξάνδρου Σεργκέεβιτς Πούσκιν.²¹⁸

Αν το εμπόριο σκλάβων ήταν «[...] πράγμα ανήκουστον και περιανομότατον [...]» ήταν ζήτημα αντιλογίας, τόσο μεταξύ ορισμένων Ρωμιών όσο και ορισμένων Ρώσων της εποχής.²¹⁹ Ενώ ο Πατριάρχης Ιεροσολύμων Δοσίθεος είχε γράψει στον Νικόλαο Σπαθάριο το 1704 ζητώντας να του σταλούν δύο νέες Σουηδέζες ηλικίας δεκαεπτά με δεκαοκτώ χρονών και δύο νέοι Σουηδοί ηλικίας δεκαπέντε χρονών, μέχρι το 1706 η στάση του φαίνεται ότι είχε αλλάξει.²²⁰ Παρενέβη στο ζήτημα κατά πόσο ήταν επιτρεπτό το εμπόριο σκλάβων μεταξύ

²¹⁶ Στα ρωσικά: «Тамо видел невольников русских от Пензы, купцами плененных и тамо проданных грекам; иже они любезно нас приняли и довольно угостиша нас». Матвей Гаврилов Нечаев, «Путешествие в 1721 и 1722 годах, ярославскаго жителя Матвея Гаврилова Нечаева ко Св. Местам Палестинским», *Ярославский Литературный Сборник*, Ярославль, 1849, σσ. 127-181, ιδ. σσ. 133-134, 152-153 και ιδ. σ. 156.

Για Καζάκο, σκλάβο Ρωμιού, που αγοράστηκε στην Κωνσταντινούπολη, βλ. РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 26, 1705, фф. 1^ν-2^ν.

Για Ρώσους και Καζάκους σκλάβους στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, βλ. επίσης Edward Brown, *A Brief Account of some Travels in Hungaria, Servia, Bulgaria, Macedonia, Thessaly, Austria, Styria, Carinthia, Carniola and Friuli*, Λονδίνο, 1673, σσ. 74-75. Paul Rycaut, *The History of the Present State of the Ottoman Empire*, Λονδίνο, 1675, σσ. 145-146. M. De Mirone, *Memoires et Aventures Secretes et Curieuses d' un Voyage du Levant*, Liege, 1731, σ. 209. M. De Mirone, *Anecdotes vénitiennes et turques ou nouveaux memoires du compte de Bonneval*, τόμος 1^{ος}, Autrecht, 1742, σσ. 234. Lord B. Calvet, *A Tour to the East in the Years 1763 and 1764 with Remarks on the City of Constantinople and the Turks*, Λονδίνο, 1767, σσ. 73-76. Михаил Дмитриевич Чулков, *Историческое описание российской коммерции [...]*, τόμος 2^{ος}, βιβλίο 1^ο, Αγ. Πετρούπολη, 1786, σ. 4.

²¹⁷ «Livonians, and other Subjects of the King of Sweden». A. de la Motraye, *Travels through Europe, Asia, and into Part of Africa*, τόμος 1^{ος}, Λονδίνο, 1723, σ. 298. Corneille Le Brun, *Voyages de Corneille le Brun [...]*, τόμος 1^{ος}, 1718, σ. 50.

²¹⁸ Μεταξύ αυτών των σκλάβων ο ένας είχε βαπτιστεί Αβραάμ (μάλλον ο Αβραάμ Πετρόβιτς Χανιμπάλ ο οποίος αρχικά ονομαζόταν Ιμπραχίμ), ενώ ο άλλος, ονόματι Αμπντούλ, δεν είχε βαπτιστεί «[...] και οι δύο είναι συγγενικά πρόσωπα (αδέλφια) και στάλθηκαν στην Αυλή του Μπογιάρου Φέντορ Αλεξέεβιτς [Γκολόβιν] και ο τρίτος ο Αράπης με επιστολή του Πρέσβευος Πετρ Τολστόι στάλθηκε στο σπίτι του Πρέσβευος [...]». Στα ρωσικά: «[...] оба они братья родные отосланы на двор к боярину Федору Алексеевичю, а третий арап по письму после Петра Толстого отдан в дом ево посольской». РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 23, 1708, фф. 1, 3^ν.

Όταν πρωτόφτασαν το 1704 στη Μόσχα έμειναν στη Μονή του Αγίου Ιωάννη Προδρόμου όπου έμεναν πολλοί άλλοι Ρωμιοί της πόλης. Вл. Наталья Телетова, *Жизнь Ганибалы – прадеда Пушкина*, Российская Академия Наук, Издательский дом «Сад искусств», Αγ. Πετρούπολη, 2004, σσ. 32-38. Για τη ζωή και το έργο του Αβραάμ Πετρόβιτς Χανιμπάλ, βλ. επίσης «Абрам Петрович Ганибал», Е.М. Тепер, А.В. Шевцов, С.Н. Сингубов, А.П. Раскин, *История Государства Российского, Жизнеописания XVIII век*, Издательство «Книжная палата», Μόσχα, 1996, σσ. 39-48.

²¹⁹ РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 2, 1706, фф. 1-1^ν.

²²⁰ «[...] κατά παράκληση του Αγίου Πατριάρχη Ιεροσολύμων να σταλούν από τη Μόσχα στην Παλαιστίνη στους συγγενείς του τέσσερις Σουηδοί αιχμάλωτοι, μεταξύ αυτών δύο αγόρια ηλικίας δεκαπέντε χρονών και δύο κορίτσια ηλικίας δεκαεπτά ή δεκαοκτώ

Ρωσίας και Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, τονίζοντας με επιστολή στον Πέτρο Α' ότι Χριστιανοί δεν έπρεπε να μεταφέρονται από τη Ρωσία και να πωλούνται σε Μουσουλμάνους:

*Οί σφέτζοι, αν καλά και είναι αίρετικοί, αμή λαμβανόμενοι εις τὸν τόπο τῆς Μοσχοβίας, γίνονται ὀρθόδοξοι καὶ εὐθύς, καὶ κατ' ὀλίγον. Τούτου οὕτως ἔχοντος, διατὶ νὰ ἔχουν τινὲς ἐξουσίαν νὰ τοὺς εὐγάνουν ἔξω εἰς τὸν τόπον τῆς Τουρκίας, καὶ νὰ τοὺς ἀγοράζουν παπίσται καὶ καλβίνοι, καὶ οὐ μόνον ὀρθόδοξοι, καὶ νὰ τοὺς πουλοῦν καὶ εἰς τοὺς ἐθνικούς, **μὴ γαληνότατε καὶ μέγιστε δέσποτα ἀφείσης οἱ κόποι τῆς μεγάλης σου βασιλείας νὰ γίνονται κέρδος τῶν ἀσεβῶν [...].***

Και, λίγο παρακάτω, συνεχίζει:

[...] ἐπειδὴ ἀπὸ οὐδεμίαν χριστιανικὴν ἡγεμονίαν ἔρχονται ἐδῶ νὰ πωλοῦνται οἱ χριστιανοί, καὶ ἀπὸ τὰ ἅγια μέρη νὰ ἔρχονται, δὲν εἶναι δίκαιον. [...] ἡ ὑμετέρα δὲ εὐσέβεια ὡς υἱὸς τῆς ἐκκλησίας, εἶναι δίκαιον νὰ ὑπακούσῃ, διὰ νὰ ἔχη καὶ τὸν θεὸν χρεώστην εἰς πᾶσαν αὐτῆς χρεῖαν.

Τον Πατριάρχη Δοσίθεο τον προβληματίζε σύμφωνα με το κείμενό του περισσότερο το ενδεχόμενο σκλαβωμένοι Χριστιανοί να αλλαξοπιστήσουν στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, παρά η αδικία της σκλαβιάς καθ' αυτής. Η επιστολή φωτίζει και τη σχέση του Πατριάρχη Δοσιθέου με τον Πέτρο Α'. Ο Δοσίθεος επέμενε πως ο Πέτρος Α' «ὡς υἱὸς τῆς ἐκκλησίας» είχε χρέος να ακολουθήσει τις συμβουλές του, ὅσον αφορά ἓνα τέτοιο θέμα που αφορούσε τις ψυχές των Ορθοδόξων. Συμμεριζόταν ο Πέτρος ὅμως την ἀποψη πως ἦταν «δίκαιον» ο Τσάρος «νὰ ὑπακούσῃ» στον Πατριάρχη;²²¹

Όταν ἓνας Ρωμιὸς σκλαβώθηκε λόγω των χρεῶν του, ο Μεθόδιος Αρμενόπουλος, πρῶην Αρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης, ο οποίος εἶχε ταξιδέψει και διέμενε στη Μοσχοβία, διαμαρτυρήθηκε με επιστολή του προς τον Φέντορ Αλεξέεβιτς Γκολόβιν. Γράφει:

[...] ἔχομεν νὰ ἀκούσωμεν πῶς ὁ εὐσεβέστατος ἡμῶν αὐτοκράτορ ἔχει δόγμα τελειωμένον διὰ προστάγματος αὐτοῦ βασιλικοῦ ὀρισμοῦ εἰς τὸ νὰ μὴν ὑμπορεῖ τινὰς τῶν ἐνταῦθα ἐρχομένων ῥωμαίων νὰ γίνονται εἰς τίνος τῶν ἀρχόντων δοῦλος, ἤτοι χλόπος, καθὼς παρ' ὑμῖν λέγεται, καὶ εἰμὴ οὗτος ἔχει διατὶ ὁ ἀδελφός ἡμῶν ἀνδρέας νικολάου, ῥωμαῖος ὢν νὰ εὐρίσκεται ὑπὸ δουλίαν, σὺν

χρονών». Στα ρωσικά: «[...] по прошению святейшаго иерусалимскаго патриарха послать с Москвы в тамошние Палестины к родником ево четырех человек полоняников швецких, в том числе двух ребят по пятнатцати лет, да двух девок по семнатцати или по осмнатцати лет;». РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 1, 1704, ф. 3. Н.Ф. Каптерев, *Характер отношений России [...]*, 1914, σσ. 304-305.

²²¹ РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 1, 1706, фф. 63^v-64. Н.Ф. Каптерев, *Сношения иерусалимских патриархов с русским правительством с половины XVI до конца XVIII столетия*, Православный Палестинский Сборник, τόμος 15^{ος}, τεύχος 43^ο, Αγ. Πετρούπολη, 1895, σ. 343.

Στην πιο πάνω ρητορική ερώτηση, ἓνας αναγνώστης πρόσθεσε το εξής σχόλιο: «Ни в коем случае!».

*γιναιξί τε και τοίς τέκνοις αυτού, πράγμα άνήκουστον και παρανομότατον σημά εις τούς όρθοδόξους.*²²²

Ο Μεθόδιος Αρμενόπουλος απέστειλε και την αναφορά του σκλαβωμένου Ανδρέα Νικολάου, «[...] εις την όποϊαν φανερώνει τόν τρόπον όπου έγινε δούλος», και ζήτησε να απελευθερωθεί.²²³

Ως ένα βαθμό, οι παρεμβάσεις των ανωτέρων ιερωμένων της Ανατολής συμβάδιζαν με τις απόψεις των ηγετικών κύκλων της Ρωσίας. Έτσι, οι ρωσικές αρχές αποπειράθηκαν να σταματήσουν την εξαγωγή ανθρώπων από τη Ρωσία στην Οθωμανική Αυτοκρατορία· το 1706, παραδείγματος χάριν, στάλθηκαν διαταγές στον Βοεβόδα της Νίζνας να ελέγχει αυστηρότατα τους Ρωμιούς εμπόρους και να μην επιτρέπει πλέον το εμπόριο σκλάβων από τη Ρωσία προς τα νότια.²²⁴

Οι ανησυχίες του Μεθόδιου Αρμενόπουλου και οι νομοθετικές ρυθμίσεις του Πέτρου Α' είναι ενδεικτικές της μετάβασης που σημειώνεται κατά τη διάρκεια του 18^{ου} αιώνα στη Ρωσία. Παρ' όλ' αυτά, εξακολουθούσαν να υπάρχουν ορισμένοι σκλάβοι στη Νίζνα και αργότερα τον 18^ο αιώνα. Μεταξύ αυτών ένας Τάταρος που αιχμαλωτίστηκε στο Οτσακόβ.²²⁵ Και ένας Μεχμέτ, βαπτισμένος «Ελπιδοφόρος» από τον αφέντη του, ο οποίος κατάφερε να δραπετεύσει με τη βοήθεια άλλου Ρωμιού.²²⁶ Συν τοις άλλοις, ορισμένοι Ρωμιό της Νίζνας συνέχισαν το λαθραίο εμπόριο ανθρώπων από τη Ρωσία στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, όπως φαίνεται σε αναφορά του Ρώσου Πρέσβευς Νεπλιούεβ για τον «Γραικό-Βούλγαρο Δημήτρη Χατζή» που χρονολογείται στις 21^η Μαρτίου 1734.²²⁷

²²² Είναι ενδιαφέρον ότι η ρωσική εκδοχή της εποχής δεν μεταφράζει την περιγραφή της δουλίας ως «πράγμα άνήκουστον και παρανομότατον σημά εις τούς όρθοδόξους».

²²³ РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 2, 1706, фф. 1-1^ν, 3^ν.

Για την ανάμιξη άλλων ιεραρχών της ορθόδοξης Ανατολής στο εμπόριο σκλάβων, βλ. Μαρία Σπηλιωτοπούλου, «Αγορά τούρκου σκλάβου» στη Σίφνο (17^{ος} αι.): Η αποσπασματικότητα των πηγών», *Μνήμων*, τομ. 17^{ος}, Αθήνα, 2005, σσ. 237-244. Σίμος Μιλτ. Συμεωνίδης, «Σκλάβοι και δουλέμποροι κατά τον 17^ο αιώνα», *Σιφνιακά: Επετηρίς ιστορικής ύλης της Σίφνου*, έτος 18^ο, τόμος ΙΗ', Αθήνα, 2010, σσ. 5-86, ιδ. σσ. 7, 21-28.

²²⁴ РГАДА, ф. 158, оп. 1, д. 67, 1706, ф. 1^ν.

²²⁵ Ο αφέντης του ο Ζότοβ ισχυριζόταν πως δεν ήταν Τάταρος αλλά «σκλάβος γραικικής πίστης για τον οποίο οι Τούρκοι έλεγαν πως ήταν δήθεν Τάταρος, αλλά στην πραγματικότητα ήταν Γεωργιανός». Στα ρωσικά: «Да в то ж время взяли из дома его, Зотова, одного хлопца греческого исповедания, о которм сказали оные турки, якобы он татарин, а он же грузинец [...]». АВПРИ, ф. 89, оп. 1, д. 29, 1742-1743, фф. 9^ν, 12^ν.

²²⁶ А. Андр, «К истории пограничных наших сношений с крымским ханством, Путевой журнал секунд-маиора Матвея Миронова в командировку его к крымскому хану 1755 года», *Киевская Старина*, έτος τρίτο, τόμος 11^{ος}, Φεβρουάριος (2), 1885, σσ. 339-356, ιδ. σ. 347.

²²⁷ АВПРИ, ф. 124, оп. 1, д. 3, 1734, фф. 1-2.

Ασφαλώς Ρώσοι αιχμάλωτοι συνέχισαν να πωλούνται στα σκλαβοπάζαρα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, παραδείγματος χάριν οι τρεις χιλιάδες στρατιώτες που αιχμαλωτίστηκαν το 1717.²²⁸ Ο Μιχαήλ Τσουλκόβ, γράφοντας προς τα τέλη του 18^{ου} αιώνα, σημειώνει πως ακόμη και στις μέρες του: «Η πώληση σκλάβων ανδρών και γυναικών μπορεί να θεωρηθεί σημαντικό μέρος του συνολικού εμπορίου του Τσαργκράντ». Οι Τούρκοι, σημειώνει, έπαιρναν μεγάλο αριθμό σκλάβων «από τη Γεωργία, τη Μινγκρελία και την Τσερκασία, καθώς κι από πολλά μέρη της Μαύρης Θάλασσας».²²⁹ Οι περιγραφές του Τσουλκόβ δείχνουν όμως πως η μεγάλη πλειοψηφία των σκλάβων δεν ήταν πλέον Ρώσοι και Ουκρανοί.

Σταδιακά, οι διάφορες μορφές του θεσμού της δουλείας ξεπεράστηκαν· τη θέση των δούλων έλαβαν οι δουλοπάροικοι οι οποίοι αποτελούσαν πολύ μεγαλύτερο ποσοστό του πληθυσμού της ρωσικής επικράτειας απ' ό,τι οι σκλάβοι και οι οποίοι δεν έπρεπε να δηλωθούν σε κανένα κρατικό ίδρυμα, για να θεωρηθούν νομικά δεσμευμένοι στα αφεντικά τους.²³⁰ Η νομοθεσία που εδραίωνε τον θεσμό έφθασε στο αποκορύφωμά της επί Αικατερίνης Β', σε μια περίοδο κατά την οποία η αριστοκρατία της χώρας προσπαθούσε να επωφεληθεί των ευκαιριών που της προσέφεραν οι εξαγωγές αγροτικών προϊόντων. Ως εκ τούτου, οι εξαγωγές της Ουκρανίας και της Ρωσίας διογκώθηκαν παράλληλα με την θεσμοθέτηση κρατικών κανονισμών που περιόριζαν τις ευκαιρίες πολλών Ουκρανών και Ρώσων να επωφεληθούν αυτής της αύξησης.²³¹

Βάσει της υφιστάμενης νομοθεσίας δεν επιτρεπόταν στους εμπόρους της Αυτοκρατορίας και τους Ρωμιούς εμπόρους η αγορά δουλοπάροικων. Το αρχαικό υλικό δεν αφήνει όμως περιθώρια αμφιβολίας· Ρωμιοί της Καζακίας και της Ρωσίας αγόραζαν και πλούσαν δουλοπάροικους. Οι πρώτες μνείες για τέτοιου τύπου αγοραπωλησίες προέρχονται από το 1735 και 1736, όταν ορισμένοι Ρωμιοί της Νίζνας αγόρασαν μεμονωμένους δουλοπάροικους και ολόκληρες οικογένειες για υπηρεσία στα σπίτια τους και τις αγροτικές εκτάσεις που τους ανήκαν. Στον Σαμουήλ Πελοπόνοβ, παραδείγματος χάριν, ανήκαν δύο δουλοπάροικοι, ο

²²⁸ Michael Khodarkovsky, *Russia's Steppe Frontier [...]*, 2004, σ. 25.

²²⁹ Михаил Дмитриевич Чулков, *Историческое описание российской коммерции [...]*, τόμος 2^{ος}, βιβλίο 1^ο, Αγ. Πετρούπολη, 1786, σ. 4.

²³⁰ Richard Hellie, *Slavery in Russia [...]*, 1982, σσ. 695-699, 703.

²³¹ Η αποκορύφωση του συστήματος της δουλοπαροικίας συντελέστηκε στα χρόνια της Αικατερίνης Β', αποκλείοντας σχεδόν όλους τους χωρικούς από οποιαδήποτε προσωπική νομική υπόσταση και προστασία. Ο Wallerstein υποστηρίζει τη μαρξιστική άποψη πως ο θεσμός των δουλοπάροικων είχε άμεση σχέση με την επέκταση του εμπορίου και την ενσωμάτωση της Ρωσίας και της Ουκρανίας στην παγκόσμια οικονομία. Immanuel Wallerstein, *The Modern World System III, The Second Era of Great Expansion of the Capitalist World-Economy 1730s-1840s*, Νέα Υόρκη, 1989. σσ. 160-162.

Βλ. επίσης Karl Marx, «Capital, Volume One», Robert C. Tucker (επιμ.), *The Marx-Engels Reader*, W.W. Norton & Company, Νέα Υόρκη, Λονδίνο, 1978, σσ. 294-438, ιδ. σσ. 364-365.

Σίδορ Παύλοβ με τη γυναίκα του Μαρία, ενώ αναφέρονται τουλάχιστον άλλοι πέντε Ρωμιοί στους οποίους ανήκαν άλλοι.²³²

Όπως συνέβαινε με τους σκλάβους, έτσι και οι δουλοπάροικοι προσπαθούσαν ενίοτε να δραπετεύσουν. Η εικοσιδύο ετών Ρωσίδα Τατιάνα του Ησαΐα η οποία είχε δοθεί, όταν ήταν ακόμα παιδί, στη Νατάσα, μητέρα του Ρωμιού της Νίζνας Νικολάι Μάντοβ, δραπέτευσε το Σεπτεμβρίου του 1767: «λόγω των ανυπόφορων ξυλοδαρμών της Τατιάνας από τον Γραικό και τη γυναίκα του [...]». Βρήκε προσωρινό καταφύγιο στο Κιέβο.²³³

Στο Κιέβο, απ' τον ίδιο Ρωμιό της Νίζνας, είχε δραπετεύσει και κάποια Καλμούχα, ονόματι Σοφία του Νικόλα. Τη Σοφία την είχε πουλήσει στην οικογένεια του Μάντοβ ένας Τάταρος, όταν ήταν πολύ νέα· βαπτίστηκε μάλιστα ορθόδοξη από τους Ρωμιούς ιδιοκτήτες της. Έμεινε έγκυος εκτός γάμου και το καλοκαίρι του 1767 γέννησε ένα κορίτσι. Ενώ η Σοφία ισχυρίστηκε ότι ο Μάντοβ, θυμωμένος, την είχε διώξει από το σπιτικό του, ο Μάντοβ αμφισβήτησε αυτή την εκδοχή της «υπηρέτριας» του. Και οι δύο αυτές δουλοπάροικες – Τατιάνα και Σοφία – εντοπίστηκαν από τις ρωσικές αρχές του Κιέβου και κρατήθηκαν εκεί. Δεν είχαν όμως την ίδια έκβαση οι δύο υποθέσεις· η Σοφία και το κοριτσάκι της καταδικάστηκαν σε ξυλοδαρμό και κατόπιν αυτού επιστράφηκαν στον νόμιμο κάτοχό τους, η Τατιάνα πάλι όχι. Ο Μάντοβ δεν διέθετε τα απαραίτητα έγγραφα, για να αποδείξει ότι η εικοσιδύο χρονών Ρωσίδα ήταν κτήμα του και ως εκ τούτου οι αρχές, χαρακτηρίζοντάς την ως «αργόσχολη», την έστειλαν ως εργάτρια στις κρατικές βιομηχανικές εγκαταστάσεις, στην πόλη της Μόσχας.²³⁴ Όπως συνέβη με τους σκλάβους, έτσι και στην

²³² «Αίτηση για πληροφορίες από την Αδελφότητα των Γραικών της Καντσελιάριας του Συντάγματος της Νίζνας για τους δουλοπάροικους που αγόρασαν οι κάτοικοι της Αδελφότητας των Γραικών της Νίζνας από τους μεγαλορόσους γαιοκτήμονες». Στα ρωσικά: «Затребованная ведомость полковой Нежинской канцелярией от греческого братства о купленных у великороссийских помещиков крепостных крестьян жителями Нежинского греческого братства». ΓΑЧО, φ. 101, оп. 1, д. 5, 1746-1750, φ. 17. Βλ. επίσης Костянтин Харлампович, *Нариси [...]*, 1929, σ. 38.

Η απαγόρευση αγοράς δουλοπάροικων ήταν ένα από τα βασικά θέματα που προβλημάτιζαν τους εμπόρους της εποχής, όπως φαίνεται από τις δηλώσεις τους στη Νομοθετική Επιτροπή της Αικατερίνης Β' το 1767. А.В. Демкин, «Купеческие Наказы 1767 г. в Уложенную Комиссию», А.В. Семенова, А.В. Демкин, В.Б. Перхавко (επιμ.), *Купечество в России, XV - середина XIX века*, Μόσχα, 1997, σσ. 219-231, ιδ. σ. 222-223.

Για άλλες περιπτώσεις εμπόρων στη Ρωσία του 18^{ου} αιώνα στους οποίους ανήκαν δουλοπάροικοι ενάντια στην υφιστάμενη νομοθεσία, βλ. David L. Ransel, *A Russian Merchant's Tale, The Life and Adventures of Ivan Alekseevich Tolchënov, Based on his Diary*, Indiana University Press, Bloomington και Indianapolis, 2009, σσ. 9, 27.

²³³ Στα ρωσικά: «[...] за несносными ей, Татьяне от одного грека тож и от жены его безвинно побоями [...]». ΓΑЧО, φ. 101, оп. 1, д. 22, 1768, φφ. 1-2.

²³⁴ Η μοίρα της Τατιάνας καθορίστηκε από τη νομοθεσία περί: «της αποστολής στις μονάδες παραγωγής και στα εργοστάσια τέτοιων αργόσχολων [...]». Στα ρωσικά: «[...] о посылке на мануфактуры и фабрики таковых празднующихся людей указа [...]». ΓΑЧО, φ. 101, оп. 1, д. 22, 1768, φφ. 1-2^ν, 4^ν, 6-8, 12.

περίπτωση των δουλοπάροικων, οι κρατικές αρχές υποστήριζαν τα δικαιώματα των ιδιοκτητών.²³⁵ Σε γενικές γραμμές αυτό σήμαινε πως δεν επέτρεπαν τους Ρωμιούς να κρατούν στα σπίτια τους δουλοπάροικους για τους οποίους δεν διέθεταν έγγραφα αγοράς και οι οποίοι, ενδεχομένως, είχαν δραπετεύσει από άλλους ιδιοκτήτες.²³⁶

Βεβαίως, όπως συνέβη και με σκλάβους Ρωμιών στις αρχές του αιώνα, έτσι και η σχέση δουλοπάροικων και ελεύθερων μισθωμένων δεν ήταν πάντοτε ξεκάθαρη. Όχι μόνο δουλοπάροικοι αλλά και «ελεύθεροι» υπέφεραν στα χέρια των εργοδοτών τους, κάτι που συνέβη στην περίπτωση του εικοσιτριάχρονου Γιούρη Πετρόβ, υιού μαραγκού, που είχε δουλέψει με έμπορο, πριν περάσει, το 1763, στην υπηρεσία του Ρωμιού γιατρού Ιωάννη Νικολάου Ξανθοπούλου. Όταν προσπάθησε όμως να φύγει από την υπηρεσία του γιατρού, ο οποίος δεν του πλήρωνε τα συμφωνηθέντα, βρέθηκε σε πολύ δύσκολη θέση. Και αυτή η αναφορά είναι στο τρίτο πρόσωπο:

Και στις 24 Σεπτεμβρίου ο γιατρός διέταξε τους ανθρώπους του να τον πιάσουν και να τον φέρουν και τον έπιασαν και τον έσυραν σ' αυτόν· τότε ο γιατρός τον τιμώρησε δέρνοντάς τον με μαστίγιο και έπειτα διέταξε, δεμένο χειροπόδαρα, να τον πετάξουν σε άδειο υπόγειο όπου έμεινε φυλακισμένος μια μέρα. Έπειτα διέταξε ο γιατρός να τον διώξουν από την Αυλή και [...] ούτε του πλήρωσε τα χρήματα που του χρωστούσε και διέταξε να μην του δώσουν ούτε καν το σεντούκι του [...].²³⁷

Ενώ ο Γιούρη Πετρόβ δεν ήταν δουλοπάροικος, η μεταχείρισή του από τον αφέντη-γιατρό Ξανθόπουλο δεν ήταν καλύτερη από τη μεταχείριση ενός σκλάβου.²³⁸ Δεν σώζονται μνείες όμως για δουλοπάροικους που να

²³⁵ Βλ. επίσης τις απόπειρες των αρχών το 1775 να εντοπίσουν δουλοπάροικους δραπέτες στη Νίζνα. Костянтин Харлампович, *Нариси [...]*, 1929, σ. 75.

²³⁶ ГАЧО, ф. 101, оп. 1, д. 39, 1769, фф. 1-3.

Ο Βασίλης Καπνίστ που μεγάλωσε στην Πολτάβα αλλά καταγόταν από τη Ζάκυνθο ήταν από τους σημαντικότερους πολέμιους κατά της νομοθεσίας της Αικατερίνης Β' για τους δουλοπάροικους. Αξίζει να αναφερθεί το ποίημα του «Ωδή κατά της Σκλαβιάς», στα ρωσικά «Оду на рабство», το οποίο έγραψε το 1783. Είχε στενές σχέσεις με μέλη της Αδελφότητας των Ρωμιών της Νίζνας. Το πρώτο του έργο, γραμμένο στα γαλλικά, έφερε μάλιστα τον τίτλο «Ode à l'occasion de la paix conclue entre la Russie et la Porte Ottomane à Kaynardgi le 10 juillet. Anno 1774». Είναι περισσότερο γνωστός όμως για τις θαυμάσιες μεταφράσεις του Οράτιου στα ρωσικά και για τις κωμωδίες του που σατίριζαν το δικαστικό σύστημα της εποχής. К.Ю. Лаппо-Данилевский, Г.Н. Моисеева, «Капнист, Василий Васильевич», Н.Д. Кочеткова, Г.Н. Моисеева, С.И. Николаев, А.М. Панченко, В.П. Степанов (επιμ.), *Словарь Русских Писателей XIII Века*, Российская Академия Наук, Αγ. Πετρούπολη, 1999, σσ. 21-28. Βλ. επίσης Theophilus C. Prousis, *Russian Society and the Greek Revolution*, Illinois, 1994, σ. 118.

²³⁷ АВПРИ, ф. 7, оп. 3, д. 126, 1763, фф. 6'-7.

²³⁸ Για άλλη περίπτωση Ρωμιού υπηρέτη – του Λουκιάν Ιουρέεβ – ο οποίος φυλακίστηκε κατηγορούμενος πως δραπέτευσε άνομα από τον αφέντη του, παρ' όλο που δεν ήταν ούτε σκλάβος ούτε δουλοπάροικος, βλ. РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 9, 1711, фф. 1-2.

εμπορεύονταν παράλληλα με τους Ρωμαίους εμπόρους, κάτι που ήταν σύνηθες για τους «τσελιάντικι», σκλαβωμένους και μη, στις αρχές του αιώνα.

7.6 Καταγραφές και κοινωνία

Η ορολογία που περιέγραφε το εμπόριο ήταν λοιπόν ασαφής· ο όρος «έμπορος» σήμαινε διαφορετικά πράγματα ανάλογα με το ποιος και για ποιους σκοπούς τον μεταχειριζόταν. Οι περιγραφές των εμπόρων επιδεικνύουν την έλλειψη εύκολων διακρίσεων. Όταν ο Ρωμιός Δημήτρης Γρηγορίου διαμαρτυρήθηκε το 1710 για τον υψηλό φόρο που του είχαν επιβάλει οι τελωνιακοί της Μόσχας, επέμενε: «[...] και δεν έχω καθόλου εμπορεύματα, και βγάζω το μεροκάματό μου με τους αδελφούς μου ως μεσάζων [...]». Τον Ιούλιο του ίδιου έτους όμως ζήτησε να πάει να εμπορευτεί στην εμποροπανήγυρη του Σβενσκ.²³⁹

Έτσι, και στην καθημερινότητα των Ρωμιών, δεν ήταν ξεκάθαροι οι διαχωρισμοί. Ενώ οι Ρωμιοί στο σύνολό τους αποκαλούνταν «κουπτσί» ή «πραματευτές», εντός της Αδελφότητας των Ρωμιών της Νίζνας υπήρχαν «μεσίτες» και διάφοροι τεχνίτες, «γουνναράδες», «χρυσοχόοι» και άλλοι.²⁴⁰ Μέλη της Αδελφότητας υπήρξαν επίσης γιατροί, φαρμακοποιοί, εικονογράφοι και μάγειρες.²⁴¹ Υπάλληλοι, υπηρέτες, βοηθοί και σκλάβοι οι οποίοι στις περισσότερες περιπτώσεις δεν άνηκαν στην Αδελφότητα ως αδελφοί ήταν στενά συνδεδεμένοι μ' αυτή.²⁴²

Οι κίνδυνοι που αντιμετώπιζαν οι εμπορεύμενοι Ρωμιοί της Καζακίας και της Ρωσίας υπήρξαν μεγάλοι και, ως αποτέλεσμα αυτού, σημειώνεται μεγάλη έλλειψη επαγγελματικής σταθερότητας. Ο «πραματευτής» του σήμερα ήταν ο «μεσίτης» ή ο υπάλληλος, εργαζόμενος με «ρόγα», του αύριο.²⁴³ Ως εκ τούτου, στους καταλόγους των αρχών του 18^{ου} αιώνα, ο διαχωρισμός των Ρωμιών σε διάφορα επαγγέλματα είναι επιφανειακός.

Η πρόθεση καταμέτρησης και εξακρίβωσης των δραστηριοτήτων των Ρωμιών είναι όμως ολοφάνερη ήδη από τις αρχές του 18^{ου} αιώνα. Οι τρεις κατάλογοι των Ρωμιών της Μόσχας και ο κατάλογος της Νίζνας δείχνουν τις δυσκολίες διαφοροποίησης μεταξύ Ρωμιών· αποτελούν συγχρόνως ένδειξη των προθέσεων της

²³⁹ Θα μπορούσε να μεταφραστεί και «με τη συναλλαγή χρήματος», με άλλα λόγια «ως μεσίτης». Στα ρωσικά: «[...] у меня никакого промыслу нет, а кормлюсь я меж своей братии в торговле барышными деньгами [...]». Ενώ αρχικά ανέφερε πως δεν έχει εμπορεύματα, ο Δημήτρης Γρηγορίου κάνει εμπόριο «[...] в торговле [...]». Το όνομά του το υπογράφει «Δυμίτρις Γληγωρίου». РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 1, 1710, ф. 1.

²⁴⁰ Για τους μεσίτες ως μέλη της Αδελφότητας, βλ. Кость Харлампович, *Нарис V. Ніженські греки й торгівля [...]*, 1999, σ. 20.

²⁴¹ Το 1786 συζητήθηκε αν μπορούσε ένας μάγειρας να γίνει μέλος της Αδελφότητας· αποφασίστηκε πως μπορούσε. Με άλλα λόγια ο διαχωρισμός «πραματευτών» και «τεχνιτών» δεν έχει συντελεστεί πολύ μετά την περίοδο που εξετάζεται εδώ. Αποτελεί ενδιαφέρον στοιχείο όσον αφορά το 1786 όμως η ύπαρξη τέτοιων προβληματισμών. Костянтин Харлампович, *Нариси [...]*, 1929, σ. 80.

²⁴² Костянтин Харлампович, *Нариси [...]*, 1929, σ. 97.

²⁴³ Παράδειγματα τέτοιου είδους εξελίξεων ο Χριστόφορ Ιβανόβ. В. Савва, «Материалы из архива нежинских греческих братства и магистрата», *Сборник Историко-Филологического Общества при Институте кн. Безбородко*, τόμος 6^{ος}, τεύχος 1^ο, Νίζνα, 1909, σσ. 1-14, ιδ. σ. 12. [Στο εξής: В. Савва, *Материалы [...]*, 1909].

εκκολαπτόμενης ρωσικής γραφειοκρατίας. Αυτή αποσκοπούσε στην καταγραφή των Ρωμιών ως εμπόρων ή ιερωμένων,²⁴⁴ σε ορισμένες περιπτώσεις και στην περιγραφή τους βάσει επαγγέλματος, διάρκειας διαμονής στη Ρωσία και τόπου προέλευσης.²⁴⁵

Μια ματιά σε καταλόγους Ρωμιών της Νίζνας αργότερα τον 18^ο αιώνα δείχνει ορισμένες ενδιαφέρουσες εξελίξεις. Έτσι από το 1769 διασώζονται δύο έγγραφα, το πρώτο με κατάλογο των Ρωμιών που κατοικούσαν μόνιμα στη Νίζνα²⁴⁶ και το δεύτερο με τους εισερχομένους Ρωμιούς της Αδελφότητας.²⁴⁷ Οι κατάλογοι έγιναν κατόπιν διαταγής της επίσημης *Επιτροπής για τις Πόλεις* της Αυτοκρατορίας, «Κομμίσσια ο Γκόρονταχ» στα ρωσικά,²⁴⁸ προς το Μαγιστράτο της Νίζνας, διατάζοντάς την να καταγραφούν οι «Γραικοί εμπόροι και τεχνίτες» της πόλης.²⁴⁹

Οι δύο κατάλογοι αποτελούν εξαιρετά παραδείγματα της πολύ μεγαλύτερης ακρίβειας με την οποία οι αρχές κατέγραφαν τους Ρωμιούς στα τέλη της περιόδου. Παραδείγματος χάριν, μεταξύ εκατόν εικοσιέξι άλλων παρομιών περιπτώσεων στον κατάλογο των εισερχομένων, περιγράφεται και εκείνη του:

Ξένου εμπόρου, Γραικού από τη Μακεδονία, Ιβάν Φεντούλοβ Μπολγκάρ, ο οποίος βρίσκεται στη Νίζνα από το 1761 και εμπορεύεται ψαρικά, χαβιάρι, ξύλινα πιατικά και διάφορα άλλα από τη δική του αποθήκη, και επίσης είναι τεχνίτης χαλκού και σε ορισμένες περιπτώσεις ταξιδεύει, για να εμπορευτεί τα προϊόντα του.²⁵⁰

²⁴⁴ Ένα παράδειγμα από κείμενο του 1700: «Αντίγραφο εγγράφου των κρατικών Ουκάζιων εν ισχύ που αφορούν την άφιξη στη Μόσχα Γραικών ιερωμένων και εμπόρων». Στα ρωσικά: «Выпись в доклад о существовавших государевых указах относительно приезда в Москву греческих, молдавских и валаских духовных лиц и торговых людей». Я.С. Гросул (επιμ.), *Исторические связи народов СССР и Румынии [...]*, τόμος 3^{ος}, 1970, σ. 141.

²⁴⁵ Για τη σταδιακή διαμόρφωση μιας γραφειοκρατίας με τις δικές της αντιλήψεις στη Μοσχοβία, βλ. Peter B. Brown, «Bureaucratic Administration in Seventeenth-Century Russia», Jarmo Kotilaine και Marshall Poe (επιμ.), *Modernising Muscovy, Reform and Social Change in Seventeenth-Century Russia*, Λονδίνο, 2004, σσ. 57-78.

Για την έλλειψη εύκολων διακρίσεων μεταξύ επαγγελματικών ομάδων στη Ρωσία μέχρι τον 19^ο αιώνα, βλ. Gregory Freeze, «The Soslovie (Estate) paradigm and Russian social history», *The American Historical Review*, τόμ. 91^{ος}, τεύχ. 1^ο, 1986, σσ. 11-36.

²⁴⁶ Ο Πλοχίνσκι χρονολογεί το έγγραφο το 1765, ενώ αυτό είναι του 1769. М.М. Плохинский, *Иноземцы в старой Малороссии. Греки, цыганы, грузины*, Μόσχα, 1905, σ. 210.

²⁴⁷ В. Савва, *Материалы [...]*, 1909, σσ. 1-14.

Вλ. επίσης А.К. Швидько, «Анализ публикаций источников по истории греческой нежинской колонии», *Исследования по археологии и источниковедению отечественной истории XVI-XX вв., Межвузовский сборник научных трудов*, Днепропетровск, 1990, σσ. 64-75, ιδ. σσ. 71-73.

²⁴⁸ Στα ρωσικά: «Коммиссия о городах».

²⁴⁹ Στα ρωσικά: «[...] о греческих купцах и ремесленниках [...]». В. Савва, *Материалы [...]*, 1909, ιδ. σ. II.

²⁵⁰ Στα ρωσικά: «[...] Иностраный купец, грек Македонский, Иван Федунев Болгар находится в Нежине з 1761 года, торгует на коморе рибою кавяром и древяною посудю и протчим бодается, притом имеет в руках и ремесло котлярское и в случаи в дорогу ездить для промыслу с товаром [...]». В. Савва, *Материалы [...]*, 1909, σ. 7.

Το έγγραφο αναφέρει ελάχιστες περιπτώσεις ταμίων (τέσσερις) και υπηρετών (έξι). Σχεδόν όλοι περιγράφονται ως «Γραικοί» και «κουπτσί», μολονότι σε ορισμένες περιπτώσεις σημειώνεται ότι πλέον δεν εμπορεύονταν. Όσον αφορά τα εμπορεύματα των Ρωμιών, σε εικοσιεπτά περιπτώσεις το έγγραφο αναφέρει απλώς ότι εμπορεύονταν διάφορα προϊόντα, ενώ στις περιπτώσεις που καταγράφονται λεπτομέρειες είναι ξεκάθαρο ότι οι Ρωμιοί εμπορεύονταν πάνω από ένα είδος εμπορεύματος (βλ. I.3).

Εκτός από (1) το όνομα του κάθε Ρωμιού (σε σαρανταδύο περιπτώσεις με επίθετο), καταγράφεται επίσης (2) η ιδιότητα του καθενός, δηλαδή συνήθως «κουπέτς», (3) το γένος του καθενός, δηλαδή «Γραικός», (4) ο τόπος καταγωγής του, παραδείγματος χάριν «τα Ιωάννινα», «το Τσαργκράντ», «ο Τύρναβος» ή «τα Σκόπια» κοκ., (5) η ημερομηνία που έφτασε πρώτη φορά στη Ρωσική Αυτοκρατορία (σε μία περίπτωση το 1719), (6) η ημερομηνία που εγκαταστάθηκε στη Νίζνα, (7) τα προϊόντα που εμπορευόταν, (8) οι χώρες με τις οποίες εμπορευόταν, παραδείγματος χάριν, η Γερμανία, η Ιταλία, η Βλαχία και άλλες, (8) σε ορισμένες περιπτώσεις οι πόλεις εντός της Ρωσικής Αυτοκρατορίας με τις οποίες εμπορευόταν, λ.χ. το Καζάν ή το Αστραχάν, και, τελικά, (9) ορισμένες σημειώσεις για άλλους Ρωμιούς με τους οποίους ήταν συνétairos ή είχε ιδιαίτερα στενές σχέσεις.²⁵¹

Τέτοια φροντίδα για λεπτομέρειες φαίνεται και σε άλλα κείμενα της εποχής. Σε επίσημο έγγραφο του 1761 ο Βασίλης Μαυρογιάννης κατάθεσε τους λόγους για τους οποίους ήρθε στη Ρωσία· έπρεπε συν τοις άλλοις να παρουσιάσει τα πιστοποιητικά έγγραφα που έχει φέρει μαζί του και να αποδείξει την ταυτότητά του.²⁵² Άλλο έγγραφο, του 1773, αφορά την παροχή ρωσικής υπηκοότητας στον Δημήτρη Χριστόφοροβ. Και αυτό περιλαμβάνει τις χαρακτηριστικές πληροφορίες βάσει των οποίων οι αρχές καθόριζαν την ταυτότητα του κάθε Ρωμιού: πληροφορίες για τον πατέρα του, τον τόπο καταγωγής και το έτος που έφτασε στη Ρωσία για εμπόριο. Διαφαίνεται στο κείμενο η επιμονή των αρχών στη σωστή καταγραφή γεωγραφικών στοιχείων. «Μέλος της Αδελφότητας» ο Δημήτρης Χριστόφοροβ προερχόταν από: «[...] τη Μακεδονία, την επαρχία της Ηπείρου, από την πόλη των Ιωαννίνων [...]». Ενώ αποκαλείται «Μακεδόνας Γραικός», η συγκεκριμένη σημείωση σβήνεται και στη θέση της ο γραφέας προσθέτει: «του γένους Ηπειρώτης Γραικός έμπορος (κουπέτς)». Η διόρθωση, σε συνδυασμό με την έμφαση που δίνεται στο έγγραφο στο «κουπέτς», ενδεχομένως σηματοδοτεί μία κάποια ιεράρχηση των στοιχείων που αποτελούσαν την ταυτότητα του συγκεκριμένου Ρωμιού.²⁵³

²⁵¹ В. Савва, *Материалы [...]*, 1909, σσ. 1-14.

²⁵² Στα ρωσικά: «Запрос из московского типографского канторы [...]». АВПРИ, ф. 7, оп. 3, д. 132, 1761, фф. 1-2.

²⁵³ Στα ρωσικά: «[...] Македонии Иперской провинции в городе Янине, а выехал оттуда в Россию в 1744 году по купечеству [...]. Сего 1773 года января 15 поданным в Греческое нежинское братство македонский грек [...] Иперский родом грек купец Дмитрий Христофоров [...]». ГАЧО, ф. 101, оп. 1, д. 1086, 1773, фф. 3-4.

Η αυξημένη ανάγκη για ακρίβεια στις καταγραφές παρατηρείται και στα επίσημα διαβατήρια που η Ρωσική Αυτοκρατορία χορηγούσε στους Ρωμιούς, για να νομιμοποιήσει τις μετακινήσεις τους. Όπως στην περίπτωση δέκα γυναικών οι οποίες ζήτησαν να ταξιδέψουν από τη Νίζνα στο Κίεβο, τα διαβατήρια σημείωσαν τους λόγους για τις μετακινήσεις τους: αυτές για προσκύνημα, άλλοι για συγκομιδή ελεημοσύνης, άλλοι πάλι για εμπόριο.²⁵⁴ Με άλλα λόγια, μέσω της ακρίβειας στις καταγραφές οι αρχές προσπαθούσαν να ελέγξουν καλύτερα τις μετακινήσεις των Ρωμιών.²⁵⁵

Η όλο και μεγαλύτερη συστηματοποίηση της γραφειοκρατίας στην καταγραφή δεδομένων είχε επιπτώσεις για την ορολογία που χρησιμοποιείται στα κείμενα της εποχής. Παρατηρούνται οι αρχές μιας εξέλιξης: όροι, όπως το «κουπέτσεσβο» που χρησιμοποιήθηκαν αρχικά για την περιγραφή ομάδας ανθρώπων, επεκτείνονται στις δραστηριότητές τους και τελικά καταλήγουν να περιγράφουν το εμπόριο ως αφηρημένη έννοια.

Και άλλες έννοιες εξελίχθηκαν· οι όροι «κουπέτς» και «πραματευτής» έγιναν περισσότερο κατατοπιστικοί με την πάροδο του αιώνα. Η Αδελφότητα των Ρωμιών της Νίζνας περιγράφεται απ' ένα σημείο και πέρα ως «εμπορική», «κουπέτσεσκοε μπρατσβό» στα ρωσικά. Ακριβώς όμως επειδή η έννοια του όρου «κουπέτσεσβο» δεν ήταν σταθερή, η περιγραφή της Αδελφότητας της Νίζνας ως «εμπορική» δεν σήμαινε ένα και το ίδιο το 1735 και το 1774.²⁵⁶ Η περιορισμένη χρήση του «κομμέρτσια» οδηγεί στα ίδια συμπεράσματα. Το γεγονός ότι τέτοιου τύπου εξελίξεις φαίνονται πρωτίστως στα ρωσικά, ταιριάζει με την υπόθεση ότι η γραφειοκρατία έπαιξε καταλυτικό ρόλο στις αλλαγές των εννοιών που αφορούν το εμπόριο.

Οι κατάλογοι προϋπόθεταν λοιπόν ένα ολόκληρο φάσμα κοινωνικών αλληλεπιδράσεων ανάμεσα στους κρατικούς υπαλλήλους και τους Ρωμιούς, αλληλεπιδράσεις οι οποίες καθ' εαυτές είναι πιο σημαντικές από τις συγκεκριμένες πληροφορίες που καταγράφονται. Οι διαδικασίες της καταγραφής μπορούν ίσως να παρομοιαστούν με τις επαναλαμβανόμενες συμπεριφορές που χαρακτήριζαν τη λειτουργία του Κριτηρίου της Αδελφότητας των Ρωμιών, συμπεριφορές που εξετάστηκαν στο προηγούμενο μέρος της εργασίας (II.6).

²⁵⁴ Костянтин Харлампович, *Нариси [...]*, 1929, σ. 89.

Για διαβατήριο που χορηγήθηκε στον Αδριάν Μιχαήλοβ ειδικά για τη συγκομιδή ελεημοσύνης, «[...] отправлен в Астраханскую Губернскую Канцелярию ис которой по прошению дань ему для проходу в Москву паспортъ для собрания милостины [...]». АВПРИ, ф. 7, оп. 4, д. 108, 1772, ф. 5.

²⁵⁵ Κάτι που φαίνεται σε πολλές περιπτώσεις, βλ. ГАЧО, ф. 101, оп. 1, д. 1076, 1769, φφ. 1-3. ГАЧО, ф. 101, оп. 1, д. 53, 1771, φφ. 1-3.

Ο έλεγχος αυτός ήταν όμως εξαιρετικά δύσκολο να επιτευχθεί στην πράξη, όπως φαίνεται και από τη φυγή δουλοπάροικων από την κεντρική Ρωσία στον Νότο, ένα άλλο πρόβλημα μετακίνησης που απασχόλησε τις ρωσικές αρχές. ПСЗ, συλλογή 1^η, τόμος 9^{ος}, αρ. 6888, σσ. 739-740, Φεβρουάριος 11, 1736. ПСЗ, συλλογή 1^η, τόμος 9^{ος}, αρ. 6898, σσ. 753-754, Φεβρουάριος 16, 1736.

²⁵⁶ Στα ρωσικά: «Гречесое нежинское купеческое братство». Костянтин Харлампович, *Нариси [...]*, 1929, σ. 42.

Κατά πόσο τέτοιου είδους καταγραφές συντέλεσαν στη διαφοροποίηση και άρα στη μετάβαση προς τον καταμερισμό της εργασίας μεταξύ των Ρωμιών θα εξεταστεί στο τέλος της παρούσας μελέτης (III.10).

Συνοψίζοντας τις παρατηρήσεις για τις σχέσεις μεταξύ εμπόρων, τεχνιτών, βοηθών και σκλάβων, είναι προφανές ότι η κοινωνία των Ρωμιών στην Ουκρανία και τη Ρωσία υπήρξε πολύπλευρη, καθώς επίσης και ότι αυτοί που την απάρτιζαν ήταν στενά συνδεδεμένοι μεταξύ τους. Από τις περιγραφές των βιωμάτων των Ρωμιών φαίνεται πως όλοι τους, γουναράδες και βοηθοί, σκλάβοι και χρυσοχόοι, εμπορευόνταν. Και είναι επίσης προφανές πως η επαγγελματική αστάθεια ήταν χαρακτηριστική για την κοινωνία στο σύνολό της. Αυτή δεν ήταν τόσο μια κοινωνία εμπόρων, όσο μια κοινωνία εμπορευομένων.

Στην περίπτωση του προαναφερόμενου Γιούρη Ιβανόβ φάνηκε πως διαμορφώνονταν στενές σχέσεις μεταξύ Ρωμιών μέσω της ανταλλαγής σκλάβων. Όπως με τις γούνες, έτσι και οι σκλάβοι ήταν προϊόν υψηλής αξίας που συνέδεαν τον δωρητή και τον αποδέκτη, σε αυτή την περίπτωση τον Ρωμιό Παύλο Χριστόφοροβ με τον Καπετάν Παρασκευά και με τον γιατρό Ματθαίο Μανιάτη, σε μια αμοιβαία σχέση αλληλεξάρτησης και – σε πολλές περιπτώσεις – προστασίας.²⁵⁷

Το ίδιο όμως ίσχυε και για το εμπόριο γενικότερα· οι εμπορευόμενοι τεχνίτες, βοηθοί και σκλάβοι, ναύτες, γιατροί, υπηρέτες του κράτους, ιερωμένοι και άλλοι συνήπταν δεσμούς ακριβώς μέσω της συνεχούς ανταλλαγής. Καιρός να εξεταστούν λοιπόν δύο άλλα σημαντικά τμήματα αυτής της – σε συνεχή κίνηση – κοινωνίας των Ρωμιών· αφενός οι σχέσεις εμπόρων και ιερωμένων (III.8) και αφετέρου τα στοιχεία που ταύτιζαν και ξεχώριζαν τους εμπορευόμενους από τους πλέον προνομιούχους Ρωμιούς που ταξίδευαν στα βόρεια, δηλαδή τους υπηρέτες του ρωσικού κράτους (III.9).

²⁵⁷ РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 6, 1717, ф. 1ʸ.

Κεφάλαιο Όγδοο: Ελεημοσύνες

8.1 Έμποροι και ιερωμένοι

Όπως γίνεται φανερό από τους καταλόγους των Ρωμιών στη Μόσχα και τη Νίζνα, οι έμποροι, οι τεχνίτες και οι διάφοροι βοηθοί τους δεν ήταν οι μόνοι Ρωμιοί οι οποίοι ταξίδευαν από την Οθωμανική Αυτοκρατορία στη Μοσχοβία. Δεν εκπλήσσει λοιπόν η άφιξη στη Μόσχα, το έτος 1702, κάποιου Ησαΐα, Αρχιμανδρίτη της Μονής του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου στην Πάτμο, στη Λευκή Θάλασσα, όπως ονομαζόταν τότε το Αιγαίο.¹ Λίγα χρόνια μετά, ένας άλλος αρχιμανδρίτης, ο Νικηφόρος, αποσπάστηκε στη Μόσχα από το ίδιο Μοναστήρι.² Αυτοί οι μοναχοί από την Πάτμο δεν ήταν οι μόνοι: ο κατάλογος των κληρικών που ταξίδεψαν μέχρι τη Ρωσία, για να μαζέψουν ελεημοσύνες, από τον 17^ο και κατά τη διάρκεια του 18ου αιώνα, είναι μακρύς.³

Δεδομένου ότι δεν ταξίδευαν Ρωμιοί γεωργοί προς τη Ρωσία, η βασική διάκριση που φαίνεται στα έγγραφα της εποχής ήταν μεταξύ εμπορευόμενων από τη μία, και ιερωμένων από την άλλη. Έτσι, ρωσικό κείμενο του

¹ «Беломорские страны острова патма». РГАДА, ф. 52, *Сношения России с Грециею*, оп. 1, д. 11, 1702, ф. 1.

² РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 9, 1705, ф. 1^ο.

Για τη σχέση της Μονής του Αγίου Ιωάννη της Πάτμου με τον Πέτρο Α', βλ. επίσης Νικόλας Πίσσης, «Τροπές της «Ρωσικής Προσδοκίας» στα χρόνια του Μεγάλου Πέτρου», *Μνήμων, Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού*, τόμος 30^{ος}, Αθήνα, 2009, σσ. 37-59, ιδ. σ. 53.

Αξιζει να σημειωθεί ότι οι εικόνες που κοσμούσαν το εικονοστάσιο στον κεντρικό ναό της Μονής του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου στην Πάτμο ήταν δωρεά της Αικατερίνης Β'. Παντελή Μ. Κοντογιάννη, *Οί Έλληνες κατά τὸν Πρῶτον ἐπὶ Αἰκατερίνης Β' Ρωσσοτουρκικὸν Πόλεμον 1768-1774*, Αθήνα, 1903, σ. 90.

³ Η παροχή ελεημοσύνης της Μοσχοβίας στους εκκλησιαστικούς θεσμούς της ορθόδοξης Ανατολής άρχισε τουλάχιστον από το 1589, όταν ο Οικουμενικός Πατριάρχης Ιερεμίας Β' την όρισε Πατριαρχείο. Η.Φ. Каптерев, *Характер отношений России к православному Востоку в XVI и XVII столетиях*, Сергиев Посад, 1914, σσ. 60, 105, 153.

Ο Adam Olearius σημειώνει πως οι αποστολές ανώτερων ιερωμένων της ορθόδοξης Ανατολής στη Μοσχοβία για τη συγκομιδή ελεημοσύνης έγιναν τακτικές κατά τη διάρκεια του 17^{ου} αιώνα: «ετησίως, δύο ή τρεις φορές τον χρόνο, καταφτάνουν στη Μόσχα Γραικοί μοναχοί ερχόμενοι από τα Πατριαρχεία Κωνσταντινουπόλεως και Ιεροσολύμων, κομίζοντας επιχρισμένα λείψανα αγίων, ποικιλόμορφες λειψανοθήκες και εικόνες. Ως αντάλλαγμα λαμβάνουν από τους Ρώσους σημαντικά χρηματικά ποσά [...] και επιστρέφουν κατόπιν στις πατρίδες τους». Адам Олеарий, *Подробное описание путешествия голштинского посольства в Московию и Персию в 1633, 1636 и 1639 годах*, Μόσχα, 1870, σ. 308.

Σώζονται πολλά παραδείγματα από την περίοδο που εξετάζεται. Ένας ηγούμενος Μακάριος έφτασε στη Μόσχα το 1698. РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 9, 1698, фф. 1-20, ιδ. ф. 1. Ο Ηγούμενος Ιωακείμ από τη Μονή της Κοιμήσεως της Θεοτόκου στη Λακωνία έφτασε το 1706. РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 29, 1706, ф. 1^ο. Ο Αρχιμανδρίτης Κυρίλοβ από το Μοναστήρι του Αγίου Γεωργίου στην Κωνσταντινούπολη έφτασε μέσω Νίζνας στη Μόσχα με έγγραφα του Οικουμενικού Πατριάρχη Γαβριήλ. РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 9, 1706, ф. 29.

Ο πατήρ Άνθιμος έφτασε στη Μόσχα το 1706 από το Μοναστήρι της Θεοτόκου στη Ζάκυνθο. РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 2, 1708, ф. 7^ο. Ο Ηγούμενος Ιάκωβος της Μονής Πέτρου και Παύλου στο Άγιο Όρος ταξίδεψε στη Μόσχα μέσω Αστραχάν. РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 8, 1711, ф. 1. Ταξίδεψαν στη Μόσχα και πολλοί άλλοι απεσταλμένοι του Οικουμενικού Πατριάρχη. РГАДА, ф. 52, оп. 3, д. 102, 1718, фф. 1-3.

1700 αναφέρεται στην άφιξη «στη Μόσχα Γραικών, Μολδαβών και Βλάχων ιερωμένων (ντουχόβνιε λιτσά) και εμπόρων (τοργκόβι λιούντι)».⁴ Ο Ιωάνν Λουκιάνοβ περιγράφει τη συνάντησή του με έναν ιερωμένο-προσκυνητή, σημειώνοντας πως: «χθες στο σκάφος οι τελωνιακοί πήραν εμπόρευσμά του, ενώ αυτός δεν ήταν όπως λέει έμπορος (κουπέτσκι τσελοβέκ) αλλά πήγαινε στα Ιεροσόλυμα».⁵ Αυτή η βασική διάκριση εμπόρων και ιερωμένων φαίνεται και στις καταγραφές των αρχών της Μόσχας στις αρχές του 18^{ου} αιώνα οι οποίες ξεχωρίζαν «τους ιερωμένους» τους οποίους οι αρχές περιγράφουν συχνά και ως «Παλαιστίνιους ιερωμένους» από «τους εμπόρους όλων των διαβαθμίσεων Γραικούς».⁶

Σε αυτές και σε άλλες παρόμοιες αναφορές, οι Ρωμιοί που μετακινούνταν περιγράφονται είτε ως έμποροι, είτε ως ιερωμένοι. Κείμενο στα ελληνικά που αποδίδεται στον πατέρα Χριστόδουλο τονίζει ακριβώς αυτή τη διαφορά «πραματευτών» και ανθρώπων της εκκλησίας. Εξηγεί πως παραδίδει «τα πάντα»:

[...] **εις των ρωμαίων πραγματευτών τα χέρια** ταις εκκλησίαις ταις δύο, να είναι αυτοί επίτροποι και κτήτορες και οικοκυρέοι εις τα πάντα όλα της εκκλησίας τα σύμφερα [...]. Και εις αυτό επαράδωσα όλα σύμερον, **και να μην έχη τινάς να κάμη από την εκκλησίαν ούτε αρχιερέας ούτε ιερέας ούτε διάκονος ούτε καλόγηρος μοναχός**, μόνον αυτοί οι οικοκυρέοι και κτήτορες που είναι.⁷

Τον Δεκέμβριο του 1707, ο Στέργιος Ιωάννου γράφει στον κυρ Χριστόδουλο παρακαλώντας τον να αφήσει «τὼ ξένο τὼ πρᾶγμα» (του Στέργιου) που είχε στα χέρια του στη Μόσχα «εις τὸν ἀρχιμαντρήτη, ἢ σὲ σύγγερον πραγματευτήν», με άλλα λόγια είτε σε ιερωμένο, είτε σε έμπορο.⁸ Έγγραφο του 1731 αντιπαραθέτει τις διχόνοιες «ἢ πραγματευτῶν ἢ τῆς ἐκκλησίας», μια διάκριση κάπως διαφορετική από αυτή μεταξύ «πραματευτῶν» και «ιερωμένων» η οποία, παρ' ὄλ' αυτά, μας βοηθά να κατανοήσουμε τις έννοιες που

⁴ Στα ρωσικά, «в Москву греческих, молдавских и валаских духовных лиц и торговых людей» και «[...] чтоб приезжих греческих властей и торговых греков с товары и бес товаров [...]». Я.С. Гросул (επιμ.), *Исторические связи народов СССР и Румынии в XV-начале XVIII в. Документы и материалы*, τόμος 3^{ος}, Μόσχα, 1970, σσ. 141, 142, 144.

⁵ Στα ρωσικά: «вчера де у него на корабле взяли товар, а он де не купецкий человек, он де идет во Иерусалим». Иоанн Лукьянов, *Путешествие в Святую Землю старообрядца московского священника 1710-11, в царствование Петра Великого*, Μόσχα, 1864, σ. 25.

⁶ Στα ρωσικά: «[...] переписать, приезих и жилых на Москве и полестинских духовных особ, и торговых и всякого чина Греков». РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 2, 1708, ф. 6. Στα ρωσικά: «[...] и того духовных особ и греков [...]». РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 2, 1708, ф. 16. Από τον 17^ο αιώνα: «[...] приезжали греческие власти из Палестины, [...] а их братья торговые гречане самые знатные люди [...]». ПСЗ, συλλογή 1^η, τόμος 2^{ος}, αρ. 659, σ. 75, Αύγουστο 22, 1676.

⁷ Χρήστος Π. Λασκαρίδης, *Το Καταστατικό της Ελληνικής Εμπορικής Κοινότητας στη Νίζνα της Ουκρανίας*, Ιωάννινα, 1997, σσ. 103-104.

⁸ РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 11, 1705, ф. 22.

απέδιδαν οι Ρωμιοί της εποχής στον όρο «πραματευτής».⁹ Καιρός λοιπόν να εξεταστεί η φύση των σχέσεων των ιερωμένων με τους εμπόρους που έκαναν το ίδιο ταξίδι προς τον Βορρά.

⁹ ΓΑЧО, φ. 101, Суд Нежинского Греческого Братства, оп. 1, д. 4285а, 1779, φ. 2.

Βλ. και τη συζήτηση για το θέμα στον Βούλγαρη: «Τὸ ἱερατικὸν τάγμα ἀντιδεσταλμένον ἀπὸ τοῦ συστήματος τῶν λαϊκῶν». Ευγένιος Βούλγαρης, ΑΔΟΛΕΣΧΙΑ ΦΙΛΟΘΕΟΣ ΗΤΟΙ ΕΚ ΤΗΣ ΑΝΑΓΝΩΣΕΩΣ ΤΗΣ ΙΕΡΑΣ ΜΩΣΑΙΚΗΣ ΠΕΝΤΑΤΕΥΧΟΥ ΒΙΒΛΙΟΥ, Ἐπιστάσεις ψυχωφελείς τε καὶ Σωτηριώδεις ΥΠΟ ΤΟΥ ΑΟΙΔΙΜΟΥ ΑΡΧΙΕΠΙΣΚΟΠΟΥ ΕΥΓΕΝΙΟΥ ΤΟΥ ΒΟΥΛΓΑΡΕΩΣ. ΕΚΔΟΘΕΙΣΑ ΜΕΝ ΤΟ ΠΡΩΤΟΝ Φιλοτίμω δαπάνῃ τῆς ἀειμνήστου ἀδελφότητος ΤΩΝ ΖΩΣΙΜΑΔΩΝ. ΝΥΝ ΔΕ ΤΟ ΔΕΥΤΕΡΟΝ ΜΕΤΑΤΥΠΩΘΕΙΑ ΚΕΛΕΥΣΕΙ ΤΟΥ ΜΑΚΑΡΙΩΤΑΤΟΥ ΠΑΤΡΙΑΡΧΗ ΤΩΝ ΙΕΡΟΣΟΛΥΜΩΝ ΚΥΡΙΟΥ ΚΥΡΙΟΥ ΚΥΡΙΑΛΛΟΥ Εἰς κοινήν τῶν ὀρθοδόξων ὠφέλειαν. ΤΟΜΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟΣ ΕΝ ΩΙ ΑΙ ΕΠΙΣΤΑΣΕΙΣ ΠΕΡΙΕΧΟΝΤΑΙ ΑΙ ΕΚ ΤΗΣ ΑΝΑΓΝΩΣΕΩΣ ΤΩΝ ΔΥΟ ΤΗΣ ΙΕΡΑΣ ΠΕΝΑΤΑΤΕΥΧΟΥ, ΑΡΙΘΜΩΝ. ΔΕΥΤΕΡΟΝΟΜΙΟΥ. Πρὸς δὲ καὶ Ἀδολέσχημα φιλοσοφικὸν κατὰ τοῦ τῶν Ὀκελλιτῶν συστήματος, ΕΝ ΙΕΡΟΣΟΛΥΜΟΙΣ ΕΚ ΤΟΥ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟΥ ΤΟΥ Π. ΤΑΦΟΥ, 1858, σ. 68.

8.2 Et dona ferentes

Οι ιερωμένοι έφερναν μαζί τους διάφορα δώρα· ο Αρχιμανδρίτης Ησαΐας κατέφθασε με πολύτιμες προσφορές στις οποίες περιλαμβάνονταν «μια σελίδα από το Ευαγγέλιο του Αποστόλου και Ευαγγελιστή Ιωάννη του Θεολόγου, γραμμένη με το χέρι του μαθητή του Πρόχορου», «ένα δάχτυλο από το χέρι του οσιομάρτυρα Γεωργίου» και «μια εικόνα του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου με ασημένιο πλαίσιο».¹⁰ Ανάμεσα σε πολλά άλλα παρόμοια παραδείγματα, αξίζει να αναφερθεί το κομμάτι από τον Τίμιο Σταυρό που έστειλε η Μονή Πέτρου και Παύλου ως δώρο στην Αυτοκράτειρα Ελισάβετ Πέτροβνα.¹¹ Όπως το εξήγησε ο ποιητής και διάκονος του 18^{ου} αιώνα Καισάριος Δαπόντες:

[...] τοῦτον δὲ τὸν σταυρὸν λαβὼν ὁ σκευοφύλαξ, ὁ καὶ ἀρχιμανδρίτης, ἐπήλθε χάριν ἐλεημοσύνης εἰς Μοσκοβίαν εἰς τὰς εὐτυχισμένας ἐκεῖνας ἡμέρας τῆς Ἑλισάβετ· ἡ δὲ Ἑλισάβετ χάριν εὐλαβείας ἐξεκόλλησεν καὶ ἐπῆρεν ἓνα κομμάτι ἀπ' ἐκεῖνα τὰ τίμια ξύλα μακρὸν ὡς ἓνα ἀρμόν τῶν δακτύλων, ὡς εἶναι καὶ τὰ ἄλλα, καὶ δι' αὐτὸ ἔκαμε τῶν ἐναπολειφθέντων τὴν θήκην πολύτιμον· ἔδωκε δὲ καὶ χρυσόβουλλον ἀξιοθέατον, νὰ λαμβάνῃ τὸ μοναστήριον τοῦτο τοῦ ἀγίου Παύλου ἀπὸ τὴν Μοσκοβίαν κατ' ἔτος ἑκατὸν ρούμπολια, νομίζω.¹²

¹⁰ Στα ρωσικά: «Лист из евангелия Христова Боговестия Апостола и Евангелиста Иоанна Богослова, писанное учеником ево Прохором. Перст от руки святого мученика Георгия в Серебряном ковчеге образ Иоанна Богослова». РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 11, 1702, ф. 2^ο. РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 11, 1702, ф. 2^ο.

Αναφέρονται ενδεικτικά μερικά ακόμη παραδείγματα. Ο Πατριάρχης Αντιοχείας είχε ταξιδέψει με: «την κάτω σιαγόνα του Αγίου Βασιλείου του Μεγάλου, κίτρινου χρώματος, πολύ σκληρή και βαριά, που λάμπει σαν χρυσάφι». Δεν είναι απαραίτητο να δίνει πίστη κανείς στις λεπτομέρειες της λογοτεχνίζουσας περιγραφής της πορείας του Πατριάρχη από τον Παύλο της Χαλέπας· το σημαντικό είναι ότι οι Πατριάρχες έφερναν τέτοιου είδους δώρα, σε αυτήν αλλά και σε παρόμοιες περιπτώσεις. Paul of Aleppo, *The Travels of Macarius, Patriarch of Antioch written by his attendant Archdeacon, Paul of Aleppo in Arabic*, F.C. Balfour (μτφ.), Λονδίνο, M DCCC XXIX (1829), σ. 55. Για τον Παύλο της Χαλέπας (Būlus al-Halabī, περίπου 1627-1669) στην Ουκρανία (1653-1654, 1656), βλ. Yaroslav Dashkevych, «Armenians in the Ukraine at the Time of Hetman Bohdan Xmel'nyč'kyj (1648-1657)», *Harvard Ukrainian Studies*, τόμοι 3^ο-4^ο, μέρος 1^ο, 1979-1980, σσ. 166-88, ιδ. σσ. 184-185.

Πρέπει να υπήρχε ιδιαίτερη ζήτηση για τα δάκτυλα των αγίων, με τον έμπορο Μιχαήλ Αθανασίου, παραδείγματος χάριν, να δωρίζει «τὸ μικρὸν δάκτηλον τοῦ ἀγίου γρηγορίου τοῦ θεολόγου» στην Εκκλησία της Αδελφότητας των Ρωμιών της Νίζνας. Евген Чернухин, «Книга пожертв грецького ніжинського братства 1696-1786 рр.», *Записки Историко-Филологического товариства Андрія Білецького*, τόμος 1^ο, Κίεβο, 1997, σσ. 91-102 και 144-179, ιδ. σ. 153. [Στο εξής: Евген Чернухин, *Книга пожертв [...]*, 1997].

Η σημασία που απέδιδαν οι άνθρωποι της εποχής, και μάλιστα οι αρχές, σε τέτοια λείψανα είναι εμφανής σε επιστολή του Οσποδάρου της Μολδαβίας Κωνσταντίνου Δούκα προς τον Πέτρο Α' όπου ζητά την επιστροφή των λειψάνων του Αγίου Ιωάννη του Νέου. Я.С. Гросул (επιμ.), *Исторические связи народов СССР и Румынии [...]*, τόμος 3^ο, 1970, σ. 166.

Βλ. επίσης Β.Л. Фонкич, «Чудотворные иконы и священные реликвии Христианского Востока в Москве в середине XVII в.», *Очерки феодальной России*, том. 5^ο, 2001, σσ. 70-97.

¹¹ Η αναφορά είναι στη Μονή Καρακάλου στο Άγιο Όρος.

¹² Στο κείμενο του Δαπόντε τονίζεται η σχέση μεταξύ ελεημοσύνης από την Αυτοκράτειρα και της αξίας της ως η κατεχοχρήν ορθόδοξος μονάρχης. Καισάριος Δαπόντες, «Историческός κατάλογος ανδρών επισήμων (1700-1784)», Κ.Ν. Σάθας (επιμ.), *Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη*, τόμος 3^ο, Βενετία, 1872, σσ. 71-200, ιδ. σσ. 146-147.

Ο Ανατόλιος Μελές, Ρωμικός που γεννήθηκε στη Νίζνα της Καζακίας, ήταν ο αρχιμανδρίτης που συνόδευσε αυτό το κομμάτι του Τιμίου Σταυρού. Σε αντάλλαγμα των κόπων του, και ίσως και για άλλες, περισσότερο πολιτικής φύσεως, εξυπηρετήσεις, έλαβε τέσσερεις χιλιάδες ρούβλια, κατά την παράδοση του Τιμίου Σταυρού στην Αυτοκράτειρα το 1754, καθώς και το πρόσθετο προνόμιο να μαζεύει ετησίως ελεημοσύνες εντός των ορίων της Ρωσικής Αυτοκρατορίας. Αυτόν τον Ανατόλιο Μελέ συνάντησε ο προσκυνητής Ιερομόναχος Σεραπίων στη Ζαπορόζια, περιμένοντας στο Σετς για ένα πλοίο που θα τον μετέφερε πιο γρήγορα μέσω της Μαύρης Θάλασσας στην Κωνσταντινούπολη και από εκεί στα Ιεροσόλυμα. Σύμφωνα με τον Σεραπίωνα, ο Μελές κουβαλούσε πολλά ιερά κειμήλια, ανάμεσα στα οποία περιλαμβάνονταν δώρα των Μάγων στον Ιησού στη φάτνη, καθώς και κομμάτια από τον Τίμιο Σταυρό. Ο Σεραπίων περιγράφει: «αφού ο εν λόγω αρχιμανδρίτης τα ευλόγησε τα δώρα αυτά και τον Τίμιο Σταυρό ραντίζοντάς τα, τα βούτηξε στο νερό, και όλοι τα φίλησαν, μεταξύ των οποίων και εγώ αξιώθηκα να τα προσκυνήσω και να τα φιλήσω». Εκ μέρους του Οικουμενικού Πατριάρχη Κυρίλλου, ο Μελές δώρισε μια εικόνα του Αγίου Γεωργίου στην Αυτοκράτειρα.¹³

Σε αντάλλαγμα των προσευχών και των εγκωμιαστικών λόγων για τους ευεργέτες τους,¹⁴ καθώς και των ειδήσεων που κόμιζαν από την Οθωμανική Αυτοκρατορία, οι ικέτες απολάμβαναν δωρεάν μεταφορές με κάρρα, τροφή και στέγη από το ρωσικό κράτος.¹⁵ Λάμβαναν επίσης χρηματικές ενισχύσεις, «μιλόστυνια» στα

¹³ Το πλήρες κείμενο του Σεραπίωνα για τον Μελέ έχει ως εξής: «Στο Σετς περιμέναμε λίγο καιρό, ώσπου να βρούμε καράβι για την Κωνσταντινούπολη· επειδή κάθε καλοκαίρι φτάνουν πολλά καράβια στο Σετς με εμπόριο κρασιού. Τότε έφτασε από το Άγιο Όρος μέσω της Μαύρης Θάλασσας στο Σετς ο αγιορείτης αρχιμανδρίτης Ανατόλιος Μελές [της Αγιορείτικης Μονής Αγίου Παύλου και Γεωργίου (sic!) εισπράκτορας «сборщик», μικρορωσικής καταγωγής], φέροντας τα λείψανα πολλών αγίων. Μετέφερε επίσης και τον ίδιο τον Τίμιο Σταυρό και τα τρία δώρα των μάγων στον νεογέννητο Χριστό, λιβάνι, μύρο και χρυσό. Αφού ο εν λόγω αρχιμανδρίτης ευλόγησε τα δώρα αυτά και τον Τίμιο Σταυρό ραντίζοντάς τα, τα βούτηξε στο νερό, και όλοι τα φίλησαν, μεταξύ των οποίων και εγώ αξιώθηκα να τα προσκυνήσω και να τα φιλήσω».

Από τη μια στα γραπτά του Σεραπίωνα και από την άλλη στα αρχεία που έχουν εξεταστεί από τον Κ. Παπουλίδη σημειώνεται μια μικρή απόκλιση στη χρονολογία σχετικά με τις δραστηριότητες του Μελέ στην Ουκρανία. *Серапион, Путник или путешествие во Святую Землю Матронинскаго Монастыря инока Серапиона, 1749 года, Паломники-писатели Петровскаго времени или путники во Святой Град Иерусалим, Чтения в Императорском Обществе истории и древностей российских при Московском Университете, Μόσχα, 1873, σσ. 78-129, ιδ. σ. 79.*

Οι σχέσεις του Μελέ και της Συντεχνίας των Γουναράδων στην Κωνσταντινούπολη προκαλούν ενδιαφέρον. Κωνσταντίνος Κ. Παπουλίδης, *Ανατόλιος Μέλες (1722 - ;), Η ζωή και το έργο του, Συμβολή στο Ελληνικό Σχέδιο της Μεγάλης Αικατερίνης*, Θεσσαλονίκη, 2003, σσ. 23-24, 43, 49.

¹⁴ Για τις προσευχές όσων έλαβαν ελεημοσύνης υπέρ των ευεργετών τους, βλ. την περίπτωση του σλαβόφωνου μοναχού του Αγίου Όρους Ποιμένα ο οποίος, κατά το Μεθόδιο Αρμενόπουλο, έναντι της δωρεάς εκκλησιαστικών βιβλίων θα προσευχόταν για τον Τσάρο. ΡΓΑДА, φ. 52, оп. 1, д. 2, 1706, φφ. 1-1^ν.

Βλ. επίσης τις προσευχές των Οικουμενικών Πατριαρχών υπέρ των Τσάρων, παραδείγματος χάριν του Γαβριήλ. ΡΓΑДА, φ. 52, оп. 1, д. 9, 1706, φφ. 1, 3. Και άλλων Οικουμενικών Πατριαρχών. ΡΓΑДА, φ. 52, оп. 3, д. 102, 1718, φ. 2.

¹⁵ «[...] только просит на прокормление Иерусалимских старцов, чтобы приказали какую милостыню назначити [...]». ΡΓΑДА, φ. 52, оп. 1, д. 7, 1704, φ. 2. «Ответ в правительствующий Сенат из Посольского Приказа о даче приезжим в Москву духовным и Светским Грекам Кормовых денег». ΡΓΑДА, φ. 52, оп. 1, д. 29, 1712, φ. 1. Για κάρρα, βλ. ΡΓΑДА, φ. 52, оп. 1, д. 4, 1708, φφ. 1^ν-2.

ρωσικά, «ζητείεις» ή, πιο επίσημα, «ελεημοσύνης» στα ελληνικά.¹⁶ Αυτές τις παραχωρούσε το ρωσικό κράτος στους ιερωμένους της ορθόδοξης Ανατολής ανάλογα με τον βαθμό τους στην ιεραρχία· σε επίσημο έγγραφο αναφέρεται ότι «οι ηγούμενοι λαμβάνουν δέκα ρούβλια και γουναρικά αξίας είκοσι ρουβλιών», όχι ιδιαίτερα μεγάλα ποσά, αν αναλογιστούμε τα έξοδα του ταξιδιού προς και από τη Μόσχα.¹⁷

Όμως γινόταν και μεγαλύτερες δωρεές, προς συγκεκριμένα μέλη του κλήρου ή προς εκκλησιαστικά ιδρύματα. Σε ένα διάταγμα του 1706, ο Πέτρος Α΄ όρισε ότι το συνολικό ποσό σε ελεημοσύνες που το ρωσικό κράτος διένειμε στα μοναστήρια του Αγίου Όρους θα ποίκιλλε ανάλογα με τον βαθμό των ιερωμένων επισκεπτών καθώς και σε σχέση με την αξία των ιερών κειμηλίων και λειψάνων που έφεραν μαζί τους ως προσφορές.¹⁸ Εξ ου και ο έπαινος του ιατροφιλόσοφου Αλέξανδρου Ελλάδιου ο οποίος,

¹⁶ Για τη χρήση του όρο «μίλοστυνια», βλ. «[...] какую милостыню назначити [...]». РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 7, 1704, ф. 2.

Οι λέξεις για ευμείνια και ελεημοσύνη έχουν κοινή ρίζα στα ρωσικά. Ευμείνια και ελεημοσύνη αμφότερες θεωρούνταν επίσης βασικό χαρακτηριστικό του Τσάρου· έτσι μέχρι και ο απεσταλμένος της Ρωσίας στην Οθωμανική Αυτοκρατορία απευθυνόταν σε αυτόν ως «ευμενή». Στα ρωσικά: «Которые по милости Вашей, [...] А наипаче у вас милости прошу [...] заступите милостию своею, чтобы меня, бедного, указать Великий государь переменить». Петр I, *Письма и Бумаги Императора Петра Великаго*, τόμος 4^{ος}, 1706, Αγ. Πετρούπολη, 1900, σσ. 690-691. Για συζήτηση σχετικά με την ετυμολογία του «μίλοστυνια», βλ. О.Н. Трубачев (επιμ.), *Этимологический Словарь Славянских Языков*, τόμος 19^{ος}, Μόσχα, 1992, σσ. 38-48. Βλ. επίσης Ю.С. Сорокин (επιμ.), *Словарь Русского Языка XVIII века*, τόμος 12^{ος}, Αγ. Πετρούπολη, 2001, σσ. 186-187.

¹⁷ «[...] игумену 1 рублев, собольми на 2 рублев [...]». РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 7, 1705, фф. 1-2, 6-7.

Όταν ο Αρχιμανδρίτης Ακάκιος της Μονής του Αγίου Νικολάου στη Μόσχα όπου έμεναν οι Ρωμιοί αντικαταστήθηκε από τον Αρχιμανδρίτη Κυπριανό, ελεημοσύνες δόθηκαν στους ιερωμένους που έφταναν αλλά και σε όσους έφευγαν απ' τη Μοσχοβία. Στον Ακάκιο ειδικά δόθηκαν διάφορα δώρα, μεταξύ των οποίων ένα μικρό ποσό σε ρούβλια και σαμουρόγουνα αξίας είκοσι ρουβλιών. РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 18, 1708, ф. 1^ο.

Ο Αρχιμανδρίτης Νεκτάριος από τα Ιωάννινα «στη Μακεδονία» (ευέλκτος όρος αυτός) ο οποίος έφτασε στη Μόσχα με τη συνοδεία του το 1702 έλαβε και αυτός σαμουρόγουνα αξίας είκοσι ρουβλιών. РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 14, 1702, ф. 6. Οι ελεημοσύνες χορηγούνταν σε όλα τα μέλη μιας συνοδείας ιερωμένων. РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 18, 1708, ф. 4^ο. Επίσης «[...] архимандриту по в алтына по в крушки меду пива по тому ж [...] челядником по д денги по крушке пива на дне [...]». РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 29, 1712, ф. 1. Για τη χρήση του όρου ελεημοσύνη για την περιγραφή τέτοιων δωρεών, βλ. επίσης РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 7, 1704, ф. 2.

Ένας άλλος Ιερομόναχος, ο Ρωμιός Χρύσανθος από τη Μακεδονία που βρισκόταν στο Ντρέζντεν (Δρέσδη), ζήτησε ελεημοσύνη από τον Πέτρο Α΄, για να συνεχίσει τις σπουδές του «στην αστρολογία, τα μαθηματικά και τα λατινικά». РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 10, 1711, фф. 1-2.

¹⁸ Απόφαση του Πέτρου Α΄ το 1706 ορίζει τη συνολική ελεημοσύνη του ρωσικού κράτους σε διάφορα μοναστήρια του Αγίου Όρους ανάλογα με τον βαθμό των ελεημονούντων που πορεύονταν στη Μόσχα και ανάλογα με τα λείψανα τα οποία κόμιζαν: «Να δοθούν στους αρχιμανδρίτες του Άθωνα και άλλων μοναστηριών ως ελεημοσύνη: Στο Μοναστήρι του Βατοπεδίου από το οποίο στάλθηκαν ως ιερά και λείψανα στη Μόσχα η κάρα του Αγίου Ιωάννη Χρυσόστομου και ο Τίμιος Σταυρός που ανυψώθηκε από τον Άγιο Βασίλειο Κωνσταντίνο [...], 500 ρούβλια και στον αρχιμανδρίτη με τον συνοδευόμενο του κλήρου εννεμήντα τρία ρούβλια. Εκτός από αυτά πεντακόσια εννεμήντα τρία ρούβλια στη Μονή Μεγαλομάρτυρα Παντελεήμονα με σαμούρια αξίας εκατόν πενήντα ρουβλιών, επίσης στον αρχιμανδρίτη με τους συνοδευόμενους του κληρικούς εβδομήντα πέντε ρούβλια, συνολικά διακόσια είκοσι πέντε ρούβλια. Στη Μονή του Μεγαλομάρτυρα Αθανάσιου σαμούρια για εκατόν είκοσι ρούβλια, στον αρχιμανδρίτη με τους υπόλοιπους του κληρικούς εκατόν εξήντα έξι ρούβλια, συνολικά διακόσια τριάντα έξι ρούβλια».

Η λίστα συνεχίζει με άλλα ιδρύματα της ορθόδοξης Ανατολής: «Στον πατριάρχη του Τσαργκράντ και στον αρχιμανδρίτη που στάλθηκε απ' αυτόν για ιερουργίες να σταλούν σαμούρια για τριακόσια ή τετρακόσια ρούβλια. Συνολικά χίλια τετρακόσια πενήντα τέσσερα ρούβλια [...]. Όλοι αυτοί οι ερχόμενοι αρχιμανδρίτες μαζί με τους υπόλοιπους στην ακολουθία τους διαμένουν στη Μόσχα από τον Ιούνιο, με εξαίρεση τον αρχιμανδρίτη από την Κωνσταντινούπολη που μένει εκεί από τον Μάιο του τρέχοντος έτους». Петр I, *Письма и Бумаги [...]*, τόμος 4^{ος}, 1706, Αγ. Πετρούπολη, 1900, σ. 433.

αφιερώνοντας το βιβλίο του *Status Praesens Ecclesiae Graecae* στον Πέτρο Α', σημείωσε: «Πόσες εκκλησίες, πόσα μοναστήρια και εκπαιδευτικά ιδρύματα των Γραικών [...] ανοικοδομούνται και ενισχύονται καθημερινά χάριν των δικών Σου ευεργετημάτων;»¹⁹ Ένα μεγάλο μέρος αυτών των δωρεών δινόταν σε γούνες αντί σε μετρητά, τόσο επειδή οι σαμουρόγουνες μπορούσαν να παραχθούν σε τιμές χαμηλότερες της αγοραίας αξίας τους, όσο και για να μην εξάγεται χρήμα από τη Μοσχοβία.²⁰ Το ζήτημα, λοιπόν, της σχέσης ανάμεσα στους Ρωμιούς ιερωμένους που ταξίδευαν στη Μοσχοβία με την ελπίδα μιας ανταμοιβής και τους λαϊκούς της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας που βρέθηκαν στα ίδια μέρη συνδέεται ολοφάνερα με τις πρακτικές της ελεημοσύνης.²¹

Στη διάρκεια του 17^{ου} και 18^{ου} αιώνα, η ελεημοσύνη ήταν μια συνήθης πρακτική που δεν συνδεόταν αποκλειστικά με τα μέλη του κλήρου. Έτσι, στον κατάλογο των Ρωμιών της Μόσχας του 1708, πέρα από τους ιερωμένους αναφέρεται ένας σημαντικός αριθμός λαϊκών που είχαν ταξιδέψει μέχρι τη Μόσχα, για να λάβουν ελεημοσύνες.²² Η ίδια εικόνα αναδύεται από εξέταση των αρχείων της Αδελφότητας της Νίζνας. Σε ένα έγγραφο χωρίς ημερομηνία, ένας «δούλος δυστυχής» και «κακορίζηκος» ονόματι Δαβίδ ζητάει ελεημοσύνη από την Αδελφότητα, για να απελευθερώσει τα τρία παιδιά του που είχαν σκλαβωθεί στην

Σημειώνεται επίσης η μεγάλη αξία δωρεών ελεημοσύνης σε είδος σαμουρόγουνας στον Οικουμενικό Πατριάρχη από το έτος 1718. РГАДА, ф. 52, оп. 3, д. 102, 1718, фф. 1-1^р. Για άλλες περιπτώσεις τέτοιου τύπου, βλ. Αθανάσιος Κομνηνός Υψηλάντης, «Εκκλησιαστικῶν καὶ Πολιτικῶν τῶν εἰς δώδεκα: τὸ δωδέκατον καὶ τελευταῖον», Eudoxiu de Hurmuzaki, A. Papadopoulos-Kerameus (επιμ.), *Documente privitoare la Istoria Românilor*, τόμος 13^{ος}, Βουκουρέστι, 1909, σσ. 159-192, ιδ. σσ. 185-186.

¹⁹ «Quot etenim Templā, quotque Monasteria summaeque pietatis Seminaria Graecorum, in impiorum potestatem redactorum, Tuis quotidie aedificentur ac sustententur sumptibus;» Alexandros Heliodarus, *Status Praesens Ecclesiae Graecae*, 1714, σ. 4.

Για τέτοιου είδους ενισχύσεις προς τα Μοναστήρια του Αγίου Όρους, βλ. A. de la Motraye, *Travels through Europe, Asia, and into Part of Africa*, τόμος 1^{ος}, Λονδίνο, 1723, σ. 279.

²⁰ Raymond H. Fisher, *The Russian Fur Trade 1550-1700*, Berkeley, Los Angeles, Λονδίνο, 1943, σσ. 134-135. Richard Hellie, *The Economy and Material Culture of Russia 1600-1725*, Chicago, Λονδίνο, 1999, σ. 530. Βλ. επίσης Ivan Pososhkov, *The Book of Poverty and Wealth*, Stanford, A.P. Vlasto και L.R. Lewitter (μτφ., επιμ.), 1987, σσ. 112 and 118.

²¹ Αρκετοί ιστορικοί έχουν ασχοληθεί με το θέμα της ρωσικής ελεημοσύνης στην ορθόδοξη Ανατολή. Μεταξύ αυτών τα έργα του Κάπτερεβ έχουν ιδιαίτερη σημασία. Н.Ф. Каптерев, *Сношения иерусалимских патриархов с русским правительством с половины XVI до конца XVIII столетия*, *Православный Палестинский Сборник*, τόμος 15^{ος}, τεύχος 43^ο, Αγ. Πετρούπολη, 1895. Н.Ф. Каптерев, *Характер отношений России [...]*, 1914.

Βλ. επίσης Κρίτων Χρυσοχοϊδης, «Γερά Άποδημία. Τό προσκυνηματικό ταξίδι στους Άγίους Τόπους στά μεταβυζαντινά χρόνια», Ιόλη Βιγγυοπούλου (επιμ.), *Το ταξίδι από τους αρχαίους έως τους νεότερους χρόνους*, Αθήνα, 2003, σσ. 99-110. Costas Stamatopoulos, «Bref aperçu de l'histoire des quêtes athonites en Russie», *Russie Mille Ans de Vie Chrétienne, Les Études Théologiques de Chambésy*, τόμος 10^{ος}, Chambésy, Γενεύη, 1993, σσ. 245-257. Carole Roggel, «The Wandering Monk and the Balkan National Awakening», *Études Balkaniques*, τόμος 1^{ος}, 1976, σσ. 114-127.

²² Παραδείγματος χάριν, ο Ιβάν Ιουρέεβ από την Κωνσταντινούπολη ο οποίος έφτασε στη Μόσχα το 1706. Επίσης ο Νικολάι Ιβανόβ από το Ναύπλιο. Ο Χρίστοφερ Ιβανόβ από τα Τρίκαλα. РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 2, 1708, фф. 27-27^р.

Οθωμανική Αυτοκρατορία: «[...] αν δέν τὰ ἐλευθερώσω κυνδινεύουν καὶ τὸν ψυχικὸν θάνατον [...]», θρηνολογεῖ.²³

Σε ἄλλο ἐγγράφο που χρονολογεῖται το 1736, κάποιος ονόματι Νικόλας ζητᾶ αὐξηση τῆς ἐλεημοσύνης που του χορηγοῦσε ἡ Αδελφότητα.²⁴ Ἐνας Ἰωάννης Πέτρου, καταχρεωμένος, το σπῖτι του οἴου εἶχε καταστραφεῖ ἀπὸ πυρκαγιά, ἰκετεύει, «[...] νὰ μὲ κάμετε μίαν παραμικρὰν ἐλεημοσύνην ἀπὸ τὸ κοινὸν τῆς ἀδελφότητος [...]». Ἰσχυρίζοταν ὅτι βρισκόταν σε ἀπόγνωση· πῶς νὰ προστάτευε τὰ παιδιὰ του καὶ πῶς θα ἐπιβίωναν ὅλοι τους το χειμῶνα;²⁵ Ἀργότερα τον 18^ο αἰῶνα, ἡ Αλεξάνδρα, χήρα του Ρωμοῦ ἐμπόρου Σταύρου, περιγράφει τον εαυτὸ τῆς ὡς «ξαινή ὄπου ἴμαι», καὶ συνεχίζει: «[...] κανὶν δὲν αἴχω αἰδῶ, ἀπὸ τὸν καιρὸν τὸν σακφέριον τῶ σεφέριον, ὡπου ἴχα παῖσι σκλάβα εἰς τὰ χέρια τοῦ τούρκου». Ἐγραψε στο Κριτήριον τῆς Αδελφότητος των Ρωμῶν τῆς Νίζνα ζητώντας ἐλεημοσύνη, γιὰ νὰ θρέψει τὰ τέσσερα παιδιὰ τῆς.²⁶ Ἡ Αδελφότητα κατέβαλλε τὰ ἐξόδα γιὰ τὴν κηδεῖα των πτωχῶν, γιὰ τὰ ὀρφανὰ, γιὰ τὴν ἐξαγορὰ αἰχμαλώτων καὶ γιὰ ἀρρώστους.²⁷ Ἢδη ἀπὸ τὰ πρῶτα χρόνια διαμορφώθηκε με μέριμνα τῆς Αδελφότητος γηροκομεῖο· ἐπίσης, στὴ Νίζνα ἰδρύθηκε ἓνα πρόχειρο, κατὰ πάσα πιθανότητα, νοσοκομεῖο με δύο υπαλλήλους προορισμένο νὰ καλύπτει τὶς στοιχειώδεις ἀνάγκες περίθαλψης των μελῶν τῆς κοινότητος.²⁸

Ἡ Αδελφότητα των Ρωμῶν τῆς Νίζνας δὲν ἦταν σε καμιά περίπτωση ὁ μοναδικὸς θεσμὸς που ἔδινε ἐλεημοσύνες στους πένητες Ορθόδοξους τον 18^ο αἰῶνα. Ἐνα ἐγγράφο στα ἐλληνικά του 1769 ὅπου ζητεῖται ἐλεημοσύνη γιὰ τον ἔμπορο Ἰωάννη Χριστοῦ ἀπὸ τὴ Βάρνα ἀπευθύνεται σε διάφορες ἐνδεχόμενες

²³ ΓΑΧΟ, φ. 101, ὀπ. 1, δ. 4226, 1734, φ. 22.

²⁴ ΓΑΧΟ, φ. 101, ὀπ. 1, δ. 4226, 1734, φ. 35.

²⁵ «[...] καὶ ἔρχεται ὁ χειμῶνας, καὶ θαυμάζω, πῶς θέλω νὰ κυβερνήσω τὰ πτωχὰ μου παιδιὰ [...]». Το ἐγγράφο δὲν μπορεῖ νὰ χρονολογηθεῖ με ἀκρίβεια. ΓΑΧΟ, φ. 101, ὀπ. 1, δ. 4226, 1734, φ. 17.

Ὁ Ρωμιὸς ἔμπορος ἀπὸ τὰ Ἱεροσόλυμα Ἀδριάν Μιχαήλοβ ὁ οἴοις αἰχμαλωτίστηκε καὶ πουλήθηκε στα σκλαβοπάζαρα τῆς Σταμποῦλ ἀπὸ Ἀραβὲς πειρατὲς ἦταν ἓνας ἀπὸ αὐτοὺς που ἀποτάθηκε στὴ γενναιοδωρία των Ρωμῶν τῆς Νίζνας. Κατάφερε νὰ δραπετεύσει με ἓναν Γεωργιανὸ, φτάνοντας τελικὰ στο Ἀστραχάν το 1770. Στὴ Ρωσία του δόθηκε ἄδεια γιὰ τὴ συγκομιδὴ ἐλεημοσύνης καὶ ἐγκαταστάθηκε τελικὰ στὴ Νίζνα. АВПРИ, φ. 7, *Московская Контора КИД*, ὀπ. 4, δ. 108, 1772, φ. 5.

²⁶ ΓΑΧΟ, φ. 101, ὀπ. 1, δ. 4276, 1730 καὶ μετὰ, φ. 60.

²⁷ Α.Α. Федотов-Чеховский, *Акты Греческаго Нежинскаго Братства*, Κίεβο, 1884, σσ. 79-79. Χρήστος Π. Λασκαρίδης, *Το Καταστατικὸ [...]*, 1997, σσ. 63, 77.

²⁸ Ἐτσι, ὁ «κὺρ Ζγούρος [...] ἔβαλε δὲ καὶ πρῶτος τῶν ἄλλων εἰς τὸ νοσοκομεῖον τῆς αὐτῆς ἀδελφότητος ἕτερα ζολότια ἑκατὸν [...]». *Συνοδικὸ τῆς Ἑλληνικῆς Αδελφότητος τῆς Πόλης Νιέζιν 1696-1786*, τόπος: Κίεβο, βιβλιοθήκη: Βερνάντσκι, κώδικας αρ.: 72.12, φ. 11. Евгений Чернухин, *Книга пожертв [...]*, 1997, σ. 145.

Γιὰ τὸ γηροκομεῖο καὶ τὸ νοσοκομεῖο, βλ. ἐπίσης Костянтин Харлампович, «Нариси з історії грецької колонії в Ніжені (XVII-XVIII ст.)», *Записки історико-філологічного відділу*, ВУАН, τόμος 24^{ος}, Κίεβο, 1929, σ. 20. [Στο ἐξῆς: Костянтин Харлампович, *Нариси [...]*, 1929]. Το νοσοκομεῖο θα φρόντιζε ὅλους τους ἀρρώστους: «ἡγουν ὅποιος ἀδελφὸς Ρωμαῖος ἢ ἄλλης γενναίας ἀνθρώπος, δηλαδὴ Βλάχος, Πόγδανος, Σέρβος, Ευρωπαϊὸς ἢ ἀπὸ τὴν Ἀσίαν». Χρήστος Π. Λασκαρίδης, *Το Καταστατικὸ [...]*, 1997, σσ. 87-88, 136.

κατηγορίες δωρητών όπου περιλαμβάνονται: «[...] και άπανταχοῦ εὐγενέστατοι ἄρχοντες, χρήσιμοι πραγματευταί, καὶ караβοκύριοι, ἐπίτροποι τε τῶν ἐκκλησιῶν [...]», και επίσης, «[...] μαϊστόρες, και πρωτομαϊστορες τῶν ρουφετίων [...]», καθώς και, «[...] λοιποὶ πάντες εὐλογημένοι χριστιανοὶ [...]».²⁹

Αλλά και μέλη του κλήρου προσέφευγαν σε θεσμούς όπως η Αδελφότητα της Νίζνας. Ο Αναστάσιος, ένας Ιεροδιάκονος, που υπηρετούσε την Αδελφότητα και τώρα υπέφερε από φυματίωση έγραψε στα μέλη της, παροτρύνοντάς τα, «[...] στοχασθῆται παρακαλῶ ἐν χριστῷ ἀδελφοί μου, τί στεναχώριες δοκιμάζω ὄντας ἔτζι μοναχός, και χωρίς νὰ ἤξεύρω γλῶσσαν, [...] και ἀκλούθως ἔστερημένος και ἀπὸ φαγί, και ἀπὸ φωτίαν, μὴν ἤξεύρωντας νὰ συντύχω, και πρὸς τούτοις και ἀπὸ ἔξοδα [...]».³⁰ Χωρίς αμφιβολία, οι ελεούντες ήταν λογής λογής: ωστόσο οι έχοντες πραγματική ανάγκη ήταν πάντα περισσότεροι.

Ιερωμένοι και λαϊκοὶ περιπλανούνταν ἀπὸ κοινότητα σε κοινότητα συλλέγοντας ελεημοσύνες για τους εαυτούς τους και για τα ιδρύματα που αντιπροσώπευαν. Ο πατήρ Χριστόδουλος, ο θεωρούμενος και ιδρυτής της Αδελφότητας των Ρωμιῶν της Νίζνας, ήταν ένας ἀπ' αυτούς τους ιερείς. Φρόντιζε για τη συλλογή ελεημοσύνης ἀπὸ τους επισήμους στη Μόσχα, καθώς και ἀπὸ διάφορες κοινότητες στη Ρωσία και την Καζακία με σκοπὸ την οικοδόμηση ἐκκλησίας των Ρωμιῶν στην πόλη. Μια μαρτυρία για το ἔργο ζωής του πατέρα Χριστόδουλου που γράφτηκε στην καμπή του αἰῶνα ἐξυμνεῖ τις ικανότητές του να συλλέγει ελεημοσύνες. Το κείμενο γράφει:

²⁹ Επιστολή του Οικουμενικοῦ Πατριάρχου. Ο Ιωάννης Χρίστου ο οποίος κατοικούσε στο Ιάσιο είχε πέσει θύμα ληστών Γαϊνταμάκων. Ο Πατριάρχης συμπληρώνει τονίζοντας πως ο Ιωάννης: «Τρέχει μετὰ θεὸν εἰς τὸ ἔλεος, και τὴν βοήθειαν ὑμῶν τῶν ἀπανταχοῦ χριστιανῶν ἀποδεχόμενοι τοίνων αὐτὸν συνδράμετε, και βοηθήσατε αὐτῷ λόγῳ, και ἔργῳ, και ελεημοσύνην ἐντίδοτε ἵνα δι' αυτοῖς οὗτος μεν δυνήθῃ πληρώσει τὸ χρέος αὐτοῦ». ΓΑΧΟ, φ. 101, οπ. 1, δ. 1077, 1769, φ. 3.

Για ἄλλη επιστολή Οικουμενικοῦ Πατριάρχου ζητώντας ελεημοσύνη ἀπὸ τους Ρωμιούς της Νίζνας, βλ. ΓΑΧΟ, φ. 101, οπ. 1, δ. 4285α, 1779, φ. 42.

Για τις χρηματικές δωρεές της συντεχνίας των γουναράδων στην Κωνσταντινούπολη, βλ. Ελένη Βουραζέλη-Μαρινάκου, *Αἰ ἐν Θράκη Συντεχνίαι τῶν Ἑλλήνων κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν*, Θεσσαλονίκη, 1950, σσ. 55, 132, 141-142, 154, 181-182. Απόστολος Ε. Βακαλόπουλος, *Οἱ Δυτικομακεδόνες Απόδημοὶ Ἐπί Τουρκοκρατίας, Ἐταιρεία Μακεδόνικων Σπουδῶν*, Θεσσαλονίκη, 1958, σσ. 18, 40. Μιχαήλ Αθ. Καλινδέρης, *Αἰ Συντεχνίαι και ἡ Ἐκκλησία ἐπί Τουρκοκρατίας*, Αθήνα, 1973, σ. 102. Η Συντεχνία των Γουναράδων ελεημονούσε τον Τίμιο Σταυρό με τη χρέωση ειδικῦ φόρου στην παραγωγή και πώληση συγκεκριμένων γουναρικῶν. Χρηματοδοτούσε πολλοὺς ἄλλους θρησκευτικοὺς αλλά και εκπαιδευτικοὺς θεσμοὺς κατὰ τη διάρκεια του 18^{ου} αἰῶνα.

Για τις Αδελφότητες της Κωνσταντινούπολης και την «Επιτροπή του Κοινού» που συγκροτεῖται το 1753, βλ. Ευθυμία Α. Κάννερ, *Φιλανθρωπία: Κοινωνική Λειτουργία του Φαινομένου στην Ορθόδοξη Κοινότητα της Κωνσταντινούπολης (1753-1908)*, διδ. διατρ., Τμήμα Ιστορίας-Αρχαιολογίας της Φιλοσοφικῆς Σχολῆς του Πανεπιστημίου Αθηνῶν, Αθήνα, 1999, σσ. 1-53, ιδ. σσ. 16-17, 45. Για τα ταμεία πρόνοιας και αλληλοβοήθειας σε κάθε συντεχνία της Οθωμανικῆς Αυτοκρατορίας, βλ. Gabriel Baer, «Οἱ διοικητικές, οικονομικές και κοινωνικές λειτουργίες των τουρκικῶν συντεχνιῶν», Σπύρος Ασδραχάς (εἰσ., ἐπιλ. κειμ.), Αλέκος Γαβαθάς (μτφ.), *Η Οικονομική Δομή των Βαλκανικῶν Χωρῶν (15^{ος}-19^{ος} αἰῶνας)*, Αθήνα, 1979, σσ. 575-596, ιδ. σ. 587.

³⁰ Το ἔγγραφο χρονολογείται το 1773. ΓΑΧΟ, φ. 101, οπ. 1, δ. 4269, 1773, φφ. 1, 9. Οι Ρωμοὶ του Ελισαβέτγκραντ ἔλαβαν και αυτοὶ μέτρα για την προστασία των πτωχῶν και κωφῶν μεταξύ τους. В Ястребов, «Греки в Елисаветграде, отрывок из истории колонизации 1754-1777гг.», *Киевская Старина*, ἔτος τρίτος, τόμος 8^{ος}, Απρίλιος (4), 1884, σ. 673-684, ιδ. σ. 675.

Και παρ' αυτά ο διαληφθείς ιερέυς, **ώσπερ η φιλόπονος μέλισσα οπού συνάζει από κάθε άνθος μέλι, και κοπιά ακατάπαυστα**, τοιούτος και αυτός δεν έβαλεν καμίαν άργηταν ή δυσκολίαν εις το μέσον, αλλά πάντα εν δευτέρω θέμενος, κόπους δηλαδή, και μόχθους, και πόνους έκαμεν το σημείον του σταυρού εις το πρόσωπόν του, και βάλλοντας θεμέλιον τον λόγον του Χριστού, τα πάντα όσα αν ποιήται εις το εμόν όνομα ποιήται, **άρχησεν να συνάζει από κάθε άνθος το μέλη της ελεημοσύνης, δηλαδή, από Ρωμαίους, από Βλάχους, από Πογδάνους και από κάθε άλλης γενεάς χριστιανούς και άρχισε το έργον με την ελεημοσύνην.**³¹

Ό Χριστόδουλος αποδείχτηκε τόσο ικανός στη συλλογή ελεημοσύνης, ώστε τις αρχές του 18^{ου} αιώνα αποφάσισε να οικοδομήσει και μια δεύτερη εκκλησία, αυτή τη φορά πέτρινη.³² Πράγματι, η ίδια η λειτουργία της Αδελφότητας των Ρωμιών της Νίζνας εδράζεται στην έννοια της ελεημοσύνης· οι «ευσεβείς πραγματευταί μικροί τε και μεγάλοι» έδιναν «από τους ευλογημένους τους κόπους των ο μεν πολύ ο δε ολίγον» για την ίδρυση και λειτουργία της Αδελφότητάς τους,³³ όπως μπορεί να διαπιστώσει κανείς ανατρέχοντας στο βιβλίο αφιερωμάτων των μελών της.³⁴

³¹ Χρήστος Π. Λασκαρίδης, *Το Καταστατικό [...]*, 1997, σ. 110.

Η χρήση της μέλισσας ως μεταφορά για τη συγκομιδή ελεημοσύνης ήταν ένας κοινός τόπος, γεγονός που σηματοδοτεί τον τυποποιημένο χαρακτήρα αυτής της περιγραφής του βίου του Πατέρα Χριστόδουλου. Έτσι η χρήση της μεταφοράς εδώ είναι ανάλογη με αυτή του Γρηγόριου Ναζιανζηνού στον επικήδειο λόγο του για τον Μέγα Βασίλειο. «Έπει δέ ίκανώς είχε τής ένταυθα παιδεύσεως, έδει δ' αυτών μηδέν τών καλών διαφυγείν, μηδέ τῷ φιλοπόνῳ τῆς μελίσης άπολειφθῆναι συλλεγούσης έκ παντός άνθους τὰ χρησιμώτατα, επί τήν Καισαρέων πόλιν έπέιγεται, τών τῆδε μεθέξων παιδευτηρίων· [...]». Gregorius Nazianzenus, *Funeris oratio in laudem Basilii Magni Caesareae in Cappadocia episcopi*, orat. 43, 2022: 006. Gregorius Nazianzenus, F. Boulenger (επιμ.), *Grégoire de Nazianze. Discours funèbres en l'honneur de son frère Césaire et de Basile de Césarée*, Παρίσι, 1908, κεφάλαιο 13^ο, μέρος 1^ο. Ευχαριστώ τον Στέλιο Χρονόπουλο για τη συγκεκριμένη επισήμανση.

³² Όπως καυχάται σε άλλη επιστολή που σώζεται στα ρωσικά: «[...] στη Νίζνα αγόρασα οικόπεδο, έκτισα δύο εκκλησίες, αλλά δεν έχω ακόμα επαρκή κονδύλια για το εικονοστάσιο [...]», κονδύλια που αναμφίβολα έλαβε τελικά. Μεταξύ άλλων, έλαβε ελεημοσύνες και από το *Σμπίρσκι Πρικάζ* στη Μόσχα. Α.Α. Дмитриевский, «Описание рукописей и книг, поступивших в Церковно-Археологический музей при Киевской Духовной Академии из Греческой Нежинской Михайло-Архангельской Церкви», *Труды Киевской Духовной Академии*, έτος εικοστό-έκτο, Μάρτιος (3), Κίεβο, 1885, σσ. 1-16, ιδ. σ. 5.

Костянтин Харлампович, *Нариси [...]*, 1929, σσ. 15-16. Евген Чернухин, *Книга пожертв [...]*, 1997, σ. 144.

Για την ανέγερση εκκλησιών χάριν της συγκομιδής ελεημοσύνης σε όλη την έκταση της Ρωσικής Αυτοκρατορίας, βλ. Α.В. Семенова, «Национально-православные традиции в менталитете купечества в период становления российского предпринимательства», Α.В. Семенова, Α.В. Демкин, В.Б. Перхавко (επιμ.), *Купечество в России XV-середина XIX века. Сборник статей*, Москва, 1997, σσ. 96-111, ιδ. σσ. 98, 101-102.

³³ Χρήστος Π. Λασκαρίδης, *Το Καταστατικό [...]*, 1997, σ. 105.

³⁴ Συγκεκριμένες ελεημοσύνες, όπως η δωρεά οικίας από τον αδελφό Μπασία κυρ Νάνο, Σέρβο «έκ μέρος τοῦ μπεληγραδίου», επέτρεπαν τη σταθερή εισροή κονδυλίων από ενοίκια, αυξάνοντας την οικονομική ευρωστία της Αδελφότητας και επιτρέποντας την ανέγερση άλλων κτιρίων, όπως, λόγου χάριν, του καμπαναριού. Ο Πέτρος Ιωάννου Σοροκοσίτζκης είχε αφήσει χίλια ρούβλια για την ανοικοδόμηση του καμπαναριού της εκκλησίας. Евген Чернухин, *Книга пожертв [...]*, 1997, σ. 153.

Η ευεργετική δράση των Ζωσιμάδων, ορισμένοι από τους οποίους αναφέρονται στη Νίζνα ήδη πριν από το 1734, είναι ευρέως γνωστή. Στεφάνου Ν. Μπέττη, *Οι Ζωσιμάδες και η συμβολή τους στη νεοελληνική αναγέννηση, Η ζωή και το έργο τους*, Ιωάννινα, 1990, σσ. 16-17.

Οι στίχοι του ποιητή και διακόνου Καισάριου Δαπόντε μαρτυρούν το προσωπικό του οδοιπορικό για τη συλλογή ελεημοσύνης στη Βλαχία, στα μέσα του 18^{ου} αιώνα. Όπως και τόσοι άλλοι, είχε και ο ίδιος στην κατοχή του ένα κομμάτι από τον Τίμιο Σταυρό.

Είδα πολλούς και ἤρχουνταν, καὶ τὸν ἐπροσκυνοῦσαν,
λάδι, κηρὶ τοῦ φέρνασι, καὶ τὸν εὐχαριστοῦσαν,
ὁποῦ μὲ τὸν Ἄγιασμόν ἔλαβαν τὴν ὑγείαν,
ἢ ἄλλο ὁποῦ ἤθελαν καλόν, εὐεργεσίαν [...].

Και, όπως και στην περίπτωση του πατέρα Χριστόδουλου, συγκρίνει τη συλλογή ελεημοσύνης με το έργο των μελισσών, όπου ο Τίμιος Σταυρός εξομοιώνεται μεταφορικά με έναν μελισσοκόμο:

[...] Νὰ δώση κάθε ἄνθρωπος εἰς τὸ μελίσιόν του,
ἔξω ἀπὸ τ' αὐθεντικὸν ἐκεῖνο δόσιμόν του,
ἐν ἄσπρο διὰ τοῦ Σταυροῦ τὴν θεῖαν παρουσίαν,
μικροὶ μεγάλοι τῶδωκαν καὶ μὲ εὐχαριστίαν,
καὶ μὲ μεγάλο δίκαιον, ὅτι καὶ ὁ Σταυρὸς μας
τὸν κόσμον ὅλον γλύκανε, ὡσὰν μελισσοουργὸς μας.

Ο Δαπόντες σημειώνει ότι όλοι οι ερχόμενοι ήταν χαρούμενοι στη σκέψη να αποχωριστούν τα χρήματά τους, προκειμένου να μοιραστούν τον Τίμιο Σταυρό, ιδιαίτερα πολλές γυναίκες που λαχταρούσαν να κάνουν παιδί.³⁵ Ανάμεσα στα άλλα, ο Δαπόντες συνδέει τον Τίμιο Σταυρό με τη σωτηρία της Βλαχίας από την πανώλη και τους Τατάρους που λεηλατούσαν την περιοχή εκείνη την περίοδο.³⁶

Αξίζει να αναφερθούν ορισμένα επιπρόσθετα παραδείγματα Ρωμίων που ταξίδευαν στη Μοσχοβία για τη συγκομιδή ελεημοσύνης: ο Ιβάν Αναστάσοβ από το Ερζερούμ ήθελε να ελευθερώσει τον ιερέα πατέρα του τον οποίο, κατά τον Αναστάσοβ, είχαν αιχμαλωτίσει Μουσουλμάνοι που αντιδρούσαν στην ηχητική όχληση από την ψαλτική της εκκλησίας όπου εφημέρευε. ΡΓΑΔΑ, φ. 52, οπ. 1, δ. 2, 1708, φ. 4^ν.

Άλλος πάλι, ο Δημήτριος Κωνσταντίνου, περιπλανούνταν ζητώντας ελεημοσύνες, για να εξαγοράσει τα σκλαβωμένα παιδιά και τη γυναίκα του. ΡΓΑΔΑ, φ. 52, οπ. 1, δ. 2, 1708, φ. 70^ν.

³⁵ Καισάριος Δαπόντες, *Κήπος Χαρίτων*, Γαβριήλ Σοφοκλής (επιμ.), Αθήνα, 1880, σσ. 76, 152. Ο Κωνσταντίνος-Καισάριος Δαπόντες γεννήθηκε το 1714 και πέθανε το 1784.

Η χρήση της μέλισσας ως μεταφοράς, όπως στον βίο του Πατέρα Χριστόδουλου που αναφέρθηκε προηγουμένως και στον Καισάριο Δαπόντε εδώ, εξελίχθηκε κατά τη διάρκεια του 18^{ου} αιώνα. Στο λόγο του «ιερωτάτου και σεβασμιωτάτου Νεοφύτου Μητροπολίτου της Φιλιππουπόλεως πρὸς Ἀκαδημίαν της Κανταβριγίας [...]» στην Αγγλία, τον Σεπτέμβριο του 1701, ο Μητροπολίτης παρομοιάζει το πανεπιστήμιο με μέλισσες οι οποίες όχι μόνο μαζεύουν μέλι αλλά και προμηθεύουν τον καρπό της εργασίας τους σε άλλους. Richard Sharp, «The Visit of Neophytos, Archbishop of Philippopolis, to England in 1701», Peter M. Doll (επιμ.), *Anglicanism and Orthodoxy 300 Years after the 'Greek College' in Oxford*, Οξφόρδη, Bern, Βερολίνο, 2005, σσ. 505-512, σ. 511.

Όλο και περισσότερο η μέλισσα ταυτίστηκε με την εργασία, και μάλιστα με τη διαφοροποίηση μεταξύ επαγγελματιών, όπως φαίνεται στο *The Crumbling Hive* του Άγγλου σατιριστή και πολιτικού στοχαστή Mandeville το οποίο επανεκδόθηκε το 1714 ως *The Fable of the Bees*. Ο Mandeville περιγράφει μία κοινωνία όπου παρ' όλο που τα μέλη της είναι εκφυλισμένα, χάριν του κατακερματισμού της εργασίας στο σύνολό της ανθεί. Bernard Mandeville, *The Fable of the Bees: or, Private Vices, Public Benefits*, F.B. Kaye (επιμ.),

Ο Γάλλος περιηγητής Τουρνεφόρτ περιγράφει μία λιγότερο ενάρετη εικόνα· αναφέρεται στους ποικίλους ιερωμένους που ταξίδευαν μέχρι τη Μόσχα στις αρχές του 18^{ου} αιώνα και πουλούσαν καθαγιασμένο έλαιο, έπαιρναν χρήματα από τους πιστούς, για να τελέσουν το μυστήριο της ιεράς εξομολόγησης και χρέωναν τις υπηρεσίες τους για άφεση των σαρκικών και άλλων αμαρτιών.³⁷ Ο Στέπαν (ή Στέφανος) – το πατρώνυμό του άγνωστο – ήταν ένας τέτοιου είδους «ιερωμένος».³⁸ Η τύχη όμως τελικά τον εγκατέλειψε· φτάνοντας το

Οξφόρδη, 1924. Για τον τόπο της μέλισσας τον 18^ο αιώνα, βλ. James W. Johnson, «That Neo-Classical Bee», *Journal of the History of Ideas*, τόμος 22^{ος}, τεύχος 2^ο, Απρίλιος-Ιούνιος 1961, σσ. 262-266.

Ο δε Μοισιόδαξ είχε παρομοιάσει την Ευρώπη με μια μελισσοφωλιά, επειδή, εξηγεί, όπως οι μέλισσες έτσι και τα ευρωπαϊκά έθνη δανείζονταν και αντέγραφαν, ό,τι θεωρούσαν χρήσιμο, ανταλλάσσοντας ιδέες και αφυπνώνοντας τα πνεύματα, ολοκληρώνοντας τη μεταφορά της μελισσοφωλιάς με τη φράση: «Έχει, έχει χρείαν ή Έλλάς από την Εϋρώπη». Ι. Μοισιόδαξ, *Ήθική Φιλοσοφία*, Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης, *Ιώσηπος Μοισιόδαξ. Οι συντεταγμένες της βαλκανικής σκέψης τον 18^ο αιώνα*, Αθήνα, 1985, σσ. 323-341, ιδ. σ. 331 [Βενετία 1761]. Katja De Herdt, «Greeks about Turks in the Age of Enlightenment: from Illumination to Denigration», Αστέριος Αργυρίου, Κωνσταντίνος Α. Δημάδης, Αναστασία Δανάη Λαζαρίδου (επιμ.), *Πρακτικά του Α' Ευρωπαϊκού Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών, Βερολίνο 2-4 Οκτωβρίου 1998, Ο Ελληνικός Κόσμος Ανάμεσα στην Ανατολή και τη Δύση 1453-1981*, τόμος 2^{ος}, Αθήνα, 1990, σσ. 381-393, ιδ. σ. 383.

Το ποιήμα «Employment» του θαυμάσιου Ουαλού ποιητή George Herbert (1593-1633) επεξεργάζεται την ίδια θεματολογία «All things are busy; only I / Neither bring honey with the bees, / Nor flowers to make that, nor the husbandry / To water these. / I am no link in thy great chain, / But all my company is a weed. / Lord place me in thy consort; give one strain / To my poor reed». Ένα ωραίο θέμα για περαιτέρω μελέτη.

³⁶ Το έτος 1758. Καισάριος Δαπόντες, *Κήπος Χαρίτων*, 1880, σσ. 153-158. Τα πάμπολλα τεμάχια του Τιμίου Σταυρού έχουν εξ άλλου τη δική τους ιστορία.

Για μια θετική εικόνα των θαυμάτων χάριν των αγίων λειψάνων, βλ. επίσης Ευγένιος Βούλγαρης, *ΕΠΙΣΤΟΛΗ ΕΥΤΕΝΙΟΥ ΤΟΥ ΒΟΥΛΓΑΡΕΩΣ ΠΡΟΣ ΠΕΤΡΟΝ ΤΟΝ ΚΛΑΙΡΚΙΟΝ* *Περί τών μετά τὸ σχίσμα Αγίων τῆς Ὀρθοδόξου Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας καὶ τών γινομένων ἐν αὐτῇ θαυμάτων, ἐκδιδόμενη νῦν τὸ πρῶτον ὑπὸ ΑΝΔΡΕΟΥ ΚΟΡΟΜΗΛΑ ΤΟΥ ΑΘΗΝΑΙΟΥ, ΑΘΗΝΗΣΙΝ, ΕΚ ΤΗΣ ΤΥΠΟΓΡΑΦΙΑΣ ΑΝΔΡΕΟΥ ΚΟΡΟΜΗΛΑ* 1844, σσ. 22-54.

³⁷ Joseph Pitton de Tournefort, *Ταξίδι στην Κρήτη και τις Νήσους του Αρχιπελάγους, Μετάφραση-Εισαγωγή Μάκης και Μυρτώ Απέργη*, Ηράκλειο, 2003, σ. 137. [Joseph Pitton de Tournefort, *Relation d' un voyage du Levant*, Παρίσι, 1717].

Ο Μητροπολίτης Κορίνθου Μητροφάνης ήταν ένας από αυτούς που επικαλέστηκε το έλεος της Ρωσίας, ενώ στην πραγματικότητα προσπαθούσε να αποφύγει την αποπληρωμή των πολλών, λόγω άσωτης συμπεριφοράς, χρεών του. Α.Α., «Κορφινский митрополит Митрофан в Киеве (1728-33)», *Киевская Старина*, έτος ενδέκατο, τόμος XXXVII (37), Μάιος (5), 1892, σσ. 291-293.

Για την καταδίκη τέτοιων πράξεων στα μέσα του 18^{ου} αιώνα, βλ. τα γραπτά του Ομπράντοβιτς ο οποίος σημειώνει: «Μόνο ο Θεός θα μπορούσε να πει σε ποιους ανήκαν και τι σόι λείψανα είναι! Οι καλόγεροι ισχυρίζονται ότι τα οστά ανήκουν στον τάδε ή τον δείνα άγιο, υποχρεώνουν τον κόσμο να τα ασπάζεται και με αυτόν τον τρόπο μαζεύουν ελεημοσύνες [...]». George Rapall Noyes, *The Life and Adventures of Dimitrije Obradovic, who as a monk was given the name Dositei*, *University of California Publications in Modern Philology*, τόμος 39^{ος}, Berkeley, 1953, σ. 215.

Ο ανώνυμος συγγραφέας της Ελληνικής Νομαρχίας παραπονεΐται: «Εγώ, έως τώρα βέβαια, είδα έως τέσσαρας κεφαλὰς τοῦ Ἁγίου Χαραλάμπους, ἐπειδὴ, ὅταν ἀκολουθῆ ἡ πανοῦκλα, τότε κάθε πολιτεία ἔχει ἀπὸ μίαν κεφαλὴν τοῦ Ἁγίου Χαραλάμπους». Ανών, *Ἑλληνικὴ Νομαρχία, ἤτοι λόγος περὶ ἐλευθερίας*, Γεώργιος Βαλέτας (επιμ.), Αθήνα, 1968 [1806], σ. 117.

³⁸ Υιός εμπόρου, γεννήθηκε το 1680 στο Διδυμότειχο της Θράκης, έφτασε σε ηλικία δεκαέξι χρόνων στο Άγιο Όρος όπου έγινε Ιεροδιάκονος και μετέπειτα Ιερομόναχος. Το 1703 εγκαταλείποντας τον Άθωνα περιπλανάται σε διάφορες πόλεις και κράτη, άγνωστο που ακριβώς. Ξεκινώντας με δύο συνοδούς το 1724 από τη Βαρσοβία διέσχισε τη Λετονία και τη Λευκορωσία μαζεύοντας ελεημοσύνες. Κατάλληλα ενδεδυμένος, ο Στέπαν παρουσίαζε τον εαυτό του ως Στέφανο Ιουστινιανό, είτε Αρχιεπίσκοπο Φιλιππουπόλεως και Αρχιμανδρίτη Τριών Μοναστηριών, είτε Αρχιεπίσκοπο Διδυμότειχου. Το 1727 βρισκόταν στη Ρώμη αντιπροσωπεύοντας, δήθεν, την Ορθοδοξία και το 1728 στο Παρίσι, έχοντας μεταμφιεστεί εν τω μεταξύ σε ταπεινό Ιερομόναχο ονόματι Συμεών «ερχόμενος από την Παλαιστίνη [...] με καταγωγή από τη νήσο Σκόπελο του Αρχιπελάγους». Στο Παρίσι έλαβε διαβατήριο από τον Ρώσο Πρέσβυ, για να ταξιδέψει στη Μόσχα.

1728 στη Μόσχα συνάντησε έναν παλαιό γνωστό του από την Πολωνία ο οποίος τον κατέδωσε στις αρχές. Συνελήφθη και εστάλη εξόριστος στο Αρχάγγελσκ από το οποίο αφέθη ελεύθερος μετά από δεκαπέντε ολόκληρα χρόνια.³⁹

Δεδομένων των προτερημάτων που έχαιραν οι ιερωμένοι που έφθαναν στη Ρωσία για ελεημοσύνες άλλα και για εμπόριο, δεν πρέπει να ξαφνιάζει το γεγονός ότι ο Στέφανος δεν υπήρξε ο μόνος που προσποιήθηκε ιερατικό αξίωμα για προσωπικό όφελος.⁴⁰ Σε άλλον παρόμοιο παραβάτη αναφέρεται ο πρώην Αρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης Μεθόδιος:

Ακόμι εύρίσκεται ἐδῶ καὶ ἕνας καλόγερος ιδιότης, βλάχος τὸ γέννος ἀθανάσιος τὸνομα· καὶ ἐπαγγέλεται διὰ ῥωμαῖος, καὶ κάμει καὶ ἐκοῖνος ἐδῶ τέρατα καὶ σημεῖα· αἰσχύνομεν λέγειν τῆς ἐξοχότητός σου τὰ ὅσα κάμει ὁ μαρός, ἔστειλα πολλάκις τοὺς ἀνθρώπους μου νὰ τὸν εὗρουν πουθενά, καὶ δὲν ὑμπόρεσαν νὰ τὸν βάλουν εἰς τὸ χέρει.

Και συνεχίζει:

[...] αὐτουνοῦ μᾶς ἐδείνουν μεγάλην ἐνώχλησιν τὰ καμωματὰ του, ἔστωντας ὁποῦ λέγει πὼς εἶναι ῥωμαῖος, καὶ οἱ ἐδικοί μας ἤλθον πολλάκις καὶ ἐφώναξαν εἰς τοῦ λόγου μου διὰ τοῦτο, καὶ εἶχαν γνώμην νὰ τὸν παιδεύσουν κιάλας, καὶ ἐγὼ τοὺς ἐμπόδισα. Καὶ νὰ ἔχει τὴν εὐχὴν νὰ προστάξῃ νὰ ἀδιάσῃ καὶ αὐτὸς τὸν τόπον νὰ μὴν συνεύει τίποται σκάνδαλον εἰς τοὺς ἡμετέρους: - [...].⁴¹

Τα παράπονα του Μεθόδιου μαρτυρούν πολλά στοιχεία που χαρακτήριζαν τη λειτουργία Ρωμιών ιερωμένων στη Μοσχοβία εκείνης της εποχής. Ο καλόγερος Αθανάσιος ήταν «ιδιώτης», με άλλα λόγια δεν μπορούσε να ισχυρισθεί πως αντιπροσώπευε κάποιο συγκεκριμένο μοναστήρι. Του ήταν επωφελές να προσποιείται πως ήταν Ρωμιός. Προφανώς τα «τέρατα και σημεῖα» που έπραττε είχαν μεγαλύτερη αξία, εφόσον προερχόταν από τον χώρο της ορθόδοξης Ανατολής. Αξιοσημείωτη επίσης και η παρέμβαση του Μεθοδίου ο οποίος ως ανώτερος ιερωμένος της ορθόδοξης Ανατολής στην περιοχή επέμενε ότι ο συγκεκριμένος μοναχός δεν ήταν Ρωμιός (χωρίς όμως να διευκρινίζει τους λόγους για τους οποίους δεν ήταν επιτρεπτό ο Αθανάσιος να θεωρεί

³⁹ А. Голомбиовский, «Греческие Епископы-Самозванцы в России в XVIII в.», *Киевская Старина*, έτος δεκατοτρίτο, τόμος XLV (45), Μάιος (5), 1894, σσ. 332-341.

⁴⁰ Έτσι εξηγείται γιατί η γνησιότητα ενός ιερέως θεωρούνταν μεγίστης σημασίας από τους Ρωμιούς της Νίζνας. Το 1750 υπήρξαν καταγγελίες της Αδελφότητας των Ρωμιών της Νίζνας εναντίον του Κοσμά «Αρχιμανδρίτη της Μεγίστης Λαύρας», ενός απατεώνα προσποιούμενου το ιερατικό αξίωμα. Το 1751, μετά την απόφαση της *Ιεράς Συνόδου* (της Ρωσίας), εξορίστηκε σε Μοναστήρι στη βόρεια Ρωσία. Στάθηκε όμως τυχερός και με απόφαση της *Ιεράς Συνόδου* το 1757 του δόθηκε άδεια να επιστρέψει στο Άγιον Όρος. Евгений Чернухин, «Гречьке духовенство на Українских Теренах. Справа Архімандрита Козьми», *Подвижники й меценати, Грецькі підприємиці та громадські діячі в XVII-XIX, Україні, Историко-біографічні уариси*, Κίεβο, 2001, σσ. 45-67.

⁴¹ РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 2, 1706, ф. 1^у.

τον εαυτό του Ρωμιό, εφόσον ήταν Βλάχος). Ο Μεθόδιος είχε μάλιστα και την εξουσία να εμποδίζει άλλους Ρωμιούς στο «να τον παιδεύσουν».⁴²

Αλλά και ο ιατροφιλόσοφος Αλέξανδρος Ελλάδιος κατηγορήσε τον διάκονο και μεταφραστή της Καινής Διαθήκης στα νεώτερα ελληνικά Σεραφεΐμ Μυτιληναίο, πιθανό καθηγητή στη Μόσχα αλλά και στο σχολείο που σχεδίαζαν να ιδρύσουν οι Ρωμιοί της Νίζνας στην Αδελφότητά τους, ότι είχε κλέψει το πατριαρχικό σιγίλιο, όταν ξεκίνησε να ταξιδέψει μέσω θαλάσσης στο Κίεβο με σκοπό να παρουσιάσει τον εαυτό του στις ρωσικές αρχές με κατάλληλα πιστοποιητικά έγγραφα και να ζητήσει χρήματα για την απελευθέρωση σκλαβωμένων Ρώσων που βρίσκονταν στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Έχοντας το σιγίλιο πρόβαλε τον εαυτό του σε διάφορες πόλεις της Ευρώπης «όχι μόνο ως μέλος του κλήρου αλλά ακόμα και ως Μητροπολίτη», και ζητούσε ελεημοσύνες από ορθόδοξους εμπόρους και άλλους καθ' οδόν.⁴³ Ενώ οι πληροφορίες του Ελλάδιου για τον Σεραφεΐμ δεν είναι αξιόπιστες, μαρτυρούν την ύπαρξη τέτοιου είδους πρακτικών κατά τη διάρκεια της εποχής.⁴⁴ Ο Δαπόντες, ο Τουρνεφόρτ, οι περιπλανήσεις του Στεφάνου και

⁴² Δεν αναφέρονται τα «τέρατα και σημεία» που διέπραξε ο συγκεκριμένος· η αναφορά σε τέρατα και σημεία είναι κοινός τόπος στις Αγίες Γραφές, βλ. π.χ. ΨΑΛΜΟΙ 135:9, ΠΡΑΞΕΙΣ 6:8, 7:36. Πιθανότατα ο Αρχιεπίσκοπος ισχυριζόταν ότι ο συγκεκριμένος καλόγερος δεν ήταν Ρωμιός περισσότερο λόγω της συμπεριφοράς του, παρά εξαιτίας άλλων κριτηρίων.

Ο πρώην Θεσσαλονίκης αναφέρεται και σε μία άλλη περίπτωση τέτοιου τύπου: «[...] ό καλόγερος άπαγγέλεται διά άρχημαδρήτας του μοναστηριού του και αυτός ούτε μοναστήριον έχει ούτε γράμματα μοναστηρίου, και θέλεται τόν κράξη με ίλαρόν πρόσωπον, γυρευόντες του τά γράμματά του τάχα πώς θέλεται νά του δώση τήν έλεημοσίην του, και όταν δέν σās φανερώση γράμματα ειπήται του· [...]». ΡΓΑΔΑ, φ. 52, οπ. 1, δ. 2, 1706, φ. 1^ο.

⁴³ «Suffuratus enim Sigillum Patriarchale Prototypo sigilli cera excepto, aliud ei simile exsculpi curavit, fictisque commendatitiis literis [...]. Sed ille cum sigillum Patriarchle in manibus haberet, semetipsum non solum Clericum verum etiam Metropolitam creare poterat». Alexandros Heliodarus, *Status Praesens [...]*, 1714, σσ. 251-253, 261.

⁴⁴ Η βιβλιογραφία για την πολύπλευρη δράση και ενδιαφέρουσα προσωπικότητα του Σεραφεΐμ Μυτιληναίου είναι μεγάλη. Ορισμένες πληροφορίες για τον βίο του Σεραφεΐμ προέρχονται από το έργο του Αλέξανδρου Ελλάδιου «Status Praesens Ecclesiae Graecae», έργο αφιερωμένο στον «Imperator» Πέτρο Α'. Alexandros Heliodarus, *Status Praesens [...]*, 1714. Επίσης Émile Legrand, *Bibliographie hellénique ou description raisonnée des ouvrages publiés par des Grecs au dix-huitième siècle*, τόμος 1^{ος}, Παρίσι, 1918, αρ. 96, σσ. 119-120.

Ενώ το έργο παρέχει χρήσιμες ενδείξεις για τη ζωή Ρωμιών της εποχής, οι κατηγορίες του Ελλάδιου για τις εκκλησιαστικές και πολιτικές πεποιθήσεις, αλλά και για την προσωπική και σεξουαλική ζωή του Σεραφεΐμ, συγκεκριμένα όσον αφορά το βιασμό μιας νεαρής Αγγλίδας (σ. 254), ανήκουν στην αρχαία παράδοση του «ψόγου» ή της «investiva». Με άλλα λόγια αποτελούν σημαντικότερη πηγή για τον κόσμο και τις αντιλήψεις του ιδίου του Ελλάδιου, παρά για τις πράξεις και προθέσεις του Σεραφεΐμ. Alexandros Heliodarus, *Status Praesens [...]*, 1714, σσ. 249-292, και ιδ., για τις κατηγορίες όσον αφορά τις σχέσεις του Σεραφεΐμ με τον Κάρολο ΙΒ', σσ. 286-287. Βλ. επιπλέον Βασίλειος Ν. Μακρίδης, «Στοιχεία για τις σχέσεις του Αλέξανδρου Ελλάδιου με τη Ρωσία», *Μνήμων*, τόμος 19^{ος}, Αθήνα 1997, σσ. 9-39, ιδ. σ. 28.

Ο Σεραφεΐμ είχε πρώτα ταξιδέψει στη Ρωσία το 1697. Έκτοτε ταξίδεψε στο Άμστερνταμ και απ' εκεί συνέχισε «[...] εις τήν έγγλητέρα σταλθεis από τόν ρηθέντα πατριάρχην κύρ Καλίνηκον διά τó σχολίον όπου έκατάστησαν εις τó δξφορτ διά τούς Έλληνας [...]». Περιπλανήθηκε στην Ισπανία, το Παρίσι, τη Λειψία φτάνοντας τελικά στον Αρχάγγελο της Ρωσίας το 1704. Ήρθε στη Μόσχα την ίδια στιγμή με τον πρώην Αρχιεπίσκοπο Θεσσαλονίκης Μεθόδιο Αρμενόπουλο και σιτιζόταν και αυτός από το ρωσικό κράτος. ΡΓΑΔΑ, φ. 52, οπ. 1, δ. 15, 1704, φφ. 6-6^ο. ΡΓΑΔΑ, φ. 52, οπ. 1, δ. 15, 1705, φ. 7.

Στη Μόσχα προσπάθησε ανεπιτυχώς να πείσει τους Ρώσους να συμμετάσχουν σε εκστρατεία κατά της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, για να απελευθερωθεί το «[...] σκλαβομένον έθνος τών έλλήνων [...]», μία ορολογία που μεταφράζεται στα ρωσικά ως «[...] роду еллинскому [...]». Οι δυσκολίες του μεταφραστή είναι ενδεικτικές όσον αφορά τη χρήση του «Ρωμιός» και του «Έλληνας»· η συνηθισμένη μετάφραση στα ρωσικά της λέξης «Ρωμιός» ήταν το «Грек», όποτε έπρεπε να βρεθεί μία νέα λέξη, για να μεταφράσει

τα γραπτά του Αλέξανδρου Ελλάδιου μαρτυρούν ότι η συλλογή ελεημοσύνης δεν περιοριζόταν σε εκκλήσεις για αγαθοεργίες απευθυνόμενες αποκλειστικά στους κύκλους της τσαρικής Αυλής. Στην όλη διαδικασία της ελεημοσύνης εμπλέκονταν με διάφορους τρόπους οι ορθόδοξοι πληθυσμοί του οθωμανικού και του ρωσικού κόσμου στο σύνολό τους.

την ξενόφερτη ορολογία «έθνος των Ελλήνων». Στο ίδιο κείμενο, ο Σεραφείμ πρότεινε να συσταθεί «τινά δημοκρατήαν» στην ορθόδοξη Ανατολή, ορολογία που ο μεταφραστής αποδίδει στα ρωσικά της εποχής με το «речь посполиту» που περιέγραφε το τότε πολίτευμα της Πολωνίας. Ο Σεραφείμ είχε όμως άλλες ιδέες, θεωρώντας ότι οι επίτροποι «του γέννους» έπρεπε να είναι «καταστημένοι με κοινήν γνώμη» και όχι από τον εκάστοτε Πατριάρχη. Εξηγεί μάλιστα στις ρωσικές αρχές πως πρέπει: «κάθε ένορία να εκλέξει όμοψύχος και όμοφώνως έναν άνθρωπον και να του δώκουσιν έγγραφως έξουσίαν» για τη διοίκηση του γένους. Ισχυρίζεται μάλιστα πως είχε ήδη γίνει η εκλογή τριάντα έξι αντιπροσώπων οι οποίοι στη συνέχεια επέλεξαν μεταξύ τους «τρεις σπουδαίους και έμπειρους» και «τους έδωκαν όλην την έξουσίαν εις τὸ να διοικούν τὸ έθνος». РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 15, 1704, фф. 6-7^ν.

Για τη ζωή και το έργο του Σεραφείμ, βλ. Γεωργίου Ι. Ζαβίρα, *Ανέκδοτα συγγράμματα. Νέα Έλλάς ή έλληνικόν θέατρον πολιτικόν*, Αθήνα, 1872, σ. 532. Κωνσταντίνος Ν. Σάθας, *Νεοελληνική Φιλολογία, Βιογραφίαί τών έν τοίς γράμμασι διαλαμψάντων Έλλήνων από τής καταλύσεως τής Βυζαντινής Αυτοκρατορίας μέχρι τής έλληνικής έθνεγερσίας 1453-1821*, Αθήνα, 1868, σσ. 447-448, 451. Γ. Γεσίποβ, «Ό Έλλην κληρικός Σεραφείμ», Κ. Παλαιολόγος (μτφ.), *Παρνασσός*, τόμος 4^{ος}, τεύχος Α', 1880, σσ. 28-51. Ιανουάριος 05. Βλ. επίσης E.D. Tappe, «The Greek College at Oxford, 1699-1705», Peter M. Doll (επιμ.), *Anglicanism and Orthodoxy 300 Years after the 'Greek College' in Oxford*, Peter Land, Οξφόρδη, Βern, Βερολίνο, 2005, σσ. 153-175, ιδ. σ. 165.

Βλ. επίσης το χρήσιμο βιβλίο του Κυριάκου Παπουλίδη. Κυριάκος Κ. Παπουλίδης, *Το πολιτικό και θρησκευτικό κίνημα του Ιεροεθνισμού και οι πρωτοπόροι του: Σεραφείμ ο Μυτιληναίος (ci. 1667-ci. 1735)*, Θεσσαλονίκη, 2008, ιδ. σσ. 30, 33, 77-90.

8.3 Οι απεσταλμένοι των εκκλησιών

Εκτός από μεμονωμένους λαϊκούς και ιερωμένους, εκκλήσεις για ελεημοσύνη έκαναν και τα πιο σημαντικά θρησκευτικά ιδρύματα της ορθόδοξης Ανατολής που συχνά πάλευαν να επιβιώσουν, φορτωμένα καθώς ήταν με υπέρογκα χρέη για τα οποία πλήρωναν κάθε χρόνο και τόκους.⁴⁵ Σε ορισμένες περιπτώσεις, όπως αυτές του Πανάγιου Τάφου, της Μονής της Αγίας Αικατερίνης στο Σινά και του Αγίου Όρους, η ίδια η Αδελφότητα της Νίζνας οργάνωνε τη συλλογή ελεημοσύνης.⁴⁶ Αυτά και άλλα ιδρύματα της ορθόδοξης Ανατολής αντιπροσωπεύονταν από τους αρχιμανδρίτες και τους ηγούμενούς τους, τους μητροπολίτες και τους πατριάρχες τους· μία εκκλησιαστική αριστοκρατία που έστελνε απεσταλμένους στην Καζακία και τη Ρωσία, για να συντονίσουν τη συλλογή ελεημοσύνης από τους Ρωμιούς εμπόρους, τους ντόπιους πληθυσμούς καθώς και από το ρωσικό κράτος.

Ο Κυριάκος Οικονόμου συγκέντρωνε ελεημοσύνες από το Αστραχάν για λογαριασμό του Πατριάρχη Ιεροσολύμων.⁴⁷ Ο Διαμαντής Νικολάου, έμπορος από τη Συρία, στάλθηκε στη Μόσχα, το 1706, από τον Κωνσταντίνο Μητροπολίτη Χαλκηδόνας, με τον ίδιο σκοπό.⁴⁸ Έτσι και ο Δημητράκης, υιός του Κωνσταντή Ρεΐζη από το Νεοχώρι.⁴⁹ Ο Γιούρη Φέντοροβ ήταν απεσταλμένος του Πατριάρχη Αντιοχείας Μακαρίου.⁵⁰ Ο Πατριάρχης Ιεροσολύμων Χρύσανθος είχε στείλει τον Κωνσταντίνο Ευαγγέλη, που μνημονεύεται στον κατάλογο των Ρωμιών σαν κάτοικος της Μόσχας, το 1711.⁵¹ Ο Γρηγόρης Βατάτσης ήταν απεσταλμένος του Οικουμενικού Πατριάρχη.⁵² Ο Χατζηκυριάκης εργαζόταν για το Μοναστήρι της Αγίας Αικατερίνης του Σινά.⁵³ Στην αλληλογραφία του Ιωάννη Χριστοδούλου από τον Μοριά φαίνεται ότι και αυτός ήταν

⁴⁵ Πηνελόπη Στάθη, *Χρύσανθος Νοταρᾶς Πατριάρχης Ιεροσολύμων*, Αθήνα, 1999, σσ. 45, 129-138. Κρίτων Χρυσοχοϊδης, «Ιερά Άποδημία. Τό προσκυνηματικό ταξίδι στους Άγίους Τόπους στά μεταβυζαντινά χρόνια», Ιόλη Βιγγοπούλου (επιμ.), *Το ταξίδι από τους αρχαίους έως τους νεότερους χρόνους*, Αθήνα, 2003, σσ. 99-110, ιδ. σσ. 101-103. Bruce McGowan, «Part III. The Age of the Ayans, 1699-1812», Halil Inalcik, Donald Quataert (επιμ.), *An Economic and Social History of the Ottoman Empire 1300-1914*, Cambridge, 1994, σσ. 637-758, ιδ. σ. 669.

⁴⁶ Χρήστος Π. Λασκαρίδης, *Το Καταστατικό [...]*, 1997, σσ. 77, 171.

⁴⁷ РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 17, 1702, ф. 1.

⁴⁸ Ο Διαμαντής Νικολάου, «ρεφερεντάριος τις αγιοτήτης μητορπόλεος χαλκηδόνας» έφτασε στη Μόσχα το 1705. Στα ρωσικά: «Приезд от Халкидонского митрополита Константина референда его Дмитрия Николаева». РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 10, 1706, ф. 1. Βλ. επίσης РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 7, 1705, фф. 1-2, 7.

⁴⁹ РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 1, 1701, ф. 15.

⁵⁰ РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 26, 1703, ф. 5.

⁵¹ РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 2, 1711, ф. 70^v.

⁵² Θα χορηγούνταν ελεημοσύνες στον «απεσταλμένο από την πατριαρχική Αυλή Γρηγόρη Βατάτση». Στα ρωσικά: «присланному от Патриарха domestiky Григорию Ватаццю». РГАДА, ф. 52, оп. 3, д. 102, 1718, фф. 2-3.

⁵³ Σε επιστολή του 1699 Ο Ιωαννίκιος Αρχιεπίσκοπος Σινά τον αποκαλεί: «Εντιμότητα, εὐγενέστατε, χρησιμότητα και μεγαλοπρεπέστατε ἄρχων, συνδρομητὰ πρόμαχε βοηθέ, ἐπίτροπε και πιστὲ ἀδελφὲ και γνήσιε οἰκονόμῃ τῆς καθ' ἡμᾶς ἀγίας και

δραστήριος και συγκέντρωνε ελεημοσύνες (με άδεια του Πατριάρχη Ιεροσολύμων), ενώ παράλληλα εμπορευόταν ανάμεσα στα έτη 1705-1707.⁵⁴ Έμπιστοι του Πατριάρχη Ιεροσολύμων ήταν επίσης οι Καπετάν Παρασκευάς και Θωμάς του Γεωργίου στη Νίζνα.⁵⁵ Ο Νικόλας Χατζή Αγγελής ήταν απεσταλμένος του Πατριάρχη Αντιοχείας Σιλβέστρου.⁵⁶

Η απαρίθμηση των απεσταλμένων για ελεημοσύνες δείχνει ότι δεν ενεργούσαν απαραίτητα για λογαριασμό ενός και μόνο εκκλησιαστικού ιδρύματος, αλλά αντίθετα σε πολλές περιπτώσεις δούλευαν ταυτόχρονα για λογαριασμό διαφόρων θρησκευτικών και κοσμικών αρχών. Τέτοια ήταν η περίπτωση του Πάβελ Ανανίν,⁵⁷ αλλά και του Παναγιώτη Ρόδιου (Παναγιώτ Ροντίσκι), ο δεύτερος από τους σημαντικότερους Ρωμιούς της Αδελφότητας της Νίζνας.⁵⁸ Και οι δύο υπηρέτησαν ως απεσταλμένοι όχι μόνο ανώτατων ιερωμένων, αλλά επίσης και του Οσποδάρου της Βλαχίας Κωνσταντίνου Μπρανκοβάνου.

Ορισμένα σημαντικά θρησκευτικά ιδρύματα της Ανατολής είχαν μάλιστα στην ιδιοκτησία τους ακίνητα στη Νίζνα και αλλού στην Ουκρανία και τη Ρωσία· αυτά χρησίμευαν σαν βάσεις για τη συλλογή ελεημοσύνης. Έτσι, τόσο το Πατριαρχείο Ιεροσολύμων όσο και ο ανταγωνιστής του, η Μονή της Αγίας Αικατερίνης του Σινά, είχαν στην κατοχή τους ακίνητα μέσα στη Νίζνα.⁵⁹ Η εκκλησία των Ρωμιών στο Κίεβο λειτουργούσε ως Μετόχι της Μονής Σινά.⁶⁰

βασιλικής μονής του άγιου και θεοβαδίστου όρους Σινά κύριε χατζή Κυργιακή [...]. Ντόρη Παπαστράτου (επιμ.), *Ό Σιναΐτης Χατζήκυριακής έκ Χώρας Βουρλά, Γράμματα – Ξυλογραφίες 1688-1709*, Αθήνα, 1981, σ. 64.

⁵⁴ Όσον αφορά τη συγκομιδή ελεημοσύνης, τα έγγραφα του αναφέρουν: «[...] σε αυτή τη συλλογή να σημειώνεται η υπογραφή και η πλήρης ονομασία του καθενός και εκτός Μόσχας γι' αυτή τη συγκομιδή να μην πάει [...]». Στα ρωσικά: «[...] на сей зборней памяти подписать имянно и в горах для того сбора не ездить [...]».

Όπως φάνηκε στο πρώτο μέρος της εργασίας (1.2-3), η επιστολογραφία που σώζεται ήταν ως επί το πλείστον με τον Στέργιο Ιωάννου στη Νίζνα, όπως επίσης και με Ρωμιούς εμπόρους στη Σιβηρία. ΡΓΑДА, φ. 52, оп. 1, д. 11, 1705, φφ. 1, 3-4, 21. Προκαλεί ενδιαφέρον το «в горах». Μήπως η σωστή ερμηνεία του κεκμένου είναι ότι του απαγορεύεται να συνοδέψει τον Αλέξανδρο Λεβαντίνο στην αποστολή του;

⁵⁵ Н.Ф. Каптерев, *Сношения иерусалимских патриархов [...]*, 1895, σ. 428.

⁵⁶ Του Κυπρίου. АВПРИ, ф. 13, *Письма разных лиц на русском языке*, оп. 2, д. 967, 1765, ф. 1.

⁵⁷ ΡΓΑДА, ф. 52, оп. 1, д. 7, 1704, ф. 1. ΡΓΑДА, ф. 52, оп. 1, д. 2, 1708, ф. 10^ν. ΡΓΑДА, ф. 52, оп. 1, д. 4, 1708, φφ. 1-2.

⁵⁸ Ο Παναγιώτ Ροντίσκι (Παναγιώτης Ρόδιος), εκτός ότι ήταν ο γραφέας της Αδελφότητας των Ρωμιών της Νίζνας και συντάκτης του καταστατικού της· ήταν απεσταλμένος του Δοσιθέου Πατριάρχη Ιεροσολύμων αλλά συγχρόνως και του Οσποδάρου της Βλαχίας Κωνσταντίνου Μπρανκοβάνου. Я.С. Гросул (επιμ.), *Исторические связи народов СССР и Румынии [...]*, τόμος 3^{ος}, 1970, σσ. 153-154.

Για τον Ρόδιο, βλ. Χρήστος Π. Λασκαρίδης, *Το Καταστατικό [...]*, 1997, σ. 27.

⁵⁹ Έμποροι κατοικούσαν σ' αυτές τις οικίες. ΡΓΑДА, ф. 124, *Малороссийские Дела*, оп. -, д. 12, 1711, φφ. 19-19^ν. Ο Πατριάρχης Δοσιθέος είχε μάλιστα ζητήσει από τις ρωσικές αρχές, το Πατριαρχείο του να αποκτήσει τον έλεγχο μιας από τις δύο εκκλησίες των Ρωμιών στη Νίζνα. «1693 – Москва. Уривок зі справки про Єрусалимське подвір'я в Ніжині», στο Сергій Павленко (επιμ.), *Доба гетьмана Івана Мазепи в документах*, Κίεβο, 2008, αρ. 463, σσ. 488-489.

Ο ανταγωνισμός μεταξύ Όρους Σινά και Πατριαρχείου Ιεροσολύμων φαίνεται μέσα από την αλληλογραφία του Χατζηκυριάκη, απεσταλμένου της Μονής της Αγίας Αικατερίνης, για να συλλέξει ελεημοσύνες στη Ρουμανία, την Πολωνία, την Καζακία και τη Ρωσία. Ο Χατζηκυριάκης είχε αναλάβει τη δημιουργία μίας σειράς από ξυλογραφίες και ιερές εικόνες της Φλεγόμενης Βάτου, του Όρους Σινά, του Μαρτυρίου της Αγίας Αικατερίνης και της ίδιας της Μονής, τις οποίες θα αντάλλαζε με ελεημοσύνες.⁶¹ Συντόνιζε ένα δίκτυο από μοναχούς και άλλους που έπαιρναν τις εικόνες από αποθήκες στη Νίζνα και τη Μόσχα και περιπλανούνταν κουβαλώντας τις σε πόλεις και χωριά, «[...] όπου είναι ὀρθοδοξία [...]», όπως το θέτει μία επιστολή, ή, καλύτερα, όπως υπονοούσε, όπου υπήρχαν Ορθόδοξοι με χρήμα για ελεημοσύνη.

Στην αλληλογραφία του με τον Αρχιεπίσκοπο της Μονής, ο Χατζηκυριάκης συχνά μνημονεύει δύο κληρικούς, τον Ιωακείμ και τον Μελχισεδέκ, που είχαν τη βάση τους στη Νίζνα, το 1698.⁶² Ο Χατζηκυριάκης καυχόνταν επίσης για τις στενές σχέσεις του με τον Χατμάνο Μαζέπα τον οποίο περιγράφει λέγοντας ότι τρέφει μεγάλη αγάπη για τη Μονή του Όρους Σινά.⁶³ Ο Πατριάρχης Ιεροσολύμων Δοσίθεος δεν ήταν διόλου ικανοποιημένος όμως με αυτή την κατάσταση. Συνέταξε επιστολή προς τον Χατζηκυριάκη το 1701 με την οποία τον συνέτιζε: «τόσα κάμεις διὰ τοῦ Σινᾶ, καὶ στὸ Σινᾶ τινὰς δὲν ἀπέθανεν διὰ λόγου σου. Ἀμὲ στήν Γερουσαλήμ ἀπόθανεν ὁ Χριστὸς διὰ λόγου σου [...]» ζητώντας του να συνάξει στο μέλλον ελεημοσύνες για τα Ιεροσόλυμα.⁶⁴

Οι διαφορές μεταξύ του Ρωμιού εμπόρου Χατζηκυριάκη και του Ρωμιού της Νίζνας Παρασκευά (Θεόδωροβ) αφορούσαν εν μέρει τις ιδιοκτησίες της Μονής στη Νίζνα. Ο Παρασκευάς θεωρούσε ότι τα ακίνητα έπρεπε να πουληθούν στην Αδελφότητα. Ορισμένα μέλη της Αδελφότητας ήθελαν, με τη χρηματική συμπαράσταση του Χατμάνου, να ιδρύσουν σχολείο στα κτίρια αυτά. Ντόρη Παπαστράτου (επιμ.), *Ὁ Σιναΐτης Χατζηκυριάκης [...]*, 1981, σσ. 60, 62, 100-102.

⁶⁰ Наталья Терентьева, *Греки в Украине, экономическая и культурно-просветительская деятельность (XVII-XX вв.)*, Κίεβο, 1999, σσ. 102-104. Н. Петров, «Греческий Екатерининский Монастырь в Киеве», *Труды Киевской Духовной Академии*, XXXVII (37), τόμος 1^{ος}, Ιανουάριος 1896, Κίεβο, σσ. 55-112, ιδ. σ. 99. Светлана Мазарати, «Греки Киева (история и современность)», *Записки историко-филологического товарищества Андрия Билецького*, τεύχος 1^ο, Κίεβο, 1997, σσ. 67-81, ιδ. σσ. 69-71.

⁶¹ Ντόρη Παπαστράτου (επιμ.), *Ὁ Σιναΐτης Χατζηκυριάκης [...]*, 1981, σσ. 19, 66-68.

⁶² Ο Χατζηκυριάκης γράφει στον Αρχιεπίσκοπο: «[...] μάλιστα τοῦ ἔδωσεν γράμματα πὼς εἶναι ἀρχιμανδρίτης νὰ περπατήσει ἀπὸ ὅλα τὰ μοναστήρια τῆς Καζακίας. Ἅγιες καὶ Σινᾶ Όρους τοῦ ἔδωσα καὶ πάλι τοῦ ἔστειλα. Μάλιστα σὰν ἐγύρισα ἀπὸ τὴν Μοσχοβία ἄφησα ἓνα σεντούκι στὴν ἐκκλησία τῆ ῥωμέκια. Ἔχει μέσα – 1110 – ἤγουν χίλια ἑκατὸν δέκα μοναστήρια καὶ ἅγιες. Τὰ μέτρησεν ὁ παπὰ Μελχισεδέκ καὶ ἄφησα καὶ τὸ κλειδί στοῦ λόγου του ἂν τύχει καὶ ἔρθει ἀρχιμανδρίτης ἄσα ἀπὸ τὴν Μπογδανία νὰ τὰ παίρνει διὰ τὴν Μοσχοβία. Κατόπι πάλι μοῦ ἔγραψεν ὁ παπὰ Ἰωακείμ πὼς χρειάζεται ἅγιες καὶ μοναστήρια. Ἐγραψα νὰ τοῦ δώσουν. Σήμερις χρόνος ὅπου ἤβγα ἀπὸ τὴ Νίζνα ἔν πρώτοις ὅπου εἶχεν ἔρθει ἐδῶ τοῦ ἔδωσα εἴτι ἐχρειάζονταν καὶ τὸ ἀγῶγι τοῦ δέκα γρόσα. Ἄφησα ἐπέρσι ἔξοδα διὰ νὰ σάσει τὲς αὐλὲς ὅπου εἶχαν νὰ κάμουν πόχει ἐμπόδια τὸ ἄνω διὰ καπελειό [...]. Ἐνας ἄλλος μοναχός, ὁ Θεοδόσης, πέραςε ἓνα διάστημα στο Αστραχάν. Ντόρη Παπαστράτου (επιμ.), *Ὁ Σιναΐτης Χατζηκυριάκης [...]*, 1981, σσ. 66-68. Για το «[...] ὅπου εἶναι ὀρθοδοξία [...]», βλ. το ίδιο, σ. 113. Για τον Μελχισεδέκ, βλ. το ίδιο, σ. 59. Για τον Θεοδόση, βλ. το ίδιο, σ. 105.

⁶³ «Ἔχει καὶ ἀγάπη στὸ Σίναιον Όρος». Η επιστολή του Αθανασίου Αρχιεπισκόπου Σινά χρονολογείται στις 28^ο Οκτωβρίου 1708. Ντόρη Παπαστράτου (επιμ.), *Ὁ Σιναΐτης Χατζηκυριάκης [...]*, 1981, σσ. 100-101.

⁶⁴ Ντόρη Παπαστράτου (επιμ.), *Ὁ Σιναΐτης Χατζηκυριάκης [...]*, 1981, σ. 78.

Για μία πληρέστερη αναφορά σχετικά με τις διαφορές μεταξύ του Πατριαρχείου Ιεροσολύμων και της Μονής του Σινά, βλ. *ΤΟ ΚΑΝΟΝΙΚΟΝ ΔΙΚΑΙΟΝ ΤΟΥ ΠΑΤΡΙΑΡΧΙΚΟΥ ΘΡΟΝΟΥ ΤΩΝ ΙΕΡΟΣΟΛΥΜΩΝ ΕΠΙ ΤΗΣ ΑΡΧΙΕΠΙΣΚΟΠΗΣ ΣΙΝᾶ, ΕΠΙΜΑΡΤΥΡΟΥΜΕΝΟΝ ΥΠὸ Ἐπισήμων*

Οι Πατριάρχες και τα άλλα μέλη του ανώτερου κλήρου απηύθυναν εκκλήσεις για ελεημοσύνη απευθείας στις κοινότητες των Ρωμιών εμπόρων στη Νίζνα, το Αστραχάν, τη Μόσχα και αλλού. Κάθε Κυριακή, μετά τη λειτουργία, καθώς και τις γιορτινές μέρες, οι ελεημοσύνες συγκεντρώνονταν στην εκκλησία της Αδελφότητας της Νίζνας.⁶⁵ Το 1765 ένας Ηγούμενος Καλλίνικος έγραψε στους εμπόρους της «Ίζνας τής Καζακίας» ζητώντας ελεημοσύνη για το Μοναστήρι του το οποίο, ισχυριζόταν:

[...] ὄχι ἀπὸ καμμίαν ἄλλην ἀκυβερνησίαν τινὸς τῶν μοναχῶν, ἀλλ' ἀπὸ τὴν ἀκαταστασίαν τοῦ καιροῦ, καὶ τῶν διαφορῶν τζερεμέδων τῶν ἐξωτερικῶν ὄντας εἰς ἓν χρέος βαρύτατον, καὶ ὑπὲρ τὴν δύναμίν μας, καὶ οὕτω κινδυνεύομεν ἀπὸ ἕνας ἕνας νὰ φύγωμεν ὅπου νὰ ἐρημώσῃ τὸ αὐτὸ μοναστήρι.⁶⁶

Μία επιστολή του Οικουμενικού Πατριάρχη προς την Αδελφότητα της Νίζνας ζητούσε παρόμοια συνδρομή αλλά με πιο μεγαλοπρεπές ύφος.⁶⁷ Ο Πατριάρχης Ιεροσολύμων Χρύσανθος, γράφοντας στους άρχοντες και τους επιτρόπους «τοῦ ἱεροῦ κουτείου τοῦ φιλοχρίστου ρουφετίου τῶν γουναράδων», εὐχεται σ' αυτούς τους τόσο σημαντικούς δωρητές του Παναγίου Τάφου: «χάρις εἰρήνη, ἔλεος εἶη ὑμῖν παρὰ Θεοῦ, καὶ ἀπὸ τοῦ ἁγίου καὶ ζωοδόχου Τάφου βοήθεια, ἁγιασμὸς καὶ ἐπίσκεψις· παρ' ἡμῶν δὲ εὐχή, εὐλογία καὶ συγχώρησις».⁶⁸

Η συλλογή ελεημοσύνης από τα μέλη του ανώτερου κλήρου ήταν συνδεδεμένη με τα «συγχωροχάρτια» που εξέδιδαν τα Πατριαρχεία,⁶⁹ καθώς και με τη συγκέντρωση ποσών από τις διαθήκες των πιστών που

Ἐκκλησιαστικῶν Ἐγγράφων, Κωνσταντινούπολη, 1861, σσ. 96-115. Μανουήλ Ιω. Γεδεών, *ΠΑΤΡΙΑΡΧΙΚΑΙ ΕΦΗΜΕΡΙΔΕΣ: ΕΙΔΗΣΕΙΣ ΕΚ ΤΗΣ ΗΜΕΤΕΡΑΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ 1500-1912, γραφεῖσαι ἐπιμελεία ΜΑΝΟΥΗΛ ΙΩ. ΓΕΔΕΩΝ, ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟΝ ΣΕΡΓΙΑΔΟΥ*, Αθήνα, 1936, σσ. 252-255.

Επίσης Ιωάννης Ντούρα (Ioan V. Dură), *Ὁ Δοσίθεος Ἱεροσολύμων καὶ ἡ προσφορὰ αὐτοῦ εἰς τὰς ρομανικὰς χώρας καὶ τὴν ἐκκλησίαν αὐτῶν*, Αθήνα, 1977, σσ. 150-152, 170-199. Φίλιππος Ηλιού, «Συγχωροχάρτια», *Τα Ιστορικά*, τεύχος 1^ο, Σεπτέμβριος, 1983, σσ. 35-84, ιδ. σσ. 51-52. Επίσης Πηνελόπη Στάθη, *Χρῦσανθος Νοταρᾶς [...]*, 1999, σσ. 144-147.

Για περισσότερα ὅσον αφορά τὴ διένεξη Δοσίθεου καὶ Χατζηκυριάκη, βλ. III.10.

⁶⁵ Ο ἐπίτροπος τῆς Αδελφότητας τῶν Ρωμιῶν τῆς Νίζνας ἐπρεπε, συν τοῖς ἄλλοις: «Να συνάζη εἰς τὴν ἐκκλησίαν κάθε Σάββατον καὶ Κυριακὴν εἰς τὴν λειτουργίαν καὶ κάθε εορτὴν οπου ἔχει ἀργίαν μόνον εἰς τὴν λειτουργίαν τὴν συνηθεισμένη ελεῖμοσύνην με τοὺς 4^{οὺς} δίσκους [...]. Καὶ οἱ ἀδελφοὶ νὰ ἔχουν νὰ δίδουν ὅλοι ὄχι λιγότερο ἀπὸ ἓνα ἀσπρον. Ἐπειδὴ καὶ αὐτὰ δὲν ἐμπαίνουν εἰς τὴν ἐκκλησίαν, ἀλλὰ εἶναι ὅλα ελεῖμοσύνη τῶν πτωχῶν, τοῦ Ἁγίου Τάφου, τοῦ Ἁγ. Σιναιίου Ὁρους καὶ τοῦ Ἁγίου Ὁρους τοῦ Ἄθως [...]. Χρήστος Π. Λασκαρίδης, *Το Καταστατικό [...]*, 1997, σσ. 77, 171.

⁶⁶ Το Μοναστήρι ἦταν «[...] τῆς κοιμήσεως τῆς ὑπεραγίας θεοτόκου ἐπ' ὀνομαζόμενον κημπίνα [...]. ΓΑΨΟ, φ. 101, οπ. 1, δ. 4276, 1730, φ. 68.

⁶⁷ Γράμμα τοῦ Πατριάρχη ζητώντας ελεημοσύνη ἀπὸ τοὺς Ρωμιούς τῆς Νίζνας. ΓΑΨΟ, φ. 101, οπ. 1, δ. 4285a, 1779, φ. 42.

⁶⁸ Η ἐπιστολὴ χρονολογεῖται στὶς 5 Δεκεμβρίου 1715. Eudoxiu de Hurmuzaki, N. Iorga (ἐπιμ.), *Documente privitoare la Istoria Românilor 1320-1716*, τόμος 14^ο, μέρος 1^ο, Βουκουρέστι, 1909, σσ. 700-701.

Κάτι παρόμοιο φαίνεται στὴ δράση πολλῶν συντεχνιῶν τῆς Οθωμανικῆς Αυτοκρατορίας, ὅπως τῶν γουναράδων καὶ τῶν μεταξάδων, οἱ ὁποῖες διέθεταν «κουτιά» τοῦ Παναγίου Τάφου. Οἱ γουναράδες θέσπισαν καὶ ἰδιαίτερο φόρο γιὰ τῆς ἀνάγκες τοῦ Πατριαρχείου Ἱεροσολύμων. Ελένη Βουραζέλη-Μαρινάκου, *Αἱ ἐν Θράκῃ Συντεχνίαι [...]*, 1950, σσ. 141-142.

⁶⁹ Ἐκτός ἀπὸ τὰ Πατριαρχεία τῆς ὀρθόδοξης Ανατολῆς καὶ ἡ Μονὴ τῆς Ἁγίας Αἰκατερίνης στὸ Σινά εἶχε ἐπίσης ἐκδώσει συγχωροχάρτια, προκαλώντας τὴν ἀντίδραση τῶν ἄλλων Πατριαρχείων. Γιὰ τὴν ἐκδοσὴ συγχωροχαρτιῶν ἀπὸ τὸν πρῶην Ἀρχιεπίσκοπο τῆς Μονῆς τῆς Ἁγίας Αἰκατερίνης Ἀνανία, ὅταν βρισκόταν στὴ Καζακία στὶς ἀρχές τῆς δεκαετίας τοῦ 1680, ἀλλὰ καὶ

απεβίωσαν.⁷⁰ Οι Ρωμιοί άφηναν μεγάλο μέρος της περιουσίας τους στα εκκλησιαστικά ιδρύματα της ορθόδοξης Ανατολής. Έτσι ο Ρωμιός της Νίζνας, με καταγωγή από την Καστοριά, Χατζή Κυριακής του Ράλλη άφησε οδηγίες στη διαθήκη του να μοιραστεί η περιουσία του μεταξύ του Αγίου Τάφου, του ταμείου της Συντεχνίας των Γουναράδων στην Κωνσταντινούπολη, του Οικουμενικού Πατριαρχείου και των εκκλησιών και φτωχών οικογενειών της Νίζνας. Το υπόλοιπο το έλαβαν διάφορες ενορίες, νοσοκομεία και φτωχοκόριτσα της Καστοριάς. Η Αδελφότητα των Ρωμιών της Νίζνας είχε χρέος να επιβλέπει τους επίτροπους Γεώργιο Θωμά και Κωνσταντίνο, επίσης μέλη της Αδελφότητας, και να σιγουρευθούν ότι η διαθήκη του θα εφαρμοζόταν.⁷¹ Άλλη περίπτωση αποτελεί εκείνη του Ρωμιού από το Αστραχάν Πανκοταίου ο οποίος άφησε χίλια «εφίμκι» στον Πανάγιο Τάφο.⁷² Το 1732, όταν πέθανε στη Νίζνα η Μαρία Καντακουνζηνού, άφησε στο Πανάγιο Τάφο πεντακόσια ρούβλια και δύο ασημένια πολυκάντηλα.⁷³

Χαρακτηριστικό παράδειγμα τέτοιων δωρεών αποτελεί η διαθήκη του Ρωμιού της Νίζνας Ανανία Βοϊνοβ που γράφτηκε «in vulgare Greco» αλλά διασώζεται στα λατινικά. Μεταξύ άλλων αναφέρει:

Primo: Sancto Sepulchro Domini nostri Jesu Christi lego reales septingentos. Monti Sancto de Sina lego reales du centos. In Monti Sancto de Attona, in Sancta Laure, lego reales centum et qumtuaginta [...].

από τους Πατριάρχες της ορθόδοξης Ανατολής, βλ. Φίλιππος Ηλιού, «Συγχωροχάρτια», *Τα Ιστορικά*, τεύχος 1^ο, Σεπτέμβριος, 1983, σσ. 35-84, ιδ. σσ. 52-53, 60, 70-74. Φίλιππος Ηλιού, «Συγχωροχάρτια Β'», *Τα Ιστορικά*, τόμος 2^ο, τεύχος 3^ο, Μάιος, 1985, σσ. 3-44, ιδ. σσ. 5-6, 16, 30, 32.

Για συγχωροχάρτια που εκδόθηκαν στην Καζακία από τη Μονή της Αγίας Αικατερίνης του Όρους Σινά, βλ. Α. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, *Συμβολαί εις την ιστορίαν τής αρχιεπισκοπής του όρους Σινά, Православный Палестинский Сборник*, τεύχος 58^ο, Αγ. Πετρούπολη, 1908, σ. 70.

Βλ. επίσης Kostas Axarloglou, Christos Cabolis, Nikos Chissidis, *Indulgences in Eastern Orthodox Church: Evidence of Oligopolistic Behaviour*, παρουσίαση σε συνέδριο κοινωνικής και οικονομικής ιστορίας, Ρέθυμνο, Κρήτη, 10-13 Δεκεμβρίου, 2008, όπου αναφέρεται ομαδικό συγχωροχάρτι του Οικουμενικού Πατριάρχη και του Πατριάρχη Ιεροσολύμων Μελετίου προς τη Συντεχνία των Γουναράδων στην Κωνσταντινούπολη. Φαίνεται πως η συγκεκριμένα συντεχνία δεν είχε τηρήσει τους πατριαρχικούς κανόνες όσον αφορά μία σειρά οικονομικών δραστηριοτήτων. Οι ερευνητές χρονολογούν το ομαδικό αυτό συγχωροχάρτι μεταξύ του 1731 και του 1737. Θα ήθελα να ευχαριστήσω τους συγγραφείς για την παραχώρηση του κειμένου της παρουσίασης το οποίο δεν έχει δημοσιευτεί μέχρι στιγμής.

Ενώ θα ανέμενε κανείς αναφορές σε συγχωροχάρτια στο αρχαιακό υλικό που αφορά τους Ρωμιούς της Μόσχας και της Νίζνας τον 18^ο αιώνα, δεν βρέθηκε ούτε μία τέτοια αναφορά.

⁷⁰ Βλ. επίσης τις δραστηριότητες του μελλοντικού Πατριάρχη Χρύσανθου, όποτε βρισκόταν στη Μόσχα. РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 21, 1701, ф. 1.

⁷¹ Η διαθήκη χρονολογείται στις 5 Νοεμβρίου 1725. Ευστάθιος Πελαγίδης, *Ο Κώδικας της Μητροπόλεως Καστοριάς, 1665-1769, Μακεδονική Βιβλιοθήκη 73, Εθνικής Βιβλιοθήκης Ελλάδος 2753*, Θεσσαλονίκη, 1990, αρ. 121, σσ. 38-39.

⁷² РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 17, 1702, ф. 1.

⁷³ Н.Ф. Каптерев, *Сношения иерусалимских патриархов [...]*, 1895, σ. 428.

Δωρίζει το ίδιο αυτό χρηματικό ποσό σε όλα τα άλλα Μοναστήρια του Αγίου Όρους και άλλα ποσά σε Μοναστήρια της ιδιαίτερης πατρίδας του «in Patria mea», δηλαδή της Ραγκούζας και της Βοσνίας.⁷⁴ Όπως με τη χρήση του όρου «Χατζή» για τους Ρωμιούς οι οποίοι είχαν κάνει προσκύνημα στα Ιεροσόλυμα, έτσι και οι διαθήκες των εμπόρων και η αποστολή χρημάτων στους Αγίους Τόπους της Ορθοδοξίας αποτελούν ένδειξη της αίσθησης μιας κοινής μέριμνας, ενός κοινού τόπου με τον οποίο ταυτίζονταν όλοι οι Ρωμιοί που βρίσκονταν σε Καζακία και Ρωσία.⁷⁵

Οι απαιτήσεις για ελεημοσύνη του ανώτερου κλήρου συχνά συνοδεύονταν και από απειλές. Εάν κάποιος έμπορος δεν πλήρωνε το ποσό που είχε υποσχεθεί για τον Πανάγιο Τάφο, διέτρεχε τον κίνδυνο του αφορισμού. Παραθέτω:

Γνωστόν, ἔστω πάσιν ὑμῖν ὅτι ὁ Πάνος του Γκότικα ἀπέθανεν εἰς τὸ Ἄσταραχάνι, καὶ ἀφεῖκεν εἰς τὸν Ἅγιον Τάφον ἐλεημοσύνην χίλια γρόσια, τὰ ὁποῖα τὰ ἐπερίλαβε καὶ τὰ ἔχει ὁ Κυριάκης τοῦ Παπᾶ Οἰκονόμου ἀπὸ τὸ Προβάτου, ἄνθρωπος Ῥωμαῖος ὁποῦ ἤξεύρη ὁ Ἅγιος Τάφος τί χρέη καὶ τί δοσίματα ἔχει, καὶ ὡσὰν νὰ ἦτον τίποτα ἄλλογενῆς ἔτζη ἔκαμε καὶ δὲν ἔστειλλε τὸ τίποτα τοῦ Ἁγίου Τάφου.

⁷⁴ Όπως φαίνεται από τη διαθήκη του, ο Βόσνιος αυτός έμπορος αισθανόταν ότι ανήκε στον κόσμο της ανατολικής Ορθοδοξίας· ήταν, με άλλα λόγια, Ρωμιός. ΡΓΑΔΑ, φ. 52, οπ. 1, δ. 6, 1712, φ. 3.

Για αναφορά σε Ανανία της Νίζνας, τελωνιακό στην υπηρεσία του Ραγκουζίνσκι, σε επιστολή του Χατμάνου Μαζέπα προς τον Γαβριήλ Ιβάνοβιτς Γκολόβκιν, βλ. Сергій Павленко (επιμ.), *Військові кампанії доби гетьмана Івана Мазепи в документах*, Κίεβο, 2009, αρ.85, σ. 393.

Βλ. επίσης τις διαθήκες του Ρωμιού Μάρκο Ιόβοβ το 1735, και του Πάβελ Μπαντούλ Νικολάεβιτς. М.М. Плохинский, *Иноземцы в старей Малороссии. Греки, цыганы, грузины*, Μόσχα, 1905, σ. 11. Για τις διαθήκες του Γεωργίου Κυρίτζη το 1715 και το 1716, βλ. Απόστολος Ε. Βακαλόπουλος, *Οι Δυτικομακεδόνες Απόδημοι [...]*, 1958, σ. 19. Επίσης τη διαθήκη του Γεωργίου του Καστριώτου, ιδρυτή της σχολής της Καστοριάς. Eudoxiu de Hurmuzaki, N. Iorga (επιμ.), *Documente privitoare la Istoria Românilor 1320-1716*, τόμος 14^{ος}, μέρος 1^ο, Βουκουρέστι, 1909, σσ. 410-411.

Εκτός του Παναγίου Τάφου και των Μονών Αγίου Όρους και Σινά οι δωρεές Ρωμιών εμπόρων συμπεριλάμβαναν πάμπολλα άλλα μοναστήρια και εκκλησίες στην οθωμανική επικράτεια. Έτσι, παραδείγματος χάριν, ο Οθωμανός περιηγητής Εβλίγια Τσελέμπε, περνώντας από την Καστοριά με τη γνωστή παράδοση γουνοποιίας, αναφέρει πως «[...] και από τη χώρα της Μόσκοβας έρχονται τάματα από τους άπιστους γουνοποιούς για τις εκκλησίες» που στόλιζαν την πόλη. Εβλίγια Τσελέμπε, *Η Κεντρική και Δυτική Μακεδονία Κατά τον Εβίγια Τσελέμπε*, Βασιλης Δημητριάδης (εισ., μτφ., σχ.), Θεσσαλονίκη, 1973, σ. 171.

Ο Ρώσος περιηγητής Μπάρσκι και αυτός αναφέρεται στις δωρεές εμπόρων, μεταξύ άλλων στη Νέα Μονή της Χίου. Василий Григорьевич Барский, *Пешиходца Василия Григорьевича-Барского-Плаки-Албова уроженця Киевскаго, Монаха Антиохийскаго Путешествие к Святным Местам в Европе, Азии и Африке находящимся, предпринятое в 1723, и оконченное в 1747 году*, Αγ. Πετρούπολη, 1793, σ. 85.

Χρέη σε διάφορους Ρωμιούς της Μόσχας και της Νίζνας δεν επέτρεπαν τον πρώην Θεσσαλονίκης Μεθόδιο Αρμενόπουλο να αφήσει τέτοια ποσά στα εκκλησιαστικά ιδρύματα της ορθόδοξης Ανατολής. Γράφει όμως: «Πρώτον αφήνω τη θείκη ελεημοσύνη και συγχώρεση σε όλους τους Ορθοδόξους Χριστιανούς, γνωστούς τε και άγνωστους [...]». Στα ρωσικά: «В первых оставляю милоству богословение, и прощение всем православным христианам известным нам и неизвестным». ΡΓΑΔΑ, φ. 52, οπ. 1, δ. 2, 1706, φ. 32.

⁷⁵ Μέσω αυτών των εμβασμάτων αναδιαμορφώνεται τελικά η κοινή γεωγραφία της ορθόδοξης Ανατολής, ανάλογη με την πολιτική κοινωνία των Ρωμιών.

Αν ο Κυριακής από το Προβάτ δεν πλήρωνε τα οφειλόμενα, τότε:

[...] *πρῶτον μὲν, ἔχομεν αὐτὸν ἀσυγχώρητον καὶ ἀφωρισμένον, καὶ κατηραμένον παρὰ Θεοῦ Παντοκράτορος καὶ ἐν τῷ νῦν αἰῶνι καὶ ἐν τῷ μέλλοντι, καὶ ὑπόδικον τῷ αἰωνίῳ ἀναθέματι, ὅτι ἐπειδὴ καὶ ἀδικᾷ τὸν Ἅγιον Τάφον δὲν εἶναι Χριστιανός, καὶ δὲν τοῦ πρέπη ἄλλο παρὰ τὸ ἀνάθεμα, καὶ πάλιν ὅσοι πραγματευταὶ ἀκούσαν τὸ παρὸν μας γράμμα, πρέπει νὰ μὴ συγκοινωνοῦν μετ' αὐτοῦ, μῆτε νὰ συναναστρέφονται, μῆτε νὰ τὸν ἔχουν διὰ Χριστιανόν, καὶ ἂν κάμουν ἀλλοιώτικα νὰ εἶναι καὶ αὐτοὶ ἀφωρισμένοι καὶ ἀσυγχώρητοι παρὰ Θεοῦ, διατὶ ὅλοι οἱ Ὁρθόδοξοι εἶναι τοῦ Ἁγίου Τάφου τέκνα καὶ ἀδελφοί [...].*

Με άλλα λόγια, όταν ένας έμπορος δεν πλήρωνε τα χρωστούμενα στον Πανάγιο Τάφο, ελλόχευε η απειλή του αφορισμού από την κοινωνία των Ορθοδόξων Ρωμίων και από την μετά θάνατον ζωή που ήταν προέκταση της κοινωνίας αυτής: «δὲν τοὺς πρέπει ἄλλο παρὰ ὀργὴ καὶ κατάρα». Αυτή η επιστολή που συνέταξε ο Δοσίθεος, Πατριάρχης Ιεροσολύμων, διαβάστηκε δημοσίως «[...] εἰς τὴν ἐκκλησίαν τοῦ Ἁγίου Νικολάου ὁποῦ ψάλλονται οἱ Ῥωμαῖοι [...]».⁷⁶ Πολλοί Ρωμιοί της Μόσχας θα άκουσαν το περιεχόμενό της, εκείνη την Κυριακή του 1702. Εν ολίγοις, είναι φανερό ότι η δύναμη των ιεραρχών της ανατολικής ορθόδοξης εκκλησίας προερχόταν όχι μόνο από τις επίγειές τους διασυνδέσεις αλλά εξίσου από τη θρησκευτική διάσταση της κοινωνίας των Ρωμίων· προστάτες σε τούτο τον βίο, πρόσφεραν την ελπίδα της λύτρωσης και στον επόμενο.⁷⁷

Δεν εκπλήσσει λοιπόν που ο Χρῦσανθος ο οποίος διαδέχθηκε τον Δοσίθεο στον πατριαρχικό θρόνο των Ιεροσολύμων συνέταξε ένα εγχειρίδιο «Περὶ τῆς κατ' ἑξοχὴν ὑπεροχῆς τῆς Ἁγίας Πόλεως Ἱερουσαλήμ» όπου υπογράμμιζε τη σημασία της ελεημοσύνης προς το εκεί Πατριαρχεῖο,⁷⁸ και ένα άλλο «Περὶ Ἄφορισμοῦ».⁷⁹ Η πειθώ και ο εκφοβισμός ήταν εξίσου απαραίτητα σε αὐτὸν τον αδιάκοπο αγώνα για ελεημοσύνη.

⁷⁶ Τα χωρία είναι όλα από την ίδια επιστολή του Πατριάρχη. ΡΓΑΔΑ, φ. 52, σπ. 1, δ. 1, 1701, φ. 15.

⁷⁷ Οι ιεράρχες της εκκλησίας παρακολουθοῦσαν λεπτομερώς τη συγκομιδή των δωρεών και προστάτευαν ὄσους εμπόρους ήταν «συνδρομηταὶ τοῦ Παναγίου Τάφου». ΡΓΑΔΑ, φ. 52, σπ. 1, δ. 1, 1707, φ. 31.

⁷⁸ Χρῦσανθος Πατριάρχης Ιεροσολύμων, *ΕΓΧΕΙΡΙΔΙΟΝ ΧΡΥΣΑΝΘΟΥ ΠΑΤΡΙΑΡΧΟΥ ἹΕΡΟΣΟΛΥΜΩΝ Περὶ τῆς κατ' ἑξοχὴν ὑπεροχῆς τῆς Ἁγίας Πόλεως Ἱερουσαλήμ, καὶ τοῦ Ἁγίου καὶ Ζωοδόχου Τάφου τοῦ Κυρίου, Τῆς τε πρὸς αὐτὸν κεχρῖωστημένης ἐλεημοσύνης παρὰ πάντων τῶν Χριστιανῶν κατὰ τὴν ἀποστολικὴν Διαταγὴν, Καὶ τῆς ὠφελείας τῶν εἰς προσκύνησιν αὐτῷ καὶ τῶν λοιπῶν ἐκέϊσε σεβασμίων τόπων παραγενομένων. Τυπωθὲν ἤδη δεῦτερον Ἐν τῇ Νεοσυσταθείσῃ Τυπογραφίᾳ Ἐπὶ τῆς Θεοστηρίκτου Ἡγεμονείας τοῦ Ὑψηλοτάτου ἡμῶν Αὐθέντου καὶ Ἡγεμονείας πάσης Οὐγγροβλαχίας Κυρίου Κυρίου Ἰωάννου ἈΛΕΞΑΝΔΡΟΥ ΣΚΑΡΛΑΤΟΥ Γκίκα Βοεβόδα. Ἐπιμελεῖα καὶ Δαπάνη τοῦ ΜΑΚΑΡΙΩΤΑΤΟΥ καὶ ΣΟΦΩΤΑΤΟΥ ΚΥΡΙΟΥ ἘΦΡΑΪΜ ΠΑΤΡΙΑΡΧΟΥ ἹΕΡΟΣΟΛΥΜΩΝ ἐν Βουκουρεστίῳ. Ἔτει ἀψξή. Κατὰ Μῆνα Μάρτιον. Παρέχουσαι δωρεὰν ἐκ μέρους τοῦ παναγίου Τάφου, σσ. ιε., κ. Émile Legrand, *Bibliographie Hellénique ou description raisonnée des ouvrages publiés par des Grecs au dix-huitième siècle*, τόμος 1^{ος}, Παρίσι, 1918, σσ. 74-75, 221.*

Για εξήγηση της σημασίας της ελεημοσύνης στον Βούλγαρη, βλ. Ευγένιος Βούλγαρης, *ΑΔΟΛΕΣΧΙΑ ΦΙΛΟΘΕΟΣ ἦτοι ΕΚ ΤΗΣ ΑΝΑΓΝΩΣΕΩΣ τῆς ΜΩΣΑΪΚΗΣ ΠΕΝΤΑΤΕΥΧΟΥ ΒΙΒΛΟΥ, Ἐπιστάσεις ψυχωφελείς τε καὶ Σωτηριώδεις. Ὑπὸ τοῦ*

Εν ολίγοις, οι ελεημοσύνες συμπεριλάμβαναν τις χρηματικές βοήθειες και τα εμπορεύματα που χορηγούσε το ρωσικό κράτος σε ιερωμένους και τις άδειες που διέθετε το ρωσικό κράτος σε ιερωμένους και λαϊκούς να μαζεύουν χρηματικά ποσά από τους πληθυσμούς της Ρωσίας και της Ουκρανίας. Η συγκομιδή ελεημοσύνης προϋπόθετε όμως και τη διάθεση των Ρωμιών αλλά και των άλλων πληθυσμών της περιοχής να παρέχουν τέτοιου είδους βοήθεια. Το ύφος των ανώτερων κληρικών των ορθόδοξων ιδρυμάτων της Ανατολής που συγκέντρωναν ελεημοσύνες ήταν όμως πολύ διαφορετικό από αυτό των πιο ταπεινών ικετών που βρίσκονταν σε έσχατη ένδεια. Οι ικέτες που ζητούσαν ελεημοσύνη συχνά ταπεινώονταν μπροστά στους προστάτες τους· «ἐγὼ ὁ ἐλεῖνός» ἔλεγαν, και εκλιπαρούσαν: «νὰ μὲ ευσπλαχισθῆτε τὸν πανάθλιον»,⁸⁰ ἢ ἀκόμη πιο απλά: «νὰ δείξετε σπλάχνα οἰκτιρμῶν εἰς ἐμένα τὸν πτωχόν [...]».⁸¹ Περιέγραφαν τον εαυτό τους σαν «ὁ δύστηνος» και διεκτραγωδούσαν «τὴν ἄκραν [...] πτωχείαν, καὶ ἔνδειαν» τους.⁸² Ὄταν ὅμως ἓνας Πατριάρχης απευθυνόταν στους εμπόρους για ελεημοσύνη, διόλου δεν ταπειωνόταν· απεναντίας, μέσα από το αίτημά του διατράνωνε την εξουσία του πάνω στο ποίμνιό του. Συνεπώς, ἡ στρατηγική του ικέτη ἀλλὰ και οι επιπτώσεις της κάθε ικεσίας εξαρτόνταν ἀπὸ τὴ θέση του ικέτη στο κοινωνικό σύνολο.

ΑΡΧΙΕΠΙΣΚΟΠΟΥ ΕΥΓΕΝΙΟΥ ΤΟΥ ΒΟΥΛΓΑΡΕΩΣ. ΤΟΜΟΣ ΠΡΩΤΟΣ. Ἐν ᾧ αἱ Ἐπιστάσεις περιέχονται αἱ ἐκ τῆς Ἀναγνώσεως τῶν Τριῶν τῆς Ἱερᾶς Πεντατεύχου. ΓΕΝΕΣΕΩΣ. ΕΞΟΔΟΥ. ΛΕΥΙΤΙΚΟΥ. Ἐκδοθεῖσα Φιλοτίμῳ Δαπάνῃ τῆς Ἀνταδελφότητος τῶν Κυρίων ΖΩΣΙΜΑΔΩΝ. Ἐπιστάσις τοῦ Ἀρχιμανδρίτου ΑΝΘΙΜΟΥ ΓΑΖΗ, 1801, σσ. 26, 183-185.

⁷⁹ Συγγράφοντας στα τέλη του 17^{ου} αιώνα αυτό το εγχειρίδιο πρακτικής θεολογίας, ο Χρῦσανθος ἠθέλε να αποτρέψει τις καταχρήσεις ὅσον ἀφορᾷ τὸν ἀφορισμό, γεγονός που καταδεικνύει ὅτι τέτοιου τύπου καταχρήσεις ἦταν συνηθισμένες· πάντως σημειώνει: «ἡ παραίτησις τῆς κοινωνίας καὶ συναναστροφῆς εἶναι διττή, ἱερὰ καὶ πολιτική», και συμπληρώνει «ἀποτέλεσμα εἶναι ἡ στέρησις τῆς ἐν ἀγορᾷ κοινωνίας, ἧγουν τῆς πραγματείας τῶν δικαστηρίων [...]» και «ἀποτέλεσμα εἶναι ἡ στέρησις τῆς πολιτικῆς κοινωνίας». Παναγιώτης Δ. Μιχαηλάρης, *Ἡ πραγματεία του Χρῦσανθου Ἱεροσολύμων «Περὶ Ἀφορισμοῦ»*, Ἀθήνα, 2002, σσ. 53, 84-87.

Βλ. ἐπίσης Παναγιώτης Δ. Μιχαηλάρης, *ΑΦΟΡΙΣΜΟΣ: Ἡ προσαρμογὴ μᾶς ποιητῆς στὶς ἀναγκαιότητες τῆς Τουρκοκρατίας*, Ἀθήνα, 2004, σσ. 388-395, 477-483. Πηνελόπη Στάθη, *Χρῦσανθος Νοταρᾶς [...]*, 1999, σ. 175.

Για τὸν ἀφορισμό στον Βούλγαρη, βλ. Ευγένιος Βούλγαρης, *ΕΠΙΣΤΟΛΗ ΕΥΓΕΝΙΟΥ ΤΟΥ ΒΟΥΛΓΑΡΕΩΣ ΠΡΟΣ ΠΕΤΡΟΝ ΤΟΝ ΚΛΑΙΡΚΙΟΝ [...]*, Ἀθήνα, 1844, σ. 63.

⁸⁰ ΓΑΨΟ, φ. 101, ὀπ. 1, δ. 4226, 1734, φ. 22.

⁸¹ ΓΑΨΟ, φ. 101, ὀπ. 1, δ. 4226, 1734, φ. 5. Ἐπίσης «εἰς ἐμένα τὸν πτωχόν». ΓΑΨΟ, φ. 101, ὀπ. 1, δ. 4226, 1734, φ. 17.

⁸² ΓΑΨΟ, φ. 101, ὀπ. 1, δ. 1077, 1769, φ. 3.

8.4 Ελεημοσύνη και εμπόριο

Οι λαϊκοί και οι ιερωμένοι Ρωμιοί που ταξίδευαν στη Ρωσία με δηλωμένο σκοπό την ελεημοσύνη στην πράξη κατέληγαν σε ένα σωρό διαφορετικές δραστηριότητες. Ο Πάβελ Ανανίν που αναφέρεται ότι είχε φτάσει στη Μόσχα, για να μαζέψει ελεημοσύνες, ταυτόχρονα ασχολούνταν με το εμπόριο. Έχοντας εγκατασταθεί στη Νίζνα ανέλαβε το αξίωμα του τελωνιακού στην υπηρεσία του Σάββα Ραγκουζίνσκι.⁸³ Κάποιος «στάρετς» Ανθίμ που ταξίδεψε στη Μόσχα από τη Ζάκυνθο, το 1708, για τον ίδιο σκοπό βρήκε δουλειά σαν γιατρός.⁸⁴ Ο Δημήτρης Κωνσταντίνοβ από τη Βέροια έπεσε θύμα ληστείας, ενώ εμπορευόταν ανάμεσα στη γενέτειρά του και την Αλεξάνδρεια, και πήρε άδεια να μαζέψει ελεημοσύνες «από τους Ορθόδοξους» της Ρωσικής Αυτοκρατορίας· τελικά όμως δεν προσπάθησε να συλλέξει ελεημοσύνες, αφού στον κατάλογο των Ρωμιών της Μόσχας του 1708 καταγράφεται στην υπηρεσία του Αρτσίλ Βαχτανγκέεβιτς από τη Γεωργία.⁸⁵

Ο Ηλία Σταμπρίου, χρεωκοπημένος, τριαντατετράχρονος έμπορος που ασχολούνταν με το ναυτικό εμπόριο μεταξύ Ιερουσαλήμ και Κωνσταντινούπολης, είχε λάβει άδεια, για να μαζέψει ελεημοσύνες. Προτίμησε όμως να γίνει υπάλληλος του Ρωμιού Δημήτρη Ντούζη. Το 1768, όταν αποδεσμεύτηκε από την υπηρεσία του Ντούζη, ο Σταμπρίου εκμεταλλεύτηκε τις συστάσεις που είχε αποκτήσει από τις εκκλησιαστικές αρχές στην οθωμανική πατρίδα του, για να πάρει άδεια μόνιμης εγκατάστασης στη ρωσική επικράτεια, εγκαταλείποντας τη γυναίκα και τα δύο παιδιά του στη μακρινή Ιερουσαλήμ.⁸⁶ Παρόμοιες ιστορίες είναι ενδεικτικές ευρύτερων σχημάτων ανθρώπινης συμπεριφοράς· για πολλούς λόγους, η ελεημοσύνη και το εμπόριο πρέπει να θεωρούνται όχι εντελώς ξεχωριστοί τομείς ανθρώπινης δράσης αλλά, αντίθετα, στενά συνδεδεμένοι μεταξύ τους. Οι λόγοι συμπεριλαμβάνουν (1) τις καθημερινές επαφές ιερωμένων και εμπόρων, (2) την ανάγκη των ταξιδιωτών να ζητούν ελεημοσύνες, (3) τη μορφή των προϊόντων που μετέφεραν, (4) τις δραστηριότητες στην πράξη Ρωμιών που ταξίδευαν για ελεημοσύνη, (5) τη λειτουργία των ιερωμένων ως εγγυητών, (6) την προστασία που παρείχαν οι ιερωμένοι και, (7) τις οικονομικές δραστηριότητες εκκλησιαστικών ιδρυμάτων. Αξίζει τον κόπο να αναλυθούν σε μεγαλύτερο βάθος οι επτά αυτοί λόγοι.

⁸³ «[...] для торгового промыслу [...]». РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 2, 1708, ф. 10^ν. РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 4, 1708, фф. 1-2.

«Εγώ καλώ σ' εμένα από τη Νίζνα τον Ανανία ο οποίος διευθύνει τις τελωνιακές εισπράξεις του Σάββα Ραγκουζίνσκι εκεί στη Μικρά Ρωσία [...]». Στα ρωσικά: «[...] Я убо призываем к себе з Нежина Анания, который тут, в Малой России, управляет индуктою от господина Савы Рагузинского [...]». Петр I, *Πисьма и Бумаги [...]*, τόμος 6^{ος}, Ιούλιος-Δεκέμβριος 1707, Αγ. Πετρούπολη, 1912, σ. 447.

⁸⁴ РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 2, 1708, ф. 7^ν.

⁸⁵ РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 2, 1708, фф. 70^ν-71.

⁸⁶ «[...] και για τον ερχομό του, του δόθηκε από τον εκεί Πατριάρχη Ιωαννίκιο *Γράμωτα* για τη συγκομιδή ελεημοσύνης [...]». Στα ρωσικά: «[...] и по приходе его дана ему от тамошняго патриарха Иоанникия, для собрания милостыни грамота». АВПРИ, ф. 7, оп. 3, д. 125, 1768, фф. 1-4, 6-6^ν.

(1) Πρώτον, ιερωμένοι και έμποροι βρίσκονταν σε στενή και συνεχή επαφή μεταξύ τους. Πολλοί ήταν συγγενείς,⁸⁷ ενώ αρκετοί έμποροι χειροτονούνταν.⁸⁸ Ιερωμένοι κατοικούσαν μόνιμα ή προσωρινά στη Νίζνα. Σημειώνεται η παρουσία στη Νίζνα του Φιλόθεου, πρώην Αρχιεπισκόπου Οχρίδας, του Αρχιεπισκόπου Φιλίππων Σωφρόνιου,⁸⁹ του Αρχιεπισκόπου Οχρίδας Μελετίου ο οποίος είχε ζήσει έξι χρόνια στη Νίζνα στα τέλη του 17^{ου} αιώνα,⁹⁰ του Διονυσίου Ιωαννίτη ο οποίος έζησε στη Νίζνα μετά το 1686 αφήνοντας την πλούσια βιβλιοθήκη του στην πόλη,⁹¹ του Μητροπολίτη Ιωαννίκιου Σταυρουπόλεως που κατοίκησε στη

⁸⁷ «[...] Χατζή ἀλέξης τοῦ διακόνου [...]», ἢ «[...] ὁ κύρ Ἰωάννης υἱὸς Μάρεσι τοῦ ἱερέως [...]», ἢ «[...] υἱὸς τοῦ πα(πα) χρισωμάλου [...]», ἢ «[...] τοῦ πα(πα) ἀθανασίου [...]», ἢ «[...] ἀδελφὸς ἡμῶν στέφανος υἱὸς νικοδήμου μοναχοῦ [...]», ἢ «[...] Βασίλειος καὶ Γρηγόριος ματατζαῖοι υἱοὶ τοῦ παπαεὐαγγελينوῦ ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη [...]», ἢ «[...] ὁ γεώργιος τοῦ παπᾶ δημητρίου υἱός, ἐκ χώρας ἐπισκοπῆς [...]», ἢ «[...] ὁ ὑπογραφεὶς ἀδελφὸς δημος παπᾶ ἰωάννου [...]», ἢ «[...] ὁ κύρ χατζή γεώργιος παπᾶ ἰωάννου, ἐκ πόλεως μηστράς τῆς Λακαδαϊμονείας [...]». Σε ἄλλες περιπτώσεις, ὅπως σε αὐτὴ τοῦ Διαμαντῆ Ἰωάννου Γκοργόλη, ἐμπορευόμενοι ἀφήναν συγκεκριμένα ποσὰ στὴν Ἀδελφότητα, γιὰ νὰ μνημονεῦνται συγγενεὶς τοὺς μοναχοὶ: «[...] ἐγράφησεν δὲ καὶ τὰ παρόντα ὀνόματά του, νὰ μνημονεῦνται παρρησία, διαμαντῆ, Ἰωάννου μοναχοῦ καὶ ἀθανασίας μοναχῆς [...]». *Евген Чернухин, Книга пожертв [...]*, 1997, ἰδ. σσ. 145-146, 152-154, 157, 159-160, 163.

«Δημήτριος τοῦ Παπᾶ». РГАДА, ф. 124, оп. -, д. 12, 1711, ф. 20. Ὁ ἔμπορος Γεώργιος τοῦ Μιχαήλ Καλίλη ἦταν ἀνηψιὸς τοῦ πρώην Θεσσαλονίκης Μεθοδίου. РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 26, 1706, ф. 5. Τα παραδείγματα εἶναι τόσο πολλὰ, πού, ἀν προσπαθοῦσε κανεὶς νὰ τα παραθέσει, δὲν θὰ ἐπαρκούσε ἡ σελίδα.

⁸⁸ «[...] ἔτι ὁ ἄνοθεν κύρ Ἰωάννης ἐτοῦτο παρὸν τὸ μοναχικὸν σχῆμα φορῶν [...]», καὶ «Παναγιώτης ὁ ἐπιλεγόμενος Κιουρτζῆς [...] μετονομασθέντος Κυρίλλου μοναχοῦ». *Евген Чернухин, Книга пожертв [...]*, 1997, σσ. 146, 148.

Για πλούσια μοναχὴ με σπίτι στὴ Νίζνα, βλ. ГАЧО, ф. 101, оп. 1, д. 4225, ἀπὸ τὸ 1680, ф. 1.

«Ἀφορὰ τὴν αἴτηση τοῦ Γραικοῦ Νικολάου Δημήτρανικα νὰ τοῦ δοθεῖ συστατικὴ ἐπιστολὴ γιὰ τὴν καλὴ συμπεριφορὰ του, προκειμένου νὰ γίνεи μοναχός». Στὰ ρωσικά: «По прошению грека Николая Дмитрианика о выдаче ему свидетельства о его добропорядочной жизни и состоянии для поступления в монахи». ГАЧО, ф. 101, оп. 1, д. 1081, 1769, ф. 1. Ὁ Χατζηκυριάκης σκέφτηκε νὰ γίνеи μοναχός, ὅμως οὐδέποτε ἐκάρη. Ντόρη Παπαστράτου (ἐπιμ.), *Ὁ Συναῖτης Χατζηκυριάκης [...]*, 1981, σ. 28.

Ὁ Ἱερομόναχος Ἀμβρόσιος Παρτζικάλας (ἢ Παρτζικάλοβ) ὁ ὁποῖος ἦταν ἐπίσης γνωστός ὡς ὁ Κοζάκος, γεννημένος στὴ Νίζνα, ἐκάρη μοναχός στὸ Ἅγιον Ὄρος. Ὁ Πατριάρχης Ἀντιοχείας Σιλβέστρος τὸν χειροτόνησε ἱερέα καὶ λειτουργοῦσε τὴν ἐκκλησία τῆς κοινότητος τῶν Ρωμιῶν στὸ Ἄμστερνταμ ὅπου ἀπέκτησε τὴ φήμη ὅτι ἐπῆνε βαριά, ἐνῶ ἐπίσης ἐμπορευόταν. АВПРИ, ф. 52, *Сношения России с Грецией*, оп. 1, д. 2, 1758, ф. 3.

Τὸ 1766 καθ' ὁδὸν πρὸς τὴν Κωνσταντινούπολη ὁ πατὴρ Ἰγνάτιος συναντᾶ ἕνα ἔμπορο ἀπὸ τὸ Κουρσκ πού του ζητᾶ νὰ γίνеи καὶ αὐτὸς μοναχός. *Отца Игнатий, Описание Путешествия Отца Игнатия в Царьград, Афонскую Гору, Святую Землю и Египет 1766-1776*, В.Н. Хитров (ἐπιμ.), *Православный Палестинский Сборник*, τόμος 12^{ος}, τεῦχος 3^ο (36), Ἀγ. Πετροῦπολη, 1891, σ. 7.

Ἀξίζει τελικὰ νὰ ἀναφερθεῖ ἡ περίπτωση ἐνός ἄλλου λαϊκοῦ ὁ ὁποῖος ἀποφάσισε νὰ παρατήσῃ τα ἐγκόσμια, νὰ γίνеи μοναχός καὶ νὰ ταξιδέψῃ στὴ Ρωσία: «[...]» Ἐλεῖτα κρυφὰ ἐβγήκα καὶ δὲν εἶπα τινὰν τὸ πὼς θέλω νὰ φύγω, οὔτε τὴν γυναῖκα μου οὔτε ἄλλον τινὰν. Καὶ κρυφίως ἐπῆγα εἰς ἀνεγνώριστον τόπον εἰς τὸ Ἅγιον Ὄρος. Καὶ ἀπὸ ἐκεῖ ἐβούλομουν ὅτι νὰ σμιξῶ μὲ καλογέρους νὰ πάγω εἰς τὴν Βλαχίαν, ἔπειτα νὰ καταντήσω μέσα εἰς τὴν Ρουσσίαν, ἐκεῖ νὰ μονάσω καὶ νὰ ἀπομείνω ἕως τέλος τῆς ζωῆς μου». Paolo Odorico, με τὴ συνεργασία τῶν S. Asdrachas, T. Karanastassis, K. Kostis, S. Petmézas, *Conseils et Mémoires de Synadinos Prêtre de Serrès en Macédoine (XVIIe siècle)*, Παρίσι, 1996, σ. 144.

⁸⁹ Костянтин Харлампович, *Нариси [...]*, 1929, σ. 15. А.А. Дмитриевский, «Описание рукописей и книг, поступивших в Церковно-Археологический музей при Киевской Духовной Академии из Греческой Нежинской Михайло-Архангельской Церкви», *Труды Киевской Духовной Академии*, ἔτος εἰκοστοέκτο, Μάρτιος (3), Κίεβο, 1885, σσ. 1-16, ἰδ. σ. 7.

⁹⁰ Ὁ ἔμπορος Χατζηκυριάκης εἰδικὰ διατηροῦσε ἀλληλογραφία μετὰ τοῦ «[...] κύρ Μελέτιου πρώην Ὀχριδῶν ἀπὸ τὴ Νίζνα [...]». Ντόρη Παπαστράτου (ἐπιμ.), *Ὁ Συναῖτης Χατζηκυριάκης [...]*, 1981, σσ. 28, 137. Χρήστος Π. Λασκαρίδης, «Ἡ συμβολὴ τῶν Ἑλλήνων τῆς Νίζνας στὴν Πολιτιστικὴ καὶ Οἰκονομικὴ Ἀνάπτυξη τῆς Οὐκρανίας», *Δωδώνη, Ἱστορία καὶ Αρχαιολογία*, τόμος 26^{ος}, 1997, σσ. 405-464, ἰδ. σ. 426.

⁹¹ Για τὸν Διονύσιο, βλ. *Евген Чернухин, Кость Харлампович та його нариси історії ніжинських греків, Записки історико-філологічного товариства Андрія Білецького*, τεῦχος 3^ο, Κίεβο, 1999, σσ. 160-176, ἰδ. σ. 171.

Νίζνα για μεγάλο χρονικό διάστημα,⁹² και ενός Επισκόπου Μιχαήλ ο οποίος έκανε την εμφάνισή του στη Νίζνα το 1720.⁹³ Άλλοι, όπως οι αδελφοί Λειχούδη,⁹⁴ αλλά και ο Πατριάρχης Σεραφεΐμ ο οποίος κατά τον Δαπόντε διώχθηκε στη «Νίσσαν απ' τὸ Πετροπούργ»,⁹⁵ ἦρθαν περαστικοί.

Οι ιερωμένοι της πόλης μπορούσαν να γίνουν μέλη της Αδελφότητας, κάτι που φαίνεται στον Κατάλογο των Ρωμιών της Νίζνας του 1711 ο οποίος αρχίζει από τον πατέρα Κωνσταντίνο,⁹⁶ αλλά φαίνεται επίσης και από την περίπτωση του Επισκόπου Θιβών Δαμιανού το 1731.⁹⁷ Το ίδιο ισχύει και για έναν ιερέα Γρηγόριο: «Ἐγράφη ἀδελφὸς ὁ παπᾶ γρηγόριος ἱερομόναχος κρητικὸς ἐκεῖνον ὁποῦ ἐσκότοσαν ἀπὸ κάτω εἰς τὴν πολτᾶβαν [...]»· επίσης για έναν ιερέα Αναστάσιο από τα Ιωάννινα σημειώνεται: «Ἐπὶ ἔτους 1732 εἰς τὰς ἑκοσι τέσσερες τοῦ σεπτεβρίου μηνὸς ἐγράφη ἀδελφὸς ὁ μακαρίτης ἀναστάσιος ἱερεὺς ἀπὸ ἐπαρχίας ἰωαννίνων, ἀπὸ χωρίον μωλιγγοῦς [...]».⁹⁸ Το Κριτήριο των Ρωμιών της Νίζνας θεωρούσε πως οι Ρωμιοί ιερεῖς υπόκεινταν στη δικαιοδοσία του.⁹⁹

⁹² Για τον Ιωαννίκιο ο οποίος έμεινε ένα διάστημα στη Νίζνα, πριν εγκατασταθεί στη Μονή του Αγίου Νικολάου στη Μόσχα, βλ. РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 2, 1710, фф. 1-2, 11.

⁹³ Χρήστος Π. Λασκαρίδης, «Η συμβολή των Ελλήνων της Νίζνας στην Πολιτιστική και Οικονομική Ανάπτυξη της Ουκρανίας», *Δωδώνη, Ιστορία και Αρχαιολογία*, τόμος 26^{ος}, 1997, σσ. 405-464, ιδ. σ. 426.

Γενικότερα, βλ. Н.Ф. Каптерев, *Характер отношений России [...]*, 1914, σσ. 148, 164. Αθανάσιος Ε. Καραθανάσης, «Ἐξ ἀφορμῆς τοῦ βιβλίου του Β.Л. Фонкич: Ἑλληνορωσικὲς πνευματικὲς σχέσεις στὸν 15^ο ὡς τὸν 17^ο αἰῶνα», Αθανάσιος Ε. Καραθανάσης, *Ὁ Ἑλληνικὸς Κόσμος στὰ Βαλκάνια καὶ τὴν Ῥωσία*, Θεσσαλονίκη, 2003, σσ. 257-284, ιδ. σ. 266. Б.Л. Фонкич, *Греческо-русские культурные связи в XV-XVII вв. (Греческие рукописи в России)*, Наука, Μόσχα, 1977, σσ. 203-205.

Για τον Ανάστασιο Γόρδιο στη Νίζνα, βλ. Gerhard Podskalsky, Γ.Δ. Μεταλληνός (μτφ.), *Η Ελληνική Θεολογία επί Τουρκοκρατίας 1453-1821, Η Ορθοδοξία στη Σφαίρα Επирροής των Δυτικών Δογμάτων Μετά τη Μεταρρύθμιση*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τράπεζας, Αθήνα, 2005, σ. 386.

⁹⁴ Για την προσωρινή παρουσία των αδελφών Λειχούδη στη Νίζνα το 1685, αλλά και του Αρχιμανδρίτη Διονυσίου με τα πολλά βιβλία του μόλις λίγα χρόνια αργότερα, βλ. Евген Чернухин, *Кость Харлампович та його нариси історії ніжинських греків, Записки історико-філологічного товариства Андрія Білецького*, τεύχος 3^ο, Κίεβο, 1999, σσ. 160-176, ιδ. σ. 171.

⁹⁵ Για τον Οικουμενικό Πατριάρχη Σεραφεΐμ Β' σημειώνει ο Δαπόντες: «Υστερα δὲ ἡ σύνοδος ἀπ' τὴν χειροτονίαν, / καὶ τοῦτον τὸν ἔτιναξε χωρὶς ἀργοπορίαν / ἔς τὴν Νίσσαν ἀπ' τὸ Πετροπούργ τὸν μεγαλύτερόν της, / διὰ νὰ μὴν ἔχη αὐτὴ καὶ ὑψηλότερόν της [...]». Καισάριος Δαπόντες, *Éphémérides Daces, ou Chronique de la Guerre de Quatre ans (1736-1739), [Δακικαὶ Ἐφημερίδες, Ἦτοι συμβεβήκοτα τετραετοῦς μάχης Ὀθωμανορῶσσων, πρὸς δὲ καὶ Ἄουστριακῶν, μέχρις ἔτους 1739]*, Émile Legrand (επιμ.), δέμα 1^ο, τόμος 3^{ος}, Παρίσι, 1888, notice bio-bibliographique, σσ. LXX (70)-LXXI (71). Πέθανε στην Πολτάβα.

Για τον Σεραφεΐμ και τις σχέσεις του με τον Ευγένιο Βούλγαρη και τον Ανατόλιο Μελέ, βλ. Constantin Papoulidis, «Le Patriarche Oecuménique Séraphime II et les Russes », *Analecta Balcano-Russica*, Θεσσαλονίκη, 2005, σσ. 75-82, ιδ. σ. 81.

⁹⁶ Στα ρωσικά: «Отец Константин священник Греческий из Македонии Гувневин». РГАДА, ф. 124, оп. -, д. 12, 1711, ф. 23.

⁹⁷ Το 1731: «Ἐγράφη ἀδελφὸς ὁ πρῶν θιβῶν ἀρχιερεὺς δαμιανός, καὶ ἔδωσεν εἰς τὸ ἀδελφάτο γρόσια – 50 διὰ μνημόσυνόν του παντοτεινόν [...]». Евген Чернухин, *Книга пожертв [...]*, 1997, σ. 158. А.А. Дмитриевский, «Описание рукописей и книг, поступивших в Церковно-Археологический музей при Киевской Духовной Академии из Греческой Нежинской Михайло-Архангельской Церкви», *Труды Киевской Духовной Академии*, ἔτος εικοστό-ἑκτο, Μάρτιος (3), Κίεβο, 1885, σσ. 1-16, ιδ. σ. 10.

⁹⁸ Χωρὶς νὰ εἶναι σίγουρο, οἱ τελευταῖοι δύο μάλλον υπῆρξαν ἤδη μέλη της Αδελφότητας καὶ γράφτηκαν στο βιβλίο αφιερωμάτων κατόπιν του θανάτου τους. Евген Чернухин, *Книга пожертв [...]*, 1997, σσ. 149, 157-158, 159.

Ίσως ακόμη πιο σημαντικό όμως, κληρικοί και έμποροι μετακινούνταν μαζί, με τα ίδια караβάνια, όχι μόνο μεταξύ Οθωμανικής και Ρωσικής Αυτοκρατορίας αλλά και ακόμη παραπέρα, γεγονός το οποίο δεν πέρασε απαρατήρητο από τις αρχές της Μοσχοβίας. Ρωσικό έγγραφο μαρτυρεί πως κατά τη διάρκεια της βασιλείας του Τσάρου Αλεξί Μιχαήλοβιτς οι ανώτεροι ιεράρχες πάντα ταξίδευαν στη Μόσχα συνοδεία Ρωμιών που εμπορευόταν, τα λεγόμενα «ανήψια» τους.¹⁰⁰

Επιπρόσθετο παράδειγμα είναι αυτό του Ιωάνν Λουκιάνοβ ο οποίος ταξίδεψε στα νότια συνοδεία Ρωμιών εμπόρων της Νίζνας. Φτάνοντας στις όχθες του Δνειπερου «κάτω από το Κίεβο»¹⁰¹ ο Ιερομόναχος Ιωάνν Λουκιάνοβ περιγράφει τους Ρωμιούς εμπόρους που συνάντησε εκεί: «Εκεί μας πλησίασαν οι σύντροφοί μας οι Γραικοί: ήταν από τη Νίζνα και προπορεύτηκαν τρεις μέρες και περίμεναν στις όχθες του Δνειπερου. Δεν ήταν δυνατόν να διασχίσει κανείς τον Δνειπερο χωρίς να περάσει από εκεί, και έτσι διανυκτερεύσαμε μαζί τους».¹⁰² Σημειώνει: «ήμασταν πραγματικά ευγνώμονες, εφόσον αυτοί γνώριζαν το δρόμο, ενώ εμείς δεν τον ξέραμε».¹⁰³ Ο δε Ιππόλυτ Βισένσκι περίμενε στη Νίζνα, για να ταξιδέψει προς τον Νότο με караβάνι Ρωμιών. Όπως λέει: «Αφορμώμενοι από το Τσερνίγκοβ με διερμηνέα και βοηθό για συνοδεία, καταφθάσαμε στην

Οι ιερείς της Αδελφότητας έδιναν όρκο, αυτό δεν σημαίνει όμως πως ήταν απαραίτητα μέλη της Αδελφότητας. «Είς τήν παρὸν ρώτα ἔμπροσθεν ὀρκόθεν ὁ κάτωθεν ὑπογεγραμμένος τῆς ῥωμαϊκῆς ἐκκλησίας ἐφημέριος ἱερεὺς Παπᾶ-Ἰωάννης». ГАЧО, ф. 101, оп. 1, д. 4279, 1774, ф. 3.

⁹⁹ Костянтин Харлампович, *Нариси [...]*, 1929, σ. 93. Βλ. επίσης Μ.Μ. Плохинский, *Иноземцы в старой Малороссии [...]*, 1905, σ. 11.

¹⁰⁰ Στα ρωσικά «племянники». ПСЗ, συλλογή 1^η, τόμος 2^{ος}, αρ. 659, σ. 75, Αύγουστος 22, 1676.

Για μία άλλη περίπτωση της χρήσης του όρου «πλεμιάνικ», πιθανότατα βοηθού στο εμπόριο, βλ. «[...] з греками, з Дмитрием Николаевым и с племянником его, и приехав к Москве [...]». РГАДА, ф. 158, *Приказные дела новых лет*, оп. 2, д. 85, 1712, ф. 1^η. Μ.Μ. Плохинский, *Иноземцы в старой Малороссии [...]*, 1905, σ. 3.

Δεν είναι ξεκάθαρο κατά πόσον οι λέξεις «ανηψιός» και «αδελφός» αναφέρονται σε πραγματικά ανήψια και αδέρφια Ρωμιών, ή αντιθέτως, αν οι Ρωμιοί της εποχής χρησιμοποιούσαν την ορολογία της συγγένειας και κατ' επέκταση της φιλίας, για να περιγράψουν σχέσεις εμπιστοσύνης στο εμπόριο, χωρίς να υπάρχει καμία πραγματική συγγένεια ανάμεσά τους, γεγονός που θα είχε σημαντικές επιπτώσεις και για την ερμηνεία άλλων σχέσεων της εποχής, π.χ. του Πατριάρχη Δοσιθέου και του Χρύσανθου. Όπως μου επισημαίνει ο Νικόλαος Χρυσίδης σε σχόλιό του, η σχέση των «θειών» με τα «ανήψια» τους αποτελεί δομικό στοιχείο της ιστορίας της Εκκλησίας κατά τη διάρκεια της εποχής που εξετάζεται εδώ. Ούτως ή άλλως, η προέλευση της ορολογίας του εμπορίου και των εμπορικών σχέσεων που χρησιμοποιείται τον 18^ο αιώνα αποτελεί σημαντικό θέμα για περαιτέρω μελέτη. Για τις σχέσεις εμπορευόμενων και ιερωμένων οι οποίοι ταξίδευαν μαζί, βλ. επίσης Д.Н. Рамазанова, «Греческие купцы в России во второй половине XVII в.», А.П. Павлов (επιμ.), *Торговля, купечество и таможенное дело в России в XVI-XVIII вв., Сб. материалов международной научной конференции*, Αγ. Πετρούπολη, 2001, σσ. 106-109, ιδ. σσ. 107-108. Raymond H. Fisher, *The Russian Fur Trade [...]*, 1943, σ. 217.

¹⁰¹ Στα ρωσικά: «под Киев».

¹⁰² Στα ρωσικά: «Тут же к нам приехали Греки, наши товарищи: они из Нежина прежде нас тремя день поехали, да за Днепром стояли: нельзя было ехать. Днепр не прошел в те поры, так мы с ними ночевали».

¹⁰³ Ως τη Νίζνα ταξίδεψε με άλλους εμπόρους («торговые люди») από την Πένζα οι οποίοι πήγαιναν στην εκεί εμποροπανήγυρη. Иоанн Лукьянов, *Путешествие в Святую Землю [...]*, 1864, σσ. 10-12.

πόλη Νίζνα· εκεί περιμέναμε το караβάνι με το οποίο πορευόταν στην Κωνσταντινούπολη οι Ρωμιοί και οι άλλοι έμποροι».¹⁰⁴

Η περίπτωση του Ιερομόναχου Ματβέι Γαβρίλοβ Νετσάεβ αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα των διασυνδέσεων μεταξύ ιερωμένων και εμπορευόμενων. Περιδιαβαίνοντας το 1721 τις πόλεις της Μικράς Ρωσίας, συναντήθηκε με πολλούς Ρωμιούς εμπόρους από τους οποίους λάμβανε ποικίλες πληροφορίες για το προσκύνημα που σχεδίαζε στα Ιεροσόλυμα. Ένας Ρωμιός Σαμουήλ:

[...] μου είπε πως ενδεχομένως σύντομα θα πορευθούν προς την Κωνσταντινούπολη οι Γραικοί μας έμποροι· και εγώ τον ρώτησα να με συστήσει στον Γραικό Αλέξη Ιάκοβλεβ, με το υποκοριστικό Χότζας, με καταγωγή από τη Θεσσαλονίκη της Μακεδονίας, διότι και αυτός είχε ταξιδέψει στην Αγία Πόλη των Ιεροσολύμων για προσκύνημα στον Πανάγιο Τάφο του Χριστού [...] Από την Γορολέβτς έφτασα στη Νίζνα στις 8 Σεπτεμβρίου και εκεί τον ικέτευσα να με πάρει μαζί του και πλήρωσα του Αλέξη εκατόν είκοσι ρούβλια [...].¹⁰⁵

Το 1751 πάλι, ο προσκυνητής μοναχός Σεραπίων περίμενε στις Σέρρες, ώσπου να εντοπίσει το κατάλληλο караβάνι με το οποίο θα μπορούσε να ταξιδέψει προς τα βόρεια.¹⁰⁶ Θα μπορούσε κανείς να προσθέσει πάμπολλα άλλα παρόμοια παραδείγματα που επιβεβαιώνουν τον κανόνα: οι έμποροι και οι ιερωμένοι ταξίδευαν μαζί.¹⁰⁷

Καθώς ο αιώνας προχωρούσε και δεν θεωρούνταν πλέον απαραίτητο το ταξίδι σε караβάνια, οι κληρικοί πρόσφεραν αμοιβή σε λαϊκούς, για να τους συνοδέψουν. Έτσι η μοναχή Πελαγία από το Μοναστήρι του Προφήτη Ηλία, στην περιοχή της Καλαμάτας, μία από τις ελάχιστες γυναίκες που τόλμησαν το ταξίδι στη

¹⁰⁴ Иеромонах Ипполит Вишенский, «Путешествие Иеромонаха Ипполита Вишенского в Иерусалим, на Синай и Афон (1707-1709 гг.)», С.П. Розанов (επιμ.), *Православный Палестинский Сборник*, τόμος 61^{ος}, Αγ. Πετρούπολη, 1914, σσ. 2, 10.

¹⁰⁵ Στα ρωσικά: «[...] и по прошению моему привеле мя той ко Гречанину Алексею Яковлеву, по реклу Хожа [...]». Матвей Гаврилов Нечаев, «Путешествие в 1721 и 1722 годах, ярославского жителя Матвея Гаврилова Нечаева ко Св. местам палестинским», *Ярославский Литературный Сборник*, Ярославль, 1849, σσ. 127-181, ιδ. σσ. 134-135, 155-156, ιδ. σ. 135.

¹⁰⁶ Серапион, *Путник или путешествие во Святую Землю Матронинскаго Монастыря инока Серапиона, 1749 года, Паломники-писатели Петровскаго времени или путники во Святой Град Иерусалим, Чтения в Императорском Обществе истории и древностей российских при Московском Университете*, Μόσχα, 1873, σσ. 78-129, ιδ. σ. 126.

¹⁰⁷ Μια πλειάδα Ρωμιών των Μοναστηριών του Αγίου Νικολάου και του Αγίου Ιωάννη του Προδρόμου στη Μόσχα πορεύτηκε ως συνοδεία ενός Ιερομόναχου Εφήμιου στις αρχές του αιώνα. РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 2, 1708, ф. 35. Ο Ρωμιός μοναχός από τα Ιωάννινα Νικηφόρος και ο Ρωμιός έμπορος από την Τραπεζούντα Σιμών Δημήτριοβ εντοπίστηκαν από τις αρχές να ταξιδεύουν μαζί σε караβάνι Αρμενίων προς το Αστραχάν, χωρίς να διαθέτουν τα απαιτούμενα για την πορεία τους έγγραφα. РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 16, 1712, фф. 5-7.

Ο Ρωμιός εικονογράφος Ιερομόναχος Γερμανός ταξίδεψε από τη Μόσχα στη Βενετία με τον έμπορο Σπυρίδωνα Ευσταθίου. РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 2, 1711, ф. 64. Το 1759 η Τριάντε, Ρωμιά της Κωνσταντινούπολης, κάτοικος Βουκουρεστίου, εμπιστεύτηκε τον γιο της Δημήτρη Γεώργιοβ στον μοναχό Νεκτάριο της Μονής της Αγίας Αικατερίνης στο Σινά. Ταξίδεψε μαζί του ως τη Μόσχα. АВПРИ, ф. 7, оп. 3, д. 130, 1761, ф. 2.

Ρωσία για τη συλλογή ελεημοσύνης, προσέλαβε κάποιον Αθανάσιο Σαβέλιο σαν οδηγό.¹⁰⁸ ένας αρχιμανδρίτης ονόματι Παρθένιος από το Άγιο Όρος ταξίδεψε στη Μόσχα έχοντας ως συνοδό τον νεαρό Παναγιώτη και από εκεί συνέχισε το ταξίδι του για τη Σιβηρία μόνος του.¹⁰⁹ Ιερωμένοι και έμποροι διέμεναν στα ίδια Μοναστήρια, στη Μόσχα και σε διάφορα σημεία της διαδρομής.¹¹⁰ όποτε ο Στέργιος Ιωάννου έγραφε στον «φίλο» του Ιωάννη Χριστοδούλου στη Μόσχα, έστελνε χαιρετίσματα στον Αρχιμανδρίτη της Μονής του Αγίου Νικολάου καθώς και σε άλλους Ρωμιούς ιερωμένους, όπως για παράδειγμα στον διάκονο Βασίλη.¹¹¹

Η επιλογή των ιερωμένων ως δασκάλων των παιδιών των Ρωμιών της Νίζνας προσθέτει ένα επιπλέον στοιχείο στις σχέσεις εμπόρων και ιερωμένων. Δεδομένης της σημασίας των εγγράφων και των επιστολών για το εμπόριο, τα ιδρυτικά μέλη της Αδελφότητας σκόπευαν να ιδρύσουν ένα «σχολείον των κοινών γραμμάτων» όπου θα είχε «η εκκλησία έναν διδάσκαλον Ρωμαίων» ο οποίος θα δίδασκε γράμματα «ρωμαϊκά και ελληνικά», δηλαδή γραμματική, ποίηση, ρητορική, φιλοσοφία και θεολογία.¹¹² Τα παιδιά που θα σπούδαζαν εκεί έπρεπε να είναι «χριστιανοί ορθόδοξοι, παίδες χριστιανών ρωμαίων» που θα έπρεπε «να ζούν ρωμαϊκά». Έξι από αυτά θα γίνονταν δεκτά με υποτροφία. Η Αδελφότητα θα όριζε μάλιστα ένα από τα διοικητικά μέλη της στο αξίωμα του «μέγα επισκέπτη του σχολίου», για να επιβλέπει το όλο έργο.¹¹³

¹⁰⁸ АВПРИ, φ. 7, оп. 3, д. 206, 1760, φφ. 1-2.

¹⁰⁹ АВПРИ, φ. 7, оп. 3, д. 205, 1760, φ. 1. Για λαϊκούς οι οποίοι ταξίδευαν με έναν μοναχό, βλ. РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 25, 1704, φφ. 2, 10.

Για τον Βασίλη Δημητρίου που είχε εργαστεί για διάφορους ιερωμένους, βλ. АВПРИ, ф. 7, оп. 3, д. 128, 1763, φφ. 1, 7. Για τον Νικόλα Καλίνικοβ ο οποίος συνταξίδευε με τον Αρχιμανδρίτη Παρθένιο από το Μοναστήρι της Ρεντίνας, βλ. АВПРИ, ф. 7, оп. 3, д. 122, 1768, φφ. 1-2.

¹¹⁰ Για ταξιδιώτες οι οποίοι διανυκτέρευαν σε Ορθόδοξο Μοναστήρι στο Γαλάτσι (Γαλάτιο), βλ. R.P. Joseph Boscovich, *Journal d'un voyage de Constantinople en Pologne fait à la suite de son excellence Mr. Jaq. Porter, Ambassadeur d'Angleterre*, Lausanne, 1772, σ. 182.

Οι Ρωμιοί της Μόσχας στις αρχές του 18^{ου} αιώνα διέμεναν ως επί το πλείστον στη Μονή του Αγίου Νικολάου και τη Μονή του Αγίου Ιωάννη του Προδρόμου. Για παράδειγμα λαϊκού και ιερωμένου οι οποίοι συγκατοικούσαν στη Μονή του Αγίου Νικολάου στη Μόσχα, βλ. АВПРИ, ф. 7, оп. 3, д. 126, 1768, φφ. 3-3'. Βλ. επίσης Όλγα Αλεξανδροπούλου, «Η ελληνική μονή Αγίου Νικολάου στη Μόσχα, στοιχεία από την ιστορία των ελληνορωσικών σχέσεων στο δεύτερο μισό του 17^{ου} αιώνα», *Μεσαιωνικά και Νέα ελληνικά*, τόμος 6^{ος}, 2000, σσ. 111-154.

¹¹¹ РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 11, 1705, φ. 13. Οι σχέσεις εμπόρων και ιερωμένων μπορούσαν να είναι ιδιαίτερα φιλικές.

Όταν ο Ιωάνν Λουκιάνοβ επέστρεψε στην Κωνσταντινούπολη από τα Ιεροσόλυμα, οι έμποροι φίλοι του από την Καλούγκα Ιβάν Καντμίν και ο αδελφός του ο Εράστ τον κάλεσαν να δειπνήσει μαζί τους. Στα ρωσικά: «[...] трапезу нам устроили [...]». Иоанн Лукьянов, *Путешествие в Святыю Землю [...]*, 1864, σσ. 98-99.

¹¹² Η αναφορά σε «ποίηση, ρητορική και φιλοσοφία» αλλά και «θεολογία» βρίσκεται στον Λασκαρίδη. Φαίνεται παράξενη διότι τα σχολεία των κοινών γραμμάτων λειτουργούσαν ως σχολεία πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης όπου οι μαθητές διδάσκονταν γραφή και ανάγνωση. Χρήστος Π. Λασκαρίδης, *Το Καταστατικό [...]*, 1997, σ. 89.

¹¹³ Χρήστος Π. Λασκαρίδης, *Το Καταστατικό [...]*, 1997, σσ. 89, 177, 191-193.

Οι Ρωμιοί της Νίζνας έκαναν σημαντικές προσπάθειες να ιδρύσουν τέτοιο σχολείο στις αρχές του 18^{ου} αιώνα. Πλησίασαν τον Μητροπολίτη Κιέβου Βαρλαάμ αλλά και τον Χατμάνο Μαζέπα ζητώντας τους κατάλληλο οικοδόμημα και επικουρικά κονδύλια.¹¹⁴ Αυτή ήταν η κατάσταση, όταν τα μέλη της Αδελφότητας με επικεφαλής τον Ζγουρό του Στύλλου, έναν από τους σημαντικότερους Ρωμιούς της Αδελφότητας, κάλεσαν τον Ιεροδιάκονο Σεραφείμ τον Μυτιληναίο να γίνει διδάσκαλος των παιδιών τους στη σχολή που ήθελαν να ιδρύσουν. Το σχολείο θα λειτουργούσε σε κτήριο στην πόλη που ανήκε έως τότε στη Μονή της Αγίας Αικατερίνης στο Σινά. Όπως γράφει ο Σεραφείμ:

[...] είχα ύποσχεθῆ τῶν χριστιανῶν διὰ τοῦ κυρίου Σγούρου ὁποῦ εὐρίσκονται εἰς τὴν Νίζηνα τῆς Καζακῆας διὰ τὸ σχολίον ὁποῦ τοὺς ὑποσχέθηκεν ὁ γαληνότατος χατμάνος Μαζέπας [...].¹¹⁵

Πολύγλωσσος και με σύντομη θητεία στο Κολέγιο των Γραικών στην Οξφόρδη, ο Σεραφείμ είχε όλα τα προσόντα, για να διδάξει είτε στη Μόσχα όπως, απ' ότι φαίνεται, προσδοκούσε, είτε στη Νίζνα.¹¹⁶ Καυχούνταν:

[...] ἐπειδὴ ἐγὼ τὰς ἡμετέρας μόνον ἀμφωτέρους, τὴν λατινικὴν τὴν γαληκὴν καὶ τὴν ἀγγλικὴν, κυρίως καὶ λαλεῖν καὶ γράφειν ἐπίσταμαι ἔτι δὲ ἀτελῶς τὴν τουρκικὴν, τὴν ἰταλικὴν καὶ ἑτέρας παρέργως, εἴτουν ἰσπανικὴν, λουζιτανικὴν τε καὶ βελγικὴν, σὺν τούτοις δὲ καὶ τὴν ἑβραϊκὴν [...].¹¹⁷

Απ' ότι φαίνεται, ο Σεραφείμ είχε γράψει κάποιες ασκήσεις κατά τη διάρκεια της σύντομης παραμονής του στη Μόσχα. Υπάρχουν λοιπόν ενδείξεις για τα θέματα που τον προβληματίζαν τη συγκεκριμένη συγκυρία, αντικείμενα συζήτησης που ενδεχομένως θα επιθυμούσε να μεταδώσει στους νέους της Νίζνας. Μεταξύ των εγγράφων του σώζονται τουλάχιστον δύο κείμενα-περιλήψεις παλαιότερων – ίσως και αρχαίων ελληνικών – πρωτότυπων. Το πρώτο αφορά έναν επαναστάτη ονόματι «Λέων» ο οποίος, αναλαμβάνοντας ο ίδιος την εξουσία στον τόπο του, φοβήθηκε πως και αυτός με τη σειρά του θα την έχανε. Συμπεριλαμβάνει μάλιστα το ρητό: «[...] οὐκ ἔξεστιν ἡμῶν μνησικάκον αὐθέντην πίθεσθαι [...]».¹¹⁸ Το δεύτερο απόσπασμα αφορά την

¹¹⁴ Константин Харлампович, *Нариси [...]*, 1929, σ. 20. Για την ανάμιξη του Χατμάνου όσον αφορά το «σκολείο ελληνικό» της Νίζνας, βλ. Ντόρη Παπαστράτου (επιμ.), *Ό Σιναΐτης Χατζηκυριάκης [...]*, 1981, σ. 101.

¹¹⁵ РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 15, 1704, ф. 22.

¹¹⁶ Για τη σχολή της Μόσχας γράφει: «ἐπειδὴ πολλοὶ καὶ πολάκις νὰ μοῦ ἀνάβαλαν διὰ τὸ σχολίον τῆς ἑλληνικῆς διαλέκτου καθ' οὗ ἀναγκαῖα ὁποῦ εἶναι καὶ νομίζεται παρὰ πάντων ἀνθρώπων [...]». РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 15, 1704, ф. 22.

¹¹⁷ Με «τὰς ἡμετέρας» εννοεῖ τα ρωμαϊκά και τα ελληνικά (τη λόγια ή την αρχαία μορφή της γλώσσας). РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 15, 1704, ф. 22.

¹¹⁸ Το κείμενο που αφορά κάποια πολιτεία που αντιμεαχόταν τους Λακεδαιμόνιους αρχίζει: «Λέων τις ἐν καιρῷ ὑπῆρχεν ἀρχηγός γένους, λυπὸν πρὶν τῆς αὐτοῦ ἀρχῆς, ἐπανάστασις γέγωνεν κατὰ τοῦ πρῶην ἀρχηγοῦ ὡς καὶ ἔξωσαν αὐτὸν τῆς ἀρχῆς, λαβόντος οὖν τοῦ λέωντος ἔτη τὴν ἀρχὴν τοῦ γένους αὐτοῦ, σπουδάζη θανατῶσαι τῆς πρῶην ἐπανάστασεως τοὺς αἰτίους, ἵνα αὐτὸς ἀμέριμος κἀθηται εἰς τὴν αὐτοῦ ἐξουσίαν φοβούμενος τῷ πρόην γεγονῶς ἵνα μὴ καὶ εἰς αὐτὸν γένηται, οἱ δὲ ἔτιοι ἐξεναντίας τόπους

κίνηση πολεμικών πλοίων στις Κυκλάδες, η οποία αποσκοπούσε, μεταξύ άλλων, στη «[...] διαφιλάξην τῶν θαλατηβόντων χάριν πραγματίας πλοιαρίων [...]». Είναι προφανές ότι ασκήσεις μετάφρασης από ή προς την αρχαία τέτοιου είδους κειμένων φέρουν μια άκρως επαναστατική χροιά.¹¹⁹

Όπως ίσως θα περίμενε ο αναγνώστης, ο ριζοσπάστης Σεραφεΐμ έμεινε άκρως απογοητευμένος από τους Ρώσους· έφυγε από τη Ρωσία συνοδευόμενος από τον Ιταλό «τσελιάντικ» του τον Κάρλο και με τα εμπορεύματά του (σε άμαξες που του παρείχαν οι ρωσικές αρχές) και επέστρεψε στο Λονδίνο όπου έπρεπε να: «τυπώσει τη Βίβλο, να ανοικοδομήσει εκκλησία» και να συνεχίσει τις σπουδές του.¹²⁰ Δεν έφερε σε πέρας ούτε τα πολιτικά ούτε τα εκπαιδευτικά σχέδιά του κατά τη διάρκεια της παραμονής του στη Μόσχα, γεγονός που μάλλον τον προστάτευσε από τη μήνι των αρχών.¹²¹ Ούτως ή άλλως, έχοντας επιστρέψει στη Ρωσία το 1731, τελείωσε τη ζωή του καταδικασμένος και εξόριστος στη μακρινή Σιβηρία.¹²²

Πολύ σύντομα και ο Χατμάνος Μαζέπα βρέθηκε αντιμέτωπος με άλλα ζητήματα τα οποία, όπως θα φανεί στη συνέχεια (III.9), αφορούσαν άμεσα και την Αδελφότητα στο σύνολό της· έτσι τα σχέδια για την ίδρυση ενός κοινωφελούς σχολείου δεν καρποφόρησαν. Οι Ρωμιοί ιερείς της Νίζνας δίδασκαν όμως τους γιους των εμπόρων τα βασικά της γλώσσας και της αριθμητικής, ό,τι δηλαδή χρειαζόνταν για τη δουλειά τους. Υπάρχουν διάφορες ενδείξεις για τη λειτουργία τέτοιων άτυπων σχολείων στη Νίζνα του πρώτου μισού του

μηστηκούς καθηκάστιν συμβουλέβωντας όλλοι, ό κοινός λαός και οί γραματαίοι και οί τάξεις τῶν ταγμάτων λέγωντες, ούκ εξέστιν ήμῶν μνησικάκον αύθέντην πίθεσθαι [...]». РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 15, 1704, ф. 21.

¹¹⁹ РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 15, 1704, ф. 21^v.

Κατά τον (αναξιόπιστο βεβαίως, βλ. III.9) Ελλάδιο, ο Σεραφεΐμ σπούδαζε μέχρι και το Κοράνι, άλλη επαναστατική πράξη για Ρωμιό του πρώιμου 18^{ου} αιώνα. Alexandros Heliodarus, *Status Praesens [...]*, 1714, σ. 284.

¹²⁰ Στα ρωσικά: «[...] печатать Библию, строю собственную церковь, и нынешние прибитки учения моего [...]».

¹²¹ РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 15, 1705, фф. 1-2, 8^v-9.

Η μετάφραση της Καινής Διαθήκης (η μάλλον διόρθωση της μετάφρασης του Μαξίμου Καλλιουπολίτου) από τον Σεραφεΐμ, «εξαιρέτως διά τινάς ιερείς και μερικούς άρχιερείς, όπου δέν καταλαμβάνουσιν την ελληνικήν γλώσσαν», είχε ήδη εκδοθεί το 1703. Το κείμενο καταδικάστηκε και «τῷ πυρί έρρίφθη τῷ 1704 έν Κωνσταντινουπόλει», βλ. Émile Legrand, *Bibliographie hellénique ou description raisonnée des ouvrages publiés par des Grecs au dix-huitième siècle*, τόμος 1^{ος}, Παρίσι, 1918, αρ. 21, σσ. 30-31.

Επίσης Γεωργίου Βενδότη, *Προσθήκη τής Έκκλησιαστικής Ιστορίας Μελετίου Μητροπολίτου Αθηνῶν. Πρὸς εξακολούθησιν τῶν άλλων τριῶν Τόμων· έρανισθεΐσα μετὰ μεγάλης προσοχής και έπιμελείας έκ διαφόρων αξιολόγων συγγραφέων εύρισκομένων έν τῇ περιφίμῳ Κ.Β. Βιβλιοθήκῃ τής Βιέννης εις τήν άπλήν ήμῶν Διάλεκτον παρὰ Γεωργίου Βενδότη τοῦ έκ Ζακύνθου [...]. Τόμος Δ', Περιέχων τὰ έν τῇ Έκκλησίᾳ Συμβάντα από τοῦς χιλίους έπτακοσίους χρόνους τής τοῦ Χριστοῦ Γενήσεως άχρι τής Σήμερον· δηλ. όλου τοῦ παρόντος αἰῶνος*, Βιέννη, 1795, σ. 224. Σχεδιάζε ο Σεραφεΐμ και μετάφραση της Παλαιάς Διαθήκης;

¹²² Κατά τη διάρκεια των ετών μετά το 1705 ο Σεραφεΐμ συνέχισε τις περιοδείες από τη Βενετία στη Βιέννη και από τη Βλαχία στην Πολωνία όπου έμεινε περίπου μία δεκαετία, αλλά και σε άλλες περιοχές της κεντρικής και νότιας Ευρώπης. Ασχολούνταν ευρέως με το εμπόριο. Επέστρεψε στη Ρωσία το 1731. Με αφορμή τις σχέσεις του με τον Κάρολο ΙΒ' της Σουηδίας κατηγορήθηκε ως κατάσκοπος και στάλθηκε στη Σιβηρία, όπου, μετά το 1732, χάνουμε τα ίχνη του. Σωκράτης Αγγελίδης, «Ο Έλληνας Σεραφεΐμ στη Ρωσία», *Γρηγόριος ο Παλαμάς*, έτος 79^ο, τεύχος 765^ο, Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1996, σσ. 1067-1086, ιδ. σ. 1078.

Γενικά, βλ. Κυριάκος Κ. Παπουλίδης, *Το πολιτικό και θρησκευτικό κίνημα [...]*, 2008, σσ. 78-80, 127-128.

18^ο αιώνα. Ο γεννημένος το 1737 ιστορικός Καμένσκι με καταγωγή από αριστοκρατική οικογένεια της Μολδαβίας είχε σπουδάσει στο σχολείο των Ρωμιών στη Νίζνα.¹²³ Ουνιβερσάλι του Χατμάνου Δανιήλ Αποστόλ το 1749 επιβεβαιώνει την ύπαρξη σχολείου των Ρωμιών στη Νίζνα.¹²⁴ Ο νεαρός Δημήτριος (ή Διαμαντής) Κυριάκου έμαθε γράμματα στη Νίζνα: «[...] εις τὸ σχολεῖον τοῦ Παπᾶ Ζαχαρία ἔπειτα εἰς τὸν Δανηήλ Ὀρλικου καὶ εἰς τὰ ρουσικά εἰς τὸ Μπογοσλόβ [...]», σπουδάζοντας για πέντε συνολικά χρόνια.¹²⁵ Σε μία περίπτωση ο ιερέας Αφανάση Ιβανόβ υιοθέτησε τον Ηλία Ζινόβιεβ, γιό ενός μακαρίτη Ρωμιού εμπόρου της Νίζνας και μίας «Μαλορωσίδας», με σκοπό να τον εκπαιδεύσει.¹²⁶ Ο Ρωμιός Πάβελ Ιουρέεβ Γρίφοβ έπρεπε να μάθει ελληνικά και λατινικά· ταξίδεψε μάλιστα με τον δάσκαλό του μέχρι το Καζάν.¹²⁷

Υπήρχαν και άλλες απόπειρες ίδρυσης επίσημης σχολής για τους Ρωμιούς της Μικράς Ρωσίας· οι Ρωμιοί του Κιέβου ζήτησαν να ιδρυθεί σχολείο γι' αυτούς σε Μοναστήρι στο Κιέβο το 1733,¹²⁸ και ένας Ρωμιός έμπορος της Νίζνας ονόματι Αρτίνο προσπάθησε να στήσει εκκλησιαστική σχολή στην πόλη, χωρίς όμως οι απόπειρές του να καρποφορήσουν.¹²⁹ Εξάλλου, όπως η δωρεά βιβλίων,¹³⁰ έτσι και το όλο θέμα της ίδρυσης σχολείων ήταν άμεσα συνυφασμένο με τις πράξεις της ελεημοσύνης, κάτι που φαίνεται στις μεγάλες χορηγίες της Συντεχνίας των Γουναράδων σε εκπαιδευτικά ιδρύματα όπως τη Μεγάλη του Γένους Σχολή, την Πατμιάδα

¹²³ Николай Николаевич Бантыш Каменский (1737-1814). Г.М. Пятигорский, «Александровское греческое училище в Нежине (1817-1919 гг.)», Г.Л. Арш (επιμ.), *Греческая культура в России XVII-XX вв.*, Μόσχα, 1999, σσ. 51-71, ιδ. σ. 52.

¹²⁴ «και από αυτά τα χρήματα [...] σιτίζονται όσοι μαθαίνουν γράμματα και χρηματοδοτούνται όσοι σπουδάζουν επιστήμες [...]». Στα ρωσικά: «[...] и с тих денег [...] обучающихся писанию, кормлять, и учителям за науку платить [...]». А.А. Федотов-Чеховский, *Акты [...]*, 1884, σσ. 79-79.

¹²⁵ «[...] εις τὸ Μπογοσλόβ [...]» σημαίνει «[...] στοῦ θεολόγου». Κάποιος Ρώσος ιερέας μάλλον δίδασκε θεολογία και συνάμα ρωσικά σε παιδιά εμπόρων της Νίζνας. ГАЧО, ф. 101, оп. 1, д. 4251, 1771, ф. 2^ο.

¹²⁶ АВПРИ, ф. 7, оп. 4, д. 122, 1770, фф. 1-2.

¹²⁷ АВПРИ, ф. 7, оп. 4, д. 107, 1772, ф. 3.

Για το όλο θέμα της ίδρυσης σχολείου στη Μικρά Ρωσία, βλ. Кость Харлампович, «Нарис VI: Просвітницька й благодійна діяльність Ніжинської грецької громади», *Записки історико-філологічного товариства Андрія Білецького*, τεύχος 4^ο, Κιέβο, 2003, σσ. 131-164, ιδ. σσ. 133-142.

¹²⁸ Н. Петров, «Греческий Екатерининский Монастырь в Киеве», *Труды Киевской Духовной Академии*, XXXVII (37), τόμος 1^ο, Ιανουάριος 1896, Κιέβο, σσ. 55-112, ιδ. σ. 65.

¹²⁹ Кость Харлампович, «Нарис VI: Просвітницька й благодійна діяльність Ніжинської грецької громади», *Записки історико-філологічного товариства Андрія Білецького*, τεύχος 4^ο, Κιέβο, 2003, σσ. 131-164, ιδ. σ. 135. Евген Чернухин, Кость Харлампович та його нариси історії ніжинських греків, *Записки історико-філологічного товариства Андрія Білецького*, τεύχος 3^ο, Κιέβο, 1999, σσ. 160-176, ιδ. σ. 171. Θα ήταν, επίσης, ενδιαφέρον να ερευνηθεί κανείς την προέλευση των Ρωμιών οι οποίοι σπούδαζαν στην *Ακαδημία του Μογκίλεβ* στο Κιέβο.

¹³⁰ Στις λίγες περιπτώσεις που υπάρχει κάποια ένδειξη για τα βιβλία που διάβαζαν οι Ρωμιοί έμποροι της εποχής, φαίνεται πως ήταν θρησκευτικού περιεχομένου: «Книжка греческая Часослов, книжка ж греческая именуемая АМФОС». РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 3, 1714, ф. 32.

Σχολή, την Καστοριά και αλλού.¹³¹ Όπως φαίνεται από τα βιώματα του Σεραφεΐμ Μυτιληναίου και τόσων άλλων Ρωμιών της εποχής, η καθημερινότητα των ιερωμένων και των λαϊκών που ταξίδευαν και διέμεναν στην Ουκρανία και τη Ρωσία ήταν άμεσα συνδεδεμένη.

(2) Ο δεύτερος λόγος για τον οποίο η ελεημοσύνη και το εμπόριο πρέπει να θεωρούνται στενά συνδεδεμένες δραστηριότητες αφορά τις πρακτικές του ταξιδιού, εφόσον οι ταξιδιώτες που χρειάζονταν επικουρία συχνά ζητούσαν ελεημοσύνες, για να συνεχίσουν τον δρόμο τους.

Ένα καλό παράδειγμα από τις αρχές του 18^{ου} αιώνα παρατηρείται στην εξιστόρηση του Ιωάνν Λουκιάνοβ. Όταν έφτασε ο Λουκιάνοβ στην Κωνσταντινούπολη, έκανε έκκληση στον Πατριάρχη να του παραχωρήσει ένα μέρος για τη διαμονή του ιδίου και των συνταξιδιωτών του.¹³² Η απάντηση του Πατριάρχη, όπως περιγράφεται από τον Ρώσο προσκυνητή, είναι ενδεικτική του ρόλου που έπαιζαν έγγραφα και δώρα στη δημιουργία μίας κοινότητας βασισμένης στην ελεημοσύνη. Αφού πρώτα εξέτασε λεπτομερώς τις συστατικές επιστολές του Λουκιάνοβ, και ιδιαίτερα τις επίσημες σφραγίδες, ρώτησε τον διερμηνέα: «και τι δώρα μου έφερε εμένα;».¹³³ Ένα ακόμη παράδειγμα που αξίζει να αναφερθεί αφορά τον Ιερομόναχο Μακάριο από το Νόβγκοροντ που ξεκίνησε να πάει στα Ιεροσόλυμα στις αρχές του αιώνα· ζήτησε ελεημοσύνη από τους ντόπιους Ορθόδοξους του Ισμαήλ, προκειμένου να δωροδοκήσει τους τελωνειακούς οι οποίοι δεν τον άφηναν να προχωρήσει.¹³⁴

¹³¹ Παντελής Ζάττας, *Σχολεία, διδάσκαλοι, λόγοι της τουρκοκρατούμενης Καστοριάς*, Καστοριά, 1984, σσ. 9-11, 15, 22. Ελένη Βουραζέλη-Μαρινάκου, *Αί έν Θράκη Συντεχνίαι [...]*, 1950, σσ. 154-155, 181.

¹³² «Και ο διερμηνέας του είπε: αυτός δεν ζητά τίποτε από εσένα, μόνο ζητά κελί, για να μείνει, από το οποίο θα φύγει για τα Ιεροσόλυμα, γι' αυτόν τον σκοπό ζητά ευμένεια». Στα ρωσικά: «И толмач ему сказал: он де нечего от тебя не требует, только де у тес просит кельи пожить, докуда пойде во Иерусалим, так о том милости просить;» Иоанн Лукьянов, *Путешествие в Святую Землю [...]*, 1864, σ. 27.

Η λέξη που χρησιμοποιεί σε αυτή την έκκληση, «μίλοστι», είναι, όπως φάνηκε παραπάνω, παραπλήσια της «ελεημοσύνης», χωρίς όμως να είναι η ίδια.

¹³³ Στα ρωσικά: «И патриарх толмачю отвечал: А что де он мне подарков привез?» Иоанн Лукьянов, *Путешествие в Святую Землю [...]*, 1864, σ. 27.

¹³⁴ Σημειώνονται ορισμένα στιγμιότυπα από το οδοιπορικό του Ιερομόναχου Μακαρίου (1704-1707) ο οποίος καταπλέοντας τον Δούναβη, συντροφιά με συνοδοιπόρους, έφτασε έξω από το Ισμαήλ: «και εκεί οι Τούρκοι έπεσαν πάνω στη βάρκα μας με φανάρια· μας άρπαξαν όλους στο πι και φι και μας φοβέρισαν πως θα μας βάλουνε στη φυλακή, αν δεν τους πληρώσουμε. Εμείς τους δείξαμε την άδεια που λάβαμε στο Γαλάτσι (Γαλάτιο), αλλά αυτοί τίποτε, «άλλο εκεί, και άλλο εδώ!». Τους παρουσιάσαμε και το γράμμα [...] του Οσποδάρου της Βλαχίας, αλλά εκείνοι μας το πέταξαν πίσω, «βάλτε το στις τσέπες σας» μας είπαν, «και δώστε μας αυτά που μας ανήκουν!».

Και έτσι τα επίσημα γράμματά μας δεν μας βοήθησαν διόλου, και τους ικετεύσαμε να μας αφήσουν μέχρι το επόμενο πρωί να εξεύρουμε χρήματα, γυρίζοντας το πρωί στις εκκλησίες των Χριστιανών να ζητήσουμε ελεημοσύνη «και τότε θα σας τα δώσουμε τα χρήματα». Έτσι πράξαμε διότι φοβηθήκαμε, μη γνωρίζοντας τις συνήθειές τους, και δεν τους αποκαλύψαμε πως δεν είχαμε να πληρώσουμε τα χρήματα που ζητούσανε, επειδή εκείνη την ώρα φοβηθήκαμε, αφού δεν ξέραμε τις συνήθειές τους και δεν είχαμε με τι να πληρώσουμε (горячу). Και εκείνοι μας μετέδωσαν στα ρωσικά δια μέσου ενός δικού μας ανθρώπου, εκτουρκισμένου, «εφόσον δεν έχετε τίποτε, για να μας ξεπληρώσετε, και εφόσον αύριο πέφτει μεγάλη γιορτή σας, πηγαίνετε στις εκκλησίες των Χριστιανών και

Παρομοίως, όσοι ταξίδευαν ως προσκυνητές ή για να μαζέψουν ελεημοσύνες, ήταν αναγκασμένοι να ανταλλάσσουν τρόφιμα και άλογα και ένα σωρό άλλα εμπορεύματα, προκειμένου να μειώσουν το κόστος του ταξιδιού τους. Η παρατήρηση του φον Μήτροβιτς ο οποίος ταξίδεψε ως την Κωνσταντινούπολη στα τέλη του 16^{ου} αιώνα πως μόλις ο ταξιδιώτης «είσέλθη εις τήν περιοχίν των» πρέπει «άμέσως νά ανοίξη τὸ βαλάντιον καὶ νὰ μὴ τὸ κλείσῃ πρὶν ἀναχωρήσῃ [...]», ἴσχυε ἐξίσου γιὰ τους ταξιδιώτες στα εδάφη της Καζακίας και της Ρωσίας.¹³⁵ Χωρίς το συνεχές παζάρι για την εξαγορά τροφίμων, μέσων μεταφοράς, για την ανταλλαγή νομισμάτων και βεβαίως πλείστων άλλων προϊόντων, δύσκολα θα ἔφτανε ο ταξιδιώτης σῶος στον προορισμό του. Όλοι οι περιπλανούμενοι εμπορεύονταν για τις ανάγκες του ταξιδιού και της επιβίωσης: «οἱ ἱερεῖς, καὶ μὴ ἔχοντες νὰ κυβερνηθοῦν, ἄφσαν καὶ αὐτοὶ τὰ χωρία καὶ ἐγένοντο τεχνῖται καὶ χειρόνακτες», γράφει ο Ιερόθεος Μητροπολίτης Δρύστρας στον Χρύσανθο Ιεροσολύμων το 1713.¹³⁶ μεταξύ αυτών και οι πολλοί ιερωμένοι που ταξίδευαν από τα εδάφη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας στην Καζακία και τη Ρωσία.

Οι ταξιδιώτες εκτός από προμήθειες και μεταφορικά μέσα είχαν ανάγκη και από νομίσματα, για να αγοράζουν αγαθά και να δωροδοκούν τους κρατικούς υπαλλήλους και άλλες αρχές στο δρόμο τους. Μία πρόχειρη παρατήρηση του Ιωάνν Λουκιάνοβ είναι αποκαλυπτική: «Αλλάξαμε χρήματα και αγοράσαμε ένα κάρο».¹³⁷ Μόλις φτάνει στην Κωνσταντινούπολη ο Λουκιάνοβ, βρίσκει έναν Ρωμιό ἔμπορο πρόθυμο να πουλήσει τα αγαθά που κουβαλούσε μαζί του.¹³⁸ Το συνεχές πάρε δώσε για ανταλλαγή αγαθών και χρημάτων ήταν αναγκαίο, προκειμένου να ελαττωθούν οι κίνδυνοι του ταξιδιού.

Τα ποσά και τα δάνεια που απαιτούνταν για ταξίδια τέτοιας κλίμακας ήταν συχνά υψηλά. Ο Ιωαννίκιος που ταξίδευε από τη Μονή Ιβήρων του Αγίου Όρους, για να διαδεχθεί τον Ηγούμενο στο Μοναστήρι του Αγίου

ζητήστε ελεημοσύνη, και μετά μας δίνετε αυτά που μας ανήκουν (когда вы не имеете нам чем горячо заплатить, завтра ваш празник великий, идите по церквам христианским и просите милостыню, а наше надлежавшее отдадите).

Και ἔτσι κατά τη γιορτή του Ευαγγελισμού της Θεοτόκου ο Μακάριος και οι συνταξιδιώτες του ζητήσανε ελεημοσύνη και πλήρωσαν το αναγκαίο ποσό στους Οθωμανούς στρατιώτες. Οι ζητείες σ' αυτές τις περιπτώσεις αποτελούσαν προέκταση της φιλοξενίας και γενικότερα της χριστιανικής διδασχής. Ούτως ή ἄλλως, οι ανάγκες του ταξιδιού συγχέουν τον ρόλο του προσκυνητή και του εμπορευόμενου. Иеромонах Макарий и Селивестр, «Путь нам Иеромонахам Макарию и Селивестру из монастыря всемилостиваго Спаса Новгорода Северскаго до Святаго Града Иерусалима поклонитися Гробу Господню 1704 году», *Паломники-писатели Петровскаго времени или путники во Святой Град Иерусалим, Чтения в Императорском Обществе Истории и Древностей Российских при Московском Университете*, Μόσχα, 1873, σσ. 1-26, ιδ. σ. 2.

¹³⁵ Βαρόνου Βεγκέσλα Βρατισλάφ φον Μήτροβιτς, *Η Κωνσταντινούπολις Κατά Τον 16^{ον} Αἰῶνα (1591-1598)*, Αθήνα, 2001 [1920], σ. 57.

¹³⁶ Eudoxiu de Hurmuzaki, N. Iorga (επιμ.), *Documente privitoare la Istoria Românilor 1320-1716*, τόμος 14^{ος}, μέρος 1^ο, Βουκουρέστι, 1909, σ. 488.

¹³⁷ «Деньги обменяли, телегу купили». Иоанн Лукьянов, *Путешествие в Святую Землю [...]*, 1864, σ. 14.

¹³⁸ Τον Ιβάν Δανιήλοβ. Μάλλον αφορούσε γουναρικά προϊόντα. Στα ρωσικά: «[...] да убравшись с рухлядью [...]». Иоанн Лукьянов, *Путешествие в Святую Землю [...]*, 1864, σσ. 29, 98.

Νικολάου στη Μόσχα, αναγκάστηκε να δανειστεί περισσότερα από χίλια τετρακόσια ρούβλια από τον έμπιστο του Πατριάρχη Αντιοχείας Νικόλαο Χατζή Αγγελή, τον Χατζή Λεοντή του Χρίστου και άλλους Ρωμιούς εμπόρους της Νίζνας, προκειμένου να καλύψει τα έξοδα της ακολουθίας του.¹³⁹ Ο Μεθόδιος Αρμενόπουλος, πρώην Αρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης, που διατηρούσε πολύ στενές επαφές και συχνή αλληλογραφία με τις ρωσικές αρχές, πέθανε στη Μόσχα χρωστώντας σημαντικά ποσά στον Παρασκευά Θεοδώρου και σε άλλους Ρωμιούς της Νίζνας.¹⁴⁰ Ο Αρχιμανδρίτης Νικηφόρος πάλι από το Μοναστήρι του Αγίου Ιωάννη στην Πάτμο κάνει ολοφάνερη τη σύνδεση μεταξύ ελεημοσύνης και δανείων, λέγοντας ότι, καθώς δεν υπήρχε καμία δυνατότητα για ελεημοσύνη στο Κίεβο, ήταν υποχρεωμένοι να τρέφονται δανειζόμενοι χρήματα από τους εμπόρους.¹⁴¹

Αλλά και οι ίδιοι οι προσκυνητές ήταν συχνά έμποροι· ταξίδευαν στους Αγίους Τόπους και πρόσθεταν το επίθημα «Χατζή» στα ονόματά τους ως ένδειξη τιμής και κοινωνικού κύρους, όπως, παραδείγματος χάριν, στην περίπτωση του Χατζή Θωμά Ιβανόβ ο οποίος ταξίδεψε στη Μόσχα το 1715 για την αγορά κατασκευαστικών υλικών για την Εκκλησία των Αρχαγγέλων Μιχαήλ και Γαβριήλ στη Νίζνα.¹⁴² Ασφαλώς, καυχούνταν για τα προσκυνήματά τους· στο βιβλίο αφιερωμάτων της Αδελφότητας αναφέρονται σε μια περίπτωση ως «[...] Ίωάννης προσκυνητής, από μωρέαν [...]», σε άλλη ως «[...] αδελφός ἀλέξιος προσκυνητής παπᾶ πάνου ἐκ χώρας ἀνδριανούπολις [...]», και σε μία τρίτη ως «[...] ὁ κύρ χατζῆ γεώργιος παπᾶ ἰωάννου, ἐκ πόλεως μηστράς τῆς λακαδαμονείας [...]».¹⁴³ Ὅπως συνέβαινε με τα εμβάσματά τους, έτσι και μέσω του

¹³⁹ Δεδομένης της ανικανότητας του Ιωαννίκιου να ξεχρεωθεί, οι δανειστές αναγκάστηκαν να απευθυνθούν στη Μονή Ιβήρων για την οριστική πληρωμή των χρεών. АВПРИ, ф. 7, оп. 3, д. 136, 1760, ф. 11. АВПРИ, ф. 2, *Внутренние Коллежские Дела*, оп. 6, д. 3643, 1764-1769, фф. 150-153, 156-157, 166. Για τον Χατζή Αγγελή ως έμπιστο του Πατριάρχη Σιλβέστρου, βλ. АВПРИ, ф. 13, оп. 2, д. 967, 1765, фф. 1-2.

¹⁴⁰ РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 2, 1706, фф. 32-33. Οι διαμαρτυρίες εναντίον ιερωμένων οι οποίοι εμπορευόταν δεν ήταν βεβαίως καινούριο φαινόμενο. Έτσι, τον δωδέκατο αιώνα ο Ευστάθιος Θεσσαλονίκης κατηγορήσε ιερωμένους της εποχής του ότι εμπορευόταν: «Εἰσὶ δέ τινες περίφημοι ἐν τοῖς τοιοῦτοις, οἱ καὶ ἀπὸ πραγματειῶν πλουτίζονται». Eustathius Thessalonicensis, *De emendanda vita monachica*, Karin Metzler (επιμ.), Βερολίνο, 2006, σ. 72. Το χωρίο αναφέρεται στο Gilbert Dagron, «The Urban Economy, Seventh-Twelfth Centuries», Angeliki E. Laiou, (επιμ.), *The Economic History of Byzantium From the Seventh through the Fifteenth Century*, τόμος 2^{ος}, Washington D.C., 2002, σσ. 426-427.

Τον 18^ο αιώνα, τα παράπονα του Μασόνου Μαξίμ Νεβζόροβ πως η μόνη δραστηριότητα των Ρώσων ιερωμένων της εποχής του ήταν το εμπόριο συνεχίζουν την ίδια παράδοση. David L. Ransel, *A Russian Merchant's Tale, The Life and Adventures of Ivan Alekseevich Tolchënov, Based on his Diary*, Bloomington, Indianapolis, 2009, σ. 141. Βλ. επίσης Платон Левшин, *Краткая церковная российская история, сочиненная Преосвященнейшим Митрополитом Платоном*, τρίτη έκδοση, τόμος 1^{ος}, Μόσχα, Εκδόσεις Ιεράς Συνόδου, 1829, σ. XVI (16). Ὅπως με τις μέλισσες, έτσι και εδώ, βρισκόμαστε στο χώρο ενός λογοτεχνικού τόπου και θα ήταν χρήσιμη μια μελέτη για την εξέλιξή του στον χρόνο.

¹⁴¹ «[...] и милостынны не откуда же нам давано, и заимствуя у купецких людей питались мы». РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 9, 1705, ф. 1^γ.

¹⁴² РГАДА, ф. 158, оп. 2, кн. 12, 1715, ф. 5.

¹⁴³ Евген Чернухин, *Книга пожертв [...]*, 1997, σσ. 153, 160, 163.

προσκυνηματος οι Ρωμιοί αναδιαμόρφωναν μια κοινή γεωγραφία της ορθόδοξης Ανατολής, κάτι που φαίνεται στα προσκυνητάρια της εποχής.¹⁴⁴

Οι προσκυνητές λειτουργούσαν επίσης ως σημαντική πηγή πληροφοριών για τις εμπορικές αποστολές. Προσκυμώντας στους Αγίους Τόπους στα μέσα του 17^{ου} αιώνα, ο Βασίλειος Γκαγκάρα μάζευε συγχρόνως και πληροφορίες εμπορικού περιεχομένου. Παραδείγματος χάριν, για την περιοχή της Άγκυρας, σημειώνει πως: «παράγουν υπέροχα υφάσματα από κατσικίσιο τρίχωμα· και τα κατσίκια εκείνα είναι άσπρα, και το τρίχωμά τους μοιάζει με μετάξι, και κοστίζει τέσσερα *άλτιν* το *φούντι*».¹⁴⁵ Ο προαναφερθείς Ματβέι Γαβρίλοβ Νετσάεβ περιγράφει τους πολλούς Ρωμιούς εμπόρους οι οποίοι του παρείχαν πληροφορίες για το προσκύνημά του στα Ιεροσόλυμα, ακριβώς επειδή οι ίδιοι είχαν ήδη τελέσει προσκύνημα στους Άγιους Τόπους:

[...] και φοβούμενος την κρίση του Θεού άρχισα να ψάχνω τριγύρω και να συνομιλώ με Γραικούς ρωτώντας τους για τα συμβάντα στα μέρη τους και για τον δρόμο προς την Κωνσταντινούπολη. Και ρώτησα έναν Γραικό, τον Χριστόφορο, τη μνεία του και αυτός μου ανέφερε έναν άλλο **Γραικό που τον έλεγαν Θωμά του Ιωάννου και είχε** ταξιδέψει προσφάτως στα Άγια Ιεροσόλυμα στον Πανάγιο Τάφο του Χριστού. Απαντώντας τον, τον ρώτησα γι' αυτά τα μέρη· εκείνος όμως δεν με καταλάβαινε επαρκώς, εφόσον δεν γνώριζε ρωσικά.¹⁴⁶

Άλλοι προσκυνητές ταξίδευαν σε λιγότερο απόμερους τόπους, όπως, λόγου χάριν, το Μοναστήρι των Σηλαιών *Πετσέρσκαια Λάβρα* στο Κίεβο στο οποίο επιθυμούσε να προσκυνήσει ο Ρωμιός γουναράς Νικόλαος Κωνσταντίνου το 1708.¹⁴⁷ Ο Κοσμάς Κυρίλοβ ανήκε σε αυτή την κατηγορία. Ζήτησε άδεια από τις

¹⁴⁴ Αυτή η διαμόρφωση ιερού χώρου διαφαίνεται και στη μετάφραση βιβλίων όπως του Ιωάννη Κομνηνού το «Προσκυνητάριον του αγίου ὄρους του Ἄθωνος», το οποίο πρωτοεκδόθηκε στο Σνάγκοβ το 1701 και μεταφράστηκε στα ρωσικά στην Αγία Πετρούπολη το 1702. D. Nicol, «The doctor – philosopher John Comnen of Bucharest and his biography of emperor John Kantakouzenos», *Revue des études sud-est européennes*, τόμος 9^{ος}, τεύχος 3^ο, 1971, σσ. 511-527, ιδ. σ. 514, υπ. 13.

¹⁴⁵ Στα ρωσικά: «И я шел к Черному морю сквозь Турецкую землю из Ербикура на Ангурю. Тут делают изуфри в козьей шерсти; а те козы белые, и подобися шелку та шерсть, а купят по 4 алтына фунт». Το *άλτιν* ήταν κέρμα αξίας τριών *καπικιών*. Το *φούντι* ήταν 0.453 κιλά. Василия Яковлева Гагары, *Житие и Хождение в Иерусалим и Египет Казанца Василия Яковлева Гагары 1634-7*, С.О. Долгов (επιμ.), *Православный Палестинский Сборник, Издание Императорскаго Православнаго Палестинского Общества*, τόμος 11^{ος}, τεύχος 3^ο, Αγ. Πετρούπολη, 1891, σ. 38.

¹⁴⁶ Матвей Гаврилов Нечаев, «Путешествие в 1721 и 1722 годах, ярославскаго жителя Матвея Гаврилова Нечаева ко Св. местам палестинским», *Ярославский Литературный Сборник*, Ярославль, 1849, σσ. 127-181, ιδ. σ. 134.

¹⁴⁷ РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 2, 1708, ф. 54. Σώζονται μαρτυρίες για πολλές Ρωμιές που έκαναν αυτό το προσκύνημα στα τέλη του 18^{ου} αιώνα. Костянтин Харлампович, *Нариси [...]*, 1929, σ. 89.

Ένας μοναχός Κοσμάς αγιορείτης είχε μεταφράσει το βιβλίο των τριών Αγίων της *Πετσέρσκαια Λάβρα*: «Πατερικόν περιέχον τούς βίους τών όσιών και θεοφόρων πατέρων ήμών τών έν таίς Πετζέρσκη λαμψάντων [...]». Το βιβλίο αυτό είχε τυπωθεί στο Κίεβο το 1661. Πηνελόπη Στάθη, *Χρύσανθος Νοταράς [...]*, 1999, σ. 237.

αρχές της Μόσχας να ταξιδέψει στο Μοναστήρι του Σβενσκ για προσκύνημα το 1707· προσκύνημα που θα συνέπιπτε με την εμποροπανήγυρη του Σβενσκ. Εξηγεί:

Κράτιστε Τσάρε Ελεήμων Βασιλέα, εγώ ο σκλάβος Σας τώρα επιθυμώ να φέρω σε πέρας το τάγμα μου και να πάω για υπεραγία προσευχή στην εμποροπανήγυρη του Σβενσκ [...] για την προαναφερθείσα προσευχή και για τη συγκομιδή χρεών.

Στην αίτησή του ο Κοσμάς δεν αισθανόταν καμία ανάγκη να συγκαλύψει τον σύνδεσμο ανάμεσα στο προσκύνημα και το εμπόριο.¹⁴⁸ Όπως και στην περίπτωση των περιπλανώμενων ιερωμένων, έτσι και στην περίπτωση των προσκυνητών δεν είναι δυνατό να ξεχωρίσουμε τις εμπορικές πτυχές κάθε ταξιδιού από το προσκύνημα αυτό καθ' εαυτό. Είναι πάντως σαφές ότι η συνεχής ανταλλαγή αγαθών και χρημάτων ήταν απαραίτητη για τη μείωση των ταξιδιωτικών κινδύνων εκείνη την εποχή, γεγονός που περιόριζε τις διαφορές μεταξύ των πρακτικών της ελεημοσύνης και του εμπορίου.

(3) Τρίτον, μια ματιά στα αγαθά που αντάλλασσαν τόσο οι έμποροι όσο και αυτοί που συγκέντρωναν ελεημοσύνες ρίχνει περαιτέρω φως στις ομοιότητες ανάμεσα στις ελεημοσύνες και το εμπόριο. Η σαμουρόγounα ήταν το κατεξοχήν αγαθό που οι ρωσικές αρχές παραχωρούσαν στους Ρωμιούς που ζητούσαν ελεημοσύνες· οι σαμουρόγounες και τα άλλα προϊόντα της γουνοποιίας ήταν, για τα δεδομένα του 18^{ου} αιώνα, μακράν τα πιο πολύτιμα εξαγόμενα προϊόντα από τη Ρωσία στον οθωμανικό κόσμο. Ωστόσο, όπως σημειώθηκε στο πρώτο μέρος της εργασίας (I.3), η σαμουρόγounα δεν ήταν ένα συνηθισμένο προϊόν. Η σαμουρόγounα ή η γούνα από σκίουρο, σαν δώρο, «έντυνε» κυριολεκτικά τον ευεργετούμενο με την προστασία του ευεργέτη-προστάτη του.

Το ίδιο ίσχυε και για μια σειρά από προϊόντα που οι έμποροι και οι αιτούμενοι ελεημοσύνης μετέφεραν στην αντίθετη κατεύθυνση, δηλαδή από την Οθωμανική Αυτοκρατορία στη Ρωσία· πολύτιμα ενδύματα και άλλα είδη πολυτελείας και, όπως αναφέρθηκε παραπάνω (III.7), δούλοι οι οποίοι ελευθερώνονταν στην

Για τη σημασία του Κιέβου ως τόπου προσκυνήματος «από διάφορες πόλεις της Ρωσικής Αυτοκρατορίας, της Σερβίας, του Γραϊκικού χώρου και της Βλαχίας» το 1754 βλ., М. Владимирский-Буданов, «Проекты киевской губернской канцелярии представленные в Елисаветинскую и Екатерининскую законодательные комиссии», *Киевская Старина*, έτος έβδομο, τόμος XXI (21), Μάιος (5), 1888, σσ. 37-43.

¹⁴⁸ РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 13, 1707, фф. 1-2^в. Βλ. και την περίπτωση του προσκυνητή-εμπόρου Νικολάι Κωνσταντίνοβ. РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 2, 1708, ф. 54.

Δεν είναι λοιπόν παράξενο ότι η Συνθήκη Ειρήνης μεταξύ της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και της Ρωσίας στις 5 Νοεμβρίου του 1720 ασχολείται με τα προνόμια προσκυνητών και εμπόρων παράλληλα, στο ίδιο ενδέκατο άρθρο. Επιτρεπόταν στους υπηκόους της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας να εμπορεύονται με τη Ρωσία μέσω ξηράς, ενώ στους υπηκόους της Ρωσίας επιτρεπόταν να ταξιδέψουν κατευθείαν στα Ιεροσόλυμα ως προσκυνητές. Τα προνόμια και οι υποχρεώσεις των εμπόρων απ' τη μία και των προσκυνητών από την άλλη ήταν ξεκάθαρα συνδεδεμένα. ПСЗ, συλλογή 1^а, τόμος 6^{ος}, αρ. 3671, σσ. 258-259, Νοέμβριος 5, 1720. Михаил Дмитриевич Чулков, *Историческое описание российской коммерции при всех портах и границах от древних времен до ныне настоящего [...]*, τόμος 2^{ος}, βιβλίο 1^ο, Αγ. Πετρούπολη, 1786, σ. 80.

Οθωμανική Αυτοκρατορία και μεταφέρονταν στη Μοσχοβία από Ρωμιούς προσδοκώντας μία πρέπουσα ανταμοιβή από τις ρωσικές αρχές.¹⁴⁹ Οι ναυτικοί που προορίζονταν για το ρωσικό στόλο μπορούν να θεωρηθούν παρόμοιας φύσης εμπορεύσιμα αγαθά. Εκτός από τους εμπόρους, και ιερωμένοι κάθε βαθμίδας αναμειγνύονταν στη μεταφορά αυτών των δούλων και των ναυτικών. Έτσι, ο μοναχός Ησαΐας της Μονής της Μεταμορφώσεως στην Κωνσταντινούπολη έφτασε στη Μόσχα το 1704, οδηγώντας πέντε ναυτικούς και δύο απελευθερωμένους σκλάβους. Δύο άλλοι που συνταξίδεψαν μαζί του επέλεξαν να παραμείνουν στη Νίζνα. Φαίνεται πως αυτό δεν ήταν το πρώτο ταξίδι του Ησαΐα από την Κωνσταντινούπολη ως τη Μόσχα με τέτοιους συνοδοιπόρους.¹⁵⁰

Ο Μεθόδιος Αρμενόπουλος περιγράφει έναν καβγά μεταξύ ενός λαϊκού κι ενός ιερωμένου, με αντικείμενο την πληρωμή χρωστούμενων για τη μεταφορά ναυτικών στη Ρωσία. Παραθέτω:

Έδῶ εὐρίσκεται ἕνας ἀρχιμανδρήτας ὁ ὁποῖος λέγει πὼς εἴφερον τὸν καπετᾶν γιώργι καὶ τοὺς συντρῶφους του· ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος εἶναι καὶ ἕνα παλικάρο ὀνομαζόμενος ἀργύρης· αὐτοὶ ἦλθον πολλάκις εἰς τὰς ἀρχὰς ὁποῦ ἦλθον, ἔμπροσθέν μου φιλονικοῦντες καὶ λέγοντες ἐναντίον εἰς τοῦ ἐτέρου πολλά· θέλοντας νὰ βεβαιώσῃ καθένας τὴν γνώμην του, πὼς ἐκεῖνος τοὺς ἔφερον· τὸ ὁποῖον ἀπὸ τὰ λόγια τοὺς ἐβεβαιώθηκα πὼς εἶναι καὶ οἱ δύο ψεύται καὶ κακοὶ ἄνθρωποι· καὶ δὲν συμφωνοῦν εἰς τὸ δίκαιον νὰ λάβουν ἐκεῖνο ὁποῦ ἔδωσαν, μὲ ὀλίγην φιλοτιμίαν τοῦ μεγάλου μας βασιλέως διὰ τὸν κόπον τους.

Και οι δύο απαιτούσαν να αποζημιωθούν για τη μεταφορά ναυτικών στη Ρωσία και περίμεναν από τον Αρχιεπίσκοπο να μεσολαβήσει για λογαριασμό του καθενός τους, κάτι που έπραξε τελικά. Όμως η λέξη που χρησιμοποιεί ο Αρχιεπίσκοπος Μεθόδιος, για να περιγράψει την οφειλόμενη ανταμοιβή για τη μεταφορά των

¹⁴⁹ Д.Н. Рамазанова, «Греческие Купцы в России во второй половине XVII в.», А.П. Павлов (επιμ.), *Торговля, купечество и таможенное дело в России в XVI-XVIII вв., Сб. Материалов международной научной конференции*, Αγ. Πετρούπολη, 2001, σσ. 106-109, ιδ. σ. 107.

¹⁵⁰ ΡΓΑΔΑ, φ. 52, οπ. 1, δ. 25, 1704, φφ. 2, 5-6, 8-8^ν, 10-10^ν, 35. Θα αναφερθούν ενδεικτικά ορισμένα άλλα παραδείγματα τέτοιου τύπου. Ο Ιωακείμ, Ηγούμενος του Μοναστηριού της Κοιμήσεως της Θεοτόκου στην Λακεδαίμονια, που ταξίδεψε στη Μόσχα για τη συγκομιδή ελεημοσύνης, συνόδεψε τον καπετάν Γιώργο στην Αγία Πετρούπολη το 1706. ΡΓΑΔΑ, φ. 52, οπ. 1, δ. 29, 1706, φφ. 1-2.

Ο Ιερομόναχος Μακάριος δανείστηκε από τον Ρωμίο έμπορο Διαμαντή του Νικολάου το 1707 για να μεταφέρει Ρωμιούς ναύτες στη Μόσχα. ΡΓΑΔΑ, φ. 52, οπ. 1, δ. 8, 1710, φ. 1^ν.

Ο Ιερομόναχος Γερμανός ήθελε να συνοδέψει ορισμένους ναύτες πίσω στη Βενετία το 1711. ΡΓΑΔΑ, φ. 52, οπ. 1, δ. 2, 1711, φ. 64.

Για τις σχέσεις των αδελφών Λειχοῦδη με διάφορους καπετάνιους και ναύτες, βλ. ΡΓΑΔΑ, φ. 52, οπ. 1, δ. 24, 1704, φφ. 1-1^ν.

Άλλοι ιερωμένοι μετέφεραν επιστολές για ναυτικούς και αξιωματούχους του στόλου, όπως, παραδείγματος χάριν, ο μοναχός Ιωακείμ από τη Λακεδαίμονια ο οποίος κόμιζε έγγραφα για τον Μπενάκη στην Αγία Πετρούπολη. ΡΓΑΔΑ, φ. 52, οπ. 1, δ. 2, 1708, φ. 18.

Για περισσότερα όσον αφορά τους ναύτες, βλ. III.9.

ναυτικών στη Μόσχα, δεν είναι άλλη από ελεημοσύνη: «[...] θέλεται να του δώσει την ελεημοσύνη του [...]».¹⁵¹

Το σημαντικό εδώ δεν είναι μόνο ότι οι απελευθερωμένοι δούλοι, ναυτικοί και άλλοι που προορίζονταν, για να υπηρετήσουν το ρωσικό κράτος, αποτελούσαν ένα σημαντικό μέρος των δικτύων που συνέδεαν τους Ρωμιούς ιεράρχες και εμπόρους με τους Ρώσους κρατικούς αξιωματούχους, αλλά ότι επίσης συντελούσαν στην ελάττωση των κινδύνων του ταξιδιού και παράλληλα συνεισέφεραν στις ομοιότητες ανάμεσα στο εμπόριο και τη συλλογή ελεημοσύνης.¹⁵²

(4) Τέταρτο, η σχέση ανάμεσα στην ελεημοσύνη και το εμπόριο μπορεί επίσης να ανιχνευθεί στις δραστηριότητες των ιερωμένων και των άλλων απεσταλμένων σε Ουκρανία και Ρωσία, με δηλωμένο σκοπό να συγκεντρώσουν ελεημοσύνες. Ο Ιωάννης Χριστοδούλου, πέρα από τη συγκέντρωση ελεημοσύνης, ήταν αναμειγμένος στην εμπορία μιας σειράς προϊόντων, όπως ψάρια, γούνες, ακόμη και τσάι.¹⁵³ Ένας αρχιμανδρίτης (και συγχρόνως έμπορος κρασιών) που συγκέντρωνε ελεημοσύνες, ο Γρηγόρη Κατάν από τη Μονή Χιλανδαρίου του Αγίου Όρους, συνελήφθη στο Κίεβο για εμπορικά χρέη. Το 1769, οι αρχές του

¹⁵¹ РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 2, 1706, ф. 1^ν.

Για την ανάμειξη του πρώην Αρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης και των έμπιστών του, επίσης ιερωμένων, στη μεταφορά ναυτών και ναυπηγών στη Ρωσία, βλ. РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 2, 1704, фф. 1, 10-12, 16. РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 2, 1706, фф. 7-8, 19-22. РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 25, 1706, фф. 4-4^ν.

Για τη σχέση του Μεθόδιου με τον Παρασκευά Θεοδώρου και τις απόπειρές τους να μεταφέρουν ναύτες στη Μοσχοβία, βλ. РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 7, 1703, фф. 1, 23-23^ν.

Το 1705 ο Ιερομόναχος Μακάριος συνόδεψε ναύτες στη Μόσχα σε συνεργασία με τον έμπορο Διαμαντή Νικολάου, απεσταλμένοι αμφότεροι του Μεθόδιου. РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 2, 1708, ф. 7. Ξαναγύρισε με άλλους ναύτες το 1707. РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 8, 1710, фф. 1-2. Για τις περαιτέρω δραστηριότητες του Ιερομόναχου Μακάριου, βοηθού του Μεθόδιου, βλ. Петр I, *Письма и Бумаги* [...], τόμος 6^{ος}, Ιούλιος-Δεκέμβριος 1707, Αγ. Πετρούπολη, 1912, σ. 193.

Οι ιερωμένοι και οι άλλοι οι οποίοι συνόδευαν ναυτικούς στη Μόσχα σε μεγάλο βαθμό πληρώνονταν με γούνες. Raymond H. Fisher, *The Russian Fur Trade* [...], 1943, σσ. 135.

¹⁵² Δεν εκπλήσσει λοιπόν ότι αναφέρονται Ρωμιοί όπως ο Ιάν Ιουρέβ στη Μόσχα, τα πρώτα χρόνια του 18^{ου} αιώνα. Όπως οι Αρχιμανδρίτες Ησαΐας και Νικηφόρος, ο Ιουρέβ καταγόταν από την Πάτμο και είχε ταξιδέψει από το νησί του στην Αγία Πετρούπολη, για να υπηρετήσει στο στόλο του Τσάρου Πέτρου. Τρία χρόνια μετά την άφιξή του είχε απαλλαγεί των καθηκόντων του και τον βρίσκουμε στο Μοναστήρι του Αγίου Νικολάου στη Μόσχα. РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 2, 1708, фф. 22-22^ν.

Ο Καπετάνιος Γιούρη Νικολάεβ ήταν ένας ακόμη Πατηνιώτης που διέμενε στη Μόσχα, τα πρώτα χρόνια του αιώνα. Το 1707, ο προαναφερθείς έμπορος από τη Νίζνα Κοσμάς Κυρίλοβ τον μίλησε, επειδή δεν του αποπλήρωσε εγκαίρως το δάνειο που του είχε χορηγήσει. РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 13, 1707, фф. 6-7. Και ζήτησε το ποσό να του ξεπληρωθεί από τον επίσημο κρατικό μισθό του Γιούρη Νικολάεβ. Στα ρωσικά: «из ево жалованья которое дается из адмиралтейскаго приказа». РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 12, 1708, ф. 3.

¹⁵³ РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 11, 1705, фф. 1, 7^ν.

Κιέβου έγραψαν στις αρχές της Αδελφότητας στη Νίζνα, ζητώντας λεπτομέρειες γι' αυτό το πρώην μέλος της Αδελφότητας.¹⁵⁴

Σώζεται και η αφήγηση κάποιου Αρχιμανδρίτη Καλλίνικου Γρυπάρη, μελλοντικού Ηγούμενου της Μονής Ταξιαρχών της Σερίφου, ο οποίος ξεκίνησε από την Κωνσταντινούπολη το 1754 με προορισμό την Ουκρανία. Ο Γρυπάρης ο οποίος θέλησε να ταξιδέψει στη Ρωσία, επειδή, όπως τονίζει στο πρώτο πρόσωπο, «[...] ή δίψα μου ή μεγάλη τής περιεργίας με έβιασεν και είλθα να είδω τήν περίφημον βασιλεύουσαν Πετρούπολιν [...]», ήταν ένας από τους ελάχιστους Ρωμιούς που κατέγραψαν οδοιπορικό του ταξιδιού τους στη Ρωσία το οποίο διασώθηκε. Με βάση τη Νίζνα περιπλανούνταν στη Μικρά Ρωσία· μεταξύ άλλων, ταξίδεψε στο Χάρκοβο, το Σμολένσκ, το Σταυροντούμπ, την Τσερκασία και παραπέρα. Τα καταστατικά του με καταχωρημένα τα έσοδα – «[...] από τούς Έρωμιούς έσύναξα άγιασμούς και λειτουργείας [...]» – αλλά και τα έξοδά του για κάθε εξόρμηση από τη Νίζνα δείχνουν παρόμοια με τα αντίστοιχα τεφτέρια των εμπόρων.¹⁵⁵ Όπως και άλλοι Ρωμιοί που αναφέρονται στο πρώτο μέρος (I.3), ο Γρυπάρης αγόρασε, από τα κέρδη του, ένα εγγλέζικο ρολόι τσέπης διόλου ευκαταφρόνητης αξίας, ήτοι εικοσιοκτώ ρουβλιών. Επέστρεψε στο νησί του το 1761 κομίζοντας, μεταξύ άλλων, και μία καμπάνα.¹⁵⁶

Ένας μοναχός Δαμιανός της Μονής του Αγίου Παντελεήμονος στην Κωνσταντινούπολη που εισήλθε στη Μοσχοβία μέσω του Αστραχάν αποτελεί απ' αυτή την άποψη ακόμη ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα εμπορευόμενου ιερωμένου που παράλληλα συγκέντρωνε ελεημοσύνες. Όπως αναφέρεται:

[...] από το Μπατούριν έφυγε για τη Νίζνα και από τη Νίζνα επιθυμούσε να πορευθεί για ελεημοσύνη στις πολωνικές πόλεις, αλλά τελικά δεν έφυγε στην αλλοδαπή, επειδή αρρώστησε και έμεινε κρεβατωμένος στη Νίζνα πέντε μήνες. Μόλις ανάρρωσε, ξεκίνησε για τα σύνορα της Λετονίας, για το Μογκιλέβ [...].

Λίγο μετέπειτα:

¹⁵⁴ Άλλοι τον γνώριζαν με το όνομα Γεώργη Σουντένκοβ. Στα ρωσικά: «Георгий Суденков». ΓΑΧΟ, φ. 10, οπ. 1, δ. 37, 1769, φφ. 1-1^ν, 4-4^ν.

¹⁵⁵ Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Ιστορικό και Παλαιογραφικό Αρχείο, *Μονή Ταξιαρχών Σερίφου, καταστατικά 3, οδοιπορικό ηγουμένου Καλλίνικου Γρυπάρη*, σ. 22. [Στο εξής: Καλλίνικος Γρυπάρης, *Οδοιπορικό [...]*].

Επίσης Δημήτρης Α. Γιαλαμάς, «Αρχιμανδρίτου Καλλίνικου Έπιρήγησις εις το Ευσεβέστατον Ιμπερίον των Ορθοδόξων Μοσχόβων' (1754-1761). Σπάνια μαρτυρία από την ιστορία των ελληνορωσικών σχέσεων του ΙΗ' αιώνας», Αστέριος Αργυρίου, Κωνσταντίνος Α. Δημάδης, Αναστασία Δανάη Λαζαρίδου (επιμ.), *Πρακτικά του Α' Ευρωπαϊκού Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών, Βερολίνο 2-4 Οκτωβρίου 1998, Ο Ελληνικός Κόσμος Ανάμεσα στην Ανατολή και τη Δύση 1453-1981*, τόμος 2^{ος}, Αθήνα, 1990, σσ. 199-206.

Δεν είναι δυνατόν να τον ταυτίσουμε με έναν άλλο Ηγούμενο Καλλίνικο ο οποίος ζήτησε ελεημοσύνη από τους Ρωμιούς της Νίζνας το 1765. ΓΑΧΟ, φ. 101, οπ. 1, δ. 4276, 1730, φ. 68.

¹⁵⁶ «Μίαν ώραν έγγλέζικην ήτι ώρολόγιον ρ. 28 κ. 00». Καλλίνικος Γρυπάρης, *Οδοιπορικό [...]*, σσ. 14, 93.

[...] ταξίδεψε στην Τσερκασία με Ρώσους εμπόρους και μετά στο Βορόνεζ για ελεημοσύνη, επειδή γνώριζε πολλούς Ρωμιούς ναύτες που βρίσκονταν στο Βορόνεζ, και μάλιστα τον Ρωμιό καπετάνιο Νικόλαο.

Εγκαταστάθηκε στο Βορόνεζ για πέντε μήνες πριν επιστρέψει στον πλανόδιο βίο του.¹⁵⁷

Το εμπόριο αυτού του είδους δεν περιοριζόταν μόνο στα λιγότερο εξέχοντα μέλη του κλήρου. Ενώ ο Χρυσανθος Σπηλαιώτης (ο μελλοντικός Πατριάρχης Ιεροσολύμων) στάλθηκε στη Μόσχα από τον Δοσίθεο Ιεροσολύμων για διάφορες υποθέσεις που αφορούσαν τις ανάγκες του Παναγίου Τάφου και βεβαίως σε αναζήτηση ελεημοσύνης, ιδίως από τις διαθήκες των αποβιωσάντων Ρωμιών, οι δραστηριότητες στις οποίες ενεπλάκη είναι ξεκάθαρα εμπορικές.¹⁵⁸ Όπως αναφέρει σε μια επιστολή διαμαρτυρίας προς τον Πέτρο Α΄, το 1701:

¹⁵⁷ Συγκέντρωνε τα κέρδη από τις ζητείες, καθοδηγούσε σκλαβωμένους Κοζάκους πίσω στα μέρη τους από την Κωνσταντινούπολη και εμπορευόταν πλείστα άλλα προϊόντα.

Όταν τον έκλεψαν ληστές, έχασε δύο άλογα και ένα σημαντικό χρηματικό ποσό. Τελικά αποπέμφθηκε στη Μόσχα για εξέταση από τις ρωσικές αρχές, σέρνοντας μαζί του: «εμπόρευμα, ένα όχι ιδιαίτερα μεγάλο κουτί διακοσμημένο εσωτερικά με δέρμα θαλάσσιου ελέφαντα και εκεί μέσα δύο ποτήρια γυάλινα ρωσικής κατασκευής, σταυρό με ασημένιο κορμό, και μεγάλο σάκο με δύο τρύπια ράσα μοναχού, μαξιλάρι, και δύο συνοδικά, ένα στα σλαβονικά, και ένα δίγλωσσο στα ελληνικά και τα λευκωρώσικα. Επίσης, ένα βιβλίο με στάχωση και ένα μικρό κουτάκι με γράμματα στα ρώσικα και τα λευκωρώσικα».

Αυτός ο εμπορευόμενος μοναχός στάλθηκε σε Μοναστήρι στη Σιβηρία, επειδή δεν είχε υπακούσει στη διαταγή που έλαβε, όταν πρώτοεμφανίστηκε στη Μόσχα να εγκαταλείψει για πάντα τα ρωσικά εδάφη. РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 2, 1703, фф. 1, 5-8, 9^ν.

¹⁵⁸ Όπως εξηγεί ο Χρυσανθος Σπηλαιώτης: «[...] ο Σπηλαιώτης είπε ότι τον έστειλε ο Πατριάρχης Ιεροσολύμων από την Αδριανούπολη στη Μόσχα, για να εισπράξει από τους Γραικούς τις εισφορές που χρωστούσαν, χρήματα τα οποία άφησαν ως ελεημοσύνη στον Παναγίο Τάφο κατόπιν του θανάτου τους, για να μνημονεύονται οι ψυχές τους, χίλιες πεντακόσιες λέβκες». Στα ρωσικά: «[...] а в допросе он, Спилиот, сказал, что послал его иерусалимский Патриарх из Андрианополя к Москве для долговых взяток на гречанях, которые деньги отказали при смерти для поминовения души своей в кладу ко Гробу Господню на милостыню с полторы тысячи левков». РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 21, 1701, ф. 1. Για τους λόγους που ταξίδεψε στη Μόσχα, βλ. επίσης РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 21, 1701, фф. 24-24^ν.

Ο Χριστόφορος ή Χρυσανθος Νοταράς ήταν ανηψιός του Πατριάρχη Δοσιθέου. Είχε πρωτοταξιδέψει στη Μόσχα ως απεσταλμένος του Πατριάρχη Δοσιθέου το 1692 και έμεινε εκεί μέχρι το 1694. Μεταξύ άλλων, ήθελε να προωθήσει την τυπογραφία ελληνικών βιβλίων στη Μόσχα. Ταξίδεψε στη Μόσχα για δεύτερη φορά το 1699-1701. Το 1702 χειροτονήθηκε Επίσκοπος Καισαρείας της Παλαιστίνης. Το 1707 διαδέχθηκε τον Δοσίθεο στον πατριαρχικό θρόνο. Απ' ό,τι φαίνεται, συντόνιζε τις δραστηριότητες άλλων αντιπροσώπων του Παναγίου Τάφου, όπως, λόγου χάριν, του Κυριάκου Οικονόμου. РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 17, 1702, фф. 1-1^ν.

Βλ. επίσης Η.Φ. Каптерев, *Сношения иерусалимских патриархов [...]*, 1895, σσ. 287-298. Émile Turdeanu, «Le livre grec en Russie: l'apport des presses de Moldavie et de Valachie (1682-1725)», *Revue des Études Slaves*, τόμος 26^{ος}, Παρίσι, 1950, σσ. 69-87, ιδ. σσ. 72-74. Αρχιμανδρίτης Κάλλιστος, «Ο Πατριάρχης Δοσίθεος και οι αγώνες αυτού πρὸς ἀπελευθέρωσιν τῶν Ἀγίων Τόπων ἀπὸ τῶν Λατίνων», *Νέα Σιών*, ἔτος εικοστό πρῶτο, τόμος ΚΔ' (24), 1929, σσ. 98-114, ιδ. σσ. 98, 103. Χρυσόστομος Παπαδόπουλος, «Ο Χρυσανθος Νοταράς πρὸ τῆς ἀναρρήσεως αὐτοῦ εἰς τὸν πατριαρχικὸν θρόνον Ἱεροσολύμων», *Νέα Σιών, Ἐκκλησιαστικὸν Περιοδικὸν Σύγγραμμα*, ἔτος ΚΓ' (23) 1931, τόμος ΚΣΤ' (26), τεύχος 2^ο, Φεβρουάριος, σσ. 81-105, ιδ. σ. 82-89. Ιωάννης Ντούρα (Ioan V. Dura), *Ὁ Δοσίθεος Ἱεροσολύμων [...]*, 1977, σ. 99. Αθανάσιος Ε. Καραθανάσης, «Η τυπογραφία τοῦ Βουκουρεστίου καὶ οἱ φορεῖς τῆς (18^{ος} αἰ.)», Αθανάσιος Ε. Καραθανάσης, *Ὁ Ἑλληνικὸς Κόσμος [...]*, 2003, σσ. 19-38, ιδ. σ. 25.

Για μία πληρέστερη περιγραφή και βιβλιογραφία ὅσον ἀφορᾶ τα δύο ταξίδια του Χρυσανθου στη Μόσχα, βλ. Πηνελόπη Στάθη, *Χρυσανθος Νοταράς [...]*, 1999, σσ. 21, 62, 237.

Ἦρθα στη Μόσχα απεσταλμένος από τον Πατριάρχη Ιεροσολύμων, για να πουλήσω προϊόντα· ζητείται τώρα η πληρωμή φόρου εξήντα ρουβλιών για το εμπόριο αυτό στα τελωνεία Σου, Μεγάλε Βασιλέα. [...] Χάρισέ μου όμως εμένα τον δούλο Σου να απαλλαχτώ από αυτή την επιβάρυνση για λόγους μακροζωίας Σου και λόγω της παράκλησης του Πανάγιου Πατριάρχη [...].

Το αίτημά του έγινε δεκτό, δεν πλήρωσε φόρους.¹⁵⁹ και επιπλέον οι ρωσικές αρχές του έδωσαν σιτηρέσιο για την «υπηρεσία» του και τον προμήθευσαν με κάρα για τη μεταφορά των αγαθών.¹⁶⁰

Το 1704, έφτασε στη Μόσχα ένας Σπυρίδων Σηλαιώτης που και αυτός αναφέρεται ως ανηψιός του Πατριάρχη Δοσίθεου.¹⁶¹ κόμιζε καινούργιο φορτίο εμπορευμάτων και αγόρασε σαμουρόγουνες και γουναρικά από αλεπού από το Κρατικό Θησαυροφυλάκιο.¹⁶² Ζήτησε και έλαβε άδεια να πληρώσει για τις

¹⁵⁹ Στα ρωσικά: «[...] приехал я к Москве для всяких нужд святейшего Патриарха, и прислано со мною его святейшего иерусалимского Патриарха для продажи товаров, из того, Государь товара доведется твоих Великого Государя заплатит пошлин в таможду шестьдесят рублев. Милосердный Великий Государь Царь [...] пожалуй меня, работника своего для своего Государского многолетнего здравия и для святейшего Патриарха прошения. Вели, Государь, те пошлинные деньги шестьдесят рублев выдать из своей Великого Государя казны, откуда ты, Великий Государь, укажешь. Великий Государь, смилуйся». РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 21, 1701, ф. 5.

¹⁶⁰ Ο όγκος του εμπορίου του Χρυσάνθου φαίνεται από τις δέκα άμαξες που ζητά από τις ρωσικές αρχές, για να μεταφέρει τα προϊόντα του. РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 21, 1701, фф. 6, 20^γ.

Η πρακτική της παροχής αμαξιών και άλλων μέσων μεταφοράς (αλλά και των οδηγών που θα τις οδηγούσαν) για εμπόρους και ιερωμένους οι οποίοι ταξίδευαν με επίσημη άδεια του ρωσικού κράτους αποτελεί ένα ακόμη στοιχείο που μειώνει τις διαφορές μεταξύ όσων συγκέντρωναν ελεημοσύνες και όσων εμπορεύονταν. Έτσι ο πρώην Αρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης ζήτησε κάρα για έναν δυστυχή σλαβόφωνο της επαρχίας του, τον Ιερομόναχο Ποίμεν. «Πρός έτι δέομαι την έξοχότητα αυτής διά τόν ιερομόναχον αυτόν σλόββινος, τούνομα ποιμήν, έστωντας και είναι από τó άγιον όρος, και είναι έπαρχίαν έδική μου, έτρεξεν ό πτωχός προς με ζητών χείρα βοήθειας, εις τó να τού δωθή ή απόλυσις του να υπάγη εις τó μοναστήρι του. Όθεν δέομαι την ύμετέραν έξοχότητα, να τού δώση την έλευθερίαν του, δύνωντάς του και έξη ποτοβότες, διά να σηκώση τó πράγμα του [...]». Η λέξη που χρησιμοποιείται «[...] τó πράγμα του [...]» περιγράφει προσωπικά αντικείμενα και εξίσου εμπορεύσιμα προϊόντα. РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 2, 1706, ф. 1.

¹⁶¹ «Приезд из Константинополя Грека Спиридона Христофорова Спивола с товарами». РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 7, 1704, ф. 1.

¹⁶² Παραμένει αβέβαιο το όνομα του Σπυρίδωνα Σηλαιώτη όπως και η συγγένεια του με τον Χρυσάνθο και τον Δοσίθεο. Ο αδελφός του Χρυσάνθου αναφέρεται ως Νεόφυτος, στενός συγγενής του Δοσίθεου και επίτροπος του Πανάγιου Τάφου στα Ιεροσόλυμα. Αχ. Παν. Αυγούρης (επιμ.), *Θρησκευτική και Ἠθική Ἐγκυκλοπαίδεια*, τόμος 12^{ος}, Αθήνα, 1968, σσ. 387-390. Ιωάννης Ντούρα (Ioan V. Dură), *Ό Δοσίθεος Ιεροσολύμων [...]*, 1977, σ. 25. Για την αλληλογραφία του Νεοφύτου Νοταρά, βλ. Eudoxiu de Hurmuzaki, N. Iorga (επιμ.), *Documente privitoare la Istoria Românilor 1320-1716*, τόμος 14^{ος}, μέρος 1^ο, Βουκουρέστι, 1909, σ. 383.

Ο Σπυρίδων μάλλον ήταν άλλος αδελφός ή εξαδέλφος του Χρυσάνθου. Έτσι, το 1713 ο Ιωάννης Μαυροκορδάτος σε επιστολές του προς τον Χρυσάνθο αναφέρει: «Εδέχθην τούς χαιρετισμούς τής Ὑμετέρας Μακαριότητος παρά τού κυρίτζη Σηλαιώτου και εύχαριστώ διά τήν μνήμην». Επίσης: «[...] διά τó περάτι τού κυρίτζη Σηλαιώτου έσύντυχα τόν δραγουμάνον τού Έγγλέζου, και έγγραφην έκ μέρους μου τόν έλτζήν, και αυτές τές ήμέρες θέλει τού δοθῆ». Και: «Έλαβον πολλάκις και τούς χαιρετισμούς αυτής παρά τού κυρίτζη Σηλαιώτου, και εύχαριστώ τήν Ὑμετέραν Μακαριότητα όπου δέν μάς έβγαλεν από τής μνήμης της [...]. Έυχαριστώ και διά τόν κόπον όπου έλαβεν εις τó να πάρη τά άσπρα από τόν άγιον Τουρνάβου, τά όποία τά έλαβε με τήν βοϋλαν τής από τόν κυρίτζη Σηλαιώτην». Eudoxiu de Hurmuzaki, N. Iorga (επιμ.), *Documente privitoare la Istoria Românilor 1320-1716*, τόμος 14^{ος}, μέρος 1^ο, Βουκουρέστι, 1909, σσ. 539-541, 547-548.

Στη συγκεκριμένη επιστολή του προς τον Χρυσάνθο το 1714 ο Κωνσταντίνος Καντακουζηνός αναφέρει: «Περὶ δέ τού κύρ Σηλαιώτου, όπου όρίζει να γράψωμεν τοίς έν τῆ Βασιλευούση άρχουσί μας, άν τού τύχη καμία περίστασις, να τόν υπερασπισθώσι και να τόν βοηθήσωσιν, εις τούτο άς μήν άμφιβάλλη ή Μακαριότης της». Eudoxiu de Hurmuzaki, N. Iorga (επιμ.), *Documente privitoare la Istoria Românilor 1320-1716*, τόμος 14^{ος}, μέρος 1^ο, Βουκουρέστι, 1909, σσ. 613-614. Αναφέρονται στον Σπυρίδωνα;

αγορές του με σημαντική καθυστέρηση, και μάλιστα όχι στη Μόσχα αλλά κατευθείαν στον Πέτρ Τολστόι, τον αντιπρόσωπο του Τσάρου στην Υψηλή Πύλη, κατά την επιστροφή του στην Κωνσταντινούπολη.¹⁶³ Για άλλη μια φορά, οι εμπορικοί όροι που παραχωρήθηκαν ήταν ευνοϊκοί. Η απουσία διαφοροποίησης ανάμεσα στην ελεημοσύνη και το εμπόριο σε αυτή την περίπτωση επιβεβαιώνεται από γραπτά που αντάλλαξαν δύο Ρώσοι κρατικοί αξιωματούχοι σχετικά με την προμήθεια γουναρικών σε αυτόν τον εξέχοντα απεσταλμένο από τους κύκλους του Πατριάρχη Ιεροσολύμων. Το υπηρεσιακό έγγραφο αναφέρει:

Ο Μέγας Βασιλεύς διέταξε να δοθούν δεκαπέντε χιλιάδες ρούβλια από το *Ποσόλκι Πρικάζ* στον Γραϊκό Σπηλαιώτη ο οποίος στάλθηκε από την Κωνσταντινούπολη, για να μαζέψει χρέη. Επίσης να διατάξεις να του πωλήσουν άμεσα τα σαμούρια που είχε επιλέξει, όταν ήμουν στη Μόσχα, αξίας δέκα χιλιάδων ρουβλιών, με απόδειξη, σε τιμή παραγωγής, χωρίς επιπρόσθετο κέρδος. Μόλις τα πάρει όλα αυτά, να γράψεις αμέσως στον Μεγάλο Βασιλέα.¹⁶⁴

Και όντως, ο Μεγάλος Βασιλέας ενημερώθηκε δεόντως· υπέγραψε το σχετικό έγγραφο με το ίδιο του το χέρι: «να εκτελεστεί παρευθύς. Ρίτερ».¹⁶⁵

Για την οικογένεια των Νοταράδων στα Τρίκαλα της Κορινθίας με αρχηγό έναν Σπυρίδωνα Νοταρά (1653), βλ. επίσης Σταύρος Α. Κουτίβας, *Οί Νοταράδες στην ύπηρεσία τοῦ ἔθνους καὶ τῆς ἐκκλησίας*, Έκδοσις «Πατριωτικού Ομίλου Απογόνων Αγωνιστών του 1821 και Ιστορικών Γενών Ελλάδος», Αθήνα, 1968, σσ 173-178.

Σε κάθε περίπτωση ο απεσταλμένος ήταν εξαιρετικά υψηλά ιστάμενος, ώστε να εμπορευεται εκ μέρους Οθωμανών αξιωματούχων και να μεσολαβεί μεταξύ Δοσιθέου και Πέτρου Α΄. Κατά πάσα πιθανότητα ο έμπορος αυτός ήταν είτε αδελφός είτε στενός συγγενής του Χρύσανθου.

Δεδομένου ότι κατά τη γνώμη του Γριτσόπουλου ο Δοσίθεος λεγόταν Σκαρπέτης, είναι προφανές πως το όλο θέμα της συγγένειας του Δοσιθέου και του Χρύσανθου θέλει περισσότερη μελέτη. Τάσος Γριτσόπουλος, «Πατρὶς καὶ μονὴ μετανοίας Δοσιθέου Ἱεροσολύμων», *Θεολογία*, ἔτος 41°, τεύχος 2°, Απρίλιος-Ιούνιος 1970, σσ. 283-320, ιδ. σσ. 295-297 και πίνακα ΙΔ΄. Ευχαριστώ την Κάρμεν Τσβέτκοβιτς για την βοήθεια της με την ανάγνωση των ρουμανικών και τον Νίκο Χρυσίδη για τις συμβουλές του όσον αφορά το συγκεκριμένο θέμα.

¹⁶³ Σημειώνονται οι εμπορικές του σχέσεις με τον Οσποδάρο της Μολδαβίας, και μέσω αυτού και με τον Βεζίρη και το οθωμανικό θησαυροφυλάκιο. «Και να πληρωθούν δεκαπέντε χιλιάδες ρούβλια στον ανηψιό του Παναγιού Πατριάρχη Ιεροσολύμων στον Γραϊκό Σπηλαιώτη σε καλές σαμουρόγουνες από το *Σιμπίρσκι Πρικάζ* βάση του εγγράφου με το οποίο αυτός ο Σπηλαιώτης ήρθε στη Μόσχα. Και όσες σαμουρόγουνες τώρα βρίσκονται εκτεθειμένες στο *Σιμπίρσκι Πρικάζ* να τις δείξουν όλες στον Σπηλαιώτη και να λάβει ο Σπηλαιώτης αυτές που επιλέξει βάσει της τιμής του *Σιμπίρσκι Πρικάζ*». Στα ρωσικά: «И того пятидесять тысяч рублей заплатить племяннику ево святыюшаго Иеросалимского патриарха греченину спиллиоту собольми добрыми из сибирского приказу для того взятъя письмом он спиллиот приехал к Москве. И которые соболи ныне есть в сибирском приказе налицо, и те все ему спиллиоту показать, и которые ему спиллиоту пооценке сибирского приказа взять покажутца». РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 7, 1704, фф. 1^ν, 12-12^ν.

¹⁶⁴ «Μεγάλος Βασιλέας» ή «Μέγας Βασιλέας» είναι μετάφραση του «Великий Государь».

¹⁶⁵ Στα ρωσικά: «Изволь учинить по сему немедленно. Рітер». Πέτρ Ι, *Πисьма и Бумаги [...]*, τόμος 3^{ος}, 1704-1705, Αγ. Πετρούπολη, 1893, σ. 44.

Η επιστολή του Φέντορ Αλεξέεβιτς Γκολόβιν απευθύνεται στον Κόμη Φέντορ Ιουρέεβιτς Ρομοντανόβσκι ο οποίος διοικούσε το *Πρεομπραζένσκι Πρικάζ* (*Преображенский Приказ*). Αυτός ο Φέντορ Ρομοντανόβσκι έπαιζε το ρόλο του «πρίγκιπα-καίσαρα» του οποίου ο Πέτρος Α΄ ήταν ένας ταπεινός υπήκοος κατά τη διάρκεια των μεθυσμένων συνεδριάσεων των αξιωματούχων που χαρακτήριζαν την Αυλή του Πέτρου Α΄. Όλοι οι ανώτεροι αξιωματούχοι του κράτους έπρεπε να παίξουν τους προκαθορισμένους

Λίγο αργότερα, πληροφορούμαστε από επιστολή του Πατριάρχη Δοσιθέου ότι έλαβε και άλλα γουναρικά από τη Μόσχα, αυτή τη φορά από τον προαναφερθέντα απεσταλμένο του Οσποδάρου της Βλαχίας, επίσης πληροφοριοδότη του ίδιου του Δοσιθέου, τον Δαβίδ Κορμπ (αλλιώς Κορμπέα). Πουλήθηκαν για χίλια επτακόσια γρόσια.¹⁶⁶ Ενώ τα Ιεροσόλυμα μπορούν να θεωρηθούν εξαιρετική περίπτωση, όμως, όπως επιβεβαιώνουν οι δραστηριότητες πολλών άλλων ιερωμένων στην Ουκρανία και τη Ρωσία της εποχής, η μεταχείριση του συγκεκριμένου Πατριαρχείου από τις αρχές του ρωσικού κράτους δεν διέφερε ουσιαστικά από τον κανόνα. Οι δραστηριότητες όλων αυτών που ταξίδευαν στη Ρωσία για ελεημοσύνη δεν απέκλιναν από τις πρακτικές του εμπορίου.¹⁶⁷

(5) Πέμπτη αιτία συνάφειας ελεημοσύνης και εμπορίου: εκτός του ότι λάμβαναν ενεργό μέρος στην οικονομική ζωή της εποχής, οι ανώτεροι ιερωμένοι λειτουργούσαν ως εγγυητές ενός συστήματος που μπορούσε εύκολα να γίνει αντικείμενο καταχρήσεων, εξ ου και η σημασία των συστατικών επιστολών. «Όθεν καί εις ασφάλειαν καί βεβαίωσιν ἐδόθη καί τὸ παρὸν τῆς ἡμῶν Μετριότητος πατριαρχικὸν γράμμα [...]», επαναλαμβάνουν τα γραπτά των ανώτερων ιερωμένων της εποχής.¹⁶⁸ Μία χαρακτηριστική έκφραση επαναλαμβάνεται στις πηγές που αφορούν τους Ρωμιούς της εποχής: «όποτε κάποιος από αυτούς επιθυμούσε να αποδείξει το αληθές των ισχυρισμών του, επέμενε πως: «διαθέτει [...] πατριαρχικό έγγραφο που το επιβεβαιώνει [...]».¹⁶⁹ ή σε μια άλλη περίπτωση «[...] και γι' αυτό το θέμα διαθέτει γραπτές βεβαιώσεις που το επιβεβαιώνουν [...]».¹⁷⁰

από τον Πέτρο Α' ρόλους τους σε αυτό το αναποδογύρισμα της πολιτείας. Evgenii V. Anisimov, *The Reforms of Peter the Great: Progress through Coercion in Russia*, Λονδίνο, 1993, σσ. 20-21.

¹⁶⁶ Ο παραλήπτης και αυτού του εγγράφου του 1706 ήταν ο Φέντορ Αλεξέβιτς Γκολόβιν: «[...] με τὸν κύρ Δαυίδ ἐλάβαμεν τέσσερα δέματα σαμούρια καί τὰ ἐπολήσαμεν διὰ γρόσια χίλια ἐπτακόσια [...]». РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 1, 1706, ф. 41.

Ο Πέτρος Α' έγραφε στον Δοσίθεο: «Τώρα κατόπιν της αίτησης της Παναγιώτητάς Σας στάλθηκε και ο Δαβίδ». Στα ρωσικά: «Ныне же по прошению блаженства Вашего отпущен и Давыд». Για τη δράση του Κορμπ τη συγκεκριμένη εποχή, βλ. Петр I, *Письма и Бумаги [...]*, τόμος 3^{ος}, 1704-1705, Αγ. Πετρούπολη, 1893, σσ. 274, 694, 725, 761-762.

¹⁶⁷ Στην αλληλογραφία του Αρχιεπισκόπου Μελετίου από τη Νίζνα φαίνεται ότι ασχολούνταν και με το εμπόριο. Костянтин Харлампович, *Нариси [...]*, 1929, σ. 34. Για την περίπτωση του Μητροφάνη Μητροπολίτη Κορίνθου, βλ. Α.Α., «Κορφινский митрополит Митрофан в Киве (1728-33)», *Киевская Старина*, έτος ενδέκατο, τόμος XXXVII (37), Μάιος (5), 1892, σσ. 291-293. Υπάρχουν πολλά άλλα παραδείγματα τέτοιου τύπου.

¹⁶⁸ Του Χρυσάνθου Ιεροσολύμων, 1715. Eudoxiu de Hurmuzaki, N. Iorga (επιμ.), *Documente privitoare la Istoria Românilor 1320-1716*, τόμος 14^{ος}, μέρος 1^ο, Βουκουρέστι, 1909, σ. 699.

Σε μια άλλη περίπτωση που αφορούσε έναν ιερωμένο, ο Μεθόδιος πρώην Αρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης σχολιάζει πως δεν είχε: «οὔτε γράμματα μοναστηρίου». Συμβουλεύει τις αρχές «γυρευοντές του τὰ γράμματά του» να του υποδείξουν «νάδιάση τὸν τόπον». РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 2, 1706, ф. 1.

¹⁶⁹ Στα ρωσικά: «[...] в чем имеет он у себя [...] патриарха свидетелствованной листъ [...]». РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 2, 1708, ф. 4^ο.

¹⁷⁰ Στα ρωσικά: «[...] и чье в том удостоверительные имеет письменные свидетельства [...]». АВПРИ, ф. 7, оп. 4, д. 100, 1771, ф. 5.

Σε τι χρησίμευαν αυτές οι επιστολές; Οι Ρωμιοί χρειαζόταν διαβατήρια, για να τους επιτραπεί η νόμιμη είσοδος και διαμονή στη Μικρά Ρωσία και τη Ρωσία. Γράμματα των ανωτέρων ιεραρχών εξασφάλιζαν τη χορήγηση αυτών των διαβατηρίων.¹⁷¹ Όσοι έφθαναν στα σύνορα χωρίς τα κατάλληλα έγγραφα και δεν μπορούσαν ή δεν ήθελαν να τα προσπεράσουν λαθραία είτε περίμεναν, για να εξακριβωθεί η ταυτότητά τους και να λάβουν την απαραίτητη άδεια, είτε, όπως συνέβαινε σε πολλές περιπτώσεις, αναγκάζονταν να επιστρέψουν.¹⁷²

Οι ιεράρχες λειτουργούσαν επίσης ως εγγυητές για το περιεχόμενο των ιστοριών και κατ' επέκταση για τις δηλωμένες ταυτότητες όλων αυτών που αναζητούσαν ελεημοσύνες ή εμπορεύονταν. Ο Σέρβος Συνταγματάρχης Παντελεί Μπόζιτς έφτασε στη Μόσχα το 1704 με τέτοιου τύπου επιστολή γραμμένη από τον Πατριάρχη Δοσίθεο.¹⁷³ Όταν κάποια Δούκαινα, κόρη ενός Λαμπρινού από τη Βέροια, χρειαζόταν βεβαίωση ότι ο αδελφός της ο Μανώλης Λαμπρινού βρισκόταν στην περιοχή της Λεχίας (δηλαδή της Πολωνίας) και άρα δεν ήταν το ίδιο πρόσωπο με τον Λυμπέριο τον Σινωπέα στο Μετόχι του Αγίου Ναούμ που είχε αποβιώσει, την πράξη υπέγραψαν δύο Μητροπολίτες.¹⁷⁴

Τέτοιου είδους εγγυήσεις για τις ταυτότητες και το περιεχόμενο των προσωπικών ιστοριών ιερωμένων και λαϊκών υπήρξαν μεγίστης σημασίας για όλους αυτούς που ταξίδευαν στη ρωσική επικράτεια για τη συγκομιδή ελεημοσύνης. Επιστολές του Οικουμενικού Πατριάρχη,¹⁷⁵ αλλά και του Πατριάρχη Αλεξανδρείας,¹⁷⁶ αποτελούν χαρακτηριστικά παραδείγματα. Ο Οικουμενικός Πατριάρχης αλλά και ο Αρχιεπίσκοπος Άρτας Ιωαννίκιος έδωσαν πιστοποιητικά (έγγραφα) σε έναν άλλο Ρωμίο, τον Ιερώνυμο, για να μαζέψει ελεημοσύνες στη Μικρά Ρωσία, με σκοπό να απελευθερώσει τα σκλαβωμένα αδέρφια του. Χάριν των πατριαρχικών συστάσεων, του χορηγήθηκε επίσης μια ειδική άδεια από τον Χατμάνο για τη συγκομιδή

¹⁷¹ Για συστατική επιστολή του Παΐσιου, επίσης Πατριάρχη Αλεξάνδρειας, βλ. ΡΓΑДА, φ. 52, οπ. 1, д. 26, 1703, φφ. 6-7. Ένας λαϊκός έφτασε στη Μόσχα το 1706 με συστατική επιστολή του Γεράσιμου, Πατριάρχη Αλεξάνδρειας. ΡΓΑДА, φ. 52, οπ. 1, д. 2, 1708, φ. 70°. Για συστατική επιστολή του Οικουμενικού Πατριάρχη, βλ. ΡΓΑДА, φ. 52, οπ. 1, д. 2, 1708, φ. 4°. Για συστατικές επιστολές του Πατριάρχη Ιεροσολύμων Χρύσανθου στον Πρέσβυ της Ρωσίας στην Κωνσταντινούπολη Σαφίροβ, βλ. ΡΓΑДА, φ. 52, οπ. 1, д. 16, 1714, φφ. 1-4.

Ο Ανατόλιος Μελές ταξίδεψε στη Μόσχα με συστατική επιστολή του Οικουμενικού Πατριάρχη Κυρίλλου. Κωνσταντίνος Κ Παπουλίδης, *Ανατόλιος Μέλες (1722 - ;) [...]*, 2003, σ. 43. Βλ. επίσης Η.Φ. Καπτεрев, *Характер отношений России [...]*, 1914, σ. 256.

¹⁷² Όπως στην περίπτωση του πρωτοσύγκελου Σεραφεΐμ και του Ιεροδιάκονου Σωφρόνιου του Πατριαρχείου Ιεροσολύμων το 1768. АВПРИ, φ. 52, οπ. 1, д. 2, 1768, φφ. 1-5.

¹⁷³ И.И. Лешиловская, «Петр I и Балканы», *Вопросы Истории*, τεύχος 2°, 2001, σσ. 46-57, ιδ. σ. 50.

¹⁷⁴ Ευστάθιος Πελαγίδης, *Ο Κώδικας της Μητροπόλεως Καστοριάς [...]*, 1990, σ. 45.

¹⁷⁵ ΡΓΑДА, φ. 52, οπ. 1, д. 2, 1708, φ. 4°.

¹⁷⁶ ΡΓΑДА, φ. 52, οπ. 1, д. 2, 1708, φ. 70°.

ελεημοσύνης.¹⁷⁷ Ο Πατριάρχης Αντιοχείας Σιλβέστρος συνέταξε επιστολή προς την *Ιερά Σύνοδο της Ρωσικής Εκκλησίας* για τον Ρωμιό έμπορο Νικόλαο Χατζή Αγγελή.¹⁷⁸ Ο δε Οικουμενικός Πατριάρχης συνέταξε επιστολή επιβεβαιωτική των βιωμάτων του εμπόρου Ιωάννη Χρίστου:

[...] *ὡς γὰρ ἐγνωμεν πραγματευόμενος ὁ δύστηνος κατὰ τὴν Βλαχίαν ὑποχρέως ἐγένετο ποσότητος ἱκανῆς, οὐ μὴν δὲ ἀλλὰ καὶ βεβλαμμένος ὑπάρχει τὸ σῶμα ὡς ὄρατός, καὶ οὐ δύναται πληρώσει τὸ χρέος αὐτοῦ διὰ τὴν ἄκραν αὐτοῦ πτωχείαν, καὶ ἔνδειαν.*¹⁷⁹

Σώζονται πολλά άλλα παραδείγματα τέτοιου τύπου.¹⁸⁰

Όπως συνέβαινε σε πολλές περιπτώσεις, οι εγγυήσεις των ιεραρχών χρησίμευαν και για όσους Ρωμιούς ταξίδευαν στη Ρωσία, για να ενταχθούν στην υπηρεσία του Τσάρου και άλλων αξιωματούχων της τσαρικής Αυλής. Ο Μεθόδιος πρώην Αρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης σημειώνει για έναν Ρωμιό: «[...] και αυτός υπόσχεται να δουλέψει πολύ καλύτερα και πιο επιδέξια εκεί, παρά εδώ στους παγανούς [...]», με το οποίο εννοεί στους Μουσουλμάνους.¹⁸¹

Οι ιεράρχες της ορθόδοξης Ανατολής χορηγούσαν εγγυητικές επιστολές και για διάφορους άλλους σκοπούς· για παράδειγμα, όσον αφορά διαμάχες που σχετιζόνταν με διαθήκες αποβιωσάντων. Ο νεοεκλεχθείς Οικουμενικός Πατριάρχης Γαβριήλ Γ' μεσολάβησε το 1703 για το θέμα της κληρονομιάς του εμπόρου Χριστόφορου Μανουήλοβ.¹⁸² Σε μια υπόθεση που αφορούσε τη Μαρία Φεντόροβα της οποίας ο αδελφός πέθανε εμπορευόμενος στη Μοσχοβία το πιστοποιητικό υπέγραψε ο Οικουμενικός Πατριάρχης.¹⁸³

Όσον αφορά τέτοιου τύπου θέματα κληρονομιάς, η μαρτυρία των πνευματικών-εξομολογητών των Ρωμιών εμπόρων ήταν ιδιαίτερα σημαντική. Όταν ο Μιχάλης Δημήτρεβ πέθανε, ο εξομολογητής του στη Μονή του Αγίου Νικολάου, πατήρ Σισίνιος, ήταν αυτός που αποφάσισε ότι οι δύο Σουηδοί σκλάβοι του Μιχάλη έπρεπε

¹⁷⁷ М.М. Плохинский, *Иноземцы в старой Малороссии* [...], 1905, σ. 26.

¹⁷⁸ АВПРИ, ф. 13, оп. 2, д. 967, 1765, ф. 1.

¹⁷⁹ ГАЧО, ф. 101, оп. 1, д. 1077, 1769, ф. 3.

¹⁸⁰ Λόγου χάριν, οι περιπλανήσεις του Ιερομόναχου Αβέρκιου από τη Μονή της Αγίας Λάυρας στο Άγιον Όρος· έφτασε στη Ρωσία, αφού προσπάθησε να μαζέψει ελεημοσύνες με έγγραφα του Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως στον Μορέα, το Λονδίνο και το Άμστερνταμ. АВПРИ, ф. 52, оп. 1, д. 8, 1760, ф. 2.

¹⁸¹ Στα ρωσικά: «[...] он же обещается наипаки лучше и хритроснейше работати там, нежели здесь у поганцев [...]». РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 7, 1703, фф. 14^ν-15.

Για τον Ηλία Σταμπρίου ο οποίος αξιοποίησε τις επιστολές του Πατριάρχη Ιεροσολύμων και του Οικουμενικού Πατριάρχη Ιωαννίκιου, βλ. АВПРИ, ф. 7, оп. 3, д. 125, 1768, фф. 1-4, 6-6^ν.

¹⁸² РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 15, 1703, фф. 2^ν-3.

¹⁸³ РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 20, 1709, ф. 1^ν.

να απελευθερωθούν. Ο Αρχιμανδρίτης Κυπριανός ήταν αυτός που συνέταξε κατάλογο της περιουσίας του και εγγυήθηκε γι' αυτήν.¹⁸⁴ Τη διαθήκη του Ρωμιού της Νίζνας Χατζή Κυριάκη του Ράλλη από την Καστοριά υπέγραψε ο πνευματικός του παπά Αναστάσιος.¹⁸⁵ Όταν ένας άλλος Ρωμιός, ο Μανώλης Γεωργίου, πέθανε στη Μόσχα το 1725, ο εξομολογητής του λειτούργησε ως εγγυητής της προσωπικής του διαθήκης. Σε ορισμένες περιπτώσεις οι πνευματικοί πατέρες ενεργούσαν όχι μόνο ως μάρτυρες στις διαθήκες των εμπόρων, αλλά κανόνιζαν οι ίδιοι τη διάθεση της επίγειας περιουσίας των αποβιωσάντων.¹⁸⁶

Οι ανώτεροι ιεράρχες μπορούσαν να βοηθήσουν και στην έγκαιρη πληρωμή εμπορικών οφειλών. Έτσι συνέβη και στην περίπτωση του εμπόρου Γιούρη Θεόδωροβ – ο οποίος έφτασε με έγγραφο του Πατριάρχη Αλεξάνδρειας και του Πατριάρχη Αντιοχείας τα οποία αφορούσαν την αποπληρωμή του για απελευθερωμένους σκλάβους που ο ίδιος είχε συνοδέψει στη Ρωσία. Έλαβε την πληρωμή που ζητούσε, εν μέρει σε σαμουρόγουνες.¹⁸⁷ Επίσης, έγγραφα του πρώην Αρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης Μεθόδιου Αρμενόπουλου αποσκοπούσαν στην αποπληρωμή Ρωμιών στους οποίους άλλοι χρωστούσαν χρηματικά ποσά.¹⁸⁸

Σε άλλες περιπτώσεις οι ιεράρχες μπορούσαν να διευθετήσουν τις διαφορές μεταξύ χρεώστη και χρεωμένου. Ο Μητροπολίτης Δρύστηρας Ιερόθεος έγραψε στον Πατριάρχη Χρύσανθο το 1714 παρακαλώντας τον: «έπειδή καί φθάνει ή προθεσμία τής όμολογίας, [...] να γράψη τῷ καθηγουμένῳ, γέρ Αθανασίῳ, ἢ ἄλλῳ τινί, να μὲ χαροποιήση με τήν δόσιν τῶν πενήτηκοντα γροσίων, ἤτοι τὸ διάφορον».¹⁸⁹ Ο γραπτός λόγος του Πατριάρχη είναι το στοιχείο που θα έκανε τη διαφορά. Τέτοιου τύπου συστατικά και εγγυητικά έγγραφα ήταν ιδιαίτερα χρήσιμα στις περιπτώσεις κατά τις οποίες Ρωμιοί αντιμετώπιζαν νομικά προβλήματα. Έτσι η επιστολή του Πατριάρχη Δοσιθέου τον Νοέμβριο του 1706 προς τον Πέτρο Α' αφορά νομικά κωλύματα ενός Ρωμιού Κυρίλλου.¹⁹⁰

¹⁸⁴ РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 3, 1714, ф. 38.

¹⁸⁵ Ευστάθιος Πελαγίδης, *Ο Κώδικας της Μητροπόλεως Καστοριάς [...]*, 1990, σσ. 38-39.

¹⁸⁶ Н.В. Козлова, *Городская Семья XVIII века. Семейно-правовые акты купцов и разночинцев Москвы*, Μόσχα, 2002, σ. 115. Για τις μαρτυρίες πολλών ιεραρχών σε άλλη υπόθεση, βλ. РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 34, 1705, ф. 3^ο.

¹⁸⁷ РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 26, 1703, фф. 5-7.

¹⁸⁸ РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 2, 1706, ф. 1^ο.

¹⁸⁹ Eudoxiu de Hurmuzaki, N. Iorga (επιμ.), *Documente privitoare la Istoria Românilor 1320-1716*, τόμος 14^{ος}, μέρος 1^ο, Βουκουρέστι, 1909, σ. 605.

¹⁹⁰ РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 1, 1706, ф. 64. Σε μία άλλη περίπτωση ο Μεθόδιος πρώην Θεσσαλονίκης συνέταξε επιστολή προς όφελος του Ανδρέα Νικολάου ο οποίος είχε σκλαβωθεί λόγω των χρεών του. РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 2, 1706, фф. 1-1^ο.

Διάφοροι ιεράρχες έπαιξαν και τον ρόλο του εγγυητού· ένας από αυτούς ήταν ο Μητροπολίτης Σωφρόνιος από τους Φιλίππους ο οποίος πέρασε αρκετά χρόνια στη Νίζνα στα τέλη του 17^{ου} αιώνα.¹⁹¹ Οι αδελφοί Λειχούδη οι οποίοι έζησαν ένα διάστημα στη Νίζνα περί τα τέλη του 17^{ου} αιώνα, πριν φτάσουν στη Μόσχα το 1685, για να αναλάβουν τα αξιώματά τους στην υπηρεσία του κράτους ως ιδρυτές και διδάσκαλοι στην «Ελληνολατινοσλαβική Ακαδημία», πέρα από τις διαβόητες διαμάχες τους, χορηγούσαν δάνεια, προστάτευαν τα εμπορεύματα και ενεργούσαν και αυτοί ως εγγυητές για άλλους Ρωμιούς.¹⁹² Το ίδιο και ο πρώην Μητροπολίτης Τυρνόβου ο οποίος ήταν αναμειγμένος σε παρόμοιες δραστηριότητες.¹⁹³ Κάτι που παρατηρείται επίσης με τον πρώην Θεσσαλονίκης Μεθόδιο Αρμενόπουλο.¹⁹⁴

Συστατικές επιστολές έδιναν και λιγότερο επιφανή μέλη του κλήρου. Το πιστοποιητικό του Ιερομόναχου Παρθενίου στον Νικόλαο Καλίννικοβ από τη Λάρισα αποτελεί καλό παράδειγμα· το 1768 Παρθένιος και Νικόλαος είχαν συνταξιδέψει στην Αγία Πετρούπολη για τη συλλογή χρεών. Έχοντας φτάσει στην πρωτεύουσα, ο Νικόλαος αναζητούσε εργασία και ο Ιερομόναχος του χορήγησε την εξής συστατική επιστολή:

Ο κάτοχος αυτής της συστατικής επιστολής είναι ο κάτοικος της περιοχής της Λάρισας στα γρακικά εδάφη Γραικός Νικολάι Ιβανόβ ο οποίος βρισκόταν στην υπηρεσία μου από τις 10 Απριλίου του 1766 μέχρι τις 28 Ιουνίου του 1767 και βρισκόταν στην υπηρεσία μου κατά τη διάρκεια όλης αυτής της περιόδου, **και συμπεριφέρθηκε τίμια, ήσυχα, με καλή τάξη, και σε τίποτα δεν προκάλεσε την παραμικρή υποψία για το πρόσωπό του.**¹⁹⁵

¹⁹¹ Ο Σωφρόνιος, Μητροπολίτης Φιλίππων και Δράμας διέμενε στη Νίζνα για ένα μεγάλο διάστημα. Εγγραφές στα βιβλία της εκκλησίας αποδεικνύουν ότι άφησε στην εκκλησία πολλά έγγραφα του 16^{ου} και του 17^{ου} αιώνα και επίσης έγγραφο με τη λειτουργία του Αγίου Ιωάννη Χρυσοστόμου. Α.Α. Дмитриевский, «Описание рукописей и книг, поступивших в Церковно-Археологический музей при Киевской Духовной Академии из Греческой Нежинской Михайло-Архангельской Церкви», *Труды Киевской Духовной Академии*, έτος εικοστό-έκτο, Μάρτιος (3), Κίεβο, 1885, σσ. 1-16, ιδ. σ. 7.

Για αυτό αλλά και για άλλα παραδείγματα ιερωμένων οι οποίοι λειτουργούσαν ως εγγυητές σε συμφωνητικά για πιστώσεις, βλ. Кость Харлампович, «До історії національних меншостей на Україні. Грецька колонія в Ніжені (XVII-XVIII ст.). Нарис V. Ніженські греки й торгівля», *Записки історико-філологічного товариства Андрія Білецького*, τόμος 3^{ος}, Κίεβο, 1999, σσ. 87-159, ιδ. σ. 145. [Στο εξής: Кость Харлампович, *Нарис V. Ніженські греки й торгівля* [...], 1999].

¹⁹² РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 11, 1700, фф. 1-30. РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 24, 1704, фф. 1-1^ν.

¹⁹³ «Τὴν ὁμολογία τὴν ἔγραψεν ὁ ἅγιος πρῶην Τυρνόβου». Ντόρη Παπαστράτου (επιμ.), *Ὁ Σιναΐτης Χατζηκυριάκης [...]*, 1981, σ. 110.

¹⁹⁴ «[...] επίσης επιπρόσθετα για τον αδελφό μου τον Αντώνιο δίνω εγγύηση για εννιακόσια έξι ρούβλια με τα οποία αγόρασε το σπίτι του και τα οποία έλαβε δανεικά από τον κύριο Παρασκευά». Στα ρωσικά: «[...] еще к тому за брата моего Антония порука за девятсот за шесть рублей, которые купил он дом свой и взял взаем от господина Параскева;». РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 2, 1706, ф. 32. Για μία άλλη υπόθεση εγγύησης του Μητροπολίτη, βλ. РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 13, 1707, ф. 9.

¹⁹⁵ Στα ρωσικά: «[...] объявитель сего моего свидетельства греческия земли Ларския области уроженец грек Николай Иванов, которой находился при мне в служении с 1766 года с апреля 10 числа по 1767 год июня по 28 число и находясь у меня в

Ένας Σιναΐτης Ιεροδιάκονος Νεκτάριος επιβεβαίωσε πως ο νεοαφιχθείς στη Μόσχα τον Ιανουάριο του 1761 Δημήτρης Ντούζης υπήρξε όντως κρυπτοχριστιανός.¹⁹⁶ Με άλλα λόγια, ενώ οι ανώτεροι κληρικοί λειτουργούσαν ως σημαντικότεροι στην τάξη εγγυητές, οι συστατικές και εγγυητικές επιστολές ιερωμένων λειτουργούσαν ως βασικής σημασίας εργαλεία για όλη την περιπλανουμένη κοινωνία των Ρωμιών της Ρωσίας.

Κατηγορίες εναντίον διαφόρων Ρωμιών ότι είχαν κλέψει πατριαρχικά σιγίλια αποτελούν, αν μη τι άλλο, εξαιρετες ενδείξεις για τη σημασία τέτοιου είδους εγγράφων. Κάτι τέτοιο συνέβη στην προαναφερθείσα περίπτωση του Σεραφεΐμ Μυτιληναίου,¹⁹⁷ σε εκείνη των Λειχούδη οι οποίοι κατηγορήθηκαν ότι είχαν κλέψει πατριαρχικό σιγίλιο με το οποίο πλαστογραφούσαν τα απαραίτητα γι' αυτούς και για όσους ήταν υπό την προστασία τους έγγραφα,¹⁹⁸ σε αυτήν του Αρχιμανδρίτη Καλλίνικου τον οποίο κατηγορήσε ένας Ιβηρίτης μοναχός Ματθαίος στη Νίζνα πως είχε έρθει «μὲ ψεύτικα γράμματα» στην Καζακία,¹⁹⁹ αλλά και με άλλους.²⁰⁰

Αυτές οι συστατικές επιστολές των ιερωμένων λειτουργούσαν εν μέρει ως προέκταση της φιλίας (I.3), με άλλα λόγια ως προέκταση της διαμόρφωσης στενών σχέσεων αναμεταξύ των εμπορευόμενων Ρωμιών και

служении чрез все то время вел себя честно, дерно, добропорядочно, и ни в чем подозрения о себе не подал». АВПРИ, ф. 7, оп. 3, д. 122, 1768, ф. 2.

¹⁹⁶ АВПРИ, ф. 52, оп. 1, д. 1, 1761, ф. 10. Ο Ντούζης είχε καταγωγή από την Αθήνα. АВПРИ, ф. 52, оп. 1, д. 1, 1760, ф. 2.

¹⁹⁷ Alexandros Heliodarus, *Status Praesens [...]*, 1714, σσ. 251-253.

¹⁹⁸ Τους κατηγορήσε ο Ρωμιός Γεώργιος Ζερβός το 1687. Nikolaos A. Chrissidis, *Creating the New Educated Elite: Learning and Faith in Moscow's Slavo-Greco-Latin Academy, 1685-1694*, διδ. διατρ., Yale, 2000, σ. 46.

Για τις δραστηριότητες των Λειχούδη, βλ. επίσης РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 11, 1700, φφ. 6, 8-10, 14, 30. Д.А. Яламас, «Послание Иоанникия Лихуды Князю В.В. Голицыну», *Россия и Христианский Восток*, τόμος 1^{ος}, Μόσχα, 1997, σσ. 179-184, ιδ. σ. 180.

Οι αδελφοί Λειχούδη κρατούσαν τα υπάρχοντα άλλων εμπορευόμενων ασφαλή. Όπως σημείωσε ένας Ρωμιός, άφησε το σεντούκι του: «[...] λόγω της γνωριμίας μας, ελπίζοντας στην ελεημοσύνη τους, άφησα στους Γραικούς δασκάλους Ιερομόναχους Ιωάννη και Σωφρόνιο Λειχούδη [...]». Στα ρωσικά: «[...] по знакомству с надежды на их милость оставил у грецких учителей иеромонахов старцев Иоанна и Сафрония Лихудиевых [...]». РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 24, 1704, ф. 1.

Είναι ενδιαφέρον ότι η διαμάχη ανάμεσα στους αδελφούς Λειχούδη και τον Πατριάρχη Δοσίθεο ήταν εν μέρει εμπορική, αφού ο Δοσίθεος ισχυριζόταν ότι τα αδέρφια εμπορευόταν μεταξύ Μόσχας και Βενετίας με κεφάλαια που είχαν δοθεί στον Πανάγιο Τάφο από τον διάκονο Μελέτιο. Ο Ιωαννίκιος Λειχούδης έλειπε στη Βενετία από το 1688 μέχρι το 1691. Για τον Ιεροδιάκονο Μελέτιο Δομέστικο ο οποίος πέθανε το 1686, βλ. Н.Ф. Каптерев, *Характер отношений России [...]*, 1914, σ. 499.

Το θέμα είναι ιδιαίτερα περίπλοκο, εφόσον, απ' ότι φαίνεται, ο Μελέτιος ήταν μοναχός της Μονής της Αγίας Αικατερίνης στο Σινά, κάτι το οποίο φαίνεται από επιστολή του εμπόρου Χατζηκυριάκη. Ντόρη Παπαστράτου (επιμ.), *Ό Σιναΐτης Χατζηκυριάκης [...]*, 1981, σσ. 16, 135, 138.

¹⁹⁹ Δημήτρης Α. Γιαλαμάς, «Αρχιμανδρίτου Καλλίνικου Έπιρήγησις εις το Ευσεβέστατον Ιμπέριον των Ορθοδόξων Μοσχόβων» (1754-1761). Σπάνια μαρτυρία από την ιστορία των ελληνορωσικών σχέσεων του ΙΗ' αιώνας», Αστέριος Αργυρίου, Κωνσταντίνος Α. Δημάδης, Αναστασία Δανάη Λαζαρίδου (επιμ.), *Πρακτικά του Α' Ευρωπαϊκού Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών, Βερολίνο 2-4 Οκτωβρίου 1998, Ο Ελληνικός Κόσμος Ανάμεσα στην Ανατολή και τη Δύση 1453-1981*, τόμος 2^{ος}, Αθήνα, 1990, σσ. 199-206, ιδ. σ. 204.

²⁰⁰ Για μία ακόμα υπόθεση κλοπής της Πατριαρχικής σφραγίδας του Χρύσανθου Ιεροσολύμων, βλ. Πηνελόπη Στάθη, *Χρύσανθος [...]*, 1999, σ. 162.

μπορούσαν να συνεισφέρουν στην αύξηση της εμπιστοσύνης, κατά συνέπεια στην εξάπλωση του εμπορίου. Μέσω των επιστολών και των ευχών που διαβίβαζαν ο ένας στον άλλον, οι Ρωμιοί της Ρωσίας εκείνης της εποχής αναδιαμόρφωναν την ιδιαίτερη στην κοινότητά τους ιεραρχία: «τυμιωτάτε, χρυσυωτάται και έν χριστώ αδελφέ κύρ Χριστώδουλε, τήν έντημώτι σας άκρηβώς χαιρετώ [...]» ξεκινάει την επιστολή ο Στέργιος Ιωάννου από τη Νίζνα γράφοντας στον «φίλο» του στη Μόσχα, τον Αύγουστο του 1706. Συνεχίζει όμως: «και τών άγιών άρχυματρίτυ, κατά πολά τών προσκηνώ, και όλοις τοΐς φίλοις κατά πολά τοΐς χαιρετώ» ενώ χαιρετά τον «αδελφό» και τους «φίλους», ο Αρχιμανδρίτης παρουσιάζεται στην κορυφή αυτής της ιδιαίτσουσας οικογένειας. Σε κάθε περίπτωση, οι συστάσεις των ιερωμένων ήταν οι σημαντικότερες.²⁰¹

Ως εκ τούτου, οι επιστολές των ανώτερων ιερωμένων λειτουργούσαν ως προέκταση για το όλο σύστημα της εγγύησης, με τη χρήση τρίτων ως εγγυητών να αποτελεί βασική μέθοδο για την ασφάλιση των συμβολαίων, εξασφαλίζοντας την αποπληρωμή χρεών, την παρουσία κατηγορουμένων στα δικαστήρια και ούτω καθ' εξής. Ρωμιοί υπέγραφαν ο ένας για τον άλλον και επωμιζόταν ο καθένας μέρος των κινδύνων που αντιμετώπιζε ο άλλος.²⁰²

Σ' αυτό το σύστημα, οι συστάσεις των ιερωμένων είχαν το ιδιαίτερο βάρος τους. Γράφει ο Δρύστρας Ιερόθεος το 1713: «τὸν ἐπιφέροντα τὸ παρὸν θέλει τὸν περιποιηθῆ δι' ἀγάπην μας, ὡσαύτως καὶ πρὸς τὸν Μέγαν Δραγουμάνον θέλει συστήσει· καλεῖται Δῆμητζος [...]».²⁰³ Μέσω του θεσμοῦ της εξομολόγησης αλλά και του ρόλου τους ως κύριοι διαχειριστές της πίστης και της ταυτότητας των Ρωμιών, μπορούσαν και κατηύθυναν και ενίοτε ήλεγχαν το ποίμνιό τους.²⁰⁴ Αλλά και η θέση των ιερωμένων ως των πλέων εκπαιδευμένων αλλά και σεβαστών στην κορυφή αυτής της κοινωνίας των Ορθοδόξων της Οθωμανική Αυτοκρατορίας τους επέτρεπε να λειτουργήσουν ως τελικό σημείο αναφοράς για το όλο σύστημα της

²⁰¹ РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 11, 1705, ф. 13.

²⁰² «[...] επισυνάπτεται μαρτυρία βάσει της οποίας φαίνεται ότι είναι του γένους Βλάχος [...]». Στα ρωσικά: «[...] учинено надлежашее свидетельство, по которому оказалось что он родом волошанин [...]». АВПРИ, ф. 52, оп. 1, д. 1, 1761, ф. 9. Για πολλούς εγγυητές σε άλλη υπόθεση, βλ. РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 13, 1707, ф. 2^ο.

Για το όλο θέμα, βλ. А.В. Семенова (επιμ.), *История предпринимательства в России, книга первая, от средневековья до середины XIX века*, Μόσχα, 2000, σσ. 225-228. Arcadius Kahan, *The Plow, the Hammer, and the Knout: An Economic History of Eighteenth Century Russia*, Richard Hellie (επιμ.), Chicago, 1985, 311-318. David Ransel, «Character and Style of Patron-Client Relations in Russia», Antoni Maczak (επιμ.), *Klientelsysteme in Europa der Frühen Neuzeit*, Μόναχο, 1988, σσ. 211-231, ιδ. σ. 212.

²⁰³ Επιστολή του Δρύστρας Ιεροθέου το 1713. Eudoxiu de Hurmuzaki, N. Iorga (επιμ.), *Documente privitoare la Istoria Românilor 1320-1716*, τόμος 14^{ος}, μέρος 1^ο, Βουκουρέστι, 1909, σσ. 489-490.

²⁰⁴ Βλ. τον ρόλο του Ιερομόναχου Σισίνιου της Μονής του Αγίου Νικολάου στη διεύθυνση της ακίνητης περιουσίας του εμπόρου Μιχαήλ Δημήτριοβ. РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 3, 1714, ф. 38.

Είναι ενδιαφέρουσα η διάταξη του 1780 σύμφωνα με την οποία όλες οι Ρωμές της Νίζνας έπρεπε να εξομολογούνται. Οι κρατικές αρχές προσπαθούσαν να μετατρέψουν τον θεσμό της εξομολόγησης σε σύστημα ελέγχου των ορθοδόξων πληθυσμών της Αυτοκρατορίας. ГАЧО, ф. 101, оп. 1, д. 3418, 1780, фф. 1-2.

εγγύησης που αποτελούσε αναγκαίο κρηπίδωμα όχι μόνο για τη συλλογή ελεημοσύνης αλλά και για την οικονομική ζωή της εποχής γενικότερα· να λειτουργήσουν με άλλα λόγια ως προστάτες των Ρωμιών.

(6) Έκτον, μέσω του συστήματος των εγγυητικών επιστολών αλλά και των ευρύτερων σχέσεων των εμπορευόμενων με τον κλήρο που περιγράφεται εδώ, διαμορφώθηκαν δίκτυα προστασίας που μείωναν τους κινδύνους για τους Ρωμιούς της Καζακίας και της Ρωσίας. Δεδομένου του κόστους του ταξιδιού στη Ρωσία, οι έμποροι αλλά και οι άλλοι που προορίζονταν για την υπηρεσία του κράτους είχαν όλοι τους ανάγκη από προστασία, όχι μόνο για να ξεπεράσουν τα εμπόδια της διαδρομής, αλλά επίσης για να πωλήσουν τα προϊόντα που είχαν μεταφέρει και για τη συγκέντρωση χρημάτων (και αγαθών) από ελεημοσύνες.

Ως εκ τούτου, η ορολογία της προστασίας χρησιμοποιείται επανειλημμένα σε σχέση με τον κλήρο· σε επιστολή του προς τον Πατριάρχη Χρύσανθο ο Μανολάκης Αγάς τον αποκαλεί: «[...] ήμετερε μετά Θεόν άντιλήπτωρ και εύεργέτα [...]» και συνεχίζει, «[...] τήν Ύμετέραν Μακαριότητα πανευλαβώς προσκυνώ [...]».²⁰⁵ Ο Ανδρόνικος Ραγκαβής επισήμανε στον υιό του, τον Μανολάκη: «τέκνον μου σπεύδον, και γραψον, και προσκύνησον, και τήν πρέπουσαν εύχαριστίαν απόδος τῷ ήμετέρῳ κηδεμόνι και εύεργέτη, τῷ μακαριωτάτῳ δεσπότη και Πατριάρχη τῶν Ίεροσολύμων [...]».²⁰⁶ Σε μια σειρά επιστολών στον ίδιο Πατριάρχη, ο Αναστάσιος Κοντοειδής γράφει: «[...] τολμῶ νά Σᾶς ύπερευχαριστήσω με ὄλην τήν δύναμιν τοῦ πνεύματός μου ὡς μόνον μου θερμόν προστάτην, άντιλήπτορα και εύεργέτην ἐν καιρῷ θλίψεως [...]». Και συνεχίζει:

Εἶπα ὡς μόνον μου προστάτην [...] Μόνος ο Χρύσανθος, ὁ χρυσοῦς τὸν νοῦν, τήν γλῶτταν και καρδίαν, τὸν ὄφιν εἰς χρυσοῦν μετέβαλλεν, διὰ τήν ἄνεσιν τοῦ πτωχοῦ και ξένου Κοντοειδῆ, μετατρέποντας τὸ φαρμάκι τῶν ἐχθρῶν εἰς ἀμβροσίαν, [...] και τὸν διωγμὸν τῆς ἀδικίας εἰς ἄσυλον ἀσφαλείας.²⁰⁷

²⁰⁵ Eudoxiu de Hurmuzaki, N. Iorga (επιμ.), *Documente privitoare la Istoria Românilor 1320-1716*, τόμος 14^{ος}, μέρος 1^ο, Βουκουρέστι, 1909, σ. 441.

²⁰⁶ Eudoxiu de Hurmuzaki, N. Iorga (επιμ.), *Documente privitoare la Istoria Românilor 1320-1716*, τόμος 14^{ος}, μέρος 1^ο, Βουκουρέστι, 1909, σσ. 579-580.

²⁰⁷ Ο κερκυραῖος αρχιμανδρίτης Αναστάσιος ἢ Αθανάσιος Κοντοειδής (1677-1737) υπήρξε διδάσκαλος θεολογίας στη Μόσχα και Ἄρχων Ρήτωρ της Μεγάλης Εκκλησίας· το 1718 εἶχε οριστεί μέλος της *Ντουχόβναγια Κολέγια*, με άλλα λόγια της *Ιεράς Συνόδου της Εκκλησίας της Ρωσίας* και το 1726 – κατόπιν βασιλικῆς διαταγῆς – επιμελήθηκε τη μετάφραση της Αγίας Γραφῆς στα ρωσικά. Eudoxiu de Hurmuzaki, N. Iorga (επιμ.), *Documente privitoare la Istoria Românilor 1560-1820*, τόμος 14^{ος}, μέρος 3^ο, Βουκουρέστι, 1936, σσ. 69-71, 74. Ю.В. Иванова (επιμ.), *Греки России и Украины*, Αγ. Πετρούπολη, 2004, σσ. 66-86, ιδ. σσ. 68-70.

Μάλιστα, το 1711 ο Κοντοειδής ζήτησε από τον Χρύσανθο να του στείλει «ένα καμυλαύχιον και ένα επανωκαμύλαυχον»· η αποστολή ενδυμασίας θα επιβεβαίωνε ότι ο Κοντοειδής ήταν όντως, όπως περιγράφει, «Τῆς Σῆς Μακαριότητος ὑπόδουλος ἐλάχιστος».²⁰⁸

Στις παραπάνω επιστολές αλλά και τις συστατικές επιστολές οι ανώτεροι ιερωμένοι της ορθόδοξης Ανατολής προβάλλονται ως σημαντικότεροι προστάτες των Ρωμιών στις αρχές του 18^{ου} αιώνα. Ιεράρχες έδειχναν ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τους δικούς τους, προστατεύοντας, στην περίπτωση του Χρύσανθου, όσους εμπόρους ήταν «συνδρομηταί τοῦ Παναγίου Τάφου».²⁰⁹ αλλού ο Πατριάρχης Ιεροσολύμων τονίζει: «[...] εἶναι προγονικοί φίλοι καὶ δοῦλοι τοῦ Παναγίου Τάφου [...]».²¹⁰ Στην αλληλογραφία του με τον Χρύσανθο το 1714 ο Νικόλαος Μαυροκορδάτος τον προτρέπει να βοηθήσει έναν επαίτη: «[...] ἐπειδὴ καὶ αὐτὸς ἐδούλευσε τὸν πανάγιον καὶ ζωοδόχον Τάφον [...]».²¹¹ ἐνὼ ο Ανδρόνικος Ραγκαβῆς συνεχίζει τις συμβουλές στο παιδί του με την επισήμανση: «μάλιστα ὀφείλεις, λέγω, ἐφ' ὄρω ζωῆς σου νὰ εἶσαι αὐτεπάγγελτος συνδρομητῆς καὶ δουλευτῆς τοῦ Ζωοδόχου Τάφου».²¹²

Ειδικά οι εκάστοτε Πατριάρχες Ιεροσολύμων οι οποίοι βρίσκονταν για μεγάλα διαστήματα στο Βουκουρέστι και το Ιάσιο, δέχονταν διαφορετικών ειδών δώρα και πεσκέσια, προσφέροντας ως αντάλλαγμα την απαραίτητη κάλυψη στον ταξιδιώτη.²¹³ Οι ανώτεροι ιεράρχες λειτουργούσαν λοιπόν ως συνδεδεμένος κρίκος μεταξύ των εμπορευόμενων και των εκάστοτε πολιτικών αρχών· μεσολαβούσαν συνεχώς σε αξιωματούχους

²⁰⁸ Eudoxiu de Hurmuzaki, N. Iorga (επιμ.), *Documente privitoare la Istoria Românilor 1560-1820*, τόμος 14^{ος}, μέρος 3^ο, Βουκουρέστι, 1936, σ. 87.

Σε μία άλλη περίπτωση όμως, οι Ρωμιοί έμποροι του Λονδίνου αναφέρονται ως «μεγαλύτεροι πατρόνοι» του Ρωμιού ιερωμένου Σεραφεΐμ Μυτιληναίου. Άλλη ήταν ασφαλώς η σχέση εμπόρων και κληρικών στην Αγγλία στις αρχές του 18^{ου} αιώνα. Στα λατινικά: «[...] qui maximi ejus extiterunt Patroni [...]». Alexandros Heliodarus, *Status Praesens [...]*, 1714, σ. 270.

²⁰⁹ Βλ. РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 1, 1707, ф. 31.

²¹⁰ Και σ' αυτή την περίπτωση η χρήση της ορολογίας περί φιλίας προκαλεί το ενδιαφέρον του αναγνώστη. РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 1, 1707, ф. 17.

²¹¹ Eudoxiu de Hurmuzaki, N. Iorga (επιμ.), *Documente privitoare la Istoria Românilor 1320-1716*, τόμος 14^{ος}, μέρος 1^ο, Βουκουρέστι, 1909, σ. 472.

²¹² Eudoxiu de Hurmuzaki, N. Iorga (επιμ.), *Documente privitoare la Istoria Românilor 1320-1716*, τόμος 14^{ος}, μέρος 1^ο, Βουκουρέστι, 1909, σσ. 579-580.

²¹³ Ιδιαίτερα σημαντική πρακτική, από αυτή τη σκοπιά, αποτελεί η ανταλλαγή βιβλίων. Ο Ιερομόναχος Βισένσκι περιγράφει μία συνάντηση το 1707 κατά την οποία στάλθηκαν με τον Χρύσανθο βιβλία στη Μονή του Αγίου Νικολάου στο Ιάσιο.

Η ισχύς και η εξουσία που είχαν οι πατριάρχες και ο ρόλος των μέλων της ανώτερης ιεραρχίας ως προστάτες φαίνεται και από την περιγραφή του Ιππόλυτου Βισένσκι της πανηγυρικής λειτουργίας των Πατριαρχών Ιεροσολύμων και Αλεξανδρείας, παρουσία πολλών λαϊκών αξιωματούχων με πλούσια ενδύματα από σαμουρόγουνες, στο Βουκουρέστι, το 1707. Ο Ιερομόναχος αναφέρεται μάλιστα στους «Τούρκους» που παρέστησαν στη λειτουργία. «Και όταν οι Πατριάρχες ευλογούσαν» λέει «οι Τούρκοι έκαναν βαθιές μετάνοιες». Στα ρωσικά: «[...] а патриархи благословят – турки ниц падають». Иеромонах Ипполит Вишенский, «Путешествие Иеромонаха Ипполита Вишенского в Иерусалим, на Синай и Афон (1707-1709 гг.)», С.П. Розанов (επιμ.), *Православный Палестинский Сборник*, τεύχος 61^ο, Αγ. Πετρούπολη, 1914, σσ. 3, 7-9.

της τσαρικής Αυλής, της Μολδοβλαχίας και της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας για επιμέρους υποθέσεις συγκεκριμένων εμπορών και ιερωμένων.

Σε αυτό το γενικότερο σύστημα εξηγούνται οι επιστολές πολλών ιερωμένων στις ρωσικές αρχές. Ο Πατριάρχης Ιεροσολύμων Δοσιθέος μεσολάβησε, για να βοηθήσει πολλούς Ρωμιούς, μεταξύ άλλων, τον Κύριλλο Ιωαννοβίτζη. Ο Ιωαννοβίτζη ήταν: «[...] μακεδών πολλά πιστός, πολλά χρήσιμος, πολλά στοχαστικός, και φρόνιμος άνθρωπος, και προς τούτοις, πιστότατος δούλος τῆς θείας μεγαλειότητος».²¹⁴ Ο Πατριάρχης μεσολαβεί, για να βοηθήσει και κάποιον άλλο, ονόματι Κοσμά, επίσης από τη Μακεδονία, σε δικαστική υπόθεση που αφορούσε κάποιο «λίβελο»:

*[...] παρακαλοῦμεν τὸ ὑμέτερον θειότατον κράτον, ὁποῦ γράφει καὶ παρακαλεῖ εἰς τὸν λίβελλον αὐτοῦ νὰ τοῦ ἀποπληρώσῃ, καὶ νὰ πέμψῃ τὴν προσταγὴν εἰς τὸν ἄρχοντα κύρ Πέτρον Ἀνδρέου νὰ τοῦ τὴν δόσῃ [...].*²¹⁵

Παρενέβη επίσης υπέρ του Παύλου Χριστοφόρου από την Κωνσταντινούπολη· ο Παύλος έφτασε στην τσαρική Αυλή με την εξής επιστολή του Δοσιθέου προς τον Πέτρο Α' γραμμένη στο Ιάσιο τον Δεκέμβριο του 1704:

[...] μετὰ θάρρους πνευματικοῦ δεόμενοι παρακαλοῦμεν, ἵνα ὁ ἐπιφερόμενος τὴν ἡμετέραν ταύτην ταπεινὴν ἀναφορὰν παῦλος χριστοφόρου, ὀρμώμενος ἀπὸ τὴν χαλκηδόνα, καὶ ἀδικηθεὶς εἰς μεγάλα καὶ πολλά, παρὰ τινὸς γενομένου ἄρχοντος εἰς τὴν φιλόχριστον πόλιν ἀζάκιν, καὶ καλουμένου στεφάνου Μπογδανοβίτζη, ἐρχόμενος ἤδη εἰς τὰ σεβάσμια ἴχνη τῆς ὑμετέρας θείας μεγαλειότητος, εὖρη τρόπον ἀπολογίας καὶ δικαιώσεως.

Στη συνέχεια, ο Πατριάρχης προσπαθεί να μεταφέρει στον Πέτρο και τις ρωσικές αρχές τους λόγους για τους οποίους έπρεπε να επέμβουν στην υπόθεση του Παύλου, δίνοντας έμφαση στο γεγονός ότι «τὰ ἄσπρα ὁποῦ ἐξημιώθη» δεν ήταν «μόνον ἐδικά του, ἀλλὰ πολλῶν πτωχῶν Χριστιανῶν»· ως εκ τούτου, η όποια δικαίωση του Παύλου θα βοηθούσε έναν σημαντικό αριθμό αλληλοσυνδεδεμένων Ρωμιών. Επέμενε μάλιστα πως ο Παύλος μπορούσε να αποδείξει ότι είχε αδικηθεί. Ένα επιπλέον επιχείρημα του Πατριάρχη ήταν περισσότερο πολιτικό και είχε σχέση με την προέκταση της ρωσικής ισχύς ως ορθόδοξη δύναμη μεταξύ των Ρωμιών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας:

²¹⁴ РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 1, 1706, ф. 6ʹ.

²¹⁵ Δεν υπάρχουν αρκετές ενδείξεις, για να συμπεράνει κανείς ότι αναφέρεται στον Κοσμά Κυρίλοβ ο οποίος είχε κατηγορηθεί για ομοφυλοφιλικές σχέσεις (βλ. II.6). РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 1, 1706, фф. 63-64. Για τις κατηγορίες κατά του Κοσμά Κυρίλοβ, βλ. РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 13, 1707, фф. 16ʹ-17ʹ.

[...] εἰς τοὺς εὐτυχεστάτους καιροὺς τῆς ὑμετέρας σεβασμίας θειότητος, οἱ ὑποκείμενοι πρὸς τὴν θεοστήρικτον δεσποτείαν αὐτῆς νὰ ἀδικοῦσι τοὺς ὁμοπίστους καὶ ξένους, καὶ μάλιστα οὕτω ἀναιδῶς καὶ ἰταμῶς, ἢ ἁγία καὶ θεοφύλακτος αὐτῆς ψυχῆ, μὴ τὸ ὑποφέρει, ἵνα καὶ κατὰ τοῦτο γενήται θεομίμητος δίκαιος [...].

Με ἄλλα λόγια, ὡς Ορθόδοξος βασιλέας, ὁ Τσάρος Πέτρος ἐπωμιζόταν καὶ μία σειρά υποχρεώσεων, πρωτίστως τὴν υποχρέωση νὰ λειτουργεῖ ὡς φύλακας τῆς δικαιοσύνης στο βασιλείο του «κατὰ τοῦτο γενήται θεομίμητος δίκαιος». Στὸ συγκεκριμένο κείμενο, ὁ Δοσίθεος τονίζει μάλιστα ὅτι αὐτές οἱ υποχρεώσεις δὲν ἀφοροῦν μόνο τοὺς Ρώσους υπηκόους τῆς Ρωσίας ἀλλὰ ἐπίσης «τοὺς ὁμοπίστους καὶ ξένους». Αὐτὴ ἡ δικαιοσύνη ταυτίζεται συγκεκριμένα ὁμως με τὶς ἐνέργειες τοῦ Βασιλέα ὡς προστάτη τῶν ἀδικημένων, δηλαδή με τὶς διαδικασίες ποὺ χρησιμοποιοῦσε ὁ ἴδιος ὁ Δοσίθεος, γιὰ νὰ προστατεύσει τὰ μέλη τοῦ ποιμνίου τῆς ἐκκλησίας.²¹⁶

Τὸ ἐνδιαφέρον σὲ αὐτὴ τὴν υπόθεση εἶναι ὅτι οἱ ἀπόπειρες τοῦ Δοσιθέου δὲν καρποφόρησαν ἄμεσα, ὁπότε ὁ Πατριάρχης ξαναέγραψε ἐπιστολὴ ποὺ ἀφοροῦσε τὸν Παῦλο Χριστοφόρου, αὐτὴ τὴ φορὰ ὄχι στὸν Πέτρο Α' ἀλλὰ στὸν Φέντορ Αλεξέεβιτς Γκολόβιν. Στὴν δευτέρη αὐτὴ ἐκκλήση ὁ Πατριάρχης περιέγραφε τὴν «πολλὴ πτωχεία» στα μέρη του καὶ συνέχιζε με τὴ διαπίστωση πὼς ἦταν χρέος του νὰ βοηθήσει, ταραγμένος ὅπως ἦταν «ἀπὸ τὰ δάκρυα τῶν πτωχῶν». Στρέφοντας τὴν προσοχὴ του στα παθήματα τοῦ Παύλου Χριστοφόρου, ἐπέμενε:

[...] ἀμὴ ἢ ἀνάγκη τοῦ παύλου χριστοφόρου μᾶς παρακινᾷ νὰ γράφωμεν καὶ νὰ φαινόμεθα βαρετοί, καὶ μάλιστα ὁποῦ ἐγράψαμεν καὶ προτῆτερα, καὶ μὴ εἰσακουσθέντες, ἔχομεν χρέος νὰ γράψωμεν καὶ δεύτερον [...].

Ὁ Παῦλος εἶχε συνεχίσει τὶς ἐμπορικές του δραστηριότητες, ταξιδεύοντας μέχρι τὴ Νεάπολη τῆς Ἰταλίας. Ὅπως καὶ πρὶν, ἔτσι καὶ τώρα ὁ Δοσίθεος ἐπιμένει ὅτι ὁ Παῦλος Χριστοφόρου εἶχε ἀδικηθεῖ εἴτε «ἀπὸ τὴν κατὰ καιροὺς προσταγὴν τῆς ἐξουσίας» εἴτε πάλι «ἀπὸ τοῦ κυβερνήτου τῆς πόλεως τὴν παράβλεψιν τοῦ δικαίου». Απευθύνεται λοιπὸν στὸν Γκολόβιν, ὥστε νὰ μεσολαβήσει ἐκεῖνος στὶς ἀρχές τῆς περιοχῆς καὶ ἰδιαιτέρως «νὰ μεσιτεύσῃ εἰς τὸν ἅγιον καθηγούμενον τῆς καθολικῆς ἐκκλησίας» γιὰ τὴν προστασία τοῦ συγκεκριμένου Ρωμοῦ. Δὲν χρησιμοποιοῖ ὁμως πλέον τὴ γλῶσσα τῆς δικαιοσύνης αὐτὸς ὁ ἀνώτερος πατριάρχης τῶν Ρωμιῶν, ἀλλὰ τῆς εὐσπλαχνίας καὶ τῆς ἐλεημοσύνης:

[...] περὶ δικαίου οὐ παρακαλοῦμεν, ἀλλὰ περὶ εὐσπλαχνίας καὶ ἐλεημοσύνης, οὔτε παρακαλοῦμεν περὶ ψιλοῦ λογαριαμοῦ, ἀλλὰ περὶ ἀπλῶν ἐλεημοσύνης, ὥστε νὰ δυνηθῇ νὰ παρηγορήσῃ τὴν ζημίαν

²¹⁶ РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 4, 1705, фф. 1-1^в, 6^в.

*του, και να ήμπορέση να κυβερνήση τοῦς χρεοφειλέτας του, και να ἐλευθερώση τὰ τέκνα ου και τὸ σπήτι του ἀπὸ τὴν ἐνοχήν.*²¹⁷

Οι ανώτεροι ιεράρχες μπορούσαν λοιπόν να χρησιμοποιήσουν διάφορα επιχειρήματα, για να πείσουν τους αξιωματούχους της τσαρικής Αυλῆς να επέμβουν και να προστατεύσουν συγκεκριμένους Ρωμιούς· όχι μόνο ὅσα επιχειρήματα είχαν σχέση με τη δικαιοσύνη και κατ' επέκταση με τον ρόλο του Τσάρου ως φορέα αυτής της δικαιοσύνης, αλλά, κατ' επέκταση, επιχειρήματα που είχαν σχέση με τη χριστιανική ελεημοσύνη και με τον ρόλο του Τσάρου ως ορθοδόξου βασιλέα. Τελικά ὅμως, ὅπως θα εξεταστεί στη συνέχεια (III.9), τέτοιου είδους επιχειρήματα τα οποία αποσκοπούσαν στην εδραίωση μιας ιδανικής ορθόδοξης βασιλείας, όχι μόνο στον ρωσικό κόσμο αλλά και μεταξύ των Ρωμιών, ήταν ἄμεσα συνδεδεμένα με την επέκταση της ισχύς και του κύρους του ρωσικού βασιλείου ἐπὶ των Ρωμιών.

Παρ' ὅλα αυτά, η ἐπίμονη καταγραφή μίας ιδανικής συμπεριφοράς του Τσάρου ἐναντι των Ρωμιών είχε ως επακόλουθο την ευκολότερη καταδίκη του Τσάρου της Ρωσίας, ὅποτε εκείνος δεν ενεργούσε ὅπως θα ἀνέμεναν οι Ρωμοὶ να ενεργεῖ ἕνας Ορθόδοξος βασιλιάς. Ο Μητροπολίτης Χαλκηδόνας ἔγραψε και αυτός στον Φέντορ Αλεξέβιτς Γκολόβιν μεσολαβώντας για τον Παῦλο Χριστοφόρου μετά ἀπὸ την ἀπόπειρα του δεύτερου να ἐμπορευτεῖ κρασί με το Αζόβ. Κατὰ τον Μητροπολίτη: «[...] ἔμηνεν ἐξιμωμένος τὰ μέγιστα, και ὑπόχρεος, εἰς τοὺς οὖς ἐδανείσθη, θέμενος ἐγγυητὰς τοὺς συγγενεῖς του [...]».²¹⁸ Πιο ἐπιφυλακτικὸς ἀπὸ τον Δοσίθεο, ο Μητροπολίτης δεν ζήτησε ελεημοσύνες, οὔτε προχώρησε σε βαθύτερη ἀνάλυση του ρόλου του βασιλιά στο πολίτευμα· ἐπέμενε ὅμως πως το θέμα ἐπρεπε να ερευνηθεῖ ἀπὸ τη δικαιοσύνη.²¹⁹

Ο Χρῦσανθος ἀπηύθυνε παρόμοιες ἐκκλήσεις προς τις ρωσικὲς ἀρχές, ζητώντας και αυτός την προστασία τους για διάφορους Ρωμιούς συνδρομητὲς του Παναγίου Τάφου· ἔστειλε ἐπιστολή στον «Ἰωάννη Γαβριηλοβίτζη Γολόβσκη»²²⁰ για δύο Ρωμιούς ἐμπόρους που τους ἀποκαλούσε μάλιστα φίλους του, ἐννοώντας ὅτι ἦταν φίλοι του (προσωποποιημένου πλέον) Παναγίου Τάφου:²²¹ «[...] και αὐτοὶ οἱ ἴδιοι τίμιοι, και τὰ σπήτια των και οἱ γονεῖς των ὁμοίως τίμιοι, και μάλιστα συνδρομηταὶ τοῦ Παναγίου τάφου [...]». Αὐτοὶ οι δύο, ο Σάββας του Χατζῆ Γρηγόρη ἀπὸ την Προύσα και ο Αφεντούλης (ἢ Αϋθεντούλης) ἀπὸ το

²¹⁷ РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 1, 1705, ф. 54.

²¹⁸ Ο Μητροπολίτης Χαλκηδόνας ἔστειλε την ἐπιστολή με τον Ρωμιό «ρεφερεντάριο τῆς Ἁγιοτάτης Μητροπόλεος Χαλκηδονος» Διαμαντή Νικολάου. «[...] ἐκόμισεν εἰς Ἀζώφ και οὐκ οἶδ' ὅπως, ἀπολέθη ὄλον, και ἔμηνεν ἐξιμωμένος τὰ μέγιστα, και ὑπόχρεος, εἰς τοὺς οὖς ἐδανείσθη, θέμενος ἐγγυητὰς τοὺς συγγενεῖς του [...]». РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 7, 1705, фф. 12-12'.

²¹⁹ «[...] ἀς τὸν ἐρευνηση ἡ δικαιοσύνη [...]». РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 7, 1705, ф. 12'.

²²⁰ Μάλλον ἐννοεῖ τον Γαβριήλ Ἰβάνοβιτς Γκολόβκιν και ὄχι τον υἱὸ του.

²²¹ «[...] περὶ τούτων λοιπὸν τῶν δύο πραγματευτῶν και φίλων μας [...]». Στα ρωσικά της ἐποχῆς: «Того ради о сих двух купцах и друзьях наших просим, и понеже гроб святыи многожды видел помочь от родителей их [...]».

Νεοχώρι στην Κωνσταντινούπολη: «[...] και οί δύο άδικήθησαν αύτου βρισκόμενοι, ό μὲν Σάββας από κάποιον Λέχον [...]» και «[...] ό δὲ Αύθεντούλης εις τόν καιρόν όπου ήλθεν ό ρήγας τής Σφαιτζίας εις τὸ Λιόβι [...]». ²²² Έτσι:

[...] ώσάν όπου ό άγιος τάφος πολλάκις ίδε βοήθειαν από τούς γονείς των ώς είπομεν, παρακαλοῦμεν τὸ θεϊόν και ιερὸν μέγιστον κράτος, κλίνοντες τὰ γόνατα ενώπιον τής άυτοκρατορικῆς αύτου μεγαλειότητος, νὰ τούς εύπλαγχνισθῆ και νὰ τούς ελεήση όπου νὰ προστάξη νὰ λάβουν τὸ δίκαιόν των άπ' εκείνους όπου τούς άδίκησαν, ότι άλλέως είναι άφανισμένοι άνθρωποι [...]. ²²³

Σε άλλη επιστολή για το ίδιο θέμα απευθύνθηκε στον ίδιο τον Πέτρο Α' προσθέτοντας:

[...] διὰ δύο πραγματευτὰς ρωμαίους έσημείωσα τῶ εκλαμπροτάτῳ άρχοντι γολόβσκην νὰ αναφέρη ταπεινῶς έκ μέρους μου τῶ άυτοκρατορικῶ ύμετέρῳ άγιο κράτους, και δέομαι γονυκλιτῶς νὰ συγκατανεύση νὰ προστάξη, διὰ νὰ λάβωσι τὸ τίποτά των [...].

Και ολοκληρώνοντας: «[...] ή εύεργεσία ή πρὸς αύτούς νομίζεται έλεος εις τοῦ λόγου μου, ότι είναι προγονικοί φίλοι και δοῦλοι τοῦ Παναγίου Τάφου [...]». ²²⁴ με άλλα λόγια τους προστάτεψε ως επέκταση του θεσμού του οποίου προήδρευε. Παράλληλα με την επιστολή απέστειλε και την κάρα του Αγίου Ιακώβου του Πέρση, για να πετύχει την ευμένεια του αποδέκτη της. Είναι αξιοπερίεργο ότι οι έμποροι για τους οποίους ζητείται βοήθεια δεν βρισκόταν καν στη ρωσική επικράτεια και ότι ο Ορθόδοξος Βασιλιάς της Ρωσίας είχε χρέος να τους προστατεύσει, όπου κι αν βρίσκονταν αυτοί, είτε εντός είτε εκτός της Ρωσικής Αυτοκρατορίας.

Με επιστολές προς τον Γαβριήλ Ιβάνοβιτς Γκολόβκιν και άλλους αξιωματούχους της τσαρικής Αυλής, ο Χρῦσανθος επιζητούσε την προστασία και για άλλους Ρωμιούς, όπως του Χρήστου Γούναρη από την Κωνσταντινούπολη, «πιστὸς και φρόνιμος άνθρωπος έγκάτικος εις τήν πόλιν με γυναίκα και τέκνα» ²²⁵ και έναν «κυρίλλαν» ο οποίος ήθελε να του δοθεί κάποιο «όφφίκιον» στην τσαρική Αυλή και για τον οποίον, πριν πεθάνει, τον είχε παρακαλέσει ο Δοσίθεος (του Χρῦσανθου ο προκάτοχος στον πατριαρχικό θρόνο

²²² РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 1, 1707, фф. 30^v-31^v. Петр I, *Письма и Бумаги [...]*, τόμος 7^{ος}, Ιανουάριος-Ιούνιος 1708, Αγ. Πετρούπολη, 1918, σσ. 472, 480-483.

²²³ РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 1, 1707, фф. 30^v-31^v. Για το ίδιο κείμενο μεταφρασμένο από τις ρωσικές αρχές, βλ. Петр I, *Письма и Бумаги [...]*, τόμος 7^{ος}, Ιανουάριος-Ιούνιος 1708, Αγ. Πετρούπολη, 1918, σ. 472.

²²⁴ РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 1, 1707, ф. 17.

²²⁵ РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 1, 1707, фф. 30^v, 52^v. Για το ίδιο κείμενο όπως μεταφράστηκε αρχικά από τις ρωσικές αρχές, βλ. Петр I, *Письма и Бумаги [...]*, τόμος 7^{ος}, Ιανουάριος-Ιούνιος 1708, Αγ. Πετρούπολη, 1918, σσ. 470-471.

Ιεροσολύμων) να γράψει στις ρωσικές αρχές: «καὶ νὰ παρακαλέσωμεν νὰ γένη τὸ ζήτημά του, καὶ λοιπὸν δεόμεθα διὰ τὴν ἀγάπην ἐκείνου τοῦ μακαρίτου, νὰ τελειωθῇ αὐτὴ ἢ ὑπόθεσις [...]».²²⁶

Αξίζει να σημειωθεί επίσης πως το 1713 ο Χρῦσανθος με ιδιαίτερη επιστολή παρακάλεσε για την απελευθέρωση των Ρωμιῶν εμπόρων Πέτρου και Διαμαντή από τη Μολδαβία οι οποίοι ενεπλάκησαν σε μία υπόθεση πιθανῆς δολοφονίας Ρώσου αξιωματούχου για την οποία και βασανίστηκαν. Παρότι δεν βρέθηκε κάποιο στοιχείο εναντίον τους, οι δύο Ρωμιοὶ εἶχαν φυλακιστεῖ.²²⁷ Σῶζονται πολλές άλλες μνείες για παρόμοιες δραστηριότητες του Χρῦσανθου.²²⁸

Οι Δοσίθεος και Χρῦσανθος δεν ἦταν βεβαίως οι μόνοι ιεράρχες που χρησιμοποιούσαν το αξιωματά τους, για να προστατεύσουν Ρωμιούς εμπόρους· υπάρχουν πολλά άλλα παραδείγματα. Ο Οικουμενικός Πατριάρχης Γαβριήλ Γ' μεσολάβησε το 1703 για τον Ρωμιό ἔμπορο Χριστόφορο Μανουήλο.²²⁹ και ο Μεθόδιος Αρμενόπουλος προσπαθούσε με τη σειρά του να μεσολαβήσει στους αξιωματούχους της τσαρικής Αυλῆς, για να προστατεύσει διάφορους Ρωμιούς. Γράφοντας στον Φέντορ Αλεξέεβιτς Γκολόβιν, δίνει ἔμφαση στη δική του θέση ως προστατευόμενος του ρώσου αξιωματούχου:

[...] νῦν ὁμως δέομαι τὴν ἐξοχώτητα αὐτῆς περὶ τοῦτου ἔαν εἶναι δυνατὸν καθὼς πολλάκις ἐφάνη πρὸς μὲ κηδεμῶν καὶ εὐεργέτης παρακινούμενος ἀπὸ τὴν φυσικὴν καλοκαγαθίαν καὶ ἀγάπην [...].

Στη συνέχεια, του κάνει ἔκκληση να επέμβει ως προστάτης διαφόρων Ρωμιῶν.²³⁰ Ο Αρμενόπουλος βοήθησε ως μάρτυρας, για να λύσει τα προβλήματα που αντιμετώπιζε ο Πάτριος Γιούρη Νικολάεβ λόγω χρεῶν.²³¹ Σε

²²⁶ Πρόκειται για τον Κύριλλο Ιωβανοβίτς από τη Μακεδονία. РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 1, 1707, фф. 30^ν-31. Βλ. επίσης Πετρ Ι, *Письма и Бумаги [...]*, τόμος 7^{ος}, Ιανουάριος-Ιούνιος 1708, Αγ. Πετρούπολη, 1918, σσ. 470-471.

²²⁷ РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 5, 1712, фф. 1-2, 15-15^ν. Н.Ф. Каптерев, *Сношения иерусалимских патриархов [...]*, 1895, σ. 405.

²²⁸ Ο Ιερόθεος Μητροπολίτης Δρύστρας παρακαλεί τον Χρῦσανθο το 1713 ως: «[...] νὰ μεσιτεύση εἰς τὸν ἐνδοξόττον ἄρχοντα Μέγαν Δραγουμάνον ὅτι, καθὼς κάμει πολλὰς εἰς πολλοὺς ἐλεημοσύνας, νὰ κάμη καὶ εἰς ἐμέ, τὸν δυστυχῆ, τοῦτο τὸ ἔλεος [...]». Eudoxiu de Hurmuzaki, N. Iorga (επιμ.), *Documente privitoare la Istoria Românilor 1320-1716*, τόμος 14^{ος}, μέρος 1^ο, Βουκουρέστι, 1909, σ. 488.

Γράφοντας στον Χρῦσανθο το 1714 ο Κωνσταντίνος Καντακουζηνός σημειώνει: «[...] Περὶ δὲ τοῦ κύρ Σπηλαιώτου, ὁποῦ ὀρίζει νὰ γράψωμεν τοῖς ἐν τῇ Βασιλευούσῃ ἄρχουσι μας, ἂν τοῦ τύχη καμία περίστασις, νὰ τὸν ὑπερασπισθῶσι καὶ νὰ τὸν βοηθήσωσιν, εἰς τοῦτο ἄς μὴν ἀμφιβάλλη ἡ Μακαριότης της [...]». Eudoxiu de Hurmuzaki, N. Iorga (επιμ.), *Documente privitoare la Istoria Românilor 1320-1716*, τόμος 14^{ος}, μέρος 1^ο, Βουκουρέστι, 1909, σσ. 613-614.

Ο Χρῦσανθος αλληλογραφούσε με μία σειρά άλλων ἀνώτερων ιερωμένων και κρατικῶν αξιωματούχων της τσαρικής Αυλῆς μεταξύ των οποίων συμπεριλαμβάνονται οι Βαρλαάμ Κιέβου, Ιωάννης Μπλίνσκι, Φεοφάν Προκόποβιτς, Ιάκωβος Πυλαρινός και Αντίοχος Καντεμίρης, ἀδελφός του Δημήτρη Καντεμίρη. Η μελέτη των επιστολῶν του θα πρόσθετε στην εικόνα που ἔχει σκιαγραφηθεῖ ἐδῶ. Πηνελόπη Στάθη, *Χρῦσανθος Νοταρᾶς [...]*, 1999, σσ. 248-251, 273.

²²⁹ Ο Γαβριήλ Γ' πατριάρχευσε από το 1702 ως το 1707. РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 15, 1703, фф. 2^ν-3. Για παρόμοιες ἐνέργειες του Οικουμενικού Πατριάρχη, βλ. РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 34, 1705, ф. 2.

²³⁰ РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 2, 1706, фф. 1, 3^ν.

²³¹ РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 13, 1707, ф. 9.

μία άλλη περίπτωση μεσολάβησε υπέρ του Ρωμιού εμπόρου Ανδρέα Νικολάου ο οποίος είχε σκλαβωθεί στη Ρωσία· απευθύνθηκε μάλιστα στον ίδιο τον Τσάρο, τονίζοντας ότι είχε χρέος να τον ελευθερώσει: «διὰ τὴν ἀγάπην τοῦ σταυρωθέντος Χριστοῦ ὑπὲρ ἡμῶν».²³² Συν τοις ἄλλοις, συνέταξε επιστολή για δύο Ρωμιούς, σημειώνοντας όμως, κάπως παραδόξως: «[...] ἐβεβαιώθηκα πὼς εἶναι καὶ οἱ δύο ψεύται καὶ κακοὶ ἄνθρωποι»· παρ ὅλα αυτά προτείνει να τους δοθεῖ μέρος της ανταμοιβῆς που ζητούσαν.²³³

Πέραν της προστασίας συγκεκριμένων Ρωμιῶν που είχαν ιδιαίτερη σχέση με τον Πανάγιο Τάφο ή με άλλες εκκλησιαστικές αρχές της ορθόδοξης Ανατολῆς, ορισμένοι ανώτεροι ιερωμένοι λειτουργούσαν ως προστάτες των Ρωμιῶν γενικά. Πρώτος μεταξύ αυτῶν στις απαρχές του 18^{ου} αιώνα ήταν ο Δοσίθεος Ιεροσολύμων ο οποίος μεσολάβησε στον Πέτρο Α΄, για να πετύχει το καλύτερο δυνατό νομικό και φορολογικό πλαίσιο για το εμπόριο των Ρωμιῶν της εποχῆς.

Σε επιστολή του 1700 προς τον Τσάρο επιχειρηματολόγησε υπέρ της χαμηλῆς φορολογίας για ὅλους τους Ρωμιούς που εμπορεύονταν στο Αζόβ: «[...] να δώσετε εντολή να μην πληρώνουν φόρο για ἓνα χρονικό διάστημα και, αν οριστεί στο μέλλον φορολογία, να εἶναι χαμηλή, με ἄλλα λόγια, αὐτή να περιοριστεί στο μισό της φορολογίας της θεοφύλακτης πόλης της Μόσχας [...]».²³⁴ Εἶχε ἤδη προσπαθήσει να επηρεάσει την τελωνιακή πολιτική της Μοσχοβίας, γράφοντας στον «Ορθόδοξο Τσάρο» πως τέτοια φορολογία: «δεν εἶναι τίποτα ἄλλο, παρά μόνο διαβολικός πειρασμός που δοκιμάζει πολλούς φτωχοὺς οἱ οποίοι δεν απολαμβάνουν ἀνάπαυση και ηρεμία ἀπὸ την κρατική ἐξουσία Σου».²³⁵

²³² РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 2, 1706, ф. 1.

²³³ РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 2, 1706, ф. 1^ν.

Σε μία ἄλλη περίπτωση τέτοιου τύπου ο απεσταλμένος του Πατριάρχη Δοσιθέου, Σπυρίδων Σπηλαιώτης μεσολάβησε υπέρ δύο Ρωμιῶν των οποίων τα εμπορεύματα είχαν κρατηθεῖ στα τελωνεῖα του κράτους. «[...] ἔκανε παράκληση για δύο Γραικοὺς των οποίων τα εμπορεύματα είχαν κατασχεθεῖ στα τελωνεῖα, για να εφαρμοστεῖ το ελεῆμον *Ουκάζιο* και να κοινοποιηθεῖ ἐκεῖ και να διορθωθεῖ ἡ ἀδικία». Στα ρωσικά: «[...] бил челом он же о двух греках, у которых товары взяты в таможене, чтобы указ млтвивый им учинити, для того что огласка учинилася уже и там, что утеснение чинится торговым». РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 7, 1704, фф. 2-2^ν. Петр I, *Письма и Бумаги [...]*, τόμος 3^{ος}, 1704-1705, Αγ. Πετρούπολη, 1893, σ. 44.

²³⁴ Στα ρωσικά: «[...] чтобы изволили указати, дабы которые греки приходят в Азов или в те города и места, которые около Азова суть, и хотят селиться там, дабы они никакую дань не платили [...]». Αὐτή ἡ ἄκρως ενδιαφέρουσα για τις προκαταλήψεις της εποχῆς επιστολή χρονολογεῖται στις 2 Αυγούστου 1700. РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 1, 1700, фф. 3, 38-40^ν.

²³⁵ Στα ρωσικά «[...] ибо, православный царь, сие не есть ино, токмо навождение диавольское, да искушает многих бедных, которые имеют не великий отдых и покой от твоей державной власти». Η επιστολή χρονολογεῖται το 1669. Τους φόρους μάλιστα ἀποκαλεῖ «θεομίσητους». Στα ρωσικά: «[...] о богоненавистных пошлинах [...]». Н.Ф. Каптерев, *Сношения иерусалимских патриархов [...]*, 1895, σσ. 230-231. Вλ. ἐπίσης Н.Ф. Каптерев, *Характер отношений России [...]*, 1914, σσ. 302-304.

Για ἄλλες συμβουλές του Δοσιθέου που αφορούσαν το εμπόριο μέσω Μαύρης Θαλάσσης το 1700, βλ. Я.С. Гросул (επιμ.), *Исторические связи народов СССР и Румынии [...]*, τόμος 3^{ος}, 1970, σσ. 155-156.

Οι αξιωματούχοι της τσαρικής Αυλής (και όχι μόνο αυτής)²³⁶ ανταποκρινόταν στις παρακλήσεις των ανώτερων ιεραρχών της ορθόδοξης Ανατολής· λειτουργούσαν και αυτοί ως προστάτες συγκεκριμένων Ρωμιών.²³⁷ Ο Γαβριήλ Ιβάνοβιτς Γκολόβκιν, παραδείγματος χάριν, ενήργησε υπέρ του προαναφερθέντος Ρωμιού της Κωνσταντινούπολης Χρήστου Γούναρη, υποδεικνύοντας πως οι ρωσικές αρχές λάμβαναν σοβαρά υπ' όψη τις αιτήσεις των ιεραρχών της ανατολικής εκκλησίας. Ο Γκολόβκιν, σε επιστολή του προς τον μεσολαβούντα Χρύσανθο, σημειώνει:

[...] *έγραψαμεν τοῦ ἐνδόξου πρέσβη κυρίου Τολστόφ, ὅτι διὰ τόσον κόπον τοῦ ῥωμαίου Χρήσου τοῦ Γούναρη, ὁ ὁποῖος γιὰ τὴν μετακόμησιν τῶν γραμμάτων δουλεύει τόσους χρόνους, καθὼς ἡ μακαριότης αὐτῆς εὐστόχως διακρίνει, ὁ διαληφθῆς κὺρ πρέσβυς νὰ τοῦ δίδει σιτηρέσιον ἀπὸ ἕνα ἄσλανι τὴν ἡμέρα [...]*.²³⁸

Η επιστολή του όντως έφτασε μέχρι τον Πρέσβυ Τολστόι ο οποίος διαμαρτύρεται ότι είχε ήδη δώσει σαμουρόγουνες και δύο σκλάβες Σουηδέζες στον συγκεκριμένο Ρωμιό.²³⁹

Όσον αφορά τους προαναφερθέντες Ρωμιούς Σάββα του Χατζή Γρηγόρη και Αφεντούλη (ή Αυθεντούλη), η υπόθεση απασχόλησε τις αρχές. «Και αναφέρω στην Μακαριότητά Σας», γράφει το 1707 από το Μινσκ ο Γαβριήλ Ιβάνοβιτς Γκολόβκιν, «ότι είμαι εξαιρετικά πρόθυμος και θα καταβάλω ιδιαίτερες προσπάθειες να ικανοποιήσω την αρχιερατική σας εντολή, αλλά τώρα λέγω ειλικρινά ότι αυτό είναι αδύνατον γιατί δεν

Χωρίς, απ' ό τι φαίνεται, καμία αίσθηση ειρωνείας, ο Δοσίθεος συγχρόνως υπεδείκνυε στον Πέτρο Α' πως ο νέος Πατριάρχης Μόσχας θα έπρεπε: «[...] να είναι άνθρωπος όπου να κιτάζει μόνον τὴν ἐκκλησίαν, και να λείπη ἀπὸ τὰ πολιτικά, να μὴ γράφεται αὐθέντης και πατριάρχης, ἀλλὰ μόνον ἀρχιεπίσκοπος και πατριάρχης [...]». ΡΓΑДА, φ. 52, οπ. 1, δ. 1, 1705, φ. 6.

Ο Πέτρος Α', απ' ό τι φαίνεται, δεν συμμεριζόταν τις απόψεις του Δοσιθέου για την οικονομική πολιτική του βασιλείου του· για άλλους λόγους, με τον θάνατο του Πατριάρχη Μόσχας Αδριανού (πατριάρχευσε μεταξύ 1690 και 1700), επέλεξε να μην ορίσει αντικαταστάτη. Ο επόμενος Πατριάρχης Μόσχας, ο Τίχων (1917-1925) ο οποίος κηρύχθηκε Άγιος στη δεκαετία του 1980, εξελέγη μόνο κατόπιν της λήξης της δυναστείας των Ρομανόβ.

²³⁶ Στο Ιάσιο ο Κοντοειδής συμπληρώνει: «[...] με έδέχθη ό Γαληνότατος με εκείνην τὴν συμπαθητικὴν ἰλαρότητα ὃ δέχεται τοὺς αὐτοῦ οἰκιακοὺς ὅταν εἶναι συστημένοι ἀπὸ τὸν Μακαριώτατον, και εὔρον εἰς τὸ πλῆθος τῶν οἰκτιρμῶν μου εκείνην τὴν ἐλεημοσύνην ὅπου ἤμπορεῖ να δώσῃ μία μεγαλόδωρος εὐσεβεστάτη διὰ τὴν ἀγάπην ἐνὸς ἀγιωτάτου Χρυσάνθου». Eudoxiu de Hurmuzaki, N. Iorga (επιμ.), *Documente privitoare la Istoria Românilor 1560-1820*, τόμος 14^{ος}, μέρος 3^ο, Βουκουρέστι, 1936, σ. 70.

²³⁷ Ενδεικτικά σημειώνεται ότι οι αδελφοί Λειχούδη τον 17^ο αιώνα αποκαλούσαν τον πρίγκιπα Γκολίτιν «προστάτην και υπερασπιστήν» και επίσης «βοηθόν, σκέπην και καταφύγιόν» τους. Κωνσταντίνος Ν. Σάθας, *Νεοελληνική Φιλολογία, Βιογραφία τῶν ἐν τοῖς γράμμασι διαλαμψάντων Ἑλλήνων [...]*, 1868, σ. 364.

²³⁸ Η επιστολή σώζεται στα ελληνικά. ΡΓΑДА, φ. 52, οπ. 1, δ. 1, 1707, φφ. 52^ν. Βλ. επίσης Πετρ Ι, *Πисьма и Бумаги [...]*, τόμος 7^{ος}, 1708, Αγ. Πετρούπολη, 1918, σσ. 466-477.

²³⁹ Στα ρωσικά: «[...] к тому ж еще дал ему две невольницы шведки из тех, которых сюда присылают плуты греки, Параскева с товарищи [...]». Πετρ Ι, *Πисьма и Бумаги [...]*, τόμος 6^{ος}, Ιούλιος-Δεκέμβριος 1707, Αγ. Πετρούπολη, 1912, σ. 502. Βλ. επίσης Πετρ Ι, *Πисьма и Бумаги [...]*, τόμος 7^{ος}, Ιανουάριος-Ιούνιος 1708, Αγ. Πετρούπολη, 1918, σσ. 477-478.

γνωρίζω ούτε εκείνους τους Γραικούς, ούτε πού να αναζητήσω τους Πολωνούς οι οποίοι τους ζημίωσαν».²⁴⁰ Ενώ η αλληλογραφία για το θέμα συνεχίστηκε το 1708, οι ρωσικές αρχές δεν κατάφεραν, παρ' όλες τις προσπάθειές τους, να τους εντοπίσουν.²⁴¹ Είναι αξιοσημείωτο πως στα έγγραφα του Δοσιθέου, του Χρύσανθου και άλλων ανωτέρων ιεραρχών που ζητούσαν προστασία για συγκεκριμένους Ρωμιούς, απαντούσαν τα ανώτατα στελέχη του κράτους της Μοσχοβίας, πολλές φορές ο Φέντορ Αλεξέεβιτς Γκολόβιν, σε ορισμένες περιπτώσεις δε μέχρι και ο ίδιος ο Τσάρος.

Την υπόθεση των δύο Ρωμιών της Μολδαβίας Πέτρου και Διαμαντή για τους οποίους μεσολάβησε ο Πατριάρχης Χρύσανθος σχολιάζει ο Πρέσβυς Σαφίροβ, γράφοντας στον Γκολόβιν τον Ιούνιο του 1713: «[...] επιτρέψτε για ικανοποίηση του Αγιοτάτου Πατριάρχη [...] να φροντίσετε να εκδοθεί διαταγή της Τσαρικής Μεγαλειότητας για την απελευθέρωση των συλληφθέντων Γραικών».²⁴² Ο Γκολόβιν με τη σειρά του έγραψε στον Πέτρο Α' γι' αυτή την υπόθεση. Ενώ είχαν συλληφθεί ως κατάσκοποι κατόπιν καταγγελίας εμπιστών, δεν είχαν βρεθεί αληθινά ένοχοι και έτσι στάλθηκαν ως φυλακισμένοι στο Μοναστήρι του Ζναμένσκ. Όπως τυχαίως, σε αυτή τη συγκυρία οι δύο Ρωμιοί δραπέτευσαν από το Μοναστήρι και – κατά πάσα πιθανότητα – επέστρεψαν στη Μολδαβία.²⁴³

Εν ολίγοις, στο πιο βασικό, ήτοι στο πρακτικό επίπεδο, δίκτυα προστασίας συνδέαν τους εμπόρους, τους ιερωμένους και τους κρατικούς αξιωματούχους, με τους ανώτερους ιερωμένους της ορθόδοξης Ανατολής να λειτουργούν ως βασικοί μεσάζοντες μεταξύ εμπόρων και ρωσικών αρχών. Σε αρκετές περιπτώσεις, οι ίδιοι οι ιερωμένοι αναλάμβαναν αξιώματα ως υπηρέτες του ρωσικού κράτους. Η σημασία τέτοιων υπηρετών της τσαρικής Αυλής για τους εμπορευόμενους Ρωμιούς του 18^{ου} αιώνα θα εξεταστεί στο επόμενο κεφάλαιο (III.9).²⁴⁴

²⁴⁰ Στα ρωσικά: «[...] А я доношу блаженству вашему, что весьма готов есмь и потщуся в том, для архипастырского вашего в том повеления, оным вспоможение чинить, ныне же истинно реку, что невозможно, ибо ни тех греков, ни обидящих их поляков где сыскать, не знаю».

²⁴¹ Петр I, *Письма и Бумаги [...]*, τόμος 7^{ος}, Ιανουάριος-Ιούνιος 1708, Αγ. Πετρούπολη, 1918, σσ. 480-483.

²⁴² «[...] извольте для удовольствия его, святейшаго патриарха [...] исходатайствовать его царскаго величества указ об освобождении арестованных греков».

²⁴³ РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 5, 1712, фф. 1-2, 15-15^ν. Н.Ф. Каптерев, *Сношения иерусалимских патриархов [...]*, 1895, σσ. 405-406.

²⁴⁴ Εκτός απ' τους προαναφερθέντες αδελφούς Λειχουδή και τον Αναστάσιο Κοντοειδή, αναφέρεται ο ιερέας Γεράσιμος Φωκάς από την Κεφαλλονιά ο οποίος ήταν κατά τον Κοντογιάννη ένας από τους πνευματικούς του Πέτρου Α'. Παντελή Μ. Κοντογιάννη, *Οί Έλληνες κατά τὸν Πρῶτον ἐπὶ Αἰκατερίνης [...]*, 1903, σ. 20.

Επίσης ο Ναουσαίος Αναστάσιος Μιχαήλ που διορίστηκε το 1722 πέμπτο μέλος της *Ιεράς Συνόδου*. Νικόλας Βερνίκος, Σοφία Δασκαλοπούλου, *Στις Απαρχές της Νεοελληνικής Ιδεολογίας, Το Χρονικό της Δρόπολης*, Αθήνα, 1999, σ. 49.

Αναφέρεται επίσης ο Ιερομόναχος Ματθαίος ο οποίος λειτουργούσε ως εφημέριος της ρωσικής πρεσβείας στο Παρίσι στο τέλος της περιόδου που εξετάζεται εδώ. Κωνσταντίνος Ν. Σάθας, *Νεοελληνική Φιλολογία, Βιογραφίαι τῶν ἐν τοῖς γράμμασι διαλαμπάντων Ἑλλήνων [...]*, 1868, σ. 612.

Αλληλογραφούντες οι μεν με τους δε, ανώτεροι ιερωμένοι και αξιωματούχοι της Αυλής διαμόρφωναν το πλαίσιο όχι μόνο για της ελεημοσύνης αλλά επίσης για τα δάνεια και τις εμπορικές δραστηριότητες των Ρωμιών. Τέτοια εγγυητικά δίκτυα που βασίζονταν σε συστατικές επιστολές επιφανών ιεραρχών λειτουργούσαν σαν στηρίγματα για την ασταθή και αεικίνητη κοινωνία των Ρωμιών, δημιουργώντας – στον βαθμό που κάτι τέτοιο ήταν εφικτό υπό τις περιστάσεις – κοινωνικούς δεσμούς εμπιστοσύνης, πίστης και πρωτίστως προστασίας.²⁴⁵

(7) Έβδομο και τελευταίο όσον αφορά τις διασυνδέσεις ελεημοσύνης και εμπορίου, πρέπει να σημειωθεί ο ρόλος που διαδραμάτιζαν διάφορα εκκλησιαστικά ιδρύματα στην οικονομική ζωή και το εμπόριο καθ' εαυτό. Ορισμένα εκκλησιαστικά ιδρύματα αποκτούσαν ιδιοκτησία, ενοικίαζαν καταλύματα και έδιναν δάνεια στους εμπόρους. Συν τοις άλλοις, οι εκκλησίες των Ρωμιών της Νίζνας λειτουργούσαν ως αποθήκες για εμπορεύματα· ο Αλεξέι Νικολάεβ παραδείγματος χάριν αναφέρει: «στη Νίζνα άφησα μερικά εμπορεύματά μου στην εκκλησία, για να μην κλαπούν».²⁴⁶

Μία εγγραφή του 1715 σημειώνει το δάνειο του Δημήτριου του Ναούμι ο οποίος έλαβε: «[...] δανειακώς, από την έκκλησίαν του αδελφάτου των άγιων άρχαγγέλων ζολώτια καζάκικα των αριθμών 300 ήγουν τριακόσια [...]».²⁴⁷ Πάνω από δέκα σπίτια και αποθήκες και πολλά καταστήματα ανήκαν στην εκκλησία των Ρωμιών της Νίζνας. Τα ενοίκια από αυτά της εξασφάλιζαν σημαντικά έσοδα.²⁴⁸

Μοναστήρια όπου διέμεναν Ρωμιοί στη Μόσχα, όπως του Αγίου Νικολάου και του Αγίου Ιωάννη του Προδρόμου, το δεύτερο στελεχωμένο από μοναχούς της Μονής Χιλανδαρίου του Αγίου Όρους,

²⁴⁵ Για σχέσεις προστασίας στη Ρωσία της εποχής, βλ. David Ransel, «Character and Style of Patron-Client Relations in Russia», Antoni Maczak (επιμ.), *Klientelsysteme im Europe der Frühen Neuzeit*, Μόναχο, 1988, σσ. 211-231.

²⁴⁶ Στα ρωσικά: «а в нежине которые мой товары под церковью остали за насильным их грабежем». АВПРИ, ф. 124, оп. 1, д. 14, 1721, ф. 5.

Τέτοια αποθήκη δεν έχει βρεθεί στην παλαιότερη εκκλησία των Αρχιστράτηγων Μιχαήλ και Γαβριήλ, ενώ υπάρχει στο υπόγειο της εκκλησίας των Αγίων Πάντων.

²⁴⁷ *Συνοδικό της Ελληνικής Αδελφότητας της Πόλης Νιέζιν 1696-1786*, τόπος: Κίεβο, βιβλιοθήκη: Βερνάντσκι, κώδικας αρ.: 72.12, φ. 18. Евген Чернухин, *Книга пожертв [...]*, 1997, σ. 155. Για τη χορήγηση δανείων από τους επιτρόπους της εκκλησίας της Αδελφότητας, βλ. Χρήστος Π. Λασκαρίδης, *Το Καταστατικό [...]*, 1997, σ. 69.

Για δάνεια της εκκλησίας των Ρωμιών στο Ελισάβετγκραντ, βλ. В. Ястребов, «Греки в Елисаветграде, отрывок из истории колонизации 1754-1777 гг.», *Киевская Старина*, τόμος 8^{ος}, Απρίλιος (4), 1884, σσ. 673-684, ιδ. σ. 679.

Ο Χατζηκυριάκης αναφέρει ένα ακόμη παράδειγμα, αυτό ενός Μετοχιού υπό τη διοίκηση του Ηγουμένου Φιλόθεου το 1708 να λαμβάνει χρήματα από εμπόρους και να τα δανείζει σε άλλους. Ντόρη Παπαστράτου (επιμ.), *Ό Συναϊτης Χατζηκυριάκης [...]*, 1981, σ. 110.

²⁴⁸ Кость Харлампович, *Нарис V. Ніженські греки й торгівля [...]*, 1999, σσ. 126-127, 141.

Για τη δωρεά καταστημάτων στην Εκκλησία της Αδελφότητας, βλ. Евген Чернухин, *Книга пожертв [...]*, 1997, σ. 149.

λειτουργούσαν ως οιονεί εμπορικά κέντρα και οι αρχιμανδρίτες τους χορηγούσαν δάνεια,²⁴⁹ αποθήκευαν αγαθά για προστασία μέσα στα Μοναστήρια²⁵⁰ και ενεργούσαν ως εγγυητές για όλους τους Ρωμιούς που εμπορεύονταν στην πόλη.²⁵¹ Έτσι, ο Στέργιος Ιωάννου έγραψε στον Ιωάννη Χριστοδούλου ζητώντας του να αφήσει τα εμπορεύματα που μετέφερε στη φύλαξη του Αρχιμανδρίτη του Μοναστηριού του Αγίου Νικολάου: «[...] άστέκει σὲ σύγερон τῶπον, μακάρη εις τὸν ἀρχιμαντρήτη τῶν ρομέων τοῦ ἀγίου νηκολάου [...]».²⁵² Σε αυτά τα μοναστήρια που λειτουργούσαν ως μόνιμα χάνια ή ξενοδοχεία για τους Ρωμιούς ενοικίαζαν οι έμποροι κελιά· η διαμονή εμπόρων και ταξιδιωτῶν σε μοναστήρια κατά τη διάρκεια των ταξιδιῶν τους ήταν εξάλλου ευρέως διαδεδομένη, ὡπως φαίνεται ἀπὸ τις μνείες των Ρώσων προσκυνητῶν και περιηγητῶν της εποχῆς.²⁵³ Παρ' ὅλα αυτά, είναι αξιοσημείωτο ὅτι στις αρχές του αἰῶνα οι Ρωμοί διέμεναν στα μοναστήρια της Μόσχας για μεγάλα χρονικά διαστήματα.

²⁴⁹ Τα Μοναστήρια του Αγίου Νικολάου και του Αγίου Ιωάννη του Προδρόμου ἔδιναν και αυτά μικρά δάνεια σε Ρωμιούς. Ένας αποδέκτης ήταν ο γουναράς Πέτρος Αλεξάνδροβ ο οποίος είχε λάβει εκατὸν ἐξήντα πέντε ρούβλια. РГАДА, ф. 158, оп. 2, д. 3, 1710, ф. 8'.

²⁵⁰ Στο Μοναστήρι ήταν αποθηκευμένα πολλά εμπορεύματα μεταξύ των οποίων και γουναρικά, ενός αποθανόντος Ρωμιού, του Μιχαήλ Δημήτρεβ: «[...] а после смерти его по переписке явилось платье и рухляди, и писем в приказе и в келье его в Никольском монастыре и в сундуке, который стоит в том монастыре в церкви». Αποτελεί ενδιαφέρον στοιχείο το γεγονός ὅτι οι σωροί νεκρῶν εμπόρων ὡπως του Μιχαήλ ἔβρισκαν μόνιμο τόπο κοίμησης εντὸς του Μοναστηριού του Αγίου Νικολάου. Έτσι, σώματα και εμπορεύματα μοιράζονταν τον ἴδιο τόπο διαμονῆς και μετὰ θάνατον. РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 3, 1714, ф. 32.

Вл. επίσης РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 13, 1701, ф. 2. РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 24, 1704, ф. 1.

Η συνήθεια των εμπόρων να κρατοῦν τα χρήματα και τα εμπορεύματά τους στις εκκλησίες τους για ασφάλεια ήταν αρκετά διαδεδομένη, ὡπως φαίνεται και ἀπὸ την περίπτωση του Γερμανού Κλέεμαν στην Κριμαία που ζήτησε ἀπὸ τον Αρμένιο συνοδοιπόρο του να κρατήσει τα χρήματά του στην αρμένικη εκκλησία στο Καρασού της Κριμαίας, για να τα εξασφαλίσει. Клееман, *Клееманово путешествие из Вены в Бельград и Новую Килию також в земли Бюджетских и Нагайских Татар и во весь Крым с возвратом чрез Константинополь, Смирну и Триест в Австрию, в 1768, 1769 и 1770 годах [...] переведенное с немецкаго на французский, а со онаго на российский язык, Государственной Военной Коллегии секретарем Иваном Одинцовым*, Иван Одинцов (μτφ.), Αγ. Πετρούπολη, 1783, σ. 112.

²⁵¹ Για πληροφορίες ὅσον αφορά την ενοικίαση των περιορισμένων αγροτικῶν εκτάσεων της Μονῆς του Αγίου Νικολάου και επίσης για περισσότερες πληροφορίες ὅσον αφορά την αποθήκευση εμπορευμάτων εκεί, βλ. РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 13, 1701, φφ. 1-2. РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 16, 1705, φφ. 22', 115, 137. РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 18, 1708, φφ. 1'-5'. А.В. Жилиякова, А.Д. Шахова, «Гречане» в Московии», Ю.В. Иванова (επιμ.), *Греки России и Украины*, Αγ. Πετρούπολη, 2004, σσ. 16-35, ιδ. σ. 26.

Вл. γενικότερα Όλγα Αλεξανδροπούλου, «Η ελληνική μονή Αγίου Νικολάου στη Μόσχα, στοιχεία ἀπὸ την ιστορία των ελληνορωσικῶν σχέσεων στο δεύτερο μισό του 17^{ου} αἰῶνα», *Μεσαιωνικά και Νέα Ελληνικά*, τόμος 6^{ος}, 2000, σσ. 111-154.

²⁵² Επίσης: «[...] ἄφστο εις τὸν ἀρχιμαντρήτη [...]». РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 11, 1705, φφ. 21-22.

Για τη σημασία των μετοχιῶν στην ὀρθόδοξη Ανατολή της εποχῆς, βλ. Κρίτων Χρυσοχοϊδης, «Ἱερά Ἀποδημία. Τό προσκυνηματικό ταξίδι στοὺς Ἁγίους Τόπους στὰ μεταβυζαντινά χρόνια», Γόλη Βιγγοπούλου (επιμ.), *Το ταξίδι ἀπὸ τους αρχαίους ἕως τους νεότερους χρόνους*, Αθήνα, 2003, σσ. 99-110, ιδ. σ. 104.

²⁵³ Παραδείγματος χάριν, στις μονές της Μολδοβοβλαχίας. Иеромонах Макарий и Селивестр, «Путь нам Иеромонахам Макарию и Селивестру из монастыря всемилостиваго Спаса Новгорода Северскаго до Святаго Града Иерусалима поклонитися Гробу Господню 1704 году», *Паломники-писатели Петровскаго времени или путники во Святой Град Иерусалим, Чтения в Императорском Обществе Истории и Древностей Российских при Московском Университете*, Μόσχα, 1873, σσ. 1-26, ιδ. σ. 1. Иеромонах Ипполит Вишенский, «Путешествие Иеромонаха Ипполита Вишенскаго в Иерусалим, на Синай и Афон (1707-1709 гг.)», С.П. Розанов (επιμ.), *Православный Палестинский Сборник*, τεύχος 61^ο, Αγ. Πετρούπολη, 1914, σ. 3.

Αξίζει επίσης να αναφερθεί ότι εκκλησίες και μονές, όπως το Μοναστήρι των Σηπλαιών *Πετσέρσκαγια Λάβρα* στο Κίεβο, που είχε στην ιδιοκτησία του τεράστιες εκτάσεις γης, διαδραμάτιζαν ιδιαίτερα σημαντικό ρόλο στην οικονομία. Πράγματι, υπήρχαν Ρωμιοί έμποροι όπως οι Ρωμιοί από τη Νίζνα Γεώργιος Κατάν και ένας Παύλος που εμπορευόταν με την *Πετσέρσκαγια Λάβρα*, ίσως και για λογαριασμό της.²⁵⁴ Κάτι παρόμοιο ίσχυε και όσον αφορά τις οικονομικές δραστηριότητες του Πατριαρχείου Ιεροσολύμων στη Μολδοβλαχία.²⁵⁵

Ο προαναφερθείς Αρχιμανδρίτης Ιωαννίκιος που ταξίδεψε από τη Μονή Ιβήρων του Αγίου Όρους, για να διαδεχθεί τον Ηγούμενο του Μοναστηριού του Αγίου Νικολάου στη Μόσχα, και ο οποίος αναγκάστηκε να δανειστεί πάνω από χίλια τετρακόσια ρούβλια ξεκαθαρίζει ότι είχε την πρόθεση να ξεπληρώσει τα χρέη του από τις ελεημοσύνες που θα συγκέντρωνε το Μοναστήρι, καθώς και από την ενοικίαση των κελιών της Μονής σε εμπόρους. Ελεημοσύνες και ενοίκια εξομοιώνονται πλήρως. Και αυτές οι μελλοντικές εισπράξεις περιόριζαν τον πιστωτικό κίνδυνο για τους Ρωμιούς εμπόρους που δάνειζαν στον Ιωαννίκιο και σε άλλους σαν και αυτόν.²⁵⁶

²⁵⁴ «[...] да в Киево-Печерском монастыре взял на покупку церковного вина шесть сот рублей [...]». ГАЧО, ф. 101, оп. 1, д. 37, 1769, ф. 1. Костянтин Харлампович, *Нариси [...]*, 1929, σ. 34.

Για άλλα παραδείγματα δανείων από το Μοναστήρι των Σηπλαιών στο Κίεβο και άλλων μοναστικών ιδρυμάτων προς Ρωμιούς, βλ. Кость Харлампович, *Нарис V. Ніженські греки й торгівля [...]*, 1999, σ. 138. Н. Петров, «Греческий Екатерининский Монастырь в Киеве», *Труды Киевской Духовной Академии*, XXXVII (37), τόμος 1^{ος}, Ιανουάριος 1896, Κίεβο, σσ. 55-112. Светлана Мазарати, «Греки Киева (история и современность)», *Записки историко-филологического товариства Андрія Білецького*, τεύχος 1^ο, Κίεβο, 1997, σσ. 67-81.

Για τον ρόλο που έπαιζαν τα μοναστήρια στην περιοχή γενικότερα, βλ. επίσης Наталья Терентьева, *Греки в Украине [...]*, 1999, σ. 102.

Συν τοις άλλοις, σε πολλές περιπτώσεις τα μοναστήρια οργάνωναν τις εμποροπανηγύρεις στις οποίες εμπορεύονταν οι πραγματευτές, προστατεύοντας, με αυτόν τον τρόπο, τους εμπόρους από τις επεμβάσεις των κρατικών αρχών. Οι εμποροπανηγύρεις του Μακάριεβ και του Σβενσκ αποτελούν βασικά παραδείγματα αυτού του φαινομένου. Ανών, «Случай на монастырской ярмарке, 1757 г.», *Киевская Старина*, τόμος 65^{ος}, μέρος 4^ο, σσ. 12-13, 1899. Б.Б. Кафенгауз, *Очерки внутреннего рынка России первой половины XVIII в. (по материалам внутренних таможен)*, Μόσχα, 1958, σσ. 115, 136.

²⁵⁵ Όσον αφορά «τους εν τῷ Ἰσραηλίῳ ἐπιτρόπους τοῦ Ἁγίου Τάφου» αναφέρεται: «[...] καὶ εἴ τε συνάζονται ἀπὸ τὰ καράβια, καὶ ἄλλαις ἐλεημοσύναις παρὰ τῶν ὀρθοδόξων, αὐτὰ ὅλα νὰ τὰ παίρνη ὁ ἡγούμενος, καὶ νὰ στέλλη καὶ τὸ χαβιάρι τοῦ Πατριάρχου. Καί, ὅταν ἰδῆτε πὼς κανένα σπῆτι, ἢ ἐργαστήρι, ἢ μαγαζὶ δὲν συμφέρει νὰ τὸ ἔχη ὁ Ἅγιος Τάφος, ὡσὰν ὁποῦ τάχα ἀκολουθῆ τίποτε ἐναντιότης ἢ ζημία, ὑμεῖς οἱ ἐπίτροποι νὰ μαζώνετε καὶ τοὺς λοιποὺς γέροντας τοῦ μαχαλά, καὶ νὰ τὸ κοινολογῆτε, καὶ μὲ κοινὴν γνώμην νὰ τὸ πωλῆτε [...]». Eudoxiu de Hurmuzaki, N. Iorga (επιμ.), *Documente privitoare la Istoria Românilor 1320-1716*, τόμος 14^{ος}, μέρος 1^ο, Βουκουρέστι, 1909, σσ. 379-380.

Για τη «σύζευξη τζαμιού και αγοράς» στον οθωμανικό χώρο, βλ. επίσης Leslie Peirce, «The material world: ideologies and ordinary things», Virginia H. Aksan, Daniel Goffman (επιμ.), *The Early Modern Ottomans: Remapping the Empire*, Cambridge, 2007, σσ. 213-232, ιδ. σσ. 228-229.

²⁵⁶ «[...] για να καλυφθούν εμού και των αδελφών μου τα έξοδα του δρόμου και της μεταφοράς, λόγω του ότι από τα παλαιά χρόνια βάσει της νομοθεσίας και της παράδοσης πρέπει να έρχεται από το Μοναστήρι των Ιβήρων στο Μοναστήρι του Αγίου Νικολάου των Γραικών Αρχιμανδρίτης, πρέπει και εγώ να πληρώσω από τις ελεημοσύνες των αδελφών σ' αυτό το Μοναστήρι και από άλλα έσοδα [...]» Στα ρωσικά: «[...] на дорожные и путевые издержки с отправленное при мне братию взяты стем чтоб поузаконенно от того иверского монастыря издревле обряду после смены находящагося в оном николаевском Греческом монастыре архимандрита, з Братиею заплатитъ мне их собираемого в том монастыре в милостыню подаяния и других доходов [...]». АВПРИ, ф. 2, оп. 6, д. 3643, 1764-1769, ф. 157^ο. Вл. επίσης АВПРИ, ф. 7, оп. 3, д. 136, 1760, ф. 11.

Συνοψίζοντας όλα τα προηγούμενα, οι ελεημοσύνες και το εμπόριο πρέπει να θεωρηθούν συνδεδεμένες δραστηριότητες (1) λόγω των καθημερινών επαφών ιερωμένων και εμπόρων στη Ρωσία της εποχής, (2) λόγω της ανάγκης όλων όσων ταξίδευαν να ζητούν ελεημοσύνες, για να μπορέσουν να συνεχίσουν τον δρόμο τους και να φτάσουν στον προορισμό τους, (3) λόγω της ομοιομορφίας των αγαθών που κόμιζαν όσοι Ρωμιοί ζητούσαν ελεημοσύνες από την τσαρική Αυλή αλλά και όσοι εμπορεύονταν, και (4) λόγω των δραστηριοτήτων όλων αυτών που ταξίδευαν στη Ρωσία για ελεημοσύνη, δραστηριοτήτων που δεν απέκλιναν ουσιαστικά από τις πρακτικές του εμπορίου. Πρέπει να θεωρηθούν συνδεδεμένες δραστηριότητες επίσης, (5) επειδή οι ανώτεροι ιεράρχες της ορθόδοξης Ανατολής λειτουργούσαν ως εγγυητές του όλου συστήματος ανταλλαγής μεταξύ Ρωμιών, και (6) ως βασικοί προστάτες των Ρωμιών γενικά. Τελικά αξίζει να σημειωθεί ότι (7) συγκεκριμένα εκκλησιαστικά ιδρύματα έπαιζαν σημαντικό ρόλο στην οικονομική ζωή των Ρωμιών της εποχής, ιδιαίτερος δε στις περιοχές υπό την κυριαρχία του Τσάρου.

8.5 Ελεημοσύνη και προστασία

Το θέμα δεν είναι αν υπήρχαν ή όχι ξεχωριστοί όροι ή ακόμη και αντιλήψεις για το εμπόριο και τη συλλογή ελεημοσύνης· όπως αναφέρθηκε προηγουμένως, υπήρξε σαφής διαφοροποίηση στην ορολογία που περιέγραφε τα μέλη του κλήρου από τη μια και τους εμπόρους από την άλλη. Οι δύο δραστηριότητες των Ρωμιών της εποχής, η συλλογή ελεημοσύνης και το εμπόριο, ήταν όμως αλληλένδετες.²⁵⁷ Εξετάζοντας λοιπόν την καθημερινότητα όσων ταξίδευαν στην Καζακία και τη Ρωσία για ελεημοσύνη, συμπεραίνει κανείς πως οι ζητείες ιερωμένων και λαϊκών στην πράξη δεν διέφεραν ουσιαστικά από τη δράση ενός εμπορευόμενου.²⁵⁸

Κι εδώ επίσης, όπως και με το ζήτημα της κρατικής υπηρεσίας που θα εξεταστεί στο επόμενο κεφάλαιο (III.9), τα ίδια τα δίκτυα προστασίας που συνέδεαν τους ιερωμένους με τους λαϊκούς σε ένα κοινό σώμα μέσω της πρακτικής της ελεημοσύνης αποδείχτηκαν εξαιρετικά πολύτιμα κάτω από τις ιδιάζουσες συνθήκες του οθωμανικού και του ρωσικού κόσμου κατά τον 18^ο αιώνα, σε ό,τι αφορά τις επιχειρηματικές συναλλαγές. Ο αναδυόμενος κόσμος του εμπορίου που βασιζόταν σε συμβόλαια και τη ρήτρα του νόμου δεν μπορούσε να αρχίσει να λειτουργεί χωρίς τη θρησκευτική και κοινωνική δομή που προηγούνταν και συνυπήρχε με αυτό.²⁵⁹

²⁵⁷ Σημειώνεται η ξεκάθαρη διαφορά στην ορολογία που χρησιμοποιούνταν για την περιγραφή των ιερωμένων από τη μία και των εμπόρων από την άλλη. Ο Ιωάνν Λουκιάνοβ περιγράφει την πόλη της Νίζνας: «Πολλοί Γραικοί έμποροι κατοικούν εκεί» Στα ρωσικά: «Грек в нем много живут торговых людей». Ή παρακάτω: «χθες σφετερίσθηκαν λεία τα εμπορεύματά του στο σκάφος και αυτός δεν είναι έμπορος αλλά πηγαίνει στα Ιεροσόλυμα». Στα ρωσικά: «вчера де у него на корабле взяли товар, а он де не купецкий человек, он де идет во Иерусалим». Иоанн Лукьянов, *Путешествие в Святыю Землю [...]*, 1864, σσ. 11, 25.

²⁵⁸ Όπως παρομοίασε προσφυνώς τις δύο πρακτικές ο Καισάριος Δαπόντες, κανείς αρχιερέας δεν θα νοιαζόταν τόσο για την απώλεια μιας ψυχής από το ποίμνιό του όσο ο ίδιος ο Καισάριος, στη σκέψη να αποποιηθεί έστω κι έναν «παρά»: «Ἀρχιερεὺς δὲν ἀγρυπνεῖ, καὶ τόσο δὲν τρομάζει, / Μὴ τοῦ χαθῆ καμμιά ψυχὴ, καὶ κόπον δὲν κιτάνει, / Ὅσον ἐγὼ ὁ μάταιος πάντοτε ἀγρυπνοῦσα, / μὴ χάσω ἄσπρο ἢ παρᾶ, κ' ἔτρεμα κ' ἔπονοῦσα».

Το να φείδεται κανείς μιας «δεκάρας» κατά το παράδειγμα του Δαπόντε, δεν απείχε παρά ένα μόλις βήμα από το να την κερδίσει. Καισάριος Δαπόντες, *Κήπος Χαρίτων*, 1880, σ. 143.

²⁵⁹ Ο Traian Stoianovich σημείωσε τις διασυνδέσεις μεταξύ της θρησκευτικής κοσμοθεωρίας των εμπόρων και των οικονομικών τους δραστηριοτήτων. Επικεντρώθηκε όμως στις ηθικές αξίες οι οποίες συνεισέφεραν στην οικονομική τους επιτυχία και όχι τόσο στις μορφές αλληλεπίδρασης που χαρακτήριζαν την όλη συμπεριφορά τους. Τα σχόλιά του για την οικονομική σημασία της νηστείας ως μέθοδος εξοικονόμησης κεφαλαίου έχουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Traian Stoianovich, «Ο κατακτητής ορθόδοξος Βαλκάνιος έμπορος», Σπύρος Ι. Ασδραχάς (επιμ., συλ. κειμ.), Ντόρα Μαμαρέλη (μτφ.), *Η Οικονομική Δομή [...]*, 1979, σσ. 287-346, ιδ. σσ. 319-320.

Η Σεμένοβα τονίζει τη σημασία της συμπεριφοράς βάσει αυστηρών ηθικών κανόνων για το εμπόριο στη Ρωσία και συγκεκριμένα για την επιτυχία των «σταρομπριάντσι» ή «παλαιόπιστων» οι οποίοι δεν είχαν αποδεχθεί τις μεταρρυθμίσεις του Πατριάρχη Νίκωνα τον 17^ο αιώνα και θεωρήθηκαν αιρετικοί από την επίσημη Ορθοδοξία. A.B. Семенова, «Национально-православные традиции в менталитете купечества в период становления российского предпринимательства», A.B. Семенова, A.B. Демкин, B.B. Перхавко (επιμ.), *Купечество в России XV-середина XIX века. Сборник статей*, Москва, 1997, σσ. 96-111, ιδ. σ. 104.

Η όλη συζήτηση για τα ηθικά θεμέλια της αγοράς πηγάζει βεβαίως από τους προβληματισμούς που έθεσε ο Max Weber. Max Weber, «Protestant Asceticism and the Spirit of Capitalism», *Selections in translation*, W.G. Runciman (επιμ.), Eric Matthews (μτφ.), Λονδίνο, 1978, σσ. 138-174. [Max Weber, *The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism*, Anthony Giddens (μτφ.), Λονδίνο, 1989].

Έτσι, για πολλούς Ρωμιούς των πρώτων χρόνων του 18^{ου} αιώνα, αλλά εν μέρει και στη συνέχεια, δεν υπήρχε πλήρης διαχωρισμός ανάμεσα στη συλλογή ελεημοσύνης και το εμπόριο· ή, μάλλον, υπήρχαν μόνο οι ενδείξεις της επερχόμενης διαφοροποίησης, μιας κατηγοριοποίησης ακόμη εν τω γίνεσθαι. Αρμόζει συνεπώς η υπόθεση ότι στη συγκεκριμένη κοινωνία των Ρωμιών της Ρωσίας η πρακτική της ελεημοσύνης και η ανταλλαγή αγαθών μέσω του εμπορίου ήταν στενά συνδεδεμένες. Δεν ήταν μία κοινωνία που χαρακτηριζόταν αποκλειστικά από την πρακτική της ελεημοσύνης, αυτή τη μορφή ανταλλαγής που είναι παρόμοια, αν όχι ταυτόσημη, με την πρακτική του δώρου, όπως την περιγράφει ο Μάους.²⁶⁰ όμως φαίνεται να ήταν μία κοινωνία στην οποία οι ελεημοσύνες και το εμπόριο δεν ήταν εντελώς διαχωρισμένα, όπου η ανταλλαγή αγαθών είχε κάποια, αλλά όχι όλα, από τα χαρακτηριστικά της φαινομενικά ανιδιοτελούς ανταλλαγής των δώρων που βασίζεται σε άτυπους κανόνες αμοιβαιότητας.

Στο βασικότερο, δηλαδή στο πρακτικό επίπεδο, τα δίκτυα προστασίας συνέδεαν τους ιερωμένους και τους εμπόρους μεταξύ τους, με το γενικό σύστημα της ελεημοσύνης να λειτουργεί ως εργαλείο αντιστάθμισης της ανασφάλειας που προκαλούσε η ανάγκη επέκτασης της «πίστης» πέρα από τα πρωτογενή όρια της οικογένειας και της πατρίδας, προκειμένου να καλύψει ευρύτερα στρώματα της κοινωνίας.

Η ελεημοσύνη δεν ήταν κάποια ξεχωριστή δραστηριότητα, αλλά βασικό στοιχείο της κοινωνικής δομής που περιγράφεται εδώ. Μέχρι και η ενσωμάτωση ενός Ρωμιού στην Αδελφότητα των Ρωμιών της Νίζνας θεωρούνταν προέκταση των πρακτικών της ελεημοσύνης· όπως σημειώνεται στο βιβλίο αφιερωμάτων της Αδελφότητας: «[...] Διὸ τοίνυν ἐπρόδραμον περὶ χαρῶς, οἱ κατ' ὄνομα γραφθέντες καὶ τὰ αὐτῶν ἀφιερῶματα, εἰς αἰώνιον αὐτῶν μνημόσυνον, καὶ τῶν μεταγενεστέρων παράδειγμα».²⁶¹ Η πρακτική της ελεημοσύνης και το εμπόριο, όντας αλληλοσυνδεδεμένες δραστηριότητες, επέτρεπαν στην κοινωνία των Ορθόδοξων του οθωμανικού κόσμου να ελαττώνει τους κινδύνους που αντιμετώπιζε και να επωφελείται από την επαφή της με τους πληθυσμούς της Ουκρανίας και της Ρωσίας.

²⁶⁰ Κατά τον ισχυρισμό του Mauss, η συναλλαγή δώρων αποτελεί διαφορετική μορφή συναλλαγής από τις συναλλαγές στην αγορά. Η συναλλαγή δώρων είναι μη ωφελμιστική και φαινομενικά ανιδιοτελής, αλλά συγχρόνως δομημένη, βασισμένη σε συγκεκριμένους κανόνες ανταπόδοσης. Ο Mauss σχολιάζει μάλιστα και το ενδεχόμενο μίας κοινωνίας βασισμένης στην ελεημοσύνη: «Οι ελεημοσύνες είναι οι καρποί της ηθικής διάστασης του δώρου και της τύχης από τη μία, και της σημασίας της θυσίας από την άλλη». Δεν εμβαθύνει όμως στο συγκεκριμένο θέμα. Marcel Mauss, *The Gift: The Form and Reason for Exchange in Archaic Societies*, W.D. Halls (μτφ.), Λονδίνο, 1990, σσ. 18, 33.

Για μια συζήτηση της σημασίας των δώρων στον Βούλγαρη, βλ. Ευγένιος Βούλγαρης, *ΑΔΟΛΕΣΧΙΑ ΦΙΛΟΘΕΟΣ [...]*, 1801, σσ. 146-147.

Για μια σύγχρονη προσέγγιση του θέματος, βλ. Avner Offer, «Between the gift and the market: the economy of regard», *Economic History Review*, τόμος L (50), τεύχος 3^ο, 1997, σσ. 450-476, ιδ. σσ. 451-457.

²⁶¹ Евген Чернухин, *Книга пожертв [...]*, 1997, σ. 150.

Αν αυτή η ανάλυση μίας κοινωνίας οργανωμένης μέσω του εμπορίου και των πρακτικών της ελεημοσύνης είναι ορθή, συνεπάγεται ότι η διάκριση μεταξύ ιερωμένων και λαϊκών δεν πρέπει να χρησιμοποιείται εσφαλμένα, ώστε να αποκρύπτει τις στενές σχέσεις ανάμεσα σε αυτές τις ομάδες ανθρώπων. Οι παρατηρήσεις για τη σημασία της ελεημοσύνης επιβάλλουν τη θεώρηση της κοινωνίας των Ρωμιών ιερωμένων και εμπόρων της Καζακίας και της Ρωσίας ως ενιαία, με τους ιερωμένους να λειτουργούν σαν προστάτες και μεσάζοντες μεταξύ των διαφόρων εμπόρων και των πλέον προνομιούχων Ρωμιών και Ρώσων της Ρωσικής Αυτοκρατορίας, των ανώτερων υπηρετών της τσαρικής Αυλής. Σ' αυτούς τους αξιωματούχους στρέφεται τώρα η προσοχή.

Κεφάλαιο Ένατο: Υπηρεσία

9.1 Ληστεία στο Μπογκ

Την άνοιξη του 1701 στις όχθες του ποταμού Μπογκ κοντά στις εκβολές του Ινγκούλ Κοζάκοι της Ζαπορόζιας λήστεψαν Ρωμιους έμπορους καθ' οδόν προς τη Μόσχα. Μεγαλύτερη ζημία υπέστησαν ο Χριστόφορος του Γεωργίου, ο Ράλλης του Ιωάννου και ο Γεώργιος του Ιωάννου οι οποίοι εμπορευόνταν πολύτιμες πέτρες και μετέφεραν δώρα και άλλα προϊόντα υψηλής αξίας, έχοντας δανειστεί για τη συγκεκριμένη αποστολή μεγάλα χρηματικά ποσά από τον Βεζίρη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, τον Μουσταφά Πασά. Ο Βεζίρης μετέτρεψε το θέμα της ληστείας σε μέγα πολιτικό σκάνδαλο και σε μοχλό πίεσης έναντι των Ρώσων, με τους Οθωμανούς να επιμένουν στην επιστροφή της λείας και την τιμωρία των εγκληματιών. Ενώ οι τσαρικές αρχές απέστειλαν έμπιστο αξιωματούχο, για να διαλευκάνει την κατάσταση στη Ζαπορόζια, οι Κοζάκοι ισχυρίστηκαν ότι αδυνατούσαν να επιστρέψουν τα κλεμμένα. Ορισμένοι από αυτούς πλησίασαν μάλιστα τους Τατάρους με το μήνυμα ότι θα υποστήριζαν τους Οθωμανούς στην περίπτωση νέων πολεμικών συγκρούσεων. Και όντως, το 1702, με τους Ρώσους σε δεινή θέση κατόπιν της ήττας τους από τους Σουηδούς στη Νάρβα το 1700, πολλοί ανέμεναν την επανέναρξη των συγκρούσεων μεταξύ Μοσχοβίας και Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.¹

Σ' αυτή τη συγκυρία παρενέβησαν ο Πατριάρχης Ιεροσολύμων Δοσίθεος, ο Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος «διαλλάξας Όθωμανούς και [...] Μόσχους», και ο Οσποδάρος της Βλαχίας Κωνσταντίνος Μπασαράμπας Μπρανκοβάνος, με σκοπό να διευθετήσουν το θέμα με τις επαφές τους εκατέρωθεν των συνόρων. Πιο

¹ Οι συγκεκριμένοι έμποροι είχαν ταξιδέψει μέχρι το Οτσακόβ (το Οζί των Οθωμανών) μέσω θαλάσσης, εξ ου και βρίσκονταν τόσο νότια, σε τόσο επικίνδυνες περιοχές. Στη συγκεκριμένη συγκυρία η οθωμανική Αυλή ήθελε να προωθήσει το εμπόριο μέσω θαλάσσης με το οθωμανικό φρούριο του Οτσακόβ, έτσι ώστε να αποθαρρύνει το εμπόριο με το Αζόβ. РГАДА, ф. 52, *Сношения России с Грецией*, оп. 1, д. 4, 1703, φφ. 3^ο, 8^ο, 11, 18^ο, 21, 23-23^ο, 28-28^ο.

Вл. επίσης Петр I, *Письма и Бумаги Императора Петра Великаго*, τόμος 2^{ος}, 1702-1703, Αγ. Πετρούπολη, 1889, σσ. 335-336. П.А. Толстой, «Письма графа П.А.Толстого из Турции к брату его И.А. Толстому. Апрель 1, 1703», *Русский Архив*, τεύχη 5^ο και 6^ο, 1865, σσ. 473-493, ιδ. σ. 486. Я.С. Гросул (επιμ.), *Исторические связи народов СССР и Румынии в XV-начале XVIII в. Документы и материалы*, τόμος 3^{ος}, Μόσχα, 1970, σ. 166.

Δεν είναι φανερό ποιοι Μεγάλοι Βεζίρηδες αναμίχθηκαν στην υπόθεση. Ο Νταλταμπάν Μουσταφά Πασά (Μεγάλος Βεζίρης από τον Σεπτέμβριο του 1702 μέχρι τον Ιανουάριο του 1703) έλαβε το αξιωμα του μετά την παραίτηση του Αμουκάζαντε Χουσεΐν Πασά (1697-Σεπτέμβριος 1702). Οι Ρωμιοί έμποροι μάλλον δανείστηκαν από τον Αμουκάζαντε Χουσεΐν Πασά. Πιθανότατα όμως να έλαβαν το δάνειο από το ίδιο το κρατικό θησαυροφυλάκιο. Η όλη υπόθεση θα έπρεπε να ερευνηθεί ανατρέχοντας και στα οθωμανικά αρχεία.

Για τον Amudja-Zade Husayn Pasha (όπως γράφεται το όνομά του στο *Encyclopaedia of Islam*), βλ. B. Lewis, V.L. Ménage, Ch. Pellat και J. Schacht (επιμ.), *The Encyclopaedia of Islam*, τόμος 3^{ος}, Leiden και Λονδίνο, 1971, σσ. 626-627.

συγκεκριμένα επέμεναν ότι το κράτος της Μοσχοβίας έπρεπε να ξεπληρώσει τα οφειλόμενα.² Η υπόθεση της ληστείας των Ρωμιών εμπόρων δημιούργησε λοιπόν μια σειρά από σχέσεις εξάρτησης μέσα σε ένα πλαίσιο πολιτικής εξουσίας. Οι Ρωμιοί έμποροι, προφανώς υψηλής κοινωνικής στάθμης, για να χαίρουν τέτοιου είδους διασυνδέσεων, επωφελήθηκαν της προστασίας των ορθόδοξων εκκλησιαστικών ιεραρχών και των Ρωμιών αξιωματούχων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και της Μολδοβλαχίας. Από την άλλη πλευρά, ο διερμηνέας (τόλματς) που στάλθηκε από τις ρωσικές αρχές, για να ερευνησει αυτή τη συμπεριφορά των Κοζάκων, ήταν και αυτός Ρωμιός, ένας Κύριλ Μακεντόνσκι.³ Ενώ ο νέος Μεγάλος Βεζίρης Ραμί Μεχμέτ Πασά επέμενε στην αποζημίωση των χρεωστούμενων, τους Ρωμιούς εμπόρους τους είχε κλεισμένους στο φρούριο του Γεντί Κουλέ (των Επτά Πύργων) στη Σταμπούλ.⁴

² РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 4, 1703, фф. 8^ν, 19, 23. РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 7, 1704, фф. 12-12^ν. Т.К. Крылова, «Русская дипломатия на Боспоре в начале 18ого в. (1700-1709)», *Исторические Записки*, τεύχος 65^ο, Μόσχα, 1959, σσ. 249-278, ιδ. σσ. 252-253.

Για τη δράση του Αλέξανδρου Μαυροκορδάτου (Σκαρλάτου), βλ. επίσης Πετρ Ι, *Письма и Бумаги [...]*, τόμος 6^{ος}, Ιούλιος-Δεκέμβριος 1707, Αγ. Πετρούπολη, 1912, σ. 506.

Ο Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος (1641-1709) έλαβε το αξίωμα του Μεγάλου Δραγουμάνου το 1673. Από το 1700 έλαβε μάλιστα το δικαίωμα να φορά γούνες από ερμίνα.

Η επιγραφή στο μνήμα του στην Εκκλησία της Αγίας Παρασκευής στη Κωνσταντινούπολη μαρτυρεί την πολιτική ιδεολογία που χαρακτήριζε τη δράση και την εποχή του: «Ο τὰς συνθήκας θεΐς, καὶ διαλλάξας Ὀθωμανοὺς καὶ Γερμανοὺς καὶ Μόσχους καὶ Πολωνοὺς καὶ Ἑνετούς, ἐνθάδε κείται Ἀλέξανδρος Μαυροκορδάτος, ὁ μέγας λογοθέτης τῆς μεγάλης ἐκκλησίας, καὶ ἐξ ἀπορρήτων τῆς κραταιᾶς βασιλείας τῶν Ὀθωμανῶν. 1709 δεκεμβρίου 23». Émile Legrand, *Généalogie des Mavrocordato de Constantinople rédigée d'après des documents inédits*, Παρίσι, 1900, σ. 31.

Βλ. επίσης Nestor Camariano, *Alexandre Mavrocordat Le Grand Drogman, Son activité Diplomatique 1673-1709*, Θεσσαλονίκη, 1970. Ο Κωνσταντίνος Μπασαράμπας Μπρανκοβάνος, Βοεβόδας Ουγγροβλαχίας, βασιλεύσε 1699-1714.

³ Συνέταξε την αναφορά στα ελληνικά. Γνώριζε επίσης ρωσικά, βλάχικα, τουρκικά και ταταρικά. РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 4, 1703, ф. 11.

⁴ Όπως γράφει ο Πέτρος Τολστόι στις 3 Ιανουαρίου του 1703: «Αυτοί οι Ρωμιοί χρωστούσαν παλιά στον πρώην Βεζίρη πολλά χρήματα και ο τωρινός Βεζίρης επιθυμεί να πάρει αυτά τα χρήματα και γι' αυτό το λόγο κρατάει αυτούς τους Ρωμιούς στη φυλακή μαζί με τις γυναίκες και τα παιδιά τους». РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 4, 1703, фф. 23-23^ν.

Ο ταλαντούχος ποιητής Ραμί Μεχμέτ Πασά υπήρξε Μεγάλος Βεζίρης μόνο από τον Ιανουάριο του 1703 ως τον Αύγουστο του 1703. C.E. Bosworth, E. van Donzel, W.P. Heinrichs και G. Lecomte (επιμ.), *The Encyclopaedia of Islam*, τόμος 8^{ος}, Leiden, 1995, σσ. 422-423.

Το αξίωμα του Μεγάλου Βεζίρη το υιοθέτησαν διαδοχικά μια σειρά από πρόσωπα τα οποία δεν άλλαξαν όμως την πολιτική της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας όσον αφορά το συγκεκριμένο θέμα (Καβανόζ Αχμέντ Πασά, 1703· Μοραλί Ενιστέ Χασάν Πασά, 1703-1704· Καλαϊλκόζ Αχμέντ Πασά, 1704· Μπαλτσι Μεχμέντ Πασά, 1704-1706).

Και οι Τάταροι είχαν λεηλατήσει χωριά Ρώσων και Κοζάκων κατά το ίδιο χρονικό διάστημα. Ως εκ τούτου, κατόπιν της μεσολάβησης διευθετήθηκε το ποσό της ρωσική πληρωμής και ο πόλεμος αποφεύχθηκε. Πετρ Ι, *Письма и Бумаги [...]*, τόμος 2^{ος}, 1702-1703, Αγ. Πετρούπολη, 1889, σσ. 335-336. РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 7, 1704, фф. 12-12^ν.

Βλ. επίσης РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 16, 1704, ф. 1. Т.К. Крылова, «Русская дипломатия на Боспоре в начале 18ого в (1700-1709)», *Исторические Записки*, τόμος 65^{ος}, Μόσχα, 1959, σσ. 249-278, ιδ. σσ. 252-253.

Όπως φάνηκε στο πρώτο μέρος της εργασίας (I.3), τα προβλήματα που είχε να αντιμετωπίσει το συγκεκριμένο караβάνι καθ' οδόν προς τη Μόσχα ήταν μάλλον συνηθισμένα.⁵ Οι πράξεις των διάφορων εμπλεκόμενων που ακολούθησαν τη ληστεία σκιαγραφούν μία κοινωνία στην οποία οι Ρωμιοί είχαν απόλυτη ανάγκη από άλλους φορείς εξουσίας, για να ταξιδέψουν στα βόρεια. Οι συγκεκριμένοι έμποροι είχαν δανειστεί από ανώτερα στελέχη του οθωμανικού κράτους των οποίων τις διαταγές και εκτελούσαν. Είχαν επίσης ανάγκη της υποστήριξης των ανώτερων ιερωμένων της ορθόδοξης Ανατολής (με τις διασυνδέσεις τους εκατέρωθεν των συνόρων) αλλά και της επέμβασης του Μαυροκορδάτου και του Μπρανκοβάνου της Βλαχίας. Σ' αυτό το κεφάλαιο θα εξεταστούν με μεγαλύτερη λεπτομέρεια ακριβώς τέτοιου είδους διασυνδέσεις μεταξύ ανθρώπων, διασυνδέσεις που επέτρεπαν τη μετακίνηση και κατ' επέκταση το εμπόριο των Ρωμιών.

Έχουν ήδη ερευνηθεί (III.7) οι σχέσεις μεταξύ των τεχνιτών, των ταμείων, των «τσελιάντικ», των δούλων και των διαφόρων άλλων βοηθών που απάρτιζαν την κοινωνία των Ρωμιών στη Ρωσία, καθώς επίσης και οι διασυνδέσεις εμπόρων και ιερωμένων (III.8). θεωρείται εντελώς απαραίτητη λοιπόν η μελέτη των σχέσεων και των διασυνδέσεων Ρωμιών με ανώτερα κοινωνικά στρώματα της εποχής, με άλλα λόγια με αξιωματούχους της τσαρικής αλλά και των άλλων Αυλών που τους παρείχαν προστασία και στις περισσότερες περιπτώσεις λειτουργούσαν και ως τελικοί αγοραστές για τα προϊόντα που κόμιζαν. Οι σχέσεις αυτές γίνονται περισσότερο ευδιάκριτες μέσω της έννοιας της «υπηρεσίας». Χωρίς να είναι επιθυμητή η περιγραφή των πολλών και ποικίλων δραστηριοτήτων των Ρωμιών που βρίσκονταν στη ρωσική κρατική υπηρεσία κατά τη διάρκεια του 18^{ου} αιώνα, οι πληροφορίες για την καθημερινότητα των Ρωμιών στη Ρωσία που σώζονται στις πηγές διαμορφώνουν την εικόνα μίας ευρείας συγγένειας και αμοιβαίας εξάρτησης μεταξύ υπηρεσίας και εμπορίου κατά τη διάρκεια του 18^{ου} αιώνα.

Οι λέξεις «υπηρέτης» και «υπηρεσία» εμφανίζονται επανειλημμένα στις πηγές της εποχής. Ρωμιοί επωφελούνταν των ειδικών προνομίων για το εμπόριο «λόγω των πολλών υπηρεσιών» τους ήδη από τον 17^ο αιώνα.⁶ Περιπτώσεις εμπόρων που έλαβαν προνόμια είναι εκείνες του Σάββα Ραγκουζίνσκι χάριν της «πιστής υπηρεσίας του»,⁷ των Χριστόφορου, Θωμά και Σαβέλη Μανουήλοβ λόγω της «υπηρεσίας των προγόνων

⁵ Για ληστείες σε βάρος άλλων караβανιών την ίδια χρονική συγκυρία, βλ. РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 4, 1703, фф. 6-6'.

⁶ Η αναφορά είναι στον Ρωμίο της Κωνσταντινούπολης Μιχάλη Νικολάεβ και επίσης στον Ρωμίο Νικολάι Κοντράτεβ: «Επίσημη Γράμματα επιτρέποντας στον Γραϊκό απ' το Τσαργκράντ Μιχαήλ Νικολάεβ να έρχεται στη Μόσχα με εμπορεύματα, χάριν των πολλών του υπηρεσιών για τη Ρωσία». Στα ρωσικά: «Жалованная грамота цареградскому греку Михайлу Николаеву - О дозволении ему за многие его России услуги приехать в Москву с товарами». ПСЗ, συλλογή 1^η, τόμος 1^{ος}, αρ. 231, σσ. 456-457, Ιούλιος 30, 1658.

⁷ Στα ρωσικά: «[...] за его к Нам Великому Государю [...] верное служение [...]». Михаил Дмитриевич Чулков, *Историческое описание российской коммерции при всех портах и границах от древних времен до ныне настоящего [...]*, τόμος 2^{ος}, βιβλίο 1^ο, Αγ. Πετρούπολη, 1785, σ. 60. Για τον Ραγκουζίνσκι, βλ. επίσης РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 11, 1709, ф. 2^ο.

τους»,⁸ του Εφήμ Μιχαήλοβ από τα Ιωάννινα «χάριν των πολλών υπηρεσιών του πατρός του, Γραϊκού, κατοίκου του Τσαργκράντ, Μιχαήλ Νικολάεβ».⁹ Στην περίπτωση του Καπετάν Παρασκευά Θεοδώρου (ή Θεόδωροβ), σημειώνει ο ίδιος πως του παραχωρήθηκε άδεια να γίνει κάτοικος Νίζνας «χάριν της υπηρεσίας» του και έτσι, με βάση τη Νίζνα, να εμπορεύεται.¹⁰ Όπως αναφέρθηκε προηγουμένως (1.2-3), οι αμοιβές της τσαρικής Αυλής για τις υπηρεσίες των Ρωμιών δεν συμπεριλάμβαναν μόνο ειδικά προνόμια για το εμπόριο και φοροελαφρύνσεις, αλλά επίσης – ανάλογα με την περίπτωση – την παροχή συσσιτίου, ποτών, χρηματικής αμοιβής, γουναρικών και μέσων μεταφοράς. «Διετάχθη να του δοθεί μισθός από τον Μεγάλο Βασιλιά στο *Πρικάζ* αξίας πενήντα ρουβλιών σε σαμουρόγουνες», μία μάλλον τυπική διαταγή για τις αρχές του αιώνα.¹¹ Ποιές ήταν λοιπόν αυτές οι υπηρεσίες και πώς συνδέονταν με το εμπόριο;

⁸ Στα ρωσικά: «[...] предков их службу [...]». *ПСЗ*, συλλογή 1^η, τόμος 4^{ος}, αρ. 2094, σσ. 341-342, Φεβρουάριος 28, 1706. Βλ. επίσης РГАДА, ф. 52, оп. 3, д. 97, 1706, ф. 2^ο. «[...] за службу и за работу [...]». РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 15, 1703, фф. 1-3, ιδ. ф. 1^ο.

⁹ Στα ρωσικά: «[...] за многие службы его отца, гречанина же Цареградского жителя Михайла Николаева [...]». *ПСЗ*, συλλογή 1^η, τόμος 4^{ος}, αρ. 2137, σ. 367, Ιανουάριος 30, 1707. РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 24, 1707, ф. 2.

Ο Κωνσταντίν Ευαγγελίνοβ ήταν ένας ακόμα που επωφελήθηκε από τις υπηρεσίες (ο συγκεκριμένος επωφελήθηκε από τις υπηρεσίες του πατέρα του). Όπως επεσήμανε ο Πετρ Τολστόι σε επιστολή με την οποία ζητούσε να του χορηγηθούν ειδικά προνόμια για το εμπόριο: «[...] ο κύριος Πετρ Ανδρέεβιτς Τολστόι έγγραψε πως ο πατέρας του στην Κωνσταντινούπολη είναι θετικά κείμενος όσον αφορά τις υποθέσεις του Βασιλιά». Στα ρωσικά: «[...] господин Петр Андреевич Толстой писал сюда что отец его в Константинополе в делах Гдревых доброжелателствует». РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 14, 1708, ф. 2.

Μεταξύ των υπηρετών του κράτους ήταν και ο Ιβάν Ιβανόβ. РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 20, 1710, фф. 4^ο-5. Я.С. Гросул (επιμ.), *Исторические связи народов СССР и Румынии [...]*, τόμος 3^{ος}, Μόσχα, 1970, σσ. 251-252. Επίσης, ο Ευάγγελος Βατάτσος από την Κωνσταντινούπολη. РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 14, 1708, ф. 2. Αλλά και ο προαναφερθής Αλέξανδρος Λεβαντίνοβ στον οποίο χορηγήθηκαν εμπορικά προνόμια, όπως γράφει ένα κείμενο: «[...] ως αμοιβή για τις απώλειες / προσπάθειές του [...]». Στα ρωσικά: «[...] в награждение его убытков [...]». РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 20, 1710, ф. 3.

Και βεβαίως πολλοί, όπως ο ορυχοτεχνίτης Νικηφόρος το 1712, ζητούσαν να ενταχθούν «στην υπηρεσία της Τσαρικής Μεγαλειότητας». Στα ρωσικά: «дабы его в службу Царского величества к рудоплаваному дель приняли и опыт своего мастерства подал». РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 16, 1712, ф. 7.

Για τα ειδικά προνόμια συγκεκριμένων εμπόρων, βλ. επίσης РГАДА, ф. 52, оп. 3, д. 95, 1703, фф. 2-2^ο. Για πολλές άλλες περιπτώσεις τέτοιου τύπου, βλ. Α.Κ. Швидько, «Анализ публикаций источников по истории греческой нежинской колонии», *Исследования по археографии и источниковедению отечественной истории XVI-XX вв.*, Межвузовский сборник научных трудов, Днепрпетровск, 1990, σσ. 64-75, ιδ. σ. 69.

¹⁰ «[...] χάριν των υπηρεσιών μου, διατάχθηκε να κατοικήσω στο πανρωσικό κράτος Σας, στη Νίζνα, και να εμπορεύομαι προϊόντα αξίας τεσσάρων χιλιάδων ρουβλιών [...]». Στα ρωσικά: «[...] велено мне за службы мои жить в вашем Всероссийском Государстве в Нежине и торговой промысел иметь на четыре тысячи рублей [...]». РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 5, 1710, ф. 1. Βλ. επίσης РГАДА, ф. 52, оп. 3, д. 96, 1705, ф. 1^ο. *ПСЗ*, συλλογή 1^η, τόμος 4^{ος}, αρ. 2255, σσ. 478-479, Μάρτιος 2, 1710.

¹¹ «Велел ему дать своего великого государя жалованья в приказ пятьдесят рублей соболями ис посолкого приказу». РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 21, 1704, ф. 3. Για χρηματικές αμοιβές, βλ. επίσης «Υπόθεση της πληρωμής των Γραϊκών Δρακούλη και Δημητρίου Δημούλη». Στα ρωσικά: «Дело о заплате Грекам Дракулю и Дмитрию Димулеу [...]». АВПРИ, ф. 89, *Сношения России с Турцией*, оп. 1, д. 11, 1720, ф. 1.

Για «παροχή συσσιτίου», Στα ρωσικά «прокормление», βλ. РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 7, 1704, ф. 2. Για συσσίτιο, βλ. επίσης R.E.F. Smith and David Christian, *Bread and Salt: A Social and Economic History of Food and Drink in Russia*, Cambridge, 1984, σ. 123.

Για τη χορηγία κάρων στον καπετάν Παρασκευά Θεοδώρου, βλ. РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 16, 1706, ф. 1^ο. Επίσης РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 10, 1705, ф. 28. Για κάρα στον έμπορο Σταυριάνο, βλ. РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 26, 1705, ф. 2^ο.

9.2 Πρέσβεις, διερμηνείς και αγγελιοφόροι

Οι υπηρεσίες που οι εμπορευόμενοι Ρωμιοί πρόσφεραν στο ρωσικό κράτος ήταν διάφορες· εξηγούν μάλιστα ορισμένες από τις αιτίες για την ταύτιση των εννοιών «υπηρεσίας» και «εμπορίου» στην περίπτωση των Ρωμιών της Ρωσίας του 18^{ου} αιώνα. Όπως φάνηκε στο πρώτο μέρος της εργασίας (I.3), εξαιτίας της απουσίας αναπτυγμένης αγοράς όπου οι Ρωμιοί θα μπορούσαν να διοχετεύσουν τα υψηλής αξίας εμπορεύματα που μετέφεραν στη Μοσχοβία κατά τον 17^ο αλλά εν μέρει και κατά τον 18^ο, η τσαρική Αυλή αναγκαστικά λειτουργούσε ως βασικός αγοραστής των εμπορευμάτων των Ρωμιών. Έτσι εξηγείται το σχόλιο του Άγγλου ιατρού Κόλλινς, το 1671, ο οποίος διέμενε για ένα διάστημα στη Μόσχα· ο Τσάρος, έγραψε: «είναι ο κύριος έμπορος της Αυτοκρατορίας».¹² Συμπλήρωσε μάλιστα πως δεν επιτρεπόταν σε κανέναν να αγοράσει προϊόντα υψηλής αξίας τα οποία μετέφεραν οι Ρωμιοί στη Μοσχοβία, πριν επιλέξει ο Τσάρος όσα απ' αυτά επιθυμούσε.

Ο σύγχρονός του Ιόγκαν Φίλιπ Κιλμπούργκερ έδωσε και αυτός έμφαση στον πρωταρχικό ρόλο του κράτους σ' αυτό το εμπόριο.¹³ Άλλος Άγγλος απεσταλμένος στην τσαρική Αυλή, στα τελευταία χρόνια του 17^{ου} αιώνα, σημείωσε: «η εδώ Αυλή έχει στραφεί σε μεγάλο βαθμό στο εμπόριο και δεν αρκείται πλέον στην ιδιοποίηση των καλύτερων προϊόντων της ίδιας της χώρας [...] αλλά παρεμβαίνει και στο εξωτερικό εμπόριο, αγοράζοντας ό,τι ζητείται στο εξωτερικό στο όνομα συγκεκριμένων εμπόρων [...]».¹⁴

¹² Στα αγγλικά: ο Τσάρος: «[...] is chief merchant of the Empire [...]», και: «when the Greeks or Persians come, the Emperor ingrosses all their Commodities at a price». Dr. Collins, *The Present State of Russia, In a Letter to A Friend at London, written by Dr. Collins an Eminent person residing at the Great Tsar's Court at Mosco for the space of nine years*, Λονδίνο, 1671, σ. 60.

¹³ Το 1674 σημειώνει ότι το κρατικό θησαυροφυλάκιο: «[...] δεν είναι Aerarium των μετρητών όπως αυτή η λέξη εννοείται στις Αυλές άλλων Βασιλέων, αλλά αποθήκη γεμάτη διάφορα εμπορεύματα. Οι Ρώσοι το ονομάζουν *Σμπίρσκι Πρικάζ*. Εδώ συγκομίζονται όχι μόνο όλες οι γούνες της Σιβηρίας και του Βασιλείου του Καζάν αλλά επίσης και άλλα εμπορεύματα τα οποία άλλοτε ανήκουν στην παραγωγή του ιδίου του Βασιλιά, άλλοτε τα δέχεται ως φόρο δεκάτης και άλλοτε δίνει εντολή να του τα αγοράσουν οι έμποροί του». Иоган Филип Кильбургер, *Краткое Известие о Русской Торговле, как она производилась в 1674г. вывозными и привозными товарамн по всей России*, Β.Γ. Курц (μτφ.), Κίεβο, 1915, σ. 173.

Η στενή σχέση με το κρατικό θησαυροφυλάκιο φαίνεται και στις αγοροπωλησίες των Ρωμιών της εποχής, εδώ παραθέεται μία από τα μέσα του 17^{ου} αιώνα: «Εισπράχθηκαν από τους εμπόρους Ιβάν Ιουρέεβ και τους συναδέλφους απ' την Κωνσταντινούπολη στο θησαυροφυλάκιο εμπορεύματα κόστους δεκα τεσσάρων χιλιάδων εξακοσίων ογδόντα εννέα ρουβλιών, συμπεριλαμβανομένων των υφασμάτων και διαφόρων ειδών υφαντουργίας (παπλώματα, μανίκια, ζώνες) κόστους χιλίων τετρακοσίων είκοσι δύο ρουβλιών». E.M. Подградская, *Экономические связи Молдавского княжества и Балканских стран с Русским государством в XVII веке*, Κισινάου, 1980, σ. 39. Βλ. επίσης Α.В. Жилиякова, Α.Д. Шахова, ««Гречане» в Московии», Ю.В. Иванова (επιμ.), *Греки России и Украины*, Αγ. Πετρούπολη, 2004, σσ. 16-35, ιδ. σ. 24.

Για τη σχέση του κρατικού θησαυροφυλακίου με τους «γκόστι», τους σημαντικότερους εμπόρους της Μοσχοβίας, βλ. Raymond H. Fisher, *The Russian Fur Trade 1550-1700*, Berkeley, Los Angeles, Λονδίνο, 1943, σσ. 123-130, 211, 218. J.T. Kotilaine, *Russia's Foreign Trade and Economic Expansion in the Seventeenth Century, Windows on the World*, Leiden, Boston, 2005, σσ. 205-206.

¹⁴ Σχόλιο του Charles Whitworth που αναφέρεται στην αγγλική έκδοση του γνωστού έργου του Ποσοσόβ. Συνεχίζει με την παρατήρηση ότι οι έμποροι: «[...] πληρώνονται μόνο τη συμφωνημένη προμήθεια, ενώ τα κέρδη και το εμπορικό ρίσκο είναι στην πραγματικότητα του Τσάρου». Ivan Pososhkov, *The Book of Poverty and Wealth*, Α.Ρ. Vlasto, L.R. Lewitter (μτφ., επιμ.), Stanford, California, 1987, σ. 120. Για την κρατική ανάμειξη στο εμπόριο γουναρικών μεταξύ Μοσχοβίας και Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, βλ.

Κατά την διάρκεια του 16^{ου} αλλά και του 17^{ου} αιώνα κάθε περιστασιακή πρεσβεία από τη Μόσχα στην Οθωμανική Αυτοκρατορία συνοδευόταν από εμπόρους.¹⁵ Οι πρέσβεις μετέφεραν εμπορεύματα από το ρωσικό θησαυροφυλάκιο, ενίοτε σε μορφή δώρων, ή σε άλλες περιπτώσεις για κατευθείαν πώληση στα παζάρια του προορισμού τους.¹⁶ Ρωμιοί έμποροι ακολουθούσαν και άλλες ρωσικές αποστολές, όπως τη γνωστή αποστολή του Νικολάου Μιλέσκου Σπαθάριου (Νικόλα Σπαθάρη) μέχρι τη Κίνα. Όπως σημειώνει ο Αθανάσιος Σκιαδάς για τις διπλωματικές αποστολές των Ρώσων στην Κίνα: «[...] έπεμπαν μερικοί φοραῖς εἰς τοὺς ἐκεῖ βασιλεῖς πρέσβεις καὶ διὰ τὴν ἀγάπην [...] καὶ διὰ τὴν συντροφιὰν τοὺς πραγματευτὰς, ὅπου ἐκεῖ ἐπραγματεύοντο [...]».¹⁷ Συνταξιδεύοντας με διπλωμάτες, οι έμποροι μείωναν τους κινδύνους που θα αντιμετώπιζαν κατά τη διάρκεια της διαδρομής.¹⁸

Αποσκοπώντας στη μέγιστη προβολή της ισχύς του Τσάρου, οι ρωσικές αποστολές στην Οθωμανική Αυτοκρατορία κατά τη διάρκεια του 18^{ου} αιώνα ήταν πολυδάπανες· στην περίπτωση του Πρέσβευς Τολστόι

A. Bennigsen, Chantal Lemerrier-Quelquejaye, «Les marchands de la Cour ottomane et le commerce des fourrures moscovites dans la seconde moitié du XVIe siècle», *Cahiers du monde russe et soviétique*, τόμος 11^{ος}, τεύχος 3^ο, Ιούλιος-Σεπτέμβριος 1970, σσ. 363-391, ιδ. σσ. 364-365.

¹⁵ Ενδιαφέρουσα είναι επίσης η περιγραφή της υποδοχής του απεσταλμένου της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας στη Μόσχα το 1634. Адам Олеарий, *Подробное описание путешествия голштинского посольства в Московию и Персию в 1633, 1636 и 1639 годах*, Μόσχα, 1870, σ. 57. E.M. Подградская, *Экономические связи Молдавского княжества [...]*, 1980, σ. 25. Alan Fisher, «Azov in the Sixteenth and Seventeenth Centuries», *A Precarious Balance: Conflict, Trade and Diplomacy on the Russian-Ottoman Frontier*, *Analecta Isisiana XL*, Κωνσταντινούπολη, 1999, σσ. 59-75, ιδ. σσ. 66-67.

¹⁶ Иоган Филип Кильбургер, *Краткое Известие о Русской Торговле [...]*, 1915, σ. 173. Η ανάμειξη πρεσβευτών στο εμπόριο φαίνεται και από τη μακρά διαμονή στη Νίζνα του Πρέσβευς της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας «Турецкого чрезвычайного и полномочного посла Эмини Махомед Паши» καθ' οδόν προς τη Σταμπούλ το 1742. Είχε τουλάχιστον εκατόν εβδομήντα άτομα στη συνοδεία του. АВПРИ, ф. 89, оп. 1, д. 29, 1742-1743, φφ. 1-2.

¹⁷ Ο Σκιαδάς ομιλεί για την αποστολή πρεσβειών στην Κίνα. Αθανάσιος Σκιαδάς, *Γένος, Ήθος, Κίνδυνοι, και Κατορθώματα Πέτρου του Πρώτου Πατρός Πατρίδος Αυτοκράτορος Πάσης Ρωσίας, και τὰ ἑξῆς. Ἐνετίησιν, αψλζ. Παρὰ Ἀντωνίω τῷ Βόρτολι*, Βενετία, 1737, σσ. 52-53. Οι Ρωμιοί Ιβάν Ιουρέεβ και Σπυριδώνης Οστάφιεβ ήταν μεταξύ αυτών που ταξίδεψαν στην Κίνα στη συνοδεία ρωσικής πρεσβείας. PΓΑΔΑ, ф. 159, *Посольскии приказы*, оп. 2, д. 289, 1696-1698, φφ. 1, 5, 8.

Για άλλους Ρωμιούς στη συνοδεία του Νικολάου Σπαθάριου, βλ. Émile Picot, «Nicolas Spathar Milesco», Emile Legrand (επιμ.), *Bibliographie Hellénique ou description raisonnée des ouvrages publiés par des Grecs au dix-septième siècle*, τόμος 4^{ος}, Παρίσι, 1896, σσ. 62-104, ιδ. σσ. 75-80. Για το εμπόριο του ίδιου του Σπαθάρη στην Κίνα, βλ. Κ.Α. Παλαιολόγος, «Ἑλληνες Διπλωμάται ἐν Ρωσίᾳ κατὰ τὴν ΙΕ' καὶ ΙΖ' ἑκατονταετηρίδα», *Παρνασσός*, τόμος 10^{ος}, 1886, σσ. 32-39 και 388-391, ιδ. σσ. 35, 388, 390-391. Επίσης Καισάριος Δαπόντες, «Ἱστορικὸς κατάλογος ἀνδρῶν ἐπισήμων (1700-1784)», Κ.Ν. Σάθας (επιμ.), *Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη*, τόμος 3^{ος}, Βενετία, 1872, σσ. 71-200, ιδ. σ. 93.

Μεταξύ των γραπτών του Σπαθάριου αναφέρεται: «Βίβλος ἐν ἣ γέγραπται ἡ Ὀδοιπορία τῆς βασιλείας τοῦ Σημπηρίου ἀπὸ τῆς πόλεως Τομπόλσκης, μέχρι καὶ τῶν ὀρίων τοῦ βασιλείου τῆς Χήμας, ἐν ἔτει 7183». Émile Picot, «Nicolas Spathar Milesco», Emile Legrand (επιμ.), *Bibliographie Hellénique ou description raisonnée des ouvrages publiés par des Grecs au dix-septième siècle*, τόμος 4^{ος}, Παρίσι, 1896, notice biographiques, σσ. 62-104, ιδ. σ. 99. Βλ. τη βιβλιογραφία, στο Gerhard Podskalsky, *Ἡ Ἑλληνικὴ Θεολογία ἐπὶ Τουρκοκρατίας 1453-1821, Ἡ Ὀρθοδοξία στη Σφαῖρα Ἐπιρροῆς τῶν Δυτικῶν Δογματῶν Μετὰ τὴ Μεταρρύθμιση*, Γ.Δ. Μεταλληνός (μτφ.), Αθήνα, 2005, σσ. 340-344.

Βλ. επίσης Foy de La Neuville, *Relation curieuse et nouvelle de Moscovie*, Παρίσι, 1698, σσ. 206, 219.

¹⁸ Για τη σχέση της πρεσβείας της Αγγλίας στην Οθωμανική Αυτοκρατορία με το εμπόριο, βλ. A.C. Wood, «The English Embassy at Constantinople 1660-1762», *English Historical Review*, τόμος 40^{ος}, 1925, σσ. 533-561, ιδ. σσ. 533-534.

η αποστολή αποτελούνταν από εκατόν πενήντα άτομα τα οποία ξάφνιασαν Ρωμιούς και Μουσουλμάνους όχι μόνο με την παρουσία τους, αλλά πρωτίστως επειδή έφεραν πολυτελή «γαλλική» ενδυμασία και μάλιστα επειδή εμφανίστηκαν «με τις γενειάδες τους ξυρισμένες».¹⁹ Η αποστολή του Πρέσβευς Νικολάι Βασίλιεβιτς Ρέπνιν στο τέλος της εποχής που εξετάζεται αριθμούσε εξακόσια με επτακόσια άτομα τα οποία παρέλασαν στην οθωμανική πρωτεύουσα ως να ήταν κατακτήτρια δύναμη με πεζικό, ιππικό και προκλητική μουσική.²⁰ Τέτοιοι πρέσβεις είχαν απόλυτη ανάγκη από ανθρώπους εξοικειωμένους με τις γλώσσες και τους τρόπους λειτουργίας του οθωμανικού κράτους.

Ως εκ τούτου, Ρωμιοί συνεισέφεραν με τον έναν ή τον άλλο τρόπο στις διπλωματικές αποστολές της Ρωσίας στην Οθωμανική Αυτοκρατορία κατά τη διάρκεια ολόκληρου του 18^{ου} αιώνα. Όσον αφορά τον πρώιμο 18^ο αιώνα, οι εμπορικές δραστηριότητες του Πρέσβευς Τολστόι στην Κωνσταντινούπολη και οι σχέσεις του με Ρωμιούς εμπόρους διαφαίνονται στην αλληλογραφία του με τον Πέτρο Α΄:

Χάριν του ελέους Σας και κατόπιν παράκλησής μου, μου στάλθηκαν σαμούρια για τις ετήσιες απολαβές· αλλά μέχρι τώρα δεν έχω πουλήσει ούτε μία σαμουρόγouna και στο προσεχές μέλλον δεν προβλέπω να τις πουλήσω. Δυστυχώς, φέτος οι Γραικοί έφεραν στην Κωνσταντινούπολη πάνω από πεντακόσια δέματα από σαράντα σαμουρόγounes. Συν τοις άλλοις, οι Τούρκοι έχουν ανακοινώσει ευρέως ότι εκτός από τον Σουλτάνο και τον Βεζίρη δεν επιτρέπεται σε κανέναν να φοράει σαμουρόγouna· γι' αυτό το λόγο τώρα σαμουρόγounes δεν αγοράζει απολύτως κανένας [...].²¹

Πρέσβεις, όπως ο Τολστόι, χρειαζόταν σημαντικά χρηματικά ποσά, για να δημιουργήσουν δίκτυα πληροφοριοδότησης στους τόπους των αποστολών τους, αλλά και για να αυξήσουν την επιρροή τους μεταξύ των τοπικών αξιωματούχων. Παράδειγμα αποτελούν οι διαπραγματεύσεις μεταξύ των Οθωμανών και ενός Πολωνού απεσταλμένου που είχε φτάσει στη Σταμπούλ τον Ιούνιο του 1707. Ο Τολστόι έπρεπε να στείλει σαμουρόγounes σε πάμπολλους Οθωμανούς αξιωματούχους. Έτσι, μεσολαμβάνοντας ενός Ρωμιού εμπόρου

¹⁹ Ο Τολστόι, ο πρώτος μόνιμος απεσταλμένος της Μοσχοβίας στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, για να παρουσιαστεί στον Σουλτάνο, φρόντισε να ντυθεί με την παραδοσιακή σαμουρόγouna. A. de la Motraye, *Travels through Europe, Asia, and into Part of Africa*, τόμος 1^{ος}, Λονδίνο, 1723, σ. 209. Για την εντύπωση που προκάλεσαν ρωσικές διπλωματικές αποστολές στην Κωνσταντινούπολη, βλ. Καισάριος Δαπόντες, «Χρονογράφος (1648-1704)», Κ.Ν. Σάθας (επιμ.), *Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη*, τόμος 3^{ος}, Βενετία, 1872, σσ. 1-70, ιδ. σσ. 61-62.

²⁰ Norman Itzkowitz, Max Mote (επιμ, μτφ.), *Mubadele - An Ottoman-Russian Exchange of Ambassadors*, Chicago, Λονδίνο, 1970, σ. 33.

²¹ Στα ρωσικά: «Которые по милости Вашей, а по моему прошению, присланы мне в годовое жалование соболи, до сего времени ни единого соболя не продал, и впредь их вскоре продать не чаю. За моим бесчастьем нынешняго году привезли греки в Костянтинополь соболей больше пятисот сороков; к тому ж турки разгласили, чтоб соболей, кроме салтана и везиря, никто не носил; и того ради ныне соболей отнюдь никто не покупает [...]». Βλ. επίσης Πετρ Ι, *Письма и Бумаги [...]*, τόμος 4^{ος}, 1706, Αγ. Πετρούπολη, 1900, σσ. 690-691.

ονόματι Κυριάκ, ο Τολστόι ανακάλυψε ότι ο Πολωνός προσπαθούσε να πείσει την οθωμανική κυβέρνηση πως ο Τσάρος υποκινούσε τους Ορθόδοξους της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας για επανάσταση.²²

Σε πλείστες περιπτώσεις, τα αναγκαία αυτά χρηματικά ποσά τα λάμβαναν οι Πρέσβεις από εμπόρους, συνδέοντας, με αυτή τη μέθοδο χρηματοδότησης, τις ανάγκες του κράτους με τις εμπορικές δραστηριότητες των εμπόρων. Ένας Ρωμιός ο οποίος δάνεισε σημαντικό χρηματικό ποσό στον Πετρ Τολστόι στην Κωνσταντινούπολη και έλαβε ως ανταμοιβή ειδικά προνόμια για εμπόριο στο ρωσικό κράτος ήταν ο Πάβελ (ή Παύλος) Ανανίν.²³ Ευρισκόμενος πλέον στη Μόσχα, ο Ανανίν διαμαρτυρήθηκε πως, παρά το δάνειο, τα έγγραφα με διαφόρους αποδέκτες στη Μόσχα και τις πληροφορίες που έφερε, είχε χρεωθεί με τελωνιακούς φόρους. Κατά τον Ανανίν, ο Τολστόι του είχε υποσχεθεί πως «για αυτά τα λέβια» του θα του επιτρεπόταν να φέρει εμπορεύματα χωρίς πληρωμή δασμών.²⁴ Στα έγγραφα διαμαρτυρίας που συνέταξε ο Ανανίν τόνισε μάλιστα πως κατά τη διάρκεια προηγούμενων χρόνων: «[...] είχαν σταλεί τα αδέρφια του στη Μόσχα από τον Πρέσβυ με παρόμοιες υποθέσεις που τους είχε εμπιστευτεί ο Βασιλιάς, χαρίζοντάς τους τελωνιακά προνόμια».²⁵ Έλαβε τελικά όχι μόνο τις φοροαπαλλαγές που επιθυμούσε αλλά και πληρωμή από το *Ποσόλσκι Πρικάζ* σε σαμούρια.²⁶

Σε επιστολή του 1703 προς τον Πέτρο Α', ο Φέντορ Αλεξέεβιτς Γκολόβιν αναφέρεται σε έναν Ρωμιό ο οποίος είχε δανείσει χρήματα στον Πρέσβυ Τολστόι. Κατά τον Γκολόβιν, ως ανταμοιβή ο Ρωμιός έμπορος είχε ζητήσει το προνόμιο να ταξιδέψει ελεύθερα ως τη Μόσχα, μεταφέροντας μέσω «ουκρανικών πόλεων» κόκκινο τσίτι και άλλα εμπορεύματα. Στη συνέχεια «[...] μόλις τελειώσει τις συναλλαγές του στη Μόσχα, να του επιτραπεί ελεύθερα, χωρίς δασμούς και φόρους [...]» να επιστρέψει στην Κωνσταντινούπολη. Υπογραμμίζει ότι με αυτόν τον τρόπο θα μπορούσε να βοηθήσει τον Τολστόι και στο μέλλον, δανείζοντάς του χρήματα, όποτε αυτό θεωρούνταν αναγκαίο. Αυτή την υπόσχεση για προνομιακή διαχείριση «του έδωσε

²² Ο Πολωνός Γκόρσκι ήταν απεσταλμένος του Στανισλάβ Λεσίνσκι (1677-1766), Βασιλιά της Κοινοπολιτείας της Λιθουανίας και της Πολωνίας. Έχασε το θρόνο του μετά τη Μάχη της Πολτάβας το 1709 αλλά ξαναέλαβε το αξίωμα του Βασιλιά μεταξύ 1733 και 1736. Πετρ Ι, *Письма и Бумаги [...]*, τόμος 6^{ος}, Ιούλιος-Δεκέμβριος 1707, Αγ. Πετρούπολη, 1912, σσ. 491-492. Για δωροδοκίες στον Αλέξανδρο Μαυροκορδάτο και σε άλλους Οθωμανούς αξιωματούχους κατά την περίοδο αυτή, βλ. Πετρ Ι, *Письма и Бумаги [...]*, τόμος 9^{ος}, 1709, Μόσχα, 1950, σσ. 1382-1383.

Σε μία άλλη περίπτωση, ο Ρωμιός έμπορος Μετσεβίτ είχε ενεργήσει στην οθωμανική Αυλή, για να πετύχει ο Τολστόι τους στόχους του. Т.К. Крылова, «Русская дипломатия на Боспоре в начале 18ого в. (1700-1709)», *Исторические Записки*, τεύχος 65^ο, Μόσχα, 1959, σσ. 249-278, ιδ. σσ. 265-267, 271.

²³ Δάνεισε στον Πρέσβυ Τολστόι χίλια εξακόσια εβδομήντα πέντε «λέβια».

²⁴ Στα ρωσικά: «и за те левки обнадеживал он чтоб мне по волно было привести товаров своих несколько кип кумачей».

²⁵ Στα ρωσικά: «а напред де сего которые ево братья присыланы к Москве от него посла с такими ж делами, с которыми и он ныне в приезде и тем давано его Государственное жалование, так же и в пошлинном взятые чинена лгота». Είναι πολύ πιθανό ο Ανανίν να εννοεί όχι αδέρφια αλλά συναδέλφους.

²⁶ РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 21, 1704, ф. 1, 2^ο-3. РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 14, 1705, ф. 5-6.

ο ίδιος ο Πετρ Τολστόι».²⁷ Δεν είναι σίγουρο ότι η συγκεκριμένη επιστολή του Γκολόβιν αναφέρεται στον Παύλο Ανανίν· σε κάθε περίπτωση όμως είναι ενδεικτική για το πολιτικό και κατ' επέκταση εμπορικό πλαίσιο στο οποίο λειτουργούσαν οι Ρωμιοί της εποχής.²⁸

Χρήματα για δωροδοκίες αλλά και για τη λειτουργία των ρωσικών αποστολών στην Κωνσταντινούπολη λάμβαναν και άλλοι πρέσβεις της Ρωσίας από Ρωμιούς, παρέχοντάς τους ως ανταμοιβή ειδικά προνόμια για εμπόριο στη Ρωσική Αυτοκρατορία. Στους Ρωμιούς Δρακούλη και Δημήτριο Δημούλη παραχωρήθηκε το 1720 η άδεια να εμπορεύονται στη Ρωσία άνευ πληρωμής δασμών.²⁹ Το 1723 ο Πρέσβυς Νεπλιούεβ έλαβε δάνεια αξίας δέκα χιλιάδων ρουβλιών από τους εμπόρους Νικολάι Κωνσταντίνοβ, Γιούρη Χαρταχίλοβ, Γιούρη Ζανέτοβ, Ιβάν Χατζή, Αγγέλη Λεόντιεβ.³⁰ Ο Πρέσβυς Ομπρεσκόβ είχε λάβει δάνειο από τον Ρωμιό της Νίζνας Ιβάν Μαυρούδη, ενώ διάφοροι Ρωμιοί μετέφεραν τις σαμουρόγουνες που είχε ανάγκη για τη διεκπεραίωση του διπλωματικού του έργου.³¹

Μέλη της Αδελφότητας των Ρωμιών της Νίζνας χρησιμοποιήθηκαν επίσης από τις ρωσικές αρχές για την αποστολή αναγκαίων χρηματικών ποσών στον Ομπρεσκόβ στην Κωνσταντινούπολη, όπως παραδείγματος χάριν ο Δημήτριος Αναστάσιεβ το 1761.³² Σε μία περίπτωση το δάνειο που έλαβε ο Ομπρεσκόβ από Ρωμιούς της Κωνσταντινούπολης ξεπληρώθηκε με χρηματικό έμβασμα που στάλθηκε μέσω Ολλανδίας.³³ Ο δε

²⁷ «[...] να του επιτραπεί η ελευθερία να αγοράζει εμπορεύματα στη Μόσχα, και να περνά με τα δικά του εμπορεύματα μέσω ουκρανικών πόλεων στη Μόσχα [...] και, έχοντας εμπορευτεί στη Μόσχα, χωρίς δασμούς και φόρους, έτσι ώστε αυτός και άλλοι Γρακοί να βοηθούν τον Πρέσβυ μας στο Τσαργκράντ και να του δίνουν χρηματικά δάνεια. Και αυτός ισχυρίζεται ότι ο ίδιος ο Πετρ Τολστόι του το υποσχέθηκε». Στα ρωσικά: «[...] дать ему свободу купить товары на Москве и ево 6 товары пропустить из украинских городов к Москве, [...] и, исторговався 6 ему на Москве, пропустить ево беспошлинно, дабы ему и иным греком сие чинить в Царьгороде споможение послу нашему и давать денги взаймы было подано; а ево да Петр Толстой бутто сим обнадежил». Όλα αυτά αμέσως μετά την προκήρυξη του Πέτρου Α' ότι όλο το εμπόριο από την Κωνσταντινούπολη στη Μόσχα θα διεξαγόταν μόνο μέσω του Αζόβ, εξ ου και οι ιδιαίτεροι προβληματισμοί των Ρώσων.

Ο ίδιος ο Τολστόι γράφει πως αρνήθηκε να δώσει οποιαδήποτε υπόσχεση για προνομιακή μεταχείριση και πως άφησε την υπόθεση στην κρίση του Τσάρου. Κανείς δεν αμφισβητεί όμως πως οι Ρωμιοί που υπηρετούσαν τον Τσάρο έπρεπε να επιβραβευτούν με ιδιαίτερα προνόμια. Πετρ Ι, *Письма и Бумаги [...]*, τόμος 2^{ος}, 1702-1703, Αγ. Πετρούπολη, 1889, σσ. 648-649.

²⁸ Το 1705 δύο άλλοι έμποροι, ο Κωνσταντίν Ιουρέεβ και ο Κωνσταντίν Νικολάεβ έλαβαν τέτοια τύπου προνόμια έναντι χρηματικών ενισχύσεων προς όφελος του απεσταλμένου της τσαρικής Αυλής στην Κωνσταντινούπολη. Οι έμποροι αυτοί ταξίδεψαν ως τη Μόσχα, για να ξεπληρωθούν, οπλισμένοι με τα αναγκαία έγγραφα απ' τον Τολστόι και φορτωμένοι εμπορεύματα. РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 14, 1705, фф. 1-1', 7-7'.

²⁹ АВПРИ, ф. 89, оп. 1, д. 11, 1720, фф. 5, 9.

³⁰ Михаил Дмитриевич Чулков, *Историческое описание российской коммерции [...]*, τόμος 2^{ος}, βιβλίο 1^ο, Αγ. Πετρούπολη, 1786, σ. 97.

³¹ АВПРИ, ф. 89, оп. 1, д. 8, 1753-1761, фф. 1-4, 24.

³² АВПРИ, ф. 7, *Московская Контора КИД*, оп. 3, д. 24, 1761, фф. 1-2'. Βλ. και την περίπτωση των Δημήτρη Ιουρέεβ και Παρασκευά Πασκάλιεβ, στο АВПРИ, ф. 7, оп. 3, д. 54, 1760, фф. 1-16.

³³ Έτσι το 1760 ο Ομπρεσκόβ δανείστηκε: «[...] από τον Γρακό Παρασκευά Πασκάλιεβ δέκα χιλιάδες λέβια ντόπιο νόμισμα που αντιστοιχούν στο δικό μας νόμισμα σε έξι χιλιάδες ρούβλια. Το χρέος – δυο βέκελ στο όνομα του Γραφείου του Υπουργείου Εξωτερικών με τρεις χιλιάδες το κάθε γραμμάτιο. Κατά τη διάρκεια των σαράντα ημερών πληρώνονται: το πρώτο – στον Δημήτρη

έμπορος Ιβάν Χιοτίνσκι ταξίδεψε στη Μόσχα, για να λάβει βέκσελ που του είχε δώσει ο Ομπρεσκόβ με τόπο πληρωμής τη Μόσχα. Όπως και οι προγενέστεροί του, έτσι και ο Χιοτίνσκι, ξεκινώντας μέσω θαλάσσης από την Κωνσταντινούπολη το 1765, μετέφερε ποικίλα εμπορεύματα.³⁴ Και πάλι οι Ρωμιοί επωφελούνταν από τις υπηρεσίες που πρόσφεραν, λαμβάνοντας προνόμια για εμπόριο στη Ρωσική Αυτοκρατορία.³⁵ Λειτουργούσαν πρωτίστως ως πηγές οικονομικής ενίσχυσης για τους Ρώσους αντιπροσώπους στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Χωρίς χρήματα για δώρα και δωροδοκίες, μία διπλωματική αποστολή δεν μπορούσε να φέρει αποτέλεσμα.

Ένα σχόλιο του Πρέσβευς Τολστόι σε επιστολή προς τον Πέτρο Α' είναι τελικά ενδεικτικό για την επικρατούσα κατάσταση: «[...] δεν υπάρχουν άλλοι να μου δανείσουν, εκτός απ' τους Γραικούς».³⁶ Ο δε Πρέσβυς Ομπρεσκόβ συμπληρώνει την εικόνα με επιστολή του στην Αυτοκράτειρα Ελισάβετ: «[...] εδώ πέρα θα μείνουν πολύ λίγα χρήματα. Γι' αυτό εγώ ικετεύω την Αυτοκρατορική Σας Μεγαλειότητα να μου σταλούν καινούρια βέκσελ είτε μέσω της Ολλανδίας είτε μέσω των Γραικών».³⁷

Εκτός από τον ρόλο τους στην παροχή ρευστού και στη μεταφορά των γουναρικών, πολλοί Ρωμιοί υπηρέτησαν στο ρωσικό κράτος ως μεταφορείς επιστολών ή και πληροφοριών. Ορισμένοι δε έλαβαν επίσημα μισθωτά αξιώματα από τις αρχές του κράτους· τέτοιοι ήταν, μεταξύ άλλων, οι μεταφραστές (αλλιώς «ερμηνευτές»), οι διερμηνείς και οι αγγελιοφόροι της εποχής.³⁸ Οι μεταφραστές, «περεβόντσικι» στα ρωσικά,

Ιούριεβ κάτοικο της Νίζνας, το δεύτερο – στον Γραικό Ιβάν Δμήτριεβ από την Κωνσταντινούπολη». Στα ρωσικά: «Долг два векселя на контору Государственной коллегии иностранных дел, каждый на три тысячи рублей платимые по видению в сорок дней первый нежинскому жителю Дмитрию Юрьеву, а второй греку константинопольскому жителю Ивану Дмитриеву [...]». АВПРИ, ф. 89, оп. 1, д. 6, 1760, ф. 1.

³⁴ Στα ελληνικά: «[...] καθώς και να εισπράξει χρήματα στη Μόσχα από τον έμπορο Ματθαίο Σιτνίκοβ σύμφωνα με βέκσελ το οποίο έλαβε από τον Πρέσβυ και τον Μυστικοσύμβουλο και Ιππότη Ομπρεσκόβ [...]». Στα ρωσικά: «[...] також и для взятъ в Москве денег по векселю с купца Матвея Ситникова, сданным от резидента тайного советника и кавалера Обрескова [...]». АВПРИ, ф. 7, оп. 3, д. 173, 1766, ф. 4.

³⁵ Михаил Дмитриевич Чулков, *Историческое описание российской коммерции [...]*, τόμος 2^{ος}, βιβλίο 1^ο, Αγ. Πετρούπολη, 1786, σ. 97. АВПРИ, ф. 7, оп. 3, д. 24, 1761, фф. 1-2^ο, 9-10. Βλ. επίσης, АВПРИ, ф. 7, оп. 3, д. 54, 1760, ф. 1.

³⁶ Στα ρωσικά: «[...] а занимать, кроме греков, не у ково [...]» Петр I, *Письма и Бумаги [...]*, τόμος 4^{ος}, 1706, Αγ. Πετρούπολη, 1900, σ. 690. Συγχρόνως, όπως εξηγήθηκε προηγουμένως, ορισμένοι έμποροι λάμβαναν δάνεια για την περάτωση του εμπορίου τους από ανώτερους αξιωματούχους του κράτους. Βλ. παραδείγματος χάριν τα δάνεια αξιωματούχων της οθωμανικής Αυλής σε Ρωμιούς εμπόρους, στο РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 4, 1703, фф. 19, 23.

³⁷ Στα ρωσικά: «[...] то останется весьма невеликое число. По тому всеподданнейше ваше Императорское величество прошу о присылке новых векселей чрез голандие же, ибо у греков». АВПРИ, ф. 89, оп. 1, д. 8, 1753-1761, ф. 2.

Τέτοιες μεθόδους για την εξεύρεση χρηματικών πόρων ακολουθούσαν και οι αντιπρόσωποι άλλων κρατών στην οθωμανική Αυλή. Βλ. παραδείγματος χάριν τις απόπειρες εξεύρεσης χρηματικών ποσών για τον Βασιλιά της Σουηδίας το 1713-1714. Γράφει ο εκπρόσωπος του Βασιλιά Mr. Fabrice: «The Favourite has in vain left no stone unturn'd, and offer'd the Charte Blanche to the Jews, Greeks, and other Merchants, for the Conditions; but could hardly procure a few Hundred Crowns in lieu of many Thousands he did when at Bender». A. de la Motraye, *Travels through Europe [...]*, τόμος 2^{ος}, Λονδίνο, 1723, σ. 51.

³⁸ А.В. Жиликова, А.Д. Шахова, «Гречане» в Московии», Ю.В. Иванова (επιμ.), *Греки России и Украины*, Αγ. Πετρούπολη, 2004, σσ. 16-35, ιδ. σ. 21.

ήταν οι σημαντικότεροι από αυτούς· μετέφραζαν επίσημα έγγραφα και επιστολές και αμείβονταν αδρά.³⁹ Ο μεταφραστής Μωϋσής Αρσένεβ, γνώστης λατινικών, ιταλικών και ελληνικών, συνόδευσε τον Πετρ Τολστόι στην Κωνσταντινούπολη.⁴⁰ Άλλοι μεταφραστές του *Ποσόλσκι Πρικάζ* στις αρχές του 18^{ου} αιώνα υπήρξαν ο Νικόλας Κυριάκ Μπάρκι και ο Ανδρέι Μιχαήλοβ.⁴¹ Αλλά και ο Νικόλαος Μιλέσκου Σπαθάριος, ο συγγραφέας μεταξύ πολλών άλλων συγγραμμάτων ενός χρησολογίου, αναφέρεται ως «μεταφραστής» στο *Ποσόλσκι Πρικάζ*, γνώστης της «ελληνογραικικής» γλώσσας, των Λατινικών και των Βλάχικων. Αξίζει να σημειωθεί η αλληλογραφία – στην οποία έχει ήδη γίνει αναφορά (III.7) – με τον Πατριάρχη Δοσίθεο ο οποίος είχε αποταθεί στον Σπαθάρη, για να λάβει τους Σουηδούς σκλάβους του. Σε επιστολή του στον Φέντορ Αλεξέεβιτς Γκολόβιν το 1705, ο Σπαθάριος αναφέρεται εκτενώς στις δράσεις του Παρασκευά Καπετάνοβ και άλλων Ρωμιών οι οποίοι ταξίδευαν στον Βορρά, για να υπηρετήσουν τον Τσάρο.⁴²

Αργότερα τον 18^ο αιώνα η εκπαίδευση μεταφραστών γινόταν με κρατική χορηγία. Οι Μιχάλης και Γιώργος, γιοι του Ρωμιού εμπόρου της Κωνσταντινούπολης Δημήτρη Ντούζη, σπούδαζαν στο Πανεπιστήμιο της Μόσχας το 1769, για να γίνουν μεταφραστές, λαμβάνοντας ο καθένας υποτροφία αξίας διακοσίων ρουβλιών ετησίως.⁴³ Το 1739 ο έμπορος Ν. Βουίδης, Ρωμιός της Άρτας (στην Αλβανία όπως την περιγράφουν οι ρωσικές αρχές της εποχής), ανέλαβε το αξίωμα του μεταφραστή στο *Κολέγιο Εξωτερικών Υποθέσεων*.⁴⁴ Στη

³⁹ Για τη χρήση του όρου «περεβόντσικ», στα ρωσικά: «[...] определение его в Посольский приказ в переводчики», βλ. РГАДА, φ. 52, оп. 1, д. 22, 1706, φ. 1. Για τις αμοιβές, βλ. Michael Khodarkovsky, *Russia's Steppe Frontier: The Making of a Colonial Empire 1500-1800*, Bloomington και Indianapolis, 2004, σ. 71.

⁴⁰ РГАДА, φ. 52, оп. 1, д. 22, 1706, φ. 10^ν. П.А. Толстой, «Инструкция Графу Петру Андреевичу Толстому, при отправлении его чрезвычайным и полномочным послом к Порте Оттоманской в 1702 году», *Отечественные Записки*, τεύχος 25^ο, Μάιος 1822, σσ. 258-272, ιδ. σ. 262.

⁴¹ РГАДА, φ. 52, оп. 1, д. 22, 1706, φφ. 1, 10^ν.

⁴² Ο Νικόλαος Μιλέσκου Σπαθάριος έζησε από το 1636 μέχρι το 1708. Στον όρο «ελληνογραικική γλώσσα» που χρησιμοποιείται επανειλημμένα στα έγγραφα της εποχής, το «ελληνο» αναφέρεται στη λόγια ή αρχαϊζούσα γραφή των εκπαιδευμένων, ενώ το «γραικική» στα ρωμαίικα, τη γλώσσα που μιλούσαν οι Ρωμιοί της εποχής. РГАДА, φ. 52, оп. 1, д. 22, 1706, φ. 7^ν. Eudoxiu de Hurmuzaki, N. Iorga (επιμ.), *Documente privitoare la Istoria Românilor 1320-1716*, τόμος 14^{ος}, μέρος 1^ο, Βουκουρέστι, 1909, σσ. 314-315.

Για την αλληλογραφία όσον αφορά τους σκλάβους, βλ. РГАДА, φ. 52, оп. 1, д. 1, 1704, φ. 2. Για την αλληλογραφία με θέμα τον Παρασκευά, βλ. Я.С. Гросул (επιμ.), *Исторические связи народов СССР и Румынии [...]*, τόμος 3^{ος}, Μόσχα, 1970, σ. 223. Γενικότερα, βλ. Émile Picot, «Nicolas Spathar Milesco», Emile Legrand (επιμ.), *Bibliographie Hellénique ou description raisonnée des ouvrages publiés par des Grecs au dix-septième siècle*, τόμος 4^{ος}, Παρίσι, 1896, σσ. 62-104.

⁴³ АВПРИ, φ. 7, оп. 3, д. 1, 1769, φ. 1. Για τον Δημήτρη Ντούζη ο οποίος ονόμασε την κόρη του Ελισάβετ προς τιμή της τότε Αυτοκράτειρας, βλ. επίσης АВПРИ, φ. 52, *Сношения России с Грецией*, оп. 1, д. 1, 1760, φφ. 1-6.

⁴⁴ Το 1752 στην Αγία Πετρούπολη συνέταξε αναφορά με τίτλο: «Brève communication sur l'état de l'Empire Ottoman». Rumjana Mihneva, «L' Empire Ottoman au milieu du XVIIIe s. à travers les rapports d'un natif d'Arta (N. Bouidi – traits de sa vie et de son activité)», *Académie Bulgare des Sciences Institut d' Études Balkaniques, Études Balkaniques*, τεύχη 3^ο-4^ο, 1992, σσ. 25-33, ιδ. σσ. 26, 28. Κωνσταντίνος Κ. Παπουλίδης, «Ελληνες στην υπηρεσία του υπουργείου εξωτερικών της Αυτοκρατορικής Ρωσίας», *Ρωσοελληνικά*, Θεσσαλονίκη, 2004, σσ. 101-145, ιδ. σσ. 107-119.

συνοδεία του απεσταλμένου της ρωσικής Αυλής Νικολάι Βασιλιεβιτς Ρέπνιν η οποία έφτασε στη Σταμπούλ το 1776 μεταφραστής ήταν ο Ρωμιός Παλλαδοκλής από τη Μυτιλήνη.⁴⁵

Οι διερμηνείς, «τολματσι» στα ρωσικά, γνώριζαν πολλές γλώσσες· επί παραδείγματι, ο Ρωμιός Αναστάσης Χριστόφοροβ από τη Μακεδονία γνώριζε ιταλικά, τουρκικά, ελληνικά, βλάχικα και βεβαίως ρωσικά.⁴⁶ Οι διερμηνείς αναλάμβαναν ένα ευρύ φάσμα αποστολών για το κράτος. Την αποστολή του Πετρ Τολστόι ακολούθησαν δύο διερμηνείς του *Ποσόλκι Πρικάζ*, ο Κύριλ Μακεντόνσκι (αλλού Κύριλλος Μακεδόνας) ο οποίος γνώριζε βλάχικα, τουρκικά, τατάρικα, ελληνικά και ρωσικά, και επίσης ο Ιβάν Ιβανόβ που γνώριζε βλάχικα, ελληνικά και ρωσικά.⁴⁷ Όπως αναφέρθηκε προ ολίγου, ο Κύριλλος Μακεδόνας ήταν αυτός που στάλθηκε το 1701, για να ερευνήσει την υπόθεση ληστείας του караβανιού των Ρωμιών από Κοζάκους της Ζαπορόζιας.⁴⁸ Σε άλλον διερμηνέα ανατέθηκε η έρευνα μιας μεσονύχτιας σύγκρουσης μεταξύ ανθρώπων του μελλοντικού Πατριάρχη Χρύσανθου και κάποιων μεθυσμένων, οπλισμένων με ρόπαλα.⁴⁹

Οι διερμηνείς επίσης ταξίδευαν με πολλά και διάφορα εμπορεύσιμα προϊόντα. Χαρακτηριστικά, ο διερμηνέας Ελευθέριος Μπάθροβ εμπορευόταν σαμούρια που τα είχε εμπιστευθεί σε άλλον Ρωμιό για φύλαξη.⁵⁰ Ο Κύριλλος ο Μακεδόνας εμπορευόταν για τον εαυτό του και για άλλους Ρωμιούς μεταξύ Κωνσταντινούπολης και Μόσχας. Το 1705 η γυναίκα του Ρωμιού Ιβάν Μπρίνζα, κατοίκου της Μόσχας, δηλώνει:

⁴⁵ Όπως σημειώθηκε προηγουμένως (1.1), στη θέση του «Σταμπούλ» ο αναγνώστης μπορεί να διαβάσει «Τσαργκράντ», «Κωνσταντινούπολη» και ίσως «Κωνσταντίνιε». Norman Itzkowitz, Max Mote (επιμ., μτφ.), *Mubadele [...]*, 1970, σ. 126. Για σύγγραμμα του Παλλαδοκλή το 1773, βλ. Émile Legrand, *Bibliographie Hellénique ou description raisonnée des ouvrages publiés par des Grecs au dix-huitième siècle*, τόμος 2^{ος}, Παρίσι, 1928, αρ. 783, σ. 169.

Για τον μεταφραστή Γερασίμ Μίσκιν ο οποίος μεταχειριζόταν τα οθωμανικά, βλ. АВПРИ, ф. 13, *Письма разных лиц на русском языке*, оп. 2, д. 671, 1772, ф. 1. Άλλοι, όπως ο Ιωάννης Παύλου από τη Χίο που υπηρετούσε τον ναύαρχο Έλφινγκστον (John Elphinston, 1722-1785), λειτουργούσαν ως μεταφραστές για τους ανώτερους αξιωματικούς των στρατευμάτων της Ρωσίας. АВПРИ, ф. 13, оп. 2, д. 773, 1772, ф. 1.

⁴⁶ РГАДА, ф. 158, *Приказные дела новых лет*, оп. 2, д. 29, 1712, фф. 1-2.

⁴⁷ П.А. Толстой, «Инструкция Графу Петру Андреевичу Толстому, при отправлении его чрезвычайным и полномочным послом к Порте Оттоманской в 1702 году», *Отечественные Записки*, τεύχος 25^ο, Μάιος 1822, σσ. 258-272, ιδ. σ. 262. Βλ. επίσης Т.К. Крылова, «Русская дипломатия на Боспоре в начале 1800 в. (1700-1709)», *Исторические Записки*, τεύχος 65^ο, Μόσχα, 1959, σσ. 249-278, ιδ. σ. 258.

Μεταξύ τέτοιων υπηρετών του κράτους υπήρξε και κάποιος Ιβάν Ιβανόβ. РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 20, 1710, фф. 4^ο-5. Я.С. Гросул (επιμ.), *Исторические связи народов СССР и Румынии [...]*, τόμος 3^{ος}, Μόσχα, 1970, σσ. 251-254.

⁴⁸ РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 4, 1703, фф. 1, 4-4^ο, 5, 11.

⁴⁹ Τα γεγονότα συνέβησαν τον Φεβρουάριο του 1702. РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 21, 1701, фф. 7-8.

⁵⁰ Διέθετε επίσης και διάφορα χρεωστικά γραμμάτια. РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 19, 1701, фф. 1, 4.

[...] αυτός, ο σύζυγός μου, επιστρέφοντας από το Τσαργκράντ, πήγε στο Σβενσκ· ο διερμηνέας του *Ποσόλκι Πρικάζ* Κύριλ Μακεδόνας έστειλε μαζί του από το Τσαργκράντ εμπόρευμα από χαλιά, δύο μαξιλάρια και κόκκινο τσίτι [...].⁵¹

Οι αγγελιοφόροι, «κουριέρι» στα ρωσικά, είχαν χαμηλότερο μισθό από τους διερμηνείς και περιορίζονταν ως επί το πλείστον στη μεταφορά εγγράφων και πληροφοριών.⁵² Ο κάτοικος της Νίζνας Κοσμάς Κυρίλοβ, ανηψιός του Παρασκευά Καπετάνοβ, αναφέρεται ως «κουριέρ» σε έγγραφο του 1711.⁵³ Λειτουργούσε ως υπηρέτης του κράτους μεταφέροντας γράμματα από τον Πετρ Τολστόι όχι μόνο στη Μόσχα αλλά και στον Ιβάν Ανδρέεβιτς Τολστόι, αδελφό του Πετρ και Κυβερνήτη (*Βοεβόδα*) μέχρι το 1710 της περιοχής του Αζόβ. Μάλιστα ο Πετρ είχε αναθέσει στον Κοσμά να συνοδέψει τον ίδιο του τον γιο, τον Ιβάν Τολστόι, από την Κωνσταντινούπολη στη Μόσχα. Ο Κοσμάς ζήτησε και αυτός την πρέπουσα ανταμοιβή για τις υπηρεσίες του. Εγγυητής του Κοσμά Κυρίλοβ ήταν ο νέος Ιβάν Τολστόι ο οποίος έγραψε τα εξής στο *Ποσόλκι Πρικάζ*:

[...] εκείνος ο Γραικός ο Κοσμάς Κυρίλοβ είναι καλός άνθρωπος και έμεινε στον πατέρα μου, στον Πρέσβυ Πετρ Ανδρέεβιτς Τολστόι, πάνω από τρία χρόνια, και πάντοτε εκτελούσε πετυχημένα τις εκεί υποθέσεις που του αναθέταν.

Οι σχέσεις του Κυρίλοβ με ανώτερους κρατικούς αξιωματούχους του επέτρεπαν να εδραιωθεί και στο εμπόριο.⁵⁴

Άλλος «κουριέρ» πάλι είχε φέρει τα νέα της νίκης επί των Σουηδών στην Πολτάβα στον Πρέσβυ Τολστόι.⁵⁵ Σε ορισμένες περιπτώσεις όπως αυτές των «κουριέρ» Κωνσταντίν Δημήτριεβ και Ανδρέα Βασιλίου δεν είναι ξεκάθαρο αν η λέξη «κουριέρ» αναφέρεται σε συγκεκριμένο αξίωμα ή, αντιθέτως, αν ως έμποροι-έμπιστοι του

⁵¹ Στα ρωσικά: [...] он, муж мой, по возвращении из Царьграда приехал в Севеск, а с ним из Царьграда послал Посольского приказа толмач Кирила Македонский к жене своей рухлядь свою ковры, две подушки, два кумача красных [...]. РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 22, 1705, ф. 1^ο.

Σε άλλες περιπτώσεις διερμηνείς δεν υπηρετούσαν το κράτος, αλλά εργάζονταν ως μισθωμένοι υπάλληλοι για τους Ρωμικούς συναδέλφους τους. Παραδείγματος χάριν, ο Νικόλαος του Στεφάνου από τη Μακεδονία που ταξίδεψε στη Μόσχα το 1705 ως διερμηνέας για έναν ιερέα Μιχαήλ. Στα ρωσικά «з Греческим попом михайлом в толмачах». Συνέχισε την εργασία του διερμηνέα όσο διέμενε στη Μόσχα. РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 36, 1706, ф. 3. Περίπου την ίδια εποχή και ο Νικόλας Ιουρέεβ εργαζόταν ως διερμηνέας στη Μόσχα. РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 2, 1708, ф. 15.

⁵² Βλ. τον Ρωμίο «κουριέρ» Νικόλα Ιβανόβ που εισέρχεται στη ρωσική υπηρεσία το 1719. РГАДА, ф. 160, *Письма и прошения разных лиц*, оп. 1, д. 12, 1719, фф. 9-10.

⁵³ РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 12, 1711, ф. 3.

⁵⁴ РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 13, 1706, фф. 6-6^ο.

Για κάρα στον Κοσμά Κυρίλοβ το 1707, βλ. РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 13, 1707, ф. 1. РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 12, 1708, фф. 1^ο, 3, 5^ο. Βλ. επίσης РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 12, 1711, ф. 3.

⁵⁵ A. de la Motraye, *Travels through Europe [...]*, τόμος 1^{ος}, Λονδίνο, 1723, σ. 290.

Σάββα Ραγκουζίνσκι θεωρήθηκε αυτονόητο ότι εκτελούσαν υπηρεσίες για το κράτος. Σε κάθε περίπτωση είναι εμφανές ότι εμπορευόταν παράλληλα με τις άλλες ασχολίες τους.⁵⁶

Οι «κουριέρ» συνέχισαν να λειτουργούν ως χρήσιμοι μεταφορείς για τα αγαθά Ρωμιών εμπόρων της Νίζνας μέχρι τα τέλη της περιόδου. Έτσι ο «κουριέρ» Γκρεμπενκίν στην υπηρεσία του Ρώσου Πρέσβευς Ομπρεσκόβ ταξίδευε από την Κωνσταντινούπολη στη Νίζνα με εμπορεύματα του μεγαλέμπορου της Νίζνας Χριστόφορου Μπόνη αξίας πάνω από εννέα χιλιάδες ρούβλια. Φτάνοντας το 1766 στις περιοχές δυτικά του Δνείπερου, ο Γκρεμπενκίν ληστεύτηκε από Πολωνούς επαναστάτες και αιχμαλωτίστηκε. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον προκαλεί η νομική διένεξη που προέκυψε, όταν τα ρωσικά στρατεύματα επικράτησαν επί των Πολωνών, απελευθερώνοντας τον Γκρεμπενκίν και αρπάζοντας με τη σειρά τους την πραμάτεια του Μπόνη. Παρά τις εκκλήσεις του Μπόνη, οι ρωσικές αρχές αρνήθηκαν να του παράσχουν κάποια αποζημίωση. Τα εμπορεύματα, ισχυρίζονταν οι αξιωματούχοι του Υπουργείου Εξωτερικών, στάλθηκαν από την Κωνσταντινούπολη με πρωτοβουλία του Μπόνη και χωρίς να αναλάβουν οι αρχές καμία ευθύνη. Από την άλλη, δεν σχολιάζεται καν η απόφαση του Γκρεμπενκίν να μεταφέρει εμπόρευμα του Μπόνη· τέτοιου είδους δραστηριότητες πρέπει να ήταν εντελώς συνηθισμένες για τους «κουριέρ» της εποχής. Και σ' αυτήν την περίπτωση λοιπόν η κρατική υπηρεσία και το εμπόριο ήταν άμεσα συνδεδεμένα.⁵⁷

⁵⁶ «Ακολουθεί η αναφορά του «κουριέρ» Κωνσταντίν Δημήτριεβ ο οποίος στάλθηκε στον Τολστόι στη Κωνσταντινούπολη με επιστολές και με γουναρικά». Στα ρωσικά: «Ниже приводится «записка» курьера Константина Дмитриева, посылавшегося в Константинополь к Толстому с письмами и «мягкой рухлядью». Петр I, *Письма и Бумаги [...]*, τόμος 10^{ος}, 1710, Μόσχα, 1956, σσ. 411, 770. Για την περίπτωση του Ανδρέι Βασιλιεβ, βλ. РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 20, 1705, ф. 1.

⁵⁷ АВПРИ, ф. 13, оп. 2, д. 125, 1775, φφ. 1-2, 8, 11-11^γ, 13.

9.3 Πληροφοριοδότες

Στις περισσότερες συγκυρίες όμως οι ίδιοι οι εμπορευόμενοι Ρωμιοί λειτουργούσαν ως αγγελιοφόροι, μεταφέροντας μαζί με τα εμπορεύματά τους επιστολές, άλλα αναγκαία έγγραφα και διαφόρων ειδών πληροφορίες.⁵⁸ Βεβαίως, η αποστολή εμπιστευτικών εγγράφων ήταν άκρως επικίνδυνη. Για επιστολές που έφταναν στο Ιάσιο σώζεται η εξής αναφορά του Δοσίθεου:

[...] δὲν ἐγράψαμεν, μόνον εἶπομεν, ὅτι οἱ ἄνθρωποι ὁποῦ ἔρχονται μὲ τὰ γράμματα ἐδῶ, δὲν ἠμποροῦν νὰ κρυφθοῦν, ἀλλὰ φανερώνονται· ἐπειδὴ ἢ τοὺς γνωρίζουν ἐδῶ οἱ πραγματευταί, ἢ θέλουν νὰ δείξουν πὼς εἶναι κάτι τι καὶ φανερώνονται [...].

Η επιστολή του Πατριάρχη συνεχίζει, επισημαίνοντας ότι:

[...] σὰν φανερωθῆ εἰς ὀλίγους, γίνεται δῆλον καὶ εἰς πολλούς, ὥστε ἀκούεται ὁ ἐρχομὸς τοὺς εἰς τοὺς προεστούς, καὶ δὲν συμφέρε, μάλιστα ἐνδέχεται νὰ ἀκολουθήσουν καὶ ἐπικίνδυνα ἄτοπα [...].⁵⁹

Ο διάδοχος του Δοσίθεου, Χρύσανθος, είχε λάβει μια σειρά από μέτρα, για να κρύψει τον προορισμό της αλληλογραφίας του, σημειώνοντας κύκλους, τρίγωνα και άλλα σχήματα «ἔξωθεν» ανάλογα με τον τελικό τους αποδέκτη. Στη συνέχεια συμπληρώνει πως αυτοί οι κανόνες πρέπει να «νὰ εἶναι βέβαιοι πάντοτε» επειδή: «[...] ποτὲ γράφομεν νὰ δοθῆ τὸ παρὸν γράμμα εἰς τὸν Ἰωάννην, ἄλλοτε εἰς τὸν Γεώργιον, καὶ ἄλλοτε εἰς ἄλλον καθὼς μᾶς φανῆ».⁶⁰

Τα γράμματα μπορούσαν εύκολα να παραβιαστούν και να διαβαστεί το περιεχόμενο τους. Συχνά η μεταφορά τους γινόταν με μεγάλη αργοπορία, με έγγραφα από τη Μόσχα στον Πρέσβυ Τολστόι να φτάνουν με τέσσερεις, πέντε, μέχρι και ἕξι μήνες καθυστέρηση, ενώ θα ἔπρεπε να εἶχαν φτάσει εντός ενός μηνός.⁶¹ Ενίοτε τα γράμματα δεν ἔφταναν καν στον τελικό τους προορισμό.⁶² Υπό αυτές τις περιστάσεις, οι «κουριέρ» αλλά και οι ἄλλοι αγγελιοφόροι-ἔμποροι εκτελούσαν μία απολύτως αναγκαία όσο και ριψοκίνδυνη υπηρεσία για

⁵⁸ Τα παραδείγματα είναι πάρα πολλά. Εκτός από τον Κυρίλοβ πιο πάνω, βλ. την περίπτωση του Βασίλη Βασίλιεβ, στο РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 18, 1705, ф. 1^ν. Του Κωνσταντίν Ευαγγελίνοβ από την Κωνσταντινούπολη, στο РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 14, 1708, фф. 1-2. РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 2, 1711, ф. 70^ν. Του Ιβάν Μανουήλοβ, στο РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 2, 1708, ф. 10^ν, και τόσων ἄλλων.

⁵⁹ Ο Δοσίθεος γράφει στον Φέντορ Αλεξέεβιτς Γκολόβιν το 1706. РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 1, 1706, фф. 6, 48.

⁶⁰ Ο Χρύσανθος γράφει στον Γκολόβκιν. РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 1, 1707, ф. 32.

⁶¹ Н.И. Павленко, *Птенцы Гнезда Петрова*, Μόσχα, 1994, σ. 237.

⁶² Τέσσερεις απολύτως εμπιστευτικές αποστολές τον Δεκέμβρη του 1711 και στις αρχές του 1712 χάθηκαν. Н.Ф. Каптерев, *Сношения Иерусалимских Патриархов с Русским Правительством с Половины XVI до Конца XVIII Столетия*, Православный Палестинский Сборник, τόμος 15^{ος}, τεύχος 43^ο, Αγία Πετρούπολη, 1895, σ. 403.

την τσαρική Αυλή. Όπως σημειώνεται για έναν «κουριέρ»: «[...] φοβήθηκε πως οι Τούρκοι θα του έλεγχαν τις επιστολές καθ' οδόν, και μάλιστα θα μπορούσαν να τον καταδικάσουν σε θάνατο».⁶³

Μέσω τέτοιων επιστολών αλλά επίσης και προφορικά οι Ρωμιοί μετέφεραν ειδήσεις· όπως σημειώνει ο Δοσίθεος: «[...] έδω περι ύμων ακούσθησαν διάφορα λόγια από τούς πραγματευτάς [...]».⁶⁴ Συχνά μόνο οι έμποροι που κατέθεταν κάποια σημαντική πληροφορία, όταν περνούσαν τα σύνορα, λάμβαναν άδεια να ταξιδέψουν μέχρι τη Μόσχα. Ως εκ τούτου, οι έμποροι είχαν λόγο να διανθίσουν τις πληροφορίες τους, προσφέροντας μια εικόνα ευάρεστη στις ρωσικές αρχές.⁶⁵ Συγχρόνως παρείχαν πληροφορίες στον εκάστοτε Ρώσο Πρέσβυ στην Κωνσταντινούπολη ο οποίος, παρά το γεγονός ότι ήταν εγκλωβισμένος υπό συνεχή παρακολούθηση, λειτουργούσε ως αράχνη, στο κέντρο ενός ιστού πληροφοριοδοτών τους οποίους ενημέρωνε ο ίδιος με τη σειρά του.⁶⁶ Η μόνιμη εγκατάσταση ενός Πρέσβευς στην Κωνσταντινούπολη διόλου δεν μείωσε την ανάγκη για έγκυρους πληροφοριοδότες· αντιθέτως, επέτρεπε την περισσότερο αποτελεσματική χρήση και αξιολόγηση των πληροφοριών που μετέδιδαν οι Ρωμιοί.

Οι πληροφορίες ήταν διαφόρων ειδών. Φτάνοντας στη Ρωσία, οι Ρωμιοί μπορούσαν να αναφέρουν περιπτώσεις επιδημιών.⁶⁷ Επίσης, μπορούσαν να παραδίδουν διπλωματικές ειδήσεις και να ενημερώσουν για τις στρατιωτικές ετοιμασίες των Οθωμανών. Ακριβώς επειδή οι πληροφορίες αυτές καταγράφονταν στο *Ποσόλσκι Πρικάζ*, διασώζονται πάρα πολλά παραδείγματα. Η περίπτωση του Ρωμιού Παύλου Ιβανόβ από την Αδριανούπολη ο οποίος έφτασε στον Χατμάνο Μαζέπα με συστατική επιστολή του Τολστόι το 1703 είναι ενδεικτική. Έχοντας αποκομίσει ποικίλες πληροφορίες για την πολιτική κατάσταση στην

⁶³ Στα ρωσικά: «[...] убоился, чтоб турки в дороге не осмотрели у него, курьера, писем его, за что они, турки, могут его, Барка, смерти предать». Петр I, *Письма и Бумаги [...]*, τόμος 10^{ος}, 1710, Μόσχα, 1956, σ. 770. Για άλλες περιπτώσεις αγγελιοφόρων, βλ. РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 13, 1706, фф. 1-2.

Και οι Κωνσταντίν Νικολάεβ και Στέφαν Οστάφιεβ εκτελούσαν χρέη αγγελιοφόρου για τον Τολστόι. РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 7, 1707, фф. 1-1^ν. Άλλη περίπτωση αυτή του Κωνσταντίν Ευαγγελίν. РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 6, 1711, ф. 1. Τον Σεπτέμβριο του 1707 οι Ρωμιοί Δημήτρη Μιχαήλοβιτς και Εφήμ Μιχαήλοβιτς φτάνουν στην Κωνσταντινούπολη από την Πολωνία με κωδικοποιημένα γράμματα για τον Τολστόι. Петр I, *Письма и Бумаги [...]*, τόμος 6^{ος}, Ιούλιος-Δεκέμβριος 1707, Αγ. Πετρούπολη, 1912, σ. 502.

Άλλος που χρησιμοποιούσε έμπορο για τη μεταφορά εμπιστευτικών επιστολών ήταν ο Κάρολος XII της Σουηδίας. Αθανάσιος Σκιαδάς, *Γένος, ήθος, κίνδυνοι, και κατορθώματα Πέτρου τοῦ Πρώτου*, Βενετία, 1737, σ. 306.

⁶⁴ Από επιστολή του Πατριάρχη Ιεροσολύμων Δοσιθέου. РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 1, 1706, ф. 27.

⁶⁵ Ήδη από τα τέλη του 16^{ου} αιώνα οι Βοεβόδες της Πουτίβλ έπρεπε να ρωτήσουν κάθε ερχόμενο για παντός είδους πληροφορίες, Н.Ф. Каптерев, *Характер отношений России к православному Востоку в XVI и XVII столетиях*, Сергиев Посад, 1914, σ. 276.

⁶⁶ Τους έγραψε, παραδείγματος χάριν, παρέχοντάς τους πληροφορίες για τη μάχη της Πολτάβας. Т.К. Крылова, «Русская дипломатия на Боспоре в начале 18ого в (1700-1709)», *Исторические Записки*, τεύχος 65^ο, Μόσχα, 1959, σσ. 249-278, ιδ. σ. 273.

⁶⁷ Ο Ρωμιός Σάββας Θεόδωροβ γιος Χατζή που έφτασε στη Μόσχα το 1710 είχε δηλώσει: «[...] και αυτός άκουσε στο Χβάστοβ ότι υπήρχε επιδημία στο Κίεβο και γι' αυτό το λόγο πέρασε το Κίεβο και πήγε στο Πρειάσλαβλ [...]». Στα ρωσικά: «[...] а слышал он в Хвастове что есть такое [морового] поветрие в Киеве, и для того он мима Киева на Пряяславль обведень». РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 12, 1710, ф. 1^ν.

Κωνσταντινούπολη, τη Μολδοβλαχία και τη Γεωργία, ο Μαζέπα απέστειλε τον Ρωμίο εσπευσμένα με δεύτερη συστατική επιστολή στον Φέντορ Αλεξέεβιτς Γκολόβιν στη Μόσχα.⁶⁸

Μετά την άφιξή του στη Μόσχα τον Σεπτέμβρη του 1705 ο Ρωμίος «άνθρωπος του Ραγκουζίνσκι» Ανδρέι Βασίλιεβ⁶⁹ παρείχε ποικίλες πληροφορίες για την πολιτική κατάσταση στην Κωνσταντινούπολη, τονίζοντας ότι «στο Τσαργκράντ δεν υπήρχε καμία συγκέντρωση στρατευμάτων και καμία ένδειξη πολέμου».⁷⁰ Αλλά και ο Κωνσταντίνος Δημήτριεβ ο οποίος έφτασε στη Μόσχα το 1710, για να εμπορευτεί γουναρικά, ανέφερε την αρνητική στάση των Ρωμών της Κωνσταντινούπολης στο ενδεχόμενο ενός νέου Ρώσοοθωμανικού πολέμου.⁷¹

Ο Ρωμίος έμπορος του Κιέβου Παύλος Ιότι χρησιμοποιήθηκε σε μυστικές αποστολές κατά τη διάρκεια του πολέμου του 1736-1739 μεταξύ Ρωσίας και Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και μάλιστα βραβεύτηκε με στρατιωτικό αξίωμα το 1741. Λόγω των δραστηριοτήτων του κατά τη διάρκεια του πολέμου, δεν ήταν δυνατόν πλέον να συνεχίσει το εμπορικό του έργο μεταξύ Ρωσίας και Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Ζήτησε και έλαβε όχι μόνο «την πληρωμή των χρεών του» και «σύνταξη στα γεράματά του», αλλά επίσης: «[...] να απελευθερωθεί από τους φόρους και να του παραχωρηθεί άδεια για το εμπόριο ποτών, κατά το παράδειγμα των ντόπιων Κοζάκων».⁷² Επιπλέον διορίστηκε τελωνιακός στο Κίεβο με μισθό εκατόν είκοσι ρουβλιών ετησίως.⁷³ Ζήτησε επίσης να του δοθεί «μικρό αγρόκτημα» για αυτόν και στη συνέχεια για τη γυναίκα και τα παιδιά του.⁷⁴ Έγγραφο του 1759 δείχνει πως, παρά τις πολλές διαμαρτυρίες του, κατοικούσε στο Κίεβο όπου

⁶⁸ Петр I, *Письма и Бумаги [...]*, τόμος 2^{ος}, 1702-1703, Αγ. Πετρούπολη, 1889, σσ. 576-577. Για τέτοιου τύπου πληροφορίες άλλων Ρωμών στον Γαβριήλ Ιβάνοβιτς Γκολόβκιν το 1707, βλ. Петр I, *Письма и Бумаги [...]*, τόμος 6^{ος}, 1707, Αγ. Πετρούπολη, 1912, σ. 215.

⁶⁹ «Илирийского Шляхтича Савы рагузинского человек ево греческие породы Андрей Васильев».

⁷⁰ «В Царьграде собрания воиском никуда при нем не было. И о воине было не слышно». РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 20, 1705, фф. 1-3.

⁷¹ Μετέδωσε και άλλες πληροφορίες του Λουκά Μπάρκοβ, άλλου έμπιστου Ρωμιού στην Κωνσταντινούπολη, ο οποίος φοβόταν να συντάξει γράμμα, μην τυχόν έπεφτε στα χέρια των οθωμανικών αρχών. Петр I, *Письма и Бумаги [...]*, τόμος 10^{ος}, 1710, Μόσχα, 1956, σσ. 770-771.

Για άλλες πληροφορίες που αφορούν τις μετακινήσεις οθωμανικών στρατευμάτων, βλ. РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 5, 1712, фф. 10-11. Πληροφοριοδότης τέτοιου τύπου ήταν, επίσης, ο ορμώμενος από το Λβοβ Ευφήμιος. РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 5, 1712, фф. 1^ο, 3^ο.

⁷² Στα ρωσικά: «[...] чтоб ему при старости для пропитания с женою и детьми и для расплатки долгов награждение учинить и дом его в Киве от постою свободить и против живущих там козаков напитками торговать позволить».

⁷³ «τελωνιακός» δηλαδή στα ρωσικά: «индуктор».

⁷⁴ «[...] ο Χατμάνος να του δώσει ένα μικρό αγρόκτημα – που να περάσει στη γυναίκα και τα παιδιά του μετά τον θάνατό του – από αυτά τα ελεύθερα στρατιωτικά ή κάποιο άλλο κτήμα, για να του ανήκει». Στα ρωσικά: «[...] чтобы гетман назначил ему, а по смерти его жене и детям, хотя небольшой какой хутор из войсковых свободных или из других каких угодьев во владение».

του ανήκε εργοστάσιο παραγωγής «κρασιού». Το 1761 έλαβε το αξίωμα του διερμηνέα, με επιπρόθετο μισθό.⁷⁵

Λίγα μόλις χρόνια αργότερα, ο αγράμματος Ρωμιός Γιαννάκης παρείχε πληροφορίες στους Ρώσους για το Χανάτο της Κριμαίας, ιδιαιτέρως δε πληροφορίες που προερχόταν από τον «κρυπτοχριστιανό» Χαλί-Χατζή, αξιωματούχο στην Αυλή του Χάνου της Κριμαίας, του οποίου η μητέρα υπήρξε Ρωμιά.⁷⁶ Το 1755 ο Γιαννάκης συναντήθηκε κρυφά με τον απεσταλμένο Ρώσο ταγματάρχη Ματβέι Μιρόνοβ στον μητροπολιτικό ναό του Μπαχτσισαράι της Κριμαίας. Συμφώνησαν πως στο μέλλον ο Γιαννάκης θα περνούσε όσες πληροφορίες ήθελε να μεταδώσει στις ρωσικές αρχές μέσω εμπόρων, ενώ ο ίδιος εμπορευόταν στο Πουτίβλ.⁷⁷

Όπως συμβαίνει με τους πληροφοριοδότες γενικά, έτσι και εδώ οι πληροφορίες τους ήταν συχνά ανακριβείς. Εν όψη της απειλής νέων εχθροπραξιών από την πλευρά του Σουλτάνου, απειλές που κορυφώθηκαν το 1713, ο Κωνσταντινουπολίτης Γεώργιος (αλλού Γεράσιμος) Γεράκης είχε καταγγείλει δύο Ρωμιούς της Βλαχίας, τον Πέτρο και τον Διαμαντή, ισχυριζόμενος ότι σχεδίαζαν να δηλητηριάσουν κάποιον ανώτερο αξιωματούχο της τσαρικής Αυλής, ίσως μάλιστα τον ίδιο τον Πέτρο. Οι άμοιροι έμποροι βασανίστηκαν και φυλακίστηκαν, χωρίς να υπάρχει κανένα βάσιμο στοιχείο για την ενοχή τους. Αυτός ο Γεράκης μετέφερε επίσης την άποψη πως ο Πατριάρχης Ιεροσολύμων Χρύσανθος «[...] δεν είναι Χριστιανός αλλά άθεος, και εδώ και πολύ καιρό ουσιαστικά τραμπούκος των Τούρκων [...]».⁷⁸ Οι διάφορες πληροφορίες που μετέφερε ο Γεράκης είχαν ως συνέπεια οι ρωσικές αρχές να του προσφέρουν διαμέρισμα,⁷⁹ αλλά επίσης και τακτικό μισθό ως «γραμματέα»

⁷⁵ Μάλλον εννοείται μονάδα παραγωγής ποτών και όχι κρασιού. Ανών, «Киевский обиватель грек Иотий (1741-61)», έτος δέκατο-τέταρτο, τόμος L (50), Ιούλιος (7-8), 1895, σσ. 4-7, ιδ. σσ. 4, 7.

⁷⁶ Στα ρωσικά: «[...] и ныне тайно веру греческаго исповедания содержать [...]».

⁷⁷ А. Андр, «К истории пограничных наших сношений с крымским ханством, Путевой журнал секунд-маиора Матвея Миронова в командировку его к крымскому хану 1755 года», *Киевская Старина*, έτος τρίτο, τόμος 11^{ος}, Φεβρουάριος (2), 1885, σσ. 339-356, ιδ. σσ. 348-349, 352, 354.

⁷⁸ Στα ρωσικά: «[...] не христианин, но атеист и сущей турецкой шпак от древних лет [...]».

Για τον κατάσκοπο (στα ρωσικά «корреспондент наш») Γεώργιο Γεράκη και την ενδεχόμενη απόπειρα δολοφονίας υψηλόβαθμου Ρώσου, βλ. РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 5, 1712, φφ. 1-2, 4^ο, 8-9^ο, 13^ο-15^ο. Για τη συνέχεια της παράξενης αυτής ιστορίας, βλ. РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 10, 1718, φφ. 1-7. Επίσης Н.Ф. Каптерев, *Сношения иерусалимских патриархов [...]*, 1895, σσ. 399-407.

Για τις δυσκολίες που αντιμετώπισε κατόπιν αυτού ο Γεώργιος Γεράκης στην Κωνσταντινούπολη, βλ. РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 28, 1717, φφ. 1-3.

⁷⁹ «Гречанину Еракию Еракию за наем квартиры еи рублей».

Ο Γεώργιος ή Γεράσιμος Γεράκης (εδώ Ερακλής Εργάκης) αποτελεί παράδειγμα πως τα ονόματα μεταμορφώνονται στη μετάφραση, είτε αυτή έγινε τον 18^ο αιώνα είτε σήμερα. РГАДА, ф. 158, д. 11, 1715, ф. 84.

στη Μόσχα.⁸⁰ Είχε αφήσει όμως την γυναίκα του και το πλούσιο του σπιτικό πίσω στην Κωνσταντινούπολη όπου επιθυμούσε, παρ' όλους τους κινδύνους, να επιστρέψει.⁸¹

Τέτοιου τύπου πληροφοριοδότες κινδυνεύουν να ονομαστούν κατάσκοποι,⁸² λαμβάνοντας βεβαίως υπ' όψη ότι τα όρια μεταξύ της παροχής πληροφοριών και της κατασκοπίας είναι εντελώς υποκειμενικά. Σε όλες αυτές τις περιπτώσεις, διακρίνεται ένα γενικότερο κλίμα καχυποψίας και φόβου.⁸³ φαίνεται όμως επίσης πως η υπηρεσία και το εμπόριο ήταν στενά συνδεδεμένα όχι μόνο εννοιολογικά, αλλά επίσης και σε πρακτικό επίπεδο. Η κρατική υπηρεσία (στις συγκεκριμένες περιπτώσεις η παροχή πληροφοριών) πρόσφερε ένα επωφελές πλαίσιο για τις περαιτέρω εμπορικές δραστηριότητες πολλών Ρωμιών.

Πέρα από την κατασκοπία και την μετάδοση πληροφοριών για συγκεκριμένα γεγονότα, όπως την πανώλη, τις εκάστοτε δολοπλοκίες στη Βασιλεύουσα, την κίνηση στρατευμάτων κοκ., διαφαίνεται και μια δεύτερη, ίσως σημαντικότερη, μορφή πληροφορίας που κόμιζαν οι έμποροι μαζί με τηνπραμάτεια τους. Μέσω των παρακλήσεών τους για συνδρομές και ελεημοσύνες, έτσι ώστε να μπορέσουν να αντεπεξέλθουν οι Ρωμιοί στις καταστροφές που προξενούσαν οι «άτιμοι Τούρκοι», οι ταξιδιώτες έφερναν στη Ρωσία πληροφορίες για τον τόπο και τον τρόπο ζωής στην Οθωμανική Αυτοκρατορία.⁸⁴

Την κατάσταση των Ορθοδόξων στην Οθωμανική Αυτοκρατορία την περιγράφουν πολλοί Ρωμιοί στη Μοσχοβία της εποχής. Ένας τόνισε την: «[...] δυνήν και άφορητον έχμαλωσίαν τών άσεβαστάτων και άπίστων τυράννων άγαρηνών [...]».⁸⁵ Σε έγγραφο του 1713, Ρωμιοί έμποροι οι οποίοι ήθελαν να τους επιτραπεί να περάσουν τα σύνορα εκλιπαρούσαν: «[...] θέλωμεν χαθή αλλά και τὰ σπίτια μας και τὰ παιδιά μας θέλουν σκλαβώσει – και κόψει – οί Τούρκοι [...]».⁸⁶ Λόγιοι, όπως ο Πατριάρχης Χρύσανθος σε επιστολή του 1707 στον Πέτρο Α', σημείωναν πως: «[...] τὸ ὀρθόδοξον γένος τὸ ὑπὸ τὴν ἐξουσίαν τοῦ τυράννου

⁸⁰ «[...] светлейшего князя Дмитрия Константиновича секретарь Георгий Геракий сказал [...]». И в том он, Гераски ручается. Georgius Gerachis». РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 6, 1714, ф. 1^ν.

⁸¹ РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 28, 1717, ф. 2^ν.

⁸² Για κατηγορίες των Οθωμανών ότι ο Ρωμιός έμπορος Γιούρη Μπαραμπάν Ρεζέν λειτουργούσε ως κατάσκοπος των Ρώσων, βλ. АВПРИ, ф. 13, оп. 2, д. 871, 1769, ф. 1.

⁸³ Ο Σεραφεΐμ ο Μυτιληναίος αναφέρεται στον «[...] μεγάλον φόβον και τρόμον [...]» που χαρακτήριζε την εποχή του. РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 15, 1704, ф. 6^ν. Για τους φόβους των Οθωμανών, βλ. επίσης Στέργιος Μακράιος, «Υπομνήματα Έκκλησιαστικής Ιστορίας (1750-1800)», Κ.Ν. Σάθας (επιμ.), *Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη*, τόμος 3^{ος}, Βενετία, 1872, σ. 281.

Δεδομένης της γενικευμένης δυσπιστίας και του διάχυτου φόβου της κατασκοπίας, η αντιπαράθεση Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και Ρωσίας την περίοδο 1700-1774 θυμίζει τον Ψυχρό Πόλεμο του 20^{ου} αιώνα.

⁸⁴ Στα ρωσικά: «[...] от злочестивых турков [...]». РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 29, 1706, ф. 1^ν.

⁸⁵ РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 2, 1704, ф. 28. Για άλλα παραδείγματα τέτοιου τύπου, βλ. РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 2, 1706, ф. 19-22.

⁸⁶ РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 2, 1713, ф. 1.

τελόν, εύρίσκεται εις μεγάλην ταλαιπωρίαν θλίψιν και ανάγκην [...],⁸⁷ και χαρακτηρίζαν τους Τούρκους «διαβόλους».⁸⁸ Ο κάθε ταξιδιώτης μετέφερε και μία αφήγηση. Σε μία εποχή κατά την οποία οι πληροφορίες για άλλα κράτη ήταν μηδαμινές, η σημασία των Ρωμιών ως πληροφοριοδότες στη διαμόρφωση της εικόνας που είχαν οι Ρώσοι για την Οθωμανική Αυτοκρατορία υπήρξε καθοριστική. Η επιλογή των πληροφοριών που μετέδιδαν και η απόχρωση των ερμηνειών τους προερχόταν βεβαίως από τους προσωπικούς τους προβληματισμούς και τις δικές τους ενασχολήσεις. Με άλλα λόγια, η εικόνα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας που επικράτησε στη Ρωσία υπήρξε σε μεγάλο βαθμό η εικόνα την οποία ήθελαν να μεταδώσουν οι Ρωμιοί που λειτουργούσαν ως συνδετικός κρίκος μεταξύ των δύο αυτοκρατοριών.⁸⁹

Ενώ ως Ορθόδοξοι που εμπορεύονταν με τη Ρωσία υπήρξαν ύποπτοι για την Οθωμανική Αυτοκρατορία, ως Οθωμανοί υπήκοοι οι έμποροι υπήρξαν ύποπτοι στη Ρωσία. Όπως θα ανέμενε κανείς, πολλοί Ρωμιοί όντως παρείχαν πληροφορίες για τις οθωμανικές αρχές. Είναι ενδεικτικό πως, όταν ο Πετρ Τολστόι θέλησε το 1702 να αποδείξει στον Ρέις Εφέντη πως το φρούριο του Αζόβ ήταν κατασκευασμένο με κύριο γνώμονα την άμυνα και όχι την επίθεση, ζήτησε από τον Γκολόβιν να του αποσταλεί σχέδιο του οχυρώματος. Τελικά όμως ο Τολστόι δεν έλαβε το σχέδιο από τον Γκολόβιν, αλλά από τους ίδιους τους Οθωμανούς. Ο Τολστόι συμπληρώνει: «να έχετε ιδιαίτερη προσοχή για κατασκόπους στο Βορόνεζ και στις εκβολές του Ντον μην αφήνετε κανέναν να περάσει, εκτός από τους δικούς σας ναύτες [...]».⁹⁰ Μέχρι και ο Σάββας Ραγκουζίνσκι είχε κατηγορηθεί για κατασκοπία υπέρ των Οθωμανών, όταν πρωτόφτασε στο Αζόβ από την Κωνσταντινούπολη.⁹¹

⁸⁷ РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 1, 1707, фф. 16^v-17. «[...] что весь православный народ, под владением тиранским обретающийся, пребывает в великой бедности, скорби и нужде [...]». Петр I, *Письма и Бумаги [...]*, τόμος 5^{ος}, 1707, Αγ. Πετρούπολη, 1907, σ. 632.

⁸⁸ «[...] того дьявола [...]». АВПРИ, ф. 52, оп. 2, д. 728, 1768, фф. 1, 3^v-6, 9.

⁸⁹ Η άποψη ότι η παρουσία Ρώσου Πρέσβευς στη Κωνσταντινούπολη περιόριζε κατά πολύ τη σημασία των Ρωμιών όσον αφορά τη διαμόρφωση της εικόνας της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας στη Ρωσία είναι λανθασμένη. Ο κάθε Πρέσβυς όχι μόνο συγκέντρωνε πληροφορίες από ένα ευρύ δίκτυο Ρωμιών και άλλων, αλλά απευθυνόταν αποκλειστικά στον Τσάρο και στην ανώτερη γραφειοκρατία του ρωσικού κράτους. Για περισσότερα όσον αφορά το συγκεκριμένο θέμα, βλ. παρακάτω.

Οι σκλαβωμένοι από τους Τατάρους «невольники» ήταν μια άλλη ομάδα που παρείχε τέτοιου είδους πληροφορίες για την Οθωμανική Αυτοκρατορία, υπό την προϋπόθεση βεβαίως ότι επέστρεφαν στις πατρίδες τους. Για περιπτώσεις τέτοιου τύπου, βλ. Ανών, «Описание Турецкой Империи XVII века составленное русским, бывшим в плену у турок», *Православный Палестинский Сборник*, τόμος 10^{ος}, τεύχος 3^ο, Αγ. Πετρούπολη, 1890, σ. 22.

Για τις μεθόδους πληροφοριοδότησης της τσαρικής Αυλής για τα γεγονότα στην Οθωμανική Αυτοκρατορία κατά τον 17^ο αιώνα, βλ. το ανέκδοτο άρθρο του Σ.Μ. Σαμίν. С.М. Шамин, *Греческая земля в курантах XVII в.* Ευχαριστώ θερμά τον Στεπάν Σαμίν για την εμπιστοσύνη που μου έδειξε παρέχοντάς μου το συγκεκριμένο άρθρο.

⁹⁰ Στα ρωσικά: «Зело беречитесь шпионов на Воронеже; а на Донское устье можно никого приезжева не пускать, кроме своих метрозов, ни крестьян, ни черкас». Петр I, *Письма и Бумаги [...]*, τόμος 2^{ος}, 1702-1703, Αγ. Πετρούπολη, 1889, σ. 152.

⁹¹ Δεν είναι ξεκάθαρο, αλλά ο Τολστόι μάλλον αναφέρεται στον Καπετάν Πασά (Каптан-и Деры). Н.И. Павленко, *Птенцы [...]*, 1994, σ. 331.

Γράφοντας στον Φέντορ Αλεξέεβιτς Γκολόβιν το 1704, ο Πατριάρχης Δοσίθεος περιγράφει τις δραστηριότητες ενός εμπόρου που παρείχε πληροφορίες εκατέρωθεν των συνόρων:

Οὕτως εἶναι καὶ ἄλλος ἕνας, φαίνεται αὐτοῦ πολλὰ πιστός, καὶ ὅ,τι ἀκούσει ἔρχεται εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν καὶ τὰ λέγει εἰς τὴν πόρταν ἕνα πρὸς ἕνα, ἀνκαλὰ καὶ πολλὰ μυστικά, καὶ ὅ,τι ἀκούσει εἰς τὴν πόλιν ἔρχεται πάλιν αὐτοῦ καὶ τὰ λέγει. Αὐτοῦ εἶναι Τοῦρκος καὶ εἰς τὴν Πόλιν Μόσχοβος.⁹²

Οι διατάξεις στα τέλη του 17^{ου} και κατά την πρώτη δεκαετία του 18^{ου} αιώνα που εξόριζαν τους περισσότερους Ρωμιούς από την πόλη της Μόσχας και τους ανάγκαζαν είτε να εγκαταστηθούν στη Νίζνα είτε να επιστρέψουν στην Οθωμανική Αυτοκρατορία εξηγούνται βάσει του γενικότερου κλίματος φόβου που προκαλούσαν οι δραστηριότητες αυτών των μετέωρων Ρωμιών.⁹³

Ενώ έρχονταν συνεχώς αντιμέτωποι με τον κίνδυνο να συλληφθούν ως κατάσκοποι, όπως και συνέβη στην περίπτωση των προαναφερθέντων Πέτρου και Διαμαντή ή σε μια ομάδα εμπόρων που εμπορεύονταν στην οθωμανική επικράτεια το 1704,⁹⁴ η δύσκολη ενδιάμεση θέση των εμπορευόμενων Ρωμιών, εκτός από τους κινδύνους, περιείχε και σημαντικά πλεονεκτήματα. Έτσι, οι Ρωμιοί μεταφραστές, διερμηνείς και «κουριέρ»

Πολλοί Ρωμιοί ήταν ύποπτοι για κατασκοπία στη Ρωσική Αυτοκρατορία. Έγγραφο του 1723 αναφέρεται εκτενώς στον φόβο «των κατασκόπων που στέλνονται από τη Γρακία». Μεταξύ των κατασκόπων υπήρχαν και ιερωμένοι που έρχονταν για τη συλλογή ελεημοσύνης. Στα ρωσικά: «[...] о шпионах из греции подсылаемых [...]». АВПРИ, ф. 124, *Малоросси́йские дела*, оп. 1, д. 1, 1723, φφ. 1-3.

Οι ρωσικές αρχές είχαν επίσης υποψίες ότι ο Ρωμιός έμπορος Αντώνης Μεγγένης ήταν κατάσκοπος. АВПРИ, ф. 89, оп. 1, д. 12, 1725, φ. 14.

Για κατηγορία εναντίον ενός Ρωμιού ότι παρείχε πληροφορίες στον Βασιλιά της Πολωνίας, βλ. РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 29, 1691, φ. 6.

Για τον φόβο της κατασκοπίας που παρέλυσε την πολιτική της Ρωσία προς τους Ρωμιούς στη συγκεκριμένη συγκυρία, βλ. επίσης Петр I, *Письма и Бумаги [...]*, τόμος 2^{ος}, 1702-1703, Αγ. Πετρούπολη, 1889, σσ. 152-153. Петр I, *Письма и Бумаги [...]*, τόμος 6^{ος}, Ιούλιος-Δεκέμβριος 1707, Αγ. Πετρούπολη, 1912, σ. 447. М.М. Плохинский, *Иноземцы в старей Малороссии. Греки, цыгань, грузины*, Μόσχα, 1905, σ. 26.

⁹² РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 1, 1704, φ. 62.

Ο κίνδυνος των παραμορφωμένων πληροφοριών φαίνεται επίσης σε ένα κείμενο που στάλθηκε ως προσθήκη σε γράμμα του Πατριάρχη Δοσιθέου προς τον Γκολόβιν το 1706. Η προσθήκη συμπεριλαμβάνει πληροφορίες από την Ιταλία για τη σχέση της Ρωσίας με τους Ουνίτες της Ουκρανίας. Φέρει τίτλο: «διήγησις πεμφθείσα από ρώμης τής αναιρέσεως τών μοναχών από τὸ τάγμα τοῦ ἁγίου βασιλείου τών ἐνωμένων με τὴν ἐκκλησιαν τῆς ρώμης ὅπου ἔκαμεν ὁ Τζάρ, εἰς τὰς Π τοῦ ἰουλίου μηνὸς 1705».

Ο Πέτρος Α΄ παρουσιάζεται στο κείμενο αυτό ως φανατικός εχθρός και σφαγέας των Ουνιτών. Η εξεταζόμενη αφήγηση των πράξεων του Τσάρου μάλλον σκόπευε να αποθαρρύνει τις όλο και στενότερες σχέσεις μεταξύ του Πέτρου Α΄ και της Δύσης. Εδώ η πληροφόρηση ήταν συγχρόνως και παραπληροφόρηση, που μάλιστα αποσκοπούσε στην αλλαγή της πολιτικής στάσης της Ρωσίας. РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 1, 1706, φφ. 69-70.

⁹³ РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 2, 1708, φφ. 1-75. РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 2, 1711, φφ. 1-78.

⁹⁴ Т.К. Крылова, «Русская дипломатия на Боспоре в начале 18ого в (1700-1709)», *Исторические Записки*, τεύχος 65^ο, Μόσχα, 1959, σσ. 249-278, ιδ. σ. 268.

ήταν διαχειριστές μεγάλης εξουσίας. Αναπόφευκτα οι επαφές της Μοσχοβίας με τους γείτονές της περνούσαν από τα χέρια διερμηνέων και μεταφραστών. Μόνο μέσω της μετάφρασης ήταν δυνατό να μεταδωθούν οι αρχές και οι προθέσεις των ρωσικών αρχών στους πληθυσμούς του οθωμανικού χώρου, έτσι ώστε να προεκταθεί η επιρροή της Ρωσικής Αυτοκρατορίας στον Νότο. Οι μεταφραστές μάλιστα ενίοτε αναδιαμόρφωναν τα κείμενα που μετέφραζαν ανάλογα με τις ανάγκες αλλά και τα ιδεώδη τους.⁹⁵ Το ίδιο όμως ίσχυε σε μεγαλύτερο ή σε μικρότερο βαθμό για όλους τους Ρωμιούς· κατά κάποιο τρόπο όλοι οι εμπορευόμενοι της εποχής λειτουργούσαν συνάμα και ως πληροφοριοδότες – με τις θετικές αλλά και τις αρνητικές έννοιες της λέξης – και οι πληροφορίες που κόμιζαν ενίσχυαν την εμπορική τους θέση.⁹⁶ Το εμπόριο και η πληροφοριοδότηση ήταν αλληλένδετες δραστηριότητες, ενώ η μία ενίσχυε την άλλη.

⁹⁵ Για τη σημασία των μεταφραστών, βλ. Michael Khodarkovsky, *Russia's Steppe Frontier [...]*, 2004, σσ. 70-75.

Δυτικοί απεσταλμένοι στην Οθωμανική Αυτοκρατορία άφησαν επικριτικά σχόλια για τον ρόλο μεταφραστών και διερμηνέων της εποχής: «[...] οι δραγουμάνοι ήλεγχαν απόλυτα τις υποθέσεις των πρεσβευτών· οι τελευταίοι πίστευαν τυφλά την κάθε αναφορά και το κάθε παραμύθι που τους μετέδιδαν [...]». Στα αγγλικά: «[...] the dragomans were more absolute masters of business and of ambassadors; every report they made them, and every tale they told them, were swallowed with implicit credulity». Sir James Porter, *Observations on the Religion, Law, Government and Manners of the Turk*, Λονδίνο, 1771, σσ. 212-213, 229, 234.

Αξίζει να μελετηθούν όμως και οι μεταφραστικές επιλογές αντίστοιχων μεταφραστών-υπηρετών του Τσάρου, για να αξιολογηθεί ο ρόλος τους στη διαμόρφωση της ρωσικής εξωτερικής πολιτικής προς την Οθωμανική Αυτοκρατορία κατά τη διάρκεια του 18^{ου} αιώνα.

⁹⁶ Είναι ενδεικτικό ότι ο Βοεβόδας της πόλης της Νίζνας, πριν προχωρήσει στην αναβάθμιση των αμυντικών εγκαταστάσεων της πόλης, είχε προσεγγίσει τους Ρωμιούς της Αδελφότητας οι οποίοι μπορούσαν να συγκρίνουν τα εκεί οχυρώματα με άλλα σε ξένες τοποθεσίες. Μ.Μ. Плохинский, *Иноземцы в старой Малороссии [...]*, 1905, σ. 7.

9.4 Ναύτες και στρατιώτες

Στην περίπτωση των ναυτών και ναυπηγών που κατέφθαναν στη Μοσχοβία, για να καλύψουν την έλλειψη μιας γηγενούς ναυτικής παράδοσης, επιδεικνύεται το ίδιο σύμπλεγμα ρόλων κρατικού λειτουργού και εμπορευόμενου.⁹⁷ Προσκεκλημένοι στη Ρωσία, για να υπηρετήσουν στον νεοσυσταθέντα στόλο του Πέτρου Α', όχι μόνο εμπορεύονταν,⁹⁸ αλλά, όπως οι σκλαβωμένοι, υπήρξαν οι ίδιοι εμπόρευμα για τρίτους οι οποίοι τους μετέφεραν στη Ρωσία. Το ρωσικό κράτος πλήρωνε το κόστος της μεταφοράς και μάλιστα έδινε διαταγές στους Ρωμιούς εμπόρους που ταξίδευαν στη Μοσχοβία να προμηθευτούν επιπρόσθετους ναύτες και ναυπηγούς από την Οθωμανική Αυτοκρατορία.

Σε μία περίπτωση στο Αζόβ το 1702, ο Ναύαρχος Φέντορ Ματβέεβιτς Απράκσιν είχε διατάξει τον Καπετάν Παρασκευά Θεόδωροβ, τον προαναφερθέντα δουλέμπορο και ιδιοκτήτη πλοίου από τη Σινώπη (βλ. III.7), να βρει «ύφασμα για δύο πανιά και ξύλο για κουπιά γαλέρας», καθώς επίσης ναύτες και ναυπηγούς.⁹⁹ Έπρεπε να

⁹⁷ Βλ., παραδείγματος χάριν, την πολυπληθή ομάδα (εικοσιέξι) ναυτών που ταξίδεψε στη Ρωσία με τον Ιωάννη Μπότση. ΡΓΑДА, φ. 52, оп. 1, д. 3, 1703, φ. 1, 3. Βλ. επίσης ΡΓΑДА, φ. 52, оп. 1, д. 22, 1708, φ. 1.

Άλλη περίπτωση είναι αυτή του Γιούρη Φέντοροβ (Φεντόρου) με τους πέντε συναδέλφους του από την Κωνσταντινούπολη. Μεταξύ αυτών αναφέρεται και ένας Αλέξανδρος Ιάν από το Γαλάτσι ο οποίος είχε «υπηρετήσει ως ναύτης σε γαλλικά πλοία κατά τη διάρκεια οκτώ ετών». Κατέφθασαν στη Μόσχα το 1704 και ζήτησαν να υπηρετήσουν στον στόλο. ΡΓΑДА, φ. 52, оп. 1, д. 27, 1704, φ. 1-1^ν. Για τον ίδιο ο οποίος δήλωσε τον εαυτό του γουναρά στις ρωσικές αρχές, βλ. επίσης ΡΓΑДА, φ. 52, оп. 1, д. 36, 1706, φ. 3.

Δεκαέξι ναύτες με αξιωματικό έναν Κωνσταντίν Ζόρζοβ στάλθηκαν στην Αγία Πετρούπολη στις 24^η Ιανουαρίου 1707 κατόπιν προσωπικής διαταγής του Πέτρου Α'. Петр I, *Письма и Бумаги [...]*, τόμος 5^{ος}, 1707, Αγ. Πετρούπολη, 1907, σ. 38. Για την έλλειψη ναυτών στη Μοσχοβία και γενικώς για το όλο θέμα, βλ. Christopher Duffy, *Russia's Military Way to the West: Origins and Nature of Russian Military Power 1700-1800*, Λονδίνο, 1981, ιδ. σ. 36.

Αξίζει να αναφερθούν και οι προσπάθειες του πρώην Θεσσαλονίκης Μεθόδιου Αρμενόπουλου να προσελκύσει ναύτες και παραβοκτίστες από το Αιγαίο στη Ρωσία. Ο ίδιος γράφει: «άλλον τινά μαϊστωρα καλώτατον εις τριείρησ και όνομαστώτατον, έμπέψαμεν με γράμματα του μεγάλου πρεσβέως, όνόματι νικόλαου μουτζου, εκ χίου νήσου έχοντα τὸ γένος, και ελπίζωμεν εις θεὸν πὼς γλήγορα θέλει έλθειν αὐτοῦ [...]». ΡΓΑДА, φ. 52, оп. 1, д. 2, 1704, φ. 1.

⁹⁸ Έγινε αναφορά προηγουμένως στον Ιάν Ιούριεβ, ναύτη από την Πάτμο. Μετά από τρία χρόνια υπηρεσίας με βάση την Αγία Πετρούπολη, του παραχωρήθηκε άδεια να επιστρέψει στην πατρίδα του, αλλά αυτός δεν επέστρεψε, προτιμώντας να μείνει στη Μονή του Αγίου Νικολάου στη Μόσχα. ΡΓΑДА, φ. 52, оп. 1, д. 2, 1708, φ. 22-22^ν. Στη Μόσχα ο Πατινιώτης Ιάν (ή αλλιώς Ιωάν ή Ιβάν) εμπορευόταν. ΡΓΑДА, φ. 124, *Малороссийские Дела*, оп. -, д. 12, 1711, φ. 7^ν.

Για έναν ναύτη Ιβάν Ιουρέεβ (μάλλον πρόκειται για διαφορετικό πρόσωπο από τον προαναφερθέντα) ο οποίος υπηρέτησε ένα διάστημα στον στόλο και έπειτα οδηγούσε άλλους Ρωμιούς από την Οθωμανική Αυτοκρατορία στη Μόσχα, βλ. ΡΓΑДА, φ. 52, оп. 1, д. 22, 1708, φ. 2.

Ένας άλλος Ρωμιός της Πάτμου, ο Καπετάνιος Γιούρη είχε εμπορικές σχέσεις με (και δάνεια από) τον Κοσμά Κυρίλοβ. ΡΓΑДА, φ. 52, оп. 1, д. 12, 1708, φ. 3. Στον κατάλογο των Ρωμιών της Μόσχας του 1708 αναφέρεται ο Νικόλαος Βάρο ο οποίος ταξίδεψε στη Μοσχοβία, για να υπηρετήσει ως καπετάνιος στον στόλο. Υπηρέτησε στο Βορόνεζ και στην Αγία Πετρούπολη και εγκαταστάθηκε τελικά στη Μόσχα. Ένας άλλος ναύτης, ο Ιβάν Νικολάεβ από την Πελοπόννησο, επέλεξε τελικά να εργαστεί για κάποιον άγγλο πρόξενο στη Μόσχα, ονόματι «Карлус Гутвел». ΡΓΑДА, φ. 52, оп. 1, д. 2, 1708, φ. 7^ν, 27, 31^ν.

⁹⁹ «Και με διέταξε κατά το *Ουκάζιο* του Μεγάλου Βασιλιά, αν είναι δυνατόν, να πάω στο Τσαργκράντ και να βρω εκεί ανθρώπους όλων των ειδικοτήτων για τον στόλο και ναύτες [...]. Στα ρωσικά: «[...] и велел мне по указу Великого Государя если де возможно, чтоб я поехал в Царьград, и найти бы мне людей всяких ремесленников морского флота и матросов [...]».

μεταφέρει όλα αυτά από την Κωνσταντινούπολη στη Ρωσία. Κατά τον Παρασκευά Θεόδωροβ, ο Φέντορ Ματβέεβιτς Απράκσιν του υποσχέθηκε πολλά (όπως σημειώνει στο πρώτο πρόσωπο):

[...] και μου είπε, αν μπορείς να φέρεις σε πέρας αυτή τη δουλειά για τον Μέγα Βασιλιά, τότε, να ξέρεις, ότι αυτή την ημερομηνία – 5 Ιουνίου – **θα έχεις επίσημο κρατικό μισθό από τριάντα ρούβλια τον μήνα**· και όσα δικά σου χρήματα και να ξοδέψεις στην υπηρεσία του Βασιλιά θα σου επιστραφούν με κέρδος τρία ρούβλια για τα κάθε δέκα που έχεις ξοδέψει, συνολικά δεκατρία ρούβλια.¹⁰⁰

Ο Φέντορ Ματβέεβιτς Απράκσιν επέτρεψε τον Καπετάν Παρασκευά Θεόδωροβ να «υπηρετήσει τον Μεγάλο Βασιλιά» σε συνεργασία με έναν «αδελφό» Καπετάν Σταμάτη.¹⁰¹ Οπλισμένος και με πιστοποιητικά γράμματα του Μεθόδιου Αρμενόπουλου πρώην Αρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης, ο Παρασκευάς Θεόδωροβ ταξίδεψε στη Μόσχα το 1703, οδηγώντας σημαντικό αριθμό ναυτών. Η πρώτη πληρωμή του Παρασκευά Θεόδωροβ αξίας δύο χιλιάδων τετρακοσίων ρουβλιών έγινε σε γούνες από το *Σιμπίρσκι Πρικάζ*.¹⁰²

¹⁰⁰ Στα ρωσικά: «[...] и сказал мне, аще де ты можешь совершить сию работу ему, Великому Государю, то узнаешь, от сего числа с июня пятого будет тебе идти жалование государево по тридцати рублев на месяц и сколько денег своих издержишь на сие государево дело будет де идти прибыль на твои деньги на десять три рубли и того тринадцать». Αξίζει να επισημανθεί η άκρως ενδιαφέρουσα χρήση του όρου «государево дело», «υπόθεση του Βασιλιά» ή «στην υπηρεσία του Βασιλιά», που χρησιμοποιείται και για το εμπόριο της Σιβηρίας τον 18^ο αιώνα.

¹⁰¹ Δεν είναι βέβαιο αν πρόκειται για πραγματικό του αδελφό. Στα ρωσικά: «[...] чтоб был со мною вместе и брать капитана Стамати и чтоб нам служить Великому Государю вместе [...]».

¹⁰² Ο Παρασκευάς δεν ήταν ικανοποιημένος με το ποσό και ζήτησε επιπρόσθετη αμοιβή. Στα ελληνικά: «[...] και ήρθα μέσω ξηράς στον Μεγάλο Βασιλιά κατά το *Ουκάζιό* του και παρέδωσα καταγραφή εξόδων που ξόδεψα τι και για ποιόν, και ο Βασιλιάς είδε την καταγραφή και διέταξε ο Μεγάλος Βασιλιάς και μου δόθηκαν από το *Σιμπίρσκι Πρικάζ* σαμουρόγουνες αξίας δύο χιλιάδων τετρακοσίων ρουβλιών· βάσει της καταγραφής μου και της συμφωνίας όμως πρέπει να λάβω συνολικά τρεις χιλιάδες τετρακόσια πενήντα πέντε ρούβλια [...]».

Στα ρωσικά: «[...] и поехал я в поход к Великому Государю по его государеву указу и подал я роспись, что кому издержал и видел гдрь роспись мою, указал Великий Гдрь и дано мне из сибирского приказу соболями на две тысячи четыреста рублев, а мне доведется по росписи моей и по согласию взять всего три тысячи рублев и четыреста пятьдесят пять рублев и по счету доведется мне донять еще шестьсот сорок пять рублев». РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 7, 1703, фф. 9, 14, 18, 23-33. Οι παραπομπές είναι από τις φφ. 23-24^ν.

Σε άλλο έγγραφο, επιστολή του Νικόλα Σπαθάριου στον Φέντορ Αλεξέεβιτς Γκολόβιν, διαβάζουμε: «Ηρθε από την Αδριανούπολη μέσω της Μολδαβίας ο Γραικός Παρασκευάς ο οποίος στάλθηκε στο Τσαργκράντ από τον Φέντορ Ματβέεβιτς Απράκσιν, όταν βρισκόταν στο Αζόβ· είναι κάτοικος της Σινώπης στη Μαύρη Θάλασσα, ικανότατος άνθρωπος ο οποίος μιλά ρωσικά. Αυτός έστειλε από το Τσαργκράντ τον κόντη και καπεταναίους και όλους τους ναυτικούς και μάλιστα έφερε μαζί του από το Βουκουρέστι έναν Γρακό κάτοικο της Σινώπης επιδέξιου αρχιτεχνίτη κατέργων και τον βοηθό-τεχνίτη του [...]».

Στα ρωσικά: «Приехал из Адрианополя чрез Мултянскую землю греченин Параскева, который был послан в Царьгород от Федора Матвеевича Евпраксина из Азова, житель он Черного Моря города Синопа, человек zelo дельный и по-русски имеет. Он послал из Царяграда и контия, и капитанов, и матросов всех, он же с собою привез из Букурешта греченина Синопа же города жителя изрядного мастера каторги делати и подмастерье его [...]».

Ο «κόντης» είναι ο Ιωάννης Μπότσης. Я.С. Гросул (επιμ.), *Исторические связи народов СССР и Румынии [...]*, τόμος 3^{ος}, Μόσχα, 1970, σ. 223.

Πολλοί άλλοι καπετάνιοι, ναύτες και ναυπηγοί έφτασαν, συνοδεία εμπόρων, στη Μόσχα, με σκοπό να υπηρετήσουν στον ρωσικό στόλο. Ο Ρωμιός έμπορος Μανουήλ Ιβανόβ από τη Σινώπη συνόδεψε τα αδέρφια Γεώργιο και Κύριλλο Δημητρίου που ταξίδεψαν με τις γυναίκες τους, ο ένας μάλιστα και με τα μικρά παιδιά του, έναν γιό και μία κόρη. Μαζί τους και η αδελφή τους η Βασίλισσα που ο άντρας της, ο Γιούρη Ρούσοβ, γιος του Αντώνη, είχε ήδη προπορευθεί στη Ρωσία και τώρα εργαζόταν ως караβοκτίστης· μαζί τους και η μητέρα της Βασίλισσας, η Σουζάνα. Μια πραγματικά οικογενειακή μετανάστευση, γεγονός που οδηγεί στο συμπέρασμα πως οι μετανάστες επιθυμούσαν να εγκατασταθούν μόνιμα στη Ρωσική Αυτοκρατορία. Αξίζει να εκτεθεί μέρος της κατάθεσης του Γιώργου Δημητρίου στο *Ποσόλски Πρικάζ*, μόλις έφτασε στη Μόσχα (η κατάθεση διασώζεται στο τρίτο πρόσωπο):

[...] από παιδί υπηρετούσε εκεί στη Σινώπη στα πλοία ως ναύτης έξι χρόνια και έπειτα υπήρξε κυβερνήτης πέντε χρόνια και καπετάνιος έξι χρόνια. Και από εκείνη την πόλη της Σινώπης επισκέφτηκε την Πόλη πολλές φορές με πολεμικές και εμπορικές γαλέρες και πλοία, όπως και την Τραπεζούντα, την Κριμαία και πολλές άλλες πόλεις της Μαύρης Θάλασσας.¹⁰³

Και συνεχίζει:

Τώρα ήρθε στη Μόσχα να υπηρετήσει τον Μεγάλο Βασιλιά χωρίς προηγούμενη συμφωνία για τον μισθό αλλά με την επιστολή από τη Μόσχα του κατοίκου της Σινώπης Ρωμιού Παρασκευά Θεοδώρου ο οποίος μένει στη Μόσχα. Την επιστολή αυτή ο Παρασκευάς του την συνέγραψε φέτος, δίνοντάς του ελπίδες για την έγνοια του Βασιλιά· την άφησε όμως στη Σινώπη και δεν την πήρε μαζί του.¹⁰⁴

Τους χρειάστηκαν τέσσερις μήνες και δύο εβδομάδες να ταξιδέψουν από την Κωνσταντινούπολη στη Μόσχα, μέχρι το Γαλάτσι με πλοίο και μετά στο Κίεβο δια ξηράς. Το ταξίδι ήταν ιδιαίτερα επικίνδυνο λόγω της αρνητικής στάσης των οθωμανικών αρχών οι οποίες προσπαθούσαν να αποτρέψουν τη μετανάστευση Ρωμιών στη Μοσχοβία. Οθωμανοί στρατιώτες τους συνέλαβαν στα σύνορα και απείλησαν πως θα τους έστελναν στα κάτεργα. Αφέθηκαν ελεύθεροι, μόνο αφού τους δωροδόκησαν. Όπως σημειώθηκε πιο πάνω, ο Καπετάν Παρασκευάς Θεοδώρου ο οποίος έγραψε επιστολή, για να καλέσει τους ναυτικούς αυτούς από τη

¹⁰³ Στα ρωσικά: «А в роспросе сказали, Юрья Дмитриев, уроженец он турецкие земли, города Синопа, которой стоит на Черном море, а из децка служил тамо на кораблях за матроса лет с шесть, потом штюрманом пять лет, шипором шесть лет. И из того города Синопа многожды по Черному морю на воинских и на торговых каторгах и кораблях бывал в Царьгород, в Трапезон, в Крым, и в иных многих по Черному морю стоящих городах [...]».

¹⁰⁴ Στα ρωσικά: «[...] а ныне приехал он к Москве служить великому Государю без уговору о жалованье по письму с Москвы синопского жителя гречанина Параскавы Федорова, которой живет на Москве, каково письмо он Параскова писал в нынешнем году обнадеживая его Государскою Милостию, а тоде вышепомянутое письмо у него осталоу в Синоп, а с собою не взял;»

Σινώπη στη Ρωσία, ήταν από τους σημαντικότερους παράγοντες στην εμπορική ζωή των Ρωμιών της Μόσχας και της Νίζνας.¹⁰⁵

Στα αρχεία της Μόσχας σώζεται η αναφορά ενός πρωτομάστορα σε ταρσανά της Κωνσταντινούπολης ο οποίος δραπέτευσε και κατάφερε, παρακάμπτοντας (αν είναι πιστευτή η αφήγησή του) πολλά εμπόδια, προκειμένου να φτάσει στον προορισμό του τον Φεβρουάριο του 1704. Ο άγνωστος σε μας караβοκτίστης αφηγείται:

[...] ήφιογα από τιν πόλοιν και έπίγα στα̑ θεραπεία τὸ βράδι ὡπου ειστέκουντο τὸ καράβοι και τὸ βράδι ἐνμπίκα με' στο̑ καράβοι και κατίβικα στὶν πλόροι ἀποκάτο και ἐκιμίθικα τὶν νοίχτα. Έσικόθιν τὸ καράβοι και πίγαμεν στο̑ μάβρο μόλο και ρήξαμεν και εὐγίκα ἀπάνω στὶν κουβέρτα τοῦ καραβίου και με̑ οἶδεν ὡ τιμοντζῖς τοῦ καραβιοῦ ὡ παρασκιβᾶς κατζιφέρας λαζὸς και ἔρχετε σίμα μου και λέγι μου 'καλομέρα σου ἄν θέλοι ὡ θεὸς ποῦ κοπιάζεις;' [...]

Στο πρόσχημα του πρωτομάστορα: «και̑ ἐγὸ τὸν οἶπα 'πάγο στὸν γαλάτζοι ναυτιάξο και̑ ρέστε να̑ φορτόσω ἕνα καράβοιν μισιροϊότικο να̑ τὸν μπάγι στο̑ μισίροι'»,¹⁰⁶ ο Παρασκευᾶς Κατζιφέρας αντεῖπε:

[...] 'ἐγὼ ὑξέρω ποῦ πᾶς· ἐσένε σε̑ οἶδοσεν ὡ ἐλτζῖς τοῦ μοσκόβου φλουρία 1000 και̑ πᾶς να̑ κάμνι μπαστάρδα και̑ κάτεργα στὶν μοσκοβίαν'.

Ο λόγος στον πρωτομάστορα: «Και̑ ἔγὸ τὸν οἶπα 'δὲν φοβᾶσε τὸν θεὸν και̑ σιντιχένοις τέτια ψέματα;»». Διαδίδεται ὅμως η φήμη ὅτι ο πρωτομάστορας σαλπάρει για τη Μοσχοβία. Ο κίνδυνος για τους ναυτικούς και τους εμπόρους που θα τον συνόδευαν ως το Γαλάτσι περιγράφεται ως μεγάλος:

[...] οἶλθεν ὁ νοικοκίροις τοῦ καραβιοῦ και̑ πάγι ὁ παρασκεβᾶς και̑ λέγι τὸν 'αὐθέντι ἐξεύρε: τὸ καράβοι σου θέλον να̑ χάσις και̑ να̑ κρεμάσουν και̑ μᾶς [...] διὰ τὶ οἶν' ὁ πρωτομάστοροις ποῦ οἶνε στὸν ταρσανά – και̑ φτιάνοι τὰ κάτεργα – με̑ς τὸ καράβο και̑ παγένοι στὶν μοσκοβία'.

Ο πρωτομάστορας συνεχίζει την αφήγησή του:

[...] και̑ εὐθῖς γίνετε σίχοις μεγαλοῖ με̑ς στο̑ κάραβο και̑ κράζοι ὁ νοικοκίροις τοῦ καραβιοῦ τοὺς καοικτζίδες ἀπ' τὸ καῖκι ποῦ τὸν ἔφερεν στο̑ καράβοιν του, και̑ οἶνε τρῖς και̑ γιανοιτζάροι και̑ με̑ δῖνοι στα̑ χέρια τοὺς και̑ με̑ ἄρπαξαν με̑ς στο̑ καοίκι και̑ ἐδίοξεν και̑ τὸν μπαρρασκεβᾶ και̑ θέλουν να̑ με̑ πᾶν στο̑ βεζοίρι.

¹⁰⁵ РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 19, 1705, фф. 1-8, ид. фф. 5-6.

¹⁰⁶ Με ἄλλα λόγια, στην Αίγυπτο.

Στα χέρια Οθωμανών αξιωματούχων πλέον, ο πρωτομάστορας αναγκάστηκε να ξοδέψει όλα τα χρήματα που είχε αποθέσει για το ταξίδι του στη Μοσχοβία ως δωροδοκίες σε διάφορους αξιωματούχους. Έτσι ο Οθωμανός υπεύθυνος του ταρσανά τον έβρισε:

‘πρὲ σκίλε τὶ κακὸ οἶδες ἀπ’ τὸν βασιλέαν μας καὶ ἐγίνους χαοίνοις καὶ πᾶς στὴν Μοσχοβίαν νὰ κάμεις κάτεργα;’

Ο πρωτομάστορας τον διέψευσε: «ἀφέντι ψόματα εἶναι». Και αναγκάστηκε να δώσει χρήματα σ’ αυτόν και σε πολλούς άλλους. Τελικά, όπως σημειώνει:

[...] στέλο ἄνθρωπο στὸν ἐλτζή νὰ του πῆ τὰ ἄθλα μου καὶ πὸς δὲν ἔχο ἄσπρα νὰ ξοδιάσο διὰ νὰ παένο στὸν δρόμο καὶ μὲ λέγι ὁ Μοοισὶς ‘παρακαλοῖ σὲ ὁ ἄρχοντας κατὰ τὴν ὄρα ἄσπρα δὲν ἔχι καὶ δανίσου ἄπο κανέναν πρᾶματευτὶν ὅσα σοῦ κάμνου χρήσι [...]’.¹⁰⁷

Εκτός του ότι ο πρωτομάστορας στόχευε να ταξιδέψει ως τη Μοσχοβία με σεντούκι και εμπορεύματα, το ενδιαφέρον εδώ είναι ότι η πορεία του προς τα βόρεια θα ήταν αδύνατη χωρίς τους εμπόρους-ναυτικούς που θα τον μετέφεραν ως το Γαλάτσι με το πλοίο τους και χωρίς τη χρηματική υποστήριξη είτε του Πρέσβευς στην Κωνσταντινούπολη Τολστόι – ο οποίος βασιζόταν με τη σειρά του σε ένα επικουρικό πλαίσιο Ρωμιών εμπόρων, για να λαμβάνει τα χρηματικά εμβάσματα που του επέτρεπαν να λειτουργήσει αποτελεσματικά στην πρωτεύουσα των Οθωμανών – είτε κατευθείαν από Ρωμιούς πρᾶματευτές. Τα λόγια του Μωϋσή ο οποίος φαίνεται σε άλλα έγγραφα ως έμπιστος πληροφοριοδότης του Πιερ Τολστόι δείχνουν πως υπήρχαν έμποροι οι οποίοι παρείχαν δάνεια σε αυτούς που ήθελαν να ταξιδέψουν στη Μοσχοβία, παρ’ όλους τους κινδύνους. Ο πρωτομάστορας έφτασε τελικά στον προορισμό του, αλλιώς δεν θα είχε καταγραφεί η ζωντανή αυτή μαρτυρία στο *Ποσόλκι Πρικάζ*, μια μαρτυρία που, είτε την πιστέψει ο ιστορικός, είτε την κρίνει ως στοχευμένη αφήγηση για την παραλαβή μεγαλύτερης αμοιβής από τις ρωσικές αρχές, περιέχει πλούσιες πληροφορίες για τις εμπειρίες των Ρωμιών της εποχής.¹⁰⁸

Ενώ πολλοί Ρωμιοί υπηρετούσαν στη Βαλτική, άλλοι κατασκεύασαν και επάνδρωναν στόλο με βάση στο Βορόνεζ, στόλο που είχε χρησιμεύσει για την επιβολή της ρωσικής ισχύς στο Αζόβ. Μεταξύ των Ρωμιών

¹⁰⁷ Θα ήταν χρήσιμο να δημοσιευτεί όλη η αναφορά, αλλά δεν αρμόζει στη συγκεκριμένη εργασία. РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 21, 1704, фф. 5-6.

¹⁰⁸ Μεταξύ των ναυπηγών που ταξίδεψαν στη Μοσχοβία, ένας ήταν ο Νικόλαος Μούτζος από τη Χίο (Σακίζ) τον οποίο περιγράφει ο Μεθόδιος Αρμενόπουλος ως «μαϊστωρα καλώτατον εις τριείρης». РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 2, 1704, фф. 1, 16. Ο κατασκευαστής γαλέρων Αντών Κουβάροβ έφτασε στη Μόσχα το 1710. Από εκεί συνέχισε το ταξίδι του στο Βορόνεζ όπου και εργάστηκε στην υπηρεσία του Τσάρου. РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 16, 1712, ф. 7.

Επιστολή του Ρωμιού Νικόλα Σπαθάριου στον Φέντορ Αλεξέβιτς Γκολόβιν το 1705 σχολιάζει την άφιξη ναυπηγών στη Μοσχοβία. Я.С. Гросул (επιμ.), *Исторические связи народов СССР [...]*, τόμος 3^{ος}, Μόσχα, 1970, σ. 223.

ναυτικών του νότιου στόλου ήταν και κάποιος Καπετάν Λούκα Δεμιάνοβ ο οποίος υπηρετούσε ένα διάστημα στο Ταγκανρόγκ, αλλά και ένας άλλος Καπετάνιος, ο Ματβέι Μιλόνοβιτς, ο οποίος είχε αφήσει το σεντούκι του προς φύλαξη στους αδελφούς Λειχούδη στη Μόσχα.¹⁰⁹ Σε κάθε περίπτωση, τα αρχεία προσφέρουν πάμπολλα παραδείγματα Ρωμιών εμπόρων οι οποίοι συνόδεψαν ναύτες στη Μοσχοβία τα πρώτα χρόνια του 18^{ου} αιώνα.¹¹⁰

Ρωμιοί υπηρετούσαν και στον ρωσικό στρατό ξηράς, μία παράδοση που συνεχίστηκε κατά τη διάρκεια ολόκληρου του 18^{ου} αιώνα.¹¹¹ Στα έγγραφα που εξετάστηκαν για την παρούσα εργασία αναφέρεται ένας Αλεξάνδρ Ιβανόβ, Μακεδόνας, «καπετάνιος των δραγόνων», που είχε λάβει δάνειο από τον Ρωμιό έμπορο Μιχαήλ Δημήτριεβ Μερζάν.¹¹² Άλλη περίπτωση είναι αυτή του Παύλου Τοσκοπαράν από την Καισαρεία της Καππαδοκίας που έφτασε με τον έμπορο πατέρα του στο Αρχάγγελσκ το 1754. Κατόπιν του θανάτου του

¹⁰⁹ «[...] λόγω γνωριμίας και ελπίζοντας στο έλεός τους άφησα τα πράγματά μου στους δύο Γραικούς ιερομόναχους δασκάλους Ιωάννη και Σωφρόνιο Λειχούδη, και αυτός, ο αδελφός μου καπετάνιος Λουκάς Δεμιάνοβ, πήρε από όλα τα πράγματά μου απ' αυτούς ένα μεγάλο σεντούκι [...].»

Στα ρωσικά: «[...] по знакомству с надежды на их милость оставил у грецких учителей иеромонахов старцев Иоанна и Сафрония Лихудиевых, и он, брат мой капитан Лука Демьянов тех моих пожитков взяв от них, учителей, един большой сундук [...]». Άλλος Ρωμιός ναύτης στο Ταγκανρόγκ του 1704 ήταν ο Στέπαν Πάβλοβ. РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 24, 1704, фф. 1-1^ν.

¹¹⁰ Ο γουναράς-έμπορος από την Κωνσταντινούπολη Γιούρη Θεόδωροβ έφτασε στη Μόσχα το 1704 με τέσσερις ναύτες. РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 36, 1706, ф. 3. Οι Ρωμιοί έμποροι Σπυρίδων Νικολάεβ, Μανουήλ Ιβανόβ και Νικολάι Ιβανόβ συνόδεψαν Ρωμιούς ναύτες στη Μόσχα το 1705. Е.М. Подградская, *Экономические связи Молдавского княжества [...]*, 1980, σ. 82. Είναι ενδιαφέρουσα και η περίπτωση του карабоκτίστη Ζαχάρη Κολουένη. М.М. Плохинский, *Иноземцы в старой Малороссии [...]*, 1905, σ. 3.

Και ο μεγαλέμπορος Σάββας Ραγκουζίνσκι ασχολήθηκε με τη μεταφορά Ρωμιών ναυτών για τον ρωσικό στόλο. Петр I, *Письма и Бумаги [...]*, τόμος 5^{ος}, Ιανουάριος-Ιούνιος 1707, Αγία Πετρούπολη, 1907, σσ. 586-588. Βλ. επίσης H.D. Seymour, *Russia on the Black Sea and Sea of Azof, being a narrative of travels in the Crimea and bordering provinces*, Λονδίνο, 1855, σσ. 85-86.

Υπάρχουν διάφορες ενδείξεις για Ρωμιούς που υπηρετούσαν στον ρωσικό στόλο και αργότερα τον 18^ο αιώνα. Γράφει ένας άγνωστος «Επίσκοπος» το 1768 για ναύτες που μπορούσαν να υπηρετήσουν στον τσαρικό στόλο: «[...] και από τα καράβια των Γραικών, από τους ναύτες και αυτών που υπηρετούν στρατιωτικά [...] το ρωσικό κράτος μπορεί να υποστηρίξει στόλο και στρατό ξηράς». Στα ρωσικά: «При том же из греческих кораблей, матросов, воинских служителей [...] Российская держава содержать может флот и армию». АВПРИ, ф. 52, оп. 2, д. 728, 1768, ф. 9. Οι αναφορές σε τέτοιους Ρωμιούς είναι όμως πολύ λιγότερες στα αρχεία που εξετάστηκαν γι' αυτήν την έρευνα.

¹¹¹ Б.Н. Флория, «Выходцы из балканских стран на русской службе (конец XVI-начало XVII в.)», *Балканские Исследования, Освободительные Движения На Балканах*, τεύχος 3^ο, Μόσχα, 1978, σσ. 57-63. Ο Υπασπιστής του Συνταγματάρχη του Κοζάκικου Συντάγματος «Πολκ» της Νίζνας κατά την περίοδο 1681-1689 καταγράφεται ως Γραικός. Το όνομά του: Αβακούμ Ταράσεβιτς Νενέντα. George Gajecy, *The Cossack Administration of the Hetmanate*, τόμος 1^{ος}, Harvard, 1978, σ. 141.

¹¹² «Συναλλαγματική του Γραικού Αλεξάνδρ Ιβανόβ από τη Μακεδονία [...]. Κατά τις πληροφορίες των Γραικών αυτός ο Αλεξάνδρ είναι καπετάνιος του συντάγματος των δραγόνων». Στα ρωσικά: «Заемное письмо на гречанина Александра Иванова сына македонского в 33 рублях в 20 алтынах 1703 году. По сказке греков тот Александр - капитан драгунского полка». РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 3, 1714, ф. 36^ν.

Αξίζει να σημειωθεί επίσης η περίπτωση του Ρωμιού Πάβελ Δημήτριεβ ο οποίος: «[...] πήγε από τη Μόσχα στον Στρατάρχη [...] Σερεμέτεβ στον στρατό μεταφέροντας τα άλογά του». Στα ρωσικά: «[...] поехал с Москвы в армию к Фельт Маршалу графу и кавалеру к Борису Петровичу Шереметеву из дому его с стоялыми его Лошадьми». Μάλλον υπηρετούσε όμως τον ίδιο τον Σερεμέτεβ και δεν είχε ενταχθεί στο ρωσικό στράτευμα. РГАДА, ф. 124, оп. -, д. 12, 1711, ф. 14.

πατέρα του το 1759 εισήχθη στα *Συντάγματα των Ουσάρων*.¹¹³ Αρκετοί Ρωμιοί της Νίζνας επέλεξαν και αυτοί να υπηρετήσουν στα ρωσικά στρατεύματα, μεταξύ αυτών ο γιος του Ρωμιού εμπόρου Πελοπόνοβ και ο Παύλο Ελιάτ ο οποίος εμπορευόταν δρεπάνια και σίδηρο.¹¹⁴

Πολύ περισσότεροι Ρωμιοί προμήθευαν τα ρωσικά στρατεύματα με τα αναγκαία για τη λειτουργία και τη σίτισή τους προϊόντα. Οι πολεμικές συγκρούσεις πρόσφεραν ποικίλες ευκαιρίες για πλουτισμό. Δεν έχει εξεταστεί όμως το κατάλληλο αρχειακό υλικό που θα παρείχε περισσότερες πληροφορίες, όσον αφορά την ενσωμάτωση Ρωμιών στα ρωσικά στρατεύματα της εποχής και τις εκεί εμπορικές τους δραστηριότητες.¹¹⁵

¹¹³ Στα ρωσικά: «в Гусарские полки». АВПРИ, ф. 52, оп. 1, д. 1, 1762, фф. 1-2.

¹¹⁴ Евген Чернухин, *Кость Харлампович та його нариси історії ніжинських греків, Записки історико-філологічного товариства Андрія Білецького*, τεύχος 3^ο, Κίεβο, 1999, σσ. 160-176, ιδ. σ. 168. М.М. Плохинский, *Иноземцы в старей Малороссии [...]*, 1905, σ. 26.

Ο παλλούς του ποιητή Βασίλη Καπνίστ (1757-1823), ο Πέτρος Χριστοφόρου Καπνίστ, είχε αφήσει την πατρίδα του τη Ζάκυνθο, για να πολεμήσει για τον Τσάρο το 1711, ενώ ο πατέρας του ποιητή έγινε Συνταγματάρχης. К.Ю. Лаппо-Данилевский, Г.Н. Моисеева, «Капнист, Василий Васильевич», Н.Д. Кочеткова, Г.Н. Моисеева, С.И. Николаев, А.М. Панченко, В.П. Степанов (επιμ.), *Словарь Русских Писателей XVIII Века*, Российская Академия Наук, Αγ. Πετρούπολη, 1999, σσ. 21-28. М.А. Родионов, «Греки в российском обществе», Ю.В. Иванова (επιμ.), *Греки России и Украины*, Αγ. Πετρούπολη, 2004, σσ. 66-86, ιδ. σ. 82.

Ενδιαφέρουσα και η περίπτωση του «Αλβανού» Ιακώβ Σουμμά ο οποίος ενσωματώθηκε στα ρωσικά στρατεύματα και ήθελε να ενστερνιστεί «τη γρακωρωσική πίστη». Στα ρωσικά: «и о чистом моем желании восприятия грекороссийской веры [...] всего албанеского общества депутат». АВПРИ, ф. 13, оп. 2, д. 1026, 1762, фф. 1-2.

Όπως θα περίμενε κανείς κατά τη διάρκεια μιας εποχής όπου οι εθνικές ταυτότητες (στο βαθμό που επιτρέπεται στον ιστορικό να χρησιμοποιήσει αναχρονιστικούς όρους τέτοιου τύπου) δεν θεωρούνταν ιδιαίτερα σημαντικές, Ρωμιοί όπως ο Ιβάν Κονσταντίνοβιτς Κοντσκολίδη-Βοσνιάκ, με καταγωγή από περιοχές της σημερινής κεντρικής Ελλάδας, υπηρετούσαν στο Σερβικό Τάγμα του ρωσικού στρατού και μάλιστα σε ορισμένες περιπτώσεις ως ανώτατοι αξιωματούχοι του. Για το όλο θέμα, βλ. М.А. Родионов, «Греки в российском обществе», Ю.В. Иванова (επιμ.), *Греки России и Украины*, Αγ. Πετρούπολη, 2004, σσ. 66-86, ιδ. σσ. 72, 80. Για τον Γεώργη Δημήτριεβ επίσης στο Σερβικό Τάγμα, βλ. АВПРИ, ф. 7, оп. 3, д. 175, 1766, ф. 4.

¹¹⁵ Μεταξύ άλλων το 1707 ο Μαζέπα αγόραζε άλογα στην Καζακία από Ρωμιούς. Петр I, *Письма и Бумаги [...]*, τόμος 5^{ος}, Ιανουάριος-Ιούνιος 1707, Αγ. Πετρούπολη, 1907, σ. 168.

Ο Μακεδόνας της «Σαλονίκας» Αντών Ζέκοβιτς, γιος ενός εμπόρου ονόματι Ζέβκο Γρηγόριεβ, παντρεμένος με τη «Γραική Μαρία κόρη του Πέτρου», είχε ταξιδέψει με «Μακεδόνες εμπόρους» στην Ουγγαρία. Στα ρωσικά αναφέρεται ως: «[...] κάτοικος της πόλης της Σαλονίκης που βρίσκεται στη Μακεδονία υπό τουρκική προστασία· και ο πατέρας του ήταν έμπορος σ' αυτή την πόλη ο οποίος πριν περίπου τριανταπέντε χρόνια πέθανε και κατόπιν του θανάτου του πατέρα του εκπαιδεύτηκε από τη μητέρα του, τη Γραική Μαρία κόρη του Πέτρου [...] και απ' αυτή την πόλη αυτός ο Αντών με άλλους Μακεδόνες εμπόρους και πιστοποιητικά πήγε στην ουγγρική πόλη Λέβο [...]».

Στα ρωσικά: «[...] уроженцы состоящего под турецкой протекцией в Македонии города Салоники, и отец его в том городе был купцом, который назад тому лет с тридцать пять умер, и по смерти отца своего воспитан он был матерью своею гречанкой Марией Петровой дочерью, [...] из того города он, Антоний с прочими македонскими купцами с письменным видом выехал для торгу в венгерский город Лего [...]». Το 1757 ανέλαβε ως ταβερνιάρης στο *Σύνταγμα των Καραμπινιέριδων* της Νάρβας. Στα ρωσικά: «[...] вступил в Нарвский карабинерный полк трактирщиком для трактирования военнослужащих [...]». АВПРИ, ф. 7, оп. 3, д. 175, 1766, фф. 2-2^γ.

Διασώζονται πολλές μνείες και για Ρωμιούς που ανεφοδίασαν τα ρωσικά στρατεύματα κατά τη διάρκεια των συγκρούσεων της περιόδου 1768-1774. Το 1769 είχε μάλιστα εκδοθεί *Ουκάζιο* του *Κολεγίου της Μικράς Ρωσίας* στην Αδελφότητα των Ρωμιών της Νίζνας σχετικά με την υποχρέωση των Ρωμιών να εφοδιάζουν χωρίς αντιρρήσεις τον στρατό με τρόφιμα. ГАЧО, ф. 101, Суд Нежинского Греческого Братства, оп. 1, д. 41, 1769, фф. 1-3. Για περαιτέρω διατάξεις όσον αφορά το συγκεκριμένο θέμα, βλ. ГАЧО, ф. 101, оп. 1, д. 1082, 1771, ф. 2.

9.5 Μάγειρες και μηχανικοί

Εκτός απ' τους αγγελιοφόρους, τους ναυτικούς και τους στρατιώτες, ένας μεγάλος αριθμός άλλων Ρωμιών εκπαιδευμένων σε κάποια επωφελή τέχνη υπηρετούσε το ρωσικό κράτος. Δεν χρειάζεται να γίνει αναφορά εκ νέου στους Ρωμιούς γουναράδες και καπελάδες,¹¹⁶ τους ράπτες,¹¹⁷ τους μαραγκούς,¹¹⁸ τους παραγωγούς μεταξιού,¹¹⁹ τους χρυσοχούς¹²⁰ και τους ορυχοτεχνίτες (III.7).¹²¹ Άλλοι που ταξίδευαν, για να υπηρετήσουν τον Τσάρο, ήταν τυπογράφοι.¹²² Αξίζει ιδιαίτερη μνεία όμως στους μάγειρες και τους μηχανικούς.

Ενώ ο Πέτρος Α΄ είχε Γάλλο αρχιμάγειρα, ο κουζινιέρης αυτός δεν γνώριζε πως να ετοιμάσει νησιτίσιμα εδέσματα. Διέταξε λοιπόν να βρεθούν μάγειρες Ρωμιοί: «απ' αυτούς που υπηρετούν στους Πατριάρχες και

Ο Αλεξί Κωνσταντίνοβ Αποστόλου από την Κωνσταντινούπολη (ο οποίος παντρεύτηκε Ρωσίδα) ήταν μεταξύ αυτών που ανεφοδίαζαν τα στρατεύματα. АВПРИ, φ. 7, оп. 4, д. 109, 1772, φφ. 3-4. Όπως ήταν ο Χρίστος Παπαβασιλείου, ο Νικόλας Ιωάννου, ο Βασίλης Γεωργίου, ο Νικολάι Στεφάνοβ, ο Κυριακής Δημητρίου, ο Κυριακής Καραμίχ και ο Κύριλ Ντίτριγιεβ το 1769. ГАЧО, ф. 101, оп. 1, д. 2277, 1769, φφ. 2, 4-5.

Επίσης, ο Δημήτρης Αναστασίου Μισιώκας, ο Γεώργιος Μισιώκας, ο Νικόλας Ιωάννου, ο Ιωάννης Στεφάνου και ο Δημήτρης Λακατάρης. ГАЧО, ф. 101, оп. 1, д. 4263, 1773, φ. 1. Επίσης, οι Ρωμιοί Τριανταφύλ Νομπίλ, Χρίστο Ιβανόβ, Ιβάν Πετρόβ, Δανιήλ Γκαλιούνοκ, Σαπόκ, Νικολάεβ, Δημήτρη Παπαγεόργιεβ και πολλοί άλλοι. Кость Харлампович, «До історії національних меншостей на Україні. Грецька колонія в Ніжені (XVII-XVIII ст.). Нарис V. Ніженські греки й торгівля», *Записки історико-філологічного товариства Андрія Білецького*, τεύχος 3^ο, Κίεβο, 1999, σσ. 87-159, ιδ. σσ. 115, 134-135. [Στο εξής: Кость Харлампович, *Нарис V. Ніженські греки й торгівля [...]*, 1999].

Υπό αυτές τις περιστάσεις δεν είναι τυχαίο πως στη Νίζνα κατασκευάστηκε εργοστάσιο για την επεξεργασία δερμάτων για τις ανάγκες του ρωσικού στρατού. Χρήστος Π. Λασκαρίδης, «Η συμβολή των Ελλήνων της Νίζνας στην Πολιτιστική και Οικονομική Ανάπτυξη της Ουκρανίας», *Δωδώνη, Ιστορία και Αρχαιολογία*, τόμος 26^ο, 1997, σσ. 405-464, ιδ. σσ. 419-420.

Διασώζονται μάλιστα και οι διαμαρτυρίες Ρώσων στρατευμένων στις αρχές για τις παρασπονδίες Ρωμιών εμπόρων κατά τη διάρκεια του πολέμου. ГАЧО, ф. 101, оп. 1, д. 26, 1768, φφ. 1, 4.

¹¹⁶ Έτσι, παραδείγματος χάριν, το 1739 οι ρωσικές αρχές διέταξαν να σταλούν επιδέξιοι Ρωμιοί γουναράδες από τη Μόσχα στην Αγία Πετρούπολη, για να καλύψουν τις ανάγκες των εκεί εγκαταστημένων. М.М. Плохинский, *Иноземцы в Старой Малороссии [...]*, 1905, σ. 3.

¹¹⁷ Παραδείγματος χάριν, ο Ματβέι Στεπάνοβ το 1708. Я.С. Гросул (επιμ.), *Исторические связи народов СССР и Румынии [...]*, τόμος 3^ο, Μόσχα, 1970, σ. 300.

¹¹⁸ Όπως ο Μάντος. РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 2, 1708, φ. 25.

¹¹⁹ Όπως ο Γιάννης Ντιρής. Кость Харлампович, *Нарис V. Ніженські греки й торгівля [...]*, 1999, σ. 116.

¹²⁰ Ο χρυσοχός Γιούρη κατοικούσε στο Μοναστήρι του Αγίου Νικολάου στη Μόσχα РГАДА, ф. 158, книга 7, 1713, φ. 7. Επίσης Ι.А.Селезнева, «Предпринимательский опыт мастеров золотого и серебряного дела в Москве XVII века (по материалам дворцовых мастерских)», Α.В. Семанова, Α.В. Демкин, Β.Б. Перхавка (επιμ.), *Купечество в России XV-середины XIX века. Сборник статей*, Μόσχα, 1997, σ. 148.

¹²¹ Εκτός από τον Αλέξανδρο Λεβαντίνο και τους ανθρώπους του, σημειώνεται επίσης η άφιξη ενός ορυχοτεχνίτη-μοναχού ονόματι Νικηφόρου. РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 16, 1712, φ. 7. Για τον ορυχοτεχνίτη-καπετάνιο Στοκ («Шток») και τις σχέσεις του με έναν Ρωμίο Ιωάν, βλ. Петр I, *Письма и Бумаги [...]*, τόμος 9^ο, 1709, Μόσχα, 1950, σ. 635.

¹²² Βλ. την περίπτωση του Ρωμιού τυπογράφου Μιχάλη ο οποίος έφτασε στη Μόσχα το 1712 «απεσταλμένος από τον Βασιλιά της Γεωργίας». Στα ρωσικά: «[...] приехал он с торговым Греком Михайлом типографом которой приезжал из царю меретинскому [...]». Ο τυπογράφος αυτός δεν έμεινε στη Μόσχα, αλλά συνέχισε το ταξίδι του, για να εμπορευτεί στο Άμστερνταμ. РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 16, 1712, φ. 10.

Στην Κωνσταντινούπολη της εποχής δεν υπήρχε τυπογραφείο.

τους Αρχιερείς και τους άλλους εξέχοντες ιερωμένους» οι οποίοι θα ήταν μάλιστα δεξιότεχνες στην παρασκευή ψαριών και μανιταριών!¹²³ Οι μάγειροι αυτοί έπρεπε να ταξιδέψουν στη Ρωσία με Ρωμιούς εμπόρους. Όπως γράφει η συγκεκριμένη διάταξη:

Να στείλουν μάγειρες στην Αυτού Μεγαλειότητα είτε με κάποιον ταχυδρόμο ή με εμπόρους Γραικούς μέσα από το Μπέντερ και το Κίεβο – εφόσον δεν υπάρχουν εμπόδια από τους Τούρκους – είτε κρυφά μέχρι το Μπέντερ, με διαταγή να δηλώνουν στο δρόμο πως ταξιδεύουν για προσωπικές τους υποθέσεις [...].

Αν οι οθωμανικές αρχές τους εμπόδιζαν, τότε οι μάγειροι θα αναγκάζονταν να πλεύσουν μέσω Βενετίας, από τη Βενετία στην Ολλανδία, και από την Ολλανδία διά θαλάσσης μέχρι τον νέο εργοδότη τους στην Αγία Πετρούπολη. Οι πηγές που έχουν εξεταστεί δεν αναφέρουν δυστυχώς κατά πόσο οι ιερατικοί αυτοί μάγειροι αποδείχθηκαν τελικά δεξιότεχνες στην παρασκευή ψαριών και μανιταριών, όπως επιθυμούσε ο Τσάρος της Ρωσίας.¹²⁴

Άλλος Ρωμιός εργαζόταν ως μάγειρας για τον Σωφρόνιο Λειχούδη· συγχρόνως όμως εμπορευόταν πολύτιμες πέτρες.¹²⁵ Ο Λεοντής Δημήτριεβ από τον Μωρέα ταξίδεψε το 1760 στη Μόσχα και από εκεί στην Αγία Πετρούπολη, για να υπηρετήσει ως μάγειρας του Κνιάζ Γρηγόρη Ιβάνοβιτς Σαχόβσκι.¹²⁶ Οι μάγειροι δεν ήταν πολλοί· αποτελούν όμως εξαιρετο παράδειγμα της σχέσης αξιωματούχων-υπηρετών του κράτους (μικρών και μεγάλων) και εμπορίου. Μέσω της τέχνης τους οι μάγειροι πρέπει να συνεισέφεραν με τον πιο απτό τρόπο όχι μόνο στην αύξηση της ζήτησης για τα προϊόντα της οθωμανικής Ανατολής στη Ρωσία, αλλά επίσης στην αλληλεπίδραση Ρωμιών και Ρώσων κατά τη διάρκεια του 18^{ου} αιώνα.

Στη Ρωσία έφταναν Ρωμιοί αρχιτέκτονες και μηχανικοί ήδη από τις αρχές του 18^{ου} αιώνα. Έτσι, το 1703 ως συνοδεία του εμπόρου Πέτρου Θεοδώρου έφτασε στη Μόσχα ένας Ρωμιός αρχιτέκτονας ονόματι

¹²³ Στα ρωσικά: «ис таких которые служили при которых патриархах и архиереях и других знатных духовных особах».

¹²⁴ РГАДА, ф. 160, оп. 1, д. 12, 1719, фф. 7-7^ν.

Το 1715 ο Πέτρος Α΄ είχε ζητήσει από τον Οικουμενικό Πατριάρχη Κοσμά την άδεια να καταναλώνει κρέας κατά τη διάρκεια των νηστειών· παρομοίως για τα στρατεύματά του εν καιρώ πολέμου. Τα έγγραφα της συγκεκριμένης αλληλογραφίας βρίσκονται στον Κάπτερεβ. Н.Ф. Каптерев, *Характер отношений России [...]*, 1914, σσ. 549-551. Για την εισαγωγή μαγείρων και αρχιμαγείρων για την τσαρική Αυλή, βλ. R.E.F. Smith and David Christian, *Bread and Salt [...]*, 1984, σσ. 125, 173.

¹²⁵ РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 11, 1700, ф. 14. Για άλλη περίπτωση Ρωμιού μάγειρα στη Ρωσία, βλ. АВПРИ, ф. 7, оп. 3, д. 134, 1761, фф. 1-2.

¹²⁶ Μεταξύ άλλων, ο Григорий Иванович Шаховской είχε υπηρετήσει ως κυβερνήτης του Μπέλγκοροντ. Στα ρωσικά: «[...] а он, Леонтий, находился у него ж, князя Шаховского, при московском доме для науки кухмистерства». АВПРИ, ф. 7, оп. 3, д. 134, 1761, фф. 1-2.

Αυγουστίνος.¹²⁷ Όπως αναφέρει ο Φέντορ Αλεξέεβιτς Γκολόβιν σε επιστολή του 1706, ο Σάββας Ραγκουζίνσκι είχε οργανώσει τη μεταφορά ενός έμπειρου Ρωμιού τεχνίτη σιντριβανιών στη Ρωσία.¹²⁸

Ο Ρωμιός «αρχιτέκτονας» Χατζή Ζαχάρης Σεμένοβ, γόνος οικογένειας αρχιτεκτόνων από την Κωνσταντινούπολη, με πατέρα πρώτο στην τάξη αρχιτέκτονα στο «Τοποκέμ», ασχολήθηκε από το 1757 όχι με το επάγγελμά του αλλά με το εμπόριο, και πιο συγκεκριμένα με το εμπόριο κυπριακού κρασιού διά θαλάσσης και από εκεί στη Νίζνα και τη Μόσχα.¹²⁹ Είχε μάλιστα αναλάβει ως Κριτής της Αδελφότητας. Επειδή βρισκόταν στη Σταμπούλ στην έναρξη των εχθροπραξιών του 1768, είχε αναγκαστεί (όπως απολογείται στην αναφορά του στις ρωσικές αρχές) να υπηρετήσει ως μηχανικός κατασκευαστής γεφυρών στον οθωμανικό στρατό.¹³⁰ Δεν είναι ξεκάθαρο πως και για ποιούς λόγους φυλακίστηκε από τους Ρώσους· ο ίδιος αφηγείται πως, έχοντας γυρίσει στην Κωνσταντινούπολη, αποφάσισε να ταξιδέψει στο Ιάσιο όπου και τον συνέλαβαν ως «ύποπτο».¹³¹ Πάντως, το 1772 βρισκόταν ακόμη αιχμάλωτος στο Κίεβο όπου συνέχισε να επιμένει πως δεν υποστήριζε διόλου τους Οθωμανούς και μάλιστα πως είχε προσπαθήσει με κάθε δυνατό τρόπο να κατασκευάσει γέφυρες ετοιμόρροπες, έτσι ώστε να ματαιώσει τα πολεμικά τους σχέδια. Τελικά πέθανε στη φυλακή. Το ενδιαφέρον σ' αυτήν την αφήγηση είναι ότι αφορά έναν Ρωμιό που είχε διασυνδέσεις με ανώτερους Οθωμανούς, λόγω επαγγέλματος και υψηλής κοινωνικής στάθμης, αλλά και με τους Ρώσους λόγω εμπορίου και εγκατάστασης στην πόλη της Νίζνας. Θα μπορούσε κάλλιστα να είχε πολεμήσει όχι στην πλευρά των Οθωμανών αλλά των Ρώσων.¹³²

¹²⁷ РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 7, 1703, фф. 9^в, 14.

¹²⁸ «Έναν σπουδαίο Γραικό τεχνίτη σιντριβανιών έστειλα· μου τον είχε συστήσει ο Σάββας· μου είπε τότε: είναι καλός μάστορας». Στα ρωσικά: «Фанатанного мастера послал я Грека; привел ко мне ево Сава; сказывает: доброй мастер». Петр I, *Письма и Бумаги [...]*, τόμος 4^{ος}, 1706, Αγ. Πετρούπολη, 1900, σ. 769.

¹²⁹ Με το «Τοποκέμ» ίσως εννοείται το Τόπκαπι, ίσως πάλι η περιοχή του «Τοπφάνε» όπου βρισκόταν οι εγκαταστάσεις παραγωγής κανονιών. Βλ. Shirine Hamadeh, *The City's Pleasures: Istanbul in the Eighteenth Century*, University of Washington Press, Seattle και Λονδίνο, 2008, σ. 42.

Η αξία του εμπορίου ήταν μεγάλη: «[...] ακόμα έστειλε, λέει, στη Μόσχα κρασί της Κύπρου αξίας εικοσιοκτώ χιλιάδων ρουβλιών [...]». Στα ρωσικά: «[...] еще отправил же в Москву киприйского вина по цене на двадцать восемь тысяч рублей [...]».

¹³⁰ «Κατόπιν διαταγής του Βεζίρη στάλθηκαν μαζί με χιλίους άλλους τεχνίτες στο στράτευμά τους για την κατασκευή γεφυρών, το οποίο και έκανα στο Δνεϊστόρο και στο Δούναβη [...]». Στα ρωσικά: «[...] я по повелению визирому и с мастеровыми их людьми тысячью человеками отправлен к их армии для строения мостов, у делания которых я находился при Днестре и Дунае [...]».

¹³¹ «[...] όμως όταν έφτασα στο Ιάσιο και εμφανίστηκα στις ρωσικές αρχές με το διαβατήριό μου, θεωρήθηκα άνθρωπος ύποπτος [...]». Στα ρωσικά: «[...] но по приезде моем в Ясы, когда я с тем пашпортом при российской команде явился, признан сумнительным человеком».

¹³² Ο μεγάλος του αδελφός, ο Αναστάσης Σεμένοβ, προτίμησε να μείνει στην Κωνσταντινούπολη όπου εργαζόταν ως αρχιτέκτονας. АВПРИ, ф. 13, оп. 2, д. 953, 1772, фф. 1-1^в. Ο Χατζή Ζαχάρης Σεμένοβ χρωστούσε επίσης σημαντικά ποσά σε Ρωμιούς και Ρώσους εμπόρους, γεγονός που περιέπλεξε την υπόθεση. ГАЧО, ф. 101, оп. 1, д. 27, 1768, фф. 1-4^в. АВПРИ, ф. 13, оп. 2, д. 308, 1773, фф. 1, 5.

Ο Μαρίνος Χαρβούρης ο οποίος ταξίδεψε στη Ρωσία με το ψευδώνυμο Λάσκαρις και έγινε Αντισυνταγματάρχης του Μηχανικού ήταν ο μηχανικός που μετέφερε στη Ρωσία ογκώδη γρανίτη «έφ' οὐ ἐστάθη ὁ μέγας ἀνδριάς τοῦ Πέτρου ὁ ὑπὸ Φαλκονέτου».¹³³ Η μεταφορά της συγκεκριμένης πέτρας από τον Κεφαλλονίτη Χαρβούρη θεωρήθηκε άξια ιδιαίτερου επαίνου και ακολούθησε περιγραφή του επιτεύγματος που τυπώθηκε στο Παρίσι.¹³⁴ Τέτοια αποσπασματικά βιώματα μαγείρων και μηχανικών δεν επιτρέπουν εύκολα συμπεράσματα. Μέσω όμως των επαναλαμβανόμενων μοτίβων βγαίνει το συμπέρασμα πως τεχνίτες εμπορεύονταν παράλληλα ή μάλλον σε συνδυασμό με τις διάφορες άλλες δραστηριότητές τους· και επίσης, πως οι μετακινήσεις τους θα ήταν αδύνατες χωρίς το αλληλοσυνδεδεμένο αυτό πλαίσιο υπηρεσίας και επικουρικού εμπορίου.

Βλ. επίσης Кость Харлампович, *Нарис V. Ніженські греки й торгівля [...]*, 1999, σσ. 143-144. Кость Харлампович, «Нарис VI: Просвітницька й благодійна діяльність Ніжинської грецької громади», *Записки історико-філологічного товариства Андрія Білецького*, τεύχος 4^{ος}, Κίεβο, 2003, σσ. 131-164, ιδ. σ. 132.

Σε κάθε περίπτωση προκαλεί ενδιαφέρον η χρήση του όρου «αρχιτέκτονας» που δείχνει την κοινωνική θέση αυτού του εκπαιδευμένου Ρωμιού ο οποίος δεν έκανε χειρονακτική εργασία όπως οι μάστορες. Σημειώνεται η υπηρεσία αρκετών Ρωμιών αρχιτεκτόνων, υπηρετών στην Αυλή του Σουλτάνου, κατά τον 17^ο και 18^ο αιώνα. Σχεδιάζαν τζαμιά (όπως το Yeni Cami του 17^{ου} αιώνα), εκκλησίες και άλλα επίσημα κτίρια. Tülay Artan, «Arts and Architecture», Suraiya N. Faroqui (επιμ.), *The Cambridge History of Turkey. Volume 3: The Later Ottoman Empire, 1603-1839*, Cambridge, 2006, σσ. 408-480, ιδ. σσ. 476-478.

¹³³ Παντελή Μ. Κοντογιάννη, *Οί Έλληνες κατά τὸν Πρῶτο ἐπὶ Αἰκατερίνης Β΄ Ρωσοτουρκικὸν Πόλεμον 1768-1774*, Αθήνα, 1903, σσ. 34-35. Βλ. επίσης Κωνσταντίνος Ν. Σάθας, *Νεοελληνική Φιλολογία, Βιογραφίαι τῶν ἐν τοῖς γράμμασι διαλαμπάντων Ἑλλήνων ἀπὸ τῆς καταλύσεως τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας Μέχρι τῆς ἑλληνικῆς ἐθνεγερσίας 1453-1821*, Αθήνα, 1868, σ. 544.

Για λόγους που έχουν σχέση με τους διαταγμούς της Εκκλησίας όσον αφορά την ανέγερση ειδώλων, ο γνωστός και από το ποίημα του Πούσκιν ανδριάντας του Πέτρου Α΄, έργο του Etienne Falconet, ήταν ο πρώτος δημόσιος ανδριάντας στη Ρωσική Αυτοκρατορία. Lindsey Hughes, «Russian culture in the eighteenth century», Dominic Lieven (επιμ.), *The Cambridge History of Russia, volume II, Imperial Russia, 1689-1917*, Cambridge, 2006, σσ. 67-91, ιδ. σ. 90.

¹³⁴ Marin Carhuri de Ceffalonie, *Monument élevé a la gloire de Pierre-le-Grand, ou relation des travaux et des moyens mechaniques qui ont été employés pour transporter à Pétersbourg un Rocher de trios millions pesant, destine à servir de base à la Statue équestre de cet Empereur; avec un examen physique et chymique du meme rocher. Par le Compte Marin Carhuri de Ceffalonie, ci-devant Lieutenant-Colonel au service de Sa Majesté L'Impératrice de toutes les Russies; Lieutenant de Police & Censeur ayant la direction du Corps noble des Cadets de Terre de Saint-Petersbourg*, Παρίσι, MDCCLXXVII (1777).

Βλ. επίσης Émile Legrand, *Bibliographie Hellénique ou description raisonnée des ouvrages publiés par des Grecs au dix-huitième siècle*, τόμος 2^{ος}, Παρίσι, 1928, αρ. 893, σσ. 244-248.

Ο Γιούρη Πριάχιν αναφέρει ότι ο Ρωμιός Πέτρος Μελισσηνός (1726-1797) ο οποίος έμοιαζε με τον Πέτρο Α΄ πόζαρε για τον Φαλκονέ στη διάρκεια της κατασκευής του αδριάνδα. Юрий Прякин, «Генерал Петр Мелиссино в Истории Санкт-Петербурга XVIII столетия», Φ.Α. Елоева, Д. Летсиос (επιμ.), Α.Β. Борисова, Μ.Α. Григорьева, Ε.В. Ильвес (μετάφραση), *Санкт-Петербург и Греция. Прошлое и настоящее. Материалы Международной конференции 26-29 октября 2006 г.*, Αγ. Πετρούπολη, 2008, σσ. 62-73, ιδ. σσ. 64-64.

9.6 Ιατροφιλόσοφοι και εμπόριο

Μεγαλύτερο προφανώς κύρος από τους μαγείρους είχαν οι ιατροί και οι ιατροφιλόσοφοι που ταξίδευαν προσκεκλημένοι από τον Χατμάνο, τους ανώτερους αξιωματούχους της τσαρικής Αυλής και τον ίδιο τον Τσάρο. Στα τέλη του 17^{ου} αιώνα ένας δυτικός περιηγητής παρατηρεί την πάγια τακτική πρόσκλησης ιατρών «από τη Γραικία» και σημειώνει είκοσι περιπτώσεις τέτοιων ιατρών οι οποίοι ταξίδευαν στη Μοσχοβία «μαζί με τα βιβλία τους».¹³⁵

Στόχος εδώ δεν είναι τόσο η ιστορία των Ρωμίων ιατρών και ιατροφιλόσοφων στη Ρωσία του 18^{ου} αιώνα, όσο η ανάδειξη των πολυεπίπεδων σχέσεων τους με τους εμπορευόμενους και το εμπόριο.¹³⁶ Υπήρχαν ορισμένοι ιατροί, όπως ο Κωνσταντινουπολίτης ιατρός Φώτιος, γιος εμπόρου, οι οποίοι φρόντιζαν τις ανάγκες των εμπόρων και των άλλων Ρωμίων της Νίζνας και της Μόσχας.¹³⁷ Ένας άλλος ήταν ο Κύριλλος, ιατρός από τη Μακεδονία που κατοικούσε στη Νίζνα στις αρχές του 18^{ου} αιώνα.¹³⁸ Άλλος πάλι του οποίου ο πατέρας υπήρξε έμπορος της Νίζνας ήταν ο Μιχάλης Λιγδάς που και αυτός με τη σειρά του έγινε μέλος της Αδελφότητας.¹³⁹

Ιατροφιλόσοφοι όπως ο εκπαιδευμένος σε φιλοσοφία και θεολογία Ιωάννης Κομνηνός, γνώστης ξέτι γλωσσών, ο οποίος είχε σπουδάσει στην Κωνσταντινούπολη και την Πάντοβα, βρισκόταν για ένα διάστημα στα τέλη του 17^{ου} αιώνα στη Νίζνα, πριν περάσει στην υπηρεσία του Χατμάνου Μαζέπα. Ο Μαζέπα με τη σειρά του τον σύστησε και στην υπηρεσία του Τσάρου Πέτρου Α΄.¹⁴⁰ Στη Νίζνα βρισκόταν για μεγάλο

¹³⁵ Foy de La Neuville, *Relation curieuse [...]*, 1698, σ. 175.

¹³⁶ Βλ. και την περίπτωση του γιατρού της Κέρκυρας Ιβάν Βλάσοβ ο οποίος ταξίδεψε στη Μόσχα το 1700, αλλά επέλεξε να μην μείνει εκεί. РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 9, 1700, φφ. 1-2.

¹³⁷ РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 25, 1704, φφ. 8-8^v.

¹³⁸ РГАДА, ф. 124, оп. -, д. 12, 1711, ф. 23^v. Ρωμιοί γιατροί κατοικούσαν και σε άλλες πόλεις της Μικράς Ρωσίας, όπως, παραδείγματος χάριν, ένας στην Πριλούκι. Костянтин Харлампович, «Нариси з історії грецької колонії в Ніжені (XVII-XVIII ст.)», *Записки історико-філологічного відділу*, ВУАН, τόμος 24^{ος}, Κίεβο, 1929, σ. 36. [Στο εξής: Костянтин Харлампович, *Нариси [...]*, 1929].

¹³⁹ Костянтин Харлампович, *Нариси [...]*, 1929, σ. 70.

¹⁴⁰ Ο Ιωάννης Κομνηνός ή Μόλυβδος (Иван Алексеев Комнин), μάλλον ένα και το ίδιο πρόσωπο χωρίς αυτό να είναι απολύτως σίγουρο, είναι κατά πάσα πιθανότητα ο Ρωμιός γιατρός έμπιστος του Μαζέπα ο οποίος γευμάτισε με τον έμπορο Χατζηκυριάκη στην Αυλή του Χατμάνου. «Μονάχα τὸν γιατρό, οἱ τρεῖς μας, ὄχι ἄλλον» καυχάται. Ντόρη Παπαστράτου (επιμ.), *Ὁ Σιναΐτης Χατζηκυριάκης ἐκ Χώρας Βουρλά, Γράμματα – Ξυλογραφίες 1688-1709*, Αθήνα, 1981, σ. 102.

Μεταξύ άλλων πονημάτων, ο Ιωάννης Κομνηνός συνέγραψε «Προσκυνητάριον τοῦ ἁγίου ὄρους τοῦ Ἄθωνος» του οποίου η ρωσική έκδοση τυπώθηκε στην Αγία Πετρούπολη το 1702, βιογραφία του Αυτοκράτορα Ιωάννη Στ΄ Καντακουζηνού, προγνωστικό της έκλειψης του ήλιου και συνεργάστηκε στη δημιουργία ενός χάρτη της Βλαχίας, Καισάριος Δαπόντες, «Ιστορικός κατάλογος ἀνδρῶν ἐπισήμων (1700-1784)», Κ.Ν. Σάθας (επιμ.), *Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη*, τόμος 3^{ος}, Βενετία, 1872, σσ. 71-200, ιδ. σ. 100. Dr. Wilhelm Michael Richter, *Geschichte der Medicin in Russland, entworfen von Dr. Wilhelm Michael von Richter*, τόμος 2^{ος}, Μόσχα, 1815, σσ. 390-392.

Βλ. επίσης Μ.Μ. Плохинский, *Иноземцы в Старой Малороссии [...]*, 1905, σ. 25. Émile Turdeanu, «Le livre grec en Russie: l'apport des presses de Moldavie et de Valachie (1682-1725)», *Revue des Études Slaves*, τόμος 26^{ος}, Παρίσι, 1950, σσ. 69-87, ιδ. σσ. 72-74, 85-

διάστημα και ο λόγιος ιστορικός Αθανάσιος Σκιαδάς ο οποίος είχε διδάξει στη Σλαβονογραφική Ακαδημία και ο οποίος είχε διοριστεί σε ανώτερα αξιώματα του κράτους.¹⁴¹

Αρκετοί ιατροί είχαν εγκατασταθεί στη Μόσχα, όπως ο «στάρετς» (δηλαδή Ιερομόναχος) Ανθίμ από τη Ζάκυνθο, ο οποίος «σιτιζόταν από την τέχνη του ως γιατρός».¹⁴² Ο Χιώτης Λουκάς Λεόντιεβ έβγαζε το μεροκάματό του με το ίδιο επάγγελμα.¹⁴³ Τον σκλάβο Γιούρη Ιβανόβ από το Βίμπουργκ τον είχε αγοράσει ο

86. D. Nicol, «The doctor – philosopher John Commen of Bucharest and his biography of emperor John Kantakouzenos», *Revue des études sud-est européennes*, τόμος 9^{ος}, τεύχος 3^ο, 1971, σσ. 511-527, ιδ. σσ. 512-514. Corneliu Dima-Drăgan, Mihai Caratașu, «Un Manuscrit Grec Inédit du Docteur Jean Comnène», *Revue des études sud-est européennes*, τόμος 9^{ος}, τεύχος 1^ο, 1971, σσ. 107-120. Για τον Κομνηνό στη Νίζνα, βλ. Евген Чернухин, «Кость Харлампович та його нариси історії ніжинських греків», *Записки історико-філологічного товариства Андрія Білецького*, τεύχος 3^ο, Κίεβο, 1999, σσ. 160-176, ιδ. σ. 171.

¹⁴¹ Ο Αθανάσιος Σκιαδάς με καταγωγή από την Κεφαλλονιά διδάξε στη Σλαβονογραφική Ακαδημία και διορίστηκε και σε άλλα αξιώματα του κράτους. Κατά τον Γεώργιο Βενδότη υπηρέτησε ως «πρώτος Άουδιτόρος του ίππικού». Γεωργίου Βενδότη, *Προσθήκη της Έκκλησιαστικής Ιστορίας Μελετίου Μητροπολίτου Αθηνών. Πρὸς ἐξακολούθησιν τῶν ἄλλων τριῶν Τόμων· ἐρανισθεῖσα μετὰ μεγάλης προσοχῆς καὶ ἐπιμελείας ἐκ διαφόρων ἀξιολόγων συγγραφέων εὕρισκομένων ἐν τῇ περιφίμῳ Κ.Β. Βιβλιοθήκῃ τῆς Βιέννης εἰς τὴν ἀπλήν ἡμῶν Διάλεκτον παρὰ Γεωργίου Βενδότη τοῦ ἐκ Ζακύνθου [...]. Τόμος Δ΄, Περιέχων τὰ ἐν τῇ Έκκλησίᾳ Συμβάντα ἀπὸ τοῦς χιλίους ἑπτακοσίους χρόνους τῆς τοῦ Χριστοῦ Γεννήσεως ἄχρι τῆς Σήμερον· δηλ. ὅλου τοῦ παρόντος αἰῶνος*, Βιέννη, 1795, σ. 143.

Αθανάσιος Ε. Καραθανάσης, «Ο Μέγας Πέτρος και οί Έλληνες Λόγιοι (1685-1740)», Αθανάσιος Ε. Καραθανάσης, *Ο Έλληνικός Κόσμος στὰ Βαλκάνια καὶ τὴν Ῥωσία*, Θεσσαλονίκη, 2003, σσ. 309-321, ιδ. σ. 314. Αθανάσιος Ε. Καραθανάσης, «Αθανάσιος Κοντοειδῆς και Αθανάσιος Σκιαδάς: Δύο Έλληνες λόγιοι τοῦ 18^{ου} αἰῶνος και τὸ πνευματικὸ τους ἔργο στὴν Ῥωσία», Αθανάσιος Ε. Καραθανάσης, *Ο Έλληνικός Κόσμος στὰ Βαλκάνια καὶ τὴν Ῥωσία*, Θεσσαλονίκη, 2003, σσ. 337-374, ιδ. σσ. 354-355, 364. Евген Чернухин, «Кость Харлампович та його нариси історії ніжинських греків», *Записки історико-філологічного товариства Андрія Білецького*, τεύχος 3^ο, Κίεβο, 1999, σσ. 160-176, ιδ. σ. 171.

Ενώ ἔφυγε ἀπὸ τὴ Ῥωσία γιὰ τὴν Ἰταλία, ξαναγύρισε και ἔμεινε στὴ Μόσχα μέχρι τὸ 1730.

Ο γιος του Αθανασίου, ο Γεώργιος Σκιαδάς, υπηρέτησε και αυτός στη Μόσχα ως ιατρός. Μετά το 1746 διορίστηκε ἀπὸ τὴν Αυτοκράτειρα Ελισάβετ γιατρός της Αυλῆς. АВПРИ, ф. 7, оп. 4, д. 122, 1770, σ. 2. Κωνσταντίνος Ν. Σάθας, *Νεοελληνική Φιλολογία [...]*, 1868, σσ. 462, 556-557. Μεταξύ άλλων, ἐμπορευόταν με τους Ρωμιούς Ντακόλιεβ και Κατεργάρη. Εἶχε εγκατασταθεῖ μόνιμα στὴ Νίζνα στα γεράματά του, μεταξύ του 1760 και του 1780. Кость Харлампович, «Нарис VI: Просвітницька й благодійна діяльність Ніжинської грецької громади», *Записки історико-філологічного товариства Андрія Білецького*, τεύχος 4^{ος}, Κίεβο, 2003, σσ. 131-164, ιδ. σσ. 134-135. Ιοκάστη Ε. Παναγιωτίδου, «Ο ελληνικός ιατρικός περίγυρος του Αλέξανδρου Ελλάδιου του Λαρισαίου στη Ρωσία (αρχές του 18^{ου} αι.)», Βασίλειος Ν. Μακρίδης (επιμ.), *Αλέξανδρος Ελλάδιος ο Λαρισαίος*, Λαογραφικό Ιστορικό Μουσείο Λάρισας, Λάρισα, 2003, σσ. 539-550, ιδ. σ. 546. Αναφέρεται και ἕνας Γρηγόρης Σκιαδάς ο οποίος ἔπαιξε σημαντικό ρόλο στὴ καταπολέμηση τῆς πανώλης στὴ Μόσχα τὸ 1770-1771. Δεν γνωρίζω αν ταυτίζεται με τον Γεώργιο Σκιαδά, μάλλον όχι. John T. Alexander, *Bubonic plague in early modern Russia: public health and urban disaster*, Baltimore, Λονδίνο, 1980, σσ. 133, 136, 144-145, 163-165, 213, 218, 280, 305.

Το 1737 ο Αθανάσιος εξέδωσε στη Βενετία τὸ ἔργο-μετάφραση ἀπὸ τα Ἰταλικά με προσθήκες του ἰδίου: «ΓΕΝΟΣ, ΗΘΟΣ ΚΙΝΔΥΝΟΙ, ΚΑΙ ΚΑΤΟΡΘΩΜΑΤΑ ΠΕΤΡΟΥ ΤΟΥ ΠΡΩΤΟΥ ΠΑΤΡΟΣ ΠΑΤΡΙΔΟΣ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΟΣ ΠΑΣΗΣ ῬΩΣΙΑΣ» τὸ ὁποῖο ἔχει ἀποτελέσει σημαντικὴ πηγή γιὰ τὴν παρούσα ἐργασία. Émile Legrand, *Bibliographie hellénique ou description raisonnée des ouvrages publiés par des Grecs au dix-huitième siècle*, τόμος 1^{ος}, Παρίσι, 1918, ἀρ. 237, σσ. 256-258.

Καταλογογράφησε και παλαιά – πρωτίστως ελληνικά – βιβλία στὴ Μόσχα τῆς ἐποχῆς του. «Catalogi Duo codicum manvscriptorum graecorum, qui in bibliotheca synodali moscensi aservantur. Anno 1722». Η αφιέρωση: «Petentissimo, augustissimoque imperatori atque autocratori Rossiae, Petro Magno, patri patriae, domino clementissimo». Émile Legrand, *Bibliographie hellénique ou description raisonnée des ouvrages publiés par des Grecs au dix-huitième siècle*, τόμος 1^{ος}, Παρίσι, 1918, ἀρ. 150, σσ. 183-187. Athanasios E. Karathanasis, «Pierre le Grand Et L'Intelligentisia Grecque (1685-1740)», *Les Relations Gréco-Russes Pendant La Guerre D'Indépendance Grecque*, 1983, σσ. 43-52.

¹⁴² Στα ρωσικά: «[...] и кормитца худажеством своим дохтурскою наукою [...]». РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 2, 1708, ф. 7^ο.

¹⁴³ «με τὴν τέχνη του θεραπεύει ανθρώπους». Στα ρωσικά: «художеством своим лечить людей». РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 36, 1706, ф. 3.

Ρωμιός ιατρός της Μόσχας Ματθαίος Μανιάτης, πουλώντας τον στη συνέχεια σε άλλον Ρωμιό.¹⁴⁴ Ορισμένοι, όπως ο Γεώργιος Δημάκης και ο Αλέξανδρος Ελλάδιος, αναφέρονται ως κάτοικοι της Μονής του Αγίου Νικολάου όπου διέμεναν οι εμπορευόμενοι Ρωμιοί της πόλης.¹⁴⁵ Μία ενδιαφέρουσα περίπτωση είναι αυτή του Ρωμιού εμπόρου Κωνσταντίνου του Λεωνή ο οποίος έπασχε από σύφιλη. Την περίθαλψή του είχε αναλάβει ο Αλέξανδρος Ελλάδιος.¹⁴⁶ Αργότερα στον αιώνα, αναφέρεται και ένας γιατρός Ιωάννης Νικολάου Ξανθόπουλος ο οποίος είχε εργαστεί στη Μόσχα και την Αγία Πετρούπολη.¹⁴⁷ Το γεγονός ότι οι Ρωμιοί ιατροί της Μόσχας βρίσκονταν σε στενή επαφή με τους εμπορευόμενους φαίνεται και από τη διαθήκη του Ρωμιού της Νίζνας Ανανία Βοϊνοβ (μεταξύ των μαρτύρων που υπέγραψαν το επίσημο έγγραφο της διαθήκης το 1712 ήταν οι ιατροί Γεώργιος Πολυκαλάς και Ματβέι Μεγκίτη),¹⁴⁸ αλλά και από τις δραστηριότητες του ιατρού Γεωργίου Σκιαδά, υιού του Αθανασίου Σκιαδά, ο οποίος προσλάμβανε άλλους Ρωμιούς της Μόσχας στην υπηρεσία του.¹⁴⁹

Απευθυνόμενοι σε γιατρούς, Ρωμιοί όπως ο έμπορος Κωνσταντίνος του Λεωνή έκαναν μια σημαντική υπέρβαση για τα δεδομένα της εποχής κατά την οποία η προσφυγή σε θαυματουργές εικόνες και λείψανα

¹⁴⁴ РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 6, 1717, ф. 1^ν.

Για τον Ματθαίο Μανιάτη, βλ. Dr. Wilhelm Michael Richter, *Geschichte der Medicin [...]*, τόμος 3^{ος}, Μόσχα, 1817, σσ. 158-160, 585-587. Ιοκάστη Ε. Παναγιωτίδου, «Ο ελληνικός ιατρικός περίγυρος του Αλέξανδρου Ελλάδιου του Λαρισαίου στη Ρωσία (αρχές του 18^{ου} αι.)», Βασίλειος Ν. Μακρίδης (επιμ.), *Αλέξανδρος Ελλάδιος ο Λαρισαίος*, Λαογραφικό Ιστορικό Μουσείο Λάρισας, Λάρισα, 2003, σσ. 539-550, ιδ. σ. 540.

¹⁴⁵ Για τον Γεώργιο Δημάκη, βλ. РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 9, 1710, ф. 1. Για τον Αλέξανδρο Ελλάδιο από τη Λάρισα, βλ. РГАДА, ф. 158, оп. 2, кн. 12, 1715, фф. 75^ν-76^ν.

Βλ. επίσης Dr. Wilhelm Michael Richter, *Geschichte der Medicin [...]*, τόμος 3^{ος}, Μόσχα, 1817, σσ. 130-131, 147.

¹⁴⁶ Ρωμιοί γιατροί βρίσκονταν και στην Κριμαία, κατά τη διάρκεια της ίδιας περιόδου. Ένας λεγόταν Σιρόπουλος και καταγόταν από την Κέρκυρα. Περιγράφεται ως «[...] μέγας φαρμακοποιός, ιατρός του Οσποδάρου της Βλαχίας και έμπιστός του στην Ταταρία [δηλαδή την Κριμαία]». Στα αγγλικά: «[...] a great chymist, physiscian to the Prince of Wallachia, and his agent in Tartary [...]». Του επιτρεπόταν άμεση πρόσβαση στον Χάνο της Κριμαίας κατά τη βούλησή του. Baron de Tott, *Memoirs of the Baron de Tott on the Turks and Tartars*, «an English gentleman at Paris» (μτφ.), τόμος 1^{ος}, Λονδίνο, 1785, σ. 503.

Βλ. επίσης Клеemann, *Клееманово путешествие из Вены в Бельград и Новую Килию також в земли Бюджетских и Нагайских Татар и во вес Крым с возвратном чрез Константинополь, Смирну и Триест в Австрию, в 1768, 1769 и 1770 годах [...]* переведенное с Немецкаго на Французский со онаго на Российский язык, Иван Одинцов (μτφ.), Αγία Πετρούπολη, 1783, σ. 207.

¹⁴⁷ «[...] а ныне находится здесь при медицинской канцелярии лекарем [...]». АВПРИ, ф. 7, оп. 3, д. 126, 1763, ф. 1.

¹⁴⁸ Στα ρωσικά: «доктора Георгия Поликала, Дохтора Метвея Мегитии, Габриэл Милярадовий Сабаджека, Константин Депапи Эвингелире, Ян Димитреев, Дмитрея Андреева». РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 6, 1712, ф. 1^ν.

¹⁴⁹ Αναφέρεται ένας Ηλίας, γιος του Κωνσταντινουπολίτη Ρωμιού Ζινόβιεβ και μιας κοπέλας «από τη Μικρά Ρωσία», στην υπηρεσία του: «[...] και αυτός ο Ηλίας προσελήφθη από τον ιατρό Γεώργιο Σκιαδά, υιό του Αθανασίου, όπου τώρα βρίσκεται εθελούσια». Στα ρωσικά: «[...] а он Илья взят доктором Егором Афонасевым сыном Скиаданом, у коего и ныне обретається добровольно». АВПРИ, ф. 7, оп. 4, д. 122, 1770, ф. 2.

Οι δύο κόρες του Αθανασίου Σκιαδά έγιναν κυρίες επί των τιμών της Αυτοκράτειρας Ελισάβετ. Αθανάσιος Ε. Καραθανάσης, «Αθανάσιος Κοντοειδής και Αθανάσιος Σκιαδάς: Δύο Έλληνες λόγιοι τοῦ 18^{ου} αἰῶνος καὶ τὸ πνευματικὸν τους ἔργο στὴν Ῥωσία», Αθανάσιος Ε. Καραθανάσης, *Ὁ Ἑλληνικὸς Κόσμος στὰ Βαλκάνια καὶ τὴν Ῥωσία*, Θεσσαλονίκη, 2003, σσ. 337-374, ιδ. σσ. 354-355, ιδ. σ. 364.

αποτελούσαν προτιμότερες μεθόδους για την καταπολέμηση των νόσων. Κατά πάσα πιθανότητα πιο χαρακτηριστική ήταν η προσέγγιση ενός μοναχού Σπυρίδωνα ο οποίος πήγε κρυφά στον τάφο του Μιχαήλ του Αγιαστή που βρισκόταν στη Νίζνα και έκοψε μερικά κομμάτια από τα άμφιά του, με την ελπίδα ότι «με τα κομμάτια αυτά θα γινόταν ικανός να θεραπεύει τους αρρώστους». Την ίδια όμως νύχτα ο Αγιαστής παρουσιάστηκε στον ύπνο του μοναχού και τον διέταξε να επιστρέψει τα κομμένα κομμάτια στη θέση τους.¹⁵⁰ Η προσφυγή σε ιατρούς μπορεί να ερμηνευτεί ως απόδειξη των ευρέων οριζόντων και του σχετικά υψηλού εκπαιδευτικού επιπέδου ορισμένων Ρωμιών εμπορευόμενων της Ρωσίας. Μπορεί εξ ίσου να ερμηνευτεί ως απόπειρα μίμησης των ανωτέρων αξιοματούχων της Αυτοκρατίας. Δεδομένων των ιατρικών μεθόδων του 18^{ου} αιώνα όμως, δεν είναι βεβαίο ότι η πρακτική προσφυγής σε γιατρούς αύξανε τις πιθανότητες ανάρρωσης του όποιου ασθενή· μάλλον τυπική για την εποχή θα ήταν η διαπίστωση του Αθανάσιου (ή Αναστασίου) Κοντοειδή ο οποίος γράφει σε επιστολή του το 1711: «[...] Εύρέθηκα εις τὴν ἐπιστάσιαν ἑνὸς ἰατροῦ, ὁποῦ ἤξευρε νὰ θεραπεύσῃ κάθε ἄλλο πάθος ἔξω ἀπὸ τὸ ἐδικόν μου [...]».¹⁵¹

Όπως συνέβη και στην περίπτωση ναυτῶν και άλλων ειδικευμένων σε κάποια τέχνη που θεωρούνταν χρήσιμη για τις ανάγκες της Ρωσίας, ἔμποροι ὄχι μόνο συνόδευαν αλλά και παρότρυναν γιατρούς και ιατροφιλόσοφους να ταξιδέψουν στη Ρωσία. Ο Σπυρίδων Ευστάθιος ειδικευόταν στην εξεύρεση ιατρῶν για αυτόν τον σκοπό. Το 1708 ἔφτασε στη Μόσχα με τον ιατροφιλόσοφο Αντώνιο Σεβαστό ο οποίος δήλωσε πως ἦταν Ορθόδοξος με καταγωγή ἀπὸ τον Ενετικό Μορέα, γεννημένος ὁμως στη Βενετία, ὅπου και σπούδασε γραμματική και ρητορική. Κατόπιν σπούδασε φιλοσοφία και ιατρική στην Πάντοβα. Ο Σπυρίδων Ευστάθιος τον πλήρωσε προκαταβολικά στη Βενετία. Εκεί του εἶχε δείξει:

[...] ἔγγραφο της Τσαρικής Αυτοῦ Μεγαλειότητος σταλμένο δια μέσου του Κνιάζ Γρηγόρη Φέντοροβιτς Ντολγκορούκι που εἶχε διατάξει αυτόν τον Σπυρίδωνα να καλέσει γιατρούς για την υπηρεσία του Μεγάλου Βασιλιά [...].¹⁵²

¹⁵⁰ «Ο Γραϊκός Αγιαστής Μιχαήλ, ἀφθαρτα αναπαυόμενος στη Μονή του Ευαγγελισμού της Νίζνας». Στα ρωσικά: «Святитель Михаил греческий, нетленно почивающий в нежинском благовещенском монастыре». L., «Об имени святителя, нетленно почивающего в нежинском благовещенском монастыре», *Киевская Старина*, ἔτος ἕκτο, τόμος 18^{ος}, Μάιος (5), 1887, σσ. 185-189, ιδ. σ. 187.

¹⁵¹ Eudoxiu de Hurmuzaki, N. Iorga (επιμ.), *Documente privitoare la Istoria Românilor 1560-1820*, τόμος 14^{ος}, μέρος 3^ο, Βουκουρέστι, 1936, σ. 83.

¹⁵² Князь Григорий Федорович Долгоруков (1656-1723), Πρέσβυς της Ρωσίας στην Πολωνία ἀπὸ το 1700. Στα ρωσικά: «[...] будучи в Венеции приезжий из Москвы дворянин Спиридон Остафьев объявил ему лист царского Величества посла князя Григория Федоровича Долгорукова, по которому велено ему, Спиридону докторов призывать в Его Царского Величества службу, и его доктора он, Спиридон, в службу Царского Величества призывал [...]». Το κείμενο του Ντολγκορούκι υπογράφηκε στη Βαρσοβία το 1702. РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 21, 1708, фф. 1-6^ο, ιδ. φ. 1.

Για αναφορά στον Αντώνιο Σεβαστό, βλ. РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 2, 1711, ф. 21. Βλ. επίσης Dr. Wilhelm Michael Richter, *Geschichte der Medicin [...]*, τόμος 3^{ος}, Μόσχα, 1817, σσ. 126-129, 583-585.

Συν τοις άλλοις όμως, η πληρωμή των ιατροφιλόσοφων από το τσαρικό θησαυροφυλάκιο γινόταν σε πολλές περιπτώσεις σε μορφή σαμουρόγουνας, οπότε οι ιατροφιλόσοφοι αναγκάζονταν να εμπορεύονται (ή να συνδέονται με εμπόρους που θα εμπορεύονταν για λογαριασμό τους), για να ανταλλάξουν τα δώρα του Τσάρου με χρήματα ή άλλα αγαθά.¹⁵³

Ορισμένοι ιατροφιλόσοφοι που έφταναν στη Ρωσία ήταν συγγενείς εμπορευόμενων. Τέτοιος ήταν ο γιος Κωνσταντινουπολίτη εμπόρου, «γόνος βυζαντινής αριστοκρατικής οικογένειας» Γεώργιος Δημάκης.¹⁵⁴ Σπουδαγμένος στη Βενετία και κατόπιν αυτού στην Κατάνια, όπου και έζησε δεκατρία χρόνια, είχε αποδεχτεί τον Ρωμαιοκαθολικισμό.¹⁵⁵ Έφτασε στη Μόσχα το 1710 μετά από πρόσκληση του Πρέσβευς Τολστόι, για να υπηρετήσει το ρωσικό κράτος.¹⁵⁶ Άλλος γιος εμπόρου ήταν κάποιος Αναστάσιος Γαλακτιόνωβ (Γαλακτίων), φαρμακοποιός, ο οποίος εργάστηκε για τέσσερα χρόνια στην Αυλή του Μαζέπα. Το 1707 τον συνόδεψαν Ρωμιοί έμποροι της Νίζνας στη Μόσχα, για να ενταχθεί στην υπηρεσία του Τσάρου. Εκεί δηλώνει πως ήταν: «Honestus et Peritus Anastasius natione Graecus, constantinopolitanos Galatensis, artis pharmacoepa expertus [...]». Είχε σπουδάσει ιατρική μαθητεύοντας πλάι σε Γάλλο γιατρό της Κωνσταντινούπολης και μετέπειτα σε έναν Άραβα από την Αντιόχεια.¹⁵⁷

Αναφορές όπως αυτές του Γεωργίου Δημάκη αλλά και του Αναστασίου είναι άκρως ενδιαφέρουσες, όχι μόνο διότι δείχνουν την καταγωγή πολλών ιατροφιλόσοφων, αλλά και επειδή καταδεικνύουν τις σχέσεις τους με τους εμπόρους. Ο Δημάκης, από πατέρα έμπορο, ήθελε να αποδείξει πως ήταν αριστοκράτης, εξ ου και η χρήση του όρου «Βυζαντινός» που σηματοδοτεί επίσης την ενσωμάτωσή του στον πνευματικό κόσμο της Δύσης, κάτι που λειτουργούσε ως σημαντικό προτέρημα στη Ρωσία του Πέτρου Α'.¹⁵⁸ Ο φαρμακοποιός

¹Ένας άλλος λόγιος στη Ρωσία της εποχής συνοδεύτηκε από τον Ρωμίο Αθανάσιο Μπαλά. Πρόκειται για τον Γάλλο διαφωτιστή Diderot. Φαίνεται μάλιστα πως ο Diderot του είχε ιδιαίτερη συμπάθεια. Arthur Wilson, «Diderot in Russia, 1773-1774», J.G. Garrard (επιμ.), *The Eighteenth Century in Russia*, Οξφόρδη, 1973, σσ. 166-197, ιδ. σ. 195.

¹⁵³ Raymond H. Fisher, *The Russian Fur Trade [...]*, 1943, σσ. 136.

¹⁵⁴ Στα ρωσικά: «[...] доктора Господина Юрия Димарха бизанстина зшлахатной Греческой фамилия φιλοзофию и всю медику изучившего [...]».

¹⁵⁵ Στα ρωσικά: «[...] он же Господин Юря по вере Католичечко [...] давал клятво [...]».

¹⁵⁶ РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 9, 1710, фф. 1-2^ν.

Ο Γεώργιος Δημάκης ήταν στην πραγματικότητα γιός εμπόρου. Το 1710 διορίστηκε στο Ναυτικό Νοσοκομείο της Αγίας Πετρούπολης όπου εργάστηκε μέχρι το 1720. Ιοκάστη Ε. Παναγιωτίδου, «Ο ελληνικός ιατρικός περίγυρος του Αλέξανδρου Ελλάδιου του Λαρισαίου στη Ρωσία (αρχές του 18^{ου} αι.)», Βασίλειος Ν. Μακρίδης (επιμ.), *Αλέξανδρος Ελλάδιος ο Λαρισαίος*, Λαογραφικό Ιστορικό Μουσείο Λάρισας, Λάρισα, 2003, σσ. 539-550, ιδ. σ. 543.

¹⁵⁷ РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 4, 1707, фф. 2-3. Βλ. επίσης Dr. Wilhelm Michael Richter, *Geschichte der Medicin [...]*, τόμος 3^{ος}, Μόσχα, 1817, σ. 184.

¹⁵⁸ Η χρήση του όρου «Βυζάντιο» ξεκινά με τον Γερμανό J. Wolf το 1562, αλλά με την εξαίρεση δυτικοεκπαιδευμένων, όπως του Γεωργίου Δημάκη, δεν χρησιμοποιείται για τους περισσότερους Ρωμιούς της Ρωσίας κατά την περίοδο. Η συνήθης περιγραφή της Αυτοκρατορίας είναι – στα ρωσικά – Βασίλειο των Γραικών. Δεδομένης της περιγραφής των εαυτών τους ως Ρωμιών, είναι προφανές

Αναστάσιος μπορεί να μην είχε σπουδάσει ο ίδιος στη Δύση, ένωθε την ανάγκη όμως να τονίσει τη σχέση του με Γάλλο γιατρό και να περιγράψει την ειδικότητά του στα λατινικά.¹⁵⁹

Δεν είναι εύκολη η διάκριση μεταξύ ιατρών και ιατροφιλόσοφων,¹⁶⁰ αλλά ούτε μεταξύ ιατροφιλόσοφων και άλλων λογίων οι οποίοι έφταναν στη Ρωσία προσδοκώντας να ενταχθούν στην τσαρική υπηρεσία. Σε γενικές γραμμές οι ιατροφιλόσοφοι ήταν εκπαιδευμένοι στα Πανεπιστήμια της Δύσης. Σε μία κοινωνία όπου οι εκπαιδευμένοι που διέθεταν τις απαραίτητες γνώσεις, για να υπηρετήσουν την περιορισμένη αλλά ολοένα αυξανόμενη γραφειοκρατία, ήταν ελάχιστοι, ο ρόλος του ιατροφιλόσοφου δεν περιοριζόταν στην περίθαλψη. Αντιθέτως, μέσω προσωπικών διασυνδέσεων με τα μέλη της άρχουσας ομάδας της Αυτοκρατορίας, η τέχνη και η εκπαίδευση του ιατρού επέτρεπε άμεση πρόσβαση στα ανώτερα στελέχη της τσαρικής Αυλής, προσφέροντας ποικίλες ευκαιρίες για την περαιτέρω ενσωμάτωση εκπαιδευμένων Ρωμιών στην υπηρεσία του Τσάρου.¹⁶¹

Από αυτούς αρκετοί πέτυχαν ιδιαίτερα υψηλά αξιώματα στο ρωσικό κράτος, όπως, λόγου χάριν, ο σπουδαγμένος στη Γερμανία αρχίατρος του Πέτρου Α΄ Ιάκωβος Πυλαρινός¹⁶² και ο Γεώργιος Πολυκαλάς

πως οι Ρωμιοί της Ρωσίας και της Καζακίας θεωρούσαν το Βασίλειο των Ρωμιών ως δικό τους κράτος, έστω και αν αυτό δεν υπήρχε πλέον.

Για την περιγραφή του Δημάκη ως γόνου «βυζαντινής» οικογένειας που είχε αποδεχτεί τον ρωμαιοκαθολικισμό, βλ. РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 9, 1710, ф. 2^ν.

Είναι χαρακτηριστική η περιγραφή του Ηγουμένου Ιάκωβου της Μονής Πέτρου και Παύλου «[...] εκείνο το Μοναστήρι μας ανοικοδομήθηκε από τα παλαιά τα χρόνια από τους αξιοτίμητους Γραϊκούς Τσάρους [...]». Στα ρωσικά: «[...] тот наш мнтр от древних лет построен от блгочестивых црей Греческих [...]». РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 8, 1711, ф. 7.

Και ο Ρώσος περιηγητής Ματβέι Νετσάεβ σημειώνει για την Αγία Σοφία: «[...] αυτός ο ναός ανοικοδομήθηκε από τον Γραϊκό Τσάρο Ιουστινιανό [...]». Στα ρωσικά: «построил же той храм греческий царь Иустиниан». Матвей Гаврилов Нечаев, «Путешествие в 1721 и 1722 годах, ярославскаго жителя Матвея Гаврилова Нечаева ко Св. Местам Палестинским», *Ярославский Литературный Сборник*, Ярославль, 1849, σσ. 127-181, ιδ. σ. 146.

¹⁵⁹ Τα Λατινικά ήταν βεβαίως η γλώσσα της επιστήμης.

¹⁶⁰ Η βασική διάκριση στα πανεπιστήμια της Ιταλίας εκείνη την εποχή ήταν μεταξύ ιατροφιλοσόφων από τη μια και νομικών από την άλλη.

¹⁶¹ Για την έλλειψη εκπαιδευμένων που μπορούσαν να στελεχώσουν τα όργανα του κράτους, βλ. I. de Madariaga, «The Russian Nobility in the Seventeenth and Eighteenth Centuries», H.M. Scott (επιμ.), *The European Nobilities in the Seventeenth and Eighteenth Centuries*, Λονδίνο, 1995, τόμος 2^{ος}, σ. 249.

¹⁶² Ο Ιάκωβος Πυλαρινός (Яков Дмитриев сын Пеляринов, 1659-1718) από την Κεφαλλονιά υπήρξε γιατρός στην υπηρεσία του Ισμαήλ Πασά, διοικητή της Κρήτης, του Κ. Καντακουζηνού, Ηγεμόνα της Βλαχίας, και του Πέτρου Α΄. Είχε μελετήσει και μάλιστα ήταν ο πρώτος που πρότεινε τον εμβολιασμό κατά της ευλογιάς. Παντελή Μ. Κοντογιάννη, *Οι Έλληνες κατά τὸν Πρῶτον ἐπὶ Αἰκατερίνης [...]*, 1903, σσ. 20, 69. Γεωργίου Βενδότη, *Προσθήκη τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ἱστορίας Μελετίου Μητροπολίτου [...]*, 1795, σσ. 143-144. Dr. Wilhelm Michael Richter, *Geschichte der Medicin [...]*, τόμος 2^{ος}, Μόσχα, 1815, σσ. 386-390. John T. Alexander, *Bubonic plague in early modern Russia*, 1980, σ. 55.

Αθανάσιος Ε. Καραθανάσης, *Οἱ Ἕλληνες Λόγιοι στῆ Βλαχία (1670-1714), Συμβολή στῆ μελέτη τῆς ἑλληνικῆς πνευματικῆς κίνησης στίς παραδουνάβιες ἡγεμονίες κατὰ τὴν προφαναριωτικὴ περίοδο*, Θεσσαλονίκη, 1982, σσ. 182-186. Πηνελόπη Στάθη, *Χρῦσανθος Νοταρᾶς Πατριάρχης Ἱεροσολύμων*, Αθήνα, 1999, σ. 287.

από την Κεφαλλονιά, σπουδαγμένος στην Πάντοβα, ιατρός του Πετρ Τολστόι στην Κωνσταντινούπολη. Κατά τον Αθανάσιο Σκιαδά, ο Πολυκαλάς ενέργησε το 1711 ως διαμεσολαβητής μεταξύ του Πέτρου Α΄ και του Ηγεμόνα της Μολδαβίας Δημητρίου Καντιμίρη (Καντεμίρ), πριν γίνει προσωπικός γιατρός της Βασίλισσας την οποία συνέχισε να υπηρετεί, όταν εκείνη ανέλαβε ως Αυτοκράτειρα Αικατερίνη Α΄.¹⁶³ Σε πολλές περιπτώσεις, τέτοιου τύπου ιατροφιλόσοφοι χρησιμοποιούσαν τις διασυνδέσεις τους στην τσαρική Αυλή, για να προστατεύσουν τους εμπορευόμενους ομογενείς τους. Καλό παράδειγμα ο Κερκυραίος γιατρός Παναγιώτης Κοντοειδής (ανιψιός του Αθανασίου) για τον οποίον γράφει η Αυτοκράτειρα Αικατερίνη Β΄ στις αναμνήσεις της, σημειώνοντας πως εκείνος περιέθαλψε την Αυτοκράτειρα Ελισάβετ, όταν αυτή λιποθύμησε κατά τη διάρκεια ακολουθίας στο Τσάρσκοε Σελό τον Σεπτέμβριο του 1758.¹⁶⁴ Όπως μας πληροφορεί ο έμπορος του Άμστερνταμ Ιωάννης Πρίγκος, ο Παναγιώτης Κοντοειδής ο οποίος διετέλεσε αρχίατρος στην Αυλή της Ελισάβετ μεσολάβησε για την κοινότητα των εμπορευόμενων Ρωμιών του Άμστερνταμ.¹⁶⁵

Και ο Σίμων Πυλαρινός, γιος του Ιάκωβου Πυλαρινού, πέρασε ένα διάστημα ως γιατρός στη Ρωσία. J. Nicolopoulos, «Résultats du dépouillement du Russkij Biografičeskij Slovarj. Analyse de 130 biographies de Grecs avant exercé une activité importante en Russie entre 1750 et 1850 dans le service public et les professions liberals», *Balkan Studies*, τόμος 25^{ος}, 1984, σ. 29.

¹⁶³ Ο Πολυκαλάς: «[...] έρχόμενος εις τὸν βασιλέα, τοῦ ἐγχειρίζει τὰς ἐπιστολάς τοῦ Καντιμίρη [...]. Ὁ βασιλεὺς τὸν μὲν Πολυκαλὰν ἐδιόρισε Ἰατρὸν τῆς Βασιλίσσης, εἰς δὲ τὸν Καντιμίρημ ἔγραψε, καὶ τοῦ ἐβεβαίωσε τὸ ζήτημὰ του [...]». Αθανάσιος Σκιαδάς, *Γένος, Ἥθος, Κίνδυνοι [...]*, 1737, σσ. 290-291.

Γεωργίου Βενδότη, *Προσθήκη τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ἱστορίας Μελετίου Μητροπολίτου [...]*, 1795, σ. 143. Dr. Wilhelm Michael Richter, *Geschichte der Medicin [...]* τόμος 3^{ος}, Μόσχα, 1817, σσ. 131-133, 199. Κωνσταντίνος Γεωργίου Ιωάννου Ζαβίρα, *Νέα Ἑλλάς ἢ Ἑλληνικὸν Θέατρον, Ανατύπωσις Α΄ Ἐκδόσεως*, Τάσος Αθ. Γριτσόπουλος (επιμ., εισ.), Αθήνα 1972, σσ. 235-236.

Κ. Παπουλίδης, «Ἕλληνες στην υπηρεσία του υπουργείου εξωτερικῶν της Αυτοκρατορικής Ρωσίας», *Ρωσοελληνικά*, Θεσσαλονίκης, 2004, σσ. 101-145, ιδ. σ. 129. Αθανάσιος Ε. Καραθανάσης, «Ὁ Μέγας Πέτρος καὶ οἱ Ἕλληνες Λόγιοι (1685-1740)», Αθανάσιος Ε. Καραθανάσης, *Ὁ Ἑλληνικὸς Κόσμος στὰ Βαλκάνια καὶ τὴν Ῥωσία*, Θεσσαλονίκη, 2003, σσ. 309-321, σ. 320.

Διέθετε πλούσια βιβλιοθήκη και βοτανική συλλογή. Ιοκάστη Ε. Παναγιωτίδου, «Ὁ ελληνικὸς ἱατρικὸς περίγυρος του Αλέξανδρου Ελλάδιου του Λαρισαίου στη Ρωσία (αρχές του 18^{ου} αι.)», Βασίλειος Ν. Μακρίδης (επιμ.), *Αλέξανδρος Ελλάδιος ο Λαρισαίος*, Λαογραφικὸ Ἱστορικὸ Μουσεῖο Λάρισας, Λάρισα, 2003, σσ. 539-550, ιδ. σ. 543.

¹⁶⁴ Catherine II, *The Memoirs of Catherine the Great*, Mark Cruse και Hilde Hoogenboom (μτφ.), Νέα Υόρκη, 2006, σ. 181. Καί ὄντως ὅπως φαίνεται ἀπὸ τις φαρμακευτικὲς τους σημειώσεις «Pour Sa Majesté Impériale», ο Πάβελ Ζαχαριέβιτς Κοντοειδής είχε αναλάβει τὴν περίθαλψη τῆς Αυτοκράτειρας. Dr. Wilhelm Michael Richter, *Geschichte der Medicin [...]*, τόμος 3^{ος}, Μόσχα, 1817, σσ. 609-611.

Ὁ θεῖος του συγκεκριμένου γιατροῦ, ο Κερκυραίος Αρχιμανδρίτης Αναστάσιος ἢ Αθανάσιος Κοντοειδής, αναφέρεται πιο πάνω. Εἶχε εργαστεῖ ως υπογραμματέας του Πετρ Τολστόι στην Κωνσταντινούπολη, πριν ταξιδέψει στη Ρωσία ὅπου εἶχε ὀριστεῖ το 1718 μέλος τῆς *Ντουχόβναγια Κολέγκια*, με ἄλλα λόγια τῆς *Ιεράς Συνόδου τῆς Ἐκκλησίας*. Το 1726 μετέφρασε τὴν Ἁγία Γραφή στα ρωσικά.

¹⁶⁵ «Ὁ θεὸς νὰ στεριώνῃ καὶ τοὺς εὐεργέτας σου, ὅσοι ἐσύντρεξαν, τοῦ ἐξοχωτάτου Κοντοειδῆ [...]». Βαγγέλης Σκουβαράς, *Ιωάννης Πρίγκος (1725-1789)*, Αθήνα, 1764, σ. 71. АВПРИ, ф. 52, оп. 1, д. 2, 1758, фф. 1, 3-4. Αθανάσιος Ε. Καραθανάσης, «Αθανάσιος Κοντοειδής και Ἀθανάσιος Σκιαδάς: Δύο Ἕλληνες λόγιοι τοῦ 18^{ου} αἰῶνος καὶ τὸ πνευματικὸ τους ἔργο στὴν Ῥωσία», Αθανάσιος Ε. Καραθανάσης, *Ὁ Ἑλληνικὸς Κόσμος στὰ Βαλκάνια καὶ τὴν Ῥωσία*, Θεσσαλονίκη, 2003, σσ. 337-374, ιδ. σσ. 354-355, ιδ. σ. 366.

Ἄλλος Ρωμιὸς αρχίατρος ἦταν ο Κεφαλλονίτης Ιωάννης Μελισσηνός ο οποίος εἶχε φτάσει στη Ρωσία ως γιατρός ἐπὶ Πέτρου Α΄. Ἐγινε ἀντιπρόεδρος του *Κολέγιο Εμπορίου* και πέθανε το 1758. Ὁ γιος του Πέτρος Μελισσηνός (1726-1797) ἐξελίχθηκε σε στρατηγὸ του ρωσικοῦ πυροβολικοῦ. Παντελή Μ. Κοντογιάννη, *Οἱ Ἕλληνες κατὰ τὸν Πρῶτον ἐπὶ Αἰκατερίνης [...]*, 1903, σσ. 34-35, 69. Юрий Прякин, «Генерал Петр Мелиссино в Истории Санкт-Петербурга XVIII столетия», Ф.А. Елоева, Д. Летсиос (επιμ.), Α.Β. Борисова, Μ.Α. Григорьева, Ε.В. Ильвес (μτφ.), *Санкт-Петербург и Греция. Прошлое и настоящее. Материалы Международной конференции 26-29 октября 2006 г.*, Αγ. Πετρούπολη, 2008, σσ. 62-73.

Με τον αριθμό των εκπαιδευμένων να αποτελεί ένα ελάχιστο ποσοστό του πληθυσμού της Αυτοκρατορίας, ο εκάστοτε Τσάρος ή Αυτοκράτορας είχε απόλυτη ανάγκη από όλους όσους μπορούσαν να συνεισφέρουν με την τέχνη και γενικότερα με τις γνώσεις τους. Όχι μόνο οι ιατροφιλόσοφοι αλλά και οι ποικίλης προέλευσης έμποροι στη ρωσική επικράτεια ενεργούσαν ως προέκταση της κρατικής εξουσίας στις περιφέρειές της· επωμίζονταν τη συγκομιδή των φόρων, υπηρετούσαν ως τελωνιακοί, εκτιμητές ή λογιστές στις κρατικές υπηρεσίες και πουλούσαν τα είδη που υπόκειντο σε κρατικό μονοπώλιο. Σε αντάλλαγμα, το κράτος συνέχισε να παραχωρεί διαφόρων ειδών προνόμια και εμπορικά δικαιώματα σε μεμονωμένους εμπόρους, αλλά και σε ομάδες εμπόρων ή θεσμούς όπως ήταν η Αδελφότητα των Ρωμιών της Νίζνας. Τέτοιου τύπου θεσμοί λειτουργούσαν ως συνδετικός κρίκος ανάμεσα στους υπηκόους, την περιφέρεια και την κεντρική διοίκηση, εξασφαλίζοντας κοινωνικό έλεγχο. Η χορηγία προνομίων σε συγκεκριμένους Ρωμιούς υπηρέτες του κράτους κατά τη διάρκεια του 17^{ου} αλλά και του 18^{ου} αιώνα, αλλά και στην Αδελφότητα των Ρωμιών της Νίζνας στο σύνολό της, πρέπει συν τοις άλλοις να θεωρηθεί προέκταση των συνηθισμένων μεθόδων διακυβέρνησης που ακολουθούσε το ρωσικό κράτος εκείνη την εποχή.

Για έναν σύντομο κατάλογο Ρωμιών (σε αυτή την περίπτωση, λόγω εκπαίδευσης, θα ήταν επιτρεπτή και η χρήση του όρου «Ελλήνων») ιατροφιλόσφων στη Ρωσία της εποχής, βλ. Μ.Μ. Плохинский, *Иноземцы в старой Малороссии [...]*, 1905, σ. 25. Ath. E. Karathanasis, «Pierre le Grand Et L'Intelligentisia Grecque (1685-1740)», *Les Relations Gréco-Russes Pendant La Guerre D'Indépendance Grecque*, Θεσσαλονίκη, 1983, σσ. 43-52.

Μεταξύ αυτών ο Μιχαήλ Σχένδος (αλλού Σκένδος) ο οποίος εξέδωσε στην Αγία Πετρούπολη βιβλίο για τον τόπο εξορίας του Οβιδίου και ο Δαμιανός Παρασκευάς ο Σινωπέας, σπουδαγμένος στη Φρανκφούρτη και την Ιενά, ο οποίος διορίστηκε ιατρός του ναυτικού νοσοκομείου του Κρόνστατ από τον Πέτρο Α' προκαλούν ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Γεωργίου Βενδότη, *Προσθήκη τής Εκκλησιαστικής Ιστορίας Μελετίου Μητροπολίτου [...]*, 1795, σσ. 143-144. Κωνσταντίνος Ν. Σάθας, *Νεοελληνική Φιλολογία [...]*, 1868, σσ. 464, 554. P. Cernovodeanu, N. Vătămanu, «Un médecin princier moins connu de la période Phanariote: Michel Schendos van der Bech (1691- env. 173-)», *Balkan Studies*, τόμος 18^{ος}, 1977, σσ. 13-30, ιδ. σσ. 21, 25-27.

Βλ. επίσης Απόστολος Ε. Βακαλόπουλος, «Ο Μέγας Πέτρος και οι Έλληνες κατά τα τέλη του 17^{ου} και τις αρχές του 18^{ου} αιώνα», *Επιστημονική Επετηρίς Φιλοσοφικής Σχολής του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης*, 1969, τόμος 11^{ος}, σσ. 247-259. Paul Cernovodeanu, «Pierre le Grand dans l'historiographie roumaine et balkanique du XVIIIe siècle», *Revue des Études Sud-est Européennes*, τόμος 13^{ος}, 1975, σσ. 77-95, ιδ. σ. 78.

Αθανάσιος Ε. Καραθανάσης, «Ο Μέγας Πέτρος και οι Έλληνες Λόγιοι (1685-1740)», Αθανάσιος Ε. Καραθανάσης, *Ο Έλληνικός Κόσμος στα Βαλκάνια και την Ρωσία*, Θεσσαλονίκη, 2003, σσ. 309-321, ιδ. σσ. 319-320. Βασίλειος Ν. Μακρίδης, «Στοιχεία για τις σχέσεις του Αλέξανδρου Ελλάδιου με τη Ρωσία», *Μνήμων*, τόμος 19^{ος}, Αθήνα 1997, σσ. 9-39, ιδ. σσ. 28-31. Μ.Ι. Μανούσακα, «Εκκλήσεις των ελλήνων λογίων προς τους ηγεμόνες της Ευρώπης για την απελευθέρωση της Ελλάδος», *Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών*, τόμος 59^{ος}, 1984, σσ. 196-249. Αθανάσιος Ε. Καραθανάσης, «Αθανάσιος Κοντοειδής και Αθανάσιος Σκιαδάς: Δύο Έλληνες λόγιοι του 18^{ου} αιώνα και το πνευματικό τους έργο στην Ρωσία», Αθανάσιος Ε. Καραθανάσης, *Ο Έλληνικός Κόσμος στα Βαλκάνια και την Ρωσία*, Θεσσαλονίκη, 2003, σσ. 337-374.

Για το θέμα αυτό των ιατροφιλόσφων της ορθόδοξης Ανατολής στη Ρωσία, βλ. Wilhelm Michael von Richter, *Geschichte der Medicin [...]*, τόμος 3^{ος}, Μόσχα, 1817, σσ. 114-115, 124, 126-133, 147, 158-160, 170-177, 184, 199, 280-281, 353-354, 436-439, 502, 524-525, 583-587, 609-611. Βασίλειος Ν. Μακρίδης, «Στοιχεία για τις σχέσεις του Αλέξανδρου Ελλάδιου με τη Ρωσία», *Μνήμων*, τόμος 19^{ος}, Αθήνα 1997, σσ. 9-39, ιδ. σσ. 30-32. John T. Alexander, *Bubonic plague in early modern Russia*, 1980, σσ. 54, 307. Ιοκάστη Ε. Παναγιωτίδου, «Ο ελληνικός ιατρικός περίγυρος του Αλέξανδρου Ελλάδιου του Λαρισαίου στη Ρωσία (αρχές του 18^{ου} αι.)», Βασίλειος Ν. Μακρίδης (επιμ.), *Αλέξανδρος Ελλάδιος ο Λαρισαίος*, Λαογραφικό Ιστορικό Μουσείο Λάρισας, Λάρισα, 2003, σσ. 539-550.

Ευχαριστώ τον Βασίλειο Μακρίδη για τα άρθρα που μου έστειλε και τις συμβουλές του όσον αφορά το θέμα των ιατροφιλόσφων στη Ρωσία.

Έτσι εξηγείται και η προσέλευση τόσων ιατρών, ιατροφιλόσοφων, ναυτών, τεχνιτών και άλλων ειδικευμένων Ρωμιών, αλλά και διάφορων εκπαιδευμένων ξένων προς τη Μοσχοβία ομάδων, όπως, παραδείγματος χάριν, των Γερμανών της Βαλτικής, για να υπηρετήσουν την τσαρική Αυλή. Οι ξένοι αυτοί, προσκεκλημένοι στη Ρωσία, λάμβαναν όχι μόνο προνομιακούς μισθούς από το κράτος, είτε σε χρήματα είτε σε εμπόρευμα, αλλά ενίοτε αναλάμβαναν τα ανώτερα αξιώματα της χώρας.¹⁶⁶ Οι πολλές επιμέρους ιστορίες των Ρωμιών γιατρών και ιατροφιλόσοφων στη Ρωσία της εποχής επιβεβαιώνουν τη γενικότερη εικόνα μιας κοινωνίας ανθρώπων οι οποίοι λειτουργούσαν ενιαία και αλληλένδετα. Το εμπόριο και η κρατική υπηρεσία ήταν εν μέρει ταυτόσημοι όροι· όχι μόνο λόγω της ανάγκης των εμπορευόμενων να διοχετεύσουν τα πολύτιμα εμπορεύματά τους στην τσαρική Αυλή. Τελικά, σε πολλές αν όχι σε όλες τις περιπτώσεις, δύσκολα γίνεται κάποια ουσιαστική διάκριση μεταξύ των Ρωμιών με κάποια τέχνη ή επιδεξιότητα οι οποίοι συγκαταλέγονται μεταξύ των εμπορευόμενων της Μόσχας και της Νίζνας και των υπόλοιπων αξιωματούχων στην υπηρεσία του ρωσικού κράτους.

Αναμφίβολα σημειώνονται ορισμένες διακρίσεις· σε μία περίπτωση, τον Δεκέμβριο του 1710, ο «κουριέρ» Κωνσταντίν Δημήτρεβ περιγράφει τις απόψεις διάφορων ομάδων στην Κωνσταντινούπολη, όσον αφορά το ενδεχόμενο του πόλεμου μεταξύ Ρωσίας και Οθωμανικής Αυτοκρατορίας διαχωρίζοντας τους εμπόρους από τους «διαπρεπείς ανθρώπους».¹⁶⁷ Οι περισσότερες διακρίσεις εμπόρων και κρατικών αξιωματούχων λειτουργούν όμως στο επίπεδο της ρητορικής. Έτσι ο «τσαούσης» Δαβίδ Κορμπ (Κορμπέα) ήθελε να δείξει «[...] πώς είναι κάτι τί [...]» και όχι ένας απλός έμπορος σαν τους άλλους.¹⁶⁸ Καυχώμενος για τα αξιώματα και τη σημασία των αποστολών του, προκάλεσε το θυμό του Πατριάρχη Δοσιθέου ο οποίος έγραψε στον Τσάρο αναφέροντας πως:

[...] οι έμποροι που έρχονται από το Μπατούριν ακόμα και από την ίδια την Κωνσταντινούπολη ανάμεσα σε αυτά που διηγούνται λένε και το εξής: ότι στη Μόσχα υπάρχει του Τσάρου κάποιος Δαβίδ, τσαούσης, υπήκοος του Ηγεμόνα της Μολδαβίας που λέει τάδε, κάνει τάδε, πράττει τάδε. Αυτά ακούστηκαν στην Πύλη και στον ίδιο τον Βεζίρη.

¹⁶⁶ Marc Raeff, *The Well Ordered Police State, Social and Institutional Change through Law in the Germanies and Russia 1600-1800*, Yale, 1983, σ. 219. John P. LeDonne, *Ruling Russia, Politics and Administration in the Age of Absolutism 1762-1796*, Princeton, New Jersey, 1984, σσ. 50-51.

Για την προνομιακή πρόσληψη αυτών που έρχονταν απ' το εξωτερικό να υπηρετήσουν τον Τσάρο, και ιδιαίτερα όσων έρχονταν από περιοχές της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, βλ. Richard Hellie, *The Economy and Material Culture of Russia 1600-1725*, Chicago, Λονδίνο, 1999, σσ. 442-444. Raymond H. Fisher, *The Russian Fur Trade [...]*, 1943, σ. 130.

¹⁶⁷ Στα ρωσικά: «[...] а паче купечество, также и знатные особы и греки [...]». Петр I, *Письма и Бумаги [...]*, τόμος 10^{ος}, 1710, Μόσχα, 1956, σσ. 770-771.

¹⁶⁸ РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 1, 1706, ф. 6.

Δεδομένης της υποψίας, ο Κορμπ στάλθηκε επειγόντως πίσω στον Οσποδάρο και τελικά αναγκάστηκε να εγκατασταθεί μόνιμα στη Μοσχοβία.¹⁶⁹ Το ενδιαφέρον εδώ είναι ότι ο Κορμπ – του οποίου οι ποικίλες δραστηριότητες θα εξεταστούν στη συνέχεια – ήταν όντως από τους ανώτερους αλλογενείς αξιωματούχους στη Μόσχα της εποχής. Ήταν ίσως ενδεικτική και η στάση ενός ταξιδιώτη στην Κριμαία στις αρχές του αιώνα ο οποίος – ακολουθώντας τις συμβουλές ενός Αρμένι της περιοχής – παρουσίαζε τον εαυτό του όχι ως έμπορο αλλά ως γιατρό, επειδή οι γιατροί έχαιραν μεγαλύτερης εκτίμησης από τους εμπόρους.¹⁷⁰

Η χρήση Λατινικών ή η έμφαση στη «Βυζαντινή» προέλευση στις περιπτώσεις του ιατροφιλόσοφου Γεώργιου Δημάκη και του φαρμακοποιού Αναστάσιου που σημειώθηκαν πιο πάνω αποτελούν παρόμοια στοιχεία· όταν ο έμπορος της Κωνσταντινούπολης Γεώργιος Γεράκης υπογράφει τις επιστολές του στα λατινικά ως «Georgius Gerachis, humilimus servus» προσπαθούσε και αυτός να δείξει πως ξεχώριζε στο κοινωνικό σύνολο που του έδινε υπόσταση.¹⁷¹ Ενώ πολλοί, κρατικοί αξιωματούχοι και μη, αναμφίβολα επιθυμούσαν να τονίσουν όσα στοιχεία τους διέκριναν από τους εμπορευόμενους ομογενείς τους, οι εμπειρίες και τα βιώματα των Ρωμιών οδηγούν στο συμπέρασμα ότι οι διαχωριστικές γραμμές μεταξύ εμπορευόμενων από τη μια και κρατικών αξιωματούχων από την άλλη ήταν άκρως ελαστικές.

Προσπαθώντας να πείσει μία χήρα από τις Κυκλάδες μητέρα τεσσάρων παιδιών να αφήσει τον αδελφό της να φύγει από το νησί τους, για να ενταχθεί στην υπηρεσία του Τσάρου, ο Μεθόδιος Αρμενόπουλος της υποσχέθηκε: «[...] θὰ παντρεύσης τὰ κορίτσια σου ἐκεῖ μὲ ἀρχοντόπουλα τοῦ κόσμου ἐκείνου καὶ τὰ ἀρσενικά σου παιδιὰ μὲ ἀρχόντων κορίτσια [...]». Ο πρώην Αρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης δεν μετέδωσε βεβαίως την

¹⁶⁹ Петр I, *Письма и Бумаги [...]*, τόμος 3^{ος}, 1704-1705, Αγ. Πετρούπολη, 1893, αρ. 777, σ. 274 και αρ. 749, σ. 725.

Όμοια και η περίπτωση του Χριστόφορου Κωνσταντινόβ στις αρχές του αιώνα ο οποίος και αυτός καυχούνταν για τις υπηρεσίες του στον Τσάρο και τον Οσποδάρο της Μολδαβία. Στα ρωσικά: «а я оставил дома своя жену и детей своих винограды промыслы и всякое мое довольство пришел служить великому Гдру». Φοβόταν ότι άλλοι Ρωμιοί θα τον κατέδιδαν στις οθωμανικές αρχές. Στα ρωσικά: «[...] и про то слышали торговые люди Цареградцы и есть ли то пронесетца турком воистину много зла постражет господар мултьянской [...]». РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 5, 1700, ф. 4.

¹⁷⁰ A. de la Motraye, *Travels through Europe [...]*, τόμος 1^{ος}, Λονδίνο, 1723, σ. 33.

¹⁷¹ Ο Γεράκης ήταν ιδιαίτερα μορφωμένος και, ενώ υπηρετούσε τον Τσάρο για αρκετά χρόνια, εγκαταστάθηκε τελικά στη Ρωσία. РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 6, 1714, ф. 1^ο. Έχαιρε στενών σχέσεων με τον Γκολίτσιν, πιθανότατα τον Δημήτρη Μιχαήλοβιτς Γκολίτσιν, χωρίς όμως αυτό να είναι ξεκάθαρο από το κείμενο όπως το έχει καταγράψει ο συγγραφέας. РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 14, 1714, фф. 1-2. Χάριν των υπηρεσιών του το ρωσικό κράτος πλήρωνε, για να στεγαστεί στη Μόσχα. РГАДА, ф. 158, д. 11, 1715, ф. 84.

Το 1717 ο Γεράκης αναφέρει: «[...] και εγώ υπηρέτησα τέτοιο διάστημα με τέτοια αφοσίωση στην Τσαρική Σας Μεγαλειότητα, κάτι που το γνωρίζει όχι μόνο ο Πρέσβυς Петр Ανδρέεβιτς Τολστόι αλλά και που γίνεται επίσης εμφανές από την εκτενή αλληλογραφία μου η οποία κρατείται μέχρι σήμερα στην *Καντσελιάρια* της Τσαρικής Σας Μεγαλειότητας [...]». Στα ρωσικά: «[...] и колико время с такою верностию служил я вашему црскому величеству о том не токмо Гдн посол Петр Андреевич знает но и всяк явнеише познает от корреспонденции моей и писем которые многие обретаются и до ныне в вашей Царского Величества Канцелярии [...]». Εδώ βρίσκεται και η υπογραφή του στα λατινικά. РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 28, 1717, фф. 1-2^ο.

Για παρόμοια υπογραφή σε λατινικούς χαρακτήρες του Ιωάννη Παλατινού. АВПРИ, ф. 2, *Внутренние Коллежские Дела*, оп. 6, д. 5644, 1776-1795, ф. 114. Ευχαριστώ τον κ. Γρηγόρη Αρς που μου έδειξε το συγκεκριμένο έγγραφο.

ακριβή εικόνα της κοινωνικής διαστρωμάτωσης στη Μοσχοβία της εποχής. Τα όμορφα του λόγια παρ' όλ' αυτά εμπεριείχαν έναν πυρήνα αλήθειας· οι συνεχείς μετακινήσεις που επέτρεπαν σε τόσους Ρωμιούς να ταξιδέψουν ως τη Ρωσία, για να υπηρετήσουν με τον έναν ή τον άλλο τρόπο, είχαν ως επακόλουθο τις συνεχείς ανακατατάξεις στην κοινωνική στάθμη πολλών από αυτούς μέσα σε πολύ μικρό χρονικό διάστημα.¹⁷²

Ενώ επωφελούνταν από την κρατική υπηρεσία, οι περισσότεροι Ρωμιοί λειτουργούσαν συγχρόνως ως έμποροι-επιχειρηματίες υπολογίζοντας τα οφέλη και το κόστος των πράξεών τους. Δεν είναι δυνατόν να τους χαρακτηρίσουμε όλους ως «πράκτορες» ή «υπαλλήλους» του Τσάρου ή κάποιου άλλου ηγέτη.¹⁷³ Εξάλλου, όσο και να ήταν ο τελικός αποδέκτης πολλών εμπορευμάτων, το κράτος αδυνατούσε να ελέγξει τις κινήσεις Ρωμιών στην επικράτειά του.¹⁷⁴ Έτσι η περίπτωση του Αλέξανδρου Λεβαντίνου (III.7) αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα της στενής σχέσης υπηρεσίας και εμπορίου· όπως φαίνεται σε πλείστες δηλώσεις Ρωμιών της εποχής, η προσφορά υπηρεσίας λειτουργούσε κατεχοχήν ως ορολογία που δικαιολογούσε την παρουσία Ρωμιών στην Ουκρανία και τη Ρωσία και ως εκ τούτου η ορολογία της υπηρεσίας επεκτάθηκε, για να καλύψει μεγάλο μέρος των εμπορικών δραστηριοτήτων των Ρωμιών.¹⁷⁵ Τέτοια υπηρεσία πρόσφερε συγχρόνως ποικίλες ευκαιρίες για πολλούς Ρωμιούς να πλουτίσουν αλλά και να ανελιχθούν κοινωνικά – να αποκτήσουν με άλλα λόγια αυξημένη υπόληψη και τιμή.

Πάνω απ' όλα, η υπηρεσία συνεισέφερε στη διαμόρφωση ενός δικτύου που ωφελούσε όλους όσους ταξίδευαν απ' την Οθωμανική Αυτοκρατορία στον Βορρά. Έμποροι και εμπορευόμενοι προστατεύονταν από ένα ολόκληρο κοινωνικό υπόστρωμα μεσαίων και ανώτερων Ρωμιών και Ρώσων αξιωματούχων, μεταξύ τους ιατροί και ιατροφιλόσοφοι, όλοι τους όμως με κάποια έννοια προσφέροντας υπηρεσίες και ανοίγοντας δίαυλους στις ανώτερες εξουσίες της Ρωσικής Αυτοκρατορίας, με αποτέλεσμα και αυξημένο κύρος σε

¹⁷² РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 2, 1704, фф. 16-16^в. Το κορυφαίο παράδειγμα αλλαγής της κοινωνικής θέσης εμπόρου της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας στη Ρωσία είναι βεβαίως αυτό του Σάββα Ραγκουζίνσκι. Н.И. Павленко, *Птенцы [...]*, 1994, σσ. 331-366.

¹⁷³ Όπως θυμίζει ο Adam Smith: «Οι πράκτορες του πρίγκιπα θεωρούν τον πλούτο του αφέντη τους ανεξάντλητο· δεν νοιάζονται σε ποιες τιμές αγοράζουν, ούτε σε ποιες τιμές πουλάνε και δεν δίνουν σημασία στο κόστος μεταφοράς των αγαθών από το ένα μέρος στο άλλο». Adam Smith, *The Wealth of Nations*, τόμος 2^{ος}, βιβλίο 5^ο, Λονδίνο, 1999 [1776], σσ. 408-9.

¹⁷⁴ Το εμπόριο μεταξύ Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και Ρωσίας δεν ήταν εξ ολοκλήρου «κατευθυνόμενο» ή «διαχειριστικό εμπόριο», για να χρησιμοποιηθεί η ορολογία του Polanyi. Στο «διαχειριστικό εμπόριο» τα εμπορεύματα συγκεντρώνονταν σε κάποιο κρατικό κέντρο και διανέμονταν γραφειοκρατικά από τις εκάστοτε κρατικές εξουσίες. Μόνο ένα μέρος του εμπορίου της περιοχής θα μπορούσε να περιγραφεί ως τέτοιας μορφής εμπόριο. Για το «administered trade» του Polanyi, βλ. Karl Polanyi, «The Economy as Instituted Process», *Trade and Market in the Early Empires*, Νέα Υόρκη, Λονδίνο, 1957, σσ. 243-270, ιδ. σσ. 262-263.

¹⁷⁵ Για την υπηρεσία ως βασικής σημασίας αρχή του κράτους της Μοσχοβίας, βλ. Christoph Witzernath, *Cossacks and the Russian Empire 1598-1725, Manipulation, rebellion and expansion into Siberia*, Routledge, 2007, σ. 184. Dominic Lieven, «The Elites», Dominic Lieven (επιμ.), *The Cambridge History of Russia, volume II, Imperial Russia, 1689-1917*, Cambridge, 2006, σσ. 227-244, ιδ. σ. 227, 229-230.

Ρωμιούς. Το δίκτυο αυτό που βασιζόταν στη σχέση μεταξύ προστατευόμενου και προστάτη υπήρξε πρωτίστης σημασίας για τη διαμόρφωση της εμπορευόμενης κοινωνίας που εξετάζεται σ' αυτή τη μελέτη.¹⁷⁶

¹⁷⁶ Όπως θα περίμενε κανείς, οι σχέσεις εμπόρων και κρατικών αξιωματούχων συνεχίστηκαν πολύ μετά το 1774. Έτσι, όταν ο Καποδίστριας έφτασε στη Ρωσία, έμενε στην οικία του Ρωμιού της Νίζνας Ιωάννη Δεμπόλη. Μ.Α. Ροδιοнов, «Греки в российском обществе», Ю.В. Иванова (επιμ.), *Греки России и Украины*, Αγ. Πετρούπολη, 2004, σσ. 66-86, ιδ. σ. 73.

Τα οφέλη της προστασίας που μπορούσε να προσφέρει μια ξένη Αυλή για τους εμπόρους σημειώνονται από τον Φιλιππίδη και τον Κωνσταντά· περιέγραφαν βεβαίως μία μετέπειτα εποχή, όταν το φαινόμενο είχε επεκταθεί σε άλλες διαστάσεις: «[...] άλλοι πάλιν γίνονται ύπηκοοι εις καμμία ξένη Αυλή διὰ τὴν διαφενδεύωνται εἰς τὴν πραγμάτεια τοὺς ἀπ' αὐτῆ». Δανιήλ Φιλιππίδης, Γρηγόριος Κωνσταντάς, *Γεωγραφία Νεωτερική*, Αικ. Κουμαριανού (επιμ.), Αθήνα, 1988 [Βιέννη, 1791], σ. 118.

9.7 Προστατευόμενοι και προστάτες

Η σημασία των σχέσεων προστατευόμενου-προστάτη ήδη διαφαίνεται στις διαδικασίες που οδήγησαν στην ίδρυση της Αδελφότητας των Ρωμιών της Νίζνας.¹⁷⁷ Οι επαφές με το πρόσωπο του Χατμάνου λειτουργούσαν ως πλεονέκτημα για τον κάθε εμπορευόμενο, ιδιαίτερος δε κατά τη διάρκεια του 17^{ου} και στις αρχές του 18^{ου} αιώνα. Νομοθεσία της Μοσχοβίας του 1680 είχε ορίσει πως όσοι Ρωμιοί έμποροι επιθυμούσαν να πορευτούν στη Μόσχα έπρεπε πρώτα να αποκτήσουν γραπτή άδεια από τον Χατμάνο.¹⁷⁸

Ένας Ρωμιός ο οποίος είχε στενότερες σχέσεις με τον Χατμάνο Μαζέπα ήταν ο Ζγουρός Κατακάτζουλος, γιος του Στύλλου και της Μαρίας, με καταγωγή από τα Κάτω Σουδενά Ιωαννίνων, ένα από τα εξέχοντα και μάλιστα ιδρυτικά μέλη της Αδελφότητας των Ρωμιών της Νίζνας.¹⁷⁹ Οι δεσμοί του Ζγουρού με τον Χατμάνο ρίχνουν φως στις σχέσεις έμπορου-προστατευόμενου και αξιωματούχου-προστάτη γενικά· στην περίπτωση

¹⁷⁷ Υπάρχει πλούσια φιλολογία για τις σχέσεις προστάτη-προστατευόμενου. Λαμβάνοντας πάντα υπ όψη την προσέγγιση άλλων κλάδων, επιβάλεται στον ιστορικό να αποφεύγει την εύκολη λύση της ανάθεσης κάποιου συγκεκριμένου ορισμού στο φαινόμενο που προσπαθεί να περιγράψει. Δεν θα προταθεί εδώ λοιπόν η ορολογία του φαινομένου ως «προσωποποιημένη σχέση μεταξύ ανθρώπων ή ομάδων που διαθέτουν άνισο πλούτο, κοινωνική θέση και επιρροή· σχέση βασισμένη σε αμοιβαία εμπιστοσύνη (υπό όρους) που συμπεριλαμβάνει την επωφελή και για τις δύο πλευρές ανταλλαγή».

Στα αγγλικά: «a more or less personalized relationship between actors or sets of actors, commanding unequal wealth, status and influence, based on conditional loyalties, involving mutually beneficial transactions». René Lemarchand και Keith Legg, «Political Clientelism and Development: A Preliminary Analysis», *Comparative Politics*, τόμος 4^{ος}, τεύχος 2^ο, Ιανουάριος 1972, σσ. 149-178, ιδ. σσ. 151-152.

Για το όλο θέμα, βλ. S.N. Eisenstadt, L. Roniger, *Patrons, clients and friends, Interpersonal relations and the structure of trust in society*, Λονδίνο, Νέα Υόρκη, 1963, σσ. 23-26, 33-36, 48-49, 209-215, 221, 241-244. David Ransel, «Character and Style of Patron-Client Relations in Russia», Antoni Maczak (επιμ.), *Klientelsysteme im Europe der Frühen Neuzeit*, Μόναχο, 1988, σσ. 211-231. H.D. Flap, «Patronage: An Institution in its Own Right», Michael Hechter, Karl-Dieter Opp, Reinhard Wippler (επιμ.), *Social Institutions: Their Emergence, Maintenance and Effects*, Βερολίνο, Νέα Υόρκη, 1990, σσ. 225-44. Carter Vaughn Findley, «Political culture and the great households», Suraiya N. Faroqui (επιμ.), *The Cambridge History of Turkey. Volume 3: The Later Ottoman Empire, 1603-1839*, Cambridge, 2006, σσ. 65-80.

¹⁷⁸ ΠСЗ, συλλογή 1^η, τόμος 2^{ος}, αρ. 818, σ. 264, 17 Απριλίου 1680.

Στις αρχές του 18^{ου} αιώνα ο Μαζέπα είχε σημαντικές εξουσίες, όσον αφορά την πρόσβαση Ρωμιών στη Μοσχοβία. Κείμενο του 1700 σημειώνει: «[...] ο Χατμάνος να εκτελέσει τη διαταγή και να παρακολουθεί επίμονα, για να μην περάσει κανένας από τις εξουσίες των Γραικών και από τους εμπόρους είτε με εμπορεύματα είτε χωρίς εμπορεύματα από το εξωτερικό μέσω από τις πόλεις της Μικράς Ρωσίας για κανένα λόγο, ούτε στο Σβένσκ, ούτε στο Μπριάνσκ, ούτε στη Μόσχα».

Στα ρωσικά: «И чтоб он, гетман, учинил о том заказ и присмотр крепкий, чтоб приезжих греческих властей и торговых греков с товары и бес товаров из малороссийских городов за рубеж никуда ни для каких дел не пропускали, также и в Севеск, и во Брянск, и к Москве их отпускать не велел». Я.С. Гросул (επιμ.), *Исторические связи народов СССР и Румынии [...]*, τόμος 3^{ος}, Μόσχα, 1970, σσ. 141-142.

Για τις σχέσεις μεμονωμένων Ρωμιών με Χατμάνους πριν τον Μαζέπα, όπως π.χ. με τον Μπόχταν Χμελνίτσκι, βλ. ГАЧО, ф. 101, оп. 1, д. 4225, από το 1680, φφ. 2-3. Кость Харлампович, *Нарис V. Ніженські греки й торгівля [...]*, 1999, σσ. 87-88.

¹⁷⁹ Ο Ζγουρός ήταν το τέταρτο κατά σειρά ιδρυτικό μέλος της Αδελφότητας, το 1696 γίνεται ο πρώτος δημογέροντας και διαδέχεται τον παπά Χριστόδουλο. Χρήστος Π. Λασκαρίδης, *Το Καταστατικό της Ελληνικής Εμπορικής Κοινότητας στη Νίζνα της Ουκρανίας*, Ιωάννινα, 1997, σ. 18. Евген Чернухин, «Книга пожертв гречького ніжинского братства 1696-1786 pp.», *Записки Историко-Филологического товариства Андрія Білецького*, τεύχος 1^ο, Κίεβο, 1997, σσ. 91-102 και 144-179, ιδ. σ. 145. [Στο εξής: Евген Чернухин, *Книга пожертв [...]*, 1997].

αυτή όμως, με τις πολιτικές επιλογές του Μαζέπα να αναγκάζουν τον κάθε προστατευόμενο να επιλέξει μεταξύ Μαζέπα και Μόσχας, αποκαλύπτουν όχι μόνο την αξία αλλά και τα όρια της προστασίας.¹⁸⁰

Ο Ζγουρός, μαζί με τον Πάτερ Χριστόδουλο, είχε αποταθεί πρώτα στον «άγιον Μητροπολίτην Κιεβίας Κυρ Βαρλαάμ» και τρεις μήνες αργότερα στις 19 Οκτωβρίου του 1696 στον Μαζέπα, «εκλαμπρότατον και υψηλότατον αυθέντην και χάτμανον των εκατέρων Βορισθένους μερών», με αίτηση, για να χορηγηθεί *Ουνιβερσάλι* προς όφελος της Αδελφότητας των Ρωμιών της Νίζνας (βλ. II.5).¹⁸¹ Το συμφωνητικό γράμμα για την ίδρυση της Αδελφότητας το υπέγραψε ο Ζγουρός, τέταρτος αδελφός στην τάξη, μετά από τους δύο ιερείς και μετά από τον Φώτιο Τομαρά του Πέτρου.¹⁸²

Κατά παράκληση του Ζγουρού, ο Παναγιώτης Ρόδιος,¹⁸³ ιδρυτικό μέλος και αυτός της Αδελφότητας, έμπιστος του Πατριάρχη Δοσιθέου με διασυνδέσεις στις Αυλές της Μολδοβλαχίας,¹⁸⁴ έγραψε το ιστορικό της ανέγερσης των εκκλησιών στη Νίζνα. Συνέταξε το έργο, όπως εξηγεί, «ηξιωθείς υπό του κυρ Ζγούρου Στύλλου [...] ίνα μη η πολυκαιρία γίνη αιτία και μήνουν ουκ αμνημόνευτα» του πατέρα Χριστοδούλου, «τα καλά και θεάρεστα έργα».¹⁸⁵ Για τις δραστηριότητες του Ζγουρού κατά το 1696 ο Ρόδιος σημειώνει: «και γεννόμενος επιστάτης του έργου ο εντιμότατος και χρησιμότατος αδελφός ημών εν Χριστώ κυρ Ζγούρος,

¹⁸⁰ Ο Ιβάν Στεπάνοβιτς Μαζέπα (1645-1709, Χατμάνος 1687-1708) έχει καταλήξει σχεδόν μυθικός χαρακτήρας. Με αυτόν ασχολήθηκαν ο Βολταίρος και ο Βίκτωρ Ουγκώ, ο Βύρωνας, ο Λίστ και ο Τσαϊκόφσκι. Για την «αποστασία» του Μαζέπα ως τόπο και παράδειγμα στα γραπτά του Ιωαννίκου Λειχούδη, βλ. Nikolaos A. Chrissidis, *Creating the New Educated Elite: Learning and Faith in Moscow's Slavo-Greco-Latin Academy, 1685-1694*, διδ. διατρ., Yale, 2000, σ. 187.

Αλλά και στη λογοτεχνία της χώρας μας, ένας νέος ήρωας γνωστού μυθιστορήματος αναπολεί ιστορίες «[...] για τόν Μαζέππα, για τούς μεγάλους Άταμάνους και για τὰ ὄμορφα κορίτσια τοῦ Νίζνι-Νόβγκοροντ [...]» που τις είχε πρωτακούσει από τη μητέρα του. Ανδρέας Εμπειρικός, *Ἄργῶ ἢ Πλοῦς Αἰρόστατου*, Αθήνα, 1980, σσ. 54-55.

¹⁸¹ «[...] εις τον εκλαμπρότατον και υψηλότατον αυθέντην και χάτμανον των εκατέρων Βορισθένους μερών κύριον κύριον Ιωάννην τον Μαζέπα [...]» και «[...] γράμμα ονηβερσάλι τη εκκλησία του θεού τη Αδελφότητι μετά προνομίων και συνθηκών [...]». Χρήστος Π. Λασκαρίδης, *Το Καταστατικό [...]*, 1997, σσ. 6-7, 111, 123-124. Επίσης Α.Α. Федотов-Чеховский, *Акты Греческаго Нежинскаго Братства*, Κίεβ, 1884, σσ. 12-15.

¹⁸² Χρήστος Π. Λασκαρίδης, *Το Καταστατικό [...]*, 1997, σσ. 14-15.

¹⁸³ Ο αδελφός Παναγιώτης Ρόδιος, γιος Χρυσάνθου και Δέσποινας, σημειώνει: «1699, εν μηνί οκτωρίω 1^η, εγράφησαν διά Ροδίτου του Παναγιότου». Χρήστος Π. Λασκαρίδης, *Το Καταστατικό [...]*, 1997, σ. 112. Евгений Чернухин, *Книга пожертв [...]*, 1997, σσ. 147-148.

¹⁸⁴ Ο Πατριάρχης Δοσίθεος και ο Γεώργιος Καστριώτης τον χρησιμοποιούσαν για τις διαπραγματεύσεις τους με αξιωματούχους της Καζακίας και της Ρωσίας. Я.С. Гросул (επιμ.), *Исторические связи народов СССР и Румынии [...]*, τόμος 3^{ος}, Μόσχα, 1970, σσ. 154-155. Αθανάσιος Ε. Καραθανάσης, «Ο Πατριάρχης Ίεροσολύμων Δοσίθεος Νοταράς: Οί Βαλκάνιοι Λαοί, ό Μέγας Πέτρος και τὰ έπαναστατικά σχέδιά τους (τέλη 17^{ου} αι.-άρχες 18^{ου} αι.)», Αθανάσιος Ε. Καραθανάσης, *Ό Έλληνικός Κόσμος στα Βαλκάνια και την Ρωσία*, Θεσσαλονίκη, 2003, σσ. 323-335, ιδ. σ. 330.

Αθανάσιος Ε. Καραθανάσης, *Οί Έλληνες Λόγιοι στη Βλαχία [...]*, 1982, σ. 176.

¹⁸⁵ Χρήστος Π. Λασκαρίδης, *Το Καταστατικό [...]*, 1997, σ. 112.

Για τον Παναγιώτη Ρόδιο, βλ. Я.С. Гросул (επιμ.), *Исторические связи народов СССР и Румынии [...]*, τόμος 3^{ος}, Μόσχα, 1970, σσ. 153-154.

υιός Στύλλου, ο επικαλούμενος Κατακάτζουλος, εσυνήργησε δια μεσου της θείας χάριτος ομου και μετά ετέρων αδελφών συνδρομήν».¹⁸⁶ Έχοντας πετύχει τη συμπάρασταση των εκκλησιαστικών και πολιτικών αρχών του τόπου, ο Ζγουρός ήταν αυτός που:

[...] αφιέρωσεν εις τὸ ἀδελφάτον, πρώτος πάντων τῶν ἄλλων ζολόττια πεντακώσια, ἔτι δὲ καὶ μίαν Καμπάναν, ἔβαλε δὲ καὶ πρώτος τῶν ἄλλων εις τὸ νοσοκομεῖον τῆς αὐτῆς ἀδελφότητος, ἕτερα ζολόττια ἑκατόν [...].¹⁸⁷

Πολλά ιδρυτικά μέλη της Αδελφότητας ήταν συγγενείς ή συντοπίτες του Ζγουρού· ο Πάνος, γιος του Ιωάννη, καταγόταν από τα Κάτω Σουδενά, ο Πάνος Ασάνης του Ιωάννη, θείος του Ζγουρού, ήταν και αυτός από τα ίδια μέρη, ενώ οι Ιωάννης του Χρήστου από τα Δολιανά των Ιωαννίνων ο οποίος είχε παντρευτεί Μικρορωσίδα, ο Ιωάννης Μαρδάτζης του Αθανασίου από το Λέπενο των Ιωαννίνων που αργότερα εκάρη μοναχός και ο Νικόλαος Σπανός του Ζώτου από τους Κουκλιούς των Ιωαννίνων ήταν όλοι συγγενείς του.¹⁸⁸

Ο Μαζέπα είχε ήδη λειτουργήσει ως προστάτης των Ρωμιών της Καζακίας γενικά και της Αδελφότητας πιο συγκεκριμένα. Έτσι, τον Αύγουστο του 1693 ο Χατμάνος μεσολάβησε στους Τσάρους της Μοσχοβίας Πέτρο Α' και Ιβάν σε σχέση με τη ληστεία Ρωμιών από Κοζάκους.¹⁸⁹ Το ίδιο συνέβη και το 1703.¹⁹⁰ Ως ένδειξη της εύνοιάς του, είχε δωρίσει στην Αδελφότητα και ένα Ευαγγέλιο στα Αραβικά, τυπωμένο στο Χαλέπι το 1708.¹⁹¹ Ο δε Ιβάν Ομπιντόβσκι, από τους έμπιστους του Μαζέπα, ενεργούσε επανειλημμένα, για να διευθετήσει τα πολλά εμπόδια που αντιμετώπιζαν οι εμπορευόμενοι Ρωμιοί λόγω τελωνοφυλάκων και άλλων αξιωματούχων, αλλά και για να αποτρέψει το ενδεχόμενο υψηλότερης φορολογίας τους, λαμβάνοντας ως ανταμοιβή σημαντικά χρηματικά ποσά από τους ευγνώμονες Ρωμιούς.¹⁹²

¹⁸⁶ Χρήστος Π. Λασκαρίδης, *Το Καταστατικό [...]*, 1997, σσ. 6-7, 105, 111.

¹⁸⁷ *Συνοδικό της Ελληνικής Αδελφότητας της Πόλης Νιέζιν 1696-1786*, τόπος: Κίεβο, βιβλιοθήκη: Βερνάντσκι, κώδικας αρ.: 72.12, φ. 11. Евгений Чернухин, *Книга пожертв [...]*, 1997, σ. 145.

¹⁸⁸ *Συνοδικό της Ελληνικής Αδελφότητας της Πόλης Νιέζιν 1696-1786*, τόπος: Κίεβο, βιβλιοθήκη: Βερνάντσκι, κώδικας αρ.: 72.12, φ. 11. Евгений Чернухин, *Книга пожертв [...]*, 1997, σσ. 145-147. Χρήστος Π. Λασκαρίδης, *Το Καταστατικό [...]*, 1997, σσ. 19-20.

Ο Ζγουρός είχε γυναίκα και παιδιά, και αυτοί μάλλον κάτοικοι της Νιζνας. Сергій Павленко (επιμ.), *Військові кампанії доби гетьмана Івана Мазепи в документах*, Κίεβο, 2009, αρ.85, σ. 391.

¹⁸⁹ Ο Μαζέπα, Χατμάνος από το 1687 ως το 1709, δρούσε επανειλημμένα, για να προστατεύσει τους Ρωμιούς με τέτοιου τύπου ενέργειες. Н.К. Сторожевский, *Нежинские Греки*, Κίεβο, 1863, σ. 7.

¹⁹⁰ РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 4, 1703, ф. 9.

¹⁹¹ А.А. Дмитриевский, «Описание рукописей и книг, поступивших в Церковно-Археологический музей при Киевской Духовной Академии из Греческой Нежинской Михайло-Архангельской Церкви», *Труды Киевской Духовной Академии*, έτος εικοστό έκτο, Μάρτιος (3), Κίεβο, 1885, σσ. 1-16, ιδ. σ. 10.

¹⁹² Συνέχισαν μάλιστα να πληρώνουν το σπιτικό του Ομπιντόβσκι μετά τον θάνατό του. Костантин Харлампович, *Нариси [...]*, 1929, σ. 22.

Ο Ζγουρός επισκεπτόταν επανειλημμένα την Αυλή του Χατμάνου, ζητώντας από τον Μαζέπα να λάβει μέτρα για διάφορες υποθέσεις που αφορούσαν τους Ρωμιούς της Νίζνας. Παραδείγματος χάριν, είχε ενεργήσει με τον Χατμάνο, για να αποτρέψει το ενδεχόμενο επανίδρυσης εκκλησίας της Μονής της Αγίας Αικατερίνης του Όρους Σινά στα κτήρια στη Νίζνα που ανήκαν στη Μονή, εκκλησία η οποία θα ανταγωνιζόταν αυτήν της Αδελφότητας. Σημειώνει ο Χατζηκυριάκης:

Ἐν πρώτοις ὁ κύρ Ζγουρός μὲ τὸ νὰ εἶναι ὀμπρὸς στὴν ἐκκλησία τὸν φοβοῦνταν νὰ μήπως καὶ κάμουν οἱ σιναῖτες ἐκκλησία καθὼς ἦταν πρῶτα καὶ ἐγύρευαν νὰ τὴν χαλάσουν διὰ νὰ μὴν τοὺς εἶναι ἐμπόδιο.

Ο Ζγουρός ήθελε μάλιστα να χρησιμοποιηθούν αυτά τα σπίτια για τη λειτουργία ενός σχολείου, καλώντας ο ίδιος τον Σεραφείμ Μυτιληναίο να αναλάβει τη διδασκαλία εκεί (III.8). Ο Χατζηκυριάκης διαφωνούσε με αυτό το ενδεχόμενο και μάλιστα ισχυρίστηκε σε επιστολή του προς τον Αρχιεπίσκοπο της Μονής στο Σινά ότι «[...] ήβγαν ψευτες. Ούτε καμιά ύλη ήταν, ούτε ὁ χάτμανος εἶχεν εἶδηση»· και συνεχίζει: «Ὅμως μπορετὸ τώρα στὰ γεράματα νὰ παρακινήσει ὁ Ζγουρός τὸν χάτμανο [...]». Το σημαντικό εδώ όμως δεν είναι η θέση του Μαζέπα στη συγκεκριμένη υπόθεση του σχολείου, αλλά το γεγονός ότι ο Ζγουρός και η Αδελφότητα από τη μία και οι αντιπρόσωποι της Μονής της Αγίας Αικατερίνης από την άλλη έπρεπε να απευθυνθούν στον Χατμάνο, δίνοντας έμφαση μάλιστα στη μεγαλύτερη προστασία που τους παρείχε σε αντίθεση με τους αντιπάλους τους. Ο Χατζηκυριάκης πάλι γράφει:

Τι νὰ κάμω ὁποῦ δὲν ἐμελέτησα ἀπὸ τὸ πρῶτο νὰ στείλετε τὸν παπὰ Κύριλλο νὰ συντυχαίνει στόμα μὲ στόμα μὲ τὸν χάτμανο. Ἄσυγχώρητος νὰ εἶμαι καὶ μετὰ θάνατον ἄλυτος ἂν ψεματῶ, **ὄσες φορές μὲ φίλευσεν ὁ χάτμανος, ἂν ἄφησεν τὸν Ζγουρὸ νὰ ἔμπει στὴν κάμερα.**¹⁹³

Ὅσον αφορά τις σχέσεις του Μαζέπα με τον Ζγουρό, ο Χατζηκυριάκης δεν είχε δίκιο. Ο Ζγουρός αναφέρεται το 1700 ως αντιπρόσωπος του Χατμάνου στην Κωνσταντινούπολη, όπου μεσολαβούσε με τον τότε

Η σχέση του Ομπιντόβσκι με τον διδάσκαλό του συγκρίνεται μάλιστα σ' ένα εγκωμιαστικό κείμενο της εποχής με εκείνη μεταξύ του «Αλεξάνδρου του Μακεδόνα» και του Αριστοτέλη· βλ. «1698, січень. Проповідь ігумена Миколаївського Пустинного монастиря Стефана Яворського на весіллі ніжинського полковника Івана Обидовського». Сергій Павленко (επιμ.), *Доба гетьмана Івана Мазепи в документах*, Κίεβο, 2008, αρ. 487, σσ. 538-539.

¹⁹³ Και «Ὅτε χάτμανος τοῦ εἶπεν διὰ σπίτια, μόνου τὸ ἀδελφάτο». Από επιστολή του Χατζηκυριάκη προς τον Αθανάσιο Αρχιεπίσκοπο Σινά τον Οκτώβριο του 1708. Ντόρη Παλαστράτου (επιμ.), *Ὁ Σιναῖτης Χατζηκυριάκης [...]*, 1981, σσ. 100-102.

Για το σχολείο σημειώνει ο Σεραφείμ: «[...] εἶχα ὑποσχεθῆ τῶν χριστιανῶν διὰ τοῦ κυρίου Σγουόρου ὁποῦ εὑρίσκονται εἰς τὴν Νίζηνα τῆς Καζακίας διὰ τὸ σχολίον ὁποῦ τοὺς ὑποσχέθηκεν ὁ γαληνότατος Χάτμανος Μαζέπας [...]». РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 15, 1704, ф. 22. Στα ρωσικά της εποχής: «[...] что я обещался христианам через господина Згура, которые обретаются в Нежине для школы, что им обещал Гетман Мазепа [...]». РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 15, 1705, ф. 6^v.

προσωρινό Πρέσβυ της Μοσχοβίας Εμελιάν Ιγνατέβιτς Ουκραϊντσεβ.¹⁹⁴ Όταν ξαναταξίδεψε στη Μόσχα, άφησε εκτενή αναφορά για την κατάσταση «στην Τουρκία, τη Μολδαβία και τη Βλαχία», κομίζοντας μάλιστα πολλές επιστολές από υψηλόβαθμους Ορθοδόξους των συγκεκριμένων περιοχών.¹⁹⁵ Σε επιστολή του το 1707 στον Γαβριήλ Ιβάνοβιτς Γκολόβκιν, ο Μαζέπα αποκαλεί τον Ζγουρό «κουριέρ μου», και μάλιστα προσθέτει πως τον έστειλε επανειλημμένα «στα εδάφη της Βλαχίας και της Μολδαβίας» σε διάφορες αποστολές.¹⁹⁶

Ο Ζγουρός διατηρούσε σχέσεις όχι μόνο με τον Μαζέπα αλλά και με τον Πατριάρχη Ιεροσολύμων Δοσίθεο, κομίζοντας τις επιστολές του Πατριάρχη στη Μόσχα.¹⁹⁷ Το 1699 είχε φέρει από το Βουκουρέστι τον *Τόμο Αγάπης Κατά Λατίνων*, έργο του Πατριάρχη Δοσιθέου, για να το προσφέρει ως δώρο από τον Πατριάρχη στις εκκλησίες της Αδελφότητας. Χειρόγραφη επιγραφή στην πρώτη σελίδα αναφέρει:

*Οὗτος ὁ τῆς ἀγάπης κατὰ λατίνων τόμος ἐπέμφθη δῶρον ὑπὸ τοῦ σοφωτάτου του κυρίου Δοσιθέου Πελοποννησιώτου, τοῦ Ἱεροσολύμων Μακαριωτάτου Πατριάρχου. Ἀπὸ Μπουκουρέστι τῆς Οὐγκροβλαχίας πόλιν διὰ κυρίου ζγούρου υἱοῦ στύλλου, τοῦ ἐπικαλουμένου κατακάτζουλου εἰς τῆς Μικρᾶς Ῥωσίας πόλιν Νίζνην.*¹⁹⁸

Το 1708 με τον Κάρολο ΙΒ΄ της Σουηδίας ante portas, η Μόσχα βρισκόταν σε κατάσταση συναγερμού· οι τσαρικές αρχές έπρεπε να εκτιμήσουν τις πιθανότητες οι Οθωμανοί να έμπαιναν και αυτοί στον πόλεμο. Η πεποίθηση (των ρωσικών αρχών) ότι ένα τέτοιο ενδεχόμενο ήταν αρκετά – ως και πολύ – πιθανό, θα είχε ως

¹⁹⁴ Σε στενή επαφή μαζί του ήταν ο αντιπρόσωπος του Οσποδάρου της Βλαχίας Κωνσταντίνου Μπασαράμπα Μπρανκοβάνου, Γεώργιος Καστριώτης, Я.С. Гросул (επιμ.), *Исторические связи народов СССР и Румынии [...]*, τόμος 3^{ος}, Μόσχα, 1970, σ. 358.

¹⁹⁵ Я.С. Гросул (επιμ.), *Исторические связи народов СССР и Румынии [...]*, τόμος 3^{ος}, Μόσχα, 1970, σσ. 300, 358.

¹⁹⁶ Στα ρωσικά: «[...] як скоро от курьера моего восприяем, послалем через верного человека, жителя Нежинского, жону и дети мейочого и часто в волоской и Мултанской землях в посылках от мене бывающого [...]». Πετρ Ι, *Πисьма и Бумаги [...]*, τόμος 6^{ος}, Ιούλιος-Δεκέμβριος 1707, Αγ. Πετρούπολη, 1912, σσ. 443-444. Βλ. επίσης Σεργίγ Παβλένκο (επιμ.), *Військові кампанії добу гетьмана Івана Мазепи в документах*, Κίεβο, 2009, αρ. 85, σ. 391.

Ο Γαβριήλ Ιβάνοβιτς Γκολόβκιν (1660-1734) ανέλαβε το *Ποσόλσκι Πρικάζ* μετά τον θάνατο του Φέντορ Αλεξέβιτς Γκολόβιν το 1706.

¹⁹⁷ «[...] сам за рук своих отдал письма святейшему патриарху Иерусалимскому [...]». Πετρ Ι, *Πисьма и Бумаги [...]*, τόμος 6^{ος}, Ιούλιος-Δεκέμβριος 1707, Αγ. Πετρούπολη, 1912, σ. 444. Σεργίγ Παβλένκο (επιμ.), *Військові кампанії добу гетьмана Івана Мазепи в документах*, Κίεβο, 2009, αρ. 85, σ. 391.

¹⁹⁸ Δοσίθεος Πατριάρχης Ιεροσολύμων, *Τόμος Αγάπης Κατά Λατίνων Συλλεγείς και Τυποθείς παρά Δοσιθέου Πατριάρχου Ἱεροσολύμων ἐπὶ τῆς Ἡγεμονίας τοῦ Εὐσεβεστάτου και Ἐκλαμπροτάτου Αὐθέντος και Ἡγεμόνος κυρίου Ἰωάννου Ἀντιόχου Κωνσταντίνου Βοεβόδα Πάσης Μολδοβλαχίας*, 1698. Το βιβλίο αυτό, με τίτλο οξύμωρο, βρίσκεται στη βιβλιοθήκη του Εκπαιδευτικού Ινστιτούτου της Νίζνας το οποίο ήταν κλειστό κατά τη διάρκεια της παραμονής μου στην πόλη.

Θα ήθελα να ευχαριστήσω τον Τριαντάφυλλο Σκλαβενίτη ο οποίος έθεσε στη διάθεση μου την πληροφορία για το συγκεκριμένο τόμο αλλά και φωτοτυπία της επιγραφής.

Για τον *Τόμο Αγάπης*, βλ. Gerhard Podskalsky, *Η Ελληνική Θεολογία επί Τουρκοκρατίας [...]*, Αθήνα, 2005, σσ. 71, 369.

λογικό επακόλουθο σημαντικές μετατοπίσεις των τσαρικών στρατευμάτων και την αναπόφευκτη αποδυνάμωση της άμυνας έναντι των Σουηδών. Δεδομένης όμως της απροθυμίας των οθωμανικών αρχών να κηρύξουν πόλεμο στη συγκεκριμένη συγκυρία, ο Μαζέπα, σε κρυφή συμμαχία πλέον με τους Σουηδούς, έπρεπε πάση θυσία να διοχετεύσει λανθασμένες πληροφορίες στη Μόσχα, χρησιμοποιώντας την ενδιάμεση γεωγραφική του θέση και τον έλεγχο των πληροφοριοδοτών που θα περνούσαν στη Μόσχα, για να πείσει τον Τσάρο ότι ήταν απαραίτητα τα ρωσικά στρατεύματά να μοιραστούν έτσι, ώστε να καλύψουν το ενδεχόμενο νέου μετώπου.¹⁹⁹

Την αποστολή στη Μόσχα των άκρως σημαντικών για το μέλλον του ίδιου αλλά και της ίδιας της Καζακίας πληροφοριών την ανέθεσε ο Μαζέπα στο εξέχον μέλος της Αδελφότητας των Ρωμίων της Νίζνας Ζγουρό. Σε επιστολή που συνόδευσε τον Ζγουρό στη Μόσχα, ο Μαζέπα έδωσε έμφαση στην προέλευση των πληροφοριών για ετοιμασίες πολέμου εντός της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας· αυτές προέρχονταν τουλάχιστον μερικώς – ισχυριζόταν ο Χατμάνος – από τον ίδιο τον Πατριάρχη Ιεροσολύμων Δοσίθεο.²⁰⁰

¹⁹⁹ Ο Σουλτάνος Αχμέτ Γ' (1703-1730) πίστευε ότι το κράτος του δεν ήταν σε θέση να αποδωθεί σε επιθετική εξωτερική πολιτική και έτσι επέμεινε στη συνέχιση της οθωμανικής ουδετερότητας κατά τη διάρκεια της περιόδου 1707-1709.

Т.К. Крылова, «Русская дипломатия на Боспоре в начале 18ого в. (1700-1709)», *Исторические Записки*, τεύχος 65°, Μόσχα, 1959, σσ. 249-278, ιδ. σ. 259. Παρόμοιες απόπειρες έγιναν, για να πειστούν οι οθωμανικές αρχές να κηρύξουν πόλεμο στη Ρωσία, παραδείγματος χάριν πληροφορίες Ρωμίων εμπόρων ότι ο Πέτρος Α' ετοίμαζε αρμάδα στο Αζόβ για επίθεση στην πρωτεύουσα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Н.И. Павленко, *Птенцы [...]*, 1994, σ. 232.

Η σημασία του ελέγχου που είχε ο Μαζέπα λόγω γεωγραφικής θέσης φαίνεται ξεκάθαρα, όσον αφορά τα λείψανα που έστειλε ο νεοεκλεγής Πατριάρχης Χρύσανθος στον Πέτρο Α' το 1707, λείψανα που δεν έφτασαν ποτέ στον προορισμό τους, επειδή τα κράτησε ο Μαζέπα. РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 1, 1707, ф. 52^v.

²⁰⁰ Δεν είναι ξεκάθαρη η πραγματική θέση του ήδη από καιρό αρρώστου Πατριάρχη Δοσίθεου στη συγκεκριμένη συγκυρία· ενδεχομένως να ήθελε να προκαλέσει τον Πέτρο να στρέψει την προσοχή του στον Νότο, εγκαταλείποντας τον πόλεμο με τους Σουηδούς. Ούτως ή άλλως είχε ήδη αποβιώσει τον Φεβρουάριο του 1707. Петр I, *Письма и Бумаги [...]*, τόμος 6^{ος}, Ιούλιος-Δεκέμβριος 1707, Αγ. Πετρούπολη, 1912, σ. 443.

Σε άλλη του επιστολή ο Μαζέπα αναφέρει: «[...] και ο Πατριάρχης Ιεροσολύμων που βρίσκεται τώρα στο Ιάσιο επισημαίνει το ίδιο, ότι η Υψηλά Πύλη θέλει να συμμαχήσει με τη Σουηδία και τον Λεσίνσκι και με τέτοιο σχέδιο κλίνει προς την πολεμική ένωση και την έναρξη εχθροπραξιών με την Τσαρική Σας Μεγαλειότητα είτε τον χειμώνα είτε την άνοιξη [...]». Στα ρωσικά: «А не токмо преждереченный доброжелательный человек, но и святейший патриарх Иерусалимский ныне в Ясах пребывающий, тож самое подтверждает, что Порта непременно со Шведом и с Лещинским хочет и самым делом склоняется в союз военный вступить и войну или зимою или весною с его царским величеством начать [...]». Петр I, *Письма и Бумаги [...]*, τόμος 6^{ος}, Ιούλιος-Δεκέμβριος 1707, Αγ. Πετρούπολη, 1912, σ. 496.

Από την άλλη, ο Πατριάρχης είχε σημειώσει το 1706: «[...] ήμεις όμως γράφουμε ένα και μόνον τὸ πάντων ἀναγκαϊότατον και περιληπτικότατον· ὅτι και μικροὶ και μεγάλοι, και ἄρχοντες και ἄρχόμενοι ἀπὸ τὸ ἄλφα ἕως τὸ ὰμέγα, καθένας σπουδάζη νὰ φάγη νὰ πῆ νὰ ξεφαντώσῃ, νὰ ἀρπάσῃ, νὰ κερδήσῃ, εἰς δὲ φρονὶς καμία ἄλλη κινήσεως ἢ σκανδάλων ἢ πολέμων οὐδεμία, μήτε εἶναι μήτε ὑπονοεῖται, ἀλλὰ παντελής εἰρήνη και ἡσυχία». РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 1, 1706, ф. 6^v.

Ο δε Οσποδάρως της Βλαχίας Κωνσταντίνος Μπασαράμπας Μπρανκοβάνος επέμεινε σε επιστολή του προς τον Γαβριήλ Ιβάνοβιτς Γκολόβκιν που χρονολογείται στις 14 Ιανουαρίου 1708 ότι οι Οθωμανοί δεν επιθυμούσαν τον πόλεμο εκείνη τη χρονική στιγμή. Ας θεωρηθεί μάλλον απίθανο ότι ο Δοσίθεος, αν ζούσε, θα κρατούσε διαφορετική θέση από αυτή του Μπρανκοβάνου. Я.С. Гросул (επιμ.), *Исторические связи народов СССР и Румынии [...]*, τόμος 3^{ος}, Μόσχα, 1970, σ. 277.

Στις 9 Μαΐου 1708, ο Γαβριήλ Ιβάνοβιτς Γκολόβκιν έγραψε στον Πέτρο Α΄ σημειώνοντας τη σημασία των πληροφοριών του Ζγουρού:

Ο Χατμάνος Μαζέπα σε επιστολή του προς εμάς φανερώνει ότι ο Κωνσταντίνος Καντακουζηνός είχε γράψει από τη Μολδαβία στον άνθρωπό του, τον Γραικό Ζγουρό, πληροφορώντας τον πως είχαν αρχίσει νέες εσωτερικές ταραχές στο Τσαργκράντ και εξέγερση εναντίον του Σουλτάνου και του Βεζίρη.²⁰¹

Ο Τσάρος Πέτρος Α΄ απάντησε στην επιστολή του Γκολόβκιν μόλις επτά ημέρες αργότερα, στις 16 Μαΐου του ίδιου χρόνου.²⁰² Στις 9 Ιουνίου 1708, ο Γαβριήλ Ιβάνοβιτς Γκολόβκιν απέστειλε επιπρόσθετη επιστολή στον Πέτρο Α΄ με πολλές πληροφορίες για τη δράση του Ζγουρού:

[...] λάβαμε πρόσφατα επιστολή από τον Χατμάνο Μαζέπα, όπου γράφει ότι είχε στείλει τον άνθρωπό του Ζγουρό στον Σερασκέρη πασά της Σιλιστρίας με φιλοφρονήσεις και με αμοιβαίο δώρο και με λεκτικές δικαιολογίες για τις προσβολές που δέχθηκε η ορδή του Μπέλγκοροντ. **Στην πραγματικότητα όμως τον είχε στείλει ο Χατμάνος, για να μάθει όλη την αλήθεια για τα τεκταινόμενα εκεί, και προπάντων τώρα που βρίσκονταν εκεί οι πρέσβεις των εχθρών, της Σουηδίας και της Πολωνίας, οι οποίοι, όπως έλεγε ο Ζγουρός στον Χατμάνο, βρίσκονταν σε απόσταση ένα βέρστι από το Μπέντερ σε ένα χωριό και είχαν συχνές διαβουλεύσεις με τον Σερασκέρη.**²⁰³

Και συνεχίζει το ίδιο έγγραφο:

Και ο Χατμάνος μας έστειλε, Βασιλιά, την εκτενή αναφορά του Ζγουρού γραμμένη με το χέρι του για τις συνομιλίες του με τον Σερασκέρη και για το τι μπόρεσε να μάθει, όταν βρισκόταν εκεί [...]. **Και να μην τη στείλει την αναφορά, Βασιλιά, δεν τόλμησε, γιατί διαφαίνεται κάποιος κίνδυνος εκ μέρους των Τούρκων για τον οποίον έπρεπε να Σας ειδοποιήσει.** Και γι' αυτό, Βασιλιά, θεωρούμε καλό να στείλουμε [την αναφορά] στον Πετρ Τολστόι, ώστε αυτός να ζητήσει ακρόαση από τον Βεζίρη ή απ' όποιον αρμόζει και να αναγγείλει με όχι λίγο ισχύ ότι στη Μεγαλειότητά Σας έγιναν γνωστές οι

²⁰¹ Στα ρωσικά: «Гетман же Мазепа в письме своем к нам объявляет, что писал из Мултянской земли Костянтин Контакузин к человеку его, гречанину Згуру, известуя, что в Цареграде новое внутреннее смятение и бунт против салтана и везиря [...]».

²⁰² Петр I, *Письма и Бумаги [...]*, τόμος 7^{ος}, Ιανουάριος-Ιούνιος 1708, Πετρογκράντ, 1918, σσ. 772-773.

²⁰³ Στα ρωσικά: «[...] получили мы на сих днях письмо от гетмана Мазепы, в котором пишет, что посылал он человека своего Згуру до Сераскера-паши Силистрийского с комплементом и со взаимным подарунком и з словесным оправданием в обидах, Белгородской орде починенных. А в самом деле посылал он, гетман, его, чтоб подлинно проведал о всяком поведении тамошнем, а наипаче теперь во время бытности тамо послов неприятельских Швецкого и Польского, которые, как он, Згура, сказывал ему, гетману, что с версту от Бендера в одном селе стоят и частые о Сераскером конференции имеют».

συχνές αποστολές μεταξύ της Πύλης και του Βασιλιά της Σουηδίας και του Λεσίνσκι, όπως και ότι τώρα ο βασιλικός μάγειρας και ο απεσταλμένος Σουηδός συνοδός του βρίσκονται στο Μπέντερ.²⁰⁴

Με άλλα λόγια, οι ανώτεροι αξιωματούχοι της τσαρικής Αυλής ασχολούνταν με τον Ζγουρό της Νίζνας και με τις πληροφορίες που παρείχε, θεωρώντας τες έγκυρες, τουλάχιστον μέχρι τον Ιούνιο του 1708. Συγχρόνως όμως, ο Ζγουρός φαίνεται πως ενεργούσε ως αντιπρόσωπος του Χατμάνου στη συνάντηση που έγινε με απεσταλμένους της Σουηδίας και της Πολωνίας στο Μπέντερ.²⁰⁵

Ο Πρέσβυς Τολστόι είχε ήδη από καιρό λάβει πρωτοβουλία στέλνοντας σαμουρόγουνες σε πάμπολλους Οθωμανούς αξιωματούχους, προσπαθώντας έτσι να μάθει το περιεχόμενο των διαπραγματεύσεων μεταξύ των Οθωμανών και των απεσταλμένων από την Πολωνία.²⁰⁶ Ως γνωστόν, τελικά επικράτησε η άποψη των Τολστόι και Ραγκουζίνσκι οι οποίοι, διαθέτοντας μεγάλο δίκτυο πληροφοριοδοτών στην Κωνσταντινούπολη,²⁰⁷ επέμεναν ότι οι Οθωμανοί δεν επιθυμούσαν καμία σύγκρουση με τους Ρώσους το 1708-1709.²⁰⁸ Άμεση συνέπεια της (έστω και καθυστερημένης) αποδοχής των απόψεών τους από τον Πέτρο

²⁰⁴ Στα ρωσικά: «А что, государь, Сераскеръ с Згурою в бытность ево говорили при нем и что он тамо будучи мог проведать, тому он, господин гетман, прислал к нам реляцию ево, Згурову, пространную за рукою ево [...]. А не послать, государь, не посмели, для того что ис того видитца некоторая опасность от турок, что надлежит престеречать. И потому, государь, разсуждаем мы за благо послать к Петру Толстому, чтоб он, попросясь на конференцию с везирем или с кем пристойно, объявил в таковой силе, что вашему величеству известно учинилось о пересылках частых между Портою и королем Швециком и Лещинским, как и ныне кухмистр коронной и посланной при нем швед обретаются в Бендере». Πετρ Ι, *Πисьма и Бумаги* [...], τόμος 7^{ος}, Ιανουάριος-Ιούνιος 1708, Πετρογκράντ, 1918, σ. 824.

²⁰⁵ «κουχμάστερ» ίσον, στη συγκεκριμένη περίπτωση, ανώτερος αξιωματούχος του κράτους; Ποιες συνταγές θα ετοιμάζε άραγε ο «κουχμάστερ» στη συγκεκριμένη συγκυρία;

²⁰⁶ Μεταξύ άλλων έμαθε ότι, ο Πολωνός Πρέσβυς Γκόρσκι έχει κομίσει έγγραφα απεσταλμένα από τον ίδιο τον Τολστόι στη Μόσχα όπου συγκεκριμένοι Ρωμοί είχαν εκφράσει την προσήλωσή τους στον Τσάρο. Ο Πολωνός Πρέσβυς Γκόρσκι ήταν απεσταλμένος του Στανισλάβ Λεσίνσκι (Станислав Лещинский). Πετρ Ι, *Πисьма и Бумаги* [...], τόμος 6^{ος}, Ιούλιος-Δεκέμβριος 1707, Αγ. Πετρούπολη, 1912, σσ. 491-492.

Για άλλες δωροδοκίες του Πετρ Τολστόι σε Οθωμανούς αξιωματούχους κατά την κρίσιμη αυτή περίοδο, βλ. Πετρ Ι, *Πисьма и Бумаги* [...], τόμος 9^{ος}, 1709, Μόσχα, 1950, σσ. 1382-1383.

²⁰⁷ Υπάρχουν πολλές πληροφορίες για το δίκτυο του «Надворного советника» ή «Αυλικού Συμβούλου» Σάββα Ραγκουζίνσκι ο οποίος λειτουργούσε και ως αρχιτελώνης στην Καζακία.

Στενά συνδεδεμένοι με τον Ραγκουζίνσκι με τον έναν ή τον άλλον τρόπο ήταν οι εξής Ρωμοί: Ανδρέας Βασίλιεβ· ΡΓΑДА, φ. 52, οπ. 1, д. 20, 1705, φ. 1. Κοσμάς Κυρίλοβ και Ανανίν Βοϊνοβ· ΡΓΑДА, φ. 52, οπ. 1, д. 12, 1708, φ. 1^ν. Φέντορ Ιβανόβ (Τοντορί Καραπουστουόκι), Ιβάν Καζάκ, Αποστόλ Κωνσταντίνοβ, Αποστόλ Κυριάκοβ· ΡΓΑДА, φ. 52, οπ. 1, д. 2, 1708, φφ. 20, 25. Σάββα Θεόδωροβ γιος Χατζή· ΡΓΑДА, φ. 52, οπ. 1, д. 12, 1710, φ. 1^ν. Κωνσταντίν Δημήτριοβ· Πετρ Ι, *Πисьма и Бумаги* [...], τόμος 10^{ος}, 1710, Μόσχα, 1956, σ. 770. Σαβέλη Θέντορ, Πάβελ Χριστόφοροβ, Νικολάι Μιχαήλοβ, Λουκά Πετρόβ· ΡΓΑДА, φ. 52, οπ. 1, д. 2, 1711, φ. 70. ΡΓΑДА, φ. 124, οπ. -, д. 12, 1711, φ. 14^ν.

Πολλοί άλλοι όπως ο Αναστάσης Μπότσης, ο Παρασκευάς Θεόδωρου και ο Γεώργιος Γεράκης έμεναν στο σπίτι του, όταν βρίσκονταν στη Μόσχα. ΡΓΑДА, φ. 52, οπ. 1, д. 22, 1708, φ. 1^ν. ΡΓΑДА, φ. 52, οπ. 1, д. 2, 1711, φ. 31. ΡΓΑДА, φ. 52, οπ. 1, д. 14, 1712, φ. 1. Ο Ιβάν Βασίλιεβ αναφέρεται ως γραμματέας του (*писарь*). Επίσης αναφέρεται ο Πετρ Λουκίν (πιθανότατα ο προαναφερθείς Λουκά Πετρόβ)· ΡΓΑДА, φ. 158, κн. 7, 1713, φφ. 20-23.

²⁰⁸ Ενώ ο Πέτρος Α΄ έστελνε εξοργισμένος επιστολές στον Πρέσβυ Τολστόι και σε πολλούς άλλους φιλικά προσκείμενους στη Ρωσία εντός της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, δίνοντας έμφαση στην έλλειψη πληροφοριών για οθωμανικές ετοιμασίες πολέμου, ο Πρέσβυς

Α΄ ήταν να μην αποσπαστούν ρωσικά στρατεύματα από το μέτωπο με τους Σουηδούς και τους Κοζάκους του Μαζέπα· ως εκ τούτου, η νίκη των Ρώσων στην Πολτάβα οφείλεται εν μέρει τουλάχιστον στη σωστή αξιολόγηση των αλληλοσυγκρουόμενων πληροφοριών που κόμιζαν Ρωμιοί και άλλοι στη Μόσχα.²⁰⁹

Στη συνέχεια, οι ρωσικές αρχές προσπάθησαν να συλλάβουν τον Ζγουρό ο οποίος έσπευσε στο πλευρό του Μαζέπα, παραμένοντας πιστός στον Χατμάνο τις κρίσιμες μέρες του 1709. Ο Γαβριήλ Ιβάνοβιτς Γκολόβκιν έγραψε μάλιστα επιπρόσθετη κατεπείγουσα επιστολή στον Κνιάζ Δημήτρη Μιχαήλοβιτς Γκολίτσιν στο Κίεβο όπου σημειώνει ότι ο Χατμάνος Μαζέπα είχε ξαναστείλει «τον Γραικό Ζγουρό» σε ειδική αποστολή στους Οθωμανούς, και αυτή τη φορά «στον Γιουσούφ πασά της Σιλιστρίας». Ο ίδιος ο Πέτρος Α΄, συμπληρώνει ο Γκολόβκιν, «μου ανέθεσε να γράψω στη χάρη Σας, ώστε να κάνετε τον κόπο να τους πιάσετε με όποιο τρόπο γίνεται καθ' οδόν».²¹⁰ Ο Ζγουρός όμως ήδη βρισκόταν με τα ουκρανικά στρατεύματα στο πλευρό του Χατμάνου· εκεί συνέχισε να είναι από τους στενούς συνεργάτες του Μαζέπα, σε άμεση επαφή με τους ανώτερους αξιωματούχους του στρατεύματος.²¹¹ Παρ' όλες τις μετέπειτα δράσεις του, ο Ζγουρός μνημονεύεται στο βιβλίο αφιερωμάτων των Ρωμιών της Νίζνας· και δικαιολογημένα, αφού έπαιξε καθοριστικό ρόλο στην ίδρυση της Αδελφότητας: «[...] διὰ ἄλλας πολλὰς αὐτοῦ καλοκαγαθίας, καὶ πάμπολλα καλὰ αὐτοῦ ἔργα, καὶ κώπους, πρὸς στερέωσιν καὶ μείζονα, καὶ τελειωτέραν κατάστασιν τοῦ ἀδελφάτου τοῦτου, ἔχει να μνημονεύεται αἰωνίως, ἕως ὅπου οἱ ἐκκλησίες εἶναι, καὶ τὸ ἀδελφάτον εὐρίσκεται».²¹²

Παρά τις πολλές προσπάθειες του Μαζέπα και του Ζγουρού, ο Σουλτάνος και οι στενότεροι σύμβουλοί του προτίμησαν πολιτική ουδετερότητας· μια πολιτική που τελικά λειτούργησε ως καθοριστικός παράγοντας,

επέμενε ότι η προτεινόμενη μετάθεση των ρωσικών στρατευμάτων από το μέτωπο με τους Σουηδούς, έτσι ώστε να αντιμετωπίσουν μια πιθανή οθωμανική επίθεση, θα ήταν μέγιστο λάθος. Αποδείχτηκε ορθός: «[...] πως να γράψω κάτι άλλο, όταν δεν βλέπω και δεν ακούω τίποτα το εχθρικό εδώ [...]». Στα ρωσικά: «[...] что ж, мой милостивой государь, мне к вашему сиятельству писать, когда я здесь ничего противного не вижу, ниже слышю?». Петр I, *Письма и Бумаги [...]*, τόμος 6^{ος}, Ιούλιος-Δεκέμβριος 1707, Αγ. Πετρούπολη, 1912, σσ. 485, 496, 503.

Вл. επίσης Т.К. Крылова, «Русская дипломатия на Боспоре в начале 18ого в. (1700-1709)», *Исторические Записки*, τεύχος 65^ο, Μόσχα, 1959, σσ. 249-278, ιδ. σ. 258. Н.И. Павленко, *Птенцы [...]*, 1994, σ. 227.

Ενδιαφέρουσα παραμένει η αλληλογραφία του Γαβριήλ Ιβάνοβιτς Γκολόβκιν με τον Κωνσταντίνο Μπρακοβεάνου για την έλλειψη οποιασδήποτε ετοιμασίας για πόλεμο από οθωμανικής πλευράς το 1708. Я.С. Гросул (επιμ.), *Исторические связи народов СССР и Румынии [...]*, τόμος 3^{ος}, Μόσχα, 1970, σ. 277.

²⁰⁹ Για τα γεγονότα που οδήγησαν στη μάχη της Πολτάβας, βλ. Peter Englund, *The Battle that Shook Europe: Poltava and the Birth of the Russian Empire*, Λονδίνο, Νέα Υόρκη, 2003, σσ. 29-61.

²¹⁰ Петр I, *Письма и Бумаги [...]*, τόμος 8^{ος}, Ιούνιος-Δεκέμβριος 1708, Μόσχα, 1948, σ. 946.

²¹¹ Вл. τις άκρως επικριτικές αναφορές για το ρόλου του Ζγουρού από μέλη της *Σταρσίνα* (του στρατιωτικού συμβουλίου) του Μαζέπα οι οποίοι στη συνέχεια αιχμαλωτίστηκαν από τους Ρώσους. «1709, липия 14. Допити старшини, що перейшла від Мазепи на бік росіян». Сергій Павленко (επιμ.), *Доба гетьмана Івана Мазепи в документах*, Κίεβο, 2008, αρ. 578, σσ. 724-725.

²¹² Евгений Чернухин, *Книга пожертв [...]*, 1997, σ. 145.

όσον αφορά την έκβαση των γεγονότων του 1707-1709. Μεταξύ άλλων, ο Αχμέτ Γ΄ εμπόδισε τον υποτελή του Χάνο της Κριμαίας να συμμαχήσει με τους Σουηδούς, συμμαχία που θα μπορούσε (με τις λεηλασίες των Τατάρων) να προκαλέσει σοβαρά προβλήματα για τον ανεφοδιασμό των στρατευμάτων του Τσάρου.²¹³ Εκ των υστέρων, οι επιλογές της οθωμανικής Αυλής φάνηκαν μάλλον λανθασμένες, αφού θα μπορούσε να θεωρηθεί ότι η μάχη της Πολτάβα ανέτρεψε την ισορροπία δυνάμεων στην ευρύτερη περιοχή. Μόνο μετά τη νίκη των ρωσικών στρατευμάτων δόθηκαν διαταγές για μεγάλη αύξηση των οθωμανικών στρατευμάτων στις βόρειες συνοριακές περιοχές της Αυτοκρατορίας.²¹⁴

Όσον αφορά την Αδελφότητα, ο Ζγουρός δεν ήταν με κανένα τρόπο ο μόνος Ρωμιός που υποστήριζε τον Χατμάνο Μαζέπα. Ενώ ορισμένοι Ρωμιοί της Νίζνας σημείωσαν τον κίνδυνο που αντιμετώπιζαν λόγω της προέλευσης του βασικού όγκου των σουηδικών στρατευμάτων λιγότερο από διακόσια πενήντα χιλιόμετρα από τη Νίζνα,²¹⁵ ο παππούς του ιστορικού Αθανασίου Κομνηνού Υψηλάντη, ο Αφεντούλης Τζανέτος από τα Θεραπειά, είχε, ως πρωτέμπορος του Μαζέπα, ιδιαίτερους λόγους να ανησυχεί. Στο έργο «Τὰ Μετὰ τὴν Ἄλωσιν» ο Αθανάσιος Υψηλάντης γράφει για τον παππού του: «[...] ἔδυστύχησε γυμνωθεὶς πάσης ἐμπορίας καὶ περιουσίας του παρὰ τοῦ ρουσσικοῦ στρατοῦ τοῦ καταδιώκοντος τὸν Μαζέππαν». Ως αποτέλεσμα της συμφοράς αυτής, αναγκάστηκε να πωλήσει το πατρικό του σπίτι στα Θεραπειά της Κωνσταντινούπολης.²¹⁶ Ο Ιάκωβος Γρετσανίν που βρισκόταν στο στρατόπεδο του Μαζέπα αιχμαλωτίστηκε από τους Ρώσους.²¹⁷ Ο Παύλος Ιβανόβ από την Αδριανούπολη και ο Γρηγόρης Δημητρίου αποτελούν άλλες περιπτώσεις Ρωμιών

²¹³ Ο Χάνοι της Κριμαίας τη συγκεκριμένη εποχή ήταν οι Qarlan I Giray, βασιλέψε 1707-1708, 1713-1715 και 1730-1736, και Devlet II Giray, βασιλέψε 1699-1702 και 1709-1713.

²¹⁴ Т.К. Крылова, «Русская дипломатия на Боспоре в начале 18ого в. (1700-1709)», *Исторические Записки*, τεύχος 65°, Μόσχα, 1959, σσ. 249-278, ιδ. σ. 276.

²¹⁵ Ο Στέργιος Ιωάννου γράφει τον Ιούνιο του 1706: «[...] ἔκούσαμε τώρα πὸς ἔρχονται ἡ σφέτη στὴ Κύοβω, καὶ ἦνε ἀλήθεια, ὅτι τοῖς ἦδαν ἀπὸ τὴ Κύοβω μίλια 30 στὴ πολωνό, [...] καὶ ἔχουν ἄρεξη νὰ ἔλθουν στὴ Κύοβω [...]». РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 11, 1705, ф. 15°.

²¹⁶ Το σπίτι αγόρασε ο Οικονόμος παπά Ευαγγελίνος ο οποίος κάλλιστα μπορεί να είναι αυτός που αναφέρεται ως Ρωμιός της Ρωσίας σε άλλα έγγραφα της εποχής. Αθανάσιος Κομνηνός Υψηλάντης, *Ἐκκλησιαστικὸν καὶ πολιτικὸν τῶν εἰς Δώδεκα Βιβλίον Η΄ Θ΄ καὶ Ι΄ ἦτοι Τὰ Μετὰ τὴν Ἄλωσιν (1453-1789)*, Γερμανός Αφθονίδης (επιμ.), Κωνσταντινούπολη, 1870, σ. 284.

Για τον Ευαγγελίνοβ, βλ. РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 14, 1708, φφ. 1-2.

Πολλά μέλη της οικογένειας Υψηλάντη ασχολήθηκαν με το εμπόριο γουνών, ο Μανουήλ Υψηλάντης, παραδείγματος χάριν, υπηρετούσε τον Μέγα Βεζίρη Νταμάντ Αλί Πασά ως πρώτος στην τάξη γουναράς στην Αυλή του. Καισάριος Δαπόντες, *Éphémérides Daces, ou Chronique de la Guerre de Quatre ans (1736-1739)*, [Δακικαὶ Ἐφημερίδες, Ἦτοι συμβεβήκοτα τετραετοῦς μάχης Ὀθωμανορῶσσαν, πρὸς δὲ καὶ Αουστριακῶν, μέχρις ἔτους 1739], Émile Legrand (επιμ.), Παρίσι, 1881, δέμα 2°, τόμος 2^{ος}, σσ. XXXIX (39)-XL (40). Ελένη Βουραζέλη-Μαρινάκου, *Αἱ ἐν Θράκῃ Συντεχνίαι τῶν Ἑλλήνων κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν*, Θεσσαλονίκη, 1950, σ. 181.

²¹⁷ Сергій Павленко (επιμ.), *Доба гетьмана Івана Мазепи в документах*, Κίεβο, 2008, αρ. 578, σ. 728.

εμπόρων που είχαν στενές διασυνδέσεις με τον Μαζέπα· κατά το παράδειγμα του Ζγουρού, θα περίμενε κανείς ότι ορισμένοι από αυτούς θα έμεναν πιστοί στον προστάτη τους μέχρι τέλους.²¹⁸

Άλλοι – έστω και λίγοι – Ρωμιοί βρίσκονταν στην υπηρεσία του βασιικού εχθρού του Τσάρου, του Βασιλιά της Σουηδίας Καρόλου ΙΒ΄· ένας από αυτούς, ο Αλέξανδρος Αμυράς, συνέγραψε την «Αύθεντική Ίστορία του Καρόλου 12^{ου}, βασιλέως Σουηδίας, κατά την έν Τουρκία διαμονήν αυτού, διαρκέσασαν ἔτη πέντε καὶ τρεῖς μῆνας».²¹⁹ Στην υπηρεσία του Καρόλου ήταν για κάποιο διάστημα και ο Σεραφεΐμ Μυτιληναίος.²²⁰

Δεν αντέδρασαν όμως όπως ο Ζγουρός όλοι οι στενοί του Μαζέπα Ρωμιοί. Πολύ πριν μάθει για την αυτομόληση του Μαζέπα, ο Χατζηκυριάκης είχε σημειώσει την κλίση του Χατμάνου προς τους Πολωνούς: «Ἀγαπᾶ νὰ συντυχαίνει τὰ λέχικα, ἐπειδὴ ἐκεῖ ἐσπούδασεν», τονίζει.²²¹ Τα γεγονότα του 1708-1709 τον τάραξαν· σε επιστολή προς τον Αθανάσιο, Αρχιεπίσκοπο της Μονής της Αγίας Αικατερίνης στο Σινά, στις

²¹⁸ Για τον Παύλο Ιβανόβ, βλ. Πετρ Ι, *Πισυμα υ Βυμαζυ [...]*, τόμος 2^{ος}, 1702-1703, Αγία Πετρούπολη, 1889, σσ. 576-577. Για τον Ρωμιοί της Νίζνας Γρηγόρη Δημητρίου που έχει επίσης διασυνδέσεις με τον Πατριάρχη Ιεροσολύμων, βλ. РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 4, 1703, ф. 8.

Για ελληνόφωνο Βλάχο στην υπηρεσία του Μαζέπα εμπορευόμενο κρασί, βλ. Πετρ Ι, *Πισυμα υ Βυμαζυ [...]*, τόμος 4^{ος}, 1706, Αγία Πετρούπολη, 1900, σ. 1239. Για τον κάτοικο της Νίζνας και «υπηρέτη του Χατμάνου» Στέφαν Οστάφιεβ, βλ. РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 14, 1705, ф. 5.

Είναι ενδιαφέρουσες και οι πληροφορίες που παρέχει ο Καισάριος Δαπόντες για τον Ορλέκ ο οποίος «μετὰ τὸν εἰς Γαλάτζι θάνατον τοῦ Μαζέππα, ἐτιμήθη μὲ τὴν ὀνομασίαν τῆς χατμανίας, παρὰ τε τῆς βασιλείας τῶν Ὀθωμανῶν καὶ τῆς κούρτης τῶν Σφετζῶν». Καισάριος Δαπόντες, *Ἐρῆμέριδες Daces [...]*, δέμα 1^ο, τόμος 1^{ος}, Παρίσι, 1880, σ. ξα (61).

²¹⁹ Η Ελληνική μορφή του έργου αυτού έχει χαθεί. Η ιταλική μετάφραση δημοσιεύθηκε το 1905. «Autentica Istoria di Carlo XII, Re di Svezia [...]». N. Iorga, *Studii si Documente cu privire la Istoria Românilor*, τόμος 9^{ος}, Βουκουρέστι, 1906, σσ. 41-124. Το κείμενο δεν έχει διαβαστεί από τον ερευνητή.

Βλ. επίσης Αφεντούλης Κωνσταντινουπολίτης, «Ίστορία μερικὴ τῶν συμβάντων τῷ ρῆγί Σβέκῳ Καρόλῳ μετὰ τὴν ἐν τῷ Προῦτῳ ἀποτελεῖωσιν τῆς ἀγάπης τῶν Ὀθωμανῶν μετὰ τῶν Μόσχων, διατρίβοντι ἔτι ἐν Μπεντερῖῳ ὑπὸ Ἀφεντούλη Κωνσταντινουπολίτου, κλουτζάρη ἐν Οὐγγροβλαχίᾳ». Eudoxiu de Hurmuzaki, A. Paradolulos-Kerameus (επιμ.), *Documente privitoare la Istoria Românilor*, τόμος 13^{ος}, Βουκουρέστι, 1909, σσ. 49-76. Eudoxiu de Hurmuzaki, N. Iorga (επιμ.), *Documente privitoare la Istoria Românilor 1320-1716*, τόμος 14^{ος}, μέρος 1^ο, Βουκουρέστι, 1909, σ. 442.

²²⁰ Γ. Γεσίποβ, «Ὁ Ἑλληὴν κληρικὸς Σεραφεῖμ», Κ. Παλαιολόγος (μτφ.), *Παρνασσός*, τόμος 4^{ος}, τεῦχος Α΄, 1880, σσ. 28-51, ιδ. σσ. 28, 37. Βλ. επίσης Alexandros Helladius, *Status Praesens Ecclesiae Graecae*, 1714, σσ. 286-287.

Με αφορμή τις σχέσεις του με τον Κάρολο ΙΒ΄ της Σουηδίας, ο Σεραφεΐμ, όταν επέστρεψε στη Ρωσία, κατηγορήθηκε ως κατάσκοπος και στάλθηκε στη Σιβηρία όπου πέθανε το 1735. Βασίλειος Ν. Μακρίδης, «Στοιχεία για τις σχέσεις του Αλέξανδρου Ελλάδιου με τη Ρωσία», *Μνήμων*, τόμος 19^{ος}, Αθήνα 1997, σσ. 9-39, ιδ. σσ. 33-34.

Η καταδίκη από τον σημαντικό ιστορικό Καραθανάση των επιλογών του Σεραφεΐμ, επειδή δεν συντάχθηκε με την πολιτική του Πέτρου Α΄ και της Ρωσίας, είναι προβληματική· είναι αδύνατον για έναν ιστορικό να ερμηνεύσει τις επιλογές ανθρώπων που ζούσαν σε εντελώς ξένες προς τον 21^ο αιώνα εποχές, χωρίς να προσπαθήσει να φανταστεί τους λόγους και τα πάθη που τους οδήγησαν στη μία ή την άλλη επιλογή, λόγοι και πάθη που σε πολλές περιπτώσεις δεν θα ευθυγραμμίζονταν με τον μέσο όρο της εποχής τους, ούτε βεβαίως με τις «ψυχώσεις» της μετέπειτα εθνοκεντρικής ιστοριογραφικής παράδοσης. Αθανάσιος Ε. Καραθανάσης, «Η ελληνική λογιόσυνη των παραδουνάβιων ήγεμονιών στον φαναριωτικό αιώνα. Αλέξανδρος Αμυράς ο Σμυρναίος: Βιογραφικά και έργογραφικά», Αθανάσιος Ε. Καραθανάσης, *Ὁ Ἑλληνικὸς Κόσμος στὰ Βαλκάνια καὶ τὴν Ῥωσία*, Θεσσαλονίκη, 2003, σσ. 55-80, ιδ. σσ. 57-58, 69-70.

²²¹ Ὅπως σημειώνει «[...] μὲ φίλευσεν ὁ χάτμανος [...]», παρουσία, κατά πάσα περίπτωση, του ιατροφιλόσοφου Ιωάννη Κομνηνού. Ντόρη Παπαστράτου (επιμ.), *Ὁ Συναΐτης Χατζηκυριάκης [...]*, 1981, σσ. 34, 102.

αρχές Φεβρουαρίου 1709, ο Χατζηκυριάκης, ευρισκόμενος στη Χίο, σημείωσε όσον αφορά τον Μαζέπα: «Πολλά άχαμνά έμαθα διά λόγου του, άνμποτες νά δώσει ο Θεός νά είναι ψέματα». Και συνεχίζει:

Τώρα ήλθεν ένας διάκος από την Μπόλη, ήταν στού άγιού Έρακλείας τó κονάκι και μολογá πώς ήλθαν πραγματευτάδες από την Καζακία και έμολογουσαν και τά άκουγεν πώς ó χάτμανος ó Μαζέπας έγινε ενά με τούς Σφέτζους και έπισαν τά γράμματα και οί Σφέτζοι έμπήκασιν στην Καζακία. [...] Τόν χάτμανο τόν έπιασεν όξου στα φουσατά, τόν έσκότωσαν με τó κνουτο καθώς ξέρουν. Έβαλαν άλλον χάτμανο, ήγουν τόν Πάλια [...].

Οι λεπτομέρειες είναι βασικά λανθασμένες, χωρίς όμως να απέχει η ουσία των πληροφοριών από την πραγματικότητα. Ο Χατζηκυριάκης γράφει και λίγα λόγια για τον Ζγουρό, σημειώνοντας λακωνικά: «Ο Μαζέπας είχε στείλει τόν κύρ Ζγουρό στο κάστρο του Πάλια και έδιαγούμισεν τó σπίτι του. Τώρα παίρνει την κακή του μέρα. Ός αύτου ήτον τó τέλος του».²²² Ο Ζγουρός πέθανε στο Γάντιατς, στο στρατόπεδο του Μαζέπα, λίγους μήνες πριν τη κρίσιμη αναμέτρηση στη Πολτάβα· παραμένουν άγνωστες οι αιτίες του θανάτου του.²²³

Προφανώς, η απόφαση του Ζγουρού και άλλων να μείνουν πιστοί στον Μαζέπα είχε άκρως αρνητικές συνέπειες γι' αυτούς, όταν ο Χατμάνος κατατροπώθηκε. Πιο σημαντική όμως εδώ είναι η διαπίστωση ότι σε καιρούς κρίσης Ρωμιοί όπως ο Ζγουρός έπρεπε να επιλέξουν μεταξύ των προστατών τους, εκκλησιαστικών και αξιωματούχων διαφόρων κρατών. Σε τέτοιες κρίσιμες στιγμές ορισμένοι, όπως ο προαναφερθείς αρχιτέκτονας Χατζή Ζαχάρης Σεμένοβ, θα επέλεγαν την προστασία των Οθωμανών και του Σουλτάνου, άλλοι όπως ο Αμηράς την προστασία του Κάρολου Β΄, άλλοι πάλι (στη συγκεκριμένη συγκυρία του 1708-1709) του Μαζέπα. Η επιλογή του Πέτρου Α΄ και κατ' επέκταση της Ρωσίας μπορεί να ήταν συνήθης, δεν ήταν όμως με κανένα τρόπο αυτονόητη. Θα διέφεραν βεβαίως οι αιτίες για την επιλογή του κάθε Ρωμιού ανάλογα με την προσωπική του κατάσταση και τις ιδεολογικές του προτιμήσεις· δεν πρέπει να αγνοηθεί όμως η απόλυτη ανάγκη των Ρωμιών της εποχής για προστασία. Η προστασία ως δομικό στοιχείο στην οργάνωση της κοινωνίας τους διαμόρφωνε ιδιαίτερες σχέσεις μεταξύ προστάτη και προστατευόμενου οι οποίες σε πολλές περιπτώσεις έπαιζαν καθοριστικό ρόλο για τις επιλογές και τις ενέργειές τους.

²²² Οι φήμες που έφτασαν στον Χατζηκυριάκη δεν ήταν ακριβείς. Ο πολκόβνικ Σεμέν Πάλι (1645-1710) είχε συμμαχήσει με τον Πέτρο Α΄ το 1709. Ντόρη Παπαστράτου (επιμ.), *Ό Συναΐτης Χατζηκυριάκης [...]*, 1981, σσ. 113-114, 117.

²²³ Δεν είναι σίγουρη η ημερομηνία θανάτου. Η μάχη για τον έλεγχο του Γαντιάτς έγινε τον Δεκέμβριο του 1708 και από τότε μέχρι την μάχη της Πολτάβας η πόλη βρισκόταν στον έλεγχο του Μαζέπα και του Καρόλου. Πάντως ο Ζγουρός πέθανε πριν τη μάχη της Πολτάβας. Сергий Павленко (επιμ.), *Доба гетьмана Івана Мазепи в документах*, Κίεβο, 2008, αρ. 578, σσ. 724. Peter Englund, *The Battle that Shook Europe [...]*, 2003, σσ. 50-51.

Ο Χατμάνος Μαζέπα, προστάτης του Ζγουρού, πέθανε τον Σεπτέμβριο του 1709.

Δεδομένης της ηγετικής θέσης του Ζγουρού στην Αδελφότητα και της εμπλοκής όχι μόνου του ίδιου αλλά και άλλων Ρωμιών στην αυτομολία του Μαζέπα, είναι εύκολο να φανταστεί ο αναγνώστης το άγχος πολλών Ρωμιών της Νίζνας για το μέλλον, και συγκεκριμένα για τη διαφύλαξη των προνομίων τους. Ούτως ή άλλως, ανώτεροι Ρώσοι αξιωματούχοι σχολίαζαν τη δολιότητα «των Γραικών» άκρως αρνητικά κατά τη διάρκεια των συγκεκριμένων ετών· ο Φέντορ Αλεξέεβιτς Γκολόβιν το 1706 τονίζει: «είναι ψεύτες»,²²⁴ ενώ ο Πετρ Τολστόι το ίδιο έτος συμπλήρωσε: «όλοι, από τον μέγιστο στον μικρότερο, όλοι ψεύδονται. Δεν είναι δυνατόν να τους πιστέψεις».²²⁵ Ο Πετρ Πάβλοβιτς Σαφίροβ το 1711: «ούτε ο Πετρ Ανδρέεβιτς [Τολστόι] ούτε εμείς δεν προσπαθήσαμε να κάνουμε φίλο μεταξύ των Γραικών [...]».²²⁶ και το 1713: «[...] στους εδώ ανθρώπους δεν πρέπει να βασιστεί κανείς, επειδή, ενώ φαίνονται καλόβουλοι, είναι διατεθειμένοι να ξεπουλήσουν τον Θεό, την πίστη, μέχρι και την ψυχή και τον Βασιλιά τους για το κέρδος [...]». Συμπληρώνει: «[...] όλα εδώ βρωμάνε χρήματα [...]».²²⁷

Ήταν πολύ εύκολο βεβαίως για τους Ρώσους να κατηγορούν τους Ρωμιούς για τη μεγάλη ήττα που υπέστησαν από τους Οθωμανούς το 1711· απ' την άλλη, η κατηγορία ότι οι Ρωμιοί ήταν διπρόσωποι ταιριάζει πλήρως στις κοινωνικές και πολιτικές συνιστώσες που διαμόρφωναν το πλαίσιο για τις επιλογές των Ρωμιών την εποχή εκείνη. Αυτή η κατηγορία συνεχίστηκε κατά τη διάρκεια ολοκλήρου του 18^{ου} αιώνα, με τον Αφανάση Σαφόνσκι στην καταγραφή του πληθυσμού της περιοχής ογδόντα περίπου χρόνια αργότερα να περιγράφει τους Ρωμιούς της Νίζνας ως «αναξιόπιστους και ασυνεπείς».²²⁸ Και όμως, παρά το αρνητικό

²²⁴ Στα ρωσικά: «[...] понеже они лживы [...]».

²²⁵ Στα ρωσικά: «[...] а греков, [...] во истиню от мала и до велика все лгут и верить им отнюдь не мочно». Πετρ Ι, *Πисьма и Бумаги [...]*, τόμος 4^{ος}, 1706, Αγ. Πετρούπολη, 1900, σσ. 147, 689-690. Н.Ф. Каптерев, *Характер отношений России [...]*, 1914, σ. 346.

Ο Τολστόι είχε ήδη εκφράσει άκρως αρνητικές απόψεις για τους πέντε ή έξι χιλιάδες Ρωμιούς της Βενετίας. П.А. Толстой, *Путешествие стольника П.А. Толстого по Европе 1697-99*, Л.Ф. Ольшевская, С.Н. Травников (επιμ.), Μόσχα, 1992, σ. 54.

Вλ. επίσης Сергій Павленко (επιμ.), *Військові кампанії доби гетьмана Івана Мазепи в документах*, Кієво, 2009, αρ.85, σ. 393

²²⁶ Στα ρωσικά: «Из всех греков, ни мы, ни Петр Андреевич (Толстой) не сыскали приятеля, ни доброго человека, и бегут от нас как от чумы».

Αξίζει να σημειωθεί ότι στα ρωσικά υπάρχει μια απόκλιση μεταξύ του «друг» και του «приятель», «επιστήθιος φίλος» και «μέλος του κύκλου» ή «φίλος-γνωστός», ενώ και τα δύο μεταφράζονται στα ελληνικά ως «φίλος». Ο Πετρ Πάβλοβιτς Σαφίροβ (1669-1739) ήταν αναπληρωτής του Γαβριήλ Ιβάνοβιτς Γκολόβκιν στο *Ποσόλσκι Приκάζ*. Υπηρέτησε ως Πρέσβυς στην Κωνσταντινούπολη στα χρόνια αμέσως μετά την ήττα του Προύθου.

²²⁷ Στα ρωσικά: «[...] на дешных людей весьма надеяться невозможно, хотя и явитца сперва усердный; а паче всего – за деньги и Бога и веру и душу и государя своего продать готовы, и все что пишут и подают ведомости, надлежить весить на вески алмазные, а хотя что явитца правдивое, то больше при том примешено будет рассказов, пахнет все деньгами». Н.Ф. Каптерев, *Сношения иерусалимских патриархов [...]*, 1895, σ. 402.

²²⁸ Στα ρωσικά: «Нрав имеют тихий скупой и в обещании неверный и обманчивый». Кость Харлампович, *Нарис V. Ніженські греки й торгівля [...]*, 1999, σ. 116.

κλίμα που δημιουργήθηκε με την αλλαγή των ισορροπιών μετά τη μάχη της Πολτάβας, οι μετέπειτα πολιτικές εξελίξεις πρόσφεραν στους Ρωμιούς της Αδελφότητας τη δυνατότητα να αντιδράσουν, έτσι ώστε να μη χάσουν τις ελευθερίες και τα προνόμιά τους.

Στην περίοδο μόλις πριν την έναρξη των εχθροπραξιών μεταξύ Ρωσίας και Οθωμανικής Αυτοκρατορίας το 1710-1711, με τα εδάφη της αριστερής όχθης του Δνείπερου να ελέγχονται πλέον εξ ολοκλήρου από τα ρωσικά στρατεύματα και με τους Ρώσους να προσπαθούν να προκαλέσουν επανάσταση μεταξύ των Χριστιανών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, ο «Ιλλυριός» Σάββα Βλαντισλάβιτς Ραγκουζίνσκι λειτούργησε ως βασικός υπερασπιστής των Ρωμιών της Νίζνας.²²⁹ Ως απεσταλμένος, για να οργανώσει γενική εξέγερση των Χριστιανών, ο Ραγκουζίνσκι, έμπορος,²³⁰ αλλά συγχρόνως και «σύμβουλος της Αυλής» του Τσάρου,²³¹ ήταν σε ιδανική θέση για να προσφέρει την προστασία του.²³²

«Timere danaos et dona ferentes». Ο κοινός τόπος της πονηριάς των Γραικών (και ιδιαίτερα των Γραικών της Κωνσταντινούπολης) επαναλαμβάνεται σε άλλα έγγραφα της εποχής. Я.С. Гросул (επιμ.), *Исторические связи народов СССР и Румынии [...]*, τόμος 3^{ος}, Μόσχα, 1970, σ. 139.

Είναι ενδιαφέρον ότι και οι Ρωμοί είχαν επίγνωση της κακής τους φήμης. Οι Αλοηζιός Καποδιστριάς και Δημήτριος Πιερής οι οποίοι είχαν δηλώσει την προσήλωσή τους στον Τσάρο δεν μετανάστευσαν τελικά στη Ρωσία. Γράφουν όμως στον Μεθόδιο Αρμενόπουλο: «[...] να μην λογιάζεις ψυχραμένην τήν θερμότητα τής έδικής μας προθυμίας». РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 2, 1706, ф. 19.

²²⁹ Η περίπτωση του Σάββα Ραγκουζίνσκι είναι ενδεικτική της διακριτής αλλά συνδεδεμένης ταυτότητας Ρωμιών και Σέρβων κατά τον πρώιμο 18^ο αιώνα. Γεννήθηκε από μητέρα Ρωμιά η οποία βρισκόταν ακόμα εν ζωή το 1721 έχοντας κλείσει τα ενενήντα επτά της· παντρεύτηκε πολύ νεώτερη του Ρωμιά γυναίκα· κατοίκησε ένα διάστημα στην Κωνσταντινούπολη· μεγάλο μέρος του εμπορίου του διεξαγόταν μέσω της Νίζνας με την Οθωμανική Αυτοκρατορία· στη Νίζνα διέθετε σπίτι· μιλούσε ελληνικά· ανήκε στον πνευματικό και εμπορικό κόσμο των Ρωμιών· ήταν όμως Ρωμιός; Συνήθως αυτός ο Ορθόδοξος της Βοσνίας δεν αναφέρεται στα κείμενα της εποχής ως «Γραικός» αλλά ως «Ιλλυριός». Όπως θα φανεί στη συνέχεια, οι εξαιρέσεις, όταν δηλαδή αναφέρεται ως «Ρωμιός» ή «Γραικός», δεν είναι λίγες. Είναι αδύνατον να προσδιοριστεί η ταυτότητα του συγκεκριμένου κοσμοπολίτη χρησιμοποιώντας σημερινούς όρους, κάτι που ισχύει, σε μεγαλύτερο ή σε μικρότερο βαθμό, για όλους τους Ρωμιούς που πρωταγωνιστούν σ' αυτή την αφήγηση.

Ο Ραγκουζίνσκι ήταν πρωταγωνιστής στις απόπειρες για γενικευμένη επανάσταση των Χριστιανών εναντίον του οθωμανικού κράτους. Παρ' όλη την τελικά ανεπιτυχή έκβαση των γεγονότων και την συνθηκολογημένη απώλεια του Αζόβ, δεν κατηγορήθηκε από τον Πέτρο Α'. Η μεσολάβηση υπέρ της Αδελφότητας της Νίζνας δεν μπορεί να εξηγηθεί για λόγους εμπορικού συμφέροντος: όσοι Ρωμοί της Νίζνας απάρτιζαν την κομπανία του έχαιραν ούτως ή άλλως αυξημένων προνομίων, όσον αφορά το εμπόριο, ιδιαίτερω με τη Μόσχα.

Ίσως το σημαντικότερο επίτευγμα του Ραγκουζίνσκι ήταν η Συνθήκη του Κιάχτα (1727) η οποία καθόρισε τις σχέσεις μεταξύ της Ρωσίας και της Κινέζικης Αυτοκρατορίας των Κινγκ (Qing). Н.И. Павленко, *Птенцы [...]*, 1994, σσ. 331-366. И.И. Лещиловская, *Сербский народ и россия в XVIII веке*, Αγ. Πετρούπολη, 2006, σσ. 269-287.

²³⁰ Για τα ειδικά προνόμια που έλαβε απ' το ρωσικό κράτος αυτός ο έμπορος της Κωνσταντινούπολης, βλ. ПСЗ, συλλογή 1^η, τόμος 4^{ος}, αρ. 1936, σσ. 222-223, Ιούλιος 6, 1703. РГАДА, ф. 52, оп. 3, д. 95, 1703, фф. 2-2'. ПСЗ, συλλογή 1^η, τόμος 4^{ος}, αρ. 2044, σσ. 301-302, Απρίλιος 2, 1705. РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 20, 1710, фф. 6-6'.

Επίσης Е.М. Подградская, «Тамуженная политика русского государства по отношению к купечеству стран Юго-Восточной Европы, входивших в состав Оттоманской Империи (XVII в.)», Я.С. Гросул (επιμ.), *Карпато-дунайские земли в средние века*, Κισινάου, 1975, σσ. 229-247, ιδ. σ. 246.

Βλ. επίσης τα προνόμια που έλαβε ο ανηψιός (;) του Ραγκουζίνσκι, «Ιλλύριος» έμπορος Γαβριήλ Βλαντισλάβιτς ПСЗ, συλλογή 1^η, τόμος 9^{ος}, αρ. 6792, σ. 564, Αύγουστος 21, 1735.

Στις 3 Φεβρουαρίου 1710 τα μέλη της Αδελφότητας με επικεφαλής τον ιερέα τους Κωνσταντίνο έστειλαν έκκληση στον Πέτρο Α΄ να επιβεβαιώσει τις ελευθερίες τους, ελευθερίες που, όπως επέμεναν, απολάμβαναν, μέχρι να τις αναιρέσει ο «προδότης» Μαζέπα.²³³ Στις 11 Μαρτίου 1710, λίγους μόλις μήνες πριν την κήρυξη του πολέμου,²³⁴ τα προνόμια των Ρωμιών της Νίζνας επικυρώθηκαν με ειδικό *Ουκάζιο* του Πέτρου Α΄.²³⁵ Ταυτόχρονα, στις 11 Μαρτίου 1710, οι ευγνώμονες Ρωμιοί της Νίζνας κατέταξαν τον Σάββα Ραγκουζίνσκι μεταξύ των μελών της Αδελφότητάς τους, κάτι που σημειώνεται στο βιβλίο αφιερωμάτων της Αδελφότητας:

[...] 1710 Έν μηνί μαρτίω 11. Έγγραύθη άδελφός ό άρχων σιόρ σάββας εις τó άδελφάτο τών ρωμαιών εις τήν έκκλησίαν τών παμμεγίστων ταξιαρχών και άγιών πάντων δια νά μνημονεύεται άεννάως, ό όποιος **εστάθη μέγας βοηθός δια τó άδελφάτο και έβγαλε τó χρυσόβουλον τó βασιλικόν δια στερέωσιν τού άδελφάτου και έξοδίασεν φλορία έκατό, και τά άφιέρωσεν εις τήν έκκλησίαν, ό όποιος ήτον έκ πόλεως φότζια, άπό τήν έπαρχία μπόσνα σαράει και νά μνημονεύονται παρρησία τά τρία ταύτα όνόματα σάββα, βλάντησαβ, έπιφανείας.²³⁶**

Σε αυτή την κρίσιμη συγκυρία ο Ραγκουζίνσκι επωμίσθηκε την προστασία των Ρωμιών της Νίζνας – γεγονός που δείχνει όχι μόνο ότι οι ελευθερίες της Αδελφότητας είχαν άμεση σχέση με συγκεκριμένες πολιτικές

²³¹ Ίσως η καλύτερη μετάφραση θα ήταν «μυστικοσύμβουλος». Στα ρωσικά «надворный советник». И.И. Лециловская, «Петр I и Балканы», *Вопросы Истории*, τεύχος 2°, 2001, σσ. 46-57, ιδ. σ. 49.

²³² Δεν χρειάζεται να σχολιαστούν εδώ οι ποικίλες πολιτικές δράσεις του Ραγκουζίνσκι στη συγκεκριμένη συγκυρία. Σε κάθε περίπτωση, φαίνεται ξεκάθαρα η σύνδεση εμπορίου και πολιτικής στις δραστηριότητές του. Οι άνθρωποι του Ραγκουζίνσκι είχαν πολλά επιπρόσθετα προνόμια τα οποία βοηθούσαν στην εκτέλεση των διαφόρων αποστολών τους. Σε πολλές περιπτώσεις, όπως σε αυτή του Τοντορί Καραποστούκι, δεν ένιωθαν την ανάγκη να εμφανιστούν στο *Ποσόλκι Πρικάζ* στις καταγραφές. РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 2, 1708, ф. 20.

Ειδικές διατάξεις του Πέτρου Α΄ το 1710 όριζαν ότι δεν θα κρατούνταν οι άνθρωποι του Ραγκουζίνσκι στα σύνορα «είτε ταξίδευαν με είτε χωρίς εμπορεύματα», ούτε καν στα λοιμοκαθαριστήρια σε καιρό επιδημίας. Петр I, *Письма и Бумаги [...]*, τόμος 10^{ος}, 1710, Μόσχα, 1956, σ. 411.

Ο άνθρωπος του Ραγκουζίνσκι Κωνσταντίν Δημήτρεβ μετέδιδε πληροφορίες από την Κωνσταντινούπολη, όπως επίσης ο Λουκάς Μπάρκα, ο Νικολάι Μπάρκα και ένας Εβραίος «ανταποκριτής» του Ραγκουζίνσκι. Στα ρωσικά: «[...] господина де Савы Рагузинского корреспондент жид [...]». Петр I, *Письма и Бумаги [...]*, τόμος 10^{ος}, 1710, Μόσχα, 1956, σ. 770. Για πληροφορίες του Σάββα Θεόδωροβ, γιο του Χατζή, ανθρώπου του Σάββα Ραγκουζίνσκι, όσον αφορά τον Κάρολο ΙΒ΄, βλ. РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 12, 1710, ф. 1^ο. Βλ. επίσης И.И. Лециловская, «Петр I и Балканы», *Вопросы Истории*, τεύχος 2°, 2001, σσ. 46-57, ιδ. σ. 51.

²³³ Στα ρωσικά: «[...] изменника [...]». Константин Харлампович, *Нариси [...]*, 1929, σ. 24.

²³⁴ Η έναρξη του πολέμου χρονολογείται τυπικά στις 20 Νοεμβρίου 1710.

²³⁵ Για τα προνόμια των Αδελφότητας των Ρωμιών της Νίζνας, βλ. II.5.

²³⁶ Είναι προφανές ότι η είδηση της επικύρωσης των προνομίων από τον Πέτρο Α΄ δεν θα είχε φτάσει αυθημερόν, όποτε η επιλογή της 11^{ης} Μαρτίου για την κατάταξη του Ραγκουζίνσκι είναι άκρως συμβολική. Τα τρία όνόματα είναι του ίδιου, του πατέρα και της μητέρας του. *Συνοδικό της Ελληνικής Αδελφότητας της Πόλης Νιέζιν 1696-1786*, τόπος: Κίεβο, βιβλιοθήκη: Βερνάντσκι, κώδικας αρ.: 72.12, ф. 19^ο. Евгений Чернухин, *Книга пожертв [...]*, 1997, σ. 158. Βλ. επίσης Χρήστος Π. Λασκαρίδης, *Το Καταστατικό [...]*, 1997, σ. 42.

Σημαντικό ρόλο πρέπει να έπαιξε και ο Γαβριήλ Ιβάνοβιτς Γκολόβκιν. Για την επικύρωση των προνομίων της Αδελφότητας στις 11 Μαρτίου 1710, βλ. РГАДА, ф. 52, оп. 3, д. 99, 1710, ф. 3. ПСЗ, συλλογή 1^η, τόμος 4^{ος}, αρ. 2260, σσ. 481-482, 11 Μαρτίου, 1710.

επιλογές των κρατών της εποχής, αλλά εξηγεί επίσης και την επιρροή συγκεκριμένων Ορθόδοξων της Βαλκανικής στον καθορισμό αυτών των επιλογών.

Στις μέρες του 1711 άλλοι Ρωμιοί έπαιξαν εξίσου κρίσιμο ρόλο για την έκβαση των γεγονότων· ευρισκόμενος στο Προύθο ο Πέτρος Α΄ ακολούθησε, ενάντια στις εισηγήσεις των ανώτερων στρατηγών του, τις συμβουλές του Γεωργίου Καστριώτου και του Θωμά Καντακουζηνού, επιλέγοντας να συνεχίσει την πορεία του ενδότερα και να μην υποχωρήσει.²³⁷ Καστριώτης και Καντακουζηνός επέμεναν ότι υπήρχαν επαρκείς προμήθειες για περαιτέρω διείσδυση των τσαρικών στρατευμάτων στα εδάφη της Μολδοβλαχίας.²³⁸ Στην πράξη αποδείχθηκαν εσφαλμένοι. Έμποροι της περιοχής οι οποίοι είχαν αναλάβει τον ανεφοδιασμό του ρωσικού στρατεύματος προτίμησαν να μεταφέρουν τα εμπορεύματα στον Βεζίρη έναντι πληρωμής. Περιγράφοντας την κατάσταση σα να ήταν παρών, ο Αθανάσιος Κομνηνός Υψηλάντης αναφέρει πως «οί στρατιώται» του Πέτρου Α΄ «ἀπό τὴν πείναν ἐλειποτάκτουν, καὶ κατήντησε τὸ στράτευμά του εἰς 30 χιλ. ἀνθρώπων ἐτοίμων νὰ χαθοῦν ἀπὸ τὸν λιμόν».²³⁹ Όμως, με την πιθανή εξαίρεση του Καντιμίρη (Καντεμίρ), κανείς δεν έπαιξε τόσο σημαντικό ρόλο στην προσπάθεια να εξεγερθούν οι χριστιανικοί πληθυσμοί της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας όσο ο Ραγκουζίνσκι. Έτσι εξηγείται η επίμονη πίεση των Οθωμανών, την περίοδο μετά τον θρίαμβο του Προύθου και πριν υπογραφεί συνθήκη ειρήνης, να παραδώσουν οι Ρώσοι τους προδότες Καντιμίρη (Καντεμίρ) και «τον Γραικό Σάββα Ραγκούζε».²⁴⁰

Το γενικότερο κλίμα φόβου και δυσπιστίας στο οποίο εμπορεύονταν οι Ρωμιοί συνεχίστηκε και τα χρόνια μετά το 1711. Η παρουσία ρωσικών στρατευμάτων στα πολωνικά εδάφη οδήγησε τον Σουλτάνο να απειλήσει με καινούργιες εχθροπραξίες και τον Απρίλιο του 1713 κήρυξε εκ νέου πόλεμο εναντίον της

²³⁷ Για τον Θωμά Καντακουζηνό, Σπαθάριο της Βλαχίας και κατόπιν αυτού Υποστράτηγο (генерал майор) των ρωσικών στρατευμάτων, βλ. РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 5, 1712, φφ. 6-6'. И.И. Лециловская, «Петр I и Балканы», *Вопросы Истории*, τεύχος 2°, 2001, σσ. 46-57, ιδ. σ. 53.

Ο Γεώργιος Καστριώτης ήταν Μέγας Κόμισος του Ηγεμόνα της Βλαχίας Κωνσταντίνου Μπασαράμπα Μπρανοκόβανου. Είχε στενές σχέσεις με ανώτερους αξιωματούχους στην τσαρική Αυλή, όπως με τον Νικόλαο Σπαθάριο ο οποίος του αφιέρωσε μετάφρασή του. «Τὸ παρὸν τοῦ Γυλλίου προοίμιον μετηρμηνεύθη ἐκ τῆς λατινίδος πρὸς ἑλληνίδα παρ' ἐμοῦ, Νικολάου τοῦ Σπαθαρίου, ἐκ τῆς κλεινῆς Μοσχοβίᾶς, χαριζόμενος τῷ ἄκρῳ φίλῳ κυρίῳ Γεωργίῳ τῷ Καστριώτῃ [...]». Eudoxiu de Hurmuzaki, N. Iorga (επιμ.), *Documente privitoare la Istoria Românilor 1320-1716*, τόμος 14^{ος}, μέρος 1^ο, Βουκουρέστι, 1909, σσ. 314-315.

Το 1703 ο Καστριώτης υπήρξε χορηγός της έκδοσης στο Βουκουρέστι του βιβλίου «Δογματική Διδασκαλία [...] Συντεθείσα παρὰ τοῦ Σοφωτάτου διδασκάλου, Κυρίου Σεβαστοῦ Τραπεζουντίου τοῦ Κυμηνίτου· Αφιερωθεῖσα δὲ τῷ Θεοστέπτῳ, ὀρθοδοξοτάτῳ Βασιλεῖ, Πέτρῳ ἀλεξιάδῃ καὶ αὐτοκράτορι, πάσης μεγάλης, μικρᾶς, καὶ λευκῆς Ῥωσίας [...]». Émile Legrand, *Bibliographie Hellénique ou description raisonnée des ouvrages publiés par des Grecs au dix-huitième siècle*, τόμος 1^{ος}, Παρίσι, 1928, αρ. 19, σσ. 25-26.

²³⁸ Αθανάσιος Ε. Καραθανάσης, «Ο Πατριάρχης Ἱεροσολύμων Δοσίθεος Νοταρᾶς: Οἱ Βαλκάνιοι Λαοί, ὁ Μέγας Πέτρος καὶ τὰ ἐπαναστατικά σχέδιά τους (τέλη 17^{ου} αἰ.-ἀρχὲς 18^{ου} αἰ.)», Αθανάσιος Ε. Καραθανάσης, *Ὁ Ἑλληνικὸς Κόσμος στὰ Βαλκάνια καὶ τὴν Ῥωσία*, Θεσσαλονίκη, 2003, σσ. 323-335, ιδ. σσ. 333-334.

²³⁹ Αθανάσιος Κομνηνός Υψηλάντης, *Τὰ Μετὰ τὴν Ἄλωσιν*, 1870, σ. 281.

²⁴⁰ Ο Πέτρος Α΄ αρνήθηκε και οι Οθωμανοί τελικά υποχώρησαν στο συγκεκριμένο σημείο. A. de la Motraye, *Travels through Europe [...]*, τόμος 1^{ος}, Λονδίνο, 1723, σσ. 6-8.

Ρωσίας.²⁴¹ Έτσι, τον Ιανουαρίου του 1713, εκατό περίπουπραματευτές που είχαν μείνει εγκλωβισμένοι στο Κιέβο αποτάθηκαν μέσω του Δημήτρη Μιχαήλοβιτς Γκολίτσιν, Κυβερνήτη του Κιέβου, στον Πέτρο Α', για να τους επιτραπεί να περάσουν με τα εμπορεύματά τους από το Κιέβο στις άλλες πόλεις της Μικράς Ρωσίας (βλ. I.2).²⁴²

Απευθυνόμενοι στον Τσάρο, έγραψαν: «Εύσεβέστατε θεόστεπτε και θεοφύλακτε βασιλεῦ, προσκυνούμεν τὸ κράτος τῆς μεγάλης σου βασιλείας ἡμεῖς οἱ ἐλάχιστοι δούλοι τῆς καὶ οἱ πτωχοὶ πραγματευταὶ καὶ ξένοι ρωμαῖοι ὁποῦ ἤμασθαι [...]». Στη συνέχεια υπογράμμισαν πως τα εμπορεύματά τους καταστρέφονταν λόγω της διάταξης που τους απαγόρευε να συνεχίσουν το ταξίδι τους από το Κιέβο στην Οθωμανική Αυτοκρατορία: «καὶ εἶναι κρίμα εἰς ἑμᾶς διότι χανόμεθα ἀπὸ τὸ πρόσωπον τῆς γῆς ὁποῦ ἤμεσθε περισσώτεροι ἀπὸ ἑκατὸν πραγματευτᾶδες». Αυτὴ ἡ καταστροφή θα εἶχε επιπτώσεις ὄχι μόνο στους ἴδιους ἀλλὰ καὶ σε μια σειρά ἀπὸ ἄλλους Ρωμιούς στην Οθωμανικὴ Αυτοκρατορία:

[...] καὶ τὰ σπίτια μας καὶ τὰ παιδιά μας θέλουν σκλαβώσει – καὶ κόψει – οἱ Τούρκοι, καὶ ὄλων τὸ γένος μας καὶ ἄλλοι χριστιανοὶ θέλουν χαθῆ διὰ λόγον μας καὶ εἶναι κρίμα ἀπὸ τὸν θεὸν διότι ἡμεῖς ἀργοποροῦντες ἡμεῖς ἐδῶ ἔχοντες ὑποψίαν εἰς σὲ λόγον μας λέγοντες πὼς ἡμεῖς ἐδῶ ἀποστατήσαμεν καὶ θέλωμεν ἠπάγει καταπάνο τους [...].

Ολοκληρώνουν την παράκλησή τους με την εξής διατύπωση:

Εἰς τοῦτο παρακαλοῦμεν τὴν μεγάλην τὴν βασιλίαν νὰ κάμεται ἔλεος καὶ σπλάγγνος εἰς ἡμᾶς καὶ γράψεται ὀκάζη ἀπόφασιστικὸν εἰς τὸν κνέζη νὰ μᾶς ἀφήκει διότι ἂν δὲν μᾶς ἀφήκει μᾶς γίνεται μεγάλη ζημιὰ καὶ φθορὰ καὶ ἂν μᾶς ἀφήκει ἡ βασιλεία τῆς δὲν ἔχει καμία ζημίαν :- ὄθεν δεόμεθα καὶ παρακαλοῦμεν μὲ θερμὰ δάκρυα τὸ κράτος τῆς μεγάλης σου βασιλείας νὰ σπλαγχηθεῖται εἰς ἑμᾶς καὶ εἰς τοὺς ἀνθρώπους μας νὰ μὴν χαθοῦν [...].²⁴³

Το ενδιαφέρον ἐδῶ εἶναι ὅτι οἱ Ρωμοὶ ἔμποροι ἦταν «ξένοι», δηλαδή δὲν ἦταν υπήκοοι του Τσάρου· οἱ ἴδιοι μάλιστα υπογράμμισαν τὴν ἐνδιάμεση θέση τους, λέγοντας ὅτι, μόλις θα ἐπέστρεφαν στα σπίτια τους, θα ἀντιμετώπιζαν τὴν κατηγορία πως υποστήριζαν τὸν Τσάρο καὶ ὄχι τὸν Σουλτάνο.

²⁴¹ Για τὸ κλίμα φόβου καὶ τὴ μεταφορὰ στρατευμάτων τὴ συγκεκριμένη χρονικὴ περίοδο, βλ. τὶς πληροφορίες ἐνός ἀγνώστου σ' ἐμᾶς Ρωμοῦ ἀπεσταλμένου του Κωνσταντίνου Καντακουζηνοῦ. РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 5, 1712, ф. 10.

²⁴² Ο Δημήτρης Μιχαήλοβιτς Γκολίτσιν (Дмитрий Михайлович Голицын, 1665-1737) ἦταν Κυβερνήτης του Κιέβου ἀπὸ το 1711 μέχρι το 1721.

²⁴³ РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 2, 1713, ф. 1.

Υπέρ των Ρωμιών μεσολάβησε ο Μπορίς Πετρόβιτς Σερεμέτεβ. Σημείωσε ότι πλήθος άλλων Ρωμιών είχαν επικοινωνήσει μαζί του υπέρ αυτών των εμπόρων, όχι μόνο στη Ρωσία αλλά επίσης γράφοντας από την Πολωνία.²⁴⁴ Αναφέρει:

[...] όμως μου φαίνεται ότι, παρ' όλο που είναι από την τουρκική πλευρά, μπορούμε να αφήσουμε στους Γραικούς να περάσουν, επειδή έχουν συγγενείς στο Κίεβο και σε άλλα μέρη· μάλιστα μπορούμε να λαμβάνουμε πιο έγκυρες πληροφορίες μέσω αυτών των εισερχόμενων [...].²⁴⁵

Τελικά επιτράπηκε στους συγκεκριμένους Ρωμιούς με τα караβάνια τους να περάσουν τα σύνορα. Ούτως ή άλλως, υπό την απειλή νέου πολέμου οι Ρώσοι αναγκάστηκαν να συνομολογήσουν καινούργια εικοσιπενταετή συνθήκη που επαναβεβαίωνε τις διευθετήσεις της Συνθήκης του Προύθου. Έτσι ο Πέτρος Α' παραχώρησε διαβατήριο ασφαλούς διέλευσης στον Κάρολο ΙΒ' ο οποίος, με τη σειρά του, εγκατέλειψε το 1714 την Οθωμανική Αυτοκρατορία και επέστρεψε στη Σουηδία.²⁴⁶

Το σημαντικό εδώ όμως δεν είναι τόσο οι γεωπολιτικές αλλά οι κοινωνικές συνέπειες της σύγκρουσης· τέτοιες πολεμικές συγκρούσεις είχαν επιπτώσεις για τη θέση των Ρωμιών στη Ρωσική Αυτοκρατορία. Όπως φαίνεται στην περίπτωση του Ραγκουζίνσκι, αλλά επίσης και σε αυτή των Καστριώτου και Καντακουζηνού, τα αξιώματα που αναλάμβαναν Ρωμιοί στο ρωσικό κράτος διαμόρφωναν ένα σώμα Ρωμιών αξιωματούχων της Ρωσικής Αυτοκρατορίας τις απόψεις των οποίων συμεριζόνταν πολλοί Ρωμιοί έμποροι και ιερωμένοι, σε αντίθεση με τους ανώτερους ιερωμένους της ορθόδοξης Ανατολής οι οποίοι έδρευαν στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Ήταν επόμενο τέτοιοι αξιωματούχοι στην υπηρεσία της Ρωσικής Αυτοκρατορίας, έχοντας φερθεί υποδειγματικά σε καιρό πολέμου, σε αρκετές περιπτώσεις να επιλέγουν να εγκατασταθούν μόνιμα στη ρωσική επικράτεια.

Η κάθε πολεμική σύγκρουση ξεχώριζε λοιπόν το σιτάρι από την ήρα, με άλλα λόγια τους έμπιστους για τη Ρωσία Ρωμιούς από τους μη έμπιστους, διαμορφώνοντας, ανάλογα με την περίπτωση, ένα νέο σώμα Ρωμιών οι οποίοι μπορούσαν να μεσολαβήσουν στις ρωσικές αρχές υπέρ των ομόθρησκών τους, εντός είτε της

²⁴⁴ Στα ρωσικά: «А обретаются и ис полских краев между ими. И ис Полши пишут об них, чтоб их отпустить. Также и греки зело стужают».

²⁴⁵ Στα ρωσικά: «[...] понеже как я мышлю, что греков, хотя они ис турецкой стороны а отпустить мочно, ибо у них родственники в Киеве и в других местах есть, и мочно б лучшую ведомость чрез приезжающих получить». Петр I, *Письма и Бумаги [...]*, τόμος 13^{ος}, τεύχος 1^ο, 1713, Μόσχα, 1992, σσ. 346-347.

²⁴⁶ Για τη συγκυρία, βλ. Διονύσιος Χατζόπουλος, *Ο Τελευταίος Βενετο-Οθωμανικός Πόλεμος 1714-1718*, Αθήνα, 2002, σ. 39. D. Hatzopoulos, «Charles XII de Suède et Stanislas Leszcynski, roi de Pologne, dans les lettres de Nicolas Mavrocordato», *Balkan Studies*, τόμος 36^{ος}, τεύχος 2^ο, 1995 σσ. 235-245.

Ο Κάρολος ΙΒ' είχε μείνει ένα διάστημα στο Διδυμότειχο το 1713-1714. Αξίζει να σημειωθεί ότι το εκεί τζαμί του Μπεγιαζίτ Α', κατασκευασμένο το 1395-1397, από τα παλαιότερα και πιο εντυπωσιακά της Ευρώπης, παραμένει κλειστό και εγκαταλειμμένο.

Οθωμανικής Αυτοκρατορίας είτε της Ρωσικής. Εν κατακλείδι, παρ' όλο που σε κρίσιμες συγκυρίες πολλοί Ρωμιοί επέλεγαν με γνώμονα τις δικές τους σχέσεις προστατευόμενου-προστάτη ή και για άλλους λόγους να μην υποστηρίξουν τον Τσάρο, οι προσωπικές σχέσεις αλληλεξάρτησης που δημιουργούνταν μεταξύ Ρώσων και πολλών Ρωμιών σε τέτοιες στιγμές οδηγούσαν, σχεδόν αναπόφευκτα, σε μια σύνδεση μεταξύ υπηρεσίας προς το κράτος και εμπορικών ευκαιριών. Τα οφέλη της υπηρεσίας σε καιρό πολέμου μετατρέπονταν εκ των πραγμάτων σε εμπορικά οφέλη σε καιρό ειρήνης, με το εμπόριο να υπολογίζεται ως πρόσθετη υπηρεσία στο πρόσωπο του Αυτοκράτορα.

Δεδομένου του κομβικού ρόλου που διαδραμάτισαν συγκεκριμένοι Ρωμιοί και Ρώσοι αξιωματούχοι οι οποίοι παρείχαν την απαραίτητη για την εξάπλωση του εμπορίου προστασία, θα περίμενε κανείς να ανακαλύψει ένα ολόκληρο σημασιολογικό πεδίο της προστασίας στις πηγές της εποχής. Έτσι, οι Ρωμιοί αναφέρονται στη σημασία της προστασίας γενικά.²⁴⁷ στις πρακτικές της προστασίας συγκεκριμένων εμπόρων.²⁴⁸ αναφέρονται σε κηδεμόνες και ευεργέτες τους: «[...] καθώς πολλάκις έφάνη πρὸς μὲ κηδεμὼν καὶ εὐεργέτης παρακινούμενος ἀπὸ τὴν φυσικὴν καλοκαγαθίαν καὶ ἀγάπην [...]».²⁴⁹ και επικαλούνται οι μεν τους δε ως βοηθούς τους.²⁵⁰ Ἀκρως ενδιαφέρουσα είναι η χρήση στα ελληνικά του «χτυπάω κεφάλια», όπως, λόγου χάριν, στη φράση: «[...] καὶ ἤθελαν νὰ χτυπήσουν κεφάλια ἔς τὴν ἐξοχώτητα αὐτῆς [...]».²⁵¹ η συγκεκριμένη ορολογία αποτελεί ακριβή μετάφραση του ρωσικού «μπιτ тσελόμ», δηλαδή «χτυπάω το μέτωπο στο έδαφος», «προσκυνώ», «κάνω αίτηση». Μέσω της μετάφρασης μεταδίδεται και η πραγματική έννοια που απέδιδαν οι Ρωμιοί της εποχής στην πράξη της «αίτησης» η οποία ταυτιζόταν συν τοις άλλοις και με σωματική ταπείνωση ενώπιον του προσώπου του προστάτη.

Όσον αφορά τους προστάτες και την προστασία γενικότερα όμως, οι περισσότερες αναφορές που εντοπίστηκαν στις πηγές και έχουν εξεταστεί για την παρούσα εργασία μεταχειρίζονται διάφορες μορφές του

²⁴⁷ «[...] και κάτω από την προστασία [...]». Στα ρωσικά: «[...] и под протекцией [...]» АВПРИ, ф. 13, оп. 2, д. 306, 1770, ф. 2.

²⁴⁸ «[...] ни под каким видом протекциями не защищать [...]». Ανών, «Материалы Екатеринбургской Законодательной Комиссии», *Сборник Императорскаго Русскаго Историческаго Общества*, τόμος 144^{ος}, μέρος 13^{ος}, Αγ. Πετρούπολη, 1914, σ. 49.

Στο έργο του που γράφτηκε μεταξύ 1721 και 1724, ο Ρώσος έμπορος Ποσοσόκβ σημειώνει: «συνελώς οι έμποροι πρέπει επίμονα να προστατεύονται από όσους τους επιβουλεύονται, για να μην παθαίνουν κακό». Ivan Pososhkov, *The Book of Poverty [...]*, 1987, σ. 253. Βλ. επίσης το «*securitatem ac patrocinium*» στο έργο του Αλέξανδρου Ελλάδιου. Alexandros Heliodarus, *Status Praesens [...]*, 1714, σσ. 3-4.

²⁴⁹ Η ρωσική μετάφραση της εποχής λέει: «[...] как многаяжды явится ко мне Благодетель по природной своей Благостыни и любви [...] ». РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 2, 1706, фф. 1, 3^ο.

²⁵⁰ «[...] συνδρομητὰ πρόμαχε βοηθέ, επίτροπε καὶ πιστὲ ἀδελφέ [...]». Ντόρη Παπαστράτου (επιμ.), *Ὁ Συναϊτης Χατζηκυριάκης [...]*, 1981, σ. 64.

²⁵¹ РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 2, 1706, фф. 1-1^ο.

όρου «πατρόνος», μετάφραση από τα ρωσικά του «πατρόν» αλλά και του «ποκροβίτελ».²⁵² Οι Ρωμιοί της Αδελφότητας στέλνουν αντιπροσώπους σε ανώτερους αξιωματούχους του κράτους, διατάζοντάς τους να ενεργήσουν: «[...] με ὅ,τι τρόπο ἐμπορέσουν ἢ με μέσον πατρόνων ἢ με ἄλον κανέναν τρόπον [...]».²⁵³ Τέτοιοι ανώτεροι αξιωματούχοι αναφέρονται, σε μια περίπτωση «[...] ελεήμων αφέντη μας, πατρόνε [...]»,²⁵⁴ σε άλλη «πολυελεήμων αφέντη και πατρόνε [...]»,²⁵⁵ σε μια τρίτη «πολυελεήμων πατέρα ὅλης της Αδελφότητας των Γραικών της Νίζνας [...]» και «ποκροβίτελ» δηλαδή «[...] κάλυμμα [...]» της Αδελφότητας.²⁵⁶ Άλλος πάλι αναφέρεται απλώς ως: «[...] πατρόνος μας [...]».²⁵⁷ Οι Ρωμιοί χρησιμοποιούσαν επίσης το «ποκροβίτελστβο», δηλαδή την έννοια της «κάλυψης» για την προστασία που τους παρείχαν ανώτεροι αξιωματούχοι του κράτους.²⁵⁸

Ενώ το σημασιολογικό πεδίο της προστασίας είναι ὄντως ευρύ, οι «πατρόνοι» των Ρωμιῶν ἦταν ἀκόμα περισσότεροι. Μεταξύ των Ορθοδόξων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας που ταξίδεψαν στη Ρωσία αναφέρονται πολλοί που επωφελήθηκαν του αξιώματός τους, για να προσφέρουν κάποια προστασία σε άλλους Ρωμιούς. Πέραν του προαναφερθέντος Σάββα Ραγκουζίνσκι,²⁵⁹ αξίζει να γίνει αναφορά στον Νικόλαο Μιλέσκου Σπαθάριο,²⁶⁰ τον Κύριλ Μακεντόνσκι,²⁶¹ τον Ιωάννη Μπότση²⁶² και τον αδελφό του

²⁵² «патрон» και «покровитель». Το πρώτο είναι αρχικά λατινική ορολογία, το δεύτερο σημαίνει κυριολεκτικά «κάποιος που παρέχει κάλυψη / προστασία».

²⁵³ ГАЧО, ф. 101, оп. 1, д. 4285а, 1779, ф. 2^ο.

²⁵⁴ Στα ρωσικά: «[...] милостивый наш государь, патрон [...]». Костантин Харлампович, *Нариси [...]*, 1929, σ. 47.

²⁵⁵ Στα ρωσικά: «[...] многомилостивого государя и патрона [...] его высокопревосходительства Григория Николаевича». Костантин Харлампович, *Нариси [...]*, 1929, σ. 66.

²⁵⁶ Στα ρωσικά: «[...] милосердного отца всему греческому нежинскому обществу [...]». Костантин Харлампович, *Нариси [...]*, 1929, σσ. 57, 62, 64, 69.

²⁵⁷ Στα ρωσικά: «[...] Генеральный Высокометвий Гдр и всенадернейший патрон наш Андрей Яковлевич [...]». ГАЧО, ф. 101, оп. 1, д. 10, 1760, ф. 1.

Το «[...] Patronus [...]» και «[...] Patroni [...]» χρησιμοποιείται επανειλημμένα στο έργο του Ελλάδιου. Alexandros Heliodarus, *Status Praesens [...]*, 1714, σσ. 2, 4-5, 270.

Ο Βυζαντινολόγος του Πανεπιστημίου του Freiburg Μανόλης Μπουρμπουχάκης σημείωσε σε συζήτηση μαζί μου ότι η απουσία ελληνικής ορολογίας για το «πατρόνος» αποτελεί ενδιαφέρον στοιχείο. Αναρωτιέται κανείς, γιατί επικράτησε μία λατινική λέξη για ένα φαινόμενο που ήταν κοινό όχι μόνο στη Ρωσία αλλά και στην Οθωμανική Αυτοκρατορία.

²⁵⁸ Στα ρωσικά: «покровительство». ГАЧО, ф. 101, оп. 1, д. 23, 1768, ф. 1^ο.

Για τη σημασία της «κάλυψης», στα ρωσικά «[...] приняв меня под свое покровительство [...]», βλ. АВПРИ, ф. 13, оп. 2, д. 306, 1770, ф. 1^ο.

²⁵⁹ Για μία άλλη περίπτωση όπου ο Ραγκουζίνσκι λειτούργησε ως προστάτης του Ρωμιού της Νίζνας Γεώργη Πετρόβ και άλλων, βλ. РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 10, 1718, фф. 1-3^ο.

²⁶⁰ Το «Σπαθάριος» χρησιμοποιείται εδώ ως επίθετο. Αθανάσιος Ε. Καραθανάσης, «Ο Μέγας Πέτρος και οί Έλληνες Λόγιοι (1685-1740)», Αθανάσιος Ε. Καραθανάσης, *Ο Έλληνικός Κόσμος στα Βαλκάνια και την Ρωσία*, Θεσσαλονίκη, 2003, σσ. 309-321, ιδ. σ. 312. Я.С. Гросул (επιμ.), *Исторические связи народов СССР и Румынии [...]*, τόμος 3^{ος}, Μόσχα, 1970, σσ. 223-224.

Δημήτρη Μπότση.²⁶³ Άλλοι που έπαιξαν ανάλογο ρόλο ήταν οι προαναφερθέντες ιατροφιλόσοφοι και οι διάφοροι Ρωμιοί υπηρέτες αξιωματούχων όπως ο Γεώργιος Γεράκης.²⁶⁴ Ο δε Στέφανος Μαυρομιχάλης που υπηρέτησε ως δεξί χέρι του Ρουμιάντσεβ, του Ποτέμκιν και μετά του Σουβόροβ λειτουργούσε παρομοίως.²⁶⁵ Παντρεμένος με την πριγκίπισσα Ντολγκορούκι, ο λόγιος Αθανάσιος Σκιαδάς ο οποίος είχε εμπορικές σχέσεις με πολλούς Ρωμιούς της Νίζνας διέθετε άλλου τύπου προσβάσεις στις ανώτερες αρχές της Αυτοκρατορίας.²⁶⁶

Οι τελωνιακοί και αξιωματούχοι,²⁶⁷ Ρωμιοί της Νίζνας, Στέργιος, Πέτρος και Ιωάννης Τερναβιώτης έπαιξαν ιδιαίτερο ρόλο.²⁶⁸ Ένα παράδειγμα αρκεί. Το 1739 κατά τη διάρκεια του τότε πολέμου μεταξύ Ρωσίας και

²⁶¹ Άλλος (λιγότερο σημαντικός) Ρωμιός που μεσολάβησε σε μία υπόθεση που αφορούσε τη λεηλασία Ρωμιών ήταν ο έμπιστος του Πετρ Τολστόϊ διερμηνέας της τσαρικής Αυλής Κύριλ Μακεντόνσκι. Т.К. Крылова, «Русская дипломатия на Боспоре в начале 1800 в. (1700-1709)», *Исторические Записки*, τεύχος 65°, Μόσχα, 1959, σσ. 249-278, ιδ. σ. 258.

²⁶² Ο Ιωάννης Μπότσης υπηρετούσε τον Πέτρο Α' ως υψηλόβαθμος αξιωματικός στον ρωσικό στόλο, υπεύθυνος για τα κάτεργα του στόλου. Στα ρωσικά: «служит великому Государю в морском флоте в Санкт-Петербурге Шхуттейнахтом». РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 22, 1708, ф. 1.

²⁶³ Ο Δημήτρης Μπότσης ήταν ο πρώτος εμπορικός πρόξενος της Ρωσίας στη Βενετία, αδελφός του Ιωάννη Μπότση. Εκτός από εμπορικές υποθέσεις, ο Δημήτρης Μπότσης στη Βενετία είχε εντολές να διατηρεί στενές σχέσεις με τους Μαυροβούνιους, τους Αλβανούς, τους Ρωμιούς και τους άλλους λαούς της Βενετίας και της Βαλκανικής, παρακινώντας τους σε πόλεμο, όποτε αυτό χρειαζόταν.

Ο Μπότσης ήταν αυτός που οργάνωσε την εξέγερση αρματολών στο Ξηρόμερο, την Πρέβεζα και το Μεσολόγγι το 1711. Όπως γράφει ο Μπότσης στον Τσάρο για την εξέγερση σ' αυτές τις περιοχές: «Ειδικά ο Δημήτρης Κολέτης χρειάζεται ένα πιστοποιητικό που να δηλώνει ότι προσελήφθη στην υπηρεσία της Μεγαλειότητάς Σας επιλεγείς ως στρατιωτικός διοικητής των καπετάνιων που βρίσκονται στο Μεσολόγγι, το Ξηρόμερο και το εσωτερικό της Πρέβεζας. [...] να γνωρίζετε ότι, εάν τα ισχυρά Σας στρατεύματα διασχίσουν τον Δούναβη, τότε θα σημειωθούν εξεγέρσεις σ' όλη τη Ρούμελη, τη Μακεδονία και τη Γραικία και οι χριστιανοί θα ξεσηκωθούν, για να διώξουν τον κοινό εχθρό των χριστιανών». Το «[...] όλη τη Ρούμελη, τη Μακεδονία και τη Γραικία» μεταφράζει το «[...] во всей Румели, Македонии и в Греции [...]». Πετρ Ι, *Πисьма и Бумаги [...]*, τόμος 11^{ος}, Ιανουάριος-12 Ιουλίου 1711, Μόσχα, 1962, σσ. 422-423.

Για τις ενέργειες των Μπότση υπέρ συγκεκριμένων Ρωμιών, βλ. РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 7, 1703, фф. 14^ν-15.

²⁶⁴ «[...] светлейшего князя Димитрия Константиновича секретар [...]», δηλαδή κατά πάσα πιθανότητα του Δημήτριου Καντιμίρη / Καντεμίρ (1673-1723). РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 6, 1714, ф. 1^ν.

²⁶⁵ Στα ρωσικά: «[...] став деятельным сподвижником Румянцева, Потемкина, Суворова». Πετρ Александрович Румянцев (1725-1796), Григорий Александрович Потемкин (1739-1791), Александр Васильевич Суворов (1729-1800). М.А. Родионов, «Греки в российском обществе», Ю.В. Иванова (επιμ.), *Греки России и Украины*, Αγ. Πετρούπολη, 2004, σσ. 66-86, ιδ. σ. 83.

²⁶⁶ Αθανάσιος Ε. Καραθανάσης, «Αθανάσιος Κοντοειδής και Αθανάσιος Σκιαδάς: Δύο Έλληνες λόγιοι του 18^{ου} αιώνας και το πνευματικό τους έργο στην Ρωσία», Αθανάσιος Ε. Καραθανάσης, *Ο Έλληνικός Κόσμος στα Βαλκάνια και την Ρωσία*, Θεσσαλονίκη, 2003, σσ. 337-374, ιδ. σ. 364. С.М. Шамин, «О неизвестной работе Афанасия Скиады (1724 г.)», *Пятые чтения памяти профессора Николая Федоровича Каптерева, Россия и православный Восток: новые исследования по материалам из архивов и музейных собраний*. (Москва, 30-31 октября 2007 г.). *Материалы*, Μόσχα, 2007, σσ. 199-202.

²⁶⁷ Ο Στέργιος Τερναβιώτης ήταν βόιτ από το 1714 μέχρι το 1718. Ο Πέτρος Τερναβιώτης από το 1727 μέχρι το 1750.

²⁶⁸ Βλ. έγγραφο της Αδελφότητας των Ρωμιών της Νίζνας του 1731 το οποίο αναφέρεται στον Πέτρο Τερναβιώτη ως «[...] τὸν ἐντιμώτατον ἄρχον βουγιτὸν κύριον κυρ πέτρον [...]». ГАЧО, ф. 101, оп. 1, д. 4285а, 1779, ф. 2.

Ο γιος του Πέτρου, Ιωάννης ή Ιβάν Τερναβιώτης, έγινε συνταγματάρχης διαπρέποντας και αυτός στην υπηρεσία του Τσάρου. Το 1767 έγινε αντιπρόσωπος των ευγενών «предводитель дворянства» της Νίζνας και του Μπατούριν.

Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, ο βόιτ (ή αλλιώς βούγιτος) Πέτρος Τερναβιώτης έστειλε επιστολή στον Αρχιστράτηγο Μούννιχ, προσφέροντας εγγυήσεις για Ρωμιούς της Νίζνας οι οποίοι είχαν κρατηθεί σε συνοριακό φυλάκιο στην Πολωνία. Κατόπιν της εγγύησης του Τερναβιώτη ότι ήταν «σεβαστοί και τίμιοι άνθρωποι τους οποίους μπορεί να εμπιστευθεί κανείς»,²⁶⁹ επιτράπηκε στους συγκεκριμένους να ταξιδέψουν στο Κίεβο και από εκεί στη Νίζνα με το εμπόρευσμά τους.²⁷⁰

Η σημασία «βοηθών» και «πατρόνων» Ορθοδόξων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας που εγκαταστήθηκαν στα εδάφη της Ρωσικής Αυτοκρατορίας φαίνεται από την εγγραφή τους ως επίτιμα μέλη της Αδελφότητας των Ρωμιών της Νίζνας· ως επίτιμοι αδελφοί εγγράφηκαν, μεταξύ άλλων, ο «[...] Κωνσταντίνος Καντακουζηνός βασσαράββας ήγεμών ούγγροβλαχίας και χιλίαρχος τής κραταιωτάτης ρωσαϊκής βασιλείας υιός του έν μακαρία τῆ λύξει γαληνοτάτου και εϋσεβεστάτου Δεσπότη και ήγεμώνος πάσης ούγγροβαλχει(ας) Ίωάννου στεφάνου βοεβόδα έκ του περιφύμου και βασιλικού γένους τών κατακουζηνών [...]» το 1733,²⁷¹ και ο «[...] ό γαλινότατος δημητράσκος καντεμήρης [...]» το 1737.²⁷² Αλλά και η Μαρία Καντακουζηνή ήταν στενά συνδεδεμένη με μέλη της Αδελφότητας τα οποία χειρίστηκαν τη δωρεά στον

Άλλοι Ρωμοί της Νίζνας που ανέλαβαν παρόμοια αξιώματα ήταν ο Κουμπουλέι ο οποίος έγινε Κυβερνήτης του Βολίνσκ (δυτικά του Κιέβου) επί Αικατερίνης Β'. Ο Σ. Τομαρά ο οποίος έγινε Συνταγματάρχης του Περεγιάσλαβλ. Ο αδελφός του, ο Βασίλης Τομαρά, ο οποίος έγινε ανώτερος δικαστής στο Τσερνίγκοβ. Και ο Ρωμιός Λεβίτσκι ο οποίος έγινε ανώτερος αξιωματικός των Κοζάκικων στρατευμάτων της Νίζνας στην υπηρεσία της Ρωσικής Αυτοκρατορίας, «нежинский полковный есаул». М.М. Плохинский, *Иноземцы в старοу Малороссии [...]*, 1905, σ. 27. Костантин Харлампович, *Нариси [...]*, 1929, σ. 96.

Вλ. επίσης την περίπτωση του τελωνιακού «εκσάκτορα της Μικράς Ρωσίας», στα ρωσικά «Малороссийский Эксактор», Σαμουήλ Πελοπόνοβ. ГАЧО, ф. 101, оп. 1, д. 5, 1746-1750, ф. 17.

²⁶⁹ Στα ρωσικά: «певние и сведомие люде, которым в том верить можно».

²⁷⁰ Ανών, «Пропуск греческих купцов чрез Васильковский Форпост в 1739 г.», *Киевская Старина*, έτος εικοστό τρίτο, τόμος LXXXIV (84), Φεβρουάριος (2), 1904, σσ. 55-56. Михаил Дмитриевич Чулков, *Историческое описание российской коммерции [...]*, τόμος 2^{ος}, βιβλίο 1^ο, Αγ. Πετρούπολη, 1786, σ. 160.

М.М. Плохинский, *Иноземцы в старοу Малороссии [...]*, 1905, σ. 27. Костантин Харлампович, *Нариси [...]*, 1929, σσ. 30, 33, 35-38, 96. Кость Харлампович, *Нарис V. Ніженські греки й торгівля [...]*, 1999, σσ. 107, 103-104, 114, 138. Вл. επίσης Владимир Симоненко, «Греки в Нежине», *Черниговский Полдень*, τεύχος 24^ο (175), 11 Ιουνίου 1998, σ. 5.

Ένας Ιωάννης Τερναβιώτης υπέγραψε έγγραφο Ρωμιών εμπόρων του Άμστερνταμ το 1758. Δεν είναι ξεκάθαρο όμως αν υπάρχει κάποια συγγένεια. АВПРИ, ф. 52, оп. 1, д. 2, 1758, ф. 2^ο.

²⁷¹ *Συνοδικό της Ελληνικής Αδελφότητας της Πόλης Νιέζιν 1696-1786*, τόπος: Κίεβο, βιβλιοθήκη: Βερνάντσκι, κώδικας αρ.: 72.12, φ. 20^ο. Евген Чернухин, *Книга пожертв [...]*, 1997, σ. 158.

²⁷² *Συνοδικό της Ελληνικής Αδελφότητας της Πόλης Νιέζιν 1696-1786*, τόπος: Κίεβο, βιβλιοθήκη: Βερνάντσκι, κώδικας αρ.: 72.12, φ. 21. Евген Чернухин, *Книга пожертв [...]*, 1997, σ. 159.

Για τον Καντιμίρη / Καντεμίρ στη Ρωσία και τη διδασκαλία του γιου του Αντίοχου Δημήτρεβιτς (1708-1744) από τον Αναστάση Κοντοειδή, βλ. М.А. Родионов, «Греки в российском обществе», Ю.В. Иванова (επιμ.), *Греки России и Украины*, Αγ. Πετρούπολη, 2004, σσ. 66-86, ιδ. σ. 68.

Πανάγιο Τάφο που άφησε στη διαθήκη της.²⁷³ Παρατηρείται δηλαδή η σταδιακή διαμόρφωση μιας ολόκληρης κοινωνίας Ρωμιών στη ρωσική υπηρεσία οι οποίοι λειτούργησαν επικουρικά και για το εμπόριο.

Μεταξύ των ανώτερων αξιωματούχων της Ρωσικής Αυτοκρατορίας που βοηθούσαν τους Ρωμιούς εμπόρους, αξίζει να σημειωθεί ξεχωριστά η δράση των Χατμάνων που ακολούθησαν τον Μαζέπα ως προστάτες των Ρωμιών.²⁷⁴ Μετά το 1709 η αυτονομία του εκάστοτε Χατμάνου περιορίστηκε· παρ' όλ' αυτά οι Χατμάνοι συνέχισαν να επωφελούνται από την παρουσία των Ρωμιών στα εδάφη τους και να μεσολαβούν στις αυτοκρατορικές αρχές στη Μόσχα και την Αγία Πετρούπολη υπέρ αυτών. Έτσι ο Χατμάνος Δανιήλ Αποστόλ αναγκάστηκε να δανειστεί εννιακόσια εννέα *τσερβόντσι* (περίπου δύο χιλιάδες ρούβλια) από τον Ρωμιό της Νίζνας Σαμουήλ Φέντοροβ, για να παραβρεθεί το 1728 με τη συνηθισμένη μεγάλη συνοδεία ακολούθων στην ενθρόνιση του Πέτρου Β'.²⁷⁵ Δεν είναι παράξενο λοιπόν ότι ο Δανιήλ Αποστόλ μεσολαβούσε σε μια σειρά εμπορικών και άλλων υποθέσεων που αφορούσαν τους Ρωμιούς της Νίζνας.²⁷⁶ Και ο Χατμάνος Κύριλ Ραζουμόβσκι είχε εμπορικές σχέσεις με Ρωμιούς της Νίζνας· αυτοί με τη σειρά τους απευθύνονταν σ' αυτόν, ιδιαίτερος δε στις πολλές περιπτώσεις που το Κριτήριο καθυστερούσε να αποφανθεί για κάποια υπόθεση.²⁷⁷ Ανώτεροι αξιωματούχοι στην υπηρεσία των Χατμάνων αναφέρονται ως «πατρόνοι»· το 1760 οι Ρωμιοί της Νίζνας Διαμαντής Κοργώλης, Δημήτριος Αναστασίου, Πέτρος Δαμιανού και Φώτης Κωνσταντίνου

²⁷³ Н.Ф. Каптерев, *Сношения иерусалимских патриархов [...]*, 1895, σ. 428.

Вλ. γενικότερα Κωνσταντίνος Κ. Παπουλίδης, «Ελληνες στην υπηρεσία του υπουργείου εξωτερικών της Αυτοκρατορικής Ρωσίας», Κωνσταντίνος Κ. Παπουλίδης, *Ρωσοελληνικά*, Θεσσαλονίκης, 2004, σσ. 101-145. Μ.Α. Родионов, «Греки в российском обществе», Ю.В. Иванова (επιμ.), *Греки России и Украины*, Αγ. Πετρούπολη, 2004, σσ. 66-86.

²⁷⁴ Ρωμιοί βρίσκονταν στην υπηρεσία των Χατμάνων και τον 17^ο αιώνα. Ο Δανιήλ Καλογέρ ήταν αντιπρόσωπος του Μπόχταν Χμελνίτσκι στη Σουηδία, ο Ιωάννης Μαζαράκης τον υπηρετούσε ως στρατιώτης, ο Ηλίας Μανουήλοβ ως σύμβουλος και Ευστάφιεβ Σταπατιένκο ήταν ο τελωνιακός του. Наталья Терентьева, *Греки в Украине, экономическая и культурно-просветительская деятельность (XVII-XX вв.)*, Κίεβο, 1999, σ. 60. Кость Харлампович, *Нарис V. Ніженські греки й торгівля [...]*, 1999, σσ. 87, 106.

²⁷⁵ Χατμάνος Δανιήλ Αποστόλ, 1727-1734. Костянтин Харлампович, *Нариси [...]*, 1929, σ. 33. Вл. επίσης Владимир Симоненко, «Греки в Нежине», *Черниговский Полдень*, τεύχος 24^ο (175), 11 Ιουνίου 1998, σ. 5. Ο «κυρ Σαμουήλ Θεοδώρου» ήταν από τους σημαντικότερους Ρωμιούς, κάτοικος της Νίζνας. ГАЧО, ф. 101, оп. 1, д. 4285а, 1779, ф. 2.

²⁷⁶ Όπως προηγουμένως με τον Ομπιντόβσκι του Μαζέπα, τώρα μεσολάβησε στον Χατμάνο ο Μάρκοβιτς, λαμβάνοντας και αυτός και ο Αποστόλ σημαντικά ποσά. Костянтин Харлампович, *Нариси [...]*, 1929, σσ. 30, 33. Кость Харлампович, *Нарис V. Ніженські греки й торгівля [...]*, 1999, σ. 144.

²⁷⁷ Ο Ραζουμόβσκι ήταν Χατμάνος από το 1750 μέχρι το 1764. Ο αδελφός του, ο Αλεξέι Ραζουμόβσκι, ήταν ο ισχυρός άνδρας της αυτοκρατορικής Αυλής, ο εραστής (και πιθανότατα ο σύζυγος) της Αυτοκράτειρας Ελισάβετ. Костянтин Харлампович, *Нариси [...]*, 1929, σσ. 43, 45, 50.

Υπό τις περιστάσεις δεν είναι παράξενο ότι στη Νομοθετική Επιτροπή της Αικατερίνης Β' οι Ρωμιοί της Αδελφότητας ζήτησαν να μεσολαβεί ο Χατμάνος σε όσες δικαστικές υποθέσεις δεν μπορούσαν να λυθούν χωρίς την επέμβασή του. Στα ρωσικά: «[...] а чего им самим решить будет не мочно, о том решения требуют гетманскаго [...]». Ανών, «Материалы Екатеринбургской Законодательной Комиссии», *Сборник Императорскаго Русскаго Историческаго Общества*, τόμος 144^{ος}, μέρος 13^ο, Αγ. Πετρούπολη, 1914, σ. 49.

απευθύνθηκαν για μια καθαρά εμπορική υπόθεση στον «πατρόνο τους» *Γκενεράλνι Πίσαρ* Ανδρέι Ιακοβλεβιτς Μπεζμπορόνκο.²⁷⁸

Υπάρχουν πολλά άλλα παραδείγματα τέτοιων σχέσεων προστατευόμενου-προστάτη μεταξύ Ρωμιών και αξιωματούχων της τσαρικής Αυλής.²⁷⁹ Σημειώνεται ότι μεταξύ αυτών των «πατρόνων» αρκετοί καθόριζαν

²⁷⁸ Андрей Яковлевич Безбородко (1711-1780), «генеральный писарь» μέχρι το 1762. Στα ρωσικά: «Дело по жалобе генеральному писарю, патрону греческих купцов от группы нежинских греков на маклера за его притеснения в торговле». ГАЧО, ф. 101, оп. 1, д. 10, 1760, ф. 1.

²⁷⁹ Σε επιστολή προς τον «φίλο» του Χριστόδουλο στη Μόσχα, ο Ρωμιός της Νίζνας Στέργιος Ιωάννου αναφέρεται στον θάνατο του Φέντορ Αλεξέεβιτς Γκολόβιν το 1706, και γράφει: «[...] άλλο ύκουσα τών θάνατων του μακαρήτη χωλοβήνον, και τώ επικράθικα όπου έχασεται τέτιον [φύλ...] {χαρακήρες λύπουν} και ύγαπιμένον σας άρχοντα, ότι εις σε ούλοισ ήταν ύμερος και καλός άρχοντας, και όληγιτάτιν την σύμερον έβρήσκονται εις την μοσχοβήαν [...]». ΡΓΑДА, ф. 52, оп. 1, д. 11, 1705, ф. 18.

Για παρακλητικές επιστολές απευθυνόμενες στον Φέντορ Αλεξέεβιτς Γκολόβιν, βλ. επίσης ΡΓΑДА, ф. 52, оп. 1, д. 2, 1706, фф. 1, 12.

Εκτός από τον Γκολόβιν, ως προστάτες διαφόρων Ρωμιών έδρασαν μεταξύ άλλων οι εξής:

Ο Γαβριήλ Ιβάνοβιτς Γκολόβκιν, (Гавриил Иванович Головкин, 1660-1743). ΡΓΑДА, ф. 52, оп. 1, д. 10, 1718, фф. 1-3.

Ο Πετρ Ανδρέεβιτς Τολστόι (Петр Андреевич Толстой, 1649-1729, Πρέσβυς στην Κωνσταντινούπολη 1701-1713). Ο Τολστόι μεσολαβεί, για να λάβουν συγκεκριμένοι Ρωμιοί αποζημίωση για λεηλασίες Κοζάκων της Ζαπορόζιας. ΡΓΑДА, ф. 52, оп. 1, д. 16, 1704, ф. 1.

Ο Δημήτρη Μιχαήλοβιτς Γκολίτσιν (Дмитрий Михайлович Голицын, 1665-1737, απεσταλμένος του Τσάρου στην Κωνσταντινούπολη 1701-1704, *Βοεβόδας* μετά Κυβερνήτης του Κιέβου 1707-1708). ΡΓΑДА, ф. 52, оп. 1, д. 5, 1712, ф. 4^ν. Ο Ρωμιός γουναράς Ιβάν Ιβανόβ υπηρέτούσε τον Δημήτρη Μιχαήλοβιτς Γκολίτσιν το 1708. ΡΓΑДА, ф. 52, оп. 1, д. 2, 1708, фф. 15^ν.

Ο Αρχιστράτηγος Μπορίς Πετρόβιτς Σερεμέτεβ (Борис Петрович Шереметев, 1652-1719, διοικητής των ρωσικών στρατευμάτων το 1711 στο Προύθο). ΡΓΑДА, ф. 52, оп. 1, д. 5, 1712, фф. 6-7. Πετρ Ι, *Πισύμα и Бумаги [...]*, τόμος 13^{ος}, τεύχος 1^ο, 1713, Μόσχα, 1992, σσ. 346-347. Στην υπηρεσία του Μπορίς Πετρόβιτς Σερεμέτεβ βρισκόνταν διάφοροι Ρωμιοί. Ο Πάβελ Δημήτριεβ εκτελούσε αποστολές για τον Μπορίς Πετρόβιτς Σερεμέτεβ το 1711. ΡΓΑДА, ф. 52, оп. 1, д. 2, 1711, ф. 70. ΡΓΑДА, ф. 124, оп. -, д. 12, 1711, ф. 14. Και ο Ρωμιός Χριστοφόρ Αναστάση εκπαίδευε υπηρέτες του Μπορίς Πετρόβιτς Σερεμέτεβ στην τέχνη του γουναρά. ΡΓΑДА, ф. 52, оп. 1, д. 36, 1706, ф. 2.

Ο Στρατηγός και Κυβερνήτης Κιέβου Μιχαήλ Ιβάνοβιτς Λεόντιεβ (Михаил Иванович Леонтьев, 1682-1752). Ανών, «Пропуск греческих купцов чрез Васильковский Форпост в 1739 г.», *Κιεβская Старина*, έτος εικοστό τρίτο, τόμος LXXXIV (84), Φεβρουάριος (2), 1904, σσ. 55-56.

Επίσης ο Αρχιστράτηγος Μπούρχαρντ Χρίστοφ βον Μούνιχ στον οποίο απευθύνονταν επανειλημμένα οι Ρωμιοί της Νίζνας. Ο Burchard Christoph von Munnich (1683-1767) ήταν Δανός ο οποίος υπηρέτησε τον Τσάρο από το 1721. Έγινε Αρχιστράτηγος το 1732, αξίωμα το οποίο κράτησε μέχρι το τέλος του ρωσο-οθωμανικού πολέμου του 1736-1739. Το 1741 στάλθηκε εξορία στη Σιβηρία. Кость Харлампович, *Нарис V. Ніженські греки й торгівля [...]*, 1999, σ. 114. Κοσταντίν Χαρχλαμπόβιτς, *Нариси [...]*, 1929, σ. 32.

Άλλοι τέτοιοι ήταν ο ανώτερος στρατιωτικός στη Νίζνα το 1745 Συνταγματάρχης και «πατρόνος» των Ρωμιών Φέντορ Ιβάνοβιτς Νακοβαλνίν. Κοσταντίν Χαρχλαμπόβιτς, *Нариси [...]*, 1929, σ. 47.

Ο Πρέσβυς στην Κωνσταντινούπολη Αλεξέι Μιχαήλοβιτς Ομπρεσκόβ ο οποίος μεσολάβησε μεταξύ άλλων για τους Ρωμιούς της Νίζνας Γιούρη Μπαγκάν Ρεζάν και Αναστάση Κουμπάρη (Алексей Михайлович Обресков, 1717-1787, Πρέσβυς στην Κωνσταντινούπολη από το 1751 μέχρι το πόλεμο του 1768-1774, οπότε κλείστηκε στο Γεντί Κουλέ). АВПРИ, ф. 13, оп. 2, д. 871, 1769, ф. 1.

Ο Συγκλητικός και οικονομολόγος «πατρόνος» Γρηγόρη Νικολάεβιτς Τεπλόβ (Григорий Николаевич Теплов, 1717-1779). Στα ρωσικά: «[...] многомилостивого государя и патрон [...] его высокопревосходительства Григория Николаевича». Κοσταντίν Χαρχλαμπόβιτς, *Нариси [...]*, 1929, σ. 66.

Και ο Κόμης Γρηγόρη Ορλόβ στον οποίο είχαν γράψει δέκα έμποροι το 1772. Οι συγκεκριμένοι Ρωμιοί της Νίζνας είχαν χάσει το εμπόρεμά τους σε κρασί, είχαν φυλακιστεί και είχαν βασανιστεί κατόπιν διαταγής του Οσποδάρου της Μολδαβίας Γρηγορίου

όχι μόνο την εμπορική πολιτική αλλά και τη διπλωματική και στρατιωτική στάση της Ρωσίας προς την Οθωμανική Αυτοκρατορία. Σε κάθε περίπτωση οι διάφορες υπηρεσίες που προσέφεραν σε ανώτερους Ρώσους αξιωματούχους οι Ρωμιοί, «μικροί τε και μεγάλοι»²⁸⁰ ήταν άρρηκτα συνδεδεμένες με το εμπόριο και μάλιστα οδηγούσαν στην εξάπλωση και ενίσχυση του εμπορίου των Ρωμιών γενικότερα.²⁸¹

Οι «προστάτες» λάμβαναν διάφορα δώρα για την προστασία που παρείχαν, κάτι που φαίνεται σε κείμενο του 1730 που αφορά τη διένεξη μεταξύ των εισερχομένων και των εγκαταστημένων Ρωμιών της Νίζνας. Οι εισερχόμενοι Ρωμιοί οι οποίοι δεν διέθεταν περιουσίες στην πόλη προσπαθούσαν να οργανωθούν, έτσι ώστε να μπορέσουν να αντισταθούν αποτελεσματικά στις πιέσεις των εγκατεστημένων που όλο και περισσότερο θεωρούσαν τα προνόμια της Αδελφότητας αποκλειστικά και μόνο δικά τους (βλ. II.6). Έτσι, θέλησαν να θεσπίσουν ένα «κουτί» για τη συλλογή χρημάτων και να ορίσουν υπεύθυνους, για να επιβλέψουν την αποταμίευση των κονδυλίων, όποτε κάτι τέτοιο θεωρούνταν αναγκαίο:

[...] να έχουν ένα κουτί όπου να συνάζονται μέρος τι άσπρων να εύρισκονται φιλαγμένα υπό επιτρόπων και όποτες είναι χρεία να εξοδιάζονται από τὰ αὐτὰ εἰς κάποια συνηθισμένα περιστατικά όπου

Καλλιμάχη. Ο Γρηγόρης Καλλιμάχης ήταν Οσποδάρος της Μολδαβίας από το 1761 ως το 1764 και από το 1767 ως το 1769. ΓΑΥΟ, φ. 101, οπ. 1, δ. 54, 1772, φφ. 1-4. Кость Харлампович, *Нарис V. Ніженські греки й торгівля [...]*, 1999, σ. 112.

Δεν υπάρχουν ενδείξεις ότι ο προσωπικός γραμματέας του Γρηγόρη Ορλόβ, ο Ρωμιός Αθανάσιος Βαϊνάκης από τη Μοσχόπολη, έπαιξε κάποιο ρόλο στη συγκεκριμένη παράκληση. Για τον Βαϊνάκη, βλ. Απόστολος Ε. Βακαλόπουλος, «Οι Δυτικομακεδόνες Απόδημοί Έπί Τουρκοκρατίας», *Εταιρεία Μακεδόνικων Σπουδών*, Θεσσαλονίκη, 1958, σ. 26.

Αξίζει να σημειωθεί όμως ότι το 1771 ο Μυτιληναίος Αντώνιος Παλλαδοκλής, μεταφραστής στην υπηρεσία της Αικατερίνης Β', είχε συνθέσει ωδές σε ιαμβικό μέτρο για τον Γρηγόρη και τον αδελφό του, τον Αλεξέι Ορλόβ. Βαϊνάκης και Παλλαδοκλής ήταν σε ιδανική θέση να μεσολαβήσουν για άλλους Ρωμιούς. «ΟΔΗ ΤΩ ΕΚΛΑΜΠΡΟΤΑΤΩ ΚΟΜΗΤΙ ΑΛΕΞΙΩ ΓΡΗΓΟΡΙΑΔΙ ΤΩ ΟΡΛΟΒ [...]» και «ΟΔΗ ΤΩ ΕΚΛΑΜΠΡΟΤΑΤΩ ΚΟΜΗΤΙ ΓΡΗΓΟΡΙΩ ΓΡΗΓΟΡΙΑΔΙ ΤΩ ΟΡΛΟΒ [...]». Émile Legrand, *Bibliographie Hellénique ou description raisonnée des ouvrages publiés par des Grecs au dix-huitième siècle*, τόμος 2^{ος}, Παρίσι, 1928, αρ. 753, σσ. 146-147.

Στον Γρηγόρη Ορλόβ αφιέρωσε ο Γεώργιος Παπαζώλης (αλλού Παπαζώλης), από τη Μακεδονία με το αξίωμα του «Οφφικιάλου τής Άρτιλερίας», την «Διδασκαλία ήγουν έρμηνεία τής πολεμικής τάξεως, και τέχνης». Émile Legrand, *Bibliographie Hellénique ou description raisonnée des ouvrages publiés par des Grecs au dix-huitième siècle*, τόμος 2^{ος}, Παρίσι, 1928, αρ. 619, σσ. 33-34.

²⁸⁰ Για τη χρήση του όρου «μικροί τε και μεγάλοι» από Ρωμιούς της εποχής, βλ. Χρήστος Π. Λασκαρίδης, *Το Καταστατικό [...]*, 1997, σ. 105.

²⁸¹ Θα περίμενε κανείς ότι περαιτέρω αρχαικές έρευνες θα αναδείκνυαν πολλές περισσότερες περιπτώσεις του ίδιου τύπου. Έτσι αναφέρεται ένας «πατρών» του μεταφραστή Γερασίμ Μίσκιν, ονόματι «Νικήτα Ιβάνοβιτς». Στα ρωσικά: «Сиятеленнейший Граф и Великолепнейший патрон Никита Иванович [...]». АВПРИ, φ. 13, οπ. 2, д. 671, 1772, φ. 1. Αυτός ο Νικήτας Ιβάνοβιτς Πανίν (Никита Иванович Панин, 1718-1793) ενήργησε ως προστάτης διάφορων Ρωμιών.

Ο Λάκωνας έμπορος Αθανάσιος Ντιρής ή Διρίς τον επισκέφτηκε με επιστολές, μόλις έφτασε στην Αγία Πετρούπολη κατά τη διάρκεια του πολέμου του 1768-1774. АВПРИ, φ. 13, οπ. 2, д. 306, 1770, φ. 2. Στον Πανίν εξάλλου είχε αφιερώσει ο Παλλαδοκλής άλλη ωδή. Émile Legrand, *Bibliographie Hellénique ou description raisonnée des ouvrages publiés par des Grecs au dix-huitième siècle*, τόμος 2^{ος}, Παρίσι, 1928, αρ. 754, σσ. 147-148.

*ἀκολουθοῦν διὰ τοὺς πραγματευτὰς καὶ πηγέουν πεσκέσια εἰς τὸν αὐθέντην καὶ εἰς ἄλλα πρόσωπα κατὰ τὴν συνήθειαν ὅπου ἐστάθη ἔξαρχοῖς [...].*²⁸²

Σε ποικίλες περιπτώσεις δίνεται ἔμφαση στην ἀνάγκη δωροδοκίας κρατικῶν αξιωματούχων οἱ οἱποῖοι ἔπρεπε νὰ λάβουν «τὰ χρήματα καὶ τὰ ἀλογὰ τους»,²⁸³ ἀλλοῦ πάλι «[...] τὰ ἀναγγέα χρεαζόμενα πεσκέσια [...],²⁸⁴ καὶ παρόμοια.²⁸⁵

Θα ἦταν λανθασμένη ὁμως ἡ ἀποψη ὅτι οἱ Ρωμοὶ τῆς Νίζνας καὶ τῆς Μόσχας ἀπευθυνόταν σε «πατρόνους», γιὰ νὰ προστατεύσουν τοὺς εαυτοὺς τοὺς ἀποκλειστικά καὶ μόνο ἀπὸ ἐξωτερικοὺς κινδύνους. Σε πάμπολλές περιπτώσεις – ὅπως αὐτὴ τοῦ Ρωμοῦ Στούκα ο ὁποῖος χρωστοῦσε χρήματα σε ἄλλους Ρωμοὺς τῆς Νίζνας καὶ κρατήθηκε ἀπὸ τὴν Αδελφότητα, ἀλλὰ ἀπευθύνθηκε στὸν ἀνώτερο τοπικὸ ἀξιωματικὸ τῶν ρωσικῶν στρατευμάτων στὴ Νίζνα, ἐπιδιώκοντας τὴν κάλυψη τοῦ τελευταίου, γιὰ νὰ ἐλευθερωθεῖ – ζητοῦσαν προστασία ἀπὸ τοὺς ἰσχυροὺς τῆς ἐκάστοτε περιοχῆς ἀλλὰ καὶ τῆς ευρύτερης Αυτοκρατορίας ἐναντι ἄλλων Ρωμιῶν· ἐνίοτε μάλιστα ἐναντίον τῶν ἰδίων τῶν θεσμοθετημένων ἀποφάσεων τῆς Αδελφότητας.²⁸⁶

Ἡ μακροχρόνια διένεξη μεταξὺ τῶν εἰσερχομένων καὶ τῶν ἐγκαταστημένων Ρωμιῶν τῆς Νίζνας ἀποτελεῖ τὸ πλέον χαρακτηριστικὸ παράδειγμα συγκρούσεων μεταξὺ δύο ομάδων Ρωμιῶν στὴ Μικρὰ Ρωσία. Χωρὶς νὰ παραβλέψει κανεὶς βεβαίως τὶς πολλαπλές καὶ ἀμοιβαίες σχέσεις μεταξὺ εἰσερχομένων καὶ ἐγκαταστημένων, εἶναι φανερό ὅτι οἱ εἰσερχόμενοι, με τὶς ἐπαφές τοὺς ἐκατέρωθεν τῶν συνόρων, δέσποζαν στὸ ἐμπόριο μεταξὺ Οθωμανικῆς Αυτοκρατορίας καὶ Ρωσίας.²⁸⁷ οἱ ἐγκαταστημένοι ὁμως ἦταν καλύτερα ἐδραιωμένοι στὴ Νίζνα καὶ τὶς ἄλλες πόλεις τῆς Μικρᾶς Ρωσίας, ἔχοντας ἀμεση πρόσβαση στὰ συστήματα προστασίας καὶ ἐξουσίας στὴν Ουκρανία καὶ τὴ Ρωσία. Προσπαθώντας νὰ προφυλάξουν τὰ πλεονεκτήματά τοὺς ἐναντι τῶν εἰσερχομένων, οἱ ἐγκαταστημένοι ἰσχυρίζονταν ὅτι μόνο αὐτοὶ ποὺ ἦταν πλήρως ἐνσωματωμένοι στὸ ρωσικὸ πολίτευμα, μόνο με ἄλλα λόγια ὅλοι αὐτοὶ γιὰ τοὺς οἱποῖους δὲν υπήρχε καμία ἀμφιβολία γιὰ τὴν πίστη καὶ τὴν ἀφοσίωσή τοὺς στὸ πρόσωπο τοῦ Τσάρου, ἔπρεπε νὰ ἐπωφελοῦνται ἀπὸ τὰ προνόμια ποὺ παρείχε ἡ

²⁸² Το ἔγγραφο χρονολογεῖται τὸ 1730. ΓΑЧО, φ. 101, οπ. 1, д. 4285а, 1779, φ. 4.

²⁸³ Ἡ συγκεκριμένη περίπτωση εἶναι τοῦ αξιωματούχου Μ. Ρακόβσκι. Кость Харлампович, *Нарис V. Ніженські греки ἢ торгівля [...]*, 1999, σ. 101.

²⁸⁴ ΓΑЧО, φ. 101, οπ. 1, д. 4272, 1773, φ. 10. Γιὰ ἄλλες περιπτώσεις τέτοιου τύπου, βλ. καὶ Ἴδρυμα Εθνικῆς Τραπεζῆς, Ἱστορικὸ καὶ Παλαιογραφικὸ Ἀρχεῖο, *Μονὴ Ταξιαρχῶν Σερίφου, καταστατικά 3, οδοιπορικὸ ηγουμένου Καλλινίκου Γρυπάρη*, σ. 8.

²⁸⁵ Γιὰ παρόμοιο κείμενο τοῦ 1734, βλ. ΓΑЧО, φ. 101, οπ. 1, д. 4273, 1773, φ. 1.

²⁸⁶ Константин Харлампович, *Нариси [...]*, 1929, σ. 33.

²⁸⁷ Константин Харлампович, *Нариси [...]*, 1929, σ. 71.

Αδελφότητα. Μόνο οι ίδιοι, επέμεναν οι εγκαταστημένοι, θα έπρεπε να εκλέγουν και να εκλέγονται Κριτές (βλ. II.6).²⁸⁸

Με το Μαγιστράτο της Νίζνας να ασκεί συνεχή πίεση, για να περιορισθεί ο αριθμός των Ρωμιών εμπόρων στην πόλη και να συρρικνωθούν τα προνόμιά τους, οι ρωσικές αρχές αμφιταλαντεύονταν, υποστηρίζοντας πρώτα τη μία και έπειτα την άλλη πλευρά.²⁸⁹ Και όμως, παρόλο που οποιοσδήποτε έλεγχος των εισερχομένων ήταν αναμφίβολα δυσκατόρθωτο εγχείρημα, οι έμποροι από την Οθωμανική Αυτοκρατορία είχαν το μεγάλο πλεονέκτημα ότι μπορούσαν πιο αποτελεσματικά να συνεισφέρουν στην προέκταση της ρωσικής ισχύς στα εδάφη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.²⁹⁰ Σε κάθε περίπτωση, όλες οι παρατάξεις που έλαβαν μέρος στη διένεξη μεταξύ εισερχομένων και εγκαταστημένων εξέφραζαν με τον ένα ή τον άλλο τρόπο την πεποίθησή τους ότι η ενσωμάτωση στην Αδελφότητα είχε εμπορικές αλλά συγχρόνως και πολιτικές προεκτάσεις. Έτσι, το 1746 οι εισερχόμενοι ορκίστηκαν στο πρόσωπο της Αυτοκράτειρας Ελισάβετ και «έγεινεν τὸ ἀδελφάτον ὡς καὶ πρότερον ἰσότιμον καθότι καὶ τὰ δύο μέρη εἰς πίστωσιν ὀρκώθη»,²⁹¹ αποσκοπώντας μέσω αυτής της κίνησης να υπερβούν το εμπόδιο που αποτελούσε η *Γράμματα* του 1742, βάσει της οποίας οι ελευθερίες των εισερχομένων είχαν περιοριστεί.²⁹²

Λίγα χρόνια αργότερα, το 1769, όλα τα μέλη της Αδελφότητας απευθύνθηκαν στον «πατρόνο τους από παλαιά»,²⁹³ στον «ελεήμονα πατέρα όλης της γραικικής κοινότητας της Νίζνας»,²⁹⁴ τον οποίο αποκαλούν μάλιστα ως «μοναδικό προστάτη» της Αδελφότητας,²⁹⁵ με άλλα λόγια στον Κυβερνήτη της Μικράς Ρωσίας Πετρ Αλεξάνδροβιτς Ρουμιάντσεβ.²⁹⁶ Του ζήτησαν να μεσολαβήσει, για να ξεπεραστούν τα προβλήματα που

²⁸⁸ Βλ. επίσης ΓΑЧО, φ. 101, оп. 1, д. 4272, 1773, φφ. 2-2^ν, 4.

Για μία περαιτέρω επέμβαση του Ρουμιάντσεβ, βλ. ΓΑЧО, φ. 101, оп. 1, д. 62, 1775-1777, φφ. 1-8.

²⁸⁹ Κάτι που φαίνεται στο υπόμνημα του Μαγιστράτου της πόλης της Νίζνας στη Νομοθετική Επιτροπή της Αικατερίνης Β', το 1767. Ανών, «Материалы Екатерининской Законодательной Комиссии», *Сборник Императорскаго Русскаго Историческаго Общества*, τόμος 144^{ος}, μέρος 13^ο, Αγ. Πετρούπολη, 1914, σσ. 21-63. Βλ. επίσης τα παράπονα των μελών της Αδελφότητας εναντίον της στάσης του Μαγιστράτου. ΓΑЧО, φ. 101, оп. 1, д. 23, 1768, φφ. 1-1^ν.

²⁹⁰ Πραγματικότητα που την παρατηρεί μεταξύ άλλων και ο Μπορίς Πετρόβιτς Σερεμέτεβ. Πετρ Ι, *Письма и Бумаги [...]*, τόμος 13^{ος}, τεύχος 1^ο, 1713, Μόσχα, 1992, σσ. 346-347.

²⁹¹ Από έγγραφο του 1773. ΓΑЧО, φ. 101, оп. 1, д. 4272, 1773, φ. 2.

²⁹² ΓΑЧО, φ. 101, оп. 1, д. 4272, 1773, φ. 2. Костантин Харлампович, *Нариси [...]*, 1929, σ. 65. Για τη *Γράμματα* της Ελισάβετ, βλ. *ПСЗ*, συλλογή 1^η, τόμος 11^{ος}, αρ. 8656, σσ. 709-711, Νοέμβριος 3, 1742.

²⁹³ «[...] своего давного покровителя [...]».

²⁹⁴ «[...] милосердного отца всему греческому нежинскому обществу [...]».

²⁹⁵ «Но как греческое братство единственно под командою и покровительством его высокографскаго сиятельства состоит [...]».

²⁹⁶ ΓΑЧО, φ. 101, оп. 1, д. 62, 1775-1777, φ. 2^ν. Костантин Харлампович, *Нариси [...]*, 1929, σσ. 57, 62, 64, 69.

είχαν προκύψει λόγω της διαφορετικής μεταχείρισης εισερχομένων και εγκαταστημένων.²⁹⁷ Έτσι, στη συγκεκριμένη συγκυρία, οι δύο αντιμαχόμενες πλευρές από κοινού σημείωσαν:

Οι πρόγονοί μας, τα αδέρφια μας, οι Γραικοί, ποτέ δεν περίμεναν τέτοια δυστυχία και πικρία να είναι ο κλήρος ημών των εγγόνων τους. Έχοντας διαφύγει από τους Μουσουλμάνους οι οποίοι μισούν το γένος των Χριστιανών, αυτοί είχαν απαντήσει στη Ρωσία μία ακλόνητη επιβεβαίωση της ευσέβειας και της μεγαλοπρέπειας των άγιων εκκλησιών της. Έτσι, **λόγω της κοινής των Γραικών και του ρωσικού γένους ορθόδοξης πίστης, βρήκαν καταφύγιο και κατοικία στη Νίζνα, όπου μπορούσαν να καλύψουν τις ανάγκες τους και να απαλύνουν τις δυστυχίες τους [...].**²⁹⁸

Σε συνέχεια αυτής της προσπάθειας να επιβεβαιωθούν τα προνόμια της Αδελφότητας και να ξεπεραστεί η διένεξη εγκαταστημένων και εισερχομένων που την κλόνιζε, τα μέλη της Αδελφότητας απευθύνθηκαν στον νεοαφιχθέντα στην Αγία Πετρούπολη Ιεροδιάκονο Ευγένιο Βούλγαρη και τον προαναφερθέντα «πατρόνο» τους «έκλαμπροτάτον Γράφον Φελτμασιάλην Πέτρον Άλεξανδροβίτζιν Ρουμιάντζοβον», παρακαλώντας τους να μεσολαβήσουν. Αποφασίστηκε πως δύο αδελφοί-αντιπρόσωποι, ο Κωνσταντής Στεφάνου Κρομίδης και ο Διαμαντής Νικολάου, θα στέλνονταν στον Ρουμιάντσεβ στο Ιάσιο με κατάλληλα δώρα, για «να δείξη την πατρικήν του εὐσπλαχνίαν», ενώ δύο ακόμα θα ξεκινούσαν για την Αγία Πετρούπολη, για να συμβουλευτούν τον Βούλγαρη. Σώζεται μάλιστα κείμενο που καταγράφει την πολιτική της Αδελφότητας τη συγκεκριμένη συγκυρία, στρατηγική που αποφασίστηκε σε συμβούλιο της Ολομέλειας στις 20 Οκτωβρίου του 1773.²⁹⁹ Για την αποστολή των δύο αδελφών στην Αγία Πετρούπολη έπρεπε να ετοιμαστεί επιστολή η οποία θα ήταν:

Τα μέλη της Αδελφότητας αναφέρθηκαν επίσης στην «κάλυψη» ή «προστασία» που τους παρείχε ο Ρουμιάντσεβ. Στα ρωσικά: «[...] покровительство [...]». ГАЧО, ф. 101, оп. 1, д. 23, 1768, ф. 1^ν. Και επίσης: «Нам низжайшим дароват безопасность и благоденствие [...]». Костантин Харлампович, *Нариси [...]*, 1929, σ. 71.

Το 1768 ο ίδιος ο Ρουμιάντσεβ είχε παρευρεθεί σε συνάντηση της Ολομέλειας της Αδελφότητας. Χρήστος Π. Λασκαρίδης, *Το Καταστατικό [...]*, 1997, σ. 39.

²⁹⁷ Ο Ρουμιάντσεβ (1725-1796) είχε οριστεί πρόεδρος του *Κολεγίου της Μικράς Ρωσίας* και Κυβερνήτης της Μικράς Ρωσίας το 1764. Ηγήθηκε των εκστρατειών του 1770, του 1771 και του 1773-1774 βαθιά στην οθωμανική επικράτεια, εκστρατείες που ανάγκασαν τους Οθωμανούς να υπογράψουν τη Συνθήκη του Κιουτσούκ Καϊναρτζή το 1774. Τιμήθηκε με το αξίωμα του κόμη και με την επωνυμία «Ζαντουνάισκι» δηλαδή «Πέρα από το Δούναβη». Συν τοις άλλοις, του ανήκαν τεράστιες εκτάσεις γης στη Μικρά Ρωσία. Απεβίωσε το 1796.

²⁹⁸ Στα ρωσικά: «Не ожидали прародители наши и братья греки никогда таких внукам их злоключений и несчастий, они убегаая от ненавистников рода христианского, махOMETAN, видя в России непоколебимое утверждение в благочестии и благолепии храмов божиих, затем по единству веры наша православная греческая с народом российским возымели приезде и пристанище в Нежине для облегчения тамошних нужд и печалей, и чтоб получить из своего купеческого обращения пользу, ибо и гетман Б. Хмельницкий и прочие по нем бывшие гетманы греков, приохочуючи больше к приезду и привозу товаров». Костантин Харлампович, *Нариси [...]*, 1929, 1929, σ. 63.

²⁹⁹ «Κατὰ τὴν διόρισιν τῆς τιμίας ὁμηγύρεως τῶν ἀδελφῶν τῆ 20^η ὀκτωβρίου τοῦ νῦν ἔτους [...]». Αφορά το 1773, όπως φαίνεται από τα συμφραζόμενα. ГАЧО, ф. 101, оп. 1, д. 4272, 1773, фф. 7, 10.

[...] σὲ ῥωμαϊκὴν γραφὴν πρὸς τὸν σωφολογιότατον διδάσκαλον κυρ Εὐγένιον, παρακαλόντας τον ἐκ μέρους τοῦ ἀδελφάτου τῶν ῥωμίων νίζνης, νὰ συνθέσι ἕν εὐχητικὸν ἐγκόμιον τῆς αὐτοῦ ὑψηλότητος διαδόχου πάσης ῥοσσίας κυρίου μεγάλου κνεζί Παύλου Πετρόβιτζη, μετὰ τῆς συζίγου αὐτοῦ μεγάλης κνεϊνας κυρίας Ναταλίας Ἀλεξηέβνης [...].

Συν τοις ἄλλοις, ἡ Ολομέλεια τῆς Αδελφότητος θα ετοιμάζε λεπτομερεῖς οδηγίες γιὰ τοὺς ἀδελφούς που θα τὴν ἀντιπροσώπευαν στὴν Ἁγία Πετρούπολη καὶ τὸ Ιάσιο. Οἱ οδηγίες στους ἀντιπροσώπους που θα ταξίδευαν στὴν Ἁγία Πετρούπολη ἔχουν ὡς ἐξῆς:

[...] πρότον συνθέτεται εἰς τὴν αὐτὴν ἰνστρουξίαν περιγραφὴν νὰ ὑξεύρουν ὅτι ὑπαν διὰ **νὰ εὐχισθῶν ἀπὸ μέρους ἄλλου τοῦ ἀδελφάτου τῶν ῥομέων νίζνης**, κάμοντας τὸ ἄνωθεν ἐγκόμιον παρὰ τῆς σοφολογιότητος τοῦ κυρ Εὐγένιου, καὶ ἂν τίχι καὶ δὲν εἶναι ὁ διδάσκαλος θέλουν εὐρὶ ἄνθρωπον ἐπιτίδιον νὰ στρόσουν τὸ αὐτὸ σχετικὸν ἐγκόμιον, καὶ ῥοσσαϊκὰ νὰ τὸ δώσουν, τῶν ὁποῖον τοὺς δείδεται ἐξουσία νὰ ἀγοράσουν ἕν σκεῦος ἀσιμένιον ὅ,τι λόγιων εὐροῦν εὐλῶγων, νὰ τὸ παραστήσουν με τὴν εὐχὴν [...].

Ἐχοντας συναντηθεῖ με τὸν Εὐγένιο ἢ με κάποιον ἄλλο λόγιο, οἱ δύο ἀντιπρόσωποι ἔπρεπε νὰ περιμένουν περαιτέρω οδηγίες ἀπὸ τὴ Νίζνα, οδηγίες που ἐξαρτοῦνταν ἀπὸ τὶς ἐξελίξεις σὲ σχέση με τὸν Ρουμιάντσεβ στὸ Ιάσιο. Μόνο ὅταν εἶχαν λάβει τὶς οδηγίες τῆς Αδελφότητος, μπορούσαν νὰ προχωρήσουν με τὸ σχέδιο δράσης γιὰ τὴν ἐκδοσὴ νέου Αυτοκρατορικοῦ *Ουκαζίου* τὸ ὁποῖο θα ἐπιβεβαίωνε τὰ πατροπαράδοτα προνόμια τῆς Αδελφότητος.

Πιο συγκεκριμένα, οἱ δύο ἀντιπρόσωποι ἔπρεπε νὰ συγγράψουν λεπτομερῆ ἀναφορὰ στὴ *Σύγκλητο* τῆς Αυτοκρατορίας ὅπου θα ἐξέθεταν τὰ παράπονα καὶ τὶς ἀνάγκες τους.³⁰⁰ Τελικὰ, ὅπως φαίνεται στὸ κείμενο τοῦ 1773, τὴν ἀντιπροσωπία τῆς Αδελφότητος στὴν Ἁγία Πετρούπολη ἐπωμίσθησαν οἱ Γαβριήλ Ἰωάννου Σινωπέας καὶ Νικόλας Εὐσταθίου.³⁰¹ Ἡ Αδελφότητα ὁμως ἔπρεπε νὰ τοὺς ἐξοπλίσει με τὰ ἀναγκαῖα κονδύλια,

Ἔτσι, ἡ συγκεκριμένη ἀποστολὴ σχεδιάστηκε μετὰ τὴν 29 Σεπτεμβρίου 1773, ὅταν εἶχε τελεσθεῖ ὁ γάμος. Ὁ Βούλγαρος πρέπει νὰ ἔχει ἀλλάξει τὴν ἡμερομηνία τοῦ ἐγκωμίου που συνέγραψε, γιὰ νὰ συμπέσει με τὴν ἡμέρα τοῦ γάμου. Σὲ κάθε περίπτωση εἶναι ὀλοφάνερο ὅτι κατὰ τὸ συγκεκριμένο χρονικὸ διάστημα, με τὸν ὀθωμανορωσικὸ πόλεμο τοῦ 1768-1774 νὰ μαίνεται, ἡ ἐπιρροή των Ῥωμίων στους ἡγετικὸς κύκλους τῆς Ῥωσίας ἦταν στα ὑψη. ΓΑЧО, φ. 101, ὀπ. 1, д. 4267, 1773, φφ. 6-6^ν.

³⁰⁰ «[...] ἔπειτα νὰ ἰξεύρουν ὅτι ἔχουν νὰ καρτερέσουν ὀλλίγον κερὸν διὰ νὰ λάβωμεν ἀπόκριση ἀπὸ τοὺς ἄλλους δύο ἀδελφούς μας ὅπου στέλνωνται καὶ αὐτοὶ με ἕναν κερὸν διὰ τὸ γιάσιον, καὶ εὐθὺς νὰ τοὺς στίλωμεν κάθε ἴδιση ὅπου νὰ φέρθουν περὶ τοῦ ἰμέννοϊ οὐκάζιου [...]». ΓΑЧО, φ. 101, ὀπ. 1, д. 4267, 1773, φφ. 6-6^ν. «Именной Указ», δηλαδὴ *Ουκάζιο* με τὴν ὑπογραφή τῆς ἰδίας τῆς Αυτοκράτειρας.

Τὴν ἐπιστολή στὴ Σύγκλητο ὑπέγραψαν τελικὰ πέντε Κριτές καὶ σαρανταοκτὼ μέλη τῆς Αδελφότητος, εἰσερχόμενοι καὶ ἐγκαταστημένοι. Костантин Харлампович, *Нариси* [...], 1929, σσ. 61-62.

³⁰¹ «1773 ὀκτομβρίου 20: συναθροισθένται οἱ ὀμίγρης τῶν ἀδελφῶν ἔκριναν εὐλογων, καὶ ἀποφασίσθη, νὰ ὑπὰν διὰ τὴν πετρούπολη ὁ κυρ νικόλαος εὐσταθίου καὶ κυρ γαβριήλ σινωπέος πρὸς προσκύμισιν καὶ εὐχὴν ἀπὸ ὀλλων τὸ ἀδελφάτον, διὰ τὴν ὑσιλώτη του τοῦ

άλλα και με τα απαραίτητα δώρα, για να πετύχουν την αποστολή τους. Οι αδελφοί που θα πορεύονταν προς το Ιάσιο, εκτός από χρήματα και διάφορα άλλα δώρα, θα κόμιζαν επίσης και «δέκα ζευγάρια σαμούρια».³⁰²

Στη συνέχεια και κατά παραγγελία της Αδελφότητας των Ρωμιών της Νίζνας ο Ιεροδιάκονος Ευγένιος Βούλγαρης συνέταξε το εγκώμιό του για τη στεφάνωση του Μεγάλου Δούκα Παύλου και της Ναταλίας Αλεξέεβνας.³⁰³ Απευθυνόμενος στην Αικατερίνη Β΄, ο Βούλγαρης σημειώνει:

[...] και από τὸ αὐτὸ πνεῦμα κινηθέντες καὶ ἡμεῖς οἱ τοῦ ἐν Ὑσση Ἀδελφάτου Γραικοί, ὡς ἀληθινοὶ καὶ πιστοὶ ὑπήκοοι τῆς Ὑμετέρας Μεγαλειότητος, παριστάμεθα προσπίπτοντες ταπεινῶς εἰς τοὺς πόδας τοῦ Αὐτοκρατορικοῦ θρόνου Σου. [...]

Στη συνέχεια εξηγεί ότι οι Ρωμιοί της Νίζνας: «[...] ἤμεθα καὶ ἡμεῖς οἱ Γραικοὶ ἕνα μικρὸν μερίδιον τῆς Ἑλλάδος, ὁποῦ ὑπὸ τὴν προστασίαν τοῦ Θεοφρουρήτου τούτου Κράτους βιοτεύομεν». Και αναστενάζει: «Ἄχ! ἂν ἡ Ἑλλάς ὅλη, ἡ Γῆ μας ἡ Πάτριος, ἠδύνατο νὰ ἀπλαύσῃ τὴν τοιαύτην εὐκληρίαν τὴν ἐδικὴν μας! [...]».

Στρέφοντας την προσοχή του από την Αυτοκράτειρα στην οποία – όπως λέει – υποκλίνεται «[...] ἡ Γραικία πᾶσα [...]», ο Βούλγαρης απευθύνεται στον Μέγα Δούκα και στη Μεγάλη Δούκισσα. Εδώ, στην κατακλείδα του συγγράμματος, συνδέει την προστασία που η Αικατερίνη Β΄ παρείχε στην Αδελφότητα της Νίζνας με τη γενικότερη υπεράσπιση όλου του ελληνικού γένους, όπως το αποκαλεί ο Βούλγαρης:

Καὶ προσπίπτοντες δουλικῶς εἰς τοὺς πόδας τῆς ἈΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΚΗΣ Ὑμῶν Ὑψηλότητος, συνιστῶμεν εἰς τὴν Μεγάλην Ὑμετέραν προστασίαν, καὶ ἡμᾶς, καὶ τὸ ἐν Ὑσση Ἀδελφάτον, καὶ ὅλον τὸ Ἑλληνικὸν Γένος μας.³⁰⁴

μεγάλου κνέζι και διαδόχου πάσις ροσσίας Παύλου Πετροβήτζη διὰ τοὺς γάμους του». ΓΑΨΟ, φ. 101, οπ. 1, δ. 4272, 1773, φ. 7. Για τον Σινωπέα, βλ. Χρήστος Π. Λασκαρίδης, *Το Καταστατικό [...]*, 1997, σσ. 40-41.

³⁰² «[...] νὰ περνᾶτε τὰ ἀναγγέα χρεαζόμενα πεσκέσια ὁποῦ ἐγνωρίζεται, καὶ ἔχεται εἰς αὐτὰ τέλεια τὴν ἐξουσία νὰ κυβερνίσεται, καὶ ἀκολουθήσεται, ὡς φανὴ εὐλογον πρὸς ὀφέλιαν τῆς κοινῆς ἡμῶν ἀδελφότητος [...]». Το κείμενο που χρονολογείται στις 22 Ιανουαρίου 1774 αναφέρει πάνω από τρεις χιλιάδες ρούβλια που είχαν ξοδευτεί μέχρι τούδε. Και άλλα έξοδα όμως θα ήταν αναγκαία: «[...] ἐκείνων θέλουσι τοὺς χρηαστί καὶ ἄλλα ἔξοδα [...]». ΓΑΨΟ, φ. 101, οπ. 1, δ. 4272, 1773, φφ. 4, 7, 10-10^ν.

³⁰³ Παύλος Α΄ (1754-1801), υἱὸς τῆς Αικατερίνης Β΄, παντρεύτηκε τὴ Βιλχέλμιν του Χέσε-Ντάρμσταντ, Wilhelmine of Hesse-Darmstadt (1755-1776), Μεγάλη Δούκισσα Ναταλία Αλεξέεβνα στις 29 Σεπτεμβρίου του 1773. Ο Βούλγαρης τοὺς εὐχεται «[...] μίαν δαψιλὴ θεόσδοτον τεκνογονίαν [...]». Η Μεγάλη Δούκισσα πέθανε στον τοκετό το 1776, ενώ ο Παύλος στέφθηκε Αυτοκράτορας το 1796, ἀλλὰ δολοφονήθηκε ἀπὸ αὐλικούς συνωμότες τον Μάρτιο του 1801.

Ο Παύλος Α΄ αναφέρεται στα ποιήματα του Kaisáριου Δαπόντε ως μαθητῆς του Ευγένιου Βούλγαρη: «[...] στάθη καὶ ὁ Εὐγένιος τῶρα ἐκ τῆς Ῥωσσίας, / Ἰωαννίτης, δάσκαλος ποτὲ ἀγίου ὄρους, / με ὅλους τοὺς μαθήσεως κεκοσμημένους ὄρους: / ὕστερα δὲ καὶ δάσκαλος Παύλου, τοῦ βασιλέως, / Ῥωσσίας μετὰ τῆς μητρός, τὸ τῆς Ῥωσσίας κλέος. / Πράγμα ἀνήκουστον αὐτὸ Ῥωμαῖκα νὰ σπουδάξῃ / ὁ τῶν Μοσχόβων βασιλεὺς, ποῖος νὰ μὴ θαυμάζῃ!». Δεν υπάρχει ὁμως καμία ἐνδειξη ὅτι ο Παύλος πρόκοψε στα «ρωμαίικα». Kaisáριος Δαπόντες, *Éphémérides Daces [...]*, δέμα 1^ο, τόμος 3^{ος}, Παρίσι, 1888, σ. LXIX (69).

Για τον Βούλγαρη, απ' ότι φαίνεται, η επικύρωση των προνομίων της Αδελφότητας ήταν συνυφασμένη – πλήρως συνυφασμένη – με την προστασία που η Αικατερίνη παρείχε σε όλους τους «Έλληνες».³⁰⁴

Μόλις ένα χρόνο αργότερα, το 1774, ο Ρουμιάντσεβ μεσολάβησε στη *Σύγκλητο* υπέρ της Αδελφότητας. Και στην περίπτωση αυτή, όμως, τόνισε όχι μόνο τα οικονομικά οφέλη του εμπορίου που κόμιζαν οι Ρωμιοί στη Μικρά Ρωσία, αλλά επίσης τον «αβάστακτο» πόνο που υπέφεραν οι Γραικοί «υπόδουλοι του τουρκικού

³⁰⁴ «ΕΠΙ ΤΟΙΣ ΠΑΝΑΙΣΙΟΙΣ ΚΑΙ ΠΑΝΟΛΒΙΟΙΣ ΒΑΣΙΛΙΚΟΙΣ ΓΑΜΟΙΣ ΤΟΥ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΚΟΥ ΥΨΟΥΣ ΠΑΥΛΟΥ ΠΕΤΡΙΔΟΥ ΔΟΥΚΟΣ ΜΕΓΑΛΟΥ ΡΩΣΣΙΑΣ ΜΕΤΑ ΤΗΣ ΓΑΛΗΝΟΤΑΤΗΣ ΛΑΝΔΓΡΑΒΙΔΟΣ ΔΑΡΜΣΤΑΔ ΝΑΤΑΛΙΗΣ ΑΛΕΞΙΕΒΝΗΣ. Παρά ΕΥΓΕΝΙΟΥ Ίεροδιακόνου του Βουλγάρους Δωροφορία Γαμήλιος. Κατά το αψογ. Σεπτεμβρίου κθ'». Émile Legrand, *Bibliographie hellénique ou description raisonnée des ouvrages publiés par des Grecs au dix-huitième siècle*, τόμος 2^{ος}, Παρίσι, 1928, αρ. 782, 792, σσ. 169, 175-178. Φέρει την ημερομηνία 29 Σεπτεμβρίου 1773, δηλαδή τη μέρα του γάμου.

Κατόπιν σύστασης του Οικουμενικού Πατριάρχη Σεραφείμ Β', ο Βούλγαρης ταξίδεψε και έμεινε στη Ρωσία από το 1772 μέχρι τον θάνατό του το 1806. Μετέφρασε διάφορα έργα της Αικατερίνης Β' στα ελληνικά: «ΕΡΜΗΝΕΙΑ ΤΗΣ ΚΡΑΤΑΙΟΤΑΤΗΣ, ΚΑΙ ΣΕΒΑΣΤΗΣ ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗΣ Β'. ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΣΣΗΣ ΠΑΣΩΝ ΤΩΝ ΡΩΣΣΙΩΝ Πρὸς τὸ σῶμα τῶν ἐπιστατῶν διωρισμένων διὰ τὴν Ἐκθεσιν, καὶ Ἐκπλήρωσιν τοῦ συστήματος ἐνὸς νέου Κώδικος Νόμων ἅμα Καὶ Διάταξις ἀκριβῆς ἀποβλέπουσα τὸ αὐτὸ σῶμα τῶν ἐπιστατῶν Μεταφρασθεῖσα Ἐκ τοῦ Ἰταλικοῦ Ἰδιώματος Καὶ παρὰ τοῦ Τυπογράφου ἀφιερωθεῖσα Τῷ ἐξοχωτάτῳ καὶ Ἐκλαμπροτάτῳ Κυρίῳ Κόμη ΑΛΕΞΙΩΙ Δ' ΟΡΑΩΦ. [...] ΕΝΕΤΙΗΙΣΙΝ 1770» και «ΕΙΣΗΓΗΣΙΣ ΤΗΣ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΚΗΣ ΜΕΓΑΛΕΙΟΤΗΤΟΣ ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΑΣ πρὸς τὴν ΕΠΙΤΑΧΘΕΙΣΑΝ ΕΠΙΤΡΟΠΙΑΝ ΕΠΙ ΤΗ ΕΚΘΕΣΕΙ ΤΟΥ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΟΣ ἐνὸς ΝΕΑΡΟΥ ΝΟΜΙΚΟΥ ΚΩΔΙΚΟΣ Μεταφραθεῖσα εἰς τὴν κοινὴν τῶν νῦν Ἑλλήνων Διάλεκτον Ὑπὸ Ίεροδιακόνου Ἐυγενίου Βουλγάρους».

Όπως έχει σημειώσει η Βαρβάρα Σπυροπούλου, η επιλογή κειμένων για μετάφραση είχε άμεση σχέση με την ανάγκη που ένιωθε ο Βούλγαρης να αποκτήσει προστάτες. Βαρβάρα Σπυροπούλου, *Ευγένιος Βούλγαρης (1716-1806): Η Θεμελίωση της Νεότερης Μεταφραστικής Πρακτικής στον Ελλαδικό Χώρο κατά το 18^ο αιώνα*, Διπλωματική Εργασία, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα, Δεκέμβριος 2000, σσ. 40-41.

Ο Βούλγαρης διορίστηκε Αρχιεπίσκοπος Σλαβωνίου και Χερσώνος το 1775, αξίωμα στο οποίο υπηρέτησε μέχρι την παραίτησή του το 1779.

Γεώργιος Ζαβίρας, *Νέα Ἑλλάς [...]*, 1972, σ. 297. Émile Legrand, *Bibliographie Hellénique ou description raisonnée des ouvrages publiés par des Grecs au dix-huitième siècle*, τόμος 2^{ος}, Παρίσι, 1928, αρ. 722, 723, σσ. 116-122. Μ.Ι. Μανούσακα, «Εκκλήσεις των Ελλήνων λογίων προς τους ηγεμόνες της Ευρώπης για την απελευθέρωση της Ελλάδος», *Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών*, τόμος 59^{ος}, 1984, σσ. 196-249, ιδ. σσ. 235-238.

Stephen K. Batalden, *Catherine II's Greek Prelate, Evgenios Voulgaris in Russia 1771-1806*, Boulder, 1982, σσ. 13-32. Г.Л. Арш, «Греческие ученые и греческие купцы – покровители национального просвещения в России (XVIII-XIX веков)», Ю.В. Иванова (επιμ.), *Греки России и Украины*, Αγ. Πετρούπολη, 2004, σσ. 50-65, ιδ. σ. 53.

Για τις σχέσεις Βούλγαρη και Σεραφείμ Β' (του οποίου η φυγή από το Άγιο Όρος στον ρωσικό στόλο οργανώθηκε από τον προαναφερθέντα Ανατόλιο Μελέ (III.8)), βλ. Paschalis M. Kitromilides, «Orthodoxy and the West: Reformation to Enlightenment», Michael Angold (επιμ.), *The Cambridge History of Christianity, Eastern Christianity*, Cambridge, 2006, σσ. 187-209, ιδ. σ. 204. Constantin Papoulidis, «Le Patriarche Oecuménique Séraphim II et les Russes », *Analecta Balcano-Russica*, Θεσσαλονίκη, 2005, σσ. 75-82, ιδ. σσ. 79, 81.

Για την ορολογία του Βούλγαρη όσον αφορά το «γένος», βλ. Iannis Carras, «Topos and Utopia in Evgenios Voulgaris' Life and Work», *The Historical Review, Institute for Neohellenic Research*, τόμος 1^{ος}, 2004, σσ. 127-156.

³⁰⁵ Ο Βούλγαρης διατήρησε και στη συνέχεια στενές σχέσεις με την Αδελφότητα των Ρωμιών της Νίζνας. Λίγο πριν την επίσκεψη της Αικατερίνης Β' στη Νίζνα το 1787, η Αδελφότητα είχε απευθυνθεί στον Βούλγαρη για συμβουλές· αυτός τους υπόδειξε πως ακριβώς θα έπρεπε να διακοσμήσουν τη θριαμβευτική πύλη που είχαν ανοικοδομήσει για την υποδοχή της. Γράφει ο Ψαλίδας: «[...] έξωγράφησαν τὰ ἀκόλουθα Σύμβολα, τὰ ὁποῖα εἶχε στείλῃ ὁ Ἀρχιεπίσκοπος Σλαβωνίου καὶ Χερσώνης ὁ Σοφώτατος Εὐγένιος, [...] ἀπὸ Χερσώνης, ἐν ἧτε καὶ ἠσύχαζεν ἐξ ὄτου τὸν ἀρχιερατικὸν θρόνον τῆς Πολτάβης παρητήσατο, κατὰ τὴν αἴτησιν τοῦ τῆς Νίζνης Ἀδελφάτου». Ο Βούλγαρης είχε συντάξει και άλλο εγκώμιο το οποίο διαβάστηκε δημοσίως στη Νίζνα, παρουσία της Αικατερίνης Β'. Αθανάσιος Ψαλίδας, *Αἰκατερίνα ἢ Β' ἤτοι Ἱστορία σύντομος τῆς ἐν τῇ ὀδοιπορίᾳ αὐτῆς πρὸς τοὺς ἐν Νίζνῃ καὶ Ταυρίᾳ Γραικοὺς ὑπ' αὐτῆς δεῖχθεισῆς Εὐνοίας [...]*, Βιέννη, 1792, σσ. 11-15, 19.

ζυγού» συνδέοντάς την με την προστασία που τους είχε προσφέρει η Ρωσική Αυτοκρατορία, όταν τους παρείχε καταφύγιο στα εδάφη της.³⁰⁶ Παρόμοιες ενέργειες συνεχίστηκαν και το 1776, με τους Ρωμιούς να γράφουν στον Ρουμιάντσεβ επικαλούμενοι «την ασφάλειά τους».³⁰⁷ Απευθυνόμενος στον Γενικό Εισαγγελέα της *Συγκλήτου* Αλέξανδρο Ανδρέεβιτς Βιαζέμσκι, ο Ρουμιάντσεβ υπογράμμισε όχι μόνο τα οφέλη του εμπορίου αλλά και το γεγονός ότι η εξίσωση των εμπορών που διέμεναν προσωρινά στη Νίζνα με τους μόνιμους θα συνέβαλλε στη φιλωρωσική διάθεση των συμπατριωτών τους στην Οθωμανική Αυτοκρατορία.³⁰⁸ Όχι μόνο οι Ρωμιοί έμποροι, αλλά εξίσου και οι ρωσικές αρχές είχαν πλήρη επίγνωση των πολιτικών διαστάσεων της προστασίας που η Ρωσία παρείχε στους Ρωμιούς εμπόρους.

³⁰⁶ «доznавая крайние притеснения для себя под игом управления турецкого», βρήκαν «υβέжище» στη Ρωσική Αυτοκρατορία. М.М. Плохинский, *Иноземцы в старой Малороссии [...]*, 1905, σσ. 19-21, 24.

Вλ. επίσης κείμενο του Ρουμιάντσεβ όπως καταγράφεται στο έργο του Χαρλαμπόβιτς: «[...] υποφέροντας κάτω από την άκρα καταπίεση του ζυγού της τουρκικής κυριαρχίας, οι Γραικοί, στρέφοντας τις ελπίδες τους στους ομοθρήσκους τους, από παλαιά, αλλά ιδιαίτερα στην παρούσα συγκυρία, έχουν βρει καταφύγιο στην υποστήριξη και την προστασία της Ρωσικής Αυτοκρατορίας. Γι' αυτό τους χορηγήθηκαν τόσα προτερήματα και πλεονεκτήματα στις *Γράμωτες*. Και αυτοί οι Γραικοί, μέσω του εμπορίου τους και της παραγωγής τους όχι μόνο υπηρετούν και παρέχουν οφέλη στην πόλη της Νίζνας, αλλά επίσης αυξάνουν τις φορολογιακές εισφορές του κράτους και αποτελούν μάλιστα αξιοσημείωτο τμήμα του εμπορίου».

Στα ρωσικά: «[...] греки, доznавая крайние для себя притеснения под игом турецкаго управления, находили себе жилища во всякое время и особливо в настоящее под поддержкою и покровительством Империи Всероссийской и в возвращении к единовѣрным, в уважение чего и толь отменныя выгоды и преимущества в данных им грамотах дозволены. Оные же греки торгами производимыи ими не только г. Нежину служат ко украшению и пользе, но и в зборе государственных пошлин приносят приращение и составляют немалую витв [ветвь] коммерции». Κοσταντίν Χαρλαμπόβιτς, *Нариси [...]*, 1929, σ. 64.

Είναι ολοφάνερο ότι η Αδελφότητα των Ρωμιών της Νίζνας επωφελούνταν κατ' επανάληψη της συγκεκριμένης άκρας πολιτικής θεματολογίας, για να δικαιολογήσει τα προνόμιά της.

³⁰⁷ «[...] безопасность и благоденствие [...]». Κοσταντίν Χαρλαμπόβιτς, *Нариси [...]*, 1929, σ. 71.

³⁰⁸ Ο κνιάζ Αλεксандр Αλεксеевич Вяземский (1727-1793) ήταν «γενерал прокурор» της Συγκλήτου από το 1764. Στα ρωσικά: «[...] и что уравнение приезжаго против живущего послужит к возбуждению охоты и в прочих и к одноземцам к обращению в сей край вящей торговли [...]». Η επιστολή χρονολογείται στις 21 Μαρτίου 1776. ГАЧО, ф. 101, оп. 1, д. 62, 1775-1777, ф. 8. Χρήστος Π. Λασκαρίδης, *Το Καταστατικό [...]*, 1997, σσ. 40-41. Άλλοι εμπλεκόμενοι στις προσπάθειες των Ρωμιών και τη μεσολάβηση του Ρουμιάντσεβ ήταν ο Στρατηγός Σεμέν Γκαβρίλοβιτς Ζορίτς και ο Συνταγματάρχης Πετρ Αλεξάνδροβιτς Σαμουήλοβ.

Για τη συνέχεια της υπόθεσης, βλ. το δεύτερο μέρος της εργασίας (II.5-6).

9.8 Τσαρική προστασία

Ενώ μεσολαβούσαν υπέρ των Ρωμιών πολλοί και διάφοροι ιερωμένοι και κρατικοί αξιωματούχοι, όλοι τους υπηρετούσαν τον Τσάρο και βασιζόνταν σ' αυτόν για τα αξιώματα και την ισχύ τους.³⁰⁹ έτσι όλοι οι Ρωμιοί οι οποίοι απηύθυναν εκκλήσεις για προστασία, είτε εντός της Ρωσικής Αυτοκρατορίας είτε εκτός αυτής, απευθύνονταν τελικά στο πρόσωπο του Τσάρου.³¹⁰ Ο κορυφαίος προστάτης των Ρωμιών ήταν ο ίδιος ο Αυτοκράτορας (ή η Αυτοκράτειρα) της Ρωσίας.

Αξίζει να σημειωθούν ορισμένα παραδείγματα· ο προαναφερθείς ιατροφιλόσοφος Αλέξανδρος Ελλάδιος, γιος ιερέα από τη Λάρισα, απευθύνεται στο έργο *Status Praesens Ecclesiae Graecae*, έργο που εκδόθηκε το 1714, στον Πέτρο Α' ως «[...] tutor, custos, patronus ac Evergeta Fidei ac Ecclesiae Graecorum [...]», δίνοντας έμφαση μάλιστα στην ασφάλεια και την προστασία που του παρείχε. Το έργο ήταν αφιερωμένο στο πρόσωπο του Αυτοκράτορα. Το 1715 πορεύτηκε μέχρι τη Μόσχα όπου κατοίκησε στη Μονή του Αγίου Νικολάου· δεν έμεινε εκεί όμως, και συνέχισε το ταξίδι του στην Αγία Πετρούπολη όπου στόχευε να παρουσιάσει στον Πέτρο Α' το εκτυπωμένο εγχειρίδιο που είχε συντάξει εναντίον των Λουθηρανών, των Καλβινιστών και του Σεραφείμ Μυτιληναίου.³¹¹

Η στάση του Ελλάδιου μπορεί να συγκριθεί με τη στάση ενός άλλου αγνώστου σε εμάς Ρωμιού που απευθύνθηκε στις τσαρικές αρχές ζητώντας την προστασία τους. Σε επιστολή χρονολογημένη το 1768 του «Επισκόπου» προς την Αικατερίνη Β' και τον διάδοχό της, Μεγάλο Κνιάζ Πάβελ Πετρόβιτς, γραμμένη στα λατινικά, επαναλαμβάνονται τα ίδια μοτίβα:

³⁰⁹ Οι συστατικές επιστολές του Αυτοκράτορα ή της Αυτοκράτειρας ήταν βεβαίως οι αποτελεσματικότερες. Βλ., παραδείγματος χάριν, συστατική επιστολή της Αικατερίνης Α', όταν το 1725 ο ιατροφιλόσοφος Γεώργιος Πολυκαλάς ζήτησε να επιστρέψει στην Ιταλία. Στην επιστολή περιγράφεται η εξαιρετική υπηρεσία του. Dr. Wilhelm Michael Richter, *Geschichte der Medicin [...]*, τόμος 3^{ος}, Μόσχα, 1817, σσ. 524-525.

³¹⁰ Μεταξύ αυτών και ο Αρχιεπίσκοπος Σινά Ιωαννίκιος ο οποίος συνέταξε επιστολή που την υπέγραψαν εβδομηνταδύο αδελφοί με την οποία παρακαλούσαν τον Τσάρο να αναλάβει υπό την προστασία του το Μοναστήρι. Ντόρη Παπαστράτου (επιμ.), *Ο Σιναΐτης Χατζηκυριάκης [...]*, 1981, σ. 17.

Για τη σημασία του Τσάρου ως θεμελιώδη προστάτη σε μια τέτοια κοινωνία, βλ. David Ransel, «Character and Style of Patron-Client Relations in Russia», Antoni Maczak (επιμ.), *Klientelssysteme in Europe der Frühen Neuzeit*, Μόναχο, 1988, σσ. 211-231, ιδ. σ. 213. Βλ. επίσης, Marshall Poe, «What did Russians mean when they called themselves 'Slaves of the Tsar'??», *Slavic Review*, φθινόπωρο 1988, τόμος 57^{ος}, τεύχος 3^ο, σσ. 585-608.

³¹¹ Ο Ελλάδιος περιγράφει τον Πέτρο Α' ως: «[...] Imperator Indulgentissime [...]» και ως «[...] solus ac unicus Imperii Moscorum Autocrator [...]». Συνεχίζει: «[...] securitatem ac patrocinium tutelare Maiestatis Tuae Regiae tum mihi [...]». Το συγκεκριμένο έργο εκδόθηκε το 1714 αφιερωμένο στο πρόσωπο του Αυτοκράτορα. Alexandros Heliodarus, *Status Praesens [...]*, 1714, σσ. 2-5. ΡΓΑΔΑ, φ. 158, οπ. 2, κη. 12, 1715, φφ. 75^ο-76^ο.

Κωνσταντίνος Ν. Σάθας, *Νεοελληνική Φιλολογία [...]*, 1868, σσ. 447-448. Émile Legrand, *Bibliographie hellénique ou description raisonnée des ouvrages publiés par des Grecs au dix-huitième siècle*, τόμος 1^{ος}, Παρίσι, 1918, αρ. 96, σ. 119. Για παρόμοια περίπτωση, βλ. ΡΓΑΔΑ, φ. 52, οπ. 1, δ. 10, 1711, φφ. 1-2.

*Orthodoxissimi, Potentissimi, Semper Augusti, et invincibiles omnium Russiarum utinam et graecorum autocratores, Caterina et Paule, gloria omnium, qui ubicumque orthodoxi sunt, spes resurrectionis nationis nostrae que cecidit et solatium immensarum afflictionum nostrarum [...] et cum planta et lacrymis representare calamitates quibus propter peccata nostras subiecti fuimus [...] si modo orthodoxum nomen sentient, quod fluvio avilibus aquis similes concurrunt, nullus dubio locus.*³¹²

Ο ανώνυμος συγγραφέας που ζητούσε την προστασία της Ρωσίας για τον ίδιο και για το έθνος του τον Ιανουάριο του 1768 ήταν κατά πάσα πιθανότητα ο ίδιος ο Ευγένιος Βούλγαρης.³¹³ Το ενδιαφέρον εδώ δεν είναι μόνο ότι προσπαθεί να πείσει την Αικατερίνη Β΄ να στείλει αρμάδα στο Αιγαίο για λόγους πολιτικούς και εμπορικούς, αλλά ότι συνδέει τις διάφορες πτυχές της τσαρικής προστασίας, επαναλαμβάνοντας τα καθορισμένα και πλέον τυπικά μοτίβα της εποχής: «[...] τολμήσαμε να σας ζητήσουμε καταφύγιο [...],³¹⁴ γράφει για τον εαυτό του αλλά και για τους ομοεθνείς του οι οποίοι, ενώ «[...] αναστενάζουν κάτω από τον ζυγό των άπιστων τυράννων τους [...],³¹⁵ θα εγκωμιάζουν «[...] την Ορθοδοξία Σας και την κραταιά προστασία που τους παρέχετε [...]».³¹⁶ Η Αυτοκράτειρα της Ρωσίας παρουσιάζεται λοιπόν ως Αυτοκράτειρα και «προστάτης» των Ρωμιών στις ευχές και τις ελπίδες τους.³¹⁷

³¹² Στα ρωσικά της εποχής: «Благочестивейшие державнейшие всепресветлые и непобедимые всероссийские. О! - дел бы то Бог, чтоб и греческими были: самодержцы Екатерина и Павел [...] но как тиранствующий дракон сам уже начал и противу вашего самодержавного величества изблевать свой яд, следственно рассуда теперь, что там не должно более терпеть, иновольности нашей медлить, и таким откладыванием времени как губительством изнушать и истощать, то сколько к воздеянию еще осталось у нации нашей крепости». АВПРИ, ф. 52, оп. 2, д. 728, 1768, ф. 1.

Για έμφαση στην «άμυνα» και την «προστασία», «[...] оборону и защиту [...]» Στα ρωσικά που παρείχε ο Τσάρος σε ένα άλλο κείμενο στο τέλος της εποχής που εξετάζεται εδώ, βλ. АВПРИ, ф. 13, оп. 2, д. 306, 1770, ф. 1.

³¹³ Είναι αξιοπερίεργο όχι μόνο ότι ο ανώνυμος επίσκοπος ήταν ικανός για κάτι τέτοιο, αλλά και ότι επέλεξε να συγγράψει ένα τέτοιου είδους κείμενο στα λατινικά. Δεδομένου ότι ο Βούλγαρης χρησιμοποιούσε ψευδώνυμα, για να παραμένει μυστική η αλληλογραφία του με τη Ρωσία κατά το συγκεκριμένο διάστημα, δεν πρέπει να αποκλειστεί το κείμενο να το έχει γράψει ο ίδιος ο Βούλγαρης. Για το «Λοδοβίκος Φραγγίσκο δὲ λὰ Τιέρτζε» ως ψευδώνυμο του Βούλγαρη, βλ. Émile Legrand, *Bibliographie Hellénique ou description raisonnée des ouvrages publiés par des Grecs au dix-huitième siècle*, τόμος 2^{ος}, Παρίσι, 1928, αρ. 774, σσ. 162-163. Μ.Ι. Μανούσακα, «Εκκλήσεις των Ελλήνων λογίων προς τους ηγεμόνες της Ευρώπης για την απελευθέρωση της Ελλάδος», *Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών*, τόμος 59^{ος}, 1984, σσ. 196-249, ιδ. σσ. 236-237.

Σε κάθε περίπτωση, στην επιστολή φαίνονται πολλά στοιχεία που ταυτίζονται με άλλες προσφωνήσεις του Βούλγαρη προς την Αικατερίνη Β΄ το 1778, ιδιαίτερος δε όσον αφορά τη χρήση των μεταφορών. Ευγένιος Βουλγαρης, «Προσφώνημα πρὸς τὴν αὐτὴν βασιλισσαν, καθ' ὃν χρόνον ἐπεδήμησεν εἰς τὴν Κριμαίαν κατὰ μῆνα Μάϊον τοῦ 1778», Γεώργιος Αιινιάν (επιμ.), *Συλλογὴ ἀνεκδότων συγγραμμάτων τοῦ ἀοιδίου Εὐγενίου τοῦ Βουλγάρως*, τόμος 1^{ος}, Αθήνα, 1838, σ. 48.

³¹⁴ Στα ρωσικά: «И потому чрез сие наше нижайшее прошение мы отважились возыметь прибежище к Благочестивейшему Вашему Величеству [...]».

³¹⁵ Στα ρωσικά: «[...] стенали под игом неверных мучителей [...]».

³¹⁶ Στα ρωσικά: «[...] воздравствуют православное ваше и сильное покровительство».

³¹⁷ 1 Ιανουαρίου 1768. Επιστολή Γραικού Επισκόπου στην Αικατερίνη Β΄ ζητώντας της να προστατεύσει το γένος των Γραικών («греческого народа») από τις αδικίες των άπιστων και να τον δεχθεί ως Ρώσο υπήκοο. АВПРИ, ф. 52, оп. 2, д. 728, 1768, φφ. 1, 3^ο-6, 9.

Άλλοι Ρωμιοί έγραφαν επιστολές-εκκλήσεις στον Τσάρο επιμένοντας ότι «[...] άπαν τὸ ὀρθόδοξον γένος τὸ ὑπὸ τὴν ἐξουσίαν τοῦ τυράννου τελόν [...] μὲ ἄλλο δὲν εὑρίσκει παρηγορίαν καὶ ἄνεσιν, παρὰ ὅτι μετὰ θεὸν ἐλπίζει [...]» στην απελευθέρωση ἀπὸ «τὸν νέον μωϋσὴν».³¹⁸ Ένας γύριζε στην Οθωμανικὴ Αυτοκρατορία: «[...] κυρίτζωνταν τὴν καλὴν φίμην, τὴν στοργὴν καὶ ἀγάπην, ὅπου ἡ μεγάλη τῆς καὶ θεῖα βασιλεία ἔχη εἰς τὸ γένος τῶν ῥωμαίων [...]».³¹⁹ Συγχρόνως, οἱ ηγέτες τῆς Ρωσίας διαλαλοῦσαν πως ἦταν Αυτοκράτορες ὄχι μόνο των Ρώσων ἀλλὰ καὶ των Ρωμιῶν. Έτσι στα μέσα τοῦ αἰῶνα, ὁ Γεώργιος Κωνσταντίνου ἀναφέρει πως τὸ 1721 ὁ Πέτρος Α΄, ἐπισημῶς πλέον, ὀνομάσθηκε: «[...] Αὐτοκράτωρ πάσης Ῥουσσίας καὶ Αὐτοκράτωρ Ῥωμαίων [...]». Καὶ ἐξηγεῖ: «[...] ὄντας τῆς αὐτῆς πίστεως καὶ τῶν αὐτῶν δογμάτων μὲ τοὺς Ῥωμαίους τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας, τούτου χάριν ὀνομάσθη καὶ Αὐτοκράτωρ Ῥωμαίων, διὰ τὴν νέαν Ῥώμην τὴν Κωνσταντινούπολιν».³²⁰ Ὑπὸ τις περιστάσεις, δὲν εἶναι παράξενο τὸ ὅτι Ρωμιοὶ ἀπευθυνόταν στην Αικατερίνη Β΄ ως: «Αὐτοκρατορίσση πάσης Ρωσσίας καὶ τοῦ Ἑλληνικοῦ γένους ἐτοίμω προστάτιδι».³²¹ Κατὰ παραλληλισμὸ μὲ τὴν ὀρθόδοξη πίστη ποὺ πλέον ἀποκαλεῖται «Γραικορωσσαϊκή», ἔτσι καὶ ὁ Αὐτοκράτορας

³¹⁸ Ὁ Πατριάρχης Χρῦσανθος στὸν Πέτρο Α΄ τὸ 1707. ΡΓΑΔΑ, φ. 52, ὀπ. 1, δ. 1, 1707, φφ. 16^v-17. Σῶζεται καὶ ἡ ρωσικὴ μετάφραση. Πέτρ I, *Письма и Бумаги [...]*, τόμος 5^{ος}, Ἰανουάριος-Ἰούνιος 1707, Ἀγ. Πετρούπολη, 1907, σ. 632.

³¹⁹ Ὁ Μεθόδιος Ἀρμενόπουλος στὶς Κυκλάδες. ΡΓΑΔΑ, φ. 52, ὀπ. 1, δ. 2, 1704, φ. 12.

Για παρόμοιες δηλώσεις σε επιστολές πρὸς τὸν Μεθόδιο Ἀρμενόπουλου τοῦ Γεώργιου Ταταίακη, τοῦ Αλουήζιου Καποδιστρία, τοῦ Δημήτριου Πιερὴ καὶ ἄλλων, βλ. ΡΓΑΔΑ, φ. 52, ὀπ. 1, δ. 2, 1706, φφ. 7-8, 19-20, 28. Τὸ 1700 ὁ Πατριάρχης Δοσίθεος εἶχε γράψει στὸν Πέτρο Α΄: «[...] οἱ ὀρθόδοξοι πάντες ἄλλον ἔκδικον τῆς πίστεως καὶ τῆς τιμῆς καὶ δόξης τῆς ἁγίας καθολικῆς καὶ ἀποστολικῆς ἐκκλησίας καὶ αὐτῆς τῆς τῶν ἁγίων ἐκκλησιῶν μητρὸς δὲν ἔχουσι, παρὰ μόνον σὲ τὸν ἀήτητον καὶ τροπαιοῦχον αὐτοκράτορα». ΡΓΑΔΑ, φ. 52, ὀπ. 1, δ. 1, 1700, φ. 45.

Ὁ Ἰωάννης Πρίγκος ἀπὸ τὴ Ζαγορὰ τῆς Θεσσαλίας, κάτοικος στὸ Ἀμστερνταμ σημειώνει τὸ 1768: «[...] ὁ Θεὸς νὰ ἐννεύσῃ εἰς τὴν καρδίαν τῆς βασιλείας Ῥουσσίας, ὅπου εἶναι ὀμόπιστη, νὰ μᾶς ἐλευθερώσῃ ἀπὸ τὸν ζυγὸν τὸν βαρύν καὶ τὸν ἀβάστακτον [...]». Ν. Ἀνδριώτης, «Τὸ Χρονικὸ τοῦ Ἀμστερδαμ», *Νέα Ἐστία*, τόμος 10^{ος}, Ἰούλιος-Δεκέμβριος 1931, σσ. 846-853, 914-920, ἰδ. σ. 852.

³²⁰ Γεώργιος Κωνσταντίνου, *Παγκόσμιος Ἱστορία τῆς Οἰκουμένης, Περιγράφουσα καθὲν ἕκαστον Βασίλειον κατὰ τὴν παρούσαν αὐτοῦ κατάστασιν, ἡγοῦν τὰς ἐπαρχίας αὐτοῦ, τὰς πολιτείας, τὰ ἥθη, τοὺς νόμους, τὰς πραγματείας, τὰς τέχνες, τὴν θρησκείαν, τὴν διάλεκτον, καὶ εἴτι ἄλλο περιέργον καὶ ἀξιόλογον, ὡς ἐν τῷ πίνακι φαίνεται, μετὰ καὶ τῆς Γεωγραφικῆς χάρτας. Νῦν πρῶτον συλλεχθεῖσα ἐκ τῶν ἀκριβεστέρων ἱστορικῶν ἀγγλογαλλοῖταλῶν, καὶ εἰς φῶς ἄχθεῖσα εἰς τὴν ἡμετέραν ἀπλὴν διάλεκτον παρὰ Γεωργίου Κωνσταντίνου ἐξ Ἰωαννίνων [...]*, Τόμος Πρῶτος, *Περιέχων τὸ Βασίλειον τῆς Μεγάλῃς Ῥουσσίας ἦτοι Μοσχοβίας, Παρὰ Ἀντινίω τῷ Ζάπα*, 1759, σ. 257.

³²¹ Μ.Ι. Μανούσακα, «Ἐκκλήσεις των Ἑλλήνων λογίων πρὸς τοὺς ηγεμόνες τῆς Ευρώπης γιὰ τὴν ἀπελευθέρωση τῆς Ἑλλάδος», *Πρακτικὰ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν*, τόμος 59^{ος}, 1984, σσ. 196-249, ἰδ. σσ. 235-238, τὸ χωρίο ἀπὸ ὠδὴ τοῦ Γεωργίου Μπαλδάνη τὸ 1779 βρίσκεται στὴ σ. 238.

Για τὴ χρῆση τοῦ «ποκροβίτελ» ἀπὸ τὸν Ἰωάννη Παλατινο ὅσον ἀφορὰ τὴν περιγραφή τῆς σχέσης τῆς Αικατερίνης Β΄ μὲ τοὺς Ρωμιούς ἤδη πρὶν τὸ 1769, βλ. АВПРИ, φ. 2, ὀπ. 6, δ. 5644, 1776-1795, φφ. 112^v-113^v.

Για παρόμοιες περιπτώσεις, βλ. Ἀπόστολος Ε. Βακαλόπουλος, «Ὁ Μέγας Πέτρος καὶ οἱ Ἕλληνες κατὰ τὰ τέλη τοῦ 17^{ου} καὶ τὶς ἀρχὲς τοῦ 18^{ου} αἰῶνα», *Επιστημονικὴ Ἐπετηρίδα Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης*, τόμος 11^{ος}, 1972, σσ. 247-259, ἰδ. σ. 252. Α.Ε. Βακαλόπουλος, *Ἱστορία τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ, Δ΄ Τουρκοκρατία 1669-1812, Ἡ Οἰκονομικὴ Ἄνοδος καὶ ὁ Φωτισμὸς τοῦ Γένους*, Θεσσαλονίκη, τόμος 4^{ος}, 1973, σσ. 71-74. Paul Cernovodeanu, «Pierre le Grand dans l'histoire de la Roumanie et balkanique du XVIIIe siècle», *Revue des études sud-est européennes*, τόμος 13^{ος}, 1975, σσ. 77-95, ἰδ. σσ. 79-83.

της Ρωσίας αποκαλούνταν επίσης Αυτοκράτορας των Ρωμαίων.³²² Μέσω της επανειλημμένης χρήσης τέτοιου είδους προσηγοριών διαμορφώθηκε το πλέον κατάλληλο πλαίσιο για τις αιτήσεις των Ρωμιών στους Αυτοκράτορες της Ρωσίας για προστασία.

Λόγια αλλά και εικόνες συνεισέφεραν στις ρωσικές προσπάθειες να επεκταθεί το κύρος και η επιρροή του Τσάρου μεταξύ των Ορθοδόξων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, διαμορφώνοντας μια περισσότερο χειροπιαστή αλλά συγχρόνως πνευματική εικόνα της τσαρικής ή ρωσικής προστασίας που περιγράφεται εδώ. Γράφει ο Αθανάσιος Υψηλάντης: «ἔπεμψεν ὁ Κάρολος τῷ σουλτάν Ἀχμέτῃ τὴν ζωγραφίαν τοῦ Πέτρου τυπωθεῖσαν ἐν τῷ Ἄμστερδὰμ τοιαύδε τῇ ἐπιγραφῇ: 'Πέτρος ὁ πρῶτος βασιλεὺς τῶν Ῥωσσορωμαίων'». ³²³ Ἄν μπορεῖ νὰ πιστέψῃ κανεὶς τὶς πληροφορίες ἀπὸ τὶς ἐπιστολές ποὺ Ρωμιοὶ ἐστελναν στὶς ρωσικὲς ἀρχές, οὐκ ὀλίγοι Ρωμιοὶ τῆς ἐποχῆς λάμβαναν τέτοιες εἰκόνες³²⁴ καὶ προσκυνούσαν τὸν Τσάρο ὡς ἅγιον καὶ εὐεργέτη τοῦ. Ἀπὸ τὴ Μύκονο τὸ 1705 ὁ Χαδεμένος Καντζηλιέρης ἐγράψεν: «ἀκόμῃ ἐλάβαμεν καὶ τὴν εἰκόνα τοῦ ἁγίου βασιλέως ἱμῶν καὶ τὴν ἐπροσκίνισαμεν ὡς βασιλέα καὶ δεσπότη μας ἀπελεφτεροτὶ τοῦ γένους τῶν χριστιανῶν». ³²⁵ Δὲν ἦταν τυχαίον ὅτι οἱ οθωμανικὲς ἀρχές αἰχμαλώτισαν περίπου δεκαπέντε ἐμπόρους εἰκόνων τὸ 1704-1705. ³²⁶ Ἡ παράστασις τῆς Ρωσίας μετὰ τὸν Ἅγιον Βασιλέα τῆς διαδόθηκε στὸν οθωμανικὸ κόσμον βασικὰ μέσω τῶν πολλῶν καὶ διαφορετικῶν τύπων εἰκόνων ποὺ μετέφεραν οἱ Ρωμιοὶ ἐμποροὶ καὶ

³²² Οἱ Ρωμιοὶ τοῦ Ἄμστερνταμ με ἐπικεφαλὴς τὸν Ρωμιὸ τῆς Νίζνας ἱερέα Ἀμβρόσιο Παρτζικάλοβ ἔκαναν ἐκκλησίαν στὴν Ἀυτοκράτειρα Ἐλισάβετ: «[...] διὰ τὸ ἔχωμεν ἐδῶ ὀρθόδοξαν ἐκκλησίαν τῆς Γραικορωσσοαϊκῆς ὁμολογίας [...]» καὶ συνεχίζουν «[...] ὅπου νὰ ὀνομάζεται αὐτὴ εἰς τὸ ἔξῃς Ῥωσσοαϊκὴ δημοσία ἐκκλησία [...]». ΑΒΠΡΙΑ, φ. 52, ὀπ. 1, δ. 2, 1758, φφ. 3-4.

Για ἄλλο παράδειγμα τῆς χρήσεως τοῦ ὀρου, βλ. ΑΒΠΡΙΑ, φ. 13, ὀπ. 2, δ. 1026, 1762, φφ. 1-2. Χρησιμοποιεῖται ἐπίσης ἀπὸ τὸν Εὐγένιον Βούλγαρη, παραδείγματος χάριν, στὴ μετάφραση τοῦ ἔργου τοῦ Μητροπολίτη Γαβριήλ Πετρόβ, με τίτλο *Τελετουργία ἱερά, ἥτοι διατύπωσις σύντομος τῶν ἱεροτελεστιῶν τῶν ἐν τῇ ὀρθοδόξῳ γραικο-ρωσσοαϊκῇ ἐκκλησίᾳ*, 1799. Stephen K. Batalden, *Catherine II's Greek Prelate [...]*, 1982, σ. 161.

Για τὸν συγκεκριμένον παπὰ ἀπὸ τὴ Νίζνα, ὁ Ἰωάννης Πρίγκος σημειώνει: «[...] εἶχε πολλὴ εὐλάβεια στὸ πρῶτον θαῦμα ὅπου ἔκαμε ὁ κύριός μας ἐν Κανᾷ τῆς Γαλιλαίας – τὸ ὕδωρ οἶνον [...]». Ν. Ἀνδριώτης, «Τὸ Χρονικὸν τοῦ Ἄμστερδαμ», *Νέα Ἐστία*, τόμος 10^{ος}, Ἰούλιος-Δεκέμβριος 1931, σσ. 846-853, 914-920, ἰδ. σ. 849.

³²³ Αθανάσιος Κομνηνός Υψηλάντης, *Τὰ Μετὰ τὴν Ἄλωσιν*, 1870, σ. 275. Ἐπίσης «Petrus Primus Russograecorum monarcha». Ἀπόστολος Ε. Βακαλόπουλος, «Ὁ Μέγας Πέτρος καὶ οἱ Ἕλληνες κατὰ τὰ τέλη τοῦ 17^{ου} καὶ τὶς ἀρχές τοῦ 18^{ου} αἰῶνος», *Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρίδα Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης*, τόμος 11^{ος}, 1972, σσ. 247-259, ἰδ. σ. 253.

³²⁴ Για δωρεὰ πορτρέτου τοῦ Πέτρου Α' ἀπὸ ἀμάζι, βλ. ΡΓΑДА, φ. 52, ὀπ. 1, δ. 14, 1715, φ. 1. Για πορτραῖτο «персона» τοῦ Ἀυτοκράτορα ποὺ τὸ μετέφερε ὁ Δαβίδ Κορμπ, βλ. Я.С. Гросул (ἐπιμ.), *Ἱστορικὲς σχέσεις τῶν λαῶν τῆς ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας τῆς Ῥωσίας καὶ τῆς Ῥουμανίας [...]*, τόμος 3^{ος}, Μόσχα, 1970, σ. 366.

Βλ. ἐπίσης Lindsey Hughes, «Images of Greatness: Portraits of Peter I», Lindsey Hughes (ἐπιμ.), *Peter the Great and the West. New Perspectives*, Basingstoke, 2001, σσ. 250-270. James Cracraft, *The Petrine Revolution in Russian Imagery*, Chicago, Λονδίνο, σσ. 131-140.

³²⁵ ΡΓΑДА, φ. 52, ὀπ. 1, δ. 2, 1706, φ. 21.

³²⁶ Т.К. Крылова, «Русская дипломатия на Боспоре в начале 18ого в. (1700-1709)», *Ἱστορικὲς Записки*, τεύχος 65^{ος}, Μόσχα, 1959, σσ. 249-278.

ιερωμένοι στις εκκλησίες και τα μοναστήρια τους.³²⁷ Μέσω των εικόνων οι Ρωμιοί της εποχής επικοινωνούσαν με τους αγίους τους· έτσι οι προσευχές των Ρωμιών προς αγίους αγιογραφημένους στη Ρωσία συνεισέφεραν στη διαμόρφωση μιας κοινής κατανόησης του ρόλου της Ρωσίας ως σωτήριας δύναμης.³²⁸ Η σύνδεση των εικόνων με τη σωτήρια δράση των Ρώσων ως αγωνιστών υπέρ της πίστης και κατά του Σουλτάνου φαίνεται ξεκάθαρα στις ωδές του Καισάριου Δαπόντε· στα εξαισία πράγματα του κόσμου αυτού συμπεριλαμβάνει «εικόνες μοσχόβικες [...]» αλλά επίσης «[...] τῶν Ρώσων ἡ εὐσέβεια καὶ ὁ νῦν πόλεμος [...]».³²⁹ Υπό τις περιστάσεις δεν είναι και τόσο παράδοξο ότι Ρωμιοί αναφέρονταν στην Αυτοκράτειρα Ελισάβετ ως «παναγιωτάτη»,³³⁰ ενώ άλλοι Ρωμιοί αποκαλούσαν αγία και την Αυτοκράτειρα Αικατερίνη Β΄.³³¹

³²⁷ Σώζονται πάρα πολλές μνείες για τη μεταφορά εικόνων από τη Ρωσία στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, μεταξύ άλλων η αποστολή εικόνων του Αγίου Ιωάννη της Αποκαλύψεως στην Πάτμο. ΡΓΑΔΑ, φ. 52, οπ. 1, δ. 9, 1705, φ. 1^ν. Επίσης η αποστολή εικόνων στο Άγιο Όρος. ΡΓΑΔΑ, φ. 52, οπ. 1, δ. 2, 1706, φ. 1. Ένας Αρχιμανδρίτης Ακάκιος ταξίδεψε από τη Μόσχα με πάνω από εκατό εικόνες. ΡΓΑΔΑ, φ. 52, οπ. 1, δ. 18, 1708, φ. 3^ν.

Ο Ρωμιός έμπορος Διαμαντής Νικολάου ζήτησε εκ μέρους του Μητροπολίτη Χαλκηδόνος ελεημοσύνη σε εικόνες και την έλαβε. ΡΓΑΔΑ, φ. 52, οπ. 1, δ. 7, 1705, φφ. 7, 12. Ο Ιωάννης Χριστοδούλου αγόρασε εικόνες για εκκλησία στον Μορέα. Σημειώνει: «[...] я выменил святых икон и мне свести неначем [...]». Η λέξη «выменить» είναι σημαντική. Στη Μόσχα, κανείς δεν «αγόραζε» εικόνες· κατόπιν μιας σιωπηλής διαδικασίας «ανταλλάσσονταν» στο *Ικόνι Ριάντ* (αγορά εικόνων) που βρισκόταν πλάι στη Μονή του Αγίου Νικολάου. ΡΓΑΔΑ, φ. 52, οπ. 1, δ. 11, 1705, φ. 3^ν. Ο Ρωμιός έμπορος Παύλος Ανανίν και αυτός ταξίδεψε στη Μόσχα μεταξύ άλλων για την αγορά εικόνων. ΡΓΑΔΑ, φ. 52, οπ. 1, δ. 4, 1708, φ. 4. Για άλλον Ρωμιό έμπορο που διέθετε δύο ρωσικές εικόνες, βλ. ΡΓΑΔΑ, φ. 52, οπ. 1, δ. 3, 1714, φ. 32.

Ρωμιοί εικονογράφοι στη Ρωσία όπως ο Ποίμεν ή ο Ιερομόναχος Γερμανός στη Μόσχα και ο Αναστάσης Δημήτριεβ που εργαζόταν το 1761 στη Νίζνα συνεισέφεραν μέσω της τέχνης τους στην ταύτιση της Ρωσίας με τους αγίους. ΡΓΑΔΑ, φ. 52, οπ. 1, δ. 2, 1706, φ. 1, 3^ν. ΡΓΑΔΑ, φ. 52, οπ. 1, δ. 2, 1711, φφ. 64-65. М.М. Плохинский, *Иноземцы в старой Малороссии [...]*, 1905, σ. 25. Светлана Мазарати, «Греки Киева (история и современность)», *Записки историко-филологического товарищества Андрия Білецького*, τεύχος 1^ο, Κίεβο, 1997, σσ. 67-81, ιδ. σ. 72.

Για το εμπόριο εικόνων γενικότερα, βλ. Е.М. Подградская, *Экономические связи Молдавского княжества [...]*, 1980, σσ. 71-73.

Έτσι, τα εικονοστάσια των σημαντικότερων εκκλησιών της Ανατολής όπως της πατριαρχικής εκκλησίας του Αγ. Γεωργίου στην Κωνσταντινούπολη ή ο ναός στο Μοναστήρι του Αγ. Ιωάννη στην Πάτμο κοσμήθηκαν με ρωσικές εικόνες, στοιχείο που τονίζει στις περιγραφές του ο Μπάρσκι. Василий Григорьевич Барский, *Пешеходца Василия Григорьевича-Барского-Плаки-Албова уроженця Киевскаго, Монаха Антиохийскаго Путешествие к Святым Местам в Европе, Азии и Африке находящимся, предпринятое в 1723, и оконченное в 1747 году*, Αγ. Πετρούπολη, 1793, σ. 374.

³²⁸ Τα γραπτά του Μεθόδιου Αρμενόπουλου παρουσιάζουν τον Τσάρο ως «σωτήρα του γένους» των Ρωμιών στις αρχές του 18^{ου} αιώνα. Στα ρωσικά: «[...] и Боговенчанное великое твое царствие процвете наш род спасения и слава и похвала, и упование свободы, по божественным пророчествам и гаданиям божиих откровений [...]». ΡΓΑΔΑ, φ. 52, οπ. 1, δ. 7, 1703, φφ. 4-5^ν.

³²⁹ Αναφέρεται μάλλον στον πόλεμο του 1736-1739. Σε αργότερη εκδοχή η Ωδή Θ΄ διαβάζει «[...] τῶν Ρώσων ἡ εὐσέβεια καὶ καρτερότης τε [...]». Ευθύμιος Θ. Σουλογιάννης, «Καισάριου Δαπόντε, Κανών Περιεκτικός Πολλῶν Ἐξαιρέτων Πραγμάτων», *Παρνασσός*, τόμος Θ΄ (8), τεύχος 3^ο, 1967, σσ. 441-453, ιδ. σσ. 446-449.

³³⁰ АВПРИ, φ. 52, οπ. 1, δ. 2, 1758, φ. 3.

³³¹ Κωνσταντίνος Ν. Σάθας, *Τουρκοκρατούμενη Ἑλλάς: Ἱστορικὸν Δοκίμιον Περί Τῶν Πρὸς Ἀποτίναξιν Τοῦ Οθωμανικοῦ Ζυγοῦ Ἐπαναστάσεων Τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους (1453-1821)*, Αθήνα, 1869, σ. 463. Για την εικόνα της Αικατερίνης Β΄, βλ. Παντελή Μ. Κοντογιάννη, *Οἱ Ἑλληνες κατὰ τὸν Πρῶτον ἐπὶ Αἰκατερίνης [...]*, Αθήνα, 1903, σσ. 205-206.

Στο πόνημά του για την επίσκεψη της Αικατερίνης Β΄ στη Νίζνα, ο Αθανάσιος Ψαλίδας την παρομοιάζει επανειλημμένα με το φως του ηλίου: «Πάντων τοίνων πανταχοῦ προπαρασκευασθέντων λαμπρότατα, ὡς τὴν λαμπροτάτην τε καὶ διαυγεστάτην

Παράλληλα με τις εικόνες, η έμφαση στο «έλεος», το «σπλάγγνος», την «εϋνοια»,³³² την «εϋσπλαχνία»³³³ και τη «μεγαλοψυχία»³³⁴ του έκαστου Τσάρου ή της εκάστοτε Τσαρίνας συνεισέφεραν, ώστε να δοθούν υπερφυσικές διαστάσεις στην προστασία που απολάμβαναν οι Ρωμιοί.³³⁵ Γράφοντας για την Αυτοκράτειρα Ελισάβετ, ο Δαπόντες σημειώνει: «[...] Όντας δὲ φιλελήμων ἡ Ἐλισάβετ, ἦτο καὶ συμπαθητικὴ· ἐκεῖνο γὰρ σύρνει τοῦτο, ἡ ἐλεημοσύνη δηλαδὴ τὴν συμπάθειαν [...]».³³⁶ Σε αυτό το πλαίσιο εξηγούνται εν μέρει και οι πολλές ελεημοσύνες της τσαρικής Αυλῆς προς τους Ορθοδόξους της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας (III.8). Χαρακτηριστικό είναι το ὕφος και τα λόγια με τα οποία ο πρῶν Θεσσαλονίκης Μεθόδιος Αρμενόπουλος προσπαθούσε να πείσει ναύτες και караβοκτίστες να ταξιδέψουν στη Ρωσία στις αρχές του αιώνα: «[...] ὁ βασιλέας μου εἶναι ἕνας ῥήγας εϋσπλαχνικώτατος, φιλανθρωπότατος, ἰλαρώτατος, ἕνας βασιλέας γλυκῆτατος εἰς τοὺς ἀνθρώπους του, μάλιστα εἰς τοὺς ὀφφιτζιάλλους του ὑδήτατος, πονετικὸς καὶ μεγαλόδωρος [...]».³³⁷

Σε τέτοιου είδους φουσκωμένες ρητορικές ο Βασιλιάς της Ρωσίας δεν παρουσιάζεται ως ένας άλλος προστάτης μεταξύ πολλών, αλλά ως ο κατεξοχήν και μάλιστα θεόφορτος προστάτης των Ρωμιών, κάτι που διακρίνεται σε επιστολές της εποχής που ταυτίζουν τον Τσάρο με έναν νέο Μωϋσή ο οποίος θα απελευθέρωνε τους Ρωμιούς «[...] ἀπὸ τῶν χειρῶν ὄχι φαραῶ καὶ τυράννων, ἀλλὰ αἰσθητῶν διαβόλων καὶ

ὑποδεξομένων, τῇ 7 Ἰαννουαρίου 1787, ἔτει ἐκ τοῦ Ὁρίζοντος ὁ παμφαέστατος ἩΛΙΟΣ, δηλαδὴ ἀπὸ τὴν Πετρούπολιν ἐκίνησε διὰ νὰ ἐκτελέσῃ τὴν ὁδοιορίαν ΤΟΥ διὰ τῆς λευκῆς Ῥωσσίας εἰς τὴν μικράν. Φθάσασα οὖν ἐνταῦθα, πρὸς τὰ τέλη τοῦ Ἰαννουαρίου τῇ 27 κατέλαβε καὶ τὴν πόλιν Νίζναν περὶ τὸ ἑσπέρας [...]». Τὴν περιγράφει μάλιστα και ως μητέρα των Γραικών. Αθανάσιος Ψαλίδας, *Αἰκατερίνα ἡ Β΄ [...]*, Βιέννη, 1792, σσ. 5, 15, 17, 20.

³³² РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 2, 1713, ф. 1. АВПРИ, ф. 52, оп. 1, д. 2, 1758, фф. 3-4.

³³³ «[...] τὸ φιλεϋσπλαχνον ἔλεος τῆς εϋσπλαχνίας σας [...]». Το κείμενο είναι υπεγεγραμμένο από τους Δημήτρη Ντούζη, Μαρία, Ελισάβετ, Μιχάλη, Γεωργάκη. Ο Ντούζης μάλιστα ονόμασε την κόρη του Ελισάβετ προς τιμὴ της Αυτοκράτειρας. АВПРИ, ф. 52, оп. 1, д. 1, 1760, фф. 5-6.

Вλ. και το «милосердия» («το ἔλεος») της Αικατερίνης Β΄ στα γραπτά του Ιωάννη Παλατίνο, στο АВПРИ, ф. 2, оп. 6, д. 5644, 1776-1795, ф. 112.

³³⁴ Στα ρωσικά: «Великодушие Вашего Величества [...]». АВПРИ, ф. 13, оп. 2, д. 306, 1770, ф. 1.

³³⁵ Вλ. επίσης «[...] Ecclesiae Orientalis Orthodoxae Graecorumque Defensori Υπερασπιστη ac Patri Clementissimo Indulgentissimo Salutem Prosperitatem ac Omnigenam Felicitatem! Serenissime ac Potentissime Imperator, Domine Longe Clementissime!». Alexandros Heliodarus, *Status Praesens [...]*, 1714, σσ. 2-3.

Και οι Ρωμιοί της Νίζνας σημείωσαν τὴν ἐλεημοσύνη του Πέτρου Α΄ ο οποίος «[...] πανελεήμονως ἐλέησεν τὸ νίζνης ῥωμαϊκὸν ἀδελφάτον [...]». ГАЧО, ф. 101, оп. 1, д. 4272, 1773, ф. 2.

³³⁶ Και συνεχίζει: «ὄθεν εἰς τὰς ἡμέρας τῆς κεφάλια δὲν ἐκόπηκαν, αἵματα δὲν ἐχύθησαν, οἱ δῆμοι δὲν ἐχρειάσθησαν· ὡς και οἱ κλέπται τῆς Ῥωσσίας, και οἱ φονεῖς και ἄλλοι ἄξιοι θανάτου δὲν ἐθανατόνονταν [...] Τοιαύτη χρυσὴ βασίλισσα ἐφάνη εἰς τοὺς καιρούς μας». Καισάριος Δαπόντες, «Ἱστορικὸς κατάλογος ἀνδρῶν ἐπισήμων (1700-1784)». Κ.Ν. Σάθας (επιμ.), *Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη*, τόμος 3^ο, Βενετία, 1872, σσ. 71-200, ιδ. σσ. 146-147.

³³⁷ РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 2, 1704, ф. 16.

Η δε Αικατερίνη ἔδειχνε «φιλανθρωπίαν» και «βασιλικὴν προμῆθειαν» στους «Γραικοὺς». Вл. Αθανάσιος Ψαλίδας, *Αἰκατερίνα ἡ Β΄ [...]*, Βιέννη, 1792, σ. 14.

θηρίων [...]»· καθώς επίσης και με το πρόσωπο του Χριστού, με τους πλέον απελευθερωμένους (στη φαντασία του γράφοντος) Ρωμιούς «[...] να ψάλλωσι καὶ να βοῶσι ὅλοι ὁμοῦ τὸ εὐλογημένος ὁ ἐρχόμενος ἐν ὀνόματι κυρίου βασιλεὺς τοῦ ἰσραὴλ [...]».³³⁸ Το ίδιο φαινόμενο διακρίνεται στα γραπτά του Σεργίου Μακραίου ο οποίος, σχολιάζοντας τη Ρωσία της ἑκτης δεκαετίας του 18^{ου} αἰώνα, σημειώνει: «καὶ ἐπλατύνετο καθ' ἑκάστην ἐν τοῖς εὐχάροις κόλποις ταύτης τῆς μοναρχίας τὸ ἀποστολικὸν κήρυγμα, καὶ λαοὶ καὶ ἔθνη ἀπὸ σκότους εἰς φῶς ἤγοντο, καὶ μυριάδες ἐπίστευον εἰς Χριστόν».³³⁹ Τελικά, τέτοιοι σχολιαστές μετέφεραν στους Ρωμιούς της εποχῆς ἕναν μῦθο της Ρωσίας.³⁴⁰

Ἡ σύνδεση της οικονομικῆς και πολιτικῆς καθημερινότητος με τη θρησκευτικὴ διάσταση ὅσον αφορά τις σχέσεις των Ρωμιῶν της εποχῆς με τη Ρωσία εἶναι ολοφάνερη στις πηγές. Στα γραπτά τους οἱ Ρωμοὶ επανειλημμένα δήλωναν πως ἔχοντας λάβει δῶρα και προνόμια θα προσεύχονταν για τους Τσάρους. Ζητούσαν ελεημοσύνες «ἕνα μὲν διὰ τὴν σωτηρίαν τοῦ βασιλέως μας, ἄλλο δὲ καὶ διὰ μνημόσινον αὐτῆς [...]».³⁴¹ Ὅπως αναφέρει και ο Πατριάρχης Δοσίθεος: «Και ὁμως εμεῖς και ὅλη η ἐκκλησιαστικὴ ἐνότητά μας με τους γέροντες προσθέσαμε προσευχῆς ἐπὶ προσευχῶν, ὠρες, λιτανίες, δεήσεις γονυπετώσ στη Θεία Λειτουργία και ἄλλα θεάρεστα με τα οποία κάνει κανεὶς ἐκκλήσεις στο Θεό, για να χαρίσει στη χριστιανικὴ Σας ἐξουσία την εὐλογημένη ἐκτέλεση της σωτηρίας [...]».³⁴²

Σῶζεται μάλιστα κείμενο της Ἀδελφότητος των Ρωμιῶν της Νίζνας που αναφέρεται στις προσευχῆς που διαβάζονταν στην ἐκκλησία των Ρωμιῶν, ἄγνωστο ακριβῶς πότε, ἀλλὰ πάντως κατὰ τη διάρκεια της Αυτοκρατορίας της Ἄννας (1730-1740). Γράφει:

³³⁸ РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 1, 1707, фф. 16^v-17.

³³⁹ Σέργιος Μακραίος, «Ὑπομνήματα Ἐκκλησιαστικῆς Ἱστορίας (1750-1800)», Κ.Ν. Σάθας (επιμ.), *Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη*, τόμος 3^{ος}, Βενετία, 1872, σσ. 201-419, ἰδ. σσ. 233-234.

³⁴⁰ Για τον μῦθο της Ρωσίας στη φαντασία των λογίων της Βαλκανικῆς του 18^{ου} αἰώνα βλ. ἕνα ιδιαίτερα γραφικὸ ὄνειρο του Ομπράντοβιτς, στο George Rapall Noyes, *The Life and Adventures of Dimitrije Obradovic, who as a monk was given the name Dositei*, University of California Publications in Modern Philology, τόμος 39^{ος}, Berkeley, 1953, σ. 205. Ἐπίσης Traian Stoianovich, *A Study in Balkan Civilization*, Νέα Υόρκη, 1967, σ. 189.

³⁴¹ РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 2, 1706, ф. 1

Ἡ σε ἄλλη περίπτωση: «он святейши Патриарх Иеремия, и его сукцессоры, святейшие Константинопольские Вселенские Патриархи будут, как за наше и наследников наших и вес наш Царской дом многолетное здравие Бога молити, так и поминовение по наших царских прародителях и родтелях завседа творити, и всякого добра нам и государству нашему желати». РГАДА, ф. 52, оп. 3, д. 102, 1718, ф. 2.

³⁴² Στα ρωσικά: «Однако мы и весь собор церковный нашего народа с его старейшинами приложили молитвы к молитвам, частыя эктении, коленопреклонения на божественных литургиях и прочее, чем благоугождается и умоляется Бог, чтобы даровал Вашему христолюбивому державству благое исполненное спасение во свояси [...]». Στη συγκεκριμένη ἐπιστολή ο Δοσίθεος αναφέρεται στις διάφορες προφητείες περὶ ἀπελευθέρωσης των Ρωμιῶν και τέλεσης της Θείας Λειτουργίας στην Ἁγία Σοφία. Н.Ф. Каптерев, *Сношения иерусалимских патриархов [...]*, 1895, σσ. 309-311.

Πολυχρόνιος ποιήση ὁ Θεὸς τὴν εὐσεβεστάτην καὶ ὀρθοδοξάτην καὶ φιλοχρίστον {λειπούν γράμματα} κρατορικοτάτην μεγάλην κυρίαν ἡμῶν, ἐστεμένη καὶ ἡπεριψομένη μιτέρα τῆς πατρίδος Ἄννι Ἰωανίδι ἡμπερατρίτζη [...].

Λίγο πιο κάτω το κείμενο προνοεῖ:

Εἰς τὸν ἐσπερινόν: [...] Ὑπὲρ τοῦ προνοῆσαι τῆς κακώσεως καὶ δουλείας τῶν ὀρθοδόξων δούλων αὐτοῦ, τῶν ὑπὸ τὸν τυρανικῶν ζυγῶν τῶν ἀντιπάλων ἡμῶν καὶ εὐσπλάχως ὑπολιτρόσασθε τοῦ κυρίου δεηθόμεν.

Και «εἰς τὸ κύριε ἐλέησον ἡμᾶς»:

Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν ὁ δυνατός, καὶ ἰσχυρὸς ἐν πολέμοις, ἐπυκαλούμεθα σὲ ὡς ἀναξιοὶ εἰς τὴν βοήθειαν ἡμῶν καὶ δεόμεθα σοῦ ἐν ταπεινώσει καρδέως, ἀνάλαβε τὸ ὄπλον τῆς ἰσχύος σου καὶ τὸν θυρέον τῆς σῆς ἀντιλύψεως, καὶ ἀνάστηθι εἰς τὴν βοήθειαν ἡμῶν, καὶ παράσχου τὸ φιλοχρεῖστω στρατῶ κατὰ τῶν πολεμίων τὰ τῆς νίκης ἄριστα τρόπαια δεόμεθα σοῦ μετὰ δακρυῶν ἐπάκουσον καὶ ἐλέεισον παντωκράτορ κύριε βασιλέα τῆ παντοκρατορικῆ σου δυνάμει, τὰ ὄπλα καὶ τὰς ἐνέδρας τῶν ἀντιπάλων τῶν ἀσεβῶν συτίψων καὶ τὴν μαχέραν τῶν πολεμίων ἀγαρινῶν ὄξινων κατὰ τῆς καρδίας αὐτῶν [...].³⁴³

Οἱ προσευχές των Ρωμιῶν για τους Τσάρους της Ρωσίας και για την επικράτηση των ρωσικῶν στρατευμάτων συνδέονταν ἄμεσα με τὸ κύμα προφητειῶν που προμήνυαν τὴν ἀπελευθέρωση των Ρωμιῶν και τὴν επικράτηση τῆς Ρωσίας ἐπὶ τῆς Οθωμανικῆς Αυτοκρατορίας. Πολλὰ ἔχουν γραφτεῖ για τις προφητείες και τους χρησμούς που κυκλοφοροῦσαν μεταξύ των κοινοτήτων των Ρωμιῶν κατὰ τὴ διάρκεια του 18^{ου} αἰώνα· δεν χρειάζεται να ἐπαναληφθοῦν.³⁴⁴

³⁴³ ΓΑΥΟ, φ. 101, οπ. 1, δ. 4272, 1773, φφ. 15-16'.

Για ἄλλα παραδείγματα τέτοιων προσευχῶν «[...] ὑπὲρ τῆς ἐφετῆς ὑγίας καὶ πανευτυχοῦς συστάσεως τῆς σῆς θεοστηρίκτου μεγαλιότητος [...] νὰ μᾶς ἀξιώση νὰ τὴν ἰδοῦμεν καὶ εἰς τὸν θρόνον τοῦ μεγάλου ἀγιωτάτου κωνσταντίνου [...]», βλ. ΡΓΑΔΑ, φ. 52, οπ. 1, δ. 9, 1706, φφ. 1, 3.

Τέτοιου τύπου «πολυχρόνια» ἦταν μέρος τοῦ τυπικοῦ τῆς Ανατολικῆς Ρωμαϊκῆς Αυτοκρατορίας· ἀνάλογες προσευχές θα γίνονταν βεβαίως και για τὸν Σουλτάνο τῆς Οθωμανικῆς Αυτοκρατορίας.

³⁴⁴ Στα γραπτά του Μεθόδιου Ἀρμενόπουλου ἀπὸ τὸ 1703 διασώζεται ἐξαιρετὸ παράδειγμα τέτοιου εἶδους «προφητειῶν». Μεταξύ πολλῶν ἄλλων, σημειώνει: «Στὸν προφήτη Δανιὴλ ὁ ὁποῖος στὸ τελευταῖο κεφάλαιο στὸ πέρας τῆς προφητείας του λέει τα ἐξῆς: 'Ὁ Τσάρος του Βορά θα ἔρθει με πολλὰ καράβια και θα ἐπικρατήσῃ μεταξύ δύο θαλασσῶν και θα ἀποκτήσῃ τὸ χρυσὸ τῆς Αἰγύπτου και τῆς Αἰθιοπίας και θα πολεμήσῃ πολλοὺς εἰδωλοάτρεις ὁποῖοι δεν προσκυνοῦν τὸν Θεὸ και ἡ καρδιά του θα εἶναι στὴν ἀγία γραφή'. Και ὁ Ἰωάννης ὁ Θεολόγος στὴν Ἀποκάλυψη: 'ἡ γυνὴ ἡ ὁποία περιβάλλεται στὸν ἥλιο και ἐγκυμονεῖ, ἀλλά, ἀν εἶναι νὰ τεκνοποιήσῃ, θα βρεθῇ ἀντιμέτωπη με τὸν δράκο με τα ἐπτὰ κεφάλαια και τα δέκα κέρατα και, μόλις ἡ γυνὴ τεκνοποιήσῃ, θα καταβροχθίσῃ τὸ γέννημά της· και δύο φτερά ἔχουν δοθεῖ ἀπὸ τὸν Θεὸ στὴ γυνὴ και ἔχοντας ἀπομακρυνθεῖ στὴν ἔρημη γῆ, ἐκεῖ ὅπου ὁ δράκος δεν δύναται νὰ τὴν πλησιάσῃ και δεν μπορεῖ νὰ τὴν πειράξῃ, και ἐκεῖ θα μείνῃ ἡ γυνὴ μέχρι τις μέρες και τους καιροὺς, μέχρι νὰ γεννήσῃ ἀνδρικό ὄν· αὐτὸς με τὴν εὐχή του Θεοῦ θα ἐνηλικιωθεῖ, θα πασχίσει πρὸς τὸν δράκο με τα ἐπτὰ κεφάλαια

Η αναφορά στους Τσάρους κατά τη διάρκεια των ιερών τελετών στη Νίζνα και παραπέρα ήταν σημαντική: με την εξύμνηση των παλαιότερων Αυτοκρατόρων της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας στις λειτουργίες τους, οι Ρωμιοί διατηρούσαν τη μνήμη του παλαιότερου οικουμενικού τους κράτους.³⁴⁵ Μέσω των προσευχών τους για τον Τσάρο, η θρησκευτικά επικυρωμένη νομιμότητα περνούσε σταδιακά από τους Ρωμαίους Αυτοκράτορες των οποίων ο Σουλτάνος της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας αποτελούσε διάδοχο στους ηγέτες μίας ξένης δύναμης η οποία διεκδικούσε την ενεργή υποστήριξη των Ρωμιών. Η σημασία τέτοιων διαδικασιών φαίνεται στον εορτασμό του προστάτη των Σλάβων αλλά και του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως Αγίου Ανδρέα στο Φανάρι το 1760, εορτασμό κατά τον οποίο ο Βούλγαρης προσφώνησε εγκώμιο.³⁴⁶ Στην πρώτη του

και θα ακρωτηριάσει τα κεφάλια του και θα καταστρέψει τα κέρατά του και θα το φονεύσει. Και ο ίδιος θα βασιλεύσει πάνω στους ειδωλολάτρες ως Βασιλεύς Βασιλέων».

Στα ρωσικά: «Даниила пророка, который во главе последней при конце пророчества своего глаголет: «и царь северный найдет с кораблями многими, и подружит сень свою посреди двух морей, и обладает злато египетское и эфиопское, и поразит языки многие не чествующие Бога, и сердце его будет в завете святом». И Богослов Иоанн по Апокалипсису: «жену облеченную солнцем виде и беременну ко если родить ей, и змей семиглавый и десятирогий предстоит ей, да егда жена родит, поясть рожденное из нее, и крыла два дашася от Бога жене, и отлетевшей ей в землю пусты тамо змий не можеше отити, или повредить ю и тамо сохранися жена до дня и времени, дондеже роди Чадо мужеско, который благодатию Божию приняв возраст, устремился на семиглавого змия и главы его отсече, и роги сломив умертви. А сам царствовал над многими языки, как Гдрь Гдрей». РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 7, 1703, ф. 4-5^v.

Κλασσικά παραμένουν τα συγγράμματα του Γιάννη Νικολόπουλου, του Τριαντάφυλλου Σκλαβενίτη και του Αστέριου Αργυρίου για το συγκεκριμένο θέμα. John Nicolopoulos, «From Agathangelos to the Megale Idea: Russia and the Emergence of Modern Greek Nationalism», *Balkan Studies*, τόμος 26^{ος}, τεύχος 1^ο, 1985, σσ. 41-56. Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης, «Χρησιμολογικό εικονογραφημένο μονόφυλλο τῶν αρχῶν τοῦ 18^{ου} αἰῶνα», *Μνήμων*, τόμος 7^{ος}, 1978, σσ. 46-59. Asterios Argyriou, *Les Exégèses Grecques de l'Apocalypse a L' Epoque Turque (1453-1821)*, *Esquisse d'une histoire des Courants Idéologiques Au Sein Du Peuple Grec Asservi*, *Εταιρεία Μακεδόνικων Σπουδῶν* 15, Θεσσαλονίκη, 1982.

Βλ. επίσης Paschalis M. Kitromilides, «War and Political Consciousness: Theoretical Implications of Eighteenth-Century Greek Historiography», Gunther E. Rothenberg, Béla K. Király και Peter F. Sugar (επιμ.), *East Central European Society and War in the Pre-Revolutionary Eighteenth Century*, *Social Science Monographs*, Boulder, 1982, σσ. 351-370, ιδ. σ. 354. Π.Μ. Κιτρομηλίδης, «Από την ὀρθόδοξη κοινοπολιτεία στις ἔθνικες κοινότητες: τὸ πολιτικὸ περιεχόμενον τῶν ἑλληνορωσικῶν πνευματικῶν σχέσεων κατὰ τὴν τουρκοκρατία», *Χίλια Χρόνια Ἑλληνισμοῦ-Ρωσίας*, Διεθνὲς Ἐμπορικόν Ἐπιμελητήριον, Αθήνα, 1994, σσ. 139-165. Marios Hatzopoulos, «Ancient prophesies, Modern prediction»: *Myths and symbols of Greek Nationalism*, διδ. διατρ., The London School of Economics and Political Science, University of London, Οκτώβριος 2005, ιδ. σσ. 77, 81-82, 93.

³⁴⁵ Η ταύτιση των Αυτοκρατόρων της Ανατολικής Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας με τους Τσάρους φαίνεται και σε άλλα κείμενα, παραδείγματος χάρι επιστολή του Γαβριήλ Βλάσιου, διδάσκαλου της Πατριαρχικής Σχολής της Κωνσταντινούπολης, προς τον τσάρο Μιχαήλ, το 1644: «[...] και μάλιστα το γένος το εδικόν μας των Ρωμαίων επειδή και εχάσαμεν το βασιλειον από την Κωνσταντινούπολη, και παρηγορούμεθα πως έχομεν την βασιλείαν σου, και τόσον να είναι εις την Μοσχοβίαν, καθώς να ἦτον κ' εις την Κωνσταντινούπολιν, δεν είναι καμία διαφορά, μόνον ο τόπος αλλάζει, αμή η αυτή βασιλεία είναι». Αναφέρεται από τον Νικόλα Πίσση. Νικόλας Πίσσης, «Τροπές της «Ρωσικής Προσδοκίας» στα χρονια του Μεγάλου Πέτρου», *Μνήμων*, *Εταιρεία Μελέτης Νέου Ἑλληνισμοῦ*, τόμος 30^{ος}, Αθήνα, 2009, σσ. 37-59, ιδ. σσ. 42-43.

Σε άλλα γραπτά της εποχής ο Σουλτάνος θα ταυτιζόταν με τους Αυτοκράτορες της Ανατολικής Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας.

³⁴⁶ Ευγένιος Βούλγαρης, «ΛΟΓΟΣ ΠΑΝΗΓΥΡΙΚΟΣ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΗΜΕΡΑΝ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΑΠΟΣΤΟΛΟΥ ΑΝΔΡΕΟΥ ΤΟΥ ΠΡΩΤΟΚΛΗΤΟΥ», Βασίλειος Τατάκης (επιμ.), *ΣΚΟΥΦΟΣ, ΜΗΥΙΑΤΗΣ, ΒΟΥΛΓΑΡΙΣ, ΘΕΟΤΟΚΗΣ*, Βασική Βιβλιοθήκη 8, Αθήνα, 1953, σσ. 240-249.

Επίσης Stephen K. Batalden, *Catherine II's Greek Prelate [...]*, 1982, σ. 154. Κωνσταντίνος Γ. Πιτσάκης, «Ο Ευγένιος Βούλγαρης στη νομική ιστορία: Μερικά Παραδείγματα», Φ.Α. Ελοева, Д. Летсиос (επιμ.), Α.Β. Борисова, Μ.Α. Григорьева, Ε.В. Ильвес (μτφ.), *Санкт-Петербург и Греция. Прошлое и настоящее. Материалы Международной конференции 26-29 октября 2006 г.*, Αγ. Πετρούπολη, 2008, σσ. 98-119.

συνάντηση με την Αυτοκράτειρα Αικατερίνη Β΄ τον Ιούλιο του 1772 ο Βούλγαρης προσέθεσε: «Η Γραικία, μετά τον Θεό, σε σένα προσηλώνεται, σε σένα προσεύχεται, εσένα προσκυνεί».³⁴⁷ Έτσι, στην εορτή του Αγίου Ανδρέα το 1760, ετοιμαζόταν το έδαφος για τη μετέπειτα δράση ορισμένων Ρωμιών, πρωτίστως βεβαίως του Σεραφείμ Β΄ και του ιδίου του Βούλγαρη.

Η διπλή προσηγορία Αυτοκράτορα των Ρώσων και των Ρωμιών όπως φάνηκε στην επιστολή του άγνωστου «Επισκόπου»-Ιεροδιακόνου πιο πάνω και όπως εξελίχθηκε κατά τη διάρκεια του 18^{ου} αιώνα λειτουργούσε λοιπόν ωφέλιμα και για τις δύο πλευρές· ενώ η επιρροή της Ρωσίας μεταξύ των Ορθοδόξων της Ανατολής αποκτούσε όλο και μεγαλύτερες διαστάσεις, οι ίδιοι οι Ρωμιοί μπορούσαν να θεωρήσουν ότι απευθύνονταν για προστασία όχι τόσο σε κάποιον ξένο όσο σε έναν δικό τους Αυτοκράτορα. Οι Ρωμιοί της Νίζνας και της Μόσχας αλλά επίσης και οι υπήκοοι της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας είχαν κάθε λόγο να προσμένουν την προστασία του Τσάρου και κάθε λόγο να νιώθουν βαθιά απογοητευμένοι, όταν στην πράξη αυτή δεν τους δινόταν. Έτσι οι Ρωμιοί της Νίζνας, γράφοντας στην Αυτοκράτειρα Αικατερίνη Β΄ το 1773-1774, δίνουν έμφαση στην ελεημοσύνη της και την προστασία που η ίδια παρείχε στους Ρωμιούς:

Κοίταξτε, Παντελεήμων Βασίλισσα, με το εύσπλαχνό Σας μάτι τους ελεεινούς οι οποίοι έχουν αποξενωθεί από την πατρίδα τους που πάσχει κάτω από τον άδικο ζυγό και **οι οποίοι Γραικοί έχουν βρει καταφύγιο στην προστασία της Τσαρικής Μεγαλειότητας Σας**. Επιβεβαιώστε τα παλαιότερα τους δικαιώματα και με αυτό το τρόπο γλυκάνετε την πικρία τους.³⁴⁸

Για τον «Sanctus Andreas Patronus Rossiae», μετάλιο του Πέτρου Α΄, και για τα γεγονότα του 1760 στο Φανάρι, βλ. Constantin Papoulidis, «Le Patriarche Oecuménique Séraphim II et les Russes », *Analecta Balcano-Russica*, Θεσσαλονίκη, 2005, σσ. 75-82, ιδ. σ. 79.

Παραμένει ενδιαφέρουσα η διένεξη μεταξύ λογίων της εποχής για το εάν ο Άγιος Ανδρέας όντως ταξίδεψε μέχρι το Κίεβο και ίδρυσε την εκεί Εκκλησία, όπως αναφέρεται στο *Πόβεστ Βρέμμενιχ Λετ*. Ένα τέτοιο ταξίδι του Αγίου Ανδρέα θα αύξανε το κύρος της Αποστολικής πλέον ρωσικής Εκκλησίας. В.П. Адриановой-Перетц (επιμ.), *Повесть Временных Лет*, Αγ. Πετρούπολη, 1996, σσ. 9, 145, 388-389. Στο κείμενο ο Απόστολος Ανδρέας δείχνει ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τα ρωσικά λουτρά της εποχής.

Αμφότεροι, ο Μητροπολίτης Πλάτων Λεβσίν και ο Ευγένιος Βούλγαρης, δεν συμμερίζονταν αυτή την εκδοχή των γεγονότων. Платон Левшин, *Краткая церковная российская история, сочиненная Преосвященнейшим Митрополитом Платоном*, τρίτη έκδοση, τόμος 1^{ος}, Μόσχα, Εκδόσεις Ιεράς Συνόδου, 1829, σ. 10. Евгения Булгара Архиепископа Славенского и Херсонского, *Историческое Розыскание о времени крещения Российской Великой Княгини Ольги, преложено на российский язык при Святейшем Правительствующем Синоде*, печатано в Санктпетербурге, при Императорской Академии Наук, 1792, σ. 7.

³⁴⁷ Στα ρωσικά: «Греция, после Бога, на тебя взирает, тебя молит, к тебе припадает». Г.Л. Арш, «Греческие ученые и греческие купцы – покровители национального просвещения в России (XVIII-XIX веков)», Ю.В. Иванова (επιμ.), *Греки России и Украины*, Αγ. Πετρούπολη, 2004, σσ. 50-65, ιδ. σ. 53.

Κατά τον Σάθα οι Ρωμιοί της εποχής αποκαλούσαν την Αικατερίνη Β΄ «αγία». Κωνσταντίνος Ν. Σάθας, *Τουρκοκρατούμενη Ελλάς [...]*, 1869, σ. 463.

³⁴⁸ Στα ρωσικά: «Возри, всемилостивейшая государыня, милосердным оком на бедных, от своего (под несправедным игом стенищего) отечества удаленных и под высокомонарший вашего величества покров прибегших греков зволь затвердити ихни давни права и чрез то усладить ту горесть». Κωνσταντίνος Χαρλαмповιτς, *Нариси [...]*, 1929, σ. 65.

Όπως πάντα σε τέτοιου τύπου αιτήσεις όμως, η σημείωση ότι η Αυτοκράτειρα είχε λειτουργήσει ως προστάτης των Ρωμιών στο παρελθόν δεν απείχε από την απαίτηση να λειτουργεί ως προστάτης τους στο παρόν και το μέλλον. Ρωμιοί που έκαναν έκκληση στον Τσάρο «[...] να σπλαγχνηθείται εις έμās και εις τούς ανθρώπους μας [...]» πρόσθεταν «[...] και ήμεις χριστιανοί ήμεσθαι και θέλωμεν παρακαλή τόν θεόν νύκτα και ήμέρα όπως τήν ποιήσει πολλυχρόνιον [...]».³⁴⁹ Με άλλα λόγια, οι Ρωμιοί τόνιζαν την αφοσίωσή τους στο πρόσωπο του Τσάρου, αφήνοντας σιωπηλά ανοικτό το ενδεχόμενο ότι, στην περίπτωση που ο Τσάρος δεν ενεργούσε όπως θα περίμεναν από τον προστάτη τους, η αφοσίωσή τους σε εκείνον δεν θα ήταν πλέον δεδομένη.

Συνεπώς, ο χαρακτήρας της ρωσικής προστασίας όπως ερμηνεύεται εδώ είχε σημαντικές επιπτώσεις στις σχέσεις Ρωμιών και Ρωσίας. Σε πρακτικό επίπεδο, Ρωμιοί της Νίζνας, της Μόσχας αλλά και της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας πρόσμεναν την καθημερινή, σε πολλές περιπτώσεις μάλιστα χρηματική, υποστήριξη του Τσάρου-προστάτη τους. Κατ' επέκταση, τα προνόμια της Αδελφότητας των Ρωμιών της Νίζνας εξηγούνται και μέσα από το πρίσμα της προστασίας που παρείχε ο Τσάρος στους Ρωμιούς. Σε ένα άλλο επίπεδο όμως, η λειτουργία του εκάστοτε Τσάρου ως βασικού προστάτη των Ρωμιών τον εξίσωνε με τους αγίους, πανταχού παρόντες στις εικόνες και τις εκκλήσεις των Ρωμιών της εποχής, οι οποίοι όμως ήταν συγχρόνως απόμακροι και απόντες. Ακριβώς αυτή η σύνδεση μεταξύ του Τσάρου και της λυτρωτικής δράσης των αγίων συνεισέφερε στη μακροχρόνια απήχηση της Ρωσίας ανάμεσα στους πληθυσμούς της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.

Δεν υπάρχει ανάγκη να γίνει περαιτέρω ανάλυση των συνεπειών του φαινομένου της προστασίας που παρείχε ο Τσάρος στην ιδεολογία της ρωσικής προσδοκίας όπως αυτή εξελίχθηκε τον 18^ο αιώνα.³⁵⁰ Αξίζει όμως να σημειωθεί ότι ήδη πολύ πριν το 1774 η σχέση Ρωμιών και Ρωσίας είχε χαραχθεί. Μέσω των διαγγεμάτων των Τσάρων προς τους προστατευμένους Ρωμιούς και των δεήσεων των προστατευμένων Ρωμιών στους Τσάρους, ο Ρωμιός υιοθέτησε το περιτύλιγμα του προστατευόμενου, ενώ ο Ρώσος του προστάτη. Ενώ έχει γίνει ευρέως αποδεκτό πλέον ότι οι ρήτρες του έβδομου και του δέκατου τέταρτου άρθρου της Συνθήκης του Κιουτσούκ Καϊναρτζί δεν πρόσφεραν στην πραγματικότητα καμία νομοθετημένη προστασία στους Ρωμιούς υπηκόους της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, η εδώ ανάλυση εξηγεί επαρκώς τους

³⁴⁹ РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 2, 1713, ф. 1.

³⁵⁰ Βλ. Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, Αθήνα, 1996, σσ. 280-281.

Όπως είναι γνωστό, η πρώτη χρήση του όρου «προσδοκία» για την περιγραφή του φαινομένου βρίσκεται στην εξαιρετική περιγραφή του φαινομένου από τον Άγγλο περιηγητή Chandler το 1767: «By such arts as these are the wretched Greeks preserved from despondency, roused to expectation, and consoled beneath the yoke of bondage». Richard Chandler, *Travels in Greece or An Account of a Tour Made at the Expense of the Society of Dilettanti*, Οξφόρδη, 1776, σσ. 137-138. Κωνσταντίνος Ν. Σάθας, *Τουρκοκρατούμενη Έλλάς [...]*, 1869, σ. 464.

λόγους για τους οποίους δεν αποδόθηκε καμία ιδιαίτερη σημασία στην πραγματική διατύπωση των συγκεκριμένων άρθρων.

Όταν η Αικατερίνη Β' ανακοίνωσε με εγκύκλιο του 1775 τα προνόμια που η Ρωσία είχε κερδίσει για τους Ορθοδόξους της Ανατολής, τόνιζε το αυτονόητο: «Η Ορθοδοξία μας [...] βρίσκεται στο εξής κάτω από την αυτοκρατορική μας κηδεμονία, σε όλα τα μέρη όπου βλασταίνει και θα προστατεύεται από κάθε καταδυνάστευση και βία».³⁵¹ Έτσι, στην περιγραφή του της επίσκεψης της Αικατερίνης Β' στην Αδελφότητα των Ρωμιών της Νίζνας το 1787, ο Αθανάσιος Ψαλίδας συμπεραίνει ότι η αυτοκρατορική προστασία προς τη συγκεκριμένη Αδελφότητα υποδήλωνε κατ' επέκταση την προστασία προς όλους τους Γραικούς της ταλαιπωρημένης Ελλάδος:

Από αυτά λοιπόν, όπου έως εδώ είπαμεν αποδεικνύονται όλα εκείνα, όπου εις τήν αρχήν είπομεν, **διὰ μέσου αὐτῆς τῆς ξεχωριστῆς εὐνοίας τε καὶ εὐεργεσίας, όπου εις τοὺς Γραικοὺς ἔδειξε καὶ δείχνει ἡ ΒΑΣΙΛΙΣΣΑ, φανερώνει εις αὐτοὺς τοὺς σκοποὺς ΤΗΣ τοὺς μυστικούς, οἱ ὅποιοι ἀναμφιβόλως ἐντὸς ὀλίγου θέλουν γένη φανεροί· θέλει δηλαδὴ ἐλευθερώσει τὴν τάλαιναν Ἑλλάδα [...].**³⁵²

Τα άρθρα αλλά και η Συνθήκη του Κιουτσούκ Καϊναρτζί στο σύνολό της ερμηνευόταν μέσα από το πρίσμα της μακρόχρονης πλέον παράδοσης που έδινε υπόσταση στις επαφές Ρωμιών και Ρώσων. Έτσι, την περίοδο μετά το 1774, οι εντυπώσεις περί προστατευτικής κάλυψης που προκάλεσαν τα συγκεκριμένα άρθρα ήταν αναμφίβολα πιο ισχυρές από τις πραγματικές διατυπώσεις.³⁵³

³⁵¹ Roderic H. Davison, «Russian Skill and Turkish Imbecility: The Treaty of Kuchuk Kainardji Reconsidered», Roderic H. Davison, *Essays in Ottoman and Turkish History 1774-1923, The Impact of the West*, Austin, 1990. σσ. 29-50, ιδ. σσ. 29-36.

³⁵² Αθανάσιος Ψαλίδας, *Αικατερίνα ή Β' [...]*, Βιέννη, 1792, σ. 29.

Βλ. επίσης και τα «εμβλήματα» ή «σύμβολα πρὸς ώραϊσμόν» στην θριαμβευτική πύλη που οι Ρωμιοί είχαν ετοιμάσει, ακολουθώντας τις συμβουλές του Ευγένιου Βούλγαρη για την υποδοχή της Αικατερίνης το 1787. Αθανάσιος Ψαλίδας, *Αικατερίνα ή Β' [...]*, Βιέννη, 1792, σσ. 13-14.

³⁵³ Για το θέμα της συνθήκης του Κουτσούκ Καϊναρτζί (ή μάλλον, όπως θα έπρεπε να ονομάζεται, Κουτσούκ Καϊναρτζά), βλ. το κλασσικό έργο της Ντρουζίνινα το οποίο όμως βασίζεται αποκλειστικά σε ρωσικές πηγές. Ε.Ι. Дружинина, *Кючук-Каїнарджийский Мир 1774 года (его подготовка и заключение)*, Μόσχα, 1955, σσ. 279-352, ιδ. σσ. 295-296, 301.

Βλ. επίσης Joseph L. Wiczynski, «The Myth of Kuchuk Kainardji in American Histories of Russia», *Middle Eastern Studies*, τόμος 4^{ος}, Ιούλιος 1968, σσ. 276-9. Roderic H. Davison, «Russian Skill and Turkish Imbecility: The Treaty of Kuchuk Kainardji Reconsidered», Roderic H. Davison, *Essays in Ottoman and Turkish History 1774-1923, The Impact of the West*, Austin, 1990. σσ. 29-50, ιδ. σσ. 36-37. Roderic H. Davison, «The 'Dosografa' Church in the treaty of Küçük Kaynarca», Roderic H. Davison, *Essays in Ottoman and Turkish History 1774-1923, The Impact of the West*, Austin, 1990, σσ. 50-59.

Για μία παλαιότερη και μάλλον λανθασμένη προσέγγιση της σημασίας των συγκεκριμένων άρθρων στη συνθήκη, βλ. Mark Mazower, *The Balkans*, Λονδίνο, 2001, σ. 78. Βλ. επίσης Ι.Κ. Χασιώτης, *Μεταξύ Οθωμανικής Κυριαρχίας και Ευρωπαϊκής Πρόκλησης, Ο Ελληνικός Κόσμος στα Χρόνια της Τουρκοκρατίας*, Θεσσαλονίκη, 2001, σ. 48.

9.9 Υπηρεσία και προστασία

Στο πιο βασικό, πρακτικό επίπεδο λοιπόν, τα δίκτυα προστασίας συνέδεαν τους εμπόρους, τους ιερωμένους και τους κρατικούς αξιωματούχους· οι υπηρεσίες για τον έναν ή τον άλλο αξιωματούχο δεν ήταν αποκλειστικές αλλά αλληλοσυνδεδεμένες. Η πηγή όλων αυτών των υπηρεσιών βρισκόταν όμως στο πρόσωπο του Τσάρου τον οποίο τελικά υπηρετούσαν όλοι. Η εικόνα του Τσάρου (ή της Τσαρίνας) ως θεμελιακού προστάτη των Ρωμιών της Ρωσίας συμβαδίζει με τις επιστολές και εκκλήσεις τους και συναρμόζεται με την πολιτική προσέγγισης των Ρωμιών από πλευράς της Ρωσικής Αυτοκρατορίας. Ουσιαστικά, αυτό το σύστημα προστασίας συνδύαζε την ανάγκη για διαμόρφωση προσωπικών σχέσεων, που θα λειτουργούσαν επικουρικά ενάντια στις δυσκολίες που αντιμετώπιζε ένας πληθυσμός που βρισκόταν σε συνεχή κίνηση, με τα σύμβολα της ορθόδοξης πίστης και της τσαρικής εξουσίας, που πρόσφεραν άρα μία άλλη διάσταση σ' αυτές τις προσωπικές σχέσεις.

Ακριβώς όμως επειδή τα δίκτυα υποστήριξης που λειτουργούσαν τόσο επικουρικά για το εμπόριο δεν περιορίζονταν στα εδάφη της Ρωσίας, αυτή η εικόνα της τσαρικής προστασίας δεν αντικατοπτρίζει πλήρως τις ποικίλες εμπειρίες των Ρωμιών της εποχής. Ρωμιοί υπηρετούσαν και προστατεύονταν από διάφορους Ηγεμόνες της Γεωργίας,³⁵⁴ από τους Βασιλείς της Σουηδίας,³⁵⁵ αλλά και της Πολωνίας.³⁵⁶ Τον Θεόφιλο Κατεργάρη ο οποίος εμπορευόταν από τη Βιέννη μέσω Νίζνας στη Μόσχα, την Οθωμανική Αυτοκρατορία και την Ιταλία, προστάτευε ο ίδιος ο Αυτοκράτορας της Αυστρίας (ο οποίος αποκαλείται Ρωμαϊκός Αυτοκράτορας στο έγγραφο που αφορά την υπόθεση). Όταν ο Κατεργάρης (του οποίου ο αδελφός Φίλιππος ήταν κάτοικος Νίζνας) φυλακίστηκε το 1763 λόγω χρεών σε μορφή *βέκσελ*, ο Πρέσβυς της Αυστρίας συνέταξε επιστολή ζητώντας την απελευθέρωσή του.³⁵⁷ Ο Λάκωνας της Κωνσταντινούπολης Αθανάσιος Ντιρής (υπογράφει το όνομά του Αθανάσις Διρίς) βρισκόταν κάτω από την προστασία όχι μόνο της Ρωσίας

Ευχαριστώ τον Οθωμανολόγο Max Sherberger για τις συμβουλές του, όσον αφορά τη σωστή και λανθασμένη χρήση του «Καϊναρτζά» / «Καϊναρτζί».

³⁵⁴ Εκτός από τους προαναφερθέντες Αλέξανδρο Λεβαντίνο και τους συντρόφους του, σημειώνεται και η περίπτωση του Δημήτρη Κωνσταντινοβ από τη Βέροια ο οποίος υπηρετούσε τον Βασιλιά Αρτσίν Βαχτανγκέεβιτς της Ιμερετίας, στη σημερινή Γεωργία. РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 2, 1708, фф. 70^ν-71. Το ίδιο ίσχυε για τον Γιούρη Κωνσταντινοβ. РГАДА, ф. 124, оп. -, д. 12, 1711, фф. 5-6.

³⁵⁵ Για Ρωμιούς στην υπηρεσία του Βασιλιά της Σουηδίας, βλ. Μ.Ι. Μανούσακα, «Εκκλήσεις των Ελλήνων λογίων προς τους ηγεμόνες της Ευρώπης για την απελευθέρωση της Ελλάδος», *Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών*, τόμος 59^{ος}, 1984, σσ. 196-249, ιδ. σσ. 223-224.

³⁵⁶ Για τη σχέση του Χατζηκυριάκη με τον «ρήγα» της Πολωνίας, βλ. Ντόρη Παπαστράτου (επιμ.), *Ο Σιναΐτης Χατζηκυριάκης [...]*, 1981, σσ. 134-135.

³⁵⁷ Ο Πρέσβυς της Αυστρίας, δηλαδή «της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας». АВПРИ, ф. 2, оп. 6, том II, д. 4571, 1763, фф. 231-233^ν.

αλλά και της Βενετίας, γεγονός που του επέτρεψε να ξεφύγει κατά την περίοδο του ρώσοοθωμανικού πολέμου στα 1768-1774.³⁵⁸

Ακόμη σημαντικότερο ρόλο είχαν οι αξιωματούχοι των Αυλών της Βλαχίας και της Μολδαβίας, αξιωματούχοι των οποίων οι θέσεις στηρίζονταν στην ευμένεια και την προστασία του εκάστοτε Σουλτάνου οι οποίοι όμως επωφελούνταν από τις σχέσεις τους και με την τσαρική Αυλή. Χαρακτηριστική για αυτή την ενδιάμεση θέση τους πρέπει να θεωρηθεί μία επιστολή του Οσποδάρου της Μολδαβίας Μιχαήλ Ράκοβιτς (Μιχαήλ Ρακοβίτσα / Μιχάι Ρακοβιτά) με την οποία ζητούσε να ενταχθεί στο «έλεος» του Τσάρου, τονίζοντας μάλιστα ότι αυτός «[...] δεν ήταν Γραικός από το Φανάρι [...]», ενώ οι «Γραικοί από το Τσαργκράντ είναι στην ουσία Τούρκοι και όχι Χριστιανοί [...]». Την επιστολή αυτή μετέφερε στη Ρωσία ο Δαβίδ Κορμπ.³⁵⁹ Οι Οσποδάροι, αν και τυπικά ισχυρότεροι, ήταν σε παρόμοια κατάσταση με τους εμπόρους· είχαν απόλυτη ανάγκη της ευμένειας και της προστασίας πολλών και διαφόρων, για να καταφέρουν να παραμείνουν το μεγαλύτερο δυνατό διάστημα στο αξίωμά τους και να επωφεληθούν τα μέγιστα από αυτό.³⁶⁰ Όπως φάνηκε στο πρώτο μέρος της εργασίας (I.2-3), ήδη πολύ πριν την ανάθεση του συγκεκριμένου αξιώματος σε Φαναριώτες, οι *Βοεβόδες* (ή Οσποδάροι) αυτοί λειτουργούσαν ως βασικοί προστάτες για τους Ρωμιούς εμπόρους, τους ιατροφιλόσοφους και τους άλλους υπηρέτες του κράτους, και βεβαίως ήταν σημαντικοί αγοραστές των προϊόντων που μετέφεραν μέσω της επικράτειάς τους.³⁶¹

³⁵⁸ Στα ρωσικά: «[...] между же тем как я уже и под протекцией реченной Республики находился [...]». АВПРИ, ф. 13, оп. 2, д. 306, 1770, ф. 1^ν.

³⁵⁹ Στα ρωσικά: «Потому что я не греченин из Фенаря и не желаю ни видети турков, но молю бога, чтоб меня избавил от здешних бед [...] понеже греки царградцы турки суть, а не християне [...]». Я.С. Гросул (επιμ.), *Исторические связи народов СССР и Румынии [...]*, τόμος 3^{ος}, Μόσχα, 1970, σσ. 204-206. Ο Μιχαήλ Ράκοβιτς βασίλεψε ως Οσποδάρος της Μολδαβίας 1703-1705, 1707-1709 και 1716-1726 και ως Οσποδάρος της Βλαχίας 1730-1731 και 1741-1744.

³⁶⁰ Οι Οσποδάροι, αν και ισχυρότεροι, ήταν λοιπόν σε παρόμοια κατάσταση με τους εμπόρους, όπως φαίνεται από επιστολή στον Πέτρο Α΄ του Οσποδάρου της Μολδαβίας Κωνσταντίνου Δούκα το 1701 ζητώντας να του επιτραπεί να γίνει υπήκοος του Τσάρου, αν κάτι τέτοιο χρειαζόταν. Я.С. Гросул (επιμ.), *Исторические связи народов СССР и Румынии [...]*, τόμος 3^{ος}, Μόσχα, 1970, σ. 166.

Παρόμοια δήλωση επιθυμίας να ενταχθεί στην υπηρεσία του Τσάρου είχε κάνει και ο Κωνσταντίνος Μπασαράμπας Μπρανκοβάνος της Βλαχίας. Στα ρωσικά: «А мы всегда пребываем готовы к службе самодержавного величества, яко же сначала обещались». Я.С. Гросул (επιμ.), *Исторические связи народов СССР и Румынии [...]*, τόμος 3^{ος}, Μόσχα, 1970, σσ. 139-140.

³⁶¹ Ο Κωνσταντίνος Μπασαράμπας Μπρανκοβάνος (*Βοεβόδας* 1688-1714) ακολουθούσε μία πολιτική προσέλκυσης και προώθησης Ρωμιών εμπόρων στις περιοχές υπό τον έλεγχο του. Οι δωρεές του στα Μοναστήρια και τους Αγίους Τόπους της ορθόδοξης Ανατολής αποτελούν χειροπιαστή ένδειξη ότι και ο ίδιος ανήκε στον κόσμο τους. Е.М. Подградская, *Экономические связи Молдавского княжества [...]*, 1980, σσ. 48, 70-71. Αθανάσιος Ε. Καραθανάσης, *Οί Έλληνες Λόγιοι στη Βλαχία [...]*, 1982, ιδ. σσ. 37, 57, 61, 64, 69.

Πάμπολλοι Ρωμιοί βρίσκονταν στην υπηρεσία των Οσποδάρων της Μολδαβίας και της Βλαχίας. «Εσένα σε έστειλε ο Οσποδάρος της Μολδαβίας στη Μόσχα» φώναξε ο Γιούρη Ζολοτάρ στον Χριστόφορο Κωνσταντίνοβ δημοσίως στο Μοναστήρι του Αγίου Νικολάου το 1700. Ο Χριστόφορος φοβήθηκε πως την πληροφορία θα τη μετέδιδαν Ρωμιοί έμποροι της Κωνσταντινούπολης στις οθωμανικές αρχές, δημιουργώντας προβλήματα για τον ίδιο αλλά και για τον προστάτη του. «Εγώ ήρθα, για να υπηρετήσω τον Μεγάλο Βασιλιά», δηλώνει. Αλλά ο ίδιος ο Χριστόφορος θα προτιμούσε αυτό να είχε μείνει μυστικό. Ενώ οι Μουσουλμάνοι στην Οθωμανική Αυτοκρατορία τον σέβονταν, οι «αδελφοί του» εδώ τον ατιμούν. Στα ρωσικά: «[...] прислал тебя господарь мутьянский к Москве

[...] пришел служить великому Государю [...] да и тамо басурманы турки меня почитали и отнюдь не бранивали, а здесь христиане, мои братья, бранят меня». РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 5, 1700, фф. 4, 9.

Εξέχον παράδειγμα αποτελεί ο προαναφερθείς Δαβίδ Κορμπ ο οποίος εμπορευόταν μεταξύ Βλαχίας, Μολδαβίας και Μοσχοβίας. Ο «τσαούσης» Δαβίδ Κορμπ με καταγωγή απ' το Μπρασόβ ακολούθησε στη Μοσχοβία τον Γεώργιο Καστριώτη στον ρόλο του εκπροσώπου του Οσποδάρου της Βλαχίας (ή αλλιώς *Βοεβόδα* Ουγγροβλαχίας) Κωνσταντίνου Μπασαράμπα Μπρανκοβάνου (βασίλευσε 1699-1714). Я.С. Гросул (επιμ.), *Исторические связи народов СССР и Румынии [...]*, τόμος 3^{ος}, Μόσχα, 1970, σσ. 358.

Για την επιστροφή του Κορμπ στη Βλαχία και τις εμπορικές του δραστηριότητες το 1704, βλ. Я.С. Гросул (επιμ.), *Исторические связи народов СССР и Румынии [...]*, τόμος 3^{ος}, Μόσχα, 1970, σσ. 209, 212, 221, 365. Για το εμπόριο του Κορμπ σε κρασί και άλλα προϊόντα κατά τη διάρκεια του 1706 και για επιστολές μεταξύ του Κωνσταντίνου Μπρανκοβάνου και του Φέντορ Αλεξέεβιτς Γκολόβιν με θέμα τις δράσεις του Δαβίδ Κορμπ, βλ. Я.С. Гросул (επιμ.), *Исторические связи народов СССР и Румынии [...]*, τόμος 3^{ος}, Μόσχα, 1970, σσ. 235, 239. Ο Κορμπ θεωρήθηκε συν τοις άλλοις και υπηρέτης του Τσάρου Πέτρου Α'. Ο γιος του ο Σεμπασιτιάν Κορμπ εκπαιδεύτηκε στη Σλαβονογραφική Ακαδημία στη Μόσχα. Я.С. Гросул (επιμ.), *Исторические связи народов СССР и Румынии [...]*, τόμος 3^{ος}, Μόσχα, 1970, σσ. 209, 212, 262.

Ως έμπιστος «τσαούσης» του Οσποδάρου Μπρανκοβάνου της Βλαχίας μετέφερε μαζί με τα εμπορεύματά του πληροφορίες και εκτελούσε μυστικές αποστολές. Μεταξύ άλλων, στα τέλη του 1702 ο Κορμπ μετέδωσε στον Φέντορ Αλεξέεβιτς Γκολόβιν πληροφορίες για το περιεχόμενο μιας συνάντησης στο Βουκουρέστι όπου έλαβαν μέρος ο Πατριάρχης Δοσίθεος, ο Κωνσταντίνος Μπρανκοβάνος, ο Κωνσταντίνος Καντακουζηνός και ο Μιχαήλ Καντακουζηνός. Paul Cernovodeanu, «Pierre le Grand dans l'histoire roumaine et balkanique du XVIIIe siècle», *Revue des Études Sud-est Européennes*, τόμος 13, 1975, σσ. 77-95, ιδ. σ. 79.

Το 1704 μετέφερε πορτραίτο του Τσάρου Πέτρου Α' από τη Ρωσία με αποδέκτη τον Κωνσταντίνο Μπρανκοβάνο: «ως ένδειξη του ελέους» του Τσάρου. Στα ρωσικά: «в знамение царской к нему милости». Я.С. Гросул (επιμ.), *Исторические связи народов СССР и Румынии [...]*, τόμος 3^{ος}, Μόσχα, 1970, σ. 366.

Μέσω του Κορμπ ο Κωνσταντίνος και ο Μιχαήλ Καντακουζηνός έστειλαν στη Μοσχοβία εκτός από πληροφορίες επίσης λεμόνια και άλλα εμπορεύματα· ο Κορμπ υπηρετούσε και τον Πατριάρχη Δοσίθεο, μεταφέροντάς του σαμουρόγουνες. «[...] με τὸν κύρ Δαυῖδ ἐλάβαμεν τέσσερα δέματα σαμούρια καὶ τὰ ἐπολήσαμεν διὰ γρόσια χίλια ἑπτακόσια [...]». РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 1, 1706, ф. 41. Я.С. Гросул (επιμ.), *Исторические связи народов СССР и Румынии [...]*, τόμος 3^{ος}, Μόσχα, 1970, σσ. 362, 368.

Σε άλλες συγκυρίες όμως ο Κορμπ υπηρετούσε τους Οσποδάρους της Μολδαβίας. Για επιστολές που στάλθηκαν απ' τον Οσποδάρo της Μολδαβίας Μιχαήλ Ράκοβιτς (βασίλευσε 1703-1705 και 1707-1709) μέσω του Κορμπ το 1704, βλ. Я.С. Гросул (επιμ.), *Исторические связи народов СССР и Румынии [...]*, τόμος 3^{ος}, Μόσχα, 1970, σσ. 204-206.

Στην υπηρεσία του ιδίου του Κορμπ βρίσκονταν Ρωμοί οι οποίοι μετέπειτα συνέχισαν το εμπορικό τους έργο ανεξάρτητα απ' αυτόν. Μεταξύ άλλων οι Διαμαντής (αλλιώς Δημήτρης) Βολοσανίν και ο Στέπαν Μανιάνετς (αλλιώς Μολτάνετς). РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 2, 1708, ф. 23^ο. Ο Βασίλη Ιουρέεβ και Κωνσταντίν Δημήτριεβ. РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 14, 1705, ф. 5. Οι αδελφοί του, Φέντορ και Ματθάι Κορμπ. Я.С. Гросул (επιμ.), *Исторические связи народов СССР и Румынии [...]*, τόμος 3^{ος}, Μόσχα, 1970, σσ. 196, 239, 362. Σημειώνονται και οι εμπορικές σχέσεις του Κορμπ με τον «υπηρέτη» του Χατμάνου, Ρωμιού της Νίζνας, Στέφαν Οστάφιεβ. РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 14, 1705, фф. 5-5^ο. Ο Δαβίδ Κορμπ πέθανε πριν το 1708. РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 2, 1708, ф. 23^ο.

Εκ μέρους των Οσποδάρων εμπορευόνταν στη Μοσχοβία μια ολόκληρη σειρά άλλων Ρωμιών, μεταξύ αυτών και ο Παναγιώτης Ρόδιος ο οποίος διαδραμάτισε σημαντικό ρόλο και στην ίδρυση της Αδελφότητας των Ρωμιών της Νίζνας.

Ένα παράδειγμα τέτοιου εμπόρου είναι του Γεωργίου Καστριώτη. Το 1700 άνθρωποι του Γεωργίου Καστριώτη είχαν ταξιδέψει μέχρι την εμποροπανήγυρη του Μακάριεβ, για να εμπορευτούν για τον Μπρανκοβάνο. Я.С. Гросул (επιμ.), *Исторические связи народов СССР и Румынии [...]*, τόμος 3^{ος}, Μόσχα, 1970, σ. 358.

Ο Γεώργιος Καστριώτης είχε στενές σχέσεις με τον προαναφερθέντα Ρωμιό της Νίζνας Παναγιώτη Ρόδιο ο οποίος το 1700 ανέλαβε καθήκοντα μόνιμου εκπροσώπου της Βλαχίας στη Μοσχοβία. Ο Καστριώτης δάνειζε ο ίδιος σημαντικά χρηματικά ποσά στον Πανάγιο Τάφο για «τα Σχολεία της Παλαιστίνης» και συντόνιζε τις επαφές με τη συντεχνία των γουναράδων, για να δοθούν και άλλες ελεημοσύνες. Το 1705 ίδρυσε σχολή στην πατρίδα του την Καστοριά. Eudoxiu de Hurmuzaki, N. Iorga (επιμ.), *Documente privitoare la Istoria Românilor 1320-1716*, τόμος 14^{ος}, μέρος 1^ο, Βουκουρέστι, 1909, σσ. 372, 410-411, 699.

Για τις ποικίλες εμπορικές, εκπαιδευτικές και πολιτικές δραστηριότητες του Καστριώτη, βλ. την εξής βιβλιογραφία: Я.С. Гросул (επιμ.), *Исторические связи народов СССР и Румынии [...]*, τόμος 3^{ος}, Μόσχα, 1970, σ. 115, 118-132, 154. Ιωάννης Ντούρα (Ioan V. Dura), *Ο Δοσίθεος Ίεροσολύμων και ή προσφορά αὐτοῦ εἰς τὰς ρουμανικὰς χώρας καὶ τὴν ἐκκλησίαν αὐτῶν*, Αθήνα, 1977, σ. 58. Αθανάσιος Ε. Καραθανάσης, *Οἱ Ἕλληνες Λόγιοι στὴ Βλαχία [...]*, 1982, σσ. 175-177. Επίσης Παντελής Ζάττας, *Σχολεία, διδάσκαλοι, λόγιοι τῆς τουρκοκρατούμενης Καστοριάς*, Καστοριά, 1984, σσ. 15-22. Πηνελόπη Στάθη, *Χρῦσανθος Νοταρᾶς [...]*, 1999, σσ. 63, 213-214, 217-218. Αθανάσιος Ε. Καραθανάσης, «Ο Πατριάρχης Ίεροσολύμων Δοσίθεος Νοταρᾶς: Οἱ Βαλκάνιοι Λαοί, ὁ Μέγας Πέτρος

Οι Οσποδάροι και οι Ηγεμόνες, Φαναριώτες και μη, μεσολαβούσαν επανειλημμένα, για να προστατεύσουν Ρωμιούς με τους οποίους είχαν διαφόρων ειδών σχέσεις· ο Κωνσταντίνος Μπασαράμπας Μπρανκοβάνος μεσολάβησε για Ρωμιούς που είχαν λεηλατηθεί από Κοζάκους.³⁶² Παρομοίως έπραξε ο Κωνσταντίνος Δούκας³⁶³ και ο Οσποδάρος της Βλαχίας Γκίκας,³⁶⁴ αλλά, χωρίς καμία απολύτως αμφιβολία, με τον ένα ή τον άλλο τρόπο, αντίστοιχα έπρατταν και όλοι οι υπόλοιποι.

Δεδομένης της προστατευτικής κάλυψης των Οσποδάρων, η επιστολή ενός αγνώστου προστατευόμενου στον Κωνσταντίνο Μπρανκοβάνο που χρονολογείται το 1711 πρέπει να θεωρηθεί εντελώς τυπική για την εποχή, και ως εκ τούτου ενδιαφέρουσα:

καί τὰ ἐπαναστατικά σχέδιά τους (τέλη 17^{ου} αἰ.-ἀρχές 18^{ου} αἰ.)», Αθανάσιος Ε. Καραθανάσης, *Ὁ Ἑλληνικὸς Κόσμος στὰ Βαλκάνια καὶ τὴν Ῥωσία*, Θεσσαλονίκη, 2003, σσ. 330-334.

Αλλά παράδειγμα είναι αυτό του Παρφένι Ιβανόβ, απεσταλμένου του Κωνσταντίνου Μπρανκοβάνου. Άλλο πάλι του Δεμέντι Παύλοβ που εμπορευόταν σαμουρόγουνες για τον Μπρανκοβάνο το 1710. Οι Πάβελ Ιβανόβ και Δεμέντι Χριστόφοροβ ήταν υπηρέτες και έμποροι γουναρικών του Οσποδάρου της Μολδαβίας Μιχαήλ Ράκοβιτς (Μιχαί Ρακόβιτα). Ο Ιβάν Μάρκοβ ταξίδεψε στη Μόσχα απεσταλμένος από τη Μολδαβία του Καντιμίρη (Καντεμίρ), για να αγοράσει σαμουρόγουνες και Σουηδέζες. Ο Μανουήλ Χριστόφοροβ έφτασε στη Μόσχα το 1703 με εμπορεύματα του Οσποδάρου της Μολδαβίας Κωνσταντίνου Δούκα. Οι Βασίλης και Μανουήλ Χριστόφορου απ' την Κωνσταντινούπολη και αυτοί υπηρετούσαν τον Κωνσταντίνο Δούκα. РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 2, 1708, ф. 13. Я.С. Гросул (επιμ.), *Исторические связи народов СССР и Румынии [...]*, τόμος 3^{ος}, Μόσχα, 1970, σσ. 139, 149, 153-154, 202, 241, 304, 322, 358, 363, 368, 378, 375. Athanasios E. Karathanasis, «La participation des Serbes au mouvement anti-Ottoman des princes de Valachie Cantacuzène et Brancovean et des patriarches orthodoxes Dosithéos Notaras et Dionysos Mousélimis, XVII-XVIII siècles», *Balkan Studies*, τόμος 24^{ος}, τεύχος 2^ο, 1983, σσ. 455-463, ιδ. σσ. 457-460.

Βλ. επίσης τους Ρωμιούς Δημήτρη Ζοχαρία, Ιωάννη Γορλιάνκα και Παύλο Ιουρέεβ οι οποίοι ταξίδεψαν στην εμποροπανήγυρη του Σβενσκ το 1701 εμπορευόμενοι εκ μέρους του Οσποδάρου της Μολδαβίας, στο РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 14, 1701, ф. 3.

Βλ. και την αλληλογραφία του Κωνσταντίνου Μπρανκοβάνου με τον Χατζηκυριάκη τον Ιανουάριο του 1703, στο Ντόρη Παπαστράτου (επιμ.), *Ὁ Σιναΐτης Χατζηκυριάκης [...]*, 1981. Επίσης Mihnea Berindei, «Contribution a l' étude du commerce ottoman des fourrures moscovites, La route moldavo-polonaise 1553-1700», *Cahiers du Monde Russe et Soviétique*, τόμος 12^{ος}, Οκτώβριος-Δεκέμβριος, 1971, σσ. 393-409, ιδ. σ. 406. Е.М. Подградская, *Экономические связи Молдавского княжества [...]*, 1980, σ. 48.

Ρωμιοί απεσταλμένοι των Οσποδάρων εμπορεύονταν επίσης στην Κωνσταντινούπολη και μάλιστα στη σουλτανική Αυλή. Μία περίπτωση τέτοιου τύπου χρονολογείται το 1704, όπου φαίνεται πως ο Οσποδάρος Κωνσταντίνος Μπασαράμπας Μπρανκοβάνος χρησιμοποιούσε Ρωμιούς για τις εμπορικές του σχέσεις με τον Βεζίρη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 7, 1704, ф. 1^ν.

Δεν είναι παράξενο λοιπόν ότι οι ταξιδιώτες που έφταναν στο Ιάσιο στις αρχές του αιώνα εκτός των Πατριαρχών και των άλλων ιεραρχών στην πόλη επισκέπτονταν και τον Οσποδάρο της Μολδαβίας. Έτσι έπραξε ο Ιερομόναχος Βισένσκι, μόλις έφτασε στο Ιάσιο. Иеромонах Ипполит Вишенский, «Путешествие Иеромонаха Ипполита Вишенского в Иерусалим, на Синай и Афон (1707-1709 гг.)», С.П. Розанов (επιμ.), *Православный Палестинский Сборник*, τεύχος 61^ο, Αγ. Πετρούπολη, 1914, σ. 3.

³⁶² РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 4, 1703, ф. 8^ν.

Για την αλληλογραφία μεταξύ του Κωνσταντίνου Μπασαράμπα και του Χατζηκυριάκη το 1703, βλ. Ντόρη Παπαστράτου (επιμ.), *Ὁ Σιναΐτης Χατζηκυριάκης [...]*, 1981, σ. 81.

³⁶³ Για τον Κωνσταντίνο Δούκα (Βασίλεψε 1693-1695 και 1700-1703), βλ. Н.К. Сторожевский, *Нежинские Греки*, Κίεβο, 1863, σσ. 7-8. Я.С. Гросул (επιμ.), *Исторические связи народов СССР и Румынии [...]*, τόμος 3^{ος}, Μόσχα, 1970, σ. 166.

³⁶⁴ Για ανάμειξη του Οσποδάρου της Βλαχίας Γρηγόρη Γκίκα (Βλαχία 1733-1735, 1748-1752 και Μολδαβία 1726-1733, 1735-1739, 1739-1741, 1747-1748) στο εμπορικό έργο συγκεκριμένων Ρωμιών, βλ. Кость Харлампович, *Нарис V. Ніженські греки й торгівля [...]*, 1999, σ. 144.

Ευρύχωρος ἐστὶν ὁ γαληνόμορφος τῆς Σῆς Ἐκλαμπρότητος λιμὴν, ἀλλὰ καὶ ἡ καταφυγὴ ἀκαταγώνιστος, **θάλασσα ἐστὶν ἀναξάντλητος τὸ ἔλεος αὐτῆς**, ἥς τὰ ρεύματα ποτίζουν ὅλην τὴν οἰκουμένην, ἀλλὰ **τὸ μελίρρυτον ἔλεος τῆς σῆς ὑπερτάτης ἀξίας μεταβάλλει ὅλας τὰς ἀλμυρότητας τῶν θεομύθεων εἰς ἑαρινὴν σωτηρίαν.**³⁶⁵

Στο συγκεκριμένο χωρίο, ο προστάτης παρομοιάζεται με το λιμάνι, ενώ το ἔλεός του ἀπέραντο σαν τὴ θάλασσα καὶ γλυκό σαν τὸ μέλι, μιὰ μεικτὴ καὶ κάπως ἀβολὴ μεταφορά.³⁶⁶

Σε κάθε περίπτωση ὅμως, τὸ ἔλεος καὶ ἡ προστασία τοῦ Ἡγεμόνα ἐρμηνευόταν μέσα ἀπὸ τὸ παραδοσιακὸ ἰδανικὸ τῆς χριστιανικῆς ἐλεημοσύνης. Ἐτσι Ἀρχοστόλνικοι, Σπαθάριοι καὶ ἄλλοι ἀξιωματοῦχοι τῶν Παραδουνάβιων Ἡγεμονιῶν χορηγοῦσαν «συστατικὰ γράμματα» σ' αὐτοὺς ποὺ τα εἶχαν ἀνάγκη εἴτε ἐντὸς τῆς Ὀθωμανικῆς Αυτοκρατορίας εἴτε ἐκτὸς αὐτῆς.³⁶⁷

Βεβαίως, δὲν ἦταν ὅλοι οἱ Ῥωμοὶ προστατευόμενοι τῶν ἀξιωματῶν τῶν Αὐλῶν τῆς Μολδοβλαχίας· λίγο πρὶν τὴν ἐναρξὴ τῶν ἐχθροπραξιῶν τοῦ 1768-1774, ὁ Μεγάλος Λογοθέτης τῆς Μολδαβίας Ἰβάν Παλάτιο (sic!) εἶχε ἀρνηθεῖ νὰ δεχθεῖ δέκα Ῥωμοὺς ἐμπόρους τῆς Νίζνας οἱ ποῖοι εἶχαν ἀπευθυνθεῖ σ' αὐτόν, ζητώντας τὴν προστασία τοῦ. Στὴ συνέχεια, με ἐνέργειες τοῦ Παλάτιου καὶ τοῦ Ὀσποδάρου Καλιμάρκοβ (Καλλιμάχη), τὰ ἐμπορεύματα τοὺς κρατήθηκαν καὶ ἔχασαν ὅλη τὴν περιουσία τοὺς· οἱ ἄμοιροι ἐμποροὶ ἀπευθύνθηκαν στὸν Χάνο τῆς Κριμαίας καὶ τὶς ρωσικὲς ἀρχές, γιὰ νὰ βρουν τὸ δίκιο τοὺς.³⁶⁸

Τελικὰ, γιὰ τοὺς Ῥωμοὺς τῆς ἐποχῆς καμία σχέση προστατευόμενου-προστάτη δὲν μπορούσε νὰ εἶναι ἀποκλειστικὴ· ὁ κάθε Ῥωμὸς ἔπρεπε νὰ ἀπευθυνθεῖ σὲ ἄλλους προστάτες στὴ Μολδοβλαχία, τὴν

³⁶⁵ Ἀνώνυμος ἀπὸ τὴ Σμύρνα στὸν Μπρανκοβεάνο, 1711. Eudoxiu de Hurmuzaki, N. Iorga (ἐπιμ.), *Documente privitoare la Istoria Românilor 1320-1716*, τόμος 14^{ος}, μέρος 1^ο, Βουκουρέστι, 1909, σ. 764.

³⁶⁶ Σε ἐπιστολὴ τοῦ ἀπὸ τὸ Ιάσιο πρὸς τὸν Πατριάρχη Χρῦσανθο τὸ ἴδιο ἔτος καὶ ὁ Ἀναστάσης Κοντοειδῆς φανερώνει τὴ σχέση τῶν ἐμπορευμάτων ποὺ ἀγόραζαν οἱ ἄρχοντες τῆς ἐποχῆς, τῶν δώρων ποὺ ἀπένεμαν στοὺς προστατευόμενους τοὺς καὶ τῶν κολακευτικῶν ἐγκωμίων στα οποία ὁ προστατευόμενος ἔπρεπε πάση θυσία νὰ ἐπιδοθεῖ: «Ἦλθεν ὁ νέος Αὐθέντης, εἰς τὰ σπλάγχα τοῦ ὁποῖο ἐγνώρισα μίαν εὐνοίαν πρὸς τοῦ λόγου μου, ὅπου δὲν ἤξευρε νὰ κολακεύῃ με πλαστὰ λόγια, ἀμὴ νὰ εὐεργετῇ με πλοῦσια δῶρα. Ἐνα ἐγκόμιον τοῦ ἔκαμα εἰς τὴν ὥραν τῆς εἰσόδου τοῦ, καὶ μοῦ ἐχάρισε μίαν εὐμορφὴ τζόχα δώδεκα πήχαις, καναβάτζο, μεταξωτὴ, βενέτικη, ἐξήντα γρόσια, καὶ μοῦ ἐβεβαίωσε νὰ λαμβάνω ὅσα ἔπερνα καὶ ἀπὸ τὸν πρῶν Αὐθέντην».

Ἡ ἐπιστολὴ εἶναι ἀπὸ τὸ Ιάσιο, 17 Ἰανουαρίου 1711. Ὁ Ἀναστάσης Κοντοειδῆς γράφει στὸν Χρῦσανθο. Ὁ νέος «αφέντης» ἦταν ὁ Δημήτρης Καντιμίρης / Καντεμίρ (1710-1711) ποὺ ἀντεκατάστησε τὸν Νικόλαο Μαυροκορδάτο (1709-1710). Eudoxiu de Hurmuzaki, N. Iorga (ἐπιμ.), *Documente privitoare la Istoria Românilor 1560-1820*, τόμος 14^{ος}, μέρος 3^ο, Βουκουρέστι, 1936, σ. 84.

Καὶ ὁ Μιχαὴλ Μπαρμπαλάτ, ἀπεσταλμένος στὴ Μόσχα ἀπὸ τὸν Ὀσποδάρο τῆς Βλαχίας τὸ 1703, δίνει ἐμφαση στὴν ἐνδυμασία. Στους Ὀσποδάρους καὶ τὴ συνοδεία τοὺς δινόταν «καφτάνια» ἀπὸ τὸν Σουλτάνο ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὸν ἐκάστοτε Βεζίρη. Στὰ ρωσικά: «и кафтаны были надеваны на него и на бояр ево, во обе ево на приезде и на отпуске бытности у везирия». Я.С. Гросул (ἐπιμ.), *Исторические связи народов СССР и Румынии [...]*, τόμος 3^{ος}, Μόσχα, 1970, σ. 194.

³⁶⁷ Ντόρη Παλαστράτου (ἐπιμ.), *Ὁ Σιναΐτης Χατζηκυριάκης [...]*, 1981.

³⁶⁸ Ὁ Γρηγόριος Καλλιμάχης βασιλεψε στὴ Μολδαβία 1761-1764, 1767-1769. Кость Харлампович, *Нарис V. Ніженські греки й торгівля [...]*, 1999, σ. 112.

Κωνσταντινούπολη³⁶⁹ και σε άλλα κέντρα εξουσίας της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, όπως, λόγου χάριν, στο Χανάτο της Κριμαίας.³⁷⁰

Συνοψίζοντας, φαίνεται πως κατά τη διάρκεια της περιόδου 1700-1774 το εμπόριο ερμηνευόταν εν μέρει ως προέκταση της υπηρεσίας προς τον Τσάρο, καθώς επίσης και πως εξαπλώθηκε μέσα σε ένα συγκεκριμένο κοινωνικό πλαίσιο προστασίας Ρωμιών και Ρώσων αξιωματούχων, με τον Τσάρο στην κορυφή του. Οι ανάγκες των Ρωμιών να μετακινούνται και να εμπορεύονται σ' ένα τόσο αφιλόξενο περιβάλλον υποχρέωναν τον καθένα να ενεργεί πολιτικά, χρησιμοποιώντας όλα τα μέσα και τις συνδέσεις που διέθετε και βεβαίως το καλό του όνομα, για να αποφύγει την πληρωμή φόρων, να έχει πρόσβαση σε πίστωση και να εφαρμόζονται τα απαραίτητα για το εμπόριό του συμβόλαια. Κατά συνέπεια, δεν είναι δυνατόν οι εξελίξεις στην οικονομική ζωή των Ρωμιών της Ρωσίας να ερμηνευτούν έξω από το πολιτικό και πολιτειακό πλαίσιο που της έδιναν υπόσταση. Η τύχη και η αποτυχία του κάθε Ρωμιού ήταν ένα άκρως πολιτικό γεγονός, άμεσα συνδεδεμένο με τις σχέσεις του με τις πολιτικές αρχές του κράτους, ή, μάλλον, των κρατών, όπου αυτός εμπορευόταν.³⁷¹

Εξετάζοντας τις σχέσεις που χαρακτήριζαν την κοινωνική δομή των Ρωμιών της Ρωσίας του 18^{ου} αιώνα, κατανοείται επίσης για ποιους λόγους η μελέτη εμπορών, κρατικών αξιωματούχων και κληρικών ως ξεχωριστών ομάδων, είναι, τελικά, παραπλανητική. Οι πολλές επιμέρους μικροιστορίες των Ρωμιών στη Ρωσία της εποχής επιβεβαιώνουν τη γενικότερη εικόνα μιας κοινωνίας ανθρώπων που λειτουργούσαν ενιαία και αλληλένδετα. Το εμπόριο και η κρατική υπηρεσία ήταν εν μέρει ταυτόσημοι όροι, και όχι μόνο λόγω της ανάγκης των εμπορευόμενων να διοχετεύσουν τα πολύτιμα εμπορεύματά τους στην τσαρική Αυλή. Σε

³⁶⁹ Ο Φαναριώτης Νικόλαος Μαυροκορδάτος, Μεγάλος Διερμηνέας της Υψηλής Πύλης το 1697, και κατόπιν αυτού δύο φορές Οσποδάρης στη Βλαχία και δύο φορές στη Μολδαβία, μεσολάβησε υπέρ του Ρωμιού εμπόρου Μερζάν, όσον αφορά την κληρονομιά του που είχε κρατηθεί στο Ποσόλκι Πρικάζ από το 1707. РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 3, 1714, ф. 8^ν.

Βλ. ενδεικτικά επίσης τις πληροφορίες για τον ρόλο της οικογένειας Υψηλάντη και ιδιαίτερα του Κωνσταντίνου και του Μανουήλ Υψηλάντη στις αυλές Οθωμανών αξιωματούχων, στο Καισάριος Δαπόντες, *Éphémérides Daces [...]*, δέμα 2^ο, τόμος 2^{ος}, Παρίσι, 1881, σ. XXXIX (39), υποσημείωση.

³⁷⁰ Για Ρωμιούς που εμπορεύονταν για τους Χάνους της Κριμαίας οι οποίοι με τη σειρά τους έστελναν επιστολές στις ρωσικές αρχές ζητώντας την προστασία των Ρωμιών, βλ. Alexandre Bennigsen, Pertev Naili Boratav, Dilek Desai, Chantal Lemercier-Quelquejey, *Le Khanat de Crimée dans les archives du Musée du Palais de Topkapı, École des hautes études en sciences sociales*, Παρίσι, 1978, σσ. 230-233.

Για μία περίπτωση κατά την οποία Ρωμιοί της Νίζνας απευθύνθηκαν στον Χάνο της Κριμαίας για προστασία, βλ. Кость Харлампович, *Нарис V. Ніженські греки й торгівля [...]*, 1999, σ. 112.

³⁷¹ Η άποψη του Έιγκορν, του Χαρλαμπόβιτς και άλλων ότι η εδραίωση και η επέκταση της Αδελφότητας των Ρωμιών στη Νίζνα μπορεί να εξηγηθεί χρησιμοποιώντας πρωτίστως οικονομικά κριτήρια είναι μάλλον λανθασμένη. Παρά τη δριμύτατη κριτική που δέχθηκε, οι απόψεις του πρωϊότερου τους Πλοχίνσκι ο οποίος επέμενε στις πολιτικές διαστάσεις της Αδελφότητας φαίνονται περισσότερο ουσιώδεις.

Η εκτενής βιβλιοκρισία του έργου του Πλοχίνσκι από τον Έιγκορν χαρακτηρίζεται μάλιστα από έπαρση. М.М. Плохинский, *Иноземцы в старой Малороссии [...]*, 1905, σσ. 188-189. Виталий Эйнгорн, *К истории иноземцев в Старой Малороссии, Отзыв об исследовании М.М. Плохинского, издание Императорского Общества Истории и Древностей Российских при Московском Университете*, Μόσχα, 1908, σ. 14. Костантин Харлампович, *Нариси [...]*, 1929, σ. 25.

πολλές περιπτώσεις, δύσκολα γίνεται ουσιαστική διάκριση μεταξύ των Ρωμιών με κάποια τέχνη ή επιδεξιότητα οι οποίοι συγκαταλέγονται μεταξύ των εμπορευόμενων της Μόσχας και της Νίζνας και των υπόλοιπων αξιωματούχων στην υπηρεσία του ρωσικού κράτους.

Συνεπώς, ξεκινώντας να μελετήσει τους Ρωμιούς εμπόρους στη Ρωσία της εποχής, ο ιστορικός ανακαλύπτει έναν ενιαίο κόσμο, έναν κόσμο όπου η κάθε μικροομάδα ή υποομάδα – ιερωμένοι, έμποροι, ιατροφιλόσοφοι, ναυτικοί – ήταν στενά συνυφασμένη και μάλιστα συγγεόταν με τις άλλες. Μέσω των πρακτικών της ελεημοσύνης και της υπηρεσίας, με την παροχή προστασίας να λειτουργεί ως λογική προέκτασή τους, διαμορφώθηκε ένα ολόκληρο δίκτυο Ρωμιών με προσβάσεις στις αρχές εκατέρωθεν των συνόρων· στη Μολδοβλαχία, την Ουκρανία, την Οθωμανική Αυτοκρατορία, τη Ρωσία και παραπέρα. Αυτό το δίκτυο λειτουργούσε ως το βασικότερο στήριγμα που επέτρεπε τις συνεχείς μετακινήσεις των Ρωμιών, καθιστώντας δυνατή την ενσωμάτωσή τους σε διαφορετικούς τόπους, αλλά και την κοινωνική ευκινησία που λειτουργούσε ως σημαντικό κίνητρο για τέτοιου τύπου μετακινήσεις. Η διαμόρφωση αυτού του δικτύου αποτελεί μεγάλο μέρος της εξήγησης για την επέκταση του εμπορίου των Ρωμιών στα εδάφη της Ουκρανίας και της Ρωσίας κατά τη διάρκεια του δέκατου όγδοου αιώνα.

Ενώ τα συστήματα προστασίας που έχουν εξεταστεί εδώ συνέδεαν τον προστατευόμενο με τον προστάτη σε μία αμοιβαία σχέση εξάρτησης, πρέπει να σημειωθεί ότι ο Ρωμιός προστατευόμενος δεν βασιζόταν αποκλειστικά και μόνο στην προστασία ενός μοναδικού Ρωμιού ή Ρώσου προστάτη. Αντιθέτως, λειτουργούσε ως μέρος μιας αλυσίδας με προστάτες στα ανώτερα της σημεία και με προστατευόμενους στα κατώτερα της στους οποίους ο ίδιος παρείχε κάλυψη.³⁷²

Υπό αυτές τις περιστάσεις, ο Ρωμιός είχε κάθε λόγο να προσπαθεί να κερδίσει την εύνοια πολλών κηδεμόνων, εκκλησιαστικών και κρατικών αξιωματούχων, σε διάφορες τοποθεσίες, ενώ οι προστάτες, με τη

³⁷² Η ενδιάμεση αυτή θέση φανερώνεται σε επιστολή του Αναστασίου Κοντοειδή στον Πατριάρχη Χρυσάνθο τον Απρίλιο του 1711: «Είμαι παρακαλεσμένος από όλους τους ήγουμένους να μεσιτεύσω προς την Μακαριότητά Σας να λάβουν γράμματα παρηγορίας και ασφαλείας δια την στερέωσίν τους εις τὰ έμπιστευθέντα αυτοίς μοναστήρια [...]».

Ολοκληρώνει όμως την επιστολή ζητώντας: «Παρακαλώ την Μακαριότητά Σας να μου στείλετε ένα καμυλάχιον και ένα έπανωκαμύλαυχον, διατι δέν έχω, ούτε εύρισκω να τὰ αγοράσω, και μήν τζακισθή τὸ καράβι όπου θέλει τὰ φέρει, καθώς έτζακίσθη εκείνο όπου μου ήφερνε τὸν καφέ».

Σε αυτή την επιστολή γίνεται φανερή η αξία της σχέσης που ο Κοντοειδής είχε κτίσει με τον Χρυσάνθο. Ενώ η μεσολάβηση στον Πατριάρχη υπέρ των ηγουμένων δείχνει ότι λειτουργούσε ως προστάτης άλλων Ρωμιών, η παράκληση για ενδυμασία και καφέ πιστοποιεί την κατώτερη θέση του ως προστατευόμενου του Χρυσάνθου.

Είναι αυτονόητο ότι για τον Κοντοειδή η αξία ενός «καμυλάχιου» (αλλιώς «καμηλάχιου», «καμιλάχιου», «καλημαύχιου» ή «καλυμαύχιου») το οποίο θα του πρόσφερε ο Χρυσάνθος ήταν αμέτρητα υψηλότερο από την αξία ενός πανομοιότυπου καλυμαύχιου που θα αγόραζε φερ' ειπείν για τον εαυτό του. Για ακριβώς τους ίδιους λόγους ο καφές του Χρυσάνθου πρέπει να ήταν πιο εύγευστος από τον αντίστοιχο καφέ που ο Κοντοειδής μπορούσε να αγοράσει από Ρωμιούς εμπόρους της περιοχής. Eudoxiu de Hurmuzaki, N. Iorga (επιμ.), *Documente privitoare la Istoria Românilor 1560-1820*, τόμος 14^{ος}, μέρος 3^ο, Βουκουρέστι, 1936, σσ. 85-87.

σειρά τους, δεν μεσολαβούσαν μόνο στις αρχές του κράτους όπου υπηρετούσαν οι ίδιοι, αλλά χρησιμοποιούσαν τις επαφές τους με άλλους αντίστοιχους ιεράρχες και αξιωματούχους που βρίσκονταν σε άλλα κράτη, για να προσφέρουν μεγαλύτερη κάλυψη στους προστατευόμενούς τους.³⁷³ Τελικά, επιβεβαιώνονται τα συμπεράσματα του πρώτου μέρους της εργασίας (I.2-3), η ικανότητα του εμπορευόμενου Ρωμιού να διαμορφώνει δίκτυα προστασίας εκατέρωθεν των συνόρων λειτουργούσε ως το βασικότερο συγκριτικό πλεονέκτημά του σε σχέση με τους άλλους εμπόρους.

Έχοντας όμως πλήρη επίγνωση της μετέωρης θέσης του, ο προστατευόμενος προσπαθούσε να πείσει τον Ρωμιό ή Ρώσο προστάτη ότι προσδοκούσε αποκλειστικά και μόνο το δικό του έλεος και τη δική του προστασία. Συνεπώς, η ασυμμετρία ισχύος στη σχέση προστατευόμενου-προστάτη οδήγησε – στα πλαίσια του βασικού ρόλου των Ρωμιών ως μεταφορέων πληροφοριών για όλα όσα αφορούσαν την Οθωμανική Αυτοκρατορία στη Ρωσία τον 18^ο αιώνα – σε παράλληλη ασυμμετρία στις πληροφορίες που λάμβαναν από τους Ρωμιούς οι Ρώσοι. Για παράδειγμα, στην επιστολή του προαναφερθέντος αγνώστου «Επισκόπου» προς την Αικατερίνη Β΄ το 1768 αναφέρεται ότι, αν κατέβουν οι Ρώσοι στη Μεσόγειο, τότε: «τα γύρω νησιά και όλη η Γραικία μέχρι τη Μακεδονία με εξαίρεση ολίγους απίστευτους οι οποίοι αποχώρησαν από την εκκλησία [...] χωρίς καμία αμφιβολία θα κυλήσουν σαν χείμαρρος προς Εσένα». Μάλιστα: «Όλη η Πελοπόννησος, και αρχής γενομένης από τις Θερμοπύλες μέχρι τα όρη της Πίνδου και της Χιμάρας όλη η Γραικία και τα μέρη της Ηπείρου, με τη βοήθεια του Θεού, εθελούσια και πρόθυμα θα δοθούν στην εξουσία των Ρώσων».³⁷⁴

Η εσφαλμένη πληροφόρηση – σε ορισμένες περιπτώσεις εσκεμμένη, σε άλλες πάλι όχι – των Ρώσων από Ρωμιούς οι οποίοι έδιναν την εντύπωση βαθύτερων λαϊκών ερεισμάτων μεταξύ των Χριστιανών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας υπέρ της Ρωσίας απ' ότι υπήρχαν στην πραγματικότητα μπορεί να κατανοηθεί πλήρως, δεδομένης της απόλυτης ανάγκης όσων ταξίδευαν στη Ρωσία για προστάτες στους οποίους έπρεπε να προσφέρουν όχι μόνο κολακευτικά λόγια αλλά και υπηρεσίες που δεν θα θεωρούνταν σήμερα καθαρά οικονομικές. Κατ' επέκταση, η Ρωσία καθόριζε την πολιτική της προς την Οθωμανική Αυτοκρατορία μέσα σε

³⁷³ Αναφέρεται ενδεικτικά η διαμεσολάβηση του Νικόλαου Μαυροκορδάτου ως προς τις αρχές της Ρωσίας. РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 3, 1714, ф. 8^ο. Επίσης η διαμεσολάβηση του Πρέσβευς της Αυστρίας για τον Κατεργάη. АВПРИ, ф. 2, оп. 6, том II, д. 4571, 1763, фф. 231-232. Και η μεσολάβηση του Πρέσβευς Ομπρεσκόβ εντός της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και της Μολδοβλαχίας. АВПРИ, ф. 13, оп. 2, д. 871, 1769, фф. 1-2.

³⁷⁴ Στα ρωσικά: «Около лежащие острова, и вся Греция даже до Македонии простирающаяся, со исключением многих точно неверных, и отлучившихся от единства церковного, будучи населенные православным народом, как токмо услышат о православном вашем имени, то без сомнения подобно речному устремлению к вам стекутся. [...] То неточию Пелопонниси весь, но начав от Термопиллов до Пиновых и Химерных гор, вся Греция; Эпирская сторона при помощи Божеской самодвижно и произвольно предадутся во власть российскую [...]». Η Χειμάρρα είναι στη σημερινή νότια Αλβανία. АВПРИ, ф. 52, оп. 2, д. 728, 1768, фф. 5^ο-6.

Την ίδια άποψη περί ναυτικής καθόδου της Ρωσίας στη Μεσόγειο και εξέγερσης των Ρωμιών και των άλλων λαών της Βαλκανικής είχε μεταδώσει και ο Ιωάννης Παλατίνο. Γι' αυτό το πολύ σημαντικό έγγραφο όσον αφορά την ιστορία της ναυτικής καθόδου της Ρωσίας και τα «Ορλωφικά», βλ. АВПРИ, ф. 2, оп. 6, д. 5644, 1776-1795, фф. 112^ο-113^ο.

ένα σύστημα προστασίας, με τις αλληλεξαρτούμενες σχέσεις του συστήματος να διαμορφώνουν και το τελικό μήνυμα που λάμβαναν οι Ρώσοι αξιωματούχοι.³⁷⁵

Απαιτείται λοιπόν εξαιρετική προσοχή στη χρήση των πηγών που αφορούν τη δηλωμένη αφοσίωση Ρωμιών στο πρόσωπο του Τσάρου. Όταν ένας Οσποδάρος ή ένας έμπορος δήλωνε την αφοσίωση του στον Τσάρο, αυτό δεν σημαίνει απαραίτητα ότι ταυτιζόταν με τη Ρωσία και τη ρωσική πολιτική πλήρως στην πράξη. Σύνηθες φαινόμενο ήταν η θερμή υποστήριξη της Ρωσίας μέχρι την έναρξη πολεμικών συγκρούσεων. Στις στιγμές κρίσης, όταν έπρεπε να γίνει επιλογή μεταξύ αλληλοσυγκρουόμενων κηδεμόνων, πολλοί, ιδιαιτέρως δε όσοι είχαν βάση την Κωνσταντινούπολη, υποστήριζαν τον Σουλτάνο ή ανέμεναν απλώς τις εξελίξεις, έτσι ώστε να προστατεύσουν τους εαυτούς τους, τις οικογένειες και τα εμπορικά συμφέροντά τους από την αντεκδίκηση των νικητών.³⁷⁶

Εξυπακούεται ότι, όσο πιο στενές ήταν οι σχέσεις μεταξύ ενός Ρωμιού και του ρωσικού κράτους στο σύνολό του, τόσο περισσότερες ήταν οι πιθανότητες ότι θα επέλεγε να συμπορευτεί με τις ανάγκες της ρωσικής πολιτικής σε κρίσιμες συγκυρίες· εξ ου και οι διαφορές μεταξύ των εισερχομένων και των εγκαταστημένων Ρωμιών της Αδελφότητας στη Νίζνα, διαφορές στις οποίες δίνεται έμφαση κατά τη διάρκεια όλης της περιόδου από το 1700 μέχρι το 1774 (βλ. II.6).³⁷⁷ Για τους Ρωμιούς εγκαταστημένους στη Νίζνα οι οποίοι είχαν διακόψει τις περισσότερες σχέσεις τους με τα συστήματα εξουσίας που δέσποζαν στην Οθωμανική Αυτοκρατορία δεν θα υπήρχε πλέον κανένα δίλημμα πολιτικής υποστήριξης· ως υπήκοοι της Ρωσίας υπηρετούσαν τον εκάστοτε Τσάρο ή την εκάστοτε Τσαρίνα. Αλλά και οι Ρωμιοί της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας που υποστήριζαν καθοριστικά τη Ρωσία στις πολεμικές συγκρούσεις του 18^{ου} αιώνα και κατόπιν αυτού μετανάστευαν στη Ρωσία είχαν το μεγάλο προτέρημα ότι είχαν αποδείξει εμπράκτως την πίστη και την αφοσίωσή τους στον Τσάρο και ως εκ τούτου ήταν πλέον κατάλληλοι για ένταξη στην υπηρεσία του, με όλα τα οικονομικά και άλλα προνόμια που αυτή συνεπαγόταν.

Με τους προστάτες να προσπαθούν να επωφεληθούν από τις σχέσεις που είχαν κτίσει, οι πόλεμοι λειτουργούσαν ως κόμβοι, αναδιαμορφώνοντας τα δίκτυα αλλά και τη θέση του κάθε Ρωμιού στο όλο σύστημα προστασίας που περιγράφεται εδώ. Όταν το 1708-1709 ή το 1711-1713, το 1736-1739 ή το 1768-

³⁷⁵ Яннис Καρρας (Γιάννης Καρράς), «Очарование и разочарование: Греки и русская политика в начале XVIII века», *Ελληνορωσικό Κοινωνικό Φορτίμ*, (προσεχώς).

³⁷⁶ Εξ ου και τα αρνητικά σχόλια για τους «Γραικούς του Φαναριού». Я.С. Гросул (επιμ.), *Исторические связи народов СССР и Румынии [...]*, τόμος 3^{ος}, Μόσχα, 1970, σσ. 204, 206.

³⁷⁷ Για το όλο θέμα της σημασίας των πολεμικών συγκρούσεων για τα ιδεολογικά ρεύματα του 18^{ου} αιώνα, βλ. Paschalis M. Kitromilides, «War and Political Consciousness: Theoretical Implications of Eighteenth-Century Greek Historiography», Gunther E. Rothenberg, Béla K. Király και Peter F. Sugar (επιμ.), *East Central European Society and War in the Pre-Revolutionary Eighteenth Century*, *Social Science Monographs*, Boulder, 1982, σσ. 351-370, ιδ. σ. 354.

1774, Ρωμιοί αναγκάζονταν να επιλέξουν μεταξύ κηδεμόνων, γνώριζαν τους κινδύνους· με τα δίκτυα προστασίας που αλληλοσυμπληρώνονταν και τους πρόσφεραν πολλαπλή κάλυψη εν καιρώ ειρήνης να έρχονται πλέον σε σύγκρουση, έπρεπε να επιλέξουν με αποτέλεσμα τον άμεσο κίνδυνο να μείνουν εκτεθειμένοι. Όταν ο προαναφερθείς Ζγουρός αποφάσισε να παραμείνει πιστός στον βασικότερο προστάτη του, τον Μαζέπα, δεν δρούσε με τρόπο παράδοξο ή άτιμο για τα κοινωνικά δεδομένα της εποχής. Κάθε άλλο! Αλλά δεν είναι παράξενο επίσης πως πολλοί Ρωμιοί έμποροι προτιμούσαν τη σταθερότητα και την ειρήνη παρά τη σύγκρουση των αυτοκρατοριών.³⁷⁸

Και οι ρωσικές αρχές όμως βρίσκονταν σε δίλημμα· όποτε αποσκοπούσαν στην αύξηση της επιρροής του Τσάρου και της Ρωσίας στους Χριστιανούς της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, είχαν ανάγκη τους Ρωμιούς υπηκόους του Σουλτάνου. Σ' αυτές τις συγκυρίες, για λόγους οικονομικούς αλλά και πολιτικούς, για τις τσαρικές αρχές οι εισερχόμενοι Ρωμιοί ήταν πολύ πιο χρήσιμοι από τους εγκατεστημένους στη Νίζνα και τη Μόσχα. Η βασική δυσκολία για τον ερευνητή στα αρχεία της Ρωσίας του 18^{ου} αιώνα είναι λοιπόν το γεγονός ότι αναγκαστικά αντιπαραθέτει τη θέρμη των δηλώσεων ορισμένων Ρωμιών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας υπέρ του εκάστοτε Τσάρου ή της εκάστοτε Τσαρίνας με τη σχετική αδράνεια πολλών από τους ίδιους Ρωμιούς, όποτε ο Τσάρος ή η Τσαρίνα τους καλούσαν σε εξέγερση. Ιδιαίτερα κατά τη διάρκεια της σύγκρουσης με τους Οθωμανούς το 1711, είναι προφανές πως ο Πέτρος Α' υπολόγιζε σε μεγαλύτερη υποστήριξη από τους Χριστιανούς της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας απ' ότι τελικά έλαβε, φαινόμενο που επαναλαμβάνεται και αργότερα.³⁷⁹

Από πλευράς των Ρωμιών παρατηρούνται αντίστοιχες διακυμάνσεις· εμποτισμένοι με τους χρησμούς άλλα και την προπαγάνδα των Ρώσων, δεν μπορούσαν να καταλάβουν ότι οι στόχοι των Ρώσων δεν επικεντρώνονταν αποκλειστικά στην απελευθέρωση των ίδιων. Φτάνοντας το 1704 στη Βιέννη, ο Μεθόδιος Αρμενόπουλος πρώην Θεσσαλονίκης έμαθε πως δεν είχε πληροφορηθεί ο Ρώσος απεσταλμένος εκεί για τη δράση του: «οὔτε κἄν ἀπλῶς ψυλοῦ λόγου εἶκουσεν διὰ τοῦ λόγου μου». Κατανοώντας πως δεν ήταν το γένος του (αλλά ούτε και ο ίδιος) στο επίκεντρο της ρωσικής πολιτικής, σημειώνει: «[...] ἐξηράθηκα παντελὸς καὶ ἔμνηνα ἄφωνος ὡσὰν νεκρὸς ἀπὸ τὴν λύπην μου».³⁸⁰ Μια σημείωση του Πατριάρχη Χρυσάνθου στον Πέτρο Α' το 1707 είναι χαρακτηριστική της νοοτροπίας αυτής· η Τσαρική αυτού Μεγαλειότητα, τονίζει ο

³⁷⁸ Όπως αναφέρει ο Κωνσταντίνος Δημήτρεβ σε αναφορά του το 1710: «Токмо де о тој войне турской народ, а паче купечество, также и знатные особы и греки зело не ради [...]». Петр I, *Письма и Бумаги [...]*, τόμος 10^{ος}, 1710, Μόσχα, 1956, σσ. 770-771.

³⁷⁹ Н.И. Павленко, *Птенцы [...]*, 1994, σσ. 338-341.

³⁸⁰ Ο Ρώσος Πρέσβυς στη Βιέννη από το 1701 ήταν ο Πετρ Γκολίτσιν. РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 2, 1704, ф. 20. Βλ. επίσης РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 2, 1706, фф. 1-6.

Πατριάρχης, γεννήθηκε και στάλθηκε «[...] κατά θεϊον προορισμόν εις τόν κόσμον [...]» αποκλειστικά και μόνο, για να απελευθερώσει τους Ρωμιούς.³⁸¹

Με τις ρωσικές αρχές να περιμένουν εκτεταμένες εξεγέρσεις μεταξύ των Ρωμιών, ενώ οι Ρωμοί της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας προσδοκούσαν μεγαλύτερη προστασία από την πλευρά του Τσάρου, διαμορφώθηκαν οι συνθήκες για έναν κύκλο ενθουσιασμού και απογοήτευσης ο οποίος φαίνεται να επαναλαμβάνεται κατά τη διάρκεια όλου του αιώνα. Ενθουσιασμός για το ενδεχόμενο της προστασίας από την πλευρά των Ρωμιών ή της εξέγερσης από τη σκοπιά των ρωσικών αρχών οδηγούσε σε απογοήτευση για τα πενιχρά αποτελέσματα και βαρυθυμία για την αναβολή ή ματαίωση των χρησμών.³⁸² Δεδομένης της απουσίας σωστής κατανόησης των προθέσεων αλλά και των περιορισμών που καθόριζαν τη ρωσική πολιτική, η απογοήτευση από την πλευρά των Ρωμιών ήταν μάλλον αναμενόμενη. Η απόδοση από τον ιστορικό της πρέπουσας σημασίας στις σχέσεις προστατευόμενου-προστάτη αποτελεί απαραίτητη προϋπόθεση εξήγησης τέτοιου είδους διακυμάνσεων.³⁸³

Παρ' όλα αυτά, οι δηλώσεις προσήλωσης στον Τσάρο έχουν αξία πέρα από τη χρήση τους ως τεχνική επιβίωσης· δηλώσεις, προφητείες και προσευχές σταδιακά διαμόρφωναν τις ταυτότητες των Ρωμιών. Όπως με τις εικόνες που έδιναν υπόσταση σε μια προσωποκεντρική πνευματική και αισθητική κοινωνία, έτσι και η αναμονή μιας μελλοντικής λύτρωσης μέσω της προστατευτικής δράσης του Τσάρου δημιουργούσε ελπίδες και έπλαθε την οντότητα των Ορθοδόξων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Πως θα επέρχονταν αυτή η λύτρωση ήταν όμως άγνωστο· για τους Ρωμιούς της εποχής μόνο ο Θεός μπορούσε να καθορίσει.

³⁸¹ «[...] τήν διά τούτο και γεννηθείσαν και πεμφθείσαν κατά θεϊον προορισμόν εις τόν κόσμον [...]». РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 1, 1707, фф. 16^в-17. Σώζεται και η ρωσική μετάφραση. Πετρ Ι, *Письма и Бумаги [...]*, τόμος 5^{ος}, Ιανουάριος-Ιούνιος 1707, Αγ. Πετρούπολη, 1907, σ. 632.

³⁸² «Ἡ Ῥουσία τὸ συμφέρον τῆς βλέπει. Ἐκαμε καὶ ἔλαβε τὸ ἐλεύθερο ταξίδεμα, διὰ νὰ κουβαλήσει τοὺς Ῥωμαίους στοὺς τόπους τῆς, νὰ κατοικήσει ἀνθρώπους τὲς ἔρημιας τῆς [...] μόνον διὰ λόγον τῆς ἐμερίμνησε [...]», γράφει το 1774 ο Ιωάννης Πρίγκος από το Ἄμστερνταμ. Ν. Ανδριώτης, «Τὸ Χρονικὸ τοῦ Ἄμστερδαμ», *Νέα Ἐστία*, τόμος 10^{ος}, Ιούλιος-Δεκέμβριος 1931, σσ. 846-853, 914-920, ἰδ. σ. 920.

Émile Legrand, *Bibliothèque grecque vulgaire*, Παρίσι, 1881, τόμος 2^{ος}, σ. 314. Émile Legrand, *Τῆς Ρούμελις τὸ Τραγούδι ἐκδοθὲν ἐπιμελεία καὶ διορθώσει Αἰμυλίου Λεγρανδίου*, Collection des Monuments Neo Helléniques, τόμος 8^{ος}, Παρίσι, 1870, σ. 15.

Αθανάσιος Κομνηνός Υψηλάντης, *Τὰ Μετὰ Τὴν Ἄλωσιν*, 1870, σ. 534. Παντελή Μ. Κοντογιάννη, *Οἱ Ἕλληνες κατὰ τὸν Πρῶτον ἐπὶ Αἰκατερίνης [...]*, 1903, σσ. 376-377. Βλ. επίσης, Nicolae Iorga, *Τὸ Βυζάντιο μετὰ τὸ Βυζάντιο*, Νίκος Σβωρόννος (πρόλ.), Γιάννης Καράς (μτφ.), Αθήνα, 1989, σ. 257. Asterios Argyriou, *Les Exégèses grecques de l'Apocalypse [...]*, 1982, σ. 5.

Υπήρχαν βεβαίως αυτοὶ οἱ οποίοι παρ' ὅλες τὶς ἀντίθετες ἐνδείξεις πίστευαν ἐπίμονα στους χρησμούς μέχρι τέλους. Μεταξύ αὐτῶν ο Ἀρχιμανδρίτης Βίκτωρ τοῦ Μοναστηρίου τῆς Ναζαρέτης (Монастырь Назарета) στὴ Νίζνα. Βάσει τῆς Αποκάλυψης τοῦ Ἰωάννου ο ξεροκέφαλος Αρχιμανδρίτης προφήτευε ὅτι οἱ Χριστιανοὶ τῆς Οθωμανικῆς Αυτοκρατορίας θὰ ἐλευθερώνονταν σύντομα ἀπὸ τοὺς Μωαμεθανούς. Ἦταν τὸ ἔτος 1810. Л. Синицкий, «Путешествия в Малороссию академика Гильденштедта и кн. И.М. Долгорукаго», *Киевская Старина*, ἔτος δωδέκατο, τόμος XL (40), 1893, Μάρτιος (3), σσ. 412-441, ἰδ. σ. 441.

³⁸³ Яннис Каррас (Γιάννης Καρράς), «Очарование и разочарование: Греки и русская политика в начале XVIII века», *Ελληνορωσικό Κοινωνικό Forum*, (προσεχώς).

Έτσι, δεδομένων των εξελίξεων κατά τη διάρκεια του 18^{ου} αιώνα, οι ταυτότητες των Ρωμιών ήταν όλο και περισσότερο οργανωμένες εναντίον της εξουσίας του Σουλτάνου, όχι τόσο εμπράκτως μέσω σχεδίων για κάποια οργανωμένη εξέγερση, όσο στις ελπίδες και τα όνειρα των Ορθοδόξων της εποχής. Η εικόνα του Τσάρου ως θεμελιώδους προστάτη των Ρωμιών συνέδεε τα δίκτυα προστασίας από τα οποία οι Ρωμιοί της εποχής επωφελούνταν με την γενικότερη ιδεολογία της ρωσικής προσδοκίας. Όταν οι Ρωμιοί ζητούσαν ελεημοσύνες από τον Τσάρο ή επικαλούνταν την προστασία του, παρουσίαζαν τους εαυτούς τους ως επαίτες στα πόδια του «πατρónου» και προστάτη τους. Με άλλα λόγια έθεταν τον Τσάρο στην κορυφή ενός πλέγματος σχέσεων συνεισφέροντας με αυτόν τον τρόπο στη αναδιαμόρφωση των συλλογικών τους ταυτοτήτων.³⁸⁴

Ενώ στο προηγούμενο κεφάλαιο (III.8) φάνηκε πως οι πρακτικές της ελεημοσύνης και του εμπορίου ήταν συνυφασμένες, στο παρόν κεφάλαιο δόθηκε έμφαση στη σημασία της υπηρεσίας που πρόσφεραν πολλοί Ρωμιοί στους αξιωματούχους του κράτους και το πρόσωπο του Τσάρου. Τελικά, ελεημοσύνες και υπηρεσία συνεισέφεραν, ώστε να δημιουργηθούν δίκτυα προστασίας για τους Ρωμιούς που ταξίδευαν στον Βορρά, δίκτυα τα οποία τους συνέδεαν με προστάτες, Ρωμιούς και μη, εκατέρωθεν των συνόρων. Δεδομένου ότι στην σημερινή εποχή τέτοιου είδους προσωπικές σχέσεις έχουν κατακριθεί ως διαφθορά, είναι για μας μάλλον παράδοξη η διαπίστωση ότι στις συγκεκριμένες συνθήκες της Ουκρανίας και της Ρωσίας του 18^{ου} αιώνα οι σχέσεις προστατευόμενου-προστάτη λειτουργούσαν ως βασικής σημασίας κοινωνικό κεφάλαιο που συνεισέφερε στην εξάπλωση του εμπορίου των Ρωμιών.³⁸⁵

³⁸⁴ Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, 1996, σσ. 169-188, 280-281.

³⁸⁵ Για την «πολιτική οικονομία της διαφθοράς» και τα οφέλη της στη Ρωσία του 17^{ου} αιώνα, βλ. Brian Davies, «Local government and administration», Maureen Perrie (επιμ.), *The Cambridge History of Russia, volume I, From Early Rus' to 1689*, Cambridge, 2006, σσ. 464-485, ιδ. σσ. 480-485.

Κεφάλαιο Δέκατο: Συμπεράσματα

10.1 Δοσίθεος και Παπαδόπουλος

Το τρίτο μέρος της εργασίας (III.7-III.10) ξεκίνησε με δύο παραθέματα: η πρώτη είναι από τον Πατριάρχη Ιεροσολύμων Δοσίθεο ο οποίος το 1705 σημειώνει ότι οι ιεράρχες της εκκλησίας είχαν χρέος «[...] νὰ εἶναι κοινοὶ προστάται τῶν ἀδικουμένων [...]».¹ Η δεύτερη, «[...] τὸ Ἐμπόριον εἶναι τέχνη πάνδημος [...]»,² προέρχεται από την Εμπορική Εγκυκλοπαιδεία του Νικόλα Παπαδόπουλου η οποία συγγράφηκε στις αρχές του 19^{ου} αιώνα, προκειμένου να εξυπηρετήσει τις ανάγκες των εμπόρων της εποχής.

Στα γραπτά του Πατριάρχη οι δεσμοί μεταξύ Ρωμίων είναι αυτοί που καταδεικνύουν τη φύση των ανταλλαγών ανάμεσα στα διάφορα μέρη της κοινωνίας. Αυτές οι σχέσεις περιγράφονται στη βάση της προσφοράς και της αποδοχής δώρων, ελεημοσύνης, υπηρεσιών. Ο Παπαδόπουλος, από την άλλη μεριά, διαποτισμένος από την οικονομική σκέψη των κλασικών του Διαφωτισμού, σκιαγραφεί μια εντελώς διαφορετική εικόνα. Το εμπόριο δεν είναι μόνο ένας αυτόνομος κλάδος της ανθρώπινης αλληλεπίδρασης, αλλά η κατεξοχήν μορφή αλληλεπίδρασης: «[...] τέχνη πάνδημος, ἐναγκαλιζομένη ὅλα τὰ πράγματα [...]». Το εμπόριο δημιουργεί δεσμούς ανάμεσα στα άτομα· ο καθένας εξειδικεύεται στις ατομικές του δραστηριότητες και έτσι αποδεικνύεται ωφέλιμος για όλους:

[...] δι' αὐτοῦ τοῦ Ἐμπορίου, διὰ νὰ εἶπω γενικώτερον, ὁ τετραπέρατος Κόσμος διὰ ξηρῶν, καὶ θαλασσῶν διακεχωρισμένος, συνεννοῦται, καὶ ὅλη ἡ ὑδρόγειος σφαῖρα μας σχεδὸν ἔγινε διαβατὴ καὶ ἀνθρωποκατοικημένη, καὶ ὅλα τὰ Ἔθνη ἐγνωρίσθησαν ἀναμεταξύ των, καὶ συζῶσιν, ὡς μία μεγάλη οἰκογένεια, δανειζομένη, καὶ προφθάνουσα εἰς τὰ τέκνα της τὰ ἀναγκαῖα, τὰ χρήσιμα [...].³

Ενώ το χρονικό διάστημα που χωρίζει τον Δοσίθεο από τον Παπαδόπουλο δεν είναι παρά ένας αιώνας, από τη μία σκιαγραφείται μια αρχαϊκή κοινωνία, και από την άλλη περιγράφονται οι μηχανισμοί μιας σύγχρονης οικονομίας της αγοράς με τον καταμερισμό της εργασίας και όλες τις άλλες κοινωνικές αλληλεπιδράσεις που συνεπάγεται μια τέτοιου είδους οικονομία.

Στην πραγματικότητα, μια προσεκτική ανάγνωση των πηγών αποκαλύπτει στοιχεία του οράματος του Παπαδόπουλου, ήδη παρόντα στις κοινωνικές αλληλεπιδράσεις του 1700· και στοιχεία της κοσμοθεωρίας του Δοσιθέου στις χαρακτηριστικές για τους εμπόρους συμπεριφορές της εποχής του Παπαδόπουλου. Ως εκ

¹ Πατριάρχης Ιεροσολύμων Δοσίθεος. ΡΓΑДА, φ. 52, *Сношения России с Грецией*, оп. 1, д. 4, 1705, φ. 1.

² Νικόλαος Γ. Παπαδόπουλος, *Ἐρμῆς ὁ Κερδῶς, ἤτοι Ἐμπορικὴ ἐγκυκλοπαιδεία*, Αθήνα, 1989, σ. 8.

³ Νικόλαος Γ. Παπαδόπουλος, *Ἐρμῆς ὁ Κερδῶς, ἤτοι Ἐμπορικὴ Ἐγκυκλοπαιδεία*, Αθήνα, 1989, σσ. 8, 16.

τούτου, υπηρεσία, ελεημοσύνη και εμπόριο συνδέονται και αλληλεπιδρούν κατά τη διάρκεια όλης της περιόδου μέχρι το 1774. Έτσι, η ανταλλαγή αγαθών της εποχής διαθέτει ορισμένα αλλά όχι όλα τα χαρακτηριστικά της φαινομενικά ανυστερόβουλης, σε υψηλό βαθμό δομημένης, ανταλλαγής δώρων που βασίζεται σε κανόνες αμοιβαιότητας, καθώς και ορισμένα – αλλά όχι όλα – τα χαρακτηριστικά της αγοράς ως ενός τόπου όπου αγοραστές και πωλητές συναντώνται και οι τιμές διαμορφώνονται μέσα από απρόσωπους μηχανισμούς.

Η παρούσα μελέτη ξεκίνησε, για να εξηγήσει το εμπόριο των Ρωμιών στην Ουκρανία και τη Ρωσία μεταξύ του 1700 και του 1774. Στο πρώτο μέρος της εργασίας περιγράφονται οι μορφές του εμπορίου, μορφές που άλλαξαν παράλληλα με την εξάπλωση του εμπορίου και τη διαμόρφωση αγορών στα εδάφη της Ουκρανίας. Σημειώθηκε πως οι Ρωμιοί στο σύνολό τους έπρεπε να αντεπεξέλθουν σε μια σειρά από κινδύνους στις περιοχές όπου εμπορεύονταν. Ως εκ τούτου, ιδιαίτερη έμφαση δόθηκε στις προσωπικές σχέσεις φιλίας μεταξύ Ρωμιών, σχέσεις που επέτρεπαν να εμπορεύεται ο ένας με τον άλλο με κάποιο βαθμό εμπιστοσύνης (I.2-3).

Στο δεύτερο μέρος εξετάστηκε ο ρόλος του θεσμού της Αδελφότητας των Ρωμιών της Νίζνας. Όπως φαίνεται από το πρώτο της καταστατικό, η Αδελφότητα στο ξεκίνημά της είχε χαρακτήρα εκκλησιαστικό. Δόθηκε ιδιαίτερη έμφαση όμως στην περαιτέρω εξέλιξη αυτού του αρχικά εκκλησιαστικού θεσμού, με άλλα λόγια στους κανόνες και τις ρυθμίσεις που επινοήθηκαν, για να οργανωθεί το εμπόριο, μέθοδοι και συμπεριφορές που συνδέονται με το ανεξάρτητο Κριτήριο, την κυριαρχία του νόμου και την ενδυνάμωση της αγοράς. Ως εκ τούτου, ο θεσμός της Αδελφότητας επέτρεψε την επέκταση των πρακτικών του εμπορίου πέρα από ένα μικρό κύκλο αλληλοσυνδεδεμένων φίλων· παράλληλα συνεισέφερε στη διαμόρφωση ενός πιστωτικού συστήματος που συνέδεε το εμπόριο των Ρωμιών με μια ευρύτερη αγορά.

Δεν έλλειπαν βεβαίως οι διενέξεις στο εσωτερικό της Αδελφότητας αυτής· εντάσεις σημειώθηκαν όσον αφορά τα όρια της Αδελφότητας, και πιο συγκεκριμένα μεταξύ εγκαταστημένων και εισερχομένων. Δεδομένων των πολιτικών και οικονομικών εξελίξεων στην Ουκρανία τον 18^ο αιώνα, τέτοιου είδους εντάσεις πρέπει να θεωρούνται μάλλον αναμενόμενες. Σηματοδοτούν όμως σημαντικές εξελίξεις στις συμπεριφορές των Ρωμιών της Ουκρανίας και της Ρωσίας· άλλοι θα ήταν οι κανόνες συμπεριφοράς των μελών μιας εκκλησιαστικής Αδελφότητας και διαφορετικοί μιας δικαστικής. Έτσι, ο φαινομενικά αμετάβλητος θεσμός της Αδελφότητας, επέτρεψε ουσιαστικές τομές στις συμπεριφορές των μελών που την απάρτιζαν (II.4-6).⁴

⁴ Η Αδελφότητα επέτρεπε λοιπόν τη σταδιακή διαμόρφωση συμπεριφορών με βάση τον νόμο. Την απόλυτη ανάγκη για τέτοιου είδους προστατευτική κάλυψη για την επέκταση του νόμου σημειώνει κατά την ίδια εποχή και ο Ευγένιος Βούλγαρης:

«Καὶ αὐτοὶ, ναί, καὶ αὐτοὶ οἱ νόμοι εἰς τὴν ἀρχὴν ὡσὰν ἀπαλὰ βρέφη χρειάζονται γάλα καὶ στερέωσιν, προχωροῦντες ἡλικιοῦνται καὶ αὐξάνουσιν [...]. Ὁμοίωσαν τοὺς νόμους μὲ τὰς ἀράχνας, καὶ κατὰ τι καλὰ τοὺς ὠμοίωσαν· διότι μία ἀδύνατος πνοὴ μόνη τοὺς

Ωστόσο, στο τρίτο μέρος, μεγαλύτερη προσοχή δόθηκε στις μετακινήσεις ως καθοριστικό στοιχείο της καθημερινότητας των Ρωμιών και επίσης – στοιχείο που συνδέεται με τις μετακινήσεις – στις μορφές κοινωνικής αλληλεπίδρασης ανάμεσα στις διασυνδεδεμένες ομάδες των Ρωμιών στην Ουκρανία και τη Ρωσία, μορφές αλληλεπίδρασης που παρείχαν ένα προστατευτικό κάλυμμα για τις μετακινήσεις τους. Όπως φαίνεται από πλείστες περιπτώσεις, οι διαχωριστικές γραμμές μεταξύ ενός τεχνίτη, ενός μεσίτη και ενόςπραματευτή δεν ήταν ξεκάθαρες, ούτε, λόγου χάριν, μεταξύ ενός «πραματευτή» και του «ταμιά» του. Ενώ οι Ρωμιοί στο σύνολό τους αποκαλούνταν «κουπτσί» ή «πραματευτές», εντός της Αδελφότητας αλλά και εκτός αυτής υπήρχαν «γουναράδες», «χρυσοχόοι», «μεσίτες» και άλλοι. Υπάλληλοι, υπηρέτες, βοηθοί και σκλάβοι, ενώ συνήθως δεν ανήκαν στην Αδελφότητα ως μέλη, ήταν στενά συνδεδεμένοι μ' αυτή. Ακριβώς επειδή οι κίνδυνοι που αντιμετώπιζαν οι εμπορευόμενοι Ρωμιοί της Καζακίας και της Ρωσίας υπήρξαν μεγάλοι, σημειώνεται μεγάλη έλλειψη επαγγελματικής σταθερότητας. Ο «πραματευτής» του σήμερα ήταν ο «μεσίτης» ή ο υπάλληλος, εργαζόμενος με «ρόγα», του αύριο (III.7).⁵

Κάτι παρόμοιο ίσχυε ως ένα βαθμό επίσης όσον αφορά τις σχέσεις των εμπορευόμενων Ρωμιών με ιερωμένους (III.8) αλλά και με κρατικούς αξιωματούχους (III.9). Έμποροι, ιερωμένοι και αξιωματούχοι είχαν και οι τρεις το προνόμιο της ελευθερίας μετακίνησης – ένα εξαιρετικά σημαντικό προνόμιο που συνέδεε τις εμπειρίες τους. Έτσι οι καθημερινές εμπειρίες των Ρωμιών της εποχής σκιαγραφούν μία εικόνα σύμφωνα με την οποία οι συνεχείς μετακινήσεις είχαν ως επακόλουθο ταχείες αλλαγές στην κοινωνική θέση των Ρωμιών. Η σύντομη επισκόπηση των επαγγελματικών και άλλων διαβαθμίσεων που χαρακτήριζαν τους Ρωμιούς της Ουκρανίας και της Ρωσίας οδήγησε στο συμπέρασμα ότι απόπειρες προσέγγισης των εμπόρων ως μία τελείως ξεχωριστή τάξη θα ήταν μάλλον άτοπες.⁶ Αυτό που διαφαίνεται στις πηγές δεν είναι τόσο η ύπαρξη μιας κοινής ταυτότητας εμπόρων, όσο η αναδιάταξη και αναδιαμόρφωση μιας ολόκληρης κοινωνίας εμπορευόμενων Ρωμιών στα εδάφη της Ρωσικής Αυτοκρατορίας. Η έλλειψη διαχωριστικών γραμμών μεταξύ διαφορετικών υποομάδων αυτής της εν κινήσει κοινωνίας είναι το στοιχείο που κατεξοχήν εντυπωσιάζει τον ερευνητή.

σαλεύει· τῷ ὄντι, ἀράχνια ὑφάσματα. Ἄν περιπλεχθοῦν εἰς αὐτὰ μῦθαι καὶ κώνωπες, καὶ τὰ τοιαῦτα μικρὰ καὶ ἀσθενῆ ζωῦφια, πιάνονται καὶ δεσμεύονται· ἂν ὀρμήσουσιν ζῶα μεγαλύτερα καὶ βιαιότερα, τὰ διασπῶσι καὶ τὰ ξεσχίζουσιν».

Ευγένιος Βούλγαρης, «ΛΟΓΟΣ ΠΑΝΗΓΥΡΙΚΟΣ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΗΜΕΡΑΝ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΑΠΟΣΤΟΛΟΥ ΑΝΔΡΕΟΥ ΤΟΥ ΠΡΩΤΟΚΛΗΤΟΥ», Βασίλειος Τατάκης (επιμ.), ΣΚΟΥΦΟΣ, ΜΗΝΙΑΤΗΣ, ΒΟΥΛΓΑΡΙΣ, ΘΕΟΤΟΚΗΣ, Βασική Βιβλιοθήκη 8, Αετός, Αθήνα, 1953, σσ. 240-249, ιδ. σ. 240.

⁵ Δηλαδή με μισθό.

⁶ Ας σημειωθεί εδώ πως με βάση την ορολογία του Weber δεν είναι δυνατή η διαμόρφωση τάξεων έξω από την «αγορά». Max Weber, «Class, Status, Party», H.H. Gerth και C. Wright Mills (επιμ., μτφ.), *From Max Weber: Essays in Sociology*, Οξφόρδη, Νέα Υόρκη, 1946, σσ. 180-195, ιδ. σσ. 181-183.

Όπως θα περίμενε κανείς, δεδομένης της απουσίας ξεκάθαρων διαχωριστικών γραμμών, οι μορφές κοινωνικής αλληλεπίδρασης ανάμεσα στις διασυνδεδεμένες ομάδες των Ρωμιών στην Ουκρανία και τη Ρωσία μοιάζει να ήταν σε ένα σημαντικό βαθμό έξωοικονομικές. Έτσι, οι εμπορικές τους δραστηριότητες παρουσιάζονται ως μερικώς ενσωματωμένες σε άλλες μορφές κοινωνικής αλληλεπίδρασης. Όπως με την ελεημοσύνη, έτσι και το συνδεδεμένο σύστημα προστασίας λειτουργούσε σαν εργαλείο επέκτασης της πίστης, προκειμένου να καλύψει ευρύτερα στρώματα μιας κοινωνίας, της οποίας το βασικό χαρακτηριστικό ήταν οι συνεχείς μετακινήσεις. Το εμπόριο σε συνδυασμό με την προστασία επέτρεπαν στους Ορθόδοξους του οθωμανικού κόσμου να ελαττώσουν τους κινδύνους που αντιμετώπιζαν και να επωφεληθούν από την επαφή τους με τους πληθυσμούς της Ουκρανίας και της Ρωσίας.

Με λίγα λόγια, το δεύτερο και το τρίτο μέρος αυτής της εργασίας βρίσκονται σε φαινομενική σύγκρουση: το εμπόριο ως αυτόνομος κλάδος ανθρώπινης αλληλεπίδρασης όπως εμφανίζεται στο δεύτερο μέρος αντιπαραβάλλεται με την ανάλυση των σχέσεων που βασίζονταν στην προσφορά και την αποδοχή ελεημοσύνης και υπηρεσιών του τρίτου μέρους. Στο πλαίσιο της εδώ εργασίας και του συγκεκριμένου αρχαιακού υλικού που εξετάστηκε γι' αυτήν, οι αφηγήσεις των εμπειριών των Ρωμιών της εποχής και κατ' επέκταση τα όποια επιχειρήματα εμπεριέχονται σε αυτές δεν μπορούν να αθροισθούν σε ένα ενοποιημένο σύνολο. Παρ' όλ' αυτά, είναι δυνατόν να επιχειρηθούν ορισμένες ερμηνείες οι οποίες να συγκεράσουν τους κόσμους που περιγράφουν ο Δοσίθεος από τη μια και ο Παπαδόπουλος από την άλλη.⁷

⁷ Αυτή η σύγκρουση δεν είναι κατά κανένα τρόπο κάτι καινούργιο. Επίσημα στο δεύτερο μέρος τους πολλούς και διάφορους οικονομολόγους, ανθρωπολόγους, αρχαιολόγους και ιστορικούς που έχουν συνεισφέρει με τον έναν ή τον άλλο τρόπο στη συνεχιζόμενη συζήτηση σχετικά με τη φύση των ανταλλαγών στον προ της σύγχρονης εποχής κόσμο (II.6).

Για το θέμα αυτό βλ. επίσης τη βιβλιογραφία, στο John K. Davies, «Ancient economies: models and muddles», Helen Parkins και Christopher Smith (επιμ.), *Trade, Traders and the Ancient City*, Λονδίνο και Νέα Υόρκη, 1998, σσ. 225-256, ιδ. σ. 233.

10.2 Αγάπη

Μια πρώτη εξήγηση θα υπογράμιζε τη αλληλοσυμπλήρωση των κοινωνικών προτύπων, και ειδικότερα ανάμεσα στους εκτός αγοράς τρόπους αλληλεπίδρασης και εκείνους της ίδιας της αγοράς. Μετακινήσεις, εμπόριο, αυξημένη χρήση κεφαλαίου, βελτιωμένες επιχειρηματικές τεχνικές όπως πιο ακριβής λογιστική και, τελικά, η διαφοροποίηση και η κατανομή της εργασίας, αναδύθηκαν ως αποτέλεσμα συγκεκριμένων, εκτός αγοράς, μεθόδων αλληλεπίδρασης και – περιττό να ειπωθεί – με τη σειρά τους τις επηρέασαν.

Οι αλλαγές στο εμπόριο και οι επακόλουθες επαγγελματικές διαφοροποιήσεις διαμορφώθηκαν παράλληλα με εξελίξεις στην αίσθηση και τις έννοιες της «αδελφότητας». Έτσι, ίσως η σημαντικότερη συνεισφορά των εκκλησιαστικών καταβολών της Αδελφότητας των Ρωμιών της Νίζνας ήταν το γεγονός ότι αυτή προήγαγε τη συνεργασία. Όπως επιμένουν στα επίσημά τους έγγραφα, οι αδελφοί έπρεπε: «να αποκρίνονται σινοϊθούμενοι και από άλλους τούς πραγματευτές λόγο τὸ καὶ ἔργω».⁸ Αυτό, επιτυγχανόταν κυρίως δίνοντας έμφαση στη συμφιλίωση και πάνω απ' όλα στην αγάπη.

Ο όρος «αγάπη» επαναλαμβάνεται ακατάπαυστα στα θρησκευτικά και νομικά έγγραφα της Αδελφότητας, σηματοδοτώντας το ιδανικό που όλα τα μέλη της κοινωνίας όφειλαν να επιδιώκουν. Σε έγγραφο της Αδελφότητας του 1696 αναφέρεται: «οί καρποί τοῦ πνεύματος εἰσὶν· Ἀγάπη, χαρὰ, εἰρήνη, μακροθυμία, χρηστότης, ἀγαθοσύνη, πίστης, πραότης, ἐγκράτεια». Οι πρώτοι αδελφοί μάλιστα δημιούργησαν την Αδελφότητα «παραकुινθέντες οὖν ὑπὸ τῆς θεϊκῆς Ἀγάπης».⁹ Σε άλλο έγγραφο, τα μέλη της Αδελφότητας τονίζουν: «[...] ἐν χριστῷ ἀδελφικὴν ἀγάπην, συμφωνοῦμεν ὅλοι κοινῶς, καὶ ἀποφασίζομεν [...]».¹⁰

Σε έγγραφο του 1773 αναφέρεται:

*Νῦν δὲ συνομιλῶντας ἀνάμεσόν μας ὅλοι ὁμοῦ ἐγκάτικοι, καὶ εἰσερχόμενοι **συνάδελφοι ῥωμαῖοι**, καὶ ἀπορρῦπτοντας πάσαν διχῶνειαν **ἠγαπήθημεν, ἐνώθημεν, καὶ εἰρηνεύθημεν** [...].*

Το κείμενο συνεχίζει, συνδέοντας τα συγκεκριμένα συμφωνημένα κεφάλαια με την προσδοκία της επουράνιας ειρήνης:

*[...] καὶ συνεδέθημεν με ἀγάπην, τὴν πρώτην καὶ κεφαλαιώδη τῶν ἀρετῶν, **ἀρετὴν ἣτις τὰ πάντα δύναται οὐ μόνον τὰ εἰς τὴν γῆν ἀλλὰ καὶ εἰς τὸν οὐρανόν, εἰς τὴν φύσιν τῶν ἀγγέλων καὶ***

⁸ ДАЧО, ф. 101, Слѡд Нежинского Греческого Братства, оп. 1, д. 4285а, 1779, ф. 2.

⁹ Евгений Чернухин, «Книга пожертв грецького ніжинского братства 1696-1786 рр.», *Записки Историко-Филологического товариства Андрія Білецького*, τεύχος 1^ο, Κίεβο, 1997, σ. 144. [Στο εξής: Евгений Чернухин, *Книга пожертв* [...], 1997]. Αναφορά στην Επιστολή του Αγ. Παύλου προς τους Γαλάτες 5:22-23.

¹⁰ Έγγραφο του 1734. ДАЧО, ф. 101, оп. 1, д. 4273, 1773, ф. 1.

*ἀνθρώπων, ἐνὶ λόγῳ, εἰς ὄλην τὴν ὄρατὴν καὶ ἀόρατον κτίσιν. Αὐτὴν τὴν ἀγάπην ἠγκαλέσαμεν ἥτις τελοποιεῖ τὰ πάντα, τὰ ἐπίγεια μὲ τὰ οὐράνια συνάπτει τοὺς ἀγγέλους εἰς παμμακάριστον εἰρήνην φυλάττει.*¹¹

Το 1768 ἓνας Μιχάλης συνδύασε τὴν ἀγάπη καὶ τὸ ἐμπόριο με τὸν πιο ἀπτό τρόπο: «[...] ἦλθεν εἰς τὸ κονάκι μου ὁ Μιχάλης [...], καὶ οὕτως μὲ εἶπεν ἂν ἀγαπῶ νὰ κάμωμεν ἀλάγιν [...].¹² Ο Καισάριος Δαπόντες πάλι, στὴν περιγραφή του τῆς συνθήκης μεταξύ Ρωσίας καὶ Οθωμανικῆς Αυτοκρατορίας, γράφει πως «ἡ πραγματεία» ἦταν «ἓνας ἀπὸ τοὺς καρποὺς τῆς ἀγάπης».¹³ Ὑπάρχουν πολλὰ ἀνάλογα παραδείγματα.¹⁴

Ὑπὸ αὐτές τις περιστάσεις, δὲν εἶναι παράξενο ὅτι στὰ ἐπίσημα κείμενα τῆς Αδελφότητος φαίνεται μὴ περαιτέρω προέκταση αὐτῆς τῆς ἀγάπης· ὅλο καὶ περισσότερο, τὰ ἐγγράφα τονίζουν τὴ σημασία τῆς κοινῆς γνώμης καὶ θέλησης τῶν μελῶν τῆς: «[...] νὰ εἴμεθα συνδεδεμένοι, μὲ μίαν εὐλικρινῆ ἀγάπην, καὶ ὁμοφρονεῖαν»,¹⁵ πὺ εὐκόλα μετατρέπεται στὸ «ἔσινφώνισαμεν μὲ κοινὴν γνώμιν καὶ θέλῖσιν». ¹⁶ Ἡ χρῆση τῆς ορολογίας «κοινὴ γνώμη» ἀποτελεῖ ἰδιαίτερα ἐνδιαφέρον στοιχεῖο ὅσον ἀφορᾶ τὶς ἐκλογές γιὰ τὴν ἐπιλογή τῶν ἀξιωματοῦχων τῆς Αδελφότητος: «Ὅθεν πάλιν μὲ γνώμιν κοινήν, καὶ ἐν χριστῷ ἀδελφικὴν ἀγάπην, συμφωνοῦμεν ὅλοι κοινῶς, καὶ ἀποφασίζομεν, καὶ διορίζομεν [...]».¹⁷ Ἐτσι, «[...] ὅτι ἀπόφασις τοὺς κάμουν

¹¹ ДАЧО, ф. 101, оп. 1, д. 4272, 1773, ф. 2.

¹² Βεβαίως, σ' αὐτὴ τὴν περίπτωσι, τὸ ρῆμα «ἀγαπῶ» εἶναι ταυτόσημο με τὰ «θέλω» ἢ «ἐπιθυμῶ». ДАЧО, ф. 101, оп. 1, д. 4230, 1760, ф. 2.

¹³ Καισάριος Δαπόντες, *Éphémérides Daces, ou Chronique de la Guerre de Quatre ans (1736-1739)*, [Δακικαὶ Ἐφημερίδες, Ἦτοι συμβεβήκοτα τετραετοῦς μάχης Ὁθωμανορῶσων, πρὸς δὲ καὶ Αουστριακῶν, μέχρις ἐτους 1739], Émile Legrand (ἐπιμ.), Παρίσι, 1880, δέμα 1^ο, τόμος 1^{ος}, Παρίσι, 1880, σ. μστ (46).

¹⁴ Γράφει ὁ Βενιαμίν Λεβαντίνος τὸ 1706, παρακαλώντας: «[...] διὰ ἀγάπην Χριστοῦ καὶ διὰ τὴν ψυχὴν τὸν γονέον σου [...]». РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 11, 1705, ф. 19.

Βλ. τὰ σχόλια τοῦ Νικόλαου Μαυροκορδάτου, ἀπὸ τὸ 1715: «Πασῶν τῶν ἀρετῶν ἡ ἀγάπη τοσοῦτον ὑπεραίρει [...] μόνη γὰρ ἡ ἀγάπη καὶ ἐν τῇ ὑπερβολῇ φυλάττει τὴν ἑαυτῆς ἀξίαν οὐκ ἐς γειτνῶσαν κακίαν ἐκπίπτουσα, ἀλλὰ διηνεκῶς ἐπιδιδούσα». Νικόλαος Μαυροκορδάτος, *Φιλοθέου Πάρεργα*, Jacques Bouchard (ἐπιμ., μτφ.), Αθήνα, 1989, σσ. 198-200.

Ακριβῶς ἐπειδὴ ἡ «ἀγάπη» ἀποτελοῦσε κοινὸ τῶπο κατὰ τὴν ἐποχὴ, εἶναι σημαντικὴ ἡ μελέτη τῶν διαφόρων ἐνοιῶν πὺ ἀπέδιδαν οἱ Ρωμοὶ στὴ συγκεκριμένη – ὑπέρτατη γιὰ ἐκεῖνους – ἐννοία.

¹⁵ ДАЧО, ф. 101, оп. 1, д. 4272, 1773, ф. 2^ο.

¹⁶ ДАЧО, ф. 101, оп. 1, д. 4285а, 1779, фф. 2-2^ο.

Γιὰ «κοινὴ γνώμη», βλ. ἐπίσης Χρῆστος Π. Λασκαρίδης, *Τὸ Καταστατικὸ τῆς Ἑλληνικῆς Ἐμπορικῆς Κοινοτήτος στὴ Νίξνα τῆς Ουκρανίας*, Ἰωάννινα, 1997, σ. 206.

¹⁷ ДАЧО, ф. 101, оп. 1, д. 4273, 1773, ф. 1.

[...] νὰ ὑποτάσσονται [...]»¹⁸ με ἄλλα λόγια, μίᾱ ἀπὸ τῆς πηγῆς τῆς νόμιμης ὑποταγῆς ὑπῆρξε ἡ συναινετικὴ στάση τῶν μελῶν τῆς κοινότητος.¹⁹

Ἐνῶ στὶς περισσότερες ἀπὸ τὶς παραπάνω περιπτώσεις ἡ φράση «κοινὴ γνώμη» ἀναφερόταν στὴ συγκατάθεση τῶν δύο ἀντιμαχόμενων πλευρῶν, ἐγκαταστημένων ἀπὸ τὴ μίᾱ καὶ εἰσερχομένων ἀπὸ τὴν ἄλλη, εἶναι ἀξιοσημείωτο πὼς ἡ «κοινὴ γνώμη» ἀφοροῦσε τοὺς Ρωμίους τῆς Νίζνας στὸ σύνολό τους. Οἱ συμφωνίες νομιμοποιούνταν ἀπὸ τὸ κοινωνικὸ σύνολο: «[...] ἀπὸ ὅλην τὴν κηνότη τοῦ ῥωμαικοῦ ἀδελφάτου νήζηνας [...]».²⁰ Τὸ σημαντικὸ ὅμως δὲν εἶναι ἀν ἐφαρμοζόταν στὴν πράξη τὰ συμφωνηθέντα, ἀλλὰ ὅτι οἱ συμφωνίες συντελοῦσαν, ὥστε νὰ συγκαταλέγονται ὅσοι τὶς ἀποδέχονταν «μὲ ἴδιόν τους θέλιμα» σὲ μίᾱ ἐρύτερη κοινότητα, τόσο θρησκευτικὴ ὅσο καὶ οικονομικὴ.²¹

Ὅπως φάνηκε προηγουμένως (III.8), ἡ Ἀδελφότητα ἀναλάμβανε καὶ τὸν ρόλο τοῦ προστάτη. Ὑποστήριζε τὶς οἰκογένειες τῶν ἐμπόρων ποὺ ἀπουσίαζαν. Ὅσοι βρισκόνταν σὲ ἀνέχεια ἢ ἀνάγκη, δέχονταν, μὲσω τοῦ ταμείου πρόνοιας καὶ ἀλληλοβοήθειας, τοῦ νοσοκομείου, τοῦ γηροκομείου καὶ ἄλλων παρόμοιων ὁργανώσεων, τὴ βοήθεια καὶ τὴ φιλανθρωπία τῆς. Ἐπιπλέον, ἡ Ἀδελφότητα κάλυπτε κοινωνικὲς ἀνάγκες με τὴν ὁργάνωση περιοδικῶν εορτῶν. Φρόντιζε τὰ τοῦ θανάτου με θρησκευτικὲς τελετὲς καὶ κανόνες ποὺ ρύθμιζαν τὰ κληρονομικὰ ζητήματα. Ἡ συμμετοχὴ στὴν Ἀδελφότητα πιθανόν θεωροῦνταν πὼς συνεισέφερε ἀκόμη καὶ στὴ σωτηρία τῆς ψυχῆς τοῦ Ρωμιού, μὲσα ἀπὸ τὴν εὐλογία τῶν ἰσχυρῶν ἁγίων ποὺ ἦταν προστάτες τῆς κοινότητος.²² Ἔτσι, ἐνῶ ἡ Ἐκκλησία δὲν ἀποτελοῦσε τὸ ἐπίκεντρο τῆς Ἀδελφότητος κατὰ τὴ διάρκεια ὅλης τῆς περιόδου ποὺ ἐξετάζεται, συνεισέφερε στὴν ἀνάπτυξη ἐσωτερικῶν κωδίκων συμπεριφορᾶς

¹⁸ ДАЧО, ф. 101, оп. 1, д. 4285а, 1779, ф. 2.

¹⁹ Για τὴ σημασία τέτοιων ἀναφορῶν στὴν ἐξουσία καὶ τὴ θέληση τῆς κοινωνικῆς οἰκίας, βλ. Antony Black, *Guilds and Civil Society in European Thought from the Twelfth Century to the Present*, Λονδίνο, 1984, σσ. 22, 134, 137.

²⁰ ДАЧО, ф. 101, оп. 1, д. 4268, 1773, ф. 10.

²¹ ДАЧО, ф. 101, оп. 1, д. 4272, 1773, фф. 17-17^ο.

²² «[...] διὰ ψυχικήν αὐτῶν σωτηρίαν, καὶ διὰ αἰώνιον αὐτῶν μνημόσυνον [...]» γράφει τὸ βιβλίον ἀφιερωμάτων τῆς Ἀδελφότητος. Евгений Чернухин, *Книга пожертв [...]*, 1997, σ. 144.

Ἀς ἀναφερθῶν ὀρισμένα ἄλλα παραδείγματα: στὰ μέσα τοῦ αἰῶνα ὁ περιπλανώμενος ἀρχιμανδριτὴς Καλλίνικος Γρυπάρης δοξάζει τοὺς Ἀρχιστράτηγους Μιχαὴλ καὶ Γαβριὴλ γιὰ τὴν προστασία τους, ἐνόσω ταξίδευε: «καὶ τοὺς ἀρχιστράτηγους μιχαὴλ καὶ γαβριὴλ δοξάζω». Ἴδρυμα Ἐθνικῆς Τραπεζῆς, Ἱστορικὸ καὶ Παλαιογραφικὸ Ἀρχεῖο, *Μονὴ Ταξιαρχῶν Σερίφου, καταστατικά 3, οδοιπορικὸ ηγουμένου Καλλινίκου Γρυπάρη*, σ. 22.

Στὸ βιβλίον ἀφιερωμάτων τῆς Ἀδελφότητος σημειώνεται γιὰ τὸ 1707, «διὰ πρεσβειῶν καὶ προστασίαις τῶν Ταξιαρχῶν καὶ Πρεσβείαις τῶν Ἁγίων Πάντων, νεύσει Θεῆα». Βλ. *Συνοδικὸ τῆς Ἑλληνικῆς Ἀδελφότητος τῆς Πόλης Νιέζιν 1696-1786*, τόπος: Κίεβο, βιβλιοθήκη: Βερνάντσκι, κώδικας αρ.: 72.12, σ. 14 ρ. Евгений Чернухин, *Книга пожертв [...]*, 1997, σ. 150.

Στὸ τέμπλο τῆς ἐκκλησίας, δεξιὰ τῆς μορφῆς τῆς Θεοτόκου, βρισκόταν εἰκόνα τοῦ Προφήτη Ἡλία ὁ ὁποῖος ἦταν ὁ προστάτης τῶν γουναράδων. А.А. Дмитриевский, «Греческие нежинские храмы и их капитальный вклад в церковно-археологический музей при киевской духовной академии», *Православное обозрение*, τόμος 1^{ος}, Φεβρουάριος, 1885, σσ. 370-400, ἰδ. σ. 376.

και συντέινε στην εξασφάλιση της εφαρμογής των αποφάσεων της Αδελφότητας, χωρίς να είναι αναγκαία η προσφυγή σε αλλότριους μηχανισμούς εξουσίας, ήτοι στις κρατικές αρχές.²³

Δε χρειάζεται βέβαια να πιστέψει κανείς πως τα μέλη της Αδελφότητας εφαρμόζαν αδιάλειπτα το ιδεώδες της αγάπης στις καθημερινές συναλλαγές τους, προκειμένου να αποδεχθεί την εσωτερική δύναμη της έννοιας. Στην περίπτωση της Αδελφότητας, η έμφαση στη χριστιανική αγάπη προφανώς συνεισέφερε σημαντικά στην εύρυθμη λειτουργία της, ενισχύοντας την εμπιστοσύνη ανάμεσα στα μέλη της· «μὲ ἐπιστεύεσται» γράφει ένας έμπορος στον φίλο του, «ἔτσοι ἔχο κατὰ νοῦν ἄς κάμω τὴν εὐχαρήθεισιν, καὶ ὦχι μὲ δόλον».²⁴

Πολλοί έχουν τονίσει τη σημασία της ηθικής διάστασης του εμπορίου.²⁵ Εξίσου σημαντικό όμως πρέπει να θεωρηθεί το γεγονός ότι η εμπιστοσύνη διαμόρφωνε κοινωνία. Και σε αντίθεση με την έννοια της υπηρεσίας

²³ Για την πληρωμή ποινών στην εκκλησία το 1731, βλ. ДАЧО, ф. 101, оп. 1, д. 4272, 1773, ф. 17.

²⁴ Ο Στέργιος Ιωάννου στον κυρ Χριστόδουλο το 1707. РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 11, 1705, фф. 21^v-22.

²⁵ Είναι γνωστά τα έργα των Max Weber και Richard H. Tawney για το θέμα. Και οι δύο τους ερεύνησαν τις διασυνδέσεις μεταξύ οικονομικής ζωής και ηθικών συμπεριφορών οι οποίες, κατά την άποψή τους, πηγάζουν τελικά από τη θρησκεία. Max Weber, «Protestant Asceticism and the Spirit of Capitalism», *Selections in translation*, W.G. Runciman (επιμ.), Eric Matthews (μτφ.), Λονδίνο, 1978, σσ. 138-174. R.H. Tawney, *Religion and the Rise of Capitalism: A Historical Study (Holland Memorial Lectures, 1922)*, John Murray, Albemarle Street, Λονδίνο, 1929, σσ. 102-132, 234, 267. Για σχόλια του Tawney στις θέσεις του Weber, βλ. ιδιαίτερα σσ. 212, 320-321. Για το συγκεκριμένο θέμα, βλ. επίσης Charles Taylor, *Sources of the Self: The Making of the Modern Identity*, Cambridge, 1989, σσ. 225-226.

Ο συσχετισμός ανάμεσα στην οικονομική ανταλλαγή και άλλες αξίες και κανόνες ήταν κεντρικός και στην επιχειρηματολογία του Durkheim. Γι' αυτόν, η δημιουργία μιας ανεξάρτητης οικονομίας της αγοράς αυξάνει το βαθμό στον οποίο διάφορα μέλη μιας κοινωνίας είναι συνδεδεμένα μέσα από ποικίλες μορφές μη οικονομικών δεσμών. Emile Durkheim, *The Division of Labour*, George Simpson (μτφ.), Νέα Υόρκη, 1965, σ. 228.

Πρωτοποριακή επίσης ήταν η τοποθέτηση του Σεργκέι Μπουλγκάκοβ το 1912 για τη σχέση ανθρώπου και οικονομικής οργάνωσης (χρησιμοποιεί τον όρο «хозяйство» που μάλλον πρέπει να μεταφραστεί στα ελληνικά ως «νοικοκυριό» και κατ' επέκταση το σύνολο της οικονομικής δραστηριότητας ενός ατόμου, για να περιγράψει τη σχέση ανθρώπου και κτήσης την οποία ο άνθρωπος μεταμορφώνει μέσω οικονομικών ενεργειών). С.Н. Булгаков, *Философия хозяйства*, В.В. Сапов (επιμ.), Наука, Μόσχα, 1990, ιδ. σσ. 76-90, 255-261. Σε αντίθεση με το θέμα της παραγωγής, ο Μπουλγκάκοβ έχει σχετικά λίγα να προσφέρει όσον αφορά το εμπόριο και την ανταλλαγή.

Και ο Traian Stoianovich σημείωσε τη σημασία των ηθικών αξιών οι οποίες συνεισέφεραν στην οικονομική επιτυχία των εμπόρων. Traian Stoianovich, «Ο κατακτητής ορθόδοξος Βαλκάνιος έμπορος», Σπύρος Ι. Ασδραχάς (εισ., επιλ. κειμ.), Ντόρα Μαμαρέλη (μτφ.), *Η Οικονομική Δομή Των Βαλκανικών Χωρών (15^{ος}-19^{ος} αιώνας)*, Αθήνα, 1979, σσ. 287-346, ιδ. σσ. 319-320.

Για μία ενδιαφέρουσα σύγχρονη συζήτηση για το πως η αγορά αναδιαμορφώνει τις υπάρχουσες και δημιουργεί νέες ηθικές αξίες, βλ. John Atherton, *Christianity and the Market: Christian social thought for our times*, Λονδίνο, 1992, σσ. 68, 219-220.

Η σύνδεση μεταξύ εμπορίου και ηθικής φαίνεται όμως και στα γραπτά των Ρωμιών και Ρώσων οικονομολόγων του ύστερου 18^{ου} αιώνα. «Το εμπόριο» σημειώνει ο Τσουλκόβ, «συνδέοντάς τους με ισχυρούς δεσμούς ανάγκης, ηρεμεί και διορθώνει τα ήθη των ανθρώπων». Στα ρωσικά: «Она укрощается и исправляет нравы людей, которых связывает крепким нуждам». Михаил Дмитриевич Чулков, *Историческое описание российской коммерции при всех портах и границах от древних времен до ныне настоящего [...]*, τόμος 2^{ος}, βιβλίο 1^ο, Αγ. Πετρούπολη, 1785, εισ.

Έτσι ηθική και εμπόριο, τονίζει ο Τσουλκόβ, είναι άμεσα συνδεδεμένες. «Όπου βρίσκει κανείς ηθική συμπεριφορά, εκεί βρίσκει και εμπόριο, και όπου βρίσκει το εμπόριο, βρίσκει και ηθική συμπεριφορά». Στα ρωσικά: «[...] везде, где есть благонравие, там есть и

(III.9), η κοινωνία που ήταν βασισμένη στην «αδελφότητα» δεν ήταν τόσο κάθετη όσο οριζόντια. Εκεί που η υπηρεσία διαμόρφωνε σχέσεις ιεραρχίας, η «αδελφότητα» δημιουργούσε σχέσεις ισότητας, εξισώνοντας, θεωρητικά τουλάχιστον, τα μέλη του θεσμού. Παρομοίως, ενώ η ελεημοσύνη μεταξύ άνισων καθόριζε την ανισότητα στις σχέσεις, η ελεημοσύνη της Αδελφότητας επέτρεπε τη δημιουργία της αίσθησης ενός κοινωνικού συνόλου. Στο βαθμό που η ισότητα παράγει περισσότερη εμπιστοσύνη από την ιεραρχία, η «αδελφότητα» πρέπει να θεωρηθεί στερεότερη βάση για την επέκταση της οικονομικής και κοινωνικής ζωής των Ρωμιών· αυτή η «αδελφότητα» ήταν λοιπόν η βάση «της πολιτείας» των Ρωμιών της Νίζνας.²⁶

Η προαγωγή συστημάτων εμπιστοσύνης ανάμεσα στους εμπόρους προϋπόθετε, όμως, έναν σαφή διαχωρισμό μεταξύ αξιόπιστων και αναξιόπιστων· εξ ου, και σε πλήρη αντίθεση με τη γλώσσα της «αγάπης», η μόνιμη απειλή του εξοστρακισμού για όποιον δεν ακολουθούσε τους κανόνες που είχαν θεσπιστεί από τα μέλη της Αδελφότητας. Ένα χαρακτηριστικό έγγραφο αναφέρει: «είδε δὲν ἤθελαν κάμη κατά τὴν ἀπόφασιν τῶν πραγματευτῶν, νὰ παιδεύονται καὶ νὰ ἀποδειώχονται». Ἡ, λίγο παρακάτω: «είδε κανένας δὲν θελήσῃ νὰ πλερώσῃ, νὰ τοῦ ἀποφασίζουσι οἱ πραγματευταὶ καὶ νὰ τὰ πληρώσῃ καὶ στανικῶς» και «νὰ τὸν κατατρέχουσι οἱ πραγματευταὶ, ἕως νὰ τοῦ ἀφανίζουσι ὁλότελα».²⁷ Ο εξοστρακισμός παραβατῶν από την Αδελφότητα, μάλιστα, θυμίζει πολύ τον αφορισμό αιρετικών από την εκκλησία:

[...] ἴδε ὁπιος ἤθελεν σταθῆ ἑνάντιος καὶ δὲν ἤθελεν στέρξι εἰς ὅτι εἶθελαν ἀποφασήσουσι καὶ κρίνουσι εὐλογον ἢ ἄνωθεν ἐκλεγμένοι νὰ τὸν ἔχουσι ὄλλοι ἢ πραγματαὶ ὄσαν τὸν Ἰούδαν [...].²⁸

торговля, и везде где есть торговля там и благонравие». Михаил Дмитриевич Чулков, *Историческое описание российской коммерции [...]*, τόμος 1^{ος}, βιβλίο 1^ο, Αγ. Πετρούπολη, 1781, σ. 33.

Για την τοποθέτηση άλλων Ρώσων οικονομολόγων του 18^{ου} αιώνα, παραδείγματος χάριν του Σεμέν Εφίμοβιτς Ντεσνίτσκι (Семен Ефимович Деснитский) από τη Νίζνα, όσον αφορά τη σχέση εμπορίου και ηθικής, βλ. J.M. Letiche (επιμ.), *A History of Russian Economic Thought, 9th through 18th Centuries*, Berkeley και Los Angeles, 1964, σ. 521.

Βλ. τα σχόλια του Παπαδόπουλου για το θέμα, στο Νικόλαος Γ. Παπαδόπουλος, *Ερμής ο Κερδῶος [...]*, 1989, σσ. 17-18. Για άλλους Ρωμιούς του 18^{ου} αιώνα, βλ. Λουκία Δρούλια, «Νοοτροπίες και δεκτικότητα του οικονομικού στη Νοτιοανατολική Ευρώπη», Δουκία Δρούλια (επιμ.), *Προσεγγίσεις στις νοοτροπίες των βαλκανικών λαών 15^{ου}-19^{ου} αι., Οικονομικές αντιλήψεις και συμπεράσματα*, Αθήνα, 1988, σσ. 7-40, ιδ. σσ. 11, 14.

Ας μην αγνοηθεί όμως και η άλλη όψη του νομίσματος: «Ἡ ἐφεύρεσις τῶν χρημάτων ἠθέλησεν κατ' ἀρχὰς νὰ μετρήσῃ τὰ πρὸς τὸ ζῆν ἀναγκαῖα πράγματα, ἔπειτα ἐμέτρησεν καὶ τὰ μὴ ἀναγκαῖα, καὶ μετὰ ταῦτα ἔγινεν ἀνταμοιβὴ καὶ μέτρον τῆς ἀρετῆς [...] καὶ οἱ ἠθικοὶ ὀρισμοὶ κατεστάθησαν μέτρα τοῦ χρυσοῦ. [...] τὰ χρήματα ἔδωσαν ὑπαρξιν ἄλλων δύο γενῶν ἀνάμεσα εἰς τοὺς ἀνθρώπους. Ὅθεν, ἐκτὸς τοῦ ἀρσενικοῦ καὶ θηλυκοῦ, τὴν σήμερον εὐρίσκεται τὸ τρίτον γένος, διὰ νὰ εἰπῶ οὕτως, τῶν πλουσίων, καὶ τὸ τέταρτον, τῶν πτωχῶν». Ἀνών., *Ἑλληνικὴ Νομαρχία, ἦτοι λόγος περὶ ἐλευθερίας*, Γεώργιος Βαλέτας (επιμ.), Αθήνα, 1968 [1806], σ. 105.

²⁶ Για τη χρήση του όρου «πολιτείας» για την Αδελφότητα, βλ. ДАЧО, ф. 101, оп. 1, д. 4285а, 1779, ф. 4.

²⁷ ДАЧО, ф. 101, оп. 1, д. 4272, 1773, ф. 17.

²⁸ Κείμενο του 1731. ДАЧО, ф. 101, оп. 1, д. 4285а, 1779, фф. 2-2^ο.

Άλλο έγγραφο περιλαμβάνει την κατάρα για όποιον τυχόν διαφωνούσε με κάποια απόφαση της Αδελφότητας: «νὰ ἔχη ἀντιδίκους τοὺς ἀρχαγγέλους καὶ ἀγίους πάντας». ДАЧО, ф. 101, оп. 1, д. 4272, 1773, ф. 17^ο.

Τέτοιες υπήρξαν και οι αιτίες του μόνιμου προβλήματος της θέσης των εισερχόμενων Ρωμιών, των Ρωμιών δηλαδή οι οποίοι, μη όντες μόνιμοι κάτοικοι της πόλης, ήταν δύσκολο να γίνουν πλήρως αποδεκτοί ως μέλη της κοινότητας. Παρά τις διάφορες δυσκολίες όμως και παρά τον μόνιμο φόβο της αναρχίας και της ασυδοσίας, η Αδελφότητα ήταν αποτελεσματική, ακριβώς επειδή μέσω της Εκκλησίας και του Κριτηρίου κατόρθωνε να δημιουργεί μεθόδους αλληλεπίδρασης και συνεργασίας που ήταν αποτελεσματικές τόσο εσωτερικά, για τα μέλη της κοινότητας, όσο και απέναντι στους άλλους θεσμούς και τους πληθυσμούς της περιοχής.

Ενώ στο πιο πρακτικό επίπεδο, η εμπιστοσύνη που πήγαζε από την «αδελφότητα» κατέληγε σε μείωση του κόστους των εμπορικών συναλλαγών, το ενδιαφέρον εδώ είναι ότι μία αίσθηση θρησκευτικής «αδελφότητας» υπήρξε προϋπόθεση για τη δημιουργία ενός θεσμού που τελικά καθόριζε τις νομικές και εμπορικές δραστηριότητες των Ρωμιών.²⁹ Βάσει αυτής της ερμηνείας, «αδελφότητα», μετακινήσεις και ανταλλαγή στην αγορά αλληλοσυμπληρώνονται.³⁰

Δεδομένων όμως των ραγδαίων αλλαγών στην πραγματική οικονομία της Ουκρανίας, η αίσθηση θρησκευτικής «αδελφότητας» δεν επαρκούσε, για να καλύψει τις ανάγκες των εμπορικών συναλλαγών· εξ ου και η επέκταση σε άλλου είδους μορφές κοινωνικής οργάνωσης οι οποίες έδιναν έμφαση στα συμβόλαια και γενικότερα στον νόμο. Η εξέλιξη αυτή θα είχε σημαντικές επιπτώσεις και για τις αξίες της «αδελφότητας»· εκεί που προηγουμένως ήταν μια απλή προέκταση της αγάπης και της φιλίας, όλο και περισσότερο, σε συνδυασμό με την επεκτεινόμενη αγορά, η «αδελφότητα» θα σηματοδοτούσε την ισότητα των μελών ενός κοινού θεσμού βάσει των κανονισμών της και του νόμου. Ο νόμος πλέον θα καθόριζε τις δημόσιες υποχρεώσεις των μελών αυτής της κοινότητας. Με άλλα λόγια, ενώ η αίσθηση μιας οργανικής

Η σχέση αφορισμού και εξοστρακισμού φαίνεται και στο *Ουνιβερσάλι* του Μαζέπα με το οποίο, το 1697 και κατόπιν αίτησης της Αδελφότητας, ο έμπορος Δημήτρης Ματζμάτης αποβλήθηκε από τους κόλπους της: «Ούνιβερσάλι καθολικό του αὐτοῦ Γ. Μαζέπα δωμένω τῶν ῥωμέων πραγματευτάδων κατὰ τὴν παρακάλεσην του σταυροπηγίου ῥωμάεικου ἀδελφάτου με τὸ νὰ τοὺς κάμνει ὁ Δημήτρης Ματζμάτης εἰς ταῖς τάξεις ἐκλησιαστικῆς πολὺς συγχήσεις, καὶ ἀνακατόσεις διὰ ἀποβαλθῆ ἀπὸ τὸ ἀδελφάτον [...]».

ДАЧО, ф. 101, оп. 1, д. 4225, από το 1680, φφ. 6^ν-7. Για την απομάκρυνση του Ρωμιού Δημήτρη Ματσαμάτ από την Αδελφότητα, βλ. επίσης Η.Κ. Στοροжевский, *Нежинские Греки*, Κίεβο, 1863, σ. 11.

²⁹ Με άλλα λόγια, η ομαλή λειτουργία της οικονομίας της αγοράς είχε (και έχει) άμεση σχέση με τις νοοτροπίες και τους τρόπους συμπεριφοράς που χαρακτηρίζουν την κοινωνία γενικότερα.

Η παρατήρηση ότι «ο αποδοτικός μηχανισμός της καπιταλιστικής οικονομίας εξαρτάται, στην πραγματικότητα, από πανίσχυρα συστήματα αξιών και κανόνων» και επιπλέον ότι «να βλέπει κανείς τον καπιταλισμό σαν τίποτα άλλο παρά σαν ένα σύστημα βασισμένο σε ένα συνωνθύλευμα άπληστων συμπεριφορών σημαίνει ότι υποτιμά σε μεγάλο βαθμό την ηθική του καπιταλισμού η οποία έχει συνεισφέρει πάρα πολλά στα εκπληκτικά του επιτεύγματα», έχει γίνει επανειλημμένα από οικονομολόγους, ιστορικούς και ανθρωπολόγους. Amartya Sen, *Development as Freedom*, Νέα Υόρκη, 1999, σσ. 116, 262.

³⁰ Για τη συμπλήρωση αυτή, βλ. Antony Black, *Guilds and Civil Society [...]*, 1984, σσ. 237-240.

«αδελφότητας» λειτούργησε επικουρικά για τη διαμόρφωση της αγοράς, συγχρόνως μεταμορφωνόταν απ' αυτήν.³¹

Τελικά, ενώ η αίσθηση της «αδελφότητας» συνεισέφερε στη δημιουργία μιας οικονομίας της αγοράς στην Ουκρανία, αυτές οι συμπεριφορές διαμορφώνονταν και λάμβαναν υπόσταση μέσω του συγκεκριμένου θεσμού της Αδελφότητας, μιας σχέσης πέραν της προσωπικής φιλίας η οποία, με τις εκκλησιαστικές καταβολές που τη χαρακτήριζαν, έδενε τους Ρωμιούς της Νίζνας σε ένα ενιαίο κοινοτικό σύνολο. Επίσης, χάριν της κοινής Ορθοδοξίας Ρωμιών και Ρώσων, η αίσθηση της «αδελφότητας» μπορούσε να μεταφερθεί σε ευρύτερα σχήματα που ενσωμάτωναν όλους τους Ορθοδόξους της περιοχής ως κοινωνικό σύνολο. Γράφει ο Μητροπολίτης του Τβερ Πλάτωνας Λεβσίν το 1763: «[...] ο γείτονάς μας είναι η κοινωνία [...]»,³² και το 1772: «[...] κοινωνία που απαρτίζεται αποκλειστικά και μόνο από άθεους είναι πράγμα αδύνατο [...]».³³ Παρ' όλα αυτά παραμένει ανοικτό το θέμα κατά πόσο η δημιουργία συγκεκριμένων κοινοτικών θεσμών συνεισέφερε στη διαμόρφωση της αίσθησης μιας ευρύτερης ενιαίας κοινωνίας κατά τη διάρκεια του 18^{ου} αιώνα, και επιπλέον τι ακριβώς θα σήμαινε αυτό σε μια πολυεθνική αυτοκρατορία.

³¹ Ας σημειωθεί όμως ότι ο «νόμος» δεν σηματοδοτούσε μόνο τις νομοθετημένες αποφάσεις του Τσάρου ή της Συγκλήτου, αλλά συγχρόνως τις παλαιές παραδόσεις και τους περιορισμούς που μεταδιδόταν από γενιά σε γενιά, δηλαδή το εθιμικό δίκαιο. Με άλλα λόγια, ενώ οι πηγές της νομιμότητας ήταν διάφορες, η ίδια η λέξη «νόμος» εμπεριείχε διάφορες έννοιες οι οποίες επιδρούσαν η μία στην άλλη.

³² «Ο γείτονάς μας είναι η κοινωνία [...]. Η κοινωνία είναι κάτι σαν σώμα του οποίου και εμείς αποτελούμε μέρος [...]· η ζωή του ανθρώπου δεν μπορεί να είναι ήρεμη και ευτυχημένη, εκτός κι αν οι πολλοί ενώνονται σε μια σωστά διοικούμενη κοινωνία».

Στα ρωσικά: «Ближний наш есть общество [...]. Общество есть наподобие тела, которое, как некоторые члены, составляем мы [...] не может жизнь человеческая быть спокойною и благополучною, как токмо многих во едино добре управляемое общество соединением».

Από κήρυγμα του Λεβσίν για τον Σαμαρείτη. Πлатон Левшин, *Поучительныя Слова при Высочайшем Дворе Ея Императорскаго Величества Благочестивейшия Великия Государыни Екатерины Алексеевны Самодержицы Всероссийския и в других местах с 1763 года по 1780 год сказыванныя ею императорскаго высочества учителем и придворным проповедником, святейшаго правительствующаго синода членом, преосвященнейшим Платоном Архиепископом Московским и Калужским и Святотроицкия Сергиевы Лавры Священно-Архимандритом*, τόμος 1^{ος}, Μόσχα, 1779, σσ. 78, 80-81.

Στη συνέχεια ο Λεβσίν έγινε Μητροπολίτης Μόσχας.

³³ «Η πολιτική κοινωνία είναι μια συνένωση ανθρώπων με κοινούς νόμους και κοινή μέθοδο διοίκησης [...]. Αλλά αυτή ακριβώς η κοινωνία, στην ουσία δημιουργείται και διατηρείται μέσω μιας κοινής ευσέβειας προς τον Θεό [...]. Δεν μπορεί να ονομάζεται κάποιος πολίτης και να μην είναι συγχρόνως και πιστός φύλακας του πλέον πολύτιμου όρκου της ευσέβειας. Και για αυτούς τους λόγους, οι πεφωτισμένοι άνθρωποι θεωρούν πως κοινωνία που απαρτίζεται αποκλειστικά και μόνο από άθεους είναι πράγμα αδύνατο [...]».

Στα ρωσικά: «Общество гражданское есть собрание людей едиными законами и единым образом правления соединенное: но то же самое общество, поелику соединено и хранением единого образа богопочтения [...]· не можем быть гражданин, чтоб не был вместе верным хранителем дражайшаго залога благочестия [...] И на сем, думаю, основании просвещенные люди разсуждают, что обществу состоять из одних безбожных, есть дело невозможное».

Σε κήρυγμα παρουσία της Αικατερίνης Β' που αφορά τις σχέσεις Εκκλησίας και κοινωνίας. Πлатон Левшин, *Поучительныя Слова [...]*, τόμος 2^{ος}, Μόσχα, 1780, σσ. 363-364, 371.

10.3 Γραφειοκρατία και διαφοροποιήσεις

Διαφαίνεται λοιπόν στις αρχειακές πηγές της περιόδου μέχρι το 1774 η αργή και ατελής κατεύθυνση μιας σημαντικής ιστορικής αλλαγής. Μέσω των αλλαγών στο θεσμό της Αδελφότητας, σκιαγράφεται η σταδιακή έκλειψη ενός κόσμου που βασιζόταν στην ελεημοσύνη και την υπηρεσία και η σταδιακή και μερική ανάδυση ενός κόσμου που ενθάρρυνε την προαγωγή της παραγωγικής καινοτομίας, του κόσμου του Παπαδόπουλου με την κατανομή της εργασίας, τις διαφοροποιήσεις ρόλων, το εμπόριο και την επικράτηση του νόμου να ενεργούν ως συνεκτικοί δεσμοί. Ποιές ήταν όμως οι συνιστώσες αυτής της αλλαγής όσον αφορά τους Ρωμιούς στη Ρωσία την περίοδο μέχρι το 1774;

Το εμπόριο της περιοχής άκμασε λόγω διαφόρων παραγόντων, πολλοί από τους οποίους αναλύθηκαν στο πρώτο μέρος της εργασίας (I.2-3). Σε αυτούς, περιλαμβάνονται η ιστορία της διαρκούς επέκτασης της Μοσχοβίας στις πλούσιες σε γουναρικά περιοχές της Σιβηρίας και η εδαφική και δημογραφική επέκταση της Ρωσίας στην Καζακία. Οι δημογραφικές τάσεις στην Ουκρανία ήταν αυτές που οδήγησαν σε μεγαλύτερες οικονομίες κλίμακας, διαμορφώνοντας την ανάγκη για τη δημιουργία νέων θεσμών. Τέτοιου είδους θεσμός ήταν και η Αδελφότητα.

Ως εκ τούτου, η πιο σημαντική συνεισφορά στις εξελίξεις στις περιοχές της Ουκρανίας ήταν η χρήση στρατιωτικής δύναμης από τις αρχές. Σε πολλές περιπτώσεις αυτή οδηγούσε σε αυξημένη ανασφάλεια καθώς όμως ο αιώνας προχωρούσε η Ρωσική Αυτοκρατορία περιόριζε τον ανταγωνισμό για τον έλεγχο των πόρων της περιοχής. Η στρατιωτική επέκταση του ρωσικού κράτους προς τη θάλασσα διαμόρφωσε τις συνθήκες για τις περαιτέρω μετακινήσεις Ρωμιών και για την εξάπλωση των εμπορικών τους δραστηριοτήτων, και, ως αποτέλεσμα, για τις κοινωνικές αλλαγές που ακολούθησαν. Οι διάφορες εμποροπανηγύρεις σε όλη την Καζακία διαμόρφωναν μια όλο και πιο ενιαία αγορά που απαιτούσε αγροτικά και άλλα προϊόντα τα οποία οι Ρωμιοί εμπορεύονταν, τουλάχιστον από το 1739 και εξής, σε όλο και μεγαλύτερη έκταση και με πολύ χαμηλότερο κόστος δια θαλάσσης. Με λίγα λόγια, η σημασία της Αυλής ως μοναδικού αγοραστή των προϊόντων των Ρωμιών μειώθηκε, γεγονός που επηρέασε σταδιακά τη σχέση εμπορίου και υπηρεσίας.

Τα συστήματα ανταλλαγής, ελεημοσύνης και υπηρεσίας δημιούργησαν τις προϋποθέσεις που επέτρεψαν τις μετακινήσεις και προήγαγαν την αλληλεπίδραση ανάμεσα στους Ρωμιούς που βρίσκονταν μακριά από την οθωμανική τους γενέτειρα. Τα συστήματα αυτά συνέβαλαν στη δημιουργία δεσμών εμπιστοσύνης, την αύξηση της ασφάλειας και της προστασίας, και, μέσω αυτών των συνεισφορών, αποδείχτηκαν εξαιρετικά πρόσφορα για τον πολλαπλασιασμό των επαφών που βασιζόνταν στην «αδελφότητα» και την ανταλλαγή αγαθών ανάμεσα σε εμπόρους.

Ταυτόχρονα, οι ανταλλαγές με βάση το χρήμα συνεισέφεραν στη δημιουργία οικονομικών σχέσεων που διαφοροποιήθηκαν από τις άλλες δραστηριότητες των Ρωμιών. Όποιοι και αν ήταν οι άλλοι παράγοντες, οι Ρωμιοί έμποροι λειτουργούσαν, όλο και περισσότερο, μέσα στα όρια σχέσεων που βασιζόνταν σε συμβόλαια. Ενίοτε κάτι τέτοιο συνέβαινε και ανάμεσα σε άτομα που δεν είχαν καμία άλλη σχέση μεταξύ τους. Δάνειζαν χρήματα, έκαναν λογαριασμούς, υπολόγιζαν τα κέρδη και τις χασούρες τους κτλ. (βλ. II.4). Αυτός, με άλλα λόγια, είναι ένας κόσμος όπου τα εργαλεία της οικονομικής ανάλυσης μπορούσαν όλο και περισσότερο να εφαρμοστούν.

Παρ' όλα αυτά, για τους Ρωμιούς της Ρωσίας, ανάμεσα στο 1700 και το 1774, η μελέτη των επιλογών και των ανταλλαγών, με άλλα λόγια των οικονομικών, δεν μπορεί – και δεν πρέπει – να διαχωριστεί από τη μελέτη των συνθηκών, των προτύπων και των αξιών, καθώς και ολόκληρου του φάσματος των κοινωνικών σχέσεων που επέτρεπαν τις ανταλλαγές. Και, κατ' επέκταση, η μελέτη των εμπορών, όποια έννοια και αν αποδίδεται στον όρο, δεν μπορεί – και δεν πρέπει – να διαχωριστεί από τη μελέτη των άλλων κοινωνικών ομάδων, είτε πρόκειται για ιερωμένους είτε για κρατικούς υπαλλήλους είτε για υποομάδες κάθε λογής.

Πέραν της ρωσικής επέκτασης προς τον Νότο και της δημογραφικής μεγένθυσης στα εδάφη της Ουκρανίας, τέσσερις συνιστώσες βαθμιαίων αλλαγών φάνηκαν στις αρχειακές πηγές που εξετάστηκαν για την περίοδο μέχρι το 1774: (1) οι ίδιες οι μετακινήσεις των Ρωμιών, (2) οι εξελίξεις στη θέση των ιερωμένων της ορθόδοξης Ανατολής, (3) οι διαδικασίες καταγραφής και (4) οι εξελίξεις στην Αδελφότητα των Ρωμιών της Νίζνας. Αυτές οι συνιστώσες συνδέονται με τη δημιουργία μιας κρατικής γραφειοκρατίας με όλο και μεγαλύτερο ρόλο στη διακυβέρνηση της Ρωσικής Αυτοκρατορίας. Η κάθε παράμετρος θα εξεταστεί ακολούθως με τη σειρά της.

Σε κάποιο βαθμό, (1) η πρώτη συνιστώσα της διαδικασίας της μετακίνησης διαμόρφωσε τις συνθήκες για τις εξελίξεις στην κοινωνία των Ρωμιών. Λόγω μετακινήσεων, οι Ρωμιοί έμποροι βρέθηκαν σε απόσταση από τα δίκτυα εξουσίας της ορθόδοξης Ανατολής, συμβάλλοντας έτσι σε ραγδαίες αλλαγές στην κοινωνική θέση πολλών Ρωμιών. Παράλληλα, ωστόσο, οι καινούργιες κοινωνικές συνθήκες όπου βρέθηκαν οι τελευταίοι, γέννησαν διαφορετικές, συχνά πρωτόφαντες, μεθόδους αλληλεπίδρασης που ενήργησαν ως καταλύτης για νέες διαφοροποιήσεις μεταξύ τους.

Με άλλα λόγια, πρέπει να εφαρμοστεί μια διάκριση ανάμεσα στα βραχυπρόθεσμα και τα μακροπρόθεσμα αποτελέσματα των μετακινήσεων των Ρωμιών. Βραχυπρόθεσμα, οι μετακινήσεις συνέβαλαν στη μείωση των διακρίσεων που βασιζόνταν στην εργασία και την κοινωνική θέση του καθενός. Μακροπρόθεσμα, όμως, ξαναδημιουργήθηκαν διακρίσεις πάνω σε καινούριες βάσεις στα εδάφη της Ρωσικής Αυτοκρατορίας. Αυτό είχε σημαντικές επιπτώσεις και για τα όρια του αισθήματος «αδελφότητας» μεταξύ των Ρωμιών της

Ουκρανίας και της Ρωσίας: η αίσθηση αυτή πάντα συνυπήρχε μαζί με άλλες μορφές κοινωνικής συμπεριφοράς όπως το σύστημα της προστασίας. Η «αδελφότητα» υπήρξε όμως ιδιαίτερα σημαντική όσον αφορά τη μεταβατική περίοδο, όταν δηλαδή οι Ρωμιοί προσπαθούσαν να γεφυρώσουν τους δύο πολιτισμούς, εμπορευόμενοι μεταξύ Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και Ρωσίας.

Οι ανταλλαγές στην αγορά με συναλλακτικές και οι άλλες προχωρημένες για την εποχή επιχειρηματικές μέθοδοι λειτουργούσαν με παρόμοιο τρόπο· δημιουργούσαν κάποια απόσταση μεταξύ του εμπορευόμενου και των παλαιότερων συστημάτων εξουσίας και, ως εκ τούτου, συνεισέφεραν στην αυτονόμησή του απ' αυτές. Τελικά όμως, ο εμπορευόμενος ενσωματωνόταν στα νέα συστήματα εξουσίας τα οποία αντικατόπτριζαν τις οικονομικές και πολιτικές συνιστώσες κατά τις οποίες αυτός ενεργούσε.³⁴

Εκτός από τις μετακινήσεις των Ρωμιών καθ' εαυτών, (2) σημαντική συνιστώσα βαθμιαίων αλλαγών υπήρξαν και οι αλλαγές στην αντιμετώπιση των ιερωμένων της ορθόδοξης Ανατολής και από τους Ρωμιούς και από τις ρωσικές αρχές. Οι Ρωμιοί οι οποίοι βρέθηκαν μακριά από τις εκκλησιαστικές αρχές του οθωμανικού χώρου προσπάθησαν να προφυλάξουν την κοινοτική τους οργάνωση από τις επεμβάσεις της ιεραρχίας της ορθόδοξης Ανατολής (II.5). Ακριβώς όμως επειδή οι ιεράρχες αυτοί επωφελούνταν από τη σχέση τους με το ρωσικό κράτος, για να παράσχουν προστασία στο ποίμνιό τους, οι όποιες μετατροπές στην αντιμετώπισή τους είχαν επιπρόσθετες συνέπειες για το σύνολο της κοινωνίας των Ρωμιών στη Ρωσική Αυτοκρατορία (III.8).

Με τις ρωσικές αρχές να στοχεύουν στη γραφειοκρατική ρύθμιση και τον έλεγχο των πολυδάπανων εισροών ανθρώπων από τον οθωμανικό κόσμο, σημειώνεται η σταδιακή μείωση της δυνατότητας παρέμβασης της ιεραρχίας της ορθόδοξης Ανατολής στη ρωσική Αυλή, μέρος μίας διαδικασίας σε εξέλιξη η οποία είχε ήδη ξεκινήσει από τον 17^ο αιώνα.³⁵ Μια σειρά από μέτρα που έλαβε ο Πέτρος Α' συνέτειναν στη συνέχιση της

³⁴ Για περισσότερα όσον αφορά τη θεωρία, βλ. Colin Renfrew, «Trade as Action at a Distance: Questions of Integration and Communication», Jeremy A. Sabloff και C.C. Lamberg-Karlovsky (επιμ.), *Ancient Civilisation and Trade*, Albuquerque, 1975, σσ. 3-60, ιδ. σ. 36.

³⁵ Στις αρχές του 18^{ου} αιώνα, οι προσπάθειες διαφόρων ιεραρχών της ορθόδοξης Ανατολής να εξισοροπήσουν τα οφέλη της σχέσης τους με τη Ρωσία από τη μία, με τη θέση τους ως υπήκοοι του Σουλτάνου από την άλλη, συνέβαλαν στην αύξηση της καχυποψίας ρωσικών κύκλων σχετικά με τον βαθμό της επιρροής τους. Έτσι, ο Πατριάρχης Δοσίθεος συνέταξε επιστολή στις ρωσικές αρχές όπου υπογράμμισε του κινδύνους που διέτρεχε. ΡΓΑДА, φ. 52, оп. 1, д. 7, 1704, φ. 1.

Συν τοις άλλοις, η στενή σχέση του Δοσίθεου με τον Χατμάνο Μαζέπα υπονόμευσε σοβαρά τη θέση του διαδόχου του Χρύσανθου στα μάτια των Ρώσων. Петр I, *Письма и Бумаги Императора Петра Великаго*, τόμος 6^{ος}, Ιούλιος-Δεκέμβριος 1707, Αγ. Πετρούπολη, 1912, σσ. 443-444. ΡΓΑДА, φ. 52, оп. 1, д. 1, 1707, φ. 32^ο.

Ακόμη και πριν αναρριχηθεί στον πατριαρχικό θρόνο, ο Χρύσανθος υποχρεώθηκε να παραδεχτεί ότι ήταν ανήμπορος να αλληλογραφήσει ελεύθερα με τους Ρώσους. Н.Ф. Каптерев, *Сношения иерусалимских патриархов с русским правительством с половины XVI до конца XVIII столетия*, Православный Палестинский Сборник, τόμος 15^{ος}, τεύχος 43^ο, Αγ. Πετρούπολη, 1895, σ. 398.

διαδικασίας, θέτοντας όρια στους μοναχούς και τους εμπόρους που έρχονταν στη Ρωσία, για να συλλέξουν ελεημοσύνες και να εμπορευτούν.³⁶ Έτσι, από το 1705 και μετά απαγορευόταν η είσοδος στη χώρα όλων των ιερωμένων «από την Παλαιστίνη» που δεν είχαν λάβει γραπτή άδεια εισόδου στη Ρωσική Αυτοκρατορία από τον Ρώσο εντεταλμένο στην Υψηλή Πύλη. Το 1718, ένα καινούργιο *Ουκάζιο* όριζε ότι μόνον οι κληρικοί που διέθεταν όλα τα απαραίτητα συνοδευτικά έγγραφα από τον Πατριάρχη τους θα είχαν δικαίωμα εισόδου στη χώρα. Ακόμη και οι μοναχοί από το Άγιο Όρος όφειλαν να είναι εφοδιασμένοι με επίσημα έγγραφα από το Οικουμενικό Πατριαρχείο. Αυτές οι ρυθμίσεις επαναβεβαιώθηκαν με νόμους του 1733 και του 1763.³⁷ Το 1725, οι κανόνες που αφορούσαν τα της ελεημοσύνης πέρασαν από τη δικαιοδοσία του Κολεγίου των Εξωτερικών Υποθέσεων, μέχρι προσφάτως *Ποσόλσκι Πρικάζ*, στην αρμοδιότητα της Ιεράς Συνόδου.³⁸ Ήδη πριν από το 1735 μέχρι και ο Πατριάρχης Ιεροσολύμων αναγκαζόταν να απευθύνεται στην Ιερά Σύνοδο και όχι στον Τσάρο, όπως παλαιότερα, για ελεημοσύνες.³⁹ Πρόκειται για σαφή σημάδια μεγαλύτερου γραφειοκρατικού ελέγχου αλλά και της συνδεδεμένης σταδιακής διαφοροποίησης του πολιτικού από το θρησκευτικό.⁴⁰ Οι ενδείξεις αυτές δεν αναιρούν βεβαίως τη σημασία της ελεημοσύνης ως δομικού στοιχείου

Εξάλλου, οι ανώτεροι ιερωμένοι φοβόντουσαν ακόμα και τους συναδέλφους τους οι οποίοι μπορούσαν ανά πάσα στιγμή να τους καταδώσουν στις οθωμανικές αρχές. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτό του Οικουμενικού Πατριάρχη Γαβριήλ ο οποίος έστειλε έμπιστό του στον Πέτρο Τολστόι το 1705. Ζήτησε να διακοπεί κάθε επαφή μεταξύ του ίδιου και των Ρώσων: «επειδή οι ίδιοι οι Τούρκοι του είχαν μηνύσει ότι τελούσε υπό παρακολούθηση σε ακόμη μεγαλύτερο βαθμό από τους άλλους πατριάρχες [...]». Η.Φ. Каптерев, *Характер отношений России к православному Востоку в XVI и XVII столетиях*, Сергиев Посад, 1914, σ. 308.

³⁶ Για τον 17^ο αιώνα επί Τσάρου Αλέξει Μιχαήλοβιτς, βλ. το Τσαρικό *Ουκάζιο* το 1676: «Именной, с Патриаршим и боярским приговором - О торговле Грекам в Путивле по-прежнему». *ПСЗ*, συλλογή 1^η, τόμος 2^{ος}, αρ. 659, σ. 75, Αύγουστος 22, 1676.

Όπως συμβαίνει σε πλείστες ανάλογες περιπτώσεις, η συνεχής έκδοση νέας νομοθεσίας επιδεικνύει και την αδυναμία των νομοθετών να την εφαρμόσουν. *ПСЗ*, συλλογή 1^η, τόμος 2^{ος}, αρ. 693, σ. 104, Μάιος 28, 1677. Επίσης *ПСЗ*, συλλογή 1^η, τόμος 2^{ος}, αρ. 818, σ. 264, Απρίλιος 17, 1680.

Βλ. επίσης Nikolaos A. Chrissidis, *Creating the New Educated Elite: Learning and Faith in Moscow's Slavo-Greco-Latin Academy, 1685-1694*, διδ. διατρ., Yale, 2000, σσ. 47-50.

Για τις αλλαγές στις σχέσεις εκκλησίας και κράτους τον 17^ο αιώνα, βλ. Robert O. Crummey, «The Orthodox Church and the schism», Maureen Perrie (επιμ.), *The Cambridge History of Russia, volume I, From Early Rus' to 1689*, Cambridge, 2006, σσ. 618-639.

³⁷ *ПСЗ*, συλλογή 1^η, τόμος 7^{ος}, αρ. 4149. *ПСЗ*, συλλογή 1^η, τόμος 9^{ος}, αρ. 6511.

³⁸ Η.Φ. Каптерев, *Характер отношений России [...]*, 1914, σσ. 271-275.

³⁹ Η.Φ. Каптерев, *Сношения иерусалимских патриархов [...]*, 1895, σσ. 472-473. Πηνελόπη Στάθη, *Χρύσανθος Νοταρᾶς Πατριάρχης Ιεροσολύμων*, Ανάλεκτα της καθ' ημάς Ανατολής, Αθήνα, 1999, σσ. 162-163.

⁴⁰ Οι εμπειρίες αρκετών ιερωμένων που ταξίδεψαν στη Ρωσία το δεύτερο μισό του 18^{ου} αιώνα επιβεβαιώνουν τη μειωμένη επιρροή του ανώτερου κλήρου της ορθόδοξης Ανατολής σε ό,τι αφορά το ρωσικό κράτος. Όπως και με τους εμπόρους που διακινούσαν προϊόντα, οι κληρικοί στους οποίους επιτρεπόταν η είσοδος στη χώρα εξαρτούνταν σε πολύ μεγαλύτερο βαθμό από τη γενναιοδωρία όχι της Αυλής αλλά των ντόπιων πληθυσμών της Ρωσικής Αυτοκρατορίας. Ένας απ' αυτούς ήταν και ο ιερομόναχος Αβέρκιος από τη Μονή της Μεγίστης Λαύρας του Αγίου Όρους. АВПРИ, ф. 52, *Сношения России с Грецией*, оп. 1, д. 8, 1760, φφ. 1-2. Άλλη περίπτωση του Ευφημίου από την Μονή της Γεννήσεως της Θεοτόκου στα Ιωάννινα ο οποίος έλαβε άδεια από την Ιερά Σύνοδο το 1762 για τη συγκομιδή ελεημοσύνης. АВПРИ, ф. 7, *Московская Контора КИД*, оп. 3, д. 93, 1766, φφ. 1, 10.

Σε άλλους που δεν διέθεταν τα αναγκαία έγγραφα, απαγορευόταν εντελώς η είσοδος στη χώρα, κάτι που συνέβη στην περίπτωση του πρωτοσύγκελου Σεραφείμ και του ιεροδιάκονου Σωφρονίου από το Πατριαρχείο Ιεροσολύμων οι οποίοι έφτασαν στη Μόσχα το 1768, για να μαζέψουν ελεημοσύνες.

της κοινωνίας των Ρωμιών.⁴¹ Σκιαγραφούν όμως μία διαδικασία διαφοροποίησης μεταξύ ιερωμένων και εμπόρων, καθώς και αυτονόμησης του εμπορικού στοιχείου.

Δεδομένης όμως της αποδυνάμωσης του ανώτερου ιερατείου και της μειωμένης πρόσβασής του στις αρχές του ρωσικού κράτους, δεν είναι διόλου παράξενο πως, όσο προχωρεί ο 18^{ος} αιώνας, η ανάγκη των Ρωμιών της Μόσχας και της Νίζνας για υποστήριξη των εκκλησιαστικών αρχών φαίνεται να μειώνεται. Οι προστάτες αλλάζουν και η πολιτική κοινωνία των Ρωμιών της Νίζνας και της Μόσχας μεταλλάσσεται. Στις αρχές του 18^{ου} αιώνα οι ιερωμένοι περιγράφονται ως η «εξουσία των Γραικών» στη Ρωσία· παρ' όλη την ενσωμάτωση αρκετών Ρωμιών στην ιεραρχία της ρωσικής εκκλησίας, μια παρόμοια περιγραφή θα φαινόταν πλέον παράξενη το 1774.⁴² Εάν στις αρχές της περιόδου οι Ρωμιοί έμποροι της Ρωσίας βασιζόνταν μεταξύ άλλων

Ο Σεραφεΐμ ισχυρίστηκε ότι διέθετε πατριαρχικά έγγραφα που του επέτρεπαν να συλλέγει ελεημοσύνη από τους ορθόδοξους πληθυσμούς για λογαριασμό του Αγίου Τάφου. Ζήτησε λοιπόν από την Ιερά Σύνοδο της Αγίας Πετρούπολης την άδεια για τη συλλογή ελεημοσύνης εντός των ορίων της Ρωσικής Αυτοκρατορίας. Όμως η Ιερά Σύνοδος του ζήτησε ως απαραίτητα δύο ενυπόγραφα έγγραφα από το Πατριαρχείο: το πρώτο προκειμένου να συλλέγει ελεημοσύνη, το δεύτερο που θα εγγυούνταν για τον ίδιο τον Σεραφεΐμ. Απ' ότι φαίνεται, ο Σεραφεΐμ δεν είχε στην κατοχή του αυτά τα έγγραφα κι έτσι η Ιερά Σύνοδος τον έδωξε μέσω θαλάσσης εκτός της Ρωσικής Αυτοκρατορίας. ΑΒΠΡΠ, φ. 52, οπ. 1, δ. 2, 1768, φφ. 1-2, 4.

Οι περιορισμοί στην ελεύθερη μετακίνηση ιερωμένων δεν εφαρμόζονταν με τον ίδιο τρόπο σε όλες τις περιπτώσεις.

⁴¹ Οι εκκλησιαστικές αρχές της Ανατολής συνέχισαν να στέλνουν έμπιστους, ιερωμένους και μη, για τη συγκομιδή ελεημοσύνης από τους Ορθόδοξους πληθυσμούς της Αυτοκρατορίας.

Συν τοις άλλοις, οι σχέσεις εμπόρων και ιερωμένων παρέμεναν στενές, συνεισφέροντας στη διαμόρφωση της αίσθησης ενός ενιαίου συνόλου που ένωσε όλους τους Ρωμιούς της Ρωσίας. Ιερωμένοι εξακολουθούσαν επίσης να ταξιδεύουν παράλληλα με εμπόρους της Νίζνας και άλλων πόλεων. Για μοναχούς της Μονής της Αγίας Αικατερίνης στο Σινά οι οποίοι ταξίδευαν με Ρωμιούς εμπορευόμενους το 1761, βλ. ΑΒΠΡΠ, φ. 52, οπ. 1, δ. 1, 1761, φ. 1. ΑΒΠΡΠ, φ. 7, οπ. 3, δ. 130, 1761, φ. 2.

Η αλληλοεπίδραση εμπόρων και ιερωμένων φαίνεται και από ένα περιστατικό του 1767 όταν έμποροι-βιβλιοπώλες συνάντησαν έναν Ρωμιοό μοναχό ονόματι Βαρθολομαίο, κάτοικο της Ουγγαρίας, ο οποίος υπέφερε «από βαρύτερη μορφή ελώδους πυρετού». Με την αφήγησή τους για τις θεραπευτικές δυνάμεις των λειψάνων του Αγίου Δημητρίου στο Ροστόβ, ο Βαρθολομαίος: «κατελήφθη από τη διακαή επιθυμία να πάει να προσκυνήσει τα άγια λείψανα και να μείνει για πάντα στο μοναστήρι του Αγίου Ιακώβ, στο Ροστόβ, στη Ρωσία [...]». Δεν του επέτρεψαν όμως οι ρωσικές αρχές να μονάσει εκεί όπου επιθυμούσε. ΑΒΠΡΠ, φ. 52, οπ. 1, δ. 1, 1768, φφ. 1-1^ν.

Ούτως ή άλλως, δεν μπορούμε να μιλήσουμε για εκκοσμίκευση των Ρωμιών της Νίζνας κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου. Ενώ έχουν γραφεί πολλά για τη διαδικασία εκκοσμίκευσης της ρωσικής κοινωνίας που ξεκίνησε με τις μεταρρυθμίσεις του Πέτρου Α', τέτοια εκκοσμίκευση (στο βαθμό που υπήρχε) θα επηρέαζε μόνο μια μικρή ομάδα ανθρώπων στη διοικητική κορυφή της Αυτοκρατορίας. Paul Bushkovitch, «The Formation of National Consciousness in Early Modern Russia», *Harvard Ukrainian Studies*, τόμος 10^{ος}, τεύχη 3^ο-4^ο, 1986, σσ. 355-376, ιδ. σ. 375. Βλ. επίσης Chris Chulos, «Russian piety and culture from Peter the Great to 1917», Michael Angold, *The Cambridge History of Christianity, Eastern Christianity*, Cambridge, 2006, σσ. 348-370, ιδ. σ. 348.

Στο υλικό που εξετάστηκε γι' αυτή τη μελέτη μόνο μία περίπτωση συμβαδίζει με την άποψη περί εκκοσμίκευσης συγκεκριμένων Ρωμιών. Ο περιηγητής Clarke αναφέρεται σε Ρωμιοό που προσπαθούσε να πουλήσει τμήμα του Τιμίου Σταυρού στο Τσερκάς. Το τεμάχιο ξύλου το οποίο πρόσφερε έναντι χρημάτων αυτός ο «πρίγκιπας των απατεώνων», όπως τον αποκαλεί ο Άγγλος, δεν φαίνεται να ήταν αντικείμενο λατρείας ούτε καν για τον ίδιο. Η ιστορία αυτή περιλαμβάνεται όμως στα γραπτά ενός Άγγλου τα οποία εκδόθηκαν το 1817, δηλαδή μια ολόκληρη γενιά μετά την εποχή της μελέτης. E.D. Clarke, *Travels in Various Countries of Europe, Asia and Africa, Part the First Russia Tahtary and Turkey*, τόμος 1^{ος}, Λονδίνο, 1817, σσ. 392-393.

⁴² Από έγγραφο του 1700: «[...] έτσι ώστε οι Γραικοί που έρχονται – είτε οι εξουσίες τους είτε οι έμποροι – με ή χωρίς εμπορεύματα, από τις πόλεις της Μικράς Ρωσίας, να μην τους επιτραπεί να περάσουν τα σύνορα, όπου και αν πηγαίνουν και όποια και αν είναι η αποστολή τους [...]». Στα Ρωσικά: «[...] чтоб приезжих греческих властей и торговых греков с товары и бес товаров из малороссийских городов за рубеж никуды ни для каких дел не пропускали [...]».

στην προστασία και τη μέριμνα του ανωτέρου κλήρου, κάτι τέτοιο ίσχυε σε πολύ μικρότερο βαθμό στα τέλη της.⁴³

Εκτός από την αλλαγή στη θέση των ανώτερων ιερωμένων, (3) η τρίτη συνιστώσα των βαθμιαίων αλλαγών ήταν οι κατάλογοι που συντάσσαν οι γραφειοκρατίες της εποχής. Τέτοιες καταγραφές συνεισέφεραν στη διαδικασία της διαφοροποίησης, ή της «πολυχειρίας», όπως το ονομάζει το φαινόμενο ο Παπαδόπουλος.⁴⁴ Είναι αξιοσημείωτη η όλο και μεγαλύτερη συστηματικότητα που χαρακτηρίζει τις καταγραφές της γραφειοκρατίας, γεγονός που αντικατοπτρίζεται και στην αυξημένη χρήση επωνύμων από Ρωμιούς της Ρωσίας κατά τη διάρκεια του αιώνα (III.7).

Έκτος από τους Ρωμιούς και άλλους ξένους στα εδάφη της Αυτοκρατορίας, οι ρωσικές αρχές αποσκοπούσαν στην καταγραφή και την εξακρίβωση όλων των στοιχείων για τις περιοχές που υπόκειντο στη δικαιοδοσία τους. Αυτή η διαδικασία της καταγραφής αποτελούσε αναγκαία προϋπόθεση για τον έλεγχο των κινήσεων των κατοίκων και των εμπορών σ' αυτά τα εδάφη από το κράτος. Παράλληλα, η στέπα χαρτογραφήθηκε και με αυτόν τον τρόπο συνοριακές περιοχές μετατράπηκαν σε περιοχές με εξακριβωμένα σύνορα (I.2). Αυτή η

Επίσης: «[...] και όταν στις *Γράμωτες* είναι φανερό σε ποιόν από αυτές τις εξουσίες και σε ποιά συγκεκριμένη χρονιά επιτρέπεται να έρθει, και το ίδιο όσον αφορά τους Γραικούς, τους κατοίκους του Τσαργκράντ, τους Μακεδόνες, τους Βλάχους, τους Μολδαβούς και τους άλλους εμπόρους αυτών των χωρών οι οποίοι έρχονται με τα εμπορεύματά τους για το εμπόριο, μέσω του Κιέβου και άλλων πόλεων της Μικράς Ρωσίας, να τους επιτραπεί να περάσουν στη Μόσχα [...]». Στα Ρωσικά: «[...] и в которых грамотах явится кто придет в указной год и тех властей, также и для торгового промыслу греков, царегородцов, македонян, волохов и мултян и иных тамошних стран торговых людей с товарами ис Киева и из малороссийских городов к Москве пропускать [...]». Я.С. Гросул (επιμ.), *Исторические связи народов СССР и Румынии в XV – начале XVIII в. Документы и материалы*, τόμος 3^{ος}, Μόσχα, 1970, σσ. 142, 144.

⁴³ Στο επίπεδο όμως της συνείδησης μιας ξεχωριστής πολιτικής κοινωνίας των Ρωμιών, οι επιπτώσεις αυτής της μετάστασης της πολιτικής του ρωσικού κράτους με τις όποιες συνέπειες για την προστασία των εμπορών ήταν μάλλον σταδιακές. Ένας Ευγένιος Βούλγαρης, Ρωμιός ιεράρχης της Εκκλησίας της Ρωσίας, συνεχίζει να προσφέρει τις υπηρεσίες του στην Αδελφότητα των Ρωμιών της Νίζνας πολύ μετά το 1774.

Ας σημειωθεί ότι αποδυναμώθηκε σταδιακά ο έλεγχος των μοναστηριακών αρχών στους Ρωμιούς της Μόσχας. Έτσι προς τα τέλη της εποχής που εξετάζουμε, πολλοί έμποροι διανυκτέρευαν στα μοναστήρια των Ρωμιών της Μόσχας, μόνο ώσπου βρουν διαμέρισμα προς ενοίκιαση αλλού στην πόλη. Καλό παράδειγμα αποτελεί ο Ματβέι Δημήτριοβ. АВПР, φ. 7, оп. 3, д. 173, 1766, ф. 1.

⁴⁴ «Διὰ τὴν εὐκολυνθούσῃ αἱ τέχναι χρειάζεται πολυχειρία, καθὼς ὁ Ἄγγλος Σμίθος πραγματικῶς τὸ ἀποδεικνύει εἰς τὴν περὶ ζητήσεως τοῦ πλουτισμοῦ τῶν Ἑθνῶν πολυμαθῆ πραγματείαν του». Νικόλαος Γ. Παπαδόπουλος, *Ἑρμῆς ὁ Κερδῶος [...]*, 1989, σσ. 131-132.

Ο κατακερματισμός της εργασίας περιγράφεται τη συγκεκριμένη εποχή και από τον Λεβσίν. Ενώ δεν χρησιμοποιεί συγκεκριμένη λέξη για το φαινόμενο, εξηγεί πως ο κατακερματισμός της εργασίας, μέσω της ανάγκης που έχει ο καθένας για τον γείτονα του, αναδημιουργεί την αίσθηση μιας κοινωνίας. Τον κατακερματισμό τον κατανοεί με παραδοσιακό τρόπο ως αποτέλεσμα των διαφορετικών χαρισμάτων που ο καθένας λαμβάνει από τον Θεό. Платон Левшин, *Почетливые Слова [...]*, τόμος 1^{ος}, Μόσχα, 1779, σ. 79.

Για τη σχέση γραφειοκρατίας και διαφοροποίησης, βλ. Max Weber, «Bureaucracy», H.H. Gerth και C. Wright Mills (επιμ., μτφ.), *From Max Weber [...]*, 1946, σσ. 196-244, ιδ. σσ. 215, 230.

αυξημένη ακρίβεια στις καταγραφές οδηγούσε κατ' επέκταση στις διαφοροποιήσεις μεταξύ διαφόρων ειδών εργασίας,⁴⁵ αλλά παράλληλα (θέμα που δεν αφορά την παρούσα εργασία) και διαφορετικών ταυτοτήτων.

Όσον αφορά την καταλογογράφηση ως καταλύτη για τη βαθμιαία διαφοροποίηση, το κράτος δεν λειτουργούσε ανεξάρτητα από άλλους θεσμούς αλλά παράλληλα με αυτούς. (4) Έτσι, η Αδελφότητα της Νίζνας βρισκόταν μονίμως και συγχρόνως σε συνεργασία και σε σύγκρουση με το ρωσικό κράτος, ένα κράτος που είχε την ικανότητα να συνεισφέρει προς την κατεύθυνση της δημιουργίας ενός σταθερού πολιτικού, νομικού και θεσμικού κλίματος στην Ουκρανία του 18^{ου} αιώνα, αλλά, περιττό να ειπωθεί, δεν το έπραττε πάντα.⁴⁶ Άλλοτε σε συνεργασία και άλλοτε σε σύγκρουση με τους γραφειοκράτες της Αυτοκρατορίας, η Αδελφότητα της Νίζνας, τόσο ως θρησκευτική κοινότητα όσο και ως νομικός θεσμός, απασχολούνταν και με την καταλογογράφηση. Οι αρχές της Αδελφότητας προσπαθούσαν να διαφοροποιήσουν τα μέλη απ' τα μη μέλη, τους εισερχόμενους από τους εγκαταστημένους, τις ποικίλες δραστηριότητες των μελών και τους τρόπους καταγωγής τους. Ακόμη, έστω και λίγα χρόνια μετά το τέλος της παρούσας έρευνας, γίνεται μια πρώτη αναγνώριση υποομάδων μεταξύ εκείνων που ως τότε ονομάζονταν συλλήβδην Ρωμιοί.⁴⁷

Ένα έγγραφο της Αδελφότητας του 1731 είναι χαρακτηριστικό της αναγνώρισης κάποιων διακρίσεων. Στο κείμενο που συνέταξαν οι «πραγματευτάδες», γίνεται διάκριση μεταξύ πραγματευτών, μεσιτών και γουναράδων. Οι μεσίτες «είναι εις τήν ύπηρεσίαν ταύτην τῶν πραγματευτῶν» και κάνουν «παζαράκη». Οι γουναράδες εμφανίζονται ως αυτοί που: «δουλεύουν τέχνην». Ο τρίτος κανόνας του εγγράφου τονίζει τους

⁴⁵ Για τη γραφειοκρατία ως μια αιτία του κατακερματισμού της εργασίας, βλ. Samuel P. Huntington, *Political Order in Changing Societies*, Yale University Press, New Haven, Λονδίνο, 1968, σσ. 149, 167.

⁴⁶ Βρήκα χρήσιμο τον ορισμό «συγκρούσεις μέσα σε πλαίσιο συνεργασίας» με τον οποίο ο Σεν περιγράφει τις κοινωνίες που χαρακτηρίζονται από εσωτερικές εντάσεις αλλά συγχρόνως από την ανάγκη για συνεργασία. Στα αγγλικά: «Cooperative conflict». Amartya Sen, *Development as Freedom*, 1999, σ. 192.

⁴⁷ Όπως φαίνεται από τη μακρόχρονη διένεξη μεταξύ της Αδελφότητας και του Μαγιστράτου της Νίζνας όσον αφορά τη φορολογία αλλά και την τοποθέτηση στρατιωτών στις οικίες των Ρωμιών, τιθόταν συνεχώς θέμα για το ποιοι ανήκαν στην Αδελφότητα και ποιοι δεν ανήκαν, ποιοι έχαιραν των προνομίων της και ποιοι όχι. Η μετάβαση σε κοινωνία όπου το εμπόριο και οι ελεημοσύνες ήταν εντελώς διαφοροποιημένες μπορεί να συνεισέφερε και σε αλλαγές στον ορισμό των ορίων της συνολικής κοινωνίας των Ρωμιών – διαμορφώνοντας νέες μορφές ταυτότητας και καινούργια αντιμετώπιση της διαφορετικότητας. Και αυτό γιατί οι ελεημοσύνες εξ ορισμού αφορούσαν ανεξαιρέτως όλους τους Ορθοδόξους Χριστιανούς, όχι όμως απαραίτητα και το εμπόριο.

Έτσι, σε έγγραφο του 1789 οι αρχές της Αδελφότητας επιχειρηματολογούν: «Δέν κατοικοῦσιν ἄραγε ἐν ὅλῃ τῇ Μακεδονίᾳ [...] καὶ ἐν ὅλῃ τῇ Θράκῃ [...] ἔκπαλαι καὶ ἐξαρχῆς Ἕλληνες φυσικοὶ Ῥωμαῖοι μὴ εἰδότες λαλεῖν, ἐκτὸς τῆς Βουλγαρικῆς καὶ τῆς Τουρκικῆς γλώσσης; [...] ἡμπορεῖ ἄραγε νὰ εἶναι ψευδές, ὅτι πολλοὶ τῶν Ῥωμαίων δεδιωγμένοι ὄντες ἀπὸ τὸν ὀθωμανικὸν ζυγόν, οἱ μὲν κατέφυγον εἰς τὴν Μολδοβλαχία, οἱ δὲ ἤλλαξαν τὸ θρησκεῦμα ἐξ ἀνάγκης, ἕως οὗ καιροῦ τυχόντες, ἐκφύγωσιν, καὶ ἀνελάβωσιν αὐτὴν τὴν πατρῶαν πίστιν; ἀφοῦ λοιπὸν ταῦτα εἶναι ὁμολογούμενα, καὶ ἀναντίρρητα, δὲν γίνεται πλέον τότε νὰ ἐκδειθοῦν καὶ ἀπόξενωθοῦν τοιοῦτοι ἄνθρωποι ἀπὸ τὸ Ῥωμαϊκὸν ὄνομα [...]». ΔΑΥΟ, φ. 101, οπ. 1, δ. 87, 1786-1790, φ. 65-65^v. Αυτό θα μείνει όμως θέμα για άλλη έρευνα.

διαφοροποιημένους ρόλουςπραματευτών και μεσιτών. Πρέπει να θεωρηθεί χαρακτηριστικός όσον αφορά τη διαφοροποίηση:

[...] *ἂν ἴσως καὶ φανερωθῆ πὼς ὁ πραγματευτὴς ἐπῆρεν ἄσπρα μεσιτηκὰ, νὰ παιδεύεται κατὰ τὸ τέταρτον πούγκτον, γυρνώντας καὶ τὰ ἴσα μεσιτηκὰ ἃ πῆρεν εἰς τὴν ἐκκλησίαν τῶν ἀρχαγγέλων καὶ ἀγίων πάντων τοῦ ἀδελφάτου [...].*

Με άλλα λόγια, μέσα στους κόλπους της Αδελφότητας, φαίνεται μία πρόθεση διαφοροποίησης μεταξύ επαγγελματικών ομάδων, με τους μεσίτες, τους γουναράδες και τουςπραματευτές να διεκδικούν διαφορετικούς και μάλιστα οριοθετημένους τομείς.⁴⁸ Η ίδια διαφοροποίηση μεταξύ «πραματευτών» και «μεσιτών» φαίνεται και σε ένα έγγραφο του 1760 το οποίο σχολιάζει αρνητικά: «[...] κείνους οπου τοκίζουν και καμίανπραγματείαν δεν μεταχειρίζονται [...]». Μάλιστα οιπραματευτές της Αδελφότητας έπρεπε να φορολογούν τους μεσίτες «[...] το δέκατον από τα μεσιτηκά οπου ήθελαν πάρη».⁴⁹

Σημειώνεται ότι το κείμενο του 1731 που διευθετούσε τις σχέσεις τωνπραματευτών και των μεσιτών οριοθετούσε τα ποσά πληρωμής, όχι μόνο για την εργασία με Ρωμιούς εμπόρους αλλά εξίσου και με Ρώσους. Και στις δύο περιπτώσεις αυτός ο ορισμός λειτουργούσε προς όφελος των ήδη εδραιωμένων Ρωμιών εμπόρων, μειώνοντας τον ανταγωνισμό μεταξύ τωνπραματευτών για μεσίτες και περιορίζοντας τις δράσεις των μεσιτών, έτσι ώστε ναπροφυλάσσονται οι Ρωμιοί έμποροι. Βεβαίως δεν είναι δύσκολο να κατανοηθεί

⁴⁸ ДАЧО, ф. 101, оп. 1, д. 4272, 1773, фф. 17-17^v.

Συνήθως διαχωρίζονται οι διαφορετικοί τύποι εμπόρων, με βάση τα καταστατικά των συντεχνιών. Έτσι ξεχωρίζουμε μόνιμα εγκαταστημένους εμπόρους από πλανόδιους και απλούς μεταφορείς εμπορευμάτων. Olga Katsiardi-Hering, «L' idée de la révolution dans l'horizon politique des grecs de Hongrie (fin XVIIIe siècle)», *Centre de Recherches Néohellénique, Fondation Nationale de La Recherche Scientifique, Actes du IIIe Colloque d' Histoire (Athènes 14-17 Octobre 1987), La Révolution Française et L' Hellénisme Moderne*, Αθήνα, 1989, σσ. 87-118, ιδ. σ. 90.

Η, πάλι, για τους Ρωμιούς της Ουγγαρίας, λόγου χάριν, δίνεται έμφαση στη διαφορά μεταξύ των εμπόρων, των βοηθών τους (sodales), των μαθητευόμενων (tyrones) και των δούλων (servi). Στα στοιχεία των απογραφών των Ρωμαϊκών κοινοτήτων της Ουγγαρίας μπορεί ο ερευνητής να διαπιστώσει για ποιο χρονικό διάστημα ήταν υποχρεωμένος να εργαστεί ο καθένας ως μαθητευόμενος και βοηθός, ώσπου να ωριμάσει και να λάβει το αξίωμα του ανεξάρτητου εμπόρου. Ödön Füves, *Οι Έλληνες Της Ουγγαρίας*, Εταιρεία Μακεδόνικων Σπουδών, Θεσσαλονίκη, 1965, σ. 19.

Μια τέτοια προσέγγιση πηγάζει από την υπερεκτίμηση των κανονισμών μιας νομοθεσίας που σε πολλές περιπτώσεις δεν αντικατόπτριζαν τις πραγματικές ανάγκες του συνόλου των εμπορευόμενων, αλλά μάλλον τις προσπάθειες μερικών από αυτούς για κυριαρχία. Ακριβώς επειδή οι κανονισμοί συχνά απείχαν από την πράξη, η προσέγγιση αυτή μεταδίδει μια παραπλανητική εντύπωση αρχής και τάξης.

Όσον αφορά την Αδελφότητα της Νίζνας ο Χαρλαμπόβιτς επισημαίνει πως, ενώ όλοι οι «Γραικοί» ήταν έμποροι στις απαρχές Αδελφότητας, με το χρόνο ενσωματώθηκαν και άλλα επαγγέλματα σ' αυτή. Με άλλα λόγια ο Χαρλαμπόβιτς έχει κάποια επίγνωση της διαφοροποίησης που επέρχεται κατά τη διάρκεια της περιόδου, χωρίς όμως να λάβει υπόψη του τις αλλαγές στις χρήσεις των όρων «έμπορος» και «εμπόριο». Костянтин Харлампович, «Нариси з історії грецької колонії в Ніжені (XVII-XVIII ст.)», *Записки історико філологічного відділу*, ВУАН, τόμος 24^{ος}, Κίεβο, 1929, σσ. 96-97. [Στο εξής: Костянтин Харлампович, *Нариси [...]*, 1929].

⁴⁹ Χρήστος Π. Λασκαρίδης, *Το Καταστατικό [...]*, 1997, σ. 217.

από ποιους και με ποιον σκοπό γράφτηκαν αυτοί οι κανόνες. Παρ' όλες τις προειδοποιήσεις για παιδέματα, είναι αδιανόητο αυτοί οι κανονισμοί να είχαν τηρηθεί στην πράξη, δεδομένης της ζήτησης για κεφάλαιο και εργατικά χέρια, καθώς και των δυσκολιών που αντιμετώπιζε η Αδελφότητα στην επιβολή των κανόνων της.⁵⁰ Οι κανόνες της Αδελφότητας μπορεί μεν να ενίσχυαν τη συγκριτική θέση ορισμένων από τουςπραματευτές της Νίζνας· ταυτόχρονα αποδεικνύουν όμως πως τα μέλη της Αδελφότητας δεν περιορίζονταν σε μια συντεχνιακή ομάδα «πραματευτών» (III.7).

Έτσι, στο Υπόμνημά τους προς την Νομοθετική Επιτροπή της Αικατερίνης Β' το 1767, οι Ουκρανοί αστοί της Νίζνας διαμαρτυρήθηκαν, ισχυριζόμενοι πως Ρωμιοί τεχνίτες έχαιραν των ίδιων εμπορικών προνομίων με Ρωμιούς εμπόρους. Στο Υπόμνημα τονίζουν πως «Γραικοί»:

[...] κάνουν διαφόρων ειδών τέχνη, και γίνονται πλούσιοι με όλους αυτούς τους τρόπους που κανονικά επιτρέπονται μόνο στους αστούς. Παρ' όλο το εμπόριο και παρ' όλες τις βιοτεχνίες τους, δεν αποδίδουν κανένα φορολογικό έσοδο στο Μαγιστράτο [...].⁵¹

Μέσα από τέτοιου είδους αντιπαραθέσεις αναγκάζονταν οι Ρωμιοί της Νίζνας αλλά και οι άλλοι κάτοικοι της περιοχής να καθορίζουν ποιοι ακριβώς έπρεπε να χαιρούν των προνομίων και ως εκ τούτου ποιοι ήταν τεχνίτες, ποιοι μεσίτες και ποιοιπραματευτές.⁵² Πάντως, ενώ από τα κείμενα διαφαίνεται η παρουσία Ρωμιών

⁵⁰ Απόσπασμα από το έβδομο σημείο του προαναφερθέντος εγγράφου του 1731, σχετικά με τα δικαιώματα και τις υποχρεώσεις των μεσιτών, αποδίδει την πολυπλοκότητα των διαδικασιών που καθόριζαν τη λειτουργία της Αδελφότητας. Οι μεσίτες, ως μέλη της Αδελφότητας, έπρεπε: «[...] να μην πέρνουν από τας γουναράδες ρουσφέτη όπου εργάζουν τὰ πράγματα, και τούς πηγαίνουν τὰ πράγματα τώνπραματευτών, λέγοντας τούπραματευτή, πώς έτούτοι είναι καλοί μόνον [...]». ДАЧО, ф. 101, оп. 1, д. 4272, 1773, ф. 17.

Εδώ φαίνονται κανόνες που επινοούνται για την πρόληψη πιθανής συμπαιγνίας, βάσει προσωπικών διασυνδέσεων. Τέτοιου τύπου κανόνες, θα μπορούσαν να αντιπαραβληθούν με τις διαπροσωπικές σχέσεις των περισσότερο πρωτόγωνων συστημάτων οικονομικής συμπεριφοράς. Συγχρόνως, τέτοιου τύπου κανόνες αποσκοπούσαν στο να περιορίσουν την ελευθερία μίας υποομάδας Ρωμιών, των μεσιτών, προς όφελος άλλων εμπόρων. Οι κανόνες ήταν λοιπόν, συν τοις άλλοις, εργαλεία εξουσίας που δημιουργούσαν κερδισμένους και βεβαίως χαμένους. Μέσω τέτοιου τύπου κειμένων συντελούνταν ένα σημαντικό είδος εξέλιξης: από τα ανεπίσημα συστήματα διευθέτησης διαφορών σε επίσημα νομοθετημένα συστήματα, με πιο έντονη την προσφυγή σε τρίτα νομικά και εκτελεστικά σώματα για την επιβολή του νόμου.

⁵¹ Στα Ρωσικά: «[...] немалым числом живущие домами своими, подворками, футорами и разными грунтами владеющие, також всякие товары врознь продают и покупают, напитками шинкуют, ремесло разное работают и тем всем пользуются и обогащаются, чем бы одним мещанам пользоваться надлежало, и с тех торгов и промыслов никаких податей в магистрат не дают и мещанам в тягостях никакого помоществования не чинят, считаясь жалованными греческому нежинскому братству грамотами». Ανών., «Материалы Екатеринбургской Законодательной Комиссии», *Сборник Императорскаго Русскаго Историческаго Общества*, τόμος 144^{ος}, μέρος 13^ο, Αγ. Πετρούπολη, 1914, σσ. 21-63, ιδ. σσ. 32-33.

Για τη σημασία της Νομοθετικής Επιτροπής του 1767 όσον αφορά τη διαμόρφωση της αίσθησης μιας ξεχωριστής ομάδας εμπόρων στη Ρωσική Αυτοκρατορία, ομάδας που τελικά απέκτησε επίγνωση της δικής της ταυτότητας και των δικών της αναγκών, βλ. Marc Raeff, *The Well Ordered Police State, Social and Institutional Change through Law in the Germanies and Russia 1600-1800*, Yale, 1983, σσ. 238-239.

⁵² Οι Ρωμιοί της Νίζνας απάντησαν στο Υπόμνημα των αστών με δικό τους Υπόμνημα στο οποίο κατέθεσαν πως μεσίτες και τεχνίτες είχαν το δικαίωμα να ανήκουν στην Αδελφότητα και να ασκούν την τέχνη τους «όπως από παλαιά». Στα Ρωσικά: «[...] а в Малой России и в городе Нежине по-прежнему лавочные торги и такие ремесла, которые суть отличные мещан оных, также и

με διαφορετικούς επαγγελματικούς προσανατολισμούς ως μέλοι της ίδιας Αδελφότητας στη Νίζνα, είναι αξιοσημείωτο πως κατά τη διάρκεια όλης της περιόδου μέχρι το 1774 ένα πολύ μεγαλύτερο μέρος των εγγράφων της Αδελφότητας επικεντρώνονται στις διαφορές εισερχομένων και εγκαταστημένων, και όχι στις διακρίσεις μεταξύ επαγγελματών.

Όπως υποστηρίχθηκε προηγουμένως (II.6), τέτοιες διαφοροποιήσεις μπορεί στην πραγματικότητα να θεωρηθούν μέρος της ίδιας της φύσης ενός θεσμού ο οποίος βασιζόταν σε κώδικες συμπεριφοράς και, όλο και περισσότερο, σε νομικού τύπου ορισμούς. Σε κάθε περίπτωση, λόγω της απουσίας μιας ανεπτυγμένης ρωσικής γραφειοκρατίας, ήταν μέσα από θεσμούς σαν την Αδελφότητα των Ρωμιών της Νίζνας που οι νομοθετικές απόπειρες του Πέτρου Α', καθώς και των διαδόχων του, για την καθιέρωση νομικών σχέσεων ως κανόνων για τις ανθρώπινες αλληλεπιδράσεις είχαν την όποια ευκαιρία να ευοδωθούν. Με άλλα λόγια, ενώ η Αδελφότητα δεν ήταν ταυτόσημη με την κρατική γραφειοκρατία, οι Ρωμιοί της Ρωσίας ήταν μία από τις ομάδες που συνεισέφεραν στην ενδυνάμωσή της.⁵³

Ταυτόχρονα με αυτές τις διαδικασίες, η φύση της κοινωνίας των Ρωμιών που ταξίδευαν στη Ρωσία και την Ουκρανία άλλαζε διαρκώς. Η Αδελφότητα της Νίζνας ιδρύθηκε από ιερέα σαν μια σταυροπηγιακή κοινότητα η οποία βασιζόταν στην προστασία εκκλησιαστικών παραγόντων και αξιωματούχων της Αυλής. Ο θρησκευτικός χαρακτήρας της Αδελφότητας είναι ολοφάνερος στο πρώτο καταστατικό της (II.5), ωστόσο πρόσφερε καταφύγιο από τους απειλητικούς κινδύνους που έθεταν οι διάφορες υπερβολικές απαιτήσεις από

макерством без платежа общенародных податей иметь просить Ея И.В. всемилостивейшего дозволения [...]». Ανών., «Материалы Екатеринбургской Законодательной Комиссии», *Сборник Императорскаго Русскаго Историческаго Общества*, τόμος 144^{ος}, μέρος 13^ο, Αγ. Πετρούπολη, 1914, σσ. 52-53.

Αξίζει να σημειωθεί ότι η Συντεχνία των Γουναράδων στην Κωνσταντινούπολη συμπεριλάμβανε επίσης εμπόρους και τεχνίτες, χωρίς διακρίσεις. Όμως, δεν έλειπαν οι εσωτερικές διαφωνίες στη Συντεχνία. Σε αναφορά του Ομπρεσκόβ, Ρώσου Πρέσβευς στην Κωνσταντινούπολη, που χρονολογείται από το 1752, σημειώνεται: «[...] δυο μήνες πριν, οι σχέσεις μεταξύ εμπόρων και γουναράδων έφτασαν σε αδιέξοδο. Οι έμποροι αποχώρησαν και εξέλεξαν τους δικούς τους γέροντες. Οι γουναράδες, με τη σειρά τους, ορκίστηκαν ότι για ένα ολόκληρο εξάμηνο (ξεκινώντας από τα μέσα Αυγούστου) δε θα αγόραζαν τίποτα από τους εμπόρους και θα τα έβγαζαν πέρα μόνοι τους. Παρ' όλο που η υπόθεση δικάστηκε από τον Πατριάρχη, ούτε καν εκείνος δεν κατάφερε να τους συμφιλιώσει». Δεν γνωρίζω τις αιτίες της διαφοράς· αποτελεί όμως ενδιαφέρον περιστατικό που ρίχνει φως στη λειτουργία των συντεχνιών στην Κωνσταντινούπολη. Михаил Дмитриевич Чулков, *Историческое описание российской коммерции [...]*, τόμος 2^{ος}, βιβλίο 1^ο, Αγ. Πετρούπολη, 1786, σ. 199.

Με άλλα λόγια, διαφαίνεται η πρόθεση εξεύρεσης διακρίσεων μεταξύ εμπόρων και τεχνιτών, παρ' όλο που μια τέτοια διάκριση δεν αντικατόπτριζε τις πραγματικές δραστηριότητες των Ρωμιών της εποχής. Η παρέμβαση του Πατριάρχη αποτελεί ενδιαφέρον στοιχείο, όσον αφορά τα γεγονότα στην Κωνσταντινούπολη, και τελικά συνεισέφερε στην εύρεση αμοιβαία αποδεκτής λύσης για τους εμπόρους και τεχνίτες της συγκεκριμένης συντεχνίας.

⁵³ Όπως φάνηκε στο III.9, πέραν του ρόλου της Αδελφότητας, πολλοί Ρωμιοί ενσωματώνονταν πλήρως στη ρωσική γραφειοκρατία.

Για τις νομοθετικές απόπειρες του Πέτρου Α' και των μετέπειτα Αυτοκρατόρων προς αυτή την κατεύθυνση, βλ. David Ransel, «Character and Style of Patron-Client Relations in Russia», Antoni Maczak (επιμ.), *Klientelssysteme in Europe der Frühen Neuzeit*, Μόναχο, 1988, σσ. 211-231, ιδ. σσ. 215-216. Βλ. επίσης Nancy S. Kollmann, «Change and Continuity in Law under Peter I», Roger Bartlett, Gabriela Lehmann-Carli (επιμ.), *Eighteenth-Century Russia: Society, Culture, Economy. Papers from the VII International Conference of the Study Group on Eighteenth-Century Russia, Wittenberg 2004*, New Brunswick και Λονδίνο, 2007, σσ. 383-391.

τα Ιεροσόλυμα και το Σινά, καθώς και από τους άλλους κυρίους αποδέκτες του οργανωμένου συστήματος ελεημοσύνης (III.8). Η έκτοτε σταδιακή μετατόπιση από την Εκκλησία στο Κριτήριο, με το καινούργιο του λεξιλόγιο και τη ρητορική επιμονή στην υπεροχή του νόμου και την εφαρμογή της νομοθεσίας ως το κεντρικό σημείο της Αδελφότητας, εξελίχθηκε παράλληλα με την απελευθέρωση του εμπορίου από την περιορισμένη καταναλωτική δυνατότητα λιγοστών κοσμικών και θρησκευτικών κέντρων εξουσίας (II.3).⁵⁴

Αναμφίβολα πρόκειται για πολύ αργές διαδικασίες. Αλλά με την πάροδο του χρόνου, η ιδιότητα του μέλους της Αδελφότητας είχε όλο και λιγότερο τον χαρακτήρα της αφοσίωσης σε ένα θρησκευτικό σύνολο και αποκτούσε όλο και περισσότερο την έννοια του δεσμού με ένα ίδρυμα εμπορικό, διαδικασία η οποία διαφαίνεται μέσα από τις αλλαγές στην επίσημη σφραγίδα της Αδελφότητας.⁵⁵ Οι κόσμοι των εμπόρων και των ιερωμένων, του εμπορίου και της ελεημοσύνης, σταδιακά αυτονομούνταν.

Το σημαντικό εδώ όμως είναι ότι, όσον αφορά την περίοδο μετά το 1700, το εμπόριο των Ρωμιών στην Ουκρανία και τη Ρωσία βασίστηκε στις πρακτικές της ελεημοσύνης και της υπηρεσίας. Η έλλειψη ευδιάκριτων διακρίσεων μεταξύ σχέσεων ελεημοσύνης, υπηρεσίας και προστασίας αφενός και της οικονομικής ζωής των Ρωμιών της εποχής αφετέρου, βοήθησε την εκκίνηση του εμπορίου των Ρωμιών, δημιουργούσε όμως δυσκολίες και κωλύματα όσον αφορά την περαιτέρω εξάπλωση της οικονομικής δραστηριότητας των Ρωμιών. Πιο συγκεκριμένα, η σύνδεση μεταξύ του ρόλου της Ρωσίας ως προστάτιδας δύναμης στα όνειρα των Ρωμιών και της σημασίας της Ρωσίας στο καθημερινό τους παζάρι για επιβίωση διαμόρφωνε την προϋπόθεση αποδοχής τους αλλά και τις συνθήκες για συνεχείς τριβές. Αυτή η επικρατούσα κατάσταση δεν επέτρεπε κάποια εύκολη διάκριση μεταξύ των οικονομικών σχέσεων βάσει συμφωνίας και συμβολαίου, απαραίτητα αγαθά για την περαιτέρω ανάπτυξη της αγοράς, και σχέσεων όπως αυτές που δημιουργήθηκαν με το εμπόριο των απεσταλμένων του Ραγκουζίνσκι την περίοδο πριν το 1711, όπου η ουσία της ανταλλαγής ήταν η ίδια η διαμόρφωση μίας σχέσης (III.9).

Ως εκ τούτου, η έννοια της «αδελφότητας» η οποία συνδέθηκε με την επέκταση της εμπιστοσύνης πέραν ενός μικρού κύκλου φίλων και προστατών και επέτρεπε στους Ρωμιούς να αντεπεξέρχονται στις απαιτήσεις μιας περισσότερο ανεξάρτητης αγοράς, υπήρξε καιρία. Ακριβώς επειδή η έννοια της «αδελφότητας» δεν αυτονομήθηκε από τις θρησκευτικές της καταβολές, λειτούργησε ως μεταβατικό στάδιο μεταξύ των προσωπικών σχέσεων και της περισσότερο απρόσωπης συμπεριφοράς και μεταξύ των διαδικασιών του νόμου

⁵⁴ Οι κληρικοί που επικουρούσαν τις εκκλησίες της Αδελφότητας έγιναν, ουσιαστικά, υποχείρια των εμπόρων, πράγμα που διαφαίνεται ολοκάθαρα στη γραπτή υποταγή των μελών του κλήρου που υπηρετούσαν την Αδελφότητα στους κανόνες της: «Ιλίας ιερομόναχος και εφημέριος της εκκλησίας του Αδελφάτου των Ταξιαρχών Μιχαήλ τε και Γαβριήλ και των Αγίων Πάντων εις αυτόν τον νόμον και την τάξιν του Αδελφάτου υπόσχομαι». Χρήστος Π. Λασκαρίδης, *Το Καταστατικό [...]*, 1997, σ. 16.

⁵⁵ Константин Харлампович, *Нариси [...]*, 1929, σσ. 20, 38, 68.

και της οικονομίας της αγοράς, διαδικασίες που ολοκληρώθηκαν – στον βαθμό που ολοκληρώθηκαν – πολλά χρόνια μετά το χρονικό όριο της παρούσας εργασίας.

10.4 Καλπάκι και καμηλαύκι

Και όμως οι παραπάνω εξηγήσεις οι οποίες σκιαγραφούν την εξέλιξη μεταξύ των κόσμων που περιγράφουν ο Δοσίθεος από τη μία και ο Παπαδόπουλος από την άλλη δεν εξηγούν επαρκώς τις εμπειρίες των Ρωμιών της εποχής. Το αρχειακό υλικό φωτίζει τη ζωή ορισμένων Ρωμιών που ανέπτυξαν δραστηριότητα στην Ουκρανία και τη Ρωσία ανάμεσα στο 1700 και το 1774, και μέσα από τα λόγια που χρησιμοποιούσαν οι ίδιοι, για να περιγράψουν τους εαυτούς τους και τις δραστηριότητές τους, αλλά και μέσα από τα λόγια που χρησιμοποιούσαν άλλοι γι' αυτούς, σκιαγραφεί όχι τόσο τη συμβατότητα μεταξύ κοινωνικών προτύπων και της αγοράς, όσο τις εντάσεις που προκαλούσε η συνύπαρξή τους, και τελικά, σε σημαντικό βαθμό, την απουσία συμβατότητας μεταξύ τους.

Η Αδελφότητα των Ρωμιών της Νίζνας με τις νομικές διαδικασίες της, τους κανόνες της και τα κοινωνικά της πρότυπα δομούσε τη συμπεριφορά των Ρωμιών· αλλά ταυτόχρονα συνυπήρχε με τις πολύ διαφορετικές κοινωνικές δομές της Μόσχας και τις εν μέρει διαφορετικές κοινωνικές δομές του Κιέβου, για να αναφερθούν μόνο δύο σχετικά παραδείγματα. Οι συμπεριφορές των ίδιων των Ρωμιών εντός της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας ήταν άλλες πάλι. Θα ήταν άραγε δυνατόν να απεικονίσει κανείς μια γεωγραφία των κοινωνικών αλληλεπιδράσεων για την περίοδο μεταξύ 1700 και 1774, με τους ίδιους εμπόρους να δρουν σύμφωνα με ένα συγκεκριμένο σύνολο προτύπων, όταν βρίσκονταν στη σφαίρα επιρροής, παραδείγματος χάριν, της Μονής της Αγίας Αικατερίνης με τα πολλά μετόχια της, ή σύμφωνα με ένα δεύτερο σύνολο προτύπων, όταν εκείνοι βρίσκονταν στη σφαίρα επιρροής των Αυλών του Ιασίου ή της Μόσχας, ή να λειτουργούν σύμφωνα με ένα τρίτο σύνολο προτύπων, όταν βρίσκονταν στη σφαίρα επιρροής του Κριτηρίου της Νίζνας; Ιδωμένη μέσα από τη σκοπιά αυτής της γεωγραφίας, η σύγκρουση για τον έλεγχο των κτηρίων της Μονής της Αγίας Αικατερίνης και του Πατριαρχείου Ιεροσολύμων στη Νίζνα και το Κίεβο, θα ήταν εξαιρετικά σημαντική· όχι τόσο μια διαμάχη για τα κτήρια και τη χρήση τους, όσο διαμάχη γύρω από τη φύση της κοινωνικής διάδρασης και των κέντρων εξουσίας που καθορίζουν μια κοινότητα.⁵⁶

Κοιτώντας πέρα από τη χαρτογραφία, η απουσία συμβατότητας ανάμεσα στα κοινωνικά πρότυπα και την αγορά μπορεί να ιδωθεί πιο καθαρά στα ζητήματα που αφορούν τη διαφθορά ως αντιτιθέμενη στην ιδέα του νόμου ως τυφλού και απρόσωπου. Όπως αναφέρθηκε προηγουμένως (II.5-6), υπήρχαν κάποιες λέξεις, ακόμη

⁵⁶ Για τις κοινωνικές δομές των Ρωμιών του Κιέβου, βλ. Н. Петров, «Греческий Екатерининский Монастырь в Киеве», *Труды Киевской Духовной Академии*, XXXVII (37), τόμος 1^{ος}, Ιανουάριος 1896, Κίεβο, σσ. 55-112. Светлана Мазарати, «Греки Киева (история и современность)», *Записки историко-филологического товариства Андрія Білецького*, τεύχος 1^ο, Κίεβο, 1997, σσ. 67-81.

Για την οργάνωση των Ρωμιών του Ελισαβέτγκραντ, βλ. В. Ястребов, «Греки в Елисаветграде, отрывок из истории колонизации 1754-1777гг.», *Киевская Старина*, έτος τρίτο, τόμος 8^{ος}, Απρίλιος (4), 1884, σσ. 673-684. Наталья Терентьева, *Греки в Украине, экономическая и культурно-просветительская деятельность (XVII-XX вв.)*, Κίεβο, 1999, σσ. 185-187.

και πρακτικές, που φανερώνουν ότι οι Ρωμιοί έμποροι και οι Ρώσοι αξιωματούχοι της εποχής μπορούσαν να κάνουν τη διάκριση ανάμεσα σε διεφθαρμένες πρακτικές και τον νόμο.⁵⁷ Ωστόσο, οι προσωπικές επαφές, η χρησιμοποίηση αξιωμάτων όπως του φοροσυλλέκτη ή του δικαστή ως πηγή εισοδημάτων, καθώς και η διαφθορά γενικότερα ήταν όλα ενταγμένα στο κοινωνικοοικονομικό σύστημα της εποχής και αποτελούσαν ουσιώδη στηρίγματα για τους Ρωμιούς που προσπαθούσαν να προκόψουν.

Στην πραγματικότητα, η ίδια η ιδέα της διαφθοράς ως κάτι πέρα από το σύνηθες, προϋποθέτει μια σφαίρα οικονομικών ανταλλαγών που ρυθμίζεται από τον νόμο πάνω και πέρα από κάθε άλλη μορφή μη οικονομικής κοινωνικής αλληλεπίδρασης, όπως η υπηρεσία ή η ελεημοσύνη. Γιατί με την υπηρεσία και την ελεημοσύνη, σημείο ανταλλαγής καθίσταται η προσωπική σχέση που διαμορφώνεται ανάμεσα σε δύο ή περισσότερα μέρη· το πραγματικό τελικό προϊόν της είναι η καινούργια κοινωνική πραγματικότητα μετά την ανταλλαγή. Να μιλάει κανείς για την κατάχρηση προσωπικών δεσμών⁵⁸ ή, στην ορολογία της εποχής, για δράση και συμπεριφορές «[...] δείχος καμία δολιότητα και φιλοπροσωπία [...]»,⁵⁹ και χωρίς «[...] αισθήματα φιλίας μήτε πανουργίας και δολιότητας [...]»,⁶⁰ για αυτού του είδους τις ανταλλαγές είναι αντιφατικό, αφού χωρίς αυτούς τους προσωπικούς δεσμούς δεν θα είχε νόημα η ίδια η ανταλλαγή.⁶¹ Πολλοί Ρωμιοί ολοφάνερα επωφελήθηκαν από παρόμοιες προσωπικές επαφές. Το ίδιο όμως ισχύει και για ολόκληρη την Αδελφότητα των Ρωμιών της Νίζνας η οποία μόνιμα και επίμονα χρησιμοποιούσε κάθε επαφή και κάθε προστάτη που είχε στη διάθεσή της, προκειμένου να αποσπάσει προνομιακούς όρους από τις αρχές της Ουκρανίας και της

⁵⁷ Ο Βούλγαρης, παραδείγματος χάριν, καταδικάζει τις αρχές επειδή κλέβουν και πλουτίζουν: «[...] κατατρώγουσι και καταπίνουσιν οί τής γής Δυνάσται αὐτήν τήν γήν, ἐφ' ἧς τάσσονται νὰ εἶναι φύλακες καὶ σωτῆρες. Αὐτήν τήν γήν κατατρώγουσιν (εἶπα) καὶ καταπίνουσιν εἰς πλάτος καὶ βάθος, ὥστε εἰς τὴν τόσσην αὐτῶν ἀδδηφαγίαν καὶ βουλιμίαν, δὲν φθάνει ἡ ταλαίπωρος νὰ τοῦς χορτάσῃ». Ευγένιος Βούλγαρης, *ΑΔΟΛΕΣΧΙΑ ΦΙΛΟΘΕΟΣ ἦτοι ΕΚ ΤΗΣ ΑΝΑΓΝΩΣΕΩΣ τῆς ΜΩΣΑΪΚΗΣ ΠΕΝΤΑΤΕΥΧΟΥ ΒΙΒΛΟΥ, Ἐπιστάσεις ψυχωφελείς τε καὶ Σωτηριώδεις· Ὑπὸ τοῦ ΑΡΧΙΕΠΙΣΚΟΠΟΥ ΕΥΓΕΝΙΟΥ ΤΟΥ ΒΟΥΛΓΑΡΕΩΣ. ΤΟΜΟΣ ΠΡΩΤΟΣ. Ἐν ᾧ αἱ Ἐπιστάσεις περιέχονται αἱ ἐκ τῆς Ἀναγνώσεως τῶν Τριῶν τῆς Ἱερᾶς Πεντατεύχου. ΓΕΝΕΣΕΩΣ. ΕΞΟΔΟΥ. ΛΕΥΙΤΙΚΟΥ. Ἐκδοθεῖσα Φιλοτίμῳ Δαπάνῃ τῆς Αὐταδελφότητος τῶν Κυρίων ΖΩΣΙΜΑΔΩΝ. Ἐπιστάσις τοῦ Ἀρχιμανδρίτου ΑΝΘΙΜΟΥ ΓΑΖΗ, 1801, σ. 175.*

Για την καταδίκη της δωροδοκίας από τον Φεοφάν Προκοπόβιτς, βλ. James Cracraft, «Feofan Prokorovich», J.G. Garrard (επιμ.), *The Eighteenth Century in Russia*, Οξφόρδη, 1973, σσ. 75-106, ιδ. σ. 99.

⁵⁸ Η Διεθνής Διαφάνεια ορίζει τη διαφθορά ως κατάχρηση εξουσίας για προσωπικό όφελος. Στα αγγλικά: «Corruption is operationally defined as the abuse of entrusted power for private gain». Βλ. http://www.transparency.org/news_room/faq/corruption_faq#faqcorr1. (πρόσβαση, Μάρτιος 2010).

⁵⁹ ДАЧО, ф. 101, оп. 1, д. 4285а, 1779, ф. 2.

Βλ. τα σχόλια του Max Weber's για τη «φιλοπροσωπία»: «Σ' αυτό το σύστημα, μια δουλειά εκτελείται «αντικειμενικά», όταν ακολουθούνται υπολογίσιμοι κανόνες και δεν δίνεται «καμία σημασία στις προσωπικές σχέσεις». «Καμία σημασία στις προσωπικές σχέσεις», όμως, είναι επίσης και το σύνθημα της 'αγοράς'». Max Weber, «The Development of Bureaucracy and its Relation to Law», W.G. Runciman (επιμ.), Eric Matthews (μτφ.), *Weber. Selections in translation*, Λονδίνο, 1978, σσ. 341-354, ιδ. σ. 351.

⁶⁰ Χρήστος Π. Λασκαρίδης, *Το Καταστατικό [...]*, 1997, σσ. 35-36. Μετάφραση του Λασκαρίδη από κείμενο που διασώζεται μόνο στο Μ.Μ. Плохинский, *Иноземцы в старой Малороссии. Греки, цыганы, грузины*, Μόσχα, 1905, σ. 365.

⁶¹ Βλ. γενικά Alena Ledeneva, Stephan Lovell, Andrei Rogachevskii, «Introduction», Stephan Lovell, Alena Ledeneva, Andrei Rogachevskii (επιμ.), *Bribery and Blat in Russia. Negotiating Reciprocity from the Middle Ages to the 1990s*, Λονδίνο, 2000, σσ. 1-20.

Ρωσίας. Ενδεχομένως, η ορολογία της διαφθοράς που διαμορφώθηκε κατά τη διάρκεια της εν λόγω εποχής να μην σηματοδοτεί πολύ παραπάνω από την απόσταση μεταξύ των «εκσυγχρονιστικών»⁶² προθέσεων της διακυβέρνησης του Πέτρου Α' και των διαδόχων του από τη μία και των συμπεριφορών που χαρακτήριζαν την κοινωνία γενικότερα από την άλλη.⁶³

Μια τέτοια διαπίστωση δεν οδηγεί μόνο στη διατύπωση ότι δίκτυα προσωπικών σχέσεων αποδείχτηκαν πρόσφορα κάτω από τις συγκεκριμένες συνθήκες του οθωμανικού και του ρωσικού κόσμου του 18^{ου} αιώνα για τη δημιουργία της αγοράς. Οδηγεί επίσης στην ιδέα που αναφέρθηκε παραπάνω, μιας γεωγραφίας της κοινωνικής αλληλεπίδρασης με τον βαθμό εμπιστοσύνης ανάμεσα στα μέλη της κοινωνίας να αποτελεί μία κρίσιμη παράμετρο που μεταβάλλεται. Μία τέτοιου τύπου γεωγραφία ίσως να πρόσφερε περισσότερο γόνιμο έδαφος για την εξέταση των τρόπων με τους οποίους ο θεσμός της Αδελφότητας της Νίζνας συνέτεινε στην αύξηση της εμπιστοσύνης ανάμεσα στα μέλη του, ενώ ταυτόχρονα επέτρεπε στους Ρωμιούς να επωφελούνται από δεσμούς που στην πραγματικότητα ελάττωναν την εμπιστοσύνη και τη συνεκτικότητα στις συναλλαγές τους με τους άλλους. Όμως ακόμη και μια τέτοια προσέγγιση δεν θα πρόσφερε επαρκή χώρο για το ενδεχόμενο εναλλακτικές μέθοδοι οικονομικής συμπεριφοράς και εναλλακτικοί τρόποι αποτίμησης αυτής της συμπεριφοράς να συνυπήρχαν μέσα στην ίδια κοινωνία την ίδια στιγμή και στο ίδιο μέρος, χωρίς να επικρατούσε καμιά συγκεκριμένη μέθοδος. Σε ό,τι αφορά τους ίδιους τους Ρωμιούς, είναι πολύ προτιμότερη η αποδοχή των εγγενών εντάσεων σε αυτές τις συνυπάρχουσες κοσμοθεωρήσεις.

Μια ανταλλαγή επιστολών ανάμεσα στον Χατζηκυριάκη και τον Πατριάρχη Δοσίθεο μπορεί να χρησιμεύσει ως διαφωτιστικό παράδειγμα της συνύπαρξης και της ταυτόχρονης έλλειψης συμβατότητας ανάμεσα σε διαφορετικά πρότυπα συμπεριφοράς. Ενώ η ανταλλαγή αφορά το κομβικό θέμα της σχέσης μεταξύ ελεημοσύνης και εμπορίου, άλλα παρόμοια παραδείγματα θα μπορούσαν να διασαφηνίσουν την έλλειψη συμβατότητας μεταξύ, λόγου χάριν, συμπεριφορών που σχετιζόνταν με την προστασία και την αγορά, όπως αυτή διαμορφώνονταν κατά τη διάρκεια του 18^{ου} αιώνα. Όπως φάνηκε προηγουμένως, χωρίς να είναι μέλος της, ο Χατζηκυριάκης ήταν στενά συνδεδεμένος με την Αδελφότητα των Ρωμιών της Νίζνας. Είχε

⁶² Αναχρονιστικός αλλά πιθανότατα βάσιμος χαρακτηρισμός.

⁶³ Ο Huntington επιχειρηματολογεί ότι το φαινόμενο της διαφθοράς αυξάνεται στις περιπτώσεις κατά τις οποίες διαμορφώνεται χάσμα μεταξύ του νόμου του κράτους και των συνηθισμένων συμπεριφορών που χαρακτηρίζουν την κοινωνία στο σύνολό της. Samuel P. Huntington, *Political Order in Changing Societies*, 1968, σσ. 59-69.

Μια συζήτηση του θέματος όσον αφορά τη Ρωσία, στο George L. Yaney, *The Systematisation of Russian Government: Social Evolution in the Domestic Administration of Imperial Russia, 1711-1905*, Urbana, Chicago, Λονδίνο, 1973, σσ. 33-34, 45.

Βλ. επίσης Cathy J. Potter, «Payment, 'Gift or Bribe?' Exploring the Boundaries in Pre-Petrine Russia», Stephan Lovell, Alena Ledeneva, Andrei Rogachevskii (επιμ.), *Bribery and Blat in Russia [...]*, 2000, σσ. 20-34, ιδ. σ. 32. Vadim Volkov, «Patrimonialism versus Rational Bureaucracy: On the Historical Relativity of Corruption», Stephan Lovell, Alena Ledeneva, Andrei Rogachevskii (επιμ.), *Bribery and Blat in Russia [...]*, 2000, σσ. 35-47.

χρησιμοποιήσει τη Νίζνα ως βάση για τη συλλογή ελεημοσύνης για τη Μονή της Αγίας Αικατερίνης στο Σινά (III.8). Απ' τους στενότερους του συνεταιίρους υπήρξε ο Καπετάν Παρασκευάς, εξέχων Ρωμιός της Νίζνας (II.4, III.7). Ο Χατζηκυριάκης είχε επίσης στενές σχέσεις με τον Χατμάνο Μαζέπα, και παρέχει πάμπολλες πληροφορίες για τον Ρωμιό της Νίζνας Ζγουρό, έναν από τους ιδρυτές της Αδελφότητας (I.2, III.9). Βεβαίως, ως υποστηρικτής της Μονής της Αγίας Αικατερίνης και των εγκαταστάσεων της στη Νίζνα, ήρθε σε αντιπαράθεση με τα όργανα της Αδελφότητας (II.5, III.9). Το 1701 λοιπόν, ο Πατριάρχης Ιεροσολύμων Δοσίθεος έστειλε επίσημη επιστολή στον Χατζηκυριάκη, προειδοποιώντας τον να μην απαιτήσει την αποπληρωμή ενός ποσού που του όφειλε ο Πατριάρχης σε αντάλλαγμα για έναν πολυέλαιο που είχε αγοράσει ο Χατζηκυριάκης με δικά του έξοδα και είχε κανονίσει να μεταφερθεί από το Ντάντσιγκ στην Αδριανούπολη. Το ύφος της επιστολής είναι επιτιμητικό:

[...] τίμιά σου γράμματα έλαβομεν, και δέν τὰ έδιαβάσαμεν άδελφούτζικέ μου, ότι τί σέ έδανείσαμεν ή τί μᾶς χρεωστᾶς νά σοῦ πάρωμεν λογαριασμόν. Έλεημοσύνην γηρεύομεν διά τήν ψυχήν σου διά τήν ζωήν σου διά τήν τιμήν σου, και ἄν ἔχεις δίδεις, είδεμή, τί ἔχομεν νά κάμωμεν.⁶⁴

Ίσως αυτό που κάνει τη μεγαλύτερη εντύπωση σε αυτή τη λογομαχία είναι η φράση του Πατριάρχη Δοσιθέου «τί ἔχομεν νά κάμωμεν», καθώς αυτά τα λόγια συνοψίζουν μία κοσμοθεωρία που βασίζεται στο σύστημα της ελεημοσύνης. Η ουσία των διαδικασιών στις οποίες εμπλέκονταν οι Ρωμιοί της Ουκρανίας και της Ρωσίας, τονίζει ο Δοσίθεος, ήταν οι ελεημοσύνες. Εφόσον είχαν την οικονομική δυνατότητα, ήταν υπαρξιακή τους υποχρέωση να το πράξουν: «διά τήν ζωήν σου διά τήν τιμήν σου». Εν προκειμένω, αν ο Ρωμιός δεν δίνει όλα όσα δύναται στα κέντρα της Ορθοδοξίας η οποία παρέχει υλική υπόσταση στην ταυτότητά του σε αυτή τη ζωή και στη μετέπειτα, τότε τι νόημα έχουν όλες οι άλλες δραστηριότητες που αναλαμβάνει, όλες οι επιχειρήσεις που οδηγούν στο κέρδος και τη ζημία; Η ουσία είναι η πράξη της δωρεάς και, πιο συγκεκριμένα, όπως θα έλεγε ο Δοσίθεος, της δωρεάς στο κέντρο του ορθόδοξου κόσμου, στον τόπο όπου ο Χριστός πέθανε πάνω στον σταυρό, στα Ιεροσόλυμα.

Όμως εξίσου σημαντικό είναι το γεγονός ότι αυτό το υπαρξιακό μέλημα της ελεημοσύνης αντιδιαστέλλεται στο κείμενο του Δοσιθέου με τη γλώσσα της λογιστικής: η τριπλή χρήση των «έδανείσαμεν», «χρεωστᾶς» και

⁶⁴ Όπως σημειώνει ο Χατζηκυριάκης: «Έτζι έπέιραξα τούς φίλους μου, έδωσα άρραβόνα νά τόν κάμουν στή Ντάντζικα». Η παραγγελία που είχε ήδη σταλεί στον προορισμό της θα στόλιζε εκκλησία στην Αδριανούπολη. Ντόρη Παπαστράτου (επιμ.), *Ό Σιναΐτης Χατζηκυριάκης έκ Χώρας Βουρλά, Γράμματα – Έυλογραφίες 1688-1709*, Αθήνα, 1981, σσ. 38, 73, 77-78.

Τέτοιου τύπου δωρεές από εμπόρους γινόταν τακτικά. Βλ., παραδείγματος χάριν, τη δωρεά στην Εκκλησία των Ρωμιών στη Νίζνα ενός Ιωαννάκη Γεωργίου το 1731: «[...] αφαιρωσαίν μίαν κάντηλά άσημαινηαν [...]». *Евген Чернухин, Книга пожертв [...]*, 1997, σ. 157. Για άλλη δωρεά πολυελαίου, βλ. РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 2, 1706, ф. 1.

«λογαριασμόν» απέναντι στα «ψυχὴν σου», «ζωὴν σου» και «τιμὴν σου». Η ένταση ανάμεσα στην ελεημοσύνη και το εμπόριο αναδεικνύεται με τον πιο ξεκάθαρο τρόπο. Ο Δοσίθεος συνεχίζει:

Και ἂν πάρης τὰ ἄσπρα σου ὅπου ἔχης δανεικὰ ἐδῶ και ἐκεῖ, δόσε μᾶς και ἡμᾶς τὰ δανεικὰ διὰ νὰ (ἔχη)ς τὴν τιμὴν και τὸ μνημόσυνόν σου σωστὸν και ἐδῶ εἰς τὴν ἐκκλησίαν, και εἰς τὸν ἅγιον τάφον [...]. Εἰδὲ και τὰ ἄσπρα σου δὲν τὰ πάρεις, δὲν σοῦ γηρεύομεν τίποτα. Παρακαλοῦμεν ὅμως Κύριον τὸν Θεὸν νὰ ευδοκήσῃ νὰ πάρης τὸ τίποτά σου και νὰ εἶσαι καλόκαρδος και καλοκυβερνημένος.⁶⁵

Ο Δοσίθεος λέει δηλαδή απερίφραστα στον Χατζηκυριάκη πως, για να σωθεί, θα πρέπει, αν έχει κέρδη, να τα δώσει στα Ιεροσόλυμα.

Εντούτοις, εδώ πρόκειται λιγότερο για μια σύγκρουση δύο κοσμοθεωριών, με τον Δοσίθεο από τη μία και τον Χατζηκυριάκη από την άλλη, και περισσότερο για μια σύγκρουση που σοβεί στον εσωτερικό κόσμο του ιδίου του Χατζηκυριάκη. Σύμφωνα με τον έμπορο από τα Βουρλά, ο Πατριάρχης σχολίαζε τη δράση του για λογαριασμό της Μονής του Σινά και παραπονιόταν: «Τόσα κάμεις διὰ τοῦ Σινᾶ, και στοῦ Σινᾶ τινὰς δὲν ἀπόθανεν διὰ λόγου σου. Ἄμὲ στὴν Γερουσαλήμ ἀπόθανεν ὁ Χριστὸς διὰ λόγου σου [...]». Στις επιτιμήσεις του Πατριάρχη, ο Χατζηκυριάκης προσθέτει το εξής σχόλιο: «Τώρα λέγει: Ἐλάβαμεν τὸ γράμμα σου και δὲν τὸ διαβάσαμεν. Ἄμὲ σὰν δὲν τὸ ἐδιάβασες, πὼς ξέρεις πὼς εἶναι λογαριασμοὶ γραμμένοι;».⁶⁶

Ο Χατζηκυριάκης στο κάτω κάτω είναι ο κατεξοχὴν συλλέκτης ελεημοσύνης για λογαριασμό της Μονής της Αγίας Αικατερίνης του Ὁρους Σινά. Αυτή η ευεργεσία ήταν ολοκάθαρα ένα σημαντικό συστατικό στοιχείο της οικονομικής του δραστηριότητας, ίσως μάλιστα το κυρίαρχο.⁶⁷ Και παρότι εναντιώνεται στην επιμονή του Δοσιθέου ότι η Ιερουσαλήμ είχε προβάδιμα στα δικαιώματα, παρότι επίσης απαιτεί πληρωμή για τον πολυέλαιο ὅπως είχε συμφωνηθεῖ εκ προοιμίου, ο Χατζηκυριάκης δεν αντικρούει ευθέως τα επιχειρήματα του Δοσιθέου. Κάνει ωστόσο ἕναν υπαινιγμό για το αν είχε ὄντως διαβάσει την επιστολή του ο Πατριάρχης, αφού ο Δοσίθεος ἔγραψε πως δεν είχε διαβάσει τους απολογισμούς που του ἔστειλε ο Χατζηκυριάκης, αλλά συγχρόνως τους ερμηνεύει σαν προσωπική επίθεση κατά του συνόλου των συμπεριφορῶν που ενσωμάτωνε στο πρόσωπό του ως Πατριάρχης Ιεροσολύμων. Επισημαίνοντας την αντίφαση του Δοσιθέου, ο Χατζηκυριάκης αποκαλύπτει την κατάχρηση εξουσίας που είναι εγγενής στο αξίωμα του Δοσιθέου. Γιατί, ὅπως φανερώνουν η επιστολή του και η ἐπίκλησή του «ἀδελφούτζικέ μου», η ελεημοσύνη συνιστούσε

⁶⁵ Ντόρη Παπαστράτου (επιμ.), *Ὁ Σιναΐτης Χατζηκυριάκης [...]*, 1981, σ. 77.

⁶⁶ Ντόρη Παπαστράτου (επιμ.), *Ὁ Σιναΐτης Χατζηκυριάκης [...]*, 1981, σ. 78. Βλ. ἔτισης το ἴδιο σ. 73.

⁶⁷ Δεν θα μπορούσε να είναι πιο ἄτοπη η ἄκρως αναχρονιστικὴ ἄποψη της Ὀλγας Γκρατζίου η οποία, σε βιβλιοκρισία του ἔργου της Παπαστράτου, σχολιάζει: «Πρόκειται για οικονομικὲς δοσοληψίες περιβλημένες με ἕνα ντύμα ευσέβειας». Ὀλγα Γκρατζίου, «Βιβλιοκρισία: τὰ σιναϊνικὰ χαρακτηριστικά», *Τα Ιστορικά*, τόμος 1^{ος}, τεύχος 2^ο, Δεκέμβριος 1984, σσ. 429-432, ἰδ. σ. 431.

ουσιώδες τμήμα μιας εξουσιαστικής δομής, με τον Πατριάρχη Ιεροσολύμων στην κορυφή της. Όπως και να 'χει, ο Χατζηκυριάκης δεν επέμενε. Και στ' αλήθεια, δύσκολα φαντάζεται κανείς πως θα μπορούσε να συνεχίσει με την υπόθεση: ποιά νομική οδός θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί εναντίον εκείνου που ήταν στην πράξη ο ανώτατος ιεράρχης της Ορθοδοξίας της εποχής και ο βασικότερος αντιπρόσωπος του θεσμού που ενσωμάτωνε τις αξίες της κοινωνίας στο σύνολό της;

Αυτό που παρατηρούμε στον Χατζηκυριάκη είναι η παράθεση και η σύγκρουση δύο κοσμοθεωριών μέσα στο ίδιο άτομο. Από τη μία μεριά είναι βαθιά συνδεδεμένος με την πρακτική της ελεημοσύνης. Όλα όσα κέρδιζε ο Χατζηκυριάκης ήταν δικά του μόνο με έναν σχετικό τρόπο· έπρεπε να δίνονται σαν ελεημοσύνη στους έχοντες ανάγκη και τα θρησκευτικά κέντρα της ορθόδοξης Ανατολής, ώστε να αιτιολογεί και να δικαιώνει το κύρος του και επίσης να εξασφαλίζει τη σωτηρία της ψυχής του μετά θάνατον. «Πώς εξοδεύεται τὸ ἀργύριον χωρὶς ζῆμιαν· μάλιστα μὲ κέρδος;», αναρωτιέται ο Ευγένιος Βούλγαρης στα τέλη του αιώνα· και συνεχίζει: «[...] δύναται καὶ ὁ ἄνθρωπος ἐὰν θέλῃ, νὰ ἐκτελέσῃ τοιοῦτον θαῦμα· ἤγουν, ἢμπορεῖ νὰ δώσῃ καὶ πάλιν νὰ ἔχῃ ἐκεῖνα ὅπου ἔδωσε. Πῶς τοῦτο; Διὰ τῆς ἐλεημοσύνης».⁶⁸ Στην πραγματικότητα, ο ίδιος ο Χατζηκυριάκης επιθυμούσε να γίνει μοναχός και τον απέτρεψαν οι αρχές της Μονῆς της Αγίας Αικατερίνης την οποία υπηρετούσε. Τους ήταν πιο χρήσιμος ως λαϊκός. «Ὅμως ἀπὸ μέσα ἄς εἶσαι καλόγερος», τον παρηγορούσαν.⁶⁹

Αν και υπήρχαν σημαντικά πρακτικά οφέλη που προέκυπταν από το σύστημα της ελεημοσύνης, σε έναν σημαντικό βαθμό ήταν συνυφασμένα με μια εξιδανικευμένη αντίληψη για τα μέρη που συμμετείχαν στη συναλλαγή, η οποία έτσι προβαλλόταν ως ιερή· κι αυτή η κοινωνία με τους ιερούς δεσμούς της δεν εστιαζόταν μόνο σε συγκεκριμένους στόχους στην εδώ ζωή αλλά και στην προσδοκία ενός μεταθανάτιου κόσμου.⁷⁰ Τα μέλη της Αδελφότητας όφειλαν να κάνουν δωρεές: «[...] εἰς αἰώνιον αὐτῶν μνημόσυνον, καὶ τῶν μεταγενεστέρων παράδειγμα».⁷¹ Σύμφωνα με το καταστατικό της Αδελφότητας, οι ιερείς της ήταν υποχρεωμένοι: «[...] να τους ψάλλουν κάθε Παρασκευή βράδι και κάθε Σάββατον του ὅλου ενιαυτοῦ μετά την λειτουργίαν τα κόλυβα των αδελφῶν οπου φέρνουσι δια ψυχικὴν σωτηρίαν των αποθαμμένων, ως καθῶς

⁶⁸ Ευγένιος Βούλγαρης, *ΑΔΟΛΕΣΧΙΑ ΦΙΛΟΘΕΟΣ [...]*, τόμος 1^{ος}, 1801, σσ. 183-184.

Αλλού συμπληρώνει: «Ὅταν ὁ Χριστιανός, ἢ διὰ τῆς ἐλεημοσύνης τῆς πρὸς τοὺς δεομένους καὶ πένητας, ἢ διὰ τῆς εἰς τοὺς ἱερούς Ναοὺς καρποφορίας τε καὶ καλλεργείας, προσφέρει τί εἰς τὸν Θεόν, κυρίως δὲν δίδει, ἀλλ' ἀποδίδει μέρος ὀλίγον, ἐκ τῶν πολλῶν, ὧν παρὰ τοῦ Θεοῦ αὐτοῦ ἔλαβε, καὶ ἔχει. [...] Δὲν δίδω ἐγὼ εἰς σέ· Ἐγὼ ἀποδίδω· Ἐγὼ τί ἔχω; Κι ὅ,τι ἂν καὶ ἔχω, δὲν εἶναι καὶ αὐτὸ παρὰ σοῦ; δὲν δίδω τὰ Σὰ ἐκ τῶν Σῶν;»

Ευγένιος Βούλγαρης, *ΑΔΟΛΕΣΧΙΑ ΦΙΛΟΘΕΟΣ [...]*, τόμος 1^{ος}, 1801, σσ. 112-113. Η προσευχή είναι η γνωστή του Βασιλέως Δαβίδ, Α' Παραλειπομένων 29:14-17.

⁶⁹ Ντόρη Παπαστράτου (επιμ.), *Ὁ Σινᾶϊτης Χατζηκυριάκης [...]*, 1981, σ. 73.

⁷⁰ Για το θέμα αυτό, βλ. R.H. Tawney, *Religion and the Rise of Capitalism*, 1929, σσ. 20, 61.

⁷¹ Евгений Чернухин, *Книга пожертв [...]*, 1997, σ. 150.

εγράφησαν κατά όνομα, το κάθε ένα εις την τάξιν αυτών». ⁷² Όπως το θέτει ένας αποδέκτης ελεημοσύνης από την Αδελφότητα, ο ιεροδιάκονος Αναστάσιος: «[...] και μένω χρεώστης νά παρακαλώ τον φιλόανθρωπον θεόν δια ταίς ψυχαίς τών μακραιών γονέων σας [...]». ⁷³ Οι Ρωμιοί γινόταν μέλη της Αδελφότητας και άφηναν δωρεές «[...] δια να μνημονεύεται εις αιώνας αιώνων [...]», ⁷⁴ ή, όπως σημείωσαν στο πρώτο πληθυντικό πρόσωπο σε κοινοτικό έγγραφο του 1773: «[...] δια να μνημονεύομεθα αιωνίως». ⁷⁵

Πεθαμένοι, ζώντες και μελλοντικοί Ρωμιοί της Αδελφότητας βρίσκονταν σε μια νοητή συνέχεια· δια μέσου της αντίληψης πως ο Ρωμιός ήταν φορέας μιας παράδοσης, δημιουργείται στη Νίζνα αλλά και εκτός αυτής η αίσθηση ενός κοινωνικού συνόλου. ⁷⁶ Αλλά ίσως η τελευταία λέξη για αυτό το θέμα θα έπρεπε να δοθεί στον Πατριάρχη Δοσίθεο. Γράφει στον Χατζηκυριάκη για το ζήτημα του πολυελαίου και σημειώνει:

[...] έδώ εις την Άδριανούπολιν κηρύττεται τὸ ὄνομα τῆς έντιμότητός σου ὅτι ὁ πολυέλεος εἶναι ἔδικός σου, καὶ μνημονεύεσαι καὶ μετὰ τῶν κτιτόρων αὐτοῦ παντοτινά. ⁷⁷

Ωστόσο, ταυτόχρονα, προκειμένου να είναι δότης και όχι αποδέκτης ελεημοσύνης, ο Χατζηκυριάκης και άλλοι σαν κι αυτόν έπρεπε να τα βγάζουν πέρα κάτω από πολύ δύσκολες συνθήκες. Όφειλαν αδιάκοπα να παίρνουν σωστές αποφάσεις για το ποια ήταν η καλύτερη στιγμή να αγοράσουν ή να πουλήσουν, με άλλα λόγια, όφειλαν να λειτουργούν όχι μόνο σαν ελεήμονες ή σαν μεσάζοντες και κρατικοί υπάλληλοι, αλλά επίσης σαν επιχειρηματίες που τους απασχολεί το χρηματικό κέρδος. Στη μετάφραση του Ευγένιου Βούλγαρη των απόψεων της Αικατερίνης Β' σημειώνονται οι αρχές του οικονομικού ωφελιμισμού οι οποίες αποτελούσαν μέρος της συμπεριφοράς τέτοιων εμπόρων: «κάθε άνθρωπος έχει περισσότεραν φροντίδα, και

⁷² Χρήστος Π. Λασκαρίδης, *Το Καταστατικό [...]*, 1997, σ. 133.

Οι νεκροί που τιμούνταν στο κοιμητήριο των Ρωμιών της Νίζνας, αλλά και οι αναμνηστικές επιγραφές με τα ονόματα αποβιωσάντων στον τοίχο της εκκλησίας των Αρχαγγέλων Μιχαήλ και Γαβριήλ, «Ενθάδε κείται ο Δούλος του Θεού Ιωάννης Μάρκου Καραμανλής [...] εκοιμήθει δε εν τη αψιγ [...]», αποτελούν άλλα παραδείγματα τέτοιου τύπου.

⁷³ ДАЧО, ф. 101, оп. 1, д. 4269, 1773, ф. 9.

⁷⁴ Χρήστος Π. Λασκαρίδης, *Το Καταστατικό [...]*, 1997, σσ. 182-184.

⁷⁵ Χρήστος Π. Λασκαρίδης, *Το Καταστατικό [...]*, 1997, σσ. 151.

Για λεπτομερέστερες διατάξεις της Αδελφότητας όσον αφορά τα επίσημα μνημόσυνα των πεθαμένων, βλ. Χρήστος Π. Λασκαρίδης, *Το Καταστατικό [...]*, 1997, σσ. 205-208.

⁷⁶ Πεθαμένοι, ζώντες και μελλοντικοί έμποροι βρίσκονταν σε μια νοητή συνέχεια. Για το θέμα αυτό, βλ. τα σχόλια του Edmund Burke: «Η κοινωνία είναι συμβόλαιο. [...] Επειδή τα οφέλη τέτοιας συντροφιάς δεν επιτυγχάνονται έστω και σε διάστημα πολλών γενεών, καθίσταται συντροφιά όχι μόνο μεταξύ των ζώντων αλλά επίσης μεταξύ των ζώντων, των πεθαμένων και αυτών που δεν έχουν γεννηθεί ακόμα».

Στα αγγλικά: «Society is indeed a contract. [...] As the ends of such a partnership cannot be obtained in many generations, it becomes a partnership not only between those who are living, but between those who are living, those who are dead, and those who are yet to be born». Βλ. Edmund Burke, *Reflections on the Revolution in France*, Λονδίνο, 1940 [1790], σ. 93.

⁷⁷ Ντόρη Παπαστράτου (επιμ.), *Ο Σιναΐτης Χατζηκυριάκης [...]*, 1981, σ. 77.

μέριμναν διὰ ἐκεῖνο τὸ πρᾶγμα, ὅπου εἶναι ἐδικόν του, παρὰ διὰ ἐκεῖνο ὅπου εἶναι τῶν ἄλλων».⁷⁸ Ὅπως λέει ο Ἰωαννίκιος, ὁ Ἡγούμενος τῆς Μονῆς τῆς Ἁγίας Αἰκατερίνης στὸν Χατζηκυριάκη: «[...] καὶ τὲς δουλειὲς ὅπου νὰ κάμει τὸ καλπάκι τὸ καμηλαύκι δὲν τὲς κάμει».⁷⁹ Τὸ κύρος καὶ τὰ χρήματα ποὺ ὁ Χατζηκυριάκης καὶ οἱ ὅμοιοί του κέρδιζαν μέσω τῆς οικονομικῆς τῶν δραστηριοτήτων ἦταν τελικὰ στενά συνδεδεμένα με τὴ δυνατότητά τους νὰ δίνουν ελεημοσύνες.

Με ἄλλα λόγια, τὰ στοιχεῖα τῶν ἀρχείων τῆς περιόδου 1700-1774 ἀποκαλύπτουν ἐπανεπιλημμένα ἀνθρώπους ποὺ πασχίζουν νὰ συμφιλιώσουν τὸ σχεδὸν ἀσυμφιλίωτο: νὰ κερδίζουν στὶς ἀγορὲς καὶ παράλληλα νὰ υπηρετοῦν τὰ ἀγαπημένα τους προσκυνήματα, νὰ προσφέρουν καὶ νὰ μαζεύουν ελεημοσύνες γιὰ τὴν ἐκκλησία. Ἀποκαλύπτουν τελικὰ τὶς ἐντάσεις, ἀκόμη καὶ τὶς ἀντιφάσεις, ἀνάμεσα σὲ θεμελιακὰ διαφορετικοὺς τρόπους σκέψης καὶ συμπεριφορὰς ποὺ συνυπῆρχαν στὰ ἴδια πρόσωπα.

⁷⁸ Αἰκατερίνη Β', *Ἑρμηνεία τῆς κραταιοτάτης, καὶ σεβαστῆς Αἰκατερίνης Β', Αὐτοκρατορίσεως πασῶν τῶν Ῥωσιῶν πρὸς τὸ σῶμα τῶν ἐπιστατῶν διωρισμένων διὰ τὴν ἔκθεσιν, καὶ ἐκπλήρωσιν τοῦ συστήματος ἐνὸς νέου Κώδικος Νόμων ἅμα καὶ Διάταξις ἀκριβῆς ἀποβλέπουσα τὸ αὐτὸ σῶμα τῶν ἐπιστατῶν Μεταφραθεῖσα Ἐκ τοῦ ἰταλικοῦ ἰδιώματος καὶ παρὰ τοῦ Τυπογράφου ἀφιερωθεῖσα Τῷ ἐξοχωτάτῳ καὶ Ἐκλαμπροτάτῳ Κυρίῳ Κόμη Ἀλεξίῳ Δ' Ὀρλώφ. [...].* ΕΝΕΤΙΗΣΙΝ, 1770, σ. 130.

Επίσης Ἀλκης Ἀγγέλου, «Ἰχνηλατήσεις πολιτικῆς οικονομίας στὸν χωρὸ τοῦ Νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ», Ἀλκης Ἀγγέλου, *Τῶν Φώτων Β': Ὀψεις τοῦ Νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ*, Μορφωτικὸ Ἰδρυμα Ἐθνικῆς Τραπεζῆς, Ἀθήνα, 1999, σσ. 55-99, ἰδ. σσ. 68-69.

Βλ. «[...] ἐμπόρφ τὸ εἰς ἀπάτην συγκεκριημένον καὶ ἀμφιλαφῶς ψευδόμενον ἀνατεθείσθω». Νικόλαος Μαυροκορδάτος, *Φιλοθέου [...]*, 1989, σ. 174. Βλ. ἐπίσης τὰ σχόλια τοῦ Ομπράντοβιτς γιὰ τοὺς ἐμπόρους, στὸ George Rapall Noyes, *The Life and Adventures of Dimitrije Obradovic, who as a monk was given the name Dositei*, University of California Publications in Modern Philology, τόμος 39^{ος}, Berkeley, 1953, σ. 170.

⁷⁹ Ντόρη Παπαστράτου (ἐπιμ.), *Ὁ Σιναΐτης Χατζηκυριάκης [...]*, 1981, σ. 73.

Πηγές-Βιβλιογραφία

Αρχαιακό υλικό

РГАДА, Ρωσικό Κρατικό Αρχείο Αρχαίων Κειμένων, Μόσχα

РГАДА, φ. 52, *Сношения России с Грецией* [Σχέσεις της Ρωσίας με τη Γραικία].

РГАДА, φ. 52, оп. 1, д. 23, 1691, л. 8.

РГАДА, φ. 52, оп. 1, д. 29, 1691, л. 10.

РГАДА, φ. 52, оп. 1, д. 33, 1691, л. 3.

РГАДА, φ. 52, оп. 1, д. 38, 1691, л. 12.

РГАДА, φ. 52, оп. 1, д. 25, 1694, л. 7.

РГАДА, φ. 52, оп. 1, д. 8, 1698, л. 2.

РГАДА, φ. 52, оп. 1, д. 9, 1698, л. 20.

РГАДА, φ. 52, оп. 1, д. 1, 1700, л. 67.

РГАДА, φ. 52, оп. 1, д. 5, 1700, л. 18.

РГАДА, φ. 52, оп. 1, д. 9, 1700, л. 9.

РГАДА, φ. 52, оп. 1, д. 10, 1700, л. 3.

РГАДА, φ. 52, оп. 1, д. 11, 1700, л. 38.

РГАДА, φ. 52, оп. 1, д. 12, 1700, л. 6.

РГАДА, φ. 52, оп. 1, д. 1, 1701, л. 19.

РГАДА, φ. 52, оп. 1, д. 12, 1701, л. 8.

РГАДА, φ. 52, оп. 1, д. 13, 1701, л. 9.

РГАДА, φ. 52, оп. 1, д. 14, 1701, л. 11.

РГАДА, φ. 52, оп. 1, д. 19, 1701, л. 6.

РГАДА, φ. 52, оп. 1, д. 21, 1701, л. 32.

РГАДА, φ. 52, оп. 1, д. 1, 1702, л. 28.

РГАДА, φ. 52, оп. 1, д. 5, 1702, л. 16.

РГАДА, φ. 52, оп. 1, д. 9, 1702, л. 5.

РГАДА, φ. 52, оп. 1, д. 11, 1702, л. 21.

РГАДА, φ. 52, оп. 1, д. 14, 1702, л. 10.

РГАДА, φ. 52, оп. 1, д. 17, 1702, л. 4.

РГАДА, φ. 52, оп. 1, д. 18, 1702, л. 4.

РГАДА, φ. 52, оп. 1, д. 1, 1703, л. 65.

РГАДА, φ. 52, оп. 1, д. 2, 1703, л. 11.

РГАДА, φ. 52, оп. 1, д. 3, 1703, л. 7.

РГАДА, φ. 52, оп. 1, д. 4, 1703, л. 47.

РГАДА, φ. 52, оп. 1, д. 7, 1703, л. 36.

РГАДА, φ. 52, оп. 1, д. 15, 1703, л. 7.

РГАДА, φ. 52, оп. 1, д. 24, 1703, л. 4.

РГАДА, φ. 52, оп. 1, д. 26, 1703, л. 9.

РГАДА, φ. 52, оп. 1, д. 1, 1704, л. 144.

РГАДА, φ. 52, оп. 1, д. 2, 1704, л. 33.

РГАДА, φ. 52, оп. 1, д. 3, 1704, л. 6.

РГАДА, φ. 52, оп. 1, д. 4, 1704, л. 5.

РГАДА, φ. 52, оп. 1, д. 7, 1704, л. 26.

РГАДА, φ. 52, оп. 1, д. 11, 1704, л. 15.

РГАДА, φ. 52, оп. 1, д. 15, 1704, л. 26.

РГАДА, φ. 52, оп. 1, д. 16, 1704, л. 5.

РГАДА, φ. 52, оп. 1, д. 20, 1704, л. 10.

РГАДА, φ. 52, оп. 1, д. 21, 1704, л. 12.

РГАДА, φ. 52, оп. 1, д. 24, 1704, л. 3.

РГАДА, φ. 52, оп. 1, д. 25, 1704, л. 62.

РГАДА, φ. 52, оп. 1, д. 27, 1704, л. 8.

РГАДА, φ. 52, оп. 1, д. 1, 1705, л. 70.

РГАДА, φ. 52, оп. 1, д. 4, 1705, л. 9.

РГАДА, φ. 52, оп. 1, д. 7, 1705, л. 16.

РГАДА, φ. 52, оп. 1, д. 9, 1705, л. 5.

РГАДА, φ. 52, оп. 1, д. 10, 1705, л. 29.

РГАДА, φ. 52, оп. 1, д. 11, 1705, л. 25.

РГАДА, φ. 52, оп. 1, д. 14, 1705, л. 9.

РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 15, 1705, л. 11.
РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 16, 1705, л. 188.
РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 18, 1705, л. 5.
РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 19, 1705, л. 12.
РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 20, 1705, л. 8.
РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 22, 1705, л. 3.
РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 24, 1705, л. 5.
РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 26, 1705, л. 3.
РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 34, 1705, л. 7.
РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 1, 1706, л. 77.
РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 2, 1706, л. 41.
РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 5, 1706, л. 10.
РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 9, 1706, л. 71.
РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 10, 1706, л. 7.
РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 12, 1706, л. 7.
РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 13, 1706, л. 14.
РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 16, 1706, л. 6.
РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 22, 1706, л. 24.
РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 25, 1706, л. 27.
РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 26, 1706, л. 5.
РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 29, 1706, л. 5.
РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 36, 1706, л. 7.
РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 1, 1707, л. 60.
РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 4, 1707, л. 10.
РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 6, 1707, л. 13.
РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 7, 1707, л. 5.
РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 13, 1707, л. 26.
РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 24, 1707, л. 2.
РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 25, 1707, л. 5.
РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 1, 1708, л. 29.
РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 2, 1708, л. 75.
РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 4, 1708, л. 4.
РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 5, 1708, л. 3.
РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 10, 1708, л. 4.
РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 12, 1708, л. 15.
РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 14, 1708, л. 10.
РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 16, 1708, л. 7.
РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 18, 1708, л. 8.
РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 19, 1708, л. 7.
РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 20, 1708, л. 2.
РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 21, 1708, л. 9.
РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 22, 1708, л. 3.
РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 23, 1708, л. 5.
РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 28, 1708, л. 8.
РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 3, 1709, л. 2.
РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 11, 1709, л. 10.
РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 20, 1709, л. 65.
РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 1, 1710, л. 7.
РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 2, 1710, л. 16.
РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 4, 1710, л. 6.
РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 5, 1710, л. 7.
РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 8, 1710, л. 6.
РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 9, 1710, л. 4.
РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 12, 1710, л. 5.
РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 14, 1710, л. 20.
РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 16, 1710, л. 8.
РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 20, 1710, л. 9.
РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 21, 1710, л. 2.
РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 2, 1711, л. 81.
РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 4, 1711, л. 6.

РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 5, 1711, л. 6.
РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 6, 1711, л. 2.
РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 7, 1711, л. 1.
РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 8, 1711, л. 10.
РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 9, 1711, л. 4.
РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 10, 1711, л. 5.
РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 11, 1711, л. 4.
РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 12, 1711, л. 5.
РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 4, 1712, л. 94.
РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 5, 1712, л. 18.
РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 6, 1712, л. 7.
РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 8, 1712, л. 12.
РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 13, 1712, л. 2.
РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 14, 1712, л. 2.
РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 16, 1712, л. 18.
РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 24, 1712, л. 2.
РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 25, 1712, л. 3.
РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 27, 1712, л. 3.
РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 29, 1712, л. 3.
РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 1, 1713, л. 9.
РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 2, 1713, л. 2.
РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 3, 1713, л. 6.
РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 6, 1713, л. 5.
РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 3, 1714, л. 45.
РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 6, 1714, л. 3.
РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 8, 1714, л. 4.
РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 14, 1714, л. 3.
РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 15, 1714, л. 10.
РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 16, 1714, л. 4.
РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 18, 1714, л. 6.
РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 21, 1714, л. 3.
РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 6, 1715, л. 3.
РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 8, 1715, л. 5.
РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 11, 1715, л. 4.
РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 12, 1715, л. 6.
РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 14, 1715, л. 2.
РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 3, 1716, л. 2.
РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 4, 1716, л. 4.
РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 8, 1716, л. 2.
РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 6, 1717, л. 6.
РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 9, 1717, л. 2.
РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 28, 1717, л. 3.
РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 10, 1718, л. 8.
РГАДА, ф. 52, оп. 1, д. 14, 1718, л. 17.
РГАДА, ф. 52, оп. 3, д. 49, 1655, л. 3.
РГАДА, ф. 52, оп. 3, д. 55, 1659, л. 3.
РГАДА, ф. 52, оп. 3, д. 95, 1703, л. 4.
РГАДА, ф. 52, оп. 3, д. 96, 1705, л. 3.
РГАДА, ф. 52, оп. 3, д. 97, 1706, л. 4.
РГАДА, ф. 52, оп. 3, д. 99, 1710, л. 3.
РГАДА, ф. 52, оп. 3, д. 102, 1718, л. 3.

РГАДА, ф. 124, *Малороссийские Дела* [Υποθέσεις Μικράς Ρωσίας].

РГАДА, ф. 124, оп. -, д. 12, 1711, л. 26.

РГАДА, ф. 151, *Дело о горных заводах и промыслах* [Υποθέσεις ορεινών εργοστάσιων και τεχνών].

РГАДА, ф. 151, оп. 1, д. 47, σσ. 113; 176.

РГАДА, ф. 151, оп. 1, д. 48, σσ. 8-25; 151-157.

РГАДА, ф. 158, *Приказные дела новых лет* [Υποθέσεις των Πρικάζ (των Υπηρεσιών) των τελευταίων χρόνων].

РГАДА, ф. 158, оп. 1, д. 162, 1702, л. 2.
РГАДА, ф. 158, оп. 1, д. 4, 1706, л. 15.
РГАДА, ф. 158, оп. 1, д. 5, 1706, л. 6.
РГАДА, ф. 158, оп. 1, д. 67, 1706, л. 3.
РГАДА, ф. 158, оп. 2, д. 3, 1710, л. 64.
РГАДА, ф. 158, оп. 2, д. 47, 1710, л. 2.
РГАДА, ф. 158, оп. 2, д. 29, 1712, л. 2.
РГАДА, ф. 158, оп. 2, д. 82, 1712, л. 6.
РГАДА, ф. 158, оп. 2, д. 85, 1712, л. 3.
РГАДА, ф. 158, оп. 2, д. 148, 1712, л. 4.
РГАДА, ф. 158, оп. 2, д. 156, 1712, л. 5.
РГАДА, ф. 158, оп. 2, д. 57, 1713, л. 2.
РГАДА, ф. 158, кн. 7, 1713, л. 82.
РГАДА, ф. 158, кн. 10, 1714, л. 88.
РГАДА, ф. 158, д. 25, 1714, л. 1.
РГАДА, ф. 158, д. 40, 1714, л. 8.
РГАДА, ф. 158, д. 48, 1714, л. 18.
РГАДА, ф. 158, д. 11, 1715, л. 84-85.
РГАДА, ф. 158, оп. 2, кн. 12, 1715, л. 104.

РГАДА, ф. 159, *Посольский приказ* [Ποσόλσκι Πρικάζ / Υπηρεσία των Πρεσβευτών].
РГАДА, ф. 159, оп. 2, д. 4338, 1691, л. 2.
РГАДА, ф. 159, оп. 2, д. 289, 1696-8, л. 33.

РГАДА, ф. 160, *Письма и прошения разных лиц* [Επιστολές και αιτήσεις διαφόρων προσώπων].
РГАДА, ф. 160, оп. 1, д. 12, 1719, л. 19.

РГАДА, ф. 214, *Сибирский приказ* [Πρικάζ / Υπηρεσία Σιβηρίας].
РГАДА, ф. 214, оп. 5, д. 1553, 1709, л. 11.

РГАДА, ф. 1111, *Верховный уездный суд* [Ανώτερο Διοικητικό Δικαστήριο].
РГАДА, ф. 1111, оп. 1, часть 3, д. 147, 1694-1695, л. 390-392.
РГАДА, ф. 1111, оп. 1, часть 4, д. 158, 1698, л. 188-189.

РГАДА, ф. 1261, *Фонд Воронцовых* [Φάκελοι των Βоронτσόβ].
РГАДА, ф. 1261, оп. 6, д. 6, 1727-1728, л. 1, 16-17.

АВПРИ, Αρχείο Εξωτερικής Πολιτικής της Ρωσικής Αυτοκρατορίας, Μόσχα

АВПРИ, *Внутренние Коллежские Дела* [Εσωτερικές Υποθέσεις των Κολεγίων].

АВПРИ, ф. 2, оп. 6, д. 3500, 1763-1798, л. 13; 40; 144-145.
АВПРИ, ф. 2, оп. 6, д. 3643, 1764-1769, л. 150-173.
АВПРИ, ф. 2, оп. 6, д. 5644, 1776-1795, л. 105-114.
АВПРИ, ф. 2, оп. 6, том II, д. 3860, 1730, л. 18.
АВПРИ, ф. 2, оп. 6, том II, д. 4082, 1754-1758, л. 46-55; 83-84.
АВПРИ, ф. 2, оп. 6, том II, д. 4123, 1757-1770, л. 237.
АВПРИ, ф. 2, оп. 6, том II, д. 4246, 1763-1764, л. 9.
АВПРИ, ф. 2, оп. 6, том II, д. 4571, 1763, л. 230-236.
АВПРИ, ф. 2, оп. 6, том II, д. 4576, 1763, л. 321-335.
АВПРИ, ф. 2, оп. 6, том II, д. 4618 и 4619, 1766, л. 342-345.
АВПРИ, ф. 2, оп. 6, том II, д. 4620, 1766, л. 346-349.
АВПРИ, ф. 2, оп. 6, том II, д. 4776, 1769, л. 380-388.
АВПРИ, ф. 2, оп. 6, том II, д. 5304, 1772-1773, л. 194-214.
АВПРИ, ф. 2, оп. 6, том II, д. 5305, 1775-1777, л. 215-277.
АВПРИ, ф. 2, оп. 6, том II, д. 5488, 1768, л. 6.
АВПРИ, ф. 2, оп. 6, том II, д. 6843, 1762-1799, л. 17-20; 107-108.

АВПРИ, ф. 7, *Московская Контора КИД* [Γραφείο Μόσχας].
АВПРИ, ф. 7, оп. 2, д. 118, 1758, л. 4.
АВПРИ, ф. 7, оп. 3, д. 54, 1760, л. 16.
АВПРИ, ф. 7, оп. 3, д. 128, 1760, л. 10.

ΑΒΠΡΙ, φ. 7, оп. 3, д. 136, 1760, л. 11.
ΑΒΠΡΙ, φ. 7, оп. 3, д. 205, 1760, л. 1.
ΑΒΠΡΙ, φ. 7, оп. 3, д. 206, 1760, л. 6.
ΑΒΠΡΙ, φ. 7, оп. 3, д. 24, 1761, л. 12.
ΑΒΠΡΙ, φ. 7, оп. 3, д. 130, 1761, л. 10.
ΑΒΠΡΙ, φ. 7, оп. 3, д. 132, 1761, л. 2.
ΑΒΠΡΙ, φ. 7, оп. 3, д. 134, 1761, л. 2.
ΑΒΠΡΙ, φ. 7, оп. 3, д. 135, 1761, л. 14.
ΑΒΠΡΙ, φ. 7, оп. 3, д. 56, 1763, л. 34.
ΑΒΠΡΙ, φ. 7, оп. 3, д. 91, 1763, л. 6.
ΑΒΠΡΙ, φ. 7, оп. 3, д. 126, 1763, л. 12.
ΑΒΠΡΙ, φ. 7, оп. 3, д. 128, 1763, л. 7.
ΑΒΠΡΙ, φ. 7, оп. 3, д. 114, 1764, л. 23.
ΑΒΠΡΙ, φ. 7, оп. 3, д. 158, 1764, л. 7.
ΑΒΠΡΙ, φ. 7, оп. 3, д. 159, 1764, л. 5.
ΑΒΠΡΙ, φ. 7, оп. 3, д. 163, 1765, л. 10.
ΑΒΠΡΙ, φ. 7, оп. 3, д. 93, 1766, л. 11.
ΑΒΠΡΙ, φ. 7, оп. 3, д. 173, 1766, л. 11.
ΑΒΠΡΙ, φ. 7, оп. 3, д. 174, 1766, л. 11.
ΑΒΠΡΙ, φ. 7, оп. 3, д. 175, 1766, л. 8.
ΑΒΠΡΙ, φ. 7, оп. 3, д. 52, 1767, л. 12.
ΑΒΠΡΙ, φ. 7, оп. 3, д. 53, 1767, л. 2.
ΑΒΠΡΙ, φ. 7, оп. 3, д. 54, 1767, л. 1.
ΑΒΠΡΙ, φ. 7, оп. 3, д. 55, 1767, л. 5.
ΑΒΠΡΙ, φ. 7, оп. 3, д. 56, 1767, л. 5.
ΑΒΠΡΙ, φ. 7, оп. 3, д. 121, 1768, л. 5.
ΑΒΠΡΙ, φ. 7, оп. 3, д. 122, 1768, л. 4.
ΑΒΠΡΙ, φ. 7, оп. 3, д. 123, 1768, л. 8.
ΑΒΠΡΙ, φ. 7, оп. 3, д. 124, 1768, л. 5.
ΑΒΠΡΙ, φ. 7, оп. 3, д. 125, 1768, л. 4.
ΑΒΠΡΙ, φ. 7, оп. 3, д. 126, 1768, л. 4.
ΑΒΠΡΙ, φ. 7, оп. 3, д. 127, 1768, л. 4.
ΑΒΠΡΙ, φ. 7, оп. 3, д. 1, 1769, л. 28.
ΑΒΠΡΙ, φ. 7, оп. 4, д. 121, 1770, л. 1.
ΑΒΠΡΙ, φ. 7, оп. 4, д. 122, 1770, л. 3.
ΑΒΠΡΙ, φ. 7, оп. 4, д. 125, 1770, л. 6.
ΑΒΠΡΙ, φ. 7, оп. 4, д. 126, 1770, л. 6.
ΑΒΠΡΙ, φ. 7, оп. 4, д. 100, 1771, л. 6.
ΑΒΠΡΙ, φ. 7, оп. 4, д. 24, 1772, л. 4.
ΑΒΠΡΙ, φ. 7, оп. 4, д. 107, 1772, л. 3.
ΑΒΠΡΙ, φ. 7, оп. 4, д. 108, 1772, л. 8.
ΑΒΠΡΙ, φ. 7, оп. 4, д. 109, 1772, л. 5.
ΑΒΠΡΙ, φ. 7, оп. 4, д. 110, 1772, л. 9.
ΑΒΠΡΙ, φ. 7, оп. 4, д. 116, 1773, л. 5.
ΑΒΠΡΙ, φ. 7, оп. 4, д. 25, 1774, л. 4.
ΑΒΠΡΙ, φ. 7, оп. 4, д. 136, 1774, л. 5.

ΑΒΠΡΙ, φ. 9, *Дело о выездах иностранцев в Россию* [Υποθέσεις αφίξεων ξένων στη Ρωσία].
ΑΒΠΡΙ, φ. 9, оп. 1, д. 2, 1727-1729, л. 4.

ΑΒΠΡΙ, φ. 10, *Духовные дела иностранных исповеданий* [Υποθέσεις αλλόπιστων ιερωμένων].
ΑΒΠΡΙ, φ. 10, оп. 2, д. 12, 1742, л. 2.

ΑΒΠΡΙ, φ. 13, *Письма разных лиц на русском языке* [Επιστολές διαφόρων στα ρωσικά].
ΑΒΠΡΙ, φ. 13, оп. 2, д. 395, 1762, л. 2.
ΑΒΠΡΙ, φ. 13, оп. 2, д. 1026, 1762, л. 2.
ΑΒΠΡΙ, φ. 13, оп. 2, д. 446, 1765, л. 2.
ΑΒΠΡΙ, φ. 13, оп. 2, д. 967, 1765, л. 2.
ΑΒΠΡΙ, φ. 13, оп. 2, д. 662, 1767, л. 1.
ΑΒΠΡΙ, φ. 13, оп. 2, д. 871, 1769, л. 2.

ΑΒΠΡΙ, φ. 13, оп. 2, д. 306, 1770, л. 2.
ΑΒΠΡΙ, φ. 13, оп. 2, д. 329, 1770, л. 2.
ΑΒΠΡΙ, φ. 13, оп. 2, д. 671, 1772, л. 1.
ΑΒΠΡΙ, φ. 13, оп. 2, д. 773, 1772, л. 1.
ΑΒΠΡΙ, φ. 13, оп. 2, д. 953, 1772, л. 2.
ΑΒΠΡΙ, φ. 13, оп. 2, д. 308, 1773, л. 9.
ΑΒΠΡΙ, φ. 13, оп. 2, д. 915, 1774, л. 3.
ΑΒΠΡΙ, φ. 13, оп. 2, д. 125, 1775, л. 18.
ΑΒΠΡΙ, φ. 13, оп. 2, д. 304, 1778, л. 3.

ΑΒΠΡΙ, φ. 52, *Сношения России с Грецией* [Σχέσεις Ρωσίας με τη Γραικία].
ΑΒΠΡΙ, φ. 52, оп. 1, д. 2, 1758, л. 9.
ΑΒΠΡΙ, φ. 52, оп. 1, д. 3, 1758, л. 2.
ΑΒΠΡΙ, φ. 52, оп. 1, д. 7, 1759-1761, л. 13.
ΑΒΠΡΙ, φ. 52, оп. 1, д. 1, 1760, л. 6.
ΑΒΠΡΙ, φ. 52, оп. 1, д. 8, 1760, л. 4.
ΑΒΠΡΙ, φ. 52, оп. 1, д. 1, 1761, л. 10.
ΑΒΠΡΙ, φ. 52, оп. 1, д. 1, 1762, л. 2.
ΑΒΠΡΙ, φ. 52, оп. 1, д. 1, 1768, л. 11.
ΑΒΠΡΙ, φ. 52, оп. 1, д. 2, 1768, л. 5.
ΑΒΠΡΙ, φ. 52, оп. 2, д. 728, 1768, л. 11.

ΑΒΠΡΙ, φ. 89, *Сношения России с Турцией* [Σχέσεις Ρωσίας με την Τουρκία].
ΑΒΠΡΙ, φ. 89, оп. 1, д. 11, 1720, л. 10.
ΑΒΠΡΙ, φ. 89, оп. 1, д. 13, 1722, л. 47.
ΑΒΠΡΙ, φ. 89, оп. 1, д. 12, 1725, л. 16.
ΑΒΠΡΙ, φ. 89, оп. 1, д. 17, 1725, л. 3.
ΑΒΠΡΙ, φ. 89, оп. 1, д. 29, 1742-1743, л. 14.
ΑΒΠΡΙ, φ. 89, оп. 1, д. 12, 1746, л. 16.
ΑΒΠΡΙ, φ. 89, оп. 1, д. 8, 1753-1761, л. 1-27; 98.
ΑΒΠΡΙ, φ. 89, оп. 1, д. 6, 1760, л. 62.
ΑΒΠΡΙ, φ. 89, оп. 8, д. 333, 1763, л. 8-9; 78-81.
ΑΒΠΡΙ, φ. 89, оп. 8, д. 334, 1763, л. 83-8; 93; 137-140.
ΑΒΠΡΙ, φ. 89, оп. 8, д. 335, 1763, л. 39-40; 76.
ΑΒΠΡΙ, φ. 89, оп. 8, д. 337, 1763, л. 8.
ΑΒΠΡΙ, φ. 89, оп. 8, д. 338, 1763, л. 4.
ΑΒΠΡΙ, φ. 89, оп. 8, д. 353, 1764, л. 37-38; 108-119.
ΑΒΠΡΙ, φ. 89, оп. 8, д. 367, 1764, л. 6.
ΑΒΠΡΙ, φ. 89, оп. 8, д. 376, 1765, л. 18-21.
ΑΒΠΡΙ, φ. 89, оп. 8, д. 256, 1773, л. 6.

ΑΒΠΡΙ, φ. 124, *Малороссийские дела* [Υποθέσεις Μικράς Ρωσίας].
ΑΒΠΡΙ, φ. 124, оп. 1, д. 22, 1720, л. 2.
ΑΒΠΡΙ, φ. 124, оп. 1, д. 69, 1720, л. 2.
ΑΒΠΡΙ, φ. 124, оп. 1, д. 14, 1721, л. 14.
ΑΒΠΡΙ, φ. 124, оп. 1, д. 1, 1723, л. 4.
ΑΒΠΡΙ, φ. 124, оп. 1, д. 8, 1729, л. 1.
ΑΒΠΡΙ, φ. 124, оп. 1, д. 30, 1730, л. 2.
ΑΒΠΡΙ, φ. 124, оп. 1, д. 3, 1734, л. 6.
ΑΒΠΡΙ, φ. 124, оп. 1, д. 2, 1740, л. 2.
ΑΒΠΡΙ, φ. 124, оп. 1, д. 3, 1755, л. 2.

ΓΑЧО ή ДАЧО, Κρατικό Αρχείο της Περιφέρειας του Τσερνίγκοβ (Τσερνίχιβ), Τσερνίγκοβ
ΓΑЧО, φ. 101, *Суд Нежинского Греческого Братства* [Δικαστήριο της Αδελφότητας των Γραικών της Νίζνας].
ΓΑЧО, φ. 101, оп. 1, д. 5, 1746-1750, л. 19.
ΓΑЧО, φ. 101, оп. 1, д. 10, 1760, л. 7.
ΓΑЧО, φ. 101, оп. 1, д. 11, 1762-1764, л. 20.
ΓΑЧО, φ. 101, оп. 1, д. 23, 1768, л. 7.
ΓΑЧО, φ. 101, оп. 1, д. 26, 1768, л. 8.
ΓΑЧО, φ. 101, оп. 1, д. 27, 1768.

ΓΑΧΟ, φ. 101, оп. 1, д. 29, 1768-1771, л. 29.
ΓΑΧΟ, φ. 101, оп. 1, д. 37, 1769, л. 6.
ΓΑΧΟ, φ. 101, оп. 1, д. 39, 1769, л. 3.
ΓΑΧΟ, φ. 101, оп. 1, д. 41, 1769, л. 3.
ΓΑΧΟ, φ. 101, оп. 1, д. 42, 1769, л. 4.
ΓΑΧΟ, φ. 101, оп. 1, д. 43, 1769, л. 4.
ΓΑΧΟ, φ. 101, оп. 1, д. 52, 1771, л. 3.
ΓΑΧΟ, φ. 101, оп. 1, д. 54, 1772, л. 5.
ΓΑΧΟ, φ. 101, оп. 1, д. 57, 1774, л. 3.
ΓΑΧΟ, φ. 101, оп. 1, д. 59, 1774, л. 2.
ΓΑΧΟ, φ. 101, оп. 1, д. 61, 1775, л. 16.
ΓΑΧΟ, φ. 101, оп. 1, д. 62, 1775-1777.
ΓΑΧΟ, φ. 101, оп. 1, д. 71, 1780, л. 2.
ΓΑΧΟ, φ. 101, оп. 1, д. 76, 1780, л. 6.
ΓΑΧΟ, φ. 101, оп. 1, д. 87, 1786-1790, л. 124.
ΓΑΧΟ, φ. 101, оп. 1, д. 229, 1791, л. 15.
ΓΑΧΟ, φ. 101, оп. 1, д. 295, 1798, л. 3.
ΓΑΧΟ, φ. 101, оп. 1, д. 339, 1800, л. 5.
ΓΑΧΟ, φ. 101, оп. 1, д. 1076, 1769, л. 3.
ΓΑΧΟ, φ. 101, оп. 1, д. 1077, 1769, л. 5.
ΓΑΧΟ, φ. 101, оп. 1, д. 1081, 1769, л. 4.
ΓΑΧΟ, φ. 101, оп. 1, д. 1082, 1771, л. 5.
ΓΑΧΟ, φ. 101, оп. 1, д. 1086, 1773, л. 9.
ΓΑΧΟ, φ. 101, оп. 1, д. 1154, 1798, л. 2.
ΓΑΧΟ, φ. 101, оп. 1, д. 2035, 1762, л. 4.
ΓΑΧΟ, φ. 101, оп. 1, д. 2225, 1747, л. 10.
ΓΑΧΟ, φ. 101, оп. 1, д. 2277, 1769, л. 5.
ΓΑΧΟ, φ. 101, оп. 1, д. 2290, 1769-1770, л. 4.
ΓΑΧΟ, φ. 101, оп. 1, д. 2324, 1771, л. 8.
ΓΑΧΟ, φ. 101, оп. 1, д. 2333, 1771, л. 10.
ΓΑΧΟ, φ. 101, оп. 1, д. 2337, 1772, л. 8.
ΓΑΧΟ, φ. 101, оп. 1, д. 3413, 1738, л. 19.
ΓΑΧΟ, φ. 101, оп. 1, д. 3415, 1769, л. 3.
ΓΑΧΟ, φ. 101, оп. 1, д. 3418, 1780, л. 2.
ΓΑΧΟ, φ. 101, оп. 1, д. 4225, από το 1680, л. 8.
ΓΑΧΟ, φ. 101, оп. 1, д. 4226, 1734, л. 42.
ΓΑΧΟ, φ. 101, оп. 1, д. 4227, 1767, л. 6.
ΓΑΧΟ, φ. 101, оп. 1, д. 4228, 1758, л. 13.
ΓΑΧΟ, φ. 101, оп. 1, д. 4229, 1768, л. 7.
ΓΑΧΟ, φ. 101, оп. 1, д. 4230, 1760, л. 7.
ΓΑΧΟ, φ. 101, оп. 1, д. 4231, 1768, л. 10.
ΓΑΧΟ, φ. 101, оп. 1, д. 4232, 1769, л. 25.
ΓΑΧΟ, φ. 101, оп. 1, д. 4233, 1769, л. 5.
ΓΑΧΟ, φ. 101, оп. 1, д. 4234, 1769, л. 3.
ΓΑΧΟ, φ. 101, оп. 1, д. 4235, 1769, л. 2.
ΓΑΧΟ, φ. 101, оп. 1, д. 4236, 1769, л. 7.
ΓΑΧΟ, φ. 101, оп. 1, д. 4237, 1769, л. 3.
ΓΑΧΟ, φ. 101, оп. 1, д. 4238, 1769, л. 7.
ΓΑΧΟ, φ. 101, оп. 1, д. 4239, 1769, л. 11.
ΓΑΧΟ, φ. 101, оп. 1, д. 4240, 1769, л. 5.
ΓΑΧΟ, φ. 101, оп. 1, д. 4242, 1769, л. 5.
ΓΑΧΟ, φ. 101, оп. 1, д. 4243, 1769, л. 10.
ΓΑΧΟ, φ. 101, оп. 1, д. 4244, 1769, л. 7.
ΓΑΧΟ, φ. 101, оп. 1, д. 4245, 1769, л. 29.
ΓΑΧΟ, φ. 101, оп. 1, д. 4246, 1769, л. 111.
ΓΑΧΟ, φ. 101, оп. 1, д. 4247, 1771, л. 6.
ΓΑΧΟ, φ. 101, оп. 1, д. 4248, 1771, л. 3.
ΓΑΧΟ, φ. 101, оп. 1, д. 4249, 1771, л. 3.
ΓΑΧΟ, φ. 101, оп. 1, д. 4250, 1771, л. 5.
ΓΑΧΟ, φ. 101, оп. 1, д. 4251, 1771, л. 7.

ΓΑΧΟ, φ. 101, οπ. 1, δ. 4255, 1771, λ. 1.
ΓΑΧΟ, φ. 101, οπ. 1, δ. 4257, 1771, λ. 6.
ΓΑΧΟ, φ. 101, οπ. 1, δ. 4258, 1771, λ. 4.
ΓΑΧΟ, φ. 101, οπ. 1, δ. 4259, 1771, λ. 4.
ΓΑΧΟ, φ. 101, οπ. 1, δ. 4261, 1771, λ. 8.
ΓΑΧΟ, φ. 101, οπ. 1, δ. 4262, 1772, λ. 16.
ΓΑΧΟ, φ. 101, οπ. 1, δ. 4263, 1773, λ. 4.
ΓΑΧΟ, φ. 101, οπ. 1, δ. 4264, 1773 λ. 13.
ΓΑΧΟ, φ. 101, οπ. 1, δ. 4265, 1773, λ. 9.
ΓΑΧΟ, φ. 101, οπ. 1, δ. 4266, 1773, λ. 61.
ΓΑΧΟ, φ. 101, οπ. 1, δ. 4270, 1773, λ. 5.
ΓΑΧΟ, φ. 101, οπ. 1, δ. 4271, 1773, λ. 8.
ΓΑΧΟ, φ. 101, οπ. 1, δ. 4272, 1773, λ. 18.
ΓΑΧΟ, φ. 101, οπ. 1, δ. 4273, 1773, λ. 21.
ΓΑΧΟ, φ. 101, οπ. 1, δ. 4274, 1773, λ. 3.
ΓΑΧΟ, φ. 101, οπ. 1, δ. 4275, 1773, λ. 7.
ΓΑΧΟ, φ. 101, οπ. 1, δ. 4276, από το 1730, λ. 81.
ΓΑΧΟ, φ. 101, οπ. 1, δ. 4277, 1774, λ. 3.
ΓΑΧΟ, φ. 101, οπ. 1, δ. 4278, 1774, λ. 9.
ΓΑΧΟ, φ. 101, οπ. 1, δ. 4279, 1774, λ. 3.
ΓΑΧΟ, φ. 101, οπ. 1, δ. 4282, 1774, λ. 6.
ΓΑΧΟ, φ. 101, οπ. 1, δ. 4283, 1779, λ. 16.
ΓΑΧΟ, φ. 101, οπ. 1, δ. 4284, 1779, λ. 6.
ΓΑΧΟ, φ. 101, οπ. 1, δ. 4285, 1779, λ. 8.
ΓΑΧΟ, φ. 101, οπ. 1, δ. 4285a, 1779, λ. 106.
ΓΑΧΟ, φ. 101, οπ. 1, δ. 4286, 1779, λ. 9.
ΓΑΧΟ, φ. 101, οπ. 1, δ. 4287, 1780, λ. 7.
ΓΑΧΟ, φ. 101, οπ. 1, δ. 4288, 1780, λ. 17.
ΓΑΧΟ, φ. 101, οπ. 1, δ. 4289, 1780, λ. 7.
ΓΑΧΟ, φ. 101, οπ. 1, δ. 4290, 1780, λ. 9.
ΓΑΧΟ, φ. 101, οπ. 1, δ. 4291, 1780, λ. 3.
ΓΑΧΟ, φ. 101, οπ. 1, δ. 4292, 1780, λ. 2.
ΓΑΧΟ, φ. 101, οπ. 1, δ. 4293, 1780, λ. 7.
ΓΑΧΟ, φ. 101, οπ. 1, δ. 4294, 1780, λ. 5.
ΓΑΧΟ, φ. 101, οπ. 1, δ. 4297, 1782, λ. 3.

Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Ιστορικό και Παλαιογραφικό Αρχείο, Αθήνα

Συνοδικό της Ελληνικής Αδελφότητας της Πόλης Νιέζιν 1696-1786, (Κίεβο, βιβλιοθήκη: Βερνάντσκι, κώδικας αρ.: 72.12, φφ. 33).

Μονή Ταξιαρχών Σερίφου καταστατικά 3, οδοιπορικό ηγουμένου Καλλινίκου Γρυπάρη, φφ. 89.

Δημοσιευμένες πηγές

Ελληνικά

- Ανώνυμο, *Διδασκαλία Έντελής συστηματική άπασης τής Έμπορικῆς Έπιστήμης, Πρὸς Χρῆσιν τῶν Έμπορῶν, Έξαιρέτως δὲ τῶν Έμπορικῶν Σχολειῶν. Έκ τοῦ Γερμανικοῦ πρωτοτύπου ἑρμηνευθεῖσα καὶ τισὶ προσθήκαις πλουτισθεῖσα, Τύποις τε ἐκδοθεῖσα, Έν'Ιάσσιω, Έν τῷ Έλληνικῷ Τυπογραφείῳ, Αναστάσιος Μιχαήλ Γεϊτζάς (μτφ.), 1817.*
- Ανώνυμο, *Έλληνικὴ Νομαρχία, ἤτοι λόγος περὶ ἐλευθερίας, Γεώργιος Βαλέτας (επιμ.), Αθήνα, 1968 [1806].*
- Αικατερίνη Β', *Έρμηνεία τῆς κραταιοτάτης, καὶ σεβαστῆς Αἰκατερίνης Β', Αὐτοκρατορίσσης πασῶν τῶν Ρωσσιῶν πρὸς τὸ σῶμα τῶν ἐπιστατῶν διωρισμένων διὰ τὴν ἔκθεσιν, καὶ ἐκπλήρωσιν τοῦ συστήματος ἐνὸς νέου Κώδικος Νόμων ἅμα καὶ Διάταξις ἀκριβῆς ἀποβλέπουσα τὸ αὐτὸ σῶμα τῶν ἐπιστατῶν Μεταφρασθεῖσα Έκ τοῦ ἰταλικοῦ ἰδιώματος καὶ παρὰ τοῦ Τυπογράφου ἀφιερωθεῖσα Τῷ ἐξοχωτάτῳ καὶ Έκλαμπροτάτῳ Κυρίῳ Κόμηι Ἀλεξίῳ Δ' Ὀρλώφ. [...]. ΕΝΕΤΗΗΣΙΝ, 1770.*
- Βαρόνου Βέγκεσλα Βρατισλάφ φον Μήτροβιτς, *Ἡ Κωνσταντινούπολις κατὰ τὸν 16^{ον} αἰῶνα (1591-1598)*, Ιωάννης Επ. Δρύσκοσ (μτφ.), Αθήνα, 2001 [1920].
- Γεώργιος Βενδότης (επιμ.), *Προσθήκη τῆς Έκκλησιαστικῆς Ἱστορίας Μελετίου Μητροπολίτου Ἀθηνῶν. Πρὸς ἐξακολούθησιν τῶν ἄλλων τριῶν Τόμων ἔρανισθεῖσα μετὰ μεγάλης προσοχῆς καὶ ἐπιμελείας ἐκ διαφόρων ἀξιολόγων συγγραφέων εὐρισκομένων ἐν τῇ περιφίμῳ Κ.Β. Βιβλιοθήκῃ τῆς Βιέννης εἰς τὴν ἀπλὴν ἡμῶν Διάλεκτον παρὰ Γεωργίου Βενδότη τοῦ ἐκ Ζακύνθου [...]. Τόμος Δ', Περιέχων τὰ ἐν τῇ Έκκλησίᾳ Συμβάντα ἀπὸ τοῦς χιλίους ἑπτακοσίους χρόνους τῆς τοῦ Χριστοῦ Γεννήσεως ἄχρι τῆς Σήμερον· δηλ. ὄλου τοῦ παρόντος αἰῶνος, Βιέννη, 1795.*
- Ευγένιος Βούλγαρης, *ΑΔΟΛΕΣΧΙΑ ΦΙΛΟΘΕΟΣ ἤτοι ΕΚ ΤΗΣ ΑΝΑΓΝΩΣΕΩΣ τῆς ΜΩΣΑΪΚΗΣ ΠΕΝΤΑΤΕΥΧΟΥ ΒΙΒΛΟΥ, Έπιστάσεις ψυχοφελεῖς τε καὶ Σωτηριώδεις· Ὑπὸ τοῦ ΑΡΧΙΕΠΙΣΚΟΠΟΥ ΕΥΓΕΝΙΟΥ ΤΟΥ ΒΟΥΛΓΑΡΕΩΣ. ΤΟΜΟΣ ΠΡΩΤΟΣ. Έν ᾧ αἱ Έπιστάσεις περιέχονται αἱ ἐκ τῆς Ἀναγνώσεως τῶν Τριῶν τῆς Ἱερᾶς Πεντατεύχου. ΓΕΝΕΣΕΩΣ. ΕΞΟΔΟΥ. ΛΕΥΙΤΙΚΟΥ. Έκδοθεῖσα Φιλοτίμῳ Δαπάνῃ τῆς Αὐταδελφότητος τῶν Κυρίων ΖΩΣΙΜΑΔΩΝ. Έπιστοσίᾳ τοῦ Ἀρχιμανδρίτου ΑΝΘΙΜΟΥ ΓΑΖΗ, 1801 ΑιΩΑ'.*
- Ευγένιος Βούλγαρης, *ΕΥΓΕΝΙΟΥ ΒΟΥΛΓΑΡΕΩΣ ΕΠΙΣΤΟΛΗ ΠΕΡΙ ΦΙΛΙΑΣ Νῦν τὸ πρῶτον ἐκδοθεῖσα ΥΠΟ Η. ΤΑΝΤΑΛΙΔΟΥ. ΕΝ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΙ ΕΝ Τῷ ΠΑΤΡΙΑΡΧΙΚῷ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙῳ, 1850.*
- Ευγένιος Βούλγαρης, *ΕΠΙΣΤΟΛΗ ΕΥΓΕΝΙΟΥ ΤΟΥ ΒΟΥΛΓΑΡΕΩΣ ΠΡΟΣ ΠΕΤΡΟΝ ΤΟΝ ΚΛΑΙΡΚΙΟΝ Περὶ τῶν μετὰ τὸ σχίσμα Ἀγίων τῆς Ὀρθοδόξου Ἀνατολικῆς Έκκλησίας καὶ τῶν γινομένων ἐν αὐτῇ θαυμάτων, ἐκδιδομένη νῦν τὸ πρῶτον ὑπὸ ΑΝΔΡΕΟΥ ΚΟΡΟΜΗΛΑ ΤΟΥ ΑΘΗΝΑΙΟΥ, ΑΘΗΝΗΣΙΝ, ΕΚ ΤΗΣ ΤΥΠΟΓΡΑΦΙΑΣ ΑΝΔΡΕΟΥ ΚΟΡΟΜΗΛΑ 1844.*
- Ευγένιος Βούλγαρης, «ΛΟΓΟΣ ΠΑΝΗΓΥΡΙΚΟΣ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΗΜΕΡΑΝ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΑΠΟΣΤΟΛΟΥ ΑΝΔΡΕΟΥ ΤΟΥ ΠΡΩΤΟΚΛΗΤΟΥ», Βασίλειος Τατάκης (επιμ.), ΣΚΟΥΦΟΣ, ΜΗΝΙΑΤΗΣ, ΒΟΥΛΓΑΡΙΣ, ΘΕΟΤΟΚΗΣ, Βασικὴ Βιβλιοθήκη 8, Αθήνα, 1953, σσ. 240-249.
- Καيسάριος Δαπόντες, «Χρονογράφος (1648-1704)», Κ.Ν. Σάθας (επιμ.), *Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη*, τόμος 3^{ος}, Βενετία, 1872, σσ. 1-70.
- Καيسάριος Δαπόντες, «Ἱστορικὸς κατάλογος ἀνδρῶν ἐπισήμων (1700-1784)», Κ.Ν. Σάθας (επιμ.), *Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη*, τόμος 3^{ος}, Βενετία, 1872, σσ. 71-200.
- Καيسάριος Δαπόντες, *Éphémérides Daces, ou Chronique de la Guerre de Quatre ans (1736-1739)*, [Δακικαὶ Ἐφημερίδες, Ἦτοι συμβεβήκοτα τετραετοῦς μάχης Ὀθωμανορρώσσων, πρὸς δὲ καὶ Ἀουστριακῶν, μέχρις ἔτους 1739], Émile Legrand (επιμ.), δέμα 1^ο, τόμοι 1^{ος} καὶ 3^ο, δέμα 2^ο, τόμος 2^{ος}, Παρίσι, 1880, 1881, 1888.
- Καيسάριος Δαπόντες, *Κῆπος Χαρίτων*, Γαβριήλ Σοφοκλῆς (επιμ.), Αθήνα, 1880 [συγγραφή 1765].
- Αλέξανδρος Καγκελλάριος (μτφ.), *Βίος Πέτρου τοῦ Μεγάλου*, τόμοι Α'-Β', Βενετία, 1737.
- Καλλινίκου Γ', *Τὰ κατὰ καὶ μετὰ τὴν ἐξορίαν ἐπισυμβάντα*, Αγαμέμνων Τσελίκας (επιμ., εισ.), Αθήνα, 2004.
- Γεώργιος Κωνσταντίνου, *Παγκόσμιος Ἱστορία τῆς Οἰκουμένης, Περιγράφουσα καθὲν ἕκαστον Βασίλειον κατὰ τὴν παρούσαν αὐτοῦ κατάστασιν, ἡγουν τὰς ἐπαρχίας αὐτοῦ, τὰς πολιτείας, τὰ ἤθη, τοὺς νόμους, τὰς πραγματείας, τὰς τέχνας, τὴν θρησκείαν, τὴν διάλεκτον, καὶ εἴτι ἄλλο περιέρχον καὶ ἀξιόλογον, ὡς ἐν τῷ πίνακι φαίνεται, μετὰ καὶ τῆς Γεωγραφικῆς χάρτας. Νῦν πρῶτον συλλεχθεῖσα ἐκ τῶν ἀκριβεστέρων ἱστορικῶν ἀγγλογαλλοῖταλῶν, καὶ εἰς φῶς ἀχθεῖσα εἰς τὴν ἡμετέραν ἀπλὴν διάλεκτον παρὰ Γεωργίου Κωνσταντίνου ἐξ Ἰωαννίνων [...]. Τόμος πρῶτος, Περιέχων τὸ Βασίλειον τῆς Μεγάλης Ρουσσίας ἤτοι Μοσχοβίας, Παρὰ Ἀντωνίῳ τῷ Ζάπα, 1759.*
- Ἀφεντούλης Κωνσταντινουπολίτης, «Ἱστορία μερικῆ τῶν συμβάντων τῷ ῥηγί Σβέκῳ Καρόλῳ μετὰ τὴν ἐν τῷ Προῦτῳ ἀποτελειῶσιν τῆς ἀγάπης τῶν Ὀθωμανῶν μετὰ τῶν Μόσχω, διατρίβοντι ἔτι ἐν Μπεντερῶ ὑπὸ Ἀφεντούλη Κωνσταντινουπολίτου, κλουτζάρη ἐν Οὐγγροβλαχίᾳ», Eudoxiu de Hurmuzaki, *Documente privitoare la Istoria Românilor*, A. Papadopoulos-Kerameus (επιμ.), τόμος 13^{ος}, Βουκουρέστι, 1909, σσ. 49-76.
- Χρήστος Π. Λασκαρίδης (επιμ.), *Το Καταστατικὸ τῆς Ἑλληνικῆς Ἐμπορικῆς Κοινότητος στη Νίζνα Ουκρανίας*, Ιωάννινα, 1997.
- Σέργιος Μακραιὸς, «Υπομνήματα Ἐκκλησιαστικῆς Ἱστορίας (1750-1800)», Κ.Ν. Σαθᾶς (επιμ.), *Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη*, τόμος 3^{ος}, Βενετία, 1872, σσ. 201-419.
- Νικόλαος Μαυροκορδάτος, *Φιλοθέου Πάρεργα*, Jacques Bouchard (επιμ.), Αθήνα, 1989.
- Μελέτιος Μητροπολίτης Ἀθηνῶν, *Μελετίου Γεωγραφία Παλαιὰ καὶ Νέα*, Ἀνθίμος Γαζῆς (επιμ.), τόμος 2^{ος}, Βενετία, 1807 [1728].
- Αναστάσιος Μιχαήλ Ναουσαίος, «Βασιλικὸν Θέατρον», Γεώργιος Κουρνούτος (επιμ.), *Λόγιοι τῆς Τουρκοκρατίας Β'*, Βασικὴ Βιβλιοθήκη, τόμος 5^{ος}, Αθήνα, 1956 [1710], σσ. 174-183.
- Ἰωσήπος Μοισιόδαξ, *Ἀπολογία*, Ἀλκης Αγγέλου (επιμ.), Αθήνα 1976 [1780].
- Χρύσανθος Νοταράς, *Εἰσαγωγή εἰς τὰ γεωγραφικὰ καὶ σφαιρικὰ*, Παρίσι, 1716.

- Νικόλαος Γ. Παπαδόπουλος, *Ερμής ὁ Κερδῶς, ἤτοι Ἐμπορικὴ ἐγκυκλοπαίδεια συγγραφεῖσα παρὰ Νικολάου Παπαδοπούλου διὰ προτροπῆς καὶ δαπάνης τοῦ ἐν Κωνσταντινουπόλει τιμίου καὶ φιλογενοῦς Ἐμπορικοῦ Συστήματος τῶν Ἑλλήνων μεγαλεμπόρων πρὸς χρῆσιν καὶ ὠφελίαν αὐτῶν καὶ τῶν ἀπανταχοῦ ὁμογενῶν*, Αθήνα, 1989 [1815-1817].
- Χρυσόστομος Παπαδόπουλος, «Ὁ Χρῦσανθος Νοταρᾶς πρὸ τῆς ἀναρρήσεως αὐτοῦ εἰς τὸν πατριαρχικὸν θρόνον Ἱεροσολύμων», *Νέα Σιών, Ἐκκλησιαστικὸν Περιοδικὸν Σύγγραμμα*, ἔτος ΚΓ' 1931, τόμος ΚΣΤ' (26), τεύχος Β', Φεβρουάριος, σσ. 65-81.
- Αθανάσιος Σκιαδάς, *Γένος, ἦθος, κίνδυνοι, καὶ κατορθώματα Πέτρου τοῦ Πρώτου*, Βενετία, 1737.
- Joseph Pitton de Tournefort, *Ταξίδι στην Κρήτη καὶ τις Νήσους του Αρχιελάγου*, Μάκης καὶ Μυρτώ Απέργη (εἰσ., μτφ.), Ηράκλειο, 2003 [Joseph Pitton de Tournefort, *Relation d'un voyage du Levant*, Παρίσι, 1717].
- Εβλίγια Τσελέμπη, *Η Κεντρικὴ καὶ Δυτικὴ Μακεδονία Κατὰ τον Εβίγια Τσελέμπη*, Βασίλης Δημητριάδης (εἰσ., σχ., μτφ.), Θεσσαλονίκη, 1973.
- Αθανάσιος Κομνηνός Υψηλάντης, *Ἐκκλησιαστικὸν καὶ πολιτικὸν τῶν εἰς Δώδεκα Βιβλίον Η' Θ' καὶ Ι' ἦτοι Τὰ Μετὰ Τὴν Ἄλωσιν (1453-1789)*, Γερμανός Αφθονίδης (επιμ.), Κωνσταντινούπολη, 1870.
- Δανιὴλ Φιλιππίδης, Γρηγόριος Κωνσταντάς, *Γεωγραφία Νεωτερικὴ*, Αικ. Κουμαριανού (επιμ.), Αθήνα, 1988 [1791].
- Χρῦσανθος Ἱεροσολύμων, *ἘΓΧΕΙΡΙΔΙΟΝ ΧΡΥΣΑΝΘΟΥ ΠΑΤΡΙΑΡΧΟΥ ἹΕΡΟΣΟΛΥΜΩΝ Περὶ τῆς κατ' ἐξοχὴν ὑπεροχῆς τῆς Ἁγίας Πόλεως Ἱερουσαλήμ, καὶ τοῦ Ἁγίου καὶ Ζωοδόχου Τάφου τοῦ Κυρίου, Τῆ[ς] τε πρὸς αὐτὸν κεχρῖωστημένης ἐλεημοσύνης παρὰ πάντων τῶν Χριστιανῶν κατὰ τὴν ἀποστολικὴν Διαταγὴν, Καὶ τῆς ὠφελείας τῶν εἰς προσκύνησιν αὐτῶ[σθ] καὶ τῶν λοιπῶν ἐκεῖσε σεβασμιῶν τόπων παραγενομένων. Τυπωθὲν ἤδη δευτέρον Ἐν τῇ Νεοσυσταθείσῃ Τυπογραφίᾳ Ἐπὶ τῆς Θεοσηρῆτικου Ἡγεμονείας τοῦ Ὑψηλοτάτου ἡμῶν Αὐθέντου καὶ Ἡγεμονείας πάσης Οὐγγροβλαχίας Κυρίου Κυρίου Ἰωάννου ἈΛΕΞΑΝΔΡΟΥ ΣΚΑΡΛΑΤΟΥ Γκίκα Βοεβόδα. Ἐπιμελεία καὶ Δαπάνη τοῦ ΜΑΚΑΡΙΩΤΑΤΟΥ ΚΑΙ ΣΟΦΩΤΑΤΟΥ ΚΥΡΙΟΥ ἘΦΡΑΪΜ ΠΑΤΡΙΑΡΧΟΥ ἹΕΡΟΣΟΛΥΜΩΝ ἐν Βουκουρεστίῳ. Ἐτει αψξή. Κατὰ Μῆνα Μάρτιον. Παρέχεται δωρεὰν ἐκ μέρους τοῦ παναγίου Τάφου*, 1768.
- Χρῦσανθος Ἱεροσολύμων, *Η πραγματεία του Χρῦσανθου Ἱεροσολύμων «Περὶ Αφορισμοῦ»*, Παναγιώτῃ Δ. Μιχαηλάρη (επιμ.), Αθήνα, 2002.
- Eudoxiu de Hurmuzaki, *Documente privitoare la Istoria Românilor 1320-1716*, N. Iorga (επιμ.), τόμος 14^{ος}, μέρος 1^ο, Βουκουρέστι, 1909.
- Eudoxiu de Hurmuzaki, *Documente privitoare la Istoria Românilor 1560-1820*, N. Iorga (επιμ.), τόμος 14^{ος}, μέρος 3^ο, Βουκουρέστι, 1936.
- Αθανάσιος Ψαλίδας, *Ἀθανασίου Πέτρου Ψαλίδα, Αἰκατερίνα ἢ Β' ἤτοι Ἱστορία σύντομος τῆς ἐν τῇ ὁδοπορίᾳ αὐτῆς πρὸς τοὺς ἐν Νίζνῃ καὶ Ταυρίᾳ Γραικοὺς ὑπ' αὐτῆς δειχθείσας ἔννοιας. Συντεθεισα μὲν ὑπὸ Ἀθανασίου Πέτρου Ψαλίδα τοῦ ἐξ Ἰωαννίνων, καὶ τύποις ἐκδοθεῖσα, Ἐν Βιέννῃ τῆς Ἀουστρίας 1792 ἔτει Παρὰ Ἰωσήφ τῷ ΒΑΟΥΜΑ ἸΣΤΕΡΩΙ*, Βιέννη, 1792.

Ἀγγλικά

- Felix Beaujour, *A view of the commerce of Greece formed after an annual average from 1787 to 1797*, Thomas Hartwell Horne (μτφ.), Λονδίνο, 1800. [Felix Beaujour, *Tableau du commerce de la Grèce*, Παρίσι, 1800].
- Guillaume Le Vasseur Sieur de Beauplan, *A Description of Ukraine*, Andrew B. Pernal καὶ Dennis F. Essart (εἰσ., σημ., μτφ.), τόμοι 1^{ος} καὶ 2^{ος}, Harvard, 1993 [Guillaume Le Vasseur Sieur de Beauplan, *Description des contrées du royaume de Pologne continue depuis les confins de la Moscovie jusqu' aux limites de la Transylvanie*, Rouen, 1660].
- John Bell, *Travels from St. Petersburg in Russia to Diverse Parts of Asia in two volumes by John Bell of Antermony*, τόμοι 1^{ος} καὶ 2^{ος}, Glasgow, MDCCLXIII (1763).
- Mauritius Augustus Count de Benyowsky, *Memoirs and Travels*, Captain S. Pasfield Oliver (επιμ.), Λονδίνο, 1904 [1791].
- Edward Brown, *A discourse of the original countrey, manners, government and religion of the Cossacks, with another of the Precopian Tartars, and the history of the wars of the Cossacks against Poland*, Λονδίνο, 1672.
- Edward Brown, *A Brief Account of some Travels in Hungaria, Servia, Bulgaria, Macedonia, Thessaly, Austria, Styria, Carinthia, Carniola and Friuli*, Λονδίνο, 1673.
- M. Corneille Le Bruyn, *A Voyage to the Levant or Travels in the Principal Parts of Asia Minor, the Islands of Scio, Rhodes, Cyprus &c., done into English by W.J.*, Λονδίνο, 1702.
- Ogier de Busbecq, *Turkish Letters*, Λονδίνο, 2001 [πρωτοεκδόθηκε στα Αγγλικά το 1694].
- Lord B. Calvet, *A Tour to the East in the Years 1763 and 1764 with Remarks on the City of Constantinople and the Turks*, Λονδίνο, 1767.
- Demetrius Cantemir, *The History of the Growth and Decay of the Ottoman Empire, Writen originally in Latin by Demetrius Cantemir, late Prince of Moldavia*, Λονδίνο, MDCCLVI (1756).
- Evliya Celebi, *Narrative of Travels in Europe, Asia, and Africa, in the seventeenth century, Narrative of Travles in Europe, Asia, and Africa, in the Seventeenth Century*, Joseph von Hammer (μτφ.), τόμοι 1^{ος} καὶ 2^{ος}, Λονδίνο, 1834.
- Richard Chandler, *Travels in Greece or An Account of a Tour Made at the Expense of the Society of Dilettanti*, Οξφόρδη, 1776.
- E.D. Clarke, *Travels in Various Countries of Europe, Asia and Africa, Part the First Russia Tahtary and Turkey*, τόμοι 1^{ος} καὶ 2^{ος}, Λονδίνο, 1817.
- Dr. Collins, *The Present State of Russia, In a Letter to A Friend at London, written by Dr. Collins an Eminent person residing at the Great Tsar's Court at Mosco for the space of nine years*, Λονδίνο, 1671.
- Elizabeth Lady Craven, *A Journey through the Crimea to Constantinople in 1783*, Λονδίνο, 1789.

- Alexander Drummond, *Travels through different cities of Germany, Italy, Greece and several parts of Asia as far as the Banks of the Euphrates, in a series of letters*, Λονδίνο, 1754.
- J. Aegidius Van Egmont, *Travels through Parts of Europe, Asia Minor, Syria, Palestine, Egypt, Mount Sinai, &c.*, John Heymans (μτφ.), τόμος 1^{ος}, Λονδίνο, 1759.
- General Patrick Gordon, *Passages from the Diary of General Patrick Gordon of Auchleuchries in the years 1635-1699*, Λονδίνο, 1968 [πρώτη έκδοση 1859].
- M. Holderness, *Journey from Riga to the Crimea with some account of the Manners and the Customs of the Colonists of New Russia*, δεύτερη έκδοση, Λονδίνο, 1827.
- Johann-Georg Korb, *Diary of An Austrian Secretary of Legation at the Court of Czar Peter the Great*, Count Mac Donnel (επιμ., μτφ.), Λονδίνο, 1968 [πρωτοεκδόθηκε στα Αγγλικά το 1863].
- C.H. von Manstein, *Contemporary Memoirs of Russia from the Year 1727 to 1744*, Λονδίνο, 1968.
- Charles F.D. Masson, *Memoirs of Catherine II and the Court of St. Petersburg During Her Reign and That of Paul I, by one of her courtiers*, Λονδίνο, χωρίς ημερομηνία.
- de la Motraye, *Travels through Europe, Asia, and into Part of Africa*, τόμος 1^{ος}, Λονδίνο, 1723.
- George Rapall Noyes, *The Life and Adventures of Dimitrije Obradovic, who as a monk was given the name Dositei*, University of California Publications in Modern Philology, τόμος 39^{ος}, Berkeley, 1953.
- P.S. Pallas, *Travels through the Southern Provinces of the Russian Empire in the Years 1793-1794*, τόμοι 1^{ος} και 2^{ος}, Λονδίνο, 1802-1803.
- Paul, Archdeacon of Aleppo, *The Travels of Macarius. Extracts from the Diary of the Travels of Macarius, Patriarch of Antioch, Written in Arabic by his Son Paul, Archdeacon of Aleppo; In the Years of their Journeying, 1652-1660*, Οξφόρδη, 1836.
- Paul of Aleppo, *The Travels of Macarius, Patriarch of Antioch written by his attendant Archdeacon, Paul of Aleppo in Arabic*, F.C. Balfour (μτφ.) Λονδίνο, M 1829.
- John Perry, *The State of Russia Under the Present Czar*, Λονδίνο, 1967 [1716].
- Charles Perry, *A view of the Levant, particularly of Constantinople, Syria, Egypt and Greece*, Λονδίνο, 1743.
- Richard Pococke, *A Description of the East and Some Other Countries*, Λονδίνο, 1745.
- Sir James Porter, *Observations on the Religion, Law, Government and Manners of the Turk*, Λονδίνο, 1771.
- Ivan Pososhkov, *The Book of Poverty and Wealth*, A.P. Vlasto και L.R. Lewitter (επιμ., μτφ.), Stanford, California, 1987.
- Paul Rycaut, *The History of the Present State of the Ottoman Empire*, Λονδίνο, 1675.
- H.D. Seymour, *Russia on the Black Sea and Sea of Azof, being a narrative of travels in the Crimea and bordering provinces*, Λονδίνο, 1855.
- Mary Lucille Shay, *The Ottoman Empire From 1720 to 1734, as revealed in dispatches of the Venetian Baili*, Illinois, 1944.
- Adam Smith, *The Wealth of Nations*, τόμοι 1^{ος}-5^{ος}, Λονδίνο, 1999 [1776].
- Tho. Smith, «Historical Observations relating to Constantinople. By the Reverend and Learned Tho. Smith, D.D. Fellow of Magd. Coll. Oxon, and of the Royal Society», *A Collection of Curious Travels and Voyages in Two Tomes*, Λονδίνο, 1693, τόμος 2^{ος}, σσ. 35-49.
- Sir Robert Sutton, *The Dispatches of Sir Robert Sutton, Ambassador in Constantinople 1710-1714*, Akdes Nimet Kurat (επιμ.), Λονδίνο, 1953.
- Baron de Tott, *Memoirs of the Baron de Tott on the Turks and Tartars, «an English gentleman at Paris»* (μτφ.), τόμοι 1^{ος} και 2^{ος}, Λονδίνο, 1785.
- Monsieur de Thevenot, *The Travels of Monsieur de Thevenot into the Levant, newly done out of French*, Λονδίνο, 1686.
- Charles Thompson, *The Travels of the Late Charles Thompson*, τόμος 1^{ος}, Λονδίνο, 1744.
- William Wilkinson, *An Account of the Principalities of Wallachia and Moldavia with various political observations relating to them*, Λονδίνο, 1820.

Γαλλικά

- Marin Carhuri de Ceffalonie, *Monument élevé a la gloire de Pierre-le-Grqnd, ou relation des travaux et des moyens mechaniques qui ont été employés pour transporter à Pétersbourg un Rocher de trios millions pesant, destine à server de base à la Statue équestre de cet Empereur; avec un examen physique et chymique du meme rocher. Par le Compte Marin Carhuri de Ceffalonie, ci-devant Lieutenant-Colonel au service de Sa Majesté L'Impératrice de toutes les Russies; Lieutenant de Police & Censeur ayant la direction du Corps noble des Cadets de Terre de Saint-Pétersbourg*, Παρίσι, MDCCLXXVII (1777).
- Johannes Chardin, *Voyages du Mr. Le Chevalier Chardin en Perse et Autres Lieux de L' Orient*, τόμος 1^{ος}, Άμστερνταμ, MDCCXI (1711).
- Comte Algarotti, *Lettres du Compte algarotti sur la russie, traduites de l'Italien*, Λονδίνο, 1769.
- Pierre Bergeron, *Relation des Voyages En Tartarie*, Παρίσι, 1634.
- R.P. Joseph Boscowich, *Journal d' un voyage de Constantinople en Pologne fait à la suite de son excellence Mr. Jaq. Porter, Ambassadeur d' Angleterre*, Lausanne, 1772.
- Corneille Le Brun, *Voyages de Corneille le Brun par la Moscovie en Perse et aux Indes Orientales*, τόμοι 1^{ος} και 2^{ος}, Άμστερνταμ, 1718.
- Coray, *Mémoire sur l'état actuel de la civilisation dans la Grèce lu à Société des Observateurs de l' homme, le 16 Nivôse, an XI*, 6 Ιανουαρίου, 1803.

- Henry Grenville, *Observations sur l'état actuel de l'Empire Ottoman*, Andrew S. Ehrenkrutz (επιμ.), Michigan, 1965 [1765].
- M. de Keralio, *Histoire de la guerre des Russes et des Impériaux contre les Turcs en 1736, 1737, et 1739 et de la paix de Belgrade qui les termina*, τόμοι 1^{ος} και 2^{ος}, Παρίσι, 1780.
- Charles Kuster, *Essai Historique sur le Commerce et La Navigation de La Mer Noire*, Παρίσι, 1805.
- Paul Lucas, *Voyage du Sieur Paul Lucas fait Par Ordre Du Roi*, Άμστερνταμ, MDCCXIV (1714).
- Général de Manstein, *Mémoires Historiques et Militaires sur la Russie*, τόμοι 1^{ος} και 2^{ος}, Lyon, MDCCLXXII (1772).
- Foy de La Neuville, *Relation curieuse et nouvelle de Moscovie*, Παρίσι, 1698.
- Claude Charles de Peyssonnel, *Observations historique et géographiques sur les peuples barbares qui ont habité les bords du Danube et du Pont Euxine*, Παρίσι, 1765.
- Claude Charles de Peyssonnel, *Traité sur le commerce de La Mer Noire*, τόμοι 1^{ος} και 2^{ος}, Παρίσι, 1787.
- Jean-Benoit Scherer, *Histoire Raisonnée du Commerce De La Russie*, τόμος 1^{ος}, Παρίσι, MDCCLXXXVIII (1788).
- Jean-Benoit Scherer, *Annales de la Petite-Russie ou Histoire Des Cosaques-Saporogues et des Cosaques de l'Ukraine, ou de la Petite-Russie, Depuis leur origine jusqu'à nos jours*, Παρίσι, MDCCLXXXVIII (1788).
- C.S. Sonnini, *Voyage en Grèce et en Turquie fait par ordre de Louis XVI et avec l'autorisation de la cour ottomane, en 1777*, Παρίσι, 1801.
- Voltaire, *Voltaire's Correspondence*, Theodore Besterman (επιμ.), τόμος LXXVII (77), Οκτώβριο-Δεκέμβριο, 22 Xbre 1770.
- Jean Struys, *Les Voyages de Jean Struys, en Moscovie, en Tartarie, en Perse, aux Indes, et en plusieurs autres pais étrangers*, τόμοι 1^{ος}-3^{ος}, Άμστερνταμ, 1720.

Ρωσικά

- Ανώνυμο, «Киевский обыватель грек Иотий (1741-61)», *Киевская Старина*, έτος δέκατο-τέταρτο, τόμος L (50), τεύχη 7^ο-8^ο, Ιούλιος 1895, σσ. 4-7.
- Ανώνυμο, «Копия с прошения Греческого народа к Императрице Екатерине II, от 6 января 1769 года», *Сборник Русского Исторического Общества*, τόμος 2^{ος}, Αγ. Πετρούπολη, 1868.
- Ανώνυμο, «Для истории торговли в старой Малороссии», *Киевская Старина*, έτος εικοστό, τόμος LXXIII (73), τεύχος 5^ο, Μάιος 1901, σσ. 86-87.
- Ανώνυμο, *Инвентаризационные работы по историко-архитектурным объектам г. Нежина, Государственный Комитет Украинской ССР по делам строительства, Украинское Специально-Реставрационное Производственное Управление, Украинский Специальный Научно-Реставрационный Проектный Институт Укрпроектреставрация*, τόμος 1ος, Κίεβο, 1982.
- Ανώνυμο, «Материалы Екатерининской Законодательной Комиссии», *Сборник Императорского Русского Исторического Общества*, τόμος 144^{ος}, μέρος 13^ο, Αγ. Πετρούπολη, 1914.
- Ανώνυμο, «Описание дорог от Киева до Царяграда, сочиненное в 1714 году», *Академические Известия*, μέρος 7^ο, 1781, σσ. 326-349.
- Ανώνυμο, «Описание Турецкой Империи XVII века составленное русским, бывшим в плену у турок», Π.Α. Сырку (επιμ.), *Православный Палестинский Сборник*, τόμος 10^ο, τεύχος 3^ο, Αγ. Πετρούπολη, 1890.
- Ανώνυμο, «Прошение малороссийскаго шляхетства и старшин, вместе с гетманом, о восстановлении разных старинных прав Малороссии, поданное Екатерине II-й в 1764 году», *Киевская Старина*, έτος δεύτερο, τόμος 6^{ος}, Ιούνιος, 1883, σσ. 317-345.
- Ανώνυμο, «Прошение нежинских купцов и мещан о воспрещении польским и австрийским евреям розничной торговли на ярмарках в Малороссии 1797 г. в июле», *Киевская Старина*, έτος εικοστό πρώτο, τόμος LXXVIII (78), Ιούλιος-Αύγουστος (7-8), 1902, σσ. 12-15.
- Ανώνυμο, «Речь 'о поправлении состояния' Малороссии», *Киевская Старина*, έτος πρώτο, τόμος 4^{ος}, Οκτώβριος (10), 1882, σσ. 119-125.
- Полное Собрание Законов Российской Империи (ПСЗ)*, συλλογή 1^η, τόμος 1^{ος}, αρ. 231, σσ. 456-457, Ιούλιος 30, 1658.
- ПСЗ*, συλλογή 1^η, τόμος 2^{ος}, αρ. 659, σ. 75, Αύγουστο 22, 1676.
- ПСЗ*, συλλογή 1^η, τόμος 2^{ος}, αρ. 693, σ. 104, Μάιος 28, 1677.
- ПСЗ*, συλλογή 1^η, τόμος 2^{ος}, αρ. 818, σ. 264, Απρίλιος 17, 1680.
- ПСЗ*, συλλογή 1^η, τόμος 2^{ος}, αρ. 1731, σ. 678, Δεκέμβριος 8, 1699.
- ПСЗ*, συλλογή 1^η, τόμος 4^{ος}, αρ. 1826, σ. 132, Ιανουάριος 17, 1701.
- ПСЗ*, συλλογή 1^η, τόμος 4^{ος}, αρ. 1839, σ. 159, Μάρτιος 11, 1701.
- ПСЗ*, συλλογή 1^η, τόμος 4^{ος}, αρ. 1840, σ. 160, Μάρτιος 14, 1701.
- ПСЗ*, συλλογή 1^η, τόμος 4^{ος}, αρ. 1936, σσ. 222-223, Ιούλιος 6, 1703.
- ПСЗ*, συλλογή 1^η, τόμος 4^{ος}, αρ. 2044, σσ. 301-302, Απρίλιος 2, 1705.
- ПСЗ*, συλλογή 1^η, τόμος 4^{ος}, αρ. 2047, σσ. 304-305, Απρίλιος 28, 1705.
- ПСЗ*, συλλογή 1^η, τόμος 4^{ος}, αρ. 2094, σσ. 341-342, Φεβρουάριος 28, 1706.
- ПСЗ*, συλλογή 1^η, τόμος 4^{ος}, αρ. 2137, σσ. 367-369, Ιανουάριος 30, 1707.
- ПСЗ*, συλλογή 1^η, τόμος 4^{ος}, αρ. 2255, σσ. 478-479, Μάρτιος 2, 1710.
- ПСЗ*, συλλογή 1^η, τόμος 4^{ος}, αρ. 2259, σσ. 480-481, Μάρτιος 11, 1710.
- ПСЗ*, συλλογή 1^η, τόμος 4^{ος}, αρ. 2260, σσ. 481-482, Μάρτιος 11, 1710.

- ПСЗ, συλλογή 1^η, τόμος 4^{ος}, αρ. 2398, σσ. 714-716, Ιούνιος 12, 1711.
- ПСЗ, συλλογή 1^η, τόμος 4^{ος}, αρ. 2515, σσ. 826-829, Απρίλιος 5, 1712.
- ПСЗ, συλλογή 1^η, τόμος 5^{ος}, αρ. 2687, σσ. 36-43, Ιούνιος 13, 1713.
- ПСЗ, συλλογή 1^η, τόμος 6^{ος}, αρ. 3671, σσ. 253-259, Νοέμβριος 5, 1720.
- ПСЗ, συλλογή 1^η, τόμος 9^{ος}, αρ. 6614, σσ. 395-399, Αύγουστος 8, 1734.
- ПСЗ, συλλογή 1^η, τόμος 9^{ος}, αρ. 6792, σ. 564, Αύγουστος 21, 1735.
- ПСЗ, συλλογή 1^η, τόμος 9^{ος}, αρ. 6888, σσ. 739-740, Φεβρουάριος 11, 1736.
- ПСЗ, συλλογή 1^η, τόμος 9^{ος}, αρ. 6898, σσ. 753-754, Φεβρουάριος 16, 1736.
- ПСЗ, συλλογή 1^η, τόμος 10^{ος}, αρ. 7900, σσ. 899-904, Σεπτέμβριος 18, 1739.
- ПСЗ, συλλογή 1^η, τόμος 11^{ος}, αρ. 8656, σσ. 709-711, Νοέμβριος 3, 1742.
- ПСЗ, συλλογή 1^η, τόμος 11^{ος}, αρ. 8673, σ. 727, Δεκέμβριος 2, 1742.
- ПСЗ, συλλογή 1^η, τόμος 11^{ος}, αρ. 8697, σ. 731, Δεκέμβριος 11, 1742.
- ПСЗ, συλλογή 1^η, τόμος 13^{ος}, αρ. 9924, σσ. 581-585, Ιανουάριος 11, 1752.
- ПСЗ, συλλογή 1^η, τόμος 14^{ος}, αρ. 12010, σσ. 491-492, Ιανουάριος 13, 1764.
- ПСЗ, συλλογή 1^η, τόμος 18^{ος}, αρ. 13383, σ. 1018, Νοέμβριος 16, 1769.
- ПСЗ, συλλογή 1^η, τόμος 18^{ος}, αρ. 13397, σσ. 1028-1029, Δεκέμβριος 21, 1769.
- ПСЗ, συλλογή 1^η, τόμος 20^{ος}, αρ. 14247, σσ. 49-52, Φεβρουάριος 10, 1775.
- ПСЗ, συλλογή 1^η, τόμος 21^{ος}, αρ. 15609, σσ. 773-774, Δεκέμβριος 8, 1782.
- ПСЗ, συλλογή 1^η, τόμος 22^{ος}, αρ. 16250, σ. 441, Σεπτέμβριος 1, 1785.
- ПСЗ, συλλογή 1^η, τόμος 24^{ος}, αρ. 18071, σ. 665, Αύγουστος 3, 1797.
- ПСЗ, συλλογή 1^η, τόμος 37^{ος}, αρ. 28269, σ. 204, Μάιος 10, 1820.
- ПСЗ, συλλογή 2^η, τόμος 1^{ος}, αρ. 279, σσ. 370-374, Απρίλιος 15, 1826.
- ПСЗ, συλλογή 2^η, τόμος 2^{ος}, αρ. 1694, σσ. 14-15, Ιανουάριος 10, 1828.
- ПСЗ, συλλογή 2^η, τόμος 5^{ος}, αρ. 3681, σσ. 475-476, Μάιος 27, 1830.
- ПСЗ, συλλογή 2^η, τόμος 7^{ος}, αρ. 5154, σ. 76, Φεβρουάριος 12, 1832.
- Н.Б., «Покупка греками на Украине 'девок чухонок'», *Киевская Старина*, έτος δωδέκατο, τόμος XLII (42), 1893, σσ. 440-441.
- Василий Григорьевич Барский, *Пешеходца Василия Григорьевича-Барского-Плаки-Албова уроженця Киевскаго, Монаха Антиохийскаго Путешествие к Святым Местам в Европе, Азии и Африке находящимся, предпритое в 1723, и оконченное в 1747 году*, Αγ. Πετρούπολη, 1793.
- Иеромонах Варлаам, «Перегринация или путник, в нем же описывается путь до святого града Иерусалима и вся святая места Палестинская, от Иеромонаха Варлаама, бывшего там в 1712», *Паломники-Писатели Петровскаго времени или Путники во Святом Граде Иерусалим, Чтения в Императорском Обществе Истории и Древностей Российских при Московском Университете*, Μόσχα, 1873, σσ. 55-77.
- Иеромонах Ипполит Вишенский, «Путешествие Иеромонаха Ипполита Вишенскаго в Иерусалим, на Синай и Афон (1707-1709 гг.)», С.П. Розанов (επιμ.), *Православный Палестинский Сборник*, τεύχος 61^ο, Αγ. Πετρούπολη, 1914.
- Василия Яковлева Гагары, «Житие и хождение в Иерусалим и Египет казанца Василия Яковлева Гагары (1634-1637)», С.О. Долгов (επιμ.), *Православный Палестинский Сборник*, τόμος 11^{ος}, τεύχος 3^ο, Αγ. Πετρούπολη, 1891.
- Я.С. Гросул (επιμ.), *Исторические связи народов СССР и Румынии в XV-начале XVIII в. Документы и материалы*, τόμος 3^{ος}, Μόσχα, 1970.
- Георг Грунд, *Доклад о России в 1705-1710 годах*, Ю.Н. Беспятых (μτφ.), Αγ. Πετρούπολη, 1992.
- Отец Игнатий, «Описание путешествия отца Игнатия в Царьград, Афонскую Гору, Святую Землю и Египет 1766-1776», В.Н. Хитров (επιμ.), *Православный Палестинский Сборник*, τόμος 12^{ος}, τεύχος 3^ο (36), Αγ. Πετρούπολη, 1891.
- Священник Андрей Игнатъев, «Путешествие из Константинополя в Иерусалим и Синайскую Гору находившагося при Российском Посланике, Графе Петре Андреевиче Толстом, священника Андрея Игнатъева и брата его Стефана, в 1707 году», *Паломники-писатели Петровскаго времени или путники во Святой Град Иерусалим, Чтения в Императорском Обществе Истории и Древностей Российских при Московском Университете*, Μόσχα, 1873, σσ. 27-54.
- В. Иконников, «Прошение 'граждан' города Нежина о запрещении евреям розничной торговли», *Киевская Старина*, έτος δέκατο έβδομο, τόμος LXI (61), Ιούνιος, 1898, σσ. 86-89.
- Диакон Иона, «Похождение во Иерусалим и во Царьград Троицаго Сергиева Монастыря чернаго диакона Ионы, пореклому Маленькаго 1649-1652 гг.», С.О. Долгов (επιμ.), *Православный Палестинский Сборник*, τόμος 14^{ος}, τεύχος 3^ο (42), Αγ. Πετρούπολη, 1899.
- Иоган Филип Кильбургер, *Краткое известие о русской торговле, как она производилась в 1674 г. вывозными и привозными товарами по всей России*, Б.Г. Курц (μτφ.), Κίεβο, 1915.
- Платон Левшин, *Путешествие Высокопреосвященнейшаго Платона митрополита московскаго и разных орденов кавалера, в Киев и по другим Российским городам в 1804 году. Собственною рукою с замечаниями его писанное. Иждивением бывшаго при Особе Его, Кол. Секретаря и Кавалера г. Новосильскаго. Санктпетербург в Медицинской типографии*, Αγ. Πετρούπολη, 1813.

- Клеман, *Клеманово путешествие из Вены в Бельград и Новую Килию також в земли Бюджетских и Нагайских Татар и во весь Крым с возвратом чрез Константинополь, Смирну и Триест в Австрию, в 1768, 1769 и 1770 годах [...]* переведенное с немецкаго на французский, а со онаго на российский язык, Государственной Военной Коллегии секретарем Иваном Одинцовым, Иван Одинцов (μτφ.), Αγ. Πετρούπολη, 1783. [N.E. Kleemann, *Reise von Wien über Belgrad bis Kilia, durch die Butschak – Tartary über Kavshan, Bender, durch Nogew-Tartarey in die Crimm, Wien, 1771*].
- Иоанн Георг Корб, *Дневник путешествия в Московию в 1698 и 1699 гг.*, А.И. Малеин (μτφ.), Αγ. Πετρούπολη, 1906.
- Корнелис Крейс, «Розыскания о Доне, Азовском Море, Воронеже и Азове (с некоторыми сведениями о козаках), учиненныя по повелению Петра Великаго вице-адмиралом К. Крейсом в 1699 году и поднесенныя царевичу Алексею Петровичу», *Отечественныя Записки*, τεύχος 53°, Σεπτέμβριος, 1824, σσ. 295-318, *Отечественныя Записки*, τεύχος 54°, Οκτώβριος, 1824, σσ. 46-73, *Отечественныя Записки*, τεύχος 55°, Νοέμβριος, 1824, σσ. 169-203, *Отечественныя Записки*, τεύχος 55°, Δεκέμβριος, 1824, σσ. 471-494.
- Б.Л. Курц, *Сочинение Кильбургера о русской торговле, как она производилась в 1674 г. вывозными и привозными товарами по всей России*, Κίεβο, 1915.
- Иоанн Лукьянов, *Путешествие в Святую Землю старообрядца московского священника 1710-11, в царствование Петра Великаго*, Μόσχα, 1864.
- Иеромонах Макарий и Селивестр, «Путь нам Иеромонахам Макарию и Селивестру из монастыря всемилостиваго Спаса Новгорода Северскаго до Святаго Града Иерусалима поклонитися Гробу Господню 1704 году», *Паломники-писатели Петровскаго времени или путники во Святой Град Иерусалим, Чтения в Императорском Обществе Истории и Древностей Российских при Московском Университете*, Μόσχα, 1873, σσ. 1-26.
- Барон Августин Майерберг, *Путешествие в Московию Барона Августина Майерберга, члена императорскаго придворнаго совета Горация Вильгельма Кальвуччи, кавалера и члена правительственнаго совета нижней Австрии, послос Августейшаго римскаго императора Леопольда к царю и великому князю, Алексею Михайловичу, в 1661 году, описанное самим Бароном Майербергом*, Μόσχα, 1874.
- Матвей Гаврилов Нечаев, «Путешествие в 1721 и 1722 годах, ярославскаго жителя Матвея Гаврилова Нечаева ко Св. Местам Палестинским», *Ярославский Литературный Сборник*, Ярославль, 1849, σσ. 127-181.
- Адам Олеарий, *Подробное описание путешествия голиштинскаго посольства в Московию и Персию в 1633, 1636 и 1639 годах*, Μόσχα, 1870.
- Сергій Павленко (επιμ.), *Доба гетьмана Івана Мазепи в документах*, Κίεβο, 2008.
- Петр I, *Письма и бумаги Императора Петра Великаго*, τόμος 1^{ος}, 1688-1701, Αγ. Πετρούπολη, 1887. [*Письма и бумаги [...]*].
- Петр I, *Письма и бумаги [...]*, τόμος 2^{ος}, 1702-1703, Αγ. Πετρούπολη, 1889.
- Петр I, *Письма и бумаги [...]*, τόμος 3^{ος}, 1704-1705, Αγ. Πετρούπολη, 1893.
- Петр I, *Письма и бумаги [...]*, τόμος 4^{ος}, 1706, Αγ. Πετρούπολη, 1900.
- Петр I, *Письма и бумаги [...]*, τόμος 5^{ος}, Ιανουάριος-Ιούνιος 1707, Αγ. Πετρούπολη, 1907.
- Петр I, *Письма и бумаги [...]*, τόμος 6^{ος}, Ιούλιος-Δεκέμβριος 1707, Αγ. Πετρούπολη, 1912.
- Петр I, *Письма и бумаги [...]*, τόμος 7^{ος}, Ιανουάριος-Ιούνιος 1708, Πετρογκράντ, 1918.
- Петр I, *Письма и бумаги [...]*, τόμος 8^{ος}, Ιούλιος-Δεκέμβριος 1708, Μόσχα, 1948.
- Петр I, *Письма и бумаги [...]*, τόμος 9^{ος}, 1709, Μόσχα, 1950.
- Петр I, *Письма и бумаги [...]*, τόμος 10^{ος}, 1710, Μόσχα, 1956.
- Петр I, *Письма и бумаги [...]*, τόμος 11^{ος}, Ιανουάριος-12 Ιουλίου 1711, Μόσχα, 1962.
- Петр I, *Письма и бумаги [...]*, τόμος 12^{ος}, τεύχος 1^ο και 2^ο, 1712, Μόσχα, 1975 και 1977.
- Петр I, *Письма и бумаги [...]*, τόμος 13^{ος}, τεύχη 1^ο και 2^ο, 1713, Μόσχα, 1992 και 2003.
- И.Т. Посошков, *Книга о скудости и богатстве*, Б.Б. Кафенгауз (επιμ.), Μόσχα, 1951 [1724].
- Серапион, «Путник или путешествие во Святую Землю Матронинскаго Монастыря инока Серапиона, 1749 года», *Паломники-писатели Петровскаго времени или путники во Святой Град Иерусалим, Чтения в Императорском Обществе истории и древностей российских при Московском Университете*, Μόσχα, 1873, σσ. 78-129.
- Арсений Суханов, «Проскинитарий Арсения Суханова (1649-1653)», И.И. Ивановский (επιμ.), *Православный Палестинский Сборник*, τόμος 7^{ος}, τεύχος 3^ο (21), Αγ. Πετρούπολη, 1889.
- П.А. Толстой, «Инструкция Графу Петру Андреевичу Толстому, при отправлении его чрезвычайным и полномочным послом к Порте Оттоманской в 1702 году», *Отечественныя Записки*, τεύχος 25^ο, Μάιος 1822, σσ. 258-272, τεύχος 26^ο, Ιούνιος 1822, σσ. 410-420, τόμος 11^{ος}, τεύχος 29^ο, 370-388.
- П.А. Толстой, *Османская империя в начале XVIII в. и ее описание П.А. Толстым*, М.С. Лазарев, Н.А. Халфин (επιμ.), Μόσχα, 1985.
- П.А. Толстой, «Письма Гр. П.А. Толстаго из Турции к брату его И.А. Толстому (Апрель 1, 1703)», *Русский Архив*, τεύχη 5^ο και 6^ο, 1865, σσ. 473-493.
- П.А. Толстой, *Путешествие стольника П.А. Толстаго по Европе 1697-99*, Л.Ф. Ольшевская, С.Н. Травников (επιμ.), Μόσχα, 1992.
- А.А. Федотов-Чеховский, *Акты Греческаго Нежинскаго Братства*, Κίεβο, 1884.

- Μιχαήλ Δημητρίεβιτς Τσουλκoв, *Историческое описание российской коммерции при всех портах и границах от древних времен до ныне настоящего [...]*, τόμος 1^{ος}, βιβλίο 1^ο, Αγ. Πετρούπολη, 1781.
- Μιχαήλ Δημητρίεβιτς Τσουλκoв, *Историческое описание российской коммерции при всех портах и границах от древних времен до ныне настоящего [...]*, τόμος 2^{ος}, βιβλίο 1^ο, Αγ. Πετρούπολη, 1786.
- Μιχαήλ Δημητρίεβιτς Τσουλκoв, *Историческое описание российской коммерции при всех портах и границах от древних времен до ныне настоящего [...]*, τόμος 6^{ος}, βιβλίο 1^ο, Αγ. Πετρούπολη, 1786.
- Μιχαήλ Δημητρίεβιτς Τσουλκoв, *Словарь учрежденных в России ярмарок и торгов*, Μόσχα, 1788.

Ιταλικά και Λατινικά

- Antonio Catiforo, *Vita di Pietro il Grande, Imperador Della Russia*, Βενετία, MDCCXLVIII (1748).
- Alexandros Helladius, *Status Praesens Ecclesiae Graecae*, Νυρεμβέργη, 1714.

Δευτερογενής βιβλιογραφία

Ελληνικά

- Ανώνυμο, «Καστοριά: Τουρκοκρατία», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμος 14^{ος}, σσ. 12-14.
- Σωκράτης Αγγελίδης, *Ιστορία των Ελλήνων της Νέζιν Ουκρανίας από τον 9^ο αιώνα π.Χ. μέχρι τον 20^ό αιώνα*, Θεσσαλονίκη, 1996.
- Σωκράτης Αγγελίδης, «Ο Έλληνας Σεραφεΐμ στη Ρωσία», *Γρηγόριος ο Παλαμάς*, έτος 79^ο, τεύχος 765^ο, Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1996, σσ. 1067-1086.
- Όλγα Αλεξανδροπούλου, «Η ελληνική μονή Αγίου Νικολάου στη Μόσχα. Στοιχεία από την ιστορία των ελληνορωσικών σχέσεων στο δεύτερο μισό του 17^{ου} αιώνα», *Μεσαιωνικά και Νέα ελληνικά*, τόμος 6^{ος}, 2000, σσ. 111-154.
- Ν. Ανδριώτης, «Τὸ Χρονικὸ τοῦ Ἄμστερδαμ», *Νέα Εστία*, τόμος 10^{ος}, Ιούλιος-Δεκέμβριος 1931, σσ. 846-853, 914-920.
- Δημήτρης Γ. Αποστολόπουλος, *Για Τους Φαναριώτες, Δοκιμές ερμηνείας και Μικρά Αναλυτικά*, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών 85, Θεσμοί και Ιδεολογία στη Νεοελληνική Κοινωνία, Αθήνα, 2003.
- Σπύρος Ι. Ασδραχάς, «Οικονομία και νοοτροπίες: ή μαρτυρία τοῦ Χρονικοῦ τῶν Σερρών, τοῦ Νεκτάριου Τέρπου καί τοῦ Αργύρη Φιλίππιδη», Σπύρος Ι. Ασδραχάς, *Οικονομία και Νοοτροπίες*, Νεοελληνικά Μελετήματα 10, Αθήνα, 1988, σσ. 167-210.
- Σπύρος Ι. Ασδραχάς, με τη συνεργασία των Ν.Ε. Καραπιδάκη, Όλγας Κατσιαρδή-Hering, Ευτυχίας Δ. Λιάτα, Άννας Ματθαίου, Michel Sivignon, Traian Stoianovich, *Ελληνική Οικονομική Ιστορία, ΙΕ' -ΙΘ' αιώνας*, τόμοι 1^{ος} και 2^{ος}, Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, Αθήνα 2003.
- Απόστολος Ε. Βακαλόπουλος, *Οί Δυτικομακεδόνες Απόδημοι Ἐπί Τουρκοκρατίας*, Εταιρεία Μακεδόνικων Σπουδών, Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου 22, Θεσσαλονίκη, 1958.
- Απόστολος Ε. Βακαλόπουλος, «Ο Μέγας Πέτρος και οι Έλληνες κατά τὰ τέλη τοῦ 17^{ου} και τις ἀρχές τοῦ 18^{ου} αιώνα», *Επιστημονική Επετηρίδα Φιλοσοφικής Σχολής του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης*, τόμος 11^{ος}, 1972, σσ. 247-259.
- Α.Ε. Βακαλόπουλος, *Ιστορία τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ, Δ' Τουρκοκρατία 1669-1812, Ἡ Οικονομική Ἄνοδος καί ὁ Φωτισμός τοῦ Γένους*, Θεσσαλονίκη, τόμος 4ος, 1973, σσ. 63-75, 176-192, 206-236, 277-288.
- Γεώργιος Βαλέτας, *Άνθολογία τῆς Δημοτικῆς Πεζογραφίας*, τόμος 1^{ος}, Αθήνα, 1947, σσ. 286-290, 374-378.
- Νικόλας Βερνίκος, Σοφία Δασκαλοπούλου, *Στις Απαρχές της Νεοελληνικής Ιδεολογίας, Το Χρονικό της Δρόπολης*, Αθήνα, 1999.
- Ελένη Βουραζέλη-Μαρινάκου, *Αί ἐν Θράκη συντεχνίαι τῶν Ἑλλήνων κατά τὴν Τουρκοκρατίαν*, Θεσσαλονίκη, 1950.
- Gabriel Baer, «Οι διοικητικές, οικονομικές και κοινωνικές λειτουργίες των τουρκικών συντεχνιών», Σπύρος Ασδραχάς (εισ., επιλ. κειμ.), Αλέκος Γαβαθάς (μτφ.), *Η οικονομική δομή των Βαλκανικών χωρών (15^{ος}-19^{ος} αιώνας)*, Αθήνα, 1979, σσ. 575-596.
- Gabriel Baer, «Μονοπώλιο και περιοριστικές πρακτικές των τουρκικών συντεχνιών», Σπύρος Ασδραχάς (εισ., επιλ. κειμ.), Αλέκος Γαβαθάς (μτφ.), *Η οικονομική δομή των Βαλκανικών χωρών (15^{ος}-19^{ος} αιώνας)*, Αθήνα, 1979, σσ. 597-612.
- Βασίλειος Ν. Μακρίδης, «Στοιχεία για τις σχέσεις του Αλέξανδρου Ελλάδιου με τη Ρωσία», *Μνήμων*, τόμος 19^{ος}, Αθήνα 1997, σσ. 9-39.
- Μανουήλ Γεδεών, «Σχολεία και βιβλία κατά τὸν ΙΗ' αιώνα», *Εκκλησιαστική Ἀλήθεια*, τόμος 8^{ος}, 1887-1888, σσ. 318-321.
- Μανουήλ Ι. Γεδεών, *Ιστορία ἀπὸ Σκυβάλων. Ἄθροισμα πρώτων - Ἀποικία*, Πατριαρχικὸν Ίδρυμα Πατερικῶν Μελετῶν, Θεσσαλονίκη, 1991 [*Εκκλησιαστική Ἀλήθεια Κωνσταντινουπόλεως*, τόμος 40^{ος}, 1916].
- Μανουήλ Ι. Γεδεών, *Ἡ πνευματικὴ κίνησις τοῦ Γένους κατά τὸν ΙΗ' καὶ ΙΘ' αιώνα*, Αθήνα, 1976.
- Γ. Γεσίποβ, «Ο' Έλλην κληρικὸς Σεραφεΐμ», Κ. Παλαιολόγος (μτφ.), *Παρνασσός*, τόμος 4^{ος}, τεύχος 1^ο, 1880, σσ. 28-51.
- Κ. Γεωργιάδης, «Ἀγαθάγγελος καὶ ἡ περίφημος 'ὄπτασις' του», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμος 1^{ος}, σσ. 111-113.
- Δημήτρης Α. Γιαλαμάς, «Αρχιμανδρίτου Καλλινίκου Ἐπιρήγησις εἰς τὸ εὐσεβέστατον ἱμπερίον τῶν Ὀρθοδόξων Μοσχόβων' (1754-1761). Σπάνια μαρτυρία ἀπὸ τὴν ἱστορία των ελληνορωσικῶν σχέσεων του ΙΗ' αἰῶνος», Αστέριος Αργυρίου, Κωνσταντίνος Α. Δημάδης, Αναστασία Δανάη Λαζαρίδου (επιμ.), *Πρακτικά του Α' Ευρωπαϊκοῦ Συνεδρίου Νεοελληνικῶν Σπουδῶν, Βερολίνο 2-4 Οκτωβρίου 1998, Ο Ελληνικὸς Κόσμος Ἀνάμεσα στην Ἀνατολή και τη Δύση 1453-1981*, τόμος Β', Αθήνα, 1990, σσ. 199-206.
- Όλγα Γκράτζιου, «Βιβλιοκρισία: τὰ σιναϊνικά χαρακτηριστικά», *Τα Ιστορικά*, τόμος 1^{ος}, τεύχος 2^ο, Δεκέμβριος 1984, σσ. 429-432.
- Δαμιανός Δόικου, «Ο Ἀγαθάγγελος ὡς προφητικὸν ἀποκαλυπτικὸν ἔργον καὶ τὸ μήνυμά του», Ι.Ε. Ἀναστασίου, Α.Γ. Γερομιχάλου (επιμ.), *Μνήμη 1821, Ἀφιέρωμα εἰς τὴν ἐθνικὴν παλιγγενεσίαν ἐπὶ τῇ 150ῇ ἐπετείῳ*, Θεσσαλονίκη 1971, σσ. 93-126.
- Λουκία Δρούλια, «Νοοτροπίες και δεκτικότητα του οικονομικοῦ στη Νοτιοανατολικὴ Ευρώπη», Δουκία Δρούλια (επιμ.), *Προσεγγίσεις στις νοοτροπίες των βαλκανικῶν λαῶν 15^{ος}-19^{ος} αι.*, *Οικονομικές αντιλήψεις και συμπεράσματα*, Αθήνα, 1988, σσ. 7-40.
- Γεώργιος Ζαβίρας, *Νέα Ἑλλάς ἢ Ἑλληνικὸν Θέατρον*, Τάσος Αθ. Γριτσόπουλος (επιμ., εισ., ευρ.), ανατύπωση Α' εκδόσεως, Αθήνα 1972.
- Παντελής Ζάττας, *Σχολεία, διδάσκαλοι, λόγοι της τουρκοκρατούμενης Καστοριάς*, Καστοριά, 1984.
- Παν. Ι. Ζέπος, «Νομοθετικά προσπάθειαι Αικατερίνης τῆς Μεγάλης καὶ σύγχρονοι πόθοι Ἑλληνικοί», *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν*, τόμος 23^{ος}, 1953, σσ. 593-603.
- Φίλιππος Ηλιού, «Συγχωροχάρτια», *Τα Ιστορικά*, τόμος 1^{ος}, τεύχος 1^ο, Σεπτέμβριος, 1983, σσ. 35-84.
- Φίλιππος Ηλιού, «Συγχωροχάρτια Β'», *Τα Ιστορικά*, τόμος 2^{ος}, τεύχος 3^ο, Μάιος, 1985, σσ. 3-44.

- Μιχαήλ Αθ. Καλινδέρης, *Αί συντεχνίαι τῆς Κοζάνης*, Θεσσαλονίκη, 1958.
- Μιχαήλ Αθ. Καλινδέρης, *Αί συντεχνίαι καὶ ἡ Ἐκκλησία ἐπὶ Τουρκοκρατίας*, Αθήνα, 1973.
- Αρχιμανδρίτης Κάλλιστος, «Ὁ Πατριάρχης Δοσίθεος καὶ οἱ ἀγώνες αὐτοῦ πρὸς ἀπελευθέρωσιν τῶν Ἁγίων Τόπων ἀπὸ τῶν Λατίνων», *Νέα Σιών*, ἔτος εικοστὸ πρῶτο, τόμος ΚΔ' (24), 1929, σσ. 98-114.
- Ευθυμία Λ. Κάννερ, *Φιλανθρωπία: Κοινωνικὴ Λειτουργία τοῦ Φαινομένου στὴν Ὀρθόδοξη Κοινότητα τῆς Κωνσταντινούπολης (1753-1908)*, διδ. διατρ., Τμῆμα Ἱστορίας-Αρχαιολογίας τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστήμιου Αθηνῶν, Αθήνα, 1999, σσ. 1-53.
- Αθανάσιος Ε. Καραθανάσης, *Οἱ Ἕλληνες Λόγιοι στὴ Βλαχία (1670-1714), Συμβολὴ στὴ μελέτη τῆς ἐλληνικῆς πνευματικῆς κίνησης στὶς παραδουνάβιες ἡγεμονίες κατὰ τὴν προφαναριωτικὴν περίοδο*, Ἴδρυμα Μελετῶν Χερσονήσου τοῦ Αἵμου, Θεσσαλονίκη, 1982.
- Αθανάσιος Ε. Καραθανάσης, *Ὁ Ἑλληνισμὸς τῆς Τρανσυλβανίας, Ἡ πνευματικὴ, ἐθνικὴ καὶ ἐκκλησιαστικὴ ζωὴ τῶν δύο ἐλληνικῶν ἐμπορικῶν κομπανιῶν τοῦ Σιμπίου καὶ τοῦ Μπρασόβου, 18^ο-19^ο αἰ.*, Θεσσαλονίκη, 2003.
- Αθανάσιος Ε. Καραθανάσης, «Ὁ Ἕβζαντινορουμάνος ἡγεμὼν τῆς Βλαχίας Κωνσταντῖνος Βασσαράβας (1654-1714) καὶ ἡ ἐλληνικὴ ὀρθόδοξη Ἀνατολή», Αθανάσιος Ε. Καραθανάσης, *Ὁ Ἑλληνικὸς Κόσμος στὰ Βαλκάνια καὶ τὴν Ῥωσία*, Θεσσαλονίκη, 2003, σσ. 39-53.
- Αθανάσιος Ε. Καραθανάσης, «Ἡ ἐλληνικὴ λογιούσνη τῶν παραδουνάβιων ἡγεμονιῶν στὸν φαναριωτικὸ αἰῶνα. Ἀλέξανδρος Ἀμυράς ὁ Συμυρναῖος: Βιογραφικὰ καὶ ἐργογραφικὰ», Αθανάσιος Ε. Καραθανάσης, *Ὁ Ἑλληνικὸς Κόσμος στὰ Βαλκάνια καὶ τὴν Ῥωσία*, Θεσσαλονίκη, 2003, σσ. 55-80.
- Αθανάσιος Ε. Καραθανάσης, «Ἐξ ἀφορμῆς τοῦ βιβλίου τοῦ Β.Λ. Φονκίς: Ἑλληνορωσικὲς πνευματικὲς σχέσεις στὸν 15^ο ὡς τὸν 17^ο αἰῶνα», Αθανάσιος Ε. Καραθανάσης, *Ὁ Ἑλληνικὸς Κόσμος στὰ Βαλκάνια καὶ τὴν Ῥωσία*, Θεσσαλονίκη, 2003, σσ. 257-284.
- Αθανάσιος Ε. Καραθανάσης, «Ἰωαννίκιος καὶ Σωφρόνιος ἀδελφοὶ Λειχουδὴ βιογραφικὲς σημειώσεις ἀπὸ νεώτερες ἔρευνες», Αθανάσιος Ε. Καραθανάσης, *Ὁ Ἑλληνικὸς Κόσμος στὰ Βαλκάνια καὶ τὴν Ῥωσία*, Θεσσαλονίκη, 2003, σσ. 285-306.
- Αθανάσιος Ε. Καραθανάσης, «Ὁ Μέγας Πέτρος καὶ οἱ Ἕλληνες Λόγιοι (1685-1740)», Αθανάσιος Ε. Καραθανάσης, *Ὁ Ἑλληνικὸς Κόσμος στὰ Βαλκάνια καὶ τὴν Ῥωσία*, Θεσσαλονίκη, 2003, σσ. 309-321.
- Αθανάσιος Ε. Καραθανάσης, «Ὁ Πατριάρχης Ἱεροσολύμων Δοσίθεος Νοταρᾶς: Οἱ βαλκάνιοι λαοί, ὁ Μέγας Πέτρος καὶ τὰ ἐπαναστατικὰ σχέδιά τους (τέλη 17^{ου} αἰ.-ἀρχὲς 18^{ου} αἰ.)», Αθανάσιος Ε. Καραθανάσης, *Ὁ Ἑλληνικὸς Κόσμος στὰ Βαλκάνια καὶ τὴν Ῥωσία*, Θεσσαλονίκη, 2003, σσ. 323-335.
- Αθανάσιος Ε. Καραθανάσης, «Ἀθανάσιος Κοντοειδῆς καὶ Ἀθανάσιος Σκιαδάς: δύο Ἕλληνες λόγιοι τοῦ 18^{ου} αἰῶνος καὶ τὸ πνευματικὸ τους ἔργο στὴν Ῥωσία», Αθανάσιος Ε. Καραθανάσης, *Ὁ Ἑλληνικὸς Κόσμος στὰ Βαλκάνια καὶ τὴν Ῥωσία*, Θεσσαλονίκη, 2003, σσ. 337-374.
- Κ. Καρανάσης, «Οἱ ἐτήσιες περιοδικὲς ἀγορὲς στὴν Ἠπειρο (17^ο-18^ο αἰ.) συμβολὴ στὴ μελέτη τῆς ἐμποροπανηγύρης», *Τα Ἱστορικά*, τόμος 11^ο, τεύχος 21^ο, Δεκέμβριος 1994, σσ. 311-338.
- Βασίλης Καρδάσης, *Ἕλληνες ὁμογενεῖς στὴ Νότια Ῥωσία 1775-1861*, Αθήνα, 1998.
- Α. Στ. Καριώτογλου, *Ἡ περὶ τοῦ Ἰσλάμ καὶ τῆς πτώσεως αὐτοῦ «ἐλληνικὴ χρησιμολογικὴ γραμματεία» ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ 16^{ου} αἰ. μέχρι καὶ τοῦ τέλους τοῦ 18^{ου} αἰ.*, Αθήνα, 1982.
- Ὅλγα Κατσαρδῆ-Heřing, *Ἡ Ἑλληνικὴ Παροικία τῆς Τεργέστης (1751-1830)*, τόμοι Α' καὶ Β', Αθήνα, 1986.
- Nicolae Iorga, *Τὸ Βυζάντιο μετὰ τὸ Βυζάντιο*, Νίκος Σβορώνος (πρόλ.), Γιάννης Καράς (μτφ.), Αθήνα, 1989. [N. Iorga, *Byzance après Byzance*, Βουκουρέστι, 1935].
- Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικὸς Διαφωτισμὸς*, Αθήνα, 1996.
- Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης, «Ὀρθοδοξία καὶ συλλογικὴ ταυτότητα στὴ Νοτιοανατολικὴ Ευρώπη», *Βαλκάνια καὶ Ανατολικὴ Μεσόγειος 12^ο-17^ο αἰῶνες. Πρακτικὰ τοῦ Διεθνoῦς Συμποσίου στὴ Μνήμη Δ.Α. Ζακυθηνoῦ*, Αθήνα, 1998, σσ. 127-140.
- Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης, *Ἰώσηπος Μοισιόδαξ. Οἱ συντεταγμένους τῆς βαλκανικῆς σκέψης τὸν 18^ο αἰῶνα*, Αθήνα, 1985.
- Π.Μ. Κιτρομηλίδης, «Ἀπὸ τὴν ὀρθόδοξη κοινοπολιτεία στὶς ἐθνικὲς κοινότητες: τὸ πολιτικὸ περιεχόμενον τῶν ἐλληνορωσικῶν πνευματικῶν σχέσεων κατὰ τὴν τουρκοκρατία», *Χίλια Χρόνια Ἑλληνισμοῦ-Ῥωσίας*, Διεθνὲς Ἐμπορικὸν Ἐπιμελητήριον, Αθήνα, 1994, σσ. 139-165.
- Παντελὴ Μ. Κοντογιάννη, *Οἱ Ἕλληνες κατὰ τὸν πρῶτον ἐπὶ Αἰκατερίνης Β' Ῥωσοτουρκικὸν Πόλεμον 1768-1774*, Αθήνα, 1903.
- Ελένη Ε. Κούκκου, *Οἱ Κοινοτικοὶ Θεσμοὶ στὶς Κυκλάδες κατὰ τὴν Τουρκοκρατία*, Αθήνα, 1980.
- Ελένη Ε. Κούκκου, *Θεσμοὶ καὶ Προνόμια τοῦ Ἑλληνισμοῦ μετὰ τὴν Ἄλωση, Διαμόρφωση τῆς Ἑλληνικῆς Κοινωνίας κατὰ τὴν Τουρκοκρατία*, Αθήνα, 1984.
- Γεωργίου Γ. Λαδά, Αθανασίου Δ. Χατζηδήμου (επιμ.), *Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία, Συμβολὴ στὸν 18^ο αἰῶνα*, Αθήνα, 1964.
- Κ. Λαμέρας, «Περὶ τοῦ θεσμοῦ τῶν ἐπὶ Τουρκοκρατίας Δημογερόντων», *Μικρασιατικὰ Χρονικὰ*, τόμος 3ος, 1940, σσ. 1-73.
- Μιχαήλ Λάσκαρης, «Ὁ Χρῦσανθος Νοταρᾶς καὶ ἡ Κίνα», *Ἑλληνικὴ Δημιουργία*, τόμος 6^ο, 1950, σσ. 433-440.
- Χρήστος Π. Λασκαρίδης, *Ἀρσένιος ὁ Γραικὸς καὶ ἡ Μόσχα τοῦ 17^{ου} αἰῶνα*, Θεσσαλονίκη, 2002.
- Χρήστος Π. Λασκαρίδης, «Ἡ συμβολὴ τῶν Ἑλλήνων τῆς Νίζνας στὴν πολιτιστικὴ καὶ οικονομικὴ ἀνάπτυξη τῆς Ουκρανίας», *Δωδώνη, Ἱστορία καὶ Αρχαιολογία*, τόμος 26^ο, 1997, σσ. 405-464.
- Émile Legrand, *Τῆς Ρούμελις τὸ Τραγοῦδι ἐκδοθέν ἐπιμελεῖα καὶ διορθῶσει Αιμυλίου Λεγρανδίου*, Collection des Monuments Neo Helleniques, τόμος 8^ο, Παρίσι, 1870.
- Βασίλειος Ν. Μακρίδης, «Στοιχεῖα γιὰ τὶς σχέσεις τοῦ Ἀλέξανδρου Ἑλλαδίου μετὰ τὴν Ῥωσία», *Μνήμων*, τόμος 19^ο, Αθήνα 1997, σσ. 9-39.

- Στέφανου Ι. Μακρυμίχαλου, «Το πατριαρχικόν ομόλογον και η συντεχνία των Γουναράδων», *Νέα Εστία*, τόμος 33^{ος}, 1943, σσ. 182-183.
- Μ.Ι. Μανουσάκα, «Εκκλήσεις των Ελλήνων λογίων προς τους ηγεμόνες της Ευρώπης για την απελευθέρωση της Ελλάδος», *Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών*, τόμος 59^{ος}, 1984, σσ. 196-249.
- Φλόριν Μαρινέσκου, «Νικόλαος Μιλέσκου», ένας Έλληνορουμάνος λόγιος του 17^{ου} αἰ. και τὸ ταξίδι του στην Κίνα», *Journal of Oriental and African Studies*, τόμος 2^{ος}, 1990, σσ. 76-91.
- Arno Mehlap, «Οι εμπορικοί δρόμοι στα Βαλκάνια κατά την Τουρκοκρατία», Σπύρος Ασδραχάς (εισ., επιλ. κειμ.), Έλλη Παπαδημητρίου (μτφ.), *Η Οικονομική δομή των Βαλκανικών χωρών (15^{ος}-19^{ος} αιώνας)*, Αθήνα, 1979, σσ. 367-407.
- Παναγιώτης Δ. Μιχαηλάρης, *ΑΦΟΡΙΣΜΟΣ: Η προσαρμογή μιᾶς ποιητῆς στις ἀναγκαιότητες τῆς Τουρκοκρατίας*, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα, 2004.
- Ν. Μοσχόπουλος και Μ.Ι. Γεδεών, «ἐσνάφι», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμος ΙΑ', σσ. 637-638.
- Στέφανου Ν. Μπέττη, *Οι Ζωσιμάδες και η συμβολή τους στη νεοελληνική αναγέννηση, Η ζωή και τὸ ἔργο τους*, Ιωάννινα, 1990.
- Ιωάννης Ντούρα (Ioan V. Dură), *Ὁ Δοσίθεος Ἱεροσολύμων καὶ ἡ προσφορά αὐτοῦ εἰς τὰς ρουμανικὰς χώρας καὶ τὴν ἐκκλησίαν αὐτῶν*, Αθήνα, 1977.
- Κ.Α. Παλαιολόγος, «Ὁ ἐν τῇ Νοτίῳ Ῥωσίᾳ Ἑλληνισμὸς ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς», *Παρνασσός*, τόμος 5^{ος}, 1881, σσ. 409-420, 535-550, 585-615.
- Κ.Α. Παλαιολόγος, «Ἑλληνες διπλωμάται ἐν Ῥωσίᾳ κατὰ τὴν ΙΕ' καὶ ΙΖ' ἑκατονταετηρίδα», *Παρνασσός*, τόμος 10^{ος}, 1886, σσ. 32-39 καὶ 388-391.
- Κ.Α. Παλαιολόγος, «Αἰτήσεις τοῦ Ἑλλήνου Ἰωάννου Γεωργίου Ρεπέτα τῷ τσάρῳ Ἀλεξίῳ Μιχαϊλοβιτς», *Παρνασσός*, τόμος 10^{ος}, 1887, σσ. 468-474.
- Κ.Α. Παλαιολόγος, «Σχέσεις τῆς Ἐκκλησίας τῶν Ἱεροσολύμων πρὸς τὴν ῥωσικὴν ἀρχὴν (ἐκ συλλογῆς ἀνεκδότου ἱστορικῶν ἐγγράφων)», *Παρνασσός*, τόμος 11^{ος}, 1888, σσ. 455-472.
- Ιοκάστη Ε. Παναγιωτίδου, «Ὁ ἐλληνικὸς ἱατρικὸς περίγυρος τοῦ Ἀλέξανδρου Ἐλλάδιου τοῦ Λαρισαίου στη Ῥωσία (ἀρχές τοῦ 18^{ου} αἰ.)», Βασίλειος Ν. Μακρίδης (επιμ.), *Ἀλέξανδρος Ἐλλάδιος ὁ Λαρισαῖος*, Λαογραφικὸ Ἱστορικὸ Μουσεῖο Λάρισας, Λάρισα, 2003, σσ. 539-550.
- Χρυσόστομος Α. Παπαδοπούλου, *Οἱ πατριάρχαι Ἱεροσολύμων ὡς πνευματικοὶ χειραγωγοὶ τῆς Ῥωσίας κατὰ τὸν 17^ο αἰῶνα*, Ἱεροσόλυμα, 1907.
- Α. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, *Συμβολαὶ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς ἀρχιεπισκοπῆς τοῦ ὄρους Σινᾶ*, Православный Палестинский Сборник, τεύχος 58^ο, Αγ. Πετρούπολη, 1908.
- Ιωάννης Α. Παπαδριανός, *Οἱ Ἕλληνες πάροικοι τοῦ Σεμλίνου 18^{ος}-19^{ος} αἰῶνας*, Θεσσαλονίκη, 1988.
- Κ. Παπακωνσταντίνου, *Ἑλληνικὲς ἐμπορικὲς ἐπιχειρήσεις στὴν Κεντρικὴ Ἑυρώπη τὸ β' μισὸ τοῦ 18^{ου} αἰῶνα. Ἡ οἰκογένεια Πόνδικα*, διδ. διατρ. Πανεπιστήμιον Αθηνῶν, 2002.
- Ντόρη Παπαστράτου (επιμ.), *Ὁ Σιναΐτης Χατζηκυριακὸς ἐκ Χώρας Βουρλά, Γράμματα – Ἐυλογραφεῖς 1688-1709*, Αθήνα, 1981.
- Κυριάκος Κ. Παπουλίδης, *Τὸ πολιτικὸ καὶ θρησκευτικὸ κίνημα τοῦ Ἱεροεθνισμοῦ καὶ οἱ πρωτοπόροι του: Σεραφεῖμ ὁ Μυτιληναῖος (c. 1667-c. 1735)*, Θεσσαλονίκη, 2008.
- Κωνσταντίνος Κ. Παπουλίδης, «Περιπτώσεις πνευματικῆς ἐπιδράσεως τοῦ Ἁγίου Ὄρους εἰς τὸν Βαλκανικὸν Χώρον κατὰ τὸν 18^{ον} αἰῶνα», *Μακεδονικά*, τόμος 9^{ος}, 1969, σσ. 278-288.
- Κωνσταντίνος Κ. Παπουλίδης, «Ἀθανάσιος Πατελλάρος ἢ Πατελλάριος (-1654). Ὁ Κρητικὸς – Ὁ Μητροπολίτης Θεσσαλονίκης – Ὁ Ἁγιορείτης – Οἰκουμενικὸς Πατριάρχης – Ὁ Ἅγιος τῆς Ῥωσικῆς Ἐκκλησίας», Κωνσταντίνος Κ. Παπουλίδης, *Ῥωσοελληνικά*, Θεσσαλονίκη, 2004, σσ. 25-35.
- Κωνσταντίνος Κ. Παπουλίδης, «Ορισμένες σκέψεις με ἀφορμὴ τὴν τύχη τοῦ ἀρχείου τῆς Ἑλληνικῆς Κοινότητος τῆς Νίζνας», Κωνσταντίνος Κ. Παπουλίδης, *Οἱ Ἕλληνες τῆς Ὀδησοῦ*, Θεσσαλονίκη, 1999, σσ. 361-373.
- Κωνσταντίνος Κ. Παπουλίδης, *Ἀνατόλιος Μέλες (1722 - ;), Ἡ Ζωὴ καὶ τὸ ἔργο του, Συμβολὴ στο Ἑλληνικὸ Σχέδιο τῆς Μεγάλης Αἰκατερίνης*, Θεσσαλονίκη, 2003.
- Κωνσταντίνος Κ. Παπουλίδης, «Ἕλληνες στὴν ὑπηρεσία τοῦ ὑπουργείου ἐξωτερικῶν τῆς Αυτοκρατορικῆς Ῥωσίας», Κωνσταντίνος Κ. Παπουλίδης, *Ῥωσοελληνικά*, Θεσσαλονίκη, 2004, σσ. 101-145.
- Κωνσταντίνος Κ. Παπουλίδης, «Ὁ ἀδελφὸς μας ὁ Ἕλληνας», *Διάγραμμα Ἑλληνορωσικῶν Σχέσεων, Ἀρχειογραφικὰ καὶ Ἱστοριογραφικὰ τῆς Ῥωσίας*, Θεσσαλονίκη, 2000, σσ. 13-27.
- Κωνσταντίνος Κ. Παπουλίδης, «Ἡ Ἑλληνικὴ Διασπορὰ στὴ Ῥωσία τὸ 15^ο με 17^ο Αἰῶνα», *Ἀρχειογραφικὰ καὶ Ἱστοριογραφικὰ τῆς Ῥωσίας*, Θεσσαλονίκη, 2000, σσ. 29-37.
- Κωνσταντίνος Κ. Παπουλίδης, «Οἱ Ἑλληνικὲς Μεταφράσεις τοῦ ἔργου Σύνοψις τοῦ Ἀρχιμ. Ἰννοκέντιου Gizelja», *Ἀρχειογραφικὰ καὶ Ἱστοριογραφικὰ τῆς Ῥωσίας*, Θεσσαλονίκη, 2000, σσ. 39-42.
- Κωνσταντίνος Κ. Παπουλίδης, «Ἡ Σημασία τῶν Ἀρχείων τῆς Ῥωσίας γιὰ τὴν Ἑλληνικὴ Ἱστορία», *Ἀρχειογραφικὰ καὶ Ἱστοριογραφικὰ τῆς Ῥωσίας*, Θεσσαλονίκη, 2000, σσ. 43-61.
- Κωνσταντίνος Κ. Παπουλίδης, *Ἡ συμβολὴ τῶν Ἑλλήνων στους ἐκπαιδευτικὸς θεσμοὺς τῆς Ῥωσίας (16ος-19ος αἰ.)*, *Ἱστορικὴ παιδαγωγικὴ προσέγγιση*, Θεσσαλονίκη, 2005.
- Ευστάθιος Πελαγίδης, *Ὁ Κώδικας τῆς Μητροπόλεως Καστοριάς, 1665-1769, Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης Ἑλλάδος 2753, Μακεδονικὴ Βιβλιοθήκη 73*, Θεσσαλονίκη 1990.
- Νικόλας Πίσσης, «Τρόπες τῆς «Ῥωσικῆς Προσδοκίας» στα χρόνια τοῦ Μεγάλου Πέτρου», *Μνήμων, Ἐταιρεία Μελέτης Νέου Ἑλληνισμοῦ*, τόμος 30^{ος}, Αθήνα, 2009, σσ. 37-59.

- Κωνσταντίνος Γ. Πιτσάκης, «Ο Ευγένιος Βούλγαρης στη νομική ιστορία: Μερικά Παραδείγματα», Φ.Α. Ελοεβα, Д. Летсиос (επιμ.), А.Б. Борисова, М.А. Григорьева, Е.В. Ильвес (μτφ.), *Санкт-Петербург и Греция. Прошлое и настоящее. Материалы Международной конференции 26-29 октября 2006 г.*, Αγ. Πετρούπολη, 2008, σσ. 98-119.
- Gerhard Podskalsky, *Η Ελληνική Θεολογία επί Τουρκοκρατίας 1453-1821, Η Ορθοδοξία στη Σφαίρα Επιρροής των Δυτικών Δογμάτων Μετά τη Μεταρρύθμιση*, Γ.Δ. Μεταλληνός (μτφ.), Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τράπεζας, Αθήνα, 2005.
- Κωνσταντίνος Ν. Σάθας, *Νεοελληνική Φιλολογία, Βιογραφίαι τών έν τοίς γράμμασι διαλαμψάντων Έλλήνων άπό τής καταλύσεως τής Βυζαντινής Αυτοκρατορίας Μέχρι τής έλληνικής έθνεγεργίας 1453-1821*, Αθήνα, 1868.
- Κωνσταντίνος Ν. Σάθας, *Τουρκοκρατούμενη Έλλάς: Ιστορικόν Δοκίμιον Περί Τών Πρός Άποτίναξιν Τοῦ Οθωμανικοῦ Ζυγοῦ Έπαναστάσεων Τοῦ Έλληνικοῦ Έθνους (1453-1821)*, Αθήνα, 1869.
- Ν.Γ. Σβωρώνος, «Το εμπόριο της Θεσσαλονίκης το ΙΗ' αιώνα», Σπύρος Ασδραχάς (εισ., επιλ. κειμ.), *Η οικονομική δομή των Βαλκανικών χωρών (15^ο-19^ο αιώνας)*, Αθήνα, 1979, σσ. 419-461.
- Βασιλική Σειρηνίδου, «Η εγκατάσταση των Ελλήνων στη Βιέννη (1780-1820), οργάνωση του χώρου και ταυτότητες», Αστέριος Αργυρίου, Κωνσταντίνος Α. Δημάδης, Αναστασία Δανάη Λαζαρίδου (επιμ.), *Πρακτικά του Α' Ευρωπαϊκού Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών, Βερολίνο 2-4 Οκτωβρίου 1998, Ο Ελληνικός Κόσμος Ανάμεσα στην Ανατολή και τη Δύση 1453-1981*, τόμος Β', Αθήνα, 1990, σσ. 237-246.
- Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης, «Χρησιμολογικό εικονογραφημένο μονόφυλλο των αρχών του 18^{ου} αιώνα», *Μνήμων*, τόμος 7^ο, 1978, σσ. 46-59.
- Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης, *Τα εμπορικά εγχειρίδια της Βενετοκρατίας και Τουρκοκρατίας και η Εμπορική Εγκυκλοπαίδεια του Νικολάου Παπαδοπούλου*, Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού, Αθήνα, 1990.
- Βαγγέλη Σκουβαρά, *Ίωάννης Πρίγκος (1725;-1789), Η έλληνική παροικία τοῦ Άμστερνταμ, ή σχολή και ή βιβλιοθήκη Ζαγοράς*, Έκδοση της Ιστορικής και Λαογραφικής Εταιρείας των Θεσσαλών, Αθήνα, 1964.
- Ευθυμίου Θ. Σουλογιάννη, «Καϊσάριου Δαπόντε, Κανών Περιεκτικός Πολλών Έξαιρέτων Πραγμάτων», *Παρνασσός*, τόμος Θ' (8), τεύχος 3^ο, Ιούλιος-Σεπτέμβριος, 1967, σσ. 441-453.
- Ε. Σουλογιάννη, «Ο Δαπόντες περιγράφει τόν έκχριστιανισμό τών Ρώσων», *Ανάλεκτα, Έκδόσεις τοῦ Ίνστιτούτου τών Ανατολικών Σπουδών τῶς Πατριαρχικῆς Βιβλιοθήκης Αλεξάνδρειας*, τεύχος 22^ο, 1973, σσ. 46-63.
- Πηνελόπη Στάθη, «Τό άνέκδοτο όδοιπορικό τοῦ Χρῦσανθου Νοταρά», *Μεσαιωνικά και Νέα Ελληνικά*, τόμος 1^ο, Αθήνα, 1984, σσ. 127-280.
- Πηνελόπη Στάθη, *Χρῦσανθος Νοταράς Πατριάρχης Ίεροσολύμων*, Ανάλεκτα της καθ' ημάς Ανατολής, Αθήνα, 1999.
- Traian Stoianovich, «Ο κατακτητής ορθόδοξος Βαλκάνιος έμπορος», Σπύρος Ι. Ασδραχάς (εισ., επιλ. κειμ.), Ντόρα Μαμαρέλη (μτφ.), *Η οικονομική δομή των Βαλκανικών χωρών στα χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας (15^ο-19^ο αιώνας)*, Αθήνα, 1979, σσ. 287-346. [Traian Stoianovich, «The Conquering Balkan Orthodox Merchant», *Journal of Economic History*, τόμος XX (20), 1960, σσ. 234-313].
- Βασ. Βλ. Σφυρόερα, *Έπισκόπηση Οικονομική και Δημογραφική τοῦ Τουρκοκρατουμένου Έλληνικοῦ Χώρου (1669-1821)*, Αθήνα, 1979.
- Αντώνιος-Αιμίλιος Ν. Ταχιάος, «Ο χαρακτήρας των σχέσεων της Ρωσίας με τις Βαλκανικές Χώρες κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας», Αντώνιος-Αιμίλιος Ν. Ταχιάος, *Βυζάντιο, Σλάβοι, Άγιον Όρος*, Θεσσαλονίκη, 2006, σσ. 313-342.
- Αντώνιος-Αιμίλιος Ν. Ταχιάος, «Η Εθνική Παλιγγενεσία των Ελλήνων στην κριτική της Ρωσικής Διανόησης», Αντώνιος-Αιμίλιος Ν. Ταχιάος, *Βυζάντιο, Σλάβοι, Άγιον Όρος*, Θεσσαλονίκη, 2006, σσ. 343-364.
- Nicolaï Todoron, «Όψεις της μετάβασης από το φεουδαλισμό στον καπιταλισμό στα βαλκανικά εδάφη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας», Σπύρος Ι. Ασδραχάς (εισ., επιλ. κειμ.), *Η οικονομική δομή των Βαλκανικών χωρών στα χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας (15^ο-19^ο αιώνας)*, Αθήνα, 1979, σσ. 261-286.
- Νικολάι Τοντόρωφ, *Η Βαλκανική Διάσταση της Επανάστασης του 1821, Η Περίπτωση των Βουλγάρων*, Αθήνα, 1982.
- Δέσποινα-Ειρήνη Τσοούρκα-Παπαστάθη, *Η ελληνική εμπορική κομπανία του Σιμπίου Τρανσυλβανίας 1636-1848, οργάνωση και δίκαιο*, Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου 246, Θεσσαλονίκη, 1994.
- Αμβρόσιος Φραντζής, *Έπιτομή τής ιστορίας τής αναγεννηθείσης Έλλάδος*, Αθήνα, 1839, τόμος 1^ο, σσ. 1-17.
- Κ. Φωτιάδης, *Ο Ελληνισμός της Κριμαίας*, Αθήνα, 1990.
- Ι.Κ. Χασιώτης (επιμ.), *Οι Έλληνες της Ρωσίας και της Σοβιετικής Ένωσης, Μετοικήσεις και εκτοπισμοί, οργάνωση και ιδεολογία*, Θεσσαλονίκη, 1997.
- Ι.Κ. Χασιώτης, *Μεταξύ Οθωμανικής Κυριαρχίας και Ευρωπαϊκής Πρόκλησης, Ο Ελληνικός Κόσμος στα Χρόνια της Τουρκοκρατίας*, Θεσσαλονίκη, 2001.
- Κωνσταντίνος Κ. Χατζόπουλος, «Η Έλλάς / Γρακία' κατά τους Έλληνες γεωγράφους της εποχής της οθωμανικής κυριαρχίας», Αστέριος Αργυρίου, Κωνσταντίνος Α. Δημάδης, Αναστασία Δανάη Λαζαρίδου (επιμ.), *Πρακτικά του Α' Ευρωπαϊκού Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών, Βερολίνο 2-4 Οκτωβρίου 1998, Ο Ελληνικός Κόσμος Ανάμεσα στην Ανατολή και τη Δύση 1453-1981*, τόμος Β', Αθήνα, 1990, σσ. 357-370.
- Κρίτων Χρυσοχοΐδης, «Ϊερά Άποδημία. Τό προσκυνηματικό ταξίδι στοῦς Άγίους Τόπους στά μεταβυζαντινά χρόνια», Ιόλη Βιγγοπούλου (επιμ.), *Το ταξίδι από τους αρχαίους έως τους νεότερους χρόνους*, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα, 2003, σσ. 99-110.
- Ödön Füves, *Οι Έλληνες Της Ουγγαρίας*, Εταιρεία Μακεδόνικων Σπουδών, Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου, 75, Θεσσαλονίκη, 1965.

M. Todorova, «Ρωσοτουρκικές σχέσεις τὸν 18^ο αἰώνα: R. Mihneva, Rossja i Osmanskaja imperija v međunarodnih otnošenijah v seredine XVIII veka (P. ΜΙΧΝΕΒΑ, Ἡ Ῥωσία καὶ ἡ Ὄθωμανικὴ Αὐτοκρατορία στὶς διεθνεῖς σχέσεις στὰ μέσα τοῦ 18^{ου} αἰώνα), Μόσχα, 1985, σ. 184), *Τα Ιστορικά*, τόμος 3^{ος}, τεύχος 5^ο, Ιούνιος 1986, σσ. 244-248.

Αγγλικά

- , *Building Institutions for Markets, World Development Report 2002*, The World Bank, Washington D.C., 2001.
- Rifa'at Ali Abou-El-Haj, *Formation of the Modern State, The Ottoman Empire Sixteenth to Eighteenth Centuries*, Νέα Υόρκη, 1991.
- Virginia H. Aksan, *An Ottoman Statesman in War and Peace Ahmed Resmi Efendi 1700-1783*, Leiden, 1995.
- Gustave Alef, «Diaspora Greeks in Moscow», *Byzantine Studies*, τόμος 6^{ος}, 1975, σσ. 26-34.
- Boris Ananich, «The Russian economy and banking system», Dominic Lieven (επιμ.), *The Cambridge History of Russia, volume II, Imperial Russia, 1689-1917*, Cambridge 2006, σσ. 394-425.
- Ath. Angelopoulos, «The Greek-Russian cultural relations based on the patriarchal acta edited by K. Delikanis (period XVII-XVIIIth centuries)», *Les relations gréco-russes pendant la guerre d'indépendance grecque*, Institute for Balkan Studies, Θεσσαλονίκη, 1983, σσ. 11-41.
- Evgenii V. Anisimov, *The Reforms of Peter the Great: Progress through Coercion in Russia*, John T. Alexander (μτφ.), Λονδίνο, 1993.
- E.V. Anisimov, «The imperial heritage of Peter the Great in the foreign policy of his early successors», Hugh Ragsdale, Valerii Nikolaevich Ponomarev (επιμ.), *Imperial Russian Foreign Policy*, Cambridge, 1993, σσ. 21-36.
- Dimitris Arvanitakis, «The Institution of the Communities: A Form of Communication between Sovereign and Subject and a Mechanism of Constructing Social Memory», Paschalis Kitromilides και Dimitris Arvanitakis (επιμ.), *The Greek World under Ottoman and Western Domination: 15th-19th Centuries*, Alexander S. Onassis Public Benefit Foundation, Benaki Museum, Νέα Υόρκη, 2008, σσ. 17-24.
- John Atherton, *Christianity and the Market: Christian social thought for our times*, Λονδίνο, 1992.
- Arthur Attman, *The Russian Polish Markets in International Trade 1500-1650*, Göteborg, 1973.
- Samuel H. Baron, «The Fate of the Gosti in the Reign of Peter the Great», *Cahiers du monde russe et soviétique*, τόμος 14^{ος}, Οκτώβριος-Δεκέμβριος, 1973, σσ. 488-512.
- Roger P. Bartlett, *Human Capital: The Settlement of Foreigners in Russia 1762-1804*, Cambridge, 1979.
- Stephan K. Batalden, *Catherine II's Greek Prelate: Eugenios Voulgaris in Russia 1771-1806*, Boulder, Colorado, 1982.
- Antony Black, *Guilds and Civil Society in European Thought from the Twelfth Century to the Present*, Λονδίνο, 1984.
- Brian J. Boeck, *Imperial Boundaries: Cossack Communities and Empire-Building in the Age of Peter the Great*, Cambridge, 2009.
- Kenneth E. Boulding, «The Economics of Pride and Shame», *Atlantic Economic Journal*, τόμος 15^{ος}, τεύχος 1^ο, Μάρτιος 1987, σσ. 10-19.
- Fernand Braudel, *The Structures of Everyday Life, Civilization and Capitalism 15th-18th Century*, Sian Reynolds (μτφ.), τόμος 1^{ος}, Λονδίνο, 1981 [1979].
- Fernand Braudel, *The Wheels of Commerce, Civilization and Capitalism 15th-18th Century*, Sian Reynolds (μτφ.), τόμος 2^{ος}, Λονδίνο 1982 [1979].
- Fernand Braudel, *The Perspective of the World, Civilization and Capitalism 15th-18th Century*, Sian Reynolds (μτφ.), τόμος 3^{ος}, Λονδίνο 1984 [1979].
- Gregory Bruess, *Religion, Identity and Empire: A Greek Archbishop in the Russia of Catherine the Great*, East European Monographs 474, Boulder, Colorado, 1997.
- Andrew Burton, *The Bukharans, A Dynastic, Diplomatic and Commercial History, 1550-1702*, Surrey, 1997.
- Paul Bushkovitch, «Book review: 'Genealogia Moskovskogo Kupechestva XVIII v.: Iz Istorii Formirovaniia Russkoi Burzhuazii', A.I. Aksenov, Moscow, 1988», και «Book review: 'Torgovlia Rossii Perioda Pozdnego Feodalizma (Torgovye Krest'iane Vo Vtoroi Polovine XVII nachale XVIII v.)', V. Tarlovskaja, Moscow, 1988», *Slavic Review*, τόμος 49^{ος}, τεύχος 4^ο, χειμώνας 1989, σσ. 652-653.
- Paul Bushkovitch, *The Merchants of Moscow 1580-1650*, Cambridge, 1980.
- Paul Bushkovitch, «The Formation of National Consciousness in Early Modern Russia», *Harvard Ukrainian Studies*, τόμος 10^{ος}, τεύχη 3^ο-4^ο, 1986, σσ. 355-376.
- Paul Bushkovitch, *Peter the Great, The Struggle for Power, 1671-1725*, Cambridge, 2001.
- Paul Bushkovitch, «Peter the Great and the Northern War», Dominic Lieven (επιμ.), *The Cambridge History of Russia, volume II, Imperial Russia, 1689-1917*, Cambridge, 2006, σσ. 489-503.
- Iannis Carras, «Topos and Utopia in Evgenios Voulgaris' Life and Work», *The Historical Review*, Institute for Neohellenic Research, τόμος 1^{ος}, 2004, σσ. 127-156.
- Lavender Cassels, *The Struggle for the Ottoman Empire 1717-1740*, Λονδίνο, 1966.
- Constantin Căzănișteanu, «The Consequences for the Rumanian Principalities of the Ottoman Wars with Austria and Russia», Gunther E. Rothenberg, Béla K. Király και Peter F. Sugar (επιμ.), *East Central European Society and War in the Pre-Revolutionary Eighteenth Century*, Social Science Monographs, Boulder, 1982, σσ. 401-414.
- K.N. Chaudhuri, «Reflections on the organizing principle of premodern trade», James D. Tracy (επιμ.), *The Political Economy of Merchant Empires*, Cambridge, 1991, σσ. 421-442.

- Nikolaos A. Chrissidis, *Creating the New Educated Elite: Learning and Faith in Moscow's Slavo-Greco-Latin Academy, 1685-1694*, διδ. διατρ., Yale, 2000.
- Nikolaos A. Chrissides, «Sex, Drink, and Drugs: Tobacco in Seventeenth-Century Russia», Matthew Romaniello, Tricia Starks (επιμ.), *Tobacco in Russian History and Culture: The Seventeenth Century to the Present*, Νέα Υόρκη, 2009.
- Murat Çizkça, *A Comparative Evolution of Business Partnerships, The Islamic World and Europe, with Specific Reference to the Ottoman Archives*, Leiden, Νέα Υόρκη, Koln, 1996.
- Richard Clogg, «The Greek Mercantile Bourgeoisie: 'Progressive' or 'Reactionary'?», Richard Clogg (επιμ.), *Balkan Society in the Age of Greek Independence*, Λονδίνο, 1981, σσ. 85-111.
- Richard Clogg, «The Greek Millet in the Ottoman Empire», Benjamin Braude, Bernard Lewis (επιμ.), *Christians and Jews in the Ottoman Empire, The Central Lands*, τόμος 1^{ος}, Λονδίνο, 1982, σσ. 185-209.
- Richard Clogg, «Sense of the Past in Pre-Independence Greece», μελέτη XI, Richard Clogg, *Anatolica: Studies in the Greek East in the 18th and 19th Centuries*, Λονδίνο, 1996, σσ. 7-30.
- James Cracraft, «Empire Versus Nation: Russian Political Theory under Peter I», *Harvard Ukrainian Studies*, τόμος 10^{ος}, τεύχη 3^ο-4^ο, 1986, σσ. 524-541.
- Robert Croskey, «Byzantine Greeks in late 15th century and early 16th century Russia», Lowell Clucas (επιμ.), *The Byzantine Legacy in Eastern Europe*, Νέα Υόρκη, 1988, σσ. 33-56.
- Robert O. Crummey, «Eastern Orthodoxy in Russia and Ukraine in the age of the Counter-Reformation», Michael Angold (επιμ.), *The Cambridge History of Christianity, Eastern Christianity*, Cambridge, 2006, σσ. 302-324.
- Philip D. Curtin, *Cross-cultural trade in world history*, Cambridge, 1984.
- John Czaplicka, «Lviv, Lemberg, Leopold, Lwow, Lvov: A City in the Crosscurrents of European Culture», John Czaplicka (επιμ.), *Lviv, A City in the Crosscurrents of Culture*, Harvard, 2005, σσ. 13- 45.
- George Dalton, «Karl Polanyi's Analysis of Long-Distance Trade and his Wider Paradigm», Jeremy A. Sabloff και C.C. Lamberg-Karlovsky (επιμ.), *Ancient Civilisation and Trade*, Albuquerque, 1975, σσ. 63-132.
- Wallace L. Daniel, *Grigorii Teplov: A Statesman At the Court of Catherine the Great*, Newtonville, MA, 1991.
- Yaroslav Dashkevych, «Armenians in the Ukraine at the Time of Hetman Bohdan Xmel'nyč'kyj (1648-1657)», *Harvard Ukrainian Studies*, τόμοι 3^{ος}-4^{ος}, 1979-1980, μέρος 1^ο, σσ. 166-188.
- Roderic H. Davison, «Russian Skill and Turkish Imbecility: The Treaty of Kuchuk Kainardji Reconsidered», Roderic H. Davison, *Essays in Ottoman and Turkish History 1774-1923, The Impact of the West*, Austin, 1990. σσ. 29-50 [*Slavic Review*, τόμος 35^{ος}, 1976, σσ. 463-483].
- Roderic H. Davison, «The 'Dosografa' Church in the treaty of Küçük Kaynarca», Roderic H. Davison, *Essays in Ottoman and Turkish History 1774-1923, The Impact of the West*, Austin, 1990, σσ. 50-59 [*Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, τόμος 42^{ος}, 1979, σσ. 46-52].
- L. De Light, *Fairs and Markets in the Roman Empire*, Άμστερνταμ, 1993.
- John Doyle Klier, *Russia Gathers her Jews, The Origins of the 'Jewish Question' in Russia, 1772-1825*, Illinois, 1986.
- Christopher Duffy, *Russia's Military Way to the West: Origins and Nature of Russian Military Power 1700-1800*, Λονδίνο, 1981.
- Chester S.L. Dunning, «Cossacks and the Southern Frontier in the Time of Troubles», *The Frontier in Russian History, Russian History*, τόμος 19^{ος}, τεύχη 1^ο-4^ο, 1992, σσ. 58-74.
- Emile Durkheim, *The Division of Labour*, George Simpson (μτφ.), Νέα Υόρκη, 1965.
- Eleni Economou, «The knowledge of history as a factor of national self-consciousness in XVIIIth century Bulgaria», *Relations et Influences Réciproques entre Grecs et Bulgares XVIIIe-XXe siècles, Art et Littérature, Linguistique, Idées Politiques et Structures Sociales, Cinquième Colloque Organisé par l' Institut d' études Balkaniques de l' Académie Bulgare Des Sciences à Thessaloniki Et Jannina, 27-31 Mars, 1988*, Institute for Balkan Studies, Θεσσαλονίκη, 1991, σσ. 187-196.
- S.N. Eisenstadt, L. Roniger, *Patrons, clients and friends, Interpersonal relations and the structure of trust in society*, Λονδίνο, Νέα Υόρκη, 1963.
- Edhem Eldem, *French Trade in Istanbul in the Eighteenth Century*, Leiden, 1999.
- Suraiya Faroqhi, «The Early History of Balkan Fairs», Suraiya Faroqhi, *Peasants, Dervishes and Traders in the Ottoman Empire*, Λονδίνο, 1986, σσ. 50-68 [*Südost-Forschungen XXXVII*, Μόναχο, 1978, σσ. 50-68].
- Suraiya Faroqhi, «Merchant Networks and Ottoman Craft Production (16th-17th centuries)», *Making a Living in the Ottoman Lands 1480-1820*, Analecta Isisiana XVIII, Κωνσταντινούπολη, 1995, σσ. 169-192 [*The Proceedings of International Conference on Urbanism in Islam*, 3 τόμοι, Tokyo 1989, τόμος 1^{ος}, σσ. 85-132].
- Suraiya Faroqhi, «The Fieldglass and the Magnifying Lens: Ottoman studies of Crafts and Craftsmen», Suraiya Faroqhi, *Making a Living in the Ottoman Lands 1480 to 1820*, Κωνσταντινούπολη, 1995, σσ. 71-91. [*The Journal of European Economic History*, τόμος 20^{ος}, τεύχος 1^ο, 1991, σσ. 29-57].
- Suraiya Faroqhi, «Part II. Crisis and Change, 1590-1699», Halil Inalcik, Donald Quataert (επιμ.), *An Economic and Social History of the Ottoman Empire 1300-1914*, Cambridge, 1994, σσ. 411-636.
- Suraiya N. Faroqhi, «Guildsmen and handicraft producers», Suraiya N. Faroqhi (επιμ.), *The Cambridge History of Turkey. Volume 3: The Later Ottoman Empire, 1603-1839*, Cambridge, 2006, σσ. 336-355.
- Alan W. Fisher, *The Russian Annexation of the Crimea 1772-1783*, Cambridge, 1970.
- Alan Fisher, «The Ottoman Crimea in the Mid-17th century: Some Problems and Preliminary Considerations», *Harvard Ukrainian Studies*, τόμοι 3^{ος}-4^{ος}, 1979-1980, μέρος 1^ο, σσ. 215-226.

- Alan Fisher, «Muscovy and the Black Sea Slave Trade», *A Precarious Balance: Conflict, Trade and Diplomacy on the Russian-Ottoman Frontier*, Analecta Isisiana XL, Κωνσταντινούπολη, 1999, σσ. 27-46 [*Canadian-American Slavic Studies*, VI/4, 1972, σσ. 575-594].
- Alan Fisher, «Azov in the Sixteenth and Seventeenth Centuries», *A Precarious Balance: Conflict, Trade and Diplomacy on the Russian-Ottoman Frontier*, Analecta Isisiana XL, Κωνσταντινούπολη, 1999, σσ. 59-75 [*Tahrubücher für Geschichte Osteuropas*, XXI/2, 1973, σσ. 161-174].
- Alan Fisher, «The Sale of Slaves in the Ottoman Empire: Markets and State Taxes on Slave Sales, Some Preliminary Considerations», *A Precarious Balance: Conflict, Trade and Diplomacy on the Russian-Ottoman Frontier*, Analecta Isisiana XL, Κωνσταντινούπολη, 1999, σσ. 77-104 [*Boğaziçi Üniversitesi Dergisi (Beşeri Bilimler)*, VI, 1978, σσ. 149-173].
- Alan Fisher, «Chattel Slavery in the Ottoman Empire», *A Precarious Balance: Conflict, Trade and Diplomacy on the Russian-Ottoman Frontier*, Analecta Isisiana XL, Κωνσταντινούπολη, 1999, σσ. 105-128 [*Slavery and Abolition*, I/1, 1980, σσ. 25-45].
- Raymond H. Fisher, *The Russian Fur Trade 1550-1700*, Berkeley, Los Angeles, Λονδίνο, 1943.
- H.D. Flap, «Patronage: An Institution in its Own Right», Michael Hechter, Karl-Dieter Opp, Reinhard Wippler (επιμ.), *Social Institutions: Their Emergence, Maintenance and Effects*, Βερολίνο, Νέα Υόρκη, 1990, σσ. 225-244.
- Boris L. Fonkich, «Russia and the Christian East from the 16th to the first quarter of the 18th century», *Modern Greek Studies Yearbook*, τόμος 7^{ος}, 1991, σσ. 439-461.
- George Gajecy, *The Cossack Administration of the Hetmanate*, τόμοι 1^{ος} και 2^{ος}, Harvard, 1978.
- Haim Gerber, *State, Society and Law in Islam, Ottoman Law in Comparative Perspective*, Νέα Υόρκη, 1994.
- Harvey Goldblatt, «Orthodox Slavic Heritage and National consciousness: Aspects of the East Slavic and South Slavic National Revivals», *Harvard Ukrainian Studies*, τόμος 10^{ος}, τεύχη 3^ο-4^ο, 1986, σσ. 336-354.
- Peter B. Golden, «Aspects of the Nomadic Frontier in the Economic Development of Kievan Rus'», I.S. Koropeckyi (επιμ.), *Ukrainian Economic History, Interpretive Essays*, Harvard, 1991, σσ. 58-101.
- Anne Goldgar και Robert I. Frost (επιμ.), *Institutional Culture in Early Modern Society*, Leiden, Boston, 2004.
- Avner Greif, *Institutions and the Path to the Modern Economy. Lessons from Medieval Trade*, Cambridge, 2006.
- David Griffiths, «Book review: Ruling Russia: Politics and Administration in the Age of Absolutism, 1762-1796, John P. Le Donne, Princeton, 1984», *Slavic Review*, τόμος 49^{ος}, τεύχος 1^ο, άνοιξη 1989, σ. 109.
- Alexander Grishin, «Bars'kyj and the Orthodox community», Michael Anglod (επιμ.), *The Cambridge History of Christianity, Eastern Christianity*, Cambridge, 2006,
- Michael F. Hamm, *Kiev, a Portrait, 1800-1917*, Princeton, 1993.
- Janet M. Hartley, *A Social History of the Russian Empire, 1650-1825*, Harlow, 1999.
- Janet M. Hartley, «Philanthropy in the Reign of Catherine the Great, Aims and Realities», Roger Bartlett, Janet M. Hartley (επιμ.), *Russia in the Age of Enlightenment*, Λονδίνο, 1990, σσ. 167-203.
- Janet M. Hartley, «Provincial and local government», Dominic Lieven (επιμ.), *The Cambridge History of Russia, volume II, Imperial Russia, 1689-1917*, Cambridge, 2006, σσ. 449-467.
- Janet Hartley, «War and the Merchants: The Great Northern War (1700-21)», Roger Bartlett, Gabriela Lehmann-Carli (επιμ.), *Eighteenth-Century Russia: Society, Culture, Economy. Papers from the VII International Conference of the Study Group on Eighteenth-Century Russia, Wittenberg 2004*, New Brunswick και Λονδίνο, 2007, σσ. 485-497.
- I.K. Hassiotis, «From the 'Refledging' to the 'Illumination of the Nation': Aspects of Political Ideology in the Greek Church under the Ottoman domination», *Balkan Studies*, τόμος 40^{ος}, τεύχος 1^ο, 1999, σσ. 41-56.
- Konstantinos K. Hatzopoulos, «Book review: Ioannis A. Papdrianos, Οι Έλληνες πάροικοι του Σεμλίνου (18^{ος}-19^{ος} αι.) [The Greek Settlers of Zemun in the 18th and 19th Centuries], Thessaloniki, 1988», *Balkan Studies*, τόμος 29^{ος}, τεύχος 2^ο, 1988, σσ. 382-386.
- Marios Hatzopoulos, «Ancient prophecies, Modern prediction»: *Myths and symbols of Greek Nationalism*, διδ. διατρ., The London School of Economics and Political Science, University of London, Οκτώβριος 2005.
- Richard Hellie, *Slavery in Russia 1450-1725*, Chicago, 1982.
- Richard Hellie, «The Impact of the Southern and Eastern Frontiers of Muscovy on the Ulozhenie (Law Code) of 1649 Compared with the Impact of the Western Frontier», *The Frontier in Russian History, Russian History*, τόμος 19^{ος}, τεύχη 1^ο-4^ο, 1992, σσ. 75-95.
- Richard Hellie, «The economy, trade and serfdom», Maureen Perrie (επιμ.), *The Cambridge History of Russia, volume I, From Early Rus' to 1689*, Cambridge, 2006, σσ. 539-558.
- Richard Hellie, *The Economy and Material Culture of Russia 1600-1725*, Chicago, Λονδίνο, 1999.
- Richard Hellie, «The Expanding Role of the State in Russia», Jarmo Kotilaine και Marshall Poe (επιμ.), *Modernising Muscovy, Reform and Social Change in Seventeenth-Century Russia*, Λονδίνο, 2004, σσ. 29-56.
- J. Michael Hittle, «The Service City in the 18th Century», Michael F. Hamm (επιμ.), *The City in Russian History*, Kentucky, 1976, σσ. 53-68.
- S.C. Humphreys, «History, Economics and Anthropology: The Work of Karl Polanyi», *History and Theory*, τόμος 8^{ος}, 1969, σσ. 165-212.
- Henry R. Huttenbach, «The Ukraine and Muscovite Expansion», Taras Hunczak (επιμ.), *Russian Imperialism from Ivan the Great to the Revolution*, New Brunswick, New Jersey, 1974, σσ. 167-197.

- Halil Inalcik, «Capital Formation in the Ottoman Empire», *Journal of Economic History*, τόμος 29^{ος}, τεύχη 1^ο-2^ο, 1969, σσ. 97-140.
- H. Inalcik, «The Ottoman Decline and its Effect on the Reaya», Henrik Birnbaum, Speros Vryonis Jr. (επιμ.), *Aspects of the Balkans, Continuity and Change, Contributions to the International Balkan Conference held at UCLA, October 23-8, 1969*, the Hague, Παρίσι, 1972, σσ. 338-354.
- H. Inalcik, «The Question of the Closing of the Black Sea Under the Ottomans», Halil Inalcik, *Essays in Ottoman History*, Κωνσταντινούπολη, 1988, σσ. 411-445.
- Iaroslav Isaevych, «Greek Culture in the Ukraine: 1550-1650», *Modern Greek Studies Yearbook*, τεύχος 6^ο, 1990, σσ. 97-122.
- Norman Itzkowitz, Max Mote (επιμ., μτφ.), *Mubadele - An Ottoman-Russian Exchange of Ambassadors*, Chicago, Λονδίνο, 1970.
- R.E. Jones, «Ukrainian Grain and the St. Petersburg Market», A.P. Bartlett, A.G. Cross, Karen Rasmussen (επιμ.), *Russia and the World of the Eighteenth Century*, Ohio, 1988, σσ. 565-576.
- Robert E. Jones, «Opposition to War and Expansion in Late Eighteenth Century Russia», *Jahrbücher für Geschichte Ost europas*, νέα σειρά, τόμος 32^{ος}, τεύχος 1^ο, 1984, σσ. 34-51.
- Robert E. Jones, *Provincial Development in Russia, Catherine II and Jacob Sievers*, New Brunswick, New Jersey, 1984.
- Robert E. Jones, «The St. Petersburg Academy of Sciences and the Development of the Black Sea Region (1773-95)», A.G. Cross, G.S. Smith (επιμ.), *Literature, Lives, and Legality in Catherine's Russia*, Nottingham, 1994, σσ. 33-44.
- Robert E. Jones, «Opening a Window on the South: Russia and the Black Sea 1695-1792», Maria Di Salvo and Lindsey Hughes (επιμ.), *A Window on Russia, Papers from the V International Conference of the Study Group on Eighteenth-Century Russia, Gargnano*, 1994, Ρόμη, 1996, σσ. 123-128.
- Robert E. Jones, «Merchant Bankruptcy and the Courts, 1649-1800», Roger Bartlett, Gabriela Lehmann-Carli (επιμ.), *Eighteenth-Century Russia: Society, Culture, Economy. Papers from the VII International Conference of the Study Group on Eighteenth-Century Russia, Wittenberg 2004*, New Bruswick και Λονδίνο, 2007, σσ. 521-530.
- Lindsey Hughes, «Russian culture in the eighteenth century», Dominic Lieven (επιμ.), *The Cambridge History of Russia, volume II, Imperial Russia, 1689-1917*, Cambridge, 2006, σσ. 67-91.
- Arcadius Kahan, *The Plow, the Hammer and the Knout, An Economic History of Eighteenth-Century Russia*, Chicago, 1985.
- Herbert H. Kaplan, «Book Review: 'Wallace L. Daniel, Grigorii Teplov: A Statesman at the Court of Catherine the Great', Newtonville: Oriental Research Partners, 1991», *Slavic Review*, τόμος 52^{ος}, τεύχος 2^ο, καλοκαίρι 1993, σσ. 357-358.
- Viron Karidis, «A Greek Mercantile Paroikia: Odessa 1774-1829», Richard Clogg (επιμ.), *Balkan Society in the Age of Greek Independence*, Hong Kong, 1981, σσ. 111-136.
- Kemal H. Karpat, «Ottoman Relations with Balkan Nations After 1683», Kemal H. Karpat, *Studies on Ottoman Social and Political History, Selected Articles and Essays*, Leiden, Boston, Koln, 2002, σσ. 385-433.
- Walter Kirchner, *Commercial Relations Between Russian and Europe 1400 to 1800*, Indiana, 1966.
- Michael Khodarkovsky, «From Frontier to Empire: The Concept of the Frontier in Russia, Sixteenth-Eighteenth Centuries», *The Frontier in Russian History, Russian History*, τόμος 19^{ος}, τεύχη 1^ο-4^ο, 1992, σσ. 115-128.
- Michael Khodarkovsky, *Russia's Steppe Frontier: The Making of a Colonial Empire 1500-1800*, Bloomington και Indianapolis, 2004.
- Charles King, *The Black Sea, A History*, Οξφόρδη, 2004.
- Paschalis M. Kitromilides, «War and Political Consciousness: Theoretical Implications of 18th Century Greek Historiography», Gunther E. Rothenberg, Béla K Király και Peter F. Sugar (επιμ.), *East Central European Society and War in the Pre-Revolutionary Eighteenth Century*, Social Science Monographs, Boulder, 1982.
- Paschalis M. Kitromilides, «Orthodoxy and the west: Reformation to Enlightenment», Michael Anglod (επιμ.), *The Cambridge History of Christianity, Eastern Christianity*, Cambridge, 2006, σσ. 187-209.
- Zenon E. Kohut, «Ukrainian Nationbuilding», *Harvard Ukrainian Studies*, τόμος 10^{ος}, τεύχη 3^ο-4^ο, 1986, σσ. 559-576.
- Zenon E. Kohut, *Russian Centralism and Ukrainian Autonomy: Imperial Absorption of the Hetmanate 1760s-1830s*, Harvard, 1988.
- Zenon E. Kohut, «The Problem of Ukrainian Orthodox Church Autonomy in the Hetmanate (1654-1780s)», *Harvard Ukrainian Studies*, τόμος 14^{ος}, τεύχη 3^ο και 4^ο, 1990, σσ. 363-376.
- Zenon E. Kohut, Bohdan Y. Nebesio, Myroslav Yurkevich (επιμ.), *Historical Dictionary of Ukraine*, Lanham (Maryland), Toronto, Οξφόρδη, 2005.
- Nancy S. Kollmann, «Change and Continuity in Law under Peter I», Roger Bartlett, Gabriela Lehmann-Carli (επιμ.), *Eighteenth-Century Russia: Society, Culture, Economy. Papers from the VII International Conference of the Study Group on Eighteenth-Century Russia, Wittenberg 2004*, New Bruswick και Λονδίνο, 2007, σσ. 383-391.
- Jarmo T. Kotilaine, «Mercantilism in Pre-Petrine Russia», Jarmo Kotilaine και Marshall Poe (επιμ.), *Modernising Muscovy, Reform and Social Change in Seventeenth-Century Russia*, Λονδίνο, 2004, σσ. 143-173.
- J.T. Kotilaine, *Russia's Foreign Trade and Economic Expansion in the Seventeenth Century, Windows on the World*, Leiden, Βοστώνη, 2005.
- Xanthipi Kotzageorgi, «Book review: Ioannis A. Papadrianos, 'Οι Έλληνες απόδημοι στις Γιογκοσλαβικές χώρες, 18^{ος}-20^{ος} αι.', Thessaloniki, 1993», *Balkan Studies*, τόμος 34^{ος}, τεύχος 2^ο, Θεσσαλονίκη, 1993.

- Bohdan Krawchenko, «Petrine Mercantilist Policies toward the Ukraine», I.S. Koropeckyj (επιμ.), *Ukrainian Economic History, Interpretive Essays*, Harvard, 1991, σσ. 186-209.
- Volodymyr Kubijonovč και άλλοι (επιμ.), *Ukraine, A Concise Encyclopaedia*, τόμοι 1^{ος} και 2^{ος}, Toronto, 1963.
- A.N. Kurat, J.S. Bromley, «The Retreat of the Turks, 1683-1730», M.A. Cook (επιμ.), *A History of the Ottoman Empire to 1730*, Λονδίνο, 1976, σσ. 178-220.
- Angeliki E. Laiou, «Economic and Noneconomic Exchange», Angeliki E. Laiou (επιμ.), *The Economic History of Byzantium From the Seventh through the Fifteenth Century*, τόμος 2^{ος}, Washington D.C., 2002, σσ. 681-696.
- John R. Lampe, Marvin Jackson, *Balkan Economic History 1550-1950: from Imperial Borderlands to Developing Nations*, Bloomington, 1982.
- Fredric C. Lane, «Economic Consequences of Organized Violence», *The Journal of Economic History*, τόμος 18^{ος}, τεύχος 4^ο, Δεκέμβριος 1958, σσ. 401-417.
- Lawrence N. Langer, «The Medieval Russian Town», Michael F. Hamm (επιμ.), *The City in Russian History*, Kentucky, 1976, σσ. 11-33.
- John P. LeDonne, *Ruling Russia, Politics and Administration in the Age of Absolutism 1762-1796*, Princeton, New Jersey, 1984.
- John LeDonne, «The Frontier in Modern Russian History», *The Frontier in Russian History, Russian History*, τόμος 19^{ος}, τεύχη 1^ο-4^ο, 1992, σσ. 143-154.
- J.M. Letiche (επιμ.), *A History of Russian Economic Thought, 9th through 18th Centuries*, Berkeley και Los Angeles, 1964.
- Stephan Lovell, Alena Ledeneva, Andrei Rogachevskii (επιμ.), *Bribery and Blat in Russia. Negotiating Reciprocity from the Middle Ages to the 1990s*, Λονδίνο, 2000.
- Robert Mantran, «Foreign Merchants and the Minorities in Istanbul during the Sixteenth and Seventeenth Centuries», Benjamin Braude, Bernard Lewis (επιμ.), *Christians and Jews in the Ottoman Empire, The Central Lands*, τόμος 1^{ος}, Λονδίνο, 1982, σσ. 127-141.
- Olga Maridaki-Karatza, «Legal Aspects of the Financing of Trade», Angeliki E. Laiou (επιμ.), *The Economic History of Byzantium From the Seventh through the Fifteenth Century*, τόμος 3^{ος}, Washington D.C., 2002, σσ. 1105-1120.
- Paul Robert Magocsi, *A History of the Ukraine*, Toronto, Λονδίνο, 1996.
- Isabel de Madariaga, *Russia in the Age of Catherine the Great*, Λονδίνο, 1981.
- Gary Marker, *Publishing, Printing and the Origins of Intellectual Life in Russia 1700-1800*, Princeton, 1985.
- Terry Martin, «The Empire's New Frontier: New Russia's Path From Frontier to Okraina 1774-1920», *The Frontier in Russian History, Russian History*, τόμος 19^{ος}, τεύχη 1^ο-4^ο, 1992, σσ. 181-201.
- Marcel Mauss, *The Gift: The Form and Reason for Exchange in Archaic Societies*, W.D. Halls (μτφ.), Νέα Υόρκη, Λονδίνο, 1990 [1923-1924].
- Bruce McGowan, *Economic Life in Ottoman Europe: Taxation, Trade and the Struggle for Land 1600-1800*, Cambridge, 1981.
- Bruce McGowan, «Part III. The Age of the Ayans, 1699-1812», Halil Inalcik, Donald Quataert (επιμ.), *An Economic and Social History of the Ottoman Empire 1300-1914*, Cambridge, 1994, σσ. 637-758.
- William H. McNeill, *Europe's Steppe Frontier, 1500-1800*, Chicago, 1966.
- David H. Miller, «State and City in Seventeenth Century Muscovy», Michael F. Hamm (επιμ.), *The City in Russian History*, Kentucky, 1976, σσ. 34-52.
- Erika Monahan, «Virtue and Vice: Controlling Commodities in Early Modern Siberia», Matthew Romaniello, Tricia Starks (επιμ.), *Tobacco in Russian History and Culture: The Seventeenth Century to the Present*, Νέα Υόρκη, 2009, σσ. 61-83.
- George Munro, «The Role of the Veksel' in Russian Capital Formation: A preliminary inquiry», A.P. Bartlett, A.G. Cross, Karen Rasmussen (επιμ.), *Russia and the World of the Eighteenth Century*, Ohio, 1988, σσ. 551-564.
- George E. Munro, «Glimpses into the Lives of the Merchants of Iaroslavl' in the Eighteenth Century», Roger Bartlett, Gabriela Lehmann-Carli (επιμ.), *Eighteenth-Century Russia: Society, Culture, Economy. Papers from the VII International Conference of the Study Group on Eighteenth-Century Russia, Wittenberg 2004*, New Brunswick και Λονδίνο, 2007, σσ. 507-520.
- B. Murgescu, «Rumanian Information regarding the Ottoman Capital Market: Prince Constantin Brancoveanu's Debt Payments (1694-1703)», *Toplum ve Ekonomi*, τόμος 10^{ος}, 1997, σσ. 39-51.
- Benjamin Nathans, «The Jews», Dominic Lieven (επιμ.), *The Cambridge History of Russia, volume II, Imperial Russia, 1689-1917*, Cambridge, 2006, σσ. 184-201.
- D. Nicol, «The doctor – philosopher John Commen of Bucharest and his biography of emperor John Kantakouzenos», *Revue des études sud-est européennes*, τόμος 9^{ος}, τεύχος 3^ο, 1971, σσ. 511-527.
- John Nicolopoulos, «From Agathangelos to the Megale Idea: Russia and the Emergence of Modern Greek Nationalism», *Balkan Studies*, τόμος 26^{ος}, τεύχος 1^ο, 1985, σσ. 41-56.
- James Niessen, «Rumanian and Other Greek Merchants in Southern Transylvania», *Modern Greek Studies Yearbook*, τόμος 8^{ος}, 1992, σσ. 433-439.
- James Niessen, «Rumanian and Other Greek Merchants in Southern Transylvania», *Modern Greek Studies Yearbook*, τόμος 8^{ος}, 1992, σσ. 433-439.
- Douglass C. North, *Institutions, Institutional Change and Economic Performance*, Cambridge, 1990.
- Douglass C. North, «Institutions, transaction costs, and the rise of merchant empires», James D. Tracy (επιμ.), *The Political Economy of Merchant Empires*, Cambridge, 1991, σσ. 22-40.

- Douglass C. North and John J. Wallis, «Integrating Institutional Change and Technical Change in Economic History, A Transaction Cost Approach», *Zeitschrift für die gesamte Staatswissenschaft, Journal of Institutional and Theoretical Economics*, τόμος 150^{ος}, τεύχος 4^ο, 1994, σσ. 609-624.
- C. Bickford O'Brian, *Muscovy and the Ukraine, From the Pereiaslavl Agreement to the Truce of Andrusovo, 1654-1667*, Berkeley και Los Angeles, 1963.
- Avner Offer, «Between the gift and the market: the economy of regard», *Economic History Review*, τόμος L (50), τεύχος 3^ο, 1997, σσ. 450-476.
- Nicolas Oikonomides, «The Role of the Byzantine State in the Economy», Angeliki E. Laiou (επιμ.), *The Economic History of Byzantium From the Seventh through the Fifteenth Century*, τόμος 3^{ος}, Washington D.C., 2002, σσ. 973-1058.
- Victor Ostapchuk, «The Human Landscape of the Ottoman Black Sea in the Face of the Cossack Naval Raids», Kate Fleet (επιμ.), *Oriente Moderno, The Ottomans and the Sea*, nuova serie, anno XX (20), LXXXI (81), 2001, σσ. 23-95.
- Alexander Pallis, *In the Days of the Janissaries, Old Turkish Life as Depicted in the 'Travel Book' of Evliya Chelebi*, Λονδίνο, 1951.
- Sevket Pamuk, *A Monetary History of the Ottoman Empire*, Cambridge, 2000.
- Viorel Panaite, «Trade and Merchants in the 16th century. Ottoman-Polish treaties», *Revue des Études Sud-Est Européennes*, τόμος XXXII (32), τεύχη 3^ο-4^ο Ιούλιος-Δεκέμβριος, 1994, σσ. 259-276.
- Izabella Papp, «Greek Merchants in the Eighteenth Century Jászkunság», *Balkan Studies*, τόμος 30^{ος}, τεύχος 2^ο, 1989, σσ. 261-289.
- Isabella Papp, «Greeks in Jászberény in the 18th and 19th centuries», *Balkan Studies*, τόμος 34^{ος}, τεύχος 2^ο, 1993.
- Leslie Peirce, «The material world: ideologies and ordinary things», Virginia H. Aksan, Daniel Goffman (επιμ.), *The Early Modern Ottomans: Remapping the Empire*, Cambridge, 2007, σσ. 213-232.
- Alexander Philipenko, «The Nezhin Greek Brotherhood in the XVII-XIX centuries (Ukraine)», στο Αστέριος Αργυρίου, Κωνσταντίνος Α Δημάδης, Αναστασία Δανάη Λαζαρίδου (επιμ.), *Πρακτικά του Α' Ευρωπαϊκού Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών, Βερολίνο 2-4 Οκτωβρίου 1998, Ο Ελληνικός Κόσμος Ανάμεσα στην Ανατολή και τη Δύση 1453-1981*, τόμος Β', Αθήνα, 1990, σσ. 45-50.
- Marshall Poe, *Foreign Descriptions of Muscovy, An Analytic Bibliography of Primary and Secondary Sources*, Columbus, Ohio, 1995.
- Karl Polanyi, Conrad M. Arensberg, Harry W. Pearson (επιμ.), *Trade and Market in the Early Empires: Economies in Theory and History*, Glencoe, Νέα Υόρκη, Λονδίνο, 1957.
- Karl Polanyi, «Traders and Trade», Jeremy A. Sabloff και C. C. Lamberg-Karlovsky (επιμ.), *Ancient Civilisation and Trade*, Albuquerque, 1975, σσ. 133-154.
- Karl Polanyi, *The Great Transformation: The Political and Economic Origins of Our Time*, Boston, 2001.
- N.D. Polonska-Vasylenko, «The Settlement of the Southern Ukraine (1750-1775)», *The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the US*, τόμοι 4^{ος}-5^{ος}, τεύχη 4^ο(14)-1^ο(15), καλοκαίρι-φθινόπωρος, Νέα Υόρκη, 1955.
- Jacob M. Price, «Transactions costs: A note on merchant credit and the organization of private trade», James D. Tracy (επιμ.), *The Political Economy of Merchant Empires*, Cambridge, 1991, σσ. 276-297.
- Theophilus C. Prousis, «The Greeks of Russia and the Greek National Awakening 1774-1821», *Balkan Studies*, τόμος 28^{ος}, τεύχος 2^ο, 1987, σσ. 259-280.
- Theophilus C. Prousis, *Russian Society and the Greek Revolution*, Illinois, 1994.
- Theophilus C. Prousis, *Russian-Ottoman Relations in the Levant: The Dashkov Archive*, Minnesota Mediterranean and East European Monographs, τεύχος 10^ο, 2002.
- Martyn Rady, *The Tsars, Russia, Poland and the Ukraine*, Λονδίνο, 1990.
- Marc Raeff, *The Well Ordered Police State, Social and Institutional Change through Law in the Germanies and Russia 1600-1800*, Yale, 1983.
- Huge Ragsdale, «Evaluating the Traditions of Russian Aggression: Catherine II and the Greek Project», *Slavonic East European Review*, τόμος 66^{ος}, τεύχος 1^ο, 1988, σσ. 91-117.
- Huge Ragsdale, «New Light on the Greek Project: a Preliminary Report», R.P. Bartlett, A.G. Cross, Karen Rasmussen (επιμ.), *Russia and the World of the 18th century*, Columbus, 1988, σσ. 493-502.
- Hugh Ragsdale, «Russian projects of conquest in the eighteenth century», Hugh Ragsdale, Valerii Nikolaevich Ponomarev (επιμ.), *Imperial Russian Foreign Policy*, Cambridge, 1993, σσ. 75-102.
- Hugh Ragsdale, «Russian foreign policy, 1725-1815», Dominic Lieven (επιμ.), *The Cambridge History of Russia, volume II, Imperial Russia, 1689-1917*, Cambridge, 2006, σσ. 504-529.
- David L. Ransel, «Character and Style of Patron-Client Relations in Russia», Antoni Mączak (επιμ.), *Klientelsysteme im Europa der Frühen Neuzeit*, Μόναχο, 1988, σσ. 211-231.
- David L. Ransel, «Russian Merchants: Citizenship and Identity», Roger Bartlett, Gabriela Lehmann-Carli (επιμ.), *Eighteenth-Century Russia: Society, Culture, Economy. Papers from the VII International Conference of the Study Group on Eighteenth-Century Russia, Wittenberg 2004*, New Bruswick, Βερολίνο και Λονδίνο, 2007, σσ. 417-428.
- David L. Ransel, *A Russian Merchant's Tale, The Life and Adventures of Ivan Alekseevich Tolchënov, Based on his Diary*, Bloomington και Indianapolis, 2009.
- Colin Renfrew, «Trade as Action at a Distance: Questions of Integration and Communication», Jeremy A. Sabloff και C.C. Lamberg-Karlovsky (επιμ.), *Ancient Civilisation and Trade*, Albuquerque, 1975, σσ. 3-60.

- Alfred J. Rieber, *Merchants and Entrepreneurs in Imperial Russia*, North Carolina, 1982.
- Carole Roggel, «The Wandering Monk and the Balkan National Awakening», *Études Balkaniques*, τόμος 1^{ος}, 1976, σσ. 114-127.
- Hans Rogger, *National Consciousness in Eighteenth-Century Russia*, Cambridge, Massachusetts, 1960.
- Gilbert Rozman, «Comparative Approaches to Urbanisation: Russia 1750-1800», Michael F. Hamm (επιμ.), *The City in Russian History*, Kentucky, 1976, σσ. 69-85.
- Dietrich Rueschemeyer, *Power and the Division of Labour*, Cambridge, 1986.
- Sir Steven Runciman, *The Great Church in Captivity. A Study of the Patriarchate of Constantinople from the Eve of the Turkish Conquest to the Greek War of Independence*, Cambridge, 1968.
- Deena R. Sadat, «Rumeli Ayanlari: the Eighteenth Century», *Journal of Modern History*, τόμος 44^{ος}, τεύχος 3^ο, 1972, σσ. 346-363.
- Norman E. Saul, *Russia and the Mediterranean 1797-1807*, Chicago και Λονδίνο, 1970.
- David Saunders, *The Ukrainian Impact on Russian Culture 1750-1850*, Edmonton, 1985.
- Yuri Slezkine, «Nationalists Versus the Nation: Eighteenth-Century Russian Scholars Confront Ethnic Diversity», *Representations, Special Issue, National Cultures Before Nationalism*, τεύχος 47^ο, καλοκαίρι 1994, σσ. 170-195.
- R.E.F. Smith and David Christian, *Bread and Salt: A Social and Economic History of Food and Drink in Russia*, Cambridge, 1984.
- Timothy Snyder, «Ukrainians and Poles», Dominic Lieven (επιμ.), *The Cambridge History of Russia, volume II, Imperial Russia, 1689-1917*, Cambridge, 2006, σσ. 165-183.
- J. Sperling, «The International Payments Mechanism in the 17th and 18th Centuries», *The Economic History Review*, τόμος 14^{ος}, τεύχος 3^ο, 1962, σσ. 446-468.
- B.G. Spiridonakis, *Essays on the Historical Geography of the Greek World in the Balkans during the Turkokratia*, Institute for Balkan Studies, Θεσσαλονίκη, 1977.
- L.S. Stavrianos, «Antecedents to the Balkan Revolutions of the Nineteenth Century», *The Journal of Modern History*, τόμος XXIX (29), τεύχος 4^ο, Δεκέμβριος 1957, σσ. 335-348.
- Theofanis G. Stavrou, Peter R. Weisensel, *Russian Travelers to the Christian East from the 12th century to the 20th century*, Columbus, Ohio, 1986.
- Volodymyr Sichynsky, *Ukraine in Foreign Comments and Descriptions from the VIth to XXth Century*, Νέα Υόρκη, 1953.
- Carol B. Stevens, «Trade and Muscovite Economic Policy toward the Ukraine: The Movement of Cereal Grains during the Second Half of the Seventeenth Century», I.S. Koropecky (επιμ.), *Ukrainian Economic History, Interpretive Essays*, Harvard, 1991, σσ. 172-183.
- Carol B. Stevens, «Why Seventeenth Century Muscovite Campaigns Against Crimea Fell Short of What Counted», *The Frontier in Russian History, Russian History*, τόμος 19^{ος}, τεύχη 1^ο-4^ο, 1992, σσ. 487-504.
- Andriana Stiles, *Russia, Poland and the Ottoman Empire 1725-1800*, Λονδίνο, Sydney, Auckland, Toronto, 1991.
- Traian Stoianovich, «Balkan Peasants and Landlords and the Ottoman State: Familial Economy, Market Economy and Modernisation», Traian Stoianovich, *Between East and West, The Balkan and Mediterranean Worlds*, τόμος 1^{ος}, *Economies and Societies, Land, Lords, States and Middlemen*, Νέα Υόρκη, 1992, σσ. 15-38.
- Traian Stoianovich, *A Study in Balkan Civilization*, Νέα Υόρκη, 1967.
- Traian Stoianovich, «Russian Domination in the Balkans», Taras Hunczak (επιμ.), *Russian Imperialism from Ivan the Great to the Revolution*, New Brunswick, New Jersey, 1974, σσ. 198-238.
- Traian Stoianovich, *Balkan Worlds, The First and Last Europe*, Νέα Υόρκη, 1994.
- Gale Stokes, «Church and Class in Early Balkan Nationalism», *East European Quarterly*, τόμος 13^{ος}, τεύχος 3^ο, σσ. 259-270.
- Olga B. Strakhov, «Attitudes to Greek language and culture in 17th century Muscovy», *Modern Greek Studies Yearbook*, τόμος 6^{ος}, 1990, σσ. 123-156.
- Orest Subtelny, «The Ukrainian-Crimean Treaty of 1711», *Harvard Ukrainian Studies*, τόμοι 3^{ος}-4^{ος}, μέρος 2^ο, 1979-1980, σσ. 808-817.
- P.F. Sugar, *South Eastern Europe Under Ottoman Rule 1354-1804*, Seattle, 1977.
- Peter F. Sugar, «Unity and Diversity in the Lands of Southeastern Europe in the Eighteenth Century», Gunther E. Rothenberg, Béla K. Király και Peter F. Sugar (επιμ.), *East Central European Society and War in the Pre-Revolutionary Eighteenth Century*, Social Science Monographs, Boulder, 1982, σσ. 255-270.
- B.H. Sumner, *Peter the Great and the Ottoman Empire*, Οξφόρδη, 1949.
- Ilkay Sunar, «State and economy in the Ottoman Empire», Islamoglu-Inan (επιμ.), *The Ottoman Empire and the World Economy*, Cambridge, 1987, σσ. 63-87.
- Richard Sutch, «Douglass North and the New Economic History», Roger L. Ransom, Richard Sutch, Gary M. Walton (επιμ.), *Exploration in the New Economic History, Essays in Honor of Douglass C. North*, Νέα Υόρκη, Λονδίνο, 1982, σσ. 13-38.
- Frank E. Sysyn, «Concepts of Nationhood in Ukrainian History Writing, 1620-1690», *Harvard Ukrainian Studies*, τόμος 10^{ος}, τεύχη 3^ο και 4^ο, 1986, σσ. 393-423.
- A.E.N. Tachias, «The National Regeneration of the Greeks as seen by the Russian Intelligentsia», *Balkan Studies*, τόμος 30^{ος}, τεύχος 2^ο, 1989, σσ. 291-310.
- E.D. Tappe, «The Greek College at Oxford, 1699-1705», Peter M. Doll (επιμ.), *Anglicanism and Orthodoxy 300 Years after the 'Greek College' in Oxford*, Οξφόρδη, Bern, Βερολίνο, 2005, σσ. 153-175.

- Despoina Tsourka-Papastathis, «The decline of the Greek ‘companies’ in Transylvania: an aspect of Habsburg economic policies in the Black Sea and the Mediterranean», Bela K. Kiraly, Apostolos E. Vacalopoulos and Constantinos D. Svolopoulos (επιμ.), *Southeast European Maritime Commerce and Naval Policies From the Mid-Eighteenth Century to 1914, Proceedings of the XVIIth Conference on War and Society in East Central Europe, Thessaloniki, 6-8 June, 1985, War and Society in East Central Europe*, τόμος XXIII (23), Boulder Colorado, Θεσσαλονίκη, 1988, σσ. 213-218.
- A.K. Vakalopoulos, *History of Macedonia, 1354-1833*, Peter Megann (μτφ.), Institute for Balkan Studies, 1973.
- Stephen Velychenko, «Cossack Ukraine and the Baltic Trade 1600-1648. Some Observations on an Unresolved Issue», I.S. Koropecky (επιμ.), *Ukrainian Economic History, Interpretive Essays*, Harvard, 1991, σσ. 151-171.
- Spyros Vryonis Jr., «The Byzantine Legacy in Folk Life and Tradition in the Balkans», Lowell Clucas (επιμ.), *The Byzantine Legacy in Eastern Europe*, Boulder, 1988, σσ. 107-145.
- Immanuel Wallerstein, *The Modern World System II, Mercantilism and the Consolidation of the European World Economy 1600-1750*, Νέα Υόρκη, 1980.
- Immanuel Wallerstein, Hale Decdeli και Resat Kasaba, «The incorporation of the Ottoman Empire in the world-economy», Islamoglu-Inan (επιμέλεια), *The Ottoman Empire and the World Economy*, Cambridge, 1987, σσ. 88-97.
- Max Weber, *Selections in translation*, W.G. Runciman (επιμ.), Eric Matthews (μτφ.), Λονδίνο, 1978.
- Max Weber, *From Max Weber: Essays in Sociology*, H.H. Gerth και C. Wright Mills (μτφ., επιμ.), Οξφόρδη, Νέα Υόρκη, 1946.
- George Weickhardt, «Modernization of Law in Seventeenth-Century Muscovy», Jarmo Kotilaine και Marshall Poe (επιμ.), *Modernising Muscovy, Reform and Social Change in Seventeenth-Century Russia*, Λονδίνο, 2004, σσ. 79-95.
- Joseph L. Wiczyński, «The Myth of Kuchuk Kainardji in American Histories of Russia», *Middle Eastern Studies*, τόμος 4^{ος}, Ιούλιος 1968, σσ. 276-9.
- Joseph L. Wiczyński, *The Russian Frontier. The Impact of Borderlands upon the Course of Early Russian History*, Charlottesville, 1976.
- Joseph L. Wiczyński (επιμ.), *The Modern Encyclopedia of Russian and Soviet History*, τόμοι 1^{ος}-55^{ος}, Gulf Breeze, 1976-1993.
- Harrison M. Wight (επιμ.), *The New Imperialism, Problems in European Civilisation*, Massachusetts, 1961.
- Arthur Wilson, «Diderot in Russia, 1773-1774», J.G. Garrard (επιμ.), *The Eighteenth Century in Russia*, Οξφόρδη, 1973, σσ. 166-197.
- Christoph Witzernath, *Cossacks and the Russian Empire 1598-1725, Manipulation, rebellion and expansion into Siberia*, Λονδίνο, Νέα Υόρκη, 2007.
- A.C. Wood, «The English Embassy at Constantinople 1660-1762», *English Historical Review*, τόμος 40^{ος}, 1925, σσ. 533-561.
- Dimitris A. Yalamas, «The Significance of Standard Greek for the History of the Russian Literary Language and Culture in the Sixteenth-Eighteenth Centuries: The Linguistic Views of the Leikhoudis Brothers», *Modern Greek Studies Yearbook*, τόμος 9^{ος}, 1993, σσ. 1-49.
- George L. Yaney, *The Systematisation of Russian Government: Social Evolution in the Domestic Administration of Imperial Russia, 1711-1905*, Urbana, Chicago, Λονδίνο, 1973.
- Eunjeong Yi, *Guild Dynamics in Seventeenth-Century Istanbul. Fluidity and Leverage*, Leiden, Boston, 2004.
- Ihor Zhuk, «The Architecture of Lviv from the Thirteenth to the Twentieth Century», John Czaplicka (επιμ.), *Lviv, A City in the Crosscurrents of Culture*, Harvard, 2005, σσ. 95-130.
- Madeline C. Zilfi, «Goods in the Mahalle: Distribution Encounters in Eighteenth Century Istanbul», Donald Quataert (επιμ.), *Consumption Studies and the History of the Ottoman Empire 1550-1922. An Introduction*, Νέα Υόρκη, 2000, σσ. 289-312.

Γαλλικά

- Asterios Argyriou, *Les Exégèses grecques de l'Apocalypse à l'époque turque (1453-1821), Esquisse d'une histoire des courants idéologiques au sein du peuple Grec asservi*, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών 15, Θεσσαλονίκη, 1982.
- Ina Baghdiantz McCabe, «La diaspora marchande arménienne de la Nouvelle-Djoulfa et sa fonction dans l'État séfévide: un modèle théorique à revisiter», Michel Bruneau, Ioannis Hassiotis, Martine Hovanesian, Claire Mouradian (επιμ.), *Arméniens et Grecs en diaspora: approches comparatives*, Αθήνα, 2007, σσ. 77-84.
- Bennigsen, Chantal Lemercier-Quelquejay, «Les marchands de la Cour ottomane et le commerce des fourrures moscovites dans la seconde moitié du XVIe siècle», *Cahiers du monde russe et soviétique*, τόμος 11^{ος}, τεύχος 3^ο, Ιούλιος-Σεπτέμβριος 1970, σσ. 363-391.
- Alexandre Bennigsen, Pertev Naili Boratav, Dilek Desai, Chantal Lemercier-Quelquejay, *Le Khanat de Crimée dans les archives du Musée du Palais de Topkapi*, École des hautes études en sciences sociales, Παρίσι, 1978.
- Mihnea Berindei, «Contribution à l'étude du commerce ottoman des fourrures moscovites, La route moldavo-polonaise 1553-1700», *Cahiers du monde russe et soviétique*, τόμος 12^{ος}, Οκτώβριος-Δεκέμβριος, 1971, σσ. 393-409.
- Pierre Bourdieu, *La Force du Droit, Éléments Pour Une Sociologie du Champ Juridique, Actes de la Recherche en Sciences Sociales*, τεύχος 64^ο, Σεπτέμβριος 1986, σσ. 3-19.
- N. Camariano, «L'organisation et l'activité culturelle de la compagnie des marchands Grecs de Sibiu», *Balcania*, τόμος 6^{ος}, Βουκουρέστι, 1943, σσ. 201-242.
- Ariadna Camariano-Cioran, «La guerre russo-turque de 1768-1774 et les Grecs», *Revue des études sud-est européennes*, τόμος 3^{ος}, 1965, τεύχος 3^ο-4^ο, σσ. 513-547.

- Paul Cernovodeanu, «Les marchands balkaniques, intermédiaires du commerce entre l'Angleterre, la Valachie et la Transylvanie durant les années 1660-1714», *Actes du 1er Congrès International Des Études Balkaniques Et Sud-est Européennes*, τόμος 3^{ος}, Histoire (V^e-XVe ss.; XVe-XVIIe ss.), Σοφία, 1969, σσ. 649-658.
- Paul Cernovodeanu, «Pierre le Grand dans l'historiographie roumaine et balkanique du XVIIIe siècle», *Revue des études sud-est européennes*, τόμος 13^{ος}, 1975, σσ. 77-95.
- Olga Cicanci, «Les statuts et les règlements du fonctionnement des compagnies grecques de Transylvanie (1636-1746)», *Revue des études sud-est européennes*, τόμος 14^{ος}, τεύχος 3^ο, 1976, σσ. 477-496.
- Veniamin Ciobanu, «Aspects du trafic commercial fluvial dans la zone de la Mer Noire dans la 2e moitié du XVIIIe siècle», *Revue Roumaine d'Histoire*, τόμος XIX (19), τεύχος 4^ο, Οκτώβριος-Δεκέμβριος, 1980, σσ. 733-739.
- Robert Delort, *Le commerce des fourrures en occident à la fin du moyen age (vers 1300-vers1450)*, τόμοι 1^{ος} και 2^{ος}, École Française de Rome, 1978.
- Corneliu Dima-Drăgan, Mihai Caratașu, «Un manuscrit grec inédit du docteur Jean Comnène», *Revue des études sud-est européennes*, τόμος 9^{ος}, τεύχος 1^ο, 1971, σσ. 107-120.
- Özalp Gökbilgin, Dilek Desaiye, «Le Khanat de Crimée et les Campagnes Militaires de l' Empire Ottoman fin du XVIIe-début du XVIIIe siècle 1687-1736», *Cahiers du monde russe et soviétique*, τόμος 11^{ος}, Ιανουάριος-Μάρτιος 1970, σσ. 110-117.
- Alexandre Halenko, «Les diasporas grecque et arménienne en Crimée ottomane dans la première moitié du XVIe siècle», Michel Bruneau, Ioannis Hassiotis, Martine Hovanessian, Claire Mouradian (επιμ.), *Arméniens et Grecs en diaspora: approches comparatives*, Αθήνα, 2007, σσ. 107-119.
- Ioannis Hassiotis, «Déplacements «intérieurs» et migrations «extérieurs» dans le monde grecque pendant la période de la domination ottomane», Michel Bruneau, Ioannis Hassiotis, Martine Hovanessian, Claire Mouradian (επιμ.), *Arméniens et Grecs en diaspora: approches comparatives*, Αθήνα, 2007, σσ. 151-163.
- D. Hatzopoulos, «Charles XII de Suède et Stanislas Leszcynski, roi de Pologne, dans les lettres de Nicolas Mavrocordato», *Balkan Studies*, τόμος 36^{ος}, τεύχος 2^ο, 1995 σσ. 235-245.
- Athanasios E. Karathanasis, «Pierre le Grand et l'intelligentisia grecque (1685-1740)», *Les relations Gréco-Russes pendant la guerre d'indépendance grecque*, Institute for Balkan Studies, 1983, σσ. 43-52.
- Athanasios E. Karathanasis, «La participation des Serbes au mouvement anti-Ottoman des princes de Valachie Cantacuzène et Brancovean et des patriarches orthodoxes Dosithéos Notaras et Dionysos Mousélimis, XVII-XVIII siècles», *Balkan Studies*, τόμος 24^{ος}, τεύχος 2^ο, 1983, σσ. 455-463.
- Athanasios E. Karathanasis, *L'Hellénisme en Transylvanie, L'activité culturelle, nationale et religieuse des compagnies commerciales helléniques de Sibiu et de Brasov aux XVIII-XIX siècles*, Institute for Balkan Studies 205, Θεσσαλονίκη, 1989.
- Olga Katsiardi-Hering, «L'idée de la révolution dans l'horizon politique des grecs de Hongrie (fin XVIIIe siècle)», *Centre de Recherches Néohellénique, Fondation Nationale de La Recherche Scientifique, Actes du IIIe Colloque d' Histoire (Athènes 14-17 Octobre 1987), La Révolution Française et L' Hellénisme Moderne*, Athènes, 1989, σσ. 87-118.
- Hermann Kellenbenz, «Marchands en Russie Aux XVIIe et XVIIIe siècles (I)», Marie-Élisabeth Xifaras (μτφ.), *Cahiers du monde russe et soviétique*, τόμος 11^{ος}, Οκτώβριος-Δεκέμβριος 1970, σσ. 576-620.
- Hermann Kellenbenz, «Marchands en Russie Aux XVIIe et XVIIIe siècles (II)», Marie-Élisabeth Xifaras (μτφ.), *Cahiers du monde russe et soviétique*, τόμος 12^{ος}, Ιανουάριος-Ιούνιος, 1971, σσ. 76-109.
- Kéram Kévonian, «Marchands Arméniens au XVIIe siècle, A propos d' un livre arménien publié à Amsterdam en 1699», *Cahiers du monde russe et soviétique*, τόμος 16^{ος}, τεύχος 2^ο, Απρίλιος-Ιούνιος 1975, σσ. 199-244.
- Émile Legrand, *Bibliographie Hellénique ou description raisonnée des ouvrages publiés par des Grecs au dix-huitième siècle*, τόμος 1^{ος}, Παρίσι, 1918.
- Émile Legrand, *Bibliographie Hellénique ou description raisonnée des ouvrages publiés par des Grecs au dix-huitième siècle*, τόμος 2^{ος}, Παρίσι, 1928.
- Walter Leitsch, «Remarques comparatives sur le développement des villes en Russie et dans les Balkans», *Structure sociale et développement culturel des villes Sud-est Européennes et Adriatique aux XVIIe-XVIIIe siècles*, Association Internationale d' Études du Sud-est Européen, Βουκουρέστι, 1975, σσ. 129-132.
- Chryssa Maltezu, «Les Grecs devant Moscou – ville Impériale», *Studia Slavico-Byzantina et Mediaevalia Europensia*, τόμος 1^{ος}, Σοφία, 1988, σσ. 68-74.
- Robert Mantran, *Istanbul dans la Seconde Moitié du XVIIe siècle. Essai d'histoire institutionnelle, économique et sociale*, Παρίσι, 1962.
- Robert Mantran, «Transformation du commerce dans l'Empire Ottoman au dix-huitième siècle», Thomas Naff, Roger Owen (επιμ.), *Studies in Eighteenth Century Islamic History*, Illinois, 1977, σσ. 217-235.
- Robert Mantran, «Le milieu urbain et social à Istanbul, Les gens des corporations», *L'empire ottoman du XVIe au XVIIIe siècle*, μέρος 3^ο, Λονδίνο, 1984, σσ. 119-159.
- Robert Mantran, «Le milieu urbain et social à Istanbul, Les étrangers», *L'empire ottoman du XVIe au XVIIIe siècle*, μέρος 4^ο, Λονδίνο, 1984, σσ. 159-189.
- Robert Mantran, «Minoritaires, métiers et marchands, Étrangers à Istanbul aux XVIe et XVIIe siècles», *L'empire ottoman du XVIe au XVIIIe siècle*, μέρος 5^ο, Λονδίνο, 1984, σσ. 127-138.
- Robert Mantran, *La vie quotidienne à Constantinople au temps de Soliman le Magnifique et de ses successeurs (XVIe et XVIIe siècles)*, Μόναχο, 1990.

- Roumiana Mikhneva, «De Certains problèmes de l'organisation du commerce entre la Russie et l'Empire Ottoman pendant la première moitié du XVIIIe siècle et des commerçants des pays balkaniques», *Relations et influences réciproques entre Grecs et Bulgares XVIIIe-XXe siècles, art et littérature, linguistique, idées politiques et structures sociales, Cinquième colloque organisé par l'institut d'études Balkaniques de l'Académie Bulgare des Sciences à Thessaloniki et Jannina, 27-31 Mars, 1988*, Institute for Balkan Studies, Θεσσαλονίκη, 1991, σσ. 331-341.
- Rumjana Mihneva, «L'Empire Ottoman au milieu du XVIIIe s. à travers les rapports d'un natif d'Arta (N. Bouidi – traits de sa vie et de son activité)», *Académie Bulgare des Sciences Institut d'Études Balkaniques, Études Balkaniques*, τεύχη 3^ο-4^ο, 1992, σσ. 25-33.
- Paolo Odorico, avec la collaboration de S. Asdrachas, T. Karanastassis, K. Kostis, S. Petmézas, *Conseils et Mémoires de Synadinos Prêtre de Serrès en Macédoine (XVIIe siècle)*, Παρίσι, 1996.
- Salih Münir Paşa, *La Politique Orientale De La Russie*, Studies on Ottoman Diplomatic History IX, Κωνσταντινούπολη, 2000 [Lausanne, 1918].
- Cornelia Papcostea-Danielopolu, «L'organisation de la compagnie grecque de Brasov (1777-1850)», *Balkan Studies*, τόμος 14^ο, 1973, σσ. 313-323.
- Constantin Papoulidis, «Le Patriarche Oecuménique Sérapheim II et les Russes », *Analecta Balcano-Russica*, Θεσσαλονίκη, 2005, σσ. 75-82.
- Constantin Papoulidis, «Le baptême des Russes dans deux manuscrits du XVIIIe siècle du Monastère d'Iviron au Mont Athos», *Analecta Balcano-Russica*, Θεσσαλονίκη, 2005, σσ. 83-91.
- Virginia Paskaleva, «Contribution aux relations commerciales des provinces balkaniques de l'Empire Ottoman avec les états européens au cours du XVIII et la première moitié du XIXe s.», *Etudes Historiques*, τόμος 4^ο, Σοφία, 1968, 265-292.
- Émile Picot, «Nicolas Spathar Milescu», Emile Legrand (επιμ.), *Bibliographie Hellénique ou description raisonnée des ouvrages publiés par des Grecs au dix-septième siècle*, τόμος 4^ο, Παρίσι, 1896, σσ. 62-104.
- Costas Stamatopoulos, «Bref aperçu de l'histoire des quêtes athonites en Russie», *Russie Mille Ans de Vie Chrétienne, Les Études Théologiques de Chambésy*, τεύχος 10^ο, Chambésy, Genève, 1993, σσ. 245-257.
- Traian Stoianovich, «Pour un modèle du commerce du Levant: économie concurrentielle et économie de bazar 1500-1800», Troian Stoianovich, *Between East and West, The Balkan and Mediterranean Worlds, vol. 1, Economies and Societies, Land, Lords, States and Middlemen*, Νέα Υόρκη, 1992, σσ. 39-88.
- Despina Tsourka-Papastathi, «Review Essay: A propos des compagnies grecques de Transylvanie a Sibiu et Braşov 'Olga Cicanci, Companile Greceşi DIN Transilvania şi comerţul european în anii 1636-1746 (Les Compagnies grecques de Transylvanie et le commerce européen aux années 1636-1746)», Βουκουρέστι, 1981», *Balkan Studies*, τόμος 23^ο, τεύχος 2^ο, 1982, σσ. 421-431.
- Émile Turdeanu, «Le livre grec en Russie: l'apport des presses de Moldavie et de Valachie (1682-1725)», *Revue des Études Slaves*, τόμος 26^ο, Παρίσι, 1950, σσ. 69-87.
- Artémis Xanthopoulou-Kyriakou, «Les migrations grecques de l'Empire Ottoman vers l'Empire russe (XVe-XIXe siècle)», Michel Bruneau, Ioannis Hassiotis, Martine Hovanessian, Claire Mouradian (επιμ.), *Arméniens et Grecs en diaspora: approches comparatives*, Αθήνα, 2007, σσ. 181-188.

Рωσικά

- , *Инвентаризационные работы по историко-архитектурным объектам г. Нежина, Государственный Комитет Украинской ССР по делам строительства, Украинское Специально-Реставрационное Производственное Управление*, Украинский Специальный Научно-Реставрационный Проектный Институт Укрпроектреставрация, τόμος 1^ο, Κίεβο, 1982.
- Ανώνυμο, «Описание атласа XVIII ст., подаренного черниговской Гимназии кн. Н.П. Голицыным», *Киевская Старина*, έτος ένατο, τόμος XXIX (29), Απρίλιος 1890, σσ. 131-147.
- Ανώνυμο, «Полтавские цехи в конце 17го и начале 18го века», *Киевская Старина*, έτος δωδέκατο, τόμος XLIII (43), Δεκέμβριος 1893, σσ. 497-502.
- Ανώνυμο, «Пропуск греческих купцов чрез Васильковский Форпост в 1739 г.», *Киевская Старина*, έτος εικοστό τρίτο, τόμος LXXXIV (84), Φεβρουάριος (2), 1904, σσ. 55-56.
- Ανώνυμο, «Случай на монастырской ярмарке, 1757 г.», *Киевская Старина*, τόμος 65^ο, μέρος 4^ο, σσ. 12-13, 1899.
- Ανώνυμο, «Состояние полиции в малороссийских городах XVIII в.», *Киевская Старина*, έτος πρώτο, τόμος 3^ο, (8), Αύγουστος 1882, σσ. 379-382.
- Α.Α., «Корфинский митрополит Митрофан в Киеве (1728-33)», *Киевская Старина*, έτος ενδέκατο, τόμος XXXVII (37), Μάιος (5), 1892, σσ. 291-293.
- Β.Α., «Библиография: А.А. Федотов-Чеховский. Акты греческаго нежинскаго братства, Киев, 1884», *Киевская Старина*, έτος τρίτο, τόμος 10^ο, Δεκέμβριος (12), 1884, σσ. 716-718.
- Ο.Γ. Агеева, «Купечество и официальная праздничная культура русских столиц петровского времени», Л.Н. Пушкарев (επιμ.), *Менталитет и Культура Предпринимателей России XVII-XIX вв.*, Μόσχα, 1996, σσ. 24-42.
- Ж.А. Ананян, «Армянское купечество в России (1660-1830)», А.В. Семенова, А.В. Демкин, В.Б. Перхавко (επιμ.), *Купечество в России XV-середина XIX века. Сборник статей*, Институт российской истории РАН, Μόσχα, 1997, σσ. 232-261.

- А. Андр, «К истории пограничных наших сношений с крымским ханством, Путевой журнал секунд-майора Матвея Миронова в командировку его к крымскому хану 1755 года», *Киевская Старина*, έτος τρίτο, τόμος 11^{ος}, Φεβρουάριος (2), 1885, σσ. 339-356.
- Г.Л. Арш, «Переселение греков в Россию в конце XVIII-начале XIX века», Ю.В. Иванова (επιμ.), *Греки России и Украины*, Αγ. Πετρούπολη, 2004, σσ. 16-49.
- Г.Л. Арш, «Греческие ученые и греческие купцы – покровители национального просвещения в России (XVIII-XIX веков)», Ю.В. Иванова (επιμ.), *Греки России и Украины*, Αγ. Πετρούπολη, 2004, σσ. 50-65.
- Д. Бантыш-Каменский, *История Малой России, Часть Третья, От Избрания Мазепы до уничтожения Гетманства*, τόμος 3^{ος}, Μόσχα, 1842.
- Д. Бантыш-Каменский, *Путешествие в Молдавию, Валахию и Сербию*, Μόσχα, 1810.
- С.Г. Бархударов как άλλοι (επιμ.), *Словарь Русского Языка XI-XVII вв.*, τόμοι 1^{ος}-27^{ος}, Μόσχα, 1975-2006.
- М. Бережков, *Город Нежин в начале XIX века, по списанию московских путешественников (заметки к истории города)*, Νίτζα, 1895.
- В.И. Буганов как άλλοι (επιμ.), *Государственность России*, τόμοι 1^{ος}-5^{ος}, Μόσχα, 1996-2005.
- С.В. Бушуев, *Русские путешественники по греческому миру (XII-первая половина XIX вв.)*, Μόσχα, 1995.
- М. Владимировский-Буданов, «Проекты киевской губернской канцелярии представленные в Елисаветинскую и Екатерининскую законодательные комиссии», *Киевская Старина*, έτος έβδομο, τόμος XXI (21), Μάιος (5), 1888, σσ. 37-43.
- Михаил М. Вольский, *Очерк Истории Хлебной Торговли Новороссийскаго Края с древнейших времен до 1852 года*, Οδησσός, 1854.
- А. Голомбиовский, «Греческие епископы-самозванцы в России в XVIII в.», *Киевская Старина*, έτος δέκατο-трίτο, τόμος XLV (45), Μάιος (5), 1894, σσ. 332-341.
- Н.Ф. Демидова, *Служилая бюрократия в России XVII в. и ее роль в формировании абсолютизма*, Μόσχα, 1987.
- А.В. Демкин, «Купеческие указы 1767 г. в уложенную комиссию», *Купечество в России XV-середина XIX века. Сборник статей*, Институт российской истории РАН, Μόσχα, 1997, σσ. 219-231.
- А.В. Демкин, «Купечество в России в XVIII веке», Э.Г. Истомина, А.В. Демкин, Ю.А. Тихонов (επιμ.), *Российская Академия Наук, Институт Российской Истории, Исследования по истории России XVI-XVIII вв. Сборник статей в честь 70-летия Я.Е. Водарского*, Μόσχα, 2000, σσ. 152-181.
- А.А. Дмитриевский, «Греческие нежинские храмы и их капитальный вклад в церковно-археологический музей при Киевской Духовной Академии», *Православное Обзорение*, τόμος 1^{ος}, Φεβρουάριος, 1885, σσ. 370-400.
- А.А. Дмитриевский, «Описание рукописей и книг, поступивших в Церковно-Археологический музей при Киевской Духовной Академии из Греческой Нежинской Михайло-Архангельской Церкви», *Труды Киевской Духовной Академии*, έτος εικοστό έκτο, Μάρτιος (3), Κίεβο, 1885, σσ. 1-16.
- Е.И. Дружинина, *Кючук-Кайнарджийский Мир 1774 года (его подготовка и заключение)*, Μόσχα, 1955.
- Ф.А. Елоева, Д. Летсиос (επιμ.), А.Б. Борисова, М.А. Григорьева, Е.В. Ильвес (μτφ.), *Санкт-Петербург и Греция. Прошлое и настоящее. Материалы Международной конференции 26-29 октября 2006 г.*, Αγ. Πετρούπολη, 2008.
- А.В. Жилыкова, А.Д. Шахова, ««Гречане» в Московии», Ю.В. Иванова (επιμ.), *Греки России и Украины*, Αγ. Πετρούπολη, 2004, σσ. 16-35.
- Ир. Житецкий, «Евреи в Южной России», *Киевская Старина*, έτος εικοστό, τόμος LXXII (72), Ιανουάριος (1), 1901, σσ. 57-80.
- Л.В. Заборовский, «Греки-политические агенты на международной арене Восточной, Центральной, Юго-Восточной и Северной Европы в 50-х гг. XVII в.: о Данииле Афинянине», *Славяне и их соседи, греческий и славянский мир в Средние Века и Раннее Новое Время. Тезисы конференции*, Μόσχα, 1994, σσ. 66-70.
- Л.В. Заборовский, «Экономические связи России с Балканами в первой половине XVII в.», Б.Н. Флоря (επιμ.), *Связи России с народами Балканского полуострова первая половина XVII в.*, Μόσχα, 1990, σσ. 138-194.
- Э.Г. Истомина, «Дороги России в XVIII-начале XIX века», Э.Г. Истомина, А.В. Демкин, Ю.А. Тихонов (επιμ.), *Исследования по истории России XVI-XVIII вв., Сборник статей в честь 70-летия Я.Е. Водарского*, Российская Академия Наук, Институт Российской Истории, Μόσχα, 2000, σσ. 181-209.
- А.Б. Каменский, *Повседневность русских городских обывателей, Исторические анекдоты из провинциальной жизни XVIII века*, Российский государственный гуманитарный университет, Μόσχα, 2007.
- А.М. Кантор, «Экономическое сознание русского городского демоса второй половины XVII века», Л.Н. Пушкарев (επιμ.), *Менталитет и культура предпринимателей России XVII-XIX вв.*, Российская Академия Наук, Институт Российской Истории, Μόσχα, 1996, σσ. 12-23.
- Н.Ф. Каптерев, *Сношения иерусалимских патриархов с русским правительством с половины XVI до конца XVIII столетия*, Православный Палестинский Сборник, τόμος 15^{ος}, τεύχος 43^ο, Αγ. Πετρούπολη, 1895.
- Н.Ф. Каптерев, *Характер отношений России к православному Востоку в XVI и XVII столетиях*, Сергиев Посад, 1914.
- Афанасиос Каратанасис, «Духовная жнзнь греков в России в XIX в.», *Балканские Исследования, Политические, общественные и культурные связи народов СССР и Греции (XIX-XX вв.)*, τεύχος 11^ο, Μόσχα, 1989.
- Б.Б. Кафенгауз, *Очерки внутреннего рынка России первой половины XVIII в. (по материалам внутренних таможен)*, Μόσχα, 1958.

- Т.Ф. Клингштет, «План о приведении российской торговли в лучшее состояние 1765 г.», *Чтения общества истории и древностей российских при Московском Университете*, 1863, Απρίλιος-Ιούνιος, σσ. 45-56.
- Н.В. Козлова, «Некоторые черты личностного образа купца XVIII века (к вопросу о менталитете российского купечества)», Л.Н. Пушкирев (επц.), *Менталитет и культура предпринимателей России XVII-XIX вв.*, Российская Академия Наук, Институт Российской Истории, Μόσχα, 1996, σσ. 43-57.
- Н.В. Козлова, «Некоторые аспекты торговой деятельности в России в XVIII веке (из истории разработки правовых документов)», А.В. Семенова, А.В. Демкин, В.Б. Перхавко (επц.), *Купечество в России, XV-середина XIX века*, Институт российской истории РАН, Μόσχα, 1997, σσ. 194-218.
- Н.В. Козлова, *Российский абсолютизм и купечество в XVIII веке (20^{-е}-начало 60^{-х} годов)*, Археографический центр, Μόσχα, 1999.
- Н.В. Козлова, *Городская семья XVIII века. Семейно-правовые акты купцов и разночинцев Москвы*, Μόσχα, 2002.
- В.И. Косьяненко, В.И. Лукьянченко, Л.Е. Чекурда, Г.А. Дядюшенко, *1714-1731 гг. Греческая Михайловская церковь в г. Нежине, Проект ремонтно-реставрационных работ, Комплексные натурные исследования, I этап исследования*, Украинский Специальный Научно-Реставрационный Проектный Институт «Укрпроектреставрация», τόμος 2^{ος}, Κίεβο, 1990.
- Т.К. Крылова, «Русская дипломатия на Боспоре в начале 18ого в. (1700-1709)», *Исторические Записки*, τεύχος 65^ο, Μόσχα, 1959, σσ. 249-278.
- Т.К. Крылова, «Русская дипломатия на Боспоре в 1711-1714 гг.», Л.Г. Бескровный (επц.), *Международные связи России в XVII-начале XVIII вв.*, Μόσχα, 1966, σσ. 410-446.
- Е.Н. Кушева, «Торговля Москвы в 30-40-х годах XVIII в.», *Исторические Записки*, τόμος 23^{ος}, Μόσχα, 1947, σσ. 44-104.
- Л., «Об имени святителя, нетленно почивающего в нежинском благовещенском монастыре», *Киевская Старина*, έτος έκτο, τόμος XVIII (18), Μάιος (5), 1887, σσ. 185-189.
- О.Л., «Розыски волшебников и отравителей в Нежинском полку в 1767-1777 гг.», *Киевская Старина*, έτος εικοστό δεύτερο, τόμος LXXXI (81), Απρίλιος (4), 1903, σσ. 1-2.
- О.Л., «К истории винокурения и винной торговли в Малороссии в XVIII в.», *Киевская Старина*, έτος εικοστό δεύτερο, τόμος LXXXI (81), Νοέμβριος (11), 1903, σσ. 57-60.
- Ол. Левицкий, «Очерки народной жизни в Малороссии», *Киевская Старина*, έτος εικοστό, τόμος LXXV (75), Οκτώβριος (10), 1901, σσ. 45-76.
- И.И. Лещиловская, «Петр I и Балканы», *Вопросы Истории*, τεύχος 2^ο, 2001, σσ. 46-57.
- И.И. Лещиловская, *Сербский народ и Россия в XVIII веке*, Αγ. Πετρούπολη, 2006.
- Г.Ю. Магаков, В.Н. Королев, «Донские казаки и причерноморские греки в XVII в.», *Очерки Истории Азова*, τεύχος 1^ο, Азов, 1992, σσ. 73-82.
- Светлана Мазарати, «Греки Киева (история и современность)», *Записки історико-філологічного товариства Андрія Білецького*, τεύχος 1^ο, Κίεβο, 1997, σσ. 67-81.
- Г.А. Максимович, *Выборы и наказания в Малороссии в Законодательную Коммиссию 1767*, Ніζνα, 1917.
- Х. Малтезу, «Греки в Москве – Имперский Город», *Рим, Константинополь, Москва: Сравнительно-Историческое Исследование Центров Идеологии и Культур до XVII в.*, Μόσχα, 1997, σσ. 300-314.
- А.И. Маркевич, *Южная Русь при Екатерине II*, Οδησσός, 1893.
- Р. Михнева, *Россия и османская империя в международных отношениях в середине XVIII века (1739-1756)*, Μόσχα, 1985.
- Элефтерия Николаиду, «Эпирские эмигранты в России в XIX в. и их вклад в развитие Эпира», *Балканские исследования, политические, общественные и культурные связи народов СССР и Греции (XIX-XX вв.)*, τεύχος 11^ο, Μόσχα, 1989, σσ. 123-130.
- С.Ф. Орешкова, *Русско-турецкие отношения в начале XVIII в.*, Μόσχα, 1971.
- Протоиерей П. Орловский, «К истории чумной эпидемии в Киеве 1770-1771 гг.», *Киевская Старина*, έτος δέκατο έκτο, τόμος LVII (57), Ιούνιος (6), 1877, σσ. 445-459.
- Н.И. Павленко, «Торгово-промышленная политика правительства России в первой четверти XVIII века», *История СССР*, τεύχος 3^ο, Μάιος-Ιούνιος, 1978, σσ. 49-69.
- Н.И. Павленко, *Птенцы гнезда Петрова*, Μόσχα, 1994.
- Константин К. Папулидис, «К вопросу о деятельности греков, служивших в МИД Российской Империи в XVIII-XX вв.», Г.Л. Арш (επц.), *Греческая культура в России XVII-XX вв.*, Μόσχα, 1999, σσ. 44-50.
- Л.Б. Перепечаева, «Новозавоеванная крепость Азов (1696-1700 гг.)», *Очерки истории Азова*, τεύχος 1^ο, Азов, 1992, σσ. 18-34.
- Л.Б. Перепечаева, «Крепость и посад Азов (конец XVII-начало XX вв.)», *Очерки истории Азова*, τεύχος 3^ο, Азов, 1995.
- В.Б. Перхавко, ««Выводы» и «своды» купцов в феодальной России», А.В. Семенова, А.В. Демкин, В.Б. Перхавко (επц.), *Купечество в России XV-середина XIX века. Сборник статей*, Μόσχα, 1997, σσ. 112-147.
- В.Б. Перхавко, «Глава 1: Истоки предпринимательской деятельности в средневековой Руси», А.В. Семенова (επц.), *История предпринимательства в России, книга первая, от средневековья до середины XIX века*, Российская академия наук, Институт российской истории, РОСПЭН, Μόσχα, 2000, σσ. 12-50.

- В.Б. Перхавко, «Глава 2: Становление российского предпринимательства в XVI веке», А.В. Семенова (ед. ц.), *История предпринимательства в России, книга первая, от средневековья до середины XIX века*, Российская академия наук, Институт российской истории, РОСПЭН, Мόσχα, 2000, σσ. 51-100.
- Н. Петров, «Греческий Екатерининский Монастырь в Киеве», *Труды Киевской Духовной Академии*, XXXVII (37), τόμος Ιος, Ιανουάριος 1896, Κίεβο, σσ. 55-112.
- М.М. Плохинский, *Иноземцы в старой Малороссии. Греки, цыганы, грузины*, Мόσχα, 1905.
- Е.М. Подградская, «Таможенная политика русского государства по отношению к купечеству стран Юго-Восточной Европы, входивших в состав Османской Империи (XVII в.)», Я.С. Гросул (ед. ц.), *Карпато-дунайские земли в средние века*, Κισινάου, 1975, σσ. 229-247.
- Е.М. Подградская, *Экономические связи Молдавского княжества и Балканских стран с Русским государством в XVII веке*, Κισινάου, 1980.
- С.Ф. Покровский, *Внешняя торговля и внешняя торговля политика России*, Мόσχα, 1947.
- А.А. Преображенский, «Русское купечество XVII века: социальный облик, самосознание», А.В. Семенова, А.В. Демкин, В.Б. Перхавко (ед. ц.), *Купечество в России XV-середины XIX века. Сборник статей*, Институт российской истории РАН, Мόσχα, 1997, σσ. 57-95.
- Юрий Пряхин, «Генерал Петр Мелиссино в Истории Санкт-Петербурга XVIII столетия», Ф.А. Елоева, Д. Летсиос (ед. ц.), А.Б. Борисова, М.А. Григорьева, Е.В. Ильвес (перевод), *Санкт-Петербург и Греция. Прошлое и настоящее. Материалы Международной конференции 26-29 октября 2006 г.*, Аγ. Πετρούπολη, 2008, σσ. 62-73.
- Л.Н. Пушкарёв, «Введение», Л.Н. Пушкарёв (ед. ц.), *Менталитет и культура предпринимателей России XVII-XIX вв.*, Мόσχα, 1996, σσ. 1-11.
- Г.М. Пятигорский, «Александровское греческое училище в Нежине (1817-1919 гг.)», Г.Л. Арш (ед. ц.), *Греческая культура в России XVII-XX вв.*, Институт Славяноведения РАН, Мόσχα, 1999, σσ. 51-71.
- А.И. Раздорский, «Международная научная конференция "Торговля, купечество и таможенное дело в России в XVI-XVIII вв."», (С.Пб., 17-10 сентября 2001 г.), *Вестник российского гуманитарного научного фонда*, τεύχος 3°, 2002.
- А.И. Раздорский, *Книга таможенного и питейного сбора курска и курского уезда 1720 г. Исследование. Текст. Комментарии*, Российская Академия Наук. Санкт-Петербургский Институт Истории, Аγ. Πετρούπολη, 2007.
- Д.Н. Рамазанова, «Греческие купцы в России во второй половине XVII в.», А.П. Павлов (ед. ц.), *Торговля, купечество и таможенное дело в России в XVI-XVIII вв.*, Сб. материалов международной научной конференции, Аγ. Πετρούπολη, 2001, σσ. 106-109.
- Н.Н. Репин, ««Купцы-Капиталисты» и внешняя торговля России в XVIII веке», А.В. Семенова, А.В. Демкин, В.Б. Перхавко (ед. ц.), *Купечество в России, XV-середины XIX века*, Институт российской истории РАН, Мόσχα, 1997, σσ. 175-193.
- М.А. Родионов, «Греки в российском обществе», Ю.В. Иванова (ед. ц.), *Греки России и Украины*, Аγ. Πετρούπολη, 2004, σσ. 66-86.
- Д.Ч.А.А. Русов, *Русские тракты в конце XVII и начале XVIII веков и некоторые данные о Днепре из атласа конца прошлаго столетия*, Κίεβο, 1876.
- В. Савва, «Материалы из архива нежинских греческих братства и магистрата», *Сборник Историко-Филологического Общества при Институте кн. Безбородко*, τόμος βος, τεύχος 1°, Νίζνα, 1909.
- Г.А. Санин, «Южная граница России во 2-й половине XVII-1-й половине XVIII вв.», *The Frontier in Russian History, Russian History*, τόμος 19^{ος}, τεύχη 1^ο-4^ο, 1992, σσ. 433-457.
- И.А. Селезнева, «Предпринимательский опыт мастеров золотого и серебряного дела в Москве XVII века (по материалам дворцовых мастерских)», А.В. Семенова, А.В. Демкин, В.Б. Перхавко (ед. ц.), *Купечество в России, XV-середины XIX века*, Институт российской истории РАН, Мόσχα, 1997, σσ. 148-174.
- П. Семенов (ед. ц.), *Географическо-статистический словарь Российской Империи*, τόμοι 1^{ος}-5^{ος}, Аγ. Πετρούπολη, 1863-1875.
- А.В. Семенова, «Национально-православные традиции в менталитете купечества в период становления российского предпринимательства», А.В. Семенова, А.В. Демкин, В.Б. Перхавко (ед. ц.), *Купечество в России XV-середины XIX века. Сборник статей*, Мόσχα, 1997, σσ. 96-111.
- А.В. Семенова, Н.В. Козлова, А.А. Преображенский, В.Б. Перхавко, «Введение», А.В. Семенова (ед. ц.), *История предпринимательства в России, книга первая, от средневековья до середины XIX века*, Российская академия наук, Институт российской истории, РОСПЭН, Мόσχα, 2000, σσ. 5-11.
- Л.Е. Семенова, «Русско-валашские политические связи (1712-1713 гг.)», *Actes du 1er Congres International Des Études Balkaniques Et Sud-Est Européennes*, τόμος 3^{ος}, Histoire (V^e-XVe ss.; XVe-XVIIe ss.), Σοφία, 1969, σσ. 765-770.
- Владимир Симоненко, «Греки в Нежине», *Черниговский Полдень*, τεύχος 24^ο (175), 11 Ιουνίου 1998, σ. 5.
- Л. Синицкий, «Путешествия в Малороссию академика Гильденштедта и кн. И.М. Долгорукаго», *Киевская Старина*, έτος δωδέκατο, τόμος XL (40), 1893, Μάρτιος (3), σσ. 412-441.
- А. Скальковский, «Еврейский плен в Запорожье 1770-1772», *Киевская Старина*, έτος τρίτο, τόμος 8^{ος}, Ιανουάριος (1), 1884, σσ. 159-165.
- Аполлон Скальковский, *Хронологическое обозрение истории новороссийского края 1730-1823, Часть 1 с 1730-1796*, Οδησσός, 1836.

- Н.А. Смирнов, *Россия и Турция в XVI-XVII вв.*, τόμος 2^{ος}, Μόσχα, 1946.
- В.В. Сопилка, М.П. Архипова, Л.Ю. Лебиль, В.А. Тищенко, С.Е. Мацюк, *Научно-проектные предложения по застройке и реконструкции центральной исторической части г. Нежина 2-й этап: 16.09.1990 г.-10.09.1991 г.*, Государственный Комитет Архитектуры и Градостроительства СССР, τόμος 3ος, Κιέβο, 1991.
- Ю.С. Сорокин, *Словарь Русского Языка XVIII века*, τόμοι 1^{ος}-16^{ος}, Λενινγκράντ-Αγ. Πετρούπολη, 1984-2006.
- Н.А. Сотапов, «Славянские аспекты восточной политики России в эпоху Петра I и Екатерины II», *Балканские исследования, Россия и славяне*, τεύχος 15^ο, Μόσχα, 1992, σσ. 15-23.
- Н.К. Сторожевский, *Нежинские Греки*, Κιέβο, 1863.
- Н. Стороженко, «К истории нежинских греков», *Киевская Старина*, τόμος 29^{ος}, μέρος 6^ο, σσ. 540-544.
- Н.Ф. Сумцов, «Местные названия в украинской народной словесности», *Киевская Старина*, έτος πέμπτο, τόμος 15^{ος}, Οκτώβριος (10), 1886, σσ. 265-298.
- Спиридон Сфетас, «XVII век-века в развитии греческо-русских культурных отношений», Г.Л. Арш (επц.), *Греческая культура в России XVII-XX вв.*, Μόσχα, 1999, σσ. 1-11.
- Наталья Терентьева, *Греки в Украине, экономическая и культурно-просветительская деятельность (XVII-XX вв.)*, Κιέβο, 1999.
- В.А. Уляницкий, *Дарданеллы, Босфор и Черное Море в XVIII веке*, Μόσχα, 1883.
- В.А. Уляницкий, *Исторический очерк русских консульств за границей*, Μόσχα, 1893.
- А.Я. Федотов, «Греческий некрополь второй половины XVII-первой половины XIX в. на территории Донского монастыря в Москве: описание и опыт атрибуции эпиграфики», Г.Л. Арш (επц.), *Греческая культура в России XVII-XX вв.*, Институт Славяноведения РАН, Μόσχα, 1999, σσ. 21-25.
- Н.Н. Фирсов, *Правительство и общество в их отношениях к внешней торговле России в царствование Екатерины II. Очерки из истории торговой политики*, Типо-литография Императорского Университета, Казань, 1902. [Ελανέκδοση πρωτοτύπου, Oriental Research Papers, Guilford, 1972].
- Б.Н. Флоря, «Выходцы из балканских стран на русской службе (конец XVI-начало XVII в.)», *Освободительные движения на Балканах, Балканские исследования*, τεύχος 3^ο, Μόσχα, 1978, σσ. 57-63.
- Б.Н. Флоря, «Введение», Б.Н. Флоря (επц.), *Связи России с народами Балканского полуострова первая половина XVII в.*, Μόσχα, 1990, σσ. 3-7.
- Б.Н. Флоря, «Вопрос о создании греческого училища и греческой типографии в Москве в 30-40х годах XVII в.», Г.Л. Арш (επц.), *Греческая культура в России XVII-XX вв.*, Институт Славяноведения РАН, Μόσχα, 1999, σσ. 12-20.
- Б.Л. Фонкич, «Иерусалимский патриарх Досифей и его рукописи в Москве», *Византийский Временник*, τόμος XXIX (29), 1968, σσ. 275-299.
- Б.Л. Фонкич, *Греческо-русские культурные связи в XV-XVII вв. (Греческие рукописи в России)*, Μόσχα, 1977.
- Б.Л. Фонкич, «Из истории греческо-украинско-русских культурных связей в первой половине XVII в.», *Византийский Временник, к XVIII Международному конгрессу византинистов*, τόμος 52^{ος}, Μόσχα, 1991, σσ. 141-148.
- В.Г. Ченцова, «Купцы-греки в политических связях России с христианским Востоком в 40-50-е гг. XVII в.», А.П. Павлов (επц.), *Торговля, купечество и таможенное дело в России в XVI-XVIII вв.. Сб. материалов международной научной конференции*, Αγ. Πετρούπολη, 2001, σσ. 110-111.
- Н.П. Чеснокова, «Вывоз русских икон на христианский восток в XVII в.», А.П. Павлов (επц.), *Торговля, купечество и таможенное дело в России в XVI-XVIII вв., Сб. материалов международной научной конференции*, Αγ. Πετρούπολη, 2001, σσ. 102-106.
- Н.Д. Чечулин, *Внешняя политика России в начале царствования Екатерины II*, Αγ. Πετρούπολη, 1896.
- А.К. Швидько, «Анализ публикаций источников по истории греческой нежинской колонии», *Исследования по археографии и источниковедению отечественной истории XVI-XX вв.*, Межвузовский сборник научных трудов, Днепропетровск, 1990, σσ. 64-75.
- В.И. Шеремет, «Русско-турецкая торговля и балканские земли (конец XVIII-первая половина XIX в.)», *Балканские исследования*, τεύχος 9^ο, Μόσχα, 1984, σσ. 74-86.
- Ю.Э. Шустова, *Документы Львовского Успенского Ставропигийского Братства (1586-1788), Источниковедческое Исследование*, Российская Академия Наук, Институт Всеобщей Истории, Центр «Палеография, Кодикология, Дипломатика», Российский Государственный Гуманитарный Университет, Историко-Архивный Институт, Кафедра Источниковедения и Вспомогательных Исторических Дисциплин, Рукописные Памятники Древней Руси, Μόσχα, 2009, σσ. 77-95.
- А.И. Юхт, *Торговля с восточными странами и внутренний рынок России (20-60е гг. XVIII в.)*, Μόσχα, 1994.
- Д.А. Яламас, «Послание Иоанникия Лихуда Князю В.В. Голицыну», *Россия и Христианский Восток*, τεύχος 1^ο, Μόσχα, 1997, σσ. 179-184.
- Д.А. Яламас, «Грамота Иерусалимского Патриарха Досифея об издании греческих книг в Москве», *Славяне и их соседи, греческий и славянский мир в средние века и раннее новое время*, Μόσχα, 1996.
- В. Ястребов, «Греки в Елисаветграде, отрывок из истории колонизации 1754-1777 гг.», *Киевская Старина*, έτος τρίτο, τόμος 8^{ος}, Απρίλιος (4), 1884, σσ. 673-684.
- Виталий Эйнгорн, *К истории иноземцев в Старой Малороссии, Отзыв об исследовании М.М. Плохинского, издание Императорского Общества Истории и Древностей Российских при Московском Университете*, Μόσχα, 1908.

W., «На пути в Иерусалим», *Киевская Старина*, έτος έκτο, τόμος XVIII (18), Μάιος (5), 1887, σσ. 203-206.

Ουκρανικά

---, *Греки на Українських теренах, нариси з етнічної історії, документи, матеріали, карти*, Кієво, 2000.

Пилип Клименко, «До історії м. Ніжня», *Записки Історично-Філологічного Відділу*, Українська Академія Наук, τόμος 15^{ος}, 1927, σσ. 215-21.

Иван Костенко, «Христофор Димитриев – фундатор грецьких храмів та грецького братства», *Сивернський Литопис*, Μάιος-Ιούλιος, 2001, τεύχος 3^ο (39), σσ. 116-117.

В.М. Литвин και άλλοι (επιμ.), *Енциклопедія історії України*, τόμοι 1^{ος}-4^{ος}, Кієво, 2005-2007.

А. Мирончук, «Греки України в матеріалах законодавчої комісії зі створення нового уноження 1767 року», *Україна-Греція архівна та книжкова спадщина греків України*, Кієво, 1998, σσ. 91-100.

А.Д. Скаба και άλλοι (επιμ.), *Радянська Енциклопедія історії України*, τόμοι 1^{ος}-4^{ος}, Кієво, 1969-1972.

Т. Склавенітіс, В. Зайковський, О. Норов, «Архів Нижинської Грецької Громади та його аналітичний каталог», *Україна-Греція архівна та книжкова спадщина греків України*, Кієво, 1998, σσ. 131-137.

Костянтин Харлампович, *Нариси з Історії Грецької Колонії в Ніжуні (XVII-XVIII ст.)*, *Записки історико-філологічного відділу*, ВУАН, τόμος 24^{ος}, Кієво, 1929.

Костянтин Харлампович, «Архівна спадщина Ніжинських Греків», *Архіва Справа*, βιβλίο 9-10, 1929, σσ. 97-102.

Кость Харлампович, «До історії національних меншостей на Україні. Грецька колонія в Ніжені (XVII-XVIII ст.). Нарис V. Ніженські греки й торгівля», *Записки історико-філологічного товариства Андрія Білецького*, τεύχος 3^ο, Кієво, 1999, σσ. 87-159.

Кость Харлампович, «Нарис VI: Просвітницька й благодійна діяльність Ніжинської грецької громади», *Записки історико-філологічного товариства Андрія Білецького*, τεύχος 4^ο, Кієво, 2003, σσ. 131-164.

Евген Чернухін, «Кость Харлампович та його нариси історії ніжинських греків», *Записки історико-філологічного товариства Андрія Білецького*, τεύχος 3^ο, Кієво, 1999, σσ. 160-176.

Евген Чернухін, «Грецьке духовенство на Українських Теренах. Справа Архімандрита Козьми», *Подвижники й меценати, Грецькі підприємці та громадські діячі в XVII-XIX*, Україні, *Історико-біографічні нариси*, Кієво, 2001, σσ. 45-67.

Евген Чернухін, «Книга пожертв грецького ніжинського братства 1696-1786 рр.», *Записки Історико-Філологічного товариства Андрія Білецького*, τεύχος 1^ο, Кієво, 1997, σσ. 91-102 και 144-179.

Е.К. Чернухін, *Грецьке Ніжинське Братство: Історіографія та Джерела*, Кієво, 1998.

Γερμανικά

Dr. Wilhelm Michael Richter, *Geschichte der Medicin in Russland, entworfen von Dr. Wilhelm Michael von Richter*, τόμος 3ος, Μόσχα, 1817.

Σύνοψη του έργου «Εμπόριο και Αδελφότητα: Ρωμιοί στη Ρωσία 1700-1774».

Μέρος Ι: Η εποχή «τῆς νηπιότητος τοῦ Ἐμπορίου»

Κεφάλαιο Πρώτο: Εισαγωγή

Η παρούσα εργασία στοχεύει στο να συμβάλλει στη διερεύνηση της σχέσης ανάμεσα στο εμπόριο και στην αδελφότητα όπως τη βίωσαν οι Ρωμιοί στην Ουκρανία και τη Ρωσία, την περίοδο μεταξύ 1700 και 1774. Με άλλα λόγια, στοχεύει στην εξέταση της αλληλεπίδρασης ανάμεσα στον οικονομικό βίο και την πολιτική.

Επεξεργάζεται δύο είδη φαινομένων: αυτά που συνδέονται με την κοινωνικοοικονομική ανάπτυξη και τα παράλληλα και στενά συνδεδεμένα μαζί τους φαινόμενα που σχετίζονται με τον κόσμο των ιδεών, τις νοοτροπίες. Έτσι, αντιμετωπίζει την Αδελφότητα των Ρωμιών της Νίζνας τόσο ως έναν θεσμό με συγκροτημένες αρχές και κανόνες που ενσωμάτωναν συγκεκριμένες επαναλαμβανόμενες πρακτικές, καθώς επίσης και ως έναν κόσμο ιδεών.

Η εργασία εξετάζει τα αρχεία της Αδελφότητας των Ρωμιών της Νίζνας στο Τσερνίγκοβ (αρχαιακή μονάδα 101), και επίσης τα αρχεία στο Ρωσικό Κρατικό Αρχείο Αρχαίων Κειμένων, όπου δόθηκε ιδιαίτερη έμφαση στην αρχαιακή μονάδα 52, και του Υπουργείου Εξωτερικών της Ρωσικής Αυτοκρατορίας, αμφότερα στη Μόσχα.

Το νόημα της εξιστόρησης των βιωμάτων των Ρωμιών στην Ουκρανία και τη Ρωσία έγκειται στη χαρτογράφηση της ιστορίας μιας μονάδας ελέγχου και οργάνωσης, της Αδελφότητας των Ρωμιών της Νίζνας, που βρισκόταν κάπου ανάμεσα στην οικογένεια και στο κράτος και επίσης στην παρουσίαση των δεσμών ανάμεσα στην εμπιστοσύνη και τις ανταλλαγές και ανάμεσα στις ανταλλαγές και τον πολιτικό έλεγχο.

Κεφάλαιο Δεύτερο: Καραβάνια και εμποροπανηγύρεις

Στο πρώτο μέρος της εργασίας (I.1-3) γίνεται μια σύντομη σκιαγράφηση της εμπορικής ζωής των Ρωμιών στην Καζακία και τη Ρωσία κατά τη διάρκεια του 18^{ου} αιώνα, μέχρι το 1774. Οι μορφές του εμπορίου αναπτύχθηκαν σε μεγάλο βαθμό ως αντίδραση στους κινδύνους που αντιμετώπιζαν οι Ρωμιοί της εποχής.

Τα καραβάνια και οι εμποροπανηγύρεις ήταν βασικά στοιχεία της οικονομικής ζωής της Καζακίας και της Ρωσίας κατά τη διάρκεια του 18^{ου} αιώνα. Ένα από τα βασικότερα χαρακτηριστικά του εμπορίου δια ξηράς με καραβάνια ήταν ο επιπρόσθετος χρόνος για την ολοκλήρωση του κάθε ταξιδιού και το μεγαλύτερο κόστος μεταφοράς, συγκριτικά με το εμπόριο μέσω ποταμών ή δια θαλάσσης.

Στο δεύτερο κεφάλαιο εξετάζονται οι παράμετροι που συνεισέφεραν στον πρωταρχικό ρόλο των Ρωμιών στο διακομιστικό εμπόριο μεταξύ Ρωσίας και Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, μέσω Καζακίας και Πολωνίας, ήτοι: (1) οι κοινωνικές συνθήκες στην Καζακία, οι οποίες εμπόδιζαν τους Κοζάκους και εν μέρει τους Ρώσους να αναπτύξουν ευρεία εμπορική δραστηριότητα, (2) οι κοινωνικές συνθήκες στην Οθωμανική Αυτοκρατορία που ωθούσαν πολλούς Ρωμιούς στο εμπόριο, (3) το προβάδισμα που είχαν οι Ρωμιοί έμποροι ως δικτυωμένη μειονότητα με πρόσβαση στις αρχές και των δύο αυτοκρατοριών, (4) η στροφή πολλών Ρωμιών στο εμπόριο, λόγω του ότι δεν κατείχαν καλλιεργήσιμες εκτάσεις και τελικά (5) τα κεφάλαια που διέθεταν οι Ρωμιοί, για να επενδύσουν στο εμπόριο, και τα σερμαγιά που τους δάνειζαν Οθωμανοί, οι Ηγεμόνες της Μολδαβίας και της Βλαχίας και άλλοι Φαναριώτες.

Όλα αυτά αποτελούν λόγους για τους οποίους οι Ρωμιοί διαδραμάτισαν σημαντικό ρόλο στην εσωτερική αγορά της Καζακίας, με επιπλέον αιτίες (6) τη μερική απουσία και τους περιορισμούς στη δράση Εβραίων και Πολωνών εμπόρων, (7) τα προνόμια που χάρισαν οι ηγέτες της Καζακίας και της Ρωσίας στους Ρωμιούς της Νίζνας, και (8) ο ίδιος ο θεσμός της Αδελφότητας που εξασφάλιζε στους Ρωμιούς την εκκλησιαστική, νομική και διοικητική τους αυτονομία.

Στο δεύτερο κεφάλαιο εξετάζονται επίσης οι εμπορικές διαδρομές των Ρωμιών. Ενώ ο πιο σημαντικός άξονας για τους Ρωμιούς ήταν αυτός δια ξηράς από τη Μόσχα μέσω Νίζνας ως την Κωνσταντινούπολη, Ρωμιοί ταξίδευαν επίσης και μέσω Αστραχάν. Όλο και περισσότερο, Ρωμιοί ταξίδευαν μέχρι τα λιμάνια της Αζοφικής και το Σετς και απ' εκεί δια θαλάσσης μέχρι τον προορισμό τους. Άλλοι εμπορεύονταν εντός της Ρωσικής Αυτοκρατορίας, φτάνοντας, σε ορισμένες περιπτώσεις, μέχρι και την Κίνα. Οι ανάγκες του εμπορίου υπαγόρευαν τη θεαματική κινητικότητα των Ρωμιών της περιοχής.

Οι Ρωμιοί στην Καζακία και τη Ρωσία αυξήθηκαν από εκατοντάδες σε χιλιάδες κατά τη διάρκεια της περιόδου που εξετάζεται εδώ· δεν αποτελούσαν παρά μία ελάχιστη μειονότητα στα καζακικά εδάφη της εποχής. Έτσι, οι διαθέσιμες πληροφορίες δημιουργούν την εικόνα της ραγδαίας εμπορικής και οικονομικής ανάπτυξης με χαμηλά αρχικά επίπεδα.

Κεφάλαιο Τρίτο: Κίνδυνοι και Προϊόντα

Οι κίνδυνοι καθόριζαν το κόστος του εμπορίου και άρα το είδος των εμπορευμάτων που μετέφεραν οι Ρωμιοί στην Καζακία και τη Ρωσία. Ορισμένοι κίνδυνοι, όπως οι αρρώστιες, οι δυσκολίες μεταφοράς, τα εμπόδια στα σύνορα και οι ληστές, ήταν κοινοί για όλους τους πληθυσμούς της εποχής· άλλοι όμως οφείλονταν στην πολιτική κατάσταση της Καζακίας. Σε αυτούς συγκαταλέγονταν η στάση των Τατάρων και των Κοζάκων και οι συγκρούσεις μεταξύ των στρατευμάτων που μάχονταν για τον έλεγχο της περιοχής. Οι πολιτικοί αυτοί κίνδυνοι δικαιολογούν την προτίμηση των Ρωμιών για τις λιγότερες ριψοκίνδυνες διαδρομές μέσω

πολωνικών εδαφών, διαδρομές που τους επέτρεπαν να αποφύγουν τη σχεδόν ευθεία πορεία που διέσχισε τη Ζαπορόζια η οποία περνούσε και από περιοχές Τατάρων. Η ασφάλεια, δηλαδή ο φόβος, έπαιξε πρωταρχικό ρόλο στις επιλογές των Ρωμιών, κάτι το οποίο είχε σημαντικές επιπτώσεις στις κοινωνίες που διαμόρφωναν στην αλλοδαπή.

Γίνεται εδώ μια πρώτη αποτίμηση της συνεισφοράς των κρατικών αξιωματούχων στο εμπόριο των Ρωμιών. Σώζονται πολλές μνείες για την ιδιοτελή συμπεριφορά τελωνιακών. Δεδομένης της νομοθεσίας της Καζακίας και της Ρωσίας, οι φόροι που θα πλήρωναν οι Ρωμιοί ταξιδιώτες, θεωρητικά, ήταν προκαθορισμένοι. Στην πράξη όμως συνέβαινε ακριβώς το αντίθετο: οι νόμοι δεν λειτουργούσαν παρά ως μέσα εκδήλωσης των προθέσεων του κεντρικού κρατικού οργάνου προς τους εμπόρους και τις τελωνιακές αρχές· μ' άλλα λόγια, λειτουργούσαν ως βάση για διαπραγματεύσεις μεταξύ εμπόρων, τοπικών αξιωματούχων και κεντρικής εξουσίας.

Από τη στιγμή που οι έμποροι δήλωναν μειωμένη αξία των προϊόντων που εμπορεύονταν, προκειμένου να εξοικονομήσουν τελωνιακούς δασμούς, η σχέση λαθραίου και νόμιμου εμπορίου ήταν κάθε άλλο παρά προσδιορισμένη. Εμπορευόμενοι εν μέρει λαθραία εν μέρει νόμιμα, κάποιοι έμποροι μείωναν σημαντικά τον συνολικό εμπορικό κίνδυνο που οι ίδιοι αναλάμβαναν. Δεδομένων των αναληθειών και των ψευδολογημάτων από εμπόρους και τελωνιακούς, είναι πρακτικά αδύνατο να υπολογιστεί η έκταση του λαθραίου εμπορίου.

Οι Ρωμιοί έμποροι που ταξίδευαν στις αρχές του 18^{ου} αιώνα μεταξύ Μόσχας και Κωνσταντινούπολης εμπορεύονταν ποικιλία προϊόντων, μειώνοντας με αυτόν τον τρόπο τον εμπορικό κίνδυνο. Σχεδόν όλα ήταν προϊόντα υψηλής αξίας, με τελικούς αγοραστές, κατά προτεραιότητα, τις Αυλές του Τσάρου και του Σουλτάνου., Τα προϊόντα που υπόσχονταν κέρδος ήταν: πολύτιμοι λίθοι, μεταξωτά και άλλα υφάσματα, χαρτί και ιδιαίτερα – από τη Ρωσία προς την Οθωμανική Αυτοκρατορία – γούνες. Γούνες και άλλα ενδύματα, ως ένδειξη ευταξίας, αντικατόπτριζαν την ιεραρχία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, όντας συγχρόνως μέρος του πελατειακού δικτύου προστασίας που πρόσφεραν οι ανώτεροι αξιωματούχοι στους προστατευόμενούς τους. Ο αξιωματούχος, χαρίζοντας ενδύματα σε κατώτερό του, του πρόσφερε όχι μόνο αμφίεση αλλά και εύνοια, ήτοι προφύλαξη.

Η πρωτοκαθεδρία των ειδών πολυτελείας αντικαταστάθηκε σταδιακά από προϊόντα μεγαλύτερου όγκου αναλογικά με την τιμή τους, προϊόντα που απευθύνονταν σε ένα ευρύτερο πλέον κοινό. Η εξέλιξη αυτή συνδέεται αφενός με την αύξηση του πληθυσμού της Ουκρανίας, αφετέρου με την ολοένα συχνότερη, από το 1739 και εντεύθεν, διεξαγωγή του εμπορίου μέσω της Μαύρης Θάλασσας. Προϋπόθεση για μία τέτοια

εξέλιξη όμως ήταν η αυξημένη ασφάλεια που μπορούσε να προσφέρει στο εμπόριο μόνο η στρατιωτική ισχύς του ρωσικού κράτους.

Μέρος II: Αδελφότητα

Κεφάλαιο Τέταρτο: Πίστωση και Αδελφότητα

Στο δεύτερο μέρος της εργασίας εξετάζεται ο ρόλος της Αδελφότητας των Ρωμιών της Νίζνας (II.4-6).

Για να αξιολογηθεί η σημασία του θεσμού της Αδελφότητας, πρώτα εξετάζονται οι μέθοδοι που χρησιμοποιούσαν οι Ρωμιοί, για να προωθούν το εμπόριό τους. Η εύκολη κυκλοφορία χρημάτων ήταν απαραίτητη για την επιτυχή περάτωση του εμπορίου. Το πιστωτικό σύστημα και ειδικότερα οι συναλλαγματικές κάλυπταν το κενό ανάμεσα στην ανάγκη για νόμισμα και τη διαθεσιμότητά του.

Θα ήταν αδύνατο όμως να λειτουργήσει αποτελεσματικά η κατανομή των κεφαλαίων μέσω των υποσχετικών επιστολών, των εταιρειών, και των υπόλοιπων χρεωστικών εργαλείων της εποχής, χωρίς έναν εύκολα προσβάσιμο, σχετικά γρήγορο και προβλέψιμο μηχανισμό κρίσης των εκάστοτε διαφορών. Με άλλα λόγια, το οικονομικό οικοδόμημα μιας κοινωνίας όπως αυτής των Ρωμιών της Καζακίας και της Ρωσίας είχε απόλυτη ανάγκη ενός ευέλικτου πλην όμως σταθερού νομικού συστήματος το οποίο, με τη σειρά του, θα επηρέαζε τη συμπεριφορά των εμπόρων· εξ ου και η σημασία της Αδελφότητας των Ρωμιών της Νίζνας και του Κριτηρίου της Αδελφότητας.

Κεφάλαιο Πέμπτο: Η λειτουργία του θεσμού

Παράλληλα με τα προαναφερθέντα οφέλη που παρείχε η Αδελφότητα για το εμπόριο, εξετάζονται εδώ οι διατάξεις των κρατικών αρχών που οδήγησαν την Αδελφότητα στην τελική της μορφή. Μέσω των διατάξεων των αρχών της Καζακίας και της Ρωσίας διαμορφώθηκε ένας δημόσιος, επίσημα αναγνωρισμένος εκκλησιαστικός, δικαστικός και εμπορικός θεσμός. Ο συγκεκριμένος θεσμός είχε μάλιστα τη μακρύτερη διάρκεια απ' όλους τους επίσημους θεσμούς που ιδρύθηκαν στην Καζακία την εποχή των Χατμάνων.

Ο Χατμάνος Μπόχταν Χμελνίτσκι ήταν αυτός που παραχώρησε τα πρώτα προνόμια στους Ρωμιούς εμπόρους της Καζακίας το 1657. Η πρώτη αδιαμφισβήτητη απόδειξη για την αποικία Ρωμιών στη Νίζνα βρίσκεται σε *Ουνιβερσάλι* του 1675. Το *Ουνιβερσάλι* του Ιωάνν Μαζέπα το 1696 ανανέωσε τα προνόμια των Ρωμιών. Δεν είναι εύκολο λοιπόν να καταδειχθεί με ακρίβεια η ημερομηνία ίδρυσης της Αδελφότητας. Είναι ωστόσο προφανές πως ορισμένοι Ρωμιοί ζούσαν στη Νίζνα πριν το 1675, μολονότι η ίδρυση μιας κοινότητας Ρωμιών στην πόλη αφορά, κατά τα φαινόμενα, το διάστημα μεταξύ 1675 και 1696. Το καταστατικό της Αδελφότητας συντάχθηκε το 1696, ως εκ τούτου η ίδρυση του θεσμού της Αδελφότητας των Ρωμιών της

Νίζνας ως επίσημου σώματος εντοπίζεται στο ίδιο έτος. Η πρώτη τσαρική *Γράμματα* που αφορούσε την Αδελφότητα εκδόθηκε στις 11 Μαρτίου 1710.

Οι θρησκευτικές ελευθερίες των Ρωμιών της Νίζνας ήταν άμεσα συνδεδεμένες με τα άλλα εμπορικά και πολιτικά τους προνόμια. Τα βασικά προνόμια των Ρωμιών όπως διαμορφώθηκαν, βάσει των διατάξεων των Χατμάνων και των Αυτοκρατόρων της Ρωσίας, συμπεριελάμβαναν, εκτός από (1) τις θρησκευτικές τους ελευθερίες και (2) το δικαίωμα να εισέρχονται και να εξέρχονται ελεύθερα στα εδάφη της Καζακίας, (3) ορισμένες φοροαπαλλαγές ή φόροελαφρύνσεις, (4) την αποδέσμευσή τους από ποικίλες υποχρεώσεις προς τις τοπικές αρχές και το κράτος, (5) το δικαίωμα να διοικούν οι ίδιοι της εσωτερικές τους υποθέσεις χωρίς την ανάμειξη των αρχών του κράτους, και τελικά (6) το δικαίωμα να λειτουργούν δικό τους Κριτήριο ή δικαστήριο για τις υποθέσεις τους.

Έχοντας εξετάσει τα επιμέρους προνόμια της Αδελφότητας γίνεται μια απόπειρα να κατανοηθεί η φύση του θεσμού. Όπως φαίνεται από τον ορισμό ως «Σταυροπηγιακή Αδελφότητα», η κοινοτική οργάνωση των Ρωμιών της Νίζνας έμοιαζε σε ορισμένα σημεία με τους εκκλησιαστικούς θεσμούς της εποχής. Η ίδρυση της Αδελφότητας προϋπόθετε έναν βαθμό αμοιβαίας εμπιστοσύνης και αλληλεγγύης ανάμεσα στα μέλη της, εμπιστοσύνη που βασίστηκε στην κοινή παραδοχή ότι οι έμποροι ανήκαν σε μια διακριτή θρησκευτική ομάδα, συγκροτημένη γύρω από τον θεσμό της Σταυροπηγιακής Εκκλησίας. Σε άλλα σημεία όμως η Αδελφότητα έμοιαζε με τις επαγγελματικές συντεχνίες της εποχής. Ενώ στις αρχές του 18^{ου} αιώνα η εκκλησία έδινε οντότητα στην Αδελφότητα, η οποία στη συνέχεια προστάτευε τις ελευθερίες των Ρωμιών ώστε να μπορούν αυτοί να εμπορεύονται, οι διασυνδέσεις μεταξύ της εκκλησίας και των άλλων λειτουργιών της Αδελφότητας δεν έμειναν σταθερές κατά την περίοδο μέχρι το 1774.

Κεφάλαιο Έκτο: Νόμος και τα Όρια της Αδελφότητας

Τα εμπορικά εγχειρήματα, από τη στιγμή που προϋπόθεταν τη λήψη πιστώσεων, απαιτούσαν αυτομάτως ένα μέσο επίλυσης των τυχόν διαφορών, δηλαδή ένα αποτελεσματικό και ανεξάρτητο δικαστήριο. Η ασφάλεια που παρείχε ο νόμος ήταν, με άλλα λόγια, μείζον κίνητρο για την ανάπτυξη εμπορικής δραστηριότητας στην περιοχή, αφού μείωνε σημαντικά τους κινδύνους που διέτρεχαν οι έμποροι.

Σ' αυτό το κεφάλαιο εξετάζεται η οργάνωση του Κριτηρίου, το οποίο λειτουργούσε ως επί το πλείστον σαν προφορικό δικαστήριο, εκδικάζοντας υποθέσεις που απαιτούσαν άμεση επίλυση. Σε ορισμένες περιπτώσεις όμως οι δίκες ακολουθούσαν γραπτές διαδικασίες. Τα όρια της δικαιοδοσίας του Κριτηρίου των Ρωμιών παρέμεναν σε μεγάλο βαθμό αδιευκρίνιστα και αυτή η ασάφεια γινόταν αιτία προστριβών.

Στις δικογραφίες που σώζονται στα αρχεία φαίνονται διάφορων ειδών δυσκολίες και κωλύματα ως προς τη χρηστή λειτουργία του Κριτηρίου· δυσκολίες που είχαν σχέση (1) με την πελατειακή δομή της κοινωνίας, (2)

με τις διαφορετικές νομικές παραδόσεις της περιοχής και (3) με τις μεγάλες καθυστερήσεις που χαρακτήριζαν τη λειτουργία του.

Ίσως όμως το σημαντικότερο εμπόδιο για την ομαλή λειτουργία του Κριτηρίου να ήταν η διένεξη μεταξύ εγκαταστημένων στη Νίζνα και εισερχόμενων Ρωμιών. Η διένεξη μεταξύ εισερχόμενων και εγκαταστημένων δεν μπορεί να εξηγηθεί μονομερώς, ούτε ως αποτέλεσμα του ανταγωνισμού αναμεταξύ των Ρωμιών για τον έλεγχο της Αδελφότητας, ούτε ως συνέπεια της ρωσικής νομοθεσίας. Αντιδρώντας στις πιέσεις των τοπικών αρχών, οι εγκαταστημένοι τόνιζαν πως ήταν πιστοί στο ρωσικό κράτος, σε αντίθεση πάντα με τους άλλους Ρωμιούς οι οποίοι ήταν υπόδουλοι της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Οι εξωτερικές πιέσεις άρα διαμόρφωναν τις προϋποθέσεις της εσωτερικής διχόνοιας και η εσωτερική διχόνοια, με τη σειρά της, δεν επέτρεπε την αποτελεσματική αντιμετώπιση των εξωτερικών πιέσεων.

Όμως, το Κριτήριο πρόσφερε στους Ρωμιούς της Νίζνας συγκεκριμένα πλεονεκτήματα, μεταξύ αυτών, τη δυνατότητα να κρίνουν τις υποθέσεις τους: (1) στη δική τους γλώσσα, (2) σε ένα κατανοητό γι' αυτούς νομικό πλαίσιο, (3) γρήγορα και με σχετικά μικρό κόστος, (4) διατηρώντας αποστάσεις από τα εκτελεστικά όργανα της περιοχής και (5) διαμορφώνοντας συγχρόνως νέους τρόπους έκφρασης και συμπεριφοράς. Το πιο σημαντικό όφελος που πρόσφερε το Κριτήριο ήταν όμως άλλο: επέτρεπε στην Αδελφότητα να λειτουργεί ως ανεξάρτητη νομική οντότητα εντός του ρωσικού κράτους. Ως εκ τούτου, διαμορφώθηκε ένας σχετικά προστατευμένος από τις ορέξεις των εκάστοτε αρχών χώρος για τη διεξαγωγή του εμπορίου.

Σε σχετικά μικρές ομάδες ανθρώπων η εμπιστοσύνη καλλιεργείται μέσω των προσωπικών γνωριμιών. Το ανεξάρτητο Κριτήριο των Ρωμιών της Νίζνας αποτελούσε ένα μεταβατικό στάδιο: ενόσω ήταν στενά συνδεδεμένο με μια μικρή ομάδα Ρωμιών εμπόρων, εξυπηρετούσε την επέκταση των μεταξύ τους σχέσεων εμπιστοσύνης σε μια ολοένα διευρυνόμενη κοινότητα. Με την πάροδο του αιώνα, η ύπαρξη του Κριτηρίου αποδεικνύεται αλληλένδετη με την ανεξαρτησία της Αδελφότητας. Όπως συνέβαινε με την εκκλησία στις αρχές του 18^{ου} αιώνα, έτσι και το ανεξάρτητο Κριτήριο στα τέλη του ήταν ο κατεξοχήν θεσμός που ενσωμάτωνε τις «ελευθερίες» της Αδελφότητας.

Μέρος III: Μετακινήσεις και κοινωνία

Κεφάλαιο Έβδομο: Εμπορευόμενοι

Το τρίτο μέρος της εργασίας εξετάζει το ζήτημα των μετακινήσεων ως βασικού παράγοντα στην καθημερινότητα των Ρωμιών και, κατ' επέκταση, στις μορφές κοινωνικής αλληλεπίδρασης που προκαλούσε αυτή η κινητικότητα (III.7-10). Ιδιαίτερη προσοχή αποδίδεται στους δεσμούς ανάμεσα στους εμπορευόμενους και τον κλήρο (III.8) και επίσης στις σχέσεις ανάμεσα στους εμπορευόμενους και τους ανθρώπους στην υπηρεσία του κράτους (III.9).

Ρωσία και Οθωμανική Αυτοκρατορία ήταν αμφότερες πολιτείες που παρεμπόδιζαν την ελεύθερη μετακίνηση των υπηκόων τους. Η ελευθερία κίνησης των Ρωμιών της περιοχής, τους ταύτιζε με αυτούς που συνέρρεαν στη Μόσχα για να επωφεληθούν των προνομίων που προέρχονταν από υπηρεσίες προς το ρωσικό κράτος. Οι κοινωνίες των Ρωμιών στην Καζακία και τη Ρωσία διαμορφώνονταν ως αποτέλεσμα μετανάστευσης σε περιοχές όπου τα εργατικά χέρια ήταν περιζήτητα και ως εκ τούτου, υπήρξαν αναγκαστικά ευέλικτες και με ασαφή όρια. Αυτές ήταν κοινωνίες όπου, ό,τι και αν προέβλεπαν οι ρυθμίσεις του εκάστοτε κράτους ή της εκάστοτε αδελφότητας, το εμπόριο δεν ήταν τελικά στα χέρια μιας ξεχωριστής ομάδας εμπόρων, αλλά αποτελούσε μέθοδο επιβίωσης για όλες τις ομάδες Ρωμιών που ταξίδευαν προς τη Ρωσία. Όχι τόσο κοινωνίες εμπόρων, όσο κοινωνίες εμπορευόμενων.

Έτσι οι ορισμοί που αφορούν το εμπόριο ήταν ασαφείς. Ο διαχωρισμός των Ρωμιών σε εμπόρους, τεχνίτες και άλλους σε καταλόγους της εποχής ήταν επιφανειακός. Οι κίνδυνοι που αντιμετώπιζαν οι εμπορευόμενοι Ρωμιοί της Καζακίας και της Ρωσίας υπήρξαν μεγάλοι και, ως αποτέλεσμα αυτού, υπήρχε αναμεταξύ τους μεγάλη επαγγελματική αστάθεια.

Οι πηγές των αρχών του αιώνα παρέχουν πληροφορίες για την παρουσία πολλών βοηθών στην υπηρεσία Ρωμιών εμπόρων. Άλλοι ήταν ταμίες. Πολλοί Ρωμιοί εμπορευόμενοι ταξίδευαν στη Ρωσία με εξαγορασμένους σκλάβους· εδώ γίνεται ιδιαίτερη μνεία στο εμπόριο σκλάβων από Ρωμιούς. Ακριβώς επειδή τα εργατικά χέρια ήταν περιζήτητα, οι «οικιακοί σκλάβοι» ήταν σημαντικοί ως επίκουροι των εμπόρων. Αργότερα φαίνεται πως Ρωμιοί της Καζακίας αγόραζαν και πωλούσαν δουλοπάροικους.

Η πρόθεση καταμέτρησης και εξακρίβωσης των δραστηριοτήτων των Ρωμιών είναι όμως ολοφάνερη, ήδη από τις αρχές του 18^{ου} αιώνα. Οι κατάλογοι δείχνουν τις δυσκολίες διαφοροποίησης μεταξύ Ρωμιών· αποτελούν συγχρόνως ένδειξη των προθέσεων της εκκολαπτόμενης τότε ρωσικής γραφειοκρατίας. Αυτή αποσκοπούσε στην καταγραφή των Ρωμιών ως εμπόρων ή ιερωμένων, σε ορισμένες περιπτώσεις και στην περιγραφή τους βάσει επαγγέλματος, διάρκειας διαμονής στη Ρωσία και τόπου προέλευσης.

Οι κατάλογοι προϋπόθεταν λοιπόν ένα ολόκληρο φάσμα κοινωνικών αλληλεπιδράσεων ανάμεσα στους κρατικούς υπαλλήλους και τους Ρωμιούς, αλληλεπιδράσεις οι οποίες καθ' εαυτές είναι πιο σημαντικές από τις συγκεκριμένες πληροφορίες που καταγράφονται. Οι διαδικασίες της καταγραφής μπορούν ίσως να παρομοιαστούν με τις επαναλαμβανόμενες συμπεριφορές που χαρακτήριζαν τη λειτουργία του Κριτηρίου της Αδελφότητας των Ρωμιών των Νίζνας (II.6).

Κεφάλαιο Όγδοο: Ελεημοσύνες

Το ζήτημα της σχέσης μεταξύ των Ρωμιών ιερωμένων που ταξίδευαν στη Μοσχοβία με την ελπίδα μιας ανταμοιβής και των λαϊκών που βρέθηκαν στα ίδια μέρη συνδέεται με τις πρακτικές της ελεημοσύνης. Η ίδια

η λειτουργία της Αδελφότητας των Ρωμιών της Νίζνας βασιζόταν στην έννοια της ελεημοσύνης· οι Ρωμιοί έδιναν ελεημοσύνες για την ίδρυση και λειτουργία της Αδελφότητάς τους. Στην όλη διαδικασία της ελεημοσύνης εμπλέκονταν με διάφορους τρόπους οι ορθόδοξοι πληθυσμοί του οθωμανικού και του ρωσικού κόσμου στο σύνολό τους.

Εκτός από μεμονωμένους λαϊκούς και ιερωμένους, εκκλήσεις για ελεημοσύνη έκαναν και τα πιο σημαντικά θρησκευτικά ιδρύματα της ορθόδοξης Ανατολής. Σε ορισμένες περιπτώσεις, όπως αυτές του Πανάγιου Τάφου, της Μονής της Αγίας Αικατερίνης στο Σινά και του Αγίου Όρους, η ίδια η Αδελφότητα της Νίζνας οργάνωνε τη συλλογή ελεημοσύνης. Αυτά και άλλα ιδρύματα έστελναν απεσταλμένους στην Καζακία και τη Ρωσία, για να συντονίσουν τη συλλογή ελεημοσύνης από Ρωμιούς, από τους ντόπιους πληθυσμούς καθώς και από το ρωσικό κράτος.

Για πολλούς λόγους, η ελεημοσύνη και το εμπόριο δεν πρέπει να θεωρούνται εντελώς ξεχωριστοί τομείς ανθρώπινης δράσης αλλά, αντίθετα, στενά συνδεδεμένοι. Οι λόγοι συμπεριλαμβάνουν (1) τις καθημερινές επαφές ιερωμένων και εμπόρων, (2) την ανάγκη των ταξιδιωτών να ζητούν ελεημοσύνες, (3) τη μορφή των προϊόντων που μετέφεραν, (4) τις δραστηριότητες Ρωμιών που ταξίδευαν για ελεημοσύνη, (5) τη λειτουργία των ιερωμένων ως εγγυητών, (6) την προστασία που παρείχαν οι ιερωμένοι και, (7) τις οικονομικές δραστηριότητες εκκλησιαστικών ιδρυμάτων.

Πάνω απ' όλα, οι ανώτεροι ιερωμένοι λειτουργούσαν ως εγγυητές ενός συστήματος που μπορούσε εύκολα να γίνει αντικείμενο καταχρήσεων. Μέσω του συστήματος των εγγυητικών επιστολών αλλά και των ευρύτερων σχέσεων των εμπορευόμενων με τον κλήρο, διαμορφώθηκαν δίκτυα προστασίας που μείωναν τους κινδύνους για τους Ρωμιούς. Ως εκ τούτου, η ορολογία της προστασίας χρησιμοποιείται επανειλημμένα σε σχέση με τον κλήρο.

Τα δίκτυα προστασίας που συνέδεαν τους ιερωμένους με τους λαϊκούς σε ένα κοινό σώμα μέσω της πρακτικής της ελεημοσύνης αποδείχτηκαν εξαιρετικά πολύτιμα κάτω από τις ιδιάζουσες συνθήκες του οθωμανικού και του ρωσικού κόσμου κατά τον 18^ο αιώνα, σε ό,τι αφορά τις επιχειρηματικές συναλλαγές. Ο αναδυόμενος κόσμος του εμπορίου που βασιζόταν σε συμβόλαια και τη ρήτρα του νόμου δεν μπορούσε να αρχίσει να λειτουργεί χωρίς τη θρησκευτική και κοινωνική δομή που προηγούταν και συνυπήρχε με αυτόν.

Κεφάλαιο Ένατο: Υπηρεσία

Εξετάζονται τελικά οι διασυνδέσεις Ρωμιών με αξιωματούχους της τσαρικής Αυλής, οι οποίοι επίσης παρείχαν προστασία στους Ρωμιούς. Οι σχέσεις αυτές γίνονται περισσότερο ευδιάκριτες μέσω της έννοιας της «υπηρεσίας». Ρωμιοί επωφελούνταν των ειδικών προνομίων για το εμπόριο «λόγω των πολλών υπηρεσιών» τους.

Οι υπηρεσίες που οι εμπορευόμενοι Ρωμιοί πρόσφεραν στο ρωσικό κράτος ήταν διάφορες· παροχή ρευστού και μεταφορά γουναρικών, μεταφορά πληροφοριών κ.ο.κ. Στην περίπτωση των ναυτών, ναυπηγών αλλά και ιατροφιλόσοφων που κατέφθαναν στη Μοσχοβία επιδεικνύεται ένα σύμπλεγμα ρόλων κρατικού λειτουργού και εμπορευόμενου. Η προσφορά υπηρεσίας λειτουργούσε κατεξοχήν ως ορολογία που δικαιολογούσε την παρουσία Ρωμιών στη Ρωσία και, ως εκ τούτου, η ορολογία της υπηρεσίας επεκτάθηκε, για να καλύψει μεγάλο μέρος των εμπορικών δραστηριοτήτων των Ρωμιών.

Πάνω απ' όλα, η υπηρεσία συνεισέφερε στη διαμόρφωση ενός δικτύου που ωφελούσε όλους όσους ταξίδευαν από την Οθωμανική Αυτοκρατορία προς τον Βορρά. Έμποροι και εμπορευόμενοι προστατεύονταν από ένα ολόκληρο κοινωνικό υπόστρωμα μεσαίων και ανώτερων Ρωμιών και Ρώσων αξιωματούχων. Το δίκτυο αυτό, που βασιζόταν στη σχέση μεταξύ προστατευόμενου και προστάτη, υπήρξε πρωτίστης σημασίας για τη διαμόρφωση της εμπορευόμενης κοινωνίας που εξετάζεται σ' αυτή τη μελέτη.

Σε πρακτικό επίπεδο, λοιπόν, τα δίκτυα προστασίας συνέδεαν τους εμπόρους, τους ιερωμένους και τους κρατικούς αξιωματούχους· οι υπηρεσίες για τον έναν ή τον άλλο αξιωματούχο δεν ήταν αποκλειστικές αλλά αλληλοσυνδεδεμένες. Ο αποδέκτης βέβαια όλων αυτών των υπηρεσιών ήταν εν τέλει ο Τσάρος, τον οποίο ουσιαστικά υπηρετούσαν όλοι. Η εικόνα του Τσάρου ως θεμελιακού προστάτη των Ρωμιών της Ρωσίας συμβαδίζει με τις επιστολές και τις εκκλήσεις τους και συναρμόζεται με την πολιτική προσέγγισης των Ρωμιών από πλευράς της Ρωσικής Αυτοκρατορίας.

Έτσι, κατά τη διάρκεια της περιόδου 1700-1774, το εμπόριο ερμηνευόταν εν μέρει ως προέκταση της υπηρεσίας προς τον Τσάρο. Οι ανάγκες των Ρωμιών να μετακινούνται και να εμπορεύονται σ' ένα τόσο αφιλόξενο περιβάλλον υποχρέωναν τον καθένα να ενεργεί πολιτικά, χρησιμοποιώντας όλα τα μέσα και τις διασυνδέσεις που διέθετε, προκειμένου να έχει πρόσβαση σε πίστωση και να εφαρμόζονται τα απαραίτητα για το εμπόριό του συμβόλαια. Η τύχη και η αποτυχία του κάθε Ρωμιού ήταν ένα γεγονός άκρως πολιτικό, άμεσα συνδεδεμένο με τις σχέσεις του με τις πολιτικές αρχές του κράτους, ή, μάλλον, των κρατών, όπου αυτός εμπορευόταν.

Κεφάλαιο Δέκατο: Συμπεράσματα

Τα συστήματα της ελεημοσύνης και της υπηρεσίας αντιπαραβάλλονται στην έννοια της «αδελφότητας». Ενώ η εμπιστοσύνη που πήγαζε από την «αδελφότητα» κατέληγε σε μείωση του κόστους των εμπορικών συναλλαγών, είναι ενδιαφέρον ότι μία αίσθηση θρησκευτικής «αδελφότητας» υπήρξε προϋπόθεση για τη δημιουργία ενός θεσμού που τελικά καθόριζε τις νομικές και εμπορικές δραστηριότητες των Ρωμιών. Δεδομένων όμως των ραγδαίων αλλαγών στην πραγματική οικονομία της Ουκρανίας, η αίσθηση θρησκευτικής «αδελφότητας» δεν επαρκούσε, για να καλύψει τις ανάγκες των εμπορικών συναλλαγών· εξ ου

και η επέκταση σε άλλου είδους μορφές κοινωνικής οργάνωσης οι οποίες έδιναν έμφαση στα συμβόλαια και γενικότερα στον νόμο.

Τα συστήματα ελεημοσύνης και υπηρεσίας συνέβαλαν στη δημιουργία δεσμών εμπιστοσύνης, την αύξηση της ασφάλειας και της προστασίας, και, μέσω αυτών των συνεισφορών, αποδείχτηκαν εξαιρετικά πρόσφορα για τον πολλαπλασιασμό των επαφών που βασιζόνταν στην «αδελφότητα» και την ανταλλαγή αγαθών ανάμεσα σε εμπόρους.

Ταυτόχρονα με αυτές τις διαδικασίες, η φύση της κοινωνίας των Ρωμιών που ταξίδευαν στη Ρωσία και την Ουκρανία άλλαξε διαρκώς. Η Αδελφότητα της Νίζνας ιδρύθηκε από ιερέα σαν μια σταυροπηγιακή κοινότητα, η οποία βασιζόταν στην προστασία εκκλησιαστικών παραγόντων και αξιωματούχων της Αυλής. Η έκτοτε σταδιακή μετατόπιση από την Εκκλησία στο Κριτήριο, με το καινούργιο του λεξιλόγιο και τη ρητορική επιμονή στην υπεροχή του νόμου, εξελίχθηκε παράλληλα με την απελευθέρωση του εμπορίου από την περιορισμένη καταναλωτική δυνατότητα λιγοστών κοσμικών και θρησκευτικών κέντρων εξουσίας (II.3). Οι κόσμοι των εμπόρων και των ιερωμένων, του εμπορίου και της ελεημοσύνης, σταδιακά αυτονομούνταν.

Διαφαίνεται λοιπόν στις αρχαιακές πηγές της περιόδου μέχρι το 1774 η αργή και ατελής κατεύθυνση μιας σημαντικής ιστορικής αλλαγής. Μέσω των αλλαγών στο θεσμό της Αδελφότητας, σκιαγραφείται η σταδιακή έκλειψη ενός κόσμου που βασιζόταν στην ελεημοσύνη και την υπηρεσία και η σταδιακή και μερική ανάδυση ενός κόσμου που ενθάρρυνε την προαγωγή της παραγωγικής καινοτομίας.